

BALOGH MARGIT

MINDSZENTY JÓZSEF

1892–1975

I.

B A L O G H M A R G I T

✦ MINDSZENTY ✦
JÓZSEF

(1892–1975)

+ I +

— MTA —
Bölcsészettudományi
Kutatóközpont

BUDAPEST, 2015

A kötet megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap és a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) PUB-K 117.214 számú pályázata támogatta

Nemzeti Kulturális Alap

NEMZETI KUTATÁSI, FEJLESZTÉSI
ÉS INNOVÁCIÓS HIVATAL

Lektorálta:
Adriányi Gábor
és
Somorjai Ádám

© Balogh Margit, 2015

© MTA BTK, 2015

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás,
a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát,
az egyes fejezeteket illetően is

ISBN 978-963-416-002-1ö

I. kötet: 978-963-416-003-8

Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont

Felelős kiadó: Fodor Pál

Nyomdai előkészítés:

MTA BTK Történettudományi Intézet

tudományos információs témacsoport

Vezető: Kovács Éva

Borító: Böhm Gergely

Képszerkesztő: Kocsis Gabriella

Tördelés: Horváth Imre

Nyomdai munka: Kódex Könyvgyártó Kft.

Felelős vezető: Marosi Attila

TARTALOM

I. KÖTET

BEVEZETÉS	15
A Mindszenty-irodalomról	16
Kutatások és közlési eljárások	18

I.

ÍRÓ, KATONA VAGY PAP?

A GYERMEKKOR – HŐSÖK ÉS SZENTEK BÜVÖLETÉBEN	25
A család	25
A premontrei diák	28
REVERENDÁBAN	34
Tanulmányok – minták és lehetőségek	35
Papnövendéki irományok	37
A felsőpatyi káplán	41
A ZALAEGRSZEGI HITTANÁR	45
Közéleti útkeresés	47
Az ellenforradalmár	51

II.

A ZALAEGRSZEGI PLÉBÁNOS

QUALIS REX, TALIS GREX – AMILYEN A PAP, OLYAN A NYÁJA	65
Isten házimestere	67
A sajtóapostol	76
„Rossz” és „jó” sajtó	89
A jó pásztor	95
Egyesületi „reneszánsz”	101
A hitszónok	112
Szociális érzékenység és tekintélytisztelet	119
AZ ÉPÍTKEZŐ	130
A második zalaegerszegi templom	130
Ferencsek kontra apátplébános	142
A Notre Dame-apácák iskolái	153

A KÖZÉLET SŰRŰJÉBEN	165
Legitimista kormányellenzékliség	169
Pap és (párt)politika	174
„Zalában puskaaporos a hangulat”	185
Reformok ígézete	194
Felekezeti viszálykodás	200
A ZALAI PÜSPÖKI BIZTOS	217
„Zala segélykiáltása”	217
Töredezett nád, avagy lemondások sora	221
SZEMBEN A NEMZETISZOCIALIZMUSSEL	229
A budapesti papi tanácskozás – 1938. április 19.	235
Reformkonzervativizmus a köz- és magánéletben	242
PEHM PRELÁTUS ÉS A MURAKÖZI ORSZÁGGYARAPODÁS	250
Muravidék és Muraköz visszacsatolása	254
A teljes integrációért	265
Muraköz egyházi hovatartozása	272
ALKOTÁS ÉS ODAADÁS	283
„Az édesanya”	283
A nőkérdés	288
A papi hivatásról	293
JÖVŐKÉP EGY DUNA-MONARCHIÁRÓL	300
Egy rejtélyes római találkozó	300
Az egygyermekes családmodell ellen	310

III.

A KIRÁLYNÉK VÁROSÁBAN

VESZPRÉM ÚJ PÜSPÖKE ÉS A HÁBORÚ VÉGŐRÁI	317
„Ej no, püspök lett az én drága Jóska fiam”	318
Hivatalba lépés	328
A keresztség szentsége és a zsidóság tragédiája	339
A dunántúli püspökök memoranduma	354
A NYILASOK FOGSÁGÁBAN	360
A „nyilas mise”	360
Megtagadott eskütől a letartóztatásig	364
A nővéreknél	376
„ISTEN SZABAD EGE ALATT”	384
Újrakezdés a romokon	385
A földreform	397
A politikai katolicizmus helykeresése	407

IV. A MAGYAR SION ORMÁN

A PRÍMÁSI KINEVEZÉS	415
Kormányjelöltek	416
Egy jezsuita akciója	420
A döntés	425
KÖZJOGI ÖRVÉNYBEN	431
A székfoglaló	434
Törvény és tradíció	438
Az első zászlósúr	440
A közjogi méltóság elsősege	446
VÁLASZTÁSOK 1945-BEN	456
Az év második püspökkari tanácskozása	458
A választási körlevél	467
A nemzetgyűlési választás	475
TÉT: A KIRÁLYSÁG	479
Legitimizmus és jogfolytonosság	480
Monarchia versus köztársaság	486
Diplomataszemmel	497
AZ „ÖRÖK VÁROSBAN”	503
A diplomáciai kapcsolatok kérdése	504
A bíborossá kreálás	512
Segélyek és koncepciók	520
Háború vagy béke?	524
A TÖRVÉNYESSÉGÉRT	528
Az „új üldözöttek” pártján	530
Nullum crimen sine lege – nincs bűncselekmény törvény nélkül	535
CÉLKERESZTBEN	544
Templomi beszédek	545
Egyházpolitikai államvédelmi csoport	552
MEGBÉKÉLÉS VAGY SZEMBENÁLLÁS	558
Hit- és egyházvédelem, avagy sérelmi politika	559
Róma és Moszkva erőterében	566
A katolikus egyesületek felszámolása	574
Külső segítség és belső küzdelmek	585
HADIFOGLYOK, KITELEPÍTETTEK ÉS AZ EMBERI JOGOK VÉDELME	595
Hadifoglyok, menekültek	595
A magyarországi németek kitelepítése	601
A szlovákiai magyarokért	606
Egy elhamarkodott lemondás	614
Emberek és jogok	626

V. FRONTVONALAK

HARC A HITOKTATÁSÉRT	639
Oktatásügyi változások	639
Egy terv és bukása	645
ELŐSZÖR AZ AMERIKAI KONTINENSEN	653
Mária-kongresszus Ottawában	653
A Szent Korona védelmében	661
A HERCEGPRÍMÁS ÉS A PÁRTKÉRDÉS	668
Pártszervezési dilemmák – katolikus, keresztény, nemzeti?	668
Az 1947-es országgyűlési választás	680
BOLDOGASSZONY ÉVE	691
Hitéleti pezsgés	692
Az őszi fordulat	699
Mária-napok 1948-ban	703
AZ ISKOLAHÁBORÚ	712
Előkészületek – tárgyalás vagy ütközés?	713
„Magánemberek” találkozásai	719
Elismerési nyilatkozat és egyházi fenyíték	727
Az államosítás	731
„MEGSEMMISÍTJÜK A MINDSZENTYZMUST!”	744
A „keményebb politikai irányvonal” felé	744
Czapik érsek római útja	751
A vizitátorküldés meghíúsulása	755
Propagandahenger	763
A VÉGKIFEJLET	769
A hurok – Zakar András elhurcolása	771
Utolsó kísérletek a „békés” megoldásra	776
Moszkva döntése?	783
Célegyenesben	792

II. KÖTET

VI.

„MEGVEREM A PÁSZTORT ÉS ELSZÉLEDNEK A NYÁJ JUHAI”

A LETARTÓZTATÁS	803
„A személyes szabadság megszűnt”	803
Az első reakciók	811
TÁRGYALÁSI HAJLANDÓSÁG ÉS PÁPAI INTELEM	816
A vizsgálati fogság első napjai	816
A „bűntárs” püspökök és az ukrán vonal	821
XII. Piusz pápa levele	825
A FORGATÓKÖNYV ÉS A „FORGATÁS”	832
Ellenzékinek lenni bűn	832
Hűtlenség és összeesküvés	838
A „valutázás”	843
Eredeti vagy hamisítás?	848
„...akik őriztek... engem megverték”	857
„Jaj Istenem, ha ez kézre kerül”	860
Kérelmek csapdájában	873
A PER (1949. FEBRUÁR 3–8.)	883
A vádlottak padján	884
Akaratbénítás vagy akaratbénultság?	896
Az ítélet	910
Vezetnek-e szálak Moszkvába?	917
Világviszhang	923
A per tétje és tanulságai	933

VII.

A HARMADIK RABSÁG

TÁRGYALÁSTÓL TÁRGYALÁSIG	941
A Gyűjtőfogházban	941
„Az ország legnyomorultabb fegyence”	951
A Mindszenty-ügy az ENSZ előtt	965
BÖRTÖNÖK ÉS CELLÁK	975
Papa, Nagymama, Őszke és a többiek	975
Rabkórház és házi őrizet	983

VIII.

EGY EPIZÓDNYI SZABADSÁG: 1956. OKTÓBER 30.–NOVEMBER 4.

A VISSZATÉRÉS	999
Forradalmi erjedés	999
Szabadítás vagy szabadulás?	1005
Tájékozódás	1014
A FORRADALOM SŰRŰJÉBEN	1023
„Segítség, segítség, segítség!”	1024
Az 1956. november 3-ai rádiószózat	1032

IX.

A VENDÉG – MÁSFÉL ÉVTIZED AZ AMERIKAI KÖVETSÉGEN

„A BÍBOROS AZ AJTÓ ELŐTT ÁLL...”	1049
Börtön vagy menedék?	1049
A menedékkérés	1054
A Parlamenttől a követségig	1060
POLITIKAI MENEDÉK – TÜSKÉKKEL	1068
Felfüggesztések, kiközösítések	1068
Manifesztumok	1073
Kommunikációs zsilip	1077
MENEDÉKI KILÁTÁSOK	1090
Menni vagy maradni?	1091
Hatályos ítélet – a menedék tartósítása	1099
„...CSAK A MENNYORSZÁGBA”	1107
Önfeláldozó ajánlkozás	1107
Az első távozási alkalom: a pápaválasztó konklávé	1112
Elárulva	1121
HÁTTÉRALKUDOZÁSOK	1125
A Kreisky-akció	1125
Egy politikai alku – illúzió és realitás	1131
Ráhangolódás a „keleti politikára”	1138
Az újabb távozási lehetőség: a II. vatikáni zsinat	1144
A LÁTOGATÓK	1150
A König-misszió	1152
Agostino Casaroli első magyarországi útja	1165
UTOLSÓ NAPIRENDI PONT	1177
A tárgyalások folytatása: Róma, 1963. október 1–5.	1178
„...én nem érteni Maga”	1188
Az 1964. márciusi forduló	1194
Részleges megállapodás a bíboros nélkül	1202

A HÉTKÖZNAPOK	1207
A magány ellenszerei	1208
„Nem akarok itt meghalni...”	1220
A KÖVETCSERE	1224
Nemzetközi enyhülés vs. szembenállás	1225
„...maradjon a követségen”	1228
„...a párbeszéd lett divattá”	1237
A „LEGSÚLYOSABB KERESZT”	1243
Nagyköveti ambíciók, tárgyalási tematikák	1243
Elmozdulás a holtpontról: magyar külügyminiszter a pápánál	1247
Zágon József prelátus küldetése – 1971. június 25–27.	1251
A döntés	1258
A távozási szerződés	1264
A távozás	1274

X.

EMIGRÁCIÓBAN

ARANYKALITKÁBAN	1283
A római fogadtatás	1284
Átköltözés Bécsbe	1290
„MEGÉRKEZTEM, MINT OTTHONOMBA”	1296
Berendezkedés a Pázmáneumban	1297
A lelkipásztori utak	1307
„HA LEMONDANÉK, TETTESTÁRSSÁ VÁLNÉK...”	1324
Egyezményszegés?	1324
Lemondatási kísérletek	1339
A letétel	1353
CÍM- ÉS RANGVESZTVE	1361
A felmentés hullámai	1362
Az emlékiratok	1371
Az utolsó út	1376
ZÁRSZÓ	1391
A plébános	1391
Az ellenálló főpap	1392
Világ magyarjainak lelkipásztora	1397

FÜGGELÉK

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS	1403
FORRÁS- ÉS IRODALOMJEGYZÉK	1411
I. Levéltári források	1411
II. Nyomtatott források	1427
III. Irodalom	1441
RÖVIDÍTÉSEK	1479
KÉPJEGYZÉK	1485
SZEMÉLYNÉVMUTATÓ	1525
FÖLDRAJZINÉV-MUTATÓ	1558

„Harcolni fogok... amíg csak a koporsó be nem zárul felettem”
(Mindszenty József, Csorna, 1946. június 15.)

BEVEZETÉS

Négy évtized telt el azóta, hogy elhunyt Mindszenty József bíboros, esztergomi érsek, az utolsó magyar főpap, aki címei között a hercegprímás megnevezést használhatta. Neve a kommunizmus elleni harc szimbólumává nőtt, így vált világhíressé. 1945 és 1974 között töltötte be az esztergomi érseki és az ezzel együtt járó prímási méltóságot, de ebből a közel három évtizedből ténylegesen alig négy esztendő telt el hivatalában. A politikai rendőrség 1948. december 26-án letartóztatta, a Budapesti Népbíróság életfogytiglani börtönre ítélte. Hogy mit alkotott zalaegerszegi apátplébánosként 25 esztendőn keresztül, mit tett veszprémi püspökként, hogyan teltek börtönévei, miként szabadult ki, mit csinált 1956. október 30-ától november 4-ig, majd 1971-ig, az önkéntes száműzetés 15 esztendejében, azt már kevesebben tudják. Sok mindent mozgásba hozott vagy elindított, miközben egy alapjaiban megváltozott társadalom és történelmi rend keretei között kellett megtalálni egyháza és a saját helyét. A 20. századi magyar katolikus egyház története nem írható meg Mindszenty József konfliktusainak, sorsának ismerete nélkül. Életén keresztül Magyarország 1945 utáni sorskérdései is jobban megérthetőek, hiszen az országok-nemzetek-népek sorsát meghatározó vagy befolyásoló történelmi folyamatok és történelmi lehetőségek is *emberek közötti konfliktusokban, az egyes emberek sorsában öltenek testet.*

Tragikus pályáját sokan méltatták már életében és azután is. Az akkori és későbbi papi generációk visszatérő dilemmája: vajon a „kemény vonal”, vagyis Mindszenty politikája volt-e követendő, vagy szerencsésebb lett volna más hozzáállás a történelem által feltett kérdésekre? Mindszenty nem egyszerűen egy főpap volt, hanem egy politikai karakter őstípusa. Neve a 21. század eleji Magyarországon is – ha nem is mindenki által elfogadott, de komoly hívószó: küldetéses, plebejus-konzervatív, túlcsondulóan nemzeti érzelmű, megingás nélküli náciellenes, a diktatúrákkal rendre ütköző, historizáló szemléletű főpap, aki egyszerre lett a kommunizmus üldözöttje és a kommunizmusnak tett diplomáciai vezéráldozat. Történelmi nagyjaink befogadása és utóélete többnyire „manicheus” módon történik: vagy fekete, vagy fehér. Nem volt ez másként Mindszenty Józseffel sem, értékelése a kritikátlan kanonizálás és a megbélyegző diabolizálás végletei között hullámszórt. Érthetően ez utóbbi sablon ellentéte is feltámadt: előbb az emigráció, majd a hazai katolikus közösség kollektív emlékezetét mindinkább eluralta egy vezér mártírképe, amely kizárólag glorifikált életutat tulajdonít Mindszentynek. Nézetei mára beépültek a konzervatív és jobboldali értelmiségek nemzetfogalmába, miközben a baloldali és liberális értelmiség is próbálja árnyalni korábbi egyoldalú és hamis megítélését. Az emlékezetpolitikai diskurzusban Mindszenty akkor lehet a legkevésbé megosztó, ha nem egy nemzeti dráma hőseként vagy antihőseként, hanem egy meglehetősen bonyolult történet ellentmondásos szereplőjeként jelenik meg, aki egyszerre volt feddhetetlen erkölcsű és komoly tévedéseket elkövető, példamutató magatartást tanúsító és időnként következetlen.

A MINDSZENTY-IRODALOMRÓL

A Mindszenty-irodalom napjainkra könyvtárnyi terjedelművé bővült. E monográfia végén hosszú listát talál az olvasó, amely azonban nem tartalmazza a napi- és hetilapokban vagy alkalmi kiadványokban itthon és külföldön megjelent írásokat, mert azok teljes felsorolása külön kötetet tenne ki. Idegen nyelven elsősorban a német, az angol, a francia és az olasz irodalom a legbővebb, de az érdeklődő még arabul is talál nem egy írást Mindszentyről.

A hazai kiadványok első kötetei az ellene lefolytatott konstruált pert követően röviddel vagy néhány évvel íródtak. Ezekben a politikai pamfletekben Mindszentyt kizárólag egy Amerika-bérenc, klerikális fasisztaként ábrázolták. A történészek – a számtalan ismétlődés vagy a per kézenfekvő konstruáltsága ellenére is – érdemes áttanulmányoznia mindegyiket – az információkért és a tanulságokért. A hírhedt *Fekete könyvet* például azért, mert az a bírósági tárgyalás korabeli hangfelvétele alapján készült. Az teljességgel elfogadható, hogy az élőbeszéd pongyolaságait a szerkesztés során kigyomlálták, ám visszahallgatva a Magyar Rádió hangarchívumában őrzött eredeti magnószalagokat, bizony rá kellett döbbernünk: a vádlottak válaszaiból az ellenkezést, a bűnösség tagadását vagy egy-egy elvi álláspont kifejtését is gyakran „kifelejtették”.

A „demokrácia ellenségévé”, a „klerikális reakció” vezérévé torzított kép érdemben nem módosult 1956 után sem. Balogh Sándor és Orbán Sándor ideológiavezérelt írásait leszámítva a nagy elhallgatás évtizedei következtek. A „helsinki szellem” viszont friss fuvallatot hozott a pártpolitikai céloknak alárendelt tudományos világba is. A Mindszentyről alkotott sablonon az 1980-as évek történészei már sokat finomítottak, de a sematikus minősítésekkel nem szakítottak – nem is szakíthattak. Csak a rendszerváltás előestéjén próbálkozhatott néhány autonóm gondolkodású történész a kép árnyalásával. 1989-ben Gergely Jenő és Izsák Lajos révén megjelentek a Mindszenty-per írott forrásai: a tárgyaláshoz írásban benyújtott vagy az eljárás során keletkezett iratok. Ezek nem szó szerinti rögzítései a per anyagának (a vádirat írott szövege is igen nagy mértékben eltér az élőben elhangzottól). A per jogi elemzését újabban Kahler Frigyes végezte el. Az első tudományos igényű életrajzot Gergely Jenő írta és az általa összeállított, a Mindszenty-perről szóló dokumentumkötetben tette közzé, de ő volt az, aki a *Műhely* című győri folyóiratban már 1984-ben is tárgyilagosan írt a zalaegerszegi plébánosról. Tyekvicska Árpád levéltárosi precizitással feldolgozta az 1956. őszi felsőpetényi és rétsági eseményeket. 1991-ben jelent meg Ólmosi Zoltán válogatása *Mindszenty és a hatalom* címmel. Annak ellenére, hogy dokumentumkötet volt, ritka népszerűségnek örvendett, nem csupán témája miatt, hanem mert a rendszerváltáskor még kutatható iratokat idővel rejtélyes okból zárolták. Az 1990-es évek legelejétől jelentek meg Adriányi Gábor és Mészáros István informatív tanulmányai, feltárva az életút számos fontos szakaszát. Adriányi érdeme, hogy nemzetközi horizontról láttatja a személyiséget – ahogy újabban Szabó Ferenc S. J. is –, míg Mészáros a bíboros iránti leplezetlen simpatáival végzett mélyfúrást az életút számos csomópontján. Zinner Tibor, a Németh

Miklós-kormány által létrehozott Tényfeltáró Bizottság elnökeként kezdte el és szolgálja azóta is nagy elhivatottsággal a törvénytelenül elítéltek rehabilitálását, így az elsők között mutatott rá a Mindszenty József elleni eljárás visszásságaira. Dobri Mária, Hóbor József és Kuntár Lajos jóvoltából megkezdődött az életpálya mozaikjainak a diákevekig és a zalaegerszegi negyedszázados plébánosi működésig lemenő vizsgálata. Beke Margit Mindszenty szentbeszédeiből állított össze válogatást. Igazi áttörés csak az utóbbi években következett be, köszönhetően Somorjai Ádám lendületes forrásközlési munkájának, amely Mindszenty életének utolsó harmadára, az 1956 és 1975 közötti évekre fókuszál. A közzétett dokumentumok felpezsdítették a szakmai – sajnos nemegyszer személyeskedésbe hajló – vitákat, és számos elemzés alapjául szolgáltak. Így jelen kötet szerzőjének is, aki 2002-ben publikálta első rövid Mindszenty-életrajzát, ezek az új kutatási lehetőségek és forrásfeltárások adtak ösztönzést a pályakép részletesebb vizsgálatához. A legutóbbi években számos új, informatív elemzés teszi teljesebbé a szakirodalmat, említve itt elsősorban Czene-Polgár Viktória, Fejérdy András, Hatos Pál, Megyeri Anna, Pánczél Hegedűs János, Soós Viktor Attila, Szabó Csaba, Vörös Géza munkáit. Sokkal több nevet lehetne még felsorolni, akik nem közvetlenül Mindszentyvel foglalkoznak, de kutatási témájuk kapcsán „belebotlanak” személyébe, mint például Fejérdy Gergely, aki az 1944–1956 közötti évek magyar–francia, valamint magyar–belga és magyar–svájci kapcsolatairól írta disszertációját, amelyben külön fejezetet szentelt Mindszenty József letartóztatásának, perének – pontosabban a francia külügyi recepciónak és annak, hogy a magyar diplomácia miként próbálta manipulálni a francia sajtót és közvéleményt.

Az 1950-es és 1960-as években külföldön publikált magyar nyelvű munkák közül kivált Csonka Emil, Kovách Aladár, Közi-Horváth József, Maróthy-Meizler Károly és Vecsey József írásait kell említenünk. Alaphangjuk a glorifikálásé, de ezzel együtt igen hasznosak a történész számára. Mindszenty emlékének ébrentartásáért igen sokat tett Vecsey József, aki a pázmáneumi évek alatt titkárként szolgálta a bíborost. Már az 1950-es évek végén összeállította a Mindszenty-okmánytár három kötetét, 1970-ben kiadta az *Emlékezés Mindszenty bíboros édesanyjára* című kötetet, amely lényegében Mindszenty József négy évvel később megjelent *Emlékirataimnak* az első fogalmazványa, amint azt Somorjai Ádám *Törésvonalak Mindszenty bíboros emlékirataiban* című forrás-összehasonlító munkája aprólékosan bizonyítja. Vecsey emlékezését angolra is lefordították, és Phyllis Schlafly amerikai konzervatív alkotmányjogász – az amerikai ízlésnek megfelelően átdolgozva – 1972-ben *Mindszenty the man* címen kiadta.

A történetést a visszaemlékezések, az egykorú naplók vagy levelezések is segítik. Mindszenty József elsőként említett emlékiratai mellett több sors- vagy munkatárs, mint például Ispánki Béla, Mészáros Tibor, Mócsy Imre és Nagy Töhötöm, a történelemformáló kortársak közül a szentszéki külpolitika meghatározó személye, Agostino Casaroli, az amerikai diplomaták közül Alfred Puhan és Robert F. Illing memoárja is megjelent. Mindszenty először 1974-ben publikált emlékiratai azonban pontosan azokkal a gyengeségekkel bírnak, mint a műfaj általában. Nem tekintettük feladatunk-

nak a tévesztések sorjázását, ám amikor történetileg releváns pontokon olyan bizonyító anyag került elő, amely egyértelműen ellentmondott vagy kifejezetten cáfolta az emlékiratok állításait, azt jeleztük. Az emlékiratok elemző megközelítésének szükségességét elsőként Németh László Imre vetette fel, ám ezt a feladatot az emlékiratoknak a 2015. évi ünnepi könyvhétre kiadott első teljesnek és kritikainak mondott kiadásának gondozói nem végezték el maradéktalanul.

Míg a visszaemlékezések jellemzően egy életút egészének vagy részletének igazolására íródnak, addig az egykorú naplókat nem szánták a nyilvánosságnak, ezért forrásértékük magas. Mindszenty József követségi évei alatt *napi jegyzeteket* készített, ezek halála után, 1979-ben megjelentek. Fennmaradt egy eddig kiadatlan vékonyka naplója is, amelyben 1935 és 1943 között vetette papírra a vele történeteket. Zágon József pápai prelátus Mindszenty Józsefre vonatkozó levelezéséből Németh László Imre közölt válogatást, ami tartalma mellett azért is fontos, mert tisztázza a Zágon-irathagyaték sorsát.

Természetes, hogy rendszerváltás előtti és utáni hazai munkák több kérdésben is polemizálnak egymással. Szemléletük és értékelésük eltérő. Sok közöttük az apológia, holott Mindszenty nem szorul rá, hogy mesterségesen mítoszt teremtsenek köré, ráadásul az esetleges túlzás hitelteleníti azt is, amiért akár az életét adta volna. A szerzőt a valóság megismerésének igénye vezérelte, amikor ismét foglalkozni kezdett a kivételes életúttal, amely kitörölhetetlen lenyomatot hagyott a 20. századi magyar történelmen. A munkát – ezzel talán feje tetejére állítva a hagyományos módszert – alapkutatásokkal folytatta, és az eredmények 2014-ben, a jelen magyar kiadáshoz képest sokkal rövidebben, mégis több mint ötszáz oldalon, először németül jelentek meg *Kardinal József Mindszenty – Ein Leben zwischen kommunistischer Diktatur und Kaltem Krieg* [Egy élet a kommunista diktatúra és a hidegháború között] címmel. A korábbi, 2002-es elemzés sarkkövei változatlanok: a főszereplőt holisztikusan kell elemezni, bemutatva azt a sokféle, gyakran ellentétes hatást, amelyek eredőjeként megörökítésre érdemessé vált az életpálya. Egyes részletek viszont az elmúlt évtizedben végzett kutatások fényében elévültnek bizonyultak. Az újdonság azonban nem csupán az, hogy egyes bizonytalan állítások igazoltaknak vagy megcáfoltnak tekinthetők, hanem az életút eddig csupán ismertnek hitt, mégis feltáratlan szakaszai levéltári kutatásokon alapulnak, segítve ezzel a megértést és az értékelés finomítását.

KUTATÁSOK ÉS KÖZLÉSI ELJÁRÁSOK

Közel hatvan, 38 hazai és 20 külföldi levéltárból, irattárból és könyvtárból, mintegy másfél évtized alatt összegyűjtött anyag summázatát tartja az olvasó a kezében. Ez alatt a hosszú idő alatt igen sokan segítettek a munkát, nevüket külön köszönetnyilvánítás tartalmazza. A források fellelhetősége Rábatyúttól és Zalaegerszegtől kezdve Budapes-

ten, Esztergomon, Kalocsán át több európai és tengerentúli levéltárig terjed. Ennek köszönhetően kaphattunk részletesen képet az életút teljességéről, így Pehm József alig feltárt zalaegerszegi plébánosi működéséről is, amit afelől mérlegeltünk, hogy mi a lelkipásztor elsődleges kötelessége. Kétségtelenül az, hogy minél virágzóbb hitéletet teremtsen. Minden más – politika, társadalmi tevékenység, gazdasági szervezkedés – csak *ez után* következhetett. Ám tevékenységének ezen oldalai nélkül, amelyeknek forrásai elsődlegesen a Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltárában, a Zalaegerszegi Mária Magdolna Plébánia Irattárában, a Szombathelyi Püspöki Levéltárban és – meglepő módon – a Prímási Levéltárban találhatók, a kishemesi gyökerekkel és származástudattal bíró, valójában azonban kisbirtokos-paraszti rétegből származó Pehm/Mindszenty József nemigen kerülhetett volna a magyar katolikus egyházi hierarchia csúcsára. A veszprémi püspöki időszak feltárása érdekében a Veszprémi Érseki és Főképtalani Levéltárban kellett kutatni, ahol Mindszentytől kétdoboznyi magánhagyaték is megmaradt. Az iratok fontos bázisa a Magyarországi Mindszenty Alapítvány speciális levéltári anyaga, amely a trienti zsinat által előírt rezideálási kötelezettségnek Bécsben már eleget tenni nem tudó főpásztor személyes (nem hivatali) anyagát őrzi.

Esztergomban a Prímási Levéltár tartalmazza annak a periódusnak az anyagát, amelyben Mindszenty legitim és aktív főpásztor volt. 1991-ben idekerültek az addig az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (illetve annak létrehozása előtt a Belügyminisztériumban) őrzött peranyagból az 1948–1949-ben a házkutatások során lefoglalt, illetve a vizsgálati eljárás alatt keletkezett iratok. A közvetlenül a perhez köthető iratok eredetije az ÁBTL-ben maradt. Ennek köszönhetően tehát a Mindszenty-per V-700-as számú eredeti vizsgálati dossziéinak egy része a Prímási Levéltárban, másik része az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában található, ezeket mindkét levéltár ugyanazon dosszié- és oldalszámon őrzi. Az addig egységes irategyüttes szétválasztása azonban nem tett jót a kutatásnak, mert az összetartozó iratok is óhatatlanul elválasztódtak. A Prímási Levéltárnak átadott eredeti dokumentumokról jobb-rosszabb minőségű mikrofilmek készültek az ÁBTL számára, amelyeket utólag papírra is kinyomtattak. Az így összeállított kutatótermi dossziét a könnyebb kezelhetőség érdekében beszámozták (ezt a módszert más iratcsoportok esetében is követték). Amennyiben erre hivatkoztunk, akkor jegyzeteinkben a [kd.], azaz a kutatótermi dosszié jobb alsó sarkára utaló számozást találni. Hivatkozásainkat az *eredeti* dokumentum fellelhetőségéhez igyekeztünk igazítani, a párhuzamosságot a jegyzetszaporítás elkerülése végett nem jelöltük, csak az esetleges hiányt jeleztük. A Prímási Levéltárban őrzött vizsgálati iratok esetében előfordul, hogy egy dosszié két dobozba került, ezért ugyanazon dossziészámhoz két dobozszám is tartozhat.

Egyes iratcsoportok „vándorolnak”, mivel őrzési helyük levéltáron belül vagy levéltárrak között megváltozott vagy épp változóban van. A Legfőbb Ügyészség 1989–1990-ben lefolytatta a Mindszenty-per felülvizsgálatát, ennek iratait az ügyészségen lehetett megtekinteni, mígnem bekerültek a Magyar Nemzeti Levéltárba. Az 1950-ig felvett fogolytörzskönyveket 2014-ig a Kozma utcai Budapesti Fegyház és Börtön Irattárában lehetett átlá-

pozni (jegyzeteinkben még ez található), majd azokat átvette Budapest Főváros Levéltára. A kisgazdapárt iratanyagát a rendszerváltozás előtt még a mai Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár kezelte, majd az azóta megszűnt párt kezelésébe került. Jelenleg Érden őrzik egy alapítvány gondozásában. Az 1945 utáni kommunista és szociáldemokrata párti iratok a kézirat lezárásakor még az előbb említett Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltárban találhatók, de átadásuk a Magyar Nemzeti Levéltár részére már elrendeltetett, ahová évekkel ezelőtt bekerültek a Magyar Szocialista Munkáspárt iratai is. Az MKP és az MDP vezető testületei üléseinek jegyzőkönyveit legalább 1957-ig megküldték a szovjet elvtársaknak, akik így – igaz, baloldali szemüvegen keresztül, de – tisztában voltak a belpolitikai fejleményekkel. A mai orosz levéltári jelzeteket tájékoztatásul közöljük, bár előfordult, hogy egy-egy irat hiánytalanabban maradt meg Moszkvában, és az orosz jelzet nem rendelhető hozzá megfelelő hazaihoz. Mondanunk sem kell, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára a források kimeríthetetlen tárháza, és távolról sem csupán az említett pártiratok miatt, hiszen itt találhatók többek között a különböző minisztériumok, a minisztertanács, az 1989-ben jogutód nélkül megszüntetett Állami Egyházügyi Hivatal, de még a ferences rendtartomány 1945 előtti egyes iratai is. Külön örvendes, hogy a magyar külügyminisztérium 2013-ban az eredetileg több évtizedre – 2041-ig, sőt 2055-ig – zárolt iratait visszaminősítette, így azokat már feldolgozhattuk.

Mindaz, ami napjainkban a Mindszenty-életpályához kutatható, nemcsak roppant terjedelmes, de szerteszét található a világban. Az Amerikai Egyesült Államok Külügyminisztériumának Történeti Hivatala (State Department's Office of the Historian) gondozza a *Foreign Relations of the United States* című könyvsorozatot, amely válogatott dokumentumok közzétételével mutatja be az Egyesült Államok külpolitikáját. A sorozat az interneten is elérhető: (www.history.state.gov/historicaldocuments/frus). A kelet-európai kötetek Mindszenty Józsefről is tartalmaznak információkat. A nem publikált források legbőségesebb tárháza Washingtonban, az Amerikai Egyesült Államok Nemzeti Levéltárában (National Archives and Records Administration, NARA) található. Az itt őrzött külügyminisztériumi és egyéb kormányhivatali iratok között kutatható Mindszenty Józsefnek a budapesti amerikai követségen töltött másfél évtizedes tartózkodásának dokumentációja. Ebből és az egyes amerikai elnöki irattárak – a Truman, az Eisenhower, a Kennedy, a Johnson és a Nixon Library – anyagaiból közölt többkötetnyi forrásanyagot Somorjai Ádám, amely dokumentumokat jómagam is kutattam és jelen munkához sűrűn használtam. Tapasztalataink szerint a NARA-ból idézett források a levéltáron belül több fondban is megtalálhatók, de terjedelmi okok miatt csak az elsődlegesen használt forráshelyet tüntettük fel.

A háttérösszefüggések rekonstruálásához, a történések korabeli megvilágításához izgalmas szempontokat és gondolatokat rejtenek az egyes országok diplomáciai jelentései, ezért néztük át az osztrák, a francia, az olasz, a brit és csehszlovák szentszéki és budapesti követek, valamint az amerikai elnök közvetlenül a pápa mellé akkreditált megbízottja jelentéseinek tekintélyes részét. Itt hívjuk fel a figyelmet, hogy a brit külügyminisztérium magyar vonatkozású anyagairól nagy mennyiségű másolat található a Politikatörténeti és

Szakszervezeti Levéltárban, így a brit iratokra kétféle módon is hivatkozunk: az eredeti őrzési helyre (The National Archives of the UK) vagy a budapesti másolatokra, fellelhetőségtől függően. Miután Magyarország évtizedeken át a Szovjetunió érdekszférájához tartozott, ezért az oroszországi források is megkerülhetetlenek. Bár az elmúlt két évtizedben némileg könnyebbé vált a hozzáférés, a kutathatóság szintje még hagy némi kívánnivalót maga után. Öröndetes viszont, hogy néhány forráskiadvány már Moszkvában is napvilágot látott, amelyekbe a magyarországi egyházak helyzetéről szóló dokumentumokat is beválogattak, de közülük csak kevés érinti Mindszentyt. A tudományos igényű pályakép megrajzolásához azonban nemcsak elegendő forrás, de kellő időbeli távolság is kell.

Végül megemlítjük, hogy az iratokra vonatkozó jegyzetekben megkülönböztettük a *másodlatokat* és a *másolatokat*, előbbi esetében az elküldött irattal egy időben keletkezett (indigós) másodpéldányról és nem utólagos másolatról van szó. A forrásban helyenként előforduló szögletes [...] zárójelben a szerző megjegyzései, kiegészítései olvashatók.

Ami a levéltári források kutatását illeti, őszintén el kell ismerni, hogy az nem csupán kutatói lelkesedés és szorgalom, hanem a pénzügyi lehetőségek függvénye. Ezért őszinte köszönettel tartozom munkahelyemnek, a Magyar Tudományos Akadémiának, amely támogatott, és intézményi háttérrel biztosított a különböző pályázatokhoz. Mára csupán két fontos csoportja maradt az érdemi dokumentumokat őrző levéltáraknak, amelyek feltárása a Mindszenty-ügyben (is) a következő történészgenerációkra vár: ezek pedig a vatikáni levéltárak és a KGB irattára(i). Az egyik legizgalmasabbnak az Államtitkárság Államközi Kapcsolatok Szekciójának Történeti Levéltára ígérkezik, ugyanis itt őrzik az egykori Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának és az Egyházi Közügyek Tanácsának a dokumentumait. A Szentszék keleti politikáját évtizedeken át formáló Agostino Casaroli érsek iratai is – amint erről a *Gazzetta di Parma* 2015. április 16-ai számában hírt adott – ide kerültek Pármából. E dokumentumok kutathatóságát azért is várja kíváncsian a történészszakma, mert Giovanni Barberini már közölt belőlük egy válogatást a *La politica del dialogo. Le carte Casaroli sull'Ostpolitik vaticana* [A párbeszéd politikája. Casaroli dokumentumai a vatikáni keleti politikáról] című kötetében, de bizonyára bőven maradtak még feltárandó források. A további tényfeltárás érdekében persze másutt is érdemes lesz munkálkodni, így például Franz König bécsi bíboros ma még ugyancsak kutathatatlan levéltárában. Amikor hozzáférhetők lesznek mindezek a források, akkor a ma még homályos részletek is világosak, és a vatikáni döntéshozók szempontjai is egyértelműbbek lehetnek.

*

Célunk szerénytelenül nem kevesebb, mint a dolgokat úgy láttatni, ahogy voltak. Hogy hitelesen, élményszerűen és mégis dokumentáltan végigvezessük Mindszenty József életét, s hogy eközben megpróbáljuk feltárni személyiségét a maga kételyeivel és bizonyosságaival. Az embert közelebb hozni az Olvasóhoz sokszor nehezebb feladat, mint

az egyházfőt vagy a politikust. Mindszentyt közszereplése során soha nem vezette semmiféle egyéni érdek. Személyében teljesen feloldódott, egyesült a köz- és a magáncél, ugyanakkor egyéni és egyedi emberi karaktere meghatározta, hogy miként kívánta megvalósítani közcéljait. Próbáltuk megérteni, hogy mi állt az emberi küzdelmek háttérében, mit takart el a mítoszok és jelszavak füstje, mik voltak a mozgatórugók, hol húzódnak a történések igazi körvonalai. A hatalmas ívű életútból nem könnyű megragadni a legfontosabb állomásokat, még kevésbé egyszerű kihámozni a tényeket a propaganda-szólamok és illúziók ködéből. Azt már az Olvasó ítéletére kell bízunk, hogy sikerült-e olyan biográfiát írni, amelynek főszereplője egyénileg gondolkodó, töprengő, hibázó és a mindennapi gondokkal is küszködő ember, akit sorsa egy kivételes történelmi helyzetbe vezetett. Csalódni fog, aki egy hajlíthatatlan és tévedhetetlen ember, ám az is, aki egy bigott és csökönyös főpap portréját várja. Mindszenty József tagadhatatlanul vitatott személyiség, és az igazság – mint mindig – ezúttal is a végletek között van. Akárhogy is vélekedünk róla – a szerző és az Olvasó –, Mindszenty József életútja túlnő egy privát biográfián. Sorsa alkalmat kínál, hogy választ keressünk magunkban egy olyan kérdésre: mit is jelenthetett a 20. század Magyarországnak kereszténynek (és nem csak katolikusnak) lenni, és mi a kereszténység – világnézeti falakat is átlépő – üzenete a jelen világának.

Budapest, 2015. július 1.

A szerző

I.

ÍRÓ, KATONA VAGY PAP?

Gimnáziumi tablókép, 1911

A GYERMEKKOR – HŐSÖK ÉS SZENTEK BŰVÖLETÉBEN

Mindszenty József Pehm Józsefként látta meg a napvilágot 1892. március 29-én a Vas vármegyei Mindszent községben. Pehm vezetéknévét 1942-ben változtatta Mindszentyre. A szülőfalu neve, számos más magyar településhez hasonlóan, a „minden szent” emlékét őrző hajdani templomára utal. S hogy az ország sok „Mindszent”-jétől meg lehessen különböztetni, nevét 1920-ban Csehimindszentre változtatták, utalva a földrajzilag tözsomszéd Csehire. Mindszent ősi magyar település, első okleveles említése 1314-ből származik, évszázadokon át szinte ugyanazok a földműves családok lakták. A Nyugat-Dunántúlon, Vasvár és Zalaegerszeg között fekszik, lovas kocsival egyóránnyira az első, kettőre a második várostól. Egyutcsás falu, kis barokk templommal. Lélekszáma száz évvel ezelőtt még ezer közelében járt, mára alig négyszáz. A Fő utca 34. szám alatti szülőházból önkormányzati múzeum lett, ahol 2013-ban *A magyarok lelki ismerete, Mindszenty József (1892–1975)* címmel állandó kiállítás nyílt.

A CSALÁD

Pehm József szülei szőlő- és földművelők voltak, 1891-ben kötöttek házasságot. Gyermekkoruktól ismerték egymást, a férj a 43.-as, a feleség az 51.-es házszám alatt lakott Mindszenten. Az édesapa, Pehm János (1864–1946) köztisztviselőként álló polgár, már fiatalon községi bíró, majd közgyám (a gyámság, gondnokság alá rendelt személyek ügyeinek intézésével, illetve a gyámok és gondnokok ellenőrzésével megbízott köztisztviselő), s e választott funkciói révén a község elöljáróságának tagja, később négy évtizeden át a helyi egyházközség és katolikus iskolaszék elnöke, még később, 82 évesen bekövetkezett haláláig erdőmester volt. Egyik ösének, Pehm Andrásnak 1733-ban III. Károly magyar király adományozott nemesi oklevelet azért a vitézségéért, amelyet Kiskomárom törököktől való visszaszerzésekor tanúsított.¹ Az aktust Pehm József büszkén idézte fel, amikor prelátsusi kitüntetését 1937-ben átvette: „*idegen nevű apai ősom nemesiségét a török elleni harcaiért itt [Zalaegerszegen] hirdették ki a vármegyeházán.*”² A korán árván maradt édesanya, Kovács Borbála (1875–1960) mindössze 17 esztendő múlt,

1 Primási Levéltár (a továbbiakban: PL) Processus Josephi Card. Mindszenty – Mindszenty-periratok (a továbbiakban: Processus), 12. d. V–700/32. 92–92f. fol. Pehm András helytartótanácsi titkár latin nyelvű nemeslevelének (Bécs, 1733. január 12.) fotója és magyar nyelvű fordítása a Magyar Országos Levéltár 44/1949. O. L. sz. a. Eredeti gépelt irat és az oklevél fotómásolata. – Kiskomárom Nagykanizsától 18 km-re északkeletre fekszik (1969-től, Komárvárossal történt egyesítése óta a neve: Zalakomár). Várát 1591-ben a szigetvári pasa vezetésével elfoglalták a törökök, 1601-ben sikerült visszafoglalni.

2 PL Mindszenty magánlevéltár (a továbbiakban: Mm.) 33. d. Prédikációvázlatok: „Prelátusi üdvözlés, ’937. III. 16.” Kézírás.

Családi kép a szülők aranylakodalmán, 1941-ben. Felső sor balról: Fukszberger János, leánya Mária, Léglér Anna, István, Teréz és József (aki később Légrádyra változtatta a nevét), mind a négyen a hercegprímás Teréz nevű húgának a gyermekei. Középső sor: a hercegprímás két testvére Anna (Fukszberger Jánosné) legkisebb gyermekével, Ilonával a karján, Teréz, az édesanya: Kovács Borbála, az édesapa: Pehm János, Pehm József prelátnak, Légrády József felesége gyermekükkel. Alsó sor: Erzsébet, Teréz (Anna két leánya), Mária (Teréz húgának leánya), Anna (Anna húgának leánya) és Imre (Anna húgának fia). (A képről hiányzik Anna húgának két fia, László és István)

amikor bekötötték a fejét. Az ő családjában a Zrínyi, Csáki, Szalay, Takács, Szijjártó, Horváth, Vas, Eörszily nevek fordultak elő. Felmenői a Zrínyieket szolgálták várjobbágyként, ők 1663-ban kaptak nemességet.³ Ám erről a fiatal házaspár sem tudtak, csak évtizedekkel később mesélte el nekik a könyvéhez levéltárakban kutató gyermekük. A nemesi oklevél nem is jelentett egzisztenciális felemelkedést, az ősök között volt kétkezi iparos, földműves, számadó juhász, négyökrös gazda, de akadt tanult ember, mégpedig nagyprépost, plébános, tisztviselő, 1848-as honvédtiszt, királyi kúriai bírós. A rokonok a színmagyar Hegyháton és Kemenesalján éltek, Pehm József is magyarnak azonosította önmagát. Az apai ősök között nyilván akadtak németek vagy osztrákok is

3 „Sváb-e a hercegprímás?” A Szív, 31. évf. 33. sz. 1946. május 4. 2.; „Magyar nemes vagyok. Eredeti családi nevem Pehm. A Pehm családnak nemességét 1732-ben [sic!] hirdették ki. Anyai ágon a magyar nemesi Kovács családból származom, amelyet 1663-ban emeltek nemesi rangra.” PL Processus, 1. d. V–700/1. 119. fol. Mindszenty József gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve. Bp., 1949. január 11. A dokumentumokban többféle, Pehm, Pehm, Phem, Pem írásmód is előfordul.

(a 'Pehm' vezetéknév a 'Böhm' családnév oszt-rák–bajor variánsa, jelentése 'csehországi, bohémiai', ezért a 'Pehm/Pem'-eket általában elnémetesedett csehek – vagy a csehekkal szoros, például kereskedelmi kapcsolatban álló személyek – leszármazottainak tartják).

Pehm Jánosnak és Kovács Borbálának hat gyermeke született. József volt az első. A felnőttkort rajta kívül két, fiatalon megözvegyült leánytestvére, Anna és Teréz élte meg, velük még az amerikai követségen töltött másfél évtized alatt is tartotta a kapcsolatot (Anna unokája, Fukszberger Imre 1990 óta megszakítás nélkül Csehimindszent polgármestere). Hogy milyen volt kislányuk, arról édesanyja hetvenöt évesen, 1949-ben így mesélt: *„Fiam mindig komoly, csendes gyerek volt, még csintalannak se lehetett mondani. Őrizte a marhákat, de ott is olvasott. Meg írni szeretett. Író akart lenni, de azt nem akartam s mondtam is neki, hogy a birtok se állhat rendelkezésre – 20 holdas birtok volt, két pár marhával és két tehénnel dolgoztunk –, mert itt vannak a lányok. Sokba kerültek ők is, meg az ő taníttatása is. [...] Négyéves koráig szoknyát hordott. Egy ízben abroncsot húzott a nyakába, de úgy, hogy mi nem tudtuk róla levenni, hanem a kovács vágta le róla.”*⁴

Pehm József húgai, Anna és Teréz édesanyjukkal

Másutt meg így írt: *„Egész kicsi korától más volt már Fia[m], mint többi gyermeke[m]. Határozott, komoly, kicsit egyedüljáró, de nagyon engedelmes, szerető fiú.”*⁵

*„Fél évszázados adottsággal állok itt; egy határozott neveléssel és alapelvekkel – vallotta az utolsó szó jogán bírái előtt 1949-ben. – Ez a nevelés és ezek az alapelvek ugyanúgy vannak beépítve egy emberi életbe, mint ahogy a földre rá van építve a vaspálya.”*⁶ József gyermekévei kemény, munkás mindennapokkal teltek, ahogy az már falun természetes volt: segített a baromfudvarban, őrizte a libákat, teheneket legeltetett, rőzsét gyűjtött, fát aprított, tüzet rakott, veteményezett, gyomlált, szüretelt, gyümölcsöt szedett – s maradék idejében iskolába járt. Eszes, csendes, ám határozott, nehézségektől vissza nem riadó édesanyjától örökölte konok és kitartó természetét. Istenfélő, erényes, gondos és szeretetteljes nevelést ka-

4 Szociális Testvérek Társasága Történeti Irattára (a továbbiakban: SZTTTI), 1241/96. Beszélgetés a Prímás édesanyjával. 1949. február 21. (Az édesanya további visszaemlékezései is innen.)

5 SZTTTI 1190/44. Slachta Margit-hoz írt levél 1950. pünkösdi vigiliáján.

6 *A Mindszenty-per*. Összeáll.: GERGELY Jenő–IZSÁK Lajos. Reform Rt., Bp., 1989. 197.

pott. „*En a csendre és rendre szoktattam odahaza, mert az apja sem bírta volna az ellenkezőjét*” – mesélte az édesanya. „*Amivé lettem, anyám érdemeinek és imáinak köszönhetem*” – írta a gyermek. Amíg édesanyja példásan kormányozta a portát, táplálta a családi tűzhelyet, addig édesapja a föld robotosa: két hold szőlőjüket és közel tizennyolc kataszteri hold földjüket művelte. S miután saját portáján befejezte a munkát, este a falu dolgát intézte. Községháza, jegyző nem volt a faluban, minden a bíróra maradt. Fia tőle kapta a közélet első iskoláit: közmunkát, útépitést szervezni, gyámolítani a cselédeket, özvegyeket és árvákat, intézkedni a termés védelméről, adószedésről, kezelni a községi és közbirtokossági vagyont, ráncba szedni a henyélőket. Az apa fáradhatatlan, feddhetetlen, széles látókörű, kemény, de igazságos, s földművesre nem jellemzően igencsak olvasott ember volt. Gyermekeinek gyakran mesélt a múlt dicső példáiról, bölcs államférfiakról, hazájukért életüket áldozó hősekről, de hitszegőkről és árulókról is. Kinizsi Pál, a Hunyadiak és Zrínyiek vitéz tetteiről szóló történetek az esti mesékkal költöztek kislátó szívébe. Magyarsága, kereszténysége ebben a faluban és ebben a családban gyökeredzett. Felnőttként is nosztalgiával gondolt vissza a szülőfalu idilljére, amikor a tanév végén hazatérhetett és leheveredhetett kedvenc cseresznyefája alá a szőlőhegyen.⁷

A PREMONTREI DIÁK

Alig tízesztendő, amikor szülei eldöntötték sorsát: a helyi katolikus elemi népiskola alsó öt osztályának elvégzése után – holott ő az elsőszülött, aki hagyományosan továbbvinné a föld művelését – nem a családi birtokon kell gazdálkodnia, hanem továbbtanulhat. 1868-tól tizennégy éves korig tanköteles a gyermek, de a tanfelügyelet ténylegesen már a négy elemi elvégzése után sem kérte számon a szülőktől a taníttatást, különösen nem falun. Az első négy osztály után még vagy két elemi következett, vagy továbbtanulás, ami polgári iskolát vagy reáliskolát, gimnáziumot jelenthetett. Az édesanya érdeme, hogy kitartott az „előkelőbb” gimnázium mellett, amihez már felsőfokú tanulmányokhoz kötött életpályát is el kellett képzelnie, mert ha csak egy érettségi lett volna a cél, akkor inkább reáliskolába íratja gyermekét.

A szülők döntése nagy igyekezetről és becsvágyról tanúskodik, de bátorította őket a falusi kántortanító, Wohlfarth István is (vezetéknévét később Csapóra magyarosította), aki értelmes gyerekeknek tartotta a Pehm fiút, s ott voltak a családi példák, a nagyprépostságig vagy tiszti rangig emelkedett rokonok, kiknek életútja igazolta: nem elérhetetlen álmok a kitörés, a méltóság, a földtől való elszakadás. Nehéz terhet vállaltak, amikor fiuk nyolcévi taníttatása mellett döntöttek, hiszen – legalábbis az első években, amíg nem érdemesül ösztöndíjra – tandíjat kellett fizetni. Lemondás, takarékoskodás, és még több munka várt rájuk. Reményük csak egyszer látszott komolyan meginogni,

⁷ PL Mm. 43. d. Pehm József naplója, 1936. június 28-ai bejegyzés. Kézírás.

amikor 1904. február 21-én vörhenyben meghalt kisebbik fiúgyermekük, akinek a családi birtok művelését szánták.⁸ Az édesapa ekkor ki akarta venni elsőszülött fiát a gimnáziumból, az édesanya azonban ragaszkodott taníttatásához, s végül meggyőzte férjét. A föld művelése a lányokra maradt.

A kiskamasz Pehm József alighanem 1903-ban indult először nagyobb útra szülőfalujából, amikor beiratkozott a vasi vármegyeszékhely neves oktatási-nevelési intézményébe, a premontrei rend Szombathelyi Kir. Kath. Főgimnáziumába. A falu por- és sártengeréhez szokott fiút lenyűgözte a közel harmincezer lakosú iskolaváros: a kövezett utak, a terek, a parkok, az öreg templomok, a márvány székesegyház, s szinte restelkedett, ha a mindszenti egyszerű elemi iskolát összevetette a palotának is beillő hatalmas, világos, tiszta gimnáziummal. Itteni élményei döntően befolyásolják egész szellemi világát, sorsát és pályáját.

Elemi népiskolai bizonyítvány, Csehimindszent, 1903.
Zömében jeles osztályzatok, csak énekből kapott elégségest

Az akkori szokásnak megfelelően szállást és kosztot egy szombathelyi családnál kapott. Érettségi után harminc év elteltével tért vissza egyszer a Szily János utca 17.-be. „A diákszobám vegyeskereskedés lett. Kimérik a múltamat. Valaha is vegyes volt a szoba: jó és rossz volt benne. A régi ház kihalt, az öreg Eberhardt »úr«, meg a Treszku kisasszony él csak. A zsidó Liki néni, aki – ha ablaka alatt este ficánkoltunk – éjjeli edényével jött ránk, meg a többiek, nincsenek. Minden szegletet, helyiséget megnézek. Egyik friss lakó megkérdezi: mit keresek? A múltamat. – Furcsán néz rám.”⁹

Az első osztályt – magántanulókkal együtt – nyolcvanán kezdték, de kilencen már év közben kimaradtak. A gimnázium katolikus szellemű ugyan, de nem mondható

8 Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár (a továbbiakban: SZEL) Halotti anyakönyvek másodpéldányai, Csehimindszent, 1904. (Temetés Mindszentén február 23-án. A haldoklók szentségében nem részesült a 7 és ¾ éves gyermek.)

9 PL Mm. 43. d. Pehm József naplója, 1940. február 25–28-ai bejegyzés. Kézírás.

A Szombathelyi Kir. Kath. Főgimnázium III. osztályos tanulói. Az 1905–1906-os tanévet 58 diák fejezte be, közülük 40 katolikus, 2 református, 3 evangélikus, 13 izraelita vallású volt

dogmatikusnak vagy túlságosan konzervatívnak. A felekezeti nyitottságot igazolja, hogy az első tanévet abszolvált 71 diákból 47 katolikus, 15 zsidó, 6 evangélikus, 3 református vallású volt. A nemzetiségi hovatartozást tekintve erősen a magyarok javára billent a mérleg: 65 magyar, 5 német, 1 horvát gyermek járt az osztályba. Az osztálytársak többsége tisztviselő, értelmiségi, iparos vagy kereskedő szülőkkel dicsekedhetett, s nem a lenézett földműves származással: az iskola statisztikája szerint 20 tisztviselő, 15 orvos, ügyvéd, mérnök, 11 kereskedő, 10 kisiparos, 4 őstermelő és 11 egyéb foglalkozású szülő gyermeke fejezte be az első osztályt.¹⁰ Pehm szülei az „őstermelő” kategóriába tartoztak, innen kerültek be a legkevesebben a városi elitgimnáziumba. Az egytanítós, osztatlan falusi népiskola után nem lehetett könnyű alkalmazkodni a gimnáziumi élethez, leküzdeni a kisebbségi érzést és a városi élet pallérozottságának hiányát. Nem volt egyszerű elérni a megfelelő tanulmányi eredményt sem. „Egyszer azt kérdezte tőlem, hogyha valaki elmegy tanulni s nem tud felelni, akkor azt mindjárt elbuktatják? – emlékezett a beilleszkedés nehézségeire az édesanya. – Azt válaszoltam, hogy nem, azért még nem buktatják el s ugyanúgy van a városi iskolákban is, mint falun, hogy legközelebb kijavíthatja a jegyet, tehát tanulni kell, másképp nem megy. [...] Mondtam is neki mindig, csak arra vigyázz, hogy meg ne bukjon, mert ha az úri gyerek bukik meg, az ismét, de ha paraszt gyerek bukik meg, azt kinevetik, kikacagják. Ne valljunk gyalázatot, tanulj fiam.”¹¹ Emlékirataiban Mindszenty őszintén bevallja, hogy több év eltelt, mire behozta hátrányát a jobban felkészült városi fiúkhoz képest.

10 A Szombathelyi Kir. Katolikus Főgimnázium Értesítője 1903–1904. Szerk.: EDELMANN Sebő. Egyházmegyei Könyvnyomda, Szombathely, 1904. 151.

11 SZTTTI 1241/96. Beszélgetés a Prímás édesanyjával. 1949. február 21.

A diák Pehm József érdemjegyei nem kiemelkedő tehetséget, inkább szorgalmat és szívósságot igazolnak. A négy osztályzatból álló skálán – jeles (1), jó (2), elégséges (3), elégtelen (4) – az alsó osztályokban még sok az elégséges (az első osztály végén tíz osztályzatból hat, a harmadikban három), amivel a középmezőnyben végzett, és ez a tandíj elengedéséhez kevés volt. Ötödikben már csak görög nyelvből, számtanból és tornából kapott hármast, a hatodikban aztán a tíz tantárgyból négy jelest és hat jó érdemjegyet kapott, nyolcadikra a jelesek számát ötre növelte, míg hat tantárgyból jóra értékelték, tehát egyenletesen javult az „erős jó”-ig. Magyarból az ötödiket és nyolcadikot kivéve) és történelemből már a második osztálytól jeles osztályzatot kapott. Amivel nem volt egyáltalán gondja, az a magaviselet. Elsőben csak erre kapott jelest.¹²

A gimnázium szigorúsága találkozott a Pehm fiú belső igényével a fegyelmezettség, a kitartás, a rend iránt. Akaratereje megedződött, s az eredmény nem maradt el. Hatodikos korában az iskola igazgatósága neki és Horváth Lajosnak ítélte a 100-100 koronával járó Okolicsányi-díjat. Ezt olyan tanulók kaphatták meg, „*kik példás magaviseletűek s tanulmány tekintetében is dicséretet érdemelnek*”.¹³ Voltak nála sokkal jobb tanulók, színjelesek is, de ő nagymértékű javulást mutatott. A hetedik osztály végén harmadmagával a gimnázium egyik legnagyobb kitüntetésében, egy arany pénzjutalomban részesült. Ekkor már az osztály legjobbjai közé tartozott.¹⁴ Egy év múlva a végzős diákok nevében ő búcsúzott az iskolától.

A fogalmazási készség, a rendszerező gondolkodás fejlesztése érdekében – mint minden diáknak – gyakran kellett kisebb műelemzéseket írnia. Érdeklődésére aligha következtethetünk a kötelező iskolai penzumok témái alapján, de a dolgozatok külleme, felépítése és tartalma igényességről, szorgalomról árulkodik.¹⁵ A gimnáziumban nemcsak a kötelező anyagot tanulta, de azon kívül is sokat olvasott. A történelem iránt édesapja már felkeltette érdeklődését, mélyebb tudást viszont az iskolától kapott. Ennek később jó hasznát vette: kevés főpap volt, aki hozzá hasonló változatossággal nyúlt vissza múltunk évszázadaihoz egy-egy szemléltető példázatért. Lelkesen vett részt az iskola közéletében is. A hitbuzgalmi Mária Kongregáció szorgos tagja, hetedik osztályos

12 KUNTÁR Lajos: Mindszenty József szombathelyi diákévei. *Vasi Honismereti Közlemények* 19 (1992) 1. 7–16:16. (A szerző adatait a gimnáziumi értesítők alapján néhol pontosítottuk.) – Évtizedekkel később a politikai rendőrséget is érdekelte Mindszenty József tanulmányi előmenetele: adataik szerint az évi hét osztályozott tantárgyból legfeljebb háromra kapott jelest. 1911-ben szépírásból, magaviseletből és vallásból jeles, magyarból, latinból, földrajzból, természetrajzból és mennyiségtanból jó osztályzattal zárt. (Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára [a továbbiakban: ÁBTL] 3.1.8. Sz–222. 4. fol.) 1911-ben, az érettségi évében valójában már nem volt szépírási tárgy, a gimnáziumi értesítő szerint viszont tanultak görögöt, németet, történelmet és bölcsestet.

13 *A Szombathelyi Kir. Katolikus Főgimnázium Értesítője 1908–1909.* Szerk.: KÁRPÁTI Kelemen. Egyházmegyei Könyvnyomda, Szombathely, 1909. 77.

14 *A Szombathelyi Kir. Katolikus Főgimnázium Értesítője 1909–1910.* Szerk.: KÁRPÁTI Kelemen. Egyházmegyei Könyvnyomda, Szombathely, 1910. 68. és 82.

15 PL Processus, 11. d. V–700/30. 173–227. fol. Az 1908-ban és 1909-ben írt gimnáziumi értekezések témái: *A költészet mint egyik legnemesebb művészet; A népdal és műdal egyező és eltérő sajátosságai; Zrínyi és Tasso; Zalán futása főbb alakjai; Az eposz és regény eltérő epikus sajátosságai bemutatása a Rajongókon és a Buda halálán; Az irányregény és A falu jegyzője; A gyermekeinek örülő és a gyermeke miatt kesergő anyja; Mit tehetne arisztokráciánk a magyar föld érdekében?*

A gimnázium irodalmi önképzőkörének jeles dolgozatait évről évre bekötötték, Pehm József több írását is beválogatták

korában „consultora” (tanácsosa), utolsó gimnáziumi tanévében ő lett a kongregáció prefektusa, vagyis diákelnöke. Hetedikesként az önkéntes iskolai önképzőkör alkönyvtárosa, végzősként pedig könyvtárosa is volt.

Az irodalmi önképzőkör minden tanévben pályázatot hirdetett, az elfogadott munkákat 1856-tól *Bimbófűzér* címen rendszeresen bekötötték. Pehm József nyolcadik osztályos tanuló nevével az 1910–1911. tanévről összeállított kötetben többször is találkozni: öt pályázatot bírált, három értekezést és egy szépirodalmi írást pedig maga alkotott. Értekezései közül az egyiknek a címe: *Faji vonások a Rákóczi kor költészetében*.¹⁶ A cím ne tévesszen meg senkit, semmi köze nincs a fajelmélethez, a szó jelentése az akkori szóhasználatban: „nép, nemzet”. A tanulmány nem más, mint egy fiatalember hazafias, lelkes írása annak kapcsán, hogy 1906-ban hazaszállították és Kassán újratemették II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelem, a magyar függetlenségi küzdelmek hőséneke hamvait. A diák formálódó világképében a labanc „lompos”, a kuruc „oroszlán” jelzőt érdemelt. A Habsburgok „alkotmányunkat akarták elrabolni, de a nemzet végre megemberelte magát” és „megindította a legszebb, a legeszmeibb szabadságharcot, a Rákóczi-felkelést”. Felmagasztosul a magyarok vallás- és hazaszeretete; az idegen és telhetetlen Habsburgok által kiátkozott Rákóczi méltán tért haza, hogy szelleme tovább éljen a nemzet szívében. A bíráló dicsérettel fogadta el a nagy átéléssel megalkotott munkát. (Rákóczi alakja a felnőtt Pehm egyik beszédében is felbukkan: a katolikus hitéhez minden körülmények között ragaszkodó, a janzenizmussal – az emberi cselekedetekben az isteni és az emberi akarat titokzatos együttműködését tagadó szellemi irányzattal – hírbe hozott, mély hitével kiemelkedő és fejedelemmé lett ember

16 Csornai Premontrei Prépostság Szombathelyi Rendház Könyvtára, *Bimbófűzér* 1910–11.

portréját vázolta fel.)¹⁷ Másik szemináriumi írása – *Mária-Kongregáció az ifjúság életében* – már nem kapott ilyen osztatlan elismerést, mivel a címben megjelölt témát nem megfelelően, hézagosan dolgozta fel.

Pehm gimnáziumi írásait *Az alkohol barátai* címmel írt, örökzöld témájú két vidám tanmese zárja. Az egyik a részeges kántorról szól, aki mohóságában a borral együtt felhőrpinti az italba fulladt egeret is. Ezután úgy megundorodik a szesztől, hogy haláláig csak vizet iszik. A másik fogalmazás három cimbora története, akik a karácsonyi éjféli mise helyett is inkább italoznak, és hazafelé imbolyogván a patakba esnek, majd szárítkozás közben a forró kályhán megperzselődnek. Szégyenükön csúfolódott a falu összes fehérsége.¹⁸ A témaválasztásban bizonyára közrejátszott az is, hogy a századforduló éveiben bontakozott ki a katolikus antialkoholista mozgalom, amely kiterjedt propagandatevékenységet folytatott.¹⁹ Pehm irodalmi próbálkozásai mindenestre kimondottan eredetiek.

A gimnázium nyolc éve alatt a kezdeti 80 osztálytárs több mint fele lemorzsolódott, míg néhányan másik iskolából újonnan csatlakoztak. Harmadikban 62, negyedikben 45, ötödikben 38, hatodikban 31, hetedikben 28, nyolcadikban 30 fő volt az osztálylétszám, a beiratkozáskori 37 százaléka. A végzős osztályban a református és evangélikus diáktársak száma egy-egy főre csökkent, míg az izraelita vallásúak hatan maradtak. A szülők foglalkozás szerinti besorolása is átrendeződött: a föld műveléséből élők között egy nagybirtokos és négy kisbirtokos volt, Pehm József szüleit a húsz holdjukkal az utóbbiba sorolták, valójában ő maradt egyedül az „östermelők” gyermekei közül. Az 1910–1911-es tanév végén érettségiző – korábbi évfolyamból egy fővel kibővült 31 diákból jelesen 7, jól 12, egyszerűen 8 felelt meg, kettőt javítóvizsgára, újabb kettőt ismétlő vizsgára utasítottak.²⁰ Pehm József fizikából jóra, a többi tárgyból jelesre érettségizett. A „hogyan tovább?” kérdésére nem volt nehéz válaszolnia: szülei elvárásainak megfelelően, de olvasmányainak, tanulmányainak és egy emlékezetes lelkigyakorlatnak is köszönhetően, egyre inkább vonzódott a mélyebb hitélet és a papi hivatás iránt, de nem akart szerzetes lenni, inkább a gyakorlati pasztoráció érdekelt. Ezért érettségi után – másik négy osztálytársával egyetemben – felvételét kérte a szombathelyi szemináriumba.

17 „Amikor édesanyja Thököly Imre felesége lett, úgy említi, hogy kígyót kaptak a családba. A kígyó megtett mindent, hogy őt mint a családban a kath. vallás jövőjéért főntartóját vagy elveszítsék, vagy áttérítsék. [...] Szereti a Szentírást, a megremegettő szentmise áldozatot, amire naponta eljár; eljár a prédikációkra, amiknek nagy hasznát látta. Gyakran járul a szentségekhez. [...] A mélységes hit az emberek fölé emeli. Pedig az az idő nem volt hívő kor. Francia földről, ép[p] a Napkirály udvarából indulnak diadalútjukra az Egyházzellenes tévelyek és a rombolás. Rákóczi az Úr eszközének vallja magát, Emlékiratait is az Örök Igazságnak írja, mert ő is egész élete tetteivel bizonyosságot akar tenni az igazságról, de úgy, hogy őt bűnösnek ismerjék az emberek.” PL Mm. 32. d. Prédikációvázlatok: „Rákóczi jelleme.” 1926. IV. 18. Kézírás. (Alapanyaga: „A janzenizmus magyar hatásai.” *Nemzeti Újság*, 8. évf. 87. sz. 1926. április 18. 21.)

18 Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár (a továbbiakban: SZEK), ős. XXVIII/alsó I. 6. mű. PEHM József VIII. oszt. tanuló: *Az alkohol barátai*. 1. *A kántor szerencsétlensége*; 2. *Az alkohol hatása* című írásai. Kézirat. Ugyanez bekötvé: Csonnai Premontrei Prépostság Szombathelyi Rendház Könyvtára, *Bimbófűzér*, 1910–11.

19 KLESTENITZ TIBOR: *Római katolikus és görögkatolikus társadalmi törekvések a 19–20. század fordulóján Magyarországon*. Megjelenés alatt.

20 *A Szombathelyi Kir. Katolikus Főgimnázium Értesítője 1910–1911*. Szerk.: KÁRPÁTI Kelemen. Egyházmegyei Könyvnyomda, Szombathely, 1911. 75. (Az osztálylétszámot a magántanulókkal együtt adtuk meg.)

REVERENDÁBAN

Az immáron „érett” ifjú 1911 őszén kezdte meg teológiai tanulmányait a szombathelyi szemináriumban. A teológián jól haladt, a legtöbb jegye „eminens” volt.²¹ Pehmet tanárai, előjárói szerették, és elmélyítették benne a papi hivatás iránti elkötelezettségét: nincs nagyobb boldogság, mint a népnek magyarázni az isteni törvényeket, az erényeket, az irgalmasság testi és lelki cselekedeteit, és kiszolgáltatni a szentségeket. Megvédeni őket a bűnöktől! A tanárok – magától értetődően – monarchia- és királyhű szellemben tanítottak. Legnagyobb hatással Rogács Ferenc professzor, a későbbi pécsi püspök volt rá. A nagy tudású, modern, aszketikus férfiú felismerte a fiatal teológus képességeit, és ambicionálta ezek kifejlesztését.

Pehm József papnövendéki tanulmányainak (1911–1915) színhelye: a szombathelyi szeminárium.
Épült 1778 táján copf stílusban

21 Mészáros István: Mindszenty és Vas megye. *Vasi Szemle* 49 (1995) 3. 321–335:323.; Uő: Mindszenty bíboros és Vas megye. In: „Állok Istenért, Egyházért, Hazáért”. *Írások Mindszenty bíborosról*. METEM, Bp., 2000. 45–58:47.

A szemináriumban kötött halálíg tartó barátságot a nála csak pár évvel idősebb tanárával, a tudós Géfin Gyula teológussal. „Mindig éreztem – írta neki évekkel később –, hogy akkoriban beteg lelkemhez Te voltál [a] legjobb. Nem mondtad: számárság ezen rágódni, magad vagy az oka. A munka ösztönét, amely bennem különben kicsi sohse volt, fokoztad. Kedves derűddel – leszállva mellém a katedráról – ott a kis földszinti kopott vendégszobában felélénkültem. Nehezen melegítettek engem az emberek, Te elérted. Utánad jött Geiszlinger, ő is. Ha ti ketten nem vagytok, már megölt volna a búskomorság, a helytelen irányom.”²² A másik jó szívvel emlegetett személy Geiszlinger Béla plébános volt, aki mellé Pehm káplánként kerül majd szentelése után. Az őszinte sorok felvillantják a tépelődő fiatalembert, aki még helyét keresi a világban. Kifelé mutatott kiegyensúlyozottsága nem zárta ki a belső kétségeket, vívódásokat, időnkénti lelki feszültségeket.

A papi hivatás Szombathelyen megismert mintáiból egyes elemek visszaköszönnek majd saját életében. Például Gaál Sándor plébánosé, aki felállította az Egyházmegyei Nyomdát, elindította a Szombathelyi Újságot, megszervezte a Katolikus Kört és a Katolikus Legényegyletet, felépítette közösségi otthonaikat, és 1906-tól a Katolikus Néppárt megyei elnökének tisztét töltötte be egészen 1937-ben bekövetkezett haláláig. Ez a karrier figyelemre méltó hasonlóságot mutat a fiatal Pehmével. Igaz, Gaál épp politikai szerepvállalása miatt nem került a lehetséges püspökjelöltek közé 1911-ben, amikor István Vilmos püspök utódját keresték a szombathelyi egyházmegye élére. A kinevezett megyéspüspök, Mikes János gróf másfajta példát mutatott: nem vett részt politikai jellegű gyűléseken, sőt igyekezett papjait is visszafogni ebben. A sajtót viszont láthatóan ő is fontosnak tekintette, a Szombathelyi Újságot ő fejlesztette napilappá.

A szorgalmas növendékre Mikes püspök hamarosan felfigyelt. Láta, hogy a Pehm fiúban mekkora hévvel lobog a papi hivatás iránti tisztelet, s hogy mekkora felelősségtudattal ölti magára a Krisztus-szolgálat jelképét, a papi reverendát. Ezért az első tanév eltelte után Bécsbe, az 1623-ban alapított patinás papnevelő intézetbe, a Pázmáneumba akarta küldeni, hogy a császárváros egyetemének teológiai karán magasabb szinten

Iskolatárs, tanár és barát: a Pehmnél három évvel idősebb Géfin Gyula (1889–1973) pápai prelátus, egyháztörténész

22 SZEL Géfin Gyula hagyatéka. Levelezések, VIII. Pehm József levele Géfin Gyulához. Zalaegerszeg, 1924. január 13. Szövegét közli DOBRI Mária: „...szívélyesen üdvözlő barátod és híved...” Pehm (Mindszenty) József és Géfin Gyula barátságáról. Vasi Szemle 49 (1995) 2. 273–285:276.

folytathassa tanulmányait. „Elvárom tőled, hogy a szeminárium szabályainak pontos megtartásával lelki életedet tovább fejleszted és a hittudományokban magadat mentől inkább kiképezni igyekszel” – írta neki a döntéséről értesítő levelében.²³ Pehm József azonban nem kívánt élni a felkínált lehetőséggel, így helyette Palkó János jutott ki Bécsbe (akiből idővel egyházmegyei főtanfelügyelő és kanonok lett). A fiatal papnövendéket több körülmény marasztalta. A hivatalos indoklás szerint „gyöngye egészségi állapotára tekintettel nem képes jelenleg szélesebb körű tanulmányok végzésére”.²⁴ Valószínűbb, hogy kisebbségi érzése, amivel gimnáziumi éveiben végig küszködött, nem múlt el nyomtalanul, és Bécs hirtelen túl nagy kihívásnak tűnt. A külföldi helyszínnel járó újabb anyagi megterhelést sem várhatta el szüleitől, akik már a szombathelyi taníttatásért is erejükön felüli áldozatot hoztak. Az utókor pedig – már némi mítoszteremtéssel – azzal magyarázta a visszautasítást, hogy főpapi karrier helyett falusi plébánosként a népet akarta szolgálni. Az elutasítás meglepte főpásztorát, neheztelt is érte, hiszen Bécsben tanulni a tehetségesek kiváltsága volt, és még egy hagyományos papi pályafutás szempontjából is előnyt jelentett a külföldön megszerezhető nyelv- és világismeret.

Mintegy ötvenezer ember és a város templomainak harangzúgása kísérte Szent Márton, a Szombathelyen született és Európa-szerte népszerű szent Tours-ból hazahozott koponyacsont-ereklyéjét a székesegyházba. A hét km-es felvonulási útvonalat virágfüzérékkel, girlandokkal és zászlókkal ékesítették fel.

A körmenet élén középen, aranyszínű főpapi miseruhában gróf Mikes János megyéspüspök, 1913. június 15.

23 SZEL Acta Cancellariae (a továbbiakban: AC) 5305–07/1912. Mikes János püspök levele Pehm József papnövendékhez. Szombathely, 1912. szeptember 16.

24 SZEL AC 5305–07/1912. Drexler Antal pápai kamarás, bécsi papnevelő-intézeti lelkiigazgató értesítése növendék-cseréről. Szombathely, 1912. szeptember 28.

PAPNÖVENDEKI IROMÁNYOK

Pehm maradt tehát a szombathelyi szemináriumban, ahol 1861 óta működött a kispapok Szent Ágoston Egyesülete azzal a céllal, hogy a magyar nyelv és a hazafias érzés ápolása mellett szellemi munícióval lássa el a papnövendékeket, fejlessze beszéd- és íráskészségüket. Az egyházirodalmi iskola pályázataira név nélkül beadott pályamunkákat a tanárok és növendékek vegyesen bírálták, majd az elfogadott írásokat évente bekötették a *Munkálatok* című kötetbe. Pehm József az önképzőkörben tevékenykedve bekapcsolódott az éppen ötvenéves fennállását ünneplő egyesület munkájába. Rögtön elsőévesként, 1911–1912-ben nyolc értekezését, egy fordítását, egy természetleírását és egy költeményét (!) találjuk meg a *Munkálatokban*. Értekezései szélesedő olvasottságról, újabb és újabb felfedezett életesményekről árulkodnak. A feldolgozott témák dogmatikát, aszkézist, homiletikát, irodalomtörténetet, történelmet, szociális kérdéseket érintettek. Bíráloi szerint legjobban a legendás ír szabadsághősről, Daniel O’Connellről (1775–1847), a tehetsős ügyvéd-politikusról írt munkája sikerült: „*Habár a t. szerzőnek rendkívül olvashatatlan az írása, művét mégis élvezettel olvastuk. O. jellemét megszeretteti. Bemutatja őt mint szónokot, népvezért és államférfiút. [...] Követendő és követhető mintaképet állít elénk. Meglátszik a szerzőn, hogy behatóan tanulmányozta O. jellemét és működését, s maga is fellelkesült O. követésére. [...] Elismeréssel és dicséréssel adózunk a szerzőnek és kérjük, gazdagítsa Egyesületünket hasonló művekkel. [...] Továbbá arra kérjük, ne kövessen el bíráloi szeme világa ellen se merényletet. Írjon olvashatóbban*” – fejeződik be a bírálat.²⁵ Való igaz, Pehm József jellegzetes szállkás betűivel nem egykönnyen birkózik meg az olvasó. A pályázat témaválasztása árulkodik az alig húszesztendős fiatal papnövendék szellemi vonzódásáról, példaképkereséséről: a karizmatikus O’Connell napjainkig az ír nemzeti történelem kiemelkedő személyiségének számít, akit az ír alkotmányos nacionalizmus hőseként becsülnek, a tömegek szemében ő lett az ír szabadság bálványja. A dolgozatból az is kiderül, hogy az ifjú Pehm értékrendjében a nacionalizmus nem más, mint a vallásos gondolat és a szellemiség – hit és tudás, erkölcs és műveltség –, illetve a népi öntudat és emberi érzés foglalata. A legendás személy példája Pehm későbbi szentbeszédeiben is felbukkan.

Pehm József az ír nép „felszabadítójáról” írt dolgozata mellett benyújtotta a németországi *Volksverein für das Katholische Deutschland* mintájára a Magyarországon 1907-ben alakult Katolikus Népszövetségről írt költeményét is. Az *Indulóra* nem más, mint egy agitációs rigmus, kamaszos lelkesedés a kor hittagadó mozgalmait (liberalizmus, szabadkőművesség, szociáldemokrácia – a versbéli „hármass ellenfél”) ellenében, és a katolikus öntudat erősítésére alapított szövetség népszerűsítése.

25 SZEK Szent Ágoston Egyesület munkálatai 1911–1912. 34. pályamű – [Pehm József], „O’Connel [sic!] Dániel. Jellemzés” – bírálata.

Indulóra

*Magasan leng, büszkén lobog a jog, igazság zászlaja,
A Népszövetség most toboroz katonákat alája.
Az eskü halk, és mégis remeg az ellenfél serege,
Mert kiadtuk a jelszót: nem kell uralmuk, el vele.*

*Eddig a halk eskü még nem szólt a hármasként, ellenfélnek,
És mégis megfújták a jerikói kürtöt, mert félnek.
Halljuk a csatazajt mindenütt; nos hát rajta ellenük,
Mutasd meg hát nagy Rákóczi népe, honodban nincs helyük.*

*A harcban ne csüggedj, remegjen, féljen az álnok ellen,
Mert robog, jön már Kinizsi a rettegett hadsereggel.
Vérünket kiszívta az a rút, parazita söpredék,
De már befellegzett, mert él és virul a Népszövetség.²⁶*

A szombathelyi papnövendékek
1861-ben indult egyházirodalmi
iskolájának kiadványa. A 20 éves Pehm
József költeménye az 1911–1912-es
gyűjteményben jelent meg

²⁶ SZEK Szent Ágoston Egyesület munkálatai 1911–1912. 31. pályamű: „Indulóra” című vers kézírata.

Ez volt Pehm József első és utolsó kísérlete a költészettel, mivel három bírálójától oly lesújtó kritikát kapott, hogy többet nem próbálkozott: *„Nincs benne semmi költőiség, hogy a verslábakat és a rímeket ne is említsük. Ha jobb volna, kortesdálnak még jó volna, de így annak sem jó. Amint a vers mutatja, alig született a szerző költőnek. Van ugyan benne lelkesültség, ami talán még annyira-amennyire menti, de ezt a lelkesültséget prózában is ki lehet ám fejezni! Fogjon a szerző prózához, ott talán nagyobb sikert arat.”*²⁷ Közlésre csak abban a „boldog reményben” fogadták el szótöbbséggel, ha a szerző a „jövőben sem magának, sem nekünk nem kedveskedik ily versekkel”. A nacionalista-antijudaista történelemszemlélet jeleit senki nem kifogásolta. Pedig az ifjú Pehm gondolatvilágát láthatóan megérintette a századforduló új zsidóellenessége, amely a liberalizmust, a szabadkőművességet és a szociáldemokráciát is a zsidóságnak tulajdonították. Minderre az ifjú „költő” – tudatosan vagy csak divatból átvett – szóhasználatra utal: „jerikói kürt”, „parazita”, „honban nincs helye”. Utóbbi nemigen lehet másként érteni, mint kitagadásként a nemzettestből.

A fordítás sem volt Pehm erőssége, amint azt az Aranyszájú Szent János magyarázatai Szent Péter apostol leveleihez című pályázatának bírálói szövé is tették: *„A fordított szöveg rövid, a fordítás nem mindenütt magyaros, vannak idegenszerű kifejezései és több helyen nem adta vissza hűen a szöveget. Az utolsó két oldal semmiféle összefüggésben nincs a fordítással, úgy látszik, azért írta, hogy írjon valamit és ne legyen üres az a két oldal.”*²⁸ Ugyanakkor méltányolták ügyszeretetét és buzgalmát.

Pehm következő, újabb értekezésének témája több mint meglepő: Paul Lafargue, a 73 éves korában öngyilkosságot elkövetett tehetséges francia forradalmár, a marxizmus egyik első követőjének halála indította írásra. Mintha azt próbálná megmagyarázni, hogy miért nem a felforgatók váltják meg a világot. Első mondataival Pehm búcsúzik: *„Gyász és könny illet meg egy világmegváltót? Igen.”* A forradalmár eszméit elutasítja, de a forradalmár embertípust megpróbálja megérteni. A gyermekkorban keresi Lafargue felnőttkori kisiklásának magyarázatát, amikor tündérek és boszorkák helyett proletárokról és gonosz tőkésekről meséltek neki. *„Valami kimondhatatlan nagy eszmék zsongtak hát agyában. Nem csoda. A Marx-dinasztiába tartozott. Várományos (nem akarom mondani, hogy trónörökös) volt abban a családban, amely anynyit beszélt a nyomorgó világ megújulásáról. Ha kellett, mártírok lettek. Sőt a halálba mentek önmaguktól egy golyóval, zsineggel.”*²⁹ Pehm írása itt vált át cinikus és rideg bírálattá. Véleménye szerint a forradalmárok akkor bizonyítják, hogy szeretik a világot, amikor önmaguktól szabadítják meg azt. Csak önkező halálukban következetesek, mert etika és vallás nélkül, hitetlenül élnek. A világ megváltását pedig már elvégezte Krisztus a Golgotán.

27 SZEK Szent Ágoston Egyesület munkálatai 1911–1912. 31. pályamű bírálata.

28 SZEK Szent Ágoston Egyesület munkálatai 1911–1912. 12. pályamű: [Pehm József] „Aranyszájú Szent János magyarázatai Szent Péter apostol leveleihez” – fordítás.

29 SZEK Szent Ágoston Egyesület munkálatai 1911–1912. 35. pályamű: [Pehm József] „Lafargue koporsójánál”

Egy másik ifjúkori szöveg a mártíromsággal foglalkozik: *Miért és mi mellett bizonyító érv a vértanúság?* Az értékelés naiv szárnypróbálgatás a fiatal teológustól. Mondatait valószínűleg néhány kegyes könyv ihlette, mert visszhangzik belőlük a jámbor prédikációk mondanivalója. A tanár kérdése ezt a választ igényelte volna: a vértanúság a személyes hit legnagyobb bizonyítéka. Ám Pehm Józsefnek még nincs a feltett kérdésre világosan felépített válasza.

Másodéves papnövendékként *A világ ura és az utópiák* című írásáért kapott dicséretet. Elöljáróban a bíráló urak szíves elnégzését kérte merészségéért, ugyanis forrásmunkák híján teljesen a maga feje után vágott bele dolgozatába. Az utópiairodalmat járta körbe az ókortól saját koráig bezárólag, bírálója szerint élvezetes stílusban, a napi eseményekre is reflektálva. Az úgynevezett régi utópiákat Platónnal indítja és Morus Tamással zárja, míg a modernekhez két szerzőt sorol, legalábbis rájuk koncentrál: az angol Robert Hugh Bensonra és a svéd Selma Lagerlöföre. „*A régi utópiák tulajdonképp költői képzelet csinálta paradicsomok, tündérmesebeli boldog szigetek. A mai e nemű alkotásokban csak az marad meg az utópia-fogalomból, hogy a jövő még nem létező életét, társadalmát festi [le]. Az aztán már mellékes, hogy a kép rózsás-e, vagy szomorú.*” Benson *A világ ura* című utópisztikus regénye 1912-ben jelent meg magyarul, tehát a szemináriumban a legfrissebb irodalmat is olvasták. A regény Krisztus második eljövetelének apokaliptikus előzményeiről szól. Világképe közel sem rózsás, az egyház jövőjét meglehetősen borúsnek láttatja. Lagerlöf az első irodalmi Nobel-díjjal kitüntetett nő, az elismerést a *Nils Holgersson csodálatos kalandjai* című ifjúsági meséjéért kapta 1909-ben. Pehm Józsefet azonban nem ez ihlette elemzésre, hanem a szerző egy korábbi, magyarul is megjelent regénye: *Az Antikrisztus csodái*. Pehm az utópiairodalom csúcsának tekinti, lenyűgözi a kegyességek, naivitások és a századvégi szocializmus elleni passzusok montázsa. Mindkét elemzés tétje: Krisztus vagy Beliál előtt hódol-e a világ. Ez a kérdés kísérni fogja Pehm/Mindszenty József pályafutását is, szinte egész életét az Antikrisztus, a Gonosz elleni harcként éli meg, aminek aktualitást Hitler és Sztálin világuralmi törekvései adtak. Ám az értekezés írásakor még messze vagyunk ezektől. A dolgozat bírálója csupán azt kifogásolta, hogy Pehm az ókori Rómát „*piszokfészeknek*” titulálja, mert bár a város utcái közönséges falusi jelleggel bírnak, mégis itt részesül hivatalos támogatásban és védelemben a keresztény erkölcs.³⁰

Harmadéves papnövendékként már pályadíjat nyert a *Szent Márton lekipásztorkodásának korszerűsége* című írásával. A bírálók szerint kiválóan elemezte a Krisztus utáni 4. század vallási, lelki és kulturális szükségleteit, a gall provinciák és a keresztény tanítás egymásra találását. Pehm témaválasztásai és példái mind igazolják vonzódását a korai századok történelméhez, és hogy lelkében már fiatalon a harcos kereszténység eszméje lobogott.

30 SZEK Szent Ágoston Egyesület munkálatai 1912–1913. 63. pályamű: [Pehm József] „*A világ ura és az utópiák*” – értekezés.

A teológiai tanulmányok utolsó két évében már tartott az 1914-ben kitört első világháború. Szombathely megtelt sebesültekkel, a megélhetés egyre nehezebb lett, a kenyér, zsír, cukor el-eltűnt a boltokból, viszont felbukkantak a háború hiénái, a spekuláns hadiszállítók, a csempészek, az uzsorások és a lánckereskedők (akik csak akkor adták az árut hatósági áron, ha valami mást is vett a vevő szabad áron). A szemináriumban is sokat foglalkoztak az eseményekkel: a háború választóvíz az emberi magatartásokban, fenekestől felfordít mindent, gyengítheti a hitet, erősítheti a világias gondolkodást és az egyházellenességet. A hátszágban is front van. És egy igazi papnak harcolnia kell a megingottakért, gyámolítania kell a gyengéket, vigasztalnia a gyászolókat. Mire Pehm József tanulmányai végére ért, meggyőződéssel vallotta, hogy a papnak személyes példaadással és a prédikáció erejével kell eligazítást adnia a társadalmi, eszmei zűrzavarban. Osztotta a 20. század eleji magyar katolikus megújulás egyik legnagyobb hatású képviselőjének, Prohászka Ottokár székesfehérvári megyéspüspöknek a véleményét: szent papok kellene, akik képesek kivonni magukat az erkölcsösséget is lazító liberalizmus hatása alól, mert a szószék családok és nemzetek ítélőszéke, s csak az ítélkezhet a hívők egyetértésével, aki maga is feddhetetlen.

Pehm József záróvizsgáit jeles eredménnyel tette le.³¹ 1915. június 10-én többedmagával alszerpappá, 11-én szerpappá, 12-én áldozópappá szentelte Mikes János megyéspüspök a szombathelyi székesegyházban.³² Eredetileg újmiséjét is itt szeretne volna tartani, távol a gyermekkori ismerősöktől és rokonoktól, háborúhoz nem illő nagy lakoma nélkül, de édesanyja ragaszkodott falujukhoz. Így ott, ahol annak idején a keresztség alá tartották, a rokonság és a falubéliek jelenlétében mutatta be élete első szentmiséjét – szülei nagy büszkeségére és elégtételére. A szónok a rokon Zrínyi József bérbaltavári plébános volt.³³

A FELSŐPATYI KÁPLÁN

A fiatal Pehm Józsefet szentelése után néhány nappal Mikes püspök papi hivatásának első állomására, a Rába menti Felsőpaty (1974 óta Rábapaty) faluba rendelte Geiszlinger Béla (1876–1948) plébános mellé hitoktató segédlelkésznek. 1917. február 1-jéig szolgált itt. Már érkezése utáni nap megkezdte hivatása gyakorlását a Felsőpatyhoz tartozó négy leányegyházban, Jákfán és környékén. *„Szívesen dolgoztam e vallásos és jó nép*

31 SZEL AC 2567/1915. A Szombathelyi Papnevelő Intézet tanárainak és növendékeinek minősítése. Szombathely, 1915. június 8.

32 SZEL Püspöki körlevelek 1915. X. Nr. 3174. személyi változásokról.

33 PL Mm. 43. d. Pehm József naplója, 1936. június 29-ei bejegyzés. Kézírás. – Pehm József ifjúkoráról és zalaegerszegi működéséről helyi források alapján Tóth József: *Mindszenty (Pehm) József zalaegerszegi évei*. Zalaegerszeg, 1992. Kézirat, letétben a Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltárában (a továbbiakban: MNL ZML); SZTTTI 1190/44. Slachta Margit-hoz írt levél 1950. pünkösdi vigíliáján.

körében, a lelkiek mellett anyagi és társadalmi érdekeiket is igyekeztem védelmezni. Részt vettem a jóléti (hitelszövetkezet, Hangya) szervezetek irányításában, amire a háborús időkben különösen rászorultak híveink” – írta később visszaemlékezésében.³⁴

A fiatal káplán valóban nagy buzgalommal vetette magát a munkába. A nagyfokú feladat- és felelősségvállalásban rejtőzhetett némi érvényesülési vágy is, és a minél teljesebb és tökéletesebb papi élet iránti éhség is. Mindennapi többórás gyaloglás árán tudta csak teendőit ellátni: hetente kétszer végigjárta az iskolákat, hittant tanított, prédikált, kiszolgáltatta a szentségeket, betegeket látogatott, temetett, sőt az Ostffyasszonyfa határában létesített, első világháborús hadifogolytáborban is gondozta a főleg orosz, olasz, román és francia anyanyelvű híveket. Az első pillanattól szigorú papnak tartották, aki keményen betartja és betartatja az egyházi előírásokat. A káromkodó, templomkerülő falusi embereket éles megjegyzéseivel nemegyszer megszegényítette. Távolságtartó magatartása miatt a felsőpatyaiak szerint Pehm „nevetni a padlásra ment”. Plébánosa szóvá is tette harcias és szigorú fellépését, a hívekkel szemben nem kellő megértést mutató magatartását, akik „fiatal kora ellenére jobban tartottak tőle, mint a plébánostól”.³⁵ Hittanóráról, szentmiséről mulasztást nem vagy csak nehezen tűrt, még a templom kegyurától (azaz a templomot fenntartó vagy azt anyagilag támogató és ezért kiváltságos jogokat

A felsőpatyi plébánia – Pehm József kápláni éveinek (1915–1917) helyszíne

34 MINDSZENTY József: *Emlékirataim*. Negyedik kiadás, Szent István Társulat, Budapest, 1989. 17.

35 SZEK, ős. XXVIII/alsó II. Emlékezések, P. Sill Ábrahámsándor OMF könyvtárvezető, a szombathelyi Szent Erzsébet-templom plébánosának felkérésére (a továbbiakban: Emlékezések), Arany Károly, volt zalaegerszegi nyomdavezető visszaemlékezése, III/c. lap.

Pehm József káplán, Geiszlinger Béla plébános, valamint a tanító a kisdíákokkal, Felsőpaty, 1910-es évek második fele

élvező személytől) sem. Egy történet szerint úgy hívta fel a földesúr figyelmét mulasztására, hogy egyik szombat este megjelent a kúria udvarán – seprűvel a kezében. Körülnézett, majd hozzálátott a hétvégi takarításhoz. Az uraság zavartan tudakolta, mit is csinál a tisztelendő úr. „Az Ön cselédeit szeretném kisegíteni a munkában, hogy holnap idejük legyen misére jönni” – hangzott a csípős válasz.³⁶ Pehm káplán úgy vélte, az ember útja a tudatosan választott, hívő katolikus élethez a családtól indul el, és a mély katolikus nevelésen át vezet. Gyermektől, fiattól, felnőttől és öregtől egyformán elvárta az Ige és az Eucharisztia közösségi ünneplését, a szentségek vételét, a katolikus hit szüntelen és mind teljesebb ápolását hétköznapiakon és ünnepeken egyaránt. Ám a hitélet gyakorlásánál többet jelentett Pehmnek a katolicizmus: társadalom-összetartó, nemzetépítő és államfenntartó kovászt.

36 Uo. III/d. lap. A történetet felidézi MARÓTHY-MEIZLER Károly: *Az ismeretlen Mindszenty*. Editorial Pannonia, Buenos Aires, 1958. 74.

Pehm József felsőpatyi káplán és plébánosa, Geiszlinger Béla. A kép hátoldalán Pehm József köszönete *Az édesanya* című könyvének terjesztéséért, Felsőpaty 1916: „Kedves Asszonyság! Megengedje, hogy ismeretlenül is a plébános urék [sic!] után ily bizalmasan szólítom. Akinek érdekében annyi jóakarattal fáradoztak, illőnek tartja magát legalább egy rossz képen bemutatni magát. Egyben szívbeli köszönetet mondok munkám eredményes és buzgó terjesztéséért. Megjegyzem, az előre küldött tiszteletpéldány gyenge viszonzás a sok jóért, minden megfizetése kizárva”

Felsőpatyi káplán korában, 1916-ban Pehm József saját kiadásában jelent meg első írói próbálkozása: *Az édesanya a vallás, társadalmi kérdés és költészet tükrében*. A lírai hangvételű, világirodalmi és művészettörténeti jártasságról tanúskodó könyv egy év alatt két kiadásban is elfogyott, a szerző még évekkel később is kapott gratuláló sorokat.³⁷ Régóta érlelődő művet adott közre. 1909 februárjában a szombathelyi premontrei gimnáziumban Erdélyi Iréneusz házi feladatnak a következő tételt adta fel tizenhat éves tanítványainak: *A gyermekének örülő és a gyermeke miatt kesergő anya*. Pehm akkor hat oldalon dolgozta ki a fogalmazást, amire osztályfőnöke jelest adott és így dicsérte: „Érzése igaznak látszik; jól dolgozott.”³⁸ Kispapi éveiben, alig húszévesen már száz oldal fölé bővült a Szent Ágoston Egyesület pályázatára 1912-ben benyújtott munka, amivel egy aranyat nyert, és bírálója kiadásra érdemesnek tartotta.³⁹

37 PL Mm. 20. d. Levelezőlapok gyűjteménye külön borítékban. – A kötetek elemzését lásd MÉSZÁROS István: *Nem egy, hanem két édesanya-könyv*. In uő: *Mindszenty-mozaik. Írások a bíborosról*. Ecclesia, Bp., 2002. 30–51.

38 PEHM József: *Az édesanya*. I. kötet. III., bővített kiadás. Zrínyi Nyomdaipari Rt., Zalaegerszeg, 1940. 6. (A szemínáriumi dolgozat eredeti címe: *Az édesanya vallási, költészeti és szociológiai vonatkozásokban*.)

39 DOBRI Mária: „...szívélyesen üdvözlő barátod és híved...” i. m. 275.

A ZALAEGERSZEGI HITTANÁR

Másfél évig tartó káplánság után, 1917. február 1-jén Pehm Józsefet püspöke váratlanul és kéretlenül – Géfin Gyula, a példás pap és hitoktató, a szombathelyi teológiai főiskola jövőbeni dogmatikatanárának helyére és javaslatára – a Zalaegerszegi Magyar Királyi Állami Főgimnázium hittanárának nevezte ki.⁴⁰ A sáros és poros Felsőpatyról mindössze két év múltán a zalai megyeszékhelyre kerülni figyelemre méltó emelkedés. Zalaegerszeg ekkor jellegzetes hivatalnok-kisiparos város volt, alig több mint tizenháromezer lakossal. Megyeközpont, a Göcsej „fővárosa”, mégis távol a lüktető élettől, a kulturális-gazdasági csomópontoktól, többek között azért, mert nem volt közvetlen vasúti összeköttetése a fővárossal, csupán egy vicinális dőcögött be naponta az ósdi állomásra. Belterjes, katolikus többségű, zárt városi társadalom jellemezte, erősen konzervatív, köznépmesi származású vezetéssel. A legtöbb városi polgár gazdálkodott is, és szőleje, préháza volt valamelyik „hegyen”. Látnivaló kevés akadt: nagytemplom, megyeháza, főgimnázium, csendőrlaktanya, huszárkaszárnya, göcseji harangláb, no meg az Arany Bárány Szálloda, a helyi kulturális és közösségi élet színtere. Az 1920-as népszámláláskor

A millenniumi ünnepségekre, 1897-ben épült fel a zalaegerszegi Magyar Kir. Állami Főgimnázium, amelynek hittanára volt Pehm József

40 SZEL AC 209/1917. Dispositio.

10 744 fő vallotta magát római katolikusnak, 1657 fő izraelitának, 405 reformátusnak, 330 evangélikusnak. Görögkeletiek, görög katolikusok és unitáriusok elenyésző szám-ban fordultak csak elő. A dunántúli „álmos porváros” közel három évtizeden át, 1917 és 1944 között adott otthont Pehm Józsefnek. Zalaegerszeg szerepe mély és meghatározó lesz életében, ahogy ő is kitörölhetetlen nyomot hagyott a városon.

Pehm József kinevezése után az előírásoknak megfelelően 1917. június 28-án letette a középiskolai hittanári vizsgákat, a hét tantárgyból ötöt jóra, kettőt (az erkölcsant és a „nevelés- és tanítástant”) jelesre.⁴¹ Mivel a tanári kar egy részét besorozták, nemcsak hittant kellett tanítania heti tizenhat órában, hanem az 1917–1918-as tanévben osztályfőnök, valamint latintanár is volt, és bizony a pálcát sem sajnálta a nebulóktól, ami akkoriban a pedagógusok bevett fegyelmezőeszközeinek számított. Két ifjúsági kongregációt vezetett, s prézese (papi vezetője) lett a diákjai édesanyjait tömörítő Mária Kongregációnak. „Ő katonás fegyelmet vezetett be a gyermekpasztorációba. A gyermekek nyelvén kevésbé értett, szuggesztív egyénisége inkább félelmet keltett” – idézi fel a tanórák hangulatát egyik hajdani tanítványa.⁴² Nem kedvelte az újdonságokat, diákjait tiltotta a mozitól, óvta a színes magazinoktól és a káros szenvedélyektől. A tananyagot szigorúan megkövetelte. „Tanítványai felé sohasem volt jóformán egy mosolya sem. Nem ereszkedett le közéjük, felsőbbbbséges volt még tanártársaival szemben is. Hideg és megközelíthetetlen volt minden tanítványával szemben. Kirándulás vagy majális vagy más iskolai megnyilvánulás, különösen szórakozás – ahol közvetlenebb érintkezés lehetséges – nem érdekelte. Ilyesmin sosem vett részt. Más vallású tanulókkal szemben (helyettesítések alkalmával) magatartása sértően ignoráló volt. Mintha a világon sem lettek volna, észre sem vette őket” – emlékezik egy kritikusabb növendék.⁴³ Hasonló hangulatot idéznek Keresztury Dezső irodalomtörténész, a későbbi parasztpárti politikus kilencvenévesen közreadott visszaemlékezései: „Igen fontos szerepet játszott felnőtt életemben is a gimnázium másik hitoktatója, Pehm József... Bevonult tanárainkat egyre inkább azokkal a használható pedagógusokkal kellett helyettesíteni, akik, fölmentve a katonai szolgálatról, a gimnázium rendelkezésére álltak. Így lett negyedik osztályos koromban hittanárunkból latintanárunk és osztályfőnökünk Pehm József. Inkább szigorú, mint jó tanár volt. Rendet tartott, de nem a szeretet, a tekintély, hanem a parancsuralom rendjét.” Amikor évtizedekkel később ismét találkoztak – a hercegprímás és a kultuszminiszter –, így köszöntötték egymást: „Rossz gyerek volt, kedves Dezső!” – „Remélem, megjavultam, Osztályfőnök Úr.”⁴⁴

41 SZEL AC 3219/1917. Pehm József hittanári vizsgája.

42 Kerkai Jenő emlékezete. Szerk.: ANDRÁS Imre. Kerkai Jenő Egyházzociológiai Intézet, Bp., 1995. 22–23. (A jezsuita Kerkai Jenő testvéröccsének, az ugyancsak jezsuita Kerkai Györgynek a visszaemlékezése.)

43 Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (a továbbiakban: PIL) 274. f. 7/249. 1. fol. Gépelt visszaemlékezés Mindszenty Józsefre [dr. Vörös Istvántól].

44 KERESZTURY Dezső: *Emlékezéseim. Szülőföldeim*. Argumentum, Bp., 1993. 52.

Pehm József hitoktató középiskolai hittanári oklevele,
1917. június 28.

Keresztury József zalaegerszegi ügyvéd gyermekei 1907 körül.
A jobb oldalon álló kisleány Keresztury Dezső, a későbbi neves
költő, aki gimnazistaként Pehm József osztályába járt

KÖZÉLETI ÚTKERESÉS

Pehm József hittanár kezdettől tevékenyen bekapcsolódott a városi közéletbe: beválasztották a hitelszövetkezet felügyelőbizottságába és a városi képviselő-testületbe. A pénzügyi-szövetkezeti működéssel még káplánként kezdett megismerkedni Felsőpatyon – ottani plébánosa, Geiszlinger Béla ezen a téren igencsak jeleskedett. Az ifjú hittanár nyilvános ünnepélyeken gyakran mondott tetszéssel fogadott ünnepi beszédeket, így 1917. május 9-én „felséges királynénk legmagasabb születése napján” és november 2-án az elesett hősök emlékére.⁴⁵ Rendszeresen látogatta a pózvai hadifogolytábor (amit 1919-ben internálótáborrá, 1925-ben tüdőbeteg-szanatóriummal alakítottak át): „jelenleg 300 körül van a katolikus, belőlük 147 gyónt, áldozott. A többi nem jött el a szentbeszédre; a zsidó internáltak nagy aknamunkát végeztek a misszió foganata ellen. De akik eljöttek, teljesen megtörték.”⁴⁶ 1918-tól három éven át gyóntatta

45 A Zalaegerszegi Magyar Királyi Állami Főgimnázium értesítője az 1917–1918. évi iskolaévről. Zalaegerszeg, 1918. 16.

46 SZEL AC 373/1921. Pehm József jelentése Mikes János püspökhöz. Zalaegerszeg, 1921. május 4.

az Isteni Megváltóról Nevezett Nővérek kongregációjának tagjait, akik a zalaegersze-
gi kórházban szolgáltak.⁴⁷

Eközben nagyot fordultak a világtörténelem kerekai. A háború maga alá temette az oroszországi cárizmust. A háborút veszítő Osztrák–Magyar Monarchia is összeroskad-
ni látszott, felgyorsítva Magyarország belpolitikai erjedését is. A fővárosban zsírtalan és
hústalan napokat vezettek be, a kenyeret egyre csökkenő fejadagokban mérték, minden
más élelmiszert, illetve a petróleumot, a szappant jegyre adtak, a cukor eltűnt, éhség-
tüntetések és politikai sztrájkok követték egymást. A frontról vereségek, növekvő vesz-
teségek, másfél milliónyi sebesült és több mint 800 ezer fogságba esett katona híre ér-
kezett. Budapesten az ellenzéki pártok az 1918. október 23-ról 24-ére virradó éjjel lét-
rehozták a nemzet alternatív tanácskozó és irányító testületét, a Magyar Nemzeti Taná-
csot. Néhány hét leforgása alatt, Berlin és Bécs után Budapesten is kikiáltották a nép-
köztársaságot. Szent István országának alapjai – a történelemben nem először – meg-
inogtak, az évezredes, megváltoztathatatatlannak hitt világ, történelmi hagyomány lát-
szott semmivé foszlani és valami teljesen új volt születőben. Zala vármegyét is elérte a
forradalom szele, és az előbb 1919. februárra meghirdetett, majd áprilisra kitolt orszá-
gos választások hírére feléledtek a politikai pártok és megkezdtek előkészületeiket a
csatározáshoz.

A megváltozott idők a keresztény társadalom gyors szervezését, mozgósítását, tájé-
koztatását igényelték, és aggodalmat okozott a szociáldemokrácia térnyerése. A küzde-
lemben kiemelt szerep jutott a keresztényszocialista sajtónak. Pehm hittanár is ráértett
a tömegkommunikációban, a sajtóban rejlő lehetőségekre, és Prohászka-hoz hasonlóan
vallotta, hogy az újságírás az egyik leghatásosabb lelkipásztori eszköz. Nyilván hatott rá
Bangha Béla akkori helyzetelemzése is a katolikus sajtó jelentőségéről. 1918. szeptem-
ber 20-án engedélyt kért püspökétől, amit október 16-án kapott meg „*hírlapi és folyó-
irati cikkek írásához*”.⁴⁸ Ezzel egy újabb munkaterület nyílt meg számára: a vármegyei

47 SZEL AC 4946/1918. Pehm József rendkívüli gyóntatói kinevezése, 1918. október 28.

48 SZEL AC 4753/1918. Pehm József kérvénye Mikes János püspökhöz. Zalaegerszeg, 1918. szeptember 20.

A húszezer főt befogadó, 1915-ben épült pózvai hadifogoly-, majd internálótábor

politikai lap, a konzervatív-legitimista *Zalamegyei Újság* gondozása, amivel az általa károsnak tekintett „fertőző eszmék” háttérbe szorítását szándékolta elérni. Saját bevallása szerint az újság engedély nélkül indult,⁴⁹ az akkori zűrzavarban erre nemigen adtak. Az első szám 1918. december 18-án jelent meg Hollós Ferenc (1886–1943) ügyvéd felelős szerkesztésében. A lapnak nem volt markáns pártpolitikai irányultsága. Pártkülönbségek kiélezése helyett egyaránt tükrözte a Károlyi-párt konzervatív jobbszárnya (Lovászy Márton frakciója), a Meskó Pál vezette agrárius Országos Földművespárt és a keresztényszocialisták érdekeit. „Bizonyos hideg rezerváltsággal” viseltetett a Károlyi-párttal, viszont nyíltan ellenséges volt a szociáldemokrata párttal szemben, amely „ideges türelmetlenséggel nézte a lap ténykedését, és minden alkalmat felhasznált, hogy a megjelenését megakadályozhassa”.⁵⁰ „A lap magatartása a Károlyi-kormány alatt ellenzéki s mindenkor a magyar érzés istápolója volt. A kommün ellen mindenkor határozottan állást foglalt, ezért a kommün alatt betiltották, szocializálódott és tőkéjét elvették, amiből a lap több ezer korona kárt szenvedett”⁵¹ – jellemezte némileg pontatlanul a sajtóorgánomot Teleki Pál miniszterelnöknek egy vármegyei jelentés.

Az őszirózsás forradalom grófja, Károlyi Mihály vezetésével
1918. október 31-én népkormány alakult.
November 16-án kikiáltották a népköztársaságot

49 RÉVAI József: „Új főpásztorunk még húsvét előtt be akar vonulni Veszprémbe.” *Veszprémi Hírlap*, 52. évf. 23. sz. 1944. március 19. Címlap; Az interjú újraközlése: „Mindszenty József veszprémi püspök emlékezése a múlt kommunista forradalom idejére I–II.” *Zalamegyei Újság*, 27. évf. 72. és 73. sz. 1944. március 30. és 31. 2., 2. Lásd még: Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL VeML) IV. 403. (XXI. 4-a) „A. 2/1949.” Szabados András hírlapíró gépelt jegyzete, aláírás és keltezés nélkül.

50 PL Mm. 17. d. „1943–45” feliratú boríték. Briglevics Károly, Zala vármegye volt főispán-kormánybiztosának levele Erdős Márkus „teljhatalmú politikai megbízotthoz”. Zalaegerszeg, 1919. május 15. Gépelt másolat.

51 MNL ZML IV. 401c. 2/elő. – 1921. Eitner Zsigmond, Zala vármegye kormánybiztos főispánjának jelentése Teleki Pál miniszterelnöknek. Zalaegerszeg, 1920. november 27.; Uo. Zalaegerszeg polgármester-helyettesének levele Eitner Zsigmond zalavármegyei kormánybiztoshoz. Zalaegerszeg, 1920. szeptember 20.

Pehm kérelme újságcikkek írásához, 1918. szeptember 20. – A hírlapírói és szerkesztői „karrier” kezdete

Hasonló pártpolitikai útkeresés jellemezte Pehm Józsefet. Az akkori országos pártok közül a politikai katolicizmust megtestesítő Keresztény Szociális Néppárt – a kezdeti támogatás után – érdemi ellenállást tanúsított az őszirózsás forradalommal hatalomra került liberális–radikális–szociáldemokrata koalícióval szemben. Ezzel az elvi alappal és a párt szociális irányultságával Pehm József is rokonszenvezett. 1918. november 9-én, a népköztársaság kikiáltása előtt mondott prédikációjában még bizakodó, az őszirózsás forradalom hangula-

tával kimondottan rokonszenvező hangot ütött meg: „...történelmi időben élünk, a mi óráinkról lapokat ír a történelem. A mai idők jelisége a testvériesülés, az egybeforradás társadalmi osztályok, nemzetek közt, felemelése széles rétegeknek, ép azoknak, amelyek eddig nagyon alul voltak, verjük fel a testvéries összetartozás aranyhidját ama mélységek felett, amelyek eddig feldarabolták az emberek társadalmát, elforgácsolták. Igenis diadalmaskodjanak a szabadság, egyenlőség, testvériség igéi az egész vonalon. Ennek hangoztatása nem veszedelem a társadalom számára... A szabadság, egyenlőség, testvériség – nem forradalom, lehet ez tiszta evangélium is.”⁵² „Éljen Jézus! Nemzetörség! Kongreganisták, előre!” – e jelszavakkal zárta egy másik beszédét; de már óvta a radikalizálódó zalaiaikat a forradalmi bomlástól, önmagának is magyarázatot keresve a forradalom túlkapásaira és túlfutására a királyság megszűnéséig.⁵³ Előző beszédének margójára fel is véste: „Kár volt elmondani.” A zalai gazdátársadalom – a Keresztény Szociális Néppárt mellett – fogékony volt a Nagyatádi Szabó István vezette kisgazdapárt politikájára is. Zala megyében, ahogy Nyugat-Dunántúlon több helyütt, ez a két irány a „vörös lobogó”, a szociáldemokratákkal szembeni hatékony fellépés érdekében összefogott. Pehm 1918. december 8-án, Zalaegerszegen exponálta magát először a kisgazdák mellett. „A mai kormányzat oly vallásüldözésre adta meg a jelet – jelentette ki –, hogy azon a tót, német, vend testvérek, akik a ker. M[agyarország]ban 1000 évig jól érezték magukat, most válnak, elszakadnak, mert így vélik megmenthetni hitüket, lelküket.”⁵⁴ A Szent István-i Magyarország széthullása nemzeti államokra szerint összefügg az állam egyházellenesnek minősített politikájával, sőt következménye annak. 1919. január 6-án együtt tartották nagygyűlésüket, amelyen közös bizottságot alakítottak a mozgalom irányítására. Négy titkárt választottak,

52 PL Mm. 33. d. Prédikációvázlatok: 1918. XI. 9. Kézírás.

53 PL Mm. 32. d. Prédikációvázlatok: „Kisasszonykongreganisták. '918. XI. 20.” Ceruzás kézírás.

54 PL Mm. 32. d. Prédikációvázlatok: „Kisgazdaszervezeti nagygyűlés, '918. dec. 8. A[rany] Bárány.” Kézírás.

egyikük Pehm József hittanár lett.⁵⁵ Amint ő maga írja: „Barátaim és a megyei papság felkérésére vállaltam a keresztény meggyőződésű nép választási harcának vezetését a megyében.”⁵⁶ A nagygyűlésen mondott beszédében a keresztény összefogás fontosságáról szónokolt, és tiltakozott az iskolai hitoktatás megszüntetésének terve ellen.⁵⁷ Ez a vegyes keresztényszocialista–kiszegda szervezkedés volt az adott viszonyok között az egyedüli markáns polgári alakulat Zala vármegyében. Pehm még két hónapon át számos fórumon szónokolt a Berinkei-kormány intézkedései, főleg az állam és az egyház szétválasztása ellen, miközben hitet tett a királyság mellett. A hit, a haza, a család és a tulajdon védelme inspirálta cikkeiben és szónoklataiban. E tevékenységnek köszönhetően vált a népköztársasági kormánnyal szembeni ellenzék egyik helyi vezéralakjává.

AZ ELLENFORRADALMÁR

Pehm József pártpolitikusi karrierjének és a Zalában csírázó kormányellenes fellépésnek a hatóságok intézkedése vetett véget. Emlékirataiból úgy tudjuk, hogy 1919. február 9-én ellenforradalmi izgatás gyanújával őrizetbe vették és internálták – valójában rendőri felügyelet alá helyezték – a szombathelyi püspöki palotába. A „veszélyes ellenséget” két rendőr őrmester őrizte, meglehetősen engedékenyen, mert még az időközben ugyancsak házi őrizetbe helyezett Mikes János püspököt is felkereshette. Végül tíznapi fogva tartás után a zalaegerszegi kormánybiztos telefonon közölte vele, hogy szabadlábra helyeztetni, ha két feltételnek eleget tesz: nem lázít a polgári kormány ellen, és elhagyja Zalaegerszeget. Pehm nem fogadta el a feltételeket. Az őt őrző rendőröknek azonban már elégük lehetett megbízatásukból, ezért szabadon bocsátották, mondván: „*mehet ahová akar, csak Zalaegerszegre ne térjen vissza.*”⁵⁸ A történet lényege hiteles, de az emlékiratokban közölt dátumok nem illenek a fennmaradt egykorú forrásokból összerakható eseménytörténethez: vagy nem február 9-én vették őrizetbe, vagy nem kereste fel Mikes püspököt Celldömölkön (aki ott február 27-től tartózkodott), vagy tíznél több napig volt őrizetben. Következtetésünk szerint – ami egybevág mások elemzésével is⁵⁹ – Pehm József letartóztatásának helyes dátuma nem február, hanem március 9.,

55 A közös bizottság titkárai Pehm József mellett Vida János, Sebestyén Jenő és Nagy Károly zalaegerszegi lakosok voltak. Tagjai: Karlovics János kiskanizsai, Marton János kiskomáromi, Bedegi Gábor balatonfüredi és Ábrahám József szepetki lakosok. NAGY Károly: *Alsólendvai forradalom*. A szerző kiadása, Zalaegerszeg, 1925. 21.

56 MINDSZENTY József: *Emlékirataim* i. m. 20.

57 PAKSY Zoltán: *Politikai küzdelmek Zala megyében a két világháború között I. 1918–1931*. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2006. 26.

58 MINDSZENTY József: *Emlékirataim* i. m. 22. A februári dátum először Géfin Gyula könyvében szerepel, majd a sajtóban is ez jelent meg. Mindszenty nyilván innen vette az adatokat emlékiratainak összeállításakor. Lásd GÉFIN Gyula (szerk.): *A szombathelyi egyházmegye története (1777–1929)*. 2. kötet. A szerkesztő kiadása, Martineum Nyomda, Szombathely, 1929. 471–472.; „A magyar hazafi.” *Zalamegyei Ujság*, 25. évf. 55. sz. 1944. március 8. 3.

59 NAGY Károly: *Alsólendvai forradalom* i. m. 22.; PAKSY Zoltán: *Politikai küzdelmek Zala megyében a két világháború között* i. m. 30.; Kovács Péter: *Mindszenty József és a Tanácsköztársaság*. In: *„Isten szolgálja”*. Emlékkonferencia Mindszenty

tehát a hónapot egyszerűen eltévesztette emlékirataiban. Ez esetben rögtön helyükre ugranak a dátumok és az események, és minden érthetővé válik.

Így az is, hogy közelebbről mivel ingerelte fel a Berinkey-kormány hivatalnokait a heves vérmérsékletű hittanár. Saját emlékei szerint amikor a forradalmi kormány esküt kért a zalai papságtól, a megyeházán összegyűlt papságot egy „zsidó” arra kérte, hogy „...hagyjanak fel a kereszttel való üzérkedéssel. Cserébe jó életet és feleséget ígért a papoknak. »Tartsa meg magának a fehérnépeit« – kiáltottam közbe.”⁶⁰ Pehm József nevét valóban egyik aláírási íven sem találjuk. (Igaz, a megyéspüspök, Mikes János nevét sem, de ő épp nem tartózkodott Szombathelyen, később viszont kérte a pótlás lehetőségét.)⁶¹ Ellenben a szombathelyi egyházmegye papságának zöme 1919. február 26. és március 8. között letette a köztársasági hűségesküt.

Az eskütel megtagadásánál súlyosabb megítélés alá esett, hogy Pehm hittanár bekapcsolódott a térségben szerveződő ellenforradalmi

Körlevél a köztársasági hűségeskütelről, 1918. február 24.

akciókba, előbb még csak a Károlyi/Berinkey-kormány, majd a Tanácsköztársaság ellen. „Január ötödike érdekes dátum – mesélte egy újságírónak negyedszázaddal később. – Ekkor voltam életemben először Veszprémben. A szombathelyi ellenforradalmi csoport üzenetét vittem, hogy az áprilisi választásokon tartsunk össze az egész Dunántúlon. Jutásról korom-

József bíboros életéről és munkásságáról. Budapest, Parlament, 2006. november 4. Szerk.: Soós Viktor Attila. Antológia Kiadó, Lakitelek, 2007. 32.

60 Lásd a 49. jegyzetet.

61 SZEL AC 1278/1919. Mikes János püspök körözüvénye az eskütelről. Szombathely, 1919. február 24.; SZEL AC 1410/1919. Mikes János püspök levele Vass Jánoshoz, a „Magyar Népköztársaság Vallásügyi Miniszteréhez”. Cellődöml, 1919. március 3.

sötétben, részeg forradalmárok között, reverendában gyalogoltam be a városba. A legelső korcsmában kértem egy szál gyertyát és égő gyertyával a kezemben vonultam fel a várba.”⁶²

Szemet szűrt a forradalmi hatóságoknak Pehm sajtója is. Különösen az idő tájt, amikor 1919. február 17-én a népköztársaság ideiglenes elnöke, Károlyi Mihály – nyilvánvalóan politikai megfontolásból, és nem az indokként felhozott gazdasági okból – zároltatta a szombathelyi püspöki javadalmat.⁶³ A zárlat a zalaegerszegi birtokot is érintette, ami nagy visszatetszést keltett, városszerte beszéltek, hogy a végrehajtók pezs-gőzéssel és bordélyház-látogatással ünnepezték meg az intézkedést.⁶⁴ A sajtó is felkapta az ügyet, pró és kontra érvek zúdultak az olvasókra. A vitában Pehm József az általa menedzselte *Zalamegyei Ujság* 1919. február 22-ei számában megjelentetett egy cikket, amely a köztársasági államforma védelméről alkotott, február 11-én kihirdetett XI. néptörvény 3. §-ába ütközött. A nyilvánosság erejét ízeletgető hittanár ugyanis Mikes püspök vagyonának zárgondnokság alá helyezése kapcsán kétségbe vonta, hogy az apostoli király főkegyúri jogai átszállottak volna a népkormányra.⁶⁵ Pehm a püspöki kar álláspontját visszhangozta: zárlatot elrendelni csak a királynak áll jogában, a népköztársaság kormánya nem örökölte meg a főkegyúri jogot, az visszaszállt a Szentszék-re. A zalaegerszegi munkástanács – élén Dandy Ferenc nyomdásszal, a zalaegerszegi szociáldemokrata pártszervezet elnökével – indulatosan reagált a cikkekre, és azzal fenyegetődzött, hogy „a lapot előállító nyomdát le fogják rombolni, Pehmet és társaságát kézi-gránátokkal fogják elintézni”.⁶⁶ A fejleményekről a vármegye Károlyi-párti főispán-kormánybiztosa, a polgári gondolkodású Briglevics Károly ügyvéd telefonon tájékoztatta Nagy Vince belügyminisztert, aki a számára teljesen ismeretlen Pehm internálását rendelte el.⁶⁷

62 Lásd a 49. jegyzetet.

63 SZEL AC 1253/1919. Mikes János püspök levele Vass János vallásügyi miniszterhez. Szombathely, 1919. február 24. – Mikes János püspök átfogó életrajzára lásd BAKÓ Balázs: *Mikes János és a szombathelyi egyházmegye*. PhD-értékezés, ELTE BTK, Bp., 2013. Kézirat.

64 SZEL Mikes János püspök iratai III.1. j. 3. d. Malcsiner–Persian per tárgyalásának naplója, 1921. október 14. 21. fol.

65 „Megyéspüspökünk.” *Zalamegyei Ujság*, 2. évf. 9. sz. 1919. február 22. In: SZEL Mikes János püspök iratai III.1. j. 3. d. (A lap 1921 előtti példányaiból csak elvéve maradt meg egy-egy különböző hagyatékokban, ezért indokolt feltüntetni a lelőhelyet is. A zalaegerszegiek úgy tudják, Pehm maga gyűjtette egybe és semmisíttette meg a korai lapszámokat, amit a lap 1922-es betiltása indokol. Mégis népszerű állítás, hogy a lap számait a kommunista diktatúra alatt tüntették el, ahogy a Pehm József működésére vonatkozó iratokat is. Ezt a feltételezést viszont cáfolja – míg az előbbi igazolja –, hogy az újság 1923. május 23-ai számában megjelent egy felhívás, amelyben a szerkesztőség az 1921. augusztus 31. előtti számok megküldését kéri a korábbi évfolyamok kiegészítéséhez – azaz azok már 1945 előtt is hiányoztak. Amit viszont a politikai rendőrség gyűjtött be, az ma is megtalálható az ÁBTL-ben a Mindszenty-per nyomozati anyagában. A terhelő vagy annak vélt bizonyítékokat miért semmisítették volna meg? Pehm József plébánosi működésére vonatkozó iratok egyébként bőségesen találhatók a Zala Megyei Levéltárban, a Szombathelyi Egyházmegyei Levéltárban és a Primási Levéltárban.) – Ugyanezt az internálási indokot említi Mindszenty hercegprímási hivatalos curriculum vitae-je is: „1919. márc. 9–május 15-ig internálták, mert az Egyház jogainak védelmében azt állította, hogy az apostoli király főkegyúri joga nem szállt át a köztársaságra.” Veszprémi Érseki és Főkapitányi Levéltár (a továbbiakban: VÉL) I.1.44.a. 3222/1945. – A főkegyúri jog korabeli kérdéséről lásd TENGELY Adrienn: *A magyar egyházak a forradalmak korában*. Líceum Kiadó, Eger, 2011.

66 PL Mm. 17. d., 1943–45” feliratú boríték. Briglevics Károly levele Erdős Márkus „teljhatalmú politikai megbízotthoz”. Zalaegerszeg, 1919. május 15.

67 Uo.

A zalaegerszegi Csontola Lipót házasságkötése Kováts Laurával, 1919. február 19.
A felső sorban jobbról a negyedik Pehm József, bő két hét múlva, március 9-én letartóztatják

A kormánybiztos azonban nem akart a „bolhából elefántot fújni” és internálni a népszerű hittanárt, ugyanakkor a várostól is távol akarta tartani őt. Óvatossága nem volt indokolatlan, mert Zalaegerszegen meglehetősen feszültté vált a helyzet, amiért egy kézigránát-szállítmányból mintegy száz darab kézigránát eltűnt, és egyébként is történtek már az idézett fenyegetéshez hasonló atrocitások az országban (például február 22-én kommunista tüntetők a *Népszava* budapesti szerkesztősége ellen hajtottak végre akciót, aminek több halottja és sebesültje volt). A helyzet megoldásához kapóra jött Pehm távozása a városból. „Március 9-én Szombathelyre utaztam, hogy az ottani ellenforradalmi csoporttól újabb tájékozódást kaphassak” – idézte fel az ominózus napot Pehm,⁶⁸ akit már rendőrök vártak a vasútállomáson. A vármegyei kormánybiztoshoz vezették, a jobb időkben Sárospatakon evangélikus teológiai tanárként dolgozó, tudós ember elé, aki némi szóváltás után Pehm hittanárt a püspöki palotába kísértette, ahol „rendeltek számomra egy szobát és ellátást azzal, hogy majd a magyar állam megtéríti”.

Ez a megoldás – Pehmet rendőri ellenőrzéssel Szombathelyen „marasztalják” – egy ideig megfelelőnek is tűnt, és talán nem is lett volna újabb fordulat, ha Nagy Vince belügyminiszter nem jár 1919. március 16-án Zalaegerszegen, ahol egy küldöttség kereste fel Pehm hazabocsátása érdekében. Briglevics, akit a zalai kisgazdák és szociáldemokraták egyébként is szívesen leváltattak volna, attól tartott, kiderül, hogy nem hajtotta vég-

⁶⁸ Lásd a 49. jegyzetet.

re felettese internálásra vonatkozó utasítását. A belügyminiszter azonban láthatóan nem emlékezett a zalaegerszegi hittanár esetére, és a kormánybiztos tájékoztatására hagyatkozva azt válaszolta a küldöttségnek, hogy a hittanár ügye bíróság előtt van, és még ő sem avatkozhat az illetékes fórum intézkedésébe. Ahogy elutazott a miniszter, Briglevics táviratozott Mikes püspöknek. Értesítette, hogy Pehm József ellen az említett paragrafusba ütköző bűntett miatt a budapesti törvényszék előtt bűnvádi eljárás van folyamatban, és hogy a vármegye nyugalmanak megőrzése és Pehm életének megóvása érdekében, „*de a bűncselekmény súlyos volta miatt is*” a királypárti hittanárt *rendőri felügyelet* alá helyezte (tehát nem letartóztatás történt). Azt kérte tőle, hogy a Szombathelyen tartózkodó Pehm hittanárt azonnal helyezze el Zalaegerszegről, mert „*ennek megtörténteig intézkedésemet vele szemben fenn kell tartanom*”.⁶⁹

A szombathelyi püspöki palota háttérében a székesegyház tornya, 1925.
(Az épület előtt balról az első Mikes püspök autója)

A püspöki palota személyzete haladéktalanul értesítette a Celldömölkön rendőri őrizetben tartott püspököt és a palotában „vendégeskedő” Pehmet. A kormánybiztos távirata és Mikes püspök válaszáda közötti órákban, március 17-éről 18-ára virradóan Pehm Józsefnek sikerült kijátszania őrzőit – ez saját bevallása szerint sem volt nehéz – és elszökött Celldömölkre. Meggyőzte a püspököt arról, hogy a börtönnel való fenyegetés ellenére se helyezze el Zalaegerszegről, mert „*a mi táborunk azt mondhatná, hogy eddig legénykedtem, most hogy baj kezd lenni, meglépek*”.⁷⁰ Így Mikes viszontsürgönyében csupán arról tájékoztatta a kormánybiztost, hogy „*Pehm Józsefet [a] vizsgálat befejezéséig zalaegerszegi hittanári állásából szabadságolom*”, és kérte a rendőri felügyelet beszüntetését.⁷¹ Azt már csak irodaigazgatójának, Rogács Ferencnek üzent, hogy „*Pehm tartózkodjék belátása szerint ahol jónak látja*”, hittanóráit pedig tartsák meg a káplánok. Azaz a püspök felől, bár nem tanácsolta, Pehm akár Zalaegerszegre is mehet, de nem oktathat, és nem jelenhet meg nyilvánosan. Ennyiben méltányolta a kormánybiztos kérését, viszont nem helyezte el Pehmet Zalaegerszegről.

69 SZEL AC 1681/1919. Briglevics Károly főispán-kormánybiztos távirata Mikes János püspökhöz. Zalaegerszeg, 1919. március 17., 9 óra 05 perc. – Megjegyzés: a budapesti törvényszék iratai között nem maradt fenn egyetlen dokumentum sem az említett ügygel összefüggésben.

70 Lásd a 49. jegyzetet.

71 SZEL AC 1681/1919. Mikes János püspök Briglevics Károly főispán-kormánybiztoshoz intézett választáviratának kézírásos szövege. [Celldömölk] 1919. március 18.

Távolléte feltűnt ugyan, de a celldömölki kirándulással Pehm őrzői mégsem foglalkoztak, mert a rájuk bízott pap visszatért a felügyeletük alá. A zalai kormánybiztos is megelégedett a püspök válaszával, mert március 19-én hivatalától érkezett az értesítés: Pehm József szabad – egy feltétellel: Zalaegerszegre nem mehet. Ő azonban mindenáron vissza akart térni szolgálati helyére, ezért ismét őrizetbe vették és visszavitték Szombathelyre. Ez az intézkedés összefüggésben lehetett azzal a távirattal, amelyet 1919. március 19-én már Vass János vallásügyi miniszter küldött Mikes püspöknek: „A Zala megyében uralkodó izgatott néphangulatra való tekintettel kérem a jelenleg Szombathelyen tartózkodó Pehm József hittanárt azonnal suspendálni [felfüggeszteni] és Zala vármegye területén kívül elhelyezni.”⁷² Mikes nem késlekedett a válasszal: „Pehm József hittanárt kedélyek csillapítására és választások lezajlásáig szabadságra küldtettem.”⁷³ A felfüggesztésre vonatkozó miniszteri utasításra nem reagált, a szabadságolással megoldottnak tekintette a helyzetet. A zalaegerszegi kormánybiztos, a budapesti miniszter és a Celldömölkön tartott püspök táviratai – és így intézkedéseik – láthatóan elkerülték egymást, különben Pehmet nem engedték volna szabadon nappal, hogy szinte azonnal visszavigyék az őrizetbe.

Briglevics Károly főispán-kormánybiztos március 20-án a hittanár további távolutartását rendelte el: „Pehm ügyében rendőri felügyeletet ismert okokból fenntartom, őt vármegyébe választási izgalmak miatt visszatérni nem engedem. Értesülesem szerint Pehm [az] ifjúságot leveleivel izgatja fel. Ha ez való tény, úgy internálásáról fogok intézkedni.”⁷⁴ A püspöki palotát erős karhatalom őrizte, Pehm szerint – személye közbiztonsági kockázatát jócskán eltúlozva – legalább kétszázan állták körbe az épületet. Évtizedekkel később is hasonlóképp idézte fel a történeteket: „Bosszankodtam és testem kihúzva néztem végig 1919. március 21. éjjelén azon a száz csendőrön, akik lefogásomra jöttek: mégis csak volnék valaki!”⁷⁵ Időközben az ország irányítását Budapesten a Forradalmi Kormányzótanács vette át. Zalaegerszegen egy nappal később, március 22-én került sor a hatalomváltásra, és két nap múlva Briglevics is hivatala átadására kényszerült.⁷⁶ Előtte még volt érkezése arra, hogy Pehm Józsefet biztonsági okokból a püspöki palotából átvitesse a szombathelyi törvényszéki fogda gyűjtőszobájába, „itt szokták reggelig tárolni a haza nem találó részeg embereket és a nem [sic!] kétes utcai fehérnépeket”.⁷⁷

72 SZEL AC 1681/1919. Vass János vallásügyi miniszter 570. eln. sz. távirata Mikes püspöknek, 1919. március 19., érkezett Celldömölkre: március 20.

73 SZEL AC 1681/1919. Mikes János püspök válasza Vass János vallásügyi miniszternek, 1919. március 20. Kézírás. A fogalmazványra utólag, tintával Mikes kézírásával rávezetve: „Történelmi levél.”

74 SZEL AC 1681/1919. Briglevics Károly főispán-kormánybiztos távirata Mikes János püspökhöz. Zalaegerszeg, 1919. március 20.

75 PL Processus, 12. d. V–700/34. 56. fol. verzója. Az *édesanya* című mű gépelt kézírata. A kétszáz csendőrt az 1944-ben készült cikk említi: lásd a 49. jegyzetet.

76 MNL ZML V. 1607 b. 3/elő.–1919. Briglevics Károly főispán-kormánybiztos értesítése Zalaegerszeg polgármesteréhez. Zalaegerszeg, 1919. március 23.

77 Lásd a 49. jegyzetet.

A börtönnek is helyet adó szombathelyi Igazságügyi Palota az 1910-es években.
Itt tartották fogva Pehm hittanárt is

Pehm a fogdában töltött el két hónapot, majd 1919. május 19-én Szombathelyről átszállították Zalaegerszegre. Erdős Márkus, a vármegye teljhatalmú politikai megbízottja – a Pehm iránt mérsékelten jóindulatú Briglevics volt főispán-kormánybiztos javaslatára – engedélyezte, hogy a városban tartózkodjon, de csak azzal a kikötéssel, hogy agitációs tevékenységet nem folytat.⁷⁸ A kommün embereinek szemmel láthatóan kisebb gondjuk is nagyobb volt annál, semhogy egy pappal bajlódjanak. Mivel azonban Pehm már aznap „gyanús elemekkel” beszélgetett, másnap, május 20-án este mint „javíthatatlan elemet” kitoloncolták Zala vármegye területéről.⁷⁹ Esete nem volt egyedi, az

78 „Hogy most Pehm József hol van, nem tudom, tekintettel azonban arra, hogy az ő általa elkövetett deliktum az azóta beállott politikai fordulat folytán épp úgy elévült, illetve elavult, mint a többi, az időben elkövetett akár ún. jobb- vagy baloldali ellenforradalmi ügyek, a magam részéről igazságos dolognak tartanám, és a nagy közönség szempontjából is megnyugvást keltőnek, de veszélytelennek is, ha Pehm József ügye töröltetnék, ő pedig hazabocsátatnék.” PL Mm. 17. d. „1943–45” feliratú boríték. Briglevics Károly, Zala vármegye volt főispán-kormánybiztosának levele Erdős Márkus „teljhatalmú politikai megbízotthoz”. Zalaegerszeg, 1919. május 15. (Mindszenty emlékirataiban május 15-ét említi a zalaegerszegi visszatérés dátumának, de más források alapján a május 19-ét tekintjük helyesnek. Többek között a Vas vármegyei direktóriumnak a Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltárában [a továbbiakban: MNL VML] őrzött 2781/D/1919. sz., 1919. május 16-án kelt irata szerint Szombathelyről Zalaegerszegre kísérik Pehm hittanárt.)

79 Minderről maga Pehm József tett vallomást a zalaegerszegi törvényszéken: „Engem még a Károlyi kormány alatt Szombathelyen internáltak. A kommunizmus kitörése után pedig ugyanott letartóztattak. Május 19-én átszállítottak Zalaegerszegre, ahol Erdős Márkus szabadon bocsátott, de másnap ismét felhívattott és illetőségi helyemre, Csehimindszentre internált, s utasított, hogy az ottani munkástanácsnál naponta kétszer jelentkezzek.” Az internálást ugyan Erdős rendelte el, de az arra

egyházmegyében rajta kívül más papokat is meghurcoltak. Kincs István kőszegi apát-plébánost – Pehmhez hasonlóan – vizsgálat és ítélet nélkül tartották fogva, míg Heisz Mátyás lékai esperes-plébánost és Tüll Géza felsőszőlőki plébánost izgatásért elítélték. Rogács Ferenc irodaigazgató, Nagy László nagycsákányi, Könczöl Antal pörkölényi és Németh György nádasdi plébános az elfogatási parancs elől külföldre szöktek. Fuchs Ferenc szombathelyi hitoktatót egy év felfüggesztett fogságra ítélték, Fára József vármegyei főlevéltárost pedig azon kijelentése miatt, hogy „*lesz ez még másképp is*”, felfüggesztették állásából.⁸⁰

Pehm a kiesett hittanári fizetésének pótlására az internálás feloldása után azonnal 1500 koronát kapott az egyházmegyei segélyalapból,⁸¹ ez szolgált fedezetül kiadásaira, amíg Mindszenten, az állandó tartózkodási helyül kijelölt szülőfalujában kellett tartózkodnia. Arra is kötelezték, hogy naponként kétszer – délelőtt 9 órakor és délután 4 órakor – jelenjen meg az ottani munkástanács előtt.⁸² Így nem maradt más lehetőség számára, mint hogy hazautazzon, és a szülői házban vészelje át a proletárdiktatúra hátulélő napjait. Jelentkezési kötelezettségének az az alóli felmentésig, 1919. július 5-éig mindennap eleget tett, ezt június 9-én jelentette is a község tanácselnöke a Vas vármegyei direktóriumnak.⁸³ A helyzetében bekövetkezett változásról haladéktalanul értesítette az egyházmegyét, és mivel tartózkodási helyét tilos volt elhagynia, további szabadságolást kért augusztus 31-ig. Édesanyja szerint a faluban egyetlen kommunista sem akadt, így nyugtuk volt. Fia a kényszerű otthonlét alatt „*sokat segített a plébánosunknak, és előadásokat is tartott az embereknek az iskolában. Még mindig emlékeznek a falubeliek az akkor tartott előadásaira. Különösen sokat emlegették egyik mondasát: »Jegyezzétek meg, ha a kommunisták hatalma megszilárdul, akkor még a kaszátokra is és a kapátokra is az lesz ráírva: állami!«*”⁸⁴ Pehm maga viszont azt nyilatkozta a sajtónak, hogy nem tett eleget a jelentkezési kötelezettségnek, ezért az egerszegi direktórium elrendelte újbóli elővezetését. Az újabb hatósági intézkedést azonban nem várta meg, „*hanem éjszaka kimentem a Stájer határszélre és ott maradtam mindaddig, míg a kommün meg nem bukott*”.⁸⁵ Valójában arra számított, hogy az új tanév kezdetével „*a Direktórium kijelentése szerint*” ismét

vonatkozó rendeletet távollétében helyettese, Holló János, a szerb megszállás miatt Újvidékről 1919. március 25-én Zalaegerszegre települt szociáldemokrata tisztviselő írta alá. MNL ZML VII. 2. Zalaegerszegi törvényszék iratai, Bűnügyek (politikai) kiemelt csomók, 1920–1944, 7. d. 991/1920. Jegyzőkönyv a felségvétség büntetése és más bűncselekmények miatt Holló János ellen indított bűnügyben a Zalaegerszegi kir. Törvényszéken tartott nyilvános főtárgyalásról. Zalaegerszeg, 1920. június 2.

80 SZEL AC 4138/1919. Egyházüldözés leírása. Mikes János püspök összefoglalása.

81 SZEL AC 2561/1919. Tóth József püspöki helynök feljegyzése a székeskáptalannak, 1919. május 17.

82 MNL VML 3129/D/1919. A Vas vármegyei direktórium a csehimindszenti községi tanácsnak. Szombathely, 1919. május 24. Szövegét közli FEISZT György: Mindszenty a direktórium túsza. *Vasi Honismereti Közlemények* 19 (1992) 1. 17–18:18.

83 MNL VML 3129/D/1919. Mátyás János csehimindszenti községi tanácselnök jelentése a Vas vármegyei direktóriumnak. Csehimindszent, 1919. június 9. Szövegét közli FEISZT György: Mindszenty a direktórium túsza i. m. 18.; GÉFIN Gyula (szerk.): *A szombathelyi egyházmegye története (1777–1929)* i. m. 471–472.

84 Magyarországi Mindszenty Alapítvány Levéltára (a továbbiakban: MMAL) 10. dosszié „Dokumentumok a bíboros letartóztatásáról és peréről”, 15. ó. e. „Mindszenty bíboros fogsága” (Vecsey József írása).

85 Lásd a 49. jegyzetet.

munkába állhat.⁸⁶ A forradalmi vihar azonban a vártnál előbb lecsendesedett, így már augusztus 3-án visszatérhetett Zalaegerszegre. Az a Nagy Károly ment érte gépkocsival, aki iránt az úgynevezett alsólendvai ellenforradalom tervezgetése során eszmei rokonszenvet érzett.⁸⁷

Maróthy-Meizler Károly, aki 1958-ban *Az ismeretlen Mindszenty* címmel közzétette Mindszenty egyik első életrajzi feldolgozását, ismerni véli a Zalaegerszegre visszatért hittanár első vasárnapi prédikációját: „Börtönből jöttem, láttam a Parlament mennyezetig vérrel befecskelt pincéit, a vízvezeték csöveire akasztottakat, hallottam a teherautók motorjainak berregtetését a halálpincék előtt, hogy a megkínzottak segélykérését ne hallják künn. [...] Láttam Icgovics orosz hóhér kozákkését, amellyel egyetlen kanyarítással vette ki a »burzsuj« szemét. Mert megcsonkították a kivégzettjeiket, hogy ezek orrával, fülével rémítésék foglyaikat.”⁸⁸ Nagyon kétséges, hogy személyes élményként mondott-e akár csak hasonlót is Pehm József. Ilyen tapasztalatai ugyanis nem voltak, őt nem vitték Budapestre, Zalaegerszegen pedig nem volt áldozata a vörös terrornak (Váry Albert főügyész adatai szerint a vármegyében nyolcan haltak meg). Az életrajzíró hatásvadász mondatai inkább Tormay Cécile *Bujdosó* könyvére hajaznak. Pehm igazolható tapasztalatai a köztársasági „felfordulással”, a valódi történesek is bőven elegendőek ahhoz, hogy kitörölhetetlenül belévessék az ellenszenvet a szociáldemokráciával és a kommunizmussal szemben, amelyek közé egyenlőségjelet tett. A zalaegerszegi visszatéréshez időben legközelebbi, 1919. augusztus 15-én tartott beszédének hiteles szövege még egészen mérsékelt.⁸⁹ Ahogy öt nappal később, Szent István napján mondott beszédében a jézusi szeretetparanccsal érvelve a megroppant társadalmi béke összeforrasztásáról szólt. Forradalmak ellenében az oltár, osztályharc helyett egység a hitben. „Majd így lesz jobbrafordulás, lesz megértés. Legyen vége a szónokló, a deklamáló katolicizmusnak, jöjjön el a mélyen hívő, a hitből élő tettek kereszténysége, amely él az oltárnál, a dalban, művészetben, irodalomban, sajtóban, otthon és künn. Ezt hirdeti Szent István 1919-ben, nagy érdekek kívánják, hogy ezt megértsük.”⁹⁰ Igaz ugyan, hogy a megmaradt korabeli beszéd- és prédikációvázlataiban akadnak érzelmileg túlfűtött, színpadias mondatok, de – és ez a nagy különbség a fenti idézethez képest – ezeket nem személyesen átélt élményként adta elő. Az is tagadhatatlan persze, hogy amikor a zalai Pacsán 1919. november 14-én vagy Zalaegerszeg ünnepi közgyűlésén 1920. augusztus 15-én visszaemlékezett a forradalmakra, már nem farkodott a naturalista részletekkel. „Károlyi és társai bűnösök a kommunizmus förtel-

86 SZEL AC 2650/1919. Pehm József főgimnáziumi hittanár levele Tóth József püspöki helynökhöz. Csehimindszent, 1919. május 21.

87 PL Mm. 43. d. Pehm József naplója, 1943. január 13-ai bejegyzés. Kézírás. – Megjegyzés: 1919. április 21-én Alsólendván sikertelen puccsot kíséreltek meg, onnan tervezték a zalaegerszegi direktórium megdöntését.

88 MARÓTHY-MEIZLER Károly: *Az ismeretlen Mindszenty* i. m. 86–87.

89 „Amikor hosszú hallgatás után először szólhatok Kegyetekhez, lelkem melegével köszöntöm a Kongregációt... Amikor az üldözés elmúlt, amikor szabad a vallásgyakorlat, amikor a hitetlenség joga után feléled a hit joga, én egy dicsőséges sírhoz és a Kongregáció Királynéjának diadalútjához vezetem a kongreganista lelket.” PL Mm. 31. d. Beszédvázlatok, elmélkedések. Zalaegerszeg, 1919. augusztus 15. „Nagyasszony élete vége”.

90 PL Mm. 33. d. Prédikációvázlatok: Zalaegerszeg, 1919. augusztus 20. Kézírás.

Horthy Miklós bevonulása Budapestre az általa szervezett Nemzeti Hadsereg élén 1919. november 16-án.
Érkezése egy új, negyedszázados korszak kezdetét jelezte

meiben”, „vérözön és akasztófák meredtek”, „a megtévesztett szegények maradtak szegények, de a zsidó biztosok megrakodtak... pénzzel”.⁹¹ Szamuely Tibor „ártatlan emberek százait akasztatta fel vagy lövette halomra, hóhérgárdát szervezett”, a törvény házának mélyén „százak véreztek”. A forradalmak „a liberalizmus és a szociáldemokrácia torzszülöttjei”, a sajtó „minden piszok kútforrása”, Hock János a katolikus egyház „leghitványabb papja”.⁹² Ezek az idézetek kétségtelenül Pehm szavai, ő maga vetette papírra őket. Állítólag mondott súlyosabbakat is: „a hitvány kommunistákat és szociáldemokratákat, akik egytől egyig hazaárulók, egytől egyig ki kell irtani a föld színéről, velük kesztyűs kézzel bánni nem lehet. Akik vörös köpenybe burkolóznak, azok mind hazaáruló bitangok”.⁹³ E szavak hitelessége azonban megkérdőjelezhető, mert csak évekkel később és elfogultsággal rögzítették.

A fiatal plébános forradalmakkal kapcsolatos emlékezete csakis tagadó lehetett, azok dramaturgiájában semmi felemelő nem volt számára. Ahogy Szekfű Gyula is elítélte 1920 júliusában a forradalmakat és azokat a magyar társadalom beteges láz-rohamának tekintette, ugyanúgy Pehm olvasatában is szerves egységet alkotott Káro-

91 PL Mm. 32. d. Prédikációvázlatok: Pacsa, 1919. november 14. Kézírás.

92 „A kommun [sic!] szelleme. Pehm József díszbeszéde a városi díszközgyűlésen.” *Zalamegyei Ujság*, 3. évf. 100. sz. 1920. augusztus 15. 2. Az eredeti szöveget lásd: PL Mm. 33. d. Prédikációvázlatok: „A kommun bukása. '920. Városház.” – Megjegyzés: az MNL Zala Megyei Levéltárából hiányoznak a zalaegerszegi városi közgyűlés 1920. évi jegyzőkönyvei.

93 PİL 274. f. 7/248. ő. e. 144–172:146. és 173–234:176. fol. Összefoglaló. Bp., 1948. május 12.

lyi Mihály népköztársasága és a kommün átokfutása, aminek eredője a magyarok millióit kisebbségi létbe taszító trianoni békeszerződés lett. Nem mérlegelte, hogy Károlyn kívül nem volt más alternatíva 1918 őszén, mert Tisza István miniszterelnök október 31-ei meggyilkolásával szimbolikusan a történelmi elitek is sírba szálltak. Annak sincs nyoma, hogy Pehm mélyebb történelmi összefüggésben kereste volna a felelősséget és a felelősöket, legalább addig a pontig nyúlva, amikor elkezdődött az ország sodródása a háború örvénye felé. Pehm szemében Károlyi, a demokrata forradalmi vezér nem volt egyéb, mint a kommunistákkal lepaktáló, országvesztő politikus. Szavainak és véleményének külön nyomatékot adott, hogy az internálás ellenforradalmár papként hitelesítette.

Ahogy Károlyi Mihályt, Pehm eleinte Horthy Miklóst is kedvezően ítélte meg. A nemzeti hadsereg november 16-ai budapesti bevonulását, ami pontosan a népköztársaság kikiáltásának egyéves fordulójára esett, Pehm ujjongással fogadta. Mohács óta százvezrek sóvárogták a nemzeti hadsereget, amely feltámasztja a nemzetet tetszhalálából – ez volt az egyik hosszú méltató beszédének lényege. Az akkor még alig ismert admirálist, ahogy rajta kívül mások is, a törökverő Kinizsihez hasonlította: *„Horthy mint sírból kelő Kinizsi jár a hadak élén. Kinizsi erejével jön, Kinizsi két kézre fogta az ellenséget, táncolt vele, Horthy fővezérnek is kettő a frontja; benn a hitünk, nemzeti életünk ellenségei, kívülről a ragadozó hiénák ellen.”*⁹⁴

Szavai nyomatékaul Pehm József ötszáz koronával járult hozzá a magyar kir. zalai 6. honvéd gyalogezred zászlájának költségeihez, annyival, amennyivel átlagosan a városi notabilitások.⁹⁵ A zászló ünnepélyes felszentelését Horthy kormányzó jelenlétében, 1921. június 5-ére tervezték. A *„Kormányzó Úr Ő Főméltósága előtt megjelenő küldöttségek”* közül a zalai katolikus papi delegációt Kroller Miksa zalavári apát vezette, a hat fő egyike Pehm József volt.⁹⁶ Zalaegerszeg plébániatemplomában is Horthy lett a megtáplázott nemzeti önbecsület újraterejtője, a magyarság példaképe; hadserege – amelytől metaforákban szólva a revizionista vágyak beteljesedését remélték – a büszkeség tárgya. Ám ahogy Pehm csalódott a vörös grófban, úgy távolodott el a kormányzótól is. Előbbtől a királyság elorozása, utóbbtól a felkent király megtagadása miatt.

94 PL Mm. 33. d. Prédikációvázlatok: „Ünneplő Közönség!” Beszéd a Nemzeti Hadsereg bevonulása alkalmából; „A Nemz. Hadsereg Budapesten, 1919. nov. 16.”

95 MNL ZML IV. 404. 9643/1923. „Fizettek” feliratú lista. A zászlóajándékozást 1920. december 5-én indítványozta a vármegyei törvényhatóságnak tíz nagykanizsai polgár, az akció eredményeként 70 ezer korona gyűlt össze.

96 MNL ZML IV. 404. 9643/1923. „Kormányzó Úr Ő Főméltósága előtt megjelenő küldöttségek.”

II.

A ZALAEGERSZEGI PLÉBÁNOS

Pehm József apátplébános, 1927

QUALIS REX, TALIS GREX – AMILYEN A PAP, OLYAN A NYÁJA

Pehm József hittanár és Mikes János püspök forradalmak alatti közös sorsáról egy nem igazolható, legendás történet is közszájon forgott. Eszerint mikor Pehm hírért vette, hogy püspökét letartóztatták, összetoborzott néhány megbízható legényt, és megtámadta velük a püspököt szállító vonatot.¹

A valódi történetben tényleg szerepel a letartóztatott püspök és az őt szállító vonat is, de nem kellett kiszabadítani, mert már épp szökésben volt... Mikest 1919. február 27-én előbb Celldömölkre, majd onnan március 30-án a budapesti Gyűjtőfogházba szállították. A rossz körülmények miatt megbetegedett, ezért orvosi kezelésre a Park Szanatóriumba küldték. Június 24-én itt érte a vörös Budapest elleni „egyéjszakás” puccskísérlet híre. A lázadó tiszteket és kadétoakat letartóztatták, s az utca népe még a szimpatizánsoknak is a legszigorúbb ítéletet jósolta. Mikes püspöknek egy jóakarója megsúgta, hogy az első között szerepel a kivégzendők listáján. S bár a hír valótlan volt, július 30-án este a püspök gondos előkészület után, álbajuszban, álruhában megszökött. Egy gyapjút szállító vonattal Ausztriába utazott volna, ám menet közben megérkezett a tanácskormány bukásának híre, ezért a vonatról még Magyarország területén leszállt.²

Ha a kaland nem is történt meg, Pehm hittanár kétségtől tanúbizonyságot adta

Gróf zabolai Mikes János,
1911 és 1935 között szombathelyi megyéspüspök.
Nagy jóindulattal egyengette Pehm József papi pályáját

1 MARÓTHY-MEIZLER Károly: *Az ismeretlen Mindszenty* i. m. 86.; Kovrig Béla kolozsvári egyetemi tanár szerint is Mindszenty egyenesen ennek köszönhetette gyors karrierjét. Lásd: ÁBTL 3.2.4. K–384/2. 15–18. fol. A *primás* című kézírásos feljegyzés, 1946. szeptember 24. Uez: ÁBTL 3.1.8. Sz–222/3. 41–42. fol. A szöveg végén kézzel írt megjegyzés: „Kissé idealizálja.” – A két életút összevetésére lásd BAKÓ Balázs: Mindszenty József és gróf Mikes János szombathelyi megyéspüspök kapcsolata. In: „Isten szolgája”. Emlékkonferencia Mindszenty József bíboros életéről és munkásságáról i. m. 41–54.

2 VARGA János: *Mikes püspök fogsága*. Martineum, Szombathely 1921; BAKÓ Balázs: Az ellenforradalmár püspök. Eljárás gróf Mikes János szombathelyi püspök ellen 1918–19-ben. *Vasi Szemle* 61 (2007) 1. 71–80. (A Mikes püspök sorsára vonatkozó adatokat Mindszenty emlékiratai tévesen tartalmazzák. Aszerint ugyanis Mikest nem vitték fel a fővárosba, hanem „még idejében sikerült átvinni egy erdei lakba, ahol szerencsésen átvészelte a nehéz időket”. MINDSZENTY József: *Emlékirataim* i. m. 23.)

Mikes iránti hűségének és feltétlen megbízhatóságának. Az elszenvedett fogság és meghurcoltatás közeli közös élménye mindennél erősebb kapocsnak bizonyult. Pehm alighogy visszatért Zalaegerszegre, püspöke megbízásából máris bekapcsolódott a városi képviselő-testület munkájába. Az augusztus 26-ai rendkívüli közgyűlés – miután már a harmadik kormányalakításra került sor a tanácskormány bukása óta – Thassy Gábor főorvos indítványára és Pehm hittanár támogató hozzászólására táviratot intézett az antant négy missziójához arról, hogy Zala vármegye közönsége csak keresztény és nemzeti kormányt hajlandó elismerni.³ Amikor a helyi egyházközség küldöttsége augusztus 29-én köszöntötte a fogságából visszatért megyéspüspököt, az öröm szavai mellett tolmácsolták a képviselő-testület kérését: a szombathelyi püspökség kegyurasága alatt álló zalaegerszegi plébánia élére, a nyugdíjazott Legáth Kálmán apátplébános helyére – egyelőre helyettes plébános minőségben – az ekkor még csak 27 éves Pehm József hittanárt nevezze ki.⁴ A püspök könnyű szívvel hajlott a kérés teljesítésére, amin életkora miatt „az egész egyházmegye, vagy legalább a fele botránkozott”.⁵

A maga 67 évével még egyáltalán nem idős Legáth Kálmán zalaegerszegi apátplébános nyugállományba helyezése nem előzmény nélküli. Mogorvaságára már többször panaszkodtak a hívek,⁶ ő viszont káplánjai tűrhetetlen – vele szemben udvariatlan, gögös – magatartását tette szóvá.⁷ „A kényes lakába elzárkózó, magát nem mutató” plébánost Mikes püspök nem minden ironia nélkül „zalai lámá”-nak nevezte.⁸ Legáth az esperességről betegsége hivatkozva 1919 májusában valóban lemondott, de azt a helynök a püspök internálása idején még nem fogadta el.⁹ A nyár folyamán ismételtelen jelezte nyugdíjba vonulási szándékát, amit azonban pár nap múlva visszavont, és maradási tervéről külön levelet írt a püspöknek.¹⁰ Ezt figyelmen kívül hagyva a székhelyére visszatért Mikes püspök gyorsan felállította nemcsak az esperesi, hanem a plébánosi székből is. Pehm elődje nehezen törődött bele e váratlan döntésbe, a hirtelen nyugdíjazás neki „nagy erkölcsi és anyagi károkat okozott”, ezért kérte meghallgatását. Úgy hitte, rossz-

3 „Rendkívüli közgyűlés a városházán.” *Zalamegyei Ujság*, 2. évf. 22. sz. 1919. augusztus 28. Címlap. In: SZEL Mikes János püspök iratai III.1.j. 22. d.

4 „A szombathelyi megyés püspök üdvözlése.” *Zalamegyei Ujság*, 2. évf. 23. sz. 1919. augusztus 31. 2. In: SZEL Mikes János püspök iratai III.1.j. 22. d.

5 SZÉKELY László: *Emlékezés Mikes János gróf szombathelyi megyéspüspökről*. Szerk.: Soós Viktor Attila. Közrem.: BAKÓ Balázs. Magyar Nyugat Könyvkiadó, Vasszilvagy, 2009. 114.

6 A Hölgykongregáció egyik tagja azt írta Mikes püspöknek, hogy az apátplébános nemcsak durván beszélt vele, de nyilvánosan megszégyenítette, amikor áldozás nélkül hagyta, csak azért, mert elkésve térdepelt le. A káplán a panasz jogosságát megerősítette: „Hasonló botrányos esetek nem ritkák.” SZEL AC 1926/1919. Pesthy Margit levele Mikes püspökhöz. Zalaegerszeg, 1919. március 14.

7 SZEL AC 2343/1919. Legáth Kálmán levele Tóth József püspöki helynökhöz. Zalaegerszeg, 1919. április 25.

8 SZÉKELY László: *Emlékezés Mikes János gróf szombathelyi megyéspüspökről* i. m. 185. Ez a jelző tévesen merül fel Pehm/Mindszenttyvel összefüggésben.

9 SZEL AC 2445/1919. Legáth Kálmán levele Tóth József püspöki helynökhöz. Zalaegerszeg, 1919. május 5.

10 SZEL AC 2927/1919. Legáth Kálmán nyugdíjazási kérelme, 1919. június 24., ill. 2988/1919., a nyugdíjazási kérelem visszavonása, 1919. július 7. (E két dokumentumról csak az iktatókönyvben olvashatunk, maguk az iratok nincsenek meg.); SZEL Mikes János püspök iratai, 11. d. Missilis 1919. Legáth Kálmán levele Mikes püspökhöz. Szombathely, 1919. augusztus 11.

indulatú rágalmozás áldozata, kommunbarát hírbe keverték a püspök előtt, aki azonban állítása szerint erről mit sem hallott, ami – valljuk be – nehezen hihető. Mikes püspök Legáthhoz írt válaszában az „elfáradt lelkipásztor” fejére saját indokait olvasta: testi gyengeségét és a zavaros idők kihívásait. Szóbeli magyarázkodásra nem adott lehetőséget, az apátot nem fogadta, ráadásul a válaszlevelét megalázóan az utód, Pehm József adta át október 7-én a megbántódott Legáth Kálmánnak, két nappal az után, hogy Pehm megtartotta első vasárnapi szentmiséjét a zalaegerszegiek előtt.¹¹

Mikes nem tartott attól, hogy a fiatalságból fakadó tapasztalatlanság alkalmatlanná tenné Pehmet a plébánosi feladatra. (Annak idején ő is 25 évesen került a gyergyóalfalui plébánia élére.) Ha később, a nem kevés konfliktus hallatán fel is ötlött benne, hogy túl korán adott hatalmat Pehmnek, ezt soha nem érzékeltette. Amíg csak hivatalában maradt, sőt még azután is, papja rendíthetetlen pártfogójának bizonyult. Ám amikor 1919. október 1-jével Pehm Józsefet bízta meg a nagy lélekszámú, a mindenkori szombathelyi megyéspüspök kegyurasága alá tartozó zalaegerszegi plébánia vezetésével, nyilván nem is sejtette, hogy milyen rendkívüli papi karriert indít el.

ISTEN HÁZMESTERE

A zalaegerszegi plébánia a vármegye egyik legrégebbi plébániája, anyakönyvei 1703-ban kezdődnek. Ekkoriban a városon kívül Ebergény, Kaszaháza, Ságod-Bekeháza, Szentersébethegy, Vorhota és Zala-besenyő község tartozott hozzá, összesen 15 ezer lélekkel. Pehm József a háborús vereség utáni állapotban, a forradalmak lecsengésétől a trianoni sokkon át a politikai stabilizációig terjedő átmeneti időszakban, meglehetősen zavaros állapotok közepette kezdett hozzá az új szolgálathoz, előbb helyettes, majd 1921-től teljes jogkörű plébánosként. Zalaegerszegen 1919. augusztus 3-án megtörtént a hatalom-visszavétel, oly gyorsan, hogy a direktórium vezetői még elmenekülni sem tudtak. A központi végrehajtó hatalom kiépülése ugyan még hónapokig tartott zökkenőmentesen, de a kontinuitást jelképezte Czobor Mátyás polgármester, aki 1918-tól 1936-ig állt a város élén, és a katolikus-plébánossal mindvégig szívélyes viszonyt ápolt.

Czobor Mátyás, Zalaegerszeg polgármestere
(1918–1936). Pehm József plébános elképzeléseinek
hatékony támogatója

11 SZEL AC 3965/1919. Mikes János püspök levele Legáth Kálmánhoz. Szombathely, 1919. október 1. A levél átadására vonatkozó mondat az irat rectóján kézírással.

A zalaegerszegi plébánia adott otthont a hitelszövetkezetnek és a katolikus könyvesboltnak. Közvetlenül mellette működött a Zrínyi Nyomdaipar és Könyvkereskedő Rt. és a *Zalamegyei Ujság* szerkesztősége

Pehm József hatalmas igyekezettel és lendülettel látott hozzá új feladatához. Bemutatkozó prédikációjában nem palástolta belső megindultságát: *„Fiatal a pásztor, hatalmas a nyáj és az idők járása oly mostoha. [...] Fiatal vagyok, szívemben a tavasz lehelletét érzem fölcsapni; de az emberi életnek halál a vége és fölhangzik felettem a számadásra hívó félelmes hívó szó: adj számot sáfarkodásodról. Nem az öröm, hanem a felelősség nyomasztó gondolatával jövök.”*¹² A plébánia átvételekor valóban alig múlt 27 éves, ám élete máris teljesnek tűnt: volt hivatása, a tisztas megélhetéshez bőven elegendő jövedelme, a zalaegerszegi közösség bizalommal teljes várakozással fogadta. Ha tapasztalatlansága miatti aggodalmaira szerényen utalt is első miséjén, később inkább páncél mögé rejtette érzékenységet, és leplezte, hogy mennyire bizonytalan saját képességeiben, miközben bizonyítani akarta: méltó Mikes püspök bizalmára. Csupán barátjának, Géfin Gyulának vallotta be kételyeit: *„engem igen megtiszteltek, én Istentől, emberektől ezt nem érdemlem; előkelő végzettségű, híres eszű emberek vannak kisebb polcon. Úgy érzem, hogy ha a munkában megszakadok, akkor se leszek érdemes a munkakörömre. És a nem jók közt annyi jó és heroikus hívem van. Ezek egy szentet érdemelnének lelkipásztoruknak. Hogy kurzustársaim*

12 PL Mm. 31. d., „Beszédvázlatok, elmélkedések.” Beköszöntő, 1919. október 5. Kézírás. (Az álló betűkkel szedett kiemelés az eredetiben – B. Ma.)

közül értelmileg kiemelkedem, ugyan nem sokat mond. Hét között is lehet abszolút nulla érték, és lehet egy gyenge valaki érték. Lelkiekben jobbak voltak ők.”¹³

Belső vívódásából, hogy ne csak egy „mázlista parasztpapot” lássanak benne, aki jó időben volt jó helyen, a külvilág semmit vagy alig valamit érzékelt. A hívek egy határozott, céltudatos fiatal papot láttak maguk előtt, aki a keresztény „hitélet, hitből való élet” programját hirdette, mint mondotta: „ez kell, ezért harcolok egyedül. [...] Olyan keresztények kellene, akiknek Istene, oltára, lelkiismerete és imádsága van. Olyan keresztények, akik Jézus szemei előtt lebegtek, akiken az ő lehellete érzik, akiken tisztán csillog a krisztusi vér, akik Krisztusból hajtanak ki, mint a szőlővessző a szőlőtőből. Én vagyok a szőlőtő és ti a szőlővessző. Ilyen kereszténység diadalmaskodik a társadalomban és közéletben.”¹⁴

Pehm az első pillanattól úgy viselkedett, ahogy helyesnek gondolta, miként kell tennie egy kiválasztott testület, a papi rend tagjaként. Abban nőtt fel, hogy a papnak megkülönböztetett figyelem és tisztelet jár, a faluban ő a „Tekintély”, aki a szentelés erejénél fogva az egyház Istentől kapott hivatásának szolgálatában áll, Krisztus tanúságának hordozója, az üdvözülés közvetítője. Feladata az embereket Isten ismeretére tanítani és Isten parancsolata szerinti életre nevelni. A közéleti kérdésekbe – ahogy a gazdasági és kulturális élet kérdéseibe, a társadalmi problémákba – annyiban van beleszólása, hogy hirdeti: melyek az Isten parancsolatainak megfelelő legfőbb irányvonalak az egyéni lelkiismeret számára. Pehm e téren messze tovább terjeszkedett, amikor meg akarta valósítani mindazt, amit a város felzárkóztatása és hitéletének fejlesztése érdekében célként kitűzött.

A zalaegerszegi plébánia új vezetője 1919. október 2-án vette át javadalmát. Mikes püspöknek azonnal jelezte, hogy a jegyzőkönyvből kimaradt a legfontosabb: az épületek, kivált a plébániai major állapotának jellemzése. Az átadó Legáth apát ugyanis csak célozgatásokra ismerte el, hogy a major düledezik, és inkább eltávozott a helyszínről. Pehm kemény hangon tette szavá elődje felelősségét, amiért 17 éven keresztül elhanyagolta a karbantartási munkákat, miközben élvezte a javadalom gyümölcseit. Pehm tudta jól, hogy nemcsak rendkívül kínos, de lehetetlen is behajtani a filiákon a felújítási költségeket (21 146 koronát). Nem beszélve arról, hogy mennyire visszavetné lelkipásztori munkáját, ha az 1830-as egyházlátogatási jegyzőkönyvre és jogi paragrafusokra hivatkozva pénzbehajtással kezdődne a hívekkel való kapcsolata. „A nép – úgy látom – ragaszkodik és bizalommal van hozzám. De ennek a viszonynak azonnal vége lesz, mihelyt az én időmben bolygatva lesznek.”¹⁵ Végül a majort 1919. október 1-jétől húsz évre sikerült haszonbérbe adni a városnak. Pehm más esetben is elődje felületességére és nemtörődomségére panaszkodott. A plébánia Avasi-dűlőben lévő birtokát például tíz évvel azelőtt átadta egy helyi kereskedőnek, aki téglagyárat emelt rá. „Annyi bizonyos, hogy a plébánia régi földje annyira tönkre van téve (rajta áll a gyár, a termőréteg elhasználva, a föld

13 SZEL Géfin Gyula hagyatéka. Levelezések, VIII. Pehm József levele Géfin Gyulához. Zalaegerszeg, 1924. január 13. Szövegét közli DOBRI Mária: „...szívélyesen üdvözöl barátod és híved...” i. m. 276–277.

14 PL Mm. 31. d. „Beszédvázlatok, elmélkedések.” Beköszöntő, 1919. október 5. Kézírás.

15 SZEL AC 5111/1919. Pehm József plébánoshelyettes levele Mikes János püspökhöz. Zalaegerszeg, 1920. január 2.

Légi felvétel Zalaegerszeg központjáról, a jobb alsó sarokban a plébánia és környéke, 1934

*rendkívül agyon van lyuggatva), hogy ott gazdálkodásra gondolni sem lehet.*¹⁶ Ugyanakkor a kereskedő által gazdálkodásra átadott csereföldről elismerte, hogy az jobb az eredeténél, kár tehát nem érte a javadalmat. Ezért arra kérte a püspököt, hogy hagyja jóvá a szerződést és a cserét.

Pehm példásan ellátta a szokványos papi teendőket: a bölcsőtől a koporsóig kísérté hívei életét. Minden előírt esetben a felettes hatósághoz fordult. Jelentett, engedélyt kért vagy csupán beszámolt intézkedéseiről. Hogy milyen konkrét ügyekkel volt dolga? A zalaegerszegi községi közös temető megáldásához kért és kapott meghatalmazást, hiszen a hantok alatt nyugvó keresztények többsége katolikus volt.¹⁷ Egyházi tanácsadóként jegyezte azt a kérvényt, amelyben a Szociális Missziótársulat Zalaegerszeg polgármesterének támogatását kérte ahhoz, hogy tűzessék kereszt az Országházra, ezzel hangsúlyozva Magyarország „tisztán keresztény” jellegét.¹⁸ Kérvényt írt, ha egy házasságkötés kánonjogi akadályait kellett tisztázni (például egy folyton vándorló, cirkuszi artistapár esetében). Nem volt rest tollat ragadni akkor sem, ha munkatársai életfeltételein akart javítani.

16 SZEL AC 4872/1919. Pehm József plébánoshelyettes levele Mikes János püspökhöz. Zalaegerszeg, 1919. november 11. A levélrészletet csekély eltéréssel idézi MEGYERI Anna: „...maradandó örök emlék...” Mindszenty (Pehm) József építkezései Zalaegerszegen. In: *Zalai Múzeum* 21. Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg, 2013. 78.

17 SZEL AC 2581/1920. Pehm József plébánoshelyettes levele Mikes János püspökhöz. Zalaegerszeg, 1920. április 21.

18 MNL ZML V. 1607. 11495/1919. iratcsomó, 66/1919. sz. irat. Levél Czobor Mátyás polgármesterhez, Zalaegerszeg, 1919. november 18. (Pehm József plébánoshelyettes mellett három csecsemő- és növédelmi aktivista írta alá a kérvényt.)

„Általában a hitoktatók, káplánok helyzete immár tarthatatlan – írta 1920-ban. – Fizetésük mellett ruházatuk, ami már a papi osztályra lealázó. Szülők meg nem tartoznak gondoskodni egy fölszentelt papról.”¹⁹ Példának hozva egyik hitoktatójának nyomorúságát ecsetelte: 392 korona a fizetése, ugyanakkor csak koszt pénzre 900 koronát kell fizetnie, amit még mosatás, lakbér és világítás tetéz. Máskor kántorának 1 öl fát és gabonajárandóságának felemelését kérte (a püspök csak az előbbi tudta teljesíteni).²⁰ 1920 februárjában két jezsuita tartott missziót Zalaegerszeg és a környék híveinek; Pehm lelkesen számolt be a fáradságos hét eredményeiről: „A gyónók száma 4500, az áldozóké 6000 volt; az összeadott vadpárok száma: 5. [...] A templom állandóan tömve. Jó hatással volt a cselédeknek külön tartott előadás. Ezek százait egészen eltérítette Istentől az elmúlt »szabadság«.”²¹

A rábízott plébánia élén mindent gondosan át- és újraszámolt, évente előírás szerinti költségvetést készített kiadásról és bevételről. Az egyházközségi képviselő-testület üléseiről készült jegyzőkönyvek egy gondos gazda tevékenységét őrzik, alig múlt el alkalom, hogy ne lett volna szó javításról, karbantartásról, építkezésről, adásvételről, adományról, kölcsönről vagy épp adókról. Ha a befolyt templompénzből kívánt bármit

A zalaegerszegi Mária Magdolna-templomot Padányi Bíró Márton püspök építette az 1750-es években. A képen még látható a Szentháromság-szobor és a temetőkert, ezek helyére 1976-ban utat építettek, elválasztva a templomot és a plébániát

19 SZEL AC 6388/1920. Pehm József plébánoshelyettes levele a Püspöki Hivatalhoz. Zalaegerszeg, 1920. november 11.

20 SZEL Mikes János püspök iratai, 11. d. Missilis 1920. Pehm József plébánoshelyettes levele Mikes János püspökhöz. Zalaegerszeg, 1920. július 6.

21 SZEL AC 1717/1920. Pehm József jelentése az 1920. február 18. és 26. között tartott misszióról Mikes János püspöknek. Zalaegerszeg, 1920. március 22.

megvalósítani, engedélyt kellett kérnie a püspöktől, olyan bagatell ügyben is, mint az ostyavásárlás költsége. (A még hivatkozott 1829-es canonica visitatio szerint ugyanis a javadalmast, azaz a plébánost terhelik az ostyák beszerzésének költségei. Pehm mégis azt kérvényezte, hogy csak a miseostyákat kelljen fedeznie, az áldoztatási ostyákat a templompénztárból fizethesse.) Kérését a szükségletek megsokszorozódásával indokolta. 1829-ben három, 1896-ban négy, 1920-ban hét pap misézett. Amíg száz évvel korábban csak évi ezer, addig most 35–40 ezer ostyára volt szükség. Méltányosságot kért, hiszen az ostya-előállítási kötelezettség eredeti mértékének eleget tesz, ha csak a szentmiseáldozathoz szükséges ostyaköltséget állja.²²

Pehm igyekezett minden lehetőséget megragadni a bevételszerzésre. A plébánia-kert bozóttal benőtt területét bérbe adta fényképész-műterem kialakítására.²³ Évről évre emelkedő nagyságrendben kötött földbérleti vagy ingatlanhasznosítási szerződéseket. Egyébként is jó érzéke lehetett a pénzhez: a „Zalaegerszeg vidéki hitelszövetkezet”, amelynek felügyelőbizottságába 1918–1919-ben már bekerült, 1920. július 4-én az igazgatóság tagjává, az igazgatóság pedig elnökévé választotta. A megtiszteltetés elfogadásához nem a legsürgősebben, csak november 11-én kért püspökétől engedélyt, mondván, addig csak átmenetileg vállalta a posztot.²⁴ 1922-ben a szövetkezet fennállásának 25. jubileumi közgyűlésén mondott beszédében Pehm meglehetősen leegyszerűsítve fogalmazta meg a hitelszövetkezeti gondolat lényegét: az egyház „minden idők piócai-val” szállt szembe, amikor lerakta a hitelszövetkezetek alapjait. Példája egyértelművé tette a metaforát: Csehországban 170, Franciaországban 300 százalékos kamatot szedtek a zsidók.²⁵ Pehm egyebekben is hangsúlyozta a keresztények küzdelmét az „uzsora karmai” közé került szegény nép „kiszípolozói” ellen, e küzdelem hőseiként említve az Országos Antiszemita Párt alapítóját, Istóczy Győzőt, a konzervatív politikai katolicizmus vezéregyéniségét, gróf Zichy Nándort és gróf Károlyi Sándort. Gróf Károlyi az 1896-ban alakult Magyar Gazdaszövetség élén a gazdasági és szociálpolitika nyitását, gazdakörök szervezését, önszegélyező szövetkezesek alakulását és olyan hitelszervezet működtetését szorgalmazta, amely a kis jövedelmű társadalmi rétegeket segíti méltányos feltételű kölcsönökkel. A szövetkezeti gondolat terjedését a hagyományos termelési formák átalakulása, a piaci verseny kiszélesedése, a profitéhség, a munkanélküliség növekedése, a kisebb árutermelő gazdaságok ellehetetlenülése váltotta ki. Zalaegersze-gen igen gyorsan, már 1897-ben a kezdeményezés mögé álltak a helyi kisiparosok. Céljuk a helyi keresztény középosztály gazdasági körülményeinek stabilizálása volt.

A sok bérleti szerződés között olyan is akadt, amelyik balul sült el. Nyilván személyes sérelem is munkált akkor, amikor 1921 őszén Kovács László zalaegerszegi téglagyáros zsarolás vétségével feljelentette Pehm József plébánost. Történt ugyanis, hogy

22 SZEL AC 4197/1920. Pehm József levele Mikes János püspökhöz. Zalaegerszeg, 1920. augusztus 3.

23 SZEL AC 664/1921. Pehm József levele Mikes János püspökhöz. Zalaegerszeg, 1921. január 17.

24 SZEL AC 5896/1920. Pehm József levele Mikes János püspökhöz. Zalaegerszeg, 1920. november 11.

25 PL Mm. 33. d. Prédikációvázlatok: *Megnyitóbeszéd*. Tartotta Pehm József esperes-plébános, a „Zalaegerszeg vidéki hitelszövetkezet” elnöke 1922. május 14-én. Pátia, Bp., 1922.

Kovács úr a plébánostól bérelt 318 négyszögölnyi szántóföldön szőlőiskolát telepített. Ám Pehm váratlanul felszólította, hogy a szőlőoltványokat egy héten belül szedje ki, és a haszonbérbe adott földet október 1-jével adja vissza. Mivel az oltványok még nem gyökeresedtek meg, a bérlő a szerződés hatheti meghosszabbítását kérte, amibe Pehm plébános 7 ezer korona megfizetése ellenében egyezett csak bele. A bérlő kényszerhelyzetbe került, az oltványok idő előtti kiszántása 70–80 ezer korona kárral járt volna, ezért kifizette a kért összeget. Erről a plébános saját kezűleg írt elismervényt adott: az összeget „jótékony célra” átvette. Ez az összeg horribilis bérleti díjnak számított, egy évre átszámítva 30 ezer 272 koronát tett volna ki, ami vételárnak is megbotránkoztatón sok lett volna. Végül a bérlő a magánjogi paragrafusokba és a „jó erkölcsbe ütköző” eljárás miatt az 1878. évi V. törvénycikk 350. paragrafusát megsértő zsarolás vétségére hivatkozva nyújtott be vádiratot. A hivatkozott paragrafus szerint három évig terjedő fogházzal büntethető az, aki jogtalan vagyonszerzés miatt valakit erőszakkal vagy fenyegetéssel, érdekével ellentétes cselekedetre rávesz. Mivel azonban Pehm a 7 ezer koronát az új zalaegerszegi templom céljaira fordította, így a zalaegerszegi kir. törvényszék vádтанácsa elutasította a panaszos kérelmét.²⁶ A téglagyáros nem hagyta ennyiben, még évekig küzdött vélt igazáért – hiába. Hajdani bérelt földje felszántatlanul és művelés nélkül maradt, tehát valóban semmi nem indokolta a bérleti szerződés sürgős felmondását.

A kevés zalaegerszegi oktatási intézmény egyike: az Állami Felsőkereskedelmi Iskola növendékei hittanárakkal, 1910 körül

26 ÁBTL 3.1.9. V–700/40. 8. fol. skk. B.2597/10/1921. sz. végzés. Zalaegerszeg, 1922. május 27. Ugyanitt a 36. főlőig az eljárás összes dokumentuma.

Pehm József 1920. január 15-től püspöki biztosi minőségben kézbe vette az iskolai hitoktatók felügyeletét is.²⁷ Ő maga heti hat órában tanított hittant a felsőkereskedelmi iskolában, mellette további két hittanár és három káplán oktatott. Mindannyian túlterheltek voltak, kivált a káplánok, akik a hitoktatás mellett gyóntattak, betegeket látogattak, temettek és kereszteltek. *„Újabb hitoktató esetén elláthatom az internáltakat, leszállítom a hitoktatók óráját, egyik káplánt felmentem a hitoktatás alól, magam jobban itt hagyhatom a várost a kerületi iskolák kedvéért”* – indokolta kérvényét, amelyet a harmadik hitoktatói álláshely létesítéséért írt.²⁸ A püspök nem is vitatta a kérés megalapozottságát, de csak a paphiány mérséklődése esetén ígérte azt teljesíteni.

A plébánosi kinevezéshez le kellett tennie bizonyos vizsgákat. Pehm az 1917-ben megszerzett hittanári képesítésen felül 1920-ban egyházjogból vizsgázott. Ugyanekkor ügynevezett zsinati vizsgálaton is át kellett esnie. Dogmatikából felmentést kapott, de erkölcsantól és lelkipásztorkodás-tanból nem.²⁹

Az eredményes vizsgák után az egyház-

Pehm József plébánosi kinevezése, 1921. május 22.

község képviselő-testülete 1920. október 3-án kérvényezte Mikes püspöktől, hogy a feddhetetlen papi erényeket tanúsító, az egyházközség ügyeinek rendbetételén lankadatlanul buzgólkodó Pehm Józsefet véglegesítse a plébánia élén, mert *„hazafias magatartásával, rajongó fajszeretetével, hasznos társadalmi tevékenységével”* méltóvá vált erre a posztra.³⁰

Pehm működésével felettese, Mikes János megyéspüspök láthatóan meg volt elégedve, és a szombathelyi püspökségtől mint kegyúrtól nyert prezentálás alapján 1921. május 22-én *plébánossá*, majd bizalmának újabb jeleként július 1-jétől több plébánia

27 SZEL AC 161/1920. Mikes János püspök rendelkezése Pehm József 1920. január 9-én kelt levelén, „Sz. I/15.”

28 SZEL AC 4855/1921. Pehm József esperes-plébános levele Mikes János püspökhöz. 1921. október 21.

29 SZEL AC 2350/1920; 4864/1920; 4984/1920.

30 SZEL AC 5201/1920. A zalaegerszegi róm. kath. hitközség 1920. október 3-ai képviselő-testületi ülésének jegyzőkönyve, illetve a testület kérvénye Mikes János püspökhöz.

lelkipásztori munkájának összehangolásáért felelős esperessé nevezte ki,³¹ miáltal megnőtt a felelőssége, de a befolyása is. Az esperes köteles volt a hozzá tartozó lelkipásztorkat legalább évente meglátogatni, ellenőrizni, az esperesi kerületi üléseket vezetni. „*Homo Dei, Homo Ecclesiae, Homo Patriae. Isten embere, egyházának bajnoka, hazája nagy fia volt* – méltatta gróf Zichy Nándort, a Katolikus Néppárt alapí-

Pehm József pornói apáti kinevezése, 1924. január 25.

tó vezérét. – *Ezt a típust keresem, ezen dolgozom, hogy minden rendű és rangú, gazdag és szegény úgy fogja fel, úgy élje az életet, hogy homlokukon egyszer sírfeliratuk legyen. Homo*”³² – ezekkel a szavakkal zárta beszédét Pehm József, miután elfoglalta a zalaegerszegi plébánosi széket. A példának állított életút kedvelt retorikai fordulata maradt: érseki székfoglalójában hasonló szavakkal illeti majd elődjét, Serédi Jusztiniánt.

Újabb három év elteltével, 1924. január 25-én megkapta, majd március 25-én, Gyümölcsoltó Boldogasszony ünnepén Pehm kézhez vette az Antiochiai Szent Margitról nevezett pornói apáti címet.³³ A korai Árpád-korra visszanyúló, a 18. századra megsemmisült Vas vármegyei pornói apátság egyike azoknak a kihalt szerzetes apátságoknak, amelyek pusztá címét a megyéspüspökök az arra érdemes világi papoknak adományozták. A kitüntető cím jeleként az apátok főpapi jelvényeket használhattak, úgy misézhettek, mint a püspökök, és a liturgián kívül is mellkeresztet és gyűrűt viselhettek.

31 Zalaegerszegi Mária Magdolna Plébánia Irattára (a továbbiakban: ZMMPI), iktatott iratok 1920–1923. Mikes János 2573/1921. sz. kinevező oklevele. Szombathely, 1921. május 22. – Megjegyzés: Mikes ezen a napon Zalaegerszegen bérált, ekkor adta át a kinevezést. Pehm esperesi kinevezési oklevele lappang, de a július 1. előtti iratok még szigorúan csak plébánosnak, az utániak már esperes-plébánosnak titulálják. Ugyancsak lappang a zalaegerszegi plébánosi kinevezéshez szükséges szentszéki hozzájárulás, valamint az ekkor fizetendő szokásos taxáról, azaz a hivatali eljárási illetékről szóló értesítés. A II. vatikáni zsinat előtt ugyanis nagyobb plébániák világszerte – köztük a zalaegerszegi is – közvetlenül a Szentszék kegyurasága alatt álltak az investitúraharc óta. Tehát csak a Szentszék hozzájárulásával voltak kinevezhetők a plébánosok ezekre a helyekre, ami persze meglehetősen formális eljárásnak minősült. A 20. században ez már általában a nunciusokra delegált jogként élt, ők szedték be a taxát is. A plébánoshelyettesi kinevezéshez nem kellett szentszéki hozzájárulás.

32 PL Mm. 33. d. Prédikációvázlatok: „Székfoglaló, '921. V 22.” Kézírás. – Megjegyzés: az „egyszer” szó utólagos betoldás, a szövegben eredetileg az „egykor” szerepel.

33 VÉL I.1.41. Püspökök, kanonokok kinevezései, pápai engedélyek 133. Pehm József pornói apáti kinevezése, 1924. január 25.

Az apáti avatáson a vármegye és a város színe-java képviseltette magát, „a főpásztor az iskolás gyermekek és a cserkészek sorfala között harangzúgás közepette érkezett négyesfogaton a városba” – tudósított a sajtó.³⁴ Pehm József titulusa ettől kezdve 1944-ig – amíg püspöki kinevezése után vissza nem adja a címet a szombathelyi püspöknek³⁵ – „apát-plébános”.

A SAJTÓAPOSTOL

Pehm Józsefet a világpolitika eseményeitől kezdve az ország–megye–város életén át pártfogoltjainak iskolai előmeneteléig bezárólag minden érdekelte. Igazi pap volt, de nem csak az. Az élet úgy hozta, hogy „mellesleg” mezőgazda, könyvelő, lapszerkesztő és -terjesztő,³⁶ építető, tanító, történész és a hit harcosa is lett. Amolyan „sokdimenziós ember”. Még szeszfőzéssel is próbálkozott volna, ha a gyártási feltételekre a Dreher-Haggenmacher Első Magyar Részvényserfőzde Rt. kedvező ajánlatot tett volna.³⁷

Ha Pehm sokoldalúságában súlyoznánk, akkor a lelkipásztori szolgálat után a városi közéletben való egyházi jelenlét biztosítása következne. Ennek volt az eszköze a *Zalamegyei Ujság* újraindítása – 1919. szeptember 23-án a II. évfolyam 33. számát lehetett olvasni. Pehm ekkor jelentette be, hogy a lap szerkesztésétől-irányításától visszavonul, összefüggésben kinevezésével a zalaegerszegi plébánia vezetésére.³⁸ A visszavonulás csak formai, a sajtóösszesítések évek múlva is megjegyezték, hogy a lap „Pehm József apát úr szellemi irányítása mellett dolgozik”,³⁹ a szerkesztőség tagjait továbbra is rendszeresen instruálta a lap tartalmáról, a vezércikkek témájáról. A legközelebbi „megfelelő szellemű” sajtótermék, a *Vasvármegye* Szombathelyen készült, s gyakran csak né-

34 „Pehm József apátá avatása.” *Zalavármegye*, 3. évf. 37. sz. 1924. március 28. Címlap; SZEL AC 91/1924. Klebelsberg Kuno kultuszminister átírata Mikes János püspökhöz. Bp., 1924. január 7.

35 SZEL AC 2294/1944. Mindszenty József 3665/1945. sz. levele Kovács Sándor szombathelyi megyéspüspökhöz. Veszprém, 1944. július 31.; VÉL I.1.44.a. 3665/1945. – Megjegyzés: a Szentszék rendelete értelmében a megyéspüspököt illette az apáti és préposti címek adományozása, de kizárólag a saját egyházmegyéjében, eltérő esetben a Szentszék engedélyét kellett kérni. Lásd CZAPIK Gyula: A magyar c. apátok, prépostok kinevezésének és pontifikálási jogának rendezése. *Egyházi Lapok*, 51. évf. 1–2. sz. 1928. január 1–15. 4–8.

36 Egy egységes párti lap („Új Barázda”) terjesztési lehetőséget kért. A „sajtóosztály-vezető” (aki egyértelműen Pehm plébános volt a beosztás feletti szignó alapján) 30 százalék jutalékot kért, amiből 25 százalék a rikkancsoké. „Ennél kevesebért nem megy a lap bevezetése.” PL Mm. 45. d. Feljegyzés, Zalaegerszeg, 1920. május 30.

37 „...közégeink ez ügyben a legelőékenyebben jártak el, és máris a legmesszebbmenő engedékenységet tanúsították, ugyanannyira, hogy Igazgatóságunk felelőssége tudatában sem mehet tovább. Öszintén sajnáljuk tehát, hogy Apátplébános Úr kívánságát teljesíteni nem áll módunkban, miután az engedékenység legvégső határáig már elmentünk.” PL Mm. 45. d. Dreher-Haggenmacher Első Magyar Részvényserfőzde Rt. igazgatóságának levele Pehm József apátplébánoshoz. Két olvashatatlan aláírással. Bp., 1936. február 5.

38 „A Z. U. olvasóihoz!” *Zalamegyei Ujság*, 2. évf. 33. sz. 1919. szeptember 23. 2. In: MNL ZML IV. 401b. 8/biz.–1919.

39 MNL ZML V. 1607b. 4/eln.–1936. Czobor Mátyás polgármester adatszolgáltatása Tabódy Tibor főispán részére. Zalaegerszeg, 1936. március 4.

hány napos késéssel ért a szomszédos Zala vármegyébe. Pehm elsődleges célja a lap anyagi bázisának megteremtése és példányszámának emelése volt: 1922-re már 1500 példányban jelent meg, s ezzel ott volt a vármegyei lapok élbolyában (a *Sümei Újság* 300, az *Észak-Zala* 600, a *Balatonfüred* 400-500, a *Dunántúli Sport hírek* 400-600, a *Tapolcai Újság* 1200, a *Keszthelyi Újság* 1000-1500, a nagykanizsai *Zala és Zalai Közlöny* 2-2 ezer példányban jelent meg).⁴⁰ 1925-ben a *Zalamegyei Újság* példányszáma elérte a napi kétezret (a miniszterelnökség sajtóosztályának rendszeres pénzügyi támogatását élvező, kormánypárti és konkurens [hecc]lap, a *Zalavármegye* viszont csak 700 példányban látott napvilágot hetente háromszor),⁴¹ míg 1936-ban 1100, 1938-ban 600-700 példányra zuhant vissza.⁴² Az újraindulást szigorú sajtórendészeti ellenőrzés kísérte. A kormány 1919. november 13-án kelt rendelete értelmében minden időszakos lapot terjesztés előtt be kellett nyújtani a sajtóügyi közvádlóhoz, és csak három óra múltán lehetett megkezdeni a terjesztést.⁴³ A vidéki lapok ellenőrzése és nyilvántartása érdekében nemcsak összeírták a lapokat, hanem egyenesen a miniszterelnököt kellett informálni a sajtóorgánumok múltbéli működéséről. A szerkesztők időről időre eligazítást kaptak, miről lehet vagy kell cikket közölni. A bizalmas polgármesteri sajtóértekezletekre a *Zalamegyei Újság* szerkesztője is hivatalos volt, első kézből értesült a tiltott vagy megrendelt témákról (az 1918-as forradalmat nem lehetett dicsőíteni, ahogy a m. kir. testőrség átszervezéséről és a honvédelmi szempontból érzékeny kérdésekről is tilos volt írni).⁴⁴ A *Zalamegyei Újság* politikai irányát a vármegye részéről „keresztényszociális és agrár” jelzőkkel jellemezték, mint ami a „keresztény nemzeti irány megbízható híve”,⁴⁵ Pehm minősítése szerint pedig a lap „ízig-vérig keresztény és irredenta”.⁴⁶ A fiatal plébános gyorsan bizonyította szervezői képességeit. Pénzbeli állami támogatást nem kapott, csak kedvezményes árú vagy ingyenes vonatjegyet és -bérletet, 1923-ban jutányos újságpapír-kiutalásban részesült. A lap fenntartása Pehm kizárólagos érdeme. Minden fillért megbecsült, a sajtógyűjtés zalaegerszegi bevételét egyszer-egyszer megkapta „zalai keresztény sajtócélokra”.⁴⁷ (A sajtógyűjtést – sajtóvasárnapok formájában – 1910-ben vezették be országosan, amikor a perselypénzt a katolikus lapok támogatására kellett be-

40 MNL ZML IV. 401b. 2/biz.–1922. Időszaki sajtótermékek kataszttere, 1921. július és 1922. január közötti adatok.

41 MNL ZML IV. 401b. 3/biz.–1925. Kimutatás a 4/eln.-925 sz. jelentéshez, Zalaegerszeg, 1925. január 28.; Tarányi Ferenc főispán tájékoztatása Bethlen István miniszterelnöknek. Zalaegerszeg, 1925. február 22.

42 MNL ZML V. 1607b. 4/eln.–1936. Czobor Mátyás polgármester adatszolgáltatása Tabódy Tibor főispánnak. Zalaegerszeg, 1936. március 4. és MNL ZML IV. 401 b. 2/biz.–1938. Kimutatás a Zala vármegyei politikai lapokról.

43 MNL ZML IV. 401c. 2/eln.–1921. 5499/1919. ME. sz. rendelet a sajtóról.

44 MNL ZML V. 1607b. 16/eln.–1921. A miniszterelnökség 4295/ME. VII. sz. XI. sz. utasítás, 1921. június 1. és Czobor Mátyás polgármester meghívólevele sajtóügyi értekezletre Gerencsér Lajos, a *Zalamegyei Újság* szerkesztője részére, 1921. június 23.

45 MNL ZML IV. 401c. 2/eln.–1921. Eitner Zsigmond, Zala vármegye kormánybiztos főispánjának jelentése Teleki Pál miniszterelnöknek. Zalaegerszeg, 1920. november 27.; Uo. Zalaegerszeg polgármester-helyettesének levele Eitner Zsigmondhoz. Zalaegerszeg, 1920. szeptember 20.

46 MNL ZML IV. 401c. 93/eln.–1922. Pehm József esperes levele Kolbenschlag Béla főispánhoz. Zalaegerszeg, 1922. május 10.

47 „Tartsa meg saját rendelkezésére. '920. XI. 3.” – jegyezte fel Mikes püspök Pehm e tárgyban írt kérvényére. Az összeget, 1000 koronát, a plébános 1920. november 15-én személyesen vette át. SZEL AC 5671/1920.

szolgáltatni.) Mégsem állt stabil alapokon a kiadás. Ennek ellenére nem áldozta fel szellemi függetlenségét, és a „kormány subventioja helyett választottam a szenvedést. Próbáltam a kultúradót, legitimista központot, részvénygyűjtést. Az előbbit hasztalan, az utóbbit részleges eredménnyel csináltam”⁴⁸ – írta 1934-ben Mikes püspöknek. Már Grósz József volt a szombathelyi egyházmegye ordináriusa, amikor a helyi kultúradó felét évről évre rendszeresen a lap kiadásaira fordíthatta.⁴⁹ (A kultúradót 1927-ben írta elő a püspöki kar a Központi Sajtóvállalat segélyezésére: minden egyházmegye kötelezettséget vállalt évente és hívenként 4 fillér támogatás befizetésére.⁵⁰)

Pehm József a nyomdaköltség csökkentése – és a sajtófőlény megszerzése – érdekében egymillió korona alaptőkével 1920-ban saját nyomdát hozott létre a Zrínyi Nyomdaipar és Könyvkereskedés

A Zrínyi Nyomdaipar és Könyvkereskedés Rt. elszámolása
a *Zalamegyei Ujság* reklámbevételeiről, 1936

Rt. keretében, amit 1944-ig elnökként jegyzett (kapcsolatrendszerét jellemzi, hogy Zala vármegye alispánja, Bódy Zoltán is igazgatósági tag volt).⁵¹ A mintát – ahogy a *Zalamegyei Ujság* számára a *Vasvármegye* – ezúttal is Szombathely adta, ahol egy évvel korábban egy cégben egyesült az egyházmegyei könyvkereskedés és nyomda. Ezzel a nyomdai háttérrel vált stabilá a *Zalamegyei Ujság* kiadása, amely egyre fontosabb közvélemény-formáló szerepet töltött be. Komolyabb nehézségek 1939-ben jelentkeztek a

48 SZEL AC 2143/1934. Pehm József apátplébános levele Mikes János püspökhöz. Zalaegerszeg, 1934. szeptember 28.

49 SZEL AC 31/1941. Pehm József nyilatkozata az 1940. évi kultúradóról Grósz József püspökhöz. Zalaegerszeg, 1941. január 2. és a püspök válasza, Szombathely, 1941. január 4.; SZEL AC 320/1941. Pehm kérvénye Grósz püspökhöz, Zalaegerszeg, 1941. január 31. és a püspök engedélye, Szombathely, 1941. február 5. (A téma évről évre visszatért, lásd SZEL AC 280/1937, 2254/1937, 184/1938, 2664/1938, 29/1940, 368/1940, 31/1941, 320/1941, 500/1942, 285/1943, 98/1944.)

50 KLESTENITZ Tibor: *A katolikus sajtómozgalom Magyarországon 1896–1932*. CompLex Kiadó, Bp., 2013. 83., 257.

51 Az alaptőkét 1923-ban 3 millió koronára emelték. *Zalamegyei Ujság* 6. évf. 152. sz. 1923. július 8. 2. Mindszenty József a Zrínyi R. T. igazgatósági és elnöki állásáról 1944. június 26-án mondott le, miután veszprémi püspökké nevezték ki. VÉL I.1.44.a. 2947/1944. Mindszenty József levele a Zrínyi R. T. közgyűléséhez. Veszprém, 1944. június 26.

kötelező minimálbér bevezetése miatt. „A helyzetén az segítene – írta Pehm az illetékes ordináriusnak –, ha szedőgépet szerelhetünk be. Ezzel 2 nyomdász, 2 O.T.I.-járulék stb. megszűnik, ami jelentős könnyebbség. A szedőgép újként 9.000 P., de most a zsidó nyomdák oszlásával remélem 6-7.000 P.-ért beszerezhetjük.”⁵² Pehm erre az érvelésre megkapta a szedőgép vásárlására az engedélyt. Az egyházmegye másik elterjedt napilapját, a *Zalai Közlönyt* ugyanaz a Benedek Rezső szerkesztette, aki a *Zalamegyei Ujságot* is. Ezzel a nagykanizsai lap is Pehm befolyása alá került.

A *Zalamegyei Ujság* huszonöt éven át – két kényszerszünetet, egy hosszabb időtartamú 1922-es és egy pár napos 1941-es betiltást leszámítva – mindig pontosan megjelent, az utolsó szám 1944. november 3-án. Eleinte hetente egyszer, majd hetente négyszer, 1921 szeptemberétől hétfő kivételével mindennap eljutott az olvasóhoz, s hamarosan budapesti és nagykanizsai fiókszerkesztőség is alakult. Ez az újság lett az első, magát „keresztény politikai”-nak nevező napilap Zala vármegye történetében. Kolbenschlag Béla főispán meg akarta nyerni a lapot 1922-ben a kormány részére, de ezt a vezetőség elutasította. A zalai katolikus papságnak ugyanis nem volt rokonszenves a főispán személye, amit tetézett a betiltás és újraindulás miatti kiélezett helyzet.⁵³

A maroknyi megbízható csapattal szerkesztett és terjesztett lap mindvégig Pehm József ellenőrzése alatt állt, szinte a templomon kívüli szószéke lett. A nem katolikus sajtóban ellenfelet látott, és ezt a veszélyt egyáltalán nem becsülte le. A sajtótermékek „az elégedetlenséget szítják a tényleg súlyos adók folytonos, izgató szándékú felhánytorgatásával, az úrgyűlölet lángra lobbantásával”. A Zala vármegyei sajtóstatistika alapján úgy vélte, hogy az intelligencia ugyan érdeklődik már a keresztény lapok iránt, ellenben a „falu úszik a forradalmi sajtó-kloáka közvéleménnyel”.⁵⁴ Bírálta a szerinte hanyagul megrendezett évi sajtóvásárnapokat, a sajtó kérdésért tárgyaló prédikációk elmaradását, a csekély adományokat, ezért is indított saját lapot. Szándéka az volt, hogy a keresztény sajtót az antiklerikális lapokkal szembeni versenyre, a közéleti személyeket pedig a keresztény sajtó támogatására sarkallja. A szigorú keresztény irányvonalat ő maga szabta meg, a tartalmat viszont egy elnöklete alatt működő, háromtagú bizottság állapította meg. A „Tünetek” című rovatban általában Veér Vilmos prelátus kommentálta a napi politikai eseményeket, de időnként, átlag havonta, Pehm is írt egy-egy kommentárt. Évekkel később a lap fő érdemét a katolikus hit- és érdekvédelemben látta: „...a nagy katolikus vármegyében a kormány-sajtóra nem hagyatkozhatunk. Hogy Zalában a 11 főbíróból 11 a katolikus és három protestáns kibuktattunk, hogy a plébániai keretszervezések, templomépítéseknek, ezekért Mécs-esteknek stb., katolikus karitatív akcióknak közvéleményt tudtunk teremteni a küzködő [sic!] *Zalamegyei Ujságnak* nagy része van ben-

52 SZEL AC 236/1939. Pehm József levele Grösz József apostoli kormányzóhoz. Zalaegerszeg, 1939. január 23.

53 MNL ZML IV. 401b. 150/biz.–1923. Tarányi Ferenc főispán levele Ángyán Béla min. tanácsosnak, a miniszterelnökségi sajtóosztály vezetőjének. Zalaegerszeg, 1923. augusztus 9. Közli Paksy Zoltán: *Politikai küzdelmek Zala megyében a két világháború között* i. m. 316–319:319.

54 PEHM József: *Egy sajtóstatistika. Egyházi Lapok – Papok Közlönye* 46. (1923) 12. 128.

ne.”⁵⁵ A lap tehát Pehm saját bevallása szerint is alkalmas eszköz volt ahhoz, hogy megszabaduljon a vármegyén vagy a városon belüli ellenzékétől. Amikor bírálói a vármegyei újságokban, folyóiratokban maradi, középkori szellemmel vádolták meg, akkor ő kifejtette, hogy milyennek kell lennie egy katolikus lapnak, s egy jó katolikusnak. A keresztény vallást, a katolikus egyházat és az erkölcsöt a nemzet meghatározó alapjának tekintette.

A gyakran név nélküli, de Pehmnek – legalábbis az ő elvárásainak – tulajdonított vezércikkek kedvelt témája volt a forradalmak kritikája, a történelmi Magyarország trianoni felosztása, a békés revízió, de még inkább a vármegyei közélet eseményei. *„Becsületes katolikus álláspontot foglalt el mindenkor”* – jellemezte lapját Pehm József az új apostoli kormányzóknak.⁵⁶ Igazi terepe azonban a szószék maradt. Amikor 1920 januárjában a magyar politikusok először szembesülhettek a magyar békeszerződés tervezetével, Pehm József plébánoshelyettes drámai szentbeszédben reflektált az ország feldarabolásáról érkező letaglózó hírekre: *„Beteljesedett. Betelt a magyar sors, a magyar végzet. Hasadnak a kösziklák, hasadnak le a*

Bódy Zoltán (1873–1945) Zala vármegyei alispán, lemondásáig (1938) Pehm József barátja és legfőbb támasza a közéleti csatákban

*Kárpátok hegyei, fenyőerdői, folyóink, mezőink, véreink, magyar lelkek szakadnak le. Erdély, Székelyföld, Bánát, meg a Rákóczi földje mind megannyi tag a magyar testen szakadnak, eltűnnek. [...] Emlék, oda a tenger, a szőke Adria, oda a régi magyar Észak, Kelet, Dél, Nyugat. Maroknyi nép voltunk, annyi sem maradtunk. Ha így éreznünk a haza pusztulásának iszonyatosságát, égbeszakadó siratás szakadna fel itt a magyar szívekből a templomok ölén. Ha láttatok már embert háza üszke felett sírni, ha hallottatok levégzett embereket dobraütött portán panaszkodni, megértitek akkor a magyar szív fájdalmát a dobraütött magyar haza pusztulása felett.”*⁵⁷ A gyász mellett a vád és az önvád hangja is megszólalt, de a történelemért nem a veszített háborút és nem az idevezető folyamatokat okolja: *„Nem harctéren kaptunk halálos sebet, itthon üszkösödött, romlott. A Mammon-imádás, múltunk, hagyományaink eltagadása, Isten elfelejtése, a haza iránt való közöny és érzéketlenség idegen földön üdülő hatalmasok részéről, hazájukat megtagadó szegények nemzetközisége: ezek a bűnök, amiket siratni, javítani illik. Mert nem vagyunk egészen ártatlanok, ha fensőbb kötelességeinkre, hivatásunkra gondolunk.”*⁵⁸

55 SZEL AC 236/1939. Pehm József levele Grösz József apostoli kormányzóhoz. Zalaegerszeg, 1939. január 23.

56 SZEL AC 280/1937. Pehm József levele Grösz József apostoli kormányzóhoz. Zalaegerszeg, 1937. január 27.

57 PL Mm. 32. d. Prédikációvázlatok, 1920. január 18. „Békekötés”. Kézírás.

58 Uo.

A nem kormánypárti katolikus helyi lap, a *Zalamegyei Ujság* mögött Pehm József állt. Az egyházközség híreitől kezdve a közéleti eseményekig bezárólag minden fontos történésről tudósított

Pehm diagnózisa szerint Trianon büntetés a liberalizmusért, a marxizmusért, a kozmopolitizmusért, ezek ördögi machinációiért. Amikor Mammont kárhoztatja, akkor kimondatlanul is a zsidóságot állítja pellengérre, ebben egyébként Prohászka Ottokár gondolatmenetét követi, aki a forradalmakat az anyagi zsidó szellem eluralkodásával és a keresztény értékek visszaszorulásával magyarázta. A háborús győztesek nyilván nem az igazságot vagy a méltányosságot érvényesítették, hanem saját érdekeiket, következésképp Magyarországon nem létezett ekkoriban olyan politikai áramlat, amely ne lett volna revizionista. Pehm József gondolkodásának is ez képezte fundamentumát, az ő eszményképe nem egy etnikai alapon átrendezett Közép-Európa, hanem az ezeréves Szent István-i Magyarország, az erős magyar keresztény királyság volt. Úgy gondolkodott, mint a keresztény értelmiség java. A katolicizmus összeforrt a területi integritással, ahogy ezt a tételt Zadravec István katolikus tábori püspök világosan megfogalmazta 1921. december 13-án, a budapesti belvárosi főplébánia-templomban elhangzott szentbeszédében.⁵⁹ Pehm argumentációjában a történelmi Magyarország helyreállításának bevett érvei mellett markánsan megjelent a magárahagyatottság víziója („*magunkra vagyunk teljesen hagyva, mint az út szélére kilökött koldus*”) és a nyomor hűbavágó valósága is. „*A nemzetgyűlés vegye észre, hogy személyeskedéssel, torzsalkodással nem lehet szociális politikát megvalósítani, s lehetetlen más politikát megvalósítani. Találja meg a módját annak, hogy az országban elhatalmasodó nyomor enyhítésére kivételes intézke-*

⁵⁹ „A magyar katolicizmus összeforrt a területi épséggel.” *Nemzeti Újság*, 3. évf. 280. sz. 1921. december 14. 5.

Emlékhely a Mária Terézia laktanyában a Szabadság téri irredenta szoborcsoport kicsinyített másával. Az irredenta kultusz ápolása rohamosan terjedt az országban, anyagiak híján gyakran a politikai és történeti giccs nivójára süllyedve

désekkel elkövethessen mindent.” A *Zalamegyei Ujság* 1920. augusztus 15-ei számából idézett sorok a továbbiakban foghíjassá válnak, ugyanis a földbirtokos osztály egoizmusát bíráló mondat részleteit kicenzúrázták!⁶⁰

1921. január 16-a kivételes nap volt mind az ország, mind Pehm életében. Egy pajzsmirigy-műtétet követően több hét elteltével ekkor léphetett ismét a szószerkekre, de a kórházból nemzeti gyásznapi napra érkezett: az ország összes harangja megkondult abból az alkalomból, hogy Budapesten felavatták az elszakított országrészeket jelképező szoborcsoportot. „Felállítja a nemzet ezeket az irredenta szobrokat – mondta Pehm lelkesen a híveinek. – És állnak a szobrok mindaddig, amíg az általuk ábrázolt Rákóczi Felvidéke, a Székelyföld, a Duna–Mura mente újra Magyarország lesznek, ha a Kárpátok fenyvese és az Adria zúgása szegély[e]zi Magyarországot.”⁶¹ A Szent István-i Magyarország iránti vágy Pehm szerint beteljesülhet, de „ehhez több hitélet, bensőségebb csal[ádi] élet, szűztiszta polg[ári] erények kellenek”.

Pehm lapja éberen figyelte a forradalmi hangulat újjáéledésének jeleit. Amikor híre ment, hogy a kommün bukása után letartóztatott zalaegerszegi kommunista vezérek

60 „Legyünk őszinték.” *Zalamegyei Ujság*, 3. évf. 100. sz. 1920. augusztus 15. Címlap. [A szerző nevének feltüntetése nélkül, de ekkoriban még Pehm József írta a vezércikkeket.] Az újság fellelhetősége: PL Mm. 32. d.

61 PL Mm. 33. d. Prédikációvázlatok: „Irredenta szobrok”, 1921. január 16. Kézírás.

szabadon bocsátásáért tüntetésre készülnek a helyi munkások, „Börtöni diktátorok” címmel egy „oknyomozó” cikket közölt, magyarázkodásra kényszerítve ezzel a foglyokat meglátogató polgármestert. Czobor a város nyugalma kívánta megőrizni akkor, amikor a börtönfelügyelő jelenlétében meghallgatta a négy lecsukott kommunistát. Egyik kérésük az volt, hogy „mivel a helyben megjelenő »Zalamegyei Ujságban« állandóan támadják őket és a zsidóságot”, cáfolatukat megjelentethessék a lapban. Ezt azonban a polgármester elhárította, természetesnek mondva, hogy »exponált vezéreknek a nyilatkozatait» a lap nem közli.⁶²

Később is a *Zalamegyei Ujság* maradt a kommunizmusmentes vármegye legfőbb őre. Az építőmunkások zalaegerszegi csoportja az országos szövetség védelmét kérte, amikor a lap éles hangú támadást intézett a helybeli szervezett munkásság ellen, és egyúttal az egyletnek helyiséget biztosító olai vendéglős italmérési engedélyének bevonását is követelte. „...ezek a piszkos cikkek annyira sértenek bennünket [...], hogy bizony a legrosszabbra el vagyunk készülve” – jelentette az építőmunkások helyi elnöke az országos vezetésnek, miután a lap két cipész veszekedését úgy állította be, hogy a szociáldemokrata munkások megtámadták az egyletükbe belépni nem akaró társukat.⁶³

A *Zalamegyei Ujság* hasonlóan a korabeli katolikus sajtó meghatározó orgánumaihoz,⁶⁴ a legitimizmust képviselte, és ezzel *ab ovo* szembelyezkedett Horthy Miklós kiépülő rendszerével. A legitimisták nem fogadták el, hogy történt volna olyan alkotmányos (törvényes) változás, aminek következtében a királyválasztás joga visszaszállt volna a magyar nemzetre (ebből következően tagadták az 1921. novemberi trónfosztó törvény érvényességét), nem tekintették törvényesnek a háború utáni politikai berendezkedést, ehelyett a korábbi, IV. Károly eckartsauai nyilatkozata (1918. november 13.) előtti rendszer jogfolytonosságáért és elismertetéséért küzdöttek. Legfőbb követelésük nem egyszerűen a királyság helyreállítása volt, hanem IV. Károly visszatérése a trónra, akit halála után elsőszülött fia, Ottó követhet, aki erre a birodalom feloszthatatlanságát és a nőági örökösödést is törvényesítő Pragmatica Sanctióban (1723) meghatározott szigorú trónöröklési rend szerint jogosult. Legitimista politikusok szerint a Habsburg király visszatérése egyben az ország területi integritását is magával hozná. Azzal érveltek, hogy amennyiben az ország trónján a jogfolytonosságot képviselő Károly ül, aki viseli Szent István koronáját, ez jogalapot teremt a Szent Koronához tartozó, elszakított országrészek birtoklására. Épp a közvéleménynek csábító érvelés – a békerendszert veszélyeztető területi igények – miatt tiltotta az antant a Habsburg-restaurációt előrevetítő király visszatérését. A sajtócenzúra hullámozóan hol engedte, hol tiltotta a téma

62 MNL ZML V. 1607b. 8/elő.–1919. Czobor Mátyás polgármester jelentése Zala vármegye törvényhatósági kormánybiztosának a *Zalamegyei Ujság* 1919. szeptember 23-ai számában megjelent „Börtöni diktátorok” című cikk miatt elrendelt vizsgálat ügyében. Zalaegerszeg, 1919. október 18.; ugyanez: MNL ZML IV. 401b. 8/biz.–1919.

63 GYIMESI Endre (szerk.): *Zalaegerszeg. Dokumentumok a város történetéből*. Városi Tanács VB., Zalaegerszeg, 1985. 277. Dombay János, a zalaegerszegi építőmunkások elnökének levele az országos szövetséghez, 1924. október 30.

64 KLESTENITZ Tibor: A katolikus sajtómozgalom a bethleni konszolidáció éveiben. *Modern Magyarország* 1. (2012) 1. 91.

Tábori mise a torbágyi vasútállomáson 1921. október 22-én, IV. Károly király és Zita királyné visszatérése alkalmából.
A misét celebrálja Tornay Ferenc plébános. Az uralkodópár a lámpaoszloptól balra áll

sajtóbeli tárgyalását: „az eddig kiadott rendelkezésekkel ellentétben ezentúl a királykérdés is felvehető a hírlapilag szabadon megvitatható témák sorába”.⁶⁵ Az 1920. október 11-én kiadott megengedő utasítást négy nap múlva felülírták: „azon régebbi cenzúrautasítás, hogy a királykérdésről írni nem szabad, a mai nappal újból életbe lép”.⁶⁶ Majd újabb másfél hónap elteltével ismét engedélyezték a királykérdés elvi tárgyalását, csak a személyi propagandát tiltották továbbra is.⁶⁷

Pehm József is osztotta a legitimista álláspontot, miszerint sem IV. Károly király nyilatkozata, sem az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása nem hatálytalanította a Habsburg-ház és a Magyar Királyság között fennálló több évszázados kapcsolatot. Mind ő, mind Zalaegerszeg hangadó keresztény párti személyiségei nem *elvi legitimisták* voltak, akik a királykérdés megoldását a nemzetgyűléstől várták egy arra alkalmas időben, hanem a Habsburg-restauráció kivitelezését szorgalmazó *intranszigens* vagy *ortodox legitimisták*, akik közül többen tevékenyen részt vettek az 1921. évi király-

65 MNL ZML IV. 401c. 2/elő. – 1921. 8703/ME. IV. 12. sz. utasítás, a M. kir. miniszterelnökségtől a Sajtóellenőrző Miniszterközi Bizottságnak. Bp., 1920. október 11.

66 MNL ZML IV. 401c. 2/elő. – 1921. 8808/ME. IV. XIV. sz. utasítás, a M. kir. miniszterelnökségtől a Sajtóellenőrző Miniszterközi Bizottságnak. Bp., 1920. október 15.

67 MNL ZML IV. 401c. 2/elő. – 1921. 10393/ME. IV. III. sz. utasítás, a M. kir. miniszterelnökségtől a Sajtóellenőrző Miniszterközi Bizottságnak. Bp., 1920. december 6.

puccsokban.⁶⁸ Koncepciójukban a Habsburg-restauráció egyetemes magyar érdekként jelentkezett.

Abban, hogy Pehm nem egyszerűen királypártivá, hanem ortodox legitimistává vált, meghatározó lehetett megyéspüspökének, gróf Mikes Jánosnak a személyes hatása, aki fiatal papként IV. Károly király bizalmasa, majd a Habsburg-ház trónjogát képviselő legitimista mozgalmak egyik vezetője volt. Mikes püspök bizalma és barátsága tartósította Pehmben a királyhűséget és a ragaszkodást a dinasztiahoz, így végérvényesen a Habsburg-restauráció gondolatának meggyőződéses hívévé vált. Beszélték ugyan, de forrással nem igazolhatjuk, hogy Pehm maga is segített a visszatérési kísérletben, sőt még a királlyal is találkozott. Az egyik történet szerint 1920 őszén Sibrik Antal zalaháshágyi földbirtokossal és másik két legitimistával autón nagyobb pénzüsszeget próbált eljuttatni Ausztriába Ottó főherceghez, de a határon elkapták őket, a pénzt elkobozták és Pehm Józsefet úgy megverték, hogy hetekig az ágyat nyomta.⁶⁹ A tanúk emlékezetében a király személye elhomályosult, mert ha Pehm valakinek valóban pénzt akart vinni, akkor azt az uralkodónak, és nem a nyolcéves főhercegnek szánja. A földrajzi és a társadalmi hierarchiabeli távolság miatt csak hercegprímásként lesz Ottó főherceggel közvetlen kapcsolata. Ugyan már plébánosként élvezte a legitimista elit, Mikes János megyéspüspök és baráti körének bizalmát, de paraszti származásával „kilógott” a püspök körül megfordult legitimisták közül, hiszen azok mind arisztokraták voltak.

IV. Károly király második sikertelen visszatérési kísérlete után a nemzetgyűlés ki mondta a Habsburgok trónfosztását és a királyválasztás jogának visszaszármaztatását a nemzetre (1921. évi XLVII. törvénycikk). Az alig pár hónapja megjelenő konkurens *Zalavármegye* ezért írta, hogy a legitimisták az alkotmányos jogrendet megdöntve akarnak kormányra jutni, és a királyt – ha kell, újabb puccs árán – visszahozni, ami azért lenne politikai kalandorság, mert a nagy- és „kisantant” elsőpréssel fenyegetné nemcsak a kormányt, de a maradék országot is.⁷⁰ A kormány álláspontja IV. Károly király halálával (1922. április 1.) sem változott meg, illetéknéppen a legitimista megmozdulások vagy karlista ellenzéki kiáltványok a törvénnyel való szembehelyezkedésnek minősültek.

A *Zalamegyei Ujság* viszont változatlanul legitimista elveket képviselt, sőt a visszatérési kísérletek idején, majd a király halálakor annyira vakmerően tette ezt, hogy a Bethlen-kormány 1922. április 14-én, a nemzetgyűlési választási kampány dandárjában betiltotta a lapot.⁷¹ A közvetlen kiváltó ok a IV. Károly halálára kiadott legitimista el-

68 PAKSY Zoltán: *Zalaegerszeg társadalma és politikai élete 1919–1939*. Millecentenáriumi Közalapítvány, Zalaegerszeg, 2011. 50.

69 ÁBTL 3.1.8. Sz–222/8. 49r. Jegyzőkönyv Péter Zsigmond László tanúkihallgatásáról. Zalaegerszeg, 1948. március 5. Megjegyzés: a tanú 1929-től 1939-ig dolgozott a *Zalavármegye*, illetve a *Zalai Napló* című kormánypárti napilapok szerkesztőségében.; Uo. 63. fol. Jegyzőkönyv Németh Zsigmond tanúkihallgatásáról. Zalaegerszeg, 1948. február 20.

70 KÖRFFY József Lajos: Királykérdés. *Zalavármegye*, 1. évf. 2. sz. 1922. március 2. Címlap.

71 MNL ZML IV. 401b. 15/biz.–1922. A belügyminiszter 59.661/1922. sz. távirati rendelete a *Zalamegyei Ujság* megjelenésének és terjesztésének betiltása tárgyában. Ugyanez: MNL ZML V. 1607b. 15/el.–1922. A betiltásról bővebben

Gróf Bethlen István első kormánya (1921. április 14.–1931. augusztus 24.) az eskütétel után. Középen a miniszterelnök, jobbról a második, reverendában Vass József kultuszminiszter

lenzéki proklamáció közzététele volt, holott annak törvényteleniségére egy miniszterelnöki leirat is figyelmeztette a polgármestereket. Pehm József azonnal fellebbezett a döntés ellen: „Méltóztassék elhinni, a katolikusok, még a legközbömbösebbek [sic!] is, fogcsikorgatva nézik az eseményeket és katolikus sérelemlről beszélnek. A lap egyetlen bűne legitimizmusa volt. Ha nagy a bűne, állítsák bíróság elé; de semmi szükség sincs ilyen állapotokra.”⁷² Pehm reagálása ugyanaz, mint később oly sokszor: az érdekeit sértő eljárásokból azonnal katolikusellenességet olvasott ki, holott ő vétett a szabályok ellen. Eckhardt Tibor, a miniszterelnökségi sajtóosztály – egyébként a legitimizmussal rokonszenvező – vezetője roppant határozottan utasította vissza Pehm kísérletét, hogy a lap betiltását felekezeti elfogultsággal magyarázza: „Úgy gondolom, elég utalnom arra, hogy a Zalamegyei Ujság a jelenlegi kormányt egyenesen azzal vádolta meg, hogy »megölte a királyt« és a jelenlegi rendszert úgy jellemezte, hogy a »szabad lopás, szabad rablás és szabad királyválasztás hármasságban működik«. Az ilyen sajtóorgánusokat sem katolikusnak, sem kereszténynek el nem ismerhetem. Az a destrukció legrútabb fajtáját űzi, egyenesen forradalmasítani törekszik, tudva állít valótlan, s ha ezek a hangok szabadon érvényesülhetnének,

lásd HÓBOR József: Pehm (Mindszenty) József, a legitimizmus zalai apostola. In: *Konfliktus, konszenzus, kooperáció. II. Országos Politológiai Vándorgyűlés tanulmánykötete*. Szerk.: HORVÁTH Csaba. Pécs, 1996–1997. 160–179.

⁷² MNL ZML IV. 401b. 93/biz.–1922. Pehm József esperes-plébános levele Kolbenschlag Béla főispánhoz. Zalaegerszeg, 1922. május 10.

újból felforgatnák az országot. Bűnösen könnyelmű lenne, ha ezt a sajtót csírájában el nem fojtaná. Ennyit a betiltás indokairól.⁷³

A betiltás egyébként egy ideje már érlelődött. Pár hónappal korábban a vármegyei alispán helyezett kilátásba korlátozásokat az ország külpolitikai érdekeit sértő és közbiztonsági kockázatot hordozó cikkek miatt: a lap „különösen a jugoszlávok által hódított terület határkiigazítására vonatkozóan ad le olyan közléseket, amelyeknek semmiféle alapja nincs, de annál alkalmasabbak arra, hogy különösen a határszéli lakosságot örökös izgalomba tartsák és ezáltal a határvidék közbiztonságát veszélyeztessék”.⁷⁴ Az alispáni bizalmas leiratra Pehm József válaszolt mint a lapkiadó Zrínyi Nyomdaipar és Könyvkereskedés Rt. igazgatósági tagja: „A radikális intézkedést a leirattól függetlenül megtettük, a héten fogatosítjuk” – írta megnyugtatóan.⁷⁵ Az intézkedés mégsem lehetett eléggé érélyes, de legalábbis nem a kormány ízlése szerinti, mert a lap betiltása bekövetkezett.

Ez a fejlemény általános felháborodást keltett a helyi legitimista táborban. Megtörtént, hogy egy városi ünnepség borgőzös hangulatában túlcordultak a politikai indulatok, és Siposs Dezső temetkezési vállalkozó, a Friedrich-párt lehangosabb zászlóvivője provokálni kezdte a kormánypártiakat. Ő szódásüveggel, a betiltott *Zalamegyei Ujság* felelős szerkesztője pedig ököllel rontott az „ellenségre”. Pillanatok alatt káosz keletkezett, és csak az indulatos kiabálások hallatszottak: „Beszüntették a Zalamegyei Ujságot! Spicelkednek! Agyon kell ütni őket! Innen élve nem menekülnek! Éljen Friedrich István, éljen a Zalamegyei Ujság! Abzug Gömbös Gyula!”⁷⁶ A lap sorsa végül persze megoldódott. Hosszas tárgyalások után lecserélték a főszerkesztőt, és pár hónap kényszerű szünet után Bethlen István miniszterelnök táviratilag vont vissza a betiltást azzal a figyelmeztetéssel, hogy az azonnal újra hatályba lép, „amint a lap a régi irányban dolgozik, és ismét engedetlenséget szítat a felekezetek között”.⁷⁷ A betiltás alatt mindenesetre lezajlott a választási kampány, amelyből a lap teljesen kimaradt. Az újraindulás után a harcos királypártiság mérséklődött. Azért a *Hírek* rovatban rendszeresen beszámolt a királyi család sorsáról, és a királypártiság üzenetét esetenként összekapcsolta más tematikával, így antikommunizmussal, antiliberalizmussal vagy épp revízióval.

A betiltás előtti lapot, kivált 1919-es számait, a legitimizmus mellett a keresztény kurzus virulens antiszemitizmusa is jellemezte. A szerkesztőség az antiszemita „kor-

73 MNL ZML IV. 401b. 93/biz.–1922. Eckhardt Tibor levele Pehm Józsefhez. Bp., 1922. május hó. (Az álló betűkkel szedett kiemelések az eredetiben – B. Ma.)

74 MNL ZML V. 1607b. 3/elő.–1922. Kolbenschlag Béla [ekkor még] alispán 3551/ni./1922. sz. levele Czobor Mátyás polgármesterhez. Zalaegerszeg, 1922. február 10. (Az alispán egy nappal később a *Zalamegyei Ujság* két szerkesztőjéről is érdeklődött, érezhetően sem Benedek Rezső akkori felelős szerkesztő, sem Mentess István rovatszerkesztő nem ébresztett bizalmat benne, mivel gyanúja szerint hamis adatközléssel szerettek volna kedvezményes hírlapírói utazási bérlethez, illetve szabadjegyhez jutni. Uo. 5/1922. Kolbenschlag Béla alispán 57/fi./1922. sz. levele Czobor Mátyás polgármesterhez. Zalaegerszeg, 1922. február 11.)

75 MNL ZML V. 1607b. 3/elő.–1922. Pehm József esperes-plébános levele Czobor Mátyás polgármesterhez. Zalaegerszeg, 1922. február 16.

76 „Ellenzéki tüntetés kormányzópárt ellen.” *Zalavármegye*. 1. évf. 9. sz. 1922. április 21. Címlap.

77 MNL ZML IV. 401c. 93/elő.–1922. Kolbenschlag Béla főispán értesítése a 4856/1922. M. E. sz. miniszterelnöki döntésről, 1922. június 10.

Kálvária a tihanyi Attila-dombon, 1927. IV. Károly magyar király és Zita királyné 1921. október 26. és 31. között a tihanyi bencés apátságban töltötte utolsó magyarországi napjait. Ennek emlékére épült a kálvária. A helyiek a keresztutat a nagyhéten itt tették meg 1950-ig, 1960-ban bontották le és a sümegi temetőben állították fel

szellem” befolyása alól nem tudta – és nem is akarta – kivonni magát, és követte a keresztény fellendülést kihasználó országos katolikus kiadó, a Központi Sajtóvállalat 1919-ben megindult napilapjainak mintáját,⁷⁸ amelyek rendszeresen tárgyalták a „zsidókérdést”. Antiszemitizmusa miatt Boschán Gyula ügyvéd, az izraelita hitközség elnöke már a városi képviselő-testület forradalmak utáni első, 1919. augusztus 21-ei ülésén tiltakozott: *„Tegnap városunkban megjelenő hetilap egy cikket közölt, amely a város zsidó vallású polgárai ellen a legsúlyosabb vádakat emelte, hazafiatlanságot, vallástalanságot, gyávaságot vetett szemükre. [...] Ha akadnak zsidó vallású (inkább vallástalan) egyének, akik a kommunizmus idejében bűnös magatartást tanúsítottak, ám vonják őket felelősségre, de egyesek eltévedése, hibái, bűnei miatt ne vádoljanak meg egy egész hitfelekezetet, mely vallássosságának, hazafiságának, bátorságának elég tanúságát szolgáltatta, mely a hosszú háború alatt nem kevésbé szenvedett, mint bármely más hitfelekezet.”*⁷⁹ Válaszában Pehm József vitatta képviselőtársa állításait, a cikk szerint nem támadta a zsidó hitfelekezetet, csupán a magyar keresztényeket szólította fel egy új, keresztény alapokon nyugvó Magyarország felépítésére. Ugyanakkor megismételte a cikk álláspontját: a hitetlen, kommunista nézeteket közvetítő „alakokat” vesse ki magából a hitfelekezet és a haza. Mondandója

78 KLESTENITZ Tibor: Sajtó, felekezet, politika. A Központi Sajtóvállalat első évei (1919–1922). *Múltunk* 54 (2009) 3. 178–181.

79 MNL ZML V. 1606. XXVI. kötet. Zalaegerszeg város képviselő-testülete 1919. augusztus 21-i ülésének jegyzőkönyve.

szinkronban állt a korabeli keresztény nemzeti politikusok és fajvédők propagandájával, amelyben összekapcsolták a „vörös propagandát” a sajtóval, és megkezdték a „zsidó”, „destruktív”, „felforgató” lapok elleni fellépést.

A Zalamegyei Ujság vezércikkei is ugyanezt a célt ismételték meg, kimondottan durva, zsurnaliszta stílusban: „nemzetrontó, vallásméltelyező, galíciai zsidó hordá”-ról írtak, a zsidóságot egyszerűen „bűzös fekély”-nek, „ronda csöcselék”-nek, a „szemétdomb szemtjé”-nek és „förtelmes gennyező seb”-nek nevezték, amely felelős a magyar nemzet sorscsapásszerű széthúzásáért.⁸⁰ Hasonló jelzőket kaptak a kommunisták: élősködő „pióca-had” a nemzet testén, „patkányfészek”, amely „kiszórta magából az ő heréit erre a kifáradt, ellenállni már nem tudó testre”.⁸¹ Emiatt nevezte 1922-ben Kolbenschlag Béla főispán „vásári”-nak, az „írásművészet selejtes terméké”-nek az újságot.⁸² „Ha néha éles is volt a lap hangja, mindenkor a porig alázott keresztény nemzeti eszme vezette tollamat” – magyarázkodott Pehm, ezzel maga is elismerve a lap túlzásait.⁸³

„ROSSZ” ÉS „JÓ” SAJTÓ

A sajtóban rejlő óriási lehetőségekről, a katolikus sajtó felelősségéről vallott nézeteit Pehm József a *Vigyázzatok az újsággal!* című, 1920-ban Zalaegerszegen kiadott brosúrájában foglalta össze.⁸⁴ A hét részből álló röpirat II–IV. és VI. része a Zalamegyei Ujság egyes, tartalmilag ideillő cikkeit tartalmazza, többek között az 1919. november 1-jei számból beemelte a korabeli sajtó elfogadhatóság szerinti csoportosítását. Az ötödik és a hetedik rész a keresztény sajtó terjesztésének egyfajta módszertanát rögzítette, míg az utolsó, számmal nem jelölt részben az előfizetési díjat is számba véve listázta a bemutatott sajtót.⁸⁵ Nyilvánvaló, hogy a keresztény sajtó is ringbe szállt az olvasóközönségért, de az unalmas és keneteljes cikkek nem vonzották az előfizetőket.

Pehm elvi alapállását a röpirat első része tartalmazza. Ez nem más, mint egy női sajtógyűlésen 1919. szeptember 23-án tartott mozgósító előadás szövege, amit Pehm

80 F[arkas] I[stván]: Munkások! Zalamegyei Ujság, 2. évf. 29. sz. 1919. szeptember 14. Címlap. Szövegét közli PAKSY Zoltán: *Zalaegerszeg társadalma és politikai élete 1919–1939* i. m. 155–158. (Ez a lapszám megtalálható Budapesten, a Politikatörténeti Intézet Könyvtárában.); KERECSENY János: Ha követ dobnak meg – mennyikövet dobd vissza. *Zalamegyei Ujság*, 2. évf. 1919. december 18. Címlap.

81 „A Move munkája s a Dunántúli keresztény polgárszövetség népgyűlése.” *Zalamegyei Ujság*, 2. évf. 29. sz. 1919. szeptember 14.

82 *Olvasókönyv Zala megye történetéhez*. Összeáll.: DEGRÉ Alajos. Zalaegerszeg, Zala Megyei Tanács VB., 1961. 121. (A forráskiadvány a MNL ZML főispáni bizalmas 3/1922. sz. iratát közli, de az már nem található meg a levéltárban.)

83 „A Z.U. olvasóihoz!” *Zalamegyei Ujság*, 2. évf. 33. sz. 1919. szeptember 23. 2. In: MNL ZML IV. 401b. 8/biz.–1919.

84 *Vigyázzatok az újsággal!* Írta: PEHM József. Kiadja a Zalaegerszegi Sajtóbizottság. Zalaegerszeg, é. n. [1920] A sajtó-röpirat szövegét a „Keresztény lapok” című utolsó rész kivételével közli PAKSY Zoltán: *Zalaegerszeg társadalma és politikai élete 1919–1939* i. m. 129–163. A röpirat eredeti példányát lásd PL Processus, 12. d. V–700/32.

85 PIL 274. f. 7/248. ó. e. 174–234:174–175. fol. „Ö s s z e f o g l a l ó. Bp., 1948. május hó 12-én. Tárgy: Mindszenty József.” [Összeállította: Péter Gábor.] Gépelt eredeti.

„A kommunizmus a magyartalan és kereszténytelen sajtó dúsz vetése... Az úri betyárokat is nevelte valami: a szabadműves, liberális, Istent, felebarátot nem ismerő sajtó” – Pehm József 1920-ban megjelent röpiratának egyik üzenete

kibővített a Bangha Béla munkáiból vett részletekkel a sajtó szerepéről. Pehm hittanárt a sajtógyűlés megtartására többek között a Lingauer Albin (Horthy Miklós egyik szegedi kapitánya) által szerkesztett *Vasvármegye* cikke inspirálhatta. Ez 1919. augusztus 15-én arra szólította fel a magyar nőket, hogy világosítsák fel a „kommunizmus által megtévesztett” embereket, és szervezzék meg a „jó irányú” lapok terjesztését.⁸⁶ Pehm is csupán két kategóriában gondolkodott: a „jó” katolikus és a „rossz” zsidó-liberális sajtóban. A pesti antiklerikális sajtó kártékonyaságáról szólva taglalta annak istenkáromlásait, erkölcstelenségét, hazafiatlanságát, egyházellenességét, nagyrészt felelőssé téve a forradalmakért. Az ellene 1949-ben lefolytatott konstruált perben épp ezzel próbálták „bizonyítani” fasiszta gondolkodását, meggyőződéses antiszemitizmusát, és hogy mint ilyen, ideológiájában nem is állt szemben a nyilasokkal. Pehm ugyanezeket a gondolatokat képviselte évek múlva is. „Mindenki tudja – fejtegette 1923-ban egy sajtóvasárnapi beszédében –, hogy a sajtó, a nyomtatott betű nagyhatalom: trónról királyok, előkelő helyekről miniszterek, diplomaták buknak le, ha pergőtűzet indít 15-20 újság. Elpusztul egy ország, ha a kül-

föld sajtója nekiesett. 1918. októberben 10-15 újságíró felborította a magyar hadsereget, mert elhitette vele, hogy 1918-ra a béke tökéletes boldogságot hoz ide. Elbukott a magyar szt. korona, mert az azóta meghalt mártír királyt tolnák oda bűnbaknak. Eltörölték a hittant, mert az újságok el tudták hitetni, hogy a hittantól nem boldog a magyar. A sajtó hozta a kommunizmust, mert elhitette, hogy csak a vörös világ menti meg az országot. A sajtó nem akart tudni Krisztusról, de felmagasztalta félistennek a börtönök palántáit, akik loptak, gyilkoltak.”⁸⁷

Pehm a „rossz” és „jó” sajtó megkülönböztetését, ami XIII. Leó nyomán a 19. század végétől teljesen bevett volt a magyar sajtómozgalomban,⁸⁸ már az iskolás gyermekeknek tanítani javasolta. A fő cél: „korán hozzászoktatni őket a katolikus harchoz.” A katolikus sajtó terjesztésének előmozdításához a következő praktikus tanácsokat

86 KLESTENITZ Tibor: A tördőfés és az újságírók. Sajtóellenesség a keresztény-nemzeti kurzus éveiben, 1919–1922. *Médiakutató* XI. (2010) 2. 85–99.

87 PL Mm. 32. d. Prédikációvázlatok: „Sajtóvasárnap, 1923. [X. 10.]” Kézírás. (Kiemelés az eredetiben – B. Ma.)

88 KLESTENITZ Tibor: A katolikus sajtómozgalom Magyarországon 1896–1932 i. m. 33–35.

adta: „Minden plebános a postás szívésségével titokban írja ki, hogy a hívek közül ki, melyik rossz lapot járattja. Lehetőleg környékezzük őket és lerendeltetjük velük. A szószékről főképp ezekről a rossz lapokról szólunk. Faluhelyen a *H a n g y a* kereskedésbe mindennap jön 1-2 lap, de nem sokféle, még a jóból sem. Városokban trafikokban, keresztény üzletekbe vigyünk be 1-2 példányt, ha mindjárt nem is árultak ott eddig lapot. A kassza mellett visszajáró aprópénz helyett keresztény lapot kérünk.”⁸⁹

Ami a „rossz” sajtót illeti, akkoriban igen népszerű vélemény volt a Tanácsköztársaságot a zsidó szellem érvényre jutásaként értelmezni. Több egyházi lapban is felhívás jelent meg, miszerint a keresztény világnézet alapján egységfrontot kell teremteni a zsidóság ellen. Pehm is hasonlóan vélekedett. Az ő zsidókritikája nem egy támadó vagy kirekesztő fajbiológiai szemléletből fakadt, hanem abbéli meggyőződéséből, hogy Magyarország jövője csak egy keresztény-katolikus fundamentumra épülhet. Gondolkodásának hajtásgyökerei a kereszténység antijudaizmusában, a bibliai zsidókritikában eredtek, amihez hozzájárult az antiszemita közhangulatot tápláló általános gazdasági helyzet. A „zsidókérdés” ugyanis alapvetően gazdasági-társadalmi probléma. A politikai vezetés a kisebb ellenállás irányába, valamely nemzetiség, felekezet vagy más kisebbség rovására konstruál megfelelő propagandával, vagyonszerzési lehetőség megcsillantásával „kérdést”. Innen ered Róma keresztényüldözése, Párizs Szent Bertalan-éjszakája, a törökországi örmények kálváriája, Kína és Japán fehérgyűlölete, a középkori államok zsidó-, görög- és izmaelitaellenes hadjáratai. Az első világháború utáni Magyarországon a zsidóságra olyan idegen populációként kezdték tekinteni, amelytől a Szent István-i gondolatot, az ország keresztény jellegét, az államalkotó magyarság gazdasági vezető szerepét kell féltetni.⁹⁰

Pehm ebben a kérdésben nem látott távolabb a korabeli prédikációs és a „sekrestyeponyva” irodalmon, amely a zsidókat Jézus gyilkosainak és a katolikus egyház ellenségének tekintette mindenféle mérlegelés és megkülönböztetés nélkül. Saját korának szemzőgéből vizsgálva, kétségtelen tény, hogy a kommun népbiztosai között alig akadt nem zsidó származású, és hogy a magyarországi zsidóság szerepe meghatározó a hazai kapitalizmus, az értelmiségi pályák és különösen a sajtó terén. Következésképp a zsidósággal kapcsolatos jelzők csakis pejoratívak lehettek. És miért is gondolkodott volna Pehm másként, mint az intellektuális javakban nála gazdagabb Prohászka Ottokár püspök vagy Bangha Béla jezsuita, akik a magyar társadalom problémáit a „zsidó elem” túlsúlyára és a keresztény erkölccsel szembeszegülő „zsidó szellemre” vezették vissza, és megoldásként „faji” vagy „keresztény önvédelemről” beszéltek. Miközben a zsidóság emberi jogait nem kérdőjelezték meg, ugyanakkor a keresztény értékek védelme érdekében jogosnak tekintették az „elvi vagy erkölcsi” antiszemitizmust (amit főleg Bangha képviselt a *Magyar Kultúra* című folyóiratban és az általa szerkesztett *Katolikus Lexikonban*), s ebbe belefért a

89 SZEL AC 5693/1921. Jegyzőkönyv az 1921. december 1-jén tartott papi értekezletről. (Ritkítás az eredetiben – B. Ma.)

90 A kérdés legújabb magyar nyelvű elemzése BALOGH Gábor: *A római katolikus egyház és a nemzetiszocialisták Magyarországon*. L'Harmattan, Bp., 2015. 168–190.

numerus clausus helyeslése is. Tényleges faji szempontok nem szüremkedtek be az egyházi antiszemitizmusba, ezt a kereszténység eleve kizárta, hiszen az egyházalapító Jézus és édesanyja is zsidók voltak, azonban a társadalom pszichés felkészítéséhez a zsidótörvények befogadására ez az „elvi antiszemitizmus” is hozzájárult. Általában ez a szemlélet tükröződött az egyházi irányítás alatt álló sajtóban, országos és helyi szinten egyaránt.⁹¹ 1949-ben Mindszenty maga is elismerte: „*ma ezt bizonyosan másként fogalmaznám meg, semmint akkor fiatal fővel tettem.*”⁹² A Zalam megyei Ujság antiszemita retorikája idővel, különösen a lap betiltásának feloldása után határozottan enyhült, amihez nyilván köze volt Bethlen miniszterelnöknek, aki a keresztény lapok szerkesztőit arra kérte, hogy „zsidókérdésben” tartózkodjanak a szélsőséges közlésektől.⁹³ A keresztény párti Zichy János gróf is – miközben szorgalmazta a destruktív szellem kiirtását a katolikus mozgalmakból – bírálta az öncélú antiszemitizmust.

Az újraindult Zalam megyei Ujság más tekintetben is visszafogottabbá vált. A szociáldemokráciát ugyan továbbra is élesen bírálta, de a kormánypárt kritikája mérséklődött, és még rosszindulattal sem tekinthető ultralegitimistának vagy antiszemitának – mondhatni „szalonképes” lett. Revizionista, a városi és vármegyei közéletéről részletesen tudósító, országos és nemzetközi híreket érintő, teljesen „normális”, helyi napilappá vált. A zalaegerszegi izraelita hitközség közgyűléséről éppúgy hírt adott, mint a cserkészek táborozásáról vagy a vármegyei futballmeccsekről. Tudósítói jelen voltak minden fontos eseménynél, és a főváros mellett több európai nagyvárosból is hírekkel jelentkeztek. A Zalam megyei Ujság egy kimondottan olvasható és élvezhető, már-már profi napilappá érett. „*Egyetemes keresztény szellemben szerkesztett lap. Minden tekintetben komoly, megbízható lap*”⁹⁴ – jellemezte a főispáni hivatal. Amiben következetes maradt, az a legitimizmus. Am újraindulása után mérsékelten, a detronizációs törvény betűjét lehetőleg nem sértve tartotta ébren az eszmét. Tudósított a nemzetgyűlési vitákról, ahol legitimista képviselők hangot adtak véleményüknek, a királyi családdal kapcsolatos eseményekről, a IV. Károly halálának évfordulóin tartott requiemekről vagy épp a trónörökös születésnapjáról. A lap Ottót királyként, és nem trónörökösként vagy főherceggként emlegette, ahogy tette ezt általában a legitimista sajtó, és ami miatt a nemzetgyűlésben képviselői interpelláció⁹⁵ is elhangzott. Politikamentes és észrevétlen maradt Pehm egy

91 GÁRDONYI Máté: Az antiszemitizmus funkciója Prohászka Ottokár és Bangha Béla társadalom- és egyházképében. In: *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Szerk.: MOLNÁR Judit. Balassi Kiadó, Bp., 2005. 193–204.; GÁRDONYI Máté: *A veszprémi zsidóság sorsa 1938–1944 között – a püspöki rendelkezések és a helyi katolikus sajtó tükrében*. Interneten: <http://fr.scribd.com/doc/178638080/Kutatasi-eredmenyek-2012-2013> (Letöltés: 2014. április 24.)

92 PL Processus, 1. d. V–700/1. 169. fol. Jegyzőkönyv Mindszenty József népiügyészi kihallgatásáról. Bp., 1949. január 21. Gépelt másodlat, hitelesítő aláírással.

93 „Nem igazak a keresztény sajtó megrendszabályozásáról szóló hírek.” *Zalavármegye*, 1. évf. 56. sz. 1922. augusztus 13. 2.

94 MNL ZML IV. 401c. A 91/el. – 1923-as iratcsomón belül a 13. fol.: „Kimutatás Zalam megye területén rendszerint megjelenő lapokról.” Zalaegerszeg, 1923. szeptember 25. (Megjegyzés: a „Minden tekintetben komoly, megbízható lap” ceruzával áthúzva.)

95 Lásd például „Zita királyné és Ottó király Magyarországon?” *Zalam megyei Ujság*, 6. évf. 100. sz. 1923. május 4.; A nemzetgyűlésben a békési Szakáts Andor kigazda képviselő tette szavá a legitimista mozgalmak élénkülését és az 1921. évi

másik lapkezdeményezése, az 1925. június 28-án elindított *Zalaegerszegi Egyházi Tudósító*, amelyet Pápai János káplán szerkesztett.

Pehmnek köszönhetően nemritkán sajtópolémia bolygatta meg az álmos kisváros nyugalját. A kormánypárti *Zalavármegye* és Pehm apát lapja, az ellenzéki *Zalamegyei Ujság*, a hetilap és a „papilap” folyamatosan vitázott egymással, két pártra osztva a zalaegerszegi híveket. E téren kiugró évjárat volt 1925, amikor a *Zalavármegye* heti háromszori megjelenésről napilappá kívánt bővülni – végül sikertelenül. A háttérben befolyás és összeköttetés mérkőzött meg. A kormány bizalmi embere, Tarányi Ferenc főispán erősen kifogásolta a *Zalavármegye* felelős szerkesztőjének Bethlen miniszterelnök személyes jóindulatával kérkedő, azzal visszaélő magatartását: Szekeres Márton „bíróági tárgyalásaival, válóperével, botrányos jeleleteivel zavarja állandóan a város lakóinak nyugalját”.⁹⁶ A főispán az ügyben személyes kihallgatást kért a miniszterelnöktől. A polémia lényegét a kerületi főkapitány ragadta meg, amikor úgy vélte, „a Pesthy Pál szerkesztésében megjelenő »Zalamegyei Ujság« köz-

Bangha Béla (1880–1940),
a jezsuita sajtóapostol

tudomás szerint a Pehm apátplébános szellemi vezetése alatt áll, aki viszont a Mikes-féle ultralegitimista irány vezérembere. Ehhez az irányhoz tartozik a zalaegerszegi polgármester, az alispán, ezért van a szemben álló ún. kormánypárti Szekeres-féle lapnak bizonyos táborra különben jóérzésű emberekből is, akik rokonszenvvel nézik Szekeresnek amazok ellen való csatározásait.”⁹⁷ Az ügy fonákságát az adta, hogy az azonos oldalon állók vitáztak egymással, azaz a kormányt képviselő főispán – ez esetben Pehm apátplébános szócsöve – bírálta a kormány által szubvencionált, Szekeres szerkesztette lapot. Szekeres viselt dolgai végül pártfogóinak is kínossá váltak, így a lapcsatában végül nem a kormányzat szócsöve, hanem a legitimista keresztényszocialista irányzat orgánuma maradt talpon. A *Zalavármegye* időközben leváltott főszerkesztőjét 1926-ban kitiltották Zalaegerszeg területéről, de az új szerkesztő alatt sem békült ki a két lap. A *Zalavármegye* egy cikkében „prostituálnak” minősítette a *Zalamegyei Ujság*ot, mire az a hazafiatlanság vádjával tromfolt vissza. Persze ebből is sajtóper lett, de csak szelídebb, mert vádlott és vádló

XLVII. törvénycikk megsértését. A nemzetgyűlés 118. ülése 1923. április 12-én. In: Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett nemzetgyűlés nyomtatványai. Napló XI. Athenaeum, Bp., 1923. 215–219.

96 MNL ZML IV. 401b. 3/biz.–1925. Tarányi Ferenc főispán átirata br. Prónay György miniszterelnökségi államtitkár részére. Zalaegerszeg, 1925. szeptember 13.

97 MNL ZML IV. 401b. 89/biz.–1926. 8. fol. A m. kir. állami rendőrség szombathelyi kerülete főkapitányának jelentése. Szombathely, 1926. május 30.

kölcsönösen elégtételt adtak egymásnak a törvényszéken.⁹⁸

Eközben a főispán személye is változott, Tarányi Ferencet 1926 szeptemberében Gyömörey György váltotta, de a lapok rivalizálása nem mérséklődött. Ellenkezőleg. „...erősen megy a küzdelem újságcikkekben a két nagyhatalom: a főispán úr és apát között – jelentette provinciálisának a helyi ferences kolostor házfőnöke. – Egyik a ZALAVÁRMEGYE ura, a másik a ZALAMEGYEI UJSÁG diktátora. Mi nem avatkozunk bele, tanács szerint messziről nevetjük a küzdelmet. Nem inthetjük le a ZALAVÁRMEGYÉT, mert mögötte Gyömörey van s biztatja őket, ez pedig nagyon jótevőnk. Ennek köszönhetjük a 2.000 pengős segélyt. Azt izente, hogy bármikor bizalommal forduljunk hozzá. Azt meg úgyis tudjuk, hogy apát urunk nem ad semmit, nem szavaztat meg semmit, sőt e[gyházi] kontra.”⁹⁹ A sajtópárbajban végül a Zalavármegye húzta a rövidebbet, miután Pehm rovására állást foglalt a zalaegerszegi plébánia későbbiekben még tárgyalt kettéosztása ügyében, és

Szekeres Márton könyve a konkurens Zalavármegye című napilap és Pehm apátplébános sajtóharcának bírósági ítéletekkel, újságcikkekkel, levelekkel illusztrált lenyomata

1932-ben megszűnt. Jogutódja az ugyancsak rövid életű *Zalai Napló* lett, amely nem sokkal indulása után, 1933 tavaszán újult erővel fogott hozzá az apátplébános lejáratásához. Megírta, hogy Pehm apát rendőrt állíttat a templomajtóba, és hogy a szentmise vége előtt senki nem távozhathott, „még az is előfordult, hogy magas rangú tisztviselőket – egyszer a főispánt is – nem engedte ki a rendőrrel. Aki pedig elkésett, azt a szószékről nyilvánosan leszidta.”¹⁰⁰

A cikkben a lap Pehm apátot – nevének említése nélkül, mégis kétségtelenül beazonosíthatóan – a hívekre erőszakolt szellemi „autarkióval” vádolta meg, mivel rossz katolikusnak bélyegez mindenkire, aki csak rátekint a „plébániailag nem fémjelzett életre, annak minden megnyilvánulására: sajtóra, művészetre, kedvtelésekre”.¹⁰¹ A cikk időzítése – ha az ünneprengés volt a célja – telitalálat volt, mivel Mikes püspök bérmentésének zalaegerszegi állomásonapján jelent meg. A vádaskodással sikerült beárnyékolni a bérmentés ünnepi hangulatát, hiszen még a püspök fogadásán felszólalt szónokok is köteles-

98 MNL ZML VII. 2. Zalaegerszegi Törvényszék iratai, büntetőügyek. 1630/1931. (39. d.) Jegyzőkönyv a sajtó útján elkövetett rágalmozás vétsége miatt Herboldy Ferenc ellen indított bűnügyben. Zalaegerszeg, 1931. december 21.

99 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) P233 Ferences Rendtartomány Levéltára (a továbbiakban: FRL), 6. csomó, 1/a tétel, 1167a/1931. P. Erős Alajos ferences házfőnök 1133/1931. sz. levele provinciálisához. Zalaegerszeg, 1931. december 2.

100 „Főpásztorát...” *Zalai Napló*, 1. évf. 109. sz. 1933. május 14. Címlap; „Az egész város társadalmában nagy felháborodást keltett a Zalai Napló katolikusellenes kirohanása” *Zalamegyei Ujság*, 16. évf. 110. sz. 1933. május 16. 2.

101 „Főpásztorát...” *Zalai Napló* 1. évf. 109. sz. 1933. május 14. Címlap.

ségüknek érezték megvédeni az apátplébánost a „lealacsonyodott lelkű” támadás ellen. Elterjedt, hogy a vezércikket a Pehm ellenlábasaiként számon tartott zalaegerszegi ferencesek sugalmazták, amitől a házfőnök elhatárolódott a két helyi, egymással torzsalakódó lapban.¹⁰² „A rendőr valóban ott áll a templomajtómban – írta később az apátplébános maga –, de ott állt elődöm alatt is, ott áll a lipótvárosi bazilika és a római Szent Péter bejáratában is. Ott állt a bér-málási előzetes oktatások alkalmával is. [...] Ha a rendőrt látják, nincs tolongás és nem szorítanak agyon senkit.”¹⁰³ A viszony nem javult, később a Zalai Napló gúnyosan „zalai Napóleonnak” nevezte Pehm apátot.¹⁰⁴ A kormánypárti Zalai Napló szerkesztője, Sylvester Péter János és Pehm apátplébános közötti feszültség állandósult, sőt a viták olyannyira elmérgesedtek, hogy a felek a törvényszéken kötöttek ki – amint azt majd a későbbiekben látni is fogjuk.

Emléklap, 1928. A keresztény nagykorúság kezdetét jelentő bérmlás liturgikus szövege:
„Megjelöllek a kereszt jelével és megerősítelek az üdvösség krizmájával
az Atya és a Fiú és a Szentlélek nevében. Béke veled”

A JÓ PÁSZTOR

A 19–20. század fordulójának egyházi légköre még konzervatív szerzők jellemzése szerint is „ványadt, tespesztő, fülledt” volt, s a katolikus egyházból amolyan „szertár, gyűjteményes lerakat” lett, amit tisztán hasznossági szempontból értékelték. „A püspökök hivataluknál fogva a főrendiház tagjai voltak, százados, tágas szép palotákban laktak és több ezer holdas nagybirtokok javadalmasai. Fekete csukott hintón jártak, nagyobb ünnepekkor négyes vagy ötös fogattal, a bakon a libériás kocsis mellett még »huszárral« is, s olyan ebédeket adtak a katonai, állami és vármegyei urak számára, aminek nem volt párja, s még a

102 SZEL AC 938/1933. P. Erős Alajos házfőnök levele Mikes János püspökhöz. Zalaegerszeg, 1933. május 27.

103 ÁBTL 3.1.9. V–700/40. [kd.] 126–127. fol. Pehm József összefoglalása a sajtóvadásra.

104 TARJÁN Gábor: *Mindszenty József 1917–1945*. Bölcsészdoktori disszertáció. ELTE Bölcsészettudományi Kar, Bp., 1981. 39. és 156. Letétben: MNL ZML XV. 41.b. Gyűjtemény 15. d. 103.; ÁBTL 3.2.3. Mt–975/2. 117. fol. Adatok Mindszenty politikai szerepéről.

borravalókat is aranytallérokban hullatták. Ezzel szemben a templomi kultusz elfakult, leegyszerűsödött a végletekig. Hétköznapi üres templomok, legfeljebb a gyászmisék kötelező gyér közönségével, mialatt a legbuzgóbb papnak sem juthatott eszébe kiülni a gyóntatószékbe. Vasárnaponként két, viszonylag erősebben látogatott mise: egy reggeli a jámbor, egyszerű nép, s a déli, az ún. »szagos mise« az úri nép számára, ami fokként inkább társadalmi szokás, mint vallási aktus jellegét öltötte magára.”¹⁰⁵ Az általános sorvadás közepette az 1890-es évek végétől kezdődően, az újkonzervativizmus részét alkotva, a posztjozefinista egyház és a liberális egyházpolitika ellenhatásaként bontakozott ki a katolikus megújulás. Agilitásának és példás papi életének köszönhetően Pehm József kiérdemelt egy helyet a hitélet elmélyítésén szorgoskodó plébánosok sorában, még akkor is, ha működése egyeseknek néha kellemetlen volt.

Amikor Pehm József benediktált apátként 1924. március 25-én először lépett a szószékre, a változásról beszélt híveinek: „...eddig pásztorotok voltam, most atyátok lettem. Ez a szó, apát, abbas, annyit jelent, mint atya. Az atyának gondjai vannak. Az apáti jelvények mind-mind mély jelentőséggel bírnak. A gyűrű, a kereszt, a pásztorbot nekem nehéz kötelességet hirdetnek. A gyűrű eljegyez az én híveimmel, az én eljövendő számadásom bekapcsolódik a kezembe. A kereszt jelenti a lelkipásztori élet terheit. A pásztorbot a folytonos örökösödést sürgeti, mert ezer veszély és kísértés környékezi az én nyájamat. Örökösödöm, aggódok, és ezt ti ne alkalmatlanságnak, de természetesnek vegyétek.”¹⁰⁶ Az egyik gratuláló látnoki módon a fiatal apátnak épp azt a jellemvonását ragadta meg, amely a legmáradandóbban hozzátapadt: „...úgy érzem, hogy a te lelked, igen tisztelt barátom – bárhogyan is alakuljon sorsunk – mindig azt az irányt fogja szolgálni, melyet közösen tűztünk ki célul, a megalkuvást nem ismerő intranzigens keresztény irányzatot.”¹⁰⁷

Az apáti kinevezéssel egy időben, 1924-ben a szombathelyi püspök subdelegálta, azaz egyházbiztosilag továbbadta Pehmnek a pápától kapott saját gyóntatási felhatalmazását azokra az esetekre, amelyek akkor még (és részben ma is) a pápának vagy a püspöknek voltak fenntartva: eretnokség, tiltott könyvek olvasása, párbajozás, szabadkőműves-ség, engedély nélküli vegyes házasság, gyermekek nem katolikus papnál történő keresztelese, nem katolikus neveltetés, illetve abortusz miatti kiközösítés stb.¹⁰⁸ Ezen bűnök alól csak akkor oldozhat fel egy gyóntató, ha arra főpásztori felhatalmazása van, ami lehet egyszeri, alkalmi vagy állandó. Pehm apátplébános állandó gyóntatási felhatalmazása egy bizonyos szolgálati idő után inkább csak szokásos egyházbiztosági aktus, ám az ő életkorában és mindössze ötévi szolgálat után még kiváltságnak tekinthető. A papi hivatással járó gyóntatás soha nem jelentett neki terhet. Csupán amikor a Budapesten ren-

105 NYISZTOR Zoltán: *Ötven esztendő. Századunk magyar katolikus megújulása*. Opus Mystici Corporis Verlag, Bécs, 1962. 13.

106 PL Mm. 31. d. Beszédvázlatok, elmélkedések. „Apáti benedictio, 1924. III. 25.” Kézírás.

107 VÉL I.1.44.a. 1601/1944. Mindszenty József veszprémi püspök 1924. évi apáti kinevezésekor kapott üdvözlései. Olvashatatlan aláírású személytől, Bp., 1924. február 18.

108 SZEL AC 319/1924. A zalaegerszegi apátplébános állandó gyóntatási felhatalmazást kap. 1924. január 31. – Megjegyzés: Pehm esperes-plébánost a hivatalos márciusi avatás előtt azért titulálhatták apátnak, mert a VKM-miniszter 1924. január 7-én már tudomásul vette azt. SZEL AC 91/1924.

dezett 34. Eucharisztikus Világkongresszuson órákon át, délelőtt, délután és még az éjféli szentségimádáson is gyóntatott, akkor írt naplójába kimerültségéről: „éjjel 1 órakor indulok haza, ½ 3-kor érkezem szállásomra, ¼ 5-kor kelek, 5-kor misézem.”¹⁰⁹ Egy ekkor készült fényképen valószínűleg ezért látszik oly elgyötörtnek.

Pehm plébános idővel az egész városról tudta, hogy ki mikor és hogyan tett eleget vallási kötelezettségeinek. Céltudatos következetességgel törekedett a hitélet elmélyítésére. Ebben nem ismert tréfát, ahogy tette ezt már káplánként, s teszi majd hercegprímásként is. Amikor azt tapasztalta, hogy a leventék személyes hívására sem jöttek el az úrnapi körmenetre, megbotráncozva vetette az illetékes parancsnok szemére, hogy istentiszteleti időben „puskagyakorlatra” rendelte a fiatalokat.¹¹⁰ Tréfásan azt terjesztették róla, hogy a fejében minden zalaegerszeginek egy számlája van,

Pehm József vég nélkül gyóntat a 34. Eucharisztikus Világkongresszuson. Budapest, Hősök tere, 1938. május 25–29.

ahol a „tartozik” és „követel” rovatokat naprakészen vezeti. Az viszont dokumentálható, hogy várostól, megyétől aprólékos adatszolgáltatást kért és kapott a katolikus adófizetők számáról, anyagi helyzetéről, adóalapjáról, adózási magatartásáról, befektetésekről, megváltásokról.¹¹¹ Ha valaki nem járt vasárnapi szentmisére, addig gyözködte, amíg az illető jobb belátásra nem tért. Ha meghallotta, hogy valamelyik háznál erkölcstelenül viselkednek, személyesen intézkedett. Amikor férje mellől Szombathelyre szökött egy 28 éve házasságú, négygyermekes helyi asszony, Pehm az ottani káplán intézkedését kérte: „Szíveskedjék hatni rá, hogy férjéhez jöjjön vissza, szüntesse meg a különélést.”¹¹² Vadházasságot nem tűrt a városban. Addig foglalkozott az illetőkkel, amíg azok be nem adták a derekukat, s szentesítették kapcsolatukat. Figyelte az áldozókat, ellenőrizte a gyónókat.

109 PL Mm. 43. d. Pehm József naplója, 1938. május 25–30-ai bejegyzés. Kézírás.

110 ZMMPI, iktatott iratok 1928–1930. 1902/1929. Pehm József levele ismeretlen nevű zalaegerszegi alezredeshez, k. n., kézírás.

111 Kivált lásd a PL Mm. 21. doboz iratait.

112 ZMMPI, iktatott iratok 1928–1930. 2093/1929. Pehm József levele ismeretlen nevű szombathelyi káplánhoz. Zalaegerszeg, 1929. július 3. Kézírás.

Főúri esküvő Pehm József zalaegerszegi éveiből. Az ülő sorban Mikes püspök, az állók között Pehm plébános az ifjú pár balján

Rendszeresen látogatta a családokat és az egyedülállókat. Nyomatékosan ügyelt arra, hogy lehetőleg senki ne távozzon az élők sorából a szentségek felvétele nélkül. Törődött az idénymunkások lelki gondozásával: a polgármestertől tételes kimutatást kért, hogy ki, hová, mikor és meddig szegődik el.¹¹³

Hajlott arra, hogy az emberek munkáját vallási buzgalmukról, és ne annak minőségéről ítélje meg. Hívei aktivitásával gyakran volt elégedetlen. „*Gyagya, anyámasszony népség, a hisztériás hírektől megriadnak*”¹¹⁴ – ostorozta őket amiatt, hogy az Anschluss-ról érkező hírek hatására az eredetileg jelentkezettek egyharmada lemondta részvételét a 34. Eucharisztikus Világkongresszusról. Nemegyszer próbálta az általa helyesnek tartott személyeket befolyásos posztokra helyeztetni vagy az alkalmatlanokat eltávolíttatni. Mikes püspöktől például azért kérte a zalaegerszegi járási főszolgabíró lecseréltetését, mert rendezetlen családi viszonyai miatt (kétszeresen elvált) egyetlen egyházi eseményen sem lehetett közreműködő. A főispán szerint viszont „*Pehm apát úr Skublics Ödönt illetően annyira elfogult, hogy már csak ezért is objektív bírálat nála nem tud kialakulni*”, és a főszolgabíró a püspöki közbenjárás ellenére hagyta újraválasztatni, aki egyébként is az egyetlen jelölt volt.¹¹⁵ Az elfogultságot illetően a főispánnak igaza lehetett, a magyarázatát a későbbiekben látjuk majd a zalaegerszegi ferencesek körüli bonyodalmaknál. Hogy Pehm a hitvédelmet néha meglehetősen szokatlan módon folytatta? Nos, tagadhatatlan, hogy Pehm apát feltűnően gyakran járt a bíróságra, lapja is

113 ZMMPI, iktatott iratok 1928–1930. Pehm József levele polgármesterhez és jegyzőhöz. K. n.

114 PL Mm. 43. d. Pehm József naplója, 1938. május 25–30.-ai bejegyzés. Kézírás.

115 MNL ZML IV. 401b. 60/biz.–1929. Mikes János megyéspüspök levele Gyömörey György főispánhoz. Szombathely, 1929. december 3. és a főispán válasza. Zalaegerszeg, 1929. december 10. (Skublics főszolgabíró csak öt év múlva, 1935-ben nyugdíjazta Gyömörey utóda, Tabódy Tibor, akinek viszonya felhőtlen volt Pehmmel, míg ugyanez nem állt Gyömöreyre. MNL ZML IV. 401b. 70/biz.–1935.)

sajtóperek sorába keveredett. A *Zalamegyei Ujság* nemegyszer valóban tendenciózus közleményeket publikált, amiért a sértettek a bírósági tárgyalóterembe citálták.

Pehm József plébánosként automatikusan a helyi római katolikus egyházközség elnöke lett. Az egyházközség 1916 végén megalakult, alapszabályait 1917. január 27-én hagyta jóvá az illetékes megyéspüspök.¹¹⁶ Működése a város egész köz- és kulturális életét átszötte, a plébános által irányítottan és ellenőrzötte. Az egyházközség alapszabályzata értelmében az egyházi elnök igen széles körű jogosítványokkal bírt: elnökölt a közgyűlésen, az egyházközség tanácsának és fegyelmi bizottságának ülésein, a különböző bizottságokban, intézkedett a határozatok végrehajtásáról, felügyelte a tisztségviselőket, ellenük fegyelmi vizsgálatot kérhetett stb. Képviselő-testületi tagnak lenni rangot jelentett, a megválasztott a helyi katolikus elit tagjává vált. „A hitközségi képviselőség nem egy egyszerű megbízatás, egy kis tiszteletbeli hivatal, hanem méltóság”¹¹⁷ – köszöntötte az új tagokat Pehm József. A közösségen belüli rangemelkedéshez elvárta a példamutatást: „Ez a méltóság nem más, mint a tartóba helyezett égő gyertya, vagy a hegyen épült kivilágított ház, mely világosságát messze árasztja.” Ha a testület működését nézzük, szerepe jóformán csak a jóváhagyásra szorítkozott, autonómiáról nemigen lehet beszélni. Az egyházközségből többen a városi önkormányzatban vagy a közélet más fórumain is tevékenykedtek. Az egyházi elnök alapelveként szögezte le: „Elvárható az egyh[áz]községi képviselőktől, hogy úgy a házassági-jogi ügyekben, valamint szerepléseikben is, mint mindenben, az Egyház álláspontját fogják képviselni.”¹¹⁸ Az egyház álláspontja többnyire a plébános álláspontját jelentette, tehát az egyházközségi képviselőkön keresztül Pehm akarata érvényesült mind a városban, mind a megyében. Akit mulasztáson kapott, megróttá. Akadtak, akiket nyomasztott Pehm maximalista, kérlelhetetlen és következetes magatartása, növekvő tekintélye és kivált akaratanak markáns érvényesítése. „Csak harminchárom éves – írja róla a személyes konfliktus miatt részrehajló Szekeres Márton újságíró –, de nagy politikai hatalmat hasított ki magának a göcseji közéletből. Papi hivatását nem is akarom érinteni. Csak a templomban maradna!... De minden téren vezető, irányító hatalmasság akar lenni. Pedig nem hivatott erre a szerepre. Tapasztalatlan ember. És politikai türelmetlenség fűti. Aki nem követi, be nem hódol eszméinek, azt ellenségének tartja, és aszerint cselekszik is vele... – Más volt szegény megboldogult Legáth Kálmán apáturunk. De Pehm József? Megyei bizottsági tag. Városi bizottsági tag. A megyei bank igazgatósági tagja. És a kurzuslap elnöke. Ezzel a lappal támogatja politikai hatalmát és ambícióját.”¹¹⁹ Az indulatos sorok egy vesztes politikai ellenfél szavai, ám elfogultságuk ellenére is rámutatnak a lényegre: Pehm József apátplébános a helyi közélet egyik befolyásos szemé-

116 SZEL AC 592/1917. A jóváhagyás ténye csak az iktatókönyvben található, maga az irat azonban hiányzik.

117 ZMMPI, jegyzőkönyvek 1930–1940. 31. fol. Jegyzőkönyv a Zalaegerszegi Római Katolikus Hitközség képviselő-testületének 1930. június 22-ei gyűléséről.

118 Uo. 32. fol.

119 SZEKERES Márton: *Egy újságíró kálváriája*. A szerző kiadása, Bp., é. n. [1927.] 12. (Szekeres fővárosi hírlapíró 1925. október 1-jétől vette át az akkor napilappá előlépett *Zalavármegye* főszerkesztését. Onnantól kezdve – mint már említettük – 1926-os menesztéséig a két lap között ádáz csata folyt.)

A szentmise végén cserkészek állnak sorfalat a templom bejáratánál; Pehm Józseftől jobbra a negyedik az apátplébánossal
konfrontálódó P. Erős Alajos ferences házfőnök, 1931

lyisége, mondhatni főszereplője volt, akinek agilitása, módszerei, felekezeti türelmetlensége megosztotta környezetét.

Ha Pehm személyisége meg is oszthatta a város lakosságát, azt senki nem vitathatta, hogy erőfeszítéseinek beérett a gyümölcse. Az egyházközség 1931. november 8-i tanácsülésén az alábbiakban értékelte a hitéleti fejlődést: *„Egy évtizede a hívek száma nem emelkedett, sőt a katonák, az internálótábor távozásával maga a város 130 fővel apadt. A hívek száma: 14 565. Egy évtizeddel ezelőtt a plébániatemplomon kívül állandó istentiszteletet adott a kórházkápolna – télen 5, nyáron 3 szentmisével összesen. Ma kívülük állandóan működik a II. templom, a Notre Dame-kápolna, a szanatóriumi, legújabban a szeretetházi kápolna – tanévben 15, vakációban 10 szt.misével. Egy és fél évtizede működött a plébániában 5 pap, ma a nyugdíjasokkal 15 pap. [...] Kiépült az egyesületi élet. Olyan méretű karitatív munka folyik, amit a szegény nép is tud méltányolni; a filiálisok istentiszteleti helyei és istentiszteleti alkalmai megsokasodtak. [...] Három iskola helyett van hét [...] A templomlátogatás emelkedett. 1930-ban 106 241 a szentáldozások száma. [...] 1915-ben 24 ezer volt egy fennmaradt feljegyzés szerint az áldozók száma. 1922-ben is még csak 43 115 a szám. 1921-ben még az öt éven felüli halottak 30,2%-a szentség nélkül múlt ki. 1929-ben ez a szám leszállt 7%-ra, mert a beteggyógytatás nagyban emelkedett (2465).”¹²⁰ Az 1930-as években 3–8 százalék között mozgott a végső szentségek nélkül eltávoztak*

120 ZMMPI, jegyzőkönyvek 1930–1940. 155–156. fol. Jegyzőkönyv a Zalaegerszegi Róm. Kath. Egyházközség 1931. december 8-ai tanácsüléséről. Kézírás. Hitelesített másolatban: SZEL AC 245/1932.

aránya, a legalacsonyabb értéket, 2,2 százalékot 1943-ban érte el, ami összesen öt elhunytat jelentett.¹²¹ 1943-ban – immár a kettéosztott plébánia megmaradt hívei részéről – 111 286 volt az áldozások száma.¹²² Pehm példás egyházkormányzati tevékenysége már nemcsak a helybeliek, hanem a felsőbb egyházi és katolikus közéleti tényezők figyelmét is felkeltette. Zalaegerszeget sokfelé „mintaplébániaként” emlegették, ahol az egyházmegyei és az országos arányt túlszárnyaló mértékben megnőtt a templomba járók, a szentségekhez járulók és az egyházközségi munkába bekapcsolódó hívek száma.

EGYESÜLETI „RENEZÁNSZ”

A felekezeti egyesületi élet az 1930-as évek második felében vett újabb lendületet, ami szinkronban állt a „katolikus reneszánszként” emlegetett országos tendenciával. Ez a megújulás a papi hivatások és a szerzetesek lassan, de emelkedő számában, szervezeti szinten pedig a politikai katolicizmus pártokká szerveződésében és a gomba módra szaporodó katolikus hitbuzgalmi, szociális, kulturális és gazdasági egyesületekben érhető tetten. Életkor, foglalkozás, társadalmi állás, célok és funkciók szerint mélyen tagolt, kimondottan szétaprózott háló fonta át a katolikus társadalmat.

Az Oltáriszentség tiszteletét az Oltáregyletek, Szűz Mária tiszteletét a Mária Kongregációk tagjai gyakorolták. A művelődés és az erkölcsi nevelés a Katolikus Körökben folyt. A szociális, karitatív és érdekvédelmi szervezetek közül a legelterjedtebbek a Kolping-féle Katolikus Legényegyletek, a Tanoncvédő Egyesület és a Szent Vince Egyletek voltak. A társadalmi kérdések közül előtérbe került a nőkérdés, a nő megváltozott helye a társadalomban, így gyorsan terjedtek a különböző nővédő egyesületek is. Az 1931-ben kibocsátott *Quadragesimo anno* pápai enciklika további lökést adott: a kor kihívásaira XI. Piusz pápa már nem csupán egyedi és esetenkénti szociális reformokkal, hanem a gazdasági struktúra gyökeres átalakításának koncepciójával válaszolt. Elvetette mind a kapitalista-liberális, mind a szocialista-szociáldemokrata megoldást, s helyettük a katolicizmus erkölcsi iránymutatásaiból levezethető korporatív gazdasági és társadalmi formációkat ajánlott. Magyarországon az 1930-as évek második felében jelentek meg a modernebb, új típusú hivatásrendi szervezetek, amelyekben az egyház alkalmassabb eszközt látott a szociális kérdések kezelésére, mint a keresztényszocialista szakszervezetekben. Különböző szervezetek alakultak, az országos hatósugarúvá izmosodtak közül a legsikeresebbé a Katolikus Agrárfűzési Legényegyletek Országos Testülete (KALOT) vált, de jelentős volt az EMSZO (Egyházközségi Munkás Szakosztályok), a Magyar Dolgozók Országos Hivatásszervezete, a KALÁSZ (Katolikus Lány-

121 ÁBTL 3.1.9. V–700/26. 98–99. fol. Jelentés a zalaegerszegi I. plébánia hitéletéről.

122 ZMMPI, jegyzőkönyvek 1940–1970. 157. fol. Jegyzőkönyv a Zalaegerszegi Róm. Kath. Egyházközség képviselő-testületének 1945. szeptember 30-ai díszyűléséről. Kézírás.

A zalaegerszegi Katolikus Ház szolgált az egyesületi élet színhelyéül

körök Országos Szövetsége), a DLN (Dolgozó Lányok és Nők) és a KIOE (Keresztény Ifjómunkások Országos Egyesülete) is. E szervezetek elvi feladata lett, hogy tömegerejükkel sürgessék a keresztény társadalomszemléletnek megfelelő társadalomszervezést, és a szélsőséges irányzatok helyett a magyarság hagyományos életformáinak megőrzését a nemzet javára.

Pehm József komoly erőfeszítéseket tett az egyesületi élet zalaegerszegi felvirágoztatásáért. Az 1930-ban kibővített és folytatólagosan korszerűsített plébániai kultúrházban igen sok régi vagy újonnan alakult, főleg hitbuzgalmi és kulturális egyházközségi egyesület működött. Pehm 25 éven át személyesen vezette a leginkább értelmiségieket és a helyi katolikus elitet tömörítő Katolikus Férfiligát és a Hölgykongregációt, amelyek elsősorban a hitélet fellendítésén és a vallásos lelkület elmélyítésén dolgoztak, és hogy átvigyék a keresztény erkölcsi elveket a mindennapi életbe. 1921-ben Horváth Sándor, a Domonkos-rend osztrák–magyar tartományának főnöke, a későbbi igen neves, Fribourgban és Budapesten tanító egyetemi tanár – IX. Piusz pápa 1877-ben adott felhatalmazása alapján – megbízta Pehm Józsefet, hogy legyen a zalaegerszegi, úgynevezett „élő rózsafüzér” igazgatója mindaddig, amíg ott nem létesül Rózsafüzér Társulat.¹²³

123 PL Mm. 30. d. Felhatalmazás, 1921. szeptember 4. – Megjegyzés: az „élő rózsafüzér” egy napjainkban is létező imamód, azt jelenti, hogy a hívők közül többen vállalják a napi egytized rózsafüzér elimádkozását, így egy településen vagy egyházközségben mindennap bizonyos számú teljes rózsafüzért imádkoznak el. Aki ezt koordinálja, az az élő rózsafüzér igazgatója. A Rózsafüzér Társulat már egy magasabb szintű szervezeti egység.

Meghívó a Katolikus Legényegylet táncmulatságára, 1922. Zalaegerszeg iparos- és munkásifjúságát 1900 óta összefogó legényegylet tiszteletbeli elnöke plébánossága ideje alatt Pehm József volt

1922-ben a frissen alakult Zalavármegye Iskolánkívüli Népművelési Bizottsága választotta tagjául.¹²⁴ Pehm „kedvence” a megbízható, legitimista úrhölgyek kongregációja volt, ez irányított minden megmozdulást, körmenetet a városban. Gyűléseiken visszatérően foglalkoztak IV. Károly király sorsával, az uralkodó halála után II. Ottó örökös király növekedésével és neveltetésével. A többi egyesületet – az illetékes plébános útmutatása mellett – a káplánok vagy a hitoktatók vezették. Az iparosok és kereskedők körében a Katolikus Legényegylet dolgozott, a munkásifjárnál és tanoncoknál a KIOE és a Katolikus Dolgozó Lányok és Nők. Volt még Katolikus Népszövetség, Oltáregylet, Kis Teréz Leánykör, Szent Zita Kör, Katolikus Kör, minden iskolában ifjúsági kongregáció, cserkészlet és Szívgyárda. S bár a napi ügymenetet nem Pehm intézte, mégis odaadóan figyelt a részletekre. Például név szerint számon tartotta a több mint ötszáz háztartási alkalmazottat, akik akkoriban Zalaegerszegen kaptak munkát. Közülük kerültek ki a Szent Zita Kör tagjai. Nem volt rest mindegyik leánynak és külön

124 ZMMPI, iktatott iratok, 1920–1923. 23/1923. sz. irat.

a munkaadójuknak levelet írni, s kérni őket, hogy engedjék el a cselédlányokat lelkiigazgatókhoz, ahová egyúttal őket is meghívta.¹²⁵

A modern jótékonytörvényt előmozdító Szociális Missziótársulat 1917 óta működött a városban. (Tagjaival még 1946-ban is élő maradt a kapcsolata: a háborús évek szünete után tartott 29. közgyűlésük jegyzőkönyvét megküldték a hercegprímásnak.¹²⁶) A Missziótársulat 1927. évi jubileumán, néhány héttel halála előtt, Prohászka Ottokár is megjelent. A programot elnökként a székesfehérvári püspök vezette, de a zalaegerszegi színház hagyomány szerint az irányítás hamarosan átkerült Pehm kezébe, amit a rendezvény végén így kommentált a püspök: „Apát úr, Ön született elnök.”¹²⁷ Pehmnek további kedves egyesülete volt a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége. A szervezet elnök asszonyával, a Horthy-hű Tormay Cécile íróval személyes, jó viszonyt ápolt. Elképzeléseinek megvalósításánál Pehm egyébként is gyakran támaszkodott a nőkre és a női egyesületekre. 1931-ben a Magyar Revíziós Liga helyi szervezetének elnökségi tagja lett, és így egy „csapatba” került evangélikus tiszteletessel, főrabbiával, kormánypárti főispánnal is, olyan emberekkel, akikkel más kérdésben nemigen közösködött szívesen.¹²⁸

A kulturális egyesületek közül Pehm József adományokban is mérhető, kitüntetett figyelemmel kísérte a maga kezdeményezte Egyházi Ének- és Zeneegyesületet és a Zalaegerszegi Dalárdát. Fogékony volt a zenére, bár hangszeren nem játszott.¹²⁹ A dal-kultúra egyfelől megadta az együtt éneklés örömét, másfelől ideológiai feladatot is kapott. A Zalavármegyei Dalosszövetség 1926-ban rendezett harmadik versenyének köszöntője szerint a dal egyszerre a Trianon miatti gyász, a magyar életkedv, a hazaszeregetés és a lelkesedés ébrentartásának kifejezője.¹³⁰ A 35 fős kórus a városi ünnepek állandó szereplője lett. Részt vettek különböző versenyeken; 1929-ben a debreceni országos dalosversenyen, ahol a kormányzó is megjelent, 3. díjat szereztek.¹³¹ A helyi közönség azonban meglehetősen közönyösen viszonyult a komolyzenéhez, az érdektelenség kivérezte a nyilvános zenei esteket. Pedig a Katolikus Házban még zenei tan-

125 SZEK, ős. XXVIII/alsó II. Emlékezések, P. Sill Ábá Ferenc OMF gyűjtése: Bertha Sándor plébános visszaemlékezése. Eszteregnye, 1989. április 25.

126 PL 1831/1946. Jegyzőkönyv a Szociális Missziótársulat zalaegerszegi szervezetének 29. évi közgyűléséről. Zalaegerszeg, 1946. március 25.

127 SZEK, ős. XXVIII/alsó II. Emlékezések, P. Sill Ábá Ferenc OMF gyűjtése: Bucsis Gyula tanár aláírás nélküli visszaemlékezése. Gépelte kézirat, 13. fol.

128 „A hősök emléknapján megalakult Zalaegerszegen a Revíziós Liga helyi szervezete.” *Zalavármegye*, 10. évf. 122. sz. 1931. június 2.

129 Egy grafológiai jellemrajz szerint, amely a vizsgált személy kilétének felfedése nélkül készült, „sokoldalú tehetséggel, művészi hajlamokkal van megáldva, ami kiváló zenei érzékében, kifinomult hallásában, kiváló előadói készségében és írói vénájában egyaránt megmutatkozik. Mélyen átéli a zenét, nagy valószínűséggel belső zenét is hall.” W. Barna Erika grafológus „vakdiagnózisban” készült elemzése a szerző felkérésére, 2014. június 30.

130 „A magyar dal harmadik zalai ünnepe.” *Zalamegyei Ujság*, 9. évf. 131. sz. 1926. június 13. Címlap; „A zalamegyei dalosverseny vasárnapi ünnepe bebizonyította, hogy a dal nemes művészete egész vármegyénkben nagyszerű virágzásnak indult.” *Zalamegyei Ujság*, 9. évf. 132. sz. 1926. június 15. Címlap.

131 „Ma van az Egyházi Ének- és Zeneegyesület dalestje és a debreceni filmbemutató.” *Zalamegyei Ujság*, 13. évf. 10. sz. 1930. január 14. Címlap; „Az Egyházi Ének- és Zeneegyesület dalestje.” *Zalamegyei Ujság*, 13. évf. 11. sz. 1930. január 15. 2.; „Gerlóczy Béla a magyar dalosügy átszervezéséről.” *Zalamegyei Ujság*, 13. évf. 12. sz. 1930. január 16. 2.

A zalaegerszegi úriasszonyok és leányok az 1916-ban alapított Hölgy- és Leánykongregációba szerveződtek. Az asszonyok sokoldalúan segítették Pehm plébános lelkipásztori munkáját

folyamok is indultak, ahol vonós és fúvós hangszerekre, énekekre és zeneelméletre tanították a csekély számú érdeklődőt.¹³²

A muzikális élvezet mellett ez az egyesület volt Pehm eszköze ahhoz, hogy a vármegyei közgyűlés foglalkozzon „a közerkölcsiséget veszélyeztető, idegen táncok terjedésének” meggátlásával. Az ezzel foglalkozó kérelmet Pehm terjesztette elő. Az indoklás szerint a fővárosi mulatóhelyekről kiinduló buja szórakozás „a testiséget és erkölcstelenséget szolgáló, érzékiségtől átfűtött mozdulataikkal” megfertőzik a falut és kiszorítják a régi hagyományos táncokat. A közgyűlés feliratban kérte a belügyminisztert a káros jelenség rendeleti úton történő orvoslására.¹³³ A konzervatív közgyűlési tagok előtt népszerű javaslat egyszerre futott be a Zeneegyesület egymillió korona segélyt kérő igényével. Az összeget – immár nem először – ellenvetés nélkül megszavazták a vármegyei egészségügyi ebadó terhére (a pengőre való áttérés után, 1927-től 40 pengő lett az éves támogatás).

Bucsis Gyula tanárral együtt az apát úr megalapította a Foederatio Emericana helyi konventjét is, és a befolyt tagdíjakból rászoruló egyetemistákat támogattak. Egy alkalommal Briglevics Károly, a Pehmet 1919-ben lefogató kormánybiztos-főispán is jelent-

132 „Zenetanfolyam.” *Zalamegyei Ujság*, 11. évf. 243. sz. 1928. október 25. 5.

133 MNL ZML IV. 402. 403. kötet. Jegyzőkönyv Zala vármegye törvényhatósági bizottságának 1924. december 9-ei rendes közgyűléséről, 30411 sz./ni. 1924. jkv. 2511. és 30407 sz./ni. 1924. jkv. 2512.

kezett a tagok sorába. Amikor fennhangon buzgó tevékenységet ígért, Pehm apát úr lelépett az emelvényről és kezét fogott vele, majd visszalépett a katedrára. Ezzel a kézfogással fejezte ki megbocsátását a múltért.¹³⁴

Pehmet különösen érdekelte az ipartestület és a gazdaság munkája is. 1935-ben megalakult az Actio Catholica (AC) helyi szervezete. Leghatékonyabban hitbuzgalmi és szociális szakosztálya működött, nyilván nem véletlenül, hiszen Pehm apát már 1933 óta az AC szociális és karitatív ügyosztályának tanácsosa volt.¹³⁵ Pehm József híveinek évente időszerű világnézeti kérdésekről előadás-sorozatot is szervezett, melyekre neves közéleti személyiségeket és tudósokat nyert meg előadónak. A pusztai felsorolásból is látható, hogy a városban sokszínű, férfiakat és asszonyokat, fiúkat és lányokat egyaránt átfogó egyesületi – modern kifejezéssel élve: civil szervezeti – háló épült ki, a plébános eredményesen munkálkodott a város katolikusainak megszervezésén. S ezek az egyesületek nem csupán papíron léteztek. Egyik összejövetel követte a másikat, számos ünnepélyt, megemlékezést tartottak, miközben közösségekké kovácsolódtak.

Emlék Szívgyárda-tagságról,
Zalaegerszeg, 1934. A Szívgyárda az elemi
iskolák népszerű gyermekszervezete volt

Pehm József több vármegyei és városi kulturális rendezvényt maga kezdeményezett, így például Padányi Bíró Márton püspök emlékünnepélyét, aki 1745 és 1762 kö-

zött kormányozta a veszprémi egyházmegyét, ahová Zalaegerszeg is tartozott akkoriban. Az ünnepségre készülvén komoly történész-kutatói munkát folytatott, megbízottai a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivba is elmentek forrásokért, sőt ő maga is eljárt kutatni.

Ehhez a kutatómunkához kötődik egy bizarr történet. Egy Kotzig Jenő nevű csáktornyai személy 1942-ben arról számolt be a hatóságoknak, hogy 1934. május 8-án, amikor vonattal utazott Zágrábból Csáktornyára, együtt utazott egy magyar pappal, aki „elmondotta, hogy a zágrábi püspökségnél volt néhány napig, ahol adatokat gyűjtött egyik tanulmánykönyvéhez, amelyben egy szentéletű püspök életét írja le, valamint azt is, hogy Zalavármegye törvényhatóságának a tagja”.¹³⁶ Csak évekkel később, a Muraköz visszacsatolásakor megtartott ünnepi szentmisén ismert rá Pehm Józsefben az egykori úti-

134 SZEK, ős. XXVIII/alsó II. Emlékezések, P. Sill Ábá Ferenc OMF gyűjtése: Bucsis Gyula tanár aláírás nélküli visszaemlékezése. Gépelte kézirat, 7. fol.

135 ZMMPI, iktatott iratok, 1933–1934. 254/1934. Serédi Jusztinián 395/1933. sz. kinevezése Pehm József részére. Esztergom, 1933. január 25.

136 PL Mm. 28. d. Aláírás nélküli, főszolgabírónak címzett jelentés. Csáktornya, 1942. január 3. (A következő idézetek is innen – B. Ma.)

1921-ben Pehm József alapította meg a Zalaegerszegi Dalárdát és az Egyházi Ének- és Zeneegyesületet.

1930-ban Zalaegerszegen rendezték a magyar dal ünnepét

társra. A csáktornyai illető egy érdekes, de első olvasatra elképzelhetetlen összefüggésben említi Pehm utazásának valódi célját. Az akkor még ismeretlen magyar pap ugyanis megemlítette neki, hogy a zágrábi püspökségen szóbeszéd tárgya a Magyarország és Jugoszlávia között akkor fennálló helyzet, „*a Jankapusztáról kiinduló sorozatos merényletekből kifolyólag*”. Ezzel arra utalt, hogy 1933-ban a horvát politikai emigráció, ezen belül az usztasa mozgalom a korábbinál radikálisabb eszközökhöz nyúlt, és robbantásos merényletek végrehajtását kezdte el; decemberben Sándor jugoszláv királyt próbálták meggyilkolni, ekkor még sikertelenül. Pehm azt a később valótlannak bizonyult feltételezést adta tovább, miszerint a merénylet Jankapusztán húzták volna meg magukat. A téma a csáktornyai emberből váratlan őszinteségi hullámmal váltott ki: elmondta, hogy őt a zágrábi rendőrség alaptalanul letartóztatta a királymerényletben való részvétel vádjával. Bizalmas vallomásának a fülke másik két utasa is fültanúja volt, és az ő feljelentésük nyomán a csáktornyait két hónap múlva ismét letartóztatták. Az akkori kihallgatók roppant kíváncsiak voltak beszélgetőtársára, „*az állítólagos magyar papra*”, aki szerintük nem más, mint „*a magyar hírszerzőosztály egyik, Jugoszláviában már régen keresett tagja, aki papi ruhában, a magyar külügyminisztérium hamisan kiállított útlevelével érkezett Jugoszláviába*”. A csáktornyai útitárs azonban nem tudott közelebbi felvilágosítást adni.

Vajon valós a Pehmnek tulajdonított hírszerzői munka? Lett volna egy titokzatos enje? A királyt elűző, szabad-királyválasztó Gömbös Gyula kormányának Pehm József hajlandó lett volna szolgálatot tenni? Erre inkább nemleges, mint igenlő választ tudunk

adni, ám a gyanút nem oszlatják el a későbbiekben még bővebben ismertetett, 1941 körüli fejlemények. A titkos szervezkedés, a kaland egyébként sem állt távol Pehmtől – erre későbbi életútjából két példát is említhetünk: 1945-ben a nyilasoktól, 1949-ben a kommunistáktól akart megszökni. Kutatóútja során egész biztosan odafigyelt minden olyan információra, amiről úgy vélte, elősegítheti Muraköz visszaintegrálását Magyarországhoz. A két férfi arról is beszélgetett, hogy miként lehetne „néhány muraközi – horvát-nyelvű, de magyar érzelmű, falusi szegénysorsú, jó előmenetelű – gyermeket elhelyezni a magyarországi papi gimnáziumokban, ahol azokból a muraközi nyelvet beszélő, magyar szellemben nevelt papokat, tanítókat, jegyzőket nevelnének arra az esetre, ha egyszer a gondviselés újból megengedné, hogy Muraköz és népe újból a Szent Koronához térjen vissza”.

Ilyen beszélgetések, ha azt óvatlanul folytatták, legendák voltak ahhoz, hogy a jugoszláv hatóságok érdeklődését felkeltsék. Mi magunk azért figyeltünk fel a csáktornyai férfi történetére, mert Mindszenty József valamiért tartotta annyira fontosnak, hogy gondosan megőrizze magánlevéltárá-

ban. Sőt 1944. június 6-án a hajdani útítárs politikai megbízhatóságáról elismerő nyilatkozatot adott. „Később értesültem nővérétől arról, hogy miattam is baja esett a jugoszláv hatóságokkal [sic!].”¹³⁷

A történet hitelét alátámasztja Pehm József egyik 1934-ben írt levele: „A tavaszon Zágrábban és Csáktornyán járva találkoztam magyar és horvát vezetőkkel. Tárgyaltunk ama módozatokról, amelyek mellett a régi kapcsolatok visszaállítása érdekében egyet-mást tehetnénk”¹³⁸ – számolt be több ismerősének is, amikor hozzáfogott a muraközi gyerekek magyarországi taníttatásának megszervezéséhez. „Egyebek között szóba került az is, hogy Magyarországon 10 muraközi gyereket kellene taníttatni, akik új szellemmel eltelve sokat jelentenének a magyar és horváth [sic!] nép – hitünk szerint – kapcsolódó jobb jövője kialakításában. Mivel nehéz a fiúkat kihozni, a vakációjuk is gond, a kosztón túl tandíj, ruha, szállás kell, és oly nehéz a mai gazdasági válság: nem mertem igent mondani.” Később azonban meggondolta magát és mégis igent mondott. A Revíziós Liga segítségével két fiút Zalaegerszegen nyomban elhelyezett: „7-7 úri családnál kapnak sorkosztot.”

137 VÉL I.1.44.a. 3112/1944. Nyilatkozat Kortzig Jenő politikai megbízhatóságáról. Veszprém, 1944. június 6.

138 ZMMPI, iktatott iratok 1933–1934, 1934. évi kiküldött. Pehm József levele hat címzett részére, k. n. Kézírás. (A következő két idézet is innen – B. Ma.)

Visszatérve Pehm történelmi kutatómunkájára, a végeredmény egy könyv és egy példakép felfedezése lett. 1934 végén jelent meg az 500 oldalas monográfia *Padányi Bíró Márton veszprémi püspök élete és kora* címmel. A 18. században élt neves katolikus férfiú a török pusztítás után előbb bicskei plébánosként, majd felsőörsi prépostként kezdte meg a megfogyatkozott és megrendült katolikus egyház újjáépítését. Címet igen, javadalmat nemigen kapott: Felsőörsön minden romokban hevert. Dolgozott, pereskedett, romokat takarított, építtetett, restauráltatott, visszafoglalt. Perei Bécsig is felértek. Rend, precizitás, határozottság jellemezte. 1741-ben a veszprémi káptalan követeként részt vett a pozsonyi országgyűlésen, ahol felfigyeltek a kiváló szónokra, miközben Pozsony is nagy hatást tett Biróra: az erőteljes katolikus hitélet és a Szent Márton-székesegyház, ahol példaképe, Pázmány Péter (1570–1637) esztergomi érsek, bíboros, a magyar ellenreformáció vezető alakja nyugodott. 1745-ben a pápa veszprémi püspökké nevezte ki, s ezzel együtt – a korabeli jogszokásnak megfelelően – ő lett a vármegye örökös főispánja is. Óriási munkába kezdett: Veszprém régi dicsősége ragyogott előtte, vissza akarta állítani a város régi méltóságát. Munkája kiterjedt az iskoláztatásra, az adminisztrációra, a kánoni fegyelem betartására, a templomok, plébániák felújítására és a papnevelésre. Szolgálatát alatt nyolc templomot helyreállíttatott, kilencet újonnan építtetett, nyolc régi templomot pedig visszaszerzett a zágrábi püspöktől. Felállított 87 plébániát. Személyes példája szinte mozgalmat indított el, felsorakozott mögéje az arisztokrácia, a kegyuraság. Működése alatt végül mindösszesen 205 templom vagy kápolna újult meg vagy épült fel. Elindította az egyházmegyei papképzést: 1756-ban megszervezte a szemináriumot. Papjaival szigorúan bánt: a kihágást vesszővel, a készületlenséget megszegéssel büntette.

Pehm József, nem is minden alap nélkül, úgy érezte: most ő folytatja az egyház újjáépítését, a hitvédelmet. Emberi tulajdonságaikban, hit- és közéleti törekvéseikben, állásfoglalásaikban számos rokon vonást fedezett fel. Az apátot lenyűgözte a hajdani püspök alakja, a „keményvezetésű vasember”, aki kuruc természettel is kevert harcos katolikus és király(nő)hű pap, a magyar barokk lelkület mintaképe volt, bár kezdeti sikerei után szembekerült a pápasággal és az uralkodóval is. *Enchiridion de fide* (1750) című protesztánsellenes, hitvédelmi műve ugyanis nagy felháborodást keltett még katolikus körökben is. Az írás diplomáciai tárgyalások tárgya lett, végül vallási türelmetlensége miatt uralkodói utasításra példányait elkobozták. Az eset jelképe is lehet annak a változásnak, amely az államhatalom és a magyar katolikus főpapok viszonyában az idők során bekövetkezett. Pehm természetesen mindvégig Bíró Márton pártján áll.

Az impozáns, történelmi eredményeit tekintve ma is használható mű megjelenése Zalában általános meglepetést, csodálatot és büszkeséget keltett. Ennek ellenére a könyv kiadására Pehm anyagilag ráfizetett. Holott nagyon bízott abban, hogy legalább a veszprémi egyházmegyében megvásárolják. Megtérülést csak a könyv eladásától remélhetett, legalább 10 ezer pengő bevételre számított, amiből az egyházközség adósságát kívánta törleszteni.¹³⁹ Reményeiben azonban csalatkoznia kellett, ezért ismét saját

139 SZEL AC 21436/1934. Pehm József apátplébános levele Mikes János püspökhöz. Zalaegerszeg, 1934. szeptember 28.

egyházmegyéjének püspökéhez fordult, akitől a könyv terjesztésének elrendelését kérte és kapta meg.¹⁴⁰ Ismerősei siettek elolvasni és gratulálni. Majd mindenki talált jellembeli hasonlóságot Biró Márton püspök és Pehm József között. „Két keményvágású, alkotó, pompás pap!” – mondogatták és hozzátették: „Meglássátok, hogy még utódja is lesz Birónak.”¹⁴¹ S valóban: a Biró püspök által követett gyakorlat számos eleme vissza fog köszönni Pehm/Mindszenty József működésében. Csipkelődő megjegyzéseket azok tettek, akik nem nézték jó szemmel Pehm apát népszerűségét, kormánytól való függetlenségét, s a könyvben csupán az apát hiú vágyakozását vélték felfedezni.

E műhöz köthető a kommunista államvédelem egyik szórakoztató környezettanulmánya is: „Mindszenty szoros kapcsolatot tartott fenn Padányi Biró Márton volt veszprémi püspökkel, aki a magyarországi feudalizmusnak volt egyik legjellegzetesebb alakja. Mindszenty olyannyira barátja volt Padányinak, egy könyvet is írt róla, amelyet saját irányítása alatt álló Zrínyi nyomdában nyomtattatott ki, amelynek túlnyomó része természetesen eladatlan maradt.”¹⁴² A jelentés készítője láthatóan nem volt tisztában azzal, hogy a „cimborákat” csekély háromszáz év választja el egymástól...

Pehm közreműködött a Göcseji Hét címmel Zalaegerszeg várossá válásának 50. évfordulóját (1885–1935) köszöntő kézműipari, iparművészeti, mezőgazdasági és szőlészeti kiállítás megrendezésében. Ezzel segített megalapozni a helyi értelmiség több évtizedes vágyát, az 1941 elején átadott Göcseji Múzeumot. Pehm nevét adta ahhoz az akcióhoz, amely a helyi plébánosokat néprajzi tárgyak gyűjtésére szólította fel. „A munka sürgős. Az idő elvisz mindent és a kanizsai múzeum” – nógatta őket.¹⁴³ Ennek eredményeként 1942. február 17-én megnyílt a tájegység sajátosságait bemutató, első állandó kiállítás.¹⁴⁴

Az 1935. augusztus 31. és szeptember 10. között megrendezett első Göcseji Hét a várossá alakulás jubileumi ünnepe, a mesterségek és mesteremberek bemutatkozása mellett a trianoni határok megváltoztatásáért síkraszálló irredenta rendezvény lett: szeptember 1-jén felavatták a Göcseji Országzászlót, majd szeptember 8-án Hász István tábori püspök felszentelte „Csonka Hazánk e téren egyedülálló hősi emlékművét”, a Revíziós Haranglábat. Az országzászlót Antal Dezső műépítész tervezte: ösmagyar motívumokkal díszített, hatalmas faragott árbocon lengett a selyemlobogó, amit a helybeli Karácsonyfa Egyesület lelkes hölgyei hímeztek ki. Az országzászló árboca körül ugyancsak göcseji motívumokkal kifaragott négy oszlop állt a négy égtáj felé szakított Magyarország határokon túli részeinek szimbolizálására. A revíziós harang megáldását Pehm apát a kánonjogra hivatkozva azzal a feltétellel engedélyezte, ha az egyházi célt is

140 SZEL Mikes János püspök iratai, 19. d. Missilis 1934. Pehm József levele Mikes Jánoshoz. Zalaegerszeg, 1934. augusztus 28.

141 MARÓTHY-MEIZLER Károly: *Az ismeretlen Mindszenty* i. m. 207.

142 ÁBTL 3.1.8. Sz-222/9a. 224. fol. Jelentés, Szombathely, 1948. május 18.

143 PL Mm. 28. d. Pehm József aláírással röplap a vármegye plébánosaihoz. Zalaegerszeg, 1941. január 21.

144 Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban: OSZK Kt.) 107/83. f. 21. ö. e. Meghívó a göcseji gyűjtemény megtekintésére és egyesületi ülésre. Pehm József prelátus Udvardy Jenőnének, 1942. február 14.

Illusztris vendégek a Göcseji Hét rendezvényén, 1935-ben. Balról jobbra: Pehm József apátplébános, Albrecht királyi herceg, Tabódy Tibor főispán, Hász István tábori püspök, mögötte az alispáni titkár, Bódy Zoltán alispán, Czobor Mátyás zalaegerszegi polgármester

szolgál: a város évente tíz alkalommal – különböző egyházi ünnepeken – teljes harangozást vállalt, természetesen annak költségeivel egyetemben.¹⁴⁵ A két politikai ihletésű emlékmű a tiltakozást szimbolizálta: mind az elcsatolt lakosságét, mind az itt maradt magyarokét, és hogy „*a magyarlakta területek elrablásában soha meg nem nyugszunk*”.¹⁴⁶

A képviselő-testület díszközgyűlésének ünnepi szónoka Pehm József volt. Percekig tartó tapsviharral fogadott beszédében „*tündöklő, mocsoktalan*” közéletet vizionált, amihez Zala hajdani országgyűlési képviselőjét, az 1867-es kiegyezés „atyját”, Deák Ferencet állította példaképnek. Indoka tanulságos: mert neki sikerült összeegyeztetni a törvényességet és hagyományt a haladással. „*Valahányszor válságos idők voltak az emberiség életében, mindannyiszor nem bizonyult silány értéknek a lex és a tradíció.*”¹⁴⁷ Mintha saját

145 SZEL AC 1796/1935. Pehm József levele Mikes János püspökhöz. Zalaegerszeg, 1935. augusztus 29.; MNL ZML V. 1607d. 87. d. Göcseji Hét rendezése, 1935–1940. Pehm József apátplébános levele Czobor Mátyás polgármesterhez. Zalaegerszeg, 1935. szeptember 6. (A hivatkozott kánon száma: 1169.)

146 MNL ZML V. 1607d. 87. d. Revíziós zászló felállítás, 1933–1943, 300. sz. iratok. Zalaegerszeg polgármesterének gyűjtési felhívása, 1933. június 6. és „Göcseji Hét rendezése, 1935–1940.” Zalaegerszeg polgármesterének köszönőlevele Hász István tábori püspökhöz. Zalaegerszeg, 1935. október 4.

147 MNL ZML V. 1606. XXXII. kötet, 229–234:233. fol. Zalaegerszeg város képviselő-testülete 1935. augusztus 1-jei díszközgyűlésének jegyzőkönyve, Pehm József ünnepi beszéde.

jövőbeni mottóját fogalmazta volna meg. Harang és zászló, ünnepi beszéd és történelmi párhuzamok – mind a gyászos trianoni békére és a hajdan jelentős Nagy-Magyarországra emlékezés jelképei, a társadalmi trauma feldolgozását helyettesítő szimbólumok. Beleillenek abba a gazdag jelképrendszerbe, amit a két világháború közötti revizionista politika és kampánykultúra létrehozott a magasztostól a magyar hiszekegyen át a hétköznapi tárgyakig bezárólag.¹⁴⁸

A HITSZÓNOK

Pehm József előadói képességeit igazolja, hogy szónoklatait általában elismerő lelkesedéssel fogadták. Amikor megjelent a szószéken, a vállát kissé leejtő alakja átalakult: tekintély és erő, egyszerűség és alázat egyszerre áradt belőle, akkor is, ha nem ünnepi alkalomról volt szó. Férfias határozottsága végig figyelmet parancsolt. Nagy, átható tekintetű szemével szinte a vesékbe látott. Volt, akiben ez ellenszenvet keltett: *„Papjaival sokszor beszélgettünk arról, hogy arca egyáltalán nem »papos« arc, inkább a palánk mellett leselkedő, és mindig ugrásra kész kutyafej.”* Így jellemezte őt a börtön árnyékában egyik volt munkatársa, akinek ellenszenvét valójában saját életének mentése magyarázza.¹⁴⁹

A vasárnap reggeli 8 órai szentmisét mindig ő végezte. Szentmiséi előtt és után hosszan és elmélyülten imádkozott. Mindig gondosan felkészült, így könnyedén és jól, sokak szerint lenyűgözően prédikált. Beszédei nem missziós jellegűek voltak: konkrét tételeket fejtegetett és az ebből eredő teendőket sorolta fel. Prédikációi szabatosak, gondolatvezetésük világos. Nyelvezetük sokszor régies ugyan, de többnyire nívós. Arany-szájú papként is emlegették. Zamatos, magyaros stílussal, frappáns példákkal, történelmi párhuzamokkal és hasonlatokkal tette élvezetessé beszédeit. Tudta, hogy a frázis megöli a mondanivalót. A keresztény erkölcs szabályai meghatározták a mindennapi életet, ezért minden olyan dologról beszélnie kellett, ami nemcsak foglalkoztatta az embereket, de lelküknek, e világi érdekeiknek, egyéni és közösségi életüknek javára és hasznára válhatott. Vasárnapi és ünnepi szentbeszédeinek témája időnként meglepő. Beszélt például a darwinizmusról, sorra vette az emberiség szociális helyzetét az ókortól az újkorig, elmélkedett a nőkérdésről és a feminizmusról, a sajtó hatalmáról, természetesen mindezekről az evangéliumok híradásai alapján szokásos témák – jézusi tanúságtevés, Oltáriszentség, szeretet, irgalmasság, bűn és bűnbocsánat, hiúság, türelmetlenség, önzés, érzékiség, erkölcs, hit és hitvédelem, erény vagy épp a jó pásztor jellemzése, vértanúság – mellett. Tanulta is, érezte is, hogyan kell az emberekkel Isten parancsolatait megkedveltetni. Sokszor szónokolt a tehetősebbek feladatáról, a néppel szembeni fele-

148 A kérdésről bővebben lásd ZEIDLER Miklós: *A magyar irredenta kultusz a két világháború között*. Teleki László Alapítvány, Bp., 2002. Passim, kivált 16–31.

149 ÁBTL 3.1.9. V–700/3. 298. fol. Beresztóczy Miklós kézzel írt vallomása, k. n.

Az apátplébános úr elnököl, mögötte hagyományos magyaros ruhát, pártát viselő lányok csoportja

lősségéről. A dúsgazdag és a szegény Lázár bibliai történetét aktuális példaként emlegette: „Mit ért neki minden vagyona, ha most örök tűzben szenved és szívesen odaadná mindenét egy csepp kis vízért.”¹⁵⁰ A gazdagságot gyakran párhuzamba állította a városi proletárság nyomorával, a nagycsaládok nélkülözésével. A háború utáni ínséges időszak túlélésére a vármegyével karöltve gyűjtést szervezett.¹⁵¹

A szószék adta lehetőséggel élve gyakran elevenére tapintott az embereknek. Ostorozta a divat szélsőségeit, a pazarlást, a zsugori részvétlenséget, az úri dáridókat, a felesleges költekezést. Felkarolta az Országos Katolikus Nőszövetség akcióját, a régi magyar asszonyok viseletének népszerűsítését: „Eszem ágába[n] sincs darócba öltöztetni a világot” – mondta, de az öltözékükkel kihívóan feltűnni és tetszeni vágyókat megbírált, „az esztétika ellen van, hogy felnőtt nők, különösen a nem soványak idomaikat mutogassák, amelyek elrejtést igényelnének”.¹⁵² Pehm – mint már említettük – kíméletlenül kipellengezte az erkölcstelenekeket, a házasságtörőket, a vadházasságban élőket. Kiprédikálta azokat is, akik a templomot divatbemutatónak vagy a szentmisét randevúnak vélték. Jegyzetei között gyakoriak az újságkivágatok, és néha valamilyen aktuális hírre: jég-

150 PL Mm. 33. d. Prédikációvázlatok: „Lelki gyak[orlat], 1917, Ze. Szegények.” Kézírás.

151 SZEL AC 2208/1920. Pehm József plébánoshelyettes beszámolója Mikes János püspöknek. Zalaegerszeg, 1920. április 14.; ZMMPI, iktatott iratok, 1920–1923. Zala vármegye főispánjának 775/1922. sz. irata Pehm Józsefnek az Országos Ínségnyhító Mozgalomról. Zalaegerszeg, 1922. október 14.

152 PL Mm. 33. d. Prédikációvázlatok: „A divat. MK. '920. VII. 30.” Kézírás.

verésre, földrengésre, légoltalmi riadó-
ra fűzte fel mondandóját. Egy alkal-
lommal az a londoni mozdonyvezető
ihlette meg, aki a vasúti sínek mellett
kigyulladt faraktár lángtengerén elké-
pesztő lélekjelenléttel átrobogott és
ezzel megmentette az utasok életét.¹⁵³
Beszédvázlatában május 1-jére imígy
emlékezett: „*Valaha diákok napja. Ké-
sőbb vörös május. Választójog, férfiak,
vezér galléros szivarral, nők mint vércsék
vijjogtak. Kenyeret a népnek. Reggelig
ittak.*”¹⁵⁴

Jegyzeteire gondosan felírta: mi-
kor és hol hangzott el, mert ügyelt
arra, hogy ugyanazt a beszédet ne is-
mételve meg sok év múlva se ugyan-
nak a közönségnek. Nem volt különö-
sebb vagy hatásvadász a hangjátéka.
Gesztusokkal is ritkán hangsúlyozott.
Lassú, kimért, érthető, szünetekkel ta-
golt mondatokban hirdette az Igét.
Soha nem törekedett arra, hogy mon-
danivalóját rövidre fogja. Hitszónok-
ként hatalmas rutint szerzett, primás-
ként protestáns vidékeken is tömege-
ket vonzott megjelenése. Az egyházi
szónoklat és lelkipásztorkodás terén
szerzett érdemeiért a budapesti köz-

Az egyházi irodalmi iskola oklevele Pehm József számára, 1933.
Hitszónoki teljesítménye nem maradt észrevétlen

ponti növendékpapság magyar egyházirodalmi iskolája Pehm Józsefet 1933. december
8-án tiszteletbeli taggá választotta.¹⁵⁵

Nem lehetett megtéveszteni felszínességgel, „szagosmisés”, külsőséges vallásossá-
gal. Nemigen engedett senkit igazán közel magához, nem bizalmaskodott senkivel,
szívbeli bizalmas barátja kevés volt, de a néppel kapcsolatot tudott teremteni. Plébános-
sága kezdetén különösen jó viszonyt ápolt azokkal a helyi polgárokkal, akik 1918 őszén
tiltakoztak Károlyi Mihály új politikai rendszerének intézkedései ellen, emiatt többü-
ket letartóztatták, míg szabadon maradt társaik folytatták szervezkedésüket a Tanács-

153 PL Mm. 31. d. Beszédvázlatok, elmélkedések: „1925. Jézus Szíve”.

154 PL Mm. 32. d. Prédikációvázlatok: Ceruzás kézirat, k. n.

155 ZMMPI, iktatott iratok, 1933–1934. 2502/1933. Oklevél, Bp., 1933. december 23.

köztársaság ellen. E körrel Pehm is szimpatizált. Amikor az ellenforradalmárok tetteinek megörökítéséért Fangler Béla nemzetgyűlési képviselő, városi képviselő-testületi tag emlékünnepejt szervezett hálaadó himnusszal és a templom Mária-oltáránál elhelyezendő emléktábla-avatással, Pehm – bár szimpatizált az ötlettel – püspöke véleményét kérdezte „a dolog szokatlansága” miatt. Mikes püspök körültekintő és óvatos volt. Te Deum nélküli szentmisét javasolt, az emléktábla elhelyezését a templomon belül pedig kifejezetten megtiltotta.¹⁵⁶

Pehm híveivel szembeni szigorúságára jellemző történet a következő. Egy meggyónt és feloldozott asszony szerette volna magához venni az Oltáriszentséget, ám – ahogy azt később a püspöki szentszéknél maga panaszkolta el – *„Pehm plébános úr nem részesített az áldozásban, a velem együtt térdeplőket mind megáldoztatta, engem azonban kihagyván, a többiek szeme láttára előttem elvonult, s a ciboriumban lakó Úr Jézust a szentségházba elhelyezvén elzárta”*.¹⁵⁷ Amikor a következő misén ismét az Oltáriszentséghez akart járulni, hasonló megaláztatásban részesült. Megindult a szentszéki vizsgálat, Pehm is részletesen kifejtette a véleményét. Jelentése szerint a feljelentő méltatlan a gyakori áldozásra: *„A Schnattert teljesen idegen férfiak közt láttam egy ízben minden hozzátartozó nélkül hétköznapon este pityizálni. Haragosa a fél város, pöröl; a templomért és a folytonos kószálásért elhagyja a férjét, 2 gyermekét, akiknek mindegyike haszontalan. A hívek kacagnak a vallásosságán, ami félig-meddig sport és hisztéria. Decizó, söntéstöltelék napi áldozó nekem nem kell”* – jelentette ki ellentmondást nem tűrően. Indoklását a zalaegerszegi hívek körében szerzett tapasztalataival támasztotta alá: *„1917-ben egy napi áldozó kislány ma veszi a papja kezéből az Úr testét, rá közzéteszi a pap szerelmes leveleit a Népszavában. Nemrég napi áldozó apáca csúnya botrányok közt kilép, felmondva az engedelmességet eljegyzik egymást egy internált orosz piktorral; forrong a város, de az apáca napi áldozó marad, utána egész nap csókolóznak a fogolytábor nyílt színén. Betegségem után visszajöve betiltottam a napi áldozást. Volt egy napi áldozó kislány, jó, buzgó, de egyszer csak elmarad, egy óra rá hozzák a gyereket keresztelni. Találtam 1 vadházast, 2 ok nélkül elváltat stb. Ilyen társaságba betérdelni nem kíváncszott akárhány hívatott. A hitbuzgalom kompromittálása ez. Én elhatároztam, hogy seprűt fogok...”*¹⁵⁸ Pehm a rendteremtést azon az asszonyon kezdte, akinek életvitelét kirívóan léhának tekintette. A gyakori áldozók tisztogatását azonban a megyéspüspök nemhogy helyeselte, de kimondottan rosszállással fogadta, mert nem felelt meg a lelkigyakorlás-tan szabályainak, ellenkezett az egyházi törvénykönyv elveivel, ráadásul X. Piusz pápának e tárgyra vonatkozó rendeletei sem engedték meg ezt az eljárást. (X. Piusz ugyanis 1905. december 20-án kelt dekrétumában éppenséggel a napi szentáldozásra bátorított, miközben természetesen megfelelő lelkületet kívánt meg az áldozóktól.) Hiába kedvelte Mikes Pehmet, a konkrét esetet a püspök úgy ítélte meg, hogy plébánosa *„mindent összevetve helytelenül járt el”*.

156 SZEL AC 2068/1920. Mikes János püspök válaszelevele Pehm Józsefnek. Szombathely, 1920. április 14.

157 SZEL AC 1263/1922. Schnatter Antalné bejelentése a püspöki szentszékhöz. K. n.

158 SZEL AC 1263/1922. Pehm József jelentése Mikes János megyéspüspökhöz. Zalaegerszeg, 1921. augusztus 19. Kézírás.

Pehm apátplébános palástban és pacifikáléval (békecsók-keresztel) a templomkapuban várja a bérmlásra érkező
Grósz József c. püspököt, a szombathelyi egyházmegyét 1936-tól vezető ordináriust

A megbírált asszonyt figyelmeztetnie kellett volna hibáira és családanyai kötelességére, „az ellene felhozott vád nem meríti ki a nyilvános bűnös fogalmát, és a »söntéstöltelék« jelzőt”. Buzgó, de tapasztalatlan papját körültekintésre, szeretetre és türelemre intette, mert „amidőn a konkolyt irtják, nagyon könnyen kirotáljuk a búzát is. S amidőn egy visszaélést erőlyesen megszüntetünk, türelmetlen buzgósággal esetleg nagyobb bajt idézhetünk elő.”¹⁵⁹

A történetből okulva Pehm legközelebb egy botránygyanús ügyben már előre utasítást kért püspökétől: Zalaegerszegen nagymértékben folyik a magzatirtás, és egy katolikus bába ellen két ügyben is vádat emelt az ügyészség. „A papnak meg kell tennie minden lehetőt a pusztító népbűnösök ellen még megszégyenítéssel is. Viszont vigyázva tegye” – írta Pehm a püspöknek, és körültekintőnek vélte a bába tervezett eltíltását a kereszteléseknél való asszisztálástól. Mikes püspök azonban óva intette a prejudikálástól, és azt tanácsolta, hogy legfeljebb négyszemközt igyekezzék rábeszélgni a bábát: amíg ügyéről nem dönt a bíróság, addig saját érdekében tartsa távol magát a keresztelőkől.¹⁶⁰

Az atyai figyelmeztetések ellenére később is előfordult, hogy Pehm megértés helyett kíméletlenséggel kezelt ügyeket. Legendás hírű, hogy misekezdést követően Pehm

159 SZEL AC 1263/1922. Mikes János levele Pehm József esperes-plébánoshoz. Szombathely, 1921.

160 SZEL AC 2619/1925. Pehm József levele Mikes János megyéspüspökhöz. Zalaegerszeg, 1925. október 10., illetve az arra adott válasz, Szombathely, 1925. október 16.

bezáratta a főkaput. A templomban – szó szerint alkalmazva az 1917. évi egyházi törvénykönyv nők és férfiak templomi elkülönítését említő 1262. kánonját – megkövetelte az előírt hagyományos ülésrendet: a férfiakat az oltártól a jobb oldali, a nőket a bal oldali padsorba utasította, előre ültetve a gyermekeket és ifjakat. Ha ezt megszegték, személyesen ment oda és kérte a helycserét. Emiatt is nem egy konfliktusa akadt a hívekkel. Amikor egy buzgó templomjáró asszony Pehm felszólítására sem ült át a másik padba, a plébános rendőrt hívott és hatósági segédlettel vitte keresztül akarátát. A botrányos esetről újsághír és a püspöknél tett panasz lett. Az akkori ordinárius, Grósz József jelentést kért Pehmtől, amit minden megjegyzés nélkül tudomásul vett. Ugyanis mind az 1917. évi egyházi törvénykönyv (1262. kánon, 1. §), mind az egyházmegyei statútumok (306. §, II. bekezdés) azt szorgalmazták, hogy a templomban a férfiak és nők a régi szokás szerint elkülönített padokban foglaljanak helyet. Grósz a sértett asszonynak csupán egy semmitmondó levélben válaszolt, ám naplójában nem hagyta szó nélkül az esetet: „Hogy a templomban rendet iparkodik tartani, rendben. De hogy a vasárnap reggeli 7 órai misén, amikor férfiak nincsenek a templomban, miért ne ülhetnének az asszonyok a férfiak oldalán, ezt megérteni nem tudom. Semmi esetre sem volt helyes a rendőr igénybevétele. Aki rendszeresen jár templomba, arról fel lehet tételezni, hogy jószándékú ember, tehát aligha szorul rendőri kezelésre.”¹⁶¹ Pehm nem először volt túlbuzgó, és lépett fel indokolatlan szigorral. Ordináriusa lemondóan jegyezte fel: „Pehmmel kár volna vitatkozni, őt úgysem lehet meggyőzni.”¹⁶² Ugyanezt az esetet Pehm is megörökítette a saját naplójában, zavarva a dolog, de mentséget is talált: „Bántott az is, hogy özv. Fanglernét rendőrrel kellett kivezettnem a férfiak padjáról. Ez a nő haragszik rám. Egy káplánomnak és barátnak elcsavarta a fejét. Ezek a klerikális nők velem szemben antiklerikálisok.”¹⁶³

A hívek, ha zsörtölődve, neheztelve is, ám az évek során megszokták, vagy akik mégsem, kivált a megszegyenítettek és a szétültetett házaspárok, azok átpártoltak a ferencesekhez. Pehm apát volt a megtestesült fegyelem és az erkölcsök legfőbb őre. A polgármesternél azért tett panaszt a templomkertbe kihelyezett kerti padokra, mivel azok randevúzók párok kedvelt találkahelyei, ezáltal a bűn melegágyai lettek: „A templom és a volt temető állandó megszenteltségének és ezeket a botrányokat túrni nem tudom” – szögezte le levelében.¹⁶⁴ A főhivatalnokoktól különösen elvárta a személyes példamutatást. Ha nem ezt tapasztalta, előbb-utóbb megtalálta a módját megbüntetésüknek. A papi hivatást választott egyik hajdani ministránsa szerint történt egyszer, hogy a zalaegerszegi főposta igazgatóhelyettese részegen távozott a „Kispiszkosból”, a város népszerű kocsi-

161 Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár (a továbbiakban: KFL) I.1.c. Grósz József perszonális iratai. A Grósz-per visszaforgatott dokumentumai, 4. boríték, Grósz József jegyzetfüzete, 1942. január 29-ei bejegyzés. Kézírás.

162 Uo.

163 PL Mm. 43. d. Pehm József naplója, 1942. január eleji bejegyzés. Kézírás.

164 MNL ZML V. 1607c. 6489/1929. Pehm József apátplébános levele Zalaegerszeg polgármesteréhez, 1929. augusztus 26. (Az apát részletesen leírta egy éjszakáját, megindokolva, hogy mi is készítette levélírára: „Tegnap éjszaka ¾ 9-kor nagy csödület, ordítózás volt a templomkertben. Valaki botrányosan egy nő ruháját húzogatta a padon. A csödületre érkező rendőr is megállapította ezt. Ez elmúlt. ¾ 10-kor újabb ordítózás; oka ismeretlen. Éjjel ½ 12 előtt 5 perccel kezdődik a züm-mögő hangverseny fiúkkal és lányokkal ugyanott. Ez is elmúlik. Lefekszem. ¾ 12 után 5 perccel újabb kavargás.”)

Grósz József püspök egy rajzokkal díszített füzetben feljegyezte
a buzgó és türelmetlen Pehm elleni bejelentés történetét is

májából. Útja a plébánia előtt vezetett. Amint a kapuhoz ért, a kapatos férfit Pehm József plébános nemes egyszerűséggel szájon vágta egy sétabottal, olyannyira, hogy több foga is kiesett. A közhivatalhoz méltatlan ittasság miatt a borbarát hivatalnokot lefokozták, mozgópostás lett egy vicinálison.¹⁶⁵ A megbüntetett ember – akinek zsidó felesége talán épp az áthelyezésnek köszönhetően maradt életben – sok év elteltével, már celldömölki rendőrkapitányként torolja majd meg a rajta esett sérelmet: járványos agyhártyagyulladásra hivatkozva fertőtlenítőszer gyanánt disznóvizeletet locsoltatott az emberek közé az 1948. szeptember 12-ei Mária-ünnepen. Egy másik eset részleteit nem ismerjük, csak maga Pehm jegyezte fel sokat sejtetően: *„Inzultus ér a Vérmezőnél. Egy turista, látva karomon a karinget és a lilát, így mordul rám: »Imádságos maszlag!« Nem maradtam adós neki. Rendőr nem volt ott.»*¹⁶⁶ Bármennyire is kemény fegyelmet tartott, mégis akadt olyan, aki nagyobb szigorúságot várt el. Egy álnevet használt zalaegerszegi férfi Serédi Jusztinián hercegprímásnál azt panaszkolta, hogy Pehm prelátus és Grósz püspök úr túlságosan elnéző a Notre Dame-apácáknál tapasztalható lengeségekkel. *„Talán remélik a javulásokat, vagy félnek cselszövényeiktől”* – írta magyarázatként.¹⁶⁷

Pehm a jó pásztortól elvárható mértéken felül is mindenkit ismert a városban, és mindenkiről tudott mindent. Plébánosként eleve bizalommal voltak irányába, az embe-

165 SZEK, ős. XXVIII/alsó II. Emlékezések, P. Sill Ábá Ferenc OMF gyűjtése: dr. Varjas Győző volt püspöki titkár és irodaigazgató, herényi plébános visszaemlékezése, k. n. [postabélyegző dátuma: 1990. 02. ?] és dr. Ekler Ferenc ny. ellenőrző orvos visszaemlékezése. Szombathely, 1991. április 16.

166 PL Mm. 43. d. Pehm József naplója, 1938. május 25–30-ai bejegyzés. Kézírás.

167 SZEL AC 445/1940. „Ráday Tibor” levele Serédi Jusztinián hercegprímáshoz. K. n. [Zalaegerszeg, 1940. január.]

rek megosztották vele problémáikat. A kapcsolat pap és nyája között élő és eleven volt. Pehm a gyakorlatba ültette át, amit Prohászka a világiak apostolkodásáról írt és mondott: a katolikusokat apostoli aktivitásra, a lelkipásztor munkájának segítésére sarkallta. Támaszkodott is a művelt és lelkes hívekre, akik az egyházi szervezetekben, egyletekben szorgoskodtak. Pehm volt a Hölgyek Kongregációjának a prézese, és az asszonyok közül minden utcában serénykedett egy megbízottja. Ezek a „házapostolok” tájékoztatták örömről, bánatról, nyomorról és mulasztásról. Miközben a lelkipásztori vezetéshez óriási segítséget nyújtottak, olyasmiket is elmondtak, ami nem tartozott rájuk. Még a főszolgabíró-választást is befolyásolta, hogy az egyik jelölt állítólagos kicsapongásairól Pehm is tudomást szerzett.¹⁶⁸ Természetesen ezek után semmi esélye sem maradt a posztra.

SZOCIÁLIS ÉRZÉKENYSÉG ÉS TEKINTÉLYTISZTELET

Amikor Zalaegerszeg apátplébánosa a szegényekkel foglalkozott, a katolikus pap alapvető kötelességét tartotta szem előtt: a krisztusi örömhírt kell továbbadnia minden lehetséges eszközzel. Pehmnek nem lehetett nehéz azonosulni a szegényekkel: ő maga is mélyről jött, a nélkülözést életközélből ismerte, a bajt gyakran előbb felismerte, mint az, aki segítségre szorult. Mindennap jöttek hozzá a szegény emberek, ő maga is nagyon szegényesen élt – írta róla egyik hajdani káplánja, akinek történetesen kettőnél több pár cipő állt a szekrényében. Amikor Pehm egyszer meglátta a cipőit, nem állta megjegyzés nélkül: *„Nekem csak két pár cipőm van, egyik a suszternél, másik a lábamon.”*¹⁶⁹

Pehm egyik első közéleti szereplése az volt, amikor 1919 őszén csatlakozott a zalaegerszegi polgármester drámai felhívásához: a nyomor és a közelgő tél halálos fenyegetése ellen képviselőtársai körében segélyakciót kezdeményezett. Pehm javaslatára a gyűjtésbe bevonták a vidék lakosságát is, elsősorban a jómódú földbirtokosokat és a falvak értelmiségét jelentő lelkészeket, tanítókat, jegyzőket.¹⁷⁰ Amikor 1921-ben a városi képviselő-testület egy járványkórház felállítása érdekében a szegényház áthelyezését tervezte, Pehm a javaslat ellen foglalt állást, mivel abban a felszámolás veszélyét látta. Hozzászólásában többek között kiemelte: a menhely révén *„legalább tűrhető helyzetet nyújt a város a gyámoltalan szegényeknek. Megszüntetése visszafejlődést jelentene, mert ez a városnak egyetlen szociális létesítménye, mely a proletárdiktatúra idején létesült, az a vád*

168 PL Mm. 43. d. Pehm József naplója, 1938. szeptember 14-ei bejegyzés. Kézírás.

169 SZEK, ős. XXVIII/alsó II. Emlékezések, P. Sill Ábá Ferenc OMF gyűjtése: Bertha Sándor plébános visszaemlékezése. Eszteregnye, 1989. április 25.

170 MNL ZML V. 1606. XVI. kötet, 32–36. fol. Zalaegerszeg városi képviselő-testülete 1919. november 8-ai rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve; Paksy Zoltán: *Zalaegerszeg társadalmi és politikai élete 1919–1939* i. m. 44–45.

érhetné a várost, hogy egyetlen jótékony intézményét a polgári társadalom lerombolja.”¹⁷¹ Ugyanekkor azal vádolta meg a városi zsidó elit egyik tagját, a köztisztviselőnek örvendő Gráner Adolf főorvost – bár „erre nézve adatai nincsenek, de több ízben hallotta híveitől” –, hogy „más felekezetűekre csípős megjegyzéseket tesz”,¹⁷² amit az érintett határozottan visszautasított.

Pehm még hittanársága idején kezdte kiépíteni azt a rendszert, amelyen keresztül a sokgyermekes parasztcsaládok tehetséges fiainak továbbtanulását támogatta. Adományokat gyűjtött és adott. Kisapokat, rászoruló diákokat 20-30 pengővel támogatott.¹⁷³ Évente 25 diáknak biztosított szállást a város-

Kimutatások gyermekcipő- és -ruha-rászorultságról, 1930

ban jóra való iparosoknál és özvegyasszonyoknál, a lakbérrel őket is támogatva. Plébánosként számtalan jómódú családot kért meg arra, hogy hetente egy-két napig lássák el kosztal a rászorulókat. Jótékonyági hálózata idővel túllépett az alamizsnálkodáson: szinte a szeretet megkerülhetetlen adójává tette, s egyaránt ellenőrizte a „napokat adó” családokat és a „napokat evő” diákokat. 1936-ban megalapította az Iskolásokat Segélyező Vármegyei Katolikus Karitást, a tagok egypengős tagdíját lábbelik vásárlására fordították. Az úgynevezett „mezítlás akció” jóvoltából évenként átlag ezer elemistát látott el ingyenes cipővel, kiegészítve a hasonló vármegyei akciókat. „Jó dolog, de lassú lesz Zalában” – summázta tapasztalatait és a karitásztól kilátásait.¹⁷⁴ Az istápolat diákok rendszeresen jelentkeztek nála, ő meg távol lévő apjuk helyett nevelte a fiúkat. Ritkán dicsért, inkább feddést osztott. A diákok jótévedőjükként tisztelték Pehm Józsefet, de félték szigorát. Az a hír is járta róla, hogy karácsonyoként komoly összeggel a zsebében járta végig a szegény, többgyermekes családokat. Egy nyolcgyermekes család hajlékát saját költségére megvásárolta, hogy megmentse őket a kilakoltatástól.

171 MNL ZML V. 1606. XVIII. kötet, 64. fol. Zalaegerszeg város képviselő-testülete 1921. március 31-ére összehívott és április 1-jén folytatott rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve.

172 Uo. 65–66. fol.

173 Bizonyítékul köszönőlevelek hosszú sorát idézhetnénk. Csupán mintául PL Mm. 17. d. „1943–45” feliratú boríték, Géfin Gyula levele Pehm Józsefhez. Szombathely, 1944. február 7.

174 PL Mm. 43. d. Pehm József naplója, 1936. július 2-ai bejegyzés. Kézírás; ZMMPI, jegyzőkönyvek 1940–1970. 158. fol. Jegyzőkönyv a Zalaegerszegi Róm. Kath. Egyházközség képviselő-testületének 1945. szeptember 30-ai díszgyűléséről. Kézírás.

Hasonló történetekre emlékeznek az emigráns zalaegerszegiek is. Novák Mária, aki írói pályafutását a *Zalamegyei Ujságnál* kezdte, öt testvérével maradt árván megözvegyült édesapjával. Az apát úr megkérdezte, mire lenne szükségük. *„Ké-
vés földünk volt, s úgy emlék-
szem, apám süldőt kért és ka-
pott”* – idézte fel a hajdani nélkülözés enyhítését az író-nő immár ausztráliai otthonából.¹⁷⁵

Az apátplébános a városi ONCSA-házak építéséhez kamatmentes kölcsönnel járult hozzá, de a kezdeményezés, a nagycsaládos lakók kijelölése ugyancsak az ő nevéhez köthető.¹⁷⁶ A legalább négygyermekes családok szociális megsegítésére épült első házakat, szám szerint harminckilencet, 1943. november 28-án adták át Zalaegerszegen.

A parádés eseményre kivonultak a kormány és a köz-
igazgatási hatóságok képviselői. Az apátplébános végezte el a minden házban kifüggesztendő feszületek megáldását és a házszentelés szertartását. A szertartást kísérő beszé-
dében kiemelte, hogy ezek a házak várak, értékeket óvnak a kísértések és a veszélyek ellen. *„Ikertestvérei ezek a házak a főlshentelt iskoláknak, az istenházának.”*¹⁷⁷ Az utókor

Az ONCSA-házak ünnepélyes átadása Zalaegerszegen, 1943. november 28.

175 SZEK, ős. XXVIII/alsó II. Emlékezések, P. Sill Aba Ferenc OMF gyűjtése: Novák Mária visszaemlékezése. Concord (Sydney), 1989. december 2.

176 SZEK, ős. XXVIII/alsó II. Emlékezések, P. Sill Aba Ferenc OMF gyűjtése: Fonyadt Antal rumi plébános visszaemlékezése. Hely és keletkezés nélkül; „A legjelentősebb szociális kérdések megtárgyalása után befejeződött a kétnapos szociális tanfolyam.” *Zalamegyei Ujság*, 14. évf. 243. sz. 1941. október 24. Címlap.

177 „Zalamegye vezet az országban a szociális politika végrehajtása terén.” *Zalai Magyar Élet*, 4. évf. 270. sz. 1943. november 29. Címlap.

kritikusabban ír a telepről, mondván, hogy a népi irányzat erőltetett követésével a városban felépített göcseji falu „ugyan látványossággá vált, de nemigen illett bele a két világháború között erőteljesen urbanizálódó megyeszékhely stílusába”.¹⁷⁸ Stílustörés ide vagy oda, a földreform helyett véghezvitt szociális házépítés több mint kétszáz zalaegerszegi gyermeknek adott otthont.

Pehm apát 1931-ben sokadmagával tagja lett a Törvényhatósági Segítő Bizottságnak, amely az országos ínségakció vármegyei irányítására jött létre a főispán elnöklete alatt.¹⁷⁹ Zalaegerszeg összes szociális problémáját természetesen képtelen volt megoldani, de sokat tett a lakosság szociális és kulturális helyzetének javításáért, és hogy lábbeli- vagy ruhahiány miatt ne maradjanak el az emberek a templomból. A szegényeket istápoló tevékenységének sok őszinte hívet és szimpatizánst köszönhetett. Akikkel jót tett, csak hálával emlegették a nevét.

Miközben Pehm a szegények problémáira érzékeny, életvitelében egyszerű és puritán ember volt, nyomasztó szigorúsággal elvárta a papi szentséghez tapadó tekintély tiszteletét. Egy alkalommal a szokásos évi csendőrmisért kérték tőle. A meghívást tolmácsoló egyenruhást azzal utasította el, hogy a zalaegerszegi apátplébánoshoz tisztet, és ne altisztet küldjön a csendőrpárancsnok szentmisét rendelni. Hitoktatói, káplánjai felültek kerékpárra és motorbiciklire is, ő maga azonban nem. Neki lovai voltak és kocsisa – az is hírlapi téma lett, ha a lovak megbokrosodtak.¹⁸⁰ „Egyszer azonban nem jött érte időre a parádés hintó, és kénytelen volt, hogy el ne késsen, felülni Rohn Ernő oldalkocsis motorkerékpárjába. De csak a városon kívül ült fel és a falu határában szállott le.”¹⁸¹ Nem tűrte az egyházon viccelődő vagy tiszteletlen megjegyzéseket. A zalaegerszegi városi kórház igazgatóját, Jancsó Benedeket feljelentette, mert Jézus Krisztust csak úgy emlegette, mint „az a göndör hajú, szőke zsidógyerek”,¹⁸² ráadásul Jancsó doktor a Pehm által megvetett Gömbös-féle Nemzeti Egység Pártja zalaegerszegi elnöke is volt.

Ha valaki környezetében megbotlott, alig-alig adta meg az újrakezdés lehetőségét. A bizalommal visszaélő alkalmazott szűrét habozás nélkül kitette: „Egyszerre dobtam ki lopás miatt 3 női alkalmazottamat, a kocsist, vincellért, ságodi gazdát és cselédséget.”¹⁸³

178 HÁMORI Péter: ONCSA (Országos Nép- és Családvédelmi Alap). Egy szociálpolitikai és építészeti kísérlet Magyarországon 65 év távlatából. *Országépítő* 15 (2004) 2. 5–12:9.; MEGYERI Anna: „...maradandó örök emlék...” i. m. 90–91.

179 MNL ZMLV. 1607d. Ínségakció, 1930–1939, Gyömöre György főispán 670/fi./1931. sz. határozata a „Törvényhatósági Segítő Bizottság” megalakításáról. Zalaegerszeg, 1931. október 31.

180 „Megvadult lovak.” *Zalavármegye*, 4. évf. 137. sz. 1925. október 25. 3.

181 SZEK,ős. XXVIII/alsó II. Emlékezések, P. Sill Aba Ferenc OMF gyűjtése: Bucsis Gyula visszaemlékezése, Hannover, k. n. 14. fol.; dr. Varjas Győző volt püspöki titkár és irodaigazgató visszaemlékezése, k. n.

182 SZEK,ős. XXVIII/alsó II. Emlékezések, P. Sill Aba Ferenc OMF gyűjtése: Bucsis Gyula tanár aláírás nélküli visszaemlékezése. Gépelt kézirat, 14. fol.

183 PL Mm. 43. d. Pehm József naplója, 1940. április 18-ai bejegyzés. Kézírás. – Megjegyzés: a kocsis évekkel később úgy bosszulta meg elbocsátását, hogy interjút adott a kommunista *Szabad Nép* riporterének. A „nagyságos apátúr” igazi arca címmel 1948. december 12-én jelent meg a torzításokkal teli „leleplező” cikk, miszerint Zalaegerszegen mindenki gyűlölte az apát urat. A kocsis tódította a Mindszenty-ellenes képet: emberhez méltatlan körülmények között, az istállóban kényszerült lakni, enni alig kapott, viszont éjjel-nappal kellett dolgoznia. *Szabad Nép*, 6. évf. 287. sz. 1948. december 12. 5.

Nemcsak elbocsátotta, de lopással vádolva fel is jelentette őket. Ügyüket a zalaegerszegi kir. törvényszék tárgyalta. A tanúkihallgatások során Pehm prelátus előadta, hogy „bizalmas úton” értesült arról, hogy az ő tulajdonát képező szalmát, szénát, malacot és egyéb tulajdonát lopják. Mindenki ártatlannak vallotta magát, a 68 éves szakácsnő sérelmezte, hogy hét hónapja már nem kapott fizetést, amikor elbocsátották. *„Aki lop, az hazudik is. [...] Pedig lelki üdvösségükre válnék, ha töredelmesen beismernék a tettüket”*¹⁸⁴ – e kemény szavakkal reagált Pehm a vádlottak védekezésére, de a védő kérdéseire csak a „nem emlékszem” vagy „nem tudom” szavakkal válaszolt. A törvényszék végül három vádlottat felmentett, négy személyt pedig 7 napi fogházra ítelt, a szakácsnő esetében ezt is 3 évi próbaidőre felfüggesztette.

Egyik hajdani hitoktató papjának története viszont a megbocsátás és a belátás szép példája. Az apát úr megbízásából ő mondta reggelente a 6 órás szentmisét, amelyen Pehm minden alkalommal megjelent és a gyónók rendelkezésére állt. Így persze látta, hogy a reggelre beosztott főtisztelendő úr betartja-e a megkövetelt rendet, azaz amikor megszólalt a harang a szentmisére, ugyanakkor megszólalt-e a sekrestye csengője, és elindult-e az oltárhoz. Egy reggel azonban hóvihar miatt elkésett. Pehm a késésért megneheztelt, mire a templomtól bő kilométerre lakó hitoktató kifakadt a sekrestyésnek: *„Ha annyira fontos, hogy a 6 órás mise három öregasszonynak meglegyen, hát itt vannak a szomszédban, átjöhetnének a káplán urak.”*¹⁸⁵ Ezt a sekrestyés visszamondta az apátnak, aki ezután megváltozott: *„a kedvesség, bensőséges viszony megszűnt.”* A megleckéztetett hitoktató csak több hónap elteltével vette a bátorságot, hogy tisztázza a helyzetet: őszintén feltárta gondjait, azt is, hogy miközben rendesen misézik, fél éve nem kap fizetést. Pehm megértést tanúsított: átrendezte a szentmise-beosztást és a kultuszminisztériumból két nap alatt kiutaltatta az elmaradt fizetést. Ráadásul megnézte a hitoktató diákjainak farsangi műsorát is, holott a farkasordító hidegben alig 10-12 fokra tudták felfűteni a kultúrházat. *„Attól kezdve mindig tisztelettel néztem rá – írta a történet hitoktató szereplője –, bár addig is, és rájöttem arra, hogy mindenki által tisztelt, nagyon sokak által félve szeretett papja volt ő Zalaegerszegnek. Határozott egyéniség, aki ha kimondja az A-t, a B-t is mindig kimondta utána. Minden körülmények között megtartotta szavát, végtelenül puritán, egyszerű, imádságos lélek volt.”*¹⁸⁶ Ugyanez a pap jegyezte fel, hogy 1944-ben egy buzgó nyilassá lett fiatalember az utcán arcul köpte a prelátust. Ő nem szólt semmit, némán továbbment. A háború után a megzavarodott fiatalember plébánosa tanácsára személyesen kért bocsánatot az időközben püspökké kinevezett Mindszentytől. *„Fiam, én pap vagyok és ember vagyok. [...] Természetesen megbocsátok, de légy becsületes ember...”* – e szavakkal mesélte el a fiú találkozását a püspökkel, akinek köszönhetően pár nap múlva állást is kapott.

184 „Vádlottak padjára került a zalaegerszegi plébános gazdaságának személyzete.” *Zalai Magyar Élet*, 1. évf. 212. sz. 1940. december 5. Címlap és 2.

185 SZEK, ős. XXVIII/alsó II. Emlékezések, P. Sill Aba Ferenc OMF gyűjtése: Fonyadt Antal rumi plébános visszaemlékezése. Hely és keltezés nélkül.

186 Uo.

Az apát úr keményen megbüntette készületlen káplánját, de a lámpalázás, felsült kisgyermeket vigasztalóan magához ölelte.¹⁸⁷ Könnyedén oldott fel kínos helyzeteket. 1946-ban Nyergesújfalun történt egy bérmlálson, hogy a megbérmlált kisleány, aki bokrétával a kezében verset mondott a bíborosnak, a végén valahogy megbotlott, de olyan szerencsétlenül, hogy az egész virágcsokor a bíboros lába elé terült. Mindenki megrökönyödött, egyedül Mindszenty kérdezte meg: „Kislányom, ez nagyon jól sikerült, meddig gyakoroltad?”¹⁸⁸ Máskor megsiratta a kivágásra ítélt régi fenyőfákat, „fáj a rombolás, még ha építésért történik is”. Ugyanakkor dermesztően ridegen bánt azzal az újmiséssel pappal, akinek szülei „külön élnek, nővére érvénytelen vegyes [házasságban]”, ezért „sebet kellett ütnöm”, és büntetésül nem ment el az újmisési ünnepi ebédre.¹⁸⁹ Mindszenty személyiségében haláláig ott lakozik ez a kettősség: hitéhez, hivatalához és annak minden külsőségéhez a végletekig ragaszkodik, mondhatni érzéketlenül kemény, ugyanakkor gyengéd, figyelmes és elnéző is tud lenni, amikor emberi esendőségről volt szó. Jellemét egyszerre uralta az együtt érző, szelíd lelkű pap és az erélyes, acélakaratú *miles Christi*.

Hivatalának és rangjának Pehm mindig megkövetelte a tiszteletet. Az 1930-as években már napi szokásaként tartották számon délután 3 órai sétáját Czobor Mátyás polgármesterrel. Az utcán lefelé nézve, sietősen járt, talpát lúdtalpasok módjára kifelé rakta. Széles karimájú, nap fakította kalapját jobbra, balra emelgetve vizsgonozta a köszönéseket. Megtiszteltetés volt a ministránsának lenni. „Mindig nettül jött misézni – emlékezik vissza egyikőjük –, megkövetelte tőlünk, hogy cipőnk tiszta fényes legyen, összetett kezünkön a körmök tiszták, és hajunk megfésülve. 1-1 fillért adott egy ministrálásáért, amiért cserebogár-csokit, vagy egy bakancsfűző cukrot vehettünk. Nem szerette a családi lármát... [...] Balatonban sohasem fürdött, mert elképzelhetetlen volt fürdőruhában, reverenda nélkül.”¹⁹⁰ Nem csupán személyiségéből eredően volt ilyen önmegtartóztató. A klerikusoktól elvárt magatartást egyházi jogszabályok írták elő, a társadalom is azokhoz szokott. Így például a reverenda volt az az egyházi ruha, amit minden pap hordani tartozott, de rendkívüli esetekben, képviselői szerepléseken reverenda helyett fekete színű, úgynevezett papi civilt viselhettek. Papnak szigorúan tilos volt közös fürdőt, strandot látogatnia. A színházak, mozik és más látványosságok esetében a 140. kánon írta elő, hogy oda klerikusok ne járjanak. A kocsmákat és más mulatóhelyeket az egyházi törvénykönyv 138. kánonja értelmében kerülnie kellett. A tánc a papi méltósággal ellenkező cselekmény, azt semmiféle papi ünnepségen (primicián, ezüstmise alkalmával stb.) vagy papi házban még a jelenlévők részéről sem volt megengedett. A szabályok elleni legcsekélyebb kihágás elképzelhetetlen Pehm József esetében.

187 SZEK, ős. XXVIII/alsó II. Emlékezések, P. Sill Aba Ferenc OMF gyűjtése: dr. Ekler Ferenc ny. ellenőrző főorvos visszaemlékezése. Szombathely, 1991. április 16.

188 P. Szőke János szalézi szerzetes előadása az *Emlékezés és történelem* c. konferencián, MTA Társadalomkutató Központ–ELTE BTK Történeti Intézete, 2005. május 17.

189 PL Mm. 43. d. Pehm József naplója, 1936. június 26-ai és 28-ai bejegyzések. Kézírás.

190 SZEK, ős. XXVIII/alsó II. Emlékezések, P. Sill Aba Ferenc OMF gyűjtése: dr. Varjas Győző volt püspöki titkár és irodaigazgató visszaemlékezése, k. n.

Ha erőskezű, határozott volt hívei felé, még inkább az volt saját portáján, a plébánián. Hajdani káplánjai és hitoktatói közelebbről megismerhették az apát urat, az ő visszaemlékezéseikből egy igen szigorú, szinte patriarkális rendben működő plébánia képe kerekedik ki. Mindenhez a „nagy főnök” engedélye kellett.¹⁹¹ Káplánjai anyagi dotációja igen szerény volt, ellátásuk még annál is visszafogottabb. Ugyanakkor fe-

Temetni indul Zalaegerszeg apátplébánosa. Mellette az asszisztencia, akik lehetnek káplánok vagy idősebb ministránsok is (diakónusi dalmatikában)

gyelmet, rendet és kötelességet tanultak. *„A pontosságot megkövetelte tőlük minden tekintetben. Azt a káplánt, aki véletlenül a kora reggeli órákban valami oknál fogva megkésétt és nem jelent meg pontosan a sekrestyében, hogy gyóntatószékét az ő jelenlétében elfoglalhassa, felrendelte a délelőtti órákban az irodájába és bizony erősen megdorgálta.”*¹⁹² *„Készületlenül nem mehetett fel senki a szószékre. Mert ha nem ő misézett, a többi misékre is betekintett és szinte észrevétlenül ellenőrizte a szentbeszédet. Nagy gondot fordított arra, hogy a szentbeszédnek nívósak legyenek.”*¹⁹³ *„A hozzá beosztott káplánok nem szerettek szigorúsága miatt Zalaegerszegen lenni, mert mint mondogatták, nincsen semmi szabadidejük, az apát úr mindig talál valami elfoglaltságot az ő részükre is. [...] amelyik káplán Zalaegerszegen »Zalaegerszeg püspökénél« – ahogy az egész megyében az emberek maguk között Mindszenty Józsefet hívták – legalább egy évet eltöltött, megyéspüspökük minden esetben komolyabb beosztást adott részükre, mert a Mindszenty-tanítás, a Mindszenty-fegyelem biztosíték volt magasabb fokú iskolánál hittanári vagy üresedésben lévő plébánosi állás betöltésére.”*¹⁹⁴ *„Széles látkörű, rendkívüli ember benyomását keltette, akit minden érdekelt, a világpolitikától kezdve, ami akkor már erősen zajlott, a városi, egyházmegyei, hitéleti vonatkozásokig.”*¹⁹⁵ *„...ott működő paptársaimmal együtt nem nagyon szerettük, de annál inkább nagyra értékeltük főnökünket”* – jellemzi kapcsolatukat egyik hajdani hitoktatója. *„Bámulatos mun-*

191 ISPÁNKI Béla: *Az évszázad pere*. Lämpás Kiadó, Abaliget, 1995. 32.

192 SZEK, ős. XXVIII/alsó II. Emlékezések, P. Sill Aba Ferenc OMF gyűjtése: Arany Károly volt zalaegerszegi nyomdavezető visszaemlékezése, XLV. lap.

193 Uo. Emlékezések, P. Sill Aba Ferenc OMF gyűjtése: Fonyadt Antal rumi plébános visszaemlékezése. Hely és keltezés nélkül.

194 Uo. Emlékezések, P. Sill Aba Ferenc OMF gyűjtése: Arany Károly volt zalaegerszegi nyomdavezető visszaemlékezése, XLV. lap.

195 Uo. Emlékezések, P. Sill Aba Ferenc OMF gyűjtése: Bontó Ernő plébános visszaemlékezése. H. n. 1989. július 19.

A plébánia 1936-ban új emeletet és díszesebb homlokzatot kapott a Zalaegerszeg címerében is szereplő
Mária Magdolna-ábrázolással

*kabíró képessége, amely éjjeli órák előtt ritkán hagyta őt pihenőre menni. Példamutató papi élete, másodpercnyi pontossága, papi munkával való állandó elfoglaltsága, köztük az órákon át tartó gyóntatása, precíz irodavezetése, az Amen-ig kidolgozott prédikációi, különböző előadásai, hittanóráinkon való ellenőrző látogatásai kiváló példakép volt a fiatal papok számára.”*¹⁹⁶ Pehm a legkisebb szabálytalankodásért megregulázta nemcsak káplánjait és hitoktatóit, de az espereskerületéhez tartozó papokat is. *„Fegyelmetlen fecsegése miatt”* helyeztette el Sággy Eleket hittanári állásából a magyaróvári gazdasági akadémiára, akiből később (1940. áprilistól) püspöki kormányzó lett. Nyers szókimondása miatt nem egy ellenlábasra és irigyre akadt még a püspöki aulában is. Egy vele való röpké találkozás is elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy nem mindennapi, súlyos személyiségéből ízelítőt adjon. *„Szúrós szeme, határozott tekintete mögött meggyőződés és elszántság húzódott: előttünk egy ember áll, akinek küldetése van, aki Isten akaratát vagy parancsát közvetíti.”*¹⁹⁷

Maga a plébánia és környezete többfunkciós épület volt. Földszintjén működött a Zrínyi katolikus könyvesbolt. Közvetlenül mellette a *Zalamegyei Ujság* szerkesztősége, kiadóhivatala és nyomdája, valamennyit Pehm József alapította. 1936-ban a kétemeletesre bővített plébániára költöztette a hitoktatókat is, akik addig külön otthonban laktak.

196 Uo. Emlékezések, P. Sill Ábá Ferenc OMF gyűjtése: Holbert István tb. kanonok visszaemlékezése. Vasvár, 1989. június 14.

197 Pécsi Püspöki Levéltár (a továbbiakban: PPL) Cserháti József hagyatéka, 12. mappa, „In memoriam Mindszenty József bíboros, prímás, esztergomi érsek”.

Ha nem volt vendég, akkor a közös étkezéseken legalább nyolcan ülték körbe az ebédlő-asztalt. Esténként németül beszéltek, hogy csiszolják nyelvtudásukat. A közös klerikusi élet alig három évig tartott. A tréfásan-gunyorosan csak „Pehminariumként” emlegetett plébánia korábban megszokott csendje a feladatok bővülésével felbolydult, jöttek-mentek a szülők, a kisdíákok. Az apát úr szóvá is tette a hangoskodást. Igazi konfliktus azonban csak akkor támadt, amikor hírt vette, hogy egyesek drágállják és rosszallják a plébániai menüt. Az étkezésre valóban keveset adott, ebédje másnak bőjt napokon is szűkös lett volna. Az ebéd harangszóra percnyi pontossággal kezdődött. Egyik hajdani diákja felnőttként is maga előtt látta, ahogy Pehm József tányérját kifelé döntve kanalazza ki a leves alját. Az alma, körte héját vékonyan hámozta, minél kevesebb menjen veszendőbe a gyümölcs húsból.¹⁹⁸ Amikor Pehm visszahallotta, hogy konyháján csúfolódnak és a tanári szobában ócsárolják a kosztot, olyannyira megsértődött, hogy – az egyházmegyei hatóság ezzel ellentétes kívánsága ellenére – 1940. szeptember 1-jétől végleg felmondott „*a haspárti papságunknak, hadd lássa másutt: olcsóbb is, jobb is volt az én asztalom*”.¹⁹⁹ A hitoktatók ezentúl nem ülhetek vele egy asztalhoz, hanem egy kifőzdében kellett étkezniük. A közös asztal egyoldalú megszüntetése – amint azt a későbbiekben még látni fogjuk – túlnőtt egy belső ügyön, emiatt az apátplébános a szombathelyi ordináriussal, Grósz Józseffel is összekülönbözött, és következményeiben egyik oka lett Pehm visszavonulásának egyházmegyei megbízatásaitól.

Pehm a városvezetéssel általában jól együttműködött a köz érdekében, ott bábáskodott a városi közmunkák vagy az ínségakciók megszervezésénél, máskor ő kapott komoly anyagi segítséget, például ingyen területadománnyal, az orgona javításának vagy a plébánialak tatarozási költségeinek átvállalásával. Amikor úgy vélte, hogy a katolikus érdekek csorbulnak, minden követ képes volt megmozgatni. Vitái, összetűzései legtöbbször anyagi természetűek, s általában a pénzügyi lehetőségek korlátozottságából eredtek.

Egy alkalommal azért fellebbezett a vármegyei alispánhoz, mert a városi közgyűlés kötelezettséghiányra hivatkozva elutasította 100 pengős kérvényét a plébánia harangállványának kijavítására. Pehm érvelése – ami majd bíborosként is olyannyira jellemzője lesz – historizáló: kétszáz év óta a város szerezte be a harangot kötelestül. „*Az egyházfiak emberemlékezetre tudják igazolni, hogy mindig a város ácsa dolgozott a toronyban. Az első eset, hogy a város utólag megtagadta. Hogy nincs jogalap? Nem írom alá. A szokás a jogalap*.”²⁰⁰ A város határozatát a vármegyei kisgyűlés feloldotta azzal, hogy bár „*a jogalap vitássá tehető*”, mégis a város kiségheti a plébániát anélkül, hogy ez reá nézve „*ki-*

198 ARTNER Tivadar: A bíborosról, gyermekszemmel. Emlékezés Mindszenty Józsefre. *Vigilia* 58 (1993) 8. 582–589:585.

199 SZEL AC 1676/1940. Pehm József szám nélküli felterjesztése Grósz Józsefhez. Zalaegerszeg, 1940. július 18.; SZEL AC 1764/1940. Pehm József 3258/1940. sz. felirata Grósz József megyéspüspökhöz. Zalaegerszeg, július 31. Vö.: PL Mm. 43. d. Pehm József naplója, 1940. júliusi bejegyzés. Kézírás.

200 MNL ZML IV. 401c. 976/el. – 1935. Pehm József apátplébános levele a vármegyei alispánhoz, Zalaegerszeg, 1935. július 11.

fejezett kötelezettséget képezne”. Azaz a kért támogatás nem jár ugyan a plébániának, de ha megoldható, adjanak neki. Végül a város méltányosságból segélyként folyósította az igényelt összeget, ahogy az olai plébániamajor javítására időközben érkezett újabb igényt is hasonlóképpen bírálta el. Ugyanakkor nem mulasztották el rögzíteni, hogy a döntés nem precedens, a jövőre nézve semmiféle jogi kötelezettséget nem jelent.²⁰¹

Nem ez volt az első eset, amikor a közjogi változásokat figyelmen kívül hagyta és a plébánia kétszáz éves *canonica visitatio*jára hivatkozva az apát anyagi természetű kérelemmel állt elő: 1935-ben a Zalaegerszeghez csatolt Kaszaháza híveit terhelő szolgáltatások átvételét kérte a várostól. Huszonegy kaszás- és három ekésnapszámot, 3 kat. hold szántását, egy rét kaszálását és a párbért a város 130 pengő értéken meg is váltotta, de a dologi kiadásokat megállapíthatatlan összegük miatt nem. És nem foglalkoztak az apát kérelmében előterjesztett többi szolgáltatás megváltásával sem, úgymint a kilenceddel (!), mivel azt az 1848. évi IX. törvénycikk már megszüntette, vagy a gabonából, készpénzből és tűzifából álló párbérrel, tekintve hogy ezekben az érintettek már korábban megegyeztek.²⁰² Újabb ügy kerekedett, amikor a plébániatemplommal szemben italmérési joggal felruházott szálloda megnyitását tervezték. A működési engedély megtagadása és a hívők áhíthatat zavaró „pityókás” forgalom megakadályozása érdekében az apát minden lehetséges fórumot megjárt, a belügyminiszterig is elment, de csak átmeneti sikert ért el.²⁰³

Pehm Józsefet esperesutóda így jellemezte: „Igazi papi élet. Kemény, de nemcsak másokkal, önmagával szemben is. Nagy szociális érzékkel rendelkezik. Híveinek szigorú, de szerető atyja.”²⁰⁴ Állandó belső feszültségtől izzott, szinte mindig elégedetlenség és türelmetlenség látszott rajta. Sokak szerint keménység és kevélység áradt belőle. Igénytelen, az aszketizmusig lemondó, önmagával szemben is roppant szigorú pap volt. A külsőségek nem érdekelték. Már messziről felismerték hatalmas, szegetlen és lógó szélű, kifakult kalapját, kopott kabátját, foszlásig hordott reverendáját. Infulás apáti misét csak igen ritkán mondott, holott megvolt hozzá a mitrája, pásztorbotja is. Agg főpapként is szerény maradt ruházkodásában, általában egy vasárnapi és egy hétköznapi reverendát hordott. Újat csak akkor csináltatott, ha már javíthatatlanná foszlott a régi. Példamutató, feddhetetlen papi élete, hitéletet erősítő és társadalomszervező mindennapi munkája, bámulatos munkabírása, pontossága még kritikusaiban is elismerést váltott ki.

Idővel fellépett nála az a betegség, ami a túlfeszített munkavégzők, a gyermekkorban korán önállóságra kényszerült embereknel gyakori: a pajzsmirigy túlműködésével járó gyógyíthatatlan Basedow-kór. Emiatt többször is megműtötte Pető Ernő szombat-

201 MNL ZML V. 1606. XXXII. kötet, 415–417. fol. Zalaegerszeg város képviselő-testülete 1935. december 30-ai rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve, 12770/1935. és 12829/1935. sz. tárgysorozat.

202 MNL ZML V. 1606. XXXII. kötet, 114–117. fol. Zalaegerszeg város képviselő-testülete 1935. június 7-ei folytatólagos rendes közgyűlésének jegyzőkönyve, 4578/1935. sz. határozat.

203 ZMMPI, jegyzőkönyvek 1940–1970. 15. és 33. fol. Jegyzőkönyv a Zalaegerszegi Róm. Kath. Egyházközség képviselő-testületének 1941. február 9-ei és március 2-ai üléséről. Kézírás.

204 ZMMPI, esperesi iratok 1942–1957. Keszei Imre kerületi esperes Grósz József püspöknek. Zalalövő, 1943. január 5.

Az apátplébánosnak ajánlott fénykép lelkigyakorlatosoktól, 1928. Pehm minden korosztályt
a hit buzgó gyakorlására ösztönzött

helyi sebész, először 1920-ban. A betegség következtében Pehm idegrendszerének túrési küszöbe alacsonyabb lett, de nagy önfegyelemmel igyekezett kordában tartani ki-robbanni kívánczó indulatait. Talán ezért is vélték hűvös, gőgös és fölényes embernek.

Igazán fesztelenül csupán legszűkebb munkatársai körében érezte magát, csak ők hallhatták kedélyesen beszélgetni, tréfálkozni, anekdotázni – de még viccelődése is va-lamilyen erkölcsi okulást vagy szociális igazságot tartalmazott. A hozzá közelebb állók gyenge emberismeretét rótták fel neki, hogy munkatársait és bizalmasait gyakran nem tudta megfelelően kiválasztani. Ha valakiben csalódott, azonnal távolságtartó lett, eny-hítő körülményeket nemigen mérlegelt. Az egyik hittanár például azért lett kegyvesz-tett, mert az apátplébános úgy hallotta: az érettségi bankettől hajnali háromkor, nóta-szóval kísérték haza diákjai. Hiába cáfolták ezt többen is, a vétkesnek vélt hittanárt sú-lyosan elmarasztalta.²⁰⁵ Keményen kézben tartotta papjait, nyomasztotta az emberi gyengeség vagy következetlenség.

205 SZEK, ős. XXVIII/alsó II. Emlékezések, P. Sill Aba Ferenc OMF gyűjtése: Holbert István tb. kanonok visszaemlé-kezése. Vasvár, 1989. június 14.

AZ ÉPÍTKEZŐ

A hatékony pasztorációs munkát hátráltatta, hogy a filiális községek a maguk 4 ezer lakosával 4–8 km távolságra feküdtek a plébániai központtól. Amikor Zalaegerszeg török hódoltság utáni első templomának alapkövét Padányi Biró Márton püspök 1747-ben letette, még jóval kisebb volt a lélekszám, 1829-ben is csak 3600 főt tettek ki a katolikusok. A száz év elteltével tízezret is meghaladó közösségnek szűk lett a nagytemplom, még ha nem egy kényelemszerető katolikus az otthonmaradást választotta is a templomba járás fáradtsága helyett. A zsúfoltság enyhítésére vásár- és ünnepnapokon reggel 6 órától déli 12 óráig egymás után öt szentmisét kellett tartani. A második templom felépítésének gondolata már István Vilmos püspök alatt felmerült, ezt a tervet Pehm frissítette fel. Helyszínnek Olát, Zalaegerszeg ekkor még rendezetlen és szegény munkásnegyedét szemelte ki, amit még 1887-ben csatoltak a városhoz. Ha a hívők vonakodnak templomba jönni, a templom megy el a hívőkhöz!

A MÁSODIK ZALAEGRSZEGI TEMPLOM

A második zalaegerszegi templom felépítéséhez az első lökést egy fejedelmi léptékű adomány adta: 1921-ben gróf Batthyány Pálné, Zala vármegye 1906 és 1910 közötti főispánjának felesége 365 ezer koronát ajándékozott az addig még csupán igen szerény, mindössze 10 ezer koronányi templomépítési alapnak. „A tervet minden alkalmas módon tovább szőni szíveskedjék” – buzdította plébánosát e hírre a püspök.²⁰⁶ Pehm megfogadta a tanácsot. Akadályt nem ismerve, nagy buzgalommal dolgozott addigi élete egyik fő művén. Példát adott a rivális Nagykanizsa, ahol 1923. szeptember 30-án, fényes külsőségek közepette adták át a felújított felsőtemplomot, hogy plébániát szervezenek köré. Több felszólaló mellett Pehm József esperes-plébános is ecsetelte a templom pótolhatatlan szerepét a katolikus hitéletben.²⁰⁷ Zalaegerszegen a szószékről 1922 pünkösdjén mutatott rá először a városi hitélet legsürgetőbb feladataként egy második templom felépítésére, miközben az alap szépen gyarapodott. Az első igazi nagy „cselet” az általa elnökölt és a plébániaépület egyik szárnyában működő „Zalaegerszeg vidéki hitelszövetkezet” révén követte el: az árverésen sikertelenül kínált, lebontásra ítélt fedett lovarda építőanyagát a hitelszövetkezet kedvezményesen megvette a várostól, ami az építendő templom összes anyagszükségletének mintegy felét fedezte.

206 SZEL AC 3783/1921. Válasz Pehm József esperes-plébános Mikes János püspökhöz intézett, 1921. július 20-ai levelére, Zalaegerszeg 1921. július 21.

207 „A hazafiúi érzés és vallásosság szolgálatában van a haza boldogsága.” *Zalamegyei Ujság*, 6. évf. 222. sz. 1923. október 2. Címlap.

Az akció nem várt felháborodást váltott ki. A zúgolódók a város vagyonának elherdálásáról, a hitelszövetkezet mohóságáról, korrupcióról és érdekek összefonódásáról beszéltek, nem is teljesen alaptalanul.²⁰⁸ A város pénzügyi bizottsága ugyanis 1923. március 4-én arról határozott, hogy árverés esetén legalább 3,5 millióért engedi csak át a 3,92 millió koronára becsült lovardát. Ehhez képest a törvényhatóság rendkívüli közgyűlése – 65 szavazattal, 6 ellenében – ennél kevesebbért, 3 millió koronáért adta el azt a hitelszövetkezetnek úgy, hogy a lovarda eladását az utolsó pillanatban összekötötte a város második katolikus templomának felépítésével. A közhangulat azt sugallta, hogy aki megszavazza, jó katolikus, aki nem szavazza meg, rossz katolikus, tehát a katolikus képviselőknek nemigen maradt más választásuk, mint támogatni az ügyet. A város egyébként is lekötöztetett volt a hitelszövetkezetnek: amikor 1922-ben a pénzintézetek nem adtak kölcsönt az eladósodott településnek, akkor a hitelszövetkezet 12–16 százalékos kamatra mégis kölcsönzött kétmillió koronát. A visszafizetés azonban – ahogy várható volt – gondot okozott, ám most a lovarda vételára kihúzta a várost a pénzügyi zavarból. A városgazdálkodási és templomépítési érdekek jó időzítéssel találkoztak.

Csak egy kisebbség reklamált, amiért a költség–haszon számítások és urbanisztikai szempontok mellé a vallási buzgóság is odatolakodott. A közgyűlés döntése ellen hat képviselő fellebbezett a vármegyéhez. Nem csupán a vételárat kevesellték, hanem az egész adásvételt a város érdekeivel ellentétesnek minősítették, amit a korábbi átgondolatlan ingatlaneladásokkal (Arany Bány, dandárépület, kocsmák) is igazolva láttak, mert mindegyik értéke legalább kétszeresére emelkedett az eladásuk után. A bontott építőanyagot a város is hasznosíthatta volna, hiszen belefogott a laktanya átalakításába, napirenden volt az új postapalota, a pénzügyi palota, egy sertésvágóhíd, valamint cserkész- és leventeház építése. Az eladás alátámasztására váratlanul bedobott templomépítési terv indokoltságát is megkérdőjelezték: *„Kívánja-e az Isten azt, hogy legutolsó rongyunk árán építsünk neki hajlékot? Építsünk neki akkor, mikor egy van. Akkor, amikor ezrek bujdosnak gyermekei közül hajléktalanul! Időszerű-e egy templom építése most, mikor az nem feltétlenül szükséges, mikor ennek építése oly horribilis összeget emészt fel, amellyel nagyon sok bujdosó hazánkfíának tudnának hajlékot építeni, kiket künn ver az eső és diderget a szél. [...] Nem lesz senki vallásosabb, ha még egy templom lesz, mert azt tapasztalhatjuk, hogy a soktemplomú városokban sem áll magasabb színvonalon a hitélet, mint másutt.”*²⁰⁹ A fellebbezők végkövetkeztetése az volt, hogy a templom építése nem időszerű, a hitet inkább veszélyezteti a radikalizáló, forradalmakat tápláló nyomor, tehát a hajlék-

208 A vonatkozó cikkek: „Isten veled födeles lovarda.” *Zalavármegye*, 2. évf. 27. sz. 1923. március 7. Címlap; „Városi párt. A városi érdek csorbát szenvedett a templomépítés oltárán.” *Zalavármegye*, 2. évf. 28. sz. 1923. március 9. Címlap; „Városi párt.” *Zalavármegye*, 2. évf. 30. sz. 1923. március 14. Címlap; „Az új képviselő-testület bemutatkozása.” *Zalamegyei Ujság*, 6. évf. 52. sz. 1923. március 6. Címlap; „A fedett lovarda.” *Zalamegyei Ujság*, 6. évf. 81. sz. 1923. április 11. 1–2.

209 „Megfellebbezték a lovarda eladását.” *Zalavármegye*, 2. évf. 33. sz. 1923. március 21. Címlap; MNL ZML V. 1606. XX. kötet. Zalaegerszeg város képviselő-testülete 1923. március 5-ei rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve.

talánokon és szegényeken kell elsősorban segíteni. A vármegye azonban 1923. április 16-án kimondta a lovarda eladásának véglegességét. A közgyűlésről gyakran hiányzó katolikus papképviselők most kivétel nélkül, mind a tizennyolcan megjelentek. A sajtó gunyoros cikke szerint számításból szavazták meg az adásvételt, mert „Pehm József szombathelyi megyéspüspök [sic!] *nem fog megfelelni azokról, kik őt ma olyan diadalhoz juttatták, hogy szinte sírt a város bele*”.²¹⁰ A döntést a hat zalaegerszegi fellebbező nem hagyta annyiban, ezúttal a belügyminiszterhez fordultak. Leírásuk szerint a vármegyei közgyűlést káosz uralta, legtöbbször azt hitték, csupán arról szavaznak, hogy melyik közgyűlés döntsön a lovarda sorsáról. Csak amikor összeszámolták a szavazatokat, akkor derült ki, hogy már magáról a fellebbezésről döntöttek. Negyvennégyen a fellebbezés elutasítása mellett, tízen ellene.²¹¹ Az újabb fellebbezésre felizzottak a katolikus összeköttetések, ezúttal is eredményesen. Több oldalról jelezték Tarányi főispánnak: sem a belügyminisztériumban, sem a honvédelmi minisztériumban nem fog akadályokba ütközni a kedvező elbírálás. Valóban, a belügyminiszter helybenhagyta a lovarda eladását és elutasította a fellebbezést.²¹² Az ügylet minden tekintetben a lovarda eladók javára zárult le. Ez kétségtelenül Pehm József plébános összeköttetéseiének volt köszönhető.

Pehm hozzájutott az olai sörház építőanyagához is. A város a lovarda és a sörház közötti telket (tehát a megszerzett építőanyagok többszedségében) és egy katonai gyakorlótérnek használt területet (az úgynevezett kislovardát) is átengedett a templomépítés céljára.²¹³ A munkálatok ezután nagy lendülettel haladtak előre. Pedig sokan riogatták Pehmet azzal, hogy nem lesz ebből a templomból soha semmi, de ő legyőzte a kételyeket. „*Én bízom az Istenben, hogy ez a tervezés nem hiábavaló... Rendületlenül hiszem és engem senki-semmi nem tud kiábrándítani abból a hitemből, hogy állni fog nemso-kára a II. templom... Kedves Híveim! Ne hallgassatok a kicsinyeskedőkre, a gáncsoskodók-ra... Én a magam erejében nem bízom, a tiétekében sem. Az Isten fogja megépíteni ezt a művet*.”²¹⁴ 1924 októbere a templomépítésért elmondott imák hónapja lett. Szentáldozását, szentmisét, rózsafüzért, otthoni magánájtatosságot erre a célra ajánlott fel minden zalaegerszegi katolikus. Legalábbis azok, akik bíztak az újabb templom felépítésében.

210 „Consummatum est...” és „Zala vármegye rendkívüli közgyűlése” c. írások, *Zalavármegye*, 2. évf. 45. sz. 1923. április 18.; „Zalavármegye rendkívüli közgyűlése”. *Zalamegyei Újság*, 6. évf. 86. sz. 1923. április 17. 2.; Fellebbezésük tartalmi kifejtése: MNL ZML IV. 402. 394. kötet, 9–13. fol. Jegyzőkönyv Zala vármegye törvényhatósági bizottságának 1923. április 16-i közgyűléséről, 10202 sz./ni. 1923. jkv. 445.

211 „Felülvizsgálati kérelem a Lovarda ügyében.” *Zalavármegye*, 2. évf. 55. sz. 1923. május 10. Címlap.

212 MNL ZML IV. 401b. 145/biz.–1923. Rakovszky Iván belügyminiszter értesítése Tarányi Ferenc főispánhoz. Bp., 1923. szeptember 11.

213 MNL OL P233 FRL, 4. csomó, 1/a tétel, 579/1926. Ajándékozási szerződés, 1924. április 24. Hiteles másolat. Jóváhagyta a város képviselő-testülete 1924. augusztus 17-ei rendes közgyűlésén. A szerződés szerint Zalaegerszeg városa a zalaegerszegi rk. hitközségnek ajándékozza II. rk. templom építési céljára a sörházépület anyagát, 5121 négyszögöl telket ameddig a telken templom áll, azt a területet, amelyen a fedett lovarda áll. Lásd továbbá MEGYERI Anna: „... maradó örök emlék...” i. m. 77–93:79–83.

214 PL Mm. 31. d. Beszédvázlatok, elmélkedések. „II. templom, 1924. IX. 28.” Kézírás.

Kotsis Iván *Szentháromság* című nyertes terve Zalaegerszeg második, az olai városrészbe építendő templomára, 1925

A telek és építőanyag mellett rettentő sok készpénzre volt szükség, ezért Pehm tekintélyes pártfogókat nyert meg az ügynek. A templomépítési munka összehangolására az egyházközség 1924. április 6-i közgyűlésén Templomépítő Bizottságot választottak, ami két, úgynevezett választmányra tagolódott: a központira és a vármegyei vagy nagyválasztmányra. Ez utóbbi 450 (!) főből állt, díszelnöke az első bőkezű adakozó, gróf Batthyány Pál és neje, az érdemi irányító és döntéshozó ügyvezető elnöke Pehm József lett.²¹⁵ Suttogni suttogták, de határozatban csak 1925. február 1-jén mondta ki a bizottság Czobor Mátyás polgármester indítványára, hogy a felépítendő második templom – és e tekintetben máig egyedülálló a világban – „IV. Károly, nagy Magyarország utolsó apostoli mártír királya emlékére épül”.²¹⁶

Ebben a fázisban megérett az idő az építési tervek elkészíttetésére. A tervpályázatot 1925. február 15-én írták ki. A templom és a hozzá tartozó kolostor együttes pályázatára 55 terv érkezett. A bírálóbizottság, Pehm apáttal az élen, három napon át tanakodott, mire 1925. május 5-én meghozta döntését: az első díjat Kotsis Iván műegyetemi tanár *Szentháromság* című terve nyerte el, melyből egy egyszerűbb vonalú, 2300 hívő befogadására alkalmas, öt oltárral bíró, klasszikus barokk templom képe rajzolódott ki. (Ugyanez a mérnök készítette az 1931-ben felszentelt és 1951-ben lerombolt budapesti Regnum

215 SZEL AC 1123/1924. A zalaegerszegi hitközség 1924. április 6-i képviselő-testületi ülésének jegyzőkönyve. „A templom és a rendház építésének története.” *Zalamegyei Ujság*, 10. évf. 224. sz. 1927. szeptember 25. 10–11.

216 SZEL AC 755/1925. A Zalaegerszegi Róm. Kath. II. Templom Építő Bizottság választmányi ülésének jegyzőkönyve, 1925. február 1.

A Templomépítő Bizottság, középen az ügyvezető elnök, Pehm József apátplébános, 1927

Marianum-templom terveit.) Ettől kezdve minden felgyorsult. 1925. június 28-án fényes ünnepség keretében, a megyéspüspök és a városi vezetők asszisztálása mellett elhelyezték az alapkövet. Egyidejűleg megszűnt a kicsi, istentiszteleti helynek alkalmatlan, a hajdani városbíróról „Tüttössy”-nek nevezett Mária-kápolna, amelynek felszerelését a ferencesek vették át.²¹⁷ Egy hónap múlva megkezdődött az építkezés, decemberben már a szakipari munkákról döntöttek, 1926. május 9-én keresztfelhelyezési ünnepélyt rendeztek, és a Templomépítő Bizottság nagyválasztmánya már a szentelést készítette elő.

Pehm apát mint a Templomépítő Bizottság ügyvezető elnöke személyesen ellenőrizte a pénztárkönyveket, kötötte a szerződéseket és – nyilván ez volt a legnehezebb – teremtette elő a fedezetet. A templom párját ritkító, nyíltan királypárti elnevezésének köszönhetően a legitimisták személyes ügynek tekintették a templom mihamarabbi felépülését, amit nem kevés adományban fejeztek ki. A belügyminisztérium engedélyével 1925. december 1-jétől egy éven át nagyszabású gyűjtőakció indult.²¹⁸ A gyűjtést kiterjesztették az amerikai kontinensre is, Zalából elszármazott magyarokat és amerikai keresztény lapokat kerestek meg, de érkeztek adományok Franciaországból, Ausztriából, a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságból és Romániából is. (Amerikában Pehm névvel vissza is éltek: egy pap elfogadta a dollárokat, de nem adta tovább a felajánlott célra.)²¹⁹ A Szociális Missziótársulat egy színházi előadás bevételét adta át. A zalaeger-

217 SZEL AC 1331/1925. A „Tüttössy” Mária-kápolna megszüntetésének iratai: Pehm József 56/1925. sz. levele Mikes János püspökhöz. Zalaegerszeg, 1925. január 22.

218 „Adománygyűjtési engedély.” *Zalavármegye*, 4. évf. 119. sz. 1925. október 4. 3.; „Érdekes adatok. Adományok. – A legtöbbet gyűjtők.” *Zalamegyei Ujság*, 10. évf. 224. sz. 1927. szeptember 25. 11.

219 SZEL AC 2427/1931. Pehm József levele Mikes János püspökhöz. Zalaegerszeg, 1931. december 22.

szegi internálótábor munkanélküli lakóit kőkitermelésbe vonták be.²²⁰ A vármegye elsőre nem tudta támogatni az építkezést, 1925-ben viszont 15 millió, 1926-ban pedig 25 millió koronát, 1927-ben 2000 pengőt (azaz ismét 25 millió koronát) a templom javára, 800 pengőt a ferences szerzeteseknek szavazott meg (és épp ezért nem nyújtott segélyt 1926-ban a Budapesten felépítendő Regnum Marianum-templomnak).²²¹ A Vallásalap 400 millió, a zalacsányi gr. Batthyány Pálné egymaga közel 331 millió, Zala vármegye lakossága 65 millió, a Vármegyei Bank és Takarékpénztár 10 millió koronát adott. Özvegy Péterffy Domonkosné 12 személyes családi ezüst evőkészlettel, aranylánccal, mell-tűvel járult hozzá a kiadásokhoz. A szentelésig összegyűlt adományok 1 milliárd 276 millió 861 ezer koronát tettek ki.²²²

Pehm apát egyik kérése a templom javára, 1925. Az anyagiak előteremtése rendkívüli szervezőmunkát igényelt

Mivel a bőkezű felajánlások sem fedezték a kiadásokat, a zalaegerszegi egyházközség 1925-re és 1926-ra 100-100 százalékos adót vetett ki a templomépítés céljaira. Ez azt jelentette, hogy ugyanaz a zalaegerszegi személy fizetett egyszer adót állampolgárként, és még egyszer annyit az egyházközség tagjaként is, csak az előbbit az államnak, az utóbbit a templomépítés javára. Az egyházközségi adó 100 százalékos nagysága jócskán meghaladta a szokásos mértéket, és olyannyira veszélyeztette a lakosság adózási képességét, hogy a lovardaügylet után ez lett a templomépítés történetének másik, komoly feszültségekkel járó ügye. Az adókvetés ellen hatvannégy zalaegerszegi lakos, köztük a város katolikus társadalmának több jeles személyisége is – patikus, vármegyei főjegyző, ügyvéd, bíró, földbirtokos – fellebbezett, előbb a megyéspüspökhöz, majd a kultuszminiszterhez, végül memorandumban fordultak a pénzügyminisztériumhoz.²²³

220 SZEL AC 755/1925. A Zalaegerszegi Róm. Kath. II. Templom Építő Bizottság választmányi ülésének jegyzőkönyve, 1925. február 1.

221 MNL ZML IV. 402. 409. kötet. Jegyzőkönyv Zala vármegye törvényhatósági bizottságának 1925. szeptember 14-ei rendes közgyűléséről, 19109 sz./ni. 1925. jkv. 1211., 411. kötet, 1925. december 14-i rendes közgyűlés jegyzőkönyve, 24910 sz./ni. 1925. jkv. 1588., 418. kötet. az 1926. szeptember 14-ei rendes közgyűlés jegyzőkönyve, 19956 sz./ni. 1926. jkv. 820, 429. kötet, az 1927. február 15–16-ai rendes közgyűlés jegyzőkönyve, 4389 sz./ni. 1927. jkv. 10. – Megjegyzés: az osztrák–magyar koronát az első világháború után váltotta fel a magyar korona. Fokozatos stabilizálása után 1927. január 1-jén vezették be a pengőt, ami 1946. július 31-ig volt érvényben.

222 „Érdekes adatok. Adományok. – A legtöbbet gyűjtők.” *Zalamegyei Ujság*, 10. évf. 224. sz. 1927. szeptember 25. 11.

223 „Memorandum az egyházi adó ellen.” *Zalavármegye*, 4. évf. 124. sz. 1925. október 10. 2.; Bővebben lásd SZEKERES Márton: *Egy újságíró kálváriája* i. m. 28–36.; PL Mm. 21. d. „Katolikusok sérelmei két pénzügyminiszteri rendeletben” c. újságkivágat.

Pehm Józsefnek nem először volt ilyen ügye: 1921-ben a szenterzsébethegyi római katolikus iskola építési költségeinek megfizettetése ellen tiltakozott néhány ottani lakos, de akciójuk eredménytelen maradt.²²⁴ Ezúttal a zalaegerszegi tiltakozók az adók kivetésének és behajtásának jogosságát is firtatták, mondván, hogy a katolikus autonómia nincs törvénybe iktatva, emiatt az egyház- vagy hitközségnek nincs adókivetési joga. Adókivetés valójában a 19. század dereka óta előfordult a katolikus egyházban, ahogy azt a népiszkolai közoktatásról szóló 1868. évi XXXVIII. törvénycikk vonatkozó, illetve a vallás szabad gyakorlásáról szóló 1895. évi XLIII. törvénycikk 24. és 25. paragrafusai megengették. Am adót csak „saját képviselőt” vethetett ki, ami hit- vagy egyházközséget jelentett. A magyar katolikus egyházban azonban nincs nagy múltja az egyházközségi – vagy ahogy akkoriban nevezték: egyház-gyülekezeti vagy hitközségi – szervezkedésnek. A törvényesen bevett keresztény vallásfelekezetek viszonyosságáról szóló 1868. évi LIII. törvénycikk ugyan megadta a lehetőséget katolikus egyházközségek szervezésére is, de ilyenek csak igen lassan és szórványosan jöttek létre.²²⁵ Katolikus autonómia híján az adókivetés az úgynevezett iskolaszékekre maradt, amelyek aztán néhol nemcsak iskolaadót, hanem egyházi adót is kiróttak. A klérus csak bevételeinek apadására (amit a papi tized megszüntetése indított el 1848-ban), majd az 1918–1919-es forradalmak szeparációs törekvéseinek hatására szánta el magát arra, hogy beleszólást engedjen a vagyonnevelésbe. Enélkül ugyanis az egyházközségi szervezkedésben nélkülözhetetlen világiak egyszerűen nem vettek volna részt a helyi katolikus önkormányzatok megteremtésében. Ahol a kegyúri kötelezettség, alapítvány vagy a templom jövedelme nem biztosította az egyházi közszükségletek fedezését, a létrejövő hitközségek (egyházközségek) – visszanyúlva az említett 1868. évi XXXVIII. törvénycikkre – kivetették az egyházi adót. Ekkoriban még semmilyen állami jogszabály nem korlátozta a kivethető egyházi adók *mértékét*, azt az egyházközség állapította meg, bár rendszerint az állami egyenes adó arányában vetették ki. Az egyházközség adókivetési határozata minden esetben püspöki jóváhagyásra szorult.²²⁶ Az 1920-as években is ez volt a mérvadó.

A zalaegerszegi katolikus hívekre tehát akkor állt jogában Pehm apátnak egyházi adót kivetnie, amennyiben bizonyítani tudta a hitközség jogszerű létezését. Elő is kerített egy 1917-re datált – tehát a magyar katolikus egyház történetében igen korainak és kivételesnek számító – zalaegerszegi hitközségi szabályzatot, és azt megjelentette.²²⁷

224 ZMMPI, iktatott iratok, 1920–1923. Zalavármegye közigazgatási bizottságának 2279/1923. sz. határozata, Zalaegerszeg, 1923. május 30.; ZMMPI, iktatott iratok 1924–1927. Zalavármegye közigazgatási bizottságának 2062/1924. sz. véghatározata, Zalaegerszeg, 1924. június 10.

225 LEPOLD Antal: *A katolikus autonómia. Az egyház álláspontjának megvilágítása*. Pesti Könyvnyomda Részvény-Társaság, Bp., 1920. 15.; CSIZMADIA Andor: *A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1966. 243.

226 GEISZ Antal: *Egyházi közigazgatás*. Csanádegyházmegyei Könyvnyomda, Temesvár, 1910. 414–415.

227 A hitközség 1916. december 8-án kelt alapszabályait 1917. január 25-én küldték meg Zalaegerszegről Szombathelyre, azt a püspök január 27-én hagyta jóvá. Másolatot nem készítettek róla, csak a Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár iktatókönyve rögzíti a kérvény beérkezését a 64/1917., illetve a püspöki jóváhagyás tényét az 592/1917. sz. alatt. Lásd még: SZEL AC 3155/1925. Zalaegerszegi hitközség elleni panasz tárgyában Mikes János megyéspüspök levele Klebelsberg Kuno kultuszminiszterhez.

A zalaegerszegi huszárlaktanya lovardájának helyén épül a második zalaegerszegi templom és a ferences rendház, 1926

A szabályosságot firtató utókor kételyeit azonban nem is ez a sebbel-lobbal sokszorosított füzet, hanem azok a korabeli jegyzőkönyvek oszlatják el, amelyek a hitközség működését igazolják. Így 1922-ben Pehm búcsúztatta az első képviselő-testület leköszönő tagjait, mérleget vonva az elvégzett munkáról. Az új képviselő-testület célját a „*II. templom fundamentumainak lerakása*”-ban rögzítette.²²⁸ A városban tehát bizonyíthatóan több éve szervezetten működött a katolikus önkormányzat, korát megelőzően az országos egyházköztség-alapítási hullám előtt, és ez felér a hívek és papság kapcsolatának pehmi értelmezésével: fontos a hívek bekapcsolása az egyház helyi működésébe.

Előrelátásból Pehm hozzákezdett egy külön fiókegyházköztség létrehozásához, tehát a plébániájához tartozó filiák képviselő-testületének alapításához, de egyesek részvételét választás helyett kinevezéssel kérte. Ezt Mikes püspök sem célszerűnek, sem szabályszerűnek nem tartotta, mert ez az eljárás „*nemcsak messzemenő újítás volna*” a püspöki kar 1920-ban elfogadott általános szabályaival szemben, „*hanem az autonómia lényegével is ellenkezik*”.²²⁹ A fiókegyházköztség végül 1925. június 21-én alakult meg.²³⁰

228 PL Mm. 32. d. Prédikációvázlatok: „Hitközségi búcsúztató, 1922”, „Alakuló hitközs. gyűlés, 1923”.

229 SZEL AC 1385/1925. Pehm József 435/1925. sz. levele Mikes János püspökhöz. Zalaegerszeg, 1925. május 21. és az arra adott válasz, Szombathely, 1925. május 27.

230 SZEL AC 1758/1925. Jegyzőkönyv a zalaegerszegi plébániához tartozó filiális községek (Zalabesenyő, Ebergény, Szentersébethegy, Vorhota, Kaszaháza, Ságod-Bekeháza) hitközségének szervezéséről és megalakulásáról, Zalaegerszeg, 1925. június 21.

A zalaegerszegi hitközség igazolt 1917. évi alapítása alig csillapította a felháborodást. Az adóügy a püspöki konferencián is előkerült.²³¹ Mikes János megyéspüspök pedig a törvényhozásban exponálta magát: első felsőházi felszólalásában a pénzügyminisztériummal szemben megvédte a zalaegerszegi hitközség által kivetett, a hatóságok által is magasnak talált templomadót, illetve annak közadóként történő beszedését.²³² A pénzügyminiszter az állampolgárok adófizetési teherbíró képességét féltette, ezért akceptálta a fellebbezést. Mikes kénytelen volt személyesen közbenjárni nála, csak így „sikerült a dolgot elintézni úgy, hogy visszamenőleg nem lesz nehézség”, írta Pehmnek, de érezhetően neheztelt a kialakult helyzetért. Kijelentette, hogy „50% felüli pótagó kivetést ezentúl nem fog jóváhagyni”.²³³ Az illetékes kultuszminiszter is – ugyancsak Mikes püspök közbenjárására, minisztertársának véleményét be sem várva – helybenhagyta a hitközségi adó kivetett mértékét.²³⁴

A kultuszminiszteri támogatás után az adót sikeresen behajtották. A zalaegerszegi hitközség tagjaiból 1200 fő esedékességi időn belül fizetett, 133 egyén csúszott, de fizetett, sőt többletbezárás is előfordult. A 64 fellebbezőből a „kemény mag” csupán 19 főből állt ki, ők mindkét évben megtagadták az adófizetést. Ellenük a kedvező kultuszminiszteri döntést követően Pehm József plébános végrehajtást kért, „pusztán példa okáért”,²³⁵ aminek a Pehmhez lojális vármegyei és városi vezetés eleget tett.²³⁶ Akadt, aki még ezután is makacsul védte az igazát. De Sorgo Antal fűszerkereskedő a rá eső másfél millió korona adót ügyvédi letétbe helyezte és polgári bírósághoz fordult, mondván, hogy Magyarországon nincs katolikus autonómia (amire hivatkozva az egyházközség tetszőleges mértékű adót vethetne ki), ráadásul ő polgári házasságban, mivel elváltként templomban nem adták össze feleségével, ergo ahol jogot nem élvez, ott terhet sem visel. Pehm apátplébános nem ismerte el a polgári bíróság illetékességét, a tárgyalásra el sem ment, amivel Mikes püspök is egyetértett. A bíróság előbb elnapolta az ügyet, majd maga is illetékellenek nyilvánította magát.²³⁷

231 A magyar katolikus püspöki tanácsok története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között. I. kötet. Összeáll. és bev.: BEKE Margit. Aurora, München–Bp., 1992. 173–174. A püspöki kar 1926. március 17-ei ülésének jegyzőkönyve, 16. pont.

232 Az országgyűlés felsőházának jegyzőkönyve 1927. március 22. 58.

233 SZEL AC 753/1926. Mikes János püspök levele Pehm Józsefhez. Szombathely, 1926. március 22.

234 SZEL AC 891/1926. A M. Kir. Pénzügyminisztérium 158.529/1925/VII.a. sz. átirata Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatásügyi miniszterhez. Bp., 1926. február 10. Másolat; 1573/1926. A VKM 8342/1926. I. ü. sz. átirata Mikes János püspökhöz. Bp., 1926. január 21. Hitelesített másolat. – Megjegyzés: a levelek dátumozásából látható, hogy a kultuszminiszter döntése megelőzte a pénzügyminiszter véleményét.

235 SZEL AC 892/1926. Pehm József levele Mikes János megyéspüspökhöz. Zalaegerszeg, 1926. március 5. (A végrehajtást 1926. február 20-án indította el Pehm József hitközségi elnök és Vöröss György hitközségi jegyző közös kérvényével a polgármesteri hivatalnál. „Kell-e fizetni templomépítési adót?” *Zalavármegye*, 5. évf. 48. sz. 1926. február 28. 2.)

236 Lehner Gyula visszaemlékezése szerint épp a kemencéből szedték ki a friss kenyeret, amikor megjelentek a csendőrök, s Pehm apát a tartozások fejében végrehajtott lefoglalással teljesen tönkretette a családot. Lehner erre azt mondta: „ha az apát úr emyire éhes, vigye el a friss kenyereket is!” A történet lelőhelye: TARJÁN Gábor: *Mindszenty József 1917–1945* i. m. 161. Letétben: MNL ZML XV. 41.b. Gyűjtemény 15. d. 103. Hasonló (vagy ugyanerről az) esetről szól ARTNER Tivadar visszaemlékezése: A bíborosról i. m. 589. Lásd még „A »nagyságos apátúr« igazi arca” című propagandacikket: *Szabad Nép*, 6. évf. 287. sz. 1948. december 12. 5.

237 SZEL AC 1573/1926. A zalaegerszegi hitközség alapszabályainak jogérvényességére vonatkozó iratok.

Az adóügy hullámai csak évek múlva csitulnak el. Bár az 1927. évi egyházi adó az előző évi ötödére mérséklődött, több család – nehéz anyagi helyzetére hivatkozva – ezúttal is annak elengedését kérte. A Templomépítő Bizottságnak is tagja volt az ipar-testület elnöke, aki évekre halasztani kérte az iparosok adóját. A testület nem méltányolhatta a kérést, egyrészt mert szüksége volt a pénzre, másrészt mert már 700 millió koronát kifizetett a templomépítéssel munkához jutott iparosoknak.²³⁸ Különösen kitartó volt Szép Ferenc, minden fórumot megjárta, minek hatására a VKM I. ügyosztályának vezetője is azt írta Pehmnek, hogy a kérelmet méltányosnak tartja, és a hívek megnyugvása és békéje érdekében arra kérte, hogy csökkentse vagy teljesen engedje el az adót.²³⁹ Pehm azonban hajlíthatatlan maradt. A papi tekintély védelmére hivatkozva nem gyakorolt kegyet. Nem egy ilyen érzéketlen döntés vagy hatósági eljárás árnyékolja be a felépült templom márványtáblába vésett köszönetnyilvánítását: „*Emeltetett a hívők áldozatkészségéből...*”

A történetekből mind az egyház, mind az államigazgatás levonta a tanulságot. Csernoch János hercegprímás például ezért kezdeményezte a kultuszminiszternél, hogy a politikai községek mintájára az egyházközségek is kölcsönt vehessenek fel hitközségi adójukra.²⁴⁰ A zalaegerszegi esetből is okulva épült be az egyes adók mérsékléséről szóló 1927. évi V. törvénycikkbe az a korlát, hogy az adó mértéke nem lehet olyan magas, amely veszélyezteti az adózók fizetőképességét (71. paragrafus). A törvénycikk végrehajtásaként született meg az adózást szabályozó – a katolikus papság részéről igazságtalannak minősített – 89.182.–1927. VII. a. sz. pénzügyminiszteri rendelet, amely 1928-tól kezdődően az egyházi adó beszedéséhez csak a törzsadók (azaz az államnak fizetett adók) 10 százalékaig engedélyezte az adóhatóság közreműködését. Ahol a hitközségi adó meghaladta az állami adók 10 százalékát, ott az együttes kezelésbe történő bevonását külön engedélyeztetni kellett.²⁴¹

A templom végül párját ritkító gyorsasággal, szűk három év alatt felépült. Pehm leterheltsége oly nagy volt, hogy 1925 májusában lemondott a zalaegerszegi esperesi tisztségről, amit Mikes nem fogadott el.²⁴² Hosszú, másfél hónapos orvosi kezelésre is a túlterheltség miatt szorult.²⁴³ Az egyházközség nevében Pehm apát 1926. november

238 SZEL AC 813/1926. Jegyzőkönyv a zalaegerszegi róm. kath. hitközség képviselő-testületének 1926. február 21-i gyűléséről.

239 ZMMPI, iktatott iratok 1928–1930. Dr. Madarász István miniszteri tanácsos levele Pehm József apátplébánoshoz. Bp., 1929. július 4. Ugyanitt Rogács Ferenc véleménye az ügyről Pehmhez írt levelében. Szombathely, 1929. július 10.

240 SZEL AC 1241/1926. Csernoch János hercegprímás 1394/1926. sz. előterjesztése Klebelsberg Kuno kultuszminiszterhez. Esztergom, 1926. május 10.

241 ZMMPI, iktatott iratok 1923–1927. Hitelesített másolat a M. Kir. Pénzügyminisztérium 89.182/1927. VII. c. szám alatti rendeletéről. Zalaegerszeg, 1927. november 30. (A rendelet nem vonatkozott a párbértermészetű szolgáltatásokra és a felekezeti iskolai adókra.); „Világi rendeletek és döntvények.” *Egyházi Lapok* 51. évf. 1–2. sz. 1928. január 1–15. 16.

242 ZMMPI, esperesi iratok, 1919–1929. Mikes János püspök 1308/1925. sz. levele Pehm Józsefhez. Szombathely, 1925. május 19. Ugyanez és Pehm 65/1925. sz., 1925. április 1-jén kelt lemondólevele: SZEL AC 1308/1925.

243 SZEL AC 1697/1927. Pehm József kérelme másfél havi szabadság kivételére, amit orvosi rendeletre külföldön kell eltöltenie. Zalaegerszeg, 1927. július 13.

A világon egyedülállóan, IV. Károly emlékére épült zalaegerszegi templom.
1927. szeptember 25-én szentelték fel, rekordidő alatt készült el

28-án adta át a templom gondozását vállaló ferences barátoknak a templom és a kolostor kulcsait, a templom benedikciója is ekkor történt. Az aktust akkurátus szerződés rögzítette a jogokról és kötelezettségekről. Fontos kitétele, hogy az újonnan felépült templom és kolostor a hozzá tartozó telekkel együtt teljes tulajdonjoggal átkerül a rendtartományhoz.²⁴⁴ (A ferencesek letelepedéséhez ez volt a kiinduló feltétel, s ehhez a rendi generális hozzájárulásán kívül az Apostoli Szentszék és a megyéspüspök engedélye is kellett. Ezeket 1925 folyamán sikerült beszerezni.)²⁴⁵ Ezt követően még megszakítás nélkül folytak a szükséges belső munkálatok.

Végül elérkezett 1927. szeptember 25-e, amikor – Csernoch János esztergomi érsek halála miatt a hercegprímási szék épp üresedésben lévén – gróf Mikes János szombathelyi megyéspüspök felszentelte a Károly király emlékére épített templomot. *„A vasárnapi templomszentelés olyan hatalmas ünnep volt Zalaegerszegnek, amilyenre még nem volt példa. Óriási tömegek jöttek a megye minden részéből, sőt a szomszédos Vas megyéből is... Felvonultak a vidéki leventék és egyesületek, tűzoltóságok stb. úgy, hogy a templomszentelésen részt vett*

244 MNL OL P233 FRL, 4. csomó, 1/a tétel, 770a/1926. Szerződés a Zalaegerszegi Róm. Kath. Hitközség és a Szűz Máriáról nevezett Magyar Ferences Rendtartomány kölcsönös jogairól és kötelességeiről. Zalaegerszeg, 1926. október 20. Gépelt fogalmazvány; Uo. 1041/1928. P. Deák Szulpic zalaegerszegi házfőnök 349/1928. sz. levele P. Vinkovits Viktor ferences tartományfőnökhöz. Zalaegerszeg, 1928. szeptember 14.

245 SZEL AC 2008/1925. Püspöki hozzájárulás a zalaegerszegi Szent Ferenc-rendi zárdaalapításhoz, 1925. augusztus 10.

tömeget húszezer emberre lehet becsülni” – zengte a korabeli krónikás.²⁴⁶ Pehm a templomszentelésre minden vezető legitimista személynek meghívót küldött, és ott is volt szinte mindenki, aki számított. Eddig legfeljebb Mikes püspök papjaként ismerték Pehm József nevét, de most „saját jogon” érdemelte ki, hogy elismeréssel emlegetssék nevét a legmagasabb legitimista körökben. Baranyay Jusztin ciszterci szerzetessel is ekkor ismerkedett össze, kettejük sorsa tragikusan fonódik majd össze később, az 1949. évi koncepciók perben.

Az ünnepség fényét emelte, hogy a templom szószékét az özvegy Zita királyné adományozta – legalábbis minden jelenlévő így tudta. A szószékre való összeget báró Kray István képviselő gyűjtötte, a szándékot a királyné felé gróf Hunyady József közvetítette, mégis kommunikációs malőr történt. Mikes püspök helyreigazítást is kért, amivel meglehetősen kínos helyzetbe hozta a szervezőket. *„...senkinek a világon sem lehet bátorsága ahhoz, hogy a Királyné Öfelsége nevében adjon egy ajándékot anélkül, hogy ehhez a Felséges Aszszony előzetes hozzájárulását ki ne kérte volna. Minthogy ez azonban megtörtént...”* – írta Kray báró Mikes megyéspüspöknek, és kérte a blamázs megoldását, lényegében nyilvánosság előtti eltussolását.²⁴⁷ A szentelés alkalmából készült fényképes díszalbumot Pehm apátplébános és Czobor Mátyás polgármester ajánlotta a nagyközönségnek, a vételár 10 százaléka a Károly-templom javát szolgálta.²⁴⁸ Ez azonban csekély bevételt hozott, viszont a hitelek visszafizetése miatt a zalaegerszegi egyházközség erején felül eladósodott, 1930-ban újabb 45 150 pengő váltókölcson felvételére kényszerült.²⁴⁹ Pehm örömebe némi ürmöm vegyült: hiába elnökölte a Templomépítő Bizottságot, hiába volt lelke és motorja az építkezésnek, sem a templomszenteléskor, sem a szentmisén nem mondott beszédet. Feltehetően a Katolikus Házban megrendezett fogadáson szeretett volna szólni, de Gyömörey György főispán ezt is megtiltotta, amit Pehm soha nem bocsátott meg neki.²⁵⁰

A Zita királyné nevében adományozott szószék

246 „Húszezer ember részvétele mellett szentelte fel Mikes püspök a Károly király-templomot.” *Zalamegyei Ujság*, 10. évf. 225. sz. 1927. szeptember 27. Címnap.

247 SZEL Mikes János püspök iratai, 12. d. Missilis 1927. Báró Kray István országgyűlési képviselő levele Mikes János megyéspüspökhöz. Zalaegerszeg, 1927. december 27.

248 PL Mm. 44. d. „Zalaegerszeg R. T. város, 1927.” feliratú album.

249 SZEL AC 2590/1937. Pehm József 1883/1937. sz. jelentése Grósz József apostoli kormányzó részére. Zalaegerszeg, 1937. augusztus 17.

250 „Kedves Barátom! Tudomásomra jutott, hogy a zalaegerszegi II-ik templom felszentelése alkalmával az a körülmény, hogy közbenjárásomra az ünnepségen a felszólalások elmaradtak, a Te lelkipásztori szívedben fájó érzéseket váltottak ki. Mint-hogy távol állott tőlem, hogy úgy akkor, mint bármikor is személyedben, de különösen lelkipásztori minőségében megbántani,

FERENCESEK KONTRA APÁTPLÉBÁNOS

A zalaegerszegi hitközség nevében Pehm József apátplébános és a ferencesek tartományi tanácsa 1925. február 5-én megállapodott a zalaegerszegi letelepedésről. Mikes püspök tanácsára Pehm már az első kapavágás előtt írásban kérte rögzíteni, hogy az építendő kolostor és templom fenntartója a Szűz Máriáról nevezett Szent Ferenc-rend lesz. „Ügy emlékszem – utalt a tartományi tanács gyűlésére –, így egyeztünk meg. Tényleg jó leszögezni minden megállapodást, hogy későbbre semmi nehézség ne maradjon fenn.”²⁵¹ Ezt a provinciális elismerte, közölte, hogy a generális jóváhagyta az alapítást, egyúttal udvariasan megjegyezte: „Rendtartományunk történetében azonban Nagyságod fog szerepelni mint a zalaegerszegi zárda alapítója.”²⁵² Valóban kivételes eseményről volt szó, hiszen utoljára 1744-ben építettek mariánus klostromot, azt is Nagyatádon. Zalában addig Nagykanizsán, Kiskánizsán, Sümegen és Búcsúszentlászlón állt ferences kolostor. A Zalaegerszegre telepítendő szerzetesek létszámát és élelmezését illetően azonban nehézség merült fel, hogy pontosan mi, arról ellentmondások a források. Pehm ugyanis pár napon belül két ellentétes tartalmú tájékoztatást adott: a Templomépítő Bizottságnak azt jelezte, hogy a rend egy 12 fős teljes konventet akart letelepíteni, amit ő feleslegesnek és költségesnek tart, míg a püspöknek azt írta, hogy „a rend ellene van minden terjeszkedésnek. Ha személyesen fel nem utazom [Budapestre], elvetik. Így is elvetették, de a gyűlést sikerült más álláspontra térítenem.”²⁵³ Végül induló létszámként 3 felszentelt szerzetesben (páter) és 2 világi testvérben (fráter) egyeztek meg, akik kapnak „1) kész templomot, egyelőre 2 haranggal, harmóniummal, villanyvezetékekkel, 2) kész zárdát villanyvezetékekkel és 5 személyre belső berendezéssel, pincével, 2 kúttal, sertésóllal, tyúkóllal. A sekrestyét ruhával ők látják el. 3) Évente 8 öl tűzifát, 10 q búzát, 10 q rozst.”²⁵⁴ 1925 februárjában Pehm még nem tudta, honnan is lesz meg mindez. Addig ügyeskedett, amíg sikerült úgy intézni a dolgokat,

vagy kisebbiteni kívántalak volna, arra kérek, hogy légy kegyes, e felett a kérdés felett napirendre térni, hogy úgy mint az előtt, a jövőben is egymást támogatva, közösen munkálhassuk a város, a vármegye és ezzel az egész ország egyetemes érdekeit. Meleg kézszorítással üdvözlő: igaz híved: Gyömörey”. MNL ZML IV. 401b. 37/biz.–1929. Gyömörey György főispán levele Pehm Józsefhez. Zalaegerszeg, 1929. március 9. Gépelt, kézzel aláírt. Idézi: HÓBOR József: Pehm (Mindszenty) József, a legitimizmus zalai apostola i. m. 160–179:174.

251 MNL OL P233 FRL, 4. csomó, 1/a tétel, 91/1925. Pehm József plébános 190/1925. sz. levele P. Bendes Valérián ferences tartományfőnökhöz. Zalaegerszeg, 1925. február 28. Kézírás.

252 MNL OL P233 FRL, 4. csomó, 1/a tétel, 91/1925. P. Bendes Valérián válasza Pehm József plébánosnak. Bp., 1925. március 5. Fogalmazvány, kézírás.

253 SZEL AC 755/1925. A Zalaegerszegi Róm. Kath. II. Templom Építő Bizottság választmányi ülésének jegyzőkönyve, 1925. február 1. és SZEL AC 556/1925. Pehm József 144/1925. sz. levele Mikes János megyéspüspökhöz. Zalaegerszeg, 1925. február 14.

254 SZEL AC 740/1925. Pehm József 108/1925. sz. levele Mikes János megyéspüspökhöz. Zalaegerszeg, 1925. február 7.; SZEL AC 755/1925. A Zalaegerszegi Róm. Kath. II. Templom Építő Bizottság választmányi ülésének jegyzőkönyve, 1925. február 1. SZEL AC 1331/1925. Jegyzőkönyv a Zalaegerszegi Róm. Kath. Hitközség képviselő-testületi közgyűléséről, 1925. február 8. (A hatodik évtől a kenyérgabona mennyisége 8-8 mázsára csökkent.); MNL OL P233 FRL, 4. csomó, 1/a tétel, 770a/1926. Szerződés a Zalaegerszegi Róm. Kath. Hitközség és a Szűz Máriáról nevezett Magyar Ferences Rendtartomány kölcsönös jogairól és kötelességeiről. Zalaegerszeg, 1926. október 20. Gépelt fogalmazvány.

hogy a zalaegerszegi plébániára nem vagy csak alig nehezedett újabb teher. Így például májusban arra kérte a provinciálist, hogy a 8 öl tűzifát kérje a városi tanácstól. A kérelem tervezetét csatolta is leveléhez, „*azért írtam meg a szöveget, mivel Zalaegerszegen inkább ismerem a megütemendő hangot*”.²⁵⁵ Örömmel tájékoztatta arról is a rendfőnököt, hogy a szerződésen túlmenően két lóra és két tehénre való istállót is építtetnek.²⁵⁶ Végeredményben a templom és a kolostor fenntartását a rend, a tűzifát a város, a kenyérgabonát a zalaegerszegi egyházközség és a filiák állták.²⁵⁷ Az egyezség kitért a jövőre is: „*plébániája nem lesz, csak szerzetes rendház*”. Ez a kitétel Pehm részéről előrelátás (a lelkipásztori ügyek az ő hatáskörében maradtak), a rend részéről átgondolatlanság volt. A létszámot illetően egyenletes növekedést fogadtak el (ami Pehm állításával szemben a rend terjeszkedési igényét igazolja): 1928-ban a létszám egy fővel, két év múlva további egy fővel bővíülhet.²⁵⁸

Egyezés készült az egyházi munkakör megosztásáról is. Ez azonban több pontban nem vette figyelembe az egyházi tör-

Az első ferences lakók a zalaegerszegi rendházban, 1927. Pehm Józsefnek mulhatatlan érdemei vannak a kolostor alapításában, amiért confráternek jelölték

vénykönyv szerzetesekre vonatkozó követelményeit és nem felelt meg a liturgikus rendeleteknek. Fontos dolgok hiányoztak belőle (például a nagyhét szertartásaiból csak a barkaszentelést és a feltámadási körmenetet említette), míg lényegtelen kérdésekben túlzottan részletező volt, és minden tekintetben szabályozni akarta a ferencesek életét az istentiszteleti rendtől kezdve a beteglátogató könyv vezetéséig. A püspök ezért a káptalan véleményére hagyatkozva néhány év türelmi időt javasolt, mert félt, hogy

255 MNL OL P233 FRL, 4. csomó, 1/a tétel, 219/1925. Pehm József 445/1925. sz. levele P. Bendes Valerián tartományfőnökhöz. Zalaegerszeg, 1925. május 26. Mellékelve a rend kérelme Zalaegerszeg Városi Tanácsához, amelyet 1925. május 28-án el is küldtek. Eredeti, kézírás. (Zalaegerszeg képviselő-testülete 1925. június 23–24-ei rendkívüli közgyűlésén tárgyalta a kérelmet és támogatta. Lásd uo. 279/1925. sz.)

256 MNL OL P233 FRL, 4. csomó, 1/a tétel, 722/1926. Pehm József sz. n. levele P. Bendes Valerián tartományfőnökhöz. Zalaegerszeg, 1926. július 10.

257 SZEL AC 755/1925. Pehm József 177/1925. sz. levele Mikes Jánoshoz. Zalaegerszeg, 1925. március 7.; SZEL AC 1628/1926. Pehm József 372/1926. sz. levele Mikes Jánoshoz. Zalaegerszeg, 1926. május 20.

258 SZEL AC 1331/1925. Jegyzőkönyv a Zalaegerszegi Róm. Kath. Hitközség képviselő-testületi közgyűléséről, 1925. február 8. Pehm József tájékoztatója budapesti útjáról és a rendi tartományi tanácsban elfogadott megállapodásról.

A ferences templom és rendház a kert felől

„ez az aprólékoskodás szül majd nehézségeket vagy éppen összeütközést a plébános és a rendtagok között”.²⁵⁹

Az apátplébános és a ferencesek közti viszony valóban nem sokáig maradt felhőtlen. Pedig eleinte még az is felmerült, hogy idővel a rend megszerezhetné a zalaegerszegi állami reálgimnáziumot.²⁶⁰ A feszültség eredendő oka az anyagiakban keresendő. Az egyházközségi adófizetés körüli botrányok miatt ugyanis nem jöttek be Pehm és a Templomépítő Bizottság számításai a templomépítés fedezetének előteremtéséről. A templom felszentelésének pillanatára az egyházközség két és fél milliárd korona (cca. 200 ezer pengő) adósságot halmozott fel. Pehm egy holland katolikus banktól akart kölcsönt felvenni negyven év futamidőre, amihez biztosíték kellett, kézenfekvő volt, hogy ez az új templom és a kolostor épülete lenne. Ám a bankkölcsön megszerzéséhez érdeklében az egyházközség tulajdonában kellett tartani a telket.

259 SZEL AC 2099/1926. A vasvár-szombathelyi székeskáptalan nevében Tóth József pápai prelátus, nagyprépost levele Mikes János megyéspüspökhöz. Szombathely, 1926. szeptember 8.; SZEL AC 2428/1926. Elvi utasítás a zalaegerszegi plébánoshoz, 1926. szeptember 15.

260 Az ötlet a rendtől indult ki, Pehm támogatta is, amennyiben erre 1931-nél előbb nem kerül sor: „...a sürgős átvétellel a Hitközséget, Templomépítő Bizottságot, főképp alispánt, polgármestert és csekélységet olyan színben állítaná, mintha mi itt zsákban macskát árultunk volna, mintha mi már a templom és zárda első elgondolásakor a gymnasium megszerzésére gondoltunk volna, anélkül, hogy bevallani mertük volna.” MNL OL P233 FRL, 4. csomó, 1/a tétel, 360a/1926. Pehm József 486/1926. sz. levele P. Bendes Valerián ferences tartományfőnökhöz. Zalaegerszeg, 1926. július 6.

Alig voltak túl a felszentelési ünnepeken, amikor a házfőnök minderről tájékoztatta a provinciálist, s hogy a békesség kedvéért kénytelen Pehmmel együtt Budapestre utazni őhozzá, de előre kijelenti, hogy *„ottani szavaim és megjelenésem már ezen levél megírása után semmiské! Akármint mondanék ott a kényszerűségtől hajtva, nem szívből és őszintén beszélnék, csupán a béke kedvéért...”*, és figyelmeztette a provinciálist, hogy *„legyen nagyon óvatos és nagyon politikus, ha az apát úr előáll terveivel”*.²⁶¹ Pehm terve szöges ellentétben állt a korábbi egyezséggel és a rend érdekeivel. A rend ugyanis nem egyházközségi, hanem saját tulajdonban szeretne volna látni az épületeket, egyebek mellett azért is, mert az egyházközség *„mint tulajdonos molesztálhat minket, sőt ha neki úgy tetszik, pl. egy új házfőnök egy új apátplébánossal cudarul összezördülnék, s a végén a háztulajdonos apát kitessékeli a Barátokat!”*.²⁶² A rendi vezetés tehát arra törekedett, hogy a korábbi ígéretekkel összhangban a rend nevére írják át az ingatlant, ezért Pehm ajánlatát nem fogadta el. Így a kolostor megterheléséből sem lett semmi, ám a ferenceseknek azzal kellett szembesülniük, hogy Pehm szabotálja az átíratást azzal a kifogással, hogy *„a híveknél rossz vért szülne, ha azonnal átadnák a tulajdont”*, a hatalmas adósság pedig fedezet nélkül visszamaradna.²⁶³ Pehm érdekérvényesítő képességét igazolja, hogy a városi közgyűlés végül csak az egyházközség közbeiktatásával adta örök használatba a megkérdőjelezett hagyott ferenceseknek a szerzetesház területét. A vitás helyzetben a rend végleg levette a napirendről a zalaegerszegi gimnázium tervét, sőt felmerült a rendház megszüntetése is.²⁶⁴

A nyilvánosság előtt akkor tört ki az első vihar, amikor a rendház élére 1929 nyarán a Pehmmel úgy-ahogy tárgyalni képes P. Deák Szulpic helyére P. Máthés Hilár, az addigi nagykanizsai házfőnök-plébános érkezett. Az elköszönő házfőnök rossz szájjal távozott, *„búcsúbeszédében megfeddte a zalaegerszegieket és szemükre hányta, hogy fél évig a zárda felé sem néztek és nem kérdezték a nagy télben élnek-e, vagy döglenek-e a barátok?”*.²⁶⁵ A ferencesek méltatlan helyzetét befolyásos zalaegerszegi katolikusok – élükön Skublics Ödön főszolgabíróval, akit ezért Pehm a környék papsága nevében le akart váltatni²⁶⁶ – egy memorandumban feltárták a megyéspüspöknek. Ugyanis az ünnepi fények kihunytaival *„Isten szegénykéi”* az ígért felszerelések helyett csupán *„nyers, száradatlan falakat kaptak”*, és ott álltak minden segítség és élelem nélkül, *„de nem volt semmi*

261 MNL OL P233 FRL, 5. csomó, 1/a tétel, 815a/1927. P. Deák Szulpic zalaegerszegi házfőnök levele P. Vinkovits Viktor tartományfőnökhöz. Zalaegerszeg, 1927. november 14. (Pehm József a kölcsönfelvételi terveit két nappal később megírta a provinciálisnak: uo. 818a/1927. Pehm József 780/1927. sz. levele P. Vinkovits Viktor tartományfőnökhöz. Zalaegerszeg, 1927. november 16.)

262 Uo.

263 MNL OL P233 FRL, 5. csomó, 1/a tétel, 423/1928. Pehm József 455/1928. sz. levele P. Vinkovits Viktor tartományfőnökhöz. Zalaegerszeg, 1928. március 27.

264 MNL OL P233 FRL, 5. csomó, 1/a tétel, 1041/1928. P. Vinkovits Viktor ferences tartományfőnök levele a zalaegerszegi hitközség elnökségéhez. Bp., 1928. szeptember 20. Melléklet P. Deák Szulpic zalaegerszegi házfőnök 349/1928. sz. leveléhez; Uo. 508/1929. P. Deák Szulpic 151/1929. sz. levele P. Vinkovits Viktorhoz, 1929. április 5.

265 MNL OL P233 FRL, 5. csomó, 1/a tétel, 1316/1928. P. Máthés Hilár házfőnök levele P. Vinkovits Viktor tartományfőnökhöz. Zalaegerszeg, 1929. július 30.

266 ZMMPI, esperesi iratok 1919–1929. Pehm József magánlevele Mikes János püspökhöz. Zalaegerszeg, 1929. november 23.

kegyszer, nem voltak miseruhák, nem volt monstrancia”,²⁶⁷ szóval hiányzott mindaz, ami a papi hivatás gyakorlásához szükséges, ráadásul még padok sem várták a misére érkezőket, csak a felszentelésre állítottak be néhányat ideiglenesen. A memorandum huszonöt aláírója az ellentétek kirobbanását megelőzendő javasolta az ősrégi zalaegerszegi plébánia kettéosztását, hiszen a vagyontalan ferencesek így nem csupán az évi kétszeri adománygyűjtésből, hanem a kezelésükbe kerülő plébánia javadalmából is gazdálkodhatnának. Erre azonban csak bő tíz év múlva került sor, amikor már nem Mikes János, hanem Grósz József vezette az egyházmegyét, akkor is csak azután, hogy Pehm lemondott a zalai püspöki biztosi megbízatásáról, amely szerepben épp a nagy lélekszámú plébániák megosztásával foglalatoskodott. Addig is pusmogták városszerte, hogy míg a rendház lakói éheznek, addig Pehmnek 150 hold földbirtoka és havi háromszáz-négyszáz pengő stólaris jövedelme van.

Igaz, ami igaz: Pehm József Zala vármegye háromszáz legtehetősebbje közül 1924-ben a 99. volt 1165 aranykorona adóval, 1929-ben viszont már a 63. helyet foglalta el 3057 pengő adójával.²⁶⁸ Városi szinten még előkelőbb helyen állt: 1929-ben a 8., 1932-ben a 21. legtöbb adót fizető képviselő-testületi tag Pehm József volt.²⁶⁹ Jövedelmét illetően a lényegget Pehm is elismerte, amikor a memorandum és a sajtóhírek állításait pontosította: „csak” 112 holdja és havi alig 300 pengő stólája van.²⁷⁰ Azt viszont határozottan cáfolta, hogy misekellékek nélkül, bútorozatlanul és nélkülözésben magára hagyta volna a barátokat. A városi szóbeszédről persze hallott, különben nem kérdezett volna rá kétszer is a házfőnöknél, aki megnyugtatta: „nincs bővében, de barát még nem halt éhen. Ne féljek.”²⁷¹

Pehm szerint a nehézségek tőle függetlenül alakultak ki. A valódi ok a súlyos gazdasági helyzet, a rendház lakóinak túlságosan megnövekedett létszáma, az alamiznagyűjtésbe fektetett elégtelen energia, a templomi felszerelés pazarló vásárlása. A plébániamegosztás gondolatát nem utasította vissza, „hisz a plébániák szaporítását végzem a megyében”, de még korainak találta. Pehm nem leplezte sejtését: a bizalmas információk csakis belülről kerülhettek ki, és jelentéktelennek tűnő elszólásokból kovácsolt fegyvert a sajtó. „Kár a

267 SZEL AC 1829/1929. Huszonöt zalaegerszegi katolikus közös levele Mikes János megyéspüspökhöz. Zalaegerszeg, 1929. július 31.; „Zalaegerszeg második plébániát kap.” Új Nemzedék, 1929. július 21. 6.; „A ferencesek ellátása érdekében második plébánia fölállítását tervezik Zalaegerszegen.” Zalavármegye, 8. évf. 167. sz. 1929. július 26. Címlap; „Ami nem újság, hanem valóság volt régen.” Zalavármegye, 8. évf. 171. sz. 1929. július 31. Címlap.

268 „Köszömlén a megyei virilisek névjegyzéke.” Zalavármegye, 3. évf. 125. sz. 1924. október 6. Címlap; MNL ZML V. 1607b. 44/eln.–1929. Zalavármegye legtöbb adót fizető bizottsági tagjainak névsora 1929. évre. (Az élen herceg Festetics Tasziló állt 55 461 pengővel, mögötte viszont egy egyházi személy, Kroller Miksa zalavári apát 32 922 pengő adóval.)

269 MNL ZML V. 1606. XXVI. kötet, 3. fol. Zalaegerszeg város képviselő-testülete 1929. január 3-ai alakuló közgyűlésének jegyzőkönyve, 14037 sz./1928. jkv. 1.; Uo. XXVIII. kötet, 671. fol. Zalaegerszeg város képviselő-testületének 1931. december 23-ai rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve, 9858 sz./1931. jkv. 252.

270 SZEL AC 1829/1929. Pehm József 2479/1929. sz. levele Mikes János püspökhöz. Zalaegerszeg, 1929. szeptember 17.

271 SZEL AC 1829/1929. Pehm József jelentése a zalaegerszegi katolikus hitközség képviselő-testületének. K. n. [Zalaegerszeg, 1929. augusztus 24.] Másolatban: MNL OL P233 FRL, 5. csomó, 1/a tétel, sz. n./1929. (A következő, mondatközi idézet is innen – B. Ma.)

villát a gyerekek elé tenni, főként ha az szeret szurkálni” – oktatta ki a tartományfőnököket.²⁷² A jelentéstételre felszólított zalaegerszegi házfőnök viszont – aki Pehmmel ellentétben a zalaegerszegi polgárok folyamodványában és a sajtócikkekben rosszindulat helyett „egy végtelen jóakaratot” látott – leszögezte: „tény, hogy a zárda megélhetésének létminimuma nincs biztosítva.”²⁷³ Tárgyilagosságát az apát zokon vette, különösen azt követően, hogy az országos sajtó is megszéllőztette az ügyet, holott addig alapvetően nem hibáztatta a rendet a hívek panaszkodásáért. Napirendre azután tért az ügy fölé, hogy a tartományfőnök kérésére a főispán megígérte: a lapban nem jelennek meg cikkek a ferencesek anyagi helyzetéről.²⁷⁴

Tévedés lenne a zalaegerszegi ferencesek megélhetési nehézségeit kizárólag Pehm fukarságára hárítani. Volt súrlódás „házon belül” is: a közeli búcsúszentlászlói fráterek eleinte átlépték saját gyűjtési határaikat és lefőlőzték a hívek adakozókedvét.²⁷⁵ A kemény viszonyok olyannyira kikezdték a derék barátok idegeit, hogy egymásra árulkodtak a tartományfőnöknel.

Pehm egyik házfőnökkel sem volt igazán jóban, de a viszony a kolostor harmadik vezetője, P. Erős Alajos és az apátplébános között a mélypontra süllyedt. Két erős személyiség feszült egymásnak. Alapvető oka egyfelől az egyházközséget nyomasztó irdatlan adósság, másfelől egy már említett lehetséges bankkölcsön fedezete miatt a kolostor–templom épületegyüttes elmaradt átíratása volt. A ferencesek csupán „vendégként”, a kiköltöztethetőség fenyegetettségével lakhattak a zárdában. Bevételük kizárólag alamizsnából és misemintenciókból állt, a két éve még csak szemérmesen említett mostoha körülményekről most már leplezetlenül beszéltek. Az apátplébános ellenben viszonzatlannak érezte anyagi áldozatát, a szerzeteseket háládatlanoknak tartotta, és részvételüket is kevesellte a lelki gondozásban. A lappangó feszültség 1931-ben azért izzott fel ismét, mert a még 1929-ben megrendelt 34 templomi pad árát (kamatostól 12 126 pengőt) sem a ferences kolostor, sem az egyházközség nem tudta és nem is akarta kifizetni. A mindkét félre jellemző pénztelenség és eladósodottság mellett előbbi arra hivatkozott, hogy nem az ő tulajdona a templom, a padok beszerzése az egyházközség kötelessége, utóbbi pedig arra, hogy a padokat Pehm József apátplébános és Kotsis Iván műépítész engedélye nélkül rendelték meg.²⁷⁶ A mestereknek elégük lett az egymásra mutogatásból, és hogy pénzükhöz jussanak, ügyvédhez fordultak. Egyikük ugyan „eskü és becsület alatt vallotta, hogy esze ágában

272 MNL OL P233 FRL, 5. csomó, 1/a tétel, sz. n./1929. Pehm József 2479/1929. sz. levele P. Vinkovits Viktor tartományfőnökhöz. Zalaegerszeg, 1929. szeptember 17. Másolatban: SZEL AC 1829/1929.

273 SZEL AC 1829/1929. P. Deák Szulpic házfőnök jelentése Mikes János megyéspüspökhöz. Zalaegerszeg, 1929. augusztus 27.

274 MNL ZML IV. 401b. 113/biz.–1929. Gyömörey György főispán levele P. Vinkovits Viktor tartományfőnökhöz. Zalaegerszeg, 1929. október 15. Kézírás.

275 MNL OL P233 FRL, 5. csomó, 1/a tétel, 233a/1927. P. Deák Szulpic házfőnök levele P. Vinkovits Viktor tartományfőnökhöz. Zalaegerszeg, 1927. április 27.

276 MNL OL P233 FRL, 6. csomó, 1/a tétel, 416/1931. P. Erős Alajos házfőnök 271/1931. sz. levele Árvay László ügyvéd részére. Zalaegerszeg, 1931. április 18.; Uo. Pehm József 235/1931. sz. levele P. Vinkovits Viktor tartományfőnökhöz. Zalaegerszeg, 1931. március 4.

sem volt a rendet perelni, azonban Pehm József apátplébános úr tanácsolta neki ezt, sőt egyenesen óhajtotta (de nagyon szívére kötötte, hogy ezt ne mondja el senkinek).²⁷⁷ A civakodás öncélúvá fajult, már rég nem a padok kifizetéséről szólt, inkább arról, kinek az elképzelése és akarata érvényesül. Amikor Pehm híret vette, hogy a ferencesekre hagytak egy ingatlant, amiből akár a padok árát is kifizethetnék, egyik káplánját azért „máskálaltatta” a közjegyzőhöz, „hogy az általunk örökölt házat üsse el a mi nevünkről, mert úgymond a »barátoknak nem szabad örökölni«. Ez az aknamunka bizony tény. [...] Azonban közjegyző úr kijelentette, hogy ily hamisításra képtelen, mert a végrendeletet in illo tempore [abban az időben] ő készítette.”²⁷⁸ Ezek szerint, ha történetesen nem a közjegyző írja a végrendeletet, akár más is elképzelhető lett volna?

P. Erős Alajos házfőnök a kolostor súlyos anyagi helyzete miatt végül rendkívüli segílyért fordult a városhoz és a vármegyéhez. Kapott is, de csak részben a padok költségeihez.²⁷⁹ Farkas Tibor vármegyei törvényhatósági képviselő, aki már nem először vádolta meg Pehm apátot (öt okolván 1926-os választási kudarcáért), az alkalmat arra használta fel, hogy a zalaegerszegi plébánia kettéosztását, és vele a ferencesek önellátását újfent szor-

A zalaegerszegi Jézus Szíve-templom belső tere.
1996–1997-ben belülről, 2004-re kívülről is felújították

A Jézus Szíve-templom, közismerten ferences
templom kívülről 2015-ben

277 MNL OL P233 FRL, 6. csomó, 1/a tétel, 896/1931. P. Erős Alajos házfőnök 625/1931. sz. levele P. Vinkovits Viktor tartományfőnökhöz. Zalaegerszeg, 1931. augusztus 12.

278 MNL OL P233 FRL, 6. csomó, 1/a tétel, 1034/1931. P. Erős Alajos házfőnök 714/1931. sz. levele P. Vinkovits Viktor tartományfőnökhöz. Zalaegerszeg, 1931. szeptember 9.

279 MNL OL P233 FRL, 6. csomó, 1/a tétel, 669/1931. P. Erős Alajos házfőnök 336/1931. sz. levele Czobor Mátyás polgármesterhez. Zalaegerszeg, 1931. május 30. és MNL ZML IV. 402. 477. kötet. Jegyzőkönyv Zala vármegye törvényhatósági bizottságának 1931. szeptember 9-ei rendkívüli közgyűléséről, 13896 sz./ni. 1931. jkv. 130.; MNL ZML V. 1606. XXVIII. kötet, 572. fol. Jegyzőkönyv Zalaegerszeg város képviselő-testületének 1931. október 10-ei rendes közgyűléséről, 8159 sz./1931. jkv. 190.; SZEL AC 1911/1931. Pehm József apátplébános 1127/1931. sz. levele Mikes János püspökhöz. Zalaegerszeg, 1931. szeptember 23.

galmazza. Fellépésének köszönhetően a közgyűlés a plébániamegosztás érdekében Mikes püspökhöz fordult. A kérdésről hosszasan tudósított a kormánypárti *Zalavármegye*, és hívatlanul ugyan, de – tekintettel sorozatos összeakaszkodására az apátplébánossal – természetesen a ferencesek pártját fogta.²⁸⁰

Pehm nem tévedett, amikor a történetekben személye ellen irányuló élt látott. Mivel a kolostor léte függhetett tőle, a tartományfőnök levelet írt a kérdést felvető Farkas képviselőnek. Cáfolta a ferencesek gondjairól és a személyi ellentétekről terjedő híreket, és elhatárolta magát a plébániamegosztás gondolatától.²⁸¹ Mikes püspök a súlyos adósságokra és a nehéz időkre hivatkozva háritotta el a vármegyei közgyűlés megkeresését a második plébánia felállításával kapcsolatban.²⁸² Ettől azonban a valóban létező problémák még nem oldódtak meg. A nyilvánosság előtt a házfőnök védte az egyház tekintélyét és nyájas maradt az apáttal (*„behódolás, behízselgés az apát úrnál még a disziplína rovására is”*), de provinciálisa elől nem hallgatta el véleményét: az apát úr durván beleszól a belső ügyeikbe, követelődöz, mégis *„az agresszív módon mindent elintéző e[gyházi] elnöknek [Pehm Józsefnek] fejbólogatói vagyunk, mert félünk tőle, mert bosszúálló, megbocsájtani nem tudó. Függszünk tőle!”*.²⁸³ A zalaegerszegi házfőnök nem alaptalanul tartott Pehm bosszújától, aki írt is a provinciálisnak P. Erős Alajos leváltását kérve: *„1933 júliusáig P. Alajos »érdekes és bosszantó hibáit« nem tudom elviselni”*,²⁸⁴ a megyéspüspököknek pedig már 1931 szilveszterén azt javasolta, hogy *„méltóztatnék a házfőnököt sürgősen eltüntetni”*.²⁸⁵ Mert a *„házfőnök kezdettől fogva lotyog és kontakt. Nem érti meg semminek az okát a simplicitásában. [...] Eltűri azt, hogy egyik pátere kezét csókoljon öreg néninek. [...] A kriptát a grófné bántó rendetlenségben találta. [...] Ami az éhhalált illeti, ez közönséges manőver: jobban telik a zsák, a kamra.”* A kolostor alapításáért odaítélt konfráteri oklevelet sem vette át Erős páter zalaegerszegi szolgálatának lejártáig, ami túlment Pehm minden várakozásán, mert 1934 nyaráig tartott.²⁸⁶ Az acsarkodást kiváltó padhistória végül azzal ért véget, hogy a rend az örökölt ingatlant átengedte a mestereknek, akik ezzel kiegyenlítettnek tekintették az adósságot.

Pehm nem felejtette a történeteket. Ahol csak tehette, kellemetlenkedett a barátoknak. Keresztülvitte eredeti elképzelését, és miután 1932-ben nem a ferences rendre, hanem a zalaegerszegi egyházközségre sikerült telekkönyveztetni a kolostort és a második templomot, a Nemzeti Hitelintézet jelzálogjogát kiterjesztette a ferences kolostorra

280 „A zalaegerszegi plébánia kettéosztása.” *Zalavármegye*, 10. évf. 204. sz. 1931. szeptember 10. 2.

281 MNL OL P233 FRL, 6. csomó, 1/a tétel, 206/1932. P. Vinkovits Viktor tartományfőnök levele Farkas Tibor törvényhatósági bizottsági taghoz. Bp., 1932. február 4.

282 SZEL AC 245/1932. Mikes János megyéspüspök levele Bódy Zoltán alispánhoz. Szombathely, 1932. február 11.

283 MNL OL P233 FRL, 6. csomó, 1/a tétel, 237/1932. P. Erős Alajos házfőnök 636/1932. sz. levele P. Vinkovits Viktor tartományfőnökhöz. Zalaegerszeg, 1932. április 23.

284 MNL OL P233 FRL, 6. csomó, 1/a tétel, 166/1932. Pehm József levele P. Vinkovits Viktor tartományfőnökhöz. Zalaegerszeg, 1932. március 6. Kézírás.

285 SZEL AC 245/1932. Pehm József 61/1932. sz. levele Mikes János megyéspüspökhöz. Zalaegerszeg, 1931. december 31. (A következő idézet is innen – B. Ma.)

286 MNL OL P233 FRL, 6. csomó, 1/a tétel, 277–278/1932. Pehm József levele P. Vinkovits Viktor tartományfőnökhöz. Zalaegerszeg, 1932. május 10. Kézírás.

is.²⁸⁷ Ám kicsiny ügyekre is hatalmas energiákat áldozott. Képes volt szinte „ölre menni” egy leány miatt, aki a városi kongregációból kijelentkezett és belépett a ferences harmadik rendbe, egy világi lelkiségi mozgalomba. Az egyén személyes döntése, elhivatottsága Pehmet nem érdekelte, csak a presztízis, és azzal érvelt, hogy még az első házfőnökkel, P. Deák Szulpiccal megegyezett: nem versengenek, a két templom egyike a másik egyesületéből, illetve rendjéből nem vesz fel tagokat.²⁸⁸ Az illető azonban nem át-, hanem előbb ki-, majd belépett. Épp ezért a tartományfőnök nem volt hajlandó hatálytalanítani a belépést. A „hűtlen” lány ugyanúgy járt, mint a ferences templomba átpártolt többi hívő: az apát *„köszönésüket nem fogadja, vagy csak hűvösen, elfordítva a fejét”*.²⁸⁹

A rivalizálás a miserendbeosztásban is megmutatkozott: az addigi egész órai kezdés helyett Pehm kevert – hol negyedkor, hol félkor vagy épp egészkor kezdődő, a híveknek nehezen megjegyezhető – misézést óhajtott a ferences templomban. A házfőnök szerint kizárólag féltékenységből: *„Itt az a baj, mihelyt vége van a nagymisének, utána a pap felmegy a szószékre, akkor a nép kivonul, nem kell nekik az ő beszédjük [...] ha pedig az apát úr beszél, úgy minden ajtót elállják a rendőrök és nem engednek ki senkit. (Ez factum!) Ezért van az egész, nálunk nem mennek ki, sőt előre törtetnek a beszéd alatt.”*²⁹⁰ És hogy nehogy valaki átpártoljon, a vasárnapi templomi ünnepeket a ferences litániára

287 SZEL AC 725/1932. A telekkönyvezés püspöki jóváhagyása, 1932. április 18.; ZMMPI, jegyzőkönyvek 1930–1940. 183. fol. Jegyzőkönyv a Zalaegerszegi Róm. Kath. Egyházközség képviselő-testületének 1932. április 13-ai tanácsüléséről. Kézírás. Hitelesített gépelt másolatban: SZEL AC 872/1932.

288 MNL OL P233 FRL, 6. csomó, 1/a tétel, 1143/1931. sz. alatti iratok, így Pehm József 1475/1931. sz. levele P. Vinkovits Viktor tartományfőnökhöz. Zalaegerszeg, 1931. november 24.

289 MNL OL P233 FRL, 6. csomó, 1/a tétel, 237/1932. P. Erős Alajos házfőnök 636/1932. sz. levele P. Vinkovits Viktor tartományfőnökhöz. Zalaegerszeg, 1932. április 23.

290 MNL OL P233 FRL, 6. csomó, 1/a tétel, 385/1932. P. Erős Alajos házfőnök 1582/1932. sz. levele P. Vinkovits Viktor tartományfőnökhöz. Zalaegerszeg, 1932. július 1. (A következő idézet is innen – B. Ma.)

időzítette: „Sőt a kultúrházi ünnepeit, gyűléseit is pont 6-ra teszi, sőt az apácákkal is pont 6 órára rendeztet ünnepélyeket, nehogy onnét kijöjjen valaki. Ezért panaszkodnak, ezért nem szeretik.” A miserend-vita is hónapokig húzódott, mígnem püspök–provinciális szinten eldőlt, hogy Pehm elvárásaihoz alkalmazkodnak.

Pehm sérelmezte azt is, hogy Erős páter a két zalaegerszegi napilap közül nem a katolikus *Zalamegyei Ujságot*, hanem a kormánypárti *Zalai Naplót* kedveli. Ezzel rossz példát mutat a hívek előtt. Amikor a *Zalai Napló* megírta egy öngyilkos páter szerelmi történetét, majd tíz nappal később a kolostor hitéletéről tudósított, felháborodottan tájékoztatta az új tartományfőnököt: az „önérzethiányban” és „ítéletfogyatékoságban” szenvedő P. Erős „a saját rendjét szégyenfához kikötő lapot hitéleti híradónak teszi meg”, ezért megismételte két évvel korábbi kérését: „vigye el a házfőnököt, mert vele dolgozni nem lehet.”²⁹¹ A megtámadott házfőnök nem tagadta, hogy ő maga és híveik nagyobb része a *Zalai Naplót* olvassa, „míg a másik lapot csakis a beszerezett Congregatio, Liga és egyéb hitbuzgalmi egyesület. Nekünk, kik ki vagyunk dobva külvárosba, szükséges, hogy mindkét táborot értesítsük híreinkről. Ha ezt nem tesszük, úgy üres marad templomunk, mert a hívek nem a Cong.-ból, ligatagokból szerveződnek, ellenkezőleg, azokból, kik oda nem járhatnak, sőt az erősen beszerezett egységes és nemz. szocialista pártból, továbbá azokból, kik sem hitbuzgalmi egyesületnek, sem politikai tömörületnek nem tagjai.”²⁹² A házfőnök sorai ezúttal nem is a lapolvasási szokások miatt izgalmasak, hanem mert azokból kiderül a feszültségek egy másik oka: a Meskó Zoltán országgyűlési képviselő által alapított, Zala vármegyében több gyűlésében is betiltott Nemzeti Szocialista Magyar Földműves és Munkáspárt helyi csoportjának tagjai és szimpatizánsai elkerülték Pehm templomát, őket a politikailag „elnézőbb” ferencesek terelték az örök élet felé.

A tarthatatlan helyzeten P. Erős Alajos kierőszakolt távozása és az új házfőnök, P. Nagy Ernő kinevezése enyhített. Ám Pehm évekkel később sem habozott tájékoztatni a püspököt, ha valami szabálytalanságnak vette hírét. Különösen az erkölcsi tévelygéseket tűzte tollhegyre, így amikor két ferencest is növel keverték hírbe: az egyik „lelki levelezésben” állt egy környékbeli földbirtokos leányával, a másik több alkalommal nem a kolostorban, hanem „annál az özvegy, nem-öreg úrinőnél szállt meg, akihez azelőtt is járogatott és aki két évtizede papok után futkosott.”²⁹³ Az új tartományfőnök, P. Scheirich Bonaventúra nem adott hitelt a pletykáknak és mind Pehm, mind Mikes püspök előtt megvédte rendtársait. „Sehonnan annyi felelőtlenül vádaskodó anonym levél nem futott még be hozzám, mint épen [sic!] Zalaegerszegről” – jegyezte meg nem minden él nélkül válaszelevelében.²⁹⁴ Pehm sem

291 MNL OL P233 FRL, 6. csomó, 1/a tétel, 208/1934. Pehm József 145/1934. sz. levele P. Scheirich Bonaventúra ferences tartományfőnökhöz. Zalaegerszeg, 1934. február 15. (Ugyanez kéziratos fogalmazványban: ZMMPI, iktatott iratok 1933–1934, 1934. évi kiküldött.) A *Zalai Napló* kifogásolt cikke a lap 1934. január 24-ei számában jelent meg.

292 MNL OL P233 FRL, 6. csomó, 1/a tétel, 235/1934. P. Erős Alajos házfőnök 160/1934. sz. levele P. Scheirich Bonaventúra tartományfőnökhöz. Zalaegerszeg, 1934. február 20.

293 SZEL AC 2309/1937. Pehm József apátplébános 1650/1937. sz. levele Grösz József apostoli kormányzóhoz. Zalaegerszeg, 1937. szeptember 1.

294 SZEL AC 2309/1937. P. Scheirich Bonaventúra ferences tartományfőnök 1457/1937. sz. levele Grösz Józsefhez. Bp., 1937. szeptember 4. Másolat: MNL OL P233 FRL, 8. csomó, 1/a tétel, 1457/1937.

maradt adós, egy újabb levélben felhánytorgatta, hogy az első házfőnök elhagyta a rendet, öngyilkos lett egy káplán, és egyébként is, „épp az én szorgos örökődésem miatt Szombathelyre aránylag kevés vádaskodó levél érkezik Zalaegerszegről”.²⁹⁵ A P. Nagyot 1940-ben váltó P. Horváth Domonkos házfőnök idejében már alig volt nyoma újabb konfliktusnak. Sőt Pehm a zalaegerszegi kolostor létfenntartásának biztosítására jövedelemmel – napi kettő, havi 250 pengővel – járó állást kínált öt fráternek: a Zrínyi Nyomdában könyvkötőre, gépszedőre és kéziszedőkre lett volna szükség.²⁹⁶ A lehetőséggel a rend nem tudott élni, mert a testvérek közül többeket katonai szolgálatra rendeltek be. Persze a *Zalamegyei Újság* nem volt rest megírni, ha valami kirívóról értesült: kommentár nélkül hírt adott például egy, a rendet végleg elhagyó páter polgári házasságkötéséről, akit szinte mindenki ismert a városban.²⁹⁷ Az intim részletekről már Pehm tájékoztatta a megyéspüspököket.²⁹⁸

A viszálykodást végérvényesen befejezték, amikor 1942. január 1-jével megalakult a város második plébániája és egyházközsége Jézus Szíve tiszteletére, miután az egyházközség felállításához és az ingatlan átadásához az „anyaegyházközség” közgyűlése Pehm József elnök javaslatára hozzájárult. Az apátplébános maga is úgy látta jónak és zalai plébániaalapítási munkájához következetesnek, ha a ferencesek önállósodnak. Tisztázták a pénzügyi kötelezettségek sorsát: az ekkor még mindig 95 ezer pengőre rúgó tartozás kamatai és törlesztése az első egyházközséget, míg a IV. Károly király emlékére épült templom és a kolostor fenntartása kizárólag az új egyházközséget terhelte.²⁹⁹ Viszont a bevételek is megoszlottak a két egyházközség között, hiszen attól, hogy immár két egyházközség volt Zalaegerszegen, nem lett több sem a katolikusok száma, sem a katolikusok jövedelme. Például a vidéki, de Zalaegerszegre adózó földtulajdonosok mindenkor adójából az új plébánia 19,03 százalékban részesült, de a szétválásig esedékes adóhátralék csak az első egyházközséget illette. Ez azonban már kényszerpálya volt, Pehmet valójában bántották a történetek: „úgy szedték el tőlem a területet, hisz a kicsöppent cseléd is közhangulat nevében követelte a II. plébániát.”³⁰⁰ Önérzetét sértette, hogy a püspöki alapítólevél meg sem említette a nevét. „Csak köszöni mindazoknak. A plébános nekem köszöni, tartományfő is. Az esperes a nagyvonalú, feddhetetlen papot emlegeti bennem.”

Az új plébániához került Vorhota, Ebergény és Szentersébethegy községeken kívül Zalaegerszeg városának az Arany János utcától nyugatra eső része. A régi plébániánál ma-

295 SZEL AC 2309/1937. Pehm József 1806/1937. sz. levele Grösz Józsefhez. Zalaegerszeg, 1937. szeptember 23. – Megjegyzés: P. Deák Szulpic 1936-ban elhagyta a rendet, ezért őt aposztatának nyilvánították és szuszpendálták. 1941-ben a rozsnyói püspök befogadta egyházmegyéjébe.

296 MNL OL P233 FRL, 10. csomó, 1/a tétel, 917/1940. Pehm József 4219/1940. sz. levele P. Hársligethy-Vinkovits Viktor provinciálshoz. Zalaegerszeg, 1940. október 26.

297 „Napi hírek.” *Zalamegyei Újság*, 24. évf. 219. sz. 1941. szeptember 26. 3.

298 MNL OL P233 FRL, 12. csomó, 1/a tétel, 138/1942. Pehm József 498/1942. sz. levele Grösz József megyéspüspökhöz. Zalaegerszeg, 1942. február 28. Kézírás.

299 ZMMPI, jegyzőkönyvek 1940–1970. 36., 39–42. fol. Jegyzőkönyv a Zalaegerszegi Róm. Kath. Egyházközség képviselő-testületének 1941. november 8-ai tanácsüléséről és november 9-ei rendes közgyűléséről. Kézírás; SZEL Püspöki körlevelek 1942. I. Nr. 383. a zalaegerszegi II. plébánia felállításáról.

300 PL Mm. 43. d. Pehm József naplója, 1942. január eleji bejegyzés. Kézírás. (A következő idézet is innen – B. Ma.)

radt Kaszaháza, Ságod-Bekeháza és Zalabesenyő, valamint a város keleti része.³⁰¹ A második zalaegerszegi plébánia létrehozásával az addig egyetlen egyházközség képviselő-testületének mandátuma lejárt. 1942. január 28-án új testületet választottak, a világi elnök továbbra is Turcsányi Sipos József maradt. Az új, a második egyházközség élére viszont – Pehm naplójának szavait idézve – „a hitvány Pesthy Pált, az ellenlap szerkesztőjét” választották, azt az újságíró, aki 1919–1920-ban még Pehm lapjánál dolgozott. Később Pesthy elpártolt onnan, és több újságcikkben szorgalmazta a második egyházközség felállítását. Pesthy megválasztása annyira rosszul esett Pehmnek, hogy abban a provinciális szövegét látta, amint azt naplójában meg is jegyezte: „Ez [a választás] a provinciális által ígért »útmutatásom alatt«.”³⁰² Pehm a különválás után is igényelte, hogy a ferencesek segítségére legyenek a helybeli papságnak a lelkipásztorkodásban (misemondás, gyóntatás, prédikálás, betegek ellátása). Ezt a kitélt már az 1926-ban kötött szerződés is tartalmazta, mégpedig igen aprólékosan, például betegellátás esetén a szerzetesek „készségesen elmennek s a város területén belül ily alkalommal kocsit nem igényelnek”.³⁰³ Azután, hogy a páterek önállóan vezethették plébániájukat, a saját híveik felett már lelkeszi jogokat gyakoroltak, így a nem hozzájuk tartozó hívek ellátására kevésbé szívesen vállalkoztak.

A NOTRE DAME-APÁCÁK ISKOLÁI

Alig fejeződött be a Károly-templom építése, amikor Pehm József újabb nagyszabású vállalkozásba fogott. Még kezdő plébánosként szembesült azzal, hogy a megyeszékhelyen megszűnt ugyan az analfabetizmus, de a vármegyében sok községnek se tanítója, se iskolája nem volt. Első nekibuzdulásában Szentersébethegyen (a plébániájához tartozó filiális községben, amit 1969-ben Zalaegerszeghez csatoltak) egy tanerős, 50-60 gyermeket befogadó iskolát létesített, majd a másik három nagyobb községben is korszerűsítést kezdeményezett.

Zalaegerszeg iskolai hálózata méltatlan volt egy megyeszékhelyhez. A városban az 1920-as években csupán egy elemi iskola, egy kereskedelmi iskola, egy-egy polgári fiú- és leányiskola, valamint az állami főgimnázium működött.³⁰⁴ Különösen megoldatlannak mutatkozott a lányok közép- és felsőfokú oktatása. A város képviselő-testülete 1921 tavaszán már próbálkozott egy állami leánygimnázium felállításával – eredménytelenül. Ám a Bethlen-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere, gróf Klebelsberg Kuno nevéhez

301 MNL OL P233 FRL, 12. csomó, 817/1941. Grósz József megyéspüspök 31036/1941. sz. levele P. Hársligethy-Vinkovits Viktor tartományfőnökhöz. Szombathely, 1941. december 19.

302 PL Mm. 43. d. Pehm József naplója, 1942. január 29-ei bejegyzés. Kézírás.

303 MNL OL P233 FRL, 4. csomó, 1/a tétel, 770a/1926. Szerződés a Zalaegerszegi Róm. Kath. Hitközség és a Szűz Máriáról nevezett Magyar Ferences Rendtartomány kölcsönös jogairól és kötelességeiről. Zalaegerszeg, 1926. október 20. Gépelt fogalmazvány.

304 PESTHY Pál: *Zalaegerszeg múltja és jelene*. Kakas ny., Zalaegerszeg, 1931. 128.

kötődő kultúr- és iskolapolitika új reményeket ébresztett. A Bethlen-kormány ugyanis a békeszerződés fegyverkezési tilalma miatt a rendelkezésére álló összegeket a stratégiai ágazatnak minősített oktatásra, kultúrára és tudományra fordította. A középosztály utánpótlását segítette, hogy 1924-től új törvény alapján átszervezték a középiskolai oktatást: a gimnázium és a reáliskola közé új iskolatípust iktattak be, a reálgimnáziumot. 1926-ban megtörtént a leány-középiskolák reformja és megindult a népiskola-építési program, aminek köszönhetően nagymértékben csökkent az analfabetizmus.

A zalaegerszegi polgári leányiskola végzős növendékei 1914-ben

Pehm apátplébános már 1924-ben elhatározta: a Notre Dame-kanonokrendi, Szent Ágoston szabályait követő, leánygyermekek tanításával és nevelésével foglalkozó szerzetesrendet letelepíti a városban, akik a tüdőbeteg-gondozó intézet Törökbálintra telepítése miatt egyébként is el akartak költözni onnan. A 16. századi alapítású, francia eredetű Notre Dame-nővérek hazánkban először Kismartonban nyitottak házat 1679-ben, majd Pozsonyban 1747-ben, Pécsen 1851-ben, Törökbálinton 1907-ben, Bőcskén 1922-ben, Zalaegerszegen 1929-ben, Nagykanizsán 1933-ban. Az apátplébános a leánynevelést különösen fontosnak tartotta, hiszen a katolikus szellemben nevelt leányok lesznek a jövő édesanyjai, és a hitükben erős katolikus családok erős katolikus nemzetet alkotnak majd. Elképzelésében a Notre Dame-nővérek megnyerése csak a kezdő lépést jelentette. Az apát egy összetett iskolarendszert álmodott meg, három egymásra épülő részből: négy-, illetve hatosztályos elemi népiskola a 6–10/12 éveseknek, polgári iskola a 10–14 éveseknek; tanítónőképző a 14–19 évesek számára. Így a hatéves elemistából tizenkilenc éves korára képzett tanítónő válhatott, enyhítve a zalai vidék rossz pedagógusellátottságát. (Mintául szolgálhatott többek között a székesfehérvári

Ferenc József Nőnevelő Intézet, amelyet 1853-ban alapított Farkas Ferenc nagyprépost, benne óvodával, elemi és polgári iskolával, líceummal és tanítóképzővel.)

A zalaegerszegi polgármester, Czobor Mátyás messzemenő támogatása és Mikes János megyéspüspök egyetértése nélkül az álomból nemigen lehetett volna valóság. A püspök saját ifjúkori hevületét látta újjászületni Pehmben, hiszen ő maga Székelyudvarhelyen építtette fel 1909–1910-ben Székelyföld legnagyobb iskolaépületét. A maga részéről 1926. október 28-án megadta az engedélyt az apácák letelepedéséhez,³⁰⁵ amihez a városi közgyűlés is hozzájárult. A város egyebekben is elsőrangú partnernek bizonyult: a megszüntetett lóvásártér helyén hat hold telekkel, egymillió darab téglával, szőlőrészsel járult hozzá az építkezésekhez, vállalta a leendő termék fűtését, továbbá a rend mentességét a községi adók alól.³⁰⁶ A beruházási költségek tekintélyes részét gróf Klebelsberg Kuno kultuszminiszter biztosította, a gróf Csáky István építészmérnök által tervezett épület alapkövét is ő helyezte el 1928. június 17-én.³⁰⁷ Kézenfekvő, hogy a Notre Dame Zárda-iskola Építő Bizottságának Pehm József lett az ügyvezető elnöke.

Az építkezéssel nemcsak Zala oktatási hiányosságain akartak segíteni, hanem a növekvő munkanélküliségen is. Alkotói lázában Pehm apát pártpolitikai-világnézeti szempontokat is belekevert a munkálatokba. Az építkezéskor 139 építőmunkás lakott a városban, többségük munka nélkül. Kilenc kivételével mindnyájan szociáldemokrata szakszervezeti tagok voltak, ezért őket az apátplébános nem foglalkoztatta, hanem máshonnan hozatott keresztényszocialista munkásokat. A keresztényszocialisták országos szervezetének az volt a Pehmnek is tetsző álláspontja, hogy az egyházi építkezéseken csak a keresztényszocialista szakszervezet tagjai kapjanak munkát. (A veszprémi székesegyház 1907-es átépítésénél hasonló elvet követtek.)³⁰⁸ A perpatvar elért az ország házáig is, az egerszegi szocdemek csak rendőri készség mellett tarthatták meg gyűléseit, amelyen Esztergályos János szociáldemokrata országgyűlési képviselő is részt vett.³⁰⁹ A zalaegerszegiek panaszt tettek a városi képviselő-testületnél, amely – több hónapig tartó huzavona, botrányok és lemondások után – utasította a polgármestert,

305 SZEL AC 2868/1926. Mikes János püspök levele Mahl M. Augusztá főnöknő részére. Szombathely, 1926. október 28.

306 MNL ZML V. 1606. XXIII. kötet, 78–81. fol. Zalaegerszeg város képviselő-testülete 1926. április 19-ei rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve, 2592 sz./1926. jkv. 33.; SZEL AC 2868/1926. Pehm József apátplébános levele Mikes János püspökhöz. Zalaegerszeg, 1926. szeptember 16.; MNL ZML V. 1606. XXV. kötet, 75–78. fol. Zalaegerszeg város képviselő-testülete 1928. április 2-ai rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve, 3299 sz./1928. jkv. 37. Alapítványi szerződés, 1928. április 3.

307 MNL ZML V. 1606. XXXII. kötet, 208–209. fol. Zalaegerszeg város képviselő-testülete 1935. augusztus 1-jei díszközgyűlésének jegyzőkönyve. Mikula Szigfrid városi főjegyző ünnepi beszéde.

308 „Azon körülményre bátor vagyok újból Nagyságod becses figyelmét felhívni, hogy a székesegyház építkezésénél csakis a keresztény munkásszövetkezetek tagjai alkalmazhatók és semmi esetre sem a demokrata szocialisták. Ezt legalább is az építési szerződésekben, de talán már a kiírásba is fel kellend venni.” VÉL I.4.d.1. 15. d. 5. köteg, 1. csomó, no 2. Rainprecht Antal jószágkormányzó levele Aigner Sándornak a székesegyházi költségtervekkel, munkákkal és munkásokkal kapcsolatban. Veszprém, 1907. január 15. Fogalmazvány.

309 „Esztergályos képviselő szerint a zalaegerszegi szociáldemokrata építőmunkások tüntető felvonulást terveznek a plébánia és a városháza elé, ha nem vehetnek részt a zárda építésében.” *Zalamegyei Újság*, 11. évf. 220. sz. 1928. szeptember 28. Címlap.

Pozsony és Pécs után Zalaegerszegen épült fel a Notre Dame-nővérek harmadik nagy épülete, a zárdaiskola

„Bárki kerül utadba, segítsd kibontakozni” – ezzel az alapítói gondolattal kezdte meg működését a Notre Dame Leánynevelő Intézet

hogy kérje meg a zárdaépítő bizottságot és az építető kanonokrendet: szakszervezeti munkásokat is alkalmazzanak, mert *„itt kenyérről van szó, a politikumot félre kell tenni”*.³¹⁰ Az apátplébános azonban nem vette figyelembe a város óvatos kérését és a rend beleegyezését: a vállalkozónak ezután is megtiltotta szociáldemokrata munkások felvételét. Aki végül kénytelen volt mégis foglalkoztatni őket, mert a vendégmunkások által felhúzott fal ledőlt...³¹¹ Pehm apát legszívesebben a kánonjogot is bevetette volna a szociáldemokrácia elleni küzdelemben: püspökénél rákérdezett, hogy vajon a 2335. kánon, amely a Szentszéknak fenntartott kiközösítést mondott ki a *„szabadkőművesek szektájába vagy más hasonló társaságba”* tartozókra, érvényes-e a szociáldemokrata párt tagjaira. A püspöktől nemleges választ kapott.³¹² Amikor Zalaegerszegen takarékosági okokból megszűnt a munkásszanatórium, s vele a lelkészi állás, Pehm a „proletár vezérkar”-t és a „szoc. dem. többségű autonómiá”-t okolta, amely nem nézhette jó szemmel a katolikus hitéletet.³¹³

A szakszervezeti csetepaték, az anyagi nehézségek, az építési viták, valamint a rendkívüli hideg tél ellenére az építkezés rohamléptekkel haladt, naponta átlag 300 munkás dolgozott, de volt olyan időszak is, amikor naponként 600 munkást foglalkoztattak. Az alapköltségétől számítva bő egy év múlva, 1929. augusztusban beköltöztek az apácák, maga az építkezés októberre fejeződött be. A neoromán stílusú épület öt részből állt: helyet kapott benne a) egy 70 személyes zárda, b) egy 300 m² alapterületű, 11 méter magas kápolna, c) egy 90 (1942-től 120) személyes internátus, d) a zárdaiskola (itt helyezték el az elemi iskolát, a négy évfolyamos polgárit és az ötosztályos tanítónőképzőt), e) valamint

310 MNL ZML V. 1606. XXV. kötet, 547–552:548. fol. Zalaegerszeg város képviselő-testülete 1928. október 12-ei közgyűlésének jegyzőkönyve, 10938 sz./1928. jkv. 207. Részleteiben idézi GYIMESI Endre (szerk.): *Zalaegerszeg. Dokumentumok a város történetéből* i. m. 284–285.

311 TARJÁN Gábor: *Mindszenty József 1917–1945* i. m. 43. Letétben: MNL ZML XV. 41.b. Gyűjtemény 15. d. 103.

312 SZEL AC 3428/1926. Pehm József apátplébános levele Mikes János megyéspüspökhöz. Zalaegerszeg, 1926. december 9., illetve az arra adott válasz, 1926. december 12.

313 PL Mm. 43. d. Pehm József naplója, 1935. január 2-ai bejegyzés. Kézírás.

egy vasbetonból épült, 30 m hosszú, 14 m széles, 7,6 m magas torna- és díszterem, benne színpaddal, mozivetítővel, öltözőkkel és szertárral.³¹⁴ Ez volt a kor egyik legkorszerűbb hazai iskolaegyüttese, Zala vármegye első tanítónőképzője és első középiskolája leányok számára.³¹⁵ Ünnepeles megáldására és megnyitására 1929. október 6-án került sor, amelynek fényét emelte, hogy azt – a kivételes figyelem jeléül, hiszen ez a funkció rendesen az egyházmegye főpásztorát illette – maga Serédi Jusztinián bíboros, hercegprímás végezte Pehm apátplébános felkérésére, Mikes püspök társaságában, vármegyei és városi notabilitások és a zalaegerszegiek tömeges részvételével.³¹⁶

A tanítás a benedikálás előtt, 1929. szeptember 9-én megkezdődött. Az elemi iskola első igazgatója két éven át Pehm József volt, de később is szoros kapcsolatban maradt az intézménnyel és a nővérekkel. Mélyen megrázta, amikor az egyik növendék öngyilkosságot követett el.³¹⁷ A tanulói létszám egyenletes. Már az induláskor 339 növendék volt, közülük 42 bentlakó.³¹⁸ A tanítónőképzőben 1934-ben volt az első képesítő vizsga. 1944-ig összesen 257 hallgató végzett és kapott elemi iskolai oktatásra jogosító oklevelet, túlnyomó többségük – köszönhetően a klebelsbergi iskolaalapítási hullám tanítónőigényének – azonnal el is tudott helyezkedni.³¹⁹ Az intézmény tananyaga, pedagógiai szelleme belesimult a kor oktatáspolitikájába. Az 1944. évi vizsgatételek közül még a mennyiségtani feladatok is a háborús viszonyokat tükrözték, amennyiben számtanból a „keletről közeledő partizánbandák” létszámát, mértanból pedig a kúp alakú bombatölcsérek űrtartalmát kellett kiszámolni.³²⁰ A tanintézet az iskolák 1948. évi államosításáig működött. Zalaegerszeg városa egy 1948. december 23-i minisztertanácsi hozzájárulással mondta fel a Notre Dame-kanonokrenddel negyven évre kötött, azaz elvileg 1969. szeptember 30-ig érvényes haszonbérleti szerződését.³²¹

Az ünnepeles avatásokra azonban anyagi gondok árnyéka vetült. A két nagy építkezés miatt 1936-ban 183 ezer pengő váltóadóssága volt az egyházközségnek.³²² A zár-

314 ZMMPI, esperesi iratok 1919–1929. Pehm József esperes jelentése az esperesi kerületről. K. n. [1929]

315 Az intézmény történetéről lásd FÁRA József: *A Notre Dame női kanonok- és tanítórend zalaegerszegi kolostora és iskolái keletkezésének története és I. értesítője az 1929–30. iskolai évről*. Zalaegerszeg, 1930.; HÓBORNÉ KISS Gabriella–HÓBOR József: *A Notre Dame női tanítórend iskolái Zalaegerszegen 1929–1944 között*. In: *1000 éves a magyar iskola. Nemzetközi művelődés- és neveléstörténeti szimpózium*. Győr, 1996. 24–46.; MÉSZÁROS István: *Mindszenty és a zalaegerszegi Notre Dame-iskolák*. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 9 (1997) 3–4. 57–70.

316 PL Cat. D/c 3240/1929. Pehm József felkérő levele Serédi Jusztiniánhoz. Zalaegerszeg, 1929. augusztus 27.

317 SZEL Géfin Gyula hagyatéka. Levelezések, VIII. Pehm József levele Géfin Gyulához. Zalaegerszeg, 1935. június 18. Kézírás.

318 ZMMPI, esperesi iratok 1919–1929. Pehm József esperes jelentése az esperesi kerületről. K. n. [1929]

319 HÓBORNÉ KISS Gabriella–HÓBOR József: *A Notre Dame női tanítórend iskolái Zalaegerszegen 1929–1944 között* i. m. 37–38.

320 Uo. 45–46.

321 MNL OL XIX–A–83–a/269. sz., 39. d. Az 1948. december 23-ai minisztertanácsi ülés jegyzőkönyve, 16. napirendi pont.

322 SZEL AC 515/1936. Zalaegerszegi egyházközség 1935. évi számadása. Pehm szerint az egyházközség terhei a következő főbb tételekből álltak össze: 1925-ben a Vallásalap 1 milliárd koronát ígért, de csak 400 milliót adott; a felajánlás szintjén megrekedt főoltár 360 millió koronába került; kevesebb adomány folyt be az ígértnél. Jelentéséhez hozzáfűzte: „...én nem ezt a drága barokk építkezést akartam, de engedelmeskedtem.” (Uo. Pehm József levele Grósz József apostoli kormányzóhoz. Zalaegerszeg, 1936. március 2.)

da különösen terhelt volt, a nehézségeket Mikes püspök már a benedikáláskor megjövendölte. A rendszeres segélykérés miatt komolyan megintette az apácákat: „önállóan és senki tanácsát nem kérve mentek bele nagyobb építkezésbe.”³²³ Mindez azonban nem szegte Pehm apát alkotókedvét, és a zárda felépülése után – az 1930-as években, a világgazdasági válság kellős közepén – újabb fontos, munkaalkalmakat teremtő, de már kisebb volumenű építkezésekbe kezdett.

Ezek az évek a plébánia reneszánszának évei. 1930-ban fővárosi mintára Pehm apátplébános színpadot építtetett a kibővített Katolikus Házba, amelyet átadása után egyszerűen csak Kultúrháznak hívtak, mivelhogy nem csak katolikusok előtt állt nyitva. A nagyterem színpadát a magyar korona 250 pengőért készített másolata díszítette.³²⁴ Felszereltségének köszönhetően a Kultúrházat gyakran vették bérbe színházi előadásokra, bálókra, liceális előadásokra, persze szigorú cenzúra mellett. A színpadon előadták többek között Katona József *Bánk bánját*, Kisfaludy Károly *Kérőkjét*, Sík Sándor *István királyát*, Kodály Zoltán *Háry Jánosát*, és számos más vígjátékot, irredata és népszínművet, társadalmi drámát.³²⁵ Az

A Notre Dame Női Kanonokrend egyik szerzetesnővére
az internátus bejáratánál

egyházközség 1932-ben létrehozta a hitoktatók otthonát, innen költöztek négy év múlva a kibővített és felújított plébániaépületbe. Az otthon „oázis akart lenni a sivatagban”, ami bajosan képzelhető el a szigorú házirend láttán: az ott lakók havonta csupán kétszer rendelkeztek meleg fürdővel, idejüket percre beosztották, „föلدülés” is csak $\frac{3}{4}$ 2-től $\frac{1}{4}$ 3-ig tartott vagy az udvaron, vagy az előszobában, esetleg mások szobájában tett látogatások formájában.³²⁶ 1936-ban – a székeskáptalan ellenzése, de az ordinárius támogatása mellett – sikerült kibővítettetni a plébánialakot. Grósz József apostoli kormányzó azzal a kikötéssel járult hozzá a tervekhez, hogy a kegyuraság csak a meglévő épület fenntartására köteles, a kibővített rész terheit állni nem. Amikor Grósz pártolóan eljár az ügyben, abban bízott, hogy a hitoktatók és a plébános összeköltözésével lehetővé válik az egyházi törvénykönyvben ajánlott „*vita communis clericorum*”.³²⁷ Senki nem sejtette, hogy a közös

323 SZEL AC 924/1932. Mikes János püspök levele Mahl Augustza főnöknőnek. Szombathely, 1932. május 21.

324 ZMMPI, jegyzőkönyvek 1930–1940. 81. fol. Jegyzőkönyv a Zalaegerszegi Róm. Kath. Egyházközség 1930. október 19-ei rendkívüli közgyűléséről. Kézírás.

325 BÉRES Katalin: Mindszenty József és Zalaegerszeg kulturális élete. In: *Zalai Múzeum* 21. Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg, 2013. 67–75:74.

326 SZEL AC 1973/1933. „A zalaegerszegi Papi Otthon napirendje és házi szabályai.” Zalaegerszeg, 1933. október 8.

327 SZEL AC 1443/1936. Grósz József apostoli kormányzó felterjesztése Hertelendy Jenő miniszteri biztoshoz. Szombathely, 1936. június 23.

fedél vizálynakodást hoz majd magával. Pehm anyagilag is kockáztatott, amikor belevágott az újabb építkezésbe, ugyanis legalább 16 ezer pengő hiányzott a költségvetésből, a székeskáptalan pedig nem járult hozzá a plébániajavadalom megterheléséhez a kölcsön felvétele érdekében. A hiányt végül házhelyeladásból, bérleti díjakból és 9000 pengő személyi kölcsönből fedezte.³²⁸ Pehm az építkezési munkanemeket a piaci verseny pezsdítése és az árak csökkentése érdekében szétválasztotta, de összességében „a zsidók nem nagyon bíznak abban, hogy megkapják, a vidékiek nem bírják a versenyt. Így az egyetlen zalaegerszegi vállalkozó kihasználhatná a helyzetet.”³²⁹ Ezek után nem meglepő, hogy a munkát valóban a helyi AndrásKay Müller István mérnök nyerte el.³³⁰

1938. május 1-jére felépült egy harmincágyas aggmenhely, amely második volt a városban. A városi szeretetházban ugyanis harmincnál több rászorultat nem tudtak elhelyezni. „E téren ott áll, mint 1919-ben” – indokolta Pehm az egyházközségi Szent József Szeretetotthon felállításának szükségességét, amely 1936. május 1-jén 23 szegény és agg befogadásával egyelőre bérelt ingatlanban, de egy új menhely felépítésének eltökélt szándékával indult.³³¹

A Katolikus Ház, amely eredetileg a zalaegerszegi Katolikus Legényegylet székházának épült 1914-ben. Pehm József alatt az egyházközség kultúrházaként működött

A Katolikus Házat 1930-ban kibővítették és renoválták. Színjátszó körök és dalárdák számos alkalommal szerepeltek az új színpadon

328 SZEL AC 445/1937. és 1532/1937. Pehm József levelei Grösz József apostoli kormányzóhoz. Zalaegerszeg, 1937. február 10. és 1937. május 31.

329 SZEL AC 1307/1936. Pehm József levele Grösz József apostoli kormányzóhoz. Zalaegerszeg, 1936. június 9.

330 SZEL AC 1531/1936. Építési szerződés. Zalaegerszeg, 1936. június 27.

331 ZMMPI, jegyzőkönyvek 1930–1940. 316. fol. Jegyzőkönyv a Zalaegerszegi Róm. Kath. Egyházközség képviselő-testületének 1936. április 26-ai rendkívüli közgyűléséről. Hitelesített, gépelt másolat: SZEL AC 1138/1936.; továbbá ZMMPI, jegyzőkönyvek 1930–1940. 348., 361–362., 364., 367–369. fol. Jegyzőkönyv a Zalaegerszegi Róm. Kath. Egyházközség képviselő-testületének 1937. június 28-ai tanácsüléséről, az 1937. július 6-ai és 1937. augusztus 29-ei

Az elhatározást pontosan két év alatt sikerült teljesíteni. A belügyminisztérium 9000 pengőt, a város 307 négyyszögöl telket adott, húsz helyi lófogat-tulajdonos 75 ezer darab téglát ajándékozott a nemes célra. Herceg Esterházy Pál hitbizománya állta a teljes faanyagot, természetbeni munkát – fuvart – 17 ezer pengő értékben ajánlottak fel (ami azért jelentős, mert készpénzben mindösszesen 8118,84 pengő állt rendelkezésre).³³² Oly nagy igény mutatkozott rá – miután nyaranta 70-80 gyermek napközi otthonául is szolgált –, hogy két év múlva máris bővíteni kellett.³³³ Pehm ezúttal is igen érzékeny volt a nyomorra, elesettségre. A belügyminisztertől – miközben megköszönte korábbi adományát – e szavakkal kért újabb 6 ezer pengőt: „A várost bejárva úgy kell látnom, még mindig él szinte állati sorban 15-20 öreg 70 éven felül, akik ebben a helyzetben nem maradhatnak.”³³⁴ A zalaegerszegiek érdes nyelve azért megjegyezte, hogy egész nap térdepeltetve imádkoztatja szegény öregeket.³³⁵ 1939-ben megjavíttatta a Kálvária déli bástyáját és a plébániatemplom szentélyének megrongálódott falfestményét. 1942-ben egyházközségi kezelésű jégpálya létesítése szerepelt napirenden. 1943-ban rendbe hozatott két temetőt. Építkezéssel járó, utolsó nagyszabású elképzelése a katolikus iparosok tanoncotthonának létrehozása volt, amelyhez telket, államsegélyt, kölcsönt, építőanyagot szerzett is, de a háborús körülmények megghiúsították a munkálatok megkezdését. Mindszenty már kiválasztott esztergomi érsek, amikor a zalaegerszegi egyházközség 1945. szeptember 19-ei ülésén megállapították, hogy a tanoncotthont lehetetlen felépíteni.³³⁶ Az addig összegyűlt építőanyagot más építkezésekhez szétosztották. A cserépből kapott az ONCSA-telep is, hogy kijavítsák a bombatámadástól sérült házakat.

Szervezőtehetsége jó gazdasági érzékkel párosult. Tervei megvalósításához a számos vállalkozás ellenére mégsem tudhatott szilárd gazdasági háttérrel, az egyházi adó sem volt elég. Így az egyházközség bankkölcsönt vett fel és váltót bocsátott ki, Pehm pedig folyamatosan támogatókat keresett és minden módon többletbevételt próbált szerezni. 1934-ben kimondottan az egyházközség súlyos anyagi terhei miatt kérte és kapta meg püspöke engedélyét, hogy – mielőtt a város gyors terjeszkedése miatt közcélra kisajátítanák – a plébánia szántójából 9646 négyyszögölt felparcelláztathasson és

rendkívüli közgyűléséről, valamint 1937. szeptember 10-ei tanácsüléséről. Hitelesített, gépelt másolatok az 1937. június 28-ai tanácsülés kivételével: 2626/1937.; „Új kápolna épül Zalaegerszegen a Szent József-otthon kibővítésével kapcsolatban.” *Zalamegyei Ujság*, 24. évf. 189. sz. 1941. augusztus 21. Címlap.

332 ZMMPI, jegyzőkönyvek 1930–1940. 364. fol. Jegyzőkönyv a Zalaegerszegi Róm. Kath. Egyházközség képviselő-testületének 1937. augusztus 29-ei rendkívüli közgyűléséről. Másolatban: SZEL AC 2626/1937., uo. Pehm József 1879/1937. sz. levele Grósz József apostoli kormányzóhoz. Zalaegerszeg, 1937. október 2.

333 ZMMPI, jegyzőkönyvek 1930–1940. 494. fol. Jegyzőkönyv a Zalaegerszegi Róm. Kath. egyházközség képviselő-testületének 1940. július 28-ai gyűléséről. Kézírás. Hitelesített, gépelt másolat: SZEL AC 2354/1940.

334 ZMMPI, iktatott iratok 1940–1942. Pehm József levélfogalmazványa belügyminiszterhez, k. n. [1940] ceruzás kézírás.

335 PL Mm. 17. d. „1943–45” feliratú boríték. Pehm József életrajzi összefoglalója; ARTNER Tivadar: A bíborosról i. m. 588.

336 ZMMPI, jegyzőkönyvek 1940–1970. 147. fol. Jegyzőkönyv a Zalaegerszegi Róm. Kath. Egyházközség képviselő-testületének 1945. szeptember 19-ei üléséről, PL Mm. 29. d. Mindszenty József pápai prelátus, apátplébános megbízólevele Brenner János okl. építész részére a tanoncotthon terveinek elkészítésére. Zalaegerszeg, 1943. október 23. Vö.: PL Mm. 17. d. „1943–45” feliratú boríték. Pehm József életrajzi összefoglalója.

A zalaegerszegi Szent József Szeretetotthon tervei, 1937

4–9 pengős áron eladhasson. Indoklása szerint a szántó – mint amolyan mindenki földje – csak vitte a pénzt, ha fizetett őrszemet nem állít mellé, akkor „*nem tudom a városi szarkákat távol tartani*”. Pehm a terület eladásából 40-46 ezer pengő bevételre számított. A befolyó tőkéből részben új ingatlanokat vásárolt, részben bővítette a plébánialakot.³³⁷ Kifelé nem mutatta, de püspökének bevallotta, mennyire nyomasztják az anyagi gondok. A 170 ezer pengő értékű váltókat kezesként csakis az ő személyébe vetett bizalom miatt írta alá az egyházközség 24 tagja. „*De ha Isten engem elszólít, megrémülnek ezek a jó emberek. Fejetlenség lesz. [...] Szeretnék tőkétől, kamattól szabadulni. [...] Ezek a gondok örölnék öt éve úgy, amint a zárdaszentelésen ezt Excellenciád megjövendölte. Nem panaszkodom. Azelőtt inkább lelkesedésből, azóta részben azért dolgoztam, hogy felejtsem a keresztet. [...] 42 éves ember ne keseregjen; de gondoljon mégis a földi elmúlásra. A folytonos feszülés megárthat a szívnek.*”³³⁸

Pehm általában zökkenőmentesen vitte keresztül elképzeléseit, de amikor 1936-ban a Kálvária mögötti plébániai földet, rajta a majort külterületből belterületté kérte átsoroltatni, elhúzódozó, személyeskedéstől sem mentes vitába keveredett a városi képviselő-testülettel.³³⁹ A város nem akarta az átsorolásból eredő terheket (közművesítés, útburkolás) magára vállalni, ezért halogató döntést hozott: a város határainak újrarajzolásával meg kell várni a városrendezésről és építésügyről szóló 1937. évi VI. törvénycikk végrehajtási utasítását és az azzal harmonizáló átfogó városrendezési terv elkészülését.

337 SZEL AC 696–699/1936. Pehm József 341/1936. sz. levele Grösz József apostoli kormányzóhoz. Zalaegerszeg, 1936. március 16.

338 SZEL AC 2143/1934. Pehm József apátplébános levele Mikes János püspökhöz. Zalaegerszeg, 1934. szeptember 28.

339 MNL ZML V. 1607c. 1915/1943. sz. gyűjtő.

Mivel a döntés körüli „szemmel látható tologatás fontos közérdeket és jogos magánérdeket sért”, Pehm fellebbezett a vármegyei kisgyűlésnél, amely helyt adott kérelmének. A kérdés e ponton túlnőtt önmagán, és abban a vármegyei hatáskör ütközött a városi autonómiával. A Pehm által egyébként támogatott új zalaegerszegi polgármester, vitéz Tamásy István és másik öt törvényhatósági bizottsági tag felülvizsgálati kérelemmel fordult a belügyminiszterhez, aki a vármegyei kisgyűlés Pehmre kedvező határozatát jogszerűtlennek minősítette. Előlről kezdődött minden, és mivel „fontos közérdek fűződik ahhoz, hogy a város és az Egyházak között netán felmerülő vitás kérdések a kölcsönös megértés jegyében találjanak megoldást”,³⁴⁰ végül megegyeztek. A városi közgyűlés 1938. február 9-én több mint 5 hektár, eredetileg külterületen fekvő plébániai földet belterületté nyilvánított, azt Pehm apátplébános felparcelláztathatta, cserébe azonban a plébánia vállalta a területre eső utcák, kivezető utak és közművek megépítését. A huzavonát valójában a város és a plébánia eltérő gazdasági érdekei generálták. Pehm a belterületté minősítéssel a plébánia földjének értékét megsokszorozta, ami miatt megérte, hogy át kellett vállalnia a közművesítést, beleegyeznie egy mezsgyevonal kiigazításába és lemondania bizonyos területekről a város javára. Az csak városszépítőknak szóló indok volt, hogy a növekvő várost akarja megszabadítani a majorsági gazdálkodással járó kellemetlenségektől (trágyától, lószagtól). A város vezetése viszont egyéb területeket akart bevonni a fejlesztésbe, ami más potentátoknak, és nem a plébániának hozott volna hasznot. A képviselő-testületben egyesek egyébként sem nézték jó szemmel sem a plébánialak bővítését, sem a ságodi birtokvételt „mint a plébánia súlyának emelkedését”.³⁴¹

Pehm sorra rendbe hozta a plébániához és az esperesi kerületéhez tartozó birtokokat. Eredményei láttán a várostól járó lelkipásztori illetményét és a munkamegváltások összegét már 1921-ben 2500 koronára emelték fel.³⁴² Egyes plébániai földeket bérbe adott, az első darabot 1919-ben meghatározott időre a városnak, a rajta található majorral együtt. A 34 tagban szétszórt, együtt 98 kataszteri hold plébániai földet is addig csereberélte, amíg egy tagban nem sikerült tömöríteni, majd ezt a területet ugyancsak ingatlanépítés céljából eladta. Ügyelt arra, hogy vevői katolikusok legyenek, 1939 végén történt az első adásvétel, amikor a vevő protestáns volt, de házasságkötésekor ő is reverzalist adott.³⁴³ A vételárból és tekintélyes hitelből 1937-ben Ságodon (a harminc év múlva Zalaegerszeghez csatolt településen) vett az eredetnél nagyobb, mintegy 115 kat. hold területet.³⁴⁴ Attól a Thassy Kristóf földbirtokostól, aki a Magyar Élet Pártja

340 MNL ZML V. 1606. XVIII. kötet, 495–504:501. fol. Zalaegerszeg város képviselő-testülete 1939. november 24-ei rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve, 15004 sz./1939. jkv. 162. sz.

341 SZEL AC 549/19138. Pehm József apátplébános 318/1938. sz. levele Grösz József apostoli kormányzóhoz. Zalaegerszeg, 1938. február 14.

342 MNL ZML V. 1606. XVIII. kötet, 9–10. fol. Zalaegerszeg város képviselő-testülete 1921. január 13-ai rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve.

343 SZEL AC 2855/1939. Pehm József 5284/1939. sz. levele Grösz Józsefhez. Zalaegerszeg, 1939. december 2.

344 SZEL AC 2048/1937., 2089/1937. és 3222/1937. Pehm József levelei Grösz József apostoli kormányzóhoz. Zalaegerszeg, 1937. május 31., 1937. július 16. és 1937. december 16.; PL Mm. 43. d. Pehm József naplója, 1937. november 25-ei bejegyzés. Kézírás.

támogatásával két év múlva elnyeri a zalaegerszegi választókerület képviselői mandátumát. Pehm azért vállalkozott a gazdálkodói létre, mert a világgazdasági válság következtében a zalaegerszegi plébániajavadalom jövedelme a felére csappant. „Elvesztek a jelentős szentmise-alapítványok, értékpapírok, papitized-váltság stb. A stóla összezsugorodott.”³⁴⁵ A plébániának ugyanakkor tartós bevételre volt szüksége. „Sajtóra, karitatív célokra, szerény reprezentációra az egerszegi plébánosnak kell pénzének lenni” – írta Grósz apostoli kormányzónak, amikor részletesen megindokolta a birtokvásárlás szükségességét. Leveléből Grósz egyetlen szót emelt ki: „vettem meg”, azaz Pehm múlt időben írt a püspökségre még csak jóváhagyásra beküldött vételi szándékaról. Pehm egyidejűleg a püspökség segítségével elintézte a zalaegerszegi plébániai major megszüntetését és a majori épületek fenntartási kötelezettségének átruházását a ságodi gazdaságra. Ez gondos szervezéssel járt, tekintettel arra, hogy a fenntartók nagyobb részben a püspökség mint kegyuraság, kisebb részben a plébánia- és filiabéli hívek, illetve Zalaegerszeg városa és az érdekelt községek voltak.³⁴⁶

Pehm József egyik adásvételi szerződése 1939-ből. A vételár hozzájárult a tekintélyes ságodi birtok megvásárlásához

Az új javadalmi birtokot korszerűen felszerelte, húsztehenes mintagazdaságot alakított ki. Egyes részeit bérbe adta, ezáltal plébánosi jövedelme emelkedett. Annnyira azonban nem, hogy a kiadásokra felvett hitel visszafizetése ne okozott volna gondot. Püspökének feltárta nehézségeit is: „A zalaegerszegi birtokot elvetem lucernával, gabonával, lóherével. A vevő akkor jön, amikor már sarjad a vetés, és nekem csak kaszálnom, aratnom kellene. 1938-ban egy helyett 3 gulyást kellett tartanom bevonulás, rossz istálló miatt. Elvitték 3 lovat. Ökröket kellett vennem kölcsönből. A száj- és körömfájás miatt a bencésektől két és fél hónapig 18 fillérért vettem 50 liter tejet, én pedig vevőimnek 16 f-ért adtam. 1937 nyarán az árvíz elvitte a II. szénát, I. pedig nem volt. Ha nincs az új birtok [Ságod] és nem igyekszem azt feljavítani, nem gazdálkodom, mint 1 ½ évtizedig nem gazdálkodtam. Vennem kellett 1 ¼ w[agon] szénát. Viszonylag magas áron szereztem állatokat, az áruk leesett. Magvakat drágán

345 SZEL AC 2048/1937. Pehm József levele Grósz József apostoli kormányzóhoz. Zalaegerszeg, 1937. május 31.

346 SZEL AC 221/1937. Grósz József apostoli kormányzó levele Zala vármegye alispánjához. Szombathely, 1937. augusztus 17.; SZEL AC 1683/1938. Pehm József 1253/1938. sz. levele Grósz Józsefhez. Zalaegerszeg, 1938. július 8.; SZEL AC 238/1940. A VKM 4.709/1939/I. üo. sz. leirata Grósz Józsefhez. Bp., 1940. január 18.

szereztem be.”³⁴⁷ Az állattartás és az adósság együttesen veszteségbe fordította a birtok gazdálkodását, mire a püspökség elengedte a kamatot. 1939-ben viszont Pehm igen jutányos áron tűzifának erdőt vásárolt, „egy begyulladt zsidó adja el; rendkívül erős volt a kereslet utána, de sikerült [négyyszögölét] 20 f-ért megvennem”, összesen 5091 aranypengőért.³⁴⁸

Újabb akciója volt az olai földek parcelláztatása, amit a városi képviselő-testület az-
zal a feltétellel engedélyezett, ha Pehm díjtalanul átengedi a leendő utcaterületet. Ő ezt – természetesen püspöki engedéllyel – elfogadta, mert a lemondással a terület 1 pengős „mezei” ára 4–9 pengős házhelyi árrá emelkedett.³⁴⁹ A kultúrház bérleti díja, sőt az 1936-ban felújított plébániahivatal is bevételt hozott. Ez utóbbi földszintjén ugyanis bankfiók nyílt évi 2 ezer aranypengőért, továbbá ruha- és cipőbolt évi ezer pengő bérleti díjért, második emeleti öt helyiséget pedig hittanárok és hitoktatók vették bérbe évi 1300 pengőért.³⁵⁰ Az apátplébános a plébániai földeket bér munkában műveltette, s jó gazdaként igyekezett minél nagyobb haszonra szert tenni, de az is igaz, hogy magasabb rendű szempontokat is érvényesített: a világgazdasági válság éveiben a szükséges munkaerő többszörösét alkalmazta a földeken, holott a földből származó jövedelem éppen csak hogy fedezte a kifizetett béreket. S végül sajtó (*Zalamegyei Ujság*), kereskedelmi vállalat (Zrínyi Nyomdaipari és Könyvkereskedés Rt.) éppúgy befolyása alá került volt, mint a Vármegyei Bank és a Hitelszövetkezet. E jövedelmek szinte kizárólag az egyház-község céljait szolgálták. A vállalkozói-üzleti bevételek azonban csak egyik – összességében elégtelen – alapját jelentették mindazon költségeknek, amelyekre a hitélet fel-
lendítéséhez, az építkezésekhez, a szociális gondoskodáshoz vagy a példás egyesületi hálózati munkához szükség volt. A javadalom működtetésére Pehm rendszeresen kölcsönt volt kénytelen felvenni. Épp e terhek miatt Grósz 1942 őszén nem engedélyezte, hogy megvásárolja az andráshidai malmot.³⁵¹ Holott kölcsönt kapott volna, hiszen a prelátus hiteleinek fedezetét nemcsak tényleges jövedelmei, hanem közéleti tekintélye is adta, amellyel rendre elérte a város, a vármegye, a kormányhivatalok, valamint a mecénások és hívek jóindulatú támogatását.

347 SZEL AC 1988/1939. Pehm József 1634/1939. sz. levele Grósz József megyéspüspökhöz. Zalaegerszeg, 1939. július 24.

348 SZEL AC 1062/1939. Pehm József 909/1939. sz. levele Grósz József apostoli kormányzóhoz. Zalaegerszeg, 1939. április 25. SZEL AC 1221/1939. Adásvételi szerződés Pehm József és Singer Adolf jánosházai lakos között, 1939. május 16.

349 SZEL AC 1621/1935. Pehm József 1131/35. sz. levele Mikes János megyéspüspökhöz. Zalaegerszeg, 1935. augusztus 13. (Az első között eladott parcella vételára végül 3,5 aranykorona volt négyyszögölenként. SZEL AC 1741–2/1935. Adásvételi szerződés, 1935. június 5.)

350 SZEL AC 2073/1936. Bérleti szerződés a zalaegerszegi Róm. Kath. Plébánia és Nemzeti Hitelintézet Rt. között. Bp., 1936. június 24.; SZEL AC 1684/1936. Bérleti szerződés Pehm József apátplébános és Horváth Jenő divatáru- és cipőkereskedő között. Zalaegerszeg, 1936. július 26.; SZEL AC 1986/1936. Bérleti szerződés Pehm József apátplébános és a dr. Vecsey Lajos hittanár által képviselt zalaegerszegi hittanárok és hitoktatók között. Zalaegerszeg, 1936. augusztus 25., megújítva: 1938. október 31-én: SZEL AC 2454/1938.

351 SZEL AC 2294/1942. Grósz József megyéspüspök válasza Mindszenty Józsefnek malomvásárlási ügyben. Szombathely, 1942. szeptember 5.

A KÖZÉLET SŰRŰJÉBEN

A zalaegerszegi plébános a legtöbb állami adót fizető helybéli polgárok egyikeként hivatalból tagja lett mind a városi képviselő-testületnek, mind a vármegyei közgyűlésnek, amely a mainál szélesebb közigazgatási jogkörökkel bírt és gyakorlatilag a vármegye településeinek felettes hatóságaként működött. Pehm azonnal a vármegyei közgyűlés és a törvényhatósági kisgyűlés egyik legtekintélyesebb tagjává vált, és ott találjuk a helyi politikai elit legbefolyásosabb személyiségei között. Számos előterjesztés, hozzászólás fűződik a nevéhez, tagja volt különböző bizottságoknak, így bevásztották a város közigazgatási, pénzügyi és jogi, valamint temető- és kórházi bizottságába. Gyakran szerepelt ünnepi rendezvények szónokaként. A városban Pehm ahhoz a konzervatív csoporthoz tartozott, amelynek tagjai a forradalmak alatti szerepükkel komoly erkölcsi tőkét vívtak ki maguknak, és egyszerre képviselték a királyság eszméjét és a keresztényszocializmust.³⁵²

Akkoriban a katolikus papok politikai szereplése Magyarországon bevett, Ausztriában és Németországban elfogadott, míg Franciaországban vagy Olaszországban szinte ismeretlen volt. A legtöbb országban állami törvény vagy a Szentszékekkel kötött konkordátum tiltotta a papság pártpolitikai szerepvállalását. Magyarországon nemcsak hagyományosan a főrendi- vagy felsőházban, hanem az első nemzetgyűlésben is többen a papi hivatás mellett vállaltak képviselőiséget, gondoljunk csak Prohászka Ottokárra, Giesswein Sándorra, Ernst Sándorra, Vass Józsefre, Griger Miklósrá, Reibel Mihályra, Bozsik Pálra, Turchányi Albert Egonra vagy Csík Józsefre. Pehm József is természetesnek tekintette, hogy papok hivatásos politikusi szerepet vállaljanak, de ő maga soha nem indult parlamenti képviselőiségért. Leginkább a választási időszakokban exponálta magát a keresztény nemzeti értékeket és a legitimizmust leghitelesebben képviselő jelölt mellett, hol koalícióban a kormánypárttal, hol lojális ellenzékként.

A Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja
választási plakátja, 1919

352 PAKSY Zoltán: Kisvárosi elit. Zalaegerszeg város virilisei 1873–1939. In: *Végvárból megyeszékhely. Tanulmányok Zalaegerszeg történetéből*. Szerk.: MOLNÁR András. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2006. 169–194.; PAKSY Zoltán: *Zalaegerszeg társadalma és politikai élete 1919–1939* i. m. 48.

Kétségtelenül a helyi körülmények is befolyásolták a választásokon leadott voksát. Már láthattuk az ellenzéki keresztényszociális–kisgazda pártszövetség vármegyei szervezője szerepében 1919 februárjában. 1919–1920-ban a keresztényszociális párt, majd a Friedrich István elnöklete alatt létrejött, Csernoch János hercegprímás támogatását is élvező Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja (KNEP) programja állt Pehm-hez a legközelebb.³⁵³ Egykori

A zalaegerszegi Katolikus Házba mint pártirodába címzett levelezőlap, 1919

határidőnaplója igen sűrű pártpropaganda-munkáról tanúskodik. Hová, hány agitátor menjen, ki szónokoljon, gyakran őt magát kérték fel.³⁵⁴ A keresztényszociális párt agitátoraként szerte a vármegyében népgyűléseken szerepelt, a pártiroda székhelyéül pedig rendelkezésre bocsátotta a zalaegerszegi Katolikus Házat.³⁵⁵ Megszervezte a KNEP 1919. december 15-ei zalaegerszegi gyűlését, amely táviratban küldte el deklarációját Huszár Károly miniszterelnöknek: „a magyar nemzet állami létének, szabadságának, alkotmányának és jogainak összességét a magyar szent koronában látja kifejezve, ezért törhetetlenül ragaszkodik ősi alkotmányához és államformájához: a keresztény nemzeti királysághoz” – és most jön a Pehm/Mindszentyvel összeforrt legitimista politikai meggyőződéshez képest szokatlan fordulat – „Szent István koronája s a nemzetgyűlés által szabadon választandó, alkotmányos uralkodó nemzeti király alatt akar élni s a szent korona területének a haza testétől erőszakosan elszakított részei visszaszerzéséért küzdeni”.³⁵⁶ Nem tudni, ezért a szabad királyválasztást igénylő petícióért mennyiben felelős Pehm, és mennyiben

353 A keresztény párt eredete 1895-re nyúlik vissza, gróf Zichy Nándor vezérletével ekkor alakult meg a *Katolikus Néppárt*. A századelőn megjelent a keresztényszocialista mozgalom is, amelyből kinőtt az *Országos Keresztényszocialista Párt*. A politikai katolicizmus e két ága az évek-évtizedek alatt hol fuzionált, hol szétvált. Keresztény párton 1919 és 1920 között a választásokra létrehozott *Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártját*, 1920–1922-ben a *Keresztény Nemzeti Pártot* (1922-ben ennek jogutódja az 1923 végéig működött *Keresztény Nemzeti Földműves és Polgári Párt*), 1922 és 1926 között a Bethlen-féle *Egységes Párton* kívül maradt *Keresztény Nemzeti Egység Pártját*, 1926-tól a gróf Zichy János által vezetett *Keresztény Gazdasági és Szociális Pártot*, 1937-től pedig a több párt összefogásából alakult *Egyesült Keresztény Pártot* értjük. 1943-ban az *Egyesült Keresztény Párt* *Keresztény Néppártnak* nevezte el magát.

354 PL Mm. 43. d. Pehm József naplója: a „Keresztény Szociális Párt vezetősége, Zalaegerszeg” belső feliratot követő oldalak.

355 Ide érkezett a párt postája is, lásd: ZMMPI: Pártok, egyesületek – Keresztényszociális párt iratai, 1919.; „A keresztényszociális pártmozgalom hírei.” *Zalamegyei Újság*, 2. évf. 30. sz. 1919. szeptember 23. 4. In: MNL ZML IV. 401b. 8/biz.–1919.

356 ZMMPI: Pártok, egyesületek – Keresztényszociális párt iratai, 1919. Huszár Károly miniszterelnök köszönőlevele a „Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja t. Elnökségének”. Bp., 1919. december 27.

a párt más vezetője. Anélkül, hogy túlzott jelentőséget tulajdonítanánk a soroknak, az a feltevés megkockáztatható, hogy az adott történelmi pillanatban talán még nem kizárólagosan ultralegitimista alapon gondolkodott a jövőről. Az iratot mindenesetre megőrizte, ahogy az arra adott miniszterelnöki köszönetet is, együtt a hozzá, mint a párt szervezőjéhez írt levelekkel.

A fiatal pap oly népszerű volt, hogy állítólag Zala bármelyik mandátuma rendelkezésére állt.³⁵⁷ Az 1920. január 25–26-án tartott nemzetgyűlési választásokon a zalaegerszegi választókerületben fölényesen győzött a KNEP jelöltje, a legitimista Szmrecsányi György földbirtokos. Pehm e szavakkal agitálta a zalaegerszegieket Szmrecsányi mellett: „Lelkesedünk, itt van a tettek ideje, jönnek a választások, ki a gátra, keresztények. Mutassátok meg, hogy nem szalmaláng a ti tüzetek, amit egyszer elfogadtok, abból nem engedtek. Élet vagy halál. De a ker[eresztény] Magyarországért, a ker[eresztény] Magyarországra szavazok. Nem hallgatok a csábítókra. [...] Ker[eresztény] nők, férfiak esküszünk, hogy hűek leszünk. Éljen a ker[eresztény] egység.”³⁵⁸ Amikor a kormányon lévő KNEP-ből 1920 áprilisában kilépett Friedrich István és újólág létrehozta az ellenzéki Keresztény Nemzeti Pártot – amely egyesült a kormánypártot 1922 januárjában ifj. Andrássy Gyula vezetésével elhagyó tizenegy képviselővel –, Pehm átigazolt a legitimista programot hirdető politikushoz. Erdemi szerepe volt abban, hogy Zala vármegye meghatározó politikai irányzata az egész Horthy-korszakban a legitimista katolikus-kereszténypártiság lett.³⁵⁹

Pehm József az 1922. május–júniusi nemzetgyűlési választásokon is a Habsburg-restaurációt szorgalmazó párt mellett exponálta magát. Olyannyira nyíltan, hogy a főispán külön kitért rá – mint az Andrássy–Friedrich-párt vármegyei elnökére – a belügyminiszterhez írt jelentésében: „A helybéli hitelszövetkezetben, ahol Pehm József esperes-plébános az elnök, Böröndy János a pénztárnok és a hitelszövetkezet összes tagjait Pehm József Friedrich táborába igyekszik terelni.”³⁶⁰ Friedrich István képviselőjelölt 1922. március 25-én tartotta az új ellenzéki párt, a Keresztény Nemzeti Földműves- és Polgári Párt, a Keresztény Nemzeti Párt utódjának (amelyet a vezérek nevei után „Andrássy–Friedrich Párt”-ként emlegettek az újságok) zalaegerszegi zászlóbontó gyűlését az Arany Bárány Szálloda zsúfolásig megtelt nagytermében. Nyugodt, szenvedélymentes kortesbeszédet egy lehiggadt keresztény ellenzéki programnak mondhatjuk: határozottan legitimista, de mérsékelt nem újabb puccstól remélte a király visszatértét. A jelöltet Pehm József esperes-plébános egy romantikus metaforákkal tűzdelt beszéddel köszöntötte: Friedrich fellépését „a tavasz ébredéséhez” hasonlította, és természetesen méltatta a jelöltet és bírálta a riválisokat (akik közül az egyik az a kisgazda Briglevics Károly volt,

357 MARÓTHY-MEIZLER Károly: *Az ismeretlen Mindszenty* i. m. 224.

358 PL Mm. 32. d. Prédikációvázlatok: „Ker. Választók” K. n. [1920. január.] Kézírás.

359 Az 1920 és 1939 közötti választások elemzését lásd PAKSY Zoltán: *Politikai küzdelmek Zala megyében a két világháború között* i. m. 31–89.

360 MNL ZML IV. 401c. 44/el. – 1922. Kolbenschlag Béla főispán jelentése Klebelsberg Kuno belügyminiszterhez. Zalaegerszeg, 1922. április 2. Közli PAKSY Zoltán: *Politikai küzdelmek Zala megyében a két világháború között* i. m. 289–291:290.

A Keresztény Nemzeti Párt támogatására felhívó
plakát, 1920

A Keresztény Nemzeti Földműves és Polgári Párt
választási plakátja, 1922

aki Pehmet 1919-ben rendőri felügyelet alá helyezte). *„Én úgy ismerem a zalai népet, hogy tiszta búzát vet, de a vetés előtt ki kell válogatni a konkolyt... Friedrich István fogja a zászlót tartani, ezt a kezet láttuk már 3 évvel ezelőtt is.”*³⁶¹ A helyi kormánypárti sajtó viszont alig győzte ennek a három évnek a másik oldalát is feltárni: Friedrich kétszer is cserbenhagyta Károly királyt, először a Károlyi-kormányban vállalt államtitkári posztal, másodjára a József főherceg támogatásával elnyert, kérészéletű miniszterelnökséggel. Volt is valami a „politikai kalandor” állításban: Friedrichet alaptalanul ugyan, de hírbe hozták Tisza István (1918) és Somogyi Béla újságíró (1920) meggyilkolásával,³⁶² a két háború között nemzetgyűlési képviselő, mígnem élete alkonyán a Grösz-perben (1951) tizenöt év börtönre ítélt „összeesküvő” lett. Friedrich lejárataát a legitimisták

361 „Az ellenzék zászlóbontása”. *Zalavármegye*, 1. évf. 5. sz. 1922. március 27. 3. Rendkívüli kiadás.

362 Deutsch Árpád – Friedrich István hajdani üzletvezetője – tanúk előtt állította, hogy Friedrich Tisza István elleni merényletet tervezett. MNL OL K589. Államfői hivatalok levéltára, A) A kormányzó kabinetirodája, II. A kormányzó iratai, 1. csomó, I-C-1. tétel, 1–3. és 5. fol. Közjegyzői okirat, Wien, 1920. január 16., Zettler Antal levele Horthy Miklós fővezérhez. Bp., 1920. február 20. (Somogyi Bélát állítólag azért gyilkolták meg, mert birtokában volt az Eötvös szabadkőműves páholy 1918. novemberi összefogetelének Friedrichet erősen kompromittáló jegyzőkönyve, aki akkor még a forradalmi kormány mellett szónokolt és „sötétben ólálkodó népbuító klerikális hatalmak”-ról szolt.) KÁROLYI Mihály: *Hit, illúziók nélkül*. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1977. 467.

nem tudták ellensúlyozni, mert – amint arról már írtunk – a korteshadjárat ideje alatt Pehm lapja, a *Zalamegyei Ujság* még be volt tiltva.

Bár az előzetes jelzések bizakodásra adtak okot, Friedrich mégsem nyert a zalaegerszegi választókerületben, sőt a másik vidéki kerületben, Hajdúböszörményben is vereséget szenvedett, és csak a párt fővárosi listájáról került be a parlamentbe. A zalaegerszegi győztes a pártonkívüli, de kormánytámogató programmal indult, elvi legitimista Farkas Tibor lett. Sikeréhez kétségtelenül hozzájárultak az Andrassy–Friedrich-pártiak szavazatai is, hiszen az első fordulóban még az 1918-ban kormánybiztos, „pártonkívüli kiscgazda és földműves” Briglevics Károly vezetett. Az időközben újraengedélyezett *Zalamegyei Ujság* szerkesztősége azonban röpiratban szólította fel az Andrassy–Friedrich-párt tagjait és szimpatizánsait, hogy a pótválasztáson ne vonuljanak vissza, hanem álljanak ki a jóval mérsékeltabb Farkas Tibor mellett. „*A sérelmeket ma el kell felejtetni, mert a haza érdeke úgy kívánja.*”³⁶³ A keresztény polgári érdekegység helyreállt Briglevicccsel, az 1918-as forradalom főispán-kormánybiztosával szemben. A győztes Farkas egy lovagias gesztussal is növelte szimpatizánsai számát, ugyanis a független szabad sajtó megvédése nevében szót emelt a betiltott *Zalamegyei Ujság* újraengedélyezéséért.³⁶⁴

LEGITIMISTA KORMÁNYELLENZÉKISÉG

A legitimizmus politikai ereje IV. Károly sikertelen visszatérési kísérletei után meggyengült, halálával pedig végérvényesen léket kapott. Bár a IV. Károly halálának első évfordulóján (1923. április 1.) tartott fővárosi gyászistentiszteleten a kormánytagok mellett még maga Horthy is részt vett, a kormány és pártja kimondottan a legitimista politika ellen volt, és az állami „emlékezetpolitika” a királyság jelképeit nem erősítette. Az 1921. évi XLVII. törvénycikk mindenféle restaurációt megtiltott. A legitimizmust nemcsak azért tekintették károsnak és veszedelmesnek, mert megosztotta a nemzetet, hanem mert emiatt a szomszédos országok Magyarországon az örökös veszélyt látták.

Pehm születésétől kezdve legitimista, de annak töretlenné formálódása évtizedek műve. Ezúttal maga is vívódott, hogyan tovább, hiszen a király halálával a megkoronázottság tényének erkölcsi értéke a múlté lett. „*Aggódtam, hogy a *pragmatica sanctio*hoz [való] ragaszkodás a francia royalizmus útvesztőjébe visz bennünket*” – írta évekkel később,³⁶⁵ utalva a Napóleon utáni évtizedekre, amikor a királyság restaurálása 1830-ban újabb forradalomhoz vezetett. Az elhunyt exuralkodó, IV. Károly kiskamasz fiát, Ottó királyfit nehezen lehetett beállítani a nemzet egységét megtestesítő alkotmányos ural-

363 „A »Zalamegyei Ujság« a választókhoz.” *Zalavármegye*, 1. évf. 30. sz. 1922. június 11. Címlap.

364 MNL ZML IV. 402. 377. kötet. Jegyzőkönyv Zala vármegye törvényhatósági bizottságának 1922. május 9-ei közgyűléséről.

365 MMAL MINDSZENTY József: *Egy különös sorsú nemzet*. XII. fejezet, „Álláspontom a Habsburg-kérdésben”.

kodónak. Megkopott az 1916-os koronázás emléke, amikor aranysujtásos fehér magyar selyemruhában, hermelinprémes mentében és kócsagtollas aranykalpaggal a fején, kisfiúi bájjal belopta magát a magyar társadalom szívébe.

Abban, hogy Pehm megmaradt rendíthetetlen legitimistának, egy személyes élmény is közrejátszott. A magyar katolikusok körében akkoriban igen felkapott zárándokcélponttá vált a lourdes-i Mária-kegyhely, és a közelségében található észak-spanyolországi Limpas, nem utolsósorban azért, mert 1922 és 1929 között a városka közelében, Lequeitióban élt a száműzött Habsburg-család. Pehm apátplébános is elzarándokolt ide 1924-ben. Az akkor 12 éves Habsburg Ottó főherceg intelligenciája mély benyomást tett rá, ekkor vált igazán a főherceg hívévé.³⁶⁶ Elfogadta, amit gróf Apponyi Albert – vagy Csernoch János hercegprímás is – képviselt: a koronás király fia is kapocs, még ha nem is olyan erős és nagy, mint a koronázás, és hogy Magyarországnak van törvényes királya, akit csak az adott helyzet akadályoz abban, hogy megkoronázzák.

Benczúr Gyula: Ottó királyfi, 1917

A jogfolytonosság, a történelmi alkotmány elvét, ami elsősorban a legitim királysághoz való ragaszkodásban jutott kifejezésre, ilyen áthidalásokkal lehetett átmenteni. A korszak legitimistái úgy vélték, hogy ők az igazi hazafiak, és ők viszik tovább a legtisztább és legszebb magyar történelmi hagyományokat, amit majd az idő igazol. Apponyi nyomán idővel az is általánosan elfogadottá vált, hogy a legitimista meggyőződés pártoktól független, egyetemes nemzeti eszme, következőképp bármelyik pártban vagy mozgalomban lehet képviselni.

Legitimizmusa miatt Pehm szembekerült Horthyval, akit nemhogy törvényes államfőnek, hanem református vallása miatt egyenesen eretneknek tekintett. Ellenérzéseit időnként – akár csak jelképesen – ki is nyilvánította. Az első országos botrányt az az eset kavarta, amikor Horthy kormányzó 56. születésnapján, 1924. június 18-án nem

366 SZEK, ős. XXVIII/alsó II. Emlékezések, P. Sill Aba Ferenc OMF gyűjtése: Bucsis Gyula visszaemlékezése, Hannover, k. n. 11. fol. Az 1924. július 14-én kezdődött zárándoklat idejére szabadságot vett ki (SZEL AC 1534/1924); *Mindszenty József a népbíróság előtt*. Állami Lapkiadó kiadása, Bp., 1949. 69–70.

tartott ünnepi istentiszteletet. Pedig még a „legitimista-fészek” Szombathelyen is zenés ébresztővel vette kezdetét az egész napos ünneplés laktnyai szentmisével és ünnepi beszédekkel (igaz, a meghívott katolikus papság helye üresen maradt). Zalaegerszegen ellenben nem lengtek zászlók a házakon, nem volt ünnepi istentisztelet, az államfő iránti kötelező lojalitást az ellenzékieskedő város látványosan megtagadta. A főispánnak egyenesen a belügyminiszternek kellett jelentést tennie a történetekről.

Horthy születésnapja alkalmából 1924-ben tartottak először az országban istentiszteleteket, Pehm akkor azal bújt ki a kérés elől, hogy ahhoz püspöki engedély szükséges, majd elérhetlenné vált, nehogy időben kiderüljön, amit ő nyilván tudott: a misézés a plébános autonóm joga, és csak időhúzásból hivatkozott a misézéshez szükséges megyéspüspöki hozzájárulásra.³⁶⁷ Mikes püspökhöz írt jelentésében nem is rejtette véka alá, hogy „a katolikus Magyarország nem is siethet

Díszelőadás a kormányzó névnapján a Nemzeti Színházban,
1932. december 6.

ünnepegni, valahányszor a hódoló újbizánci szolgálhad minden nap új meg új alkalmakat keres az ünneplésre. A protestáns kormányzó égisze alatt folyik az ország protestantizálása a katolicizmus háttérbe szorításával.”³⁶⁸ Ám másnap, 1924. június 19-én Úrnapja volt, amelyen korábban a helyi csendőrség mindig díszszázadot adott, de most az elmaradt szentmise miatt – hivatalosan belső utasításokra hivatkozva – bojkottálta a körmenetet. A csendőrség és az apátplébános közötti „szurka-piszkában” mindkét fél egymásra mutogatott. A csendőrség mind a főispánnál, mind a püspöki hivatalnál feljelentette a plébánost, Pehm viszont a katolikus egyház tekintélyének védelmében elégtételt kért: vagy csendőrségi díszszakaszt a legközelebbi körmenetre, vagy nyilvánosan bocsánatkérést. Mivel csak ígéretet kapott, de elégtételt nem, ezért a Szent István-napi istentiszteletre már meg sem

367 Pehm József és a zalaegerszegi csendőrpáncsnokság közötti vitáról lásd PAKSY Zoltán: *Politikai küzdelmek Zala megyében a két világháború között* i. m. 327–331.

368 SZEL AC 2408/1924. Pehm József felterjesztése Mikes János püspökhöz. Zalaegerszeg, 1924. szeptember 17.

hívta a csendőröket. Az elfajult vitára Mikes püspök tett pontot, és fehér asztal mellett elsimította az ügyet.³⁶⁹

A születésnapj dacolásból okulva a kormányzó névnapján (december 6.) esedékes ünnepi szentmise megtartására Pehm már külön felszólítást kapott a főispántól.³⁷⁰ Ráadásul a következő évben országsszerte iskolai szünetet is elrendeltek, és a diákok mindeütt ünnepi istentiszteletet hallgattak, így éltetve tovább azt a hagyományt, amikor az épp regnáló uralkodó koronázásának vagy keresztnevének és születésének napjára emlékezett a nemzet. A névnapj ünnepségnek Mikes püspök is ellene volt, és nem engedélyezte a katonaság ünnepi miséjét a szombathelyi székesegyházban: „...*Miklós napján mindenféle zenesébreztőt és fáklyásmenetet katonai és civil parádéval egybekötve lehet rendezni, de ünnepélyes szentmisét ne is kérjenek, mert a szentmise nem arra való, hogy zenés katonai ébresztőnek legyen a kiegészítője.*”³⁷¹ Az ellenzéki Zalaegerszeg – a püspök cinkosságára is számítva – a figyelmeztetések dacára is csak ímmel-ámmal emlékezett meg a kormányzó névnapjáról, és nem öltözött zászlódiszbe, amiért 1927-ben főispáni elmarasztalást is kapott.³⁷² A katolikus egyházban a nemzeti és állami ünnepek nem indokolnak ünnepi miserendet, ezért az, hogy Pehm apát éveken át tüntetően hétköznapi miserendet tartott, csupán az állami igényekkel való dacolást jelentette. A közalkalmazott tanárok viszont inkább a hivatalos elvárásokhoz igazodó, ferences templomba vezényelték diákjaikat szentmisére.³⁷³

A névnap megünneplése kapcsán kisebb-nagyobb botrány még éveken át előfordult. Az 1938-as esztendő sem múlt el eseménytelenül. Ezúttal a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban jelentették fel Pehm apátot, mivel december 6-án nem Horthy kormányzó névnapjáért, hanem „*az ország sorsának jobbrafordulásáért*” tartott szentmisét. A kétértelmű miseszándékot azzal tetézte a feljelentő, hogy kifogásolta az apátplébános politikai magatartását: Pehm prelátus „*már igen gyakran tanújelét adta annak, hogy a jelenlegi rendszer ellensége.*”³⁷⁴ Grósz József apostoli kormányzó – bár viszonyuk ez időben nem volt felhőtlen – teljes mellszélességgel kiállt apátplébános mellett. Azt írta Teleki Pál akkori kultuszminiszternek, hogy Pehm egyszerűen az 1917-es egyházi törvénykönyv 2262. kánonja 2. §-át szó szerint alkalmazta. A hivatkozott kánon a katolikus egyházból ténylegesen kiközösítettek vonatkozik. Grósz csak azért hozta fel, hogy Pehm magatartását mentse. Mintha a legitimista Pehm „félreértette” volna, és betű szerinti értelmezésével kitágította a kánon értelmét, így mindenre vonatkoztatta,

369 SZEL AC 2408/1924. Mikes János püspök átirata a M. Kir. Szombathelyi Csendőrkerületi Parancsnokságra. Szombathely, 1924. szeptember 30.

370 ZMMPI, iktatott iratok 1924–1927. Tarányi Ferenc főispán leirata Pehm József apáthoz. Zalaegerszeg, 1924. november 25.; ZMMPI, iktatott iratok 1931–1932. Gyömörey György főispán leirata Pehm Józsefhez. Zalaegerszeg, 1932. november 29.

371 PL Cat. B, 964/1924. Mikes János püspök levele Csernoch János hercegprímáshoz. Szombathely, 1924. március 20.

372 MNL ZML V. 1607b. 45/eln.–1926. Gyömörey György főispán levele Czobor Mátyás polgármesterhez. Zalaegerszeg, 1927. december 7.

373 ARTNER Tivadar: A bíborosról i. m. 589.; „Az államfő nevenapján.” *Zalavármegye*, 2. évf. 142. sz. 1923. december 11. Címlap. Ugyanez: PL Mm. 17. d. „1943–45” feliratú borítékban.

374 SZEL AC 273/1939. Grósz József apostoli kormányzó válasza gróf Teleki Pál vallás- és közoktatásügyi miniszternek. Szombathely, 1939. február 4.

aki nem katolikus. Tehát a református Horthy Miklós kormányzóra is. Grössz indoklatlannak tartott bárminemű egyházfegyelmi eljárást, elegendőnek vélte Pehmet figyelmeztetni arra, hogy az egyházi törvénykönyv szellemével nem ellenkezik, az egyház intencióinak pedig nagyon is megfelel, hogy az államfő és általában az ország vezetői számára – *tekintet nélkül vallásukra* – a katolikus papok Istentől kérjenek bölcsességet, testi és lelki erőt az ország kormányzásához.

És vajon mit tett Pehm október 6-án? 1924-től ugyanis kultuszminiszteri rendelet tette kötelezővé az aradi vértanúk emlékére való templomi és iskolai megemlékezést. A város finnyáskodva reagált: csupán három-négy fekete zászlót lengetett a szél, és az összvárosi ünnepély elmaradt. Gyászmise volt ugyan, a végén Himnusszal, de *„olyan irgalmatlan orgonakíséret mellett, hogy az pártját ritkítja még a legutolsó faluban is”* – abszolút zenei analfabetizmus a nemzeti ima kíséretében.³⁷⁵ A kommunista irányítású *Szabad Nép* évekkel később már azt írta, hogy Pehm zalaegerszegi apát március 15-én és október 6-án „sohasem tartott misét” (ami így nem igaz, mert misézni misézett, csak nem az ünnepnapoknak kijáró miserendben), mert Petőfit „aljas lázítónak”, Kossuthot „pénzhamisítónak”, Ottót pedig „örökös királynak” tekintette.³⁷⁶ Petőfi születésének 100. évfordulóján mondott köszöntőjét pedig nem idézték, amelyben *„a magyar Parnassus fejedelmét”* méltatta, aki *„akkor sem emigrált, amikor dicsőség volt emigráns[nak] lenni. [...] Lángoló eszméivel, tollával hadakozott az emberiség jobb jövőjéért.”*³⁷⁷

Ezek a bojkottok azért is voltak szembetűnőek, mert 1924-től Csernoch János hercegprímás rendeletére minden templomban gyászistentiszteletet tartottak IV. Károly halálának évfordulóján (április 1.).³⁷⁸ Mikes püspök körlevélben szólította fel papjait erre a kötelességre, sőt az egyházi iskolákban tanítási szünetet rendelt el.³⁷⁹ A hivatalos Magyarország távol ma-

A *Képes Vasárnap* köszönti a kormányzót neve napján, 1941

375 „Tudtunkkal október hatodika sem csekélyebb jelentőségű ünnep, mint április elseje, IV. Károly halálzási napja.” „A mi nemzeti ünnepeink.” *Zalavármegye*, 3. évf. 118. sz. 1924. október 10. 1–2.

376 „Aki szerint Petőfi »aljas lázító«.” *Szabad Nép*, 4. évf. 290. sz. 1948. december 16. 5.

377 MNL ZML V. 1606. XX. kötet, 128–133. fol. Zalaegerszeg város képviselő-testülete 1923. március 14-ei díszközgyűlésének jegyzőkönyve.

378 „Károly király halálának emléknapja.” *Vasvármegye*, 1924. március 13. 2.

379 SZEL Püspöki körlevelek 1924. I. Nr. 790. és 1924. VI. Nr. 3151.

radt a megemlékezésektől, de a kezdeti konfliktusok és parlamenti interpellációk után eltúrta az Ottó főherceg születésnapjának (november 20.) tisztelgő miséket is. A Szent István-bazilikában tartott Ottó-misék székfoglalási rangsor szerint minden évben másik püspök pontifikálta, a szentbeszédet pedig egy-egy jeles egyházi személy mondta. 1930-ban a 18. születésnapot Mikes János püspök miséjével köszöntötték. A főherceg nagykörűségével a restaurációs gondolat közjogilag ismét teljes értékű megszemélyesítőt talált. Pehm maga is gondosan ápolta a királyi család kultuszát. Nem kihívóan, de a plébánia-templomra mindig kitűzték a tisztelgő zászlót.³⁸⁰ Pehm apátplébános pedig kiérdemelte, hogy 1933. november 20-án, hétfőn, a Szent István-bazilikában tartott Ottó-miséen a szentbeszédet ő mondhatta. A nemzeti széteséssel a királyság intézményét állította szembe; „a nemzet[i] könnyeken a szent korona fénye tör át egyedül” – hangsúlyozta.³⁸¹ Az esti Ottó-vacsorát éjfélig tartó tüntetések zavarták meg. A főherceg provokatív ünneplését parlamenti interpelláció követte, amire Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter kijelentette, hogy az államforma változatlanul a királyság, betöltése azonban a kül- és belpolitikai viszonyokra tekintettel nem aktuális. Pehm apátplébános közelről ízelhetette meg, mekkora hullámokat képes kavarni egy politikai állásfoglalás.

PAP ÉS (PÁRT)POLITIKA

A legitimista összefüggésekkel szembeni türelmet „honorálni” illet. Pehm ugyan soha nem adta fel legitimista kötődését és ellenzéki elveit, de a bethleni konszolidáció eredményei láttán megkötötte a maga szolid kiegyezését a rendszerrel. Így 1925-ben megszavazta a vármegyei rendkívüli közgyűlés hódoló feliratát a kormányzóhoz.³⁸² 1930. március 1-jén Horthy kormányzásának tízéves évfordulóját plébániája – ahogy a vármegyében mindenütt – Te Deummal és ünnepélyes istentisztelettel köszöntötte, decemberben a kormányzó névnapján csendes szentmise volt, igaz, ő maga kimaradt annak celebrálásából.³⁸³ Nem is igen volt más választása, mert a kormányzati apparátus igen nagy súlyt helyezett az ünnepségekre (a belügyi államtitkár körlevele még a „korlátolt agyú” és „lelkiismeretlen” papokra is kitért, akik vonakodnának hálaadó istentiszteletet tartani). Ám Pehm nem ment el a Horthyt nagy hódolattal köszöntő vármegyei díszközgyűlésre sem, ahogy a húszéves évfordulót 1940. március 1-jén ünneplő díszközgyűlésről is hiányzott (Zalaegerszeget P. Horváth Domonkos házfőnök képviselte).

380 „Tüntetés Ottó királyi ellen Budapesten.” *Zalai Napló* 1. évf. 264. sz. 1933. november 21. 1.

381 „Ezrek imádkoztak a bazilikában a király boldogságáért az Ottó-miséen.” *Nemzeti Újság* 15. évf. 264. sz. 1933. november 21. 4. A beszéd szövege: PL Mm. 32. d. Prédikációvázlatok: „Ottó-miséen, Bp., 1933. XI. 20.”

382 MNL ZML IV. 407. kötet. Zala vármegye törvényhatósági bizottságának 1925. június 25-én tartott rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve.

383 MNL ZML IV. 401b. 24/biz.–1930. Pehm József apátplébános levele Gyömörey György főispánhoz. Zalaegerszeg, 1930. február 8. Eredeti, aláírt; 4/1931. Az Országos Vitézi Szék nemzetvédelmi jelentése 1931. decemberről. Zalaegerszeg, 1932. január 2.

Pehm lapja, a *Zalamegyei Ujság* is a markáns ellenzékiiségből fokozatosan átváltott egyfajta lojális ellenzékiiségre, mondhatni diszkrét kormánytámogatásba. Furcsa is lett volna, hogy miközben az egyházi elit a Horthy-rendszer egyik legitimációs bázisa és szervesen betagozódott a korabeli politikai és gazdasági elitbe, egy vidéki plébános folytonosan átlépje a tolerálható kritika határait és látványosan fellázadjon, ráadásul maga is tagja mind a vármegyei közgyűlésnek, mind a városi törvényhatósági bizottságnak. Már 1923-ban, amikor Tarányi Ferenc főispántól a belügyminisztérium Pehm plébános egyházi és közeleti működésének jellemzését kérte, ő épp azt emelte ki, hogy bár politikai szereplése némely vonatkozásban ellenzéki színezetet mutat (célozva ezzel legitimizmusára), de összességében „*felfogása az egységes párt programjához áll legközelebb*”.³⁸⁴ A keresztény párti „intranszigenz” Tarányi 1923 és 1926 között vezette Zalat. Ő volt az első főispán, akivel Pehm apát jó viszonyt ápolt.³⁸⁵

Pehm kormányellenzékiiségének emlékezetes példája „*az orosz szovjettel tervbe vett szerződés és a szociáldemokrata párt bécsi tárgyalásainak*” elítélése tárgyában tett indítványa. Az apropót az szolgáltatta, hogy 1924 nyarán Berlinben magyar–orosz kereskedelmi tárgyalások kezdődtek, illetve hogy az év végén nyilvánosságra került a Bethlen–Peyer-paktum. A helyzet kivizsgálására a II. Internacionálé bizottságot küldött ki, amely Bécsben folytatta le tárgyalásait. Nem értékelte Pehm a szociáldemokratákkal kötött kormánypaktum politikai előnyeit sem, a „nemzet ellenségeivel” biztosított kormánytöbbséget feleslegesnek, sőt elvekbe ütköző árulásnak tekintette. Egyenesen a „nemzetáruló” szociáldemokrata képviselők kitiltását követelte az országból, de legalábbis bűnükkel arányos bűnhődésüket. Indítványát 1925 februárjában a vármegyei közgyűlés azzal a módosítással fogadta el, hogy mivel a kereskedelmi megállapodás ügye már lekerült a napirendről, azzal szemben okafogyott protestálni, azonban a jövőre nézve eleve tiltakoznak az ellen, hogy a jelenlegi szovjet államalakulattal a magyar kormány bármilyen külpolitikai kapcsolatot létesítsen.³⁸⁶ Ám a nemzetközi politikai erőter idővel erősen átrendeződött. Tíz év múlva, 1934-ben a Szovjetunió nemcsak a Népszövetség tagja lett, de egy sor ország, köztük Magyarország is diplomáciai kapcsolatot létesített vele, utóbbi a Párizs környéki békerendszert elutasító Moszkvától saját revíziós céljaihoz remélt muníciót.³⁸⁷ E lépés ellen Pehm apát az 1934. február 13-ai vármegyei közgyűlésen lármával és közbekiabálásokkal kísért beszédben tiltakozott: „*A vár-*

384 MNL ZML IV. 401b. 223/biz. – 1923. Tarányi Ferenc főispán jelentése Bárány Géza miniszteri tanácsoshoz. Zalaegerszeg, 1923. december 31. Közl. PAKSY Zoltán: *Politikai küzdelmek Zala megyében a két világháború között* i. m. 324.

385 MARÓTHY-MEIZLER Károly: *Az ismeretlen Mindszenty* i. m. 134.

386 MNL ZML IV. 402. 404. kötet. Jegyzőkönyv Zala vármegye törvényhatósági bizottságának 1925. február 9-ei rendes közgyűléséről, 3427 sz./ni. 1925. sz. jkv. 3.; „A vármegye közgyűlése.” *Zalavármegye*, 4. évf. 18. sz. 1925. február 10. Címlap; Az esetet ismerteti PAKSY Zoltán: *Politikai küzdelmek Zala megyében a két világháború között* i. m. 333–334.; MARÓTHY-MEIZLER Károly: *Az ismeretlen Mindszenty* i. m. 171. (A szerző keveri az 1925-ös és az 1934-es történeteket, azaz a kereskedelmi tárgyalásokra, illetve a diplomáciai kapcsolatok felvételére vonatkozó Pehm-hozzászólásokat.)

387 A kérdéstről lásd SERES Attila: *Orosz levéltári források a magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatok történetéhez (1939)*. *Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlmények*, 2005. (Új folyam.) 207–249.; KOLONTÁRI Attila: *Magyar–szovjet diplomáciai, politikai kapcsolatok 1920–1941*. Napvilág Kiadó, Bp., 2009.

Magyar delegáció érkezése a kijevei pályaudvarra, 1934. május 25. A diplomáciai kapcsolatok felvételétől a kormány a revíziós célok szovjet támogatására számított

megye már egyszer egyhangúan nyilatkozott a szovjet elismeréséről. Azt kifejezetten helytelenítette. [...] Nem teszek külön indítványt, de szükségesnek látom, hogy ez a terem, amelynek része volt abban, hogy akkor a kormány letett erről az elismerésről, most se legyen néma.”³⁸⁸ Az apát kételkedett abban, hogy a megállapodás a revízió szempontjából hasznos lenne, viszont egy kapcsolatfelvételt a Szovjetunióval egyenesen az erkölcsi elvek megcsúfolásának tekintett, mert szerinte az olyan állam, amely templomokat rombol, állampolgárait tömegével kiirtja, a keresztény Európa elpusztítására tör akkor is, ha ki felé békés szándékot mutat. „A szovjet diktátorai helyett a szenvedő orosz nép mellé kell odaállnunk”³⁸⁹ – ezen a ponton az elnöklő főispán, Gyömörey György lecsengette a szónokot, hogy idegen állam belügyeit így ne tárgyalja. Pehm válaszolt: nem tudja tisztelni a szovjetet és a csekát, és többször gúnyos célzást tett a főispán szavaira.

Pehm felháborodását kizárólag az antikommunizmus motiválta, amit nem csupán 1918–1919-es személyes magyarországi tapasztalatai tápláltak, de ezt igazolták a Szovjetunióból érkező egyház- és vallásüldözésről szóló hírek. Antibolsevizmusának és általános forradalomellenességének prédikációiban is gyakran hangot adott. Szemlél-

388 PL Mm. 33. d. Prédikációvázlatok: Cím és keltezés nélküli [1934. február] kéziratos irat. Vö.: „Nagy csatazaj és háborúság a megyegyűlésen. Lármás vita a papok politizálásáról.” *Zalai Napló*, 2. évf. 35. sz. 1934. február 14. Címlap. – A jegyzőkönyv igen szűkszavúan örököltette meg a felszólalást: „Pehm apátplébános volt a következő szónok, aki a szovjet diplomáciai elismerését tette szóvá.” MNL ZML IV. 402. 528. kötet, 3. fol. Jegyzőkönyv Zala vármegye törvényhatósági bizottságának 1934. február 13-ai rendes közgyűléséről.

389 „Nagy csatazaj és háborúság a megyegyűlésen. Lármás vita a papok politizálásáról.” *Zalai Napló*, 2. évf. 35. sz. 1934. február 14. Címlap.

tetésül érthető és a közvéleményt foglalkoztató példákat hozott fel: „...jaj nekünk, ha feletteseink és alattvalóink nem számolnak többé Isten törvényével. Ha nem számít többé a »Ne ölj!«, mily könnyű nyakszirtén löni 10 000 lengyel tisztet és beledobálni a katyni nagy sírba! És 1 1/2 évtizeden keresztül (1937-ig) mily könnyű volt nemcsak 4860 papot, de 892 000 munkást és 9 600 000 földművest is meggyilkolni a szovjet világban! És mily mélyre, az állat alá süllyed az isteni törvény híján az ember! A francia forradalom szavazás alá bocsátotta azt, vajjon van-e Isten; szakított Isten törvényeivel, emberi törvényeket tett helyükbe. Nap nap mellett feleskették rájuk a népet, ünnepélyt ünnepélyre halmoztak és csókolóztak a szabadság, egyenlőség, testvériség mámorító lázában; madarakat eregettek ünnepélyeken óriási kalitkákból. [...] Páris, hol egykor szellem és bölcsészet uralkodtak, kloakája minden bűnnek.”³⁹⁰ Pehm apát az ordas ideológiák hódítását – akár náciizmusról, akár bolsevizmusról volt szó – az emberiség Istentől való elfordulásával magyarázta. Mélyebb gazdasági, társadalmi, politikai összefüggéseket nem keresett. Mérlegelés nélkül, elvi alapon elutasított minden olyan politikai irányzatot, amelyhez doktriner antiklerikalizmus vagy ateizmus társult.

Az említett vármegyei közgyűlés Pehm hozzászólásával nem ért véget, sőt kínos botrányba fulladt. Pehmet ugyanis sértette a főispáni leintés, és szó szót követett. A lármá akkor hágott tetőpontjára, amikor Örley György nagykanizsai közjegyző bekiabálta: „nem kellenek a papok a politikában.” Farkas Tibor képviselő felháborodottan replikázott: „a mai nehéz helyzetben, akár katolikus, akár protestáns, akár zsidó az a pap, nem csak akkor van rá szükség, amikor keresztel vagy temet.” Véleményét zajos helyeslés fogadta. Örley és Pehm folytatólagos szócsatáját a sajtóból idézzük:

„Pehm feláll: – Nem voltam kapitalista, a kommunisták mégis csendőrszuronyok között vezettettek...

Örley: – Engem is! Pehm: – Akkor jobban megérthetnénk egymást!

Zaj. Örley mond valamit, valószínűleg azt, hogy agyonkínózták, mire Pehm Örley felé szól: – Megmaradt a katolikus papság öröme!

A főispán figyelmezteti Pehmet, hogy tartózkodjék az ilyen megjegyzésektől, melyek még jobban elmérgesítik a helyzetet. Pehm folytatja szavait: – Tudomásul veszem Örley szavait. De mert a közvéleményben is rossz hatást kelthet ez az ügy, kijelentem, hogy egyenrangú állampolgárok vagyunk, szavazati jogunk van, tehát politizálhatunk. S ha éppen erkölcsi oldalról a pápa intenciói szerint dolgozik [mármint ő], a reverendát ezért nem érheti sérelem. Azzal hagyja el a termet, hogy megtette, amit hazafias lelke diktált, és nincs röstellini valója.”³⁹¹

A főispán csak nehezen lett úrrá a helyzeten.

A vármegyei közgyűlés túlnőtt a konkrét ügyön, a sajtó hasábjain folytatott vita ezután általában a papság politizálásáról szólt. Az egyik tábor szerint a papok töltsek be vallási, társadalmi, közéleti hivatásukat, de nem politizálhatnak vagy szimpatizálhatnak egyik

390 PL Mm. 33. d. Prédikációvázlatok: „Isten törvényei. 1943. Zgg.” 3–4. fol. Kézírás.

391 „Nagy csatazaj és háborúság a megyegyűlésen. Lärmás vita a papok politizálásáról.” *Zalai Napló*, 2. évf. 35. sz. 1934. február 14. Címlap.

vagy másik politikai irányzattal. Ám amennyiben nyilvánosan exponálják magukat és belemerülnek a pártpolitikába, számolniuk kell azzal, hogy politikusnak és nem papnak fogják tekinteni őket. Volt hozzászóló, aki – név említése nélkül, de a történetek fényében egyértelműen Pehmre utalva – szövé tette, hogy „vannak politikusok, akik mindig ők maguk állapítják meg mások helyett, hogy az a hazafias, az a helyes, amit ők cselekszenek. S érzelmi aláhúzásnak az is nagyon hatásos, ha az illető hozzányúl ahhoz a kitűnő erkölcsi tőkéhez, melyhez a vörös terror juttatta, mikor üldözötté tette.”³⁹² A kérdésben még a miniszterelnök is állást foglalt: a politikai életben ne játsszon szerepet a vallás, szögezte le Gömbös Gyula a képviselőházban.³⁹³

Pehm József erről teljesen másként vélekedett. Pap és politika címmel vezércikket írt a Zalamegyei Ujságba a papi hivatás és a politizálás összekapcsolódásáról: „A politizálás csak abban az esetben volna elválasztható a papi hivatástól, ha a vallás és a politika is különválasztható lenne, vagyis ha a vallás nem volna egyéb elvont elméletnél, égi vagy légi tüneménynél, melynek a földi, gyakorlati élethez semmi köze és ha a politika ezt az elvont rendszert legalább békében hagyná. A vallás azonban nem pusztán elmélet, hanem élet és valóság, mely erkölcsöt irányít s ezzel együtt nemzetet, családot, egyént, igazságot, jogrendet, gazdaságot, szóval az egész életet. Viszont a politika is erősen beleavatkozik a vallás és vallás külső szervezetinek dolgaiba, azért szükséges az ellensúlyozás, a vallás viszont beavatkozása a politikába. Mivel pedig erkölcs és becsület nélkül elvesz a jogi és társadalmi rend, megdől a gazdasági rend és a nemzet ereje, a vallás politikájának kell az állam segítségére sietni azáltal, hogy lelket, fegyelmet, stílust vigyen be az emberi tevékenységbe és szavát, befolyását érvényesítse a társadalmi szervezetekben és a törvényhozás házában egyaránt. Pártot csak párttal lehet ellensúlyozni s a nemzeti ügynek nem szentimentális humanizmussal, nem általános frázisokkal, hanem hódoló, odaadó szeretettel való szolgálata mindig gondviselésszerűleg kijelöli a papság számára azt a pártot, amelynek programjáért harcolva, a politika fegyvereivel is meg kell védeni hazájának leghűségesebb érdekeit.”³⁹⁴ Pehm értelmezése a vallás, pasztoráció és politika viszonyáról megfelel a pápák és az egyház tanításának. A közéleti diskurzusban pap is szerepelhet, de politikai beszédnek a szószéken sosem volt helye, tiltották is az egyházi rendelkezések. Csernoch János hercegprímás 1919. január 1-jén kiadott körlevelében is előírta, hogy „az összes hitszónokoknak a templomokban politikai dolgokról beszélni teljesen és föltétlenül tilos”.³⁹⁵

Hol húzódik a választóvonal politika és közélet között? Megengedett volt vagy sem, hogy Pehm állandóan ostromozta az ateista baloldalt a templomi szószékről? Amennyiben a kérdéshez Pehm gondolkodása felől próbálunk közelíteni, akkor lát-

392 „Reflexiók a zajos megyegyűléshez.” *Zalai Napló*, 2. évf. 36. sz. 1934. február 15. Címlap.

393 „A titkos választójogot még ebben az évben megvalósítja a kormány.” *Zalai Napló*, 2. évf. 104. sz. 1934. május 9. Címlap. (Tudósítás a képviselőház 1934. május 7-ei üléséről.)

394 „A pap és a politika.” [Szerzői szignó: Pyl.] *Zalamegyei Ujság*, 9. évf. 25. sz. 1926. január 31. Címlap.

395 PIL 274. f. 7/246. 6. e. 12. fol. Kivonatok a *Magyar Kurír* egyes írásaiból, az idézet a 35. évf. 1945. június 27-ei I. kiadásból; „A papság politizálása.” *Zalavármegye*, 4. évf. 12. sz. 1925. január 27. 2.

nunk kell, hogy ő – mint a mélyen vallásos emberek többsége – az egész emberi életet az isteni akarat teljesítésének tekintette. Ebből következően az embernek nem szabad a világtól elvonulni, hanem részt kell abban vennie, hiszen az is isteni eredetű. A világot, a közéletet, a politikát Istennel szoros kapcsolatba akarja hozni, ahogy erre Prohászka is utalt a *Háború lelke* című írásában. Ebből a megközelítésből a politika Pehm számára eszköz ahhoz, hogy az egyháznak súlya legyen a társadalmi és a magánéletben, mert egy erős egyház tudja csak hatékonyan szolgálni az egyének és a közösség érdekét. Ez a meggyőződés az alapja és mozgatója Pehm apát minden gyakorlati munkájának, minden politikai és közszereplésének, publicisztikai és tudományos tevékenységének.³⁹⁶

A konzervatív néppárti és a szociális irányzat *Keresztény Gazdasági és Szociális Párt* néven 1926-ban ismét egyesült, és átfogta a különböző legitimista pártcsoportokat is. A bethleni konszolidációban a keresztény párt is kereste helyét, igyekezett megújulni és alkalmazkodni a megváltozott körülményekhez. A párt az országgyűlési választási kampányokban konzervatív ellenzékinak definiálta önmagát, a gyakorlatban mégis inkább az Egységes Párt koalíciós partnerének tekinthető. Élén Zichy János gróf állt, ugyancsak ő vezette az Ottó-miséket szervező Nemzeti Összetartás Társaskört. Feltételezhető, hogy Pehm apát nemcsak a pártnak, hanem az exkluzív társaskörnek is tagja volt, ezért lesz épp ő az 1933-as Ottó-mise egyik főszereplője. Pehm kritikái ellenére is hűséges maradt a keresztény párthoz. Nem vett részt a Grieger Miklós bicskei plébános által 1934-ben alakított Nemzeti Legitimista Néppártban, de az annak társadalmi bázisául szolgáló Magyar Férfiak és Nők Szent Korona Szövetségét megszervezte és támogatta Zalaegerszegen.

A keresztényszocialista tábor politikai szerveződésének újabb állomása volt a Katolikus Népszövetség vármegyei szervezetének létrehozása 1926. október 27-én. Ezzel a katolikus egység kiépítésének régóta esedékes aktusára került sor. Míg Pehm 1921-ben – Ernst Sándor prelátusra, a Katolikus Népszövetség vezérigazgatójára hivatkoz-

A Keresztény Gazdasági Szociális Párt helyhatósági választási plakátja, 1934

396 Hóbor József: Pehm (Mindszenty) József, a legitimizmus zalai apostola i. m. 162–163.

va – még nem sürgette a Katolikus Népszövetség megalakítását,³⁹⁷ most a zalai falvak küldötteinek és a díszvendégeknek ő biztosította a helyszínt a zalaegerszegi Katolikus Házban. Nyitóbeszédében a Katolikus Népszövetség alapvető célját a társadalmi béke és rend fenntartásában jelölte meg a vallás- és államellenes törekvésekkel szemben. Ugyanezt a gondolatot szöfték tovább a felszólaló Ernst Sándor és Fröhvirt Mátyás keresztény párti országgyűlési képviselők, fő ellenfélként a szociáldemokratákat és a liberálisokat megjelölve.³⁹⁸

Zalaegerszegen az 1926., majd az 1931. évi országgyűlési választásokon a legitimista báró Kray István miniszteri tanácsos, a Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium osztályvezetője személyében a kormánypárt és a keresztényszocialista tábor közös jelöltet állított. Pehm nemigen lelkesedett érte, ezt jelezte is püspökének, de igazodott mind a püspök, mind a Krayt írásban is pártoló Vass József miniszter elvárásaihoz, mert a korábbi képviselőt, Farkas Tibort még kevésbé szívelte:

*„Igyekszem magam tartani Méltóságod útmutatásához, annyival inkább, mivel pártállása [Egységes Párt] nekem nem tetszik. [...] Farkas annyira rosszul viseli magát templomi ügyekben. Nem óhajtom, hogy még képviselő legyen.”*³⁹⁹ Pár nappal később, Kray 1926. november 29-ei nyilvános zalaegerszegi bemutatkozásán Pehm apát köszöntötte őt a Keresztény Gazdasági és Szociális Párt nevében. Leszögezte, hogy ő ugyan nem egységes párti, de Kray jelölését mégis szívvel-lélekkel támogatja, mert *„a jelölt régi rendíthetetlen híve a jogfolytonosságnak, az ezeréves magyar történelem ragyogó napjának, a magyar szent koronának”,* de tetszett neki a program azért is, mert *„először hallok megcsendülni komolyan benne Zalaegerszeg és a vármegye érdekét”,* azaz a jelölt felismerte és képviselte

397 SZEL AC 5693/1921. Jegyzőkönyv az 1921. december 1-jén tartott papi értekezletről. – Megjegyzés: Pehm a téli időszakra hivatkozva nem ajánlotta a szervezkedést, holott a vidéki ember épp a mezőgazdasági holtszezonban ért volna rá ilyesmire. Javaslati inkább fékezési kísérletnek és Ernst Sándor véleménye egyszerű továbbításának tűnik. Mikes mint legitimista püspök és köre sietne, mert a nemzetgyűlés mandátuma februárban lejár és közelegnek a választások, Ernst viszont nem ultralegitimista és – legalábbis ez sejthető – inkább Bethlen István kormányfő embere, tehát neki nem érdeke a sietség.

398 „Ernst Sándor dr. a katolikus Zalából választott a debreceni támadásra.” *Zalamegyei Újság*, 9. évf. 245. sz. 1926. október 28.

399 SZEL Mikes János püspök iratai, 12. d. Missilis 1926. Pehm József levele Mikes Jánoshoz. Zalaegerszeg, 1926. november 25.

a helyi problémákat, akár az országos érdekek ellenében is.⁴⁰⁰ Kray szoros küzdelemben, alig 128 többlétszavazattal előzte csak meg riválisát, Farkas Tibort, aki az előző ciklusban képviselte a várost. Farkas vesztegetéssel vádolta Krayt, és bíróságon támadta meg az eredményt, ám az emiatt 1927. május 31-én kiírt időközi választást is – immár meggyőző fölénnel (1601 többlétszavazattal) – Kray nyerte meg. Az 1931-ben esedékes újabb országgyűlési választásokon Kray Istvánt már nem kormány-, hanem keresztény párti programmal, a Keresztény Gazdasági és Szociális Párt színeiben, *ellenjelölt nélkül* választották újra Zalaegerszegen. Pehm József abszolút mértékben támaszkodhatott Kray István képviselőre és az ő révén elérhető értékes politikai összeköttetésekre. A sors azonban kifürkészhetetlen: *Magasházi* fedőnéven Kray lesz később a kommunista államrendőrség egyik legmegbízhatóbb ügynöke, akit Mindszenty József hercegprímás megfigyelésére állítottak rá.⁴⁰¹

A *Zalamegyei Újság* mindkét választási kampányba jócskán beleártotta magát. Olyan hévvel ostorozta a baloldalt, hogy a szociáldemokrata párt zalaegerszegi titkára már 1924-ben az országos szakszervezet segítségét kérte.⁴⁰² Az ellentétek mélységét jelzi, hogy 1928-ban Pehm József rágalmazás vádjával feljelentette Esztergályos János szociáldemokrata országgyűlési képviselőt az építómunkások szakszervezetének helyi csoportja előtt mondott beszéde miatt. Az országgyűlés azonban nem függesztette fel a képviselő mentelmi jogát, és az esetet egyszerű zaklatásnak minősítette.⁴⁰³ Az 1931-es választás külön pikantériája, hogy Pehm apát lapja választási botrányba keveredett. Gyömörey György főispán jelentette fel az ügyészségen a választási törvény megszegéséért, amit a keszthelyi választási kerületben követtek el.⁴⁰⁴ Itt ugyanis nem kötött választási koalíciót a keresztény párt és az Egységes Párt, sőt kifejezetten éles csata folyt a kormánypárti Rakovszky Iván nyugalmazott belügyminiszter és a Keresztény Gazdasági és Szociális Párt színeiben indult Meizler Károly ügyvéd, lényegében két legitimista

400 PL Mm. 33. d. Prédikációvázlatok: „926. XI. 28. Tisztelt Választópolgárok!” Kézírás; „Vármegyei és városi politikát hirdetett Kray báró zalaegerszegi programbeszédében.” *Zalamegyei Újság*, 9. évf. 272. sz. 1926. november 30. 2.

401 Magasházi (néhol Magasházy) fedőnevű ügynökről azonosító nem maradt fenn, de jellemzés, amely felfedi kilétét, igen: „A Habsburg-ház szolgálatában állt, egészen 1949-ig. Így például 1914–1920-ban I. Ferenc József kabinettirodájában mint fogalmazó működött, majd udvari titkár lett. 1916-tól IV. Károly király kabinettirodájának alkalmazottja volt. 1920-ban jött Magyarországra. Az 1922-ben megtartott választásokon az ún. Andrassy–Friedrich párt jelöltjeként legitimista programmal lépett fel a gödöllői kerületben, de megbukott. 1926-ban Zalaegerszegen az Egységes Párt képviselőjévé választották. 1931-ben az ún. Ernszt párt képviselője lett keresztény programmal. 1937-ben a királyi család alapítványi vagyongazdálkodás igazgatója lett és ezt az állást 1949-ig töltötte be. Tagja volt több legitimista egyesületnek, pl. a »Szent Korona Szövetség«-nek, a »Nemzeti Összetartás Köre«, a »Magyar Társaskör«-nek, ez utóbbinak ügyvezető igazgatója is volt. 1948-ban a Mindszenty-ügy során lett terhelő adatok alapján beszervezve.” ÁBTL 3.1.5. O–11.701. 152. fol.: „Legitimista pártok” című dosszié, 1958. december 4-én kelt, a Habsburg Ottó kompromittálásáról szóló javaslat melléklete. A leírás kétségtelenül és kizárólag báró Kray Istvánra illik. Vö.: HUBAI László: *Magyarország XX. századi választási atlasza, 1920–1998. I–III. kötet. Napvilág Kiadó, Bp., 2001.*

402 PAKSY Zoltán: *Zalaegerszeg társadalma és politikai élete 1919–1939 i. m. 68.*; Pehm politikai felfogásáról lásd HÓBOR József: *A keresztényszocializmus mint eszme és ideológia Pehm (Mindszenty) József zalaegerszegi évei alatt. Polvax 1 (1997) 1.* Interneten: epa.oszk.hu/00600/00686/00001/pdf/6hobor.pdf (letöltés: 2014. december 6.).

403 Az 1927. január hó 25-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója, 28. kötet, 155. 1929. november 5.

404 MNL ZML VII. 2/b. 40. d. 2004/1931. sz. Gyömörey György főispán levele a népjegyzékséghez. Zalaegerszeg, 1931. július 2. Tárgy: a *Zalamegyei Újság* rendkívüli számaiban előforduló sajtóvétségek.

között. Meizler a *Zalamegyei Ujság* általa rendelt különkiadásával népszerűsítette magát, amit ingyenesen osztogattatott a környékbeli falvakban.⁴⁰⁵ Az egylapos, röplapszerű rendkívüli kiadások kizárólag a választás céljait szolgálták, Meizler dicséretén és Rakovszky bírálatán kívül semmi mást nem tartalmaztak. Amikor Pehm engedélyt adott különkiadások szerkesztésére és megjelentetésére kifejezetten a választások céljaira, azzal a betiltást kockáztatta. A főispáni feljelentés inkább az apátnak szólt, mint Meizlernek, hiszen a kormánypárti képviselőjelölt hívei is kocsiderékszámra terjesztették röplapjaikat a választók között. Mind az elsőfokú, mind a fellebbviteli bírói ítélet felmentéssel zárult, viszont a M. Kir. Kúria bűnösnek találta az elsőfokú vádlottat és 100 pengő pénzbüntetésre ítélte (ami behajthatatlansága esetén négy nap fogháznak felelt volna meg).⁴⁰⁶ Meizler visszaemlékezéseiben elismeri, hogy Pehm támogatása nélkül nem tudta volna oly keményen állni a sarat, és hogy az apátplébánosra, ameddig útjaik szét nem váltak, egyebekben is számíthatott.

Alig volt fontos kérdés, amiben Pehm ne exponálta volna magát. Például 1931-ben a „Móricz-ügyben” is megszólalt. Ez volt az az eset, amikor Móricz Zsigmond író a konzervatívok nemzetellenességgel vádolták meg, mert egyik írásában a „faji jelleg”

oktalan követése ellen érvelt, a magyar oktatás színvonalát elmarasztalta, a cseh és szlovák eredményeket pedig pozitív ellenpéldaként említette. A polémia túlnőtt az irodalmárokon és a vármegyék napirendjére került. Időközben az író félreérthető mondataiért bocsánatot kért ugyan, Zalában mégis foglalkoztak az ügygel, mivel Pehm a törvényhatósági kisgyűlésen az író nyilvános elítélését javasolta: „*Tagadhatatlannok Móricz Zsigmond érdemei, de annál súlyosabb és vastagabb a bűne, mikor a nemzet bizalmával így visszaélt.*”⁴⁰⁷ Pehm szemében a nemzethűség nem fér

A *Zalamegyei Ujság* különkiadása, 1931. június 26. Pehm az 1930-as évek végére eltávolodott (1940-től Maróthy-) Meizler Károlytól, aki keresztényszocialistából nemzetiszocialistává vált

405 MNL ZML VII. 2/b. 40. d. 2004/1931. sz. bűnügyhöz becsatolt iratok között: *Zalamegyei Ujság*, 14. évf. 142. és 146. sz., 1931. június 24. és június 26.

406 MNL ZML VII. 2/b. 40. d. 2004/1931. sz. A zalaegerszegi kir. törvényszék 1931. december 11-én, a győri ítéltábla 1932. február 25-én és a M. Kir. Kúria 1932. szeptember 7-én kelt ítéletei. Vö.: MARÓTHY-MEIZLER Károly: *Az ismeretlen Mindszenty* i. m. 176.

407 „A törvényhatósági kisgyűlés ülése.” *Zalavármegye*, 10. évf. 106. sz. 1931. május 12. Címlap.

össze a Szlovákiában és Prágában élő magyar fiatalok megújult magyarságának dicséretével, mert az áttételesen a trianoni határok elismerését jelentette.

Ez idő tájt Pehm József már nem csupán egy a vidéki plébánosok közül. Zalaegerszeg társadalmának szellemi, egyházi vezetőjévé vált, aki egy-egy ügyben államtitkárok, miniszterekkel is levelet váltott. A vármegye azon elitrétegéhez tartozott, amely sikerrel restaurálta a dualizmus idején kialakult konzervatív társadalmi struktúrát. A zalai papságból rajta kívül Kroller Miksa zalavári és Csóthy Géza murakeresztúri apátok vállaltak komolyabb politikai szerepet. Pehm híre, tekintélye idővel túlnőtt nemcsak a város, hanem a vármegye határain is, és az 1930-as évekre a dunántúli papság közéleti-politikai mozgalmainak meghatározó személye lett.

Pehm József az országos társadalmi közélet színterén még mindig fiatalon, 38 esztendősen bukkant fel. 1930. június 1-jén a Katolikus Népszövetség Jászberényben tartott éves közgyűlésén egyhangúlag igazgatósági taggá választották. Pehm elfogadta a felkérést, bár jelezte: kötöttségei miatt nem mehetett a közgyűlésre, és nemigen lesz ez másként a későbbiekben sem.⁴⁰⁸ Ugyanekkor kapcsolódott be a vármegyehatáron túli pártpolitikába: a párt tagjaként megjelent és hozzászólt a Keresztény Gazdasági és Szociális Párt 1930. november 17-i budapesti értekezletén.⁴⁰⁹ A pártértekezleten főleg különböző gazdasági kérdésekben, az agrárius érdekek szószólójaként nyilatkozott. Szóvá tette, hogy a kisgazdák alig tudnak hozzájutni az exportálást segítő pénzkölcsönhöz. Rámutatott, hogy a bor 8,1 filléres termelői önköltségéhez képest a kereskedők rendkívül alacsony átvételi árat, mindössze 10 fillért kínálnak, ami vidéken iszákossághoz vezethet (a gazdák inkább megisszák vagy helyben megitatják, mint eladják a borukat). Egy újabb hozzászólásában egy régi keresztényszocialista igényt, a vasárnapi munkaszünet általános bevezetését sürgette. Nem először tette ezt szóvá: a vármegyei törvényhatósági bizottságban is sérelmezte, hogy a földművelésügyi miniszter indokolatlanul függesztette fel szántás idejére a vasárnapi munkaszünetet, több helyen augusztus 20-án is csépeltek, Balatonfüreden pedig a katolikus ünnepeken is megtartják a hetivásárokat, holott más vallásúak sem kifogásolnák az áthelyezést.⁴¹⁰ A vasárnapi munkaszünetet nem munkás-érdekvédelmi megfontolásokból, hanem annak keresztény tartalma miatt szorgalmazta. A vasárnap ugyanis a hívő embert Jézus halálára és feltámadására emlékezteti, ezt ünnepli hétről hétre az Eucharishtiában, és ezért tartózkodik minden olyan tevékenységtől, amely megzavarná a nap emelkedettségét és sajátos hangulatát.

408 ZMMPI, iktatott iratok 1928–1930. Sz. n./1930. Ernst Sándor alelnök levele Pehm Józsefhez. Bp., 1930. június 16.

409 „A jövő nagy kérdéseit vitatta meg a Keresztény Gazdasági és Szociális Néppárt országos értekezlete.” *Nemzeti Újság*, 12. évf. 262. sz. 1930. november 18. 3–4. A kérdéstről lásd GERGELY Jenő: Mindszenty (Pehm) József politikai tevékenysége az 1930-as években. In: *Mindszenty József veszprémi püspök 1944–1945*. Szerk.: T. HORVÁTH Lajos. Veszprémi Érsekség–Veszprém Megyei Jogú Város Önkormányzata–Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém, 1996. 6–16:6. (Felolvasóülések Veszprém történetéből 4. Veszprémi múzeumi konferenciák 7.)

410 MNL ZML IV. 402. 520. kötet. Jegyzőkönyv Zala vármegye törvényhatósági bizottságának 1933. szeptember 12-ei rendes közgyűléséről.

Egyébként már az 1868. évi LIII. törvénycikk előírta, hogy vasárnapokon minden nyilvános és nem elkerülhetetlenül szükséges munka felfüggesztendő. Az 1891. évi XIII. törvénycikk pedig az ipari munkaerő védelme miatt kimondta a kötelező vasárnapi munkaszünetet, de a kereskedelmi miniszter számos kivételt tehetett és tett is. Egyszer épp amiatt érte bírálát Pehm József apátplébánost, mert szombaton ugyan, de az augusztus 15-ei Nagyboldogasszony-ünnepén, és másnap, vasárnap is mesterek dolgoztak a templom toronyóráján.⁴¹¹ (Az órajavítás egyébként azért volt sürgős, mert augusztus 29-én a város díszpolgárává avatták Vass József népijóléti minisztert, helyettes miniszterelnököt, ráadásul átadták a szanatóriumot és megnyitottak egy kiállítást.⁴¹²)

Pehm apát másik javaslata az volt, hogy a párt indítson harcot azon polgári házasságkötések ellen, amelyek nem részesültek a házasság szentségében.⁴¹³ Az értekezletet követő esti pártvacsorán a legitimizmus volt a fő téma, s ott Pehm József „Ottó király” közeli (november 20.) 18. születésnapját ünnepelte, amit az egybegyűlték nagy tapssal honoráltak. A felfelé ívelő politikusi karrier mégsem torkollott képviselői mandátumba vagy országos párttiszttségbe.

Pártpolitikai téren Pehm maga sem túlekedett magasabb posztra, a vármegyei hatóságárral megelégedett, de talán a hercegprímás számonkérései vagy a papi hivatással és a helyi közéleti szerepekkel járó leterheltség is visszatartotta a még nagyobb aktivitástól. Továbbra is tevékeny maradt viszont a városi és vármegyei fórumokon. Szociális tartalmú ügyekben, demográfiai kérdésekben (egykézés, abortusz, fogamzást nehezítő eszközök elleni küzdelemben) mindig számíthattak segítő véleményére. Ám akkor is felszólalt, amikor azt egy paptól a legkevésbé várnánk, mint például a hizlalt marhák kiszállításának tárgyalásakor⁴¹⁴ vagy a spanyol polgárháborúból érkező hírek hallatán.⁴¹⁵ Pehm hozzászólásainak sokszínűségét az táplálta, hogy rengetegen fordultak hozzá szóban és levélben magán- vagy közpanaszaikkal. Ő pedig jó pásztorként minden részletre odafigyelt, és beszédeiben gyakran visszaköszönnek a hozzá intézett folyamodványok.⁴¹⁶

A Katolikus Népszövetség
jelvénye

411 „Az egerszegi toronyóra és a vasárnapi munkaszünet.” *Zalavármegye*, 4. évf. 98. sz. 1925. augusztus 18.

412 „Zalaegerszeg nagy ünnepe.” *Zalavármegye*, 4. évf. 103. sz. 1925. augusztus 30. 1–2.

413 „A jövő nagy kérdéseit vitatta meg a Keresztény Gazdasági és Szociális Néppárt országos értekezlete.” *Nemzeti Újság* XII. évf. 262. sz. 1930. november 18. 3–4.

414 MNL ZML IV. 402. 580. kötet, 6. fol. Jegyzőkönyv Zala vármegye törvényhatósági bizottságának 1939. szeptember 14-ei rendes közgyűléséről.

415 MNL ZML IV. 402. 634. kötet. Jegyzőkönyv Zala vármegye törvényhatósági bizottságának 1936. október 14-ei rendes közgyűléséről.

416 Számtalan esettel igazolható, például a balatonfüredi hetivásárok és a katolikus ünnepek ütközéséről egy helyi lakos írt neki részletes levelet. ZMMPI, iktatott iratok, 1933–1934. Laky János levele Pehm Józsefhez. Balatonfüred, 1933. szeptember 9.

„ZALÁBAN PUSKAPOROS A HANGULAT”

Az 1929-ben kirobbant világgazdasági válság vízvázasztónak bizonyult mind nemzetközi, mind hazai viszonylatban. A nyugalmas bethleni évtizedet a krízis megrendítette: forradalmakra emlékeztető tömegmegmozdulásokra, az alkotmányosság részleges felüggesztésére és drasztikus pénzügyi intézkedésekre került sor. Az intézkedéssorozatba gróf Bethlen István kormányfő belebukott. A helyére lépő gróf Károlyi Gyula csak átmeneti szerepre vállalkozott, hagyományos válságkezelése eredménytelennek bizonyult. A kor új vezéregyéniséget, új politikusokat, és főként új elveket és új módszereket igényelt. Az addigi liberális-konzervatív kormányzati politikát lassan felváltotta egy autoriter jellegű, az alkotmányosságot és a parlamentarizmust megőrző, de a diktatúra elemeit is integráló hatalomgyakorlás.

A rendszer „erős embere”, vitéz jákfai Gömbös Gyula, addigi hadügyminiszter ilyen felfokozott elvárásokkal vette át a kormányzás rúdját 1932 őszén. Egy legitimista csak ellenérzéssel fogadhatta azt az új miniszterelnököt, aki megakadályozta a király második visszatérési kísérletét. Ráadásul evangélikus vallású volt. Gömbös megindította a rendszer szerkezeti átalakítását annak érdekében, hogy az ország kilábaljon a gazdasági válságból és elejét vegye egy esetleges baloldali fordulat legcsekélyebb lehetőségének is, illetve azért, hogy illeszkedjen az 1930-as évek első felében kibontakozó, új típusú európai politikai berendezkedésekhez: az osztrák és olasz tekintélyuralmi rendszerekhez.⁴¹⁷ Mindez azzal is járt, hogy igyekezett korlátozni a hagyományos konzervatív kormánypárti politikai erőket, és annak addigi koalíciós partnerét, a keresztény pártot is. Amikor Gömbös miniszterelnökként az addigi kormányzópártot, az Egységes Pártot átnevezte Nemzeti Egység Pártjára, azzal hozzákezdett egy jobboldali, modern tömegpárt megszervezéséhez, Pehm apát a *Zala-*

Politikuslátogatás a debreceni egyetemen, 1933. január 29. A kép központi alakja Gömbös Gyula miniszterelnök, balról báró Vay László Hajdú vármegye főispánja, jobbról gróf Bethlen István, Debrecen országgyűlési képviselője, a háttérben álló személy kiléte bizonytalan: vagy a rektor, Rugonfalvi Kiss István vagy Debrecen felsőházi képviselője, Magoss György

417 GERGELY Jenő: Gömbös Gyula. (Vázlat egy politikai életrajzhoz.) Elektra Kiadóház, Bp., 1999.; VONYÓ József: Gömbös Gyula és a jobboldali radikalizmus. Tanulmányok. Pro Pannónia Kiadói Alapítvány, Pécs, 2001.; VONYÓ József: Gömbös Gyula. Napvilág Kiadó, Bp., 2014.

megyei Ujságban élcelődött Gömbös módszerén: „Kormányelnöknek pártot csinálni – papíron – nem nagy vicc. Mussolini azonban előbb csinálta meg a pártját, s csak azután lett miniszterelnök...”⁴¹⁸ Végül minden gúny és kritika beigazolódott, mert a kormányzati politikában Gömbös alatt felerősödtek a diktatórikus elemek.

A dunántúli papság közvetlenül Gömbös hatalomra kerülése után mozgolódni kezdett egy korszerű katolikus párt létrehozása érdekében. Aggódtak az új, „vezéresedő” kormánypárt miatt, féltették a katolikus tömegeket és a keresztény politikát az 1930 októberében zászlót bontott Független Kisgazdapárttól és a már hangjukat hallató, radikális szélsőjobboldali, náci típusú új pártoktól. „Rémesen nagy munkát végez a szociáldemokrata, kisgazda és egységes párt is. Csak a milyenk [sic!] hallgatott el” – indokolta egy székesfehérvári egyházmegyes teológiai tanár Pehmnek, hogy miért kellene megvitatni a politikai és társadalmi helyzetet.⁴¹⁹ Őt dunántúli – a győri, a pécsi, a székesfehérvári, a szombathelyi

A Nemzeti Egység Pártja díszvacsorája 1935-ben (a második sorban a harmadik személy Terbócz Imre országgyűlési képviselő, vele szemben Serédi Jusztinián bíboros hercegprímás). Pehm József nem értett egyet a Gömbös Gyula vezette kormánypárt törekvéseivel

418 „Sárvár és Jákfa.” *Zalamegyei Ujság*, 16. évf. 179. sz. 1933. augusztus 10. Címlap.

419 ZMMPI, iktatott iratok 1933–1934. Mezgár Lajos teológiai tanár levele Pehm József apátplébánoshoz. Székesfehérvár, 1933. február 27.

és a veszprémi – püspök támogatásával 1933. március 13-án Székesfehérvárott jött össze 13 tekintélyes lelkész, köztük Pehm József apátplébános, akit Mikes püspök ajánlott.

Az értekezlet vitaindító kérdése az volt, hogy alkalmas-e az idő erőteljesebb politikai szervezkedésre, és szükség van-e kimondottan keresztény, a papság által is vállalható politikára. A másik kérdéskör ebből fakadt: csatlakozzanak-e a meglévő pártok vagy politikusok közül valamelyikhez, vagy egyiket se kövessék? Az első hozzászóló, a győri egyházmegyéből érkezett Keszthelyi Gyula kónyi plébános szerint szükség van külön katolikus pártra, mert igen romboló, hogy a papok politikai ellenfélként agitáljanak egymás ellen, így a hívek ugyanis sem a kormánypártnak, sem a keresztény pártnak nem hisznek (s végül a nevető harmadikra, a kisgazdapártra voksolnak). Javasolta, hogy a püspökök adjanak ki utasítást a papság politikai magatartására vonatkozóan. A reflektálók közül Pehm József azért tartotta kivitelezhetetlennek ezt, mert egy kötelező püspöki utasítás sértené a politikai véleménynyilvánítás szabadságát, s amellet minden ódium a püspökre hárulna. Hangsúlyozta, hogy csak saját magukra számíthatnak, nekik kell megszervezniük az egységes fellépést. Érveléséből nyilvánvaló, hogy jól ismerte az egyházi és a politikai közéletet, realisan mérte fel a lehetőségeket.

Az igazán fontos kérdés a Keresztény Gazdasági és Szociális Párt, azaz a hagyományos keresztény párt vagy egy új párt alternatívája volt. Többen egy új, határozottan katolikus vidéki és agrárpárt megszervezését szorgalmazták azzal, hogy a régi Keresztény Gazdasági és Szociális Párt legfeljebb fővárosi keresztényszocialista párt maradjon. Ebben a kérdésben is Pehm József fogalmazta meg a leginkább ésszerű álláspontot, aki arról tájékoztatta kollégáit, hogy ő maga 40 paptársával együtt Budapesten egy lelkigyakorlaton már megtárgyalta a keresztény párt tehetetlenségét. Ennek ellenére úgy vélte, veszélyes lenne egy teljesen új pártalakulással kísérletezni, ahogy a párt kettéosztását sem támogatja vidéki agrárpártra és fővárosi keresztényszocialista pártra, mivel az „legfeljebb kettős halált” jelentene.⁴²⁰ Nem radikális szakításra, hanem új párt helyett a régi párt megreformálására voksolt. A későbbi fejlemények a zalaegerszegi apátplébánost igazolták. A katolikus püspöki kar ragaszkodott a régi párthoz és a régi politikusokhoz, új keresztény pártot 1944 őszéig nem lehetett alakítani. Az értekezlet azzal oszlott szét, hogy mindegyik résztvevő további személyek bevonására tesz javaslatot a következő tanácskozásig.

A Veszprémben 1933. május 18-án tartott újabb papi értekezletre már 27 fő jött el, a régiek mellett olyan jeles személyiségek, mint Papp Kálmán soproni prépost-plébános (1946-tól győri megyéspüspök), Közi-Horváth József győri teológiai tanár (1939-től képviselő), Ötvös Lajos plébános s egyben keresztény párti nemzetgyűlési képviselő. A jelenlévők hangoztatták, hogy a keresztény párt megújítására a vidéken gyorsan terjeszkedő Független Kisgazdapárttal szemben van szükség. Az elfogadott és Esztergom-ba felterjesztett határozatok teljes egészében tükrözik a Pehm-féle álláspontot:

420 PL Cat. D/c 1467/1933. 11. fol. „Jegyzőkönyv, felvétel a Székesfehérvárott, 1933. március 13-án arról az értekezletről, amelyet a veszprémi, győri, szombathelyi, pécsi és a székesfehérvári egyházmegyékből lelkészek tartottak, hogy nem hivatalosan, egymás között tanácskozzanak a mai politikai és társadalmi helyzetről.”

Az 1932 és 1939 közötti kormánypárt, a Nemzeti Egység Pártjának gyűlése a Tattersallban, 1933

„I. Az értekezlet szükségesnek tartja és kívánja, hogy a Keresztény Gazdasági [és Szociális] Párt vegye fel a »Néppárt« nevet, ami a katolikus néptömeg[ek] előtt rokonszenves, mindenki előtt szeplőtelen, s a pártonkívüli képviselők számára is megkönnyíti a csatlakozást. [Erre 1943-ban került sor, amikor az Egyesült Keresztény Párt Keresztény Néppártnak nevezte el magát.] [...] A néppárt magában foglalja a mi politikánk tengelykérdéseit. A keresztény politikának t.i. elengedhetetlen feltétele az, hogy legyen 1.) név nélkül is erőteljesebben katolikus; 2.) az eddiginél intenzívebben legitimista; 3.) tüzetesebben agrár, a falusi nép problémáival behatóbban foglalkozó; 4.) hangsúlyozottan szociális, a pápai enciklikák szellemében; 5.) komolyan ellenzéki, ami a mai irányzattal szemben nagyon is indokolt.

II. Amennyiben ez a névcseré – a mi fájdalmunkra – lehetetlenné válnék, az egész értekezlet elengedhetetlennek tartja, hogy a keresztény gazdasági párt városi tagozata mellett ugyanazon párt kebelében erőteljesen agrártagozat induljon el, ami legalább annyira jellegzetessége legyen a pártnak, mint ma a párt fővárosi része. Csak így veheti fel a párt a harcot a kisczadapárti agrár-szocialista irányzattal szemben.”⁴²¹

421 PL Cat. D/c 1467/1933. 20–21. fol. Jegyzőkönyvi kivonat, felvéve Veszprémben 1933. évi május 18-án a dunántúli papság bizalmas értekezletéről. A hercegprímásnak küldi Serák József kanonok-plébános, Veszprém, 1933. május 23. (Kiemelés az eredetiben – B. Ma.)

A határozatokat Serédi Jusztinián hercegprímás, esztergomi érsek illetékességéből megkapta, megköszönte és *ad acta* tétette. Ezzel elvetélt a keresztény politika továbblépésének lehetősége.

Zalában azonban Pehm apát nem hagyta elakasztani a keresztény párt aktivizálódását. 1933 októberében – mint a párt vármegyei elnöke – egyik résztvevője volt annak a nagykanizsai gyűlésnek, amely tiltakozott Gömbös személyi diktatúrára hajazó „vezérsége” és az általa kiépíteni szándékolt egypártrendszer (Nemzeti Egység Pártja) ellen.⁴²² „Zalában puszkaporos a hangulat. Most a kanizsai papság szállt szembe a Nep-pel, ennek antikath. támadása miatt” – írta egyetlen bizalmas barátjának, Géfin Gyulának.⁴²³ A keresztény párt zalai tagjai próbáltak valós ellenzéke lenni a kormánypártnak, több-kevesebb sikerrel. Egyik ütközési front a közigazgatásban végrehajtott, gyakran pártpolitikai és önző egyéni érdekektől befolyásolt személycserékből eredt. 1934-ben a parlamenti többséget alkotó Nemzeti Egység Pártjának helyi titkára két vármegyei tisztviselő menesztését javasolta, egyikük a Pehmmel igen jó viszonyt ápoló Bódy Zoltán zalai alispán volt. Ellenben a korrupt lenti főbíró maradhatott, Pehm apát szerint azért, mert az ottani főbírói hivatal „NEP-tanya”.⁴²⁴ A fitymálás Gömbös Gyula miniszterelnök radikális tömegpártjának és apparátusának szólt. A Gömbös-párti, katolikus Gyömörey György főispán és Pehm József katolikus esperes-plébános, püspöki biztos, a vármegyei törvényhatóság, kisgyűlés, számos vármegyei bizottság tagja közötti viszony visszafordíthatatlanul elmérgesedett. A kormánypárti *Zalai Napló* durván nekiment Pehmnek, aminek háttérében a főispán bujtogatása állt. Ugyanis már a támadó cikk megjelenése előtt egy bridzspartin sokat sejtetően kijelentette: „Pünkösöd napján Pehm apát úr öszentsége megüti majd a bokáját.” Pehm szerint az ok: „a legitimizmus és általában a politika. Engem okol, hogy Zalában nem megy kedve szerint a pártszervezés.”⁴²⁵ Ezzel együtt „berendezkedtem önmegtagadásra”, ami nehezebbre eshetett, mert meglehetősen indulattal jegyezte meg: „ebben a helyzetben itt lelkipásztorkodást folytatni nem lehet. Én Gyömörey bűnei előtt meg nem hajolok.”⁴²⁶ A viszály színvonaltalanságait jelzi, hogy a főispán Brand Sándor vármegyei főjegyzőnek, Fára József főlevéltárosnak, Péterffy Béla főgimnáziumi igazgatónak még azért is szemrehányást tett, amiért érintkeznek Pehm-

422 „Az elnöklő plébános [P. Molnár Arkangyal] megleckéztette a Zalai Közlönyt és a felekezeti békét hirdető vendégszónokot a kanizsai Kállay-gyűlésen.” *Zalai Közlöny*, 73. évf. 242. sz. 1933. október 24. Címlap és 2.; MNL ZML IV. 401b. 86/biz.–1933. M. kir. rendőrség nagykanizsai kapitányságának jelentése dr. Rotschild Béla és társai által rendezett nyilvános politikai gyűlésről. Nagykanizsa, 1933. október 23. Vö.: PAKSY Zoltán: *Zalaegerszeg társadalma és politikai élete 1919–1939* i. m. 91.

423 SZEL Géfin Gyula hagyatéka. Levelezések, VIII. Pehm József levele Géfin Gyulához. Zalaegerszeg, 1933. október 8. Kézírás. Szövegét közli DOBRI Mária: „...szívélyesen üdvözlő barátod és híved...” i. m. 279.

424 SZEL Mikes János püspök iratai, 19. d. Missilis 1934. Pehm József levele Mikes Jánoshoz. Zalaegerszeg, 1934. április 21.

425 SZEL AC 776/1934. Pehm József levele Mikes Jánoshoz. Zalaegerszeg, 1934. május 27.

426 SZEL Mikes János püspök iratai, 19. d. Missilis 1934. Pehm József levele Mikes Jánoshoz. Zalaegerszeg, 1934. április 21.

Gyömörey György főispán (1926–1935)

Tabódy Tibor főispán (1935–1936)

mel.⁴²⁷ Pehm végül Mikes püspök közbenjárását kérte a főispán megregulázásáért, aki megígérte, hogy személyesen beszél a belügyminiszterrel. *„Így talán elérhető, hogy Gyömöreyt leintik, de ha hivatalos előterjesztést teszek, kizártnak tartom, hogy a kormány főispánját cserbenhagyja, főként addig, amíg Gömbös lesz a kormány élén. Mihelyt kormányválság lesz, szükségesnek tartom, hogy a zalamegyei képviselők minket abban a törekvésükben támogassanak, hogy egy kevésbé erőszakos főispán kerüljön a főispáni székbe”* – írta Pehmnek.⁴²⁸

A vármegye két meghatározó személyének viszálya látványos – és a későbbiekben még bővebben is tárgyalt – sajtóperben csúcsosodott ki. Gyömörey György főispán sorát azonban nem Pehm apát és Mikes püspök elégedetlensége, hanem a belpolitikai küzdelmek pecsételték meg. 1935. március 4-én ugyanis Gömbös Gyula átalakította kormányát, s abból kitessékelte elődje, a konzervatív Bethlen régi vágású embereit. Épp hogy közzétette az új kormány összetételét, amikor Horthy Miklós kormányzó – a közvéleménynek váratlanul, valójában egyezségben Gömbössel – feloszlatta a képviselőházat, amelynek mandátuma rendesen csak egy év múlva járt volna le, és új országgyű-

427 SZEL AC 776/1934. Pehm József 274/1934. sz. levele Mikes Jánoshoz. Zalaegerszeg, 1934. március 15. Ugyanez: ZMMPI, iktatott iratok 1933–1934.

428 ZMMPI, iktatott iratok 1933–1934. 304/1934. Mikes János püspök levele Pehm Józsefhez. Szombathely, 1934. március 26. Eredeti, aláírt; másodlat: SZEL AC 776/1934.

lési választást írt ki. Kozma Miklós belügyminiszter 1935. március 12-én, miközben a főispánok megbízatását sorra erősítette meg, Zala főispánjának felmentését javasolta. Így Bethlen helyi emberét, a még 1926-ban kinevezett Gyömörey Györgyöt érdemei elismerése mellett ugyan, a főispánok közül mégis egyedüliként tízesztendei szolgálat után menesztették.⁴²⁹ Gyömörey nem vagy nem eléggé pártolta a gömbösi politikát, ám választások idején különösen fontos a főispán kormánypárti elkötelezettsége. Egy rövid pillanatra úgy tűnhetett, hogy „felfelé buktatták”, mert a nagykanizsai választókerületben ő lett a kormánypárt hivatalos képviselőjelöltje. El is kezdte a kampányt, de aztán a politikai alkuk következtében a választókerületet mégis Bethlen István kapta meg, Gyömörey pedig csupán a vármegyei közgyűlésnek maradt a tagja.

Pehm és Gyömörey kapcsolata ellaposodott. Egy kivételes eset fordult elő 1937-ben, amikor a felsőházi tagságra hiába aspiráló Gyömörey „megváltozott lélekkel” közeledett az akkoriban prelátusi címmel is kitüntetett apátplébánoshoz.⁴³⁰ A főispáni székben Gyömörey utódja vitéz Tabódy Tibor, volt keresztény párti országgyűlési képviselő, Gömbös közeli híve lett. Tarányi Ferenc után ő a második zalai főispán, akit Pehm – Gömbös-pártisága ellenére, de katolikus mivolta miatt – úgy-ahogy elviselt, egyébként „réme volt minden főispánnak”.⁴³¹ Az új főispán beiktatását a hagyományos eljárásrenddel egyezően arra az időre felfüggesztették, amíg a vármegye törvényhatósága testületileg átvonult a zalaegerszegi plébániatemplomba, és ünnepélyes szentmisén kérte a Szentlélek segítségét a vármegyei vezető munkájához. Köszöntőjében Pehm apát a vármegye felzárkózását szolgáló reformokkal egyetértett, ugyanakkor hangsúlyozta: „Zala vármegye közönsége mindenkor féltékenyen őrködött az ősi alkotmány és a kipróbált vármegyei önkormányzat lényegbeli épségén és sérthetetlenségén.”⁴³² Az alig burkolt figyelmeztetés annak szolgált, hogy a kormány embereként csak addig élvezheti a zalaiak bizalmát, ameddig megvédi a vármegye autonóm jogait, és képes megállítani, de legalábbis lassítani a Gömbös-kormányzat közigazgatás-centralizáló törekvéseit.

Az új főispán igyekezett megszolgálni a bizalmat, és az 1935. március 31-től április 4-ig tartó országgyűlési választásokon a kormánypárti jelöltet sikerült győzelemre juttatni. Zalaegerszegen három jelölt indult: a kormánypárt színeiben a gömbösi reformprogramot hirdető dr. vitéz Árvátfalvi Nagy István, a nyilaskeresztes ifj. Eitner Sándor, valamint a keresztény párti programmal fellépő, hivatalosan „pártonkívüli ellenzéki”

429 MNL OL K 148 Belügyminisztérium elnöki iratok, 911. csomó, 1935/11. tétel/1189. alapszám, főispánok lemondása; MNL OL K 27 Minisztertanácsi iratok. Az 1935. március 12-ei minisztertanácsi ülés jegyzőkönyve, II. rész, 111–112. Vitéz Kozma Miklós belügyminiszter előterjesztése a Minisztertanácshoz, 1935. március 7.

430 SZEL Géfin Gyula hagyatéka. Levelezések, VIII. Pehm József levele Géfin Gyulához. Zalaegerszeg, 1937. április 10. Szövegét közli DOBRI Mária: „...szívélyesen üdvözlő barátod és híved...” i. m. 281. – Megjegyzés: Mindszenty igazgatójára jellemző, hogy 1945-ben többek között igazolást adott Gyömörey György testvérének, Gyömörey Sándor földbirtokosnak, mint a Vas vármegyei ellenzék tekintélyes vezéralakjának. VÉL I.1.44.a. 1163/1945. Nyilatkozat, Veszprém, 1945. július 6.

431 ÁBTTL 3.2.4. K–384/2. 15–18:15. fol. „A primás.” Kovrig Béla jellemzése Mindszenty Józsefről, 1946. szeptember 24. Kézírás.

432 MNL ZML IV. 402. 550. kötet. Jegyzőkönyv Zala vármegye törvényhatósági bizottságának 1935. március 18-ai rendkívüli közgyűléséről; „Pehm József nagyhatalús üdvözlő beszéde.” *Zalai Napló*, 3. évf. 64. sz. 1935. március 19. 2.

(ma úgy mondanánk: független) Farkas Tibor. Az addigi képviselő, báró Kray István nem jelöltette magát, így Pehm és a helyi keresztényszocialisták a hívő katolikus és konzervatív legitimista Farkast támogatták, egy földbirtokost Bagodról, akit már 1922-ben is bejuttattak a parlamentbe. A biztos győzelem érdekében, kockáztatva a választási befolyásolás vádját, levelet írtak a választókerület pedagógusainak, amelyben Farkas támogatását kérték, mivel ő az, aki „a három jelölt közül egyedül híve az ősi alkotmánynak és a restaurációnak”, míg a másik két jelöltet katolikus tanító nem támogathatja.⁴³³ Mert az egyik (Árvátfalvi) református, a másik (Eitner) nyilas. A monarchia restaurálásának gondolata mégsem csigázta fel a választókat, mert Farkas – bár 4585 vokssal megszerezte a szavazatok 28,5 százalékát – már a választási verseny első fordulójában kiesett. Szavazótábora meglehetősen heterogén, szinte az összes társadalmi rétegből voltak pártolói, de legerősebb bázisa a földművesek és a háztartásbeliek köréből került ki. Tanár emberek közül csupán 11 fő támogatta.

A második forduló – vagy ahogyan a korszakban nevezték: a pótválasztás – előtt olyan hírek terjedtek el Pehm apátról, mintha káplánjaival együtt a nyilasok oldalán állna. A feltételezés alapja lehetett, hogy a nyilas jelölt a keresztényszocialistákhoz hasonlóan vonzó szociális reformokat ígért, de ezzel együtt „Katolikus papra kényelmetlen egy ilyen feltevés a nyilas program egy része miatt” – sietett Pehm leszögezni a főispánnak írott soraiban.⁴³⁴ És valóban, a kiesett Farkas szavazói a második fordulótól vagy távol maradtak, vagy – református ide vagy oda – a végül nyertes kormánypárti jelöltre voksoltak. A nyilaskeresztes oldalon induló ugyanis szinte hajszállra annyi szavazatot kapott, mint amennyit az első fordulóban (5450; 5459).⁴³⁵ A választások országos végeredményeként a megújulásra képtelen Keresztény Gazdasági és Szociális Párt addigi 31 mandátumának több mint felét elveszítette, bár a megszerzett 14 képviselői hellyel így is harmadik helyen végzett a pártok rangsorában.⁴³⁶ Pehmnek megvolt a maga leújtató véleménye az egész választásról: egyik levelében politikai Szaharáról és 1 pengőért megvásárolt NEP-szavazókról írt.⁴³⁷ Azért továbbra is ügyködött a Gömbösért lelkesedő vármegyei törvényhatósági bizottságban, sürgette a közigazgatási hivatalok vasárnapi munkaszünetét, mondván: példát kell mutatni a népnek, s idézésekkel nem szabad elvonni a templomtól. Tiltakozott a füredi segédjegyző, Nagy Elek könyve ellen, amely „vasvesszőt” ígért a papoknak, továbbá meg akarta könnyíteni a házasságfelbontást és tagadta Krisztus istenségét.⁴³⁸

433 SZEL Pehm József iratai 1929–1941. 1. d. rendezetlen anyag. „Tekintetes Tanító Úr” megszólítással írt körlevél, Zalaegerszeg, 1935. április 1. Gépelt másolat, aláírás nélkül.

434 MNL ZML IV. 402b. 39/biz.–1935. Pehm József levele Zala vármegye főispánjához, 1935. április 10. Kézírás.

435 PAKSY Zoltán: *Zalaegerszeg társadalma és politikai élete 1919–1939* i. m. 102–105.

436 A kormánypárt (Nemzeti Egység Pártja) 908 ezer, a kisgazdapárt 402 ezer, a keresztény párt 180 ezer, a szociáldemokrata párt 132 ezer szavazatot kapott.

437 SZEL Géfin Gyula hagyatéka. Levelezések, VIII. Pehm József levele Géfin Gyulához. Zalaegerszeg, 1935. június 18. Szövegét közli DOBRI Mária: „...szívélyesen üdvözlő barátod és híved...” i. m. 280.

438 „A törvényhatóság nagy lelkesedéssel üdvözlí Gömbös Gyula miniszterelnököt.” *Zalai Napló*, 2. évf. 104. sz. 1934. május 9. 2.

Gróf Teleki Béla zalai főispán beiktatása a vármegye-háza üléstermében,
1936. november 25.

Alig egy éve volt Tabódy főispán, amikor súlyos betegség következtében elhalálozott. Utódja 1936. november 25-étől gróf Teleki Béla lett, akinek kineveztetését református vallása miatt – s erről a későbbiekben még bővebben írunk – Pehm és a környezete hiába próbálta megakadályozni. Pár hónappal korábban egy másik fontos poszton is személycsere történt: 1936. július 18-án váratlanul lemondott Czobor Mátyás zalaegerszegi polgármester. Döntésére az egyik képviselő kezdeményezése után jutott, aki a város rossz gazdaságpolitikája miatt fegyelmi eljárást javasolt ellene. Pehm naplója szerint Czobort *„elvitte Gyömörey és a villany, az irántam való hűtlensége”*.⁴³⁹ A „villany” Zalaegerszeg bekapcsolódása volt a villamos hálózatba az 1920-as évek végén, ami elengedhetetlen volt a város fejlődéséhez, azonban a tervezett beruházás költsége – gondatlanságból, polgármesteri önkényességből és tervezői hibákból – a duplájára emelkedett. Pehm egyébként akkor – erkölcsi helyzetéből eredő kötelezettséggel magyarázva – Czobor polgármester mellett szólalt fel. A vizsgálat végeredményeként nem indult ugyan felelősségre vonás, de a város nem tudta kiheverni a súlyos gazdálkodási hiányt, amit tetézett a világgazdasági válság. Az apátplébános és a polgármester korábban szinte baráti viszonya Gyömörey főispán – aki, mint az eddigiekből kiderült, összeveszett Pehmmel – eltérő megítélése miatt vált hűvössé. Olyannyira, hogy Pehm nem ment el a leköszönő polgármester tiszteletére rendezett búcsúfogadásra sem, igaz, ezt naplója

439 PL Mm. 43. d. Pehm József naplója, 1936. július 18-ai bejegyzés. Kézírás.

szerint csupán azért tette, mert „bizonyos egyénekkel nem ülök egy asztalhoz”,⁴⁴⁰ és ilyenek többen is akadtak a képviselő-testületben.

A megüresedett polgármesteri székért hárman is ringbe szálltak. Pehm kegyeit a későbbi nyertes, az addigi polgármester-helyettes, Tamásy István kereste a legeredményesebben, míg Fülöp László városi tanácsos épp azzal próbált esélyt szerezni, hogy látványosan dacolt az apátplébánossal: „Jött v[itéz]. dr. Tamásy és kérte segítségem a polgármesterséghez; egy órát tárgyaltunk, lekötötte magát a katolikus irányhoz, ellene mondott a Nep-nek. Dr. Fülöp állítólag azzal korteskedik, hogy nekem nem kedves. Érzi, hogy nem apja fia. Dr. Árvay László is jelentkezik.”⁴⁴¹ Fülöp végül nem adta be pályázatát, Árvay ügyvéd viszont 16 szavazattal alulmaradt Tamásyval szemben. Volt olyan képviselő, aki csak azért nem szavazott Tamásyra, „mert akkor az apát lenne az úr a városban”, aminek volt is alapja, Pehm maga jegyezte fel elégedetten: az új polgármester megígérte neki, hogy „útmutatásaimat követni fogja”.⁴⁴² Erre bőven kínálkozott alkalom, mert Tamásy István már 1932 óta a zalaegerszegi egyházközség aktív tagja volt.⁴⁴³ Pehm befolyását igazolja az is, hogy sikerült elérnie: a „vérbeli legitimista” Bódy Zoltán alispán – bár politikai ellenfelei már évekkel korábban kikezdték – 1938-ig pozíciójában maradhatott. Őreá különösen a kurációk szervezése miatt volt nagy szüksége. 1938 nyarán viszont Bódy nemcsak vármegyei tisztségéről, de 13 évi hivatalviselés után a zalaegerszegi egyházközség világi elnöki posztjáról is lemondott. Vele egy oszlop dőlt ki Pehm kapcsolatrendszeréből. Utódja Turcsányi Sipos József nyugalmazott királyi táblai tanácselnök lett.⁴⁴⁴ (Viszonyuk azonban ezután is szívélyes maradt, Bódy 1946-ban Mindszenty közbenjárásának köszönhetően szabadult ki a nagykanizsai internálótáborból.)⁴⁴⁵

REFORMOK IGÉZETE

A nemzetiszocializmus terjedésének és a falvak fanatizálhatóságának magyarázatát Pehm a tudatlanságban és a szociális elégedetlenségben látta. Nem egyszer történt, hogy amit Pehm maga nem tudott vagy inkább nem mondhatott el, azt mással íratta meg vagy jegyeztette le. A zalaegerszegi gimnáziumban nevelkedett Tátray István geodéta mérnök, műegyetemi tanár cikke is állítólag Pehm sugalmazására íródott, és jelent

440 PL Mm. 43. d. Pehm József naplója, 1936. augusztus 19-ei bejegyzés. Kézírás.

441 PL Mm. 43. d. Pehm József naplója, 1936. július 20-ai bejegyzés. Kézírás.

442 PL Mm. 43. d. Pehm József naplója, 1936. október 3-ai bejegyzés. Kézírás.

443 ZMMPI, jegyzőkönyvek 1930–1940. 169. fol. Jegyzőkönyv a Zalaegerszegi Római Katolikus Egyházközség képviselő-testületének 1932. február 14-ei rendes közgyűléséről.

444 ZMMPI, jegyzőkönyvek 1930–1940. 397., 399–401. és 408. fol. Jegyzőkönyv a Zalaegerszegi Római Katolikus Egyházközség képviselő-testületének 1938. június 28-ai tanácsüléséről, valamint június 29-ei és július 3-ai rendkívüli közgyűléseiről.

445 PL Mm. 36. d. Bódy Zoltán köszönőlevele Mindszenty Józsefhez. Nova, 1946. január 31. (A levél szerint január 25-én engedték ki az internálótáborból.)

meg a *Magyar Kultúra* 1936. április 5-ei számában a magyar földkérdés rendezéséről. Az 500 holdon felüli földbirtokot javasolta igénybe venni a kisemberek számára, s ezzel a „szélkifogó” földreformmal akarta elejét venni a nemzetiszocialista mozgalom terjedésének. Pár hónappal később, 1936. szeptember 5-én ugyanitt jelent meg Pörneczi József mezőgazdász, a Magyar Dolgozók Országos Hivatásszervezete egyik alelnökének, az apát egyik hívének cikke arról, hogy miként lehet az egyházi liturgiával védekezni a nemzetiszocializmus ellen. Lehet, hogy ezek az elképzelések nem eléggé átgondoltak, szakmailag nem a legalaposabbak voltak. Önmagukban jelzik azonban, hogy Pehm is időszerűnek látott valaminő modernizációs feladatot a merev tradícióktól áthatott társadalmi szerkezet óvatos módosítása terén. Különösen aktuális volt a földkérdés, mert a Horthy-rezsim reformkísérlete (1920. évi XXXVI. törvénycikk „a földbirtok helyesebb megoszlását szabályozó rendelkezésről”) eredménytelennek bizonyult.

A keresztény párt az 1935-ös választásokon elszenvedett katasztrofális vereségét nem heverte ki, gyengülése feltartóztathatatlan volt. Mindegyik politikai ellenfele belemart: támadták kormánypártiak, kispapok és nyilasok. A párt „fiataljainak” reformkísérletei elhaltak, s bár a „veteránok” összefogtak és 1937. január 26-án a külön-

József főherceg a Frontharcos Szövetség zászlajának avatásán, Zalaegerszeg, 1937. július 18.

böző irányzatokból gróf Zichy János legitimista politikus elnökletével létrehozták az Egyesült Keresztény Pártot, ez azonban nem járt együtt sem korszerűsítéssel, sem generációváltással. Eközben egyrészt izmosodott a nemzetiszocializmus, másrészt kibontakozóban volt egy népfrontos mozgalom: a falukutató népi írókat, baloldali egyetemistákat és antifasiszta értelmiségieket tömörítő Márciusi Front. Ezért is Pehm apátplébános – már pápai prelátusként – 1937-ben zalaegerszegi tanácskozássra hívta a párt „fiataljait”, hogy felülbírálván saját korábbi reformjavaslatait, új pártot hozzanak létre, összefogva akár más politikai csoporttal is (például a Független Kisgazdapártból kilépett jobboldali szárnnyal). Az összefogásra ezúttal sem került sor, ám Pehm prelátusra úgy tekintettek már, mint a keresztény (párt)politika megújulási kísérleteinek vezéralakjára.⁴⁴⁶

Pehm József több más, magát szociálisnak és hazafiasnak mondó szervezetet is felkarolt. 1937 elején védnöksége mellett tartott gyűlést Zalaegerszegen a hagyományos keresztény párt fiataljai részéről indított, de kérészéletű Kékkeresztes Mozgalom.⁴⁴⁷ Az országos terjesztésű *Nemzeti Újság* 1937. augusztus 1-jei vasárnapi mel-

446 MARÓTHY-MEIZLER Károly: *Az ismeretlen Mindszenty* i. m. 192. Maróthy-Meizlerre hivatkozik a későbbiekben GERGELY Jenő: *A Kereszténydemokrata Néppárt előtörténete. Műhely* 7 (1984/3) 3–21.; GERGELY Jenő: *Mindszenty (Pehm) József apátplébános és a katolikus pártalapítási kísérletek az 1930-as években. Múltunk* 38 (1993/1) 54.; GERGELY Jenő: *Mindszenty (Pehm) József politikai tevékenysége az 1930-as években* i. m. 10.

447 „A hitlerizmust nem tartjuk követendő példának, csak antiszemitizmusát helyeseljük, mely idehaza [...] még jogosultabb, mint volt Németországban” – vázolta a mozgalom ideológiai alapját egy szervező. In: KATONA Jenő: *Két beszélgetés a*

lékleteként közölt fotósorozatban – a Ferencváros–Ausztria labdarúgó-mérkőzés, egy balatoni építőtábor, a párizsi világiállítás magyar pavilonja, illetve „II. Ottó örökös király legújabb arcképe” után – felbukkan egy felvétel Pehm Józsefről is, amint tábori misét tart a Frontharcos Szövetség zalaegerszegi zászlószentelésén. Egy másikon József főherceg látható, aki az 1929-ben alapított Frontharcos Szövetség örökös díszelnöke volt. A *Nemzeti Újság*ot az esztergomi aulába is járatták. Serédi Jusztinián hercegprímás pár napon belül számon kérte Grósz József szombathelyi apostoli kormányzótól: miként szentelhette meg Pehm a frontharcosok lobogóját, amikor a püspöki kar két évvel korábban határozottan megtiltotta, hogy templomi és katolikus egyesületi, valamint iskolai zászlókon kívül más szervezetek lobogóját megáldják.⁴⁴⁸ Ráadásul az apát díszes infulában és pásztorbottal állt az oltárhoz, amit pedig a liturgikus ügyekben illetékes Rítuskongregáció előírása csak kivételes liturgikus cselekményekhez engedélyezett. Grósz válaszában leszögezte: a zászlószenteléshez Pehm nem kért és nem is kapott engedélyt.⁴⁴⁹ Még kellemetlenebb volt a főpapi insigniák használata – különösen annak fényében, hogy Pehm köztudottan éveken át még a megengedett módon sem használta azokat. Mindkét mozgalom, a kékkeresztesek és a frontharcosok pártolása beleillik Pehm szellemi orientálódásába: a szociális reformok felkarolásával megállíthatónak vélte a marxizmus és a liberalizmus térhódítását; patriotizmusát pedig nemcsak szavakba, de tettekbe is öntötte, és a szószékről is ápolta a hazafias szellemet, amire ezek a szervezetek alapvetően létrejöttek. Az oltár előtt álló katonáknak Pehm a hazaszeretetről, a Krisztus-hit erejéről és határtalanságáról beszélt: „Ma a német földön vádként emlegetik, mi pedig lelkünk megnyugvásával vesszük azt a tényt, hogy Jézus nem egyes népeké, nemzeteké vagy fajoké, hanem hatalmas szeretetével világokat ölel át. És ami csodálatos: ő a hazaszeretet utolérhetetlen iskolája. [...] A hazaszeretet nemes lelki erők eredője. A hazaszeretet gyökerei réteget érnek: a magyar földet, a magyar történelmet és a természetfeletti világrendet.”⁴⁵⁰ Ismételten leszögezi: ahol hit nincs, ott hazaszeretet sincs, következésképp aki nem hívő, az nem is igazi magyar. „Vallástalan hazaszeretet nincs. A vallástalanság ikertestvére nem a hazaszeretet, hanem a nemzetköziség és a nemzetgyűlölet” – minderre szerinte bizonyítékkul szolgálnak a magyarországi események 1918–1919-ben, a szovjet uralom alá került Moszkva és a spanyol polgárháború.

kékkeresztes mozgalomról. *Magyarság*, 18. évf. 13. (4742) szám, 1937. január 17. 5.; „És sokan még most sem látják, hogy a hitlerizáló kékkeresztesekkel – akiknek mozgalmát Zalaegerszegen a mostani hercegprímás indította el a *Nemzeti Újság* fasiszta munkatársával, Szigeti Endrével együtt – magyar quislingekkel kacérkodó katolicizmus hová jutott.” PL 2520/1946. KATONA Jenő: „A katolicizmus a demokráciában” – előadás a Fórum Klub vitasorozatában 1946. május 5-én, jegyezte a *Magyar Kurír* szerkesztősége.

448 SZEL AC 2207/1937. Serédi Jusztinián hercegprímás levele Grósz József apostoli kormányzóhoz. Esztergom, 1937. augusztus 4. Vö.: A püspöki kar 1935. október 2-ai tanácskozásának jegyzőkönyve, 20. napirendi pont. In: *A magyar katolikus püspökházi... I. kötet* i. m. 95.

449 SZEL 2207/1937. Grósz József válasza Serédi Jusztinián hercegprímásnak. Szombathely, 1937. augusztus 19.

450 „Hazaszeretet. Pünk[öszt] után IX. vasárnap. A frontharcosok zászlószentelésén Zalaegerszegen, 1937. évi júl. 18-án.” PL Mm. 32. d. Prédikációvázlatok.

A Magyar Nemzeti Szocialista Párt röplapjai a „nemzeti királyról”,
1937. november vége

Ugyancsak 1937-ben robbant ki Pehm egyik nagy port felvert Horthy-ellenes ügye. Debrecenben az újsütetű Magyar Nemzeti Szocialista Párt szélsőjobboldali vezetői, akiket a Szálasi Ferencsel szakított Balogh István képviselő irányított, 1937 novemberében – összefüggésben a kormányzói jogkör kiterjesztéséről szóló 1937. évi XIX. törvénycikkkel – Horthy I. Miklós néven kikiáltották Magyarország királyának. A „nemzeti király” plakátjai és röpcédulái nagy közfelháborodásra (és feltehetően Horthy bosszúságára) jelentek a főváros utcáin is.⁴⁵¹ Zala vármegye törvényhatósági bizottságának következő ülésén Pehm apát megkérdezte a kormányzó érdemeit méltató főispánt: „tud-e arról, hogy a szomorú emlékü orosz I. és II. Miklós után egy új I. Miklóst próbálnak bevonultatni a magyar történelembe?”⁴⁵² „I. Miklós királyságát említve »botrány«-ra adtam alkalmat”⁴⁵³ – jegyezte fel ő maga is naplójába. Az egyik bizottsági tag kormányzósértést jelentett be. Pehm természetesen soha nem ment el a verbális kormányzósértésig, hiszen azzal börtönbüntetést kockáztatott volna

(mint Hock János plébános, a Magyar Nemzeti Tanács hajdani elnöke, akit 1934-ben egyévi börtönre ítélték „többrendbeli nemzetgyalázásért” és „kormányzósértésért”). Am élte minden lehetőséggel, amellyel fricskát adhatott az elvárt protokollnak. Az ügy fölött végül hosszas huzavona után napirendre tértek.

451 MNL OL K589 Államfői hivatalok levéltára, A) A kormányzó kabinetirodája, II. A kormányzó iratai, 1. csomó, I-A-5. tétel, 33. és 59. fol.

452 MMAL MINDSZENTY József: *Egy különös sorsú nemzet*. XII. fejezet, „Álláspontom a Habsburg-kérdésben”. (A történetet megerősíti Fangler Imre zalaegerszegi lakos 1998-ban írt visszaemlékezése: Idézi TYEKKVCSKA Árpád: *Mindszenty és Zalaegerszeg politikai közéleté. Pannon Tükör* 17. [2012] 5. 27.) – Minderről a törvényhatósági bizottság meglehetősen szűkszavúan ír: „Pehm József a debreceni, politikai ellentétek szítására is alkalmas röpiratok és az Államfő magas személyének politikai kombinációkba vonásának helytelenítéséről szolt. [...] dr. Árvay István [...] kért intézett elnöklő főispánhoz, hasson oda, hogy Kormányzó Úr Ő Főméltósága magas személyét Hozzá nem illő és nem méltó módon közgyűlési vitákba bevonhassák.” MNL ZML IV. 402. 601. kötet, 5. fol. Jegyzőkönyv Zala vármegye törvényhatósági bizottságának 1937. december 9-ei rendes közgyűléséről.

453 PL Mm. 43. d. Pehm József naplója, 1937. december 9-ei bejegyzés. Kézírás.

Pehm politikai magatartását Grösz megyéspüspök többször is megvédte. Például amikor 1937-ben a legitimista Farkas Tibor képviselő szóvá tette az ordináriusnál, hogy a zalaegerszegi espereskerületi papság – élén Pehm Józseffel – milyen alapon ítélte el őt, holott a katolikus világiak közéleti vagy pártpolitikai szereplése semmiféle egyházi eljárás tárgyát nem képezheti, amennyiben tiszteletben tartják a vallást. Az apropót az szolgáltatta, hogy Farkas a vármegyei közgyűlésben megbíráltta Pehm legodaadóbb hívét, Bódy Zoltán alispánt. Grösz azonban kiállt papjai mellett: nem tilthatja meg nekik, hogy az őket érdeklő közügyekkel foglalkozzanak és véleményt nyilvánítsanak.⁴⁵⁴ Máskor Grösz megcáfolta azt a kultuszminiszterig eljutott vádat, hogy Pehm a rendszer ellensége lenne, sőt érdemeit ecsetelte: *„Politikai pártállására nézve a Keresztény Gazdasági [és Szociális] Párt tagja és Imrédy miniszterelnök úr öccselencíája reformpolitikájának lelkes támogatója. Zalaegerszeg városának közgyűlésén ő indítványozta, hogy a miniszterelnök urat a város díszpolgárának választásuk és ugyancsak része van abban, hogy a zalaegerszegi társadalmi egyesületek a MÉM-hez [Magyar Élet Mozgalomhoz] csatlakoztak. Ez semmi esetre sem mutatja azt, hogy a jelenlegi rendszer ellensége.”*⁴⁵⁵ A miniszterelnöki székben Gömbös Gyulát másodikként követő Imrédy Bélát, aki programjában a pápai szociális enciklikákra támaszkodott, Pehm szívből támogatta. Ráadásul ő volt az, aki alatt 1938 novemberében megszületett az első bécsi döntés, és Felvidék déli sávját visszacsatolták Magyarországhoz. Ezt az érdemet honorálta Pehm, amikor Zalaegerszeg díszpolgárául javasolta Imrédyt. Azt egyáltalán nem mérlegelte, hogy a területgyarapodás milyen fontos lépést jelentett abban a folyamatban, amelynek során a magyar külpolitika német orientációja elmélyült, s hogy Imrédy miként próbálta kiiktatni a kormányzásból a parlamenti demokrácia elemeit. Pehm mentalitásától nem állt távol Imrédy csodás forradalma, amely „ősi magyar földön új magyar életet” hirdetett. Őt is magával ragadta az a jelszóáradat, amelyből nem maradtak ki a „lelki reform”, a szociális ígéretek és a „keresztény szolidaritizmus” sem. Amikor Pehm a Magyar Élet Mozgalma mellett mozgósított, elősegítette a helyi jobboldal

A Magyar Nemzeti Szocialista Párt röplapja az ország „királynéjáról”, 1937. november vége

454 SZEL AC 2681/1937. Farkas Tibor levele Grösz József apostoli kormányzóhoz. Alsóbagod, 1937. október 6.; *Zala-megyei Ujság*, 1937. szeptember 24. 3., „Hírek” rovat.

455 SZEL AC 273/1939. Grösz József apostoli kormányzó válasza gróf Teleki Pál vallás- és közoktatásügyi miniszternek. Szombathely, 1939. február 4. – Megjegyzés: a Keresztény Gazdasági és Szociális Párt 1937 januárjától az Egyesült Keresztény Párt része, amely egy keresztény konzervatív, lojális ellenzéki parlamenti párt volt.

Imrédy Béla miniszterelnök (1938–1939) mély vallásos hitre épülő küldetésstudattal politizált

egységét, és erősítette a legközelebbi, 1939-es választásokon a közös kormány- és keresztény párti jelölt esélyeit.

FELEKEZETI VISZÁLYKODÁS

Az első világháború és a trianoni sokk közös élménye egy időre háttérbe szorította a keresztény felekezetek közötti ellentéteket, de azok rövidesen ismét kiújultak. A legtöbb összeütközést az egzisztenciális kérdések váltották ki. Állandó vitatéma volt, hogy az államtól kapott pénzügyi támogatások vajon igazságosan oszlanak-e meg. Katolikusok és protestánsok újra és újra azzal vádolták egymást, hogy a másik fél hívői kisajátítják maguknak a jól jövedelmező állásokat és a befolyásos pozíciókat. A katolikusok protestáns elnyomásra panaszkodtak, míg a reformátusok és evangélikusok csendes és szívós ellenreformációról beszéltek.⁴⁵⁶ Különösen a tradíciókat őrző vidéken, ahol mindenki ismert szinte mindenkit, jelentkeztek a felekezeti ellentétek állások, pozíciók, munkahelyek elosztása során.

⁴⁵⁶ A problémakör legújabb feldolgozásai: HATOS Pál: „Világ keresztényei, egyesüljetek!” A keresztény unió dilemmái a két világháború közötti magyar katolicizmusban. *Kommentár* 2 (2007) 2. 59–69.; GICZY Zsolt: *A katolikus–protestáns egyházi kapcsolatok fő vonásai a Horthy-korszak Magyarországon*. PhD-értekezés, ELTE BTK, Bp., 2009.

Pehmet sem a közéletben, sem a magánéletben nem jellemezte felekezeti türelem, plébánosként gyorsan felborította a város felekezeti békéjét. Számos történetet jegyeztek fel vallási türelmetlenségéről. Sokáig emlékezetes maradt a hősök emlékünnepsége 1922. augusztus 20-án. Pehm esperes tábori misét végzett, utána beszédet mondott. Méltatta Szent István érdemeit, és elítélte 1514-et és 1918-at. A nyomtatott műsor szerint Pehmen kívül az evangélikus egyház lelkésze és az izraelita hitközség rabbija is megáldják a halottak emlékét, csak ők a program végén. A két felekezet képviselője meg is jelent teljes papi ornátusban. Mégis csak megtűrt vendégek lettek, még ülőhely sem jutott a számukra. Junger Mózes rabbit egy százados lebeszélte arról, hogy szerepeljen. Kutass Kálmánt azonban hiába kapacitálták, ő elmondta imáját, áldást kért a hazára és harsány hangon átkot mondott mindazokra, akik viszályt keltenek Magyarországon a magyarok között. Mondogatták is sokan, hogy *„a meghívott szereplőket az utolsó percben visszautasítani nem lehet, s a már megírt és kihirdetett műsort még Herkó Páter ellenére is végre kell hajtani”*.⁴⁵⁷ Ez volt az első alkalom, hogy a kormánypárti sajtó Pehm Józsefet helyi „Atyaúristenként” kicsúfolta, benne látva az evangélikus lelkészt és a rabbit ért méltatlan bánásmód forrását. A történetekről tudósító hírlapíró Pehmmel hozta össze-

A református gróf Teleki Béla főispáni beiktatása a szokásos eljárásrend szerint ment végbe: a plébániatemplomban a Szentlélek segítségét kérték munkájára. Pehm apátplébános szerint „protestáns kiskirályságot” épített ki

457 „Augusztus 20-ai ünnepségek.” *Zalavármegye*, 1. évf. 59. sz. 1922. augusztus 23. Címlap.

függésbe saját fizikai bántalmazását is.⁴⁵⁸ Arra is volt példa, hogy az úrvacsorát osztó adventista és baptista lelkészeket csendőrrel vitette el a városból.⁴⁵⁹

A Nemzeti Egység Pártjának 1933. július 2-ai zalaegerszegi zászlóbontása után a helyi sajtóban megszaporoztak a felekezeti számarányról érkező cikkek, és aláaknázták azt a szimbolikus szivárványhidat, amit Prohászka álmodott meg Pannonhalmra és Debrecen, katolikusok és protestánsok között. A felekezeti elkülönülésre építő frakciózás nemzetbontó hatásával Pehm nem számolt, ellenkezőleg: a hitegység kérdését a politikai egység kérdésével összefüggésben kezelte, és mindenképp elé helyezte a katolikus érdekeket.⁴⁶⁰ A felekezeti ellentétek különösen akkor izzottak fel Zalában, amikor Tabódy Tibor főispán utódjául Kozma Miklós belügyminiszter a református gróf Teleki Béla földbirtokost nevezte ki 1936. október 21-én. Teleki személye azonnal heves vitákat gerjesztett: a majd' színgkatolikus vármegyében kálvinista főispán! Már az is arcpirító volt, hogy a kormány a református Árvátfalvi Nagy Istvánt indította egy éve az országgyűlési képviselő-választásokon, s ezt tetézte most ez az újabb kinevezés a vallási kisebbségből. A helyzetet bonyolította, hogy az új főispán Teleki Tibor grófnak, a kormányzó jó barátjának a fia volt. Teleki kinevezésének bírálatában élen járt Pehm apát, aki kifejezetten erős felekezeti agitációt fejtett ki.⁴⁶¹ A hivatalos bejelentés előtt megpróbálta megakadályozni Kozmánál mint „ellenforradalmár társánál” a kinevezést. A belügyminiszter azonban nem változtatott döntésén, „hivatali alkalmasság esetén egy kinevezésnek nem lehet akadálya az, hogy valaki milyen vallásfelekezetű. A keresztény és nemzeti irányzatnak [...] a legnagyobb ártalmára válhat, ha felekezeti százalékszám alapján történik az állásokra való kinevezés” – szögezte le megmásíthatatlan álláspontját az egyébként katolikus belügyminiszter.⁴⁶² Véleménye tükrözte azt a kormányzati gyakorlatot, ami az általános kereszténységet hangsúlyozta a felekezethez való tartozás helyett annak érdekében, hogy az ellentétek ne veszélyeztessék a politikai stabilitást. Pehm azonban ezt nem hagyta annyiban. Nem fogadta el, hogy figyelmen kívül hagyják a „terület osztatlan lelkiségét”, ami nemcsak hitéleti közönyhöz vezethet, de gyengíti a katolikusok egységfrontját a bolsevik „népfronttal” szemben. „Protestáns főispánnal a katolikus Zalában nem lesz kisebb a vörös veszedelem.”⁴⁶³ Makacskodására válaszként azonban csupán egy invitálást kapott: ha Pesten járna, keresse fel egy beszélgetésre.⁴⁶⁴ Belátást

458 SZEKERES Márton: *Egy újságíró kálváriája* i. m.

459 Szigeti Jenő adventista lelkész közlése. Elhangzott: *Vallás és kultúra*. Tokics Imre és Szigeti Jenő televíziós műsora, „Hatascsatorna”, 2010. november 23. (Az eset Szigeti Jenő édesapjával történt meg, aki ugyancsak adventista lelkész volt.)

460 „Nem engedjük megbontani a felekezetek békéjét.” *Zalai Napló* 1. évf. 149. sz. 1933. július 5. Címlap.

461 Erre a Mindszenty egységtörékvéseit méltató elemzések általában nem térnek ki, lásd például MARÓTHY-MEIZLER Károly: *Az ismeretlen Mindszenty* i. m. 109. és 309–311.; ORVOS Levente: Prohászka hatása Mindszenty bíboros életművére. In: *Prohászka-tanulmányok, 2007–2009*. Szerk. MÓZESSY Gergely. Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, Székesfehérvár, 2009. 95–104. Interneten: <http://orvosl.hu/pdf/prohaszka-mindszenty.pdf>.

462 PL Mm. 21. d. „Teleki főispán” c. iratköteg. Kozma Miklós belügyminiszter levele Pehm Józsefhez. Bp., 1936. szeptember 29. (Kozma leveléből kiderül, hogy az apátplébános először szeptember 9-én írt a belügyminiszternek.)

463 PL Mm. 21. d. „Teleki főispán” c. iratköteg. Pehm József levele Kozma Miklóshoz. Zalaegerszeg, 1936. október 5.

464 PL Mm. 21. d. „Teleki főispán” c. iratköteg. Kozma Miklós levele Pehm Józsefhez. Bp., 1936. október 8.

kért Pehmtől Grösz József apostoli adminisztrátor is: „A gróf úr egyénisége, katolikus felesége elég biztosíték arra, hogy katolikus szempontból megértésre találunk, valószínűleg többre, mint akárhány katolikus főispán részéről. [...] nem tehetünk okosabbat, mint hogy ezt a békát is lenyeljük, és próbálunk hozzá jó képet vágni.”⁴⁶⁵

Ám Pehm egyik kifogása épp Teleki házasságára vonatkozott, és – egyébként alaptalanul – azt feltételezte, hogy a református gróf és katolikus felesége egyházjogilag érvénytelen házasságot kötöttek 1921-ben, ráadásul gyermeküket nem katolikusnak kereszteltették. Pehm plébánosként a vegyes házasságokra vonatkozó kánonokat szinte a kíméletlenségig érvényesítette. Ez esetben az egész problémát árnyalja a katolikusok több évtizedes törekvése a vegyes házasságokat szabályozó állami törvények módosítására, amit utóbb Serédi Jusztinián hercegprímás is felvetett 1934. szeptember 25-én, a katolikusok XXV. országos nagygyűlésén mondott záróbeszédében.⁴⁶⁶ Pehm tehát képtelen volt bizalommal fogadni az új főispánt. Visszautalva Grösz ajánlására azt jelezte, hogy „az ajánlottan érkező »békák« jövedele Zalában már bibliai (egyiptomi) méreteket ölt.”⁴⁶⁷ A „kinevezett ref. főispánnak én nem énekelek Veni S[ancte]-t. Ezért operálódok most”⁴⁶⁸ – és Pehm ravaszul a beiktatás napjára időzítette a már régóta esedékes pajzsmirigy-műtétjét, csak hogy ne kelljen részt vennie az ünnepélyes ceremónián.

Pehm apátplébános iratai között számos, több évre visszamenő kimutatás maradt fenn Zala vármegye törvényhatósági bizottságának, intézményeinek, a csendőrség, számvevőség, városi főtisztviselők vallási megoszlásáról. A tanfelügyelőségtől például annak megállapítását kérte, hogy a zalai állami elemi iskolák közül hányban nincs protestáns növendék. A válasz: „a vármegye 46 állami elemi iskolája közül 26-nak nincsen protestáns növendéke”.⁴⁶⁹ A statisztika szemmel láthatóan érdekelte, de nyilván inspirálta Bethlen István miniszterelnök kimutatása az állami, közigazgatási és katonai vezető tisztségek felekezeti megoszlásáról, vagy Bangha Béla, a *Magyar Kultúra* szerkesztője bizalmas adatkérése a vezető állások katolikus és nem katolikus betöltöttségéről.⁴⁷⁰ Adatait a Miniszterelnökség V. Társadalompolitikai Osztálya által szervezett Országos

465 PL Mm. 21. d. „Teleki főispán” c. iratköteg. Grösz József levele Pehm Józsefhez. Szombathely, 1936. szeptember 21.

466 „A bíboros hercegprímás záróbeszéde.” *Nemzeti Újság*, 16. évf. 217. sz. 1934. szeptember 26. 18. (Serédi kétféle lehetségre tett javaslatot, mindkettő az egyházi házasságkötés elsőbbségét adta volna vissza az 1894-ben bevezetett polgári házasságkötéssel szemben, különbség a hatósugarukban volt. Az egyik szerint mindenkire nézve megszűnne a polgári hatóságok előtti házasságkötés, míg a másik szerint a vegyes házasságok esetében érvényben maradnának az állami törvények.) A kérdéstről lásd CSIZMADIA Andor: *A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban* i. m. 123–124.; CSÍKY Balázs: Serédi Jusztinián házassági törvényjavaslata. In: *Fejezetek a tegnap világából. Tanulmányok a 19–20. század történelméből*. Főszerk. GERGELY Jenő. ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola, Bp., 2009. 197–213.

467 PL Mm. 21. d. „Teleki főispán” c. iratköteg. Pehm József levele Grösz Józsefhez. Zalaegerszeg, 1936. szeptember 22.

468 PL Mm. 43. d. Pehm József naplója, 1936. novemberi bejegyzés. Kézírás.

469 PL Mm. 21. d. Kimutatás.

470 PL Cat. D/c 4024/1929. Serédi Jusztinián 1928-ban folytatott megbeszélést Bethlen Istvánnal a katolikusok számarányáról az állami és közhivatalokban. A hercegprímás ekkor kapott ígéretet a miniszterelnöktől az erre vonatkozó kimutatás elkészítésére. Lásd *A magyar katolikus püspökkari... I. kötet* i. m. 269–270. Az 1929. október 25-ére összehívott püspökkari értekezlet jegyzőkönyve, 4. pont; PL Mm. 21. d. Bangha Béla levele Pehm Józsefhez. Bp., 1932. január 25.

Cesare Orsenigo pápai nuncius (1925–1930) a fővárosi törvényhatósági bizottság gyűlésében. Helytelenítette a felekezetek együttes részvételét liturgikus cselekményekben

Nemzetpolitikai Szolgálatnak is megküldte, újfent megtámadva benne a szerinte protestáns kiskirályságot építő Teleki Béla főispánt.⁴⁷¹

Zalában Pehm volt az, aki örködött az álláshelyek felekezeti számarányhoz igazodó elosztása fölött. Kapta is sorra a leveleket, jellemzően azzal a panasszal, hogy bár felekezeti békét hangoztatnak felülről, valójában mégis békétlenséget szítanak, amikor katolikus községbe protestáns orvost, tanárt, levéltárost, tankerületi igazgatót vagy más hivatalnokot neveznek ki. Az álláshelyek elosztásában Pehm a protestánsok részesedését a vármegyei felekezeti arányra (93:7) szeretne volna visszaszorítani. Ezért panaszkodott aránytalan erőviszonyokról, amikor a következőt írta: *„Zalában 62 állami hivatalos szerv működik a vármegye mellett és ebből négy nem-katolikus; Nagykanizsán most került egyszerre az államrendőrség élére egy rendőrtanácsos, egy rendőrkapitány és egy fogalmazó. Mindhárom nem-katolikus. [...] a kanizsai rendőrtisztikar – presbitérium. De nem egészen, akad ott a 6 protestáns is túl egy – házi katolikus is. Tán ezután már megnyugtató az is, hogy a vármegye területén az állami tisztviselők közt a felekezetének ötszörösével szerepelnek a protestáns rátermettek. [...] Sopron protestáns főispánnak örvend. Zala se viszi el – úgy mondják – szárazon – a maga gyatra 93%-ával. Sopron, Zala, Győr vármegyék egyszerre kaptak nem-katolikus egészségügyi orvosfőnököket.”*⁴⁷²

471 MNL OL K29 Miniszterelnökség, Társadalompolitikai osztály, 1. cs., f. dosszié, 4. ö. e., Pehm József prelátus kanonok Zalaegerszeg, „Kimutatás Zalaegerszeg megyei város és Zala vármegye közalkalmazottainak vallási megoszlásáról.” Zalaegerszeg, 1941. március 1. Másolat.

472 PL Mm. 21. d., „Prot. front” – Pehm József: „Ki bántja!?” c. kézirat, keltezés nélkül [1936 előtt].

Pehm apátnak a keresztény egység igazából a katolicizmus győzelmét jelentette, és nem egy konvergencián alapuló dialógust. Intranszigienciája, vallási fundamentalizmusa egyházi konzervativizmusából következett. Ebben nem volt egyedüli, az egyház szellemiségét meghatározóan ez jellemezte. A II. vatikáni zsinatig egy hithű katolikusnak csak családi okból volt megengedett protestáns szertartáson részt venni. Az 1918-tól hatályos Codex Iuris Canonici 1258. kánonja helytelenítette, ha katolikus pap nem katolikkal „szent dolgokban közösködik” (*communicatio in sacris*), azaz ha együtt vesznek részt liturgikus cselekményekben vagy szertartásokon. A politikában viszont 1919 óta jelszóvá vált a keresztény egység, és az állam elvárta, hogy katonai és civil ünnepeit a felekezetek közösen legitimálják. Az 1926. március 17-i püspökari tanácskozáson Cesare Orsenigo pápai nuncius épp azt kifogásolta, hogy Magyarországon gyakori a más vallásúakkal történő „veszedelmes közösködés”, így protestáns lelkészeket hívnak meg katolikus rendezvényekre, sőt még közös istentiszteletek is előfordulnak. A Szentszék képviselője helytelenítette politikai megnyilatkozások és gyűlések egybekötését egyházi szertartásokkal, valamint politikai színezetű énekek felhangzását a templomokban. Ráadásul XI. Piusz pápa 1928. január 6-án kibocsátotta a *Mortalium animos* kezdetű apostoli körlevelét „az igazi vallásegység elősegítéséről”, és ez mindenütt visszavetette az ökumenizmus iránti csírázó lelkesedést: „a katolikusok az ilyen mozgalomhoz nem csatlakozhatnak, és azt nem támogathatják, mert ha ezt megtennék, úgy egy hamis, Krisztus Egyházától nagyon is eltérő vallásnak tekintélyét növelnék.”⁴⁷³ A pápa tehát a katolikus egyházon kívüli keresztényeket szakadároknak tekintette, a katolikus hívőknek pedig megtiltotta, hogy az ismételten eretneknek nyilvánított protestánsok vallási egységtörekvéseiben részt vegyenek. A szentszéki üzenetre leggyorsabban Mikes János szombathelyi megyéspüspök reagált, aki körlevélben hívta fel papjai, így Pehm József figyelmét a nemzeti ünnepségen vagy más rendezvényeken való „közösködés” tilalmára.⁴⁷⁴ Őtöle eddig is hasonló eligazítást kaptak papjai. Amikor Pehm József még újdonsült plébánoshelyettesként azzal szembesült, hogy Zalaegerszegre látogat Kapi Béla evangélikus püspök, zavarosan kért tanácsot: „Zalaegerszegen kevés lutheránus van, már a keresztények egymás szeretése is alábbhagyott. De a választás idején magam nagyon kerestem az együttműködést velük. Ha azonban vasárnap, amikor a katolikusok templomban vannak, a papjuk lutheránus templomban lesz: megütközés lesz a vége. [...] Kisebb helyen lelkiismeretemre és saját szegény eszemre hagyatkoznék, de egy megyei székhely teendője több megfontolást kíván. Könnyebben nagyra fújhatják.”⁴⁷⁵ A püspök válasza megnyugtatta: megjelenhet a szuperintendens fogadásánál, üdvözlésénél és az ebéden, de istentiszteleten nem, hiszen „nem szokás az, hogy ilyen alkalmakkor a tisztelet megadása abban is megnyilván-

473 http://katolikus-honlap.freeweb.hu/regi1_elemei/Page703.htm (Letöltés: 2013. március 17.); A körlevél korabeli kiadása latinul és magyar fordításban: *Theologiai Szemle* 4 (1928) 5–6.

474 SZEL Püspöki körlevelek 1926. IV. Nr. 1926. nemzeti vonatkozásokról a templomban.

475 SZEL AC 2884/1920. Pehm József levele Mikes János püspökhöz, Zalaegerszeg, 1920. május 12., és az arra adott válasz, Szombathely, 1920. május 22.

nuljon, hogy az istentiszteleten is megjelenjünk”. Pehm nemcsak megjelent, de udvarias beszéddel köszöntötte is az evangélikus püspököt: „Leégő ház, romhalmaz baza, megdöbrentő, mert elhamvad, elveszett minden” – idézte fel 1918–1919 forradalmait. „De felemelő látvány, a pusztuló ország, a közös haza fiai, egymás nyakába borulnak, katolikus és protestáns egymásra borul és a romokon úgy sír együtt, mint a 16–17. sz. viharában. Elveszett, elhamvadt mindenünk, de a magyar szívek egymásra találhatnak. Ez az egymásra találás a jövő ígérete.”⁴⁷⁶

A magyar katolikus püspöki kar 1928-ban hozott határozatot arról, hogy zászlószentelések, hősök emlékművének leleplezése és hasonló ünnepélyek alkalmával a katolikus egyház csak akkor vállalhat szerepet, ha egyházi feladatot kizárólag katolikus pap végez. Ez érzékenyen érintette a többi felekezetet, az előre megjósolható nézeteltérések inkább ártottak a nemzeti egység ügyének, semmint elősegítették volna. A felekezeti béke megóvása érdekében a belügyminiszter nyomtatékosan felhívta a polgármesterek és főszolgabírók figyelmét, hogy amennyiben a vallásfelekezetek egyházi képviselőinek közreműködéséből bármilyen nehézségre lehet számítani, akkor minden egyházi jelleg elvonatkoztatásával, kizárólag társadalmi keretben ünnepeljenek.⁴⁷⁷ Ám ahogy lazult a kereszténynemzeti kurzus „összkeresztény arculata”, úgy tértek vissza a hitelvi különbségek merev külsőségei. Ezzel a tendenciával is összefügg Pehm József „Himnusz-ügye”. 1934-ben azzal érdemelte ki a kormánypárti *Zalai Napló* vitriolos cikkét, hogy a március 15-ei ünnepi szentmise után nem énekelte híveivel együtt a Himnuszt, hanem „tüntetően” kiment a templomból, és otthagya elképedt híveit.⁴⁷⁸ Pehm József ellenlépésként azt kérte a lap több előfizetőjétől, hogy mondja le a szerinte „katolikus és erkölcsi szempontból” kifogás alá eső újságot, mire Sylvester Péter János, a *Zalai Napló* tulajdonos-főszerkesztője hitelrontás miatt beperelte Pehmet, Pehm viszont Péter Jánost rágalmazásért és becsületsértésért. Ez volt az az eset, amelyben a pereskedő szerkesztő egy húron pendült Gyömörey György főispánnal Pehm apát ellen, aki a kormányt valóban nem kívánta népszerűsíteni és a kormánypárt szervezését minden eszközzel igyekezett hátráltatni. Kitűnt ez Sylvester érveléséből is, amelyet politikai szempontok határoztak meg, mivel szerinte az apátplébános tetteit legitimizmusa irányította: „március 15-e egy olyan magyar nemzeti ünnep, mely árnyékot vet a Habsburg uralkodóházra. Tény az, hogy Habsburg Ottó királyi herceg névnapján és születésnapján a sértett külsőségeiben díszes, pompás szentmisét tart, Magyarország kormányzójának [...] névünnepein azonban a lehető legszegényesebb szentmisét tartatja valamelyik káplánjával.”⁴⁷⁹ Sylvester azzal próbálta elnyerni a bíróság rokonszenvét, hogy hangsúlyozta: közel áll a Gömbös-kormány politikájához, Pehm viszont mindenkivel,

476 PL Mm. 33. d. Prédikációvázlatok: „Ág. Ev. Ppök. '920. VI. 5.” Kézírás.

477 MNL ZML V. 1607b. 21/eln.–1932. Keresztes Fischer Ferenc belügyminiszter 1993/eln. sz. körlevele a főispánokhoz. Bp., 1932. június 15.

478 „Zalaegerszegi apátplébánosának nem imája a magyar nemzeti Himnusz.” *Zalai Napló*, 2. évf. 62. sz. 1934. március 18. 1–2.

479 ÁBTL 3.1.9. V–700/40. 70. fol. Sylvester Péter János beadványa a Szombathelyi kir. Törvényszékhez. K. n. [1934. március]. (PL-ből hiányzik.)

„aki szintén a Nemzeti Egység politikáját szolgálja, a legélesebb elvi és gyakorlati harcban áll”, saját politikai és hatalmi törekvéseit pedig a katolikus érdekek védelmének állítja be.⁴⁸⁰ Pehm a papságot és saját személyét érezte megsértve, amiért a *Zalai Napló* szerkesztője cikkeiben az apátot ridegnek nevezte és olyan kitételekkel illette, mint hogy „Ön nem az Egyház egyetlen csálhatatlanja, Ön nem Isten zalai szuverén követe”, továbbá a papi hivatalról „feltűnően durva módon lealacsonyító kifejezéseket és hangot használt”.⁴⁸¹ Ennél is jobban bántotta Pehmet, hogy a cikkek megkérdőjelezték hazafiasságát. Csak az nyugtatta meg, hogy Mikes püspöktől írásos igazolást kapott: „hazafiassága kétségbe nem vonható; a kommunizmus alatti bátor hazafias viselkedése közismert.”⁴⁸²

Az eset élénk visszhangot váltott ki a helyi közéletben, foglalkozott vele a képviselő-testület és több katolikus egyesület is. A felzaklatott kedélyek miatt az illetékes zalaegerszegi törvényszék azt kérvényezte, hogy az ügy tárgyalását helyezték át egy másik fórum elé. A testületet alkotó hat katolikus és két protestáns bíró képesnek érezte ugyan magát a pártatlan ítékezésre, de úgy vélték, hogy akármilyen személyi összetételű tanácsot állítanak össze, azt félremagyaráznák, és nem nyugtatná meg az ítélet a közvéleményt. A Kúria indokoltnak találta a kérvényt „a hívők lelkiéletéhez fűződő, tehát nagyon is indokolt jogpolitikai tekintet” miatt, mivel a konkrét ügyben a katolikus helyi bírák „nagy részének lelki gondozója és egyházi vezére ellen annak papi hivatására is kiterjedő” támadást intéztek.⁴⁸³ Mindez jól jelzi, hogy az 1930-as évek Magyarországon a felekezeti hovatartozás kérdése még mindig mennyire fontos tényező volt, sőt egyre inkább azzá vált. Az ügy tárgyalására a Kúria a szombathelyi törvényszéket jelölte ki. (Ugyanakkor felmerülhet a kérdés, hogy a püspökség székhelyének bírósága minden szempontból semleges fórumnak számított-e.)

Március 15-ei ünnepség a Hősök terén, 1942. A nemzeti emlékezet
kiemelt ünnepe az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc.
A dobogón közepén Horthy István és felesége

480 Uo. 72. fol.

481 SZEL AC 668/1935. A szombathelyi kir. törvényszék vizsgálóbírójától, 2873/1934/11. sz. végzés. Szombathely, 1935. április 10. Hiteles másolat.

482 SZEL AC 2539/1934. Hivatalos működési bizonyítvány Pehm József részére. Zalaegerszeg, 1934. december 29.

483 ÁBTL 3.1.9. V–700/40. 77. fol. A Magyar Kir. Kúria B.I. 3681/1934/6. sz. végzése. Bp., 1934. november 7. (PL-ből hiányzik.)

1935 májusában a vizsgálóbíró terheltként hallgatta ki Pehm Józsefet, aki tettét lényegében hivatali kötelességként írta le. Azzal érvelt, hogy a püspöki kar által létrehozott egyesületi ernyőszervezetnek, az Actio Catholicának van egy sajtószakosztálya,⁴⁸⁴ „melynek az a feladata, hogy a rosszirányú sajtót leküzdje és lehetőleg jó irányba terelje. Azok

a sajtóközlemények, melyekkel szemben én az inkriminált levelemben felléptem, nemcsak rossz irányban levőknek, hanem határozottan sértő és támadó irányúaknak voltak tekinthetők.”⁴⁸⁵ Emellett megemlíthette volna az – ebben a vonatkozásban a székesfehérvári mintát követő⁴⁸⁶ – 1927. évi szombathelyi egyházmegyei zsinat határozatait is, amelyek elrendelték, hogy a plébános a gyónatás és a prédikáció során hívja fel a hívek fi-

A zalaegerszegi vásártér az evangélikus templommal és a csendőrlaktanyával, 1913.

Pehm József plébánossága alatt építészetiileg is sokat változott a város

gyelmét a „rossz” olvasmányok káros hatásaira, valamint azt, hogy tegyen meg mindent a katolikus sajtó terjesztéséért.⁴⁸⁷

Pehm szenvedélyesen igyekezett megfelelni ezeknek az elvárásoknak. Mintegy ötvenoldalas „védekezése” pontosan megmutatja, hogy milyen alaposággal követte nyomon a „rossz sajtó” helyi képviselőjének tevékenységét. Vallomásában részletekbe menően elemezte a *Zalai Naplót*, amely – megsemmisítő kritikája szerint – rendszeresen a katolikus hitelvekkel ellentétes állításokat közölt, a „pogányság”-nak csinált hangulatot, bántó profanizálásoknak adott teret, katolikusellenes könyveket ajánlott, tekintélyellenes nézeteket hangoztatott, rágalmazta a klerikusokat, erkölcstelen felfogást közvetített, a válást, a női meztelenséget dicsérte. A lap szerinte „a fajtalanságban, erőszakosságban, magzatirtásban és az öngyilkosságok kitergetésében” érdekelt.⁴⁸⁸ A bíróságnak végül nem nyílt lehetősége arra, hogy megítélje az esetet, ugyanis Sylvester Péter János – aki

484 A sajtószakosztályok működése azonban általában nem érte el a kívánt hatásfokot. Erről lásd GIANONE András: Az Actio Catholica és a sajtó. *Kút* II (2003) 3–4. 191–192.

485 ÁBTL 3.1.9. V–700/40. 104. fol. Jegyzőkönyv. Készült a sajtó útján elkövetett rágalmazás és hitelrontás vétsége miatt Pehm József és Péter János ellen indított bűnügyben a Szombathelyi kir. Törvényszéknél, 1935. május 18. (PL-ből hiányzik.)

486 KLESTENITZ Tibor: *A katolikus sajtómozgalom Magyarországon 1896–1932* i. m. 250.

487 *A szombathelyi egyházmegye zsinati törvénykönyve*. Martineum, Szombathely, 1927. 152.

488 ÁBTL 3.1.9. V–700/40. 162. fol. Pehm József védőirata. (PL-ből hiányzik.)

talán nem bízott abban, hogy ő lesz az erőpróba nyertese, és mert napirenden volt lapja megszűnése vagy fúziója a *Zalai Közlönnyel* – visszavonta keresetét.⁴⁸⁹ A lap adóssága miatt Sylvester Péter János 1935. november 15-én Tabódy Tibor zalai főispánra ruházta a *Zalai Napló* kiadásával és felelős szerkesztésével járó engedélyét, cserébe 9398 pengő nyomdai tartozását kiegyenlítették. Az utolsó szám 1935. december 1-jén jelent meg. Megyei kormánylapnak ezután 1940 tavaszáig a *Zalai Hírlap*, 1940. március 23. és 1944. szeptember 30. között a *Zalai Magyar Élet* című újság számított. Kétségtelen, hogy ezzel az aktussal a vármegye új főispánja kivédte a Pehm elleni bírósági eljárást (amit időközben újabb tetézett, ugyancsak a Péter János indította rágalmazás miatt).⁴⁹⁰ Pehm pedig – Mikes püspök kifejezett kérésére – elfogadta a bocsánatkérést, és nem

Válogatás a perhez kapcsolódó iratokból. A jobb oldali képen Pehm József apátplébános elégedetten írta 1935. november 10-én: az őt sértegető Sylvester Péter János újságíró bocsánatot kért

forszírozta tovább az ügyet. Mikes tompította a bocsánatkérés Pehm által megfogalmazott szövegét, mivel „...ez több bocsánatkérésnél, ez majdnem önmegalázás, amit nem kívánhatsz meg ellenségedtől. Az általam revideált formula teljesen elegendő; mint pap és lelki-

489 ÁBTL 3.1.9. V–700/40. 200. fol. Sylvester Péter János bejelentése a Szombathelyi kir. Törvényszékhez. K. n. (PL-ből hiányzik.); MNL ZML IV. 401b. 2/biz.–1935. Nyáry Miklós ügyvéd levele Tabódy Tibor főispánhoz. Bp., 1935. július 25.

490 MNL ZML IV. 401b. 2/biz.–1935. Nyilatkozat. Zalaegerszeg, 1935. november 15. Tanúkkal hitelesítve. (Az újabb „Pehm József ellen indított bűnügy” iratát lásd SZEL AC 2398/1935. Szombathelyi kir. Törvényszék, 2640/1935. sz. végzés, Szombathely, 1935. november 14.)

atya ennél többet ne kívánj. Az elhelyezéseknél s elbocsátásoknál sem szabad a sofort- [azonnali] programot követni; úgy a szerkesztő, mint a főispáni titkárnő el fognak menni, de ennek egy kis időt kell engedni. Ugyanis könnyen kitennéd magad annak a látszatnak, hogy diktátori szerepet akarsz vinni.”⁴⁹¹ A mértékletességet javalló szavak elárulják Pehm eredeti feltételét (a szerkesztő állásvesztését) és Mikes aggodalmát a közvéleményre gyakorolt hatást illetően („diktátori szerep”). Sylvester Péter János egyébként még évekig, ameddig csak Zalaegerszegen tudott maradni, bosszantotta az apátplébánost: 1940. január 29-én a *Zalamegyei Ujság* név nélkül, de félreérthetetlenül Teleki Béla főispánra értve gyanús érdek-összefonódásra utalt a hírlapíró és a „közéleti előkelőség” között, akik ráadásul figyelmen kívül hagyják a „független bíróság álláspontját”. „Minden ilyen feltételezést, vagy ennek látszatát kelteni akaró eljárást, mint amilyenre a *Zalamegyei Ujság* cikke alkalmas, a leghatározottabban visszautasítok!” – nyilatkozta Teleki, kivételesen reagálva a tekintélyromboló cikkekre. Nem történt más, mint a MÉP vármegyei nagyválasztmányi ülésén egyebek mellett elbúcsúztatták a távozó Sylvestert, aki hírlapírói munkássága mellett a MÉP vármegyei központi titkára is volt.⁴⁹²

Az 1934–1935 közötti sajtópolémia mögött az az alapkérdés húzódott, vajon elénekelhető-e a Himnusz egy katolikus templomban vagy sem. Ez 1903-ban már a képviselőházig érő vitát kavart. Pehm József akkor még nem volt tizesztendő, de felnőttként hallania kellett az emlékezetes esetről. Akik kifogást emeltek, dogmatikai szempontokra hivatkoztak. A nemzeti himnusz egyik sora – *Megbűnhődte már e nép a multat s jövendőt* – szerintük katolikus szempontból elfogadhatatlan, a jövendőt előre nem lehet megbűnhődni, Isten nem bünteti meg a jelenben az embereket egy majdan elkövetendő bűnért, mert így az ember később szabadon vétkezhetne. A megengedőbbek költői képnek és a költői szabadság részének tekintették Kölcsey szavait. Megint mások akként pontosítottak, hogy mivel a versben nem fizikai egyénről (individuum), hanem emberek sokaságáról, a népről van szó, nem lehet dogmatikai hibáról beszélni. A vitát a püspöki kar zárta le: 1903. október 23-ai konferenciáján hitelvi szempontból jóváhagyta és hozzájárult a Himnusz elénekléséhez a katolikus templomokban, igaz, csak a mise végén.⁴⁹³

Pehm apátot tiszteletlen kivonulásakor hasonló megfontolások vezérelhették, mint a Himnusz templomi éneklése ellen dogmatikai okokból berzenkedőket. Ráadásul Kölcsey Ferenc köztudottan a református vallást követte. És volt némi igazság abban is, hogy Pehm legitimista meggyőződéséből fakadóan túlmént a hitelvi protestantizmus-ellenességen, mondhatni az ellenreformáció korának gyakorlatát követte, példát merítve Padányi Biró Márton életéből. A róla írt könyvét is az apologetika ihlette, és defenzív hitvédelem helyett offenzív katolikus öntudatra sarkallt. Számára semmiképp nem ön-

491 SZEL AC 989/1935. Mikes János püspök levele Pehm Józsefhez. Szombathely, 1935. június 3.

492 MNL ZML XIV. 23. Gr. Teleki Béla főispán személyi iratai, 1906–1944. 6. d. 13. pallium, 2. irat. „Öntsünk tisztá vizet a pohárba”, 1940. február 3.

493 Kovács Zoltán: Hetey Sámuel pécsi püspök (1897–1903). In: *Egyházi arcélek a pécsi egyházmegyéből*. Szerk.: FEDELES Tamás–KOVÁCS Zoltán–SÜMEGI József. Fény Kft., Pécs, 2009. 145–151.

A zalaegerszegi református templom alapkövetétele. Az alapokmányt Teleki Béla főispán írta alá, mellette Fejes Gábor nagyrákosi lelkész, az őrségi református egyházmegye esperese, háttal Fekete Károly zalaegerszegi lelkész, 1940. szeptember 22.

célú gyűlölködésről volt szó, hanem a katolikus hit tisztaságának megőrzéséről. A konkrét esetről egyébként Pehm állásfoglalást kért és kapott az egyházmegyei hivataltól: „*a püspöki kar f. é. [1935] tavaszi (márc. 20.) értekezletéből kifolyóan olyértelműleg állapotodott meg, hogy amikor az istentisztelet befejezésekor a Himnusz énekelni szokták, az éneklés végéig az istentiszteletet végző pap is maradjon az oltárnál.*”⁴⁹⁴ Amikor azonban a törvényszék kérdezett ugyanerre, akkor a hivatal „összezárt”, és megvédte Pehm magatartását, mondván – ami igaz is volt –, hogy a Himnusz éneklése nem egyházi szertartás, ezért különböző gyakorlat fejlődött ki: éneklése alatt egyes lelkészek ott maradnak az oltárnál, mások elvonulnak, Zalaegerszegen pedig már Pehm szolgálata előtt is az volt a szokás, hogy a lelkész a szentmise végeztével eltávozott az oltártól.⁴⁹⁵

A Himnusz-ügyet körbelengte a felekezeti viszálykodás, a fentiek fényében elképzelhetetlen volt, hogy Pehm apátplébános bármilyen gesztust tegyen a protestánsok irányába. Korbai Károly, a Zalavármegye főszerkesztője a kormányzó hivatalában tette szóvá békétlen magatartását, amivel „*zavarja a felekezetek közötti békét és egyetértést, s úgynevezett*

494 ZMMPI, esperesi iratok 1935–1937. Kappel János püspöki titkár levele Pehm Józsefhez. Szombathely, 1935. december 30. [1936. évi iratokhoz sorolva.]

495 SZEL AC 668/1935. Mikes János püspök átirata Valkó Miklós kir. törvényszéki tanácselnökhöz. Szombathely, 1935. április 24. Másolat.

»sekrestyés« papi működésével saját hívei előtt is napról napra veszíti a közbecsülést és közszerepetet». ⁴⁹⁶ Az árulkodás célja nyilvánvalóan a konkurens Zalaegerszeg megrendezése, de Korbai ügyvéd (egykori rendőrkapitány, rövid ideig Zalaegerszeg polgármestere) egyébként is Pehm régi ellenlábasa volt. Ő képviselte azt a katolikus órásmestert, akit a plébános nyilvánosan „hitvány, rongy ember”-nek nevezett, amiért a Kisboldogasszony-napi körmenetet üzletajtájában kalappal a fején, cigarettázva várta. Kifakadásáért Pehmnek becsületsértés vétségével kellett bíróság elé állnia, amely meg is állapította bűnösségét, és 200 korona megfizetésére kötelezte (bár az órásmestert is elmarasztalta vallás elleni kihágás miatt). ⁴⁹⁷ Pehm bocsánatkérés helyett a bíróság előtt fenyegetően kijelentette, hogy »az efféle erélyes fellépés talán Egerszegen nem volt szokásban, de ezután szokásban lesz». »Ezzel a nyilatkozattal az esperes-plébános úr bejelentette a kultúrharcot» – szögezte le a történekről nyilatkozó ügyvéd. ⁴⁹⁸ 1932-ben a zalaegerszegi esperesi kerület papjai – Pehm megfogalmazásában és aláírásával – az országgyűlési képviselőkhez írt levélben tiltakoztak a reformáció emléknapiján, október 31-én érvényes általános lapmegjelenési tilalom ellen. Az egyházmegye többi esperesét is csatlakozásra szólították fel. ⁴⁹⁹ A protestáns ünnepnek azonban nagyobb hagyománya volt már Magyarországon, semhogy figyelmen kívül lehetett volna hagyni. Amikor pedig kormányrendelet tette állami iskolai szünnappá október 31-ét, Pehm tiltakozásra szólította fel a vármegyei közgyűlést, hogy ilyesmivel ne veszélyeztessék a nemzeti egységet. Az 1939-ben kiadott eljárásrend szerint a reformáció ünnepén csak akkor terjedhetett ki az egész iskolára a szünnap, ha a tanulók 75 százaléka protestáns hitfelekezetű volt. ⁵⁰⁰ Az Actio Catholica országos igazgatója, Mihalovics Zsigmond kanonok azonban nem ajánlotta egy országos ellenmozgalom megindítását, mivel a hercegprímás már megtette a szükséges lépéseket. ⁵⁰¹

A kormányzóparti és református főispán, illetve a királypárti és katolikus apát-plébános vitái végigkísérték hivatali idejüket, de a plébánosnak nem sikerült megbuktatnia a főispánt, aki végül 1944. október 27-ig viselte hivatalát. Érdeemes szemelgetni Pehm listáiról. Míg a miniszterelnökségnek számadatokkal igazolta a főispán elfo-

496 MNL ZML IV. 401b. 150/biz.–1923. Korbai Károly, a Zalavármegye főszekeresztőjének levele Ángyán Béla miniszterelnökségi tanácsoshoz. Zalaegerszeg, 1923. július 17. Közli Paksy Zoltán: *Politikai küzdelmek Zala megyében a két világháború között* i. m. 316–319:317.

497 SZEL AC 2700/1923. A zalaegerszegi kir. járásbíró ítélete, Zalaegerszeg, 1922. november 7. és a zalaegerszegi kir. törvényszék Bf.I. 437/6/1923. sz. ítélete, Zalaegerszeg, 1923. március 22. (A városi sajtóban – annak függvényében, hogy a lap melyik érdekkörhöz tartozott – vagy csak az órásmester, vagy csak a plébános elítélését írták meg, lásd például »Elítélték a körmenet botrányoztatót.« *Zalamegyei Újság*, 6. évf. 48. sz. 1923. március 1. 3. és *Zalavármegye*, 1. évf. 93. sz. 1922. november 10. 3.)

498 *Zalavármegye*, 1. évf. 93. sz. 1922. november 10. 3.

499 ZMMPI, esperesi iratok 1930–1932. Képviselőkhez szóló levél Pehm József kézírásával és gépelt tisztázatlanban, Zalaegerszeg, 1932. június 14.; SZEL AC 1603/1932. A zalaegerszegi esperesi kerület 1932. évi tavaszi koronagyűlésének jegyzőkönyve. Zalaháshágy, 1932. május 31.

500 PL Mm. 21. d. »Prot. front» – gépelt felszólítás a főispánnak címezve, 1933. december; MNL OL P233 FRL, 11. csomó, 1/a tétel, 23/1941. Jegyzőkönyv. Készült Búcsúszentlászlón 1940. november 7-én az állami elemi iskola gondnokságának havi gyűléséről. Hitelesített másolat.

501 ZMMPI, iktatott iratok 1933–1934. 2389/1933. Mihalovics Zsigmond kanonok levele Pehm József apáthoz. Bp., 1933. november 20.

gultságát, addig egy másik összeállításban szubjektív előítéleteit is felsorolta: a főispán közigazgatási téren járatlan; a szombathelyi megyéspüspök fogadásán udvariatlanul nem jelent meg, ellenben Kapi Béla evangélikus püspököt elkísérte alsólendvai útjára; protestánsoknak osztogatott pozíciókat, az állami gimnáziumi tanároknak már 33 százaléka protestáns. Főbírói tiltakozás ellenére Szepetnekre, egy szinkatolikus orvoskörbe hozta a soproni evangélikus lelkész fiát, aki ráadásul 1941-ben németnek vallotta magát. Részrehajló: Sümeg 66 reformátusát templomépítési államszegélyhez juttatta, míg a műemlék plébániatemplom segélyét javaslata nyomán kétszer is visszautasították. A Zalaegerszegen épülő református templom szószékét faragott Horthy-címer díszíti. Pehm azért is felelőssé tette Teleki főispánt, mert meglátása szerint a protestánsok a nyilasokkal koketáltak: *„nem arra volt gondja, hogy a kormányzat szellemében a nyilas vonalat gyengítse, a választást taktikai hibákkal, balfogásokkal erősítette, hanem a vármegye katolikus testén protestáns felekezeti erődöt vont végig.”*⁵⁰² Ez volt Pehm legsúlyosabb – méltánytalan – vádja a főispán ellen, annak ellenére, hogy a később még tárgyalandó 1939-es választásokon épp Teleki Bélának köszönhetően jutott az országgyűlésbe két Zala vármegyei keresztény párti képviselő, azaz a mindössze nyolcfős frakció egynegyede. *„Egyénisége – közérdekű, magánjellegű érintkezések során egyformán – szinte sugározta az abszolút intranzigenciát”* – írta Pehm-ről évtizedekkel később, 1957-ben az egykori zalai főispán. 1945 utáni magatartásának viszont nagy tisztelettel adózott.⁵⁰³

Pehmet a protestánsok minden eredménye, megnyilvánulása, katolikusbírálata, vitája érdekelte. Felfigyelt arra is, amikor Sztranyavszky Sándor, a képviselőház elnöke országos botrányt kavart a reverzálisról mondott kijelentésével, aki világi elnökhelyettesként az evangélikus egyház 1936 novemberében tartott zsinatán a reverzális okozta kárról, a lelkék erőszakos befolyásolásáról beszélt.⁵⁰⁴ A vegyes

Horthy-címer a zalaegerszegi református templom szószékén

502 SZEL AC 771/1941. Gépelt összeállítás, szerzője (Pehm József) a forrás szövegének egyezőségével állapítható meg: PL Mm. 21. d. „Teleki főispán” c. iratköteg. De Comité Supremo Comitatus nostri [vármegyénk főispánjáról]. Pehm József bizalmas összeállítása, k. n. [1941 eleje].

503 Szavait idézi MARÓTHY-MEIZLER Károly: *Az ismeretlen Mindszenty* i. m. 138.

504 „Durván megtámadta a katolicizmust Sztranyavszky házelnök az evangélikus zsinaton.” *Nemzeti Újság*, 18. 261. 1936. nov. 14. 4. Elemzése: Csíky Balázs: *Serédi Jusztinián hercegprímási tevékenysége*. PhD-értekezés, ELTE BTK, Bp., 2010.

házasságok kötésekor a születendő gyermekek vallási neveltetéséről írásba adott kötelezés (reverzális) érvényességét a polgári házasságokról szóló 1894. évi XXXIII. törvény-cikk ismerte el. A kormánypárti politikus kritikája a törvény korszerűsítésére irányult, de csak azt érte el, hogy a katolikus közélet felháborodottan követelte távozását a házelnöki posztról. A kórushoz a zalaegerszegi egyházközség képviselő-testülete is csatlakozott. Pehm kimondottan ezért rendkívüli közgyűlést hívott össze. „...*bennünket mint kisebbséget kezelnek, tehát jogosan mondhatjuk, hogy elég volt ebből*” – indokolta a határozati javaslatot előadója. Erélyesen tiltakozott a katolikus anyaszentegyházat ért támadás miatt, amivel a házelnök megsértette a tőle elvárt pártatlanságot és ezzel méltatlanná vált magas közjogi méltóságára. Az apát azt bizonygatta, hogy a reverzális a protestánsoknak kedvez. Az egyházmegye zalai részén 1918 és 1934 között 261 vegyes házasságot kötöttek, ebből 68 esetben a katolikusok, 62 esetben a protestánsok javára szült a reverzális, 131 esetben pedig nem volt, mert ezeket a házasságokat protestáns templomokban kötötték, a protestánsok előnyére. E szerint a számítási módszer szerint a katolikusok csak 22 százalékkal részesültek a reverzálisokból.⁵⁰⁵

Pehm rendszeresen olvasta a protestáns sajtót, katolikusok és nem katolikusok erőviszonyáról minden hírt kijegyzetelt. Raffay Sándor evangélikus püspök 1936-os újévi beszédének szövegében aláhúzta az utóbbi két évtized templomépítési eredményét: több épült, mint az előző évszázadban!⁵⁰⁶ „A prot[estáns] előrenyomulás – sajnos – annyira állandó és már annyira van, hogy a diadalmas katolicizmus már nem is úr” – írta egy nagykanizsai tanácsosnak.⁵⁰⁷ 1940 tavaszán levélben intette a „diplomataknak” gondolt papságot: „*az a célom – írta –, hogy a zalai katolikus papság legyen mindenekelőtt szolidáris, és lehetetlenítse ezzel a prot. fickándoást a 94%-os katolikus vármegyében*”.⁵⁰⁸ 1941-ben Pehm keresztény párti országgyűlési képviselői kapcsolatait is megmozgatta annak érdekében, hogy a szombathelyi kir. tankerület új főigazgatója katolikus legyen.⁵⁰⁹ A VKM viszont a paritásra hivatkozva egy evangélikus pedagógust nevezett ki. Nyisztor Zoltán, a *Magyar Kultúra* szerkesztője higgadt hangon próbálta elfogadtatni az apátplébánossal: valahová protestáns főigazgatót is ki kell nevezni, ami „...*helyi szempontból nagy csapás lehet, de országos szempontból nem lehet sérelemnek előkönyvelni. Különben is nehéz volna a kultuskormányt támadnunk, amikor köztudomásúlag az összes minisztériumok közül katolikus szempontból még mindig a kultuszban állunk a legjobban.*”⁵¹⁰

Amikor a *Zalamegyei Ujság* nem adott hírt Horthy István kormányzóhelyettes 1942. augusztus 20-ai repülőszerencsétlenségéről, a főispán „*keresztény emberhez mël-*

505 ZMMPI, jegyzőkönyvek 1930–1940. 326–333:332. fol. Jegyzőkönyv a Zalaegerszegi Róm. Kath. Egyházközség képviselő-testületének 1936. november 18-ai rendkívüli közgyűléséről. Kézírás.

506 PL Mm. 21. d. *Budapesti Hírlap*, 1936. január 3. 4.

507 PL Mm. 21. d. Pehm József levele Gazdag Ferenc tanácsoshoz, k. n. [1937. november 17. után].

508 PL Mm. 21. d. „Teleki főispán” c. iratköteg. Pehm József levele ismeretlen esperesnek. Zalaegerszeg, 1940. április 25.

509 PL Mm. 21. d. „Prot. front” – Közi-Horváth József országgyűlési képviselő levele Pehm Józsefhez. Bp., 1941. január 20.

510 PL Mm. 21. d. „Prot. front” – Nyisztor Zoltán levele Pehm Józsefhez. Bp., 1941. január 20.

tatlan érzéketlenséget” vetett Pehm szemére.⁵¹¹ Aki viszont azt említette fel, hogy IV. Károly halálakor a kilencszáz éves királyságban nem rendeltek el nemzeti gyászt, míg a kormányzó-helyettes halálakor igen.⁵¹² Mindenesetre a lap egy év múlva címloldalon üdvözölte a 75. életévét betöltött kormányzót.⁵¹³

Már hercegprímásként Mindszenty egy falusi bérnálást követő plébániai ebédre azért távozott, mert kiderült, hogy arra a helyi református lelkészt is meghívták. Távozása előtt választásra szólította fel a plébánost: vagy a lelkész marad, vagy a primás. A plébános közölte, hogy nem küldheti el a lelkészt, ha már egyszer meghívta. Erre Mindszenty sarkon fordult és hazament. Viszont másnap reggel – engesztelésül – küldött a plébánosnak egy piros cingulus viselésére szóló kisebb kitüntetést. Kár, hogy elfelejtette fiatakori önmagát, amikor zalaegerszegi plébánoshelyettesként azért habozott megtagadni a lutheránus istentiszteleten való részvételt, mert egy megyei székhely nagy körültekintést kíván. Mindszenty élete utolsó éveiben, már jóval a II. vatikáni zsinat után, e téren nagy változás következett be. Első szemponttá vált, hogy partnere magyar vagy nem magyar, vallása csak másodsorban érdekelt. Amerikában egyszer üdvözölte egy idős református lelkész is, akit Mindszenty megölelve köszöntött *„Kedves magyar testvérem!”* felkiáltással.⁵¹⁴

Hirdetmény a nyolcnapos nemzeti gyászról Horthy István kormányzóhelyettes halálakor, 1942. augusztus 20.

A két hiteles anekdota sokat mond arról a változásról, amelyen Mindszenty életében átment. Gondolkodásának provincializmusa, vármegyei határok közötti mozgásteret meggátolta, hogy a keresztény felekezetek közötti kiengesztelődés híve legyen. Prohászkaival ellentétben nem tett különbséget a tévesnek tartott protestáns eszmék és az ezt követő egyének között.⁵¹⁵ Ám horizontja idővel kétségtelenül tágult, mégpedig

511 PL Mm. 21. d. Gr. Teleki Béla főispán levele a szerkesztőséghez. Zalaegerszeg, 1942. szeptember 16.

512 MMAL 50. d. „Egy különös sorsú nemzet”, XII. fejezet.

513 „A magyar nemzet hódoló szeretettel ünnepelte a hetvenöt éves Kormányzót.” *Zalamegyei Ujság*, 26. évf. 136. sz. 1943. július 18. 1–2.

514 OSZK Kt. 514. f. 127. ő. e. Gereben István iratanyaga: Mindszenty bíborost köszönti Bertalan Imre református lelkipásztor New Brunswickban, 1973. szeptember 30-án és Rosdy Pál, az *Új Ember* szerkesztőjének írásbeli közlése a szerzővel, 2013. március 6.

515 Lásd KLESTENITZ Tibor: Prohászka Ottokár egyháztörténeti szerepe a „második felekezeti képződési korszak” elméletének fényében. In: *A Székesfehérvári Egyházmegye ünnepi névtára*. Szerk.: MÓZESSY Gergely–PESTINÉ PAICS Marianna–SMOHAY András–UGRITS Tamás. Székesfehérvári Egyházmegyei Hivatal, Székesfehérvár, 2010. 72–87:84–87.

attól kezdve, amikor felismerte, hogy a nemzetiszocializmus közös ellenség: „Most, amikor a kereszténység általában van veszélyben – katolikus meggyőződésünk és érdekeink mindenkor szem előtt tartása mellett – rajtunk ne múljon a protestáns felekezetekkel való társadalmi béke, sőt együttműködés lehetősége. Vannak ott is jószándékú és vannak itt is megbízhatatlan emberek” – írta a papság 1938-as, általa összehívott értekezletének taktikai határozatai között.⁵¹⁶ A hitegység, a hitélet elmélyítése később is vezéreszméje maradt, de esztergomi érsekként nyitottabbá vált, és magas közjogi méltóságában nemzetpolitikus, „én”-je lépett előtérbe. Magatartását ugyan ekkor sem mondhatnánk ökumenikusnak, hitelvi okokból határozottan ellenezte például a szegedi katolikus és protestáns egyetemi és főiskolai ifjúság együttműködését.⁵¹⁷ Mégis szimbolikus, hogy 1946. november 30-án Debrecenben, a Szent Anna-plébániatemplomban Mindszenty József szentelte püspökké Bánáss Lászlót, abban a városban, ahol a katolikusok 1715-ig nem építhettek saját templomot maguknak. A cívus város fölött most valóban ott ragyogott a felekezeti megbékélést jelentő proházskai szivárványhíd. A gesztus nem maradt viszonzatlanul. A református sajtó nagyra értékelte a kardinális debreceni útját, amit Ravasz László püspök az *Új Ember* szerkesztőségének meglátogatásával adott vissza. Mindszenty bizalmatlansága azonban csak oldódott, de soha nem tűnt el. Zokon vette, amikor a Katolikus Népszövetségnek a szepesi menekültek segélyezésére tartott karácsonyi ünnepségén Ordass Lajos evangélikus püspök az ő tudta nélkül megjelent és felszólalt. Mentegetődzött is az egyik szervező: „...arra gondoltam, hogy az utóbbi időben protestáns részlől Személyed iránt megnyilvánuló lelkes rokonszenv, mely a nemrég történt debreceni püspökszentelésen is megnyilvánult, itt is kifejezést fog nyerni, ami a jó ügynek nem lesz kárára, az pedig nem jutott eszembe, hogy erről Téged előre értesítenem kellene.”⁵¹⁸ A felekezetek közös eredménye volt 1947-ben, amikor együtt felépve sikeresen hárították el a kötelező hitoktatás fakultatívá tételét. Ez a nyitás azonban nem volt olyan erejű, hogy elfogadják: a kommunista erővel szemben olyan ellenzéki pártot kell létrehozni, amelyben katolikusoknak és protestánsoknak is egyaránt helye van, Mindszenty – és ezt a későbbiekben még bővebben bemutatjuk – csak katolikus pártban gondolkodott.⁵¹⁹ Mindez nem csoda: a katolikus egyház is csak nehezen, a II. vatikáni zsinat nyomán fogadta el a vallásszabadság elvét.

516 PL Processus, 19. d. V–700/48. 18. fol. Taktikai határozatok. Eredeti, gépelt. Kiemelés az eredetiben.

517 „A határozatok, melyek tévhitoktatásnak katolikus hívő részére tilalmas tanulmányozásáig is elmennek (cf. 6. pont) veszedelmesen összezavarják az állampolgári és vallási együttműködés fogalmát, melyek közül az első nemcsak megengedett, hanem kívánatos is a katolikus hívők és a felekezetek tagjai között, a második azonban a hitelvek közössége nélkül megvalósíthatatlan.” Szeged-Csanádi Püspökség Levéltára (a továbbiakban: SzCsPL) I.1.a. 749/1946. Mindszenty József 1735/1946. sz. levele Hamvas Endre csanádi püspökhöz. Esztergom, 1946. április 13. (Hamvas kivizsgálta az ügyet: az egyetemi lelkész komolytalannak nevezte a diákok kezdeményezését, amelyben katolikus részlől csak Péter László parasztpárti fiatal volt érintve.)

518 PL Mm. 36. d. [Kray] István levele Mindszenty Józsefhez. Bp., 1946. december 19.

519 ÁBTLL 3.1.9. V–103.458. 117. fol. Feljegyzés Czettel Jenő kihallgatásáról. Bp., 1951. január 15.

A ZALAI PÜSPÖKI BIZTOS

Pehm fokozatosan a szombathelyihez hasonló infrastruktúrát épített ki oktatás, plébániaalapítás, sajtó, nyomda, szövetkezet, kegytárgykereskedés és egyebek terén, amit a megyéspüspök nem ellenzett, sőt teljesen rábízta a zalai végeket. Különösen igaz ez, amikor 1927. október 29-én Mikes püspök a szombathelyi egyházmegye zalai részének püspöki biztosává nevezte ki, és felhatalmazta, hogy lelkipásztori szempontból dolgozza ki és szervezze meg a térség új beosztását.⁵²⁰ Pehm ezzel a nagy önállósággal érdekelte ki, hogy a háta mögött „zalaegerszegi püspökként” emlegették.

„ZALA SEGÉLYKIÁLTÁSA”

Megbízását egyházmegyei zsinati szereplésének köszönhetette. Maga a zsinat kivételes esemény volt. Mikes püspök azért hívta össze, hogy kidolgozzák és elfogadják az új egyházmegyei törvénykönyvet, mivel az első szombathelyi megyéspüspök, Szily János által 1777-ben kiadott szabályok már jócskán korszerűsítésre szorultak. 1927. október 6-án az egész egyházmegye templomainak harangzúgása közepette kezdődött meg Szombathelyen a háromnapos egyházmegyei zsinat. A tárgyalandó témák között szerepelt a lelkipásztori magatartás, a világi alkalmazottak helyzete, a szentségek, az ünnepek, az egyházi zene, a szerzetesrendek, a püspök felügyeleti jogának kiterjesztése a szerzetesi templomokra, új liturgikus vezérkönyv összeállítása, vagyoni kérdések, új kegyuraság létesítésének tilalma, papi nyugdíj ügyei, oktatási kérdések, továbbá egy egyházmegyei misszió egyesület létrehozása, illetve Pehm József indítványára elhatározták az egyházmegyei egyesületek központi bizottságának megalakítását.⁵²¹

„A plebániák szaporításának ügye...”
1927

Ám nem ez az indítványa maradt emlékezetes. Az összes felszólalások között különös feltűnést keltett Pehm József zalaegerszegi apátplébános azon beszéde, amelyben ki-

520 SZEL AC 2712/1927. Mikes János megyéspüspök levele Pehm Józsefhez biztosi kinevezéséről. Szombathely, 1927. október 29.

521 SZEL Zsinati iratok, III. tanácskozó ülés jegyzőkönyve; *A Szombathelyi Egyházmegye Zsinati határozatai. Statuta dioecessana*. Szombathely, 1927.; BAKÓ Balázs: Gróf Mikes püspök élete és munkássága. In: SZÉKELY László: *Emlékezés Mikes János gróf szombathelyi megyéspüspökről* i. m. 250–251.

A Nagybaldogasszony tiszteletére emelt templom építése és szentelése a szlovén határ menti Gáborjánházán,
1934. október 7. Az építkezés herceg Esterházy Pál bőkezű támogatásával és a Muraközi és Vendvidéki Szövetség
segítségével folyt. Négy méter magasságnál még 50 ezer téglá hiányzott

fejtette, hogy a zalai plébániák számának növelése égetően szükséges.⁵²² Pehm József *A plébániák szaporításának ügye a szombathelyi egyházmegye zalai részén* címmel átfogó, nyomtatott füzetben is megjelent tanulmányt készített Zala vármegye egyházi és iskolaügyi elmaradottságáról.⁵²³ Elemzése alapos hely- és helyzetismeretről tanúskodik. A megoldásról vázolt terv egy II. József uralkodására visszanyúló reformra hivatkozott, ám akkor a tervezett 12 plébániából csupán három valósult meg 1808-ig, azt követően pedig csupán egyetlen plébánia, a zalalövői létesült. A kétszáz éven át jóformán változatlan egyházi keretek a megnövekedett lélekszámú lakosság lelki szükségletét kielégíteni már nem voltak képesek. A reform hiánya kárt és hátrányt okozott a hitéletben. Pehm statisztikai adatok tömegével húzta alá az elhanyagolt zalai vidék beosztásának sürgős reformját. Az intenzívebb lelkipásztorkodás érdekében nyolcszáz főben jelölte meg az egy lelkipásztorra eső hívek számának felső határát. A megszervezendő új egyházi központokat pedig – összefüggésben az anyagi fedezetül szolgáló javadalom teherbírásával – a következő típusokba sorolta: a) *plébánia*; b) *kurácia*, azaz önálló, de még plébániai rangra nem emelt lelkész-

522 „A zalai plébániák szaporítását sürgették az egyházmegyei zsinaton.” *Zalamegyei Ujság*, 10. évf. 234. sz. 1927. október 7. Címoldal.

523 SZEL AC 2999/1927. Pehm József gépelt kézírata Mikes János megyéspüspök részére. Zalaegerszeg, 1927. szeptember 24.

ség, amely önálló lelkipásztorral és javadalommal bír; c) *expozitúra* vagy kirendeltség, azaz egy plébániai központhoz tartozó káplánság, ahol javadalom nélküli, de helyben lakó káplán látja el a feladatokat az illetékes plébános irányítása mellett.⁵²⁴ Anyagi okokból a középso kategória, a kuráciák szervezése volt leginkább reális, ezzel még a terjeszkedő protestantizmussal is állni lehetett volna a versenyt. Az elképzelés lenyomata püspöksége, sőt érseksége idejében is megjelenik.

Pehm terve elnyerte a zsinat tetszését, s felkérték, hogy az egyházmegye zalai területén új kuráciák és iskolák alapításával távolítson el minél több akadályt a lelkipásztori munka útjából. Az 1927 és 1941 közötti évek a szakadatlan munka, utazások, tárgyalások és tervezések jegyében teltek. Mint püspöki biztos először lélekszám–filia–távolság alapján elkészítette a terület térképét és kijelölte az új központokat. Ügyelt arra is, hogy a trianoni békeszerződés következtében elérhető templom nélkül maradt falvak, például Gáborjánháza vagy Zalaszombatfa is önálló lelkészséget kapjanak. A következő években, 1928 és 1939 között 14 kurácia alakult: ebből 1928-ban nyolc (Becsehely, Eszteregnye, Gáborjánháza, Gutorföldre, Kerkakutas, Rigyác, Resznek, Szentadorján), 1930–1931-ben, 1933–1934-ben és 1938–1939-ben egy-egy (Gellénháza, Kálócfa, Pajzsszeg, Petrikeresztúr, Tófej-Lórántháza, Tótszerdahely).⁵²⁵ 1941-ig további két kurácia létesült. Ezzel a zalai lelkipásztori központok, plébániák és kuráciák együttes száma 25-ről 41-re emelkedett, ami 64 százalékos gyarapodást jelent. Alapításakor a 16 kuráciából csak hétnek volt temploma. Pehm apát hét új istentiszteleti helyet emelt, amihez állami, vármegyei és községi potentátokat mozgósított, bankárokat és arisztokratákat szólított meg, vagy például az adakozás serkentésének céljával Mécs László-estet szervezett, ez utóbbit a tótszerdahelyi új plébániatemplom javára.⁵²⁶ (A maradék két község közül az egyikben 1941 után, a másikban 1993-ban készült el Isten háza.) Öt lelkészlakást adományból, kilencet vásárlással vagy építéssel sikerült biztosítani.⁵²⁷ A túlméretezett plébániák eltűntek, a plébániai központ és a filiák közötti távolságok rövidültek, az egy papra jutó hívek száma csökkent, mindez a lelkipásztori munka minőségi javulását hozta. A lelkipásztori felszerelés modernizálása – kerékpár, motorbicikli, autó a távolságok leküzdésére – viszont fel sem merült. Mindszenty maga is idegenkedett ezektől az újdonságoktól.

A tizennégy alapításból a legsikeresebbnek Pehm Eszteregnyét tartotta: „Itt megál-dotta Isten a munkámat. 8 éve vezettük be az első kurátort. Van már javadalma, lakása.

524 SZEL Pehm József iratai, I. d. PEHM József: *Zala segélykiáltása. A plébániák szaporításának ügye a szombathelyi egyházmegye zalai részében*. Zalaegerszeg, 1927. október 24.

525 „Pehm József prelátus negyedszázados papi jubileuma.” *Zalamegyei Ujság*, 23. évf. 132. sz. 1940. június 12. Címlap. A kuráciák megalakításáról lásd PERGER Gyula: *Mindszenty (Pehm) József tevékenysége a szombathelyi egyházmegyében, különös tekintettel a zalai kuráciák megszervezésére*. Doktori értekezés, PPKE Hittudományi Kar, Bp., 2007.

526 PL Mm. 21. d. Pehm József zalai püspöki biztos és a Zala megyei alispán közös meghívólevele, 1939. október 24.

527 PERGER Gyula: *Mindszenty (Pehm) József tevékenysége* i. m. 191. – Mindszenty József visszaemlékezései ettől némileg eltérő adatot írnak: eszerint 9 új plébániatemplomot, 7 plébániaházat, 9 ideiglenes misézőhelyet, 11 ideiglenes plébánialakot és – a zalaegerszegiekkal együtt – 12 új iskolát létesített, valamint 18-cal emelkedett volna a lelkipásztori központok száma. MINDSZENTY József: *Emlékirataim* i. m. 31.

Hír az eszteregnyei építkezésről, *Zalai Közlöny*,
1932. szeptember 18.

A hitélet szép” – jegyezte fel Pehm a naplójába. „*Hízott a nép az én ritkán termő dicséretemtől.*”⁵²⁸ Előfordult, hogy egyik-másik plébánia papja pénzügyi vagy érzelmi okokból ellenszegült a plébánia megosztásának. Az új lelkipásztori központok létrehozása ugyanis nagy anyagi kiadással járt, és az akkor is létező paphiány miatt káplánokat vontak el egyes zalai plébániákról. A plébánia, illetve a helyi lelkészségek szervezésének kettős pénzügyi feltétele volt: az egyik az illető

község hozzájárulása, a másik az állami kongruakiegészítés, amit a törvények szerint szerzetes lelkészek nem, csak egyházmegyes (úgymond világi) papok kaphattak. Az országos katolikus kongruatanács csak abban az esetben vette tudomásul egy új lelkészség felállítását és folyósította a lelkészi kongrua 20 százalékát, ha a fennmaradó 80 százalékot az egyházközség garantálta. Ráadásul az egyházközségnek nemcsak a lelkészt kellett eltartania, hanem az egyházi épületek (templom, plébánia, iskola) fenntartási költségeit is állnia kellett. Mindez nem csekély terhet rótt az egyházközségekre, és az összehangolás rengeteg energiát követelt. Számtalan kérés és javaslat érkezett Pehmhez, hogy akármilyen dicséretes is kezdeményezése, találja meg a módját az egyházközségi adó alóli mentességnek. Legalább azok esetében, akik ingatlant ajándékoztak az épülő templomok javára. (Ilyen volt például herceg Esterházy Pál, aki három, a gáborjánházai, borsfi és kerkakutasi kuráciáknak nyújtott adománya feltételül eleinte saját és utódai adókötelezettségének és épületfenntartási kötelezettségének teljes megváltását szabta, amitől később elállt.⁵²⁹)

A kurációk létrehozása persze nem ment zökkenők nélkül. „*13 éven át az ide szükséges utazásokra, adományokra szép vagyont költöttem. Eleinte állnom kellett a kritika nyílt pergőtüzét (az alattomos sosem szünetelt); viaskodtam az emberekbe betelepedett Gonoszszal és tudatlansággal, eretnekekkel, papokkal és silány katolikusokkal; borultam árokba, bújtam képékben nyári felhőszakadások idején; hóekékkel, lapátokkal bontották ki az utamat hóviharokban. Elfagyott a fülem, lábam; aludtam egész télen nem fűtött szobákban, éltem az elmaradt nép élvezhetetlen ételén*”⁵³⁰ – összegezte tapasztalatai árnyoldalát az apátplébános, amikor lemondott megbízatásáról.

528 PL Mm. 43. d. Pehm József naplója, 1936. augusztus 15-ei bejegyzés. Kézírás.

529 SZEL AC 445/1937. A Herceg Esterházy Hitbizomány jogtanácsosának átirata Pehm Józsefhez. Bp., 1937. január 27. és Grósz József püspök, apostoli kormányzó leirata Pehm József apátplébánoshoz. Szombathely, 1937. február 17., valamint 735/1938. Pehm József levele Grósz Józsefhez. Zalaegerszeg, 1938. március 24.

530 SZEL AC 1348/1941. Pehm József 1510/1941. sz. felirata Grósz Józsefhez. Zalaegerszeg, 1941. március 22.

TÖREDEZETT NÁD, AVAGY LEMONDÁSOK SORA

Püspöki biztосként Pehm több mint tizenhárom évet dolgozott, bevallottan ezt tartotta addigi élete legkedvesebb munkakörének. Munkássága elismeréséül 1937. február 20-án XI. Piusz pápa Grósz József szombathelyi apostoli kormányzó javaslatára pápai prelátusi címmel tüntette ki.⁵³¹ Világi körökben Pehmnek ezentúl nem a „nagyságos”, hanem – akárcsak a püspököknek, országgyűlési képviselőknek vagy főispánoknak – a „méltóságos” megszólítás dukált.⁵³² Zalaegerszegen, aki csak számított, mindenki gratulált a kitüntetéshez.⁵³³ Pehm a tiszteletére rendezett ünnepségen az önhittségtől óvta önmagát, *„a kitüntetés – úgy remélem – nem rontja meg a lelkemet”*.⁵³⁴ Nem is szédült meg az előléptetés-től, a prelátusi öltözetet csak „tarka köntös”-nek nevezte.⁵³⁵

Bármily eredményes és elismert is volt a szervezőmunka, váratlanul abbamaradt. 1941. március 22-én lemondott a zalai püspöki biztosi munkaköréről. Döntését csak júniusban adta postára, amit Grósz József püspök tudomásul vett, de válaszában megje-

Pehm József pápai prelátusi kinevezése, 1937. február 20.

531 VÉL I.1.41. Püspökök, kanonokok kinevezései, pápai engedélyek 134. Pehm József pápai prelátusi kinevezése, 1937. február 20.

532 Püspökként Mindszenty rendelkezni fog a címek használatáról is: a világi „méltóságos”, „nagyságos” helyett a püspök a „nagyméltóságú”, a „kegyelmes”, illetve az „excellenciás” címet viseli mint egyházi (pápai) címet. VÉL I.1.44.a. 10.092/1944.

533 MNL ZML V. 1606. XXXIV. kötet, 10–11. fol. Zalaegerszeg város képviselő-testülete 1937. március 19-ei rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve, napirend előtti határozat; PL Mm. 43. d. Pehm Józsefet – naplójának 1937. március 4-ei bejegyzése szerint – Tamásy István polgármester e szavakkal köszöntötte: *„Boldog vagyok, hogy munkatársá lehetek.”*

534 PL Mm. 33. d. Prédikációvázlatok: „Prelátusi üdvözlés, '937. III. 16.” Kézírás.

535 PL Mm. 43. d. Pehm József naplója, 1937. június 4-ei bejegyzés. Kézírás.

gyezte: „A keresztek, amelyek az Úr szőlőjében dolgozók útját gyakran szegélyezik, szolgáljanak elégtételül Isten előtt emberi hibáinkért és állandóan figyelmeztessenek arra, hogy emberek vagyunk és a siralom völgyében járunk.”⁵³⁶ Pehm lemondásának háttérében olyan konfliktusok sorozata állt, amelyek közte és Grósz József megyéspüspök között keletkeztek.

Kenyértörésre végül azért került sor, mert Pehm espereskerületének egyik erkölcsi kihágáson ért papját a püspök nem fenyegette meg kellő szigorral. A zalaháshágyi plébánost 1940 márciusában névtelen levélben feljelentették. A püspök kikérte az illetékes esperes, Pehm József véleményét, aki amolyan „nem zörög a haraszt, ha a szél nem fújja” alapon állt a dologhoz, és úgy vélte, lehet a vádokban valami. Így Grósz püspök elrendelte a panaszok hivatalos kivizsgálását. A vádpontok – súlyosságuktól függetlenül – jól tükrözik a paptól akkoriban elvárt magatartást: trágyát hordott a mezőre; egyszer részen vitték haza a falubeli legények, közben szemtelenkedtek vele és nadrágját lehúzáva megnézték, hogy férfi vagy sem; boros fejjel esketett; a jegyeseknek azt hirdette, hogy „borban van az igazság”; a legényekkel pertut ivott; sorozáskor szalaggal a kalapján táncolt a besorozott legényekkel, és így tovább.⁵³⁷ Az úri világhoz tartozó papnak nem illett kétkezi munkát végezni, még kevésbé nyilvános helyen kapatosan mutatkozni vagy táncolni – ahogy mindezeket az egyházi törvénykönyv vonatkozó kánonjai (138. kánon) és az egyházmegyei zsinati határozatok is tartalmazták. A plébános mind a tizenkét vádpontot cáfolta (gyógyszert szed, amire nem ihat, tíz éve csak paptestvérekkel tegeződik, a „tánc” pár lépés csárdás volt, ám valóban egy szalaggal a kalapján stb.), az ügyben kihallgatott tizenkilenc helyi lakos is csak „hallott” ezt-azt, de az illendőség határát átlépő esetről senki nem tudott beszámolni, csupán a trágyahordásnak akadt egy szemtanúja, de ő is csak egyszer látta. Talán csendben lezárult volna a vizsgálat, ha nem érkezik egy újabb feljelentés, amely több évre visszamenően esetek sorát hozta fel, főleg a plébános ittasságára. Az érintett ezúttal kevésbé tagadott, mint inkább pontosított. Persze a plébános elleni vizsgálat híre sebesen terjedt. Pehm espereskerületében már csak erről az ügyről beszéltek. Megítélése megosztotta a papságot is, a híveket is. Irgalom vagy büntetés? A Pehm naplójába írt bejegyzésekből következik, hogy nemcsak kevesen értettek egyet a szigorú büntetéssel, a plébános elhelyezését erőltető álláspontjával, de őt kezdték szívtelenséggel és szeretetlenséggel is vádolni. Pehm ezért nem engedte megünnepeltetni pappá szentelésének 25. évfordulóját (1940. június 12.), és naplójába ezt írta: „Próbálkoznak ünnepelni. Letiltom. Mikor elkelt volna, a támadások idején, lapultak. Most maradjon el!”⁵³⁸ Csak Csehimindszenten volt ezüstmise a legszűkebb körben. Zalaegerszegen a *Zalamegyei Ujság* tisztelgésképp teljes címlapot szentelt életrajzának, a képviselő-testületben pedig – igaz, csak a napirend legvégén – felköszöntöt-

536 SZEL Pehm József iratai, 1. d. 1929–1941. „Lemondás, Pehm József apát, zalai püspöki biztos: 1941. jún. 26.” c. iratcsomóban: Grósz József püspök 1348/1941. sz. leirata Pehm József pápai preláthushoz. Szombathely, 1941. június 16.

537 SZEL AC 677/1940. és 1406/1940. Grósz József püspök leirata a zalaháshágyi plébánoshoz. 1940. március 27. és március 29.

538 PL Mm. 43. d. Pehm József naplója, 1940. májusi bejegyzés. Kézírás.

te a kevés barátok egyike, Udvardy Jenő városi ügyész.⁵³⁹ Pehm prelátus megbántottsága azzal tetőzött, hogy 1940. június 21-én Grósz püspök lezárta a vizsgálatot, a viselkedésében bizonyos tekintetben jogosan kifogásolt pap a történeteket megúsztta egy figyelemztetéssel. A büntetés enyhességét Pehm saját megszégyenítéseként élte meg.

Ráadásul pontosan ezekben a napokban robbant ki a hitoktatók érkeztetése körüli, korábban már említett vita is, amelyben Grósz nem adott Pehmnek igazat. A hitoktatók közül páran fitymálták a plébániai kosztot, mire Pehm megorrolt és egyoldalúan, de bevallottan nevelési célzattal szeptember 1-jétől felmondta a hitoktatók érkeztetését. Olyannyira megharagudott, hogy püspöke háta mögött hajlandó lett volna átengedni a ferenceseknek egy szervezett hitoktatói állást, „csak kérjék a Püspök Úrtól, de ne tudja meg, hogy én ajánlottam”.⁵⁴⁰ A ferenceseknek is meglepő ajánlat mögött Pehm sajátos büntetési szándéka állt: sanyarú ferences ellátást szánt legalább egynek a háládatlan hitoktatók közül. Grósz kérte Pehmet, hogy fontolja meg elhatározását, ne adjon hitelt mindenféle híresztelésnek, és „azt, hogy bárkinek inkább hiszek, mint paptársamnak, talán mégsem lehet elvként elfogadni”.⁵⁴¹ A levélváltásokból csak úgy sistereg a feszültség. Pehmnek leginkább a hitoktatók háládatlansága fájt, hogy szeretetlenséggel vádolják, miközben ő szívét-lelkét kitette értük. „Húszom a gondját a háznak, ők páholyban ülnek és alaptalanul nyelvelnek.”⁵⁴² Elhatározását nem másította meg, a hitoktatók ezentúl nem kaptak ellátást a plébánián.

A püspök övétől eltérő álláspontját ebben a két ügyben Pehm József teljes bizalomvesztésnek tekintette, és ez arra az elhatározásra bírta, hogy lemondjon a zalaegerszegi esperesi kerület vezetéséről, amiben „hírnevem jogos önvédelme vezetett”.⁵⁴³ Döntését

Pehm József biztosi lemondásáról értesíti az espereskerületi papságot, 1941

539 „Pehm József prelátus negyedszázados papi jubileuma.” *Zalamegyei Ujság*, 23. évf. 132. sz. 1940. június 12.; ZMMPI, jegyzőkönyvek 1930–1940. 497–498. fol. Jegyzőkönyv a Zalaegerszegi Róm. Kath. Egyházközség képviselő-testületének 1940. július 28-ai gyűléséről, kézírás. Hitelesített másolat: SZEL AC 2354/1940.

540 MNL OL P233 FRL, 10. csomó, 1/a tétel, 691/1940. P. Horváth Domonkos ferences házfőnök 90/1940. sz. levele P. Hársligethy-Vinkovits Viktor provinciálshoz. Zalaegerszeg, 1940. augusztus 14.

541 SZEL AC 1676/1940. Grósz József megyéspüspök válasza Pehm József levelére. Szombathely, 1940. július 22.

542 SZEL AC 1676/1940. Pehm József szám nélküli levele Grósz József megyéspüspökhöz. Zalaegerszeg, 1940. július 18.

543 PL Mm. 43. d. Pehm József naplója, 1940. végi bejegyzés. Kézírás; SZEL AC 576/1941. Pehm József 669/1941. sz. felterjesztése Grósz József megyéspüspökhöz. Zalaegerszeg, 1941. február 26.

az ezüstmiséje alkalmából öt köszöntő képviselő-testületi ülés napján, 1940. július 28-án hozta püspöke tudomására. „...nem lehet ott espereskedni – magyarázta naplójában –, ahol a papi botrányok és fegyelmetlenségek ellenében a töredezett nádat emlegetik. Az egyházmegye régi szelleme vérzik el. Majd megoldják a papi gyengék problémáit a sűrűsödő német–nyilas fellegek!”⁵⁴⁴ A „töredezett nád” fordulata utalás volt Izajás próféta szavaira: a Messiás a töredezett, gyenge nádat sem töri össze, hanem irgalmat gyakorol, lehajol a vétkesekhez is, mert azért jött e világra, hogy az emberek ne vesszenek el és a bűnösök megtérjenek. Pehm viszont gyengeségnek tekintette, hogy a vétkes papot nem büntették meg kellő szigorral. Mivel nem tudta elfogadtatni álláspontját, inkább lemondott tisztségéről. Ám érdemes odafigyelni arra is, hogy Pehm miért ragaszkodott a fegyelemhez: a következetesség, a kikezdhetetlenség, a katolikus egység kapaszkodót jelent az ideológiai zűrzavarban.

A lemondás műfaja egyébként nem volt idegen Pehmtől: először már 1925-ben túlterheltség miatt, másodjára 1932-ben sértettségéből mondott le, amit Mikes János akkori megyéspüspök mindkétyszer elutasított, mondván, hogy a zalaegerszegi esperesség jóformán összenőtt a zalaegerszegi plébánosi tisztséggel, bosszankodva hozzátéve, hogy „egyedül én vagyok hivatva elbírálni azt is, hogy ki alkalmas és méltó az egyházi főhatóság képviselőjére”.⁵⁴⁵ Az 1932-es eset lélektanilag nagyon hasonló a mostanihoz. Akkor az egyik helyi pap Pehm apátot Bódy Zoltán alispán, az egyházközség világi elnöke előtt „rosszillatú haszonlesséssel, ízléstelen kapzsisággal” vádolta, de az anyagiasság mellett elhangzott a „hazárdulással kapcsolatos valutacsempész” állítás is. „Megmart egy oltártestvér, akivel naponta együtt iszom Krisztus véré”⁵⁴⁶ – amiért Pehm világi bíróságtól kapott ugyan elégtételt, de egyházi fenytést nem mértek a rágalmazóra. Ezért a becsületében megsértett Pehm a rendületlen püspöki bizalom ellenére is fenntartotta lemondását: „Meggyőződésemmel ellenkezik, hogy annyira súlyos és mégis büntetlen sértés után ezt a tisztséget viseljem” – írta Mikesnek, sőt „ha az esperesség annyira össze van nőve a z[alae]g[ersze]gi plébániával, ámbár volt elég példa a különállásra is: kész volnék plébániámról is lemondani”.⁵⁴⁷ Nem kellett ehhez a végső eszközökhöz nyúlnia, ami csak azzal magyarázható, hogy feltétele teljesült: rágalmazója írásos nyilatkozatot tett és megkövette Pehmet az alispánnál.

Nyolc év elteltével viszont Mikes utódja, Grósz József megyéspüspök elfogadta Pehm döntését. Ő sem azonnal. Az 1940. július 28-án kelt lemondásra látszólag udvariatlanul csak három hónap elteltével, október 20-án válaszolt, akkor is jóindulatú türelemmel: azért fektette Pehm felterjesztését, mert azt remélte, hogy az idő lecsillapítja Pehm háborgó büszkeségét, és hogy „megtalálja az utat és lehetőséget, hogy ne csak engedelmeskedjen, hanem együtt érezzen és dolgozzon is a főpásztorral”.⁵⁴⁸ Grósz annak ellenére marasztalta, hogy Pehm nem változtatta meg elhatározását a hitoktatók étkeztetését illetően, akik el-

544 PL Mm. 43. d. Pehm József naplója, 1941. február 10-ei bejegyzés. Kézírás.

545 ZMMPI, esperesi iratok 1930–1932. Mikes János megyéspüspök 675/1932. sz. levele Pehm Józsefhez. Szombathely, 1932. április 12.

546 SZEL AC 675/1932. Pehm József 16/1932. sz. levele Mikes János megyéspüspökhöz. Zalaegerszeg, 1932. április 7.

547 ZMMPI, esperesi iratok 1930–1932. Pehm József 19/1932. sz. levele Mikes Jánoshoz. Zalaegerszeg, 1932. április 13.

548 SZEL AC 2379/1940. Grósz József megyéspüspök levele Pehm Józsefhez. Szombathely, 1940. október 20.

Mikes püspök és balján kedves papja, Pehm József (hátsó sor közepe) közös díszében

küldésükre válaszul bejelentették kiköltözési szándékukat a plébániáról. Pehm erre hathavi bérleti díjat kért. A hitoktatók panaszra mentek a püspökhöz, aki a helyzetet tisztázandó Zalaegerszegre küldte titkárát, Galambos Miklóst (Pehm utódját a zalaegerszegi plébánosi székhelyen), aki így summázta helyszíni tapasztalatait: *„tett és tesz jót, de mégis úgy, hogy rettegnek tőle: nem tudja az embereket kezelni.”*⁵⁴⁹ Mindezek után Grósz meghozta döntését. Mivel Pehm az egyházmegyei hatóság akarata ellenére szüntette meg a közös asztalt, a püspök engedélyezte a hitoktatóknak, hogy felmondják a közös fedelet, ráadásul mentesítette őket a Pehm által követelt hathavi lelépési díj megfizetése alól.⁵⁵⁰ Mindez csak olaj volt a tűzre. Pehm összes sérelmét újfent megírta püspökének, különösen azt fájalta, hogy információit a hitoktatók morgolódásáról a püspök „besúgásnak” minősítette. Ám azt is felhánytorgatta Grósznak, hogy a vele való egyeztetés nélkül nevezett ki gyónatatót a Notre Dame-nővérekhez, és hogy tisztéhez méltatlanul fogadta az alispán, a polgármester és a tanfelügyelő jelenlétében.⁵⁵¹ Ezek már olyan kicsinyes problémák voltak, amelyek csak egy vérgis sértett emberben formálódhattak egyáltalán ügygé. Akkor járt el helytelenül, amikor az emberi gyarlóságból fakadó, személyét ért kritikákat összekötötte a pasztorációval. Évekkel később ugyan, de belátta tévedését, s amikor veszprémi püspöki

549 SZEL AC 2587/1940. Galambos Miklós püspöki titkár feljegyzése, Szombathely, 1940. november 3.

550 SZEL AC 2587/1940. Grósz József levele Pehm Józsefhez. Szombathely, 1940. november 16.

551 SZEL AC 2587/1940. Pehm József 4401/1940. sz. levele Grósz József megyéspüspökhöz. Zalaegerszeg, 1940. november 7.

kinevezésekor elkészönt a várostól, bocsánatot kért emberi gyengeségeiért, megkövette, akiket megbántott, amit a „*jónak szenvedélyes akarata idézett elő*”, és külön megköszönte a hitoktatók odaadó és hűséges munkáját.⁵⁵²

Abban, hogy a püspök és Pehm között fagyossá vált a viszony, szerepet játszott a megüresedett csesztregi plébánia ügye is. A plébániajavadalom Esterházy Pál herceg (akit 1949-ben Mindszentyvel egy perben ítélnék majd el) kegyurasága alá tartozott. Az ő jogosítványa volt a plébánia betöltése és az új plébános bemutatása a területileg illetékes ordináriusnak. A három pályázó közül azonban Esterházy herceg nem a Grósz József által javasolt addigi plébánoshelyettest, hanem Zenz Péter sárvári hitoktatót prezentálta, akit a püspök kénytelen volt ki is nevezni.⁵⁵³ A szálak Pehm Józsefhez vezettek, aki Zenz jelöltsége mellett vetette latba befolyását, ráadásul annak tudatában, hogy a püspök másvalakit favorizál. Amit Mikes, az arisztokrata püspök elviselt, azt Grósz, a „szívek püspöke” már nem méltányolta: „*az ilyen eljárás nemcsak a püspök kormányzását nehezíti meg súlyosan, hanem kifelé is rossz hatással van*” – írta plébánosának,⁵⁵⁴ így utalva arra, hogy Pehm nem csupán túllépte hatáskörét, de ártott a püspöki tekintélynek is.

Ám Grósz még ezek után is a békés megoldást kereste, mert többre értékelte Pehm munkáját, mint amennyire püspöki respektusát csorbítva látta. A lemondás visszavonását felkínáló, Pehmhez írt 1940. október 20-ai levele annyiban el is érte célját, hogy december 1-jén plébános és püspöke találkozott. Pehm – lemondása visszavonásáért cserébe – megújította azt a régi kérését, hogy ne Kőszeg, hanem Zalaegerszeg kapja a tanítónői akadémia működtetésének jogát. Erre korábban Grósz nemet mondott, de most – dacára a feljebbvalóval szembeni egyetlen ultimátumnak – megígérte, hogy pártolólág eljár az ügyben. Így Pehm az államigazgatási döntésig hajlandó volt felfüggeszteni lemondását. Grósznak azonban nem sikerült elintéznie az akadémia ügyét, de erről nem értesítette Pehmet. Az öntudatos apátplébános csak másoktól tudta meg, hogy a zalaegerszegi akadémia ügye megbukott. A hír hallatán habozás nélkül hatályba léptette lemondását, mégpedig oly módon, hogy a hozzá tartozó plébánosoknak megírta: zárszámadási jelentéseiket már ne hozzá, hanem közvetlenül az egyházmegyei hivatalhoz terjesszék fel.⁵⁵⁵ Ezzel a lépéssel kiteregette a viszályt, és Grósz püspököknek nem maradt más választása, mint Pehm Józsefet felmenteni a zalaegerszegi kerületi esperesi tisztség alól. Utódjául 1941. február 15-étől, Pehm felmentésének napjától, Keszei Imre zala-

552 ARTNER Tivadar: *A bíborosról* i. m. 588. és SZEK,ős. XXVIII/alsó II. Emlékezések, P. Sill Ába Ferenc OMF gyűjtése: Fonyadt Antal rumi plébános visszaemlékezése. Hely és keltezés nélkül.

553 SZEL AC 2841/1940. Esterházy Pál herceg bemutatólevele Grósz József megyéspüspökhöz. Bp., 1940. október 30. és Zenz Péter kinevezése a csesztregi plébánia élére 1941. február 1-jei hatállyal. Szombathely, 1940. december 18. – Megjegyzés: Zenz Péter az 1950-es években aktív békepap lett. A hajdani mintaképről ezért jelentette ki Mindszenty: „*életem legnagyobb csalódása*.” SZEK,ős. XXVIII/alsó II. Emlékezések, P. Sill Ába Ferenc OMF gyűjtése: Bertha Sándor plébános visszaemlékezése. Eszteregnye, 1989. április 25.

554 SZEL AC 2511/1940. Grósz József megyéspüspök levele Pehm Józsefhez. Szombathely, 1940. november 6.

555 SZEL AC 409/1941. Pehm József levele espereskerületének plébánosaihoz, Zalaegerszeg, 1941. február 4. és Pehm József levele Grósz József megyéspüspökhöz. Zalaegerszeg, 1941. február 7.

lövői plébánost nevezte ki,⁵⁵⁶ akit Pehm korábban „kissé lassú, jószándékú, magát eléggé megértetni tudó”, kifogástalan papként jellemzett.⁵⁵⁷

A történet itt mégsem ért véget. Az esperesváltásról szóló sajtóhír ugyanis csak a felmentés tényét közölte és elhallgatta Pehm lemondását, ami Pehmet újfent sértette. Grósznak ezúttal „oly éles levelet küldtem, hogy dr. Rogács szerint túltettem rajtam, eppus [püspök] szerint nem méltó válaszra, pedig csak nem tudtak érvelve mit mondani”.⁵⁵⁸ A levél valóban pengeéles, Pehm lényegében a pozíciójával való visszaéléssel vádolta meg püspökét: „...a legegyszerűbb megoldásnak látszott Excellenciádnak az, hogy alkalomnak megtéve az én érthető felterjesztésemet – a saját könnyebbségére – kilök a világ kérdéseinek a tömkelegébe. Az emberek törhetik a fejüket a különböző delictumok és botrányok mint »felmentési« okok beláthatatlan skáláján. Excellenciádnak ehhez is megvan a hatalma. De én tiltakozom egy tisztességes és munkás papi életnek olyatén stílus curiae-val való kezelése ellen, amellyel elhallgatása történik annak, amit az igazság sérelme nélkül elhallgatni nem lehet és nem szabad. De hát szüksége volt Excellenciádnak arra, hogy az én lemondásomat elhallgassa. Ezt én fölszentelt pappal szemben a Lajtán innen nem értem.”⁵⁵⁹ Értetlenkedését gúnynyal fűszerezte – „Excellenciád udvarában nem gyepes sírok őrzik a hivatalos ügyeket” –, és felhánytorgatta, miként tudhattak lemondásáról már augusztusban az egyházmegyében. „A plébánostanácsadói tisztről is lemondok” – tetézte meg az eddigieket Pehm. Olyannyira szenvedélyesen hitt igazában, hogy fel sem merült benne lépése meggondolatlansága. Belülről azért mardosták a történetek: „Kiadom az esperesi irattárat, amely Egerszeget most először hagyta el, hogyha meghaltam, visszatérjen.”⁵⁶⁰ Grósz ezúttal már nem győzködte, sőt olyannyira megelégtelt a parttalan huzavonát, hogy csupán ennyit írt: „...felterjesztését nem tartom méltónak arra, hogy vele foglalkozzam és válaszra érdemesítsem. Plébánostanácsosi tisztjéről való lemondását ezennel tudomásul veszem.”⁵⁶¹

E két tisztségről való lemondást törvényszerűen követte a zalai püspöki biztosságtól és a vármegyei közéleti funkcióktól történő visszavonulás is. Pehm a legnehezebben a kurációk szervezésétől vált meg, mivel nem érezte befejezettnek a munkát. „Kínoz, gyötör a kérdés, de bizalom nélkül megbízásból dolgozni – nem lehet. A régmúlté az az idő, amikor Excellenciád meghatottan figyelte a zalai erőfeszítéseket.”⁵⁶² Döntését Grósz püspök 1941. június 16-án vette tudomásul.⁵⁶³ A történetekkel függ össze, hogy Pehm nem fogadta el

556 SZEL AC 409/1941. Grósz József levele Pehm Józsefhez. Szombathely, 1941. február 15.

557 SZEL AC 697/1935. Pehm József jelentése espereskerületének papságáról Mikes János megyéspüspöknek. Zalaegerszeg, 1935. január 15.

558 PL Mm. 43. d. Pehm József naplója, 1940. végi–1941. eleji bejegyzés. Kézírás. Lásd még az 1941. február 10-ei bejegyzést is.

559 SZEL AC 576/1941. Pehm József 669/1941. sz. a. lemondólevele Grósz József megyéspüspökhöz. Zalaegerszeg, 1941. február 26. (A következő két idézet is innen – B. Ma.)

560 PL Mm. 43. d. Pehm József naplója, 1941. február 10-ei bejegyzés. Kézírás.

561 SZEL AC 576/1941. Grósz József megyéspüspök leirata Pehm Józsefhez. Szombathely, 1941. március 7.

562 SZEL AC 1348/1941. Pehm József 1510/1941. sz. felirata Grósz Józsefhez. Zalaegerszeg, 1941. március 22.

563 SZEL Pehm József iratai, 1. d. 1929–1941. „Lemondás, Pehm József apát, zalai püspöki biztos: 1941. jún. 26.” c. iratcsomóban: Grósz József püspök leirata Pehm József pápai prelatushoz. Szombathely, 1941. június 16. (Vö.: SZEL AC 1348/1941. A levél piszkozatán a keltezés két nappal korábbi.)

A Zala vármegyei közgyűlés tagjai Teleki Béla főispán felszólalását hallgatják, 1936

a vármegyétől az örökös törvényhatósági bizottsági tagságot, amire Kiss László altábornaggyal és Uzdóczy-Zadravec István nyugalmazott tábori püspökkel együtt választották meg 1941 decemberében.⁵⁶⁴ (Mint a legtöbb adót fizető polgárok egyikét, természetesen továbbra is ott találjuk a vármegyei közgyűlésben.)

Végeredményben ugyanaz a személyiség áll előttünk, mint akit oly gyakran láthatunk majd a koalíciós években: a szigorú, végletekig következetes, döntéseiből jottányit sem engedő, kemény és öntudatos férfiú. A megyéspüspök és papja közötti súrlódás nyilvánvalóan emlékezetes nyomot hagyott mindkettőjükben, s érdekes lélektani adalékot ad a két személy későbbi viszonyához, amikor a most még beosztott papból prímás, a magyar katolikus püspöki kar feje, s ekként korábbi főpásztora feljebbvalója lesz. Magatartásuk személyiségjegyei magyarázzák: *„Mély humánus, karitatív hozzáállás vezérli, az erkölcsi tisztaság épp olyan fontos számára, mint a testi tisztálkodás, igényes arra, hogy ne szennyezze be a lelkét. Mindez bizonyos merevséget is jelent, ami alkalmazkodási nehézségeket is szül, elvárja, hogy az általa helyesnek tartott normákhoz igazodjanak mások. Az a típus, aki inkább törik, de nem hajlik, a saját elveit hűen követi, még ha abból esetleg hátrányai is származnak”* – állapította meg róla kézírásának elemzése alapján a grafológus.⁵⁶⁵

564 A jelöltek között szerepelt Bárdossy László miniszterelnök és Terbócz Miklós miniszteri tanácsos, de ők egyelőre nem lehettek örökös törvényhatósági bizottsági tagok, mivel aktív közhivatalnokok voltak. PL Mm. 28. d. Kivonat Zala vármegye törvényhatósági bizottságának 1941. december 5-én tartott rendes ülése jegyzőkönyvéből. 39380/ni. 1941. közgy. 116. Ugyanitt Pehm József levele Brand Sándor alispánhoz. Zalaegerszeg, 1942. január 31.

565 W. Barna Erika grafológus „vakdiagnózisban” készült elemzése a szerző felkérésére, 2014. június 30.

SZEMBEN A NEMZETISZOCIALIZMUSSAL

„...pap-ellenes szelek fújnak Moszkva és Berlin felől” – e baljós szavakkal üdvözölte frissen kinevezett prelátusként Pehm József 1937. március idusán a zalaegerszegieket.⁵⁶⁶ A „korszellem” egyházellenes jelenségeit mások is aggodalommal figyelték. „...ha nem csinálunk egy a mostaninál sokkal erősebb parasztmozgalmat keresztény alapon a szélsőségek ellen, amely az egyedüli kivezető út a jelen zűrzavarból, mert a kereszténypárt hitelét veszti a legtöbb helyen a föld népe előtt, akkor ezek [a nyilasok] jutnak hatalomra az elernyed polgárság letiprásával” – jósolta a következményeket Varga Béla balatonboglári plébános, a Független Kisgazdapárt újonnan megválasztott alelnöke.⁵⁶⁷ A földkérdés mellett a másik legidősebb belpolitikai probléma a nemzetiszocializmus térnyerése volt. A gomblyukakban, de legalábbis a hajtóka alatt, megjelentek a nyilas jelvények. A keresztény pártnak már nem is annyira a kisgazdák, mint inkább a szélsőjobboldali radikálisok jelentették a legveszélyesebb ellenfelet.

1938 meghozta a szélsőjobboldal első, nagy hangon propagált sikerét: kormányzati akarat ellenében Endre Lászlót, a gödöllői járás főszolgabíráját (az 1946-ban háborús bűnösneként kivégzett nyilas belügyi államtitkárt) januárban teljesen szabályosan Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánjává választották. Rohamosan nőtt a kormánypárt jobbszárnya és a nyilas ellenzék felé orientálódók tábora; rokonszenvezőik között volt keresztény párti és kisgazda politikus is. Miután 1938. március 12-én Németország bekebelezte Ausztriát, s ezzel a Dunántúl a hitleri Németország tőszomszédságába került, újabb lendületet kapott a szélsőjobboldal.

Mindeközben a magyar katolikus püspöki kar „elaludt”, határozatlan és tanácstalan volt, különösen a nemzetiszocialisták szociális programja ejtette zavarba, amit nem lehetett csak tagadással fogadni. XI. Piusz pápa totalitarizmust, nemzetiszocializmust, fajelméletet és fajüldözést megbélyegző, *Mit brennender Sorge* kezdetű enciklikája után fél évvel, az 1937. őszi püspökkari konferencián hozott ugyan egy szűkszavú határozatot arról, hogy a papság tartsa távol magát a nyilas mozgalomtól, de ennél tovább egyelőre nem ment. Ugyanakkor egyes katolikus lapokat – például a *Korunk Szavát* – mérsékletre intett az olyan személyek bírálatában, akik érintkeztek a szélsőséges mozgalmakkal.⁵⁶⁸ A nyilas mozgalomban még nem ismerte fel a német nemzetiszocializmus eszközét, és csupán azt vizsgálta, hogy vallás- és egyházellenes-e vagy sem. Az Anschluss árnyékában, 1938. március 16-án tartott konferencián az égető politikai-társadalmi problémák még csak elő sem kerültek. A testület ehelyett olyan kérdéseket vitatott meg, hogy lehet-e sínadrágos nőket

566 PL Mm. 33. d. Prédikációvázlatok: „Prelátusi üdvözlés, '937. III. 16.” Kézírás.

567 PL Mm. 3. d. Varga Béla plébános levele Pehm József pápai prelátushoz, Balatonboglár, 1937. július 5.

568 *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között. II. kötet.* Összeáll. és bev.: BEKE Margit. Aurora, München–Bp., 1992. 148. Az 1937. október 21-én tartott püspökkari értekezlet jegyzőkönyve, 1/b. pont.

Endre László főszolgabíró látogatása a IV. Cserkész Világtalálkozón, a Jamboree-n, a gödöllői királyi parkban, 1933

gyóntatni – amiért Lindenberger János nagyváradi apostoli adminisztrátor a püspöki kart egy gondtalan gombászó gyermektársasághoz hasonlította. Ehhez persze hozzájárult, hogy akkor még a magyar nyilasok – szemben a német nemzetiszocialistákkal – nem voltak vallás- és egyházellenesek, sőt nemegyszer „jó keresztény” mivoltukkal hivalkodtak, amire csak egy példa Szálasi Ferenc történelmi közhelynek számító buzgó katolikussága.⁵⁶⁹ Az egyházi elit az érdemi politikai választ majd csak 1943–1944-től, a keresztényszocializmus hazai jelentkezésével egy időben fogalmazza meg.

Pehm prelátus nemcsak legitimista meggyőződése miatt, hanem közszereplése logikus folyamánnyaként is előbb távolságtartó maradt, majd a nácik hazai exponenseinek ádáz ellenfele lett.⁵⁷⁰ A korabeli egyházi sajtót erősen foglalkoztatta az új politikai erő ideológiája, annak gyökerei. Pehmnek volt mire támaszkodnia a nemzetiszocialista újpogány mítoszok nagyon is indokolt kipellengérezésekor, amelyekkel egyetlen pillanatig sem szimpatizált. Egy alkalommal a holland katolikussággal példálódzott, amely *„eredménnyel tud védekezni a nemzeti szocialisták aknamunkája ellen”*, akár a szentségek ki nem szolgáltatásával is, míg *„sajnos már itt is vannak mozgalmak, melyek éket igyekeznek verni az egyház és állam közé”*.⁵⁷¹ Lapjában, a *Zalamegyei Ujságban* újraközölte a *Korunk*

569 Szálasi vallásosságáról lásd Csíky Balázs: A magyarországi szélsőjobboldal és a katolikus egyház viszonya az 1930-as években. *Közép-európai Közlemények* 23. 6 (2013) 4. 79–89:84–85.

570 A kérdésről lásd HÓBOR József: *Náci- és németellenesség Pehm (Mindszenty) József újságjában, a Zalamegyei Ujságban*. Kézirat, letétben: MNL ZML XV.41.b Gyűjtemény 26. d. 184.

571 SZEL AC 2257/1936. A zalaegerszegi espereskerületi tanács 1936. május 28-ai gyűlésének jegyzőkönyve.

XI. Piusz pápa a Belvedere-udvarban sétál, a népesebb csoportokat itt fogadta

Szava egyik intellektuális elemzését a katolicizmus és a nemzetiszocializmus összeegyeztethetlenségéről: „A nemzeti szocializmus nem tűrhet maga mellett más tekintélyeket. Katolikus-ellenes, mert a katolicizmus alkalmas arra, hogy egyénben más értéket lásson és más közösségek tudatát is ébren tartsa, nemcsak a faji közösségét... A katolicizmus soha nem teheti magáévá a fajiság eszméjét, mert nemcsak egy népre tart igényt, hanem épen [sic!] az emberi közösség és egyenlőség hirdetése alkotja lényegét.”⁵⁷² Azt követően, hogy 1937 vigíliáján XI. Piusz pápa a máig hagyományos egyházpolitikai összefoglalásában – mondhatni „évértékelő” beszédében – a Harmadik Birodalom egyházellenességéről szólt, Pehm aktuálpolitikai érdeklődése tudósivá mélyült, és alaposabban beleásta magát a témába. Számtalanszor megtalálta a módját, hogy Zalaegerszeg katolikus elitjének kifejtse bírálatát a keresztényellenes árja tanokról.⁵⁷³ Gondolatai egybevágnak Nyisztor Zoltán *Magyar Kultúrában* korábban publikált elemzéseivel a hitlerizmus és a náci ideológusok keresztényellenességéről.⁵⁷⁴ Előbb papírra vetette őket, semhogy Magyarországra érkezett volna Rómából az az intézkedés, amely elrendelte a Rosenberg-féle fajelmélet tézisei elleni küzdelmet a katolikus egyetemeken és fakultásokon.⁵⁷⁵

572 „Katolicizmus és nemzeti szocializmus.” *Zalamegyei Ujság*, 20. évf. 42. sz. 1937. február 21. 3–4.

573 PL Mm. 33. d. Prédikációvázlatok: „1937. H[ölgyek] K[ongregációja], F[érfi] L[iga]”. Kézírás; uo. „Totalitás, Z[ala] eg[erszeg] 1938”. Kézírás.

574 ADRIÁNYI Gábor–CsÍKY Balázs: *Nyisztor Zoltán*. Argumentum, Bp., 2005. 123–131. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae XVII.)

575 PL Cat. D/c 1866/1938. Szemináriumok és Tanulmányi Intézetek Kongregációjától Serédi Jusztinián hercegprímáshoz. Róma, 1938. április 13. Eredeti, latin nyelvű.

Püspökétől engedélyt kért és kapott Alfred Rosenberg, „az új németpogány hitbuzgalom” vezérének és lelkének 1930-ban megjelent, Rómában indexre tett *Der Mythos des XX. Jahrhunderts* című művének elolvasására.⁵⁷⁶ Pehm polémiáját a náci fajelmélettel Rosenberg vallás- és egyházellenessége váltotta ki. Rosenberg könyvéből vett idézetekkel igazolta – még a kevésbé iskolázottnak is közérthetően – a tan veszélyességét: „Az egyházat a legnagyobb utálattal kezeli. Az árja Jézus művét a zsidó Pál apostol meghamisította. A pápa démoni alak, javasember, aki megszünteti az önálló gondolkodást, boszorkányhitet és démoni bűbájosságot hirdet. A papság sámán-szerű.” Pehm következtetése egyszerű és világos: „Nemzeti szempontból minden nem germán népre káros ez a világnézet. A germán faj istenítése szükségkép [sic!] a többi faj megvetéséhez és elnyomásához vezet. Rosenberg válogatás nélkül kivégez minden nagy embert, aki nem a germán faj szülötte, elitél minden eszmét, amely nem germán eredetű.”⁵⁷⁷ Pehm az emberiség „alacsonyabb rangú” és „értékesebb” fajokra osztását elutasította, mivel ez az elmélet szembehelyezkedett az egyház tanításával az isteni kinyilatkoztatás alapvető üzenetéről, miszerint minden ember az Atyának egyenlő jogú gyermeke. Bár elemzésének hangsúlya később is a náciizmuson és annak magyarországi megjelenésén maradt, időnként azonosságot fedezett fel a náciizmus és a bolsevizmus között: „Amióta a bolsevizmus és a nemzeti szocializmus tanításai megjelentek, gőzhengerként törik le százazrek és milliók hitét. Mindkettő nyomában külsőleg is kilépnek százazrek és százazrek a régi hitből. A bolsevizmus ellenvetései útszéliek; a nemzeti szocializmuséi ügyesebbek, tetszetősebbek.”⁵⁷⁸ Pehm a két rendszert nem rangsorolta, az antikommunizmust nem írta a nyilasok javára, szemben például Innitzer bécsi bíboros érsekkkel, aki az Anschluss kapcsán 1938. március 18-án kiadott nyilatkozatában nemcsak a birodalomhoz való csatlakozást ünnepelte, hanem kifejtette meggyőződését, miszerint a nemzetiszocializmus érdeme az istentelen bolsevizmus eltávolítása.⁵⁷⁹ „A totalitásos állameszme azt jelenti – fejtegette Pehm József a *Korunk Szava* című katolikus társadalmi folyóirat cikkeitől is befolyásolva –, hogy nemcsak az addigi tevékenységet gyakorolja az állam, hanem az összes állampolgár világnézeti és erkölcsi alakítását is. Tehát kiveszi a család és az egyház jogát és küldetését, amelyeket pedig természetjogon vagy tételes rendelkezéssel kapott Istentől az egyik is, másik is. Sem a családot nem süllyeszthetjük le egyszerű hollófészekké, sem az egyház nem adhatja fel – mondjuk Rosenberg kedvéért – kétezer éves melegét és tevékenységét. Az egyház meg tudja mutatni, mit tett; az új kísérlet még csak kísérlet az egyén és nemzet nevelése terén.”⁵⁸⁰ Pehm rámutatott a birodalmi ideológus ellentmondására, amikor azt terjeszti, hogy a „tisztán vallást” nem támadják. „A ’csak vallást’ tehát nem bántják?” – kérdezte Pehm. „Hát a ’csak valláshoz’

576 SZEL AC 2202/1937. Pehm József 1536/1937. sz. kérvénye Grösz József apostoli kormányzóhoz. Zalaegerszeg, 1937. augusztus 16.; Grösz engedélye, Szombathely, 1937. augusztus 18.

577 PL Mm. 33. d. Prédikációvázlatok: „1937. H[ölgyek] K[ongregációja], F[érfi] L[iga]” Kézírás.

578 PL Mm. 33. d. Prédikációvázlatok: „Totalitás, Z[ala]eg[ersze]g. 1938”. Kézírás.

579 PL Mm. 4. d. „Innitzer bíboros, a német püspöki kar és a Szentszék”, 1938. április 8. (Az *Instituto Cattolico per la Stampa* jelenti Milánóból.)

580 PL Mm. 33. d. Prédikációvázlatok: „Totalitás, Z[ala]eg[ersze]g. 1938”. Kézírás. (Kiemelés az eredetiben – B. Ma.)

tartozik: a Szentírás tekintélye, a 4 evangélium, a csoda, Isten, Krisztus, megváltás, áldozat, kereszthalál, bűnbocsánat, szűzen-szülés, feltámadás, túlvilág, a ker. erkölcsen teljes egészében. Rosenberg mítoszában ezeket mind támadja és ez a szerző a birodalmi nevelés legfőbb vezetője, a könyv és a társa (An die Dunkelmänner) közel 2 millió példányban forog közkézben. És támadni sem írásban, sem szóban nem szabad.”⁵⁸¹

Rosenberg könyvének ismeretében Pehm Józsefet semmilyen meglepetés nem érhetette a náciizmus ideológiáját illetően, tisztán látta annak egyházellenességét és a náci eszmék importjának veszélyességét. Elismerte ugyan a tengelyállamok gazdasági és szociálpolitikai eredményeit és külpolitikai sikerességét, de ezek nem terelték el figyelmét az emberi szabadságot ért sérelmekről. A legcsekélyebb szimpátiát sem érezte a nemzetiszocializmust illetően, és felismerte a mozgalomban az egyetemes kereszténység halálos veszedelmét. A nemzetiszocializmus leszerelését azonban nem egy „népfronttól” várta, amelyben együtt küzd a marxista a nagybirto-kossal, a liberális nagypolgár a kisgazdával, hanem a kereszténység erejétől. Sajátos papi eszközeit is latba vetette: egyházi liturgiával a szélsőségek ellen! A nyilas mozgalom idegen külsőségeivel szemben felelevenítette az egyház feledésbe merült népies szertartásait, szokásait, ünnepeit. Keresztelőknek, esketéseknél, körmeneteknek mind több fényt adott, elkezdte a búcsúkat ismét gyalogszerrel népszerűsíteni, az aratást misével bevezetni. Így (is) küzdött a „Dicsértessék!”-kel a „Kitartás!”, a „Bátorság” és a „Győzünk” nyilas köszöntés ellen. Mindez szinkronban volt azzal a propagandatervvvel, amit Pehm gimnáziumi tanítványa, Kerkai Jenő jezsuita terjesztett elő 1938-ban a Miniszterelnökség Társadalompolitikai Osztályán: offenzív kereszténységet javasolt a szélsőbal- és a szélsőjobboldal ellen. *„E propaganda népgyűlések parázs hangulata, röpiratok, plakátok, zászlóerdők, szavalókórusok tömegszuggesztív ereje pillanatok alatt megrendítené népünk lelkében a szélsőségek iránti bizalmat.”⁵⁸²*

A „Kisatya” Kerkai Jenő jezsuita,
a KALOT-mozgalom alapítója

Pehm aktivitása nem maradt észrevétlen, az egyik esetből hosszadalmas sajtóper is kerekedett. Ezt Festetics Sándor gróf, a Magyar Nemzeti Szocialista Párt vezetője indította rágalmazás miatt a *Válasz egy nyilas támadásra* című cikk miatt, ami 1937. október 6-án jelent meg Pehm lapjában, a *Zalamegyei Ujságban*, két nap múlva azonos tartalommal Az *Est* című, országos politikai napilapban. (Ez utóbbiban Guttmann György, izraelita vallású zalaegerszegi hírlapíró helyezte el a városi lapból szó szerint átvett cikket,

⁵⁸¹ Uo.

⁵⁸² MNL OL K 29 Miniszterelnökség, Társadalompolitikai osztály, ügyviteli iratok, 3. csomó, „P” Kalot, 143. fol. [P. Kerkai Jenő:] Népmozgalmunk propagandaterve, Szeged, 1938. június 1.

A Magyar Nemzeti Szocialista Párt 1933 és 1938 közötti vezetője,
gróf Festetics Sándor szónokol egy nyilas gyűlésen, 1937

amelynek szerzője Pehm József volt, ezért mindkettőjük ellen vizsgálat indult. Előbb Guttmann ellen, majd miután Az Est 1938. március 29-én a kifogásolt cikkel kapcsolatban egy nyilatkozatot tett közzé, amit a sértett elégtételként elfogadott, Pehm ellen.⁵⁸³) Pehm az eset hátteréről azt vallotta, hogy Kálócfán, egy katolikus gyűlésen valóban szóvá tette a helyi nyilasok viselt dolgait (közlebbbről az Eitner család vezette helyi nyilas mozgalom palástolt eseteit, köztük egy halálos kimenetelű közlekedési balesetet). Ezután a nyilasok Festetics Sándor vezette szárnyának nagygyűlésén élesen megtámadták Pehm prelatust. Erre született meg válaszként az inkriminált cikk. 1939. február 8-án a törvényszék Zala-

egerszegen megtartotta a főtárgyalást. Pehm ekkor ismét azt hangoztatta, hogy kényszerítve érezte magát a válaszadásra. A nyilas gyűlésen ugyanis Festetics Sándor elégedetten mosolyogva hallgatta végig egy nyilas aktivistától, bizonyos Dücső Jánosné felszólalását, aki azt követelte, hogy a papok ne politizáljanak, és arra utalt, hogy az apátplébánosnak inkább a nyomor enyhítésével kellene foglalkoznia. Ezután egy másik szónok megfenyegette az értelmiséget: ha nem tartják távol magukat a nyilasoktól, akkor majd azok rákoppintanak a fejükre, ha hatalomra kerülnek. Pehm szerint a közvélemény felháborodott az eseményeken, mert *„ilyen frivol és fenyegető hangon a nyilasok még nem beszéltek eddig.”*⁵⁸⁴

Pehm a személye elleni támadást azért érezte különösen igazságtalannak, mert munkájának eredményeként éppen akkor épült fel Zalaegerszegen a katolikus szegényház. Ezért írta meg a cikket, amely nem Festeticsnek, hanem az egész nyilas politikai tábornak adott választ. Fellépését hivatali kötelességként jellemezte: *„A vármegye székhelye plébánosának, ha ízlik neki, ha nem, de meggyőződésemmnek is ez felel meg, kötelessége*

583 Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) VII. 5. c. Budapesti kir. Büntetőtörvényszék iratai. Büntetőperrek, 720/1938. 7. és 52. fol. Salusinszky Imre, Az Est főszerkesztőjének nyilatkozata. Bp., 1937. december 15. Eredeti, aláírt; Gróf Festetics Sándor nyilatkozata a Budapesti Kir. Törvényszéknek a Guttmann György elleni vád elejtéséről. K. n. [érkeztetési dátum: 1938. április 8.].

584 ÁBTL 3.1.9. V–700/40. 438. fol. Jegyzőkönyv. Készült a sajtó útján elkövetett rágalalmazás vétsége miatt Herboldy Ferenc és társa miatt indított bűnügyben, a Zalaegerszegi kir. Törvényszéknél 1939. február 8. (PL-ből hiányzik.)

védekezni, ama nagy érdekek miatt, amelyek az ő csorbitatlan tekintélyéhez fűződnek.”⁵⁸⁵ A tárgyalás ugyanakkor azt is megmutatta, hogy Pehm sem ment a szomszédba egy kis szociális demagógiáért, ha érdekei úgy kívánták. Szavai szerint Festetics Sándor főmágnásvádoló „Károlyi Mihály sógora, hadügyminisztere volt, mint egy részeg boltos szórta el a magyarságnak mindenét és ekkor jött divatba a húsjegy, a zsírjegy, a gersli, az üzletek előtt várakozók csoportja”.⁵⁸⁶ Indoklása szerint ezért háborította fel különösen, hogy Festetics nagygyűlésén pont őt vádolták meg azzal, hogy nem foglalkozik a szegényekkel: „egy tekintélyes egyházi állást betöltő emberre nagyon rosszul hat – de a közvéleményre is –, ha még csak olyan színezetet adnak is vele szemben a megnyilatkozások, mintha a szegényekkel nem törődnek.”⁵⁸⁷ Pehm emellett a politikai hangulatkeltést is a szolgálatába állította. Arra emlékeztette hallgatóságát, hogy Festetics maga írta le egy cikkben: 1919-ben hadügyminiszterként egy kaszárnyában tartott szemlét, amikor kiderült, hogy éppen Kun Béla is ott volt és szónokolt a katonáknak. Ekkor elrendelte elővezetését, de a kommunista vezér még idejében kereket oldott. „Én, mint pap nem tehettem volna meg, de neki az ország érdekében Kun Bélát nem így kellett volna kézre keríteni, szinte úgy maga elé kérni, hanem a kardjával kellett volna ott a helyszínen kettéhasítani, mivel a lázításon tetten érte.”⁵⁸⁸ Pehm szónoki fellépése végül feleslegesnek bizonyult. Érdemi tárgyalásra nem került sor, mert a törvényszék formai okokra hivatkozva elutasította a keresetet, mivel azt Festetics a törvényes határidő letelte után nyújtotta be.

A BUDAPESTI PAPI TANÁCSKOZÁS – 1938. ÁPRILIS 19.

A Festetics Sándorral folytatott sajtóper idején, így a kiindulópontot jelentő cikk megjelenése és a vád ejtése között fontos állomáshoz érkezett a keresztény párti politizálás és a nyilas mozgalom kapcsolatának értelmezése. A keresztény párt gyengesége és az illetékes püspökök nyomasztó hallgatása ugyanis arra készítette Pehm prelátust, hogy 1938. április 19-ére, húsvétkeddre – egy hónappal a püspöki kar konfliktuskerülő értekezlete után és a 34. Eucharisztikus Világkongresszus budapesti rendezvénysorozata előtt – újabb értekezletre hívja a fővárosba mindazokat, akik reményei szerint hajlandók együtt gondolkodni a lehetőségekről. „A legújabb idők nem egy jelensége emlékeztet az 1918-as forradalmi időkre” – írta Pehm a meghívóban. „Félő, hogy a divatos forradalmi hang megejt egyeseket még sorainkból is; azért a legújabb események (szociális reformok, tit-

⁵⁸⁵ Uo. 440. fol.

⁵⁸⁶ Uo. 441. fol.

⁵⁸⁷ BFL VII. 5. c. Budapesti kir. Büntetőtörvényszék iratai. Büntetőperrek, 720/1938. 20. fol. Jegyzőkönyv a rágalmazás vétségével gyanúsított Pehm József kihallgatása alkalmával. A m. kir. Államrendőrség zalaegerszegi kapitánysága, 1937. december 29. Eredeti, aláírt.

⁵⁸⁸ ÁBTL 3.1.9. V–700/40. 442. fol. Jegyzőkönyv. Készült a sajtó útján elkövetett rágalmazás vétsége miatt Herbolj Ferenc és társa miatt indított bűnügyben a Zalaegerszegi kir. Törvényszéknél, 1939. február 8. (PL-ből hiányzik.)

Az 1938. április 19-én tartott papi tanácskozás résztvevői, az első sorban jobbról a harmadik Pehm József

kos választói jog, új irányok) krisztusi elvek alapján való megbeszélésére” – invitálta paptestvéreit, hozzátéve, hogy „sem korom, sem állásom nem adnak nekem jogcímet ily értekezlet egybehívására, mégis megteszem többek biztatására és abban a reményben, hogy valamit használhatunk a köznek.”⁵⁸⁹

Akciója nagyságrendekkel felülmúlta az 1937-es zalaegerszegi összejövetelt. A 72 meghívott impozáns listája azt jelzi, hogy Pehm prelátus kezdeményezése országos méretűvé bővült. Mintegy hatvanan meg is jelentek, akik kimentették magukat, azok is – a puszta udvariasságon túlmenően – dicsérték a kezdeményezést, amiért „talán a huszonnegyedik órában kegyes volt egy expedienst teremteni a zavaros társadalmi jelenségek tisztázására”.⁵⁹⁰ „Az egyháznak kellene most erőteljesen rámutatni arra az útra – fejtegette egy másik plébános –, amely egyes-egyedül tud minket a forradalom kataklizmája elől elvezetni. Arra is jó volna [...] a világi hatóság figyelmét felhívni, hogy a zsidó és szabadkőműves elemek most a náci forradalom szításával szeretnének zavart előidézni, hogy azután a zavarost felhasználva balfelé kanyarítsák el a forradalmat s maguk jussanak uralomra.”⁵⁹¹

A felismerés, hogy a nyilas hatalomátvétel realitás, egyes katolikus értelmiségieket a katolikus–nyilas összefogás gondolatához terelt. Erről Nyisztor Zoltán pápai kama-

589 PL Cat. D/c 1838/1938. Nyomtatott meghívó Pehm József aláírásával.

590 PL Mm. 21. d. Tóth Zoltán pápai titkos káplán, esperes-plébános levele Pehm Józsefhez. Dévaványa, 1938. április 16.

591 PL Mm. 21. d. Virág Pál plébános Pehm Józsefhez. Balassagyarmat, 1938. április 15.

rás, a *Magyar Kultúra* című szépirodalmi és egyházpolitikai folyóirat szerkesztője pár nappal korábban hosszú levelet írt Serédi hercegprímásnak. Személyes benyomásai Szálasiról kedvezőek: becsületes, őszinte, hívő katolikus ember, aki eredménytelenül ugyan, de már 1935-ben közös pártalakítási ajánlatot tett. Az eltelt idő alatt a párt tovább erősödött, amely nem szeretné a hatalmat „a katolicizmus duzzogása vagy félreállása mellett” átvenni. A magyar szélsőjobb ugyanis buzgó kereszténynek vallotta magát, el-lentétben a német „újpogánysággal”. Nyisztor ezért azt ajánlotta, hogy a katolikusok fogjanak össze a nyilasokkal, mert így soraik közé bejutva enyhíteni tudnák szélsőségeiket. „Ma még az a súly – írta Nyisztor –, amit legalábbis a katolicizmus jó néhány élet-erős szervezetének a becsületes paktum alapján való odaállás nekik adna, felbecsülhetetlen érték volna számukra. Törvényesen nyitná meg útjukat a hatalom felé, amit sohasem felejt-hetnének el, s amiért föltétlenül hálások lennének. Ha azonban mereven elzárkóznánk min-den tárgyalás elől, nem tudom, vajjon a hidat megépíteni utólag lehetséges lesz-e.”⁵⁹²

Az értekezlet résztvevői ennek a fontos és kényes kérdésnek a megválaszolására egy szövegezőbizottságot küldtek ki Nyisztor Zoltán, Tóth Viktor Zoltán dévaványai esperes-plébános és Pehm József személyében. Ők hárman fogalmazták „A katolikus papságnak nemzeti, keresztény, szociális és alkotmányos Magyarország mellett” című közös memorandumot, bár a fogalmazvány Pehm prelátus kézírása. A szövegre csupán annyiban nyomta rá bélyegét Nyisztor „fegyverszüneti javaslata”, hogy a szélsőjobboddallal szemben nem volt támadó, még csak kritikus sem. Semlegessége miatt ezt az összejeve-telt elmozdulásnak is tekinthetnék a szélsőjobboldal felé. Ám inkább csak útkereső csetlés-botlás a politikai katolicizmus és a keresztény párt felkészületlenségéből eredően. Szinte az egész akkori politikai elitet jellemezte, hogy a magyar nemzetiszocializmus burjánzását és a német érdekek terjeszkedését egy *modus vivendi*-vel lassítani és túlélni remélte.

A jelenlévők felmérték a belpolitikai helyzetet. Megállapították, hogy a hat héttel korábbi Anschluss óta „titokzatos kezek” igyekeznek megrendíteni a nép bizalmát a régi politikai pártok iránt, és az elégedetlen tömegeket a nyilas mozgalom felé terelik. Ez a hasadás nemcsak politikai téren tapasztalható, hanem vallási téren is. „Az a veszély fe-nyveget, hogy az Egyház múltjának teljes félreértésével és félremagyarázásával pont azokkal soroznak bennünket, papokat együvé (zsidók, liberálisok, nagybirtokosok stb.), akikkel szem-ben évtizedek óta küzdöttünk.”⁵⁹³ Az a nemzeti, szociális, keresztény és „korszerűen to-vábbépítendő” alkotmányosság, amely mellett az értekezlet tagjai elkötelezték magukat, közel állt a leendő miniszterelnök, Imrédy Béla katolikus szociális reformprogramjá-hoz. A pápai körlevelekben lefektetett és követendő irányvonal során konkrétan a hiva-tásrendiség eszmei alapvetését tartalmazó *Quadragesimo anno* és a kommunizmust el-

592 PL Cat. D/c 1496/1938. Nyisztor Zoltán levele Serédi Jusztiniánhoz. Bp., 1938. március 29. Közli GERGELY Jenő: A keresztény pártok és a katolikus egyház politikai útkeresése az 1930-as évek második felében. *Levéltári Szemle* 40 (1990) 2. 56–57.

593 Az értekezlet határozatának szövegét a *Magyar Kurír* c. katolikus nyomatos szó szerint lehozta. Ennek híradása nyomán közölte a *Nemzeti Újság* 1938. május 6-i száma, és több más sajtó is.

A Budapesten rendezett 34. Eucharisztikus Világkongresszus főoltára,
1938

A Lánchíd díszkivilágítása az Eucharisztikus Világkongresszus alkalmából

ítélő *Divini redemptoris* enciklikára utaltak, ugyanakkor figyelemre méltó, hogy nem említették meg a nemzetiszocializmust elítélő *Mit brennender Sorge* kezdetű 1937-es pápai enciklikát.

Ami a közvetlen gyakorlati teendőket illeti, abban eltértek a vélemények. Pehm prelátus javaslatát – miszerint olyan új pártot kell létrehozni, amely közéletet foglal el a keresztény párt és a nemzetiszocialisták között – nem tartották időszerűnek. Végeredményben pártalakulás nélkül is megpróbálták lávírozni a zsidótörvényt előkészítő kormánypárt és annak szélsőjobboldali ellenzéke között, és így eligazítani a papságot, amelynek soraiban „voltak olyanok, akik a nyilasokhoz húztak, és olyanok is, akik Darányihoz érezték közelállónak magukat, akik pedig még a nyilasokat is túllícitálták”.⁵⁹⁴ Ezért nem hagyhatták szó nélkül az úgynevezett zsidókérdést, amit szociális, gazdasági és világnézeti problémának, és nem fajkérdésnek tekintettek. „Ötven éven át elődeink és mi, az uzsoravilág tetőpontja idején Istóczy és később a néppárt oldalán álltunk akkor is, amikor szinte mindenki liberális zsidóbarát volt az egész országban. Az általunk támogatott keresztény párt hozta az egyetlen fajvédő törvényt, a *numerus clausus*-t, viselve ennek ódiumát mind a mai napig. A fent említett mindegyik pártmozgalmat, továbbá a fogyasztási és hitelszövetkezeti hálózatot másokkal együtt mi építettük ki. Aki ezt nem tudná, nézze át Tisza Kálmán óta a magyarországi zsidó sajtó ter-

594 PL Processus, 1. d. V-700/1. 170. fol. Jegyzőkönyv Mindszenty József népügyészi kihallgatásáról. Bp., 1949. január 21. Gépelt másodlat, hitelesítő aláírással.

mékeit és megtalálja bennük említett munkánkért a minősítésünket. Prohászka is »bagóleves püspök« volt az ő szótárukban, a »hecckáplánok« rovata is eléggé ismeretes.”⁵⁹⁵ Kérdés, hogy 1938-ban értették-e a célzást Istóczy Győző 1882-ben alapított Országgyűlési Antiszemita Pártjára. Lényegesebb, hogy a memorandum szerzői lelki rokonságot vállaltak vele, és büszkén említették a közkeletű néven csak numerus claususként ismert 1920. évi XXV. törvénycikket, amely nemcsak a magyar jogalkotásban a „nulladik”, hanem az első világháború utáni Európában is az első antiszemita törvény. (A törvényjavaslatot a keresztényszocialista Haller István terjesztette elő és a zsidókat közvetlenül korlátozó cikkelyt Prohászka Ottokár püspök szorgalmazta.) A historizáló szempontokat is használó összefoglalás azt üzenté, hogy a zsidóság bizonyos fokú társadalmi-gazdasági korlátozása a keresztények érdekében állt, de nem olyan „forradalmi” módon, ahogyan a szélsőjobboldal hirdette, hanem az irányított gazdaság és az államilag irányított szövetkezetiség eszközeivel.

A memorandumon kívül az összejövétel résztvevői gyakorlati útmutatást is adtak. Mit tegyenek vagy ne tegyenek a lelkipásztorok az adott politikai viszonyok között? Így speciális helyi esetek kivételével tartózkodjanak az aktív pártpolitikai szerepléstől; a hívek közfelfogásával (ha az keresztény, nemzeti, szociális és alkotmányos) ne helyezkedjenek szembe; a hívek lelki érdekeit ne kockáztassák politikai vagy közigazgatási barátságért; a négy vezérelv (nemzeti, szociális, keresztény, alkotmányos) veszélyeztetése esetén ne a lelkipásztor, hanem inkább megbízható világi álljon az arcvonalba; a papság aktív társadalmi munkával irányítsa híveit, jogi vagy kötelességi argumentáció helyett az egyéni jó viszony, a társas érintkezés ápolásával vigye előbbre az ügyeket. *„Ezt a módszert jó minél előbb, minél tökéletesebben elsajátítani, mert jöhet idő, amikor teljesen arra leszünk utalva híveink felé is”* – szölt a profetikus indoklás.⁵⁹⁶ A parlamenti titkos választások esetén támogatható pártok sorrendje: Kereszténypárt, Független Kisgazdapárt, Nemzeti Egység Pártja (utóbbi esetében a sok árnyalat közül a tisztázatlan alkotmányossági szempontok miatt elsősorban a volt kisgazda, szövetkezeti alapításokban jeleskedő Schandl Károly, földművelésügyi államtitkár agrárius csoportja jöhetett szóba), azaz csak jobboldaliakat találunk a sorban, és egyetlen szélsőjobboldali párt sem került fel a listára. A titkos választójog mellett egyébként azzal a sajátos érveléssel álltak ki, hogy a lelkipásztorokat mentesíteni kell a nyílt szavazások ütötte sebek gyógyításától egyik választástól a másikig.

Abban volt némi bizonytalankodás, hogy mindezt miként adják a hercegprímás tudtára. Ugyanis a teljesen bizalmas, zárt értekezletről nemcsak a sajtó nem adott előzetesen hírt, de Serédi Jusztinián hercegprímás sem kapott tájékoztatást, arról csak egy bejelentésből értesült.⁵⁹⁷ A memorandumot Pehm egy demonstratív küldöttség élén

595 PL Processus, 19. d. V–700/48. 18. fol. „Taktikai határozatok”; „A katolikus papság a szociális reformokért.” *Nemzeti Újság*, 20. évf. 101. sz. 1938. május 6. 5.; *Zalai Közlöny*, 78. évf., 1938. május 8.

596 PL Processus, 19. d. V–700/48. 18. fol. Taktikai határozatok. Eredeti, gépelt.

597 A hercegprímást az eredetileg meghívott Kray Pál balassagyarmati plébánost helyettesítő drégelypalánki plébános tájékoztatta. PL Cat. D/c 1838/1938. Drégelypalánk, 1938. április 22.

Serédi Jusztinián esztergomi érsek a budai Szent Jobb-körmeneten, amely a Zsigmond- vagy Szent Jobb-kápolnától indult a Nagyboldogasszony-, ismertebb nevén Mátyás-templomig, 1940 körül

szerette volna átnyújtani, aztán mégis csak Nyisztor Zoltánt kérte: adja át ő egyedül. Nyisztor azonban kibújt a feladat alól, mondván, *„a komikum netovábbja volna, ha én egymagam állnék elő a primásnál”*.⁵⁹⁸ Valószínűleg azért szabódott, mert a márciusi, katolikus–nyilas paktumot szorgalmazó levelére tartalmi választ nem kapott, a hercegprímás csupán annyit írt, hogy az abban foglaltakat „egyelőre tudomásul vette”. Pehm végül magára vállalta a „komédiás” szerepét. 1938. május 3-ára kapott kihallgatást.⁵⁹⁹ Tartott tőle, hogy dicséret helyett elmarasztalás éri amiatt, hogy egy vidéki plébános a saját kezdeményezéséből, a püspöki kar, sőt az illetékes ordinárius, Grösz József apostoli kormányzó előzetes tájékoztatása nélkül országos mozgalmat, netán pártot kíván indítani, még ha annak érdekében is tette ezt, hogy orientálja a papságot: mely követelések mellett támogathat egy pártot.⁶⁰⁰ Pehm volt püspöke, az 1935-ben szívbetegségére hivatkozva lemondott Mikes János meg is rótt a szervezőket: *„mit akartok ti azzal a Pehm-féle deklarációval? Nem gondoltatok arra, hogy ez pofon a püspöki kar felé? Hogy az nem ad eligazítást? Nem vette észre ő sem, hogy vágás felfelé? Jól tettétek. Tudod, hogy Pehm*

598 PL Processus, 9. d. V–700/27. 54. fol. Nyisztor Zoltán levele Pehm József prelátushoz. Bp., 1938. április 29.

599 PL Processus, 8. d. V–700/26. 19. fol. Értesítés Pehm József részére, [1938] IV. 25.

600 ÁBTL 3.2.4. K–384/2. 15–18:15. fol. Kovrig Béla jellemzése Mindszenty Józsefről, 1946. szeptember 24. Kézírás. (Kovrig tévesen az 1936-ban elhunyt Gömbös Gyula miniszterelnök ellen irányuló szervezkedésnek állította be az összejövételt.)

az én papom, s nem utolsó papom és sok hozzá hasonló plébánost neveltem.”⁶⁰¹ Kifakadásából világos, miért nem rokonszenvezhetett a kezdeményezéssel Serédi sem: az a püspöki kar kritikájaként is értelmezhető volt, amit passzivitásával érdemelt ki. Pedig a meghívottak – 11 prelátus, 4 prépost, 7 apát, 7 kanonok, 12 esperes, 2 egyházmegyei igazgató, 1 papnevelő-intézeti kormányzó, 5 pápai kamarás és káplán, 3 püspökkari és érseki tanácsos, 6 egyetemi és főiskolai tanár, 3 jezsuita, több egyéb szerzetes⁶⁰² – nem az elégedetlenkedéssel összefüggésbe hozható alsópapságból kerültek ki. Mégis ez az öntevékeny csoport az 1919-es botrányos (a papi cölibátust is megkérdőjelező), a rossz emlékű Papi Tanácsra emlékeztető üzenetet küldött a főpapságnak. Gyanús szervezkedés íze volt, mintha a papság a főpapság ellen hangolódna. Némi tájékozódás után mindezek ellenére Serédi nem emelt akadályt, hogy tartalmát az esperesekkel ismertessék, bár az eset olyan mély nyomot hagyott benne, hogy Vecsey József szerint még akkor is neheztelt érte, amikor Mindszenty jelöltsége a veszprémi püspöki székre felmerült.⁶⁰³ Vecsey vagy téved, vagy Serédi jól leplezte ingerültségét, mert Pehm egykori naplója szerint a hercegprímás a „memorandumot okosnak, komolynak mondta”, és a szervezőket buzdította: „csinálják, de inkább csendesen, mint zajjal”, csak őt ne emlegessék, mert „nem politizál”.⁶⁰⁴ Pehmnek nemigen tetszett ez az óvatoskodás, miközben a prímás egy szószátyár ember benyomását tette rá. Ám amiért Esztergomba ment, azt elérte: az eligazításra szomjúhozó papság között főpásztori engedelemmel terjedt a dokumentum, így azt több espereskerületben meg is tárgyalták és támogatták. A KALOT falusi vezetői között sokszorosítva terjesztették.⁶⁰⁵ Pehm nem egy gratulációt kapott a budapesti összejövétel történelmi érdemeiért, amely méltó „azokhoz a megszentelt pillérekhez, amelyek a magyar jobboldaliság nyugszik, helyesebben nő napról napra felfelé, páratlan magyar

601 PL Processus, 19. d. V–700/48. 27–30:28. fol. Kovács Sándor püspöki tanácsos levele Pehm Józsefhez. Bp., 1938. május 12.

602 A legismertebb személyek a következők voltak: báró Apor Vilmos gyulai apátplébános, későbbi győri megyéspüspök; Baranyay Jusztin ciszterci szerzetes, egyetemi tanár (a majdani Mindszenty-per másodrendű vádlottja); P. Csávossy Elemér jezsuita, több ciklusban is provinciális; Hoss József prelátus, kanonok, 1939-től a MÉP képviselője; P. Kerkai Jenő jezsuita, szegedi teológiai tanár, a KALOT (Katolikus Agrárfűzési Legényegyletek Országos Testülete) vezetője; Kovács Sándor nagyváradai egyházmegyei pap, 1938. márciusig az AC országos titkára, ekkor időközi választáson Kőszeg országgyűlési képviselőjévé választották a keresztény párt jelöltjeként; Kovács Vince váci kanonok, későbbi segéd-püspök; Közi-Horváth József, az Actio Catholica országos titkára; vitéz Makray Lajos pápai kamarás, tolnai plébános, keresztény párti képviselő; Mezgár Lajos székesfehérvári teológiai tanár; Nyisztor Zoltán pápai kamarás; Papp Kálmán prelátus, soproni apátplébános, 1946-tól győri püspök; Perr Viktor pécsi teológiai tanár; Reibel Mihály eleki esperes-plébános, képviselő; Schütz Antal piarista egyetemi tanár; Serák József veszprémi kanonok-plébános; vitéz Subik Károly prelátus, egri kanonok; Varga Béla balatonboglári plébános, 1939-től kisgazdapárti képviselő. (PL Cat. D/c 1838/1938. és PL Processus, 19. d. V–700/48. 19. fol. A meghívottak névsora. Eredeti jelenléti ív: 23. fol. – Megjegyzés: korábbi munkámban – Mindszenty József. Elektra Kiadónak, Bp., 2002. 341. [40. jegyzet] – Kovács Sándort tévesen a későbbi szombathelyi püspökkel azonosítottam, a helyesbítésért köszönet Rétfalvi Balázs levéltárosnak.)

603 VECSEY József: Emlékezés Mindszenty bíboros édesanyjára. Szerk.: PERGER Gyula. Martinus Kiadó, Szombathely, 2012. 72.

604 PL Mm. 43. d. Pehm József naplója, 1938. május 3-ai bejegyzés. Kézírás.

605 PL Processus, 19. d. V–700/48. 37. fol. Kerkai Jenő S. J. levele Pehm Józsefhez. Szeged, 1938. május 9. (Ugyanitt összefoglalók az espereskerületek papságának tájékoztatóiról.)

fanatizmussal az ég felé”.⁶⁰⁶ A többségi helyeslők mellett persze értetlenkedők is akadtak, akik „mit akar ez a Pehm?” kérdéssel intézték el az egész ügyet.

REFORMKONZERVATIVIZMUS A KÖZ- ÉS MAGÁNÉLETBEN

Az egykori Pehm-tanítvány, P. Kerkai „vergődésként” jellemezte a helyzetet, szószaporítás helyett a konkrét teendőket hiányolta. Felelős főpapok – még a távolabb látók is – csupán az összeövetel illetékességét firtatták. „A szélsőjobb értékes elemeitől is kár volna elzárkózni. Lehetne hazánkban keresztény-fasizmust alkotni!”⁶⁰⁷ – írta tanárának az akkoriban méltán népszerű és roppant hatékony katolikus agrárfűjségi legényegyletek, a KALOT-mozgalom jezsuita vezére, de ő más taktikát javasolt. Lényege: versenyképes, erős népi mozgalmat kell indítani, amellyel a nyilasok kénytelenek lesznek koalíciót alkotni, de legalábbis számolni. A hazai nemzetiszocializmus elleni preventív lépésnek, egyúttal stratégiai cél-

KALOT-seregszemle Csíksomlyón, 1941

606 PL Processus, 19. d. V–700/48. 34. fol. Takáts László keszthelyi plébános levele Pehm Józsefhez. Keszthely, 1938. május 6.

607 PL Processus, 9. d. V–700/27. 56. fol. Kerkai Jenő S. J. levele Pehm József prelátushoz. Szeged, 1938. május 2.

nak a politikai hatalom átvételét jelölte meg. Az ehhez vezető taktikának egy erőteljes, sőt erőszakos kampányt javasolt, olyan hívószavakkal, mint „magyar”, „nemzeti”, „földbirtok-reform”, „telepítés”, „zsidókérdés megoldása”. A katolikus hivatásrendi mozgalmak vezetői pontosan ezen az alapon hirdették a katolikus egységszövetséget, amelyből megszületett a Magyar Rendi Népmozgalom. A mozgalom gyakorlati politikai feladata abban állt volna, hogy megküzdjön a szociáldemokráciával és magához rántsa azokat a keresztény munkáštömegeket, amelyek komoly társadalmi öntevékenység hiányában a szociáldemokrata szakszervezetek bomlása esetén – és ez részben be is igazolódott – átcsapódnának a nyilas mozgalomhoz. Kerkai ezt a szervezetséget kínálta fel Pehmnek: új pártalapítás helyett támaszkodjon a már működő, de nem pártkeretekben szerveződő legényegyletekre, s ezekre építve „hivatalos placet nélkül” is elindítható egy politikai mozgalom.⁶⁰⁸ Ez az időszak volt a KALOT és Pehm apát egymásra találásának meghatározó időszaka. Igaz, Pehm nem állt az országos mozgalom élére, ez talán fel sem merült, de Zala vármegyében támogatta azt.

Az 1938. április 19-ei budapesti értekezletről szóló beszámolót egy tíz évvel későbbi házkutatáson a politikai rendőrség megtalálta. A már gyanúsított Mindszenty az 1949. január 11-én felvett kihallgatási jegyzőkönyv szerint „elismerte”, hogy az értekezlet a nyilasokkal való együttműködés és a „zsidókérdés” faji alapon való megoldása mellett foglalt állást. Ez erős csúsztatás, még ha szélsőséges keresztényszocialista politikusok valóban már az 1920-as évektől előkészítették a talajt a nyilas eszmék befogadásához. Az is igaz, hogy a keresztény–nyilas barátkozás ezúttal több volt pusztán kacérkodásnál: az egyik legaktívabb keresztény párti politikus, a keszthelyi Maróthy-Meizler Károly 1938-ban alapította meg a Keresztény Nemzeti Szocialista Frontot, amelyben összeolvasztotta a nemzetiszocialista és a keresztényszocialista programokat. Ám Pehm a hagyományos, konzervatív és legitimista politika megújítására törekedett, és nézeteit nem „fejlesztette” tovább nemzetiszocialista irányba. Egy év sem telt bele, és a nemzetgyűlési választások hevében

Az Egyházközségi Munkásszakosztályok (EMSZO) gyűlése, a szónok
Kerkai Jenő S. J., 1939

608 PL Processus, 9. d. V–700/27. 51. és 56. fol. Kerkai Jenő S. J. levelei Pehm József prelátnak. Szeged, 1938. április 26. és május 2.

a keresztény felelősségtől motivált, az előbbieken ismertetett 1938-as átmeneti fegyvernyugvást Zalában felváltotta a katolikusok és nemzetiszocialisták újabb csatározása.

A pártpolitikai fejlemények megint csak Pehm Józsefet igazolták: hiányzott egy népszerű és lendületes, világnézeti tömegpárt. 1938–1939-ben a keresztény párt szinte teljesen megszűnt. Fővárosi szervezete, a Keresztény Községi Párt (szélső)jobboldali

szárnya a nyilasokhoz csatlakozott, a párt többsége azonban beolvadt a gróf Teleki Pál vezette kormánypártba, a Magyar Élet Pártjába. A nagy tekintélyű földrajztudós és meggyőződéses angolszászbarát Teleki közel másfél évtizedig elsősorban tudományos munkát végzett, de a közéletben mindig jelen volt és nem csak mint a parlament tagja. 1939 februárjában vonakodva ugyan, de – az 1920–1921-es ciklust követően – másodjára is el-

A Magyar Élet Pártjának plakátja, 1939

fogadta a miniszterelnöki megbízatást. Az 1939-es választásokon a kormánypárt ismét abszolút többséget szerzett, a keresztény párt pedig még 1935-höz képest is visszaesett, de nyolc parlamenti képviselőjéből kettő Zala vármegyéből került ki! Zalában, ezenkívül Vas és Nógrád-Hont vármegyében, valamint Győrben – a szélsőjobboldali jelöltekkel szemben – a kormánypárt (Magyar Élet Pártja) listáján szerepeltek a volt ellenzéki Egyesült Keresztény Párt politikusai, méghozzá az igen nagy valószínűséggel mandátumot hozó második helyen.

Bár a hangulatjelentések választói közömbösséget jeleztek,⁶⁰⁹ a zalaegerszegi választási együttműködéshez mégis mindkét fél belátására szükség volt. Teleki Béla főispán felmérte, hogy a kormánypárt képviselője, Árvátfalvi Nagy István nem bír befolyással, reformátussága miatt a katolikus papság nem fogadja el, viszont választókerületében erős a nyilas párt, és „csakis erőteljes, céltudatos, szociális intézkedésekkel és okos jobboldali politikával lehet a népet megnyerni, a nyilasokat leszerelni.”⁶¹⁰ Ugyanakkor Pehm is belátta, hogy összefogás nélkül a keresztény párt esélytelen. Kétségtelenül az ő közéleti súlyát is igazolja, hogy sikerült megtalálni azt a közmegebecsülésnek örvendő személyt, aki egyesíthette a keresztény párti és kormánypárti szavazókat. A közös jelölt meglehetősen visszafogott programmal Thassy Kristóf helybeli notabilitás lett. Felelőtlen ígérekkel nem akarta túllícitálni nyilas párti ellenfelét. Sőt teljes egészében került a „zsidókérdés” feszegetését, holott az már a kormányzati politika szintjére emelkedett, miután májusban a parlament elfogadta az első zsidótörvényt. Az erős, sőt 1935-höz

609 MNL OL K 149–1939–4–9532. 1052. fol. BM reservált iratok, 59. d. Zala vármegye.

610 MNL ZML IV. 401b. 25/biz.–1938. Idézi PAKSY Zoltán: *Zalaegerszeg társadalma és politikai élete 1919–1939* i. m. 119.

képest erősödő nyilas agitáció ellenére a zalaegerszegi konzervatív-keresztény tábor egysége nem bomlott meg, és a keresztény párti Thassy Kristóf győzött a Magyar Élet Pártja támogatásával, míg a párt vármegyei listájáról az 1917-ben miniszterelnök gróf Esterházy Móric, a keresztény párt kipróbált embere jutott mandátumhoz.⁶¹¹

Pehm ekkor is jócskán kivette részét a választási hadjáratból, mert a városban Thassy a voksok több mint 70 százalékát kapta, míg az egyéni választókerület egészében csupán 53 százalékot szerzett.⁶¹² Talán éppen az egerszegi 1500 szavazattöbbslet kellett ahhoz, hogy a keresztény párti jelölt győzhessen, de az apátplébános szavának hatása érvényesült a városon messze túl, a bizonytalan szavazók körében is. A nyilas jelölt, Eitner Sándor lejárata miatt is sokat tett. Pehm esetében a nyilasokkal szemben deklarált semlegességi kísérlet alig egy év alatt teljes kudarcot vallott. Lapjában, a *Zalamegyei Ujság*ban rendre cáfolta a nyilasok választási ígéreteit, és folyamatosan leplezte le a jelölt és rokonságának viselt dolgait.⁶¹³ Pehm igen tájékozott volt a nyilas mozgalom belső ügyeit illetően. Magánlevéltárában többek között egy százoldalas kézirat is fennmaradt a nyilaskeresztes párt 1938. november 8. és 1940. június 12. közötti üléseinek megfigyeléséről.⁶¹⁴ A szélsőjobboldali törekvések nyílt ellenzőjeként elterjedt róla, hogy ő a szerzője a *Zöld kommunizmus* című, 1941-ben megjelent brosúrának, amely leleplezte a szélsőjobboldal valódi szándékait és tartalmát. A pamfletszerű, nyilasellenes iromány címe helyesen *Zöld bolsevizmus*, de azt nem Pehm József, hanem Budaváry László, volt nemzetgyűlési képviselő, a *Nemzeti Élet* című folyóirat szerkesztője írta kormányzati megrendelésre. Nem volt nehéz dolga, hiszen az 1939-es választásokon még élvezte a nyilaskeresztes-hungarista mozgalom támogatását. Nagyon is elképzelhető, hogy iro-

A *Zalamegyei Ujság* cikke Eitner Sándor nyilas képviselőjelölt ellen, 1939. május 24.

611 PAKSY Zoltán: *Zalaegerszeg társadalma és politikai élete 1919–1939 i. m.* 112–125.

612 A szélsőjobb igen erős pozíciókkal rendelkezett Zalában, s mivel 1920 óta először voltak teljeskörűen titkosak a választások, így nem tekinthető abszolút önzetlennek a jelöltség átengedése a keresztény pártnak, hiszen az is előfordulhatott volna, hogy a nemzetiszocialista jelölt szerzi meg a mandátumot.

613 Lásd például „Bátorság a »Bátorság« ellen!” *Zalamegyei Ujság*, 22. évf. 109. sz. 1939. május 13. Címlap. Mindez 1948-ra az ellentétbe fordult: a *Szabad Nép* a három zalaegerszegi főnyilassal – Eitner Ákossal, Eitner Sándorral és Árvay Istvánnal – való szoros barátsággal vádolta Mindszentyt, „aki szerint Petőfi »aljas lázító«”. *Szabad Nép*, 4. évf. 290. sz. 1948. december 16. 5.

614 PL Mm. 3. d. Jelentés a nyilaskeresztes párt üléseinek megfigyeléséről, gépelt kézirat ismeretlen szerzőtől.

mányát Zalaegerszegen is terjesztették, de csak óvatosan, egyetlen trafik merte árulni a parókia melletti Széchenyi téren.⁶¹⁵

Pehm ekkoriban gróf Teleki Pál miniszterelnök reformkonzervatív politikájában látta a nemzeti érdekek és a haza védelmét, aki első intézkedései között betiltotta a nyilas pártot. Telekihez köthető a Nemzetpolitikai Szolgálat, amelyet az országban megmutatkozó ellenséges propagandaáramlatok megfigyelésére és elhárítására, illetve a kívánatos közhangulat és közgondolkodás kialakítására hívtak életre 1939-ben. Egyik hangsúlyos területe a dunántúli szórványgondozás, azaz a Volksbundhoz nem tartozó német nemzetiség körében kifejtett nemzetnevelés volt. Pehm József is a nemzetvédelem magasztos hívószavára állt be azon plébánosok, lelkészek – köztük például Gábrriel Asztrik, a gödöllői francia gimnázium tanára, Szakos Gyula szombathelyi egyházmegyei tanfelügyelő, Varga Béla balatonboglári plébános – sorába, akik mint egyéni megbízottak hajlandók voltak a kormányzati érdekeket képviselni a hívek előtt, formálni a nemzeti közgondolkodást, figyelni és jelenteni a közhangulatról, illetve ellensúlyozni a rémhíreket. Egyes befolyásos tisztviselőkkel, így Kovrig Béla egyetemi tanárral, a Miniszterelnökség V. Osztályának vezetőjével – aki 1944-ben megalkotta a korszerű keresztényszocialista-kereszténydemokrata szellemű társadalmi-gazdasági programot – ekkor került közelebbi kapcsolatba. Kovrig szerint Pehm „boldogan vállalta el azt a feladatot, hogy Zalában figyelemmel kíséri a nyilas szervezkedést, értesüléseiről tájékoztat, megfelelő címanyagot ad, hogy kiket lássunk el nyilasellenes röpiratokkal, sőt ő maga is hajlandó ilyeneket előállítani és emberei útján terjeszteni. Kérte azonban a miniszterelnök közeli rokonának, gróf Teleki főispánnak elmozdítását, mert szerinte a főispán gyengesége megkönnyíti a nyilasok munkáját.”⁶¹⁶ A töredékes iratanyagban fennmaradt Pehm József korábban már említett jelentése is: egy részletes kimutatás Zala vármegye közalkalmazottainak vallási megoszlásáról és gróf Teleki Béla főispán kártékony működéséről.⁶¹⁷ Teleki azonban nem volt hajlandó eltávolítani a zalai főispánt, így Pehm közhangulatmegfigyelési lelkesedése is alább lohadt. A Nemzetpolitikai Szolgálat laza szervezkedés maradt, és Teleki öngyilkosságát követően széthullott.

Pehm egész életében hitte, hogy a gazemberség feltartóztatható az igazság kimondásával. S tán épp szókimondása miatt vádolták 1945 után igaztalanul azzal, hogy zalai évei alatt fasiszta eszméket hintett el. A fasiszta eszmék távol álltak tőle, ahogy a ka-

615 BUDAVÁRY László: *Zöld bolsevizmus. A nemzetietlen nyilas-mozgalom hűséges és döbbenetes képe*. A Nemzeti Élet kiadása, Bp., 1941.; MARÓTHY-MEIZLER Károly: *Az ismeretlen Mindszenty i. m. 199–200. Vö.: MÁTHÉ Áron: Zöld bolsevizmus. A kommunista diktatúra elfelejtett előképe. Kommentár*, 2013/4. sz. Interneten: http://kommentar.info.hu/iras/2013_4/zold_bolsevizmus (Utolsó letöltés: 2014. október 13.) – Megjegyzés: Maróthy-Meizler nem állítja bizonyosan, csak feltételezi, hogy egy *Zöld kommunizmus* (és nem *Zöld bolsevizmus*) című irománynak Pehm József a szerzője, utóbb mégis ez terjedt el. Ilyen címmel azonban nem lelhető fel semmilyen kiadvány, azt senki nem is látta, mindenki csak hallott róla. Ezért jutottunk arra a következtetésre, hogy Maróthy-Meizler eltévesztette a címet, valószínűleg Budaváry László *Zöld bolsevizmusa* az a füzet, amit a zalaegerszegi plébánia melletti trafik terjesztett.

616 ÁBTL 3.2.4 K–384/2. 15–18:16. fol. Kovrig Béla jellemzése Mindszenty Józsefről, 1946. szeptember 24. Kézírás.

617 MNL OL K29 Miniszterelnökség, Társadalompolitikai osztály, 1. cs., f. dosszié, 4. ő. e. „Pehm József prelátnak kanonok Zalaegerszeg”: Kimutatás Zalaegerszeg megyei város és Zala vármegye közalkalmazottainak vallási megoszlásáról. Zalaegerszeg, 1941. március 1. Gépelt másolat.

A magyar nemzeti szellemű egyesületeket összefogó Társadalmi Egyesületek Nemzeti Szövetsége ünnepi ülése –
beszédet mond gróf Teleki Pál miniszterelnök, fővédnök, 1940

tolikus papság egészétől is. Náciellenességéhez nem fér kétség. Szimbolikus jelentőségű, hogy hosszú vívódás után, 1942 nyarán, immár ötvenéves fejjel, eredeti családnevét Pehmről Mindszentyre magyarosította, akkor, amikor a német propaganda hatására a „népi németek” körében éppen a vezetéknevek visszanémetesítése dívott – igaz, nem átütő sikerrel: „A névváltozás sok gondot okozott. Úgy éreztem, hogy áldozatot hozok. Ötven évig hordtam – úgy érzem – becsülettel. Ha ismertek, ezzel ismertek. Most már az új név inkább a fejfámra kell. Legjobb esetben enged Isten 10 évet munkára, az már naplemente holnap tollnak, szónak, tusának. Megtettem. Németországban irtózatos propaganda folyik annak igazolására, hogy hazánkat nevek szerint német vér lakja. Egy vezető zalai tisztviselőt felszólítottak neve után: lépjen be a Volksbund-ba. Az is igaz, hogy – bár csak veréb vagyok hozzá – óriási kár, hogy pl. Prohászkanak nem volt magyar neve. Hosszú ideig vívódtam. Édesanyám elintézte maradék nélkül édesapámmal, nem bántódott meg. Nekem is megviselte a lelkemet. De ha ezt egyszer magyar érdeknek láttam, meg kellett tenni, hisz az életet sem kellene sajnálni.”⁶¹⁸

618 OSZK Kt. 107/83. fond, 25. ö. e. Mindszenty József levele Udvardy Jenőnének, a zalaegerszegi tiszti ügyész, kormányfőtanácsos feleségének. Zalaegerszeg, 1942. szeptember 10.; Idézi MÉSZÁROS István: Mindszenty és Vas megye i. m. 321.

Uzdóczy-Zadravecz István ferences szerzetes, tábori püspök, a „magyar Kapisztrán” beszédeit a hadügyminisztérium cenzúrázni akarta

Kérelmét 1942. július 20-án írta meg Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszterhez: *„Arra kérem mély tisztelettel Excellenciádat, hogy magyar nemesi, de idegen hangzású vezetéknévemet szülőfalum, Mindszent után Mindszentyre magyarosítani méltóztassék. Nem szeretném, ha valamelyik mohó népcsoport közelítene hozzám. Nem hivatkozom egyébre: az őszirózsás és vörös forradalom alatt, több mint három hónapig ültem.”*⁶¹⁹

A névváltoztatások rendjét jogszabályok írták elő, és rögzítették azokat a névtípusokat, amelyek felvételét a belügyminiszter valamilyen okból nem engedélyezhette. A veretes „y”-os forma roppant népszerű volt, mert a nemességhez, az elithez, illetve a középosztályhoz való tartozás – vagy az oda igyekvés – jelképévé vált.⁶²⁰ Nagy nyomás nehezedett tehát a belügyminiszterre, aki maga döntött az engedélyekről, ezért is kellett egy-egy kérelemhez befolyásos pártfogó. Pehm József kérvényét a Horthy kormányzóhoz kiváló kapcsolatokkal rendelkező Zadravecz István volt tábori püspök támogatta, aki 1935-ben ugyancsak módosíttatta vezetéknévét, felvéve az Uzdóczy elő-

619 Közigazgatási és Igazságügyi Minisztérium, Hatósági Főosztály, Anyakönyvi Osztály, 016944/1942. ikt.sz. Pehm József pápai prelátus, apátplébános kérvénye a belügyminiszterhez. Zalaegerszeg, 1942. július 20. Eredeti. Másolatban: ÁBTL 3.1.8. Sz-222/8. 43. fol. (A következő idézet is innen – B. Ma.)

620 KARÁDY Viktor–KOZMA István: *Név és nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig*. Osiris Kiadó, Bp., 2002. 200. skk.

nevet. A kérvényt intéző belügyminiszteri hivatalnok leszögezte: „A »Mindszenty« név védett”, ám „a folyamodó a kommunizmus alatt három hónapig volt letartóztatva”.

A korabeli társadalmi reprezentációnak való megfelelést mutatja, hogy Pehm apát a szülőfalujára utaló, egyszerű „i” betű helyett a nemesi elődöket feltételező és csöppet előkelősködő, „y”-os írású vezetéknevet kérvényezte. Míg a kérvény igen, a hivatalos engedély már nem található meg az állampolgárok anyakönyvi iratait az adatkérés időpontjában (2014) őrző Közigazgatási és Igazságügyi Minisztériumban, mindenesetre új vezetéknevét 1942. augusztus 29-ei dátummal vezették át Csehimindszent egyházi keresztelési anyakönyvében. Ezután bő egy éven át gyakran „Mindszenty-Pehm” összetett vezetéknevvel kezdte aláírogatni leveleit, névjegyeit is erre javította.⁶²¹ Ennek oka vagy az volt, hogy Mindszenty egyszerűen ily módon adta tudtul ismerőseinek új vezetéknevét, vagy az első névváltoztatási kérelem után felmerült a kettős névváltoztatás igénye is. Ilyesmire utal ugyanis Pehm pártfogójának, Zadravecz püspöknek egy fél évvel későbbi levele, miszerint a Belügyminisztériumban az „y-on kívül több, illetőleg más archaizmust nem engedélyeznek” és a belügyminisztériumi államtitkár, „bár a legnagyobb jóakarral van, most még sincs abban a helyzetben, hogy a javunkra elintézzé”.⁶²² A Belügyminisztérium ugyanis elzárkózott mind a kettős nevektől, mind a kettősen régies írásmódtól (*thy*).

Pehm apát – és ebben nem volt egyedüli – névváltoztatását nem valamilyen várható társadalmi haszon vagy státusszimbólum, hanem izzó magyarságának, a tradíciók ápolásának és a hitlerizmusmal szembeni viszolygásának demonstrálása motiválta. Ám ha már a változtatás mellett döntött, akkor nem nehéz kimutatni a lelki rokonságot sem egy 19. századi papköltő, Mindszenty Gedeon költészetével: az ő lírája lelkeket korbácsoló, harci riadó. Katonai tábornak látta az egyházat, ahol állandóan szólt a csatára hívó kürt, pihenés nélkül lobogott a zászló, és szünet nélkül morajlott az ellenség. Egyik Mindszenty sem tudta egyházát a gyűlölködő ostromlók nélkül elképzelni, mindketten a küzdő egyházhoz ragaszkodtak szenvedélyes hittel és tüsszel.

621 Lásd például OSZK Kt. 107/83. fond. 27., 28., 29. ő. e. Névjegykártya, 1943. június 13., 1943. július 1. – levelek Udvardy Jenőnéhez; SZEL AC 2738/1942. Adásvételi szerződés, 1942. október 12.; SZEL AC 851/1943. Mindszenty-Pehm József 2554/1943. sz. levele Grósz József megyéspüspökhöz bérmlási ügyben; SZEL AC 1908/1943.; MNL OL P233 FRL, 13. csomó, 1/a. tétel, 801/1942. Mindszenty-Pehm József iktatószám nélküli levele P. Vargha Theodorik ferences tartományfőnökhöz, Zalaegerszeg, 1942. november 10. Kézírás.

622 PL Mm. 17. d. „1943–45” feliratú boríték, Uzdóczy-Zadravecz István levele Mindszenty Józsefhez. Bp., 1943. február 27.

PEHM PRELÁTUS ÉS A MURAKÖZI ORSZÁGGYARAPODÁS

Magyarország feltartóztathatatlanul sodródott Hitler oldalán a háborúba. A területi revíziós politika első sikerei megszilárdították a rendszer helyzetét. Az első bécsi döntéssel (1938. november 2.) Magyarország visszakapott közel 12 ezer négyzetkilométert, Csehszlovákia (pontosabban az akkor már autonóm Szlovákia) déli területeit, benne Kárpátalja egy részével. A versailles-i békerendszer felbomlását Pehm kitörő lelkesedéssel fogadta, ám míg a politika – legalábbis ekkor még – etnikai revízióról beszélt, Pehm területiről: *„Minekünk az 1910-es egész Magyarország kell”* – zengett hangja Imrédy Béla regnáló kormányfő zalaegerszegi díszpolgárrá avatásán, amit Pehm javaslatára az első bécsi döntéssel érdemelt ki. *„Lakjanak területén akár magyarok vagy kárpát-oroszok, tótok, németek, vagy bármi más, ez mind beletartozik a Szent István történelmi elméletbe, és a magyar jogállományba.”*⁶²³ Az országgyarapodásnak köszönhetően már rég megbocsátott Horthynak, ő is lelkesen éltette a kormányzót és a kormányt a Felvidék visszatéréseért.

Imrédy Béla miniszterelnök Zalaegerszegen, 1938. november 19. Átvette és megköszönte a díszpolgári címet, amelyre Pehm József terjesztette fel

623 MNL ZML V. 1606. XXXV. kötet, 287. fol. Zalaegerszeg város képviselő-testülete 1938. november 19-ei díszközgyűlésének jegyzőkönyve. (A beszéd vázlatát lásd: PL Mm. 33. d. Prédikációvázlatok: „Imrédy díszp. 1938. XII.”; Imrédy díszpolgárságáról lásd még ÁBTL 3.1.8. Sz–222/8. 34.; MTI Hírchívum, 1920–1945. MTI hírek, 1938. november 19. 17. <http://archiv1920-1944.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx?Pmd=1>) – Imrédy kormánya ekkoriban válságban volt, a zalai főispán eredetileg ejtette is a díszpolgárság gondolatát, amit Pehm méltatlannak érzett, és épp ez készítette indítványa megtételére. PL Processus, 1. d. V–700/1. 170. fol. Jegyzőkönyv Mindszenty József néppüzszi kihallgatásáról. Bp., 1949. január 21. Gépelt másodlat, hitelesítő aláírással.

Kassa hazatért! Propagandaplakát Horthy Miklós
bevonulására, 1938. november 11.

A Rongyos Gárda felhívása,
1939. augusztus 12.

Revizionizmusa miatt kötötték Pehm apátplébános nevét a Rongyos Gárdaként emlegetett önkéntes csapatokhoz. A magyar–csehszlovák konfliktus kiéleződésekor a '21-es rongyosok önkéntes utódai még az *első bécsi döntés előtt* beszivárogtak Csehszlovákiába, és ott szabotázsakciókat hajtottak végre. Zalaegerszegről két zászlóalj lépte át a cseh határt. A történeteket Pehm József így örököltette meg naplójában: „16 órakor értesülök, hogy 23 órakor 204 önkéntes lövész behívóra indul a cseh megszállt területre. Lármát ütni nem szabad, de a lelkekért felelős vagyok. 3 pap ír borítékot, a nyomda nyomja az értesítőt: »Sz[en]tgyónás végezhető a pl[ébánia]-h[iva]t[al]ban 7 órától – plébános.« 20-ig gyóntatunk, miután 3 biciglis [sic!] kihordta az értesítést. Jönnek. Eljön a két vezető (dr. Árvay László polg[ári] házaspár és dr. Zsidó S. 6 gyermekes apa). Éjfélben áldoztatok kb. 120-at az egyik sín vonalán, papjaim az olajos tartályok közt gyóntatnak.”⁶²⁴ Az önkéntesek Pehm áldásával és hazafias buzdításával indultak a szlovákiai zavarkeltésre. Az apát büszkén hallotta vissza, hogy az egerszegiek példásan gyakorolják a hitéletet, míg a „többi város (Keszthely, Kanizsa, Kőszeg, Szombathely) nyilas-szürke, a vallással nem törődnek”. Hogy megtámadták-e a cseh hadsereg egy-

624 PL Mm. 43. d. Pehm József naplója, 1938. szeptember 22-ei bejegyzés. Kézírás. (A következő idézet is innen – B. Ma.); ÁBTL 3.1.8. Sz–222/8. 49r. és 55. fol. Jegyzőkönyv Péter Zsigmond László és Hegedüs Ferenc tanúkihallgatásáról. Zalaegerszeg, 1948. március 5. és 1948. február 13. Mindkettő gépelt, aláírt.

ségeit, ahogy azt egy Mindszentyről szóló feldolgozásban olvashatjuk,⁶²⁵ erősen kétséges, mert egy korabeli jelentés szerint ugyan leírhatatlan volt a lelkesedés, amikor a két zászlóalj elvonult, de néhány hét múlva ugyanolyan „*lehangoló volt, amikor útközben vissza lettek vezényelve és megérkeztek*.”⁶²⁶

1939 tavaszán Magyarország elfoglalta Kárpátalja többi részét, majd a második bécsi döntés (1940. augusztus 30.) eredményeként a leginkább áhított Erdély északi része is visszakerült az anyaországhoz. A területgyarapodás csaknem négyszerese volt az első bécsi döntésének, de távolról sem elégítette ki az összes magyar követelést, és még jobban elkötelezte Magyarországot a hitleri Németország mellett. Új szakasz kezdődött a Teleki-kormány bel- és külpolitikájában: Magyarország sorsa teljes mértékben a Berlin–Róma-tengelyhez – és annak is erősebb berlini szárnyához – kötött. A „számla” nagy és keserű volt. Németországot az érvényes megállapodásokon felüli mennyiségben nyersanyaggal és élelmiszerekkel kellett támogatni, még a belső szükségletek rovására is (kenyér- és lisztjegyet vezettek be). A hazai német kisebbség kötetlenül

„A felszabadítás emlékére 1940–1941” – revizionista győzelmi plakát

625 MARÓTHY-MEIZLER Károly: *Az ismeretlen Mindszenty* i. m. 116–118.

626 MNL ZML IV. 401b. 4/biz.–1938. Nemzetvédelmi jelentés. Az Országos Vitézi Szék november havi helyzetjelentése. Zalaegerszeg, 1938. december 3.

szervezkedhetett, radikális lépések történtek a „zsidókérdésben” (a törvényhozás három zsidótörvényt fogadott el: 1938-ban, 1939-ben és 1941-ben). Szabadon engedték bőrtönből Szálasi Ferenc nyilas vezért, akiben olthatatlan nemzetmentő messiástudat lobogott, és vezetésével megvalósult a szélsőjobb egysége. Magyarország csatlakozott a tengelyhatalmi szerződésekhöz, és gróf Teleki Pál miniszterelnök kormánya hamarosan minden német kívánságot teljesített.

1940 ősztől Magyarország számára Jugoszlávia volt az egyetlen lehetőség, hogy rajta keresztül kijárata maradjon a német „élettérből”: 1940. december 12-én Belgrádban a két ország örök barátsági szerződést kötött. Ám néhány hónap múlva Hitler azt kérte Horthy kormányzótól: Magyarország engedje át területén a felvonuló német csapatokat, és vegyen részt a Jugoszlávia elleni hadjáratban, cserébe elismeri a magyar vezetés délvidéki területi igényeit. Teleki világosan látta, hogy nem csupán összeomlik fegyveres semlegességi koncepciója, de megszegi az örök barátsági szerződést, és Magyarország a náci birodalom csatlósává válik. Önmagát tartotta felelősnek a helyzetért, és a német hadsereg Jugoszlávia elleni felvonulásának másnapján, 1941. április 3-án főbe lőtte magát. A miniszterelnök halálhírét és a Délvidékre tartó német katonák átvonulását Pehm is feljegyezte naplójába: *„Ápr. 3. Robognak már a német autók a vármegye útjain és a városon át. Szédületes felvonulás. D.e. híre jár, gr. Teleki miniszterelnök tragikus hirtelenséggel meghalt. T[eleki] angolbarát, mint nem egy jó magyar. Németvonulás. Német kezét sejtene.*

*Csak estefelé jelentik az öngyilkosságot. Ápr. 4. Fájdalmas péntek. Sok a gyónó. A gyóntatószékben 6–¾11 közt minden átvonuló német, katonaszállító autót érzek.*⁶²⁷

MURAVIDÉK ÉS MURAKÖZ VISSZACSATOLÁSA

Immár Teleki nélkül érkezett el az „országgyarapítás” utolsó állomása. 1941. április 11-én, egy időben a Szerémség, Bánság és Szerbia német elfoglalásával, a magyar hadsereg bevonult a szerb csapatok által 1918-ban megszállt Baranyába és Bácskába. Később került vissza a *Muravidék* (vagy ahogy akkoriban emlegették, a *Muramellék*) és a *Muraköz*, amelyek a 11. századtól az első világháború végéig ezer esztendőn át Vas és Zala vármegyék szerves részét képezték (Muraköz esetében az 1785 és 1790 közötti öt évet, valamint az 1848-tól 1861-ig tartó bő évtizedet kivéve). Az egyházi közigazgatás szempontjából a Muravidék (ezen belül az alsólendvai és a muraszombati esperesi kerületek) 1923-ig a szombathelyi, a Muraköz viszont a 13. századtól a zágrábi érsekséghez tartozott. A trianoni békeszerződés területi változásait egyházi jogi rendezés követte: az Apostoli Szentszék 1923. december 1-jétől a Muravidéket a maribori (marburgi) szlovén püspök mint apostoli kormányzó igazgatása alá helyezte. Zala vármegye közönsége azonban az elcsatolás után is ébren tartotta az összetartozás tudatát, 1921-ben – a Teleki-kormány rendelkezésével összhangban – feltárta mindazon történeti, jogi, néprajzi, vallási, kulturális, gazdasági, földrajzi, közlekedési és egyéb adatokat, amelyek Muraköznek a vármegyéhez való tartozását indokolják. Az 1929. február 11-én tartott vármegyei közgyűlés azt is elhatározta, hogy támogatja a revíziós mozgalmakat és soha el nem múló gondoskodásáról biztosította a muraközi testvéreket.

A magyar katonai alakulatok 1941. április 16-án vették birtokba az 1919-ben a délszlávok által megszállt *muravidéki*, magyar többségű területeket. A nagyobb településeken euforikus ünnepekre került sor. A visszatérés örömére Pehm József hatalmas agitációt fejtett ki, a magyar nemzetiszínű zászlókkal fellobogózott Alsólendván, a muravidéki magyarság központi településén öt pap segédletével tartott szentmisét a római katolikus templomban.⁶²⁸ A néhány héttel később, május 11-én megrendezett visszacsatolási ünnepeken is ő celebrálta a szabadtéri szentmisét. A *Zalamegyei Újság* arra kérte a magyar földbirtokosokat, hogy „vegyék ki részüket a visszamelengetésből”, azaz a muravidéki szlovén lakosság megnyerése érdekében alkalmazzanak minél több mezőgazdasági idénymunkást a szlovénok lakta visszacsatolt falvakból.⁶²⁹ A politikai határok újabb változására a Szentszék kivételes gyorsasággal reagált: Maglione bíboros,

627 PL Mm. 43. d. Pehm József naplója, 1941. április 3-ai és 4-ei bejegyzések. Kézírás.

628 „A felszabadult Alsólendván.” *Zalamegyei Újság*, 14. évf. 86. sz. 1941. április 17. 2.

629 „Mezőgazdasági munkát vend testvéreinknek.” *Zalamegyei Újság*, 14. évf. 96. sz. 1941. április 29. Címlap.

A magyar katonaság bevonulása a muravidéki magyarság központi településére, Alsólendvára, 1941. április 16.

XII. Piusz pápa államtitkárának 1941. május 15-én kelt levele alapján Angelo Rotta budapesti apostoli nuncius június 1-jei hatállyal a Murán inneni vend vidék és híveinek egyházi irányítását – a maribori püspök és az érintett területek közötti kapcsolat ellehetetlenülése miatt – ideiglenesen Grössz József szombathelyi püspökre mint *muravidéki apostoli kormányzóra* bízta. Az ideiglenesség hatályáról a dekrétum úgy rendelkezett, hogy addig lesz érvényben, amíg az érintett plébániák kormányzatáról véglegesen nem gondoskodnak, azaz magát Muravidéket mint területet nem integrálta a szombathelyi egyházmegyébe – bár a sajtóhírek Grössz kinevezését először ekként értelmezték.⁶³⁰

Azonban Muraközben, Zala vármegye egykori csáktornyai és perlaki járásában bonyolultabb volt a helyzet.⁶³¹ Itt ugyanis többségében katolikus horvátok éltek, akik egyházkormányzatilag évszázadok óta a zágrábi érsekséghez tartoztak, annak ellenére, hogy a trianoni békekötésig Magyarország volt a hazájuk. 1910-ben a terület 90 387 fős lakosságból mindössze 5766 fő – köztük az ezerfős zsidó közösség túl-

630 SZEL AC 1036/1941. Jugoszláviából visszatérő plébániák joghatósága; 1190/1941. Angelo Rotta apostoli nuncius 5420/41. sz. dekrétuma. Bp., 1941. május 20. Eredeti, latin nyelvű, aláírt; „A szombathelyi egyházmegye gyarapodása plébániákban és lélekszámban.” *Zalamegyei Ujság*, 14. évf. 196. sz. 1941. augusztus 29. Címlap; Tóth Krisztina: *A szombathelyi egyházmegye (1936–1944). Grössz József szombathelyi egyházkormányzása*. PhD-értékezés, PPKE BTK, Piliscsaba, 2013. 59.

631 A kérdésről lásd GÖNCZ László: *A muravidéki magyarság 1918–1941*. Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, Lendva, 2001; GÖNCZ László: *Felszabadulás vagy megszállás? A Mura mente 1941–1945*. Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, Lendva, 2006. Interneten: <http://www.doksi.hu> (letöltés: 2014. október 6.).

nyomó része – vallotta magát magyarnak, ezenfelül a nem magyar ajkú népességből 22 557 fő beszélt magyarul. Tehát a lakosság döntő többségét, mintegy 91 százalékát horvátok alkották, ami nyilván a korábbi századok, a török hódoltság, majd a magyar asszimilációs törekvések eredménytelenségének a következménye. (Az arány 1918 után tovább „romlott”: az 1931-es jugoszláv népszámlálás szerint a magyar lakosság aránya nem haladta meg a másfél százalékot sem.) A helyzetet tovább bonyolította, hogy a Jugoszláviából 1941. április 10-én kivált független Horvátország szintén magának követelte a területet, és 1941. július 9-ig átmenetileg meg is maradt a horvát (Stridóvár környékén a német) katonai közigazgatás, amikor is a magyar királyi honvédség bevonult a Muraközbe.

Grósz József szombathelyi megyéspüspök, 1941 és 1944 között a Muravidék apostoli adminisztrátora első áldását osztja Alsólendván

Népszerű gondolat, hogy Muraköz hovatartozását Pehm apát agilitása döntötte el.⁶³² Ha ez így erős túlzás is, szerepe mégsem csekély. A zalai politikai elitet óriási lelkesedéssel töltötte el Muraköz visszacsatolása. Teleki Béla főispán már az első lehetséges pillanatban, 1941. április 12-én két személyt, egy detektívet és egy rendőrségi tisztet küldött inkognitóban a muraközi helyzet felmérésére. A hírek hatására két nap múlva a vármegye két főtisztviselője, a református főispán és a katolikus alispán bizalmas értekezletet hívott össze, amelyen a főispán régi ellenlábását, Pehm József apátplébánost felkérték: vezesse a Muraköz visszacsatolása érdekében kifejtendő magyar propagandát,

632 MARÓTHY-MEIZLER Károly: *Az ismeretlen Mindszenty* i. m. 214. A szerző meglehetősen eltúlozza Pehm [Mindszenty] szerepét, amikor úgy tünteti fel, mintha egyedül ő intézte volna el Muraköz visszacsatolását. Újabbán PÉTERFI NAGY László: Mindszenty történelmi érdeme a Muraköz visszaszerzése. *Nagy Magyarország*, 3. évf. 1. sz. 2011. március, 56–57.; NAGY László: Mindszenty József bebörtönzése a nyilas diktatúra idején. In: „Szentellessék meg a Té nevét...” Emlékkonferencia Mindszenty József bíboros életéről és munkásságáról. Antológia Kiadó, Lakitelek, 2012. 105–151:107–108. – Endrédy Vendel zirci ciszterci apát túlzás nélkül említi Pehm érdemeit kéziratossallomásaiban: ÁBTL 3.1.9. V–82.897/1. 18. fol., lásd még: SZEK, ös. XXVIII/alsó II. Emlékezések, P. Sill Ábá Ferenc OMF gyűjtése: Fonyadt Antal rumi plébános visszaemlékezése. Hely és keltezés nélkül.

Pehm József, háttérben az országzászlóval, tábori misét celebrál Perlakon, 1942. május 11.

amit ő habozás nélkül elvállalt.⁶³³ Bő egy hónapja még a főispánra panaszkodott a kormánynál, most egy csónakba ült vele Muraközért. A vég nélküli munkához szokott Pehm energiái egyébként is lekötetlenek voltak, hiszen a plébánosságon kívüli egyházi megbízatásairól már lemondott.

Ettől kezdve Grábár Lajos zalaegerszegi rendőrségi irodaigazgató Pehm kapcsolattartójaként egyhuzamban 28 napot, utána heti egyet-kettőt töltött a Muraközben, de „éjnek idején” jelentéstételre és eligazításra visszatért Zalaegerszegre. A neki adott utasításokat a rendőrkapitány, a főispán és Pehm prelátus hangolta össze. Grábár első feladata az volt, hogy 200-300 muraközi lakosból szabadcsapatot szervezzen a helyi magyarokat rettegésben tartó horvátokkal szemben. A szabadcsapat „végigsepert Muraköz területén, a horvát feliratokat eltávolította, a garázdálkodó Kosák bandát megfélemlítette, horvát tisztviselőket – akik kivétel nélkül mind magyarelleneseek voltak – önkéntes eltávozásra, míg magát Kosákot megszökésre készítette”. Mindez felbátorította a muraközieket, és nyíltabban mertek magyarszimpátiájuknak hangot adni. 1941 első fele tehát egy mar-

633 PL Mm. 29. d. A m. kir. rendőrség zalaegerszegi kapitányának 126/1942. biz. számú jelentése a főkapitánynak. Tárgy: Grábár Lajos m. kir. rendőrségi hiv. főtiszt csáktornyai kiküldetése. Zalaegerszeg, 1942. június 2. Gépelt másolat. (A következő idézet is innen – B. Ma.)

káns cezúra Pehm József életében. Az a közösségsszervező munka, amit a zalai katolikusok körében kifejtett, most abbamaradt, illetve áttevődött a muraközi térségre. Naplója ebben az időben tele van aggodalommal és panasszal a visszacsatolás huzavonája miatt.

A propagandamunka következő egyeztetésére április 25-én a zalai Letenyén került sor, amit Csury Jenő nyugalmazott pénzügyminiszteri tanácsos mint a Muraközi Nemzeti Bizottság elnöke jegyzett. Pehm egyszer mint a „Muraközi Bizottság elnöke”, más-szor mint a „muraközi társadalmi tevékenység vezetője” írt alá. A bizalmas értekezletre csupán Pehm apát, Grábár Lajos és két muraközi magyar volt hivatalos. Csury kifejtette, hogy Muraközt csak társadalmi úton, magyar propagandával lehet visszaszerezni. Ezért arra kérte a megjelenteket, hogy hassanak oda: Muraköz népe nyíltan mondja ki összetartozását Magyarországgal, és erről táviratban értesítse a magyar kormány tagjait és a tengelyhatalmak vezetőit. A helyszínt legalaposabban ismerő Grábár azonban kénytelen volt jelezni, hogy a szervezésre felkért két muraközi nem meri a kockázatos akciót elindítani. Ezután azt az utasítást kapta, hogy *„ha kell, a vezetők kihagyásával, de mégis meg kell történnie a Magyarország melletti nyílt kiállításnak”*. Az akciónak része volt az a vasárnapi tábori szentmise, amit Pehm apát tartott 1941. április 27-én Muraköz szívében, Csáktornyan (erre utalt az ismeretlen csáktornyai férfi korábban ismertetett beszámolója). A mise azért volt *tábori*, mert ehhez nem kellett a területileg illetékes ordinárius, jelen esetben a zágrábi érsek engedélye. Muraköz lakossága, 103 községből mintegy 4 ezer ember falutáblákkal, magyar nemzetiségű zászolókkal, zeneszóval vonult ki a tábori misére. A mise befejeztével az egyik helyi lakos – Poszavec György drávaszentmihályi kiskazda – magyarul és horvátul felolvasta a Muraközi Nemzeti Bizottság kiáltványát. A hallgatóság tomboló lelkesedéssel kimondta *Muraköz visszatérését Magyarországhoz*, amit akár fegyverrel is kész megvédeni. A zalaegerszegi plébánián fogalmazott proklamációt táviratban megküldték Horthynak, Hitlernek és Mussolininek, pontosan úgy, ahogy azt a letenyei értekezleten elhatározták.⁶³⁴ A táviratküldési hullám – ismét csak Grábár agitációjának köszönhetően – pillanatok alatt elérte a legtöbb falut, a muraközi asszonyokat, a munkahelyeket.

A zalai „háromszög” – a vármegyeháza, a főkapitányság és a plébánia – együttesében a vármegyeháza volt a leggyengébb láncszem, hiszen a főispán a mérsékelt kormányzati elvárások ellenében csak óvatosan szimpatizálhatott a muraközi akciókkal. Ezzel együtt az irányított propaganda hatékonyan és látványosan működött, ami nem kevés költséggel járt. Pehm ismét kilincselte és kijárt. Gyakran kapott elutasítást, még a Magyar Revíziós Liga igazgatója is azt írta neki, hogy *„további segítséget nem tudunk nyújtani”*.⁶³⁵ Mégis sikerült folyamatos kérvény- és nyilatkozataradat alatt tartani a kormányzatot. A horvát közigazgatás omladozott, a tisztviselők egy része önként távozott,

634 PL Mm. 29. d. Jegyzőkönyv. Felvéve 1941. április 28-án a zalaegerszegi plébániahivatalban az 1941. évi április 27-én Csáktornyan történt határozat tárgyában és Pehm József apátplébános levele Horthy Miklós kormányzóhoz. Zalaegerszeg, 1941. július 26. Gépelt másolat két példányban, egyiken Pehm József eredeti aláírásával. Ugyanitt a kiáltvány tervezete és végleges szövege.

635 PL Mm. 29. d. A Magyar Revíziós Liga ügyvezető igazgatójának levele Pehm Józsefhez. Bp., 1941. május 16.

Ünneplők felvonulása Muraköz visszacsatolásakor Csáktornyan, 1941. július 9.

de Muraköz visszacsatolása egyelőre mégsem következett be. Grábárra is panaszkodtak, aki „kiskirályként” kezdett viselkedni.⁶³⁶ A tömegnyomás újabb akciójaként aláírásgyűjtést szerveztek. Kilencvenhárom faluból mintegy 12 ezren – egész pontosan 12 501-en – írták alá a muraköziek Magyarország iránti hűségnyilatkozatát, amit egy küldöttség hozott el Zala vármegye törvényhatóságának 1941. május 8-án tartott rendes közgyűlésére, kérve annak eljuttatását Horthy kormányzóhoz. Pehm József a vármegyei közgyűlés tagjaként ünnepélyes beszéddel köszöntötte a delegációt, mivel „A muraközi nép április 27-én [a csáktornyai tábori misét követő] kemény néphatározattal és mai útra kelésével a szívével vert hidat az ezeréves haza irányában”.⁶³⁷ Pehm József lelkesítő szavai után a zalai közgyűlés hálatáviratot intézett Horthy Miklóshoz.

Újabb fejlemény volt a perlaki felvonulás. 1941. május 11-én mintegy 10-12 ezer ember lovas bandériumokkal, felvirágozott szekerekkel, zeneszóval tüntetett a magyar

636 Grábár Lajost 1945-ben a Zalaegerszegi Népbíróság népellenes büntett vádjával hat év börtönbüntetésre ítélte. A fővád vagyonosabb zsidó polgárok indokolatlan internálása volt. Azt a bíróság nem látta igazoltnak, hogy „1941 és 1942. években, a muraközi kiküldetése során, nyilas propagandát folytatott és a nyilas pártot szervezte volna. [...] Sőt az ügy e részére vonatkozólag kihallgatott tanúk egy része egyenesen az ellenkezőjét állítja ennek.” MNL ZML XXV. 17. Zalaegerszegi Népbíróság íratai, 2. d. Nb. 38/1945. A Zalaegerszegi Népbíróság 38/1945. sz. ítélete. Zalaegerszeg, 1945. augusztus 10.

637 MNL ZML IV. 402. 663. kötet. Jegyzőkönyv Zala vármegye törvényhatósági bizottságának 1941. május 8-ai közgyűléséről. A kérdésről lásd Göncz László: „Álmaink álma Alsólendva és a Muraköz.” Mindszenty (Pehm) József erőfeszítései a Mura mente visszacsatolásáért. In: *Zalai Múzeum* 21. Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg, 2013. 45–58.; A Muraköz körüli tárgyalásokról és vitáról lásd A. SÁJTI Enikő: *Délvidék 1941–1944*. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1987. 85–97.

haza, a magyar hadsereg és Horthy kormányzó mellett, követelve a magyar közigazgatás haladéktalan bevezetését. Horvát visszaemlékezők szerint azonban a tömegek nem lelkesedésből, hanem kényszerből vettek részt a magyarbarát gyűléseken.⁶³⁸ Muraköz sorsának bizonytalansága a lakosságból kettős igazodási magatartást váltott ki, a túlélés érdekében mind a magyar, mind a horvát apparátusnak meg akart felelni.

Kormánykörökben a sorozatos akcióknak egyre hűvösebb visszhangja volt. Pehm is kezdte kedvét veszteni, de az ügy előmozdítása érdekében fátylat borított már egyébként is megkopott fenntartásaira, és Zadavec püspök közvetítésével kihallgatást kért Magyarország kormányzójától. Április 11-én mégiscsak ő adta hadparancsba, hogy előre az ezeréves déli határokig! Horthy Miklós 1941. május 16-án fogadta a zalaegerszegi apátplébánost. Pehm naplójában meglehetősen fanyarul jegyezte le találkozásukat: „Máj. 16. Én feleslegesnek tartottam, de Udvardyék, dr. Szalai, Thassy forszirozták, elmentem a kormányzóhoz, mert nem akartam, hogy azt mondják, Muraközért nem tette meg. Hát H[orthy]-t nem érdekli ez az ügy, a futurista festészetről beszélt. 35'-be ez is belefért. Lelki konfliktusokra válasza: amit mondok, arra nem esküszöm meg, ebbe az ügybe mások is beleszólnak; de ahova a honvéd bemegy, nem szokott kimenni onnét. Unottan nézte a perlaki (máj. 11-i) képeket. Nehéz itt tárgyalni! Nem egy hamar jövök ide!”⁶³⁹ A legóvatosabban is a „vegyes” jelzővel illethetjük benyomásait, még ha a kormányzói kabinetiroda munkatársai figyelmesen végig is hallgatták és „ígérték mindent”. Másnap, május 17-én a miniszterelnök és a külügyminiszter üzent a főispánnak Zalába: ne dolgozzanak az ügyön. „Nemet mondunk” – így Pehm naplója. Három nap múlva a kormányzó hasonló parancsáról számolt be a főispán Pehmnek. „Hát elveszett? – kérde. Dehogy! – feleli. Dolgozunk tovább a bukásig vagy győzelemig. Ha a kormány cserbenhagyja a magyar földet, tegye; mi nem” – örököltette meg párbeszédüket Pehm naplója. A hivatalos jelentés lelkesítőbb, eszerint Horthy azzal a bizalmas utasítással bocsátotta el Pehmet, hogy „Muraköz hovatarozandóságát társadalmi úton kell megoldani, Muraköz másé, mint Magyarországé nem lehet és ezért csak dolgozni és dolgozni”.⁶⁴⁰ A „társadalmi út” a nem hivatalos, hanem a „spontán” tömegigény artikulálását és manifesztálását jelentette, egyfajta muniációt a revíziós külpolitikai érdekek kormányzati képviseletéhez. Mindez megmagyarázza Pehm magabiztosságát és hogy miért is állnak szóba majd a vidéki kisváros addig inkább csak legitimista körökben és egyházi berkekben ismert plébánosával miniszte-

638 SOKCSEVITS Dénes: *Muraköz 1941–1945. Egy magyar–horvát területi vita krónikája*. Kézirat. A szerző szerint 1945–1946-ban a titóiista partizánok és bíróságok Muraközben csak néhány tucat személyt nyilvánítottak népellenesnek. Nem indítottak eljárást a gyűlések résztvevői és a Magyarországhoz való csatlakozást követelők ellen, míg az aláírásokat gyűjtő személyeket és a magyar pártok helyi vezetőit felelősségre vonták. Következtetése: „Alighanem a partizánok is úgy vélték, a horvát aláírók tízezrei nem önként adták kézjegyüket.” Sokcsevits megállapítását cáfolja egy Mindszentyhez már mint veszprémi püspökhöz intézett levél, amely halálfélelemmel teli hónapokról, elűzött tisztviselőkről, kivégzett falusi bírákról és ezrével bebörtönzött, magyarságuk miatt 10-15 évre elítélt emberekről ír. VÉL I.1.44.a. 1504/1945. Barabás Győző, a csáktornyai állami tanítóképző intézet gyakorló iskolája tanárának levele Mindszenty Józsefhez. Gutorföldre, 1945. július 24. Kézírás.

639 PL Mm. 43. d. Pehm József naplója, 1941. május 16-ai bejegyzés. Kézírás.

640 Lásd a 633. jegyzetet.

rek, sőt maga a kormányfő is. Kapcsolati hatósugarát az akkori kormányzatban messzire kiterjesztette.

A nyár első hónapja feszültségekkel és váratlan fordulatokkal telt. Muraköz hovatartozásának kérdésében a magyar kormánynak számos bel- és külpolitikai szempontot kellett mérlegelnie. A dilemma lényege: a területet ne igényelje magának és ezzel mozgósítsa elő a tengelyhatalmakkal jó viszonyban lévő Horvátország megerősödését, vagy mégse mondjon le a történelmi Magyarország szerves részéről, holott annak lakossága már csak nyomokban magyar. A Bárdossy-kormány a tartós barátság érdekében és gazdasági-katonai megfontolásokból nem helyezkedett eleve arra az álláspontra, hogy a terület Magyarország integráns része, és kész volt méltányolni a horvát igényt Muraközre. A végleges döntés hiányára utal az is, hogy a magyar fél a horvátok felé a katonai megszállás ideiglenes jellegét kommunikálta, és határmegállapító tárgyalásokat kezdeményezett azzal a javaslattal, hogy az „államhatár a Dráva, közigazgatási határ a Mura”

A Bárdossy-kormány parlamenti bemutatkozása, 1941. április 24.

legyen. Ez tartalmában azt jelentette, hogy a Duna–Tisza közti horvát lakosság kitelepítése és a tengeri kijáratot biztosító pragerhofi vasútvonal területi felségjoga ellenében Magyarország hajlandónak mutatkozott Muraköz szuverenitását (a polgári adminisztrációt) átruházni Horvátországra, de a kondomínium (közös birtoklás) formula is felmerült. A területről való teljes lemondás viszont komolyan soha.⁶⁴¹

641 MNL OL K64–1941–67/a–363. Marosy Ferenc zágrábi magyar követ számjeltávirata. Zágráb, 1941. június 11.; MNL OL K64–1941–67/a–393. Összefoglaló a „muraközi kérdés mai állásáról” Sztójay Döme berlini magyar követnek. Bp., 1941. június 28.

A horvát fél rugalmatlansága miatt a tárgyalások eredménytelenül zárultak. Miután kitudódott, hogy a magyar kormány bizonyos feltételek mellett hajlandó Muraköz visszadásáról egyezkedni, már nemcsak Zala, hanem az egész ország megmozdult: „törvényhatóságok feliratokat intéznek a kormányhoz, ambiciózus szónokok tömegfelvonulásokat rendeznek, ellenzéki politikusok mérget kevernek”.⁶⁴² Harminchárom muraközi község a magyar és horvát tárgyalások megindulásának május végi hírére harminchárom táviratot küldött a kormányzónak, kérve Muraköz betagolását a magyar államszervezetbe. Muraközi magyar politikusok a terület átcsatolásának elmaradása esetén horvát bosszútól tartottak. Pehm is úgy vélte: ebben az esetben „a legexponáltabb 500 családot legyilkolják”.⁶⁴³

Május 25-én nyolcfőnyi muraközi küldöttség indult Horthyhoz, ám kormányzói fogadás helyett Bárdossy miniszterelnökhöz irányították őket, aki azzal háborította fel a delegációt, hogy kifejtette: „Muraközben nincs magyarság.”⁶⁴⁴ Pehm apát 1941. május 28-ára kihallgatást kért és kapott Keresztes-Fischer Ferenc belügyminisztertől. Majd egy órán át „ostromolta”, és a horvát befolyás csekély mértékéről, Muraköz Magyarországhoz tartozásának indokoltságáról próbálta meggyőzni a belügyminisztert. Távolról sem értettek egyet, „éles voltam, amikor 8000 magyart és belőle 4000 zsidót tud”,⁶⁴⁵ ezért statisztikai adatokkal alátámasztott érveit – 1910-es adatok szerint 4 ezer helyett csak 1012 izraelita él Muraközben és a lakosság több mint 25 százaléka beszéli a magyart – Pehm június 3-án levélben is megküldte.⁶⁴⁶ Pehm véleménye szerint a területi hovatartozás kérdésében nem mérvadó a nyelvi kötődés, hiszen ezen az alapon Magyarország „Árvától Fogarasig” kilenc vármegyéről is lemondhatna. A belügyminiszter csak arra tett ígéretet, hogy a kormánydöntéssel még várnak.

Egy másik alkalommal Pehm József személyesen járt Bárdossy László miniszterelnöknél. Naplója ezúttal szűkszavú, csupán ennyit rögzített benne: „Jún. 17. Miniszterelnöknél, Zadravecznél, Hómannál.”⁶⁴⁷ A szakirodalomban is elterjedt történet szerint Pehm a kormány, és személy szerint a miniszterelnök hezitálásától annyira dühös lett, hogy a kormányfőre rácsapta az ajtót, de előbb kioktatta a magyar ember kötelességéről.⁶⁴⁸ A források alapján nagyjából rekonstruálható találkozó valóban feszült hangu-

642 MNL OL K64–1941–67/a–390. Marosy Ferenc zágrábi magyar követ jelentése Bárdossy László miniszterelnöknek a magyar–horvát határtárgyalások előkészítéséről. Zágráb, 1941. június 19.

643 PL Mm. 29. d. Pehm József levele ismeretlen kormánytaghoz, feltehetően a belügyminiszterhez. Zalaegerszeg, 1941. május 3.

644 PL Mm. 43. d. Pehm József naplója, 1941. május 25-ei bejegyzés. Kézírás.

645 PL Mm. 43. d. Pehm József naplója, 1941. május 28-ai bejegyzés. Kézírás.

646 MNL OL K589 Államfői Hivatalok Levéltára, A) A kormányzó kabinetirodája, II. A kormányzó iratai, 3. csomó, II-D-5. tétel, Pehm József Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszterhez írt levele. Zalaegerszeg, 1941. június 3. Géptelt másolat. Ugyanez az anyag az X4233, 8934. sz. mikrofilmen. A levél megtalálható még: PL Mm. 29. d. Szövegét MNL OL alapján közli VARGA E. László: A Muraköz és Mindszenty József. *Magyar Napló* 23 (2011) 8. 29–41:34–35. (Megjegyzés: a cikk május 28-a helyett tévesen május 8-ára datálja Pehm prelátus és a belügyminiszter találkozásának dátumát.)

647 PL Mm. 43. d. Pehm József naplója, 1941. június 17-ei bejegyzés. Kézírás.

648 MARÓTHY-MEIZLER Károly: *Az ismeretlen Mindszenty* i. m. 214.; NAGY László: Mindszenty József bebörtönzése a nyilas diktatúra idején i. m. 107–108.

latban telt, és meglehetősen kurtára sikeredett. Pehm távozása után a zaklatott, de gyorsan lecsillapodott kormányfő Hóman Bálint kultuszminiszternek telefonált, és vele üzent Pehmnek: *„felejtse el az ő magatartását és máskor is keresse fel.”*⁶⁴⁹ Hogy mi történt, arról Pehm prelátus beszámolt egy levélben. Kettejük szóváltását a május végi muraközi küldöttséggel szembeni méltatlan eljárás okozta, mert a miniszterelnök úgy fogadta a Magyarországhoz csatlakozni szándékozók delegációját, *„mint ahogy az a fogadás velük szemben Zágrábban volna természetes, és nem szerencsés a történelmi jog alapján álló főpapot úgy kezelni, mint ahogy pángermán és pánszláv papokkal szemben volna ez természetes.”*⁶⁵⁰ Bárdossy ingerültségét az váltotta ki, hogy személyét és kormányát akkoriban gyakran érte a hazaárulás súlyos vádja, a muraköziek cselekvést sürgető megjelenésétől sem várt mást. Kivált hogy a muraközi ügyben illetékes kormánytanácsadók Pehmet nevezték meg a hazaárulásvád forrásaként. *„B[árdossy] kegyelmes úr hangjával, leckéztetési kísérleteivel és vádjaival szemben néma nem maradtam, és azután, hogy azokat visszautasítottam, fel is keltem és távoztam”* – cáfolta Pehm, hogy köze lenne a vérforraló lehazaárulózáshoz.⁶⁵¹ Eszerint nem ő, hanem őt oktatta ki az önérzetében valóban megsértett miniszterelnök. Pehm véleménye valóban nem állt távol attól, hogy a politikai megfontolásokból kezdeményezett magyar–horvát tárgyalásokat hazaáruló vonakodásnak, a Szent István-i állameszme feladásának tekintse. Előbbi levelének piszkozatában még két példaképet említett: Windischgrätz herceget és Károlyi Mihályt. Noha előbbi *„az országot [1849-ben] ellenségként megszálló”* császári parancsnok, utóbbi *„törvényeinkben megbélyegzett”* miniszterelnök, az első népköztársaság elnöke, mégis mindketten Muraköznek az anyaországhoz tartozása mellett álltak ki.⁶⁵²

A Bárdossynál történeteknek híre ment, tovább szaporítva Pehm tisztelőinek számát. Egy évvel később maga a prelátus is visszatért rá, megemlítve, hogy a *„miniszterelnökséget Bárdossy fel is ajánlotta, de én nem igényeltem”*. A miniszterelnök valami ilyesmit vethetett oda mérgében: *‘ha jobban csinálná, akkor üljön a székembe’*. Úgy tűnik, a bosszús szavakat idővel Pehm egyre komolyabban vette, szívesen táplálta vele ambícióit, amelyeket – ahogy a levél sorai igazolják – közeli barátai is szítottak: *„Amit kettesben nekem szántak, ne csinálják, nem igénylem. [...] A két kedves vokst elteszem emlékebe. Nem rákosmezeiek, de révfülöpiek.”*⁶⁵³

A Szovjetunió német megtámadása 1941. június 22-én csak átmenetileg szorította háttérbe a muraközi híreket. Zalában továbbra is óriási propaganda folyt azért, hogy a horvát többségű Muraközt Magyarországhoz csatolják. 1941. június 27-én a vármegyei

649 PL Mm. 29. d. Pehm József levele „Kegyelmes Uram” megszólítással, ismeretlen címzetthez. Zalaegerszeg, 1941. június 18. Gépelt másodlat.

650 Uo.

651 Uo.

652 PL Mm. 29. d. Pehm József levéltervezete, eredeti, kézírás. – Károlyi Mihály miniszterelnök 6665/918. ME. I. sz. a., 1919. január 1-jei kelettel értesítette Zala vármegye alispánját, hogy *„a magyar népkormány az ezeréves Magyarország történeti jogainak alapján áll, a magyar állam állami és területi sérthetlenségének jogaiból semmit fel nem adott és fel nem ad”*. A levél másolata: PL Mm. 29. d.

653 OSZK Kt. 107/83. fond. 25. ő. e. Pehm József levele Udvardy Jenőnéhez, 1942. szeptember 10. Kézírás.

törvényhatósági bizottság Pehm József indítványára kérte a kormánytól, hogy Muraközt ne csak jogilag, hanem ténylegesen is vegye birtokba.⁶⁵⁴ Pár nappal később, 116 törvényhatósági bizottsági tag kérésére július 5-én ugyanezért tartottak rendkívüli vármegyei közgyűlést Zalaegerszegen. Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter ugyan kifejezetten megtiltotta egy újabb, Muraközzel foglalkozó vármegyei közgyűlés tartását, de a képviselők akarataival mégsem kívánt szembe menni. Mérgében – legalábbis informális úton ez jutott Pehm tudomására – internáltatni akarta a túlbuzgó apátplébánost.⁶⁵⁵ Keresztes-Fischer az újabb társadalmi akció kontraproduktív hatásától tartott, mivel Bárdossy miniszterelnök ugyanekkor Rómában járt és a kérdéstről szövetségi egyeztetést folytatott. A közgyűlésről tudósító sajtócikkekettépp ezért szigorúan cenzúrázták, és Pehm beszédének kényes – főleg külpolitikai – vonatkozásait kihagyták.⁶⁵⁶ A Rómából érkező hírek ugyanakkor bizakodásra adtak okot, amit persze a közgyűlés főszónoka, Pehm apát még nem sejtethetett. Történelmi ívű, nagy hatású irredenta beszédében Magyarország területi integritását, a történelmi

A Zalamegyei Ujság cikke Murakörről. A visszacsatolás érdekében végzett propaganda lelke Pehm apátplébános volt

határok visszaállításának hazafias, de irreális politikai célkitűzését képviselte. Végül indítványozta: „*Vonuljon be a katonai és a polgári közigazgatás a vármegye ősi területére!*”⁶⁵⁷ Pehm történelmi szempontokkal érvelt és egyetemes magyar nemzetpolitikai szempontból nézte az aktuális politikai problémákat. A hazaszeretetből fakadó „mindent vissza” nemzetpolitikai álláspont rímelt a két világháború közötti időszak Trianon revízióját követelő közhangulatára. A visszacsatolások gerjesztette győzelmi hangulatban ez teljesen érthető is, hiszen az ország területi gyarapodása azt a hitet erősítette, hogy nem álom a Szent István-i Magyarország 1526 előtti területének feltámadása. Már szó sem

654 „Zala vármegye Muraköért.” *Zalamegyei Ujság*, 24. évf. 151. sz. 1941. július 5. Címlap.

655 PL Mm. 43. d. Pehm József naplója, 1941. június 9-ei és szeptember 28-ai bejegyzések. Kézírás; SZEL AC 271/1942. Pehm József levele Grósz József püspökhöz. Zalaegerszeg, 1942. január 27.

656 PL Mm. 43. d. Pehm József naplója, 1941. július 5-ei bejegyzés. Kézírás.

657 MNL ZML IV. 402. 665. kötet. Jegyzőkönyv Zala vármegye törvényhatósági bizottságának 1941. július 5-ei rendkívüli közgyűléséről. Ugyanez: PL Mm. 28. d. „Pehm József pápai prelátus, apátplébános, törvényhatósági bizottsági tag beszéde Zala vármegye 1941. évi július 5-én Muraköz ügyében tartott rendkívüli közgyűlésen.”

volt etnikai határokról, hanem dicsőséges újraegyesülésről az 1919-ben okkupált ősi magyar földdel. A mámoros hangulatban Zala vármegye törvényhatósági bizottsága a terület *de facto* visszacsatolását követelte, és határozatban rögzítette, hogy a „testéből és lelkéből elszakított részéhez minden körülmények között, megalkuvás nélkül ragaszkodik [...] Muraközt a vármegye integráns részének tartja és arról soha le nem mond”.⁶⁵⁸ Azaz a területre vonatkozóan semminemű tárgyalásnak nincsen helye. Erről a kormányzót, a miniszterelnököt, az Országgyűlés mindkét házának elnökét, valamint a belügy- és a honvédelmi minisztert is értesítették. A közgyűlési határozat lényegében csak azt nyomatékosította, amit Bárdossynak római tárgyalásain már sikerült elérnie: Muraköz Magyarország része lehet.⁶⁵⁹

A horvát álláspontot végül teljes mértékben elutasító magyar döntés hátterében összetett folyamat állt: előmozdította azt a Muraközben rendfenntartóként jelen volt magyar honvédség nyomása, Bárdossy miniszterelnöknek Mussolinivel folytatott alkudozása, valamint Mussolini és Hitler közös, hónapokig tartó politikai játéka, amelyben egyszerre biztatták területszerzéssel a horvátokat és a magyarokat is. Mindehhez járult a közvélemény sóvárgása az ezeréves Magyarország visszaállítására, a hazafias akciók sora, amelyek szálait Pehm is mozgatta. A társadalmi nyomás, a felizzított muraközi lakosság erélyes fellépése kockázatosabb külpolitikai képviselőre ösztönözték az egyébként mérsékeltebb vagy óvatosabb kormányzati politikát. Mindezek közös eredményeként vezették be a Muraközben 1941. július 9-én – az 1939-ben létrejött Horvát Bánság, illetve az 1941. április 10-én kikiáltott Független Horvát Állam közigazgatásának helyére – a magyar *katonai* közigazgatást.

A TELJES INTEGRÁCIÓÉRT

Muraköz visszatérésének első, de annál jelentősebb szakaszát Pehm munkásüdültetés szervezésével köszöntötte: 1941. július 21-én 352 fő csáktornyai gyári munkás érkezett Keszthelyre nyaralni. A sajtó szerint a munkásnyaraltatást az ottani gyárak és hatóságok támogatása, de „főleg Pehm József pápai prelátus, zalaegerszegi apátplébános agilitása és lelkes fáradozása, aki mindent megmozgatott” tette lehetővé.⁶⁶⁰ Pehm ezúttal több mint 4500 pengőt gyűjtött össze a helyi vállalkozóktól, az összkiadás kétharmadát.⁶⁶¹

658 MNL ZML IV. 402. 665. kötet. Jegyzőkönyv Zala vármegye törvényhatósági bizottságának 1941. július 5-ei rendkívüli közgyűléséről, 20.289/1941. sz. határozat.

659 „Este felhívom Zadrevetz [sic!] p[ü]s[p[ö]k]-öt. Majd leülök: a miniszterelnöktől tudja Róma óta, hogy M[ura]köz rendben van, a miénk. Ő készíti már a proklamációt 2 nyelven.” PL Mm. 43. d. Pehm József naplója, 1941. június 13-ai bejegyzés. Kézírás.

660 „Muraköz találkozása Keszthellyel.” *Keszthely és Vidéke*, 3. évf. 30. sz. 1941. július 26. Címlap.

661 PL Mm. 28. d. A munkásnyaraltatás elszámolása c. összegzés, Csáktornya, 1941. július 29. Eszerint a Gráner testvérek 2100 pengőt, a csáktornyai cukorkagyár 120 pengőt, a csáktornyai gőzmalom 80 pengőt, a Neumann textilgyár 600 pengőt, a King textilgyár 400 pengőt adott. Pehm postán kapott 1000 pengőt, személyesen 200 pengővel járult a kiadásokhoz, míg a tihanyi főapát 50 pengővel adakozott.

A visszatérés elmélyítéséért, a katonai közigazgatás polgárral történő felváltásáért Pehm minden lehetséges szálát megmozgattott. Nyughatatlanságát a Magyar Élet Pártjának Zala vármegyei listás törvényhozója, Esterházy Móric gróf e szavakkal próbálta csillapítani: Bárdossy miniszterelnök „nem látja indokoltnak az »idegességet«, hiszen Bácskában is, még ma is négy hónap után, katonai közigazgatás van”.⁶⁶² Indokolt volt vagy sem az „idegesség”, 1941. július 26-án Pehm prelátus, apátplébános a „muraközi társadalmi tevékenység vezetőjeként” Horthy Miklós kormányzóhoz elküldte azokat az aláírási íveket, amelyeken a korábbi aláírásgyűjtések eredményeit több ezerrel meghaladó számban, összesen 33 804 fő a 16 éven felüli muraközi lakosok közül – az összes szavazóképes muraközi lakos 72 százaléka, tehát a horvátok közül is igen sokan – kérték Muraköz csatlakozását Magyarországhoz. A kvázi népszavazás beteljesült ugyan, de az átmenetiség nem szűnt meg, és Pehm a pol-

Pehm József prelátus és nyaraló muraközi leányok
a zalaegerszegi Notre Dame-zárdában,
1941. augusztus

gári közigazgatás bevezetését, valamint a térségnek a szombathelyi egyházmegyéhez történő átcsatolását vetette fel a kormányzóknak.⁶⁶³ A polgári alkalmazottak 1941. augusztus 29-én vették át a közigazgatást, majd a magyar parlament a december 16-án elfogadott XX. törvénycikkben rögzítette Muraköz visszacsatolását a Magyar Szent Koronához. Méltatták is Zala vármegyében Horthy Miklós nevét a december 6-ai névnapi ünnepségeken! A nagykanizsai rendezvény ünnepi szónoka Pehm József volt, szavait kétszázötven muraközi vendég is hallhatta.⁶⁶⁴ Az ötvenedik életéhez közeledő apátplébános eltávolodott már attól a fiatalkori önmagától, aki tüntetően hétköznapi miserendet tartott Miklós-napon.

Muraköz visszaszerzéséért kifejtett tevékenységének elismerésül a Vitézi Szék Pehm Józsefnek szánta a *Nemzetvédelmi Kereszt* kitüntetését, amelyet 1940. december

662 PL Mm. 28. d. Esterházy Móric levele Pehm Józsefhez. Bp., 1941. július 25.

663 PL Mm. 29. d. Pehm József apátplébános levele Horthy Miklós kormányzóhoz. Zalaegerszeg, 1941. július 26. Gépelt másolat két példányban, egyiken Pehm József eredeti aláírásával. – Megjegyzés: az aláírási jegyzék eddig nem került elő, ám több forrás megemlíti. A Muraközi Nemzeti Bizottság 1941. június 21-ei helyzetjelentése szerint addig az időpontig huszonhatezer aláírás gyűlt össze. MNL OL K64–1941–67/a–449.

664 PL Mm. 29. d. A Szociális Missziótársulat nagykanizsai szervezete elnökségének felkérő levele Pehm József részére. Nagykanizsa, 1941. november 24.; A m. kir. rendőrség zalaegerszegi kapitányának 126/1942. biz. számú jelentése a főkapitánynak. Zalaegerszeg, 1942. június 2.

11-én alapított Horthy Miklós kormányzó azon személyek érdekmeinek méltatására, akik akár a Tanácsköztársaság idején, akár a Trianonban elszakított és utóbb visszacsatolt területeken „töretlen hittel küzdöttek a magyarság és Magyarország fennmaradása érdekében”. A felkérés indoklása szerint Pehmet az „1919 óta kifejtett törhetetlen és önfeláldozó küzdelme a felforgató elemek ellen, és az a nagy áldozatkészséggel párosult akaratereje, melyet oly nagy önzetlenséggel vetett Muraköz visszaszerzési küzdelmébe” – jogosulttá teszi a keresztre.⁶⁶⁵

Muraközben bevezették a magyar katonai közigazgatást. Hír a *Muraköz* című lapból, 1941. július 9.

Pehm azonban elhárította, nem is a kitüntetés, hanem hogy azt neki kellene kérvényeznie: „Ne vegye rossz néven, ha nem folyamodom. Pap kitüntetésért nem folyamodhatik, ez az én felfogásom. A papi lelkiség ezt kívánja. Amit egyházi oldalon adtak, annak sem voltam kérője. A megadás után visszaadni már nem lehetett.”⁶⁶⁶ Pehm érdemeiről Kovrig Béla egyetemi tanár elismerően írta a következő sorokat: „Munkád valóban férfimunka volt. És most, hogy a honvéd katonai közigazgatás megkezdte működését ezen a területen, ha másért nem, ezért és csupán ezért is elmondhatod, hogy nem éltél hiába.”⁶⁶⁷ Hóman Bálint kultuszminiszter ennél is tovább ment, amikor Terbócz Miklós miniszteri tanácsosnak családi körben kijelentette: „az egészben csak az a bosszantó, hogy ti ketten oly hallatlan agresszíven léptetek fel! – De ha ez nincs, Muraköz elveszett. – Ezt elismerem – feleli Hóman.”⁶⁶⁸

A visszacsatolt területen hatályba léptek a magyar törvények, a közigazgatási és tanügyi apparátus letette a magyar államra az esküt. A Pehm vezette társadalmi bizottságra ezer teendő várt. Aggasztó volt a közegészségügy és közbiztonság állapota: „sok a csavargó, naplopó, kommunista, nyilas”, „útjaik kihasználtak, elhanyagoltak”, „az adómorál nulla”, „az iskolák leírhatatlan szennyben és kopott állapotban vannak”.⁶⁶⁹ Pehm minden stratégiai fontosságú téren – belügy, honvédelem, kereskedelem, ipar, pénzügy, oktatás – tennivalók sorát említette, nyomatékositva a tanulás, a tanítók és a papság felbecsül-

665 PL Mm. 28. d. Olvashatatlan aláírású alezredes [vitéz Földváry?] levele Pehm Józsefhez. Bp., 1942. január 16.

666 PL Mm. 28. d. Pehm József kézírásos válasza a vitézi törvényszéktől kapott levél alján, k. n. – Megjegyzés: az 1944 előtti kitüntetések viselési sorrendjében csupán a 93. helyen álló, irredenta Nemzetvédelmi Kereszt adományozását, illetve viselését mind a Szálasi- (1944. november), mind az Ideiglenes Nemzeti Kormány (1945. június), legutóbb pedig az Orbán-kormány (2011) is betiltotta.

667 PL Mm. 28. d. Kovrig Béla levele Pehm Józsefhez. Bp., 1941. július 17.

668 PL Mm. 43. d. Pehm József naplója, 1941. november 24-ei bejegyzés. Kézírás.

669 PL Mm. 29. d. Pehm József levele Brand Sándor vármegyei alispánhoz. Zalaegerszeg, 1941. július 18.

hetetlen szerepét a Magyarországhoz való tartozás tudatának visszaformálásában. A tudatformálást segítette az állami közigazgatási apparátus lecserélése, amire Pehmnek nem csekély befolyása volt. „Grábárt útbaigazítom: helyről helyre biztosítsa, hogy kivonuló horvát tisztviselőknek még görbe szemet se kelljen szenvedniök, nem atrocitást.”⁶⁷⁰ Az apáttal egyeztettek a kinevezendő előjárók személyét,⁶⁷¹ hozzá fordultak állásért vagy pártfogásért a munkanélküli tisztviselők. „Megelégszem azzal is, ha a visszatért Délvidék bármelyik üresedésben lévő főszolgabírói állására neveztetek ki” – fordult például Pehmhez mint volt hitoktatójához az egyik kérvényező.⁶⁷²

A csáktornyai gőzmalom a tulajdonosok zsidó származása miatt vált üggyé. Egy buzgó szombathelyi ügyvéd ugyanis kiderítette a malom tulajdonosának zsidóságát, ezért a malom nem kapott örölnivalót. A zsidó részvényesek pragmatikusan a malom „megkeresztelését” határozták el és keresztény vezetőséget próbáltak szerezni. A keresztény részvényesek viszont a malom egészét keresztény kézbe akarták átjatsznai. A kérdést új igazgatóság megválasztásával kívánták eldönteni, mire megindult a vetélkedés. A keresztényeknek Pehm prelátus ígéretet tett arra, hogy keresztény bankot biztosít a részükre, amely az induláshoz a pénzt adja. Mindez azonban nem használt, a közgyűlésen a zsidók kerültek fölénybe, és ez a felállás csak 1944-ben változott meg.⁶⁷³

A zalai törvényhatóság számos intézkedéssel segítette a visszacsatolt területek integrálódását. Három bizottsági tag, köztük Pehm József indítványára a vármegye anyagi kötelezettséget vállalt két, lehetőleg nagycsaládból való, a visszacsatolt területekről származó fiatal beiskolázására a honvéd hadapródiskolába. E célból a közgyűlés alapítványt hozott létre. Ugyancsak Pehm javaslatára a vármegye gimnáziumaiban tanuló, a visszacsatolt területekről származó 13 diák részére a képviselők 1941-től 3500 pengő évi segélyt szavaztak meg.⁶⁷⁴ 1942-ben „a vármegyéhez visszatért délvidéki területek szegénysorsú családjainak támogatása” címen Pehm József 2000 pengőt kapott a vármegyei segélyalapból.⁶⁷⁵ Pehm 1941-ig évenként 12 diáknak biztosított ellátást, Muraköz visszakерүlése után átlag 35-37 diáknak.⁶⁷⁶ 1943-ra ez a szám 43-ra emelkedett, és ennyi diákról gondoskodni összesen 30 ezer pengőbe került.⁶⁷⁷ Az apát kapcsolatainak köszönhetően többen adakoztak a nemes célra. A csáktornyai „Graner Testvérek harisnya-, kesztyű-, szalag- és zsinórgyár” például havi 1000 pengőt juttatott 3 évre a szegény

670 PL Mm. 43. d. Pehm József naplója, 1941. július 9-ei bejegyzés. Kézírás.

671 PL Mm. 28. d. A csáktornyai járás kinevezendő községi előjáróinak névjegyzéke, 1941. június 23.

672 PL Mm. 28. d. Zarubay Keresztély levele Pehm Józsefhez. Csáktornya, 1941. augusztus 5.

673 MNL ZML Zala vármegye főispánjának bizalmas iratai, 18/1942. Jelentés Teleki Béla főispánnak. Csáktornya, 1941. november 19. Szövegét közli NÉMETH László–PAKSY Zoltán (szerk.): *Együttélés és kirekesztés. Zsidók Zala megye társadalmában 1919–1945*. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2004. 325–330.

674 MNL ZML IV. 402. 674. kötet. Jegyzőkönyv Zala vármegye törvényhatósági bizottságának 1941. december 11-ei rendes közgyűléséről, 34290 sz./ni. 1941. jkv. 167. szám. (A hadapródiskolai alapítványra Pehm József, Csértán Ferenc és Thassy Kristóf bizottsági tagok közösen tettek javaslatot.)

675 PL Mm. 28. d. Utalvány. Brand Sándor alispán küldi Pehm Józsefnek, 1942. május 5.

676 VÉL I.1.44.a. 3225/1945. Mindszenty József: Curriculum vitae.

677 PL Mm. 29. d. Kimutatás a muraközi tanulók segélyezéséről. Zalaegerszeg, 1943. június 4.

Tábori mise a visszatért Alsólendván, 1941. május 11.
Az első sorban jobbról a negyedik gróf Teleki Béla zalai főispán

sorsú muraközi diákok anyaországban való taníttatásának támogatására.⁶⁷⁸ A Zalavár-megyei Közjóléti Szövetkezet ruházatra és lábbelire 100 pengő segélyt adott.⁶⁷⁹ Pehm ezt a karitatív munkát püspökként is folytatta: 12-15 diák ingyenesen étkezhettek a püspöki palotában. A kiválasztás szempontjául szolgáló indoklások önmagukért beszélnek: „Szegény középiszkázi cipész fia. Papnak készül”, „Hibás lábú. Viselkedése kifogástalan”, „Teljesen árva fiú. Szorgalmas. Vallásos. Taníttatásáról, javarészt ruházatáról az aulisták gondoskodnak”, „Hatan vannak testvérek”, „Apja ez év februárjában eltűnt”, „Pap szeretne lenni. Atyja szegény sorsú románci földműves. Egyetlen gyermek.”⁶⁸⁰ Többszörre szegény, sokgyermekes családok fiai nyerték el ezt a segélyt, kivált ha papi pályára készültek. Máskor Pehm/Mindszenty pénzt utalt ki egyes plébánosoknak azzal, hogy az „összeget a legrászorultabbak között szétosztani szíveskedjék. Vannak olyanok, akik sehonnet sem kapnak támogatást, de nem is kéregethetnek. Ezekre külön gondja legyen.”⁶⁸¹

Pehm apát szíven viselte a magyar nyelv ápolását, de tisztában volt azzal, hogy Muraközben lehetetlen azt a közigazgatás nyelvéné tenni. Ehelyett inkább a dualista kori gyakorlatot ajánlotta: a tisztviselői kar minél előbb (1942 végéig) tanulja meg a *muraközi nyelvet*, ami a komoly különbségekkel bíró horvát nyelvjárások közül nem az irodal-

678 PL Mm. 28. d. A gyár levele Pecsornik Ottó országgyűlési képviselőhöz. Csáktornya, 1942. augusztus 31. Eredeti, aláírt.

679 PL Mm. 28. d. A szövetkezet vezetésének levele Pehm Józsefhez. Zalaegerszeg, 1942. december 14.

680 VÉL I.1.44.a. 3473/1944. Püspöki palotában étkező diákok névsora.

681 VÉL I.1.44.a. 4839/1944. Mindszenty József püspök levele egyházmegyéje több plébánosához. Veszprém, 1944. október 12.

Alsólendva visszatérésének első évfordulója, 1942. április 16. A szabadtéri ünnepi szentmisét Kovács-Kopácsy Lajos hitoktató celebrálta, a szentbeszédet Pehm József mondta (az oltártól távolabb álló két papi ruhában látható személy közül a jobb oldali)

mi nyelvként elfogadott „sto”, hanem a Muraközben beszélt „kaj” nyelvjárás elsajátítását jelentette.⁶⁸² A népességet is rendre muraközinek, és nem horvát népcsoportnak nevezte. A javaslat rövid távú következménye nem csupán annyi, hogy a kaj-horvátot preferálta a sto-horvát helyett, hanem hogy falat emelt horvát és horvát közé, ami hosszú távon a magyar nemzetiségi politikának kedvezett. Pehm a javaslat gyakorlati átültetéséről rendszeresen kapott tájékoztatást a helyi iskolán kívüli népművelési bizottságoktól, amelyek a legtöbb „muraközinyelv-tanfolyamot” szervezték.⁶⁸³

Pehm prelátust, aki Muraköz-szerte, de a Muravidéken is ismertté vált, mérhetetlen sok szereplésre hívták a díszgyűléstől kezdve szentmise tartásán át egyesületi védnökségig. 1942. április 16-án érzelmileg túlfűtött ünnepi szentbeszédet mondott Alsólendva „felszabadulásának” első évfordulóján. Fájdalmas felismeréssel szembesült a népesség átrendeződését, a szerb lakosság gyarapodását illetően: *„A vármegye levéltárában a napokban átnéztem a Lendva-vidékről beérkezett születési és halálozási anyakönyveket. Dermedt lélekkel szakadt fel belőlem a kérdés: Uram Isten! Ki tart majd fogadalmi ünnepet*

682 MNL ZML IV. 402. 677. kötet. Jegyzőkönyv Zala vármegye törvényhatósági bizottságának 1942. február 12-ei rendes közgyűléséről. Az indítványt Pehm József és Thassy Kristóf közösen tette.

683 PL Mm. 28. d. Mik Károly, a csáktornya-perlaki körzet iskolán kívüli népművelési bizottsága titkárának levele Pehm József prelátus-plébánoshoz. Csáktornya, 1942. július 31.

50 év múlva ápr. 16-án a Lendva-vidéken?”⁶⁸⁴ A problémák gyökerét 1526-ra vezette vissza, amikor „meghalt e tájon az Űrangyala és a Dicsértessék”. Buzdított, hogy a fogadalmi ünnep tétje legyen egy szilárd elhatározás: „ellenséggel soha többé nem kacérkodunk.” És hogy kik is kacérkodnak az ellenséggel? Pehm válasza szerint három ilyen csoport van. Elsőként azok, akik Isten szent nevét káromkodásaikkal mocskolják, „a káromkodó ország pokol előcsarnoka”. Másodjára azok, „akik a családi életet gyümölcstelenné teszik, egykéznek, kettőznek és pokolian vigyáznak”. Végül azok, akikben nincs katolikus élet és öntudat. A jövő kiútja – mint mindannyiszor, most is ugyanaz a konklúzió – a gránit-szilárd katolikus hit. A szónok szavai bizonyára hatottak a közízlésre, és lélekben erősítették a magyar érzelmükben ingatagokat, kivált a köztisztviselőket.

Előfordult, hogy Pehm elhárított egy-egy felkérést. Amikor egy civil egyesület zászlószentelésre invitálta, elutasító válaszában nem a püspöki kar állásfoglalására utalt, miszerint csak templomi, katolikus egyesületi és iskolai zászlók áldhatók meg, hanem mert az egyház jogilag illetékes zágrábi püspökség engedélyét is ki kellett volna kérni: „Szívesen mennék. Elvből azonban én nem kérek a szent ténykedés végzésére zágrábi egyházi szervektől engedélyt, ami nélkül más egyházmegyebéli nem működhetik. Eddig, ha végeztem, a tábori papságtól kértem engedélyt. Bármily nemes, nemzeti célú megmozdulás lesz is az aug. 15-i, a katonalelkészlet érdektelenségére és illetéktelenségére hivatkozva megtagadná az engedélyt. Így – bár fájdalommal – a szent ténykedést nem vállalhatom.”⁶⁸⁵ Tartott volna viszont tábori misét az alsólendvai országzászló 1942. évi Szent István-napi avatásán, ám végül mégsem ment el az ünnepségre. Kihátrálása okául ezúttal sem az egyházi előírásokat hozta fel, hanem mert „a lendvaiak nem tartották be az általa megszabott feltételt, hogy a lutheránusokkal nem működik közre”, és Skalics Sándor evangélikus lelkész is rövid beszédet mondott,⁶⁸⁶ aki pedig a felekezeti békeesség kedvéért lemondott arról, hogy a zászlót evangélikus módra is felavassák.

Muraköz egyházi hovatartozásának történeti áttekintése
Pehm József tollából

684 PL Mm. 31. d. Beszédvázlatok, elmélkedések. Szentbeszéd Alsólendva felszabadulása I. évfordulóján. 1942. április 16. (A szentbeszédből idézett további részletek is innen – B. Ma.)

685 PL Mm. 28. d. Pehm József levele a M. Kir. Postaaltisztek Országos Egyesületének csáktornyai csoportjához. Zalaegerszeg, 1942. július 29.

686 SZEL AC 2092/1942. Lelkes József községi jegyző levele Grósz József megyéspüspökhöz. Alsólendva, 1942. július 31. és az alsólendvai róm. kat. plébániahivataltól Grósz József megyéspüspökhöz. Alsólendva, 1942. szeptember 6.

MURAKÖZ EGYHÁZI HOVATARTOZÁSA

A polgári közigazgatás bevezetését követően Pehm apát – legalábbis amennyire jogosítványából és lehetőségeiből tellett, akár a horvát papok menesztése árán is – haladéktalanul hozzákezdett a muraközi hívek magyar papokkal való ellátásához, és az ottaniak

megbízhatóságának ellenőrzéséhez. Azzal kellett ugyanis szembesülnie, hogy a horvát papság – sem a csáktornyai ferencesek, sem a plébánosok – távolról sem barátja Magyarországnak. Pár hónap leforgása alatt már a második impériumnak tettek esküt: előbb az önálló horvát államra áprilisban, majd augusztusban a Magyar Királyságra. Utóbbi alól a zágrábi főhatóság már novemberben feloldotta a papságot. A helyi papok többsége a magyar állam iránti hűség tekintetében megbízhatatlan, sőt kifejezetten ellenséges volt. Mindebből sürgetően következett, hogy Muraközbe magyar papságot kellett diszponálni, de hosszú távon a térség egyházkormányzati átrendezése lett a cél. *„Enélkül nincs magyar Muraköz, csak lappangó zsarátnok, esetleg majd nyílt tűzfészek”* – figyelmeztetett a kérdés fontosságára Zadravecz püspök.⁶⁸⁷

Alojzije Viktor Stepinac, 1937-től zágrábi érsek

A megoldás nem volt egyszerű feladat, mert a 22 muraközi plébánia egyházkormányzati szempontból Zágrábhoz tartozott, amelynek élén ekkor Alojzije Viktor Stepinac érsek, a későbbi sorstárs állt. Az adott helyzet különlegessége, hogy Stepinac érsek csak a magyar kormány engedélyével jöhetett volna Mura-

közbe bérálni, hacsak nincs egy Szentszék által kinevezett muraközi vikárius, aki felszentelt püspök, és így az érseket helyettesíthette volna. Ráadásul a csáktornyai ferencesek nem a magyar, hanem a horvát ferences provinciához tartoztak, azaz az ottani rendházra a pesti tartományfőnök joghatósága nem terjedt ki.

A történelem során többször próbálkoztak azzal, hogy Muraközt függetlenítsék a zágrábi érsekségtől, mindannyiszor sikertelenül. Muraköz politikai visszacsatolása Magyarországhoz most újra megcsillantotta az egyházi átrendezés lehetőségét: *„az ügynek a kulcsa Budapesten és Rómában van. Horvátország külön útra lépett, nincs ok, miért gya-*

687 PL Mm. 28. d. Uzdóczy-Zadravecz István püspök levele Pehm Józsefhez. 1941. július 14. Kézírás.

koroljon egyházi jogokat itt idegen állam főpapja.”⁶⁸⁸ A módszer ugyanaz volt, mint ami a területi integráció előkészítésekor már bevált: küldöttségekkel és levelekkel nyomásgyakorlás, csak ezúttal a hercegprímásra és a pápára. A probléma viszont annál sokkal összetettebb volt, semhogy egyszerű közigazgatási ügyként kezeljük. A horvátsághoz tartozás gondolatát igyekeztek elültetni a zágrábi érsekség által Trianon után Muraközbe küldött papok, és a horvát papság most ellenállt a magyar befolyásnak. A feszült politikai légkörben óhatatlanul konfliktusok támadtak.⁶⁸⁹ Az egyik kirívó eset Muraköz „fővárosában”, Csáktornyan, a ferencesek templomában történt. Egy alkalommal a magyar érzelmű lakosság mise alatt a Boldogasszony Anyánk egyházi éneket magyarul kezdte énekelni, mire a misét mondó barát otthagya az oltárt. A hívek erre úgy felháborodtak, hogy bántalmazni akarták a szerzetest, akit csak a jelen lévő honvéd tisztikar védett meg a népharagtól.⁶⁹⁰

1941 őszén kezdtek igazán forrpontra hevülni a muraközi feszültségek. Októberben eltemették az első magyar civil áldozatot a drávavásárhelyi bíró személyében, akit felheccelt usztasák gyilkoltak meg. Muraszombatban egy bombamerényletet lepleztek le. A röpcédulázás napi jelenséggé vált, egyiken a felesleges gabona felégetésére hívták fel a lakosságot – inkább, mintsem a magyaroknak adják... A csáktornyai magyarellenés ferencesekről „a muraközi lakosság ökölbesorított kézzel beszél”, a Magyarországról oda-küldött barát ellen „rabló- és rágalomhadjáratot” indítottak, „általában az egész muraközi papság lehetetlenül viselkedik”.⁶⁹¹ A csáktornyai ferencesek viszont azt sérelmezték, hogy a megkérdésük nélkül, az egyházjogot (1322–1348. kánonokat) megsértve a nyakukra küldenek új rendtagokat hitoktatási feladatokkal. „Ha a Provinciális Atya csak P. Murainak és zalaegerszegi apátnak a véleménye és akarata szerint dolgozik. Rosszul tesz[i]” –

688 PEHM József: Muraköz egyházi élete. *Zalamegyei Ujság*, 24. évf. 163. sz. 1941. július 19. 1. – Muraköz eredetileg a veszprémi püspök joghatósága alá tartozott. Amikor Szent László király a Muraközzel szomszédos Szlavóniát is a Magyar Királysághoz kapcsolta és a Kalocsai Főegyházmegye részeként megalapította a zágrábi püspökséget (1093 körül), Muraközt a veszprémiéből a földrajzilag közelebb lévő zágrábi püspökség joghatóságához rendelte. A török hódoltság után Bíró Márton veszprémi püspök – akiről Pehm József az ismertetett monográfiát írta – egyházmegyéje joghatóságának visszaállítására törekedett, és visszakövetelte a muraközi plébániákat is. Az ő munkásságának tulajdonítható, hogy a szombathelyi püspökség 1777-ben történt megalapításakor a Kerka–Muravidék magyar és vend plébániáit – összesen tizenhatot – átcsatolták a zágrábi egyházmegyétől a szombathelyihez, de Muraköz átcsatolása nem sikerült. A terület egyházi hovatartozása továbbra is napirenden maradt, Zala vármegye többször is országgyűléshez és az uralkodóhoz fordult. I. Ferenc József 1875. november 25-én elvileg kimondta a Muraköznek a magyar egyházmegyéhez való átcsatolását, és elrendelte a Szentsekkel való tárgyalások megkezdését. A nem sokkal korábban érsekséggé emelt (1853) zágrábi püspökség vezetői viszont olyan határozott ellenállást tanúsítottak, hogy az átcsatolás végül is nem történt meg. A zalaiai nem adták fel: még a 20. század elején, 1917-ben is ismételt az országgyűléshez fordultak Muraköz egyházi visszacsatolásáért. A választ az első világháború adta meg: 1918. december 24-én Muraközt – és vele együtt a Muramelléket – megszállták a szerbek, horvátok és szlovének, és e területek átkerültek a későbbi Jugoszláviához.

689 MNL OL K64–1941–67/a–240. és 248. 9. és 17. fol. Muraköz megszállásával kapcsolatos események kivizsgálása. Werth Henrik gyalogsági tábornok, vezérkari főnök jelentése a külügyminiszternek. Bp., 1941. április 24.; MNL OL K64–1941–67/a–324. Jelentés muraközi viszonyokról, 1941. május 27.

690 MNL OL K64–1941–67/a–336. Gr. Teleki Béla főispán jelentése Bárdossy László miniszterelnöknek. Zalaegerszeg, 1941. május 23.; PL Mm. 29. d. gépelt összefoglalás a muraközi konfliktusokról.

691 MNL OL P233 FRL, 12. csomó, 1/a. tétel, 635/1941. P. Fekete Géza levele P. Hársligethy-Vinkovits Viktor provinciálshoz. Zalaegerszeg, 1941. október 21.

írta a magyar provinciálisnak a csáktornyai rendház horvát vezetője.⁶⁹² A levélben említett P. Murai Frigyes ferences a magyar rendtartomány tagja volt, ő a katonasággal együtt került Csáktornyára.⁶⁹³ Gyónatási, igehirdetési engedélye csak a tábori püspökségtől volt. A következő két ferencset, P. Horváth Athanáz és P. Fekete Gézát a kultuszminisztérium felhatalmazásával küldték ide.⁶⁹⁴

A váratlan áthelyezések, az iskolai hitoktatás pontos kijelölésének (*missio canonica*) hiánya miatt a horvát követtség tiltakozott a magyar kormánynál. Ezzel összefüggésben Pehm lapját, a *Zalamegyei Ujság* néhány számát – fennállása óta másodszor – betiltották: nem jelent meg 1941. október 29-én, 30-án, valamint november 1-jén és 6-án. „*Álmos újság, amelyet fenn túl erősnek tartanak*” – komment-

A csáktornyai ferences rendfőnök panaszlevele eljárójához, 1943.
A hitoktatás (is) nehézségekre ütközött a magyarellenesség miatt

692 MNL OL P233 FRL, 12. csomó, 1/a. tétel, 635/1941. P. Zsálíg Norbert csáktornyai házfőnök levele P. Hársligethy-Vinkovits Viktor provinciálishoz. Csáktornya, 1941. október 27.

693 P. Murai előbb a csáktornyai ferences kolostorban, majd a leventeotthonban élt, miután a horvát papok kiutasították a zárdából. Aktivitása túlment a hitoktatáson és a lelkipásztori teendőkön, az ellene tanúskodók szerint „politizált, zsidókkal paktált, ezek politikai és gazdasági érdekeinek megfelelő kijárásokban eljár, kávéházi mulatozásokon énekesnőkkel részt vett”. Mivel mindezek miatt papi hivatása is veszélybe került, egy pálfordulással alávetette magát a horvát házfőnök elvárásainak, olyannyira, hogy Muraköz visszatértének első évfordulóján – betegségre hivatkozva – már nem volt hajlandó misét mondani. A tartományfőnök – ha nem is adott hitelt mindenben a pletykáknak – 1943. július 1-jétől felmentette P. Murait és helyébe P. Bokor Csenger áldozópapot nevezte ki a csáktornyai iskolákhoz hitoktatónak. MNL OL P233 FRL, 14. csomó, 1/a. tétel, 354/1943. M. kir. szombathelyi III. csendőrkörület bizalmas tájékoztatása illetékes főszolgabíróknak. Csáktornya, 1943. március 29. és MNL OL P233 FRL, 14. csomó, 1/a. tétel, 490/1943. P. Vargha Theodorik tartományfőnök levele Szinyei Merse Jenő kultuszminiszterhez. Bp., 1943. július 13.

694 MNL OL P233 FRL, 12. csomó, 1/a. tétel, 639/1941. P. Horváth Domonkos zalaegerszegi házfőnök levele P. Hársligethy-Vinkovits Viktor provinciálishoz, mellékelve P. Fekete Géza megbízatásáról szóló VKM-irat. Zalaegerszeg, 1941. október 26.

tálta az apát.⁶⁹⁵ A Csáktornyára áthelyezett ferencesek valóban csak utólag, 1941. november 10-én kértek jurisdictiót Zágrábtól, de nem kaptak, legalábbis nem egyből. A zágrábi ferences tartományfőnök nem is továbbította az érseknek a kérvényt, mondván, hogy teljesítése a provincia és az egyházmegye szétválasztását jelentené.⁶⁹⁶ A csáktornyai szerzetesház horvát és magyar ferencesei között a gyűlölködésig fokozódott a feszültség.

A magyar nyelvű hitoktatás akadozása miatt Tóth Péter képviselő a vármegyei közgyűlésen „a hazafiatlan szlovénajkú papság” kicserélését kérte, amihez Pehm apátplébános a következőket fűzte: *„A Murán innen ismerünk dobrovoljac, szlovén, vend és magyar kérdést. A dobrovoljacok iránt részvétet érzek, mivel Isztriából vetette ide őket az idő, nem maguk szántából jöttek. Most megint belekerültek az idők viharába. De természetesen szívesebben látunk a helyükön is magyarokat. A vendek derék, vallásos, szorgalmas, államhű elemek. Nem volt és nincs velük semmi bajunk. 1919 óta folyik azonban északról egy ún. szlovén beözönlés természetes úton és betelepítéssel a zalai részekre. Ennek eredménye az lett, hogy a Lendvavidék 18 magyar községe nincs többé. Nyelvileg vegyes községek vannak helyettük. A magyar lakosság sem kapott a jugoszláv uralom alatt a két magyar nádor birtokából semmit, mert akkor a Balkánon éltek; most a magyar uralom alatt meg azért nem, mert Európában élünk. Ők azonban azt nem értik, hogy akkor számukra öt kivándorlási iroda működött egyszerre Alsólendván, most a magyar világban se jussanak semmihez. Járnak is szüntelen a rédicsi hercegi felügyelőséghez, kérdezgetve: hol lesz az ő birtokuk. A helyzet nem könnyű; jelentős birtok ott már nincs, összeházasodások történtek, bizonyos megfontolások is érvényesültek. De egyéni revízió alá kellene venni a szlovénoknak történt juttatásokat, a jugoszláv demarkáción túl. A demarkáción innen az egyke-pusztult Szentgyörgyvölgye táján kellene eladó tulajdonokat a közjóléti szövetkezet pénzén megvásárolni és oda második vonalat rögzíteni. A Mura-híd készüljön el mielőbb. A Muraközben elharapózott a próbaházasság, Csáktornyán és vidékén elterjedtek a baptisták. Itt hibák vannak. A vármegye tegyen meg mindent a Muraköz egyházi elcsatolásáért, enélkül a becikkelyezés nem megnyugtató.”*⁶⁹⁷

Pehm azért is kérte számon a vármegye aktivitását, mert az 1942. február 12-ei közgyűlés nem tárgyalta Muraköz egyházi elcsatolását, állítólag Bárdossy miniszterelnök kifejezett kérésére. Az apát meglehetősen magára maradt, amikor az évszázadok során végbement etnikai átrendeződés korrigálását összekapcsolta Muraköz egyházkormányzati átrendezésével, sőt távlatilag a térség rekatolizálásával. Célszerűnek az mutatkozott, hogy a visszacsatolt Muraközt a zágrábi érsek fennhatósága (jurisdictió-

695 PL Mm. 43. d. Pehm József naplója, 1941. október végi bejegyzés. Kézírás. (Pehm csak az 1941. október 29–30-ai számok betiltását említi, de folyamatos lapszámozás mellett további két novemberi napon sem jelent meg a lap.)

696 PL Mm. 28. d. P. Horváth Athanáz ferences hittanár levele a zágrábi főegyházmegyei hatósághoz. Csáktornya, 1941. november 10. és „A Muraköz egyházi hovatartozása” c. gépelt kézirat, k. n. [1942 közepe]; MNL OL P233 FRL, 12. csomó, 1/a. tétel, 755/1941. P. Horváth Athanáz ferences hittanár levele P. Bajor Asztrik tartományfőnöki titkárhoz. Csáktornya, 1941. november 12.

697 MNL ZML IV. 402. 681. kötet, 6–7. fol. Jegyzőkönyv Zala vármegye törvényhatósági bizottságának 1942. május 15-ei rendes közgyűléséről.

ja) alól kivonassák, és átmene-
tileg – nyelvi problémák meg-
oldásáig, az integráció elmé-
lyüléséig – „*corpus separa-
tum*”-má, az egyházmegyétől
elkülönült területté, apostoli
adminisztratúrává nyilvánít-
tassák. Lehetséges apostoli
adminisztrátoraként magától
értetődően merült fel Pehm
neve. Amikor ezt Zadravec
püspök elárulta Pehmnek, ő
tamáskodva fogadta a hírt.
„Nem lehetséges!? A belügymi-
niszter haragszik a kihallgatás
miatt. – Dehogy! Az kellett!
Imponált neki. – Nem beszé-
lem a nyelvet! – Beszéli az al-
tisz, a titkára majd beszéli a
muraközit. – Szombathelyt
nem említettem, pedig a leg-
újabb lemondás se semmi.”⁶⁹⁸

Pehm József Alsólendván tábori misét mutat be, 1941. május 11.

Pehm utóbbi mondata a már tárgyalta zalai püspöki biztosságról történt lemondására utalt. Személyes találkozásukon Grösz melegen megköszönte Pehm munkáját, és Muravidékre–Muraközre utalva „*említette, hogy ő látszatra inaktív volt, de valójában na-
gyon is aktív*”.⁶⁹⁹ Zavarban lehetett, egyfelől tisztában volt azzal, hogy Pehmnél elköte-
lezettebb papot nem talál a vend vidékiek és muraköziek ügyeinek intézésére, másfelől
a lemondások miatt épp nélkülöznie kellett munkáját. Ebben a helyzetben elődje, Mi-
kes püspök közbenjárását kérte: fogadja el Pehm a vikáriusságot a muravidéki apostoli
kormányzáság tekintetében, és majd idővel Muraközben is. A reakció ismét Pehm ön-
érzetét mutatja be: „*így nem, püspöki kinevezés esetén az időköz rövideje miatt nevetnének
rajtam, a hátam sem lenne biztos a kinevezővel és udvarával szemben*.”⁷⁰⁰ Csak római ki-
nevezés esetén vállalta volna a helynöki megbízatást, erre viszont nem volt esély. Pehm
esetleges rangos pozícióját az is ellehetetlenítette, hogy egy Muraköz végleges vissza-
csatolását hirdető hazafias memorandumot annak ellenére írt alá, hogy azt mind a püs-
pöki iroda, mind a papi szeminárium személyzete elhárította. „*Jogilag tehát nem írhatom
alá; de az ügy miatt aláírtam*” – jegyezte fel Pehm a naplójába.⁷⁰¹

698 PL Mm. 43. d. Pehm József naplója, 1941. június 13-ai bejegyzés. Kézírás.

699 Uo.

700 PL Mm. 43. d. Pehm József naplója, 1941. július 30. és augusztus 1. közötti bejegyzés. Kézírás.

701 PL Mm. 43. d. Pehm József naplója, 1941. augusztus 28-ai bejegyzés. Kézírás.

A hercegprímás 1941 őszén kezdeményezte a Szentszéknél Muraköznek a szombathelyi püspök joghatósága alá helyezését. Pehm elégedetlen volt az intézkedés ütemével, de ismételt sürgetésére csak bosszús választ kapott: *„Újabb lépést ezek szerint az ügyben jelenleg nem tudnék tenni, a kérdés állásáról is már több oldalról informálva vagyok, úgy hogy Méltóságodtól újabb momentumokat nemigen várhatok. A kérdést mindenesetre állandóan figyelemmel kísérem s magam is örülnék, ha sikerülne szerencsés rendezése.”*⁷⁰² Ám a különböző csatornákon az a hír érkezett, hogy sem egy önálló adminisztrátúra, sem az integráció a szombathelyi egyházmegyébe nem járható út.⁷⁰³ Nem vezetett célra az sem, hogy Pehm aktivistái több mint 25 ezer aláírást gyűjtöttek és juttattak el Serédi hercegprímáshoz az egyházi átcsatolás érdekében. Az aláírásgyűjtés *„Felpaprikázta a [horvát] papságot. Szószékről tették meg egyházellenes lépésnek, mivel – mint mondták – Róma akarata az, hogy Muraköz Zágrábhöz tartozzék.”*⁷⁰⁴ Ez lényegében így is volt. A kultuszminisztériumból az is kiszivárgott, hogy a nuncius – bár ősszel még mást ígért – kimondott rosszindulattal kezeli az ügyet.⁷⁰⁵ A Szentszék – a több oldalról érkező magyar nyomás ellenére – a háború végéig nem kívánt politikai színezetű döntést hozni, és ezúttal sem változtatott az egyházmegyei határokon. Így a többségében horvátok lakta Muraköz a zágrábi főegyházmegye része maradt.⁷⁰⁶ Luttor Ferenc kánonjogi tanácsos szerint a horvátok a Szentszék „dédelgetett fiai”, mivel náluk az egyház hivatalos helyzete nem szilárd, és mert a terjeszkedő ortodoxia miatt kiemelten fontos az egyház erősítése.⁷⁰⁷ Párhuzamosan elindult a csáktornyai ferences rendháznak a magyar marianus rendtartományhoz történő átcsatoltatása is. Hiába biztosította támogatásáról a magyar külügyminiszter is ezt a hangsúlyozottan belső rendi ügyet, a rend generálisa nem tartotta időszerűnek a kérelmet.⁷⁰⁸

A kedvezőtlen római hírek ellenére folytatódott Muraköz „áttérítése”: a hatóságok kérdőívek kitöltésével, adatok gyűjtésével próbáltak tájékozódni a papság és a tanítók ideológiai beállítottságáról. Az egyik kérdőív kérdése – *„Ha a nép a magyar miseénekek bevezetését is óhajtotta, ennek mennyiben tettek eleget az illetékes lelkészek?”* – a katolikus papság nemzetellenességére vagy -hűségére kereste a bizonyítékokat.⁷⁰⁹ Grósz József püspök, immár muravidéki apostoli kormányzó, 1942 októberében P. Horváth Athanáz és P. Fekete Géza ferenceseket kinevezte mind a szombathelyi egyházmegye, mind a muravidéki apostoli kormányzóság területére hitoktatóknak. Egyidejűleg engedélyezte nekik, hogy további intézkedésig a muraközi Csáktornyán teljesíthessenek szolgál-

702 PL Mm. 29. d. Serédi Jusztinián hercegprímás levele Pehm Józsefhez. Esztergom, 1941. november 4.

703 PL Mm. 29. d. Farkas százados, közellátási minisztériumi osztályvezető levele Pehm Józsefhez. Bp., 1941. november 6.

704 PL Mm. 28. d. Pehm József levele „Kedves Barátom!” megszólítással. Zalaegerszeg, 1942. május 28.

705 PL Mm. 28. d. Terbócz Miklós kultuszminisztériumi tanácsos levele Pehm Józsefhez. Bp., 1942. június 2.

706 PL Mm. 29. d. Bizalmas jelentés a muraközi leventék lelki gondozásáról. 1943. október 15.

707 PL Mm. 29. d. Luttor Ferenc levele a Zala vármegyei alispánhoz. Róma, 1942. február 17. Aláírt gépelt másolat.

708 MNL OL P233 FRL, 12. csomó, 1/a tétel, 746/1941. Beresztóczy Miklós, a VKM I. üo. miniszteri tanácsosának levele P. Hársligethy-Vinkovits Viktor tartományfőnökhöz. Bp., 1941. október 31.

709 PL Mm. 28. d. A muraszombati I. fokú közoktatásügyi igazgatási kirendeltség vezetőjének levele Pehm Józsefhez. Muraszombat, 1942. január 28.

A csáktornyai, Szent Miklósnak szentelt ferences templom és rendház 1913 körül

tot.⁷¹⁰ A kultuszminisztérium 1942. november 6-án két önálló hitoktatói állást szervezett a csáktornyai elemi iskolák részére. Grósz a muraközi térségre kiterjesztett engedéllyel túllépte hatáskörét, mert ott területileg se szombathelyi püspökként, se muravidéki apostoli kormányzóként nem volt illetékes. Ráadásul pár hét múlva P. Fekete Géza bevonult katonának, helyére igen gyorsan P. Zilizi Anaklét, egy tüdőbeteg ferences került.⁷¹¹ Az ő kinevezése újabb vihart kavart. A csáktornyai házfőnök, aki a zágrábi ferences rendtartományhoz tartozott, igen nyers levelet írt a magyar rendtartomány főnökének: „Önnek nincsen joga senkit ide küldeni” – szögezte le kertelés nélkül, és kérte a másik ferences, P. Horváth Athanáz eltávolítását is, aki „dolgozott és dolgozik az itteni megalakult egyházközség ellen”.⁷¹²

A horvát érzelmű papság befolyása és a horvát állami propaganda a magyar igazgatás ellenére is erős maradt a térségben. Pehm egy 1943 eleji vármegyei közgyűlé-

710 MNL OL P233 FRL, 13. csomó, 1/a. tétel, 648/1942. Grósz József iktatószám nélküli levele P. Vargha Theodorik ferences tartományfőnökhöz. Szombathely, 1942. szeptember 8.; Uo. 754/1942. Grósz József 2751–52/1942. sz. levele P. Vargha Theodorikhoz. Szombathely, 1942. október 15.

711 MNL OL P233 FRL, 13. csomó, 1/a. tétel, 801/1942. Grósz József 3012/1942. sz. levele P. Vargha Theodorik tartományfőnökhöz. Szombathely, 1942. november 11. – Megjegyzés: P. Zilizi Anaklét 1944. február 23-án elhunyt, helyébe 1944. március 1-jével P. Tóth Turul ferences áldozópap kapott hitoktatói kinevezést.

712 MNL OL P233 FRL, 13. csomó, 1/a. tétel, 832/1942. P. Zsálíg Norbert csáktornyai házfőnök levele P. Vargha Theodorik tartományfőnökhöz. Csáktornya, 1942. november 21.

sen a képviselők szemére vetette, hogy nagyobb felelősséggel kezelhetnék Muraköz ügyét. A hibák között említette a megosztó pártpolitikát, az Esterházy- és Festetics-uradalom jugoszláv agrártörvény szerinti felemás felosztását (a birtok az államé, a tulajdonos csak haszonbérlet lett, a csetnikeket és dobrovoljacokat egyformán bíralták el az őslakosokkal), a visz-

Grósz József szombathelyi püspök naplóbejegyzése a muravidéki ifjúság valláserkölcsi nevelésének nehézségeiről, 1942

szacsatolást követő katonai és polgári rekvirálásokat, a túlméretezett adót, az államsegélyek csekély mértékét. Mindezek következtében a lakosság fogékony maradt a horvát irredentizmusra.⁷¹³

Mivel a térség egyházi elcsatolása megfeneklett, Mindszenty a honvédelemről szóló 1939. évi II. törvénycikk azon rendelkezését próbálta kihasználni, amely a leventefjúság valláserkölcsi nevelését a honvédelmi minisztérium hatáskörébe utalta. Miután időközben vezetéknévét cserélt, 1943. április 27-én már Mindszenty Józsefként azt kérte a kultuszminisztertől, hogy a tárca vállalja – a térségben 1941 őszétől szolgáló ferencesek munkáját is átvéve és bővítve – 16 leventelelkész fizetését. Ugyanis csöppet sem csillapodott az az érzelmi ellenállás, amit a „felszabadulás” első percétől érzékelni lehetett: a vallásában katolikus, de nemzetiségében horvát muraköziek papsága *„túlnyomórészt szemben áll azzal a szentistváni gondolattal, amellyel a becikkelyezés révén, de a nép ragaszkodása és a történelmi jog szerint is kapcsolódik”,* és a helyi papok *„a lelkeket hazája ellen”* hangolják.⁷¹⁴ A hatóságok több katolikus papot (akik nem a történelmi Magyarországról származtak) ki is toloncoltak, érdekükben – türelmet és belátást kérve – Grósz József szombathelyi püspök interveniált.⁷¹⁵ *„Mura-*

713 PL Mm. 28. d. „A Muravidék és Muraköz mai problémája. Elmonda Zala vármegye 1943. évi febr. 11-i közgyűlésén Mindszenty-Pehm József pápai prelátus, apátplébános, th. biz. tag.” Gépelt kézirat és annak eredeti kéziratosa fogalmazványa.

714 PL Mm. 21. d. „Mindszenty-Pehm József pápai prelátus, th. biz. tag, a Muraközi Bizottság nevében” aláírással kelt levél. Zalaegerszeg, 1943. április 27. Eredeti, aláírt.

715 SZEL AC 1377/1941. Muravidéki apostoli kormányzóság területéről kiutasított papok ügyében a katonai parancsnoksághoz; SZEL AC 774/1942. Muravidéki három elítélt pap érdekében kegyelmi kérvény; PL 8542/1943. Grósz József levele Horthy Miklós kormányzóhoz. Szombathely, 1943. június 18.

köz miatt hidegültünk el egymástól” – jegyezte fel Pehm naplójába, újabb magyarázatot adva a közte és Grósz püspök között lévő tartózkodó viszonyra.⁷¹⁶ Vallásos nevelés híján az ifjúság a romboló tanok martaléka lesz: „*a kommunista-partizán eszmehintés elérte a Dráva-vonalat, sőt a propaganda-iratok beszivárogtak a Muraközbe. A papság jó része részvétlenül nézi mindezt.*”⁷¹⁷ Azaz Mindszenty a Mura térségi hitoktatást – amelybe a ferencesek bekapcsolódtak ugyan, de szolgálatukat egyre nehezebben teljesítették – a Zágrábtól függő helyi plébánosok ellenében a tábori püspökhöz tartozó leventelelkészekkel akarta megoldani. A kérdést kiemelt fontosságú ügyként kezelte. Muraköz leventéinek lelki gondozása ügyében Bély Alajos altábornagy 1943. május 27-ére értekezletet hívott össze, amelyen Mindszenty megindokolhatta kérését: katonai- vagy leventelelkészekkel kell megpróbálni a magyar szellemiség továbbadását, ezért létszámukat növelni kell. Végül a honvédelmi miniszter novemberben 15 katonalelkész behívását rendelte el.⁷¹⁸ A honvédelmi és egyházpolitikai szempontok kéz a kézben jártak, a végrehajtás mégis megghiúsult.

Az intézkedés ugyanis heves reakciót váltott ki a horvát érzelmű papokból. Az 1944 eleji hangulatjelentések már nem egyszerű ellenszenvről, hanem kimondott aknamunkáról szóltak. Rodics Ignác muraközi érseki helynök 1944. február 1-jén egy körlevelet adott ki a muraközi római katolikus papság részére, amelyben a kánonjogra (804. kánon) hivatkozva korlátozta az „idegen”, azaz a magyar lelkészek – akár ferences páterről, akár katonalelkészről volt is szó – egyházi funkcióit, különösen a leventemisék esetében: „*a legszigorúbban elrendelem összes lelkészeimnek, hogy a helybeli plébános vagy pedig az ő helyettese, káplánja végezze el a leventemiséket, és senki más.*”⁷¹⁹

A magyar papok misézési gyakorlatának adminisztrálása biztosan nem volt kifogástalan, de 1944 elejéig mégis minden különös engedély nélkül misézhettek. Ekkor azonban egy váratlan fordulat történt: a zágrábi érseki helynök az egyházi törvénykönyvre hivatkozva betiltotta a magyar tábori lelkészek leventemiséit, és a katonai misék végzését is ahhoz kötötte, hogy mutassák fel a tábori püspöktől való celebritüket (papi igazolványukat). Ezen is túlment a rendelkezés azon része, miszerint leventék csak a helyi plébános vagy megbízottja szentmiséjén vehetnek részt, ezzel ellehetetlenült a fiatalok közötti magyar nyelvű igehirdetés, elvesztegetve az addig befektetett erőfeszítéseket is. Nyilvánvaló, hogy a helynök barátságtalan intézkedése nem a kánonok betartásáról szólt. Celebritet követelni ugyanis csak attól volt szokásban, akit nem ismert a plébános, vagy akinél fennállt annak valószínűsége, hogy egyházi viszonya rendezetlen. A lakosság nem tudta mire vélni a dolgot. Elterjedt, hogy a ma-

716 PL Mm. 43. d. Pehm József naplója, 1941. szeptember 28-ai bejegyzés. Kézírás.

717 PL Mm. 21. d. „Mindszenty-Pehm József pápai prelátus, th. biz. tag, a Muraközi Bizottság nevében” aláírással kelt levél. Zalaegerszeg, 1943. április 27. Eredeti, aláírt.

718 PL Mm. 28. d. Bély Alajos levelei Mindszenty Józsefhez. Bp., 1943. május 22. és november 5. A levelekben Muraköz viszonylatában még 16 leventelelkészről van szó, a számuk időközben egy fővel csökkent.

719 PL Mm. 29. d. Rodics Ignác érseki helynök körlevele. Szelencehegy, 1944. február 1.; Muraköz közbiztonsági parancsnokának 289/Kh.kt.-1944. sz. jelentése a leventelelkészek egyházi korlátozásokról a Muraközben. Csáktornya, 1944. február 10.

Országos katolikus leventeáldozás a Hősök terén. A leventék lelkigondozása mind az anyaországi, mind a visszacsatolt részekben fontos egyházi feladat volt

gyar papok azért nem misézhetnek, mert nős emberek, vagy éppenséggel a Szentszék büntetéséről van szó, amiért lázítják a népet. Rövidesen tarthatatlanná vált a magyar papok helyzete a Muraközben, úgy kezelték őket, mintha szakadárok lennének.⁷²⁰ A zágrábi érseki helynök intézkedése a magyar egyházi befolyás kizárására irányult, és a lelkek üdvének gondozása mögött ténylegesen horvát nemzetállami érdekek artikulálódtak. P. Vargha Theodorik ferences tartományfőnök nem először jelezte Mindszentynek a tarthatatlan helyzetet: *„Ez olyan arcuicsapás az odahelyezett magyar Pátereknek, amit nem tudok megérteni. Nekem Rómában már volt alkalmam a muraközi ügyet védenem, de azt is tudom, hogy kánonjogilag nem helytálló ügyet ott hiába próbál az ember védeni”* – írta a prelátusnak, elismerve a helyzet fonákságát, kérve egyúttal a ferencesek felmentését.⁷²¹ Mindszenty – akit horvát papok feljelentettek a nunciussal – nyugtatni igyekezett az ideges tartományfőnököt: az ügyet már régóta intézik, a honvédelmi minisztériumban vár aláírásra, hogy magyarul beszélő leventelelkészeket küldjenek ki a ferencesek helyett. A nuncius is Rómából vár döntést a celebert

720 PL Mm. 29. d. Jambrich Ignác leventelelkész levele Mindszenty Józsefhez. Kisszabadka, 1944. február 16.

721 MNL OL P233 FRL, 15. csomó, 1/a. tétel, 119/1944. és PL Mm. 29. d. P. Vargha Theodorik tartományfőnök levele Mindszenty Józsefhez. Bp., 1944. február 15.

megkövetelése ügyében.⁷²² A prelátus csak a hóakadály miatt nem utazott azonnal a fővárosba, hogy kapcsolatait latba vesse és elrendezze az ügyet.⁷²³

Ám mire a hó elolvadt, elolvadtak a magyar remények is Muraköz egyházi visszatérését illetően. Az alatt a bő egy hónap alatt, ameddig Mindszenty még Zalaegerszegen szolgált, érdemi fejlemény a konkrét ügyben nem történt. Már veszprémi püspökként kapta meg Antal István miniszter jóvoltából az e tárgyban folytatott levelezés másolatát, amiből kiderült, hogy a muraközi érseki helynök jottányi engedményre sem volt hajlandó. Így a magyar leventelkésznek működése a Muraközben egyházjogilag ellehetlenült, és minden kísérlet istentisztelet tartására összeütközéshez vezetett a helyi klerikusokkal. A muraközi ferenceseket 1944. április 15-ével leszerelték.⁷²⁴ Őszig P. Bokor F. Csenger és P. Bakos Gáspár személyében még két magyar hitoktató működött Csáktornyan, de 1944. szeptember végén őket is elhelyezték, ezután senki nem látta el a magyar nyelvű hittanórákat.⁷²⁵

Összességében Pehm/Mindszenty prelátus inkább csak jelképes sikert ért el: Gasparich Márk Kilit ferences szerzetesnek, az 1848-as szabadságharc vértanújának, aki Kossuth zászlaja alá toborozta a muraközieket, 1941. október 5-én emlékoszlopot állítottak keresztelése helyszínén, Perlak főterén, majd 1943. május 2-án felavatták szobrát a csáktornyai ferences rendház előtt.⁷²⁶ 1945 után mindkettőt eltávolították. Az ő indítványára szavazott meg a zalai törvényhatósági bizottság 2000 pengő támogatást a derék szerzetes arcképének megfestéséhez.⁷²⁷

722 MNL OL P233 FRL, 15. csomó, 1/a. tétel, 119/1944. és PL Mm. 29. d. Mindszenty József válasza P. Vargha Theodorik tartományfőnöknek. 1944. február 18.

723 PL Mm. 29. d. Mindszenty József válasza Jambrich Ignác leventelkésznek. Zalaegerszeg, 1944. február 18. Kézírás; PL Mm. 28. d. a somogyszentmiklósi plébános levele Mindszenty Józsefhez. 1944. február 15.

724 VÉL I.1.44.a. 1440/1944. Rodics Ignác muraközi érseki helynök 37/1944. sz. levele Szinyei Merse Jenő kultuszminiszterhez. Szelencehegy, 1944. február 3.; MNL OL P233 FRL, 15. csomó, 1/a. tétel, 426. fol. 212/1944. sz. irat. Jegyzőkönyv a ferences tartományi tanács Esztergomban 1944. április 15-én tartott rendkívüli üléséről. Kézirat; VÉL I.1.44.a. 1800/1944. Mundi János és P. Bálint Remig tábori lelkészek jelentése. Hodosány, 1944. április 24.

725 MNL OL P233 FRL, 16. csomó, 1/a. tétel, 544. fol. 815/1944. Csáktornyai Községi Iparos- és Kereskedőtanonciskola igazgatójának levele P. Vargha Theodorik tartományfőnöknek. Csáktornya, 1944. október 21.

726 PL Mm. 33. d. Prédikációvázlatok: Gasparich Kilit emléksobrának visszaállításakor. Perlak, 1941. október 5. Kézírás; PL Mm. 29. d. Mik Károly, a csáktornya-perlaki körzet iskolán kívüli népművelési bizottsága titkárának levele Pehm Józsefhez. Csáktornya, 1943. március 11.

727 MNL ZML IV. 402. 685. kötet. Jegyzőkönyv Zala vármegye törvényhatósági bizottságának 1942. szeptember 10-ei rendes közgyűléséről, 31.939 szám/ni. 1942. jkv 125. Ugyanez: PL Mm. 28. d. Kivonat a jegyzőkönyvből.

ALKOTÁS ÉS ODAADÁS

Muraköz ügye, ha lehet, még tovább fokozta Pehm prelátusban az egyébként is erős cselekvési vágyat, szinte állandó készenlétben állt a feladatok teljesítésére. Ha fizikailag fáradt is volt, szellemi munkával még mindig tovább terhelte magát. Az alkotás felkavaró, de megtisztító hatását már megízlelte 1934-ben, a Padányi Biró Mártonról írott könyvével. Az alkotóvágy nem lappadt, és az évek során Pehm az 1916-ban még alig százoldalas, két kiadásban is elfogyott könyvét az édesanya szerepéről továbbgondolta.

Pehm József: *Az édesanya* című könyve
1916. évi szerzői kiadásának főcímdala

Grazia Deledda Nobel-díjas
olasz (szárd) író

„AZ ÉDESANYA”

Pehm/Mindszenty hagyatékában a legkülönbözőbb időpontokból találunk egy-egy újabb iratot az anyatéma érlelődéséről és kibontakozásáról. 1929-ben például az idegen nyelven írt versek fordításában segédkezett neki Székely László, a költészetben is jártas pap, aki fordítás helyett inkább a magyar költészet remekeire hívta fel a figyelmét.⁷²⁸ Pehm ismerte Kutas Kálmánnak az övével azonos című írását, amit Szombathelyen adtak ki pároldalas füzetben.⁷²⁹

Az is serkentette, hogy ekkoriban több világirodalmi minta is született az édesanya és a papi hivatást választott fiúgyermek kapcsolatáról, például a Nobel-díjas Grazia Deledda 1920-ban kiadott *La madre* című regénye.

728 PL Mm. 23. d. „Az édesanya” feliratú dosszié, Székely László levele Pehm Józsefhez. Szombathely, 1929. november 28.

729 PL Mm. 30. d. KUTAS Kálmán: *Az édesanya*. Martineum Könyvnyomda R.T., Szombathely, é. n. (A füzetben Pehm József eredeti bejegyzései.)

A fiatal kispap helyett már az ezüstmisés pap tapasztalata vezette *Az édesanya* társadalmi-szociális tartalommal gazdagított harmadik kiadását. A szerzőt szemmel láthatóan nem kisebb vágy fűtötte, mint hogy teljeset és felülmúlhatatlant alkosson, és ne egy akármilyen könyvvel gazdagítsa az anyairodalmat, hanem ő írja meg az Anyaság – és vele az Egyház és a Haza – apoteózisát.

Az édesanya címmel 1940-ben és 1942-ben újabb két könyvet jelentetett meg mint az 1916-os második kiadást követő harmadik kiadás első és második kötetét. Csak címükben azonosak, de tartalmukban teljesen önálló művek, egyenként ötszáz, illetve hatszáz oldal feletti terjedelműek. Kiadásuk beleillett a Teleki-kormányzat közvélemény-formáló, úgynevezett nemzetpolitikai szolgálatának propagandatervébe, amely többek között „*az anyaság gondolatát, felemelő érzését és az anyai szépséget tudatosító és propagáló*” munkák – lett legyen az irodalmi mű vagy iparművészeti alkotás – elkészülését is szorgalmazta.⁷³⁰ Az ifjú Pehmből megőrződött a romantikus és érzelmes előadás, miközben módszeresen elemzi tematikusan csoportosított mondanivalóját. Kritikusai az elemzőbb megközelítés ellené-

Mindszenty (Pehm) József édesanyja Fukszberger Imre családi albumából

re is szemére vetették, hogy idealizálja az édesanyját, és egyáltalán nem mutatja be a rossz anyát.⁷³¹

„*Pehm prelátus könyve fölé valami idillikus, tiszta, falusi csend borul, kis kertek édes illatával, békés harangszó, virágos rétek színes látomásával*” – méltatta az 1940-es kiadást egyik papi recenzense.⁷³² Nyelvezete zamatos, de stílusa a mai olvasónak túlságosan ájtatoskodó, agyontűzdelve populáris filozófiai tézisekkel. A könyv Pehm családfelfogását tükrözi: keresztény emberhez illően vallotta, hogy a nemzet és a társadalom egészséges fejlődése a szilárd és egészséges családokon áll vagy bukik. A család központja, erkölcsi alapja pedig az édesanya személyisége. Az anya személyét saját édesanyjáról mintázta és állította követendő példának a világháború viharában. Az édesanya elválaszthatatlan Pehm/Mindszenty József személyétől. Őrzi, amíg szoknyája mellett cseperedik, vigyáz reá, amikor kisdíák és szeminarista. Amíg fia tanul, tizenkét éven át minden hónapban Szombathelyre utazik, lovas kocsival, vonattal, télen-nyáron,

730 MNL OL K29 Miniszterelnökség, Társadalompolitikai osztály, 1. cs., c. dosszié, 34. fol. „Propagandamunkára vonatkozó tervezetek, oszt. vez. hangulatjelentései a ME-höz 1938–41”, képzőművészeti propaganda.

731 *Dunántúli Szemle* 9 (1942) 1–2. 80.

732 SCHNATTNER Sigfrid (O.S.B.): Pehm József: *Az édesanya*. *Nemzeti Újság*, 12. évf. 182. sz. 1940. augusztus 11. 15.

s cipeli a hazaival megtömött hatalmas batyukat. Később is óvja mindenütt, távolról vele van a börtönben és az amerikai követségben is. Pehm Józsefnek élete végéig példaképe az édesanyja. Bár túlságosan hasonló természetük miatt gyermekkorában tartott tőle, felnőttként odaadón tisztelte és becsülte. Számos történet őrizte meg fiúi szeretetét, elfogódottságát, és a könyvekből is ez az anya–fiú kapcsolat sugárzik.

A mű egyfajta kulcs a szerző személyiségéhez. A keresztény megváltásban jelentős szereplő az isteni édesanya.⁷³³ Ő a megtisztító lelki tűzhely, amely elégeti az ellentmondásokat, a salakot, az emberi kisszerűséget, és magasztos egységgé gyúrja az egész emberiséget. Az édesanya a másokért élés metaforája, és ennyiben Pehm/Mindszenty metaforája is: önmagát is hajlandó feláldozni keresztény testvéreiért.⁷³⁴ Egyik méltatója szerint a könyv témája és stílusa a szerző rejtett énjéről árulkodik: hogy ez a kifelé csupa erő ember belül csupa szív. „*Mégpedig nagyon meleg, szeretni nagyon tudó szív.*”⁷³⁵ Való igaz, hogy a papjaival és híveivel szembeni keménységnek és szigornak nyoma sincs a könyvben, az édesanya tisztetéről szép és lágy szavakkal ír.

A krakkói Fekete Madonna kegykép másolata a felsőpatyi templomban, Mindszenty hajdani káplánkodása helyszínén

Pehm maga menedzselte a 2500 példányban megjelentetett harmadik kiadás második kötetét is. Ő kérte be a nyomdai árajánlatokat, és roppant agilis promotálással ő gondoskodott a terjesztésről. A bevétel–kiadás egyenlegéről naprakész kimutatást vezetett. A két kötet előállításáért a Zrínyi Nyomdaipar és Könyvkereskedés Rt. 9605,88 pengőről nyújtott be számlát. A szerző igényt tartott a terjesztésből eredő bevételre (egy konkrét esetben 990 pengőre), épp azért feddte meg a terjesztéssel megbízott Korda Ipari és Kereskedelmi Részvénytársaságot, amiért nem közvetlenül vele, hanem a nyomdával számolt el. A terjesztő azzal védekezett, hogy úgy vélte, a Zrínyi nyomda teljesen

733 A kereszténység elterjedése, majd bevett vallássá válása (*religio licita*) a hittételek rendszerezett (tudományos) kifejtését és pontosítását kívánta. Az alexandriai és antiochiai teológiai iskola tudósai között folyó krisztológiai viták során került szóba a Megtestesülés misztériumában kivételes szerepet játszó Mária, akit a Kr. u. 431-ben tartott efezusi zsinat határozata szerint az Istenszülő (*Theotokosz*) cím, s kiemelt tisztelet – de nem imádás – illet meg.

734 PPL Cserhádi József hagyatéka, 9. mappa. „Az édesanya: a keresztény magatartás és életvitel alapelvei a Mindszenty-bíborosra való visszaemlékezés ünnepségén.” K. n.

735 ANTALL József államtitkár: Az új hercegprímás arcképe. Az acélember. *Új Ember*, 1. évf. 8. sz. 1945. szeptember 30. Címlap.

a plébánoshoz tartozik. „Ha nem ez lett volna a meggyőződésünk, semmiképpen sem intéztük volna a Zrínyi nyomdának elszámolásunkat és nem hiteleztünk volna ilyen számottevő összeget, mert a múlt tapasztalatai nem olyanok voltak. A nyomda csakis Méltóságos Prelátus Úr nagyra becsült személyének köszönheti, hogy ilyen magas hitelt nyújtottunk neki.”⁷³⁶ A kiadás hiányzó költségeire buzgó kongreganista hölgyek gyűjtést szerveztek és az összeget névnapi ajándéknak szánták. Ám a hatósági engedély nélküli gyűjtés visszavetést keltett a városban, a történetet az ünnepelt nevének említése nélkül megírta a sajtó és arra buzdította a „magas egyházi férfiút”, hogy inkább az árvízkárosultaknak ajánlja fel a befolyt összeget. Hogy így tett-e Pehm, nem tudjuk, de naplójába feljegyezte: „Támad a Z.M.É.”⁷³⁷ azaz a református főispán érdekeltségébe tartozó helyi lap.

Az újabb kötet az anyai szerepet a családon kívül – a Szűz Mária felől, az egyház és a haza, illetve a vallási élet tükrében – szemléli, jócskán tartalmazva kommunista- és bolsevikellenes részeket, illetve a Szovjetunió elleni háborút a pogány török és tatár elleni harcokkal azonosító, lelkesítő mondatokat. Amikor Pehm harciasan kommunizmusellenes, akkor nem tett mást, mint követte az egyház vonatkozó tanítását, amely már 1846-tól, IX. Piusz korának tévedéseit megbélyegző, *Qui pluribus* kezdetű körlevelétől kezdve többször is elítélte a kommunizmust mint „pestises járványt”. Ezért viszont 1945 után a harmadik kiadás mindkét kötete felkerült a „fasiszta, antidemokratikus és szovjetellenes könyvek” IV. jegyzékére,⁷³⁸ s eszerint 1947. január 20-áig a fellelhető példányokat be kellett szolgáltatni. (Ez egyébként annyira felbőszítette Nagy Ferenc miniszterelnököt és Balogh István államtitkárt, hogy beszüntették a Fasiszta Sajtótermékek Jegyzékét Összeállító Bizottság munkáját és több index nem jelent meg.) Talán ennek köszönhető, hogy Mindszenty 1947–1948-ban egy újabb verzióon dolgozott, ami kéziratban maradt.⁷³⁹ Az *édesanya* kétkötetes harmadik kiadása a hercegprímás elleni per kapcsán sajtós szerepet kapott: magyar szélsőjobboldali emigráns körökben felmerült, hogy a művet irodalmi Nobel-díjra javasolják. No nem megkérdőjelezhetetlen szépirodalmi értékei, mint inkább a jelölők elkötelezettsége miatt, a figyelemfelkeltés érdekében: „ha nem is kapja meg a Nobel-díjat, a csinált zaj is elég volna” – vélekedtek.⁷⁴⁰

736 PL Mm. 20. d. A Korda Ipari és Kereskedelmi Rt. olvashatatlan aláírású tisztviselőjének levele Mindszenty Józsefhez. Bp., 1943. október 13. – Egy 1949-es irat szerint az első kötet 3000, a második kötet 2800 példányban jelent meg: PL Processus, 1. d. V–700/1. 72. fol. Gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyv, 1949. január 5. Gépelt másodlat, hitelesítő aláírással.

737 PL Mm. 43. d. Pehm József naplója, 1941. március 19-ei bejegyzés. Kézírás. Vö.: „Túl buzgó hölgyek névnapi meglepetésre készülnek...”. *Zalai Magyar Élet*, 2. évf. 63. sz. 1941. március 18. 3.

738 *A fasiszta, szovjetellenes, antidemokratikus sajtótermékek jegyzéke*. 4. Összeáll. Fasiszta Sajtótermékek Jegyzékét Összeállító Bizottság, kiad. a Magyar Miniszterelnökség. [Bp.], Magyar Miniszterelnökség Sajtóosztály, 1946.; SZEK, ős. XXVIII/alsó I. 1947. évi I. sz. körirat a szombathelyi egyházmegyei hatóságtól, 1947. január 9.

739 PL Processus, 12–15. dobozok, V–700/34–38. dossziék tartalmazzák az újabb, részben gépelt, részben kézírásban fennmaradt kéziratot. (Szándékát, hogy munkáját folytatni kívánja, a szerző már a harmadik kiadás 2. kötetében is jelezte, többek között az anyák napi ünnepségekhez használható költészeti antológián dolgozott. A kézirat történelmi távlatokba ágyazva más, például demográfiai, népegészségügyi, papi hivatásbeli kérdésekkel is foglalkozik.)

740 Hoover Institution Archives (Stanford, Kalifornia) Tibor Florian, Box 6. Alphabetical File, Mindszenty, József Cardinal documents circa 1949–1975. Folder 1. Marschalkó Lajos levele Flórián Tiborhoz, keltezés nélkül.

A zajos gratulációk és méltató recenziók mellett akadt, aki magánlevélben tárta fel kritikáját. Elismerve a mű hiánypótló szerepét, felrótta, hogy igencsak lát-szik: „*fáradt s agyonhajszolt ember munkája, akinek tíz ujja közül csak egy dolgozott ezen a művön, a többi máshol volt elfoglalva. [...] A megstilizálás különösen hiányos, ahol javítások vannak, inkább rontások, legtöbbször az eredeti szöveg még jobb. Egyes helyeken, különösen a statisztikai résznél, meg sem érttem,*

A kétkötetes munka borítója

hogy egy-egy mondat mit akar mondani.”⁷⁴¹ A kritikus nem más, mint a vallási statisztika tudósaként jegyzett Pezenhoffer Antal pap. Az egyházi törvényekben előírt cenzúrázást végző Székely László pedig azt kifogásolta, hogy „*néha kemény bírálatban részesülnek a német állapotok. Nem hiszem, hogy ezek a polgári cenzúrán simán keresztülmennének.*”⁷⁴² Az édesanyában Mindszenty valóban nemcsak az egymással azonosított szociáldemokráciát és a bolsevizmust, hanem a náci fajelméletet is célkeresztbe vette. Az említett polgári cenzúra működésére utal, hogy a könyv „faji irányról”, azaz a nemzetiszocializmus anya-, nő- és családeshímnéről szóló fejezete ezzel a talányos mondattal indul: „*A faji irányt nem engedik a szovjet mellé állítani.*”⁷⁴³ Véleménye szerint „*nagy hibák és szomorú tévedések*” jellemzik a német náciizmust, amelynek nyolc alapelvét részletesen felsorolta azzal az egyértelmű következtetéssel, hogy a náci elvek elfogadhatatlanok a katolikus hívők számára. A tudományos mezbe öltözött német újpogányságot semmi-vel sem kisebb vehemenciával ítéli el, mint a bolsevik ateizmust. „*Mi is »Mit brennender Sorge« [égő aggodalommal] nézzük a fejleményeket és gyümölcsöket*” – utalt XI. Piusz pápa 1937. március 14-én kelt apostoli körlevelére,⁷⁴⁴ amelyben Szent Péter utóda a legkeményebben elítélte a nemzetiszocialista újpogányságot, a totalitarizmust, a fajelméletet, a fajüldözést, valamint az egyház- és vallásüldözést. Öt nappal később ugyanilyen határozottan az ateista kommunizmust ítélte el a pápa *Divini redemptoris* kezdetű enciklikájában. Két egyformán keresztényellenes irányzat megbélyegzéséről volt szó, amelyek az államot és magukat állították Isten helyébe.

741 PL Mm. 20. d. Pezenhoffer Antal levele Mindszenty József prelátnak. Bp., 1942. szeptember 18.

742 PL Mm. 20. d. Székely László levele Pehm József prelátnak. Kőszeg, 1942. január 21.

743 PEHM József: *Az édesanya*. II. kötet. III. bővített kiadás, Zrínyi Nyomdaipari Rt., Zalaegerszeg, 1942. 26.

744 Uo. 29.

A NŐKÉRDÉS

A három kiadást megért, témájában folytatólagos könyv önkéntelenül felveti a kérdést: egy fiatalsága teljében lévő férfi vajon miért ír visszatérően az édesanyjáról, miért emeli piedesztálra, miért magasztosítja már-már szakrális példává? A szülő iránti szeretet erény, de itt talán a Nőről is szó van. Szűz Mária és az édesanya: e két nő az, akit felszentelt pap nyíltan szerethet, és különleges tisztelettel övezhet (imádni csak Istent szabad). Az ifjú Pehm a másik nem iránti ösztönös, de kielégíthetetlen vágyát nem elfojtotta, ami beteges kényszereket okoz, hanem *átlényegítette*, magasabb síkra emelte, mintegy kiírta magából az anyaszeretet himnuszával. Egész életében makulátlanul erényes volt, környezetével szemben is magasra tette a mércét, a pajzanságot még tréfa szintjén sem tűrte. Ha fiatal, főleg csinos nő került elé, magatartása merevvé vált, került a szemkontaktust, kezét szögletesen nyújtotta kézfogásra és azonnal visszavette.⁷⁴⁵ Asztalánál édesanyján kívül nagyon ritkán láttak asszonyt. Anyján kívül egyetlen nő volt csak, akivel hosszú éveken át levelezett: Udvardy Jenőné született Farkas Margittal, a zalaegerszegi ügyész feleségével, de mindig az illendőség határain belül. Erről bárki meggyőződhet az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában megőrzött levelek alapján.⁷⁴⁶

Kezelőnők a zalaegerszegi posta telefonközpontjában, 1930-as évek. A modernizáció, a háborús viszonyok nők tömegeit fosztották meg hagyományos társadalmi szerepeitől

745 ISPÁNKI Béla: *Az évszázad pere* i. m. 51.

746 OSZK Kt. 107/83. fond.

Pehm/Mindszenty témája ugyanakkor azt is jelzi: szerzője fogékony a társadalom problémarengetére, abból is az egyik legégetőbbre, a nőkérdésre, ami nála leginkább az anyaságra szűkített keretek között mozgott. Mindhárom kiadásban hangsúlyos rész a nő vizsgálata, elismerve, hogy a nők jelentősége a társadalmi életben mind nagyobb lesz. „Ne akarjunk a nőtől megtagadni minden jogot és szabadságot, és ne akarjunk megszüntetni férfi és nő között »a természet alkotta jogi, társadalmi és erkölcsi különbségeket«.”⁷⁴⁷ A nőelemzés két pólusra épül (ami a nők megítélésének hagyományos, ambivalens attitűdjével azonos): a nők egyik része erényes angyali lény, a másik része pedig elsőprő erejű démon (mely tulajdonságok időnként egyszerre jelenhetnek meg ugyanabban a személyben). Pehm ismer és ismertet is számos önálló hivatású nőt, amazonokat, diplomatákat, politikusokat, pilótákat, énekeseket és irodalmárokat – mind csupa rendhagyó és kivételes eset. Szent Pál még úgy rendelkezett, hogy a nők az Egyházban hallgassanak, vagyis ne vigyenek tanítói szerepet⁷⁴⁸ – Pehm szerint (néhány „prófétanő” sikereit elismerve): „A nők mint vallásalapítók a komolytalanság mezején járnak, és csak az idegbeteg elemet képviselik.”⁷⁴⁹ A dicsérhető nők jellemzéséhez a következő kifejezések társulnak: engedékenység, türelmesség, az akarat alárendelése, s az ilyen nőt okoskodás helyett intuíció, [ész helyett] szív vezeti. Ám – mint a szerző írja – a nők dicséretével csínján kell bánni, mert a nő, ha bűn éri, akkor a legszebb gyémántot is képes tönkretenni. Egy nő Krisztussal felmérhetetlen érték, de a bűn: a halála. A bűn nem más, mint a szépség, az érzékiség, a testiség, amivel a nők elvarázsolják a férfiakat. Néhány minta a bűnös nőre: a férfit disznóvá változtatni képes Kírkék, vagy Delilák, Sámson erejének elrablói, és persze Kleopátrák, Antonius megállítói a dicsőség útján. Az elvetemültség speciális nőalakja a szovjet-bolsevik nő. (Érdekes, de a negatív példák között nincs nevesítve Éva, a bűnös asszony mintaképe.) Pehm elmarasztal minden elférfiasodásra utaló jelet, s ennek tekinti azt, amikor a nő érdekérvényesítésében vagy önmegvalósításában hasonulni próbál a férfihoz. Az általa vázolt tulajdonságok a tradicionális nőkép jellemzőire utalnak, úgymint esendőségre, erkölcsi és fizikai gyengeségre, szellemi alacsonyabbrendűségre.

Ebben a korban a nőtől társadalmilag elvárt felelősség határa kezdte átlépni a család kereteit. A 19. században – igaz, még csak egy szűk értelmiségi elit – már fel-

Az ideális szovjet nő alakja Nyikolaj Mihajlov plakátján, 1930

747 PL Mm. 32. d. Prédikációvázlatok: „A nő és a nőmozgalom története. '922. IV. 2. Licealis.” Kézírás.

748 1 Kor 14, 34.

749 PEHM József: *Az édesanya*. I. kötet. I. m. 11. (Újabbán lásd MINDSZENTY [PEHM] József: *Az édesanya*. Bp., 1990. Az 1940-ben Zalaegerszegen kiadott 3. kiadás első kötetének újrasedése. Munkánkban az eredeti kiadásra hivatkozunk.)

fedezték a nőt mint hasznos állampolgárt, és felmerült a női választójog kérdése is. A diplomás nők egyesületbe tömörültek, sőt a keresztény és nemzeti szellemben alapított *Napkelet* irodalmi folyóirat köréhez tartozó konzervatív értelmiségi csoport vagy a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége is – mindkettő élén Tormay Cécile állt – elismerte a dolgozó nőt. A hagyományos keresztény nőkép viszont ekkor sem haladta meg az évszázados ideálokat.

Hagyományos szerepben a nő, Németh Gábor kályhásmeister és családja, Zalaegerszeg, 1900 körül

Pehm/Mindszenty József sem alkotott más képletet: a férfiak kreativitásával, kultúratevő intelligenciájával szemben a női természet lényegét ő is csupán a reprodukálóképességben látta. A kereszténység örök női eszményképei: Mária és Márta, Mária Magdolna, Szent Paula, Monika, Erzsébet. „*És mindannyiuk felett az Istenanya, a Boldogságos Szűz.*” Ezek a tökéletes nők is szépek, gyöngédek, de lényükben ez csak mellékes vonás, eminens érdemük az áldozatkészség, a lemondás, a másokért élés. A keresztény kultúrában évszázadok óta a legmagasabbra értékelt női tulajdonság az áldozathozatal, a lemondás. A 12. századtól fokozatosan erősödő Mária-kultusz a 19. században koronázódott meg: 1854-ben jelent meg IX. Piusz pápa dogmája Mária szeplőtelen fogantatásáról (*Ineffabilis Deus*, 1854. december 8.), mellyel Szűz Máriát állította példaképnek a nők elé. Száz esztendő múlva (1950. november 1-jén) XII. Piusz pápa *Munificentissimus Deus* kezdetű apostoli konstitúciójával dogmává emelte Mária testestől és lelkestől mennybe történő felvételét. Az a nő vétetik testestől-lelkestől a mennybe, aki képes gyermekét áldozatul adni a világnak, másrészt az az anya istenül meg, aki még fajfenntartó funkcióját gyakorolva is megmarad szüzi Madonnának. A keresztény nőideál két arca: *szüziesség és anyaság*. Talán a gyermekét elvesztő fájdalmas Szűzanya alakja áll a legközelebb az édesanyákhoz, kivált az elesettekhez, az élettől megtiportakhoz.

Pehm Józsefnél az anyaság a mindent maga mögé utasító női hivatás, jellemformáló állapot: „...*ha ők nem is lángelmék, de a lángelméket ők szülik.*”⁷⁵⁰ A nevelés, a gyermeki tudat formálása egyúttal kultúraépítés is, s ezt a szerző ismételten hangsúlyozza (ami

⁷⁵⁰ Uo. 24. A szövegkörnyezetből nem egyértelmű, hogy itt Mindszenty saját véleményét fogalmazta meg, vagy kortársa, a kemény és markáns Gertrud von le Fort (1876–1971) írónő gondolatát idézi.

azért is értékelendő, mert a férfias mentalitású kultúrák ennek sokszor nem tulajdonítanak jelentőséget): „A férfi elhasználódik saját munkájában, a nő átmege a jövő nemzedékébe. Az egyes nő ezért tovább él, mint az egyes férfi. A férfi képviseli a pillanatnyi jelent, a nő a nemzedéket.”⁷⁵¹ A nőiség vagy férfiaság kiteljesítése azonban egyik nem esetében sem egyenértékű azzal, hogy mindegyik csak saját nemi karakterisztikumát éli meg, azt is jelenti, hogy feszegetik a bevett határokat. Pehm József azonban nem várt mást vagy többet. Szerinte a nő igazi hivatása az anyaság, végső konklúziója: „A házasság az igazi női pálya.”⁷⁵² Ezt fejtette ki az első zalaegerszegi asszonynapon is, ahol a női életességéről tartott előadást.⁷⁵³

Mindszenty József édesanya-sorozata nem különcködő egyéni tanokat hirdetett, hanem az *akkori hivatalos katolikus egyházi tanítást közvetítette* az olvasóinak, akár az új ideológiákról, akár családról, nőről, hivatásról, házasságról, gyermekvállalásról, szexualitásról, abortuszról vagy válásról volt szó. Volt, amiben a világ időközben továbblépett? Akkoriban valóban nagy változások zajlottak: a századfordulón megindult egy modernizációs folyamat, az első világháború szociális, politikai és tömeglélektani megrázkódásai pedig újabb repedéseket okoztak a hagyományos gondolkodás- és életmódban. Az újkorban még soha ekkora tömegű ember nem mozdult meg, mint a háború éveit

A zalaegerszegi asszonynap résztvevői, 1940-es évek

⁷⁵¹ Uo. 12.

⁷⁵² Uo. 25.

⁷⁵³ SZEL AC 561/1940. Programtervezet. Pehm Józseftől Grósz József püspökhöz írt levél melléklete, Zalaegerszeg, 1940. március 2.

ben, akik új ismeretekkel, új szakmákkal, új öntudattal, új eszmékkel felvérteződve tértek haza. A háborús kényszertől inspirálva világszerte százezerszámra vállaltak munkát a nők.

Amikor Mindszenty még csak az első édesanya-könyvét írta, Magyarországon nem volt választójoga a nőknek, holott már az 1890-es évektől egyre gyakoribbá váltak az ezt sürgető mozgalmak. Az 1913. évi XIV. törvénycikkben elfogadott választási rendszer titkosította ugyan a választásokat, de a választók és választhatók köre szűk maradt. Majd 1918-ban, a köztársasági Károlyi-kormány által proklamált I. néptörvény lesz az, amely utasítást ad az általános, titkos, egyenlő, közvetlen és nőkre is kiterjedő választójog bevezetésére. 1920-ban Magyarország első női parlamenti képviselőjévé választották Slachta Margit missziós nővért, akinek sorsa később több ponton is összekapcsolódott Mindszenty Józsefével.

Slachta ekkor már országosan ismert nőmozgalmár, a „keresztény feminizmus” szószólója. Pehm József nála mindössze nyolc évvel fiatalabb, éppen elindult a plébánosi hivatás útján, a női választójog problémája még elkerülte a fiatal segédlelkész figyelmét, később meg már nem foglalkozott vele. Nem részletezi a nők tanulásának kérdését sem, és bár nagy általánosságban úgy véli, hogy a nőket vissza kell szorítani a kenyérkeresésből, mégis rokonszenvezik azzal a slachtai gondolattal, hogy a női mivoltnak

Slachta Margit, az első női parlamenti képviselő megbízólevele átvétele után beszédet mond a budai Várban,
a Szentháromság téren, 1920

megfelelő pályák megnyitása a közjót szolgálja. Szerinte csak azok dolgozzanak, akik a tudományos és művészeti életben jeleskednek. Hiszen a nőket alulfizetik, munkát vállalva a háztartásra nem jut idejük, ráadásul elveszik a munkalehetőséget a férfiak elől. Széchenyire hivatkozva írja, hogy a nőt a bölcső és a háztartás illeti meg. Ez akkoriban általánosan elfogadott vélemény volt, de Pehm e konzervatív szemléleten továbblépett – láthattuk, hogy épp a lányok nevelése érdekében 1929-ben Zalaegerszegre telepítette a Notre Dame női tanítóréndet.

A PAPI HIVATÁSRÓL

A három kiadás ellenére az anyatéma kimerítetlen maradt. Mindszenty újabb kiadást tervezett, de annak szövege csak kéziratban olvasható. A valamikor 1947–1948 tájékán íródott újabb munkában egy fejezetet kimondottan a papi hivatásnak szentelt.⁷⁵⁴ Hogy mit is gondolt erről, milyen elvárásai és ideái voltak, ennek felvázolásához az említett kézirat mellett figyelembe vesszük ugyancsak kézírásban megmaradt prédikációvázlatait is.

Ha mentalitástörténeti szempontok alapján szeretnénk alakját besorolni, akkor ő a zsinat előtti katolikus egyház konzervatív, királypárti papjának típusát képviseli. Az általa elképzelt papi ideál szerint élt. Aszkéta, a rábízott nyáj pásztora, a lelkek fáradhatatlan és szigorú felügyelője. *„Az adonyi temetőben van egy sír, Egyházunknak nagy fia pihen alatta [gróf Zichy Nándor (1829–1911), a Katolikus Néppárt alapítója]. Méltó a sírfeliratra: Homo Dei, Homo Ecclesiae, Homo Patriae. Isten embere, egyházának bajnoka, hazája nagy fia volt. Ezt a típust keresem, ezen dolgozom, hogy minden rendű és rangú, gazdag és szegény úgy fogja fel, úgy élje az életet, hogy homlokukon egykor sírfeliratuk legyen. Homo”*⁷⁵⁵ – ezekkel a szavakkal zárta beszédét Pehm József, miután elfoglalta a zalaegerszegi plébánosi széket.

„Mi a mi örömünk?” – kérdezi egyik meglehetősen barokkos prédikációvázlatában, amely nem támaszkodott ugyan a modern teológiai irodalomra, viszont átért és alighanem őszinte volt. *„Az új áldozópap. A pap a lelkek embere. Bevezeti őket az Egyházba a keresztség által. Táplálja őket (iskolában, szószéken) a kinyilatkoztatott igazsággal; nem saját eszméivel, nem bölcsészeti vagy politikai rendszereivel, hanem Istennek tiszta igéjével, melynek ő csatornája csak. [...] Mérhetetlen hatalom a pap hatalma. [...] Azért rendelte Krisztus a papi hatalmat, hogy 1) a szentmiseáldozatot I[sten]-nek bemutassa; 2) a szentségeket kiszolg[ál]ja; 3) az I[sten] igéjét hirdethessék. Döbbenetes hatalom emberi kézben! De ez a hatalom a mindenható Isten felett, aki a szentmisében engedelmeskedik fölszentelt papnak, amikor a kenyér és bor Kr[isztus] teste és vére lesz, vagyis Jézus leszáll az oltárra. [...] A pap*

⁷⁵⁴ PL Processus, 13. d. V–700/35. Mindszenty „Anyá” c. könyvének kézírata, benne a papi hivatásról szóló fejezettel, kézírás.

⁷⁵⁵ PL Mm. 33. d. Prédikációvázlatok: „Székfoglaló, ’921. V. 22.” Kézírás.

Szent István és Szent László ereklyéi a Hősök terén. „Ahogy engem a világba küldtél, úgy küldtem őket én is a világba”
(Jn 17,18)

tartja kezében Jézus vérét, melynek tiszta habjai lemossák egy egész világ vétkeit. A pap azért él, hogy ezzel az áldozati vérrel odalépjen a haragvó ég és vétkes föld közé; hogy az Istent lehozza az emberekhez és az embereket fölvigye az Istenhez! De hát – mondhatná valaki, sőt mondhatom én magam is – ezt a fényt nemigen látjuk a fölszentelt pap körül a világban. Ti tudjátok, hogy mennyi ócsárlásnak, pizkolódásnak van kitéve a papság, nem városokban, de még akárhányszor falukon is. Így a papok, úgy a papok. A szomszéd megyében, Somogyban, a buzsáki temetőben frissen domborul egy sír, 2 hete a falu 38 éves plébánosa [Plachner Nándor László Géza, 1911-től haláláig buzsáki plébános] pihen alatta. Saját híve lőtte agyon.”⁷⁵⁶ A pap öröme a hivatás beteljesítése. Ám ennél több, a papi lét – mondjuk úgy – emberi örömei és gondjai alig-alig kerülnek szóba. Amennyiben nyomokban mégis, akkor spirituális magasságokból igyekszik cáfolni az elterjedt tévhitet, miszerint a kereszténység egy örömtelen, komor hitrendszer lenne, amely mogorva és kedélytelen lelkeket nevel, és számúzi köréből az öröm minden megnyilvánulását.

A papi szolgálat három elemét – az evangélium hirdetését, az áldozat bemutatását és a szentségek kiszolgáltatását – Mindszenty sokszor hangsúlyozta. E hármas egység – saját szavaival élve – a „szédületes hatalom” lehetősége. „Ha a pap néz a kezére, a fel-

⁷⁵⁶ PL Mm. 33. d. Prédikációvázlatok: „Gellénháza, '921. VI. 26.” Hasonló gondolatok: „Újmise, F[első]paty, 1918. VI. 16.” Kézírás.

Pehm apátplebános, amint misézéskor a hívek felé fordul
áldást osztva

Prédikációira mindig gondosan felkészült,
„aranyaszájú papként” is emlegették

oldozó és átváltoztató kezére, megszedül a hatalom örvényétől és kérdi: honnan van ez nekem, a gyarló embernek? A hívő lelkek csodálják és tisztelik a velük egy csontból és vérből való emberben Krisztus végtelen gazdagságát.”⁷⁵⁷ Gondolatai Lukács evangélistát idézik. Jézus azzal buzdította a tanítványokat, hogy „aki titeket hallgat, engem hallgat” (Lk 10,16). Miként (de)formálhatja ez a hatalom az igehirdetők emberi természetét? Magabiztosságot ad vagy alázatot? Gőgöt vagy felelősségtudatot? Mindszenty a hatalommal járó szolgálatot nem bontotta le személyi síkra, hanem az erkölcsi rend magasságába emelte, és az „ezeréves magyar pap” specifikumát ragadta meg, aki „áll a helyén övezve csodás ragaszkodással, hűtlenség, gyávaság és silány irigység közepette a független lélek utolsó mintadarabjaként Erdélyben, Kassán és a csonka hazában”. Ahogy a papot a nemzeti egység szimbolikus pillérének, a hazaszeretet rendíthetetlen oszlopának tekintette, úgy forrt össze Mindszentyben a katolikus hit és a hazafiság.

Az elvek magasságából persze időnként a földre lépett, mint amikor a magyar pap közvetlenségét állította szembe külföldi tapasztalataival: „Másfél évtizede nagyobb utazó csoporttal jártam francia, spanyol és olasz földet. Amikor visszatértünk Velencébe, fennhanganon kértem, tartsák fel a kezüket azok, akik azokban az országokban papot láttak együtt

757 PL Mm. 32. d. Prédikációvázlatok: „A papi méltóság.” 1937. júl. 11. Huszár Mihály sárvári apátplebános pappá szentelésének 40. évfordulóján. Kézírás. (A következő két idézet is innen – B. Ma.)

világiakkal. Azok csodálkozva néztek rám és egy sem tartotta fel a kezét. Eszükbe jutott, hogy ama országokban pap és világi nem érintkeznek. Egymás mellett állnak, utaznak, de mint a bélpoklosok, kerülik egymást. Ebből ismerjék meg – mondtam, hogy mi a magyar pap az ő népének.” Az utazás rövid, ebből adódóan a megfigyelés felszínes volt, mert az ily mértékű távolságtartás pap és hívő között – kivált az 1905-ös szeparáción túlesett francia papság esetében – egyáltalán nem volt jellemző. Nem is ezért figyelemre méltó Mindszenty gondolata. Hanem azért, mert ezúttal a pap és a hívő élő kapcsolatának fontosságára utalt, tompítva ezzel a pap közösségi küldetésével összefüggő hiányérzetet.

A társadalmat, illetve az azt alkotó embereket ugyanis inkább a meg nem értettséggel, a háládatlansággal társítja, és erről hasonlóképpen gondolkodott 1918-ban és 1948-ban is: „A papot csak elszívlik a templomban, sekrestyében. A világban nem szeretik látni. Ott, ahol az emberek élnek, bűnöznek. Ha beleavatkozik mások életébe, szinte a jog, ami után érdeklődnek.”⁷⁵⁸ A pálya nehézségéről emígy vallott: „Lemondás sok mindenről, üldözés, nyelvtörlés az ellenségtől, megnevezés néha a leghívebbek részéről. Nem baj! Krisztus is így járt, meg is mondtam, nem nagyobb a szolgá az ő uránál. És én mondom Néked: jól választottál. A földkerekség legszebb hivatását.”⁷⁵⁹ Ha nem ellenséges tömeggel áll szemben, akkor úgy tűnik, mintha küldetése mindig egyenként szólna az egyes emberekhez. Ugyanígy hiányzik a pap mögül az eleven egyház; előjárók, lelki vezetők, paptársak – ezzel szemben van helyette egy nagyon is hangsúlyos papi magány. Mintha Pehm/Mindszentynek – és minden egyes papnak – úgy kellene megélnie hivatását, hogy egyedül van belevetve a gyűlölet és üldözés tengerébe, hogy ott hőssé és mártírrá váljon. Vajon nem ez köszön vissza majd abban a konok hajthatatlanságban is, ahogy a majdani bíboros – egyedül, magányossá téve és magányosnak érezve magát – küzdött mindazért, amit értéknek tekintett?

Egy helyen a világ fő bajaként szeretetdeficitről beszél, de nem derül ki az, hogy ő mint pap szereti-e azt a csúnya, bűnös, gyarló világot, amelynek a víziója szakadatlanul a szeme előtt lebeg. Akkor is körömszakadtáig képviselte az egyház érdekeit, amikor azt senki sem támadta, erre számtalan esetet láthattunk a zalaegerszegi képviselő-testületi vagy a vármegyei törvényhatósági bizottsági működése során. Természetes, hogy még kérlelhetetlenebb lesz, amikor gyökerében változik meg az uralkodó állam–párt–ideológia. Ezért írja úgy le a világot, mint valóságos siralomvölgyet, amelyben a pap (ő) a heroikus mártír. Csak éppen a vértanúk derűs emberszeretete hiányzik a szemléletéből. Égi boldogság és földi teher – az üldözöttség nyomása alatt ennyi a pap jussa. A misztérium, a szentség, Krisztus, közben meg a magány, az üldözés, az antiklerikalizmus és az ellenséges világ. Túlságosan a 18–20. század frusztrált egyházának élményvilága hatja át a gondolkodását, miközben persze az egyedi esetek, példák helyénvalók. Mindszenty nem a boldog, hanem a kitartó és hűséges papok képét rajzolja meg, miközben példaalakjai merőben mások: Borromeo Szent Károly, Canisius Szent Péter, Hofbauer Szent Kele-

758 PL Mm. 33. d. Prédikációvázlatok: „Gellénháza, '921. VI. 26.” Kézírás.

759 PL Mm. 33. d. Prédikációvázlatok: „Újmise, F[első]p[ar]ty, 1918. VI. 16.” Kézírás.

men és a többiek karizmatikus lelkületéből ő csak a teljesítményt, a hűséget, a kitartást értékeli, de nem a lélek lendületét, ami még a vértanú papot is boldoggá teszi. „Papnak lenni annyi is – írja egyik beszédében –, mint gyertya lenni, annyi is, mint hegyen épült város lenni, de annyi is: örökké nyughatatlan lenni.”⁷⁶⁰ Az ő papi ideálja egy olyan világítótorony, amely távoli sziklaszirten áll, nap nem süti, csak a szél és a tenger korbácsolja; pedig lehetne közlekedési lámpa is, amely irányítani és óvni próbálja a járókelőket.

Nézete szerint a papság feladat és hatalom, szolgálat és teher. Amit a szentségről, a pap szentségi munkálkodásáról mond, az a szemináriumban tanultak ismétlése. Azt mondja, hogy a pap közvetítő, de a benne mutatkozó Krisztus körvonalai élesebbek, mint az ember, akinek az alakja hitelesen szinte meg sem jelenik. Érdekes, hogy Mindszenty keveset beszél a pap evangéliumot hirdető szerepéről, valamivel többet az eucharisztikus misztérium felidézésének, megismétlésének titkáról, de a legtöbbet a gyóntatószékéről, annyira, hogy – ez a felvilágosodás közhelye volt – még az antiklerikalizmus, a papgyűlölet fő okát is itt, a gyóntatórács környékén keresi. Holott a gyóntatószék akár a szív ajtaja is lehetne a pap számára: „Minden szombat délutánján álljon rendelkezésére híveinek a gyóntatószékbe[n]. Azonkívül is mise előtt minden reggel töltsön bizonyos időt a gyóntatószékben és erről a hívek is tudjanak, mert ha valaki gyónni akar, tudja, hogy papját minden szentmise előtt megtalálja a gyóntatószékben” – tanácsolja visszatérően az új plébánosoknak és káplánoknak.⁷⁶¹

Szentáldozás a zalaegerszegi asszonynapon,
1940

A pap szerepéről a kultúra világában, vagy arról, hogy a pap a rend letéteményese, és mint ilyen, az állam, a közhatalom segítője, támasza (vagy éppen ellenfele, riválisa, ha olyan a hatalom), keveset szól. Tenni annál többet tesz: cikkeket, könyveket ír, könyvtárakat patronál és zalaegerszegi közéleti munkája is ezt igazolja. 1947–1948-ra, amikor ütközések sora kíséri hercegprímási működését, már rányomja bélyegét gondolkodására az a meggyőződés, hogy a pap magányos hős, Isten üldözött katonája. Könnyű persze erre igazolást találni 1789 vagy 1917 után, a francia forradalom, a spanyol polgárháború vagy a bolsevizmus történetében, de ennyi volna? A pap fegyvere: a könnye és a kitartása – ez egyfajta ars poetica is lehetne a személyes életút megtervezésében, bár ide a közéleti küldetés felvillantása, a politikus pap alakjának

760 PL Mm. 33. d. Prédikációvázlatok: „Prelátusi üdvözlés, '937. III. 16.” Kézírás.

761 VÉL I.1.44.a. 2650/1944. Mindszenty József levele P. Héder M. László szervita tartományfőnökhöz. Veszprém, 1944. június 8.; VÉL I.1.44.a. 3144/1944. Mindszenty József levele P. Szeder Mihály S. J. részére szerzetes plébánosi kinevezése alkalmából. Veszprém, 1944. június 28.

Csoportkép Az *Úr katonái* című darab bemutatója után, Csorna, 1937. A valláserkölcsei nevelést szolgálták az amatőr színházi előadások is

megrajzolása is illene. A Bangha-tipológia a papgyűlöletről egyébként a populista antiklerikalizmus világára tekintve teljesen reális: *a tekintély* (a szellemi magasabbrendűség) a hatóságokat is nagyon zavarta.

A papi gyarlóság, a rossz pap alakjának általánosítása is igaz, meg módot ad arra is, hogy kellően felnagyítsák (akarnok, pénz- és hataloméhes plébános, pedofil pap). Az is igaz, hogy a hatalom általában fél, de legalábbis tart az egyháztól, mert magának szeretné a lelkek feletti uralmat is. Érdekes, hogy Mindszenty egy *Mein Kampf*-ból vett idézettel igazolja a pap erkölcsi fölényét mint veszélyforrást, amit a kommunista mozgalom is így gondolt magában, de ebből a szempontból – nem politikai értelemben – nem Mindszenty, hanem a Márton Áronok vagy a von Galenek jelentették az igazi fenyegetést. Tény, hogy a rossz papokat nem bántják, bár ők teremtik meg az antiklerikális vádak alapját. Hogy milyen a jó pap? Erre Mindszenty nem ad egybefüggő választ. A plébánosi kinevezésekkor adott útravalókban azonban találunk morzsákat: „Nagy gondja legyen az *Actio Catholica*-ra, mely az Egyháznak társadalmi szervezete. Ennek és egyes szakosztályainak élére megfelelő laikusok állítson, tartson fenn velük összeköttetést és munkájukat tevékenyen irányítsa. Az egyház-községi életet tegye nagyon tartalmassá. Ez igen fontos. Iparkodjék Tisztelendőséged mind a saját lelkében, mind pedig híveinek szívében Krisztus képét kialakítani. Sokat foglalkozzék híveivel és viseltesse irányukba[n] mindig a lelkipásztor szeretetével.”⁷⁶²

Mindszenty szemlélete 1948-ra – nyilván az akkori élethelyzetével összefüggésben – teljesen egyoldalúvá válik: egy olyan ember vallomásaiból áll össze, aki a papi létet hivatásnak és kegyelemnek, hatalomnak, méltóságnak, ugyanakkor tehernek, magánynak, vértanúságnak tekinti. Akit azért tisztelnek, mert kitartó és helytáll minden helyzetben, aki se-

762 Uo.

gít, és akit elismeréssel vesznek körül övéi. Ám ebben a kontextusban a világ ellenség, a pap lényegében magányos, szomorú, az *ordo* magasságában van és hűséges Urához; harcol a világért, de főleg a világ ellen, amely menthetetlen, de egyes tagjai talán megragadják a mentőövet, amit nyújtani tud. Igazolásul nem teológusokat, pasztorális szakembereket, hanem divatos „egyházi közírókat”, közismert pap költőket idéz, illetve olyan műveket, amelyek a közismereti publicisztika vagy a népszerűsítő apologetika világába vezetnek el bennünket.

Mindszenty az évszázadok során igazolt, ezért értékesnek tekintett gondolkodás-, viselkedés- és társadalmi berendezkedési formákat vitte tovább. Rendkívüli lelki ereje segítette abban, hogy ha szükséges volt, tudott önmegtagadó, „aszкета” lenni, meg tudta fékezni saját vágyait, ösztöneit; soha nem az öröme vezérelte, hanem a kötelesség, a vállalt feladatok iránti odaadás. Hívását a legnagyobb buzgósággal töltötte be. Nagy fontosságot tulajdonított a szentségi életnek, kiemelten a keresztségnek, szentgyónásnak, szentáldozásnak, bérmlásnak és házasságnak⁷⁶³ – erről számos, esetenként szélsőséges történet keringett róla a városban. Az elmélyült lelkiség, a személyes imádság belülről fakadó igénye volt, a papok mellett a világiakat is a rendszeres imádkozásra buzdította: Zalaegerszegen, Veszprémben lelkigyakorlatok sorát szervezte, érseki székhelyében „az imádság nemzete” megteremtésének programját fogalmazta meg. A korban általános, a gazdálkodó falusi paptól elvárt kötelezettségeken messze túlmenő közéleti munkásságot is kifejtett. Ám minden cselekedetének és megnyilatkozásának mozgatórugója Isten törvényeinek képviselője, a hitvédelem – ő az egyház rendíthetetlen páncélos lovagja. Csak *ezután* jött minden más, úgymint történelmi jogfolytonosság, a tekintély helyreállításának társadalmi programja, területi revízió és a „hagyományos magyar értékek” képviselője.

763 Bővebben lásd TÖRÖK Csaba: *Mindszenty József bíboros, a lelkipásztor*. In: *Mindszenty József és kortársai: vértanú és hitvalló püspökeink*. Magyar Katolikus Püspöki Konferencia, Bp., 2012. 59–93.

JÖVŐKÉP EGY DUNA-MONARCHIÁRÓL

Azt követően, hogy 1941 derekára Pehm apát egyházmegyei és közéleti megbízatásairól sorra lemondott, tevékenysége fókuszába a muraközi társadalmi akciók szervezése mellett a szokványos plébánosi teendők kerültek.

EGY REJTÉLYES RÓMAI TALÁLKOZÓ

A visszavonulás kedvezett egy bizalmas, mondhatni titkos megbízatás beteljesítéséhez. 1943 tavaszán ugyanis egy roppant izgalmas összefüggésben lehet találkozni Mindszenty József nevével. A történet meglehetősen gyanús, megörökítésre azonban akkor is érdemes, ha egyelőre sok a megválaszolatlan kérdés, hiszen idővel előkerülhetnek igazoló vagy épp cáfoló dokumentumok.

Ujszászy István, aki 1942-ig a hírszerzés és kémelhárítás, 1942–1944 között a M. Kir. Belügyminisztérium Államvédelmi Központjának vezetője és a háborúból való magyar kiugrás előkészítésének egyik kulcsszereplője volt, 1943. május 21-én Apor Gábor szentszéki magyar követ jelentésére hivatkozva arról számolt be Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszternek, hogy áprilisban Kelet-Közép-Európa jövőjét latolgató, fontos megbeszélések voltak a Vatikánban.⁷⁶⁴ A résztvevők nem kisebb jelentőségű személyek, mint Francis Joseph Spellman New York-i, Theodor Innitzer bécsi, Michael Faulhaber müncheni, August Hlond varsói, Andreas Rohrer salzburgi érsekek, és az ő társaságukat egészítette volna ki Mindszenty József apátplébános a magyar klérus képviselőjében. Feltűnő, hogy a megnevezett főpapok közül egyik sem vatikáni személyiség, tehát legfeljebb a Vatikán területén találkozhattak, de ettől még nem vatikáni, és nem feltétlenül hivatalos összejövetelről lehetett szó.

Ujszászy István (1894–1948?)
vezérőrnagy

764 MNL OL M–KS 276. f. 65/356. ó. e. 55. fol. Ujszászy István jelentése Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszternek. Bp., 1943. május 21. Gépelt, eredeti, aláírt. (A jelentés lényege visszaköszön a Mindszenty-per aktáiban: ÁBTL 3.1.9. V–700/49. 41–43:41. fol. Összegzés.) – Megjegyzés: Ujszászy a tanácskozás időpontját illetően az április hónapban belül nem orientál. 1943-ban húsvétvasárnap április 25-ére esett. Így a találkozó vagy a nagyhetet megelőzően, április 17. előtt volt, vagy az ünnepek után, április 27. és 30. között. A későbbiek tükrében a magunk részéről az utóbbit valószínűsítjük.

Ugyanezt a római találkozót később kétszer is megemlíti majd Ujszászy: a szovjet hadifogságban,⁷⁶⁵ illetve a magyar Katonapolitikai Osztályon⁷⁶⁶ tett vallomásaiban. Koncentráljunk most a római titkos találkozóra és azon Mindszenty lehetséges részvételére, míg a dokumentumok más szempontú elemzésére, nevezetesen a Mindszenty-per szovjet befolyásolásának kérdésére később, a per részletes elemzésekor térünk ki. Le kell szögeznünk, hogy tartalmilag a dokumentumok megegyeznek, de apró, akár az idő múlásával és az emberi emlékezet tompulásával magyarázható részletekben viszont eltérnek.

Vajon azonos személyről származik a két aláírás?

Hitelesnek tekinthetjük-e az 1943-as Ujszászy-jelentést? Következtetésünk szerint igen, de határozottságunkat két körülmény gyengíti. Az egyik egy pontatlanság: Hlond bíboros nevét *varsói* érsekként említi, pedig ő akkoriban *poznań-gnieźnói* érsek volt. Ám a köznyelv valóban varsóiként emlegette a lengyel prímási székhelyet, holott az hivatalosan csak 1946-ban került át Varsóba. Hlond egyébként 1939 óta emigrációban élt, távol székhelyétől, a magyar diplomácia talán ezért is nem illette a szabatos címezéssel. A másik elgondolkodtató körülmény az, hogy Ujszászy jelentése – ráadásul kettő is, de csak egyik említi Mindszentyt – nem Keresztes-Fischer Ferenc, az 1938 és 1944 közötti belügyminiszter, hanem Rákosi Mátyás kommunista pártfőtitkár iratai között

765 Архив Внешней Политики Российской Федерации [Архив Vnyesnyej Polityiki Rosszijszkoj Federacii, Orosz Föderáció Külpolitikai Levéltára] (a továbbiakban fonetikusán: AVP RF) f. 077. op. 29. papka 137. gy. 55. l. 28–37:34. Ujszászy István vallomása a „szovjet kormánynak” címezve. Keltezés nélküli, németről oroszra fordított szöveg hitelesített másolata. Ugyanez hitelesítés nélkül: Государственный архив Российской Федерации (a továbbiakban fonetikusán: GARF) f. 9401 op. 2. gy. 240. l. 41–48:47. Közzétéve: *Власть и церковь в Восточной Европе. 1944–1953. Документы российских архивов. Том 2. 1949–1953.* [Hatalom és egyház Kelet-Európában, 1944–1953. Orosz levéltárak dokumentumai. 2. kötet. 1949–1953] (a továbbiakban fonetikusán: *Vlaszty i cerkov v Vosztocnoj Jevrope 1944–1953. Dokumenti rosszijszkih arhivov. Tom 2. 1949–1953.*) Fel. szerk.: T. V. VOLOKITJINA, szerk.: G. P. MURASKO, A. F. NOSZKOVA, D. H. NOHOTOVICS. ROSZSZPEN, Moszkva, 2009. 31–38. (8. dokumentum.) Magyarul publikálta: ROMSICS Ignác: Ujszászy [sic!] István: Habsburg-kísérletek a dunai blokk létrehozására. A vezérőrnagy vallomása szovjet fogságban. *Magyar Nemzet*, 56. évf. 118. sz. 1993. május 22. 16. Romsics publikálásának újraközlése: *Vallomások a holtak házából. Ujszászy István vezérőrnagynak, a 2. vkf. osztály és az Államvédelmi Központ vezetőjének az ÁVH fogságában írott feljegyzései.* Szerk.: HARASZTI György. ÁBTL–Corvina Kiadó, Bp., 2006. 605–610.

766 Ujszászy ezen vallomását (is) közli Kovács Zoltán András: *A Janus-arcú tábornok.* In: *Vallomások a holtak házából* i. m. 227–230.

maradt fenn.⁷⁶⁷ Ám mindkét jelentés olyannyira aprólékos, hogy szinte kizárható az utólagos hamisítás, az aláírás mindkettőn *valószínűleg* (de nem minden kétséget kizáróan) Ujszászyé, Rákosi környezete pedig egyszerűen nem ismerhette ilyen mélységekben az 1942–1943-as politikai elit kapcsolatrendszerét. Az irat lelőhelye inkább arra utalhat, hogy tartalmát fel akarták használni a Mindszenty elleni perben.

Újabb kérdés, hogy a német főpapoknak engedélyezte-e ekkor a birodalom, hogy személyesen érintkezzenek a Szentszékkel. 1933 óta konkordátum volt a két állam között, ezért a katolikusellenes jelenségek dacára is a válasz újfent *igen*. És a többiek? Rómába utazhatott-e a legyőzött Lengyelország emigráns prímása vagy az amerikai érsek, tekintettel az olasz–amerikai hadiállapokra? Erre a kérdésre is *igennel* felelhetünk. A lateráni szerződés értelmében ugyanis az olasz állam köteles volt szabad beutazást bizto-

sítani a Szentszék vendégeinek, így vízumot kapott Spellman érsek is, aki egyidejűleg amerikai katonai főlelkész is volt. Apor Gábor szentszéki magyar követ jelentése szerint március első napjaiban kifejezetten a pápa kérésére utazott Liszszabonból Rómába, és „*mint jó önpropagandista boldog-boldogtalant fogadott, állítólag misepénzekre való dollárokat is hozott*”.⁷⁶⁸ Mivel a Vörös Hadsereg sztálingrádi győzelme ijesztő közelségbe hozta Kelet- és Közép-Európa szovjet alávetettségének lehetőségét, ebben a helyzetben a Szentszéknek is át kellett gondolnia a lehetséges terveket a Szovjetunió és vele a fenyegető ateizmus feltartóztatására. Ezért véljük úgy, hogy a titkos találkozóznak volt indoka és értelme.

A találkozón való magyar részvétel a Trianonnal szembeni revíziós propagandába a Közép-Duna-medence gazdasági és földrajzi egységéről, a legitimista erők vágyálmaiba, de még a Kállay-kormányzat 1943-as útkeresési akcióiba is teljességgel beleillik. Amikor Kállay Miklós 1943. április első hetében Rómában tartózkodott, XII. Piusz pápa is fogadta. Emlékirataiban római látogatásának legmegindítóbb eseményeként idézi fel az audienciát, amikor is módjában állt a

Kállay Miklós (1887–1967),
1942–1944 között Magyarország
miniszterelnöke

767 MNL OL M–KS 276. f. 65/356. 6. e. 51–54. és 55–56. fol. Ujszászy István jelentései Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszternek. Bp., 1942. április 28. és 1943. május 21. Mindkettő gépelt, eredeti és aláírt. – Megjegyzés: a HM HIM Hadtörténelmi Levéltár őrizetében a nagyarányú iratpusztulás miatt közvetlen forrás nincs Ujszászy két jelentésének háttéréről. Egy irat azonban (HM 19.649/Elnökség B. o. Bév.–1942) Szombathelyi Ferenc vezérezredes, a m. kir. Honvéd Vezérkar főnöke és kísérete 1942. áprilisi római látogatásával kapcsolatos valutaigényeket tárgyalja. Ennek pro domo részében megtalálható a delegáció tervezett névjegyzéke, amit Ujszászy István másik jelentésével összevetve megállapítható, hogy apróbb pontatlanságok (például névelírás, téves beosztás megadása) észlelhetőek Ujszászy névsorában, amely teljes egészében nem is egyezik meg a HM-iratban olvasható nevekkel, de az utazás tényét kétséget kizáróan igazolja, ezzel közvetve hitelesíti a másik Ujszászy-jelentést is.

768 MNL OL K 63 KÜM Politikai iratok, 453. cs. 54. tétel/1943. Apor Gábor követ jelentése Kállay Miklósnak, a KÜM vezetésével megbízott miniszterelnöknek. Róma, 1943. március 5.

pápa előtt feltárni jövőképét: a szovjet barbarizmus győzelmét angolszász segítséggel a demokrácia, a humanitás és a kereszténység felett.⁷⁶⁹ További kérdés, hogy ki vett részt ezen a találkozón a magyar egyház részéről. Mindszenty, ahogy Ujszászy jelentése és vallomásai említik, avagy valaki más, netán többen is?

Végeredményben igenlő a válaszuk a magyar részvételt illetően is. Gyér ugyan a dokumentáltság, de nem lenne „szigorúan bizalmas” egy összejövétel, ha sajtótájékoztató követné. Ám hogy *ki képviselte a magyar legitimistákat*, már fogósabb kérdés. Mindszentyre csak Ujszászy 1943-as vezérőrnagyi jelentése és hadifogoly-vallomása utal, ám ezek már épp elegendőek ahhoz, hogy a kérdést körbejárjuk. Amikor 1949-ben Mindszentyt római utazásairól faggatták, azt közölte, hogy 1945 decembere előtt csak 1924-ben járt Olaszországban. Ennek alapján a titkos találkozóról szóló információt az államvédelem *tévesnek* minősítette.⁷⁷⁰ Mindszenty 1924-ben a franciaországi Lourdes-ban járt zárándoklaton, de ugyanekkor érintette a spanyol és olasz földet is.⁷⁷¹ A római utazás tényét tehát nem tagadta, de másik utat nem említett. A kihallgatás során furcsa módon meg sem kérdőjelezték Mindszenty állítását, keresztkérdésekkel sem kontrollálták. Talán tudtak valamit az Ujszászy-féle jelentések elkészülésének körülményeiről és ezért adtak hitelt Mindszentynek? A plébániai irattermelés mindenesetre 1943. március vége és május eleje között kvázi szünetelt.⁷⁷² A *Zalamegyei Ujság* tudósításai szerint viszont április 18-án és május 2-án bizonyosan Magyarországon tartózkodott.⁷⁷³ Április 19-én, hétfőn kezdődött a nagyhét, nem valószínű, hogy az ünnepek alatt több napra eltávozzon egy plébános. Csak az április 27. és május 1. közötti pár nappal nem tudjuk bizonyosan, hol is tartózkodott Zalaegerszeg apátplébánosa. Ha mégis Mindszenty lenne az, aki 1943-ban részt vett a titkos római találkozón, vajon Serédi hercegprímás megbízásából tette? Ezt nem tartjuk valószínűnek. Nem csupán azért, mert Mindszenty nem volt tárgyalóképes idegen nyelveken, hanem mert nem tartozott a hercegprímás kedveltjei, még kevésbé bizalmasai közé. Mondták, csak akkor vett tudomást Pehmről, amikor „*valami kis liturgikus hibát vett észre apáti öltözködésében*”.⁷⁷⁴ Konspirá-

769 KÁLLAY Miklós: *Magyarország miniszterelnöke voltam 1942–1944.* II. kötet. Európa–História, Bp., 1991. 194–199:197.

770 ÁBTL 3.1.9. V–700/49. 175. fol. Jelentés, 1949. január 29. Tárgy: Téves információ Mindszentyről. (PL-ből hiányzik.)

771 Egyelőre egyetlen helyen találtunk hiteles utalást az olaszországi, 1924 körüli időpontra eső utazásra: „*Másfél évtizede nagyobb utazó csoporttal jártam francia-, spanyol és olasz földet. Amikor visszatértünk Velencébe, fennhangon kértem, tartsák fel a kezüket azok, akik azokban az országokban papot láttak együtt világiakkal*” – írja egyik beszédvázlatában, amelyvel Huszár Károly sárvári apátplébános pappá szentelésének 40. évfordulójára készült. PL Mm. 32. d. Prédikációvázlatok: „A papi méltóság.” 1937. július 11. Kézírás.

772 A Zalaegerszegi Mária Magdolna Plébánia Irattárát 2013–2014-ben szisztematikusan áttanulmányoztam, de azt kellett tapasztalnom, hogy bizonyos évkörök iratai, így az 1943-as évek is, hiányoznak. Az irattárat korábban rendező Tyekvicska Árpád levéltárostól azonban másolatban megkaptam a dokumentumokat, azaz az eredeti iratok csak lap-panganak valahol. Ezúton köszönöm önzetlen segítségét.

773 „A vallási érzés adja meg az egész Muraköznek a biztonságot – mondotta Mindszenty József pápai prelátus Csáktornán.” *Zalamegyei Ujság*, 26. évf. 88. sz. 1943. április 19. 2.; „Nagyobb szeretet annál nincs, mint aki életét adja testvéreiért! Csodás pompával ünnepelte Muraköz népe Gasparich Márk Kilit emlékét.” *Zalamegyei Ujság*, 26. évf. 98. sz. 1943. május 3. Címlap.

774 SZÉKELY László: *Emlékezés Mikes János szombathelyi megyéspüspökről* i. m. 146.

ciós megfontolásokból viszont épp emiatt lehetett a személye minden gyanú fölötti választás. Protokolláris okokból azonban nem tökéletes. Mindszenty 1937-től birtokolta ugyan a kitüntető pápai prelátusi címet és ezzel mondhatni a papi elithez tartozott, rangban mégis messze elmaradt a felsorolt érsekektől. A protokolláris „bakira” megoldást adhat egy másik feltételezésünk: Ujszászy 1948-as vallomásaiban kétszer is eltéveszti a szereplők keresztnévét: Mindszenty József prelátust is, Luttor Ferenc kánonjogi tanácsost is Jánosnak nevezi. Vajon ez az utónévtévesztés egy harmadik szereplőt, a valóban Jánosra keresztelt legitimista főpap, Mikes püspök, címzetes érsek részvételét takarja? Netán mindketten ott voltak Rómában? Gróf Mikes János, az arisztokrata főpap diszkrétan, ám mégis mint a legitimizmus egyik legtekintélyesebb magyarországi képviselője és az ő „szélárnyékában” az abszolúte megbízható, és legalább annyira operatív Pehm József apátplébános? Mikesnek volt érvényes útlevele, rokonsága élt Olaszországban – különösebb feltűnés nélkül utazhatott Rómába. Az alkalmat megragadhatta, hogy kedves papját megismertesse a római kúria hivatalnokaival, ne csengjen oly ismeretlenül neve, amikor püspöki kinevezését szóba hozza. Ez a koreográfia emlékeztetne az elsőbálozó kamaszlány bevezetésére a nagybetűs életbe, ha tétje nem befolyásolná a magyar nemzet sorsát. És persze az is kérdés, hogy miért nem Serédi Jusztinián hercegprímás vett részt egy ilyen találkozón, hiszen rangban ő illetett volna oda. „Sokat beszéltek az utolsó időkben Ő Em. római útjáról. Most nincs olyan ügy, amely indokolná a lemenetelt. Közvetlen beavatkozás, konkrét kérelem csak akkor volna előterjeszthető, ha megindulnának a béketárgyalások” – rögzíti a „normális” hétköznapiokat Esty Miklós pápai világi kamarás naplója.⁷⁷⁵ Ehhez még hozzá kell fűzni azt is, hogy a kormány titkos diplomáciai akcióiról Esty – és nyilván a hercegprímás is – tudott, ez naplójából kiderül.

Ujszászy jelentése szerint a titkos tárgyalás tárgyát a Harmadik Birodalom és az angolszászok közötti békeközvetítés képezte, és egy Duna-monarchia kialakításának lehetősége Habsburg vezetés alatt, ami Bajorországból, Ausztriából, Csehszlovákiából, Magyar- és Horvátországból állt volna. Mindszenty csak az utóbbi napirenden vett részt. Habsburg Ottó főherceg – a magyar legitimisták szemében trónörökös – 1942 folyamán több amerikai fórumon is kifejtette a Habsburg-birodalom mint egy demokratikus konföderáció feltámasztásának vízióját.⁷⁷⁶ A második világháborúban a Németország és a Szovjetunió között elterülő államok olyannyira meggyöngültek, hogy saját biztonságukat és a régió stabilitását – legalábbis brit és amerikai elképzelések szerint – csak egymással szövetkezve tarthatták volna fenn, aminek gazdasági működőképességét a Duna-régió több mint hatszáz éven át létezett politikai egysége

775 SZIT Irattára, Esty Miklós hagyatéka, 2. d. 6. tétel, Napló IV. 59v. 1943. március 7-ei bejegyzés.

776 Stephan BAIER–Eva DEMMERLE: *Habsburg Ottó élete*. Európa Könyvkiadó, Bp., 2003. 171.; Otto of Austria: Danubian Reconstruction. *Foreign Affairs*, Vol. 20. No. 2. (Jan. 1942.), 243–252. Idézi: SCHWEITZER András: Öt emigráns ötletel – Edvard Beneš, Eckhardt Tibor, Habsburg Ottó, Milan Hodža és Władysław Sikorski konföderációs terve a második világháború idején. In: *Doktorandusz hallgatók I. konferenciája*, 2012. május 9. Szerk.: BALLABÁS Dániel. Az Eszterházy Károly Főiskola Történelemtudományi Doktori Iskolájának kiadványai. Sorozatszerk.: ROMSICS Ignác. Líceum Kiadó, Eger, 2012. 80. Interneten: http://tortenelemphd.ektf.hu/kiadvanyok/DI_KM_VII.pdf (letöltés: 2014. augusztus 19.).

igazolta. Az angolszász politikusok 1943–1944-ben számoltak is egy közép-európai Habsburg-monarchia lehetőségével, amely Bajorországot, Ausztriát és Magyarországot (de legalábbis a Dunántúlt) magában foglalta volna.⁷⁷⁷ Nem minden előzmény nélkül, de már az 1943. októberi moszkvai külügyminiszteri találkozón határozott szovjet elutasításba ütköztek a konföderációs elképzelések, a brit és amerikai diplomácia a kérdésben fokozatosan visszavonulót fűjt. Ha a háború végére meg is hiúsultak a konföderációs tervek, 1943 tavaszán még nem politikai légvárat építgettek a vatikáni egyeztetésen. Kérdés, hogy a magyar külpolitika érdekébe beleillett-e egy olyan föderációs elgondolás, amely a német egység ellenében működött volna? A színpalak mögött a háború sokféle lehetséges kimenetele között bizonyosan számoltak egy Németországot megcsonkító békekötéssel és a Duna-medence újrendezésével

Habsburg Ottó főherceg és Griger Miklós bicskei
apátplebános, a legitimista Nemzeti Néppárt alapítója

A fénykép hátoldalán legitimista köszöntés és üdvözllet:
„Éljén a király! Hanusz Albin barátomnak őszinte
szeretettel: Griger Miklós '935”

⁷⁷⁷ A vonatkozó fontosabb szakirodalom: *Amerikai béketervek a háború utáni Magyarországról*. Az Egyesült Államok Külügyminisztériumának titkos iratai 1942–1944. Szerk.: ROMSICS Ignác. Typovent, Gödöllő, 1992.; *Pax Britannica. Brit külügyi iratok a második világháború utáni Kelet-Közép-Európáról 1942–1943*. Szerk.: BÁN D. András. Osiris Kiadó, Bp., 1996.; BÁN D. András: Föderációs és konföderációs tervek Kelet-Közép- és Délkelet-Európában, valamint PRITZ Pál: *Pax Germanica. Német elképzelések Európa jövőjéről a második világháborúban*. In: *Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században*. Szerk.: ROMSICS Ignác. Teleki László Alapítvány, Bp., 1997. 115–158. és 159–233.; ROMSICS Ignác: *A State Department és Magyarország, 1942–1947*. In uó: *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében*. Osiris Kiadó, Bp., 2005. 234–301.

oly módon, hogy a német egységbe tartozó területekből egyfajta dunai föderatív államalakulat létesülne, így védekezvén a keleti expanzió ellen. A revizionista magyar érdekeknek akkor felelt volna meg egy konföderáció Ausztriával, ha az a Szent István-i birodalom – legalább részleges – helyreállítását szolgálja. Azaz ha Magyarország újból kiegészülne Szlovákiával, Erdéllyel és az Alföld déli részeivel a Dráva–Duna vonaláig.⁷⁷⁸

Ahogy sok legitimista, Mindszenty is Közép-Európa német, majd szovjet rendjével szemben egy új Habsburg-monarchiáról álmodott. Hagyatékában fennmaradt egy 1939. októberi, szerzőjét tekintve anonim irat, amely a világháború után várható politikai konstellációk közül a régi Osztrák–Magyar Monarchia helyét elfoglaló, „egymásra utalt, szabad népek szövetségét” tekintette a magyarság igazi útjának. Ez nem más, mint egy új Duna-völgyi monarchia terve. Eszerint a népek közötti összekötő kapocs a Habsburg-dinasztia lenne, és a „felállítandó szövetségben a magyarság vezető szerepének magától kell adódnia”. Csehszlovákia felélesztése helyett független Csehországban gondolkodott. A történelmi múltat és határokat nélkülöző Szlovákia esetében pedig önálló

döntést javasolt a hovatartozásáról, ami kétségtelenül csak visszatérés lehet az ezeréves állapothoz, azaz a magyar államiság keretei közé. Végeredményben „egy független Csehország és egy független Szlovákia mint ilyenek bizonyára hasznos részei lehetnek egy dunai confederatio együttműködésének.”⁷⁷⁹

Egy dominánsan magyar Kárpát-medence nem élvezett támogatottságot a háború utáni Európában. A felélesztett Habsburg-birodalom megfelelt Ottó főherceg elképzeléseinek, míg Edvard Beneš az ellenkezőjét vélte és életképtelen kreatúrának minősítette. A nosztalgia, a történelmi múlt, a politikai-gazdasági szempontok azonban elégtelen hivatkozási alapnak bizonyultak a Monarchia széthullásával létre-

Francis J. Spellman New York-i érsek, bíboros a római Szent Péter téren,
1946. február

778 MNL OL K 64. Külügyminisztérium, pol. oszt. res. iratok, 1940–41. tétel, 88. csomó, 69. fol. 232/Res.pol./1940. „Emlékirat a várható békefeltételekről”

779 PL Processus, 19. d. V–700/48. 47. fol. „Budapest, 1939. október havában” keltezésű, rossz minőségű, gépelt másolat.

jött államok hön vágyott nemzeti szuverenitásával szemben. A „kisantantba” tömörült utódállamok gyanakvóan fogadtak minden olyan politikai kombinációt, amelyben Magyarország neve felmerült, és szövetkezés helyett nyíltan bevallott céljuk a védekezés volt Magyarország ellen. Első alkotmányaikban egy és oszthatatlan nemzetállamnak nyilvánították magukat, amit nem adtak volna fel egy föderációért. Mindszenty irathagyatékában e dokumentumon kívül megmaradt C. A. Macartney: *Problems of the Danube Basin* című, 1942-ben megjelent írásának magyar fordítása is.⁷⁸⁰

Ujszászy úgy tudta, hogy Mindszenty különtárgyalásokat folytatott Spellman érsekkel: Vas, Sopron és Zala vármegyékben fokozott legitimista propagandával segítik a Habsburgok visszatérését.⁷⁸¹ Spellman valóban ennyire érdeklődött volna a magyarországi részletek iránt? Erre az ő hagyatékának jegyzékszerű és korabeli naplójának áttekintése után igazolást egyelőre nem találtunk. Nem tesz említést áprilisi utazásról az a tanulmány sem, amely Spellman útjait dolgozta fel a háborús Rómába, csak egy februári-ról, arról is igen szűkszavúan.⁷⁸² A titkos római összejövetelt viszont Ujszászynak Homonnay Tivadar, Budapest főpolgármestere is megerősítette, és nem volt titok a New York-i érsek jó kapcsolata Habsburg Ottóval, ezért nem zárjuk ki teljesen a találkozót és azon Spellman részvételi lehetőségét. Ezzel együtt a dokumentáció meglehetősen szegényes, ezért következtetéseink nagyobb része csak közvetett információn alapszik. Mindszenty roppant diszkréten kezelte a történeteket, ha egyáltalán volt mit, még egykorú naplója is megáll 1943 elején, épp amikor megkezdődhetett az utazás előkészítése. 1945 után Mindszentynek mégis épp ezekkel a főpapokkal lesz érdemi kapcsolata, akár a Szent Korona elhelyezését akarta megoldani, akár a felvidéki magyarok deportálását megakadályozni. Egy irat mégis előkerült, ami ugyancsak közvetve, de akár a titkos tanácskozáshoz is köthető.

Történt ugyanis, hogy 1944-ben, amikor Mindszenty Zalaegerszegről püspökként Veszprémbe tette át székhelyét, egy lezárt borítékot letétbe helyezett a vármegyei levéltárban. Szabó Béla levéltárnok, akinek kinevezése ellen református vallása miatt az apátplébános annak idején kifogást is emelt, becsületesen őrizte az iratot, mígnem az ő és Mindszenty halála után már nem volt akadálya a boríték kinyitásának. Abból két levél került elő. Az egyiket a kisgazdapárt vezetőinek címezték. A másik – és históriánk szempontjából ez az izgalmas – egy 1943. május 7-én kelt memorandum másolata az amerikai emigrációban élő Eckhardt Tibor tollából gróf Bethlen István részére. A dokumentum címzettje csak a kísérlőlevélből derül ki: „*Tartalma fontos és bizalmas, kezeld a legnagyobb diszkrécióval és intézd el, hogy Bethlen minden cen-*

780 PL Processus, 11. d. V–700/31. 141–152. fol. „A Dunavölgy kérdései.”

781 MNL OL M–KS 276. f. 65/356. ö. e. 55. fol. Ujszászy István jelentése Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszternek. Bp., 1943. május 21. Gépelt, eredeti, aláírt. (A jelentés lényege visszaköszön a Mindszenty-per aktáiban: ÁBTL 3.1.9. V–700/49. 41–43:41. fol. Eredeti, gépelt összegzés.)

782 Gerald P. FOGARTY: Archbishop Francis J. Spellman's Visit to Wartime Rome. *The Catholic Historical Review*, Vol. 100. Number 1. Winter 2014. 72–96. (Project Muse elektronikus adatbázisból, letöltés 2014. december 22.) Megjegyzés: a szerző szerint Spellman 1943 áprilisában Nagy-Britanniában, illetve Észak-Afrikában járt.

zúrától mentesen mielőbb megkapja.”⁷⁸³ Az eredeti kézirat Washingtonból valamilyen úton-módon (a lengyel földalatti mozgalom futárjain vagy akár Spellmanon keresztül) eljuthatott Rómába, majd onnan a címzetthez, aki ezt több hónappal később nyugtázta is: „a mai napon, 1944. II. 3-án kaptam csak kézhez 1943. V. 7-én kelt leveledet...”⁷⁸⁴ Bár a levél kelte (1943. május 7.) az áprilisi összejövetelhez képest késői dátum, a dokumentum fellelhetőségének körülményeiből mégsem kizárt, hogy a „postás” – akár Rómából Zalaegerszegen át Budapestre vagy csak Zalaegerszegről Budapestre – Mindszenty József lehetett. Ha nem Rómában, akkor miként és miért jutott Mindszenty Eckhardt leveléhez? Ha viszont Rómában, akkor miért datálódik májusra, amikor Mindszenty Magyarországon tartózkodott? A kérdésekre biztos válaszunk nincs. A küldemény továbbításának szívessége ellen szól, hogy Eckhardt és Mindszenty viszonya közel sem volt felhőtlen: „Egyénisége sosem felelt meg nekem. A húszas években levélben megfenyegetett engem, hogy lecsukat” – írta Mindszenty még 1944. december 29-én Vajna Gábor nyilas belügyminiszterhez intézett levelében.⁷⁸⁵ (Ez annyiban volt igaz, hogy a *Zalamegyei Ujság* 1922-es betiltásakor Eckhardt Tibor mint sajtóügyekért felelős kormányzati személy a népügyesség elé utaltatta a lap kivizsgálását, mivel Pehm igazolólevelének „tartalma nem Canossa-járás, hanem kötekeedés”.⁷⁸⁶) A rejtély tehát ezekkel a részletekkel sem oldódott meg, és ha máshonnan közelítünk, akkor is csak feltételezésekről írhatunk. Mert lehetséges, hogy a levelet nem Mindszenty, hanem Slachta Margit hozta haza, ő ugyanis 1943. március első napjaiban bizonyosan Rómában járt, találkozott Spellman érsekkel, és az ő révén kapott audienciát XII. Piusz pápához. Slachta legitimista, ahogy Eckhardt Tibor elkötelezettsége is kétségtelen Habsburg Ottó iránt.⁷⁸⁷ Kettejük közötti konfliktusról nincs tudomásunk, sőt Eckhardt segíthette is az Amerikába munkavállalás miatt elkerült szociális testvéreket. Slachta szívélyes viszonyban volt Mindszentyvel is, könnyen szerét ejthette, hogy átadja neki Eckhardt Bethlenhez írt levelét.

Kérdés marad az is: ha mégis ott volt Rómában Mindszenty, akkor 1949-ben az ellene lefolytatott perben miért nem olvasták fejére főbenjáró bűnként, mint egy „nemzetközi legitimista összeesküvés” perdöntő bizonyítékát? Talán a kommunista belügyi szervek nem adtak hitelt a vatikáni tárgyalásoknak? Épp azért nem, mert netán pontosan ismerték az Ujszászy-jelentések keletkezését, és hogy azok valótlanként lennének?

783 MNL ZML IV. 433. No. 5183. Köszönet illeti Kapiller Imre levéltárost, aki felhívta figyelmemet a dokumentumra, és a letétből részletet publikált: ECKHARDT Tibor: Levél a Kisgazdapárt vezetőihez. *Világosság* 34 (1993) 6. 57–68.

784 Hoover Institution Archives, Tibor Eckhardt, Box 2. Correspondence: Bethlen, Count István. Bethlen István levele Eckhardt Tiborhoz. 1944. február 3. Eredeti, aláírt.

785 PIL 274. f. 7/248. ö. e. 327–333:332. fol. Mindszenty József veszprémi püspök levele Vajna Gábor belügyminiszterhez. Sopron, 1944. december 29. Gépelt másolat. Ugyanez: VÉL VIII.35., Mindszenty József hagyatéka, 1. d. Nyilas fogság c. csomó, 10. ö. e., itt 1944. december 30-ai dátummal.

786 MNL ZML IV. 401c. 93/eln.–1922. Eckhardt Tibor levele Kolbenschlag Béla főispánhoz. Bp., 1922. május 12.

787 Eckhardt Amerikába érkezése után pár hónappal kilenc pontba foglalta a főhercegnek: milyen politikai konstelláció szükséges a Szent István-i Magyarország feltámasztásához. Hoover Institution Archives, Tibor Eckhardt, Box 2. Correspondence: Habsburg, Archduke Otto von. „Javaslatom Ottónak 1941 őszén.” Kézírás.

Vagy a rendelkezésükre álló csekély információ kitergetésével nem akarták igazolni Mindszenty németellenességét és szembenállását a nácizmussal? Mindegyik kérdésre lehetne igennel válaszolni, de csak az igazolhatná az egész történetet, ha Apor Gábor szentszéki követ eredeti jelentése előkerülne. Akármilyen is az igazság, tény, hogy Mindszenty elkötelezett legitimista, a legitimizmus pedig a közép-európai Duna-konföderáció egyetlen lehetséges összetartó ereje és formája volt. A háború vége felé – először 1943. december 18-ai visszaküldési határidővel, majd újból 1944. január 20. körül – Mindszenty József aláírásával egy nyomtatványt is köröztek a zalai katolikus plébániánkon, amelyben – összhangban a Spellmannal folytatott állítólagos római megbeszéléssel – *„Királyt akarunk! Hazáért küzdünk, királyért harcolunk és meg is halunk, ha a helyzet úgy kívánja”* szöveggel a magyar trón újbóli betöltését kérték az aláírók.⁷⁸⁸ A képviselőház külügyi bizottságában Bakó László nemzetiszocialista képviselő kifogásolta, mondván, hogy a zalaegerszegi prelátus mozgalmat szervez „az államfő magas személyével szemben”, ezzel megzavarja a belpolitikai békét, sőt külpolitikai bonyodalmat idéz elő. Válaszában Kállay Miklós kormányfő a prelátus szervezkedését jelentéktelen vállalkozásnak bagatellizálta. Az aláírási ívet Homokkomáromban és környékén huszonegyen írták alá, de Zalasántón is csak öten,⁷⁸⁹ ami valóban jelentéktelen legitimista erőt igazol. Az Ujszászy vezette Államvédelmi Központ mindenesetre szemmel tartotta a vidék legitimista mozgólódását.

Amíg az 1943. áprilisi római tanácskozás körülményeit és résztvevőit csak nagy kérdőjelekkel rekonstruálhattuk, addig 1943. augusztus 28-án kétséget kizáróan Mindszenty Józsefet is ott találjuk azon a titkos értekezleten, amelyen a hivatásrendi mozgalmak munkaközössége, az Actio Catholica és több plébános vett részt a győri püspöki palotában. Annak megtárgyalására ültek össze, hogy mit tegyen a katolikus egyház az adott politikai helyzetben, amikor komolyan kellett számolni a háborús vereséggel, és aggasztóan hatottak azok a jelenségek is, amelyek a fasisztaellenes szolidaritást rendszerváltozássá akarták átlendíteni. A tanácskozás aktualitását aláhúzta, hogy a református diákok Soli Deo Gloria Szövetsége szárszói konferenciája a nemzeti kibontakozásról éppen hogy csak véget ért, a primásnak pedig jelentették a „népi” és „demokratikus” politikai erők koalíciós terveit a *„kisgazdapárt–szociáldemokraták–népi parasztpárt és a katonaság Andorka tábornok szárnya közt”*, és *„ha ennek be kell következnie, legalább keresztény alapokon történjék”*.⁷⁹⁰

A jelenlévők – 1933 óta immár sokadszor – fontolóra vették egy új tömegpárt alakítását, de a többség még most sem volt hajlandó ejteni a politikai katolicizmus hagyományos pártját. Helyette elhatározták, hogy támogatják a hivatásrendi mozgalmak Katolikus Szociális Népmozgalom néven megalakult közösségét. Egyúttal kérték, hogy a püspöki kar intézzon körlevelet a papsághoz, *„melyben általános direktívá-*

788 MNL OL K 149–1944–13–1104. BM res. iratok, 169. d. M. kir. csendőrség központi nyomozó parancsnokságának jelentései a belügyminiszternek. Bp., 1944. január 7. és 1944. március 18.

789 Uo.

790 Szent István Társulat Irattára (a továbbiakban: SZIT) Irattára, Esty Miklós hagyatéka, 3. d. Levelek, 140. tétel, 85. darab, Esty Miklós levele Serédi Jusztiniánhoz. [Bp.] 1943. augusztus 7. Gépelt másodlat.

A mártírhálált halt báró Apor Vilmos (1892–1945), 1941-től győri megyéspüspök

kat adna, hogy a mostani válságos időkben milyen magatartást tanúsítson s a különböző politikai felfogásokkal szemben milyen álláspontra helyezkedjék”.⁷⁹¹ Kulcsfontosságú kérdésre tapintottak rá: a tájékoztatás teljes hiánya miatt a papság csak az evangélium igéjét kínálhatja biztos fogódzóként, a napi élethelyzetekben tanácsalanok. A problémát Apor Vilmos győri megyéspüspök tolmácsolta is a püspöki kar 1943. október 6-i konferenciáján – nem sok eredménnyel. A hercegprímás veszélyesnek ítélte a belpolitikai helyzetet ahhoz, hogy a püspöki kar nyílt politikai irányítást adjon, és persze az is igaz, hogy az egyháznak nem is ez a küldetése. Ha hiányzott is az intézményes orientáció, Serédi mind gyakrabban élt a nyilvánosság erejével, és rádióbeszédben, publicisztikában a németek tiltakozását is kiváltó gondolatokat fejtett ki a katolikus tanok értelmezése ürügyén nemzeti függetlenségről és emberi szabadságjogokról.⁷⁹²

AZ EGYGYERMEKES CSALÁDMODELL ELLEN

Mindszenty az önálló magyar államiság végóráiban is aktív közgyűlési képviselő maradt. Zala vármegye törvényhatósági bizottsága 1944. február 10-én az apátplébános két felirati javaslatát is tárgyalta.

Az első Zsidó Sándor ügyvéddel, a Magyar Élet Pártja vármegyei képviselőjével közösen tette a *gyermekarányos örökösödési rendszer* bevezetéséről, és az örökösödési jog olyan reformját javasolták, amely tekintettel van a gyermekszámra. Csupán az alapelvet rögzítették: a teljes vagyon csak akkor hagyható örökül, ha az örökhagyónak legalább négy gyermeke van. „Akárhánnyal kevesebb 4-nél a gyermekek száma, annyi ¼ rész száll át az államra, és pedig a sokgyermekes szegény családok felemelésére.”⁷⁹³ Az, hogy az örökösödési jog reformjával kell és hatékonyan lehet is küzdeni a birtokos

791 PL 7557/1943. Báró Apor Vilmos győri püspök levele Serédi Jusztinián hercegprímáshoz. Győr, 1943. szeptember 18.

792 Gabriel ADRIANYI: *Fünfundzwanzig Jahre ungarischer Kirchengeschichte 1895–1945*. v. Hase & Koehler, Mainz, 1974. 157–165.; GERGELY Jenő: A klérus, a legitimisták a kibontakozásról. In: *Kiútkeresés* 1943. Szerk.: L. NAGY Zsuzsa és BURUCS Kornélia. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1989. 89–103.

793 MNL ZML IV. 402. 710. kötet, 34. fol. Jegyzőkönyv Zala vármegye törvényhatósági bizottságának 1944. február 10-ei rendes közgyűléséről, 4022 sz./ni. 1944. jkv. 20. szám. (A javaslat szövegét lásd az interneten: <http://tortenelemportal.hu/2011/03/mindszenty-jozsef-egyetorveny-tervezete>. Letöltés: 2012. november 25.) A javaslat Mindszenty kézirat, 1944. január 12-én kelt megfogalmazásában: PL Mm. 25. d. „Zala egykéje” feliratú iratcsomó.

parasztság egykézése ellen, bő fél évszázados, újból és újból felbukkanó gondolat. (A vármegyei közgyűlés Székesfehérvár törvényhatósági bizottságának a családi pótlék kiterjesztéséről szóló átiratát vizsgálva már korábban is úgy vélte, hogy az egykézésre csak az örökösödési jog rokon szellemű reformja és a földbirtok elaprózódását megakadályozó törvény együttesen nyújthat megoldást. Az egykézés ellen Pehm apát javaslatára 1936-ban a hivatásos bábaállások betöltéséről született határozat.⁷⁹⁴) A javaslatételhez Mindszenty komoly előtanulmányokat folytatott, érveléséhez a Központi Statisztikai Hivatal születési és népszámlálási adatait használta.⁷⁹⁵ „Jogilag talán brutálisnak tűnik fel a javaslat” – ismerte el ő maga is, de másként nem tudnák a kérdésre irányítani a figyelmet.⁷⁹⁶ Ugyanakkor nem foglalkozott az egykézés társadalmi vetületével, hogy az a szegénység leküzdésének egyik eszköze. A Mindszenty–Zsidó-féle felterjesztésben a javaslat *iránya* a fontos: az államnak a többgyermekeseket kell így vagy úgy, de nyomatékosan támogatnia, jelen esetben az egyenes ági leszármazottak számától függő, degresszív örökösödési adórendszerrel.

A másik indítványt Thassy Kristóf bizottsági taggal nyújtotta be a polgári házasságkötésről szóló 1894. évi XXXI. évi törvénycikk módosítása érdekében. Javaslatuknak egyetemes aktualitást adott XI. Piusz pápának a keresztény házasságról 1930. december 31-én kiadott körlevelének 10. évfordulója,⁷⁹⁷ amelyben nem csupán a házasság szentségéért küzdött, hanem félreérthetetlenül elítélte a „fajnemesítő” túlkapásokat. A polgári házasság fél évszázaddal korábbi bevezetése a vallások és állampolgárok közötti egyenlőséget és viszonyosságot volt hivatva biztosítani, mivel egy diszkriminációmentességre törekvő társadalomban egyik egyház hitelveit sem lehet állami törvényi rangra emelni.

Schmalz József feleségével és kisgyermekével a baranyai Véméndről,
1916–1920 körül

794 MNL ZML IV. 402. 566. kötet. Jegyzőkönyv Zala vármegye kisgyűlésének 1936. február 11-ei üléséről, napirend előtti hozzászólás.

795 PL Mm. 25. kötet, „Zala egykéje” feliratú dosszié, Bary Gyula miniszteri titkár levele Mindszenty Józsefhez. Bp., 1943. december 4.; „Mindszenty József pápai prelátus megdőbbséget idéző adatokkal tárta fel a zalai egyke terjedését.” *Zalamegyei Újság*, 26. évf. 278. sz. 1943. december 9. 1–2.

796 „A vármegyei kisgyűlés ülést tartott.” *Zalamegyei Újság*, 27. évf. 31. sz. 1944. február 9. Címlap.

797 „Nemzeti létünk és jövőnk követeli a keresztény házasság szentségének visszaállítását.” *Nemzeti Újság*, 22. évf. 297. sz. 1940. december 31. 5.

A mostani javaslat mögött a jezsuita Révay Tibor akciója állt, aki 1943 végén és 1944 elején leveleket küldött több vármegyei és vidéki város törvényhatóságának egyes katolikus tagjaihoz, és arra kérte őket, próbálják elérni a polgári házassági törvénycikk módosítása melletti állásfoglalást, hogy így gyakoroljanak nyomást a kormányra.⁷⁹⁸ A kérdés közbeszéd tárgya volt. Akadt, aki a polgári házassági törvénycikk törlését követelte (mint tette ezt a felsőházban a kalocsai Nyáry Béla), vagy a kérdés elnapolását pártolta (mint Subik Károly egri kanonok), vagy kompromisszumként a fakultatív polgári házasságot fogadta el (amint az Serédi Jusztinián hercegprímás 1934-es indítványából is következett).⁷⁹⁹ Mindszenty magáévá tette Révay kezdeményezését, annak lényegén nem változtatott, azaz hogy „a polgári házasság csak a nem keresztények részére maradjon továbbra is érvényben, a házassági ügyekben való polgári bírászkodás szintén”, és a vegyes házasságok tekintetében az 1894. évi XXXI. törvénycikk előtti állapot álljon helyre.⁸⁰⁰ A javaslat – miközben már hatályos volt az 1941-ben kihirdetett harmadik zsidótörvény, amely kategorikusan megtiltotta a zsidók és nem zsidók közötti házasságot – a katolikus házasság szentségi jellegét, egysé-

gét és felbonthatatlanságát védte, törekedve egyúttal a vallás-változtatások és a (katolikustól elvált protestáns újbóli házasságából következő) „bigámia” megakadályozására. Keresztényként csupán a katolikusokat (ideértve természetesen a görög katolikusokat is) és a protestánsokat nevesíti, az elenyésző számú görögkeletieket vagy keresztény szektákat nem. Rájuk, ahogy a zsidókra és ateistákra is, érvényes maradt volna a polgári házasságkötési eljárás. Más szóval: álla-

Mindszenty József 1944-ben indítványozta a polgári házasságkötésről szóló 1894. évi XXXI. törvénycikk módosítását. Küzdött a házasság szentségéért és a „fajnemzés” ellen

798 PL 3074/1945. 25. és 35. fol. (507/1944) „Kedves Józsim! Stílszerű volna, ha a Quérin [ellenállás] városa és megyéje is állást foglalna a p.hgi [polgári házassági] törvény módosítása mellett. E javaslatot a sajátjának fölládozásával magáévá tette a hgprímás, elfogadta tgr. Zichy János. Senkit sem sért, mindenkint kielégít. A törv[ény]h[atósági] határozatokkal kell a kormányra nyomást gyakorolnunk. Mikor, ha nem most! Révay Tibor S. J.” Gépelt, k. n. [1944. január 6., gr. Zichy János halála után.]

799 Az egyházi házasság polgári jogi elismerésével kapcsolatos viták összefoglalását lásd Csiky Balázs: Vaszary Kolos és Serédi Jusztinián bencés hercegprímások: eltérések és párhuzamok. In: Örökség és küldetés. Bencések Magyarországon. 1. köt. Szerk.: ILLÉS Pál Attila, JUHÁSZ-LACZIK Albin. METEM, Bp., 2012. 479–552:524–526. (Rendtörténeti konferenciák 7/1.)

800 MNL ZML IV. 402. 710. kötet, 33. fol. Jegyzőkönyv Zala vármegye törvényhatósági bizottságának 1944. február 10-ei rendes közgyűléséről, 3800 sz./ni. 1944. jkv. 19. szám.; PL 3074/1945. 63. fol. Kivonat a jegyzőkönyvből; „Mindszenty püspök javaslatára megmozdult az ország a szentségi házasság visszaállításáért.” Zalaegerszegi Ujság, 27. évf. 113. sz. 1944. május 20. 3.

milag érvényes vegyes házasság köthető lenne mind katolikus, mind protestáns lelkész előtt, előbbi felbonthatatlan, utóbbi felbontható. Ám a nem katolikus lelkész előtt kötött vegyes házasságok kánonjogilag továbbra is érvénytelenek.

Mindszenty két javaslata szorosan összefüggött: mindkettő a társadalom alap-sejtjének tekintett család válságát próbálta orvosolni és az egygyermekes családmoddell terjedését megakadályozni. Míg az előbbi úgy-ahogy összebékíthető lett volna az európai jogfejlődéssel (mint gyermekszámtól is függő, természetbeni örökösödési adórendszer), utóbbi egyértelmű szakítás azzal, visszatérés – ha nem is teljesen – egy fél évszázada meghaladott gyakorlathoz. Mégis az első volt az, amelyről nem döntött a törvényhatóság, csupán egy szakbizottságnak adták tovább véleményezésre. A házassági jog módosítását viszont a katolikus többségű zalai megyegyűlés támogatta, és feliratban elküldték a magyar országgyűlés képviselőházának. Holott a vármegye protestáns főispánja a belügyminisztertől állítólag azt az utasítást kapta, hogy akadályozza meg a javaslat tárgyalását, de az egyhangú lelkesedés láttán nemcsak hogy nem ellenezte, hanem még ő ajánlotta a többieknek a javaslat továbbítását.⁸⁰¹ Zala példáját hamarosan követte a pesti, a veszprémi, a kassai, majd a Bars és Hont vármegyei törvényhatóság, viszont *ad acta* tette Bihar és Szatmár.⁸⁰² 1944 őszére tizenhat, a törvényhatóságok egyharmada foglalt állást a polgári házasságról szóló törvénycikk módosítása mellett a zalai indítványnak megfelelően. Az eredményt Révay jezsuita sokatmondóan konstatálta: „Az idő zsidóellenes hangulatával legkedvezőbb a kérdés tárgyalására. Nemcsak a gonosz szellemnek lehet, de nekünk is szabad a jó ügy érdekében a mostani zavarosban halászni.”⁸⁰³

Az ügy érdekében pró és kontra sokan megmozdultak. A református egyetemes konvent elnöksége 1944. március 2-án beadványban kérte Fáy István kultuszminiszteriumi államtitkártól, hogy mindent kövessen el annak érdekében, hogy a házassági reformot levegyék a napirendről, mert ennek erőltetése a protestánsok heves ellenállását váltaná ki. Márpedig az ország nehéz háborús helyzetében nincs szükség a felekezeti viszálykodás kiújulására.⁸⁰⁴ József főherceg viszont arra vállalkozott, hogy a legközelebbi légiriadót kihasználva a közös óvóhelyen előadja a kormányzónak a kérelmet. Horthy István özvegye is ígérte, hogy ajánlóan terjeszti apósa elé. A törvényjavaslattól többet vártak pusztá közigazgatási aktusnál. Szorgalmazói szerint a haza megmenekülése múlhat rajta, mert amikor „a természetes erők nem elégségesek, a természetfelettibe még görcsösebben kell kapaszkodni”.⁸⁰⁵ Ezért Horthy kormányzó nyilvános ígéretét szerették volna venni, hogy „keresztény alattvalói számára bejelenti” a polgári házassági törvénycikk hatályának megszűnését.

801 PL 3074/1945. 46. fol. Gépelt irat, E[sztergom], 1944. febr. 9. „Jegyezte: Ispánki. Öminenciájával közzölték E. 1944. II. 11.”

802 VÉL I.1.44.a. 3230/1944. Révay Tibor S. J. levele Mindszenty Józsefhez. 1944. július 13. és július 28.

803 VÉL I.1.44.a. 2186/1944. Révay Tibor S. J. levelezőlapja Mindszenty Józsefhez. 1944. április 24. Kézírás.

804 Giczv Zsolt: *A katolikus–protestáns egyházi kapcsolatok fő vonásai...* i. m. 60.

805 PL 3074/1945. 66. fol. Révay Tibor S. J. felterjesztése Serédi Jusztiniánhoz. Bp., 1944. szeptember 24.

Serédi hercegprímás ezen a ponton szólt bele a kezdeményezésbe. Egyfelől megköszönte az ügybuzgóságot, másfelől arra figyelmeztette az agilis jezsuitát, hogy a végleges javaslatot nem a Manrézában vagy a zalaegerszegi plébánián, hanem a püspöki karnak kell kidolgozni. Ő maga leszűrte a korábbi ütközések tanulságát, és kánonjogászként sem várta el az egyházi törvénykönyv minden betűjének állami figyelembevételét, mert azt írta, hogy *„nem tudjuk majd minden tekintetben diadalra juttatni az egyházi álláspontot a kánonjog szerint, pl. a szükségházasság teljes megszüntetését, továbbá azt, hogy az állam is csak azokat a vegyes házasságokat ismerje el érvényeseknek, amelyek a kánonjog szerint érvényesek”*.⁸⁰⁶ P. Révay Tibor Horthy lemondása után is forszírozta az ügyet. Miután Szálasit fogadta József főherceg, Révay örömmel értesítette Mindszentyt, hogy a nemzetvezető (lényegében miniszterelnök és államfő egy személyben) *„a p[olgári] h[ázassá]got mielőbb eltöröltetni akarja, a háború szerencsés befejezése alkalmából pedig hazánkat Jézus Sz. Szívének följánlja”*.⁸⁰⁷ Szálaszi új államalapítói terveivel együtt az egész akció megfeneklett. Ahogy 1934-ben Serédi hercegprímás házassági törvényjavaslata, úgy ez a mostani kezdeményezés is elvérzett a protestánsok ellenérvein és a háború végi zűrzavar miatti rossz időzítésen.

806 PL 3074/1945. 84. fol. Serédi Jusztinián válasza P. Révay Tibornak. Esztergom, 1944. október 10.

807 VÉL I.1.44.a. 5354/1944. P. Révay Tibor levele Mindszenty Józsefhez. Bp., 1944. október 27. Kézírás.

III.

A KIRÁLYNÉK VÁROSÁBAN

Mindszenty József veszprémi püspök, 1944. április

VESZPRÉM ÚJ PÜSPÖKE ÉS A HÁBORÚ VÉGÓRÁI

A Szent István-i alapítású veszprémi egyházmegye 1777-től 1993-ig, a Mária Terézia-féle diszmembrációtól a magyarországi egyházmegyék határainak legutóbbi rendezéséig közel 14 ezer négyzetkilométeren feküdt. Mivel a trianoni határok nem érintették az egyházmegyét, ezért az addig átlagos méretű püspökségből a nagyobbak közé került, Eger és Vác után a harmadik legnagyobb kiterjedésű lett. A túlnyomó részben mezőgazdaságból élő hívek 700 ezer körüli számával Veszprém ugyancsak Eger és Vác után következett. Birtokállománya 1945-ben 42 026 kataszteri holdat tett ki, amivel a kalocsai érsekség és az egri főkapitányság mögött állt.¹

Az egyházmegyét 1939 és 1944 között Czapik Gyula vezette (1943. május 7-ig megyéspüspök, majd egri érsekként apostoli kormányzó volt 1944. márciusig, tehát az

A veszprémi várhegy 1940 körül

1 GÁRDONYI Máté: Huszadik századi kihívások, pasztorációs útkeresések a veszprémi egyházmegyében. In: *Megyetörténet. Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére*. Szerk.: HERMANN István, KARLINSZKY Balázs. Veszprémi Érseki és Főkapitányi Levéltár–Veszprém Megyei Levéltár, Veszprém, 2010. 276–278.; BALOGH Margit–GERGELY Jenő: *Egyházak az újkori Magyarországon 1790–1992. Adattár*. MTA Történettudományi Intézet, Bp., 1996. 232–250. (Megjegyzés: Gárdonyi Máté 41 406 kataszteri holdban adja meg a birtokállomány nagyságát, amely folyamatosan változott. Az általunk közölt adat egy 1945-ben készült összesítésből való. VÉL I.1.44.a. 2314/1945. Bánáss László apostoli kormányzó adatközlése Beresztóczy Miklós VKM miniszteri osztályvezetőnek. Veszprém, 1945. november 12.)

üresedés időtartamára szokatlan módon nem a káptalan választott helynököt). 1944. március 5-én XII. Piusz pápa Mindszenty József pápai prelátust, zalaegerszegi apát-plébánost nevezte ki veszprémi püspökké.² Meglehetősen sokat, tizenegy hónapot kellett várni erre a kinevezésre, ami azért haladt körülményesen, mert nem volt konszenzus a megfelelő személyben. Mindszenty kinevezése ugyanis egyértelműen a kormányzat és Serédi Jusztinián hercegprímás ellenére történt meg.

„EJ NO, PÜSPÖK LETT AZ ÉN DRÁGA JÓSKA FIAM”

Miután az addigi veszprémi püspök, Czaplak Gyula egri érsek lett, azonnal megkezdődött a megfelelő utód keresése. Mindszentyre eleinte sem a kormányzat, sem a nuncius, sem a hercegprímás nem gondolt komolyan. A kormány és a kormányzó szívesebben látott volna a fontos veszprémi egyházmegye élén a rendszer iránt lojálisabb személyt, s nem egy legitimista meggyőződésű, Horthy-t tüntetően nem tisztelő főpásztort, bár a kormányzó méltányolta Pehm Muraközben folytatott tevékenységét.³ Serédi Jusztinián hercegprímás is a saját kiszemeltjét – Meszlényi Zoltánt – ajánlotta, és írásban fejtette ki Rómának, hogy miért nem ajánlja Mindszentyt: *„Felettesei felé Mindszenty udvarias, néha azonban túlságosan ünnepélyes, és úgy beszél, mintha tiszteletet akarna kivívni magának és azonos tekintéllyel rendelkezne. A vele egyenlőkkel úgy viselkedik, mintha meg lenne győződve saját felsőbbségéről; az alárendeltekkel szigorú és tiszteletet parancsol. Ezért a papság nem szereti őt; sokan tisztelik, de nem szeretik, sőt jó néhányan igazi ellenérzéssel vannak vele szemben.”*⁴ Felrótta műveltségének korlátait, egyetemi tanulmányainak hiányát, türelmetlenségét, heves természetét, ridegségét, de legfőképpen hiányolta belőle az egyházkormányzati felelősséghez szükséges rugalmasságot. A hercegprímás ezért Mindszenty esetleges kinevezését *„potrebbe essere molto pericolosa”*, azaz (a „nagyon” szó áthúzáva) veszélyesnek, az adott időkből kockázatosnak tartotta. *„Mindent megfontolva félek, hogy – tekintettel heves természetére – püspökként is túlságosan kemény lenne a papsággal és a tőle függőkkel (pl. a katolikus iskolák tanítóival), tehát lassanként növekedne az elégedetlenség az egyháznak, az egyházmegye*

2 A kinevezés körülményeiről, illetve az ugyanekkor esedékes szombathelyi és csanádi püspöki székek betöltéséről lásd SALACZ GÁBOR: *A főkegyúri jog és a püspökök kinevezése a két világháború között Magyarországon*. Argumentum, Bp., 2002. 184–185.

3 PL Mm. 17. d. „EBéla” (olvashatatlan aláírás) levele Mindszenty Józsefhez. Veszprém, 1944. január 17. Eredeti, kézírás.

4 „Verso i Superiori Mons. Mindszenty è cortese, qualche volta però troppo solenne e parla, come se volesse imporsi ed avesse un'autorità uguale. (F-sudditi) Gli eguali (ed-i) tratta come se avesse persuasione della propria superiorità; con i sudditi è severo e s'impone. Perciò il Clero non lo ama; molti (una parte) lo stimano, ma non l'amano, anzi l'altra molti parecchi (ho) hanno una vera aversione contro di lui.” PL 9369/1944. Serédi Jusztinián hercegprímás olasz nyelvű levele Angelo Rotta nunciushoz. Esztergom, 1943. december 23. Fogalmazvány, kurzívval jelölve az utólagos beszúrásokat. A kérdésről lásd még ADRIÁNYI GÁBOR: Mindszenty József életművének értékelése, különös tekintettel püspöki, prímási kinevezésére. In: *Mindszenty József veszprémi püspök 1944–1945 i. m.* 103–116.

Czapik Gyula, 1939 és 1943 között veszprémi püspök,
1943-tól haláláig (1956) egri érsek, 1943–1944-ben
veszprémi apostoli kormányzó

A 2009-ben boldoggá avatott Meszlényi Zoltán
(1892–1951) címzetes püspök neve is felmerült a veszprémi
püspöki szék várományosai között

*kormányzásának és a lelkek üdvének kárára*⁵ – írta Rotta nunciusnak Serédi, attól tartva, hogy Mindszentyt saját karakterének korlátjai gátolják majd abban, hogy bölcs és körültekintő főpappá váljék.

Pár nappal Serédi elmarasztaló jellemzése után a nuncius környezetéből mégis az szivárgott ki, hogy a veszprémi püspöki székre Mindszenty József a legesélyesebb. A hír már karácsony másnapján eljutott Zalaegerszegre is.⁶ Mindszenty egyik hajdani gimnáziumi tanítványa, az ekkoriban már országosan ismert Kerkai Jenő jezsuita azzal kommentálta a felcsigázott várakozást, hogy ha Pehm püspök lesz, akkor „Pázmánnyal és Bíró Mártonnal egy vonalban” fogják emlegetni a nevét.⁷

A zalaegerszegi apátplébános kimagasló egyházszerkezési munkája persze nem volt ismeretlen a magasabb egyházi méltóságok előtt, de ekkora kormányzati és egyházi el-lenszélben semmi esélye sem lett volna hathatós pártfogás nélkül. A papi közbeszédben Pehm Józsefet már évekkel korábban, 1938-ban is az esélyes püspökjelöltek között emlegették. Előbb Rott Nándor veszprémi püspök mellett koadjutorként, együtt Papp

5 PL 9369/1944. Serédi Jusztinián hercegprímás olasz nyelvű levele Angelo Rotta nunciushoz. Esztergom, 1943. december 23.

6 PL Mm. 17. d. „1943–45” feliratú boríték. Géfin Gyula levele Mindszenty Józsefhez. Szombathely, 1943. december 26.

7 PL Mm. 17. d. „1943–45” feliratú boríték. Géfin Gyula levele Mindszenty Józsefhez. [Szombathely] 1944. február 7.

Kálmánnal és Hoss József kanonokkal,⁸ majd a püspök halálával utódként. Ismerői szerint már akkor számított a kinevezésére. *„Kár, hogy ez nem történt meg – értékelte a döntést egyikük. – Sokkal több ideje lett volna reformelképzelései megvalósításához. Erről ugyan sohasem beszélt, de fagyos arkifejezéséből, ami Tóth Tihamér kinevezését kísérte, erre lehetett következtetni.”*⁹ Ezzel az aspirációval függhet össze, hogy kapcsolatai és adottságai ellenére miért nem lehet találkozni Pehm József névvel az országos pártpolitikában: köztudott volt ugyanis, hogy aki pap létére a politikát választja, az végleg lemond egy esetleges püspökségről.

Komolyabban 1938 után négy év elteltével, Hanauer Á. István váci püspök halálával (1942. január 15.) merül fel Mindszenty neve a váci püspöki méltóságra. Gróf Mikes János nyugalmazott szombathelyi püspök már ekkor erőfeszítéseket tett kedvelt papja előléptetéséért. 1942 augusztusában szándékosan egyszerre látta vendégül Noots premontrai generálist és a zalaegerszegi prelátust: *„V[ác]-ra ajánlott neki, mint aki a gyökértelen prímás és nuncius helyett tapogatódzik”*¹⁰ – indokolta „összefutásukat” Mindszenty. Az előkészületek meg is történtek. Mivel akkoriban még akadémiai doktori fokozatot, de legalábbis tudományos működést is fel kellett mutatnia egy leendő püspöknek (331. kánon 5. §), átdolgozva megjelent Pehm *Az édesanya* című műve, az anyai hivatásról írt, óriási adatgyűjtésre alapozott munkája. A második rész felgyorsított kiadása azonban feleslegessé vált, miután kinevezését akkor sikerrel akadályozta meg a kormányzat és Serédi hercegprímás. *„Amikor az elmúlt [1942] nyáron a magyar királyi kormány feje ezeket a neveket mondta nekem, én nem tanácsoltam, hogy a Szentszéknek sugalmazzák őket”* – írta később a hercegprímás Rotta nunciusnak.¹¹

Újból akkor csillant fel a lehetőség, amikor 1943. május 7-én két kulcspozíció élén is változás történt: Grósz József szombathelyi püspökből kalocsai érsek, Czapik Gyula veszprémi püspökből egri érsek lett. Gróf Mikes János nyugalmazott szombathelyi püspök tisztában volt a helyzet kivételességével, és nyomban roppant agilissá vált. Mindszentyben látta az egyház jövőjének zálogát, ezért nem volt rest a nevét a megfelelő helyeken többször is emlegetni, csak hogy a két egyházmegye egyikének élére ő kerüljön. *„...sok bizodalمام nincs, de azért én még megteszek, amit tudok, nem a Te, hanem az Egyház érdekében”* – írta kijózanítóan Mindszentynek.¹² Őva intette az elbizakodottságtól: *„...a világért se szerepelj mint jelölt, sőt ne is éld be magad a gondolatba, nehogy csalódás érjen.”*¹³ Mikes valóban minden követ megmozgatott. Mindszenty érdekében koptatta a pápai nuncius hivatalának küszöbét, és újfent beajánlotta Hubert Noots premontrai generális, a Rómában nagy befolyással bíró, Magyarországot is ismerő, világ-

8 PL Processus, 19. d. V–700/48. 27–30:29. fol. Kovács Sándor püspöki tanácsos levele Pehm Józsefhez. Bp., 1938. május 12.

9 SZEK, ős. XXVIII/alsó II. Emlékezések, P. Sill Aba Ferenc OMF gyűjtése: Bontó Ernő plébános visszaemlékezése, 1989. július 19.

10 PL Mm. 43. d. Pehm József naplója, 1942-es „aug. vége” bejegyzés. Kézírás.

11 Lásd az 5. jegyzetet.

12 PL Mm. 17. d. „1943–45” feliratú boríték. Mikes János c. érsek levele Mindszenty Józsefhez, 1943. május 29. Kézírás.

13 PL Mm. 17. d. „1943–45” feliratú boríték. Mikes János c. érsek levele Mindszenty Józsefhez, [1943.] június 5. Kézírás.

látott főpap figyelmébe. „Veszprém részére szabad volna Önt Mindszenty (Pehm) [személyére felhív]ni, erre Isten választotta, és a veszprémi komoly úr [?] akarja őt, és csak őt. Nehéz idők várnak ránk, és ott a megfelelő embernek kell állnia, mert az állás nagyon fontos és nehéz. Az egri kinevezéssel [Czapik Gyulával] megbarátkoztam – mert bár a férfi ellen-szenves, de okos és jellemszilárd. A jó Gröss atya túl nagy kalapot kapott a fejére, amitől állandóan fejfájása van.”¹⁴ Javaslatára megnyugtató választ kapott: „Megteszem a lehetségest azokért a nevekért, amelyekre Excellenciád utalt nekem” – ígérte Mikesnek Noots.¹⁵ A szombathelyi esélyeket illetően lehűtötték Mikes reményeit, mivel „Róma nem nevez ki szívesen püspököt saját egyházmegyéjéből”, viszont Veszprém élére még Gröss püspök is Pehm nevét említette.¹⁶ Mikes a püspöki javaslatlétéleknél kulcsszereplő kultuszmi-

Angelo Rotta apostoli nuncius 1930 márciusától 1945 áprilisáig képviselte Budapesten a Szentszéket.
Nagy befolyása volt a püspökök kiválasztására

- 14 „...für Veszprém dürfte ich Sie Mindszenty (Pehm) zu en [?], er ist dafür von Gott getroffen, u. der ernste Herr [?] von Vesp. wünscht ihn, u. nur ihn. Es erwarten uns schwere Zeiten, u. dort muss der rechte Mann stehen [?], denn die Position ist sehr wichtig [?] u. schwer [?]. Mit [?] der Erlauer Ernennung habe [?] ich mich [?] befreundet [?] – denn der Mann ist zwar zuwieder, aber gescheit u. charakterfest. Mg. Gröss der Gute hat einen zu grossen Hut auf den Kopf bekommen, wovon er stets Kopfweh hat.” SZEL Mikes János hagyatéka, 19. d. Missilis 1943. Mikes János levélfogalmazványai Hubert Noots generálisnak. Szombathely, k. n. [1943] Eredeti, kézírás. (Az átirat Schmidt Péter munkája.) Lásd még PL Mm. 17. d. „1943–45” feliratú boríték. Mikes János c. érsek levele Mindszenty Józsefhez. H. n., 1943. július 19. Kézírás.
- 15 „Ich werde das mögliche tun für die Namen welche Euer Excellenz mir angedeutet haben.” SZEL Mikes János hagyatéka, 19. d. Missilis 1943. Hubert Noots levele Mikes Jánoshoz. Róma, 1943. június 1.
- 16 PL Mm. 17. d. „1943–45” feliratú boríték. Mikes János c. érsek levele Mindszenty Józsefhez. H. n. [1943] június 5. Kézírás.

niszternél, Szinyei Merse Jenőnél is lobbizott Mindszenty érdekében. A miniszter nem foglalt állást, de nem is hárított. A diplomatikus reagálást Mikes túlértékelte és majd-hogynem támogatásként tálalta a hercegprímásnak, aki azonban hűvösen és kioktatóan válaszolt: *„Most nem tudok az ügyre nézve semmi konkrétumot mondani. Csupán azt szeretném mély tisztelettel megjegyezni, hogy a kitérő választ – s itt a kultuszminiszter szavaira utalt – sokszor oly formában adják az emberek, amely az eredménytelenséget másra hárítja át.”*¹⁷

Azonban Angelo Rotta apostoli nunciust, akinek döntő szerepe volt a lehetséges püspökök fellelésében, megragadták az apátplébános lelkipásztori érdemei. Sokak véleményét kipuhította, még a szerzetesrendi főnököket is végigkérdezte. Ez nunciusként kötelessége volt, de fedezte is magát arra az esetre, ha nem válna be a jelölt. Seréditől 1943. december 13-án kérte Mindszenty jellemzését, ám azt még meg sem kaphatta, amikor a primási palotában a kormány meglepő listájáról értesültek. Ezen – az időközben ugyancsak megürült – csanádi püspökség élére gróf Wenckheim Frigyes, Ibrányi Ferencet és Mindszenty-Pehm Józsefet javasolták! *„Az első jóformán idióta, a másik ellen is épp elég a panasz, a harmadik a legesélyesebb, bár erőszakos természete ellenségei számát táplálja”* – kommentálta a hírt Esty Miklós, a hercegprímás gentiluomója (mai szóval talán protokollfőnöknek mondhatnánk).¹⁸ Ugyanekkor írt Mindszenty növekvő esélyeiről Géfin Gyula is Mikes címzetes érseknek.¹⁹ 1943 végére tehát az előjelek sokkal kedvezőbbek voltak, mint addig bármikor, és Mindszentyt a komoly esélyesek között találjuk, csak a helyszín volt még bizonytalan.

A jól értesült Esty megtudta, hogy a nuncius figyelmét Pfeiffer Miklós kassai kanonok hívta fel „Mindszenty-Pehm” személyére. *„Nem tudom, vajon a jelenlegi ordináriusától [Grósz Józseftől] kérnek-e relációt s ez bele veszi-e akkor, hogy az esperességtől és a püspöki biztosságtól megfosztotta, miután szembe helyezkedett vele s lemondani sem volt maga hajlandó.”*²⁰ Mint láthattuk, a történetnek volt egy Pehm-féle olvasata is, de ettől még ez a hír terjedt el róla. Tomek Vince, az 1946-ban tartományfőnökké, 1947-ben generálissá választott piarista szerzetes viszont úgy tudta, hogy Antall József menekültügyi kormánybiztos magának tulajdonította a kinevezést. Ő ugyanis valamikor 1943 második felében Rotta nunciust elvitte Zalaegerszegre, meglátogatni az Olaszország „átállása” után fogolyként kezelt badoglionista olasz tiszteket. Természetesen a plébániára is elmentek, és miután a nuncius roppant elégedett volt a látottakkal, Antall odaadta neki a plébános, azaz Mindszenty József curriculum vitae-jét. *„Antall mindig meg volt győződve, hogy Mindszenty ennek alapján lett veszprémi püspök.”*²¹

17 SZEL Mikes János püspök iratai, 19. d. Missilis 1943. Serédi Jusztinián levele Mikes Jánoshoz. Esztergom, 1943. augusztus 16.

18 SZIT Irattára, Esty Miklós hagyatéka, 2. d. 6. tétel, Napló IV. 97v. 1943. december 22-ei bejegyzés.

19 SZEL Mikes János püspök iratai, 19. d. Missilis 1943. Géfin Gyula levele Mikes Jánoshoz, 1943. december 22.

20 SZIT Irattára, Esty Miklós hagyatéka, 2. d. 6. tétel, Napló IV. 99v. 1944. január 10-ei bejegyzés.

21 Piarista Rend Magyar Tartományának Központi Levéltára (a továbbiakban: PMKL) IV. 198. Tomek Vince hagyatéka, Sajtó kéziratok, 12., Tomek Vince visszaemlékezései (1968–1981). 99. fol. „Kapcsolataim Mindszenty Biborossal.” Róma, 1981. aug. 19. Idézi KOLTAI András és LUKÁCS László: Tomek Vince piarista generális följegyzéseiből. Vigília 80 (2015) 1. 52–59.

A döntés mégis egyre csak húzódott. A német megszállás küszöbén Mikes címzetes érsek felsietett a budai várba, és megsürgette a nunciaturán a kinevezéseket. Vajon Mikesen kívül ki érvelhetett még Mindszenty mellett a nunciussal? Többen is, köztük Cavallier József, a méltatlanul elfeledett újságíró, a megkeresztelkedett zsidók érdekvédelmi szervezeteként létrehozott Magyar Szent Kereszt Egyesület vezetője. Cavallier Angelo Rotta pápai nunciussal is úgy került kapcsolatba, hogy ő vette át és továbbította a szentszéki menleveleket. Idővel egyfajta barátság alakult ki közöttük, s ő lett a nuncius egyik legfőbb informátora. A Szent Kereszt Egyesületben Cavallier együtt dolgozott Slachta Margittal, a magyar törvényhozás első női képviselőjével, aki előbb mint miszsiós nővér, később mint a Szociális Testvérek Társaságának alapító főnökhasszonya, s nem utolsósorban mint legitimista politikus jól ismerte a zalaegerszegi apátplébánost. Nem kizárt, hogy neki is szerepe volt a veszprémi püspök személyének kiválasztásában.

Az bizonyos, hogy a Vatikán olyan jelöltet keresett, aki egy átmeneti, zavaros időszakban is képes a helyzetet uralni, és aki alkalmas a háború utáni újjáépítés mérhetetlenül fáradtságos munkájára. A történelem adott válságos pillanatában egy határozott és vezetni képes személyiségre volt szükség. Mindszenty ilyennek ígérkezett, hiszen szervezőképességét, munkabírását, hitének és erkölcsének kikezddhetetlenségét már többszörösen bizonyította. Vezetői stílusa a parancsolóan irányító típusba sorolta. És ha mindez még nem lett volna elegendő érv Mindszenty mellett, ne zárjuk ki annak eshetőségét sem, hogy sziklaszilárd legitimizmusa is alkalmas jelöltté tette Róma szemében, tekintettel a háború utáni kelet-közép-európai politikai fejleményekkel kapcsolatos – korábban már bővebben kifejtett – latolgatásokra, amelyekben szerepelt egy Habsburg vezetésű Duna-monarchia elképzelése is.

Mindszenty József – és a Szombathelyre jelölt Kovács Sándor, valamint a Szegedre kiválasztott Hamvas Endre – beleegyezését 1944. február 26-án kérték ki. Ezt elegendő volt megtáviratozni a következő szöveggel: „az előadott kérdésre igenlő választ adok.”²² Miután mindhármuk válasza megérkezett, Rotta nuncius március 1-jén bizalmasan tudatta a pápa döntését a hercegprímással.²³ A reakció távolról sem volt csak az örömdzés, sőt Mindszenty kinevezése Veszprémbe Esty Miklós világi pápai kamarás szerint „konsternációt” [megdöbbenést] keltett. Érdekes, hogy míg Kovács Sándor és Hamvas Endre kinevezési bullája március 3-án, pénteken, addig Mindszentyé két nappal később, március 5-én, vasárnap kelt.²⁴ Viszont az *Acta Apostolicae Sedis*ben, az időszakos hivatalos szentszéki közlönyben mindhárom kinevezés dátuma március 3. Ugyanakkor a *L'Osservatore Romano* félhivatalos napilap csak március 8-án tette közzé a kinevezése-

22 VÉL I.1.44.a. 2180/1945. Angelo Rotta nuncius levele Mindszenty Józsefhez. Bp., 1944. február 26. Gépelt, latin nyelvű, aláírt; SZIT Irattára, Esty Miklós hagyatéka, 2. d. 6. tétel, Napló IV. 104v. 1944. március 13-ai bejegyzés. (A következő Esty-idézet is innen – B. Ma.)

23 PL 9369/1944. Angelo Rotta nuncius levele Serédi Jusztinián hercegprímáshoz. Bp., 1944. március 1.

24 VÉL I.1.41. Püspökök, kanonokok kinevezései, pápai engedélyek 134a. Mindszenty József püspöki kinevezési bullája, amelynek dátuma minden kétséget kizáróan 1944. március 5. – Megjegyzés: a szakirodalom, a lexikonok és az *Annuario Pontificio* 1947–1975 közötti kiadásai teljes következetlenséggel hol március 3-át, hol 4-ét közölnek. A Szentszék archontológiai adatbázisa március 3-át adja meg a kinevezés időpontjának.

ket, mintha bevárták volna Mindszenty kinevezésének bizonyosságát is.²⁵ Valószínűbbnek tartjuk a bullát kiállító vatikáni kalligráfus tévesztését, mint a pápa hezitálását. Mindenesetre március 5-én – amikor a kinevezések egyike sem volt még nyilvános – Rotta nuncius, mintha ismételten szeretné megnyugtatóni önmagát a döntés helyességéről, Antall Józsefet még újfent kifaggatta Mindszentyről. Azután „meggyőződéssel mondta: »Ja! Er ist ein tüchtiger Mann!«”²⁶ Mindszenty veszprémi püspöki kinevezése visszavonhatatlanul eldőlt.

Amikor a döntést Ádám László szalézi igazgató lelkendezve újságolta gróf Mikes Jánosnak, ő csak mosolygott, s mintha csakugyan meglepte volna a hír, azt mondta: „»Ej no, püspök lett az én drága Jóska fiam.« Géfinnek azonban megsúgta: »Sikerült őt kineveztetnem a hercegprímás nélkül és a kormány ellenére.«”²⁷ Zalaegerszeg lakossága március 7-én, kedd este a rádió híradásából értesült a hírről, amit a másnapí sajtó címlapon hozott. A Mária Magdolna-plébániára özönlöttek a gratulációk és tisztelgő küldöttségek. A polgármester arra kérte a „város hazafias közönségét”, hogy a kitüntető kinevezés alkalmából házaikat március 9-én lobogózzák fel egy napra.

A Zalamegyei Ujság cikke Mindszenty búcsúbeszédével, 1944. március 27.

25 Acta SS. Congregationum, Sacra Congregatio Consistorialis, Provisio Ecclesiarum. In: Acta Apostolicae Sedis, Annus XXXVI, Series II, Vol. XI, Typis Poliglottis Vaticanis, 1944. 88. pag.; L'Osservatore Romano, Numero 56, 8 Marzo 1944.

26 PL Mm. 17. d., 1943–45” feliratú boríték. Antall József államtitkár levele Mindszenty Józsefhez. Bp., 1944. március 11. Eredeti, aláírt.

27 SZÉKELY László: Emlékezés Mikes János szombathelyi megyéspüspökről i. m. 146–147.; Géfin Gyula emlékezete. S. a. r. FEISZT György. Szombathely megyei jogú Város, Szombathely, 2008. 8. (Acta Savariensia, 20.) Mikes gratulációja akkor tűnt el Mindszenty íróasztaláról, amikor a nyilasok 1944. november 27-én átkutatták szobáját.

Mindszenty József veszprémi püspök pápai kinevezési bullája, 1944. március 5.

A pápai bulla viszont a háborús körülmények miatt késlekedett, Rómából csak március 26-án expedálták, ahogy a másik két új püspöknek is. Ezért Rotta élt a XII. Piusz pápától 1943-ban kapott felhatalmazással és hozzájárult, hogy Mindszenty József „*ha az Apostoli Bulla nem is érkezett meg, a Czapik Gyula excellenciás veszprémi püspök úrnak az egri érseki székre történt áthelyezése folytán jogilag és ténylegesen megüresedett, saját pásztor nélkül maradt egyházat kormányozza és a püspökké szentelést a római kúrián kívül fogadja és a püspöki széket átvegye.*”²⁸ Szóban arra figyelmeztette Veszprém új püspökét, hogy legyen *paternus*, azaz atyai. „*Sajnos inter arma [harc közben] nem mindig sikerült*” – írta évtizedekkel később önkritikusan Mindszenty.²⁹

Mindszenty József 1944. március 11-én vezette le utoljára a zalaegerszegi egyházközség gyűlését mint egyházi elnök. A búcsúzó képviselők megilletődve árulták el, hogy ők már régóta mondogatják egymás között: „*a mi plébánosunk már kinőtt a zalaegerszegi öreg plébánia szűk kereteiből, hogy nem itt lenne már a helye, hanem máshol, magasabb, fontosabb posztóban, ahol nagy szelleme szabadabban szárnyalhat.*”³⁰ A főpapi esküre, amit Horthy Miklós kormányzóra kellett letenni, 1944. március 24-én került sor: „*Én Mindszenty József, mint püspökhöz illik, esküszöm a szent evangéliumokra, hogy Magyarország*

28 VÉL 1453/1944. Angelo Rotta apostoli nuncius a püspöki kinevezési bullát helyettesítő okirata. Bp., 1944. március 20.

29 MINDSZENTY József: *Napi jegyzetek*. Budapest, Amerikai Követség 1956–1971. Mindszenty Alapítvány, Vaduz, 1979. 376. 1965. február 17-i feljegyzés.

30 ZMMPI, jegyzőkönyvek 1940–1970. 110. fol. Jegyzőkönyv a Zalaegerszegi Róm. Kath. Egyházközség képviselő-testületének 1944. március 11-ei üléséről. Kézírás.

*Főméltóságú Kormányzójának híve leszek és ígérem, hogy sem közvetve, sem közvetlenül semmiben részt nem veszek, ami Magyarország jogaival és érdekeivel ellentétben áll. Isten engem úgy segítjen!”*³¹ Az eskütétellel Mindszenty József jogossá vált püspöki javadalmához. Hogy „Veszprém megért egy kormányzót”? 1920 előtt katolikus uralkodóra kellett esküt tenni, nem egy református kormányfőre, ám ezúttal felekezeti vagy politikai fenntartásoknak – ha Mindszenty püspök akart lenni – nem volt helye. Ugyanekkor tett esküt a másik két új püspök, Hamvas Endre és Kovács Sándor is. Ez volt az egyetlen eskü, amit Mindszenty főpapként a magyar államra és annak államfőjére tett, morálisan csak ez kötötte, és a későbbiekben, amikor a jogfolytonosság illeszkedési pontjait kereste, ehhez tudott és akart visszanyúlni. A Szálasi-rezsim fontosnak tartotta volna az új eskütételt, de az elmaradt, az 1945 utáni kormányok pedig csak öt év elteltével, 1950-re jutottak oda, hogy a szertartásnak jelentőséget tulajdonítsanak. Így 1945 és 1950 között Mindszenty ezúttal mint esztergomi érsek mellett elmaradt Rogács Ferenc pécsi koadjutor püspök, Papp Kálmán győri, Bánáss László, majd Badalik Bertalan veszprémi püspök eskütétele is.

Mindszenty József édesanyja Esztergomban fiának püspökké szentelésekor, 1944. március 25.

A püspökszentelést nyugtalan és feszült hangulatban a német katonai megszállás első napjaiban, 1944. március 25-én, Gyümölcslőtő Boldogasszony ünnepén tartották az esztergomi bazilikában. Eredetileg a zalaegerszegi főplébánia-templomban szeretnék volna, a meghívók el is készültek, amikor a németek bevonulása miatt a hercegprímás úgy döntött, hogy az új püspököket együtt szenteli fel Esztergomban. A kivételes eseményre családtagjaival érkező Mindszenty vegyes fogadtatásáról árulkodik Serédi hercegprímás személyi kísérijének, Esty Miklósnak a korabeli naplója: „Kora délután érkezik meg haza 7 heti távollét után Meszlényi püspök a gazdasági autóval, s magával hozza Hász István tábori püspököt. Fél öt tájt érkezik meg autón Shvoy Lajos székesfehérvári püspök kísérijével, majd valamicskével később Kovács Sándor kinevezett szombathelyi püspök Szathmáry Kálmán kecskeméti adóhivatali igazgató kíséretében. Ötánuk érkezik meg Mindszenty József kinevezett

31 VÉL I.1.44.a. 1483/1944. Mindszenty József eskütételi szövege. Bp., 1944. március 24. Eredeti. Hiteles másolatban: MNL OL M–KS 276. f. 65/353. ő. e. 6. fol. (Ortutay Gyula kultuszminiszter küldte Rákosi Mátyás miniszterelnök-helyettesnek. Bp., 1950. január 27.) Az eskütételre báró Perényi Zsigmond belső titkos tanácsos „mint zászlósúr”, a felsőház elnöke, Antal István magyar királyi titkos tanácsos, a vallás- és közoktatásügyi miniszter teendőivel ideiglenesen megbízott igazságügyi-miniszter és Stolpa István államtitkár jelenlétében került sor.

1944. március 25-én, szombaton délelőtt fél 10-kor kezdődött és 12 előtt pár perccel ért véget a három új püspök,
Hamvas Endre, Kovács Sándor és Mindszenty József (középen) szentelése

A püspökszentelést Serédi Jusztinián hercegprímás végezte Shvoy Lajos székesfehérvári és Pétery József váci püspök
segédletével. A szent krizmával felkent új püspökök a főoltár előtti székben (a katedrában) foglaltak helyet

veszprémi püspök, ez meglepetésként magával hozta bekötött fejű vénasszony anyját, egy idősebb és egy fiatalabb rokonát, akinek még egy fehér inge sem volt, előre egy szót sem szólt, most van is kapdosás az elhelyezésükkel.”³² A hivalkodó külsőségekhez és hercegprímási környezetához szokott „protokollfőnök” lenézte az előkelő körökben esetlen, vidéki plébánost. Mindszenty viszont azzal, hogy nem restellte „fejkendő öregasszony” édesanyját, rokon-szenves üzenetet küldött az alsópapságnak: nem tagadom meg a paraszti származásom. A tisztelet hagyományos jeleként a szentelési szertartásra megérkezett Csehimindszent község képviselő-testületének távirata: Mindszenty Józsefet a falu díszpolgárává választották, és a határozatot kimondó gyűlésre a püspök édesapját, Pehm Jánost is meghívták.³³ Ez azon ritka alkalmak egyike volt, amikor gyermekük karrierjének építésében nemcsak az édesanya, hanem az édesapa is említhető szerephez jutott.

A szentelést Serédi Jusztinián hercegprímás végezte, a szertartásban Shvoy Lajos székesfehérvári és Pétery József váci püspök segédkezett. A kultuszminisztériumot Stolpa János államtitkár képviselte, ömellelte nagyszámú egyházi, polgári és katonai előkelőség vett részt a szentmisén. Serédi a földre borult püspökökre hívta le a Szentlelket, felkenté őket a szent krizmával, megáldotta pásztorbotjaikat, gyűrűiket és süvegjeiket, majd ünnepélyesen beültette őket a főoltár előtti székbe (a katedrába) – szimbolizálva mindezzel a püspökszentelés és egyházmegyei kormányzás kánoni jogszerűségét.³⁴ Az élmény megrendítő, de a jövő kilátásai borúsak, „Mindnyájan érezzük, hogy így talán utoljára vagyunk együtt” – jegyezte fel naplójába Esty Miklós.³⁵

HIVATALBA LÉPÉS

„Ma délelőtt erős angol–amerikai gépek húztak el a város felett. Bizalmas és egészen biztos forrásból tudom, hogy kb. 600 gép volt. A zaj nagyon erős volt. Bombadobást is hallottunk és az elhárító fegyverek is megszólaltak a messzeségben.”³⁶ A napról napra súlyosbodó háborús veszélyeztetettség miatt Veszprém újonnan kinevezett püspöke az eredeti tervektől eltérően mindennemű ünnepélyes ceremónia mellőzésével, feltűnés nélkül érkezett székhelyére 1944. március 28-án, egy hideg és szeles keddi napon. Aznap délelőtt adta át hivatalosan a zalaegerszegi plébániajavadalmat Sarlós Mihály adminisztrátornak,

32 SZIT Irattára, Esty Miklós hagyatéka, 2. d. 6. tétel, Napló IV. 108r. 1944. március 24-ei bejegyzés; MÉSZÁROS István: *Prímások, pártok, politikusok 1944–1945. Adalékok a magyar katolikus egyház XX. századi történetéhez*. Szent István Társulat, Bp., 2005. 22. (Mindszenty édesanyját, mint egyetlen női vendéget, Ispánki Béla lakrészében helyezték el, aki akkor Serédi hercegprímás szertartója volt. ISPÁNKI Béla: *Az évszázad pere* i. m. 33.)

33 VÉL I.1.44.a. 1606/1944. Sürgöny, Csehimindszent, 1944. március 24. 15 óra 20 perc.

34 „Bevonult székhelyére Mindszenty József, az új püspök.” *Veszprémvármegye*, 46–59. évf. 14. sz. 1944. április 2. Címnap; „Mindszenty József megyéspüspök.” *Veszprémi Hírlap*, 52. évf. 27. sz. 1944. április 2.

35 SZIT Irattára, Esty Miklós hagyatéka, 2. d. 6. tétel, Napló IV. 108v. 1944. március 25-ei bejegyzés.

36 VÉL I.1.44.a. 2068/1944. Megyesi Schwartz Róbert veszprémi kanonok levele Mindszenty Józsefhez. Veszprém, 1944. március 17.

majd köszönetet mondott Szent Márton egyházmegyéjének keresztségért, neveltetésért, papi hivatásért, az őt ért kitüntető megbízatásokért, míg mulasztásaiért és emberi hibáiért bocsánatot kért.³⁷ Veszprémben a székeskáptalan, a városban letelepedett férfi és női rendek képviselői, valamint a veszprémi egyházközségek küldöttei várták este hat órakor. Fogadtatása után a székeskáptalannak bemutatta a pápai kinevezési okmányt, pontosabban a bullát helyettesítő, Angelo Rotta nuncius által kiadott okiratot,³⁸ és ezzel kánonilag átvette az egyházmegye kormányzását, ami hagyományosan együtt járt a „királyné kancellárja” ősi méltósággal és a Veszprém vármegye örökös főispánja címmel.

Az új főpásztor szózatban köszöntötte az egyházmegye papságát és híveit, s vázolta püspöki programját is. Püspökként is szolgáló pap kívánt maradni. Népe papja, aki fényben és gyászban, örömben és bánatban, mindig híveivel marad. *„Eszményem a hívekért buzgón munkálkodó és a saját lelkét tökéletesítő, a Jézus Szíve szerint való papság... Hitben és erkölcsben meg kell újulnunk... csak a bűntől rettegjünk, a szentségtől nem kell félnünk... Isten keze megsegít és a régi magyar erények újra visszatérnek... és az egyéni, családi és nemzeti életben újjászületés következik be az Egyház és a haza javára.”*³⁹

Az 1765 és 1776 között barokk stílusban épült veszprémi püspöki palota

Püspöki címerébe Árpád-házi Szent Margit liliomos, misekönyvet tartó alakját választotta, aki egyszerre szimbolizálta a magyar szenteket és Veszprém múltját, hiszen életét – aminek egy részét Veszprémben töltötte – felajánlotta engesztelésül Magyarországért. A címer felirata: *Pannonia Sacra*. Szokatlan, hogy József püspök nem szentírási idézetet, hanem olyan jelmondatot választott, amelyben felismerhető egy országra, jelesül a magyarra történő utalás. A „szent” fogalma ’istenfélő’, ’igaz’ jelentésű. Pannoniát pedig az egyházi hagyomány azonosította a keresztény Magyarországgal. Így a *Pannonia Sacra istenfélő Magyarországot* jelent. Mindszenty ezzel az evangelizációs-lelkipásztori programmal nem kevesebbet üzent, mint hogy ő a Magyarok Nagyasszonyának felajánlott, független Magyarországért él és hal, és hogy ő ennek az országnak egyik fő-

37 SZEL AC 872/1944. Mindszenty József 608/1944. sz. lemondólevele a zalaegerszegi plébániáról. Zalaegerszeg, 1944. március 25.

38 Lásd a 28. jegyzetet.

39 VÉL I.1.44.a. 1476/1944. „Főpásztor szózata papjaihoz.” 1944. március 29. VÉL I.1.2., 1944./VI. 31–32.

papja kíván lenni, aki minden magyart ebbe az „országba”, a Pannonia Sacrába akar elvezetni. Érdemes felfigyelnünk arra, hogy a jelmondat a német katonai bevonulást közvetlenül követő napokban született, és ezt őrzi meg Mindszenty esztergomi érsekként is, immár a szovjet megszállás alatt. A *Haza* és a katolikus *Egyház* összefonódott ebben a két szóban, és ahogy eddig is, ez vezérel majd Mindszentyt teljes hátralévő életében.

Mindszenty haladéktalanul hozzáfogott a püspöki hivattalal járó teendőkhöz. Az egyik első levél, amit püspökként jegyzett, Endrédy Vendel ciszterci apáthoz szólt, s ebben vállalta hat zirci növendék szerpappá szentelését április 10-én, húsvéthétfőn.⁴⁰ Az új püs-

Mindszenty József veszprémi püspöki címere

pök nem mulasztotta el meglátogatni a városi Vass József Szeretetház gondozottjait, akiket gulyással és lekváros buktával vendégelt meg, a férfiak bort és dohányt is kaptak.⁴¹ Egyebekben Mindszenty első teendői a hivatalátvétel szokásos lépései voltak: gratulációk megköszönése, telefon és a titkos távbeszélő-állomás átíratása, levélpapír készíttetése, gépkocsi katonai behívásának mentesíttetése, gyóntatási és igehirdetési engedélyek felülvizsgálata, szabadságolások, birtokátadás rendezése a szombathelyi püspökkel, készülődés a húsvétra (és ez alkalomból a püspöki palota férfi személyzetének egy liter, a nőknek fél liter bort ajándékozott).⁴² Nagyszombaton, április 8-án beszédet intézett a veszprémi leventékhez: a hazának nagy szüksége van a gyakorlatban is helytálló vallásosságra. A feltámadási körmeneteket szigorú óvintézkedés mellett tartották meg: a templomok sekrestyéjében egy megbízható személy Budapest I. rádióhullámhosszát hallgatta,

A püspök hermelingallérja a veszprémi Magyarok
Nagyasszonya Plébániatemplom oldalkápolnájának
Mindszenty-emplékelyén

40 VÉL I.1.44.a. 1259/1944. Mindszenty József válaszelevele Endrédy Vendel zirci apáthoz. Veszprém, 1944. március 29.; „Mindszenty József megyéspüspök látogatása Zircen az apátságánál és másoknál”. *Veszprémvármegye*, 46–59. évf. 16. sz. 1944. április 16. Címlap.

41 *Veszprémvármegye*, 46–59. évf. 14. sz. 1944. április 2. 2.

42 VÉL I.1.44.a. 1543/1944. Mindszenty József Hankó József jószágkormányzónak. Veszprém, 1944. április 8.

Az új püspök 1944 húsvétja után több hónapos bérmutat tartott. Válogatás a somogyacsi bérálás képeiből, 1944. május 6.: érkezésekor régi szokás szerint lovas bandérium fogadta; a bérálás után a plébániára indult

akinek „légi veszély” vagy „zavaró repülés” esetén azonnal riasztani kellett a körmenetet vezető papot.⁴³

Minél hamarabb és minél alaposabban meg akarta ismerni az egyházmegyét. 1944 tavaszán megkezdte a bérálás szentségének kiszolgáltatását. 1944. május 6. és június 7. között – az egyre sűrűbbé vált légitámadások közepette – 31 plébánián bérált. Ez sűrű és fárasztó programot jelentett, ami látható a dátumok és helyszínek pusztasorsolásából is: május 6-án Somogyacsa, 7-én Igal, 8-án Kisbárapáti, 9-én Mernye, 10-én Somogyszil, Magyaratád, 11-én Büssü, 12-én Gölle, 13-án Kercseliget, 14-én Mosdós, 15-én Attala. Az igali esperesi kerület után a pacsai következett, itt 18-án bérált. 19-én Dióskál, 20-án Szentpéterúr, 21-én Zalaapáti, 22-én Zalacsány, 23-án Kehida, 24-én Felsőrajk, 25-én Zalaszentmihály, 26-án Nemesrádó, Somogyszentmiklós. A megszokott külsőségek – kettős díszkapu, sorfal, ünneplés, virágcsokor – várta mindenütt. Június első hetében a Nagykanizsa-vidéki esperesi kerületben bérált. Június 18-án Veszprém-ben tartott ünnepélyes istentiszteletet Horthy Miklós kormányzó születésnapja alkalmából. Pár nap múlva meglátogatta a bombázás sérültjeit a városi kórházban.⁴⁴ 1944. augusztus 20-án Balatonföldváron először szentelt püspökként egyházi épületet. Az ókeresztény jellegű, neoromán stílusú, vörös homokkőből készült templomot még Czappik Gyula püspöksége alatt kezdték építeni, tekintet nélkül a háborús évekre.⁴⁵

Minden esetben felkereste a plébánia területén lévő szerzetesházakat, a katolikus iskola vezető tanítóját, az egyházközség világi elnökét, a plébánia területéről származó pa-

43 VÉL I.1.44.a. 1475/1944. Mindszenty József levele a plébániahivatalokhoz. Veszprém, 1944. április 4. Szigorúan bizalmas minősítése miatt nem jelent meg a nyomtatott körlevelekben.

44 „Hírek.” *Veszprémvármegye*, 46–59. évf. 25. sz. 1944. június 18. 5.

45 „A megyéspüspök első templomát szentelte egyházmegyéjében Balatonföldváron” *Veszprémi Hírlap*, 52. évf. 67. sz. 1944. augusztus 20. Címlap.

Mindszenty püspök a Kisboldogasszony-ünnepi körmeneten,
Sümeg, 1944. szeptember 8.

pok és kispapok szüleit, a példás életet élő közéleti személyeket.⁴⁶

Az állandó bombázások elől a fővárosból és a szovjetek által már megszállt területekről az egyházmegyébe menekültek lelkipásztori ellátására, illetve az akadozó összeköttetés ellensúlyozására 1944. október 20-án az esperesi kerületek összevonásával hat püspöki biztosságot szervezett, a biztosokat püspöki helynöki jogkörrel ruházta fel.⁴⁷

Figyelmét nem kerülték el egyházmegyéjének katolikus oktatásügyi kérdései, híveinek szociális problémái sem. Új iskolát nyitott vagy tanítói állást szervezett Adorjánháza, Alsóörs és Nagyalásony községekben. A Katolikus Tanítói Internátus Alapból ösztöndíjjal segítette a katolikus tanítók gyermekeinek közép- és felsőfokú tanulmányait. Gondoskodott a tábori kórházak sebesültjeinek lelki gondozásáról, a nyugdíjas papokról, végiglátogatta Veszprém intézményeit. A katonacsatládok megsegítésére elrendelte, hogy

plébániánként alakítsák meg az Actio Catholica Bajtársi Szolgálatát, ebbe vonják be a meglévő egyházközségi egyesületek tagjait. E munka lelki háttérét az Actio Catholica női lelkigyakorlatos napok rendezésével kívánta elősegíteni, amihez mindig kapcsolódott valamilyen időszerű szociális és karitatív teendő. Kispapjait elküldte a Katolikus Agrárfü-

46 KÖRMENDI József: Mindszenty József veszprémi püspöki tevékenysége. In: *Mindszenty József emlékezete*. Szerk.: TÖRÖK József. Márton Áron Kiadó, Bp., 1995. 9–18:11. (Studia Theologica Budapestinensia, 13.)

47 Nagykanizsára Vajay József esperest, Keszthelyre Szerecz Imre apátot, Kaposvárra Kis György c. prépostot, Marcaliba Köszeghy Antal tb. kanonokot, Kadarkútra Mozner József tb. kanonokot, Lepsénybe Torma József pápai kamarást nevezte ki. Ugyanezt lépte meg Bubnics Mihály rozsnyói püspök a nógrádi főesperesség területén, Virág Ferenc pécsi püspök a délbaranyai apostoli kormányzóság és az egyházmegye északi részén, valamint Czapi Gyula egri érsek is a főegyházmegye két főesperességében. *Magyar Kurír*, 1944. október 31.

Balatonberényi népőiskolások Czapik Gyula veszprémi püspökkel, 1942–1943 körül. A veszprémi egyházmegyéhez tartozó Zircen az elsők között létesült 1941-ben KALOT-népőiskola. Püspökként Mindszenty is támogatta a szociális ifjúsági mozgalmakat

sági Legényegyletek balatonberényi népőiskolájára, hogy ott ismerkedjenek a nép szociális helyzetével, felemelkedésének lehetőségeivel.

Veszprémi püspökként folytatni akarta azt a plébániaszervezési munkát, amelyet püspöki biztосként a szombathelyi egyházmegye zalai részében végzett. A lelkészségek létrehozásánál három fő szempont érvényesült minden esetben:

1. *Igényfelmérés*, amelyhez információt a plébánosoktól és hívektől kért és kapott, illetve elemezte a statisztikai adatokat. Ezúttal is a plébánia és a községek közötti távolságok drasztikus csökkentésére törekedett, mert mint mondotta, „*ma a plébánost közel kell vinnünk a néphez*”.⁴⁸ Eközben figyelembe kellett vennie népszámlálási adatokat és a hívek számát (egy lelkészséghez lehetőleg mintegy ezer fő tartozzon), a vallási megoszlást, a demográfiai adatokat (egykezés), de tekintettel kellett lennie az úthálózatra, a közigazgatási anomáliákra és a helyi érdekekre is.

2. *Anyagi háttér biztosítása* (szomszédos plébániák, földesurak, gyáarak és minisztériumok révén, de akár saját püspöki vagyonból is).

3. *Megfelelő egyházi személy keresése*. E téren kapóra jött a háborús „konjunktúra”. Amíg korábban (és később is) mindig paphiánnyal küszködött, addig 1944 októberétől 1945 nyaráig a menekült papok, a frontról hazatérő táborigénylők lelkészek és a működésüktől bármely okból elesett szerzetesek révén száz körüli fővel növekedett az egyházmegyei klerikusok száma. Mindszenty azt tervezte, hogy ideiglenesen 55 nagy létszámú és

48 VÉL I.1.44.a. 5334/1944. Mindszenty József mezőlaki plébánia felállításához kegyuraktól hozzájárulást kér. Veszprém, 1944. november 2.

A püspökség jószágkormányzósági épülete Veszprémben a Komakút téren, ma Eötvös Károly Megyei Könyvtár

távoli filiában helyezi el őket, amelyek így lelkipásztort kapnak, az érintettek meg fedelet a fejük fölé.⁴⁹ Végül 23 főt sikerült így módon az egyházmegyében tartani.

A kivitelezés érdekében hatalmas szervezőmunkát végzett a jogi procedúrától a tűzifa kijárásán át a létminimumot elérő megélhetés biztosításáig. Mondhatni ez töltötte ki napjait 1944 augusztusától. Igen rövid idő alatt további önálló lelkeszséget szervezett Ajkacsingervölgy, Alsóörs, Bakonypölöske, Balatonederics, Bódé, Borsodpuszta, Gic, Hegymagas, Köveskál, Mezőlak, Nemesgulács, Nemesszalók, Padrag, Pénzeskút községekben. Plébánia rangjára emelte Csesznek, Hárság és Pétfürdő lelkeszségeit.⁵⁰ Bódé és Pétfürdő ügyében elődje, Czapik Gyula tette meg a kezdőlépéseket. Veszprémben megalapította a Szent Margit-plébániát. Persze nem mindenki lelkesedett a püspök terveiért. A kiskomáromi plébános nyíltan megírta a nehézségeket: a férfilakosságnak futóárkot kell ásni, a hívek lakása és istállója minden éjszaka újabb és újabb menekültekkel telítődik, az emberek nagyon nyugtalanok, folyton arra gondolnak, mi lesz velük – egy szóval a lelkeszség felállítása nem aktuális. A rövid püspöki válasz viszont nem méltányolta a kifogásokat: „1233 hívő nem maradhat önálló pap nélkül és hozzá egyke-tájon” – mire a plébános beadta derekát és járandósága egy részéről lemondott az újonnan szervezendő balatonmagyaródi lelkeszség javára.⁵¹ Deportált zsidók megürült házaiba

49 VÉL I.1.44.a. 5431/1944. Mindszenty József levele a székeskáptalanhoz. Veszprém, 1944. november 9. és Simon György nagyprepost támogató válasza, Veszprém, 1944. november 11. Kézírás.

50 GÁRDONYI Máté: Mindszenty József somogyi plébánia-alapításai. In: *Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv*, 33. Szerk.: SZÁNTÓ László. Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár, 2002. 165–180. – Megjegyzés: Hárság plébániai rangra emelése áthúzódott a következő évre, és 1945. július 1-jétől volt egyházzogilag hatályos. VÉL I.1.44.a. Mindszenty József püspök rendelkezése. Veszprém, 1945. június 18.

51 VÉL I.1.44.a. 5428/1944. Gelencsér András kiskomáromi helyettes esperes-plébános és Mindszenty József levélváltása. Kiskomárom, 1944. november 3. és november 21., ill. Veszprém, 1944. november 6.

sem szívesen költözött senki. „...borzalommal gondolok arra, hogy az Egyház papja zsidó-házban lakik és zsidó birtokban ül” – írta Mindszentynek a nemestördemici esperes-plébános, és a háború utáni időkre javasolta elnapolni a plébánialétesítést.⁵²

Az világosan kiderül az iratokból, hogy a plébániaszervezés legnagyobb terhe a jövedelem előteremtése volt. Ráadásul a régi plébániák közül több is úgy elszegényedett, hogy az ott szolgáló plébános „a legszerényebb társadalmi életet nem tudja élni; évente egyszer – különösen messziről – ma főpásztornál megjelenni nem tud; nem tud fogatot tartani; nem lehet tagja a községi képviselő-testületnek, amelynek pedig az ottlakó, felekezeti lelkesek tagjai. Mindez gyengíti, elveszi a plébános tekintélyét.”⁵³ Az újonnan létesítendő plébániák kilátásai még elkésőbbek voltak. Paphoz méltó ingatlan alig akadt, a Vallásalap csupán 50–75 százaléknyi kongruát adott, a lakosság nyomorgott, „a helyi járandóságot vagy nem szavazzák meg, vagy ha erőltetjük, megszavazzák, később azonban a neki magas járandóság miatt elhagyják hitüket”. A püspökség gazdálkodása is komoly gondokkal küszködött, mivel „az öt év alatt történt öt átadás megszüntette és végleg eltünteti a püspökség forgó tőkéjét. [...] nincs pénz a napszámokra. Nincs a bizlalás kiaknázva, mert nincs burgonya, kukorica. Maximális ár mellett, tőke nélkül tönkremegy a nagybirtok.” A megoldásra Mindszenty számos tervet gondolt ki:⁵⁴ a szombathelyi egyházmegyével évekkel korábban nyúló területi vita rendezése Veszprém javára, forgótőkéül 400 ezer pengő kölcsön a Vallásalaptól, de mindenekfelett a püspöki javadalmi földek status quójának megbolygatása. Arra a következtetésre jutott ugyanis, hogy egyes plébániák életképességének fenntartásához – és így a lelkek gondozására – nincs más mód, mint *parcelláztatni* a veszprémi püspökség földbirtokából. Bármily nehéz is volt a gazdasági helyzet, a javadalmi földek elosztása merész és szokatlan gondolatnak számított. Mindszenty azonban megszerezte tervéhez a veszprémi székeskáptalan hozzájárulását: a veszprémi püspökséghez tartozó kislódi birtok 1221 kataszteri holdját „10 meglevő plébánia feljávitására és 10 koldus-szegény helyen alapítandó új plébánia javadalmazására” használhatja fel.⁵⁵ A támogatáshoz a nagyprépost hozzáfűzte: „Excellenciád csakugyan az összes legszegényebb helyet választotta ki.” Más iratokban is húsz plébánia 50-50 holddal történő megsegítésének terve szerepel.⁵⁶ Mindszenty emlékirataiban jóval nagyobb földterületről ír: a veszprémi püspökség szántóföldjéből 7 ezer holdat akart parcelláztatni, de ezt a

52 VÉL I.1.44.a. 4256/1944. Nemesgulácsi plébánia megalakulásával kapcsolatban Noé Gyula esperes-plébános jelentése. Nemestördemic, 1944. augusztus 20.

53 VÉL I.1.44.a. 4299/1944. Mindszenty József levele Serédi Jusztinián hercegprímáshoz. Veszprém, 1944. szeptember 4. (A következő két idézet is innen – B. Ma.)

54 „...vasárnap Veszprémbe voltam. A püspök úrnak számos terve van: új megegyezés Szombathellyel Mikes érsek szorgalmazására, Hagyó-Kovács vizitálja mint döntőbíró a kérdéses birtokrészt, félmillió kölcsön a Vallásalaptól, javadalmi földek elosztása stb.” Esty Miklós levele Serédi Jusztinián hercegprímáshoz. 1944. július 17. SZIT Irattára, Esty Miklós hagyatéka, rendezés előtti 1. iratcsomó. Vö.: VÉL I.1.44.a. 4299/1944. Mindszenty József levele Serédi Jusztinián hercegprímáshoz. Veszprém, 1944. szeptember 4.

55 VÉL I.1.44.a. 5996/1944. Simon György nagyprépost tájékoztatása Mindszenty József részére. Veszprém, 1944. november 14. (A következő idézet is innen.)

56 VÉL I.1.44.a. 479/1945. Mindszenty József fellebbezése a kaposvári Vármegyei Földbirtokrendező Tanácshoz. Veszprém, 1945. május 11.

Prohászka Ottokár székesfehérvári püspök fogadalmat tevőkkel a Szociális Missziótársulat
budai kápolnájában, 1920-as évek

nagyságrendet hiteles dokumentum nem igazolja. A 7 ezer holdról szóló parcelláztatás forrása Gróh József, az esztergomi főegyházmegye jogtanácsosa, aki a Keresztény Női Tábor képviselőjeként 1948. december 15-én az országgyűlésben heves közbeszólások közepette Mindszenty mellett több érvet, köztük ezt hozta fel.⁵⁷ Akármennyi föld felosztásában is gondolkodott Mindszenty, tervezni bizonyosan tervezte, ami igazolja érzékenységet és nyitottságot a szociális kérdésekre, a földtulajdonlás reformjára. „Földosztó” végül is nem lett, mert a korszerű és példaadó kezdeményezés megbukott a háborús körülményeken. Ezért is örököztette meg Nagy Tőhötöm jezsuita a naplójában, hogy Mindszenty püspök azon kevesek közé tartozott, aki teljesen magáévá tette a vidék felemelkedéséért küzdő KALOT tervét az egyházi birtok felosztásáról, „*de már késő volt*”.⁵⁸ A korabeli egyházi vezetők közül másokat is foglalkoztatott a földkérdés, min-

57 *Országgyűlés Naplója*, 1947. V. kötet, 111. hasáb. Az országgyűlés 92. ülése 1948. december 15-én. Interneten: www.ogyk.hu (letöltés: 2011. december 12.); MINDSZENTY József: *Emlékirataim* i. m. 36. Más források is utalnak a földosztási tervekre, például Slachta Margit tanúvallomása a „Sárga könyv” kapcsán, ám ő nyilván nem lehetett tisztában a parcelláztatás mértékével és információját Gróhtól vette át. SZTTTI 1187/83. 1949. április 30.

58 OSZK Kt. 216. f. 19. ö. e. 4. füzet 1945. III. 10–IV. 6. és 1945. IX. 2.–23. P. Nagy Tőhötöm naplói, 1945. március 21-ei bejegyzés. Kézírás; ÁBTL 3.1.9. V–700/43. 91. Nyilatkozat „illetékes helyről”. – P. Nagy hasonlóképpen írt egy 1945. július 14-én készített összefoglalásban is: „A »Kalot« tavaly nagy egyházi agrárreformot készített elő több püspökkel (Mindszenty, Apor stb.) együttműködve, de a mostani vihar mindent lerombolt.” Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levéltára (a továbbiakban: JTMRL) II.1. Másolatok a rend római levéltárának anyagából, *Epistolae Singulorum* 1913–1949/1942–45. „Notes sur la situation actuelle de la Hongrie et des mouvements catholiques en Hongrie.

denekelőtt az 1927-ben elhunyt Prohászka Ottokárt, és a két világháború közötti kormányok szinte mindegyikének volt valamilyen elképzelése, amiből aztán semmi, vagy alig valami lett. A politikai pártok közül egyedül a szélsőjobb oldali nyilasok kötelezték el magukat az általános földosztás mellett, épp azok, akikkel Mindszenty egy cseppet sem rokonszenvezett.

Ritkán, de előfordult, hogy Mindszenty előzetes bejelentés nélkül látogatta meg papjait. Az ő mércéjének nem volt könnyű megfelelni. A váratlanul végighallgatott prédikációkat képes volt a legnagyobb aprólékossággal kivesézni. *„A szentmise kezdete nem volt pontos; inkább $\frac{3}{4}$ 9-es volt a $\frac{1}{2}$ -es 9-es. Az ampullákat [magyarul: ampolna, kicsi palack a miséhez szükséges borhoz és vízhez] nem a plebános van hivatva a plébánia-lakról a templomba hozni. Erre, gyertyagyújtásra stb. a sekrestyés hivatott. A szentmise kezdetén nem égtek az oltárgyertyák. Az iskolás gyermekek a kóruson és lenn együttvéve nem voltak elegendően. [...] Akik lenn álltak, unatkoztak, imakönyvük sem volt. Amikor kijöttem a templomból és messziről visszanéztem, láttam, hogy az iskolás fiúk szállingóztak ki a templom mellé. [...] A szentbeszéd a vasárnapról szólt, pedig a szentmisét Magyarok Nagyasszonyáról mondotta Tisztelendőséged. A gyakori szentáldozásra buzdított a szentbeszéd. Kevés volt benne a lelkes átérzés. [...] A szentmise előtt nem kellett volna bemennie a sekrestyés helyett a plébániára, hanem a gyóntatószékbe kellett volna beülnie.”*⁵⁹ A püspök figyelmét semmi nem kerülte el, kivált amikor a bérmlás során alaposabban szemügyre vehette a plébániákat. Ugyanúgy szóvá tette egy kopott szőnyeg vagy a használaton kívüli gyászmisekönyvek lecserélését, mint a lekaszált szagos bükköny megrohadását vagy a miseruhák gyűröttségét. Elvárta a vásár- és ünnepnapok megszentelését a munka szüneteltetésével. A szentgáli plébánosnak épp azt rótta fel, hogy Mindenszentek ünnepe nem látszott a mezőn, mert köznapi módon folyt minden őszi munka. A temető állapotát is kifogásolta: *„a kaput nem zárják, hosszú ideje nincs már kulcsa. Ezért járnak be a megszentelt teme-*

Bejegyzés Mindszenty püspök látogatásáról
a rábapatyi (volt felsőpatyi) plébánia
Historia Domusában, 1944. július 11.

Jusqu'au 14 juin 1945” Róma, 1945. július 14. Gépelt, francia nyelvű irat „P. Nagy Sándor” autográf aláírással. Magyarul: OSZK Kt. 216. f. 19. ő. e. 277–292. fol. Jelentés Magyarország helyzetéről és katolikus mozgalmairól 1945. VI. 14-ig bezárólag.

59 VÉL I.1.44.a. 5015/1944. Mindszenty József levele Krizsek Alajos szentkirályszabadjai plébánosnak. Veszprém, 1944. október 16.

Az Új-Lipótváros, mögötte a lángoló Angyalföld az ipartelep szőnyegbombázása után, 1944

többe rondítani az emberek.”⁶⁰ A dicsérettel már inkább fukarkodott, de ha a templomot, temetőt, kálváriát, iskolát rendben és az anyakönyv- és pénztárkezelést szabályszerűnek találta – ezt is megírta.⁶¹ Többoldalas értékeléseit láthatón nem egy kaptafára készítette, hanem személyre szabottan foglalkozott papjaival.

Hasonló gondossággal olvasta végig az espereskerületi gyűlések jegyzőkönyveit, azokban pontról pontra kimutatta a hiányosságokat. Szóvá tette ugyanazt a hibát, amit ő maga is elkövetett plébánosként: *„Sosem szabad a felsőbbbséggel szemben türelmetlenné lenni, sohasem szabad burkoltan gyanúsítani és rosszindulatot feltételezni ott, ahol tényleg csak a legjobb akarat szeretett volna segíteni”* – írta püspökként az egyik, lemondását benyújtó beosztottjának.⁶² Egy másik papnak azt tanácsolta, hogy *„nagy körültekintéssel, lelkipásztori okossággal és szeretettel karolja fel mind a magyar-, mind a németajkú híveket. Politikai vitákba ne bocsátkozzék, hanem mindenben és mindenütt keresse és hirdesse Krisztust. Ez a mi feladatunk.”*⁶³ A legcsekélyebb hibáért megírta atyai szemrehányásait. Egyik plébánosát, aki egy megesett nőt szánalomból alkalmazott, arra kötelezte, hogy a papi tekintély és a lelkipásztori munka hatékonysága érdekében bocsássa el házvezetőnőjét.⁶⁴ A szóbeszéd és a botrány elkerülése végett nemigen tehetett mást, az együttérzés-

60 VÉL I.1.44.a. 5343/1944. Mindszenty József levele Tüz Ferenc szentgáli plébánoshoz. Veszprém, 1944. november 1.

61 Ilyen volt például Egerszegi Lajos vagy Vegele Lajos plébánosok értékelése: VÉL I.1.44.a. 5515/1944. Mindszenty József levele az attali plébánoshoz. Veszprém, 1944. november 1. és 5519/1944. Mindszenty József levele a kisbárapáti plébánoshoz. Veszprém, 1944. november 13.

62 VÉL I.1.44.a. 3698/1944. Mindszenty József püspök levele Illés Béla hitoktatóhoz. Veszprém, 1944. augusztus 5.

63 VÉL I.1.44.a. 2722/1944. Mindszenty József püspök levele Frey Mátyás taszári káplánhoz. Veszprém, 1944. június 10.

64 VÉL I.1.44.a. 1436/1944. Mindszenty József püspök levele Burkus Pál kispörmői plébános helyettesnek. Veszprém, 1944. március 31.

nek nem volt helye. Ez egész püspökségére igaz, 1945-ben már kifejezetten ragaszkodott ahhoz, hogy az egész egyházmegye egységet mutasson és senki ne találjon rajta se erkölcsi, se politikai fogást.

Ügyelt arra, hogy a történelem vihara ne törhessen be a veszprémi szemináriumba, s zavartalanul folyják a tanítás. Amikor a tanév elején a katonai parancsnokság utasítására a kispapoknak ki kellett költözniük a szemináriumból, a 16 felsőéves hallgatót beengedte rezidenciájába, ám az alsó két évfolyamot haza kellett bocsátania. Addigra már – Slachta Margit szociális testvér kérésére – a Szociális Testvérek Társaságának nyolc (köztük két zsidó származású) jelöltjét is befogadta, ők a háztartási munkát látták el. Magának csupán egyetlen szobát tartott fenn, ott fogadta látogatóit, híveit, papjait.

A KERESZTSÉG SZENTSÉGE ÉS A ZSIDÓSÁG TRAGÉDIÁJA

A kamenyec-podolszkiji deportálás (1941–1942), az újvidéki vérengzés (1942) és a munkaszolgálatosok tömeges elpusztítása ellenére a magyar zsidóság többsége 1944-ig fizikai létét nem érezte közvetlenül fenyegetettnek. Ez az állapot az 1944. márciusi német megszállással teljesen megváltozott. A németek elvárták a magyar hatóságoktól, hogy „oldják meg” a „zsidókérdést”. A Sztójay-kormány előbb zsidóellenes intézkedések

özönével tetőzte az addigi diszkriminációkat, majd 1944. május közepétől július elejéig a vidéki zsidóságot, 437 ezer embert nagyrészt az auschwitz-birkenai megsemmisítő lágerbe deportáltak. Horthy kormányzó csak július 7-én tiltotta meg a további deportálásokat Magyarországról, miután XII. Piusz pápa, V. Gusztáv svéd király, Roosevelt amerikai elnök és több nemzet diplomatájának figyelmeztetése a várható megtorlásokról ráerősített a katonai szempontokra (normandiai partraszállás, Budapest bombázása július 5-én).

Mindszenty alig két hete volt püspök, amikor Serédi hercegprímás figyelmét – pár-huzamot vonva 1918–1919 telének történéseivel – a szélsőjobboldalról fenyegető veszélyre hívta fel. Akkor a szélsőbal erősödött napról napra, míg nem a polgári elem kiszorult a kormányzatból. „Most egyre szélsőbb jobboldaliak jönnek – írja – a ma még kívülről álló Szálasi- stb. frakciók fogják diktálni a tempót. Ez a tábor a katolikus iskolák és az egyházi javak ellen tör.”⁶⁵ Ezért igen udvariasan, de határozottan cselekvésre szólította fel a hercegprímást: „Jól tudom, hogy Eminenciádnál jobb gondviselője nem lehet az említett érdekeknek, és mire mi, a legújabbak gondolunk is valamit, Eminenciád már cselekedett; mégis méltóztassék megengedni egy szerény kérést: méltóztatnék a kormányzó úrnál a kormányzat további szélsőségi folyamatát megakasztani.” E levél nemcsak Mindszenty helyzetfelmérését igazolja, hanem azt is, hogy Szent Istvánig visszanyúló szokásjog alapján elvárta a hercegprímástól – nem személyéhez, hanem méltóságához kötődően – a nemzet sorsa fölötti örökösödést, akár úgy is, hogy beleszóljon a kormányzás mikéntjébe. Jellemző persze, hogy a fellépést kifejezetten a kormányzón keresztül várta el, az nem merült fel benne, legalábbis nincs nyoma, hogy közvetlenül a hívekhez kellene, lehetne fordulni. Serédit persze bosszantotta a sürgetés, és csupán egy rövid, megnyugtató választ küldött: „...méltóztassék róla meggyőződve lenni, hogy – amennyire tőlem telik – iparkodom megtenni azt, ami az én kötelességem ott, ahová az Isteni Gondviselés állított engem.”⁶⁶

Mindszenty egyúttal a hercegprímás közbenjárását kérte a legitimisták vezéréként ismert, németellenes gróf Sigray Antal felsőházi tag érdekében, akit a Gestapo letartóztatott. „Nem kérném Főmagasságot, de magam mint számontartott »büntárs« nem lendíthetek legitimista politikus ügyén; másrészt mint a királyné kancellárja nem lehetek közömbös sem.”⁶⁷ Sigray grófot, akit 1934-től „királyi megbízott”-nak tekintettek, nem engedték szabadon a mauthauseni koncentrációs táborból, ott hunyt el, anélkül hogy viszontláthatta volna hazáját. Az internált Sulyok Dezső pápai ügyvéd-politikus mint szülő kiengedéséért viszont – akinek katonatiszt vőjelöltje addig nem kaphatott házassági engedélyt, amíg leendő apósa politikai internált – már Mindszenty maga írt Antal István igazságügy-miniszternek.⁶⁸ Türelmetlenül várta az intézkedést, míg nem személye-

65 VÉL I.1.44.a. 1614/1944. Mindszenty József 1944. április 14-én kelt szigorúan bizalmas levele Serédi Jusztinián hercegprímához. Aláírt másodlat. (A következő idézet is innen – B. Ma.) Lásd illusztrációként: *Mindszenty József veszprémi püspök 1944–1945 i. m.* 28.

66 VÉL I.1.44.a. 2178/1944. Serédi Jusztinián levele Mindszenty Józsefhez. Esztergom, 1944. április 27. Kézírás.

67 Lásd a 65. jegyzetet.

68 VÉL I.1.44.a. 1524/1944. Mindszenty József levele Antal István igazságügy-miniszterhez. Veszprém, 1944. április 7.

sen ment el a nagykanizsai internálótáborba. Sulyok visszaemlékezéseiben felidézi a püspök és az internálótábor rendőrkapitánya között lefolyt szóváltást. Mindszenty inkább saját szabadságát is felajánlotta, de a rendőrkapitány javaslatát nem óhajtotta megfogadni, miszerint Sulyok érdekében beszéljen Jaross Andor belügyminiszterrel: *„Én az olyan mezítlábas társasággal, mint az Ön kormánya, még telefonon sem állok szóba”* – jelentette ki megsemmisítő magabiztossággal.⁶⁹ Végül mégiscsak az ő közbenjárására engedték el a náciellenessége miatt internált politikust.

Ezekben a drámai napokban több katolikus hitre tért zsidó vagy tanácstalan plébános fordult az új veszprémi püspökhöz. Volt, aki gyermekei taníttatásához remélt protekciót, másvalaki hazafias viselkedéséről kért igazolást, s volt, aki sárga csillaggal megbélyegezve is a katolikus hitben keresett lelki támaszt, de attól félt, hogy kiutasítják a templomból. *„Ilyen ügyekben legyünk valóban Krisztus küldöttei!”* – tanácsolta Mindszenty egyik plébánosának.⁷⁰ Jánosi József jezsuita, a Magyar Szent Kereszt Egyesület egyházi elnöke is a segítséget kérte: *„...soha le nem mosható szégyene volna »Mária országának« és »a pápa hűséges fiainak«, ha itt még annyi sem történnék a rászorulóknak érdekében, mint más országokban. Már pedig nem történik; ezt jól informáltságomon alapuló felelősségem tudatában mondhatom.”*⁷¹ Mindszentyt nem hagyta hidegen a levél. Alig három napra rá, hogy kézhez vette, április 21-én személyes kihallgatást kért Horthy Miklós kormányzótól – ám az audiencia létrejöttének nincs nyoma.⁷² Serédi hercegprímástól sem kapott konkrét eligazítást, csupán arról biztosította, hogy *„az igazságosságnak és katolikus híveink jogainak érvényesítése céljából”* már egy hónapja tárgyalások folynak az illetékes tényezőkkel.⁷³

A veszprémi Búzapiac tér (ma: Szent Imre tér) 1944-ben, háttérben az 1865-ben épült nagy zsinagóga

69 ÁBTL 3.2.4. K–1447/1. 76. fol. Sulyok Dezső: *Emlékirat*. Gépelt szöveg Sulyok kézírásos ajánlásával dr. Borsos Sándor képviselő részére. New York, 1949. október 19.

70 VÉL I.1.44.a. 1530/1944. Mindszenty József veszprémi püspök levele Németh József pápai apát-plébánosnak. Veszprém, 1944. április 11.

71 VÉL I.1.44.a. 1662/1944. Jánosi József S. J. levele Mindszenty Józsefhez. Bp., 1944. április 9. Kézírás.

72 VÉL I.1.44.a. 1738/1944. Mindszenty József veszprémi püspök levele Ambrózy Gyula m. kir. titkos tanácsosnak, a kormányzói kabinetiroda főnökének. Veszprém, 1944. április 21.

73 VÉL I.1.44.a. 1954/1944. Serédi Jusztinián prímás levele Mindszenty Józsefhez. Esztergom, 1944. május 1.

Magass Miklós, a későbbiekben az ellenállásba, majd a papi békemozgalomba is bekapcsolódó tábori lelkész a budapesti gettó katolikus lakói között, 1944 nyara

A plébánosok leggyakrabban keresztelési engedélyért folyamodtak, ami a püspök hatáskörébe tartozott. Mindszenty a keresztelésre jelentkező zsidók esetében szeretetteljes elbírálást kért papjaitól. Senkit komoly ok nélkül ne utasítsanak el, de kellő előkészítés nélkül ne is kereszteljenek meg. Az eljárásrendről az 1944. április 27-én kiadott köriratban intézkedett.⁷⁴ Ebben hat hónapon át tartó, heti kétórányi felkészítési időt írt elő, ami épp duplája volt a Rott Nándor püspök részéről 1938-ban megkövetelt három hónapos előzetes oktatásnak,⁷⁵ vagy a budapesti Érseki Helytartóság általános állásfoglalásának.⁷⁶ A kivételezést kérő folyamodványokat májusban még elutasította.⁷⁷ Nem mérte volna fel Mindszenty, hogy a zsidók életveszélyben vannak, és ezért indokolatlannak tekintette az egyházjog által egyébként megengedett rugalmasabb bánásmódot? Vagy feleslegesnek gondolta, mert a zsidótörvények faji alapú „definícióját” a friss

74 VÉL I.1.44.a. 1844/1944. [1944. április 27.] VÉL I.1.2., 1944/VII. 36.

75 „A jelentkezők legalább 3 havi előkészületnek tartoznak magukat alávetni. Legalább heti 2-2 óra hittant tanuljanak. Nagyságodra bízom, hogy a próbaidőt szükség szerint meghosszabbíthassa, illetve a hittanórák számát felemelhesse. [...] Jelen rendeletem a mai nappal lép életbe.” VÉL I.1.44.a. 6789/1944. Rott Nándor püspök levele Serák József plébánosnak. Veszprém, 1938. december 27.

76 A jelentkezőknek „előreláthatólag több mint három hónapig kell várakozniuk”. „A budapesti Érseki Helytartóság újabb nyilatkozata a megkeresztelkedésről.” *Zalamegyei Ujság*, 27. évf. 168. sz., 1944. július 27. 2. és *Veszprémi Hírlap*, 52. évf. 61. sz. 1944. július 30. 2.

77 VÉL I.1.44.a. 1674/1944. Mindszenty József levele Schmidt Róza megkeresztelése ügyében Gulyás Gellért nagykanizsai szerzetes plébánoshoz. Veszprém, 1944. május 15.; VÉL I.1.44.a. 1777/1944. Mindszenty József levele Fürst Ede megkeresztelése ügyében Sólyom József somogyzsi plébánoshelyetteshez. Veszprém, 1944. május 15.

áttérés nem befolyásolta? Ugyan a körlevél kiadásakor a deportálások még nem kezdődtek el, de a német katonai megszállást követő, a zsidók életét szinte minden területen korlátozó rendlethullám a jövőre vonatkozóan nem sok jót ígért. Mindszenty nem foglalkozott ezekkel a kérdésekkel, kizárólag a katolikus hit előírásainak megtartása és az egyház sértetlenségének megóvása motiválta. Rendelkezésének szellemisége megegyezett a hercegprímási hivatal közleményével: a papság álljon ellen a megkeresztelési folyamatot felgyorsítani kívánó törekvéseknek. Felnőttkorban a keresztség szentsége – ahogy azt az egyetemes egyházjog előírja – csak az ordinárius engedélyével szolgáltatható ki, egyedül ő jogosult lerövidíteni az előkészületi időt. Mindszenty a zsidóság elhurcolásának közvetlen fenyegetettségében mégis enyhített a keresztelési eljárás szigorán. 1944. június 17-én először, majd később ismétlődően – fenntartva a várakozási időt és elvárva a hitben való jártasságot – engedélyt adott a kivételezésre: *„Lehet azonban olyan helyzet is – írta a pápai plébánosnak –, hogy a hitűjoncokat az államhatalom bizonytalan helyre viszi úgy, hogy Nagyságod, illetve megbízottja nem folytathatja az oktatást. Ez esetben, ha erről [sic!] komolyan tartani kell, megengedem, hogy a szent keresztségben részesíthesse őket, hiszen a szent keresztség feltétlen szükséges és annak elhalasztása nagy hiba volna.”*⁷⁸ A keresztség gyorsított felvételét lelki mentőövnek szánta, hogy a halálba vezető út előtt egy zsidó ember is lépést tehessen Jézus felé. A háború befejezése után, a megkeresztelkedés iránti tömeges igény megszűnésekor engedélyezte a hitoktatás lerövidítését: *„a deportálás után jelentkezővel szemben a körlevélileg előírt 6 hónap helyett beérem 3 hónappal, mint várakozási idővel”*⁷⁹ – írta 1945 augusztusában egy érdek-lődő plébánosnak.

Fővárosi utca zsidóellenes plakáttal,
1941-ből. Az 1944. március 19-ei
német megszállás után újabb jogfosztó
rendeletek sokasága látott napvilágot

Tábla 1944-ből. A zsidók csak kijelölt közösségi helyiségeket látogathattak

78 VÉL I.1.44.a. 2886/1944. Mindszenty József veszprémi püspök levele Németh József pápai apátplébánoshoz. Veszprém, 1944. június 17.; VÉL I.1.44.a. 3445/1944 és 3503/1944. Zsidó munkaszolgálatosok ügyében válasz, 1944. július 20. és 1944. július 22.

79 VÉL I.1.44.a. 1689/1945. Mindszenty József püspök leirata Schandl Lajos zákánytelepi plébánoshelyetteshez. Veszprém, 1945. augusztus 25.

A katolikus papság és a hívek között nem kevesen voltak, akik türelmetlenül várták az egyház állásfoglalását. „Miért hallgat a római kath. egyház? Miért tűri, hogy a zsidókból katolikusokká lettek mogendoviddal [Dávid-csillaggal] a mellükön jelenjenek meg templomainkban és úgy járuljanak a szentáldozáshoz? [...] Isten szolgálai kényelembe visszavonulnak [...]. A zsidókból katolikusokká lettek ügyével ma nem törődik az egyház! [...] Cselekedetet, eredményt hozó közbelépést kérünk hitünk nevében...” – biztatták Mindszentyt a névtelenség védelmébe rejtőzködő katolikusok.⁸⁰ Apor Vilmos győri püspök megosztotta híreit a veszprémi püspökkel: „Az esztergomi érsek nagyon erős, harcias levelet küldött a kormányzónak. Végső jellege van. A végső elszántsággal fenyeget. Mindezt az összes püspök nevében.”⁸¹ Ezzel függhetett össze Mindszentynek az a váratlan esztergomi látogatása Serédi hercegprímásnál, amit Ispánki Béla említ visszaemlékezésében. Őszerinte Mindszenty, anélkül hogy a primás személyes erőfeszítéseivel tisztában lett volna, a püspöki kar erélyes állásfoglalását sürgette és egy tűntetően látványos lépést szorgalmazott a vidéki zsidóság deportálása miatt. Serédi beavatta levélváltásába Sztójayval, így Mindszenty megnyugodva hagyta el a primási palotát.⁸² Serédi május 17-ei dátummal egy hosszú és részletes köriratot küldött a püspököknek, amelyben időrendbe szedve pontosan leírta, mit tett ő a kormánynál és mit tett a kormány.⁸³

Miközben a társadalom egy része erőteljesebb fellépést várt, mások a keveset is sokallták. 1944. június 6-án Mindszenty püspök Nagykanizsán három egyházközség közös díszközgyűlésén az aktuális katolikus feladatokról, így a hadiárvák nyaraltatásáról, a KALOT-munka támogatásáról szólva válaszolt az egyház felelősségét – ki mondva vagy kimondatlanul – firtató kérdésekre is: „Az egyházzal, a papsággal, bizonyára rólam is azt mondják, hogy zsidóbarátok vagyunk. Elfelejtik, hogy az egyház és a magyar papság ott volt Istóczy Győző első antiszemita szervezkedésében, majd az antiszemita Katolikus Néppártban. Mi az elmúlt század politikai harcaiban is védtük szentségeinket, ellene voltunk a vegyes házasságok törvényes megengedésének, de szentségeink érvényét megvédjük. Ha Zambéziben megkereszteltek egy feketét, az egyház azt is más szemmel nézi, mint a pogányt. Senki sem veheti rossz néven, hogy az egyház nem hajlandó semmibe venni az első szentséget, a keresztséget, mint ahogyan ma azt egyesek semmibe veszik. A természetjogot és a tízparancsolatot egy egyház semmi körülmények között nem

80 VÉL I.1.44.a. 2455/1944. „Több őskatolikus” jegyezte névtelen levél. Bp., 1944. május 18.

81 VÉL I.1.44.a. 2135/1944. Apor Vilmos levele Mindszenty Józsefhez. Győr, 1944. május 7. Latin nyelvű, eredeti, kézírás.

82 ISPÁNKI Béla: *Az évszázad pere* i. m. 33–34. – Megjegyzés: Ispánky szerint Serédi megmutatta a deportálások leállítását is követelő körlevél tervezetét, de azt csak akkor tehette, ha Mindszenty váratlan látogatása nem május, hanem június közepén volt, mert ekkorra készült el a körlevél tervezete. A Sztójayval való levélváltás viszont május, erről 17-én tájékoztatta is Serédi a püspököket. Mindszentynek tehát május közepén már tisztában kellett lennie a primás személyes erőfeszítéseivel. Ispánky az idő távlatából összekevert bizonyos eseményeket.

83 A 3795/1944. sz. primási körlevél szövegét lásd *A magyar katolikus püspökkari II. kötet* i. m. 431–438. – Megjegyzés: a körlevél németre fordított szövege eljutott Berlinbe is. A német külügyminisztérium levéltárában található dokumentumot közli Gabriel ADRIANYI: *Fünfzig Jahre ungarischer Kirchengeschichte 1895–1945* i. m. 167–175.

*adhatja fel. Ha valaki jogerősen el van ítélve bűntényért és a bűnével arányos büntetés a halál, akkor történjék, aminek történnie kell. De a bűntény és jogerős ítélet nélkül az életet elvenni senkitől nem lehet. Ez az Egyház álláspontja.*⁸⁴ Meglehetősen összetett ez a nyilatkozat, és legalább három, igen súlyos és fontos üzenetet tartalmaz. Az egyház történetileg antiszemita (vagy éppen az összefüggésben inkább: nem filozemita), ezért oktalanság zsidóbarátsággal vádolni. A keresztiség kegyelmi hatása révén azonban a megkeresztelkedett zsidók és leszármazottaik az egyház szemében teljes értékű kereszténnyé váltak. Ezért őket óvni és védeni – akárcsak a nyáj bármelyik tagját – az egyház kötelessége. Ezzel a

kijelentéssel Mindszenty azt kifogásolta, hogy az állam kizárólag faji alapon kezeli a zsidókérdést, és nincs tekintettel a keresztiség átalakító hatására. A vallását megtartó zsidókról és zsidókhoz az utolsó mondatok szólnak: senkitől, a zsidóktól sem lehet „bűntény és jogerős ítélet nélkül” elvenni az életet. Mindszenty nem kevesebbet mondott ezzel a hisztérikusan antiszemita korban, a vidéki zsidóság deportálásának kelles közepén, mint hogy *ami a zsidókkal történik*, az nem nemzetvédelem vagy „magyarfaj-védelem”, hanem a tízparancsolatba ütköző *gyilkosság!* Mindszenty szavai arról is tanúskodnak, hogy tisztában volt azzal: a deportálás nem kitelepítés és jogfosztás, hanem az élet elvételét célozza.

Hogy Mindszenty nem csupán példálódzott, hanem a tényleges helyzetre utalt, az azokra az információkra vezethető vissza, amelyek a nácik által véghezvitt genocídiumról szóltak. Az amerikai sajtó már 1942 őszétől haláltáborokról írt, ám azt nem igazolhatjuk, hogy ezt a magyar főpapok is olvasták, de ha mégis, kétkedve fogadhatták. A foghíjas szóbeszédnek alapján miért is foglalkoztak volna többet a kérdéssel, mint maguk az érintettek? A magyarországi zsidóság a német megszállásig azzal áltatta magát, hogy elkerülheti a német, a lengyel és más európai országokban élő hittestvéreik sorsát. Az önámításban akkor következett be drámai fordulat, amikor Magyarországra is eljutott két auschwitzi fogoly részletes beszámolója a halálgyár összes borzalmáról. A magyarra fordított *Auschwitzi jegyzőkönyv* egyik példánya Serédi Jusztinián herceg-

84 „Mindszenty püspök Nagykanizsán az Egyházat ért vádakról nyilatkozott s a papság állítólagos zsidóbarátságáról beszélt.” *Zalamegyei Ujság*, 27. évf. 127. sz. 1944. június 7. 2.

A szentgáli zsidók elszállítása a veszprémi gettókba, 1944. június

A balatonfüredi zsidók deportálása, 1944

prímáshoz került legkésőbb 1944. május 20-án.⁸⁵ Ám már ezt megelőzően is kaphatott információt Angelo Rotta pápai nunciustól, aki május 15-én a kormányhoz intézett tiltakozó jegyzékében sejtetni engedte a zsidóság drámai végét, amikor ezt írta: „Min-

85 A jegyzőkönyvet elemző hazai szakirodalomból néhány: BAJTAY Péter (szerk.): *Emberirtás, embermentés: svéd követ-jelentések 1944-ből. Az Auschwitz-i jegyzőkönyv*. Katalizátor Iroda, Bp., 1994.; SZENES Sándor: *Befejezetlen múlt. Keresztények és zsidók, sorsok. Beszélgetések*. 2. bőv. kiadás, BFI, Bp., 1994.; HARASZTI György: *Auschwitzi jegyzőkönyv. Múlt és Jövő*, Bp., 2005.; TIBORI SZABÓ Zoltán: *Auschwitzi-jegyzőkönyvek: kikhez jutottak el és mikor?* Interneten: http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf1344.pdf (Letöltés: 2014. november 29.) – Megjegyzés: Serédin kívül több hazai katolikus személyiséghez is eljutott a dokumentum, így Cavallier Józsefhez, a Magyar Katolikus Püspöki Kar Szent Kereszt Egyesülete védőirodájának vezetőjéhez, Esty Miklós pápai világi kamaráshoz, az Actio Catholica alelnökéhez és Zakar András prímási titkárhoz, akik aztán bizalmasan továbbadták.

denki tudja, mit jelent a deportálás a gyakorlatban...”⁸⁶ Serédi a lényegről többé-kevésbé informálhatta a püspöki kar tagjait, legalábbis egyeseket, és ezzel lehetett összefüggésben az is, hogy 1944. június 9-én váratlanul Veszprémbe utazott.⁸⁷

Bár Serédi a látogatást magánjellegűnek szánta, egy csekély protokoll elől mégsem térhetett ki. „...a palota kapujában Mindszenty püspök és aulistái várnak palliumban. Felvezetnek szobáinkba, majd a vörös szalonban tisztelgés. [...] A középéről a püspök beszél. Válasz után szétkergettetik a társaság, Ő Em. elvonul a püspökkel négy szemköztre...”⁸⁸ A hercegprímás és a püspök közötti beszélgetést nem dokumentálták, de nyilvánvalóan érintették a zsidóság helyzetét. A zsidónak számító keresztények számára Serédi már hetekkel korábban mentességet kért a megalázó sárga csillag alól, legalábbis lecserélését fehér keresztre. Kérését a kormány nem helyezte, de a szándékot külön jogszabály nélkül tudomásul vette.⁸⁹ Serédi ezért is vetette fel püspöktársainak, hogy a tiltakozás jeleként a megkeresztelkedett zsidók a sárga csillag mellé kitűzhetnék a keresztet is. Mindszenty nem támogatta a javaslatot: „A zsidó vallás és keresztény vallás együttes viselését nem tartom szerencsésnek. Hogy az állam erőltet megkereszteltnél zsidó vallási jelvényt, ez az ő hibája; de ha mi szorgalmaznók a zsidó és keresztény vallás jelvényének együttes viselését, ezen ellentmondásért a püspöki kart okolhatnák.”⁹⁰ Nem egy tiltakozás következményeitől tartott. Ő az „egyvágyányú” emberi magatartás képviselője. Aki keresztény, az vagy keresztet hordjon, vagy semmit, a szimbólumok együttes viselése viszont gyengíti a keresztiség üzenetét: azt, hogy a szentség ereje erősebb minden földi előítéletnél és eltörli a származást. Mindszenty inkább a „megkeresztelt nem-árjájért” tett egyházi lépések kiszivárogtatását ajánlotta a semleges Svájcba.

A gettósítás ellenére akadálytalannak mondható a veszprémi katolikus zsidók lelki gondozása. A csendőrség különleges kegyéből vasárnap és ünnepnap egyik részük a székesegyházba, másik részük a Károly-templomba mehetett szentmisére, a papok pedig szabadon bemehettek a gettóba.⁹¹ A pápai gettóba zárt katolikusok lelki ellátására is kijelöltetett egy hittanárt; utasítása nem volt veszélytelen, kérte is a címzettet, hogy leiratát elolvasás után azonnal égesse el.⁹² Mindszenty nem egy esetben közbenjárt és

86 A magyarországi Apostoli Nunciatúra tiltakozó jegyzéke a magyar kormányhoz a zsidókérdés megoldására tett és tervbe vett intézkedések miatt, 1944. május 15. In: BENOSCHOFKY Ilona–KARSAI Elek (szerk.): *Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. I. 1944. március 19.–1944. május 15. A német megszállástól a deportálás kezdetéig.* MIOK, Bp., 1958. 319.

87 VÉL I.1.44.a. 2640/1944. Serédi Jusztinián hercegprímás látogatásával kapcsolatos iratok.

88 SZIT Irattára, Esty Miklós hagyatéka, 2. d. 6. tétel, Napló IV. 122r. 1944. június 9-ei bejegyzés.

89 MNL OL K64 KÜM Reservált pol. iratok, 1944. 43. tétel, 77. fol. Sztójay Döme miniszterelnök válasza Serédi Jusztinián hercegprímásnak. Bp., 1944. június 19. – Megjegyzés: a levél gépelt másolatát a miniszterelnökség államtitkársága már egy hónappal, május 19-én korábban megküldte Jungerth-Arnóthy Mihálynak, a külügyminiszter állandó helyettesének. Uo. 9. fol.

90 VÉL I.1.44.a. 2747/1944. Mindszenty József levele Serédi Jusztiniánhoz. Veszprém, 1944. június 13. Eredeti kéziratos fogalmazvány és gépelt másodlat aláírással.

91 VÉL I.1.44.a. 2717/1944 és 2853/1944. Mindszenty József püspök levele Babics Endre kanonok-plébánoshoz a megkeresztelt zsidók vasárnapi misehallgatásával kapcsolatban, Veszprém, 1944. június 9., illetve a kanonok jelentése a tárgyban. Veszprém, 1944. június 11.

92 VÉL I.1.44.a. 2885/1944. Mindszenty József leirata Németh József pápai apátplébánoshoz. Veszprém, 1944. június 17.

A Veszprémben felállított egyik gettó határvonalai a város térképén

kért kivételezést. 1944. május 25-én a pápai Pátkai család gettósítás alóli mentesítéséért folyamodott.⁹³ Máskor Sztójay Döme miniszterelnöknek érvelt hosszasan Pető Ernő, a neves szombathelyi sebész érdekében, aki háromszor is műtötte Mindszenty pajzsmirigyt, és akinek fiával osztálytársak voltak a premontrei gimnáziumban.⁹⁴ Amikor hírt vette, hogy egyik papja hamis iratokat (feltehetően hamis keresztleveleket) adott ki, egyházmegyei szentszéki eljárást kezdeményezett ellene, de a hatóságoknak nem adta ki és „nem”-mel válaszolt az anyakönyvi adatok hamisíthatóságát firtató kérdésre.⁹⁵ A Balaton környékére érkezett lengyel és csángó menekültek, visszavonuló német, illetve sebesült katonák lelki gondozása érdekében egyszerűsítette az adminisztrációs eljárást, gyóntatási és igehirdetési engedélyt adott idegen egyházmegyei és szerzetes papoknak.⁹⁶ Varga Béla balatonboglári plébános esetében feltehetően nemcsak a lengyelmentő munkáról hallott, hanem arról is, hogy zsidóknak hamis papírokat ad. Amikor a német megszállás után Vargának bujdosnia kellett, püspöke segítségével rejtőzött

93 VÉL I.1.44.a. 2716/1944. Mindszenty József veszprémi püspök közbenjárása a pápai illetőségű Pátkai Lajos és családja érdekében. Veszprém, 1944. május 25.

94 VÉL I.1.44.a. 3172/1944. Mindszenty József levele Sztójay Döme miniszterelnökhöz és Jaross Andor belügyminiszterhez. Veszprém, 1944. július 6. (Pető Ernő és Mindszenty szívélyes kapcsolatára utal az a távirat is, amit az orvos és felesége küldött 1941. december 28-án abból az alkalomból, hogy megkapták az *Édesanya* című mű dedikált példányát, majd a második kötet megjelenése alkalmából ismét, 1942. december 14-én. PL Mm. 20. d.)

95 VÉL I.1.44.a. 2727/1944. Mindszenty József levele Németh Antal egyházmegyei szentszéki ügyészhez. Veszprém, 1944. június 10.; VÉL I.1.44.a. 3389/1944. Mindszenty József levele Antal István igazságügy-miniszterhez. Veszprém, 1944. július 17.

96 VÉL I.1.44.a. 5276/1944. Mindszenty József levele püspöki biztosokhoz. Veszprém, 1944. november 5.

el a homokkomáromi parókián,⁹⁷ holott „Somogy kath. hívei” névtelenül feljelentették, mondván, hogy „hazaáruló, kommunista érzelmű, gentry imádó és falazó papra nincs szüksége Somogynak”.⁹⁸

A veszprémi gettóból 1944. június 19-én szállították el a város és a járás zsidóságát, mintegy ezer főt. Mindszenty levélben kérte Horthy Miklós kormányzótól a megkeresztelt, zsidó származású gyermekek elszállításának megakadályozását.⁹⁹ Eredménytelenül. A kiürítéséről a helyi „keresztény politikai lap” *El a gettóból* címmel egy szenvtelen, rövidke cikkben számolt be, ugyanakkor, amikor a péti bombatámadás áldozatainak megyéspüspöki beszenteléséről is tudósított.¹⁰⁰ A zsidó származású románde katolikus pap, Kis György felháborodott levélben hívta fel megyéspüspöke figyelmét a gyalázatos írásra, ami különösen azért háborította fel, mert a *Veszprémi Hírlap* az egyházmegye lapja, kiadótulajdonosa az Egyházmegyei Könyvnyomda volt. „A lapnak a zsidókérdésben elfoglalt álláspontja sem azelőtt, sem azóta [utalás az 1944. március 19-ei német megszállásra] egy hajszálnyival

A tömegszállásnak berendezett veszprémi zsinagóga, 1944. Veszprém két gettójából az egyik a zsinagógát és közvetlen környékét foglalta magában. A kis területen 577 embert zsúfoltak össze

97 KAPRONCZAY Károly: *A Nemzetgyűlés elnöke volt. Kilenc évtized a 20. századból.* (Varga Béla vallomásai életútjáról, 1991-ben.) Mundus, Bp., 1998. 40–41.

98 VÉL I.1.44.a. 5232/1944. Névtelen, kézírásos levél Varga Béla ellen. 1944. október 13.; VÉL I.1.44.a. 541/1945. Mindszenty József püspök beadványa az Ideiglenes Nemzetgyűlés Politikai Bizottságához. Veszprém, 1945. április 30.

99 VÉL I.1.44.a. 2895/1944. Mindszenty József veszprémi püspök levele Horthy Miklós kormányzóhoz. Veszprém, 1944. június 19. – Mindszenty emlékiratai tévesen tartalmazzák azt, hogy a püspöki kar körlevelét a hívek tudomására hozták. Ténylegesen soha nem olvasták fel a templomokban, mert Serédi engedett a kormány nyomásának. Helyette rövid bejelentések hangoztak el a szószékekről és a rádióban 1944. június 8–9-én arról, hogy a bíboros és a püspöki kar folytatja tárgyalásait a kormánnyal az üldözöttek, de főleg a megkeresztelkedettek érdekében.

100 „El a gettóból.” *Veszprémi Hírlap*, 52. évf. 50. sz. 1944. június 21. Címlap.

sem maradt alul a tömegpropaganda organumaiul szánt legvéresebb szájú ú.n. szélsőjobb-
oldali kiadványok hangja mellett. [...] jelen körülmények között rengeteg teljesen ártatlan
emberrel állunk szemben, akik Isten gyermekei, mint mi, sőt talán kat. vagy keresztény test-
véreink, noha benne foglaltatik az odiozussá [gyűlöletessé, szégyenletessé] vált »zsidó«
gyűjtőelnevezésben.”¹⁰¹ Mindszenty válasza egyszerre egyetértés és mentegetődzés: ő ko-
rábban is, most is figyelmeztette a lapot, a hercegprímás körlevelét is közölte a szerkesz-
tővel, de mindez hatástalan maradt. Püspökként persze a figyelmeztetésnél keményeb-
ben is megfenyíthette volna a szerkesztőt, mégsem tette. Álláspontja szerint „a püspöki
kar ma két malomkő között őrlődik: a zsidóság mindenestül mentést, az Egyháztól elpártolt
nyilasok pedig a dogmatika cserbenhagyását [várják]. Az Egyház nem hagyta cserben a ke-
reszténységet, bár – egyéni véleményem szerint – többet és erőteljesebbet is tehettünk volna.
Javasoltam is.”¹⁰² Szavaival lehatárolta a kötelezettségeket: az egyháznak a két szélsősé-
ges elvárás – zsidómentés és dogmatikai árulás – között a keresztények és nem az iz-
raelita vallásúak érdekeit kell védeni; mozgástere ennél aligha lehetett több. Közben-
járási kísérleteire később is utal, amikor ezt jegyezte le 1948-ban egy írásában: „Magam
mint veszprémi püspök, ismételten jártam zsidóügyben a miniszterelnökségen és a belügy-
minisztériumban, részben eredménnyel, de azt is mondhatom, nagyobb megaláztatásban
életem folyamán addig aligha volt részem, mint akkor.”¹⁰³ A Veszprémi Hírlap érzéketlen
tudósítása ellen tiltakozó Kis György plébánosnak 1944. augusztus 1-jével engedélyez-
te, hogy a Budapesten keresztséget kérő 20 ezer (!) zsidó számára hitoktatást tartson.¹⁰⁴

A mulasztások sora történelmi léptékvű duzzadt. A katolikus hívek hiába vártak
a püspöki kar látványos állásfoglalására. A közös körlevél elkészült ugyan, amely mérsé-
kelt hangvételével is nyilvános tiltakozás lett volna a törvényesített zsidóüldözés ellen,
ám felolvasását a hercegprímás politikai megfontolásokból végül leállította. A körlevél
egyébként is megkésett: a püspöki karnak sokkal korábban, amikor még következmé-
nyek nélkül bevethette volna a kánonok erejét, kellett volna egyházi fenyítéssel sújtania
mindazokat, akik pusztán származásuk miatt embertársaik életére és vagyonára törnek.
A háttértárgyalásokról, a körlevél felolvasásának visszavonásáról Serédi 1944. július
9-ei keltezéssel újabb bizalmas körlevélben tájékoztatta a püspöki kar tagjait. Mind-
szenty egy hónappal későbbi válaszában – nem is célozva a Kis Györgynek írt levélben
említett erőtlenségre – elismerően nyugtázta a prímás „lankadatlan fáradságát” és fél-
éves „bajvívását”. „Főmagasságod a belső eredményt kevésnek mondja. Ily viszonyok között a

101 VÉL I.1.44.a. 3262/1944. Kis György plébánoshelyettes levele Mindszenty József veszprémi püspökhöz. Románd, 1944. június 25.

102 VÉL I.1.44.a. 3262/1944. Mindszenty József válasza Kis Györgynek. Veszprém, 1944. július 5. – A levélváltás teljes szövegét lásd dr. Kis György: *Megjelölve Krisztus keresztségével és Dávid csillagával*. Szerzői kiadás, Bp., 1987. 231–232.

103 *Magyar Kurír*, 38. évf. 1948. december 8.; Mindszenty okmánytár. *Pásztorlevelek, beszédek, nyilatkozatok*. III. kötet. *Mindszenty áldozata*. S. a. r. VECSEY József. München, 1957. 272–278:273.; MÉSZÁROS István: *Mindszenty a Sándor-palotában. Hat tanulmány*. Eötvös József Könyvkiadó, Bp., 2005. 48–49.

104 VÉL I.1.44.a. 3591/1944. Mindszenty József püspök válaszlevele Pakocs Károly szatmári püspöki helynök és Palágyi Natália szociális testvér, a Szentlélek Szövetség vezetői részére „budapesti zsidó-tanfolyamok vezetésére dr. Kis György elengedve” tárgyban. Veszprém, 1944. augusztus 1.

A lakosság kifoszt egy vidéki gettót a zsidók deportálása után

számbelileg kevés minőségileg nagyon is jelentős” – amivel a megkeresztelt zsidók javára tett kormányzati ígéretekre (zsidórendeletek és deportálás alóli mentességre) utalt, bár azok legfeljebb már csak a budapesti zsidóságra vonatkozhattak.¹⁰⁵

A megrendítő tapasztalatok hatására néhány hónapon belül eltérően ítélte meg az üresen maradt zsidó ingatlanok igénylését. 1944 tavaszán még semmi kivetnivalót nem látott a zsidó–keresztény tulajdonosváltásban, sőt az 5 kat. holdon aluli zsidóbirtokok akkoriban kezdeményezett árverezésekor plébánosainak kívánatosnak minősítette a „birtoktalan katolikus magyarság” ingatlanszerzését, és ehhez akár banki, akár hitelszövetkezeti kölcsön felvételét.¹⁰⁶ Főpásztori közbenjárást nem ígért, de még tudomásul vette a csurgói plébános szándékát, hogy megigényelje a deportált Meller Henrik 10 holdas földjét és 15 szobás kastélyát.¹⁰⁷ 1944 őszén azonban már erkölcsileg egészen másként látta a helyzetet. Az elhurcoltak hátrahagyott ingóságai és ingatlanai vonzot-

105 VÉL I.1.44.a. 4073/1944. Mindszenty József 3876/1944. sz. levele Serédi Jusztiniánhoz. Veszprém, 1944. augusztus 11.

106 VÉL I.1.44.a. 1971/1944. Mindszenty József veszprémi püspök bizalmas levele egyes plébánosokhoz. Veszprém, 1944. április 28. Kézírtás fogalmazvány és annak gépelt tisztázata. – Az ingatlanok újraelosztása a zsidók mező- és erdőgazdasági ingatlanairól szóló 1942. évi XV. törvénycikkre nyúlik vissza, amely elrendelte a zsidó tulajdonban lévő mezőgazdasági ingatlanok átengedését. A végrehajtási rendelet alapján az elvett öt hold alatti birtokokat az Országos Nép- és Családvédelmi Alap feladatainak megvalósítására alakult vármegyei és városi közjóléti szövetkezetek kapták meg és osztották újra.

107 VÉL I.1.44.a. 4038/1944. Lesz János csurgói esperes-plébános levele Mindszenty Józsefhez. Csurgó, 1944. augusztus 8. és az arra adott válasz, Veszprém, 1944. augusztus 21.

ták a korabeli haramiákat. Ez alatt a szűk öt hónap alatt Mindszenty az ingatlanszerzés kérdésében a törvényesnek, tehát elfogadhatónak ítélt módtól eljutott a véres valóságig: a deportálások révén üresen tátongó lakások, a fosztogatások, az önkényes ingatlanfoglalások keserű tapasztalataig. Veszprémben 1944 szeptemberének első felében kezdtek meg a gazdátlan zsidó lakások kiutalását. Mindszenty 1944. szeptember 25-én latin nyelvű körlevélben tiltotta meg, hogy a katolikus egyház intézményei is beálljanak ebbe a sorba: „A zsidók javainak elkobzása után könnyen lehet ingó és ingatlan javaikhoz jutni. Felhívom az egyháziakat, egyházközségeket, katolikus iskolákat és jámbor társulatokat, stb., hogy ilyen javak megszerzésétől tartózkodjanak.”¹⁰⁸ Nem kívánt a nácik cinkosává válni még haszonélvezőként sem.

Szálasi Ferenc hatalomátvétele után a „ki a zsidó?” kérdésre adott válasz nem ismert a törvények betűje alól semmilyen kivételt vagy kedvezményt. Mindszenty vasárnapi prédikációiban a rendszert ismételten elsősorban a kereszttség megtagadásáért ostorozta. „A keresztiséget csak hitetlenek veszik semmibe. Amit Isten egybekötött, ember azt el nem választhatja” – utalt a zsidótörvények összeegyeztethetlenségére az isteni, természeti és egyházi törvényekkel, és arra a kormányzati tervre, amely érvényteleníttetni akarta a zsidó–nem zsidó házasságokat. „A bombák tüze irtózatossá lobbant, néha 24 óráig. A gyűlölet tüze még nagyobb. A szeretet meghalt az emberiségben...”¹⁰⁹ Ám szólt még menekülőkről, szegényekről, elhagyottakról is.

Vajon mindezért Mindszenty József nevét is felírhatjuk arra a képzeletbeli dicsőségtáblára, ahol többek között Márton Áron erdélyi, Apor Vilmos győri, Hamvas Endre csanádi püspök vagy Angelo Rotta pápai nuncius neve tündököl? Főleg az utókor hiányolja Mindszenty határozott kiállását az üldözöttek védelmében és elégtelennek tartja azt, amit tett. A korabeli megnyilvánulások viszont elismerőbbek. A Magyar Szent Kereszt Egyesület deportálásból visszatért 36 nagykanizsai tagja „ragaszkodó tisztelettel és szeretettel” köszöntötte „a velük együtt szenvedett Főpásztorát”, a hála szavait azonban nem neki, hanem a ferences pátereknek címezték.¹¹⁰ Érseki kinevezéséhez a Magyarországi Izraeliták Országos Elnöksége a következő meleg szavakkal gratulált: „A magyar zsidóság örömmel értesült hercegprímássá történt kinevezéséről, abban a reményben köszönti önagyméltóságodat, hogy eminenciád a magyar katolikus egyház első főpapjaként legfőbb öre lesz e hazában az emberszeretetnek a lelkiismereti szabadságnak és vallások békéjének.”¹¹¹ Hasonló szavakkal tisztelgett a Pesti Izraelita Hitközség is. Stern Samu, a Zsidótanács hajdani elnöke igen elismerően említi visszaemlékezésében Veszprém püspökét: „A magyar keresztény egyházak is megmozdultak, hogy a deportálásokat leállít-

108 VÉL I.1.44.a. 4598/1944.; VÉL I.1.2., 1944/XI. 61. A kérdéstről lásd HOLTZER Loránt: Mindszenty vitatott hónapjai Veszprémben. *Beszélő* 9 (2004) 7–8. 114. skk. Interneten: <http://beszelo.c3.hu/04/0708/11holtzer.htm> (letöltés: 2010. április 23.).

109 PL Mm. 33. d. Prédikációvázlatok: „V[eszprém], ’44. X. 22. Szt. Margit. Missziósvas[árnap].” Kézírás.

110 VÉL I.1.44.a. 1042/1945. A Magyar Szent Kereszt Egyesület nagykanizsai kerületi csoportja elnökségének levele Mindszenty József püspökhöz. Nagykanizsa, 1945. június 30.

111 PL Mm. 42. d. Gratulációk Mindszenty József kinevezéséhez, 275. darab. 1945. szeptember 20-án, 16.00-kor feladott távirat.

sák. Felejthetetlen, hogy mit fáradozott a győri püspök [Apor Vilmos] és a veszprémi püspök [Mindszenty József], két igaz ember, hogy gátat vessenek a torlódó embertelenségeknek.”¹¹² Szerin-

te mindkettőjüknek komoly szerepe volt abban, hogy Serédi Jusztinián hercegprímás a deportálások szörnyűségeit megőrző körlevél kiadásával fenyegette meg a kormányt. Stern emlékeztet a körlevelet illetően Serédi Jusztinián szavai pontosítják: a közös körlevéltervezethez „csupán a

Szálasi Ferenc eskütétele a Szent Koronára, 1944. november 4.

kalocsai és egri érsek uraknak, valamint a székesfehérvári, győri és csanádi püspök uraknak a hozzászólását kértem. Az egri érsek és a győri püspök urakkal szóbeli megbeszélést is folytattam.”¹¹³ Eszerint tehát Serédi nem konzultált Mindszenty József veszprémi püspökkel a június 29-ei, agyonhallgatott püspökkari körlevélről. Amikor Serédi június 9-én Veszprémben járt, még nem egyezett bele a közös püspökkari körlevélbe, annak vázlatát majd csak június közepén írja meg.¹¹⁴

Mindszenty József megtett egy utat attól a Pehm József zalaegerszegi plébánostól, aki „keresztény önvédelemből” káplánját vagy harangozóját is megfeddte volna, ha zsidótól vásárol,¹¹⁵ addig a veszprémi püspökig, aki együtt érez az üldözöttekkel és ugyanolyan figyelemben részesítette őket, mint az összes többi rászorulót. Másokkal ellentétben soha nem állította magáról, hogy filoszemita lett volna, ahogy azt sem, hogy a zsidómentést intézményesítette volna egyházmegyéjében. Ő inkább Rómától és Esztergomtól várta a határozott kiállást vagy utasítást, de az nem jött. Ha elégedetlen volt is, mégis tiszteletet tanúsított feljebbvalói iránt, és ugyanezt várta el és követelte meg papjaitól. Az egyháznak mint üdvintézetnek egyébként nem feladata az ellenállás, hanem – ha nincs kellő hatalmi ereje – szenvedő engedelmességgel viszonyul a hatalom intéz-

112 STERN Samu: *Emlékirataim. Versenyfutás az idővel. A „zsidótanács” működése a német megszállás és a nyilas uralom idején.* Szerk.: Ács Gábor. Babel Kiadó, Bp., 2004. 325. (Hungarica Judaica 3.)

113 VÉL I.1.44.a. 4073/1944. Serédi Jusztinián 5882/1944. sz. szigorúan bizalmas tájékoztatása a zsidószármazású magyar állampolgárok ügyében a kormánynál a püspöki kar nevében tett lépésekről. Esztergom, 1944. július 9.

114 GERGELY Jenő: A katolikus püspöki kar és a konvertiták mentése. (Dokumentumok.) *Történelmi Szemle* 27 (1984) 4. 580–616:607–608.

115 PL Processus, 9. d. V–700/27. 106. fol. Szombathely, 1945. januári, hiányos gépelt irat.

kedéseikhez és identitásának megőrzésére törekszik. Mindszenty ilyen önvédelmi identitáslapról lépett fel a zsidó származású keresztények védelme érdekében. Az egyház hitelveivel és az egyházjoggal szerinte összeegyeztethető határig elment, és nyíltan ezért védte elsősorban ő is csak a katolikussá lett zsidókat, ahogy sikerre is reális esély csak e téren volt. 1944-ben ennél többet tenni, életüket kockáztatva látványosan dacolni egy állig felfegyverzett katonai világhatalommal és hazai csatlósaival, csak a kivételesen bátrak mertek. Az is igaz ugyanakkor, hogy nem tudunk mindent írásos dokumentummal alátámasztani. Mindszenty pedig a kényes dolgokat elégettette a plébánosokkal.

A DUNÁNTÚLI PÜSPÖKÖK MEMORANDUMA

A püspöki palota falai közé egyre rémisztőbb hírek jutottak be gettóba zárt zsidókról, elvetélt tiltakozásokról, sikertelen fegyverszünetről, nyilas hatalomátvételtől, kormányzói lemondásról. Szálasi Ferenc, a Nyilaskeresztes Párt vezére egy személyben miniszterelnök és államfő lett. Ekkor az országnak már kétharmada hadszíntérré vált. A Vörös Hadsereg Budapest felé nyomult, a teljes mozgósítás elrendelése mellett a nyilas hadügyminiszter öngyilkos kitartásra buzdított, ám a harci szellem alábbhagyott, a front bomladozott. A megyét és a várost ellepték az árpádsávós karszalagot viselő nyilas párttagok, a végső kitartásra buzdító plakátok és a menekülők áradata.

Mindszenty őrlődött és szenvedett a tehetetlenségtől, és óhatatlanul szembe kellett néznie a felelősség kérdésével. Végül október végén a fővárosba utazott, hogy az ország hadszíntérré válásából eredő teendőket felelős megtárgyalására összehívassa a felsőházat. Mivel nem járt eredménnyel, ezért legalább a főpapság közös állásfoglalását szeretne volna a kormány tudomására hozni egy méltóságteljes és erélyes levél formájában. Keresztény erkölcsi és emberiességi indokokra hivatkozva azt követelte, hogy kíméljék meg a Dunántúl lakosságát a hadműveletek pusztításától. *„Egyén feláldozhatja magát a nemzetért, tízezrek és tízezrek ebben a világháborúban is hősként haltak meg nemzetünkben hazánkért, de a nemzetet öngyilkosságból odavetni csak úgy elvből nem lehet. A felelősség és lelkiismeret nem engedi.”*¹¹⁶ Az 1944. október 31-i keltezésű szöveget – mint a törvényhozás és az országvezetés felelős tényezői – Mindszenty József mellett még hárman írták alá: elsőként Apor Vilmos győri megyéspüspök, majd Shvoy Lajos székesfehérvári

116 Történelmi dokumentum: A Dunántúl püspökeinek tiltakozása 1944. okt. 31-én a még megmaradt országrész harctérré tévése ellen. *Új Ember*, 1. évf. 16. sz. 1945. november 25. 2.; *Mindszenty okmánytár*, I. kötet. *Mindszenty tanítása* i. m. 21.; MINDSZENTY József: *Emlékirataim* i. m. 41. – A memorandum géppel írt másolata megtalálható a BFL-ben: Szálasi-per iratai, „Budapesti Büntető Törvényszék, Római katolikus egyházzal kapcsolatos iratok 96.” 6996. fol. IX/203. Ezen a példányon csupán három aláírás szerepel: „*Mindszenty* [sic!] József veszprémmegyei püspök, s. k., báró Apor László [sic!] győri püspök, Kelemen Krizosztom s. k. pannonthalmi főapát.” A „veszprémmegyei” kézzel javítva „veszprémi”-re. Hiányzik Shvoy Lajos székesfehérvári püspök neve. – Aláírások nélküli gépelt másolat: PL Mm. 1. doboz; PL Processus, 12. d. V–700/32. 96–97. fol. és V–700/33. 290–291. fol. – A tiltakozás egyéb források egybevetése nélküli elemzését lásd MÉSZÁROS István: *Mindszenty a Sándor-palotában* i. m. 65–70.

megyéspüspök és Kelemen Krizosztom pannonhalmi főapát.

Az iraton leginkább a hercegprímás aláírását keresnénk, de az hiányzik. *„Elvittem volna azt természetesen Serédi Jusztinián hercegprímáshoz is, hogy tartalmát megbeszéljem vele, de Esztergom benne volt már a harcok kellős közepén és a prímásról csak azt tudtam meg, hogy súlyos beteg”*¹¹⁷ – írja Mindszenty József az emlékirataiban. Pedig valójában október 31-én a Vörös Hadsereg egységei még csak Nyíregyháza–Baja vonalánál jártak, Esztergom, ha nehézkesen is, de megközelíthető volt. Az őszi püspökkari konferencia elmaradt ugyan, de Serédi megtáviratozta Mindszentynek, hogy rendelkezésére áll.¹¹⁸ S hogy Mindszenty el is ment Esztergomba, ráadásul egyeztetett is a hercegprímással, erről a győri főpásztornak, Apor Vilmosnak írt 1944. november 15-én kelt levelében ő maga számol be. *„A kívánságra átszövegezett memorandumot folyó hó 13-án bemutattam Sion hegyén [azaz Esztergomban], ahol azt helyeselték és nem találták még csak erősnek sem.”*¹¹⁹ Az emlékiratok állítása és a korabeli – így nyilvánvalóan pontos – helyzetjelentés szöges ellentétben áll egymással. Hogy mégis miért a fronthelyzettel indokolta utólag az aláírás hiányát? Csak annyi bizonyos, hogy Aporhoz írt levelével végképp megdőlt a történesek emlékirati verziója, miszerint Serédi objektív okok miatt nem tudta nevét adni az akcióhoz.

Röplap 1944-ből – a nyilasok készíthették ellenpropagandaként

Ám ha Serédit nem rajta kívül álló okok akadályozták az aláírásban, akkor másra kell gyanakodnunk. Serédi jellemzően a tárgyalás, a jog, a paragrafusok és a tudomány embere volt, egyéniségétől távol állt homo politicusként petíciókban kifejezni felelősségérzetét a nemzet sorsa iránt. S mivel nemigen kedvelte Mindszentyt, nagyon valószí-

117 MINDSZENTY József: *Emlékirataim* i. m. 39.

118 VÉL I.1.44.a. 5065/1944. Az 1944. október 21-én érkezett távirat szövege: *„Konferencia elmarad Esztergomban rendelkezésre állok. Serédi Jusztinián.”*

119 Mindszenty levelét idézi Soós Viktor Attila: Apor Vilmos és Mindszenty József kapcsolata. In: *In labore fructus. Jubileumi tanulmányok Győregyházamegye történetéből*. Szerk.: NEMES Gábor, VAJK Ádám. Egyházmegyei Levéltár, Győr, 2011. 382.

nű, hogy *nem támogatta a tervet vagy egyszerűen nem tulajdonított neki jelentőséget.* Bármelyik magyarázat kínos lehetett Mindszentynek, különösen azután, hogy pár óra múlva fogta magát és bekopogtatott a Sándor-palota ajtaján... Mindszenty Apornak csupán részzigazságról számolt be, évtizedekkel később pedig nem kívánt magyarázkodni. Kovács Sándor szombathelyi megyéspüspök is „aggályos volt”, a memorandumot nem írta

Serédi Jusztnián hercegprímás a nyilvános tiltakozás helyett a kormánnyal folytatott háttértárgyalásokban bízott, hogy eredményeket érhet el az üldözöttek érdekében

ugyan alá, de november 28-án külön felterjesztésben kérte az egyházmegye mentesítését a pusztító harcoktól.¹²⁰ A dunántúli püspökök közül nem szerepel itt Virág Ferenc pécsi megyéspüspök neve sem, akit – az *Emlékirataim* szerint – ugyancsak a harcok miatt nem lehetett elérni. Ám a valóság az, hogy Pécs még a memorandum átadásának napján, 1944. november 13-án is elérhető volt (Pécsre november 29-én vonultak be a 3. Ukrán Front csapatai), sőt a memorandumot Mindszenty megbízásából Kögl Lénárd számvevő el is vitte a pécsi püspökhöz, ám ő nem írta alá azt.¹²¹ Pétery József váci püspök a nyilasokkal nem szimpatizált ugyan, de állítólag még reménykedett a német győzelemben, lehetséges, hogy ezért nem írta alá az ennek kételyét burkoltan tartalmazó nyilatkozatot.¹²²

Az aláírások elmaradása tehát inkább arra utal, hogy Mindszenty kezdeményezésével – nem is annyira a memorandum tartalmával, mint inkább formájával – a püspökök nem mindegyike értett egyet. Holott 1944. október 31-én Kelemen Krizosztom pannonhalmi főapát és Mindszenty József veszprémi püspök kettős aláírásával még néhány püspöknek azzal a bizalmas megjegyzéssel ment el a kérés, hogy „a *Bíboros Herceg-*

120 „S ha mégis a katonai és nemzeti okok elkerülhetetlenné tennék, hogy egyházmegyém hadszíntérré váljék, méltóztassék legalább Szombathely városát, mint országunk legnyugatibb pontját nyílt várossá nyilvánítani, hogy legalább egyetlen pont legyen, ahol különösen a magukkal tehetetlen öregek, gyermekek és asszonyok védelmet találhatnak.” SZEL AC 3387/1944. Kovács Sándor megyéspüspök levele Szálasi Ferenc nemzetvezetőhöz. Szombathely, 1944. november 28. Vö.: Grósz József kalocsai érsek naplója 1944–1946. S. a. r. TÖRÖK József. Szent István Társulat, Bp., é. n. 99–100.

121 HAJBA Ferenc: Kispapszentelés Sopronkőhidán. Interjú Kögl Lénárd kanonokkal. *Népszabadság*, 54. évf. 301. sz. 1996. december 27. 8.

122 ÁBTL 3.2.4. K–384/2. 127. fol. Kovrig Béla kézírata, [1946.] szeptember 8.

prímás Úr Őeminenciája Budapest és Esztergom nyílt várossá nyilvánítása érdekében hasonló lépést tett az Országtanácsban.”¹²³

A memorandumot aláíró Shvoy Lajos székesfehérvári püspök is kifogásolt két bekezdést, mert az „kemény kritikát gyakorol a rendszerváltozásról”, bár Szálasiék „nem ígérték, hogy 2 hét alatt megfordítják a hadi helyzetet, a főszerelést, a hadsereget, de ezt nem is várhatjuk tőlük. Azt sem mondták, hogy megsemmisítik a bolsevik sereget, hanem kiszorítják az országból.”¹²⁴ A memorandum végleges szövege nem is tartalmaz ilyesmit.

Az aláírások elmaradásának emlékirati verziója érthetőbb, amennyiben azt az egyházfegyelem oldaláról közelítjük meg, azaz arra is figyelünk, hogy Mindszentynek kifelé kötelessége volt megvédeni Serédi álláspontját és magatartását még akkor is, ha nem értett vele egyet. Ez esetben a nézetkülönbség elhalványul, és az aláírás vagy alá nem írás feszültsége feloldódik az egységes egyházi vezetés képviseletének kötelességében. Roppant nehéz helyzetben voltak az egyháziak, akár ha a jog talaján próbáltak állást foglalni, akár ha a humanizmus és emberszeretet alapján próbáltak bátrabban fellépni.

Az aláírók viszont tagadhatatlanul személyes biztonságukat is kockáztatták. A céljában ugyan reménytelen, de gesztusként hatalmas értékű memorandum Mind-

A dunántúli püspökök memoranduma
az Új Ember 1945. november 25-ei számában

123 PL Processus, 12. d. V–700/32. 94. fol. Mindszenty József veszprémi püspök és Kelemen Krizosztom pannonhalmi főpát levele püspökökhöz. Eredeti gépelt, aláírt. – „A bíboros hercegprímás úr – mint saját kijelentéséből tudom – lépést tett és az országtanácsban is megismételte, hogy a fővárost és Esztergomot tegyék nyílt várossá. Ebből született meg a memorandum. Ennek szíves aláírását és a vivőnek szíves átadását kérem társaim nevében is. [...] P. S. Azóta, hogy a bíboros hercegprímás és a mi tervünk kiszivárgott – úgy tudom – az ev. és ref. vezetők hasonló lépést határoztak el.” Mindszenty József levele a deklarációt aláírt püspököknek. Veszprém, 1944. november 3. Eredeti, kézírással írt levél: PL Processus, 12. d. V–700/32. 93. fol.

124 PL Processus, 9. d. V–700/27. 97–98. fol. Shvoy Lajos székesfehérvári püspök „Kedves Józsi Barátom!” megszólítású levele Mindszenty Józsefhez. Székesfehérvár, 1944. november 7. Kézírás.

szenty egész mentalitására, a közéletéről és politikáról alkotott felfogására enged következtetni. A nyilvánvaló kilátástalanság dacára fontosabbnak tartotta az akció erkölcsi oldalát, mert az egyháznak és a püspököknek mindent el kell követniük a nemzet és a nép megvédéséért. A memorandumot Mindszenty József esztergomi látogatása napján, november 13-án este személyesen adta át a budavári Sándor-palotában Szöllősi Jenő miniszterelnök-helyettesnek.¹²⁵ A szokatlan módszer és a még szokatlanabb tartalom – Apor püspököknek írt beszámolója szerint – „nagy meghökkenést váltott ki nála és azt kérdezte: fegyverletételt akarunk-e? Azt feleltem, nem kívánok a szövegen sem kevesbíteni, sem bővíteni. Uralkodott magán, de látszott a forrongása. Sürgős megtárgyalását jelezte előttem.”¹²⁶ A Szent Korona elhelyezésének kérdése is szóba került. Mindszenty birtokolta

Nyilaskeresztes pártvezetők esküt tesznek Szálasi Ferencre. Balról a harmadik Szöllősi Jenő miniszterelnök-helyettes, 1944

125 Ennek az eseménynek látszólag ellentmond Shvoy Lajos püspök önéletírása: „A memorandumot magam vittem fel Szálasihoz, és leadtam sok nehézség után Szöllősi miniszterelnöknek [sic!], aki elolvastván azt éktelen dühös lett.” (SHVOY Lajos: Önéletrajz. Szerk., bev., jegyz.: MÓZESSY Gergely. Székesfehérvár, 2002. 101.) A forrásközlő Mózessy Gergely elemzéséből tudjuk, hogy önéletrajzát a püspök idős korában diktálta, így a helyesen „maga”, a „vitte” és a „leadta” igéket a szituációt nem ismerő jegyzetelő könnyen félrehallhatta. MÓZESSY Gergely: Katolikus püspökök a nyilasok fogságában (Mindszenty József és Shvoy Lajos elhurcolása). In: *Megyetörténet. Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére*. Szerk.: HERMANN István és KARLINSZKY Balázs. Veszprémi Érseki és Főképtalani Levéltár–Veszprém Megyei Levéltár, Veszprém, 2010. 257–274:260. (A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 22. A veszprémi egyházmegye múltjából 22.)

126 Soós Viktor Attila: Apor Vilmos és Mindszenty József kapcsolata i. m. 382.

Szerédi Jusztinián hercegprímás e tárgyban Szöllősihez aznap írt levelét.¹²⁷ A délelőtti esztergomi viziten kapta, de nem adta át, annak tartalmát csak szóban mondta el: a királyi koronát – a koronázási palásthoz hasonlóan – a feltűnő veszprémi őrzés helyett Panonhalmán rejtsek el, hogy se a németek, se az oroszok ne juthassanak hozzá. A politikus ez ügyben is választ ígért. És valóban, Szöllősi három nap múlva visszaírt, a Szent Koronára nem tért ki, csupán a nemzetvezető csípős megjegyzését tolmácsolta: a főpapok az „olyannyira szükséges bátor kiállást” a saját erkölcsi hatalmukkal segítsék elő, és ne csak elvárásaikat fogalmazzák meg. Ha ezt mégis megteszik, akkor méltóztassanak konkrét javaslatokkal is előállni.¹²⁸

Mindszenty legszívesebben nem is válaszolt volna, akárcsak Apor Vilmos püspök, amint ez kiderül a két főpap levelezéséből.¹²⁹ Végül mégis írt a miniszterelnök-helyettesnek, de hadászati tanácsokat természetesen nem adott.¹³⁰ Helyénvalónak azt tartotta volna, hogy a magyar és német erők a Dunánál állítsák meg a Vörös Hadsereget. Ha ez nem sikerülne, akkor sem támogatna egy olyan megoldást, amely a lakosság evakuálásával, a javak elszállításával, az épületek felrobbantásával járna. A katasztrofális katonai helyzet következtében a megszálló németek célja a kiürítés lett, hogy a mozdítható magyar ipari, mezőgazdasági felszerelést, munkaerőt, honvédséget Németországba szállítsák. A hazáját féltő Mindszenty viszont azt a célt tartotta szem előtt, hogy legalább a Dunántúl ne pusztuljon el úgy, ahogy Erdély és a keleti országrész. Aggódott az emberi életekért, a vagyonok, az ingatlanok és az állatállomány sorsáért, a templomok épségéért, mert mindezek megmentése nélkül a magyar nemzet fizikai és lelki túlélése is reménytelen. Mindszenty állásfoglalása szöges ellentétben állt a Szálasi-kormány kiürítésre épülő hadászati stratégiájával. Az, hogy Mindszenty a körülmények ellenére is ki merte mondani véleményét, mindenképpen személyes bátorságát igazolja. Ez már önmagában elegendő ürügyet szolgáltathatott a nyilas hatalomnak ahhoz, hogy eltávolítsa a kellemetlenkedő püspököket. Az csupán a véletlen műve, hogy erre ugyanazon a napon került sor, amikor Mindszenty válaszolt Szöllősinek.

127 VÉL VIII.35., Mindszenty József hagyatéka, 1. d. Szerédi Jusztinián hercegprímás kézírásos levele Szöllősi Jenő miniszterelnök-helyetteshez. Esztergom, 1944. november 13.

128 VÉL VIII.35., Mindszenty József hagyatéka, 1. d. Szöllősi Jenő miniszterelnök-helyettes levele Mindszenty Józsefnek, Bp., 1944. november 16. Másolatban: Egyházmegyei Levéltár, Győr – püspökségi levéltár (a továbbiakban: GyPL), Apor Vilmos hagyatéka és PL Processus, 12. d. V–700/32. 98. fol.; ÁBTL 3.1.9. V–700/32. – Megjegyzés: Szöllősi a memorandum keltezését nem október 31-ére, hanem tévesen november 1-jére teszi.

129 Mindszenty a választ illetően tanácsot kért. Levele szerint két út közül választhatnak: „I. Nem válaszolunk, mert eleget mondtunk és talán konkrétumot, foghatót is mondtunk. II. Ha válaszolunk, ez lehetne a válasz, ha jónak méltóztatik látni.” GyPL, Apor Vilmos hagyatéka. Mindszenty József levele Apor Vilmoshoz, 1944. november 20. (A levél kézírásos, 1944. november 19-ei eredeti fogalmazványa: PL Processus, 11. d. V–700/30. 511–513. fol.)

130 GyPL, Apor Vilmos hagyatéka. Mindszenty József levele a miniszterelnökhöz [Szálasi Ferenchez]. Veszprém, 1944. november 27.

A NYILASOK FOGSÁGÁBAN

A nyilasok alig várták, hogy megfelelő indokot találjanak a veszprémi püspök eltávolítására. Az alkalom nem sokáig késett. Letartóztatásának indokáról számtalan feltételezés és részgazság terjedt el. Volt, aki biztosan tudta, hogy Mindszenty megtagadta az egyházi épületek átadását sebesült katonák számára.¹³¹ Mások szerint nem is a nyilasok tartóztatták le, hanem a német parancsnokság, amely „nem sokat finnyáskodik holmi magyar főpapokkal”.¹³² Az 1948 utáni hivatalos politika szerint Mindszenty „ellenállása” csupán egy nyilas főispánnal való veszekedés volt 1800 darab fehérenemű felett.

A „NYILAS MISE”

A történeletről maga Mindszenty József is meglehetősen részletesen ír emlékirataiban. Ő letartóztatásának egyik indítóokaként Schiberna Ferenc ügyvéd, a Nyilaskeresztes Párt Veszprém megyei nagyvezető-helyettesének személyes bosszúját említi: öccse, Schiberna Kálmán a püspökség gazdatisztjeként gazdasági visszaéléseket követett el, ezért elbocsátását fontolgatták. A családi vitán kívül pártvezetői tekintélyét csorbította, amikor Mindszenty kifogásolta – emlékiratai szerint megtiltotta –, hogy a veszprémi ferences templomban szentmisét és *Te Deum*ot mondasson annak öröme, hogy „sikeresen” befejeződött a zsidóság deportálása a városból (mintegy ezer főt vittek el, közülük csupán ötvenen tértek vissza a háború után). Visszaemlékezése szerint a tiltás eredményes is volt,¹³³ amit a korabeli források cáfolnak. Kétségtelenül Schiberna volt akkoriban Veszprém legbefolyásosabb személye. A veszprémi gettó kiürítésének másnapján, 1944. június 20-án valóban azt kérte P. Pulyai Lamberttől, a ferences rend veszprémi házfőnökétől, hogy tartsanak hálaadó istentiszteletet a zsidók elszállítása alkalmából. A ferencesek ki is tűzték a szentmisét a legközelebbi vasárnapra, június 25-ére.¹³⁴ Mindszenty felháborodott a kérésen és a leghatározottabban ellenezte, hogy a legszen-

131 Nagy Tőhötöm volt jezsuita szemtanúkra hivatkozva jegyezte le évekkel később – immár „Kőműves Sándor”, illetve „Franz Kirchenbauer” fedőnevű ügynökként –, hogy a marhavagonok padlóján egészségtelenül összezsúfolt sebesültek elhelyezését a püspök kereken megtagadta, „erről sokan tudnak és erről sokat beszéltek annak idején”. ÁBTL 3.2.3. Mt–975/2. 119. fol. Adatok Mindszenty politikai tevékenységéről.

132 Hüvös Endre: Ravasz és Mindszenty fényképei. *Haladás*, 4. évf. 30. sz. 1948. július 22. 3.

133 „Hívtam a tájékozatlan, jámbor házfőnököt és a szentmisét és a *Te Deum*-ot a meghirdetett szándékkal megtiltottam. Természetesen el is maradt...” MINDSZENTY József: *Emlékirataim* i. m. 43. – Megjegyzés: jelen monográfia szerzője korábbi írásában tévesen még elfogadta ezt az állítást: BALOGH Margit: *Mindszenty József*. Elektra Kiadó, Bp., 2002. 69–72.

134 Más feldolgozás tévesen július hónapra teszi a történeteket, de akkor 25-e keddre, hétköznapra esett (VERESS D. Csaba: *Adatok a zsidóság Veszprém megyében a II. világháború idején lejátszódott tragédiájához*. A Veszprém Megyei Múzeumok

A Szent István tiszteletére emelt veszprémi ferences templom homlokzata és főoltára

tebb áldozatot egy erkölcsileg elítélendő, gyalázatos szándékért politikai szimpátiatüntetetésnek tegyék ki.

A házfőnököt elmarasztalta az istentisztelet céljának elfogadásáért és eligazította a szentbeszéd tartalmát illetően, de letiltani – ha netán meg is próbálta – nem tilthatta le, mert joghatósága (*jurisdikciója*) nem terjedt ki a ferences házfőnökre, csak a ferencesek templomának híveire lelkipásztori kérdésekben.¹³⁵ A nyugodt szerzetesi életnek és működésnek ugyanis első feltétele az *Egyházi törvénykönyv*ben is biztosított egyházi függetlenség (*exemptio*). E rendi kiváltság alapján végezték a ferencesek is az istentiszteleteket. Így Mindszentynek tudomásul kellett vennie a mise megtartását. Két dolgot kért: maradjon el a *Te Deum* hálaadó himnusz és a nyilasok ne jelenjenek meg egyenruhában. A röpcédulákon is meghirdetett istentiszteleten a nyilasok mégis fekete zubbonyos, zöld inges formaruhájukban feszítettek a nem túl nagy, legfeljebb 120 főt befogadni képes, és így

Közleményei [16.] 1982. 399–412:406–407.) – A kérdésről lásd még GERGELY Jenő forrásközlését: Mindszenty József veszprémi püspök és a nyilasok. In: *Hagyomány, közösség, művelődés. Tanulmányok a hatvanéves Kósa László születésnapjára*. Szerk.: ABLONCZY Balázs, ifj. BERTÉNYI Iván, HATOS Pál, KISS Réka. BIP, Bp., 2002. 177–200.

135 A ferencesek nem a helyi püspökhöz, hanem a provinciálishoz, vagy más szóval tartományfőnökhöz tartoznak. Templomaik lelkipásztori kérdéseiben azonban a helyi püspök az illetékes. Mindszentynek máskor is volt hatásköri súrlódása a ferencesekkel. Pápán egy ferences hitoktatót szeretett volna bekapcsolni a misézésbe, de az nem tett eleget kérésének. A tartományfőnök válasza szerint „A házfőnök atya magától értetődően tiltakozik minden rendelkezés ellen, amit nem tőlem kap, mert nincs más előjárója mint csak a Tartományfőnöke.” VÉL I.1.44.a. 3420/1944. Vargha Theodorik tartományfőnök 371/1944. sz. átirata Mindszenty Józsefhez. Esztergom, 1944. július 7.

zsúfolásig könnyen megtelt templomban. A ferences atya zöld miseruhában végezte a szertartást.¹³⁶ A színek egybeesése véletlen: az egyházi liturgia pünkösöd utáni vasárnapokra, egészen adventig, a következő egyházi év kezdetéig zöld színt írt elő.

Mindszenty az eseménytől tüntetően távolmaradt. Mint beiktatása óta szinte minden vasárnap, egyházmegyéjét járta. Ezúttal egész napos hadiipartelep-látogatást tett: volt az ajkai üveggyárban, a bauxitbányában, az alumíniumgyárban, egyeztetette a templomépítési terveket Bódé községben, visszatérőben megtekintette az ajkacsingervölgyi ipartelepét, megáldotta a gyári óvóhelyeket, még egy iskolalátogatást is belezsúfolt a programba, este pedig Balatonfüreden meglátogatta az ott pihenő Mikes János volt szombathelyi püspököt.¹³⁷ Kórus, rezesbanda, ünnepi beszéd fogadta mindenütt. Veszprémben ezalatt minden incidens nélkül megtartották a nyilas misét, amelynek végén – Mindszenty kérése ellenére – a Te Deum is felcsendült. Két nappal azután, hogy XII. Piusz pápa táviratban

A nyilas mise meghirdetése plakáton, 1944

kérte Horthy kormányzótól a deportálások leállítását... Sokan a hívek közül is megütözköztek a misefelajánlason, a nyilasszimpatizánsok viszont Mindszenty távolmaradására kerestek magyarázatot. Elterjesztették, hogy azért járta végig a hadiipari helyszíneket és az óvóhelyeket, hogy arról egy titkos leadón információkat adjon át az angoloknak, és ezért az árulásért már le is tartóztatták. A nevetséges állítást Mindszenty nem hagyhat-

136 Az eseményről Edmund Veesenmayer birodalmi biztos távirati úton számolt be, ennek szövege először 1963-ban került nyilvánosságra: Randolph L. BRAHAM (ed.): *The Destruction of Hungarian Jewry. A documentary account. II. kötet. Pro Arte for the World Federation of Hungarian Jews.* New York, 1963. 625. (Magyarul közli HOLTZER Loránt: Mindszenty vitatott hónapjai Veszprémben i. m.) A Veszprémi Érseki és Főkapitányi Levéltár 1944. évi iktatókönyvében 3075. szám alatt, június 29-ei dátummal a következő bejegyzés szerepel: „Nyilas istentisztelettel kapcsolatban ferences tartományfőnök megkérdezte.” Az iktatókönyvi bejegyzés önmagában igazolja, hogy az istentiszteletet június 25-én megtartották. Az irategyüttes elkülönítését a történelem indokolja: Mindszentyt hol azzal rágalmazták meg, hogy ő tartotta a szentmisét, hol azzal, hogy „csak” utasítást adott a hálaadó szentmisére (Vö.: ÁBTL 3.1.8. Sz–200. Jelentés, 1946. január 14.; *Esti Szabad Szó* 1948. augusztus 17.). Még 1973-ban is előkerült a miseügy. Ekkor egy amerikai állampolgár, Albert B. Belton (aki azonos az 1947-ben emigrált Berend Béla szigetvári rabbival) kereste elő Veesenmayer említett táviratát, miután a United Press International (UPI) egyik híradásában Mindszenty 1944-es bebörtönzését – tévesen – zsidósága miatt üldözött emberek bűjtatásával indokolta (MNL OL XIX–A–21–c Adattár, 61. d. 17.1. Mindszenty, 1975. 152. tétel).

137 „A megyéspáspásztor meglátogatta az ajkai ipartelepét.” *Veszprémi Hírlap*, 52. évf. 52. sz. 1944. június 28. Címlap.; „Mindszenty József megyéspüspök az ajkai ipartelepeken.” *Veszprémvármegye*, 20. évf. 27. sz. 1944. július 2. 2.; „Mindszenty József főpásztori látogatása Bódén.” *Veszprémvármegye*, 20. évf. 29. sz. 1944. július 16. 3.

ta szó nélkül, főleg mert az „jó csemege a nyilasoknak és az üveggyárban parázs vitatkozást váltott ki hívők és vörös–zöld érzelműek közt”.¹³⁸ A gyár- és bányalátogatások során Mindszenty szembesült a bányászok roppant nehéz életkörülményeivel, és hogy aki elégedetlenkedik, azt a harctérre küldik. A felsőházban szóvá tette kiszolgáltatottságukat, amivel elérte, hogy az iparügyi miniszter felemelte a várpalotai bányászok munkabérét.¹³⁹

Mindszenty kéréseit a „nyilas misét” illetően tehát figyelmen kívül hagyták. Ugyan a következő vasárnap székesegyháza szószékéről felvilágosíthatta volna híveit a történekről, de nem tette. Viszont tájékoztatta P. Vargha Theodorik mariánus tartományfőnököt, aki nyilván megrótt a politika és az evangélium között eltévedt házfőnököt, mert az július 17-én egy suta mentegetődző levelet írt: „Főtisztelendő Tartományfőnök Atya! Köszönöm alázatosan a megintést és figyelmeztetést. Restellem, hogy úgy történt, de biztosítom a Főatyát, hogy többé ilyesmi nem fog előfordulni.”¹⁴⁰ Vajon miért vállalta Pulyai páter a misét a felajánlott célért? Talán mert ezzel leplezte, hogy a rendház menedéket nyújtott a rászorulóknak.¹⁴¹ Mindenesetre a gvardián fogadkozásával csak átmenetileg volt elintézve a dolog, Mindszenty tudta, hogy a „nyilas mise” még visszahull az egyházra, ezért a háború után sürgősen az addigra már leváltott házfőnök áthelyezését kérte: „Nem elég őt a házfőnökségről leváltani, az ő távozása nézetem szerint feltétlenül szükséges. Majd alkalmas időben visszajöhet, de most nagyon kérem, hogy őt sürgősen és feltűnés nélkül minél messzebbre vinni szíveskedjék. Ő volt az, aki eléggé meggondolatlanul ú.n. nyilas misét tartott Te Deummal. Ezt nem felejtették el és félős, hogy hamar elveszik az ügyet, ami sem a papságnak, sem a Rendnek nem fog előnyére válni.”¹⁴²

A történet igazolja a megyéspüspök és a megyei nyilas vezér egymás iránti személyes ellenszenvét, a városi szóbeszédben elképzelhető hírként terjedt a püspök letartóztatása, de ez önmagában még nem elég a tényleges őrizetbe vételhez. Schiberna egyébként 1944. október 29-én feljebb lépett a ranglétrán: ő lett Veszprém vármegye főispánja. A szokásoktól eltérően nem tisztelgett a püspöknél. Első látogatását 1944. november 27-én „11 rendőrrel és egy korábban szolgálatból elbocsátott portással tette meg”.¹⁴³

138 VÉL I.1.44.a. 3254/1944. Némon János ajkai plébánoshelyettes felterjesztése Mindszenty Józsefhez. Ajka, 1944. július 3., ill. az erre adott válasz, 1944. július 4.

139 VÉL I.1.44.a. 4053/1944. Szász Lajos iparügyi miniszter levele Mindszenty Józsefhez. Bp., 1944. augusztus 24.; VÉL I.1.44.a. 1558/1945. Mindszenty József nyilatkozata Heinrich Henrik várpalotai igazgató mellett. Veszprém, 1945. augusztus 28.

140 MNL OL P233 Ferences rendtartomány, 16. csomó, 1/a. tétel, 99. fol. 462/1944. P. Pulyai Lambert házfőnök levele P. Vargha Theodorik tartományfőnökhöz. Veszprém, 1944. július 17.

141 A második világháborúban egyes adatok szerint 500 ember számára nyújtott menedéket a rendház. Rácz Piusz OFM: *Ferencesek az ország nyugati részén*. A Szűz Máriáról nevezett Ferences Rendtartomány kiadása, Zalaegerszeg, 2004. 168.

142 MNL OL P233 FRL, 16. csomó, 1/a. tétel, 215. fol. 224/1945. Mindszenty József püspök 1441/1945. sz. átirata P. Burka Kelemen ferences tartományfőnökhöz. Veszprém, 1945. augusztus 6. Másolatban: VÉL I.1.44.a. 1441/1945. – Megjegyzés: Pulyai Lambert 1945-ben külföldre távozott és végül Amerikában kötött ki.

143 PL Processus, 12. d. V–700/32. 120. fol. Mindszenty kézírásos beszúrása a Szálasi Ferenc miniszterelnökhöz, ténylegesen Szöllősi Jenő miniszterelnök-helyetteshez írt, k. n. levelében. Eredeti.

MEGTAGADOTT ESKÜTŐL A LETARTÓZTATÁSIG

A keresztény vallásfelekezetek egyháznagyjainak és képviselőinek felsőházi tagságáról szóló 1940. évi XXVII. törvénycikk értelmében minden katolikus megyéspüspök, így a veszprémi is hivatalból a felsőház tagjává vált. Az erről szóló értesítés Horthy Miklós kormányzó és Sztójay Döme miniszterelnök aláírásával 1944. április 26-án kelt.¹⁴⁴ Mindszenty tagságának először akkor lett tétje, amikor Szálasi Ferenc a felsőház tagjaival kívánta legitímáztatni hatalomátvételét. Miután értesült a nemzetvezetői szándékról, Mindszenty nem ment el a botrányba fulladt gyűlésre.¹⁴⁵

Mindszenty József veszprémi püspöknek, a felsőház tagjának címzett értesítés az országgyűlés összehívásáról,
1944. április 26.

144 Mindszenty Józsefet az igazolt felsőházi tagok névjegyzékébe a felsőház 99. ülésén hozott határozatával vették fel. VÉL I.1.44.a. 2865/1944. Perényi Zsigmond, a felsőház elnökének átírata Mindszenty Józsefhez. Bp., 1944. június 2.

145 SHVOY Lajos: *Önéletrajz* i. m. 79–80.

A hatalomátvétellel egy időben felmerült az eskütétel kérdése: az államfői jogokkal november 3-án felruházott Szálasi Ferenc elvárta, hogy a közalkalmazottak és köztisztviselők új hűségesküt tegyenek, hasonlóan ahhoz, ahogy a király, illetve a kormányzó idejében szokásban volt. Serédi Jusztinián hercegprímás tiltakozott az esküformula eredeti szövege ellen, a nuncius pedig kánonjogi érvekkel tiltotta meg az eskütételt.¹⁴⁶ A feszült helyzetben Serédi végül egy olyan formulát fogadott el, amelyből kihagyták a pártpolitikai vonatkozásokat. Ezután utasította az egyházi iskolák igazgatóit és tanárait, hogy nyolc napon belül tegyenek eleget a felszólításnak.¹⁴⁷ A hatóságok ugyanezt várták el a hivatalban lévő papságtól és püspököktől is.

Mindszenty írásban vázolta fel: túl azon, hogy nem közalkalmazott, miért nem tesz esküt a Szálasi-féle kormányra, és miért ellenzi azt általában. Elemzése elkészítéséhez komoly előtanulmányokat folytatott, többek között elolvasta és kijegyzetelte Hitler *Mein Kampf*-ját is.¹⁴⁸ Összegzésének címe *Juramentum non*, vagyis: Nincs eskü. Alcíme önmagáért beszél: *A forradalmat és az egyházat egyszerre szolgálni nem lehet*.¹⁴⁹ Az okok között leírta, hogy a nemzetiszocialista ideológia és a belőle fakadt nyilas mozgalom szemben áll a katolikus hittel, mert hamis istenfogalmat – faji istent – hirdet, a keresztiséget semmisnek, a házasságot felbonthatónak tekinti, szétdúlja a keresztény erkölcsi elveket és semmibe veszi az egyház jogait. A dokumentum teljes egészében fedi azt a hivatalos egyházi álláspontot, amelyet XI. Piusz pápa kifejtett a már említett *Mit brennender Sorge* kezdetű enciklikájában a nemzetiszocializmus elítéléséről. Nevesíti és elítéli a Szálasi-párt diktatórikus uralmi igényét, és azt a történelmi alkotmánnyal ellentétesnek minősíti. Arra nem tért ki, hogy a magyar nemzetiszocialista tábor irányzatait árnyalja, mert mindegyiket eretnekségnek tartotta. Ha piszkozatban maradt is ez az írás, kétségbevonhatatlanul igazolja szerzőjének ellenszenvét és megvetését a nyilasokkal és a nácizmussal szemben.

Kategorikusan megírta viszont véleményét Mindszenty az egyik esperesének, aki a kerületi papságnak félreérthető előadást tartott a nemzetiszocializmusról. Az ideológiák tartalmában járatlan esperes azt fejtegette, hogy az egyház mindenkor szociális volt a szó krisztusi értelmében, és sohasem feledkezett meg a nemzeti szempontokról sem, így a nemzetiszocializmus „katolikus világnézetünk egyik fő alkotóeleme”.¹⁵⁰ Mindszenty le-torkolta: „De elfelejti megmondani, hogy a hozzánk érkezett nemzetiszocializmusnak a helyes nemzeti irányhoz és az igazi szocializmushoz semmi köze. Herezis, tehát nem barátko-

146 PL 710/1945. Tóth K. János, „Feljegyzés”-e, k. n. [a palliumon: 1945. május 26.]

147 PL 156/1945.; *Veszprémi Hírlap*, 52. évf. 96. sz. 1944. november 29.; *Szerédi Jusztinián hercegprímás feljegyzései 1941–1944*. Szerk.: ORBÁN Sándor és VIDA István. Zrínyi Katonai Lap- és Könyvkiadó, Bp., 1990. 120., 191–192.

148 PL Mm. 17. d., 1943–45” feliratú boríték. „Hitler: Harcom” c. kézirat.

149 PL Mm. 17. d., 1943–45” feliratú boríték. Mindszenty József eredeti kéziratot fogalmazványa. Szövegét közli MÉSZÁROS István: *Juramentum non – Nincs eskü! Mindszenty veszprémi püspök írása 1944. november elejéről*. In uő: *Mindszenty-mozaik* i. m. 53–56.

150 VÉL I.1.44.a. 4902/1944. Megnyitó a Csesznekben 1944. június 22-én tartott papi korona alkalmából; Jegyzőkönyv a bakonyszombathelyi esperesi kerület papságának tavaszi értekezletéről, Csesznek, 1944. június 22.

zunk meg vele.”¹⁵¹ A nyilasokat a politikai alvilág söpredékének tekintette, Szálasit „hibbantnak”, egy vérszesen elferdült világ „brigantijának” nevezte.¹⁵² A papság szomjúhozott az eligazításért, hogy ezekben a nehéz időkben mit is közvetítsen. Mindszenty papjaihoz 1944 őszén írt leveleinek konklúziója: „...mi Isten népe vagyunk és mi papok a magyar nép lelkéért a felelősség teljes tudatával vállaljuk a munkát és bármi jöjjön, álljuk a vártát.”¹⁵³

A veszprémi nyilas hatóságokat felettébb ingerelte, hogy a város lakossága támogatás helyett passzív ellenállással fogadta az új rezsimet. „Nem leszek tekintettel sem társadalmi állásra, sem személyi kapcsolatokra, hanem irgalmatlanul eltiprom a legkisebb ártalmas megnyilvánulást is! – fenyegetődzött Schiberna Ferenc a Veszprémvármegye hasábjain.¹⁵⁴ – A megtorlás nemcsak azokat éri el, akik a Nemzet ellen bármilyen ártalmas cselekményt elkövettek, hanem azokat is, akik ilyenről tudva, azt a hatóságnak vagy a pártnak nem jelentik fel...” 1944. október 29-én Veszprémben statáriumot hirdettek ki. Többeket internáltak, kit rémhírterjesztésért (például azért a véleményéért, hogy a németek elvesztik a háborút), kit azért, mert elutasította a menekültek elszállásolását. Igazi döbbenetre azonban akkor ébredt a város, amikor futótűzként terjedt a hír: viszik a püspököt a börtönbe!

Hogy mi is történt pontosan, arról maga a püspök számolt be részletesen Vajna Gábor belügyminiszterhez december 30-án intézett beadványában.¹⁵⁵ 1944. november 27-én tizenegy rendőr megjelent a püspöki palotában, hogy ott szemlét tartsanak egy katonai beszállásolás előkészítése érdekében. Mindszenty mintha számított volna ilyesmire. Még a nyáron megkapta a svéd követség menlevelét a püspöki palota számára, majd október 23-án kérvényezte és pár nap múlva meg is kapta a Nemzetközi Vöröskereszt védettségét. Hivatkozásul a palotában működő 15 fős diákmenzát és a Szociális Testvérek Társaságának 17 fős közösségét, ezek védelmének fontosságát hozta fel.¹⁵⁶ Míg november elején csak pár száz, addig a hónap derekára már közel 4 ezer menekültet tartottak nyilván a városban. Ellátásuk és elhelyezésük embert próbáló feladat volt. „A főmérnök [Zarka Elemér, aki a Veszprémvármegye című lapban alaptalanul felrótta

151 VÉL I.1.44.a. 4902/1944. Mindszenty József leirata Pohlinger Nándor bakonyoszlopi esperes-plébánosnak. Veszprém, 1944. október 6.

152 MMAL 50. d. „Egy különös sorsú nemzet”. XII. fejezet.

153 VÉL I.1.44.a. 4915/1944. Mindszenty József leirata Katona Lajos városlődi esperes-plébánosnak. Veszprém, 1944. október 8.

154 „Figyelmeztetés és felhívás”. Veszprémvármegye, 46–59. évf. 43. sz. 1944. október 22. Címlap. (A következő idézet is innen – B. Ma.)

155 VÉL VIII.35., Mindszenty József hagyatéka, 1. d. Nyilas fogság c. csomó, 10. ő. e. Mindszenty József veszprémi püspök levele Vajna Gábor belügyminiszterhez. Sopron, 1944. december 30. Gépelt másolat. (A további idézetek is innen.) – Ugyanez: PII 274. f. 7/248. ő. e. 327–333. fol., itt 1944. december 29-ei dátummal. Közzölte Sipos Péter: Mindszenty – antifasizmus, 1944. *História* 15 (1993) 5–6. 57–59.

156 VÉL I.1.44.a. 3251/1944. Carl Ivan Danielsson svéd követ nevét feltüntető, orosz nyelvű, nyomtatott mentességi irat, Bp., 1944. augusztus 1.; VÉL I.1.44.a. 5154/1944. Mindszenty József püspök levele a genfi Vöröskereszt Nemzetközi Szövetsége Fődelegátusának, Veszprém, 1944. október 23.; VÉL I.1.44.a. 10.141/1944. Friedrich Born delegátus válasza. Bp., 1944. október 8. Eredeti, aláírt levél németül és magyarul. – Mindszenty a 17 menekültet név szerint bejelentette Hornyák Miklós polgármesternek: VÉL I.1.44.a. 5120/1944. 1944. október 23-ai átirat.

A svájci Friedrich Born, a Nemzetközi Vöröskereszt magyarországi követének igazolása a veszprémi egyházi intézmények védettségéről, 1944. október 28.

Carl Ivan Danielsson követ aláírásával
a veszprémi püspöki palota svéd menlevele orosz nyelven,
1944. augusztus 1.

a püspöknek, hogy palotája „kong az ürességtől”] az egyik szobánál, ahol 4 menekült apáca volt elhelyezve, azon véleményének adott kifejezést, hogy oda 30 bakát is el tud helyezni.” A szemle befejeztével megjelent Schiberna főispán is. Szabadhegy Szabolcs házgondnok és Megyesi Schwartz Róbert irodaigazgató közölték vele, hogy az épület túlzsúfolt, további beszállásolás nem lehetséges. (A palota 28 szobájában ötvennyolcan voltak elszállásolva, ami ha nem is okozott komoly túlzsúfoltságot, de kényelmetlenséget igen.) Válaszul a főispán mindkettőjüket egyszerűen letartóztatta. Amint erről Mindszenty értesült, azonnal tiltakozott az eljárás ellen. Erre a főispán őt is letartóztatta. Mindszenty nem felelt semmit, csak püspöki reverendájára felvette köpenyét és fejére tette négyyszögletű fővegét (a birétumot). „Tehát úgy voltam felöltözve – írja beadványában –, ahogy püspök előkelő helyre megy látogatóba. Természetesen nem püspöksüveget és pásztorbotot vettem, mert hiszen ehhez istentiszteleti díszben kellett volna felöltözni.” Azaz püspöki öltözékben, de nem liturgikus ruhában kísérték a rendőrségre.

Amikor őrizetbe vételéről Mindszenty írásbeli végzést kért, tíz perc múlva közölték vele, hogy minden „a Nemzetvezető egyenes parancsára” történt. Csodálkozott ugyan, hogy ilyen rövid idő alatt sikerült összekötetést találni az „államfővel”, de áldást osztva elbúcsúzott a ház népétől, és a két udvari pappal együtt elindult a rendőrségre – gyalog.

Ötödéves kispapok a veszprémi püspökkel, 1944

A rendőrök be akarták tuszkolni az autóba, ám erre a jelenetre a kispapok a püspök és a rendőrök közé álltak. Végül az ő kíséretükben indult el a furcsa menet: az út egyik oldalán a tizenegy rendőr, a másikon a három letartóztatott és az őket kísérő kispapok. A látvány már önmagában döbbenetes volt, a másfél kilométeres úton nem kellett a püspöknek semmit sem tennie, hogy „felizgassa” a veszprémieket. A kíváncsiskodók elhessegetése csak még nagyobb feltűnést keltett volna, így meglehetősen szép számban érkeztek este hat óra körül a rendőrség épületéhez. Ott Mindszenty áldást osztott, majd papjait és kispapjait hazaküldte. *„A menet miatt, amellyel szemben a karhatalom tehetetlen volt, Schiberna kormánybiztos őrvölgött és toporzékolt.”*¹⁵⁷

A püspök kérte, vegyék jegyzőkönyvbe felsőházi tagságával járó mentelmi jogának megsértését, de azt csak két nap múlva tette meg a nyilas Nemzeti Számonkérő Szék megbízásából eljáró Balassa Bálint csendőr főhadnagy. Mindszenty állítólag tőle hallotta először, hogy Szálasi Veszprémbe akarja áttenni főhadiszállását. Időközben még néhány papot letartóztatott, köztük Kögl Lénárd püspöki számvevőt és Mészáros Tibor levéltárost (aki három évtizeddel később a bécsi Pázmáneumban ismét szolgált az agg főpapot). November 29-én azokat a kispapokat is őrizetbe vették, akik a főpásztort elkísérték a gyalogmenetben.

157 VÉL I.1.44.a. 541/1945. Mindszenty József püspök beadványa az Ideiglenes Nemzetgyűlés Politikai Bizottságához. Veszprém, 1945. április 30. – Megjegyzés: Schiberna Ferenc beosztása: hadművelleti kormánybiztos jogkörrel felruházott főispán.

A püspöki palotában kétszer is házkutatást tartottak. Mindszenty szobájában találtak egy érdektelen, 1944. március 6-án kelt levelet Varga Béla katolikus paptól, aki ez idő tájt már a Független Kisgazdapárt alelnöke volt. E levél később Péter Gábor, az Államvédelmi Hatóság vezetőjének Mindszentyről készített összefoglalójában már úgy szerepelt, hogy annak legitimista tartalma miatt internálták volna a püspököt.¹⁵⁸ A rendőrök nem voltak eléggé alaposak, és nem találták meg Varga Bélának egy másik, 1944. október 8-án kelt levelét, amelyben Horthy nemzetárulónak nevezte, amiért „felkent királyunkat utolsó rablógyilkosként kiadta ellenségeinknek.”¹⁵⁹ A „bűnjel” jelentősége 1946. február–márciusban nőtt meg hirtelen, amikor a köztársasági államforma elfogadását követően a politikai rendőrség „fogást” keresett Mindszenty. Legitimizmusáról azonban nem sikerült többet megtudni, mint ami addig is nyilvánvaló volt. Tömpe András rendőr ezredes mégis diadalmasan jelentette: „kiderült, hogy Mindszenty [sic!] József jelenlegi hercegprímás úr hosszabb idő óta külfölddel keresett összeköttetést egy somogyvármegyei plébános útján, Ottó Habsburg herceg hazahozatala és hatalomra juttatása érdekében”, és megállapította, hogy „nem baloldali magatartása miatt, hanem a királyság visszaállítására irányuló kísérleteiért internálták a nyilasok”.¹⁶⁰

A levél mellett egyebet is találtak a házkutatók: így 1800 inget és 1800 alsónadrágot. Ezeket Mindszenty a saját pénzén vásárolta sebesült katonáknak, menekülteknek és szegény kispapjainak.¹⁶¹ A szétosztásról már rendelkezett, de az még nem kezdődött meg. (Kögl Lénárd püspökségi számvevő évtizedekkel később úgy emlékezett vissza, hogy Mindszentytől, már a rendőrségi fogdából, egy latin nyelvű üzenetet kapott: „vestimenta amoveantur”, a ruhák eltávolítandók. A ruhahegyet a piaristák szomszédos épületének pincéjében helyezte el, de a nyilasok idővel ott is megtalálták. Az akció után pár órával később – mint már jeleztük – őt is letartóztatták.)¹⁶² Négy év elteltével, immár a kommunista propagandában ez a ruhakészlet azt volt hivatva bizonyítani, hogy a püspököt 1944 őszén közönséges áruhalmozásért vették őrizetbe. Ezt a verziót a főpap le tartóztatásához vezető iratokat publikáló *Sárga könyv* című propagandakiadvány nyomán az összes budapesti lap átvette 1949. január 19. körül. A kommunisták által kreált „igazság” szerint a veszprémi püspök csak egy önző, rideg, alsóneműkkel üzérkedő, ki-

158 A levélmotívum több iratban felbukkan, főleg azon rendőrségi alkalmazottak vallomásaiban, akik a történetek idején Veszprémbe teljesítettek szolgálatot. Lásd például ÁBTL 3.1.8. Sz–222/9. 22–23., 25. és 29. fol. Farkas Lajos vármegyei rendőrfőkapitány tanúvallomási jegyzőkönyve, 1946. február 5.; Molnár Antal rendőrnnyomozó százados tanúvallomási jegyzőkönyve, 1946. február 10.; Zsedényi Kálmán államrendőrségi százados tanúvallomási jegyzőkönyve, 1946. február 23.

159 ELP Mm. 7. d. 101. darab. Varga Béla levele Mindszenty Józsefhez. Homokkomárom, 1944. október 8.

160 ÁBTL 3.1.8. Sz–222/9. 30. Tömpe András r. ezredes, a Magyar Államrendőrség Vidéki Főkapitánysága Politikai Rendészeti Osztálya vezetőjének jelentése a belügyminiszternek, Bp., 1946. április 16.

161 VÉL I.1.44.a. 3701–3845/1945. iktatószámú iratokat őrző doboz végén mint iktatatlan irat, „Tartani!! 1945” felirattal: ebben 1944. november 5-ére keltezett, kézírásos levél az ingek és alsónadrágok megvásárlásáról.

162 „A veszprémi papság és papnevelő intézet kiállása a Szállasi [sic!] rendszer ellen.” Kögl Lénárd visszaemlékezése, 2. Gépelt kézirat – Horváth Gergely Krisztián tulajdonában; HAJBA Ferenc: Kispapszentelés Sopronkőhidán. Interjú Kögl Lénárd kanonokkal. *Népszabadság*, 54. évf. 301. sz. 1996. december 27. 8.

csinyes figura, aki pusztá személyes torzsalkodásból kovácsolt politikai ellenállást. A nyilasok általi meghurcolás máris „gatyarejtegetéssé” alacsonyodott.

Az 1944. november 30-án kiállított főispáni véghatározat szerint viszont Mindszentyt azért vették őrizetbe, mert a katonai beszállásolás érdekében folytatott helyszíni szemlén a hatósági rendelkezéssel szembehelyezkedett; hatósági közeg ellen erőszakot követett el, továbbá társaival együtt tüntető felvonulás rendezésével a lakosság fellázítását kísérelte meg, mindezzel a közrendet és közbiztonságot, valamint a hadművelleti érdekeket nagymértékben veszélyeztette.¹⁶³ *„Ha autóval ment volna a rendőrségre, ½ óra múlva visszatérhetett volna palotájába. Most mivel megmozdulásokra indította a népet, ünnepi ruhában gyalogosan vonulva, börtönre ítélnék, ha ügyét a bíróságnak adnák át”* – mondta Vajna Gábor belügyminiszter az egyik közbenjárónak.¹⁶⁴ Így hiába is ígérte Szöllősi Jenő miniszterelnök-helyettes az őrizetbe vétel alapos kivizsgálását.¹⁶⁵ A nyilas városvezetés büszkesége telitalálatot kapott, a lakosság előtt nevetségessé vált. Az ügyre azonban mégsem tért vissza. A történeteket a főispán jelentette felettesének, a közigazgatási ügyekben döntésre jogosult Vajna Gábor belügyminiszternek. Ő pedig – hivatalféltésből, óvatosságból, előrelátásból – továbbjelentett a nemzetvezetőnek. Nyilván nem akarta elengedni a „nagy vadat”, de a bokáját sem akarta megütni, ha az ügy politikailag kínossá válna, így jobbnak vélte a felelősséget áthárítani. Szálasi Ferenc és kormányának egyes tagjai az első pillanattól kezdve rendelkeztek információval, de *a döntéseket a nemzetvezető hozta.*¹⁶⁶

A veszprémi városvezetés nem emelt szót Mindszentyért. Még alig ismerték a Zalaegerszegről éppen hogy csak átköltözött püspököt, aki egyébként sem ápolt szoros kapcsolatot a veszprémi elittel. Mindszenty mégis minden elképzelhető fórumnál tiltakozott. Beadványaiban valamennyi vádat megcáfolta: *„...semmi néven nevezendő ellenszegülés nem történt. [...] Sem erőszakról, sem lázításról nem tudok”* – szögezte le.¹⁶⁷ P. Kerkai Jenő jezsuita volt az első, aki meglátogatta Mindszentyt. Olaszul beszélt és

163 VÉL I.1.44.a. 10.147/1959. Schiberna Ferenc főispán 1622/1944. sz. végzése Mindszenty József rendőrhatalósági őrizet alá helyezéséről. Veszprém, 1944. november 30. – Megjegyzés: a végzést 1959. szeptember 12-én iktatták be, de az időrendileg a helyén, az 1944-es iratok között található. Ugyanitt, azonos tartalommal megtalálható a Kögl Lénárd számvevő ellen kiadott végzés is, amelyre valaki ráírta: *„Ott sem volt!”*

164 PL Processus, 19. d. V–700/48. 158. fol. Géfin Gyula latin nyelvű levele Mindszenty Józsefhez. Szombathely, 1945. január 23. Géfin konspirációs okokból írt latinul. Levelét már a népi demokratikus államvédelem fordította le, lásd 157. fol.

165 *„Folyó hó 27-én kelt nagybecsű soraira azonnal válaszolva tudatom, hogy a megyéspüspök úr őrizetbevételével kapcsolatban a kivizsgálást azonnal elrendeltem. Remélem, egy-két napon belül abban a helyzetben leszek, hogy az ügyre visszatérhetek.”* VÉL VIII.35., Mindszenty József hagyatéka, 1. d. Nyilas fogság c. csomó, 6. ő. e. Szöllősi Jenő miniszterelnök-helyettes levele Simon György nagyprépostnak. Bp., 1944. november 28.

166 BFL XXV. 1. a. Budapesti Népbíróság, büntetőperes iratok 293/1946. Szálasi-per, 248. d. XVI-10/45. 1759. és 1761. fol. A budapesti népbíróság Szálasi Ferenc és társai ügyében folytatott, 1946. február 16-i főtárgyalásának jegyzőkönyve.

167 VÉL VIII.35., Mindszenty József hagyatéka, 1. d. Nyilas fogság c. csomó – itt a nyilas hatóságokhoz intézett kérvények szinte hiánytalanul fellelhetők. Lásd még: PIL 274. f. 7/248. ő. e. 327–333. fol.; BFL XXV. 1.a. Budapesti Népbíróság, büntetőperes iratok 293/1946. IV. Szálasi-per; ugyancsak több kérvény: PL Processus, 9. doboz V–700/27. és V–700/32. dossziéjában. Hármat publikált SOMORJAI ÁDÁM–ZINNER TIBOR: *Majd' balálra ítélve. Dokumentumok Mindszenty József életrajzához.* Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, Bp., 2008. 185–202.

a pápai nunciusnak adta ki magát, így akadékoskodás nélkül beengedték a fogdába.¹⁶⁸ A nyilas és más szélsőjobboldali képviselők és felsőházi tagok alkotta Törvényhozók Nemzeti Szövetségében Krüger Aladár képviselő 1944. december 5-én érdeklődött a veszprémi püspök letartóztatásáról, de a tény megerősítésén kívül nem kapott érdemi felvilágosítást.¹⁶⁹ A főpapok elleni intézkedések akkor kerültek ismét szóba, amikor Hóman Bálint kérdezett rá immár Shvoy Lajos székesfehérvári püspök elhurcolására. Ezúttal a szövetség elnöke, a zsidók deportálásáért 1946-ban háborús bűnösként kivégzett Jaross Andor méltatlankodott: *„Ha a főispán jogtalanul letartóztatta a veszprémi püspököt, már régen ki lehetett volna vizsgálni az ügyet és a püspököt szabadon lehetett volna bocsátani.”* Mire Maróthy Károly képviselő megjegyezte: *„Azóta letartóztatták a veszprémi főispánt lopásért.”*¹⁷⁰

A nyilas képviselőket nem tájékoztatták kellően. Vizsgálat ugyanis volt, mert 1945. február 14-én „a nemzet totális mozgósításával és harcba állításával megbízott m. kir. tárca nélküli miniszter [Kovarcz Emil] mellé beosztott tábornok bírósága” összegezte a veszprémi püspök letartóztatásának főispáni indoklását: *„Mindszenty József püspök és környezete évekre visszanyúló megfigyelés eredményeként nemzetiszocialista ellenes, németellenes, angolbarát és legitimista érzelmű. [...] A továbbiak során azt tartalmazza a főispáni jelentés, hogy a hatalomátvétel óta a püspök és a papság úgyszólván általánosan a legteljesebb érdektelenséget, sőt mondhatni passzív ellenállást tanúsított. A püspökség tulajdonát képező »Veszprémi Hírlap« semmiféle hazafias vagy bolsevistaellenes propagandát nem folytatott, ellenben a cikkek burkoltan és tendenciózusan az ország jelenlegi helyzetével járó nehézségeket igyekeztek kiemelni. A püspöki udvar a feketepiacon szerezte be az ellátásához szükséges élelmiszereket, és a háborús helyzetben ugyanolyan tobzódást tanúsított, mint akár a zsidóság. Teljes közömbösséggel viseltetett a püspökség a háborús áldozatvállalás tekintetében is. A vezető rétegek, katonaság és lakosság hangulatát nagymértékben rontja a papságnak és különösen a veszprémi püspöki központnak defetista, hungarista ellenes, angol- és oroszbarát suttozó propagandája, ilyen irányzatú, klerikális sajtótermékekkel is elárasztják a katonákat.”*¹⁷¹ A nyilas főispán vádjai ékesen bizonyítják Mindszenty József nyilasellenes gondolkodását, még akkor is, ha a bíró – vitéz nemes dobfeneki Syposs János – mindezt nem találta megalapozottnak, és hiányolta a konkrét bizonyítékokat.

Ha részleteiben korrigálnunk is kellett Mindszenty visszaemlékezéseit, letartóztatásának valódi okát osztjuk vele: az nem volt más, mint a dunántúli püspökök ominózus memoranduma, a hálaadó istentisztelet kifogásolása, a nyilasokkal szemben tartósan kimutatott személyes ellenszenv és távolságtartás, azaz több olyan mozzanat, amivel

168 Grósz József kalocsai érsek naplója 1944–1946 i. m. 99.; „Emlékezés dr. Balassa Bálint csendőr századosra.” *Magyar Csendőr* 3 (2007) 1. 21–22. (A sors íroniájából 1949-ben Balassa, a volt csendőr és Kerkai jezsuita ugyanott raboskodott. Balassa először azt hitte, hogy a politikai rendőrség a pápai nunciust is letartóztatta... Kerkai megmagyarázta a helyzetet: „Parancsot kaptam, hogy teremtsék összeköttetést Mindszenti [sic!] püspök úrral. A parancsot végrehajtottam.”)

169 MNL OL K18 Törvényhozók Nemzeti Szövetsége, 1. kötet. A Sopronban tartott ülések jegyzőkönyvei, 1944. december 5.

170 Uo. 1945. február 16.

171 VÉL VIII.35., Mindszenty József hagyatéka, 1. d. Nyilas fogság c. csomóban.

Karakán személyisége miatt a diktatúrák „nemkívánatos” személynek tekintették Shvoy Lajos székesfehérvári püspököt, 1945-ben a nyilasok tartóztatták le

irritálta a hungaristákat, s amiket szembenállásként, céljaik akadályoztatásaként élt meg a nyilas megyevezetés. S ne feledkezzünk meg a magántermészetű motivációról Schibernát illetően testvére elbocsátása miatt, valamint Szálasi nemzetvezető személyes (szállás)igényéről sem az impozáns püspöki palotára: a szívélyesnek távolról sem mondható házigazdát egyszerűbb volt eltávolítani.

Nemcsak Mindszenty nem, de – elenyésző kivételtől eltekintve – az egyházvezetés és a papság sem kollaborált a nyilasokkal. Shvoy Lajos székesfehérvári püspököt is több inzultus érte, előbb gépkocsiját kívánták hadműveleti célokra igénybe venni, majd szovjetellenes propagandát vártak el tőle és papjaitól, végül 1945. február elején internálták. Serédi Jusztinián hercegprímást az ország elhagyására szólították fel, miután megtagadta, hogy papságának nyilaspárti szentbeszédet tartását rendelje el. Az Országos Számonkérő Iroda, az 1945. január 4-én létrehozott új bírósági szervezet, „állam- és közösségellenes bűncselekmények” felderítése címmel február 22-én jelentést készített Szálasinak a papság magatartásáról: „...a papság a mai rendszerrel nem szimpatizál. A római katolikus papság nemzetközi alapon áll. Soha semmiféle formában a mai rendszerrel közösséget nem vállal, a hívek előtt tartott prédikációiban sem a magyar nemzet mostani élethalálharcáról, sem a hungarista gondolatról, sem a nemzetvezetőről említést nem tesz.”¹⁷² A jelentésre Rajniss Ferenc nyilas kultuszminiszter ráírta: „nem üdítő jelenség az elefánt a porcelános boltban.” Szálasi a február végén tartott nemzetvezetői értekezleten – mi-

172 TELEKI Éva: *Nyilas uralom Magyarországon*. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1974. 161.

Veszprém, a romos Sziklai János utca, felette a vár délnyugati bástyája.
A kép bal oldalán a börtön épülete, 1945

közben vállalta a felelősséget az eddigi letartóztatásokért – távlati egyházpolitikai stratégiai célokat vázolt fel: „...levelet óhajtok írni a Pápa úrnak, amelyben... konkrét javaslatokkal akarok előállni, különösen az új konkordátum megkötésének elvi alapjait óhajtanám a hungarista nemzetvezetés szempontjaiból rögzíteni. Májusban cselekedni fogok a magyarországi római katolikus egyházzal és papjaival kapcsolatosan.”¹⁷³ Nyilvánvaló, hogy a nyilas hatalom kettős szorításban nyűglődött az egyházat illetően: egyfelől szeretne volna megnyerni rokonszenvét, ugyanakkor mélységesen irritálta annak passzív ellenállása, s erre csak arroganciával és erőszakkal tudott válaszolni.

Mindszentyt 1944. november 27-től december 5-ig a veszprémi rendőrségen, illetve börtönben, december 5-től 22-ig a veszprémi ügyészségi fogházban őrizték. Személyes szabadságában korlátozták ugyan, de fizikailag nem bántalmazták, vallásában nem gyalázták. Ellenkezőleg, Hanny Kálmán ügyésznek köszönhetően „szabadon járhattunk az épületben, egymással s a külvilággal minden ellenőrzés nélkül érintkezhettünk. Leveleket küldhettünk és kaphattunk. A papnövendékeknek és elöljáróiknak engedélyt adott, hogy naponta rövid időre elhagyják a fogház épületét, s ingóságaikat megmenthessék.”¹⁷⁴ Mind-

173 Uo. – A *Concordatum Hungaricum*nak nevezett nyilas szerződéstervezet elkészült, ami önmagában bizonyítja Szálasi szereptévesztését. Erről lásd GERGELY Jenő: *Concordatum Hungaricum*. A nyilas kormány konkordátum-tervezete 1945 elején. (Dokumentumközlés.) *Századok* 129 (1995) 3. 695–728.

174 Mindszenty József igazolása dr. Hanny Kálmán ügyész részére a bajai Nemzeti Igazoló Bizottsághoz. Veszprém, 1945. június 20. Idézi és a történetet feldolgozza: LŐCSEI Gabriella: *Ember az embertelenségben*. *Magyar Nemzet*, 54. évf. 75. sz. 1991. március 30. 8. – Két megjegyzés: a) az igazolás másodlata nem lelhető fel a Veszprémi Érseki Levél-

szenty nemcsak a püspöki hivatali adminisztrációt intézhette, de minden reggel tartott szentmisét és napi elmélkedést. „Az elhelyezés a rendőrségen – négyen egy szobában – nem volt ép [sic!] kényelmes. Minden nap pap jöhetett megáldoztatni a rabokat. Ez alkalommal, az akkor még latin nyelvű szertartás keretében Mindszenty püspök latin nyelven adott utasításokat, melyekre másnap a liturgia keretében latin nyelven kapott választ.”¹⁷⁵ December 7-én és 8-án az ügyész-ségi fogház folyosóján emlékezetes esemény történt: a püspök a letartóztatott tizenhat kispapból tíz ötödévest pappá szentelt.¹⁷⁶ Advent második vasárnapján, december 10-én további öt, Kolozsvárról Magyarországra menekült papnövendéket szentelt fel, a háborús körülmények miatt rendhagyó módon egyetlen szentmisével kiszolgáltatva mindhárom – az alszerpapi, a szerpapi és az áldozópapi – rendet.¹⁷⁷

A veszprémi Árpád-házi Szent Margit-plébánia ma

A veszprémi Árpád-házi Szent Margit-plébániát is a fogdában alapította: alapítólevelét december 3-án írta alá. A plébános – elsőként Szemes József pápai titkos káplán, szentszéki jegyző – jövedelméről is rendelkezett: a hívek hozzájárulásán és a stólán kívül, valamint az egyházközség által megszavazott járandóságon felül a dinnyési Veszprémi Plébánia Alapítvány felét, 150 kat. hold jövedelmét adta át.¹⁷⁸ Ugyanekkor a veszprémi Szent László-templom melletti helyi lelkészséget plébániai rangra emelte, ennek plébánosa,

tárban, igaz, akkoriban a postaforgalom nem működött és az aula a kanonoki házakban volt, így az iktatás ezek függvényében változott. b) Mindszenty József emlékirataiban azt írta, hogy Veszprémbe nem fogadhatott látogatókat. Ezt a források cáfolják. MINDSZENTY József: *Emlékirataim* i. m. 49.

175 „A veszprémi papság és papnevelő intézet kiállása a Szállasi [sic!] rendszer ellen.” Kögl Lénárd visszaemlékezése, 2. Gépelt kézirat – Horváth Gergely Krisztián tulajdonában.

176 KÖRMENDY József: Mindszenty József veszprémi püspök plébánia- és iskolaszervező munkája 1944–45-ben. In: *Ministerio. Nemzetközi történész konferencia előadásai* 1995. május 24–26. Szerk.: BÁRDOS István és BEKE Margit. Esztergom-Budapesti Érsekség, Komárom-Esztergom Megye Önkormányzata, Kultúr István Társadalomtudományi és Kiadói Alapítvány, Esztergom, 1998. 81–88:83. – Volt, akit Mindszenty nem Veszprémbe, hanem Sopronban, az Isteni Megváltó Leányai zárdájában szentelt fel, lásd Szöllősi Ferenc akkori kispap életrajzát: <http://portal.622gg.hu/online/index.php/szoellsi-ferenc-qszaffiq-eletrajza>. Letöltés: 2010. április 23.

177 Interjú Bodoni Árpád (1920–) ny. borbándi plébánossal, aki egyike volt a veszprémi fogdában felszentelt erdélyi levitáknak. Gyulafehérvár–Borbánd, 2014. március 29.; VÉL I.1.44.a. 10.036/1944. Erdélyi teológusok szentelése.

178 VÉL I.1.44.a. 10.007/1944. Mindszenty József alapítólevele. Veszprém, 1944. december 3.; PÁRKÁNYI József: Mindszenty József veszprémi püspök, az ember. (Visszaemlékezések.) In: *Mindszenty József veszprémi püspök 1944–1945* i. m. 90–102:93.

Kerényi József megkapta a dinnyési alapítványi birtok másik felét.¹⁷⁹ A nehéz időkre tekintettel előre kifizettette az udvari papok, tanfelügyelők és a palota személyzetének háromhavi fizetését és természetbeni járandóságát.¹⁸⁰

Hiába voltak több mint elviselhetőek a körülmények, mégiscsak fogság volt. Ráadásul híre jött, hogy Németországba deportálják az egész társaságot, amire teljes természetességgel merült fel a szökés gondolata. Az előkészületek meg is történtek: a börtönből kiszökött Kögl Lénárd öt darab hízóval megvesztegette a börtönőröket, a nyírádi püspöki erdőben lévő vadászházat pedig búvóhelynek készítette elő. Az akció mégsem sikerült: a járműnek kiszemelt fogatokat a nyilasok közmunkára rendelték, s mivel hiányoztak, azonnal vizsgálat indult, amelynek következtében az ügyészségi fogházat nyilas karszalaggal ellátott, gépfegyveres csendőrök szállták meg.¹⁸¹ December 22-én Mindszentyt, vele együtt papjait és kispapjait – egyszerre túszként és védendő személyként –, összesen 27 főt felpakolták egy autóbuszra, és csendőri kísérettel Sopronkőhidára szállították. Indulás előtt még szerpappá szentelte Földvári Imre papnövendéket.

A sopronkőhidai fegyházban 2013-ban Mindszenty József tiszteletére emlékszobát és emléktáblát avattak

A püspököt, aki előző nap rosszul lett és elájult, az orvos kórházba utalta, de ő papjaival tartott. Az itteni körülmények a veszpréminél sokkal rosszabbak voltak. Senki nem tudott róluk, nem is fogadták őket. Geiszbühl Mátyás sopronkőhidai fegyházlelkésznek köszönhetően a helyi iskolában kaptak éjszakára szállást szalmazsákokon, ennivalót is ő hozott a híveitől. „...csúfolva, piszkos helyen helyeztek el bennünket két éjszakára. A mosdás[t] az udvaron vályúnál végeztük. Kép nap élelmezésünkről sem gondoskodtak. Sem itt, sem december 24–28. közt a kőhidai fegyház frissen meszelt, piszkos, fel nem súrolt raktárában nem volt meg az internáló rendeletben (760/1939. B. M.) előírt állásszerű elhelyezés. A W.C.-re, amely hatvanméternyire volt a raktártól, az udvaron át, csak őr kíséretében és csoportosan mehettünk. Csak kacajt vagy keserűséget válthatott ki a szemlélőből, amikor

179 VÉL I.1.44.a. 10.008/1944. Mindszenty József alapítólevele. Veszprém, 1944. december 3.; VÉL I.1.44.a. 10.009/1944. Dinnyési alapítványi birtok felosztása a veszprémi Szent Margit- és a Szent László-plébánia között. Mindszenty József levele Moldoványi Jenő ügyvéd részére. Veszprém, 1944. december 3.

180 VÉL I.1.44.a. 10.010/1944. Mindszenty József leirata a püspöki jószágkormányzósághoz. Veszprém, 1944. december 3.

181 „A veszprémi papság és papnevelő intézet kiállása a Szállasi [sic!] rendszer ellen.” Kögl Lénárd visszaemlékezése, 3. Gépelt kézirat – Horváth Gergely Krisztián tulajdonában; Lásd még a 174. jegyzetet.

püspök, kanonok, főiskolai tanár stb. úgy állottak a WC előtt, mint mostanában a vásárlók az üzletek előtt” – panaszkolta Mindszenty önérzetesen és naturalisztikus részletességgel a nyilas miniszterelnök-helyettesnek írt többoldalas levelében.¹⁸² Karácsony vigíliájára a fegyházban kiűritettek számukra egy dohos, nyirkos raktárt, és odavitték őket. Aznap akasztották fel a német megszállással és a nyilas hatalommal szembeni fegyveres ellenállás miatt elítélt Bajcsy-Zsilinszky Endrét...

A háború utolsó karácsonyán Mindszenty József a sopronkőhidai fegyház templomában tartott megrázó éjféli szentmisét a raboknak, körülvéve papjaival és kispapjaival. Másnap látogatókat fogadhatott, köztük Krüger Aladár képviselőt, aki a Kovarcz-féle bíróságon próbálta képviselni ügyüket. Többek – köztük Apor Vilmos győri, Kovács Sándor szombathelyi megyéspüspök, Geiszbühl Máttyás fegyházlelkész – közbenjárásának köszönhetően december 29-én az őrizetükre rendelt csendőrök átszállították őket az Isteni Megváltó Leányai Szerzetesnők Társulata soproni anyaházába.

A NŐVÉREKNÉL

A szovjet csapatok közeledése miatt november végére–december elejére Sopronba költözött és ott ülésezett a törvényhozás két háza a tagok harmadával, és oda költözött Szálasi Ferenc is a nyilas vezérkarral. Az ország nyugati részében még harcok folytak, amikor a keletiben már megkezdte működését az Ideiglenes Nemzetgyűlés, amely szakított minden korábbi jogfolytonossággal és magát a népszuverenitás birtokosának tekintette. Moszkvában jóváhagyott személyekkel 1944. december 21-én megalakult az Ideiglenes Nemzeti Kormány, amely első intézkedései között hadat üzent Németországnak, elfogadta a Szovjetunió feltételeit és aláírta a fegyverszünetet, megkezdte a közigazgatás újjászervezését, és elrendelte a földosztást. A fegyverszüneti szerződés – akárcsak a másik két csatlós ország, Románia vagy Bulgária esetében – előírta a megszálló hatalmak közös szervének, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság működtetését. Elnöke mindenütt annak a hadseregnek a tábornoka lett, amely az illető országot megszállta. Ezért Magyarországon a Szövetséges (Szovjet) Főparancsnokság marsallja, Kliment Jefremovics Vorosilov elnöksége alatt jött létre. A nyugati szövetségesek, Nagy-Britannia és az Egyesült Államok megbízottai csak a szovjet főparancsnokságon keresztül érintkezhettek a magyar kormánysszervekkel.¹⁸³ Nem volt kétséges, hogy Magyar-

182 VÉL VIII.35., Mindszenty József hagyatéka, 1. d. Nyilas fogság c. csomóban; Mindszenty József levele Szöllősi Jenő miniszterelnök-helyettesnek. Sopron, 1945. január 12. Ugyanez: PL 1956/1945. Gépelt másodlat, eredeti aláírással; ÁBTL 3.1.8. Sz.–222. 9. fol. Jelentés, Bp., 1949. január 13.

183 A fegyverszüneti egyezmény szövegét lásd HALMOSY Dénes: *Nemzetközi szerződések 1918–1945*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1966. 580.; A magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottságról FÖLDESI Margit: *A Szövetséges Ellenőrző Bizottság Magyarországon*. (Visszaemlékezések, diplomáciai jelentések tükrében 1945–1947.) IKVA, Bp., 1995; BARÁTH Magdolna–CSEH Gergő Bendegúz: *A SZEB első három hónapja 1945 tavaszán*. *Társadalmi Szemle* 50 (1995) 11. 83–94.; FÖLDESI Margit: *A szabadság megszállása. A megszállók szabadsága*. Kairosz Kiadó, Bp., 2002.

ország közigazgatása a szovjeteknek lesz alárendelve, és legalább a békekötésig a nemzeti kormány és az ország szuverenitása csak korlátozott lehet.

Mindszenty az egyházmegye papságának és híveinek a soproni zárda elszigeteltségéből küldte el újévi szövegét, amit az ostromgyűrűbe zárt Budapesten, a Légrády Testvérek Rt. nyomdájában (az 1948 utáni Zrínyi Nyomdában) sokszorosítottak. A nyomtatás sikerült, a terjesztés már kevésbé: volt olyan plébánia, ahová csak fél év késéssel jutott el. E körlevélben összegezte Mindszenty főpásztori működésének majd egy esztendejét. Veszprémben, Darányban, Magyaratádon új plébániát, 15

1944. december 21-én ült össze Debrecenben, a református kollégium oratóriumában az Ideiglenes Nemzetgyűlés

településen káplánságot létesített, hét faluban új katolikus iskolát nyitott. A megnövekedett igények kielégítésére 23 menekült papot vett fel egyházmegyéjébe ideiglenes szolgálattételre. Saját sorsára épp hogy csak utalt, ám papságának hősie helytállását hosszasan méltatta: *„Az egyik erős kézi- és gépfegyvertűzben nyugodtan megy a főutcán a beteghez; ágyúdörgés közepette nyugodtan miséz, gyóntat, temet, keresi a betegeket, sebesülteket még ha ellenségek is. Új jerikói aknamezős úton keresi a háború-ütötte sebekben vérző juhot, hogy a vallás vigaszában, ha kell, a maga élete árán is részesítse. Megindító helytállás az, amikor – mint másik papom jelenti – folytonos fegyverropogás, aknarobbanás, ágyúgolyósüvítés közepette áll népe mellett a pásztor.”*¹⁸⁴ Az igazi, a követendő pap együtt él és hal népével.

Mindszenty újabb, nagyobbírti körlevele 1945. február 4-én kelt, ám az *„nem adatott ki, mert [a] főpásztor akkor még nem nyerte vissza szabadságát”*.¹⁸⁵ Leszámítva a terjesztési nehézségeket, egyházkormányzati tevékenységét szinte zavartalanul folytathatta: szobája tele volt iratokkal, az egyházmegyei levéltár is több, Sopronból származó dokumentumot őriz. Nemcsak szabadon levelezhetett, de csaknem mindennap valaki meglátogatta őt vagy fogolytársát, sőt a tavasz közeledtével kertészkedhetett is a zárda ud-

184 VÉL I.1.2., 1945/I. 77.

185 VÉL I.1.44.a. 203/1945. Megjegyzés az irat palliumán kézírással.

Mindszenty és papjai a soproni zárda udvarán, 1945

varán.¹⁸⁶ Mindszenty emlékiratai is tűrhető állapotokról számolnak be, s összességében a nyilas időszakban átélt fogság körülményei nem említhetők egy lapon a jövőbeni kommunista bebörtönöztetéssel járó „élményekkel”.

Mindszenty József 1944. december 26. és 1945. március 19. között többször is írt a Szálasi-kormány különböző tagjainak, valamint a felsőház elnökének, hogy *„engem, valamint a velem együtt őrizetbe vett 26 papomat és kispapomat sürgősen szabadlábra helyezni méltóztassék”*.¹⁸⁷ Leveleiben legitimnek tekintette a kormányzatot, nem is írhatott másként, ha ki akart szabadulni. Viszont Szálasi katolikusságának dicsérete vagy a német katonai sikerek említése már indokolhatatlan hízélgés, és talán Szálasi Ferenc kabi-

186 Shvoy Lajos püspök korabeli noteszéből: „Szerda 11. Kerti munka 10-12-ig és 3-5-ig. Délelőtt M[indszenty] ppk is segít. A jóra való kórházi par. alezredes Bécsbe megy. Pompás kerítést építettünk a szétlőtt fal – helyett. Csütörtök 12. Kerti munka 10-től 5-ig Mindszenty ppkkel. Az a hír jött, hogy a primás Nagycsütörtökön meghalt. Bencések megerősítették. Rengeteg az ordító részeg a kórházakban.” Idézi MÓZESSY Gergely: Noteszlapok Shvoy Lajos fogságából. *Soproni Szemle* 60 (2006) 1. sz. 26–32:32; MÓZESSY Gergely (szerk.): *Inter Arma 1944–1945. Fegyverek között. Válogatás a második világháború egyházmegyei forrásaiból*. Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, Székesfehérvár, 2004. (Források a Székesfehérvári egyházmegye történetéből II.) 58–60.

187 MMAL 011/2. sz. dosszié, 7. Mindszenty József veszprémi püspök, felsőházi tag levele a felsőház elnökségéhez. Sopronkőhida, 1944. december 27. Kézzel írt levél Mindszenty József aláírásával, fotómásolat. – Mindszenty következő beadványa a felsőház elnökségéhez 1944. március 13-án, majd 19-én kelt Sopronban.

netjének tagjait sem kellett volna „hazafias tisztelettel” köszöntenie.¹⁸⁸ Erre egy elfogadható magyarázat van: lelkileg roppant megviselte a bezártság és a bizonytalanság. Kérvényei egyre hosszabbak és zaklatottabbak, tulajdonképpen nem érti, mi ellene a vád és miért nem távozhatsz szabadon.

Szálasi nemzetvezető december 8-án azt ígérte, hogy hamarosan szabadon engedi a főpásztort, „*ha nem bizonyul be, hogy külföldi kapcsolatai lettek volna*”.¹⁸⁹ Az ígéret beváltásáért többen tettek erőfeszítést, az első közt Serédi hercegprímás, majd Apor Vilmos győri püspök Edmund Veessenmayer német birodalmi megbízottnál, Kovács Sándor szombathelyi püspök Vajna Gábor, Szász Lajos és Budinszky László minisztereknél, Angelo Rotta nuncius Szálasinál, Géfin Gyula dogmatikatanár Stolpa József kultuszminisztériumi államtitkárnál és Vajna Gábor belügyminiszternél tiltakozott a püspök és társai fogva tartása ellen. A közbenjárásoknak köszönhetően – vagy talán a hadi helyzet tette belátóbbá a nyilas kormányt – 1945. február 22-én este Mindszenty „büntársait” szabadlábra helyezték. A püspöknek azonban minden korábbi ígéretre rációval, őt egyfajta védőőrizetben tartva, maradnia kellett. Mindszenty három udvari papja, Szabadhegy Szabolcs, Mészáros Tibor, Lékai László (1974-től esztergomi apostoli kormányzó, 1976-tól Mindszenty utóda az érseki székhelyen) önként vele tartott.

Február 28-án Serédi Jusztinián hercegprímásnak foglalta össze meghurcoltatását, miután megköszönte közbenjárását papjai szabadon bocsátásáért.¹⁹⁰ Ígéretben, mely szerint hamarosan elengedik, eddig sem volt hiány, ám arra azt követően sem került sor, hogy letartóztatóját, Schiberna Ferenc nyilas főispánt ékszerlopás és egyéb köztörvényes bűncselekmények miatt eltávolították, és azután sem, hogy papjait elengedték. Miért hát a házi őrizet fenntartása? A veszprémi püspök székhelyét időközben elfoglalta a szovjet hadsereg, ennek erkölcsi erejét gyengíthette a tudat: a püspök a hungaristák „vendége”. Mindszenty nem alaptalanul gyanakodott, hogy túsznak tekintik,¹⁹¹ de nem személye, hanem püspöki méltósága volt fontos Szálasinak, aki – jellemző módon – még ekkor arról ábrándozott, hogy zsarolással megszerzi a magyar uralkodók főkegyúri

188 Lásd például [Schiberna] „Vallási magatartásával nem illik bele abba a kormányzatba, amelynek élén áll az az államfő, aki lelkigyakorlatokon vett részt és buzgó katolikus életet él, és a kormány tagjai is egyre jobban hangoztatják, hogy nemcsak nem üldözik a vallást, de egyenesen a vallástalan elemek ellen vannak.” PIL 274. f. 7/248. ö. e. 334–337:335. fol. és VÉL VIII.35., Mindszenty József hagyatéka, 1. d. Nyilas fogság c. csomó, 11. ö. e. Mindszenty József levele Szöllősi Jenő miniszterelnök-helyetteshez. Sopron, 1945. január 12.; „Most felszabadulóban van egyházmegyéim somogyi része, 120 plébániája, 180 papja, 303 000 híve. Mi mindenben mentek keresztül másfél hónapon át ezek a szerencsétlenek! A férfiak bizonyára elhajtva, a nők meggyalázva.” PIL 274. f. 7/248. ö. e. 340–341. fol. Mindszenty József levele Rajniss Ferenc vallás- és közoktatásügyi miniszternek. Sopron, 1945. január 22.; VÉL VIII.35., Mindszenty József hagyatéka, 1. d. Nyilas fogság c. csomó, 17. ö. e. Mindszenty József beadványa „A Magyar kir. Kormány Összes tagjaihoz!” Sopron, 1945. február 28. Gépelt másolat és saját kezű fogalmazvány.

189 PIL 274. f. 7/248. ö. e. 342–343. fol. Megyesi Schwartz Róbert veszprémi kanonok levele a fogságban tartott Mindszenty püspök érdekében. Sopron, 1945. február 11.

190 PL Processus, 9. d. V–700/27. 173. fol. Mindszenty József levele Serédi Jusztinián hercegprímáshoz. Sopron, 1945. február 28. Gépelt, hiányos másolat.

191 „Mi lehet a cél? Vagy a veszprémi bevonulást gyengíteni, az erkölcsi győzelmet apasztani kívánják. Vagy túsznak tekintenek és így egy német tanulmányút esedékes, ha... Gondolják, egy megsántult centúriót a szegény [eszpermi] episcopus is megér.” GYPL, Apor Vilmos hagyatéka. Mindszenty József levele Apor Vilmoshoz. Sopron, 1945. február 22.

jogát. Ami novemberben még csupán egy veszprémi helyi nyilas főispán túlkapásának indult, az most tavasz lehetőségnek tűnt. Ahogy hasonlót reméltek a nyilasok a magyar szuverenitást jelképező Szent Korona elhurcolásától vagy a nemzetet képviselő országgyűlés áttelepítésétől is. Ám a történelem más forгатókönyvet írt: a már részleteiben kidolgozott új hungarista alkotmány megszavazása és a nemzetvezető nádorrá választása, vele a főkegyúri jog kiterjesztése örökre elmaradt.

Shvoy Lajos székesfehérvári püspök (jobbról a második) a soproni zárda udvarán, 1945. március

1945. március 9-én a zárda létszámban megcsappant lakói két új fogolytársat kaptak: Shvoy Lajos székesfehérvári megyéspüspököt és testvérét, Shvoy Kálmán altábornagyot.¹⁹² Szálasi mintha Napóleon példáját követte volna, amikor Mindszentynek és Shvoynak a fekete bíborosok sorsát szánta.¹⁹³ Az altábornagy naplójában jegyezte fel a történeteket, így megörökítette első találkozásukat is: „A nővér bevezetett bennünket az óvóhelyre, ott ült Mindszenty s vele 2-3 pap. [Szabadhegy] Szabolcs ceremóniás egy majom, Lékai [László] titkár kifecskült lábbal és Mészáros Tibor pap. Bemutatkozás... Feltűnő volt nekem, hogy Mindszenty, aki egyéves püspök volt, [Shvoy] Lajos pedig 18 éves püspök, nem kínálta meg, s nem adta át a nagy karosszék[ben a] helyét Lajosnak, hanem hagyta, hogy Lajos egy kis székre, rosszabb helyre üljön. Nekem ez az ember az ő felfuvalkodásával és beképzeltségével s pózolásával sehogy sem tetszett. Nagyon nagyra értékelte magát. Mellette az a szerény Lajos

192 Shvoy Lajos püspököt és testvérét, valamint Büttner Ferenc kanonokot és Fülöp Ferenc amerikai állampolgárságú kispapot 1945. február 8-án tartóztatták le. A véghatározat szerint többek között azért, mert a püspök nem rendelte el, hogy papjai a bolsevizmus veszélyeiről prédikáljanak. Bővebben lásd Mózes Gergely: *Katolikus püspökök a nyilasok fogságában* i. m. 261–264.

193 PL Processus, 9. d. V–700/27. 177. fol. Géfin Gyula levele Mindszenty Józsefhez. Szombathely, 1945. március 1. Gépelt, aláírt. – Megjegyzés: a huszonkilenc francia bíborosból 13 nem ismerte el Napóleon választását és távolmaradtak a Mária Lujzával kötött házasság egyházi áldásától. Haragjában Napóleon a népnyelvben „fekete bíbornokoknak” nevezett renitenseket megfosztotta bíborosi méltóságuktól, javadalmazásukat beszüntette és internáltatta őket.

*mennyivel nagyobb, szimpatikusabb volt.*¹⁹⁴ Shvoy Kálmánban bizonyára volt némi elfogultság a testvérével szemben, de mindenképpen elgondolkodtató, mennyire merevnek és szertartásosnak látta Mindszenty magatartását, akinek udvariatlanságát az sem menti, hogy két és fél hónappal hosszabb ideje raboskodott, tehát a fogság időtartamát tekintve ő volt a „rangidős”. Vagy talán ahhoz a protokollhoz ragaszkodott, ami a veszprémi püspökség ősi alapításának dukált?

A két püspök fogva tartása még az ország hadszíntérré válása közepette is politikai hullámokat vert. A történetek híven tükrözik egy államigazgatási apparátus bénulási folyamatát. A felsőház mentelmi bizottsága – mintha békés hétköznapiakat élnének – komótosan vizsgálta Mindszenty püspök beadványát. 1945. március elejére elismerte, hogy Mindszenty József veszprémi püspök akadályoztatva van törvényhozó tisztségének teljesítésében, s kétségtelen, hogy mentelmi joga csorbát szenvedett. Tekintettel arra, hogy mindezt csak a sérelmet szenvedett felsőházi tag (azaz Mindszenty József) beadványai alapján tudta megállapítani, ezért javasolta az ügyben hivatalból illetékes belügyminiszter megkeresését *„annak felderítése végett, vajjon nem forog-e fenn valamely bűncselekményen való tettenérés esete, mert ez a mentelmi jogsérelem megállapíthatóságát kizárná*”.¹⁹⁵ A bizottság elnöke – szigorúan őrködve a jog és a törvényesség fölött – 1945. március 22-én fel is szólította Vajna Gábor belügyminisztert, hogy két héten belül jelenjen meg a mentelmi bizottság ülésén, egyidejűleg tegye lehetővé az internált felsőházi tagok (ekkorra összevonták Mindszenty és Shvoy panaszát) megjelenését is.¹⁹⁶ Időközben a nemzet és a katolikus egyház viszonyának szabályozásáról Szálasi Ferenc nemzetvezető március 28-ára egyházi értekezletet hívott össze „törzsszállásra”. Invitálták a két fogoly püspököt is, még odafigyelésüket is felajánlották, akik – szabadon engedésük esetén – kilátásba is helyezték megjelenésüket.¹⁹⁷

Vajna Gábor belügyminiszter azonban nem akart engedni. A makacs híresztelésre, hogy Németországba hurcolhatják, merült fel újból Mindszentyben a szökés gondolata.

194 Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata. 1918–1945. Szerk.: PERNEKI Mihály. Kossuth Kiadó, Bp., 1983. 317–318. (Miután Mindszentyből bíboros lett, Shvoy Kálmán kedves levélben gratulált: „Szeretettel és kellemes érzésekkel gondolok a nehéz napokra, amelyeket együtt töltöttünk, s amelyek kellemetlenségük mellett is, szépek maradnak emlékeimben. Éppen ezért őszinte együttérzéssel állok Főméltóságod mögött minden támadással szemben és minden ténykedésében igaz híve vagyok, akire mindenkor számíthat.” PL Mm. 7. d. „Különféle tárgyú levelek [távíratok], 84. tétel. Shvoy Kálmán ny. altábornagy levele Mindszenty Józsefhez. Szeged, 1946. április 19.)

195 MMAL 011/2. sz. dosszié, 7. „Mindszenty József felsőházi tag mentelmi jog-sérelmének bejelentése.” Keltezés nélküli gépelt irat, tartalma alapján 1945. március elején készült.

196 MMAL 011/2. sz. dosszié, 7. A felsőház mentelmi bizottsága elnökének levele Vajna Gábor belügyminiszterhez. Sopron, 1945. március 22. Fotómásolat.

197 „Püspök urat a Nemzetvezető Testvér f. hó 28-ára meghívta a Törzsszállásra egyházi értekezletre.” VÉL VIII.35., Mindszenty József hagyatéka, 1. d. Nyilas fogság c. csomó, 14. ó. e.; PL Processus, 9. d. V–700/27. 197. fol. Vajna Gábor belügyminiszter levele Mindszenty Józsefhez, Szombathely, 1945. március 14.; Pannonhalmi Bencés Főapátság Levéltára, Főpáti iratok 157/1945. Henney Árpád tárca nélküli miniszter meghívólevele Kelemen Krizosztom főpát részére. Kőszeg, 1945. március 14. – Szöllősi Ferenc káplán levele Török Adorján ügyvéd részére. Sopron, 1945. március 16. (Török Adorján, Budapestről Sopronköhidára menekült ügyvéd képviselte Mindszenty Józsefet és papársait a hivatali eljárás során. Honoráriuma három darab, egyenként legalább 180 kg-os hízott disznó volt, amiket a háború befejezése után két éven belül kaphatott meg. VÉL VIII.35., Mindszenty József hagyatéka, Nyilas fogság c. csomó, 14. ó. e. Mindszenty József eredeti aláírású, gépelt igazolása, Sopron, 1945. február.)

Mindszenty püspök álruhás fotói hamis igazolványhoz, 1945

Az e célból készítettett egyik igazolványképről egy civil ruhás, svájcisapkás, nyakkendős, bajszos úr néz vissza.¹⁹⁸ Biztosan megihlette a püspökétől, Mikes Jánostól hallott történet, hogy ő miként szökött meg álbajusszal, civil ruhában, pótszemüveggel a kommün alatt. Mikessel ellentétben Mindszentyt fogolytársai lebeszélték a kockázatos kalandról. A helyzetet végül is a nyilasok és a szovjet csapatok együttesen oldották meg: előbbiek 1945. március 28-án elmenekültek, s a várost a Vörös Hadsereg katonái három nap múlva, április 1-jén elfoglalták. A város polgármestere Mindszentyt kérte fel, hogy ünnepi beszédet mondjon a felszabadítók tiszteletére rendezett fogadáson, de ő illetéktelenségre hivatkozva elhárította a felkérést. „Különben is, engem senki sem szabadított fel, hanem a menekülő karhatalom felejtett itt” – pontosította helyzetét emlékirataiban.¹⁹⁹ A szovjetekkel szembeni tartózkodására magyarázat, hogy Mindszenty *minden* addigi ismerete a Szov-

198 VÉL VIII.35., Mindszenty József hagyatéka, Nyilas fogság c. csomó. Hátoldalán Kögl Lénárd feljegyzése, miszerint a fénykép Mindszenty tervezett megszöktetéséhez készült és eredetije a soproni plébánia *Historia Domusában* van. A fényképet illusztrációként közölte HETÉNY János: *A csend hangja szól* c. cikksorozatának 4., *A zárkából a zárdába – és haza* című részéhez. *Új Ember*, 41. évf. 10. sz. 1985. március 10. 2., valamint RIBAI M. Elma: Az Isteni Megváltó Leányainak kapcsolata Boldog Apor Vilmosmal és Mindszenty bíborossal. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 11 (1999) 1–2. 200.; HUCHTHAUSEN Lajos: *Bilingvézések. Történetek a veszprémi egyházmegye XX. századi életéből*. Veszprémi Érseki és Főkapitányi Levéltár, Balatonkiliti–Veszprém, 2009. 164. (A veszprémi egyházmegye múltjából 21.) – Kögl Lénárd visszaemlékezése szerint a püspökség nyirádi birtokán egy erdei házát készített elő búvóhelyül a megszökní szándékozó püspök fogadására. Őszerinte egyébként nem december 7-én Veszprémben, hanem karácsonykor és Sopronkőhidán volt a végzős papnövendékek szentelése. (HAJBA Ferenc: *Kispapszentelés Sopronkőhidán, 1944-ben*. Interjú Kögl Lénárral. *Népszabadság*, 54. évf. 301. sz. 1996. december 27. 8.)

199 MINDSZENTY József: *Emlékirataim* i. m. 55.

jetunióról, a Vörös Hadseregéről, a fronthelyzetről csakis negatív volt, és egyenesen az egyházüldözést és Magyarország leigázását vizionálta. Bizalmatlansága később sem oldódott egy jottányit sem. Vele ellentétben voltak olyan személyiségek, s itt elsősorban a KALOT jezsuita vezetőire és a velük együttműködőkre gondolunk, akik a felszabadító új megszállókkal kapcsolatfelvételre törekedtek mozgalmuk megmentéséért és a keresztény pártpolitika kereteinek biztosításáért.

Azalatt, amíg Mindszenty Sopronban rekedt, többszörös csapás érte a magyar katolikus egyházat: 1945. március 28-án garázdálkodó részeg szov-

A szovjet katonák által meggyilkolt Apor Vilmos győri püspök szobra Budapesten a róla elnevezett téren

jet katonákkal találkozva répceszentgyörgyi nyaralójában szívrohamban elhunyt Mikes János címzetes érsek, kiérdemesült szombathelyi püspök, másnap Serédi Jusztinián hercegprímást érte utol Esztergomban a halál, harmadnap pedig Apor Vilmos győri püspököt sebesítette halálra a püspökvár pincéjében egy ittas szovjet katona. A katolikus egyház a legkritikusabb időkben maradt vezető nélkül, a püspöki kar irányítását átmenetileg Grösz József kalocsai érsek vette át.²⁰⁰

200 Az esztergomi érseki székhely betöltéséig – mind az egyházjog, mind a magyar közjog értelmében – a kalocsai érseknek kellett átvennie a primási teendőket végzését és a magyar katolikus püspöki kar elnöki tisztét. Amikor Serédi halálakor az esztergomi főszékesegyházi káptalan Drahos Jánosra bízta a káptalani helytartói tiszteket, ő haladéktalanul levelet intézett Grösz József kalocsai érsekhez, amelyben csupán a magyar egyházi tradíciókra hivatkozva arra kérte, hogy rangidősként vegye át a főegyházmegye ügyeinek intézését: „A kalocsai s az egri érseki székhely betöltése a legutóbb egy kelettel történt, de a prekonizációs felsorolásban – úgy tudom – Excellenciád az első. Ezért vagyok bátor Nagyméltóságodat kérni, hogy a kérdéses ügykört a lehető teljes mértékben kézbe venni és vinni kegyeskedjék, amire most különösen is nagy és múlhatatlan szükség van.” Erre a levélre 1945. április 6-án válaszolt Grösz – némileg kioktató hangon, miszerint nem a rangidősség folytán, hanem a kánonjogból következően hárul rá a feladat. (PL 343/1945. Drahos levele Grösz érsekhez, Esztergom, 1945. április 3. Kézírás, ugyanitt a válasz.)

„ISTEN SZABAD EGE ALATT”

A tragikus hírek lassan és torzítva terjedtek, ami Mindszenty naplószerű feljegyzéseiből is kitűnik. 1945. április 11-én, két héttel a történetek után jegyezte le, hogy „...meghalt a primás Esztergomban, ott temették Húsvétkor. Oroszok 4 különvonatot adtak a fővárosból. (Tehát nem áll a hír, hogy a németek Szombathelyre hurcolták és ott + [meghalt] az izgalmak folytán. Kevésbé megbízható az a hír, hogy Shvoy (!) győri pp. a nőket védve haslövést kapott és meghalt, 2 katonát pedig a főtéren felakasztottak.”²⁰¹ Mindszenty nem akarta

igénybe venni a felajánlott szovjet katonai segítséget, így újabb három hét telt kényszerű tétlenséggel a zárdában. Sopronból végül három és fél napi vergődéssel, 1945. április 20-án érkezett haza püspöki székhelyére.²⁰² Fertőd, Celldömölk érintésével tehergomban, majd olajtartályos szerelvényen, Pápától szekéren és gyalog ment egészen Veszprémig.

Az úton végig a háború romjait látta. A püspökvárba internálása után Szálasi és emberei költöztek, 1944. december 9-én kifosztották. A „28 szoba bútora, ruhaneműje, műértéke, élelmiszere elveszett. Nem maradt pl. egyetlen törölközőm és asztalkendőm.”²⁰³ Az épületbe előbb a német hadsereg, majd a szovjet katonai városparancsnokság, végül egy kórház szállásolta be magát.

Mindszenty József köszönőlevele és a hazaút megpróbáltatásainak leírása a soproni Isteni Megváltó Leányai általános főnöknőjéhez, 1945. április 25.

201 PL Processus, 12. d. V–700/32. 105. fol. verzőja. Mindszenty József eredeti, kézírásos feljegyzései: 1945. április 11-ei feljegyzés. Shvoy neve nyilvánvaló elírás. Ezen a napon még a két püspök együtt kertészkedett a zárdá udvarán. A húsvét másnapján elhunyt győri püspök neve helyesen báró Apor Vilmos. A szovjet parancsnokság a gyilkosokat statáriális bíróság elé állította és a halálos ítéletet haladéktalanul, de nem nyilvánosan végrehajtották. Az ő kivégzésüket Mindszenty összekeverhette az Oktogonon 1945. február 3-án nyilvánosan felakasztott Rortyis Péter főtörzssórmester és Szívós Sándor szakaszvezető esetével.

202 VÉL I.1.44.a. 414/1945. Mindszenty József püspök levele a Vörös Hadsereg Veszprém Városi Parancsnokságának, Veszprém, 1945. április 20.; 422/1945. Mindszenty József püspök levele a soproni Isteni Megváltó Leányai általános főnöknőjének. Veszprém, 1945. április 25. – Megjegyzés: Emlékirataiban Mindszenty tévesen a Sopronból való indulás napját teszi április 20-ára. MINDSZENTY József: *Emlékirataim* i. m. 58. Vö.: MÓZESSY Gergely: *Noteszlapok* i. m. 33.

203 VÉL I.1.44.a. 541/1945. Mindszenty József püspök beadványa az Ideiglenes Nemzetgyűlés Politikai Bizottságához. Veszprém, 1945. április 30.

A Veszprémbe hazatért püspök az egyik kanonoknál húzta meg magát. Ő volt az egyetlen püspök, aki nem a saját házában lakott. Csak a nyár derekán költözhetett vissza.

Veszprémbe visszaérkezése után egy héttel már Kalocsán találjuk egy szűk körű megbeszélésen, amelyre Grósz József érsek csak öt és Shvoy Lajos székesfehérvári püspököt hívta meg. A tanácskozásukat követő hétfőn, április 30-án Grósz és Mindszenty Budapesten felkeresték Dálnoki Miklós Béla miniszterelnököt, Teleki Géza kultuszminisztert és Balogh István miniszterelnökségi államtitkárt, Szeged-alsóköz-pont szabadságolt plébánosát. A főpapok tiltakoztak a letartóztatott papokkal való bánásmód ellen, sérelmezték, hogy nem halad a katolikus napilap engedélyeztetése, felhívták a figyelmet a deportáltak, a megszállt területek magyarságának, az orosz fogolytáborokban sínylődők tarthatatlan helyzete és az államhű németekkel szemben elkövetett igazságtalanságokra is. Az Országos Földbirtokrendező Tanács ügyvezetőjével kimondottan az agrárreform okozta káoszról tárgyaltak.²⁰⁴

ÚJRAKEZDÉS A ROMOKON

A veszprémi püspökségen az élet nehezen zökkent vissza a régi kerékvágásba. Nemcsak a személyzet, hanem maga a püspök is szerényen és önmegtagadóan élt. *„Kezdetben csak egy váltás fehérműje és ágyhuzata volt”* – emlékezett vissza a körülményekre az egyik nővér. *„Mosás után a kályha körül szárítottuk a holmikat, hogy újra használni tudja. Később, ha újat kapott, azt odaadta a szegényeknek.”*²⁰⁵ Miután túltették magukat az élelmezési és közlekedési nehézségeken, Mindszenty minden erejét az újjáépítés, az újrakezdés, az „üzemszerű” élet beindítására fordította. A rendkívüli időkre tekintettel a kalocsai érsektől engedélyt kért ahhoz, hogy a pápa által még 1943–1944-re küldött misestipendiumokat – amelyek fejében meghatározott számú misét

Veszprém 1944-es bombázása során megsérült
székesegyházi üvegablak

204 *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között.* Szerk.: BEKE Margit. Argumentum, Köln–Bp., 1996. 33–36. Az 1945. május 24-ére összehívott püspökkari értekezlet jegyzőkönyve, 2–6. pont; VÉL I.1.44.a. 1187/1945. A kalocsai érsek, a székesfehérvári és a veszprémi püspök memoranduma miniszterelnökhöz a magyarhű svábság érdekében. Bp., 1945. április 30.

205 SZTTTI 1192/111. Ádám Kolumba nővér tanúvallomása Mindszenty József boldoggá avatási ügyében, Buffalo, 1985. május. Gépelt, aláírt. (A nővér Veszprémbe, majd Bécsben is szolgálta Mindszenty Józsefet.)

kell bemutatni az „adakozó szándékára”, azaz annak, aki a stipendiumot bárhol a világon befizette – úgy vonhassa össze, hogy az összes fennmaradt miseszándékra csak egy szentmisét kelljen bemutatni. A bevételek irányítását is szolgálta, hogy engedélyezhette plébánosainak: az ünnepeken nem a „népért”, hanem a „főpásztor szándékára” mutassanak be szentmisét, és ennek stipendiuma a papi szeminárium rendbehozatalára és bővítésére ment.²⁰⁶ (A „népért” bemutatott szentmisékért nem jár stipendium, ez a plébános kötelezettsége.)

Mindszenty az elsők között rendelkezett a háború idején nem működött iskolák megnyitásáról. Felszólította az egyházmegyéjébe menekült erdélyi papokat, hogy mielőbb térjenek vissza híveikhez. Kérvényezte a papságnak járó, de 1945 áprilisától elmaradt kongrua, korpótlék és egyéb járandóság megfizetését, amire 1945 júniusában sor is került.²⁰⁷ Kegyelettel megemlékezett egyházmegyéje hét papjának világháborús mártíromságáról. A veszprémi egyházmegyében egyébként kiugróan magas volt a nyilasok vagy németek által akadályoztatott papok száma. A Dunántúl nyilasok által lefogott 55 papjából 31 a veszprémi egyházmegyből került ki. Somlyai Ambrus ősi plébánost a nyilasok 1945. február 3-án agyonlőtték, Pék János szuloki plébánoshelyettest és káplánját a Volksbund elűzte.²⁰⁸ Pék érdekében, illetve a Szulokról érkezett furcsa hírek miatt Mindszenty Antal István igazságügy-miniszterhez fordult. Az egyéni akciók gyökeres elfojtását kérte, mivel két német SS-katona szerint az egész országban összeírják a papokat, és ezek a fellépések *„semmiképpen sem erősítik a két nemzet közötti barátságot”*.²⁰⁹ A plébánosok püspökük utasítására – kettő kivételével – a hívek, pontosabban a nép mellett maradtak a harcok alatt is. Ahonnan a protestáns lelkészek elmene-kültek, ott a katolikus papok a protestánsokat is gondozták. A helyben maradás példae-rejét Mindszenty oly fontosnak tartotta, hogy a lakosságnál szerzetesi öltözék (habitus) nélkül elbújt andocsi ferencesek gyávaságát szóvá is tette a tartományfőnöknél: *„Ez a körülmény [a rejtőzködés] okul szolgált arra, hogy a német-pártiság vádjával illessék őket.*

206 VÉL I.1.44.a. 405/1945. Mindszenty József püspök latin nyelvű levele Grósz József kalocsai érsekhez. Veszprém, 1945. május 17.

207 A veszprémi egyházmegyének másfél hónapra 67 188 pengő járt, ezt a postai csekk- és utalványforgalom híján személyesen kellett átvenni. VÉL I.1.44.a. 864/1945. Drahos János káptalani helytartó 932/1945. sz. levele Mindszenty Józsefhez. Esztergom, 1945. június 8.

208 VÉL I.1.44.a. 541/1945. Mindszenty József püspök beadványa az Ideiglenes Nemzetgyűlés Politikai Bizottságához. Veszprém, 1945. április 30.; 172/1945. Somlyai Ambrus volt ősi plébános halálának körülményei; VÉL I.1.2., 1945/II. (1945. június 1.) 686/1945.

209 VÉL I.1.44.a. 1946/1944. Mindszenty József levele Antal István igazságügy-miniszterhez. Veszprém, 1944. május 15. – Megjegyzés: Pék János még hónapokig nem térhetett vissza falujába és később is – immár a „népi demokratikus” – rendőrség célkeresztjében állt. Jelentése szerint

„1., 1944. május 18-án a »Gestapo« tartóztatott le, s község elhagyására kényszerített. Távol voltam 1944. V. 18–1944. dec. 3-ig.

2., 1946. febr. 22–1946. jún. 1-ig voltam internálva Szarkaváron.

3., 1946. június 1-től rendőri felügyelet alatt vagyok. Most is.” VÉL I.1.44.a. 4600-5/1947. Pék János plébános jelentése. Szulok, 1947. január 28.

A bombázásokban megsérült ősi templom 1944–1945-ben. Plébánosát, Somlyai Ambrust 1945. február 3-án nyilasok gyilkolták meg

*Az orgonát elrontották, a szentséget szétszórták. [...] Helytelenítenem kell, hogy a plébános nem maradt a plébánia-lakban. Káros volt a többi atya elmenetele is, a habitus levetése is.”*²¹⁰

A nyár elején megkezdte a plébániák látogatását. Egyházmegyéje háromnegyedét (!) sikerült személyesen felkeresnie egy lovas kocsin zötyögve. A falvakban kevésbé, a városokban inkább lefoglalták szállásolás, kórház vagy hivatali ügyintézés céljából az egyházi ingatlanokat. Mindenütt a pusztulás, az erőszak, a rablás nyomait és a lakosság szenvedéseit látta, ugyanakkor több jelentés az apácák és papok védettségét is megemlítette. „Úgy láttam, hogy a papot tisztelték bennem, és a papi mivoltom miatt semmi kellemetlenségem nem volt” – szögezte le a lajoskomáromi plébános.²¹¹ „Velem szemben mondhatom megkülönböztetett tisztelettel voltak a katonák és tisztek egyaránt. Igaz, hogy reverendámat sohasem tettem le, sőt inkább még éjjel is abban aludtam” – írta a somogyvári plébános, aki még egy elesett kozákot is eltemetett.²¹² „A papságnak bántódása nem volt. A reverenda

210 MNL OL P233 FRL, 16. csomó, 1/a. tétel, 154. fol. 140/1945. Mindszenty József 942/1945. sz. levele P. Vargha Theodorik tartományfőnökhöz. Veszprém, 1945. június 28.

211 VÉL I.1.44.a. 175/1945. Szabó László plébános 4/1945. sz. jelentése. Lajoskomárom, 1945. január 24.

212 VÉL I.1.44.a. 1172/1945. Pfeiffer János plébános levele Mindszenty József megyéspüspökhöz. Somogyvár, 1945. június 7.

Az inkei templom háborús sérülései, 1945. Plébánosát, Padányi Sándort szovjet katonák ölték meg

minden igazolásnál többet ér” – jelentett hasonlót a zalaegerszegi plébános.²¹³ A devecseri plébános már nem járt ilyen jól, személyében ugyan nem bántották sem őt, sem az odamenekített apácákat, de „reverendámból tiszti nadrágot csináltattak” – írta jelentésében.²¹⁴ „A templom tornyát még december 6-án felgyújtották a németek. Az égő torony rázuhant a templom tetőzetére és beszakította azt. A teljes pusztulás fenyegette a templomot. Orosz tisztek segítségével kihoztam a gyűlékony anyagot” – mesélte el templomának megmenekülését Balatonszabadi esperes-plébánosa.²¹⁵

Veszprémbe való visszatérése után a háborús károk felmérése az első feladatok egyike volt. Az egyházmegye zalai, nyugat-veszprémi, kelet-somogyi és középső része könnyebben vészelte át a háborút. Ám súlyosan megsérült 34 templom, 17 plébánialak, 20 iskola, 6 fi-

liális templom, 9 kántorlak, 7 kápolna, 5 zárda, 1 kultúrház. A használhatatlanságig megsérült 12 templom, 5 paplak, 13 iskola, 4-4 kápolna és zárda, valamint 10 kántorlak. Öt jelentősebb plébániatemplomot robbantottak fel a visszavonulás során: a felsősegesdit, az inkeit, a kutasit (e veszteséget súlyosbította, hogy freskókkal díszített, hajdani pálos templom volt), a nagybajomit és a taranyit. Nem a harcok következtében, de leégett a babócsai templom. A legsúlyosabb károk a következő plébániákat érték: Balatonfőkajár, Kutas, Lepsény, Mesztegyő, Nagyatád, Ősi és Várpalota. Veszprémbe a püspöki palota jelentős külső károkat szenvedett, műértéket képviselő belső felszerelése pedig nagyrészt megsemmisült. Használhatatlanná vált a piarista gimnázium, lakhatatlanná a plébániaalapításra hagyományozott káptalanfüredi villa. Az egyházmegyei nyomda leégett.

„A pusztulás feletti könnyeket hamar el kell morzsolnunk, mert a közelgő ősz tette sürget” – buzdította a püspök plébánosait. „A helyreállítás roppant nehéz a legsújtottabb helyeken. Kegyuraság ténylegesen nincs. Épp a legelpusztultabb egyházi intézmények estek hó-

213 VÉL I.1.44.a. 725/1945. Galambos Miklós plébános levele Mindszenty Józsefhez. Zalaegerszeg, 1945. április 24. – Megjegyzés: Zalaegerszeg nem a veszprémi egyházmegye része, ám érdekes, hogy az itteni plébános tartja Mindszentyvel mint elődjével a kapcsolatot.

214 VÉL I.1.44.a. 701/1945. Vitéz Nováky Lajos devecseri plébános beszámolója. Devecser, 1945. május 3.

215 VÉL I.1.44.a. 1190/1945. Hanusz Albin esperes-plébános 152/1945. sz. levele Mindszenty József püspökhöz. Balatonszabadi, 1945. május 6.

napokon át az arcvonalba, tehát az újjáépítésre hivatott falvak házai is erősen megrongálódtak, sőt elpusztultak, a nép elszegényedett. Az újjáépítési minisztérium tetőépítő segélyei koránt sem oldják meg az újjáépítést. Az egyházi vagyon nem működhetik közre, külföldtől pedig el vagyunk zárva. Egyetlen mód van, az egyházmegye viszonylag épőbb részei jöjjenek segíteni az elpusztultaknak.”²¹⁶ A 710 ezer hívőtől nemcsak pénzt várt, hanem gabonát, mustot, bort, lisztet, zsírt, tojást – mindent, amit fizetségül elfogad egy iparos. A papság is adakozott terményben vagy pénzben a leginkább sérült templomok javára, mert „a 2/3-nak kell meggyógyítani az 1/3 sebt”. A helyreállításhoz az „újjáépítési közmunkaváltás-alap” adott némi pénzsegélyt, amit Mindszenty kevesellt, de a romokban lévő országban aligha számíthatott lényegesen többre. A veszprémi egyházmegyéből harmincnál több egyházközség, valamint a püspökség kért segélyt a tetőkárok helyrehozatalához. A püspökség a VKM-től 117 ezer pengőt kapott, amit adócsökkentésre, a kislevelezési helyreállítására és egyházi intézményekre fordított.²¹⁷

A felebaráti szeretet húrjait pengette Mindszenty, amikor a súlyos fogathiány miatt egymás megsegítésére szólított fel az egyházi javadalmi földek megművelése érdekében.²¹⁸ Leveleiből egy igazi jó pásztor alakja köszön vissza, aki lelkesítette, kitartásra buzdította nyáját a legnehezebb helyzetben is. Szenvedélyesen folytatta az 1944 őszén abbamaradt plébániaalapítási munkát, ami ha lehet, még problémásabb lett a lakosság nincstelensége és az egyház földnélkülisége közepette. A földbirtok-rendezési tanácsok a jövőben létesítendő plébániák javára benyújtott földigényeket nem támogatták. Minden nehézség ellenére Mindszenty röpke másfél éves egyházkormányzása alatt több mint 30 plébánia, 3 katolikus internátus (Curgó, Kaposvár, Sümeg) és 9 új katolikus iskola létesült.²¹⁹ Még közvetlenül Veszprémből történő távozása előtt is alapított: 1945. szeptember 29-én, a székesegyház titulusa, Szent Mihály ünnepnapján engedélyezte a Monasterium Reginae Mundi ciszterci apácák nagyesztergári zárdájának megalapítását.²²⁰ A keretek felállítását akkor is fontosnak tartotta, ha a személyi és anyagi feltétel nem volt adott, mert „itt most évszázadra előre kell gondolnunk és cselekednünk”.²²¹

Az újrakezdés tragikus árnyoldalaként sok nő szembesült a katonai megszállás kéretlen gyümölcseivel. Mindszenty az élet kioltását akkor is megkérdőjelezhetetlenül ti-

216 VÉL I.1.2., 1945/VII. (1945. szeptember 11.) 45. 1831/1945. sz. (A következő idézet is innen, 46.) A körlevél szövegét közli VARGA István: Mindszenty József veszprémi püspök egyházlátogatásai és a háborús károk felmérése. In: *Mindszenty József veszprémi püspök 1944–1945 i. m. 40–42.*; VÉL I.1.44.a. 1190/1945. Felmérés a háborús károkról.

217 *Magyar Közlöny*, 1945. augusztus 14. 102. sz. Az újjáépítési miniszter 28.140/1945. UM. sz. rendelete, 1945. augusztus 10.; VÉL I.1.44.a. 1515/1945. Mindszenty József körlevele a plébániahivataloknak. 1945. augusztus 16.; VÉL I.1.44.a. 1668/1945. Segélykérések az Újjáépítési Minisztériumtól; VÉL I.1.44.a. 1706/1945. Államsegély szétosztása és elszámolása; VÉL I.1.44.a. 1739/1945. Segélykérelmek a háború okozta tetőkárok helyrehozására. Mindszenty József felterjesztése Nagy Ferenc újjáépítési miniszterhez. Veszprém, 1945. szeptember 4.; VÉL I.1.44.a. 2154/1945. Újabb segélykérelem Bánáss László apostoli kormányzótól. Veszprém, 1945. október 16.

218 VÉL I.1.2., 1945/VII. (1945. szeptember 11.) 1834/1945. sz.

219 VÉL I.1.2., 1945/IX. (1945. szeptember 29.)

220 VÉL I.1.44.a. 1868/1945. Alapító oklevél, 1945. szeptember 29.

221 VÉL I.1.44.a. 1417/1945. Mindszenty József leirata Megyesy József látrányi plébánoshoz. Veszprém, 1945. augusztus 3.

Az 1945. március 23-ai olaszfalui (Veszprém vármegye) vérengzés fiatal áldozatai.
A szovjetek német katonákat és partizánokat kerestek

losnak tekintette, ha az erőszakkal fogant: „...az anyának a magzatot világra kell hoznia, a procuratio abortus [művi vetélés] semmiképpen sincs megengedve. Később a szülés után az anya, illetőleg a család dönthet arról, hogy a gyermeket menhelyre adják-e be, avagy saját maguk neveljék-e fel.”²²² Csak a tekintetben volt elnéző, „ha már egyes teherbeesettek jóhiszeműek voltak az orvosnál, s ezután hozzák elő a kérdést, úgy utólag nem kell ezeknek a lelkiismeretét nyugtalanítani. Az orvosi vizit előtt állókat azonban tévővázás nélkül fel kell világosítani az igazságról.”

A katonai megszállás mibenléte 1944 márciusa óta nem volt ismeretlen a lakosságnak. A szovjet hadsereg lakossággal szembeni brutalitása azonban felülmúlt minden képzeletet és igazolta Mindszenty összes előítéletét és félelmét, amit évtizedek óta csak táplált magában. Még az a szokatlan eset is, ami Farkasgyepű községben történt: orosz katonák nem ellopták, hanem a falubeliek között szétosztották a püspöki erdészet kaszájának tartalmát. Mindszenty a katonák önkényeskedését megírta a helyi orosz katonai parancsnokságnak és kérte a pénz összeszedését.²²³ Tapasztalatait felhárborodva osztotta meg Dálnoki Miklós Béla miniszterelnökkel. Egyik levelében felsorolta, hogy a szovjet katonaság mely egyházi épületeket foglalta le Veszprémben: a nagy- és kisheménáriumi, a püspöki palotát, három kanonoki házat, a Szent László-plébánia hivatalát, de telhetetlenek és követelik az egyházmegyei alapítványi pénztár székházát is.²²⁴ Újabb panaszát a miniszterelnök tájékoztatásul továbbküldte B. J. Grigorjev szovjet követségi tanácsosnak: *„Egyetlen nő nincs biztonságban. 76, 82 éves nőket is temettek papjaink. Világosan feleséget és férjet temettek, ellenállásuk miatt, két tiszt pusztította el őket. Felsőpáhokon leánya védelmében apa lett áldozat, itt is tiszt volt a tettes. Nem is értem, minek fegyver ilyen célokra. A vagyon elleni támadások napirenden vannak az utakon is, út-*

222 VÉL I.1.44.a. 618/1945. Mindszenty József püspök leirata Miholcsek Miklós búcsúszentlászlói szerzetes-plébánoshoz. Veszprém, 1945. június 2. (A következő idézet is innen – B. Ma.); Hasonló tartalom VÉL I.1.44.a. 1325/1945. Hoss József püspöki helynök leirata Radványi Antal somogyudvarhelyi plébánoshoz. Veszprém, 1945. július 26. Latin nyelvű gépelt másodlat.

223 VÉL I.1.44.a. 491/1945. Mindszenty József levele a Vörös Hadsereg Vármegyei Parancsnokságához. Veszprém, 1945. május 12.

224 VÉL I.1.44.a. 615/1945. Mindszenty József levele Dálnoki Miklós Béla miniszterelnökhöz. Veszprém, 1945. június 2.; VÉL I.1.44.a. 619/1945. Mindszenty József levele a Városparancsnokságnak. Veszprém, 1945. június 2.

vonalakon is. Egyik veszprémi pap lováról lemetélik a szerszámot, a másiknak elveszik a nyakravalóját, harmadikat Kaposvár alatt támadnak meg. Vonatokat állítanak meg és kifosztanak. 2000 katona rámegey éjszaka Balatoncsicsó községre és megsarcolja. A maradék ruhaneműt viszik, állat, takarmány veszendő.”²²⁵ A püspöki palotában is elszörnyedve értesülhettek egy veszprémi nyomdász városszerte beszélt tragédiájáról: augusztus 6-án éjjel két fegyveres szovjet katona behatolt a házába. Őt ágyba kényszerítették, és amíg az egyik a feleségét kihurcolta az udvarra és ott megerőszakolta, addig a másik a 16 hónapos (!) kislánnyal tette ugyanezt, majd elloptak mindent, amit lehetett. A felesége és a kislány nemi fertőzést kapott.²²⁶

Ezek az élmények alapvetően meghatározták Mindszenty viszonyát a megszállókhoz és az új hatalomhoz. Sem ekkor, sem később nem ismerte el a szovjetek (és szövetségeseik) kettős szerepét: egyrészt megszabadították az országot a náci megszállástól és a nyilas rémuralomtól, ami a lakosság nagy részének tagadhatatlanul felszabadulást jelentett, másrészt új megszállóként tovább pusztítottak, fosztogatták az értékeket, tömegeket hurcoltak el „malenkij robot”-ra, nőket gyaláztak meg stb. „Látták felégetett városaikat, értesültek a tömeges kivégzésekről, asszonyaikat és lányaikat megerőszakolták, és kényszers munkára vítették” – próbálta megértetni a vörös katonák bosszúszomját egy szovjet tiszttel.²²⁷ A civil lakosság mindenhol áldozata lett a háborúnak. 1945-ben még túl közeli és túlságosan brutális volt minden, hogy a felháborodáson túl mérlegeljék a történeteket.

Szovjet katonák Veszprémben, 1945

Megértő és elismerő volt viszont a szovjet hadsereg és a katonai szervek működését illetően a püspöki kar abban a körlevélben, amelyet a háború utáni első konferenciáján,

225 PIL 274. f. 7/247. ő. e. 28. fol. Mindszenty József veszprémi püspök 1208/1945. sz. levele Dálnoki Miklós Béla miniszterelnökhöz. Veszprém, 1945. július 11. Eredeti, aláírt. Ugyanez VÉL I.1.44.a. 1208/1945. Kézírási fogalmazvány és gépelt másolat. Publikálva: *Mindszenty József veszprémi püspök 1944–1945 i. m.* 42.

226 AVP RF f. 0453. [SZEB-dossziék] op. 2a. papka 20a. gy. 67. l. 14. Jegyzőkönyv, 1945. december 4.

227 JTMRL II.1. Másolatok a rend római levéltárának anyagából, Epistolae Variorum 1946–1950/1946. „II. Gespräch mit einem Russen in verantwortlicher Stellung in Ungarn” [Beszélgetés egy bizalmi pozícióban lévő oroszral Magyarországon.] K. n. [1946. szeptember vagy október.] B. P. Oszokin és P. Nagy Tőhötöm tárgyalása – Megjegyzés: az utóbbi évtizedben több összefoglaló mű és dokumentumkötet jelent meg a magyarok által elkövetett háborús bűncselekményekről, és az újabban parázs viták tárgya, lásd: *A megszálló csapatok a Szovjetunióban. Levéltári dokumentumok 1941–1947.* Szerk.: KRAUSZ Tamás–VARGA Éva Mária. L'Harmattan Kiadó, Bp., 2013., ill. lásd a kötet recenziáját UNGVÁRY Krisztiántól: *A megszálló csapatok a Szovjetunióban. Levéltári dokumentumok 1941–1947. Századok* 147 (2013) 6. 1561–1579., ezen belül 2. jegyzet.

Grósz József kalocsai érsek elnöklete alatt 1945. május 24-én fogadott el: „...nem bizonyult valónak a hír, amelyet az orosz hadsereg Egyházat irtó szándékáról terjesztettek. Templomaink állnak és akadálytalanul folynak az istentiszteletek.”²²⁸

Hogy miért is okoztak a főpapoknak bizonyos szempontból mégis kellemes csalódást a vöröskatonák, az J. V. Sztálin generalisszimusz új, a világháború megnyerésének alárendelt egyházpolitikai stratégiájával függ össze. A Ke-

Az 1945. május 24-ei püspökkari körlevél előállításának Kalocsára eső számlája

let-Közép-Európába eljutott hírek éveken-évtizedeken át semmi jóval nem biztattak, tekintettel az ortodox egyház és papság likvidálással felérő üldözésére. 1944 tavaszán mégis egy meglepő fordulattal szembesülhetett a világ: a *Pravda* 1944. április 29-én közölt egy fotót Sztálinról és Molotovról, amint egy springfieldi katolikus pappal, Stanislaw Orlemanskyval beszélgetnek. Az amerikai pap a moszkvai rádióknak adott interjúban kijelentette, nagy elégedettséggel állapítja meg, hogy Sztálin a katolikus egyház barátja... Orlemansky, ez a lengyel származású amerikai pap egyszerű és naiv ember volt: bement a New York-i szovjet nagykövetségre és vízumot kért a Szovjetunióba, hogy találkozhasson Sztálinnal, és megvitassa vele a vallás helyzetével kapcsolatos kérdéseket. Annál nagyobb meglepetés, hogy mindez sikerült is neki, és neki köszönhetően a világ nyugati fele értesült Sztálin új koncepciójáról. És nem csak ott: a Szeged-Csanádi Püspökség Levéltárában is megtalálható a találkozóról a Szentszéknek küldött francia nyelvű jelentés másolata.²²⁹ A Szovjetunióban kivégzett mintegy 80 ezer pap tragédiája tükrében nehéz őszintének hinni Sztálin szándékát, az inkább egyszerre cinikus és számító. Nem kevesebbet jelentett ki, mint hogy az egyházakkal párbeszédre és együttműködésre kell törekedni. A nekiszegezett kérdésekre ilyen általánosságokban fogalmazott: „A háború kitörését követően az emberek és a dolgok megváltoztak. A háború megsemmisítette az állam és az egyház között feszülő ellentétet. A hívők elálltak a lázadástól, a szovjet kormány pedig felhagyott a vallással kapcsolatos ellenséges álláspontjával.” „Semmiféle vallá-

228 A püspöki kar 1945. május 24-ei körlevele. In: *Mindszenty okmánytár*, I. kötet. *Mindszenty tanítása* 29–37:34. Vö.: SzCsPL I.1.a. 900/1945. A körlevél tervezete kéziratban és gépelt piszkozatban. – Megjegyzés: a Veszprémi Érseki és Főkapitányi Levéltárban 537/1945. sz. a. őrzött „közös püspöki körlevél tervezete” nem azonos a kiadott körlevéllel.

229 SzCsPL I.1.a. 195/1945.

Meglepő újsághír a *Pravdában* Sztálin generalisszimusz és Orlemansky katolikus pap találkozásáról, 1944. április 29.

*si megtorlásnak nem kell lennie és nem is lesz ilyen. A szovjet kormány azok ellen foganasít megtorlást, akik üldözik a vallást.”*²³⁰

Nyilván hadászati és politikai megfontolásokból küldte Sztálin ilyen útravalóval seregét a Kárpátokon túlra. A Magyarországra vezényelt szovjet politikai tisztek egyike, Borisz Pavlovics Oszokin, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság helyettes politikai tanácsadója 1945 februárjában – amikor Mindszenty még javában a nyilasok „vendégszeretét” élvezte – így jellemezte a helyzetet: „Külsőleg az egyház a papság különféle rétegei révén kiemelt szolgálatkészséget és előzékenységet mutat, nem folytat nyílt szovjetellenes propagandát, és nagyon óvatosan nyilvánítja ki rokonszenvét és véleményét a bekövetkezett eseményeket illetően. [...] adatokkal és bizonyítékokkal nem rendelkezünk a Szovjetunióval szembeni ellenséges tevékenységére nézve. A Vörös Hadsereg megvédte a kolostorokat és templomokat, ezzel kétségtelenül növelte a bizalmukat és a pozitív értékelést, ám az egyház lojalitása még nagyon távoli.”²³¹

Mindszenty lojalitását azonban a későbbi fejlemények sem hozták meg. Hiányolta is a püspökkari körlevélből a szovjet katonaság kritikáját, amit a maga részéről abban a levélben pótol, amelyet a konferencia napján a miniszterelnöknek írt (feltehetően ennek átadása miatt hagyta el egy időre a püspökkari értekezletet). Azt ő is elismerte, hogy a hadműveletek alatt az istentiszteleteket, a papokat, szerzeteseket és apácákat általában tiszteletben tartották, ugyanakkor megmagyarázhatatlan és durva kilengések fordultak elő. Kifosztották például a veszprémi székesegyházat, a Szent Margit-plébániatemplomot, brokát miseruhákkal mosták a teherautókat hét-nyolc községben is.

230 *Восточная Европа в документах российских архивов 1944–1953 гг. Том 1. 1944–1948.* [Kelet-Európa az oroszországi levéltárak dokumentumaiban. 1. kötet, 1944–1948] (a továbbiakban fonetikusán: *Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszjszkijh arhivov 1944–1953. Tom 1. 1944–1948.*) Szerk. T. V. VOLOKITINA és mások. Szibirszkij hronograf, Moszkva–Novoszibirszk, 1997. 36–42.; *Vlaszty i cerkov v Vosztocsnoj Jevrope 1944–1953. Dokumenti rosszjszkijh arhivov. Tom 1. 1944–1948 i. m.* 29–35.

231 AVP RF f. 0453. op. 1b. papka 9. gy. 5. l. 13–14. Beszámoló a magyarországi ellenőrző bizottság 1945. február havi munkájáról. Készítette B. P. Oszokin.

A harcok alatt gránátszilánktól eltalálva meghalt a balatonfőkajári plébános, ám a harcok elmúltával értelmetlenül vesztette életét másik öt plébános az egyházmegyében. Miért kellett meghalnia Apor Vilmos püspöknek? Sümegen négy, Agyagosszergényben egy apácát gyaláztak meg. *„Ha 1½ hónapig nem nyúltak jelentősebben a papsághoz, most pedig a papvadászat ütötte fel a fejét: ez gondolkodoba ejt. Két fõlszentelt püspök lefogása is újabb jelenség, egyiket méltatlanul bántalmazták is.”*²³² Mindszenty „titkos irányító kezét”, rejtett moszkvai felsőbb utasítást gyanított a „papvadászat” mögött. Egyelőre alaptalanul. Legalábbis ez derül ki abból a jegyzőkönyvből, amely rögzítette, miért marasztalta el A. M. Beljanov vezérőrnagy – a Szövetséges Ellenőrző Bizottság belügyi csoportjának egyik vezető embere, lényegében az NKVD budapesti képviselője – Zöld Sándor belügyi államtitkárt: az orosz tiszt szavára téve, hogy a magyar belügyminisztérium alá rendelt politikai rendőrség megengedhetetlenül durva eszközöket használ a civilekkel szemben. Zöld elismerte, hogy előfordult ilyesmi: Egerben félholtra vertek egy letartóztatott püspököt [Kriston Endrét], de sietve hozzátette, hogy a felelős rendőrt már internálták...²³³

A rendőrségen uralkodó tűrhetetlen állapotok, egyoldalú pártpolitikai szempontok, a letartóztatási és vallatási módszerek miatt a politikai pártok külön értekezletet tartottak 1945. május 15-én. A beérkezett panaszokat – a Grósz és Mindszenty részéről két héttel korábban közöltek is – Balogh István államtitkár ismertette. Rákosi Mátyás szerint a papok elleni inzultusoknak nincs semmi rendkívüli oka. Cáfolta a kommunisták rendőrségen belüli fölényét, de ezzel a véleményével magára maradt. A rendőrség hátrányának tudta be „a munkaszolgálatos zsidók” eltúlzott szerepét, ami Tildy Zoltán kiscgazdapárti elnök szerint is *„olyan gyűlöletet és napról napra az antiszemitizmus növekedését idézi fel, hogy ez a jelenség előbb-utóbb nyílt kirobbanáshoz fog vezetni.”*²³⁴ Ezt a következtetést Mindszenty is levonta, de csak három évvel később, 1948-ban teszi majd szavá.

Az ideológiai-politikai hatalmi harc szükségszerűen kitermelte az ellenségképet, de 1945-ben nem szovjet, és nem is központi pártutasításra fordultak elő egyházi személyek és intézmények elleni atrocitások. Közelebb járunk a valósághoz, ha azokat a helyi szervek túlkapásának, a kiéhezett katonák erőszakoskodásának, bárdolatlanságának és háborúban eldurvult személyiségének tulajdonítjuk, kivált, ha leszakadtak a reguláris hadseregről. A Magyar Kommunista Párt főideológusa, Révai József a *Szabad Nép* 1945. július 22-i számában sarkos meghatározást adott: *„reakciós az, aki antikommunista.”*²³⁵ A reakció gócfészkeiként a közigazgatást, a gazdasági életet, a hadsereget és

232 VÉL I.1.44.a. 2377/1945. Mindszenty József levele Dálnoki Miklós Béla miniszterelnökhöz. Veszprém, 1945. május 24.

233 AVP RF f. 0453. op. 4. papka 43. gy. 11. Jegyzőkönyv A. M. Beljanov vezérőrnagy és Zöld Sándor államtitkár megbeszéléséről, 1945. május 25.

234 Kiscgazda Örökség és Levéltár Alapítvány (a továbbiakban: KÖLA) 285. f. 6/30. ö. e. „Pártközi értekezlet a rendőrség ügyeiben.” 1945. május 15.

235 RÉVAI József: „A demokrácia támadásban.” *Szabad Nép*, 3. évf. 97. sz. 1945. július 22.

a közoktatást nevezte meg, az egyházakat nem, de a közoktatásban igen jelentős volt az egyházi részvétel és érintettség. Ennek ellenére természetesen akadtak olyan kommunista politikusok, akik már ekkor a legfőbb politikai ellenfelek közé sorolták a katolikus egyházat. Rákosi Máttyás, a Magyar Kommunista Párt főtitkára nem egyszer intette le türelmetlen elvtársait: *még nem* érkezett el az egyházellenes harc ideje, a túlkapások nem szerencsések. A baloldali elhajlást igazoló példának épp a „püspök-letartóztatási járványt” hozta fel,²³⁶ aminek módszereit Beljanov vezérőrnagy is kifogásolta, és amit Mindszenty is szóvá tett.

Amikor Mindszenty Grósz érsekkel április 30-án a miniszterelnöknél járt, ígéretet kaptak arra, hogy indokolt letartóztatás esetén papot nem zárkába, hanem zárdába csuknak, és egyébként sem fognak le senkit anélkül, hogy ne jelenjenek az illetékes egyházi főhatóságnak. Mindszenty ezt kérte számon, amikor az igazságügy-miniszternek írt Molnár István nevű papja ügyében, akit a rendőrség tanúkihallgatásra beidézt és letartóztatottként ott fogott: *„tiltakozom az ellen, hogy papomat a rendőrség 20-ad magával helyezze egy szűk fogdába, ahol imádkozni sem tud és 48 óra alatt megtetvesedett.”*²³⁷ A VKM I. ügyosztálya minden egyházmegyétől kérte az őrizetbe vett, internált vagy letartóztatott papok és apácák névsorát. A veszprémi egyházmegyéből 1945. júliusig bezárólag csak néhány esetet jeleztek (Radax Dezső miháldi plébánoshelyettest megfenyegették, Rusznyák X. Ferenc törökkoppányi plébánost és Kertész Antal ugodi káplánt letartóztatták, Horváth József nagykanizsai hittanárt és Molnár István pápai plébánost internálták, a muraiközi magyarok lelki gondozásában jeleskedő P. Murai Frigyes ferencest kihallgatták, és több plébános ellen feljelentés érkezett, ügyüket vizsgálták, de vádemelésre nem került sor). Az espereskerületek döntő többségében 1945 első felében sértő rendőrhatalósági intézkedés nem történt.²³⁸ Azonban a közbenjárások ellenére romlott a helyzet, és júliustól szeptemberig újabb hat papot tartóztattak le (Benke Lajos somlósárhelyi plébánost, Horváth István ugodi plébánoshelyettest, Körmendy Lajos zalaszentiváni plébánost, Kureli György kővágóörsi helyettes plébánost, Nováky Lajos devecseri és Rieffling Alajos orosztonyi plébánost).

A püspöktől sokan reméltek segítséget. Eltűntek hozzátartozói, az ismeretlen keletre hurcolt civilek, hadifogságba esett katonák. Egy kézzel írt cetlin ez a kétségbeesett szöveg érkezett: *„Ezt az üzenetet kérjük átadni Mindszenty József veszprémi püspök atyának. 580 teljesen ártatlan magyar élete és családi boldogsága függ tőle. SOS SOS Mentsétek meg lelkeinket! SOS S.O.S. Mentsétek meg lelkeinket + Egy halálraítélt magyar katonatiszt*

236 PIL 274. f. 3/2. 6. e. Jegyzőkönyv a Magyar Kommunista Párt Politikai Bizottságának 1945. június 7-ei üléséről. 1. napirendi pont: „Rákosi elvtárs beszámolója a politikai helyzetről.”

237 VÉL I.1.44.a. 773/1945. Mindszenty József levele Valentiny Ágoston igazságügy-miniszternek. Veszprém, 1945. június 17.

238 VÉL I.1.44.a. 966/1945. Jelentések espereskerületenként. Vö.: VÉL I.1.44.a. 964/1945. – Megjegyzés: a két internált személy – Molnár István plébános és Horváth József hittanár – érdekében Mindszenty ezúttal a kultuszminiszter közbenjárását kérte. VÉL I.1.44.a. 1017/1945. Mindszenty József levele gróf Teleki Géza vallás- és közoktatásügyi miniszterhez. Veszprém, 1945. július 20.

Mindszenty tábori misét celebrál Kőröshegyen. A püspökhöz sokan fordultak segítségért és ő jó pásztorként próbált helytállni, lelki vigaszt nyújtani a tragédiákban

utolsó üzenete!!! Ámen.”²³⁹ Hogy mi volt az üzenet és mi lett a családok sorsa – nem tudjuk...

Az idő múlásával a Szovjetunióval szemben ellenséges vagy annak vélt egyházi tevékenységre is gyűltek a bizonyítékok. Ilyen volt az a körlevél, amelyet Mindszenty adott ki az ifjúsági táncmulatságok elharapódzása ellen. A magyarok soha nem vigadtak veszített csaták után, „*ma sem lehet tánccal kigúnyolni népünk nagy fájdalmát... Majd ha elfárad a vész haragja... nem lesz könny... rabsóhaj... friss sír magyar és idegen földön, nyomor és szegénység, ép lesz a család és Isten háza, nem mered kérdőjel Egyházunk annyi intézménye fölé... és ha a nép magára talál, akkor kezdjen táncba a magyar ifjúság. Addig imádkozzunk, engeszteljünk, dolgozunk és vigasztalunk... Ezek illenek hozzánk...*”²⁴⁰ Mindszenty e körlevélben először, később gyakran vont párhuzamot a mostani vesztes háborút követő állapotok és a magyarok régebbi veszített csatáinak szimbolikus helyszínei – Muhi, Mohács, Majtény, Világos – között. Az egyik községben a körlevél hatására írásban megígérték a fiatalok: amíg az orosz idők tartanak, addig nem táncolnak.²⁴¹ A püspöki körlevél miatt a marcali plébánosnak kellemetlensége támadt a helyi orosz

239 PL Processus, 5. d. V–700/17A. 422. fol. Papírcédula az idézett szöveggel, eredeti.

240 VÉL I.1.2., 1945/III. (1945. június 24.); VÉL I.1.44.a. 899/1945. A körlevél gépelt szövege.

241 VÉL I.1.44.a. 2409/1945. Zalaszentjakabi fiatalok aláírásukkal megerősített ígérete, hogy nem táncolnak orosz idők alatt. 1945. augusztus 19.

parancsnokkal és a rendőrséggel, amely azt „*fascista propaganda*” gyanújával lefoglalta. Mindszenty a lefoglalást a magyar belügyekbe való beavatkozásként élte meg, és felháborodottan írta meg első leveleinek egyikét a budapesti Amerikai Misszióhoz 1945. szeptember 14-én: „*A templomokban [sic!] a világi hatalom ne lépjen be, mert az a lelkiismereti szabadság súlyos sérelme lesz. [...] Ha nem táncolnak a magyarok, ezzel bizonyára nem sértik az Egyesült Nemzetek érdekeit*” – védte önérzetesen az egyház terrénumát.²⁴² Ez volt az első eset, amikor egy püspöki körlevelet a szövetséges szovjet parancsnokság részéről korlátozás ért, de szó sem volt cenzúráról. „*A körlevél cenzúrája nem tartozik ottani szervek elé. Veszprémben még a nyomás előtt sincs cenzúra, szabadon adom ki a körlevelet*” – írta Mindszenty figyelmeztetően a marcali plébánosnak, akitől az orosz tiszt előzetes bemutatást kért.²⁴³ Előfordult másutt is, hogy szovjet katonai parancsnokságok úgy tapasztalták: a papok politizálnak és a kommunizmusról sértő, de legalábbis félreérthető nyilatkozatokat tesznek. A tapolcai parancsnok kimondottan ezért hívatta magához a helyi plébánost.²⁴⁴ Mindszenty reakciója az ilyen és hasonló esetekre az elutasítás, mert sem püspökként, sem hercegprímásként senkinek nem engedte meg, a világi hatalmaknak végképp nem, hogy egyházkormányzati dolgokba beleszóljanak.

A FÖLDREFORM

Mindszenty József vállára irdatlan méretű gondok neheztedtek. Amikor bevonult a nyilasok börtönébe, jelentős birtokokkal bíró egyházfő volt, s mire kijött, a földreformnak köszönhetően súlyos anyagi terhekkal küzdő, szegény püspök lett, akinek 305 plébániáról, 550 papról és 600 iskoláról kellett gondoskodnia. A földreform következtében az uradalmi nyugdíjasok és kegydíjasok elvesztették jövedelmüket. Eltartásra szorultak a székeskáptalan tagjai és az egyházmegye központi hivatalai, akár csak a püspöki aula, a főtanfelügyelőség, az egyházmegyei bíróság és számszék is, holott korábban semmiféle állami támogatást nem kaptak, mert a püspöki javadalom fedezte kiadásaikat. A nyugdíjak és kegydíjak, a kanonokok, az egyházmegyei hivatalok dolgozóinak, az állástalanná vált uradalmi alkalmazottak fizetésének folyósítását

242 National Archives and Records Administration, College Park, Maryland (a továbbiakban: NARA) Record Group (a továbbiakban: RG) 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest Mission 1945, Box 65. 840.0–840.7 Catholic Church. Mindszenty József levele H. F. Arthur Schoenfeldhez. Veszprém, 1945. szeptember 14. Magyar nyelvű, eredeti, aláírt levél püspöki pecséttel. A levél eredeti fogalmazványa: VÉL I.1.44.a. 1682/1945. – A budapesti amerikai politikai missziót H. F. Arthur Schoenfeld vezette, aki 1945. május 2-án mutatkozott be a magyar Külügyminisztériumban, ekkor adta át Rooseveltnak levelét, amelyben megbízást kapott az amerikai kormány magyarországi képviseletére, de még nem diplomáciai kapcsolat szintjén, hanem mint az USA magyarországi politikai megbízottja „*személyes használatú követi rangban*”. A diplomáciai kapcsolatok felvétele után, 1946. január 26-ától ő lett az első háború utáni budapesti amerikai követ.

243 VÉL I.1.44.a. 1696/1945. Mindszenty József leirata Kőszeghy Antal tb. kanonok részére. Veszprém, 1945. augusztus 25.

244 VÉL I.1.44.a. 1175/1945. Kiss István tapolcai plébános jelentése Mindszenty Józsefnek. Tapolca, 1945. június 23.

is honnan máshonnan, mint az államtól remélhették, mint amely felelős intézkedésének következményeiért.²⁴⁵

A püspöki kar 1945. május 24-i konferenciájáról kiadott körlevél sokoldalúan elemezte a közéletet: bírálta a nemzeti bizottságok és általában az új hatalmi szervek működését, sürgette a hagyományos, szakszerű közigazgatás helyreállítását, keményen kifogásolta a kommunista vezetésű belügyminisztériumhoz tartozó politikai rendőrség tevékenységét, végül bő teret szentelt a földreform értékelésének. Szent István óta ez volt az első eset, amikor az ország újrarendezéséből kizárták a püspöki kart és a földügyben meg sem kérdezték. A körlevél nem hallgatta el, hogy válságos helyzetbe került az egyház kormányzata: iskolái, székesegyházai kiadásaira nincs fedezete, mégis *áldását adta a kiosztott földekre és az új birtokosokra*. A főpapok elhamarkodottnak ítélték az agrárreformot, de a reform szükségessége felől nem volt kétségük, pedig az igen érzékenyen érintette a katolikus egyházat: 862 ezer holdnyi birtokából 765 ezer holdat vettek igénybe.²⁴⁶ A Mária Terézia uralkodása alatt létrehozott Magyar Katolikus Vallásalap birtokait ugyancsak szétszították, így ellátatlanok maradtak azok a plébániák, amelyeknek a Vallásalap volt a kegyura. Ehhez képest a földbirtokrendelet odafigyelt az egyházra, de nem biztosította megnyugtatóan azoknak az egyházi kezelésben lévő intézményeknek a létalapját, amelyeket a földbirtokok jövedelméből tartottak fenn. A főpapok szóvá tették a rendelet átgondolatlan kivitelezését és kihasználását politikai célokra a kommunista párt javára. Az ősi intézmények fenntartását ezentúl a hívektől várták, s erre is kérték őket: *„Adja Isten, hogy az új birtokosok boldogulása vigasztalja az Egyházat veszteségeiért és gondjaiért!”*²⁴⁷

Amikor a püspöki kar áldását adta az új földbirtokosokra, nyilván mérlegelte a földbirtokok elvételét, mint a magántulajdon elvének megsértését, sőt volt realitása a gazdasági csődnek is, ám e szempontokkal szemben ott sorakozott az ígéretekben gazdag, de földtulajdonban szegény kis- és törpebirtokosok, illetve földnélküli mezőgazdasági munkások több milliós seregének föld utáni vágya. Sok évtizede aktuális, de addig csak igen korlátozottan megvalósult nemzeti program vált végre valóra. Ezt ismerte el az egyház vezetése is, ezért szólt körlevele a társadalom iránti felelősségről. Még akkor is, ha az a gyorsaság, amivel a debreceni kormány elindította a földtulajdon átstrukturálását, felkészületlenül érte a katolikus egyházat (és a kormányon belüli mérsékeltabb vonalat is), ami megakadályozta abban, hogy alternatív javaslatot tegyen.

Nemigen beszéltek róla, de kézenfekvő, hogy az intézkedéstől – kivált a szovjetek – a háború befejezésének felgyorsítását remélték, és elejét akarták venni, hogy a kato-

245 VÉL I.1.44.a. 935/1945. A VKM I. ügyosztályának körlevele az egyházmegyei hatóságokhoz. Bp., 1945. június 1.; VÉL I.1.44.a. 1242/1945. Mindszenty József levele Vásáry István pénzügyminiszterhez. Veszprém, 1945. július 17. – Megjegyzés: egyházi közigazgatási segély címen az egyházmegye 1945. június végén 10 ezer pengőben részesült. VÉL I.1.44.a. 1420/1945.

246 Mindszenty számításai szerint mintegy egymillió kat. holdat és vele évi 31 millió forint jövedelmet vettek el az egyháztól. PL Processus, 4. d. V–700/14. 84. fol. Eredeti, kézírás.

247 A püspöki kar 1945. május 24-ei körlevele. In: *Mindszenty okmánytár*, I. kötet. *Mindszenty tanítása* i. m. 29–37:37.; MNL OL P233 FRL, 16. csomó, 1/a. tétel, 141. fol. 132/1945.

nák a németek oldalán tovább harcoljanak. A földosztás híre lazította a katonai fegyelmet és a harci szellemet, a parasztkatonák még inkább hazavagyódtak, nehogy lemaradjanak jussukról. A földreform következtében olyasmi volt kialakulóban, amit a földet tulajdonló hagyományos gazdasági elit és az egyházak szerettek volna elkerülni: a korábbi gazdasági szerkezetek forradalmi mérvű megváltozása. Erre viszont nemcsak Magyarországon, hanem – Lengyelország kivételével – szerte Kelet- és Közép-Európában sor került.

Földosztás Fótón, 1945

A térség régóta tartó agrárválsága és a parasztság autoritárius kísértésektől való elzárása miatt a földosztás politikailag halaszthatatlanná vált, ugyanakkor a földműveseknek juttatott parcellák kicsiny mérete, az elégtelen felszerelés, az alacsony felvásárlási árak eleve gazdaságtalanná tették a kisbirtokos magángazdálkodást. A régi Magyarország mulasztása persze óhatatlanul visszaütött, és a földreform nem feltétlenül az arra legel-hivatottabbakkal és nem épp úgy ment végbe, ahogy annak történnie kellett volna.

Abban is igazuk volt a püspököknek, hogy a tulajdonlás eufóriája a baloldal népszerűségét, távlataiban a kommunista hatalomátvételt segítette. (A hatalmat kisajátító kommunisták aztán – egyszerre követve az „osztályellenség” gazdasági ellehetetlenítésének és a mezőgazdasági termelés gazdaságossá tételének célját – maguk lesznek azok, akik 1949-től egyre harciasabban lépnek fel a kulákoknak nevezett birtokos parasztság ellen és indítják el a kollektivizálást.) A földreform alapjaiban rengette meg a katolikus egyház anyagi helyzetét, ugyanakkor új távlatokat is nyitott: intenzív odafordulást a hívek felé. Adományért is, de nem csak azért. A változtatás hosszú távon az egyházközségi élet kiépítését serkentette oly módon, hogy az egyházközség ne jogi szervezetnek, hanem a hívők közösségének tekintessék. A legfelszabadultabban talán Madarász István kassai püspök értékelte a helyzetet: *„Amíg 5400 holdam volt, nem értem rá híveim közé menni és megismerni vágyaikat. Most, hogy nincs földem, kizárólag a lelkipásztoruk lehetek, és olyan élményben van részem, hogy 54 000 holdért sem adnám.”*²⁴⁸

A püspöki kar körlevelének szövegét egyes források Mindszentynek tulajdonítják. Valójában nem ő, hanem Hamvas Endre csanádi püspök fogalmazta, három másik fő-

248 ÁBTL 3.1.8. Sz–222/3. 50. fol. Jelentés. Bp., 1946. szeptember 28.

pap pedig stilizálta. Mellőzésére Mindszenty adja meg a választ: „Elfeledkeztek a megbízásról. Cs[anádi püspök] másikat készített. Kalocsa azt mutatta be, ezt nem – szórakozott-ságból. Nem szólhattam, mert politikai tárgyalásra távol voltam.”²⁴⁹ Élete első püspökkari konferenciájáról egy órára Mindszenty valóban eltávozott. Visszatérése után felolvasott egy kormányznak szánt, a körlevélnél keményebb hangú memorandumot, amelyben a földreformot a „törvénytelen”, „túlkapás”, „meggondolatlan” szavakkal minősíti. „Nem tagadjuk, hogy a magyar nép körében nagy a földéhség s ennek a kérdésnek a megoldása régóta szükséges volt, tagadjuk azonban, hogy a földosztás mai módszere a szegény nép józan részének helyeslésével találkozna. [...] Nyomatékosan hangsúlyozni kívánjuk azonban, hogy nem az egyházi vagyon feltétele adja ajkunkra a szót. Ha az élet úgy hozza magával, készek va-

gyunk teljes szegénységben végezni a Krisztus urunktól reánk bízott apostoli munkánkat. [...] Fel kell azonban szólalni az igazságtalanság ellen, amely a magyarság birtokos rétegét egyszerre nyomorba akarja dönteni.”²⁵⁰ Mindszenty reális tükörképet rajzolt a belső állapotokról, de a hangvétel nem nyerte el a testület tetszését. Drahos János érseki helytartó például az enciklikák emelkedettségét hiányolta, Czapik Gyula egri érsek pedig (aki Mindszenty elődje volt a veszprémi püspöki székhelyen) óvatosságra intett, és azt hangoztatta, hogy „a memorandum bizonyos politikai megfontolásokat is igényel,

Drahos János protonotárius kanonok, érseki általános helytartó papi igazolványa, az ún. celebret, 1949

mert túlkeményisége miatt esetleg a politikai pártok is ellenünk fognak fordulni.”²⁵¹ A memorandumot a szerző mellett Hamvas Endre csanádi és Shvoy Lajos székesfehérvári püspök dolgozta át, hetekkel később Grósz véglegesítette.²⁵² Azt Mindszenty sem tudta, hogy végül Grósz átadta-e a miniszterelnöknek vagy sem. Saját véleménye az ország állapotáról és a földreformról utalásszerűen az 1945. október 7-ei érseki beiktatási beszédében, bővebben az október 18-ai, úgynevezett választási körlevélben kap majd nyilvánosságot. Azt sehol és semmikor nem mondta, hogy a katolikus egyház ellenzi a föld-

249 VÉL I.1.44.a. 2367/1945. Mindszenty kézírásos jegyzete a körlevél-tervezeten.

250 VÉL I.1.44.a. 2366/1945. Memorandumtervezet miniszterelnökhöz, 1945. május. Ugyanez: VÉL I.1.44.a. 4150/1945. Hamvas Endre csanádi püspök küldi Mindszentynek a memorandum-tervezetet két változatban is. Szeged, 1945. június 15.

251 *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások* i. m. 49. Az 1945. május 24-ei püspökkari értekezlet jegyzőkönyve, 39. pont.

252 SzCsPL I.1.a. 910/1945. Grósz József kalocsai érsek memoranduma a miniszterelnökhöz. Bp., 1945. május 27. A palliumon kézírással: „Veszprémi püspöknek elküldve egy pl. memorandum és az ő tervezete. 1945. jún. 16. pp.” – VÉL I.1.44.a. 4150/1945. Hamvas Endre csanádi püspök 1945. június 15-én – bizalmas tartalma miatt a posta mellőzésével – küldte meg Mindszentynek a két memorandumszöveget.

reformot, viszont az ígéreteket a tényekkel szembesítő szavait később kiforgatták és így értelmezték.²⁵³

A földreformrendelet következtében a veszprémi püspöki uradalom lényegében megszűnt, az addig annak jövedelméből folyósított kegyúri járandóságokat nem tudták tovább fizetni. Mindez alapjaiban rázta meg a veszprémi püspökséget. A rendelet nyújtotta lehetőségek keretein belül idővel a következő kis részeket sikerült megmenteni: farkasgyepűi gyümölcsös (107 kh), Mindszentkálai szőlő (11 kh), Nagytoldipusztá (285 kh), Németsűrűpusztán szőlő és gyümölcsös (7 + 10 kh), veszprémi kertészet és szántó (5 + 30 kh), kislódi újmajor (200 kh), barnaháti halastavak (52 kh). A 42 ezer kataszteri holdnál nagyobb ősi birtokból tehát alig több mint 700 hold maradt, az is többnyire felszerelés nélkül. A harci események következtében töredékére csökkent az állatállomány, az 1321 darabos szarvasmarhacsordából mindössze 17 állatot, a 295 lóból pedig hármat sikerült megmenteni. A nyolcezres juhállományból egy sem maradt.²⁵⁴ A püspökség gazdálkodását a maradék ingatlanon kellett újrakezdeni.

Az egyházmegyei intézmények közül a veszprémi nagyszeminárium és teológiai főiskola, valamint a kasszeminárium sorsa lényegében megpecsételődött. Ezeket teljes egészében a püspökség és a székeskáptalan tartotta fenn, a növendékek többnyire ingyenes elhelyezést kaptak, sőt inkább még segélyekben részesültek. Csak a szemináriumnak 5256 kat. hold birtoka volt, ami teljes egészében elveszett. A vagyonkiesést súlyosbította, hogy a szeminárium belső felszerelése, tartalékai, értékes könyvtára 90 százalékban megsemmisült. A püspöki könyvtárat szintén a püspökség tartotta fenn. Állományának kisebb része és a teljes cédulakatalógus ugyancsak elveszett. A katolikus oktatási intézmények fenntartása – mint már jeleztük – szintén fedezet nélkül maradt.²⁵⁵

A püspök teljes kapcsolatrendszerének mozgósítására, minden kiskapu megtalálására szükség volt ahhoz, hogy az intézmények működését biztosítsák. Mindszenty még a Szövetséges Ellenőrző Bizottság szovjet politikai tanácsadójával, a későbbi követtel is próbált találkozni, de egyszer sem sikerült.²⁵⁶ A püspökség tulajdonában maradt – legalábbis egyelőre – néhány üzem (két malom Tapolcán, négy tégláégető Karádon, Sümegen,

253 Olykor külföldi lapok is átvették ezt a csúsztatott megállapítást. Amikor az *Economist* című brit lap írta ezt, Mindszenty nyilatkozatban kívánt helyesbíteni a *Magyar Kurír* hasábjain, de ezt a számot a rendőrség elkobozta. Lásd erről PL Processus, 19. d. V–700/51. 112. fol. és *Magyar Kurír*, 38. évf. 1948. november 17. déli 12 óra.

254 PL Processus, 15. d. V–700/39. 34. fol. Kögl Lénárd püspöki számvevő év végi jelentése. Veszprém, 1946. január 1. – Megjegyzés: e forrás szerint a nagytoldipusztai 285 kat. holdból 145 Mindszenty József, 100 a veszprémi székeskáptalan, 40 a veszprémi papnevelő intézet nevének volt. Pár évvel később viszont 200 kataszteri holdról írnak, mint amit Mindszenty kapott antifasiszta múltja elismeréséül. Az iratokból kikövetkeztethetően eredetileg még a barnaháti halastavakat kaphatta meg Mindszenty, de ezt végül a püspökségre írták, a hercegprímásra pedig a felkerekített szántót.

255 VÉL I.1.44.a. 2324/1945. és 2330/1945. Tájékoztatás az egyházmegye állapotáról a VKM I. ügyosztályának. Bánáss László apostoli kormányzó összesítése Beresztóczy Miklós miniszteri osztályfőnök részére. Veszprém, 1945. november 12. és 1945. október 15.

256 „1945 júliusában, mikor még ruhámon volt Kőhida illata, Puskin követ kétszeri próbálkozásra nem fogadott, mint veszprémi püspököt.” *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások* i. m. 136. Az 1946. szeptember 6-ára összehívott püspökkari értekezlet jegyzőkönyve. 1. tárgysor. – Megjegyzés: G. M. Puskin 1944. decembertől a Szovjetunió magyarországi főmegbízottja, 1945. februártól a SZEB politikai tanácsadója volt. 1945. október 18-án nevezték ki követnek. Grósz József kalocsai érseket, a püspöki kar elnökét Puskin fogadta 1945. május 27-én.

Varga Béla balatonboglári plébános, a Független Kisgazdapárt országos alelnöke, országgyűlési képviselő (balról)
és Kögl Lénárd egyházmegyei számvevő egy Keszthelyre tartó zárandoklat során, 1941–1942 körül

Toldipusztán és Németsűrűn, mészégető, bazaltbánya, szeszyár Sümegen, bauxitbánya Nyirádon). Ezeket újból az addigi bérlőknek adta bérbe. Érdemi bevételt az időközben államosított erdőkben engedélyezett részes fakitermelés hozott. Egy földművelésügyi miniszteri rendelet (5600/1945. F.M., *Magyar Közlöny*, 1945. június 7.) lehetővé tette, hogy a volt erdőtulajdonos október végéig (ezt később meghosszabbították 1946. január 15-ig)²⁵⁷ kitermelhesse az évi engedélyezett famennyiséget, és ez esetben az eladási ár megillette. Ha nem vállalta (netán elmenekült, eltűnt vagy mint háborús bűnöstől elkobozták), az erdőt haladéktalanul átvette az állam. A veszprémi püspökség természetesen vállalta, így erdei nem kerültek azonnal állami kezelésbe, és 1945 végéig 52 ezer köbméter fát sikerült kitermeltetnie. Kögl Lénárd számvevő ügyes gazda volt: az értéktelenedő pénz helyett a fát gabonára, borra, takarmányra, gazdasági eszközökre cserélte és fával fizetett az élők munkáért. A megmaradt gazdaságot is a fa értékesítésével sikerült talpra állítania, és szinte csodát művelt, amikor az 1945-ös évet pozitív egyenleggel zárta.²⁵⁸

A fakitermelés egyébként egy nem várt kellemetlenséggel járt: a fa eladásában érdekelt cég az egri érsekség biztatására beperelte a püspökséget. Tette ezt azért, mert a veszprémi püspöki javadalom átadása a széküresedés (*intercalaria*) alatt a javadalmat kezelő kultuszminisztérium részéről Mindszenty József veszprémi püspök részére nem volt problémamentes, és az új püspököt egymillió pengő megfizetésére kötelezték: 517 582

257 A meghosszabbítás körüli huzavonáról lásd PL Mm. 2. d. Hagyó-Kovács Gyula ciszterci volt jószágkormányzó levele Mindszenty Józsefhez. Bp., 1945. október 16.

258 PL Processus, 15. d. V–700/39. 33. és 37. fol. A veszprémi püspökség 1945. évi pénztárkönyvének kivonata. Összeállította: Kögl Lénárd számvevő. Veszprém, 1946. január 18.

A Magyar Katolikus Vallásalap több hónapos egyeztetés után adta át a veszprémi püspökségi javadalmat
Mindszenty József részére

pengő 43 fillért Czapik Gyula egri érsek, 454 122 pengő 59 fillért a Magyar Katolikus Vallásalap javára.²⁵⁹ Czapik a neki ítélt összeg zömét, 375 012 pengő 27 fillért tűzifában kért megtéríteni. Hogy honnan is eredt a veszprémi püspökségnek ez az adóssága, ahhoz némi magyarázat szükséges. A magyar kegyúri jog szerint csak a föld (*fundus*) képezte a javadalom tárgyát. A felszerelésről a javadalmasnak kellett gondoskodnia, az a javadalmas tulajdonát képezte. A veszprémi püspökök sorában Rott Nándor (1917–1939), Czapik Gyula közvetlen elődje, szakított azzal a gyakorlattal, hogy a javadalmi birtokot bérbe adja. Ehelyett fokozatosan saját kezelésébe vette és felszerelte gépekkel, eszközökkel, állatállománnyal. Mindezt Rott püspök végrendeletében egyházmegyei alapítvánnyá nyilvánította és az egyházmegyére hagyta, ennek köszönhetően Czapik Gyula tehermentesen vehette át a püspöki birtokot. Az ő négyéves kormányzása alatt (1939–1943) az élő és holt leltár érdemben nem változott. Kögl Lénárd számvevő szerint viszont az átadás-átvétel folyamatában nem leltárt állítottak szembe leltárral, hanem pengőben kifejezett ér-

259 VÉL I.1.43. Archivum Kollarianum, Fasc. 129. A veszprémi püspökségi javadalomnak a M. Kath. Vallásalap részéről Mindszenty József veszprémi püspök részére való átadása. 18 344/VKM-irat.

téket értékkel. Csakhogy az árak a háborús viszonyok közepette felfelé kúsztak, így az 1943-as élő és holt leltár mennyiségében hiába maradt változatlan, az értéke egy év alatt mégis körülbelül egymillió pengővel nőtt. Mindszenty először nem akarta aláírni az ily módon torz átadás-átvételi jegyzőkönyvet. Fenntartásait a kultuszminisztérium azzal hárította el, hogy a Földművelésügyi Minisztériummal annyi rendkívüli fakitermelést engedélyeztetett, amennyi fedezte volna az egymillió pengő tartozást. Így Mindszenty 1944. szeptember 19-én aláírta a végelszámolási jegyzőkönyvet.²⁶⁰ Törlesztés gyanánt megkezdődött a faszállítás, de néhány hónap múlva a háborús viszonyok és a földreformrendelet miatt abbamaradt. Amikor 1945 júniusától a fakitermelés folytatódhatott, Eger kérte a javadalomátadásakor neki ítélt tűzifa hátralékát, összesen 47 800 köbméter szállítását, amit Veszprém nem óhajtott teljesíteni. Mivel roppant kínos lett volna, ha egy érsekség püspökséget perel, ezért került a képbe a fakereskedő cég. Az ügy a bíróságon kötött ki.²⁶¹ A püspökség arra hivatkozott, hogy a Czapik-féle járandóság törlesztésére kapott rendkívüli fakitermelési engedély a nyírádi erdőre szólt, viszont a mostani fakitermelés nem ott, hanem a somogyi és veszprémi erdőkben folyt, illetve a püspökség nem törlesztés céljából termelt, hanem az ország tűzifa-ellátására (a szovjet katonaság 2000 köbmétert el is szállított), a kegyúri fajárandóság biztosítására és a háborús károk enyhítésére. A nehézségek láttán az egri érsekség egy évig szüneteltette a pert, 1945 novemberében még nem volt lezárva, ám végül elévült.²⁶² Ez a nézeteltérés nyilván rányomta bélyegét a két püspök egymáshoz való viszonyára.

A földreform az egyházmegye plébániai javadalmaira is totális felfordulást hozott. A 100 kat. holdnál *nagyobb* plébániai földeket teljes egészében igénybe vették, és igen gyorsan ki is osztották. A 100 kat. holdnál *kisebb* egyházi javadalmak mentességet élveztek, ám nem egy helyen a földreformrendelet előírása ellenére ezeket is kisajátították. A balatonlellel plébániajavadalomtól 54, a törökkoppánytól 83, a keszthelyitől 71 kat. holdat vettek el jogtalanul. Kisajátították a borszörcsöki kántortanítói javadalmat.²⁶³ Vörösberényben a tévedésből elvett plébániaföldet visszaadták ugyan, de egy másik falu határában, ellehetetlenítve ezzel a gazdálkodást.²⁶⁴

Amikor a földreformrendelet 1945. március 15-én hatályba lépett, Mindszenty még fogoly volt Sopronban. Kényszerű távollétében Hoss József általános püspöki helynök intézkedett. Levelezett városi és megyei földbirtokrendező tanácsokkal, a plébáno-

260 VÉL I.1.43. Archivum Kollarianum, Fasc. 129. „Végelszámolás, mely a veszprémi püspökségi javadalomnak a M. Kath. Vallásalap részéről Mindszenty József veszprémi püspök úr részére történt átadása alkalmával készült.” Veszprém, 1944. szeptember 19.

261 VÉL II.1.a.21. 1. d. 1946. év. 23. fol.

262 „A veszprémi püspöki javadalom átadása.” Kögl Lénárd visszaemlékezése, 1–2. Gépelt kézirat – Horváth Gergely Krisztián tulajdonában.

263 VÉL I.1.44.a. 973/1945. Jelentések a 100 holdon aluli javadalmak kisajátításáról; VÉL I.1.44.a. 3175/1945. Bánáss László apostoli kormányzó a földreformmal kapcsolatos panaszokat küldi Teleki Géza kultuszminiszternek. Veszprém, 1945. november 10.

264 VÉL I.1.44.a. 456/1945. Mindszenty József levele Gyöngyössy Imre vörösberényi esperes-plébánoshoz. Veszprém, 1945. május 6.

sokat földingatlan igénylésére utasította, élt a paragrafusok adta mentesítési lehetőségekkel, kérte a veszprémi püspökségi, káptalani, papneveldei és egyéb egyházi célvagyon állandó terheinek megállapítását.²⁶⁵ A rendelet 50. paragrafusa, illetve az Országos Földbirtokrendező Tanács július 2-án kelt 5621/1945. III. sz. elvi határozata szerint a saját földingatlanokkal nem rendelkező egyházközségek, amennyiben az elkobzott vagy megváltott földbirtok kegyúri jog alapján egyházi célokat szolgált, földingatlant igényelhettek. (A plébános javadalmazására legfeljebb 15, a kántoréra 10, a harangozóéra pedig legfeljebb 5 kat. holdat, de azok az egyházközségek, amelyek már legalább 30 kat. holddal rendelkeztek, nem igényelhettek semmit.) A kérvényeknek a helyi bizottságok többé-kevésbé helyt is adtak, ám a Vármegyei Földbirtokrendező Tanács gyakran – antiklerikalizmusból vagy emberi ostobaságból – újabb akadályokat gördített az igények rendezése elé. A buzsaíki egyházközségnek helyben megszavazott 60 kat. holdját indoklás nélkül 15 kat. holdra csökkentették.²⁶⁶ Somogyszobon a vármegyei miniszteri biztos semmisítette meg a 80 hold igénylését jóváhagyó döntést azzal, hogy a földekre szükség van az Erdélyből, Délvidékről kiutasított magyarok számára.²⁶⁷ Mindszenty a visszaélések ellen panaszt tett a miniszterelnöknél. Papjai figyelmét arra hívta fel, hogy *„mindezen ügyek intézésénél úgy kell eljárni, hogy még látszatát is kerüljük annak, mintha ellenállnánk az alaprendelkezésnek”*.²⁶⁸ Ha méltánytalanság is érte valamelyik plébániát, vissza nem követelte a már kiosztott szántóföldet, legfeljebb másutt kért kárpótlást.

A döntés sokáig húzódott, a bizonytalan tulajdonlás csak kárára volt a mezőgazdasági termelésnek. Az egyházközségeknek, illetve egyes javadalmaknak kegyúri terhek megváltása címen juttatott ingatlanok nagysága igen szórta: szántóban 2–15 kat. holdat adtak, az igények töredékét, és csak kivételes esetben harmadát-felét. Rétben több, akár 20–30 hold is jutott. *„Mi nem akarjuk a szegény nép elől elvenni a földeket”* – írta az egyik plébános, ezért ő inkább erdőben gondolkodott.²⁶⁹ A terhek viselése roppant megnehezült. A nagykapornaki apátság is felmondta szerződésben vállalt kötelezettségeit. Mivel birtokait csaknem teljes egészében kisajátították, képtelenné vált a helyi iskola és óvoda fenntartását és egyéb terheit fedezni.²⁷⁰ Az elkövetkezendő években a megélhetés és az intézményfenntartás hangsúlyát az átrendezett és redukált ingatlanbevételekről a hívek adományaira és külföldi támogatásra kellett áthelyezni.

A földreformrendelet 15. paragrafusa szerint igazolt antifasiszta érdemért 300 kat. hold ingatlan hagyható meg. Mindszenty József még nem tért vissza fogságából, amikor

265 VÉL I.1.44.a. 405/1945. Hoss József általános püspöki helynök levele gróf Teleki Géza vallás- és közoktatásügyi miniszterhez. Veszprém, 1945. április 11., illetve lásd még a 400/1945, 401/1945, 407–413/1945. iktatószámú iratokat.

266 VÉL I.1.44.a. 654/1945. Az egyházmegyei hatóság állapotfelmérő kérdőívére adott válaszok, Buzsák, 1945. július 10.

267 VÉL I.1.44.a. 1365/1945. Solyom József plébános jelentése. Somogyszob, 1945. július 19.

268 VÉL I.1.2., 1945/III. (1945. június 24.)

269 VÉL I.1.44.a. 654/1945. Az egyházmegyei hatóság állapotfelmérő kérdőívére adott válaszok, Homokkomárom, 1945. július 7.

270 VÉL I.1.44.a. 1356/1945. Kivonat a nagykapornak–mísefai róm. kat. egyházközség képviselő-testületének 1945. június 17-én tartott rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyvéből.

részére az első igénylés megtörtént. Ezt ő maga újíttatta meg május 22-én, és hasonló lépésre buzdította Kelemen Krizosztom pannonhalmi főapátot, valamint Pokorny Miklós győri káptalani helynököt.²⁷¹ Az igénylésekről nem az Országos Földbirtokrendező Tanács döntött („ők nem ismerik az ellenállási mozgalmat”), hanem az Ideiglenes Nemzetgyűlés Politikai Bizottsága. Egy nagy csokor kérelmet, köztük Mindszentyét, 1945. június 1-jén bíráltak el. A sok ügy között a mauthauseni koncentrációs táborba hurcolt gróf Esterházy Mór vagy gróf Sigray Antal családtagjai által beadott kérvényt elnapolták, hogy majd visszatérésük után tisztázzák a történeteket. A győri püspökség igényét elutasították: Apor püspök érdemeit nem vitatták ugyan, de a jogsultság halálával elveszett. Viszont Shvoy Lajos székesfehérvári püspök kérelmét a 300 hold mentesítésére megjegyzés nélkül elfogadták. Mindszenty esetében a kérelmet előzetesen vizsgáló albizottság nem tudott egyhangú álláspontot kialakítani arról, hogy az őrizetbe vételt elrendelő Schiberna-féle főispáni végzésben foglalt vádak „*elegendőek-e, ellenállásnak számítanak-e vagy sem*”. A kérdésre többen „igen”-nel kiáltottak fel, mire Zsedényi Béla, a nemzetgyűlés elnöke határozatilag kimondta, hogy „*a politikai bizottság Mindszenty József püspök kérelmének helyt ad*”.²⁷² Senki nem vizsgálta Mindszenty magatartását vagy a demokráciához való viszonyát. A döntésre reagálva Rákosi Mátyás kérte annak kimondását, hogy az eset nem lehet precedens. Tildy Zoltán szerint viszont igenis lehet, és ő is kéri majd lelkészi javadalmi földjeinek mentesítését.

A Nemzetgyűlés Politikai Bizottsága határozatának érvényesítése nehézkesen, de azért haladt. A megítélt 300 holdat Mindszenty a sümegi Mária-majorból kérte a rajta lévő mezőgazdasági szeszgyárral, de ezt a helyi hatóságok elutasították, mondván, hogy a birtokot már kiosztották. Mindszenty az Országos Földbirtokrendező Tanácshoz fellebbezett.²⁷³ Az öt megillető 300 holdat csak részekben sikerült megkapnia. Végrendekezésszerűen döntött Mindszenty később úgy, hogy az „*1945-ben külön is személyemnek ítelt és Somogyvármegye Földbirtokrendező Tanácsa határozatával a Somogy-megyei Nagytoldipusztán visszahagyott 200, azaz kettőszáz kat. hold földet a tulajdonomat képező állatállománnyal és felszereléssel együtt Kaposvár székhellyel Somogyban létesülő új római katolikus püspökség céljára adom át*”.²⁷⁴ A nagytoldipusztai szántó kiváló minőségű földet jelentett. Külön vasútállomással bírt, és területén az intézői lakáson, istállókon kívül még két különálló kis tanya is volt. Ezen a szántón kívül az esztergomi érsekségtől elvett 3000 hold földből a kormány visszaadott 100 hold szőlőt, de elhanyagoltan, gazdasági

271 VÉL I.1.44.a. 541/1945. Mindszenty József beadványa az Ideiglenes Nemzetgyűlés Politikai Bizottságához. Veszprém, 1945. május 22.; VÉL I.1.44.a. 506/1945. Mindszenty József levele Pokorny Miklóshoz és Kelemen Krizosztomhoz. Veszprém, 1945. május 14.

272 MNL OL XVIII–5. 4. fol. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés Politikai Bizottsága 4. ülésének határozati jegyzőkönyve, 1945. június 1. (A szó szerinti jegyzőkönyvben: 292. fol.)

273 VÉL I.1.44.a. 1045/1945. Mindszenty József beadványa az Országos Földbirtokrendező Tanácshoz. Veszprém, 1945. július 6.

274 ÁBTL 3.1.9. V–700/29. Esztergom, 1948. március 3-ai keltezésű gépelt irat, rajta – ugyancsak gépelve – Mindszenty József, valamint „kegyes meghagyásra: dr. Zakar András s.k., Kögl Lénárd s.k.” neve.

eszközök nélkül.²⁷⁵ Az intézkedés a 100 holdon aluli plébániákra, bármilyen „ellenállók” is voltak a plébánosok, nem vonatkozott (ezeket eleve nem sajátították ki), csak a 100 holdon *felüli* birtokokat érintette, tehát azokból „visszajárt” 200 hold. Ez volt a közép- és nagybirtokosok veszett fejszéjének a nyele.

A POLITIKAI KATOLICIZMUS HELYKERESÉSE

A politikai katolicizmus háború alatti útkeresésének jelentős fordulata volt a korábban, a „Jövőkép egy Duna-monarchiáról” című fejezetben ismertetett 1943. augusztusi győri tanácskozás, amikor a püspöki kar tudtával, Apor Vilmos győri püspök védnöksége alatt megkezdődött egy új katolikus, immár kereszténydemokrata politikai párt szervezése. Akkor azonban párt helyett csak a Katolikus Szociális Népmozgalom létrehozásáig jutottak el, így a „hivatalos” egyházi támogatást továbbra is a parlamenti keresztény párt élvezte, amely 1943. november 15-én az önmegújítás üzenetével Keresztény Néppártnak nevezte át önmagát. E keresztény párt a Horthy-korszak egészében elvi legitimitizmus alapján álló parlamenti párt volt, majd kívülről támogatta a kormányt. A partneri viszony ellenére Zalában, kivált az 1930-as években, komoly összeütközéseik voltak, jeleként a keresztény párt politikai és erkölcsi eróziójának. Ez a mostani újabb metamorfózis is erőtlennek és hiteltelennek bizonyult, a párt felett visszavonhatatlanul eljárt az idő, tagsága is megöregedett. A fiatalabb generációk teljesen új utakat kerestek.

Nagytoldipuszta-Andocs
MÁV-bélyegzője, 1941

1944. október 13-án – a győri püspök úr megbízásából – a katolikus pártpolitika új társadalmi alapokra helyezésének igényével megalakult a Keresztény Demokrata Néppárt (KDNP). A párt nevében 1944. októbertől 1945 tavaszáig a „keresztény” az interkonfesszionális (felekezetközi) jellegre utalt. 1945 tavaszától Barankovics István követelésére azonban ez a jelző el-elmaradt, elsősorban azért, hogy a párt „egyházi” jellegének még a látszatát is kerüljék és csak a néppártiságot hangsúlyozzák. (Emellett több eredménytelen kísérlet is volt egy exkluzív katolikus párt gründolására.) Vezetőnek Apor püspök unokaöccsét, az 1939-től kormánypárti programmal országgyűlési képviselőként politikai gyakorlatot szerzett gróf Pálffy József földbirtokost fogadták el. A történetekről Pálffy „a Szálasi kormányt megelőző napon”, azaz október 15-én tájékoztatta Serédi Jusztinián hercegprímást, aki jóváhagyta

Apor Vilmos győri megyéspüspök

275 ÁBTL 3.1.9. V-71165. 39. fol. Jelentés. Bp., 1948. április 27. Tárgy: katolikus egyház.

Apor Vilmos püspök intézkedéseit a pártszervezésre vonatkozóan, és személyi változásokat ígért mind a katolikus sajtó, mind az Actio Catholica élén.²⁷⁶ A szemlélet- és ebből következő személycseréket jeles katolikus személyiségek – Szekfű Gyula egyetemi tanár mellett tizenegy ismert közszereplő – már a Sztójay-kormányt megelőzően szorgalmazták, kérve a katolikus sajtó vezetésének megváltoztatását és a *Nemzeti Újság* „fasiszta és antiszemita irányának megszüntetését”.²⁷⁷ A Keresztény Demokrata Néppárt elismerése azonban megakadt. Jezsuita páterek a fronton átszökve érték ugyan a párt előzetes, szóbeli engedélyeztetését, de ez később nem sokat ért, ráadásul az ügyvezető Pálffy József későn került elő a budai pincékből.²⁷⁸ A háború befejezését követő közigazgatási káoszban a budai Nemzeti Bizottságban ideig-óráig szerephez jutó Közi-Horváth József vette kezébe a pártalakulást, de – érdemeit megelőzve, többéves törvényhozói múltja és ebből eredő kompromittáltsága miatt – az ő személyét sem fogadta el a többi párt.

A katolikus pártügy szempontjából különösen tragikus, hogy 1945 húsvétján meghalt Apor Vilmos győri püspök, aki a püspöki karon belül a megújulás serkentője és mozgatója volt. Serédi Jusztinián hercegprímás halálával pedig az egyházi hierarchia a legsúlyosabb időkben maradt vezető nélkül. A magyar katolikus püspöki kar vezetését mint rangidős átvette ugyan Grósz József érsek, de ő Kalocsáról már csak a közlekedési nehézségek miatt sem tudott eléggé operatív lenni. Mivel Budapesten nem volt egyetlen püspök sem, Witz Béla budapesti érseki helynökről pedig az állami közigazgatás láthatóan nem vett tudomást, az egyházat akarva-akaratlanul az egyébként politikamentes Actio Catholica képviselte. Az AC vezetői (Mihalovics Zsigmond, Wünscher Frigyes, Nyisztor Zoltán, Kósa Kálmán, Gáspár Jenő) ugyancsak magukon viselték az elmúlt rendszer kiszolgálóinak bélyegét. Kérdés, hogy a csonka püspöki kar tagjai, akik közül egyeseket szintén kompromittáltak tekintettek (Balogh államtitkár például Virág Ferenc pécsi, Kovács Sándor szombathelyi, Pétery József váci püspököket említette),²⁷⁹ mennyire voltak

Közi-Horváth József lelkész, 1939–1945 között országgyűlési képviselő

276 KFL I.1.a. Püspökkari 990/1945. Szekfű Gyula egyetemi tanár levele Grósz József kalocsai érsekhez. Bp., 1945. április 10. Másolatban: VÉL I.1.44.a. 727/1945.

277 VÉL I.1.44.a. 4708/1944. „Egyház és az új világ” c. memorandum Serédi Jusztinián hercegprímáshoz. Bp., 1944. márc. 4.

278 IzSÁK Lajos: *A Keresztény Demokrata Néppárt és a Demokrata Néppárt 1944–1949*. Kossuth Kiadó, Bp., 1985. 19.

279 „Balogh azt is említette előtűk, hogy néhány püspöknek is el kellene hagynia a helyét. Név szerint Virág [sic!], Kovács és Pétery püspök uraknak. Ez óhajt a püspökök visszaautasították, megjegyezve, hogy Szálasiék pedig az egész püspöki kart el akarták távolítani a hercegprímással egyetemben.” PL 468/1945. Mihalovics Zsigmond Drahos Jánoshoz írt leveléhez csatolt emlékeztető. 1945. május 3.

tisztában a súlyos személyi tehertételekkel. Amennyiben pedig tisztában voltak, mennyiben akartak szembenézni azzal? Úgy tűnik, nemigen – legalábbis az egyház intézményeit 1945 után évekig ugyanazok vezették, akik korábban. A látszataból egy roppant egyszerű, ám annál veszélyesebb következtetést vonhatott le az új politikai elit: az egyház a demokrácia ellensége.

Minderről Szekfű Gyula egyetemi tanár, a katolikus táboron belüli kereszténydemokrata irányzat talán legtekintélyesebb képviselője – október 15-étől moszkvai követ – 1945. április 10-én részletes levelet írt a püspöki kart ideiglenesen elnöklő Grósz József kalocsai érseknek, aki azt továbbította Mindszentynek Veszprémbe. Szekfű javaslatait április 28-án Kalocsán vitatta meg egy szűk főpapi kör: Grósz, Mindszenty és Shvoy Lajos. Az egyház közéleti szerepét érintő kérdések nemcsak azonnal megtalálták Mindszentyt, de az ő véleménye lett a mértékadó. Ha netán egyet is értett volna bármilyen személycserével, azok után, hogy március–április folyamán az AC négy vezetőjét is letartóztatták, azt kategorikusan ellenezte: „az elfogott elnökségi tagok fájdalma nem lehet tetézni azzal, hogy eltávolítsuk őket.”²⁸⁰ Szekfű javaslatait, hiába értett azokkal egyet a szerveződő kereszténydemokrata párt többsége, lényegében elutasították. Így dönt majd a püspöki kar is az 1945. május 24-ei konferenciáján.

Ezen a háború utáni első püspökkari konferencián Grósz József érsek beszámolt a kormánytagoknál tett lépésekről, Mindszenty József pedig az aktuális pártpolitikai helyzetet foglalta össze. A bevett gyakorlat szerint kizárólag pártnak lehetett politikai napilapja, ezért a püspökök kívánsága az *Új Nemzedék* újraindítására addig teljesíthetetlen volt, amíg nincs elismert keresztény párt, nem beszélve a lap politikai múltjáról. A pártalapítási kudarcból következően tehát az ország 60 százalékánál többet kitevő katolikusoknak nem volt napilapjuk. Balogh István államtitkártól április 30-án Mindszenty átvehette ugyan *A Szív* című

Szekfű Gyula politikus, történész előadás közben, 1945

280 PL 468/1945. Mihalovics Zsigmond Drahos Jánoshoz írt leveléhez csatolt emlékeztető. 1945. május 3. Az AC személyi ügyeiről lásd GIANONE András: *Az Actio Catholica története Magyarországon 1932–1948 éveiben*. ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Bp., 2010. 157–159.

újság engedélyét, megjelenhetett néhány időszakos és augusztus 9-étől az *Új Ember* című hetilap is, de napilap nem. Ez a tény, amit tetézték az engedélyezett újságok papírellátási nehézségei, az egyház egyik leggyakrabban felrőtt sérelme lesz. A pártpolitizálást illetően Mindszenty szerint „...talán nem lehetetlen, hogy egy protestáns prédikátor vezetése alatt álló pártban mi is küzdjünk, mégis aggodalomra ad okot a jelen helyzet” – mindezzel a Független Kisgazdapártra és annak elnökére, Tildy Zoltán református lelkészre utalt.²⁸¹ A megjegyzés tónusa jól érzékelteti Mindszenty, és általában a II. vatikáni zsinat előtti papság mentalitását. A protestáns és katolikus keresztények közötti teológiai eltéréseken túl arról is szó volt, hogy Mindszenty *legitimista alapon* akarta a keresztény társadalmat újjászervezni, amiben a kisgazdákat vetélytársnak tekintette. Épp ezért Mindszenty és a kisgazdapárt politikai különbözősége nem 1945-ben született, az sok-

kal korábbra, az 1930-as évekre nyúlik vissza. Hamvas Endre csanádi püspök ráerősített a kisgazdapárti kooperálás megengedhetőségére. (Erre 1945 őszén a budapesti törvényhatósági, majd a nemzetgyűlési választásokon sor is került a Független Kisgazdapárt és a DNP Barankovics által irányított szárnya között. A párt Pálffy József vezette irányzata viszont a Polgári Demokrata Párthoz csatlakozott.) A Demokrata Néppárttal kapcsolatban a jegyzőkönyv gróf Pálffy József rendezetlen házassági ügyét rögzítette – jellemző, hogy válása és együttélése egy ugyancsak elvált grófnővel mértékadóbb szempont volt, mint politikai nézeteinek megítélése.

Nincs nyoma annak, hogy a püspökök megvitatták volna azt a *Pro memoriát*, amelyre 1945. május 26-ai kelettel Drahos János érseki helynök a következőt írta: „*Tudomásul. Bp.-i szeminárium lakásomon adta át egy klerikus minden megjegyzés nélkül. Azt hiszem P. Jánosi munkája a Pro memoria.*”²⁸² A történeti szakirodalom már kiderítette, hogy az elemzést nem a jezsuita Jánosi, hanem Barankovics István állította össze, hasonló célból,

Az *Új Ember* első száma, 1945. augusztus 9.

281 A magyar katolikus püspökkari tanácskozások i. m. 49. Az 1945. május 24-ére összehívott püspökkari értekezlet jegyzőkönyve, 40. napirendi pont.

282 PL 712/1945. Szövegét közölte: SZAKOLCZAI György: Szekfű Gyula és Jánosi József 1945. áprilisi levelei a magyar katolikus püspöki karnak. *Múltunk* 53 (2008) 4. 110–133.; újraközölve SZAKOLCZAI György–SZABÓ Róbert: *Két kísérlet a proletárdiktatúra elhárítására. Barankovics és a DNP 1945–1949, Bibó és a DNP 1956.* Gondolat, Bp., 2011. 203–217.; SZAKOLCZAI György: Barankovics István 1945. áprilisi levele a Magyar Katolikus Püspöki Karnak. *Múltunk* 54 (2009) 2. 268–269.

amiért Szekfű is írásra ragadta magát: meggyőzni a püspöki kar tagjait a történelmi változások elfogadásáról és az ennek megfelelő magatartás követéséről. A tanulmányt néhányan megkapták, Mindszenty bizonyosan, mert a Veszprémi Érseki és Főképtalani Levéltár is őrzi egy példányát.²⁸³ A körütekintő dokumentum mégsem váltott ki semmilyen visszhangot. Sem támogatást, sem ellenzést. Mindent összevetve Mindszenty a konferencián arra az álláspontra helyezkedett, hogy hagyni kell a Keresztény Demokrata Néppártot kibontakozni (és a belső vitákat kiforrni). A püspöki kar „örömmel” vette tudomásul a párt indulási szándékát, és hogy keresztény elvek alapján kíván működni.

Amennyiben visszatekintünk Mindszentynek a hagyományos keresztény párttal kapcsolatos korábbi magatartására, mindannyiszor a reformerek, az újítást sürgetők között találjuk. Szinte természetesen, hogy a háború utáni újrakezdés perceiben Mindszenty nem az 1943-as Keresztény Néppárt utódjául jelentkezett személyek, hanem az új keresztény párt alapítói mellé állt. Nemcsak azért, mert a párt jezsuita szervezőivel – P. Kerkai Jenővel és P. Nagy Töhötömmel – ekkor még szívélyes kapcsolatban állt, hanem mert felismerte, hogy mozgalmuk, a parasztság iránt elkötelezett, modern társadalmi programot hirdető KALOT az új katolikus párt lehetséges tömegbázisa. A jóindulat a másik oldalon is virulens, amint azt P. Nagy Töhötöm Mindszenty primási kinevezése körüli szerepéből is láthatjuk majd.

A kezdeti egység azonban gyorsan a múlté lett. Azzal, hogy a főpapok, Mindszentyvel az élen elhárították az egyházi intézmények személyi megújítását, akaratukon kívül tágították a politikai katolicizmus már meglévő repedéseit. A katolikus közélet kétpólusúvá válásának első jelei érhetők tetten: egyik oldalon az 1945 előtti politikai és közéleti magatartás folytatását képviselők, zömmel az addigi keresztény párt és az Actio Catholica vezetői, másik oldalon a kereszténydemokráciához közelítő, az antifasiszta ellenállással is kapcsolatban levő vagy abban részt vevő katolikusok csoportja formálódott. Ezen törésvonal mentén szakadt ketté a nyár derekára a Keresztény Demokrata Néppárt: a konzervatív csoport élén a pártelnök gróf Pálffy József, a haladó szárny élén Barankovics István, a párt főtitkára állt.²⁸⁴

Nyilvánvaló, hogy a legitimista és arisztokrata Pálffy József közelebb állt Mindszentyhez, mint Barankovics István, egy republikánus értelmiségi. Hogy mégis Baran-

Barankovics Istvánt, a Demokrata Néppárt főtitkárát Mindszenty püspök tartózkodva fogadta, politikai ellentétük idővel módfelett elmélyült

283 VÉL I.1.44.a. 2373/1944. „Pro memoria.” Aláírás és keltezés nélkül. Iktatási dátum: 1945. október 13.

284 Részletesen lásd Izsák Lajos: *A Keresztény Demokrata Néppárt* i. m.; SZAKOLCZAI György–SZABÓ Róbert: *Két kísérelt a proletárdiktatúra elhárítására* i. m.

kovics mellé állt, azt elsősorban Pálffy rendezetlen családi élete és az akkoriban előnytelen arisztokrata származása magyarázza. Személyéről Mindszenty többekkel egyeztetett. Hajdani tanára, Rogács Ferenc szerint „a Néppártnak ne legyen gróf a vezetője és ne a jezsuiták legyenek a szellemi irányítói. Én nagyra becsülöm a fiatal szerzetesek buzgóságát, de más a politika és más a Kálász.”²⁸⁵ A pannonthalmi főapát hasonlóan vélekedett, amikor azt javasolta, hogy inkább egy „tehetséges, erkölcsös, képzett, megnyerő és szónoki képességekkel rendelkező embert kellene polgári sorból élre emelnünk.”²⁸⁶ Ezért Mindszenty tudomásul vette Pálffy leváltását a párt éléről. Amikor a vitázó felek Barankovics javaslatára döntőbírónak kérték, kompromisszumként egy háromtagú bizottság felállítását javasolta a párt képviselőjére, amelynek Pálffy is tagja lett volna.²⁸⁷ Azonban szeptember elején Pálffy oly módon próbálta saját javára fordítani a helyzetet, hogy tisztújítással a rivális Barankovicsot és Ugrin Józsefet kizárta a háromtagú vezetőségből, és ezzel a szakadás visszafordíthatatlanná vált.²⁸⁸ Mindszentynek ekkor támadt az az ötlete, hogy a kiszegza Sulyok Dezsőt kellene felkérni a Demokrata Néppárt elnöki tiszterére, ezt azonban a jelölt elhárította, fontosabbnak tartva a polgári egységet, mint a külön keresztény alapú pártosodást. Az eset beárnyékolta Mindszenty és Sulyok viszonyát. Az elnökjelölt ugyanis a *Kis Ujságnak* adott egy nyilatkozatot, amelyben azt mondta, hogy a püspök „nem tesz további lépéseket a párt megalapítására”.²⁸⁹ Ami inkább csak elvárás volt, mint realitás. Mindszenty Sulyoknak írt válasza fukar és sokatmondó: „A b[ecses] levele II. részében érintett ténykedés menthetetlen.”²⁹⁰ A frissen kinevezett hercegprímás ezzel is jelezte, hogy figyelemmel kíséri a katolikus pártpolitikai szervezkedést. Sokáig neheztelt Sulyokra a visszautasítás és ennek kiszivárogtatása miatt, miközben teljes tekintélyével ránehezedett a pártszervezés további fejleményeire.

Sulyok Dezső, 1945

285 PL Mm. 3. d. Rogács Ferenc levele Mindszenty József veszprémi püspökhöz. Szombathely, 1945. június 15.

286 VÉL I.1.44.a. 4053/1945. Kelemen Krizosztom bencés főapát levele Mindszenty Józsefhez. Pannonthalma, 1945. június 30.

287 VÉL I.1.44.a. 1511/1945. Pálffy József, a Demokrata Néppárt elnökének levele Mindszenty Józsefhez. Bp., 1945. július 31. és Mindszenty erre adott válasza, Veszprém, 1945. augusztus 12.

288 PL Mm. 3. d. Több Mindszentyhez írt levél dokumentálja a párt belső vitáit, a teljesség igénye nélkül lásd Pálffy Józseftől, Bp., 1945. augusztus 26. és 1945. szeptember 10., Varga Lászlótól, Bp., 1945. szeptember 6., Barankovics Istvántól, Bp., 1945. szeptember 9.

289 „Nem vállalta el Sulyok Dezső a demokrata néppárt elnökségét.” *Kis Ujság* 1945. szeptember 15. 4.

290 VÉL I.1.44.a. 3207/1945. Sulyok Dezső levele Mindszenty Józsefhez. Bp., 1945. szeptember 21. és az arra kézzel írt válasz, 1945. szeptember 27.

IV.

A MAGYAR SION ORMÁN

Mindszenty József esztergomi érsek ünnepélyes beiktatása az esztergomi bazilikában, a háttérben Zakar András prímási titkár, 1945. október 2.

A PRÍMÁSI KINEVEZÉS

Serédi Jusztinián hercegprímást 1945. április 2-án, húsvéthétfőn temették el Esztergomban. A szertartást követő fogadáson – mint a kialakult helyzetben legégetőbb egyházi kérdés – szóba került a prímási szék betöltése is. Angelo Rotta pápai nuncius a jelen lévő főpapok magánvéleményét firtatta, hiszen még korai lett volna akár a kormány, akár a püspöki kar vagy az esztergomi káptalan jelölőlistáját elvárni. Grósz József kalocsai érsek elzárkózott az utódlás elől, mert ő természete szerint egy jószágos, visszafogott és kevésbé harcos egyéniség volt. Igazi esélyesnek az erdélyi származású báró Apor Vilmos győri püspököt tartották, aki éppen a temetés napján halt bele abba a lövésbe, amit a rezidenciájára menekült asszonyok védelmében felbőszült ittas szovjet katona adott le rá.

A temetés után két nappal kiutasították az országból Angelo Rotta pápai nunciust.¹ Ma már bizonyosan tudjuk, hogy nem az Ideiglenes Nemzeti Kormány, hanem a Szövetséges (Szovjet) Főparancsnokság intézkedéséről volt szó. Erre a legnyomósabb bizonyíték Vjacseszlav M. Molotov külügyi népbiztos kézírásos utasítása azon a jelentésen,

Serédi Jusztinián (1884–1945) 1927-től állt a magyar katolikus egyház élén

amelyet a Vörös Hadsereg főparancsnokságától kapott a Budapesten tartózkodó diplomatákról: „Ki kell tessékelní ezeket az urakat Magyarországról. Kísérjék figyelemmel.”²

1 A teljesség igénye nélkül a magyar–szentszéki kapcsolatokról lásd CSIZMADIA Andor: *A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak alakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban* i. m.; ERDŐ Péter: *A Szentszék és Magyarország. Katolikus Szemle* 43 (1991) 3–4. 140–148.; *Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve*. Szerk.: ZOMBORI István. Bp., 1996 (olaszul: 2001); LAPO LOMBARDI: *La Santa Sede e i cattolici dell'Europa Orientale agli albori della guerra fredda*. Editrice Pontificia Università Gregoriana–METEM, Róma–Bp., 1997; GERGELY Jenő: *A magyarországi katolikus egyház és a külpolitika (1948–1990)*. In: *Magyar külpolitikai gondolkodás a 20. században*. Szerk.: PRITZ Pál. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 2006; *Magyarország és a római Szentszék. (Források és távlatok.) Tanulmányok Erdő bíboros tiszteletére*. Szerk.: TUSOR Péter. Gondolat–PPKE Egyháztörténeti Kutatócsoport, Bp.–Róma, 2012. (CVH I/8).

2 „Нужно выпроводить этих господ из Венгрии. Проследите за этим.” AVP RF f. 06. op. 7. papka 28. gy. 371. l. 6. A Vörös Hadsereg politikai főcsoportfőnök-helyettesének 44038. sz. jelentése V. M. Molotovnak, 1945. március 1. Ezen kézírással Molotov utasítása V. G. Dekanozov külügyi népbiztos-helyettesnek címezve, 1945. március 8. – Megjegyzés: Verolino felettése, Angelo Rotta nuncius nem szerepel a listán. A háborús körülmények között nyilván nem volt egysze-

A mindössze hatfős listán Gennaro Verolino uditore, Angelo Rotta nuncius munkatársának neve szerepelt az utolsó helyen. Ez a kiutasítás volt az első csalódás azok számára, akik lehetségesnek tartottak a szovjet hatalomhoz bármilyen közeledést. Azok számára viszont, akik az együttműködést elképzelhetetlennek vélték, a szovjetek egyházellenes szándékait igazolta.

KORMÁNYJELÖLTEK

A nunciust Cavallier József kísérte ki a Ferencvárosi pályaudvarra: *„...kísérés közben újra arról beszélt Angelo Rottával, hogy nincs jobb jelölt az esztergomi érseki székre, mint Mindszenty József veszprémi püspök... Mert bátorságot mutatott a nációkkal szemben, mert meg nem alkuvó...”*³ Cavallier utolsó mondatát így idézte fel az utókornak Fábián János, az idő tájt a Prímási Levéltár levéltárosa, 1968 óta „Hegyi Elemér” fedőnéven ügynök:⁴ *„Szaladtam a vonat mellett... a nuncius a marhavagon ajtajából a védődeszkára támaszkodva integetett. Akkor, a vonat mellett futva is, azt kiabáltam felé: a veszprémi püspök...”* Angelo Rottát nem kellett különösebben rábeszélni, már a veszprémi püspök jelölésekor is kiállt Mindszenty mellett, és azóta nem volt miért megváltoztatni jó személyes véleményét róla. Ő tehát feltehetően Mindszentyt ajánlotta a Vatikánnak, és úgy vélekedett: *„hogya kényszerülne elhagyni Magyarországot, akkor senki sem volna érdekesebb és hűségesebb, aki képviselhetné Rómát.”*⁵

Hans Frederick Arthur Schoenfeld, az amerikai misszió budapesti képviselője 1945. április 30-án arról tájékoztatta külügyminiszterét, hogy hivatalában felkereste őt gróf Pálffy József, a Keresztény Demokrata Néppárt elnöke, és bizalmasan arra kérte, hogy Serédi utódjára vonatkozó ajánlását juttassa el báró Apor Gábor volt vatikáni magyar követhöz Rómába (aki Magyarország német megszállása után posztjáról lemondott és az olasz fővárosban maradt). A gróf két jelöltet említett, P. Jánosi József jezsuitát és Mindszenty József püspököt, de kettejük közül a püspököt preferálta. A jelentést kiértékelő amerikai külügyi tisztviselő tanulságos gondolatmenettel Pálffy gróf kérésének mellőzését javasolta feletteseinek: *„Jómagam semmit sem tudok az említett két papi személy politikai nézeteiről, sem arról, hogy milyen hírben állnak. Személyes véleményem az, hogy az üzenetnek részünkről Aporhoz való eljuttatása politikailag nagyobb veszélyt jelent még annak ellenére is, hogy pusztán postásként szolgálunk, mint az esetleg megszerezhető*

rú feladat pontosan és hiánytalanul megállapítani az egyes diplomaták kilétét. A listán olvasható további öt személy: Carl Ivan Danielsson svéd királyi követ, Harald Feller svájci ügyvivő, Friedrich Born, a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottságának magyarországi megbízottja, Ritter, a francia Havas hírügynökség tudósítója, egyúttal a francia Vöröskereszt képviselője és Carl Lutz svájci alkonzul.

3 SAÁD Béla: *Tíz arckép*. Ecclesia, Bp., 1983. 96. (A következő idézet is innen – B. Ma.)

4 ÁBTL 2.2.2. Hálózati nyilvántartások, „Hegyi Elemér”.

5 BOER, Nicholas: *Cardinal Mindszenty and the Implacable War of Communism Against Religion and the Spirit*. B. U. E., London, 1949. 26.

előny. Ha kitudódik, kedvezőtlenül érintheti a szovjet hatóságokkal és az Ideiglenes Nemzeti Kormánnyal fennálló kapcsolatainkat. Noha előfordulhat, hogy néhány kérdésben szembe kívánunk helyezkedni a szovjetekkel Magyarországon, viszont ügyünket nem fogja segíteni, ha azt hiszik, hogy okkal gyanakszanak ránk a Vatikán és a klerikális párt ellenük irányuló manővereinek támogatása miatt.”⁶ Az amerikaiak a legcsekélyebb mértékben sem kívántak súrlódást a szovjetekkel a primási utódlás miatt.

Minderről az érintett valószínűleg semmit sem tudott. 1945. május 2-án Grösz József kalocsai érsekkel gróf Teleki Géza kultuszminiszternél járt, hogy a katolikus iskolák jövőjéről és az iskolai hitoktatásról érdeklődjének. Szóba került a hercegprimási szék betöltése is, nevezetesen az, hogy milyen beosztása lesz ebbe a kormánynak. A főpapok szerint a történetek után (az egyház anyagi tönkretétele a márciusban megkezdett földreformmal, a nuncius eltávolítása, a papok zaklatása miatt) a kormány nem számíthat arra, hogy az Apostoli Szentszéknél súlya lesz véleményének.⁷ Mivel az állam és az egyház viszonyának szempontjából soha nem volt mellékes, hogy ki ül a hercegprimási székben, Dálnoki Miklós Béla kormánya is élni kívánt a még 1927-ben kötött, úgynevezett *intesa semplice* (egyszerű megegyezés) adta lehetőséggel. Tartalmilag ez annyit jelentett, hogy a főpapi szék betöltésének jogát az Apostoli Szentszék 1918-tól magához vonta ugyan, de a magyar kormánynak lehetősége nyílt arra, hogy a Rómától függő egyházi hivatalok betöltésekor észrevételeit előzetesen jelezze, és az általa alkalmasnak vélt személyekre javaslatot tegyen a szék üresedésétől számított két hónapon belül. A mostani konkrét esetben Serédi Jusztinián hercegprimás március 29-ei és Apror

Czapik Gyula egri érseket komoly esélyesként tartották számon az esztergomi érseki székre. A kormány jelöltjeinek sorában azonban csak a negyedik helyen állt

6 MNL OL XX-10-k Legfőbb Ügyészség Politikai Osztály (a továbbiakban: LÜ PO) 18.300/1989. Amerikai levéltári anyagok. H. F. Arthur Schoenfeld követ 1817. sz. felterjesztése a külügyminiszternek. Bp., 1945. április 30. Uitt: Office Memorandum, May 3, 1945. Másolatok.

7 A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között i. m. 46. Az 1945. május 24-ei püspökkari értekezlet jegyzőkönyve, 25. pont; Grösz József kalocsai érsek naplója 1944–1946 i. m. 213.

Vilmos győri püspök április 2-ai halálát követő két hónapos határidő május 29-én, illetve június 2-án járt le.⁸

A kormány 1945. május 25-ei ülésén – még a határidő lejárta előtt – foglalkozott az új hercegprímás személyével. Teleki Géza kultuszminiszter bejelentette, hogy „60 napon belül javaslatot kell tenni a Szentszékhez 3 jelölt tekintetében, mert különben a Szent-szék önállóan dönt. Javaslatának sorrendje 1.) Bánás [sic!], 2.) Márton Áron, 3.) Grósz, 4.) Czapik, 5.) Mindszenty [sic!]. A jelölést ebben a sorrendben javasolja. Egyben felkéri a külügyminisztert, hogy a döntés után az E.B.-nél [Szövetséges Ellenőrző Bizottságnál] a javaslat eljuttatását a Szentszékhez eszközölje ki.”⁹

E listát Balogh István szeged-alsóközponti plébános, 1944 és 1947 között a miniszterelnökség kiscgazda-párti politikai államtitkára 1960-ban írt visszaemlékezésében még egy jelölttel egészítette ki: szerinte P. Jánosi József jezsuita filozófus is élvezte a kormány bizalmát.¹⁰ A minisztertanács végül első helyen Bánáss László prépostot, debreceni plébános helynököt, másodikként Márton Áron gyulafehérvári megyéspüspököt, a harmadik helyen pedig Kelemen Krizosztom bencés rendi főapátot ajánlotta a hercegprímási méltóságra.¹¹ A pannonthalmi főapát Vörös János honvédelmi miniszter javaslatára került harmadikként a listára.

Megindultak a találgatások. Czapik Gyula egri érseknek azért adtak nagy esélyt, mert Angelo Rotta szűkebb baráti köréhez sorolták, aki régóta egyengette Czapik karrierjét. Római források viszont úgy tudták, hogy az egyházjog professzorával, a náciellenességéről ismert Magyar Gyulával fogják a hercegprímási széket betölteni.¹² Kádár János 1971-ben, a Magyar Szocialista Munkáspárt főtítkáráként úgy nyilatkozott, hogy „Mindszentyt a Kommunista Párt

Komáromi-Kacz Endre festménye Bánáss László veszprémi püspökről (1946–1949).

Debreceni plébánosként az ebédlőjében biztosított helyet az Ideiglenes Nemzeti Kormány üléseinek, így neve első helyen merült fel a megüresedett hercegprímási székre

8 MOL XIX-A-1-j-XXIII-1631/1945. (21. d.) Az INK iratai (1944) 1945–1949. 27.971/pol.-1945. Szóbeli jegyzék a Szövetséges Ellenőrző Bizottsághoz. Bp., 1945. május 19. – Megjegyzés: a jegyzék Apor utódlása esetében június 1-jét említ. A püspököt április 1-jén érte a halálos lövés, és április 2-án, hajnali egy órakor halt bele sérüléseibe.

9 MNL OL XIX-A-83-a/30. sz. 2. fol. Az 1945. május 25-ei minisztertanácsi ülés jegyzőkönyve. Interneten: http://library.arcanum.hu/hu/view/MolDigiLib_MOLkiadv2_28_a/?pg=469&zoom=h&layout=s.

10 BALOGH István: *Tizenöt év egyházpolitikája*. Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár (a továbbiakban: SzfvPL), Kézirattár – No. 1676. A *Vigilia* című folyóirat kérésére írta 1960. decemberben.

11 MNL OL XIX-A-1-j-XXIII-1631/1945. (21. d.) Az INK iratai (1944) 1945–1949. Gróf Teleki Géza vallás- és közoktatásügyi miniszter levele a külügyminiszternek, 1945. május 31.

12 MNL OL XIX-J-1-u Gyöngyösi János iratai, Kapcsolatfelvétel az egyes országokkal 1945–1946 c. dosszié, 5. irat. A külügyminiszter feljegyzése, k. n. [1945. augusztus 9].

ajánlotta hercegprímásnak, jobbnak tűnt, mint a másik jelölt, s most kiderült, hogy rosszabb volt. Három jelölt volt, s a három jelölt közül mi kommunisták Mindszentyre szavaztunk.¹³

A politikust azonban megcsalta emlékezete. 1945. május 28-án négyen a Magyar Kommunista Párt Központi Vezetőségének ötfős Titkárságából (Rákosi Mátyás, Rajk László, Farkas Mihály és Kádár János, Révai József hiányzott), valamint az ülésen részt vevő kormánytagok – Gerő Ernő, Nagy Imre és Molnár Erik – valóban megtárgyalták a minisztertanács javaslatát. Vita nélkül elfogadták Bánáss László, Márton Áron és Kelemen Krizosztom jelölését, és erre utasították a kormányban ülő három kommunista minisztert.¹⁴ Gerőék feltehetően a jegyzőkönyvben rögzítetttnél sokkal részletesebben beszámoltak a minisztertanácsi ülésről, tehát Kádár nem alaptalanul emlékezett Mindszenty nevére, de jelölni nem őt jelölte a párt.

Nyilván Mindszenty előtt sem maradt titokban, hogy eleve csak az ötödik helyre sorolták, így nem került a jelöltek közé. A listavezető Bánáss László az Ideiglenes Nemzeti Kormányt Debrecenben tanácsadóként segítette egyházi kérdésekben, a kormánytagok őt ismerték személyesen – kézenfekvő volt szolgálatainak honorálása. Ugyanezért érthető Mindszenty bizalmatlansága. Bánáss túlzott barátkozása politikusokkal, különösen baloldaliakkal beárnyékolta kettesük kapcsolatát, kivált amikor Bánássból Mindszenty utóda lett a veszprémi püspöki székben.

A kormány lehetőségeinek határain belül mindent megtett, hogy befolyásolja az új prímás személyének kiválasztását, és kérte a Szövetséges Ellenőrző Bizottságot, hogy közvetlenül érintkezessen a Szentzékkal. Ám Georgij Makszimovics Puskin szovjet politikai megbízott július végén leállítatott minden lépést *„arra való tekintettel, hogy nincs módjuk eljárni diplomáciai viszony hiányában”*.¹⁵ Kétséges tehát, hogy Róma kapott-e egyáltalán az Ideiglenes Nemzeti Kormánytól bármilyen jegyzéket, vagy – ahogy Grösz és Mindszenty azt előre megjósolta – egyszerűen nem vett tudomást a jelölésről és érvénytelennek ítélte az 1927-es *intesa simplicét*. Pedig annak jogfolytonosságára az Ideiglenes Nemzeti Kormány sűrűn hivatkozott, szerződésnek tekintette, amivel az 1927-es jegyzéket eredeti tartalmához képest

A gyulafehérvári római katolikus püspök, Márton Áron (1896–1980) az emberi jogok és a keresztény szeretet következetes és bátor képviselője. Személyében kiváló férfiút jelöltek esztergomi érseknek

13 MNL OL 288. f. 5/560. ö. e. 157. fol. Jegyzőkönyv az MSZMP PB 1971. július 27-ei üléséről.

14 PIL 274. f. 4/45. ö. e. 2. fol. Jegyzőkönyv az MKP Titkársága 1945. május 28-ai üléséről.

15 MNL OL XIX-A-1-j-XXIII-1631/1945. (21. d.) Az INK iratai (1944) 1945–1949. Magyar Külügyminisztérium; Pro domo, 1945. július 30.

meglehetősen túlértékelt. Ezzel együtt inkább arról volt szó, hogy Magyarország még nem volt szuverén, *ab ovo* önállóan és függetlenül nem tudott élni a megszerzett engedményekkel, így beállt az *intesa semplice* előtti, az 1917-es egyházi törvénykönyvben rögzített római értelmezés: a püspökkinevezések joga mindenestül a Szentszéké. Mindenesetre Róma nem a kormány jelöltjei közül választott. Az a tény viszont, hogy Mindszenty helyére a veszprémi püspöki székbe a kormánylistát vezető Bánáss László került, mégis felkelti a gyanút, hogy Róma és Budapest megtalálta a nem hivatalos érintkezés módját, hiszen a debreceni prépostplébános meglehetősen ismeretlen lehetett a Szentszék előtt.

EGY JEZSUITA AKCIÓJA

A jelölés elhúzódó folyamata alatt Mindszenty József személyére többen is felhívták a Szentszék figyelmét. Eltűzöttnek vélnénk, az iratok mégis alátámasztják P. Nagy Töhötöm jezsuita szerepét, aki 1945 nyarán a katolikus agrárfűségi mozgalom anyagi megsegítése érdekében utazott Rómába – a primáskérdés befolyásolása szempontjából tehát a legjobb időben volt a legjobb helyen. A veszprémi püspök és a KALOT-ot irányító jezsuiták – P. Kerkai Jenő és P. Nagy Töhötöm – közötti viszony ekkor még felhőtlen volt, ami Pehm József hittanár és a gimnazista Kerkai (akkor még Czinder) Jenő tanár–diák kapcsolatában gyökeredzett. Mindszenty zalaegerszegi apátplébánosként és veszprémi püspökként is támogatta a KALOT-nak a munkáját.

P. Nagy 1944 decemberében másodmagával Miskolcra átjutott a fronton. Előbb Roman J. Malinovszkij marsall, a 2. Ukrán Front parancsnokának főhadiszállására, majd Debrecenbe, az Ideiglenes Nemzetgyűlés székhelyére ment, hogy biztosítsa a mozgalom működési feltételeit.¹⁶ Ennek az akciónak is köszönhető, hogy a KALOT, bár népfőiskolái, értékei megsemmisültek, a nehézségek ellenére „feltámadt” és hozzáfogott az építkezéshez. De 1945 tavaszára kimerültek az anyagi tartalékai, P. Nagy ezért Rómába indult, azzal a tervvel, hogy onnan Amerikába utazik és pénzt szerez a mozgalom fenntartására. Ehhez

2014. december 7-én avatták fel Hermann Zsolt P. Kerkai Jenő jezsuitáról, a KALOT vezéről készített bronz mellszobrát Lakitelken

16 A történet részletes leírását lásd NAGY Töhötöm: *Jezsuiták és szabadkőművesek*. Impr. Danubio, Buenos Aires, 1965. 158–181.; BALOGH Margit: Az arcvonalon való átszökés naplója. *Jelentkezünk*, 1992/1–2.–1993/1. 113–152.

kellettek azok az írásbeli támogatások, amelyeket Mindszenty és Rotta adott. A veszprémi püspök 1945 augusztusában, egy évvel elébe menve a tényleges évfordulónak, egész oldalas levélben köszöntötte a KALOT-mozgalmat és főpásztori áldását adta fennállásának 10. évfordulója alkalmából.¹⁷ Az amerikai politikai képviselőhöz írt első levelei egyikét is a KALOT bemutatásának szentelte.¹⁸ Ugyanekkor Olaszországban a volt magyarországi pápai nuncius azzal igazolta a mozgalom eredményességét és értékességét, hogy ez az egyetlen katolikus szervezet, amely képes felvenni a harcot a bolsevizmussal.¹⁹

P. Nagy Töhötöm kalandos utazással jutott el Rómába valamikor a nyár derekán. Beszámolója szerint ő volt az első látogató a Vörös Hadsereg által megszállt területekről, ezért kitüntetett érdeklődéssel fogadták. Az országról és a katolikus mozgalmakról készített jelentésében a frontharcoktól kezdődően az 1945. június 14-ig terjedő időszakról írt.²⁰ Részletezte az anyagi és erkölcsi pusztulást (kifosztottság, eszköztelenség, brutalitás, Apor püspök megölése, félmillió ember elhurcolása) és az aktuális ideológiai-politikai erőviszonyokat („az oroszok látszólag nem folynak bele az ügyekbe”, viszont a „magyar kommunisták csinálnak mindent” és „a kommunista párt a szovjet vak eszköze, végrehajtja annak közvetlen utasításait”). A jövőt sötéten látta, nem zárta ki Magyarország függetlenségének feladását és a szovjet tagállamokhoz történő csatlakozását. Az emberek hangulata háborús: a győztes nyugati hatalmak és a Szovjetunió közötti háborút valószínűsítik Magyarországon, Ausztriában és Romániában is. E tekintetben a jezsuita ekkor még Mindszentyhez hasonlóan gondolkodott, de véleménye gyökeresen változni fog, ami a világra való kitekintés, az árnyaltabb információk, a „római levegő” következménye. Saját bevallása szerint is meglepetéssel értesült arról, hogy magas rangú vatikáni személyiségek abba az irányba befolyásolják a pápát, hogy „keresni kell az orosz felé egy »modus vivendi« megtalálásának útját”.²¹

A KALOT másik legendás vezetője,
P. Nagy Töhötöm (1908–1979)
Mindszenty József érseki kinevezésében
is szerepet játszott

- 17 VÉL I.1.44.a. 1483/1945. Mindszenty József levele P. Kerkai Jenőhöz. Veszprém, 1945. augusztus 10. Kézírással kiegészített fogalmazvány és gépelt tisztázat másodlata.
- 18 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest Mission 1945, Box 66. 843–850.7 Kalot. Mindszenty József veszprémi püspök levele az „Amerikai Misszió”-hoz. Veszprém, 1945. augusztus 24. Mellékletben a *Mi van a KALOT pöre mögött* című brosúra, amely bemutatta a Katolikus Agrárfüvéségi Legényegyletek országos mozgalmát.
- 19 JTMRL II.1. Másolatok a rend római levéltárának anyagából, Epistolae Singulorum 1913–1949/1942–45. Angelo Rotta nyilatkozata. Venegono, 1945. augusztus 1. Olasz nyelvű gépelt irat, másolat. Szövegét magyarul lásd NAGY Töhötöm: *Jezsuiták és szabadságküzelműk* i. m. 195–196.
- 20 JTMRL II.1. Másolatok a rend római levéltárának anyagából, Epistolae Singulorum 1913–1949/1942–45. „Notes sur la situation actuelle de la Hongrie et des mouvements catholiques en Hongrie. Jusqu’au 14 juin 1945” Rome, le 14 juillet 1945. Gépelt, francia nyelvű irat „P. Nagy Sándor” autográf aláírással. Magyarul: OSZK Kt. 216. f. 19. ő. e. 277–292. fol. Jelentés Magyarország helyzetéről és katolikus mozgalmairól 1945. VI. 14-ig bezárólag.
- 21 NAGY Töhötöm: *Jezsuiták és szabadságküzelműk* i. m. 202.

P. Nagy Tőhötömöt római tartózkodása alatt Silvio Sericano, az Apostoli Szent-szék Államtitkárságának diplomatája – aki az épp vakációzó Giovanni Battista Montini, az Általános Egyházi Ügyeket felügyelő substitutust,²² a későbbi VI. Pál pápát helyettesítette – kikérdezte a Magyarországon megüresedett püspöki székek betöltéséről. A jezsuita az új hercegprímás haladéktalan kinevezését sürgette; mielőbb pásztor kell a nyájnak – állította. Róma ne várjon a magyar kormány bejelentkezésére, mert azzal indirekt módon diplomáciailag elismerné. P. Nagy, bevallottan azzal a szándékkal, hogy a jezsuiták majd „kézben tartják”, első helyen Mindszenty Józsefet nevezte meg a hercegprímási székre, és az alábbi jellemzést adta róla:

„Mellette szóló érvek:

1. Következetes, szilárd és semmi nehézségtől vissza nem riadó férfi.

Évek alatt számos vármegyét megszervezett, hogy azok nyíltan követeljék a polgári házasság törvényének megváltoztatását. Polgári hatóságok igazságtalan rendelkezéseit keményen elítélte. Amikor egy miniszter ezek miatt neki, aki még csak plébános volt, szemrehányást tett, és saját hatalmát hangoztatta előtte, így válaszolt: A te hatalmad nagyobb, de az enyém tovább tart.

Mint esperes, húsz év alatt tizennyolc plébániát alapított és szentelt fel, és több mint 12 katolikus iskolát nyitott meg. Mint veszprémi püspök, az első évben már tizenhat új plébániát alapított. A második évben is készen voltak részleteiben a tervek a munka folytatására, de bejöttek az oroszok, és minden elakadt.

2. Kiváló szervező tehetség.

Mint zalaegerszegi plébános a város minden társadalmi rétegét példaszerűen külön katolikus szervezetekbe tömörítette.

3. Szociális szellem jellemzi.

Sok éven át fáradozott a szegény cigányok segítésén. Pár hét után, hogy püspökké lett, felemelte az egyházi birtok napszámosainak bérét, akik addig valóságos nyomorban éltek.

22 A hazai forrásokban a vatikáni intézmények és hivatalnokainak megnevezése körül adódnak bizonytalanságok és pontatlanságok. Az Apostoli Szent-szék Államtitkárságának ekkori szervezetéről az 1917-es egyházi törvénykönyv 263. kánonja a következőképp rendelkezett: „Can 263. *Officium Secretariae Status, cuius moderator est Cardinalis Secretarius Status, constat triplici parte hoc ordine: 1. Prima pars, cui praesidet Secretarius Congregationis pro negotiis ecclesiasticis extraordinariis, versatur in negotiis quae eidem, Congregationi examinanda subiici debent ad normam can. 255, ceteris pro diversa eorum natura ad peculiare Congregationes remissis; 2. Altera pars, cui praeest Substitutus, incumbit in ordinaria negotia; 3. Tertiam partem dirigit Cancellarius Brevium Apostolicorum, qui vacat expeditioni Brevium.*” Eszerint tehát a bíboros államtitkár által vezetett államtitkárság (1968-as átszervezéséig) három részből állt: I. szekcióból, amely a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációja, élén a bíboros államtitkár egyik helyettesével, a titkárral (*secretarius, segretario*). A II. szekció, azaz Általános („Rendes”) Egyházi Ügyek Szekciója (1968 óta az I. szekció), élén a substitutussal, avagy *sostituto*val, aki a bíboros államtitkár másik helyettese volt. A magyar szakirodalom a bíboros államtitkár mindkét helyettesét helyettes államtitkárnak vagy államtitkár-helyettesnek szokta nevezni, ami elfedi a különbséget a substitutus és a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációja titkárának pozíciója között. A III. szekciót kancellár vezette, feladata a brevék kiadása volt. (A bíboros államtitkárhoz tehát két helyettes tartozott: a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának titkára és az Általános Egyházi Ügyek substitutusa. 1937-től Domenico Tardini volt a titkár, Giovanni Battista Montini a substitutus, és ebben a beosztásukban 1939-ben, az új pápa megválasztása után is megerősítették őket. Luigi Maglione bíboros államtitkár halála [1944] után XII. Piusz nem nevezett ki államtitkárt, tehát Montini és Tardini közvetlenül a pápa alá tartoztak.)

4. Példás életű pap.

Szegény családból származva, amikor püspökké lett, minden privát vagyonát elosztotta rokonai között, figyelmeztetve őket, hogy a jövőben semmiféle anyagi segítséget tőle ne várjanak.

Legdühösebb ellenségei sem tudták őt soha erkölcsi hibákkal megvádolni. Én magam többször láttam őt templomban hosszan, egyedül imádkozni. Tanulékony ember és nem bezárt lelkületű.

5. Képzett ember.

Több könyvet írt: kisebb jelentőségű történelmi tanulmányok mellett egy háromkötetes, jámborsággal teli monumentális munkát a keresztény anyák kötelességeiről.

6. A kommunisták is nagyra becsülik, mivel a nácik erőszakkal elhurcolták.

Ellene szóló érvek:

1. Túlságosan rideg (szigorú).

A városban működő papokat, hittanárokat valósággal kényszerítette, hogy a kibővített plébánia épületében közösségben éljenek, és ott szigorú fegyelmet tartott, hogy plébániáját elnevezték „pehmináriumnak” (akkor még Pehm volt a neve).

2. Az igazságot néha túlságosan nyersen mondja meg,
amely oly gyakran fordul elő, hogy példákat felhozni rá felesleges. Ezért sokan félnek tőle,
és bár tisztelik, de nem szeretik.

3. Akaratereje túlságosan nagy.

Amit igaznak ismer meg, mindenkivel szemben kíméletlenül végrehajtja. Egy vármegye alispánját, mert megakadályozta őt a polgári házasság elleni küzdelemben, állásából elmozdította és így annak politikai pályáját tönkretette.

4. A vend területek²³ Magyarországhoz való csatolásában részt vett, amely most visszakerült Jugoszláviához.

5. Köztudomásúan királypárti.

Szobájában állandóan ott volt kifüggesztve Habsburg Ottó örökös király arcképe; IV. Károly utolsó magyar király halálának évfordulóján minden évben ünnepélyes gyászmisét mutatott be.

6. Újabban a kommunisták méltatlankodnak ellene,
mivel a kommunisták tekintélyét a saját javukra akarják fordítani, ő szándékaikat meg-
hiúsította.

Végző következtetés: Mindszenty Józsefben a jeles és kiváló államférfiak minden erénye és hibái vegyülnek össze.”²⁴

²³ Nagy Töhötöm nem tett különbséget a horvát többségű Muraköz és a vendek is lakta Muramellék között. Mindszenty erőfeszítései valójában a Muraköz visszacsatolására irányultak, amint az a jelen kötet megfelelő fejezetében részletesen olvasható. (A Murán inneni vend vidék és híveinek egyházi irányítását a Szentszék 1941-ben ideiglenesen Grösz József szombathelyi püspökre mint muravidéki apostoli kormányzóra bízta.)

²⁴ NAGY Töhötöm: *Jezsuiták és szabadkőművesek* i. m. 198–200. Nagy páter a hercegprímási székre sorrendben Mindszenty után Bánász Lászlót és Shvoy Lajost említette. (Kiemelés tőlem – B. Ma.)

A jezsuita atya – akit egy-két rendtársán kívül aligha ismertek Rómában – meglehetősen találóan és körültekintően jellemezte Mindszentyt (bár ezt az utókor szívesen mellőzi, mivel Nagy Töhötöm később meglehetősen kalandos életutat járt be és az egyházhoz kétértelműen viszonyult).²⁵ Tulajdonságai közül kiemelte az életrajzokban méltatlanul elhanyagolt szempontot: Mindszenty nemcsak egy munkabírásban felülmúlhatatlan, a közéletben is aktív püspök, de buzgó, imádságos papi életet is él. Őrajta kívül P. Nagy még bő tucatnyi lehetséges jelöltről adott információt. A kinevezés halogatásának vagy sürgős megejtésének tétjéről és a szóba jöhető személyekről P. Nagy személyesen is kifejtette érveit a pápának 1945. augusztus 14-én.

Egy félhivatalosnak tekinthető listával Tóth Miklós esztergomi teológushallgató 1945. augusztus 6-án indult el Magyarországról és 17-én éjjel érkezett Rómába. A főegyházmegyében lefolytatott „közvélemény-kutatás” szerint az alsópapság és a megkérdezett befolyásos egyházi személyiségek mindannyian egyetértettek abban, hogy a primási szék betöltése az elsődleges, hogy kivel, az csak másodlagos. *„Mindenki erős kéz után sóvárog a viharos időkben. A klérus el van szigetelve és bizonytalan: hiányzik a vezetés egysége. Most, amikor az Egyház fájdalmasan kezd magához térni a földreform csapása után, a klérus nem tudja, milyen gyakorlati magatartást öltson a sokféle politikai mozgalommal szemben.”*²⁶

Az alsópapság egyöntetűen, míg a név szerint említett befolyásos papi személyek többnyire első helyen Mindszenty Józsefet ajánlották hercegprimásnak. Badalik Bertalan domonkos tartományfőnök Grösz József kalocsai érsekre, Subik Károly egri prelátus Kelemen Krizosztom bencés főapátra voksolt. Borbély István jezsuita tartományfőnök nem mondott nevet, csak elvárását, hogy a primás „erős kezű” legyen. Mihalovics Zsigmond, az Actio Catholica országos igazgatója diplomatikusan úgy vélte, hogy a legjobb mindent a Szentlélekre bízni, de némi sürgetésre azért kinyilvánította, hogy a posztra méltónak tartja Mindszentyt. *„Marad a kérdés: a Vatikán vagy határozott, biztos kezű embert akar, és akkor Mindszenty püspököt a Gondviselés küldte, vagy egy inkább békítő politikát tart alkalmasnak, és akkor legmegfelelőbb Grösz érsek”* – összegezte a véleményeket a fiatal papnövendék postázta irat.

Grösz viszont nem vállalta a jelöltséget, amit már Serédi temetésén Rotta nuncius tudtára adott. Az esztergomi káptalan első számú jelöltje Drahos János érseki helytartó volt – egy óriási munkabírású, hivatalnok típusú pap, de nem a „háborús romhalmaz”

25 Amikor Nagy Töhötömöt 1946. április 29-én újabb magánkihallgatáson fogadta a pápa, „félíg komolyan, félíg tréfásan [...] ezt mondta: Ön ajánlotta! Mire én kifejtettem, hogy ma is őt tartom a legalkalmasabbnak, mert egyrészt ma már másként viselkedik, másrészt pedig nem szabad elfelejtenünk, hogy erőteljes nyilatkozataival egy nemzetet rázott fel a kábultságból és lett a nép reménysége. Háromszor-négyszer is megismételte a Szentatyá, hogy reméli, a Hercegprimás úr most már okosabban fog viselkedni.” OSZK Kt. 216. f. 236. ő. e. Nagy Töhötöm levele P. Kerkai Jenőhöz. Róma, 1946. május 3. Másolatban: JTMRL VI. 44a – Nagy Töhötöm iratai. – Pályájáról lásd PETRÁS Éva: „Álarcok mögött.” Nagy Töhötöm élete. Századok 149 (2015) 1. 203–212.

26 OSZK Kt. 216. f. 490. ő. e. Tóth Miklós olasz nyelvű összefoglalója, 1945. augusztus 24. (A következő idézet is innen – B. Ma.) – Megjegyzés: Tóth Miklós Rómában folytatta tanulmányait. 1946-ban, a bíborosi kinevezési ünnepségen ő vitte Mindszenty József uszályát.

kezeléséhez megfelelő, energikus személyiség. Feltűnő, hogy senki nem jelölte Shvoy Lajos székesfehérvári püspököt, holott ő is megszenvedte a nyilasok börtönét, és 66 évével nem számított öregnek. Ellene szólhatott, hogy bátyja altábornagyként szolgált a Horthy-hadseregben, s bár náciellenessége köztudott volt, ez ballasztot jelentett.

A DÖNTÉS

Az esztergomi főegyházmegyéből érkezett tanácsok lényegében ugyanazt sugallták, mint amit P. Nagy is: a hercegprímás kinevezésével nem szabad várni és a posztra Mindszenty József az egyik legalkalmasabb. A Vatikánban ezúttal nem halogatták sokáig a döntést. XII. Piusz pápa 1945. augusztus 16-án – mindössze két nappal azután, hogy P. Nagy Töbötömöt magánkihallgatáson fogadta, de még az esztergomi lista ismerete nélkül – 5017/45. számú értesítése szerint *Mindszenty József veszprémi püspököt választotta ki az esztergomi érseki székre.*²⁷

Miért fogadta el a Mindszentyre tett személyi javaslatot a pápa, amikor több lehetséges jelölttel is szembeállították? Vajon miért őt emelte erre a fontos és politikailag érzékeny tisztségre? Miért nem olyan személyiséget, akitől rugalmasabb vagy békülékenyebb magatartásra számíthatott a háború utáni állami vezetéssel szemben? Nem kevés olyan Monsignore akadt ugyanis a pápai államapparátusban, aki kétségbe vonta a „parasztpüspök” alkalmasságát, leggyengébb oldalának a politikai okosság hiányát tartva. Mások viszont úgy vélték: Magyarország így is, úgy is elveszett, épp ezért Mindszenty – mint kipróbált és bizonyított antifasiszta és egyben anti-kommunista – a „végső harc” számára a legmegfelelőbb ember.²⁸

XII. Piusz pápa (született Eugenio Pacelli, 1876–1958) 1939 óta ült Szent Péter trónján. Winston Churchill „korunk legnagyobb személyiségének” nevezte

27 „Mindszenty József Magyarország hercegprímása.” *Magyar Kurír*, 35. évf. 1945. szeptember 17. 2. kiadás, de. 10 óra 10 perc.

28 Hansjakob STEHLE: *Die Ostpolitik des Vatikans 1917–1975*. R. Piper und Co. Verlag, München–Zürich, 1975. 285.; Hansjakob STEHLE: *Geheimdiplomatie im Vatikan. Die Päpste und die Kommunisten*. Benziger, Zürich, 1993. 241.

Kikezdheterlen, szilárd, példás életű, tiszta főpapot kellett kiválasztani. Mindszenty legitimizmusa alapján nem azonosult a bukott Horthy-rendszerrel, nyilasellenessége az egész országban ismert volt, ahogy náciellenessége is, de a náciizmus iránti megvetését nem kapcsolta össze németellenességgel. (Magyarországra általában nem volt jellemző olyan éles és tömeges náciellenes hangulat, mint a lengyelekre és a csehekre.) Mindszentynek ez a magatartása fontos körülményként szolgálhatott a germanofil XII. Piusz pápa számára, aki továbbra is Németországot tekintette a kommunizmus elleni védőbástyának a háború utáni Európában. A hazai konzervatív-polgári politikai erőknek pedig mértékadó támaszra volt szüksége a magyar katolicizmus részéről, ha a kommunistákat, akik lépésről lépésre előrébb nyomultak, vissza akarták tartani. Minden körülményt összevetve a Magyarországot fenyegető bolsevista befolyás ellen éppen egy ilyen határozott, kemény egyéniség, mint Mindszenty József, a püspökök között rangban a legfiatalabb, a világegyházban ekkor még teljesen ismeretlen főpásztor látszott biztosítéknak arra, hogy méltóképpen kormányozza a trón és az oltár szövetségéből Isten szabad ege alá került magyar katolikus egyházat. A pápa döntésével világossá tette: mit gondol arról, hogy az egyháznak milyen választ kell adnia a kommunizmus jelentette kihívásra a háború utáni Európában.

A hírt tartalmazó levelet P. Nagy Töhötöm hozta Rómából. A levél magyarországi útjáról kétféle változat is ismert. A történész részéről hitelesnek tekintett, egykorú naplódatokkal alátámasztott verzió szerint a pápai államtitkárság pecsétjével ellátott, lezárt levelet Witz Béla budapesti érseki helytartó megbízásából Szölgyémy József, a Központi Karitás titkára vitte el 1945. szeptember 5-én este Kalocsára, az intézkedésre jogosult Grösz József érsekhez.²⁹ Ő pedig, mielőtt a feladat teljesítése érdekében személyesen utazott volna Veszprémbe, egy Mindszentynek címzett levélben összefoglalta a római döntést, amelyben idézte a saját szerepére vonatkozó pápai sorokat is. Megrendítő pillanat lehetett Mindszenty életében, amikor olvasni kezdte a Vatikánból Gröszhez érkezett latin nyelvű értesítést: *„Van szerencsém veled közölni, hogy a Szentatya az esztergomi érseki székre nagyméltóságú és főtisztelendő Mindszenty József veszprémi püspököt léptette elő. Mivel pedig most nincs Magyarországon követe, a Szentséges Atya úgy határozott, hogy a Te [Grösz József] gondod legyen akaratát végrehajtani. Mindenekelőtt közöld Mindszenty*

29 Grösz József kalocsai érsek naplója 1944–1946 i. m. 258.

Önagyméltóságával esztergomi érsekké történt kineveztetését és kérd ki a beleegyezését. Addig az ügyet a Szent Officium titkaként őrizd meg, amíg Mindszenty Önagyméltósága nem nyilatkozik, hogy vállalja a tisztelet, amelyre a Szentatya hívja.”³⁰

Mindszenty habozott és nem döntött azonnal. Holott Grösz levele biztosra vette az igenlő választ: „Az ügy egyébként annyira befejezett, hogy Őszentsége már gondoskodott a veszprémi egyházmegye kormányzásáról, kinevezve apostoli adminisztrátorrá Bánás [sic!] László debreceni plébánost, amit Veled azonban ugyancsak a Szent Officium titkaként közölök.”³¹ Mindszenty emlékirataiban így örökítette meg a történeteket: „Somogyból jövet 1945. szeptember 8-án este tértem vissza a püspöki székvárosomba, Veszprémbe. Ott Grösz József kalocsai érsek, a püspöki kar az idő szerinti elnöke már várt rám, és ő közölte velem a Szentatya akaratát: fogadjam el az esztergomi érsekséget. Grösz érsek sürgetett a választért, de én féljeszakai, hosszú érvelés után, amelyhez Czapik Gyula egri érsek érvei is csatlakoztak, 24 órási haladékot kértem. Nem egy okom lett volna arra, hogy a választást ne fogadjam el: milyen könnyű lett volna nem-et mondani. [...] Mégis két nap múlva vállaltam a súlyos terhet. Döntő volt ebben XII. Piusz pápa akarata és bizalma, aki ismerte papi és lelkipásztori tevékenységemet és annak alapján alkalmasnak talált a veszprémi püspökségre a kormány akaratát és akadékoskodása ellenére. Tudott fogságomról és a nuncius jelentései alapján arról, hogyan kormányoztam egyházmegyémet. Tisztában voltam azzal, hogyha nemet mondok, Rómának újabb időt kell vesztegetnie más jelöltek keresésére és meggyőzésére. A két érsek pedig azzal érvelt, hogy máris rengeteg hátránya származott a magyar katolicizmusnak abból, hogy a prímási szék fél évig betöltetlen maradt. Reménnyel töltött el az a tudat is, hogy az ország népe az utolsó évtizedekben hitben és erkölcsi életében megerősödve a háborús katasztrófa után a keresztény valláshoz való ragaszkodásának megindító jeleit mutatta. Némileg bíztam a Szövetséges Ellenőrző Bizottságban (SZEB) is...”³²

Az elhunyt hercegprímás, Serédi Jusztinián jelleméből hiányzott a vezetői ambíció és a világi közügyek iránti elhivatottság. Mindszenty magában hordozta mindkettőt, ám képzettségének hiányossága most fokozottan zavarta. Kételyeit elsőként kevés bizalmasai egyikével, Endrédy Vendellel, a ciszterci rend zirci apátjával osztotta meg: teológiai tanulmányait nem egy híres egyetemen, hanem csak egy vidéki főiskolán végezte, s ennek kárát láthatja a főpapi tekintély; nem beszél nyelveket, elfogadhatóan csak németül, s bár latinul jól tud, de ennek a világi látogatók esetén semmi hasznát nem veszi; az emberekkel való érintkezése és tárgyalási módja eddig is sok nehézség forrása volt; kormányzati képességei nincsenek eléggé kipróbálva, hiszen túlságosan rövid ideje püspök. Könyveinek köszönhetően viszont az ország papsága és a világiak közül is sokan ismer-

30 VÉL I.1.44.a. 2168/1945. Grösz József kalocsai érsek a hozzá intézett értesítést beemelte a tőle Mindszenty Józsefhez írt levélbe. Kalocsa, 1945. szeptember 6. Eredeti, aláírt.

31 VÉL I.1.44.a. 2168/1945. Grösz József kalocsai érsek latin nyelvű levele Mindszenty Józsefhez. Kalocsa, 1945. szeptember 6. Eredeti, aláírt. (Bánás László vezetékeve helyesen: Bánáss.)

32 MINDSZENTY József: *Emlékirataim* i. m. 74. – Megjegyzés: más források szerint 36, illetve 48 óra gondolkodási időt kért. Az időtartamot tisztázza Mindszenty egykorú feljegyzése: „Három órán keresztül sürgetett és kért [Grösz József kalocsai érsek], de nem adtam beleegyezést. Három napot kértem.” PL Processus, 4. d. V–700/16. 9. fol. Mindszenty József latin nyelvű jegyzete, Veszprém, 1945. szeptember 9. Eredeti, latin nyelvű kézírás.

rik, s a nyilasoktól elszenvedett bánásmód következtében a kormány sem fogja bizalmatlanul fogadni.³³ Mindszenty jól ismerte önmagát, korabeli feljegyzésében saját ellenvetései között ezt is kiemelte: „Nem vagyok diplomatikus, taktikus, csak az elvek ereje.”³⁴ Az elfogadás mellett szóló érveit ebben a rangsorban említette: „1) Valamilyen börtön valamikor bekövetkezik. 2) Nem utasítom vissza a munkát és a vértanúságot.³⁵ 3) A hírek [a kinevezésről] már – honnan? – terjednek. 4) Nagyon nehéz az Apostoli Szentszékkal való kapcsolat, ezért legalább egy évbe telik, míg másik személyt találnak. 5) A két érseknek nincs ambíciója. K[alocsa] vonatkozásában biztosan látom; Eger vonatkozásában?” Kétségtelenül erősen motiválta Mindszentyt már itt, ebben a pillanatban a tanúságtétel lehetősége a hitért, kész volt személyes áldozatot vállalni az elveiért, akár a vértanúságig is elmenően. Szeptember 11-én P. Nagy Töhötömöt is felkereste, hiszen nem maradt titokban előtte, hogy ő hozta Rómából XII. Piusz levelét. A jezsuita őszintén elmondta neki mindazt, amit a pápai magánkihallgatáson is. Beszélgetésük végén Mindszenty megindultan ejtette ki a hozzájárulását jelentő „affirmative” szót.³⁶

Nyilvánvaló, hogy Mindszenty tisztában volt hiányaival és erényeivel. Végül arra a következtetésre jutott, hogy zalaegerszegi plébániája ablakából nemcsak a zalai megyeházára látott rá, de az ország házára is. Megismerte a közigazgatást, a rendeleteket, a szabályokat, kérvények özönével foglalkozott, intézkedett, kért, ha kellett, mennydörgött. A hivatalnokok az első számú ellenőrt nem az alispánban, hanem benne látták. Az ekkor megszerzett bőséges élmény és tapasztalat önbizalmat adott neki ahhoz, hogy irányítsa a magyar katolikus egyházat, s hogy hercegprímásként már az egész társadalmat, az egész államvezetést kontrollálja. S mire a kinevezés elfogadása mellett döntött, azt is szilárdan elhatározta: igenis alkalmas lesz irányt mutatni az egész ország katolikuságának. „Ismerem a rám váró feladatok nagyságát és súlyát. De megoldjuk az összes kérdéseket, ha lesznek megfelelő munkatársaim és támogatóim. Tudod, mit akarok” – írta báró Kray Istvánnak, optimistán nézve az előtte álló kihívásra.³⁷ Már nem ifjú emberként, hanem 53 évesen Mindszenty József készen állt az új feladathoz felnőni.

Grósz érsek minden haladékon túl, 1945. szeptember 14-én kapta meg levélben és sürgönyileg Mindszenty beleegyezését. Ezzel a pápai kinevezési szándék nyilvánossá válhatott, amit Grósz azonnal közzé is tett (bár a fővárosi lapok megnesztelték a hírt és megelőzték a hivatalos bejelentést).³⁸ Formailag szokatlan, hogy mind a pá-

33 ÁBTL 3.1.9. V–82.897/1. 20. fol. Endrédy Vendel zirci apát ceruzával írt börtönfeljegyzései. 1950. november 1. Idézi CÚTHNÉ GYÖNI Eszter (szerk.): *Egy fogoly apát feljegyzései – Endrédy Vendel zirci apát feljegyzései az ÁVH börtönében*. METEM–ÁBTL, Bp., 2013. 44–45.

34 PL Processus, 4. d. V–700/16. 9. fol. Mindszenty József jegyzete. Veszprém, 1945. szeptember 9. Eredeti, latin nyelvű kézírás. (A következő idézet is innen – B. Ma.)

35 „Non recuso laborem...” – hangzik a jegyzet első fele. A Szent Márton legendájából való idézet megegyezik Serédi Jusztinián primás és Márton Áron erdélyi püspök jelmondatával.

36 NAGY Töhötöm: *Jezsuiták és szabadkőművesek* i. m. 206–207.

37 PL Mm. 42. d. Mindszenty kinevezéséhez gratulációk, 357. darab. Báró Kray István Mindszenty Józsefhez intézett levelére írt válasz [k. n. 1945].

38 „Mindszenty József Magyarország hercegprímása.” *Magyar Kurír*, 35. évf. 1945. szeptember 17. 2. kiadás, de. 10 óra 10 perc; PL 2925/1945. 69. fol. Grósz József 1945/1945. sz. latin nyelvű irata Mindszenty József kinevezéséről. Kalocsa,

Mindszenty József esztergomi érsek pápai kinevezési bullája, 1945. október 2.

pai kinevezési bulla, mind a káptalannak szóló értesítés csak jóval később, 1945. október 2-án kelt (azaz a káptalani beiktatás napján), amit napokkal az ünnepélyes székfoglaló után, október 19-én expedíált a pápai kancellária.³⁹ Mindszenty József kinevezését a korabeli hírek és az utókor különböző napokhoz kötötte, ezért indokolt leszögezni, hogy a *pápai bulla keltezése (1945. október 2.) tekintendő Mindszenty József esztergomi érseki kinevezése egyházz jogilag érvényes és hivatalos dátumának*. Az oklevelek keltezésének késlekedését az apostoli nuncius hiányából eredő elnehezült kapcsolat-tartás magyarázza, legalább ennyi idő kellett ahhoz, hogy az iratok Rómába és onnan Budapestre jussanak. Épp ezért Grósz József kalocsai érsek meglehetősen széles körű

1945. szeptember 14. Gépelt, eredeti, aláírt; Grósz érsek Dálnoki Miklós Béla miniszterelnököt 1945. szeptember 14-én levélben tájékoztatta: MNL OL XIX-A-1-j-IV-8147/1945. (7. d.) Eredeti, érseki pecsétetes, aláírt. (A levél eredeti keltezése szeptember 7. volt. A miniszterelnök a kinevezésről 1945. szeptember 17-én tájékoztatta a minisztertanácsot, annak tagjai a bejelentést tudomásul vették. MNL OL XIX-A-83-a/54. sz. Az 1945. szeptember 17-ei minisztertanácsi ülés jegyzőkönyve [3. d.].) A történeésekről lásd Grósz József kalocsai érsek naplója 1944–1946 i. m. 259.; Az egyes napokat feldolgozta Mészáros István: *Prímások, pártok, politikusok 1944–1945 i. m. 188–199.*

39 PL 1647/1946. Kinevezési bulla XII. Piusz pápától Mindszenty József részére. Róma, Szent Péter székénél, 1945. október 2. Eredeti, XII. Piusz pápa ólompecsétjével; PL Székesfőkáptalani Levéltár 109/1945. A káptalannak szóló bulla Mindszenty József kinevezéséről. Róma, 1945. október 2. – Megjegyzés: a pápai bullát 1946. március 26-án érkezett az esztergomi érseki kancellária, azt maga Mindszenty hozhatta haza Rómából, amikor visszatért bíborossá kreálásáról.

felhatalmazást kapott. A már említett, a pápai államtitkárság augusztus 16-án kelt, 5017/45. sz. levele szerint a nehéz közlekedési viszonyok miatt „Őszentsége megengedi, hogy Mindszenty Őnagyméltósága elfoglalja az érseki széket, mielőtt a szokásos pápai okmányokat megkapja.”⁴⁰ Rómában csak a pápai oklevél kiadásának napján, október 2-án hozták nyilvánosságra a kinevezést, amit a magyar kormány hallgatólagosan jóváhagyott, de legalábbis nem kifogásolta meg.

Az új hercegprímás beiktatásáig többnyire „kinevezett hercegprímásként” írt alá. Első levelét XII. Piusz pápához címezte 1945. szeptember 20-án, immár Esztergomból: „Legmélyebb tisztelettel fogadtam Szentséged igaz nagy kegyelmét, amellyel engem, haszontalan szolgáját arra méltatott, hogy az esztergomi érsekség székébe ülhessek. Beleegyezésemet csak három nappal később tudtam adni, mivel felettébb nehéz ezekben az időkben Magyarországon az ilyen méltósággal járó feladat. Súlyosabbá vált Isten keze felettünk. Harminc éven keresztül tanítottam a híveket az Apostoli Hitvallás iránti engedelmességre, most nekem is engedelmeskednem kell. Noha meglehetősen szegény vagyok e méltósághoz és erőtlen ehhez a teherhez, mégsem vonakodom sem erőfeszítésemet, sem lelkesedésemet adni a bárányokért, az Egyházért és a hazáért a mostanában garázdálkodó farkasok ellenében.”⁴¹

A frissen kinevezett hercegprímás gyorsan megtapasztalta, hogy milyen körülmények között lehet a hazai egyházat kormányoznia. Szeptember 24-én a Vas megyei műút közelében, Csipkerek és Kám között három részeg orosz katona rálőtt autójára. A lövések nem találták el, de mellette süvítettek el. Az incidensről szeptember 26-án tájékoztatta a miniszterelnököt és a SZEB angol, amerikai, francia delegátusát. A SZEB elnökét, Vorosilov marsallt a miniszterelnök informálta.⁴²

40 PL 1647/1946. Grósz József kalocsai érsek latin nyelvű levele az esztergomi székesfőkaptalannak. Kalocsa, 1945. szeptember 14. Gépelt, eredeti, aláírt. (Kiemelés tőlem – B. Ma.)

41 JTMRL II.1. Másolatok a rend római levéltárának anyagából, Epistolae Singulorum 1913–1949/1942–45. Mindszenty József levele XII. Piusz pápához. Esztergom, 1945. szeptember 20. Gépelt, latin nyelvű másolat, Magyarul: OSZK Kt. 216. f. 487. ő. e.

42 PIL 274. f. 7/247. ő. e. 32. fol. Mindszenty József iktatószám nélküli levele Dálnoki Miklós Béla miniszterelnökhöz. Veszprém, 1945. szeptember 26. Címzésében és előszóiban, valamint aláírásában eredeti, de a tényközlést ismertető rész már gépelt másolat. (A levél furcsa felépítéséből az következik, hogy a törzsszöveg indigóval készült, csak a címzést aktualizálták, és így küldték meg ugyanazt a levelet többeknek.) A levél eredeti fogalmazványa Mindszenty József kézírásával, szeptember 25-ei keltezéssel: VÉL I.1.44.a. 1817/1945., gépelt tisztázatlan VÉL I.1.44.a. 2184/1945. Vö.: PL Processus, 1. d. V–700/1. 243. fol. Mindszenty József 1949. január 1-jén írt saját kezű vallomása és MINDSZENTY József: *Emlékirataim* i. m. 76. – Megjegyzés: a források zöme – a levél eredeti fogalmazványa is – szeptember 24-ét, néhány más forrás szeptember 22-ét adja meg az incidens dátumául. A levéltár iktatása szerint a levelet 1945. szeptember 17-én expedálták. Magyarozatunk szerint ez az expedálás csak témájában (oroszok atrocitása) azonos, de nem erre a levélre vonatkozik, vagy Mindszenty elírta a dátumot, és szeptember 14-én történtek az események. Előbbi valószínűsíti, hogy a miniszterelnökségre szeptember 29-én érkezett meg a levél.

KÖZJOGI ÖRVÉNYBEN

1945. szeptember 14-én félórán át zúgó harangok kongatták ércnyelvükön Mindszenty József esztergomi érseki kinevezésének hírért. A hívek öröme a sajtóban és a politikai közéletben is kedvező fogadtatásra talált. Ahogy a katolikus Új Ember hetilapban Antall József kisgazda államtitkár jellemezte, Mindszentyvel egy „acélember” került a hazai katolikus egyház élére.⁴³ Veszprém városa visszafogottan reagált: „A Várban kinn lengenek a zászlók. A városban kevésbé” – jelentette Lékai László püspöki titkár, majdan Mindszenty utóda az érseki székhelyben.⁴⁴

A kormány tudomásul vette kinevezését, annak reményében is, hogy gyorsan rendeződhet kapcsolata a Szentszékkal. Politikai ellenvetése aligha lehetett volna, hiszen maga ismerte el a veszprémi püspök ellenálló voltát, amikor 300 holdat mentesített a veszprémi javadalomból. Dálnoki Miklós Béla miniszterelnök a kormány nevében üdvözölte az új esztergomi főpásztort, aki 1945. szeptember 22-én reggel 8 óra 45 perckor egy rövid, Pápáról feladott választáviratban mondott köszönetet: „Meleg gratulációját hálásan köszönöm, az ország első közjogi méltósága hazája rendelkezésére áll. Hercegprímás.”⁴⁵ A kormányfő többeknek értetlenkedve mutogatta a táviratot. A kétes hírnevet szerzett Major Ákos hadbíró meg is jegyezte: „valószínűleg nem normális”. Erre a miniszterelnök helyeslően bólintott, s olyasféle megjegyzést tett, hogy „a bolondok nagy bajt tudnak okozni.”⁴⁶

Az új hercegprímás napi rutinmunkája

43 ANTALL József államtitkár: Az új hercegprímás arcképe. Az acélember. Új Ember, 1. évf. 8. sz., 1945. szeptember 30. Címlap. – Megjegyzés: Tomek Vince piarista visszaemlékezése szerint épp azért írhatta Antall József ezt a vezércikket, mert nem csekély szerepe volt Mindszenty veszprémi püspöki kinevezésében. PMKL IV. 198. Tomek Vince hagyatéka, Saját kéziratok, 12. tétel, Tomek Vince visszaemlékezései (1968–1981). 99. fol. „Kapcsolataim Mindszenty Bíborossal”, Gépelt, szignált utóirat, „1981-VIII-22.”

44 PL Mm. 42. d. Mindszenty kinevezéséhez gratulációk, 375. darab. Lékai László levele Mindszenty Józsefhez. Veszprém, 1945. szeptember 20.

45 PIL 274. f. 7/247. ö. e. 16. fol. Eredeti távirat. A szövegben az „első közjogi méltóság” pirossal aláhúzva; A távirat eredeti fogalmazványa: VÉL I.1.44.a. 2381/1945. Dálnoki Miklós Béla 1945. szeptember 20-án, 18 óra 04 perckor feladott táviratának hátoldalán Mindszenty József kézírásával.; MINDSZENTY József: Emlékirataim i. m. 82. – Megjegyzés: Mindszenty hasonló tartalmú szöveggel válaszolt Zsedényi Bélának, a nemzetgyűlés elnökének: „Hercegprímási méltósághoz meleg, jóleső üdvözlést, jókívánatokat köszöni és mint az ország első közjogi méltósága hazája újjáépítésében nemzete rendelkezésére áll.” VÉL I.1.44.a. 2381/1945. A Magyar Kurír szerkesztőségének: „A Nemzetgyűlés elnöke és a Miniszterelnök üdvözlzik az új hercegprímást”.

46 MAJOR Ákos: Népíráskodás – forradalmi törvényesség. Egy népbíró visszaemlékezései. Minerva Kiadó, Bp., 1988. 264. – Megjegyzés: Major Ákos politikai „szélkakasságát igazolja” egy bírótárs esete: Soós Károly hadbíró mondotta róla, hogy

Mindszenty nem hagyott kétséget afelől, hogy elődeihez hasonlóan hallatni kívánja szavát a magyar közéletben. Ezen nem ütközött meg senki, az ország első közjogi méltóságának felemlítésén annál inkább, mert azt csak úgy lehetett érteni, hogy az új hercegprímás nem vesz tudomást az államfői jogkörrel átmenetileg felruházott Nemzeti Főtanácsról. Mintha az égi hatalom földi képviselte mellett bizonyos földi hatalomra is igényt tartana. Hogy a közhatalom gyakorlásában lehet valamilyen

Mindszenty József távirata Dálnoki Miklós Béla miniszterelnöknek,
1945. szeptember 22.

szerepe, már csak a hagyományból eredően is, nemigen volt kérdés. Egyesek a kormánytagok közül is természetesnek tekintették a primácia kettős – egyházjogi és közjogi – természetét. Így Nagy Ferenc akkori újjáépítési miniszter is a „magas közjogi és egyházi méltóságba történt kinevezés” alkalmából gratulált.⁴⁷ A hercegprímás nem kereste a konfliktust a kormánnyal, egyszerűen csak gyakorolni kívánta apostoli küldetését a közéletben is. Ám hogy mi is ez a közjogi szerep, mennyiben élő és aktuális a tartalma az államiság második világháború utáni újrakezdésében, az már sokkal inkább kérdéses volt, de akkoriban ezzel senki nem foglalkozott.

Mindszenty szerepértelmezésére egy másik irat is rávilágít: a távirat kimért mondatához képest hosszan és alattvalói alázattal írt Habsburg Ottó főhercegnek, az 1922-ben elhunyt magyar király fiának: *„Felséges Uram! Mély hódolattal jelentem örökös királynak, mint a Szentséges Atyától legkegyelmesebben kinevezett esztergomi érsek, mint az ország primása és ezzel a ténylegesen államfőtlen ország első közjogi méltósága. A mai állami berendezkedésben nem könnyű ezt a közjogi méltóságot, már csak boldogult elődöm halálával bekövetkezett megszakítás miatt is teljes erővel érvényesíteni, de ami a Felségedhez való hűségemet illeti, azt a mégoly nehéz viszonyok sem változtathatják meg.”*⁴⁸

Mindszenty József úgy írt Habsburg Ottónak, ahogy az Magyarország törvényes királyának és a trónörökösnek hagyományosan kijárt, „Felség”-nek szólította és „örökös

„1944-ben ciánkálit ajánlott neki, és kijelentette, hogy élve nem várhatják be a szovjet csapatokat, ő inkább öngyilkos lesz”. ÁBTL 2.1. IV/43-c. V–101.946. 90. fol. Jelentés Soós Károly hadbíró ezredes fogdai magatartásáról, 1952. augusztus 28. Eredeti, kézírás.

47 PL Mm. 42. d. Mindszenty kinevezéséhez gratulációk, 424. darab. 1945. szeptember 19-én, 16 óra 20 perckor kelt távirat.

48 Mindszenty József levele Habsburg Ottó főherceghez. Veszprém, 1945. szeptember 22. OSZK Kt. 216. f. 486. ó. e.; NAGY Tőhörtöm: *Jezsuiták és szabadkőművesek* i. m. 209.

királyom”-nak nevezte. Ez a megszólítási protokoll következett a legitimista meggyőződésből, a törvényi hivatkozásul említett Pragmatica Sanctiából (1723), vagy a még korábbi, 1547. évi V. törvénycikkből is, amelyben az ország rendjei kötelezettséget vállaltak, hogy nemcsak „*Öfelségének, hanem öröksei uralmának és hatalmának is*” örök időkre alávetik magukat. IV. Károly király halála után tehát a történelmi jogfolytonosságra hivatkozó legitimisták szerint fia, Ottó trónörökös Magyarország királya lett, e néven második a magyar trónon (I. Ottó 1305 és 1307 között volt király). Mindszenty hűségnyilatkozata így lényegében egy historizáló világszemléleten alapuló politikai program: a háború utáni konszolidáció egyetlen törvényes megoldással járható, ha a Magyar Királyság trónját elfoglalja a legitim trónörökös.

Mindszenty József pár nappal korábban írt egy másik levelet is Habsburg Ottónak, ám abban meg sem említette saját közjogi szerepét.⁴⁹ A „postás” P. Nagy ismét sikeresen eljutott Rómába. A magyarországi jezsuita provinciális, P. Borbély István se nem támogatta, se nem ellenezte a hűségnyilatkozat továbbítását. A döntést Rómára bízta. Végül egyik levél sem jutott el a címzetthez, mert a feladattal megbízott P. Nagy felülbírált a hercegprímás szándékát. Legalábbis ő ezt állította utólag: mivel mélyen megdöbbenett, hogy „*amikor a szovjet csizmája fél Európán rajta áll teljes súlyával*”, akkor az újdonsült hercegprímás első dolga hódolatának kifejezése Ottó trónörökös mint törvényes király előtt, ezért a jezsuita rend vikárius generálisától letiltást kért és kapott, no nem a levél átadására, hanem az azt lehetővé tevő párizsi útra.⁵⁰ A párizsi út valóban elmaradt, azonban az egykorú források szerint P. Nagy *éppenséggel megokolta*, miért lenne előnyös a rendnek és a KALOT-nak egyaránt egy diszkrét kapcsolatépítés a trónörökössel: „*A kereszténységet egyre inkább az eltűnés fenyegeti Magyarországon, ahogyan ez volt a helyzet Oroszországban is. A királyi trón törvényes öröklése ma komoly fegyverré válhat a keresztény hit megmentése érdekében. Ez azt jelenti, hogy ez egy olyan kérdés, ami nagyon meghaladja az egyszerű politikai tevékenység határait. Jól értesült forrásokból tudom, hogy az angolszászoknak terveik vannak Ottó herceggel abban az esetben, ha őt ohajtáná népe. Küldetésem meggyorsíthatja a magyar katolicizmus megváltását Ottó főhercegen keresztül.*”⁵¹ A küldönc jezsuita felhatalmazása a primástól arra is kiterjedt, hogy a nevében tárgyaljon a trónörökössel, „*biztosítva őt arról, hogy az új hercegprímás mindent meg fog tenni a Habsburg restauráció érdekében, de kéri öfelségét, hogy ő ezt könnyítse meg azzal, hogy fáradozzon Nagymagyarország egész területének megszerzése érdekében.*”⁵² Mindez már olyan léptékű beavatkozás lett volna a politikába, hogy ahhoz P. de Boynes vikárius generális nem járulhatott hozzá. Már csak azért sem, mert a római kúria legbefolyásosabb személyiségei és maga XII. Piusz pápa teljességgel

49 OSZK Történeti Interjúk Tára Mozgóképkincs Gyűjtemény 1441. *Egy jezsuita páter vallomásai egy hercegprímásról* (1986). Mindszenty József levele Habsburg Ottó főherceghez. Bp., 1945. szeptember 18. Eredeti, kézirás. – Megjegyzés: a dokumentumfilmben látható és olvasható mindkét Habsburg Ottóhoz intézett levél.

50 ÁBTL 3.2.3. Mt–975/2. 120. fol. Adatok Mindszenty politikai szerepéről. Vö.: NAGY Tőhötöm: *Jezsuiták és szabadkőművesek* i. m. 208. és 214.

51 JTMRL II.1. Másolatok a rend római levéltárának anyagából. *Epistolae Singulorum* 1942–1945. Pro memoria, Rome, le 24 Octobre 1945. P. Alessandro Nagy S. J. Francia nyelvű, gépelt irat.

52 ÁBTL 3.2.3. Mt–975/2. 120. fol. Adatok Mindszenty politikai szerepéről.

időszerűtlennek tartották Mindszenty Habsburg-restaurációs ábrándjait. Ezt P. Nagy Töhötöm meg is írta a hercegprímásnak, amikor beszámolt neki az 1945. október 23-ai pápai magánkihallgatásáról: „Egy katolikus közép-európai blokk számára igen üdvös volna a Habsburg restauráció, de ki csinálja ezt ma meg? Nagy-nagyon messze vagyunk ma tőle!” – fejtegette XII. Piusz.⁵³

A SZÉKFOGLALÓ

Mindszenty Józsefet a székesfőkáptalan 1945. október 2-án iktatta be az érseki stallumba. Az új esztergomi érsek címere a püspökihez képest annyiban módosult, hogy a pajzsot kettéosztatta: a bal oldali mezőbe Árpád-házi Szent Margit, a jobb oldaliba a Pehm családi címerből átvett három rózsza került. Felirata – Pannonia Sacra (Szent Magyarország) –

Mindszenty József érseki címere

nem változott. A címerkép megfestéséért Megyer-Meyer Antal főiskolai tanár két mázsa burgonyát és két mázsa kenyérlisztet kért honoráriumként.⁵⁴

Az ünnepélyes székfoglalóra október 7-én, délelőtt 11 órakor került sor a zsúfolásig megtelt esztergomi bazilikában. Nem mindennapi esemény egy prímási székfoglaló: a 20. században ezt megelőzően csak kétszer, 1916-ban és 1928-ban történt hasonló. (Okozott némi kellemetlenséget, hogy a székfoglaló a budapesti önkormányzati választásokkal egy időben volt, ugyanis a különvonat reggel 8 órakor indult Esztergomba, vissza pedig csak 5 körül, így az ünnepségre igyekvőknek alig maradt ideje szavazni.) Az Ideiglenes Nemzetgyűlést Zsedényi Béla elnök, a kormányt Vörös János honvédelmi miniszter és gróf Teleki Géza kultuszminiszter, a Szövetséges Ellenőrző Bizottságot Vlagyimir Petrovics Szviridov altábornagy, a szovjet követséget B. J. Grigorjev tanácsos képviselte (a magyarul is értő orosz diplomata a szentbeszédet már politikai megnyilatkozásnak értékelte).⁵⁵ Megjelent az esztergomi polgármester, a helyi református és evangélikus gyülekezet küldöttsége is.

Mindszenty a programját összefoglaló székfoglaló beszédet frappáns fordulattal vezette be: „A hézagosan fennmaradt történeti adatok szerint mint IX. főpásztor jövők a magyar

53 OSZK Kt. 216. f. 19. ö. e. 301–302. fol. és 48. ö. e. 3. fol. Nagy Töhötöm jelentése Mindszenty Józsefnek, 1945. október 23. Másolat; Stílusosan eltérően, tartalmában egyezően idézi NAGY Töhötöm: *Jezsuiták és szabadkőművesek* i. m. 213.

54 PL 4538/1945. Esty Miklós, az Országos Földhitelintézet igazgatójának levele Zakar András érseki titkárhoz. Bp., 1945. október 27. Eredeti, aláírt.

55 ÁBTL 3.1.9. V–700/2. 334. fol. „Kinevezésének előzménye és ténye”. Zakar András gépelt jegyzetei.

királynék városából a királyok városába.”⁵⁶ A történeti adatok azonban nem annyira hézagok: előtte nyolcnál jóval több veszprémi püspökből lett esztergomi érsek. A prímás emelkedett hangvételű, történelmi példákkal tűzdelt, súlyos mondanivalójú beszédében nem titkolta el az új helyzet felett érzett kétségbeesését: „Ma előttünk riadó, vak mélység örvénylik fel; történelmünk legnagyobb nemcsak közjogi, de erkölcsi, politikai, gazdasági örvényében fuldoklik a vérző Magyarország.” Stílusát az érzelmek uralták, de nem csupán a felháborodás vagy a keserűség. „Zsoltárunk a *De profundis*, imádságunk a *Miserere*, prófétánk a siralmazó Jeremiás, világunk az Apokalipszis. Babilon vizeinél ülünk és elpattogott hárfahúrokon idegen énekekre akarnak tanítani minket.” Az érzelmi kettősséget épp a hivatkozott zsoltárok közvetítik: a *De profundis* (130/129) és a *Miserere* (51/50) bűnbánati zsoltárok, de nem annyira a panasz, mint inkább a bizalom, a remény kifejezésére. A legyőzött, háború taposta nép nyomorúságának megrázó képét rajzolta fel Jeremiás próféta A siralmak könyvében.⁵⁷ A siralom mégis bizakodással zárul: ha el is pusztult a templom, az Urat akkor sem lehet legyőzni, s ő megadhatja népének a megtérés kegyelmét. Az Apokalipszis (Jelenések könyve) szintén Isten hatalmát hirdeti, aki eljön és igazságosan elrendezi a világot. A hitnek és a reménynek még akkor is erősebbnek kell lennie, ha „Babilon vizei mellett ülünk”. A hasonlat a 137. (136.) zsoltárra, illetve az abban megénekelt babiloni fogságra utal, amikor a hódítók nem elégedtek meg az elnyomással, de győzelmüket örömdalban akarták megénekeltetni a legyőzöttekkel, így fokozva a megaláztatást. A művelt hallgatóságnak nem volt nehéz a bibliai példákat az ország aktuális helyzetére vonatkoztatni, miközben fültanúja lehetett a hercegprímás sajátos történelmi beállítottságának, tradicionális tisztelettel arisztokratikus felfogásának, amellyel nem csupán a jelen, hanem a késői magyar századok felé fordult.

Mindszenty arról is beszélt, hogy egyetlen lehetőség áll Magyarország előtt: az erkölcsi tisztulás, a morál reneszánsza, aminek vallási alapról kell fakadnia. „Legyünk mi most az imádság nemzete! Ha újból megtanulunk imádkozni úgy, ahogy eleddig imádkoztak, lesz honnét erőt és bizalmat merítenünk.” Egy ilyen újjászületés reményében mondta, hogy „akarok jó Pásztor lenni, aki, ha kell, életét adja juhaimért (János 10,15), Egyházáért, hazájáért.” A háború utáni összeomlás és letargia közepette Mindszenty az újjáépítésben kiemelt szerepet szánt a katolikus egyháznak. Beszédében röviden kitért az anyagiakra is. „Nem jövők Széchenyi és Kopácsy⁵⁸ dúsgazdagságával, pedig de jó volna ez a török időkénél koldu-

56 Esztergom főegyházmegyei XIII. körlevél, 1945. október 17. (VÉL A 44 4095/1945.) (A beszédből kiemelt további idézetek is innen – B. Ma.) Lásd még PL 2925/1945., VÉL I.1.44.a. 3206/1945. Mindszenty József hercegprímás beiktatási beszéde. Vö.: MINDSZENTY József: *Emlékirataim* i. m. 83–85. – Megjegyzés: a beiktatási beszéd a különböző forrásokban apró stiláris részletekben eltér, idézeteink az autentikusnak tekinthető körlevélből valók.

57 „Örökrészünk idegenek kezére került, házainkat mások birtokolják. / Apátlan árvák lettünk; / az anyák olyanok, mint az özvegyek. / Saját vizünket pénzért isszuk, / és meg kell fizetnünk a saját fánkért. / Igát hordozunk nyakunkon; üldöznek bennünket; / már a végünket járjuk; nincsen nyugalomunk. (...) Az asszonyokat meggyalázták Sionban, / a hajadonokat Juda városaiban. / A főembereket saját kezükkel akasztották fel, / s az öregekre sem voltak tekintettel. / Az ifjakat befogták malmot hajtani, / s a gyerekek megrokkantak a fahordásban. / A vének nem gyülekeznek már a kapukban, / a fiatalok abbahagyták a mulatságot. / Eltűnt szívünkől a vidámság; / gyászra fordult a körtáncunk. / Lebullott fejünkről a korona. / Jaj nekünk, mert vétkeztünk!”

58 Széchenyi György (1605–1695) és Kopácsy József (1775–1847) esztergomi érsekek és hercegprímások.

Mindszenty primási székfoglalójára érkeznek a vendégek:
Zsedényi Béla, az Ideiglenes Nemzetgyűlés elnöke...

Vörös János honvédelmi miniszter...

...és maga az új primás, Mindszenty József

sabb, levégzettebb [másutt: elvérzettebb] magyar nemzetnek! Mondom ezt anélkül, hogy sírnék a földiek miatt, de anélkül is, hogy ami jogalap nélkül történt, jogosnak elismerném.” Ez a rövidke kitétel azért fontos, mert érvényes nemcsak az 1945-ös földreformra, hanem minden későbbi konfiskálásra. Tehát sérelmezte az alkotmányos út mellőzését, az ideiglenességet nevében viselő kormány egyáltalán nem átmeneti rendelkezéseit. Ám a jogalapot hiányolva sem vonta kétségbe a földreform történelmi szükségességét, és soha még csak kísérletet sem tett arra, hogy a földhöz juttatottaktól a földet visszakövetelje.

A székfoglalóban ismételtén utalt az ország hercegprimását megillető közjogi helyzetre is, de anélkül, hogy annak tartalmát kifejtette volna: „Még nem léphetek be a közjogi harcok dandárjába sem, mert közjogi örvényben élünk, a jogfolytonosság összes erős fonalai és finom erezetei látszólag elszakadtak. Hiányzik nem egy alkotmányos tényezőnk. De ha a balszerencse enyhültével a nemzet józansága hidat ver, amint mindig hidat vert és most is hidat kell vernie, ha élni akar, az örvény felett, mint Pontifex, mint hídverő és több mint 900 év jogán az ország első zászlósura, a ti érseketek, az ország primása is ott lesz közjogi életünk helyreállításában és továbbvitelében.”

Mindszenty ezúttal az ország „első zászlósura”-nak nevezte magát, amivel a korabeli sajtó egyébként már hetek óta illette. Volt, aki úgy dedikálta cikkét Mindszentynek, mint „Magyarország első és egyetlen zászlósurának”.⁵⁹ A titulust egyes buzgó plébánosok is átvették. „Új idők világtörténeti átalakulásában régiesen hangzik ez a fogalom, mint valami történelmi emlék, amelynek nincs történelmi ereje. A mi egyházme gyénk erősen hiszi, hogy Mindszenty József hercegprimás életében ez kegyeletteljes valóság lesz”⁶⁰ – reagált egy

szombathelyi plébániai körlevél. Rengeteg gratulációban bukkan fel az „első közjogi méltóság” fordulat. A legtöbben nem tulajdonítottak jelentőséget a szavak sorrendjének:

59 PL Mm. 34. d. Apor E. [?] írása, 1946.

60 Szombathelyi Főplébániai Körlevél. 1945. október 11. Idézi: TARJÁN Gábor: *Mindszenty József 1917–1945.* i. m. 97. Letétben: MNL ZML XV. 41.b. Gyűjtemény 15. d. 103.

a „hazánk első egyházi és közjogi méltósága” vagy „hazánk első közjogi méltósága és egyházának főpapja” látszólag csak ízlésbeli eltérésnek tűnt. Holott ennél többről volt szó.

Az államfői tisztséget illetően ebben az időszakban jogi vákuum volt az országban. A korábbi törvényes államfő, Horthy Miklós kormányzó jogköre 1944. október 15-én megszűnt, Szálasi Ferenc nemzetvezetőségét elsöpörte a béke, míg a háború utáni többpárti parlamentáris demokrácia formálódása erősen korlátozott, szuverenitáshiányos államiság keretei között kezdődött. A háború traumája forradalmi mélységű változásokat generált: szétbomlasztotta az állam szövetét, a régi politikai hierarchia csődöt mondott, képviselői hitelüket veszítették, a hagyományos társadalmi és gazdasági elit szétesett, a jog- és szokásrend összeomlott. Az egész Horthy-rendszer kompromittálódott, mert német megszállásba, holokausztba és Szálasi ámokfutásába torkollott. Az Ideiglenes Nemzeti Kormányt a szovjetek szeptember 22-én, az amerikaiak szeptember 29-én elismerték ugyan, a britek azonban a nemzetgyűlési választásokig nem tették ezt meg (majd csak november 17-én). A választások után az államfői jogkört továbbra is az 1945. április 17-én, még a közjogi interregnum alatt megalakult háromfős Nemzeti Főtanács gyakorolta 1946. február 1-jéig. S az államforma ezalatt még mindig királyság volt, de a jogfejlődés és a politikai akarát nem a trón tényleges betöltésének irányába mutatott. Egy társadalmi-politikai-gazdasági *tabula rasa* teremtődött, amiben a jogfolytonosság „erős fonalai és finom erezetei” valóban szakadoztak.

A provizórikus közjogi zűrzavarban – legalábbis jogelméleti szinten – a hercegprímási méltóság szilárd, a történelmi jogfolytonosságot is reprezentáló, pártokon felül álló, legitim hatalomforrás maradt. Ezért Mindszenty József kijelentése zászlósúri mivoltára, első közjogi méltóságára – akár valóban le akarta törölni a port az íratlan alkotmányról, akár szimbolikusan gondolta is, hogy átmenetileg neki kell kitöltenie a közjogi ürt – azt a benyomást keltették-kelthették, hogy nemcsak a prímási funkció erkölcsi tekintélyét, de idejétmúlt közjogi tartalmát és hatalmát is fel akarja éleszteni. Békés Gellért bencés professzor szerint „az új politikai és társadalmi

Az esztergomi bazilikát megtöltötte a tömeg...

...a várakozó hívők seregében a hercegprímás édesanyja

...beiktatási beszéd közben

helyzetben helyesebb lett volna megvárni a primási jogkör tisztázását, mielőtt hivatkozás történik rá”.⁶¹ Mindszenty viszont úgy érezte, hogy ez az a szilárd alap, ami az erőhöz jogot is ad a rá váró küzdelemben.

TÖRVÉNY ÉS TRADÍCIÓ

Amikor Mindszenty közjogi méltóságára hivatkozott, arra a szokásra (*ius communis*) utalt, amikor a hivatallal együtt járnak az előjogok. A magyar történelemben az egyházi méltóságok közül a primásinál a legerősebb és legfontosabb a közjogi kötődés: mintegy ezer éven át volt egyszerre egyházi és közjogi méltóság. Eredete Szent Istvánra nyúlik vissza, aki Imre herceghez intézett Intelmeiben a főpapokat a királyi méltóság körül a harmadik helyre sorolta (első helyre a hit megőrzését, másodikra az Egyházat, harmadikra a főpapokat, és csak negyedikre a világi országnagyokat). A primási cím egyházi rang, már a 13. századtól használták, és az esztergomi érseki szék igényt is tartott rá: IV. Béla 1239. szeptember 29-én kelt oklevelében már elismeri az esztergomi érsek primásságát és minden magyar egyház feletti elsőbbségét.⁶² IX. Bonifác pápa 1394. április 24-én saját egyháztartományában *személyére szólóan* nevezte ki Kanizsai János esztergomi érseket primássá és apostoli született követté. Rá egy évre Kanizsai megkapta ugyanezeket a funkciókat a kalocsai egyháztartományra is kiterjesztve, illetve az esztergomi érseki székben utódai is birtokolták a saját egyháztartományuk felett a primási és a született követi (*legatus natus*) megbízást. A Magyar Királyság teljes területére, azaz a kalocsai egyháztartományra is kiterjedően Szécsi Dénes érsek nyerte el a címet 1452. március 24-én, ezúttal már örökösen.⁶³ Mindszenty primási tisztségéből eredően tehát az egész országra szóló lelkipásztori feladatkört viselt, ebben az értelemben nevezte magát az „ország főpapjának”.

Az egyházi primási jogok kifejlődéséhez hozzájárult, hogy az esztergomi méltósággal bizonyos világi feladatok és rangok is fokozatosan összefonódtak. Így Szent István óta az esztergomi érsek az *állandó koronázó főpap*, ő kente fel szentelt krizmával a királyt, amivel megtörtént az isteni hatalom szimbolikus átháramoltatása a királyra. Ám ezt a jogát a 12. század második felétől elvitatta a kalocsai érsek. A két érsekség viszály-

61 Mindszenty József a népbíróság előtt. Politikai perek 2. I.U.S. (Irodalmi Újság) kiadása, Párizs, 1986. XV. Békés Gellért bevezetője.

62 PL Archivum Saeculare, Acta Radicalia A-10. Az oklevél szövegét közli Török János: *Magyarország primása. Közjogi és történelmi vázolat*. Laufer és Stolp, Pest, 1859. 28–29.; *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis*. Tomus I. 979–1273. S. a. r. KNAUZ Nándor. Strigonii, 1874. 328–330:329. No. 412. oklevél; SZENTPÉTERY Imre: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. I/1–3., II/1. Bp., 1923–1943. 660. tétel, 202., illetve 1125. tétel, 348.

63 MEZEY László: Az esztergomi érsekség primáciává fejlődése (1000–1452). *Vigilia* 41 (1974) 368–374.; Kiss Gergely: *Királyi egyházak a középkori Magyarországon*. (Thesaurus Historiae Ecclesiae in Universitate Quinqueecclesiensi 3.) Pécsi Történettudományért Kulturális Egyesület, Pécs, 2013. 35.; KUBINYI András: Szécsi Dénes bíboros primás. In *Uő: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. METEM, Bp., 1999. 139–146:141. (METEM könyvek 22.)

kodásából a 13. század elejére az esztergomi érsek került ki győztesen, ami elsőbbségének, magasabb rangjának elismerésével is járt.⁶⁴ A második Aranybulla (1231) a főpapoknak kötelezővé tette a Szent István-napi törvénylátáson való megjelenést, és a panaszok meghallgatása mellett a nádor előző évi működésének elbírálását is. Ugyanakkor a királyválasztó országgyűléseken, egészen 1687-ig mindig a nádor adta le elsőként a szavazatát. A prímás nem is voksolt, látszólag „csupán” végrehajtotta az országgyűlés döntését a koronázás révén. A háttérben azonban a mindenkori prímások nagyon is kulcsszereplői a királyválasztásoknak – például II. Ferdinánd 1619-ben vitathatatlanul Pázmány Péter prímás ügyes politizálásának köszönhetette megválasztását és megkoronázását.⁶⁵ A királyválasztás ügyében végzett „lobbitevékenység” az után vált okafogyottá, hogy 1687-ben a pozsonyi országgyűlés elfogadta a Habsburgok osztrák ágának fiúágon öröklődő magyar királyságát.

I. Andrást a pogánylázadások után életben maradt három püspök koronázta meg 1046-ban

A koronázás kivételes kötelezettsége mellett az esztergomi érsek – általában – a király fő- és titkos kancellárja, és így egyike az ország rendes bíráinak, emellett a pénzverés felügyelője. A 16. században több alkalommal királyi helytartó.⁶⁶ 1723-tól az újonnan létrehozott helytartótanács tagja. A 13. századtól Esztergom vármegye örökös (fő)ispánjának, Mária Terézia óta a Szent István-rend főpapjának tisztét is az esztergomi érsek látta el. Keresztély Ágost szász hercegnek köszönhetően, aki 1707 és 1723 között esztergomi érsek volt, 1714 óta a Német-római Birodalom hercege. Innen ered a hercegprímás titulus, ami 1947-ig, illetve 1951-ig volt használatban – 1947-ben a magyar törvényhozás, 1951-ben pedig XII. Piusz pápa tiltotta meg a papoknak a világi címek viselését. Az 1937. évi XIX. törvénycikk a kormányzói (államfői) tiszt üresedése esetén illetékes országtanács egyik tagjaként említi az esztergomi érseket.

Az esztergomi prímás-érsek tehát egyházi főúri mivoltában vitathatatlanul és természetesen a közhatalom részese volt a középkortól az újkoron át a 20. század derekáig, együtt a többi nemessel, legyen az bár világi vagy egyházi méltóság. Vajon ez a részesedés első közjogi méltóságot vagy első zászlósúri méltóságot is jelent?

64 Összefoglalóan legutóbb lásd SOLYMOSI László: Az esztergomi érsek koronázó joga a középkorban. In: *Ius coronandi. Koronázási emlékek az Esztergom–Budapesti Főegyházmegye gyűjteményeiből.* Szerk.: HEGEDŰS András. Esztergom, 2012. 5–14:7–11.

65 TUSOR Péter: Pázmány és a pápaság. *Magyar Tudomány*, 174 (2013) 5. 544–547:545.

66 Vö.: PÁLFFY Géza: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században.* MTA Történettudományi Intézete, Bp., 2010. passim. (História Könyvtár, Monográfiák 27.)

AZ ELSŐ ZÁSZLÓSÚR

Feltűnő, hogy a primási címmel foglalkozó mérvadó elemzések – amelyek alapján az előző fejezetben leírt összefoglalásunkat készítettük – még csak nem is említik a primás zászlósúri méltóságát.⁶⁷ A székfoglalón kívül maga Mindszenty sem hivatkozott gyakran erre a rangjára,⁶⁸ akár pusztá retorikai elemnek is tekinthetnénk, ám mások saját korában és később is gyakran így titulálták.

Bandériumok kísérik a Szent Koronát Budára, 1790. február 21.

67 TÖRÖK János: *Magyarország primása* i. m.; WAYAND Géza: *A magyar primás jogai és kiváltságai*. Rudnyánszky A. Könyvnyomdája, Bp., 1888; KÉSMÁRKY István: *Az esztergomi érseknek mint Magyarország primásának jogai és kiváltságai. Egyházi jogi és közjogi tanulmány*. Franklin Társulat nyomdája, Bp., 1896; ERDŐ Péter: *Mindszenty és primási tisztsége*. In: *Mindszenty József emlékezete*. Szerk.: TÖRÖK József. Márton Áron Kiadó, Bp., 1995. 19–32.

68 Csúpn egy esetet találtunk, amikor – Meszlényi Antalra hivatkozva – Mindszenty úgy ír a primásokról, mint zászlósúrakról. MINDSZENTY József: *Esztergom, a primások városa*. S. a. t. BÍRÓ Béla. Mindszenty Alapítvány, Bp., é. n. 16. (Dokumentációs sorozat I.)

A zászlósúr kifejezés a banderium ('banderia') szóra vezethető vissza, ami a hadsereg Árpád-kori eredetű, zászlóaljak szerinti szervezését fedi.⁶⁹ Bandériumot állítottak ki az ország „igazi bárók”-nak is nevezett vezető katonai tisztviselői (nádor, országbíró, vajda, a különböző bánok) és a királyi udvartartás vezető méltóságviselői. Melléjük sorakoztak a nagy jövedelmű nagyurak és a főbb egyházi méltóságok.

A rendi monarchia államfelfogása ugyanis a királyság védelmét is a hatalomból részesülő tisztségek megosztott feladatává tette. A zászlósuraság jogi becikkelyezése az 1498. évi országgyűlésen történt meg. A XXII. törvénycikk alapján mintegy 32 család a vagyona és az annak alapján kiállítandó fegyveresek révén hivatalosan is elkülönült a nemesség tömegeitől. A bandériumtartó urakat a későbbiekben egyre gyakrabban külön rendnek, *ordo baronum*-nak nevezték. Őket tekintették az ország báróinak. Ugyanerről a főpapok esetében nem beszélhetünk, mivel a *bandériumállítási jog a főpapot nem személye, hanem egyházmegyéje után illette meg*. Az 1498. évi XX. törvénycikkben felsorolták az egyes főpapok által kiállítandó lovasok számát is. A zászlósurak tehát attól voltak „zászlós” urak, hogy saját hadi jelvény, majd zászló alatt vonultak csapataik a csatába.

Néhány egyházfő esetében Mohács előtt igazolható, hogy bandériumuk élén indulnak harcba: a tatárokkal vívott küzdelemben esett el 1242-ben Mátyás esztergomi, Ugryn kalocsai érsek és Gergely győri püspök, 1526-ban más főpapok mellett a mohácsi csatateren vesztette életét Tomori Pál kalocsai érsek, Szalkai (mátészalkai vargafi) László prímás. A középkorban ritkán, de előfordult, hogy egy főpap előbb volt jeles katoná, mint felszentelt pap, és éppen hadi erényeiért kapott főpapi stallumot. Ennél gyakoribb volt, hogy jó rokoni összeköttetéseinek köszönhette magas tisztségét. A legkirívóbb eset, amikor I. (Hunyadi) Mátyás király az ötéves Estei Hyppolitot nevezte ki esztergomi érsekké.⁷⁰ A harcoló katonapap idővel, az újkorra teljesen átadta helyét a lelkek üdvét gondozó pásztornak. Bár egyes egyházi méltóságok esetében megmaradt a hon védelmének, benne a bandériumállításnak a kötelezettsége (például 1663-ban Széchényi György győri és Sennyey István veszprémi püspök – az 1498. évi XX. törvénycikkben rögzített 200 lovassal szemben – csak 50, illetve 70 főt küldtek az 5244 fős, hadimustrára gyűlt seregbe),⁷¹ de ők maguk Mohács után már nem vonultak csatába.⁷² Épp Mohács egyik nagy tanulságaként alakul át a hadszervezés, a magyar nemesség katonai súlya elenyésző lesz a központi kormányzat által fizetett harcolókhoz képest, ami még inkább igaz a néhány tucat egyházi katonára az egyes püspöki várakban. 1526 és 1600 között egyébként is erősen hiányos volt a főpapi hierarchia, a regnáló főpapok cse-

69 ENGEL Pál: Banderium. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk.: KRISTÓ Gyula, szerk.: ENGEL Pál és MAKK Ferenc. Akadémiai Kiadó, Bp., 1994. 78–79.

70 Vö.: KUBINYI András: Az egyház szerepe az országos politikában és a honvédelemben a középkor végén. In uő: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. METEM, Bp., 1999. 87–99., illetve az ott idézett tanulmányok.

71 PÁLFFY Géza: *Zrínyi Miklós nagy napja. A vati hadimustra 1663. szeptember 17.* Jókai Mór Városi Könyvtár, Pápa, 2013. 36.

72 A kérdés átfogó elemzésére lásd POÓR János: *Adók, katonák, országgyűlések 1796–1811/12.* Universitas, Bp., 2003.

kély bevétellel bírtak, amiből csak gyér katonaságra telt. Azt nemigen lehetett bandériumnak hívni. Főpap személyes katonáskodására persze később is akad kivétel: harcoló katonából lett püspökké, majd esztergomi érsekké gróf Kollonich Lipót 1695-ben. Az utolsó esztergomi érsek, aki még nemesi felkelést szervezett, Károly Ambrus volt 1809-ben.

Mészáros István történész a zászlóalj-állítási kötelezettségből vezeti le és a világiak mellett az egyháziakra is kiterjeszti a zászlóuraságot: a legfőbb *világi rendű zászlósúr* a nádor, a legfőbb *egyházi rendű zászlósúr* a prímás, és mivel az egyházi rendűek megelőzték a világiakat, az uralkodó után a prímást tekintették az ország első közjogi méltóságának – egészen a 19. század közepéig.⁷³ 1927-ben Serédi Jusztiniánt zászlósúrként köszöntötte Zala vármegye törvényhatósági bizottsága,⁷⁴ amelynek zalaegerszegi apátplébánosként – akkor még Pehm vezetéknévvel – Mindszenty József is tagja volt, és könnyen meg lehet, hogy ő fogalmazta a köszöntőszöveget. Néhány alkalommal Serédi Jusztinián használta is ezt a szép történelmi kifejezést, de időszerűségének elemzésébe nem bocsátkozott.⁷⁵

Pázmány Péter esztergomi érsek arcképe Szelepcsényi György teológiai művének címlapján, 1634

A logikusnak tetsző levezetésben az a hiba, hogy összekeveri a 17–18. századi kiváltságos országzászlósokat a korábbi századok azon zászlósuraival – köztük azon „zászlós egyházi férfiúk”-kal (1498. évi XXII. törvénycikk) –, akik saját zászló alatt állítottak fel ban-

73 Mészáros István: Az „első zászlósúr”-cím. In: „Állok Istenért, Egyházért, Hazáért”. Írások Mindszenty bíborosról. METEM, Bp., 2000. 73–84:73. – Mindszentyről írt biográfiánk is még ezt a megállapítást veszi át: BALOGH Margit: Mindszenty József i. m. 94.

74 „Legyünk mi az elsők között, akik az ország első zászlósúráat, a legnagyobb közjogi dignitáriust a magyar katolicizmus fejét bensőséges és forró nemzeti érzéssel és igaz magyar szívvel üdvözljük.” MNL ZML IV. 402. 435. kötet, Zala vármegye törvényhatósági bizottsága 1927. december 12-ei rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.

75 „Mint Magyarország első zászlósura és főpapja természetesen a politika és pártok felett állok” – jelent meg a Nemzeti Újságban a Keresztény Községi Párt 1938. május 2-án tett esztergomi látogatásakor. Idézi BALOGH Gábor: A római katolikus egyház és a nemzetiszocialisták Magyarországon i. m. 82. Lásd még „Serédi Jusztinián bíboros-érsek a hercegprímási méltóságról.” Új Ember, 1945. szeptember 16. 2.

Főrendek II. Lipót koronázásakor a koronázási domb körül – Pozsony, 1790. november 15.

dériumot. A látszólag hasonló terminológia súlyos tartalmi különbséget takar. Az „egyházi zászlósúr” kifejezés Jagelló-kori (1490–1526) sajátosság, mivel az akkori főpapok ki-harcolták, hogy a birtokaikon beszedett hadiadót saját katonaságuk fenntartására fordít-hassák – lényegében erről szólnak a már idézett 1498. évi XX. és XXII. törvénycikkek. *Országzászlósnak* vagy *zászlósúrnak*, avagy *nagyzászlósnak* – párhuzamosan azzal a folya-mattal, ahogy a királyi hatalom közjogi alapon nyugvó hatalommá fejlődött, ergo a királyi főtiszségek elvesztették magántisztségi jellegüket és országos köztisztségekké váltak – csupán *négy főrendüt tekintettek*: a nádort, az országbíró, a horvát bánt és a főtárnokmes-tert. Az udvar fényét emelte még a hét kiszászlós, úgymint a főlovászmester, főpohárnok, főkamrás, főasztalnok, főajtónálló, főudvarmester és (Mária Terézia óta) a testőrség ka-pitánya. Az *egyházi főrend tagjait* – köztük a prímást – sem a középkorban, sem az újkor-ban *nem sorolták az ország zászlóssai, más néven zászlósurai közé.*⁷⁶

76 Ezúton köszönöm Szathmáry Béla alkotmányjogász, egyetemi tanár tanácsait és önzetlen segítségét, amelyet a kérdés feltérképezéséhez nyújtott.

Főpapok az országgyűlés megnyitásakor a Parlament kupolatermében, 1935.
április 29. (a kép távolabbi pontján, balról Serédi Jusztinián bíboros hercegprímás)

Igazolásul két fontosabb, egy Mohács előtti és egy Mohács utáni törvényhelyet említünk. Elsőként a Hármaskönyvet, amelyben Werbőczy István egyértelműen különbséget tett a zászlósúrak és a főpapok, illetve egyházi méltóságok között.⁷⁷ Megfogalmazása félreérthetetlen: a *főpapok méltóságuk és nem tisztségük* okán emelkednek az elit tagjai közé. A püspöki méltósághoz azonban nem tartozik a személyes hadviselés, és a főpapok nem zászlósúrak. Az eliten belül viszont ők alkotják az első rendet, a világiak pedig – akik viszont zászlósúrak – a második rendhez tartoztak. Nincs ebben semmi ellentmondás: *az egyházi elit azért első, mert tőle függ a király üdvössége*. Tehát spirituális megfontolásokból az egyházi rend a jó uralkodó mintaképét bemutató Karoling királytűkrök óta megelőzi a világiakat. Ám a politikai elsőbbség a világi elité.

A Szent Korona országrészeinek egyenlőségét – akár világi, akár egyházi rendről lett legyen is szó – a 17. századi függetlenségi törekvések megkísérelték aláásni. Az 1608. évi k. u. (koronázás utá-

Ülésezik az alsóház, 1935

77 A nemesi szabadságjogokra vonatkozó passzus: „*És habár a lelkiekkel foglalkozó személyeket, a kiket Urunk és Megváltónk az emberi üdvösség kiszolgáltatására rendelt, méltóbbnak tartják a világi személyeknél, mindazonáltal e Magyarországnak minden főpap, egyházfő és báró urai és többi mágnásai, nemesi és előkelői nemességükre és világi javaikra nézve, a szabadság, kivételesség és adómentesség egy és ugyanazon előjogát élvezik; nincs is valamely úrnak nagyobb és valamely nemesnek kisebb szabadsága. Innen, egy és ugyanazon törvénnyel és szokással, és a törvényszékeken szintén ugyanazzal a törvénykezési eljárással is élnek, egyedül csak az emberdíj mennyisége tekintetében különböznek egymástól. [...] és ez nem szabadságuk, hanem méltóságuk és hivataluk okán, tudniillik, a főpapokat egyházi méltóságuk, a zászlós urakat pedig hivataluk tekintetéből, a melyet viselnek, és amelylyel őket a fejedelem kitünteti.*” WERBŐCZY István: *Tripartitum. A dicsőséges magyar királyság szokásjogának Hármaskönyve*. Latin–magyar kétnyelvű kiadás. Téka Könyvkiadó, Bp., 1990. 62–63. I. rész 2. cím 1. §. Interneten: http://www.staff.u-szeged.hu/~capitul/analecta/trip_hung.htm.

ni) I. törvénycikkben a rendi egyenlőség elvét felváltotta a rendi különbség elve, és az országgyűlés két táblára szakadt: alsó- és felsőtáblára. A felsőtábla üléseit eleinte még gyakran a primás palotájában tartották, de elnökletét a nádor látta el.⁷⁸ A felsőtábla jogutódja, a főrendiház szervezetének módosításáról szóló 1885. évi VII. törvénycikk 4. paragrafusa eleve A) és B) csoportba sorolta a főrendiház tagjait: az A) csoportba – a két koronaőr, a fiumei kormányzó, valamint a kúria és a királyi ítélőtábla elnöke, másod-elnöke előtt első helyen – a zászlósurakat, a B) csoportba az egyházi méltóságokat. Azaz e törvénycikk is *méltóságánál, és nem zászlósúri mivoltánál fogva tekinti a hercegprimást a főrendiház tagjának*. Amennyiben a hercegprimást zászlósúrként kezelte volna, akkor vagy egyházi zászlósként említette volna, vagy egyszerűen kihagyja az egyházi főrendiházi tagok közül, legfeljebb utalva az A) csoportra, amely az országnagyokat sorolta fel. A törvényhozó egyik variációval sem élt. Az országnagyok és az egyházi méltóságok elkülönített felsorolása megfelel a bevett felfogásnak, miszerint *a zászlósurak az ország világi, és nem egyházi főurai*.

Vitakérdés lehet, hogy a mindenkori primás tekinthető-e *világi főúrnak*. Az igennel válaszoló az esztergomi örökös főispánsággal vagy az 1714-ben elnyert „római szent birodalmi hercegi” címmel érvelhetnek. A nemmel válaszoló az örökös főispánság protokolláris jellegét és a hercegi cím idegen eredetét hozhatják fel. A címet ugyanis Keresztély Ágost nem III. Károly magyar királytól, hanem ugyancsak tőle, de mint VI. Károly német-római császártól kapta, igaz, ezt később az országgyűlés törvénybe iktatta (1715. évi CXI. törvénycikk). Ám a címet nem mint világi főúr, nem is mint Keresztély Ágost birodalmi herceg kapta, hanem mint az esztergomi érsek, s e tisztségében háramlott a cím – természetesen nem vér szerinti – utódaira.⁷⁹ Az örökös főispánság adományozásánál a címhez tartozó birtokok és jövedelmek *örökös átruházásán* volt a hangsúly, nem a hivatalviselésen. Mária Terézia már nem kívánta a primást főispáni méltósággal felruházni, de aztán különös királyi kegyelemből mégis meghagyta azt. 1791-ben egy országos bizottság, amely az örökös főispánságok kérdésével foglalkozott, elismerte a cím világi méltósági jellegét, s ezt 1802-ben királyi határozat erősítette meg.⁸⁰ Ám ha ennek alapján világi főúrnak tekinthetjük is a primást, ez a cím meg sem közelíti a zászlósurak sorába helyezett méltóságokét, és a törvények sem e cím és hivatal alapján kezelik a mindenkori primást. Végeredményben akár igennel, akár nemmel válaszolunk a kérdésre, azt a következtetésünket nem befolyásolja, miszerint Mindszenty József be-

78 PÁLFFY Géza: A magyar országgyűlés helyszínei a 16–17. században. A szimbolikus politikai kommunikáció kora újkori történetéhez. In: *Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon. A kezdetektől 1918-ig*. Szerk. DOBSZAY Tamás–FORGÓ András–Ifj. BERTÉNYI Iván–PÁLFFY Géza–RÁCZ György–SZIJÁRTÓ M. István. Országgyűlés Hivatala–Argumentum Kiadó, Bp., 2013. 65–87.

79 PL Archivum Saeculare, Acta Radicalia A-39. oklevél, szövegét közli TÖRÖK János: *Magyarország primása* i. m. 180–181. (Megjegyezzük, hogy az oklevél felvezetésében a dátum tévesen 1713.) Timon Ákos szerint a Habsburg-házból származott királyaink a hercegi címet nem mint magyar főnemesi címet, hanem mint a Szent Római Birodalom hercegének címét adományozták. Az esztergomi érseki székhöz kötött volt az 1714-ben adományozott hercegi cím. TIMON Ákos: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Hornyánszky Viktor Könyvkiadóhivatala, Bp., 1903. 537., 35. lábjegyzet.

80 HAJNIK Imre: *Az örökös főispánság a magyar alkotmánytörténetben*. MTA, Bp., 1888. 5. és 56.

jelentkezése 1945-ben az ország első zászlósuraként történetileg idejétmúlt és téves volt, még ha a primási méltóságot akkoriban – jelképesen vagy átgondolatlanul – sokan mások is együtt emlegették ezzel a titulussal.

A KÖZJOGI MÉLTÓSÁG ELSŐSÉGE

Összetettebb a helyzet, amennyiben a primás közjogi méltóságáról van szó és annak sorrendiségére kívánunk válaszolni. Az kétségtelen, hogy a magyar történelem közel ezer esztendejét a primási méltóság vészelte át a legtöretlenebbül. Első volt-e az uralkodó utáni közjogi méltóságok sorában az esztergomi érsek? A primások közjogi szerepéről maga Mindszenty egy 1973 végén Bécsben megjelent *Esztergom, a primások városa* című – történelmi életművének egy részét képező – karcsú kötetben fejtette ki összeg-

zően a véleményét. A primások sorát Anasztáz nyitja 999-ben és Serédi Jusztinián zárja 1945-ben. Mindszenty helyesen a történeti fejlődés eredményének tekinti, hogy az uralkodó után az esztergomi érsek lett az első a közjogi méltóságok sorában: „A magyar birodalomban első ember a király, a második az érsek, illetőleg később a primás.”⁸¹ Ezt a helyet ő is haláláig a magáénak érezte és beteljesíteni igyekezett. Amiközben fokozatosan kialakuló, tartalmában változó tisztségről ír, a 16–17. századra beállt állapotot statikusan kezeli. Azt elismeri ugyan, hogy idővel két közjogi méltóság – a nádori és a primási – vetelkedett az elsőbbségért, de kétséget sem hagy afelől, hogy ebből a versenyből saját koráig kiható érvényességgel a primás került ki győztesen.

1942-ben, amikor Horthy Miklós kormányzó utódlásával kapcsolatban felvetődött a primás közjogi szerepe, akkor Serédi Jusztinián hercegprimás is úgy fogalmazott, hogy a primás az ország „első közjogi méltósága”, „alkotmányunknak

Esztergomi érsekek, középen Scitovszky János (1785–1866) bíboros hercegprimás. *Vasárnapi Ujság*, 1856. augusztus 31.

81 MINDSZENTY József: *Esztergom, a primások városa* i. m. 12–19:14.

egyik öre”.⁸² Tehát Serédi a primás kiemelt közjogi szerepét evidenciának tekintette. Ezt a következtetést a *közjogi protokoll* terén magunk is osztjuk, de a hatalom gyakorlásában – figyelembe véve a törvénycikkeket és az újabb történeti kutatásokat – a kép már nem ilyen egyszerű és finomítani kell rajta.

A Szent István által lefektetett és előbbiekben idézett elv szerint az egyházi rend előbbre való a világi rendnél, de jogaikban nincs különbség. A *nádori méltóság* történetileg ugyancsak az államalapításig nyúló, időben fokozatosan kialakuló tisztség volt. Eredetileg mint nádorispán (*comes palatinus*) a királyi udvartartás vezetője. A 12. századtól igazságszolgáltatási, közigazgatási és hadi ügyekben a távol lévő király helyettese. Az 1222-es Aranybulla már említi önálló bírói joghatóságát, amely – az egyházi személyek kivételével – az ország minden lakosára kiterjedt. A 14. századtól vidéki bíráskodása megszűnt, attól kezdve a királyi kúria egyik önálló bírója. A 15. századig változó számú ispánság tartozott hozzá. A rendek 1439-től igényeltek beleszólást személyének kijelölésébe, de országgyűlésen először 1447-ben választottak nádort. Jogkörét az 1485. évi I–XII. törvénycikkek szabályozták, amelyekről az újabb szakirodalom kiderítette, hogy később, valamikor a 16. század közepén keletkeztek.⁸³ Ez azonban mit sem változtat a lényegen: az 1485. évi nádori törvénycikkek világosan leszögezték, majd az 1608. évi törvények „nádori cikkelyei” megerősítették azt a kialakult gyakorlatot, hogy *az uralkodó után a nádor a második személy az országban*.⁸⁴ Az 1485. évi X. törvénycikk címében is félreérthetetlen: a nádor „*a király távollétében ennek helytartója*”. Jogkörébe tartozott, hogy trónüresedés vagy a király kiskorúsága idején összehívhassa az országgyűlést; királyválasztásnál ő adhatta le az első szavazatot. A nádornak mindenki köteles volt ugyanúgy engedelmeskedni, mint a királynak. A felsőtábla történeti előzménye, az örökös főrendek kialakulása, a tágabb királyi tanács működése, a testület királyhelyettesítő funkciója is mind azt igazolja, hogy nem a primás, hanem a nádor volt a király helyettese.⁸⁵ Abból tehát, hogy az elit első rendjét az egyháziak, második rendjét a világiak alkották, *nem következett és nem járt elsőbbség közjogi méltóság tekintetében a primásnak*.

Épp a nádori tisztség széles hatáskörének köszönhető, hogy a Habsburg-kormányzat megpróbálta a nádor szerepét visszaszorítani, és a 16–17. században több-

82 Serédi Jusztinián hercegprimás feljegyzései 1941–1944 i. m. 89.

83 C. Tóth Norbert: A nádori cikkelyek keletkezése. In: *Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon* i. m. 36–45.

84 A nádori méltóságról szóló tekintélyes jogtörténeti és történeti szakirodalomból pusztán jelzésszerűen említjük meg a következő műveket: FERDINANDY Gejza: *Magyarország közjoga (alkotmányjog)*. Politzer Zsigmond és Fia kiadása, Bp., 1902. 426–432., 720; TIMON Ákos: *Magyar alkotmány- és jogtörténet* i. m.; ECKHART Ferenc: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Politzer Zsigmond és Fia kiadása, Bp., 1946. 104–107., 170–173., 253–254.; BERTÉNYI Iván: A magyar királyi udvar tisztségviselői a középkorban. *Rubicon* 1996/1–2. Interneten: http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_magyar_kiralyi_udvar_tisztsegviseloi_a_kozepkorban/.

85 SCHILLER Bódog: *Az örökös főrendiség eredete Magyarországon*. Kilián Frigyes utóda, Bp., 1900; A középkorra vonatkozóan lásd C. Tóth Norbert: Az 1501. évi tolnai országgyűlés. (Adatok a királyi adminisztráció működéséhez.) *Századok* 143 (2009) 6. 1455–1481.; C. Tóth Norbert: Perényi Imre nádor királyi helytartóságai. In: *Aktualitások a magyar középkorkutatásban. In memoriam Kristó Gyula (1939–2004)*. Szerk.: FONT Márta–FEDELES Tamás–KISS Gergely. PTE-BTK, Pécs, 2010. 141–170.

Nádorok arcképcsarnoka egy 19. századi metszeten

ször nem töltötte be a tisztséget. *Nádor híján* valóban többször az esztergomi érseket nevezték ki királyi helytartóvá (*locumtenens regius*), 1526 előtt három-négy esetben, majd 1526 után Várday Pált 1542 és 1549, Oláh Miklóst 1562 és 1568, Verancsics Antalt 1572 és 1573, Kutassy Jánost 1597 és 1601, Forgách Ferencet 1607 és 1608, végül Szelepcsényi Györgyöt 1670 és 1681 között.⁸⁶ Királyi helytartó azonban nemcsak az esztergomi érsekek, hanem az erdélyi, az egri, a győri és nyitrai püspökök, illetve a kalocsai érsekek közül is kikerült, néha még akkor is, ha nem volt épp üresedésben az esztergomi érseki szék. Például 1487 és 1491 között nem a kisgyermekként 1486-ban kinevezett Estei Hyppolit esztergomi érsek, hanem Dóczi Orbán egri püspök, majd pár évtizeddel később, a nádori hivatal 1532-től 1554-ig tartó betöltetlensége alatt először Szalaházy Tamás egri püspök volt a királyi helytartó, s csak 1542-től követte őt a mohácsi csatában elhunyt Szalkai László utóda, a már másfél évtizede esztergomi érsek Várday Pál. Az ő halála után (1549) e tisztségben Ujlaky Ferenc győri püspök következett, és maradt is helytartó Nádasdy Tamás megválasztásáig (1554) annak dacára, hogy időközben előbb Fráter György (1551. augusztus–de-

86 Fejérvögy Istvánt azért nem vettük fel a sorba, mert ő 1587 és 1595 között királyi helytartó volt ugyan, de mint nyitrai püspök. Esztergomi érseki beiktatása előtt, 1596-ban meghalt. Nem kizárt Lippay György primás helytartósága a Pálffy Pál nádor 1654 februárjában bekövetkezett halála és Wesselényi Ferenc 1655. márciusi megválasztása közötti pár hónapban, mert a szakirodalom megemlíti, hogy az 1655-ös országgyűlésen nem volt képes elérni a nádorválasztás elhalasztását és helytartóságának meghosszabbítását, azt viszont sikerként könyvelhette el, hogy az új nádor az ő táborából került ki. TUSOR Péter: Lippay IV. György. In: *Esztergomi érsekek 1001–2003*. Szerk.: BEKE Margit. Szent István Társulat, Bp., 2003. 300.

cember), majd Oláh Miklós (1553–1568) személyében be volt töltve az esztergomi érseki szék. 1568-tól 1572-ig Bornemissza Pál erdélyi püspök vitte a királyi helytartó ügyeit, holott Verancsics Antal már 1569 óta Esztergom élén állt. Azaz a *primáciából ab ovo nem következett a királyi helytartói méltóság*, az uralkodó sok egyébbel együtt nyilván a személyes rátermettséget is mérlegelte, amikor ezt a bizalmas posztot kiosztotta. Olyan azonban soha nem fordult elő, hogy egyidejűleg a nádor is és a primás is királyi helytartó lett volna. Pusztán abból tehát, hogy kilenc-tíz alkalommal – amikor a nádori poszt betöltetlen – az esztergomi érsek volt a királyi helytartó, még nem következik a primás elsőbbsége a közjogi méltóság terén.

A nádori hatalom megerősödését a nádor és a primás, lényegében a világi rendek és az egyházi elit közötti politikai és hatalmi konfliktusok sora kíséri. Ennek eredménye a 16–17. századra az erőviszonyok komoly eltolódása a világi politikai elit javára. A folyamatot igazolja többek között a királykoronázás szertartása, amelybe – Magyarországon először 1527-ben, a Cseh Királyságban már 1438-ban – a nádor is bekapcsolódott. Ez alapjaiban sértegette az esztergomi érsekek régi kiváltságait.⁸⁷ A koronázások 1561. évi szertartásrendje egyértelműen a nádor elvitathatatlan tekintélyét igazolja. Noha Báthory István nádor hivatali utódainak csak a 17. század végére (1681) sikerül ismét elérniük a koronázásokon történő segédkezést, ez a lényegét nem befolyásolja: az ország uralkodója immár nemcsak Isten kegyelméből, hanem a rendek akaratából és támogatásával lehetett király, ami idővel a szimbólumrendszerben is kifejeződött.

A primás és nádor vetélkedése Pázmány Péter esztergomi érseksége alatt tetőzött, aki 1629-ben egyházmegyei zsinatot hívott össze. A zsinat királyi leiratokra és törvényekre hivatkozva határozatban rögzítette a primások előjogait. A zászlósúri méltóság

Nádasdy Tamás (1498–1562) nádor

87 PÁLFFY Géza: A magyar királykoronázások történetének eddig ismeretlen alapforrása: a magyar tanácsosok 1561. évi javaslata a koronázások pozsonyi szertartásrendjéről. In: *Redite ad cor. Tanulmányok Sahin Tóth Péter emlékére*. Szerk.: KRÁSZ Lilla–OBORNI Teréz. ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 2008. 489–504:494–497. Pálffy nem tartja kizártnak, hogy Fraknói Vilmos koncepciója, miszerint már 1508-ban is a primás (Bakócz Tamás) és a nádor (Perényi Imre) együtt helyezte a koronát a gyermekkirály fejére, megállja a helyét.

ebben sem szerepel, az viszont igen, hogy a király „első helyettesítői a helytartók, többnyire egyházi emberek”.⁸⁸ A kitétel első fele összhangban áll az 1485. vagy az 1608. évi nádori törvénycikkekkel, hiszen a király távollétében a nádor is helytartó. Viszont a mondat második felével Pázmány a király után és a nádor elé helyezteti magát a rangsorban, bár a „többnyire” kifejezés utal a történelmi gyakorlatra: nem csak egyházi emberek voltak és lehetnek királyi helytartók, amennyiben mégis, akkor sem kizárólag az esztergomi érsekek. A nádor, ezúttal Esterházy Miklós, feliratban tette szóvá a királynál, hogy Pázmány a királlyal egyenlőnek tartja magát, még a nádor hívására sem akar megjelenni az országtanácsban, a nádort folyton kritizálja, és „csip-csup” ügyekkel is azonnal a királyhoz fordul. A viszálykodás győztese Pázmány Péter esztergomi érsek lett.⁸⁹ Az ellentét nem egyszerűen személyes nézeteltérés. Az erősödő protestantizmus ellenében a katolikus egyház minden eszközzel próbálta menteni pozícióit, míg a Habsburg-ellenes harcok követelései közé rendre bekerült, hogy a kormányzati tisztségeket világi személyek töltsék be. A hatalomgyakorlás, az államigazgatás irányítása az újkorban visszafordíthatatlanul a nádor javára tolódott el.

A hercegi cím elnyerése 1714-ben az eliten belüli elsőbbség időtlen igényét szimbolizálja. A világiaktól átvett előkelő titulusok ellenére a 17. század utolsó harmadától a Pázmány Péter és Lippay György működése utáni hercegprímások – bár szerepet játszottak a magyar belpolitikai életben – egyre kevésbé meghatározóak. A 18–19. századra a primások politikai szerepét már nem lehet jelentősnek értékelni. Amikor 1723-ban megszervezték a helytartótanácsot, megkísérelték keresztülvinni az uralkodónál, hogy a nádor távollétében vagy hiányában az országbíró és az esztergomi érsek bizonyos időközönként felváltva elnököljenek, az uralkodó azonban ehhez nem járult hozzá, és egyedül az országbíróra maradt az állandó elnöklés. A primás csak a 22 tanácsos egyike, és e minőségében három, vallási ügyekkel foglalkozó szakbizottság elnöke lett.⁹⁰

Ugyanakkor a protokolláris rendben a primásé maradt az elsőbbség. A diéták elnöki asztalánál az uralkodónak fenntartott trónus előkelőbb jobb oldalán a primás (mellette a kalocsai érsek, tovább az egyháznagyok szentelésük rendjében), bal oldalán a nádor (mellette az országbíró, a horvát bán, a tárnokmester és a többi udvari méltóság) ülhetett. Mivel azonban a király ritkán jelent meg személyesen, az asztal közepén a nádor foglalt helyet.⁹¹ Ez az ülésrend az 1927 és 1944 közötti felsőház esetében is változott.⁹² A hagyomány követése tehát sok funkciót meghagyott a primásnak (megbízólevél átadása, köszöntések sorrendje, királynői kézcsók elsőbbsége, fogadási rend stb.),

88 P. Carolus PÉTERFY: *Sacra Concilia Ecclesiae Romano-Catholicae in regno Hungariae celebrata*. Posonii, 1741. 287–288.

89 FRANKÓI Vilmos: *Pázmány Péter 1570–1637*. Méhner Vilmos kiadása, Bp., 1886. 258–266.; KÉSMÁRKY István: *Az esztergomi érseknek mint Magyarország primásának jogai és kiváltságai* i. m. 37–40.

90 EMBER Győző: *A M. Kir. Helytartótanács ügyintézésének története 1724–1848*. M. Kir. Országos Levéltár, Bp., 1940. 16.

91 ECKHART Ferenc: *Magyar alkotmány- és jogtörténet* i. m. 261.

92 A felsőház ülésrendjének ábrája. In: PÜSKI Levente: *A magyar felsőház története 1927–1945*. Napvilág Kiadó, Bp., 2000. 178.

Ferenc József koronázási lakomája a budai Várban, 1867. június 8. A király jobbján Simor János hercegprímás, őmellette Haynald Lajos kalocsai érsek. A királyné mellett a pápai nuncius, őmellette gróf Andrássy Gyula miniszterelnök, a koronázási ceremónián ő látta el a nádor feladatait

kiemelt pozíciója vitathatatlan, de a felsőtábla elnöke a nádor volt, őt a prímás nem helyettesítette, és nem volt egyenrangú partnere sem.⁹³

Az évszázadokat átszövi a két hatalmi elit, a világi és az egyházi politikai elit rivalizálása. Előbbinek kedvezett a trienti (trentói) egyetemes zsinat (1545–1563) határozata, amelyben előírták, hogy a püspököknek és plébánosoknak állandóan egyházmegyéjükben kell tartózkodniuk, és egyszerre nem tölthetnek be több javadalmat. Ami megújulása érdekében az egyháznak eminens cél volt, az hátráltatta a főpapok világi tisztségviselését, mert az óhatatlanul egyházmegyén kívüli hosszú tartózkodással járt. A világi főrendek törekvése az egyenjogúsításra az egyháziak ellenében a 16. századtól lassan, de szívósan tört felszínre, még többnyire a kor teológiai fogalmi rendszerében. Az 1608. évi koronázás utáni I. törvénycikk értelmében a főpapok egy része a nagyobb befolyású felsőtábláról a kisebb rangot jelentő alsótáblára került át. A kiváltságokat egyebekben is megnyirbálták, a valós hatalom nélküli, csupán címmel rendelkező egyháziakat vissza-, illetve kiszorították a hatalomból. Az 1848-ig működött felsőtáblán

93 Ennek részletes és szakszerű elemzését lásd SZIJÁRTÓ M. István: *A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792*. Balaton Akadémiai Kiadó, Keszthely, 2010. 105–111. (A szerző kitér arra is, hogy egyes elemzések szerint a prímásnak kvázi társelnöki szerepe volt, amit a diéta mindennapjaival igazolnak, ám ezek protokolláris jellegű feladatokban merültek ki, ezért a nádort a felsőtábla egyedüli elnökének tekinti.)

a bárók és a mágnások mellett csak a megyéspüspökök maradtak. Az 1848-as forradalom, majd az 1867-es kiegyezés révén a rendi államot polgári állam váltotta fel, és a Szent Koronának az ország nem nemes lakosai is tagjaivá váltak. A nemesi-rendi kiváltságok helyére az állampolgársággal járó szabadságjogok és politikai jogok, ezzel együtt az állampolgári jogegyenlőség, a rendi országgyűlés helyére pedig népképviselői országgyűlés lépett. Az államigazgatást addig irányító királyi kormányzóságokat (*dicasteriumokat*) a minisztériumok rendszere váltotta fel. A miniszterek az országgyűlésnek felelősek, az összminisztérium élén a király által kinevezett miniszterelnök állt.

A nádori posztot sem 1848-ban, sem 1867-ben nem szüntették meg, de már nem töltötték be, mert hatáskörét nem sikerült összeegyeztetni a miniszteri felelősség elvével. 1867-ben Andrássy Gyula miniszterelnököt formálisan nádorhelyettesé is megválasztották. A nádor hatásköre, a kormányzat működtetése, a nemzet és a király között elfoglalt helye ténylegesen a miniszterelnökre, és nem a primásra szállt. A király bármely okból, például betegség vagy fogságba kerülés miatt szükségessé váló ideiglenes helyettesítéséről viszont a korabeli törvények egyáltalán nem rendelkeztek.

Az ősi alkotmánynak nevezett jogszabályegyüttes 19. századi reformja korlátozta a primás közjogi szerepét is. Amíg a megszűnő kormányzóságok (kancellária, kamara, helytartótanács) közül a helytartótanácsnak a primás is tagja volt, addig a felelős kormányban már semmilyen funkciót nem kapott. A közhatalom gyakorlása az újkori állami hivatalok működésének összetettségéből, szakértelem- és időigényességéből eredően is teljesen átcsúszott a világi elit kezébe. 1848-ban megszűnt a tized vagy dézsma, ezzel megszűnt az egyház zászlóalj-kiállítási kötelezettségének alapja is. Az örökös főispánságot az 1870. évi XLII. törvény cikk alakította át pusztá méltósággá. A pisetumjog (a pénzverés ellenőrzése után járó jövedelem) uralkodói elismerése már a 16. századtól akadozott, végleg Vaszary Kolos hercegprimás (1891–1912) alatt szűnt meg.⁹⁴ A dualizmus évtizedeire a primásnak lényegében már csupán a főrendiházi tagság és a királykoronázás közjogi aktusa maradt meg, utóbbi a legrégebbi és talán a legfontosabb az összes közül.

Az 1918–1919. évi forradalmak bukása után az új berendezkedés alapjait az 1920. évi I. törvényekben rendezték el. Ezt a törvény cikk címe pontosan kifejezi: „*az alkotmányosság helyreállításáról és az állami főhatalom gyakorlásának ideiglenes rendezéséről*”. A nemzetgyűlés tagjai a végleges rendezésig „*az államfői teendők ideiglenes ellátására a magyar állampolgárok közül titkos szavazással kormányzó*” választását határozták el. Az erről folytatott vitákban a hercegprimás mint lehetséges államfő-helyettes nem merült fel.⁹⁵ A legitimista Csernoch János hercegprimás, majd utódja, Serédi Jusztinián részé-

94 A pisetum. *Jogtudományi Közöny*, 1896. szeptember 18. és szeptember 25. 31. évf. 38. és 39. sz. 297–299. és 309–312:310.

95 OLASZ Lajos: A kormányzói jogkör. In: *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948*. Szerk.: ROMSICS Ignác. Osiris Kiadó, Bp., 2009. 102–137:102–110. – Megjegyzés: A nemzetgyűlés 1920. március 1-jén a királyság államformájára való visszatérés mellett királyhelyettesítő feladatkörrel – de a királyéhoz képest számos korlátozással – nagybányai Horthy Miklós volt cs. és kir. altengernagyot, a nemzeti hadsereg fővezérét választotta kormányzóvá.

ről sem fogalmazódott meg olyasmi, hogy ők primásként az uralkodói hatalom ideiglenes letéteményesei lennének, és ezt még a legortodoxabb monarchista körök sem szorgalmazták. Horthy utódlásáról az 1937. évi XIX. törvénycikk rendelkezett, amennyiben létrehozta az *országtanács* intézményét. Az országtanács a kormányzói szék üresedése alatti *ideiglenes államfői testület*, hét tagjából negyedikként említették a hercegprímást. (Ha az országtanács összehívásakor a hercegprímási szék betöltetlen lenne, akkor a hercegprímás helyét a kálcsai érsek veszi át.) A testület egyik tagja sem bírt semmilyen egyszemélyi joggal. Tehát ez a törvénycikk sem tekintette az államfő kizárólagos helyettesének a primást. Még az országtanács összehívását és üléseinek elnöklését sem a primásra, hanem az országgyűlés két házának elnökeire testálta.

Az 1937. évi XIX. törvénycikkkel a kormányzó elégedetlen volt, és egyik fiának, Istvánnak az utódlását szerette volna biztosí-

Dinasztikus tervek egy korabeli képeslapon: Horthy István kormányzóhelyettes, Horthy Miklós kormányzó és unokája, az ifjabb Horthy István

tani. Serédi súlyos fenntartásai ellenére, a „kisebbik rossz” mellett döntve aláírta Horthy István jelölési ívét, akit a kormányzóhelyettség bevezetéséről szóló 1942. évi II. törvénycikk elfogadása után a két ház megválasztott a posztra. Az újdonsült kormányzóhelyettes sietett bemutatkozó látogatást tenni Serédinél, ami azért szembetűnő, mert csak hozzá ment el, mások – köztük a miniszterelnök is – maguk tették tiszteletüket. A gesztusból mégsem következik a közjogi méltóság sorrendisége, hanem inkább annak elismerése, hogy Serédi befolyása a közéletre meghatározó volt, és valóban hozzájárult egy belpolitikai válság megelőzéséhez. Amikor pár hónap múlva, augusztus 20-án Horthy István halálos repülőgép-balesetet szenvedett, a kormányzóhelyettség körüli vita ismét megosztotta a politikai elitet. A számtalan terv között a dinasztiaalapítás bizarr ötlete is felmerült, amennyiben egyesek a kormányzó unokáját kezdték kormányzóhelyettesként, sőt lehetséges királyként emlegetni. Ez már túlment azon a határon, amit a hercegprímás tudomásul vehetett, ezért mindent elkövetett megakadályozásáért. Amikor Horthy kormányzónál a hercegprímás kimondottan első közjogi méltóságát és alkotmányőri szerepét említette, az az adott történelmi helyzetben egy református kormányzó dinasztikus törekvéseivel szembeni katolikus ellenállásnak értelmezhető.

A Magyar Királyság területén 1944 végén egyidejűleg két parlament is működött, mindkettő magát tekintette a népképviselőlet valódi letéteményesének. Szálasi Ferenc 1944. október 16-án megalakította a Nemzeti Összefogás Kormányát, majd november 4-én átvette a kormányzói jogkör gyakorlását. Így egy személyben miniszterelnök és államfő is lett. Debrecenben pedig 1944. december 21-én összeült az Ideiglenes Nemzetgyűlés, amely önmagát a magyar állami szuverenitás kizárólagos képviselőjének nyilvánította. Hogy melyiket tekintették legitim kormányzatnak, azt nem jogelméleti viták, nem is öndefiníciók, hanem a hadászati és politikai erőviszonyok döntötték el. Az egykamarás debreceni nemzetgyűlés december 22-én szentesítette az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakulását. 1945. április 17-én megalakult a *Nemzeti Főtanács*, amelyet kimondottan „*az államfőt megillető egyes jogok*” gyakorlására hoztak létre mindaddig, amíg „*a magyar nép az államfői hatalom gyakorlásának módja felett nem dönt*”. Sokatmondó volt ebben az átmenetiségben a népi döntés ígérete – ennek tükrében Mindszenty év végi javaslata az államformát meghatározó népszavazásról, amire még bővebben ki fogunk térni, egyáltalán nem tűnik légvárnak, bár arra korábban nem volt példa a magyar történelemben. Az államfőt megillető jogok tehát legalább háromfelé (ideiglenes kormány, nemzetgyűlés, Nemzeti Főtanács) darabolódtak szét, amiért is az alkotmányjogi kérdésekről szinte azonnal politikai vita indult, de ebben sem számoltak a hercegprímási méltóság közjogi szerepével.

Mi következik mindebből a primás közjogi funkcióit illetően? Az a tény, hogy a feudális államszervezetben még élő *primási közhatalmi feladatok* a 20. század derekára végképp kiürültek, a rangok jelképekké váltak. Amikor Mindszenty József 1945. október 7-én elfoglalta az esztergomi érseki széket, a primásnak már csak – formálisan ugyan, de fennálló királysági államformára tekintettel mégis – a királykoronázás közjogi feladata maradt meg, az is csak 1946. február 1-jéig, a köztársasági államforma kiáltásáig. I. Ferenc József megkoronázása (1867) után a 20. században királykoronázásra csupán egyetlen alkalommal került sor: 1916-ban Csernoch János esztergomi érsek-primás a református gróf Tisza Istvánnal mint nádorhelyettes miniszterelnökkel együtt helyezte IV. Károly magyar király fejére a Szent Koronát. A két világháború közötti király nélküli királyságban ez a feladat is a történelem süllyesztőjébe került. A keresztény Magyarország primásának kijáró kivételezett tisztelet azonban máig visszaköszön. Elsőségről már több évszázada nemigen lehet beszélni, a hercegprimás csupán *reprezentációs értelemben tekinthető elsőnek a közjogi méltóságok sorában*, ami egyenes eredője a királykoronázási jogosítványnak, valamint annak a keresztény világszemléletnek, amelyben a lelkeség és a hit megelőzik az anyagiakat, ergo az egyháziak a világiakat. Mégis, amikor Mindszenty a primás első közjogi méltóságára hivatkozott, nem is a miniszterelnöki posztra utalt, mint ami őt illetné, hanem az államfőire. Ez abból a legitimista – de mint láthattuk, történetileg cáfolható – értelmezésből következett, miszerint a király távollétében automatikusan a primás lett volna az uralkodói hatalom letéteményese.⁹⁶ Mintha az 1848 utáni nádorhiányos hatalmi struktúra úgy döntötte volna el a

96 Magyar Rádió Hangarchívuma, „Dr. Baranyay Jusztin másodrendű vádlott kihallgatása”, 1949. február 3.

IV. Károly király koronázása, 1916. december 30. Részlet a Koronázási Albumból

két közjogi méltóság (nádor versus primás) elsőbbségének kérdését, hogy – a miniszterelnöki posztot semmibe véve, amely továbbélte a nádori feladatokat – a primás került volna egyedüli tényezőként előre. Következésképp a távol lévő király helyettesítése kizárólag a primásra hárult volna.

Magyarország államformája 1945-ben még *de jure* királyság volt, ebben gyökerezett a hercegprimás közjogi hatásköre, amivel az Ideiglenes Nemzetgyűlés azonban egyáltalán nem foglalkozott. A hercegprimásság közjogi tartalma ezért – ellenkező törvény híján – a történelmi alkotmány szellemében kompaktnak, sértetlennek, következőképp hatályosnak volt tekinthető, habár a korszak nem éppen a hagyományos, és végképp nem a középkori vagy kora újkori jogosítványok újraélesztésének kedvezett.

Mindszenty József érseki beiktatási ünnepségén mindebbé senki nem gondolt bele. Esztergom és az ország ünnepelt: a magyar egyház és közélet vezető posztjára a papi hivatás olyan apostola került, aki személyes sorsával szimbolizálta a múlttal való szakítást, hiszen a letűnt rendszernek nemrég még maga is meghurcoltja volt.

VÁLASZTÁSOK 1945-BEN

Amíg Esztergomban ünnepélyes hangulatban zajlottak az érseki székfoglalás eseményei, addig a fővárosban javában tartott a nagy-budapesti törvényhatósági választás. Erős baloldali többséget vártak, annál is inkább, minthogy a szociáldemokrata párt je-

lőltjei közös listán indultak a kommunis-
tákkal, mégis a kisközpárt nyert 50,54
százalékkal. A választások előtt a katolikus
egyház diszkréten orientálta híveit. Az Ac-
tio Catholica Országos Elnöksége 1945.
október 4. és 6. között háromnapos lelki-
gyakorlatokat szervezett azzal a céllal,
*„hogy a híveket előkészítsék a sorsunkat el-
döntő választásokra. Minthogy a választá-
sokról magáról egy szót sem szabad említeni,
ezért ezeket a beszédeket úgy hirdetjük meg,
mint az elmaradó katolikus nagygyűlés pótlá-
sát és az Actio Catholica jövő évi munka-
programjának bevezetését.”*⁹⁷

Az MKP és az SZDP közös választási plakátjai tankcsapdákon
az 1945. október 7-ei nagy-budapesti törvényhatósági választás előtt

A Magyar Kommunista Párt Köz-
ponti Vezetősége a törvényhatósági választás
eredményeit kiértékelő október 11-ei
értekezletén megállapította, hogy a katoli-
kus egyháznak „rendkívül nagy szerepe”
volt a kisközpárttól elszenvedett vere-
ségben. *„Nemcsak olyan finom fogásokról
van szó, minthogy Mindszenty [sic!] felszó-
lította a híveket, hogy mindenki szavazzon le
az utolsó emberig. A Kis Ujság közvetlenül a
választások előtt hozta Mindszenty üdvöz-
letét a Kisközpárthoz. Amint utólag kide-
rült, a legnagyobb szervezettséggel fordultak
ellenünk. A szavazás mindenütt úgy kezdő-
dött, hogy zárt sorokban felvonultak az apá-
cák és a papok. Ez központi utasításra tör-*

Az MKP és az SZDP közös választási nagygyűlése,
1945. szeptember 30.

97 SzCsPL I.1.a. 1988/1945. Mihálovics Zsigmond protonotárius kanonok, az AC országos igazgatója Hamvas Endre csanádi püspökhöz. Bp., 1945. szeptember 25.

tént.”⁹⁸ Mivel pedig a helyhatósági választást igen gyorsan a kormányzás tétjét jelentő nemzetgyűlési választás követte, a pártvezetésnek dönteni kellett az egyházzal kapcsolatos politikájáról.

Gerő Ernő az „egyház kérdésének” nyílt felvetését javasolta. Az ő véleménye azért nyomott sokat a latban, mert személyében az egyik legbefolyásosabb kommunista politikusról van szó: 1945-ben az államfői hatalmat helyettesítő Nemzeti Főtanács tagja, közlekedési miniszter és a Kommunista Párt Központi Vezetőségének is tagja. Azt javasolta, hogy a „megtévesztett lakosságot” szembesítsék a kommunista párt békülékeny, papságot segítő gyakorlatával és az azt semmibe vevő egyházi reakcióval. Ennek érdekében *„meg kell kísérelni az alsó papságot szembeállítani a felső papsággal”,* ami egyszerre volt ravasz és irreális elképzelés. Gerő egyáltalán nem ismerte Mindszenty Horthy-ellenes legitimista múltját, ezt elárulta azzal, hogy megfontolás nélkül horthystának bélyegezte a főpásztort. Gerő javaslatának Donáth Ferenc kerek perec elmentmondott, szerinte a párt még gyenge ahhoz, hogy az egyházzal felvegye a harcot. A nézetkülönbséget Rákosi Mátyás véleménye döntötte el: *„Ami az egyház támadását illeti, a legsúlyosabb hibának tartanám ezt most felvetni”* – mondta többek meglepetésére, mások megnyugvására. *„Nem az első tyűk-szemrelépés, amivel ebben a tekintetben találkozunk. Csak azoknak volna víz a malmára, akik bennünket egyházellenesnek állítanak be. Azt mondanák, megkezdődött a kommunista istentelenek támadása az egyház ellen. Egyelőre népgyűlésen, sajtóban ezt nem vethetjük fel. Inkább tárgyilagosan megmutatni, hogy a Kommunista Párt földet adott a papoknak, kijavította a Bazilikát Esztergomban stb. Ez sokkal nagyobb hatással*

Felvonuló apácák a háború utáni első május elsején. Szeged, 1945. május 1.

Az első Szent István-nap az ostrom után. Az amerikaiak által visszaadott Szent Jobbot körmenetben viszik az Apponyi téren (ma: Ferenciek tere) a lövedéknyomokkal teli templom előtt. Budapest, 1945. augusztus 20.

98 PIL 274. f. 2/32. ó. e. 3. fol. Jegyzőkönyv az MKP KV 1945. október 11-ei üléséről. Rákosi Mátyás főtítkár beszámolója.

*van az emberekre.*⁹⁹ Rákosi jól ismerte a tömegek lélektanát, tudta, mivel lehet és miként kell megnyerni az emberek rokonszenvét, és láthatóan nem akart kockáztatni. Értelmezésében a kommunista politika elutasítása ekkor még nem a reakciósság, hanem csupán a tudatlanság jele.¹⁰⁰ Azonban rosszul számított, ha voksokban mérhető hálát remélt a megélhetési viszonyok javulásáért. Az sem lendített a párt népszerűségén, hogy a kisebb plébániai földeket nem vették el, mert a földreform legnagyobb kárvallottja így is a katolikus egyház maradt. A templomok újjáépítésére azonban valóban áldozott az ideiglenes kormány, ami viszont koalíciós döntés és nem munkáspárti érdem volt.

AZ ÉV MÁSODIK PÜSPÖKKARI TANÁCSKOZÁSA

Az új hercegprímás székhelye Esztergomban volt, de budapesti látogatóit a fővárosban fogadta, a háborútól sebzett Űri utcai primási palotában. Különösen az első napok voltak zsúfoltak, igen sokan keresték fel előzetes bejelentés nélkül, pusztán a régi ismeretsegre hivatkozva. Hivatalos formában a primás látogatta meg Zsedényi Bélát, az Ideiglenes Nemzetgyűlés elnökét, Teleki Géza kultuszminisztert, Dálnoki Miklós Béla miniszterelnököt, Vörös János honvédelmi minisztert, a magyarországi amerikai és angol követeket, akik idővel viszonzták a látogatást vagy Esztergomban, vagy Budapesten. A miniszterelnöknél egy katolikus napilap és az Apostoli Szentsek magyarországi követségének kérdését, a követekkel a békeszerződés, a határokon kívüli magyarság és a jóvátétel problémáit tárgyalta meg.¹⁰¹

A Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnökéhez, Vorosilov marsallhoz viszont már csak a nemzetgyűlési választások után, 1945. november 23-ára kapott időpontot. A megadott időben azonban hiába ment el és várakozott két órát, csupán a névjegyet sikerült otthagyni, mert az elfoglalt marsall nem fogadta. Állítólag Vorosilov nem tudott a látogatásról és a primás névjegyet sem kapta meg.¹⁰² Mindszenty hasonlóan járt Szviridov tábornokkal, Vorosilov helyettesével, aki maga helyett Zamercev tábornokhoz, Budapest városparancsnokához irányította.¹⁰³ A primás vérig sértődött. Az esetet később is gyakran emlegette, még az amerikai misszió vezetőjének is panaszkodott: *„...mihelyt elfoglaltam az esztergomi érseki széket, elhatároztam, hogy személyesen fordulok a Szövetséges Ellenőrző Bizottsága mélyen tisztelt Elnökéhez hercegprímási minősé-*

99 Uo. 31. fol. Rákosi Mátyás főtitkár válasza a hozzászólásokra.

100 PIL 274. f. 1/7. 6. e. 16. fol. Javaslat a Kommunista Párt III. kongresszusához (1946. szeptember).

101 ÁBTL 3.1.9. V-700/2. 335. fol. „Kinevezésének előzménye és ténye”. Zakar András gépelt feljegyzései.

102 ISPÁNKI Béla: *Az évszázad pere* i. m. 27–28.; PL Processus, 1. d. V-700/1. 243. fol. „Mindszenty 1949. január 1-én írt sajátkezű írása.” Eredeti. Szövegét ÁBTL alapján közli SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' halálra ítélve* i. m. 307–311.

103 JTMRL II.1. Másolatok a rend római levéltárának anyagából, Epistolae Variorum 1946–1950/1946. „II. Gespräch mit einem Russen in verantwortlicher Stellung in Ungarn.” [Beszélgetés egy bizalmi pozícióban lévő oroszral (B. P. Oszokinnal – B. Ma.) Magyarországon.] K. n. [1946. szeptember vagy október], gépelt másolat.

Az ostrom utáni romos budai Vár: a Mária
Magdolna- (1945-ig Helyőrségi) templom
maradványai a Kapisztrán térnél

Az előrenyomuló szovjet hadsereg nyomában gyorsan szaporodtak Moszkvától Bécsig
a győzelem „határkövei”: a Gellért Szálló romos épülete
előtt vadonatúj szovjet hősi emlékmű, 1945

*gemben, minthogy történelmünk szellemében is nehéz időkben a hercegprímásra hárul a rendezés munkájának legnehezebbik része. Ennek folytán a Magyar Külügyminisztérium illetékes osztályának közbenjöttével néhány nappal azelőtt bejelentettem azon szándékomat, hogy látogatást kívánok tenni a Bizottságnál és november hónapnak megjelölt napján kísérettemmel megjelentem a Szövetséges Ellenőrző Bizottság Elnökének hivatalában. Legnagyobb sajnálatomra a követségi tanácsos, aki hosszas várakozás után megjelent, arról tájékoztatott, hogy sajnálatos módon jelenleg nem lehet szó látogatásom fogadásáról, miután tárgyalások vannak folyamatban. Átadtam neki névjegyemet, megkérve őt, hogy értesítse látogatásomról a Bizottság Elnökét, mivel más eljárási mód nem állt rendelkezésemre. Ez a látogatásom, tekintet nélkül minden egyébre – még a diplomáciai szabályok szerint is –, megfelelt a szokásoknak, így tehát teljes joggal várhattam, hogy látogatásomat visszaadják, annál is inkább, mert meg voltam győződve róla, hogy sok problémára megoldást találhatunk személyes megbeszéléseink során.”*¹⁰⁴ Miért maradt viszonzatlan Mindszenty látogatása? Talán mert a csataterén otthonosan mozgó szovjet katonai parancsnokok nemigen tudtak mit kezde-

104 A levél lefoglalt példánya magyarul, aláírás nélkül: ÁBTL 3.1.9. V-700/13. 9–12. fol. (A 9. oldal olvashatatlan, az idézett rész a 11. oldalon, ennek legelső sora ugyancsak olvashatatlan). Mindszenty József hercegprímás levele a SZEB tagjaihoz. Bp., 1946. július 10. Ugyanitt franciául: 15–20. fol. Stílusában eltérő fogalmazásban, de tartalmában egyező szöveg: PL Processus, 11. d. V-700/30. 264–267. fol. A hercegprímás elküldött levelét, lásd NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest Legation, General Records 1946, Box 103. 840.4 Catholic Church. Angol nyelvű gépelt tisztázata, aláírás nélkül. (Schoenfeld amerikai követ mellékeli az amerikai külügyminisztériumba írt jelentéséhez.) – Mindszenty tartalmilag azonos vallomást tett az előzetes letartóztatásban: PL Processus, 1. d. V-700/1. 241–242:241. fol. „Tárgy: Mindszenty 1948. [sic!] január 1-jén írt sajátkezű vallomása.”

Zsedényi Béla (1894–1955) jogászprofesszor, az Ideiglenes Nemzetgyűlés elnöke (középen) a Szent István-napi körmeneten a Kossuth Lajos utcában. Budapest, 1945. augusztus 20.

A budapesti Szent István-bazilikából Mindszenty József hercegprímás, esztergomi érsek szózatot intézett az éhezők megsegítésére, az inség leküzdésére, 1945. október 14.

ni egy hercegprímással. Ráadásul az új esztergomi érsek első nyilvános közéleti lépései, a választások kimenetelében játszott szerepe nem váltották ki a szovjetek szimpátiáját. A politika rideg szempontjai meghíúsítottak minden közeledési kísérletet.

Mindszenty József a fővárosi híveknek 1945. október 14-én, a Bazilikában tartotta első ünnepélyes szentmiséjét és szentbeszédét, amiről filmhíradó is készült.¹⁰⁵ A háború utáni szenvedésről, a károkról és a nyomorúságról beszélt, és hogy az országot a valláserkölcsei értékek megőrzésével és óvásával lehet és kell újjáépíteni. Beszédébe politikumot egyáltalán nem kevert. Annál több politikai kérdés került terítékre a püspöki kar október 17-ei értekezletén. A testület először ült össze Mindszenty József elnökletével a nagyrészt romokban heverő, csak igen szerényen helyreállított budavári primási palotában. Grösz József kalocsai érsek késett, így helyette Czapik Gyula egri érsek köszöntötte Magyarország új hercegprímását: „amikor vállaira vette a keresztet, amelyet ne a Golgotára, hanem a Feltámadás hegyére vigyen. Ígéri neki a püspöki kar nevében, hogy mindannyian készséggel és szeretettel állanak mellette nehéz

105 A primási hivatal részére Zakar titkár kópiát kért a filmhíradóról. Az illetékes gyártásvezető halasztást kért, mivel „ma csupán a feketeipiacon beszerezhető nyersanyag rendkívül magas ára folytán a kópia kb. 15.000.– pengőbe kerülne”. PL 3563/1945. Magyar Központi Híradó Rt. Filmosztályának levele Zakar Andrásához. Bp., 1945. október 30. Eredeti, gépelt, olvashatatlan aláírással.

hivatása útján.”¹⁰⁶ A primás válaszában leszögezte: a pasztoráció áll programja előterében, de nagy fontosságot tulajdonít a közéletben való részvételnek is.

A konferencia számos belső egyházi és néhány politikai vonatkozású kérdéssel foglalkozott. Az ekkor kiadott két primási pásztorlevél egyike a régi rend híveit üldöző, általánosító, kollektív intézkedések ellen kelt ki és igazságot, emberséges, keresztényi bánásmódot követelt legalább azok számára, akiknek szerepe a fasisztának minősített pártokban, egyesületekben csak névleges volt. A másik körlevél, amire még bővebben visszatérünk, a közelgő választásokkal foglalkozott.

A püspökök nem tartották indokoltnak, hogy a földreformrendeletből, illetve annak végrehajtási utasításából eredő hátrányra ismételten felhívják az illetékesek figyelmét – lépéseik eddig is érdemi válasz nélkül maradtak. A hercegprimás viszont bejelentette, hogy tiltakozásul a földbirtokrendelet végrehajtásának jogszerűtlenségei miatt, nem fogadja el az állami költségvetésből „megélhetési lehetőségként” neki felajánlott fizetést, ami a miniszterelnöki I. fizetési osztály kétszerese lett volna.¹⁰⁷ Vajon milyen szempontot vettek figyelembe az összeg meghatározásakor, amikor a kormányfői fizetéshez képest megduplázták a hercegprimás honorálását? Vajon a történelmi alkotmány továbbélését, mondhatni beidegződött alkalmazását érhetjük tetten? Azt, amiről az előző fejezetben volt szó: történetileg az egyházi rend megelőzi a világiakat, következésképp a hercegprimás megelőzi a kormányfőt, ergo nagyobb fizetés jár neki? Vagy kárpótlásnak tekintették az elvett földekért cserébe? Valójában sem egyikről, sem másikról nem volt szó. Amikor a kérdés a minisztertanács napirendjére került, a fizetés mértékét a következőkkel indokolták: „A besoroltak fizetési osztálya nem változnék, magasabb fizetési fokba nem lépnének (ez az indoka a felsőbb fizetési fokozat felvételének fizetési osztályon belül), mert nem állami fizetési osztályba soroltatnának be, csupán egy-egy állami fizetési osztály mindenkorai illetményével egyező összeget kapnának állandó tiszteletdíj gyanánt.”¹⁰⁸ (A köztársasági elnök tiszteletdíja a miniszterelnök mindenkorai fizetésének háromszorosát tette ki.) Tehát inkább udvarias gesztusnak szánták az előrelépés kizárásával. Amikor Ortutay Gyula az iskolák államosításáról interjút adott a francia *Le Monde*-nak, az állam jó szándékának igazolásául első helyen említette a főpapság állami fizetését: „A püspökök az államtitkárokkal vannak azonosítva és az érsek a miniszterekkel. Ami Mindszenty primást illeti, az ő fizetése egyenlő [sic!] a miniszterelnökével.”¹⁰⁹ Arra nem tért ki Ortutay, hogy a primás nem veszi fel a fizetését.

106 A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között i. m. 52. Az 1945. október 17-ére összehívott püspökkari értekezlet jegyzőkönyve, napirend előtt.

107 Uo. 55. Az 1945. október 17-ére összehívott püspökkari értekezlet jegyzőkönyve, 7. pont; PL Mm. 36. d. „K” dosszié, Keresztury Dezső kultuszminiszter előterjesztése a Minisztertanácshoz, 1945. december – előterjesztéséhez a minisztertanács 1945. december 29-én hozzájárult. Megjegyzés: Mindszentyt kívül még Meszlényi Zoltán püspök sem vette fel a fizetését éveken át.

108 MNL OL XIX-A-83-a/77. sz. 39. fol. Az 1945. december 29-ei minisztertanácsi ülés anyaga: Magyar Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 88.460/1945. sz./I. előterjesztése a minisztertanácshoz (6. d.).

109 PL Mm. 17. d. 1948 – külföldi sajtótermékek: *Le Monde*, 1948. július 18. 19.

Gyöngyösi János külügyminiszter aláírja a magyar–szovjet gazdasági egyezmény megerősítő okiratait, 1946. január 11.
A minisztertől balra G. M. Puskin szovjet követ

Az október 17-ei püspökkari konferencia napirendjén többek között szerepelt az 1945. augusztus 27-én Gerő Ernő kereskedelmi és Bán Antal ipari miniszter által – a kormány vagy a miniszterelnök felhatalmazása nélkül – ellenjegyzett magyar–szovjet gazdasági és kereskedelmi szerződés is, amely az előterjesztő elnök szerint az ország minden természeti kincsét elveszi és új „kommunista telepeket” tervez. A szerződés szövege egyébként titkos volt, a felek szóban abban állapodtak meg, hogy szövegét nem hozzák nyilvánosságra. Feltehetően azért, mert a fegyverszüneti korszakban egy gazdasági egyezmény megkötése nemcsak a

szovjet, hanem a jaltai nyilatkozatot (1945. február 11.) aláíró felek mindegyikének a hatáskörébe és felelőssége alá tartozott. A titkolódzás ellenére Mindszenty mégis megismerte a szöveget, mégpedig Zsedényi Béla, az Ideiglenes Nemzetgyűlés elnökének jóvoltából. Amikor a brit követ 1946. január 31-én hivatalosan kérte az egyezmény szövegét, a minisztertanács még mindig nem merte kiadni a szovjetekkel való konzultáció nélkül.¹¹⁰

A szerződés valóban lehetővé tette, hogy a Szovjetunió a saját javára kiaknázza Magyarország fontos iparágait, természeti erőforrásait, mezőgazdaságát, valamint légi, illetve vízi közlekedését. A kisközgazdasági miniszterek elleneztek is, de külső gazdasági segítség híján nem akadályozhatták meg a megkötését. A püspöki kar – nem lévén tájékozott a kormány belső vitáiról – felhatalmazta a hercegprímást, hogy tiltakozzon a szerződés ellen mind a miniszterelnöknél, mind „az idegeneknél is”, azaz a Szövetséges Ellenőrző Bizottságnál. Mindszenty kikérte néhány gazdasági szakember véleményét, többek között Hagyó-Kovács Gyuláét, aki szerint az egyezmény kiszolgáltatottságot eredményez nemcsak mezőgazdasági és ipari, hanem hajózási és légiforgalmi szempontból is. Ugyanakkor mégis azt javasolta, hogy *„bármily fájó magyar szempontból ennek az egyezménynek tudomásulvétele, ne méltóztassék ellenlépéseket tenni”*.¹¹¹ Mindszenty világosan átlátta az egyezmény veszélyét: a szovjet gazdasági térnyeréstől „csak egy ugrás” a politikai függőség, ezért nem fogadta meg a tanácsot, hanem még a püspökkari

110 MNL OL XIX–A–83–a/83. sz. Az 1946. január 31-ei minisztertanácsi ülés jegyzőkönyve, 18. fol. (7. d.).

111 PL Processus, 2. d. V–700/10. 292. fol. Hagyó-Kovács Gyula levele Mindszenty Józsefhez. Bp., 1945. október 17. Eredeti, gépelte, aláírt.

konferencia napján, október 17-én levelet küldött a miniszterelnöknek: „Ámbár a kormány már hozzájárult a magyar–szovjet együttműködési egyezményhez, de az államtanács ülése előtt közjogi állásomból folyóan óvást emelek annak perfektuálása [megkötése] ellen, mivel a gazdasági és vele politikai függetlenségünket sírba viszi.”¹¹²

Dálnoki Miklós Béla miniszterelnök két nap múlva, október 19-én kimerítő levélben válaszolt Mindszentynek. Soraiból kimondatlanul is árad egy értetlenkedés: mi köze mindehhez a hercegprímásnak? Közölte, hogy a gazdasági együttműködésről szóló egyezményt, egy időben a 31 millió dolláros árucserforgalmi egyezménnyel, már parafálták (az illetékesek kézjegyükkel hitelesítették). Megnyugtatóan azt is leírta, hogy az egyezmény tisztán elvi jelentőségű, részleteit Budapesten fogják megtárgyalni, tehát annak perfektuálása ellen óvást emelni még nem időszerű. (A válasz csak részben helytálló, mert mint a minisztertanácsi jegyzőkönyvekből kiderül, már ekkor indulatos viták folytak a szerződés ratifikálásáról, amire végül csak a választások után, 1945 decemberében került sor. S azt nem is merték a nemzetgyűlésre bízni, mert aligha fogadta volna el, így a Nemzeti Főtanács hagyta jóvá.) A prímás azon megjegyzését, hogy az egyezmény „gazdasági és vele politikai függetlenségünket sírba viszi”, a miniszterelnök érzelmi alapokon nyugvó túlzásnak minősítette. Ám követke-

A Ganz Hajógyár az Újpesti-öbölben. A második világháború után fő profilja a tengeri hajók építése lett, szinte kizárólag a Szovjetunió részére, 1953-ig jóvátételként

Szovjet katonák őrségben a csepeli Weiss Manfréd
Acél- és Fémművek előtt, 1945

112 PL Processus, 2. d. V–700/10. 308. és 309. fol. Mindszenty József 4011/1945. sz. levele Dálnoki Miklós Béla miniszterelnökhöz. Bp., 1945. október 17. Gépelt másodlat, illetve eredeti fogalmazványa Mindszenty kézírásával. Másolatban: PIL 274. f. 7/247. ö. e. 37. fol. és ÁBTL 3.1.9. V–700 (alapdosszié) 165–167. fol. Bővebben lásd SÍPOS Péter–VIDA István: Az 1945. augusztus 27-én megkötött szovjet–magyar gazdasági egyezmény és a nyugati diplomácia. *Külpolitika* 12 (1985) 4. 102–118.; BORHI László: A vasfüggöny mögött. Magyarország nagybatalmi erőterében 1945–1968. Ister, Bp., 2000. 31–36.

ző soraiból némi türelmetlenség és burkolt bírálóat is kiolvasható: „Ami a gazdasági szakemberek véleményét illeti, azokat a kormány is meghallgatta. Természetesen figyelmen kívül kellett hagyni azon szakemberek véleményét, akik a nagytőke sajátos érdekeit kívánták szolgálni. Helyesen mutat rá Hercegprímás úr arra a felmérhetetlen felelősségre, mely ma az államférfiak vállán nyugszik. De a felelősség megállapításánál mindig az okokat kell keresni elsősorban, melyek a nemzetet ebbe a züllésbe taszították és itt nemcsak azokon a felelősség, akik pozitív ténykedésükkel, hanem azokon is, akik passzív magatartásukkal, vagy óvatos tartózkodásukkal meg sem kísérelték megállítani a nemzetet a pusztulás lejtőjén.”¹¹³ Az utolsó mondatot Mindszenty aláhúzta. A miniszterelnök ugyanis ezekkel a szavakkal a széles körű társadalmi ellenállás elmaradásáért a magyar katolikus főpapok felelősségére is célzott.

A püspökkari konferencia foglalkozott azzal is, hogy Vorosilov marsall, a SZEB elnöke – okulva a kommunisták helyhatósági választáson elszenvedett kudarcból – közös listára és választási eredménytől független mandátumelosztásra próbálja rávenni a pártokat, amivel ellehetetlenítené az ellenzéki pártok érdemi választási szereplését. A pannonhalmi főapát indítványára egy elvi tiltakozásról határoztak, amit Mindszenty írt meg ugyanabban a levélben, amelyben a szovjet–magyar kereskedelmi szerződést kifogásolta: „Értesülök arról is, hogy a választások szabadságával szemben a közös lista erőltetése folyamatban van. Ez a tény ellenkezik a legegységesebb emberi jogokkal, a krími [jaltai] értekezleten biztosított önkormányzattal, a szabad választással és az eddig mindig hangoztatott demokráciával is. Amikor ezt teszem, történelmi kötelességet teljesítek.”¹¹⁴ Dálnoki Miklós Béla válasza ez ügyben is hárító volt: a választási közös lista a pártok belügye, és még nem is végleges. Nem is lett belőle semmi, mert a kisgazdapárton belül és a szociáldemokraták között győzött a közös listát elutasító álláspont. Végül Vorosilov sem erőltette, már akkor sem, amikor Mindszenty megírta tiltakozását.¹¹⁵

Dálnoki Miklós Béla (1890–1948), az Ideiglenes Nemzeti Kormány miniszterelnöke hivatalában, 1945. szeptember 9.

113 PL Processus, 2. d. V–700/10. 311–312. fol. Dálnoki Miklós Béla miniszterelnök levele Mindszenty József hercegprímáshoz. Bp., 1945. október 19.; PIL 274. f. 7/247. ö. e. 38. fol. Gépelt másolat; ÁBTL 3.1.9. V–700 (alapdosszié) 168–170. fol. Másolat.

114 PL Processus, 2. d. V–700/10. 308. és 309. fol. Mindszenty József 4011/1945. sz. levele Dálnoki Miklós Béla miniszterelnökhöz. Bp., 1945. október 17. Gépelt másolat, illetve eredeti fogalmazványa Mindszenty kézírásával. Másolatban: PIL 274. f. 7/247. ö. e. 37. fol. és ÁBTL 3.1.9. V–700 (alapdosszié) 165–167. fol.

115 Ennek igazolására lásd K. J. Vorosilov táviratát J. V. Sztálinnak és V. M. Molotov külügyi népbiztosnak a magyarországi választási kampányról. Bp., 1945. október 22. In Vida István (szerk.): *Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történeté-*

A kormányfő nem állta meg, hogy ne hívja fel a közjogi méltóságára újfent hivatkozó primás figyelmét, miszerint a vesztes háború miatt Magyarország mozgástere igencsak szűk, függetlensége a fegyverszüneti egyezményrel korlátozott. „A szövetséges nagyhatalmak különböző értekezletein különböző határozatokat hoztak, melyek jogokat biztosítanak nemcsak a kisépeknek, hanem azok ellenőrzésében a szövetséges hatalmaknak is. Ha majd a szövetséges nagyhatalmak mindegyike élni is fog ezzel a jogával és nem tőlünk fogja várni, hogy jogaiba helyezzük, a magyar kormányok is sokkal könnyebb helyzetben lesznek.”¹¹⁶ Finom célzás volt ez arra, hogy a politikai főhatalmat ténylegesen a Szövetséges Ellenőrző Bizottság szovjet elnöke gyakorolja, az amerikaiak, angolok és franciák csak asszisztálnak, így aligha lehet a kormányon számon kérni a „függetlenség veszélyeztetését”.

A parlamenti választások előkészületei felélénkítették a primás kapcsolatépítését az angolokkal és amerikaiakkal. Mindszenty 1945. október 19-én a fővárosban találkozott előbb az angol, majd az amerikai misszió képviselőjével. A diplomaták tiszteletük mellett azért is érintkeztek vele minden aggályoskodás nélkül, mert fel sem merült bennük, hogy ezzel megsértenék a SZEB nyugati szövetségeseinek előírt szolgálati utat, miszerint közjogi szereplőkkel csak az illetékes szovjet főparancsnokságon keresztül tarthatnának kapcsolatot. Azaz Esztergom érsekét *nem közjogi szereplőnek*, hanem a magyar katolikus egyház vezetőjének tekintették; a magyar történelmi alkotmány ismeretlen volt előttük, és ezért érkező jelentéseikben a növekvő csodálkozás a hercegprimás közéleti aktivitása láttán. Mindszenty mindkettőjüket informálta a kierőszakoltnak tartott szovjet–magyar gazdasági egyezményről és az MKP–SZDP közös választási listájának tervével kapcsolatos aggályairól. Nyitott kapukat döngtetett: a moszkvai amerikai nagykövet már október 15-én átadott egy jegyzéket a gazdasági együttműködés

Távozóban. Rákosi Mátyás és felesége leadták szavazatukat a budapesti törvényhatósági választásokon, 1945. október 7.

hez 1944. október – 1948. június. Dokumentumok. Gondolat Kiadó, Bp., 2005. 160–163. 68. dokumentum. Megjegyezzük, hogy az MKP Politikai Bizottsága is így foglalt állást: „a közös lista elfogadását egyelőre nem kell erőltetni.” (PIL 274. f. 3/8. ö. e. 3. fol. Az MKP PB 1945. szeptember 10-ei ülésének jegyzőkönyve. Az álló betűkkel írt „egyelőre” szó kézírással beszúrva a gépet szövegbe.) Egy hónappal később is hasonló az állásfoglalás: „A Kommunista Párt nem javasolja a közös listát.” (PIL 274. f. 3/11. ö. e. 2. fol. Az MKP PB 1945. október 8-ai ülésének jegyzőkönyve.)

116 PL Processus, 2. d. V–700/10. 313. fol. Dálnoki Miklós Béla miniszterelnök levele Mindszenty József hercegprimáshoz. Bp., 1945. október 19. Másolatban: ÁBTL 3.1.9. V–700 (alapdosszié).

dés tárgyában, neheztelve annak egyoldalúságáért, a brit kormány pedig kifejezetten tiltakozott az „*oroszmagyar gazdasági együttműködési terv ellen*”.¹¹⁷ A tervezett közös választási listáról a brit misszióvezető kijelentette: ha Magyarország így fog választani, akkor azt kormánya nem ismeri el. Együttal átvette Mindszentytől a „szlovák atrocitási jegyzőkönyvek”-et, valamint Mindszenty október 17-én a miniszterelnökhöz és a nemzetgyűlés elnökéhez írott leveleinek másolatát.¹¹⁸

Az amerikai Schoenfeld tartózkodóbban reagált. Nem értett egyet azzal a sötét képpel, amit a hercegprímás a magyarországi állapotokról festett, még nem oszlott el minden bizodalma a krími nyilatkozatot aláírók jó szándékát illetően. 1946 elején viszont már szovjet gazdasági gyarmatként jellemezte Magyarországot, megállapítva, hogy ez ellen hazája nem sokat tehet az európai stabilitás és béke kockáztatása nélkül.¹¹⁹ Amikor ezt a következtetését papírra vetette, már napirenden volt az Egyesült Nemzetek Segélyezési és Újjáépítési Hivatala (UNRRA) részéről Magyarország szerény megsegítése. Szerény, mert a Magyarországnak szánt 4 millió dollár értékű élelmi-

szert és gyógyszersegéllyel szemben Lengyelország 481 millió, Csehszlovákia 261 millió, Albánia több mint 26 millió dollár értékben kapott juttatást, ugyanakkor gáláns is, mert vesztes államként Magyarország nem volt jogosult egy centre sem. Mindszenty az UNRRA-tól érkező segélycsomag hírére köszönőlevelet írt az amerikai követnek. Részletesen kitért arra, hogy a segélyakciók mellett időszerű lenne helyreállítani a magyar gazdaságot, hogy ismét életerős legyen, mégpedig a megszálló csapatok létszámának csökkentésével és a jóvátételi kötelezettségek átütemezésével, mert „*a gazdaság lassan egy kisebbség*

Az USA 1945. szeptember 29-én elismerte az Ideiglenes Nemzeti Kormányt. Ez alkalmából a misszióvezető, H. F. Arthur Schoenfeld (1889–1952) vendégül látta a sajtó képviselőit. Mellette jobbról Korcsmáros Nándor író

117 MNL OL XIX–A–83-a/62. sz. Az 1945. október 24-ei minisztertanácsi ülés jegyzőkönyve.

118 PIL 508. f. (= gyűjtemény a The National Archives of the UK, Foreign Office [a továbbiakban: TNA FO] anyagából) 1/21. d. e. 103. tétel, 371/48471, R. 18533. Alvary D. F. Gascoigne, a magyarországi brit politikai misszió vezetőjének jelentése Mindszenty hercegprímás nála tett látogatásáról, 1945. október 20.; ÁBTL 3.1.9. V–700/49. 39. fol. Dr. Kemenes István emlékeztetője Mindszenty József, valamint az angol és amerikai követek megbeszéléséről, 1945. október 19.

119 BORHI László: *Magyar–amerikai kapcsolatok 1945–1989. Források*. MTA Történettudományi Intézet, Bp., 2009. 26.

kezebe csúszik át, mely nem parlamentáris szellemben irányít”.¹²⁰ Mindszenty világosan látta a gazdasági függőség politikai következményeit.

A VÁLASZTÁSI KÖRLEVÉL

Mint említettük, a püspöki kar 1945. október 17-ei konferenciája elfogadta a Mindszenty által írt, úgynevezett választási körlevelet, amely csak a primás aláírásával, de a magyar püspöki kar nevében jelent meg október 18-ai dátummal, valójában azonban napokkal később.¹²¹ A körlevél bevezetőjében leszögezték ugyan, hogy nem szándékoznak a választási küzdelemben avatkozni és nem foglalnak állást egyetlen párt mellett sem, a körlevél mégis orientálni akart, hiszen a jelen bírálata mellett arról szólt, hogy miképpen kell egy keresztény világnézetű politikai programra felépíteni a demokratikus jövőt. E körlevelet eredetileg az október 7-i budapesti községi (törvényhatósági) választásokra tervezték kiadni, de a hercegprimási székfoglaló előkészületei mellett nem maradt idő véglegesíteni.

A körlevél tervezete október 2-ára készült el. Szövegét véleményezésre szétküldték a püspöki kar tagjainak. Kritikai észrevételt négyen tettek: kifogásolták az általánosítást és a helyenként sarkos megfogalmazást. Az „erősebb kifejezések bátran mellőzhetők, hiszen az egész ország nagyon jól tudja, miről van szó és nagyrészt velünk érez” – írta Pétery József váci püspök, de ugyanígy gondolkodott Czapik Gyula egri érsek is.¹²² Virág Ferenc pécsi püspök csak a kar egészének támogatása esetén járult hozzá, egyébként „céltalan kihívással ne idézzünk elő olyan viharokat, amelyeket a mai hatalmi viszonyok mellett nehéz lesz lecsendesíteni. Nem volna szerencsés dolog alkalmat adni az Anyaszentegyház ellenségeinek olyan alaptalan vádaskodásra, hogy a templomokat korteskedés helyévé alacsonyított-

120 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest Legation, General Records 1946, Box 103. 840.4 Catholic Church. Mindszenty József 429/1946. sz. levele H. F. Arthur Schoenfeldnek, a budapesti amerikai politikai misszió vezetőjének. Esztergom, 1946. január 23. Eredeti, gépelt, angol nyelvű tisztaát, aláírt. (Megjegyzés: ezen a napon ez a második levele volt a követhet.)

121 A körlevél eredeti, csonkítatlan szövegét lásd: Mindszenty okmánytár, I. kötet. Mindszenty tanítása i. m. 70–76.; MINDSZENTY József: Emlékirataim i. m. 99–102. (részlet). A körlevél szétküldött és a templomokban felolvasott, rövidített szövege több helyen is fellelhető, pl. Magyar Katolikus Püspöki Konferencia Irattára (a továbbiakban: MKPK Irattára), Egri Érseki Levéltárból átvett iratok, Episcopi Hungariae, 1924–1946. 3143/1945.; SzCsPL I.4. Váradai Helynökség, Debreceni Apostoli kormányzósági iratok, 348/1945.; PIL 274. f. 7/246. ö. e. 8–9. fol.; PIL 274. f. 7/248. ö. e. 1–4. fol. Fényképmásolat. A körlevél szövegét a nyugati sajtó is lehozta, lásd pl. *La France Catholique*, 28 Décembre 1945. 20. évf., 870. sz. – Mindkét verzió megtalálható: PL 3482/1945.

122 Pétery püspök alátámasztásul megemlítette, hogy Csik József apátplébános épp a népbírói tárgyalásnak köszönhetően került félévi börtön után szabadlábra. (PL 3482/1945. Pétery József 3345/1945. sz. levele a hercegprimási hivatalhoz. Vác, 1945. október 6.) Javaslatára kivették a körlevélből a népbírókat és igazolóbizottságokat bíráló passzuszt: „Röpcédulákkal csöditik a tömeget a bírák befolyásolására. Nevetséges vádakat kovácsolnak. Ha hibát nem tudnak találni, megállapítják, hogy nem tiltakozott Magyarország háborúba lépése ellen s ítéletet hoznak, mely vagyon és állásvesztéssel jár, családokat juttat a tönk szélére. Ugyanakkor a népbírók viselt dolgairól szerte az országban tárgyalnak s gúnyolódva emlegetik, milyen összegekért sikerült elkerülni a legnagyobb büntetést is.” Uo. Körlevél-tervezet, 1945. október 2.

tuk le és pártpolitika szolgálatába állítottuk. Ennek kiszámíthatatlan következményei lehetnének.”¹²³ Náluk is elutasítóbb volt Hamvas Endre csanádi püspök, aki – véletlenül vagy sem – csak a körlevelet jóváhagyó október 17-ei püspökkari konferencián kapta meg a tervezetet. Éppen ő volt az, aki már október 9-én saját körlevélben igazította el papjait: „szigorúan meghagyom, hogy sem a szószeiken, sem hivatalainkban, sem az iskolákban, sem egyesületeinkben, vagy bárhol semmiféle szó, megjegyzés, bírálat el ne hangozzék a választási mozgalomban részt vevő pártokkal szemben, sem pro, sem contra.”¹²⁴ A testületi körlevél viszont, amely szokatlanul keményen bírálta a kormányt, tagadása volt sajátjének. Hamvas megkésve ugyan, de azonnal jelezte fenntartásait. Szóvá tette a „vad állatissággal” jellemzett férfierőszakot és az „újabb zsarnokságot” emlegető kijelentést, ellenben hiányolta a kormány törekvéseinek elismerését („kormánynak már sikerült eredményeket elérni”).¹²⁵ Grósz József kalocsai érsek azok közé tartozott, akik mindenben egyetértettek, „egyszer meg kell mondanunk az igazságot leplezetlenül” – írta levelében.¹²⁶ A bevett szokás jog szerint a püspöki pásztorlevelek még cenzúramentesek voltak, de a kritikus püspökök jól érzékelték, hogy a háború utáni szólásszabadság határait a Szö-

vetséges Ellenőrző Bizottság parancsnoksága húzza meg, és pontosan megjósolták a következményeket: a baloldali pártok részéről az egyház nagy támadásoknak lesz kitéve.

A püspökök szokatlan berzenkedése annak szolgált, hogy korábban a püspöki kar, ha el is igazított közéleti kérdésekben, de országgyűlési képviselő-választás előtt soha nem adott ki körlevelet.¹²⁷ Erre most került először sor, ami stílusváltásra utalt, s ez kizárólagosan a püspöki kar új elnökének személyéhez, Mindszenty Józsefhez volt

köthető. A körlevél hangneme is eltért az 1945 előtti testületi körlevelek „paposan” kenetteljes, emelkedett enciklikastílusától, amelyek inkább tanulmányszerűek voltak és iparkodtak elvi síkon maradni. Gyakorlati eredményük ugyan kevés volt, de bajt sem

Rajk László (középen), a Magyar Kommunista Párt budapesti bizottságának titkára
Hamvas Endre csanádi püspökkel, mellettük balról
M. Sz. Hajtovics alezredes, szovjet városparancsnok. Szeged, 1945

123 PL 3482/1945. Virág Ferenc pécsi püspök a főegyházmegyei irodának. Pécs, 1945. október 8.

124 PL 3482/1945. Csanádi egyházmegyei körlevél, VII. 2200. sz. 1945. október 9.

125 PL 3482/1945. Hamvas Endre csanádi püspök levele. Szeged, 1945. október 28.

126 PL Mm. 2. d. Grósz József kalocsai érsek levele Mindszenty Józsefhez. Kalocsa, 1945. október 8. Gépelt, eredeti, aláírt.

127 *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között* i. m. II. kötet. 485.

hoztak az egyházra. És eltért a püspöki kar 1945 utáni első, május 24-én kiadott körlevelének hangvételétől is, amely – mint korábban idéztük – megkönnyebbüléssel cáfolta a Vörös Hadsereg egyházellenességét és Isten áldását kérte az új földbirtokosokra.

A szöveg végül némileg finomítva került a nyomdába, de még így is megütközést keltett. Az esztergomi nyomda vezetője bejelentést tett a SZEB városi képviselőténél, és a körlevelet egy alezredes parancsára október 25-én lefoglalta a rendőrség. A kefelenyomatot külön futár vitte Vorosilov marsallhoz. Balogh páter visszaemlékezései szerint a marsall megbízottja azzal mutatta meg neki a szöveget, hogy a körlevél kiadását nem tiltja meg, de néhány, a kefelenyomatban megjelölt, külpolitikai vonatkozások miatt kifogásolt mondatot 24 órán belül törölni kell.¹²⁸ A pap-politikus megmozgatta kapcsolatrendszerét, de nem csak ő próbált megoldást találni. Dálnoki Miklós Béla miniszterelnök október 26-án levélben is és Borbély István jezsuita provinciális közvetítésével szóban is azt kérte a prímástól, hogy tompítson a körlevél állításain.

A kihagyni kért mondatok közül az egyik az angol Ernest Bevirtől, a brit diplomácia új vezetőjétől való. A tapasztalatlan, de őszinte külügyminiszter nem rejtette véka alá azt a véleményét, hogy Magyarországon, Romániában, Bulgáriában és Jugoszláviában totalitárius kormányok alakultak, és a győztes nagyhatalmak külügyminisztereinek 1945. szeptember 12-én tartott értekezletén arra figyelmeztetett, hogy ha a választások ezekben az államokban nem lesznek tisztességesek és az új kormányok eléggé reprezentatívak, akkor nem számíthatnak elismerésre. Bevin szavait Mindszenty körlevelének eredeti verziója ekként idézte: *„A legmélyebb fájdalommal kell igazat adnunk az angol külügyminiszter szavainak, hogy úgy látszik, mintha Magyarországon az egyik totális szellemű zsarnokságot a másik váltotta volna fel. Sajnáljuk, hogy ezt meg kell tennünk.”* E sorokon kívül a politikusok a következő mondatokat kifogásolták még: *„Sajnos ezt [a múlt hibáinak jóvátételét és a világ megbecsülését] nem mondhatjuk el. A tavalyi győngeség megismétlődik. Különös hatások folytán a magyar élet valóban az egyik totális zsarnokságból a másik felé sodródik.”*¹²⁹ A kormányt ugyanis felettébb kínosan érintette, hogy a körlevélben a prímás nemhogy nem értékelte a demokratizálódás folyamatát, de lényegében egyenlőségjelet tett a magát népi demokratikusnak nevező új hatalmi rendszer és a nemzetiszocializmus közé.

Mindszenty ezúttal elfogadta a miniszterelnök által felkínált alkut: hajlandó törölni a kritikus mondatokat, amennyiben a kormányfő Vorosilov marsallnál elhárítja a magyar–szentszéki diplomáciai kapcsolatok útjában álló akadályokat, és erről másnap (október 28.) déli 12 óráig táviratban értesíti őt.¹³⁰ Az ultimátumra időben megérkezett a

128 BALOGH István: Vádolom magam. *Magyar Nemzet*, 4. évf. 222. sz. 1948. szeptember 26. Címlap.

129 MINDSZENTY József: *Emlékirataim* i. m. 100.; PL 3482/1945. A püspöki kar körlevele, 1945. október 18. I. kiadás.

130 PIL 274. f. 7/247. ó. e. 39. fol. Mindszenty József iktatószám nélküli levele Dálnoki Miklós Béla miniszterelnökhöz. Esztergom, 1945. október 27. Eredeti, gépelt, aláírt; lásd továbbá SzCsPL I.1.a. 2323/1945. Mindszenty József 3416/1945. sz. levele a püspöki kar tagjaihoz. Esztergom, 1945. november 6.; ugyanez: EÉL Kassai Püspöki Hatóság iratai 1100/1945. (Érdekes, hogy Veszprémbe ugyanezen esztergomi iktatószám alatt egy sokkal szűkszavúbb levelet küldött: VÉL I.1.44.a. 2759/1945., 1945. október 28.) Vö.: ISPÁNKI Béla: *Az évszázad pere* i. m. 25–27.

megnyugtató válasz: „Szóban-forgó ügyről tárgyalások már pénteken megkezdődtek. Hívek nevében kezdeményezés a kormány felé egyházi részről szükségesnek látszik. Erről levélben küldök tájékoztatást.”¹³¹ Ezt követően újranyomták a négy mondatból megrövidített pásztorlevelet, futárral szétküldték és november 1-jén, Minden-szentek ünnepén felolvasták a templomokban. Néhol a túlbuzgó hatóságok – például Zalaapátiban vagy a szombathelyi ferences plébániatemplomban – megakadályozták a körlevél felolvasását, ám az szinte az ország valamennyi katolikus templomában elhangzott, ami nyilvánvalóan befolyással volt a választások kimenetelére.

A pásztorlevél az öncenzúra ellenére is bőven tartalmazott még kritikát mind a múlt, mind a jelenre nézve. A múltat „könnyelműnek, elhibázottnak és vétkesnek” jellemezte. Miközben a jövőt kétségtelenül a demokrácia elvei szerint képzelte el, megfogal-

Hercegprímási tájékoztatás a választási körlevél kiadásának körülményeiről,
1945. november 6.

mazta véleményét az országban formálódó politikai rendszerről és rámutatott, hogy a püspöki kar májusi körlevele óta eltelt idő rácáfolt az akkori bizakodásra, miszerint a hibák és gyalogságok csak az új rendszer múltó kinövései. Mert azóta csak szaporodtak a visszaélések, romlott a közbiztonság, a rendszer erőszakosságba hajlott: elég egy egyéni neheztesítés, s máris lefognak embereket, a politikai rendőrség Szibériával fenye-

131 PL 3482/1945. Dálnoki Miklós Béla miniszterelnök távirata Mindszenty József hercegprímás részére, 1945. október 28. 8 óra 25 perc; PII. 274. f. 7/247. ö. e. 40. fol. Dálnoki Miklós Béla miniszterelnök válasza Mindszenty Józsefnek, leadva telefonon, 1945. október 28-án, vasárnap reggel 8 órakor. A körlevél elemzését lásd MÉSZÁROS István: Választás 1945 őszén. In *uő: Mindszenty-mozaiik* i. m. 69–126:109–111.

Földosztás Újpesten, 1945. április. A Földosztó Bizottság elnöke birtokokmányt ad át és kezét fog egy új gazdával

geti a papokat, védtelen polgárokat internálnak, az erkölcsiséget és az igazságot semmibe veszik. Az angol külügyminiszter szavait Mindszenty kitörölte ugyan, de a meghagyott mondatok sem voltak sokkal kendőzöttebbek: *„nem az a demokrácia, mely az egyik emberi személy korlátlan uralma helyébe egy másikét állítja, nem az, amelyik az egyik embercsoport önző és féktelen uralmát egy másik csoport hasonlóan önző és féktelen hatalmaskodásával váltja fel.”*¹³² Legfájóbbnak – különösen, ha a polgári házasságról szóló törvény módosításáért tett addigi erőfeszítéseire gondolunk – a házasság felbontását megkönnyítő, és ezzel a család intézményét veszélyeztető, 1945. augusztus 22-én kelt miniszterelnöki rendeletet nevezte.¹³³ Már a szabályozás formája is furcsa: minisztertanácsi határozat, tehát egy alacsonyabb rendű jogszabály módosította a törvényt. Szót emelt a papok megszaporodott letartóztatása ellen is, ami *„lehet ugyan egyesek túlkapása, de e túlkapások megdöbbenően sokasodnak. S aligha következhetnének be, ha a kormányzat erős volna, ha a pártokat a törvénytisztelet szelleme hatná át.”*¹³⁴

132 PL 3482/1945. A püspöki kar körlevele, 1945. október 18. II. kiadás.

133 A 6800/1945. ME sz. rendelet különélés esetén az addigi időtartam helyett rövidebb időt fogadott el a házasság felbonthatóságához. Balogh István miniszterelnökségi államtitkár feljegyezte emlékirataiban, hogy sokáig érthetetlen volt számára: az ország romokban, a rendeletet mégis oly türelmetlenül napirendre tűzte a minisztertanács. Végül kiderült, hogy Erdei Ferenc parasztpárti politikus e rendelet életbe lépéséig nem tudott elválni addigi feleségétől és újra-nősülni. Tehát egyszerűen önző egyéni érdek mozgatta a pártpolitikát. PIL 867. f. b-286. 43–44. fol.

134 PL 3482/1945. A püspöki kar körlevele, 1945. október 18. II. kiadás.

A körlevélben Mindszenty nem tett említést a háború utáni újjáépítés kormányzati erőfeszítéseiről, viszont részletesen kitért a földbirtokrendelet átgondolatlanságára, a birtokok elvételének elfogult módszereire és célzatosságára. Mintha az intézkedés csupán a hajdani földbirtokosok gazdasági tönkretételét célozta volna és büntetés lenne a múltban elkövetett mulasztásokért, ami szerint ellentmond a természetjognak és a demokrácia elveinek. „A földosztásnál pártpolitika érvényesült és katonáink kimaradtak a földosztásból” – szögezte le Mindszenty a cáfolthatatlan igazságot, hozzátéve, hogy nem a reformot magát bírálja, „hanem a benne megnyilvánuló bosszúálló szellemet”. Ez a kritika nyíltan a magyar kommunistáknak és a SZEB-nek szólt, amiért osztályszempontok mentén hajtották végre a földreformot. A primás bírálatát idővel hamis és tartós váddá torzították, „reakciósságának” első bizonyítékává tették: Mindszenty ellenzi a földreformot és a nagybirtokrendszer visszaállításán fáradozik. Valójában Mindszenty a földreformot már régóta szükségesnek tartotta, csak más módon, mint ahogy végbement. Például a kiosztatlan erdőket vagy az értékes mintagazdaságokat ezer holdig a püspökségek és a tanítórendek gondozásában hagyta volna, hogy az egyes vidékeknek legyen követhető példája minél több művelési ágban (tehenészetben, sertéshizlalásban, tejtermékek feldolgozásában, gyógynövénytermesztésben, nemesítésben, váltógazdálkodásban). Természetesen igényt tartott a beígért kárpótlás kifizetésére, akár részletekben is. „Különösen orvoslandónak tartotta azt az intézkedést, hogy 1000 holdon felüli birtokosok semmit sem kaptak földjükből és így családjuk – bíróság ítélete nélküli büntetésjelleggel – teljesen földönfutóvá vált.”¹³⁵ 1945. december 6-án XII. Piusz pápának kánonjogi megközelítéssel írt az egyházi vagyon világiak kezébe kerüléséről, ami a földosztással is történt. Ahhoz kért felhatalmazást, hogy az egyházi földbirtokokból földhöz juttatott új gazdák semmiféle egyházjogi hátrányt ne szenvedjenek.¹³⁶ Hiába cáfolta Mindszenty rendre a feltételezést, hogy az egyházi földvagyon elvesztése miatt áll szemben a kormánnyal, ez akkoriban népszerű szlogenné vált. „...a földreform nélkül is a jelenlegi kormány ellen harcolnék” – nyilatkozta 1947 őszén egy újságírónak.¹³⁷ Ám az tagadhatatlan, hogy ettől még papi fejekben is zavart okozott a körlevél földreformkritikája.¹³⁸

A pásztorlevél *politikai lényege* abban állt, hogy a híveket a kommunisták elleni szavazásra szólította fel. Az igaz, hogy kimondva nem foglalt állást egyik párt mellett vagy ellen sem, és a körlevélben valóban nem szerepelt egyetlen párt vagy politikus neve sem, de arra hívta fel a híveket, hogy erkölcsi normák szerint ítéljék meg a jelölteket, ne rettenjenek meg „a gonoszság fiainak fenyegetéseitől”, és arra szavazzanak, aki „az erkölcsi tisztaság, a jog, az igazság és a rend érdekében fog síkra szállni, s képes lesz küzdeni a jelen-

135 ÁBTL 3.1.9. V–700/2. 310. fol. Zakar András gépelt feljegyzése: „A hercegrímás álláspontja a földreformmal kapcsolatban.”

136 PL 4037/1945. Mindszenty József levele XII. Piusz pápához. Idézi MÉSZÁROS István (szerk.): *Mindszenty-leveleskönyv. Gondolatok a bíboros leveleiből 1938–1975*. Eötvös József Kiadó, Bp., 1997. 23.

137 PL Mm. 27. d. Maryan Зрд: *Эн és a kardinális. Utunk*, 1947. szeptember 28. (újságkivágat).

138 PL 2551/1945. Mihalovics Zsigmond protonotárius kanonok, az AC országos igazgatójának levele Mindszenty Józsefhez. Bp., 1945. november 8.

Földszentelés az új gazdák birtokán Taksonyban, 1945. október

legi szomorú állapotok visszaélései ellen”. Bármennyire szofisztikáltak is voltak ezek a sorok, mégis egy kortesbeszédre emlékeztettek, és implicit módon a kispapokat, a legerősebb nem kommunista párt felé orientálták a híveket. Ezzel a körlevél, szándékától nem idegenül, elősegítette a polgári erők egységének létrejöttét, és igazolta, hogy Mindszenty és vele a katolikus egyház egy igen markáns, konzervatív polgári erő. A választások tétjét Mindszenty a kereszténységében fenyegetett haza fennmaradásában látta, és a keresztény erkölcsi elveken alapuló társadalmat hirdette meg egyetlen elfogadható útként.

Az egyház és állam közötti ütközet, amitől egyesek tartottak, ekkor még elmaradt ugyan, de a körlevél e nélkül is óriási visszhangot váltott ki, mivel ez volt az első, az egyház tekintélyével nyomatékosított *rendszerbíráló hang*. Az emberek ujjongó lélekkel hallgatták. Nyilvánvalóvá vált, hogy áthidalhatatlan ellentmondás feszült a baloldal politikai koncepciója és Mindszenty jövőképe között. Az addig ismeretlen prímás viszont egy csapásra az ország legnépszerűbb embere lett.

„A hatás mindenhol nagy volt, az elvtársak dühöngtek, a pesti pártvezérek pedig tanúságot tettek kétségbeesztő szellemi szegénységükről” – kommentálta Grösz érsek a fejleményeket.¹³⁹ A kiváltott élménnyről ezt írta egyik levelében: „A körlevél felolvasása után egy férfi bement a gyóntatószékbe és ezzel kezdte: elhatároztam, hogy felakasztom magam, de most, hogy meghallgattam ezt a körlevelet, nem teszem. Látom, hogy mégis lesz belőlünk valaki.”¹⁴⁰ A novem-

139 SzCsPL I.1.a. 2323/1945. Grösz József kalocsai érsek levele Hamvas Endre csanádi püspökhöz. Kalocsa, 1945. december 15.

140 PL 2551/1945. Mihalovics Zsigmond időrendi összefoglalása, 1945. november 29.

ber 2-ai minisztertanácsi értekezlet szerint a hercegprímás ezzel a pástorlevéllel „*támadást intézett a demokrácia egyes tényezői és a kormányzat ellen*”.¹⁴¹ Balogh István miniszterelnökségi államtitkár tájékoztatta a kormányt, hogy pártközi értekezleten visszautasították a hercegprímás beavatkozását a napi politikai kérdésekbe. A történetekre ezen a ponton már külföldön is felfigyeltek. Az AFP nemzetközi hírügynökség New Yorkból tévesen azt jelentette, hogy „*Miklós Béla, Magyarország miniszterelnöke felkérte valamennyi demokratikus politikai csoport vezetőjét, foglaljanak állást az ellen a pástorlevél ellen, amelyet nemrégiben adott ki Mindszenty, a magyarországi katolikusság feje*”.¹⁴² A hír hallatán november 9-én Dálnoki Miklós Béla helyreigazítást írt az amerikai követnek: „*A Függetlenségi Frontba tömörült egyes pártok részéről merült fel az a kívánság – elsőnek Rákosi Mátyás, a Magyar Kommunista Párt főtítkára kívánta –, hogy hívjak össze e tárgyban pártközi értekezletet. E kívánságot honorálva ült össze nálam a pártközi értekezlet és ott a Magyar Kommunista Párt, a Független Kisgazda, Földmíves és Polgári Párt, a Szociáldemokrata Párt és a Parasztpárt tette a sajtóban ismertetett nyilatkozatot.*”¹⁴³

A pártok közös nyilatkozata szerint – amit a választások előtt egy nappal hozott le a sajtó – a körlevél példátlanul beavatkozik a választási küzdelembe a reakció mellett, és megtevesztéssel befolyásolja a katolikus híveket. A politikusok meg voltak győződve arról, hogy a „*katolikus hívők többsége, sőt az egyház kép-*

Balogh István szeged-alsóközpointi plébános, 1944 és 1947 között a miniszterelnökség kisgazdapárti politikai államtitkára beszédet mond a Parlament előtt, 1945

141 MNL OL XIX–A–83–a/65. sz. Az 1945. november 2-ai minisztertanácsi ülés jegyzőkönyve (5. d.). A határozatot teljes terjedelmében közli: Dálnoki Miklós Béla kormányának (Ideiglenes Nemzeti Kormány) minisztertanácsi jegyzőkönyvei, 1944. december 23.–1945. november 15. A kötet. Szerk.: Szűcs László. Magyar Országos Levéltár, Bp., 1997. 530–531., újabban: SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' halálra ítélve* i. m. 227–228.; PIL 274. f. 7/247. ő. e. 146. fol. Feljegyzés.

142 PIL 274. f. 7/247. ő. e. 47–48. fol. Tildy Zoltán miniszterelnök levele H. F. Arthur Schoenfeld amerikai követhoz. Bp., 1945. november 9. A levél fogalmazványa magyarul, illetve az angol nyelvű tisztázata másolata.

143 Uo. A pártközi értekezleten részt vett a Magyar Radikális Párt elnöke, Csécsy Imre is, és a pártok részéről az éles állásfoglalás mellett volt. Lásd: *Pártközi értekezletek. Politikai érdekegyeztetés, politikai konfrontáció 1944–1948*. A dokumentumokat válogatta, szerkesztette és jegyzetekkel ellátta: HORVÁTH Julianna, SZABÓ Éva, SZÜCS László és ZALAI Katalin. Napvilág Kiadó, Bp., 2003. 143–144. – A körlevél orosz fordítása és a pártok reagálása december közepén jutott el az SZKP Központi Bizottságának nemzetközi információs részlegéhez. (B. Szapoznyikov, a Vörös Hadsereg Politikai Főcsoportfőnöksége VII. Osztálya helyettes vezetőjének jelentése, 1945. december 13.) Lásd: Российский государственный архив социально-политической истории [fonetikusán: Rosszjizskij Goszudarsztvennij Arhiv Szocialno-Polityicseszkij Isztorii, Orosz Állami Társadalom- és Politikatörténeti Levéltár] (a továbbiakban: RGASZPI) f. 17. op. 128. gy. 38. l. 50–59. Közzétéve: *Vlaszty i cerkov v Vosztocnoj Jevrope 1944–1953. Tom 1.* i. m. 234–240.

viselőinek számottevő része nem ért egyet Mindszenty fellépésével”, amely az „egyházat a népellenes reakció eszközévé akarja süllyeszteni”, ezért felszólították a hercegprímást: ne szóljon bele a közügyekbe.¹⁴⁴ A nagy felhajtás céljával épp ellentétes eredménnyel járt: aki nem volt templomjáró és addig nem is hallott a körlevélről, az is értesült minden lényegéről, hiszen még a rádióban is másfél napon át a pártok nyilatkozatáról, és az azt kiváltó körlevélről szóltak a hírek. A heves fogadtatásra „illetékes egyházi hely”, azaz az esztergomi érseki hivatal, többnyire maga a prímás, nyilatkozatot adott ki: hagyományosan és kötelességszerűen járt el a püspöki kar, amikor a közélet egyes panaszos kérdéseivel nyilvánosan foglalkozott.¹⁴⁵

A NEMZETGYŰLÉSI VÁLASZTÁS

Az 1945. november 4-én megtartott választásokon hat párt versengett a mandátumokért, közöttük egy sem képviselte a politikai katolicizmust. Az 1945. évi VIII. törvény értelmében a Magyar Nemzeti Függetlenségi Fronton kívüli pártoknak engedélyt kellett kérniük ahhoz, hogy indulhassanak a parlamenti választásokon. Az egész országra érvényes hatókörű engedélyt az Országos Nemzeti Bizottság állíthatott ki. A nyáron kettéhasadt kereszténydemokrata párt Pálffy József vezette szárnyának, amely leginkább élvezte a hercegprímás támogatását, csak a Budapesti Nemzeti Bizottságtól sikerült érvényes működési engedélyt szereznie, ez azonban csupán a főváros területére vonatkozott, az ország egészére nem. Pálffy csoportjával együtt a Polgári Demokrata Párthoz (PDP) csatlakozott, ami nem volt szinkronban Mindszenty elvárásaival. Ő ugyanis a kisgazdapárt felé köteleződött el: találkozott a párt vezérkarával, amely az egyház támogatását kérte a választásokon, cserébe ígéretet tett, hogy nem lép fel támadólag a keresztény világnézet ellen és a katolikus egyház kívánságait lehetőség szerint támogatja.¹⁴⁶ (Ezen egyezés tükrében a kisgazdapárt felsorolása a választási körlevél ellen tiltakozó pártok között nem volt több, mint elterelő taktika.)

A klérustól való távolságnak és baloldali kapcsolatainak köszönhetően a Barankovics István vezette Demokrata Néppárt viszont megkapta az összes szükséges engedélyt, végül mégsem indult. Kimerítették a belső viták, de ideje sem maradt a felkészülésre. Barankovics István és hívei – a hercegprímással ezúttal összhangban – a kisgazdapártot támogatták a választási küzdelemben. Mivel a biztos befutóra tettek, ennek köszönhetően a párt megjelent a parlamentben: a nemzetgyűlési választások után közvetlenül Bálint Sándor és Eckhardt Sándor bejelentették, hogy ők már

144 „Az MKP politikai bizottságának [1945. november 2-ai] nyilatkozata Mindszenty hercegprímás pásztorleveléről.” *Szabad Nép*, 3. évf. 181. sz. 1945. november 3. Címlap.

145 „Illetékes egyházi hely nyilatkozata.” *Magyar Kurír*, 35. évf. 1945. november 5. I. kiadás, reggel 7 óra.

146 ÁBTL 3.1.9. V–700/2. 352. fol. „Pótlólagos feljegyzések olyan eseményekről, melyek jelentősnek látszanak és eddig nem szerepeltek.” Zakar András jegyzetei.

Kommunista és szociáldemokrata párti választási plakátok, 1945

A kisgazdapárt 1945. évi választási plakátja

nem a kisgazdapárt, hanem a Demokrata Néppárt képviselői. A történeteket Papp György nyíregyházi kanonok, a parlament hat papképviselőjének egyike hozta a hercegprímás tudomására, akinek az volt a véleménye, hogy nem szerencsés megbontani a kisgazdák egységét.¹⁴⁷ Mindenesetre a Demokrata Néppárt kétfős törpefrakcióként működött a parlamentben, és csendben, de készült a következő megmérettetésre. A választáson ugyancsak nem indult Keresztény Női Tábor vezetője, Slachta Margit szociális nővér viszont ezúttal nem a kisgazdákkal, hanem a Polgári Demokrata Párttal kötött választási szövetséget, amire Mindszenty magyarázatot is kért tőle. Slachta szerint a kisgazdapárt a Keresztény Női Tábor nélkül is erős, mégsem bőkezű a pozíciók elosztásánál, Varga Béla pedig *„inkább akarja szürke, mint jellegzetes emberekből összeállítani”* a párt listáját.¹⁴⁸ Így lett végül Slachta a PDP listájáról parlamenti képviselő, viszont Pálffy József nem jutott mandátumhoz. A PDP összességében szerény eredményt ért el, a budapesti választóknak nem kellett *„az exponált zsidókkal összekevert katolikus lista”*.¹⁴⁹

A kommunisták a földosztás és a szovjet hadsereg jelenléte alapján biztosra vették választási sikerüket, az eredmény azonban rációzott várakozásaikra. A kisgazdapárt 57 szá-

147 PL 2551/1945. Mihalovics Zsigmond időrendi összefoglalása, 1945. december 1. – Megjegyzés: A kisgazdapárt és a DNP választási megállapodása értelmében további három néppártinak kellett volna elhagynia a kisgazda képviselőcsoportot – Czupy Bálintnak, Hajdu-Németh Lajosnak és Horányi Tibornak –, ők azonban maradtak. Vö.: Izsák Lajos: *A Keresztény Demokrata Néppárt és a Demokrata Néppárt* i. m. 40–65.

148 PL 3482/1945. Slachta Margit levele Mindszenty Józsefhez. Bp., 1945. október 15.

149 PL 2551/1945. Mihalovics Zsigmond protonotárius kanonok, az AC országos igazgatójának jelentése Mindszenty Józsefhez. Bp., 1945. november 8.

Az MKP kortesgyűlése a nemzetgyűlési választások előtt, középen Vas Zoltán, Rajk László és Rákosi Máttyás

zalékos abszolút többséget szerzett, míg a két munkáspártnak meg kellett elégednie a szavazatok 17–17 százalékával. Mindszenty megyéjében, Zalában a megszerezhető 14 mandátumból tizenkettőt kapott a kisgazdapárt, s csak egyet, Rákosi Máttyás révén, a kommunista párt. A választók megteremtették a természetes jogfolytonosságot, amennyiben a háború előtti és alatti két ellenzéki pártra, a kisgazdapártra és szociáldemokrata pártra elsöprő többséggel szavaztak. Ezzel egyúttal a nyugati típusú parlamenti demokráciára és a magántulajdonon alapuló piacgazdaságra is voksoltak. A választási küzdelemben *„a megszálló haderők nem nyúltak a megfélemlítés durvább eszközeihez, amit később Kelet-Európa más országaiban alkalmaztak. Ezt a tartózkodást később némi cinizmussal hanyagságnak nevezték”* – összegezte véleményét a budapesti amerikai képviselő vezetője.¹⁵⁰

A Szövetséges Ellenőrző Bizottság szovjet elnökének nyomására, az elmaradt közös választási lista ellentételezéséül a kisgazdapárt mégsem alakított egyedül kormányt vagy természetes szövetségeseivel koalíciót, hanem – bízván a mielőbbi békekötésben és a szovjet csapatok ezt követő kivonulásában – beleegyezett a nagykoalícióba. Több kulcsfontosságú tárcát a kommunisták kaptak meg, köztük a belügyminisztériumot, amely a rendőri szerveket és az államvédelmet irányította. Ezzel elszalasztódott egy kivételes alkalom a kommunista befolyás korlátozására. Tildy Zoltán miniszterelnök, Nagy Ferenc a nemzetgyűlés elnöke, Varga Béla balatonboglári plébános, vezető kis-

150 PL Processus, 2. d. V–700/10A. 389. fol. H. F. Arthur SCHOENFELD: *Szovjet-imperializmus Magyarországon*. Gépelt kézirat magyarul és angolul.

A Tildy-kormány alakuló ülése a Parlamentben, 1945. november 15. A Független Kisgazdapárt a választásokon abszolút többséget szerzett, tagjai kapták a miniszteri tárcák ötven százalékát, a többi kormányzópárt a másik felét. A képen balról jobbra: Varga Béla, az FKGP ügyvezető alelnöke, Tildy Zoltán miniszterelnök, az FKGP elnöke, Balogh István államtitkár, az FKGP országos vezetőségének tagja, Rákosi Mátyás államminiszter és Bartha Albert vezérezredes, kisgazda képviselő

gazdapárti politikus pedig az államfői feladatokat ellátó, háromtagú Nemzeti Főtanács tagja lett.

Az önkormányzati választások baloldali fiaskója megismétlődött. A kommunisták azt hitték, hogy a nép üdvözítőként fogadja őket és diadalmenetben vehetik át a hatalmat, meglovagolva az általuk szorgalmazott földosztás népszerűségét. Keserű és nehezen feldolgozható csalódás volt a 17 százalékos választási eredmény, holott mindenütt a történelmi hagyományokkal bíró szociáldemokraták sarkában jártak, ami ahhoz képest kiváló eredmény, hogy korábban illegalitásban vagy a Szovjetunióban éltek. Csakhogy ők győzelemre számítottak és a kudarchoz inkább bűnbakokat kerestek, mintsem őszintén szembenéztek volna népszerűtlenségük okaival. Rákosi Mátyás, aki államminiszterként az új kormányfő, Tildy Zoltán egyik helyettese lett, a nemzetgyűlési választások kudarcáért három dolgot tett felelőssé: az élelmiszerhiányt, az inflációt és az egyház szerepét. „*Nemcsak Mindszenty levelére gondolok, amely nyílt beavatkozás volt a választásba, de gondolok arra a szisztematikus egyházi agitációra, prédikációkra szerte az országban, és amely természetesen különösen a budapesti választások után érvényesült.*”¹⁵¹ Ekkor fogalmazódott meg először, hogy a hercegprímás a kommunista párt ellenfele. Ami egyébként igaz is volt...

151 PIL 274. f. 2/33. ö. e. 10. fol. Rákosi Mátyás beszámolója az MKP Központi Vezetősége 1945. november 22-én tartott ülésén; *A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944–1948.* Szerk.: RÁKOSI Sándor–SZABÓ Bálint. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1967. 173.

TÉT: A KIRÁLYSÁG

1945–1946 fordulóján megismétlődött az első világháború utáni egyik legmarkánsabb politikai kérdés: mi legyen az ország államformája? Magyarország, amelynek 24 év óta amúgy sem volt királya, megmaradjon-e királyságnak vagy átalakuljon köztársasággá? Épp e kérdés kapcsán jelentkeztek a repedések már 1945 novemberében a politikai pártok és a hercegprímás között.

November 16-án, miután a parlamentben bemutatta kormányát, a régi világot idézően Mindszenty budavári rezidenciáján tette tiszteletét Tildy Zoltán miniszterelnök és Varga Béla plébános, a Nemzeti Főtanács tagja. Korábban kultuszminisztert soha nem neveztek ki a hercegprímás beleegyezése nélkül. Most ez fel sem merült. Megbeszélésükön meglehetősen sok szó esett az államformáról, ami az adott időpontban még a királyság volt. A hercegprímás kifejtette, hogy ellenzi a kérdés országos felvetését, de ha a kommunisták és szövetségeseik nyomása miatt lehetetlen elnapolni, akkor népszavazás kiírását javasolja. A népszavazás gondolatához mintául Franciaország szolgált, ahol 1945. október 21-én a nép szavazott az államformáról, és ennek eredményeként jött létre a IV. francia köztársaság. (A vitás kérdésekben döntő referendum intézménye egyébként egyre népszerűbbé vált Európában, 1946-ban az olaszok így szavaztak monarchiájuk eltörlésére, a görögök és a belgák viszont megőrzésére.) Mindszentyt vendégei egyetértésükről biztosították, majd a legitimista hírében álló Tildy tolmácsolta a kormány óhaját, hogy *„mielőbbi diplomáciai kapcsolat létesüljön a Vatikánnal”*.¹⁵²

Az amerikai *Life* magazin 1946 februárjában készített fotója Mindszenty József hercegprímásról dolgozószobájában, I. Ferenc József király és Erzsébet királyné portréja között

¹⁵² *A magyar katolikus püspöki tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között* i. m. 66. Az 1945. december 20-ára összehívott püspöki értekezlet jegyzőkönyve, 2. napirendi pont. – Megjegyzés: a jegyzőkönyvben 1945. november 13. szerepel a találkozás dátumaként, de ez gépelési hiba, mert miniszterelnöki minőségben Tildy még nem

Mindszenty véleménye nem keltett meglepetést, ő primásként is vallotta élete addigi politikai felfogását: az országnak királyságnak kell maradnia, és primási méltósága nemcsak felhatalmazza arra, hogy ezt képviselje, hanem egyenesen kötelességévé is teszi. Ha a politikusok nem vállalják, akkor az egyházra és annak vezetőjére – személy szerint őreá – vár a királyság megmentése, amellyel az egyház 900 éve összefonódott. Egy ilyen szándék még nem ütközött semmiféle jogszabályba, csak nem illeszkedett a reálpolitikai és hatalmi viszonyokhoz. Viszont legkisebb jelére is beindult a politikai ellengépezet, így e szándék szinte felgyorsította az államformaváltást.¹⁵³

1945-ben a felszabadulással vegyes megszállás és a forradalmi mélységű rendszerváltozás felfordulásában a hazai és nemzetközi politikai erőviszonyok kizárták a királyság feltámasztását és vele azt is, hogy egy egyházi főméltóság, jelesen a hercegprimás közjogi méltóság legyen. Mindszenty ezzel ellentétes törekvése konfliktusok sorozatát fogja gerjeszteni, mert a korona védelmében szembeszállt a köztársaság kikiáltásával, mivel abban már a kommunizmus előhírnökét látta. Ennek következménye az is, hogy a még nem kommunista Tildy-kormánytól is elidegenedett.

LEGITIMIZMUS ÉS JOGFOLYTONOSSÁG

Mindszenty szótárában gyakori kifejezés a „történeti alkotmány” vagy „ősi alkotmányosság”. Az első királyunktól, Szent Istvántól kezdődő törvénykezési gyakorlatot a legitimisták a magyar állam *íratlan*, ezért csak úgynevezett történeti alkotmányának tekintették, amelyben benne foglaltatott a *Corpus Iuris*, azaz a „jog teste” (az abban rögzített törvények mindegyike hatályos, s ami nincs benne, az

A *Tripartitum* összeállítójának, a jogtudós Werbőczy Istvánnak a ledöntött szobra az Apponyi téren (ma: Ferenciek tere). Donáth Gyula 1908-ban készült alkotását 1945. május 6-án az „úri rend” jelképeként rézfűvósok zenei aláfestésével rombolták le

tehette tiszteletét Mindszenty-nél, miután csak két nap múlva, november 15-én lépett hivatalba. Más forrásokban – így például Mindszenty József emlékirataiban – a miniszterelnöki látogatás időpontja helyesen november 16-ára datálódik.

153 „...a választások után elkezdődtek a restaurációs legitimista intrikák, megjelent Innsbruckban Ottó trónörökös és Magyarország is hirtelen felütötte a fejét, elsősorban a katolikus egyház segítségével a gondolat, hogy a választásokat királypárti restaurációra lehet felhasználni, akkor mi azonnal felvetettük a köztársaság kérdését és ezt keresztül is vittük.” PIL 274. f. 2/34. ö. e. 3. fol. Rákosi Máttyás beszámolója az MKP KV 1946. május 17-ei ülésén.

nem hatályos) és a *Szent Korona-tan* is, amely máig ható befolyást gyakorol a magyar alkotmányos gondolkodásra.

Magyarországon az államiség, a közhatalom eszméje a Mindszenty által is megélt korban a személyes jellegű királyi hatalommal szemben az isteni felhatalmazást közvetítő, ezért *szentként tisztelt királyi korona* közjogi megszemélyesítésében valósult meg. A magyar alkotmányos gondolkodás az államot – sok nyugati államnál jóval korábban – a köz érdekében szervezett társadalomnak tekintette, amit a Szent Koronában testesített meg. A Szent Korona az állam egységének (király és nemzet) és a nemzet szuverenitásának szimbólumává vált. Ám a róla szóló eszme változó: jogászok, politikusok, bölcselek alakíttatták koruk igényei szerint. Az egyes értelmezésekben közösnek az tekinthető, miszerint mindennemű hatalom és jog forrása az a Szent Korona, amit a hagyomány szerint II. Szilveszter pápa küldött I. (Szent) Istvánnak. Az állami hatalom tehát nem királyi hatalom, hanem a Szent Korona hatalma, az állami felségjogok nem királyi felségjogok, hanem a Szent Korona jogai, amelyeket a nemzet a koronázással ruház át a királyra. Ebben nyilvánulnak meg az átruházott közhatalom eszméi. Így Magyarországon a közhatalom gyakorlóit jogosítványait nem az uralkodótól származtatják, hanem a Szent Koronától, és hűséggel is annak tartoznak. Nem véletlen, hogy a királyi jogosultságok csak a megkoronázott főket illetik. A magyar állam olyan monarchia, amelyben a király szuverén, de az állami főhatalomban foglalt jogok – gyakorlásuk tekintetében – megoszlanak a király és a politikai értelemben vett nemzet, azaz a „Szent Korona tagjai” között. Ekként a Szent Korona tagjai részt vesznek a Szent Koronát megillető közhatalmi jogok gyakorlásában.¹⁵⁴ Ezt fejezte ki a II. József uralkodására reflektáló 1791. évi XII. törvénycikk, amely kimondta, hogy a törvények alkotásának, eltörlésének és magyarázatának joga a törvényesen megkoronázott fejedelemnek és az országgyűlésen törvényesen egybegyűlt országos karokat és rendeket közösen illeti meg, azt rajtuk kívül senki sem gyakorolhatja. A legitimizmusnak a Szent Korona-tan mellett másik legtöbbet hangoztatott jogi tétele a *jogfolytonosság elve* volt, ami annyit jelent, hogy csak az érvényes, ami az ezeréves magyar jogfejlődés szerves folyamata. A jogfolytonosság tényezője a király és az országgyűlés együttes közreműködésével kifejezett nemzeti akaratnyilvánítás, vagyis az országgyűlés határozata és a király szentesítése által kialakuló törvényhozás. Ami nem így történik, azaz az így keletkezett törvények ellenére történt, az nemzetidegen és vissza kell térni oda, ahol a jogfolytonosság megszakadt.¹⁵⁵

154 ECKHART Ferenc: *A Szentkorona-eszme története* MTA, Bp., 1941; KARDOS József: *A Szent Korona és szentkorona-eszme története*. IKVA, Bp., 1992; SZATHMÁRY Béla: Keresztény értékek az alkotmányozásban. In: *Történelmi tradíciók és az új Alkotmány*. Szerk.: TÉGLÁS András. Országgyűlés Alkotmányügyi, igazságügyi és ügyrendi bizottsága, Bp., 2011. 18–24. Vö.: WERBŐCZY István: *Tripartitum* i. m. 62–63. és 66. I. rész 2. cím 1. § és I. rész 3. cím 6. §. Interneten: http://www.staff.u-szeged.hu/~capitul/analecta/trip_hung.htm. Ezen törvénygyűjtemény szerint a koronára történő hatalomátruházás a „katholikus hitnek” vállalásakor történt, amikor 1000-ban Szent Istvánt megkoronázták. Jogértelmezése vitatható, hiszen Werbőczy Mátyás és Zsigmond uralkodásának gyakorlatát emeli joggá. Szent István királynak nem volt szüksége pápai felhatalmazásra.

155 ÁBTTL 3.1.9. V–700/9a. 68. fol. [BARANYAY Jusztin:] „A jogfolytonosság visszaállítása.”

Pataky Andor 1938-ban felavatott Szent Korona-szobra a zalaegerszegi ferences templom és rendház udvarán

Az ősi alkotmány kultuszából a királyhoz való hűség következett, mint ami a történelmi tradíciók és az élő jogöntudat integráns része. A jogfolytonosság elvi alapján álló számára akkor is IV. Károly volt a király, amikor hatalmát nem tudta gyakorolni. 1922-ben bekövetkezett halála után a helyzetet a legitimistáknak is jogosnak kellett elismerniük, és a királyság megszüntetése ellen csakis a rendszer nyújtotta törvényes eszközökkel folytathattak politikai harcot. Mindszenty teljes tekintélyét, az egész magyar katolicizmus minden erkölcsi, anyagi és szervezeti erejét bevetette a hagyományos társadalom alapjaiért (királyság, dinasztia, egyház, nemzeti kultúra), és vele az „alkotmányosságért” folytatott küzdelemben. A legitim királyság helyreállítását a legjobb, sőt talán az egyetlen esélynek tekintette az ország szuverenitásának újrateremtéséhez. Utóbb már nem is hallgatott meg ebben a kérdésben mást, csak a magyar konzervativizmus régi, kipróbált embereit. Egy részüket, akiket nemcsak elvhűség, hanem lelki barátság is összekötött – Cziráky József, Hunyady Ferenc, Csekonics Iván grófokat –, „megörökölte” hajdani püspökétől, gróf Mikes Jánostól. Rajtuk kívül tanácsadói közé tartozott többek között herceg Esterházy Pál, a magyar arisztokrácia egyik leggazdagabb és legbefolyásosabb tagja, 1944 óta az Actio Catholica társelnöke, Baranyay Jusztin ciszterci szerzetes, az egyházjog professzora, a legitimizmus akkori legnagyobb tekintélye, akiről 1946-ban azt írta a *Köztársaság* című lap, hogy „a közéleti konzervativizmusnak ma [a] legkonzervatívabb szárnyán helyezkedik el”.¹⁵⁶ Az ő egyházjogi szakértelmére a belügyminisztérium még

156 „Kikből áll a hercegrímás környezete?” *Köztársaság*, 1. évf. 11. sz. 1946. augusztus 22. 3.

1948 szeptemberében is igényt tartott, akkor épp a magyarországi szerzetesrendek jogi személyiségével kapcsolatos kérdések eldöntése céljából.¹⁵⁷ Ifj. Pallavicini György örgróf a Párizsban tartózkodó Habsburg Ottó és Mindszenty között közvetített (testvérének, az arisztokrata származását megtagadó Pálincás Antalnak a sorsa 1956-ban tragikusan összefonódott Mindszentyével). Bejáratos volt a primáshoz báró Kray István, Gruber Miklós, Slachta Margit és Blazovics Jákó bencés, Ottó főherceg nevelője is – valamenynyien közismert legitimisták, a jogfolytonosság képviselői. Gyakran megfordult a primási palotában Endrédy Vendel zirci apát, Kóródy-Katona János országgyűlési képviselő, Zsigray Antal gróf, Czettler Jenő egyetemi tanár, Baranyai Lipót, a Nemzeti Bank volt elnöke, a háború előtti angolszász orientációjú konzervatív ellenzék, a Bethlen–Chorin-csoport vezető embere, akit 1944. március 19-én a németek letartóztattak és elhurcoltak, valamint báró Ullmann Adolf György, a Magyar Általános Hitelbank ügyvezető igazgatója és Rassay Károly, a Mauthausent megjárta liberális politikus is. Rassay nem tartozott a konzervatív táborhoz, de sok tekintetben hasonlóan gondolkodott, mint ők: amikor 1930-ban a főherceg nagykorú lett, a *Magyar Hírlap* hasábjain fejtette ki, hogy Ottó *vis maior* következtében meg nem koronázott, de tényleges királya Magyarországnak, és birtokában van mindazon jogoknak, amelyeket a magyar közjog hasonló esetekben a trónra lépett, ám meg nem koronázott uralkodónak biztosít.¹⁵⁸ Rassay 1934-ben is összefogott a legitimistákkal a náci fenyegetettség elhárítása, Ausztria függetlenségének megvédése és vele együtt Magyarország biztonságának megőrzése érdekében, majd 1937-ben, immár a nyilasok, a szélsőjobboldal elleni közös tiltakozásban. Liberalizmusa ellenére mindezek miatt respekttel bírt Mindszenty szemében (ráadásul a Rassay-féle szabadelvű párt fontosnak tartotta a nemzeti kérdést).

Idővel a letűnt politika csatát veszített alakjai mind bejáratosak lettek a primáshoz. Abból, hogy kik a bizalmi emberei, úgy tűnt, hogy a magyar katolikus egyház ügyét végzetesen összeköti az arisztokráciával, a nagytőkével, a reformokkal szemben tartózkodó konzervativizmussal. Nem mérte fel kellő körültekintéssel, hogy így a magyar katolicizmus mögé fognak húzódní azok a szélsőséges elemek is, amelyek csak kompromittálják az egyházat, és ezt a baloldali propaganda ki fogja használni. Még a száműzetésben élő, a hajdani Pehm József apátplébános szemében illegitim Horthy Miklós is kereste a hercegprimással a kapcsolatot, megüzelve, hogy ő még mindig kormányzónak tekinti magát. Mindszenty azonban csak emberileg érzett együtt vele, a jövőt illetően egyáltalán nem számolt Horthyval.¹⁵⁹ Mindszenty személyesítette meg a konzervatív irányt még akkor is, ha kemény egyéniségéből eredően tanácsadói inkább csak konzulenseknek te-

157 MNL OL KÜM Vegyes Admin. 1945–64. 12. d. 4/cd, 124.240/8/1948. Jegyzőkönyv a magyarországi szerzetesrendek jogi személyiségével kapcsolatos értekezletről, 1948. szeptember 10.

158 MNL OL K589 Államfői hivatalok levéltára, A) A kormányzó kabinetirodája, II. A kormányzó iratai, 1. csomó, I-A-7. tétel, 6. fol. „Tanulmány a Habsburg kérdés és a restauráció lehetőségének jelenlegi nemzetközi megítéléséről.” 1935. február 7.; RASSAY Károly: Mi az igazság a magyar királykérdés körül? *Magyar Hírlap*, 40. évf. 129. sz. 1930. június 8. 3.

159 PL Processus, 1. d. V–700/1. 65–67:67. fol. Feljegyzés Mindszenty József 1949. január 2-i kihallgatásáról – Mindszenty hitelesítő aláírásával.

kinthetők, nélkülük is ezen a nyomvonalon haladt volna. „...közvetlen környezetében nincsen senki, aki politikai-társadalmi felfogására erős befolyást gyakorolhatna” – jellemezte őt Kovrig Béla egyetemi tanár, aki még miniszterelnökségi tisztviselőként régről ismerte Mindszentyt.¹⁶⁰ Ugyanakkor lassan elmaradtak Esztergomból azok, akik másként ítélték meg a lehetőségeket és tennivaló-

Az esztergomi bazilika a hercegrímási palotával korabeli képeslapon

kat, miközben a kommunisták, az ország tényleges urai, kezdtek tartósan berendezkedni az országban.

Mindszenty királypártiságában az új utat nem akaró és nem kereső ember ragaszkodása mutatkozott meg a régi struktúrákhoz és az örökölt autoritásokhoz. A királyság az egyházhoz hasonló stabilitást, hasonló struktúrát szimbolizált, ráadásul összefonódott a katolikussággal. A realitás azonban az volt, hogy a Szovjetunió kiterjesztette befolyását fél Európára. Akkoriban sokan őszintén hitték, hogy a köztársasági államforma sokkal alkalmasabb az alkotmányos jogok kiterjesztésére és garantálására, mint a történelmi rekvizitumnak tekintett, sőt a zsarnokság szinonimájaként kezelt monarchia. Persze jól tudjuk, hogy a monarchikus államforma – ha az uralkodói hatalomnak alkotmányos korlátai vannak – nem ellentétes a demokráciával, s aki királypságpárti, az nem feltétlenül antidemokrata. Mindszenty érsek-elődje, Serédi Jusztinián is legitimista volt, ahogy akkor Magyarországon még számosan, de kétségtelen, hogy Mindszenty hajlíthatatlanul, apolitikusan volt az. Az pedig már a 20. század nagy történelmi tanulsága, hogy köztársaság és demokratikus szabadságjogok nem járnak feltétlenül kéz a kézben, egy köztársaság is lehet tekintélyuralmi, sőt diktatórikus. Ám a második világháború után Közép-Európában véget ért a királyok kora; a világ, az ország, a modern jogfejlődés más irányba haladt. Bár egy vámhatárok nélküli, közös pénzegységgel működő közép-európai, sőt európai szövetség gondolata már ekkor megfogant, de nem dinasztikus alapon, mint a múltban. Mindszenty nem a geopolitikai realitások, hanem az elvek embere maradt.

160 ÁBTL 3.2.4. K–384/2. 62. fol. „A progresszív katolikus irány kibontakozásának lehetőségéről.” Kovrig Béla feljegyzése. Bp., 1946. november 12. Kézírás.

Nem volt törvényszerű, hogy aki katolikus főpap, az legitimista. 1707-ben az ónódi országgyűlésen Telekessy István egri püspök elsőként írta alá a Habsburg-ház trónfosztását. Fraknói Vilmos püspök-történész 1920-ban a nemzetgyűléshez írt nyílt levelében jelentette ki: a Habsburgok történelmi szerepe véget ért, és olasz uralkodóházból való királyt ajánlott. Prohászka Ottokár székesfehérvári püspök is azt hangoztatta, hogy az egyház nincs államformához kötve, egyaránt elfogadhatja a köztársaságot és a királyságot.¹⁶¹ Mindszentyt azonban a Habsburg-család iránti hűség ifjú korától kísértte. Felnőttkori töretlen elköteleződése – sok más felelősen gondolkodó emberhez hasonlóan – már egyfajta szembenállást is jelentett a Horthy-rezsimmel, később pedig a náciizmussal. 1945 után is ő volt és maradt „a legitimizmus”. Nem öncélúan. Meggyőződéssel vallotta, hogy Magyarországnak létérdeke a monarchia helyreállítása, ezen múlik az ország nagysága, biztonsága és függetlensége. Nyomatékosan emlékeztetünk a legitimizmus ismervére: legitimista az a monarchista, aki kifejezetten IV. Károlyt akarta a trónon látni, majd az ő halála után fiát, Ottót, ahogyan ez a Pragmatica Sanctióban (1723) meghatározott szigorú trónöröklési rendből következett. Aki nem e rend szerinti örökös, még ha a Habsburg-család tagja is, azt legitimista nem segítheti trónra, csak egy monarchista, azaz „egyszerű” királyságpárti. Ám e fogalmak használata sem akkor, sem manapság nem ennyire lehatárolt, a legitimizmus gyakran összemosódik a monarchizmussal. A két fogalom között Mindszenty maga sem húzott éles cezúrát, de ő a törvényben szabályozott uralkodási rendet támogatta és Ottót tekintette királynak. 1945 végén, 1946 elején egyébként is nem a király személye, hanem a királyság majd ezeréves intézménye volt a tét.

Egy népszavazás kiírását egyébként a társadalom nagyobb része is szívesen fogadta volna. Az eredményt illetően Mindszentynek nem voltak kétségei, azaz hogy az ország a királyság

Ottó főherceg díszmagyaros portréja *Az ifjú király élete* (1931) című kötetben

161 GERGELY Jenő: Prohászka Ottokár közéleti működése. In: *Prohászka ébresztése I.* Szerk.: SZABÓ Ferenc. [Ottokár Püspök Alapítvány, Távlatok Szerkesztősége], Bp., 1996. 109–124:120.; KLESTENITZ Tibor: Mellékszerepben. Prohászka Ottokár fellépése a katolikus nagygyűlések szakosztályi és egyesületi ülésein. In: *Prohászka-tanulmányok 2012–2015. A Székesfehérvári Egyházmegye Prohászka-konferenciáinak előadásai.* Szerk.: MÓZESSY Gergely. Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, Székesfehérvár, 2015. 121–139:133.; Uő: In: *Prohászka Ottokár az 1921-es német katolikus nagygyűlésen.* 144–165:152., 158.

mellett döntene, pedig annak kimenetele korántsem volt egyértelmű. Mindszenty nem számolt azzal, hogy a király nélküli királyság negyedszázadának is köszönhetően 1946-ra a királyság a magyarok egy részének már legfeljebb csak romantikus-hazafias érzelmeket közvetített, míg a köztársaság ügye, bár nem voltak mély és pozitív hagyományai (az 1918-as, diktatúrába torkollott kísérlet éppen ellenkező emóciókat váltott ki), túlnőtt az államforma kérdésén: a főáramú közbeszédben egyet jelentett a demokráciával, a progresszióval. Egy 1945. decemberi közvélemény-kutatás szerint a megkérdezett *budapestiek 76 százaléka a köztársaságra voksolt volna, és csupán 20 százaléka a monarchiára*. A társadalom jelentős része arra törekedett, hogy valamiképp változtasson a múlton és megújítsa a jelent. Ennek szimbóluma volt az államformaváltás. A köztársaság szinonimája lett a változásnak, a demokráciának, a népek önrendelkezési szabadságának, és a „neobarokk” Horthy-rendszer bárminemű restaurálása elleni tiltakozásnak. Aki ellenzte a köztársasági államformát, az nem egyszerűen királypártinak vagy a két világháború közötti rendszer hívének tűnt fel, hanem a „reakció” nagy táborába sorolódott. A Szent Korona elmélete gúny tárgya lett, azt Juhász Nagy Sándor pártonkívüli nemzetgyűlési képviselő egyenesen fétisimádatnak minősítette.¹⁶²

MONARCHIA VERSUS KÖZTÁRSASÁG

Az államformaváltás más országokban is rendkívüli körülmények, belső feszültségek, háborús kilábalás közepette ment végbe. Térségünkben 1918 után lett köztársaság Ausztria, Csehszlovákia, Lengyelország és Németország, s a második világháború után váltott államformát Jugoszlávia, Albánia, Bulgária és Románia is. Igaz, Magyarországon 1944-ig nem voltak tartós előzményei a köztársaságnak, ezért annak eszméje sem ivódott be a nemzettudatba. Az 1945. őszi választásokon nem volt téma az államforma, azzal az antifasiszta nagyhatalmak, a nemzetközi sajtó és a hazai közvélemény által egyöntetűen szabadon, tisztán és demokratikusan megválasztott nemzetgyűlés pártjai *csak a választások után* kezdtek foglalkozni.¹⁶³ Pontosabban a választásokon csupán egyetlen párt programjában szerepelt az államforma kérdése: a szociáldemokrata párt deklarálta a népköztársasági államforma (értvén rajta az 1918-as kísérlet) szükségességét.¹⁶⁴

162 „Elvi alapon hirdetjük a köztársaság eszméjét, mondotta Juhász Nagy Sándor Debrecenben” *Szabad Nép*, 4. évf. 16. sz. 1946. január 19. 3.

163 HUBAI László: Viták és álláspontok a II. Magyar Köztársaságról. *Múltunk* 50 (2005) 2. 218. A kérdés monografikus igényű feldolgozása FÖGLEIN Gizella: *Államforma és államfői jogkör Magyarországon 1944–1949*. Osiris Kiadó, Bp., 2001. – A hajdani jobb- és szélsőjobboldali pártok indulásának tilalma nem érvényteleníti a választások minősítését, hogy azokon a nemzet szabadon nyilváníthatta ki akaratát, mégpedig oly nagy számban, amire korábban nem volt példa a magyar történelemben.

164 *Magyarországi pártprogramok 1944–1988*. Összeáll. és szerk.: BALOGH Sándor és IZSÁK Lajos. ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 2004. 42. – Tehát nem helytállóak azok az elemzések, miszerint egyetlen párt sem foglalkozott a választások előtt az államformával és ezért a törvényhozásnak semmilyen felhatalmazása nem lett volna napirendre tűzni a kérdést.

Ülésezik a parlament. Balról jobbra Bán Antal, Ries István, Rónai Sándor, Münnich Ferenc, Nagy Imre, Gyöngyösi János, Szakasits Árpád, Tildy Zoltán és Rákosi Mátyás, mögöttük Veres Péter, 1945. november 29.

A többi párt programja demokráciáról, állampolgári egyenlőségről, szabadságról és függetlenségről szólt – csupa olyan eszméről, amelyek a köztársaság modern elvein is nyugodnak. Rímelték az Atlanti Chartára (1941. augusztus 12.) és a „felszabadított Európáról” kiadott jaltai nyilatkozatra (1945. február 11.), amely utóbbi nem azt tartalmazta, hogy a Szovjetuniónak „szabad keze” van Közép- és Kelet-Európában, hanem a népek jogát erősítette meg arra, hogy szabad és demokratikus választásokkal maguk döntsenek államformájukról és kormányzati rendszerükről, illetve országuk politikájáról. (Az más kérdés, hogy e szép elv megkerülésének szankcionálása hiányzott az egyezményből, s ez távlatilag a szovjet elképzeléseknek kedvezett. Olyannyira, hogy a szovjet politikusok levelezéseiben már a választások előtt hetekkel eldöntött tényként szerepelt a köztársasági államforma.¹⁶⁵)

¹⁶⁵ Horthy Miklós háborús bűnösként történő felelősségre vonása mellett érvelő, 1945. szeptember 19-én kelt levelében írja A. P. Vlaszov, a Külügyi Népbiztosság Balkáni Országok Osztálya helyettes vezetője V. G. Dekanozov külügyi népbiztoshelyettesnek a következő sorokat: „Célszerű lenne, ha erre a bírósági eljárásra már nem az ideiglenes kormány alatt, hanem a parlamenti választások után megválasztott új kormány alatt kerülne sor, azt követően, hogy Magyarországot a köztársasági elnök vezetése alatt álló parlamenti demokratikus köztársasággá nyilvánítják.” In VIDA István (szerk.): *Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez 1944. október – 1948. június i. m.* 143.

A kisgazdapárt vezetőségi ülésén (balról jobbra): Nagy Ferenc, Vorosilov marsall, Tildy Zoltán és Puskin szovjet követ, 1945. december 7.

A szociáldemokrata párt a Tildy-kormány programjának vitájakor tűzte napirendre a kérdést, amihez a kommunisták, a parasztpártiak mellett rövidesen a Polgári Demokrata Párt képviselője és a parlamenten kívüli Magyar Radikális Párt is csatlakozott. Ők az ideiglenes közjogi állapot felszámolásával a belső konszolidációt akarták felgyorsítani, és ezzel is kimondani a Horthy-rendszerrel való végleges szakítást. (A királyság fennmaradása esetén végeláthatatlan viták következhetek volna a király személyéről a Habsburg-párti legitimisták és a szabad királyválasztók között. Utóbbiak például az angol királyi házból való Alexander Teck herceg nevét emlegették, kivált azért, mert ereiben magyar vér is csörgedezett az erdélyi Rhédey-Hohenstein Claudia grófnő révén.¹⁶⁶)

A választásokon nyertes kisgazdapárt képviselőinek véleménye megoszlott. A vezérkar döntése kiérlelése érdekében látogatta meg Mindszentyt, sőt az amerikai és az angol követ véleményét is kikérte. A kisgazdapárt legitimistái kisebbségben maradtak. Taktikus és megfontolt, a hercegprímáséval lényegében azonos lépést ajánlott a Sulyok Dezső–Vásáry István vezette, a nagytőke érdekeit képviselő csoport, amikor a függetlenség és a választói felhatalmazás hiányára hivatkozva a kérdés elhalasztását és népszavazással való eldöntését javasolta a békekötés utáni időkre. De voltak mások is, akik nem tartották időszerűnek az alkotmányjogi kérdések napirendre tűzését: vagy mert abban a munkáspártok érdekét látták, vagy mert előbbre valónak tartották a súlyos gaz-

166 ÁBTL 3.1.5. O–11701. Legitimista pártok. Baranyay Jusztin összefoglalása, 1949. január 12–13. 16–17. fol. Az összefoglalás első ismertetése: MURÁNYI GÁBOR: *Egy epizodista főszerepe. Lajos Iván történész élete és halála*. Noran, Bp., 2006. 27–31. – A jelenlegi brit uralkodó, Erzsébet királynő ükanyja az említett magyar grófnő.

Meghívott vendégek az Országos Parasztnapok alkalmából rendezett nagygyűlésen a Hősök terén, középen (szemüvegben)
Sulyok Dezső, 1946

dasági helyzet orvoslását. A brit követség másodtitkára már szeptemberben úgy számolt be a legitimizmus éledezéséről, mint egy maréknyi jó szándékú ember óvatlan és alkalmatlan elképzeléséről, legfeljebb a lakosság 10 százalékára becsülte egy esetleges Habsburg-restaurációval rokonszenvezők arányát.¹⁶⁷

A kormány, amint az a miniszterelnök Mindszentynél tett látogatásából is kiderült, egyelőre nem szánta el magát a végleges lépésre. A nemzetgyűlés viszont 1945. december 7-én elfogadta az 1945. évi XI. törvényt az államhatalom gyakorlásának ideiglenes rendezéséről, amelynek első paragrafusa szerint a nemzetgyűlés jogosult megállapítani Magyarország államformáját és alkotmányát. Ezzel a nemzetgyűlés a Szent Koronaszme teljes mellőzésével lényegében nemcsak a magyar állami szuverenitás kizárólagos képviselőjének, hanem egy új, *alkotmányozó nemzetgyűlésnek* nyilvánította magát. A törvény a legitimitásukat önmagukból eredeztető forradalmak jogalkotására, és nem a történeti jogfolytonosságra jellemző.

Mivel a köztársaság kikiáltásáról szóló hírek makacsnak bizonyultak, a hercegprímás az 1945. december 20-i püspökkari tanácskozáson ismét szóba hozta az államforma kérdését. A püspökök tudomásul vették, hogy a prímás közölte a miniszterelnökkel: a mostani helyzetben inkább a pénz stabilitásával, a kenyérkérdéssel, az internálások megszüntetésével kellene foglalkozni. Ugyanezen az értekezleten az esztergomi érsek még kétszer hozakodott elő az államforma ügyével. Először Sulyok Dezső és a hozzá csatlakozott több mint száz képviselő halasztó indítványát említette meg, amire a püs-

167 PIL 508. f. 1/26. ó. e. 21. fol. 139. tétel, FO 371/48869, X/P 03866. Frank Gann Redward brit követségi másodtitkár jelentése. Bp., 1945. szeptember 25.

pöki kar úgy határozott, hogy „ebbe a kérdésbe nem szól bele, és a dilata [halasztás] elv alapján áll”.¹⁶⁸ A határozat, fukarsága ellenére is két, egymásnak ellentmondó véleményt tükröz: nem kell állást foglalni a politikai pártok államformáról folytatott vitájában, és erre rációval voksol a kérdés halasztására, az államforma megváltoztatásának időszerrőlenségre. Mindszenty másik előterjesztését viszont, miszerint „80 [sic!] tag aláírásával hívassék össze a Felsőház”, a testület ellentmondás nélkül, egyértelműen leszavazta.¹⁶⁹ Ez volt az első olyan alkalom, amikor a püspöktársak nem fogadták el a primás előterjesztését, s ezzel igen lassan, de megkezdődött a püspöki kar elkülönülése „hitvalló” és „túlélő” csoportra.

A felsőház összehívását eredetileg Muzsik Olivér felsőházi tag javasolta Mindszentynek, aki haladéktalanul jogi szakvéleményt kért Gróh Józseftől, a főegyházmege jogtanácsosától.¹⁷⁰ Ő a kérdést megvilágította az 1945. november 4-én megválasztott nemzetgyűlés és a történeti jogfolytonosság oldaláról is. Előbbi az 1945. évi XI. törvénnyel szakított a jogtörténeti múlttal, így a felsőház, a Horthy-rendszert jellemző konzervatív egyensúly-politika meghatározó eleme immár nem létezett. A történeti jogfolytonosság szemszögéből viszont épp ellentétes volt a helyzet: a felsőház e szerint létező jogintézmény. Működése 1944. november 3-án azzal szűnt meg, hogy teljes vezérkara lemondott (a Szálasi alatt rövid ideig Sopronban ülésező felsőház még a képviselőháznál is inkább árnyéka volt önmagának, nem is alakult újjá). Az 1939-es házszabály értelmében a felsőház azonnal megkezdheti működését, ha 50 tagja szabályosan összehívja.¹⁷¹ Mindszenty természetesen a történeti jogfolytonosságra építő érvelést fogadta el. Ám a felsőház tagjai vagy elmenekültek, vagy meghaltak, alig maradtak páran elérhetőek.

A hercegprimás így végül belátta, hogy képtelenség lenne a házszabálynak megfelelő módon ötven aláírást összegyűjteni. Az ügyet mégsem hagyta ennyiben, és 1945. december 31-én levelet intézett Tildy Zoltán miniszterelnökhöz. „Ügy értesülök, hogy a Nemzetgyűlés a közel jövőben napirendre szándékozik hozni az alkotmányreformokat, köztük a köztársaság behozatalát az ezeréves magyar királyság megszüntetésének tervével. Ha ez a hír megfelel a valóságnak, ha nem is kaptam erről hivatalos tájékoztatást, a magyar

168 A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között i. m. 72. Az 1945. december 20-ára összehívott püspökkari értekezlet jegyzőkönyve, 19–20. napirendi pont.

169 Uo. – Mindszenty kézírásával a felsőház összehívására vonatkozó iratokat összefogó palliumon a következő mondat olvasható: „XII. 19. 80 aláírás ma nem érhető el.” PL Processus, 9. d. V–700/27. 277. fol.

170 PL Processus, 9. d. V–700/27. 265–270. és 274–275. fol. Muzsik Olivér felsőházi tag levele Mindszenty Józsefhez. Albertirsa, 1945. november 16. Eredeti, kézírás, illetve Gróh József szakvéleménye. Bp., 1945. december 8. Gépelt, aláírt.

171 „139. §. (1) Az országgyűlés tartama alatt – kivéve az államfő által történt elnapolás esetét – az elnök a szükséghez képest a Házat bármikor összehívhatja, 50 tagnak az indokok felsorolásával írásban kifejezett kívánságára pedig köteles azt összehívni. (2) Az összehívásra irányuló kívánságot tartalmazó nyilatkozatot mindegyik tagnak az aláírás keltének feltüntetésével sajátkezűleg kell aláírnia és az így kiállított nyilatkozatot az aláírók nevében azok közül négy tagnak kell személyesen az elnöknel a legrégibb aláírás keltét követő 14 nap alatt benyújtani. A benyújtóknak ebbeli minőségüket sajátkezű aláírásukkal külön fel kell tüntetniük a nyilatkozaton. (3) Az elnök az ülést a nyilatkozat benyújtását követő tíz nap valamelyikére köteles kitűzni.” A Felsőház házszabályai. Athenaeum Irod. és Nyomdai R.-T. nyomása, Bp., 1939. 75–76.

prímások több mint 900 éven át gyakorolt közjogi tisztéből folyóan óvást emelek ezen tervek ellen.”¹⁷² Kétségtelen, hogy főpapi tisztségéből eredően Mindszenty különleges felelősséget érzett azért, hogy a jogállamiság helyreálljon, mert egy idegen hatalom Magyarországra oktrojált kereteit nem tekinthette annak. Mi vezérelte Mindszentyt, amikor közjogi tisztségre hivatkozott? Ambíció, küldetéstudat, igazságérzet? Úgy véljük, ezek mind ott kavaroztak benne. Mindszenty „politikai súlyt” akart szerezni a katolikus egyház számára, amitől az egyház szabadságának biztosítékát remélte. Kétségtelenül nem hatalomvágy fűtötte, hanem az egyház érdekeinek védelme, amihez a jogfolytonosság alapján fel akarta használni a primáciához köthető közjogi argumentációt is. A második Aranybulla (1231) – mint említettük – az esztergomi érsekekre ruházta a királyság törvényei feletti örökös kötelezettségét, bizonyos értelemben a mai alkotmánybíróóság funkcióját. Mindszenty középkori hivatali elődeinek huszadik századi utódaként Don Quijote-i harcba fogott, és a belpolitikai állapotok – a politikai rendőrség túlkapásai, a németiség elleni atrocitások, a népbíróóságok elfogult ítéletei, a bosszúért lihegő közhangulat, a felvidéki magyarok elleni intézkedések, és általában a demokrácia gyermekbetegségei – miatt rendre igazságot kért és követelt. Mindszenty-nél a jogfolytonosság – a magyar történelem régi menetének továbbvitele, szerves fejlődése – nem üres frázis, hanem az igazság keresésének jogi-történeti hivatkozási alapja.

A hercegprímás a „felette időszerűtlen” alkotmányjogi kérdések felvetése helyett a szociális-gazdasági problémák orvoslását szorgalmazta. Kapcsolatrendszerén keresztül december közepén megüzente az angoloknak, hogy Károlyi Mihály, az ország első köztársasági elnökének visszahívása nem kívánatos.¹⁷³ Amennyiben az államforma kérdését mégis napirendre akarják tűzni, úgy ebben „illik, sőt kell megkérdezni a népet”, azaz népszavazást kell tartani. Emlékeztette Tildyt, hogy november 16-i esztergomi látogatásakor, mint a kispap vezére és kormányfő, egyetértett vele ebben a kérdésben. Ortutay Gyula, a későbbi kultuszminiszter Mindszentynek ezt a levelét tekintette a koalíciós kormány és az egyház közötti konfrontáció kiindulópontjának.¹⁷⁴ A történész által kirakott mozaikképben is az államforma kérdése a bizalom megroppanásának határháza. A sokat hivatkozott választási körlevél elindította a bizalmi válság – akkor

172 PIL 274. f. 7/248. ö. e. 5. és 8. fol. Mindszenty József 53/1946. sz. levele Tildy Zoltánhoz. Esztergom, 1945. december 31. Fényképmásolat; PL Processus, 4. d. V–700/15A. 296–298. fol. Gépelt másolat; 299–302. fol. Mindszenty eredeti kézirat fogalmazványa; ÁBTL 3.1.9. V–700/49. 213–215. fol. (PL-ből hiányzik) és V–700/56. 184–186. fol. (gépelt másolatok). – A levelet először a kormány által kiadott, úgynevezett „Fekete Könyv” közölte (*Mindszenty József a népbíróóság előtt* i. m. 70–72.), majd lényegét közzétette a Mindszenty okmánytár I. kötete (*Mindszenty tanítása* i. m. 107–108.), ahol a szerkesztő megkérdőjelezte a levél hitelességét. Azóta a dokumentum több, előbbieken hivatkozott levéltárban is előkerült, hitelessége igazolt. Szövegét újabban közölte SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' halálra ítélve* i. m. 255–257. – A kérdésről lásd MÉSZÁROS István: A köztársaság. In uő: *Állok Istenért, Egyházért, Hazáért.* METEM, Bp., 2000. 94–117.

173 HAJDU Tibor: *Károlyi Mihály.* Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1978. 494. Hajdu forrása Sir D. Osborne vatikáni követ 1945. december 12-i jelentése. (TNA FO 371. vol. 48517.)

174 PL Mm. 17. d. 1948 – Külföldi sajtótermékek: *Le Monde*, 1948. július 18. 19. – Megjegyzés: Ortutay a hivatkozott interjúban cáfolta, hogy a magyar internálótáborokban akár egyetlen katolikus pap is lenne. Ezzel szemben az egyház ugyanakkor 63 papot tartott számon letartóztatottként.

még akár vissza is fordítható – folyamatát. Az államforma kérdésében tanúsított primási magatartás viszont egy súlyos legitimációs válsághelyzetet deklarált.

Mindszenty a Tildynek írt levelet másolatban megküldte Varga Béla plébánosnak, a Nemzeti Főtanács tagjának is, aki 1921-ben Budaörsnél még a királyért harcolt Horthy Miklós ellen, de most komoly szerepet játszott a köztársasági államforma kiszagdapárton belüli elfogadtatásában. Vargát külön is eligazította: ő „csak a királyság oldalán állhat és pedig a dolog természete szerint nyílt és határozott kiállással a másik gondolat időszerűtlenségének a hirdetésével és az ezt valló tábornak a határozott támogatásával. Az a gondolat, amely uralomra tör, szemben áll az ezeréves magyar alkotmánnyal, még tovább sorvasztja önállóságunkat. A jelöltek névsora a katolicizmusra hátrányos. Ebben katolikus hívő nem működhet közre, annál kevésbé pap.”¹⁷⁵ Varga 1946. január 2-án válaszolt. Mentegetőző levelében az ország külpolitikai érdekeire tekintettel, legitimista meggyőződése ellenére elkerülhetetlen lépésnek tekintette a köztársaság kikiáltását. Mindszenty

Varga Béla katolikus pap, a nemzetgyűlés elnöke
beszél a kiszagdapárt nagygyűlésén, 1946

másnap még elmarasztalóbban írt vissza: „Az államforma kérdésében komoly fellépés kellett volna. Ezt nem láttam sehol. Nemcsak kezdeményezést nem mutattak a leghivatottabbak, de még a világi kezdeményezésnek a támogatását sem látom. A közéletben az elvekért való komoly kiállás szükséges, nem a mentegetőzés.”¹⁷⁶ A levélváltás és a kegyelmezési jog gyakorlásának pszichikai terhelése következtében (csak halálbüntetés esetében foglalkozhattak egyes ügyekkel az elítélt vagy védőjének kérelmére) Varga Béla 1946. január 4-én lemondott tagságáról az államfői hatalmat ideiglenesen gyakorló Nemzeti Főtanácsban.¹⁷⁷ A primás Varga Bélát egyébként jó szándékú, csak túlságosan lágy, könnyen megalkuvó embernek tartotta. Most azért csalódott benne, mert személyétől a kiszagdapárton belüli katolikus és legitimista vonal megerősödését várta hiába. Varga Béla viszont úgy vélte, hogy a primás nem a földön jár, hanem egy képzelt világban él, és nem hajlandó figyelembe venni a valóságos hatalmi-politikai viszonyokat.¹⁷⁸ Pár hónappal később már úgy jellemezte, mint akit félelemérzet és rémképek gyötörnek, szemében „valami fanatikus örület ég”, és minden szavából „a legnagyobb gyűlölet érődik a demokratikus köztársasággal szemben”.¹⁷⁹

175 ÁBTL 3.1.9. V–700/9a. 7. fol. Mindszenty József levele Varga Bélához. Esztergom, 1945. december 31. Másodlat, áthúzás az eredetiben. (PL-ből hiányzik.)

176 PL Mm. 4. d. Mindszenty József levele Varga Bélához. Esztergom, 1946. január 3.

177 MNL OL XVIII–4. 1. d. 1. csomó. Jegyzőkönyv a Nemzeti Főtanács 1946. január 4-ei üléséről.

178 ÁBTL 3.1.9. V–82.897/1. 22–23. fol. Endrédy Vendel zirci apát ceruzával írt börtönvallomása, 1950. november 1. Idézi CÚTHNÉ GYÓNI Eszter (szerk.): *Egy fogoly apát feljegyzései* i. m. 46.

179 ÁBTL 3.1.8. Sz–222. [kd.] 221. fol. Jelentés. Bp., 1946. április 1.

A kisgazda képviselők két hónapig tartó hezitálás után a köztársasági államforma igenléséről döntöttek, alapvetően azért, mert el akarták kerülni az 1921-es kínos konfliktusokat és a korszerű alkotmányreformként értelmezett államformaváltástól kedvezőbb elbírálást reméltek a béketárgyalásokon.¹⁸⁰ A nemzetgyűlés 1946. január 31-én fogadta el az 1946. évi I. törvényt, amely eltörölte a királyság intézményét és Magyarországot köztársasággá nyilvánította. Horderejét tekintve egy új alkotmány alapja született meg, amelynek nemzetgyűlési vitájában csupán egyetlen képviselő, Slachta Margit vette védelmébe a királyság intézményét, de vékony hangjával, kenetteljes beszédével nem nyerte meg a törvényhozókat. Mindenesetre roppant bátran viselkedett, amikor a képviselők dühös beszólásai közepette kifejtette gondolatait. 1946. február 1-jén köztársasági elnökké választották Tildy Zoltán református lelkészt, az addigi miniszterelnököt, egyben a kisgazdapárt elnökét, a nemzetgyűlés élére pedig Varga Béla plébános került.

Tildy Zoltán köztársasági elnöki eskütétele a Parlamentben, a háttérben Bán Antal és Ries István, 1946. február 1.

Az, hogy egy katolikus többségű országban a köztársasági elnök egy protestáns tiszteletes lett, már nem volt sokkoló az ugyancsak református Horthy Miklós kormányzósága után. A kormányfői székben Tildyt a szintén református Nagy Ferenc követte, rácsafolva a katolikus és hajdan legitimista Sulyok Dezső esélyeire, akinek megválasztását Mindszenty is szívesen látta volna. A politikai küzdőtéren évek óta ismert Sulyok országgyűlési képviselőként 1935-ben csatlakozott a Nemzeti Legitimista Néppárthoz. A német megszállás után náciellenes és antifasiszta magatartásáért internálták. Fogságából az akkor már veszprémi püspök Mindszenty József segítségével szabadult ki 1944 júniusában. 1946-ban az Imrédy Béla volt miniszterelnök elleni népbíró-sági perben népbíróként ő képviselte a vádat. A kisgazdapárt eredetileg őt jelölte miniszterelnöknek, és elfogadtatásához nagy esélyt kapott azzal, hogy őt bízták meg az államformáról szóló törvényjavaslat előadásával. Ám Sulyok konfliktuskereső ember volt, s esélye egy pillanat alatt semmivé vált, amikor beszédében 1918–1919-ről szólva az őszirózsás forradalmat balul végződött kísérletnek, az 1919-es felvidéki hadjáratot pedig irredentának minősítette. Ezzel maga ellen fordította a kommunistákat és a szo-

180 VIDA István: *A Független Kisgazdapárt politikája 1944–1947*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1976. 140–144.

Kisgazdabál a New York kávéházban, középen Nagy Ferenc miniszterelnök, 1946. február

ciáldemokratákat.¹⁸¹ Az új miniszterelnök, Nagy Ferenc mind személyét, mind politikáját illetően a magyar parasztság képviselője volt. Remélte, hogy megőrizheti a nemzet integritását mindaddig, amíg az ország teljesen vissza nem nyeri szuverenitását és szabadon veheti kezébe sorsának irányítását.

Miközben szerte az országban nemzetiszínű és egyházi zászlók lengtek a köztársaság tiszteletére, a hercegprímás ünnepélyes tiltakozással akart válaszolni a törvény kihirdetésére, amiről végül letett: *„Nem volna szabad most olyan értelmű egyházi deklarációt tenni, amely szerint a magyar köztársaság létrejötté nélkülözi a törvényes alapot – figyelmeztette P. Kerkai Jenő jezsuita, aki ekkor még a prímás bizalmát élvezte. – A törvényesen megválasztott nemzetgyűléstől – amely nemzetközileg is demokratikusnak és szabadnak elismert választások eredményeként ült össze – nem vitatható el a legitimitás, ezzel joga az államforma megváltoztatására nézve. A deklaráció megtétele nyílt harcot robbantana ki a baloldali súlypontú állam-hatalom és az Egyház között. Ebben a megütközésben nemcsak a püspökök és a papság, de a hívősereg most egységes hadsorai azonnal megoszlanának.*

181 Rajk László volt az, aki a Magyar Kommunista Párt részéről reflektált Sulyok előadói beszédére: *„...mi kommunisták sok szempontból nézzük és bíráljuk az 1919-es eseményeket, de egy tény és minden vitán felül áll, az, hogy az 1919-es háború nem irredentizmus, hanem a magyar nemzet jogos önvédelmi harca volt, (Úgy van! Úgy van! – Taps a kommunista pártban és a szociáldemokrata párton.) az egyetemes magyar nép a magyar állam önállóságáért, függetlenségéért és szabadságáért harcolt.”* A szociáldemokraták véleményét, benne az 1918-as köztársaság méltatását Kéthly Anna foglalta össze. *Nemzetgyűlési napló*, 1945. I. kötet. 262–263., 272. és 276. A nemzetgyűlés 11. ülése 1946. évi január hó 30-án. – Sulyok életútjáról lásd SZERENCSES Károly: *A nemzeti demokráciáért – Sulyok Dezső 1897–1965*. Jókai Mór Városi Könyvtár, Pépa, 2009.

A köztársaság kikiáltása 1946-ban

*A baloldal mögött ott állna az orosz világhatalom is teljes erejével. Harcunkat valószínűleg nem segítenék az angolszászok, de a Vatikán támogatására sem szabad feltétlenül számítani. Tehát a deklaráció gyümölcse csekélynek mutatkozik, veszélye rendkívül nagy.*¹⁸²

Mindszenty végül a nyers tiltakozás helyett a vitathatatlan tény szikár rögzítésére hagyatkozott: *„...megállapítom, hogy annak tárgyalása idegen megszállás alatt, a magyar nép megkérdezése nélkül, a képviselők szólásszabadságának pártéleti korlátozásával folyt le; következésképp a nemzet ezek figyelembevételével gondolkozik és ítélkezik a történeteken.*¹⁸³ Alapvetően azt kifogásolta, hogy a nemzetgyűlés a békeszerződés aláírása, azaz az ország szuverenitásának helyreállítása előtt, a megszállók külső nyomására döntött az államformáról, illetve hogy ilyen nagy horderejű kérdésben *nem egy népszavazás* formált

182 OSZK Kt. 216. f. 508. ö. e. 2. fol. P. Kerkai Jenő S. J. levele Mindszenty Józsefhez. Bp., 1946. január 28. Másodlat.

183 MNL OL XIX-A-1-j-XXIII-1602/1946. (62. d.) Mindszenty József bíboros, hercegprímás, esztergomi érsek levele a nemzetgyűlés elnökéhez és a miniszterelnökhöz. Esztergom, 1946. február 1. Eredeti, aláírt; VÉL, H VII/Bánáss. Püspöki konferencia 1. tétel. 678/1946-os iktatású levél, Esztergom, 1946. február 1. Mindszenty kézírásával beszúrva a „pártéleti” szó (ami az eredeti levélben is szerepel). Szövegét közli SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' halálra ítélve* i. m. 264–265.; A levél eredeti fogalmazványa Mindszenty József kézírásával: PL Processus, 4. d. V-700/15A. 312. fol. E példányon a „Miniszterelnök Úr!” címzés alatt áthúzva a „Nemzetgyűlési Házelnök Úr!” címzés (és ez utóbbi megszólításból a „Ház” szó kétszeresen áthúzva!), további eltérés, hogy a keltezés „jan.” rövidítéssel íródott, de áthúzva, és helyette „febr.” szerepel, ahogy egyébként minden fellelhető gépelt példányon is.

véleményt. A levelére adott válasz – amelynek véleményezése Balogh István miniszterelnökségi államtitkár feladata volt – bevezető sora elismerte, hogy a törvényjavaslat beterjesztése idegen megszállás alatt történt, de „*annak meghozatalánál a megszállók a legcsekélyebb befolyást sem gyakorolták*.”¹⁸⁴ Felhatalmazást a novemberi választásokon kaptak, a képviselők „*pártéleti szólásszabadsága*” nem volt korlátozva, de csökkentették „*pártközi, tehát önkéntes elhatározás alapján a Parlamentben felszólaló képviselők számát*”-t. A nemzetgyűlés közjogi és alkotmányjogi bizottsága az államforma vitájakor egyébként is megállapította, hogy a magyar (történelmi) alkotmány nem ismeri a népszavazás intézményét, a nemzetgyűlés viszont az államhatalom legfőbb letéteményese, a népakarat egyedüli megnyilvánulási formája, ennél fogva az elnökválasztás jogát a nemzetgyűlés hatáskörébe kellett utalni.¹⁸⁵

Ezzel az államformavita lezárult. Jelentősége azonban messze túlmutat önmagán, mert a köztársasági államformával a primás „történelmi alkotmányból” levezethető közjogi szerepköre teljesen kiürült. Az egykamarás nemzetgyűlés létrehozásától a köztársaság kikiáltásáig tartó folyamat megsemmisítette a katolikus főpapság – elsősorban a hercegprímás – maradék előjogait is. A felsőház nem éledt újjá, mondhatni kimaradt a korabeli politikai intézményrendszerből, s ezzel a püspökök többé nem voltak hivatalból tagjai a törvényhozásnak; a püspöki kar ez után nem tárgyalhatta meg a törvényjavaslatokat, hogy azokról előzetesen véleményt nyilváníthasson; megszűnt a hercegprímás királykoronázási joga; eltörölték a püspökök örökös főispáni rangját. A köztársasági elnök kapta meg azokat a jogokat, amelyek az államfői tisztség nélkülözhetetlen sajátosságai voltak, azaz ő képviselte a magyar államot itthon és külföldön, és – ha megkötésekkel is, de – ő gyakorolta a végrehajtó hatalmat a kormány útján. A hercegprímás, az ország „első zászlósura” viszont a köztársaságról szóló törvény elfogadása, majd a párizsi békeszerződés aláírása (1947. február 10.) után csak a csonka Magyarország első papja és örökös atyja lehetett csupán.

Ugyan rendelet írta elő a királyság szimbólumainak eltüntetését, de ez nem ment egyik pillanatról a másikra. A hatóságok pecsétnyomóin és levélpapírjain, az állami intézményeken még sokáig ott virított a „kir.” szócska és díszelgett a koronás címer. Ám ettől még a közjogi változásokat vitatni és a primás hajdani politikai szerepéből bármit is gyakorolni csak államformaváltás és a nemzetgyűlési választás eredményeinek tagadása árán lehetett volna. Még akkor is, ha ez a köztársaság nem teljesedett ki és nem lett a szabad és egyenlő polgárok tudatosan vállalt közössége, és ha kikiáltása után meg is kezdődött a felszámolása, hogy helyét 1949-ben egy „népköztársaságnak” keresztelt államformának, politikai rendszerében viszont egy kívülről vezérelt, sztálinista diktatúrának adja át.

184 MNL OL XIX–A–1–j–XXIII–1602/1946. (62. d.) Varga Béla, a nemzetgyűlés elnökének válasza Mindszenty Józsefnek. 1946. február 13. Fogalmazvány, aláírás nélkül.

185 MNL OL XVIII–1–b. 8. d. A nemzetgyűlés közjogi és alkotmányjogi bizottságának ülése, 1946. január 28. 62. fol.

DIPLOMATASZEMMEL

Mindszenty a köztársasági államformáról szóló törvény elfogadása után is megmaradt királyságpártinak, a rendszert lelke mélyén törvénytelennek tekintette,¹⁸⁶ de ezt nyíltan – legalábbis Magyarországon – nem hangoztatta: hallgatólagosan tudomásul vette az új államformát. Soha nem deklarálta elismerését, de elutasítását sem.

Külföldön viszont bátrabban felfedte önmagát. Sir D'Arcy Osborne-t, Leeds hercegét, Nagy-Britannia szentszéki követét Rómában arra kérte, hogy tájékoztassa feletteseit: *„a jelenlegi magyar kormány nem képviseli a magyar népet, sok tagja nemzetiségét, képzettségét és szimpátiáját illetően inkább orosz, mint magyar, és következésképpen képes a magyar érdekeket feláldozni Oroszország Magyarországon való bosszúállásának. Sürgeti, hogy egy bosszúálló megállapodást [értsd: békeszerződést] elkerülendő, meg kellene engedjük a száműzetésben lévő magyar hazafiaknak, hogy kifejtthessék nézeteiket a megállapodással kapcsolatban, sőt, felállíthassanak külföldön egy rivális kormányt. Mondtam neki, hogy ez utóbbi kizárt dolog és ugyanez vonatkozik az előbbi kérésre is.”*¹⁸⁷ A diplomata szerint *„teljesen világos, hogy a bíboros úgy érzi, politikai szerepet kell vállalnia és megvédeni országát a jelenlegi magyar kormánytól”*. Ahogy már korábban, ekkor is javasolta: a Vatikán figyelmeztesse Mindszentyt, hogy maradjon ki a politikából. Ezzel együtt nem sok esélyt adott annak, hogy meg lehessen őt állítani. *„Ő egy komor, mosolytalan fanatikus, és nincs kétségem afelől, hogy mártíromságra is képes azért a törekvéseért, amiről azt tartja, hogy kötelessége egyháza és hazája iránt. Csak reménykedni tudok, hogy a pápától kategorikus utasítást kapott, hogy keresztes hadjáratát az egyházi ügyekre korlátozza, mert különben attól tartok, hogy csak idő kérdése, hogy nyílt konfliktust provokáljon ki a magyar kormánnyal és annak orosz támogatóival.”*

Sir D'Arcy Osborne, 1936 és 1947 között
Nagy-Britannia szentszéki követe

A brit külügyminisztérium cinikus józansággal elemezte a jelentést és igen súlyos következtetést vont le: *„Sir D'Arcy Osborne előtt a bíboros olyan magatartást tanúsított a jelenlegi magyar kormányt illetően, amely veszélyes és bolond és mi nagyon óvatosan tartunk ettől távol magunkat. A magyar kormány népszerű volt a választásokon és egy olyan*

186 Ezt írásba is adta 1948. őszi végrendeletében, amint azt visszaemlékezéseiben is felidézi: MINDSZENTY József: *Emlékirataim* i. m. 264.

187 PIL 508. f. 1/45. ő. e. 56. tétel, TNA FO 371/59004, R 3565/256/21. Sir D'Arcy Osborne brit szentszéki követ 34. sz. jelentése a brit külügyminisztériumnak. Róma, 1946. március 6. (A következő két idézet is innen – B. Ma.)

pozícióban lévő ember támadásai, mint a bíboros, nem szolgálnak országa javára. Ön és a misszió tagjai, amennyire lehet, tartsák távol magukat a bíborostól” – hangzott a Budapestre küldött utasítás.¹⁸⁸ Kedvezőbben ítélte meg Mindszentyt az itteni brit diplomaták némelyike. Első találkozásaikon Alvary Gascoigne-ra, a budapesti brit politikai misszió ügyvivőjére határozottan jó benyomást tett a hercegprímás, és nagyra értékelte azt a nyíltságot, amellyel a prímás megvilágította a problémákat. Viszont az 1946 derekán Budapestre érkezett Knox Helm követ a Foreign Office tisztviselőihez hasonlóan vélekedett. Hajlíthatatlan szovjetellenessége és kizárólag jobboldali személyekkel való érintkezései miatt szerinte „nem volna tanácsos a brit misszió tagjainak közelebbi kapcsolatba kerülni vele”.¹⁸⁹ Az angolok inkább a szociáldemokrácia jobbszárnyát tekintették politikai partnerüknek.

Mindszenty intranzigens politikai magatartása máris visszaütött: a nyugati diplomaták közül elsőként a britek váltak tartózkodóvá vele szemben. Felelős főpap nem minősítheti törvénytelennek a nemzetközileg legitimnek tekintett kormányt, és nem buzdíthat emigráns kormány alakítására. Hogy Mindszenty mégis miért vélte úgy: ez neki nemcsak joga, de kötelessége is? Ismételten a történelmi alkotmányból merített, jogtörténetileg is vitatható érvelése a magyarázat: az államfő (király) távollétében a hercegprímást illeti az ország vezetése. Ez az egyetlen érv, amivel igazolhatta politikai tevékenységét. Pár hónappal később a brit diplomata hasonló jelentést küldött, miután átadta Tardini titkárnak azoknak a leveleknek a másolatát, amelyeket Mindszenty a budapesti követségre küldött. Kiderült számára, hogy Tardini is tisztában van a bíboros viselkedésének és beszédeinek „mértéktelenségével” és provokatív voltával, de ő is tehetetlen, nem tud hatással lenni rá. Erre esetleg egy nuncius lenne képes, de mivel nincs, „úgy tűnik a hercegprímás kezelhetetlen”.¹⁹⁰

A baloldali gondolkodás és politika Európa-méretű fellendülése a legteljesebb mértékben összeegyeztethetetlen volt a Mindszenty által képviselt értékrenddel. A történelmi és jogi hagyományokhoz való ragaszkodása nyilvánvalóan nem fért bele a szovjet-kommunista környezetbe, de az akkor még csírázó, majd elsorvadt demokratikus rendszer világképébe sem. A „történelmi magyar alkotmány” alapján állva légtüres térbe került, arra való hivatkozásai nem voltak többek egy intellektuális játéknál. Konceptiójának számos eleme – nemzeti függetlenség, területi revízió, a magyar út egyedisége (magyar néplélek), többszörösen leigázott és mégis talpon maradt magyarság – a magyar külpolitikai gondolkodás hagyományos vonulatába illeszkedik. 1948. január 7-én kelt végrendeletének egyik bekezdésében a következő útmutatást

188 Uo. Táviratvázlat a budapesti brit követségre.

189 PIL 508. f. 1/136. ö. e. 115. tétel, TNA FO 371/72390 R. 250) Knox Helm budapesti angol követ jelentése a brit külügyminisztériumnak. Bp., 1947. december 29.; Lapo LOMBARDI: *La Santa Sede e i cattolici dell'Europa Orientale agli albori della guerra fredda* i. m. 98.

190 TNA FO Religious affairs: proposal to accredit Vatican representative to Hungary: position of Prince Primate, Cardinal Mindszenty, Archbishop of Esztergom: Soviet reactions. Code 21 File 436, FO 371/59014, 1946, 12461/52/46. sz. irat. Sir D'Arcy Osborne szentszéki brit követ jelentése a brit külügyminisztériumnak. Róma, 1946. augusztus 22.

adta: „Szent István Magyarországáért a nemzetiségekkel megbékélés, a Szent István[i]-gondolat jegyében; a Szent Korona és királyság, az osztályok megbékélése útján kell haladni. A katolicizmus minden téren való egységét gondosan meg kell őrizni, hogy az idegen célokat szolgáló felekezések szerepéhez ne jussanak.”¹⁹¹

Mindszenty 1956-ig óvakodott attól, hogy konkrét dátumhoz kösse a jogfolytonosság megszakadását, netán alkotmányjogi fejtegetésekbe bocsátkozzon. A kérdés csak látszólag bagatell, mert jócskán megosztotta nemcsak az emigrációt, hanem a hazai politikai erőket is, hogy ki hová, milyen eseményhez, törvényhez nyúlt vissza saját legitimitásának eredeztetésekor. Még a királypártiak is eltérő dátumokat adtak meg. A Mindszenty-per aktáihoz becsatolt, *A jogfolytonosság visszaállítása* című 1946-ban íródott tanulmány – amelynek feltételezhető szerzője Baranyay Jusztin ciszterci jogászprofesszor, a Mindszenty-per másodrendű vádlottja – 1918 novemberére teszi a jogfolytonosság megszakadását, mivel IV. Károly eckartsauai nyilatkozatát jogérvényesítő alaki kellékek és a magyar törvényhozás megerősítése hiányában nem tekintheti hatályos trónlemondási nyilatkozatnak.¹⁹² Baranyay alapvetően a választási rendszerből kirekesztett pártok, és ezzel a népakarat korlátozása miatt vont a kétségbe az 1945-ös nemzetgyűlés törvényalkotói jogosultságát, illetve az általa hozott törvények, rendelkezések és egyéb intézkedések érvényességét.

Hogy ezt a véleményt Mindszenty is osztotta volna, arra közismert legitimizmusa ellenére sincs megbízható forrásunk. Truman amerikai elnökhöz írt levelében az 1945. november 4-én tartott *képviselő-választást* a népakarat *legitim* eredményének tekintette, ám ami utána történt, beleértve az államforma megváltoztatását, már csak a demokrácia megcsúfolásának tartotta.¹⁹³ Kétségtelen, hogy Mindszenty egy darabig *bízott a parlamentáris demokrácia játékszabályaiban*. Idővel, ahogy gyűltek rossz tapasztalatai a „népi demokratikus Magyarországról”, majd felvérteződött a forradalom tanulságaival, a jogfolytonosság megszakadását – vagy inkább az alkotmányosság és a törvénytelenység közötti határt – 1944. március 19-éhez kötötte (ám ekkor sem 1918-hoz, ennyiben szakítva hajdani ortodox legitimizmusával): „A magyar alkotmányosság fonala 1944 márciusában szakadt meg, a hitleri megszállás idején. A jogfolytonosság alapján ehhez kell visszatekernünk. Csakis 1944-et tekinthetjük »normális« évnek. [...] Sztálin és Vorosilov nem lehet a magyar alkotmányjog forrása.”¹⁹⁴ Az amerikai követségen töltött években egyértelműen

191 PL Processus, 12. d. V–700/32. 63. és 67. fol. Mindszenty József végrendeletének gépelt másolata, illetve maga az eredeti kézírásos végrendelet. Esztergom, 1948. január 7. A végrendelet szövegét ÁBTL alapján közli SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' balálra ítélve* i. m. 394–396.

192 ÁBTL 3.1.9. V–700/9. 70. fol. *A jogfolytonosság visszaállítása* című gépelt kézirat. (PL-ből hiányzik.) A tanulmány jogtörténetileg elemzi a Horthy-korszak államfői hatalomra vonatkozó törvényeit, kimutatva, hogy az átmenetnek szánt kormányzói jogkört miként szélesítik és próbálják átváltani dinasztikus államfői jogosítvánnyá.

193 ÁBTL 3.1.9. V–700 (alapidosszié). 151., 155. és 162. fol. Mindszenty József levele Truman elnökhöz, 1947. június 12. Gépelt szöveg magyarul és angol fordításban, aláírás nélkül, illetve Mindszenty eredeti kéziratosa fogalmazványa.

194 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Records Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972. Master Location Register Entry Number (a továbbiakban: Entry) 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified 1958. Mindszenty József levele Robert D. Murphy külügyminiszter-helyetteshez. 1958. január 10.

azt deklarálta, hogy mindaz, ami 1944. március 19. után az országban történt, az *illegitim* volt. A primás már nem mérlegelt, nem vette figyelembe Magyarország háborús vereségét és a reálpolitikai tényezőket. Az egyoldalú szovjet és kommunista érdekérvényesítés miatt elutasított *mindent*, ami 1944/45 fordulójától történt, ezzel kimondatlanul is megkérdőjelezte az 1947-ben aláírt párizsi békeszerződést is. Ennek felismeréséhez és kimondásához azonban

hosszú út vezetett, és korántsem volt kézenfekvő a történések kellős közepette, amikor közmegegyezés és legitimitás övezte az 1945. novemberi választásokon megválasztott törvényhozást és a kormányt.

A történelmi alkotmány hatályát és vele a jogfolytonosság megszakadását valóban többféleképpen értelmezhetjük, ennek legitímációs és hatalomelméleti elemzésére a magyar jogtörténet és politikatudomány számos kísérletet tett és tesz.¹⁹⁵ Ha azt akarjuk bizonyítani, hogy az idegen megszállás okán Magyarország nem volt független állam, akkor azt hangsúlyozzuk, hogy *nem volt szuverenitás*. Ez egyébként nemzetközi jogi értelemben minden megszállás idején hiányzik. Ha a magyar állam autoritását vizsgáljuk, akkor az mind a német, mind a szovjet megszállás alatt *formálisan létezett*. (Bár történelmünkben akad példa a Habsburgok jóvoltából arra is, amikor egy idegen meg-

Slachta Margit, a Szociális Testvérek Társaságának főnöksasszonya (középen) osztotta Mindszenty legitimista álláspontját, a Parlamentben egyetlen képviselőként védelmébe vette a királyság intézményét

Szövegét közli SOMORJAI Ádám: *Mindszenty bíboros követségi levelei az Egyesült Államok elnökeihez 1956–1971. Letters to the Presidents. Cardinal Mindszenty to the Political Leaders of the United States*. METEM, Bp., 2011. 53–56. (magyarul), 464–466. (angolul).

195 A bőséges szakirodalomból csak néhányat említünk: PACZOLAY Péter–SZABÓ Máté: *A politikaelmélet rövid története*. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1984; BIHARI Mihály–POKOL Béla: *Politológia*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1992; SAMU Mihály: *Államelmélet*. Püski, Bp., 1992; BAYER József: *A politikai legitimitás*. Napvilág, Bp., 1997; TAKÁCS Péter (szerk.): *Államelmélet. Előadások az államelmélet és az állambölcsület köréből*. Bíbor Kiadó, Bp., 1997; BAYER József: *A politikai gondolkodás története*. Osiris, Bp., 1998; SAMU Mihály: *Hatalomelmélet. Különös tekintettel az államra*. Korona Kiadó, Bp., 2000.

szálló hatalom a saját jogrendszerét tette kötelezővé, kiiktatva ezzel a megszállt állam jogrendszerét, következésképp nem beszélhetünk sem alkotmányról, sem magyar jogrendszerről.) A törvénytelen nyilas éra alatt is működött a közigazgatás. A sajátos legitimitású Ideiglenes Nemzetgyűlés is az ország egészére hozott kötelező jogi normákat, amelyek területi hatálya a szovjet csapatok előretörésével fokozatosan szélesedett. Működött az igazságszolgáltatás, ha népbíráskodásnak hívták is, de legitim törvények, rendeletek alapján járt el. Alkotmányos rend volt akkor is, ha kétségtelenül nem egy demokratikus, nem egy közmegegyezésen alapuló, nem a többség akaratát tükröző, de alkotmányos rend volt. Mondhatnánk úgy, hogy történeti alkotmányos rend, olyan, amelyet a történelem lehetővé tett az 1989-es rendszerváltozásig.

Az új politikai berendezkedés törvényeket hozott saját védelmére. A köztársasági államformának már a pusztá megkérdőjelezése is büntethetővé vált: a nemzetgyűlés 1946. március 23-án megalkotta a *„demokratikus államrend és a köztársaság hatályos védelméről”* szóló 1946. évi VII. törvényt. Az elkövetkezendő években ez lett a szaporodó koncepciós perek fő hivatkozási alapja, és ítélték nem egy esetben halálra mindazokat, akik a köztársaság ellen szervezkednek (azaz nem ismerik el az államformát) vagy összeesküdnék (azaz meg kívánják dönteni a kormányt). A kisczarda többségű parlament azért fogadta el a szigorú szabályozást, mert alkalmas eszköz volt benne a köztársasági berendezkedést veszélyeztető, erősödő baloldal megregulázásához. Ugyanezt, a politikai ellenfél kiiktatásának lehetőségét remélték tőle a kommunisták is. Sulyok Dezső azért nevezte később hóhértörvénynek, mert azt is büntette, ha valaki nem jelentette be a tudomására jutott szervezkedést vagy összeesküvést. E törvény értelmében idővel életveszélyessé vált mindennemű magánvélemény nyílt kimondása az államforma kérdésében. A törvény ellen sem Nagy-Britannia, sem az Egyesült Államok nem tiltakozott, így amikor azt alkalmazni kezdték, már meg volt kötve a kezük.

Mindszentynek is igazodni kellett a köztársasági törvény-

Mindszenty József hercegprímás látogatása a kalocsai nagyszemináriumban,
1946. április 18.

hez, ha nem akart az életével játszani. Püspökkari konferencián utoljára 1946. április 2-án került szóba az államforma kérdése. A szűkszávú jegyzőkönyvből nem egyértelmű, hogy ki és milyen tartalommal vetette fel. „Az államforma kérdésben felmerült bizonyos deklaráció tételének gondolata – olvasható a 10. napirendi pontban. – Az egri érsek megjegyzi, hogy senki se vár most már ilyent. Indítványozza, hogy inkább hallgasson a püspöki kar.”¹⁹⁶ A személyt és a tartalmat illető bizonytalanság oka az, hogy 1946. március 14-ei dátummal, amikor Mindszenty Rómában tartózkodott, Grósz József kalocsai és Czapi Gyula egri érsek nevében készült egy kiegyensúlyozott és tárgyilagos nyilatkozattervezet a köztársasági államforma tudomásulvételéről és a hercegprímás személyét ért támadások visszautasításáról.¹⁹⁷

A bíboros hercegprímás – mai kifejezéssel – „karaktergyilkolása” már ott tolongott a sajtóhírekben, biztos jeleként az állam és egyház közötti viszony romlásának. A támadások visszautasítása inkább a püspöki kar gesztusa volt a prímás iránt, az államforma tudomásulvétele viszont olyan „békepipa” a kormány felé, amelyet soha nem szívtak el. Az új államforma elfogadására vonatkozó érvelésben Czapi az egyház évszázados hozzáállását vette alapul: az egyház semleges az államforma kérdésében, mert bármilyen keretek között ki tudja fejteni Istentől rendelt hivatását, azaz az emberek tanítását, lelki kormányzását és megszentelését, feltéve, ha ebben nem gátolják. A nyilatkozat azonban csak tervezet maradt. Szövegét az immár bíborossá kreált esztergomi érsekkel is egyeztetni kellett, ezért nyilvánosságra hozatalával megvárták visszatértét Rómából. Az 1946. április 2-i püspökkari értekezleten már Mindszenty elnökölt, de a nyilatkozat érdemben napirendre sem került. Végeredményben sem a köztársaság elutasításáról, sem annak elfogadásáról nem ment ki a püspöki kar részéről testületi állásfoglalás. Egyfajta egyensúlyi állapot állt be, a mérleg nyelve nem lengett ki semerre. Mindszenty megakadályozhatta a köztársaságot elismerő nyilatkozat kiadását, de a saját álláspontját sem sikerült püspöktársaira ráerőltetnie, azt kevesen osztották, a politikai pártok közül is pusztán a Slachta Margit vezette, ekkor még parlamenten kívüli Keresztény Női Tábor állt ki határozottan mellette (pártja 1947-ben kerül majd be a parlamentbe).

196 A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között i. m. 95. Az 1946. április 2-ára összehívott püspökkari értekezlet jegyzőkönyve, 10. napirendi pont.

197 ÁBTL 3.1.9. V–700/44. 285–293. Gépelt másolat, aláírások nélkül. Szövegét teljes terjedelmében közli: SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' halálra ítélve* i. m. 269–272.

AZ „ÖRÖK VÁROSBAN”

A választási körlevéllel összefüggésben 1945. október 28-án küldött – korábban már említett – miniszterelnöki táviratban ígért levél november 3-án érkezett Esztergomba. Abban a miniszterelnök leszögezte, hogy *a magyar–szentszéki diplomáciai kapcsolatok felvételét* fontosnak tartja. Azt kérte a hercegprímástól, hogy a katolikus hívek képviselőiben tegyen előterjesztést a kormányhoz, amelyben a diplomáciai kapcsolatok helyreállítását *nyomatékosan* kéri. Ezt azért szorgalmazta, hogy a szovjetek felé indokolni tudja: más államokat megelőzve miért éppen a Vatikánnal való összeköttetés újrafelvételét sürgeti a kormány.¹⁹⁸ A diplomáciai kapcsolatok helyreállítása érdekében Dálnoki Miklós Béla megtette a kezdő lépéseket. A kormány lehetőségei ezzel egyelőre véget értek, a továbbiakhoz a SZEB engedélyére volt szükség.

A Szövetséges Ellenőrző Bizottság tagjai a Magyar Szabadság Érdemrend átadási ünnepségén, 1946. szeptember 15.

198 PIL 274. f. 7/247. ó. e. 41–42. fol. Dálnoki Miklós Béla levele Mindszenty Józsefhez. Bp., 1945. november 3. Gépelt eredeti fogalmazvány aláírással és a tisztázat másolata.

A DIPLOMÁCIAI KAPCSOLATOK KÉRDÉSE

A magyar–szentszéki diplomáciai kapcsolatok helyreállításának fontosságáról hasonlóképp gondolkodott Dálnoki Miklós Béla utóda, Tildy Zoltán is. Sem kormánya, sem a SZEB nem gördített akadályt az elé, hogy Mindszenty titkára kíséretében, az angol katonai misszió gépén 1945. november 29-én Olaszországba repüljön. Bariban szállt le, ahol két napig Mimmi Marcello érsek vendége volt. Innen autóbusszal Nápolyba uta-

zott. A nápolyi érsek, aki 1938-ban, az Eucharisztikus Világkongresszuson már járt Budapesten, szívélyesen fogadta a magyarországi vendéget. Másnap autóval ment tovább. December 2-án érkezett meg Rómába, ahol a Pápai Magyar Intézetben szállt meg.¹⁹⁹ A római utazás formális oka két, üresedésben lévő püspöki szék betöltése volt, emellett nyilvánvalóan be akart mutatkozni a szentszéki hivatalok vezetőinek és találkozni kívánt a pápával. Emellett a *Magyar Kurír* és bizalmas küldeményeinek akadálytalan kijuttatása érdekében, hivatalos képviselő hiányában, futárpostát kívánt létrehozni. Az amerikai misszió vállalta is a hírügynökség stencilezett híreinek és egyes levelek alkalmi továbbítását az élelmiszert szállító autókban, de a rendszeres összeköttetés a visszaállítandó szentszéki követségre hárult volna.²⁰⁰

Mindszentyre mozgalmas napok vártak. A szentszéki hivatalokban és az államtitkárságon csaknem kizárólag négyszemközt és latinul tárgyalt. Először Giovanni Battista Montinit, az Általános Egyházi Ügyeket (az egyházi belügyeket) felügyelő

XII. Piusz pápa protokollképe

199 Emlékirataiban Mindszenty november 30-ára tette az indulás napját, de a korabeli sajtóhírek egy nappal előbbi dátummal tudósítottak az eseményről: *Magyar Kurír*, 35. évf. 1945. november 29. III. kiadás, déli 12 óra 15 perc; „Mindszenty római útja.” *Új Ember*, 1. évf. 19. sz. 1945. december 23. 3. (Az is keveredik a forrásokban, hogy angol vagy amerikai gépen utaztak. Mindszenty mindkét római úthoz amerikai, Zakar András viszont angol gépet köt. Ez esetben is a korabeli sajtóhírt fogadtuk el pontosabbnak, eszerint az első útra angol, a másodikra amerikai géppel mentek.) Az utazást részletesen elemzi NÉMETH László Imre: *Mindszenty megvalósult álma. A Santo Stefano Rotondo és a Szent István Ház*. Szent István Társulat, Bp., 2009. 29–37.

200 ÁBTL 3.1.8. Sz–222. [kd.] 59. fol. Jelentés. Bp., 1945. december 9. Az információ Kovach Györgytől, a magyar származású amerikai alezredestől származott.

substitutust (pozíciójára magyarul a helyettes államtitkár kifejezés terjedt el), majd Domenico Tardinit, a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának (a külügyek) titkárát kereste fel, ezután végiglátogatta a Rómában székelő rendi generálisokat, és találkozott az őt üdvözlő római magyar kolónia képviselőivel.

XII. Piusz pápa december 8-án, a Szeplőtelen fogantatás ünnepén fogadta a hercegrímást.²⁰¹ Ő volt az első főpap, aki a szovjetek által megszállva tartott Közép-Európából személyesen is informálta a Vatikánt. Találkozásukat bensőséggé tette, hogy a pápa még mint pápai legátus, hét évvel korábban járt Budapesten, a 34. Eucharisztikus Világkongresszuson. Mindszenty megköszönte Árpád-házi Boldog Margit 1943. évi szentté avatását (azon a háborús viszonyok miatt nem jelent meg magyar küldöttség). Tájékoztatta az élénkülő hitéletről és az államalapító Szent István királyt ünneplő augusztus 20-i eseményekről. Az amerikaiak részben a pápa közbenjárására, 1945. augusztus 19-én este fél 8-kor visszaadták a Szent Jobbot, Szent István király ereklyeként tisztelt kézfejét, amelyet még a nyilasok hurcoltak magukkal.²⁰² Így a háború befejezését megkönnyebbülten ünneplő óriási tömeg a hagyományos ünnepi körmeneten, ahogy 1819 óta minden évben, ismét az ereklyével vonulhatott. Mindszenty a benyomásai szerint igen tájékozott pápának feltárta a magyar belpolitikai állapotokat, rávilágítva az oroszok fosztogatásaira, a kommunisták mohó hatalomszerzési akcióira, illetve a kiszagda többségű kormány közömbösségére. Az egyház helyzetéről sem festett kedvezőbb képet, mint amilyent megbízásából P. Nagy Töhötöm két hónappal korábban ismertetett: *„Az oroszok vasárnap és más ünnepnapokon feltartóztatják a templomból kijövő lakosságot és estig tartó kényszermunkára viszik őket. Ezért az emberek hosszú ideig nem jártak misére. A kommunista magyarok vasárnaponként nem sürgős munkára hívják be a honfitársaikat. Csak a veszprémi egyházmegyében kiraboltak az oroszok 172 templomot a 304-ből. Sok helységben, például Iszkázban, táncoltak és lovagoltak a szent egyházi ruhákban, Pápán autót és lovakat tisztítottak velük. Sok templomot istállónak használtak, megszentégtelenítették az oltárt is. A szegedi kommunista nagygyűlés hivatalos küldötte a következőket mondta: Szent István helyett adok nektek egy új szentet: Rákosi Mátyást. Az első törvény, amit életbe léptettek, a próbaházasság, két év házasság után a felek szabadon elválhatnak, mindenféle procedura nélkül.”*²⁰³ Az állapotok Mindszenty szemüvegén át nézve drámaiak. A valóság azonban ennél összetettebb volt.

201 Az Emlékirataim szerint a pápa kimondottan azért szakította meg adventi lelkigyakorlatát, hogy fogadhassa Mindszentyt. Az útról tudósító *Új Ember* (1. évf. 19. sz. 1945. december 23. 3.) szerint viszont épp azért került sor ezen a napon a fogadásra, mert akkorra fejeződött be a pápa egyhetes adventi lelkigyakorlata, aminek megkezdését a *L'Osservatore Romano* 1945. december 2-i száma is bejelentette. Vö.: NÉMETH László Imre: *Mindszenty megvalósult álma* i. m. 33. 77. jegyzet.

202 MNL OL XVIII–4. 1. d. 2. csomó. Witz Béla budapesti érseki helynök levele Zsedényi Béla, a nemzetgyűlés elnöke részére, amelyben kéri a Szent Jobb visszahozatalát. Bp., 1945. június 26., illetve Witz köszönőlevele, Bp., 1945. augusztus 21.

203 JTMRL II.1. Másolatok a rend római levéltárának anyagából. *Epistolae Singulorum* 1942–1945. „La situazione in Ungheria al 25 Settembre 1945.” Információk Mindszenty József Magyarország hercegrímásának nevében. Róma, 1945. október 18. Olasz nyelvv. géptelt irat.

Hogy mi hangzott el a magyar–szentszéki diplomáciai viszonyról, arról Mindszenty József szemszögéből tudunk, részben a már itthoni nyilatkozatai, részben az emlékiratai alapján. Eszerint a pápa kedvezően reagált a kapcsolatok helyreállítására vonatkozó miniszterelnöki kérésre, és „...azonnal intézkedni akart, hogy Angelo Rotta nuncius induljon Budapestre. De elkomorult az arca, amikor gyanúmat evvel az ügygel kapcsolatban feltártam.”²⁰⁴ Mindszenty nem részletezte gyanúját, de az kitűnik, hogy szerinte a magyar kormány így szeretne kedvező színben feltűnni a Vatikán előtt, és hogy a nuncius akkreditálását mind a szovjetek, mind a magyar kormány saját legitimitásának bizonyítékeként kívánta felmutatni, leplezve egyházellenes törekvéseiket. A szovjetek katolicizmusellenessége közismert volt Rómában, ezt nem kellett bizonygatni, de a kiskisgazda kormányt *ab ovo* egyházellenességgel nemigen lehetett vádolni. Mindszenty ezen egyelőre csak olyasmint érthetett, mint a katolikus napilap hiánya, a papírkiutalás akadozása vagy a politikai rendőrség beszivárgása a civil közösségekbe. Mindez nem adott igazán komoly okot arra, hogy kételkedjen az új magyar kormány szavahihetőségében. Újdonsült hercegprímásként normális kapcsolatot ápolt a kormány tagjaival és más politikusokkal, fogadta és viszonzta tisztelgésüket. Novemberben és decemberben ő tett viszontlátogatást Keresztury Dezső kultuszminiszternél, Kővágó Józsefnél, Budapest főpolgármesterénél, Gyöngyösi János külügyminiszternél, Oltványi Imrénél,

Az első szobor a szentté avatott
Árpád-házi Margitról. Madarassy
Walter alkotását 1943-ban leplezték le
Visegrádon

a Nemzeti Bank elnökénél és Ortutay Gyulánál, a Központi Híradó és Rádió elnökénél.²⁰⁵ Ezért véljük úgy, hogy emlékirataiban egy későbbi történés, a köztársasági államforma keresztülvitele miatti ellenérzéseit vetítette időben előre.

Mindszenty 1945. december 13-án érkezett haza első római útjáról. Az amerikai diplomácia értesülése szerint az út mérlege nem volt igazán sikeres, főleg mert a pápa nemtetszését fejezte ki Mindszentynek a politikába való beavatkozás miatt.²⁰⁶ A her-

204 MINDSZENTY József: *Emlékirataim* i. m. 109.

205 „A hercegprímás a kultuszminiszternél.” *Magyar Kurír*, 35. évf. 1945. november 29. II. kiadás, de. 10 óra; „A hercegprímás a polgármesternél és a Katolikus Főigazgatóságon.” *Magyar Kurír*, 35. évf. 1945. december 19. III. kiadás, de. 12 óra 15 perc; „A hercegprímás látogatásai.” *Magyar Kurír*, 35. évf. 1945. december 24. II. kiadás, reggel 8 óra.

206 MNL OL XX–10–k LÜ PO 18.300/1989. Amerikai levéltári anyagok. H. F. Schoenfeld követ 607. sz. felterjesztése az amerikai külügyminiszterhez. Bp., 1946. március 29. Másolat.

cegprimás azonban mindenkinek és mindenütt optimistán nyilatkozott. Közölte a kormánnyal és a nyilvánossággal, hogy a Vatikán örömmel fogadta a diplomáciai kapcsolatok felvételére irányuló kezdeményezést, és a pápa Angelo Rotta érsek, korábbi nuncius Magyarországra küldésében gondolkodik.²⁰⁷ A hercegprimás a püspöki kar tagjait is hasonlóképp tájékoztatta: Rotta lelkesedését ecsetelte, aki „*valósággal betege annak, hogy mielőbb visszatérhessen Budapestre*”.²⁰⁸ Összegezve a megnyilatkozásokat azt mondhatjuk, hogy Mindszenty sem a nyilvánosság előtt, sem zárt körben nem mondott semmi olyasmit, ami fenntartásaira utalt volna, sőt úgy beszélt római tárgyalásairól, mint a diplomáciai kapcsolatok felvételének szorgalmazásáról.

A szentszéki brit követ viszont teljesen más eredményről értesítette 1946 elején a brit külügyminisztert: „*a Vatikán a sötétben tapogatózik, mert nem kapott további információt a hercegprimástól, csupán egy Budapestről érkezett jezsuita szerzetes ismételte meg a magyar miniszterelnök azon óhaját, hogy a nuncius térjen vissza*”.²⁰⁹ Meglepő, ugyanakkor nagyon is elképzelhető verzió. P. Nagy Töhötöm – mert ő az említett jezsuita – juttatta el ugyanis Mindszenty 1945. október 10-én kelt levelét a pápához, amelyben Magyarország katolikusai nevében kérte a diplomáciai kapcsolatok mielőbbi helyreállítását, hozzátéve, hogy ezt a magyar kormány is nagyon szeretné.²¹⁰ Az 1945 októbere és decembere közötti belpolitikai fejlemények azonban visszafogták a hercegprimás kezdeti lelkesedését. A kérdés nem a diplomáciai kapcsolatok léte vagy nemléte, hanem a kapcsolatok újrafelvételének *ütemezése* volt: minél hamarabb, függetlenül a belpolitikai körülményektől vagy lassabban, bevárva legalább a békeszerződést. Mindszenty hezitált. 1945 decemberében még nem ásta alá a kapcsolatok újrafelvételét, amint azt az emlékirataiban megírta, de ahogy a követ jelentéséből kiderül, már ekkor sem forszírozta nagyon a dolgot.

Mivel magyarázhatjuk ezt az ingadozást? A mindenkori magyar primás évszázadok óta *legatus natus*, azaz született pápai követ, tehát hivatalból összekötő a Szent-szék és a magyar kormány között. Amíg nincs nuncius, addig Mindszenty a pápa

207 „...a Vatikánban jelentettem a m. kir. kormány ama elhatározását, hogy a Vatikánnal keresi a diplomáciai kapcsolatok felvételét”. PL Processus, 12. d. V–700/32. 7. fol. Mindszenty József levele Tildy Zoltán miniszterelnökhöz. Esztergom, 1945. december 15. Eredeti kéziratos fogalmazvány; PL Processus, 9. d. V–700/27. 247. fol. Gépelt másolat. Mindszenty megnevezte jelöltjét a posztra Gombó István rk. követ és meghatalmazott miniszter személyében. A quirináli (azaz az olasz kormányhoz akkreditált) követként ifj. Pallavicini György őrgérfőt ajánlotta: PL Processus, 12. d. V–700/32. 11. fol. (Másolatban: ÁBTL 3.1.9. V–700 [alapidosszié] 147. fol.) Mindszenty József levele Gyöngyösi János külügyminiszterhez. Bp., 1945. december 20. Gépelt másolat, aláírás nélkül. Mindszenty a sajtónak adott nyilatkozatában a diplomáciai kapcsolatok előnyeit számos történelmi példával támasztotta alá. (Új Ember, 2. évf. 1. sz. 1946. január 6. 2.).

208 *A magyar katolikus püspöki tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között* i. m. 66. Az 1945. december 20-ára összehívott püspöki értekezlet jegyzőkönyve, 2. napirendi pont.

209 TNA FO Religious affairs: proposal to accredit Vatican representative to Hungary: position of Prince Primate, Cardinal Mindszenty, Archbishop of Esztergom: Soviet reactions. Code 21 File 436, FO 371/59014, 1946, 16/1/46. sz. irat. Sir D'Arcy Osborne szentszéki brit követ levele Ernest Bevin külügyminiszterhez. Róma, 1946. január 3.

210 PL Processus, 9. d. V–700/27. 248. fol. Mindszenty József levele XII. Piusz pápához. Esztergom, 1945. október 10. Gépelt tisztázati, latin nyelvű, aláírás nélkül. Ugyanez kéziratos fogalmazványban: ÁBTL 3.1.9. V–700/32. 2. fol. A levél szövegét lásd BALOGH Margit: Szentszéki–magyar kapcsolatok a koalíció (1945–1949) éveiben. In: *Magyarország és a Római Szentszék (Források és távlatok)* i. m. 410–411.

akarátának egyetlen hivatalos tolmácsolója, és ugyanez állt fordítva is: Rómában ugyancsak ő a magyar katolikus egyház kizárólagos képviselője. Egy pápai nunciusi hivatal mindenképp alternatív csatornát jelentett volna mind a kormány, mind a Szentszék felé, és korlátozhatta volna Mindszenty politikai mozgásterét. Ezért egy nuncius visszatérésének halogatása egyáltalán nem hátráltatta a hercegprímás személyes ambícióit, miközben ez lesz az állammal szembeni sérelemlista vezető eleme. A helyzet tagadhatatlanul fonák, Mindszenty talán épp ezért mutatkozott itthon az ügy iránt elkötelezettnek.

A helyzet tisztázására Tildy Zoltán miniszterelnök kérésére P. Jánosi József jezsuita (akinek neve bő fél évvel korábban a prímási utódlás kapcsán is felmerült) vállalta, hogy elutazik Rómába, és megpróbálja ellensúlyozni a hercegprímás beszámolóit. Elutazása előtt megbeszélést folytatott Vorosilov marsallal, a magyarországi SZEB elnökével, Rákosi Mátyással, a kommunista párt főtitkárával és Szakasits Árpáddal, a szociáldemokraták vezérével, de ajánlólevelet kapott Schoenfeldtől, az amerikai politikai misszió vezetőjétől is Harold H. Tittmannhez, aki Myron Charles Taylor, az Egyesült Államok elnökét a pápánál képviselő diplomata asszisztense volt.²¹¹ Jánosi páter lett az első egyházi személy, aki kormány megbízatásnak tett eleget, lényegében Mindszenty hercegprímás ellenében. Ez következményeiben rövid távon azzal járt, hogy Jánosi páter és Mindszenty hercegprímás menthetetlenül szakítottak egymással. Az viszont kiderült: valóban mindkét fél nyitott a diplomáciai kapcsolatok újrafelvételére. Róma Rotta visszatérését szorgalmazta, sőt amennyiben nem sikerülne doyenségét biztosítani, egy alacsonyabb rangú internunciusba is belegyezett volna.²¹²

1815 óta, amikor Bécsben megalkották a diplomáciai képviselők rangsoráról szóló nemzetközi szabályzatot, a pápa követe – akit *decanus*nak, *doyenne*nek, azaz legelsőnek, legidősebbnek neveztek – a katolikus országokban mindenkor, másutt általában az első helyet foglalta el a diplomáciai testületekben, függetlenül attól, hogy mikor adta át ténylegesen megbízólevelét. 1945 után az első külföldi diplomata, akit Magyarországra kineveztek, nem volt más, mint az akkor 36 éves G. M. Puskin szovjet követ... A szokványos diplomáciai koreográfia hirtelen egy vallás nélküli világbirodalom és a katolikus egyház közötti presztízskérdéssé változott, és ez eleve eldöntötte a kérdést. 1946. július 9-én a budapesti brit politikai misszió vezetője megbízható forrásra hivatkozva arról tájékoztatta a külügyminisztériumot, hogy a szovjet vezetés kategorikusan megtiltotta a magyar kormánynak, hogy engedélyezzék egy pápai nuncius Magyarországra érkezését. *„Figyelembe véve a jelenlegi hercegprímást, ez a szovjet döntés annál is inkább sajnálatos, mivel ha sikerült volna egy vatikáni képviselőt akkreditálni, ez az ember talán sikerrel korlátozta volna Mindszenty bíboros tevékenységeit és*

211 MNL OL XX–10–k LÜ PO 18.300/1989. Amerikai levéltári anyagok. H. F. Arthur Schoenfeld követ 1143. sz. felterjesztése a külügyminiszterhez. Bp., 1945. december 21. Másolat. Közli SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' halálra ítélve* i. m. 243–244.

212 Lásd a jelen fejezet 209. jegyzetét.

megfékezhetne volna a nyelvet” – kommentálta a döntést Knox Helm.²¹³ A döntés háttere egy újabb magyar próbálkozás kapcsán derül ki. Amikor a belga P. Jean-Baptiste Janssenst 1946. szeptember 15-én megválasztották a jezsuita rend generálisává, ismét megcsillant egy halvány remény, hogy Róma véleményét Magyarországról, amelyet a prímás alakított ki, módosítani lehet. A kúrián is befolyásos „fekete pápának” ugyanis náciellenes múltja miatt „rendes demokrata” híre volt Budapesten, és bíztak elfogulatlanságában. Így Nagy Ferenc miniszterelnök megbízta Jánosi József jezsuitát, hogy kísérelje meg felvenni és stabilizálni a kapcsolatot Magyarország és a Szent-szék között. Jánosi október 8-án amerikai repülőgépen meg is érkezett Rómába. Az olasz külügyminisztériumban Jánosi elmondta, hogy a legfőbb akadályt Mindszenty hajlíthatatlan magatartása okozza, amelyet az oroszok többé-kevésbé úgy értelmeznek, mintha az a Vatikán akarata lenne. Ha ez az akadály nem létezne, akkor nem lenne nehéz megtalálni az egyetértést a megszálló hatóságokkal. Jánosi személye azonban „nem keltett

Mindszenty személyes jelenléte a szükölködők körében megsegítésükre irányította a figyelmet: akár az Amerikai Katolikus Segélyszolgálat népkonyhája előtt a sorban állók között...

...akár a népkonyhán készülő étel minőségét ellenőrizve...

213 TNA FO Religious affairs: proposal to accredit Vatican representative to Hungary: position of Prince Primate, Cardinal Mindszenty, Archbishop of Esztergom: Soviet reactions. Code 21 File 436, FO 371/59014, 1946, 10528/436/21. sz. irat. A. Knox Helm, a budapesti brit politikai misszió vezetőjének levele a külügyminisztériumhoz. Bp., 1946. július 9.

túlzott bizalmat körünkben” – jelezte fenntartását az olasz hivatalnok.²¹⁴ Arról nincs információ, hogy vajon valóban súlyt adott-e Jánosi állásfoglalásának a rend generálisra. Nem valószínű, mert végeredményben a magyar jezsuiták Moszkva-barát útkezesése súlyos kudarcot vallott.

Mindszenty Rómában és onnan hazatérve természetesen nem csak politikai manőverekkel foglalkozott. Az egyik súlyos gond, amivel szembe kellett nézni, az a ke-

...akár konzervet osztogatva a nélkülöző gyermekeknek

mény tél okozta közellátási nehézség volt. A kormány kérte az egyház segítségét, amely a fővárosi gyerekek vidéki teletetésében, a segélycsomag-akciókban vonakodás nélkül közreműködött. A falusi lakosság beszolgáltatási kötelezettségének egyházi szorgalmazását azonban Mindszenty elhárította, sőt feltárta politikai aggályait, és javasolta a külföldi segélyek akadálymentes beengedését.²¹⁵ Az Actio Catholica a gyermeknyaraltatás sikere után megszervezte a fővárosi és környéki gyermekek teletelési akcióját is: november végétől hetente mintegy ezer kiskorút szállítottak vidéki levegőváltásra. Az első gyermekvonat indításánál a hercegprímás is megjelent a Nyugati pályaudvaron, sőt vagonról vagonra végigment a vonaton.²¹⁶ „A gyerekek nagyon vékony és rossz ruhában kerültek vidékre, útközben pokrócokba burkolták őket, hogy kibírják a nagy hideget. [...] A falvakban nagy szeretettel fogadták a pesti gyerekeket. Mosdóson a plébános úgy fogadta őket, mint a Jézuska jövetelét.”²¹⁷ Mindszenty hajlandó volt továbbítani néhány segélyt kérő folyamodványt is XII. Piusz pápához, de egy külön levélben elhatárolódott azok tartalmától, mivel „vallások közötti szervezetekkel” kívánák a címzettekhez eljuttatni a segélyeket, míg ő kerülné az „ezekkel a szervezetekkel való közösséget”.²¹⁸ Bizalmatlanságának annyiban volt alapja, hogy a kormány eseten-

214 Archivio Storico-Diplomatico del Ministero degli Affari Esteri, Affari Politici (a továbbiakban: ASDMAE AP) 1946–1950 Ungheria, B. 2. Fasc. 13. Mario Conti olasz külügyi tanácsos jelentése, 1946. október 12.

215 PL 4047/1945. Mindszenty József levele Bárányos Károly közellátásügyi miniszterhez. Esztergom, 1945. december 23.

216 „Az Actio Catholica megkezdte a gyermekteletelési akciót.” *Magyar Kurír*, 35. évf. 1945. november 29. I. kiadás, reggel 7 óra 10 perc.

217 PL 2551/1945. Mihalicovics Zsigmond időrendi összefoglalása, 1945. december 14.

218 PL Processus, 9. d. V–700/27. 298–299. Mindszenty József levele XII. Piusz pápához. Esztergom, 1945. december 29. Gépelt tisztázat.

ként valóban részesedni akart a külföldi segélyekből, de cserébe infrastruktúrát biztosított a szétosztáshoz.²¹⁹

Az óév végén, 1945 szilveszter délután Mindszenty József hercegprímás életében először beszédet mondott a rádióban, és mint ilyenkor szokás, lelkiismeret-vizsgálatra szólította fel az ország lakosságát. Bár szövegéből egyesek kihallották, valójában nem bírálta a szovjet hadsereget. Közvetetten azonban elmarasztalta a háború utáni kormányokat azért, hogy rákérdezett: mit tettek 1945 folyamán az emberi szabadságjogokért, a sajtószabadságért, a tízparancsolat érvényesüléséért? A baloldal is elismerte e téren a hiányosságokat, de azt a demokrácia gyermekbetegségeinek, míg Mindszenty a rendszer lényegének tekintette. Viszontagságként említette a prímás, hogy a Szent Korona idegenben van – nyilván nem véletlenül utalt

erre az államformakérdés pezsgésében. A *Népszava* és a *Szabad Nép* így reflektált: a hercegprímás ki nem hagyta volna a lehetőséget, hogy rátámadjon azokra, akik a demokráciáért harcolnak.²²⁰ Még

Alvary D. F. Gascoigne, a magyarországi brit politikai misszió vezetője is fontosnak tartotta felettesét tájékoztatni a „kiadós mennyiségű igazságról”, amit a hercegprímás beszéde tartalmazott. „Ám rosszul volt időzítve a választási körlevél utáni hangulatban,

A hercegprímás életének első rádióinterjúját adja 1945 szilveszterén

amikor Mindszentyt legitimistának és a reakció védőbástyájának kezdték tekinteni. Remélhetőleg a jövőben nem fogja magát a nyilvánosság előtt exponálni, különben nemcsak a baloldal, de a jelenlegi koalíciós kormány is rossz szemmel fog rá és az egyház egészére nézni.”²²¹

219 GIANONE András: *Az Actio Catholica története Magyarországon 1932–1948 éveiben* i. m. 167–171.

220 „Az ellenzéki hercegprímás” *Népszava*, 14. évf. 2. sz. 1946. január 3. Címlap; „A hercegprímás szilveszteri beszéde.” *Szabad Nép*, 4. évf. 3. sz. 1946. január 4. 3.; A rádióbeszéd szövegét lásd: *Magyar Kurír*, 35. évf. 1945. december 31. II. kiadás, du. 17 óra 10 perc.

221 PIL 508. f. 1/52. ö. e. 72. tétel, 15. fol. TNA FO 371/59002 R. 858. Alvary D. F. Gascoigne, a magyarországi brit politikai misszió vezetőjének jelentése a londoni külügyminisztériumnak. Bp., 1946. január 7.

A BÍBOROSSÁ KREÁLÁS

1945 végén, a háború után először, XII. Piusz pápa 32 új bíborost nevezett ki. Elsőrangú diplomáciai érzékkel nem várta meg a háborút lezáró békekötéseket, hanem azokat megelőzve a világ minden részéből választott egy-egy jeles férfit a vatikáni politika érvényesítésére. A bíborosok az egyház kormányzásában a pápa legfőbb tanácsadói és támogatói, akiket a pápa szabadon választ ki az egész földkerekségről. A testület maximális létszáma 1973-ig 70 fő volt, amit még V. Sixtus pápa állapított meg 1586-ban. (VI. Pál 1973-ban 120-ra emelte a pápaválasztó bíborosok számát, akik 1970 óta 80 éves korukban automatikusan elveszítik pápaválasztó jogukat.) A bíborosok kinevezése a pápa kizárólagos joga, a bíborosi testület beleszólási jogát csak az a mozzanat őrzi, amikor a pápa a jelöltek megnevezése után – napjainkban is – felteszi a kérdést: *Quid vobis videtur?* (Hogyan látjátok?) Erre a bíborosok felállnak és egyetértésük jeléül meghajtják fejüket. A hivatalos kinevezés (*creatio*) a zárt bíborosi tanácskozáson, a *titkos konzisztórium*ban megy végbe. Előfordulhat, hogy – főként politikai okokból – a pápa titokban tartja valakinek a kinevezését, ez esetben *in pectore* („bensejében, magában megőrizve”) kinevezésről beszélünk.²²² A kinevezés ténye akkor válik nyilvánossá és bizonyossá, amikor azt az államtitkár levélben közli (*biglietto*) az érintettel.

A történetileg kialakult szokással egyezően a kinevezett új bíborosok között ott volt az esztergomi érsek is, akinek addigi főpásztori működésében XII. Piusz pápa nem talált kivétlnivalót. A leendő új bíborosok listáját 1945. december 23-án tették közzé, amit a rádió azonnal nyilvánosságra hozott, a világsajtó és a *Magyar Kurír* a karácsonyi ünnepek miatt később, december 28-án, az *Új Ember* pedig az 1946. évi első számában publikálta. Esztergomba megindult a jókívánságok áradata. A legelsőkk között küldött tisztelegő táviratot az egykori kőhidai fogolytárs, Jávor Pál színművész.²²³

Mindszenty már 1945. december 25-étől használta neve mellett a bíborosi megnevezést, ami a római kúria hivatali felfogása szerint azonos rangot jelentett egy vér szerinti királyi herceggel. A hivatalos értesítéssel volt némi kavarozás, azt Montini, a pápai államtitkárság helyettes vezetője – nunciátúra híján – az Amerikai Egyesült Államok budapesti missziójához küldte. Az amerikai misszió vezetője, Schoenfeld követ nem érezte illetékesnek magát a postázásra, mert Montini levelét csak egy hónap múltán továbbította Mindszentynek, miután a kommunikációs zavarra időközben fény de-

222 Ilyen alkalomra a 20. században többször is sor került, pl. Federico Tedeschini olasz bíboros esetében, aki 1933-ban lett *in pectore* kreálva, de csak 1935-ben kihirdetve, később Szipij ukrán nagyérsek – akivel kötetünkben többször is találkozni fogunk – 1949-től *in pectore* bíboros, amit 1965-ben hoztak nyilvánosságra. Vagy – a teljesség igénye nélkül – említhetnénk a román Iuliu Hossu (1969), a cseh Štěpán Trochta (1969), a kínai Ignatius Kung Pin-Mei (1979) vagy a vietnami Joseph Trinh-Nhu-Khuê (1976) bíborossá kreálását is.

223 „Bíbornoki méltóságának elnyerése alkalmából tiszteletteljes örömeinek kifejezését kéri fogadják el Eminenciád. Egykori kőhidai fogolytárs, Jávor Pál.” PL Mm. 41. d. 1945. december 26-án, 11 óra 30 perckor feladott távirat.

rült.²²⁴ Ily módon a hivatalos értesítés a bíborosi kinevezésről csak egy hónapos késéssel jutott el a címzetthez.

A Rómába induló amerikai katonai repülőgép, fedélzetén Mindszenty József-fel, 1946. február 18-án reggel 7 óra 50 perckor szállt fel.²²⁵ Az emlékiratok kissé színpadias beállítása szerint a repülőgép Esztergom szélén egy mezőn várt „ugrás-ra”, vagy inkább repülésre készen, csak hogy minél előbb Rómába vihesse a prímást.²²⁶ A gép valójában a mátyásföldi repülőtérrel indult, ez volt Magyarország első légikikötője, Közép-Európa egyik legforgalmasabb repülőtere, de 1945-től egészen 1990-ig szovjet katonai bázisként működött. Mindszentyt útjára elkísérte titkára, Zakar András és Esty Miklós pápai világi kamarás, de a gépen angol, amerikai, sőt szovjet tiszt is utazott.

Mindszenty a római ceremóniára a világegyház meghívottjai közül utolsóként érkezett. Eredetileg már január 11-én elutazott volna, de nem kapott útlevelet. Mindszenty panaszára Nagy Ferenc miniszterelnök haladéktalanul intézke-

Értesítés Mindszenty József bíborosi kinevezéséről,
1946. február 18.

224 NARA RG 84. Records of the Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest Legation, General Records 1946. Box 103. 840.4 Catholic Church. Mindszenty József 422/1946. sz. levele H. F. Arthur Schoenfeldhez, a budapesti amerikai politikai misszió vezetőjének. Esztergom, 1946. január 23. Eredeti, angol nyelvű, gépelt, aláírt. E levélben Mindszenty annak továbbítását kérte Montinihez, a vatikáni államtitkárság helyettes vezetőjéhez, hogy még nem kapott hivatalos értesítést a bíborosi rangra emeléséről. (E levél gépelt, angol nyelvű eredeti fogalmazványa: PL Processus, 12. d. V–700/32. 247. fol. Magyar fordításban: 246. fol. – Az amerikai követ előző nap, 1946. január 22-én küldte el Montini január 17-ei üzenetét, amelyben sürgönyileg kért választ arra a kérdésre: vajon Mindszenty megkapta-e az értesítést a kardinális bíborra emeléséről. Tudakolta, hogy mikor érkezik Rómába, egyúttal vázolta a konzisztórium részletes programját. Majd január 25-én továbbította Montini még 1945. december 23-án kelt üzenetét: „Örömmel közlöm Excellenciáddal, hogy a legközelebbi konzisztóriumon, február 18-án a Szentatya Excellenciádat kardinális bíborra emeli.” (PL Processus, 12. d. V–700/32. 245. és 249. fol. H. F. Arthur Schoenfeld levelei Mindszenty Józsefhez. Bp., 1946. január 22. és január 25. Mindkettő eredeti, aláíráspecsételt, angol nyelvű. A január 22-ei levél szövegét közli SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' halálra ítélve* i. m. 262–264.)

225 A bíborossá kreálás eseményeit elemzi NÉMETH László Imre: *Mindszenty megvalósult álma* i. m. 37–50.

226 MINDSZENTY József: *Emlékirataim* i. m. 112., *Az Új Emberben* megjelent tudósítás szerint (2. évf. 13. sz. 1946. március 31. 3.) már korábban elutazott: „Az Amerikai Katonai Misszió által rendelkezésre bocsátott repülőgép február 13-án reggel nyolckor indult el a mátyásföldi repülőtérrel Mindszenty József bíboros-hercegprímással és kíséretével (Zakar András hercegprímási titkárral és Esty Miklós gentiluomo-val [sic! – helyesen: gentiluomo])”. Ám a hetilap dátumát sajtóhibának kell tekintenünk, mert a napi megjelenésű *Magyar Kurír* csak az 1946. február 19-ei számában adott hírt az utazásról.

dett, de ő is csak egy halogató választ kapott („az ügyben döntés még nem történt”).²²⁷ Az amerikaiaknak nem kellett nyomást gyakorolni,²²⁸ mert a szovjet hatóságok végül mégiscsak kiadták az engedélyt, miután felettébb kínossá vált, hogy Mindszenty nincs a helyszínen, holott Közép-Európából csak őt tüntette ki a pápa a bíborosi méltósággal. Csupán a jelenléte cáfolhatta a lábra kapott vad híreszteléseket házi őrizetről, sőt halálos ítéletről. Emlékirataiban Mindszenty egyedüli hiányszónak írja magát. Valójában, betegsége hivatkozva, nem érkezett meg Jules-Géraud Saliège toulouse-i és Jan de Jong utrecht-i érsek sem, csak míg kettejük távolmaradása felett a sajtó napirendre tért, addig Mindszenty akadályoztatásának, annak politikai háttere miatt, igen nagy publicitást szentelt, és a magyar hercegprímás neve ott virított a világlapok címdalain.²²⁹ A szovjet bürokrácia ki-

A hercegprímás szüleinek sírja a csehimindszenti temetőben

csinyes packázása miatti feszültségét csak fokozta a családi gyász: 1946. február 3-án elhunyt Mindszenty József édesapja. A csehimindszenti temetési szertartást és gyászmisét a hercegprímás maga végezte.²³⁰

A konzisztórium-i ceremónia egész héten át folyt. A pápa február 18-án titkos tanácskozást tartott a régi bíborosok részvételével, ezen kreálta a 32 új bíborost, akiket csak ezután értesítettek. Ilyen *nagyszámú* bíboros egyidejű kinevezése példátlan, akár-

227 PL Processus, 12. d. V–700/32. 22. fol. Nagy Ferenc miniszterelnök levele Mindszenty Józsefhez. Bp., 1946. február 12. Eredeti. Másolatban: MNL OL XIX–A–1–e–VI/3–1946. 2. d. „Egyházi ügyek.” 2. fol. – Kevésbé világbotránytól tartva, mint inkább angol és amerikai nyomásra kapta meg végül Mindszenty a kiutazási engedélyt 1946. február 18-án. Egy pár nappal korábbi (1946. február 14-i), a szovjetek által visszatartott távirat szerint „A m. kardinális római engedélyét az oroszok visszautasították. A pápának eggyel kevesebb kardinálisa vesz részt a szertartáson. Zaugg.” ÁBTL 3.1.8. Sz–222. 152., 153. és 154. fol.

228 Mindszenty jóval a hivatalos értesítés előtt, január 5-én elindította útlevelekérelmét. Az amerikai külügyminisztérium utasította budapesti képviselőt: tegyenek meg mindent, hogy „a szovjet visszavonja a határozatot, amelyben elutasítja a magyar bíboros Minchzenti [sic!] római útjának engedélyezését.” A táviraton ceruzás jegyzet: „Válasz nem szükséges. Megérkezett Rómába 2/18.” NARA RG 59. Department of State. Decimal File 1945–49, Box 6887. 864.404/2–1646. Bejövő távirat, 1946. február 16., 13:34.

229 MNL OL XIX–J–1–k USA admin. 5. d. 1945–64. IV–28. „A római Consistorium és Mindszenty hercegprímás kardinális kinevezése az amerikai sajtóban.” Bp., 1946. április 5. Másolatban: MNL OL XIX–J–42–a (8. d.) 798/pol./1946.; „Cardinals’ fetes to be restricted.” *New York Times*, 1946. január 22.

230 „Meghalt a Hercegprímás édesapja.” *Új Ember*, 2. évf. 7. sz. 1946. február 17. 2. (Mindszenty sorra kapta a részvételtáviratokat, közemberektől kezdve, paptestvéreinek át a politikusokig bezárólag. Többek között Keresztury Dezső, a volt tanítvány, akkori kultuszminiszter is együttérzését fejezte ki. OSZK Kt. 177. fond, 55/29. 6. e. Keresztury Dezső 1946. február 9-ei levele, illetve Mindszenty József válasza, 1946. február 14.)

A pápai bulla Mindszenty József esztergomi érsek bíborosi kinevezéséről, egyúttal a tituláris templom kijelöléséről,
1946. február 22.

csak a *nem olasz* bíborosok túlsúlya: huszonnyolcan a világ többi országának szülöttei voltak. A kollégium két alkalommal bírt hasonló összetétellel: 1517-ben és 1816-ban. Korábban kilenc évvel azelőtt, 1937. december 13-án XI. Piusz kreált bíborosokat, az 1939 óta uralkodó XII. Piusz pedig még egyszer sem tartott konzisztóriumot. Értelemszerűen a titkos konzisztóriumon az új bíborosok még nem vettek részt, Mindszenty ezért nem késett le érdemi eseményről. Rómába érkezése után a Via Giulia 1. sz. alatti Pápai Magyar Intézetben szállt meg, itt vette át február 20-án délelőtt a bíbornoki kinevezésről szóló „biglietto”-t. Közvetlenül ezután a pápa külön kihallgatáson fogadta,²³¹ majd délután az Aula delle Benedizioniban, a félig nyilvános konzisztórium során átvette a mozzettát (vállkendőt) és a birétumot.

1946. február 21-én délelőtt volt a szertartássorozat leglátványosabb része, a *nyilvános konzisztórium* a zsúfolásig megtelt Szent Péter-bazilikában. A rendkívüli eseményt az egyház 70 bíborosa közül 61 személyesen tisztelte meg. A szertartáson XII. Piusz egy vörös lepellel borított trónuson ült, ide kísérték fel szenioritásuk sorrendjében a bíborosú talárba öltözött új bíborosokat.²³² 54 évesen Mindszenty a fiatalokkal, az utolsók

231 PL Processus, 12. d. V-700/32. 264. fol. F. C. di Vignola főkamrás értesítése az audienciáról. Vatikánváros, 1946. február 19. Eredeti olasz nyelvű levél. Magyarul: 263. fol.

232 A ceremónia hangulatát bárki megidézheti az internet segítségével: <http://www.youtube.com/watch?v=O-NkIccZ-Hxs> Consistory A.D. 1946. Pope Pius XII.

Mindszenty József hercegprímás hermelingalléros cappa
magnában, térdén a bíborosi birétummal

Bíborosi címer az új rangot jelző bíborszínnel, bíborosi
kalappal és az oldalanként tizenöt bojtjal

között került sorra. (A legöregebb St. Louis 84 éves érseke, John Joseph Glennon, a legfiatalabb a 47 éves westminsteri érsek, Bernard William Griffin volt.) A késedelmes érkezésről elhíresült Mindszentyt a nézők élénk tapssal köszöntötték. Az előírásnak megfelelően leborult a pápa előtt, megcsókolta a pápa nagylábujját, aki átölelte, fejére tette a bíborosi kalapot, és ezt mondta: „A 32 közül te leszel az első, akinek vállalnod kell a bíbor színnel jelzett vértanúságot!”²³³ A pápa így demonstrálta meggyőződését, hogy a kommunizmusban az egyházra mártíromság vár. XII. Piusz már 1945-ben is számos megnyilatkozásába beleszótt ugyanazt a két gondolatot: a kommunizmus bosszúálló és anyagelvű ateizmusa halálos a hit számára, következképp a híveknek ellen kell állniuk minden erejükkel.

233 MINDSZENTY József: *Emlékirataim* i. m. 112. – Mindszenty publikált és kéziratban maradt visszaemlékezései között eltérő szövegvariációk maradtak fenn. A kijelentés a kézirat szerint így hangzott: „Te váltod elsőnek valóra a bíbor vértanúságát a 32-ből.” Az eltérésre Németh László Imre hívta fel a figyelmet: *Mindszenty megvalósult álma* i. m. 42. – Az esetet felidézi XII. Piusz pápa háztartásvezetője, Pascalina nővér is: „»Aber, wie konnten Eure Heiligkeit wissen, was Sie dem Kardinal sagten? Und ist es nicht furchtbar für ihn, aus dem Munde des Heiligen Vaters eine solche Voraussage zu vernehmen?«, erwiderte Pius XII., dass er selber erschrocken sei, als er sich sagen hörte: »Unter diesen 32 wirst Du der Erste sein, der das Martyrium erleidet, dessen Symbol diese rote Farbe ist.«” [„De honnan tudhatta Öszentsége azt, amit a bíborosnak mondott? És nem rémisztő számára egy ilyen jóslatot a Szentatya szájából hallani?« XII. Piusz azt válaszolta, hogy ő maga is megrémült, amikor saját szavait hallotta: »Ebből a 32-ből Te leszel az első, aki mártírságot szenved el, ennek a szimbóluma ez a piros szín.«”] SR. M. Pascalina LEHNERT: *Ich durfte Ihm dienen. Erinnerungen an Papst Pius XII.* 3. kiadás. Verlag Naumann, Würzburg, 1983. 149–150.

S hogy ezt miért épp Mindszentynek fejezte ki az elhíresült mondattal? Kelet-Közép-Európából ekkor ketten lettek bíborosok, szavait akár a lengyel Adam Stefan Sapiehanak is címezhetne volna. A lengyel főpap azonban már 79 éves volt, a „nagy ütközet” nyilvánvalóan nem őreá várt. A fiatal és új magyar prímást viszont lélektanilag jól ítélte meg a pápa, hiszen személyében egy harcos főpap került a magyar katolikus egyház élére. Akár a most elnyert bíborosi méltóságról is kész lett volna lemondani, ha azzal célt ér – mint ahogy élete során kétszer is erre az elhatározásra jutott.

1946. február 22-én, Szent Péter székfoglalása ünnepén került sor a bíborosi gyűrű átadására és a tituláris

Mindszenty József bíboros a Santo Stefano Rotondo-templomban átveszi címtemplomát, a pápai bullát Bernardo De Felicis pápai főjegyző olvassa fel, 1946. március 3.

Bíborossá kreálása, eskü a Szent Péter-bazilika szentségi kápolnájában. Az oltárral szemben térdeplő bíborosok között jobbról a második Mindszenty, 1946. február 21.

Mindszenty bíboros címtemploma, a Santo Stefano Rotondo. A pápa eredetileg Joseph Frings kölni bíboros érseknek szánta, de a magyar főpap kifejezett kérésére megváltoztatta döntését

templom kijelölésére. Mindszenty József tituláris temploma a Santo Stefano Rotondo lett, amelynek címét ezt követően viselhette, és amelyben ugyanazok a liturgikus jogok illették meg, mint saját székesegyházában. Az 5. században Szent István első vértanú tiszteletére épült templomot a 15–16. században a magyar pálosok kezelték, majd a római magyar szeminárium székháza lett, s e jogcímen 1580-tól a Collegium Germanico-Hungaricum tulajdona, a magyarok nemzeti temploma Rómában, amit a

jezsuiták gondoztak. A templom falát – mint oly sok másét – vértanúk szenvedéseit ábrázoló freskók díszítik. Mindszenty a templom környéki házakat is szeretne volna megkapni, hogy azokban konviktust létesítsen.²³⁴ Eredménnyel nem járt ugyan, de határozottságára, amit egyesek erőszakosságnak éltek meg, felfigyeltek a római kúrián. „*Impulzív természete, politikai hajlékonyságot nélkülöző modora komoly aggodalommal töltötte el Tardini bíborost [sic!], aki ennek környezetében is kifejezést adott.*”²³⁵

A következő napokban fárasztó protokollprogramoknak és újabb kötelezettségeknek kellett eleget tennie: február 23-án a magyar kolónia és a Gregoriana Pápai Egyetem, február 25-én a diplomáciai testület ünnepelte, február 28-án a váci püspök számára átvette a pápától az érseki palliumot (ezzel még X. Piusz pápa tüntette ki 1906-ban gróf Csáky Károly püspököt és utódait), március 2-án részt vett a pápa 70. születésnapjára rendezett Te Deumon, március 3-án ünnepélyesen birtokba lépett bíborosi címtemplomában, március 4-én újabb pápai kihallgatásra került sor,²³⁶ és március 12-én ott volt a XII. Piusz megkoronázásának hetedik évfordulójára tartott szentmisén, amelyet – először a történelemben – örmény rítusban celebrált a pápa (a pápa ült, és körülötte örmény [fő]papok meg diakónusok végezték a liturgiát).²³⁷

Nem ismerjük a pápával történt találkozások minden részletét. Ezek egyikén került ismét szóba a magyar–szentszéki diplomáciai kapcsolatok újrafelvételének sorsa. Míg 1945 decemberében nemigen, addig a köztársaság kikiáltásával és a személyét ért sajtótámadásokkal a háttérben már volt komoly oka Mindszentynek arra, hogy lebeszélje a pápát a javaslat azonnali elfogadásáról. Mindszenty helyzetértékelését XII. Piusz megalapozottnak vélte, ez ugyanis hasonlított ahhoz, ami azokban az országokban történt, ahol a szovjet-kommunista erők és a katolikus egyház a történelem során már konfliktusba kerültek egymással (Lengyelországban 1939–1941-ben, Litvániában 1940–1941-ben). A pápa végül nem engedte meg Rottának, hogy ismét felvegye hivatalát Budapesten.²³⁸ Ha ebben a kérdésben XII. Piusz engedett is Mindszentynek, mégsem mondhatjuk, hogy mindenben helyeselte volna a kormányzattal szemben kialakított irányvonalát. P. Nagy Töhötöm szerint, aki 1946. március derekán immár harmadszor érkezett Rómába, a pápa a primással kapcsolatban kétszer is használta ezt a kifejezést: „*tropo imprudente*”, azaz túlságosan meggondolatlan.²³⁹ Ám az ország belügyeit illetően nem akarta befolyásolni a primást, és később is tartózkodott attól, hogy gátat szabjon közéleti állásfoglalásainak.

234 NÉMETH László Imre: *Mindszenty megvalósult álma* i. m. 50–56. Vö.: ÁBTL 3.1.8. Sz–222/3. [kd.] 25. fol. Jelentés. Bp., 1946. szeptember 13.

235 MNL OL XIX–J–1–j, Olaszország-5/b. d. tétel, 119/pol./res.–1946. (10. d.) Kibédy Albert min. osztálytanácsos jelentése. Bp., 1946. október 7. (Megjegyzés: Domenico Tardini csak 1958-ban lett bíboros.)

236 PL Processus, 12. d. V–700/32. 240. fol. F. C. di Vignola főkamara értesítése. Vatikánváros, 1946. március 3. Eredeti, olasz nyelvű levél. Magyarul: 239. fol.

237 *Magyar Kurír*, 36. évf. 1946. március 19. III. kiadás, déli 1 óra.

238 Lapo LOMBARDI: *La Santa Sede e i cattolici dell'Europa Orientale agli albori della guerra fredda* i. m. 103.

239 ÁBTL 3.2.3. Mt–975/2. 121. fol. Adatok Mindszenty politikai szerepéről; NAGY Töhötöm: *Jezsuiták és szabadkőművesek* i. m. 229.

SEGÉLYEK ÉS KONCEPCIÓK

A második római út, a magas méltóság elnyerése mellett, a későbbi koncepciók szempontjából is igen fontos volt. A vádak egy részét ugyanis arra alapozták, hogy Mindszenty itt és ekkor létesített (egyébként teljesen természetes és érthető) kapcsolatot nyugat-európai és amerikai bíborosokkal, akiknek már ekkor adatokat szolgáltatott volna Magyarországról, majd a későbbiekben is rendszeresen tájékoztatta őket, egyszerűen „kémkedett”. A hercegprímás nem is tagadta ezeket a kapcsolatokat. *„Mindjárt az első délután megkezdtük a látogatásokat az amerikai bíborosoknál, akik szállodai, fejedelmi lakosztályaikban tömegesen együtt voltak. Huzamos időn át ezer kérdést tettek fel a közélet, gazdasági élet és nyomorúság felől. Megértik, sajnálják és értékelik hazánkat”* – tájékoztatta a püspöki kart.²⁴⁰ Hogy milyen információkat adhatott át? Csupa olyasmit, amit mindenki megtapasztalhatott a saját bőrén is. Amikor az amerikai főpapok megismerték az itthoni nyomorúságos állapotokat, – Mindszenty szavaival élve – *„kitették pénztárcáikat*

A négy új amerikai bíboros (balról) Samuel Stritch, John Glennon, Edward Mooney és Francis J. Spellman a szertartás után a vatikáni kancellárián, 1946

240 *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között* i. m. 88. Az 1946. április 2-ára összehívott püspökkari értekezlet jegyzőkönyve, 1. napirendi pont.

az asztalra”. Mindszenty mintegy 30 ezer dollárt kapott Montini irodájában, míg a toledói érsektől 5 ezer lírát.²⁴¹ A pénzadományok a későbbiekben elvezettek a valutaüzérkedés hamis vádjához. A római tartózkodás alatt állítólag megütközést keltett, hogy az amerikai segélypénzek egy részét az egyébként puritán Mindszenty két személygépkocsi és egy teherautó vásárlására fordította, amelyeket nem is tudott egyből hazaszállíttatni. Az egyik autót, egy Wanderert odaajándékozta a Vatikáni Rádióknak azért cserébe, hogy magyar nyelven is sugározzon műsort.²⁴² A teherautóval a Vatikántól kapott 12 tonna élelmiszer- és gyógyszersegélyt szállíttatta Magyarországra, a másik jármű – egy Alfa Romeo – csak 1948 tavaszán érkezett meg Esztergomba, a primás ezentúl új autóján utazott a zarándoklatokra.²⁴³

Hazaérkezése után egy nappal svéd cukorsegély érkezett, míg a kanadai Actio Catholicától 100 ezer (!) magyar gyermek felruházására és kinti iskoláztatására kapott ajánlatot.²⁴⁴ Áprilisban 800 ezer font, azaz közel 400 tonna élelmiszert raktak hajóra New Yorkban, szétosztásának egyetlen feltétele volt, hogy nem érvényesülhet sem faji, sem felekezeti megkülönböztetés.²⁴⁵ A tekintélyes mennyiségű, 22 vagon áru egy darabig Salzburgban vesztegelt, mert a Szövetséges Ellenőrző Bizottság nem engedélyezte továbbítását. Az ügyben eljáró Hamvas csanádi püspöknek Nagy Ferenc miniszterelnök azt a nagyon is valószínű magyarázatot adta, hogy *„a szövetségesek nem akarják erősíteni a primás politikai irányzatát, ezért az ő nevére nem engednek be segélyeket”*.²⁴⁶ A konkrét esetben a megoldást az jelentette, hogy a szállítmányt a Vöröskereszt kapta meg és osztotta szét, de a primás intenciói szerint. Mindszenty mégis szóba hozta a SZEB illetékeseinél, hogy miután eredményesen megszólította a nyugati keresztény egyházak segélyszervezeteit az éhező magyar lakosság megsegítésére és lendületbe hozta a hazai karításmunkát, az összegyűlt adományokat nem az egyház, hanem a miniszterelnök vezette kormányzati bizottság osztotta szét, elorozva ezzel a lakosság

241 ÁBTL 3.1.9. V–700/39. 307–308. Enrique Pla y Deniel toledói érsek levele Mindszenty Józsefhez. Róma, 1946. február 1. Spanyolul és magyarra fordítva.

242 Mészáros István: Autó a Vatikáni Rádióknak. In *Uő: Mindszenty-mozaik* i. m. 2002. 143–146.; PL Processus, 1. d. V–700/1. 97. fol. Gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyv, 1949. január 5. Gépelt másodlat, hitelesítő aláírással.

243 Az autó „I” Róma 90284 rendszámmal közlekedett. ÁBTL 3.1.8. Sz–222/9a. [kd.] 118. és 216. fol. Jelentés. Bp., 1948. május 2. és május 17. – Megjegyzés: Mindszentynek esztergomi érsekként nem ez volt az első autója: 1945. november 2-án Vörös János honvédelmi miniszter rendelkezésére bocsátotta Serédi Jusztinián hercegprímás hajdani, Pierce-Arrow gyártmányú, hatszemélyes elegáns gépjárművét, amit a „honvédségi anyaggyűjtő közegek” Szombathely közelében találtak meg. Ezt később Mindszenty odaadta Grösz József kalocsai érseknek. (ÁBTL 3.1.9. V–700/49. 200. fol. Jelentés, Esztergom, 1949. március 6. [PL-ből hiányzik.]) Véletlen egybeesés, hogy nagyjából ugyanekkor, 1948 tavaszán igényelték Rákosi Máttyás részére is egy biztonságos, kimondottan golyóálló gépjárművet a Szovjetunióból, mivel „tények igazolják, hogy az angolok és amerikaiak terrorcselekményekre készülnek a kommunista párt vezetői, kiált Rákosi elvtárs ellen”. RGASZPI f. 17. op. 128. gy. 1135. l. 16–17.

244 ÁBTL 3.1.8. Sz–222. [kd.] 210. és 212. fol. Jelentés. Bp., 1946. március 27. és Visnyei Lajos papnövendék levele Töröcsik József tápiógyörki esperes-plébánoshoz. Esztergom, 1946. március 29.

245 ÁBTL 3.1.8. Sz–222. [kd.] 223. fol. Msgr. Patrick A. O’Boyle, a War Relief Services-National Catholic Welfare Conference vezetőjének távirata Mindszenty Józsefhez, 1946. április 1.

246 SzCsPL I.1.a. 970/1946. Jelentés a hercegprímásnak küldött amerikai adományokról. Hamvas püspök kézírásos jegyzete az irat külzetén. Sz[eged], 1946. április 30.

A hercegprímás kitüntetett figyelemmel kísérte a külföldi segélyek sorsát:
a van Roey bíborostól, Belgiumból érkezett adomány ellenőrzése

...a felhalmozott készletek felmérése a raktárban,
jobbról Zichy Henriette grófnő

...az Amerikai Katolikus Segélyszolgálat élelmiszer-küldeményének
megtekintése. A primás kíséretében Mihalovics Zsigmond, az Actio
Catholica országos igazgatója (jobbra, háttal)

köszönetét és háláját.²⁴⁷ A problémák ellenére jó darabig érkeztek a vatikáni, ír, belga, holland, svájci és amerikai katolikusok szeretetadományai. Ezeknek köszönhetően 1946-ban csak Budapesten 120 ingyenes népkonyhán 14 440 adag ebédet főztek naponta.²⁴⁸ Működtetésük roppant nagy teher volt, a vidéki szeretetkonyhák felállításhoz nem is maradt elegendő élelmiszer. Csupán úgynevezett tejkonyhákat sikerült pár hónapra fenntartani néhány vidéki városban.²⁴⁹

A visszaút dátuma többször módosult. A kényszerűségből március 18-ig nyúlt római tartózkodás alatt Mindszentynek maradt némi ideje a sajtóra is. A svájci *Basler Nachrichten*ben megjelent nyilatkozata szerint „Míg Budapesten régen naponta 350 ezer liter tej fogyott el, most csak 30 ezer, a csecsemők majdnem egyharmada meghal alultápláltság miatt, különösen a középosztály és az alkalmazottak borzalmas szegénységben élnek. [...] A magyarok morális szempontból is kétségbeesettek, érthetetlen a számukra, hogy rosszabbul kezelik őket, mint a németeket és az osztrákokat, akik, noha az utolsó pillanatig kitartottak Hitler mellett, most területi követeléseket fogalmaznak meg. Miért tartják a ma-

247 A magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság jegyzőkönyvei 1945–1947. Szerk.: FEITL István. Napvilág Kiadó, Bp., 2003. 181. Az 1946. május 20-i ülés jegyzőkönyve, 8. napirendi pont.

248 SzCsPL I.1.a. 3030/1946. Mindszenty József 6727/1946. sz. levele Nagy Ferenc miniszterelnökhöz. Esztergom, 1946. december 14. Gépelt másodlat.

249 SzCsPL I.1.a. 188/1947. Mihalovics Zsigmond protonotárius kanonok, az AC országos igazgatójának tájékoztatója. Bp., 1947. január 2.

gyarokat háborús bűnösnek?”²⁵⁰ Amikor Mindszenty tompítani igyekezett Magyarország háborús felelősségét, ugyanazt képviselte, amit a kormány béke-előkészítő osztálya. A magyar politikai elit felelősségére azonban, amely a területi revízió reményében már az 1920-as évektől menthetetlenül a háború útjára terelte az országot, még csak nem is célzott. A bíboros sejtelmesen arra is utalt, hogy mivel elődje, Serédi Jusztinián tiltakozott a hadüzenet ellen – nyilván a Szovjetunió 1941-es megtámadására gondolt – és „a püspöki kar 300 ezer lengyel zsidót mentett meg”, ezzel „előrehozta a saját halálát”. Egyesek ezt úgy értették, mintha Serédi Jusztiniánt háború- és náciellenessége miatt a németek megölték volna.²⁵¹ Lehet, hogy Mindszenty szavait pontatlanul fordították, de a neki tulajdonított állítás súlyos tévedéseket tartalmazott. Serédi halálát ugyanis inzulinhiány okozta. A második világháború alatt magyar földre menekült lengyelek 300 ezres száma pedig erős túlzás, a megbízható szakirodalom mintegy százezres nagyságú tömegről tud, akik között legfeljebb 3 ezer volt a zsidó. Az viszont helytálló, hogy a magyar katolikus püspöki kar, különösen Serédi hercegprímás az első pillanattól kezdve támogatta a lengyel menekültügyet.²⁵²

Mindszenty a magyar kolónia számos tagjával is találkozott Rómában, többek között Kállay Miklós volt miniszterelnökkel, amit később a bíboros ellen indított perben felhasználtak. Úgy hírlett, hogy Olaszországban Horthy Miklós vezetésével egy ellenkormány alakult, amelynek miniszterelnöke Kállay Miklós, kultuszminisztere pedig Mindszenty József lenne.²⁵³ A szóbeszédnek lehetett valami alapja, mert mind a szentszéki, mind a magyarországi brit politikai misszió hasonló híreket továbbított Londonba.²⁵⁴ Kállay mindenesetre nem kívánta aktivizálni magát, mert féltette a Magyarországon maradt családtagjait. Ezt Mindszenty nemigen akceptálta, „elvégre mégis ő volt az utolsó alkotmányos miniszterelnök”, aki 1944. március 20-án a letartóztatására érkező SS-katonák elől a török követségre menekült.²⁵⁵

Ugyanezzel a római úttal kapcsolatban merült fel először a Habsburg Ottóval együtt tervezett „összeesküvés” is. Pedig nem történt más, mint hogy Josef-Ernest van Roey belga bíboros érsek átadta Mindszentynek Ottó főherceg gratuláló és találkozást

250 „Ein verzweifelter Appel des Fürstprimas von Ungarn.” *Basler Nachrichten*, 1946. február 25.; ÁBTL 3.1.8. Sz–222. [kd.] 199. fol. Jelentés. Bp., 1946. március 21.

251 ÁBTL 3.1.8. Sz–222. [kd.] 199. fol. Jelentés, 1946. március 21.

252 KAPRONCZAY Károly: A lengyel katolikus egyház Magyarországon. In uő: *Lengyel menekültek Magyarországon 1939–1945*. Mundus, Bp., 2009. 138–244.; Varga Béla egy életinterjúban 130 ezer menekülről beszélt mint felső létszámról, hiszen – szavai szerint – „jöttek-mentek, az ördög tudta megszámolni őket”. Kapronczay Károly írásbeli közlése, 2013. március 12.

253 ÁBTL 3.1.8. Sz–222/6. 101. fol. Feljegyzés Mindszenty József hercegprímásról. Keltezés nélkül; NAGY Tőhötöm: *Jezsuiták és szabadságküzvölvesek* i. m. 228.; NYISZTOR Zoltán: *Vallomás magamról és kortársaimról*. Róma, 1969. 244.

254 PIL 508. f. 1/45. ö. e. 56. tétel, TNA FO 371/59004, R 3565/256/21. Sir D’Arcy Osborne szentszéki követ 34. számú jelentése a brit külügyminiszternek. Róma, 1946. március 6.; PIL 508. f. 1/46. ö. e. 53. tétel, TNA FO 371/59005. A magyarországi brit politikai misszió jelentése. Bp., 1946. augusztus 10. (vagy 18.)

255 PL Processus, 1. d. V–700/1. 65. fol. Feljegyzés Mindszenty József 1949. január 2-i kihallgatásáról. Eredeti gépelt, Mindszenty hitelesítő aláírásával; ÁBTL 3.2.3. Mt–975/2. 121. fol. Adatok Mindszenty politikai szerepéről. (Megjegyezzük, hogy ez a feljegyzés évtizedekkel később, valamikor 1971-ben készült egyező tartalommal.)

kérő levelét.²⁵⁶ A találkozásra azonban – akkor – nem került sor. Mindszenty nem akarta ilyesmivel provokálni az alig egy hónapos Magyar Köztársaságot, de Ottó sem jött Rómába. Csak bő egy év múlva, 1947 nyarán találkoznak majd Chicagóban. Eközben csak közvetítők révén, de volt közöttük egy laza kapcsolat. Egyszer Csáky Zoltán, a koronaőr Pajtás Ernő unokaöccse hozta a főherceg tisztelgő üzenetét a hercegprímásnak: *„A nagyhatalmakkal való tárgyalásaink közben meggyőződünk arról, hogy ma már minden nagyhatalom látja a szovjetekkel való leszámolás szükségességét, de eszközei, szervezetei, favorizált nemzetei, személyi garnitúrái minden hatalomnak mások és mások. Háttérben mindenütt a titkos diplomácia dolgozik [...] mindenki nagy tisztelő szeretettel tekint fel az ország első zászlósúrára, Eminenciádra, aki férfiás, hazafiás és nagyszabású egyéniséggel, halált megvető bátorságával áll a legnehezebb időkben a legnehezebb helyen.”*²⁵⁷ Az udvariasságon túlcsorduló szavak egyszerre szólnak egy nemzetközi konfliktus összetettségéről és a főpap hazafiságába és hűségébe vetett bizalomról.

HÁBORÚ VAGY BÉKE?

Az amerikai főpapok nem vezették félre Mindszentyt, amikor a szövetséges nagyhatalmak együttműködésének megbomlásáról beszéltek, hiszen ennek mind több jelét lehetett tapasztalni. Sztálin 1946. február 9-én tartott nagy ívű beszédében vitába szállt a Szovjetunió kritikusai, akik pusztá „bolsevik propagandának minősítik” az ország eredményeit, és azt fejtegette, hogy külföldön nem szabad engedményeket tenni, belöldön pedig további áldozatokat kell hozni a haza és a proletárdiktatúra érdekében.²⁵⁸ Alig egy hónappal később, március 5-én Winston Churchill egy Európát kettészelő vasfüggöny leereszkedéséről beszélt, amelytől keletre a szovjetek akarata érvényesül, s pár nappal később angol–amerikai összefogást sürgetett a közös érdekek megvédésére. Az amerikai külügyminiszter, James F. Byrnes erre úgy válaszolt, hogy az Egyesült Államok sem a Szovjetunióval, sem Nagy-Britanniával nem akar szövetséget kötni, és nincs háborús veszély. A Gallup közvélemény-kutatása szerint az amerikai lakosság 69 százaléka mégis azt hitte, hogy az USA 25 éven belül újból háborúba keveredik és csak 19 százalék bízott a békében (egy évvel korábban az arány még 38:45 volt).²⁵⁹

256 PL Processus, 1. d. V–700/1. 203. fol. Mindszenty József 1949. január 1. és 11. közötti kézírásos vallomása. Eredeti; PL Processus, 1. d. V–700/1. 122. és 171. fol. Az 1949. január 11-i és az 1949. január 21-i kihallgatások jegyzőkönyvei. Hitelesített gépelt másodlatok. Vö.: PL Processus, 12. d. V–700/33. 229. fol. Mindszenty József levele Ries István igazságügy-miniszterhez. Bp., 1949. június 18. Kézírás.

257 ÁBTL 3.1.9. V–700/9. 134–135. fol. Csáky Zoltán jelentése Mindszenty Józsefnek. Párizs, 1947. január 23. (PL-ből hiányzik.)

258 Pravda 1946. február 10. 35. (10 117.) sz.; MNL OL XIX–J–42–a 2/pol./1946. (8. d.) A moszkvai magyar követség jelentése Gyöngyösi János külügyminiszternek. Moszkva, 1946. február 14.

259 MNL OL XIX–A–a–e–IV/2–35/pol.–1946. (1. d.) 60. fol. Szegedy-Maszák Aladár rk. követ és meghatalmazott miniszter jelentése Gyöngyösi János külügyminiszternek. Washington, 1946. április 2.

Római tapasztalatairól, a háborús szövetségesek elhidegüléséről Mindszenty az 1946. április 2-i püspökkari konferencián számolt be. „Az ősszel még az volt a helyzet, hogy Közép-Európa nem váltott ki érdeklődést az angolszászoknál. Örültek a háború befejezésének. A bolsevizmus hidegen hagyta őket. Most valami keresztény szolidaritás jelentkezése észlelhető náluk... A vasfüggönyt és a kereszténység veszedelmét Churchill-lel ők is emlegették. A trieszti, iráni és mandzsúriai kérdés forrponton volt, amiért az amerikai bíborosok hirtelen, a kitűzött idő előtt hazautaztak, saját repülőgépeken és állami csatahajókon. Az most a felfogás, hogy a bolsevizmus egyelőre Európa-, később világveszély. A háború az angol és amerikai közvéleményben egyesek szerint egyetlen megoldásként jelentkezik.”²⁶⁰

Churchill brit miniszterelnök és Truman amerikai elnök a Baltimore–Ohio különvonat peronján, útban Fultonba, ahol másnap elhangzott Churchill híres beszéde, benne a hidegháborús korszak szimbólumává vált kifejezéssel, 1946. március 4.

A Vatikánban valóban létezett egy háborús prognózis. Az 1945 előtt készült belső elemzések két feltevésből indultak ki. Egyrészt abból, hogy a kelet-európai kommunista hatalomátvétel ugyanazon forradalmi, radikálisan egyházellenes modell szerint fog megvalósulni, mint 1917 után Oroszországban. Másrészt abból a tényből, hogy a kommunizmus és a Szovjetunió túlélte a második világháborút, következésképp ellehetetlenül az európai nemzetek baráti és rendezett együttélése, és „a nem is túl távoli jövőben egy új, tragikus háborúval kell szembenézni” – ahogy ezt egy belső, Tardini nevéhez köthető elemzés 1943-ban megállapította.²⁶¹ Mindkét pontban tévedtek, ahogy számosan akkoriban. Ezt a tévedést XII. Piusz idővel felismerte, és látta, hogy Sztálinnak, legalábbis a háború után még egy ideig, létérdeke az antifasiszta koalíció fenntartása, ezért mozgásteret hagyott a nemzeti útkereséseknek és nem tette kötelezővé azonnal a szovjet állami modellt – a vallás és egyházpolitika vonatkozásában sem. Következésképp a kommunizmussal hosszú távon kell számolni. Tomek Vince piarista generális ugyanezt fejtegette 1948. augusztus 11-én Mindszentynek, amikor elmesélte neki három konzervatív diplomata, Apor Gábor

260 A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között i. m. 88. Az 1946. április 2-ára összehívott értekezlet jegyzőkönyve, 1. napirendi pont.

261 Hansjakob STEHLE: *Die Ostpolitik des Vatikans 1917–1975* i. m. 279.; Hansjakob STEHLE: *Geheimdiplomatie im Vatikan. Die Päpste und die Kommunisten* i. m. 236.

római, Marosy Ferenc madridi magyar és egy római lengyel követ véleményét: a kommunizmus 15–20 évig is eltarthat. Mindszenty azonban inkább hitt a kommunizmus pünködsdi királyságában, amit az amerikai főpapok híreszteltek. Egy általános rendfőnöknek persze nem mondott nyíltan ellent, „hanem csak mosolygott, de a mosoly azt mondta: én azt jobban tudom. Ugyanakkor azt a reményét fejezte ki, hogy generálisságom visszahozza Szlovákiát Szent István koronája alá.”²⁶² Római horizontról érvelt a Gregoriana Pápai Egyetem 1947 októberében hazatért tanára, Mócsy Imre jezsuita is. Első találkozásukon határozottan azt tanácsolta Mindszentynek, hogy hagyjon fel a politizálással, és munkája súlypontját helyezze inkább a magyarországi hitéletre és hitterjesztésre, mert így az állam nem köthet bele semmibe. Őszerinte a papi funkciók gyakorlásának és a vallásos élet lehetőségeinek folytonosságával – legalábbis egy ideig – át lehet menteni az egyházat.²⁶³

A hazai közbeszédben sem zárták ki egy újabb háború lehetőségét, így vélekedett több szovjet tiszt is, akik némi ivászat után megosztották bizalmasan híreiket a velük fraternizáló magyarokkal. *Quod volumus, libenter credimus...* – szívesen hisszük, amit magunk is akarunk, tartja a latin mondás. Valahogy így lehetett ezzel a hercegprímás is: elhitte, mert hinni szerette volna. Bizonyosan voltak olyan periódusai, a második római út hatására különösen, amikor hitelt adott a háborús forgatókönyvnek. A *háború vagy béke* dilemmáját azonban nem oldotta fel kizárólagosan a háború javára. Ennél ő sokkal tájékozottabb volt. A *Magyar Kurír* szerkesztősége futárral küldte a prímásnak a bel- és külföldi újságok egyházi és politikai természetű cikkeinek kivonatát. Rendszeresen hallgatta az Amerika Hangját és az angol rádiót magyar nyelven, iratai között az Egyesült Államok külügyminisztériuma kiadásában megjelenő *Rádió Bulletin* több példánya is megmaradt, ezekből sokféle szemponttal szembeülhetett.²⁶⁴ Fordulatra viszont számított. Olyanra, amelyet Kelet-Közép-Európában általában az „utca embere” is várt, hogy visszaáll az a hatalmi egyensúly, amelyben nem a szovjet katonai erő, hanem a Nyugat gazdasági ereje és technikai fölénye tükröződik. A közeli változást táplálták az európai polgárháborús paraszok a Balkánon, Görögországban vagy Ukrajnában. Mintha azt üzenték volna, hogy a németek legyőzésével a kontinensen nem ért véget a háború, és az bármikor eszkalálódhat.

A Szovjetuniót a győztes status quóból valóban csak egy újabb világháború árán lehetett volna kimozdítani. Mai ismereteinkkel már tudjuk, hogy Mindszenty illúzió-

262 PMKL IV. 198. Tomek Vince hagyatéka, Saját kéziratok, 12. tétel, Tomek Vince visszaemlékezései (1968–1981). 97. fol. „Kapsolataim Mindszenty Bíborossal.” Gépelt, szignált utóirat, „1981-VIII-22.” (Tomek szlovák származású volt, ezért került szóba Szlovákia hovatartozása.) Lásd továbbá 64–65. fol. „Utolsó látogatásom Magyarországon.” (Az 1968. március 6-ai kézirat másolata – Tomek Vince megjegyzése.) Gépelt kézirat.

263 ÁBTL 3.1.9. V–19.441 53. fol. Jelentés Mócsy Imréről. Kistarcsa, 1952. szeptember 26.

264 PL Mm. 17. d. „1948 – külföldi sajtótermék”. – Mindszenty tehát megkapta és olvasta az amerikai sajtószemlét. Ezek egyikében az Egyesült Államok második világháborús szerepvállalását elemezte hosszasan az amerikai Atomerő Bizottság 1946–1947 közötti elnöke, Bernard M. BARUCH: „A háború éppen olyan szöges ellentétben áll a mi normális életmódunkkal, mint az éjszaka a nappallal. Száz éven át a marxizmus hívei azt a rágalmat szajkózták, hogy a kapitalista rendszer igazi természete, a piacok és a haszon utáni éhsége a háború felé sodorja. Az igazság az, hogy a modern hadviselés oly módon fejlődött, hogy semmilyen rendszer sem mozditja elő annyira a béke ügyét, mint az, amely az egyéni kezdeményezésen alapul, ahol egyének sokasága az államtól függetlenül keresi boldogulását és hasznát.” Egyesült Államok Külügyminisztériuma, 246. sz. Rádió Bulletin magyar nyelvű kiadása, Amerikai követség, Bp., 1948. október 19.

kat kergetett, ahogy az akkori magyar „keresztény közeposztály” nagy része is. Egy újabb világháborúban egyik nagyhatalom sem volt érdekelt, a kelet-közép-európai országok külső beavatkozással történő „felszabadítása” az álmok világába tartozott. A nyugatiak ezt a régiót már a háború alatt átengedték a szovjeteknek, és érdemben a Szovjetunió összeomlásáig nem is avatkoztak be.²⁶⁵ A Nyugatot inkább a Földközi-tenger biztonsága, Görögország és Törökország védelme, valamint Németország és Ausztria érdekelte, s csak valahol a sor végén következett Kelet-Közép-Európa.

Vajon másként politizált volna a bíboros, ha nincs ez a pesszimista, háborús vízió? Véleményünk szerint nem, éspedig azért nem, mert Mindszenty minden rendszerben és minden körülmények között az egyház érdekeinek sérthetetlenségét képviselte. Felfogása ebben a kérdésben teljesen statikus volt. A háborús prognózisok legfeljebb még elszántabbá és még acélosabbá tették abbéli megingathatatlan meggyőződésében, hogy az új politikai erőkkkel célszerűtlen bármilyen csekély kompromisszum. Mindszentyben szüntelenül ott munkált a hazája, Istene és népe iránt érzett felelős elkötelezettség. Magatartása és taktikája bensőjéből, a személyiségéből fakadt, amire csupán ráerősített, hogy valóban elhitte: a várva várt fordulat közel van. Hős akart lenni, a bolsevizmussal való szembenállás hőse, s nem a kiegyezés mestere. Hiányzott belőle a személyes belátási képesség ahhoz, hogy megértse az 1945-ös és az azt követő évek magyar társadalmát, a nemzeti sorsforduló mibenlétét, amikor a jog, így az alkotmányjog és vele a primási méltóság közjogi szerepe is más összefüggésben vetődött fel.

Drahos János érseki helytartó, aki életében négy hercegprímást szolgált, így látta a változás lényegét: *„Amikor még a jog és rend uralkodott Magyarországon, a Gondviselés egy kiváló jogtudóst ültetett az esztergomi érseki székebe. [...] Most véget ért a higgadt okfejtések, érvelések kora. A harc ideje jött el. Az utcán lobogóhajú, birgerlis ifjak szaladgálnak, géppisztollyal a nyakukban. A Gondviselés ezért egy »géppisztolyos« prímást küldött nekünk. Mindszenty József hercegprímás igazi eleme a harc.”*²⁶⁶

A „százalékegyezmény”. Churchill és Sztálin között született felosztás közép- és délkelet-európai befolyásukról. A térség gyakorlatilag szovjet érdekszféra lett

265 1944 októberében, amikor Churchill és Sztálin a Balkán befolyásának százalékos felosztásában állapodott meg, ez Magyarország esetében a Szövetséges Ellenőrző Bizottságban – az eredeti 50%-hoz képest – végül 80%-os szovjet befolyást eredményezett. A kérdésről újabb közleményként lásd FÜLÖP Mihály: Churchill, Sztálin és Horthy. In: *Újragondolt negyedszázad. Tanulmányok a Horthy-korszakról*. Szerk.: MIKLÓS Péter. Belvedere, Szeged, 2010. 291–301.

266 MMAL 010. dosszié. Szabó Csaba gyűjtése. – Drahos érseki helytartó szavai kísértetiesen hasonlítanak egy pár évvel későbbi állambiztonsági jellemzéshez: Mindszentynek „...szenvédélye nincs, nem iszik, nem dohányzik, nem kárttyázik.

A TÖRVÉNYESSÉGÉRT

1945–1946-ban a katolikus egyház a „kiengesztelődést” tette jelszavává: a szeretetnek és a megbocsátásnak kell felváltania a harcot és gyűlölködést. 1945. december 23-án a hercegprímás csepei munkások előtt beszélt, miután üdvözölte őt a község jegyzője és a szociáldemokrata párt egyik nemzetgyűlési képviselője, Ivanics István (akit majd 1950-ben a Budapesti Katonai Bíróság koholt vádak alapján életfogytiglani fegyházra ítélt). A hercegprímás látogatásáról jelentést kapott a Magyar Kommunista Párt Központi Vezetősége, eszerint csak a következő szavai voltak érdekesek: „*Mi nem üldözzük az üldözötteket, hanem támogatjuk. Mi nem teszünk fogdák mélyére senkit, hanem ha lehet, kiszabadítjuk. Mi a fogjokat [sic!] nem sanyargatjuk és nem vezetjük őket kétlábú jószágként, hanem felemeljük őket.*”²⁶⁷

A hercegprímás nem először és nem is utoljára szólt a megbékélésről: „*A gyűlölet lávája egy évtizede előntötte a világot, úgyhogy fuldoklunk benne ma is, mi azonban a Krisztus és az Egyház szeretet-tanát közvetítjük mindenkor, ma is... Akik gyűlölnék, nem Krisztuséi, nem is az emberi méltóság birtokosai, akik szeretnek, azok keresztények és kérges kézzel is keresztények...*” Egy örök eszmét ismer: az egyház tanítását. „*A földön a világ kez-*

A megszűnt fontosabb polgári és (szélső)jobboldali újságok plakátjait intő figyelmeztetésül viszik a résztvevők
1945. május 1-jén

Egy szenvedélye van, ha azt szenvedélynek lehet nevezni, a harc. Ez az ő lételeme. Harc nélkül nem tud élni. Minél magasabb valaki vele szemben, annál élesebb harcot folytat ellene.” (ÁBTL 3.1.8. Sz–222/9a. [kd.] 240. fol. Jelentés. Bp., 1948. május 19.)

267 PIL 274. f. 7/246. ö. e. 13. fol. Az MKP KV iratai. A hercegprímás látogatása Csepelen, 1945. december 24.; Ugyanez a jelentés bekerült a politikai rendőrség Mindszentyről vezetett személyi dossziéjába is: ÁBTL 3.1.8. Sz–222. 63. fol.

*detétől de sok hatalmas uralkodott: Cézárok, Napóleonok, Hitlerék és Mussolinik. És elmúltak. És mi minden múlik még!*²⁶⁸

Mindszenty az ország főpapjaként kötelességének tartotta a közélet ellenőrzését, és nyilvánosan felemelte szavát mindennemű jogtalanság, az ekkoriban elszaporodó visszaélés, igazságtalanság, kegyetlenkedés ellen. Úgy vélte, hogy az idegen megszállás által elnémított alkotmányos tényezők helyett neki kell szót emelnie minden sérelmes vagy megoldásra váró ügyben. Egyre többen fordultak hozzá, segítséget kérve például családtagjaik felkutatásához. Katolikus napilap híján – mert az erre vonatkozó engedélykérést különböző ürügyekkel továbbra is elutasították – főleg körlevelekben tájékoztatta híveit és papjait a magyar nemzet aktuális sorskérdéseiről. A rádióban minden vasárnap közvetítettek ugyan misét, kéthetente vallási félórát is, de ezek egyike sem volt a tájékoztatás fóruma. 1945-ben csak a *Magyar Kurír* című, úgynevezett „könyomatos”, az *Új Ember* című hetilap, a *A Szív*, a Jézus Szíve Szövetség heti értesítője, 1946 novemberétől a *Vigília* című folyóirat jelenhettek meg eleinte kisebb, 1947-re nagyobb (az *Új Ember* 60-70 ezer, a *A Szív* 100 ezer körüli) példányszámban, de így is elmaradva a háború előtti nagyságtól. (A *A Szív* példányszáma például akkor a 200 ezret is elérte, holott kétszáz körül volt a különféle katolikus lapok száma.)²⁶⁹ A papírhány, hasonlóan az 1920-as évek elejéhez, nem csupán kifogás volt, hanem éveken át tartó valós probléma: a szükségletekhez képest tizedannyi mennyiség állt rendelkezésre, amit a bankjegynyomástól kezdve a tankönyvekig bezárólag a legkülönbözőbb igények figyelembevételével kellett szétosztani, a sajtó esetében leplezetlenül politikai rokonszenv alapján is.²⁷⁰ A körleveleket, mivel nyomdai úton sokszorosították, be kellett mutatni az államügyészségnek, amely gyakran stilisztikai vagy formális kifogásokkal késleltette a kiadást. A B-listázás ellen írt püspökkari körlevelet a belügyminiszter az esztergomi rendőrség útján letiltotta (a Vörös Hadsereg magyarországi lapja, az *Új Szó* szerint elkobozták).²⁷¹ *„Ha azt látják, hogy ebben megnyugszunk, passzív viselkedünk – írta Mindszenty a püspököknek –, többé itt nem is lesz körlevél; fontos közlések lehetőségétől mindenkorra elestünk. Az látszik helyesnek; a körlevelet mindenütt és feltétlenül felolvasni nyomda igénybevétele nélkül.”*²⁷² Sok helyütt át is tértek a házilag sokszorosításra, azaz lánban gépelték és adták kézről kézre a püspökök immár cenzúrázatlan körleveleit. Különösen az után virágzott ez a gyakorlat, hogy a sajtótermékek terjesztéséről szóló 11.290/1947. sz. kormányrendelet az engedélyeztetést a tájékoztatásügyi miniszterhez rendelte. Mindszenty a leghatározottabban tiltakozott a miniszterelnöknél a sajtócenzúra ellen, mert az nemcsak az egyház 950 éves önkormányzati jogát sérti, de „a szószerű körül

268 Igazságosság és szeretet. Mindszenty József bíboros beszédeiből 1945–46. Katolikus Főiskolák Baráti Köre, Bp., 1947. 18.

269 PL Mm. 38. d. Mihalovics Zsigmond, az AC országos igazgatójának levele Majtényi Béla csanádi egyházmegyei plébánoshoz. Bp., 1947. október 26. Ugyanitt MAJTÉNYI Béla: A mai magyar katolikus sajtó és a papi felelősség c. írása.

270 MNL OL XIX–A–83–a/202. sz. Az 1947. szeptember 19-ei minisztertanácsi ülés jegyzőkönyve, I. napirendi pont.

271 SzCsPL I.1.a. 2852/1946. Mindszenty József levele Hamvas Endre csanádi püspökhöz. Esztergom, 1946. november 13.

272 SzCsPL I.1.a. 3100/1946. Mindszenty József 6826/1946. sz. levele Hamvas Endre csanádi püspökhöz. Esztergom, 1946. december 18.

*szüntelen rajzanak a kémek, most a püspöki körleveleket előzetes cenzúrával fojtanak meg.*²⁷³ Szerinte a rendelet azért is felháborító, mert amíg a fegyverszüneti szerződés hatálya alatt az egyházi sajtót mentesítették az előzetes ellenőrzés alól, most a „szuverén” kormány korlátozza a sajtószabadságot. Azt nem vette figyelembe, hogy a sajtóengedélyezési rendszert 1938-ban dolgozták ki (1938. évi XVIII. törvénycikk), és a jelen helyzetben csak tovább éltették, hasonló politikai haszonelvűségtől indítva. E tiltakozással egy napon Mindszenty más tárgyban is írt a miniszterelnöknek; meglehetősen gyakran fordult elő, hogy ugyanaznap több politikust, kormánytagot, diplomatát megszólított rövidebb-hosszabb levéllel, akár egyedi sérelmek orvoslása érdekében is, mindenkor méltányos elbánást sürgetve. Mondhatni ő lett a magyarság „kijáró embere”.

AZ „ÚJ ÜLDÖZÖTTÉK” PÁRTJÁN

A még éppen hogy csak szerveződő Magyar Államrendőrségre egyre több feladat hárult. 1945 elejétől kezdték tömegesen rendőrhatósági őrizet alá helyezni (internálni) a nemzetiszocialista, szélsőjobboldali meggyőződésű, a háború mellett exponált személyeket.

Ennek időtartama, legalábbis a jogszabályok szerint maximum 24 hónap lehetett. Számtalan esetben véletlen, tévedés, bosszú vagy épp politikai leszámolás szaporította az internáltak számát, akiknek elhelyezéséről, életkörülményeiről, a velük való bánásmódról jeremiádnak szólhatnának. Mindszenty még veszprémi püspökként az ártatlanok elengedését, a politikai rendőrség (az államrendőrség újonnan létrehozott politikai és rendészeti osztályai) túlkapásainak megakadályozását, az internáltak lelki gondozását és

Tömeggyilkos nyilas különítményeseket kísérnek áldozataik exhumálásához, a Budai Izraelita Szentegylet Maros u. 16. szám alá, 1945. április

273 PIL 274. f. 7/247. ő. e. 112. fol. Mindszenty József iktatószám nélküli levele Dinnyés Lajoshoz. Esztergom, 1947. október 18. Eredeti, aláírt. – Megjegyzés: ekkoriban már ellenőrizték a miniszterelnök válaszait is. Egy 1947. december 20-án készült levéltervezetet a kommunista Nógrádi Sándor államtitkárságán javították, még a „Bíboros Herceg-prímás Úr” megszólítást is kifogásolták: „A megszólítás módja a kardinális szónak magyar fordítása legyen.” PIL 274. f. 7/247. ő. e. 136. fol.

élelmezésük javítását kérte a belügyminisztertől.²⁷⁴ Esztergomi érsekként még inkább figyelemmel kísérte az „új üldözöttek” sorsát.

1945. október közepén az internáltak száma csak a fővárosban meghaladta a tízezret. Mindszenty nem a bűnöst, hanem a szenvedőt látta minden fogolyban, akár nyilas múltjáért, akár feketézésért, akár tévedésből hurcolták el az illetőt. Erre kétségtelenül feljogosította saját börtönviseltsége. 1945. november 8-án, arra a felejthetetlen pillanatra hivatkozva, amit a választási körlevél okozott, Mindszenty egy részletes beszámolót kapott a Buda-Dél Internálótáborban uralkodó áldatlan állapotokról és a brutális kényszervallatásokról.²⁷⁵ A levél hatására november 18-án meglátogatta a tábor, ahol mintegy 4 ezer internált kínlódott és éhezett az ablak nélküli, fűtetlen helyiségekben. Megjelenése nem lehetett váratlan, mert kürtszóval, Himnusszal és szívélyes kézfogással már a kapuban várta a táborparancsnok, akiről azt is megjegyezte a meglepett jelentéstevő, hogy *„erre az alkalomra egyenruhába öltözött, ami tőle szokatlan volt, mivel mióta a táborban szolgálatot teljesít még ez nem fordult elő”*.²⁷⁶ Mindszenty beszédet intézett az udvaron összegyűjtött internáltakhoz. Felbukkanása a táborban a hatóságokból riadalmat és még inkább bosszúságot váltott ki. Balogh István miniszterelnökségi államtitkár szóvá is tette, hogy *„minek tört be az internáltakhoz, holott ha titkárját elküldte volna a Belügyminisztériumba, köszönetet mondva járultak volna hozzá látogatásához”*.²⁷⁷ Mindszenty még 1945. december 19-én, a közelgő karácsonyra is te-

Hozzá tartozók beszélőn a Buda-Dél Internálótáborban

274 VÉL I.1.44.a. 2383/1944., ÁBTL 3.1.8. Sz-222/9. [kd.] 12. és ÁBTL 3.1.9. V-700/56. 177–178. fol. (PL-ből hiányzik.) Mindszenty József veszprémi püspök levele az internáltak érdekében a miniszterelnökhöz és a belügyminiszterhez. Veszprém, 1945. augusztus 25. Kézírtas fogalmazvány, illetve gépelt másodlat. Szövegét ÁBTL alapján közli SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' halálra ítélve* i. m. 205–206. – Megjegyzés: az ÁBTL-ben csak a belügyminiszterhez írott található, ennek címzettje tévesen Nagy Imre, aki ekkor földművelésügyi miniszter. A belügyminiszter Erdei Ferenc volt.

275 PL Processus, 5. d. V-700/17. 195–198. fol. A Buda-Dél Internálótábor lakóinak levele Mindszenty Józsefhez. Bp., 1945. november 8.

276 PIL 274. f. 7/246. ö. e. 11. fol. M. kir. rendőrség Buda-Dél Internálótábor politikai csoport jelentése. 1945. november 20. Eredeti, aláírt. – Lepsik Ambrus táborparancsnok hivatalos jelentései az internáltak iránti együttérzésről tanúskodnak. Előzékenysége a hercegprímás kapcsolatrendszerébe vetett bizalom jele, amivel esetleg segíteni lehet az elhelyezés feltételein. Budapesti Rendőrfőkapitányság Központi Irattára (a továbbiakban: BRFK KI) Elnöki iratok, 15.140/1945. Havi táborparancsnoki jelentések.

277 PL 2551/1945. Mihalovics Zsigmond időrendi összefoglalása, 1945. november 21.

kintettel amnesztiát kért a kormánytól az internáltak és kisebb politikai bűnösök számára. Az akkori lapok hangoztatták, hogy a hercegprímás nyitott kapukat dönget, mert rövidesen közkegyelem várható. Ám sem akkor, sem két év múlva nem történt érdemben semmi.²⁷⁸ Az első közkegyelmi rendelkezésre (1948. évi VI. törvény) csak az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc emlékének megörökítése kapcsán került sor.

Amikor 1945 karácsonyán Mindszenty a csepeli internálótábort is meg akarta tekinteni, ahová 2400 embert zsúfoltak össze, annak parancsnoka, hivatkozva egy két héttel korábbi felsőbb parancsra, nem engedte be az épületbe. A hercegprímás – „engedek az erőszaknak” szavakkal – eltávozott.²⁷⁹ Az új évben már engedély birtokában látogatta meg a tábort, amiről a csepeli munkások *Fogaskerek* című lapjának tudósítása nyomán az Új Szó is beszámolt, meglehetősen célzatos hangsúlyokkal: „...Mindszenty (Pehm)

hercegprímás úr öminenciája hétfőn tüntető látogatást tett a csepeli internálótáborban. Elsőnek az SS-legényeket látogatta meg. Kitérte karjait és »Hogy vagyunk, Fiaim?« kérdéssel lépett közénk. Panaszaikra nem válaszolt, csak annyit mondott, hogy ő Magyarország első papja és »nekem az internáltak éppoly kedvesek, mint a szabadok«. Ezután a csendőrök következtek.”²⁸⁰ Majd a szovjet napilap, Cicerót idézve, egy figyelmeztető és

Nyilas pártszolgálatos nők büntető munkatábor, 1945

278 PL Processus, 5. d. V–700/17. 168. fol. Mindszenty József 9168/1947. sz. levele Dinnyés Lajos miniszterelnöknek. Esztergom, 1947. december 30. Eredeti másodlat.

279 PIL 274. f. 7/246. ö. e. 13. fol. A hercegprímás látogatása Csepelen. 1945. december 24. Gépelt szöveg: ÁBTL 3.1.8. Sz–222. 63. fol.

280 Új Szó, 2. évf. 24. (213.) sz. 1946. január 29. 2. A sajtóhír szerint tehát január 28-án, hétfőn került sor a táborlátogatásra. Az első, sikertelen próbálkozást követően, 1945. december 29-én Péter Gábort, a Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitányságának vezetőjét arról tájékoztatta hivatalosan a belügyminisztérium, hogy a hercegprímás és titkára 1946. január 3-án vagy 4-én a csepeli internálótábort meg fogja látogatni. Ez az engedélyezett időpont tolódtott el a hónap végére (BRFK KI Elnöki iratok, 30.371/1945). Másik irat szerint a belügyminiszter 1946. január 4-én engedélyezte a vizitet (ÁBTL 3.1.8. Sz–222. 75. Jelentés, 1946. január 4.). A dátum másodlagos ahhoz képest, hogy a hercegprímás előzetes engedéllyel járhatott a csepeli internálótáborban. Ugyanakkor Mindszenty visszaemlékezései szerint csak az után engedték be a táborba, hogy „...kijelentettem, hogy nem távozom, s ott a kapu előtt várok, amíg megszerzik számomra az engedélyt a fölöttes hatóságoktól. Természetesen tudtam, hogy végül is beengednek. Amint ugyanis híre ment, hogy a prímás ott áll a tábor kapuja előtt és bebocsátásra vár, a környék népe áramlani kezdett a helyszínre. Ez semmiképpen sem volt kellemes a parancsnokságnak. Csak ilyen fellépéssel tudtam magam előtt megnyitni a kaput.” (MINDSZENTY József: Emlékirataim i. m. 117.) Mindszenty emlékezetében összemosódhatott az eredménytelen karácsonyi kísérlés a második, immár engedéllyezettel.

elgondolkodtató latin üzenetet küldött Mindszentynek: „*Quousque tandem abutere patientia nostra?*” – Meddig élsz vissza türelmünkkel? (Az Új Szó szerkesztősége egyébként alig pár nappal beiktatása után interjút és a magyar népnek nyújtott szovjet segítségről véleményt kért Mindszentytől: „*Ha Eminenciád kérésünket teljesíti, ezzel nemcsak ahhoz járul hozzá, hogy a magyar nép kellőképpen [sic!] informálva legyen arról, hogy a Szovjetunió milyen erőfeszítéseket tesz Magyarország gazdasági életének helyreállítására, de Eminenciád nyilatkozata bizonyára visszhangra fog találni a pravoszláv egyházban is, amely sokban hozzájárulhat a magyar nép megsegítéséhez.*”²⁸¹ Mindszenty azonban egy interjú erejéig sem kívánta legitimálni a Vörös Hadsereget.)

Az érseki aulában ez időre nagymértékben összegyűltek az internáltak kérései: a hercegprímáshoz számtalan megrendítő levél érkezett a különböző táborokból, amelyek felett képtelenség lett volna némán napirendre térni. A panaszokra, sérelmekre, kérésekre és segélykiáltásokra a „Hercegprímási tudakozó iroda” válaszolt. Már amire tudott. Az egyik küldemény a szovjetek által üzemeltetett kiskőrösi internálótáborról készült. Itt olyan magyar állampolgárok voltak, akiket a Vörös Hadsereg a magyarországi harcok során biztonsági szempontokra hivatkozva vett „védőőrizetbe”. Ez a biztonsági intézkedés a háború végóráiban még akár indokolt is volt: a németek szemében „áruló”, „kollaboráns” katonatisztek, politikusok vagy ismertebb civilek életét óvhatta. A háború befejeztével azonban okafogyottá vált. A védőőrizet körülményeit ugyan maguk a védettek minősítették „előzékenynek”, sőt „kivételesnek”, amelyek egy átlagos internálótáborhoz képest még a fűtés és a világítás teljes hiányával is elfogadhatónak tűntek, ám maga a szituáció volt elfogadhatatlan: a védőőrizeteket személyes szabadságukban indokolatlanul korlátozták, és védett személy helyett inkább túsznak vagy rabnak érezhették magukat. 1945. július 14-én a kiskőrösi tábor meglátogató Korotkov nevű szovjet alezredes, Tolbuhin marsall politikai tisztje kijelentette: „*a Vörös Hadseregnek semmiféle érdeke nem fűződik a védelme alatt állók további őrizetben tartásához, a Vörös Hadseregnek velük szemben nincs semmi kifogása sem katonai szempontból, de azért sem, mert – az oroszok tudomása szerint – egyikük sem háborús bűnös. A védőőrizetben állók személye – mondotta Korotkov alezredes – teljesen tisztán áll az oroszok megítélése szerint a tekintetben is, hogy egyikük sem oroszellenes, s orosz viszonylatban semmi sem terheli őket.*”²⁸² A „védőőrizetese” épp a szovjet tiszt szavai alapján jutottak arra a következtetésre, hogy szabadon bocsátásuk már nem is annyira a szovjet, mint inkább a magyar kormányon múlik.

Mindszenty a felgyülemlett panaszok és személyes tapasztalatai hatására karácsony első napján levelet írt a miniszterelnöknek, s abban az orosz katonai közigazgatás

281 PL Processus, 2. d. V–700/10A. 432. fol. Illés Béla, az Új Szó főszerkesztőjének levele Mindszenty Józsefhez. Bp., 1945. október 17. Eredeti.; ÁBTL 3.1.9. V–700 (alapdosszié) 228. fol. Másolat.

282 PL Processus, 5. d. V–700/17. 206–207. fol. Emlékeztető a kiskőrösi orosz internálótábor ügyében. 1945. november 19. Eredeti gépelt. – Megjegyzés: a kiemelt szavak az eredeti gépelésben szereplő, de áthúzott „internáltak” szó helyett kézírással besúrva. Látható, hogy a feljegyzés készítői igyekeztek különbséget tenni a rosszabb csengésű internálás és a semlegesebb védőőrizet között.

Dálnoki Veress Lajos (1889–1976) vezérezredes. Szabadon bocsátásáért Mindszenty is interveniált

által fenntartott kiskörösi internálótáborokban őrzött foglyok szabadon bocsátását kérte, név szerint is kiemelve Dálnoki Veress Lajos vezérezredest.²⁸³ Hogy miért éppen őt nevezte meg külön is, holott ugyanitt őrizték gróf Apponyi Károly felsőházi tagot, Lakatos Géza volt miniszterelnököt vagy gróf Zichy Nándor hajdani országgyűlési képviselőt? Dálnoki Veress Lajos személye azért lehetett érdekes, mert 1944 őszén Horthy Miklós kormányzó őt nevezte ki úgynevezett „homo regius”-nak, azaz „királyi embernek” arra az esetre, ha ő maga akadályoztatva lenne. Ám a vezérezredest 1944. október 16-án a nyilasok letartóztatták, és ugyanabban a sopronkőhidai fegyházban őrizték, ahol Mindszenty is raboskodott pár napot, így személyesen is ismerhették egymást. Veress 1945 márciusában megszökött, de két hónap múltán immár a Vörös Hadsereg katonái fogták el és internálták Kiskörösrre. A táborból – köszönhetően Mindszenty közbenjárásának és a védőőrizetes, illetve hadifogolytáborok

Európa-szerte kezdődő felszámolásának – 1946. január 28-án bocsátották szabadon, s erről Mindszenty hivatalos értesítést is kapott.²⁸⁴

Egy újabb beszámoló olyannyira megrendítette Mindszentyt, hogy a karácsonyi ünnepek elmúltával, 1945. december 29-én ismét levelet intézett a miniszterelnök mellett a belügy- és az igazságügy-miniszterekhez is. Ezúttal a komáromi Csillagerőd internáltjainak hiteles történetét tárta fel: 1586 fő szorong deszkapriccseken egy kazamatában, „úgy, mint pl. Buchenwaldban a németeknél. Mosdó, étkezőhely nincs, tetvek, poloskák, csótányok annál több. Fűtést csak az emberek állati melege ad, akik lelkileg összeomolva, az igazságban és emberiségben megingott hittel, vád nélkül várják megadóan sorsukat.”²⁸⁵

A kommunisták (de nem csak azok) politikai pozíciószerezési folytán egyre csak bővült az érintettek köre. 1946-ban „a belügyminiszter utasítására bevezettük azt a gyakorlatot, hogy a vádemelés mellőzése vagy felmentő ítélet esetén a gyanúsítottakat visszakértük és egyes esetekben internáltuk” – írja visszaemlékezéseiben a korszak egyik vezető államvédelmise.²⁸⁶ Így a táborokba mind több ártatlan ember is bekerült. A várt köz-

283 PL Processus, 2. d. V-700/10. 24–25. fol. Mindszenty József bíboros hercegprímás, esztergomi érsek 4549/1945. sz. levele Tildy Zoltán miniszterelnökhöz. Bp., 1945. december 25. Másodlat eredeti aláírással. A levél eredeti fogalmazványa Mindszenty kézírásával: PL Processus, 5. d. V-700/17. 115–116. fol. Szövegét ÁBTL alapján közli SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' halálra ítélve* i. m. 246–247.

284 PL Processus, 9. d. V-700/27. 319. fol. Balogh István miniszterelnökségi államtitkár levele Mindszenty Józsefhez. Bp., 1946. január 30. Eredeti, aláírt. – Megjegyzés: Dálnoki Veress Lajos a szabadságot még egy évig sem élvezhette, mert a Magyar Község elnevezésű „összeesküvésben” való részvétel miatt 1946. december 24-én ismét őrizetbe vették. 1947. január 16-án a Budapesti Népbíróság halálra ítélte, amit másodfokon 15 évi fegyházbüntetésre enyhítettek.

285 PL Processus, 5. d. V-700/17. 63–67:67. fol. Eredeti levélfogalmazvány Mindszenty József kézírásával, 1945. december 29. Tisztázata: PL Processus, 5. d. V-700/17. 60–62:62. fol. A 4590/1945. iktatószámú, aláírás nélküli, gépelt levél.

286 TIMÁR István: *Jogászai pályafutásom (Visszaemlékezés)* című kéziratát idézi ZINNER Tibor: Hábórus bűnösök pereit. Internálások, kitelepítések és igazoló eljárások 1945–1948. *Történelmi Szemle* 28 (1985) 1. 120.

kegyelem elmaradása miatt 1946. november 12-én Mindszenty újabb összesítést készített. Lehangelő erkölcsi állapotokról, gyermekekre, öregekre, betegek tekintet nélküli bánásmódról, elégtelen ellátásról, emberhez méltatlan elhelyezésről, lelki felőrlődéssel járó tétlenségről írt. Főpapként kiemelten sérelmezte a lelki gondozás korlátozását: „A lelki gondozás az internálótáborban nehezebb, mint régen az elítélt raboknál. Síralmas. Ez az egyetlen, természetjogból folyó vigasz is erősen korlátozott. Szentmise csak vásár- és ünnepnapokon van; ez is d.u. 3–4 óra közt. A kicsi kápolnahelyiségben 800 internált fér el, nagy zsúfoltságban. A folyosó is tele, az udvaron is vannak. De megtörténik, hogy a rendőrök vagy a férfiakat, vagy a nőket, máskor a »feleslegeseket« visszakergetik. Az internáltak hite katolikus. Protestáns alig van, izraelita szinte nincs. Így 4000 körül maradnak vasárnap szentmise nélkül. [...] Emberi jogok, de csúful illusztrálnak benneteket! Demokrácia, hogy szerettetnek meg téged?» – hangzott a költői kérdés.²⁸⁷ Amikor Mindszenty a szentségek kiszolgáltatásának, különösen a gyóntatási lehetőség ellehetetlenítéséről írt, egyúttal az internáltak emberséges elhelyezéséért, elégséges táplálásáért, bíróság elé állításukért is szót emelt. Az internálás intézménye megcsúfolta az igazgatszolgáltatást, a vizsgálati anyagok ki voltak téve az ügyintéző kénye-kedvének, ám az „aktákra ráült az egyéni bosszú, amely elsüllyeszti, elveszíti az aktát és az – embert, a magyart”. A hatóságok bizonyára sokallták Mindszenty megkereséseit az internáltak ügyében, de ő nem adta fel, hogy apassza a szenvedéseket. Ezt az összeállítást Endrédy Vendel zirci apát révén eljuttatta több polgári politikus mellett Illyés Gyula írónak is, aki a feljegyzések elolvasása után kijelentette, hogy feltétlenül tenni kell a dologban valamit, de ő maga nem avatkozhat be.²⁸⁸

NULLUM CRIMEN SINE LEGE – NINCS BŰNCSELEKMÉNY TÖRVÉNY NÉLKÜL

A szovjet alezredes kiskőrösi látogatásáról készült idézett emlékeztető tartalmaz egy melleslegesnek tűnő, mégis fontos megállapítást is: „egyikük sem háborús bűnös.” A három nagyhatalom: a Szovjetunió, Nagy-Britannia és az Egyesült Államok – korábban már többször is figyelmeztetve a személyes felelősségre – 1945. augusztus 8-án Londonban egyezményt kötött a tengelyhatalmak háborús főbűnöseinek üldözéséről és megbüntetéséről.²⁸⁹ Az egyezmény szerint béke elleni bűncselekmény a támadó vagy szerződésellenes háború

287 PL Processus, 5. d. V–700/17. 19–25:24. fol. „Az internáltak, A Buda-Dél internáltjai” című, Bp., 1946. november 12-i keltezésű összegzés. Gépelt tisztázat. Uo.: 45–57. fol. Az irat fogalmazványa Mindszenty kézírásával. (A következő idézet is innen – B. Ma.)

288 PL Processus, 5. d. V–700/17A. 348. fol. Endrédy Vendel levele Mindszenty Józsefhez. Zirc, 1946. november 26. Eredeti, aláírt.

289 Az egyezmény tehát csak a vesztes hatalmak háborús bűnöseire vonatkozott. Nem érintette például a győztes Szovjetunióban elkövetett katonai tömeggyilkosság tetteseit, vagy azokat a szerbeket sem, akik a magyaroktól visszafoglalt területeken 1944–1945-ben vérengzéseket hajtottak végre.

Szívós Sándor szakaszvezetőt készítik elő az Oktogon téri nyilvános kivégzésre, 1945. február 4. A budai Várban még dúlt a háború, amikor a pesti oldalon az első népbíróági ítélet alapján egy lámpavasra felakasztottak két keretlegényt

Háborús bűnösök átvétele a Mátyásföldi repülőtérén, középén
Beregfy Károly volt hadügyminiszter, 1945. október

előkészítése, kirobbantása vagy folytatása; *háborús bűncselekmény* a hadviselés szabályainak megszegése; *emberiesség elleni büntett* a polgári lakosság irtása, deportálása és egyéb üldözése. Azaz a háborús és emberiesség elleni bűncselekmények sértettje a nép egésze. Ezt a „kollektív” jelleget a háború mint történelmi katasztrófa indokolta. Alapelve vált, hogy senkinek nincs joga egy néppel vagy nemzettel felelőtlenül bánni, azt háborúba vagy bármely más katasztrófába sodorni. Azokat a háborús bűnösöket, akik egy állam területén követték el a cselekményüket, az egyezményhez csatlakozó államok (az eredeti háromhoz további 19 állam is csatlakozott) kötelesek voltak kiadni. A Nyugaton elfogott magyar nemzetiségű korábbi politikai és katonai vezetőket 1945. október 3-án kezdték visszaszállítani Budapestre.

A második világháború idején elkövetett háborús és emberiesség elleni (korabeli kifejezéssel: „népellenes”) bűncselekmények elkövetőinek felelősségre vonására a legtöbb európai országban, így Magyarországon is külön e célra új jogintézményt hoztak létre, a népbíróságot. A magyar jogban addig ismeretlen szerv idővel nemcsak a háborús bűnösök felelősségre vonását szolgálta, hanem a kommunista párt eszközévé vált a politikai ellenfeleivel való leszámolásban. Budapest ostroma még nem ért véget, amikor már felállt a Budapesti Népbíróság, élén Major Ákos hadbíróval. Major nevéhez fűződik az Oktogonon végrehajtott nyilvános akasztás, amelynek során – a hatalommegosztás és a bírói függetlenség elvét semmibe véve – a 124 rendbeli gyilkosság miatt elítélt Rotyis Péter főtörzsőrmester és Szívós Sándor szakaszvezető kivégzésében (1945. február 4.) személyesen és tevőlegesen is részt vett. 1945 májusára további 23 városban hoztak létre népbíróságot, ezek mindegyike egészen 1948 elejéig működött, azután már csak hat maradt.

A népbíróságok felépítéséről azért kell bővebben szólnunk, mert 1949-ben Mindszenty Józsefet is népbíróság ítéli el. A népbíróságok kezdetben öt tagból álltak, nem sokkal később hattagúra bővültek. Öt tagot a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontba tömörült pártok delegáltak, a hatodikat a Szakszervezetek Országos Tanácsa. A népbírók laikusok voltak, csak az igazságügy-miniszter által kinevezett tanácsvezető bírónak kellett jogi végzettséggel rendelkezniük. A népbírósági tanácsok összetétele tehát meglehetősen vegyesen alakult, mondhatni e téren is folyt a politikai küzdelem. Szavazategyenlőség esetén a tanácsvezető bíró véleménye döntött, nyilván annak a pártnak a javára, amellyel szimpatizált. A fellebbezési fórum, ahová csak korlátozott esetekben lehetett fordulni, a Népbíróságok Országos Tanácsa (NOT) volt, ennek élén előbb Simándi Tamás kúriai bíró (akit később letartóztattak és börtönbe zártak), majd Major Ákos állt. 1948 és 1950 között – így a Mindszenty-per idején is – Bojta Béla vezette. A korábbiakhoz képest a vádképviselő is módosult: a népbíróságon a népügyész, a fellebbezési fórumon a népfőügyész képviselte a vádat. Természetesen mind a tanácsvezető bírák, mind az ügyészek szigorú politikai rostán estek át, az alkalmazáshoz bírói és ügyvédi szakvizsgát igényeltek, de csak másodrendű feltételként. A népbíróságok jogszabályi hátterét elsősorban miniszterelnöki rendeletek alkották, amelyeket 1945. szeptember 16-ai hatállyal törvényerőre emelt az 1945. évi VII. törvény.

A szakirodalom eltérő adatokat közöl a háborús, illetve népellenes büntettek miatt lefolytatott eljárások számáról. Az országgyűlés 1949. január 26-ai ülésén elhangzott hozzászólás szerint 1945 és 1948 között 43 850 ügy került a népbíróságok elé, és az addigra már lezárult közel 39 ezer eljárás 38,8 százalékában felmentő ítéletet hoztak.²⁹⁰ Az ügyszám 1950-ig 58 629-re emelkedett. Ebben az időszakban 477 embert ítélték halálra, közülük 189-et kivégeztek.²⁹¹ A népbírósági tárgyalásokat és ítélethirdetéseket nyilvánosan folytatták le, zárt ülést elrendelni nem lehetett. Ennek hátulütőjeként a tárgyalások sok esetben bohózatba illettek, a „közönség” bármikor megzavarhatta az eljárást.

Amíg a Nyugatra menekült politikai és katonai vezetőket nem adták ki Magyarországnak, addig egyetlen nagyszabású pert sem folytattak le. Csak a nemzetgyűlési választások (1945. november 4.) idejére szaporodtak meg a háborús és emberiség elleni büntetőeljárások. Hogy kik és milyen váddal kerültek népbíróság elé, az alapvetően politikai, esetenként pártpolitikai döntés volt, legfőképpen a háborús főbűnösök esetében. Az első nagyobb szabású perben a Budapesti Népbíróság 1945. november 3-án

290 *Országgyűlés Naplója*, 1947. V. kötet, 760. hasáb. Az országgyűlés 104. ülése 1949. január 26-án. – Brit történelmi elemzés szerint a Magyarországon elítélt fasiszták és kollaboránsok aránya nem haladta meg a háború utáni Belgiumban vagy Hollandiában bűnösnek találtak számát. Lásd Tony JUDT: *A háború után. Európa története 1945 óta*. 1. kötet. Európa Könyvkiadó, Bp., 2007. 80.

291 ZINNER Tibor: Adalékok az antifasiszta számonkéréshez és a népi demokrácia védelméhez, különös tekintettel a Budapesti Népbíróságra. *Budapest Főváros Levéltára Közleményei*, '84. BFL, Bp., 1985. 150–151.; PALASIK Mária: *A jogállamiság megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon 1944–1949*. Napvilág Kiadó, Bp., 2000. 44. – Másutt ettől eltérő adatok szerepelnek, például Fejtő Ferenc szerint 420 halálos ítélet született, de nem adta meg, hogy ebből hány ítéletet hajtottak végre. FEJTŐ Ferenc: *A népi demokráciák története*. Magvető Kiadó–Magyar Füzetek, Bp.–Párizs, 1991. 84.

Imrédy Béla, a népbíróság által halálra ítélt volt miniszterelnök a kegyelmi kérvénye elutasításáról szóló végzést hallgatja. 1946. február 28-án sortűzzel kivégezték

halálra ítélte Bárdossy László volt miniszterelnököt. Húsz nappal később Imrédy Béla korábbi miniszterelnök következett ugyanezzel az ítélettel.

Az Európa-szerte megsokasodott szigorú ítélkezések miatt XII. Piusz pápa azt kérte a politikusoktól, hogy a politikai természetű cselekményekért kiszabott halálos ítéleteket ne hajtsák végre. Az *Il Popolo* szerint a Szentszék ebben az esetben ugyanazzal a lelkiülettel lépett közbe, mint tette ezt annak idején az antifasiszták érdekében.²⁹² A pápa kívánsága

példát adott Mindszentynek, és a magyar büntetőjogban és gyakorlatban ismeretlen „népbíráskodás” ellen – egyszerre hivatkozva egyházi és közjogi állásából eredő kötelességére és sopronkőhidai bebörtönzésére – 1945. november 23-án, Imrédy Béla elítélésének napján, terjedelmes beadványban tiltakozott Tildy Zoltán miniszterelnöknél.²⁹³ Ugyanakkor egy másik levélben a háborús bűnösök kivégzése ellen érvelt (amint már utaltunk rá, ugyanezen a napon kísérelt meg találkozni Vorosilov marsallal, talán épp Imrédy érdekében is – eredménytelenül).²⁹⁴ Mindszenty a klasszikus római joghoz nyúlt vissza, amikor a *nullum crimen sine lege* elvével érvelt, azzal, hogy büntetni csak a tett elkövetésekor érvényben lévő törvény alapján lehet. A népbírószági jogszabályok ugyanis a háborús bűncselekmények esetében érvényesítették a visszaható hatályt, ezzel megkérdőjelezték a büntetőjog klasszikus alaptételét, és a népbírószágok kifejezetten olyan cselekményeket büntettek, amelyek a népbírószágokra vonatkozó jogszabályok életbelépésekor már befejeződtek és elkövetésük időpontjában nem voltak büntethetők. „...*Senki nem tarthatta magát olyan törvényhez, ami a cselekvés elkövetésekor nem létezett és éppen ezért a legnagyobb jogtalanság ma ily cselekményért bárkit is felelősségre vonni*” – írta a hercegprímás.²⁹⁵

292 „XII. Pius: politikai halálos ítéleteket ne hajtsák végre.” *Magyar Kurír*, 35. évf. 1945. november 20. I. kiadás, reggel 7 óra 10 perc.

293 PIL 274. f. 7/247. ö. e. 51–56. fol. Mindszenty József iktatószám nélküli levele Tildy Zoltán miniszterelnökhöz. Esztergom, 1945. november 23. Eredeti, gépelt, aláírt; PL Processus, 5. d. V–700/17. 106–112. fol. (= a PL 3984/1945-ös eredeti irata: népbírószágok tárgyában a miniszterelnökhöz. A levél eredeti tervezete, a palliumon kézfírassal: „Grób jogtanácsossal együtt ezt próbáltuk összeállítani. *Drahos.*”) Szövegét közli: *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez I.* Szerk.: HORVÁTH Ibolya, SOLT Pál, SZABÓ Győző, ZANATHY János, ZINNER Tibor. Bp., 1992. 152–157.; újabban SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' halálra ítélve* i. m. 234–237.

294 PL 3891/1945. Mindszenty József levele Tildy Zoltán miniszterelnökhöz. Esztergom, 1945. november 23. Gépelt másodlat.

295 PIL 274. f. 7/247. ö. e. 52. fol. Mindszenty József iktatószám nélküli levele Tildy Zoltán miniszterelnökhöz. Esztergom, 1945. november 23. Eredeti, gépelt, aláírt.

Megállapításával a népbíróági eljárások Achilles-sarkát találta el, mert éppen emiatt álltak komoly próba előtt a klasszikus római jogon nevelkedett bírák szerte Európában a háborús bűnök megítélésekor.²⁹⁶ A korabeli sajtóban, a nemzetközi jogi szakirodalomban hatalmas viták folytak arról, hogy jogszerű-e a háborús bűnösök büntetőeljárás alá vonása és megbüntetése. Akik ezt tagadták, leginkább azzal érveltek, amivel Mindszenty is: a vonatkozó jogszabályokat csak a háború után alkották meg, viszont a büntető rendelkezéseket nem szabad visszamenőlegesen alkalmazni. Más jogászok, de főleg politikusok és a közvélemény azzal érvelt, hogy a háborús bűnösök igenis megsértették a nemzetközi jog már akkor is hatályos rendelkezéseit,²⁹⁷ felelősségüket nem menti az a körülmény, hogy a jogalkotás lemaradt a felelősségre vonás módjának tételes szabályozásával (az akkor hatályos magyar büntető törvénykönyv még 1878-ban született). A hivatkozott elvet egyébként is felülírta, mondhatni hatálytalanította az a fegyverszüneti egyezményben vállalt kötelezettség, hogy Magyarország megbünteti a háborús bűnösöket.

Az emberiség újabb kori történetében nem volt a bűnöknek oly mélysége, a kegyetlenségeknek oly foka, mint amilyeneket a második világháborúban elkövettek. Lehet ugyan, hogy nem ütköztek az elkövetés időpontjában hatályos tételes jogba, de annál inkább ütköztek a természetjogba. Azzal, amit egyébként Mindszenty is vallott, hogy az ember alkotta törvényeknél léteznek magasabb rendű normák, a természeti, illetve isteni eredetű örök erkölcsi törvények, mondhatjuk úgy is, hogy az embernek veleszületett joga van az élethez, a szabadsághoz és a tulajdonhoz, és az állam célja e jogok védelme kell hogy legyen. Az alig lezárult háborúban azonban olyannyira leértékelődött az emberi élet, hogy a sűrűn osztogatott halálos ítéletek nemigen váltottak ki ellenkezést, sőt a bűnösök felelősségre vonása találkozott a társadalom igazságérzetével is, csak a nyilvánvalóan ártatlanok elítélése és a pártpolitikai szempontok szembeütő érvényesülése sértette azt.

Nyomatékosan hangsúlyoznunk kell, hogy Mindszenty nem a népellenes bűncselekményekkel vádolt politikusok személye érdekében emelt szót, hanem a hagyományos, polgári értelemben vett törvényességet kérte számon. Jogérzéke a népbíráskodás parttalanná válása ellen tiltakozott, az ellen, hogy a paragrafusok szakmai világába politikai szempontok szüremkedtek a népbíráóságokba került pártdelegáltak révén. Az elévülési idő húszról huszonhat évre történő felemelésére sem talált semmilyen racionális érvet, ahogy nem is volt, hacsak az nem, hogy az új politikai elit Magyarország háborúba sodródásáért felelősnek tekintette a negyedszázados Horthy-rezsim egészét, és büntetni kívánt visszamenően 1919-ig, a Tanácsköztársaság bukásáig. Az elévülési határidő 1944. december 21., az

296 Johannes FUCHS–Flavia LATTANZI: International Military Tribunals. In: *The Max Plank Encyclopedia of Public International Law*. Ed.: Rüdiger WOLFRUM. Oxford University Press, 2012. Vol. V. 1016–1037.

297 Így pl. az 1899. július 29-ei és az 1907. október 18-ai hágai egyezményeket a nemzetközi viták békés úton történő megoldásáról; az 1919. június 28-ai versailles-i békeszerződést; az 1929. évi genfi egyezményt a hadifoglyokkal való bánásmód szabályairól.

Bárdossy László vallomást tesz a népbíróságon Major Ákos tanácsa előtt a Zeneakadémián. A volt miniszterelnököt Magyarország második világháborúba történt belépéséért és a zsidó lakosságot sújtó rendelkezések meghozataláért 1945. december 28-án másodfokon is halálra ítélték. Az ítéletet 1946. január 10-én hajtották végre

Ideiglenes Nemzetgyűlés megalakulásának időpontja lett, ami így a háború utáni új Magyarország és vele az új jogrend szimbolikus születésnapjává vált.

Mindszenty nem hozott fel semmilyen morális érvet az 1945 előtti politikai vezetők védelmére. Felelőségüket sem most, sem később – például a béketárgyalások kapcsán készített memorandumában²⁹⁸ – nem vitatta, csak a felelősségre vonás módját kritizálta erőteljesen. A volt kormánytagok büntethetőségére ugyanis – új szabályozás híján – még az 1848. évi III. törvénycikk 32–35. paragrafusai és a magyar országgyűlés két házának statútumai vonatkoztak. Ezek szerint a minisztereket csak az országgyűlés vonhatja felelősségre, és nem a népbíróságok. A háborús büntett vádjával Magyarországon kivégzett 189 ember közül Bárdossy László, Imrédy Béla és Sztójay Döme miniszterelnök, Szálasi Ferenc „nemzetvezető” volt. Tárgyalásukon ők maguk sem kifogásolták a törvény visszaható erejének alkalmazását, nem hivatkoztak a *nullum crimen sine lege* elvére (míg például a nürnbergi per vádlottjai igen). Esetükben egy másik elv érvényesült: a *rebus sic stantibus*, azaz hogy mindent a maga körül-

298 Magyar békecélok és magyar katolicizmus. (Részletek a Kat. Nemzetközi Kapcsolatok Társaságának kiáltványából.) *Új Ember*, 2. évf. 25. sz. 1946. június 23. 3.; *Mindszenty okmánytár*, I. kötet. *Mindszenty tanítása* i. m. 219–224:221.

ményei között, a dolgok jelenlegi állása szerint kell értelmezni, és hogy a megváltozott körülmények miatt a jog követni szokta az új helyzeteket.²⁹⁹ Viszont volt, aki a népbíróság illetékességét nem ismerte el; Bárdossy védője pedig a tanácsvezető bíró képesítését kérdőjelezte meg.³⁰⁰

Bárdossy László másodfokú tárgyalásán 1945. december 28-án helybenhagyták az elsőfokú ítéletet. A kivégzést 1946. január 10-ére tűzték ki. Mindszenty az év utolsó napján a népbíráskodás elleni érveit a magyar püspöki kar nevében megismételte Ries István igazságügy-miniszternek is. Ez a levél egy új gondolattal bővült: *„Tagadhatatlan, hogy a zsidóság sokat szenvedett; de a nemtelen bosszúvágyak kielégítése helyett el kell már kezdeniük a kiengesztelődést”* – eszerint Mindszenty a zsidóság bosszúját (is) látta a korabeli, az igazságérzettel és törvénnyel ellentétes ítélkezési gyakorlatban. *„Valaminő enyhítést”*, emberséges bánásmódot kért a több hónapja fogva tartott, háborús bűnökért felelősségre vonásukat váró embereknek. Bár sem az amnesztia szót nem írta le, sem név szerint nem emelt ki senkit, a körülményeket figyelembe véve ezt a folyamodványát Bárdossy és Imrédy tárgyalása inspirálta, amikor közmegnyugvásra és kiengesztelődésre hivatkozva az ítéletek végrehajtásának felfüggesztését kérte.³⁰¹ (Az Imrédy-per drámai árnya – ahogy azt már korábban írtuk –, hogy mind a vádló, mind a vádlott valamiképp kötődött Mindszentyhez: a népbügyész az a katolikus Sulyok Dezső volt, aki az ugyanezen időben zajló államformakérdésben még Mindszenty támogatására is számíthatott miniszterelnök-jelöltként, a vádlottak padjára ültetett Imrédyt pedig Pehm apátplébános javaslatára választották meg 1938-ban Zalaegerszeg díszpolgárává.) A háborús bűnősként elítélt volt miniszterelnökök közül egyik sem kapott kegyelmet, csupán a végrehajtás módját változtatták kötélről golyóra. A hajdani nemzetvezető ennyi „kedvezményben” sem részesült, úgy végezte, mint egy közönséges és megvetett bűnöző.³⁰² Mindszenty interveniált William Shaffer Key altábornagynál is, aki a kötél helyett – férfihoz méltóbb – golyó általi kivégzési módért hajlandó volt közbenjárni.³⁰³

299 ZINNER Tibor: Háborús bűnösök perei i. m. 119–140.; PRITZ Pál: *A Bárdossy-per*. Kossuth, Bp., 2001. 76–77.; SIPOS Péter: *Imrédy Béla*. Elektra Kiadóház, Bp., 2001. 129–130.

300 Jogosan. Majornak nem volt egységes bírói és ügyvédi, hanem csak hivatásos hadbírói képesítése. Ám sikerült megtalálni a megfelelő paragrafust, és a védő panaszának nem adott helyt a másodfok. In: MAJOR Ákos: *Népbíráskodás* i. m. 236–237.

301 PL Processus, 6. d. V–700/20. 406–407. fol. Mindszenty József 16/1946. sz. levele Ries István igazságügy-miniszterhez. Esztergom, 1945. december 31. Másodlat. Uo.: 408–410. fol. Mindszenty eredeti kéziratos fogalmazványa; PL Processus, 5. d. V–700/17. 117–118. fol. Eredeti, aláírt, gépelt tervezet Mindszenty József javításaival. (Máskor: ÁBTLL 3.1.9. V–700 [alapdosszié] 134–135. fol.) Szövegét ÁBTLL alapján közli SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd’ halálra ítélve* i. m. 253–255.

302 Bárdossy Lászlót 1946. január 10-én, Imrédy Bélát 1946. február 28-án, Sztójay Dömét 1946. augusztus 22-én, a „nemzetvezető” Szálasi Ferencet 1946. március 12-én végezték ki. Az ítélet végrehajtása előtt meg kellett győződni arról, hogy az elítéltekre szükség van-e vagy sem a nemzetközi nürnbergi perhez. Ezért a SZEB hozzájárulását is meg kellett kérni, eszerint az elítéltekre „a nemzetközi nürnbergi tárgyaláson nincs szükség és ezért a Magyar Kormány végrehajthatja az ítéletet a fent nevezett háborús bűnösök fölött”. A levélben Imrédy Béla, Rajniss Ferenc, Budinszky László és Pálffy Fidélt volt nevesítve. MNL OL XIX–A–1–d (1. d.), Miniszterelnökség, Tildy Zoltán miniszterelnök iratai, 1945–46. Szviridov altábornagy levele Tildy Zoltánhoz. Bp., 1946. január 18.

303 ÁBTLL 3.1.8. Sz–222. [kd.] 80. fol. Jelentés. Bp., 1946. január 11.

1946. április 14-én egy újabb levélben Bakay Szilárd altábornagy érdekében írt az angol és egyidejűleg az amerikai követnek.³⁰⁴ Az angolszász orientációjú, német- és náciellenes altábornaggal még veszprémi püspökként került kapcsolatba: tőle kapott mentesítést a püspökség egyik gépkocsijának lefoglalása alól. Köszönőlevelében Mindszenty látogatásra invitálta Bakayt: „Bármikor jön, igen szívesen látott vendégem lesz. A magam részéről is ápolni akarom azt a megértést és kölcsönös támogatást, amely elődeim alatt fennállott a papság és a katonaság között.”³⁰⁵ Viszonyuk később is szívélyes, az altábornagy fontosnak tartotta együttérzéséről is biztosítani az érseket, amikor annak édesapja elhunyt.³⁰⁶ Bakay szervezte a háborúból való kiugrási kísérletet, és ezért 1944. október 8-án, pár nappal a kiugrás tervezett időpontja előtt a németek elrabolták. A háború végén Mauthausenből szabadult és visszatért Magyarországra. 1945. augusztus 3. és november 8. között népbírószági igazolási eljáráson esett át, amelyben sikerült tisztáznia magát. Az eljárásra Bakay 1942–1943 közötti tevékenysége miatt került sor, amikor Kijevben a magyar megszálló erők parancsnokaként működött. Vádlói között szerepelt Rákosi Mátyás is, aki – bár nem ismerte személyesen Bakayt – állította, hogy az altábornagy nemcsak „elzabrált” az értékeket, hanem kegyetlenkedett az ukrán lakosokkal, és katonái 68 ezer ukrán polgárt gyilkoltak meg. Rákosi az igazolóbizottságnak küldött levelében csak ennyit írt: „személyében nem tévedtem.” Ezzel, a népbírószági igazolás ellenére, megpecsételte Bakay sorsát.³⁰⁷

1946. április 11-én Bakayt szovjet katonai hatóságok tartóztatták le. Mindszenty levele három nappal később már az angol–amerikai követek asztalán feküdt, előbb, semhogy a sajtó hírül adta volna, hogy „ismeretlen tettesek elrabolták Bakay Szilárdot”.³⁰⁸ Abban, hogy a hírt a londoni *Times* 1946. április 18-i száma is megírta, feltételezhetően szerepe volt ennek a levélnek. Ám hiába kezdeményezett nemzetközi hírverést, hiába írta meg az újabb fejleményeket is az amerikai követnek,³⁰⁹ hiába interveniáltak mások

304 PL Processus, 4. d. V–700/15. 16. fol. Alvary D. F. Gascoigne, Nagy-Britannia követi rangú magyarországi politikai megbízottja nyugtázza Mindszenty József 1946. április 14-én kelt levelét Bakay Szilárd tábornok letartóztatásáról. Bp., 1946. április 19. Eredeti, angol nyelvű, aláírt; PL Processus, 5. d. V–700/17. 141. fol. H. F. Arthur Schoenfeld amerikai követ nyugtázza Mindszenty József 1946. április 13-án és 14-én kelt leveleit. Bp., 1946. április 19. Eredeti, angol nyelvű gépelt tisztázott aláírással. (Magyar fordítás: 140. fol.) Schoenfeld levele a nyugtázás mellett további információt rejt: „...sajnálom, hogy az ügy, amelyre ezekkel figyelmet felhívta, név szerint a Szovjetunióban lévő hadifoglyok hazatérése és Bakay tábornok letartóztatása, nem lehet tárgya a követség részéről történő közbelépésnek. Mindazonáltal vettem a bátorságot, hogy az Ön leveleinek másolatait továbbítsam Key generálishoz ennek a közbelépésnek céljából a lehetőségek szerint, minthogy őt illeti a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottságban képviselni az Egyesült Államokat.”

305 VÉL I.1.44.a. 1538/1944. Mindszenty József levele Bakay Szilárd altábornagynak, a m. kir. honvéd III. hadtest parancsnoka, vezénylő tábornok részére. Veszprém, 1944. április 12.

306 PL Mm. 17. d. „1943–45” feliratú boríték. Bakay Szilárd levele Mindszentyhez. Szombathely, 1946. február 14. Kézírás.

307 RÁKOSI Mátyás: A kevi borzalmak. 1944. március 2. In uő: *A magyar jövőért*. Szikra, Bp., 1945. 251.

308 *Magyar Nemzet*, 2. évf. 84. sz. 1946. április 16. 3. – Bakay a kihallgatásokon tagadta, hogy tudomása lett volna katonáinak civilekkel szembeni kegyetlenkedéseiről.

309 „Bakay Szilárd altábornagyot, aki erősen németellenes és korrekt volt, 1944. okt. 8. óta Mauthausen foglya azon a címen, hogy egy ideig főparancsnoka volt az oroszországi magyar hadtestnek, Rákosi, bár vádjai korábbi, magyar bíróságok előtt nem igazolódtak be, minden jogi keret nélkül az oroszokkal golyó általi halálra ítélte. Most áll ügye Moszkvában elintézés alatt: kivégzik-e vagy kegyelmet kap.” NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. U. S. Legation, Hungary, Budapest, General Records 1946–1963, Box 4. 1947 – 840.4 Catholic Church. Mindszenty József 2041/1947. sz.

is – köztük hivatalosan a magyar külügyminisztérium³¹⁰ –, Bakay Szilárd altábornagyot 1947. március 17-én a szovjet katonai hatóságok Sopronban (vagy Sopronköhidán) kivégezték. Az oroszok a fegyverszüneti egyezményt megszegve mind a SZEB-et, mind a magyar hatóságokat kizárva mondták ki és hajtották végre ítéletüket.³¹¹ Mindszenty arra érzett rá, hogy a letartóztatások elérték azokat a katonatiszteket és civileket is, akik németellenesek voltak, az ellenállási mozgalomban is részt vettek, sőt közülük egyesek Moszkvával is együttműködtek. Egyik napról a másikra fasisztának minősítettek olyan személyeket, akik a múltban ellenkező meggyőződésüknek igen nehéz körülmények között adtak tanújelet, és ahhoz számos esetben még életük kockáztatásával is hűek maradtak. Arról, hogy mit tettek vagy nem tettek a megszállt szovjet területeken a magyar katonák és parancsnokaik, még manapság is források sora kerül elő, komoly szakmai vitákat gerjesztve.³¹²

Sokan addig semmi kivetnivalót nem találtak a népbíró-sági perekben, amíg a háborús bűnösöket vonták felelősségre, míg mások a konzervatívok, kiscgazdák, népiek elítélését is helyeselték, s megint mások a volt szociáldemokraták és a kommunista „árulók” büntetését is igenelték – mintha egy furcsa kettősség érvényesült volna a morálban: van, akit szabad felakasztani politikai meggyőződése miatt, s van, akit nem. Mindszenty azonban nem tett különbséget, nem alkalmazott kettős mércét, a múltbeli tettek megítélésénél gyűlölet helyett keresztényi szeretetet hirdetett. A megbocsátás, s nem a bosszú volt a vezérelve. A népbíróságok igazságszolgáltatásában, ami középút lehetett volna e kettő között, nemigen bízott. Kiállásával azonnal magára vonta a reakciósság és a háborús bűnösök barátjának vádját.

Bakay Szilárd (1892–1947) altábornagy.
Rajta a herceggprimási közbenjárás sem
segített, a budapesti Szovjet Helyőrség
Katonai Bírósága törvénytelenül halálra ítélte
és kivégezték

levele H. F. Arthur Schoenfeld amerikai követhoz. Esztergom, 1947. január 6. Gépelt tisztázat, aláírt. A levél fogalmazványa: ÁBTL 4.1. A–2004. 73–74. fol. – Megjegyzés: 1992-ben a hozzátartozók számára egyértelműen kiderült: Rákosi még azt sem tudta, hogy Bakay hol tartózkodik, pontosabban hogy az oroszok hol őrzik.

310 MNL OL XIX–J–42–a (8. d.) 4/pol./1947. Bakay Szilárd kegyelmi kérvénye.

311 Az altábornagyot 1992. szeptember 22-én az orosz törvények alapján rehabilitálták. Kimondták, hogy a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének 1943. április 19-i törvénye szerint a megszállt szovjet területek békés lakossága, valamint a fogoly partizánok ellen elkövetett kínzások, gyilkosságok, az ártatlan falvak lerombolása, felégetése miatti felelősségre vonás Bakay Szilárd altábornaggyal szemben alaptalan volt. 2006 decemberében posztumusz Magyar Örökség Díjjal tüntették ki, mint az első katonát, aki 1945 után Magyarországi életét áldozta. A történesek feldolgozta CSALLÓ Katalin: Summum ius, summa iniuria (Vitéz Bakay Szilárd altábornagy élete). In: „Alattad a föld, fölötted az ég...”. Források, módszerek és útkeresések a történetírásban. Szerk.: BALOGH Margit. ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Bp., 2010. 267–286.

312 A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban – levéltári dokumentumok 1941–1947 i. m.; SZABÓ Péter: A magyar királyi honvédség és a tudatos népiirtás vádjá. Történelmi Szemle 55 (2013) 2. 307–323. és KRAUSZ Tamás–VARGA Éva Mária: Egy könyvrecenzió – tizenkét csúsztatás. Uo. 325–340. Lásd még a III. fejezet 227. jegyzetét.

CÉLKERESZTBN

Az esztergomi érsek és a kormányzat viszonyára egyre inkább a permanens feszültség vált jellemzővé. A törvényhatósági és nemzetgyűlési választások, majd az államformaváltás körüli események mind a „háborús muníciót” gyarapították. Amikor 1946 legelején a Magyar Kommunista Párt évnyitó nagy-budapesti pártértekezletén mérlegelték az elmúlt hónapok tapasztalatait, már nem is volt kérdéses, hogy *„a gyülekező reakció egyik legveszedelmesebb góca a klerikális reakció, amely a katolikus egyház felső köreinek vezetésével szervezkedik”*.³¹³ A párt stratégiájában markáns elemként megjelent a „klerikális reakció” fogalma. Ezen a politikában és a közéletben is érvényesülő papi befolyást, illetve olyan világnézeti álláspontot értettek, amely nem egyezik a materializmus álláspontjával. A klerikalizmus fogalmába, bár azt az illetékes politikusok rendre cáfolták, beletartozott mint *nem materialista világnézet* a kereszténység és mint *nem materialista*, hanem *spirituális jelenség*, a keresztény vallás is.³¹⁴

Ugyanakkor finomítani kell azon a képen, amely a katolicizmus 1945 utáni helyzetét csupán vagy az áldozat, vagy a restaurációs törekvések szemszögéből láttatja. Tagadhatatlanul mindkettőben bőven van igazság, de figyelembe kell venni azt is, hogy az egyház igen dinamikusan és újszerű módon helyet kért a háború utáni Magyarországon. A béke pszichés felszabadultsága és Mindszenty karizmatikus vezéregyénisége egymást felerősítették, és eredőjüknek köszönhetően végighullámozott az országon egy tömegeket magával sodró, izzó katolikus aktivitás, amely 1947 októberére, a Nemzeti Mária-kongresszussal érte el tetőpontját. Lényegében ugyanakkor, amikor Magyarország szovjetizálásának első ciklusa lezárult a szovjet katonai megszállás és a kommunista érdekek érvényesülésének kiteljesedésével.

Az egyház életképességének egyik biztos jele, hogy Mindszenty az esztergomi főegyházmegyében is folytatta a zalaegerszegi plébánosként és veszprémi püspökként már bejárt utat: a népes és nagy kiterjedésű plébániák diszmembrációjával (szétválasztásával) új lelkészsképeket alapított. 1945 őszén kezdett hozzá négy budapesti plébánia – Erzsébetváros, Józsefváros, Óbuda, Terézváros – átszervezéséhez. A fő elv ezúttal is az volt, hogy egy központhoz annyi hívő és úgy tartozzék, hogy annak komoly pasztorációja megvalósítható legyen. Ezúttal nem a távolságot kellett leküzdeni, hiszen sűrűn lakott területekről volt szó, hanem a lelkészlakás, a gyülesterem és a misézőhely hiányát, valamint az új lelkipásztorok dotálását. E szempontok szerint aprólékos számítások kezdődtek a határvonalak meghúzásáról, átmenetileg két helyen is iskolai tornatermet használtak misézésre. A helyi lelkészsképek felállításának anyagi előfeltételeit Mindszenty Budapest főpolgármesterétől kérte. Kövágó József 1946. április 1-jétől a főváros

313 A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944–1948 i. m. 197.

314 „Látzat és valóság” *Hazánk*, 3. évf. 39. sz. 1948. október 1. Címlap.

költségvetésében biztosította is a négy új lelkesz javadalmazását, csak kápolnát és lelkeszi szolgálati lakást nem ígért, tekintettel a nagy anyagi terhekre, amelyeket a háború okozta károk állagvédelmi munkálatai jelentettek.³¹⁵

TEPLOMI BESZÉDEK

A politikai hangulatjelentések a templomba járók növekvő számáról szóltak. Mindszenty József 1946. január 20-án Budapesten, a Thököly úti Szent Domonkos-templomban Árpád-házi Boldog Margit szentként ünneplésének kétéves évfordulóján hosszasan beszélt a tatárjárásról, és hogy a kifosztott országot a felkent király építette újjá. Külön kihangsúlyozta, ne kívánják a hívek, hogy az akkori állapotokat összehasonlítsa a jelen eseményeivel.³¹⁶ Ám épp e kitétel miatt vált világosabbá az egyszerű történelmi párhuzam a tatár és a szovjet megszállás között, és nyílt üzenetté az ország újjáépítésére történelmileg bizonyítottan alkalmas koronás királyról. A mise végén a Credo Egyesület küldöttsége köszöntötte a hercegprímást, de nem mint egyházfejedelmet, hanem mint „*a jelenlegi legfőbb magyar közjogi méltóságot, az ország első zászlósúráját*”.³¹⁷ Beszédének roppant gyorsan híre ment, részleteit szájról szájra adták, idővel sokszorosításban is terjesztették.

Amikor Mindszenty legközelebb ismét Budapesten, ezúttal az Örökimádás-templomban misézett február 10-én, már mintegy ötszázán várták. Az ájtatosság után a hívek az utcára sereglettek, éljeneztek a hercegprímást, sürgették a katolikus párt és a katolikus sajtó elindítását. Az ártatlan demonstráció azonban – mintegy két kilométer távolságra az Örökimádás-templomtól – politikai tüntetésbe csapott át, a jelenlévők Erdély visszacsatolását, zsidómentes, katolikus Magyarországot és a kommunista-szociáldemokrata politikusok menesztését követelték, páran Szálasit és Imrédyt éltették.³¹⁸ Mindszenty szerint provokátorok vegyültek a hívek közé, a baloldal szerint viszont a hercegprímás beszéde tüzelte fel az embereket. Ez utóbbi verziót tálalta a sajtó is, amikor a tüntetésről írt. Mindszenty egy sorba került a nyilas és háborús főbűnösökkel, csak azért, mert együtt éljeneztek őket. A beszéd maga utóbb szinte senkit nem érdekelt, holott ha tartalmazott is áthallható párhuzamokat a múlttal, közvetlen politikai agitációt vagy biztatást nem. Mind-

315 PL 1706/1946. Kővágó József polgármester 221.518/1946. sz. válaszelevele Mindszenty Józsefhez. Bp., 1946. március 2.

316 ÁBTL 3.1.8. Sz–222. [kd.] 95–96. fol. Jelentés. Bp., 1946. január 21.; HÁMORI László: Profán riport a hercegprímási szentbeszédről. *Népszava*, 74. évf. 18. sz. 1946. január 22. Címlap.

317 HÁMORI László: Profán riport a hercegprímási szentbeszédről i. m.

318 ÁBTL 3.1.8. Sz–222. [kd.] 140. fol. Péter Gábor, a Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitánysága osztályvezetőjének jelentése a belügyminiszternek. Bp., 1946. február 11.; ÁBTL 3.1.9. V–700/31. 7–10. fol. (PL-ből hiányzik.); PL Processus, 11. d. V–700/31. 25–36. fol. Különböző levelek, személyes beszámolók a történetekről. „A Bíboros-Hercegprímás szentbeszéde az Örökimádás-templomban az újjáépítésről.” *Új Ember*, 2. évf. 7. sz. 1946. február 17. 1–2.; PÉNZES Balduin: A Hercegprímás beszéde és a tüntetések. *Új Ember*, 2. évf. 8. sz. 1946. február 23. 3.; „Nyilas tüntetés és botrány.” *Népszava*, 74. évf. 35. sz. 1946. február 12. 3.

Szentmise a Thököly úti Szent Domonkos-templomban

szenty három héttel korábban a Szent Domonkos-templomban még népszerűsíthette a monarchiát, erről azonban most már szó sem lehetett, hiszen időközben törvény született a magyar köztársaságról. Még a politikai rendőrség besúgója is politikamentes, az újjáépítés lelki előfeltételeiről szóló prédikációról írt, ami politikai hangulatkeltésre nemigen volt alkalmas. Persze voltak, akik habozás nélkül vezér- és vértanúszerere biztatták: „A keresztény alázatosságnak és türelemnek is van határa. Krisztusért harcra, sőt vértanúságra is készen állunk. [...] Az ősi magyar főpapok katonák is voltak; hitükért s hazájukért sokan a harctéren áldozták életüket. Sokan, nagyon sokan, türelmetlenül várjuk a harcba szólító kiáltást s vállaljuk a mártírok ragyogó koronáját!”³¹⁹

A történetekről a nemzetgyűlésben is szó esett. A kispapok napidíjért felbérelt csőcseléket, a baloldaliak hercegprímási pártfogoltakat emlegettek. A kommunista Losonczy Géza pedig feltette a kérdést: „mit szándékozik tenni a kormány, hogy tengernyi bajunk közepette a demokratikus magyar köztársaság békéjét és fejlődését Mindszenty hercegprímás tovább ne zavarhassa még?”³²⁰ Ugyancsak ő volt, aki a kispapok jobboldal felelősségét firtatta, mivel a hercegprímás egymagában még nem bátoríthatta volna fel ennyire a reakciót, hogy utcai demonstrációt merészelden rendezni. Minősítését – „kevesebb em-

319 PL Mindszenty magánygyűjtemény, 17. d., „1943–1945” feliratú boríték. Dr. Csury Jenő levele Mindszenty Józsefhez. Bp., 1946. február 19.

320 Nemzetgyűlési napló, 1945. I. kötet. 455. A nemzetgyűlés 17. ülése 1946. február 12-én.

Szabad Vasmegye, 1946. február 18. Az állam és a katolikus egyház gyorsan romló viszonyának jeleként Mindszenty és a „klerikális reakció” kritikája mindennapossá vált a sajtóban

ber van ma, aki többet ártana az ország érdekeinek, mint Mindszenty hercegprímás” – a kisgazdapárti oldalról fülsiketítő ellenzaj fogadta. Révész Ferenc szociáldemokrata képviselő a nagy hangzavarban leszögezte, hogy pártja a vallásszabadság elve alapján áll, *„de nem akarja, hogy egyesek a szószéket összetéve sszék a hordóval”*.³²¹

A hagyományosan antiklerikális szociáldemokraták és deklaráltan ateista kommunisták ellentüntetéssel reagáltak a történetekre: a jobboldal gyűjtőmedencéjén belül kijelölték az éveken át kedvelt célpontot, a „klerikális reakciót”, élén Mindszentyvel. Budapest szociáldemokrata dolgozóit primásellenes tüntetésre vezényelték a Parlament elé. Újabb 300 ezer ember (!) tízperces munkabeszüntetéssel tiltakozott *„a fasiszta bíboros cselekedetei ellen”* – ahogy azt már nemcsak a hazai baloldali sajtó, hanem a szovjet *Novoje Vremja* is hírül adta.³²² Szegeden már olyan feliratokat is vittek a tüntetők, hogy *„le Mindszenty-*

321 „A kisgazdapárti képviselők egy része megéljenezte Mindszenty hercegprímást.” *Népszava*, 1946. február 13. 74. évf. 36. sz. Címlap; „Szociáldemokrata határozati javaslat a Házban. Egyesek hordónak használják a templomi szószéket”. *Népszava*, 74. évf. 37. sz. 1946. február 14. Címlap.

322 MNL OL XIX-J-42-a 7-8/46. KÜM, Moszkvai nagykövetség TÜK-iratai, 8. d. és MNL OL XIX-J-1-j KÜM TÜK-iratok 1945-64. Szovjetunió, 8. d. 28. tétel. A *Novoje Vremja* 1946. március 1-jei számának közleménye; „Buda-

vel”, és egy kis megszállott csoport azt kiabálta, hogy „kötelet Mindszentynek”. A szemtanú azt is látta, hogy a felvonultatott munkások túlnyomó többsége a kényszeredettség unottságával vett részt a tüntetésen, talán szégyellték is ottlétüket.³²³ Dombiratoson a Magyar Kommunista Párt helyi szervezetének tagjai kézigránáttal felszerelve randalíroztak. Néhány lakost megvertek és megszurkáltak. A templomkertbe kézigránátot dobta, a paplak ablakait betörték, és azt ordibálták, hogy „8 napon belül takarodj, mert újra jövünk”. A garázdaság gyilkosságba torkollott, egy 78 éves ember belehalt sérüléseibe.³²⁴ Ilyen körülmények között a nők erkölcstelen életével foglalkozó esedékes szentbeszédet hiába várták a hívek, Mindszenty elállt a megtartásától.³²⁵

Az eszkalálódó helyzet felettébb nyugtalanította Balogh István miniszterelnökségi államtitkárt, aki Hamvas Endre csanádi püspökhöz, egyházi feletteséhez fordult: arra kérte mind őt, mind rajta keresztül a prímást, hogy vagy egy püspök, vagy a püspöki kar tegyen egy nyilatkozatot, „mely minden félreértést kizár, különösen a földreform és a legitimizmus kérdésében”.³²⁶ Elismerte, hogy a hercegprímás hetek óta tartózkodó, a tüntetéseket a nevében, illetve a nevével visszaélve provokálják, de mégis a közeledés jelét várta és kérte. Hamvas püspök udvariasan megköszönte, hogy felhívta a figyelmet az egyház passzivitására az államforma változásával kapcsolatban. Nyilatkozni nem kívánt, a lelkendezést végképp köpönyegforgatásnak tartotta. „A királyság híve voltam mostanáig” – írta válaszában. „Ezt tudják rólam igen sokan. Vajjon nem joggal tarthattam-e attól, hogy nem hisznek érzelmeim őszinteségében és farizeusnak vagy szélkakasnak mondanak, ha most ennek az ellenkezőjét juttatom kifejezésre? Vajjon én is úgy tegyek, mint néhai Baltházár református püspök, aki rövid egymásutánban üdvözölte áradozva Károly királyt, Kun Bélát, a román királyt és Horthy Miklóst? Nekem katolikus püspököknek ez etikai és pszichológiai lehetetlenség.”³²⁷ Hamvas cáfolta, hogy dacból vagy ellenségeskedésből maradt volna el a köztársaság és elnökének katolikus főpapi üdvözlése. Az egyház államformáról és alattvalói lojalitásról vallott tanítása ugyanis közismert, eszerint az egyház az államforma kérdésében semleges, és nincs olyan államforma, amit magáénak vallana vagy vallott volna. Hozzáteesszük: az egyház csak azt az államformát helyeselheti, amelyik nem sérti a természeti és természetfeletti jogot. (1949-ben, amikor Gyáni Imre főispán vezetésével egy küldöttség keresi fel Hamvast, már egyértelműen nyilatkozott, hogy a köztársasági államformát elismeri, az állam hatóságaival érintkezik, rendeleteit betartja. Ahhoz is hozzájárult, hogy a hároméves évforduló alkalmával ünnepi

pest dolgozói hétfőn a parlament előtt tüntettek a hercegprímás ellen.” *Népszava*, 74. évf. 36. sz. 1946. február 13. 3.; „A Szociáldemokrata Párt harcot hirdet a reakció ellen.” *Népszava*, 74. évf. 38. sz. 1946. február 15. Címlap; „Építsük az országot – irtsuk a reakciót!” *Népszava*, 1946. február 16. 14. évf. 39. sz. Címlap.

323 SzCsPL I.1.a. 500/1946. Hamvas Endre csanádi püspök levele Balogh István miniszterelnökségi államtitkárhoz. Szeged, 1946. február 21. Gépelt másodlat, aláírt.

324 SzCsPL I.1.a. 583/1946. Szarvas Béla lelkész és ifj. Varga Ferenc kisgazda párttag közös jelentése a Dombiratos községben 1946. február 24-én lefolyt tüntetésről. Szeged, 1946. március 2.

325 ÁBTL 3.1.8. Sz–222. [kd.] 157. fol. Jelentés. Bp., 1946. február 18. (Állítólag Tildy Zoltán köztársasági elnök is kérte Mindszentytől a beszéd elhalasztását.)

326 SzCsPL I.1.a. 500/1946. Balogh István miniszterelnökségi államtitkár levele Hamvas Endre csanádi püspökhöz. Bp., 1946. február 16.

327 Uo. Hamvas Endre csanádi püspök levele Balogh Istvánhoz. Szeged, 1946. február 21.

istentisztelet legyen az egyházmegyé templomaiban.)³²⁸

A Balogh sugalmazta nyilatkozat talán lecsillapította volna a felajzott politikusokat. Ennek híján a baloldali sajtó tovább heccelődött: a *Ludas Matyi*-ban megjelent karikatúra a szentmisét követő demonstrációt nyílas szimpátia-tüntetéssé torzította. Az újságírók Mindszenty neve mellett zárójelben célzatosan feltüntették korábbi vezetéknevét (Pehm), ami akkoriban a háborús bűnösök esetében volt szokásos. Az *Új Ember* című katolikus hetilap már tényként állapította meg, hogy a hercegprímás ellen támadások indultak. Ugyan most még csak vékony szálat sodortak a két év múlva már sűrű szövedékhez, de minden kínálkozó lehetőséget megragadtak. A közvélemény egyházellenes hangolásához a pártzsurnaliszták

szorgosan tárták fel az „ügyeket”. A kommunista párt lapja, a *Szabad Nép* például nem volt rest utánamenni, hogy kik kaptak soron kívül dohányt, miközben ahhoz a dolgozó nép tagjai csak jegyre jutottak hozzá, hetente 25 darabhoz fejenként. A cikk természetesen katolikus egyházi intézményeket és személyeket emel ki, külön hangsúlyozva, hogy a kivételezettek közül is kiugróan sok szál cigarettát vett fel a hercegprímás és környezete. Mindszenty február 15-én 6200 darab, főként Virginia márkájú cigarettát kapott, de ugyanaznap kiutalással a hercegprímási titkárság is szerepel a listán 2100, majd március 13-i keltezéssel a prímási palota 5200 darab réttel.³²⁹ Kivételezettség, miközben az „igazság, testvériség és egyenlőség” világát építjük? Hát persze hogy füstölgött a nikotín-éhes proletariátus ilyen vérforraló igazságtalanság olvastán!

Balogh István államtitkár, katolikus pap 1945-ben
a felrobbantott Lánchídnál. Mindszenty értékrendjétől markánsan eltérő
politikusi magatartást képviselt

328 „Hamvas Endre csanádi püspök elismeri a magyar köztársaságot.” *Délmagyarország*, 1949. február 1.; SzCsPL I.1.a. 244/1944. Gépelt feljegyzés, 1949. január 31., délelőtt.

329 „A füstölgő egyház”. *Szabad Nép*, 4. évf. 85. szám, 1946. április 14. 4. – Megjegyzés: a nagy mennyiségű dohányigénylés tartalmazta az alkalmazottak juttatását is. Ispánki Béla prímási szertartó szerint akkor duplázta meg az igénylést, amikor a stratégiai jelentőségű Dohányjövedék igazgatójától, volt iskolatársától megtudta, hogy Simon Jolán – Rákosi titkárnője, Péter Gábor felesége – 300 ezer szivart igényelt, hogy féregtelenítésre használható ciángázra cseréljék Bécsben. ISPÁNKI Béla: *Az évszázad pere* i. m. 52–53.

A baloldali sajtó újabb akciójával Mindszenty nyilas fogságát bagatellizálja. A *Szabad Vasmegye* egyenesen a nyilas rendszer támogatását sugalmazta olvasóinak

Nyilván az sem volt véletlen, hogy 1946. február 18-án egy népbíró azt a kérdést tette fel Vajna Gábornak, a Szálasi-kormány belügyminiszterének népbírószági tárgyalásán, hogy Mindszenty tett-e valamilyen lépést a szélsőjobboldali rendszer ellen. A kérdésre Vajna határozott *nemmel* válaszolt, amit a napilapok sietve tettek közzé.³³⁰ A formális logikai következtetést szavak nélkül is érthették: ha Mindszenty nem ellenezte a nyilas kormány ténykedését, akkor csakis támogathatta azt, következésképp ő maga is fasiszta. Ezzel megkezdődött Mindszenty nevének összemosása nem csupán a Horthy-rendszerrel, hanem a nyilas terrorral. Személyére Moszkvában is kezdtek odafigyelni. Dekanozov külügyminiszter-helyettes a bemutatkozó Szekfű Gyula követnek második kérdésként tette fel: „*mit csinál Mindszenty?*”³³¹

A hercegprímás előbb nyilvánosan viszonozni gondolta a kritikákat, végül mégsem hánytorgatta fel az őt ért támadást, holott népszerűsége fokozására jobb alkalmat nemigen

330 BFL XXV. 1.a. Budapesti Népbírószág, büntetőperes iratok 293/1946. IV. Szálasi-per, 249. d. XVI-11/44–45. 1883–1884. fol. A budapesti népbírószág Szálasi Ferenc és társai ügyében folytatott főtárgyalása, jegyzőkönyv Vajna Gábor 1946. február 18-i kihallgatásáról; *Népszava*, 14. évf. 41. sz. 1946. február 19. 2.; *Veszprémi Népszav*, 1946. február 24.; KARSAI Elek–KARSAI László: *A Szálasi per*. Reform, Bp., 1988. 458.

331 MNL OL XIX-J-42–a KÜM, Moszkvai nagykövetség TÜK-iratai, Szekfű Gyula követ jelentése Gyöngyösi János külügyminiszternek. Moszkva, 1946. április 14. – Megjegyzés: Dekanozov első kérdése az volt, hogy mit csinálnak az arisztokraták Magyarországon, harmadjára pedig aziránt érdeklődött, hogy folyik-e a svábok kitelepítése. Figyelemre méltó, hogy a jelentést – vagy magától Szekfűtől, vagy a külügyi apparátustól – Mindszenty is megkapta, lásd: PL Processus, 5. d. V-700/16. 327. fol.; PMKL IV. 213. Albert István hagyatéka, Iratok, 4. sz. tétel, „Néppárt” c. dosszié.

találhatott volna, mint ha kihasználja a helyzetet és reflektál. Ám ezentúl minden kormányzati közeledési kísérletet elhárított. Arra a kérdésre, hogy miért teszi ezt, azt válaszolta Tobler Jánosnak, a keresztényszocialista szakszervezetek volt vezetőjének, azért, „mert itt nincs demokrácia, itt egy kisebbség terrorisztikus eszközökkel uralkodik és ezért nem lehet beszélni demokráciáról”.³³² A legártatlanabb akciókat is rosszalta. Amikor hírt vette például, hogy budapesti plébániatemplomokban a május 1-jei ünnepi felvonulás előtt a munkaszerszámok és a munkások megáldását tervezik ünnepi mise keretében, azonnal letiltotta ennek megrendezését azzal az indokkal, hogy ez együttműködést jelentene a marxista irányvonallal.³³³ Végül csak négy esperesi templomban tartották meg az ünnepi szentmisét. Amikor áprilisban az egyházi közigazgatási tisztviselők illetménye került napirendre, Mindszenty újfent elutasította az állami honorálást, holott a listán első helyen szerepelt a neve. „Ő nem fogadja el a magyar demokráciát és nem ismeri el a magyar kormányt, ezért nem hajlandó még az illetményt sem felvenni” – idézte fel az esetet az ügy intézésével megbízott Beresztóczy Miklós apostoli protonotárius, a VKM I. ügyosztályának vezetője.³³⁴ A terrorisztikusnak minősített körülmények ellenére a rádióban felolvasták a hercegprímás nyilatkozatát, amelyben megtiltotta a papoknak a politizálást, illetve azt egyházi főhatósági engedélyhez kötötte, ahogy arról a kánonjog is rendelkezett.³³⁵ Mindszenty ezzel a nyilatkozattal nyilván a belső papi ellenzékének kívánt üzenni.

Balogh István miniszterelnökségi államtitkár személyesen próbálta kezelni a helyzetet és a kormány toleranciát kérő üzenetével felkereste Mindszentyt. A találkozásnak nem lett eredménye, kettejük kölcsönös ellenszenve egyébként is régóta köztudott volt.³³⁶ A tarthatatlan helyzet láttán egyes közéleti személyek is egyeztetést kezdeményeztek Beresztóczy Miklós és néhány baloldali funkcionárius között az állam és az egyház, illetve a baloldali pártok és az egyház ellentéteinek áthidalására. Megállapodtak abban, hogy megpróbálnak összehozni egy találkozót, amelyen a baloldal részéről a munkáspártok vezetői, Rákosi Mátyás és Szakasits Árpád, egyházi részről Mindszenty József prímás venne részt. Beresztóczy referált is a primásnak a kezdeményezésről, de ő elzárkózott a találkozó elől. Kapóra jött azonban, hogy a május 21-ei bérmlás alkalmával meglátogatta a kórházakat is, és az egyikben épp a szociáldemokrata Szakasits lábadozott. A prímás Beresztóczy könyörgésére meglátogatta Szakasitsot a betegágyánál, de azután minden további közeledést lehetetlenné tett, mert Beresztóczyt eltiltotta

332 ÁBTL 3.1.8. Sz–222/2. 84. fol. Jelentés. Bp., 1946. május 31.

333 ÁBTL 3.1.9. V–700/3. 275. fol. Beresztóczy Miklós gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve. Bp., 1948. november 29.

334 ÁBTL 3.1.9. V–700/3. 284. fol. Beresztóczy Miklós gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve. Bp., 1948. december 13.

335 ÁBTL 3.1.8. Sz–222/2. 43. fol. Jelentés. Bp., 1946. május 13.

336 Az államtitkár és a hercegprímás találkozójáról egy – a szem- és fültanú Baranyay Jusztin ciszterci szerzetesre hivatkozó – kétes értékű állambiztonsági jelentésből tudunk: „És maga, maga kormánycinkos, selyembe öltöztetett ganéjdomb, akit kolostorba záratok és kanosszajárás után fogja a Pápa saruját megcsókolni, maga még idetolalkodik? [...] ...maga egy szemét, egy üzletért a lelkiismeretét eladó nemzetközi szélhámos, egy gonosztevőnél hazaáruulobb renegát, akit az egyház megvetéssel figyel” – állítólag e szavakkal kelt ki magából a hercegprímás. ÁBTL 3.1.8. Sz–222/2. 34. fol. Jelentésrészlet, az iratra írt dátum: „1946. V. 11.”

attól, hogy baloldali személyekkel további megbeszéléseket folytasson,³³⁷ ráadásul 1947 végén nyugdíjaztatta.³³⁸ Ő maga nem tartott fenn semmilyen kapcsolatot kormánypárti politikusokkal vagy vezető tisztviselőkkel. Amikor 1946. november 30-án Bánáss Lászlót Debrecenben püspökké szentelte, nem találkozott a köztársasági elnökkel, holott Bánáss kifejezetten szorgalmazta.³³⁹

Mindszenty pástorlevelei, szónoklatai ezt követően is gyakran tartalmaztak történelmi allegóriákba burkolt politikai célzásokat. Mérlegelhető, hogy ezek a beszédek és azok fogadtatása milyen indulatokat válthattak ki. A háború befejezésekor a lakosság már átitatódott a zsidók elleni többéves uszítással, aztán hirtelen váltással jött egyik oldalról a „fasiszták, reakcióso, klerikálisok” bűnbakká kiáltása, a másik oldalról meg a kommunisták kiközösítésig menő megbélyegzése. És ha kirekesztően a „sváb” hercegprímásról cikkeztek, nem csodálkozhatunk a feléledő „zsidózáson” sem. A „gyűlöletbeszéd” mint „műfaj” hajszálygökerei ide, ebbe a történelmi milióbe nyúlnak vissza.

EGYHÁZPOLITIKAI ÁLLAMVÉDELMI CSOPORT

A hívek hangulata mindeközben nyugodt volt, türelemmel várták sorsuk jobbra fordulását, és buzgón azért imádkoztak, hogy az ország felszabadítóit minél előbb vezesse vissza a Jóisten békés családi otthonaikba. Az emberek megtanultak a sorok között olvasni, és Mindszentyt a legbátrabb magyarként kezdték emlegetni. Mert rajta kívül nemigen akadt más, aki bírálni merete volna a szovjet megszállást. A Mindszenty körül kialakuló nimbusz szította az izzó parazsat, és nevét olyanok is zászlajukra tűzték, akik korábban nem értettek vele egyet. Ahogy őt emeli majd az 1950-es évekre piedesztálra az emigráns szélsőjobb oldali sajtó is, mivel Mindszentyt tekintették egyedül hitelesnek és érintetlennek az 1945 utáni közszereplők közül.

A baloldali, de még inkább a polgári politikai erők szemében viszont Mindszenty egyszerre volt tiszteletben álló egyházfő, a katolikus egyház bíboros-érseke és a vesztt háború utáni rendszerváltozásban csetlő-botló, a politikai játszmákban járatlan, időnként kimondottan kellemetlenkedő alak. A baloldal csak azt akarta látni és láttatni, hogy a múlt rendszer bűnöseiért, csendőrkért, háborús bűnösökért, volksbundistákért, internált katonatisztekért felemeli szavát, ugyanakkor nincs egy jó szava sem a változások-

337 ÁBTL 3.1.9. V–700/3. 298. fol. Gépelés Beresztóczy Miklós kézzel írt önvallomásáról, k. n.; uo. 309–310. fol. Beresztóczy Miklós kézzel írt önvallomása, k. n. Vö.: PL Processus, 1. d. V–700/1. 236. fol. „M i n d s z e n t y saját kezűleg írt feljegyzései 1948. december 29-én.”

338 SzEL AC 32/1947. Beresztóczy Miklós levele Kovács Sándor püspökhöz. Bp., 1947. december 30. – Megjegyzés: Beresztóczy tízévi kultuszminisztériumi szolgálat után előbb 1947-ben félévi szabadságra ment, majd nyugdíjazását kérte, minden jel szerint a bíboros elvárásának eleget téve. Ezután mint a budapesti Actio Catholica és a Központi Karitás igazgatója működött tovább. Utóda a VKM I. ügyosztály élén Boér Miklós lett.

339 ÁBTL 3.1.9. V–700/3. 295. fol. Gépelés Beresztóczy Miklós kézzel írt önvallomásáról, k. n.; uo. 302. fol. Beresztóczy Miklós kézzel írt önvallomása, k. n. (PL-ből hiányzik.)

ról. Mindszenty valóban nemcsak a szovjet megszállás poggyászában érkezett kommunizmust vetette el, de fenntartással fogadta a rendszerváltozás demokratikus kísérletét is. Nem a demokráciában kételkedett – „*az állami élet jövő berendezkedése kétségtelenül csak a demokrácia elvei szerint történhetik*” – szögezte le az ominózus választási körlevélben, hanem a megvalósítást, a korabeli hazai közélet visszasságait bírálta. A háború győzteseinek és az új politikai elitnek megelőlegezett bizalom hamar elolvadt, és ami az államforma 1946. februári megváltoztatása után történt, azt elfogadhatatlannak, következképp érvénytelennek tekintette. Mindszenty szemében idővel különbségtétel nélkül egybeforrt minden, ami a szovjet megszállás alatt és a kommunisták tevőleges közreműködésével történt. Ezeket csak tagadni tudta, amivel teljesen kizárta a sürgető változások, a még polgárinak nevezhető reformok megértését is. Miközben ő maga is független államiságot, nemzeti önrendelkezést és alkotmányos kormányzatot akart...

A bíboros ezzel a szemlélettel, de funkciója, szerepe, közszereplései révén egyébként is törvényszerűen a politikai rendőrség figyelmébe került.³⁴⁰ 1946 tavaszán Rákosi Mátyás utasítására a politikai rendőrség kebelében az Államvédelmi Osztály (ÁVO) III. alosztályaként megalakult az egyházpolitikai csoport. Méretét tekintve a kisebbek közé tartozott:

1948 derekán az ÁVO országos 1839 fős összlétszámából 29 főt alkalmazott. Feladata elsősorban a hírszerzés és tájékoztatás volt a püspökkari konferenciákról, az egyház szándékairól, másodsorban az elhárítás.³⁴¹ 1946 tavaszáig – ahogy azt egy január 7-i jelentés sajnálattal megállapította – a politikai rendőrség sem a hercegprímás, sem a püspökök

G. M. Puskin szovjet követ (elöl, háttal) találkozója a rendőrség vezetőivel. Szemben Péter Gábor (jobbról a negyedik), az Államvédelmi Osztály vezetője és Balassa Gyula (jobbról a második) országos rendőrfőkapitány, 1947

340 Vörös Géza: „A palotában lévő kapcsolatunk jelentette...” Mindszenty József megfigyelése 1945–1948. *Betekintő*, 2011/3. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának internetes folyóirata: http://betekinto.hu/2011_3_voros#_ednref31. (Letöltés: 2012. november 18.); Vörös Géza: „Bárkit el lehet itélni...” Mindszenty bíboros Rákosi politikai rendőrségének célkeresztjében, 1945–1949. I–II. *Kommentár* 8 (2013) 6. 77–92. és *Kommentár* 9 (2014) 1. 53–61.

341 MNL OL M–KS 276. f. 67/124. 6. e. Az ÁVO munkájának és problémáinak ismertetése. Bp., 1948. július 6.; *Államvédelem a Rákosi-korszakban. Tanulmányok és dokumentumok a politikai rendőrség második világháború utáni tevékenységéről*. Szerk. GYARMATI György. Történeti Hivatal, Bp., 2000; Vörös Géza: *Állambiztonság és egyházak. Egyháztörténeti Szemle* 10 (2009) 4. 3–19. – A nyomozati eredmények alapján a Mindszenty megfigyelését elrendelő határozat

közvetlen környezetébe nem tudott beépülni (bár a prímási titkár, Zakar András egyik volt iskolatársa és jó barátja már 1945 novemberétől jelentett, de ő sem volt bejáratos az érseki aulába).³⁴² A SZEB vármegyei szovjet megbízottja is nehézségekről panaszkodott: „A bíboros rezidenciáján kétszer egy héten értekezletet tartanak, amire csak speciális engedéllyel, titkos bejáraton lehet bejutni. A politikai rendőrség nehezen férkőzik be.”³⁴³ Nyisztor Zoltánnal, a Magyar Kultúra hajdani szerkesztőjével is próbálkoztak: a szovjet politikai rendőrség beszervezett embereként 1946 tavaszán azzal bízták meg, hogy gyűjtsön információkat Mindszentyről. Meg is látogatta Esztergomban, de megbízóit állítólag félreinformálta, amire hamar rájöttek. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy Nyisztor bujkálni kezdett, majd Nyugatra szökött 1946 nyarán.³⁴⁴

Tehát a rendelkezésre álló információk eleinte meglehetősen hiányosak lehettek, leginkább újságcikkek, templomi prédikációk és szóbeszédok rögzítésében merültek ki.³⁴⁵ Nem volt könnyű Mindszenty közvetlen környezetéből megbízható informátorokat találni. Mészáros László államvédelmis hadnagy 1946. március 5-én azt jelentette, hogy bár a „lehető legdiszkrétebb puhatolózás után, minden feltűnőséget kerülve” megpróbált a prímás közelébe férkőzni, mégsem talált egyetlen embert sem, aki bejáratos a prímáshoz és hajlandó lenne együttműködni. Eredménytelenségét azzal magyarázta, hogy Mindszenty érseki kinevezése után lecserélte az esztergomi aula összes alkalmazottját, „még a konyhán a szakácsokat és az egyes konyhai személyzetet is apácákkal váltotta le. Teljesen elszigetelte magát a külvilágtól. Csak egyedül dr. Meszlényi [Zoltán] püspök maradt változatlanul a régi beosztásában.”³⁴⁶

Az informátorhiányt 1946 folyamán sikerült leküzdeni. Pontos beszerzési dátuma és annak oka ismeretlen (netán karriervágy, pénzsóvárság vagy fenyegetés politikai múltjával), de a legelsőik közé tartozott báró Kray István legitimista politikus, aki „Magasházi” fedőnéven lett a politikai rendőrség egyik leghasznosabb ügynöke.³⁴⁷ Nemcsak azért, mert művelt és széles kapcsolatrendszerrel bíró személy volt, hanem mert Mindszenty bizalmát mindvégig megingás nélkül élvezte. Az ő szerepe kulcs-

1947. június 10-én kelt. ÁBTL 3.1.8. Sz–222. 6. Valójában már egy 1945. szeptember 18-i államvédelmi jelentés is tartalmazott a frissen kinevezett érsekről információkat, majd visszatérően mind többször. A megfigyelés egyértelműen felerősödött az 1945. őszi választások idején, tehát október–novembertől.

342 ÁBTL 3.1.8. Sz–222. 78. fol. Jelentés. Bp., 1946. január 7.

343 AVP RF f. 0453. op. 2a. papka 11. gy. 8. l. 58–59. Jegyzőkönyv a SZEB 1946. május 15-ével hatályos magyarországi megbízottainak tanácskozásáról: Aszmozov alezredes, a SZEB Komárom-Esztergom vármegyei megbízottjának jelentése.

344 ADRIÁNYI GÁBOR–CSÍKY BALÁZS: Nyisztor Zoltán i. m. 210–213.

345 Az egyik valórtan, de jellemző hír szerint Vorosilov marsall emberei megjelentek a hercegprímásnál, hogy elfogják, erre „Mindszenty tiltakozott volna és hátrált egy másik szoba felé, melynek ajtaját kitérte, amikor is a küszöbön megjelent négy géppisztolyos amerikai katona a védelmére, minek hatására az orosz katonák visszavonultak.” ÁBTL 3.1.8. Sz–222. 76. Jelentés. Bp., 1946. január 5.

346 ÁBTL 2.5.1. 78/110. Jelentés Dr. [sic!] Mindszenty József bíboros hercegprímás közvetlen környezetébe való bejutásomról, 1946. március 5.

347 Az ÁBTL-ben fellelhető egyik forrás (ÁBTL 3.1.5. O–11.701. 152. fol.: Legitimista pártok c. dosszié, 1958. december 4-én kelt, Habsburg Ottó kompromittálásáról szóló javaslat melléklete) 1948-ban jelöli meg a beszerzés évét, de Magasházi már korábban is jelentett. Lásd a II. fejezet 401. jegyzetét.

fontosságú lesz az egész eljárásban, mert benne feltétel nélkül megbízott nemcsak a prímás, de a legitimista kör minden tagja, miközben hoztatták az információkat a politikai rendőrségre. Ugyancsak az elsők között vonták be az állítólagos homoszexualitása miatt megsarolható Esty Miklós világi pápai kamarást, aki „Pátkai” fedőnéven évtizedeken át végzett ügynöki munkát. Mindszenty bizalma akkor rendült meg benne, amikor egy nap nyomatékos kérése ellenére sem kapott magyarázatot tőle arra, hogy mit keresett a fővárosi szovjet katonai parancsnokságon, és a kémgyanús magatartás miatt felfüggesztette az egyházi szolgálattétel alól.³⁴⁸ Őmellettük „Bihari” fedőnéven a bírósági eljárással presszionált és megtévesztett Kovrig Béla egyetemi tanár kapta 1946. szeptember 9-ei beszerzése után feladatul, hogy – kihasználva kapcsolatait a klérushoz – építsen ki egy Mindszenty-ellenes vonalat, valamint tájékoztassa a hatóságokat a püspöki kar tevékenységéről.³⁴⁹ Jelentett Semptey László főegyházmegyei tanfelügyelő is „Hívő” fedőnéven, és még mások a prímási palota személyzetéből. A megfigyelték köre igen tág volt, nem maradt ki Mindszenty rokonsága sem.³⁵⁰

Esty Miklós bankfőtisztviselő, világi pápai kamarás. Három hercegprímás, Csernoch János, Serédi Jusztinián, majd Mindszenty József személyi szolgálattevője – a bizalom azonban megrendült iránta

Az Államvédelmi Osztály új egységének élén 1948 nyaráig Tihanyi János jogász (később történész) állt, az ő helyettese volt Jámbor József, akinek az agent provocateur szere-

348 „2101/1946. sz. Méltóságos Kamarás Úr! Folyó hó 15-én este ½ 9-kor, mikor kíséretében hazaérkeztem a Központi Szemináriumba a Bazilikából, jelentették, hogy már háromszor kereste Méltóságodat a rendőr s most újból várakozik reá azzal, hogy azonnal menjen vele az orosz parancsnokságra. Méltóságod hamarosan távozott is. A Központi Szemináriumban meghagytam, hogy amint Méltóságod hazaérkezik, akármilyen későn, de nálam jelentkezze. Én várahoztam, de éjfélig nem érkezett meg. Másnap tanú előtt felkérdeztem Méltóságodat, hogy mint szolgálattevő emberem mit keresett ennyi ideig az orosz parancsnokságon. Feleletet erre a kérdésemre nem kaptam. – A történetek után Méltóságodat egyházi szolgálata tekintetében ezennel szabadságra küldöm, és szolgálatait nem kívánom igénybe venni. Jóindulattal és áldással vagyok, Budapest, 1946. április 16. Mindszenty József s. k. bíboros hercegprímás, esztergomi érsek.” SzIT Irattára, Esty Miklós hagyatéka, 2. d. 7. tétel, Napló V. 6r. – Ugyancsak Esty naplójából tudható, hogy „...csak az ő gestiói és Zakar valuta sibelései miatt kerültem kellemetlen helyzetbe az oroszoknál”. Öt hónap elteltével a bíboros haragja enyhült ugyan, de bizalmatlansága megmaradt.

349 ÁBTL 3.2.4. K–384/1. 18. fol. Beszerzési nyilatkozat, 1946. szeptember 9.; Uo. 54. fol. Jelentés. Bp., 1950. szeptember 15. Tárgy: dr. Kovrig Béla beszerzési javaslata. Készítette: Vadócz Sándor államvédelmi hadnagy.

350 ÁBTL 3.1.8. Sz–222/3. 65. fol. Jelentés dr. Bogáti Hajdu Gyulánéről, Mindszenty József unokahúgáról. Bp., 1946. október 12. – A kérdésről lásd Vörös Géza: „A palotában lévő kapcsolatunk jelenti...” i. m.

Mindszenty József bíboros megáldja az *Új Ember* katolikus hetilap elkészült szerkesztőségét és kiadóhivatalát. Bal szélén, takarásban, Zakar András prímási titkár, kettejük között az 1951-ben kivégzett Melocco János újságíró, a kép jobb oldalán, Mindszenty mellett Mihalovics Zsigmond kanonok, az AC országos igazgatója és Pénzes Balduin felelős szerkesztő, 1947. február 22.

pe jutott a Mindszenty-perben. Az alosztály vezetője előbb Szűcs Ernőnek, Péter Gábor helyettesének referált, de rendszeresen tájékoztatta közvetlenül Péter Gábort is, aki viszont a fontosabb információkat Rákosi Mátyás főtitkárnak, a miniszterelnök helyettesének, illetve Rajk László belügyminiszternek továbbította. Rákosi közvetlenül is befolyásolta a felderítés irányát. A korabeli szereplők majd mindegyikével megesett, hogy idővel vádlóból vádlott lett, így Tihanyi is, akinek múltbéli tevékenységét így értékelte egy 1953-ban készült jelentés: „...1947–48-ban mint az egyházi alosztály vezetője, karrierista törekvéseiből és zsidó-nacionalista nézeteiből kifolyólag elhanyagolta a cionisták elleni elhárító munkát. Ugyanakkor megfelelő munkát végzett a katolikus reakció elleni felderítésnél.”³⁵¹

Az egyházpolitikai csoport kétirányú munkát folytatott: egyrészt tovább gyűjtötte a nyilvánosan megszerezhető dokumentumokat, beszédeket és cikkeket (amit a politikai

351 ÁBTL 2.1. V–150.169/a. 35. fol. A Belügyminisztérium Vizsgálati Főosztályának jelentése az MDP Központi Ellenőrző Bizottsága elnökének. Bp., 1953. november 21.

rendőrség bizonyíthatóan 1945 szeptembere óta addig is tett),³⁵² másrészt operatív úton titkos adatgyűjtésbe kezdett. Nemcsak a hercegprímás levelezését kísérte kitüntetett figyelemmel, hanem pontos kimutatást készített az öt felkereső diplomatákról, politikusokról és más közéleti személyiségekről, illetve arról, hogy a bíboros kinél tett látogatást. Az alosztály szorgos gyűjtögetésének és a kiépülő spiclihálózatnak köszönhetően idővel a kommunista párt tudomással bírt a főpásztor jószereivel minden lépéséről: lejegyezték beszédeit, megszerezték levelezését, szűk körű tárgyalási anyagait, amelyek Mindszenty állami vezetőikkel folytatott tárgyalásaira vonatkoztak. A legbizalmasabb püspökkari értekezleteknek nemcsak a jegyzőkönyveit ismerték, hanem az azokban nem rögzített beszélgetéseket, hozzászólásokat és viták összefoglalóit is. Ez viszont arra utal, hogy a politikai rendőrség a püspöki karon belül is talált megfelelő partnert, aki első kézből, még aznap beszámolt a történekről. Mindszenty mindig óvatos volt: a püspökkari konferenciák helyszínét változtatgatta, hogy a lehallgatást elkerülje, a bejárathoz őrt állíttatott, nem egyszer titkárát, Zakar Andrást. Hogy valaki belülről is ad ki adatokat, netán főpap szivárogtatja ki a titkos megbeszélések tartalmát, arra csak 1948 tavaszától gyanakodott: „A [püspökkari] ülésnek azt a tárgyát, melyet minden másnál inkább titokban kellett tartani, már aznap este elárulták a kultuszminisztérium valamelyik főtisztviselőjének” – állapította meg egyik levelében.³⁵³ A kommunista párt befolyása alatt álló politikai rendőrség eltűnt és növekvő szerepe az államszervezetben a parlamenti demokrácia meggyengülésének a jele volt. Segítségével a kommunista párt a politikai vetélytársak kiiktatásához és a hatalom megszerzéséhez felhasználható információk kimeríthetetlen tárházához jutott: a hangulatjelentésektől kezdve a nyomozati adatokon át a kihallgatási jegyzőkönyvekig bezárólag a legbizalmasabb adatokhoz.

352 „Folyamatban van Osztályunknak [III. alosztály] a hercegprímással kapcsolatban 1945. szeptember hónap óta folytatott felderítés által begyűjtött adatok összefoglalásának elkészítése. (Az összefoglaló I. része, mely 1947. augusztus 31-ig tárgyalja dátumszerűen Mindszenty tevékenységét 26 oldalon, készen van.)” PIL 274. f. 7/248. ö. e. 173–234:234. fol. „Ö s s z e f o g l a l ó, Budapest, 1948. május hó 12-én. Tárgy: Mindszenty József.” [Összeállította: Péter Gábor.] – A papok figyelésére az MKP aktivistái is felszólítást kaptak. Templomszolgálatnak nevezték azt a munkát, amely szerint „minden templomban, amely munkáscsoportod területén fekszik, beosztok elvtársakat, akik kötelesek minden prédikációt, mely abban a templomban elhangzik, figyelni. Amennyiben a pap a prédikáció folyamán a kommunista párt vagy az orosz hadsereg és a Szovjetunió ellen beszélne, azt azonnal fel kell jegyezni és haladéék nélkül a körzeti titkárságra juttatni.” A katolikus és protestáns templomokra egyaránt vonatkozó templomszolgálat mellett házi agitáció is folyt, tervszerűen, utcáról utcára. PL 2551/1945. Az I. körzet titkárságának körlevele. Bp., 1945. október 23. Gépelt másolat.

353 PL 2421/1948. Mindszenty József levele Pétery József váci püspökhöz, 1948. március 30. Latin nyelvű másolati példány. A levél magyar fordítását Virág Ferenc pécsi püspöknek címezve lásd PIL 274. f. 7/248. ö. e. 132. fol. Konkrét nevet nem említett: „Az, aki az ülésen hallgatott és semmi kifogást sem tett és ott kijelentette, hogy ezt nem fogja nyilvánosságra hozni, még paróchusának sem, azonnal...” – ám ezzel Dudás Miklós görög katolikus püspökre terelte a gyanút, mivel a paróchus tiszttség a görög katolikusoknál szerepel mint hierarchikus fogalom. A Katolikus Iskolai Főhatóság 1948. április 8-ai ülésén viszont Grószot, Czapikot és Dudást vontta felelősségre az indiszkréciónak – természetesen mindhárom püspök tiltakozott ez ellen. (PIL 274. f. 7/248. ö. e. 173–234:204. fol. „Ö s s z e f o g l a l ó, Budapest, 1948. május hó 12-én. Tárgy: Mindszenty József.” [Összeállította: Péter Gábor.]

MEGBÉKÉLÉS VAGY SZEMBENÁLLÁS

A választásokon alulszerepelt kommunista párt 1946 tavaszán hozzákezdett a politikai erőviszonyok megfordításához. A Baloldali Blokk 1946. március 5-ei létrehozásával magához láncolta a Szociáldemokrata Pártot és a Nemzeti Parasztpártot, így idővel elérte a többségi Független Kisgazdapárt felmorzsolását és kormányon belüli hatalmának megszilárdítását. Követelésére a kisgazdapártból kizárták a „reakciós” (mert kommunistaellenes) Sulyok Dezsőt és 20 társát.³⁵⁴ A kisgazda vezérek ezt tették a megbékélés oltárára abban a reményben, hogy a szovjet kormány nemcsak Magyarország gazdasági terhein könnyít, de hajlandó igazítani az erdélyi határon is. Mozgásterük egyébként is kevés volt, mert szociáldemokrata szövetségeik révén Rákosinak és elvtársainak rendelkezésére állt az alkotmányon kívüli hatalom eszköze: a munkás szakszervezetek láncolata. Sztrájkok révén egy intésre képesek voltak megbénítani a gazdasági élet legfontosabb szektorait, és ezzel nyomást gyakorolhattak a kormányra.

A Baloldali Blokk megalakulása: naggyűlés a Hősök terén, a szónok Rákosi Mátyás, mellette Szakasits Árpád, mögötte Veres Péter, 1946. március 7.

³⁵⁴ A szakirodalom eltérő adatokat közöl a kizártak számáról. Az eseményről készült jegyzőkönyv 21 személyt sorol fel. KÖLA 285. f. 3/1. ö. e. 1. fol. Jegyzőkönyv. Felvétel Budapest, 1946. március 11-én a Független Kisgazdapárt Országos Elnökségének ülésén.

HIT- ÉS EGYHÁZVÉDELEM, AVAGY SÉRELMI POLITIKA

A Baloldali Blokk nem az egyházak, hanem a kisgazdapárti jobboldal ellen irányult, még ha a tömegharc jegyében szervezett tüntetéseken el-elhangzottak katolikus egyház elleni jelszavak is. A zavaros hatalmi csatározások sarából így is bőven fröccsent a katolikus egyházra és Mindszenty személyére: egyházpolitika terén a tavasz a feszültségkeltés, a „froclizás” és az élcelődések jegyében telt. A baloldali sajtó előszeretettel traktálta jámbor olvasóit a reakciós, bombagyáros, szatír, homoszexuális és pedofil papok elrettentő történeteivel, gerjesztve ezzel a bűnbakkereső, antiklerikális hangulatot. A lavina feltartóztathatatlanul megindult. A reakció elleni általános támadás jegyében a hatóságok hadjáratot indítottak a katolikus középiskolák ellen. Rendházakban, iskolákban tartottak házkutatásokat, fegyveres „összeesküvéseket” lepleztek le, szovjet katonák elleni „merénylőkre” bukkantak. A legsúlyosabb eset a gyöngyösi volt: az ottani ferencesek, páter Kis Szaléz és társai³⁵⁵ állítólagos „felbujtása” szovjet katonák meggyilkolására egyszerre kínált eszköz a kisgazdapárt megroppantásához és az egyház megregulázásához. A baloldal az egyház felelősségétől visszhangzott, és komoly következményekre lehetett számítani.

A prímás saját népszerűségét növelendő kihasználhatta volna a támadásokat, de nem tette és hónapokig nem szállt vitába a propagandával. A helyzet akár még menthető is lett volna, mert a papság és a hívek nem álltak *ab ovo* valamelyik oldalon. Viszont kettészakadni lélekben nem lehet: egyszerre ragaszkodni az egyház szavához és haladni a politika által erőltetett irányba. Rákosi pontosan erre érzett rá, amikor a hatalomért folyó küzdelemben a főcsapás irányát még *nem* Esztergomban jelölte ki. A kommunista párt taktikai érzékkel kevésbé megáldott tagjai már 1946 májusában érettnek ítélték a belpolitikai helyzetet az egyház elleni általános támadásra. Az

A *Ludas Matyi* antiklerikális, páter Kis Szaléz ellen hangoló címlapja, 1946. május 12.

355 BALOGH Margit: P. Kis Szaléz szovjetellenes „összeesküvés”-e. *História* 19 (1997) 3. 20–23.; PALASIK Mária: A jogállam megeremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon 1944–1949. Napvilág Kiadó, Bp., 2000. 159–164.

iskolai „összeesküvések” mellett különösen a budapesti Rókus-kápolna előtti Mária-szoborhoz tervezett körmenetet kifogásolták, aminek megtartását Rajk László belügyminiszter betiltotta, mivel „kontra május 1-je” lett volna, ugyanis nem egyházi ünnep alkalomból, hanem hercegprímási elhatározásra szervezték május 5-ére. Ugyanaznap délelőtt viszont több mint 100 ezer férfi zarándokolt Máriaremetére és vett részt egy engesztelőmisén az előnyös magyar békekötés érdekében, Mindszenty pedig este a Bazilikában beszélt a hívekhez.³⁵⁶ A döbbenetesen nagy szám sokkolta a baloldalt. Rákosi volt az, aki csitította elvtársait: *„nem lehet egyszerre több nyulat kergetni... A klerikális reakció változtatott a taktikáján. A provokációs Mindszenty beszédek és pásztorlevelek megszűntek, aminek az az oka, hogy az egyház tart tőle, hogyha túlfeszíti a húrt, visszapattan rá. [...] Ha a klerikálisoknak is most üzenünk hadat, az zavarná az erődemonstrációt. Az egyház elleni szisztematikus harcot nem lehet kápásból megindítani. Mindenki tudja, milyen erővel állunk szemben. A harc elkerülhetetlen, de hogy mikor kezdődjék el, fontos politikai kérdés, és olyan időben kell elkezdeni, amikor a mi erőviszonyaink és az egyház erőviszonyai ezt megengedik. Ha nagyon lármásan viselkedik, koppintunk az orrára”* – mondotta.³⁵⁷ Az egyház- és papellenes támadások már így is a visszájára fordultak: taszítás helyett inkább növelték a világi hívek tömegét, akik a prímás mögé felsorakoztak.

Mindszenty viszont a legkülönbözőbb ügyekben „lármázott”, a lehangosabban akkor, ha katolikus morálba vagy természetjogba ütközött tapasztalt. 1946. április 8-án Nagy Ferenc miniszterelnöknél tiltakozott a terhességmegszakítás legalizálása ellen. A Budapesti Nemzeti Bizottság ugyanis engedélyt adhatott a terhesség korai megszakítására. A katolikus erkölcsstan azonban az abortuszt következetesen elítéli mint az emberi élet elleni bűnt: *„A bizottság kétségtelenül teljesen illetéktelen volt arra, hogy ezzel az erkölcsi világrendbe tartozó kérdéssel még csak foglalkozzék is, de absolute*

Páter Kis Szaléz (1904–1946) ferences szerzetes a gyöngyösi Keresztény Demokratikus Ifjúsági Munkaközösség szervezője és a helyi kisgazda szervezet alelnöke. Szovjet katonák meggyilkolására való felbujtás és fegyveres összeesküvés vádjával a szovjet hadbíróság halálra ítélte és kivégezték, 1993-ban rehabilitálták. A gyónási titok vértanújaként boldoggá avatási eljárása folyamatban

356 ÁBTL 3.1.8. Sz–222/2. 7–8., 33. és 35. fol. Jelentés. Bp., 1946. május 2. és 1946. május 10.

357 PIL 274. f. 2/34. ö. e. 55–56. fol. Az MKP KV 1946. május 17-ei ülésének gyorsírói jegyzőkönyve. Rákosi Mátyás főtitkár válasza a hozzászólásokra.

nem bírt joggal, hogy ebben a kérdésben az erkölcsi rend sérelmére intézkedjék” – szögezte le a hercegprímás.³⁵⁸ Az erkölcsös élet mindig szívügye volt, a „törvénytelen” gyermekekre csak az általános erkölcsi romlás gyümölcseként tekintett, ezért írta a házasságon kívül született gyermekek jogállásáról alkotott 1946. évi XXIX. törvényről, hogy az nem más, mint „a többnejűség behozása és egyben a szerelmi élet trágyadombjának behurcolása a családba... [...] A szerelmi viszony és a házasság közt a különbséget megszüntették.”³⁵⁹ Sérelmezte a szabadosságot, „1945 végén, 1946 elején jóformán az egész magyar sajtó Mussolini, Hitler és társaik szeretkezésében, izléstelen históriáiban vájkált a legnagyobb papírinség idején” – miközben a katolikus lapok papírfedezetére alig vagy nem is futotta.³⁶⁰ Az angol és amerikai követeknek visszatérően elpanaszolta a pártok támadásait és visszaéléseit, amelyeket „a Szövetséges Ellenőrző Bizottság nevében” tesznek, ráadásul a szovjet megszálló katonaság egyre szemtelenebbül avatkozik a magyar belügyekbe, főként az egyház szabadságába. „Méltóztatnék figyelmébe ajánlani az orosz katonaságnak, hogy az iskolaügy nem tartozik a szövetségesekre” – vonta meg az illetékesség határait.³⁶¹ Az 1946 első felére kialakult belpolitikai helyzetet – a Baloldali Blokk létrejöttét, a kormányzati koalíció fellazítását, a reakcióellenes tömegtüntetéseket, az „összeesküvő” egyháziak leleplezését – úgy értékelte, hogy Magyarországon megkezdődött a kultúrharc.

Mindszenty tagadhatatlanul próbált dialógust teremteni a kormánnyal, és fenntartotta vele a kapcsolatot. Ezt kellett tennie, ha az egyszerű vallásgyakorlásnál tágabb kereteket akart elérni a katolikus egyház javára, úgymint katolikus napilapot, pártot, egyesülési szabadságot. Csakhogy ez a dialógus a vallás- és lelkiismereti szabadság megszüntetéseként megélt jelekre kielezett sérelempolitikává fajult. Mindszenty egy olyan világban szocializálódott, amelyben a papság „a trón és az oltár” évszázados szövetségéhez szokott, és ha valakiből püspök lett, állásánál fogva kijárt neki a dicsőség és a hatalom. Az 1938-as év magyar katolikus egyházát idealizálta, amikor Magyarország adott otthont a 34. Eucharisztikus Világkongresszusnak, amikor idesereglettek a világ katolikusai, amikor a templomok fénye túlragyogta a háború sötét előjeleit, s az Egyház előtt fejet hajtottak a világi méltóságok. Ez a tradicionális viszony 1945-től felbomlott. Ezt Mindszenty pontosan tudta. Ha megnyilatkozásairól lefejtjük a konzervatív burkot (zászlósúr, közjogi méltóság stb.), akkor az állammal *partneri viszonyban* álló, ugyanakkor *állami befolyástól független*, önálló jogalanyiségű, monarchikus felépítésű, hierarchikus tagozódású egyház vágyképe áll előttünk, amelyben a klérusé a vezető szerep.³⁶² Igaz ugyan, hogy ez az egyházkép „zsinat előtti”, de ebben a triumfalista egyházmodellben közismerten sok szociális irányultság is rejtlett.

358 PIL 274. f. 7/247. ő. e. 57. fol. Mindszenty József 1888/1946. sz. levele Nagy Ferenchez. Esztergom, 1946. április 8. [az eredetin tévesen: 1956]. Gépelt, eredeti, aláírt.

359 PL Mm. 45. d. [Mindszenty József: „Az egyház tanítása ellen” és „Az egyház erkölcstana ellen” című gépelt iratok.

360 PL Mm. 3. és 45. d. [Mindszenty József: „Az egyház erkölcstana ellen” című gépelt irat.

361 PL Processus, 2. d. V–700/10. 51. fol. Mindszenty József levele az angol és amerikai követekhez. Esztergom, 1946. április 26. Eredeti gépelt szöveg. Mindszenty kézírásos beszúrással (a levél eredeti kézírásos fogalmazványa: 53–54. fol.).

362 FEJÉRDY András: Mindszenty József szellemi portréja. *Kommentár* 1 (2006) 4. 43.

A hercegprímás 1946. június 19-én Nagy Ferenc miniszterelnökhöz írt tiltakozó levelében foglalta össze a katolikus egyház addigi sérelmeit: nem engedélyezték sem a katolikus párt működését, sem egy katolikus politikai napilap indítását; akadályozták a katolikus egyesületi életet, ugyanakkor megkönnyítették a válásokat; útszéli sajtótámadást indítottak a pápa, a főpapok és általában az egyháziak ellen; elmaradt a földreformmal ígért kárpótlás, sérült az egyházi autonómia, papokat, szerzeteseket hurcoltak fogságba, mindennaposak a tettlegességek. Többször előfordult, hogy szovjet és magyar hatóságok betiltották az úrnapi, a Jézus Szíve és skapuláris körmeneteket a fővárosban és a vidéki városokban (a hatóságok szerint csak az útvonalat változtatták meg).³⁶³ Sérelmezte továbbá a templomi spionrendszert, a katolikusok arányszámának mellőzését a kinevezéseknél, és hogy az állami szervek – nyilván politikai számításból – gyakran akadályozzák a karitatív munkát. A sérelmekért nem csupán a baloldal volt felelős, mert egyik koalíciós párt sem szorgalmazta sem egy világnézeti alapon működő párt, sem egy katolikus napilap engedélyezését. A keresztény-nemzeti kurzus évtizedeiben létezett katolikus napilap, a *Nemzeti Újság* és társlapja, az *Új Nemzedék*, de egyik sem volt a püspöki kar orgánuma. 1947-ben pedig Mindszenty azzal a meglepő tapasztalattal tért haza Amerikából, hogy ott katolikus napilap nincs, s ezt a hívek nem sínnylik

meg és nem is igénylik.³⁶⁴

Egyebekben a hercegprímás minden állítása lényegében fedte a valóságot, mégis olyanok is kifogásolták ezt a sérelmi politikát, akik egyébként rokonszenveztek vele. Varga Béla, a nemzetgyűlés elnökevé avanszált katolikus pap négy szemközt azt a tiszteletlen kijelentést tette róla, hogy „a hercegprímás ugrál”.³⁶⁵ Kettejük hajdani szívélyes viszonya ekkorra már hűvössé vált, olyannyira, hogy a prímás Bánáss László veszprémi apostoli kormányzó útján (aki

Mindszenty József a Szent István-napi körmenetben, 1946. augusztus 20.

363 Shvoy Lajos székesfehérvári püspök 1946. június 20-án levélben fordult Szviridov tábornokhoz, amiért az úrnapi körmenet útvonalát a SZEB helyi képviselője önkényesen megváltoztatta, ami a püspök szerint „a körmenet megtartását fizikailag is lehetetlenné tette a résztvevő tömegekre való tekintettel”. AVP RF f. 453. op. 2a. papka 18a. gy. 57. Idézi és a körülményeket részletezi: *A magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság jegyzőkönyvei 1945–1947 i. m.* 192.

364 *A magyar katolikus püspökkari tanácskozási története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között i. m.* 217. Az 1947. július 25-én tartott püspökkari értekezlet jegyzőkönyve, 1. napirendi pont.

365 PL Processus, 12. d. V–700/32. 87. fol. Kóródy-Katona János tanúk előtti, aláírt nyilatkozata. Bp., 1946. június 21. Eredeti, aláírt.

Varga egyházi elöljárója volt) monitumban feddte meg Vargát, amiért katolikus pap léteré fedezi a kormány katolikusellenes intézkedéseit.³⁶⁶ Ugyanolyan módon járt el vele, mint – majd látni fogjuk – a *modus vivendi* képviselő jezsuitákkal.

Nagy Ferenc július 9-én kelt válaszelevelében nem tudott másra hivatkozni, mint a politikai kiszolgáltatottságra: minden felsorolt sérelem elbírálása, lett légyen az politikai párt vagy körmenet engedélyezése, netán diplomáciai kapcsolat kérdése, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság döntésén múlik.³⁶⁷ A miniszterelnök nem tért ki külön-külön az egyes sérelmekre, pedig néhány kérdésre adhatott volna bővebb magyarázatot is, kivált arra, hogy miért nem történt érdemi előrelépés a magyar–szentszéki diplomáciai kapcsolatok felvételében, amire pedig felelős politikusok többször ígéretet tettek. Tildy Zoltán kormányfő 1945. december 27-én meg is köszönte Mindszenty közbenjárását a Szentszéknél, és jelezte, hogy a diplomáciai kapcsolatok felvételére irányuló kezdeményezés a SZEB-nél „*már folyamatba tetetett*”.³⁶⁸ Pontosan így írt – múlt időben és kijelentő módban, mint megtörtént dologról. „*Eddig azért nem valósult meg ez az életbevágóan fontos ügy – osztotta meg kételyeit és feltételezését Mindszenty az amerikai követtel –, mert vagy a magyar kormány nem vitte a Szövetségesek Ellenőrző Bizottsága elé, vagy ha vitte, annak elnöke nem terjesztette elő.*”³⁶⁹ Kérte egyúttal segítségét a mulasztás orvoslásához. A részletes sérelemlista Rákosihoz is elkerült, azon a pártvezér kézírásával a következő megjegyzés olvasható: „*Mindszenty közvetítőjével hozzám juttatott sérelem-sorozat, melyet M-vel személyes megbeszélésen kellett volna tárgyalni.*”³⁷⁰ Valóban lett volna mit tisztázniuk.

Az Új Ember 1946. október 6-i száma hozta Mindszenty egyik beszédét, amelyben a prímás szembeállította Szent Gellért, az első csanádi püspök táborát a gyilkos, pogány magyarokkal, majd ezt átültette a jelenre, és saját táborát „*a gyilkosok és gyújtogatók táborával*” vetette össze. Kijelentette, hogy „*ezekhez*” még csak nem is közeledhetünk,

366 ÁBTL 3.1.8. Sz–222/3. 74. fol. Jelentés. Bp., 1946. október 19.

367 A magyar katolikus püspökhatalmi tanácskozásokról története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között i. m. 105. és 113. Az 1946. július 20-ára összehívott püspökhatalmi értekezlet jegyzőkönyve, 2. és 6. napirendi pont.

368 PL Processus, 9. d. V–700/27. 295. fol. Tildy Zoltán miniszterelnök 12.264/1945. M. E. sz. levele Mindszenty József hercegprímáshoz. Bp., 1945. december 27. Eredeti, aláírt; PL Processus, 12. d. V–700/32. 13. fol. Hitelesített gépet másolat. (Mindszenty a levelet latinra fordította és elküldte Rómába 15/1946. sz. a., 1946. január 2-án. PL Processus, 12. d. V–700/32. 14–15. fol. Mivel nem haladtak a dolgok, pár hónap múlva angolul küldte el a budapesti amerikai képviselőre: 27. és 29. fol.: Mindszenty József 3888/1946. sz. levelének magyar szövege és Tildy levelének fordítása.)

369 NARA RG 84. Records of the Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest Legation, General Records 1946. Box 103. 840.4 Catholic Church. Mindszenty József 3888/1946. sz. levele Arthur Schoenfeld követnek. Esztergom, 1946. augusztus 2. Eredeti, angol nyelvű, gépet, aláírt. – A levél fogalmazványát az 1948. december 23-án tartott házkutatáskor lefoglalták, az a vizsgálati eljárás anyagát képezte. (PL Processus, 4. d. V–700/15A. 367. fol. Mindszenty kézírásával készült eredeti fogalmazvány; PL Processus, 9. d. V–700/27. 250. és 12. d. V–700/32. 27–28. fol. A fogalmazvány gépet tisztázata, utóbbi helyen a levélben jelzett melléklettel, ami Tildy Zoltán levelének angol fordítása. Tildy eredeti levele: PL Processus, 9. d. V–700/27. 295. fol.) Az, hogy a levél mind a magyarországi, mind az amerikai levéltárakban fellelhető, igazolja, hogy elküldték, létezett, s ezt eddig is többször tapasztalhattuk. (Azokban az esetekben, ahol nem jeleztük az elküldött, eredeti levelet, az nem az államvédelmi hatóságok hamisítására, mint inkább a további kutatómunka szükségességére utal.)

370 PIL 274. f. 7/243. 6. e. 2. fol. „Mindszenty által összeállított és közvetítő útján Rákosi Mátyáshoz juttatott sérelem-gyűjtemény. 1946. jún.”

mert ez „*lealacsonyítana bennünket*”. Kihívó oroszellenességének jelét adta azzal is, amikor párhuzamot vont tatárral, törökkel, ázsiai barbárokkal. Sértő hasonlataival gyorsan elérte, hogy az oroszok „leírják” és ellenségnek tekintsék. Az igazság egyszerű és kíméletlen kimondása viszont hallatlanul népszerűvé tette a primást, és fél év leforgása alatt olyan nemzeti hőssé nőtt, akinek minden megnyilatkozása azt fejezte ki, amit az ország nagyobb része érzett az erősödő bolsevizálással szemben.

Mindszenty ugyanakkor nem számolt vagy nem törődött azzal, hogy szókimondása, kötekedései visszahullnak az egyházra. Beszédei példaként szolgáltak sok pap számára, akik meggyőződésből vagy érdemgyűjtésből, de hasonló stílusban kezdtek prédikálni. 1946 októberének végén azért tartóztattak le egy győri kanonokot, mert beszédében azt fejtegette, hogy semmi különbséget nem lát Hitler és Sztálin között. 1946. augusztus végéig 111 papot helyeztek előzetes letartóztatásba vagy rendőri felügyelet alá, de a tiltakozáson kívül nemigen tehetett egyebet értük.³⁷¹ Mindszenty a letartóztatott papok helyére nem kívánt újakat küldeni, a „minél rosszabb, annál jobb” elve alapján abban bízott, hogy emiatt a hívek előbb-utóbb fellázadnak a kommunisták ellen.³⁷²

Mindszenty megnyilvánulásainak súlyát csak növelte, hogy a szentszéki diplomáciai kapcsolatok hiányából adódóan ő képviselte Rómát mint „született pápai követ”. Erős egyéniségének köszönhetően – Lengyelországot nem számítva – egész Közép-Európában a magyar katolicizmusnak volt a leghatározottabb profilja. A Vatikán részéről is ő lett a kelet-közép-európai kommunista térhódítás megakadályozásának kulcsfigurája, és a pápa messzemenően rábízta a magyarországi egyházpolitika menetét (s ezzel a felelősségben való részesedéstől is távol tartotta magát). XII. Piusz pápa 1945 és 1948 közötti nyilvános beszédei is a Mindszenty-irány általános erősítéséhez járultak hozzá.

A gyorsan romló viszony a megszálló erőkkal és a baloldallal távolabbra ható következményekkel is járt. A szovjet katonai közigazgatás 1945-ben Magyarországon egy vitális, talpon álló, szervezett egyházzal találkozott. S mivel a Szovjetuniónak érdekében állt, hogy őt európai tárgyalófélnak tekintsék, nem fordult szembe az európai tradíciókkal, amelyek sorában első helyen a vallás állt. Taktikai okokból Magyarországon nem zártak be egyetlen templomot sem, nem szüntették meg a hitoktatást, működhetek a felekezeti iskolák, hagyták, hogy az egyházi ingatlanok helyreállítását pénzsegélyekkel támogassák. Mindszentyt nem hatották meg ezek a kedvezmények, sőt inkább önrzében bántotta, hogy most kegyként kapja meg azt, ami korábban kiváltsággént járt vagy szerzett jogosítvány volt. Az államhatalom partnerségéhez és támogatásához szorított egyház számára a gazdasági-társadalmi rendszer radikális változásai korlátozással

371 MNL OL XIX-A-1-e-VI/3-1901/46. 2. d. Slachta Margit összeállítása a letartóztatott papokról Nagy Ferenc miniszterelnök részére. 1946. augusztus 29. – A szovjet Vallásügyi Tanács ennél nagyságrendekkel kevesebből tudott, illetve jelentett: kimutatása szerint a népi demokratikus országokban 1946 és 1953 között összesen csupán mintegy 200 katolikus egyházi személyt tartóztattak le a hatóságok: Lengyelországban 45, Csehszlovákiában 48, Magyarországon 24, Jugoszláviában 16, Romániában 10, Kínában 9, Albániában 7, Bulgáriában 6, Észak-Koreában 1 főt (GARF f. 6991. op. 3. gy. 134. l. 1–14. A. A. Poljanskij, a Szovjetunió Minisztertanácsa mellett működő Vallásügyi Tanács elnökének jelentése Szemenov külügyminiszter-helyettesnek, 1956. június 15.).

372 ÁBTL 3.1.8. Sz-222/2. 28. fol. Jelentés. Bp., 1946. május 6.

jártak, amire a hercegprímás hit- és egyházvédelemmel, másik oldalról nézve sérelmi politikával válaszolt.

A szovjetek ekkoriban már beszédei nélkül is odafigyeltek Esztergom érsekére a feltűnő angolszász kapcsolatok miatt. Állítólag Vorosilov marsall előtt idővel a nevét sem volt szabad kiejteni, mert ideges lett tőle. A SZEB megyei megbízottainak értekezletein nem egyszer hangzott el a bíboros neve, de különösebb indulat nélkül. Barátkozása az angolszászokkal csak a szovjetek főlényes mellőzése tükrében volt sértő. Az 1946. május 20-ai pün-

Elsőáldozók egy sebtében helyreállított katolikus templomban,
1946

kösdhétfői szentmisére érkezett angol, amerikai tisztek és újságírók jövés-menését a formális meghívásra sem érdemesített szovjetek esztergomi katonai bázisáról nem volt nehéz észrevenni és lefényképezni.³⁷³ Szviridov altábornagy mégis csak 1946 őszén kérte beosztottaitól, amikor már éppen az ő felszólítására megtörtént a katolikus egyesületek feloszlata, hogy figyeljenek Mindszenty megnyilvánulásaira és arról tájékoztassák. A Csongrád vármegyéért felelős Panov ezredes a bíboros szegedi látogatására szervezett gyűlés kapcsán arról számolt be, hogy a kisgazdapárt képviselői és Mindszenty hívei együtt szólaltak fel – mindannyian a demokratikus berendezkedés ellen. Egyikük azt mondta beszédében: *„Jól ismerjük a kommunisták 1918-as munkájának következményeit. Kíváncsi, hogy ez most ne történjen meg. Nekünk nem kellenek kolhozok. Mi nem akarunk kondérral járni az ebédért, ahogy ezt a Szovjetunióban teszik. Életünket a kisgazda párttal együtt akarjuk berendezni.”*³⁷⁴ A szovjet tisztek érzékelték: az egyház magatartása offenzív, ami a pártpolitikai csatározásokat erősen befolyásolja, de elhibáztattnak ítélték egyes kommunisták azon igyekezetét, hogy templomi buzgólkodással próbálják növelni tekintélyüket a lakosság körében. *„A templommal számolni kell és óvatossan kell bánni, ám a kommunistáknak nem szabad az olcsó tekintélyt hajhászniuk”*³⁷⁵ – hangzott a gyakorlati útmutatás.

373 AVP RF f. 0453. op. 2a. papka 11. gy. 8. l. 58–59. Jegyzőkönyv a SZEB magyarországi megbízottainak tanácskozásáról, 1946. május 15. 3. sz. protokoll: Aszmulov alezredes, a SZEB Komárom-Esztergom vármegyei megbízottjának jelentése.

374 AVP RF f. 0453. op. 2a. papka 11. gy. 8. l. 139. Jegyzőkönyv a SZEB magyarországi megbízottainak tanácskozásáról, 1946. november 15. 8. sz. protokoll.

375 Uo. l. 144.

RÓMA ÉS MOSZKVA ERŐTERÉBEN

Vajon mennyiben állt a primás magabiztossága mögött szentszéki támogatás? Mindszenty hercegprímásként kétszer is járt Rómában, ami magatartását nem változtatta meg, így azt vatikáni állásfoglalásnak vélhette a közvélemény is. Ráadásul a primás környezete azt hangoztatta, hogy Öminenciája szigorúan Róma intenciójára cselekszik. A szovjetek és a magyar katolicizmus közti feszült helyzet a Róma–Moszkva viszonyt is előnytelenül megterhelte. Ez idő tájt a Vatikán távolról sem állt olyan kizárólagosan Mindszenty mögött, mint azt a szovjet és baloldali pártok hitték, vagy ahogy azt a hercegprímás magatartása sugallta, ám erről a nyilvánosság mit sem tudott. Részleteiben és teljességében még feltáratlan, de számos dokumentum igazolja, hogy 1945–1946-ban a Vatikán meghatározó személyiségei közül többen is értelmét látták a kiegyezési politikának, és Európa jövőbeni kilátásairól, a Habsburg-restaurációról másként vélekedtek, mint a magyar hercegprímás.

A Róma és Konstantinápoly közé ékelődött szláv világért az egyházszakadás (1054) óta küzd a nyugati kereszténység. A két egyház, a katolikus Róma és az ortodox Moszkva évszázadokon keresztül szemben állt egymással. Amikor az ortodox „Szent Oroszországot” elsodorta a forradalom, Róma felületesen, de kapcsolatba lépett az új bolsevik rezsimmel, így a „keleti politikai” gyökerei visszanyúlnak az 1917-es forradalom születéséig.³⁷⁶ A második világháború teljesen átírta a nemzetközi erőviszonyokat. A régóta rettegett fantom most eleven valósággá vált, és Moszkva már nem távoli hatalom volt, hanem megjelent a közép-európai országokban és magával hozta az ateizmust és a materializmust. Róma aggodalommal tekintett Európa keleti felére, az ott élő katolikusok helyzetére. Nem módosított a bolsevik hatalom megítélésén, de eljutott arra a felismerésre, hogy *a kommunizmussal hosszú távon számolni kell.*

A Vatikán keleti politikájában kiújult a kapcsolatfelvétel szándéka Moszkvával. Ennek érdekében több diplomáciai csatornát is megmozgatott, elsőként a háború alatt az ankarai internunciust, majd Roosevelttel amerikai elnök megbízottján, majd pedig Stockholmon keresztül próbált közelebb jutni. XII. Piusznak ugyanakkor nem voltak illúziói a szovjet rendszer természetét, Közép- és Kelet-Európa irányában tanúsított hódító céljait illetően. A kommunizmus terjedésének veszélye, az oroszországi katolikus hívek iránti felelősség, a kételkedés Sztálin szavaiban folyton arra készítette, hogy ne szűnjön meg hatékony ellenszert keresni a nyugati keresztény civilizációt fenyegető veszélyre. A Rómát többször is megjárta P. Nagy Tőhötöm egyenesen arról írt, hogy a pápai vonal már ’45 második felére magáévá tette a szovjetekkel való *modus vivendi* keresését.³⁷⁷ 1946 májusában

376 Antoine WENGER: *Rome et Moscou 1900–1950*. Desclée de Brouwer, Paris, 1987; Andrea RICCARDI: *Il Vaticano e Mosca*. Editori Laterza, Roma–Bari, 1992; E. С. ТОКАРЕВА: *Отношения СССР и Ватикана: от переговоров к разрыву: 1922–1929 гг.* [A Szovjetunió és a Vatikán viszonya: tárgyalásokról a szakításig: 1922–1929 közötti évek.] Ин-т всеобщей истории, Российская академия наук, Москва, 1998.

377 OSZK Kt. 216. f. 19. ö. e. 300–303. fol., P. Nagy Tőhötöm S. J. naplója. Róma, 1945. október 23., uo. 48. ö. e. 10. fol. „Jelentés a 2. római tartózkodásom alatt elért eredményekről (1945. október 11–november 19.)” Róma, 1945. november 21. „Alessandro” [=P. Nagy Tőhötöm] aláírással Mindszenty József hercegprímás részére.

kifejezetten a pápa felhatalmazásával lépett érintkezésbe B. P. Oszokinnal, egy szovjet diplomatával, akiről úgy hírlott, hogy az NKVD közép-európai „feje”. „A Szentszék mindenkor készséges a moszkvai kormánnyal kapcsolatba lépni”³⁷⁸ – e szellemben adott utasítást P. Nagynak római rendtársa, P. Robert Leiber, a pápa magántitkára, akit befolyására utalva csak „délutáni pápaként” emlegettek.

A Szentszék keleti politikája sokkal árnyaltabb és összetettebb volt, semhogy bárhová egyértelműen elköteleződött volna, vagy netán a két politikai tömb között egyensúlyozva ne a semlegesség látszatát öltse magára, legalábbis a hidegháború nyitányáig. Ám ilyen szintű diplomáciai finomságokra, intelligens politizálásra a magyar hercegprímás alkalmatlan volt, mert ő mindent feketén vagy fehéren látott. A kapcsolatkeresés jeleit vagy nem érzékelte, vagy nem akarta tudomásul venni. Első római útjáról visszatérve, 1945 decemberében a püspöki kart abba avatta be, hogy „a Vatikán és a szovjet korábbi feszült viszonyában semmi kedvezőbb változás nincs, egyelőre erre kilátás sincs”.³⁷⁹ Véleménye két hónap elteltével, a bíborossá kreálás miatti újabb római út hatására sem változott, sőt egy újabb háború közeli kitörését hozta hírül – mint ezt a korábbi fejezetekben említettük. Az amerikai bíborosok sietős hazautazását látva „aggodalmának adott kifejezést, hogy már egy napot késik a repülőgépe, pedig nagyon gyorsan kell visszatérnie, mert nem akarja lekésni a III. világháborút, amelyik már minden órában kitörhet”.³⁸⁰

Róma a részegyházak felelős főpapjainak soha nem adott utasítást sem megbékélésre, sem ellenállásra. Ha volt is bizonytalanság és kritika Mindszenty politikájával kapcsolatban, azt senki nem vonta kétségbe, hogy a konkrét helyzetekben neki kell döntenie. Hasonló állásfoglalásra helyezkedett a cseh Berannal, az erdélyi Márton Áronnal vagy a lengyel Wyszyńskivel kapcsolatban, és születtek épp ezért eltérő válaszok a hasonló kérdésekre. Ezt a szuverenitást viszont Moszkva nem értette: Borisz Pavlovics Oszokin, a SZEB helyettes politikai tanácsadója többször is kifejtette, hogy Mindszentyt a Vatikán előretolt előőrsének tartja, aki római utasításokat követ, a nunciátúra visszaengedését saját diadalaként könyvelné el, de ezt az előnyt nem adhatják meg neki.³⁸¹ Rákosi Mátyás miniszterelnök-helyettes, a Magyar Kommunista Párt főtitkára ezt vette át érvelésébe, amikor kijelentette, hogy a bíboros provokatív gesztusait a Vatikán fedezi, és

378 NAGY Tőhötöm: *Jezsuiták és szabadkőművesek* i. m. 229–230.

379 A magyar katolikus püspöki tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között i. m. 65. Az 1945. december 20-ára összehívott püspöki értekezlet jegyzőkönyve, 2. napirendi pont.

380 NAGY Tőhötöm: *Jezsuiták és szabadkőművesek* i. m. 227. – Spellman New York-i bíboros érsek valóban az eredetileg tervezett március 9. helyett váratlanul már 2-án visszautazott, és megérkezése után nagy beszédet mondott az európai segély megindítása érdekében. ÁBTL 3.1.8. Sz–222. [kd.] 212. fol. Törőcsik József esperes-plébános levele Visnyei Lajos papnövendéknek, az esztergomi szemináriumba. Tápiógyörke, 1946. március 29. (Megjegyzés: forrásainkból is látható, hogy a politikai rendőrség gátlástalanul megsértette a levéltitkot.)

381 OSZK Kt. 216. f. 20. ö. e. 21. fol. Feljegyzés P. Nagy Tőhötöm jezsuita és B. P. Oszokin követségi tanácsos tárgyalásáról, 1946. szeptember 6. – Megjegyzés: Oszokint – feltehetően még Budapesten – letartóztatták, elhurcolták, majd a szovjet titkosszolgálat emberei kivégezték. Lásd ЗАМЕРЦЕВ, ИВАН ТЕРЕНТЬЕВИЧ: Через годы и расстояния. http://militera.lib.ru/memo/russian/zamertsev_it/index.html (letöltés 2015. május 6.). Zamercsev tábornok, hajdani budapesti városparancsnok visszaemlékezéseinek magyar kiadásából (I. T. ZAMERCEV: Emlékek, arcok, Budapest... Zrínyi Katonai Kiadó, Bp., 1969) ez a történet kimaradt.

A hercegprímás lelkipásztori látogatáson Egerben a Boldogasszony Éve keretében, mellette Czapik Gyula egri érsek,
1947. szeptember 20–22.

épp ezért nem jöhet vissza Budapestre az apostoli nunciatúra, mert „akkor egy Mindszenty helyett kettő lenne az országban”.³⁸²

A magyar katolikus egyháziak között többen is voltak, akik úgy gondolták, hogy a primás magatartása csak az egyik lehetséges magatartás. A püspöki kar tagjai sem gondolkodtak egyformán a hercegprímás taktikájáról, de – tartva egyfelől az éber baloldali sajtó leleplezéseitől, másfelől a primás haragjától – igen óvatosan fogalmaztak még magánkijelentéseikben is. Sőt az 1946. szeptember 6-i konferencián a főpapok, a rangidős Shvoy püspök kezdeményezésére hűségnyilatkozatot tettek a bíboros mellett: „Szeretett híveink fölvilágosítására és megnyugtatózására kijelentjük, hogy a püspöki kar minden egyes tagja nemcsak nem helyezkedik szembe a bíboros hercegprímás úr férfias, bátor kiállásával az Egyház, a lelkiismereti szabadság és a magyar igazság védelmében, hanem egész lelkéből helyesli, és minden erejéből támogatja és szolgálja azt.”³⁸³ Ettől eltérő vélemény kifele nem hangzott el. Czapik Gyula egri érsek, aki szívből soha nem kedvelte Mindszentyt, de

382 OSZK Kt. 216. f. 50. ő. e. „Jelentés a magyar katolicizmus helyzetéről. 1946. november 5-ig bezárólag.” Írta Nagy Tőhötöm S. J. Róma, 1946. november 12. Olaszul másolatban: JTMRL II.1. Másolatok a rend római levéltárának anyagából, Epistolae Variorum 1946–1950/1946. Aláírt. (Nagy Tőhötöm a jezsuita generálisnak és a pápának írta helyzetjelentéseit.)

383 A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között i. m. 133. Az 1946. szeptember 6-ára összehívott püspökkari értekezlet jegyzőkönyve, napirend előtti 2. pont.; „Úgy érzem, hogy elkerülhetetlenül szükséges immár, hogy a püspöki kar félreérthetetlen határozottsággal kijelentse az ország és a világ színe előtt, hogy mindenben egy és teljesen szolidáris Öminenciájával és szó sem volt és nincs is, de nem is lehet ellentét vagy még kevésbé szakadás

ettől még primásaként elfogadta, egy bizalmas feljegyzésében leírta azt, amit nyíltan soha ki nem mondott, és kifejtette, miért nem tartja Mindszenty egyéniségét „szerencsésnek”: *„Igen érezteti, hogy magasan áll, lekezelő, szarkasztikus a sértésig. A kormány és tényezői alacsony sorsú és nem nagyon művelt emberek, mint ilyenek fokozottan érzik ezt a lekezelést és egyénükben sértve, a félművelt ember természetes ellenszenvével fordultak vele szembe. Így tette ellenségévé Tildyt, Nagy Ferencet és majdnem minden kormánytényezőt. Ezek személyének nem tudtak ártani, tehát az Egyházon ütöttek.”*³⁸⁴

A mindennapi élet helyi konfliktusai a papságban is megfogalmazták az aggódo kérdést: vajon a hercegprimás politikájának nem lesz-e hátrányos következménye? Okos kompromisszumokkal vagy konok konfrontálódásokkal lehet helyet biztosítani a katolicizmusnak az új történelmi helyzetben? Voltak, akik úgy vélték, hogy a konfrontálódás helyett egy józan „modus vivendi”-re, az együttélés lehetőségeinek józan felmérésére van szükség, és számoltak a szovjetek tartós közép-európai berendezkedésével. A *modus vivendi* az egymás mellett élés lehetséges módozata, valahol az együttműködés és a nyílt ellenállás között helyezkedik el. Az együttműködést világnézeti okok zárták ki, az ellenállást viszont az erőviszonyok. A nyílt *katolikus ellenállás ellen* szólt, hogy sem a szovjet politikai befolyás, sem a gazdasági függés, sem a Magyarországgal közös kárpátaljai határ megszűnésére nem volt esély, pedig ezek következtében válhatott a Magyar Kommunista Párt a politikai életet tartósan meghatározó erővé. Felismerték, hogy Magyarország az erőviszonyok és földrajzi helyzete miatt nem folytathat szovjetellenes politikát, miközben mélyreható, visszafordíthatatlan, de legalábbis forradalmi változások érlelődtek. Ha tehát sem a

A Nemzeti Segély Központi Gyermek Átvevő, Vizsgáló és Gondozó Állomásának és a Magyarországi Katolikus Legényegyletek Országos Szövetségének névtáblája, 1946

a bíboros-hercegprimás és a püspöki kar között. [...] Öeminenciájának tartozunk vele. Nem engedhetjük meg, hogy rajtunk keresztül hátulról akarják megtámadni Öeminenciáját a magyarság érdekében végzett heroikus munkájáért.” SzCsPL I.1.a. Shvoy Lajos székesfehérvári püspök levele Hamvas Endre csanádi püspökhöz. Székesfehérvár, 1946. augusztus 26.

384 PMKL IV. 213. Albert István hagyatéka, Iratok, 4. sz. tétel, „Egyház és állam – tárgyalások” c. dosszié, „Egyház és állam közti tárgyalások, előkészítő jegyzetek és gondolatok 1948. jan.–febr.” c. iratcsomón belül, „A megegyezés szükségessége”. VII.

kollaboráció, sem pedig a politikai értelemben vett ellenállás nem lehetséges, akkor nem marad más hátra, mint egy *modus vivendi* kísérlete. Ennek az útnak a képviselői – a klérusból Jánosi József, Kerkai Jenő és Nagy Tőhötöm jezsuita páterek, laikus oldalról Szekfű Gyula egyetemi tanár (moszkvai nagykövet), Eckhardt Sándor, Bálint Sándor és Barankovics István, a Demokrata Néppárt vezetői – rendelkeztek azzal az előnnyel, hogy a hitlerizmussal szembeni ellenállás szellemi vezetői voltak, így őket a szovjetek és a kommunisták elfogadták tárgyalópartnereknek. A „modus vivendinek” vagy „túlélésnek” nevezett egyházpolitika nem irányult Mindszenty József hercegprímás személye ellen, bár ő annak vélte.

A „túlélők” táborának próbálkozásaira tanulságos példa a KALOT esete. A modern kori magyar történelem páratlanul sikeres mozgalmára, a KALOT-ra már csak azért is fontos szerep várt 1945 után, mert a politikai katolicizmus régi keretei tarthatatlanok voltak. A mozgalom vezére, a jezsuita Kerkai Jenő 1946 januárjában megkísérelte elfogadtatni Mindszentyvel az alternatívát: *„...szükségesnek látszik, hogy Eminenciád titokban előmozdítsa egy olyan katolikus vonal szerepét, amely a nyílt szakítás vagy passzív magatartás helyett az aktív együttműködéssel igyekszik a katolikum és a magyarság ügyét előbbre vinni a Köztársaság keretei között, valamint az orosz hatalom itteni jelenléte alatt.”*³⁸⁵ Mindszenty azonban ehhez a külön úthoz előbb csak kétellyel, majd elutasítással viszonyult. Inkább az egységes szembehelyezkedést, a teljes bizalmatlanságot és az állandó tiltakozást tartotta helyes taktikának, amit a háborús hírek csak megszilárdítottak benne. Hiszen csak ki kell tartani a nemzetközi viszonyok megváltozásáig, amíg az angolszászok kiűzik a bolsevizmust Európából!

A primás háborút váró reményeiről az amerikai diplomácia is értesült, de azt semmivel nem táplálta. H. F. Arthur Schoenfeld budapesti amerikai követ 1946. március 29-én táviratban jelentette az amerikai külügyminisztériumnak, hogy Balogh István plébános, a miniszterelnökség kigazdapárti politikai államtitkára beszámolt neki a hercegprímással folytatott pár nappal korábbi beszélgetéséről. *„Balogh elmondta, hogy ma egy hiábavaló órát töltött el azzal, hogy meggyőzze a primást: az együttműködésre hajlamosabb magatartást kell tanúsítania a magyar demokrácia iránt. Különösen arra kérte a primást, hogy a római utazásával kapcsolatban tegyen sajtónyilatkozatot, amelyben említést tesz a magyar demokrácia nehézségeiről és kéri a katolikus egyház támogatását. A primás csökönyös maradt és elutasította, hogy fontolóra vegyen bármilyen békülékeny lépést. Balogh szerint a primás óriási kárt okoz a katolikus egyháznak, mint-hogy most minden lelkészt prima facie [az első látszatra] reakciónak bélyegeznek. Szerinte a primás makacs, csekély intelligenciájú, alapvetően kulturálatlan és körülveszi magát szűk látókörű vidéki papokkal, valamint néhány régi arisztokrata földbirtokossal, akik rossz tanácsokat adnak neki. [Balogh] azt mondja, a primás meg van győződve arról, hogy az amerikaiak nemsokára felhasználják az atombombát a szovjet kiűzésére Magyar-*

385 OSZK Kt. 216. f. 508. ő. e. 1. fol. P, Kerkai Jenő levele Mindszenty Józsefhez. Bp., 1946. január 28. Másolat.

országról.”³⁸⁶ A politikussá avanszált plébános kudarcán nem csodálkozhatunk, ő és Mindszenty mint a tűz és a víz – végletesen más a módszerük és a jellemük. Balogh született diplomata, ügyesen alkalmazkodó, ha kell, simulékony, s amíg csak lehetett, az időhúzásra játszott az „aki időt nyer, életet nyer” elve alapján. Mindszenty viszont harcos, aki „kard” ellenében „kardot ránt”, és akinél az elvek mindenekfölöttisége felülírja a diplomácia rugalmasságát.³⁸⁷

A KALOT jezsuita vezetői viszont, ahogy írtuk, kapcsolatokat kerestek a szovjetekhez. Nem önkényesen, hanem római felhatalmazással. Mindszenty viszont egyetlen pillanat erejéig sem helyeselte a szovjet felé való tapogatódzást, nem látott benne körületekintést vagy stratégiát, csakis lepaktálást a gyűlölt ellenséggel. Amikor 1946. június 10-én, a KALOT 10 éves sportcsarnokbéli jubileumán a Szovjet Antifasiszta Ifjúsági Bizottság szónoka is köszöntötte a mozgalmat, betelt a pohár. A hercegprímás felháborodva követelt magyarázatot. A mozgalom két jezsuita vezére hosszú levélben válaszolt.³⁸⁸ Kifejtették, hogy a történelem a magyar katolicizmust kész tények elé állította, és minden eszközt fel kell használni annak érdekében, hogy minél többet sikerüljön megmenteni az értékekből. Érvelésüket teológiaiilag is alátámasztották: a katolikus erkölcstan szerint nem szabad rosszat tenni, még akkor sem, ha abból jó származhat. Egy önmagában közömbös cselekedetnek viszont, amelyből rossz is, de jó is származhat, nincs akadálya. Ezért *szociális és kulturális téren hajlandók együttműködni* más egyesületekkel, de *világnézeti kérdésekben semmit nem engednek*. Ezt kell tenni, ha ezzel a nagyobb rossz, a virágzó katolikus egyesületi élet megszüntetése elkerülhető.

Tildy Zoltán köztársasági elnök (jobbról a második) kihallgatáson fogadja a Szovjet Antifasiszta Ifjúsági Bizottság delegációját, 1946. június 6.

386 SIPOS Péter–VIDA István: Mindszenty József és az amerikai követség. *História* 5 (1983) 5–6. 42. és MNL OL XX–10–k LÜ PO 18.300/1989. Amerikai levéltári anyagok. H. F. Arthur Schoenfeld követ 606. sz. felterjesztése a külügyminiszterhez. Bp., 1946. március 29. Másolat. Szövegét közli SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' balálra ítélve* i. m. 275–276.

387 HAAS György: Balogh páter. *A huszadik század Fráter Györgye*. Bába Kiadó, Szeged, 2010.; MIKLÓS Péter: Balogh István politikai pályája. PhD-értekezés, Szegedi Tudományegyetem BTK, Szeged, 2012.

388 NAGY Tőhötöm: *Jezsuiták és szabadkőművesek* i. m. 234–250. A jelentés újraközlése BALOGH Margit: *A KALOT és a katolikus társadalompolitika 1935–1946*. Bp., 1998. 188–197.

Mindszenty az érvelést nem fogadta el, a levelet „förmédvénynek” nevezte. Az üggyhöz érdemben csupán annyit szólt hozzá, hogy a katolikus hívek megtévesztése és sodródása a marxista mozgalmak felé nagyobb rossz, mint a szervezeti keretek továbbvitele. A hajdani tanítványt, a bizalmas tanácsadó Kerkai Jenőt és az őt hercegprímási posztra jelölő Nagy Tőhötömöt kíméletlenül kiejtette a kegyeiből. Addigi pártfogását megvonta a KALOT-tól, és erről a püspököket is értesítette: „Barankovics oldalon bizonyos keleti »haladó« katolikus irány mellé álltak a Kalot-vezetők. A szellemi vezető Szekfű [moszkvai] követ. Szükségesnek látom értesíteni nagyméltóságodat, hogy a Kalot nem jár többé a katolikus vonalon, ezért kívánatos, hogy a kispapság és katolikus szervezetek ehhez képest legyenek velük szemben tartózkodók. A téli ajánlásomat visszavonom.”³⁸⁹ Hol volt már az a szívéllyesség, amikor Mindszenty a KALOT-ról azt írta XII. Pi-

Mindszenty József megvonta bizalmát a KALOT-tól és erről értesítette a püspököket, 1946. június 8.

usznak, hogy az az ő büszkesége, koronája (*coronae nostrae*)!³⁹⁰ Ezzel az elhatárolódással nemcsak a KALOT sorsa pecsételődött meg, de óhatatlanul gyengült a hazai kereszténydemokrácia ereje is, amelynek tömegbázisát a KALOT adta.

A bíboros nem állt meg a pártoló sorok visszavonásánál, hanem a KALOT felszámolását latolgatta, a jezsuita tartományfőnökön pedig számon kérte a két rendtag magatartását: „Élőszóval ismételten említettem, most írásban nyomatékosan kívánom, hogy ama rendtagokkal, akik belföldön és külföldön nem kevesek megütközésére a katolikus széles rétegek

389 SzCsPL I.1.a. 1400/1946. Mindszenty József 2991/1946. sz. levele Hamvas Endre csanádi püspökhöz. Esztergom, 1946. június 8.

390 JTMRL II.1. Másolatok a rend római levéltárának anyagából, Epistolae Singulorum 1913–1949/1942–1945. Mindszenty József levele XII. Piusz pápához. Esztergom, 1945. szeptember 20. Latin nyelvű másolat.

megzavarodására is, a hivatalos katolikus iránytól elhajolva, azzal szembehelyezkedve, az anynyira szükséges katolikus egység megtörésével, az ellenséges vonallal együtt haladnak engedelmességre szorítani, közéleti és sajtó terén visszavonultatni szíveskedjék. Debrecenben P. Kerkai többek előtt kijelentette, hogy (Kalot, Demokrata Néppárt) a megszállókkal barátságos irányt visznek, »ha ez a hercegprímásnak nem is tetszik«. Más oldalról úgy értesülök, hogy ők – saját szavaik szerint – csak hit és erkölcs dolgában hajolnak a hivatalos Egyház irányítására. Ez lehetetlen, liberális világiakat is kevésbé díszítő felfogását épp jezsuiták ajkán...”³⁹¹ Amikor Mindszenty egységes katolikus politikát kért számon a KALOT jezsuita vezetőin, saját egyéni meggyőződését emelte hivatalos katolikus állásponttá. Holott nem hitelvekről volt szó.

Az alapvető tanok – mint a Szentírás Istentől való ihletettsége, a Szentháromság, Jézus Krisztus istensége, testet öltése, a bűnösökért elszenvedett halála, eltemetése, feltámadása és mennybemenetele; az evangélium jelentése üdvösség kegyelemből és hit által; Krisztus újbóli eljövetele; az üdvözülők örök boldogsága; az elveszettek örök büntetése – nem képezhetik vita tárgyát. Ám vannak fontos, de nem alapvető dolgok, amelyek esetében a hívőknek lehet a közösségtől eltérő (magán)véleményük, ahogy léteznek nem lényeges, de az egyén szempontjából fontos elveket megtestesítő kérdések is, amelyekre nincs dogmatikai szabály. Ilyen például a parlamenti képviselő-választás: a voksolás tekintetében vélemény szabadsággal kell bírniuk az embereknek anélkül, hogy az hitéletükben viszályt vagy megosztottságot okozna. Mindszenty azonban a kommunizmus és bolsevizmusmal szembeni ellenállást is egy szintre emelte az alapvető tanokkal, a legcsekélyebb közösködést is ellenezte.

A történelmi politikai elit túlzott tisztelete is behatárolta mozgásterét, és a hagyományos polgári rétegek helyett már nem akart a világiakra, pontosabban a KALOT-ból érkező népi értelmiségre építeni, holott ő maga is alulról küzdötte fel magát. Pedig a katolikus egyház érdekében *mindkét politikára szükség lett volna*, mert mindkettőnek volt létjogosultsága. Mindszenty világosan látta, hogy a kommunizmus/bolsevizmus részéről egy együttműködés csak merő taktika. A „haladó”-nak mondott katolikus progresszió képviselői viszont jogosan vonták le a következtetést, hogy a létező politikai erőkkel szóba kell állni, legyenek azok bármily tökéletlenek is. Talán kevésbé konfrontatív módon is lehetett volna „nem együttműködni”, és nagyobb figyelemmel lenni a kormány nem ateista koalíciós partnereire. Ugyanez a tragikus kettősség, mondhatni történelmi kutyaszorító lesz az, ami a hercegprímás és a Demokrata Néppárt kapcsolatát zsákutcába viszi.

391 PL Processus, 11. d. V–700/30. 255. fol. Mindszenty József 3018/1946. iktatószámú levele P. Borbély Istvánhoz. [1946. június 23.] Aláírt. (Mindszenty gyanította, hogy a hatalommal egyezkedő jezsuiták és egyes világiak kapcsolata nem szűnt meg. Vezetési és információszerezési módszereiről árulkodik az a bizalmas levél, amelyben nem a saját, hanem Mihalovics Zsigmond, az AC igazgatójának nevében tájékoztatást kért arról, hogy „1. P. Kerkai és Szekfű moszkvai követ minő időközökben fordultak és fordulnak meg Nagykapornakon? [a jezsuita rendházban] 2. P. Jánosi el-el távozik-e onnét, mily gyakran, hova és mily időkre.” PL Processus, 4. d. V–700/16. 7. fol. Eredeti, Mindszenty József kézírásával írt levéltervezet a csatári esperes-plébános részére. Bp., 1947. november 1.)

A KATOLIKUS EGYESÜLETEK FELSZÁMOLÁSA

A KALOT halálos ítéletét végül mégsem Mindszenty mondta ki. Történt ugyanis, hogy az egyébként is feszült belpolitikai helyzetben, amit tetézett a pénzügyi stabilizációs program ingatagsága, a közepesnél is rosszabb termés, a közvéleményt egy váratlan fővárosi merénylet hozta izgalomba. 1946. június 17-én, délután 3 óra 50 és 4 óra között a Teréz körút 15. szám alatti ház padlásáról valaki az Oktogonon tartózkodó szovjet katonákra lőtt.

Az Erzsébet körúton – a Dohány utca torkolatában – viszik a merénylet áldozatául esett szovjet katonatiszt ágyútalpra helyezett koporsóját végleges nyughelyére, a Ludovika Akadémia előtti térre. Budapest, 1946. június 21.

A részleteiben többször változó hivatalos verzió szerint a helyszínre érkező szovjet és magyar nyomozók már csak az öngyilkos „merénylő” elszenesedett hulláját találták meg a padláson, de érdekes módon KALOT-os igazolványa még csak meg sem pörkölődött a zsebében. Az újsághírek legalábbis erről számoltak be, míg a minisztertanács ülésén Szakasits Árpád még arról tájékoztatta a jelenlévőket, hogy *„a hullánál semmiféle iratot nem találtak, de az égés következtében úgylis megsemmisültek volna”*.³⁹² Később már arról tett említést, hogy a merénylő nem volt sem a KALOT, sem a Cserkészszövetség tagja, viszont a zsebében a Szociáldemokrata Ifjúsági Mozgalom igazolványát találták.

³⁹² MNL OL XIX–A–83–a/116. sz. 2. fol. Az 1946. június 18-ai minisztertanácsi ülés jegyzőkönyve.

Vas Zoltán gyakorlatiasan azt mondta: „nem az fontos, hogy mi volt a zsebében, hanem hogy ki van mögötte.”³⁹³ Akárhogy is történt valójában, a merénylet vagy az egymással összevitázó katonák lövöldözésének „végeredménye” két halott szovjet tiszt és több sebesült áldozat, távolilag pedig az ország külpolitikai megítélésének romlása lett.

Újabb merénylettől tartva a fővárosi szovjet városparancsnokság a június 20-ára korábban már jóváhagyott úrnapi körmenetet csak rövidített útvonalon engedélyezte. Tiltakozása jeléül Mindszenty nyilvánosan nem misézett és a körmenetet sem vezette, hanem visszavonult Esztergomba. Mégis tumultuózus jelenetek alakultak ki, többecket letartóztattak, még vidéken is megszakítottak több körmenetet azzal, hogy akadályozzák a közlekedést.³⁹⁴ Azonban ennél sokkal súlyosabb megtorlás következett a szovjet tisztek haláláért: az Oktogon téri és az országban itt-ott valóban elkövetett merényletek együttesen ürügyet adtak a nemkívánatos egyesületek tevékenységének betiltásához.

Szviridov altábornagy, a SZEB szovjet ügyvezető elnöke 1946. június 28-án jegyzékben követelte a „fasisztabarát” ifjúsági egyesületek felosztatását és a katolikus egyház izgatásának betiltását.³⁹⁵ Nagy Ferenc emlékirataiban megemlíti, hogy a kormány nem egyből, hanem a béketárgyalások, az ország kedvező nemzetközi megítélése miatt engedett a szovjet követelésnek.³⁹⁶ A SZEB-nek adott válaszjegyzékbe a kommunista Gerő Ernő közlekedésügyi miniszter javaslatára került be a „vallásos ifjúsági egyesületek” elé a „katolikus” jelző – leszűkítve az ellenség körét erre a felekezetre.³⁹⁷ A megnevezett vagy kihagyott, de a jegyzék ürügyén mégiscsak kiszemelt egyesületek – köztük a KALOT, a KIOE, a KALÁSZ, az EMSZO, a cserkészlet – felosztatását Rajk László belügyminiszter 1946. július 4-én rendelte el.

Néhány hét leforgása alatt döbbenetes számú, több mint 1500 felekezeti egyesületet és szervezetet számoltak fel, helyiségeiket lefoglalták, vagyonukat és irataikat zár alá vették. Az intézkedés a kárörvendezés hangjait is előcsalta: így járnak azok, akik meg-

393 PL Processus, 2. d. V–700/10A. 625. fol. Bóka Imre eredeti aláírásával gépelt feljegyzés. Dátum nélkül.

394 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest Legation, General Records 1946. Box 103. 840.4 Catholic Church. Mindszenty József levele az amerikai követnek. Eredeti, angol nyelvű gépelt levél, aláírt. Esztergom, 1946. június 27.

395 KÖLA 285. f. 6/160. ö. e. 7–10. fol. Gépelt másolat. Szövegét közzétette FÖLDESI Margit: *A szabadság megszállása: A megszállók szabadsága* i. m. 444–447. és *Pártközi értekezletek. Politikai érdekegyeztetés, politikai konfrontáció, 1944–1948* i. m. 258–260. – Korabeli szovjet iratok szerint június végén a SZEB két memorandumot intézett a magyar kormányhoz, a másodikban haladéktalan fellépést, a reakció megfékezését, valamint a KALOT és a cserkészlet felosztatását követelte. (RGASZPI f. 17. op. 128. gy. 124. l. 77.) Szovjet politikai elemzők az 1946. tavaszi–ősi fejleményeket a kisgazdapárt jobboldalának erősödő szovjet- és kommunistapárt-ellenes fellépésével magyarázták, egyértelmű összefüggést találva a terrorcselekmények és a politikai aktivitás között. Szovjet katonák ellen ekkoriban összesen 26 merényletet követtek el (1946. júliusban nyolc, augusztusban öt, szeptemberben öt, októberben hat, novemberben kettő esetet regisztráltak). Ugyanezen időszakban az ugyancsak megszállt Ausztria szovjet zónájában 22 merénylet történt. A két országban elkövetett összesen 48 merénylet 75 százaléka katonák, 25 százaléka tisztek ellen irányult. (RGASZPI f. 17. op. 128. gy. 116. l. 145.)

396 NAGY Ferenc: *Küzdelem a vasfüggöny mögött. 1. kötet.* Európa–História, Bp., 1990. 318–319.

397 MNL OL XIX–A–83–a/120. sz. 14. fol. Az 1946. július 2-ai minisztertanácsi ülés jegyzőkönyve.

bíznak az oroszokban.³⁹⁸ A felosztatás igen nagy csapást mért az egyház társadalmi-közéleti befolyására, miközben lendületet adott az akadozva működő baloldali egyesületek indulásához. A tanügyi igazgatás élt az alkalommal, és a „demokratikus” szervezetek felé terelte az ifjúságot, amelyek immár komoly rivális hiányában uralhatták a közösségi szerveződéseket.

Ebben a puszkaporos hangulatban beszélt zárandokok előtt Mindszenty a Mátraverebély község mellett lévő Szentkút kegyhelyen 1946. június 23-án. A bizalmas hangulat-jelentések szerint öklét a bányák felé rázva szidta a zárandoklat ellen munkavégzéssel protestálókat. A jelentésíró szemüvege torzított, mert ilyen nyers indulat kizárt Mindszenty, egy főpap részéről. Talán áldásra emelkedő kezét látta ökölnék... A hercegprímás beszédében ezúttal is kiállt Magyarország területi integritásáért, a politikai rendőrség működésére célozva pedig kijelentette: *„Követeljük, hogy ebben az országban szűnjenek meg azok az állapotok, hogy egyes emberek talpát véresre verjék és dobhártyáikat megrepesszék.”*³⁹⁹ Beszédét a „széncsatát” vívó és a kötelező munkavégzés miatt távolmaradt „öntudatos munkások” nem hallhatták, mégis felháborodással vették hírét és tiltakoztak ellene.

Mindszenty 1946. július 10-én a Szövetséges Ellenőrző Bizottsághoz fordult – korábbi levelei stílusához képest visszafogottan és átgondoltan.⁴⁰⁰ Nem a KALOT felosztatását fájlalta, annak sorsa valójában egyáltalán nem érdekelt, hanem a katolikus egyház egyesületei ellen intézett *általános* támadás miatt tiltakozott, amit Szviridov altábornagy követelése váltott ki. A bíboros felháborodása ezúttal nem volt eredménytelen, mert a brit kormány – és ekkortájt ez nem fordult elő sűrűn – 1946. július 16-án jegyzéket intézett a SZEB szovjet parancsnokához, amelyben világossá tette, hogy nem ért egyet a szovjet fél lépésével. Négy nap múlva az amerikai kormány küldött jegyzéket a szovjet kormánynak, amelyben rámutatott, hogy a Magyarországon folytatott jóvátételi politika megfosztja az országot a sikeres újjáépítés minden gazdasági lehetőségétől.⁴⁰¹ Ez volt az *első jelentős ellentét* az angolszász hatalmak és a Szovjetunió között Magyarországon. Az angolok jegyzékét Mindszenty külön levélben köszönte meg, mert azzal Nagy-Britannia *„a Magyarországon folyó, belső és külső tényezőktől származó, a vallásszabadságba ütköző lépések és tények ellen a szabadság és igazság oltalmára állott. Mi a demokráciától azt vártuk, hogy – amint erre az ígéret megvolt – a vallásszabadság talaján minden valláserkölcsi tőkénket rendelkezésre bocsáthatjuk balsorsú országunk talpra állításá-*

398 ÁBTL 3.1.8. V–222/3. 75. fol. Jelentés. Bp., 1946. október 19. Varga Béla katolikus pap, a nemzetgyűlés elnökének véleménye; OSZK Kt. 216. f. 20. ö. e. 7. fol. P. Nagy Tőhötöm 1946. augusztus 10-i feljegyzése.

399 PIL 274. f. 7/246. ö. e. 17. fol. Az MKP salgótarjáni járási titkárságának jelentése, 1946. június 24.

400 Mindszenty 1946. július 25-én az amerikai követségnek is elküldte a SZEB-hez július 10-én intézett levelét, amelyben a SZEB fellépését sürgeti a magyar egyházat ért támadások miatt. Ehhez csatolta a magyar külügyminiszterhez július 22-én írt levelének másolatát is. NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest Legation, General Records 1946. Box 103. 840.4 Catholic Church. Másolatban: PL Processus, 2. d. V–700/10A. 559–561. és 569. fol. (magyarul), 526–529. fol. (angolul – több példányban); fogalmazvány eredetije: 562–568. fol. (vegyesen Mindszenty József és Drahos János kézírásával).

401 RGASZPI f. 17. op. 128. gy. 125. l. 26–32. A legfontosabb politikai események Magyarországon 1946 júliusa folyamán. V. Mudrikov alezredes jelentése, 1946. augusztus 8. A teljes szöveget lásd: *Moszkvának jelentjük. Titkos dokumentumok 1944–1948.* Szerk.: Izsák Lajos és Kun Miklós. Századvég, Bp., 1994. 113–118:114.

hoz és a népek megbékéléséhez. Fájdalmunkat enyhíti az a jóleső tudat, hogy szerencsétlenségünk legalább legkirívóbb jelenségeivel szemben a nemes Nagy-Britannia örökösére és védelmére mindenkor számíthatunk.”⁴⁰²

A nyugati jegyzékek nem befolyásolták az eseményeket, viszont megerősítették Mindszentyt abban, hogy szükség van az ellenállásra. Amikor Szviridov altábornagy 1946. július 24-én a helyzetről egyeztetett O. P. Edgcumbe vezérőrnaggyal és G. H. Weems dandártábornokkal, a brit és az amerikai katonai misszió vezetőivel, nem igazán törték ma-

Szviridov altábornagy (balról az első) búcsúfogadásán O. P. Edgcumbe brit vezérőrnagy (balról a második) és G. H. Weems amerikai dandártábornok (jobbról az első), 1947. szeptember 22.

gukat azért, hogy az egyesületek feloszlátását valamiképp korrigáltassák. Edgcumbe „nem értette, honnan bukkantak fel ismét a fasisztabarát szervezetek”, ő ugyanis úgy emlékezett, hogy a SZEB részéről már áprilisban kijelentették: a magyar kormány teljesítette a fegyverszüneti megállapodás azon pontját, amely a fasisztabarát legális és illegális szervezetek felszámolására vonatkozik. Szviridov cáfolta ezt az állítást, és a szerinte aktív „terrorista szervezetek” igenis léteznek. Ennek kapcsán kijelentette: a szovjet főparancsnokság azért kérte a magyar kormánytól több ifjúsági szervezet feloszlátását, hogy „megszabadítsa a hadsereget a fasiszta terrortól”. Egyetértést várva kifejtette, hogy a szovjetek helyében bármely másik szövetséges parancsnokság így járt volna el, és hogy ezzel az intézkedéssel a szovjet főparancsnokság nem sértette meg a magyar kormány vagy az Egyesült Államok kormányának érdekeit. „Edgcumbe és Weems nem tudtak megcáfolni. Csöndben egyetértettek a következtetéseimmel, és tisztelettel megköszönték a tájékoztatást” – jelentette Szviridov önigazolásképp Moszkvába.⁴⁰³ Az egyesületek feloszlátását Moszkvában mégsem kezelték sikertörténetként, hiszen abból kisebb diplomáciai konfliktus kerekedett. Varga Bélának, a nemzetgyűlés elnökének állítólag maga Szviridov altábornagy ismerte el, hogy Moszkva erős rosszallással fogadta az intézkedést. A felelősséget nem is vállalta magára az altábornagy, hanem Rajk László belügyminiszterre hárította, mondván: túllépte a Szövetséges Ellenőrző Bizottság által kért intézkedések határát. Rajk túlkapása miatt a miniszterelnök Rákosinak tett szemrehányást,

402 PL Processus, 4. d. V–700/15A. 327. fol. Mindszenty József levele Alvary D. F. Gascoigne, Nagy-Britannia magyarországi politikai megbízottjához. Esztergom, 1946. július 19. Gépelt tisztázat. Uo.: 341–342. fol. A levél fogalmazványa Mindszenty kézírásával.

403 AVP RF f. 0453. op. 2a. papka 11. gy. 8. l. 125–128. G. V. Szviridov jelentése Vorosilovnak és Dekanozovnak. 1946. július 27.

mivel a kommunista belügyminiszter a hivatali út megkerülésével, a nemzetgyűlés jóváhagyása nélkül intézkedett.⁴⁰⁴

A vallásgyakorlási, az egyesülési és gyülekezési szabadság megcsúfolása miatt Mindszenty egy kiáltvánnyal akart a világ demokráciáihoz fordulni, de ettől a nyugati jegyzékek hatására elállt, és kiáltvány helyett 1946. július 20-ára összehívta a püspökkari konferenciát. A püspökök támogatásával felvértezve 1946. július 22-én „a megvádolt magyar katolikus egyház fejeként” minden eddiginél határozottabb levelet intézett Gyöngyösi János külügyminiszterhez, és az ellen tiltakozott, hogy a nyomozó hatóságok a katolikus egyházat és annak ifjúsági szervezeteit belekeverték a két szovjet tiszt meggyilkolásába. Követelte, hogy bocsássák rendelkezésére a teljes nyomozati anyagot, továbbá kérte azon személyek védelem alá helyezését, akik bizonyítékokat szolgáltatathatnának az ügyben. Elvárta a további betiltások felfüggesztését, az addigi intézkedések hatálytalanítását, és választ kért legkésőbb július 26-ig.⁴⁰⁵ Arra az esetre, ha kérései nem teljesülnének, a bíboros ultimátummal fenyegetőzött: a teljes ügyet a világ nyilvánossága elé tárja, de nem retten vissza attól sem, hogy az egyház lelki hatalmának segítségével súlyos büntetést mérjen a feloszlató rendelet megalkotóira és végrehajtóira, azaz kiközösítse őket, ami példa nélküli lett volna.

Július 26-án nem a külügyminiszter, hanem Nagy Ferenc miniszterelnök válaszolt a bíboros levelére. Udvariasan, de ő is igen határozottan közölte, hogy Szviridov altábornagy a Teréz körúti eset után, ami csak betetőzte a legutóbbi négy hónapban a szovjet tisztek ellen elkövetett mintegy 50 merényletet, „*vádat emelt a katolikus egyesületekkel és a katolikus papokkal szemben*”.⁴⁰⁶ A miniszterelnök cáfolta azt a gondolatmenetet, amely az egyház elleni intézkedések kiváltó okaként kizárólag a gyilkosságot állítja középpontba, mert szerinte az egy folyamat eredménye, mégpedig a hivatalos magyar külpolitikával szöges ellentétben álló, szovjetellenes hercegprímási megnyilvánulásokkal hozható összefüggésbe. Szerinte a szovjetek bizalmatlansága Mindszenty választási körlevelére nyúlik vissza, „*azóta nézik gyanakvással mindazt, amit a papság, vagy katolikus egyesületek tesznek*”. A mostani gyilkosság csak alkalom volt – fejtegette a miniszterelnök –, hiszen az egyház részéről tapasztalható barátságtalan

404 MNL OL XX–10–k LÜ PO 18.300/1989. Amerikai levéltári anyagok. H. F. Arthur Schoenfeld követ 1348. sz. felterjesztése az amerikai külügyminiszterhez. Bp., 1946. július 23. Másolat.

405 PIL 274. f. 7/247. ö. e. 73–76. fol. Mindszenty József 3716/1946. sz. levele Gyöngyösi János külügyminiszterhez. Esztergom, 1946. július 22. Eredeti gépelt másolat. Ugyanez: SzCsPL I.1.a. 1676/1946. Mindszenty a levelet másolatban elküldte a budapesti amerikai követnek is: NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest Legation, General Records 1946, Box 103. 840.4 Catholic Church és PIL 274. f. 7/248. ö. e. 244. fol. Gépelt másolat 1946. július 12-ei – téves – dátummal. (A levél angol nyelvű, gépelt levél tisztázata: PL Processus, 2. d. V–700/10A. 534–536. skk.) – Megjegyzés: Gyöngyösi külügyminiszter aznap a csehszlovákiai magyarok és általában az emberi jogok érdekében is kapott levelet a magyar katolikus püspöki kar nevében a hercegprímástól: PL Processus, 6. d. V–700/19. 93. fol. Gépelt másodlat. Mindszenty József 3715/1946. sz. levele Gyöngyösi Jánoshoz. Esztergom, 1946. július 22. Uez: PL Mm. 2. d.

406 PIL 274. f. 7/247. ö. e. 65–68. fol. Nagy Ferenc miniszterelnök iktatószám nélküli [115/1946. Eln. Biz. sz. a.] levele Mindszenty Józsefhez. Bp., 1946. július 26. Gépelt eredeti, aláírás nélkül. Ugyanitt 69–72. fol: a levél tervezete. (A következő idézetek is innen – B. Ma.)

gesztusok (körlevél, újévi rádióbeszéd, a hercegprímás egyes szerepléseit követő szovjetellenes tüntetések) és az egyház elleni fellépés között ok-okozati összefüggés van. A kormányfő a szovjet szervekre hivatkozva elhárította a nyomozati anyagba való betekintést, akárcsak a gyilkossággal kapcsolatban tanúként kihallgatható személyek védelmére irányuló kérést. A nyilvánossággal való fenyegetést „denunciálásnak” minősítette, és elutasított minden abból eredő felelősséget. Levelét annak hangsúlyozásával zárta, hogy a már felosztatott egyesületek új vezetés alatt feltehetően engedélyt kapnak az újjászerveződésre, és további felosztatásokat nem terveznek, hacsak nem merülnek fel konkrét kifogások.⁴⁰⁷

Nagy Ferenc kormányfőt köszöntik a kisgazdapárt nagygyűlése előtt a Budai Torna Egylet sporttelepén, 1946. június 2.

Mindszenty már pár nap múlva, 1946. július 31-én válaszolt a miniszterelnöknek. Újfent összefoglalta az egyházat ért sérelmeket, bizonyítva, hogy az egyház–állam viszonya nem az ő fellépései, hanem a másik fél miatt romlott meg, az egyház csupán önvédelemre kényszerült. Cáfolta azt az állítást, hogy a választási körlevél lenne a konfliktusok forrása. A szöveget cenzúrázta a Szövetséges Ellenőrző Bizottság, s mivel abban „az oroszok ellen egyáltalán semmi sincs”, megkapta az engedélyt a kinyomta-

407 MNL OL XX–10–k LÜ PO 18.300/1989. Amerikai levéltári anyagok. H. F. Arthur Schoenfeld követ 1829. sz. jelentése. Bp., 1946. augusztus 13. Másolat. Mellékletben Mindszenty levele a SZEB-hez (1946. július 10.) és a magyar külügyminiszterhez (1946. július 22.), valamint Nagy Ferenc levele Mindszenty Józsefhez (1946. július 26.).

tásra. A hercegprímás ugyancsak cáfolta, hogy az 1945. december 31-én mondott újszévi rádióbeszéde szovjetellenes kitévelt tartalmazott volna. Nem tud olyan esetről, amikor beszéde szovjetellenes tüntetést váltott ki, ha ilyenre mégis sor került, azt mások szervezték. A papok internálása, zaklatása, megkínzása, esetenként meggyilkolása végképp nem írható az ő számlájára, mert azok a politikai rendőrség megtorló, megfélemlítő akciói. Végül határozottan visszautasította azt a vádat, hogy a Teréz körúti gyilkosság mögött felbujtóként vagy szervezőként az egyház állna: *„a magyar katolikus Egyház, amelyet megvádoltak és az egész világ szégyenfájához állítottak a gyilkosságokkal, és innét folyóan egyesületei feloszlásával kikötötték – ártatlan, és felette áll, mint ezer éven át állandóan, minden célzatos vádaskodásnak.”*⁴⁰⁸ E vádaskodások célja Mindszenty szerint világos: az egyház lejáratása. A hercegprímás felrótta a miniszterelnöknek, hogy a kormány *„részt vett a mi tetemrehívásunkkal egybekötött temetésen és így foganatosította a gyilkosság ellenünk irányuló megtorlását is”*. Mindezek ellenére a hercegprímás nem zárta ki a megbékélés lehetőségét: *„Amikor ezt megállapítani kénytelen vagyok – hangzik a levél befejező szakasza –, megértéssel gondolok a kormány nehéz helyzetére, és azokra az erőfeszítésekre, amelyeket tesz. Távolság áll tőlem, hogy a Miniszterelnök Úr jóindulatában egy pillanatig is kételkedjem. Őszintén kívánom a magam részéről az Egyház és állam békéjét, és minden vonalon az igazság diadalát, mert ez az ország alapja és ereje.”*

Az előző levélhez képest szinte barátságosnak mondható sorok annak köszönhetőek, hogy Witz Béla budapesti általános érseki helytartó kifejezett nyitottságot javasolt a további tárgyalásokhoz, Papp Kálmán győri püspök pedig exkommunikáció helyett a tiltakozás nyilvánosságra hozatalát indítványozta. Nem támogatta a kiközösítést mint fegyvert a pécsi püspök sem.⁴⁰⁹

Ami a választási körlevél konfliktusgerjesztő hatását illeti, Mindszenty maga sem gondolhatta komolyan saját cáfolatát. Hiszen nem kis aggodalommal épp erre a veszélyre figyelmeztették még időben a püspöki karból többen is. A körlevél valóban szemet szúrt a magyarországi szovjet politikai hírszerzésnek, de Moszkvába csak felolvasása után másfél hónappal, 1945. december 13-án küldték el orosz fordításban, különösebb kommentár nélkül, együtt a politikai pártok körlevélre adott nyilatkozatával.⁴¹⁰ A körlevél első moszkvai bírálata Mindszenty bíborosi kinevezése tájkán látott napvilágot:

408 PL Processus, 2. d. V-700/10A. 572–576. fol. Mindszenty József iktatószám nélküli levele Nagy Ferenc miniszterelnökhöz. Esztergom, 1946. július 31. Másodlat. (Értelemszerűen a további idézetek is innen.) Uo. 577–586. fol. Mindszenty eredeti kéziratos fogalmazványa. Másolati példányok: PIL 274. f. 7/247. ö. e. 77–82. fol.; PL Mm. 2. és 10. d.; PL Processus, 2. d. V-700/10. 99–103. fol. Szövegét PIL és ÁBTLL alapján közli SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' halálra ítélve* i. m. 307–311.

409 PL Processus, 2. d. V-700/10A. 593., 600–601. és 602. fol. Witz Béla levele Mindszenty Józsefhez. Bp., 1946. július 9., Papp Kálmán levele Mindszenty Józsefhez. Győr, 1946. július 30. és Virág Ferenc 1803/1946. sz. levele Mindszenty Józsefhez. Keltezése olvashatatlan. Mindegyik eredeti és aláírt.

410 RGASZPI f. 17. op. 128. gy. 38. l. 50–57. B. Szapoznyikov, a Vörös Hadsereg Politikai Főcsoportfőnöksége VII. Osztálya helyettes vezetőjének levele, 1945. december 13. Mellékelve oroszul Mindszenty október 18-ai választási körlevele és a Függetlenségi Frontba tömörült pártok nyilatkozata.

a szovjet külügyminisztérium hivatalos orgánumának tekinthető *Izvesztijja* című napilap 1946. január 27-én röviden bemutatta olvasóinak a 32 új bíborosjelöltet, és megkülönböztetés nélkül mindegyiket „reakciós”-nak minősítette. Mindszenty esetében fontosnak tartotta kiemelni, hogy „nemrég kibocsátott egy hazugságokkal és a fiatal magyar demokrácia rágalmazásával teli pásztorlevelet”.⁴¹¹ Végeredményben a szovjet politikai elemzők 1946 nyarára a katolikus egyházat már „különösen reakciónak” minősítették, az angolszász hatalmak jegyzékeit és Mindszenty, illetve a püspöki kar körlevelét pedig a demokrácia elleni támadásnak.⁴¹²

A kedélyek lecsillapítása érdekében a kormány augusztus 2-án közvetlenül a magyar papsághoz intézett egy felhívást a rádión keresztül, amelynek szövegét a napilapok is lehozták. Ebben egyrészt kipellengérezte a katolikus papságot, amiért „a megszálló hadsereg és a magyar nép békés együttélésének munkálásához” nem nyújtott segítséget, másrészt igyekezett megnyugtatni az aggódókat, hogy „a demokrácia nem ellensége az egyháznak és a jövőben sem válik azzá”. Mindszenty József levélben reagált a felhívásra, nem zárkózott el a nemzet egészséges fejlődése érdekében történő együttműködéstől, de fájlalta, hogy e tekintetben hiányok mutatkoztak. „Ennek kiküszöbölésére bennünk mindig megvolt és megvan most is a készség, és nem rajtunk múltott és nem fog rajtunk múlni a jövőben sem, ha ez esetleg nem érvényesül a maga teljes mértékében és erejével. Tudomásul vettük a demokratikus államformát; csak következetes folytatása ennek az is, hogy az együttműködésre – természetesen az Anyaszentegyház jogai érvényesülése mellett – őszintén készen állunk, és ezt a hajlandóságunkat itt megismételve készségesen felajánljuk.”⁴¹³ A tárgyalási hajlandóság leszögezése után azonban a bíboros levele a vádak visszautasításával és a sérelmek ismételt összefoglalásával folytatódott, s végül ismét előállt a csapdahelyzet: „Ha sérelmeink orvoslást nyernek és lelkipásztori tevékenységünket egészen szabadon gyakorolhatjuk, az igazságos összhangzatos együttműködésre fenntartás nélkül készen állunk.”

A kiskazda kormányfő nem alaptalanul tartott attól, hogy a hercegprímás követeléseit tovább ingerlik a szovjeteket, ami az ország egésze szempontjából járna hátrányos következményekkel. Mindszenty levelét a kormány nem hozta nyilvánosságra és választ sem küldött rá. Ezért a bíboros augusztus 12-én interjút adott a *New York Herald Tribune* tudósítójának. Részletekbe menően ecsetelte a magyarországi katolikus egyház üldöztetését, és felfedve a levélváltást azt is kifejtette, hogy a miniszterelnök július 26-i levelét nem tartja kielégítőnek.

411 „Moscow assails new cardinal list.” *New York Times*, 1946. január 28.

412 RGASZPI f. 17. op. 128. gy. 125. l. 57. Összegző jelentés Magyarország belpolitikai helyzetéről. 1946. augusztus 23.

413 PL Processus, 11. d. V-700/30. 259–263. fol. Mindszenty József 4001/1946. sz. levele Nagy Ferenc miniszterelnökhöz. Esztergom, 1946. augusztus 10. Eredeti gépelt, aláírt. A levél javított fogalmazványa: PL Mm. 10. d. A külzetén Drahos János érseki helytartó megjegyzése: „A benti szövegű iratunk közlését bátorkodom javasolni.”; *A magyar katolikus püspöki tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között* i. m. 139–141. Az 1946. szeptember 6-ára összehívott püspöki értekezlet jegyzőkönyve, 3. napirendi pont.

Mindszentynek a miniszterelnökkel folytatott levelezése, az ultimátum, az interjú, a képletes hír feszítése mind témája volt a diplomaták jelentéseinek. A brit misszió vezetője nem győzött sajnálkozni, amiért a hercegprímás épp ezekben az időkben nem bír megfelelő taktikai és politikai érzékkel. Szerinte cselekedeteivel súlyos károkat okoz a nyájának és a magyar népnek, az oroszok pedig lassan haladnak ugyan az egyházakat az államtól szétválasztó szeparációs céljaikban, de semmi nem veszi rá őket jobban arra, hogy nagyobb sebességre kapcsoljanak, mint „a hercegprímás efféle ösztökélése”.⁴¹⁴ A diplomata nem kevesebbet állított, mint hogy Mindszenty személyisége több ürügyet szolgáltatott az egyházi pozíciók korlátozására, mint amennyi a hatalomátvételi folyamatból egyébként következett. Az ütemet illetően lehet is ebben valami, a végeredményt tekintve azonban nem.

Schoenfeld amerikai követ a történések konklúzióját így vonta le: „...a bíboros képtelen felfogni a jelenlegi magyarországi realitásokat.”⁴¹⁵ Szinte ezt igazolandó, a bíboros az 1946. augusztus 4-ei Új Emberben nyílt levelet intézett a miniszterelnökhöz a régóta ígért közkegyelmet sürgetve.⁴¹⁶ Az apropót az adta, hogy a németországi francia megszálló hatóságok a július 14-i francia nemzeti ünnep alkalmából kegyelemben részesítették a gyűjtőtáborokban fogva tartott, hajdani aktív nácikat, ami 325 embert érintett. Mindszenty felvetette a kérdést: „nem érkezett-e el az ideje, hogy amikor Németországban, ahol a náciizmus mégis csak erősebb volt, mint nálunk, már megjelent a közkegyelemtől szóló rendelet – nálunk is történjék meg ugyanaz?”⁴¹⁷ Mindszenty szerint a közkegyelemtől Magyarország kedvezőbb nemzetközi megítélése, ebből eredően akár a csehszlovákiai magyarok sorsának enyhülése is remélhető. Nyílt levelére azonban nem kapott választ.

A politikai indulatok lehiggadásának jeleként az augusztus 20-ai ünnepi misén, amelyet Mindszenty tartott, a kormány is képviseltette magát a frissen kinevezett honvédelmi miniszter, Bartha Albert személyében. Brit és amerikai diplomaták is jelen voltak, de szovjetek nem. A Szent István-bazilika megtelt emberekkel, és az előtte lévő téren is három-négyezren gyűltek össze, akik üdvrivalgásban törtek ki Mind-

414 „It is highly regrettable that the Leader of the Roman Catholic Church in Hungary at this time should have so little sense of tactics and of statesmanship. By his actions he is doing grievous harm to his flock and to the Hungarian people. Events of the last few days suggest that the Russians are going slow, at any rate for the time being, but nothing seems more likely to make them turn the heat on again than the constant goading which they are receiving from the Prince Primate.” TNA FO Religious affairs: proposal to accredit Vatican representative to Hungary: position of Prince Primate, Cardinal Mindszenty, Archbishop of Esztergom: Soviet reactions. Code 21 File 436, FO 371/59014, 1946, 11506/436/21. sz. irat. A. K. Helm, a budapesti Brit Politikai Misszió vezetőjének jelentése. Bp., 1946. július 30.

415 MNL OL XX–10–k LÜ PO 18.300/1989. Amerikai levéltári anyagok. H. F. Arthur Schoenfeld követ 1829. sz. felterjesztése a külügyminiszterhez. Bp., 1946. augusztus 13. Másolat. Szövegét közli SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' halálra ítélve* i. m. 321–323.

416 A Bíboros-Hercegprímás átirata a magyar püspöki kar nevében a miniszterelnökhöz. Új Ember, 2. évf. 31. sz. 1946. augusztus 4.

417 In: *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között* i. m. 119. Az 1946. július 20-ára összehívott püspökkari értekezlet jegyzőkönyve, 21. napirendi pont.

A Ferenc József híd – 1946. augusztus 20-ától Szabadság híd – pillérek közötti belső elemének építése, 1946. június 15.

szenty és a külföldiek láttán.⁴¹⁸ Volt is mit ünnepelni. Az újjáépítés látványos jeleként ezen a napon átadták a Szabadság hidat. A hónap elején érvénybe lépett az új pénznem, a forint. Már nem távoli víziónak, hanem közeli valóságnak tűnt egy szilárd pénzügyi helyzetű, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság gyámkodása alól a közeljövőben felszabaduló ország képe.

Az egyesületek feloszlata kapcsán kifejtett aktivitás annyiban eredményes volt, hogy a hajsza megállt, cserébe a lelki fenyíték is lekerült a napirendről. Szviridov altábornagy bizonyos feltételekkel engedélyezte a KALÁSZ és a Kolping egyesületek működését (amit aztán Rajkék a KALOT-ra is kiterjesztettek).⁴¹⁹ A régi és az új alapszabályok közötti legfontosabb tartalmi eltérés az volt, hogy amíg a régiek kifejezetten biztosították az egyházi irányítást, addig az újak nem, mert ezentúl papi személy kinevezés helyett csak választással kerülhetett be az egyesületek vezetésébe. Megnőtt az egyesületi központok szerepe, a helyi csoportokat csak tudomásul vételre kellett bejelenteni a belügyminisztériumba. Ezzel egyszerűsödött ugyan a jogi eljárás, de az ellenőrzés útja-módja is. Katolikus Parasztifjúsági Szövetség néven a KALOT

418 TNA FO Religious affairs: proposal to accredit Vatican representative to Hungary: position of Prince Primate, Cardinal Mindszenty, Archbishop of Esztergom: Soviet reactions. Code 21 File 436, FO 371/59014, 1946, 12915/45/46. sz. irat. Jelentés a brit külügyminisztériumnak. Bp., 1946. augusztus 23.

419 ÁBTL 3.1.9. V–700/13. 381. A. M. Beljanov vezérőrnagy A/602. sz. levele Rajk László belügyminiszterhez. 1946. szeptember 12.

A „kamaraerdei ügy” néven elhíresült szovjetellenes szervezkedés vádlottai (balról jobbra), Vágh György jezsuita, Olofsson Placid bencés szerzetes és Kölley György katolikus papnövendék a rendőrség Politikai Rendészeti Osztályán az Andrássy út 60.-ban, 1946. június 12.

is újraindult, de az új szervezet csupán árnyéka volt az eredetinek. Végeredményben a civil társadalom szervezetei belerokkantak ebbe a históriába.

Drámai fejlemény volt, hogy a szovjet hadsereg elleni fegyveres összeesküvés vagy gyilkosság vádjával az ország különböző részein (Budapest, Esztergom, Gyöngyös, Jászberény, Hatvan) még tavasszal, nyárelőn letartóztatott katolikus papok és diákok közül többeket, köztük Olofsson Placid bencést, Vágh György jezsuitát, Kis Szaléz és Lukács Pelbárt ferenceseket, Kölley György katoli-

kus papnövendéket, valamint fiatal világiakat a Szovjet Katonai Törvényszék fogta perbe és ítélte halálra vagy igen súlyos, 7–10 év kényszermunkára 1946 szeptemberében. A vádlottak ártatlannak vallották magukat, és a nyomozás valójában semmiféle terhükre róható bizonyítékot nem tudott produkálni. Az viszont nyilvánvalóvá vált, hogy az elítélés igazi oka az, hogy sem a papok, sem a növendékek nem támogatták a kommunizmust. Figyelemreméltó, hogy a Budapesti Népügyészség kiadta a magyar állampolgárokat a szovjeteknek, holott a fegyverszüneti egyezmény szerint a vádlottak ügyét magyar hatóságoknak kellett volna tárgyalni. Mindszenty József eredménytelenül interveniált a vádlottak érdekében.⁴²⁰ Mivel egyetlen befolyásos szovjet politikussal vagy katonatiszttel sem ápolt jó kapcsolatot, a felháborodáson kívül nem volt mire építenie és így légüres térben mozgott. Felszentelt papot békeidőben még nem végeztek ki Magyarországon. Páter Kis Szaléz volt az első Sopronkőhidán, bár erről évtizedekig senki nem tudhatott semmi bizonyosat.

Ilyen tragikus fordulat árnyékában a Moszkva és Róma között ösvényt kereső jezsuiták csak vesztesen kerülhettek ki egy egyházi tekintéllyel vívott vitából. Helyzetük végképp menthetetlenné vált, miután Czettler Jenő volt felsőházi tag felvilágosította a bíborost, hogy „papi ellenzékének” tevékenysége arra irányul: a pápa nevezze ki a prímást kuriális bíborossá.⁴²¹ Mindszenty a tartományfőnökkel Kerkai Jenőt Nagykapornakra, a rend kvázi büntető állomására, Nagy Tőhötömöt a világ másik felére,

420 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. U. S. Legation, Hungary, Budapest, General Records 1946–1963, Box 4. 1947 – 840.4 Catholic Church. Az amerikai külügyminisztérium bejövő táviratai, Franklin C. Gowen A-1 sz. jelentése. Vatikánváros, 1947. január 8. Másolatban: MNL OL XX–10–k LÜ PO 18.300/1989. Amerikai levéltári anyagok.

421 ÁBTL 3.1.8. Sz–222/2. 35. fol. Jelentés. Bp., 1946. május 10.

Dél-Amerikába helyeztette. *„Lefejeztek és a fejemet elküldték a Hercegprímás úrnak engesztelésül. Öeminenciája elégedett lesz. Én szereztem neki Esztergomban egy hercegprímási széket a megtisztelés bíborával, ő hálából szerzett nekem Uruguayban egy kis állást a megszégyenítés pírjával”* – írta elfogult sértettséggel a megkeseredett és hivatásában megingott Nagy Töhötöm a Magyarországon ragadt Kerkainak.⁴²² A bíboros bosszúja sokkal több volt, mint két-három agilis jezsuita félreállítása: *elhallgattatásukkal a modus vivendit kereső irányvonal némult el* egy időre a katolikus egyházban. A püspöki karon belüli, most még jelentéktelen hajszálszálak 1948-ra váltak szembetűnővé.

KÜLSŐ SEGÍTSÉG ÉS BELSŐ KÜZDELMEK

A hercegprímás az ország belpolitikai problémáinak megoldásához és a béketárgyalások eredményes kimeneteléhez első sorban az amerikaiaktól várt támogatást. Számos levelet írt az amerikai politikai misszió és a követség aktuális vezetőjének. A hercegprímás 1946. december 16-án kelt levelében részletesen jellemezte az amerikai követnek az általános helyzetet, különösen a politikai viszonyokat, és arra a következtetésre jutott, hogy Anglia, az Egyesült Államok, a „szabadság és igazság védelmezői” segítségét kéri a hatalmas nyomás, a korrupció megállításához. A bíboros, aki nem teljesen alaptalanul önmagát tekintette *„az egyetlen független embernek Magyarországon”*, hozzáfűzte, hogy Anglia és az Egyesült Államok segítségével lehetőség lenne ezeknek a problémáknak a megoldására, és ehhez ő maga is hozzá tudna járulni tanácsaival.

Az Egyesült Államok képviselője csak mérsékelt szimpátiával figyelte a bíboros ténykedését. Schoenfeld követ 1947. január 8-án (egy hónappal a párizsi békekonferencia záróaktusa előtt) bizalmas összefoglalóban tájékoztatta az amerikai külügyminisztert arról, hogy az utóbbi időben milyen tartalmú leveleket kapott Magyarország hercegprímásától, és meglehetősen lesújtóan értékelte Mindszenty kezdeményezéseit: *„Eltekintve attól a kockázattól, amelynek Mindszenty bíboros kitette magát e levelek megírásával, úgy vélem, üzenetei ékes bizonyítékát adják annak, hogy a hercegprímás mennyire félreérti a diplomácia feladatait és gyakorlatát.”*⁴²³ Jelentésében a követ érdemesnek tartotta

Lukács Pelbárt (1916–1948) ferences szerzetes. Tíz év kényszermunkára ítélték, mert tudott a gyöngyösi katonagyilkosságok előkészületeiről. Szovjet lágerben halt meg, 1993-ban rehabilitálták. Boldoggá avatási eljárása folyamatban

422 OSZK Kt. 216. f. 236. ő. e. Nagy Töhötöm levele Kerkai Jenőhöz. Róma, 1946. november 27. Másolatban: JTMRL VI. 44a – Nagy Töhötöm iratai.

423 *Foreign Relations of the United States 1946. Volume VI. Eastern Europe; The Soviet Union.* United States Government Printing Office, Washington, 1969. 359–360. H. F. Arthur Schoenfeld budapesti amerikai követ 2406/1947. sz. táv-

megemlíteni, hogy Mindszenty vakmerő kiállása azon a feltételezésen alapul, hogy a Szovjetunió és a nyugati hatalmak között hamarosan háború fog kitörni, és ennek megfelelően nem akar kétséget hagyni a jövő történészei számára a tekintetben, hogy melyik oldalon is állt a magyar katolikus egyház, még ha ez személyes mártíromságot von is maga után. A követségi tisztviselők előtt tett kijelentései is alátámasztani látszanak ezt az elemzést – állapította meg Schoenfeld –, hozzátéve, hogy *„bár a bíboros következetes elvhűsége nyilvánvalóan elismerést érdemel, de az nem változtat azon a tényen, hogy a jövőnek szóló állásfoglalásai során nem vette figyelembe azt a szerepet, amelyet az Egyesült Államok játszik jelenleg Magyarországon, és azt a helyzetet, amelyben az Egyesült Államok követsége dolgozik Magyarországon”*. A budapesti olasz ügyvivő is hasonlóan vélekedett. Egyfelől kiemelte Mindszenty rendíthetetlenségét, ítéleteinek végletességét, viselkedésének hajlíthatatlanságát, ugyanakkor hozzátette, hogy a bíboros *„híján van a politikai érzéknek”*, sőt *„azt is mondhatnám, a kardinális úgy tekint magára, mint valamiféle zászlóra, vagy ellenállási programra mindenféle baloldali mozgalommal szemben, maga mögött tudva a konzervatív erőket”*.⁴²⁴

Az Egyesült Államok megbízottja már hozzászokott, hogy a legkülönbözőbb személyek és csoportok kérik segítségét. A válasz mindig azonos volt: az amerikai diplomá-

ciai gyakorlat kizár bármilyen beavatkozási lehetőséget idegen országok belpolitikájába. Mindszenty József sem számíthatott másra. A követ 1946. december 27-én – egyszerre válaszolva a bíboros novemberi és decemberi leveleire – határozottan elhárította az amerikai beavatkozásra vonatkozó kérést: *„Meg kell jegyezni azt, hogy az Ön december 12-i és 16-i levelei, melyek Magyar-*

Az Amerikai–Magyar Társaság emlékülése:
Kéthly Anna, Schoenfeld követ és Key tábornok, 1946

ország belső politikai kérdéseit érintik, az Egyesült Államok kormányának beavatkozását kérték, bizonyos Eminenciád által nehezményezett helyzetek megváltoztatása érdekében. Ebben a vonatkozásban bizonyosan ismeri Ön az én kormányomnak régóta gyakorolt más nemzetek belső ügyeibe való be nem avatkozási politikáját. Ez a politika hosszú időszakon át helyesnek bizonyult és sok nehéz helyzetben a legjobb garancia a spontán életerős és igazi demokratikus fejlődésre. Világos lesz Eminenciád előtt, hogy ez szükségképp elzár ez elől a kö-

irata. Bp., 1947. január 8. (A következő idézet is innen – B. Ma.) Másolatban: MNL OL XX–10–k LÜ PO 18.300/1989. Amerikai levéltári anyagok.

424 ASDMAE AP 1946–1950 Ungheria, B. 2. Fasc. 13. August Assettati budapesti olasz ügyvivő jelentése. Bp., 1946. december 30.

vetség elől intézkedési lehetőséget, mely intézkedés mint a magyar belső ügyekbe való beavatkozás lenne felfogható, vagy amelyik kívül fekszik a diplomáciai misszió normális tevékenységein. Szeretném ezt az alkalmat felhasználni, hogy biztosítsam Eminenciádat arról, hogy örömmel fogadom továbbra is az Ön észrevételeit minden olyan ügyben, melyre figyelmet felhívni szándékozik.”⁴²⁵ A követ levele távolról sem volt olyan éles, mint például a Kovács Imrének megfogalmazott tanácsa, akit a „jó demokratsághoz” vezető út elérése érdekében arra ösztöklét, hogy „dolgozzanak együtt a kommunistákkal és legyenek jóban az oroszokkal”,⁴²⁶ de egyértelmű volt így is. Az amerikaiak kényes egyensúlyozása a diplomáciai szabályok betartása és a demokratikus szabadságjogok ígérete között nagyfokú bizalmatlansággal párosult: „Jókívánságait kösz. Valóban nemes és nemességet kiváltó álláspont a be nem avatkozás, de másoknak is ezt kellene vallani, mert jelenleg, aki tudna segíteni, az nem avatkozik be, aki meg nem akar segíteni, sőt rontani, az be.”⁴²⁷ A levélpapír hátoldalára gépelt mondat stílusa Mindszentyre vall.

Az amerikai követ válaszával Mindszenty egyáltalán nem volt elégedett. Sokkal többet várt a világ demokratáitól (ráadásul a diplomata egyszerű udvariassági gesztusát, hogy nyitott az észrevételekre, a későbbi büntetőperben már információszállításra és kémkedésre vonatkozó felszólításnak állították be). Újabb levelében számon is kérte a beváltatlan angolszász ígéreteket: „Visszagondolva arra, hogy nekünk 1942–44. években demokráciát, nem Szibériát, magyarországi orosz és marxista börtönöket ígértek, arra kérem Nagyméltóságú Miniszter Követ urat, méltóztassék a szövetséges hatalmak által biztosított emberi jogoknak érvényt szerezni és ennek az állandó emberüldözésnek és kínzásnak véget vetni.”⁴²⁸ Mindszenty elképzeléseiben a nyugati demokráciák hathatós intézkedései közé befért az angol–amerikai katonai kontingens létszámának megsokszorozása is.⁴²⁹ A bíboros irrealitása, amivel figyelmen kívül hagyta Jaltát és Potsdamot, nemcsak az amerikai, hanem a francia diplomátákat is meglepte, ők sem osztották Mindszenty ádáz kommunistaellenességét, helyesebbnek tartották volna a párbeszéd előmozdítását és a *modus vivendi* keresését.⁴³⁰

425 A forrás több helyen is előfordul: ÁBTL 3.1.9. V–700 (alapdosszié) 81–83. fol., ÁBTL 3.1.9. V–700/15. 17. fol., ÁBTL 3.1.9. V–700/17A. 18. fol. (PL-ből hiányoznak.); PL Processus, 2. d. V–700/9a. H. F. Arthur Schoenfeld követ levele Mindszenty Józsefhez. Bp., 1946. december 27.; MNL OL XX–10–k LÜ PO 18.300/1989. Amerikai levéltári anyagok. Melléklet a budapesti amerikai követség 1947. január 8-án kelt, 2408. sz. küldeményéhez. Szövegét ÁBTL alapján közli SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' halálra ítélve* i. m. 347–349.

426 Kovács Imre: *Magyarország megszállása*. Katalizátor Iroda, Budapest, 1990. 299.

427 PL Processus, 2. d. V–700/9a. 16v. Szövegét ÁBTL alapján közli SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' halálra ítélve* i. m. 349.

428 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. U. S. Legation, Hungary, Budapest, General Records 1946–1963, Box 4. 1947 – 840.4 Catholic Church. Mindszenty József 1947. január 6-án kelt levele H. F. Arthur Schoenfeld amerikai követhoz. Eredeti gépelt tiszttázat, aláírt. Ugyanennek a levélnek magyar nyelvű fogalmazványa: ÁBTL 4.1. A–2004. 74. fol. Módszertani anyag.

429 PL Processus, 1. d. V–700/1. 129. fol. Gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyv, 1949. január 11. Ebben Mindszenty József részéről az amerikai és angol követekhez írt, 1946. május 4-i levelének szövege. Gépelt másodlat, hitelesítő aláírással.

430 Archives du Ministère des Affaires étrangères, Archives diplomatiques (a továbbiakban: AMAE AD) Série: Europe 1944–1949, sous-série: Hongrie, dossier: 18. Questions religieuses, 1944–1949. fol. 13–14. Henry Gauquié budapesti francia követ 157/EU. sz. távirata. Bp., 1947. április 16.

Indulatának mélységéről egy újabb levél árulkodik, amelyben sértődötten ártalmas idealizmusnak minősítette az amerikai be nem avatkozás elvét. Ez a magatartás csak akkor lenne elfogadható Magyarország számára, ha mindegyik jelen lévő szövetséges hatalom osztaná ezt az álláspontot. *„Ma azonban más a helyzet, az erőszakos rosszakaratú beavatkozás állandósult, a jóakaratú támogatás közömbös.”* Az emberi jogok megsértését, a félelem és a nyomor terjedését hűvös tartózkodással figyelni *„nem azt jelenti, hogy tartózkodnak a belügyeinkbe való beavatkozástól, hanem azt, hogy – negatív formában – közösséget vállalnak egy másik hatalom felróható akcióival és nem gondoskodnak nagy eszméik és igazságaik védelméről és támogatásáról.”*⁴³¹ Mindszenty a felelősségtudatot kérte számon és a „vétkesek közt cinkos, aki néma” bűnrészességét olvasta a diplomatára. Csak egyetlen esetben tekintette elfogadhatónak a követ válaszát: ha az csupán álarc, gesztus a külvilág felé, de egyébként bízhat benne.

Mindszenty nem hitte el, hogy az Egyesült Államok háború utáni külpolitikájában Magyarország stratégiailag elhanyagolható tétel, ezért határtalan bizalommal és túlzott reménnyel ostromolta az amerikai képviselőket. Amerikától nemcsak mint győztes nagyhatalomtól, hanem mint a demokrácia és a szabadságjogok szimbólumától is elvárta, hogy fellépjen minden jogsértés ellen. Ám illúzió volt arra számítani, hogy Ame-

Békekonferencia Párizsban, 1946. július 29. és október 15. között 21 nemzet részvételével. Célja a második világháborúban győztes hatalmak Olaszországgal, Magyarországgal, Bulgáriával, Finnországgal és Romániával kötendő békeszerződésének előkészítése volt

431 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. U. S. Legation, Hungary, Budapest, General Records 1946–1963, NND 923568, Box 4. 1947 – 840.4 Catholic Church. Mindszenty József levele H. F. Arthur Schoenfeld követhoz. Esztergom, 1947. január 16. Eredeti, angol nyelvű, iktatószám nélkül. Másolata: PL Processus, 4. d. V-700/15A. 284–285. fol. és MNL OL LÜ PO 18.300/1989. Amerikai levéltári anyagok. Szövegét közli SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' halálra ítélve* i. m. 350–351.

Gyöngyösi János külügyminiszter Párizsban aláírja a magyar békeszerződést, 1947. február 10.

rika, illetve a nyugati szövetségesek fenntartás nélkül, egyből elfogadják az ő személyét vagy bárkiét, aki ilyen vagy olyan módon, akár még a nyilasok által is elhurcolva, de végül is kötődött a háborút veszített rezsimhez. Annál nagyobb volt csalódása, amikor 1947. február 10-én Párizsban a szövetséges nagyhatalmak aláírták a Magyar Köztársasággal a békeszerződést.

A kivételes alkalomból Mindszenty nemzeti könyörgő ájtatosságot tartott a Szent István-bazilikában. A nagyhatalmak döntésével szemben csak a megadó beletörődésnek volt helye. Ő azonban felfokozott pátosszal beszélt az ország megcsonkításáról és negyedik hajótöréséről („Muhi, Mohács, kétszer Páris”), szinte hisztérikusan tiltakozva a békefeltételek ellen. A párizsi békét sokkal súlyosabbnak ítélte Trianonnál, mert újabb területeket vett el, mert teljesíthetetlen jóvátételre kötelezte az országot, mert a magyarságot megbélyegző mentalitás hatotta át, és mert mást ígértek, mint amit adtak: *„Nem ezt ígérték, nem ezzel biztattak. Nincs joguk az egyesült nemzeteknek sem, még büntetés címén sem, valamely nemzetcsalád Isten-alkotta közösségét erőszakosan, barátságok jutalmazására széttépni”* – bírálta a döntést a hercegprímás.⁴³² Egyetlen remény maradt a megbékélésre: Jézus Krisztus, mint a csalhatatlan igazság kútforrása. Az okokat keresve kedvelt párhuzamára, a bűn és büntetés dichotómiájára talált: Isten törvényeiről megfedkezett a magyar, ezért most vezekel és járja a keresztutat. A megbocsátás és a re-

432 „A hercegprímás megrendítő szavai a békeszerződés aláírásának órájában.” *Magyar Kurír* 37. évf. 1947. február 11. II. kiadás, reggel 7 óra 10 perc.

mény fohászával fordul Máriához, a magyarok Nagyasszonyához. Mindszenty hitt a tatár, török és német veszedelemben edzett magyarság ellenálló képességében, amennyiben megfogadja a történelemből levont tanulságot: a világi-politikai ármányok ellen egyedüli hatásos eszköz a hit védelme.

Mindszenty csalódását jobban megérthetjük, ha legalább főbb vonalaiban látjuk, mi mindennel próbálkozott egy előnyösebb békekötés érdekében. 1946 nyarán „Kat. Nemzetközi Kapcsolatok Társasága kiáltványa” fedőnéven, feltehetően az ő szövegezésében az *Új Ember* hasábjain megjelent memorandum ítélte el a trianoni békediktátumot, és kifejezte abbéli reményét, hogy az akkor elkövetett igazságtalanságot a párizsi béketárgyalásokon korrigálni fogják, mert csak ez szolgálná Közép-Európa politikai stabilitását. A kisebbségek nyelvi és kulturális védelmét a két háború között csak az egyház tudta igazán ellátni – vélekedett.⁴³³ Majd a katolikus püspöki kar felhatalmazására hivatkozva 1946. július 22-én – egy héttel a párizsi békekonferencia megkezdése előtt – „igazságkérő figyelemfelhívással” fordult a Külügyminiszterek Tanácsához a Párizsban élő Szalay Jeromos bencés szerzetesen keresztül, illetve az angol, az amerikai és a szovjet külügyminiszterekhez a Magyarországra akkreditált diplomaták révén.⁴³⁴ Az írás szándéka szerint nemcsak az államhatárok igazságtalanságaira mutatott rá, hanem az emberi jogok védelmét is kérte a hajdani királyi Magyarország egész területére is. A hercegprímás levele eljutott a címzetekhez, de különösebb visszhangot nem váltott ki, Molotov szovjet külügyminiszter csupán annyit jegyzett rá, hogy „*Оставим без ответа*”, azaz „válasz nélkül hagyni”.⁴³⁵

A levéltárak megőrizték annak a levélnek a fogalmazványát is, amelyet az Egyesült Államok elnökének és VI. György angol királynak szánt közvetlenül a béketárgyalások megkezdése előtt „*mint Magyarország első főpapja*”, „*nehogy megismétlődjének a trianoni béke hibái*”. Pontosan rögzítette a vágyott, javasolt, kért államhatárokat: a jugoszláv–magyar határnál „*kérjük a Dráva és Mura folyók közt elterülő Muraköz és a Duna–Dráva szögének visszacsatolását*”, a határ a Ferenc-csatorna legyen, a Tisza bal partján lévő magyar községek (Nyugat-Bánát) csatoltassanak vissza Magyarországhoz; a csehszlovák–magyar határ az első bécsi döntés vonalával egyezzen meg, csekély korrekcióval Nagysuránynál, illetve Nyitránál; a ruszinszói–magyar határnál „*visszakérjük az Ungvártól délre húzódó Munkács–Beregszász–Nagyszöllös–Királyháza vonalat, mely magyarlakta*”; végül a román–magyar határ vonala a) Maros folyó–Arad–Nagyszalonta–Nagyvárad, b) kiszélesített korridor a Székelyföldre, c) a „*Székelyföldön a határ általánosságban megfelel kérésünk szerint az annullált wieni-döntés határának*”, d) „*Nagybányától (illetve Kapnikbányától) vonuljon az országhatár Máramaroszigetig, melytől a határ a Tisza folyó legyen, egészen Királyházá-*

433 Magyar békecélok és magyar katolicizmus. (Részletek a Kat. Nemzetközi Kapcsolatok Társaságának kiáltványából.) *Új Ember*, 2. évf. 25. sz. 1946. június 23. 3.; Mindszenty okmánytár, I. kötet. Mindszenty tanítása i. m. 219–224:219.

434 A magyar katolikus püspökhívtató tanácskozás története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között i. m. 130. Az 1946. július 20-ára összehívott konferenciájának jegyzőkönyve, 44. napirendi pont.

435 AVP RF f. 06. op. 8. papka 27. gy. 420. l. 26. Idézi Galina P. MURASKOVA: Как и где решалась судьба венгерского меньшинства в Словакии. [Hogyan és hol dőlt el a szlovákiai magyar kisebbség sorsa.] Kézirat, megjelenés alatt.

ig”.⁴³⁶ Mindszenty javaslata nem volt túlzó és ellentétes a magyar külpolitikai propagandával, amely minden lehetséges módon hatni akart a világ közvéleményére, és legalább Csehszlovákia és Románia esetében a trianoni határok etnikai elvű felülvizsgálatában reménykedett. A Muraköz visszacsatolásával azonban túlment a mérsékelt revíziós követeléseken és olyan területi igényt vetett fel Jugoszláviával szemben, amit a jobboldali magyar sajtó sem tartott lehetségesnek.

Ahogy a trianoni döntés megszületésekor, úgy most is erősebb eszme volt a nemzetállamiság, mint Nagy-Magyarország ezeréves történeti szempontja. Utólag már az is egyértelmű, hogy a magyar területváltoztatási igények nem képezték egy vesztes, a győztesek szemében háborús felelősnek tekintett ország reális tárgyalási alapját, de akkor sokan remélték, hogy az első világháborút lezáró békerendszerrel szemben az új határokat nem elsődlegesen hatalmi-politikai, hanem etnikai szempontok figyelembevételével, a politikai és a néprajzi határokkal egybevágóan jelölik ki. Mindszenty – ezt leveleinek számos apró részlete igazolja – meglehetősen tájékozott volt a világ- és belpolitika napi történéseiben, ám a kulisszák mögé nem láthatott be. A Külügyminiszterek Tanácsában az angolok és az amerikaiak az oroszokkal együtt már 1945 szeptemberében elfogadták az első bécsi döntés előtti, 1938-as határ helyreállítását. A magyar–román határ kérdésében viszont a két angolszász hatalom egy ideig fontolóra vette, hogy Észak-Erdély egy kisebb, döntően magyarok lakta részét Szatmárnémeti–Nagykároly–Nagyvárad vonalában Magyarországhoz csatolják. Azonban a Külügyminiszterek Tanácsának magyar határokról döntő május 7-ei ülésén, majd magán a békekonferencián még csak nem is voltak kíváncsiak a magyar kormány álláspontjára. Nyilvánvalóvá vált, hogy semmilyen magyar igényt nem akceptálnak sem Csehszlovákiával, sem Romániával szemben. A remények hamvukba holtak, Magyarországnak végleg le kellett mondania azokról a távolról sem indokolatlan határkiigazításokról, amelyeket a két bécsi döntés (1938. november 2., 1940. augusztus 30.) során kapott. Sőt urbanisztikai, de még inkább stratégiai és hadászati okokból újabb három Pozsony környéki községet Csehszlovákiához csatoltak. Az egyetlen kérdés, amiben a nagyhatalmak a magyarok javára döntöttek: a csehszlovák kormánynak megtiltották, hogy a csehországi németekhez hasonlóan egyoldalúan kitelepítsék az egy tömbben élő szlovákiai magyarságot.

A békeszerződést az ország is kiábrándultan fogadta. A magyar kormány annak reményében írta alá, hogy ezzel megszűnik az ország megszállása és teljes jogú európai állammá válik. A magyar történelemben bizonyosan lezárult egy korszak és új kezdődött. Több hónappal később vált nyilvánvalóvá, hogy a várakozásokkal ellentétben a szovjet csapatok továbbra is Magyarországon maradnak azon a címen, hogy biztosítani

436 PL Processus, 6. d. V–700/19. 223–224. fol. Gépelt fogalmazvány Mindszenty eredeti javításaival. Keltezés nélkül, az iraton ceruzával, de áthúzva: „1947. I.” Uo.: 63–64. fol. A levél Mindszenty által írt, rövidebb fogalmazványa, itt 1946. április 20-ai a keltezés. (E dossziében olvasható [65. fol.]: „Tart.: »a trianoni határon túl élő 3,5 millió magyarság érdekében adom elő azok és az itthoni m[agyar] társ[sadalom] jogos és ig[azsá]gos kérését ezeknek a területeknek v[issza]csatolása érdekében.« 46. IV. 20. Mindszenty József.” A megfogalmazásból – és az aláírás itt vissza nem adható ismertetőjegyeiből – következik, hogy az irat a bírósági eljárás része volt.

kell az Ausztriában állomásozó alakulatok szárazföldi ellátását. Magyarország szempontjából ez egyet jelentett a békeszerződéshez fűzött remények szétfoszlásával és a megszállás állandósulásával. Nem volt kérdés, hogy a szovjet katonai jelenlét mely politikai erő pozícióit segíti.

A bazilikában sokan, de nem elegen hallhatták az ország főpapját. A püspöki kar körlevéllel készült, amit az államügyészség átengedett, de a már kész körlevelet a rendőrség mégis elkobozta.⁴³⁷ Alig ocsúdott fel az ország a párizsi békeszerződésből, amikor a magyar belpolitika kriminalizálása újabb fejezethez érkezett: egy ártalmatlan titkos társaság, a Magyar Közösség tagjait „köztársaság-ellenes összeesküvéssel” vádolták meg és ítélték el. A koncepciós perek prototípusához politikai koncepcióval hozzákapcsolták a kormányzó kiscgazdapárt számos fiatal aktivistájának tevékenységét (becenevükön az „aprószeneket”) és magát a vezérkart is. Ezzel folytatódott a többségi párt szétzúzása. 1947. február 25-én – mindössze két nappal azután, hogy a Gellérthegyen felállították az ország leghatalmasabb szobrát, az orosz nép áldozatáért köszönetet mondó hősi emlékművet – a szovjetek elhurcolták, börtönbe vetették, majd Szibériába vitték a kiscgazdapárt főtitkárát, Kovács Bélát, ahonnan csak 1956 tavaszán engedték el.⁴³⁸ Ha a békeszerződés még nem józanította volna ki a társadalmat, ez az eset már bizonyosan. Hiszen a mentelmi jog sem tudott megvédeni egy képviselőt! Mire számíthatnak akkor mások? A fenyegetettség nem volt beteges képzelgés, az „összeesküvés” kapcsán mintegy 260 embert vettek őrizetbe. Felmerült a per kiterjesztése a katolikus egyházra is, legalábbis Rédling János, a pécsi székesegyház plébánosa arra figyelmeztette a hercegprímást egy börtönből kicsempészett levelében, hogy bele akarják keverni az összeesküvésbe.⁴³⁹

Mindszenty aprólékosan foglalkozott a perrel, de az elsőfokú ítéletig nyilvánosan nem tett szóvá semmit. Csak az amerikai követnek küldött egy tiltakozó és cselekvést sürgető levelet előbb 1947. január 6-án, majd február 10-én. A sajtóból és a nyilvános tárgyalási iratokból leszűrte, hogy összeesküvés *„bűnügyi értelemben nem volt”,* a vádirat hemzseg az ellentmondástól és a feltételezésektől, a semmisségi okok egymást érik.⁴⁴⁰ Elemzése szinte előrevetíti a két év múlva ellene lefolytatandó eljárást. Az összeesküvés per politikai célját jól diagnosztizálta: az alkotmányos polgári többség befolyásá-

437 PL Mm. 3. és 10. d. Mindszenty József 821/1947. sz. levele Nagy Ferenc miniszterelnökhöz. Esztergom, 1947. február 3.; SzCsPL I.1.a. 450/1946. Mindszenty József levele Hamvas Endre püspökhöz. Esztergom, 1947. február 4.

438 Életének monografikus feldolgozására lásd PALÁSIK Mária: *Kovács Béla 1908–1959*. Occidental Press–Ezerkilencszáznegyvenöt Alapítvány–Századvég Kiadó, Bp., 2002. (Megjegyzés: a gellérthegyi szovjet emlékmű felállítása 1947. február 23-án, felavatása április 4-én volt.)

439 PL Processus, 4. d. V–700/15. 21. fol. Loschert Kázmér villányi esperes-plébános levele az egyházmegyei hatósághoz. Villány, 1947. október 8. Eredeti, gépelt, aláírt. – Megjegyzés: a vád szerint Rédling lett volna az összekötő az 1946 őszén elítélt Alojzije Viktor Stepinac zágrábi érsek és Mindszenty József bíboros-hercegprímás között. A szerepre Rédling alkalmatlannak bizonyult, hiszen még azt sem tudta, hogy hívják a zágrábi érseket. A történet igazságmagja csupán az volt, hogy járt nála egy Tormási Valter nevű jugoszláv katonaszökevény, aki Rédling kiscgazda kapcsolatain keresztül próbált összeköttetést találni Nagy Ferenc miniszterelnökhöz. Jugoszlávia felé *„...minden érdeklődéssel felhagytam”* – jegyezte fel Mindszenty, miután híret vette Rédling internálásának. PL Processus, 1. d. V–700/1. 242. fol. „Mindszenty 1949. január 1-én írt sajtókezű írása.” Eredeti.

440 ÁBTL 3.1.9. V–700 [alapdosszié] 87–94. fol. Mindszenty kézírásos jegyzetei és azok gépelt szövege.

nak csökkentése ellenében növelni a baloldal hatalomszerzési esélyeit. Kérte a amerikai követet, ne hagyja, hogy a demokrácia visszafejlődjön és helyét a „tömeguralom” vegye át. *„A polgári, nyugati demokráciát temetik, a lenini-sztálini demokrácia nem demokrácia. Azt az 1945. évi választási eredményt, amelyet a hatalmak elismertek, immár félretették, a népakarat, a demokrácia lényege nem érvényesül.”*⁴⁴¹

A földalatti mozgalom fegyveres fővezerségével Dálnoki Veress Lajos vezérezredest vádolták, amiért 1947. április 16-án kötél általi halálra ítélték. Szokásától eltérően Mindszenty nem azonnal, csak két hét késlekedéssel, de végül május 1-jén védelmébe vette Dálnoki Veress Lajost és sorstársait (másodfokon, 1947. szeptember 12-én a Népbíróóságok Országos Tanácsa 15 évi fegyházra enyhítette a halálos ítéletet). A középkori módszereket idéző új igazságszolgáltatási kánonra utalva a hercegprímás felrótta, hogy a bíróság legfőbb bizonyítéknak a *beismerő vallomások*at fogadta el. Feltartóztathatatlanul terjedtek ugyanis a hírek, hogy a vallomásokat ördögi módszerekkel – napokon át tartó alvás- és élelemmegvonással, hideggel, reflektorral, örületbe kergető monoton zajjal – csikarják ki.⁴⁴² Pontosan tudta tehát Mindszenty, mi vár a letartóztatottakra a politikai rendőrség börtönében. Május 22-én Mindszenty nagyszabású letartóztatási hullámról tájékoztatta az amerikaiakat, akik hitetlenkedve fogadták a közlést, amely szerint a szovjetek 2 ezer (!) főt vittek el. Mikor utánajártak a dolognak, kiderült, a hercegprímás hírei nem egészen megalapozottak.⁴⁴³

Kovács Béla kisgazda politikus előadást tart az Újpesti Szabadtéri Játékokon, 1945

441 ÁBTL 3.1.8. Sz–222/3. 221. fol. Arthur Schoenfeld követ tájékoztatása az amerikai külügyminisztérium részére. Bp., 1947. május 1.; NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. U. S. Legation, Hungary, Budapest, General Records 1946–1963, Box 4. 1947 – 840.4 Catholic Church. Mindszenty József levele H. F. Arthur Schoenfeld amerikai követhoz. Esztergom, 1947. február 10. Eredeti, aláírt. (A levél fogalmazványa magyarul „Külügyminiszter Úr”-hoz címezve és angolul megtalálható az állambiztonság által lefoglalt iratok között: ÁBTL 3.1.9. V–700/14. 5–9. PL-ből hiányzik. A levél Mindszenty eredeti kézírásával és annak gépelt tisztázata viszont PL-ben: Processus, 4. d. V–700/14. 37–40. fol.) – Az állambiztonság a levelek tartalma mellett saját hatékonyságának hiányosságaival is foglalkozott, hiszen az amerikai követség rendre olyan leveleket kapott Mindszentytől, amelyekről előzetesen nem szerzett tudomást. A komoly mulasztás belső vizsgálatot indukált, és meg kellett állapítani, hogyan küldi el leveleit Mindszenty. ÁBTL 3.1.8. Sz–222/3. 223. fol. Kézírási szelvényzet.

442 „A »beismerés« egészen a cseka módszereinek alkalmazásával történt. Kegyetlenül bántak velük. Veress Lajossal a külföldre tekintettel még valahogy körültekintőbbek voltak. Nem ütötték. De hat napig nem engedték aludni különböző folyadékok és nagy intenzitású reflektorok alkalmazásával. Ennek eredményeként 14 kg. fogyott. A legtöbb idegzele felmondta a szolgálatot. A vádlottakra kiűzőleg és kedélyileg ráismerni nem lehet. Roncsok lettek” – írta az összeesküvés per kapcsán Mindszenty. PL Processus, 1. d. V–700/4. 29. fol. Másolás kézírásról; 31. fol. Eredeti kézirat.

443 SIPOS Péter–VIDA István: Mindszenty József és az amerikai követség i. m. 42.; ÁBTL 3.1.9. V–700/14. 29. fol. Másolás kézírásról; Uo. 31. fol. = Eredeti fogalmazványa.

Mindszentynek az amerikai diplomáciába vetett bizodalma minden csalódása ellenére azért maradt töretlen, mert időközben életbe lépett a Truman-doktrína. Harry S. Truman amerikai elnök a Kongresszushoz 1947. március 12-én intézett beszédében bejelentette, hogy az Egyesült Államok „saját biztonsága érdekében” a jövőben támogatja a kommunizmus ellen küzdő államokat, amelyek tőle remélik szabadságuk megőrzését. Ez a szovjet–amerikai viszony gyökeres fordulatát vetítette elő, mert egyértelművé tette, hogy felbomlóban a világháború során kialakult szövetségi rendszer.

A bíboros a Truman-elvben meghirdetett politikai segítség ígérete miatt különösen elégedetlen volt Schoenfeld amerikai követ válaszaival. Döntést, cselekvést várt tőle, hogy Amerika megállítja a szovjet térnyerést, ehelyett udvarias kioktatást kapott. Pontosan három hónapra rá, hogy Truman támogatást ígért a kommunizmus elleni küzdelemhez, 1947. június 12-én „a magyar hercegprímások 950 éves közéleti jogán” Mindszenty József azt kérdezte az amerikai elnöktől: mi a terve a háborútól és békétől egyaránt megviselt, szétépett, válságokkal elgyötört Magyarországgal? Helyzetleírása naturalisztikus részletességű, drámaian túlzó, mégis pontos: „Börtön-Magyarországban állampolgári jogok nincsenek. A szólás-, sajtó-, gyülekezés-szabadság, törvényelőtti egyenlőség hiányzik. Kevesek téboly- és rémuralma van külső fegyverek árnyékában. Mindent jellemez az a jelszó: aki a kommunisták ellen van, az a demokrácia ellensége. Vallásszabadság nincs.”⁴⁴⁴ Vázolta a magyarországi kormányzati válságot és kérte a közelgő választások amerikai katonai ellenőrzését. Ezeket a mondatokat az ellene lefolytatott perben nem úgy értelmezték, mint a választások tisztaságának biztosítását, hanem mint egy katonai intervenció kérését. Holott ez a levél feltehetően nem is ment el, Mindszenty következősen csak „fogalmazványként” említi. Írni mindenesetre a kanadai út előtti napon írta, az utazás izgalma magyarázhatja a postázás mulasztását. Az elküldés körüli bizonytalanságokat azonban mégsem a bíboros szófordulata, hanem az a tény szünteti meg, hogy a levél *nem* található az iratanyagában egyébként igen gazdag és pontosan felleltározott Truman Levéltárban. Nem csupán a kutatóknak nem sikerült megtalálniuk, hanem erről tájékoztatta az Amerikai Egyesült Államok Külügyminisztériuma magyar partnerét 1990. március 5-én.⁴⁴⁵ Egy másik, piszkozatban maradt fogalmazványban egyértelműen fogalmaz: „Távol áll tőlünk, hogy beavatkozást sürgessünk; de fáj dalmunkat világgá sugározzuk, hogy lássa a világ tiszteletre méltó közvéleménye, mint áll a támadások pergőtüzében Egyházunk és nem azt kaptuk, amit különböző charták nekünk ígértek.”⁴⁴⁶

444 ÁBTL 3.1.9. V–700 (alapdosszié) 151., 155. és 162. fol. Mindszenty József levele Truman amerikai elnökhöz. Esztergom, 1947. június 12. Gépelt szöveg magyarul és angol fordításban, aláírás nélkül, illetve Mindszenty eredeti kéziratoss fogalmazványa. – Az idézett szöveget kihallgatása során így foglalta össze a bíboros: „kérem az elnököt, hogy amerikai és angol ellenőrzés mellett titkos szavazással megrendezett választásokon keresztül szabadítsa meg a magyar népet az elnyomástól.” PL Processus, 1 d. V–700/1. 62. fol. Feljegyzés. Bp., 1949. január 2. Eredeti gépelt, Mindszenty hitelesítő aláírásával.

445 MNL OL XX–10–k LÜ PO 18.300/1989. John R. Crook, a jogsegélyügyekkel foglalkozó külügyi tanácsos levele Éliás Pál konzul részére. Washington, 1990. március 5.

446 PL Mm. 22. d. „A magyar katolikus ppi kar a nagyvilág közvéleményéhez” című kézirat. K. n. [1948. június 16. előtt.]

HADIFOGLYOK, KITELEPÍTETTEK ÉS AZ EMBERI JOGOK VÉDELME

Mindszenty József hercegprímás a háborús bűnösök, a politikai elítéltek és az internáltak mellett intenzíven törődött az elhurcoltak és a hadifoglyok sorsával, rendületlenül szót emelt a hazai németességgel és a felvidéki magyarsággal szemben alkalmazott kollektív büntetés ellen. Deportáltakon és elhurcoltakon nemcsak a koncentrációs táborok túlélőit értette, hanem azokat a kényszerkitelepített és utasításra vagy önként nyugat felé távozó katonákat, rendőröket, minisztériumi köztisztviselőket, leventéket stb. is, akiket most a „*displaced persons*”, a „*heimatlose Ausländer*”, vagyis a hontalanok között tartottak számon.

HADIFOGLYOK, MENEKÜLTEK

A menekültek gondjaikkal meglehetősen magukra maradtak. Mivel a nácik szövetségesének számítottak, így nem részesülhettek bizonyos segélyekben, ráadásul az anyaországbéli magyarság maga is segítségre szorult. Mindszenty figyelemmel kísérte a modern kori népvándorlással a világban a szélrózsa minden irányába szétszóródó katolikus magyarokat. A bajorországi Landshutban – másokat megelőzve – már 1945 tavaszán lelki és kulturális gondozást indított Kótai Zoltán volt tábori lelkész. Őt és rajta keresztül a többi Németországban élő magyar papot arra kérte Mindszenty, hogy tartsák együtt a rájuk bízott katolikus hívőket és szükség esetén a kivándorlásba is kövessék őket.⁴⁴⁷ 1945 novemberében a Németországban és Ausztriában rekedt katolikus menekültek és hadifoglyok részére a Szentszék létrehozott egy különleges egyházi szervezetet, az úgynevezett III. Vatikáni Missziót. Mindszentynek tudomásul kellett vennie, hogy az egyházi joghatóságot nem ő, hanem a misszió élére kinevezett Carlo Chiaro érsek gyakorolja mint apostoli delegátus. A magyarok referense P. Gallus Tibor jezsuita lett.

Civileket és honvédeket terelnek szovjet munkatáborba, 1945. január

447 BORBÁNDI Gyula: *A magyar emigráció életrajza 1945–1985. I. kötet.* Európa Kiadó, Bp., 1989. 41.

Szovjet hadifogságba esett magyar és német katonák, civilek menete.
Balatonalmádi, 1945. március

Hadifogolylét, Wichrath, 1945

A hercegprímás figyelme így a szövetségesek által meg nem szállt területeken élő magyarok felé fordult. Idővel azonban a velük való kapcsolattartás mind nehezebbé vált, és végül teljesen megszűnt.⁴⁴⁸

A külföldön rekedt magyarok számát gyarapították a kapitulált magyar katonai alakulatok tagjai. Nyugaton közel 280 ezer magyar katona került hadifogságba,⁴⁴⁹ szovjet fogságba pedig ennek több mint kétszerese, mintegy 600 ezer magyar ember, közel harmaduk civilként. Még a katonák túlnyomó része is csak a háború befejezése után lett „hadifogoly”.⁴⁵⁰ A foglyok helyzete – akár angol–amerikai, akár francia, akár szovjet táborokba kerültek – meglehetősen nyomorúságos volt.

A hadifoglyok hazabocsátásáért Mindszenty minden eszközt bevetett a körlevelektől kezdve a szentbeszédekén át a fogolykiváltó zarándoklatokig. Még veszprémi püspökként kérte a miniszterelnök hathatós intézkedését, aki nyugtatni próbálta: a magyar kormány már számtalan esetben fordult a Szövetséges Ellenőrző Bizottsághoz, de az egyelőre elutasító állásponton van.⁴⁵¹ Mindszenty 1945. október 27-én a SZEB angol, amerikai és szovjet tagjainak írt, és „a szabadság, a vallásszabadság,

448 BORÓVI József: *A szórványban élő magyar katolikusok lelkigondozásának története*. Szent István Társulat, Bp., 2000. 40–46. – Mindszenty olaszországi útja során meg nem engedett módon – mert előzetesen nem egyeztetett a külföldi magyarok lelki gondozását végző Szent László Társulat elnökével, nevezetesen Shvoy Lajos székesfehérvári püspökkel – megbízásokat adott egyházi ügyekben különböző személyeknek. Az 1946. április 2-i püspökkari konferencia megújította és megerősítette Shvoy püspöknek azt a jogosítványát, hogy csak ő járulhat hozzá papok és apácák külföldi szolgálatához. A megszorítás a hercegprímásra is érvényes volt. (*A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között* i. m. 100. 29. napirendi pont.)

449 BORBÁNDI Gyula: *A magyar emigráció életrajza 1945–1985* i. m. 22.; STARK Tamás: *Magyarország második világháborús embervesztesége*. MTA Történettudományi Intézete, Bp., 1989. 47–62.

450 STARK Tamás: *Magyar foglyok a Szovjetunióban*. Lucidus Kiadó, Bp., 2006. 105–110.

451 VÉL I.1.44.a. 4068/1945. Dálnoki Miklós Béla miniszterelnök 4883/1945 sz. levele Mindszenty Józsefhez. Bp., 1945. július 15. Eredeti gépelt, aláírt.

emberi jog, igazságosság” érdekében kérte, hogy mozdítsák elő a magyar hadifoglyoknak még a tél beállta előtti hazaszállítását. Írásban ketten, William S. Key és Oliver P. Edgumbe vezérőrnagyok, az amerikai, illetve a brit katonai misszió vezetői válaszoltak, utóbbi formálisan, előbbi bővebben: az amerikai zónából 1945. szeptember 10-én megkezdődött a hadifoglyok hazaszállítása.⁴⁵² A győztes szövetségesek képviselői a primás közbenjárását 1945. november 28-ai ülésükön vitatták meg, s mivel úgy látták, hogy a hadifoglyok rendben hazatérhetnek, fölöslegesnek ítélték minden külön lépést. Ezzel együtt a jelenlévők közül többen is – Vorosilov marsall, a SZEB elnöke, Key és Edgumbe vezérőrnagyok – hangot adtak annak a véleményüknek, hogy az egyház tagjainak nem kellene beavatkozni politikai ügyekbe...⁴⁵³

Az egyetértés persze nem jelentette a hadifoglyok gyors hazaengedését. A szovjetek csupán leszerelték az aggódókat és tiltakozókat, amikor valamennyi fogoly visszatérését ígérték a békeszerződés megkötéséig. 1945 augusztusában, illetve őszén csak a beteg, munkaképtelen foglyokat engedték szabadon. A többiek hazaszállítását csak 1946 júliusában kezdték el. Az év nyarára az amerikaiak felszámolták európai táborait, Magyarországon több szovjet tábort is bezártak, de a Szovjetunióban 1946 végén még mindig több mint 400 ezer fogoly élt. A szovjetek vonakodó hozzáállását összetett szempontok indokolták: hazájuk romokban, a sokmillió embervesztés miatt nincs elegendő munkaerő, míg Magyarország hadat üzent nekik, s ha idővel „baráti országgá” is vált, a bűn és bűnhődés akkor is élő és igazságos, válaszra váró kérdés volt. Ráadásul a hazai lakosság élelmezéséhez képest a hadifoglyokat jobb ellátásban részesítették – köszönhetően a genfi konvenciónak és a Vöröskereszt ellenőrzéseinek. Tehát egyfajta történelmi igazságtétellel próbálták feloldani azt a feszültséget okozó ellentmondást, hogy a győztes szovjet katonának hazatérése után nincs mit ennie, otthona helyett romokat talál, családja eltűnt... (Az Európa közepéig jutott közel tízmillió hadsereg hazaszállítása logisztikailag sem volt egyszerű feladat, ezért 1945–1946-ban nemcsak a meg szállás okán, hanem kényszerűségből is a volt hadszíntereken tartózkodtak, Magyarországon mintegy 1-1,5 millióan.)

Mindszenty figyelemmel kísérte a szovjet katonaság ellátására fordított kiadásokat is: az amerikai követhoz írt egyik levelében rögzítette, hogy az 1946–1947-re előirányzott éves keretösszeget fél év alatt több tízmillióval, a SZEB ellátására és egyéb jóvátételre fordított kerettel együtt 61 millió 800 ezer forinttal lépték túl.⁴⁵⁴ Aggodalma nem volt alaptalan, mert a jóvátétel és meg szállási költségek címén történt lefoglala-

452 PL 3447/1945. (a 4147/1945. sz. iraton belül). Mindszenty József levele a SZEB-hez, Esztergom, 1945. október 27. Gépelt másodlat. Uo. William S. Key levele Mindszenty Józsefhez. 1945. november 22. és O. P. Edgumbe levele Mindszenty Józsefhez, 1945. november 15.

453 A magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság jegyzőkönyvei 1945–1947 i. m. 112–113. Az 1945. november 28-i ülés jegyzőkönyve, 4. napirendi pont.

454 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. U. S. Legation, Hungary, Budapest, General Records 1946–1963, Box 4. 1947 – 840.4 Catholic Church. „Estimates of the Red Army in Hungary 1946–47.” Melléklet Mindszenty József 1947. március 24-én kelt, H. F. Arthur Schoenfeldhez intézett leveléhez. Másolatban: PL Processus, 2. d. V–700/10A. 420. fol. „A meg szálló Vörös Hadsereg költségelőirányzata 1946/1947. évre.”

lások aláásták a magyar gazdaságot. Még Gerő Ernő is hasonlóan vélekedett az MKP Politikai Bizottságában, amikor a forint szilárdságát veszélyeztető tényezők között sorolta fel a jóvátétel vártnál nagyobb mértékét, a SZEK és a Vörös Hadsereg eltartásának – a békeszerződés aláírásának elhúzódása miatt is – megnövekedett költségét, és

olyan előre nem látott kiadásokat, mint például a svábok kitelepítése és a szlovák–magyar lakosságcsere. Mindezek következtében a tervezett költségvetési hiány több mint dupláját, 300 helyett 700–800 millió forintot prognosztizált.⁴⁵⁵

A magyar hadifoglyot elsősorban saját családja és saját jövője érdekelte. Ezeknek a szerencsétlen embereknek az érdekében Mindszenty több tucat segítségkérő, drámai helyzetüket részletekbe menően feltáró levelet intézett mind az angol, mind az amerikai kormány magyarországi dip-

Szovjet hadifogságból hazatért magyar katonák állnak a Nyugati pályaudvar rámpáján, hogy családtagjaik könnyebben rájuk találhassanak, 1946. augusztus 31.
A debreceni szűrőállomáson keresztül ezúttal 976 férfi érkezett

lomatáikhoz, lényegében hatástalanul, mivel kéréseire, mint oly sok más esetben, csupán formális válaszokat kapott.⁴⁵⁶ A francia követtől a magyar hadifoglyoknak a németektől való elkülönítését kérte, mivel „*nagyon kegyetlenül kezelik őket maguk között a németek*”.⁴⁵⁷ Nyilvánvaló volt azonban, hogy a hadifoglykérdéssel egyik nagyhatalom sem kívánt újabb frontot nyitni a Szovjetunióval szemben. Mindszenty azonban nem adta fel. Aktivitását az is serkentette, hogy a kérdés túlnőtt a családegyesítési és egyéb humanitárius szempontokon, ahhoz mind markánsabb antikommunizmus társult, a hatóságok nem véletlenül nyilvánították szovjetellenesnek és tiltották be a hadifogly-hozzá tartozók tüntetéseit.

A békeszerződés aláírása után, amitől a hadifoglykérdés gyors megoldását joggal remélhették, Mindszenty újabb levélsorozatot indított útjára. Ezúttal már nem (vagy nem csak) a budapesti diplomatáknak, hanem magasabb méltóságoknak címezte leveleit. „*Több mint egymillió magyar anya, feleség és gyermek nevében legyen szabad kérnem az elnökséget, hogy tegyen meg minden lehetőt a magyar hadifoglyoknak Oroszországból való hazahozatala érdekében*” – írta 1947. május 12-én az Amerikai Vöröskereszt elnökségé-

455 PIL 274. f. 3/54. ó. e. 4. fol. Jegyzőkönyv az MKP PB 1946. október 21-ei üléséről. Gerő Ernő beszámolója. „A szanálás eddigi mérlege és a forint biztosítását szolgáló további rendszabályok.”

456 Több levelet idéz STARK Tamás: *Magyar foglyok a Szovjetunióban* i. m. 238–241.

457 ÁBTL 3.1.8. Sz–222. [kd.] 227. fol. Mindszenty József levele a Párizsban élő Szalay Jeromos bencéshez. Esztergom, 1946. március 28.

nek.⁴⁵⁸ 1947. február 27-én Spellman amerikai és Griffin angol érsekeknek írt a magyar hadifoglyok hazaengedése érdekében.⁴⁵⁹ 1947. február 14-én kelt levelében XII. Piusz pápa közbenjárásért folyamodott (amire a két héttel későbbi püspökkari konferencia utólagosan fel is kérte). Több hónap elteltével ugyan, de végül biztató választ kapott: a pápa arra kérte az angolszász illetékeseket, hogy foglalkozzanak a magyar hadifoglyok kiszabadításával, és erre külön is felhívta az amerikai elnök pápához delegált személyes képviselőjének figyelmét.⁴⁶⁰ Myron C. Taylor, az amerikai elnök szentszéki megbízottja számára nem volt újdonság a téma: őt Mindszenty már személyesen is megkereste a Németország amerikai zónájában lévő magyar hadifoglyok érdekében, amikor bíborosi kinevezése ügyében Rómában tartózkodott,⁴⁶¹ majd 1947. április 14-én rajta keresztül levélben kérte az amerikai kormányt, hogy járjon közbe a szovjeteknél a magyar hadifoglyok visszatéréséért.⁴⁶²

Alig két héttel korábban, 1947. március 31-én kelt Mindszentynek az a levele, amelyben a magyar püspöki kar nevében kérte az amerikai külügyminisztert: eszközölje ki a nyomorúságos körülmények között tartott magyar hadifoglyok és deportált civilek visszatérését, de addig is a Vöröske- reszt juttasson ki magyar papokat hozzájuk.⁴⁶³ A hercegprímás kezdeményezését azonban az amerikai diplomácia ezúttal is mérsékelte

A már nem remélt ölelés. Hadifoglyok fogadása Záhonyban, 1948. április 1. 1945 nyarán még több mint négyszázezer volt a magyar hadifoglyok száma

458 PL Processus, 4. d. V-700/15A. 553–554. fol. Magyar nyelvű fogalmazvány és annak angol fordítása Zakar András kézírásával a PL 3075/1947. iktatószámú iraton. Eredeti.

459 PL Processus, 2. d. V-700/10A. 635–639. fol. Mindszenty levele Spellmannak és Griffinnek. Esztergom, 1947. február 27. Kézírtas levélfogalmazvány, illetve magyar és latin nyelvű tisztázata.

460 ÁBTL 3.1.9. V-700/17A. 496–497. fol. (PL-ből hiányzik) és 495. fol. Giovanni Battista Montini substitutus levele Mindszenty Józsefhez. Vatikán, 1947. július 22. Eredeti latin nyelvű levél másolata, aláírt, valamint annak magyar fordítása.

461 PL Processus, 5. d. V-700/17A. 444. és 443. fol. Franklin C. Gowen, Myron C. Taylor beosztottjának levele Mindszenty Józsefhez. Róma, 1946. március 2. Eredeti, aláírt levél, illetve annak magyar nyelvű fordítása. Szövegét közli SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' halálra ítélve* i. m. 268–269.

462 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. U. S. Legation, Hungary, Budapest, General Records 1946–1963, Box 4. 1947 – 840.4 Catholic Church. H. F. Arthur Schoenfeld budapesti amerikai követ jelentése az amerikai külügyminiszternek. Bp., 1947. május 6.

463 Uo. Csarolva Mindszenty hivatkozott levele, eszerint 16 ezren tértek haza a mintegy félmillió hadifoglyból. A hercegprímás adatát azóta a történészek pontosították: 1947-re mintegy 120 ezer hadifogly térhetett haza. STARK Tamás: Magyarország háborús embervesztése. *Rubicon* 11 (2000) 9. 44–48.

lelkesedéssel fogadta. Csupán a lelki gondozásra, tehát a szigorúan az egyház „profiljába” illő tevékenységre adtak egyetértő választ, és minden más kérés elől kitértek. Schoenfeld budapesti amerikai követ a neki küldött hadifogoly-névjegyzéket még csak meg sem köszönte, hanem azzal juttatta vissza, hogy a repatriálásban való közreműködés kívül esik hatáskörén.⁴⁶⁴ A távolságtartás ilyen nagy mértékét a követségen sem osztotta mindenki. Amikor Schoenfeld magyarországi szolgálati ideje leteltével 1947. június 1-jén elutazott, a követség vezetésével ideiglenesen felruházott Donald F. Bigelow tanácsos mintegy megnyugtatóan, de kéretlenül már másnap, június 2-án írt egy levelet Mindszentynek. Ebben tájékoztatta az amerikai külügyminisztérium nyilatkozatáról: *„A hadifoglyok szabadon bocsátásának kérdése többször felmerült a Külügyminiszterek Tanácsának tanácskozásain. Az Egyesült Államok Kormánya – humanitárius elvekkel egybehangzóan – mind ez alkalmakkal, mind pedig más esetekben is következetesen sürgette, hogy a személyek a lehető leghamarabb visszatérjenek otthonukba. Az Egyesült Államok Kormánya folytatni fogja erőfeszítését magyar és más, volt ellenséges állampolgárságú egyének hazatelepítése érdekében, akiket most a Szovjetunió területén*

Hálatüntetés a Hősök terén, ahol asszonyok köszönik meg Rákosi Mátyásnak és a Szovjetuniónak
a hadifoglyok hazaengedését, 1947. május 15.

464 „Ezek a névjegyzékek visszakerülnek Önhöz, minthogy a volt hadifoglyoknak a Szovjetunióból való repatriálása olyan ügy, amely – sajnálatomra – semmi módon sem esik e követség kompetenciájának körébe. Úgy tudom, hogy ezeknek az embereknek magyarországi otthonaikba való visszatéréséről most tárgyalnak a két illetékes kormány megbízottai Moszkvában.” (PL Processus, 5. d. V–700/17A. 492. és 490. fol. H. F. Arthur Schoenfeld követ levele Mindszenty Józsefnek. Bp., 1947. május 26. Eredeti, angol nyelvű, aláírt, valamint a levél magyar nyelvű fordítása. A levélben utalás történik Mindszenty József 1947. május 7-i levelére, amelynek melléklete volt egy 46 oldalas hadifogoly-névjegyzék.) – Mindszenty ezt megelőző levelére a követ 1947. május 1-jén válaszolt, ebben utalt arra, hogy a lelki gondozásra vonatkozó javaslatot kivitelezhetőnek tartja (ÁBTL 3.1.9. V–700/17A. 484. fol. PL-ből hiányzik).

*hadifogságban tartanak.*⁴⁶⁵ Ám ezzel lényegében ki is merült az együttérzés megnyilvánulása. Az 1947. évi országgyűlési választások felélénkítették a magyar kormány aktivitását is; valóban sokakat hazaengedtek, de ennek előnyeit a kommunista párt fölözte le, a sikerpropaganda Rákosi Mátyás javára könyvelte el szinte minden egyes hadifogoly visszatértét. Valójában a szovjetunióbeli magyar hadifoglyok hazaengedése egészen 1956-ig (!) elhúzódott. S a kép teljességéhez tartozik, hogy a mintegy 600 ezer fős magyar fogolyállományból hozzávetőlegesen 200 ezren eltűntek vagy meghaltak (sokuk már kiszállítás közben a romániai tranzittáborokban).⁴⁶⁶

A MAGYARORSZÁGI NÉMETEK KITELEPÍTÉSE

Bár őseik évszázadokkal korábban telepedtek le a Magyar Királyság területén, a háborús pusztításért felelősöket kereső néphangulat és az ezt kihasználni akaró politikai szándék következtében a németek – ahogy Kelet- és Közép-Európában másutt is – nemkívánatosakká váltak. Ilyen értelemben a svábkitelepítés genezise független Magyarország szovjet megszállásától. Amint 1944 őszén a front elérte Magyarország határát, úgy kezdte el a szovjet hadsereg, kvázi természetbeni jóvátételként elszállítani tízezres nagyságrendben a magyarországi német lakosságot a Szovjetunió lágereibe, megelőzve még az azt elrendelő szovjet katonai parancsot is.⁴⁶⁷ A végrehajtás brutalitását még a kommunista párt vezetői is nehezményezték. Az ideiglenes fegyverszüneti egyezmény (1945. január 20.) azt rögzítette, hogy Magyarország „*internálja a német állampolgárokat*”, ami döntően az SS- és Volksbund-tagság miatt magyar állampolgárságukat elvesztőkre vonatkozott, de a gyakorlatban nemcsak rájuk alkalmazták, hanem lényegében az összes magyar állampolgárságú, német nemzetiségű lakosra, a teljes népesség mintegy 5 százalékára.

465 PL Processus, 5. d. V–700/17A. 494. és 493. fol. Donald F. Bigelow ideiglenes ügyvivő levele Mindszenty Józsefnek. Bp., 1947. június 2. Eredeti, aláírt, illetve a levél magyar nyelvű fordítása. (Ezt a levelet is megérkezését követő néhány napon belül megszerezte az államvédelem: ÁBTL 3.1.8. Sz–222/3. 266. fol.)

466 A kérdés átfogó feldolgozása VARGA Éva Mária: *Magyarok szovjet hadifogságban (1941–1956) az oroszországi levéltári források tükrében*. Russica Pannonica, Bp., 2009.

467 A „malenkij robot”-ra elhurcolt németek számát a magyar történeti munkák 40–60 ezer főre teszik, de realitásabbnak tűnik a legújabb orosz kutatás szerinti kb. 30 ezer fő. In: B. KONASZOV–A. V. TERESCSUK: *Berija és a „malenkij robot”. Dokumentumok Ausztria, Bulgária, Magyarország, Németország, Románia, Csehszlovákia és Jugoszlávia polgári lakossága 1944–1945-ös internálásának történetéről*. *Történelmi Szemle* 46 (2004) 3–4. 345–402. – A magyarországi németek 1945–1950 közötti meghurcolásának teljes története feldolgozatlan. A legutóbbi elemzések közül lásd ZINNER Tibor: *A magyarországi németek kitelepítése. Die Aussiedlung der Ungarndeutschen*. Magyar Hivatalos Közlönykiadó, Bp., 2004.; BANK Barbara–ŐZE Sándor: *A „német ügy” 1945–1953. A Volksbundtól Tiszalökhöz*. Magyarországi Németek Országos Szövetsége, München–Bp., 2005; TÓTH Ágnes: *A németek internálása a Dunántúlon, 1945–1946*. In: *Megtorlások évszázada. Politikai terror és erőszak a huszadik századi Magyarországon*. Nógrád Megyei Levéltár, 1956-os Intézet, Salgótarján–Bp., 2008. 37–52.

Dózsa György ünnepség a Nemzeti Parasztpárt rendezésében, Cegléd, 1945. május 13. A tüntetők a svábok kitelepítését követelő transzparensekkel vonultak fel

A magyarországi németek kitelepítéséről 1945 tavaszán jelentek meg az első újsághírek, az akkor elfogadott földbirtokreform egyenes következményeként. A földnélküli nincstelenek, a trianoni határokon túlról menekültek és a bukovinai székelyek letelepítésének problémái egyszerű logikával mutattak ebbe az irányba mint kézenfekvő megoldásra. A földreformrendelet nem tett különbséget a fasiszta vezetők, háborús bűnösök és az egyszerű Volksbund-tagok között: földtulajdonuk egységesen elkobzásra ítéltetett. Tehát egy gazdaság- és társadalompolitikai cél, a földbirtokreform végrehajtása kezdettől összekapcsolódott azzal az igénnyel, hogy megbüntessék a német nemzetiségű lakosság hitleri Németországgal rokonszenvező részét. 1945 folyamán aztán fokozatosan és mind nagyobb körre kiterjesztve meg is teremtették az internálás és kitelepítés jogszabályi háttérét. Néhány előrelátó politikus figyelmeztetett ugyan a következményekre: a németek kitelepítésével jogcímet és erkölcsi alapot adunk a szomszédos országoknak, hogy ugyanezt tegyék a hozzájuk került magyarokkal. Foganatja azonban nem lett az óvásnak, a magyar kormány – csehszlovák, jugoszláv, román és osztrák mintát követve – maga kérte előbb 500 ezer, majd a számot mérsékelve 200-250 ezer német kitelepítéséhez a szövetséges hatalmak hozzájárulását,⁴⁶⁸ holott ilyen kívánságot a SZEB részéről semmilyen nyomás

468 „...a Magyar Kormány arra az elhatározásra jutott, hogy azokat a németeket, akik Magyarország ügyét elárulták és a hitlerizmus szolgálatába állottak, szükséges volna az ország területéről eltávolítani, mert csak ilyen módon lenne biztosítható, hogy többé a német szellem és német elnyomás ne lehessen úrrá az országon. Ezért tisztelettel kéri a Magyar Kormány a Szovjetunió kormányát, szíveskedjék közölni, hozzájárul-e ahhoz, hogy a fenti okokból Magyarországról eltávolítandó néme-

sem előzött meg. Edvard Beneš csehszlovák elnök politikai elképzeléseit elősegítette a magyar kormány önszorgalma, mert e kérés nélkül Potsdamban (1945. augusztus 2.) talán nem is foglalkoztak volna a magyarországi németekkel, így azonban a három nagyhatalom határozatban mondta ki, hogy nem csupán Lengyelországból és Csehszlovákiából, de a Magyarországról is Németországba telepítendő a német lakosság. A SZEB alelnöke, Vlagyimir Petrovics Szviridov altábornagy utasításként közölte Dálnoki Miklós Béla miniszterelnökkel, hogy 400-450 ezer német kitelepítését kell a kormánynak megoldania.⁴⁶⁹

A katolikus püspöki kar már a háború utáni első konferenciáján (1945. május 24.) hosszasan foglalkozott a hazai németiség sorsával. Grósz József kalocsai érsek és Mindszenty József veszprémi püspök a püspöki kar nevében április 30-án személyesen adták át a miniszterelnöknek azt a levelet, amelyben a magyar államhoz hű németeknek méltányosságot és igazságot kért.⁴⁷⁰ Megjegyezzük: a kormány több tagja sem értett egyet egy etnikum kollektív felelősség tételével, az egyéni mérlegelés lehetőségének kizárásával. Nemzetpolitikainak mondott érdekek ütköztek a humanitárius elvekkel és emberi jogokkal.

Látván a kitelepítés előkészületeit, a differenciálatlan bánásmódot, az esztergomi érseki széket éppen hogy elfoglaló Mindszenty József – bár az előző püspökkari beadványra válasz nem érkezett – újabb levelet írt Dálnoki Miklós Béla miniszterelnökhöz, amelyben a magyarországi németek kitelepítése és kollektív büntetése ellen tiltakozott. A kitelepítés drámai leírása mellett erősen sérelmezte, hogy a hatóságok nem tesznek különbséget a volksbundista és az államhoz hű polgárok között. „Ártatlan gyermekek, betegek, aggok szenvedik azt, ami még bűnösöknek és elítélteknek is

Kitelepítéshez összerelt budaörsi németek, 1946. január 23.

tek Németország olyan területére telepítenek át, amely a Szovjetunió erőinek megszállása alatt áll. Tájékoztatásul közli a Magyar Kormány, hogy mintegy 200-250.000 ilyen fascista németről van szó.” A levélhez fűzött utószó szerint Puskin követhet 1945. május 16-án írt levélben még 500 ezer főben jelölték meg a magyarországi németek számát, ám Erdei Ferenc belügyminiszter 300 ezer németet tartott kitelepítendőnek mint volt Volksbund-tagot. MNL OL XIX–J–1–a–II–28–41/res/Be–1945. Külügyminisztérium, Béke-előkészítő osztály iratai, 14. d. Szóbeli jegyzék a Szovjetunió kormányának. Bp., 1945. május 26.

469 MNL OL XIX–A–83–a/44. sz. Az 1945. augusztus 13-ai rendkívüli minisztertanácsi ülés jegyzőkönyve (2. d.).

470 SzfvPL No. 7338 185/1945. és VÉL I.1.44.a. 1187/1944. Grósz József kalocsai érsek, Shvoy Lajos székesfehérvári és Mindszenty József veszprémi püspök levele a miniszterelnökhöz. Bp., 1945. április 30. Gépelt másolat. A levelet megtárgyalta a püspökkari konferencia, szövegét lásd: *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között* i. m. 34–35. Az 1945. május 24-ére összehívott püspökkari értekezlet jegyzőkönyve, 5. napirendi pont.

nehéz, bár bizonyos mérvig ezek számára megérdemelt kereszt.”⁴⁷¹ A haza nem taszíthatja ki magából egyetlen, még vétkezes gyermekét sem, ez méltatlan is a magyar államhoz, az emberi jogokat fennen hirdető demokráciához – összegezte erkölcsi mondanivalóját. Egy héttel később, 1945. október 17-én a lelkiismeretre és könyörületességre hivatkozva a püspöki kar körlevélben ismételte meg a miniszterelnöknek írott levél fő üzenetét, és az egyén felelősségét állította a kollektív felelősséggel szembe. Hivatkozott a magyar nép évezredek befogadókészségére, hogy képes volt békésen együtt élni idegen né-

A hűségesek maradhatnak, Szegedi Népszava, 1946. január 23.

pekkel: „Ha csak a bűnösöket büntetnék, hallgatnánk, de a rossznak barátaiként minősítenek és eltávolítanak olyanokat, akikre a bünt nem bizonyították rá, sőt olyasmit hoznak fel ellenük bűnül, ami természetjogon megilleti őket, pl. az anyanyelv. [...] A kisebbségek körül Szent István király bölcsessége jelölte ki a mi utunkat, valamint ma is az a felemelő tudat él bennünk, hogy nemzetiségektől lakott országban csak a szeretetnek, kölcsönös megértésnek és tiszteletnek lehet helye.”⁴⁷²

1945. november 28-án Mindszenty újabb levelet írt, ezúttal a Szövetséges Ellenőrző Bizottságnak, a keletre szállított német nemzetiségű magyarok érdekében – erre a magyar külügyminisztériumból kapott választ, miszerint a moszkvai követet már utasították, járjon el az elszállítottak hazaengedése ügyében.⁴⁷³ Kézzelfogható eredménnyel mégsem segíthette a német ajkú lakosságot, akár hűségesek, akár hűtlenek voltak a magyar államhoz. Rövid előkészületek után, 1945. december 22-én a kormány név szerinti szavazással, túlnyomó többséggel – hivatkozással a szövetségesek 1945. november 20-ai potsdami döntésére – elfogadta a német lakosságnak Németországba való áttelepítéséről szóló, a kormány korábbi elutasító álláspontjával ellentétben már egyértel-

471 PIL 274. f. 7/247. ö. e. 34–36:35v. Mindszenty József hercegprímás 4001/1945. sz. levele Dálnoki Miklós Béla miniszterelnökhöz. Bp., 1945. október 10. Eredeti. Másolatban: MNL OL XIX-J-1-a-II-28-4001/1945. 629–631:630v. és 632. fol. Külügyminisztérium, Béke-előkészítő osztály iratai, 14. d.; PL Mm. 22. d.; PL Processus, 5. d. V-700/17. 95–101. fol. Szövegét közli Békés Csaba–Tóth Ágnes: „Ha csak a bűnösöket büntetnék, hallgatnánk...” Mindszenty József levelei a hazai németiség ügyében. *Forrás* 23 (1991) 7. 56–59:58.; újabban: SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' halálra ítélve* i. m. 218–224.

472 MNL OL XIX-J-1-a-II-28-4529-7/1946. 627v. Külügyminisztérium, Béke-előkészítő osztály iratai, 14. d. Mindszenty József hercegprímás körlevele a püspöki kar nevében, Esztergom, 1945. október 17.

473 PL Processus, 6. d. V-700/19. 29–30. Mindszenty József 1945. november 28-ai keltezésű kézírásos fogalmazványa. Az erre kapott, 1945. december 11-én kelt válasz: 28. fol. Mindszenty levele szerint 12-15 ezer férfit és nőt vittek el keletre.

műen a kollektív bűnösség elvén alapuló rendeletét (12.330/1945. M. E.).⁴⁷⁴ A jogszabály etnikai alapon állt: minden olyan magyar állampolgár áttelepítését kimondta, aki a legutolsó népszámláláskor (1941) német nemzetiségűnek vagy anyanyelvűnek vallotta magát, aki nevét német hangzásúra változtatta, vagy aki a Volksbund vagy valamely fegyveres német alakulat (SS) tagja volt. Amit kétszáz éves magyarországi létük alatt a magyarországi németek generációk során felhalmoztak, most maguk mögött hagyva egy régi-új haza megtalálására kényszerültek.

A sajtó, a közvélemény, a politikum sokféle tónusban kommentálta ezt a rendeletet, a várható jogi, erkölcsi és gyakorlati következményeket. Voltak, akik történelmi tettről beszéltek és büszkén kérkedtek, mások a kielégítetlen földigénylők nagy számára vagy nemzetközi szerződésben rögzített kötelezettségekre hivat-

Kitelepítendő németek nemzetiszínű zászlókkal díszített tehervagonokba rakják ingóságait a békásmegyeri vasútállomáson, 1946. március 5.

kozva csillapították büntudatukat. Mindszenty a rendelet elfogadása után (de még kihirdetése előtt három nappal, tehát még visszavonható vagy halasztható fázisban), 1945. december 26-án újabb levelet írt Tildy Zoltán miniszterelnöknek, amelyben az addigiaknál is élesebben ítélte el a kitelepítést és a sorozatos túlkapásokat, konkrét esetek sorát említve.⁴⁷⁵ Nem volt egyedül, amikor a rendelet szellemét a zsidóellenes intézkedések embertelenségéhez mérte, hasonló tartalmú levelet írt többek között Kapi Béla evangélikus püspök is. A prímás a rendelet kihirdetése után, az év utolsó napján a kitelepítéseknek legalább a téli hónapokra való felfüggesztéséért írt ismét a miniszterelnöknek. Ezúttal kapott választ, ha elutasítót is. Ezt Tildy azzal indokolta, hogy a kitelepítéseket 1946 júliusáig be kell fejezni, ezért nem függesztheti fel azokat, de em-

474 A minisztertanács 15 tagjából öten nemmel, tízen igennel voksoltak. MNL OL XIX-A-83-a/76. sz. 14. fol. Az 1945. december 22-ei minisztertanácsi ülés jegyzőkönyve (6. d.); BALOGH Sándor: A magyarországi németek elhurcolása és elűzése választott hazájukból. In: *A magyarországi németek hozzájárulása a közös haza építéséhez. Tudományos tanácskozás az elűzés 50. évfordulóján* (Budapest, 1996. szeptember 27.). Szerk.: ZIELEBAUER György. Országos Német Önkormányzat, Bp., 1996. 229–289:279–280.

475 MNL OL XIX-J-1-a-II-28–4529–7/1946. Külügyminisztérium, Béke-előkészítő osztály iratai, 14. d. Mindszenty József hercegprímás 4529/1945. sz. levele Tildy Zoltán miniszterelnökhöz. Esztergom, 1945. december 26. Másolatban Gyöngyösi János külügyminiszter részére. (A címzésben tévesen: Gyöngyösy István.) Szövegét közli SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' halálra ítélve* i. m. 247–249.

berséges lebonyolítást ígért.⁴⁷⁶ Mindszenty nem tehetett mást, engedélyezte, hogy a német ajkú községek lelkipásztorai – ha kívánják – híveikkel együtt Németországba menjenek, de erre nem szólította fel és nem kötelezte (nem is kötelezhette) őket.⁴⁷⁷ Igazolhatóan felismerte: a kitelepítési rendelet mintául és precedensül szolgálhat a szomszéd államokban élő magyarság elleni eljárásra, és – talán egyedülként a kevés számú tiltakozó között – átlátott azon a kapzsiságon is, aminek sok módos sváb család esett áldozatul. *„A szomorú az egészben az, hogy a vagyona megy a hajsza, a bűn mellékes is. Nagy bűnösök, ha nincs vagyona, maradnak. De ha szép a háza, malma, vendéglője, földje, méhese, gyümölcsöse, állata van, – vád nélkül, vagy legalább annak beigazolása nélkül kitelepítésre kényszerül. A jogrend borul fel, bizonyos hatalmaskodó, kisebbségi harácsolók miatt”* – állapította meg egyik levelében.⁴⁷⁸ Valóban, egyesek csupán elkönfiskálható vagyona miatt kerültek fel a kitelepítendő listájára.

1946. január 19-én Budaörsről gördültek ki az első szerelvények. Hat hónap alatt 120 ezer német nemzetiségű személyt telepítettek ki. Mindszenty ezalatt is rendszeresen ostromolta az illetékes hatóságokat az egész községeket sújtó intézkedések ellen, a méltatlanul büntetett és kiszolgáltatott emberek érdekében. 1946 májusában Theodor Innitzer bécsi és Michael von Faulhaber müncheni bíboros megértő jóindulatát kérte, mert *„a Magyarországról kiűzött németek nemzeteinket inkább összekapcsolják”*.⁴⁷⁹ 1946. július és november között az amerikai katonai hatóságok nyomatékos kérésére, de pártpolitikai érdekütközések miatt is, a kitelepítés átmenetileg szünetelt. Folyt viszont az országon belüli áttelepítés. Az év elején (1946. február 27.) aláírt csehszlovák–magyar lakosságcsere-egyezmény egyébként is új szempontot hozott az egész telepítési folyamatba: a dél-szlovákiai magyaroknak kellett helyet biztosítani.

A SZLOVÁKIAI MAGYAROKÉRT

Az etnikai kisebbségek kollektív megbüntetése ragályos kór volt Közép-Európában, amit megkönnyített a sztálini politika, amelynek egyik alapelveként vált a nem szovjet népek nacionalizmusának és nemzeti függetlenségének respektálása. Sztálin osztotta az újonnan létrejött nemzetállamok törekvését, hogy megszabaduljanak nemzeti ki-

476 TÓTH Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között*. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, Kecskemét, 1993. 110–111.

477 SzEL AC 132/1946. Mindszenty József bíboros hercegprímás, esztergomi érsek aláírásával 1946. január 8-án kelt körlevél a püspökökhöz.

478 ÁBTL 3.1.9. V–700/17. 26. fol. Mindszenty József levele Arthur Schoenfeld amerikai követnek. Esztergom, 1947. március 24. Magyar nyelvű, gépelt, aláírás nélkül. (Ugyanezen a napon egy másik levelet is írt a követhoz, lásd az V. fejezet 27., 126. és jelen fejezet 454. jegyzetét.)

479 PL Processus, 2. d. V–700/10A. 646. fol. Mindszenty József levele Michael von Faulhaber müncheni bíboros érsekhez. Esztergom, 1946. május 8.; PL Processus, 4. d. V–700/15A. 540. fol. Mindszenty József hiányosan fennmaradt levelének utolsó lapja. Esztergom, 1946. május 8. (Latinul: V–700/10A. 329–330. fol.)

sebbségeiktől, ezért nem tiltakozott az etnikai tisztogatás ellen, a németek és magyarok, sőt az ukránok elűzése ellen sem.

A csehszlovák államapparátus a magyar kisebbséggel szemben nemcsak elszámolásra, hanem a „tisztta nemzetállam” megteremtése érdekében a teljes felszámolásra törekedett. 1945 tavaszától-nyarától sorra jelentek meg a jogfosztó intézkedések. Tömeges méreteket öltöttek a munkahelyi elbocsátások, a lakások igénybevétele, a magyar nemzetiségű lakosok internálása. 1945 ősztől bevezették a kényszerközmunkát, ami december végéig 10 ezer magyart érintett. Mindezzel eleve lehetetlenné kí-

A kollektív bűnösség elve alapján szudétanémeteket telepítenek ki Csehszlovákiából, 1946. május 6.

vántak tenni egy esetleges etnikai alapú területi revíziót. Több kötetet töltenének meg azok a jegyzékek, amelyeket – leginkább 1945 második felében – a magyar külügyminisztérium intézett a Szövetséges Ellenőrző Bizottsághoz csehszlovákiai magyart ért sérelem – leggyakrabban kitoloncolás – miatt.⁴⁸⁰ Az utódállamokban felerősödő etnikai rendezési szándéokra a katolikus főpapok közül elsőként Grösz József kalocsai érsek figyelmeztetett: 1945. április 29-én Erdei Ferenc belügyminiszter közbenjárását kérte, hogy a szövetséges hatalmak ne alkalmazzák „*az embertelen német kitelepítési és áttelepítési gondolatot*”, ugyanezt ismételte meg a háború utáni első püspökkari konferencia is.⁴⁸¹ Ugyancsak hathatós, a Szövetséges Ellenőrző Bizottságig nyúló közbelépést sürgetett Hamvas Endre csanádi püspök, több jogi, történelmi, jószomszédsági érvet felsorolva Grösz érseknek írt levelében.⁴⁸² Különösen fájó volt a papok kiutasítása. Nekik az egyház keresett megfelelő elhelyezést.⁴⁸³

480 AVP RF f. 453. papka 1a. op. 6a. gy. 34.; Uo. f. 453. papka 1a. op. 6b. gy. 35. SZEB-dossziék, amelyekben számos szóbeli jegyzék található a Csehszlovákiából történt kiutasításokról.

481 MNL OL XIX-J-1-a-II-28-4001/1945. 629–631. és 632. Külügyminisztérium, Béke-előkészítő osztály iratai, 14. d. Grösz József kalocsai érsek levele Erdei Ferenc belügyminiszterhez. Kalocsa, 1945. április 29.; *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között* i. m. 33–34. Az 1945. május 24-ére összehívott püspökkari értekezlet jegyzőkönyve, 4. napirendi pont.

482 SzCsPL I.1.a. 1121/1945. Hamvas Endre levele Grösz Józsefhez. Szeged, 1945. június 26.

483 SzCsPL I.1.a. 1260/1945. Drahos János esztergomi káptalani helytartó Hamvas Endre csanádi püspökhöz. Esztergom, 1945. július 5. Drahos levele szerint az addig kiutasított papok száma: 16.

Mindszenty még veszprémi püspökként kérte a szlovákiai püspöki kart, hogy lépjen fel a csehszlovákiai magyarok üldözése ellen, ám levelére választ sem kapott.⁴⁸⁴ 1945. október 7-én, érseki beiktatása napján pedig az amerikai és a brit budapesti misszió vezetőinek írt a trianoni határok következtében Csehszlovákiába került magyarok üldözéséről és meghurcolásáról. Kérte, hogy vessék latba befolyásukat a magyarellenés intézkedések és a magyarüldözés megszüntetése érdekében. Megoldásként határkorrekciót javasolt: „...Kétségtelen, hogy ez [mármint a magyarellenesség megszüntetése] kielégítő módon csak a határsávnak Magyarországhoz való csatolásával valósítható meg, és ez megfelel az évszázadok óta egységes csoportban ott élő magyarság kívánságának. A csehszlovák kormány a népszavazás eredményeit akarja gyöngíteni és bizonyára ezért üldözi és hajtja ki a magyarokat az ő földjükről.”⁴⁸⁵ A követ választát nem ismerjük, de – egyéb levelei és kormánya külpolitikájának tükrében – az nemigen lehetett több a levél vételét nyugtázó, udvarias soroknál.

Az angol, amerikai és francia külképviseletek vezetői sok oldalról érkező nyomásnak voltak kitéve. 1945. november 20-án a magyar külügyminiszter adott át egy hosszú memorandumot a SZEB tagjainak. Stílusa nem volt kevésbé indulatos és nyers, mint a hercegprímás bármelyik tiltakozása. A csehszlovák kormány politikáját embertelennek minősítve párhuzamot vont a náci Németország zsidókkal szembeni eljárásával.⁴⁸⁶ Mindszenty 1946. január 16-án kelt levelében újfent leszögezte, hogy „ami történik a csehek részéről, az nem emberi jog, az a legrútabb német fascizmus és bizonyára nem találkozik az angolszász hatalmak tetszésével.”⁴⁸⁷ A népszavazás műfaját egyébként nem vetette el: a béketárgyaláson részt vevő nemzetekhez memorandumot tervezett küldeni, s ebben az 1938 és 1941 között Magyarországhoz visszakerült területekről népszavazást javasolt oly módon, hogy a „kikergetett magyar lakosságot előbb vissza kell állítani, a hadifoglyokat visszahozni, a magyarságukért legyilkoltak pedig magyar szavazatnak számítson. A népszavazás angol–amerikai ellenőrzés alatt történjék.”⁴⁸⁸

Az 1946. február 27-én Prágában aláírt csehszlovák–magyar lakosságcsere-egyezményhez meglehetősen göröngyös út vezetett.⁴⁸⁹ Az angolok és az ameri-

484 MINDSZENTY József: *Emlékirataim* i. m. 145.; VADKERTY Katalin: *A kitelepítéstől a reszlovakizációig 1945–1948*. Kaligram, Pozsony, 2007. 70.

485 PL Mm. 2. d. Mindszenty József 3564/1945. sz. levele az angol és amerikai követekhez. Esztergom, 1945. október 7. A levél a címzetteknek elment, az amerikai követnek küldött példányt lásd NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest Mission 1945, Box 65. 840.0–840.7 Catholic Church.

486 PL Processus, 6. d. V–700/19. 23–27. fol. A magyar külügyminisztérium 120/res. Be./1945. sz., 1945. november 20-i levele H. F. Arthur Schoenfeld, A. D. F. Gascoigne, G. M. Puskin részére.

487 PL Mm. 2. d. Mindszenty József 4560/1945. sz. levele H. F. Arthur Schoenfeldnek, a budapesti amerikai politikai misszió vezetőjének. Esztergom, 1946. január 16. Külzetén Zakar titkár kézírásával: „Angol, amerikai követekhez”. (Ugyanez: PL Processus, 6. d. V–700/19. 39. fol. A levél kéziratossá fogalmazványa 1945. december 25-ei dátummal: 42–45. fol., angol fordításban: 46–51. fol.) Szövegét közli SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' balálra ítélve* i. m. 258–261.

488 PL 4381/1945. A közép-európai békekötés elé. Memorandum. Az idézett mondatok a memorandum gépelt szövegén Mindszenty kézírásával, 1946. augusztus 18.

489 A történelem több szempontú vizsgálatára lásd *Ottihontalan emlékezet. Emlékkönyv a csehszlovák–magyar lakosságcsere 60. évfordulóján*. Szerk.: MOLNÁR Imre–SZARKA László. MTA Kisebbségkutató Intézete–Kecskés László Társaság, Komárom, 2007.

kaiak a két vitatkozó félre bízta a kérdés rendezését. A felek végül abban állapodtak meg, hogy a csehszlovák kormány annyi magyart telepíthet át Magyarországra, ahány magyarországi szlovák áttelepülésre jelentkezik Csehszlovákiába. Ez az 1941. évi népszámlálási adatokat figyelembe véve mindösszesen 104 819 magyarországi szlovák áttelepítését jelenthette volna. Emellett Csehszlovákia kötelezettséget vállalt az elkobzások felfüggesztésére, a megvont fizetések és nyugdíjak folyósítására. Mindszenty az egyezményt „Nagy Ferenc legnagyobb teherátvitelének” minősítette a magyarsággal szemben.⁴⁹⁰

A feltételeket a csehszlovák kormány nem teljesítette, sőt még nagyobb mértékben folytatta a kisajátításokat. A magyar kormány kisebb háborús bűnös jogcímen 1000 személy egyoldalú befogadását vállalta. A csehszlovákok viszont a nagyobb háborús bűnösök számát a szerződés ratifikálása idején (1946. május 14.) csupán öt-hat főre, a végrehajtás idején már ennek tízszeresére (ötven-hatvanra) becsülték. Végül a magyar kormány kötelezte magát, hogy mintegy 1050-1060 háborús bűnösneként nyilvántartott személyt fogad be a kicserélendő lakosság száma felett. Ez a szám 1946. augusztusra hirtelen megugrott: akkor már több mint 20 ezer, családtagjaikkal együtt 76 ezer magyar háborús bűnösrel számoltak, akiket be kellett fogadni a lakosságcsere kvótáján felül. A békeszerződés-előkészítő tárgyalásokon a nagyhatalmak megbízottai hozzájárultak a prágai egyezmény keretein belüli lakosságcserehez, de megtagadták a hozzájárulást további 200 ezer magyar elűldözéséhez. A magyar kormány pedig, amely tisztában volt a csehszlovákiai magyarság sérelmeivel, kijelentette, hogy a kérdésről kész megkezdni a tárgyalásokat.

Békési szlovák lakosok tüntetnek Csehszlovákiába telepítésük ellen.
Békéscsaba, 1946. augusztus 18.

Az egyezmény végrehajtása során a csehszlovákok sok kibúvót találtak. Az a szándék is gyorsan nyilvánvalóvá vált, hogy a Duna mentén, a kitelepítendő magyarok helyén összefüggő szlovák településeket hozzanak létre, hogy ily módon elvágják

Az egyezmény végrehajtása során a csehszlovákok sok kibúvót találtak. Az a szándék is gyorsan nyilvánvalóvá vált, hogy a Duna mentén, a kitelepítendő magyarok helyén összefüggő szlovák településeket hozzanak létre, hogy ily módon elvágják

⁴⁹⁰ „Mindszenty József bíboros hercegprímás mondott elnöki megnyitóbeszédet a Szent István Társulat 92-ik közgyűlésén.” *Magyar Kurír*, 37. évf. 1947. december 11. IV. kiadás, déli 12 óra.

Magyarországtól a magyarlakta dél-szlovákiai térséget. Egész falvak ellen indult háborús bűnösség címén eljárás, ürügynek elég volt, ha valaki nyilvánosan örült 1938-ban a magyar csapatok bevonulásának, vagy a Magyar Párt tagja volt, netán a korábbi népszámlálás során magyarnak vallotta magát. Mindszenty történelmi érvekkel a „szláv–oroszló ideológiai ízü” lakosságcsere-egyezmény hatálytalanítására szólította fel a magyar kormányt, és ugyanezt kérte a brit külügyminisztertől is. Kiemelte, hogy „a szlovákok úgy bánnak a magyarokkal, amint a zsidókkal bántak 1944-ben”.⁴⁹¹ Fő érve az egy tömbben élő, közel 700 ezres lélekszámú dél-szlovákiai magyarság 1028 éves múltja volt. Levelében lesújtóan ítélkezett a beneši politikáról (megtiltották a magyar nyelv használatát, a magyaroktól elkobozták földjeiket, sokakat bebörtönöztek, internáltak, másokat Cseh- és Morvaországba hurcoltak kényszerszolgálatára, nem kivételezve a magyar nyelvű zsidókkal sem). Részletesen feltárta a zsarolástól vagy félrevezetéstől sem visszariadó propagandát, a családnevek célzatos elemzését, s akinek ősei között akár csak egy szlovák nevet viselő is volt, kegyetlen döntésre kényszerítették: vagy szlováknak vallja magát (úgynevezett reszlovakizáció), vagy kiüldözik. Azt híresztelték, hogy aki szlováknak mondja magát, azt kártalanítják. Az egyik oldalon haza és egzisztencia, a másikon természetes jogok és megfélemlítés kapcsolódott össze. Mindszenty a szlovákiai magyarok biztos pusztulását vizionálta, miközben az emberi jogok érvényesítésétől volt hangos a világ. Következtetése: csak úgy lehet megmenteni a dél-szlovákiai magyarságot, ha a nagyhatalmak nem ismerik el a prágai egyezmény érvényességét és ezt a területet visszacsatolják Magyarországhoz. S ezen a ponton Mindszenty érvelésében egy új elem bukkant fel: a magyarság területi és etnikai sérelmeinek felkarolása egyenértékű lenne a Nyugat-barát magyar politikai erők támogatásával, és ezzel elkerülhető lenne a teljes szovjetizálás.⁴⁹² Hasonló, Erdélyel

491 PL Processus, 6. d. V–700/19. 433–434. fol. Mindszenty József 2194/1946. sz. levele Ernest Bevin angol külügyminiszterhez. Esztergom, 1946. április 29. Zakar András primási titkár kézírásával írt fogalmazvány (a levél teljes kéziratát lásd 429–434., angolul 35–38. és 435–438. fol. Az angolra fordított levél visszafordítását az állambiztonság részéről lásd PL Processus, 6. d. V–700/19. 32–34. fol.; PL Processus, 6. d. V–700/19. 70–73. fol. Mindszenty József 2194/1946. sz. levele Gyöngyösi János magyar külügyminiszterhez. Esztergom, 1946. április 25. A levél eredeti, Mindszenty által írt kézírata 74–83. fol. (Zakar ebből dolgozott, amikor a Bevinnek pár nappal később írt levelet fogalmazta.) Másolatban: PL Mm. 44. d. (Megjegyzés: a két – Bevinhez, illetve Gyöngyösihez írt – levél tartalma egyező, jelentéktelen stílárius eltérésekkel.)

492 „Ha ez nem történik meg és a magyar elem a biztos pusztulásnak van kitéve, a szláv zóna eléri a Berlin–Trieszt vonalat Európában. Egy tehetetlenségre szorított Magyarország és egy számbelileg kisebb Románia csak egy fogyó szigetet fog alkotni a nagy szláv tengerben. Ma Moszkva a bolsevizmus zászlóját tartja a kezében, de még ha a jelenlegi ideológiai áramlat nem is éri el a célját, a szláv elemnek nyugat felé való előnyomulása akadálytalanul fog folytatódni. Moszkva elég óvatos ahhoz, hogy erről a tényről ne tegyen említést. De a kisebb szlovák és délszláv újságok ujjonganak afelett, hogy – a legutolsó háború eredményeképpen – a szláv hatalom Vladivosztoktól Triesztig terjed, komolyan veszélyeztetve a nyugati népek uralmát.” PL Processus, 6. d. V–700/19. 429–439/434. fol. Mindszenty József 2194/1946. sz. levele Ernest Bevin angol külügyminiszterhez. Esztergom, 1946. április 29. Zakar András kézírásával. A levél visszaigazolása: PL Mm. 17. d. „Külföldiekkel levelezés 1945–47”. A levelet elemzi, ahogy a kérdéskör egészét is JANEK István: Mindszenty József tevékenysége a felvidéki magyarok megmentéséért 1945–1947 között. Századok 142 (2008) 1. 153–181.; Ugyanezzel az iktatószámmal a Gyöngyösi János magyar külügyminiszterhez írt, tartalmilag azonos levél is: PL Processus, 6. d. V–700/19. 73. fol. Mindszenty József 2194/1946. sz. levele Gyöngyösi János magyar külügyminiszterhez. Esztergom, 1946. április 25.

is foglalkozó levelet küldött az amerikai követnek, aki továbbította azt Washingtonba, és a Külügyminiszterek Tanácsának Párizsba.⁴⁹³ Ha voltak is a béketárgyalásokon Mindszenty által szorgalmazott gondolatokkal rokonszenvező angolszász politikusok, azok támogatása kevésnek bizonyult ahhoz, semhogy ne Moszkva akarata érvényesüljön.

Az egyezményből fakadó sérelmek orvoslását a világ a két érintett – de nem egyenrangú, hanem egy győztesként és egy vesztesként kezelt – országtól várta, hiába érkeztek minkét oldalról az ellenkező előjelű kérelmek. Mindszenty József minden lehetséges fórumon teljes tekintélyével, töretlen lendülettel próbálta képviselni a csehszlovákiai magyarság érdekeit. Az erőteljes csehszlovák agitáció ellenére is kevesebben akartak áttelepülni, mint ahány magyartól Szlovákiában szerettek volna megszabadulni. Országszerte közfelháborodást keltett, amikor 1946 nyarán elterjedt a hír, hogy 200 ezer magyar egyoldalú kitelepítése várható, a Csehszlovákiában maradó mintegy 300 ezer magyarra pedig erőszakos reszlovakizáció vár. Mivel a tervhez a csehszlovák kormány nem kapott nagyhatalmi engedélyt, viszont a tömbmagyarság felszámolása feltett szándéka maradt, 1946.

A csehszlovák–magyar lakosságcsere végrehajtása: áttelepített magyarok érkeznek Dunacsúnyba maximum 20 kg-os személyes holmijukkal

szeptember végétől–október elejétől megkezdte a magyar lakosság tízezreinek deportálását a korábban németek által lakott, megürült csehországi településekre.

A megegyezést megszegő intézkedésekkel a hercegprímás több – 1946. szeptember 17-én az amerikai és angol külügyminisztereknek, október 18-án a magyar miniszterelnöknek, október 23-án a magyar, az angol és az amerikai külügyminisztereknek, november 22-én a budapesti amerikai követnek írott – levelében foglalkozott (nem kizárt, hogy ez utóbbit a magyar kormány felkérésére írta). 1946. október 28-i dátummal a „*Magyar Királyság püspökei*” (Episcopi Regni Hungariae) részéről a világ püspökeihez intézett egy körlevelet. Nyolc hónappal a köztársasági államforma kikiáltása után furcsa

493 PL Mm. 17. d. „Külföldiekkel levelezés 1945–47.” Arthur Schoenfeld követ megköszöni Mindszenty Erdély ügyében 1946. április 29-én kelt levelét. Bp., 1946. május 8.

és árukkodó a címzésbeli államforma – még ha latinul is írta azt...⁴⁹⁴ A levelet Hamvas Endre csanádi püspök fogalmazta és a nála is jobb latinus P. Fábry Antal fordította. Sokszorosítás után az *Annuario Pontificio* szerint szétküldték a világba, hogy az egyházfők megértését és segítségét kérjék a felvidéki magyarok érdekében. A levél tartalma ekkor talán még szokatlanul éles, a szlovákokat kendőzetlenül köpönyegforgatóknak minősíti, mivel Hitler ösztönzésére épp ők jártak élen a zsidóüldözésben, most meg erkölcsi pienesztálról ítélkeznek.⁴⁹⁵

A kiszolgáltatott szlovákiai magyarok érdekében Mindszenty 1946. november 23-án táviratot intézett Francis Joseph Spellman New York-i és Bernard William Griffin londoni érsekekhez: „*a csehszlovák hatóságok embertelen eszközökkel hozzáfogtak a szlovákiai magyarkérdés egyoldalú megoldásához azért, hogy fait accompli-t [megmáshíthatatlan helyzetet] teremtsenek. Mindenekelőtt a dél-szlovákiai magyar vidéknek Magyarországgal való ethnikai összefüggését akarják megszüntetni. Ezért november 17-én elkezdtek a magyar falvak lakosságának rendszeres deportálását a fasiszták által végrehajtott deportálásokhoz hasonló módon a Csehországból kitelepített németek helyére.*”⁴⁹⁶ Lépcséről, miszerint Griffin érsektől azt kérte, hogy a brit külügyminisztériumnál lépjen fel a csehszlovákiai deportálások ellen, a Vatikáni Rádió is hírt adott 1946. de-

494 PL Processus, 6. d. V–700/19. 7–8. fol. (a körlevél rövidített szövege magyarul, a címzésben az eredeti „Magyarország püspökei” ceruzával javítva: „Magyar királyság püspökei”), 9–10. és 160–162. fol. (sokszorosított körlevél latinul); magyarul: 152–157. fol.; PL Mm. 23. d. II. iratcsomón belül és ugyanez 2. d.; továbbá: SzCsPL I.1.a. 2424/1946. Az MNL OL XIX–J–1–j 35. dobozában található példány alapján publikálta TAMÁSKA Péter: Mindszenty bíboros és a németek kitelepítése. *Regio – Kisebbségtudományi Szemle* 3 (1992) 3. 204–207. A szerző a körlevelet 1946. október 26-ára keltezi, de az helyesen 1946. október 28. Hogy tartalmának nagy jelentőséget tulajdonítottak, azt igazolja, hogy egy eredeti példánya – Mindszenty József aláírásával – megtalálható a Párizsi Érsekség Történeti Levéltárában (Archives Historiques de l’Archevêché de Paris) is a „9 K 2, 5 Hongrie” dobozban.

495 SzCsPL I.1.a. 2424/1947. Hamvas Endre csanádi püspök levele Mindszenty Józsefhez. Szeged, 1947. október 21. – Megjegyzés: a Hamvas által elküldött fordításban csak „Episcopi Hungariae” („Magyarország püspökei”) szerepelt.

496 PL Mm. 2. d. és PL Mm 17. d., „Külföldiekkel levelezés 1945–47”. Mindszenty József 6304/1947. sz. iratának szövege B. Griffin érseknek; PL Processus, 6. d. V–700/19. 173–178. fol. Mindszenty József táviratának szövege B. Griffin érseknek, Tardini titkárnak, Spellman bíborosnak. Esztergom, 1946. [hónap és nap nélkül – a 177. fólión: „leadva 1946. nov. 23.”] – A Tardinitól kapott válasz: PL Processus, 6. d. V–700/19. 218. fol. Vatikánváros, 1946. december 15.; *Magyar Kurír*, 36. évf. 1946. november 29. III. kiadás, déli 12 óra. A távirat szövegét titkosszolgálati eszközökkel már feladásakor megszerezte a politikai rendőrség: ÁBTL 3.1.8. Sz–222/3. 123. fol. Külföldi táviratok. Bp., 1946. november 23. – Egy tanulságos példa arra, hogy Mindszenty levelei legtöbbször milyen csekély hatásfokot értek el: a *Katolícke Noviny*, a szlovák katolikusok lapja 1946. október 27-ei száma Spellman bíborostól a következő nyilatkozatot közölte: „*Azt hiszem, hogy a szlovák nemzet történelme, hagyománya és becsülete egyike a világtörténelem legdicsebb fejezeteinek. Valóban nehéz a történelemben olyan nemzetet találni, amely több mint ezer évig volt nemzeti szabadságától megfosztott és idegen elnyomás kénye-kedvének kitéve.*” Mindszenty nem akarta elhinni, hogy ezt a nyilatkozatot Spellman adta, azért annak megcáfolására kérte. Válaszról nincs tudomásunk, de valószínűnek tartjuk, hogy a szlovák önapológia tipikus mondatait csupán Spellman szájába adták. Akár valós, akár hamis volt a nyilatkozat, az kiválóan elfedhette a világ közvéleménye előtt a javában zajló deportálásokat. (PL Processus, 6. d. V–700/19. 243–245. fol. Mindszenty levele Spellman bíboroshoz, New York érsekéhez. Esztergom, 1947. január 10. Eredeti levélfogalmazmány magyarul, gépelve, benne Zakar András javításaival. A lap tetején Mátrai Gyula irodaigazgató kézírásával: „*Angolra! Nagyon sürgős! 2 pld.*” Hátoldalon: „*Exp[ediálva]* 1947. I. 15. Z.A.” Ugyanitt 246–251. fol.: a levél eredeti fogalmazványa. Másolatban: ÁBTL 3.1.8. Sz–222/3. 155–156. fol.)

cember 6-án.⁴⁹⁷ Saját szemével is szeretett volna meggyőződni a helyzetről, ezért kérelemmel fordult a csehszlovák hatóságokhoz: engedélyezzék látogatását a cseh területre deportált magyaroknál, illetve találkozását Beran prágai érsekkel, de a beutazási engedélyt a prágai kormány megtagadta.⁴⁹⁸ Nem kizárt, hogy az elutasító döntésben Prága és Budapest összejátszott, ugyanis Gyöngyösi János külügyminiszter Puskin szovjet követtől kért tanácsot: mit tegyen Mindszenty utazási engedélyét illetően. A diplomata, mielőtt válaszolt volna, megkérdezte a csehektől, mit szólnának a két érsek találkozásához.⁴⁹⁹ A prágai válasz nem volt elutasító, amennyiben a látogatás a protokoll határain belül marad és a magyar bíboros nem ártja bele magát a csehszlovák belügyekbe, ám ha az politikai jellegűvé válna, akkor nem értenek egyet vele.⁵⁰⁰ Puskin végül azt válaszolta Gyöngyösinek, hogy a kérelmet hivatalos úton továbbítsa a SZEB-nek, és ott majd eldöntik, elmehet-e Mindszenty Csehszlovákiába vagy sem. Puskin azt is javasolta, hogy a prímást lehetőleg ne „forrófejű” titkára kísérje, mert ő sovíniszta kijelentésekre ragadtatja Mindszentyt, hanem egy képzett karrierdiplomata, aki akár felül is bírálhatja a bíboros megnyilatkozásait. Mindszenty habitusát ismerve nem csodálkozhatunk, hogy Kerész István rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter eredménytelenül igyekezett erre a forгатókönyvre rábeszélni a bíborost.⁵⁰¹

Mindszenty ezekben a hónapokban két, egyenként is több mint tízoldalas memorandumban foglalta össze a csehszlovákiai magyarok deportálásának egyes fázisait. Adatait és családkig lemenő részletes információit a Magyar Demokratikus Népi Szövetségtől kapta. A Népi Szövetség az

Menekült magyar nők és gyermekek várakoznak a rajkai nagyvendéglő üres termében, miután a csehszlovákiai hatóságok megkezdték a dél-szlovákiai magyar falvak lakosságának erőszakos kitelepítését cseh- és morvaországi kényszermunkára, 1946. november 30.

497 Praha Ministerstvo Zahraničných Vecí – Praha (a továbbiakban: MZV – Praha) Teritorialni odbory – obyčejné 1945–1959. Maďarsko, krabica 1. Církevní vecí 1945–49. dosie 1b. Hírösszefoglaló.

498 MINDSZENTY József: *Emlékirataim* i. m. 147.; PL Processus, 6. d. V–700/19. 262–263. fol. Josef Beran prágai érsek latin nyelvű levele Mindszenty Józsefhez. Prága, 1947. január 18. Eredeti, aláírt. Másolatban: 264–265. fol.; JANEK István: Mindszenty József tevékenysége a felvidéki magyarok megmentéséért 1945–1947 között i. m. 179–180.

499 MZV – Praha Teritorialni odbory – obyčejné 1945–1959. Maďarsko, krabica 25. dosie 12. A budapesti csehszlovák követség 31185/B/46. számú távirata a prágai külügyminisztériumba, 1946. december 11.

500 Uo. A prágai külügyminisztérium č. j. 239.244/GS/46. sz. választávirata, keltezés nélkül.

501 ÁBTLL 3.1.8. Sz–222/3. 138. fol. Jelentés. Bp., 1946. december 13.

1945 és 1948 között Csehszlovákia területén maradt magyar ajkú értelmiség leghatékonyabb titkos csoportja volt, főként papokból és diákokból álló tagjai megbízható hírláncot működtettek, gyorsan és pontosan tájékoztatták a szövetség vezetőit, akik aztán az értesüléseket különböző magyar politikai tényezőknek és egyházi vezetőknek továbbították, köztük Mindszenty bíborosnak és Ravasz László református püspöknek. Mindszenty mindkét memorandumot elküldte a vatikáni államtitkárságnak, nem is haszontalanul, mert mint az arra érkezett válaszból kiderült, az államtitkárság korábban ezekről a történetekről semmilyen hírt sem kapott, ezért „ez okmány jelentőségét nyomban felismerve az ügyet közölte a Csehszlovákiában levő internuncius őexc[ellenciájá]-val”, egyúttal részletes tájékoztatást kért.⁵⁰² E válaszra reagálva 1946. december 22-én Mindszenty XII. Piusz pártfogását kérte a nagyhatalmaknál egy különleges nemzetközi bizottság kinevezéséhez, mivel „a magyarok rendkívül erőszakos üldözése és deportálása annyira elhatalmasodott Szlovákiában”.⁵⁰³ Úgy tervezte, hogy ezt a kiáltványszerű iratot francia főpapoknak, Emmanuel Célestin Suhard párizsi, Pierre-Marie Gerlier lyoni és Achille Liénart lille-i bíboros érsekeknek is megküldi.

EGY ELHAMARKODOTT LEMONDÁS

Mindszenty József 1947. január 9-i keltezéssel XII. Piuszhoz újabb, megrendítő hangvételű levelet intézett. Erős túlzással a magyar püspöki kar javára írta a magyarországi zsidók deportálásának megakadályozását (mint tudjuk, leginkább nemzetközi nyomásra és csak a budapesti zsidóság elhurcolását sikerült megakadályozni), és ezen erkölcsi alapra hivatkozva fordult minden, magát katolikusnak valló emberhez a csehszlovákiai magyarok deportálásának beszüntetéséért: „A magyarokat erőszakkal elviszik ősi ezeréves földjükről az úgynevezett Szudéta vidékre, vasúti kocsikban, 16–22 fokok hidegben 0 fok alatt, 5-6 napos úton, alig betakart és táplált csecsemőkkel, terhes és szüléshez közelálló asszonyokkal, öregekkel és betegekkel. Ezalatt otthon megfosztják őket ingóságaiktól és ingatlanaiktól. A jóindulatú vasúti alkalmazottak és katonák megbotránkoznak azokon az égbekiáltó igazságtalanságokon.”⁵⁰⁴ 1947. január 31-én (visszaemlékezései szerint február 5-én) megismételte tiltakozását. Ezúttal VI. György angol királynak, Harry S. Truman amerikai elnöknek és Montininek, az Apostoli Szentszék Államtitkárságának „általános ügyeit” felügyelő substitutusnak küldött táviratot, kérve a címzettek segítség-

502 PL Processus, 6. d. V–700/19. 218. fol. Domenico Tardini titkár 9113/46. sz. latin nyelvű levele Mindszenty Józsefhez. Vatikánváros, 1946. december 15. Eredeti, aláírt (magyar fordításban: 217. fol.). – Megjegyzés: Csehszlovákia és a Vatikán közötti hivatalos kapcsolatok 1946. május 13-án álltak helyre, ezt követően érkezett Prágába Saverio Ritter érsek mint apostoli internuncius.

503 PL Processus, 6. d. V–700/19. 220–221. fol. Mindszenty József iktatószám nélküli levele XII. Piusz pápához. Esztergom, 1946. december 22. Gépelt fogalmazvány és annak kéziratos, latin nyelvű eredeti fordítása.

504 PL Processus, 6. d. V–700/19. 239–242. fol. Mindszenty József 175/1947. sz. levele XII. Piusz pápához. Esztergom, 1947. január 9. Magyar fordítás, latin nyelvű fogalmazványa Mindszenty aláírásával és annak eredeti tisztázata.

gét, hasonlóan ahhoz, ahogy annak idején a zsidókat segítették.⁵⁰⁵ Februárban Ernest Bevin angol külügyminiszternek írt újból a jogfosztásokról, a tömeges kényszerköltöztetésekről.⁵⁰⁶ Tartalmilag azonosak ezek a levelek: a csehszlovák belpolitika bírálatával összefűzve mindegyikben a deportálások ellen tiltakozik, szinte sokkolva az olvasót az emberi tragédiák naturalisztikus részleteivel. Mindszenty együtt kezelte Magyarország területi megcsonkítását és a kisebbségbe került magyarság helyzetét. Ám a kisebbségi és emberi jogokkal akkor is foglalkozott, amikor a határkérdéssel már meg-gondolatlanúság lett volna. Ha leveleire kapott is választ, mint Arthur Schoenfeld amerikai követől,⁵⁰⁷ az nem terjedt ki többre egy udvarias visszajelzésnél, vagy – s ez még rosszabb volt – elutasította a levelekben foglaltak teljesítését.

Mivel a deportálások tovább folytatódtak, 1947. február 10-én, a párizsi békeszerződés aláírásának napján Mindszenty József a békekonferenciához fordult, már-már szépírói pátozzsal: *„hárítsák el Közép-Európában és mindenütt az újabb világiszornynak béke-művükre rávetődő éjsötét árnyékát.”* A reménytelenség

Tardoskeddi (ma: Tvordosovce, Szlovákia) deportált magyarok a tachovi (Csehország) téglagyárban, 1948

505 PIL 274. f. 7/248. ö. e. 173–234:184. fol. „Ö s s z e f o g l a l ó, Budapest, 1948. május hó 12-én. Tárgy: Mindszenty József.” [Összeállította: Péter Gábor.] Ugyanez: PL Processus, 19. d. V–700/50. 36. fol. és 3.1.8. Sz–222/3. 162. fol. Külföldi táviratok – a távirat szövegének titkosszolgálati eszközökkel történt rögzítése, 1947. február 3. (lapalji megjegyzés szerint hasonló tartalmú, de rövidebb távirat ment Montini részére). Az 1947. február 5-ei téves dátum MINDSZENTY József: *Emlékirataim* című művében (147.).

506 PL Processus, 6. d. V–700/19. 267–268. fol. Mindszenty József iktatószám nélküli levele Ernest Bevin angol külügyminiszterhez. Esztergom, 1947. február 15. Angolul: 128–129. fol. (Erről visszafordították magyarra, ami stilisztikailag eltér az eredeti fogalmazványtól: 126–127. fol.)

507 PL Processus, 2. d. V–700/9a. és ÁBTL 3.1.9. V–700/9. 16. fol. H. F. Arthur Schoenfeld levele Mindszenty Józsefhez. Bp., 1946. december 27. A követ nyugtázta a primás november 22-én a szlovákiai magyar kisebbségre vonatkozó intézkedésekről, a december 1-jén a köztisztviselőket érintő rendelkezésekről, és december 16-án kelt levelét, amelyben „általános érvényű megfigyeléseket ad politikai vonatkozásban Magyarországról a jelenlegi helyzetben” és továbbította őket a külügyminisztériumba. (Az amerikai diplomata következetesen nem a szlovákoknak irredenta üzenetet hordozó Felvidék, hanem [Dél-]Szlovákia kifejezést használta és [cseh]szlovákiai magyarokról írt.) – „Kapcsolatban 1947. január 31-én kelt és az Egyesült Államok elnökéhez intézett táviratával a csehszlovákiai magyarok helyzete ügyében van szerencsém közölni Eminenciáddal, hogy az üzenetét vették a Fehér Házban, és a külügyminisztérium illetékes tisztviselői rendelkezésére bocsátották, tájékoztatásuk végett.” PL Processus, 6. d. V–700/19. 276. fol. H. F. Arthur Schoenfeld levele Mindszenty Józsefhez. Bp., 1947. április 1. (Magyarul: 275. fol.)

elkeseredésével, de ismételten kiállt az etnikai határok mellett, mert a határkorrekció és a nemzetiségi kérdés rendezése nélkül a párizsi konferencia csak „szentesíti az első világ-háborút követő békék tévedéseit, s lerakja az újabb háborúk alapjait”.⁵⁰⁸ Még a nacionalizmusáról ismert szlovákiai katolikus papság egyik főpapja, Pavel Jantausch nagyszombati katolikus püspök is – nem kizárt, hogy a Vatikán szelíd nyomására – emberséget kért egy ekkoriban írt levelében országa legfelsőbb politikai vezetésétől.⁵⁰⁹ Ő volt az egyetlen

Csehszlovákiában, aki tekintélyes közéleti személyiséggént nyilvánosan fel-emelte szavát a magyarok kitelepítése ellen, igaz csak annyiban, hogy azt a téli fagyok elmúltával később folytassák...

A magyar kormány is komoly diplomáciai erőfeszítéseket tett, de azoknak lett igaza, akik megjósolták, hogy a magyarországi németekkel szemben követett eljárással Magyarország a világ közvéleményének szemében elveszítette erkölcsi jogosultságát

Újra úton Magyarország felé a korábban Délvidéken letelepített bukovinai székelők, 1945

ahhoz, hogy tiltakozzon a csehszlovákiai magyarok kitoloncolása miatt. Ugyanakkor az is igaz, hogy ez legkevésbé erkölcsi, annál inkább hatalmi kérdés volt – mindegyik fél részéről. A tiltakozásnak persze akkor sem lett volna sok fogantatja, ha az erkölcsi alap valamit is számított volna. Ráadásul a szovjetek ebben a kérdésben teljes egészében támogatták a csehszlovák szándékokat.⁵¹⁰

Az újabb államközi tárgyalásokon, 1947. március 24-én az úgynevezett lakosságcsere megindításában egyeztek meg. Vontatottan ugyan, de folytatódott az áttelepítés. Általá-

508 Idézi VADKERTY Katalin: *A kitelepítéstől a reszlovakizációig 1945–1948* i. m. 70.

509 MZV – Praha Teritorialní odbory – obyčejně 1945–1959. Maďarsko, krabica 3. 33283/1947. A szlovák katolikus püspöki kar nevében Pavel Jantausch levele Ján Masaryk külügyminiszterhez. Nagyszombat, 1947. február 1. Gépelt, aláírás nélküli másolat. (A püspök a levelet elküldte Beneš köztársasági elnökhöz is. Szövegét – a Szlovák Nemzeti Tanács elnökségéhez írt címmel – közli VADKERTY: *A kitelepítéstől a reszlovakizációig 1945–1948* i. m. 518–520.) A kérdéstről lásd Štefan ŠUTAJ: A szlovák katolikus püspöki kar tiltakozása a magyarok Szlovákiából Csehszlovákia területére való kitelepítése ellen. *Regio – Kisebbségkutatási Szemle* 2 (1991), 3. 208–210.; Štefan ŠUTAJ: *Maďarská menšina na Slovensku v rokoch 1945–1948 (Východiská a prax politiky k maďarskej menšine na Slovensku)*. Veda, Bratislava, 1993. 105–106.

510 A magyarok kitelepítésére, a csehszlovák és szovjet tervek, illetve a magyar tiltakozásokra vonatkozóan több dokumentum is található a VIDA István (szerk.): *Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez 1944. október – 1948. június* i. m.-ben.

nos elégedetlenségtől kísérve, máig gyógyulatlan sebeket ejtve költöztettek családokat az önként kitelepülő magyarországi szlovákok és a korábban kitelepített svábok birtokaira, de az ingatlanok száma kevésnek bizonyult. A ki- és betelepítések kaotikus állapotokat idéztek elő. Azokban a falvakban, ahová az ország más vidékeiről is érkeztek telepések (például bukovinai székelyek, illetve a gazdálkodáshoz nem vagy alig értő agrárproletárok az ország más vidékeiről), s együttlakásra kényszerültek a helyiekkel, nagy volt a feszültség. Mindenhol idegenkedve és bizalmatlanul méregették egymást, néhol kimondottan polgárháborús hangulat alakult ki. Mindszenty ezt az állapotot ecsetelte az amerikai követhöz intézett újabb levelében 1947. április 5-én (miután két hónap elteltével, április 1-jén választ kapott tőle az amerikai elnökhöz írt január 31-ei soraira). Sokadszorra is megismételte a sérelmeket, az embertelen bánásmódot, a visszaéléseket, a nyomásgyakorlást. *„Ez nem más, mint hitlerista fajüldözés a kollektív felelősség elve alapján”* – mondta ki vádlóan véleményét, kérvén egyúttal az újrakezdődő lakosságcsere és a szlovákiai magyarok vagyoni- és jogfosztásának leállítását, a száműzöttek hazatérésének biztosítását.⁵¹¹ 1947. május 9-én újabb levelet küldött, ezúttal az amerikai külügyminiszterhez, kérve, hogy *„a csehszlovák területről a magyarok kényszerű kitelepítését felfüggesztetni méltóztassék”*, amihez a már ismert indokok – az emberi jogok megtiprása, a pánszlávizmus veszélye – mellett felemlítette az *„orosz állampolgárokból álló magyar kormány”* érdektelenségét.⁵¹² Részben igaza volt, a kormány tagjai vagy a kommunista párt vezetői közül többen is – Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, Farkas Mihály, Nagy Imre – megtartották az illegális kommunista tevékenység miatti emigrációjuk során felvett szovjet állampolgárságukat.⁵¹³

Az amerikai követ válasza ekkortájt már meglehetősen kimértek voltak, csupán nyugtázták a beérkezett leveleket, ahogyan a hadifoglyok érdekében írottakat is.⁵¹⁴

511 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. U. S. Legation, Hungary, Budapest, General Records 1946–1963. Box 4. 1947 – 840.4. Mindszenty József angol nyelvű levele H. F. Arthur Schoenfeld amerikai követnek. Esztergom, 1947. április 5. (A levél magyar nyelvű fogalmazványa, ami a házkutatás során került a politikai rendőrséghez: ÁBTL 3.1.9. V–700/19. 282–284. fol. [PL-ből hiányzik]; angolul: PL Processus, 2. d. V–700/10. 145–146.) – Bő egy évvel korábban, ugyanebben a témában, igen hasonló tartalommal és stílusban írt egy levelet: „1.) az üldözések szűnjének meg a magyarok ellenében az emberi jogok címén; 2.) a vagyonek elkobozást csinálják vissza, az üldözöttek lakóhelyükre, birtokukra térjenek vissza ugyancsak az emberi jogok alapján; 3.) a békekötésnél a népi, többségi elv alapján a bécsi terület maradjon vissza Magyarországnak” [értsd: a bécsi döntéssel 1938-ban Magyarországnak ítélt terület]. PL Processus, 6. d. V–700/19. 39–41. fol. Mindszenty József 4560/1945. sz. levele az [amerikai és/vagy angol] külügyminiszternek és/vagy követnek. Esztergom, 1946. január 16.

512 PL Processus, 6. d. V–700/19. 287–288. fol. Mindszenty József levele az amerikai külügyminiszternek. Esztergom, 1947. május 9. Eredeti gépelt tisztazat, helyenként Mindszenty javításaival. (A levél eredeti kézírásos fogalmazványa: 289–293. fol. [ennek címzése: „Nmgú Külügy-Miniszter, Követ Úr!” A „Követ” szó áthúzva, amiből következik, hogy eredetileg a budapesti amerikai követnek kívánta küldeni.]; a levél angol nyelvű szövege: 294–296. fol.)

513 A köztudatban legalábbis ez él, de levéltári dokumentumokkal egyelőre nem igazolható sem ez, sem az ellenkezője.

514 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. U. S. Legation, Hungary, Budapest, General Records 1946–1963. Box 4. 1947 – 840.4 Catholic Church. A követ 1947. május 1-jén két válaszlevelet írt Mindszentynek. Az egyikben arról értesítette, hogy megkapta március 24-ei, a Magyarországról deportált németek, a választások befolyásolása és a magyar katolikus egyház ügyében írt levelét, valamint január 6-i (tehát négy hónapon át még nyugtázni sem nyugtázta!) sorait a Magyar Közösség összeesküvéssel vádolt tagjairól. A másik, ugyancsak május 1-jére datált válaszában Mindszentynek a hadifoglyokról írt március 31-ei és a csehszlovákiai magyarok kitelepítéséről írt április 5-ei levelét köszönte meg, minden egyéb kommentár nélkül. (A levelek szövegét egyidejűleg – titkosszolgálati eszközökkel – a politikai rendőrség megszerezte: ÁBTL 3.1.8. Sz–222/3. 223. fol.) – Újabb köszönőlevél íródott

Kimondatlanul is kihallatszott belőlük: az Egyesült Államok nem kíván az emberi jogok kérlelhetetlen harcosa lenni Magyarországon, és nem fog Mindszenty kívánságára közbelépni, legalábbis nem nagyobb mértékben, mint ahogy azt a béketárgyalásokon tette. A primást ez a diplomáciai tartózkodás nem tántorította el, és feltartóztathatatlanul küldte továbbra is panaszos és segítségért kiáltó leveleit. Lehet, hogy tartalmuk jogi szempontból kimerítette az 1946. évi VII. törvény paragrafusait, de ezek a levelek nem veszélyeztették – ahogy Mindszenty szentbeszédei sem – Magyarország biztonságát.

A feszültségek levezetésére a magyar hatóságok előbb a német családok összeköltöztetésével próbálkoztak, de ezzel csak némi időt nyertek. A csehszlovák–magyar lakosságcsere-egyezmény végrehajtását, a szlovákiai magyarok befogadását a németek további kitelepítésétől remélték megoldani. A svábok összeköltöztetése, majd 1947 augusztusában újrainduló kitelepítésük újabb sérelem- és tiltakozáshullámot váltott ki, s még a kormánytagokat is megosztotta. A szociáldemokrata Ries István igazságügy-miniszter például kijelentette, hogy „az egész kitelepítést jogtalannak és a demokráciával nem összeegyeztethetőnek tartja, de ha már csináljuk, akkor legalább fájdalommentesen csináljuk”.⁵¹⁵

Már a szándék pusztá hírére tiltakozást határozott el a püspökkari konferencia. A miniszterelnökhöz két memorandum is érkezett: az egyiket a hercegprímás jegyezte a saját nevében, a másikat a püspöki kar részéről – szokatlan módon – Pétery József váci és Hamvas Endre csanádi püspök írta.⁵¹⁶ A főpapok újólag kiálltak az államhű németek mellett és a kollektív büntetés ellen, s felvetették a történelmi felelősség kérdését is. A magyar kormány intézkedése szerintük csak ösztönzi a csehszlovákok magyarelles felépését. „Azt kérjük – írta Mindszenty –, állíttassa le nemzet-

1947. május 23-án, miszerint megkapta „bizonyos politikai ténykedések ügyében írott május 2-i levelét, továbbá május 9-én kelt levelét a magyaroknak Csehszlovákiából történő visszatelepítése ügyében. A levelek érdeklődést keltettek.” – Csupán ennyi kommentárt fűzött a követ a levelek tartalmához. PL Processus, 6. d. V–700/19. 125. fol. H. F. Arthur Schoenfeld levele Mindszenty Józsefhez. Bp., 1947. május 23. Magyarul: 124. fol.

515 MNL OL XIX–A–83–a/194. sz. 40. fol. Az 1947. július 31-ei minisztertanácsi ülés jegyzőkönyve, 69. napirendi pont (22. d.).

516 Mindszenty József levelét lásd Magyar Tudományos Akadémia (a továbbiakban: MTA) Kézirattára, Mihályi Ernő hagyatéka, Ms 6266/149. Mindszenty József 5006/1947. sz. levele Dinnyés Lajos miniszterelnökhöz. Esztergom, 1947. július 28. Gépelt másolat; PL Mm. 47. d. rózsaszínű irattartóban, sarkában Zakar kézírásával: „Angolra kérjük fordítani és 5 péld.” – A püspöki kar nevében Hamvas–Pétery által aláírt levelet lásd MTA Kézirattára, Mihályi Ernő hagyatéka, Ms 6266/148.; a tervezetet lásd SzCsPL I.1.a. 2030/1947. A magyar püspöki kar megbízásából Pétery József váci és Hamvas Endre csanádi püspök levele Dinnyés Lajoshoz. Bp., 1947. július 28. Pétery javításaival, illetve Pétery levele Hamvashoz. Máriabesnyő, 1947. július 28. Ugyanitt Pétery újabb levele Hamvashoz. Vác, 1947. augusztus 5. Eszerint a püspöki kar levelét a váci püspök is aláírta, de a személyes átadásra nem vállalkozott. Így azt Hamvas Endre augusztus 7-én egyedül vitte el a miniszterelnökségre, de mivel előzetesen nem jelentette be magát, nem tudta személyesen átadni a miniszterelnöknek, csak a titkárnál hagyta ott. Ez a levél a sajtóban már a testület leveleként jelent meg: „A püspöki kar levele a miniszterelnökhöz.” *Új Ember*, 3. évf. 33. sz. 1947. augusztus 17. 6. Ugyanezt a levelet a *Mindszenty okmánytár* című kiadvány tévesen Mindszenty nevéhez köti, lásd *Mindszenty okmánytár*, II. kötet. *Mindszenty harca* i. m. 110–113. – Megjegyzés: a keltezés 1947. augusztus 8., az aláírás: „A Magyar Püspöki Kar nevében: Mindszenty József s. k. bíboros, hercegprímás.” Előbbiekre hivatkozva publikálva: *Dinnyés Lajos első kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1947. június 2. – szeptember 19.* Szerk.: Szűcs László. Magyar Országos Levéltár, Bp., 2000. 852–854. (ugyanitt a 857. oldalon Mindszenty levele Dinnyés Lajoshoz, 1947. augusztus 21.); újabban: SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' halálra ítélve* i. m. 372–374.

közi fórumokkal a felvidéki magyarok és a hazai németek kiszállítását. Bírói úton méltóztassék megállapítani, kik léptek be önként a hazaáruló Volksbundba és az SS-be. Ezeket csukják börtönbe, vagy adják át Németországnak. A többit békében kellene hagyni. Ugyanezt nemzetközi úton el kellene érni a magyarok ügyében a cseheknél is. Elvégre azért Szudétákba vinni, kiüldözni magyart, mert a magyar honvédségnek a 93%-os ősi magyar területre történt bevonulásakor virágot tett a kapujára, csak nem lehet; de különösen nem magyar megegyezéssel a hatalmak párizsi döntése után.”⁵¹⁷ Mindszenty az elsők között követelte „mindennemű deportálás” megszüntetését, de legalábbis azt, hogy „mindazok, akik a haza ellen súlyosan nem vétettek”, itthon maradhasanak.

A hercegprímás levelét a kormány napirendre tűzte, de a referáló belügyminiszter, Rajk László nem igen tudta – vagy nem akarta – kihámozni a barokkos

Rákosi Mátyás megtekinti a kitelepített hajósi és hartai svábok házait, amelyekbe felvidéki magyarokat költöztettek be, 1947. április 20. A kommunista párt a lakosságcsereből is politikai tőkét igyekezett kovácsolni

körmondatok pontos értelmét. Rajk szerint azért nem lehet csak azokat kitelepíteni, akik formálisan is a Volksbund vagy az SS tagjai voltak, mert – kivált Tolnában és Baranyában – a tehetősebb németek zöme formálisan nem csatlakozott egyik szervezethez sem, ellenben béreseiket, cselédjeiket belépésre kényszerítették. Így „pont azokat a gazdag svábokat hagyjuk itt, akik fasiszta magatartást tanúsítottak és ezzel lehetetlenné tesszük a telepítés kérdésének megoldását.”⁵¹⁸ Az érvelés kendőzetlenül rávilágít a kitelepítés gazdasági szempontjára: a szorgos svábok vagyonának megszerezhetőségére. Parázs vita után a minisztertanács a kitelepítés folytatásáról és eredeti sorrendjéről döntött. Rákosi mindenesetre leszögezte, hogy „udvarias választ kell adni Mindszentynek.”⁵¹⁹

517 MTA Kézirattára, Mihályfi Ernő hagyatéka, Ms 6266/149. Mindszenty József 5006/1947. sz. levele Dinnyés Lajos miniszterelnökhöz. Esztergom, 1947. július 28.

518 MNL OL XIX–A–83–a/197. sz. 14. fol. Az 1947. augusztus 21-ei minisztertanácsi ülés jegyzőkönyve, 20. napirendi pont.

519 Dinnyés Lajos első kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1947. június 2. – szeptember 19. i. m. 827–828. és 834. Az 1947. augusztus 21-i minisztertanácsi értekezlet jegyzőkönyve, 20. napirendi pont.

A nemzetközi szerződések javasolt módosítására nem volt esély, ahogy a hazai kitelepítési rendelkezések enyhítésére is hiányzott a politikai akarat. A kitelepítés és lakosságcsere folytatódott, ráadásul az úgynevezett Hűségmozgalom tagjai sem kaptak mentesítést, akik a nemzetiszocialista Volksbund ellenében hozták létre 1942-ben a magyar államhoz való lojalitásuk kifejezésére intézményes keretet kínáló szervezetet. Néhányan közülük – e fellépéseknek is köszönhetően – azonban mégis elkerülték a kitelepítést. A kitelepítés iránya ezúttal már a szovjet zóna volt. A nyugatiak elzárkóztak a további „emberszállítmány” befogadásától, alapvetően gazdasági és politikai megfontolásokból, ám Rákosi Máttyás szerint kimondottan Mindszenty tiltakozásai okozták „a sváb kitelepítések beszüntetését”, mivel azt megírta az amerikai kormánynak.⁵²⁰

Mindszenty valóban nem adta fel, újabb és újabb levelekben, a püspöki kar nevében 1947. szeptember 9-én körlevélben mutatott rá a kitelepítés visszasságaira: a bűnösök mentesülnek, míg a Hűségmozgalom hazájuk mellett kitartott tagjait elviszik, és az egész eljárást körbelengi a korrupció, a gátlástalan vagyonszerzés lehetősége. Azzal a levélével,⁵²¹ amelyet ugyancsak a németek általános kitelepítése és a kiutasítás alól mentesítettek megmagyarázhatatlan vagyonekobzása ellen írt, már nem is foglalkozott a kormány. Szlovákiából is a vagyonos magyarokat telepítették ki előszeretettel, ezért Mindszenty meglátása szerint *„egyetlen vagyonos magyart sem szabad már átvennünk, mert vagyoni hátrányba kerülünk, több vagyont marad ott, mint itt”*.⁵²² Ezzel a véleményével a bíboros ismét egy meglehetősen kényes, gyakorlatilag tabuként kezelt témához nyúlt, mert a kitelepítéspárti többség – a kollektív bűnösségre hivatkozás árnyékában – hallgatott a háttérben meghúzódó gazdasági okokról.

Mindszenty XII. Piusz pápához is sokadszorra fordult. A várt erélyes intézkedés azonban késett. Ezekben a napokban egy rendkívül szokatlan, mondhatni megdöbbentő lépést is latolgatott Mindszenty: ha a pápa nem segíti a szlovákiai magyarok ügyét, *lemond bíborosi méltóságáról*. Vajon mi vezette Mindszentyt ebben a váratlan, megdöbbentő elhatározásban? Demonstráció a világi hatalommal szemben? Ebből az epizódból inkább az a következtetés vonható le, hogy 1947-ben erre még nem gondolt. Az érzelmek sokféle hulláma kavarghatott benne, leginkább keserűség, csalódottság, tanácstalanság, düh, aggodalom, együttérzés – de kevelység és dac is. Már zalaegerszegi plébánosként is élt a lemondás fegyverével: ha saját elgondolása nem egyezett a püspökével, akkor azonnali lemondása jelül – képletesen szólva – bevitte a piros cingulust a püspökvárba.

520 MNL OL XIX–A–83–a/239. sz. 10. fol. Az 1948. június 4-ei minisztertanácsi ülés jegyzőkönyve, 5. napirendi pont.

521 PIL 274. f. 7/247. ó. e. 147. fol. Mindszenty József 8135/1947. sz. levele Dinnyés Lajos miniszterelnökhöz. Esztergom, 1947. november 26.

522 PL Processus, 6. d. V–700/19. 339. és 340. fol. Mindszenty József levele Dinnyés Lajos miniszterelnökhöz. Esztergom, 1947. szeptember 25. Gépelt tisztázat és eredeti kézirat fogalmazvány. Szövegét közli SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' halálra ítélve* i. m. 382.

A bíborosi székből azonban nem olyan egyszerű felállni. Bár a bíborosok is elveszíthetik tisztségüket (többek között) a római pápa által jóváhagyott lemondással,⁵²³ de az egyetemes egyháztörténet igen ritkán jegyzett fel ilyen esetet: 1615-ben Ferdinando Gonzaga, 1642-ben Maurizio di Savoia mondott le úgy, hogy a pápa ezt elfogadta, mindketten dinasztikus házasságot kötöttek. A 18. században is akadt precedens, de a 20. században csak egy eset volt, 1927-ben a jezsuita Louis Billot-é, akinek szimpátiáját az Action Française iránt XI. Piusz pápa nem nézte jó szemmel, végül Billot formálisan lemondott, a pápa pedig elfogadta. Olyan viszont sokszor előfordult, hogy valaki magas egyházi hivataltól lépett önként vissza, mint például 1662-ben Jean-François Paul de Gondy, ismertebb nevén de Retz bíboros az általa viselt hivatalokról, hogy a száműzetésből visszatérhessen Franciaországba, vagy Louis-Mathias de Barral bonapartista főpap, Napóleon egyik bizalmasa 1815-ben a tours-i érsekségről Napóleon száznapos uralma után. A közelmúlt eseteiből hozhatjuk példának Paul-Émile Léger bíborosét, aki 1967 novemberében Montreal érsekségéről lépett vissza, hogy egyszerű misszionárius pap legyen Afrikában a leprások között.

A példákkal együtt látható, hogy Mindszenty meglehetősen szokatlan módon próbált a hatékonyabb segítség érdekében nyomást gyakorolni a Szentszékre és a világ közvéleményére. Lépése tagadhatatlanul nagy visszhangot váltott volna ki szerte a világban. A részletek két korabeli forrásból rekonstruálhatók. Fennmaradt bizalmasának, Drahos János érseki helynöknek a kérdésről alkotott, 1947. augusztus 22-én papírra vetett véleménye, amit érdemes hosszabban is idézni: „1.) Szerény nézetem, javaslatom, sőt kérelmem, hogy a levél [XII. Piusznak] ne küldessék el. 2.) Őeminenciájának teljesen igaza van és fájdalomla mellett megnyugvása lehet, hogy minden lehetőt megtett. 3.) A bíbor letétele bizalmatlanságot, sőt tüntetést jelent, aminek a Szentatyával szemben helye nincsen, nem lehet. Ennek megtörténte esetén és után Rómában mint érseknek és prímásnak, ha e magas tisztségekben megmarad, szava és súlya az ügy hátrányára csökkenne. 4.) Bár nem tudjuk, mi mindent, de Róma bizonyára tett lépéseket. A világ kormányainak parancsolni nem tud. A zsidók védelmét Hitleréken kívül minden más nagyhatalommal együtt volt és hathatott. [sic!] Ez most, sajnos, másképen [sic!] van. 5.) A levélben lévő célzások, szemrehányások és feltevések csak fokozzák a nehézségeket. 6.) Logikusan és bántás nélkül egyet lehet tenni, aminek mellőzésére azonban legyen szabad nagyon kérni Őeminenciáját – felpanaszolni, hogy ebben a szörnyű ügyben, jóllehet minden lehetőt megtett, kellő támogatás sehonnan nem jön, még onnan sem, ahonnan vele együtt nálunk mindenki várta; ily körülmények között úgy érzi, hogy helyén nem maradhat és távozni kénytelen. E[sztergom] 1947. aug. 22. Drahos János.”⁵²⁴

Mindszenty nem fogadta meg helynöke tanácsát. 1947. augusztus 27-én megírta és elküldte XII. Piusznak levelét, amelyben bejelentette lemondását, de nem szó szerint a bíborosi méltóságról, hanem „örhelyéről”, miközben kétszer is utalt a „bíbor lelkiismeretét

523 SIPOS, Stephanus–GÁLÓS, Ladislaus: *Enchiridion Iuris Canonici. Orbis Catholicus*. Herder, Romae, 1954. 165.

524 PL Processus, 4. d. V–700/14. 95–96. fol. Drahos János kézírásos feljegyzése.

A vaskúti németek kitelepítésének 60. évfordulóján
felavatott emlékmű a templomkertben

A Vaskútra telepített 202 szlovákiai magyar család
emlékére 2005-ben állítottak kopjafát a temetőben

égető fényére”.⁵²⁵ A Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának titkára, Domenico Tardini aláírásával érkezett rosszálló válasz csak csalódást kelthetett benne: a polgári hatóságok nem fogadták kellő jóakarattal a Szentszék ama törekvését, hogy szeretet és igazságosság szabályozza a népek közötti viszonyt, s bár a pápa mindent elkövet a felvidéki magyarok ügyében, de közvetlenül nem avatkozhat be, és konkrét lépés ígérete helyett csupán apostoli áldását küldte. A lemondást a levél udvarias kioktatás erejéig érinti: a pápa bízik benne, s „*ahelyett, hogy a gondok lenyomnának, a rád bízott hívek javára tovább is éberen akarsz örködni, mindenkinek példát mutatva az erőre, a türelemre és az evangéliumi szeretetre*”.⁵²⁶ Mindszenty értett a figyelmeztetésből, és vitte tovább keresztjét.

Azt, hogy mi folyik valójában lakosságcsere címén, érzékletesen szemlélteti Mindszentynek a püspöki kar nevében a hívekhez intézett 1947. szeptember 9-ei körlevele:

525 PL Processus, 6. d. V–700/19. 297–299. fol. Mindszenty József levele XII. Piusz pápához. Esztergom, 1947. augusztus 27. Gépelt tisztázat. Kézírtos fogalmazvány: 300–319. fol., latin nyelvű tisztázat: 322–326. fol.

526 PL Processus, 6. d. V–700/19. 346–348. fol. Domenico Tardini 6112/47. sz. levele Mindszenty Józsefhez. Vatikánváros, 1947. november 5. Eredeti, latin nyelvű, aláírt. Magyarul uo. 343–345. fol. Szövegét közli SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd’ halálra ítélve* i. m. 388–390.

„Miként a hitleri időben a zsidókkal történt, most is több, sőt sok évszázados lakóhelyük-ből, otthonukból, vagyonukból kimozdítanak, vándorlásra, nyomorgásra kényszerítenek és kárhoztatnak százezres, sőt milliós tömegeket származásuk és anyanyelvük miatt. Kitelepítésnek nevezik ezt. A béke előmozdításának és biztosításának egyik modern főeszközét vélték feltalálni benne és kényszerrel életbe léptetik, végrehajtják azt. A valóságban pedig ezzel a további békétlenség nagyon veszedelmes magvát hintik el.

Csehszlovákiában deportálják vagy kiűzik a kereken 700 000 létszámú magyarságot arról a területről, ahol őseiben is már közel ezer esztendeig egy zárt tömbben élt és lakik a Duna fölött és amely terület csak az előző világháború után, tehát alig negyedszázada nyert az új államalakulathoz odacsatolást. A kitelepítés, ha mindjárt némi részében kínos állami megegyezés alapján történik is, valójában kiűzés, és körülményei sok esetben nagyon kegyetlenek. Ez az egyik égetően fájó magyar seb.

A másik: eltávolítják országunkból a hazához hű német származásúak tömegeit. Ez a gyászos művelet, amelyet a történelem szintén kitörölhetetlenül fog lapjain feljegyezni, most ismét nagy erővel folyik... Fáj, vérzik és a szégyenkezéstől szinte összeroppan az embertársakkal együtt érző, a felebaráti szeretetet gyakorló ember szíve.”⁵²⁷

A körlevél – nem először a kérdésben született írások sorában – drámai túlzással tett egyenlőségjelet kitelepítés és holokauszt közé. A kitelepítés vitathatatlanul kegyetlen és embertelen, de a holokauszttal ellentétben soha nem volt célja az emberi élet elvétele.

Mindszenty tiltakozásai, akárhová és akárkinek is címezte, eredménytelennek bizonyultak. „Védelmes kéz sehol” – írja egyszerre keserűen és szemrehányóan 1947. október 30-án ismét csak a pápának.⁵²⁸ Arra a levelére is csupán udvarias választ kapott, amelyben a csehszlovák hatóságok által háborús bűnösneként nyilvántartott magyarok lehetetlen helyzetét vázolta Dinnyés Lajos miniszterelnöknek.⁵²⁹ Az új kormányfő

Dinnyés Lajos honvédelmi miniszter és miniszterelnök
a Hősök terén, a Magyar Honvédség Napján,
1947. május 31.

527 SzEL AC 1954/1947. 1947. szeptember 9.

528 PL Processus, 4. d. V–700/15. 160–163. fol. Mindszenty József levele XII. Piusz pápához. Esztergom, 1947. október 30. Eredeti gépelt, magyar fordításban. Latin nyelvű fogalmazvány: 164–166. fol. Szövegét teljes terjedelmében közli SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' balálra ítélve* i. m. 384–387.

529 PIL 274. f. 7/247. ó. e. 118. fol. Mindszenty József 5842/1947. sz. levele Dinnyés Lajos miniszterelnökhöz. Esztergom, 1947. szeptember 1.

– szokatlan buzgalommal – jelentést kért a belügyminisztertől. A hozzá beosztott Péter Gábor, a politikai rendőrség vezetője mindösszesen 44 személy Magyarországra érkezéséről tudott, de – összhangban a kétoldalú megállapodással – további ezer fő várható áttelepítését jelezte. Szerinte a 44 főből huszonötöt már el is engedtek, és csak 19 főt internáltak. Önérzetesen szögezte le, hogy *„a még áttelepítendő személyekkel kapcsolatban is ugyanezt a gyakorlatot kívánom folytatni, mert ez felel meg a fennálló jogszabályoknak”*, így kívánta elérni, nehogy a háborús bűnösök felelősségre vonás nélkül szabadon mozogjanak, vagy éppenséggel szabadlábra kerüljenek azok, akiket a csehszlovák bíróságok ítélete esetleg alaptalanul *„sulytott”*.⁵³⁰

A gyöngybetűkkel, de helyesírási hibákkal író Péter Gábor jelentése tökéletes alibimagyarázat. Mindszenty elégedetlen is volt a miniszterelnöki válasszal. Egy hét múlva ismét feltette kérdését, miközben gúnyosan bírálta, hogy a magyar kormány két hiteltelen igazságszolgáltató tényezőre épít: a csehszlovák hatóságokra és a magyar államvédelemre. Független bíróság helyett ők ítélkeznek a Szlovákiából kiűzött magyarok fölött. *„Miniszterelnök úr előtt szinte fényesre állították be ezt a sötét kérdést. Nehéz átok ül az egész felvidéki ügyön és mindazon, akiknek ebben legkisebb részük van. Nem tettek mást, mint emberi jogokat típró cseh célkitűzéseket támogattak és támogatnak azután is, amikor azok a kizárólag csehszlovák érdekeket szolgáló egyezményeket sorozatosan megszegtek. Itt Nagy Ferenc gyászos hagyatékát nem számolták fel. Nehéz volna eldönteni, hogy szánnalmas naivitásból-e, avagy másból.”*⁵³¹ Mindszenty információi megbízhatóak voltak. Rendelkezéseire álltak a csehszlovákiai jogszabályok, az áttelepítendő magyarok érdekvédelmével meghatalmazott hivatalnok jelentései Gyöngyösi külügyminiszterhez – s ezek egybecsengtek abban, hogy a magyarok ellen kollektíve emeltek vádat, ügyeiket nem kezelték individuálisan. (A nála lévő kimutatás is, ahogy Péter Gábor is, 44 főt sorolt fel háborús bűnösként.)⁵³² Dinnyés sűrűn részesült a hercegprímás figyelmében: mindössze négy nappal korábban, október 24-én Mindszenty csokorba szedett panasszal jelentkezett nála: a demokratikus szabadságjogok megsértése, pártprivilegiumok érvényesülése, a politikai rendőrség túlhatalma és az ÁVO részéről tapasztalható *„kémkedési rendszer”* miatt.⁵³³ A levelet az *Új Ember* című katolikus hetilap november 9-én nyilvánosságra hozta, és mivel az *„illetékes rendőrhatalmási szervek”* megállapítása szerint valótlan adatokat tartalmazott, ezáltal a *„koalíciós politikán nyugvó demokratikus állam berendezkedése iránt bizalmatlanságot keltett”*, a számot elkobozták, a lapot pedig egy hónapra betiltották.⁵³⁴

530 PIL 274. f. 7/247. ö. e. 122–123. fol. Péter Gábor rendőr vezérőrnagy, a Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztálya vezetőjének jelentése Rajk László belügyminiszternek. Bp., 1947. szeptember 19. (Rajk másnap ezt továbbította a miniszterelnöknek.)

531 PL Processus, 6. d. V–700/19. 341–342. fol. Mindszenty József 7286/1947. sz. levele Dinnyés Lajos miniszterelnökhöz. Esztergom, 1947. október 28.

532 PL Mm. 46. d. Rózsaszínű irattartó.

533 PIL 274. f. 7/247. ö. e. 128. fol. (r–v.) Mindszenty József 7255/1947. sz. levele Dinnyés Lajos miniszterelnökhöz. Esztergom, 1947. október 24.

534 SzCSPL I.1.a. 2666/1947. „Miert tiltották be az »Új Ember«-t.” *Szegedi Napló*, 87. sz. 1947. november 8.

A párizsi békeszerződés hatályba lépését követően (1947. szeptember 15.) némileg mérséklődött Mindszenty nagyhatalmak követségeihez irányuló levélírói buzgalma. 1948. augusztus 10-én Selden Chapin amerikai követtől az 1946 végén és 1947 elején a Szudétákba hurcolt magyar kényszermunkások „munkaidejének” újabb fél évvel történő meghosszabbítása ellen tiltakozott, a szünni nem akaró deportálás elítélése mellett rabszolgavásárlást és magzatirtást említve. Az intézkedés magyarázatát a nemzetiségi kérdés beneírt megoldásában (azaz az egy tömbben élő magyarság szétszakításában), a kollektív büntetés hitleri elvének átvételében, a Szudétákból kiűzött németek gondozatlanul maradt földjeinek művelési kényszerében látta. Kérése a következő: *„méltóztassék kormánya útján lépést tenni, hogy Csehszlovákia tartsa meg az első békekötés alapfeltételét képező nemzetiségi rendelkezést, szerezzen érvényt az emberi jogoknak; a deportált magyarokat szállítsa vissza lakóhelyükre, és helyezze őket ősi javaikba, emberi jogaikba vissza.”*⁵³⁵ Hamarosan hasonló tartalommal fordult a pápához, és – új szereplőként a címzettek körében – Henry Gauquié követhet, Franciaország budapesti képviselőjéhez.

A magyar püspöki kar testületi óvást és tiltakozást jelentett be az újabb szlovákiai áttelepítési tervek ellen.⁵³⁶ *„...megismételjük tiltakozásainkat és azt kívánjuk, hogy állítsa le a kormány a magyar nép lelketlen, megegyezéses üldözését. Isten ítélőszékét idézzük, ha más nem használna”* – írta a hercegprímás a miniszterelnöknek.⁵³⁷ Választ ugyan nem kapott, de 1948. szeptember 25-én újabb levelet írt Dinnyés Lajosnak, mivel 30 katolikus pap áttelepítésének vette hírét. *„Ezzel és hasonló intézkedésekkel – a sajtóban hónapokon át ígért kisebbségi jogok helyett – a kormány hozzájárul a felvidéki magyarság felszámolásához, vezetői elvesztéséhez, a teljes haldokláshoz, újabb reszlovakizációhoz”* – fogalmazta meg kérlelhetetlen álláspontját a baloldal részéről ekkor már ellenségnek tekintett hercegprímás.⁵³⁸ Ezután Mindszenty október elején előbb a miniszterelnökhöz, utóbb a külügyminiszterhez intézett táviratot, illetve levelet. Ebben azzal vádolta meg az MDP vezérkarát, hogy hazárulást elkövetve eladta a Csehszlovákiában élő magyar kisebbséget azzal, hogy elfogadta a kisebbségek áttelepítéséről szóló egyezményt. Állítását a kormány provokációnak értékelte, különösen azért, mert ekkor még folytak a magyar–csehszlovák tárgyalások. Rajk László, aki 1948. augusztus 5-étől külügyminiszter volt, azt javasolta, hogy a minisztertanács állapítsa meg: minthogy Mindszenty *„nem jogosult, hogy az ország első zászlósurának szerepét játssza, nem illetékes fórum ebben a kérdésben.”*⁵³⁹ Mindszenty ekkor sem állt meg a magyar kormánynál: 1948 nyarán Alexej Čepičkához, a csehszlovák (kommunista)

535 NARA RG 84. Records of the Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest Legation, General Records 1948. Box 167. 840.4 Catholic Church. Mindszenty József 3559/1948. sz. levele Selden Chapin követhet. Esztergom, 1948. augusztus 10. A levél magyar nyelvű fogalmazványa PL Processus, 6. d. V–700/19. 358–360. fol.

536 *A magyar katolikus püspöki tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között* i. m. 397. Az 1948. augusztus 27-ére összehívott püspöki értekezlet jegyzőkönyve, napirend előtt.

537 PL Processus, 6. d. V–700/19. 374. fol. Mindszenty József 6088/1948. sz. levele Dinnyés Lajos miniszterelnökhöz. Esztergom, 1948. augusztus 31.; *Magyar Kurír*, 38. évf. 1948. szeptember 29. II. kiadás, déli 12 óra.

538 MNL OL M–KS 276. f. 67/214. ö. e. 56–57. fol. Mindszenty József 6507/1948. sz. levele Dinnyés Lajos miniszterelnökhöz. Esztergom, 1948. szeptember 25. Másodlat: PL Processus, 6. d. V–700/19. 373. fol.

539 MNL OL XIX–A–83–a/259/a. sz. Az 1948. október 22-ei zárt minisztertanácsi ülés jegyzőkönyve.

igazságügy-miniszterhez fordult, felelősségre vonva amiatt, hogy a csehszlovák kormány ígéreteiből semmi sem valósult meg a vallásszabadságot illetően.⁵⁴⁰

Mindszenty tiltakozásai abból a szempontból elfogultak, hogy említést sem tettek azokról a diszkriminatív intézkedésekről és sérelmekről, amiket az első bécsi döntéssel visszacsatolt dél-szlovákiai települések nem magyar lakossága szenvedett el a magyar hatóságok részéről. Naivitás lenne azt hinni, hogy belátásra apelláló fellépései hatására abba maradtak, vagy akár csak csillapodtak volna a csehszlovákiai deportálások, a vagyonelkobzások vagy a tömeges népbírószági ítéletek. A magyarországi németek kitelepítése 1948. június derekáig, a szlovákiai magyarok betelepítése megszakításokkal ugyan, de még az év végéig tartott. Ám a nyugati hatalmak Mindszenty személyében nem akárkitől kaptak segélykiáltást: a magyar egyházfő az egyetemes egyház magaslatából bírálta a szlovákiai magyarok (és a magyarországi németek) kollektív bűnösökként való elmarasztalását, és a szülőföldjükről történő elűződésüket „nemzeti forradalmi célként” kezelő beneši politikát. A nyugati demokráciáknak a párizsi béketárgyalásokon tanúsított magatartása nélkül a prágai kormány alighanem felszámolta volna a kisebbségi magyar közösséget. Mindszenty a trianoni határ módosítására vonatkozó javaslata sokakban a magyar revizionista törekvéseket idézte, az ellenérdekelt országokat egyenesen bősztítette, kivált az önálló államiségában fiatal Csehszlovákiát. Ám az az összefüggés, amelyben felvetette (magyarok elleni jogsértések), végül is az egyetlen lehetett, ami együttérzést válthatott ki a nyugati közvéleményben egy vesztes, a hitleri Németország oldalán végig kitartó állam iránt.

EMBEREK ÉS JOGOK

Mindszenty számos más, az emberi jogok védelme alatt csokorba foglalható kérdésben hallatta még szavát. 1945 őszén a jugoszláv hatóságok által fogva tartott magyarok, név szerint három személy szabadon bocsátása érdekében írt az amerikai és angol diplomáciai missziók vezetőinek.⁵⁴¹ 1946. július 17-én a Tito-partizánok délvidéki magyarságot sújtó atrocitásaira, gyilkosságokra és tömeges kitoloncolásokra hívta fel a miniszterelnök figyelmét – amiről akkor sokan tudtak, de senki sem emelt szót ellene.⁵⁴² A levél tartalmát a külügyminisztérium apparátusa kiértékelte. Az abban foglaltak szerintük több téves ada-

540 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest Legation. Box 167. 1948 – 814.2–840.4. Mindszenty József levele Alexej Čepička igazságügy-miniszternek. Esztergom, 1948. július 6. Angol nyelvű gépelt másolat a prágai amerikai követségről.

541 PL Processus, 5. d. V–700/17. 13. és 14. fol. Mindszenty József 3931/1945. sz. levele Arthur Schoenfeld amerikai és Alvary D. F. Gascoigne angol diplomatának. Esztergom, 1945. november 24. Gépelt másolat, illetve annak eredeti fogalmazványa Mindszenty József kézírásával. A három nevesített magyar: Antonovics Ignác, Behojnik Mihály és Muraközy Mihály. „Csáktornyan vannak fogságban és mások százával sínylődnek a börtönökben úgy városi, mint falusi derék polgárok azért, mert magyarok vagy a magyarok iránt rokonszenvet nyilvánítottak.”

542 PIL 274. f. 7/247. ö. e. 84. fol. Mindszenty József 3622/1946. sz. levele Nagy Ferenc miniszterelnökhöz. Esztergom, 1946. július 17.

„Presudjen” – ítélet nélkül kivégezve: nyilvántartó karton egy horgosi magyar áldozatról és egy oldal a délvidéki Szenttamáson kivégzettek névsorából, 1945. július 11.

tot tartalmaztak (például az újvidéki báni palota erkélyéről egyetlen magyart sem dobhat-
tak ki, mert a báni palotán nincs erkély, 40-50 ezer kivégzetről és 30 ezer deportáltról
beszélni pedig abszurdum). *„A rabszolgapiaci rész egészen rémmese és nem érdemel hitelt.
[...] A templomokról szóló rész koholmány.”*⁵⁴³ A túlzások ellenére elismerték a hírek meg-
alapozottságát, de a Magyarország és Jugoszlávia közötti diplomáciai kapcsolatok hiányá-
ban nem volt eszközük orvosolni a panaszokat. Az értékelést elküldték Mindszentynek is,
aki sértődötten válaszolt: *„Nem kivizsgálásra küldtem az adatokat, hisz ez a kivizsgálás csak
ezt eredményezhette. Mindössze a rendelkezésemre álló, komoly adatok alapján rá akartam
mutatni, hogy Jugoszlávia magyar dicsérete nem indokolt.”*⁵⁴⁴

Érzékelvén a hivatalos hírek hamisságát, arra kérte a csanádi püspököt, hogy külön
bizottsággal dolgoztassa fel az „odaátról”, az elszakított Délvidékről óvatosan megszerzett
adatokat, és juttassa el a nyugat-európai és az amerikai lapoknak.⁵⁴⁵ Érzékenyen reagált

543 PİL 274. f. 7/247. ő. e. 86. fol. A külügyminisztérium 1874/pol./1946. sz. átírata Nagy Ferenc miniszterelnökhöz.
Bp., 1946. augusztus 8.

544 PİL 274. f. 7/247. ő. e. 89. fol. Mindszenty József 4915/1946. sz. levele Nagy Ferenc miniszterelnökhöz. Esztergom,
1946. szeptember 27.

545 SzCsPL I.1.a. 1050/1947. Mindszenty József bíboros érsek 2532/1947. sz. levele Hamvas Endre csanádi püspökhöz.
Esztergom, 1947. április 2.

azokra a jelekre is, amelyek a szovjet hadsereg tartós magyarországi berendezkedésére utaltak. Így azonnal levelet írt a miniszterelnöknek, amikor úgy hallotta, hogy a Rónafőhöz tartozó Császárrét-telepen 200 ukrán család kolhozszerű letelepítése érdekében földet béreltek és egyidejűleg 20 magyar családot kilakoltattak, a rónafői kastélyba pedig ukránokat költöztettek. „Mi lesz ebből? Szláv korridor és magyar kitelepítés?”⁵⁴⁶ – vizionálta a sanyarú jövőt. Tildy Zoltán miniszterelnök válasza szerint ellenőrizték a híreket, és azok valótlannak bizonyultak. Az illetékesek szerint ilyen terv fel sem merült.⁵⁴⁷ 1947. április 23-án azért írt Mindszenty Lepold Antal kanonoknak, a bécsi Pázmáneum rektorának, hogy jelezze: kívánatos lenne – amennyiben az osztrák kormány ellenezné a Molotov

szovjet külügyminiszter által felvetett burgenlandi „szláv autonómiát”, ami csak „fokozott bolsevik pénzagitációt jelentene” – megmozgatni a horvát papságot a terv ellen (a levélnek egyebekben sincs köze az emberi jogokhoz).⁵⁴⁸ A hozzá érkező panaszok, elbeszélések alapján össze-foglaló helyzetjelentéseket írt a kárpátaljai magyarokat ért hátrányokról és az egyházi élet likvidálásának jeleiről is.⁵⁴⁹

A bíboros többször szólt a *B-listázás* néven ismert, a közszolgálati alkalmazottak létszámcökkentésére vonatkozó „hideg terror” ellen. Kétségteljesül

A Magyar Partizán Szövetség százfős küldöttsége a „népügyeszek szabotáló tevékenysége és a demokráciaellenes eljárások ellen” tiltakozik, 1946. január 8.

szükség volt a közigazgatás, az állami közszolgálati apparátus megtisztítására a nyilas, nemzetiszocialista, fasisztabarát személyektől. Ez volt eredendően a *B-listázás* célja. Ám a pártpolitikai szempontokat érvényesítő végrehajtók nemcsak a tényleges, hanem a *potenciális* ellenfelet-ellenséget is ki akarták szűrni, s ebből visszaélések lavínája indult el. S mivel pártérdekből bárki lehetett ártatlan vagy bűnös, sok vértlen ember vesztette el munka-

546 PL Processus, 2. d. V–700/10A. 437. fol. Mindszenty József levele Tildy Zoltán miniszterelnökhöz. Esztergom, 1946. január 2. Eredeti kézirat (Drahos János kézírásával); PL Processus, 2. d. V–700/10A. 435. fol. Feljegyzés, eredeti gépelt. (A PL Processus V–700/10. dosszié 41–43. oldalain ugyanebben a témában, mivel a hírek mégsem bizonyultak teljesen alaptalannak, Mindszenty József levele Nagy Ferenc miniszterelnökhöz. Esztergom, 1946. április 1.)

547 PL Processus, 2. d. V–700/10A. 463. fol. Tildy Zoltán miniszterelnök levele Mindszenty Józsefhez. Bp., 1946. január 15.

548 PL Processus, 2. d. V–700/10. 77. fol. Mindszenty József levele Lepold Antal rektorhoz. Esztergom, 1947. április 23. (A levél eredeti fogalmazványa uo. 78. fol.)

549 PL Processus, 2. d. V–700/10. dosszié tematikus gyűjtése, eredeti dokumentumok. A 163. oldalon lefűzött levélén kézírásos jegyzet: „be lett küldve amerikai és angol követségére Prágában és Budapesten.”

helyét, miközben valódi bűnösöket került el az igazságszolgáltatás. Ezzel a problémával első helyen foglalkozott a budapesti amerikai követnek 1946. július 31-én írt, az ország helyzetét több szempontból is negatívan értékelő levelében.⁵⁵⁰ 1946. szeptember 15-i dátummal készült a püspöki kar körlevele a B-listások megsegítéséről. A körlevél szétküldését és felolvasását a belügyminiszter betiltotta annak politikai beállítottsága, általánosító és a kormányt elmarasztaló tartalma miatt. A megakasztott körlevél ezután „bizalmas” jelzéssel szivárgott ki a püspöki irodákból az espereseken át a plébánosokhoz.⁵⁵¹ A nyomorúságukban segítségre szoruló városi tisztviselők ennek köszönhetően számíthattak az egyházközségek adakozására. A kormány és a püspöki kar megállapodásának köszönhetően a papság igazolására külön egyházi igazolóbizottságok jöttek létre. Ezek működésére nemigen volt panasz, Hamvas püspök például kifejezetten dicsérte, hogy *„nagy tisztelettel a papság iránt folyt le az egész”*, és csupán három papot intettek meg, mert a *„zsidókérdésben”* nem az egyház álláspontján voltak, illetve mert elhagyták helyüket az oroszok bevonulásakor.⁵⁵²

A B-listázással összefüggésben hívta fel Mindszenty Nagy Ferenc miniszterelnök figyelmét az *antiszemitizmus újraéledésére*.⁵⁵³ A probléma valós volt, azzal többek között az MKP-n belül is foglalkoztak. Rákosi pártfőtitkár már a Központi Vezetőség 1945. április 13-ai ülésén szóvá tette a munkaszolgálatos zsidók beszivárgását a pártba. *„Ez komolyan fenyegeti a pártot. Nagyrésztük karrierista, a pártot állásszerzésre vagy hatalmi pozíció megszerzésére használják fel. A rendőrség is nagyon tele van vidéken az ilyen elemekkel. Nagyon sok kárt okoznak. Súlyos baj lesz, ha e kérdésben hamarosan nem intézkedünk.”*⁵⁵⁴ A koncentrációs táborokból kiszabadult zsidók túlnyomó része, már csak azért is, hogy megtudja, mi történt a családjával, a Magyarországra való visszatérés mellett döntött. A vészkorszakot túlélte zsidók közül többen az új rendőrség apparátusában kaptak munkát, s persze – nagyrészt a büntudattól is tápláltan, de semmiképp sem teljesen alaptalanul – gyorsan lábra kapott a szóbeszéd a zsidóság bosszújáról, amit Mindszenty a maga részéről nem is utasított el.

Tapasztalataikat sokan megírták a primásnak. Öt gyöngyösi lakos is, hemzsegó helyesírási hibákkal: *„Nem titok, hogy nyíltan hirdeti dr. Valkó Károly zsidó ügyvéd, hogy száz keresztény vérét isza meg, ha elő nem adják a feleségét. Vagy Vejsz Miklós bor ügynök zsidó, aki nyíltan hirdeti, hogy a keresztény csecsemőnek is meg kell bűnhődnie azért, amiért*

550 PL Processus, 4. d. V–700/15A. 343–346. fol. Eredeti gépelt. A levél eredeti, Mindszenty József által írt fogalmazványa uo. 347–350. fol. Ugyanez a levél ment az amerikai követnek és a külügyminiszternek is. Szövegét teljes terjedelemben közli SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' halálra ítélve* i. m. 311–314.

551 SzCsPL I.1.a. 2852/1946. Mindszenty József levele a püspökökhöz. Esztergom, 1946. november 13.

552 SzCsPL I.1.a. 806/1946. Hamvas Endre csanádi püspök levele Mayer Ernőhöz. Bp., 1946. április 5.

553 PL Processus, 5. d. V–700/16. 474–476. és 482. fol. Mindszenty József levele Nagy Ferenc miniszterelnökhöz. Esztergom, 1946. augusztus 22. Eredeti fogalmazvány Mindszenty József kézírásával és gépelt, eredeti tisztázata. Közli SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' halálra ítélve* i. m. 324–325. (A forrásközlők bizonyítalanok abban, hogy a levelet Mindszenty elküldte-e a címzettnek vagy sem. Ez azonban a helyzetértékelés szempontjából nem meghatározó, kivált hogy az amerikai követnek két év múlva nagyon hasonló tartalmú összefoglalást küld igazolhatóan.)

554 PIL 274. f. 2/23. ő. e. 4. fol. „Rákosi elvtárs információja a politikai helyzetről (1945. április 14-i KV ülésen).”

Ruhát osztanak a Kispesti Textilgyárban az amerikai zsidó segélyszervezet, a Joint szervezésében, 1946. február 19.

nem szabotáltuk az ő elvitelüket. [...] itt általános a zsidó terror [...] a tisztí főorvos nyíltan hirdeti, hogy be kell zárni a keresztény kutyákat, ha kell hamis tanukal és hamis esküvel is. A gyöngyösi rendőrség tele van őrnagyi rangot bitorló zsidókkal és degenerált, szadista hajlamú más vallásúval, akik oj híven zsidó uszításra a gerinces, ártatlan keresztényeket.”⁵⁵⁵

A háború előtti gazdasági-társadalmi pozícióit a zsidóság sohasem tudta visszaszerezni, de sikerült megkapaszkodnia nemcsak a rendőrségen, hanem más közalkalmazotti munkahelyeken, népbíróságokon, jóvátételi és terménybeszolgáltatási szervekben. A célzottan izraelitáknak érkezett külföldi segélyek (Joint) irigységet, sőt indulatokat váltottak ki. 1946 tavaszán és nyarán, amikor az infláció egyszerű cserekereskedelemmé züllesztette a gazdasági életet, fokozottabbá vált az ingerültség a pénz- és hitelügyletekben jártas zsidók ellen. A baloldali és liberális politikusok közül is többen zsidó származásúak voltak, s noha ezzel ők maguk nem foglalkoztak, vallásuktól rég elszakadtak vagy soha nem is tartották, és asszimilálódtak, az emberek szemében mégis ők voltak a „zsidó kommunisták”.⁵⁵⁶

A hercegsprimás is ezen tapasztalatoknak tulajdonította a vészkorszak után ismét virulens antiszemitizmust. Habozott, ám végül jóváhagyta azt az interjút, amelyben vá-

555 PL Processus, 4. d. V–700/14. 262. fol. Öt gyöngyösi lakos (Horvát János, Kerekei Ferenc, Szabó József, Kiss Imre, Albert Mátyás) levele Mindszenty Józsefhez. Kézírás, k. n.

556 A szakirodalomból lásd KARÁDY Viktor: Szociológiai kísérlet a magyar zsidóság 1945 és 1956 közötti helyzetének értelmezéséhez. In: *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. A Magyar Füzetek kiadása, Párizs, 1984; SZABÓ A. Ferenc: *Egymillióval kevesebben... Emberveszteségek, népesedési tendenciák és népesedéspolitika Magyarországon (1941–1960)*. Pro Pannónia Kiadói Alapítvány, Pécs, 1998; KARÁDY Viktor: *Túlélők és újrakezdők. Fejezetek a magyar zsidóság szociológiájából 1945 után*. Múlt és Jövő Kiadó, Bp., 2002.

laszolt egy újságíró zsidóság jelenét és jövőjét firtató kérdésére: »«A zsidók nagy többsége tisztességes, rendes ember, de van köztük egy kisebbség, mely igen okatlanul viselkedik. Akik részt vesznek a kormányzatban, valamint a politikai rendőrségben.» Öminenciája tán a kommunistákra gondol? A hercegprímás bólint a fejével. Nagyon mérges az okatlanul viselkedő kisebbségre. Ők kínozzák a keresztényeket, bosszút állnak. Ma a judaizmus üldözi a kereszténységet. Ökölbe szorítja kezét, hogy ezzel is kifejezésre juttassa haragját. Megemlíti Horthyt is. Szerinte a volt kormányzó csupán a gazdasági életből akarta kiszorítani a zsidókat – »azokról a helyekről, ahol a zsidók számarányukhoz viszonyítva aránytalanul voltak képviselve«. Majd így folytatja: »hangsúlyozom, hogy csupán egy kisebbség kínozza a kereszténységet«. Visszatérek kérdésem második felére. Mit fog tenni az egyház a zsidók védelmére, veszély esetén? A kardinális nem válaszol. Tovább beszél, megismétli az előbb mondottakat a »kisebbségről«, majd egész más hanglejtéssel kijelenti, hogy igen sok zsidó is szenved a jelenlegi rezsim alatt. Kik ezek? Főleg azok, kiknek vagyonát államosították, vagy kiknek földjét kisajátították. Közben elfelejti a kardinális, hogy a zsidó nagybirtokokat még a múlt rezsim sajátította ki.»⁵⁵⁷ Még akkor is ironikus, szarkasztikus mondatok voltak ezek, ha figyelembe vesszük az újságíró elfogultságát. Mindszenty a háború utáni helyzetet a zsidóság térnyerésével és bosszújával hozta összefüggésbe. Ezért is tanácsolta Grösz József kalocsai érseknek, hogy a katolikus egyház ne legyen tagja a szerveződő Keresztény–Zsidó Tanácsnak. »A képviseltetést akkor tegyük vizsgálat tárgyává, ha már a zsidóság kiparancsolta felekezet- és fajrokonait a bosszú műviből» – írta neki még 1945 augusztusában.⁵⁵⁸ Novemberben viszont prímásként Mindszenty kezdeményezte az egyház »igazoló jelentésének» összeállítását: mit tett a katolikus egyház a zsidókért.⁵⁵⁹ Az ez alapján készült, 1947-ben megjelent »A magyar katolikus egyház és az emberi jogok védelme» című munka előszavát Mindszenty írta és Meszlényi Antal egyháztörténész szerkesztette. 1947 nyarán a svájci Seelisbergben néhány keresztény és zsidó újragondolta, hogy a holokauszt után miként lehet új alapokra helyezni a keresztény–zsidó kapcsolatokat. Mindszenty hozzájárult, hogy a seelisbergi bizottságnak magyar katolikus tagozata legyen a Magyar Szent Kereszt Egyesület révén, amelynek egyházi védnökségét Hamvas Endre csanádi püspök látta el.

Mindszenty 1948 nyarán ismételten felemlítette az antiszemitizmus problémáját. Vajon mi lehetett ennek a közvetlen kiváltó oka? Hiszen az egyházat akkor ennél sokkal húsbavágóbb intézkedés, az iskolák államosítása sújtotta. Hacsak a fenti interjúban kifejtettekből következően az nem, hogy egyenlőségjelet tett kommunisták és zsidóság közé, azaz az iskolaállamosítást is a zsidó kommunisták művének tartotta. »A zsidóság, ha 1945 óta bölcsen viselkedik, filoszemitává tudta volna tenni az országot ama részvétnél fogva, amely a magyar népet eltöltötte a hitlerizmus által 1944-ben üldözött zsidóság iránt.

557 PL Mm. 27. d. Maryan ZYD: *Őn és a kardinális* i. m.

558 VÉL I.1.44.a. 1699/1945. Mindszenty József püspök levele Grösz József kalocsai érsekhez. Veszprém, 1945. augusztus 25.

559 VÉL I.1.44.a. 3091/1945. Mindszenty József prímás 3480/1945. sz. levele az egyházmegyei hatóságokhoz. Esztergom, 1945. november 3.

Nem ez történt. A magyar közélet át meg át van szöve a zsidósággal és annak túlhatalmával. Vagy a vezető politikusok vagy feleségük zsidó. A kormányzó pártok, különösen a helyzetet mozgató kommunista párt erősen zsidó vezényletű (Rákosi, Gerő stb.). Mindazokat a közéleti pontokat, amelyek hatalmat jelentenek és gyűlölet szítására alkalmasak, a zsidóságnak

különösen a fiatalsága – a jövővel nem számítva – mohón megszállotta” – írja a hercegprímás Selden Chapin amerikai követnek, és hat pontba sorolta a különösen szembetűnő területeket. „Az Egyház ugyan az egyéni akciók ellen lesz – folytatta levelét –, de kíváncsi volt, hogy az Egyesült Államok kormánya az ő nagysúlyú zsidóságán át, amely az üldözések idején és azóta annyira segítette a magyar zsidóságot, megértetné az utóbbival, húzódjék vissza..., hogy a hírt ne fesszítsék az elpattanásig.”⁵⁶⁰ Mindszenty értelmezésében a nemzeti létezés veszélyeztetik a nemzetrontó idegenek, a társadalomra kommunizmust erőszakoló zsidók, arroganciájuk csak táplálja a magyar nacionalizmust. A hercegprímás ezért önmérsékletet ajánlott a mintegy százezres lélekszámú, meghatározóan fővárosi zsidóságnak az antiszemitizmus megfékezése érdekében. Beállítása sematikus, a zsidóságot kollektíve marasztalta el a zsidó vallástól rég elszakadt politikusok bűneiért, és a zsidó lakosságot homogén kommunistabarát tömbnek látta, holott a zsidó lakosság többsége éppúgy undorodott és félt a kommunizmustól, mint a nem zsidók. Nem vette észre, hogy a zsidó kisemberek nem azért vállaltak akár párttagként is

A kunmadarasi zsidóellenes akció vádlottjainak tárgyalásán,
1946. június 2.

A két halálessel és 18 sebesüléssel járó kunmadarasi erőszaknak
59 vádlottja volt, közülük 56 főt bűnösnek találtak

közösséget a baloldallal, mert részt akartak venni egy kommunista társadalom felépítésében, hanem mert jobb esetben ezt a politikai erőt tekintették a fasizmussal szembeni harc igazi és hiteles képviselőjének (és, bármily furcsának tűnhet ez ma: nem az ameri-

⁵⁶⁰ NARA RG 84. Records of the Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest Legation, General Records 1948, Box 167. 840.4 Catholic Church. Mindszenty József levele Selden Chapin követhoz. Esztergom, 1948. július 31. Eredeti, magyar nyelvű, érseki címeres levélpapíron, aláírt.

kai és angol típusú demokráciát), rosszabb esetben ebben látták a jövő politikai vezető erejét, amellyel szembefordulni egzisztenciális öngyilkosság volna. Mindszenty intelmei azért is egyoldalúak, mert a morális felelősség, a kollektív bűnbánat vagy bűnrészesség kérdését nem vetette fel, nem beszélt a keresztények mulasztásairól. Holott csak akkor beszélhetünk igazi megbánásról, ha előbb előzetesen elismerjük a bűnöket.

Amikor a *Welt am Abend* című bécsi lap tudósítója a bíboros véleményét tudakolta a nyolcmillió európai zsidó – köztük 600 ezer magyar anyanyelvű – elpusztításáról, a túlbecsült adatok hallatán Mindszenty helyreigazítóan azt felelte: tudomása szerint Európában összesen ötmillió zsidó halt meg, és közülük „csupán” 400-500 ezer volt magyar, s az áldozatnak hittek közül néhány száz egyébként is élve előkerült...⁵⁶¹ A zsidóság embervesztesége olyannyira érdekelte, hogy komoly számolgotásba kezdett, amit még 1948 novemberében is folytatott, amikor már várta letartóztatását.⁵⁶² A zsidóság vészkorszakbeli veszteségéről máig különböző számok forognak a köztudatban, aminek persze semmi köze a filo- vagy antiszemitizmushoz, vagy éppenséggel a holokauszt-tagadáshoz, csupán a tények dokumentálhatatlanságához vagy bizonytalan ismeretéhez, mégis nehéz értelmezni ezt a reakciót. Tévedhetünk, de úgy véljük, Mindszenty ahhoz a gondolati áramlathoz tartozik, amely nem volt képes igazán szembenézni azzal, hogy a keresztény egyházak nyilvánosság előtt agyonhallgatott tiltakozásai hangtalan asszisztáláshoz vezettek. Emlékirataiban sem szól a Mária országában meghozott zsidótörvényekről, a munkaszolgálatosokról, a „királyi magyar” tiszték által elkövetett gyilkosságokról. Benne is az elhárítás reflexe működött: nemhogy szimbolikus felelősséget nem vállalt, de a zsidóságot még azonosította is a hatalmi pozíciók betöltőivel, kivált a terrort és üldözést megtestesítő politikai rendőrséggel. Feltételezhetően épp ezt a felelősségelhárítást érzékelte – nem konkrétan Mindszenty, hanem általában a katolikus elit részéről – Sík Sándor piarista tartományfőnök is, amikor lemondott a még éppen hogy csak elindult hetilap, az *Új Ember* főszerkesztői posztjáról. Sík ugyanis a lap első számában sikertelenül próbált önvizsgálatot kérni és egy általános bocsánatkérést közölni az 1944-es zsidóüldözés miatt.⁵⁶³

Mindszenty – mérlegelés és értékítélet-alkotás nélkül – primási tekintélyének teljes erkölcsi súlyát latba vetette az emberi jogok megsértése ellen. Szinte nincs is olyan megnyilvánulása, amelyben ne hangsúlyozta volna: az egyház felemeli szavát, amikor Isten íratlan, azaz természeti és írott, azaz kinyilatkoztatott erkölcsi törvényeit bárki megsérti, és származásra, nemzetiségre, vallásra vagy társadalmi elhelyezkedésre való tekintet nélkül védelmébe vett mindenkit, akinek emberi jogait megsértették. Megrendültségtől felkorbácsolt hangú beadványokban kért és követelt, válasz híján újból és újból ostromolva a kormány tagjait, a józan észérvek mellett az emberi

561 „Besuch bei Ungarns Fürstprimas in Esztergom.” *Welt am Abend*, 194. sz. 1947. június 18. 4.; GARF f. 6991. op. 1. gy. 78. l. 106–112:111. Tájékoztató a kanadai nemzetközi katolikus kongresszus eseményeiről. Keltezés nélküli gépelt irat; némileg eltérő adatokkal, de lényegében hasonló tartalommal idézi *Mindszenty József a népbíróság előtt* i. m. 16.

562 PL Processus, 5. d. V–700/16. 483–487. fol. Statisztikai adatok Rónai Zoltántól, 1947. február.

563 GIANONE András: *Az Actio Catholica története Magyarországon 1932–1948 éveiben* i. m. 187.

lelkiismeretre és együttérzésre is apellálva. Kézzelfogható eredménnyel azonban csak egyedi esetekben járt, kivéve talán annak a belügyminiszteri rendeletnek a kiadását, amely engedélyezte az internáltak részére istentiszteletek tartását.⁵⁶⁴ A kitelepítést magát azonban nem állították le, az internálások folytatódtak, a túlkapások inkább csak sűrűsödtek. Ám ország-világ tudott a primás kiállításáról, szívósságáról, amivel híveit, a magyarságot és a katolicizmus érdekeit védte. Önérzete és szavahihetősége tiszteletet parancsolt. „...a sok gyáva ember örül, hogy egy valaki helyette bátor, s ez elégséges, hogy lelkileg össze ne omoljon. Egy egész népben tartja így ma a Hercegprímás úr a lelket. És valóban él is az emberekben a felemelő tudat, hogy van nekünk egy hős bíbornokunk” – írta róla elismerően Nagy Töhötöm jezsuita páter.⁵⁶⁵ A társadalomban szétterjedt a gyávaság, lassan és biztosan magatartási szabállyá lett, és hamarosan nem gyávaságnak minősült, hanem „a demokrácia építésének”. A primás egy nemzet önérzetének és öntudatának képviselője lett. Barátai benső ujjongással, ellenségei hallható fogcsikorgatással figyelték. „Ennek a férfinak csodálatos kisugárzása van” – jellemezte őt Habsburg Ottó főhercegnek a legitimista Baranyay Jusztin. „Ez a magyarázata annak, hogy ő lett minden magyar remény horgonyává. A dolgok jelenlegi állásában azt kell hinnünk, hogy mihelyt itt a politikai szabad megnyilvánulás órája ütni fog, az a párt lesz a legerősebb, mely valahogyan az ő égíse alatt fog állani. A protestánsok szemében magyar főpapnak ekkora becsülete, ennyi tisztessége négyszáz esztendő óta még nem volt.”⁵⁶⁶ Tekintélye már nem csupán főpapi hivatalának szólt, hanem következetes állásfoglalásainak köszönhetően személyének is.

Rögtön ráfogták, hogy túllépi hatáskörét és politizál, amikor keményen felemelte szavát kora politikai jelenségei miatt. Tagadhatatlan, hogy Mindszenty eltért primás-elődei gyakorlatától, akiknek közéleti szereplése ünnepélyesebb alkalmakra és a főrendiházi-felsőházi hozzászólásokra szorítkozott. De az is vitathatatlan, hogy rendkívüli történelmi időkben tette ezt. Fellépései alapján mondhatják diplomáciában járatlannak vagy maradinak, de azt el kell ismerni, hogy konokságával együtt ráértett valamire: arra, hogy egyfajta politikai kettősség jellemzi az 1945 utáni kormányzati állapotokat, hogy a választásokon győztes párt – Mindszenty szavaival – csak Hamupipőke-szerepet játszik, és az ország egy Patyomkin-falu, mert nagy a távolság a csillogó látszat és a lehangoló valóság között.⁵⁶⁷

564 „A bevett és törvényesen elismert vallásfelekezetek lelkészei vasárnapokon és felekezetük egyházi ünnepnapjain a rendőrhatalom őrizet alatt állók (internáltak) táboraikban istentiszteletet tarthatnak. Az internálótáborokban őrizet alatt tartott egyének számára módot kell adni arra, hogy az istentiszteleteken részt vehessenek.” 144.317/1945. IV. 12. BM. sz. rendelet (1945. szeptember 14.). MNL OL XIX-B-1–az 1. d. Bank Barbara gyűjtése.

565 Lásd a 382. jegyzetet.

566 ÁBTL 3.1.9. V–700/49. 167. fol. Jelentés. Bp., 1949. január 17. Baranyay Jusztinnál tartott házkutatás során lefoglalt levél Habsburg Ottóhoz, 1947. (Közelebbi dátum nélküli irat, az év első felében keletkezhetett, amikor Habsburg Ottó főherceg még nem találkozott személyesen Mindszentyvel, és indokolt volt jellemzést adni a hercegprímásról. PL-ből hiányzik.) Másolatban: MNL OL 67/215. ő. e. 113v.

567 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. U. S. Legation, Hungary, Budapest, General Records 1946–1963, Box 4. 1947 – 840.4 Catholic Church. Mindszenty József levele a budapesti amerikai követhoz.

Egyfelől szabadon szervezkedtek a pártok, titkos választásokat tarthattak, a törvényhozásban összecsaphattak a vélemények, és a kávéházak füstös világában is politizálhattak az emberek. Gyermekcipőben járt ugyan, de elkezdődött a nyugati típusú polgári demokrácia, a felszínen ennek játékszabályai működtették a rendszert. Ugyanakkor a „fortélyos félelem” is igazgatott, az országot belengte egy furcsa kettősség kérdése: ki birtokolja valójában a hatalmat? Az általános és titkos választások eredményeként abszolút többséggel bíró kisgazdapárti törvényhozás, vagy a megszálló csapatok támogatását élvező, a kormányokba is bekerült és a végrehajtó hatalmat kisajátító kommunisták? Akik a Vörös Hadsereg és a SZEB támogatásával, megsegítve politikai riválisaik ügyetlenségével és közepszerűségével, kisajátították az ország újjáépítését, és a demokrácia igazi és egyetlen letéteményeseként tetszelegtek a közvélemény előtt. Mindszent viszont az Istenbe vetett hitével és a magyar történelmi hagyományok talapzatáról küzdött a hatalmi visszaélések és erkölcsi korrózió ellen. Nem hitt a szépen csengő jelszavaknak, bár nem azért, mert mindegyiken átlátott volna, hanem mert azok az „ateista és szovjetbérenc” kommunistáktól származtak, akikben szikrányit sem bízott. Bizalmatlansággal kezelte a polgári pártokat is, mert erélytelennek és – kevesek kivételével – meghunyászkodónak látta politikusaikat a nemzeti érdekek képviselőéhez, akik hajlandók voltak egy kormányban ülni a kommunistákkal.

Esztergom, 1946. december 16. Eredeti, aláírt. Másodlat: PL Processus, 2. d. V-700/10. 68-72. fol. Másolat: MNL OL XX-10-k LÚ PO 18.300/1989. Amerikai levéltári anyagok. (Az ÁBTL-ben őrzött, 1946. december 6. keltezésű fogalmazványt [uo. 73-76. fol.] közli SOMORJAI Ádám-ZINNER Tibor: *Majd' halálra ítélve* i. m. 343-346.)

V.

FRONTVONALAK

Mindszenty József esztergomi érsek

HARC A HITOKTATÁSÉRT

1945–1946-ban az állami és egyházi oktatásügy konfliktusa a későbbi évekhez viszonyítva még kevésbé kapott politikai színezetet, és még nem rendelődött alá a hatalomért folytatott harcnak. A második világháború befejezése után a katolikus egyház vezetése az addig kialakult jogi helyzetet tekintette a katolikus tanügypolitika alapjának. Iskoláztatási tevékenysége a korai évszázadokból eredt, amikor iskolákat kizárólag a katolikus egyház tartott fenn, majd a 16. századtól több más felekezet is. 1948-ig a jogszabályok nem vonták kétségbe az egyházi alapítású és fenntartású iskolák törvényes voltát.

OKTATÁSÜGYI VÁLTOZÁSOK

A háború befejezése után az esélyegyenlőség elvéből kiindulva a legfontosabb állami oktatásügyi feladat a nyolcosztályos általános iskola általánossá és kötelezővé tétele volt. (1940-ben kísérleti jelleggel néhány helyen már bevezették a nyolcosztályos alapiskolát, de ez nem volt több, mint időtartamában kiterjesztett népiskola. Ettől az általános iskola szerkezetileg is különbözött, alsó- és felső tagozatra osztották, a felső tagozaton pedig tanítók helyett már szaktanárok oktattak.) Ezt már az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. augusztus 18-án elrendelte (6650/1945. M. E. sz.), ám anélkül, hogy a feltételeket biztosította volna. A közoktatás új intézményei a régi népiskolák, valamint a polgári iskolák és a gimnáziumok 1–4. osztályának összevonásával jöttek létre. Az alsó- és középfokú oktatás nagymértékben egyszerűsödött és lényegében kétszintűvé vált, teljesen eltérve az addigi közoktatási modelltől. Egyszerre szolgálta a korszerűsítést és az esélyegyenlőséget (ezt a szerepet érdemben az 1960-as évektől lesz képes betölteni), valamint az olyan aktuális politikai célokat is, mint a képzés tömegesítését, rendszerhű oktatói gárda felállítását, az egyházi iskolák visszaszorítását, és nem utolsósorban az oktatás átitatódását politikai ideológiával.

Az új rendszerre való áttérés természetesen nem ment egyik napról a másikra. 1946-ban még

Az iskolákban a sok nehézség ellenére folytatódott a tanítás, 1945

csak 816 általános iskola működött az országban, az összes népiskola alig több mint 10 százaléka. Sokáig fennmaradt a népiskolai hálózat öröksége, a tanterem- és tanerőhiány, az osztatlan (egy tanerős iskola, ahol a tanulók életkori és évfolyam szerinti bontás nélkül egy tanteremben, egy tanító irányításával tanulnak) vagy csak részben osztott oktatás. Kivált falusi kisiskolai környezetben volt lehetetlen vagy roppant nehéz megfelelni a korszerű általános iskola feltételeinek, így az iskolaügy területén szép lassan konfrontáció érlelődött az egyházi iskolafenntartók és az állam között. Az állami szervek részéről kézenfekvően fogalmazódik majd meg a minősítés: az egyházi iskolák oktatása elavult és alacsony színvonalú, ezzel szemben az államiakban modern és igényes.¹

Az oktatás intézményi *struktúrájának* átalakításával párhuzamosan zajlott az oktatás *tartalmának* módosítása, amit sokan kifogásoltak. Mindszenty hercegeprímás a katolikus püspöki karral teljes egységben vélekedett a hazai katolikus iskolaügyről, ebben semmiféle „különvélemény” nem érvényesült. Fenntartásokkal fogadták az iskolák egységesítését, s féltették az egyház nagy hírű gimnáziumait is. A nyolcosztályos általános iskolában az egységes állami iskolák előfutárát látták, és ebben nem is tévedtek: végeredményben az általános iskolák modern programja elsőként ütött rést az egyházi iskolafenntartói szerepen. A feltételek hiánya miatt Mindszenty József 1945 októberében tiltakozott a miniszterelnöknél a nyolcosztályos általános iskola ellen: az intézkedést az egyházak autonómiájának és iskolafenntartási jogának megsértéseként értékelte. Egyes katolikus személyiségek, köztük Szekfű Gyula történész már 1945 tavaszán – nyarán úgy vélték, hogy a felekezeti iskolák elvételét előkészítették.² A hazai baloldali politikai erők ekkor még nem vallásos jellegük miatt foglalkoztak a katolikus iskolákkal (egy élesebb egyházellenes fellépés szakadást idézhetett volna elő a kormánykoalícióban), hanem az előző rendszerben is oktató és most önkényesen reakciónak minősített tanárokat és tanítókat, sőt a diákokat bírálták, illetve a háború előtt kiadott s most újból engedélyezésre kötelezett tankönyvek egyes tartalmait állították pellengérre. Két kivétel azért akadt, mindkettő 1945-ből: az egyik Kéthly Anna szociáldemokrata politikus brosúrája, amelyben nyíltan az egyházi iskolák államosítását követelte, a másik a kizsugazdapárti, de titkos kommunista párttag, 1947–1950 között a vallás- és közoktatásügyi tárcát betöltő Ortutay Gyula és munkatársai által készített reformkoncepció.³

Követvén a hagyományokat, a vallás- és közoktatásügyi miniszterek 1945–1946 során még rendszeresen konzultáltak a hercegeprímással a katolikus iskolákat érintő

1 Az oktatáspolitikai részletes elemzéséről lásd Kovács Éva: *A magyar közoktatásügy története 1945 és 1956 között. (A magyar közoktatás-politika ideológiai változásai.)* Doktori (PhD-) disszertáció. ELTE BTK, Bp., 2003.

2 VÉL I.1.44.a. 727/1945. Szekfű Gyula levele Grösz József kalocsai érsekhez. 1945. április 10.

3 KÉTHLY Anna: *Demokratikus közoktatás*. Bp., 1945. 9.; *Új magyar köznevelés. A Független Kisgazda-, Földmunkás és Polgári Párt közoktatásügyi irányelvei*. Bp., 1945. 10. – A miniszter párttagságáról a következőket lehet tudni: az MKP titkársága 1945. március 7-i ülésén felvett jegyzőkönyve szerint 1945 márciusa óta a Magyar Kommunista Párt titkos tagja, de párttagsági könyvét más névre állították ki. (A jegyzőkönyvi lapot faksimilében közli LÉNÁRD Ödön: *Erő az erőtlenségben*. Márton Áron Kiadó, Bp., 1994. 263.) MÉSZÁROS István–NÉMETH András–PUKÁNSZKY Béla: *Neveléstörténet: bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe*. Osiris, Bp., 2005. 354.

kérdésekről, aki eleinte még meg tudta védeni a katolikus iskolák érdekeit. Ezt jelzi például az 1946. január 10-én kelt körlevélben közreadott ügy. Ebben a püspöki kar közölte, hogy a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) módosította az osztatlan iskolákra vonatkozó rendeletét (70.000/1946.), amelynek következtében a katolikus osztatlan népiskoláknak egyesülniük kellett volna a protestáns iskolákkal. A kisközségek iskoláinak együttműködését e rendelet még csak „kívánatos”-nak nevezte. Az együttműködést, illetve az újonnan létesítendő állami iskolákba való beolvadást állami oldalról fejlesztésnek, egyházi oldalról burkolt államosításnak minősítették. A fenyegetettség érzése nem volt alaptalan, azt megerősítette az 1947. évi 90.000/1947. VKM-rendelet, amely a korszerű oktatás érdekeire hivatkozva immár kötelezővé tette az egy éve még csak elvárt együttműködést, ami ellen az egyházak egyöntetűen tiltakoztak. A katolikusok azt is nehezményezték, hogy „az osztatlan iskolák együttműködésénél” a protestánsok „kerültek előnybe”. A protestáns térnyerést egyébként minisztériumi szinten is észlelték (a VKM 20 újonnan kinevezett munkatársából 17 volt protestáns, 1 zsidó, 2 katolikus). Ezt ellensúlyozandó Mindszenty elérte, hogy három katolikus papot is alkalmazzanak a kultuszminisztériumban.

Az eleki általános iskola tanárai, 1947

1946 tavaszán–nyarán, összefüggésben az első „diák-összeesküvések” leplezésével és a katolikus egyesületek felosztatásával, megszorodtak az egyházi iskolákat, azok oktatóit és diákjait támadó cikkek, némelyik egyenest kétségbe vonta az egyházi iskolák létjogosultságát. Az egyházi vezetés ebben is az iskolaállamosítás előkészítését gyanította, nem teljesen alaptalanul.⁴ A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumból érkezett hírek is arra utaltak, hogy az iskolák ügyében további, az egyházakra nézve kedvezőtlen lépések várhatók. 1946 szeptemberében a parasztpárti Keresztury Dezső kultuszminiszter (Mindszenty egykori zalaegerszegi tanítványa, író, irodalomtörténész és esz-széista) személyesen kereste fel a hercegprímást és „szükségesnek mondotta, hogy nagyobb

4 Lásd pl. SzCsPL I.1.a. 1221/1946. sz. iratcsomó, benne az államosítási tervek elleni tiltakozások.

rossz megelőzése és elkerülhetése végett falatot kellene dobni”.⁵ Hogy mi lenne az a „falat”, ami jóllakatja a politikusokat? Beleegyezés a vegyes felekezeti vidékeken fenntartott osztatlan iskolák államosításába (mert két-három felekezeti iskola működtetése egy kisebb helységben túlságosan költséges), és hogy az állami iskolákban a hitoktatási kötelezettség alól a szülő kérhesse gyermeke felmentését (mint ahogy azt tette például egy Rákosi-rokon, akinek a kultuszminiszter meg is adta a felmentést). A miniszter javaslatait sem a hercegprímás, sem a püspöki kar nem fogadta el. A „falatdobás” kapcsán Mindszenty felvetette: államosítás helyett járhatóbb, ha az állam megvonja a segélyt mindazon vidéki, vegyes hitvallású iskoláktól, amelyekben nincs meg az egy tanerőre előírt 30 iskolás (a jogszabályba foglalt kötelező létszám ténylegesen 40 volt!). A második ötletre viszont azonnal kijelentette, hogy a felmentés megadásával a miniszter törvénysértést követett el. Keresztury legközelebb cserejavaslattal hozakodott elő: az egyház falun adja át iskoláit, ő meg a városokban átadná az államiakat. A püspöki kar határozata: „Nem csereberélünk.”⁶

Míg a hercegprímás a vele, pontosabban az egyházzal rokonszenvező kultuszminiszternek sem engedett, a háttérben sokkal rosszabb készülődött és 1946 őszén az egyházak nevelési-oktatási pozíciója célkeresztbe került. Szeptember végén, a Magyar Kommunista Párt III. kongresszusán Rákosi Mátyás főtitkár azzal hergelte elvtársait, hogy a reakció elleni harc jövődöbeli feladatai között sorolta fel a kötelező vallásoktatás „megoldását” mint a vallásszabadság elvének gyakorlati megvalósítását.⁷ Schoenfeld amerikai követ jelentése szerint 1946. október elején Nagy Ferenc miniszterelnök és Kovács Béla kispap főtitkár megbeszélést folytattak Puskin szovjet követtel és egy szovjet tábornokkal. A szovjetek kijelentették, hogy a végsőig ragaszkodnak a koalíció fenntartásához (mivel egy esetleges kormányválság esetén kiírandó új választásokra a kommunista párt még nem volt felkészülve), de azt kérték, hogy a katolikus egyháznak csak vallási szerepe legyen, oktatási és ifjúsági nevelői funkcióit viszont szüntessék meg. A magyar tárgyalófelek biztosították a szovjet politikusokat teljes együttműködésükről és a koalíció egyben tartását ígérték, de az egyházaknak az oktatásból való kiiktatását elutasították. A szovjetek végül nem erőltették a dolgot, sőt azt közölték a miniszterelnökkel, hogy e kérdésben saját belátása szerint dönthet.⁸ Pár nap múlva azonban Szviridov altábornagy azzal a javaslattal kereste fel a miniszterelnököt, hogy valamennyi felekezeti iskolát államosítani kellene. Nagy Ferenc erre azt válaszolta, hogy egy demokratikusan megválasztott nemzetgyűlés sohasem támogatna egy ilyen törvényt.⁹

5 A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között i. m. 159. Az 1946. szeptember 6-ára összehívott püspökkari értekezlet jegyzőkönyve, 37. napirendi pont.

6 Uo. 200. Az 1947. február 25–26-ára összehívott püspökkari konferencia jegyzőkönyve, 52. napirendi pont.

7 PII 274. f. 1/12. ö. e. Rákosi Mátyás előadói beszéde az MKP III. kongresszusán. 1946. szeptember 29.

8 MNL OL XX–10–k LÜ PO 18.300/1989. Amerikai levéltári anyagok. H. F. Arthur Schoenfeld követ 1915. sz. felterjesztése az amerikai külügyminiszterhez. Bp., 1946. október 13.

9 Uo. H. F. Arthur Schoenfeld követ 1980. sz. felterjesztése. Bp., 1946. október 21.

Ha a roham még nem is indult meg, a harsonát már megfújták, és a nagy összeközlésig több kisebb csatára került sor. Egy ilyen kicsinyes akcióval zárult 1946: hiába volt állítólag kultuszminiszteri mentesítő levél, december 31-én négy nyomozó és egy rendőr fasisztának és szovjetellenesnek minősített köteteket vitt el az esztergomi primási palota Simor-könyvtárából.¹⁰ (A fasiszta szellemű sajtótermékek eltávolítását a közkönyvtárakból már az 1945. március 17-én kelt, 530/1945. ME. számú miniszterelnöki rendelet előírta, de a tudományos célokat szolgáló könyvtárakat mentesítette.) A lefoglalt könyvek között volt Hitler *Mein Kampf*ja, Mussolini egyik brosúrája és számos magyar revíziós kiadvány (amely kötetek jelenléte egy társadalmi-politikai kérdésekben tájékozott olvasó saját használatú könyvtárában – mint amilyen a magyar katolikus egyház első emberéé kellett legyen – természetes). De lefoglaltak keresztény társadalomelméleti és teológiai műveket, hitbuzgalmi olvasmányokat, világi és egyházi szervezetek évkönyveit, kalendáriumokat és olyan könyveket is, mint Pethő Sándor *Világostól Trianonig* című művét. Kétségtelenül a hatóságok túlbuzgóságáról volt szó. Jószerivel minden kiadvány fasiszta minősítést kapott, ami 1919 és 1945 között jelent meg, még Sík Sándor *Magyar cserkészvezetők könyve* is, benne olyan „fasiszta” ismeretekkel, mint hogyan gyűjtsünk tábor tüzet a szabad ég alatt...

Panaszára a primás azt a választ kapta, hogy a Szövetséges Ellenőrző Bizottság vitette el a köteteket – így Mindszenty azonnal írásban tiltakozott.¹¹ Az eset a testület napirendjére került a Nagy-Britanniát képviselő O. P. Edgcumbe vezérőrnagynak köszönhetően, mondván, tudomása szerint a SZEB elnöksége is megkapta a vonatkozó levelet. Ám Szviridov altábornagy erre tagadólag válaszolt, mondván, hogy „a SZEB soha és semmilyen levelet nem kapott Mindszenty bíborostól”, s szerinte Mindszenty „nem hitelesen tájékoztatta Edgcumbe tábornok urat”, mert a SZEB nem adott utasítást a könyvek elkobzására. Az altábornagy szerint az esztergomi rendőrség saját kezdeményezésére vitte el a 126 (a foglalási jegyzék szerint „csupán” 113) darab könyvet, de csak azután, hogy a primás kategorikusan megtagadta a „fasiszta könyvek” önkéntes beszállítását.¹² Szviridov válaszában volt némi csúsztatás: valójában a Szövetséges Ellenőrző Bizottság szovjet vármegyei megbízottainak havi munkaterveiben rendre szerepelt a fasiszta és szovjetellenes könyvek begyűjtése, mégpedig a magyar politikai rendőrség segítségével. E kérdésben Esztergomban, Komáromban és Tatán az iskolai könyvtár-

10 MNL OL XIX–A–1–j 11710/1945, 21. tétel. (19. d.) Péter Gábor vezérőrnagy, a Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztálya osztályvezetőjének jelentése Nagy Ferenc miniszterelnöknek. Bp., 1947. január 3. és „A primási palotából elhozott könyvek jegyzéke”. 1947. január 2.

11 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. U. S. Legation, Hungary, Budapest, General Records 1946–1963, Box 4. 1947 – 840.4 Catholic Church. Mindszenty József levele a SZEB elnökségéhez. Esztergom, 1947. január 4.; AVP RF f. 453. op. 3. „a” papka 35. „a” gy. 38. l. 9. Sajtó-hírgyűjteményi összefoglaló.

12 A magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság jegyzőkönyvei 1945–1947 i. m. 281–282. Az 1947. január 17-i ülés jegyzőkönyve, 4. napirendi pont. – Mivel Mindszenty nemcsak az angol tábornoknak küldte el tiltakozását, hanem a budapesti amerikai követnek is, aki nem volt tagja a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottságnak, Szviridov tagadása a SZEB-nek küldött levelet illetően akár helytálló is lehetett.

Imádkozó és pihenő búcsútjárók útban Mátraverebély-Szentkút felé, 1947

igazgatókkal egyeztető értekezletet tartottak.¹³ A SZEB ugyanis elégedetlen volt a fegyverszüneti egyezmény 16., a sajtó felügyeletéről szóló paragrafus végrehajtásával, holott a kormány két rendeletet is kiadott, bizottságot is felállított, amely négy jegyzékben lajstromozta a fasisztának, szovjet- és demokráciaellenesnek minősített kiadványokat. Lényegében egyetlen, a bolsevizmusra nézve hátrányos mondat is elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy egy kiadvány „feketelistára” kerüljön, és elrendeljék begyűjtését és megsemmisítését. A hatékonyság javítása érdekében 1946 második felétől a SZEB tevőlegesen is részt vett a begyűjtésben, ötletszerűen vittek el könyveket iskolákból, közkönyvtárakból, de sorra került a Debreceni Református Kollégium Könyvtára is, és ez éppúgy kiváltotta a rendszer iránt türelmesebb Révész Imre tiszántúli református püspök tiltakozását, mint az esztergomi razzia Mindszentyét.¹⁴ A történetek jól példázzák, hogy a SZEB a „piszkos munkát” gyakran nem a szovjet katonákkal, hanem a helyi erőkkel végeztette el. A razziáért felelős rendőrtiszt, Pál István százados egyébként

13 AVP RF f. 0453. op. 2. papka 15. gy. 9. l. 132. Aszmolov alezredes, a SZEB Komárom-Esztergom vármegyei megbízottjának 1946. augusztusi munkaterve.

14 NAGY Gábor: Szovjet könyvrazzia a Debreceni Református Kollégium Könyvtárában. 1946. szeptember – Révész Imre püspök küzdelme. *ArchívNet* 12 (2012) 4:online http://archivnet.hu/politika/szovjet_konyvrazzia_a_debrece-ni_reformatus_kollegium_konyvtaraban.html (letöltés: 2013. február 23.).

fegyelmet kapott az előzetes engedélykérés elmulasztásának vétsége miatt, a könyveket viszont valószínűleg megsemmisítették.

Akár egy könyvrázia szintű üggyről is értesülhettek a moszkvai szovjet vezetők, akik legalább két forrásból szereztek be információikat a magyarországi állapotokról: a megszálló Vörös Hadseregől és a magyar politikusoktól. Az nagyjából tudható, hogy milyen adatokat kaptak, az azonban nem, hogy azok miként befolyásolták – ha egyáltalán befolyásolták – döntéseiket.¹⁵ Még 1947 tavaszán is az az irányvonal volt érvényben, hogy a katolikus egyházat „nem kell bántani”, de néhány jel már változásról árulkodott. Május végén a Vörös Hadsereg Középső Hadseregcsoportjának Politikai Osztálya összefoglalta Mindszenty József hercegprímás és a magyarországi katolikus papság addigi tevékenységét, ami – a jelentés szerint – a jobboldali, reakciós elemek aktivizálására és összefogására irányul. Egyúttal elmarasztalja Mindszentyt, amiért tiltakozott a békeszerződés ellen.¹⁶ Szviridov altábornagy pedig azt fejtette egy elvtársával folytatott beszélgetésben, hogy „a magyarországi katolikus egyház Európa egyik legjobban szervezett egyháza. A magyar katolikusok a legfanatikusabbak, és nagyon egységesek. A falusi asszonyok többsége erősen a hatásuk alatt áll. A katolikus egyház komoly erő, amellyel a kommunisták összetűzésbe kerültek, és a kommunista párt egyelőre nem találta meg annak a módját, hogyan vegye fel ellenük a harcot.”¹⁷ Hogy mennyire igaza volt Szviridovnak, azt az 1947 tavaszi fejlemények igazolják, amikor állam és egyház között a fakultatív vallásoktatás kérdésében minden eddiginél súlyosabb összeütközésre került sor.

EGY TERV ÉS BUKÁSA

1947-re az egyház részéről állandósultak a tiltakozások. Immár nemcsak a püspöki kar írt egy-egy levelet, hanem beindult a tömeges ellenszegülés az egyházközségek és a szülőszövetségek részéről is. A tiltakozások tematikája 1946 végén, 1947 elején a tankönyv-monopólium, az iskolák politizálása, az egyesületek feloszlata és immár örökzöld témaként a katolikus napilap megindításának akadályoztatása volt.¹⁸ 1947. március 6-án a koalíciós pártok három alapvető kérdésben egyeztek meg: államosítással egyesíteni kell a kisiskolákat, a tankönyvkiadás államosításával egységessé kell tenni a tankönyveket, végül – az 1946. évi I. törvényben is biztosított lelkiismereti és vallás-

15 A kérdéstről lásd BARÁTH Magdolna: Adalékok a szovjetek Mindszenty-képéhez. *Vasi Szemle* 59 (2005) 4. 499–504.

16 VIDA István (szerk.): *Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez 1944. október – 1948. június* i. m. 271–273.

17 G. J. Korotkevicsnek, az SZK(b)P KB Külügyi Osztálya munkatársának feljegyzése V. P. Szviridovval, a SZEB elnökhelyettesével folytatott megbeszéléséről. Bp., 1947. április eleje. In: *Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszizskih arhivov 1944–1953. Tom I. 1944–1948.* i. m. 605. Magyarul megtalálható: *Moszkvának jelentjük* i. m. 214. és VIDA István (szerk.): *Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez 1944. október – 1948. június* i. m. 243.

18 SzCsPL I.1.a. 2855/1946. Mindszenty József 6020/1946. sz. levele a püspökökhöz. Esztergom, 1946. november 20.

Elsőáldozók a győri karmelita templom előtt, 1947

szabadsággal összefüggésben – fakultatívvá kell tenni a hitoktatást.¹⁹ A politikusok nem számítottak különösebb egyházi ellenzésre, mert Nagy Ferenc miniszterelnök, félreértve Bánáss László veszprémi püspök szavait, úgy tájékoztatta őket, hogy az egyház nem fog akadályt gördíteni a program megvalósítása elé.²⁰ Bánáss püspök azonban csupán azt jelezte, hogy a kérdést az egyház és az állam közti viszonyról folytatandó tárgyalásokon lenne indokolt felvetni. A három pont együttesen oly mértékben korlátozta volna az egyházakat, hogy az gyakorlatilag egy államosítással ért volna föl. A hercegprímás nyilvánosan kijelentette, hogy sohasem fogja engedélyezni az újrafogalmazott tankönyvek alkalmazását a felekezeti iskolákban, és ellen fog állni az oktatási rendszer reformjának.²¹

A terv végrehajtását a parasztpárti kultuszminiszter, Keresztury Dezső nem vállalta, ezért március 14-én (nem először, de ezúttal végérvényesen) lemondott. Az új mi-

19 PIL 274. f. 7/161. ő. e. Jegyzőkönyv pártközi értekezletről, 1947. március 6. In: *Pártközi értekezletek. Politikai érdekegyeztetés, politikai konfrontáció 1944–1948* i. m. 478.

20 PIL 274. f. 7/162. ő. e. Jegyzőkönyv pártközi értekezletről, 1947. március 11. In: *Pártközi értekezletek. Politikai érdekegyeztetés, politikai konfrontáció 1944–1948* i. m. 489.; PIL 1/16. 38. fol. Kádár János beszéde az MKP II. Országos Funkcionárius Értekezletén, 1947. április 12–13.

21 AMAE Série: Europe, 1944–1949, sous-série: Hongrie, dossier: 16. Politique intérieure, Sept. 1946–Août 1947. Henry Gauquière budapesti francia követ 27/EU számú jelentése, [beérkezési dátum] 1947. február 4.

niszter kigazdapárti színekben a radikális központosító hírében álló Ortutay Gyula néprajzkutató lett. Oktatáspolitikáját még kinevezése előtt tíz pontban foglalta össze, amiből hét érintette a közoktatás felekezeti jellegét, és tendenciája egyértelműen az egyházak közoktatásban játszott szerepének fokozatos felszámolására irányult. Ezért – bár tagadhatatlan, hogy a fakultatív hitoktatás önmagában modern, a lelkiismereti szabadsággal összhangban álló követelmény volt – az egyházak, érthetően, nem engedtek egy jottányit sem. Ami később megvalósult, azt nemigen minősíthetjük fakultatív hitoktatásnak, mivel az iskolai hitoktatást – főleg a városokban – gyakorlatilag megszüntették, de a templomi hitoktatást is igyekeztek akadályozni. Beigazolódott az akkor még csak feltételezett valódi cél: az egyház megfosztása, de legalábbis távol tartása az ifjúság nevelésétől.

1947. március 13-án Losonczy Géza baloldali újságíró, a *Szabad Nép* belpolitikai rovatvezetője a lapban ismertette a fakultatív hitoktatás bevezetéséről, az egységes állami tankönyvek kiadásáról és az általános iskolák teljes kiépítéséről szóló javaslatot,²² ami ellen a püspöki kar körlevélben azonnal tiltakozott. Felrótta a kormánynak, hogy nem halasztotta el a kérdés megtárgyalását a Szentszékkal kötendő konkordátum idejére, sőt olyan megtévesztő hír is napvilágot látott, hogy a katolikus egyház vezetői (utalva Bánáss László veszprémi püspökre) elfogadták a fakultatív hitoktatás bevezetését (a *Magyar Nemzet* 1947. március 13-i számában). A prímás újra és újra tiltakozott a miniszterelnöknél, és arra szólította fel a híveket, hogy ne hagyják senki által megtéveszteni magukat, hanem szilárdan tartsanak ki a kötelező hitoktatás mellett.²³

Hamarosan tiltakozó táviratok és levelek ezrei árasztották el Varga Bélának, a nemzetgyűlés elnökének, Nagy Ferenc miniszterelnöknek és a politikai pártok vezetőinek hivatalait, amelyeket a plébánosok, a katolikus egyházközségek elnökei, a Katolikus Szülők Vallásos Szövetségének helyi szervezetei és pedagógusok küldtek.²⁴ 1947. március 20–21-én Szegeden egyetemi hallgatók és középiskolai diákok tüntettek a fakultatív hitoktatás bevezetése ellen. A háború utáni rendőrség ekkor vetett be először tűzoltó fecskendőt a tömeg szétszórására.²⁵ Március 29-én Mindszenty

22 „Az önkéntes hitoktatás bevezetését, állami tankönyvkiadást, az általános iskola teljes kiépítését és a nevelők helyzetének sürgős megjavítását követelte Losonczy Géza a kultusztárca vitájában.” *Szabad Nép*, 5. évf. 60. sz. 1947. március 13. 3.

23 KÖLA 285. f. 6/127. ő. e. Mindszenty József bíboros hercegprímás levele Nagy Ferenc miniszterelnökhöz. Esztergom, 1947. március 13.; PL 3020/1947. és PIL 274. f. 7/246. ő. e. 25. fol., illetve ÁBTL 3.1.8. Sz-222/3. 187. fol. Mindszenty József körlevele a püspöki kar nevében, Esztergom, 1947. március 13.; SzCsPL I.1.a. 1604/1947. Mindszenty József levele Nagy Ferenc miniszterelnökhöz. Esztergom, 1947. május 6., illetve Ortutay Gyula kultuszminiszterhez. Bp., 1947. június 3. és Esztergom, 1947. június 12.

24 A Katolikus Szülők Országos Szövetségéről lásd GIANONE András: *Az Actio Catholica története Magyarországon 1932–1948 éveiben* i. m. 193–202. és GIANONE András: Lénárd Ödön és az Actio Catholica. In: *A piarista rend Magyarországon*. Szerk.: FORGÓ András. Szent István Társulat, Bp., 2010. 657–663.

25 „Szeged diáksága tüntetett a fakultatív hitoktatás ellen.” *Magyar Kurír*, 37. évf. 1947. március 21. III. kiadás, de. 10 óra; *Új Ember*, 3. évf. 13. sz. 1947. március 30. 4.

Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter (az első sorban balról az első) a Szent István tiszteletére celebrált ünnepi szentmisén, a Hősök terén, 1947. augusztus 20.

a püspöki kar nevében tiltakozott.²⁶ Protestálását, amelyben a rendszer egészét részletesen bírálta, az amerikai követnek is megküldte; ugyanazon a napon ez már a második hozzá intézett levele volt.²⁷ Az általános iskolai és középiskolai hittanárok „hűségleveleket” íratnak a tanulókkal a hercegprímáshoz. Missziós napok és hetek, gyűlések követték egymást, némelyiken Mindszenty is részt vett. Március 21-én Győrött kijelentette, hogy a katolikus egyház ragaszkodik a kötelező hitoktatáshoz, majd április 12-én a püspöki kar mind a 14 tagja által aláírt levélben kérte Nagy Ferenc miniszterelnöktől: vegye le a napirendről a fakultatív hitoktatás kérdését, és azt az Apostoli Szentzsékkal folytatandó „*modus vivendi* tárgyalás keretében” vesse fel.²⁸ Az egyéb egyházpolitikai törekvésekre reagálva a testület leszögezte: a felvetett tervek általános egyházi törvényeket érintenek, ezért azok tárgyalására a kánonjog értelmében kizárólag az Apostoli Szentzsék illetékes.

26 PL Processus, 3. d. V–700/13. 20. fol. Mindszenty József 2000/1947. sz. levele Nagy Ferenc miniszterelnökhöz. Esztergom, 1947. március 29. Másolatban – egyéb kérdések tisztázása érdekében – ezt a levelét megküldte Ortutay Gyula kultuszminiszternek. Esztergom, 1947. június 7. Uo. 25–26.

27 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. U. S. Legation, Hungary, Budapest, General Records 1946–1963, Box 4. 1947 – 840.4 Catholic Church. Mindszenty József levele H. F. Arthur Schoenfeld követhöz. Esztergom, 1947. március 24. Eredeti, angol nyelvű, aláírt. (A másik, ugyanekkor kelt levelét kifejezetten a magyarországi németek érdekében írta, lásd a IV. fejezet 477. jegyzetét.)

28 MNL OL XIX–A–1–e–VI/3–894. 2. d. Nagy Ferenc másolatban küldi a püspöki kar 313/1947. sz. levelét Rákosi Mátyás államminiszternek.

Nagy Ferenc még nem kapta kézhez a püspöki kar levelét, amikor a fakultatív hitoktatás tárgyában a Független Kisgazdapárt Politikai Bizottságát rendkívüli értekezletre hívta össze. A pártközi tárgyalásokon egyetértettek, hogy a kérdésről az egyházakkal megegyezve jöjjön létre megállapodás. A résztvevők közül Varga Béla leszögezte: „*fakultatív bevezetése nem kerülhető el. [...] Nem jó az idő. De bizonyosan elkerülhetetlen, mert felvetődött. De hassunk oda, hogy az egyházakkal együtt megoldani.*”²⁹ Pár nappal később Nagy Ferenc ugyanebben a szellemben írt Ortutay Gyula kultuszminiszternek: „*A magyar kormány egyértelmű óhaja, hogy azok az egyházpolitikai kérdések, amelyek az utóbbi időben felmerültek, békés úton és az egész magyar népet megnyugtató módon rendeztessenek, ezért örömmel látná, ha a katolikus egyházat illető kérdések felől a Szent Szék [sic!] megbízottjával a legrövidebb időn belül tárgyalások indulnának meg, hogy ezek eredményeképpen megállapodás jöjjön létre.*”³⁰

A közvélemény hitte is, nem is, hogy a fakultatív hitoktatás kezdeményezése mögött a kisgazdák és nem a kommunisták állnak, akik megpróbálták gyorsan kihátrálni a népszerűtlen kezdeményezés felelőssége alól. Sűrűn mentegetőztek, hogy a javaslatot nem ők vetették fel, sőt a párt az egyház barátjának álarcát öltötte magára: „... a kommunista párt az általános vallásszabadság hangoztatása mellett elsősorban arra fektesse a fősúlyt, hogy megmutassa, hogy ő nem volt istentelen, mint ahogy hirdették, hogy hány templomot hoztunk rendbe, hogy a földosztásnál külön gondoskodtunk a szegény eklézsiákról és hogy általában a kommunista párt megértéssel viseltetett a vallásos érzéssel és az egyházzal szemben. A pozitív oldalra fektetjük most a fősúlyt. Ez lesz a legmegfelelőbb módja annak, hogy a fakultatív vallásoktatás kérdése ne forduljon a kommunista párttal szemben, különben megtörténhetik, hogy mindannak a jó munkának az eredménye, amit a falujárás meg egyebek hoztak létre, az 6 hét alatt el fog úszni.”³¹

Rákosi tanácsát néhány kritikai hangtól eltekintve („ne csináljon a párt propagandát az egyháznak”) megfogadták, a budapesti központba sorra futottak be a jelentések a papi reakció „leszereléséről”. Nógrád megye járt az élen – a húsvéti feltámadási körmeneten a kommunista párt járási titkára vitte a feszületet, a bányászok meg a szent sírt őrizték a templomban, aminek komoly hatása lett: a papok a „körmenet után leültek a bányászokkal együtt egy pohár borra és azt a reményüket fejezték ki, hogy bátrabban fognak a megyei bizottsághoz fordulni, hogy a templomot javíttassák ki.”³² Másutt is szorgoskodtak a vidéki pártszervezetek. Almáskamaráson például, ahol a pap egy személyben volt harangozó, sekrestyés, sokszor ministráns is, „a kommunista párt nem tudta tovább ezt nézni, ők fogadtak fel egy harangozót, akinek a párt fizet havi 40 frt-t”.³³ A Tolna me-

29 KÖLA 285. f. 2/23. ö. e. 4. fol. A Független Kisgazdapárt Politikai Bizottsága ülésének jegyzőkönyve. 1947. április 12. Kézírás.

30 MNL OL XIX-J-1-j-IV-14. 258/pol. res./1947. Vatikán TÜK-iratok, 1. d.

31 PIL 274. f. 1/16. ö. e. 39. fol. Az MKP funkcionáriusainak II. országos értekezlete, 1947. április 12–13. Rákosi Mátyás megnyitó beszéde.

32 PIL 1/16. ö. e. 69. fol. Az MKP funkcionáriusainak II. országos értekezlete, 1947. április 12–13. Oczel János, a Nógrád megyei pártbizottság titkárának hozzászólása.

33 SzCsPL I.1.a. 2180/1947. Reibel Mihály esperes jelentése az aradi esperesi kerületről. Elek, 1947. augusztus 16.

gyei Murgán máig ott lóg a katolikus templom falán egy Szűz Mária-kép, rajta a felirattal: „A murgai MKP szervezet adománya 1947.” Egy borsodi falu párttitkára sokáig hiába erőlködött a tagborzással, ám amikor kifüggesztett dolgozószobája falára egy feszületet, mindjárt 96 új tagja lett a pártszervezetnek.³⁴ Nem egy településen a helyi kommunista párt is közreműködött a katolikus templom felújításánál. Nagykamaráson a párt tagjai kétszer is segítettek a háborús károkat helyrehozni, amiért Hamvas püspök megrótta tudatlan plébánosát: nem jóindulatról, hanem propagandáról van szó!³⁵ – És milyen igaza volt... Ám a szegedi Fogadalmi templom felújítására adott 120 ezer forintot ő sem utasította vissza, igaz, a felújítást nem párt-, hanem államkasszából finanszírozták.³⁶

A kommunista párt murgai szervezetének ajándéka, 1947

Mivel a fakultatív hitoktatás gerjesztette belpolitikai hullámverés legyengített minden megbékélésre irányuló helyi kezdeményezést, az egyház és az állam közti kapcsolatok tartós és ki-

elégítő megoldását csak magasabb szinttől, a magyar állam és Róma közvetlen megállapodásától, egy konkordátumtól lehetett újfent remélni. Tóth László szegedi egyetemi rektor a miniszterelnök és a pártvezetők együttes megállapodása értelmében a háború utáni első (!) (fél)hivatalos kormány megbízottként el is utazott Rómába, eredetileg azzal a felhatalmazással, hogy a fakultatív hitoktatás bevezetéséről tárgyaljon. Az esztergomi érseki hivatal nyilvánosan szögezte le: nincs szó arról, hogy „egy esetleg kötendő konkordátum tárgyalásainak keretén belül az elvett egyházi javak reális kártalanítása ellenében a fakultatív hitoktatás és az egyházpolitikai kérdés is az alkudozás asztalára kerülhetne”.³⁷ Valóban semmilyen kérdés nem kerülhetett a tárgyalóasztalra, mivel Mindszenty egy pápának írt levélben „megfúrta” Tóth küldetését, felróva, hogy előzetes tudta nélkül (mert Nagy Ferenc miniszterelnök csak utólag tájékoztatta) utazott a Szentszékhez tárgyalni, hogy annak beleegyezésével törölhessék el Magyarországon a kötelező vallásoktatást, és hogy iskolakérdésekben a Szentszék egy külön-

34 PIL 274. f. 1/16. ö. e. 99. fol. Az MKP funkcionáriusainak II. országos értekezlete, 1947. április 12–13. Rákosi Mátyás válasza az elhangzott hozzászólásokra.

35 SzCsPL I.1.a. 1457/1947. Hamvas Endre csanádi püspök levele Takács Miklós nagykamarási plébánoshoz. Szeged, 1947. június 9.

36 SzCsPL I.1.a. 1460/1947. Ortutay Gyula kultuszminiszter levele Hamvas Endre csanádi püspökhöz. Bp., 1947. szeptember 16.

37 „Illetekes egyházi hely nyilatkozata.” Új Ember, 3. évf. 17. sz. 1947. április 27. 2.

Szentmisével kezdődik a Magyar Nők Demokratikus Szövetségének (MNDSZ) a forint bevezetését ünneplő salgótarjáni nagygyűlése, 1946. augusztus 4.

megbízottat nevezzen ki.³⁸ Így mire a rektor Rómába ért, küldetése célja megváltozott: egy olyan publikálható nyilatkozatot kellett szereznie a Szentszéktől, amely elismeri a magyar kormány jó szándékát az egyházpolitikai kérdések kezelésénél, és egyszersmind közvetett felszólítást tartalmazott volna a kormányzat munkájának katolikus egyházi támogatására. Tóth rektor azonban a magyar újjáépítés eredményeit elismerő nyilatkozat megszerzésével is eredménytelenül próbálkozott.³⁹ Mivel ennek megadása áttételesen Mindszenty bíboros magatartásának elítélését jelentette volna, erre a Szentszék nem volt hajlandó. Végül, mivel Tóth rektornak hivatalos egyházi megbízatása nem volt, mindössze annak kipuhatolását kérték tőle: vajon a Szentszék hajlandó lenne-e egy magyar püspököt fogadni a konkordátum-tárgyalások előkészítésére? A püspöki kar 1947. augusztus 14-i konferenciáján elhangzott tömör úti beszámoló felel a kérdésre: „Az eredmény alig valami vagy teljesen semmi.”⁴⁰

38 ÁBTL 3.1.9. V–700/13. 22. fol. Mindszenty József levele XII. Pius pápához, Esztergom, 1947. május 30. Magyar nyelvű gépelt tisztázat, aláírás nélkül. Ugyanez latinul: 23–24. fol.

39 MNL OL XIX–J–1–j–IV–14. 258/pol. res./1947. Vatikán TÜK-iratok, 1. d. Kertész István rk. követ és meghatalmazott miniszter feljegyzése Tóth László egyetemi rektor római megbízatásáról.

40 *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között* i. m. 232. Az 1947. augusztus 14-ére összehívott püspökkari értekezlet jegyzőkönyve, Mindszenty József bíboros hercegprímás közlései.

A (fél)hivatalos megbízatás balul ütött ki: a fakultatív hitoktatás kérdésén a diplomáciai kapcsolat és a konkordátum ügye is megfeneklett, a kormánynak semmit nem sikerült elérnie a Szent széknél, különmegbízott küldésére nem került sor, sőt inkább Mindszenty politikáját erősítették meg, aki lényegében teljesen szabad kezet kapott Rómából. A bíboros látványos eredményt ért el a hitoktatás kérdésében.

A Magyar Közösség-per tárgyalása. A vádlottak között Szent-Miklós István, Dálnoki Veress Lajos, András Sándor, 1947. február 20.

A viharos gyorsasággal kibontakozó tiltakozási hullám mértéke meglepte a politikusokat, nyilvánvalóvá vált, hogy az iskolák fokozatos és demokratikus szekularizációjának programja megbukott az egyházak tömegbefolyásán, szervezetségén és egységén. Így június elejére, még mielőtt döntés született volna a kérdésben, a fakultatív hitoktatás bevezetése – legalábbis egyelőre – lekerült a napirendről. Még Rákosi Mátyás is emeltt érvelt a minisztertanács ülésén, mondván, hogy a „fakultatív vallásoktatást nyélbe ütjük majd, ha itt lesz a nuncius, most azonban ne forszírozzuk”.⁴¹ Választási taktikából ejtették az egységes tankönyvek bevezetését is a hitvallásos iskolákban. Politikai manőverből csak jóval az augusztusi választások után közölték, hogy a belügyminiszter már július 3-án feloszlatta a Katolikus Középiskolai Tanáregyesületet – ez már előre vetítette az oktatásügyi csata következő felvonását.⁴²

Időközben a Magyar Közösség néven ismert „összeesküvéssel” kapcsolatba hozott Nagy Ferenc miniszterelnök 1947. május 30-án Svájcban lemondott tisztségéről. Varga Béla plébános, a nemzetgyűlés kiskgazdapárti elnöke, letartóztatásától tartva, 1947. június 2-án elmenekült Magyarországról. Az új miniszterelnök a nagy politikai múlttal bíró, ám karakter nélküli és fokozatosan kommunista társutassá váló Dinnyés Lajos, a Nagy Ferenc-kormány kiskgazdapárti honvédelmi minisztere lett. A kommunisták íze szerint a nyár végéig lezajlott a koalíciós pártok, köztük a legerősebb Független Kiskgazdapárt belső átrendeződése. Mindegyik kormánypárt kizárta saját jobboldalát, és vezető pozíciókba a kommunistákkal együttműködő politikusok kerültek.

41 MNL OL XIX–A–83–a/181. sz. 4. fol. Az 1947. június 2-ai minisztertanács ülésének jegyzőkönyve. Publikálva lásd: Dinnyés Lajos első kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1947. június 2. – szeptember 19 i. m. 111–117:114.

42 PIL 274. f. 7/247. 6. e. 108. fol. Mindszenty József 6455/1947. sz. levele Dinnyés Lajos miniszterelnökhöz. Esztergom, 1947. október 14.

ELŐSZÖR AZ AMERIKAI KONTINENSEN

A fakultatív hitoktatás kérdésében aratott siker, a nyári kormányzati válság és különösen az újabb parlamenti választások kitűzése átmenetileg békülékenyebb politikára sarkallta a baloldalt. A püspökkari konferencián a kommunista párt ez idő szerinti „szerfelett nagy barátkozását” említették. Később Mindszenty az 1947. április 15. és augusztus 31. közötti hónapokat a „béke olajága”, illetve a „megfőzés” időszakaként jellemezte,⁴³ még újabb külföldi útjához is minden nehézség nélkül kapott útlevelet és vízumot.

MÁRIA-KONGRESSZUS OTTAWÁBAN

Ezzel a sikerrel felvértezve, de feszült belpolitikai helyzetben utazott el Mindszenty József primássága alatti harmadik külföldi útjára, ezúttal az amerikai kontinensre. Még 1947 januárjában hívta meg Alexander Vachon kanadai érsek az ottawai székesegyház 100 éves jubileuma alkalmából tartandó Mária-ünnepségekre, illetve Mária-kongresszusra. Ekkoriban szerte a világon rendeztek helyi Mária-kongresszusokat, miután XII. Piusz pápa 1946-ban a katolikusok támogatását kérte ahhoz, hogy kihirdethesse Mária mennybevételének dogmáját.

A primásnak látszólag nem volt különösebb indoka a hosszú utat vállalni, mégis, már áprilisban, elfogadta a meghívást. Ezúttal az angol katonai misszió gépén utazott el 1947. június 13-án Bécs és London érintésével Kanadába, hogy részt

A hercegprimást gyűrűcsókkal köszönti egy magyaros ruhát viselő nő

⁴³ A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között i. m. 251. Az 1947. október 8-án, Vácott tartott püspökkari értekezlet jegyzőkönyve, 1. napirendi pont.

Az ottawai Mária-kongresszusra érkezett nyolc bíborosból hat látható a képen, köztük: James Charles McGuigan, Torontó érseke, pápai megbízott (első sor, balról a második), Joseph Frings kölni érsek (középső sor, második), mellette Mindszenty József esztergomi érsek

vegyen a június 18–22. közötti Mária-ünnepségeken, majd onnan az Amerikai Egyesült Államokba látogatott, és július 11-én érkezett haza. Titkára, Zakar András is elkísérte, akire tolmácsként is szükség volt. Induláskor mondott búcsúszavai – *„Isten áldja és vezérelje az én magyar népemet”* – találgatásra adtak okot, hogy a prímás talán nem is kíván visszatérni Magyarországra, mert a néhány hetes külföldi út miatt indokolatlan volt ekkora pátozzsal elköszönni.⁴⁴ Környezetéből többen kifogásolták, hogy a legrosszabb időben, a parlamenti választások előtt hagyja magára nyáját. *„Úgy látszik, neki sokkal fontosabb egy ilyen kirándulás, mint a magyar katolikusok sorsa”* – méltatlankodtak egyesek.⁴⁵ Nem vitás, hogy a tájékozódás mellett Mindszenty a magyar egyház tekintélyét akarta erősíteni részvételével, és jó kapcsolatokat kívánt kiépíteni a világegyház be-

44 ÁBTL 3.1.8. Sz–222/4. 22. fol. Jelentés. Bp., 1947. június 19.; Ugyanez a vélelem futott be Esztergomba is: *„szinte páni félelem van. Olvasták a lapokban, hogy a magyar útlevelet megkapta a kardinális. Most ezt beszélik: elhagy bennünket, végünk van.”* PL Mm. 46. d. Vegyes sajtóanyag.

45 ÁBTL 3.1.8. Sz–222/4. 28. fol. Jelentés. Bp., 1947. június 24.

A hercegprímás misét celebrál Torontóban, 1947. június

folyásos amerikai személyiségeivel. Az ünnepségeken a világegyház bíborosaiból nyolc vett részt, a nyolcból hárman európaiak voltak (Mindszenty mellett Pierre-Marie Gerlier lyoni és Joseph Frings kölni bíboros érsekek), valamint további kilencven érsek. XII. Piusz nem vett részt a rendezvényen (ő még nem volt „utazó pápa”), de személyes megbízottjává nevezte ki James Charles McGuigan bíborost, Torontó érsekét.

A Mária-kongresszus fő célja hivatalosan egy igazságos világ megszervezésének elősegítése volt, ami alkalmat adott az atombomba elleni, ám egyben egy szovjetellenes és antikommunista propagandára is. A záróünnepségen Spellman New York-i bíboros érsek több tízezer hívő előtt többek között a készülő harmadik világháborúról szólt.⁴⁶ Tekintélye nagy súlyt adott szavainak – csöppet sem csodálkozhatunk azon, hogy Mindszenty fenntartás nélkül osztotta véleményét.

A kongresszus után közvetlenül rendezték meg a Jeunesse Ouvrière Chrétienne (JOC, Katolikus Munkásifűság) nemzetközi értekezletét. Ennek nyitóülésén, június 24-én Mindszenty elnökölt a montreali egyetemen. Öt földrész 48 országából érkeztek küldöttek, akik tízperces ovációval fogadták a tanácsterembe lépő Mindszenty bíborost. Rajta kívül más bíboros nem is tette tiszteletét a rendezvényen. A delegátusok és helybeliek elismerése és köszöntése átlagon felüli volt. Június 24. ugyanis Keresztelő Szent

46 GARF f. 6991. op. 1. gy. 78. l. 129–136:129. A Szovjet Szövetségi Távirati Iroda (TASZSZ) bizalmas jelentése az ottawai Mária-kongresszus befejezéséről. 1947. június 25.

Mindszenty József sajtótájékoztatója New Yorkban, útban hazafelé,
1947. július 6-án

Zita királyné egy amerikai nőszervezet
gyűlésén

János, Kanada védőszentjének ünnepnapja is, ezért nagyszabású ünnepi körmenetet tartottak, amelyen Mindszenty tiszteletére a magyar nemzeti lobogó haladt a menet élén, és a tömeg Magyarországot és Szűz Máriát ünnepelte.⁴⁷

A hivatalos programok közé befértek a privát kötelezettségek is. Zsámboky Pál New York-i lelkész, Ottó főherceg gyermekkori nevelője⁴⁸ közreműködésével került sor június végén Ottawában egy női zárda régi divatú, francia ízléssel berendezett fogadótermében Mindszenty és az özvegy Zita királyné, valamint Etelka nevű legkisebb leányának találkozására. A társalgás németül folyt, időnként magyar mondatokkal megtűzdelve. A kölcsönös hogylét felőli udvarias érdeklődésen túlmenően Mindszenty értesült a család hányattatásáról, egzisztenciális gondjairól. „A királyné valamikor férfiass egyéniség volt, most özvegy édesanya, és ami ezen túl van, az a múlté és nem a jelené” – ez volt szomorú összegzése a vele egyidős császárnéről.⁴⁹

A Mária-kongresszus után a bíboros New Yorkba utazott, útközben június 28-án megállt Chicagóban, ahol egy kolostorban Habsburg Ottóval találkozott.⁵⁰ Az utazás-

47 „Il Cardinale Mindszenty al Congresso jocista canadese.” [Mindszenty bíboros a kanadai jocista értekezleten.] *L'Osservatore Romano*, 87. évf. 155. sz. 1947. július 6. 2.

48 A vaskezű hírében álló Zsámboky ellen még csillaghegyi plébános korában több szülő és felnőtt sértett tett panaszt szadizmus miatt. A botrány elkerülése érdekében került ki lelkipásztori szolgálatra az Egyesült Államokba. ÁBTL 3.1.9. V-700/44. 129–131. fol. Mészáros János budapesti érseki általános helytartó jelentése Serédi Jusztinián hercegprímásnak. Bp., 1937. április 10.

49 PL Processus, 1. d. V-700/1. 204. fol. Mindszenty József 1949. január 1. és 11. közötti kéziratossallomása. Eredeti.

50 PL Processus, 19. d. V-700/50. 172–177. fol. „A hercegprímás amerikai útja”, „Megbeszélés Ottóval”, „Megbeszélés Spellman bíborossal”. – Megjegyzés: a találkozás helyszínül Parragi György újságíró, hajdani kisgazda politikus tévesen a New York-i Szent Patrik-székesegyház sekrestyéjét nevezte meg. In: *Országgyűlés Naplója*, 1949. 1203. hasáb. Az országgyűlés 54. ülése 1952. december hó 17-én.

sal járó sok fáradtság ezzel nyert igazi értelmet. Most már nem ítélte olyan kényesnek az időzítést, mint másfél éve Rómában, a köztársaság kiáltása után pár héttel, sőt az országgyűlési választások előtt egy hónappal akár politikai egyeztetésnek is tűnhetne, ha nem tudnánk, hogy véletlen egybeesésről van szó: Mindszenty már 1947 tavaszán, amikor választásokról még szó sem volt, vette fel a kapcsolatot Ottóval. A találkozón Zakar András nem volt jelen, csak a prímástól hallotta utólag, hogy miről beszélgettek. A titkár története az USA által korábban támogatott közép-európai katolikus Habsburg-államszövetségről szólt (ez a terv már 1943 végén, 1944 elején kikerült az amerikai politikai elképzelések közül). Mindszenty vallomásaiban a következőképp idézte fel találkozásukat: „Ottó már fél órája várt rám, amikor beléptem a szobába. Fekete ruhát viselt, 33 éves korúnak látszott, magas termetű volt. Kb. egyórás megbeszélést folytattunk négy szemközt. Az általános üdvözlő szavak után Magyarország háború utáni helyzetéről kezdtünk beszélni, melynek során ismertettem a háborús veszteségeket. Habsburg Ottó a magyarországi politikai helyzetről, a közelgő választásokról érdeklődött és konkrétan megemlítette a Kisgazda Pártot. Tájékoztattam arról, hogy az FKP veszített népszerűségéből, aligha marad többsége. Ottó felhívta a figyelmemet arra, hogy a legitimisták ne alakítsanak külön pártot, dolgozzanak óvatosan, csendben és lehetőleg keveset kockáztassanak. Lehetőleg a meglévő és megfelelő pártokban vállaljanak képviselőiséget, helyezkedjenek el állásokban és elsősorban társadalmi érintkezés útján tartsák ébren a legitimista eszmét. Elképzeléseivel kapcsolatban kifejtette, hogy Ausztria kérdését ugyan különválasztja Magyarországtól, mégis personal-unióra gondol, összhangba hozott gazdasági élettel. Úgy, hogy Ausztria, mint ipari állam továbbfejlesztene iparát, Magyarország pedig tökéletesítené mezőgazdaságát és ez saját iparán kívül ellátná az osztrák ipart is. Ez a kettős alakulat – fejtegette Ottó – a materializmussal szemben védőbástya lenne, annál is inkább, mert evangéliumi alapra helyezkedne. Hangsúlyozta, hogy a nemzetközi életben komoly fordulat nem várható az elnökválasztás előtt. [...] Megállapodtunk abban, hogy a találkozást titokban tartjuk és éppen ezért kifelé semmiféle közlés nem lehetséges.”⁵¹ – „Ez az érem másik oldala az Ottó kérdésben” – fűzte vallomásához

Mindszentyt amerikai útján mindenhol üdvözlő tömeg
és meleg fogadtatás kísérte

51 PL Processus, I. d. V–700/1. 71–98; 75–76. Mindszenty József gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1949. január 5. Gépeelt eredeti, hitelesítő aláírással. Tartalmilag egyező önvallomás ugyanitt: 206. fol. Kézírás.

Spellman bíboros érsek naplója
1947-ből...

...és naplójának július 7-i,
Mindszentyről írt bejegyzése

Mindszenty.⁵² A primás tehát annyit ismert el, és ezt erősítik meg egyéb információfoslányok is, hogy Ottó nem tartott célszerűnek egy külön legitimista szervezkedést, ehelyett összetartást és *jelenlétet* ajánlott a pártokban, a közéletben és a fontosabb pozíciókban, ugyanakkor óvatosságra intett.

Tartalmilag ugyanerről szóltak a politikai rendőrség még 1948 májusában összegzett forrásai is: a primás báró Kray István legitimista politikust – aki ekkor már a politikai rendőrség ügynöke volt – az elsők közt tájékoztatta négy szemközti beszélgetéséről Habsburg Ottóval és üzenetéről: *„amíg orosz megszállás van, ne kockáztassák szabadságukat. Ő erre azt felelte, hogy a magyar legitimisták kellő óvatosság mellett szervezkednek és szervezkedni fognak mindaddig, amíg céljukat el nem érik.”*⁵³ Habsburg Ottó egy 1993-ban adott interjújában cáfolta, hogy a királyság visszaállításáról ábrándoztak. *„Mert ez igencsak groteszk lett volna – állította. – Arról cseréltük ki nézeteinket, miként lehet segíteni Magyarországon, hogyan lehetne segítséget szervezni a magyarországi szegénység enyhítésére, s hogyan lehet segíteni a magyarországi egyházon.”*⁵⁴ (Nem tudhatjuk persze, miként is viszonyul egymáshoz egy visszaemlékezés közel fél évszázad távlatából és az akkor valóban elhangzott beszélgetés. Ami 1993 perspektívájából képtelenségnek tűnt, arról 1947-ben még álmodozhatott a magyar belpolitikai viszonyokat felületesen ismerő, ambiciózus fiatal ember.) A magyar emigráció jeles képviselői, mint Eckhardt Tibor, Nagy Ferenc, Pfeiffer Zoltán,

52 PL Processus, 1. d. V–700/1. 211. fol. Mindszenty József 1949. január 1. és 11. közötti kézírásos vallomása.

53 PIL 274. f. 7/248. ő. e. 144–171:153. és 173–234:187. fol. „Ö s s z e f o g l a l ó, Budapest, 1948. május hó 12-én. Tárgy: Mindszenty József.” [Összeállította: Péter Gábor.] – Ugyanezek a szavak olvashatók Kray István kihallgatási jegyzőkönyvében: ÁBTL 3.1.9. V–700/6. 81. fol. (PL-ből hiányzik) és PIL 274. f. 7/248. ő. e.

54 „Egy Habsburg, aki magyarnak érzi magát.” *Magyar Nemzet*, 56. évf. 72. sz. 1993. március 27. 7.

Sulyok Dezső és Varga Béla (akik közül Eckhardt Tiborral a New York-i Szent Patrik-székesegyházban találkozott is), ugyanerre hajlottak, és fél év múlva, 1948. január 30-án a *passzív ellenállás* jelszavát adták ki. Ők is a nyugatiak közeli beavatkozásában bíztak: „minden hősiesség vagy aktív ellenállás teljesen céltalan mindaddig, amíg a nyugati hatalmak erélyes lépésre el nem szánják magukat. Ezért felszólítunk benneteket: vonuljatok ki a közéletből... szervezzétek meg a passzív ellenállást.”⁵⁵

New Yorkban Spellman bíboros érsek látta vendégül a magyar prímást. A bíborossá kreálás közös lelki élménye szívélyes viszonyt eredményezett kettejük között. 1947. július 6-án a Szent Patrik-katedrálisban ők ketten és az ausztrál James Duhig brisbane-i érsek közösen miséztek. Spellmanra mély benyomást tehetett Mindszenty, hiszen vékonyka naplójában említést tesz a magyar bíboros látogatásáról: „Mindszenty bíboros elment. Az az érzésem, hogy egy mártírtól köszöntem el. Azt kérdezte mosolyogva, hogy

James Duhig, Brisbane érseke, Mindszenty József és Francis Joseph Spellman, New York bíboros érseke a közös mise előtt, a New York-i Szent Patrik-katedrálisban, 1947. július 6.

⁵⁵ BORBÁNDI Gyula: *A magyar emigráció életrajza 1945–1985* i. m. 270.

Távozóban a Mária-kongresszus helyszínéről. Mindszenty előtt Zakar András prímási titkár halad. Ottawa, 1947. június 11.

Gyűrűcsókkal üdvözik a hercegprímást a clevelandi Szent Erzsébet-templom előtt
(jobb szélén Zakar András prímási titkár)

vajon elneveznék-e egy iskolát róla, ha bebörtönöznék.”⁵⁶ A kérdést Mindszenty annak a levélnek a hatása alatt tette fel, amelyet még elutazása előtt New Yorkban fogalmazott XII. Piusz pápának, megosztva vele az amerikai élmények legfontosabb következtetéseit: „Az ottawai Mária-kongresszuson való részvételem után átjöttem az Egyesült Államokba, hogy információkat adjak és információkat kapjak szerencsétlen országunk, Mária országa számára. Információk szerint a háború nincs messze. Otthon szerzett tapasztalatom szerint a változások és a válság egyre inkább rosszabbodik Magyarországon. Már mindenki látja Magyarországon, hogy a püspöki karnak igaza volt, amikor azt mondta, hogy nem helyes a marxistáknak és oroszoknak engedni. Most igyekszem visszatérni Magyarországra együtt szenvedni népemmel. Ha Isten megsegít, kész vagyok a börtönre és halálra. A legalázatosabban kérem Szentséges Atyát, hogy szeresse és segítse népünket, ne deportálják az oroszok. E célból közbenjárást kérnék az amerikaiaknál és angoloknál, hogy arra irányuljanak a konfliktusok és evakuálható legyen Magyarország. A Nyugatra menekült és Oroszországba deportált katonákat és polgári személyeket bizalommal Szentséges Atya védelmébe ajánlom.”⁵⁷ A szabad Amerikából nézve Mindszenty meghalni ment vissza a vasfüggöny mögé.

A SZENT KORONA VÉDELMEBEN

Mindszenty 1947. július 7-én indult vissza az Egyesült Államokból. Báró Kray István szerint hazafelé Truman elnök is fogadta Mindszentyt Washingtonban. Zakar a felkeresett amerikai városok között azonban nem említette a fővárost.⁵⁸ A politikai rendőrség sem aknáztta ki a hírt, amit magunk is valószínűtlennek tartunk. A prímást visszatérése után a hírszerzés fokozottan figyelte – főleg a külföldről érkező leveleit –, hiszen többen is írtak neki Amerikából, felidézve kinti személyes találkozásait.

Az útról július 25-én tájékoztatta a püspöki kart. Célját abban határozta meg, hogy információkat adjon és kapjon, megköszönje az eddigi segítséget, s hogy meglátogassa a kinti magyarokat. Adományok gyűjtésétől elzárkózott, de amit kérés nélkül adtak, azt elfogadta. Elismeréssel szólt a kanadai és az amerikai egyházközségek hitéletéről, a felekezeti iskolákról, és érdekességgént említette meg az amerikai katolikus napilap hiányát. A magyar katolicizmusnak nagy a becsülete – mondta –, „nem beszélnek csatlós

56 Archives of the Archdiocese of New York (a továbbiakban: AANY) Spellman naplók, 1947. július 7-ei bejegyzés. Kézírás.

57 AANY Collection 007 Box S/D-10. Folder 5. Mindszenty József levele XII. Piusz pápához. New York, 1947. július 7. Gépelt másolat, latin nyelvű. (Az iratra gépelt megjegyzés szerint a levél Riccardo Galeazzi-Lisi, XII. Piusz pápa orvosa révén jutott el a címzetthez.)

58 PIL 274. f. 7/248. 292–309:305. fol. Kray István gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve. Eredeti gépelt, aláírás nélkül. Másolatban: ÁBTL 3.1.9. V–700/6. 82–83. fol. (PL-ből hiányzik.)

bűneinkről, csak azt állapítják meg, hogy most nem akarunk csatlós lenni”.⁵⁹ Közölte, hogy Amerikában sorra tartóztatják le a kommunistákat. „A fonal elszakadni látszik. Bellum in proximo” – összegezte tapasztalatait és jósolta magabiztosan a háború közelségét a hercegprímás.

Mindszenty távozása után Spellman bíborosra egy roppant fontos feladat várt: a magyar Szent Korona sorsának egyengetése. A magyar nemzeti ereklje hollétéről még csak rebesgették, hogy az a Németországban állomásozó amerikai hadsereg kezére került, amikor Mindszenty, magáévá téve Waigand József teológus javaslatát, felvetette a korona vatikáni elhelyezésének gondolatát. Az ötletet kétségtelenül az államformaváltás szülte; Mindszenty 1946. február 10-én írt erről először a pápának.⁶⁰ Részletelesen második római útja alatt fejtette ki javaslatát, legalábbis erre utal az a szóbeli jegyzék, amelyet a pápai államtitkárság küldött 1946 elején az Egyesült Államok elnökét a pápánál képviselő Myron C. Taylor asszisztensének, Harold H. Tittmann-nak. A jegyzék két részből állt: egy memorandumból a magyar Szent Korona történetéről és sajátos jogi természetéről, illetve egy kísérőlevélből, amelyben az államtitkárság – minden állásfoglalás nélkül – tolmácsolta Mindszenty kívánságát, hogy „mindaddig, amíg Szent István Szent Koronája biztonsággal nem térhet vissza Budapestre, a Szentszék őrzetében legyen”.⁶¹ Az amerikaiak erre fogalmazták meg válaszul az évtizedeken át érvényes jogi érvelést: a koronát megőrzésre vették át a magyar hatóságoktól (nevezetesen Pajtás Ernő koronaőről), ezért visszaszolgáltatása nem része a fegyverszüneti feltételeknek.⁶²

A kanadai Mária-kongresszus és a New York-i megálló kiváló alkalmat teremtett Mindszentynek ahhoz, hogy a befolyásos amerikai érseknek ne csak elmondja álláspontját, hanem meg is győzze róla. Nyilván sorjázta a biztonsági szempontokat, de mindenekelőtt a Szent Korona alkotmányjogi jelentőségét, miszerint az évszázadok alatt az állam egységének és a nemzet szuverenitásának szimbólumává vált. Tehát a szuverenitás letéteményese nem az uralkodó, hanem a korona, ami ad absurdum még egy köztársaságot is legitimálhatna, de ez a lehető legtrávolabb állt Mindszentytől. Úgy tűnik, eredményesen érvelt, mert elutazása után három héttel Spellman írt egy felterjesztést Robert P. Patterson hadügyminiszterhez. Azt kérte tőle, hogy az amerikai Legfelsőbb Katonai Parancsnokság a lehető legnagyobb gondossággal kezelje a Szent Koronát, a magyar apostoli királyság jelképét. Tolmácsolta Mindszenty javaslatát: a koronát vagy bízzák XII. Piusz gondjaira, vagy – és ez inkább Spellman módosítása – őrizze az Egyesült Államokban. Érvelése nem tartalmazott dehonesztáló utalást a magyar belpolitikai rendszerre, ahogy azt sem, hogy a kommunistáktól kellene megóvni az ere-

59 *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között* i. m. 218. Az 1947. július 25-én tartott püspökkari értekezlet jegyzőkönyve, 1. napirendi pont. (A következő idézet is innen – B. Ma.)

60 PL Processus, 2. d. V–700/9a. 8. és 9. fol. Waigand József levele Mindszenty Józsefhez, 1946. február 4. és Zakar kézírásával levélfogalmazvány XII. Piusz pápához, 1946. február 10.

61 NARA RG 59. Department of State. Decimal Files 1945–49, Box 6887. Az Apostoli Szentszék Államtitkárságának 123423/SA sz. szóbeli jegyzéke. Vatikánváros, 1946. április 25.

62 Martin MEVIUS: Koronát Rákosinak! A Vogeler-ügy, a Szent Korona és a magyar szocialista rendszer nemzet(köz)i legitimációja, 1945–1978. *Múltunk* 56 (2011) 2. 145–174:151–152.

lyét.⁶³ Patterson azonban nem foglalkozott a levél tartalmával, mivel épp akkor mondott le posztjáról és adta át hivatalát utódjának, Kenneth C. Royallnak. A hátrító válasz már tőle érkezett: *„Mint szent ereklyének más, mint azon kormány részére való visszaadása, amelytől az ereklye származik, nem tartozik a katonai kormányzati hatóságok hatáskörébe, ezért bátorkodom levelének egy másolatát a külügyminisztériumnak elküldeni azzal a kéréssel, hogy kérését tegyék gondos megfontolás tárgyává.”*⁶⁴ Az amerikai kormányzati apparátusban ekkoriban három scenárió is vetélkedett a korona jövőjéről: a) Mindszenty javaslatával összhangban védelmi megőrzésre átadják a Szentszéknek, b) letétként az Egyesült Államokba szállítják, c) Németországban hagyják, amíg biztonságosan visszaküldhető nem lesz Magyarországra.⁶⁵ Egyelőre egyik verzió sem élvezett elsőprő támogatást.

Ezalatt Mindszenty Esztergomból próbálta mozgatni a szálakat: a parlamenti választás feszültségében az új budapesti amerikai követnél azért lobbizott,

Legitimista plakát, 1920. A Szent Korona az állam egységének és a nemzet szuverenitásának szimbólumává vált

63 AANY Collection 007 Box S/D-10. Folder 5. Spellman bíboros levele Robert Patterson hadügyminiszterhez. New York, 1947. július 26. Spellman Mindszenty letartóztatásának hírére 1949. január 9-én nyilvánosságra hozta a magyar Szent Koronával kapcsolatos levelezését. Az akkori újrágépelésnél a levél dátumát elírták 1947. július 28-ára. Ezzel a téves dátummal közli Spellman levelét Robert I. GANNON: *The Cardinal Spellman Story*. Doubleday & Company, Garden City, New York, 1962. 344. Vö.: AANY Collection 007 Box S/A-21, Folder 10.; NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary; Budapest; Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 2. SOC 12–Mindszenty 1964. – Lásd RÁSZLAI Tibor: A Szent Korona hazatérése. *Valóság* XLVII. (2004) 4. 66. Megjegyzés: a szerző egy, a *The New York Times* 1949. január 9-e számában megjelent írás alapján úgy tudja, hogy Spellman 1946 júliusában fordult Patterson hadügyminiszterhez, ez azonban ugyancsak elírás.

64 AANY Collection 007 S/D-10. Folder 5. Kenneth C. Royall hadügyminiszter levele Spellman bíboroshoz. Washington, 1947. augusztus 11. A levél szövege másolatban megtalálható másutt is, egyebek közt: AANY Collection 007 Box S/A-21, Folder 10; NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary; Budapest; Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 2. SOC 12–Mindszenty 1964; ASDMAE AP 1946–1950, Santa Sede, Busta 13. Relazione fra S. Sede e Ungheria, 1949; ÁBTL 3.1.9. V–700/9. 28–29. fol. (Igen rossz minőségű) magyar fordítás és az angol levél másolata. A levél szövegét közli Robert I. GANNON: *The Cardinal Spellman Story* i. m. 344.

65 MNL OL XX–10–k LÜ PO 18.300/1989. Amerikai levéltári anyagok. Robert D. Murphy amerikai politikai tanácsadó 1342. sz. felterjesztése az amerikai külügyminiszterhez. Berlin, 1946. május 31.

hogy az amerikai hadsereg szállítsa a Szent Koronát Rómába. Indoklása egy új szempontot is tartalmaz: a koronát meg kell óvni egy lehetséges háborútól, átszállítása fontos, „mert az értékes ereklye katonai műveletek által szerencsétlen körülmények közé juthatna”.⁶⁶ Erről a veszélyről olyannyira meg volt győződve, hogy több befolyásos személy pártoló közbenjárását is kérte, így Theodor Innitzer bécsi, Michael Faulhaber müncheni, Andreas Rohrer salzburgi érsekét. Utóbbi Mindszenty kívánságára 1947. november 18-án levelet írt a mindenki által legbefolyásosabbnak tekintett Spellman New York-i érseknek. Ugyanazt kérte, amit az érsek maga is képviselt, azaz hogy „a szentkoronát semmilyen körülmények között ne szolgáltatassák ki Magyarországnak, hanem juttassák Rómába a Szentatyához”.⁶⁷

Miután Spellman megkapta Rohrer salzburgi érsek levelét, annak tartalmát megvitatta az amerikai tábori püspökség kancellárjával, James H. Griffiths-szel, aki viszont a kérdésről néhány magyar emigránssal, többek között Nagy Ferenc volt miniszterelnökkel és Eckhardt Tibor kisgazda politikussal konzultált. Mindebből azt szűrte le, hogy bár az amerikaiak akár úgy is bánhatnának a koronával, mint egy rabolt náci műkinccsel, mégsem javasolta, hogy azt Amerikába szállítsák. Ennek hírére ugyanis felerősödne az Amerika-ellenes szovjet propaganda, nem is teljesen alaptalanul, mert az amerikaiaknak nincs jogalapjuk arra, hogy megtartsák a magyar nép történelmi ereklyéjét. Hasonló okokból a Vatikánba szállítást sem javasolta. Így tehát Griffiths, bár nem győzte hangsúlyozni tiszteletét Mindszenty és Rohrer szándéka iránt, nem tartotta sem helyesnek, sem kivitelezhetőnek a korona elszállítását Németországból. Arra a kérdésre, hogy mi volna a megfelelő megoldás, és miképp lehetne késleltetni vagy megakadályozni, hogy a Szent Korona kommunista kezekbe jusson, nem tudott ötlettel szolgálni.⁶⁸

Spellman jóindulatú szorgoskodása érthetővé teszi, hogy miért épp az ő neve bukkan fel egy Habsburg Ottóval kapcsolatos meghatalmazással összefüggésben. Ugyanis azt javasolta, hogy Mindszenty adjon írásos meghatalmazást a már akkor nemzetközi tekintélyű főhercegnek, mivel még Amerikában is sok akadály tornyosul a magyarságnak nyújtandó segítség elé. Mindszenty némi hezitálás után írt is egy rövid levelet, amelyben meghatalmazta Habsburg Ottót, hogy akadályoztatása esetén

66 PL Processus, 2. d. V-700/9a. 21–22. fol. Mindszenty József levele Chapin követhoz, 1947. augusztus 31. Másolatban: PL Processus, 19. d. V-700/49. 44. fol. és ÁBTL 3.1.9. V-700/49. – Chapin követ 1947. szeptember 12-én visszaigazolta a levél kézhezvételét: „Permit me to assure you, my dear Cardinal, that your suggestion will be given due consideration at such time as the disposition of this relic is brought to the attention of this Legation.” [Engedje meg, hogy megnyugtassam kedves kardinálisom: az Ön elgondolásának megfelelő figyelmet szentelünk abban a pillanatban, amikor az ereklye sorsa felett való rendelkezésre felhívják ennek a követségnek a figyelmét.] PL Processus, 2. d. V-700/9a. 30–31. fol. Ugyanez: másolatban ÁBTL 3.1.8. Sz-222/9. [kd.] 84. fol. és MNL OL XX-10-k LÜ PO 18.300/1989.

67 Rohrer érsek levelét közli A Mindszenty bűnügy okmányai. Athenaeum, Budapest, 1949. január. [= „Sárga Könyv.”] 39–42. A per körülményei miatt sokáig magunk is kételkedtünk a levél valódiságában. Az azonban létezik, eredeti példánya megtalálható Spellman érsek hagyatékában: AANY Collection 007 S/D-10. Folder 5. Az továbbra is kérdés, hogy az eredeti levél másolata miként jutott a magyar politikai rendőrség birtokába.

68 AANY Collection 007 Box S/D-10. Folder 5. James H. Griffiths New York-i segédpüspök memoranduma Spellman bíborshoz. 1947. december 9.

– ami 1947 nyarán fel sem merült – a magyar katolikus nép szószólója legyen.⁶⁹ Zakar András emlékezete szerint viszont a meghatalmazás a magyar katolikusok teljes jogú képviselőjére kiterjedt, különösen az Egyesült Államokban.⁷⁰ Az irat maga nem került elő, így pontos szövege bizonytalan. Nem valószínű, hogy Mindszenty csak karitatív segélyügyekre gondolt, hiszen akkor egyszerűen erről szólt volna a felhatalmazás. Inkább az amerikai és szükség esetén a nemzetközi politikai tényezőkkel való kapcsolattartásra, amire a bíborosnak a Magyarország határaitra leereszkedő vasfüggöny mögül nemigen volt lehetősége. A perújítási nyomozás során, 1989-ben maga Habsburg Ottó sem emlékezett arra, hogy ilyen írást kapott volna. A főherceg egyébként 1950-től kezdte rendszeresen látogatni a magyar emigránsokat és semmi jelét nem adta, hogy csak a legitimistákkal törődne. Az egész menekült magyarság ügye érdekelte és nyitott volt a nem királyságiak felé is.⁷¹

Lehet, hogy Mindszenty többet várt az amerikai úttól.⁷² Magunk úgy véljük, hogy inkább felvillanyozódott: a trónörökösnek tekintett

Ottó főherceg (jobbról a harmadik, kalapban) látogatása a washingtoni Kossuth Házban, 1940

69 MINDSZENTY József: *Emlékirataim* i. m. 250. – Megjegyzés: 1949. június 18-án Mindszenty a vendéglátó házigazda iránti figyelemességgel magyarázta a meghatalmazás kiadását, amit Spellman érsek szorgalmazott, aki egyben az amerikai katolikus karitás vezetője is volt. PL Processus, 12. d. V–700/33. 228. fol. Mindszenty József levele Ries István igazságügy-miniszterhez. Bp., 1949. június 18. Kézírás.

70 ÁBTL 3.1.9. V–700/2. 290. fol. Zakar András gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve. Bp., 1949. január 13. Eredeti gépelt, hitelesítő aláírások nélkül. (PL-ből hiányzik.) Vö.: *Mindszenty József a népbíró előtt*. Állami Lapkiadó Kiadása, Bp., 1949. 98–99. (= „Fekete Könyv”); PL Processus, 1. d. V–700/1. 190. fol. Mindszenty kézírásos vallomása.

71 BORBÁNDI Gyula: *A magyar emigráció életrajza 1945–1985* i. m. 94.

72 Állítólag Mindszentyt leforrázta, hogy sem Spellman érsek New Yorkban, sem Griffin érsek Londonban nem várták személyesen a repülőtérén. ÁBTL 3.1.8. Sz–222/4. 49. fol. Jelentés. Bp., 1947. július 21.

Ottó főherceggel és a konzervatív Spellman bíborossal való találkozás hatása alatt minden addiginál közelebbinek látta a magyarországi rendszerváltozást. Tisztában volt az-
zal, hogy a szovjet hadsereg itt maradása csak látszatfüggetlenséget hozhat, ezért azt
javasolta a budapesti amerikai követnek, hogy az Egyesült Államok vásárolja meg a ma-
gyarországi szovjet javakat, és a vételár kifizetését kösse a teljes katonai kivonuláshoz.
Amerika érdekeltségét pedig egy közép-európai gazdasági és hatalmi bázis megterem-
tésében látta.⁷³ Javaslatához biztatást adhatott, hogy 1945 nyarán az USA is kifogásol-
ta a magyar–szovjet gazdasági és kereskedelmi szerződést. Ám a ratifikálás megtagadá-
sát nem bátorította, és az idő múlásával még kevésbé tudta és valójában nem is akarta
befolyásolni a történéseket. A bíboros kapcsolata Spellmannal korántsem maradt olyan
intenzív, mint ahogy azt a későbbi fejlemények alapján feltételezték. Legalábbis a New
York-i érsek levéltárában csupán néhány levél maradt fenn.⁷⁴

Mindszenty egyáltalán nem beszélt püspöktársainak a találkozóiról a Habsburg kirá-
lyi család tagjaival és politikusokkal, csupán egy-két bizalmasával tudatta ezeket. Rákosi
Mátyás miniszterelnök-helyettes mégis előbb tudott róluk, mintsem Mindszenty vissza-
tért volna Magyarországra. Információit nem hozta egyből nyilvánosságra, várta a meg-
felelő pillanatot. Ez 1948. február 7-én következett be, amikor végre sor került a kormány
és a katolikus egyház delegációinak első, nem hivatalosnak tekintett találkozására. Rákosi
pókerarcú bejelentése a primás és Ottó találkozásáról bombaként hatott, a püspöki dele-
gáció tagjai megrökönyödtek, és utólag bizalmas körben elkeseredésüket fejezték ki a prí-
más politikai ténykedése miatt.⁷⁵ Czapik érsek a püspökök legközelebbi tanácskozásán
elmesélte Rákosi leleplezését, amire Mindszenty előbb nem reagált, csak amikor azt
mondta az egri érsek, hogy Rákosi szerint még fényképek is vannak, akkor vetette oda,
hogy „ilyen fényképek nincsenek!” Beszámolója végén Czapik egyenesen rákérdezett: „Volt-e
Eminenciád Ottónál, vagy nem volt?” Erre a kérdésre hosszasan hallgatott a primás, majd
egyetlen szóval felelt: igen.⁷⁶

73 „...megmarad a GPU, a nyílt és titkos orosz börtönök, folyik majd a deportálás. Szüntelen fedeznek fel összeesküvéseket. El-
számolatlanul viszik az utolsó magyar javakat is. Nem segít más, csak az, ha az Egyesült Államok megvásárolja az összes
magyarországi orosz követelést és a vétel végkövetelése volna a teljes kivonulás.” NARA RG 84. Foreign Service Posts of the
Department of State. Hungary, Budapest Legation 1948, Box 167. 814.2–840.4. Mindszenty József levele Selden Cha-
pin követnek, 1947. szeptember 20. Eredeti magyar nyelvű levél. (A levél fogalmazványa Mindszenty kézírásával és
gépelve másolatban: PL Processus, 2. d. V–700/10. 55–57. fol.; Az 1948. december 27-ei kihallgatás részeként PL
Processus, 1. d. V–700/1. 13. fol.)

74 Mindszenty hazatérése után legközelebb 1947. december 29-én írt Spellmannak. Az érdekelte, hogy milyen egy igazi
nagyváros temetkezési gyakorlata, mivel Budapesten nagy problémát jelent a papok ingázása a két, egymástól távoli
köztemető között, a temetésért járó stóladíj beszédese. Spellman csak három hónap elteltével írt egy tanácsadásnak
nemigen mondható levelet: a három egyházmegyei temetőben naponta közel kétszázötven temetést végeznek, ami jám-
borsági feladat, érte külön honorárium nem jár. A papok szívesen végzik, és a legkisebb nehézségeik sincsenek. AANY
Collection 007 Box S/D-10. Folder 6. Mindszenty József 9136/1947. sz. levele Spellman érsekhez. Esztergom, 1947.
december 29. és Spellman válasza, New York, 1948. március 1.

75 ÁBTL 3.2.4. K–384/2. 109–112:110. fol. „Az Egyház és Állam viszonyának rendezéséről.” Kovrig Béla jelentése, k. n.
[1948. február 9.] Kézírás.

76 ÁBTL 3.1.8. Sz–222/7. [kd.] 46. fol. Jelentés. Bp., 1948. március 17.

Vajon miért titkolódzott a primás? Nyilván azért, mert tudta, hogy roppant kockázatos dologba vágott, és lépését nemcsak a püspöki kar, de a Szentszék sem nézné teljesen egyetértő szemmel. Híre ment ugyanis, hogy XII. Piusz pápa nem fogadta a Habsburg-ház egyik tagját, holott politikai szerepet soha nem játszott, nehogy azt a hamis látszatot keltse, hogy a Szentszék érdekelt a Habsburg-család bárminemű közjogi igényének legcsekélyebb felkarolásában is. A Szentszékét kínosan érinthette volna egy restaurációs vádakra apropót adó érintkezés a magyar primás és Ottó főherceg között. A találkozást egyébként, amikor az a primás letartóztatása miatt érdekessé vált, a főherceg szóvivőjére és Spellman érsekre hivatkozva a korabeli külföldi sajtó és

Mindszenty-ellenes propagandakiadvány egyik oldala 1949-ből

a közvélemény kétségbe vonta. Ottó ugyanis úgy nyilatkozott, hogy a chicagói találkozóról az újságokból hallott először.⁷⁷ Így Mindszenty vádlói a valóban létrejött személyes érintkezés elhallgatásából egy összeesküvés igazolását olvasták ki. A per megkonstruálásához elegendő volt a tagadható, de cáfolhatatlan tény, némi fantáziával a hatóságok is ki tudták tölteni „tartalommal”. Mert ez a találkozó lett az egyik fontos „bizonyítéka” annak, hogy Mindszenty József bíboros, primás, az esztergomi főegyházmegye érseke az amerikaiak segítségével szötte legitimista összeesküvését a köztársaság megdöntésére és Habsburg Ottó trónra ültetésére, akitől „utasításokat” hozott a jövőbeni teendőkről.

⁷⁷ *L'Osservatore Romano*, 88. évf. 303. sz. 1948. december 30. 1. A találkozás cáfolatát a Reuters hírügynökség röppentette fel. Még 1962-ben is ugyanerről számolt be az amerikai sajtó: *The New York Herald Tribune*, 1962. március 24.

A HERCEGPRÍMÁS ÉS A PÁRTKÉRDÉS

A katolikus sérelmek továbbra is orvosolatlanul maradtak: írásos ígervények dacára sem jött létre diplomáciai kapcsolat az Apostoli Szentszékkal, a sajtó- és tájékoztatási lehetőségek sem bővültek, az 1946 nyarán feloszlott egyesületek többségének módosított alapszabályait az ígéretek ellenére sem hagyták jóvá, a meghagyott hitbuzgalmiakat zaklatták, a hatóságok sorra akadályozták a körlevelek kinyomtatását. Nagy felháborodást váltott ki, amikor 1947. április 28-án ismeretlen tettesek ledöntötték Prohászka Ottokár püspök ércszobrát. A hercegprímást viszont rendre meghívták különböző társadalmi és állami ünnepségekre, így például a felszabadulás első évfordulójának operaházi rendezvényére, főispáni beiktatásokra vagy a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság kiállítására, ám ezek elől udvariasan kitért.⁷⁸

PÁRTSZERVEZÉSI DILEMMÁK – KATOLIKUS, KERESZTÉNY, NEMZETI?

Az 1945. novemberi nemzetgyűlési választások során nyilvánvalóvá vált, hogy sem a kommunisták, sem a kisgazdák nem érdekeltek a politikai katolicizmusnak a politikai küzdőtéren történő önálló megjelenésében, így a katolikus társadalom egyelőre saját parlamenti képviselő nélkül maradt. A kisgazdapárt kormányzati tehetetlensége miatti elégedetlenségében, és hogy a következő választásra a katolikusok „pártpolitikailag” szervezettek legyenek, a hercegprímás 1945. december 28-án egy hatfős testületet nevezett ki. A „Katolikus Közélet Egyházi Bizottságá”-nak vezetője Bánáss László apostoli kormányzó lett. Tagjai: Badalik Bertalan domonkos rendi tartományfőnök, Baranyay Jusztin jogászprofesszor, Kerkai Jenő jezsuita, Közi-Horváth József prefektus, volt országgyűlési képviselő és Kiss István egri teológiai tanár, nemzetgyűlési képviselő.⁷⁹

A „hatos bizottság” 1946. január 12-én ült össze először. A hercegprímás három kérdésre várt tőlük választ: 1. Új pártot alapítsanak vagy a meglévő és jövőbeni pártokon belül megszervezendő katolikus frakciók révén képviseljék a katolicizmus érdekeit? 2. Amennyiben új párt alapítását javasolja a bizottság, ez *katolikus* vagy a protestánsok csatlakozását is lehetővé tevő *keresztény* párt legyen? 3. Mit képviseljen a kisgazdapárton

78 PL Mm. 36. d. Kormánymeghívó az 1946. április 4-ei díszelőadásra; uo. 40. d. Komárom-Esztergom vármegye törvényhatósági bizottságának meghívója dr. Rab Károly főispán 1946. október 22-ei beiktatására; uo. 39. d. Az MSZMT meghívója az 1946. október 19–27-ig rendezendő kulturális előadás-sorozatra és kiállítására, valamint az erre adott kimentő válasz, Esztergom, 1946. október 19.

79 PL Processus, 2. d. V–700/11. 35–40. fol. Jegyzőkönyv az 1945. december 28-ára egybehívott egyházi értekezletről kiküldött albizottság 1946. január 12-én tartott üléséről. Kézírás; ÁBTL 3.1.9. V–700/2. 19. és 21. fol. Feljegyzés Baranyay Jusztin kihallgatásáról. 1948. december 25. Gépetl és kézírásos változat.

belüli „egyenetlenségekkel” kapcsolatban (e kérdésnek aktualitást az államformaváltás körüli belső pártviták adtak).

A határozati javaslat az első kérdésben egy új párt szükségességét mondta ki. Egyedül Kerkai Jenő jezsuita pendítette meg, hogy taktikailag helyes volna Pálffy József és Slachta Margit bennmaradása a Polgári Demokrata Pártban. Ez a döntés kimondatlanul is a kisgazdapártban addig úgy-ahogy megvalósult polgári egység felmondását is jelentette. A második kérdés sokkal összetettebb, mint elsőre tűnik, abban a magyar történelem több évszázados katolikus–protestáns feszültségei sűrűsödtek össze. A bizottság tagjai a *nemzeti* egységet inkább kifejező *keresztény* jellegre voksoltak: az ország katasztrofális helyzetében az összes keresztény erőt tömöríteni kell. Arra a ki nem mondott kérdésre is válaszoltak, hogy ki képes a keresztény ellenzék összefogására. Erre szerintük kizárólag a bíboros hercegprímás alkalmas, mert benne látja az ország *„azt a magyar férfit, aki körül mindazoknak, kik a siralmas romokban heverő ország újjáépítését igazán szívükön viselik, felsorakozniuk lehet.”*⁸⁰

A pártszervezési „hatos bizottság” üléséről készült jegyzőkönyv első lapja, 1946. január 12.

Már 1945 tavaszán (Bozsik Pál plébános révén), majd 1946-ban is történtek lépések egy Keresztény Néppárt létrehozására, ám mielőtt az elvi egyeztetéseken túljutottak volna, Mindszenty pártpreferenciájában új verzió merült fel. A baloldal ugyanis hozzákezdett a választási kudarc korrigálásához, és követelésére március 11-én Sulyok Dezsőt és 20 társát, mandátumuk megtartása mellett kizárták a Független Kisgazdapártból. A kisgazdapárt így már végképp nem közvetítette a polgári egységet, ezért 1946. május 3-án, amikor egy kisgazda küldöttség kereste fel Mindszentyt, hogy a megbízhatónak tekintett, de különböző pártokhoz kötődő vagy pártonkívüli személyeket és a kisgazdákat egy táborba hozzák össze, a hercegprímás a javaslatot határozottan elutasította. Nem fogadta tetszéssel azt sem, hogy a letartóztatott papok érdekében folytatandó tárgyalásokba bevonják Barankovics Istvánt, a kettéhasadt Demokrata Nép-

⁸⁰ PL Processus, 2. d. V–700/11. 39. fol.

párt (DNP) vezetőjét.⁸¹ Mindszenty Barankovics nézeteivel soha nem szimpatizált, és a *modus vivendi* politikájának szorgalmazásával még távolabb került tőle.⁸²

Mindszenty ezúttal lényegében „ejtette” a kisgazdapártot, a párton belüli katolikus, egyben legitimista frakció pedig már korábban csődöt mondott, amikor képtelen volt megakadályozni az államforma felváltását királyságról köztársaságra. Emiatt egyébként Varga Bélára job-

Csoportkép a Demokrata Néppárt képviselőiről, 1947. Az első sorban jobbról az ötödik Barankovics István

ban neheztelt, mint Sulyok Dezsőre, aki 1945 nyarán a polgári egységre hivatkozva nem fogadta el a Demokrata Néppárt elnöki posztját, ám ettől még derék katolikusnak és tisztességes embernek tartotta. Sulyok vezetésével a kizártak *Magyar Szabadság Pártja* néven új pártot alapítottak, amely létrehozásáról hónapokon át folytak az egyeztetések. Pálffy József gróf, a kettéhasadt Demokrata Néppárt konzervatív szárnyának vezetője az új párt alelnöke lett, viszonzásul hozzásegítette a pártot a katolikus egyház bíborosának egyébként is érlelődő támogatásához. Mindszenty és Sulyok egymásra találása lényeges kompromisszummal járt: Sulyok biztosította Mindszentyt arról, hogy katolikusként az egyház szabályaihoz tartja magát, de nem volt hajlandó egy nevében vagy jelvényében katolikus pártot vezetni. Mindszenty azt is tudomásul vette, hogy a legitimizmus egyelőre nem időszerű. Őhöz kétségtelenül egy konzervatív katolikus párt állt közelebb, de ennek szervezése a Szabadság Párt színre lépésével lelassult, már csak azért is, hogy ne ossza meg a viszonylag kis létszámú ellenzéket. Az egyezség hozadéka, hogy Mindszenty egy rövid ideig nem szorgalmazta egy kimondottan katolikus párt alapítását. Kérte azonban Sulyoktól, hogy nem katolikus személyeket ne ajánlgasson a figyelmébe, mert akkor kénytelen lenne őszintén kifejteni véleményét, miszerint „*Magyarországon kálvinista papi virtschaft [sic!] folyik*”.⁸³ Ha tudomásul is vette a Sulyok-párt felekezeti nyitottságát, a gondolatért nem tudott lelkesedni.

81 ÁBTL 3.1.8. Sz–222/2. 28. fol. Jelentés. Bp., 1946. május 6.

82 Kettejük kapcsolatáról és konfliktusáról lásd MÉSZÁROS István: *Mindszenty és Barankovics. Adalékok a „keresztény párt” problematikájához*. Eötvös József Kiadó, Bp., 2005.

83 ÁBTL 3.1.8. Sz–222/2. 146. fol. Jelentés. Bp., 1946. június 30. Tárgy: Sulyok–Mindszenty tárgyalása.

Sulyok Dezső, a Magyar Szabadság Párt elnöke felszólal a Parlamentben, 1947. január 21.

A Magyar Szabadság Párt elismertetése erősen akadozott, összefüggésben a Mindszenty támogatásáról kiszivárgó hírekkel is. A bíboros és politikus közötti kapcsolat Sulyok fellépését sokak szemében bábszerűvé tette.⁸⁴ A SZEB szovjet részlege maga elé idézte Sulyokot, és biztosítékot kért tőle arra nézve, hogy nincsenek kapcsolatai a bíborossal. Állítólag az is elhangzott, hogy „a szovjetek nem fogják megtűrni a Szabadság Pártot, ha együttműködik a katolikus egyházal”.⁸⁵ Sulyok ügyesen manőverezett, mert pártja 1946. október 11-én Szviridov altábornagy aláírásával mégis megkapta a SZEB működési engedélyét. Ám roppant kényessé vált a Demokrata Néppárt Pálffy-féle irányzatának és a Magyar Szabadság Pártnak az egyesülése. A zászlóbontó nagygyűlésen, november 24-én Pálffy József teljes mellszélességgel kiállt a „krisztusi demokrácia” és a „keresztény világszemlélet” mellett, de egyetlen utalás sem hangzott el hercegprímásra vagy kiemelten a katolikus egyházra. Sulyok általában szólt az állam és egyház viszonyáról, mint aminek nem alá- és fölérendeltségben, hanem mellérendeltségi viszonyban kell léteznie.⁸⁶

84 PMKL IV. 213. Albert István hagyatéka, Iratok, 4. sz. tétel, „Egyház és állam – tárgyalások” c. dosszié, „Egyház és állam közötti tárgyalások, előkészítő jegyzetek és gondolatok 1948. jan.–febr.” c. iratsomón belül „A megegyezés szükségessége”, VII.

85 MNL OL XX–10–k LÜ PO 18.300/1989. Amerikai levéltári anyagok. H. F. Arthur Schoenfeld követ 1730. sz. felterjesztése az amerikai külügyminiszterhez. Bp., 1946. szeptember 13.

86 SzCsPL I.1.a. 320/1947. A Magyar Szabadság Párt zászlóbontó nagygyűlése 1946. november 24-én. Bp., 1946. 17–18.

A Sulyok-párt támogatása katolikus berkeken belül is vegyes fogadtatásra talált. Tiltó rendelkezés arról, hogy katolikus ne lehetne tagja bármely pártnak, nem létezett. Így az ellenszegülők azt képviselték, hogy a katolicizmus még felhivatalosan sem köteleződhet el egyetlen párt mellett sem, és bőven elegendő csupán a tagjelölt hitvallásos jellegét megvizsgálni.⁸⁷ Kóródy Katona János, az 1920-as években működött Országos Keresztényszocialista Párt hajdani ügyvezetője elvi okokból ellenezte a közösködést: „Ezeket kizárták a Kisgazdapártból, minekutána addig opportunizmusból vállalták a koalíciós pártok antidemokratikus politikáját. Ehhez a párthoz kár lenne hozzákötni a tiszta és konzekvens keresztény politika sorsát, mert akkor máris ismét elveszett ez a nagy gondolat.”⁸⁸ A SZEB szovjet részlegéhez befutott jelentések a katolikus papok aktivitását jelezték, akik mindent megtesznek azért, hogy a hívő embereket a Sulyok-párthoz tereljék.⁸⁹ Katolikus párt híján Mindszenty

Brosúra és fotó a Magyar Szabadság Párt nagygyűléséről. Budapest, 1946. november 24.

azt szeretne volna elérni, hogy a katolikusok jelöltjeiket a Sulyok-párt révén juttassák be községi és törvényhatósági képviselőknek, akik aztán építői lehetnek egy *evangéliumi alapokon álló, új pártnak*.

Ennek az evangéliumi pártnak meglehetősen sejtelmes bejelentésére 1946. június 20-án került sor. A *Magyar Kurír* felhivatalos katolikus egyházi nyomatosban „illetékes helyre” hivatkozva egy közlemény látott napvilágot, miszerint „*evangéliumi világnézet alapján álló új párt megalakítása határozottatott el*”, hozzátéve, hogy az új párt „*a mai politikai életben engedélyezett pártok egyikével sem azonos*”.⁹⁰ Ez utóbbi mondattal a nyilatkozat nemcsak egy új párt szervezésének szándékát jelentette be a nyilvánosságnak, hanem egy Demokrata Néppárt-ellenességet is deklarált. A kommuniké megjelenésekor ugyanis csak három *engedélyezett párt* volt: a Demokrata Néppárt, a Polgári Demokrata Párt és

87 ÁBTL 3.1.8. Sz-222/2. 215. fol. Jelentés. Bp., 1946. augusztus 30.

88 PL Processus, 2. d. V-700/11. 127. fol. Kóródy Katona János levele Mindszenty Józsefhez. Bp., 1946. augusztus 1.

89 AVP RF f. 0453. op. 2a. papka 11. gy. 8. l. 144. Jegyzőkönyv a SZEB magyarországi megbízottainak tanácskozásáról, 1946. november 15. 8. sz. protokoll.

90 „Új világnézeti párt alakul Magyarországon.” *Magyar Kurír*, 36. évf. 1946. június 20. II. kiadás, de. 2 óra 10 perc.

a Magyar Radikális Párt, de a két utóbbit senki nem tekintette keresztény pártalakulatnak. Ráadásul a nyilatkozat közzétételének időpontja gyanúsán egybeesik a Demokrata Néppárt bázisát jelentő KALOT hercegprímási támogatásának megvonásával. (Láthatuk, hogy a hercegprímás több mint gyanakodva figyelte a KALOT és Barankovics fraternizálását a szovjetekkel, még ha az az átmentés és újrakezdés érdekében történt is. Az új politikai erőkkkel való együttműködés próbálkozásait habozás nélkül elutasította.) A nyilatkozat nem nevezte meg a párt jellegét, ám mivel az evangélium nemcsak a katolikusoké, hanem minden keresztényé, ezért kereszténynek kellett lennie. Nem fedte fel a pártalakító személyek kilétét sem, de a szenvedő szerkezetű ige („határozottat el”) az egyházi hierarchiához tartozók pártalapítási szándékára utalt. Az „illetékes egyházi hely” nem is cáfolta azt a gyorsan lábra kapott híresztelést, hogy az új párt mögött egyházi fórum áll, illetve hogy maga a püspöki kar alapítana pártot.⁹¹ A katolikus egyház ugyanakkor emberöltők óta elhárította magától még a látszatát is, hogy közreműködne egy párt létrehozásában, hiszen egy ilyen párt nem keresztény vagy katolikus, hanem egyházi párt lenne. Az alapítási szándék ugyanakkor azt is jelentette, hogy Mindszenty a Sulyok vezette Magyar Szabadság Párttal is csak átmenetileg, a Barankovics-féle Demokrata Néppárttal pedig egyáltalán nem számolt. A KALOT állami felszámolása, de már azt megelőzően a bíboros nyílt szakítása a mozgalommal a Demokrata Néppártra is hátrányos volt, hiszen a közvélemény nem alaptalanul azonosította a mozgalom és a párt szellemi vezérkarát. Emiatt 1946. július 24-én a DNP vezetősége többoldalas levelet intézett a püspökökhöz, ellensúlyozni próbálva Mindszenty támogatásának elvesztését. Mindezekelőtt azt tisztázták, hogy a Demokrata Néppárt, noha nevében nem viseli sem a keresztény, sem a katolikus jelzőt, a gyakorlati programjában mégis keresztény, sőt katolikus jellegű.

A Magyar Kurírnak szánt bejelentés Mindszenty kézírásos betoldásaival az evangéliumi párt megalakulásáról, 1946. június

91 SzCsPL I.1.a. 1595/1946. Bálint Sándor, Eckhardt Sándor és Barankovics István közös levele Hamvas Endre püspökhöz. Bp., 1946. július 16. Szövegét közli GERGELY Jenő: A Demokrata Néppárt „igazolójának jelentése” a Mindszenty József bíboros hercegprímással keletkezett konfliktusról. *Századok* 127 (1993) 5–6. 761–780; 764–776. Újabban SZAKOLCZAI György–SZABÓ Róbert: *Két kísérlet a proletárdiktatúra elhárítására* i. m. 269–285.

Másfél évvel a mozgalom feloszlata után lefoglalt KALOT- jelvények és Horthy-emblémák

sát és engedélyezését. 1946–1948-ban ez volt Mindszenty álma, még ha menet közben alkalmi kitérőt tett is egyes jobboldali pártok felé. Baranyay Jusztin szerint épp a párt jellegében merült fel nézeteltérés kettejük között: ő széles *nemzeti* alapra helyezett pártban gondolkodott, amelynek akár zsidók is tagjai lehetnek, míg Mindszenty egy karakteresen katolikus pártban látta a kibontakozást.⁹³ Számtalan szentbeszédben, alkalmi előadásban szólt Mindszenty a keresztény elvek betartásának fontosságáról, amitől Európa civilizációjának léte függ, és amelyeket csak a katolikusok képviselnek.

Egy önálló, katolikus világnézetten álló párt szükségességét az indokolhatja, ha olyan helyzet alakul ki, amelyben a politikai pártok veszélyeztetik a lelkiismereti és vallásszabadságot. Amíg ilyen veszély nincs, addig indokolatlan, hogy a katolikusok külön pártba szerveződjenek, mert sokkal demokratikusabb, ha a hívek egyéni meggyőződésük szerint szavazhatnak egy jelöltre vagy pártra, és nem a világnézeti azonosság fegyelmező ereje révén. A veszélyeztetettség azonban reális opció volt. Egy önálló párt viszont nemcsak előnyökkel jár. Legsúlyosabb következménye, hogy megoszthatja a híveket, ráadásul egy esetleges kormányzati felelősség nem csupán világnézeti ügyekre terjed ki. Nemzetközi tapasztalatok alapján a katolikus pártra adott szavazatok száma kevesebb, mint a hívek számaránya, és ez alkalmas az egyház közéleti jelentőségének lebecsüléséhez, miközben a kereszténység és a katolicizmus politikai vagy pártagitációs fegyverré silányulhat. Tehát egy párt és az egyház összekötése, lett légyen a párt mégoly katolikus is, komoly veszélyeket is rejt. Ezeken a szempontokon Mindszenty is sokat hezitált, magabiztosságát időnként megingatták az ellentétes vélemények.

A pártszervezési kísérlet hátterében valóban Mindszenty állt. „*Világnézeti pártra szükség van, mert világnézeti harc folyik és a nyugati értelemben vett demokrácia a világnézeti pártot nem zárja ki, sőt megkívánja. Az, hogy nevében viselje-e a katolikus vagy keresztény nevet, azt a hivatott elindítók mérlegelik*”⁹² – fejtette ki tömören a lényegét. Az intenzív társasági élet, a politikusokkal sorozatban folytatott konzultációk mind arra irányultak, hogy előmozdítsák egy katolikus párt megalakulá-

92 PL Processus, 2. d. V–700/11. 131. fol. Mindszenty József kéziratos feljegyzése Mihelics Vid hozzá intézett levelén. K. n. [1946. június.]

93 ÁBTL 3.1.9. V–700/2. 29. fol. Baranyay Jusztin gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve. Bp., 1948. december 26. Aláírással hitelesített.

A leírt hátrányok megfontolása bírta rá a Szentszéket is arra, hogy pártkérdésben rezervált álláspontot foglaljon el. (XI. Piusz pápa alatt a Szentszék nem tiltakozott, amikor Németországban feloszlatták a katolikus pártot, és az 1933-ban kötött német konkordátumban a papokat eltiltotta a pártpolitikától.)⁹⁴ A háború után Róma viszont nem ellenezte a katolikus pártok létrejöttét és működését. Arra a kérdésre, hogy a katolikusok milyen módon kapcsolódjanak be a pártpolitikai versengésbe, a Vatikánban a háború utolsó hónapjaiban egyidejűleg *három irányzat* élt együtt. A Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációja titkárának, *Domenico Tardini*-nek az álláspontját a realizmus és az óvatosság szavakkal lehet a leginkább jellemezni. Fontosnak tartotta a demokrácia államszervező értékeit, de az olasz pártpolitika tekintetében fokozatos átmenetet javasolt. Tardini e téren a De Gasperi-féle diplomácia hagyományának hű követője volt: az egyház szabadságának és jogainak legjobb garanciája, ha egyetlen párt felé sem köteleződik el.⁹⁵ *Giovanni B. Montini* a hierarchiától javarészt független, széles autonómiával rendelkező, valódi társadalmi programot kínáló, a katolikus híveket egybegyűjteni képes, felekezeti párt híve volt. A kúrián belül és a katolikus jobboldalon ezt a szándékot hevesen bírálta egy úgynevezett „római párt”-nak nevezett csoport, amelyet *Alfredo Ottaviani* vezetett. Az ő tervét „pluralista stratégiá”-nak nevezték, ami minden antikommunista erő egyesítését jelentette, amiről 1948 tavaszára meg is győzte XII. Piusz pápát.⁹⁶

Híve-e a magyar egyház a demokráciának?
Részlet Mindszenty írásából, 1946

94 PL Processus, 2. d. V–700/11. 85. fol. Lepold Antal, a néhai Csernoch János hercegprímás titkárának elemzése.

95 Tardini a kommunista előretörés veszélye miatt végül elfogadta Alcide De Gasperi pártjának (Democrazia Cristiana) támogatását, de nem katolikus politikai erőként, hanem olyan centrumpártként, amely képes az ország stabilizálására. Így álláspontja közeledett Montini véleményéhez.

96 Philippe CHÉNAUX: *Pie XII. Diplomate et pasteur*. [XII. Pius. Diplomata és lelkipásztor.] Les Éditions du Cerf, Paris. 2003. 311–316.

Alfredo Ottaviani (1890–1979), a Szent Officium prefektusa bíborossá kreálásakor, 1953. január 12.
A pápa környezetében létező irányzatok közül az ő nevéhez köthető az úgynevezett „római párt”,
amely minden antikommunista erő egyesítését tűzte ki célul

Mindszenty aktivitása tehát a pártkérdésben se nem szokatlan, se nem egyedi, még a dilemmák is hasonlóak. Amiben mégis más volt, az az, hogy a hercegprímás a Magyar Királyság egyházi és állami életének tradicionális, de saját történeti jelenében már felbomló összefonódottságának szellemében nemcsak a vallás és erkölcs ügyeinek kezelését és irányítását tartotta fenn magának (*potestas directa*), hanem az akkor érvényes dogmatikai szemlélet alapján – adott esetben – kulturális, szociális, gazdasági, sőt politikai kérdésekbe is bele kívánt szólni (*potestas indirecta*). Schütz Antal piarista szerzetes 1923-ban foglalta rendszerbe a katolikus hitigazságokat. Eszerint az egyház az örökkévaló javakkal szemben az ideig való javak fölötti rendelkezést az állam kezében hagyja, mert annak mint „tökéletes társaságnak” megvan a maga lét- és tevékenységi köre, ellenben ha a világi szféra (a törvényhozó és világi hatalom) eljárása szembekerül a spirituális értelemben vett jóval, az egyház céljával és a „lelki üdvével”, feladata meg- és felszólalni.⁹⁷ Mindszenty szerint az egyházzal szemben ellenséges állam elment addig a határig, ahonnan kezdve az egyháznak joga, sőt kötelessége saját erkölcsi szempont-

97 SCHÜTZ Antal: *Dogmatika. A katolikus hitigazságok rendszere*. II. kötet. (Reprint.) Pax Kiadó, Esztergom, 2008. 141. Idézi HANTOS-VARGA Márta: A katolikus politika dilemmái Magyarországon 1945–46-ban. *Egyháztörténeti Szemle* 15 (2014) 2. 55–69:63. Interneten: <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/hantosvarga-1945.pdf> (letöltés: 2014. december 27.).

A székesfehérvári ciszterci gimnázium új, korszerű épületének szentelése, 1939. szeptember 8. Endrédy Vendel ciszterci apát (a szónok) mellett Shvoy Lajos megyéspüspök foglalt helyet

jait érvényesíteni a közéletben is.⁹⁸ Így kapcsolódott össze nála a (fő)papi küldetés és a politikai cselekvés. Ez az elgondolás azért volt veszélyes, mert a katolicizmust a hercegprímás a saját politikai törekvései számára monopolizálta, de legalábbis ilyen látszatot keltett.

Mindszenty a pártalapítással kapcsolatos tárgyalásokkal 1946 derekán Endrédy Vendel zirci ciszterci apátot bízta meg. Az ő feladata volt a kiszemelt vezetőkkel és képviselőkkel, illetve a kiadandó pártlap szerkesztőségével egyeztetni, elvállalnák-e a megbízatást. A jövődöbeli vezetőség tagjaival folytatott megbeszélések azonban kudarcot vallottak, a kiszemelték nem írták alá a miniszterelnökhöz benyújtandó pártalapítási kérelmet és *„nem vállalták a nekik szánt feladatot. A programmal lényegében egyet értettek, de a párt indulását időszerűtlennek tartották”* – jegyezte le börtönaplójában Endrédy Vendel, aki az összhang hiánya miatt a primási megbízást vissza-

98 HANTOS-VARGA Márta: Interdiszciplináris szempontok a katolikus politikai cselekvés értelmezéséhez. *Sapientia* 6 (2013) 2. 45–76:56–76.

adta.⁹⁹ A pártpolitizálás *időszerűségéről* valóban a legkülönbözőbb vélemények artikulálódtak, ahogy a párt *nevéről*, *programjáról*, *vezetőségének összetételéről*, más pártokhoz való *viszonyáról* is számtalan variáció merült fel.¹⁰⁰ Egy soproni ügyvéd tollából 1946 elején elkészült például az Országos Magyar Katolikus Párt programja a tagsággal szemben riasztóan szigorú elvárásokkal (például a párttagoknak a szentgyónás elvégzéséről gyónócédulát kellett volna kitölteni, amelyeket a gyóntató lead a helyi pártszervezetnél; a gyónás egy éven át való elmulasztása kizárással járt).¹⁰¹ Egy másik elképzelt pártról, a Nemzeti Néppártról készült összefoglaló kimondottan Mindszenty József pártvezérségét deklarálta: *„Itt egy nagy politikai párt csak az ő égisze alatt, az ő egyéni, rendkívüli erkölcsi tőkéjének a felhasználásával gondolhat egyáltalán még megszületésre is. Az a politikai bölcsesség feladata lesz, hogy a primás pártja mindvégig tényleg az ő pártja is maradjon, vagyis mindvégig az ő legfőbb irányítása alatt álljon.”*¹⁰² Ha az 1947-es választások előtt nem kapott volna egy hasonló, a legrosszabb ultramontán klerikalizmust idéző ultimátumot a Demokrata Néppárt vezetősége, az idézett passzust egyoldalú túlbuzgóságnak vélénk. Így azonban ez a pártprogram pontosan azt a gyakorlatot tervezte, amire Mindszenty igényt tartott: közvetlenül, kézi vezérlelssel irányítani egy politikai pártot. Azt is el kell ismerni azonban, hogy jelentős politikai erők is kizárólag Mindszenty irányítása mellett képzelték el a kibontakozást. 1947. március 14-én a legitimista Kóródy Katona János vezetésével létrejött katolikus politikusi csoport bejelentette az evangéliumi párt előkészítő bizottságának megalakulását. Ez a képződmény pár hónap alatt elsorvadt, Kóródy Katonát beidézték a rendőrségre, végül 1948-ban emigrált. A Keresztény Néppárt 1949 utáni szervezőjét, Papp Ervin teológust viszont összeesküvés vádjával letartóztatták, 1951. július 19-én halálra ítélték és kivégezték.

A különböző pártszervezési iratokban helyel-közzel szóba került az államforma kérdése, jogfolytonosság, alkotmányos királyság, népszavazás vagy népi királyság említésével. Mindszenty nem véleményezte ezeket az ötleteket és nem is exponálta magát semmilyen legitimista elkötelezettségű csoport mellett, személyesen sem vett részt a legitimizmus 1945 utáni szervezeti útkereséseiben, noha a királypártiak őt tekintették egyfajta lelki és szellemi vezérnek. Baranyay Jusztin ciszterci jogtudós (a Mindszenty-per másodrendű vádlottja) már a két világháború között tagja, később vezetője volt bizo-

99 ÁBTL 3.1.9. V–82.897/1. 24–26:25. fol. Endrédy Vendel apát ceruzával írt börtönfeljegyzései, 1950. november 1. Idézi CÚTHNÉ GYÓNI Eszter (szerk.): *Egy fogoly apát* i. m. 47. Vö.: ÁBTL 3.1.5. O–8934. 235. fol. Kiss István teológiai tanár környezetтанulmánya. Eger, 1958. május 13.

100 Néhány elképzelés a párt nevére: Evangéliumi Törvény Pártja, Katolikus Néppárt, Keresztény Agrárfront, Keresztény Férfi Tábor, Keresztény Néppárt, Keresztény Tábor, Magyar Demokrata Néppárt, Magyar Keresztény Párt, Magyar Keresztényszocialista Párt, Nemzeti Néppárt, Néppárt, Országos Magyar Katolikus Párt, Országos Néppárt, Világ-nemzeti Párt. Közös bennük, hogy mindegyik a katolikus tömegekre kívánt támaszkodni és hogy egyik sem volt tartós, amennyiben egyáltalán eljutott a megalakulásig.

101 PL Processus, 2. d. V–700/11. 63. fol. „A PÁRT.”

102 PL Processus, 2. d. V–700/11. 49–51. fol. Tervezet egy politikai párt szervezésére. Készítette dr. Medgyesy László. 1946. február 8.

nyos legitimista szervezeteknek. Jogásként pontosan felmérte, hogy a köztársaság védelméről szóló 1946. évi VII. törvény elfogadása után milyen kockázatokkal jár egy politikai párt szervezése az államforma megváltoztatásáért. A legitimista szervezetek utódjaként létrehozott Nemzeti Összetartás Társaskört is inkább felszámolták.¹⁰³ Az e célból 1946 májusában összehívott tanácskozást a Mindszenty és társai elleni perben paradox módon az államellenes szervezkedés bizonyítékaként kezelték. A személyes kapcsolatok persze megmaradtak, ezek fel is értékelődtek egy laza legitimista háló fenn tartása érdekében. Követték Ottó főherceg útmutatását, miszerint nem legitimista pártra, hanem a közhivatalokban, más pártokban és mozgalmakban való jelenlétre van szükség. Mindszenty pontosan ilyen szellemben alakította át a *Katolikus Népszövetség* vezetőségét.

A Katolikus Népszövetség nem pártba kívánta tömöríteni a katolikusokat, hanem politikai iskolázottságuk bővítésére nyújtott lehetőséget. Német mintára szervezett, katolikus társadalmi szövetség volt, Magyarországon 1907-ben jött létre Prohászka Ottokár közreműködésével. Célja nem volt kevesebb, mint „népmentés”, a „társadalom keresztény szellemének biztosítása”, „hitbéli egység”, más szóval a katolikus eszméknek a köz- és magánéletben való érvényesítése, valamint a vallás- és egyházellenes törekvések visszaverése, de eredetileg nem legitimista alapon. A hercegprímás 1946. június 19-én személyesen döntött a Katolikus Népszövetség tisztikarának összetételéről.¹⁰⁴ Élére Papp Kálmán győri püspök került. Alelnöke: Czettler Jenő, elnökségi („kormányzótanács”) tagok: Baranyay Jusztin, Kray István, Gruber Miklós, Irsay Endre, vezérigazgató: Jaszovszky József, egyházi alelnök: Ötvös Lajos lett. Kimaradt a mérsékelt változások és „tisza” arcokat sürgető Kóródy Katona János és köre. A meg-, vagy inkább kiválasztottak kivétel nélkül mind kipróbált egyházi és legitimista személyek voltak, egyesek az 1945 előtti mozgalomban is exponálták magukat. Az ő feladatuk egyfajta „katolikus szabadkőművesség” megteremtése, azaz sejtyszerű jelenléttel a nyilván nem szervezhető legitimizmus életben tartása és a mozgalom tömegbázisának felépítése lett, ám ez jobbra hetenkénti ismeretterjesztő előadások megrendezésében merült ki. A hitbuzgalmi és szociális egyesületek felszámolásával keletkezett óriási űrt a Népszövetség képtelen volt betölteni, tömegbázisa nem volt. A püspöki kar 1947. tavaszi konferenciáján a Népszövetség egyházmegyéenkénti megszervezéséről és a vidéki szervezés munkájának elindításáról határozott. Az erőfeszítéseket Hamvas püspök lesújtóan így értékelte: „Ez már elkoptatott dolog, és a közönséget nem érdekli.”¹⁰⁵ A kilátások egyébként sem voltak biztatóak pénz, propagandaanyag és sajtónyilvánosság nélkül. Támogatásért, hogy megvásárolhassanak egy volt banki épületet, Irsay és Jaszovszky az amerikai követséghez fordult. A Washingtonba küldött jelentés szerint programjukat, politikájukat illetően mindketten homályosan nyilatkoztak. A diplomatának mindössze annyi vált

103 ÁBTL 3.1.9. V–700/2. 24–25. fol. Jegyzőkönyv Baranyay Jusztin 1948. december 26-ai kihallgatásáról; PIL 274. f. 7/248. ő. e. 292–309. fol. Kray István gyanúsított jegyzőkönyve. Uez: ÁBTL 3.1.9. V–700/6. 69–86. fol.

104 ÁBTL 3.1.8. Sz–222/2. 132. fol. Jelentés. Bp., 1946. június 21.

105 SzCsPL I.1.a. 1415/1947. Hamvas kézírásával megjegyzés az irat palliumán.

Balogh páter (a jobb szélen, papi gallérral), a Független Magyar Demokrata Párt vezetője a szavazóhelyiségben az 1947-es országgyűlési választások idején

világossá, hogy a jelen rendszer ellenzői, és hogy a bíborshoz hasonlóan kemény álláspontot képviselnek. A katolikus pap Balogh István miniszterelnökségi államtitkárt „opportunistá zsidóként tartják számon... Az antiszemitizmust illető kérdésre elmondták, hogyan harcoltak ellene a háború előtt és közben. Megkerestek sok üldözött zsidót. Ennek ellenére érezni rajtuk azt a kommunista zsidókkal szembeni utálatot, ami a magyarokban oly gyakran megnyilvánul.”¹⁰⁶ A katolikusok e civil mozgalma nem tudta

befolyásolni a közelgő pártpolitikai választási csatákat. Bár csak 1949-ben szűnt meg, szervezői már az 1947-es évet is „teljes csődként” nyugtázták.¹⁰⁷

AZ 1947-ES ORSZÁGGYŰLÉSI VÁLASZTÁS

Nagy Ferenc miniszterelnök lemondása (1947. június 1.) után a szociáldemokraták a nemzetgyűlés felosztatását és új választás kiírását kezdeményezték. Bár céljuk nem az volt, hogy biztosítsák a kommunisták hatalmát a békeszerződés utáni periódusra, javaslatuk mégis ezt eredményezte. A kisgazdapárt elveszítette népszerűségét. A vallásos tömegek jelentőségével a pártok tisztában voltak, de azt is tudták, hogy a kisgazdapárt kivételével vajmi kevés reményük van szavazataik elnyerésére. Ehelyett az „oszd meg és uralkodj” elvet alkalmazták: a szavazatok szétforgácsolása érdekében pártok sora indulhatott a választásokon. Kivéve Sulyok Dezső Szabadság Pártját, amely pedig a legkomolyabban aspirálhatott volna a primás támogatására. A választási törvényt ugyanis úgy fogalmazták meg, hogy az kizárta a korábbi rendszer képviselőit a választhatóságból. Mivel Sulyok Dezső az 1930-as években pár hónapig kormánypárti képviselő volt, nem indulhatott. Pártja, a Magyar Szabadság Párt 1947. július 21-én kimondta önfelosztatását, és ezzel a párt Pálffy József vezette katolikus szárnya is felörlődött. Sulyok Dezső és Pálffy József pedig az emigrációt választotta.

106 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. U. S. Legation, Hungary, Budapest, General Records 1946–1963, Box 4. 1947 – 840.4 Catholic Church. Emlékeztető, 1947. július 25. Tárgy: a Katolikus Népszövetség Magyarországon.

107 ÁBTL 3.1.8. Sz–222/4. 110. fol. Jelentés. Bp., 1947. december 3.

Ebben a helyzetben a keresztény alapon álló nemzeti erők összefogása és egy egységes *ellenzéki párt*, de legalább egy *választási szövetség* létrehozása rendkívüli fordulat lehetett volna, ám ez nem sikerült. Polgári Frontszövetség néven összerakták ugyan az alapítólevelet,¹⁰⁸ de ennél többre nem futotta. Hiányzott egy pártok fölött álló, minden pártvezér által elismert, integráló tekintély. „*Mindszenty József nem tudta ezt a feladatot betölteni*” – állapította meg a primással egyébként rokonszenvező Pfeiffer Zoltán, a Magyar Függetlenségi Párt alapítója.¹⁰⁹ Holott a közéleti szereplők népszerűségéről 1947 júliusában készült felmérés szerint Budapesten minden negyedik személy Mindszenty József primást nevezte meg a legnépszerűbbnek.¹¹⁰ A köztisztélet azonban nem hozott sem pártegyesítést, sem pártszövetséget, miközben Esztergomban egyre több alkalommal tűntek fel pártpolitikusok, akik hivatalos vagy legalább félhivatalos támogatást kértek. Mindszentynek nem sikerült a pártok *fölött* maradnia. Mert túl nagy volt a politikusok közötti nézetkülönbség, és mert Mindszentytől, primáselődeitől ellentétben, akik közül egyik sem alapított pártot, nem állt távol sem a hierarchia irányította katolikus párt, sem a pártbéli döntések erős kézben tartása. A választóvonal a befolyás és a tisztségviselés között húzódott: „*A lapok hiába akarnak engem pártvezérré tenni, a püspöki kart pedig pártvezetőséggé, én elsősorban primás vagyok és kötelességem minden körülmények között egyházam érdekeit megvédelmezni*” – szögezte le bizalmas körben, és láthatóan még szimbolikusan sem kívánt pártpolitikussá válni.¹¹¹

A lemondott miniszterelnök, Nagy Ferenc az Amerikai Egyesült Államokban, a virginiai Herndonban telepedett le.
Haláláig (1979) gazdálkodott

108 PL. Processus, 2. d. V–700/11. 122–123. fol. A Polgári Frontszövetség alapítólevele.

109 VARGA József: Magyar Függetlenségi Párt (1947. júl. 26. – 1947. nov. 20.). In: *Jelenkori magyar történelmi dokumentumok*, 4. Amerikai Magyar Kultúrközpont, Washington D. C., 1988. 49.

110 Az első helyen Tildy Zoltán köztársasági elnök állt, a második és harmadik helyezett Rákosi Mátyás és Szakasits Árpád miniszterelnök-helyettesek. (Másfél év múlva Mindszenty József visszacsúszott az ötödik helyre, megelőzte Gerő Ernő közlekedésügyi miniszter.) A közszereplők toplistáján másik ismert legitimistaként és egyetlen nőként Slachta Margit neve bukkant fel, őt az összes megkérdezett csupán 0,3 százaléka nevezte meg. MNL OL XIX–I–1–v–12. tétel–11–1947 (41. d.). Ortutay Gyula iratai. A Magyar Közvéleménykutató Intézet 29/1947. sz. bizalmas jelentése a közéleti férfiak népszerűségéről végzett közvélemény-kutatás eredményéről, 1947. július 31. Az eredményt Moszkvába is továbbították: RGASZPI f. 17. op. 128. gy. 913. l. 156.

111 ÁBTLL 3.1.8 Sz–222/4. [kd.] 66. fol. Jelentés. Bp., 1947. július 24.

A választásokat megelőző alapvető problémát tehát az jelentette, hogy melyik párttal lehetne alkotmányos formában a katolikus tömegek szavazatait világnézetükkel összhangba terelni. Ám nemcsak az egységes ellenzéki párt nem jött létre, de a katolikus/keresztény pártalapítási kísérletek is teljes kudarcot vallottak. Végül egy átláthatatlanul összekuszált politikai helyzet alakult ki, és az országgyűlési választás a teljes szétesettség és felkészületlenség állapotában találta a katolikus társadalmat. Megvolt az igény a közvélemény formálására, a rendszer megváltoztatására, de hiányzott az összhang. A Magyar Szabadság Párt feloszlása és a választások közötti egy hónap alatt hiába próbálkoztak többen is, képtelenség volt egy új pártot elővarázsolni, olyat, amely országos ismeretségre tesz szert napilap, rölpap és plakátok nélkül. Tehát csak a *meglévő pártkeretekkel* lehetett számolni. Ez nem is volt olyan kevés. A kisgazdapárt további darabolódásával ugyanis új pártok jelentek meg a színen, így a Balogh István plébános alapította Független Magyar Demokrata Párt vagy a Pfeiffer Zoltán vezette Magyar Függetlenségi Párt.

Slachta Margit pártjának plakátterve az 1947-es választások előtt.
Csak a cenzor által kihúzott „keresztény” jelző kihagyása után
kapott engedélyt a terjesztésre

A kettő közül az első Balogh páter és Mindszenty kölcsönös ellenszenve miatt szóba sem jöhetett (ráadásul Baloghot püspöke, Hamvas Endre a pártpolitizálás és a lapjában, a *Magyar Nemzet*ben közölt Mindszenty-ellenes cikkek miatt felfüggesztette a papi funkciók gyakorlásából), ellenben a volt igazságügyi államtitkár pártját Mindszenty preferálta, csak az még ismeretlen volt a pártpalettán. Egy nap erejéig megjelent egy Katolikus Néppárt is, de aztán visszalépett. Egyetlen régi megbízható párt állt még a porondon: Slachta Margit Keresztény Női Tábora, ez viszont marginális szerveződés maradt, és ezzel Mindszenty is tisztában volt. Sikerral egyedül a Demokrata Néppárt felhasználása kecsegtetett.

Az önálló katolikus párt alapítása meghiúsult, de egy úgynevezett polgári blokk létrehozására még volt esély. A kérdésről az ellenzéki pártok vezetői – kivéve Barankovicsot – július 17-én Esztergomban megbeszélést tartottak. Ezután történt, hogy közvetlenül a képviselőház feloszlása előtt, 1947. július 21-én Badalik Bertalan domonkos tartományfőnök a hercegprímás nevében egy hatpontos nyilatkozat aláírását kívánta; ennek

fejében Mindszenty hajlandó lett volna a Demokrata Néppártot keresztény pártnak tekinteni. A nyilatkozat aláírása esetén a párt a hierarchia, értelemszerűen annak elnöke, Mindszenty József prímás közvetlen irányítása alá kerül, Barankovics István pedig lemond a Demokrata Néppártban betöltött tisztségéről, de Mindszenty kívánságára oly módon, hogy előbb főtítkárként részt vesz a választásokon, és csak utána vonul vissza.¹¹² (Népszerűségét fel akarták még használni a voksok megszerzéséhez.) Mindszenty ezzel a nyilatkozattal a látszatát sem kerülte annak, hogy olyan pártot akar, amely a hierarchia exponense. A vállalhatatlan feltételek miatt a tárgyalások gyorsan befejeződtek. Nem állítjuk, hogy a polgári egység Mindszenty bukott meg, de azt igen, hogy képtelen volt Barankovics Istvánban felismerni a második világháború utáni magyar demokratikus kísérlet meghatározó személyiségét és tolerálni az általa képviselt kereszténydemokráciát. Higgadtság helyett hagyta magát személyes ellenszenvtől vezérelni, és az ellenzéki összefogást az intrikaharc tragikus következményeként feláldozni.

A püspöki kar üzenete a Keresztény Női Tábor választási plakátján,
1947

A négy nappal később összeült püspökkari konferencián az elnöklő prímás közölte, hogy nem támogatja Barankovics Néppártját, és hogy jelen körülmények között világnézeti párt indulása lehetetlen.¹¹³ A püspökök nem bánták, ők inkább az egyház – és persze a prímás – pártok felettségének szükségességét hangsúlyozták. A konferenciáról kiadott nyilatkozat bevezető mondata leszögezte, hogy a magyar katolikus püspöki kar „bármiféle pártnak kifejezett támogatásától tartózkodni kényszerül”. Ez a homályos megfogalmazás azonnal találgatásra adott okot: van tehát párt, amelyet a főpapi testület „nem kifejezetten”, de mégis támogat? Ha van, melyik az? És mi az, hogy „kényszerül”? Ki kényszeríti és miért? A nyilatkozat a hívek lelkiismeretére bízta, hogy kire adják szavazatukat. Mit jelent ez? Szavazni kell? Vagy a „kényszerűsége” való utalás épp azt su-

112 PMKL IV. 213. Albert István hagyatéka, Iratok, 4. sz. tétel, „Néppárt” c. dosszié. A nyilatkozat kétféle verzióját közli SZAKOLCZAI György–SZABÓ Róbert: *Két kísérlet a proletárdiktatúra elhárítására* i. m. 286–288.

113 *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között* i. m. 219. Az 1947. július 25-ére összehívott püspökkari értekezlet jegyzőkönyve, 2. napirendi pont. Részletesen lásd Izsák Lajos: *A Keresztény Demokrata Néppárt és a Demokrata Néppárt* i. m.

A püspöki kar az 1945. március 4-én szőnyegbombázásban elpusztult és két év alatt újjáépített szombathelyi székesegyház szentelésén, 1947. szeptember 7-én. Középen Mindszenty József bíboros érsek, mellette jobbról Grösz József kalocsai érsek

gallja, hogy maga a választás alkotmányellenes, ezért tartózkodni kell a szavazástól? Vagy mégis elmenni, de érvénytelen szavazattal voksolni?

A pártokról konkrét eligazítást végül egy espereseknek szóló, szigorúan szóbeli „láncterjesztésre” szánt bizalmas tájékoztatás adott, ha egyáltalán adott. Ez a püspöki kar határozatát úgy értelmezte, hogy a hívek a polgári pártok jelöltjei közül azokra adják szavazatukat, „akiknek – adott helyen – a legtöbb gyökere van. Ilyen pártnak látszanak eddig: 1.) Keresztény Női Tábor; 2.) Pfeifferék, esetleg Polgári Demokrata Párt keretében; 3.) Barankovics Néppárt; 4.) Kisgazdapárt.”¹¹⁴ A lista annak belátását tükrözi, hogy a katolikusok minden pártban jelen vannak, következésképp a katolicizmus nem lehet egyetlen pártnak sem monopóliuma. A választási kampány során a budapesti papság általában Barankovics ellen és a Női Tábor mellett foglalt állást. Azt firtatták, milyen okot szolgáltatott Barankovics, ami miatt a prímás neheztel rá. „Mert a pesti papság olyan személyt nem támogat, aki a főpásztora előtt nem kedves.”¹¹⁵ A nyu-

114 Uo. 220. – Egyes levelekben csekély eltéréssel így: „Ilyen pártnak látszanak eddig: Barankovics Néppárt, Polgári demokratapárt (esetleg Pfeifferékkel), Kisgazdapárt, Keresztény Női Tábor, dr. Vargha Endre katolikus pártja (ha indulhat).” PL Mm. 3. d. Mindszenty József bíboros, érsek levele Barkóczy Sándor prépost-plébánoshoz. Esztergom, 1947. július 30. Gépelt másodlat. (Ugyanez a 10. dobozban is, itt a címzett Kutasi Károly esperes-plébános.)

115 PL Mm. 15. d. „Zakar-hagyaték”, narancssárga irattartóban az 1947-es választásokkal kapcsolatos iratok. „Dr. Galambos János lelkész jelentése a ciszterciáknál 1947. augusztus 18-án tartott ülésről.”

gati megyékből kapott hírek viszont Barankovicsék népszerűségét jelezték: „Egyháziakkal az élen krajcár nélkül végzik a propagandát.”¹¹⁶ Az, hogy a prímás és a párt között súlyos elvi és konkrét politikai nézetkülönbségeken alapuló feszültség lappang, a szavazópolgárok és a párt hívei számára nem volt egyértelmű. Még akkor sem, amikor augusztus 26-án „az illetékes egyházi hely” elhatárolódott attól a párttól – kimondatlanul is a Demokrata Néppárttól –, amely „a bíboros hercegprímás nevét is szájára vette”, és amely a „régóta várt nagy világnézeti mozgalom megvalósítójának hirdeti” magát.¹¹⁷ A Demokrata Néppárt Mindszenty ellenzése dacára is élvezte több megyéspüspök támogatását, és épp e párt listáján jutott mandátumhoz néhány konzervatív és legitimista politikus. Ez később a frakción belül konfliktusokhoz vezetett a „konzervatív katolikusok” és a „haladó katolikusok” között, és 1948 áprilisában hat „mindszentysta” képviselő kilépett a képviselőcsoportból.

A püspöki kar tiltakozott a választási rendszer anomáliái, a választói jog korlátozása, a jogtalan előnyhöz juttató, Mussolini gyakorlatára emlékeztető premizálási eljárás ellen, amely lehetővé tette a kisebbségben lévő párt számára a mandátumok többségének elnyerését: „Elengedhetetlen, hogy a magyar kormány módot találjon arra, hogy idejében orvossolja ezeket a visszaéléseket, és nem teszi ki az országot annak a veszélynek, hogy a választás tisztaságát és érvényességét kétségbe lehessen vonni.”¹¹⁸ Mindszenty eredetileg a tiltakozásnál sokkal élesebb, a baloldalt, elsősorban a kommunistákat bíráló körlevelet terjesztett elő a püspökök augusztus 14-ei tanácskozása elé, de Czapik Gyula egri érsekkel az élen négy püspök kijelentette, hogy ilyen megszövegezéssel nem írják alá a körlevelet, így az elmaradt.¹¹⁹

A választási kampány dandárjában, 1947. augusz-

Selden Chapin amerikai követ (középen) megbízólevele átadásán, 1947. július.
A magyar kormány részéről Mihályfi Ernő (balról) megbízott külügyminiszter, egyúttal tájékoztatói miniszter vett részt az eseményen

116 PL Mm. 15. d. „Zakar-hagyaték”, narancssárga irattartóban ismeretlen személy levele Zakar Andrásához, k. n. [1947. augusztus].

117 „Illetékes egyházi hely nyilatkozata.” *Magyar Kurír*, 37. évf. 1947. augusztus 26. III. kiadás, de. 11 óra.

118 MNL OL XIX-A-2-ab/0128/1949. 2. d. Mindszenty József, a püspöki kar nevében írt levele Dinnyés Lajos miniszterelnökhöz. Esztergom, 1947. augusztus 14. Eredeti, aláírt. Megjelent: „A Magyar Püspöki Kar levele Dinnyés Lajos miniszterelnökhöz.” *Magyar Kurír*, 37. évf. 1947. augusztus 16. III. kiadás, déli 1 óra.

119 SzCsPL I.1.a. 2050/1947. Az 1947-es választási körlevél dokumentációja. A palliumon: „A püspöki kar aug. 14-ikén mindenféle körlevél kiadása ellen foglalt állást.”

tus 13-án bemutatkozó látogatást tett Esztergomban Selden Chapin, az új amerikai követ. Mindszenty Chapinról már Amerikában, Spellman New York-i érsektől pozitív jellemzést kapott, mondván, hogy buzgó protestáns, szemben a vallás iránt kevésbé érdeklődő Schoenfelddel.¹²⁰ Az új követ személyéhez, aki saját bevallása szerint csak a véletlen folytán lett vérbeli tengerészből diplomata, a hazai legitimista körök nagy reményeket fűztek. Információik szerint Marshall hadügyminiszter bizalmasaként hatásköre nemcsak Magyarországra terjedt ki, hanem a kelet-közép-európai amerikai követségek mindegyikére. Nem kevesebbet vártak tőle, mint hogy „*meg fogja változtatni a magyar belpolitikát*”.¹²¹ Az elvárást az indokolta, hogy 1947 tavaszán – Kovács Béla elhurcolása, az amerikai segélyezés adminisztratív akadályozása, s vi-

szonválaszként a restitúció lelassítása miatt – a magyar–amerikai kapcsolatok kisebb megrázkódtatáson estek át, ráadásul június 4-én a washingtoni magyar követség személyzete – Szegedy-Maszák Aladár követtel az élen, csupán három beosztott kivételével – emigrált. Chapinnek azonban ahhoz, hogy erőteljesebb, aktívabb külpolitikát folytasson, mint az elődei, rendkívül kevés eszköz állt rendelkezésére.

Az új követ szívéllyessége nem jelentette az amerikai diplomácia távolságtartásának feladását. A világháború nyomán kialakult szövetségi rendszer felbomlásával és a hidegháború beköszöntével sem ígért az amerikai diplomácia semmimű beavatkozást Magyarországon. Az Amerikai Egyesült Államok globális érdekei szem-

Az amerikai emigrációt választotta Szegedy-Maszák Aladár washingtoni magyar követ (a képen jobbról) is. Rajta kívül 1947. június–júliusában több magyar diplomata lemondott állásáról, többek között Auer Pál párizsi, Gordon Ferenc berni követ

120 PL Processus, 1. d. V–700/1. 22. és 273. fol. Feljegyzés. Bp., 1948. december 28., illetve Gyorsírási jegyzet áttétele, 1948. december 27. este.

121 ÁBTL 3.1.9. V–700/6. 76. fol. Kray István gyanúsított jegyzőkönyve (keltezés nélkül). (PL-ből hiányzik.) (A követ haditengerészeti múltját megosztotta a nála vizitáló Puskin szovjet nagykövettel, aki jelentette is feletteseinek, hogy a követ haditengerészetre specializálódott, dolgozószobájában mintegy tíz amerikai hajó modelljét őrzi. AVP RF f. 077. op. 28. papka 125. gy. 6. l. 55. Puskin nagykövet naplójából, 1948. május 25.)

pontjából a nem földrajzi, hanem politikai értelemben vett Kelet-Európa – Magyarország együtt – továbbra is másodlagosnak számított. Passzív magatartásával mind Nagy-Britannia, mind az Egyesült Államok hozzájárult a Szovjetunió térhódításához, hiszen az erkölcsi-diplomáciai-politikai ellenállás és erőteljes tiltakozások híján teljes mértékben ellenőrzése alá vonta a kelet-közép-európai régiót. Ezzel együtt akár kedvező is lehetett az Egyesült Államoknak, hogy Magyarországon van egy tekintélyes személy, az ország prímása, akin keresztül akár belső zavarok vagy kínos politikai helyzetek gerjeszthetők, amennyiben az lenne kedvező az amerikai politika számára.

Az USA új budapesti követe meglehetősen jól informált volt a belső vatikáni körök Mindszentyről alkotott, de távolról sem egységes véleményéről. A Rómában szolgáló J. Graham Parsons diplomata, akihez levelezésük stílusából ítélhetően régi barátság fűzte, bizalmasan arról tájékoztatta Chapint, hogy a Vatikán igyekszik „lefékezni” Mindszentyt. Ennek bizonyításául elküldte részére azt a jegyzőkönyvet, amit Giovanni Battista Montinivel, a pápai államtitkárság helyettes vezetőjével folytatott aznapi beszélgetéséről készített az amerikai külügyminisztérium részére. Montini azt mondta, hogy Mindszenty az addigi erős és agresszív hangnem helyett visszafogottabb és megfontoltabb lesz, ennek érdekében a Vatikán lépéseket is tett.¹²² Chapin elődjéhez képest szorosabb és személyesebb kapcsolatot ápolt Mindszentyvel, de nem bízta elleneségülésre, és végképp nem áltatta a közelgő háború képével. Igaz, nemigen próbálta más belátásra sem bírni.

A prímás az amerikai követ bemutatkozó látogatása után nyomban levelet intézett George Hatton Weems dandártábornokhoz, aki 1946 nyarától a Szövetséges Ellenőrző Bizottság amerikai katonai misszióját vezette Budapesten. Azt kérte tőle, hogy tegyen előterjesztést a Szövetséges Ellenőrző Bizottságban az országgyűlési választások elhalasztására, mivel a választási törvény százezreket foszt meg választójoguktól.¹²³ Formálisan valóban semmi nem indokolta, hogy 1945 után két évvel ismét választásokat tartsanak, de a békeszerződés következtében a Szövetséges Ellenőrző Bizottság 1947 szeptemberére előírányzott távozása (ezzel a szovjet nyomás esetleges lanyhulása) a baloldalnak sürgetővé tette a törvényhozási dominancia megteremtését és a polgári pártok visszafordíthatatlan megtörését.

A választásokat 1947. augusztus 31-én megtartották. Mindszenty tüntetően nem ment el szavazni. Magát a választást a prímás külföldi újságíróknak adott nyilatkozatában cirkusznak minősítette, amit visszaélésekről szóló történetekkel illusztrált. Az újságírók az Esztergom és Budapest közötti visszautat azzal töltötték, hogy a prímáson élcelődtek. Az egyik megjegyezte: „...vajjon [sic!] a hercegprímás azt akar-

122 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. U. S. Legation, Hungary, Budapest, General Records 1946–1963, Box 4. 1947 – 840.4 Catholic Church. Jegyzőkönyv J. Graham Parsons, az amerikai elnök pápához delegált személyes képviselője asszisztensének és Msgr. Montini közötti megbeszélésről. Vatikánváros 1947. november 21. Mellékletként csatolva az asszisztens 646. sz., Selden Chapinnek küldött leveléhez. Vatikánváros, 1947. november 22.

123 SIPOS Péter–VIDA István: Mindszenty József és az amerikai követség i. m. 42.

A Magyar Kommunista Párt választási plakátja, 1947.
Minden manőver ellenére a szavazatok csupán 22,25 százalékát
nyerte el

Kisgazdapárti választási plakát, 1947.
Az FKGP kétmillió szavazatot veszítve is
stabil kormánypárt maradt

*ja, hogy az amerikaiak vonuljanak be Magyarországra és szabadítsák fel a szegény elnyomott népet az oroszoktól támogatott kommunista nyomás alól? »És erre az emberre mondták nekem azt, hogy politikus!«*¹²⁴ – számolt be beszélgetésükről – feltehetően – a magyar tolmács.

A választási eredmény közismert: a kormánykoalíció pártjainak választási szövetsége győzött, a választási csalásoknak köszönhetően a szavazatok relatív többségét a Magyar Kommunista Párt szerezte meg. A két évvel korábbi győztes kisgazdapárt szavazóinak száma 2 millióval csökkent. Az ellenzék a szavazatok majdnem 40 százalékát kapta meg; 16 százalékkal a Demokrata Néppárt lett a kommunisták után a legnagyobb párt. Vajon milyen eredményt ért volna el, ha a primás kiáll mellette? A Pfeiffer-párt 14,2 százalékot, a Balogh-párt 5 százalékot, a Radikális Párt és a Polgári Demokrata Párt együttesen kevesebb mint 3 százalékot, a Slachta-párt mindössze 1,3 százalékot szerzett. Mindszenty ahelyett, hogy méltányolta volna a sikert, leverten azt ismételte, hogy *„a magyar katolicizmus egysége romokban hever, tönkre tették”*.¹²⁵ A vádat elsősorban annak a négy főpapnak címezte, akiknek egyházmegyéjében a DNP eredményes volt: Papp Kálmán győri, Bánáss László veszprémi, Kovács Sándor sombathelyi püspöknek és természetesen Czapik Gyula egri érseknek. A primás felháborodása annak is szólt, hogy érzekelte a püspöki kar polarizálódását. A választási eredmény láthatóan kínosan meglepte Mindszentyt, holott tavasszal ő maga is úgy becsülte, hogy egy szabad választáson a Néppárt 60-70 százalékos győzelmet aratna – csak ő nem erre,

124 PIL 274. f. 7/248. ö. e. 79–82:82. fol. Gépelt feljegyzés, 1947. szeptember 4.

125 ÁBTL 3.1.8. Sz–222/4. [kd.] 130. fol. Jelentés. Bp., 1948. szeptember 6.

hanem a Pálffy József által vezetett Néppártra gondolt.¹²⁶ Állítólag gúnyosan kijelentette, hogy Barankovicsnak kommunista agitátorai voltak. Ezt a híresztelést az a hír is táplálta, hogy a Hitelbank, amely a kommunistáknak 30 ezer forintot adott, Bánáss püspök közbenjárására 10 ezer forinttal támogatta Barankovics pártját is.¹²⁷ Még súlyosabban esett a latba, hogy Szekfű Gyula egyik követi jelentése szerint a szovjetek a DNP-nek jelentőséget tulajdonítanak, „ezért áruló Barankovics” – mondotta a prímás –, „mert a szovjet köröknek szimpatikus”.¹²⁸

Szinte megmagyarázhatatlan az az ádáz kitartás, amivel Mindszenty Barankovics lejárataán fáradozott. 1947. szeptember 6-án bizalmas levélben azt írta Knox Helm brit követnek, hogy az egyháznak nincs kapcsolata Barankovics István pártjával, és a Demokrata Néppártot nem ismeri el katolikus világnézeti pártnak. A választási eredmény

Slachta Margit, a Keresztény Női Tábor elnöke leadja szavazatát az országgyűlési választásokon, 1947. augusztus 31.

Apácák szavaznak az 1947-es országgyűlési választásokon

126 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. U. S. Legation, Hungary, Budapest, General Records 1946–1963, Box 4. 1947 – 840.4 Catholic Church. Mindszenty József levele H. F. Arthur Schoenfeld követhoz. Esztergom, 1947. március 24. Eredeti, angol nyelvű, aláírt. (Ugyanezen a napon Mindszenty egy másik levelet is írt a követhoz, lásd a IV. fejezet 478. jegyzetét.)

127 PL Processus, 18. d. V–700/47. 201. fol. Mihalovics Zsigmond protonotárius kanonok, az AC országos igazgatójának levele Mindszenty Józsefhez. Bp., 1947. szeptember 10.

128 ÁBT L 3.1.8. Sz–222/4. [kd.] 131. fol. Jelentés. Bp., 1948. szeptember 6.

szerinte nem mutatja a párt valódi erejét és erősségét, mert csak az emberek félrevezetésével szerzett szavazatokat. „Barankovics pártja – figyelmeztette Mindszenty az angolokat – Moszkva-barát, s jöllehet katolikus világnézet képviselőjére törekszik, nem áll az egyház irányítása alatt.”¹²⁹ Befejezésül megjegyezte: azért írja mindezt, nehogy tévesen értékeljék őket, ha netán a nemzetközi erők fontolóra veszik az országgyűlési választások érvénytelenné nyilvánítását. A választások után minden püspök kapott egy aláírás nélküli, a pártot erősen dehonesztáló iratot, amely Barankovics legjobb szándékát is kiforgatta.¹³⁰ Mindszenty környezetében Barankovics-pártját gúnyosan mint „Öfelsége Rákosi hű ellenzékét” emlegették. A prímás valószínűleg akkor is hasonlóan vélekedett volna, ha tudja, az MKP legszűkebb grémiuma ekkortájt utasította Rajk László belügyminisztert: az ÁVO „adjon Barankovics képviselőre kompromitáló adatokat”.¹³¹

Mindszenty és Barankovics ellentéte több elemből állt. A hercegprímás „személyzeti politikájában” mindig is első helyen szerepelt a megbízhatóság, míg a rátermettséget, amit a környezete pedig legalább annyira hangsúlyozott, másodlagosnak tekintette. Teljesen másként, de mindketten illuzórikusan ítélték meg a politikai helyzetet: a prímás a nyugati beavatkozásban, a politikus a *modus vivendi*-ben hitt. Mást gondoltak a keresztény államról: Mindszenty történelmi alkotmányban, Barankovics kereszténydemokrata állameszmében, egy evangéliumi szocializmusban gondolkodott. A hercegprímást „szent hajthatatlanság” fűtötte, egy politikusnak viszont tudni kell kompromisszumokat kötni.¹³² Ezek az elvi, szemléletbeli és alkati különbségek idővel átléphetetlenné szélesítették a kettejük közötti távolságot. Nyilvánvaló feszültségük a baloldal malmára hajtotta a vizet: a Demokrata Néppártot arra készítette, hogy elhatárolódjon Mindszentytől és ezáltal a „hivatalos” egyháztól, elveszítve így annak erkölcsi és politikai támogatását. Ugyanakkor a baloldal Barankovicsokra hivatkozva állította, hogy a hercegprímás a reakció első számú képviselője, aki mögött közéről sem sorakozik fel a közéleti katolicizmus. A végeredmény közismert: a kialakuló totális diktatúra sem a konzervatív, sem a kereszténydemokrata politikai katolicizmust nem kímélte. A velük való, szinte egyidejű leszámolást ez a konfliktus csak megkönnyítette.

129 PIL 508. f. 1/117. ö. e. 7. fol. TNA FO 371/67185. Mindszenty József levele Knox Helm követhoz. Esztergom, 1947. szeptember 6. (Megjegyzés: Sáros Páter és Vida István a *Mindszenty József és az amerikai követség* című írásukban – i. m. 42. – az amerikai követet tekintik címzettnek.)

130 „A Püspöki Kar tagjainak. Bizalmas. A D.N.” Több levéltárban is, pl. PMKL IV. 213. Albert István hagyatéka 4. sz. tétel, „Néppárt” feliratú dosszié. (A szöveget Matheovits Ferenc, a DNP-ből 1948. április 2-án kilépett képviselő állította össze.)

131 PIL 274. f. 3/120. ö. e. 2. fol. és RGASZPI f. 17. op. 128. gy. 309. l. 95. Jegyzőkönyv az MKP PB 1947. november 20-ai üléséről.

132 SEMJÉN Zsolt: *Két pogány közt*. Barankovics Alapítvány, Bp., 2013. 80.

BOLDOGASSZONY ÉVE

A háború utáni rendkívül nehéz szociális helyzet, az ország katonai megszállása, az ateizmustól és a kommunista hatalomátvételtől való félelem magával hozta a vallásosság erősödését, miközben az ateizmus terjedéséhez is adott volt minden feltétel. XII. Piusz pápa a hitet veszélyeztető ideológiák leküzdéséhez *Provida Mater Ecclesia* kezdetű apostoli konstitúciójával (1947. február 2.) legalizálta a világi intézménye-

Áhítat

Az egyházmegyék és a főtanfelügyelőségek felmérték a háborús károkat. Szekeres Fábián plébános jelentése.
Porva (Veszprém vármegye), 1945. május 8.

ket (*instituti secolari*), serkentette a hívek szervezettségét és mozgósította a politikai közéletben passzív katolikus tömegeket.¹³³

HITÉLETI PEZSGÉS

A hercegprímás lelkiismeretesen elvégezte a mindennapi egyház-igazgatási ügyeket. Alapvető papi kötelességének tartotta megakadályozni híveit abban, hogy hamis ideológiákhoz szegődjenek, ezért az evangelizációs munkát, a hitélet erősítését minden körülmények között kiemelt feladatnak tekintette. A lelki élet fellendítése érdekében szorgalmazta a népmissziók munkáját. Elindította az Árpád-házi Szent Margit pártfogásába

A katolikus iskolák védelmében 1945 októberében létrehozott szülőszövetség logója. Főtitkára Lénárd Ödön piarista szerzetes lett, aki 1948 és 1977 között, három büntetőeljárás következtében, összesen 18,5 évet töltött börtönben

ajánlott engesztelési mozgalmat. A katolikus oktatás védelmére mozgósította az 1945. május 24-ei püspökkari konferencián már tárgyalt Katolikus Szülők Vallásos Szövetségét. Hamar kiderült, hogy az emberek megelégtették a tömegélmények ürességét és belső sivárságát. Lélegzadagító, bensőleg boldogító, megtisztító élményekre vágytak. Már az 1946. május 5-ei máriaremetei zarándoklat is százezres, majd a Szent Gellért halálának 900. évfordulójára 1946. szeptember 21–22-én rendezett szegedi megmozdulás újabb 70 ezres tömeget vonzott. A gazdasági nehézségek közepette más szentek ünnepeihöz képest megnőtt Árpád-házi Szent Erzsébet tisztelete. A hercegprímás kérésére a Rítuskongregáció Szent Erzsébet ünnepét 1947. április 11-én II. osztályra (*duplex classis*) emelte.¹³⁴

Az egyház saját eszközeivel, a katolicizmus erejének összpontosításával és imádsággal próbálta meggátolni a kommunizmus előretörését. Erre a templomokon kívül kitűnő alkalmat kínált az Actio Catholica 1947–1948-as munkatervében meghirdetett Boldogasszony Éve. Megnyitására egy hónappal az után került sor, hogy a prímás haza-

133 A konstitúcióról lásd BERTALAN Péter: *Provida Mater. Egy rejtőzködő enciklika magyarországi utóélete*. Human Exchange Emberi Erőforrás Fejlesztő és Tanácsadó Alapítvány, Kaposvár, 2009.

134 A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között i. m. 253–254. Az 1947. október 8-án, Vácott tartott püspökkari értekezlet jegyzőkönyve, 4. napirendi pont. – Megjegyzés: az egyházi ünnepeknek, a zsolozsmának is, különböző rangjai vannak. A zsolozsmában eredetileg két éjszakai imaóra volt. Az éjszaka kezdetén a vigíliát mondták el, éjfélkor az ünnep zsolozsmáját. Ez idővel megszűnt, az elnevezések maradtak, és a két imaóra helyett egy maradt, dupla antifónával, a zoltárok elején és végén. A duplex elnevezés az ünnep rangjára maradt.

A magyarországi Mária-év megnyitása Esztergomban
Nagyboldogasszony ünnepén, 1947. augusztus 15-én

tért Kanadából: 1947. augusztus 15-től (Nagyboldogasszony ünnepétől) 1948. december 8-ig (a Szeplőtelen fogantatás napjáig) tartott.¹³⁵ Az évszázados Mária-tisztelet, a búcsújárás hagyományának felélesztése nagy lehetőséget jelentett Mindszenty lelkipásztori céljai szempontjából. Ahogy a háború előtt a Regnum Marianum (Mária Ország) a történelmi Magyarország megjelenítőjévé vált, úgy most azt szimbolizálta, hogy a nemzet Szűz Máriától merít erőt felemelkedéséhez. A kommunizmusmentes Magyarország csak Mária országának lelki megvalósítása révén érhető el. Küzdelem az imádság erejével! – ez volt a rendezvénysorozat spirituális hadüzenete, amire tömegek mutatkoztak fogékonynak. A Boldogasszony (Mária) Éve jól szervezett, alapvetően hit-

A Boldogasszony Éve eseményeiről készült fényképalbum
fedőlapja, 1947

135 „A Magyar Püspöki Kar közös pásztorlevélben meghirdette a »Boldogasszony Évet«.” *Magyar Kurír*, 37. évf. 1947. augusztus 17. III. rendkívüli kiadás, déli 12 óra. Történetét részletesen feltárta MÉSZÁROS István: *Boldogasszony Éve 1947/1948. Mindszenty bíboros evangelizációs programja*. Ecclesia, Bp., 1994. (Mindszenty emlékirataiban azt írja, hogy az ottawai Mária-kongresszus adta a mintát, ez azonban nem állja meg helyét, mert már az Actio Catholica említett 1947–1948-as munkatervében meghirdették. MINDSZENTY József: *Emlékirataim* i. m. 194–195. Vö.: GIANONE András: *Az Actio Catholica története Magyarországon 1932–1948* i. m. 203.)

buzgalmi rendezvények sorozatából állt. S bár Magyarországon közel sem voltak oly mély és erős gyökerei a kereszténység és a nemzeti identitás összefonódásának, mint mondjuk Lengyelországban, ez a rendezvénysorozat egy új egyházi és nemzeti arculat megformálását is célozta, amely a hagyományba kapaszkodik. Mélységében, hatóerejében és nagyságában a korszak legkiemelkedőbb hitéleti rendezvénysorozatává nőtt, amely dinamizálta a katolikus közéletet.

A Mária-év eseményei sorában sokáig emlékezetes maradt az 1947. augusztus 20-i Szent István-nap. Miközben a közbeszédet a pártok választási versengése uralta, ezen a napon a cappa magnába öltözött Mindszenty vezetésével a püspöki kar, szerzetesek, apácák és a hívek félmilliónál többre becsült tömege vonult a körmenetben. Az államalapító Szent István király ereklyeként tisztelt jobb kézfejét, a Szent Jobbot 1819 óta vitték körbe a budai várban. 1945-től a vár romossága miatt a főváros pesti ol-

Több százszázres tömeg a Szent Jobb-körmenet után a Hősök terén, 1947. augusztus 20.

dalán található Bazilikától az Andrássy úton egészen a Hősök teréig kísérték, ahogy 1938-ban is, a Szent István-év kiemelt rendezvényeként. Az MKP Politikai Bizottsága Rajk László belügyminisztertől várta el, hogy elérje a felvonulás útvonalának lerövidítését. Mindenesetre azt a felhatalmazást is megadta, hogy „szükség esetén engedje meg, hogy ott legyen, ahol kívánják”.¹³⁶ Így is történt. Királyok palotája helyett a főurak és nagypolgárok villái előtt haladt a menet – a monarchikus helyszínt felváltotta a modern polgári nacionalizmus világa. A protokoll egyik eleme ismerősen régi: a főemlévény mögött foglalt helyet a miniszterelnök, ezúttal Dinnyés Lajos és kormányának több tagja, a tábornoki és rendőrtábornoki kar tagjai, valamint – többnyire feleségükkel együtt – a diplomáciai képviselők vezetői. Ott voltak a Szövetséges Ellenőrző Bizottság munkatár-

136 PIL 274. f. 3/100. ó. e. 2. fol. Jegyzőkönyv az MKP PB 1947. augusztus 7-ei üléséről; „Nyilatkozat a Szent Jobb körmenettel kapcsolatban.” *Magyar Kurír*, 37. évf. 1947. augusztus 14. V. kiadás, du. 1. óra. Eszerint „az *Actio Catholica* a vallásszabadság elve alapján engedélyt nem kért, hanem csak egyszerűen bejelentette a jelzett útvonalon a körmenetet. [...] Amikor az *Actio Catholica* bejelentette, hogy a hatóság által megjelölt más útvonalon egyáltalán nem tartja meg a körmenetet, akkor tudomásul vették az útvonalat.”; „Válasz a Miniszterelnökségnek a Szent Jobb körmenet ügyében kiadott közleményére.” *Magyar Kurír*, 37. évf. 1947. augusztus 20. II. kiadás, déli 12 óra.

sai, még a szovjet Brankov parancsnok és a jugoszláv Dubrava tanácsos is. A pártok delegáltjai viszont hiányoztak. Mindszenty József prédikációjában a Szent István-i ereklje szentségével szembeállította a kortárs „államférfiak” (azaz a gyenge politikusok) cselekedeteit, akiket felelőssé is tett az ország erkölcsi nyomorúságáért. Az aktuálisnak tekintett értékek között természetesen a keresztény hit megőrzése állt első helyen: *„A mi ezeréves múltunk Szent Istvánban testesül meg legkifejezőbben. Tőle kaptuk legnagyobb és időálló értékeinket, Egyházat, Mária-tiszteletet, a keresztény nevelést. Büszkén őrizzük a Szent István-i hagyományokat családban és társadalomban, és ezzel keltsük életre az elalélt Magyarországot és ez segítsen Istenhez. Ámen.”*¹³⁷ Szavai a hívek fülében üzenetként csengtek, amikor alig tíz nap múlva az urnákhoz járultak, hogy parlamenti képviselőket válasszanak. Az ünnepség végén új szertartásra került sor: a szerszámok megáldására. A tudósító szerint a főoltár előtti asztalokra helyezték el az ipari és mezőgazdasági munkások szerszámaikat, hogy az egyház megáldja azokat. A felvonuló mezőgazdasági gépeket és járműveket nemzetiszínű

Válogatás a Boldogasszony Évének budapesti eseményeiből.
A Szent Jobbot augusztus 20-án félmilliónál is több ember kísérté

A hercegprímás prédikál a zsúfolásig megtelt Mátyás-templomban

137 „Az élő óriás.” *Új Ember*, 3. évf. 35. sz. 1947. augusztus 31. 2.; „A bíboros hercegprímás az államférfiak felelősségéről.” *Magyar Kurír*, 37. évf. 1947. augusztus 20. IV. kiadás, este 7 óra 10 perc.

Mindszenty magasba emeli a monstranciát, körülötte hívek sokasága a fatimai ájtatosságon, október 13-án

A sportpályán térdeplő dombóváriaknak oszt áldást a hercegprímás

Fegyveres katonák vonulnak az orosházi körmenetben

Zászlódíszben Mária-napon az egri bazilika

zászlók és virágerdők borították. Az emberek százezrei így voksoltak a magyar állam alapjának tekintett keresztény világnézetre és erkölcsre. Igazi *Ecclesia militans* volt ez.

1947. szeptember 7-én Mindszenty felszentelte a bombázásban megrongálódott és a hívek adományából újjáépített szombathelyi székesegyházat. Az ünnepség másnap Máriával folytatódott. A Mária-kegyhelyekre országsszerte zarándoklatok sora indult. Szeptember 14-én, a szent kereszt felmagasztalásának napján¹³⁸ a bíboros 100 ezer férfi gyalogos zarándoklatát vezette a fővárostól 14 km-re lévő Máriaremetére. (A női zarándokok egy hét múlva, szeptember 21-én vonultak ugyanoda.)¹³⁹ Szentgyónással és szentáldozás-

138 Ezen a napon a katolikus világ Krisztus keresztjének megtalálására, illetve viszsza szerzésére emlékezik. A szent keresztet Nagy Konstantin császár édesanyja, Szent Ilona találta meg Jeruzsálemben. A legenda szerint a Golgota hegyén fellelt maradványokat egy beteghez érintették, és amikor Krisztus keresztjének darabját nyújtották neki, meggyógyult. Az ereklyét később elrabolták a perzsák, azt Herakleiosz császár 628-ban szerezte vissza, és vitte őrzési helyére meztláb, szegényes ruhában, a saját vállán.

139 SzCsPL I.1.a. 1430/1946. Az Actio Catholica 1947/48. évi munkaterv. Mihálovics Zsigmond protonotárius kanonok, az AC országos igazgatója küldi a püspököknek. Bp., 1947. május 27.

Férfiak zárándoklata Máriaremetére,
1947. szeptember 14.

Női zárándokok menete Máriaremetére,
1947. szeptember 21.

sal megtisztult lélekkel útközben Mária-énekeket énekeltek és rózsafüzért imádkoztak lelkesen és bizakodóan.

A katolikus nagygyűlések mintájára és ahelyett 1947. október 4. és 7. között rendezték meg a Nemzeti Mária-kongresszust. A felettesei elvárásainak megfelelni igyekvő rendőrségi megfigyelő szerint a hallgatóság 60–65 százaléka nő, és „*csak elenyészően kis része, 5–10%-a volt tudatos fasiszta*”,¹⁴⁰ de még ő sem állította be politikai nagygyűlésnek a rendezvényt. Október 7-én Mindszenty szónokolt a Bazilika előtti hatalmas téren, ahol mintegy kilencvenezren hallgatták. A kongresszuson elfogadott határozatokat – köztük a katolikus napilap elindítását – október 9-én este küldöttség vitte Dinnyés Lajoshoz, a választások után hivatalában maradt miniszterelnökhöz. A fáradt politikus meglehetősen ingerülten fogadta az aznapi sokadik delegációt. Türelmetlenül közbevágott, és arra az érvre, hogy a kongresszus határozatait 100 ezer ember fogadta el, cinikusan vetette oda: „Százezer! Ugyan kérlek, ha egy kézigránátot közibük vágnának, mind széjjelfutnának, csak a hercegprímás maradna ott, meg esetleg egy-két ember.”¹⁴¹ Amikor a küldöttség vezetője a napilap-indítási engedély érdekében egyre reménytelenebbül érvelt a lelkiismereti szabadsággal és a békeszerződés ratifikálásával, a miniszterelnök lehűtötte a reményeket: „Jó, jó, megmondom én, mi a hiba... persze... mert ellenségei vagytok a köztársaságnak.” A miniszterelnök gunyoros szavaira, bőségesen idézve belőlük, Mindszenty szinte azonnal replikázott. „...a kenyérgond idején talán az erőszakot kellene

140 PIL 274. f. 2/246. ó. e. 34. fol. Jelentés a Mária-napokról.

141 SzCsPL I.1.a. 2058/1947. „Jegyzőkönyv. Felvétel 1947. október 10-én. Tárgya: az Actio Catholica küldöttsége a Miniszterelnök úr előtt.” (A következő idézet is innen – B. Ma.) – A jegyzőkönyv eljutott a budapesti amerikai követségre, lásd: NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. U. S. Legation, Hungary, Budapest, General Records 1946–1963, Box 4. 1947 – 840.4 Catholic Church.

A székesegyház szentelésére érkező hercegprímást
virággal köszöntik Szombathelyen, 1947. szeptember 7.
A templomszentelésre kiadott képeslap elő- és hátlapja

Mindszenty József a szónoki emelvényen
a szentelési ünnepségen,
1947. szeptember 7.

megszüntetni, amellyel tisztviselők ezreit tiporják bele meggyőződésük ellenére bizonyos pártba. [...] nem kellene több mint ezer megrendelt ebédet Esztergomban – már a nyomor idejére eső választási előidőkben – a moslékba dobni egyik rosszul sikerült kormánypárti gyűlés után. [...] Pornográfia van papír, Egyház-mocsoklásra is van. Aztán a zsidók birtokban vannak már a sajtó terén, a reformátusok is hangot hallathatnak... [...] Hogy a katolikus Egyház szent körmeneteivel kapcsolatban panem et circensest emlegessen Miniszterelnök úr, ezt a leghatározottabban visszautasítom. Azt nagyon jól tudja Miniszterelnök Úr, hogy nálunk se evés, se szórakozás nincs a körmenetek alkalmával. Miniszterelnök Úr ne ilyen messze keresse a tömeg megvesztegetését; hisz épp az aug. 20-i körmenettel párhuzamosan is volt a fővárosban népi lepényevés, de azt nem mi rendeztük. Az ingyen vonatok népgyűlésekre nem az Egyház híveit ontották.¹⁴² A minden mondatában felháborodott levél végén Mindszenty a miniszterelnök adott szavát kérte számon, ugyanis Czapik Gyula egri érseknek és Baranyay Jusztin ciszterci jogtudósna megígérte, hogy a választás után lesz engedély katolikus napilapra.

A kongresszust követően a budapesti Actio Catholica imaóra-stafétát indított: minden héten más templomban imádkoztak Szűz Mária tiszteletére. A Mária-kultusz táplálta lelki fellendülést Mindszenty a közösség-szervezésben is kamatoztatta: 1947-ben életre hívta a Szűz Mária, a Világ Győzelmes Királynője Engesztelő Leányai elnevezésű, szem-

142 PIL 274. f. 7/247. ő. e. 101–102r–v. Mindszenty József 7077/1947. sz. levele Dinnyés Lajoshoz. Esztergom, 1947. október 18. Eredeti, aláírt. Másolatban: PL Mm. 26. d.

A Mária-év őszi ünneppsorozatának egyik színhelye Szombathely, 1947. szeptember 8.

lélődő, mindennapi kenyerükről kétkezi munkával gondoskodó szerzetes kongregációt azzal a céllal, hogy a nővérek állandó szentségimádással, vezekléssel segítsék a világot el-lepő bűnök leküzdését. A közösség tagjai életüket az egyház felmagasztalásáért, a papok megszentelődéséért és az egész világ üdvösségéért ajánlották fel. Az 1950-ig működött közösséget Kovacsics Mária Natália nővér vezette, aki már korábban kitűnt különböző látomásaival, amelyek hatására azon szorgoskodott, hogy engesztelő mozgalom induljon és engesztelő kápolna épüljön a „Szenthegyen” (azaz a budapesti Svábhegyen).¹⁴³

AZ ŐSZI FORDULAT

A választásokat követően hamarosan kisebb kormányzati válság robbant ki: a csalások és a vártnál rosszabb eredmény miatt a szociáldemokrata miniszterek tiltakozásul egy ideig nem jártak be munkahelyeikre (ez volt az úgynevezett minisztersztrájk). Az amerikai kormány is tiltakozott a választási csalások miatt, gazdasági megszorításokat léptetett életbe, majd sikeresen akadályozta meg Magyarország felvételét előbb az

¹⁴³ A közösség létrehozásának iratai a Prímási Levéltárban egyelőre lappanganak. Lásd: http://www.vilagkiralynoje.hu/tortenelmi_attekintes/ (letöltés: 2014. május 4.). Natália nővér egyik látomása szerint Jézus a Szent Anna-rétre tette annak az engesztelő mozgalomnak a kiindulópontját, amely majd az egész világra kiterjed és békét hoz az emberiségnek. E mozgalom napjainkban éledt fel ismét.

ENSZ-be, később a Nemzetközi Valutaalapba és a Világbankba. Az ENSZ-tagság meghíúsulásán Mindszenty sajnálkozott, és aggódott, hogy emiatt elmaradhat az amerikai katolikusok gazdasági segítsége. Éhséget, aszályt, kifosztottságot vizionált, és azt tanácsolta, hogy „*legjobb nekünk semlegességben átfutni hagyni magunk felett az esetleges újabb történelmi fergeteget*”.¹⁴⁴

Hamarosan egy történelmi mérőföldkőnek bizonyult eseményről tudósítottak a hírek: 1947. szeptember 22–27. között a lengyelországi Szklarska Porebán lezajlott tárgyalá-

Az 1947. évi választások során hírhedtté vált „kékcédula”

sok eredményeként létrejött a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodája, a Kominform. A Kominform-értekezlet határozatainak éle a „jobboldali szociáldemokrácia”, a „nyugati fasizmus”, az amerikai imperializmus, a Truman-elv és a Marshall-terv ellen irányult, egyike sem érintette a vallást és az egyházakat.¹⁴⁵ Az amerikai *The New York Times* szerint ez az új kommunista manifesztáció egyenesen a háború alatt kötött nemzetközi szerződések megsemmisítését jelenti.¹⁴⁶

A vallás és az egyházak témája csak marginálisan került szóba. A magyar küldöttek, Révai József és Farkas Mihály azt tapasztalták, hogy bár a felszólalók az egyházakat komoly politikai ellenfélnek tekintik, de messze nem a legveszélyesebbnek: a lengyelek neutralizálták, a jugoszlávok terhesnek tartják az addig hasznos szentszéki diplomáciai kapcsolatokat, Olaszországban pedig a kommunisták koalíciót alkotnak a kereszténydemokratákkal.¹⁴⁷ A nagybudapesti pártaktívának adott tájékoztatásukban egyetlen szóval sem nevesítették az egyházakat, beszédeikben a munkásegység megszilárdításáról, lényegében a szociáldemokrácia feletti kommunista befolyás megszerzéséről szóltak.¹⁴⁸ 1947. október 14-én a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottsága-

144 PIL 274. f. 7/247. 6. e. 106. fol. Mindszenty József 7076/1947. sz. levele Dinnyés Lajos miniszterelnökhöz. Esztergom, 1947. október 15.

145 „Nyilatkozat a nemzetközi helyzetről.” *Szabad Nép*, 5. évf. 226. sz. 1947. október 5. Címnap; A *Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodájának határozatai*. Szikra, Bp., 1950. 6–11:8.

146 Idézi: „A Kominform. Hogyan vélekedik a világ a varsói megnyilatkozásról?” *Új Ember*, 3. évf. 42. sz. 1947. október 19. 8.

147 PIL 274. f. 10/14. 6. e. 4., 12., 22., 34., 50. fol. Révai József és Farkas Mihály jegyzetei a Tájékoztató Iroda alakuló ülésének tárgyalásairól. Kézírás; PIL 274. f. 3/112. 6. e. 7. és 14. fol. Az MKP politikai bizottsága ülésének jegyzőkönyve, 1947. október 9.

148 „A békéért való harc új korszakát nyitja meg a kilenc kommunista párt értekezlete.” *Szabad Nép*, 5. évf. 231. sz. 1947. október 14. 1–2.

nak Politikai Bizottsága adott ki utasítást a kelet-európai országokkal kötendő kölcsönös segítségnyújtási szerződésekről.¹⁴⁹ Ez elindította a keleti tömb „barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási” szerződésekkel való formai alapozását. Amit 1946-ban csak sejteni lehetett, az 1947 őszére bizonyossággá vált: a szovjetek nem tűrik a felemás helyzetet és Magyarországon is végre fogják hajta(t)ni a teljes kommunista hatalomátvételt. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság a békeszerződés hatályba lépésével (1947. szeptember 15.)

Dinnyés Lajos miniszterelnök aláírja a barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződést Moszkvában, 1948. február 18.

megszűnt ugyan, de a Kominformon keresztül a Szovjetunió meggyorsította a térség szovjetizálását.

Az állam és egyház viszonyát is összegezte a hercegprímás, amikor a püspöki kar október 8-ai értekezletén a politikusok addigi eljárását szakaszolta. Szerinte beismerték, hogy az egyház ellen sem az „elhitetés” (1945. november 1-jéig), sem az „offenzíva” (1945. november 1.–1947. április 15.), sem a „megfőzés” (1947. április 15.–augusztus 31.) taktikája nem vezetett eredményre. De ez a beismerés Mindszenty szerint nem őszinte, a barátkozás talmi, mert a politika igazi arcát a választási csalás, kínzás, papverés, üldözés, sajtótámadás jellemzi. A primás semmi jót nem várt az 1947. augusztus 31. után kezdődő újabb időszakról: *„Ne higgyünk semmiféle ígéretnek. Harcoljunk, ha a helyzet kívánja, dolgozzunk állandóan és imádkozzunk szüntelen. El ne felejtjük, hogy közöttünk azok is, akikre legkevésbé gondolnánk, egész kémhálózattal vannak körülvéve. Az egységre nagy szükség van, vezérkari tag vezérkari ügyet csak a vezérkarban tárgyalhat meg.”*¹⁵⁰ Mindszenty szavaiból kitűnik, hogy tudott saját és püspöktársai megfigyeléséről. Utolsó mondatát a hitoktatás ügyében külön utakra merészkedett veszprémi püspöknek és az összes habozó főpaprak címezte.

1947. december 11-én a Szent István Társulat közgyűlésén Mindszenty, eligazításként és „gyógyítási céllal” mérlegre tette Magyarország utolsó három évtizedének köz-

149 *Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszizszkih arhivov 1944–1953. Tom I. 1944–1948. i. m. 727.*; Magyarul VIDA István (szerk.): *Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez 1944. október – 1948. június* i. m. 296.

150 *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között* i. m. 251. Az 1947. október 8-án, Vácott tartott püspökkari értekezlet jegyzőkönyve, 1. napirendi pont.

életét.¹⁵¹ Megállapította, hogy az állami és társadalmi lét alapjai, úgymint erkölcs, törvény, eskü, család, házasság, kötelességteljesítés, az igazság, szeretet és béke érvényesülése mind-mind sérült. „*Félelemmentes életről csak ott lehet beszélni, ahol van felelősség*” – ezzel szemben a felelősség az emberekben lassan egészen elhomályosult. Felelősségkerülésre vezette vissza az öngyilkosságot, a hitetlenséget („...materializmus, a majom-elmélet is az). „*Amiben ma élünk – fejtegette –, sem háború, sem béke; nem háborútlan béke, de biztosan békétlen nyugtalanság. És mindebben rugóként szerepel az emberi felelőtlenység úgy, ahogy a mesterségesen ferdére állított közvélemény, ennek úttörője, a célzatos propaganda, a tüzelő és megfélemlítő jelszavak, a részigazságok, a felszabadított szenvedélyek szüntelen korbácsolása a homályba borított igazi célok felé, a nemzeti önérzet meggyengítése, a pártoskodás kiélezettsége, a plakát-filozófia azt kialakítják.*”¹⁵² Előadását a szekularizáció kritikájával folytatta: „*Az egyháznak most – 9½ évszázad után nagy töréssel – nincs szava a törvények meghozatalában, sőt a hitet, erkölcsöt érintő törvényjavaslatokkal kapcsolatban sem kérdezik meg; esetleges felszólamlásait legtöbbször válasz nélkül hagyják; nincsenek szabad körlevelei, nincs ma napilapja, se hetilapja.*” Ugyanakkor kétségtelenné tette, hogy „*az ország primásának arról a jogos igényéről, hogy az Egyházat és az országot bármi módon érintő törvényjavaslatokhoz idejében hozzászólhasson, le nem mondok.*” Mindszenty beszéde azért keltett kisebb vihart, mert ebben a kijelentésében újfent közjogi szerepére és jogosítványaira utalt, ami igencsak érzékenyen érintette a köztársasági kormányt.

Mindszenty gondolkodását az a Magyarországot túlértékelő meggyőződés hatotta át, hogy itt dől el a kereszténység és a pogányság (a bolsevizmus) élet-halál harca. Emlékirataiban Szent Ambrusra hivatkozott, aki nem „hintázott”, a római szenátus szemében nem akart „réálpolitikus” lenni. „*Ebben a drámai helyzetben másodrendű kérdéssé lett, hogy győzünk-e. A győzelemmel is fontosabb ügy lett a helytállás példája. A megalkuvás, a kompromisszum helyett az egyetemes Egyház és az egész kereszténység érdekében a tanúságtételt választottuk.*”¹⁵³ A bíboros számára nem a győzelem volt az elsődleges, hanem a tanúságtétel, és erre ösztönözte papjait és híveit is. Nem látott más kiutat, de nem is keresett. Szerepe szinte rendeltetésszerű volt: „*a bíboros játssza az ellenzék vezérének szerepét jobban, mint valaha. Ha széles szellemi nyitottság nincs is meg nála, van jelleme és bátorsága, ami ritka ebben az országban, és magas állása lehetővé*

1947. augusztus 1-jén megkezdődött az első szovjet mintára elkészített, hároméves népgazdasági terv. Reklámozására piacra dobták a „3 éves terv” elnevezésű új cigarettát, amelyet a tervidőszak befejezéséig, 1949 végéig árultak hat fillérért

151 „Mindszenty József hercegprímás nagy beszéde a Szent István Társulat közgyűlésén.” *Új Ember*, 3. évf. 47. sz. 1947. december 21. 3.

152 „Mindszenty József bíboros hercegprímás mondott elnöki megnyitóbeszédet a Szent István Társulat 92-ik közgyűlésén.” *Magyar Kurír*, 37. évf. 1947. december 11. IV. kiadás, déli 12 óra. (A következő idézet is innen – B. Ma.)

153 MINDSZENTY József: *Emlékirataim* i. m. 154.

teszi számára, hogy ezen tulajdonságait hatékonyan érvényesítse” – írta róla és a kialakult helyzetről a francia követ.¹⁵⁴

Mindszentyt nem csalták meg megérzései. A Magyar Kommunista Párt szakított a hosszabb időszakra tervezett átmenet taktikájával, és az azonnali, „fordulatszerű” változásra törekedett. 1947 végétől 1948 márciusáig – a pártpolitika eszközévé züllesztett igazságszolgáltatás segítségével is – módszeresen felmorzsolták a munkáspárti fúziót ellenző erőket. Az államhatalom ellenőrzése a gazdasági élet addiginál sokkal szélesebb területére terjedt ki, megindult a hároméves terv, megtörtént a bankrendszer államosítása. A baloldal végeredményben megszálalt minden jelentős hatalmi pozíciót, a szám-szerű többség elvét lábbal tiporta, s leplezetlenül hangoztatta: nála van a pénz, a tehetőség, a hatalom, és vele a szovjetek támogatása. A pártpolitikai paletta egyre fakóbb és egyhangúbb lett. A parlamenti ellenzék fokozatos felmorzsolódásával a kommunista-ellenes erők egyesítésének kiürülő vezérszerepében hamarosan a katolikus egyházat és főpásztorát, Mindszenty Józsefet találjuk.

MÁRIA-NAPOK 1948-BAN

A katolikusokkal szembeni nagy tapintatlansággal a kormány a Mária-év derekán, 1948 elején egyes, addig munkaszünettel párosuló egyházi ünnepnapokat (Gyertyaszentelő Boldogasszony napját – február 2., Gyümölcsoltó Boldogasszony napját – március 25. és Kisboldogasszony napját – szeptember 8.) munkanappá nyilvánított. Amíg a Boldogasszony Éve 1947-es rendezvényeit még háborítatlanul megtarthatták, addig 1948-ban megszorodtak a konfliktusok, kivált az év második felére eső programokra nyom-ta rá bélyegét az egyház és állam feszült viszonya.

A Boldogasszony Éve lendülete a második szakaszra sem fulladt ki; Mária tiszteletén túl az ateizmus, a materialista világnézet és az ezt képviselő kommunizmus elutasítását is üzent. Az ünnepségeket a politikai rendőrség szigorúan ellenőrizte, de egyelőre nem provokálási céllal. Ha botrány készülődéséről szereztek hírt, jelentették az Andrássy út 60.-ba. „Meg akarják zavarni” – értesültek például Mindszenty gyulai szentmiséjéről. „Ezt mi igyekszünk elkerülni és elvtársainkat fékezni.”¹⁵⁵ Rendbontás nem is történt, a 10-12 ezer fős tömeg 1947. április 25-én áhítattal hallgatta Mindszentyt. Többen is lettek volna, ha a közeli Mezőhegyesen nem ugyanerre az időpontra szervezik Rákosi Mátyás látogatását, akit legfeljebb csak ötödannyian hallgattak.¹⁵⁶ Átlag 165 államvé-

154 AMAE AD Série: Europe 1944–1949, sous-série: Hongrie, dossier: 18. Questions religieuses, 1944–1949. fol. 15–16:16. Henry Gauquié budapesti francia követ 411. sz. távirata. Bp., 1947. november 11.

155 PIL 274. f. 7/246. ö. e. 82. fol. Péter Gáborhoz intézett levél helyi kommunista pártszervezettől. [Gyula] 1948. április 17.

156 PIL 274. f. 7/246. ö. e. 83r.–v. Az MKP gyulai szervezetének jelentése „Mindszenti [sic!] József hercegprímás csabai, illetve gyulai tartózkodása.” Gyula, 1948. április 26.

Mária-napok. Abaújszántó, 1948. április 17–18.

delmis járta a templomokat, az ünnepségeket, és percnyi pontosságú jelentéseket készített, regisztrálva a korlátozásokat is. 1948. augusztus 5-én a szegedi ünnepségeken a hangszórók használatát betiltották, ellenben a szentmise tartama alatt három repülőgép is keringett alacsonyan a templom felett, ráadásul a Tisza-híd helyreállítását is éppen ezen a napon kezdték meg, megakadályozva ezzel, hogy a szomszéd falvak népe átjöhessen a városba.¹⁵⁷

A gellérthegyi Sziklakápolnánál 1948. május 13-án a késő délutáni órákban tartott fatimai ájtatosságot – egy végzetes tévedés miatt – szétoszlatta a rendőrség. Az emberek nem fértek el a kápolnánál, s leszorultak a Gellért térre. Rákosi Mátyásnak egy lengyel küldöttséggel ugyanekkor volt találkozója a Gellért Szállóban. A Rákosi útját biztosítók azt mondták az embereknek, hogy ha jön az autó, éljenezzenek. De az ott lévők nem Rákosit, hanem Mindszentyt várták, és Rákosi autóját – mivel nem tudták, hogy a nagy hatalmú miniszterelnök-helyettes ül benne – harsány „Éljen Mindszenty!” kiáltásokkal fogadták. Ezután avatkozott be a rendőrség. A püspöki kar 1948. május 11-én tiltakozott a kultuszminiszternél, s mert ez eredménytelen maradt, június 15-én Mindszenty újabb átiratban tette szóvá a hatósági erőszakot és törvényteleniséget.¹⁵⁸

157 ÁBTL 3.1.8. Sz–222/9. [kd.] 234. fol. Az Agence France Presse interjúja Mindszenty bíborossal, 1948. augusztus 29.

158 MÉSZÁROS István: *Boldogasszony Éve 1947/48 i. m.*; MINDSZENTY József: *Emlékirataim i. m.* 199–200. – Megjegyzés: Az ÁVO korabeli jelentése természetesen nem ír erőszakról, eszerint „a tömeg 20 h-kor rendben szétoszlott”. ÁBTL 3.1.8. Sz–222/9a. [kd.] 196. fol. Jelentés. Bp., 1948. május 13.

Mária-napok. Sátoraljaújhely, 1948. április 18. és Makó, 1948. május 23.

Az iskolák államosításának feszült hangulata kísérte az 1948. június 12–13-ai bajai Mária-napokat. Hónapokig készült erre az egész város. A központba vezető főutat díszkapuk szegélyezték, a házak között „Isten hozott!”, „Éljen István király országa!”, „Mária, mentsd meg szegény magyar hazánkat!” feliratok feszültek, a főtéren hatalmas szabadtéri oltár állt. A Mindszenty érkezéséről jelentő egyén nem állta meg szó nélkül, hogy a hercegprímás autóját két luxusgépkocsi kísérte, benne papi személyekkel, míg egy teherautón amerikai és más külföldi újságírók szorongtak. A város határában 50 kerékpáros, szívgárdisták és lovas bandérium csatlakozott a belvárosba tartó kísérethez, ezalatt többször is hatalmas ovációval üdvözölték a prímást. A menet a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) székháza előtt is elhaladt, atrocitás nem volt, csak még hangosabban éljeneztek Mindszentyt. Abban a pillanatban, ahogy a prímás beszédéhez kezdett volna, elromlott a mikrofon. Később ugyan megtalálták a hiba technikai okát, de a 25 ezer főnyi tömeg meg volt győződve arról, hogy „biztosan ők csinálták, elvágták a drótot s most örülnek, hogy nem halljuk”.¹⁵⁹ És bár alig tucatnyian értették Mindszentyt, az emberek

159 PIL 274. f. 7/246. ö. e. 117–120:118. fol. MDP bajai szervezetének jelentése az 1948. június 12-én és 13-án Baján megtartott Mária-napokról. Vö.: ÁBTL 3.1.8. Sz–222/11. [kd.] 44. fol. Jelentés. Bp., 1948. június 14.

Férfiak tízezres tömege előtt prédikál a hercegprímás. Baja, 1948. június 12–13.

lelkesek maradtak és elteltek jelenlétének kisugárzásával. A másnapi, immár politikai gyűlésre inkább emlékeztető szentmisét legalább 28-30 ezren, egyházi jelentések szerint 80 ezren hallgatták végig, sőt az esti gyertyás körmeneten és szentségimádáson is legalább ennyien vettek részt.

1948. szeptember 8-án a prímás korábbi plébánossága helyszínére, Zalaegerszegre látogatott. A rendőrségi zaklatások miatt a várt százezres tömeg helyett jóval kevesebben, de még így is sokan fogadták – a félelem pszichózisa már ott munkált az emberekben. A baloldali sajtó „Amerika hangját” vélte hallani a „Mária tiszteletére és a magyar demokrácia tiszteletlenségére” rendezett eseményen.¹⁶⁰ Ez a rendezvény egyébként Alexits György kultuszminisztériumi államtitkárnak az állásába került, mivel a szombathelyi püspök kérésére tanítási szünetet engedélyezett, hogy a tanulók részt vehessenek a Mária-napon. A vizsgálat Ortutay miniszterről is politikai következtetlenséget állapított meg.¹⁶¹

160 „Politikai gyűlés Mária napján.” *Keszthelyi Újság*, 4. évf. 37. sz. 1948. szeptember 12. Címlap; PL Mm. 36. d. Kovács Sándor püspök meghívólevele Mindszenty József részére. Szombathely [1947] XI. 18. Kézírás.

161 MNL OL M–KS 276. f. 54/17. ő. e. és RGASZPI f. 17. op. 128. gy. 522. l. 66–69. Jelentés a Köznevelési Bizottság által kiküldött háromtagú bizottság vizsgálatáról a zalaegerszegi szeptember 8-i iskolai szünet tárgyában; MNL OL XIX–A–83–a/257. sz. Az 1948. október 8-ai minisztertanácsi értekezlet jegyzőkönyve, 1. napirendi pont: Alexits György államtitkár felmentését kérte, utódja Szávai Nándor.

Mindszenty József megérkezik és működésbe hozzák a rendőrségi fecskendőket...

Mária-nap Celldömölkön,
1948. szeptember 12.

A hercegprímás a templom szószékéről

prédikál. Mária-nap Celldömölkön,
1948. szeptember 12.

A politikai rendőrség ravasz és otromba módszereiről árulkodik az az intézkedés-sorozat, amit a szeptember 12-ei celldömölki Mária-nap megakadályozása érdekében tett. A kedvelt búcsújáró helyre általában több tízezren szoktak elmenni, 1948-ban azonban 200. évfordulója volt annak, hogy a kegytemplomban elhelyezték Szűz Mária szobrát. Az ünnepi készülődést a hatóságok azzal próbálták megfékezni, hogy járványos agyhártyagyulladásra hivatkozva visszavonták a rendezési engedélyt. A járvány leküzdésére 380 géppisztolyos rendőrt vezényeltek a helyszínre, szesztilalmat rendeltek el, megakadályozták a tömegek elszállásolását, a városban csak bejelentőlappal lehetett közlekedni. Ennek ellenére vasárnapra virradóan több ezer ember érkezett a városba. A szentmise alatt a tűzoltók trágyalét fecskendező kocsival járták körbe a templomot, lelocsolva az ott lévő embereket. Mielőtt szentbeszédét megkezdte volna, Mindszenty ünnepélyesen tiltakozott amiatt, hogy *„a Mária-nevenapi búcsún karhatalom van a templom közelében. Az egyház legbensőbb ügyeibe való benyúlást kell ebben látnom.”*¹⁶² Politikamentes beszédében a Mária-tiszteletet elemezte, csupán annyiban aktualizált, hogy kritizálta az állami hivatalnokoktól korábban megkövetelt, vallásos meggyőződésre is utaló eskü felváltását egy világnézetileg semleges fogadalomtétellel. (Addig az eskü *„Isten engem úgy segéljen”*-nel fejeződött be, amit a szolgálati fogadalomban most a *„becsületemre és lelkiismeretemre fogadom”* szavak váltottak fel. Mivel a fogadalmasok általában a munkáspártok tagjai voltak, Mindszenty a jelenségben nem szekularizációt, hanem a baloldal erősödését érzekelte.)

¹⁶² SzEK, ős. XXVIII/alsó I. Mindszenty József szentbeszéde 1948. szeptember 12-én Celldömölkön.

Mindszenty hercegprímás a Törley Pezsgőgyár munkatermében bemutatott szentmiséje után Budafokon, a plébánia előtt áldást oszt, 1947. május 11.

Mária-nap a 800 éves máriagyüdi kegyhelyen, 1948. június 5–6. A hercegprímás az első kapavágást végzi a szabadtéri oltár előtt

A hercegprímás látogatása a kedvelt márianosztrai kegyhelyen

Az államvédelem jelentése szerint „Mindszenty a templomban elmondott beszéde után elhagyta a várost. Távozásával teljessé vált a reakció veresége. Rémhírt is terjesztettek a rendőrök és az agitátorok, hogy a városi kórházban mindenkit meztelenre vetkőztetnek és fertőtlenítenek a járvány miatt. Hibás rémhír volt, hogy aki Celldömölkre érkezik, Szibériába viszik... Midőn Mindszenty elhagyta a templomot, a tömeg kiáramlott. Egy dzsip és két nagy rendőrségi kocsis behajtott a tömegbe. Ez helytelen volt. Az egyik dzsip majdnem elgázolta Mindszentyt.”¹⁶³ A történetek mélyen megrázták a prímást. Egykönnyen nem lehetett kihozni sodrából, most mégis könnyezett és „remegett dühében”, amikor a hatóságok túlkapásairól referáltak neki.¹⁶⁴ A történetek mögött személyes visszavágás is állt: Celldömölk rendőrkapitánya ugyanis ekkor nem volt más, mint az a zalaegerszegi postahivatalnok, akit részegeskedésért Pehm József apátplébános hajdanán egy férfias szájbavágással fenytett meg.

163 ÁBTL 3.1.9. V–700/29. 317–319. fol. Feljegyzések a celldömölki Mária-napról; ÁBTL 3.1.8. Sz–222/13. [kd.] 101. fol. Jelentés. Bp., 1948. szeptember 13.; MINDSZENTY József: *Emlékirataim* i. m. 201.; PÜNKÖSTI Árpád: *Rákosi a csúcson. 1948–1953.* Európa, Bp., 1996. 82.

164 ÁBTL 3.1.8. Sz–222/13. [kd.] 98. fol. Jelentés. Bp., 1948. szeptember 13. Aláírás: Kovács [?].

Mindszenty alaposan megdolgoztatta a politikai rendőrség kíváncsi embereit. Titkára észre is vette rajta a kimerültséget, sokszor berekedt, s a túlfeszített munka miatt kiújult Basedow-kórja. De mindezzel nem törődve a Boldogasszony Évének igen sok eseményén megjelent, szónokolt, sokszor több száz- és tízezer ember előtt; zárandoklatot vezetett, gyűlésezett. A Magyarok Nagyasszonya tiszteletére 1948. október 8–10-én Pálosszentkúton tartott háromnapos engesztelő Mária-napokon is részt vett Grósz kalocsai érsekkel, Hamvas csanádi és Pétery váci püspökkel. Szentbeszédében a kunok történetén keresztül utalt a keresztény állam erejére és fontosságára.¹⁶⁵ Bőven kamatoztatta plébánosi, esperesi, püspöki biztosi, szerkesztői és társadalomszervezői tapasztalatait. A megfigyelők nem győzték jelentéseiket úgy megírni, hogy vissza is adják a hangulatot és meg is feleljenek feletteseik elvárásainak. Az egyik például „hallotta”, amikor Mindszentyt misézés közben többször félbeszakították tapssal és bekiabálással: *„Éljen Mindszenty, Magyarország apostoli királya!”* Egy másik beszámoló szerint a többnapos Mária-kongresszus egyik rendezvényén Mindszenty 25-30 ezer ember előtt tartott „uszító” beszédet, a „...tömeg fasiszta része minden uszító szót megtapsolt és megéljenzett, a demokráciát szervezetten szidták. (Pusztuljon Ortutay! Most merjen beszélni Matyi [Rákosi Mátyás], le a zsidókkal, éljenek az angolok! stb.)”¹⁶⁶ Időnként valóban elhangzottak olyan bekiabálások, amelyeknek semmi köze nem volt Szűz Máriához, ezt hiábavaló lenne tagadni, ám nem ezek határozták meg egyetlen rendezvény hangulatát sem.

A Mária-év ünnepesein és zárandoklatain szerte az országban 1948 májusáig 3 millió 891 ezer, a rendezvénysorozat végéig mintegy 4 millió 600 ezer hívő vett részt!¹⁶⁷ Nem lehetett kétség ezek után senkiben, hogy az egyház – minden megszorítás dacára – még mindig erős, él és tömegekre hat. Holott a hatóságok a kicsinyes akadékoskodástól az agyafúrt módszereken át a karhatalomig több mindent bevetettek.

Mindszenty országjáró útjairól fennmaradt néhány bájos történet. Az egyik a Ballassagyarmatról Torontóba kivándorolt muzsikushoz, művésznevén Rekedt Rudiként emlegetett cigányprimáshoz kötődik: *„A nép egyszerűen elállta az utat, a Bíboros úrnak ki kellett szállnia az autóból, és be kellett jönnie a lakodalomba. A banda kezét csókolt néki, de nekem nem engedte: »Miért csókolna kezét az egyik primás a másiknak?» – kérdezte mosolyogva, majd megáldotta a házasságot, s meghallgatott két magyar nótát is. Emlékszem*

165 „30.000 hívő vett részt a pálosszentkúti engesztelő zárandoklaton.” *Magyar Kurír*, 38. évf. 1948. október 13. I. kiadás, reggel 7 óra.

166 PIL 274. f. 7/246. ö. e. 34. fol. Jelentés a Mária-napokról. Az 1947. október 5-i Mária-kongresszus; PIL 274. f. 7/248. ö. e. 141–142. fol. „Jelentés, Budapest, 1948. május 12. Tárgy: Mindszenty József hercegprímás utolsó 10 hónap alatt elmondott beszédeinek helye és ideje.” A jelentés 1947. augusztus 15. és 1948. május 9. között 21 nagyszabású rendezvényt rögzített legkevesebb kétezer, legtöbb kilencvenezer ember előtt; PIL 274. f. 7/248. ö. e. 144–171:171. és 173–234:211. fol. Ő s s z e f o g l a l ó, Budapest, 1948. május 12.

167 A belső jelentés 1948. május 23-ával zárult. Nem tartalmazta az Úrnapja alkalmával induló körmeneteken résztvevők számát, amely további 2 millió 356 ezer főt jelentett. PL Mm. 9. d. Érseki főbiztosi jelentés az Esztergom főegyházmegyei hittanár-lelképásztörök munkásságáról az 1947–1948 Boldogasszony tanévben. Készítette: Bárdos István pápai prelátus, érseki főbiztos; „Ünnepélyes Te Deummal véget ért a magyar katolikusok Boldogasszony Éve.” *Magyar Kurír*, 38. évf. 1948. december 12. I. kiadás, reggel 7 óra.

az egyik ez volt: *Rácsos kapu, rácsos ablak, a másik pedig a Jaj de, jaj de messze mentem. A Bíboros utána hosszan, s szomorúan nézett rám: »Te most jóstál, vagy csak muzsikáltál nekem, fiam?»*¹⁶⁸ Egy másik, ekkoriban elterjedt ökumenikus anekdota csattanója szerint az akkori idők legnagyobb protestáló személyisége Magyarországon Mindszenty József.¹⁶⁹

Mindszenty bíborosi talárban is megmaradt egyszerű plébánosnak. Legendás volt puritánsága, akaraterije és óriási munkabírása. Egész télen fűtetlen szobában hált, dolgozószobája is visszafogott volt. Szerényen étkezett, papjaitól is mértékletességet várt el. A bérnálási koreográfiában titkára külön kiemelte, hogy az *„ebéd Őeminenciája határozott óhajára szerény legyen”*. Sőt a plébános asztalánál nincs felmentés a böjtös napokon bérnálásra hivatkozva.¹⁷⁰ *„Amikor az ország népe nélkülöz, az ország primása sem ehét nagykanállal”* – indokolta kérését. Egyetlen gyengéje volt: napi egy világos szivar, amit kettévágott, és egyik felét ebéd után, másik felét vacsora után szívta el.¹⁷¹ Mivel nem fogadta el az elvett egyházi javak helyett felkínált állami fizetést, a neki küldött adományokat pedig szétosztotta a rászorulóknak között, a primási palotába nemcsak a szegénység, de a nélkülözés is beköltözött. Lelkének harmóniáját a lemondásban találta meg. Édesanyja aggódott, hogy fia egészsége látja kárát a sovány kosztanak, ezért egy kecskét szállított Esztergomba. Így legalább a tejkérdés megoldódott. A primási palota kertjében zöldséget termeltek. Egy alkalommal a szociális testvérek címére kakaó érkezett Amerikából. A főnökszönyv a primás tudta nélkül átadta a háztartást vezető nővérnek. Pár hónap múlva újabb küldemény jött. Ezt a kakaót is a nővérhez vitték, aki megrendülve mutatta az üres konyhaszekrényt: már nem tudta, hogy a következő nap mit adhatna vacsorára.¹⁷² A heti két-három böjtöléssel – amivel sokszorosan meghaladta az előírt szigorú böjti napok számát – az abban rejlő és különös értékkel bíró önmegtagadást vetette latba az isteni irgalom kiesdeklálásért. Nem hivalkodóan kifelé, hanem befelé, önmagának.

Mindszenty igen sokat, talán túl sokat is szerepelt. Valóságos órakulumnak tartották – hiszen nem volt olyan probléma, amire ne mutatott volna rá a hit szemszögéből. Ő lett a megtestesült bírálata mindannak, amitől az emberek féltek, rettegték vagy rossznak tartottak. *„Körülötte, általa egy mi-tudat támadt, amelybe – szemmel láthatóan – beleolvadtak mindazok, akik elégedetlenek a jelennel, legyen ennek oka birtok- vagy állásvesztés, bárminő hátrány, kár, fájdalom, megalázás elviselése vagy ennek rokonánál, barátnál való megtapasztalása. Így a tömeghangulatnak ebbe az áramkörébe bekap-*

168 VARNUS Xavier: *Isten majd megbocsájt: az a mestersége*. Alexandra, Pécs, 2003. 180.

169 OSZK Kt. 514. f. 127. ő. e. Mindszenty bíborost köszönti Bertalan Imre református lelképásztor New Brunswickban, 1973. szeptember 30-án.

170 PL Mm. 11. d. Tájékoztató az 1946. őszi bérnálásokról. Zakar Andrástól, Esztergom, 1946. június 23.

171 ISPÁNKI Béla: *Az évszázad pere* i. m. 51.; MMAL 024. dosszié, Fordítás a *The New York Herald Tribune* 1956. december 10-ei számából; Szőke János szalézi szerzetes szóbeli közlése, 2010. június 7.

172 SZTTTI 1290/89. Slachta Margit írása Mindszenty Józsefről 1957 körül; „Tolmács voltam Esztergomban.” *Haladás*, 4. évf. 27. sz. 1948. július 1. 3.

*csolódott számos protes-
táns, továbbá olyan
pogánylelkű, aki azelőtt
csak káromolva emle-
gette a Szűz Anyát.”¹⁷³*

A népszerűségnek
azonban ára volt: el-
lenfél helyett ellensé-
get láttak benne. Be-
szédeire alaposan fel-
készült, szónoklatai-
hoz elmélyült a törté-
nelemben, és a múltból
vett példákön szemlél-
tette a rendszer hibáit.
Szentbeszédeit elhiva-
tottság fűtötte, hallga-
tóságát nemcsak meg-
győzte, hanem fel is
lelkesítette. Az egyház-
politikai csatározások,
a kanadai út fáradalmai
és idegesítő mozzana-
tai közepette, vagy épp
az országos Mária-
napok ünnepségeinek
terhe alatt viszont már
kevésbé volt ereje, még
kevésbé ideje arra,
hogyminden beszéde
veretes legyen. Retori-
kájában megjelent egy-
fajta önérzetes stílus,
amit egyesek nyersnek
és fölényesnek hallot-
tak. Magatartását a sejtjeibe ivódott antikommunizmus táplálta, ám a szovjet fegyve-
rek árnyékában nem volt esély semmilyen opponálás sikerére.

Mindszenty egész életében megtartott puritán életviteléről sokat elárul a szülőházában,
Csehimindszenten saját tárgyaiból berendezett egyszerű enteriőr

¹⁷³ ÁBTL 3.2.4 K–384/2. 64. fol. „A progresszív katolikus irány kibontakozásának lehetőségéről.” Kovrig Béla jegyzete.
Bp., 1946. november 12. Kézírás.

AZ ISKOLAHÁBORÚ

Mindszenty felszentelése óta vallotta, hogy az egyház elsődleges feladata a lelkipásztori munka, az evangélium közvetítése a társadalomhoz. Ehhez azonban hozzátette: a lelkipásztori tevékenységhez szükséges rosszként, de szervesen hozzátartozik a közéleti politikai kérdésekben való állásfoglalás, sőt akár a hívek pártpolitikai kérdésekben való tájékoztatása is. Mivel az embereknek ugyanazon közössége az állami tevékenység tárgyát is képezi, a politikát a hit- és egyházvédelem egyik lehetséges eszközének tekintette. Prímási megnyilvánulásai mögött is ez a határozott vélemény állt: a hercegprímás történelmi közjogi szerepére támaszkodva, a magyar katolikusok szellemi-lelki vezetőjeként kötelességének érezte nemcsak a hitéleti és erkölcsi, hanem a közéleti és társadalmi kérdésekben való orientálást is. A stílusa? Tekintélyt sugárzó, nyílt, szókimondó, pátosszal teli vagy épp adatokkal sokkoló, helyenként „odamondogatós” – ez mind fokozta népszerűségét, ugyanakkor rontotta a politikusi-diplomáciai körökben a róla alkotott véleményt. Az egyház közéleti (de nem pártpolitikai) szerepvállalása a modern demokráciában természetes. „Nem politizáló” egyház a modern egyházi felfogás szerint sincs, nem is lehet, ebből következően az egyházi vezetés nem lehet apolitikus.

Pillanatképek a hercegprímás országjárásából, 1945–1948.
Fiatalokhoz szól az Ifjúsági Napokon.
Budapest, 1945. október 14.

Mindszenty hercegprímás szentbeszédet mond
az Országos Szent Gellért ünnepségen.
Szeged, 1946. október 13.

Áldást oszt Szent István ünnepén.
Budapest, 1948. augusztus 20.

Gyermekeket bérnám.
Nagymaros, 1948. szeptember 22.

ELŐKÉSZÜLETEK – TÁRGYALÁS VAGY ÜTKÖZÉS?

1947. november 8-án az MKP Politikai Bizottsága megbízta Gerő Ernőt, Révai Józsefet, Rajk Lászlót és Horváth Mártont, hogy vizsgálják meg a katolikus egyház működését és dolgozzanak ki javaslatot a tennivalókról. Ez volt az első PB-ülés, amikor nemcsak megemlégették, hanem *kiemelten* kezelték a katolikus egyházat. A munkacsoport-hoz később csatlakozott a szabadságáról visszatért Rákosi Mátyás is.¹⁷⁴ Szándékaikról árulkodik, hogy megbízták Rajk László belügyminisztert: „...nézze meg, nem lehetne-e az Új Embert végleg betiltani, illetve kommunista vezetővel nagyjából a régi keret (Mind-szenthy [sic!] kivételével) fenntartása mellett egy másik katolikus lapot indítani.”¹⁷⁵ A végleges betiltást mégsem lépték meg, az Új Ember mégiscsak az Actio Catholica sikeres és gazdaságilag stabil hetilapja volt, példányszáma bő két év alatt százezerre emelkedett. Ám 1947. november 9. és december 14. között – amint korábban már jeleztük – nem jelenhetett meg. Betiltása ürügyéül az szolgált, hogy közzétette a hercegprímás kormányfőhöz írt 1947. október 24-ei levelét, amelyben egyebek mellett sérelmezte a párt-privilegiumokat, a vallásos meggyőződésű emberek kényszerű beléptetését a kommunista pártba, a rendőrség kém- és besúgórendszerét. A levél tartalmát előre tisztázták a Vatikánnal, szövegét a *L'Osservatore Romano* is közölte.¹⁷⁶

174 PIL 274. f. 3/118. ő. e. 3. fol. és 3/124. ő. e. 3. fol. Jegyzőkönyv az MKP PB 1947. november 8-ai és 1947. december 18-ai üléséről.

175 PIL 274. f. 3/118. ő. e. 3. fol. és RGASZPI f. 17. op. 128. gy. 309. l. 64. Jegyzőkönyv az MKP PB 1947. november 8-ai üléséről; PÜNKÖSTI Árpád: *Rákosi a csúcson* i. m. 82.

176 „Il Governo e la Chiesa in Ungheria.” [A kormány és az egyház Magyarországon.] *L'Osservatore Romano*, 87. évf. 264. sz. 1947. november 14. Címlap; NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. U. S. Legation,

Az „ötös bizottság” által felvázolt új egyházpolitikai koncepció megvitatására az MKP PB 1947. december 30-ai és 1948. január 7-ei ülésein került sor.¹⁷⁷ A párt várható magatartását és intézkedéseit Rákosi a budapesti funkcionáriusok 1948. január 10-én tartott értekezletén foglalta össze: *a klerikális reakcióval az év végéig le kell számolni.*¹⁷⁸ Nem követte el azt az óvatlanságot, hogy a katolikus egyházat spirituális küldetéséért támadja, terjedős beszédében kizárólag politikai összefüggésben említette Mindszenty nevét. A leszámolás módszertani receptjét illetően szavaival egyaránt utalt „megegyezésre”, „rendezésre” és „megszüntetésre”.

El kell ismerni, hogy Mindszentynek több sebezhető pontja volt. Rendre azt vették a szemére, hogy nem ismeri el a köztársaságot. Ugyan nem tett olyan nyilatkozatot, amely igazolná ezt a szemrehányást, de cselekedetei – pontosabban azok hiánya – azt mutatják, hogy nem alaptalanul fogták rá. Nem viszonzta a köztársaság

Az Új Ember és a Szabad Nép vitája állam és egyház viszonyáról.
Szabad Nép, 1947. április 8.

elnökének látogatását, nemigen érintkezett az új rend hatóságaival, elhárította a kormány által biztosított fizetést. Mindszenty valóban minden lehetséges alkalmat megragadott, hogy kifejezze szembenállását és ellenszenvét a kommunista párt iránt, hogy bírálja a kormány döntéseit és nyilvánosan leleplezze a rendőri zsarnokságot. Nem állt távol tőle némi provokáció sem, amikor kapcsolatban maradt „a rendszer ellenségeivel”, némelyikükkel emigrálásuk után is, és ezzel csak táplálta a gyanút, hogy államellenes tevékenységet fejt ki. Ápolta a kapcsolatot a nyugati diplomatákkal, akik felemás módon viszonyultak hozzá. *„Tiszteljük bátorságát, jellemének határozottságát, magatartásának méltóságát, ugyanakkor azt is el kell ismerni, hogy a papság legalábbis egy része és az ország legtájékozottabb katolikus elemei helytelenítik hajthatatlanságát, szűklátókörűségét, autoriter és tapintatlan kedélyét, a képességét incidensek provokálására, végül és legfőképpen a szó legerősebb értelmében vett reakciós szellemét. A gög, a kész helyzetek elfogadásának elutasítá-*

Hungary, Budapest, General Records 1946–1963, Box 4. 1947 – 840.4 Catholic Church. Jegyzőkönyv J. Graham Parsons, az amerikai elnök pápához delegált személyes képviselője asszisztensének és Msgr. Montini közötti megbeszélésről. Vatikánváros 1947. november 21. – Megjegyzés: Montini substitutus szerint a levél tartalmát Mindszenty előre tisztázta a Vatikánnal. Montini és a *L'Osservatore Romano* október 27-ei levelet említ, de ez elírás, helyesen október 24.

177 PIL 274. f. 3/125. és 3/126. ö. e. Az MKP PB ülésének jegyzőkönyvei, 1947. december 30., 1948. január 7.

178 „Most a demokrácia negyedik évében jutunk oda, hogy a közoktatást megtisztítsuk az oda behúzódottnak reakciós elemektől. [...] Végül a demokrácia ez évi feladatai között ott van az egyház és a népi köztársaság viszonyának rendezése. Meg kell szüntetni azt a tarthatatlan állapotot, hogy a magyar nép ellenségeinek zöme, az egyházak, elsősorban a római katolikus egyház palástja mögé búvik. A szomszédos népi demokráciákban a döntő egyházak már mindenütt megtalálták az állammal való együttélés módját.” PIL 274. f. 1/22. ö. e. „Az MKP III. Orsz. Funkcionárius Értekezlete. Gyorsírói jegyzőkönyv. 1948. január 10–11.” Rákosi Mátyás referátuma: „Politikai helyzet és a párt feladatai. 39. fol.; RÁKOSI Mátyás: *Válogatott beszédek és cikkek*. Bp., 1951. 267.

sa, a »nem, nem, soha« jellemzi, amely nem nélkülözi ugyan a nagyságot, de ami tele van kockázattal. A Horthy-korszak feudális magyarja ölt testet ebben a főpapban, akinek pedig nincsenek arisztokrata gyökerei. [...] Úgy tűnik, hogy azoknak a látásmódját osztja, akik úgy vélik, hogy Horthy bukása óta már nincs törvényes kormány Magyarországon, és a jelenlegi rendszer a megszállók bajonettjein alapul”¹⁷⁹ – jellemezte meglehetősen éles szemmel a bíborost a budapesti francia követ.

Rákosi január 10-ei beszéde nagy feltűnést keltett az országhatárokon belül, de még Rómában is megindult a találgatás, hogy miként kell azt értelmezni. Úgy, mint a politikai csatabárd kiásását és a magyar kormány – vagy inkább a kommunista párt – egyház elleni igazi harcának előjátékát? Vagy csupán egy újabb politikai lépést kell látni benne, amely nem a magyar katolikus egyház főpapját támadja, hanem Mindszenty Józsefet, az embert, akit a körülmények az ellenzék szimbolikus vezetőjévé tettek? Vagy csupán egy politikai blöff lenne azért, hogy a Szentszék ismerje el a magyar kormányt? A magyar-szentszéki diplomáciai kapcsolatok megújítására tett kormánykísérletek ugyanis rendre kudarcot vallottak. A legkellemetlenebb fiaskót Velics László római követ szenvedte el, pedig már két évtizede személyesen ismerte a pápát. Amikor 1947 októberében átadta megbízólevelét, azonnal jelezte, hogy minden mértékadó magyarországi politikai erő a diplomáciai kapcsolatok mielőbbi helyreállítását kívánja, amihez a magyarországi SZEB megszűnésével az ország szabad kezét nyert. Magabiztosan és nyugodtan várta a szentszéki választ, ám annál nagyobb volt csalódása, amikor 1947. november 5-én átvette azt: „a Szentszék nem látja elérkezettnek az időpontot arra, hogy a magyar kormánnyal tárgyalásokat felvegyen és a diplomáciai kapcsolatokat helyreállítsa, mivel azon az állásponton van, hogy a magyar kormánynak – habár önhibáján kívül – nincsen meg a teljes cselekvési szabadsága.”¹⁸⁰ A pápához még kihallgatásra sem jutott be, azzal az indokkal, hogy nem fogadhat az Olasz Köztársasághoz akkreditált követet.¹⁸¹

A szentszéki elutasítás és a hűvösödő nemzetközi politikai helyzet egyre jobban a katolikus egyházra mint a „klerikális reakció” képében megjelenő bűnbakra és ellenségre irányította a figyelmet. Emlékezzünk, Rákosi 1946 májusában azzal csitította elvtársait, hogy egyszerre nem lehet több „nyulat” kergetni, de ígérte: eljön az az idő, amikor az egyház veszi át a nyúl szerepét, a puskát pedig a kommunista párt tartja kézben. A „vadászat” 1947–1948 fordulóján lassan, de biztosan megkezdődött. Rákosi még ügyelt a demokratikus látszatra, és tárgyalóasztal mellett kezdett hozzá a közoktatás-ügy megreformálásának megjósolhatóan óriási ütközetére.

Miután 1947-ben az iskolák fokozatos államosításának terve meghíúsult, illetve alárendelődött a közelgő parlamenti választásoknak, a kormányzati egyházpolitika azt

179 AMAE AD Série: Europe, 1944–1949, sous-série: Hongrie, dossier: 18. Questions religieuses, 1944–1949. fol. 19–22. Henry Gauquié követ 40/EU sz. jelentése a francia külügyminiszternek, 1948. január 24.

180 MNL OL XIX–J–1–j, Vatikán–IV–14–487/pol. res./1947 (1. d.) Velics László római magyar követ jelentése Molnár Erik külügyminiszternek. Róma, 1947. november 7.

181 AMAE AD Série: Europe, 1944–1949, sous-série: Hongrie, dossier: 18. Questions religieuses, 1944–1949. fol. 19–22. Henry Gauquié követ 40/EU sz. jelentése a francia külügyminiszternek, 1948. január 24.

a tanulságot szűrte le, hogy az egyoldalú kezdeményezések helyett az egyházak és az állam közti vitás kérdéseket *tárgyalások* útján kell rendezni. A kezdeményezés 1947 nyarán is, 1948 legelején is a kormány kommunista politikusaitól indult ki, mintegy végrehajtandó az MKP új egyházpolitikai irányvonalát, miszerint az *egyház és a köztársaság viszonyát egy éven belül rendezni kell*. 1947 nyarához képest azonban lényegesen megváltozott történelmi helyzetben, más politikai erőviszonyok között került erre sor. Akkor egy veszített csata (hitoktatás) utáni kényszer, most a hamisított választásokban megerősödött párt vezérének fenyegető „baráti jobbjá” miatt. A kommunista pártvezetésen belül már nincsenek kételyek aziránt, hogy a közeljövőben vissza kell szorítani az egyházakat. Nemcsak az oktatás területén, hanem általában a társadalmi közéletben is. Tehát amikor ismét napirendre került az iskolák szekularizációjának programja, addigra a kommunista párt többet és mást is kívánt: nemcsak az egyházak korlátozását az oktatásban, hanem az egyházak semlegesítését minden téren. A kérdés csak az volt: diktátumról vagy megegyezésről lesz szó?

Ekkor már érvénybe lépett a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium azon – az egyházak részéről sérelmezett – rendelete, miszerint az 1947/48-as tanévtől kezdve csak az új, a minisztérium által jóváhagyott és az Állami Tankönyvkiadó által kiadott tankönyvekből lehet tanítani. (A „demokratikus szellemű világnézeti áthangolás” jegyében egyébként már 1945

Ortutay Gyula kultuszminiszter (az asztalfőn, ülve) bemutatja az új taneszközöket a sajtónak, 1948

áprilisában megkezdték a tankönyvek felülvizsgálatát.) *Az ember élete* című, VII. osztályos általános iskolai tankönyv miatt botrány robbant ki.¹⁸² Az ekkor még favorizált, de két év múlva már „tankönyvszabotőrnek”, „burzsoá elhajlónak” bélyegzett Mérei Ferenc és Gleiman Anna társszerzőségében készült tankönyv egyes tételei a katolikus hitbe és erkölcsbe ütköztek: „...az embert nem Isten teremtményének nyilvánítja, hanem a komoly tudomány által már rég félretett, sőt soha el nem fogadott majom-elmélet tükrén át a majom-rokonság tagjának állítja be”, de „nem engedhetjük meg úgynevezett haladó kultúra örve alatt sem a Teremtő képét és hasonlatosságát annak arcáról letörölni és azt majom ábrázattal felcserélni”.¹⁸³ Fundamentalista alapállásból Mindszenty a katolikusoknak

182 PIL 274. f. 3/119. ö. e. 3. fol. és RGASZPI f. 17. op. 128. gy. 309. l. 66. Jegyzőkönyv az MKP PB 1947. november 13-ai üléséről.

183 SzCsPL I.1.a. 2888/1947. A magyar püspöki kar körlevele, 1947. Szent Márton ünnepén [november 11.]. A sokszorosított körlevélen kézírással: „Nem kell felolvasni.”

„bűn terhe alatt” megtiltotta a tankönyv megvásárlását és olvasását. Ortutay kultuszminisztertől pedig a könyv visszavonását követelte, ellenkező esetre egyházfegyelmi következményekkel fenyegette meg. Azt is felrótta, hogy az ígéretek ellenére nem vetette katolikus cenzúra alá az állami tankönyveket. A miniszter szerint, mivel Mindszenty nem fogadta el az egységes állami tankönyvkiadást a katolikus felekezeti

Mindszenty József bíboros látogatása a dombóvári gimnáziumban,
1947. május 17.

iskolákra nézve, nem volt miért katolikus cenzorokat is bevonni a tankönyvbíráló bizottságba.¹⁸⁴ Ortutay mindenesetre megpróbálta Bánáss püspök révén visszavonatni a levelet, sikertelenül. Védekezésül a könyv tartalmát megvizsgáltatta az Országos Közegészségügyi Tanács tudósaival, akik kiálltak a tankönyv és a darwinizmus mellett. Ortutay nem engedhetett a fenyegetésnek, mert azzal beláthatatlan távlatokat nyitott volna a hercegprímás előtt, hiszen akkor bármelyik tankönyvbe, bármilyen neki nem tetsző dologba beszólhatott volna az egyházi fenytékkal zsarolva. (Különösen annak fényében, hogy Ligeti Magda: *Gyermekeknek felnőttekről* című, a gyermekek nemi felvilágosításának szánt munkáját Slachta Margit sikeres parlamenti indítványának köszönhetően az államügyészség a napokban koboztatta el.)¹⁸⁵ Mindszenty a kérdésre nem tért vissza, és nem lett magyarországi „majomper”. A tagadás taktikája következményeként a katolikus egyház nem vett részt olyan fórumokon, amelyeken pedig kifejthette volna speciális szempontjait. Az esetből is okulva a minisztertanács pártközi konferencia elé utalta az egyház és állam viszonyának megtárgyalását.¹⁸⁶ Ugyancsak találtak „kiskaput” a latin nyelv kötelező oktatását eltörlő másik rendelet (6300/1947. VKM) okozta sérelemre: a problémát a latint rendkívüli tárgyként engedélyező újabb kultuszminiszteri rendelet (40.585/1948. VKM) oldotta meg.¹⁸⁷

184 MNL OL XIX-I-1-v-3-b-s.n.-1948. Ortutay Gyula miniszter iratai. Minisztériumi feljegyzés Mindszenty József hercegprímás és a VKM között lezajlott vitákról; SzCsPL I.1.a. 2887/1947. és ÁBTL 3.1.9. V-700/13. 27. fol. Mindszenty József 7445/1947. sz. levele az említett tankönyv miatt a kultuszminiszterhez. Esztergom, 1947. október 3.

185 „Elkobozták Ligeti Magda könyvét.” *Magyar Nemzet*, 3. évf. 238. sz. 1947. október 19. 3.

186 MNL OL XIX-A-83-a/211. sz. 15-16. fol. Az 1947. november 7-ei minisztertanácsi ülés jegyzőkönyve, 44. pont.

187 SzCsPL I.1.a. 886/1948. Ortutay Gyula kultuszminiszter 42.735/1948. III. sz. levele a katolikus püspökökhöz. Bp., 1948. március 23. Ugyanitt Mindszenty József 2722/1948. sz. levele Ortutay Gyulához. Esztergom, 1948. április 6. (Ebben a prímás elrendezettnek minősítette az ügyet.)

A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) 1947. december 20-i értekezletéhez köthető az iskolák *fokozatos* szekularizációjának ismételt felbukkanó programja. A minisztérium céljai között szerepelt a felsőfokú és állami nevelőképzés megvalósítása (ami egyenértékű volt az egyház kiszorításával a tanítóképzésből), új egyházi felsőoktatási intézmények létesítésének tilalma, új egyházi pedagógusállások szervezése helyett állami pedagógusok kinevezése felekezeti iskolákba is, és minden olyan felekezeti nevelő átvétele állami státusba, aki ezt kéri. A fakultatív hitoktatás kérdésében elszenvedett kudarc tehát nem változtatta meg a baloldal stratégiai célját, csak taktikáját módosította.

Épp ezért a „tárgyalás vagy ütközés” kérdése elől nem lehetett sokáig kitérni. Bizalmatlansággal terhelten, de pillanatnyilag mindkét fél a tárgyalásban volt érdekelt, mert egyelőre el akarták kerülni, hogy olyan harcba vessék magukat, amelyben mindkettőjüknek sok a veszítenivalója. A kommunista párt, miután felszámolta vagy politikai vazallusává tette a többi politikai pártot, most szembe találta magát az egyetlen szervezett erővel, amely eddig képes volt ellenállni neki, és főként elvitatni tőle jövőbeli fejlődésének lényegi elemét: a fiatalság nevelését. Márpedig az oktatás területén az egyház helyzete továbbra is rendkívül erős maradt. Nem csupán amiatt, hogy szűk egy évvel korábban sietve vissza kellett vonni a fakultatív vallásoktatás tervét, és az iskolai vallásoktatás továbbra is kötelezően tovább élt, hanem amiatt is, mert az általános iskolák 60 százaléka, a tanítóképző iskolák 80 százaléka és a tanítónőképző iskolák 75 százaléka feleke-

zeti jellegű volt. A felekezeti iskolák nem csupán számbéli, hanem színvonalbéli fölényben is voltak az államiakkal szemben, amit egy óvatlan, de őszinte pillanatában maga a kultuszminiszter is elismert.

„MAGÁNEMBEREK” TALÁLKOZÁSAI

1948. január 8-án egy szűk körű püspöki értekezleten Czapik Gyula egri érsek váratlanul megemlítette, hogy időszerű felvenni a kormányzattal a tárgyalások fonalát. A jelenlévők meglepetését csak fokozta, hogy Mindszenty József bíboros prímás nem tiltakozott! „A tárgyalásokat nem elleneztem. Volt is. Nehéz lett volna kitérni előle, mert a teljes elzárkózás ingerli a másik felet, még inkább az olyan másikat, aminővel mi álltunk szemben. És a tárgyalással még nem is sértünk elvet” – írja publikált emlékiratainak egyik kéziratban maradt előzményében.¹⁸⁸ Mindszenty a taktikát többször egyeztetette a delegáció vezetésére felkért Czapik Gyula egri érsekkel: kész tárgyalni, de csak négy feltétel teljesülése – a Szentszék és Magyarország közötti diplomáciai kapcsolat helyreállítása (1), az 1946 óta betiltott katolikus egyesületek (2) és egy katolikus napilap engedélyezése (3), illetve a marxista pártok vallásellenes támadásainak beszüntetése (4) – esetén. Ugyanakkor az első pillanattól kezdve gyanakodott: mi állhat a kommunisták hirtelen támadt megegyezési szándéka mögött?

Egyidejűleg a Magyar Kommunista Párt Politikai Bizottsága is véglegesítette a tárgyalások felvételének szempontjait: „A tárgyalás első követelése részünkről az legyen, hogy az egyház hivatalosan és pozitívan állást foglaljon a demokrácia, a hároméves terv kérdésében.”¹⁸⁹ Rákosi nagy súlyt helyezett a tárgyalásra, a kormány illetékes szervei ekkoriban körbejárták a magyar–szentszéki konkordátum lehetőségét is. Erre vonatkozóan Boér Miklós, a VKM katolikus ügyosztályának vezetője 1948. február 6-án újabb tervezetet készített, annak ellenére, hogy a Vatikánból ismételten meg-

Czapik Gyula egri érsek (1943–1956). Az állam és az egyház viszonyában egy, a katolikus egyház számára is vállalható megegyezésre törekedett

188 MMAL 070. sz., oldalszámozás nélküli, Mindszenty kézírásos munkáját tartalmazó piros dosszié „Emlékiratok” felirattal. Az idézett részlet gépelt verziója némileg eltérő: „A tárgyalást [így, egyes számban – B. Ma.] nem elleneztem. Volt is. Tárgyalni kellett, mert tárgyalás elől való elzárkózás ingerli a másik felet. És a tárgyalással még nem is sértünk elvet.” A gépelt szövegben az idézett szakasz, a kéziratban maga a fejezetcím – „A tárgyalások” – zárójelben.

189 PIL 274. f. 3/130. ő. e. Az MKP PB ülésének jegyzőkönyve, 1948. február 5.

üzenték: „Konkordátum kötéséről jelenleg nem lehet szó.”¹⁹⁰ Rákosi személyesen vezette a kormánydelegációt. A cél látszólag valóban a megegyezés volt, ugyanilyen tárgyalásokat kezdtek a protestáns egyházakkal is. A békülékeny stílussal el lehetett terelni a figyelmet az intézkedések lényegéről, miközben a pártokkal szemben követett szalámitaktikához hasonlóan az egyházak között viszályt, az egyes egyházakon belüli hasadást, sőt a katolikusok esetében akár Rómától való elszakadást is szeretett volna kiprovokálni. Velics László, Magyarország római követe a külhoni visszhang alapján reálisan felmérte, hogy „...a Szentzsékkal szemben nem érhet el hatást egy olyan taktika, amely szembeállítja Mindszenthy [sic!] bíboros prímás személyét a magyar püspöki kar egyes tagjaival, vagy a katolicizmus többé-kevésbé széles rétegeivel”.¹⁹¹ Velics józan tanácsát nem mellőzte teljesen Rákosi, de jó sakkozóként egyidejűleg a püspöki kar megosztására is játszott. A katolikusok és protestánsok közötti megosztottság jelei azonban máris mutatkoztak, aminek részben az volt az oka, hogy a köztársasági elnöki posztot egy református lelkesült töltötte be, akire úgy tekintettek, mint a kormánykoalíció és a kommunizmus felé megalkuvó politika védnökére. A baloldal csak profitált ebből az ellentétből.

Bizalmas tárgyalások tehát mindegyik egyházzal folytak, majd egy ponton hivatalossá váltak és elvezettek az 1948 utolsó negyedében aláírt megállapodásokhoz. A katolikus egyházzal azonban hivatalos tárgyalásra – a kormány és a püspöki kar kiküldöttei között – 1948-ban nem került sor. (Majd csak 1950 nyarán.) Amikor tárgyalást említünk, azon a nyilvánosság teljes kizárásával tartott informatív, magánjellegű megbeszélést kell értenünk.¹⁹² Ám akárhogy is nevezzük, volt súlya és tétje: felmérni az ellenfél elszántságát, lehetőségeit, terveit, és felépíteni a stratégiát. Sejtette-e vajon Czapik érsek, hogy tárgyalási hajlandósága, rugalmasabb hozzáállása akarva-akaratlan beleilleszkedik a kommunisták szándékaiba? Az „oszd meg és uralkodj” elvét nemcsak az egyes felekezetek között, hanem egyazon felekezeten belül is megpróbálták alkalmazni. Már 1946 decemberében arról érdeklődött egy szovjet külügyminisztériumi feljegyzés, hogy vajon létezik-e a magyar katolikus egyházon belül Mindszenty vonalával opponáló csoportosulás, és ha igen, akkor annak milyen a megítélése a Vatikánban.¹⁹³ Két év múlva a már egyesült munkáspárt Politikai Bizottsága önkritikusan állapította meg, hogy „a püspöki kar megbontására irányuló kísérleteink kevés sikerrel jártak”.¹⁹⁴

190 PL 1157/1948. Feljegyzés dr. Boér Miklós részére a Vatikán és Magyarország kapcsolatainak rendezéséről. Róma, 1948. január 15.

191 MNL OL XIX–J–26–a Róma, 1948. Politikai iktatott iratok, 6/pol.-1948. (12. d.) Velics László követ jelentése. Róma, 1948. január 28.

192 Részletesen lásd BALOGH Margit: Kötélhúzás a kulisszák mögött. Czapik Gyula egri érsek tárgyalásai 1948-ban. In: *Az egyházi iskolák államosítása Magyarországon, 1948.* Szerk.: SZABÓ Csaba. Lénárd Ödön Közhazsnú Alapítvány–Új Ember, Bp., 2008. 65–102.

193 GARF f. 6991. op. 3. gy. 34. l. 238. J. V. Szadovszkij, a Vallási Kultuszügyi Tanács elnökhelyettesének feljegyzése V. G. Dekanovozov külügyi népbiztoshelyettes számára, Moszkva, 1946. december 7. Közli: *Vlaszty i cerkov v Vosztocnoj Jevrope 1944–1953. Tom 1. i. m. 363.* (88. dokumentum: Magyarország c. szakasz 1. pontja.)

194 MNL OL M–KS 276. f. 53/15. ö. e. 46. fol. Jegyzőkönyv az MDP Politikai Bizottságának 1948. november 25-i üléséről. Az Agitációs és Propaganda Bizottság jelentése az egyház elleni harcról. 1948. november 24. és RGASZPI f. 17. op. 128. gy. 521. l. 215.

A pillanatnyi fegyverszünetet máris újabb konfliktus mérgezte: az *Új Ember* éves almanachjának betiltása. Az indokot az almanachban megjelent egyik zavaros és ellentmondásos cikk adta: az 1848–1849-es szabadságharc két hősenek, Kossuthnak és Petőfinek a neve ugyanis egyszerűen kimaradt belőle, állítólag azért, mert lutheránusok voltak. Egy másik cikk viszont kedvező színben mutatott be minden esztergomi érseket, akik a 13. század óta szemben álltak a hatalommal, és úgy fejeződött be, hogy dicshimnuszokat zengett a jelenlegi érsekről, mint olyan „gránittömről”, amelynek köszönhetően Magyarország újra megtalálhatja a rendet és a törvényességet. Rákosi a helyzetet arra használta, hogy kinyilvánítsa: Mindszenty bíboros lábbal tiporja a nemzet dicsőséges történelmét.¹⁹⁵

Furcsa időszak volt ez. Egyfelől kölcsönös utálkozás, másfelől érdeklődő kíváncsiság, mindkét oldal fürkészte a másikat, sőt még udvariaskodtak is egymással. A köztársaság második évfordulójára rendezett elnöki fogadására Rákosi meg akarta hívni az egész püspöki kart, de Barankovics közbelépésére (nehogy botrány legyen) csak Witz Béla budapesti érseki helynököt invitálták. Mindszenty még őt sem engedte el, de Czapik rábeszélésére végül beleegyezett. A meghívás visszamondása, majd elfogadása suta szituációt eredményezett: a fogadásra egy fő helyett ketten, Witz és a helyettesítésére kijelölt Mihalovics is elment.¹⁹⁶ Más jel is arra utalt, hogy le akarják járatni a primást. Az angol rádió magyar nyelvű adásában a magyar külügyi szóvivőre hivatkozva alaptalanul bemondták, hogy Mindszenty hercegprímás bontatlanul küldte vissza Tildy köztársasági elnök levelét. A hercegprímás helyreigazítást kért, amit tíz napig nem tettek meg, ezért az „illetékes egyházi hely” immár a nyilvánosság előtt, a *Magyar Kurír*-ban cáfolta.¹⁹⁷ Nem sikerült Mindszentyre bizonyítani az államfő sértő lekezelését sem. Egy szovjet feljegyzés a magyar kommunisták következetlenségét és egy átgondolt taktika hiányát rótta fel: egyfelől kigyót-békát kiabálnak Mindszentyre, ugyanakkor a másik végletbe esnek, és templomokat újítanak fel, pappal szenteltetik fel az új pártházat, sőt az is előfordult, hogy

Az *Új Ember* betiltott, 1948. évi almanachja

195 AMAE AD Série: Europe 1944–1949, sous-série: Hongrie, dossier: 18. Questions religieuses, 1944–1949. 19–22. fol. Henry Gauquié követ 40/EU. sz. jelentése a francia külügyminiszternek. Bp., 1948. január 24.

196 PMKL IV. 213. Albert István hagyatéka 4. sz. tétel, „Egyház és állam – tárgyalások” c. dosszié, vegyes dokumentumok: Mindszenty József ikt.sz. nélküli levele Czapik Gyula egri érsekhez. Esztergom, 1948. február 3., illetve Czapik kézírásos feljegyzése.

197 PMKL IV. 213. Albert István hagyatéka 4. sz. tétel, „Egyház és állam – tárgyalások” c. dosszié, vegyes dokumentumok: Mindszenty József 409/1948. sz. levele a külügyminiszterhez. Esztergom, 1948. január 10. Másolat; *Magyar Kurír*, 38. évf. 1948. január 22. III. kiadás, de. 10 óra.

a párthelyiségben „Sztálin és Rákosi elvtárs portréi közé feszületet akasztottak”.¹⁹⁸ A diplomatáknak is feltűnt, hogy Vorosilov marsallnak – nyilván Rákosi sugallatára – hirtelen kedve támadt megtekinteni a pesti bazilikát, és e látogatás alatt gondja volt rá, hogy kinyilvánítsa a püspöki helynöknek: „a Szovjetunióban nagyra értékelik a vallást”.¹⁹⁹ Elmozdulás látható abban is, hogy Mindszenty engedélyezte a katolikus iskolák csatlakozását az 1848 centenáriumára szervezett állami ünnepségekhez, de kikötötte, hogy nem érheti oktalán támadás az egyházat. Ezt a hírt a kultuszminiszter „őszinte örömmel” jelentette be az országgyűlésben.²⁰⁰ A március 15-ei állami ünnepségeken a papság diszkréten ugyan, de valóban képviseltette magát. A mégis érlelődő feszültségek oka ekkor már távolról sem a bíboros úton-útfélen ismételtetett „demokráciaellenessége”, hanem a baloldali politika vallás- és egyházellenessége volt.

Az állam és a katolikus egyház közötti első, nem hivatalos tárgyalásra 1948. február 7-én, egy szombati napon került sor egy svábhegyi villában. A túlhangsúlyozott magánjelleg miatt mindkét oldal tudatosan kihagyta a hivataluknál fogva illetékest: az egyház

Az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc centenáriumára szervezett ünnepség keretében koszorúzás
a Dísz téren, a budai Várban, 1948. március 15.

198 Az SZK(b)P KB Külpolitikai Osztályának tájékoztatója az MDP számára a Jugoszláv Kommunista Párt hibáinak tanulságairól. Moszkva, 1948. június 12. előtt. In VIDA István (szerk.): *Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez 1944. október – 1948. június* i. m. 334–335.

199 AMAE AD Série: Europe 1944–1949, sous-série: Hongrie, dossier: 18. Questions religieuses, 1944–1949. fol. 34. Henry Gauquié követ 100/EU sz. jelentése a francia külügyminiszternek, 1948. március 21.

200 Országgyűlés Naplója, 1947. III. kötet. 668. hasáb. Az országgyűlés 52. ülése 1948. február 24-én.

részéről a bíborost, a kormány részéről a kultuszminisztert. Így a püspöki kart Czapik Gyula egri érsek és Papp Kálmán győri püspök, a kormányt Rákosi Mátyás miniszterelnök-helyettes képviselte, oldalán több kommunista politikussal, Révai Józseffel, Kádár Jánossal és Horváth Mártonnal. „Magánemberként”²⁰¹ Barankovics István, a Demokrata Néppárt főtitkára is jelen volt. Bánáss László veszprémi püspök előrehaladott rák-betegsége miatt nem tudott elmenni. Bár Rákosi esküdözött a diszkrécióra, és a felek kikötötték, hogy írásos feljegyzést nem készítenek, az elhangzottakat Farkas Vladimir, a BM ÁVH munkatársa titokban mégis magnóra vette. Még a kávésbögrék csörgését vagy a levélpapír zizegését is rögzítették, emiatt időnként nem is lehetett pontosan érteni a szavakat.²⁰² Czapiknak nem állt rendelkezésre a technika, ő a megbeszélés után emlékezetből jegyezte le a törtenéseket: „...nagy óvatosságra volt szükségem, nehogy olyasmit mondjak, amit kihasználhatnak, másrészt hogy ne mondjak többet, mint kell és így egyrészt argumentumaimat ne használjam föl már most (későbbiekre is kell új), másrészt ne engedjek mélyebb szemléletet a mi magatartásunkról.”²⁰³ A tárgyalás hangneme kulturált volt, távolról sem emlékeztetett a sajtó lebütített stílusára, Rákosi és Czapik kölcsönösen jó benyomást tettek egymásra.

Rákosi azt kérte, hogy a katolikus egyház tegyen hivatalos nyilatkozatot a köztársaság és a földreform mellett. Kevesellte a katolikusok hetilapjában, az *Új Emberben* megjelent cikket, amelyben arról volt szó, hogy az egyház *nem tett* semmit a köztársaság és a földreform ellen, *nem ellenzi* a hároméves tervet, azaz negatív módon elismerte a változásokat. „...ez nem elég a lelki üdvösséghez – mondta. Hanem azt kell mondani valamilyen formában, hogy mi látjuk, hogy a köztársaság megvan és mi ezt a köztársaságot támogatni fogjuk, mint a nép politikai államformáját.”²⁰⁴ Czapik érsek azt fejtegette, hogy addig nem jöhetnek elő híveik előtt pozitív

Papp Kálmán győri püspök (1946–1966). A soproni városplébános volt az utolsó, akit 1946-ban még állami jóváhagyás nélkül neveztek ki a győri püspöki székbe. Czapik egri érsek mellett ő képviselte a püspöki kart a kormánnyal folytatott kétfordulós tárgyaláson 1948-ban

201 E szóval maga Barankovics minősítette jelenlétét. VARGA László: *Kérem a vádlott felmentését!* Püski, New York, 1981. 103.

202 PIL 274. f. 7/261. ö. e. Az MKP és a katolikus egyház képviselőinek tárgyalásairól készült hangfelvétel gépelt másolata.

203 PMKL IV. 213. Albert István hagyatéka 4. sz. tétel, „Egyház és állam – tárgyalások” c. dosszié, Pro memoria az 1948. február 7-ei információ megbeszélésről.

204 PIL 274. f. 7/261. ö. e. 8. fol. Az MKP és a katolikus egyház képviselőinek 1948. február 7-ei tárgyalásáról készült hangfelvétel gépelt másolata.

elismeréssel, amíg a kormány egyházellenes lépéseket tesz. Az államforma milyensége az egyház számára nem lényegi kérdés, a köztársaság tudomásulvétele nem ütközik nehézségbe – vélte. Ám e kijelentését követően Czaplak – ahogy ezt már említettük – kínos szituációba került: Rákosi ugyanis előhozakodott Mindszenty és Habsburg Ottó amerikai találkozásával, amiről az egri érsek mit sem tudott. De kiállt Mindszenty mellett: „Hát azt hiszik az urak, hogy lehet az, hogy ma Magyarországon királyságot akar valaki csinálni? (Nevetnek.) Hát ez annyit jelent, hogyha valaki ma Ottóval beszélni mer, az mindjárt királyságot akar? Nem. Én, ha találkoznék vele, szintén tisztelettel viseltetnék iránta.”²⁰⁵ Összességében ezen a beszélgetésen a bíboros érseket a kommunista politikusok nem sértően, de többször is megkritizálták, de Czaplak nem ment bele abba, hogy Mindszenty politikájáról vagy személyéről vitatkozzon, viszont egy ésszerű kompromisszum reményében maximálisan képviselte egyháza érdekeit. Az ő személyéhez köthetően 1946 után az egyházon belül ismét kialakult egy olyan vonal, ezúttal a püspöki karban, amely kereste a *modus vivendit* az állammal.

1948. február 14-én Ortutay miniszter meglátogatta Mindszentyt Esztergomban, hogy tárgyaljanak az egyházat ért sérelmek orvoslásáról. A miniszter és a hercegprímás találkozáján az iskolák államosítása semmilyen összefüggésben nem merült fel. Annál inkább a tárgyalások hivatalos megindítása, ami elől Mindszenty arra hivatkozva tért ki, hogy a kánonjog értelmében a magyarországi katolikus egyházra vonatkozó általános érvényű megállapodás megkötésére nincs joga, azt csak az Apostoli Szentszék teheti meg.²⁰⁶ (Rákosi úgy vélte, ez csupán olcsó kifogás, szerinte a vatikáni kúria igenis belemerne a tárgyalásokba, csak a végső pecsétet tenné az eredményre. Beran prágai érsek például elismerte a köztársaságot, és a kommunista miniszterelnököt személyesen üdvözölte névnapján – miért nem hajlandó hasonlóra a magyar egyház vezetője?) Mindent összevetve a miniszter és a prímás találkozája jó kedélyben telt. A végén Mindszenty a lépcsőházig kísértte Ortutayt. Udvariassága szöges ellentétben állt a Szent István Akadémián másnap tartott beszédével, de legalábbis nem volt elegáns a kormány kapcsán a „hazugság igáját” emlegetni. Biblikus szóképekbe csomagolt kritikája kisebb botrányt keltett, az ennek apropóján indított sajtótűz központi kezdeményezés lehetett, mert ez a beszéd nem volt élesebb az eddigieknél.²⁰⁷

1948. március 5-én Mindszenty levelet írt Dinnyés Lajos miniszterelnöknek az emberi jogokon és a vallásszabadságon esett sérelmek miatt. Az egyházat sújtó intézkedéssorozat azonban tovább folytatódott. 1948. április 2-án államosították a Stepha-

205 Uo. 28. fol.

206 A magyar katolikus püspökhatalmi tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között i. m. 335. Az 1948. május 29-ére összehívott püspökhatalmi értekezlet jegyzőkönyve, 4. pont; KFL Iskolai hatóságok, 3206/1948; SzCsPL I.1.a. 1200/1948. A vallás és a marxizmus című összefoglaló. – Megjegyzés: Ortutay már februárban hivatalosan tárgyalásra akarta hívni a püspöki kar küldötteit. „A hercegprímás – Boér [Miklós, a VKM I. ügyosztályának vezetője] szerint – azt mondta, hogy ilyen értelmű levelet ne írjon Ortutay, mert »most informatív magánbeszélgetések vannak még folyamatban és nem volna jó azt megzavarni ezzel a lépéssel.«” ÁBTL 3.1.8. Sz–222/7. [kd.] 18. fol. Jelentés. Bp., 1948. február 27.

207 SzCsPL 581/1948. Mindszenty József beszéde a Szent István Akadémián, 1948. február 15. Cikkgyűjtemény és a beszéd rövidített szövege.

neum Katolikus Nyomda Vállalatot, ezzel lényegében megszüntették a katolikus könyvkiadást. Az MKP Politikai Bizottsága a katolikus püspökökkel folytatandó tárgyalások kapcsán elhatározta, hogy most már „támadásba kell átmenni azzal kapcsolatban, hogy ők a tárgyalásokat lényegében további demokráciaellenes működésre használják fel. Különösen sérelmezni kell Mindszenty kommunistaellenes intézkedéseit.”²⁰⁸

Kommunistaellenes intézkedéseken azt értették, hogy az 1948. március 18-i püspökkari konferencia Mindszenty kezdeményezésére egy tetszés szerint felhasználható egyházi figyelmeztetés (*monitum*) elkészítésében állapodott meg, amely szerint „a marxista pártokba öntudatos ember nem léphet be, aki belép, azt el kell ítélni, a gyóntatás szentségében nem részesül és nem oldozható fel”.²⁰⁹ A mintát Ildefonz Schuster milánói érsek februári körlevele adta, amely a kommunistáktól megtagadta a szentségek kiszolgáltatását. A *monitum*ot csak a gyónásokon, titokban kellett volna terjeszteni, mégis már aznap magas rangú miniszteri tisztviselőkhöz került. Az indiszkréció hírére Mindszenty elismerte, hogy a kellemetlen helyzet miatt retorzió várható.²¹⁰ Tompítandó a következőket Mindszenty 1948. március 20-án viszontlátogatást tett Ortutay Gyula kultuszminiszternél. Az eseményről szűkszavúan, csak a tényközlésre hagyatkozva, az utolsó oldalon számolt be az *Új Ember*.²¹¹ Több találkozó nem is volt kettejük között, sőt Mindszenty ezentúl nem jelent meg olyan rendezvényen, amelyen a miniszter is részt vett.

Ilyen előzmények után került sor április 16-án egy újabb nem hivatalos tárgyalásra a kormány és a püspöki kar megbízottai között. Míg a februári találkozó szinte kedélyes, ez egy rossz hangulatú összejövetel volt. Rákosi felrótta, hogy a prímás keresztülvitte a püspöki karon a kommunisták és a szocialisták exkommunikálhatóságát. „Ez hadüzenet! A demokráciát mocsokráciának nevezi” – háborgott a miniszterelnök-helyettes, miközben étellel, itallal kínálta látogatóit. Hosszasan sérelmezte Mindszenty legitimizmusát, aki szerint inkább levágná a karját, semhogy elismerje a köztársaságot. Nem rejtette véka alá, hogy a prímás törekvései nem lehetnek közömbösek a püspöki karnak, éppen azért, mert „Mindszenty nem akármilyen! Nem egy piripócsi plébános – bár az embernek sokszor az az érzése, hogy nem nőtt ki belőle – bocsássanak meg a tiszteletlenségért, hogy nem nőtt túl ezen a nívón. [...] Nem mindegy, hogy X. Y. káplán szövögeti bugyuta terveit a legitimizmus szellemében a királyság helyreállítására, vagy a magyar katolikus egyház feje csinálja ezt.”²¹² Majd megkérdezte: „Nem tudnák-e bármi alapon a püspök

208 PIL 274. f. 3/142. ő. e. 1. fol. Jegyzőkönyv az MKP PB 1948. április 15-ei üléséről.

209 PIL 274. f. 7/248. ő. e. 128. fol. „Egyházi vonal” – jelentés az 1948. március 18-ai konferenciáról. Vö.: *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között* i. m. 312. Az 1948. március 18-ára összehívott püspökkari értekezlet jegyzőkönyve, 12. pont; PL Mm. 15. d. Vegyes iratok: „Vázlat. Nagyon bizalmas.”

210 PIL 274. f. 7/248. ő. e. 131. fol. Jelentés, Bp., 1948. április 11. Tárgy: az 1948. március 18-iki katolikus püspöki konferencia kommunistaellenes határozata, bizonyítékokban.

211 „Katolikus világ” című hírvort. *Új Ember*, 4. évf. 13. sz. 1948. március 28. 12., „A bíboros hercegprímás viszontlátogatása Ortutay kultuszminiszternél.” *Magyar Kurír*, 38. évf. 1948. március 20. IV. kiadás, du. 1 óra.

212 PIL 274. f. 7/261. ő. e. 100. fol. Az MKP és a katolikus egyház képviselőinek 1948. április 16-ai tárgyalásáról készült hangfelvétel gépelt másolata.

urak valamilyen módon megakadályozni, hogy ez az ember mindent tönkretegyen?” Czapik lakonikus válasza: „Ugyanilyen joggal azt kérhetik tőlem, hogy a Holdat változtassam meg útjában.”²¹³ Rákosi végül a protestánsokkal azonos tartalmú megegyezést ajánlott, de több, összesen 16 egyházi középiskola megtartását helyezte kilátásba.

A tárgyalásról Czapik érsek rögvest beszámolt a primásnak. Benyomása az volt, hogy a kormány már kevésbé akar meg-

Mindszenty József bíboros primás látogatása Mihályfi Ernőnél,
a köztársasági elnöki hivatal vezetőjénél a Parlamentben, 1948

egyezni, de a sikertelenségért az egyházat tenné felelőssé. A magyarázat egyszerű: a kormányzat nyilvánosan elkötelezte magát a megegyezés hajlandósága mellett, de szabad kezét csak így kaphatott ismét. Mindszenty nyugodtan végighallgatta Czapikot, nem is kifogásolt semmit, de attól elzárkózott, hogy ismét személyesen tárgyaljon a kultuszminiszterrel. Ekkoriban már a legkisebb dolgokra is érzékenyen reagált. Bizalmasa, Mihalovics Zsigmond arra panaszkodott, hogy a primás országjáró útjai során állandóan rekriminál, egy plébánost megdorgált, mert nem fizetett elő az *Új Emberre*, ugyanakkor „az *Új Embert* piros ceruzával a kezében olvassa és egyre több cikket kifogásol”.²¹⁴

Mindszenty tisztában volt felelősségével, ami töprengésre késztette. Ő egy történelmi hagyományokra épülő, jogfolytonos és kommunista ideológiától mentes társadalomért küzdött, míg a baloldal egy ateista bolsevizmust importált és erőltetett az országra, amihez kisajátította a demokrácia fogalmát. A bíboros érsek ezért nem volt hajlandó a rendszer lényegét jótékonyan elfedő, elismerő nyilatkozatot adni. Egyik bizalmasát mégis azzal a kérdéssel küldte el 1948. április 27-én Chapin követhet, hogy adjon tanácsot: *kitartson-e a keresztény erkölcs talaján vagy alkalmazkodjon a pillanatnyi helyzethez?* A követ nem adott konkrét tanácsot. Vagy azért, mert diplomataként ilyet nem tehetett, vagy mert pár héttel korábban Czapik érsek járt nála és arra kérte: ne támogassa fenntartás nélkül Mindszentyt, mert ez szerinte árt az egyház érdekeinek.²¹⁵ Mind-

213 Uo. 121–122. fol.

214 ÁBTL 3.1.8. Sz–222/9a. [kd.] 111. fol. Jelentés. Bp., 1948. április 29.

215 ÁBTL 3.1.9. V–302/1. 33–34. fol. Jegyzőkönyv Kerkai Jenő kihallgatásáról, 1954. február 17.

szenty embere erre elárulta, hogy a bíboros igazából arra gondol, „*vajon rövid, avagy hosszú távú együttélésre kell-e berendezkedni a kommunistákkal, mivel – szerinte – a háború nyilván elkerülhetetlen. Azt válaszoltam neki – jelentette feletteseinek a követ –, hogy én személyesen nem osztom azt a véleményt, miszerint a háború elkerülhetetlen. Elmondtam, hogy úgy érzem, ebben egészen odáig elmehetek, hogy azt állítsam: az USA bizonyosan soha nem fog először támadni és legjobb tudomásom és hitem szerint maga a szovjet kormány sem kíván háborút, és hogy természetesen mindig fennáll olyan lehetőség, amikor felelőtlen személyek esetleg egy olyan presztízs-helyzetet idéznek elő, amelynek komoly következményei lehetnek.*”²¹⁶ Chapin válasza Washingtonból megerősítést kapott, sőt azt is megüzenték neki, hogy az amerikai külügyminiszter egyetért vele abban, hogy „*nem célszerű az USA-nak beleavatkozni az állam és az egyház között folyamatban levő ügyekbe.*”²¹⁷ Csupán az Amerika Hangja adásain keresztül ígért támogatást...

Mindszentynek tehát magának kellett döntenie. Ám oly régóta és oly eltökélten képviselte eddig a szembenállást, akár a hazai baloldaltól, akár a szovjet képviseletről volt is szó, hogy esetleges gesztusainak már nem hittek ugyanazon erők. Mindszenty kategorikusan nem zárkózott el a tárgyalások elől, de mindig előfeltételt szabott. Ő maga ismerte el egyik bizalmasának, hogy a Vatikánból azt az információt kapta: a Szentatya szívesen látna egy *modus vivendit*.²¹⁸ Valójában azonban nem akarta egy megegyezéssel legalizálni a rezsimet, és a megegyezés természetéből adódóan engedményeket tenni. Határozottan arra számított, hogy a rendszer nem lesz hosszú életű, és bármilyen kooperálás csak hátrányokat hozhat az egyház jövőbeni, a remélt rezsimváltozás utáni helyzetére.²¹⁹

ELISMERÉSI NYILATKOZAT ÉS EGYHÁZI FENYÍTÉK

Rákosi miniszterelnök-helyettes 1948. május 7-én levélben fordult Czapik érsekhez. Azzal érvelt, hogy a protestáns egyházak már állást foglaltak a népi köztársaság mellett, s a helyzet normalizálásához elengedhetetlen egy hasonló nyilatkozat a katolikus egyháztól is.²²⁰ A protestáns egyházakkal valóban folytatódtak a tárgyalások, de a régi egyházfők lemondása után immár az ellenállás nélküli, új vezetőkkel. Mind-

216 MNL OL XX–10–k LÜ PO 18.300/1989. Amerikai levéltári anyagok. Selden Chapin követ 688. sz. felterjesztése az amerikai külügyminiszterhez. 1948. április 27.

217 MNL OL XX–10–k LÜ PO 18.300/1989. Amerikai levéltári anyagok. George C. Marshall amerikai külügyminiszter 522. sz. távirata Selden Chapin követhoz. Washington, 1948. május 21.

218 ÁBTL 3.1.8. Sz–222/6. 119. fol. Jelentés. Bp., 1948. március 5. (Feltételezésünk szerint ezt az információt Kerkai Jenő jezsuita hozta, aki 1948 februárjában járt Rómában.)

219 ÁBTL 3.1.9. V.700/2. 207. fol. Feljegyzések a püspöki konferenciákról 1945-től kezdődően. Bp., 1948. december 2. Gépelt másodlat, Zakar András eredeti hitelesítő aláírásával. Ugyanez: 212. fol. Zakar András gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve. Bp., 1948. december 3.

220 PÜL 274. f. 7/262. ő. e. Rákosi Mátyás és Czapik Gyula levelezése.

szenty viszont nem hezitált tovább. A katolikus pedagógusokat figyelmeztette, fegyelmi vétséget követ el az, aki a hitvallásos iskolák államosítását kívánja, majd a május 11-én kiadott körlevélben „egyházi átkot” helyezett kilátásba az államosításban közreműködőkkel szemben.²²¹ Ezúttal nem az összes párttagnak, hanem csak az iskolaállamosítást támogatóknak szólt a figyelmeztetés, bármelyik pártnak is voltak a tagjai.

Rákosi levelére Czapik válasza május 16-án, az *iskolaállamosítás bejelentése után* kelt, Rákosi kérését „illetékes egyházi tényezőkhez juttattam” – írta, azaz ezúttal sem ment bele egy olyan játékba, hogy a magyar katolikus egyház első emberének háta mögött önhatalmúan egyezkedjen. A nyilatkozat ügye itt meg is rekedt, mert minden tárgyalási hajlandóságot ellehetetlenített, hogy az iskolák államosítását a kultuszminiszter a kormány egyoldalú elhatározásaként május 15-én hivatalosan is bejelentette. Május 13-án – meg sem várva az egri érsek válaszát – Rákosi újabb levelet írt, amelyben közbenjárását kérte, hogy ne olvassák fel a templomokban az egyházi fenytéket kilátásba helyező körlevelet, „mely alkalmas arra, hogy a demokratikus köztársaság és a katolikus egyház viszonyát elmérgesítse”. Rákosi levele azonban későn érkezett, Czapik nem tehetett semmit, a körlevelet május 16-án felolvasták a templomokban.²²²

Május 19-én öt kispapírt katolikus képviselő tett újabb kísérletet Mindszenty meggyőzésére: ismerje el a földreformot, a köztársaságot és az államosításokat. Érvelésük szerint egy ilyen nyilatkozat nem a demokrácia, hanem az egyház érdekeit szolgálná, merthogy kedvezően befolyásolná a megbeszélés légkörét. Figyelmeztettek, hogy a merev ellenállás a kormányt egyoldalú intézkedésekre késztetné, és azt eredményezhetné, hogy egyes kérdésekben, például az iskolaügy rendezésében sokkal

Rotációs nyomdagépen készülnek az államosított iskolák feliratai,
1948. június

221 SzCsPL 1200/1948. Mindszenty József 3279/1948. sz. levele a tanfelügyelőkhez. Esztergom, 1948. május 3. és Mindszenty József 3389/1948. sz. levele a püspökökhöz. Esztergom, 1948. május 11.

222 A körlevél szövege nem csak a magyarországi levéltárakban lelhető fel. Ezt és az iskolakérdéssel kapcsolatos többi körlevelet, valamint Ortutay miniszterhez intézett leveleit Mindszenty eljuttatta az amerikai követhoz is. Lásd: NARA RG 84. Records of the Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest Legation, General Records 1948, Box 167. 840.4 Catholic Church.

tovább menne, mint akkor, ha az egyház a tárgyalásokba belemegy. A prímás kifejtette ellenérveit egy katolikus deklarációval szemben: az egyház nem ellenezte a földreformot, és a köztársasági törvénnyel szemben sem nyilatkozott elfogadása után – mondta –, de egy ilyen nyilatkozat mégis egyoldalú engedmény lenne az egyház részéről olyan körülmények között, amikor sérelmei orvoslására nem történnek lépések. Bizalmatlanságát a sajtó támadó, heccelő hangja csak táplálta.²²³

Ezen a napon, május 19-én Ortutay Gyula kultuszminiszter május 24-ére immár a régóta ígért, de megkésétt hivatalos tárgyalásra hívta a püspöki kart az iskolák ügyében. A miniszter invitálására Mindszenty halogató választ adott: a püspöki kar legközelebbi tanácskozásáig nem áll módjában megbízottat küldeni. Tanácskozni viszont egyhamar nemigen lehet, tekintettel az éppen folyó bérmakörutakra... Május 28-án Ortutay személyesen közölte Mindszentyvel a kormány hatpontos kívánságát. A kisgazda delegáció felsorolásához újabbakat fűzött, ezúttal kérte a népi demokrácia támogatását, annak kijelentését, hogy Magyarországon nincs egyházüldözés és hogy a népi demokrácia biztosítja a teljes vallásszabadságot.²²⁴ Nyilvánvaló, hogy a katolikus egyházzal folytatandó tárgyalás előfeltétele immár a kommunista rendszer és intézkedéseinek elismertetése lett, amire Mindszenty természetesen nem volt hajlandó.

Mindszenty másnapra, május 29-ére rendkívüli konferenciára hívta össze a püspöki kart, eredendően a még május 19-ei miniszteri invitálás kapcsán. Elsőként a már kiküldött kiközösítési körlevél hatósugarát vitatták meg.

Tanácskozás közben érkezett a miniszter újabb levele. A püspökök elfogadták Mindszenty válaszlevelét, amely követelésre követeléssel válaszolt és teljes kapitulációt várt el: a tárgyalások megkezdésének előfeltételül kikötötte az egyházat ért alapvető sérelmek előzetes orvoslását, így a napilap kiadását, egyesületek működését, de mindezekelőtt az iskolaállamosítási szándék visszavonását. (Az egyháznak egyébként sem állt érdekében, hogy iskolaügyről tárgyaljon, hiszen nem ő akart változtatni az évezredek állapotán.) A konferencián Czapik egri érsek kisebbségben maradt a javaslatával, hogy a tárgyalásra kiküldendő bizottságnak felhatalmazást kell adni a demokráciára és a köztársaságra vonatkozó nyilatkozat megtételére.

Híradás a protestáns egyházakkal megkezdett és a katolikus egyházzal kilátásba helyezett kormánytárgyalásról, 1948. május 22.

223 PIL 274. f. 7/267. 6. e. Kisgazda politikusok jelentése a Mindszenty-nél tett látogatásról.

224 SzCsPL I.1.a. 1200/1948.

Szinte egész nap szakadó esőben, mégis pattanásig feszült hangulatban 250 ezer hívó jelenlétében tartották meg 1948. május 30-án az 1938. évi budapesti Eucharisztikus Világkongresszus 10. évfordulójának emlékünnepélyét a Szent István-bazilika előtti téren. Ez volt a katolikus egyház egyik legnagyobb háború utáni tömegdemonstrációja. XII. Piusz pápa rádiószózatát, amelyet a belügyminisztérium eredetileg be akart tiltani, hangszórókon közvetítették. A pápa Mindszentyt és püspökeit további helytálásra buzdította, tovább növelve ezzel a prímás tekintélyét.²²⁵ A mintegy 50 ezer fiatalnak Mindszenty bíboros külön csendes szentmisét celebrált, az egybegyűltekhöz P. Varga László jezsuita intézett szentbeszédet.²²⁶ Ennek az alkalomnak volt egy másik különlegessége is: három nappal korábban, a május 27-ei úrnapi körmeneten Mindszenty isiászra hivatkozva nem vett részt. Betegsége „diplomáciai eredetű” lehetett, amit az okozhatott, hogy a körmeneten a kormány képviselőjében megjelent Ortutay Gyula

A kormány képviselőjében Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter részt vesz az úrnapi körmeneten,
1948. május 27.

225 Egri Érseki Levéltár Episcopi Hungariae 1946–1948. 3377/1948; PL 3945/1948; SzCsPL I.1.a. 1313/1948.; „XII. Pius pápa rádiószózata Magyarországhoz.” *Magyar Kurír*, 38. évf. 1948. május 30. IV. rendkívüli kiadás, este 6 óra 15 perc; KÖLA 285. f. 6/78. ő. e. 10. fol. Az AC Országos Elnökségének tiltakozó távirata Tildy Zoltán köztársasági elnökhöz a közvetítés tervezett betiltása miatt. 1948. május 29.

226 PL Mm. 9. d. Érseki főbiztosi jelentés az Esztergom főegyházmegyei hittanár-lelképásztorok munkásságáról az 1947–1948 Boldogasszony tanévben. Készítette: Bárdos István pápai prelátus, érseki főbiztos.

kultuszminiszter.²²⁷ Tekintettel a felekezeti iskolák államosítási tervére Mindszenty tüntetően nem kívánt érintkezni egyetlen kormánytaggal sem, ezzel is kifejezve, hogy nem hajlandó elismerni a kormány intézkedéseit.

AZ ÁLLAMOSÍTÁS

A kommunistáknak tulajdonképpen jól jött ez a konokság, mert így a katolikus egyházzal kijelentették, hogy „reakciós ellenzéki”, emiatt támadni lehet, miközben ők az egyház nélkül is lerakják a boldog jövő alapjait. Az egyház kemény harcra szánta el magát, de a kommunista hatalom is megingathatatlan maradt.

Túlfűtött hangulatú gyűlések sora követte egymást, gőzerővel beindult a kampány, a nyílt és a „suttogó” propaganda, a postások kilószámra kézbesítették az államosítás

Mindszenty- és egyházellenes, heccelődő karikatúrák, 1948. június

227 „Ortutay miniszter az államfő és a kormány képviselőjében jelent meg a Várban megtartott országos körmeneten.” *Magyar Kurír*, 38. évf. 1948. május 27. II. kiadás, du. 1 óra; NARA RG 59. Department of State, Decimal File 1945–49. Box 6887. 864.404/5–2848. S. Chapin követ 874. sz. távirata. Bp., 1948. május 28.; TNA FO Legation, Vatican: General Correspondence, FO 380/128: Hungary 1948, 67/35/48 (No. 205) sz. irat. A. Knox Helm követ jelentése. Bp., 1948. június 1. – Megjegyzés: Mihailovics Zsigmond és Esty Miklós mint az AC országos vezetői 1948. május 3-án még levélben invitálták Dinnyés Lajos miniszterelnököt az úrnapi körmenetre. MNL OL XIX-A-J-j-5532/1948. Ortutay delegálásáról, valamint egy honvéd díszszázad és tiszti különítmény kiküldéséről a minisztertanács 1948. május 21-ei ülésén döntött. MNL OL XIX-A-83-a/237. sz. 2–3. fol. Az 1948. május 21-ei minisztertanácsi ülés jegyzőkönyve, 2. napirendi pont; „Úrnapi körmenet a Várban.” *Kis Ujság*, 1948. május 29. 3.

elleni és melletti követeléseket – csak éppen más-más címre. A felforrósodott légkörben csak egy szikra kellett a tragédiához... S ez a szikra a Szabolcs megyei Pócspetriben pattant ki, ahol június 3-án gyilkosságnak kikiáltott, véletlen fegyverbaleset következtében meghalt a községházánál posztoló rendőrök egyike. Aznap este a kisközség képviselő-testülete az államosítás kérdését tárgyalta. Az esti litánia után a falubeliek a községháza előtt tüntettek az iskolaállamosítás ellen, s a jegyző felszólítására sem oszlottak fel. Erre a szolgálatát teljesítő két rendőr megpróbálta hazaparancsolni az embereket, mire dulakodás keletkezett, s eközben egyikük halálos lövést kapott. A sajtó, ahelyett

hogy tárgyilagosan hírül adta volna a történeteket, még két nap múlva is arról értekezett, hogy a katolikus egyházzal folytatandó tárgyalások azért késlekednek, mert Mindszenty nem akarja elismerni a Magyar Köztársaságot, a földreformot és az államosításokat. Aztán június 6-án, vasárnap Révai József, a kommunista párt főideológusa hangulatkeltő vezércikkben azt írta a *Szabad Népb*en: „*Mindszenty vetése Pócspetrin kikelt.*” A politikai vezetés a történeteket úgy találta, mintha a katolikus egyház még bűncselekményre is képes lenne iskolái megtartása érdekében. Így lett a balesetből gyilkosság, a szemtanúkból gyilkosok, a katolikus papból felbujtó. Az indulatok elszabadultak. A sajtó a „fekete reakció” fejét követelte. Már a megfélemlített felekezeti tanítók egy része is pártolta az iskolák államosítását. Pócspetri az

Buta és célzatos rigmus a pócspetri ügyről

ország keleti részén uralkodó „szellemi sötétség” szimbólumává is vált, még inkább alá támasztva a modernizálás indokával elindított államosítás és általában a közoktatásügy megszervezésének szükségességét.²²⁸

Ortutay a június 4-i kormányülés felhatalmazásával újabb levelet írt a püspöki karhoz, amelyben tájékoztatta Mindszentyt a pócspetri eseményekről, hangsúlyozta a katolikus agitáció szerepét, és a magyar demokrácia elleni agitáció azonnali beszüntetésére szólított fel. Ezt követően Ortutay ismertette a kormánytagoknak a püspöki kar május 29-i válaszát az ő korábbi, tárgyalásra hívó levelére. Eszerint bármilyen tárgyalás előfeltétele az államosítási szándék visszavonása volt. Ennek teljesítése, valamint a felosztatott egyesületek működésének és a katolikus politikai napilap újraengedélyezése esetén a katolikus egyház nem zárkózott el a kért nyilatkozatok megtételétől. Ezeknek a kívánságoknak a teljesítése egyet jelentett volna a kommunisták politikai céljainak feladásával, ezért elfogadásukra nem volt esély. A Minisztertanács közleménye a tárgyalások késéséért, a deklaráció megtagadásáért egyoldalúan Mindszentyre hárította a fele-

228 A történeteket több munka is feldolgozta. Lásd pl. BALOGH Margit–KNAUSZ Imre: Az iskolák államosítása 1948-ban. *Párttörténeti Közlemények* 34 (1988) 2. 40–83., kivált 68–70.; MIKÓ Zsuzsanna: A Pócspetri-per(ek). In: *Az egyházi iskolák államosítása Magyarországon 1948*. A Lénárd Ödön Közhazsnú Alapítvány évkönyve 2008. Új Ember, Bp., 2008. 123–138.

lősséget, aki viszont aznapi válaszában a kormányzatot okolta.²²⁹ S amíg a felelőst egymásban látták, addig tárgyalások nélkül, de feltartóztathatatlanul ment előre az iskolák államosításának előkészítése.

Június első napjaiban több, főleg szabolcsi és hajdúsági községben volt zavargás. Néhol bántalmazásig fajultak az események. Kiváltképp ott, ahol a rendőrség beavatkozott. Ajakot például golyószórókkal felszerelve vették körül, s tartották ostrom alatt. Az indulatok mesterséges felkorbácsolása gyakorlatilag annak a módos parasztságnak a megfélemlítését szolgálta, amely a katolikus egyház fontos bázisát jelentette. Szinte egy időben futottak be jelzések a kommunista párthoz

Mindszenty József bíboros-érsek válasza Ortutay és a kormány vádjaira,
1948. június 4.

és a püspöki hivatalokba arról, hogy a feszültséget nem kívánatos tovább gerjeszteni. A tömegek belefáradtak az őket két oldalról érő propagandába. Közelgett az aratás, és a megélhetés fontosabb volt minden más kérdésnél. Várható volt tehát, hogy mihamarabb pont kerül az államosítási kampány végére. Utolsó mozzanatként Mindszenty mozgósíthatónak vélte az emigráns magyarságot és az amerikai katolikusokat is: 1948. június 8-án tájékoztatta Spellman bíborost az egyházi iskolák államosításának előrehaladásáról, az eddigi tiltakozási hullámról, egyúttal arra kérte, hogy „méltóztassék ezt tudomására juttatni valamennyi katolikus intézménynek, iskolának és minden plébániának, hogy minél gyorsabban küldjenek táviratokat és leveleket kormányunknak vagy parlamentünknek, és ezekben ők is lépjenek fel az Egyház magyarországi súlyosbodó üldözése ellen”.²³⁰ Amikor valakit bűnösneként halálra ítélnék – hozta fel a hasonlatot –, gyakran özőnlenek táviratok a megmentésére, most viszont az államosítással, valamint és az ifjúság lelki és fizikai elnyomásával az eljövendő életet ítélik halálra.

A püspöki kar június 7-én tartott konferenciáján Mindszenty javaslatára továbbra is elnapolta a kiküldendő tárgyalóbizottság a miniszternek adandó válasz és a deklaráció

229 „A vallás- és közoktatásügyi miniszter levele Mindszenty prímáshoz”. *Szabad Nép*, 4. évf. 128. sz. 1948. június 6. Cím-lap; PL 4260/1948.; MNL OL XIX–A–83–a/239. sz. 12. és 41. fol. Az 1948. június 4-ei minisztertanácsi ülés jegyzőkönyve, 6. napirendi pont.

230 „...dignetur haec enarrare omnibus institutis catholicis necnon scholis et etiam paroeciis ut illo eo minus quo citius telegrammate et litteras mittant ad gubernium vel parlamentum nostrum in quibus ipso quoque demonstrant contra persecutionem Ecclesiae in Hungaria semper aggravantem.” AANY Collection 007, Box S/D-10, Folder 8. Mindszenty József levele F. J. Spellman érsekhez. Esztergom, 1948. június 8. (Másodlat: PL 4227/1948.)

kérdését. Viszont úgy határozott, hogy szerzetes és szerzetesnő az esetleg államosításra kerülő iskolákban állást nem vállalhat. Az elhalasztott kérdésekkel a június 10-i konferencia foglalkozott. A válaszlevél tervezetét Czapiak érsek készítette el, aki – ahogy eddig is, most is – a tárgyalások szükségessége mellett érvelt. Ezzel szemben Mindszenty határozottan elutasító álláspontra helyezkedett. A primás sérelmezte, hogy a püspöki kar feltételeiről és esetleges teljesítésükről nincs szó, előzetes biztosítékot nem kaptak, ellenben az egyháznak nagyon nehéz előfeltételeket szabtak. *„Ilyen körülmények között a tárgyalásba-bocsátkozás veszedelmes és céltalan.”*²³¹ Mit veszíthet az egyház, ha nem tárgyal? A bíboros szerint alig valamit, hiszen az iskolák és az iskolai államsegélyek már elveszteknek tekinthetők. Néhány anyagi természetű dolog még elveszíthető ugyan (kongrua, teológiai tanárok fizetése, nyugdíjak stb.), de anyagiakért elveket feladni vagy sérteni, szerinte nem szabad. A primás egyedüli járható útnak a további időnyerést tekintette. (E kijelentéséből az is feltételezhető, hogy a kormánnyal folytatott eddigi levélváltás is ezt célozta.) Hozzászólásában Pétery József váci püspök támogatta a „mindent vagy semmit” álláspontját. Az egri érsek viszont azt kérte, hogy a feltételek teljesítésére ne hivatkozzanak a válaszlevélben, *„mert akkor a jövő előtti felelősség a tárgyalások fel nem vehe-tősége miatt rajtunk van”*. Az Ortutay miniszterhez intézett válasz stílusában végül is egy kiáltványhoz hasonlított. Szinte minden bekezdés az ünnepélyes „tiltakozunk” tétellel kezdődött, s csak a legutolsó sorokban fogalmazódott meg, hogy a *„püspöki kar hajlandó az egyház égő sebei mélységesen fájó érzései ellenére is a kormányzattal, az egyház és az állam egymáshoz való viszonya rendezése végett, a tárgyalásokba belekezdeni”*.

Mivel a püspöki karral ezek után nem indulhattak meg a tárgyalások, a kultusz-miniszter a férfi tanítórendek főnökeivel próbálkozott: június 12-én táviratban hívta őket egy tájékoztató megbeszélésre. (A férfi szerzetesrendek iskoláinak személyi és anyagi ügyeiben a rendfőnök volt az illetékes, érintkezhetett a kultuszkormányzattal is. A többi katolikus iskolánál – beleértve a női szerzetesrendek iskoláit is – e hatáskör az egyházmegyéhez tartozott.) Mindszenty primás azonban nem járult hozzá a megbeszéléshez, így a szerzetesrendek levélben mondták le a magántermészetű látogatást. Az alatt, amíg Ortutay görcsösen igyekezett összehozni egy valamirevaló egyeztetést katolikus oldalról, addig június 12-én lezajlott az MKP IV. és az SZDP XXXVII. kongresszusa. A két párt előbb külön, majd a még aznap délutánra összehívott egyesülési kongresszuson – nemzetiszínű és vörös lobogók között, a vállalt munkásmozgalmi elődök (Dózsa–Petőfi–Marx–Lenin–Engels–Kossuth–Táncsics) között Rákosi és Sztálin hatalmas képeivel díszített parlamenti emelvényen – kimondta a két párt összeolvadását. Az egyesült pártot ezentúl a Magyar Dolgozók Pártjának (idővel a „proletárdiktatúra élcsapatának”) hívták. A hatalomért folytatott harc fontos csatája ért véget: a jobboldali szociáldemokraták kiszorultak a vezető pozíciókból. Az aktust ünneplő

231 A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között i. m. 353. Az 1948. június 10-ére összehívott rendkívüli püspökkari értekezlet jegyzőkönyve, 15. napirendi pont. (Kiemelés az eredetiben, illetve a további két idézet is innen – B. Ma.)

Rákosi Mátyás, az MKP főtitkára (háttal) és Szakasits Árpád, az SZDP főtitkára átölelik egymást a két párt egyesülési kongresszusán, 1948. június 12.

felvonulásra kiadott jelszavak a primást sem kímélték: „Mindszenty túlélte korát, államosított iskolát!”²³²

A pócspetri ügyben 1948. június 11-én megkezdődött a statáriális tárgyalás a Markó utcában. Másnap halálra ítélték és felakasztották a „rendörgyilkost”. Asztalos János plébános halálbüntetését a köztársasági elnök kegyelemből életfogytiglani fegyházbüntetésre változtatta át. (A kivégzett jegyzőt és az elítélt plébánost 1990-ben felmentették a vádak alól.) Az ugyancsak június 12-én nyilvánosságra hozott körlevél bejelentette a legsúlyosabb egyházi fenytéket, a kiközösítést. Minthogy egy főpásztor büntető hatalma csak saját egyházmegyéjére korlátozódott, ezért a püspökök mindegyikének fel kellett hatalmazni a primást a büntető rendelkezés kiadására (különben hatásköri túllépés gyanúja merülhetett volna fel), hogy az ne csak az esztergomi főegyházmegyre legyen érvényes. A körlevél már előzetesen kiközösítéssel fenyegette meg azokat, akik az államosítási törvényre szavaznak vagy annak végrehajtásában közreműködnek. Ez utóbbi sokakban idézett elő lelkiismereti konfliktust, hiszen az állami tisztviselők, hivatalnokok, bírák ellenszegülése a végrehajtással állásvesztéssel járt volna. Az alsópapságot is aggasztotta az instrukció.

Az államosítási törvényjavaslat parlamenti vitája előtt, június 15-én ült össze utoljára a püspökkari értekezlet. Mindszenty igazolva érezhette eddigi lépéseit, mert Hamvas Endre csanádi püspök – visszatérve az ötévenként esedékes római, úgynevezett ad limina útjáról – a pápai államtitkárság következő üzenetét hozta: „Az iskolaügybeni ma-

232 PL Mm. 30. d. Gépelt szöveg a *Szabad Nép* című újsággyűjtemény között.

Asztalos János pócspetri plébános a statáriális bíróság előtt, 1948. június 10. Felbújtónak tekintették és felelőssé tették a rendőr haláláért

Királyfalvi Miklós, Pócspetri ártatlanul kivégzett jegyzője a bíróság előtt, 1948. június 10.

gatartásunkat helyeslik.”²³³ Ez megerősítette Mindszenty elgondolásait. (Az olasz helyzetet jellemezve Hamvas megjegyezte ugyan, hogy „Olaszországban senki háborúra nem gondol; pénzük van, építenek”, s ez a vélemény eltért az addig hallottaktól. Bánáss László veszprémi püspök pedig, aki svájci gyógykezeléséről 1948. június 12-én érkezett Rómába, más elképzeléseket akart a kúriaiakhoz eljuttatni. Már a berni nunciussal, Filippo Bernardinivel megpróbálta megértetni, hogy Mindszenty mellett más püspökök véleményét is figyelembe kellene venni, olyanokét, akik a megbékélés mellett vannak.²³⁴ Hangja azonban erőtlen maradt.) Ugyanezen a napon, június 15-én Rákosi Mátyás a *Szabad Nép* hasábjain erőteljesen támadta Mindszentyt és egyházpolitikáját.²³⁵ A csata eldőlt, holott (vagy inkább épp ezért) a nem egészen 3000 állami iskolával szemben közel ötezer felekezeti iskola állt. Ebből 3148 volt katolikus (1706 általános iskola, 1205 népiskola, 52 gimnázium, 87 polgári iskola, 32 tanító-, tanítónőképző és líceum, 3 óvónőképző, 27 dolgozóknak működtetett iskola, 36 egyéb, mint például betegápoló-,

233 A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között i. m. 359. Az 1948. június 15-ére összehívott rendkívüli püspökkari értekezlet jegyzőkönyve, napirend előtti 2. pont. (A következő idézet is innen – B. Ma.)

234 MNL OL XIX–J–1–d/1. 1–2. fol. Oltványi Imre követ jelentése, Bern, 1948. június 23. Vö.: PL Processus, 17. d. V–700/44. 371. fol. Péterffy Gedeon esztergomi főegyházmegyei pap, adminisztratív ügyekben Mindszenty megbízottjának jelentése. Róma, 1948. július 22.

235 „S helyeselt az iskolák államosításának tíz évvel ezelőtt Pehm József plébános, a mostani Mindszenty, amikor egyházi iskolák helyett Zalaegerszegen államiakat létesített.” In: „Megalakult a Magyar Dolgozók Pártja.” *Szabad Nép*, 6. évf. 135. sz. 1948. június 15. 3.

Cserkészek tisztelegnek a ciszterci rend által fenntartott budai Szent Imre Gimnázium bejáratánál, 1946

gazdaasszony-képző, ipari iskola, kereskedelmi iskola, gyors- és gépíróiskola stb.). Ezekben az intézményekben 463 ezer 405 diák tanult.²³⁶ Az Országgyűlés június 16-án – éles és sértő közbekiabálásokkal tarkított ülésén – 230:63 arányban megszavazta a felekezeti iskolák államosítását kimondó 1948. évi 33. törvényt. Évtizedekig ekkor voksoltak utoljára név szerint a törvényhozásban... Nemmel a Demokrata Néppárt és a Keresztény Női Tábor képviselői szavaztak.

Mindszenty vakmerő terve nem sikerült: Slachta Margittal együtt ugyanis azt találták ki, hogy a katolikus vallású képviselőket plébánosaik révén – pártállásra való tekintet nélkül – az államosítás elleni szavazásra buzdítják. Beresztóczy Miklós, a VKM I. ügyosztályának vezetője győzködte ugyan a prímást, hogy párthatározatok ellen nem lehet a képviselők között mozgalmat indítani, de ő erre hatalmi szóval reagált: „szóval pesti papjaim nem teljesítették óhajomat”.²³⁷ A kormányzatban mégis lehetett némi bizonytalanság a szavazás kimenetelét illetően, mert még a hadsereget is mozgósította. (Bő év múltán az lett az egyik vádpont Pálffy György tábornok ellen, hogy „a katonai puccs érdekében” az iskolák államosításakor próbamozgósítást rendelt el...)

Mindszenty az államosítás napján nyomdába adott *Új Ember* aktuális számában közzé akarta tenni a kiközösítésről szóló püspökkari határozatot. Ám előbb a lapot fel-

236 Statisztikai kimutatás a katolikus iskolákról az 1947. február 1-jei állapot szerint. Összeállította a Katolikus Tanügyi Főigazgatóság. Mindszenty küldi Spellman érseknek. Lásd a 230. jegyzetet. Vö.: Kovács Éva: „Megegyezés” az iskolák ügyében: az állam és a legnagyobb iskolafenntartó egyházak közötti tárgyalások az iskolaállamosítás után. *Történelmi Szemle* 45 (2003) 3–4. 265–304:265. – Megjegyzés: a különböző szakmunkák eltérő adatokat közölnek, de a nagyságrend azonos.

237 ÁBTL 3.1.9. V–700/3. 318. fol. (gépelve, 314. fol.) Beresztóczy Miklós kézírásos vallomása. K. n.

A sajtó címloldalon közölte az egyházi iskolák államosításának hírért, 1948. június 17.

ügyelő rendőr őrnagy jelentette be fenntartásait, majd a nyomdászok közölték, hogy nem hajlandók kinyomtatni a határozatot.²³⁸ Végül a lap 1948. évi 25. száma egyáltalán nem jelent meg, a következőben pedig egyetlen sor sem szerepelt a katolikus iskolák államosításáról. Június 17-én Lénárd Ödön piaristát, az Actio Catholica kulturális titkárát letartóztatták. A küzdelem az egyház és az iskola elválasztásáért ezzel lezárult, de Mindszenty és a „klerikális reakció” elleni harc folytatódott.

Reménytelennek tűnt, hogy a holtpontról bármi is elmozduljon. A megyéspüspökök legfontosabb feladata nyáron a szerzetesek és szerzetesnők elhelyezése volt. Több mint két és fél ezer szerzetestanári pálya tört derékba, mert a püspöki kar június 7-ei tanácskozásával összhangban kiadott döntés értelmében nem taníthattak tovább az államosított iskolákban, kivéve a hittanárokat, mivel a hitoktatás 1949 szeptemberéig kötelező maradt. A döntés elszigetelt volt. A munkanélkülivé vált szerzetesek sem az egyháztól, sem az államtól nem kaptak kedvezményt, pedig a rendfőnökök Mindszenty engedélye nélkül elmentek tárgyalni a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumba. A négy érintett rendfőnök – Sárközy Pál bencés kormányzó apát, Endrédi Vendel ciszterci apát, Sík Sándor piarista és Borbély István jezsuita tartományfőnökök – mellé felsorakozott Tomek Vince piarista generális, aki kimondottan a szerzetesi iskolák és a szerzetestanárok érdekében utazott haza Magyarországra 1948. július 25-én. Előtte megtudakolta, hogy a pápai államtitkárság miként gondolkodik az iskolaállamosításról. Azt a felvilágosítást kapta, hogy *„az iskolák ügyében azt tegyünk, amit a Prímás úr mond. Ha azt mondja, hogy tárgyaljunk a kormánnyal, akkor tárgyaljunk, ha pedig nemleges álláspontra helyezkedik, akkor is engedelmeskedjünk neki: otthon jobban lehet látni a helyzetet, mint Rómában.”*²³⁹ Egyértelmű, hogy Róma a megoldás kulcsát Mindszentyre bízta. A szerzetestanárok reménytelen helyzetét pontosan ábrázolja egy korabeli karikatúra, amely egy magas házból kiugró papot ábrázol. Lent a földön tűzoltóponyvát feszítettek

238 ÁBTL 3.1.8. Sz-222/11. [kd.] 86. fol. Jelentés. Bp., 1948. június 17.

239 PMKL IV. 198. Tomek Vince hagyatéka, Saját kéziratok, 12. tétel, Tomek Vince visszaemlékezései (1968–1981). 64. fol. „Utolsó látogatásom Magyarországon.” (Az 1968. március 6-ai kézirat másolata – Tomek Vince megjegyzése.)

Az egyházüldözés első átfogó eljárása az „Actio Catholica-per”, 1948. július. Lénárd Ödön piarista szerzetes védőügyvédjével beszél a tárgyalási szünetben

ki neki a munkásemberek. „*Kiugrott*” – mondják. A morbid rajz arra a választási kényszerre tapint rá, amivel a pedagóguspálya iránti hivatástudat és az egyházi fegyelem közötti választás kényszerében vergődő szerzetestanárok szembesültek. A bíboros ugyanis abba a kompromisszumos megoldásba sem egyezett bele, hogy legalább a szerzetes-tanárok megmaradhassanak iskolai szolgálatban, őt az iskolák államosításával sem lehetett megszarolni: „*A katolikus iskolázás egész vonalához ragaszkodunk. Nem morzsák kellene. Az Egyház iskolajoga oszthatatlan – szögezte le. – Nemcsak a katolikus, de az állami tanítók, szülők, papok börtönig menő áldozatokat hoztak ezekért az elvekért. 10 000 aláíró, 100 000 tüntető egy helyen. Utolsó leheletig menő küzdelem, amelyet fegyverrel, erőszakkal nyomtak el. Dicsértük a hősokeket. És most a teljes jogtiprás után tárgyalás. Hogy veszi ezt az egyszerű nép, amelynek a katolikus iskola oly fontos, mint a városiaknak. Kiközösítést mondtunk ki; a kiközösítettek fejével most egy asztalhoz ülés.*”²⁴⁰ A rendfőnökök az iskolák mentesítése érdekében két ízben, július 1-jén és 5-én tárgyaltak a kultuszminiszterrel, de amikor az első alkalomról tájékoztatták Mindszenty hercegprímást, ő nyilvánosan dezavualta a szerzeteseket, mondván, hogy nem volt megbízásuk a püspöki kartól.²⁴¹ Ezzel ellehetetlenítette a további megbeszéléseket. A prímás csupán annyi en-

240 A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között i. m. 381. Az 1948. június 24-ére összehívott püspökkari értekezlet jegyzőkönyve, 11. napirendi pont.

241 PMKL Tartományfőnöki levelezés, vegyes ügyek, N. 1267/4. Az iskolák államosítása, 1948. Pro memoria a tanítórendi főnökök iskolaügyi tárgyalásairól; ÁBTL Sz-222/12. Jelentés, 1948. július 2.

gedményt tett, hogy a rendfőnökök helyett egy tanügyi szakbizottságnak engedélyezte az egyeztetést, de döntést csak a püspöki kar hozhatott.

Tomek Vince piarista generális mégis megpróbálta más belátásra bírni a bíborost. 1948. augusztus 11-én Esztergomba utazott, előtte Czapik érsekkel találkozott, aki szerint „*az a legnagyobb baj, hogy erősöknek gondoltak bennünket, s most kitűnt, hogy gyengék vagyunk. S mindennek a Prímás az oka. A Prímás gyűlölködő, beteges ember.*”²⁴² A prímás és a generális találkozója nem hozott fordulatot. Tomek – ahogy azt a *Háború vagy béke?* című alfejezetben már említettük – nem tudta meggyőzni a prímást arról, hogy

A gyulai Római Katolikus Gimnázium tanári kara még szerzetes tanárokkal az államosítás évében, 1948

nem érdemes a kommunizmus gyors bukásával és/vagy egy közeli háborúval számolni. Holott ősszel a Vatikáni Rádióra vagy a *L'Osservatore Romanó*ra hivatkozva a *Magyar Kurír* is nem egy tudósítást közölt, amelyek a háborús hírek értelmetlenségére utaltak.²⁴³ Tomek végül eredménytelenül tért vissza Rómába. A tárgyaláspártiak közül Czapik érsek volt az, aki még ezek után sem adta fel. Eljuttatta Mindszentyhez Baran-

242 PMKL IV. 198. Tomek Vince hagyatéka, Saját kéziratok, 12. tétel, Tomek Vince visszaemlékezései (1968–1981). 65. fol. „Utolsó látogatásom Magyarországon.” (Az 1968. március 6-ai kézirat másolata – Tomek Vince megjegyzése.)

243 „A második világháború után a harmadik világháború öngyilkosság.” In: „Mars[h]all külügyminiszter félórás magánkihallgatáson jelent meg XII. Pius pápánál.” *Magyar Kurír*, 38. évf. 1948. október 20. II. kiadás, du. 3 óra; „Semmi sem veszett el a békével, minden elveszhet a háborúval.” A vatikáni rádió állásfoglalása a béke mellett. *Magyar Kurír*, 38. évf. 1948. október 27. I. kiadás, reggel 9 óra.

kovics István augusztus közepi tervezetét, amelyet Ortutay Gyula kultuszminiszterhez nyújtott be: bizonyos számú katolikus iskola esetében egy esztendőre függeszték fel az államosítási törvény végrehajtását, és csak akkor hajtsák végre, ha egy év elteltével sem sikerül megállapodnia egymással az egyháznak és az államnak. Mindszenty ebben is csak kommunista ármánykodást látott, míg Ortutay – Barankovics információi szerint – hajlandó lett volna ezt elfogadni, sőt egyházi jóváhagyás esetén a tanév kezdetét két héttel későbbre tenni.²⁴⁴

Az iskolák államosításáról Mindszenty a pápa mellett az első között Spellman New York-i bíboros érseket tájékoztatta: *„Nem kétséges, hogy ha demokrácia lenne nálunk, iskoláink katolikusok maradtak volna a nép többségének lelkölete és szándéka szerint. De fenyegetésekkel, erőszakkal és hetek óta folyó katonai bevetéssel, a vezetők letartóztatásával, hazugságokkal és megtévesztéssel, katolikus nyilatkozatok megakadályozásával, egyházi jubileumi ünnepek betiltásával, vallási körmenetek feloszlásával, emberek százainak bebörtönzésével és »a maguk pártjára állításával a börtönben«, hamis vallomások kikényszerítésével történik mindez. Most következik a föld termésének elvétele földműves népünkől. Kérjük imáidat, hogy most már – 3 és fél év elteltével – rövidítse meg az Úr »látogatásának« idejét²⁴⁵ és a világ szerencsés nemzeteit őrizze meg az ateizmus eszméitől és uralmától.»²⁴⁶*

Tomek Vince (jobbról), a piarista rend generálisa (1947–1967)
Kovács Sándor szombathelyi püspökkel

Az államosított iskolákban szeptember 6-án, hétfőn került sor a tanévkezdésre, említésre méltó incidens nélkül. Az évkezdést minden plébánián hálaadás előzte meg, az iskolákban pedig – sokszor a VKM képviselőjének jelenlétében – szülői értekezleteket tartottak, ahol elmagyarázták az államosítás értelmét és érdekét. Mindszenty abban bízott, hogy az állam nem tudja megoldani az egyháziak és a szerzetesek pót-lását és megoldhatatlan problémával szembesül, de ebben csalatkoznia kellett. A kivont

244 PMKL IV. 213. Albert István hagyatéka 4. sz. tétel, „Iskolaügy” c. dosszié: Barankovics iskolajavaslat; PL 6087/1948. Mindszenty József jelentése XII. Piusz pápának. Esztergom, 1948. szeptember 6.

245 Az utalás Lk 19,43–44-re vonatkozhat (vö.: 5Móz 28,52; 29,2–3; Jer 6,6; Zak 14,2): „Mert jönnek majd reád napok, amikor ellenségeid sáncot húznak körülötted, körülzárnak és mindenfelől szorongatnak; földre tipornak téged és fiaidat, akik benned laknak, és nem hagynak belőled követ követ, mert nem ismerted fel meglátogatásod idejét.”

246 AANY Collection 007 Box S/D-10. Folder 6. Mindszenty József latin nyelvű levele Spellman érsekhez. Esztergom, 1948. július 21. (Érkeztetés dátuma: augusztus 18.)

Évnyitó egy államosított iskolában, 1948. szeptember 1.

tanerők helyettesítésére mintegy 1500 új pedagógust állítottak be, ami az értelmiségi munkanélküliségnek és a „gyorstalpaló” pedagógusképzésnek köszönhetően könnyen ment. Az oktatásból kikerült 2500 főhöz képest ezerrel kisebb szám azzal magyarázható, hogy a katolikus elemi iskolákban a tanárok többsége a világi hívők köréből került ki, és őket nem kellett pótolni. Mégis, a szerzetesek hiánya minden erőfeszítés ellenére nagy nehézségeket és komoly színvonalcsökkenést okozott.²⁴⁷

A tanévnyitó előestéjén minden templomban felolvasták Mindszenty újabb pásztorlevelét. A bíboros emlékeztetett rá, hogy az államosított iskolákban – ezer év óta először – nem lesznek a gyermekek mellett katolikus nevelők. Azt is megmagyarázta, hogy miért elfogadhatatlan a kormány papokhoz és szerzetesekhez intézett ajánlata állásuk megtartásáról. Úgy vélte, hogy az államosított iskolákban az oktatás nem lesz semleges. Hiszen ha az állam nem akarna bizonyos politikai és társadalmi doktrínákat bevésni a gyermekekbe, miért volt szükségük az iskolák megkaparintására? Intette a szülőket, hogy ne hagyják a fiatalokat „keresztényellenes és magyarellenos” egyesületekhez csatlakozni, hanem éppen ellenkezőleg, írássák a gyermekeiket katolikus ifjúsági szervezetekbe. A pásztorlevél végül nagyon nyomatékosan arra kérte a szülőket, hogy helyettesítsék a gyermekekkel foglalkozó szerzeteseket, adják át számukra a keresztény erkölcsöt. A körlevél erélyes, de higgadt hangvétele nagyon különbözött a hercegprímás korábbi megnyilatkozásaitól.

247 Kovács Éva: *A magyar közoktatásügy története 1945 és 1956 között* i. m. 171–173.

Az államosítás következtében 1948 júniusa és 1950 szeptembere között egyetlen katolikus iskola sem működött. Amikor 1950-ben a katolikus egyház aláírta a megállapodást az állammal, csak nyolc iskolát kapott vissza, szemben az 1948-as lehetőséggel, amikor 16, illetve 12 középiskola megmaradását ígérték. Ez egyfajta büntetés volt az intranszigenciáért. Az elvhűség politikája akaratlanul is az eredetileg felkínált iskolaszám csonkításához, és ezzel a jövőbeni katolikus értelmiségi generációk csökkenő utánpótlásához vezetett. Nem tudhatjuk persze, hogy az ígéretekből idővel mi maradt volna... 1948. július derekától „illetékes egyházi hely” bejelentette a katolikus rádióadások megszüntetését, *„mivel azok olyan környezetben kerültek műsorra, amelyek semmiképpen sem feleltek meg az egyházi jellegű műsorok méltóságának”*.²⁴⁸ Ám Mindszenty egyelőre csak csatát veszített, és nem háborút. Ugyanekkor a kormány által a protestáns egyházakkal és az izraelita felekezettel 1948 első felében megkezdett tárgyalássorozat – személycserék kicsikarásával, sőt az evangélikusok esetében Ordass Lajos püspök elleni büntetőeljárással tetézve – október és december között a megállapodások megkötéséhez vezetett. Paradox módon ezek az egyházak ezután úgy bízhattak fennmaradásukban, hogy közben tudomásul vették a marxista történelemszemlélet egyházakra és válásokra kimondott halálos ítéletét.

15 ezer új úttörő ünnepélyes felavatása a népligeti Diákstadionban, 1948. május 23. Az ideológiai átnevelést szolgálta az 1946-ban indult úttörőmozgalom, amely 1948-ban „egyesült” a Magyar Cserkészfiúk Szövetségével

248 „Illetékes egyházi hely nyilatkozata.” *Magyar Kurír*, 38. évf. 1948. július 12., V. kiadás, du. 3 óra; PPL Rogács Ferenc püspök hagyatéka, 87. iratköteg. Újságcikk-gyűjtemény.

„MEGSEMMISÍTJÜK A MINDSZENTYZMUST!”

A társadalom szovjet mintájú átszervezése, az önkormányzatiság és bármifajta önállóság, önszerveződés lehetőségének előbb gazdasági, majd politikai eszközökkel történő felszámolása 1948 folyamán gyors ütemben haladt előre. A szovjet–magyar barátsági egyezmény megkötése, a két munkáspárt egyesülése, pontosabban a szociáldemokrata párt eltüntetése, az ipari üzemek államosítása azon ideológiai-politikai küzdelmek állomásai, amelybe az iskolák államosítása is beletartozott. A többpártrendszer formálissá vált. A magyar belpolitika fő sodrába a katolikus egyház és az állam közti kapcsolatok kérdése került. A helyzet a kommunisták számára bonyolultabb volt az eddigieknél, mert nem alkalmazhatták eddig jól bevált eszköztárukat: az ügyes parlamenti manővereket, a lehengerlő sajtótámadásokat vagy az állítólagosan szőtt államcsínyek, összeesküvések „leleplezését”. Az egyházakkal való összeütközés egyelőre beláthatatlan következményekkel járó problémának ígérkezett mind a magyar paraszti tömegek felé, mind a nemzetközi kapcsolatok terén. A katolikus egyház és állam közötti ellentétek az iskolaállamosítással áthidalhatatlannak látszó szakadékká mélyültek.

A „KEMÉNYEBB POLITIKAI IRÁNYVONAL” FELÉ

A politikai küzdelmek egyik térfelén a kommunista és a szociáldemokrata párt egyesüléséből létrejött, állampárttá váló Magyar Dolgozók Pártja (és eszköze, az Államvédelmi Hatóság), a másikon a katolikus egyház, illetve maga Mindszenty József hercegprímás állt. Hogy személye célkeresztbe került, az igen hamar nyilvánvalóvá vált. Czapik érsek az 1948. június 24-ei püspökkari értekezleten jelezte, hogy értesülései szerint „*Ömenenciája ellen akarnak valami kompromittálót találni*”, s ezért külföldi kapcsolatok után kutatnak, illetve valutaügyben nyomoznak.

Rákosi indulata ekkorra teljes mértékben a katolikus egyház, illetve a vele egyidős, még azonos hónapban is született Mindszenty ellen fordult. Azokat az elveket látta megtestesülni

Mindszenty bíboros a budaörsi
Úrnapi virágszőnyeg előtt,
1948. június 19.

benne, amelyeket megvetett, és azt az államrendet, amely őt egykor börtönbe zárta. Gyűlölte és lenézte Mindszentyt. Visszaemlékezéseiben leplezetlenül írt ellenszenvéről: *„Az első világháború előtt a mozgalmi emberek jól ismerték a »hecckáplánnak« nevezett típust, a műveletlen, sötét, munkásfaló, szocializmust gyűlölő fiatal kötözködő falusi és kisvárosi plébánost.”*²⁴⁹ Az ellenszenv kölcsönös volt; a világnézetek porondján két véglet feszült egymásnak.

Rákosi sokat töprengett azon, hogy milyen módon lehetne kiiktatni Mindszentyt a közéletből. Amikor 1948 februárjában a szovjet–magyar szerződés aláírása alkalmából Moszkvában járt, azt közölte szovjet elvtársaival, hogy *„egyelőre nem lépünk fel nyíltan az egyház ellen, de ha ők háborút indítanak ellenünk, találunk majd jó pszichiátereket, akik örülnek nyilvánítják Mindszentyt”*.²⁵⁰ Vagyis a kényszergyógykezelés lehetősége reális lehetőség volt. Szekfű Gyula viszont azt vetette fel: mivel Mindszenty *„nem ismeri el*

Károlyi Mihály, Magyarország párizsi követe
(1947. augusztus 27.–1949. június 1.) Óvta Rákosit
Mindszenty letartóztatásától

az új államformát, nem lehetne ...magas állásának megfelelő teljes tisztelettel a határon áttenni?” Az ötlet tetszett Rákosinak. Barankovics István is említi naplójában, hogy Rákosi előnyben részesített volna egy „fájdalommentesebb” megoldást (ez Rákosi kifejezése) a bíboros kikapcsolására. Gyakran mondogatta: *„Mindenáron mártír akar lenni, de nem teszem meg neki ezt a szívességet, hogy mártírt csináljak belőle.”*²⁵¹ Károlyi Mihály, az első magyar köztársasági elnök, ez idő tájt Magyarország nemzetközi tekintélyű párizsi követe, aki bevallottan nemhogy szívügyének nem tekintette a katolikusok érdekeit, de teljes mértékben egyetértett mindennemű felekezeti opposíció letörésével, nagy óvatosságra intette a kormányt. Nehogy olyan lépést tegyen, ami kapóra jöhet a szerinte nemcsak fenyegetődző, de valóban háborúra készülődő amerikaiaknak: *„Egy ilyen szenzációs lecsukatást épp arra használnának fel, h[ogy] a közvéleményt felsekítsék a »szent« háborúra. Inkább veszítsünk el ma egy csatát, mint holnap egy háborút. Mielőtt egy végleges leszámolásra határoznátok el magatokat, meg kellene ezt a Kremlinnel beszélni. Ezt egyedül*

249 RÁKOSI Mátyás: *Visszaemlékezések 1940–1956*. I–II. kötet. Napvilág Kiadó, Bp., 1997. 516.

250 L. Sz. Baranov feljegyzése Rákosi Mátyás, az MKP főtitkára és M. A. Szuszlov, az SZK(b)P titkára, moszkvai megbeszéléséről. 1948. február 19. In: *Moszkvának jelentjük* i. m. 252.; *Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszizszkih arhivov 1944–1953. Tom I. 1944–1948.* i. m. 761–762. (259. dokumentum); VIDA István (szerk.): *Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez 1944. október – 1948. június* i. m. 313.

251 PÜNKÖSTI Árpád: *Rákosi a csúcson* i. m. 76–77.

csak Te teheted meg” – írta Rákosi Mátyásnak.²⁵² Az óvatosság alátámasztására Károlyi felidézte A. J. Bogomolov párizsi szovjet nagykövettel való találkozását, akitől megpróbálta kipuhatolni a hivatalos szovjet állásfoglalást. A nagykövet Károlynak arra a provokatív felvetésére, hogy lecsukassa-e a magyar kormány Mindszentyt, „tagadóan rázta fejét, de egy szót sem szólt”. Egy Magyarországon készült szovjet jelentésben hasonló véleményt fogalmaztak meg: a felekezeti iskolák államosítását helyeselték, de a „klerikális reakció” elleni harc tervezett kombinációiért, úgymint katolikusok–protestánsok összeugrasztásáért és Mindszenty leváltásáért egyáltalán nem lelkesedtek.²⁵³

Rákosi Mátyás június 10-én válaszolt Károlyi Mihálynak, és felelt a Mindszenty sorsára vonatkozó aggodalmakra is: „Ezen a téren, ha szabad így kifejeznem magam, mi defenzívában vagyunk, a szó szoros értelmében csak visszaütünk. Hogy sor kerül-e Mindszenty letartóztatására, az természetesen politikai kérdés. Erősen meggondolandó, mert nehezen jön a helyébe egy ilyen vakul vagdalódzó, sorozatos politikai hibákat elkövető és 30 évre visszamenően lekompromittált múltú egyén. Ebből a szempontból nem is olyan rossz ellenfél.”²⁵⁴ Az MDP Központi Vezetőségének július 31-i ülésén szinte ugyanezt mondta: a jóindulatú katolikusok folyton attól félnek, hogy Mindszentyt egy szép napon lefogják, erre „azt szoktam hangoztatni, hogy a jó politika nemcsak barátait választja meg gondosan, hanem ellenségeit is, és ha nekünk módunk van egy ilyen buta, elvakult embert ellenségként megkapni, akkor pontosan őrizkednünk kell attól, hogy elvegyük őt, mert ez nekünk óriási segítséget nyújt.”²⁵⁵ Rögtön ezután viszont kijelentette: „Legyünk tudatában annak, hogy az osztályharc most erősödni fog... Mindenki érzi idehaza is, hogy most kezdünk lendületbe jönni.” Rákosi ezzel éppen hogy nem zárta ki a bíboros eltávolíthatóságát. Csak az alkalmas időpontnak kellett beérnie.

Mi másért rendelte volna el Rákosi a bevett államvédelmi megfigyelésen túlmutató célzatos adatgyűjtést Mindszenty ellen, ha nem azért, hogy mérlegelje az információk súlyát és felhasználhatóságát? Péter Gábortól, az ÁVO, majd utódszervének, az 1948. szeptember 10-én életre hívott „Belügyminisztérium Államvédelmi Hatóságának” (BM ÁVH)²⁵⁶ vezetőjétől valamikor május elején azt kérte, hogy állítson össze egy anyagot

252 PIL 274. f. 10/10. ö. e. 28–29. fol. Károlyi Mihály levele Rákosi Mátyáshoz. Párizs, 1948. május 31. Eredeti, kézírás. Közli HAJDU Tibor (szerk.): *Károlyi Mihály levelezése V. 1945–1949*. Napvilág Kiadó, Bp., 2003. 534. (A következő idézet is innen – B. Ma.) – Bogomolovot így jellemezte Károlyi: „...a kérdésekre állig be volt gombolva, az emberismeret hiányában állandóan azt tételezte fel, hogy diplomata kollégája el fogja fecsegni, amit négy szemközt vele közölt. Ezért értelmes, beható helyzetanalízist vele megtenni nem lehetett, aki a vasfüggöny mögötti kollégáit klisépropagandával traktálta.” PIL 704/1. f. 232. ö. e. Hit, illúziók nélkül, I. kötet. Kézirat. 117. fol.

253 Az SZKB(b)P KB Külpolitikai Osztályának tájékoztatója a Magyar Dolgozók Pártja számára a Jugoszláv Kommunista Párt hibáinak tanulságairól. Moszkva, 1948. június 12. előtt. In: VIDA István (szerk.): *Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez 1944. október – 1948. június* i. m. 334–335.

254 PIL 274. f. 10/10. ö. e. 30–31. fol. Rákosi Mátyás levele Károlyi Mihályhoz. 1948. június 10. Gépelt másolat. Szövegét közli HAJDU Tibor (szerk.): *Károlyi Mihály levelezése V. 1945–1949* i. m. 535.

255 MNL OL M–KS 276. f. 52/3. ö. e. 16. fol. Az MDP KV 1948. július 31-ei ülésének jegyzőkönyve, Rákosi Mátyás referátuma (a következő idézet is innen – B. Ma.); PÜNKÖSTI Árpád: *Rákosi a csúcs* i. m. 80.

256 Erről lásd MÜLLER Rolf: *A Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztályának szervezettörténete* (1946. október – 1948. szeptember). *Betekintő* 2013/3. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának internetes folyóirata: http://www.betekinto.hu/sites/default/files/2013_3_muller2.pdf (letöltés: 2014. szeptember 20.).

a „problémás” személyekről, azaz a katolikus Mindszentyről és több evangélikus vezetőről. A hazai illegális kommunista mozgalomban edződött, férfisabónak tanult Pétert nem mondanánk kreatív embernek, ő mindig csak azt hajtotta végre, azt viszont pedánsan és gátlástalanul, amit Rákosi Mátyás parancsolt neki. Május 12-ére elkészítette a kimutatást a hercegprímás legutóbbi beszédeiről és levélváltásáról a nyilas kormánytagokkal rabsága alatt.²⁵⁷ Alapanyaga bőven volt: az Államvédelmi Osztályra hétről hétre jelentések sora érkezett az ország minden jelentős településéről arról, hogy a templomokban mikor mi hangzott el. Bojta Béla miniszterelnökségi államtitkár egy Mérleg utcai lakásból Balogh István volt államtitkár iratait szerezte meg, és begyűjtötte a hercegprímás és Dálnoki Miklós Béla volt miniszterelnök levelezését is.²⁵⁸ Rákosi még ingadozott ugyan a diplomáciai, az „egészségügyi” és a büntetőjogi út között, de már messze átlépett azokon a határokon, ameddig egy demokratikus állam miniszterelnök-helyettese elmehet. A prímás elleni eljárás előkészítése alig több mint fél évet vett igénybe. Ezalatt Mindszenty a tiltakozások felvállalásában szinte teljesen magára maradt, hiszen a politikai ellenzék vezetői és az egyházi közélet kulcsemberei a fenyegető börtön helyett sorra választották az emigrációt. Ám ahogy csökkent a parlamenti pártellenzék ereje, úgy vette át fokozatosan a helyét a kommunista-ellenes erők egyesítésében a katolikus egyház, élén Mindszentyvel.

Külföldre menekült Mihalovics Zsigmond és Csertő Sándor, az Actio Catholica országos igazgatója és budapesti titkára is. Merésznek tűnhet, de talán nem alaptalanul feltételezzük, hogy a hatóságok kifejezetten ösztönyték Mihalovics távozását, mert így egyrészt „kilőtték” Mindszenty mellől a legmegbízhatóbb emberét, aki intenzív kapcsolatot tartott fenn közte és a hívek között, másrészt azt remélték,

Mihalovics Zsigmond egyik külföldön megjelentetett cikke a magyarországi katolicizmus helyzetéről, 1948. szeptember 9.

hogy külföldről majd kapcsolatba lép prímásával és kompromittálja őt. Mihalovics emigrációból írt leveleinek óvatlansága valóban sokat ártott Mindszentynek. Az Actio Catholica volt igazgatóját távollétében (*in absentia*) bíróság elé állították, demokrácia-ellenes tevékenységért és államellenes külföldi kapcsolatokért 10 évi börtönbüntetésre

257 PIL 274. f. 7/248. ö. e. 144–171. fol. „Jelentés, Budapest, 1948. május 12. Tárgy: Mindszenty József hercegprímás utolsó 10 hónap alatt elmondott beszédeinek helye és ideje.”

258 PIL 274. f. 7/247. ö. e. 1. fol. Bojta Béla miniszterelnökségi államtitkár levele Rákosi Mátyás miniszterelnök-helyetteshez. Bp., 1948. május 20. Gépelt, aláírt.

ítélték. Az állam és egyház kimért tartózkodását felváltó háborús hangulatban Mihalovics Zsigmond lett az első ismertebb katolikus pap, akit a rendszer népbíróság elé állított. Lénárd Ödönt, az AC kulturális titkárát hasonló vádak alapján 6 évre ítélték. Még tartott Mihalovics tárgyalása, amikor a sajtó máris attól visszhangzott, hogy az igazi bűnös a bíboros. Mindezzel megtették az első lépéseket egy Mindszenty elleni per hangulati előkészítéséhez.

A primás elleni támadás és rágalmozás egész nyáron folyt, amivel már eltávolítását alapozták meg a közvélemény előtt. A *Szabad Nép* legalább kéthetenként közölt primás-ellenes cikket, amihez csatlakozott a *Magyar Nemzet* és a *Független Magyarország* is. Igyekeztek korlátolt, visszamaradott, reakciós személynek bemutatni, sőt nevetségessé tenni. Egyre több egyházi személyt vettek őrizetbe a demokratikus államrend elleni izgatás címen (1946. évi VII. törvény). 1948. július 25-én Mindszenty levélben tájékoztatta a pápát 225 pap és szerzetes letartóztatásáról és elítéléséről; közülük 24 főt kimondottan az egyházi iskolák védelme miatt tartóztattak le.²⁵⁹ A pápa mellett a világegyház több tekintélyének is írt a magyarországi katolikusok zaklatásáról. Vachon ottawai érsek teljes együttérzéséről biztosította, nem felejtette el, hogy a magyar főpap egy évvel korábban udvarias mentegetődzés helyett vállalta a fáradságos kanadai utat, és elment a Mária-ünnepségekre.²⁶⁰ 1948. augusztus 25-én a német püspökök évi konferenciájukon ünnepélyesen tiltakoztak a vallásszabadság magyarországi elnyomása ellen.²⁶¹ Mindszenty leveleivel azt mindenképp elérte, hogy a világ katolikusainak tekintete aggódóan fordult Magyarország felé. „Az viszont kétségtelen – értékelte a kialakult helyzetet a francia követ –, hogy a bíboros hajthatatlan és harcias magatartása aggodalmat és belefáradást kezd kiváltani. Túl messzire megy, túl sokat követel a megzavart magyar néptől, amely nem akar és nem is tud harcolni.”²⁶²

259 A bíboros az általa ismert 1948. július 16-i állapotot rögzítette. Eszerint a Buda-déli internálótáborban 9 pap (az összes fogoly kb. 1560), a Markó u.-i fogházban 12 pap (az összes 1150), a Gyűjtőfogházban 5 pap (az összes 2700), a pestvidéki fogházban nincs pap (összlétszám kb. 600 fő, nagyjából kéthetenként köztörvényes bűnöző), Mosonyi u.-i toloncházban 1 pap (összlétszám kb. 500), a Bartók Béla úti katonapolitikai osztály[on] valószínűleg 2 pap, a többi fogoly száma ismeretlen. A politikai foglyok száma tehát csak a fővárosban több ezer. *„Jelenleg fogságban van 61 pap és szerzetes. Ebből a megszállók deportált elítélte 10, akiket előkelő világiakkal vittek el. 2 ismeretlen helyen, valószínűleg szintén a megszállók földjén, ugyanott foglyok. Az idegenben deportált papokból biztosan meghalt 2, ellenőrizhetetlen kivégzési hír jött 2-ről. A II. világháború óta (1945) fogságot, elítélést szenvedett 225 pap és szerzetes. Tettleg bántalmaztak 12 papot és szerzetest. Ez lehetett több is. A hitvallásos iskolák védelme miatt 24 papot, szerzetest fogtak le és részben már el is ítélték.”* ÁBTL 3.1.9. V–700/17. 8–9. fol. Aláhúzás az eredetiben – B. Ma.

260 „Már az újságokból értesültem országod katolikus egyházának szenvedéseiről és nyomorúságáról. Kétségen kívül egész országunk katolikus népe szánalommal viseltetik néped nyomorúsága iránt. Mindig is segítő cselekedetekkel fordultak a katolikus nép nehézségei felé, így a szeretet és testvériség törvényével enyhítve azokat, akik ugyanazon misztikus testhez [értsd: az egyházhoz] tartozunk Jézus Krisztus szellemében és szeretetében... Nemcsak Neked ígérem egész papságom és népem imáit, de fel akarom használni legközelebbi püspöki tanácskozáunk alkalmát arra, hogy igen nagy szükséghelyzetéről tájékoztassam az egész kanadai püspöki kart.” PL 6453/1947; SzEL I.1.j. 2. d.; PPL Rogács Ferenc püspök hagyatéka, 44. iratköteg. Alexander Vachon érsek latin levele Mindszenty Józsefhez. Ottawa, 1948. augusztus 24. Másolat.

261 PL Processus, 5. d. V–700/17. 326–327. fol. Faulhaber, Frings és von Preysing kardinálisok közös levele Mindszenty József hercegprimáshoz. Fulda, 1948. augusztus 25. Kézírás. Gépelt másolat: 325–326. fol.

262 AMAE AD Série: Europe 1944–1949, sous-série: Hongrie, dossier: 18. Questions religieuses, 1944–1949. fol. 90. Henry Gauquié követ 296/EU sz. jelentése a francia külügyminiszternek, 1948. augusztus 12.

A katolikus egyház legfontosabb vidéki társadalmi bázisának, a földműveseknek szánt propagandafüzet képei. A Mindszenty elleni propaganda-hadjárat primitív eszközökkel nemcsak rágalmazott, de igyekezett a „nép ellenségét” nevetségessé is tenni

A polgárháborús hangulatot tovább fokozta, hogy az 1948. augusztus 20-ára tervezett hagyományos Szent Jobb-körmenet az állam és egyház közötti politikai küzdelem részévé vált és váratlanul elmaradt. A körmenetet a budapesti rendőrkapitányság az új kenyér pártünnepé miatt az Andrássy út–Hősök tere helyett csak a jóval rövidebb 1946-os útvonalon (Szent István tér–Bajcsy-Zsilinszky út–Báthory u.–Nádor u.–Zrínyi u.) engedélyezte, ám pár nap múlva a budai várra módosította az engedélyt. Talán azért, mert kiszivárgott, hogy az ünnepségre nem hívják meg sem az új államfőt, a hajdan szociáldemokrata Szakasits Árpádot, sem a minisztereket.²⁶³ Aztán augusztus 18-án a sajtóban mégis az jelent meg, hogy az 1946-os útvonal az engedélyezett. A méltatlan eljárás miatt Mindszenty visszalépett a körmenet megrendezésétől, a Szent Jobb őrzését különböző plébániák között osztotta szét.²⁶⁴ Augusztus 20-án délelőtt 10 órakor ő maga tartott ünnepi szentmisét a Bazilikában. Az államvédelem sem maradt tétlen: aznap minden fővárosi templomhoz rendkívüli szolgálatra rendelték egy-egy munkatársukat, akik napközben többször is jelentettek. Rendbontás és provokáció nem történt, a szentbeszédnek nem bíralták a pártpolitikát. Míg egy évvel korábban ez a nap a keresztény Magyarország látványos ünnepe, most ellenzékiiségének dacos és néma demonstrálása volt.

Rákosi Mátyás beszédet mond az új kenyér ünnepén, Kecskemét, 1948. augusztus 20. A pártpolitikai küzdelem győzelmeiként jelentette be a mezőgazdaság szocialista átszervezését, azaz a szövetkezetesítést

263 ÁBTL 3.1.8. Sz–222/12. Jelentés. Bp., 1948. augusztus 2.

264 MNL OL M–KS 276. f. 67/214. ő. e. 16–18. fol. Jelentés. Bp., 1948. augusztus 17. – Megjegyzés: a Szent Jobbot 1950-ig az Angolkisasszonyok zárdájában őrizték Budapesten, majd a rend működési engedélyének megvonása után a Szent István-bazilika páncélszekrényében ővták. Egészen 1988-ig nem volt mód nyilvános körmenetre a Szent Jobb tiszteletére.

Rákosi Mátyás miniszterelnök-helyettes augusztus 20-át az „új kenyér ünnepeként” Kecskeméten méltatta. Beszédében megismételte, hogy Mindszenty és környezete változatlanul „a reakcióhoz húz”, ezért a mezőgazdaság szocialista átszervezését – a termelőség-összevonások létrehozását – és a klerikális reakció felszámolását együtt kell megoldani.²⁶⁵ Fontos és körmönfont bejelentés volt ez: az egyház társadalmi bázisának tekintett parasztság megroppantása az egyház és a hitélet megtörését is meghozhatja. Az MDP Politikai Bizottsága 1948. augusztus 26-i ülésén határozatot hozott az egyházzal szembeni „keményebb politikai irányvonalról”, amit szeptember 2-án megerősített. A kérdésről, mint az aktuális politikai problémák egyikéről, Rákosi Mátyás referált. A megegyezés előfeltételül jelölte meg, hogy „Mindszentyt és még néhány olyan személyt, akiknek a működése akadályozta a megegyezést, váltsanak le az egyház éléről”.²⁶⁶ Az MDP valóban egyszerre indított újabb nagy erejű kampányt Mindszenty és a „kulákok” ellen, miközben a háttérben – teljesen reménytelenül – tovább folyt a kísérletezés Mindszenty diszkrét eltávolítása, valamint az egyház és az állam megegyezése érdekében.

CZAPIK ÉRSEK RÓMAI ÚTJA

Mindszenty augusztusban nem kapott útlevelet, hogy kiutazzon a kölni dóm alapítása 700. évfordulójának ünnepségeire, a hatóságok így akadályozták meg, hogy a nyugati főpapságnak „élménybeszámolót” tartson a magyarországi helyzetről. Ellenben Czapik Gyula egri érsek 1948. szeptember 21-én elutazhatott Rómába az ötvenként kötelező, úgynevezett ad limina látogatásra.²⁶⁷ Útjára Esty Miklós kísérte el, az ő révén a magyar politikai rendőrség minden részletről értesült.

Czapik és Mindszenty két különböző felfogást képviselt, ez 1948 elejére teljesen nyilvánvalóvá vált. Velics László római magyar követ rejtjeltáviratban érdeklődött, vajon az érsek hoz-e kormányüzenetet. A válasz nemleges volt.²⁶⁸ Hivatalos megbízatást valóban nem kapott, de elutazása előtt konzultált Rákosival, annak lakásán. A pártvezér visszaemlékezései szerint Czapiknak arról kellett tájékozódnia: elképzelhető-e, hogy Róma bizalmasan „egyezteti” a magyar kommunista pártvezetéssel Mindszenty jövőjét?²⁶⁹ Rákosi feltárta Czapiknak a párt legfelsőbb grémiumának szeptember 2-ai állásfoglalását, miszerint a katolikus egyházzal kötendő megegyezés előfeltétele, hogy „Mindszentyt és még né-

265 RÁKOSI Mátyás: *Építjük a nép országát*. Bp., 1949. 310–311.

266 MNL OL M–KS 276. f. 53/7. és 53/8. ő. e. Jegyzőkönyvek az MDP PB 1948. augusztus 26-ai és szeptember 2-ai üléséről. 1. napirendi pontok; RGASZPI f. 17. op. 128. gy. 519. l. 28. és 45.

267 A kérdésről lásd RÉTFALVI Balázs: Czapik Gyula 1948-as római útja és az apostoli vizitáció ügye. *Egyháztörténeti Szemle* 12 (2011) 2. 3–38. Interneten: <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/retfalvibalazs.htm> (letöltés: 2014. december 11.).

268 MNL OL M–KS 276. f. 65/352. ő. e. 4–5. fol. Velics László rejtjeltávirata. Róma, 1948. szeptember 14. 14 óra 20 perc, illetve az arra adott válasz, 1948. szeptember 17.

269 RÁKOSI Mátyás: *Visszaemlékezések 1940–1956 i. m.* 513–515.

hány olyan személyt, akiknek a működése akadályozta a megegyezést, váltsanak le az egyház éléről. Ezen belül a magyar demokrácia lényegében hasonló megegyezést hajlandó kötni, mint a református egyházzal.”²⁷⁰ Czapik viszont annál önállóbb és fegyelmezettebb főpap volt, semhogy Rákosi kedvéért eljuttassa a „postás” szerepét. Bár tagadhatatlanul nagy tehertétként élte meg Mindszenty politikáját, sok mindenben nem értett vele egyet és emberileg sem tartotta nagyra, de soha nem árulta volna el a primást. Tudta azt is, hogy Róma elvből nem ejtené, a primás önkéntes megváltozása pedig reménytelen. „Nekünk vállalni kell őt és számolni vele, mellette a második sorból kell vezetnünk a harcot és iparkodnunk kell csökkenteni a csapások súlyát, amelyet miatta mérnek ránk” – jegyezte fel Czapik önmagának.²⁷¹ Azonban úgy vélte, hogy a szovjet megszállás (és vele a kommunizmus) hosszú távon megmarad, ezért meg kell találni az együttélés módját.

Az érsek ezt a véleményét először a befolyásos P. Leiber jezsuitával osztotta meg, aki már 1945–1946-ban Nagy Töhötöm római „kirándulásait” is egyengette. Szinte konspiratív körülmények között találkoztak kétszer is, mielőtt 1948. szeptember 29-én XII. Piusz pápa, október 2-án pedig Domenico Tardini, a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának titkára fogadta volna a magyar főpapot. Állítólag a pápa szemrehányást tett az érseknek, amiért nem állt Mindszenty mellé, de aztán gyorsan nyitottá vált a magyarországi fejlemények Mindszentytől eltérő megközelítésére és beleegyezett egy vizitációs bizottság Magyarországra küldésébe. A vizitatori bizottságot egy súlytalanabb informatív feladatkör helyett eredetileg felhatalmazták volna a kormánnyal való tárgyalásokra is, de ezt Tardini megakadályozta.²⁷² Ő úgy vélekedett, kár tárgyalni olyan kormánnyal, amely úgysem tartja meg ígéreteit: „Arról van szó, hogy elveszünk-e most vagy hamar, [de] tisztességesen et cum gloria, avagy éljünk egy-két évig engedményt adva, tisztesség nélkül és aztán mégis megsemmisülünk. Az első jöjjön inkább.”²⁷³ Czapik persze vitatkozott vele, az együttélés ab ovo nem

270 RGASZPI f. 17. op. 128. gy. 519. l. 45. és MNL OL M–KS 276. f. 53/8. ö. e. 1. fol. Jegyzőkönyv az MDP KV PB 1948. szeptember 2-ai üléséről.

271 PMKL IV. 213. Albert István hagyatéka 4. sz. tétel, „Egyház és állam – tárgyalások” c. dosszié, „Egyház és állam közti tárgyalások, előkészítő jegyzetek és gondolatok 1948. jan.–febr.” c. iratcsomón belül, „A megegyezés szükségessége”. VII.

272 MNL OL M–KS 276. f. 67/214. ö. e. 56–59. és 61–81. fol. Jelentések Czapik érsek római útjáról. Bp., 1948. október 8.; MNL OL M–KS 276. f. 65/352. ö. e. 19. fol. Sulyán Gyula, az MDP Heves megyei titkárának jelentése. Eger, 1948. október 30.; PMKL IV. 213. Albert István hagyatéka 4. sz. tétel, „Római megbeszélések” c. dosszié, ebben Czapik kézírásos jegyzetei.

273 PMKL IV. 213. Albert István hagyatéka 4. sz. tétel, „Római megbeszélések” c. dosszié: „Tardini véleményére tett megjegyzéseim. '948. X/2.” Czapik Gyula kézírásos jegyzete. (A következő idézet is innen – B. Ma.) – Megjegyzés: a szakirodalom – SALACZ Gábor: *A magyar katolikus egyház tizenhét esztendeje (1948–1964)*. Görres Gesellschaft, München, 1988. 18. – tudni véli, hogy Czapiknak arra a kérdésére, mit tart követendőnek, Tardini röviden azt felelte: „menjenek haza és legyenek mártírok.” Salacz ugyancsak Czapik korabeli jegyzeteiből dolgozott, és Tardini általunk idézett mondatait foglalta össze a saját szavaival, de ez a sarkos megfogalmazás a mondanivalót megbillenti és nem is logikus. Czapik római útja után a szentszéki brit követnek Tardini azt találta mondani, hogy Mindszenty viselkedése „túl erős” volt, igaz, hogy gyorsan hozzátette: „talán jobb túl erősnek lenni, mint túl gyengének úgy általában véve a kommunistákkal és különösképpen a magyar kommunista kormánnyal szemben.” (TNA FO Legation, Vatican: General Correspondence, FO 380/128: Hungary, 1948, 35/104/48. sz. irat. J. V. Perowne jelentése, Róma, 1948. november 24.) Majd december 28-án a Tardininál járt Mócsy Imre jezsuita is Salacz szavainál enyhébb tanácsot kapott: „a letartóztatás ténye ellen kell tiltakozni”, „Mondja meg a püspököknek, hogy erősek és egységesek legyenek.” Mócsy Imre: *Beadványom*. Magyar Egyházsociológiai Intézet, Bécs, 1989. 11., 14–15.

tisztességtelen, és ha a „megsemmisülést kitoljuk, éspedig elvi sérelem nélkül (másképp nem akarjuk), már okadatolt a *modus*.” Czapik rajtuk kívül még több fontos személyiséggel tanácskozott. A leggyümölcsözőbbnek a Montinivel folytatott tárgyalást ítélte, mert személyében egy köztársaságpárti hivatalnokkal találkozott. Partnerei a hiányos információkra panaszkodtak, hogy szinte semmi érdemit nem tudnak az egyház és az állam magyarországi tárgyalásairól, ezért Czapik írásban is jelentést tett a Rákosival 1948-ban folytatott megbeszélésekről, amelyek addigra zsákutcába jutottak. Mire elérkezett a hazautazás pillanata, derűlátóvá vált és nagyobb reményekkel távozott, mint amilyennel odautazott.

Angelo Rotta (középen) volt budapesti nunciust nevezte ki a pápa apostoli vizitátornak

Czapik célja nem az volt, hogy Róma elmozdítsa vagy leváltsa Mindszentyt. Pusztán egy elegáns és megnyugtató választ szeretett volna arra a kérdésre, hogy az adott helyzetben miként lehet kibontakozást keresni úgy, hogy közben ne csorbuljon a prímási tekintély. Megszületett a megoldás: *apostoli vizitátor* küldése, aki mind az egyházi, mind a kormányzati véleményt meghallgatva higgadt, egyúttal elháríthatatlan tanácsokat adhatna a prímásnak. Lényegében tehát korlátozta volna Mindszenty autoritását. E megoldásra a pápa is hajlott, és Angelo Rottát, a volt budapesti nunciust kinevezte apostoli vizitátornak. Francesco Borgongini Duca olaszországi pápai nuncius október 11-én 11 órakor Velics László római követtel azt közölte, hogy az Apostoli Szentszék az egyházpolitikai helyzet tisztázására haladéktalanul apostoli vizitátort kíván küldeni Angelo Rotta személyében, akit konzultorként és tolmácként Giuseppe Casari bolognai szervita házfőnök kísérne. Duca beutazási engedélyt kért mindkettőjük számára.²⁷⁴

274 MNL OL M–KS 276. f. 65/352. ö. e. 10. fol. Velics László követ rejteltávirata. Róma, 1948. október 11. 19 óra 35 perc; PL Processus, 5. d. V–700/16. 227. fol. Feljegyzés, Esztergom, 1948. október 29; ÁBTL 3.1.8. Sz–222/15. [kd.] 159–

Az Örök Városból visszatérve Czapik 1948. október 13-án tájékoztatta a prímást, aki meglehetősen türelmetlenül hallgatta. Az egyházmegyei beszámoló nem érdekelte, annál inkább az általános egyházpolitikára vonatkozó megbeszélések részletei. Erről azonban Czapik hallgatott, mert tárgyalásainak magánemberként folytatott tárgyáról nem érezte kötelességének beszámolni. „E vonatkozásban Róma részéről sem kapott felhatalmazást vagy megbízást, hogy a prímás vagy a magyar püspöki kar felé bármit – üzenetet, értesítést vagy parancsot – közvetítsen. Ennélfogva nem az ő dolga – mondta Czapik –, erről akárkit is értesíteni. Ez a Vatikán feladata.”²⁷⁵ Nincs mit szépíteni, Czapik elhallgatja a prímás előtt római tárgyalásainak lényegét, amikor nem tett említést a vizitátorról. Ám Róma sem avatta be terveibe azonnal a prímást, csak október 20-án értesítette, amikor a javaslat már elhatározássá vált. Egy vizitátor küldése önmagában kritikája volt Mindszenty irányvonalának, hát még így, hogy az ő megkérdése nélkül döntöttek róla. Az eljárás beleillik abba a képbe, amit Moszkvában alkottak Róma politikájáról. Eszerint a Szentszék azt tanácsolja a hozzáforduló kelet-közép-európai katolikus egyházfőknek, hogy ne élezzék ki a végsőkéig a viszonyt a kormányaikkal, de ne is engedjenek nekik.²⁷⁶ Azaz olyan állapotot kellett kialakítani, hogy a hívők lássák: az egyház nyomás alatt áll, de ebben a papság nem vétkes.

Czapik aktivitására egyébként – bármennyire is távol tartotta magát a sajtótól – a külföldi hírügynökségek is felfigyeltek, és úgy kezdték említeni, mint a jövőendő prímást.²⁷⁷ Attól kezdve Mindszenty riválist látott a számára egyébként sem rokonszenves egri érsekben. Ok nélkül, mert Czapik erőfeszítései kizárólag a közvetítésre és az időnyerésre irányultak. Rákosi azonban visszaélt ezzel a helyzettel, és kísérletet tett a magyar katolikus egyház szétszakítására. Mindez egyre elviselhetetlenebbé vált Czapik számára, aki nem kívánta nevét adni az egyház egységének megbontására irányuló manőverekhez, ugyanakkor a prímás politikájával sem azonosult. Rómában elkeseredve látta a magyar emigráció megosztottságát. Kiútként a helyzetből egy új feladat, a külhoni magyarok egységének megteremtésére ajánlkozott, amikor Chapin amerikai követ engedélyével és annak beosztottjával, a magyar származású Stephen

160. fol. Jelentés. Bp., 1948. október 14.; *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között* i. m. 409. A püspöki kar 1948. november 3-ai konferenciájának jegyzőkönyve, 3. napirendi pont.

275 ÁBTL 3.1.8. Sz–222/15. [kd.] 179. fol. Jelentés. Bp., 1948. október 18.

276 Ezt a tartalmú eligazítást kapta Beran prágai érsek is, miután 1948. október 24-én Rómába érkezett, hogy XII. Piusz pápával és Tardini titkárral tisztázza a csehszlovák katolikus egyház viszonyát a kormányhoz. T. V. VOLOKITYINA–G. P. MURASKO–A. F. NOSZKOVA: *Москва и Восточная Европа. Власть и церковь в период общественных трансформаций 40–50-х гг. XX в.* [Moszkva és Kelet-Európa. Hatalom és egyház a 20. század '40-es és '50-es éveinek társadalmi átalakulásának idején] (a továbbiakban fonetikusán: *Moszkva i Vosztocsnaja Evropa. Vlaszty i cerkov v period obščestvennyh transformacij 40–50-h godov XX veka.*); *Советский Союз и венгерский кризис 1956 года. Документы.* [A Szovjetunió és a magyar válság 1956-ban. Dokumentumok.] (Fonetikusán: *Szovjetszkij Szojuz i vengerszkij krizisz 1956 goda. Dokumenti.*) Szerk.: V. T. SZEREDA–A. Sz. SZTIKALIN. ROSZSZPEN, Moszkva, 2008. 595.

277 ÁBTL 3.1.8. Sz–222/15. [kd.] 198. fol. Jelentés. Bp., 1948. október 20. (A jelentés szerint a Reuters hírügynökség meg nem erősített forrásokra hivatkozva írt Mindszenty várható kúriai szolgálatáról és Czapikról mint utódról.); A pozsonyi rádióban 1948. október 17-én vatikáni forrásra hivatkozva elhangzott, hogy „Mindszenty József bíboros (herceg)prímás beosztást nyerne a kúriai bíborosok közé és utódjául Czapik egri érsek nevezetnék ki.” PL Processus, 5. d. V–700/16. 230. fol. Feljegyzés Drahos János kézírásával.

Andrew Koczakkal bizalmas üzenetet küldött P. Leiberhez, a pápa magántitkárához. Azt kérte, hogy a Szentszék nevezze ki a Nyugaton élő magyarok apostoli vizitátorává.²⁷⁸ Az amerikai követ tartotta magát ahhoz, hogy nem avatkozik a magyar állam és egyház belügyeibe, de most mégis hajlandó volt kivételt tenni, főképpen azért, hogy ezzel megakadályozza a magyar katolikus egyház szétszakítását. Mert egy szakadás pusztító eshetősége is az egyház gyengülését jelentette, ami a kommunistákkal szembeni ellenállást is csökkentette, és ez az Egyesült Államoknak nem állt érdekében. Az akció sikere esetén Mindszenty megkönnyebbülhetett volna, hogy Czapik nem a helyére pályázik. Az események azonban elsodorták a tervet, ha Koczak egyáltalán eljutott vele a Vatikánba.

A VIZITÁTORKÜLDÉS MEGHIÚSULÁSA

Eleinte úgy tűnt, hogy a magyar kormány részéről is kedvezően fogadnák az apostoli vizitátort, a beutazási engedély kiadása azonban egyre csak késett. Formális kifogásul a Szentszék félhivatalos napilapjában, a *L'Osservatore Romano*-ban előbb 1948. október 10-én, majd október 23-án és 28-án megjelent, a magyar belpolitikai életet kritizáló, három rövidke glossza szolgált. A barátságosan lépésre hivatkozva a magyar kormány megtagadta az apostoli vizitátor beutazási engedélyét, amivel akarva-akaratlanul Mindszentyvel egy oldalra került: a bíboros ugyanis a vizitátorban saját jogosítványainak korlátozását és Czapik érsek egyébszemből törekvéseit látta.²⁷⁹ Az időhúzás és a vízum megtagadása valójában Puskin szovjet nagykövettől, lényegében Moszkvától eredt.²⁸⁰

A vizitátorküldési szándék bejelentésével ugyanis olyan fázisba jutottak a magyar–szent-

A Honvédelmi Minisztérium a honvédségi nap alkalmából fogadást ad a Gellért Szállóban, Budapest, 1948. szeptember 1. A díszhelyen Dinnyés Lajos miniszterelnök (jobbról a negyedik), mellette Puskin szovjet követ (jobbról az ötödik)

278 MNL OL XX–10–k LÜ PO 18.300/1989. Amerikai levéltári anyagok. Selden Chapin követ 1727. sz. felterjesztése az amerikai külügyminiszterhez. Budapest, 1948. november 4.

279 MNL OL M–KS 276. f. 67/215. ó. e. Jelentés. Bp., 1948. november 24. Tárgy: katolikus egyház; GYARMATI György: A Mindszenty-ügy „diplomáciai” rendezésének kudarca. *Történelmi Szemle* 42 (2000) 1–2. 69–90.

280 1948. május 8-tól a két ország közötti diplomáciai kapcsolat nagykövetségi szintű.

széki kapcsolatok, hogy arról már tájékoztatni „illett” a szovjet nagykövetet. A magyar politikusok láthatóan féltek szovjet jóváhagyás nélkül kezdeményező lépést tenni, mert a kérdés nagyobb horderejű volt egy pusztán magyar vonatkozású problémánál. Először Farkas Mihály honvédelmi miniszter volt az, aki 1948. október 14-én tájékoztatta Puskin: Angelo Rotta részére vízumot kért a Szentszék, és emlékeztetőül összefoglalta az addigi fejleményeket. A tapasztalt szovjet hírszerző-diplomata Mindszenty magatartását és a Vatikán politikáját elválaszthatatlanul egynek, következképp egymással szembeállíthatatlannak tartotta. „A Vatikán ráállhat Mindszenty leváltására, ha hasznosnak találja azt” – állapította meg, de „nem kételkedhetünk abban, hogy a Vatikán mindaddig nem váltja le Mindszentyt a bíborosi [sic!] tisztségből, amíg nem kap a magyar kormánytól komoly engedményeket vagy garanciális jogokat a magyar katolikus egyház számára, illetve amíg nem köt számára kedvező megállapodást a magyar kormánnyal”.²⁸¹ Ellentmondást nem tűrően a magyar vezető tudomására hozta, hogy helyteleníti „egy megállapodás aláírását a Vatikánnal, de még a vele való tárgyalásokat is”. A Moszkva akaratát képviselő nagykövet ellenzése lehetetlenné tette, hogy bármilyen szándékkal is, de beengedjenek Magyarországra egy szentszéki diplomatát. (Ezután csak ürügyet kellett találni az elutasításhoz, ezért jöttek kapóra október végén a *L'Osservatore Romano* barátságtalan írásai, amelyeket a Vatikán nem igazítottatott helyre.) Puskin végül azt is kifejtette Farkasnak – és ez az igazi meglepő fordulat –, hogy véleménye szerint „aligha szükséges sürgetni Mindszenty eltávolítását a bíborosi székből, mivel az ő ostoba politikája inkább a kommunistákat segíti, mint a katolikus egyházat. Az új bíboros valószínűleg okosabb lesz, ebből következően veszélyesebb is Mindszenty-nél.” Szavaiból világosan következik, hogy a szovjet diplomácia nemhogy Mindszenty letartóztatását, de még „békésebb” eltávolítását sem szorgalmazta!

Puskin reagálása feladta a leckét a magyar politikusoknak. Alighogy érdemi fordulatot vehetett volna a magyar állam és a katolikus egyház kapcsolata, és a Szentszék sokat emlegetett bevonására sor kerülhetett volna, máris vissza kellett táncolni a barátkozástól. Annyi esély maradt, hogy majd Rákosi megpróbálja más belátásra bírni a szovjet nagykövetet. Így Rajk László külügyminiszter október 22-én csak a római szándékot közölte hivatalosan a minisztertanács tagjaival, a szovjet reakciót nem. Farkas Mihály pedig nem szólt hozzá és nem árulta el, hogy Puskin milyen kifogással élt. A minisztertanács tagjai közül Ries István igazságügy-miniszter, Ortutay Gyula kultuszminiszter és Dinnyés Lajos miniszterelnök Rotta személyére bizalmatlanul reagáltak, mivel úgy hírlett – ahogy bizonyára igaz is volt –, hogy Mindszenty kineveztetése esztergomi érsekké Rotta műve, így az ő kiküldetése tüntető kiállítás lenne Mindszenty mellett. A minisztertanács végül úgy döntött, hogy a személyi (Angelo Rotta) és elvi kérdést (vizitátor fogadása) különválasztva felhatalmazza Velics követet a további egyeztetésekre.²⁸²

281 AVP RF f. 077. op. 28. papka 125. gy. 6. l. 100. Puskin nagykövet jelentése Farkas Mihállyal 1948. október 14-én folytatott megbeszéléséről. (A következő két idézet is innen – B. Ma.) – Megjegyzés: a szovjet nagykövet láthatóan nem ismerte a különbséget az esztergomi érsek-prímási és a bíborosi méltóság között. Egyértelműen az érsek-prímás tisztségéről, és nem a bíborosságról beszélt.

282 MNL OL XIX-A-83-a/259/a. sz. Jegyzőkönyv az 1948. október 22-ei zárt minisztertanácsi ülésről.

Mire Rákosi hazatért szovjetunióbeli gyógykezeléséről, Rajk már megtette az első óvintézkedéseket: két részletben, október 22-én és 23-án elküldte Rómába azt a sürgőnyt, amelyben arra utasította a követet, hogy kérje a Vatikánt, határolja el magát a *L'Osservatore Romano* kritikus írásaitól és Mindszenty politikájától, *„mert ha ez eleve a Vatikán álláspontja lenne, nem volna alap a tárgyalásokra”,* illetve Angelo Rotta részére a vízum kiadását megtiltotta.²⁸³ A második sürgöny azt követően és még aznap ment el, hogy Rákosi találkozott Puskin szovjet nagykövettel. Ha addig bármilyen reményt fűztek ahhoz, hogy a diplomata álláspontja módosulni fog, úgy csatlakozniuk kellett. A nagykövet Farkas Mihálynak két héttel korábban kifejtett véleménye nem változott, és Rákositól csak kínos magyarázkodásra tellett. Biztosította Puskit, hogy ő maga soha nem gondolta komolyan a Vatikánnal folytatandó tárgyalásokat, csupán taktikai megfontolásból űzött játékot a katolikus főpapokkal, azért, hogy rávegye őket, mondjanak le bizonyos jogaikról. Mentegetődzését Puskin meglehetősen bizalmatlanul fogadta: *„Rákosi most azon erőlködik, hogy más fényben tüntesse fel a katolikusokkal folytatott tárgyalásait”* – jelentette a moszkvai külügyminisztériumnak,²⁸⁴ és a pártvezér magatartását nem tekintette másnak, mint szálnalmas mosakodásnak. Ami a szovjet nagykövet szavainak tartalmát illeti, elképzelhetetlen, hogy felettesei tudta nélkül marasztalta volna el a magyar kommunista vezetőket a szentszéki tárgyalások miatt, és óvta volna őket a hercegprímás eltávolításától.

Korabeli propaganda-képeslapon Gál Károly tábori főlelkész, pusztaszentlászlói esperes kézfogása Rákosi Mátyással

Fenntartásaihoz Puskin hónapokkal később is ragaszkodott. Miközben a korabeli amerikai–francia diplomáciai jelentések első reakcióikban azt feltételezték, hogy Moszkva utasítására került sor a magyar bíboros elleni eljárásra és összefüggést láttak a letartóztatás és a Bolgár Munkáspárt épp akkoriban tartott kongresszusa között,²⁸⁵

283 MNL OL M–KS 276. f. 65/352. ö. e. 15/a fol. Számjeltávirat Rajktól Velicshez, 1948. október 22., október 23.

284 AVP RF f. 077. op. 28. papka 125. gy. 6. l. 102. Puskin nagykövet jelentése Rákosi Mátyással 1948. október 23-án folytatott megbeszéléséről.

285 Chapin budapesti amerikai követ arról tájékoztatta az amerikai külügyminisztert, hogy a francia követ információi szerint „Mindszenty letartóztatását Moszkva tervelte ki és diktálta, továbbá minden bizonnyal a közelmúltban Szófiában, a kommunista kongresszus alkalmával történt találkozón döntöttek róla. Az oroszok célja az volt, hogy kikényszerítsék általában a vallási kérdésekkel való leszámolást, és az érdekszférájukba tartozó két jelentős katolikus ország gondos tanulmányozása után döntöttek úgy, hogy inkább Magyarországon lépnek, mint Lengyelországban, a következő indokok miatt. Egy: protestáns kisebbség nem létezik Lengyelországban – itt már ilyen is található; kettő: a magyar katolikus hierarchia állítólag

addig Puskin – csehszlovák kollégája kérdésére – „mesterként arckifejezéssel játszotta a tudatlant”.²⁸⁶ Akár őszinte is lehetett... Két hét elteltével már óvatosabb jelentésekkel is találkozni: a brit diplomácia kétkedve fogadta, hogy a bíboros letartóztatását a bolgár kommunista párt december végi kongresszusán határozták volna el.²⁸⁷ A *L'Osservatore Romano* viszont hiteles információként kezelte azt a bécsi hírt, hogy Mindszentyt egyenest a Kominform határozatára kellett letartóztatni.²⁸⁸ Arra, hogy a Mindszenty-ügyben a Kominform a sorsdöntő „gonosz”, a ma már kutatható dokumentumokban nincs közvetlen bizonyíték.²⁸⁹ Közvetett is csak gyér, nem teljesen elfogulatlan sajtóhírek. Például az egyik svájci lapban a külföldre menekült Mihalovics Zsigmond azt írta, hogy A. A. Zsdanov, a Kominform megszervezője kijelentette: Mindszenty a legveszedelmesebb ellenség, akit így vagy úgy, de némaságra kell kényszeríteni.²⁹⁰ A Kominform funkciója más volt: egységet teremteni a nemzetközi kommunista mozgalomban, és nem büntetőeljárásokat kreálni. Az persze nem kizárt, hogy egy-egy összeövetelen az elvtársak tájékoztatták egymást az aktuális belpolitikai problémáikról, de ez nem jelentett intézményi döntést vagy beavatkozást.

Nagy általánosságban nyilvánvalóan a Kremlből eredt a szatellitországoknak kiadott utasítás: ami tőlük jobbra áll, azt le kell fejezni, beleértve a jelentős társadalmi erőt képviselő katolikus egyházat is. A népi demokráciák egyházellenes politikája, amit előbb a fasiszmissal, majd az amerikai imperializmussal való összejátszás vádjával igazoltak, túlságosan sok közös vonást tartalmaz ahhoz, hogy ne lett volna valamiképp összehangolva. Kétséges azonban, hogy az általános direktíváknál részletesebb volt az ukáz, s Moszkva parancsolta a bíboros elleni eljárást vagy súgta a napi teendőket. A ma ismerhető dokumentumok alapján kijelenthető, hogy a moszkvai kontroll kétségtelen, ám a primás elítélésével végződő eljárást *nem* Moszkva kezdeményezte. Ám azzal, hogy Puskin megakadályozta a vizitátor beutazását, épp szándékával ellentétes célt ért el: *felgyorsította Mindszenty letartóztatását*.

megosztott; három: Hlond és Sapeika [Sapieha] halálával Lengyelország nem olyan célpont, mint Mindszenty, aki túlzottan exponálta magát; négy: a magyarok passzívabbak a lengyeleknél, és kisebb a valószínűsége komoly zavargások kitörésének.” MNL OL XX–10–k LÜ PO 18.300/1989. Amerikai levéltári anyagok. Selden Chapin követ 1992. sz. felterjesztése az amerikai külügyminiszterhez. Bp., 1948. december 30. Másolat. Közli SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' halálra ítélve* i. m. 515–516.

286 PIL 508. f. 1/123. ő. e. 97. tétel, 39. fol. TNA FO 371/78577. R1260. A. K. Helm brit követ jelentése a csehszlovák követtel folytatott beszélgetéséről. Bp., 1949. január 22.

287 PIL 508. f. 1/123. ő. e. 82. tétel, 4. fol. TNA FO 371/78575. R. 456/1781/21. A. K. Helm brit követ jelentése. Bp., 1949. január 13.

288 „L'arresto del Cardinale Mindszenty ripetutamente ordinato dal Cominform.” *L'Osservatore Romano*, 89. évf. 6. sz. 1949. január 9.; PIL 508. f. 1/122. ő. e. 79. tétel, 101. fol. TNA FO 371/78575, R. 345/1781/21. Victor Perowne brit szentszéki követ jelentése a külügyminisztériumnak. Róma, 1949. január 10. A diplomata nem kommentálta a sajtó értesülését, csak röviden összefoglalta a hírt.

289 A Kominform jegyzőkönyveit és egyéb dokumentumait publikálták: *Совещания Коминформа 1947, 1948, 1949. Документы и материалы*. Редакторы: Г. М. Аднбеков, А. Дн Бьяджо, Л. Я. Гибианский, Ф. Горн, С. Понс. РОССПЭН, Москва, 1998.; Francesca GORI–Silvio PONS (eds.): *Dagli archivi di Mosca. L'Urss, il Cominform e il PCI (1943–1951)*. Carrocci, Rome, 1998. (Biblioteca di storia moderna e contemporanea, Riv. a. 33.)

290 „Egyik külön levelezőnkől” [= Mihalovics Zsigmond]: „A magyar egyház szembenéz az üldözéssel.” *Courrier de Genève*, 1948. augusztus 26. Gépelt, lefordított szöveg. In: PL Mm. 18. d. Vegyes sajtóanyag. Vö.: ÁBTL 3.1.8. Sz–222/15. [kd.] 29. fol. Jelentés. Bp., 1948. szeptember 22.

A kivitelezésben a magyar kommunista politikusok, és kifejezetten Rákosi Mátyás személyes felelőssége sokkal nagyobb, mint azt idáig feltételeztük.

Rákosi volt annyira tapasztalt politikus, hogy tudja: a szovjet nagykövet állásfoglalása révén lépéshátrányba került, ha visszatáncol, saját pozícióit gyengíti. Eddig a bíboros lemondását és az országból való eltávolítását kívánta elérni, de durva, erőszakos lépés nélkül. Eszközei azonban kimerültek. Így vagy mások táncolnak végig egy általa diktált „danse macabre”-t, vagy ő maga kerülhet a vádlottak padjára. Ám a „haláltánc”-koreográfia még ilyen körülmények között sem volt kizárólagos, de szűkültek a manőverezési lehetőségek.²⁹¹ Rajk Lászlótól állítólag az a „megoldás” sem állt távol, hogy Mindszentyt egyszerűen meg kell öletni, aztán a tettest halálra kell ítélni.²⁹² A kivégzés bizonyítaná a világ szemében, hogy a kommunista rendszer megbosszulta a primás halálát, másfelől Mindszenty sem volna útban. Ezzel állhat összefüggésben egy Ritoók József nevű, állítólagos tartalékos tűzér zászlós esete, aki egy merénylet lehetőségéről tájékoztatta a bíborost. Leírása szerint kémelhárító múltjával és családjával megzsarolták, és október 30-án egy „birgerli csizmás, ballonkabátos úr” a defenzív osztály tisztjeként „nevét az igazolványon gondosan eltakarva” arra utasította, hogy „a csuhás-prímást tegyem el láb alól olyan formában, hogy annak baleset színe legyen. Utána személyesen jelentsem Rákosi Mátyásnak, akitől 10 ezer dollárt és svájci útlevelet kapok és eltűnhetnek Magyarországról.”²⁹³ Aki tudja, nem mondja. Aki mondja, nem tudja... Bár nem ismert, hogy a levél milyen úton jutott Esztergomba, mégis inkább provokációnak tartjuk, mert túlságosan banális és primitív. Igaz, a rendszer maga is az volt. Az biztos, hogy pletykákhoz kiváló alapanyagot szolgáltatott.

1948. november 3. és 8. között elkészült Mindszenty bővebb személyi dossziéja, va-

Politikusok a köztársasági elnök és felesége által adott fogadáson, a Parlamentben, 1948. március 4. Balról jobbra: Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter, Horváth Márton, az MDP Agitációs és Propaganda Osztályának vezetője, valamint Révai József, az MDP KV tagja, a Szabad Nép főszerkesztője

291 A kérdésről lásd GYARMATI György: A Mindszenty-ügy „diplomáciai” rendezésének kudarca i. m. 69–90.

292 NARA RG 59. General Records of the Department of State. Bureau of European Affairs, Office of Eastern European Affairs, Records Relating to Hungary 1941–1977, Entry A–1(5577), Lot 71 D 313, Box 9. Sulner Case. Sulner László és Fischhof Hanna eskü alatti írásos vallomása. Salzburg, 1949. március 18. Jean R. Tarter, az USA osztrák követségének konzulja által hitelesítve. Gépelt, a fordító és a nyelvi lektor eredeti aláírásával.

293 PL Processus, 5. d. V–700/16. 229/b–c. fol. Ritoók József aláírású levél Mindszenty József részére. Ajka, 1948. október 31. 17 óra 30 perc. Eredeti, aláírt. A levél elején „Hírszerzés 10” megjegyzés ceruzával.

lamint különböző összefoglalások nyilvános szerepléseiről, látogatóiról, leveleiről, múltjáról. Az egyik 49 oldalas iratköteg elé Péter Gábor jellegzetes gyöngybetűivel a következő mondatot írta: „Rákosi elvtárs, aláhúztam azokat a sorokat, aminek az alapján (amikor az ideje ennek elérkezik) büntetőjogilag el lehet járni Mindszenty ellen.”²⁹⁴ (Az 1989–1990-es perújítási nyomozás során Péter Gábor – bár az írásképe hasonlatosságát elismerte – kételyét fejezte ki, hogy ő írta volna a feljegyzést. Átlátta, hogy az kínosan kompromittálja.) Nyilvánvaló volt, hogy Puskin állásfoglalása miatt le kell fűjni a vizitátor beutazásához kötődő tervet, pedig így akár sikerült volna közömbösíteni Mindszentyt. Miként lehet ebből presztízsveszteség nélkül visszalépni? Egy újabb, az eddigieket is felülmúló egyház- és Mindszenty-ellenes offenzíva meghirdetésével, amelynek végcélja Mindszenty kiiktatása a közéletből. Az offenzíva kimenetele kétféle lehetett: Mindszenty lemond (vagy a püspöki kar nyomására, vagy a Szentszék állítja félre), vagy marad a rendőrségi eljárás. Ha belegondolunk, hogy Rákosinak már sikerült regnáló miniszterelnököt (Nagy Ferencet) és köztársasági elnököt (Tildy Zoltánt) is lemondattania, joggal bizakodhatott, hogy egy hercegprímás visszavonul(tat)ását is megoldja. A koncepciót előmozdítandó 1948. november 2-án Révai József szobájában megalakult az MDP Agitációs és Propaganda Bizottsága. Rákosi ezen az alakuló ülésen jelentette be, amit a Puskinnal történt találkozás óta tudni lehetett: „Eddig az állam akart pápai nunciust hozatni Magyarországra, most a Vatikán akarna küldeni, de már a demokráciának nem kell a Vatikán kiküldöttje.”²⁹⁵ A bizottság első feladatként „a Mindszenty [sic!] és a reakciós klérus elleni harc” továbbvitelét jelölte meg, „leleplezve a demokráciával való szembenállásukat és egyben elő kell készíteni egy széles, demokratikus szabadgondolkodó propagandának a tervét”.²⁹⁶

Másnap, november 3-án az MDP budapesti végrehajtó bizottsága előtt Rákosi Mátyás főtitkár bejelentette a teljes hadüzenetet: „a demokrácia az eddigi defenzív álláspontból a legteljesebb offenzívába megy át a katolikus egyház ellen. A harc eszközei ugyanazok lesznek, mint amelyeket az illegalitás éveiben a kommunisták ellen alkalmaztak. S ezeket könyörtelenül alkalmazzák. Bárhol, bármilyen formában próbálkozzék is az egyházi reakció élethez jutni, mindenütt szembe fogja találni magát a demokrácia hajthatatlan erejével. Az egyház felé leadott figyelmeztetések megszűntek. A szószékről politizáló papokat egyenesen internálótáborba, börtönbe viszik.”²⁹⁷ Rákosi az egyház kimeríthetetlen eszköztára között említette a politikai célokra felhasznált jegyesoktatást, „cérnát áruló apácákat”, „kéregető szerzeteseket”, akiket azonnal internálni fognak tiltott koldulás miatt. Tiltás, elbocsátás, bebörtönzés –

294 PII 274. f. 7/248. ö. e. 172. fol. Eredeti kézírás. Fotókópiában lásd SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' halálra ítélve* i. m. CD-melléklet, CD-4. 90. dokumentum. – Megjegyzés: a kiadvány 1948. május 12-ére datálja a „cetli” keletkezését, ám a mögé csatolt iratok tartalma november 3-áig megy el. Ugyanebben az őrzési egységben van egy másik összefoglaló is, ugyancsak 1948. május 12-ei keltezéssel, ez valóban csak addig gyűjti csokorba a történéseket.

295 ÁBTL 3.1.9. V–700/11. 324/8–9. fol. „Mindszenty [sic!] házkutatási anyagában talált bizalmas feljegyzés. (PL-ből hiányzik.)

296 MNL OL M–KS 276. f. 86/1. ö. e. Az MDP Agitációs és Propaganda Bizottságának 1948. november 2-ai ülésének határozatai.

297 Lásd a 295. jegyzetet.

ezek lettek az aktuális stratégia módszertanának kulcsszavai. Nyílt beszéd volt ez – zárt körben előadva. Ám az értesülések nemcsak az államvédelemhez, hanem Esztergomba is áramoltak, így a bíborshoz eljutott a pártértekezlet összefoglalója, ami egy fémtokban elrejtve, a primási palota házkutatási anyagai között maradt fenn. Mindszenty a feljegyzésből megtudhatta: ütött a papság és az ellene irányuló büntetőhadjárat órája.²⁹⁸

Eközben a püspöki kar tagjai a két érsek, Czapik és Mindszenty közötti feszültség botrányos kimenetelétől tartottak. Ezt megelőzendő és a primás iránti tiszteletből Grósz József kalocsai érsek a püspöki kar november 3-ai értekezletén egy *hűségnyilatkozatot* fogadtatott el a püspöki kar tagjaival, amelyben egységesen felsorakoztak a primás mögött.²⁹⁹ A deklaráció keresztülhúzta Rákosiék számítását, hogy a püspöki kar belső ellentéteire játszva lemondásra kényszeríthetik Mindszentyt, ennyiben a püspöki kar egységdemonstrációja mindenképpen keresztbe tett a Mindszenty-kérdés nem büntetőjogi megoldásának. Ezután következett Czapik érsek beszámolója római útjáról, amire a primás példátlanul hevesen reagált. Azzal gyanúsította az egri érseket, hogy szándékosan elhallgatta előtte a vizitátorküldési tervet. Czapik a jegyzőkönyv szerint nyíltan kimondta, hogy szerinte az állam–egyház helyzete holtponton van, *„megegyezés nem lehetséges, mert erre nem alkalmas sem a hercegprimás, sem a püspöki kar”*.³⁰⁰ Azt csak Mindszenty feljegyzéséből tudjuk, hogy a szóváltás következményeként a sértett egri érsek bejelentette: *„visszaáll minden tárgyalástól”*, amire a püspöki kar nem reagált, csak *„némán hallgatott”*.³⁰¹ A helyzet komolyságával a primás is tisztában volt, de semmilyen más utat nem látott, mint az eddigi irányvonal követését.

Rákosi egyre nyíltabban haladt célja felé. November 27-én bejelentette a kolhozosítást, de a vallásos parasztság megnyugtatására hangsúlyozta, hogy nem támad az egyházra, csak leválasztja róla a „klerikális reakciót”, azaz Mindszentyt és követőit. A térség országainak fejleményei is a feszültségek erősödését, és abból eredően fokozódó egyházellenességet igazoltak. Kelet- és Közép-Európában addig inkább a hitleri Németországgal való cinkosság miatt ítélték el főpapot. *Joszif Ivanovics Szlipij* ukrán metropolitát másik négy püspökkel együtt 1945. április 11-én letartóztatták és perbe fogták. Szlipijt a főbenjáró

298 Az informátor Földényi József hajdani kommunista párttag lehetett, aki jóban volt az MDP-politikus Haraszi Sándor feleségével, de más hatósági vagy minisztériumi embereket is ismert, és 1947 és 1948 között rendszeresen szállított híreket a kommunista párton belüli ellentétekről elsősorban Mihalovics Zsigmondnak, az AC országos igazgatójának. ÁBTL 3.1.9. V–700/6. 56–57. fol. Földényi József gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve. Bp., 1948. november 30. Gépelt eredeti, hitelesítő aláírással. (PL-ből hiányzik.)

299 „A magyar püspöki kar deklarációja.” *Magyar Kurír*, 38. évf. 1948. november 5. II. kiadás, de. 10. óra. A deklarációt aláírta Grósz József kalocsai, Czapik Gyula egri érsek, Shvoy Lajos székesfehérvári, Pétery József váci, Hamvas Endre csanádi, Kovács Sándor szombathelyi, Papp Kálmán győri, Bánáss László veszprémi püspök, Tost Barnabás roznányi apostoli adminisztrátor, kassai káptalani helynök, Barót Mihály szatmári püspöki helynök, Pintér László nagyváradai apostoli kormányzó helynök, Sárközy Pál, a pannonhalmi főapát helyettese és Folba János, a tábori püspökség vezetője.

300 *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között* i. m. 409. Az 1948. november 3-ára összehívott püspökkari konferencia jegyzőkönyve, 3. napirendi pont.

301 PL Mm. 17. d., „1943–45” feliratú boríték, Mindszenty kézírásos jegyzete az 1948. november 3-ai püspökkari konferenciáról.

1945 első felében letartóztatták az ukrán görög katolikus egyház püspökeit és számos papját, összesen 72 főt. Az elsők között volt Joszif Szlipij metropolita, aki elutasította a görög katolikusok beolvasztását az ortodox egyházba. XXIII. János pápa közbenjárására 1963-ban szabadult

Alojzije Viktor Stepinac zágrábi érseket (középen) 1946-ban. 16 év kényszerszolgálatára ítélték, 1960-ban házi őrizetben hunyt el szülőfalujában. II. János Pál pápa 1998-ban boldoggá avatta

bűnök – együttműködés a német megszállókkal, kémkedés a Vatikán javára, ellenséges magatartás a Szovjetunió ellen – alapján nyolcévi kényszerszolgálatára ítélték. Valójában az volt a „bűne”, hogy elutasította az ukrán görög katolikus egyház beolvasztását az orosz ortodox egyházba. A Mindszenty-per idején már valahol a Gulagon

sínylódott.³⁰² Alojzije Viktor Stepinac zágrábi érseket először 1945 májusában tartóztatták le azzal a hamis váddal, hogy a háború alatt együttműködött a horvát bábállamban Ante Pavelić nácibarát és tömeggyilkos rendszerével, valamint helyeselte a szerb ortodoxok erőszakos áttérítését a katolikus hitre. Valójában az usztasa vezetés és az érsek viszonya meglehetősen hűvös volt, és Stepinac nem szorgalmazta a szerbek erőszakos katalizálását.³⁰³ Ekkor még elengedték, de miután visszautasította Tito marsall egy Rómától független horvát nemzeti katolikus egyház létrehozására vonatkozó tervét, és a délszláv föderációval szemben kiállt a független horvát állam mellett, újból letartóztatták. 1946. október 11-én hazaárulás és háborús bűntett vádjával tizenhat évi kényszerszolgálatára ítélték.³⁰⁴ Gregorij Rožman ljubljanei püspök már nem várta be letartóztatását, inkább emigrált, pedig a szlovén papság távolságtartó volt a német megszállókkal szemben. Félelme

302 Ivan CHOMA: *Josyf Slipij*. La Casa di Matriona, Milano, 2001. 48–53.

303 Stepinacról lásd SOKCSEVITS Dénes: *Horvátország a 7. századtól napjainkig*. Mundus Novus Könyvek, Bp., 2011. 557–578., 609–614., illetve a szerző által használt irodalmat.

304 GARF f. 6991. op. 1. gy. 134. l. 74. Kivonat V. IVANOVA: *Demokratikus átalakulás Jugoszláviában [Demokratyicseszkije preobrazovanyije v Jugoszlaviji]* című cikkéből, *Bolsevik*, 1947/2. sz. 49.; CHENAUX, Philippe: *L'Église catholique et communisme en Europe (1917–1989). De Lénine à Jean-Paul II.* Les Éditions du Cerf, Paris, 2009. 208. – Az érsek működésének megítélése egyébként máig vitatott, a legújabb horvát szakirodalom szerint egyfelől igaz ugyan, hogy Stepinac túl megértőnek és részrehajlónak bizonyult az usztasák képviselte független horvát állam irányában, és így bizonyos mértékben igazolta a rezsimit, de cselekedeteire felmentést adnak azzal, hogy az érseket mindvégig a horvát nemzet és a szabad Horvátország magasztos ügye vezérelte. (Tvrtno JAKOVINA: *Američki komunistički saveznik. Hrvati, Titova Jugoslavija i SAD 1945–1955*. Profil International, Zagreb, 2003. 152.; Zdenko RADELIĆ: *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991. Od zajedništva do razlaza*. Hrvatski institut za povijest, Školska knjiga, Zagreb, 2006. 109.)

nem volt alaptalan: távollétében 18 év kényszermunkára ítélték. A papok és püspökök letartóztatásáról futottak be hírek a Baltikumból is. Litvániában *W. Borisivecius* telsisi püspököt 1946. február 1-jén letartóztatták és halálra ítélték, segédpüspökét, *F. Ramanauskas* deportálták. *Reynis* püspököt, a vilniusi érsekség általános helynökét 1947-ben deportálták *Th. Matulionis* kaiserdorysi püspökkel, Leningrád volt adminisztrátorával együtt.³⁰⁵ Albániában 1948 februárjában öt egyházi személyt végeztek ki, *Vincent Pren-duschi* durazzói érseket harmincévi kényszermunkára ítélték, *Gaspar Thaçi* prímás, Szku-tari püspöke házi őrizetben halt meg.³⁰⁶ Egyre csak szaporodtak a példák, amelyek a hatalom erőszakosságát és brutalitását igazolták a korábban szinte sérthetetlennek tekintett egyháziakkal szemben. Mindszentyt viszont antifasiszta múltja miatt nem lehetett németekkel való kollaborálással vádolni.

PROPAGANDAHENGER

Az antiklerikális hisztéria az egyértelmű kiállástól ódzkodó katolikusok közül sokakat állásfoglalásra késztetett. A többségüket Mindszenty mellé állította, de a rendszertől mindenképpen elidegenítette azokat, akik addig egyfajta türelmet és szimpátiát tanúsítottak a baloldal és az újrakezdés iránt. Verseny volt ez a javából a lelkek és a szívek feletti hatalomért, a társadalmi befolyásért. A lakosság azonban kezdett belefáradni a két oldalról rázúduló folytonos toborzásba és harci riadóba, és a katolikusok közül sem sokan vágytak katakombákra és vértanúságra. A propagandagépezet, a Harmadik Birodaloméhoz hasonlóan, azon a feltevésen működött, hogy az emberek a dolgokat olyan néven ítélik meg, amilyen néven hallanak róluk. Azaz ha vég nélküli ismétlésekkel az Egyesült Államok politikájához hozzáragasztják a gyűlölt „imperialista” nevet, Mindszenty hercegprímás személyéhez a „hazaáruló” jelzőt vagy az „államellenes összeesküvő” minősítést, akkor az emberek, tekintet nélkül a tényekre, egy idő után így is ítélik meg őket.³⁰⁷

A propaganda lényege nem, csak hangneme változott, hol durvább, hol békülékenyebb lett. 1948 nyara egyébként is a belső hatalmi harc személyi ügyeivel telt: lemondott Tildy Zoltán köztársasági elnök, majd Molnár Erik külügyminiszter. Mindszenty maga is óvatosabb nyilatkozatokat tett a nyár folyamán. Október derekától azonban ismét megszorodtak az egyházellenes tüntetések, sajtócikkek, beszédek és „leleplezések”. A bíboros nevét összefüggésbe hozták különböző ügyekkel. A szeptember 8-án letartóztatott és mondvacsínált ürüggyel elítélt Ordass Lajos püspököt „evangélikus Mindszenty”-nek ti-

305 PL Mm. 46. d. Vegyes sajtóanyag.

306 Andrzej PACZKOWSKI–Karel BARTOSEK: A másik Európa, a kommunizmus áldozata. In: Stéphane COURTOIS, Nicolas WERTH, Jean-Louis PANNÉ, Karel BARTOSEK, Jean-Louis MARGOLIN, Andrzej PACZKOWSKI: *A kommunizmus fekete könyve*. Nagyvilág, Bp., 2000. 369–468:418.

307 PL Processus, 2. d. V–700/10A. 382. fol. H. F. Arthur SCHOENFELD: *Szovjet-imperializmus Magyarországon*. Gépelt kézirat magyarul és angolul.

tulálták; másutt a Földművelésügyi Minisztérium vezetői elleni per fővádlottja és a hercegprímás kapcsolatára tettek célzásokat. Amint 1948. október 7-én a református és az unitárius egyház „megegyezett” az állammal, szinte órák alatt fellángolt a Mindszenty Józsefet és vele a római katolikus egyházat támadó, uszító és populista indulatokat szító országos kampány. „Nem Krisztus az, aki Mindszenty főpapból beszél”, „Mindszenty a magyarországi ellenforradalmi erők vezére lett”, „Politikus vagy főpap?”, „Az ország népe egységesen a mindszenyizmus ellen van” – harsogták a szalagcímek. A kommunista párt az elmaradt megegyezést a katolikus egyházzal úgy használta fel saját pozíciójának erősítésére, hogy a közvéleményt folyamatos kampánnyal hergelte Mindszenty és a „klerikális reakció” ellen. Törvényhatóságok, képviselő-testületek, nemzeti bizottságok és egyéb szervek megrendelt feliratokban és táviratokban követelték a kormánytól, hogy fékezze meg a bíboros demokráciaellenes tevékenységét. Az iskolákban Nyitott szemmel című éberségi kérdőíveket töltettek ki, az otromba kérdések mindegyike Mindszenty ellen irányult. A százezres példányszámban megjelenő heti vicclap visszatérő célpontja is Mindszenty lett: a potrohos tőkés figurájával együtt gúnyolták a nem kevésbé elhízottnak ábrázolt, és reverendája alatt fegyvereket rejtgető, „klerikális reakciót” szimbolizáló alakját. „A csuhásra is rájár a rúd” – énekelték a népi kollégisták, miközben hősiek akcióként vertek szét kápolnát, papi szemináriumot.³⁰⁸

A kisgazdapárt sajtóosztálya előbb még azt közölte, hogy megtörtént a megegyezés a katolikus egyház és állam között, utóbb viszont egy balatonkenesei értekezleten Mindszentyről mint a „korhádó társadalmi rendszer” és a „reakció támaszáról” beszéltek, megbélyegezve egyúttal a Demokrata Néppárt „kétkulacsos” politikáját.³⁰⁹ Novemberben már mindennaposak voltak a Mindszentyt nyíltan

Az állam és az evangélikus egyház közötti megállapodás aláírása, immár a szeptemberben letartóztatott Ordass Lajos püspök nélkül (jobb oldalon Ortutay Gyula kultuszminiszter), 1948. december 14.

308 Utalás JANCsó Miklós: *Fényes szelek* (1968) című filmjére.

309 PL Processus, 5. d. V–700/16. 224. fol. Pados Pál újságíró jelentése (1948. október 29.), eszerint a megegyezés lényege: „a kat. Egyház részére a jelenlegi status quo fenntartása, garantálása, valamint az, hogy az állam visszaadja a szerzetesrendek iskoláit, vagy azok »nagyobb részét«. Ezzel szemben az Egyház elismeri az eddigi reformokat (földreform, államosítások stb.) jogosultaknak és bejelenti támogatását a népi demokrácia iránt.” A második balatonkenesei értekezlet. Politikai és gazdasági tájékoztató. 2. évf. 37–44. 1948. november 12. Kiadja a Független Kisgazda-, Földmunkás és Polgári Párt, Bp., 1948. 74–76.

fenyegető, gátlástalan prejudikálások. Farkas Mihály honvédelmi miniszternek az V. Országos Katonai Konferencián elhangzott szavaiba bele lehetett hallani a bíboros elleni büntetőeljárás közeli megindítását: „Aki a törvényt megsérti, akkor is megbűnhődik érte, ha bíbort visel” – mondotta.³¹⁰ Pár nappal később, november 20-án a kommunista párt megalakulásának 30. évfordulóján tartott ünnepségen Rákosi Mátyás miniszterelnök-helyettes azt fejtegette, hogy napirendre került a reakció maradványainak felszámolásáért vívott harc, ezen belül különösen az „egyház mögé búvó reakció” elleni. Az ünnepi jelszavak sorában – igaz, csak a 20. helyen a huszonkettőből – szerepelt a „Vessünk véget az idegen zsoldban álló klerikális reakció népellenes üzelmeinek!” lózung is.³¹¹ A rím- és ritmustalan jelmondat helyett a „Munkát, kenyeret, Mindszentynek kötelet!” lett a gyűlöletig fokozott hadjárat legkedveltebb jelszava. Ebben a hisztérikus hangulatban elmaradt a meggyilkolt Apor Vilmos győri püspök november 24-ére tervezett újratemetése is.³¹² A kórusba beállt Bereczky Albert református püspök is, aki 1948. november 25-én a dunamelléki református egyházkerület közgyűlésén leszögezte: Mindszenty árt a keresztyénség ügyének és a magyarság ügyének is.³¹³ A kampányt minősíti, hogy még gyermekeket is mozgósítottak Mindszenty-ellenes gyűlésekre. A szombathelyi Nagy Lajos Gimnáziumban, abban az épületben, ahol Mindszenty diákoskodott, a tiltakozó kongreganisták között Lovranits Margit diáklány, Mindszenty állítólagos unokahúga is felszólalt, és országnak-világnak

A végletekig kiélezett kampányban a fiatalokat is mozgósították

A Mindszenty-ellenes tiltakozások kedvelt formája: egy meglehetősen sablonos szövegű távirat a tanoncoktól a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, 1948

310 „Hadseregünknek meg kell felelnie az épülő szocialista állam követelményeinek.” *Szabad Nép*, 6. évf. 263. sz. 1948. november 14. 3.

311 RGASZPI f. 17. op. 128. gy. 521. l. 177. Jelszavak a KMP megalakulásának 30. évfordulójára.

312 SzCsPL I.1.a. 2771/1948. Papp Kálmán győri püspök értesítő távirata, 1948. november 21. 11 óra 30 perc.

313 „Mindszenty a keresztyénség ügyének és a magyarságnak árt.” *Szabad Szó*, 50. évf. 273. sz. 1948. november 26. Címlap.

elmondta, milyen „rossz ember” a bíboros, mert bár családja a legnagyobb szegénységben él, mégsem segített rajtuk.³¹⁴ A fiatalok „vesszen Mindszenty”-t skandálva vonultak Kovács Sándor püspök palotája elé, de hiába dörömböltek, a kapuk zárva maradtak a küldöttök előtt.

1948 őszén nem csupán a primitív és gyűlöletkeltő egyházellenes propaganda erősödött fel, de parttalanul zúdult a lakosságra a szovjet életforma és intézményrendszer – kolhozok, szovhozok – népszerűsítése az irodalom („Új barázdát szánt az eke”), a filmgyártás, a tömeggyűlések és a sajtó közvetítésével. A baloldali progresszió végképp szektás fanatizmussá torzult, a propagandát uralta a demagógia. A lakosság egyre inkább megcsömörlött az útszéli hangú kampánytól, aminek ellenhatásaként hívek százazrei fejezték ki spontán módon a primás iránti tiszteletüket és szeretetüket, s ehhez igen sok más vallású és nem hívő is csatlakozott. A primás személye visszavonhatatlanul egybeforrt a kommunizmussal való szembenállással. Ellenfelei közül is többen fejet hajtottak előtte. Palágyi Natália szociális nővér mesélte el, hogy 1948 őszén, a fővárosi törvényhatósági bizottság tagjaként, amikor Mindszentyt ismételten támadták a városháza ülésén, szót kért, és a viharos közbeszólások ellenére megvédte a primást. Beszéde után egy baloldali képviselő elhaladt mellette, és úgy, hogy senki ne lássa, megszorította a kezét.³¹⁵

Példák az egyházat módszeresen lejárató hírverésre.

Fenti: *Független Néplap*, 1948. december 11.,

középen: *Független Néplap*, 1948. december 14.,

lent: *Magyar Nemzet*, 1948. december 4.

A néma rokonszenv persze nem tudott változtatni a lényegen: a primás körül lassan bezárult a gyűrű. Virtuálisan és ténylegesen is. Az esztergomi primási palotát a politikai rendőrség már régóta figyelte, egyebek mellett egy zöldsárga sátonnak álcázott rejtkehelyről (amiről persze tudott az egész város). November derekától telefonlehallgatással, poloskák elhelyezésé-

314 „Vesszen Mindszenty!” *Vasmegye*, 5. évf. 281. sz. 1948. december 8. Címlap. (Megjegyzés: a család leszármazottai nem ismernek ilyen nevű felmenőt. Érdekeséggéppen megemlítjük, hogy Mindszenty József Pehm Anna nevű lánytestvérének az unokája felekezetiileg vegyes házasságot kötött, az ő fia Bogdán Ádám, az angliai Bolton Wanderers FC futballistája, aki 2012-ben és 2013-ban az év magyar labdarúgója lett.)

315 SZTTTI 1192/110a Palágyi Natália szociális testvér tanúvallomása Mindszenty József bíboros, Magyarország hercegprímása ügyében. Buffalo, 1985. május 17.

vel tovább erősítették a megfigyelést. Még azt is jelentették, hogy disznóölés volt a palotában. (Apró malőrök persze előfordultak, egy-szer például a lehallgatókészülék beázott, megjavításáig egy fél nap kimaradt a megfigyelők látó-, pontosabban „halló”-köréből.)³¹⁶ A kofának öltözött ávós nyilvánvalóan azt is jelentette feletteseinek, hogy november 15-én a bíboros kérésére Esztergomba látogatott Chapin amerikai követ. Mindszenty és Chapin beszélgetésének részleteit a követ Washingtonba küldött táviratából ismerjük.³¹⁷ Eszerint a prímás komoly aggodalmát fejezte ki Magyarország jövőjét illetően. Két várható politikai lépést vázolt fel: a független parasztság likvidálását és a papság internálását.

Mindszenty helyesen ismerte fel a politika szándékát: a városi középosztály – azaz a szovjetizálásnak gazdaságilag és ideológiailag ellenállni képes társadalmi réteg – szétzúzása után a közepes vagyonú parasztság következett. Az újonnan földhöz juttatott parasztokat szövetkezetekbe kényszerítették, a régi kisbirtokos parasztság ellen pedig szabotázsperek lavinája indult. Az aratás alatt, de még inkább utána megkezdődtek a termények be nem szolgáltatásának vádjával a letartóztatások és internálások. Révai József szeptemberben egy újabb parasztellenes kampányt jelentett be. Az őszi mezőgazdasági munkák ellenőrzése címén „népi bizottságok” vadásztak országszerte a „szabotőrökre”. Adópolitikával, a gabona- és bortermés minimáláron történő kötelező eladása miatt már eddig is tömegek kerültek lehetetlen gazdasági helyzetbe. A parasztok elszegényedésével és szövetkezetekbe kényszerítésével egy áttételes cél is megvalósulni látszott: az egyház – amely a demokratikus pártoknak a közéletből való kiszorítása után a konzervatív értékek és a nyugati eszmék szimbóluma lett – megfosztása fő gazdasági támaszától, ezzel is hatástalanítva a papság erkölcsi, társadalmi és kulturális szerepét. Mindszenty másik félelme is beigazolódott, még ha részleteiben nem úgy és nem is akkor következett be, ahogyan feltételezte. Információi szerint ugyanis a belügyminisztérium már összeállította a deportálandó, több mint kétezer egyházi személy listáját. A hírnek azért adott hitelt, mert Ortutay kultuszminisz-

Katolikus diákok tüntetése Mindszenty politikája ellen
a Rózsák terén, 1948. december 9.

316 ÁBTL 3.1.8. Sz-222/17. 20. és 31. fol. Jelentés. Esztergom, 1948. december 13. és Bp., 1948. december 15.

317 MNL OL XX-10-k LÜ PO 18.300/1989. Amerikai levéltári anyagok. Selden Chapin követ A-695 sz. felterjesztése a külügyminiszterhez. Bp., 1948. november 17. (Elküldve: 1948. november 21.) Szövegét közli: SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' halálra ítélve* i. m. 438–441.

A szovjet ideológia a mozi világába is behatolt: a Szovjet Film Ünnepe
Hetét fényes külsőségek között nyitották meg a Városi Színházban.
Budapest, 1948. október 1.

A politikai propaganda az állatokat is felhasználta a rendszer
népszerűsítésére

ter még az iskolák államosításakor megje-
gyezte, hogy azokat az apácákat és papo-
kat, akik megtagadják az állami iskolák-
ban való tanítást, „szabotázs” vádjával in-
ternálni lehet. Mindszenty érdeklődött,
mit tud tenni az amerikai kormány a tél
vége előtt várható deportálás megakadá-
lyozására. Párhuzamot vont a zsidók meg-
mentésekor tanúsított fellépéssel, s erre
hivatkozva javasolta, hogy a magyar pap-
ság internálása esetén a nyugati hatalmak
tegyenek erőteljes diplomáciai és propa-
gandalépéseket. A követ vonakodott, és
a nyilvánosság nagyobb hatékonyságával,
a békeszerződéssel hozakodott elő. Mind-
szenty felrótta a követnek, hogy Lengyel-
országban és Csehszlovákiában az ameri-
kaiak hathatósabban támogatják a katoli-
kus egyházat, mint Magyarországon, amit
a követ csak kommunista koholmánynak
tartott. Mindszenty utalt a kommunista
pártszemináriumok tananyagára, misze-
rint az amerikai követ hatalmas pénzössz-
zeget adott át az amerikai kormány nevé-
ben a magyar katolikus egyháznak, és ke-
serű iróniával kérte a követet, hogy talál-
kozhasson azokkal a személyekkel, akik-

nek a pénzt átadta... A diplomatának az volt a benyomása, hogy a kedélyes, jó hangulatú
bíboros találkozásukat utolsónak tekinti, és kész arra, hogy szembenézzon az internálás-
sal, letartóztatással vagy bűnvádi eljárással. Megbeszélésükön szóba került Mindszenty
esetleges lemondása is annak érdekében, hogy az úgynevezett „haladó katolikusok” lássa-
nak hozzá egyházpolitikai vonaluk érvényesítéséhez.³¹⁸ Végül Chapin felajánlotta segítsé-
gét arra az esetre, ha a bíboros el akarná hagyni az országot.³¹⁹ Ám ezek egyike sem volt
Mindszenty útja. A prímást szent életű, jóakarátú, igen bátor és kemény embernek látjuk,
aki tisztességes ellenfelekkel szemben értékes harcos és vezető lehetett volna (bár olyan,
aki néhány évtizeddel túlélte saját korát), de neki nem tisztességes ellenfelekkel akadt dol-
ga. Fegyvertárából hiányzott mindaz, ami ilyen harcnál feltétlenül szükséges: a meggon-
doltság, a diplomáciai ügyesség, a ravaszságot súroló okosság és a színlelés képessége.

318 ÁBTL 3.2.4. K–384/1. 42. fol. Jegyzőkönyv Kerkai Jenő kihallgatásáról, 1949. február 13.

319 ÁBTL 3.1.9. V–700/2. 281. fol. Feljegyzés Mindszenty József 1948. december 28-i kihallgatásáról. Mindszenty hite-
lesítő aláírásával (c. f. rövidítés nélkül).

A VÉGKIFEJLET

Mindszenty József 1948 őszén már alig mozgult ki Esztergomból. November 18-án temették kedves atyai barátját, Geiszlinger Béla címzetes prépostot, rábagyarmati esperes-plébánost, aki mellett káplánként kezdte papi szolgálatát Felsőpatyon, s még az ő temetésére sem ment el. Inkább készült az elkerülhetetlenre, szózatot intézett a nemzethez, amelyben válaszolt a fejére olvasott vádakra, elutasította az egyházat ért vádakat az állammal folytatandó tárgyalások elmaradásáért, rávilágított az ellene hozott határozatok és a „kenyér és személyes szabadság elvesztésével megerőszkolt egyének” nyilatkozatainak jogi értéktelenségére. A hazai sajtó nem közölte, míg amerikai emigránsok a külföldön utolsó pástorlevélként emlegetett szózatot „*mint a vassüggöny mögül ilyen stílusban megszólaló egyetlen hősies hangot*” olyan fontosnak ítélték, hogy Truman elnökhöz is eljuttatták.³²⁰

Önkéntes visszavonultságában körlevéllel zárta le a Boldogasszony Évet, december 8-án, a Szeplőtelen fogantatás napján adakozásra szólított fel a restaurálásra váró budavári Nagyboldogasszony-templom javára. Hogy ne nyomtalanul tűnjön el, december 3-án 40 bíborosnak írta ugyanazt a „furcsa” karácsonyi üdvöletet: adventi misék, zsolozsmák szövegével köszönt el tőlük, egyúttal kérte imáikat érte és a hívekért, akiket a Sátán üldöz: „Mivel a sötétség uralja most a világot és mennydörgések szakítják meg hatalmas villámok, valóban a föld mélyéből szakad fel a könyörgés »Harmatozzatok egek és felhők teremjék az Igazat« [Iz 45,8]. Sehol jobban, mint nálunk tör az ég felé ez az ima. És ilyen helyzetben látogat meg minket »A magasból felkelő« [Lk 1,78]. »Az igazság letekint az égből« [Zsolt 84,12] és »mézet ont« az ég [Az angyal énekel kezdetű népének], amikor a mi Urunk Jézus Krisztus születésének napja »elközelgett« hozzánk [vö. Jer 23,5], hogy megmutassa arcát mondván »íme veletek vagyok mindennap a világ végéig« [Mt 28,20]. »Ne féljete, én legyőztem a világot« [Jn 16,33]. Ilyen lélekkel és a Béke Királya által indítva és mélyen meghajolva küldöm Eminenciádnak jókívánataimat a születés ünnepére.”³²¹ December 18-án részletes jelentést írt XII. Piusz pápához. Ismételten rögzítette az állam egyházellenes intézkedéseit (iskola-államosítás, katolikus egyesületek ellehetetlenítése, hívek egzisztenciális fenyegetettsége, rendőri terror, rettegés, az egyház belső fellazítása). Őszintén feltárta zavarodottságát is, amit a Czapik Gyula egri érsek szeptemberi „ad limina” útjával kapcsolatos hírek váltottak ki belőle, miután látta, hogy az érsek „erősen dolgozik a kiegyezésen”, de nem tudta, kapott-e

320 Harry S. Truman Library, Independence, Missouri (a továbbiakban: Truman Library), Official File (OF) 226 Hungary Misc. to OF 227 Farm Matters Misc. (1950–53), Box 970. Mindszenty Folder. Boros László, az Amerikai Magyar Népszava kiadójának levele Truman elnökhöz. New York, 1948. december 6. – A szózat szövegét lásd PL Processus, 19. d. V–700/51. 108. fol.; ÁBTL 3.1.9. V–700. Összevont 56a. és 56/A. dosszié; MNL OL M–KS 276. f. 65/356. ö. e. 1. fol.; SZEK, ös. XXVIII/alsó I.; ÁBTL 3.1.8. Sz–222/16. [kd.] 65–67. és 104–105. fol.; Mindszenty okmánytár, III. kötet. Mindszenty áldozata i. m. 263–265.

321 AANY Collection 007, Box S/C-10, Folder 6. Mindszenty József 8414/1948. sz. latin nyelvű levele Spellman érsekhez. Esztergom, 1948. december 3. A címzettek széles köréről lásd ÁBTL 3.1.8. Sz–222/16. [kd.] 195. fol. Jelentés. Bp., 1948. december 10.

A sajtó is érzékelte Mindszenty kényszerű visszavonultságát. *Magyar Nemzet*, 1948. november 19.

A prímás egyházkormányzati intézkedésekre jogosította fel Grósz József kalocsai érseket, készülve a közeljövőben várható „akadályoztatására”

erre szentszéki felhatalmazást. „Hivatalomban [november 22-én] házkutatás volt. Házamat 10 titkos r[endőr] veszi körül. Nem tekintem magam szabadnak. Ehhez képest elhatározó lépésre nem érzem magam feljogosítottnak.”³²² Sürgős felvilágosítást kért, „úgy, hogy csak én értsem”. Mindszenty szavai is sejtelmesek – vajon mit értett elhatározó lépésen? A körülmények minden ismerhető elemét összevetve nem az ország elhagyásának vagy itt maradásának dilemmája, hanem a béke vagy harc, tárgyalás vagy elzárkózás kérdése kínozza. Ez most meglepőnek tűnhet, de a későbbi fejlemények ezt valószínűsítik.

1948. december 22-én másolatban megküldte Grósz József kalocsai érseknek azokat a Rómából kapott felhatalmazásokat, amelyekre akadályoztatása esetén az a főpásztor jogosult, akit ő erre felhatalmaz.³²³ A még 1946. március 4-én kiadott felhatalmazásokat, az úgynevezett rendkívüli fakultásokat Domenico Tardini titkár aláírásával 1948. december 11-én újíttotta meg a vatikáni államtitkárság arra az esetre, ha levélben vagy táviratban lehetetlenné válna Magyarországnak a Szentszékkal való érintkezése, vagy ha egy intézkedés késlekedése súlyos kárral járna.³²⁴ A jogosítványok az egyházkormányzat belső életét és a hitélet szabályait érintették, de nem vonatkoztak például a püspökök áthelyezésére, az egyház-megyéek határainak megváltoztatására, papok felmentésére nőtlenség alól, vagy bizonyos házassági perekben

hozható intézkedésekre. A jogosítványok átruházásával Mindszenty gondoskodott az egyház irányításának zökkenőmentességéről, láthatón készült saját „akadályoztatására”.

322 PL Processus, 4. d. V–700/14. Főliószámítás nélkül. Mindszenty József levele XII. Piuszhoz. 1948. december 18. Eredeti kézirat és ennek gépelt szövege.

323 KFL I.1.c. Grósz József perszonális iratai. A Grósz-per visszaszolgáltató dokumentumai, 7. boríték, Mindszenty József 8760/1948. sz. levele Grósz József kalocsai érsekhez. Esztergom, 1948. december 22.

324 Uo. Az Apostoli Szentszék Államtitkárságának 7561/48. sz. irata. Vatikánváros, 1948. december 11. Latin nyelvű másolat, ugyanitt magyar fordítása.

A HUOK – ZAKAR ANDRÁS ELHURCOLÁSA

A helytállás első próbáját a primás titkárának kellett kiállnia. Zakar Andrást 1940-ben, 28 éves korában szentelték pappá, gépészmérnöki diploma megszerzése után. Fiatalon, 1944-ben került az érseki aulába, s lett Serédi Jusztinián hercegprimás titkára, s e tisztségében Mindszenty is megtartotta. Rendkívül csendes, mintateológusnak ismerték. Doktori disszertációját *Cur homo Deus? Miért lett Isten emberré?* címmel írta.³²⁵ A legkevésbé fontosnak tartott előírásokhoz is szigorúan ragaszkodott. Aszketikus beállítottsága rokonszenvéssé, angol nyelvtudása pedig nélkülözhetetlenné tette, így Mindszenty gyorsan a bizalmába fogadta. Befolyással inkább csak egyházkormányzati ügyekben bírt, de már ezért is több esztergomi pap neheztelt rá, akik ugyancsak Serédi környezetéhez tartoztak és most viaszorultak.³²⁶

„Zakart – Mindszenty titkárát – amennyiben valóban telefonált a követségekre, le kell tartóztatni” – rögzíti az MDP Titkárságának 1948. november 18-i ülésének jegyzőkönyve.³²⁷ A pártközpont értesülései valószínűleg bizonyultak, Zakar nemcsak hogy telefonált egyes követségekre, de egy magyar származású amerikai diplomata, Stephen Andrew Koczak követségi másodtitkár november 18-a éjjelén nála járt Esztergomban. Mindez több mint gyanús volt. Csak nem egy szöktetés előkészületei folynak? A diplomata valóban ezzel a szándékkal utazott oda: Tomek Vince piarista szerzetesnek, a rend volt generálisának huszonkét évvel később elmesélte, hogy Boldizsár Iván külügyi államtitkártól értesült Zakar letartóztatásának másnapi tervéről, ezért Juhász Vilmossal, a jeles kultúrtörténész újságíróval együtt éjfél tájt az esztergomi primási palotában járt. Koczak szerint Zakar nem akarta felébredsz-

A primás és mögötte titkára, Zakar András egy 1946-ban készült, Papp Kálmán győri püspök hagyatékából előkerült felvételen

325 Canterbury Szent Anzelm (1033–1109) megfogalmazása azt a kérdést takarja, hogy mi a célja a megtestesülésnek, annak, hogy a második isteni személy, a Fiú Betlehemben e világra született. A katolikus teológia szerint Jézus Krisztus valóságos Isten és valóságos ember, benne két természet egyesült (*unio hypostatica*). Zakart tehát ez az alapvető dogma foglalkoztatta Szent Anzelm korai érvelése tükrében.

326 ÁBTL 3.1.8. Sz–222/3. 69. fol. Boér Miklós a katolikus ügyekről és a politikai helyzetről. 1946. október 15.

327 MNL OL M–KS 276. f. 54/17. ő. e. (Ugyanez: RGASZPI f. 17. op. 128. gy. 522. l. 186.) Jegyzőkönyv Az MDP Titkárságának 1948. november 18-i üléséről. Napirend előtt; Összefoglaló. Bp., 1948. november 18. (Kiemelés tőlem – B. Ma.).

teni a bíborost és ezért nem menekítették el.³²⁸ Volt ebben némi fatalizmus. Pár óra múlva, november 19-én a reggeli órákban, mindössze négy nappal az amerikai követ esztergomi látogatása után, szentmiséjéről a prímási palotába igyekvő Zakar Andrást a nyílt utcáról valóban elhurcolták az államvédelem emberei. Azt várták tőle, hogy terhelő adatokat szolgáltasson Mindszentyről. Addig ugyanis az államvédelem, minden igyekezete ellenére, ahogy Rákosi maga ismerte el emlékirataiban, képtelen volt olyan csattanós bizonyítékot fabrikálni, ami kétséget kizáróan megértette volna a közvéleménnyel Mindszenty bűnöségét.³²⁹

Rákosi Mátyás arra számított, hogy a prímás „megijed” titkárának letartóztatásától és elmenekül, de legalábbis meggondolatlan, kompromittáló lépést tesz.³³⁰ Mindszenty azonban magát fogolynak tekintve bezárkózott az esztergomi érseki palotába, és az adventi időszakban minden hétfőn kenyéren és vízen böjtölt a „magyar nemzeti bűnök” engesztelésére. Papjaitól nem várta el, hogy ebben kövessék – ennyiben tanulságul szolgáltak a zalaegerszegi „pehminárium”-béli élmények (amikor a plébániáján lakó hitoktatók a megkövetelt, szinte kolostori fegyelem miatt fellázadtak). Heti böjtjének persze híre ment, és a Keresztény Női Tábor száz tagja azt kérte tőle, hogy havonta egyszer böjtölhessenek helyette, de a bíboros csak azt válaszolta: „nagyon örül, hogy ha az ország javáért felajánlott vezeklésben ők is részt vesznek”.³³¹

Eközben Mindszenty titkára, Zakar András először bátran megtagadta a vallomástételt, arra hivatkozva, hogy nem mentették fel a kötelező hivatali titoktartás alól. Pár nap elteltével azonban, november 22-én egy eminens bürokrata ügybuzgóságával megtette első részletes feltáró vallomását Mindszenty politikai szándékairól és lépéseiről, amit még egy sor tematikus követett.³³² Vallatója szerint „ez a beismerő vallomás annyira meglepő volt és ellentétben állt a korábban vártakkal, hogy amikor Péter Gábornak jelentettük, el sem akarta hinni, és Tihanyival megismételtette a kihallgatást”.³³³ Péter eligazítást kért Rákositól: „Szeretném, ha Rákosi elvtárs megbeszelné velem, milyen irányban és mennyire menjek tovább? 1948. nov. 22.”³³⁴ – kérdezte főnökétől az első tényfeltáró vallomás után, példát adva a kézi vezérlés magasiskolájára.

Mi magyarázhatja Zakar segítőkészségét? Legvalószínűbb az a feltételezés, miszerint az államvédelem pedofiliával megszarolta Witz Béla budapesti érseki helynököt (gróf Teleki Pál hajdani miniszterelnök barátját és gyóntatóját), és rávette, hogy mentse fel Zakart a hivatali titoktartás alól. A zsarolás alapjául az a „jegyzőkönyv”

328 Archivio Generale dei Scolopi, Tomek Vince (1892–1986) hagyatéka, Naplók, 7. d., 86. kötet. Tomek Vince 1971. október 10-ei feljegyzése. (Kálmán Peregrin gyűjtése.)

329 RÁKOSI Mátyás: *Visszaemlékezések 1940–1956* i. m. 711.

330 *Lehallgatott kihallgatások. Rákosi és Gerő pártvizsgálatának titkos hangszalagjai*, 1962. Szerk.: BARÁTH Magdolna–FERTI István. Napvilág Kiadó–ÁBTL, Bp., 2013. 155. 3. magnószalag. Aczél György és Nógrádi Sándor beszélgetése Rákosi Mátyással. Krasznodar, 1960. augusztus.

331 SZTTTI 1290/89. Slachta Margit írása Mindszenty Józsefről 1957 körül.

332 ÁBTL 3.1.9. V–700/2. 120–130. fol. Jegyzőkönyv Zakar András kihallgatásáról, 1948. november 19. és november 22.

333 MNL OL XX–10–k LÜ PO 18.300/1989. Jámber József tanúkihallgatási jegyzőkönyve. Bp., 1990. január 26.

334 MNL OL 275. f. 67/215. ö. e. 20/a. fol. Kézírásos feljegyzés.

szolgálhatott, amely szerint Witz 1937-ben (!) kimutatta vonzalmát egy kiskorúval szemben.³³⁵ A primás körlevelét is megmutathatták Zakarnak, legalábbis azt a részletet, amelyben feloldozta híveit (de nem papjait!) az ellene irányuló tiltakozások aláírásával elkövetett bűn alól, azaz Mindszenty szavaival oldották meg Zakar nyelvét. Megzsarolhatták hűgával, aki ez idő tájt abban a Földművelésügyi Minisztériumban dolgozott, amelynek számos munkatársát az alig három hete befejeződött „összeesküvés” perben ítélték el, ráadásul Mindszenty nevét már ebben az ügyben meghempergették: azt állították, hogy összekötetésben állt az összeesküvés állítólagos vezérével és együtt akarták lehetetlenné tenni a kormány mezőgazdasági munkarendjét.³³⁶ Zakar az 1944-ben munkaszolgálatra behívott anyai nagybátyja miatt is sérülékenyebb volt.³³⁷ Az sem kizárt, hogy a politikai rendőrség egy „titok” leleplezésével serkentette vallomásra. Major Ákos egykori hadbíró visszaemlékezéseiben ugyanis azt írta, hogy amikor a letartóztatások híre a sajtóban is megjelent, szobalányuk sírógörcsöt kapva vallotta be: a primás titkára az ő szeretője volt.³³⁸ Legfeljebb egy régi, még pappá szentelése előtti ártatlan liezonról lehetett szó, különben az államvédelem aligha mulasztotta volna el, hogy a primás közvetlen közelében folyó kicsapongással tegye még zaftosabbá a történetet – beleértve annak a nyilvános tárgyaláson való traktálását is. (Zsarolásra persze így is fel lehetett használni a történetet.) Másrészt az aszkéta, a legszigorúbb szerzetesi életre vágyódó Zakar jellemének alapján is kizárható, hogy „nőügye” lett volna.

Állítólag Zakart nem verték és nem kínozták. Ellenkezőleg, Zakar egy feljegyzésében az Államvédelmi Osztály (ÁVO) részéről tapasztalt lekötelező udvariasságról és figyelemről írt, ami őszinteségre bátorította.³³⁹ Minden reggel misézhetett, a december 23-ai házkutatáskor magával vihetett házioltárát is.³⁴⁰ Hiteltelen ez a nyájasság. Az amerikai követ megbízható forrásra hivatkozva azt jelentette Washingtonba, hogy a titkárt súlyosan bántalmazták, emellett meg volt győződve Zakar begyógyszerezéséről,

335 SZAKÁCS Sándor–ZINNER Tibor: *A háború „megváltozott természete”. Adatok és adalékok, tények és összefüggések 1944–1948.* Génius Gold Rt.–Batthyány Társaság, Bp., 1997. 431. (PIL 274. f. 7/248. ő. e. 126. fol. Dr. Kotsis Attila tanúvallomási jegyzőkönyve, 1948. január 20. Közölte SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' halálra ítélve* i. m. CD-melléklet, CD-3. 86. dokumentum. – Megjegyzés: pontosan egy év múlva, 1949. január 20-án hasonló tartalmú jegyzőkönyvet vettek fel, csak ezúttal nem tanúként, hanem gyanúsítottként hallgatták ki Kotsis Attila tisztviselőt. Witzet eredményesen vették rá a Mindszenty elleni és az egyház–állam melletti megnyilatkozásokra, és nem véletlenül épp ő gyóntathatja majd a primást. MNL OL M–KS 276. f. 67. cs. 145. ő. e. Farkas Mihály titkársági iratai. Dr. Kotsis Attila gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1949. január 20.)

336 ÁBTL 3.1.8. Sz–222/12. 293–296. fol. Jelentés. Bp., 1948. július 26.; PL Mm. 27. d. *The Tablet*, 1948. július 31. A per feldolgozását lásd CSESZKA Éva: *Gazdasági típusú perek, különös tekintettel az FM-perre (1945–1953).* Gondolat, Bp., 2012.

337 „Zakarról most meg kisütik, hogy zsidószármazású, anyja révén. Fivére munkaszolgálatos volt ezért.” SZIT Irattára, Esty Miklós hagyatéka, 2. d. 7. tétel, Napló V. 16r. 1947. május 19. és május 24. közötti bejegyzés.

338 MAJOR Ákos: *Népbíráskodás* i. m. 393.

339 ÁBTL 3.1.9. V–700/2. 357. fol. Zakar András pótlólagos feljegyzései. Eredeti gépelt. – Megjegyzés: az egyik kortárs, Ispánki Béla is úgy tudja: Zakart kivételes bánásmódban részesítette az államvédelem. ISPÁNKI Béla: *Az évszázad pere* i. m. 117.

340 MNL OL M–KS 276. f. 67/215. ő. e. 88. fol. Jelentés. Bp., 1948. december 25. Tárgy: Mindszenty.

míg ugyanezt a bíborosról már nem állította.³⁴¹ Az olasz katolikus sajtó bécsi forrás alapján közzétette, hogy Zakart „csupa vérben és félig örülten” vitték szembesítésre Mindszenty elé.³⁴² Hogy megverték és magatehetetlen rongyként lökték be cellájába, ezt Zakar az őt ismerők közül tudomásunk szerint csupán egyetlen személynek említette, más forrással nem sikerült megerősíteni.³⁴³ Az államvédelem iratai között viszont egy árulkodó mondat található: „...úgy látom – írja egy politikai tiszt –, hogy Zakar erőre kapott...”³⁴⁴ A vallomásfolyamot több minden magyarázza: fizikai fenyegetettség, lelki nyomás, mindez tetézve egy fegyelmezett és kötelességtudó ember személyiségével. Azaz mintha épp a vádlott jólneveltsége szegődött volna a rendőrség szövetségeseül. Hallgatni nem hallgathatott, hazudni meg nem tudott, mert a „Mondj igazat!” imperatívusza oly gépiesen működött, hogy vallatójának is szégyellt hazudni. Mindszenty sem ad magyarázatot visszaemlékezéseiben, ám hogy Zakar határtalan naivitását megbocsátotta, arra végrendelete a bizonyíték: az őmiatta oly sokat szenvedett titkárára hagyta azt a becses mellkeresztet, amit még Mikes János püspöktől kapott ajándékba.³⁴⁵

Akár így, akár úgy, Zakar nemhogy hátráltatta vagy legalább megizzasztotta volna a nyomozókat, de egyértelműen segítette őket. Vallomásait az állambiztonság kielemezte: mely mondatai fontosak és érdemes tovább firtatni, melyek lényegtelenek: „A jegyzőkönyvnek vannak jó részei is. Így pl. helyes az, hogy Zakar elismeri, hogy közlései lényegében egy idegen hatalom kormányának birtokába jutottak, amelyeket az fel tud használni Magyarország ellen. (Ezt a kitélt természetesen lerontja az, hogy az anyagok felsorolása nem tartalmaz olyat, ami hírszerzésnek volna feltűntethető.)”³⁴⁶ – árulja el az államvédelem nehézségeit a specalista. 1948. november 24-én és 26-án őrizetbe vették a készülő per további szereplőit, Ispánki Bélát és Nagy Miklóst, december 24-én és 26-án Baranyay Jusztint és Esterházy Pált, december 29-től mindegyikük előzetes letartóztatásban állt.³⁴⁷ Az ő vallomásaikból is szorgosan kimazsolázták a primásra terhelő, nem kevés információt. (A leendő hetedrendű vádlott, Tóth László újságíró csak 1949. január 25-én került előzetes letartóztatásba.) Néhány jegyzőkönyv eredeti példánya Farkas Mihály honvédelmi miniszter titkársá-

341 Truman Library, RG 46. Record of US Senate. Senate Committee on Foreign Relations. Selected Documents, January 25–April 5, 1949. Box 5. Resolutions re Joseph Card. Mindszenty. March 12, 1949. 17–18.

342 PIL 508. f. 1/122. ő. e. 94. tétel, 29. fol. FO 371/78576. Perowne szentszéki brit követ jelentése. Róma, 1949. január 25.

343 Székely Tibor († 2013) volt papnövendék szóbeli közlése a szerzőnek 2011. május 13-án. Zakar egy bizalmas beszélgetés során tett egy szükséges említést megveretéséről Székelynek a felsőkrisztinavárosi plébánián.

344 PL Processus, 19. d. V–700/50. 261. fol., Feljegyzés Zakar András november 24-i jegyzőkönyvéről.”

345 Kovács Gergely: Isten szolgája, Mindszenty József tárgyi hagyatéka. In: „Szenteltessék meg a Te neved...” Emlékkonferencia Mindszenty József bíboros életéről és munkásságáról. Budapest, Parlament, 2011. május 21. Antológia Kiadó, Lakitelek, 2012. 95–103:96. – Megjegyzés: a mellkeresztet a Magyarországi Mindszenty Alapítvány nem adta ki, az a budapesti Szent István-bazilika kincstárában tekinthető meg.

346 PL Processus, 19. d. V–700/50. 261. fol., Feljegyzés Zakar András november 24-i jegyzőkönyvéről.”

347 ÁBTL 3.1.9. V–700/7. 9–10. és 576. fol. és V–700/56/a. 165. fol. IX.254/1949/10. sz. budapesti népbírói ítélet. – Megjegyzés: Baranyay Jusztin őrizetbe vételi dátuma a népbüzségi vádiratban 1948. december 26. Viszont a vizsgálati dossziékban vannak korábbi, december 25-ei kihallgatási jegyzőkönyvek, sőt december 24-én kelt egy olyan irat, amelyben Baranyay „becsületszáva kijelenti, hogy...”, következőképp már karácsony vigiliáját is a rendőrségen töltötte. (ÁBTL 3.1.9. V–700/2. 19–22., 49–54. fol.)

gának iratai között maradt fenn. Ezekben több, a büntető perrendtartás szabályait sértő formai hiba akad: a gyanúsítást nem közölték, védőválasztásra nem oktatták ki a gyanúsítottakat, a jegyzőkönyveket a kihallgatók nem vagy csak elvétve írták alá.

Arról, hogy Zakar és a többiek közreműködésével a politikai rendőrség felgöngyölíthető és bíróság elé vihető „ügyet” kreál, az MDP-n belül is csak egy szűk kör – Rákosi Mátyás, Révai József és Farkas Mihály, az „egyházi hármass bizottság”, valamint Kádár János belügyminiszter – tudott. Révai József, a munkáspárt főideológusa az MDP KV Politikai Bizottságának 1948. november 25-ei ülésén kevesellte a klerikális reakció elleni küzdelem addigi lépéseit – „legközelebbi harci cél”-ként azt nevezte meg, hogy véget kell vetni „Mindszenty tevékenységének politikailag és rendőrileg”. „Taktikánk tehát elsősorban arra irányuljon, hogy a harc folyamán az indifferens és a demokráciával rokon-szenvező tömegek minél nagyobb része mellettünk foglaljon állást. Ezért nem szabad fr o n t á l i s támadást kezdenünk az egyház, vagy éppen a vallás ellen: továbbra is fenn kell tartanunk azt a fővonalunkat, amely az egyház reakciós p o l i t i k á j a ellen támad.” Majd ezt a keretfeladatot lebontva „Mindszenty reakciós csoportjának felszámolására” a következő konkrét teendőket jelölte meg:

Révai József, az MDP főideológusa, a *Szabad Nép* főszerkesztője (középen, fiával), jobbján Rajk László belügyminiszter a Szófiából hazaérkezett kormányküldöttség fogadásán, 1948. július 18.

„1.) Rákosi elvtárs [...] informálja a Központi Vezetőséget a következő szempontok szerint: Zakar letartóztatása előkészíti a döntő csapást Mindszentyre. Hangsúlyozni kell, hogy Mindszentyék amerikai zsoldban álló kém- és propagandahálózatot építettek ki, hogy Mindszenty tárgyalt és megállapodott Ottóval a restaurációra vonatkozólag. Mindszenty eltávolításának [időpontja] döntően attól függ, hogy milyen gyorsan tudjuk az ország közvéleményének jelentékeny részét megnyerni ehhez az akcióhoz.

2.) Ebből a célból a következő eljárást és menetrendet javasoljuk:

a) Belügyminiszteri kommuniké a Zakar-ügyről (vasárnap?).

b) Kommentáló cikk a Szabad Népből, amely hangsúlyozza többek közt, hogy az állam meg akart egyezni, de nem hazaárulókkal, a Habsburgok híveivel, és felszólítást intéz a demokratikus katolikus erőkhöz, hogy forduljanak Mindszenty katasztrófapolitikája ellen.

c) Főleg a szövetséges sajtóban riportok Ottónak, az amerikaiak bábjának szerepéről. Ottó-féle restauráció egyenlő az új osztrák–német rabsággal, grófi, püspöki birtokok visszaállításával.

d) Megszervezett demokratikus katolikus mozgalom jelentkezik (a Kisgazdapárt és Párasztpárt katolikus vezetői, Szegfű [sic!], Parragi és lehetőleg Barankovics), akik a katolicizmus védelmében támadják Mindszenty katasztrófapolitikáját.

e) Protestáns egyházfők élesen elítélő nyilatkozatai.

f) Fokozódó tempójú agitációs kampány a hazaáruló Mindszenty ellen kisgyűlések tömegével, sajtóban és rádióban. [...]

g) Letartóztatás vagy egyéb eltávolítás – és ezzel egy időben párt- és állami vonalon annak a kihangsúlyozása, hogy a demokrácia továbbra is az egyházzal való megegyezés álláspontján áll. [...]

h) »Fekete könyv« kiadása, mely közölné a Mindszenty-üggyel kapcsolatos dokumentumokat.”³⁴⁸

A Politikai Bizottság elfogadta a forgatókönyvet, a végrehajtás irányításával pedig megbízta Rákosi Mátyást, Révai Józsefet és Farkas Mihályt. A jegyzőkönyvben áthúzták, de ettől még olvasható maradt és nyilván szóba is került: „A kampány során a tettlegességgel csinján kell bánni.” Az elkövetkező hetekben pontosan úgy haladtak a dolgok, ahogy a politika boszorkánykonyhájában kitervelték. „Letartóztatás vagy egyéb eltávolítás” – olvashatjuk az előterjesztésben. A két út közötti választás pillanata még váratott magára, de a döntés már megszületett: így vagy úgy, de Mindszentynek távozni kell a közéletből. A letartóztatástól legfeljebb egy magyar–szentszéki megegyezés óvhatta volna meg, de ennek csekély realitása volt. Minden megközelítésből a hercegprímás „politikai és rendőri” elintézése következett.

UTOLSÓ KÍSÉRLETEK A „BÉKÉS” MEGOLDÁSRA

A Politikai Bizottság határozatáról Rákosi Mátyás 1948. november 27-én tájékoztatta az MDP Központi Vezetőségét. Repertoárja kibővült a „fasiszta” jelzővel, és már a Mindszentyvel szembeni büntetőeljárásról szólt, sőt a vádirat tételeit is megfogalmazta, amikor

348 MNL OL M–KS 276. f. 53/15. ö. e. 37–41. fol.; RGASZPI f. 17. op. 128. gy. 521. l. 206–209. Jegyzőkönyv az MDP PB 1948. november 25-ei üléséről. Az Agitációs és Propaganda Bizottság jelentése az egyház elleni harcról. Előadó: Révai József.

kijelentette: „...annak a türelmi politikának, mely elnézőbb[en] kezelte a papi vagy bíbornoki talárban garázdálkodó kémeket, árulókat, valutacsempészeket, és a Habsburgok visszahívóit, a fasisztákat és a régi reakciós rend híveit – ennek a politikának vége. És vége annak is, hogy a törvény csak a kis klerikális bűnösökre sújt le, 'a nagyhoz' nem nyúl. [...] Ezekkel a viszonyokkal összeférhetetlen, hogy a fasizmusnak és a reakciónak egy olyan szervezett rohamcsapata zavarja tovább újjáépítésünket és stabilizációnkat, mint amilyen Mindszenty mögé felsorakozott. A kíméleti idő a reakció ezen utolsó csapatával szemben lejárt.”³⁴⁹ Zárszában még egyértelműbben fogalmazott: fordulatról beszélt, ami még nem vallásellenes, a vallás gyökerei elleni rohamra később kerülhet sor, „ha kiderül, hogy nem jön meg az eszük az egyház vezetőinek és nem tanulnak a Szovjetunió 30 éves történetéből, és nem igyekeznek a szocialista államban úgy viselkedni, ahogy kell”.³⁵⁰ Kendőzetlen szavak voltak ezek és világos programot adtak. A Szovjetunió harmincéves története az egyházakat illetően két szóban összefoglalható: likvidálás és behódolás. Ennek tükrében az a „kérdés”, hogy a Vatikánnál kell elérni Mindszenty félreállítatását vagy büntetőeljárással kell megszabadulni tőle, nem is tűnik igazi kérdésnek. Akármilyen próbálkozás történt is még a háttérben az elkövetkezendő bő két hétben, az nem módosította a végkifejletet.

Ilyen kísérlet volt december 2-án Czapik Gyula egri érsek, P. Jánosi József jezsuita atya, valamint Révai József országgyűlési képviselő és Kádár János belügyminiszter, az MDP vezetőségi tagjai, továbbá Barankovics István, a Demokrata Néppárt főtitkárának megbeszélése a képviselőház alelnöki szobájában. Barankovics azt javasolta, hogy a magyar kormány és a Vatikán kössön úgynevezett „úriember megállapodást”, amely az apostoli vizitátor megérkezésének időpontjában kezdődik és feladatának befejezéséig, de legalább két hónapig tart. Ennek lényege: 1. A rádió és a sajtó fegyverszünetet tart. 2. A magyar kormány beengedi Angelo Rotta apostoli vizitátort és kíséretét. 3. A Mindszenty József elleni vádak nyomozati anyagát a kormány még a vádemelés előtt ismerteti a Szent-székkal, hogy lehetővé tegye számára a megfelelő intézkedést. 4. A magyar katolikus egyház status quóján a kormány egyoldalúan nem változtat.³⁵¹ Révai kijelentette, hogy a magyar kormány a Zakar András ügyében megindult nyomozati eljárás eredményéről a Szentszéket értesíteni fogja, „ha a nyomozás szükségessé teszi a Mindszenty bíbornok elleni eljárás folyamatba tetelét. Ez esetben a bizonyítékokat a magyar kormány a Római Szentszékel meg akarja ismertetni még a hivatalos vádemelés előtt, abból a célból, hogy a Vatikánnak a megfelelő konzekvenciáknak a levonására módot adjon a Mindszenty bíbornok ellen esetleg megindítandó per, illetve kimondandó ítélet nélkül.”³⁵² Barankovics nem tudhatott arról,

349 MNL OL M–KS 276. f. 52/4. ö. e. 32. fol. Az MDP Központi Vezetőségének 1948. november 27-i ülésének jegyzőkönyve. A bel- és külpolitikai helyzet. Rákosi Mátyás politikai tájékoztatója; „Rákosi Mátyás elvtárs nagy beszéde az MDP Központi Vezetőségének ülésén.” *Szabad Nép*, 6. évf. 275. sz. 1948. november 28. 4.

350 Uo. 153. fol. Zárszó.

351 MNL OL M–KS 276. f. 65/352. ö. e. 41. fol. Pro memoria az 1948. december 2-ai tárgyalásról, Révai József aláírásával. Másolatban: JTMRL II.1. Másolatok a rend római levéltárának anyagából, Epistolae Variorum 1946–1950/1947–49. 1948. XII. [Mócsy Imre iratai.]

352 JTMRL II.1. Másolatok a rend római levéltárának anyagából, Epistolae Variorum 1946–1950/1947–49. 1948. XII. [Mócsy Imre iratai.]

Szekfü Gyula (jobbra) diplomaták társaságában, 1948. Cavallier Józseffel és Kodály Zoltánnal 1948. november 30-án négyoldalas, Rajk László külügyminiszterrel egyeztetett levélben érvelt Mindszentynek az állammal való megbékélés mellett

hogy a szovjet nagykövet megvétózta az apostoli vizitátor útlevélkérelmét. Révaiék viszont igen, ezért az ő részükről az „úriember megállapodást” nemigen tekinthetjük többnek pusztá hitegetésnél. Vagy mégis volt valamilyen halvány remény a büntetőeljárás elkerülésére?

Nem volt tétlen Mindszenty belső ellenzéke. Ezúttal nem Czapik érsek lépett, hanem az a Cavallier József újságíró, aki 1945 áprilisában a vonat mellett futva Mindszentyt ajánlotta Rotta nuncius figyelmébe, de ezt ekkor

már nagy tévedésnek gondolta. Igyekezett is jóvátenni, illetve megszolgálni tervezett kinevezését Magyarország szentszéki képviselőre. Mert hogyan másként értékelhetnénk azt a levelet, amelyet Kodály Zoltánnal és Szekfü Gyulával közösen jegyzett és küldött el november 30-án a prímásnak, de csak miután szövegét egyeztette Rajk László külügyminiszterrel. A három jeles katolikus értelmiségi december 8-án személyesen is találkozott Mindszentyvel, hogy rávegye álláspontjának megváltoztatására. Cavallier nyíltan rákérdezett: nem volna-e megfelelő Mindszentynek a kuriális bíborosság. A prímás ingerületen válaszolt: „*nem tréfálkozni, hanem komoly dolgokról tárgyalni jöttünk.*”³⁵³ Nem ez volt az első alkalmi csoport, amely Mindszentytől azért kért találkozást, hogy meggyőzze politikája tévútjairól. 1948. november 20-án ugyanezt tette kilenc – az iskolaállamosítás miatt exkommunikált – politikus.³⁵⁴ Sőt Drahos János érseki helytartó azt hozta lopva Czapik

353 PPL ROGÁCS Ferenc püspök hagyatéka, 44. iratköteg. Jegyzet püspökkari konferenciáról, Esztergom, 1948. december 11. Az előzményről lásd PL 8650/1948. Drahos János feljegyzése Mindszenty József részére. E[sztergom]. 1948. december 7. du. 5 óra.

354 A kilenc politikus: Bognár József fővárosi polgármester, kisgazdapárti parlamenti képviselő, Czéh József nemzeti parasztpárti képviselő, pártja Végrehajtó Bizottságának tagja (később a Mindszenty elleni per bírósági tanácsának tagja), Csala István ugyancsak kisgazdapárti politikus, a Magyar Országos Szövetkezeti Központ elnöke, 1948 júliusától a Magyar Parasztszövetséget felszámoló kormánybiztos, Gyöngyösi János volt külügyminiszter, kisgazdapárti képviselő, Harrer Ferenc, a Radikális Demokrata Pártszövetség vezetője, Katona Jenő kisgazdapárti képviselő, a *Hírlap* főszerkesztője, Károlyi Mihály párizsi követ, Parragi György, a Független Magyar Demokrata Párt tagja, újságíró, végül Pesta László kisgazda képviselő, pénzügyminisztériumi államtitkár. PL 8650/1948. Levelüket lásd: „Katolikus közéleti vezetők levele Mindszentyhez.” *Szabad Nép*, 4. évf. 292. sz. 1948. december 18.; „Katolikus politikusok levele Mindszentyhez.” *Népszava*, 76. évf. 292. sz. 1948. december 18. Címlap.; „Talán az utolsó pillanatban.” *Szabad Esti Szó*, 50. évf. 292. sz. 1948. december 19. 5. – A két delegáció leveleinek elemzését és szövegét lásd CSAPODY Miklós–SZABÓ Róbert: Két levél Mindszenty Józsefhez 1948-ból. *Múltunk* 58 (2013) 2. 224–244.

Kodály Zoltán zeneszerző és más világi katolikusok nevét a politika egy Mindszentyvel szembeni széles egységfront kialakulásának demonstrálására használta ki

egri érsek tudtára, hogy az egyházmegye tekintélyes papjai megkérték: beszélje rá a prímást a visszavonulásra, az ügyek intézését adja át a két helynöknek (Drahosnak és Witznek), a püspöki kart meg hagyja magára.³⁵⁵ Ám egyik kezdeményezés sem járt eredménnyel. A püspöki kar szolidaritását maga mögött tudva Mindszenty hallani sem akart arról, hogy önként félreálljon és visszavonuljon, vagy kuriális bíboros legyen Rómában.³⁵⁶

Kollaboráns volt vajon mindenki, aki nem értett egyet Mindszentyvel? A válasz határozottan nemleges. A politikusokat nyilván pragmatikus pártmegfontolások vezették. Az értelmiségieket valami más. Cavallier József ez idő tájt külügyminisztériumi főtisztviselő, az ő egzisztenciális megfontolásaihoz nemigen fér kétség. Kodály Zoltán, a világhírű zeneszerző hívő ember, Mindszenty emlékiratai szerint az ablakmélyedésbe húzódva távolságtartó maradt, de a *Katolikus Magyarok Vasárnapja* felületen ítéletében teljesen laikus, bábként ráncigálható művész lett.³⁵⁷ (Annyi igaz, hogy 1947 végétől államtitkári illetménynek megfelelő állami apanázt kapott Ortutay kultuszminiszter előterjesztésére.)³⁵⁸ A bizalmatlanság azért körbelengte, mivel az államvédelem információi szerint Kodály „a jelenlegi viszonyok között képtelen Magyarországon élni és dolgozni”, ezért 1948 tavaszán

355 MNL OL M–KS 276. f. 67/215. ő. e. 17. fol. Jelentés. Bp., 1948. november 22.

356 PL 8650/1948. Mindszenty József válasza Cavallier József, Kodály Zoltán és Szekfű Gyula 1948. november 30-ai levelére. Esztergom, 1948. december 8. (Ugyanez: PL Processus, 5. d. V–700/16. 400–405. fol.)

357 *Katolikus Magyarok Vasárnapja*, 1948. december 31.; Mindszenty József: *Emlékirataim* i. m. 226.

358 MNL OL XIX–A–83–a/215. sz. 25. fol. Az 1947. december 5-ei minisztertanácsi ülés jegyzőkönyve, 66. napirendi pont (26. d.).

megkísérelt állást szerezni magának az UNESCO-nál.³⁵⁹ A konzervatív-reformer Szekfű Gyula, az elismert történész, aki a moszkvai nagyköveti poszt vállalását is katolikus érdekek tekintette, Mindszentytől eltérően látta a magyar katolicizmus jelenét és jövőjét. Szekfű és Kodály, más tehetségekhez hasonlóan, vívódtak azon igyekezetük, hogy hűek maradjanak önmagukhoz, katolikus hitükhöz és művészi-tudósi elveikhez, és aközött, hogy kénytelen-kelletlen belekényszerültek a hatalom macska-egér játékába. Vonakodásukat bizonyosan mérsékelte, hogy Mindszenty alkati és elvi „kezelhetetlensége” miatt küldetésük kudarca eleve nyilvánvaló volt számukra.³⁶⁰

Ugyanazon a napon, amikor a Cavallier–Kodály–Szekfű küldöttség Esztergomban járt, összeült az MDP vezérkarának „egyházi hármass bizottsága”: Rákosi Mátyás, Révai József és Farkas Mihály. Megtárgyalták a következő hetek akciótervét, elsőként a katolikus egyházzal kötendő pénzügyi egyezség elveit (újabb csavar az egyház megszorogatásához), majd a Mindszentyhez menesztett két delegáció levelének nyilvánosságra hozatalát. Előkészítetlenség miatt leállították egy Mindszenty-ellenes gyűlés szervezését, miközben egy hasonló demonstrációt felkaroltak januárra ütemezve. Harmadik témaként lényegében a december 2-ai „úriember megállapodás” kivitelezését tárgyalták, azt, hogy Velics László római követ a Vatikán elé terjeszti a Mindszenty elleni vádanyagot, amelynek főbb pontjait is tisztázták:

1. összeesküvés Ottó főherceggel;
2. kémkedés az amerikaiak javára;
3. Mindszenty fasiszta múltjának feltárása;
4. valuta-visszaélések és
5. a Szent Korona kérdésében tanúsított hűtlenség.³⁶¹

A jegyzőkönyv végső változatából kimaradt a fogalmazványban még szereplő teendő: „Rákosi elvtárs szóban ismerteti Veliccsel a Czapikkal való megállapodás alapján létrejött »úriemberi megegyezés«-ről szóló javaslatot. Velics elutazását úgy kell időzíteni, hogy január első napjaiban bekövetkezhessék a tervbe vett akció.”³⁶²

Az akció pontos mibenlétét azonban nem rögzíti a jegyzőkönyv. Hajlanánk arra, hogy ez Mindszenty őrizetbe vételének kitűzött dátumát jelenti, ám ezt az „úriemberi megegyezésre” történő hivatkozás miatt el kell vetnünk, mert az két hónapos moratóriummal számolt a vizitátor megérkezésétől kezdve. Ezért inkább úgy véljük, hogy a „trojka” adott még egy esélyt az újabb közvetítők tárgyalási sikerének, és január elejére egy döntést reméltek Mindszenty pozícióváltozásáról (lemondást vagy Rómába rendelést). P. Mócsy Imre jezsuita tanár (Czapik bizalmi embere) és Velics László római kö-

359 ÁBTL 2.1. VII/4. 144. fol. Jelentés. Bp., 1948. május 25.

360 A két levél és a találkozás elemzését lásd MÉSZÁROS István: „Haladó katolikusok.” In uő: *Pannonia Sacra. Mindszenty-tanulmányok*. Kairosz Kiadó, Bp., 2002. 179–203.

361 MNL OL M–KS 276. f. 54/20. ó. e. 9. fol. Jegyzőkönyv az MDP egyházi hármass bizottságának üléséről. 1948. december 8. Ugyanez: RGASZPI f. 17. op. 128. gy. 522. l. 327. Szövegét közli SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' balálra ítélve* i. m. 470–472:472.

362 MNL OL M–KS 276. f. 65/352. ó. e. 51. fol. Jegyzőkönyv az MDP egyházi hármass bizottságának üléséről. 1948. december 8. Eredeti gépelt szöveg, Rákosi ceruzás betoldásaival.

vet azt kapta feladatul, hogy a Vatikán illetékeseit határozott lépésre vegyék rá Mindszentyt illetően. December 10-én P. Mócsy Imre – akinek képességeiről még Rákosi is elismerően szólt („*olyan okos ember, hogy talán nem is hisz*”) ³⁶³ – kormányzati engedéllyel, de Mindszenty tudta nélkül valóban elindult Rómába, hogy a december 2-i „úriember megállapodás” emlékeztetőjét átadva tájékoztassa az illetékeseket: a legjobb megoldás az lenne, ha a Szentszék véglegesen Rómába hívná Mindszentyt. Ezzel megmenthetnék.

Mennyire volt elkésett ez a lépés? Valószínűleg teljesen. A jezsuita Mócsyt pár nappal megelőzve, december 6-án a Vatikánban járt Endrédy Vendel zirci ciszterci apát. Többekkel találkozott, köztük Angelo Rottával, aki láthatóan tartott a neki szánt vizitatori szereptől, és más megfontolásokból, de ugyanúgy nem látta értelmét a magyar–szentszéki tárgyalásoknak, mint Puskin szovjet nagykövet. A Szentszék külügyeiért felelős Domenico Tardini szerint a világ népei hamarosan rádöbbennek, hogy egymást le nem gyűrhetik és el nem pusztíthatják. Ezért tárgyalni fognak egymással, az egyház várja meg ezek eredményét, és csak ezután bocsátkozzon ő is egyezkedésekbe. Addig átfogó tárgyalásnak nincs sok értelme. Endrédy a Szentszék másik kulcsembereivel, Montinivel nem találkozott, de álláspontjáról tájékozódott. A pápai államtitkárság helyettes vezetője szerint a világ feleszmélése igen lassú lesz. „*Éppen azért, mert Montini a forra-*

Újsághír a Szabad Népből, 1948. december 12. és december 23.
A nyilvánosság előtti lejárathoz és formálódó vádanyaghoz
Mindszentynek fasiszta múltat próbáltak kreálni

Szabad Nép, 1948. december 23. A múlt meghamisításához Mindszenty 1942-es névmagyarosítási kérelmének publikált szövegéből kihagyták az indoklás első felét, amely a náci Németországgal és hazai csatlósáival szembeni ellenérzésére utalt: „Nem szeretném, ha valamelyik mohó népcsoport közelítene hozzám.” Kiemelték viszont az 1945 utáni liberális és kommunista sajtóban nyilasnak bélyegzett tábori püspök pártfogását

363 ÁBTL 3.1.9. V–700/6. 16–17. fol. Mócsy Imre gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve. Bp., 1949. január 17.; Mócsy Imre: *Beadványom* i. m. 8.

*dalom diadala után most már csak a lassú változásban hisz, annak a híve, hogy minden kommunista államban a püspöki kar igyekezzék a kormánnyal a legjobb viszonyt fenntartani, természetesen a vallás alapjainak és az egyház jogainak sérelme nélkül.*³⁶⁴ Endrédy hasonló véleményt tulajdonított Apor Gábornak, a volt szentszéki követnek és Kállay Miklós volt miniszterelnöknek is.

Rómában tehát sokféle, önmagukhoz képest is változó elképzelés létezett a katolicizmus jövőbeni stratégiájáról Kelet-Közép-Európában. Elzárkózni, csak lassan közeledni vagy azonnal jó viszonyra törekedni – ezek voltak a legmarkánsabb vélemények. Ahogy a tárgyalásokat illetően itthon is voltak bizakodók és voltak kételkedők. Előbbiek immár kisebbségben, utóbbiak többségben. Rajk László külügyminiszter november legvégén azt írta a párizsi követnek, Károlyi Mihálynak, hogy *„úgy néz ki a dolog, minden erőfeszítésünk ellenére sem akar a Vatikán segíteni nekünk a kérdés végleges rendezésében”*.³⁶⁵

Rajk azonban nem volt őszinte, vagy pár nap alatt meggondolta magát. Az „úriember megállapodás” kapcsán ugyanis annak a véleményének adott hangot, hogy a megfigyelő minden bizonnyal olyan beszámolót terjesztene elő itteni tapasztalatairól, amely Mindszenty pozícióját erősítené, és így a magyar kormányt nem csupán Mindszenty, de a Vatikán is megbélyegezné. Ez olyan bel- és külpolitikai helyzetet eredményezne, amelynek következményeit nem hajlandó vállalni.³⁶⁶ Károlyi a borúlátás ellenére is kitarzott korábbi véleménye mellett: *„...kár volna a hercegprímásból »mártírt csinálni«. Ha Mindszentyt a magyar demokrácia letörné, a vallásosabb paraszti rétegekkel nehezebb lenne a kulákok elleni harc, mert ezekben Mindszenty-legenda élne.”*³⁶⁷

Egy emigráns belügyes értesülései szerint a politikai rendőrség a Mindszenty elleni akciók bizalmas információinak kiszivárogtatásával is próbálkozott, abban bízva, hogy ezzel elérjük Mindszenty átmenekítését Rómába.³⁶⁸ Ha Rákosiéknak sikerült volna Mindszentyt eltávolítaniuk a belpolitikai játékterről, akkor egy újabb elemmel egészíthették volna ki vádaskodásaikat: az alattomos amerikai imperializmus cinkosává szegődött pápa sietett kimenekíteni magyar vazallusát, mielőtt a népi demokrácia igazságszolgáltatása lesújthatott volna rá. Ám ezt a forgatókönyvet gyorsan ejtették. Károlyi Mihály szerint azért esett kútba Mindszenty kirendelése Rómába, mert Rákosiékat komolyan aggasztotta, hogy *„a bíboros kint a »Szent Koronával«, amely az amerikai zóná-*

364 ÁBTL 3.1.9. V–82.897/1. 55–56. fol. Endrédy Vendel ceruzával írt börtönvallomása, 1950. november 1. Közli CÚTHNÉ GYÓNI Eszter (szerk.): *Egy fogoly apát feljegyzései* i. m. 79.

365 ÁBTL 2.1. VII/4. 214. fol. Rajk László levele Károlyi Mihályhoz. Bp., 1948. november 30. Közli HAJDU Tibor (szerk.): *Károlyi Mihály levelezése V. 1945–1949* i. m. 615.

366 MNL OL XX–10–k LŰ PO 18.300/1989. Amerikai levéltári anyagok. Selden Chapin követ 1882. sz. távirata az amerikai külügyminiszternek. Bp., 1948. december 9.

367 ÁBTL 2.1. VII/4. 156. fol. Jelentés, Bp., 1948. december 13.

368 NARA RG 59. General Records of the Department of State. Bureau of European Affairs, Office of Eastern European Affairs, Records Relating to Hungary 1941–1977, Entry A–1(5577), Lot 71 D 313, Box 9. Sulner Case. Sulner László és Fischhof Hanna eskü alatti írásos vallomása. Salzburg, 1949. március 18. Jean R. Tartter, az USA osztrák követségének konzulja által hitelesítve. Gépelt, a fordító és a nyelvi lektor eredeti aláírásával.

ban volt, megkoronázhatta volna Ottót.”³⁶⁹ Ez a feltevés a magyar királykoronázási rend teljes félreértéséről árulkodik: egy magyar király nem magyar földön történő koronázása ugyanis eleve érvénytelen. Milyen eshetőség marad, ha a római kirendelés nem reális? A Vatikánban – úgy tűnik – „va banque”-ra játszottak: Mindszenty marad, mert egy bíboros lefogása akkora szégyennel járna a világ előtt, és olyan mély sebet ejtene a magyar „népi demokrácián”, így áttételesen a szovjet bolsevizmuson, amibe az akár bele is roppan.

MOSZKVA DÖNTÉSE?

A próbálkozások tehát nem hoztak eredményt. A hercegprímás nem egyezkedett, nem mondott le, nem hagyta el az országot, és a Vatikán sem hívta római kúriai szolgálatra. Mindszenty számolt közeli letartóztatásával. November derekán kikérdezte Gróh József főegyházmegyei ügyész véleményét a gyanúsítottak jogairól, a vallomásmegtagadás lehetőségeiről és következményeiről.³⁷⁰ Többször érdeklődött a büntetőintézeteken belüli állapotokról, különösen a kivégzésekkel kapcsolatban.³⁷¹ Titkára elhurcolása után a végkifejlet már nemigen volt kérdés. Még bizonyosabb lett, amikor a sajtó hírül adta, hogy Szombathelyről nyomozás elrendelését kérték a budapesti népbírástól Mindszenty József ellen, mivel egy Koltai Jenő nevű helyi MÁV-főkalauz lakásán a matraccba rejtett pisztoly mellett „Mindszenty-féle röplapokat” találtak.³⁷² Lehet, hogy a fegyverrejtegetésért előállított kalauz esetét még csak ijesztgetésnek szánták, mindenesetre Mindszenty gondterhelten kérdezte a december 1-jén nála járt kalocsai érsektől: lefogása esetén mi lesz a püspöki kar álláspontja? A választ szemrehányóan később a börtönből is visszaidézte: „Azt mondta akkor: a tárgyalás első pontja Eminenciád fogsága lesz.”³⁷³

Rajk László külügyminiszter-jelölt (balról) és Kádár János belügyminiszter-jelölt készül átvenni hivatalát.
Budapest, 1948. augusztus 5.

369 PIL 704/1. f. 232. 6. e. *Hit, illúziók nélkül*, III. kötet. Kézirat. 295. és 537. fol., valamint XIV. kötet, 3037. fol. verzőja („Hazafelé 1946” című, ceruzával írt eredeti jegyzetfüzet).

370 PL Processus, 12. d. V–700/32. 69–70. fol. Gróh József levele Mindszenty Józsefhez. Esztergom, 1948. november 17. Kézírás.

371 ÁBTL 3.1.8. Sz–222/15. [kd.] 214. fol. Jelentés. Bp., 1948. október 23.

372 PL Mm. 8. d., „Fegyver és illegális röplapok a matraccban.” *Világ*, 1948. december 4. 1054. sz. Címlap.

373 ÁBTL 3.1.9. V–700/5. 158. fol. Witz Béla látogatása Mindszenty-nél a Gyűjtőfogházban, 1949. február 25-én, 15.05 h-kor. (PL-ből hiányzik.)

A mérleg nyelvét kétségtelenül az őrizetbe vett Zakar András primási titkár részletes feltáró vallomása billentette át a büntetőeljárás oldalára. Az államvédelem pártirányítása Rákosi Mátyáshoz tartozott, míg a vizsgálati munka ellenőrzése Farkas Mihály honvédelmi miniszterre hárult, így a pártvezetés elsőként kapta kézhez Péter Gábortól a kihallgatási jegyzőkönyveket, aki külön is felhívta Rákosi Mátyás figyelmét az „ér-

Újabb sajtóhír Mindszenty „aljas izgatásairól”. *Vásmegye*, 1948. december 3.

tékesebb” vallomásokra.³⁷⁴ A november 22-e óta felvett kihallgatási jegyzőkönyvekből 1948. december 13-ára készült el az első, gépelve is 50 (!) oldalnyi összesített vallomás, amelyre szinte az egész vádiratot fel lehetett építeni. Amit Rákosi addig hiányolt, a kétséget kizáró bizonyítékot Mindszenty ellen, azt most tálcán kapta: Zakar vallomásfolyamában már minden fontos elem szerepelt, a későbbi jegyzőkönyvek ehhez képest már csupán kiegészítéseket jelentettek. A parlament másnapi, december 14-ei ülésén egyes képviselők máris visszatértek az egyházat és Mindszentyt érintő vádakra. A hajdani KALOT-tag, a kisgazda Dobi István miniszterelnök – aki pénzügyminiszterének, Nyárádi Miklósnak a disszidálása miatt december 10-én lemondott Dinnyés Lajost követte – Rákosi november 27-én a párt fórumán mondott beszédét lényegében kormányprogram szintjére emelte. A propaganda minden addigi vádját csokorba szedte (földreform, államosítások, köztársaság, reakciók, háborús bűnösök, fasiszták védelme, az egyház és állam elutasított megegyezése stb.), és durván megbélyegezte a hercegprímást: „A magyarországi reakció elsősorban Mindszenty bíboros fekete zászlaja alá gyülekezik. Mindszenty a reakciók, a fasiszták, a háborús bűnösök legfőbb patrónusa és szervezője.”³⁷⁵ Dobi szolgálai tett eleget Rákosi elvárásának, és nem hagyott kétséget a kormány szándékai felől. Szavai túlmentek a figyelmeztetés határán, és bizonyítékok nélkül is leleplezték a valódi szándékot: a bíborost félreállítják a „demokrácia útjából”. Álszent módon ezt egyrészt a magyar nép óhajaként, másrészt a nép iránti szeretetként állította be, mert utóbbi fokmérője „az ellenséggel szembeni keménység”. Az országgyűlés szélsőségesen durva hangulatát jól érzékelteti az egyik MDP-s képviselő (Jászai Kálmán) bekiabálása: „Mindszenty az új Führer!”³⁷⁶ A *Magyar Kurír* december

374 Az 1948. november 22-ei vallomás után a november 25-ei is ilyen volt. MNL OL M–KS 276. f. 67/215. ő. e. 43/a. lapszám. Péter Gábor feljegyzése, 1948. november 26.

375 Országgyűlés Naplója, 1947. V. kötet, 8. hasáb. Az országgyűlés 91. ülése 1948. december hó 14-én.

376 Országgyűlés Naplója, 1947. V. kötet, 114. hasáb. Az országgyűlés 92. ülése 1948. december hó 15-én.

21-én még közzétette az „illetékes egyházi hely” (azaz Mindszenty József) tételes cáfolatát a parlamentben elhangzott vádakra.³⁷⁷ Ez volt Mindszenty utolsó nyilatkozata az egyház felhivatalos sajtójában.

Rajk László külügyminiszter a megváltozott kormányálláspont miatt haladéktalanul, még aznap, december 14-én egy Rákosival egyeztetett levelet írt Rómába, amely futárpostával is csak három nap múlva, december 17-én érkezett meg. Ebben a kormány visszavonta a Mócsy Imrével kiköszvített ajánlatát, akinek küldetése ezzel tárgytalanná vált. Rajk arra utasította Velics követet, hogy közölje a Vatikán „illetékes tényezőjével”: *„a magyar Külügyminisztérium olyan adatok birtokába jutott, amelyek nem teszik lehetővé, hogy Mindszenty Józseffel szemben az eddigi elnéző és kiváró politikát folytathassuk.”*³⁷⁸ Az „illetékes tényező” Angelo Rotta nuncius volt, akivel Velics december 18-án szóban közölte is az utasítás tartalmát, de írásban – Rotta távolléte miatt – már csak Mindszenty őrizetbe vétele után, december 27-én adhatta át.

A levélben a későbbi vádirat összes eleme benne volt. Ha Rákosiék azt gondolták, hogy ettől a pápa megretten és postafordultával egy konkor-

377 „Illetékes egyházi hely nyilatkozata.” *Magyar Kurír*, 38. évf. 1948. december 21. III. kiadás, déli 12 óra.

378 MNL OL XIX-J-1-j-IV-14-15. főszám/1948. Vatikán TÜK-iratok, 1. d. Rajk László külügyminiszter levele Velics László római követhez. Bp., 1948. december 14. Eredeti; MNL OL M-KS 276. f. 65/352. ő. e. 54. fol. Másolat; MNL OL M-KS 276. f. 65/356. ő. e. 4. fol.

Rajk László külügyminiszter Velics László római magyar követhez 1948. december 14-én írt levele a Mindszenty elleni büntetőeljárás megindítására utal

dátumtervezetet küld vagy a világ nyilvánossága előtt elismeri a magyar politikai rendszert, akkor erősen csatlakozniuk kellett. Velics szóbeli közlése és az írott szöveg átadása között az illetékesek adventi lelkigyakorlata miatt kilenc drámai nap telt el! A jezsuita Mócsy is, aki december 22-én a pápai államtitkárságon leadta az akkorra már visszavont „úriember megállapodás” emlékeztetőjét, csak december 28-ára kapott audienciát Tardinihez. A kúria illetékesei késve értesültek a magyar kormány fenyegető üzenetéről, így a Vatikánban, ha akart volna, sem tudott lépni senki. Már késő volt bármilyen intézkedéshez.

Mindszenty sorsa lényegében már Rajk december 14-ei levelével eldőlt. Ahhoz, hogy a döntés végérvényes legyen, még hiányzott Moszkva jóváhagyása. Mert amennyire elképzelhetetlen, hogy Puskin nagykövet Mindszenty eltávolításának ellenzésekor magánvéleményét fejtette ki Farkas Mihálynak és Rákosi Mátyásnak, épp annyira kizárt, hogy Rákosi egy ilyen horderejű ügyben a szovjetek ellenében vigye véghez tervét. Tudjuk, hogy a magyar pártvezetést meglehetősen bizalmatlanság övezte Moszkvában, Sztálin Rákosival szemben sokáig roppant tartózkodó volt, és csak a Rajk-per után fogadta kegyeibe.³⁷⁹ Bár Mindszenty letartóztatását Rákosi önállóan, közvetlen szovjet utasítás nélkül, több hónapos hezitálás után határozta el – ezzel is bizonyítani akarta, hogy ő hűséges és jó tanítvány –, az eljáráshoz azonban meg kellett szereznie Sztálin fejbólintását.

Rákosit nem csak a bizonyítási és igazolási kényszer fűtötte. Azért is politizált úgy, ahogy, mert ezt a „módszertant” ismerte, erről voltak személyes tapasztalatai. Hiszen a szovjet emigrációban a sztálini társadalomszervezést és „politikacsinálást” élte át, ez volt a minta és ebből kapott ösztönzést. Ám most egyszerre pezsdítette nagyzási hóbortja és tántorította vissza a fiaskó lehetősége. A tét óriási volt. Mindszentyvel nem akárkit szándékozott elejteni politikai ellenfelei közül. Ő a magyar katolikus egyház feje és a bíborosi kollégium alig több mint ötven élő tagjának egyike, akinek nevét ismerték Moszkvában, Londonban és Washingtonban is. Ekkor még a szatellitállamok egyikében sem került sor olyan perre főpap ellen, amelyben a vád nem háborús bűnre vagy tengelybarát múltra épült, hanem a háború utáni új politikai rendszerrel való összeütközésre. Ezért feltételezzük, hogy Rákosi Mindszenty letartóztatásához meg akarta szerezni Sztálin személyes jóváhagyását, így nyúlva át Puskin nagykövet feje fölé.

Rákosi ezért – vagy ezért is – Moszkvába utazott. Valószínűbb, hogy nem hívták, hanem bekéredzkedett Sztálinhoz. Kivételes esemény volt, mert 1946 és 1949 között mindössze öt alkalommal fogadta a generalisszimusz. Az időzítés egybeesik a kormány Mindszenty-ügyben egyirányúra váltott szándékaival. Annyit tudunk, hogy Rákosi 1948. december 16-án, este 22 óra 5 perctől hajnal 1 óra 15 percig tartózkodott a Kremlben. Amikor végre feltárult a dolgozószoba ajtaja, Sztálin többeket is fogadott egyszer-

379 MNL OL M–KS 288. f. 9/1962-51/d. 51. fol. Részlet Farkas Mihály 1957. január 29-ei kihallgatásának jegyzőkönyvéből.

Rákosi Mátyás miniszterelnök-helyettes és Kádár János belügyminiszter a nagy októberi szocialista forradalom évfordulója alkalmából az Operaházban rendezett fogadáson. Budapest, 1948. november 7.

re: Rákosi mellett három romániai politikust (Gheorghiu-Dejt, a Román Kommunista Párt főtitkárát, Ana Pauker külügyminisztert és Luka László [Vasile Luka] pénzügyminisztert). Menet közben Molotov szovjet külügyminiszter is csatlakozott a társasághoz, nyilván elsősorban a románokkal való tárgyalás miatt, akikkel a jugoszláv politikai emigráció központjáról egyeztethettek, akkoriban ez igencsak érdekelte Sztálint. Hogy miért együtt és nem külön-külön fogadta a két ország politikusait, csak találgathatjuk. A magyar–román kapcsolatok erre nem adtak okot, mert ekkoriban nem voltak olyan éles problémák, amelyek igényelték volna a Sztálinnal való személyes egyeztetést. Inkább Sztálin zsúfolt programja a magyarázat: egyszerűen nem tudott máskor időt szakítani Rákosira, akinek viszont valamiért nagyon sürgős volt a konzultáció. Milyen fontos kérdések foglalkoztatták ekkoriban Rákosit? Más, mint a Mindszenty-ügy aligha izgatta jobban, ezért elképzelhetetlen, hogy ne kérte volna ki Sztálin véleményét a bíboros letartóztatásáról. Hogy szempontjaiból mennyit sikerült feltárnia, örök rejtély marad. Valószínűleg keveset, de nem is volt rá szükség, mert pár perc alatt is megtudhatta kérdésére a választ: letartóztathatja-e a bíborost mint a magyar „népi demokrácia fő ellenségét” vagy ez célszerűtlen Moszkva érdekei szempontjából? Sztálin valószínűleg az egyébként is gyakori szokása szerint járt el: látszólag szabad kezét adott és nagyvonalúan ráhagyta Rákosira, tegyen úgy, ahogy jónak látja, azaz ha biztos a dolgában, akár bíróság elé is állíthatja ezt a „csuhást”. Sztálinnak sok nyugtalanságot bizonyosan nem okozott egy magyar pap élete vagy halála: a pravoszlávok szemében a katolikus „eretnecség” rosszabb volt, mint a pogányság, ezt hajdani papnövédeként ő is magába szív-

Százezres tömeg hallgatja a hercegprímást a Hősök terén, 1947. augusztus 20. A katolikus egyház tekintélye elképzelhetetlenül nagy volt még a fordulat évében is, Mindszentyben az ország szellemi és erkölcsi vezért látott

ta. Papok, püspökök esetében a Szovjetunióban egyébként is ritkán rabolták az időt bírósági eljárással – egyszerűen kivégezték vagy deportálták őket.³⁸⁰ Sztálin a háború megnyerése érdekében feltámadt jóindulatú érdeklődését az egyházak iránt (emlékezzünk vissza az Orlemansky-akcióra) már elveszítette 1948 végére. Ráadásul szándéka ellenére sem sikerült létrehozni egy pápaellenes, összkeresztény, „moszkvai Vatikánt”,³⁸¹ és az orosz ortodox egyház tevékenységét már nem tartotta elég hatékornak a fellángoló hidegháború körülményei között. Következésképp az egyházak megnyerése leértékelődött és teret nyertek a helyi baloldali, radikális elképzelések. Ha Sztálin és Rákosi beszélgetése alatt a tárgyalóteremben tartózkodtak a románok is (legalábbis nem jegyezték fel korábbi távozásukat), akkor még inkább igaz az önállóságra való felhatalmazás. Sztálin ugyanis nemigen szokott parancsokat osztogatni tanúk előtt. Vajon kínosan érintette Rákosit, hogy a klerikális reakcióval kapcsolatos gondjairól nem négyszemközt, hanem román politikusok jelenlétében beszéljen? Nemigen. Gheorghiu-Dej és kollégái inkább csak helyeselhettek, hiszen ebben az időben őket is erősen foglalkoztatta a katolikus klérus ellenállása a kommunista törekvésekkel szemben.

380 1940-re Szovjet-Oroszországban fizikailag megsemmisítették szinte a teljes ortodox püspöki kart, mintegy 300 embert. A hitük miatt meghurcoltak száma elérte a 350 ezret, közülük 140 ezer pap volt (80 ezret lelőttek). T. V. VOLOKITYINA – G. P. MURASKO – A. F. NOSZKOVA: *Moszkva i Vosztocsnaja Evropa* i. m. 59.

381 T. V. VOLOKITYINA – G. P. MURASKO – A. F. NOSZKOVA: *Moszkva i Vosztocsnaja Evropa* i. m. 102–103.

Azalatt, amíg Rákosi Sztálinnal konzultált, már úton volt Rómába Rajk külügyminiszter előbbiekben idézett utasítása Velics követnek, amellyel a kormány visszalépett a diplomáciai megoldástól és rálépett a büntetőeljárás foganatosításának már csak csodával megmászható útjára. Csoda pedig nem történt. Sztálin Mindszenty iránti egykedvűségét magyarázza az is, hogy a világpolitika szempontjából ekkoriban nagyobb léptékű témák voltak napirenden: Jugoszlávia megrendezése, vagy a Kölcsonos Gazdasági Segítség Tanácsa, a KGST megalapításának előkészítése. Hiszen ellensúlyozni kellett a Marshall-terv kivitelezését, miután világossá vált, hogy a Szovjetunió nem kap és nem kér a szovjet gazdasági terjeszkedés legfőbb gátjának bizonyuló újjáépítési alaptól. 1949 elején Gerő Ernő és Farkas Mihály már a KGST megalakítása miatt utazott ki Moszkvába, és találkozott január 9-én Sztálinnal. A dátum – hiszen ekkor már Mindszenty őrizetbe vétele után, de még jóval bírósági tárgyalása előtt vagyunk – arra a feltetelezésre csábíthatna, hogy Moszkvában tovább ármánykodtak, de a fennmaradt iratok szerint „csak” a gazdasági együttműködésről, a kommunista szövetségi tömb kialakításáról esett szó.³⁸² Feltételezhető azonban, hogy szóban egyeztettek a büntetőeljárás és a várható tárgyalás részleteiről is.

A Mindszenty elleni büntetőeljárás nem véletlenül esett egybe a politikai tömbök markáns elkülönülésével, mert az durvább és primitívebb eszközöket hozott felszínre: az 1948 nyarán–őszén még lehetségesnek tűnő diplomáciai megoldások az év végére szertefoszlottak, és lett e folyamat egyik első áldozata az esztergomi érsek. A Sztálinhoz küldött táviratok tartalmával is igazolható a generalisszimusz érdektelensége. Bizalmasai 1947-ben és 1948-ban mindössze egyetlen magyar vonatkozású hírt tartottak olyan horderejűnek, hogy arról haladéktalanul tájékoztassák: ez pedig Kovács Béla kispap politikus átszállítása volt a Szovjetunióba az ellene lefolytatandó bírósági tárgyalás ürügyén.³⁸³ A jelenleg kutatható iratok szerint a Mindszenty letartóztatása körüli napokban Sztálin egyetlen magyar politikussal sem váltott levelet vagy táviratot, holott a legkülönbözőbb ügyekben állt kapcsolatban a nemzetközi politikai színpad szereplőivel, Juan Atilio Bramuglia argentin külügyminiszterrel, a Biztonsági Tanács elnökétől kezdve francia politikusokon át Truman amerikai elnökig bezárólag.³⁸⁴

Mialatt Rákosi megjárta Moszkvát, a hazai sajtó lelkesen üdvözölte a protestáns egyházakkal és az izraelita felekezettel aláírt megállapodásokat,³⁸⁵ ellenpontként állítva Mindszenty és a katolikus egyház szembeszegülését. A primás a sajtóból értesült az el-

382 *На приеме у Сталина. Тетради (журналы) записей лиц, принятых И. В. Сталиным (1924—1953 гг.)*. Научный редактор А. А. Чернобаев. Новый хронограф, Москва, 2008. [Sztálin irodájában. Füzetek (naplók) a Sztálin által fogadott személyek listájáról (1924–1953 között). Fonetikusan: *Na prijome u Sztalina. Tyetragyi (zsurnali) zapiszej lic, prinyatih I. V. Sztalinim (1924–1953 gg.)*. Szerk.: A. A. CSERNOBAJEV. Novij Hronograf, Moszkva, 2008.] 514.

383 RGASZPI f. 558. op. 11. gy. 108. l. 18. Távirat Sztálin részére, 1947. november 25.

384 RGASZPI f. 558. op. 11. gy. 108., 112. (A 109–111. és 113–114. gyeltek [őrzési egységek] kutatásaink idején, 2013-ban még zároltak voltak.)

385 A kormány képviselői 1948. október 7-én a református és az unitárius egyházzal, december 7-én az izraelita felekezet képviselőivel, végül december 14-én az evangélikus egyházzal kötöttek megállapodást. A négy egyezmény a lakosság 30 százalékát érintette.

Szabad Nép, 1948. december 21. Papjai is primásuk ellen fordultak – legalábbis a sajtó tálalásában

lene szított újabb tömegtüntetések-ről, amelyeken a dolgozó nép, a jövőt szimbolizáló ifjúság és a „primás hálójában vergődő”, egyébként „rendes” papok mind képviseltették magukat. Azt már saját fülével hallhatta, amikor „Vesszen Mindszenty”-t kiabálva esztergomi, dorogi, annavölgyi és tokodi fiatalok, mintegy kétezren tüntettek a primási palota előtt.³⁸⁶

Mindezek tükrében nyilvánvalóan elkésett a püspöki kar szűk magja – Mindszenty, Czapik, Péterry, Rogács, Hamvas –, amikor december 10-én az állam és egyház viszonyáról, a sérelmekről és a Cavallier-féle látogatásból eredő taktikai lépésekről egyeztetett. A hercegprimás következetes maradt önmagához és továbbra is elhárította a tárgyalásokat, tekintettel „300 pap közelmúltbeli elfogására, [...] akik mit szólnának ahhoz, hogy mégis tárgyal, amikor előzőleg belevitte őket az ellenszegülésbe”.³⁸⁷ Czapik viszont már maga mögött tudott néhány egyeztetést kongruaügyben, és bár bizakodásra ok nem volt, hiszen önmagában a tárgyalás ténye nem garantál semmit, mégis ezt az utat tartotta helyesebbnek. Több püs-

pök is erre hajlott, és olyan, a különbségeket áthidaló formát próbáltak keresni, amely megőrzi a primás tekintélyét, de kifejezi a tárgyalási készséget is. Végül egy nyilatkozat kiadásában állapodtak meg, szövegét meg is fogalmazták azzal, hogy azt a december 16-ára összehívott „rendes” konferencián véglegesítik.

386 PL Mm. 8. d. „Lássuk Mindszentyt! Az ifjúság tüntetése a primási palota előtt.” *Esti Szó*, 50. évf. 291. sz. 1948. december 18.; „Tömegtüntetés az esztergomi primási palota előtt.” *Világosság*, 4. évf. 291. sz. 1948. december 18. Címnap.

387 ÁBTL 3.1.8. Sz-222/17. 5–6. fol. Mindszenty József személyi anyaga. A letartóztatott háromszáz egyházi személy nagyságrendje nagyjából fedi a valóságot, de nem a tanácskozás közelmúltjára, hanem az 1945 utáni időszakra összeítve.

Így is történt. A javasolt szöveget a püspöki kar megvitatta, pontosította és hivatalosan kibocsátotta. Lényeges, hogy egyértelműen tartalmazta a kormány részéről hiányolt készséget az állam és egyház viszonyának tárgyalásos rendezéséhez: „Megnyugtató és az ellenkező beállításokkal szemben közöljük, hogy az Egyház és Állam viszonyát rendezni hivatott tárgyalásokra a püspöki kar már régebben kifejezte készségét. Ezen tárgyalások – sajnos – különböző okokból mindeddig kitolódtak. A készség azonban megvan a kérdésnek olyan rendezésére, amely az Egyház tanainak, törvényeinek és jogainak is megfelel. Ennek a készségnek a jele az is, hogy bizonyos részletkérdésekben most is tárgyalás folyik az Állam és a Püspöki Kar megbízottjai között. A hivatalos tényezők, úgy véljük, mindkét oldalon tudatában vannak azonban annak, hogy a szóban forgó kérdés mai stádiumában a római Szentszék közreműködését is igényli.”³⁸⁸ A nyilatkozat értékéből sokat levont az a körülmény, hogy nem a püspöki kar egyhangú állásfoglalását tükrözte, amiről az államvédelem persze azonnal tudomást szerzett, mert egy kisebbség – köztük a hercegprímás – nem fogadta el a határozatot. A tanácskozáson ugyanis váratlanul bejelentette, hogy meggondolta magát, és a december 10-én megfogalmazott nyilatkozatot mégsem támogatja. Püspöktársaitól pedig a tárgyalási készség kinyilvánítása helyett egy többoldalas sérelemlista elfogadását kérte. Ez volt az a pillanat, amikor a nézetek különbözősége a testület megosztottságát eredményezte. Czapik érsek jegyzőkönyveztetni kérte, hogy nem fogadja el a primás szövegét. Szerinte Mindszenty a válságos helyzetben nem tudott mérsékletet tanúsítani, ami egy vezetőnek pedig erénye kell hogy legyen. Ezúttal a vita téje az volt, hogy a tárgyalást válasszák, legitimálva ezzel a kormányzatot, vagy a párbeszéd elutasításával újabb korlátozásokat és büntető hadjáratot kockáztassanak. A püspöki kar többsége végül is az eredeti tartalomra szavazott, de a szöveget megrövidítették, így kihúzták a földreform és a köztársaság melletti nyílt állásfoglalást. A primás azonban ebben a formában sem járult hozzá, és nem leplezte ingerültségét és csalódottságát a döntés fölött: mert a nyilatkozat szerint azt jelenti, hogy a püspöki kar szóltanul túri a hercegprímás meggyalázását. Végül a főpásztorokat arra kérte, hogy bebörtönzése esetén se írjanak alá semmiféle kikényszerített megegyezést.³⁸⁹ A történetek azt igazolják, hogy Mindszenty éles fellépései mindig megokoltak voltak, mert valós sérelmekre támaszkodtak, de nem tekinthetők mindig szükségeseeknek. Mérlegelés nélküli tiltakozásainak vég nélküli sora ugyanis elkoptatta és leszállította kiállásának súlyát, kivált akkor, ha a sérelmek megfogalmazásánál nem volt elég körültekintő és túlzásba

388 „A püspöki konferencia hivatalos nyilatkozata.” *Magyar Kurír*, 38. évf. 1948. december 17. III. kiadás, déli 12 óra. – A nyilatkozat fontosságát jelzi, hogy szövegét Chapin követ megküldte az amerikai külügyminisztériumnak. Lásd: NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest Legation, General Records 1948. Box 167. 840.4 Catholic Church. Telegram Selden Chapin követőtől, Bp., 1948. december 20.; PL Processus, 8. d. V–700/23. 123. fol. Püspöki konferencia.

389 ÁBTL 3.1.8. Sz–222/17. 38–41. fol. Jelentés. Bp., 1948. december 16.; MNL OL M–KS 276. f. 65/352. ő. e. 55–56. fol. Szigorúan bizalmas feljegyzés az 1948. december 16-i püspökkari konferenciáról. Rajta kézírással: „L[ássa] Révai XII. 20. R[ákosi].” Azaz Rákosi december 20-án elolvasta a feljegyzést és pontosan tudta, hogy mi történt.

esett.³⁹⁰ Gyakorta hozta nyilvánosságra egyes leveleit, sőt – mint láthattuk – külföldre is kijuttatta, amivel a kormányt, már csak presztízszokokból is, ereje teljének demonstrálására, az egyház elleni retorziók alkalmazására kényszerítette.

A kormányzati politika a nyilatkozattal tagadhatatlanul lépéselőnyre tett szert. Hiszen a magyar katolicizmus legmagasabb fóruma, a püspöki kar próbálkozott meg a tárgyalások megindításával, mintegy kinyilvánítva ezzel készségét Rákosi Mátyás egyházpolitikai szándékainak tudomásul vételére. A testület befolyása az elmúlt években a prímás roppant erős egyénisége miatt háttérbe szorult, de a politika nyomására most újból felerősödött. Velics követ Rómában a püspöki kar december 16-ai nyilatkozatát úgy értékelte, hogy okafogyottá vált a Mindszenty ellen tervezett akció, mert Mindszenty elszigetelhetővé vált. Felettes minisztere azonban csak a korábbi utasítást ismételte meg. A végleges döntéshez Rákosit várták haza Moszkvából.

A püspöki kar támogató állásfoglalása az állam és az egyház tárgyalásáról. *Hazánk*, 1948. december 17.

CÉLEGYENESBEN

A püspökök nyilatkozatában említett tárgyalás pénzügyi kérdésekről, konkrétan a pap-ság kongruájáról és egyéb díjazásáról folyt. Az első fordulót 1948. december 6-án tartották, ezen Czapik Gyula érsek és Drahos János érseki helynök képviselte a hierar-

390 Ez érzékelhető egyes diplomáciai jelentésekből. Knox Helm brit követ pl. a Mindszenty által jelzett „tömeges deportálásokat” így kommentálta: „A bíboros levelének többi része a szokásos túlzásokat tartalmazza. A tömeges deportálások ideája egyetlen személy esetére alapozódik.” PIL 508. f. 1/114. ő. e. 40. tétel, TNA FO 371/67175 R 7813/11/21. Knox Helm levele Bevin külügyminiszterhez. Bp., 1947. május 28.

chiát.³⁹¹ A hitoktatói fizetések, kongrua, adóztatás átgondolása felettébb időszerű volt, és nemcsak újabb megszorításokat, de rendezettséget és kiszámíthatóságot is hozott a kusza viszonyokba. Ezúttal Mindszenty feladta a tárgyalás műfaját *ab ovo* elutasító álláspontját, ne mondhasa senki, hogy elvi merevsége miatt elesik az őt megillető javadalmazástól.

A tárgyalások 1945-re nyúltak vissza, mivel a koalíciós kormányzat pártjai egyetértettek abban, hogy a földbirtokaitól megfosztott egyház működését anyagilag biztosítani kell. A kultuszminisztérium katolikus ügyosztálya számos kártérítésre vonatkozó kérdéssort, egyeztető levelet küldött az egyházmegyei hatóságokhoz. 1947-ben a hercegprímás az egyházi adózás korszerűsítésében látta a megoldást: az állam a föld- vagy erdőbirtoka után fizessen az egyházközségeknek felekezeti iskolai adót, különben az intézmények teljesen ellehetetlenülnek.³⁹² A szeparációra törekvő állam azonban egészen másként nyúlt az egyházi adóhoz. 1947 tavaszán az egyházi adók kezelése rendjének megváltoztatását még a szociáldemokrata Szakasits Árpád és a kommunista Rákosi Mátyás is ellenezte. „Nincs szükségünk arra, hogy ezzel is rontsuk a jóviszonyt az egyház és állam között. Megtorló lépésnek vélnék egyház ellen” – vélekedett utóbbi.³⁹³ 1948 őszére azonban elérkezett az idő – Gerő Ernő szavaival élve –, hogy „az egyházak adójáért az állam a kisujját se mozdítsa”.³⁹⁴ A parlamentben és a sajtóban is megfogalmazódott a kívánság: az egyházakat és az egyházi intézményeket a hívők tartsák el, és ennek megfelelően csökkenjen, illetve idővel szűnjön meg az állami támogatás. Czapik Mindszenty megbízásából tárgyalt, januárban mégis igazoló jelentést kellett írnia a pápának, mivel úgy tűnt, egyházjogi szempontból illetéktelenül járt el, amikor a pénzügyi egyezséget 1948. december 28-án alá írta.³⁹⁵ Kádár János belügyminiszter elégedetten adott tájékoztatást, hogy „Mindszenty őrizetbe vétele után három nappal Czapikék aláírták a pénzügyi egyezményt”. Sőt Witz Béla érseki helynök elment a köztársasági elnököt felköszönteni az újév alkalmával, a nehézségek

391 MNL OL M–KS 276. f. 65/352. ö. e. 46–50. fol. Feljegyzés a római katolikus egyház anyagi vonatkozású ügyeivel kapcsolatos tárgyalásról.

392 SzCsPL I.1.a. 651/1947. A Magyarországi Katolikus Egyházközségek adóztatási szabályzatának módosítása és kiegészítése – észrevétel és indoklás. Mindszenty József egyeztetésre küldi Hamvas Endre püspöknek. Esztergom, 1947. február 15.

393 ML OL XIX–A–83–a/171. sz. 13. fol. Az 1947. április 10-ei minisztertanácsi ülés jegyzőkönyve. 22. napirendi pont.

394 MNL OL M–KS 276. f. 65/352. ö. e. Gerő Ernő kézírásos megjegyzése Vas Zoltánnak címezve az egyházi adókról szóló, 1948. augusztus 30-ai keltezésű összeállításon, 1948. szeptember 9.

395 MNL OL XIX–J–1–j–IV–14/15 főnöki szám/1948. Vatikán TÜK-iratok, 1. d. Magyar Követség iratai. Róma. – Rogács Ferenc, a püspökkari konferenciákon az idős és beteges Virág Ferenc pécsi püspököt folyamatosan helyettesítő segédpüspök szerint az egyezés már december 16-án, Mindszenty őrizetbe vétele előtt megszületett, de a dátum meghamisításával azt a látszatot akarták kelteni, hogy a püspöki kar azonnal visszanyerte cselekvőképességét, amint „kikapcsolták” az állam–egyház megegyezését gátló hercegprímás személyét (PPL Rogács Ferenc püspök hagyatéka, 44. iratköteg. Jegyzet, 1949. január 4.). Ez a taktika tetszetős ugyan, mégis kizárható. Nem csupán azért, mert az *Új Ember* című katolikus hetilap is csak az 1949. évi első számában adott hírt róla („Megegyezés a kongrua ügyében.” *Új Ember*, 5. évf. 1. sz. 1949. január 2. 2.), hanem mert Czapik érsek a püspöki kar 1948. december 16-i értekezletén mint folyamatban lévő tárgyalásról és nem bevégzett ténnyről számolt be (ÁBTL 3.1.8. Sz–222/17. 40. fol. Jelentés, 1948. december 16.).

ellenére lefolyt a püspöki kar és a kormány első tárgyalása, azon a püspöki kar „fogcsikorgatva nyilatkozatot is tett a köztársaság mellett”.³⁹⁶ Ha Czapik érsek Mindszenty letartóztatása miatt megtagadta volna a pénzügyi egyezség aláírását, azzal nyomorba sodorhatta volna a katolikus papságot. Így viszont, noha a kongrua összegét némileg csökkentették, legalább megmaradt egy biztos bevétel, amit ezentúl nem az egyházmegyei hatóság közbeiktatásával, hanem névre szólóan fizettek a plébánosoknak, akik így havonta érezhették az állam megkülönböztetett „figyelmét”.

Miután sikerült a püspöki karon belül rést ütni és Mindszentyt valamelyest elszigetelni, a pénzügyek révén tárgyalóasztalhoz is ülni, azt gondolnánk, hogy a Mindszenty felé tartó robogó vonat megáll, de legalábbis lelassít. Nem így történt. A per előkészítői magabiztosak voltak a büntetőeljárást illetően, „Mindszenty legközvetlenebb környezetéből is sikerült beszervezniük papokat, akik úgyszólván a hercegprímás minden lépéséről beszámoltak”, így elegendőnek ítélték a felhalmozott információkat.³⁹⁷ A Moszkvából hazaérkező Rákosiban már nincs kétség, csak az őrizetbe vétel dátumát kellett megválasztania, és ezzel remélte kiköszörölni a vatikáni tárgyalások miatt esett csorbát.³⁹⁸ A főpásztor letartóztatásával arra is számított, hogy a Szentszék ezután végre hajlandó lesz alkudozni, rácáfolva ezzel a szovjet nagykövet véleményére. Azaz a büntetőeljárás megindítása egyfajta zsarolásnak tekinthető. Végül a letartóztatást az az előrelátás is diktálta, hogy Mindszenty feltehetően még akkor sem maradt volna tétlen a magyar ügyeket illetően, ha Rómában kapott volna hivatalt, ezért nemigen lehetett volna másként félreállítani.

Tudósítás az állam és a katolikus püspöki kar december 28-án aláírt pénzügyi egyezségéről, 1949. január 1.

A decemberi újsághírek a Mindszenty-ellenes kampány finomhangolásáról tanúskodnak. Már nemcsak az egyszerű uszítás hangja köszönt vissza, hanem a Mindszentyvel elégedetlenek kiterjedt táborát igazolni hivatott vélemények is. Nem véletlen, hogy

396 ÁBTL 2.1. XI/8. V–150.346. 29. fol. BM kollégium üléseinek anyaga. Jelentés, 1949. január 10. Kádár János politikai beszámolója.

397 SZAKÁCS Sándor–ZINNER Tibor: *A háború „megváltozott természete”* i. m. 432.

398 Ezt a következtetést vonták le a legújabb orosz kutatások: T. V. VOLOKITJINA–G. P. MURASKO–A. F. NOSZKOVA: *Moszkva i Vosztocsnaja Evropa* i. m. 543.

az országos napilapok december 18-ra és 19-re időzítették a katolikus világi értelmiségiek, Károlyi Mihálytól Parragi Györgyön át Kodály Zoltánig bezárólag többek Mindszentyhez intézett, korábban már részletezett leveleinek a közlését. Lassan minden részlet a helyére került.

Mindszenty számított arra, hogy valami történni fog. Átérezte állásvesztéssel megzsarolt hívei lelki válságát, akiknek választaniuk kellett hercegprímásuk megbélyegzése és lelkiismeretük között. Mindszenty megértő pásztorként szólt, és megadta a feloldozást: „*Én magam a hívek lelkiismeretén szeretnék könnyíteni. Kijelentem, nem kívánom azt, hogy személyem miatt egyetlen egy hívő is kenyerét veszítse. Ha a katolikus Hívek ellenem tiltakozó íveket aláírnak, abban a tudatban tehetik, hogy azt nem szabad elhatározásukból teszik. Imádkozzunk szeretett Egyházunkért és édes magyar hazánkért.*”³⁹⁹ Ugyanez nem vonatkozott egyetlen papra, szerzetesre és apácára sem. Tőlük az 1948. december 20-án kelt utolsó pásztorlevelében mártíromságig tartó elvhűséget követelt: „*Hitvallásuk semmi kétségét sem hagyhat a hívek, másvallásúak és hitetlenek számára [...] »a főpásztor az egyházban van, amint az Egyház is a püspökben, és ha valaki nincs a püspökkel, a főpásztorral, az nincs is az Egyházban.«*”⁴⁰⁰ Karthágó vértanú püspökét, Szent Cipriánt (Kr. u. 250 körül) idéző sorai egyértelművé tették, hogy a reá váró sorsot nem egy ember személyes bűnhődésének tekintette igaz vagy igaztalan vádakért, hanem a hit és a hitetlenség ütközésének. Ezért a felszentelt papságnak és Krisztus jegyeseinek nincs választásuk: életük árán sem tántorodhatnak el hitüktől. Ugyanezt ismételte meg 1949 új évére szánt beszédében is, amelyet ugyancsak begyűjtött a politikai rendőrség.⁴⁰¹ A papság kemény politikai nyomás alatt állt, és aláírási ívekkel, sajtónyilatkozattal vagy épp beszéd tartással zaklatták őket, ami elől nehezen, csak a „klerikális reakció” vádjával lehetett kitérni. A Fejér vármegyei kispapok pártszervezet titkára december 15-ére érkezőre hívták az egyházmegye tíz kispap-párttag papját, hogy megtárgyalják a „mindszentyizmus” kérdéseit. Az egyházfegyelem, bár a papság egy része nem osztotta a hercegprímás intranzigenciáját, erősebb volt a pártlojalitásnál, és egyetlen meghívott sem ment el a megbeszélésre.⁴⁰²

A hatóságok addig nem akarták a hercegprímást letartóztatni, ameddig nem tudtak előkeríteni olyan bizonyítékokat, amelyek erre törvényi felhatalmazást adtak. Ezért tartottak 1948. december 23-án kora délutántól késő estig Rákosi utasítására

399 PL 7820/1948, 8364/1948; SzEK, ős. XXVIII/alsó I.

400 PL Processus, 5. d. V–700/16. 275–277:276. fol. XVIII. körlevél, ebben 8731/1945. „Egyháziakhoz!” című rész, 1948. december 20. Szövegét Chapin követ 1948. december 30-án továbbította az amerikai külügyminisztériumba: NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest Legation, General Records 1948, Box 167. 840.4 Catholic Church. A pásztorlevél szövegét a budapesti brit követ, Knox Helm is megszerezte és 1949. január 5-én küldte Londonba: PIL 508. f. 1/122. ő. e. 78. tétel, 88–89. fol. FO 371/78574, R. 293/1781/21. A pásztorlevelet közzétette a *L'Osservatore Romano* 1949. január 1-jei száma, ennek fordítását Victor Perowne brit szentszéki követ is továbbította Londonba: PIL 508. f. 1/122. ő. e. 75. tétel, 83–84. fol. TNA FO 371/78574, R. 242/1781/21. Szövegét közli: *Mindszenty okmánytár*, III. kötet. *Mindszenty áldozata* i. m. 282–285.

401 ÁBTL 3.1.9. V–700/21. 259. fol. Esztergom, 1949. Újév.

402 KÖLA 285. f. 8/40. ő. e. 132. fol. A Független Kispapdapárt Fejér vármegyei titkárának jelentése. Székesfehérvár, 1948. december 16.

A vasidegzetűnek hitt Zakar András primási titkár, Virág Ferenc pécsi püspök és Mindszenty József esztergomi érsek egy rendezvényen

Décsi Gyula rendőr alezredes⁴⁰³ vezetésével házkutatást Esztergomban. Először a helyszínre visszavitt Zakar szobájában, majd minden helyiségben. A primás titkára meglehetősen furcsán viselkedve, tőle szokatlanul nevetgélően, jó hangulatban mutatta meg a rendőröknek a primási palota pincéjében azt a helyet, ahová Fábíán János levéltárossal együtt a hercegprimás utasítására a „titkos levéltárát” rejtő, 1 méter hosszú és 20 cm átmérőjű fémtokot még október 27-én elásták. *„A leforrasztott tok forrasztási részét alulírottak jelenlétében felnyitották, abban kereken összehajtott bizalmas iratokat találtak.”*⁴⁰⁴ A tok felleléséről készült „leleplező” fotó bejárta a világot: egy nyúlánk, sovány pap (Zakar András) egy alacsonyabb köpcössel (Fábíán Jánossal) rámutat a jobb időkből térképek tárolására használt fémhengerre. Ez a felvétel nem a primási palota pincéjében, hanem utólag, Péter Gábor szobájában készült, mert a fémtok megtalálásaakor Mátrai Gyula irodaigazgatót is

lefotózták, ő volt ugyanis a házkutatás tanúja a „házigazda” részéről.⁴⁰⁵ Mindszenty emlékirataiban – lényegében még mindig védve felelőtlen titkárát – azt írja, hogy amikor már ő is közelinek érezte letartóztatását, titkárát arra utasította, hogy semmisítse meg a veszélyes iratokat, ezért szerinte a tokot az ÁVH rejtette el, és amikor

403 1948. december 23-án déli 12 óra után pár perccel érkezett meg Budapestről az első gépkocsi, amely Zakar András primási titkárt szállította. 13 óra előtt pár perccel futott be Décsi alezredes az akció résztvevőivel. (ÁBTL 3.1.8. Sz–222/17. 78. fol. Jelentés. Bp., 1948. december 23.) Décsi a Mindszenty-ügyben szerzett érdemeiért 1952-ben igazságügy-miniszter lett, ám 1953 decemberében cionista szervezkedés vádjával elítélték, 1957-ben szabadult, ezt követően nyugdíjazásáig az Akadémiai Kiadónál dolgozott.

404 ÁBTL 3.1.9. V–700/49. 238. fol. Jegyzőkönyv, felvétel 1948. december 23-án du. 16.15-kor Esztergomban, Incze Pápa u. 2. alatt hercegprimási palotában tartott házkutatás alkalmával. Eredeti, a tanúk (Mátrai Gyula protonotárius kanonok, irodaigazgató, Fábíán János érseki levéltáros, Csepregi Ignác szertartó) és a házkutatást vezető rendőr alezredes (Décsi Gyula) eredeti aláírásával.

405 ÁBTL 3.1.9. V–700/49. 97. fol. Jelentés. Bp., 1948. december 30. (PL-ből hiányzik.); ISPÁNKI Béla: *Az évszázad pere* i. m. 116.

„Szenzációs” fogás az 1948. december 23-án tartott házkutatáson: a „titkos levéltárat” rejtő fémtok a népbíróságon.
A vallomást tevő Zakar András mellett balról Mindszenty József

„megtalálták”, hamisított vagy korábban elégetett iratok másolatait tették bele, amelyeket egy gépírónőtől szereztek.⁴⁰⁶ *Csakhogy a tok, benne az iratokkal, igenis létezett.* Zakar nem égette el a kényes iratokat, csak óvatosságból a levelek végéről lenyírta a feladók nevét.

Csepregi Ignác, az esztergomi prímási aula akkori papja (akit egyetlenként és nem véletlenül sem akkor, sem később nem tartóztattak le), az 1970-es években immár kanonokként, budapesti (városmajori) plébánosként és esztergomi érseki irodavezetőként a következőképp emlékezett a „fémtok” történetére. Az ávósok nem rendelkeztek még elemi levéltári ismeretekkel sem, ezért nehezen boldogultak volna az őket érdeklő iratok kiemelésével. Ezért trükkhöz folyamodtak: Zakar titkárhoz még letartóztatása előtt egy beszerített ügynököt küldtek, aki bizalmas értesülésként közölte, hogy hamarosan házkutatás várható, ezért ajánlatos a politikailag kényes iratok elrejtése.⁴⁰⁷ A levéltári források megerősítik a szóbeli híresztelést: báró Kray István, azaz Magasházi fedőnevű ügynök valóban azzal a tanáccsal ment Esztergomba, hogy a prímás hivatalából és lakásából a hozzá intézett leveleket, jelentéseket, kérelmeket és bizalmas értesítéseket okvetlenül tüntessék el vagy semmisítsék meg, mert

406 MINDSZENTY József: *Emlékirataim* i. m. 230.

407 Rosdy Pál, a Prímási Levéltár nyugalmazott vezetőjének közlése. Bp., 2010. szeptember 27. – Tartalmilag egyező, de kevésbé részletes vallomás: MNL OL XX–10–k LÜ PO 18.300/1989. Csepregi Ignác tanúkihallgatási jegyzőkönyve. Bp., 1990. január 12.

„ház kutatás esetén a levelek megtalálása súlyos bajokat okozhat”.⁴⁰⁸ Zakar ezután – Fábián János levéltárossal együtt, a primással megbeszélve – kiemelte a veszélyesnek gondolt iratokat és azokat meggondolatlanul a levéltár egyik régi bádóg térképtartójába rejtve elásta a pincében. Tehát a válogatás időigényes és szakszerű munkáját elvégezték a nyomozók helyett. Amikor az ávosok december 23-án magukkal vitték a házkutatáshoz, önként megmutatta az elásott fémtok helyét, ami a politikai rendőrség előtt csak Zakar vallomásából volt ismert.

Rómában megrökönyödve értesültek Zakar magatartásáról. Tardini „komoly szavakkal illette a Mindszentyt eláruló titkár, aki a magyar hatóságok birtokába juttatott terhelő dokumentumokat”.⁴⁰⁹ Zakart a Szentszék vezetői kétségtelenül felelősnek tartották a végkifejletért. Afelől pedig nem lehetett kétség, hogy ha a bíboros megtartotta a brit vagy az amerikai követségekre küldött levelei másolatait, azokból a nyomozók nagy-szerű sztorit szőnek. Kivált azzal a kínos körülménnyel, hogy a bíboros titkára nem csupán megőrizte, hanem éppen a primási palota pincéjében rejtegette az iratokat, ami egyből egy titkos összeesküvés látszatát kölcsönözte a dolognak.

A bíboros álmában sem gondolta, hogy vasidegzetűnek hitt titkára ily gyorsan feladja („ha mindenki összeomlik is, ő kitart” – mondogatta róla),⁴¹⁰ s hogy a kompromittálónak vélt dokumentumokat az ÁVH kezére játssza. Vélhetjük-e azt, hogy a bíboros azért nem semmisíttette meg titkára letartóztatása után sem az iratokat, mert teljesen ártatlannak gondolta magát, és mert készen állt arra (vagy talán kívánta is), hogy az egyház nevében szembenézzen a mártírsággal? Ez a feltevés akkor állná meg a helyét, ha az iratokat nem a pincében elrejtve találják meg. Mindszentyt nem büszkesége vagy vágyakozása motiválta a mártíromságra, különösen azt figyelembe véve, hogy az ügy következménye halálos kimenetelű is lehetett, akár harmadik személy számára is. Inkább a bizalom volt az, ami miatt a kardinális megőrizte a terhelő bizonyítékokat: „Az egészet el kellett volna égetni, az nem kétséges. De hát ugye kérdeztem a másikat, aki eltette, hogy bízol-e te abban, hogy megmaradhat? Azt mondja, hogy a titkár úr felől tessék egész nyugodt lenni. Sohasem tudják meg, nincs rá hatalom. És hát megtörtént a dolog...”⁴¹¹ – mondta Mindszenty a börtönben egy bizalmába férkőzött provokátornak, elismerve, hogy tudott a tokról és a benne elrejtett iratokról.

Mindszenty december 28-án írta alá a bádogtok tartalmáról készült, tíz tételből álló, tételenként több iratból álló jegyzéket.⁴¹² A helyszínen a bádogtokot nem nyitották ki, tartalmáról nem vettek fel azonnal lefoglalási jegyzőkönyvet, így a dokumentumok közé

408 ÁBTL 3.1.8. Sz–222/15. [kd.] 197. fol. Jelentés. Bp., 1948. október 20. – Megjegyzés: Ispánki Béla hasonló tartalmú üzenetet juttatott el Esztergomba. Lásd Ispánki Béla: *Az évszázad pere* i. m. 109.

409 ASDMAE Ambasciata d'Italia presso la Santa Sede 1946–54, Busta 229, Fasc. 5. Ungheria, Processo e condanna del Card. Mindszenty 1946–1953. Francesco Giorgio Mameli olasz szentszéki nagykövet 1953. augusztus 7-én kelt jelentése Tardini szentszéki titkárral folytatott megbeszéléséről.

410 ÁBTL 3.1.9. V–700/5. 61. fol. Mindszenty József bíboros és Jámbor József beszélgetése, 1949. január 3.

411 Uo.

412 ÁBTL 3.1.9. V–700/49. 73–75. fol. Feljegyzés, 1948. december 28. Mindszenty József oldalanként hitelesítő aláírásával.

bármit be lehetett csempészni. Azokat is, amelyeket esetleg valóban megsemmisítettek, hiszen a politikai rendőrség 1946 óta bizonyíthatóan ellenőrizte a bíboros postáját és lemásolta a gyanús leveleket.⁴¹³ (Megjegyezzük: a Prímási Levéltárban található iratdossziék eredeti dokumentumok garadáját tartalmazták és tartalmazzák jelenleg is.) A házkutatással viszont a bíboros és környezete nemtörődömségét hangsúlyozhatták, így leplezve el az évek óta tartó titkosszolgálati megfigyelést. A házkutatás befejezése után Décsi őrizetbe vette Fábián János levéltárost (aki a perújítási nyomozás során, 1989-ben is megerősítette a tok létezését) és Bóka Imre érseki tanácsost, prímási számvevőt, neki a valutaügyben szántak szerepet. Karácsony után a lapok címdalán hozták a nagy szenzációt: *„Megtalálták a titkos irattárat.”* A bádogtokot 1952 őszéig bünyjékként őrizték, ekkor oktatási célokra kiadták az Államvédelmi Hatóság Központjának, és a Corvin Ottó nyomozótiszt iskolája szemléltetőeszköze lett.⁴¹⁴

A házkutatástól az őrizetbe vételig 72 óra telt el. Slachta Margit december 24-én délelőtt zaklatottan kereste fel az általa egyébként alig ismert brit követet. Beszámolt a házkutatásról – *„nem zavarták a Hercegprímást, de mindenkit kikérdeztek és megmotoztak, aki az útjukba került”* –, és az iránt érdeklődött, hogy nem tudnának-e tenni valamit a nyugati hatalmak a bíboros várható letartóztatása ellen.⁴¹⁵ A nővér üres kézzel távozott. Knox Helm annál sokkal rutinosabb diplomata volt, semhogy bármilyen felelőtlen ígéretet tegyen. Ellenben lázas sietséggel gondolta át, hogy a házkutatás során találhattak-e a követségre nézve kompromittáló iratot. Ő maga nem emlékezett egyetlen levélre sem, amelyben a bíboros mondjuk egy közép-európai királyság megalapítását fontolgatta volna Habsburg Ottó vezetése alatt, ám nem zárta ki, hogy követi kinevezése előtt előfordulhatott. Abban viszont bizonyos volt, hogy őalatta semmilyen kompromittáló irat nem szivár-

Slachta Margit, a Szociális Testvérek Társaságának
alapító főnöknője

413 Az ÁBTL-ben 3.1.8. Sz–222 szám alatt őrzik azokat a dossziékat, amelyek időrendben tartalmazzák Mindszenty személyi anyagát, köztük számos, titkosszolgálati eszközzel megszerzett levél és távirat másolatát 1946 őszétől. Mindszenty Décsi Gyulának szóvá tette a levélcenzúrát, aki ezt tagadta. A hercegprímás viszont állította, hogy mi másért lennének a levélborítékok vasalóval megégetve. ÁBTL 3.1.9. V–700/5. 18. fol. Gyorsírási jegyzet áttétele Mindszenty József kihallgatásáról, 1948. december 27. este. (PL-ből hiányzik.)

414 ÁBTL 3.1.9. V–700/7. 2. kötet. Oldalszámozás nélkül, B.II.461/1950. sz. végzés. Bp., 1952. október 23.

415 TNA FO Legation, Vatican: General Correspondence, FO 380/148: Hungary, 1949, 67/94/48. sz. irat. A. Knox Helm budapesti brit követ levele G. A. Wallingernek, a brit külügyminisztérium déli ügyosztályának munkatársa részére. Bp., 1948. december 29. (Másolatban: PIL 508. f. 1/121. ő. e. 60. tétel, 103–104. fol.) A következő idézet is innen – B. Ma.

gott ki a követségről, mivel „az volt az általános vezérelvem, hogy a bíboros kirohanásait nem vettem tudomásul, persze ez alól alkalmanként volt egy-két kivétel. Am az ilyen esetekben is törekedtem arra, hogy az írott elismervény a lehető legrövidebb és színtelenebb legyen.” Slachtán kívül más nem lépett. A hercegprímási irodaigazgató, Mátrai Gyula észre is vette, hogy a primásnak mennyire rosszulesik, amiért a püspöki kar tagjai a házkutatás után nem keresték meg azonnal.⁴¹⁶ Ő viszont még a letartóztatása előtti pillanatban is másoknak érdekében intézkedett, és 1948. december 24-én mintegy húsz ember számára kérte Spellman érsek segítségét, hogy beutazhassanak az Egyesült Államokba.⁴¹⁷

A primási palotát ekkor már hármass gyűrűben figyelték: egyet az épület közvetlen közelében, egyet a városban, egyet a városból kivezető utak mentén vontak. A nyomozók szálláshelyük faliújságjára rajzszögezték a megfigyeléssel kapcsolatos – nem konspiratív természetű – problémáikat.⁴¹⁸ Az utolsó három hónap fejleményei, a koalíciós sajtó kampánya és a felelős személyek megnyilatkozásai után nem szolgált megelégedésként Mindszenty József és társai letartóztatása (annál kevésbé, mert Zakar személyi titkár letartóztatását a lapok már közölték). Károlyi Mihály évekkel későbbi véleménye szerint: „A kormány már-már túlzott türelmet is tanúsított irányában, végül azonban önvédelemből mégis erőteljesebb intézkedésre kényszerült. Ha megengedik, hogy tovább folytassa tevékenységét, valószínűleg parasztfelkelésre került volna sor, és ennek véres elfojtása súlyosabb következményekhez vezetett volna, mint a bíboros bebörtönzése.”⁴¹⁹ Év végére a „klerikális reakció” elleni fellépés lehetőségei közül háttérbe szorult a diplomácia, és a keményebb vonal kerekedett felül. A bádogtokba rejtett iratok, a szaporodó terhelő vallomások a hercegprímás ideiglenes államfői tisztségéről kétségtelenné tették, hogy nincs miért tovább várni Mindszenty letartóztatásával.

416 ÁBTL 3.1.8. Sz–222/17. 80. fol. Jelentés. Esztergom, 1948. december 24.

417 PL Processus, 9. d. V–700/27. 517–518. fol. Mindszenty József levele „Eminenciás Uram”-hoz [címzett a tartalom alapján azonosítható Spellman New York-i érsekkel]. 1948. december 24. Latin nyelvű kézírás.

418 ÁBTL 3.1.8. Sz–222/17. 89. fol. Hálózati jelentés, 1948. december 26.

419 KÁROLYI Mihály: *Hit, illúziók nélkül* i. m. 414.

VI.

„MEGVEREM A PÁSZTORT ÉS ELSZÉLEDNEK A NYÁJ JUHAI”

(Máté 26,31)

Mindszenty József, Magyarország főpásztora
a népbíróság előtt

A LETARTÓZTATÁS

A feszültség szinte tapintható volt, kivált Esztergomban, az érseki székhelyen és a fővárosban. Egy lehetséges szimpátiatüntetés hírére géppisztolyos államvédelmisekkel erősítették meg a prímási palota figyelését.¹ A politikai rendőrség 1948. december 26-ai jelentése szerint Zakar András és további 13 személy vallomásai, valamint a házkutatások során lefoglalt tárgyi bizonyítékok alapján igazoltnak vehető, hogy „Mindszenty József vezetésével fontos egyházi személyek a Magyar Köztársaság megdöntésére irányuló szervezkedést folytattak”.² Miután december 26-án Baranyay Jusztin is aláírta az első öszszesített kihallgatási jegyzőkönyvét, amely már mindent tartalmazott a restaurációs elképzelésekről, Mindszenty letartóztatásának előkészítése minden tekintetben lezárult. Már végképp nem maradt alternatíva, a bíborosnak csak órái voltak szabadon.

„A SZEMÉLYES SZABADSÁG MEGSZŰNT”

A Mindszenty eltávolítását követelők már sokallni kezdték az eljárás elhúzódását, attól tartottak, hogy a további halogatás a visszajára fordulhat, mert a hercegprímás melletti kiállás egyre erősödött. Az őrizetbe vétel konkrét időpontjáról a kortársak emlékezete szerint Rákosi Mátyás miniszterelnök-helyettes, a Magyar Dolgozók Pártjának főtitkára döntött. A hivatalos ügymenet szerint Kádár János belügyminiszter tiszte volt engedélyezni a letartóztatást (amit azonnal végre kellett hajtani), ezt ő maga sietett is Szakasits Árpád köztársasági elnök tudomására hozni. Legalábbis ez derül ki abból a levélből, amit 1948. december 26-án, pár órával Mindszenty letartóztatása előtt a szociáldemokrata politikushoz intézett: *„Elnézést kérek a zavarásért, de fontosnak tartom, hogy tudjál róla, mint már telefonon említettem: A Mindszenty ügyében (tudomásunkra jutott, hogy szökni készül) sürgősen cselekedni kell. Néhány órán belül őrizetbe fogjuk venni [a „mi”*

Tildy Zoltán köztársasági elnököt lemondatása (1948. július 31.) után a szociáldemokrata Szakasits Árpád (jobbról) váltotta a posztjon. Mindszenty letartóztatásának időpontjáról a vele barátságosan kezelt fogó Rákosi Mátyás döntött

1 ÁBTL 3.1.8. Sz-222/17. 90. fol. Jelentés, Bp., 1948. december 26.

2 PL Processus, 19. d. V-700/50. 246. fol. Jelentés, 1948. december 26.

a belügyminiszter által felügyelt ÁVH]. Egyidejűleg Mátyásékát is értesítettem. A részletekről majd természetesen tájékoztatni foglak, de kérlek addig is kezeld az ügyet bizalmasan.”³ A szökés veszélye a letartóztatásokról szóló döntések visszatérő eleme (a pártközi értekezlet 1947 januárjában ilyen okból járult hozzá 7 képviselő letartóztatásához).⁴ A minisztertanács tagjait viszont nem avatták be. A kormány 1948. december 23. után legközelebb december 31-én ült össze. Az ülés kezdetén Rákosi Mátyás 50. születésnapja alkalmából felköszöntötte Dobi István miniszterelnököt, a „nép egyszerű fiát”, majd a belügyminiszter adott tájékoztatást Mindszenty letartóztatásáról. Intézkedését a minisztertanács jóváhagyólag tudomásul vette.⁵

Az 57. életévében járó hercegprímást 1948. december 26-án, karácsony másnapján, vasárnap este hat órakor, hűtlenség, a köztársaság megdöntésére irányuló szervezkedés, kémkedés és valutaüzérkedés gyanújával – a totalitárius rezsimek sablonos vádjaival – vették rendőrhatalósági őrizetbe. Az időzítésben volt valami cinikus. A hatalom semmibe vette a keresztény ünnepeket: karácsonykor Jézus Krisztus születésére emlékezik a ke-

Fenyőfa – úttörőjelvény – betlehemezés: karácsony az átnevelés jegyében egy általános iskolában, 1948. december 23.
A kereszténység egyik legfontosabb ünnepére időzítették Mindszenty prímás-érsek letartóztatását

3 MNL OL M–KS 276. f. 77/2. ö. e. 6. fol. Kádár János levele Szakasits Árpádhoz. Bp., 1948. december 26. Eredeti, gépelt, aláírt. A levél túloldalán kézírással: „Lerakni, '948. XII. 28. Szakasits.” A dátumból következik: Szakasits csak két nappal később olvasta a hozzá írt sorokat.

4 PIL 274. f. 3/67. ö. e. 2. fol. Jegyzőkönyv az MKP PB 1947. január 16-ai üléséről.

5 MNL OL XIX–A–83–a/270. sz. 2. fol. Az 1948. december 31-ei minisztertanácsai ülés jegyzőkönyve (39. d.).

reszténység, december 26. az egyház első vértanúja, a halálra kövezett István diakónus ünnepe. Karácsonykor az emberek családjuk körében tartózkodnak, a hírek lassabban érik el őket és azokra lassabban reagálnak.

Az Esztergomba küldött ÁVH-s egység vezetőjét, a jogi végzettségű dr. Décsi Gyula alezredest Rákosi személyesen igazította el: a lelkére kötötte, hogy a „törvényesség *maximális betartásával*” járjanak el, és semmilyen körülmények között ne alkalmazzanak erőszakot.⁶ A primási palota személyzete – más eszköze nem lévén – tiltakozásképp a Himnusz énekelt. Mikor már vagy hatodszor kezdtek bele, Décsi alezredes megelegelte: akárhányszor elénekelhetik, de semmi értelme nincs, a tényeken nem változtathatnak. Mindszenty ezután elbúcsúzott édesanyjától,⁷ és minden ellenszegülés nélkül követte a hatóság embereit.

Őrizetbe vételével Mindszenty azon esztergomi érsekek sorába került, akik vagy szembekerültek a hatalommal, vagy nem természetes módon távoztak az élők sorából. Mátyás érsek 1242-ben, Szalkai László 1526-ban csatatéren vesztette életét. Kanizsai János 1401-ben a Zsigmond király elleni lázadás vezetője volt. Vitéz Jánost Mátyás király az ellene irányuló főúri összeesküvés vezetése miatt 1472-ben börtönbe csukatta. Martinuzzi Fráter Györgyöt 1551-ben meggyilkolták, Pázmány Péter, talán a legtekintélyesebb közülük, Bethlen Gábor csapatai elől 1619-ben Nagyszombatból Bécsbe menekült, az udvarhű Hám Jánost 1849-ben a magyar kormány árulónak bélyegezte, Nagy-Magyarország utolsó hercegprímásának, Csernoch Jánosnak a vagyonát a tanácskormány konfiskálta. És persze arra is akad példa a történelemben, hogy a hatalom karácsony tájkán sújtson le egy főpapra: Thomas Becket canterburyi érseket 1170. december 29-én gyilkoltatta meg II. Henrik, mert ellenállt az egyházat a királyi hatalom szolgálójává tenni akaró uralkodónak.

A primás őrizetbe vételének másnapján Erdős Mátyás, az esztergomi hittudományi főiskola tanára felbontotta azt a nagyméretű borítékot, amit Fábián János levéltáros bízott rá még december elején arra az esetre, ha „*a hercegprímással valami baj történék*”. A borítékban öt lezárt levél volt: Grósz József kalocsai érseknek, Czapik Gyula egri érseknek, Shvoy Lajos székesfehérvári, Pétery József váci megyéspüspököknek, valamint az esztergomi székesfőkáptalannak címezve. Más úton, más formában, de lényegében azonos tartalmú levél ment a Vatikánba is.⁸ Erdős a leveleket eljuttatta a címzettekhez, a székesfőkáptalanét Drahos János érseki helytartónak adta át. A rendőrök a székesfőkáptalannak és a székesfehérvári püspöknek küldött példányokat eredetiben megtalálták. Grósz kalocsai érseknél 1949. január 8-án házkutatást tartottak, amikor is Grósz úgy nyilatkozott: nem tudja, hogy a levél megsemmisült-e, vagy sem. Azt azonban késő délután Gombos Károly irodaigazgató – miután „*különböző hivatkozásokkal és állítások-*

6 MNL OL XX–10–k LÜ PO 18.300/1989. Décsi Gyula tanúkihallgatási jegyzőkönyve. Bp., 1990. január 30.

7 Mindszenty visszaemlékezései szerint nem köszönhetett el szülőjétől, de közeli munkatársai, így Csepregi Ignác, a jelen volt nővérek elmondása alapján eskü alatt vallotta ennek ellenkezőjét. MNL OL XX–10–k LÜ PO 18.300/1989. Csepregi Ignác tanúkihallgatási jegyzőkönyve, Bp., 1990. január 12. Vö.: MINDSZENTY József: *Emlékirataim* i. m. 232–233.

8 PL Processus, 1. d. V–700/1. 269. fol. Mindszenty József kéziratoss feljegyzése, k. n.

kal kicsalták” tőle – a nyomozók rendelkezésére bocsátotta. Pétery József váci püspök a saját példányát elolvasás után elégette. Grösz és Pétery elismerték, hogy a levél tartalma azonos az előttük bemutatottal.⁹ A Czapik érseknek címzett példány sorsát nem ismerjük. Rejtélyes módon a levél a budapesti amerikai követségre is eljutott (talán a váci püspök „elégetett” példánya), az angol diplomaták már az amerikaiaktól kapták meg, és azt haladéktalanul továbbították Londonba.¹⁰

A még november végén – Zakar őrizetbe vételének hatására – íródott levél szövege a következő: „A személyes szabadság megszűnt. Ami most bekövetkezett, R.[ákosi] már májusban személyes küldött útján beígérte, ha... Merénylet-tervekkel is foglalkoztak bizonyos körök. Amit már hirdetnek és még inkább, amit hirdetni fognak, semmi hitelt nem érdemel. Nullius in odium conspirationis particeps fui et sum. [Semmiféle összeesküvésnek nem voltam és nem vagyok részese.] Mindenféle lemondás, térítvény stb. kizárva. Ha hírül adják, az vagy megtévesztés, vagy az emberi erőt felülmúló erőszak miatt eleve érvénytelen.”¹¹ A levél tartalma komoly fejtörést okozott a későbbiekben: a hatóságok úgy semlegesítették, hogy a nyilvános tárgyaláson visszavonatták Mindszentyvel, épp ezért a püspöki kar tanácstalan maradt, melyik nyilatkozatot is tekintse érvényesnek.

Fennmaradt egy másik, ugyancsak Mindszentynek tulajdonított hosszabb levél is, amelyben a papsággal közölte ugyanezeket a gondolatokat:

„Az idők súlyossága, az ellenem mesterségesen szított támadások és állásfoglalások arra figyelmeztetnek, hogy immáron elközelgett az én óráim. Ha az én mesterem arra talál méltónak, hogy felvegyem keresztjét és kövessem őt, szívesen teszem. Kijelentem, hogy semmi haragot vagy neheztelést nem érzek azokkal szemben, akik üldözőim voltak, mert hiszen a bíborpalást és a kereszt ügyis rokonok egymással. Boldog vagyok, hogy mindkettő viselésével magyar népem sorsát enyhíthetem.

Boldogan jelenthetem ki, hogy a reám bízott nyáj és pásztorainak sorsa és magatartása nem aggaszt. Bízom papjaimban. A vértanúság nekünk csak nyereség és jutalom.

Ha kifelé már kötve is a kezem, elhatározásom és gondolatom még szabad és mindenféle befolyástól mentes. Azért a következőket rendelem el:

1.) Általános Helytartóm elhurcoltatásom és akadályoztatásom esetén azonnal vegye át a Főegyházmegye kormányzását és ezt a tényt jelentse a Szentszéknél.

2.) Kijelentem, hogy semmiféle vallomást világi hatóság előtt nem teszek. Ha ilyenről hallanak Tisztelendő Testvérek, tekintsék semmisnek. Ha ilyen irányú kézírást vagy aláírást

9 ÁBTL 3.1.9. V–700/32. 77–78. és 80. fol. Grösz József kéziratosa és gépelt jegyzőkönyvei, 1949. január 8.; Ugyanitt 79. fol. Pétery József váci püspök nyilatkozata, gépelt, aláírt, 1949. január 8. (PL-ből hiányoznak.)

10 PIL 508. f. 1/122. ő. e. 66. tétel, 6. fol. TNA FO 371/78573, R. 00064. A. Knox Helm budapesti brit követ jelentése a brit külügyminisztériumnak. Bp., 1949. január 3.

11 PL Processus, 1. d. V–700/1. 271. fol. Mindszenty József kéziratosa feljegyzése, k. n. Gépelve: ÁBTL 3.1.9. V–700/32. 81. és 82. fol. A gépelt levélben nincs dátum, helyette „Esztergom, boríték kelte”. Szövegét közli GERGELY Jenő–IZSÁK Lajos (összeáll.): *A Mindszenty-per*. Reform Rt., Bp., 1989. 468. és GERGELY Jenő: *A Mindszenty-per*. Kossuth Kiadó, Bp., 2001. 56. – Csekély eltérésekkel a levél szövegét vagy rövidített tartalmát igen sok világlap és könyv közzétette, lásd például Mindszenty okmánytár, III. kötet. Mindszenty áldozata i. m 282.

rám bizonyítanak, azt ne tekintsek hitelesnek, mert azt csak előttem ismeretlen módszerek hatására emberi testem gyöngesége íratta.

3.) Érseki székemről soha, semmiféle körülmények között lemondani nem fogok, erre csakis az Apostoli Szentszék utasíthat, ilyen irányú utasítást engedelmesen azonnal követek, de ezenkívül semmiféle megfélemlítés vagy fenyegetés nem lesz rám ilyen hatással.

4.) Körleveleimből, szóban vagy írásban utasításaimból semmit visszavonni nem fogok, azokra kész vagyok bármikor véremmel pecsétet tenni.

5.) Földi dolgaim felől nem rendelkezem, mert hiszen ilyenek úgyszincsenek. Ha voltak is javaim valamikor, azokat mindig megvettem. Üldözőimért, szegény elvakított testvéreimért mindenkor imádkozom és kérem az Én Uramat, hogy egykor róluk is örömmel adhasak számot Öneki.

Esztergom. 1948.

József s.k.

bíboros hercegprimás, esztergomi érsek.

Jelen rendelkezésem elhurcoltatásom esetén azonnal közlendő az érsek, illetve püspök urakkal, valamint az esztergomi helytartóval.”¹²

Mindszenty már Zakar András november 19-i elhurcolása előtt számot vetett és megbékélt sorsával. A jövőben megnyugodva várta letartóztatását. Tépelődött az állammal folytatott tárgyalásokon, de a kudarcért nem érezte magát felelősnek. *„Ám nyugodtan nézem a mesterségesen felkorbácsolt hullámokat. Azon a helyen, ahol nem pártok, de az Apostoli Szentszék kegyéből és bizalmából őrt állok, a tajtékzó hullámok nem szokatlanok, a történelem változatos. [...] Elődeim közül senki sem állott annyira eszközök híján, mint én. Annyi célzatosan megszótt, százezerszer megcáfolt, és konokul tovább hirdetett valótlanosság nem tajtékzott, a 78 elődöm körül együttvéve sem, mint körülöttem. Állok Istenért, Egyházért, hazáért, mert ezt a kötelességet rója rám a nagyvilágon legárvább népem történelmi szolgálata. Nemzetem szenvedése mellett a magam sorsa nem fontos. Nem vádolom vádlóimat. Ha a helyzetet időnként megvilágítani kényszerülök, az csak nemzetem feltörő fájdalma, kicsorduló könnye, megjáró igazsága. Imádkozom az igazság és szeretet világáért, azokért is, akik mesterem szava szerint nem tudják, mit cselekszenek. Szívből megbocsátok nekik”¹³* – üzenete híveinek.

A letartóztatás híre futótűzként terjedt. A hangulatjelentések érzékelték: akiket felháborított Mindszenty letartóztatása, azok ezt nemigen merték nyíltan kifejezni, ellenben annál hangosabbak voltak az ovációk. December 27-én több városban gyűlést szerveztek, amelyeken a *„Vesszen Mindszenty! Éljen Rákosi!”*, *„Azt üzenjük az egyháznak, ne bújtsason fasisztákat!”* jelszavakat skandáltak.¹⁴ December 29-én Szalay József népügyész elrendelte a Mindszenty-üggyel összefüggésben őrizetbe vett személyek előzetes

12 SZTTTI, szám nélkül. A körlevél igen sok gépelési hibát tartalmaz, mivel az eredeti levelet házilag sokszorosították és terjesztették, és forrásunk is egy ilyen példány.

13 „Mindszenty József levele híveihez, Esztergom, 1948. november 16.” *Magyar Kurír*, 38. évf. 1948. december 17. III. kiadás, de. 10 óra. 3.

14 MNL OL M–KS 276. f. 65/356. ö. e. 6. fol. 1948. december 28-án, 12 óra 20 perckor leadott telefonjelentés.

letartóztatását. A hatóságok láthatóan ügyeltek a formaságokra, a bűnvádi perrendtartásban foglalt előírások betartására. A törvényességre Décsi Gyula, mintegy közvetítve Rákosi személyes utasítását, Péter Gábor figyelmét is felhívta.¹⁵

1948. november 19. és december 26. között 14 egyházi és egyházhoz közel álló személyt vettek őrizetbe: Mindszenty József mellett Zakar András „prímástitkár”, Nagy Miklóst, az Actio Catholica országos titkárát, Ispánki Bélát, a Szent Imre Kollégium prefektusát, Várady János és Vid József jezsuitákat, Endrédy Zoltán hittanárt, Beresztóczy Miklóst, az Actio Catholica budapesti igazgatóját, Fábián János lelkészt, dr. Baranyay Jusztin ciszterci szerzetest, egyházjogászt, Bóka Imre lelkészt, a prímási pénztár kezelőjét, herceg Esterházy Pált, dr. Horváth Gábort és Wydler Tivadart.¹⁶ December 29-én a belügyminisztérium nyilvánosságra hozta a névsort,¹⁷ hozzátéve, hogy Mindszenty és bűntársai beismerő vallomást tettek. További hat személyt január közepéig vettek őrizetbe, akik ugyancsak az Andrássy út 60. celláiba kerültek.¹⁸ 1949. január derekán az Államvédelmi

Katolikus diákok tüntetnek Mindszenty bíboros ellen.
Budapest, 1948. december

Hatóság „szereplőválogatást” tartott: a húsz emberből minimum hat, legfeljebb kilenc személy kiemelését javasolta a főtárgyalásra. A Mindszenty-perben végül heten, a legfajszúlyosabb személyek lettek a vádlottak. A hét személy három csoportra osztható: „legitimista összeesküvőkre” (Baranyay Jusztin, Zakar András), „hazaáruló kémekre” (Ispánki Béla, Tóth László) és az egész összeesküvést finanszírozó „valutázókra” (Esterházy Pál, Nagy Miklós). A hercegprímást – mint vezért – mindhárom csoporthoz besorolták. (Leggyengébben a kémkedéssel tudták összekapcsolni, Ispánkit ugyanis nem lehetett Mindszenty római megbízottjának megtenni, mivel költséges és rendszertelen életmódja miatt nézeteltérése támadt a hercegprímással, de erről az ÁVH

15 ÁBTL 3.1.9. V-700/49. 70. fol. Décsi Gyula alezredes feljegyzése Péter Gábor altábornagynak, 1948. december 28. (PL-ből hiányzik.); Szalay József népügyész határozata, Mindszenty József előzetes letartóztatása „1948. december 29-től a népbíróság határozatáig, legkésőbb azonban 1949. március hó 29. napjáig” szól. PL Processus, 1. d. V-700/1. 426. fol. Megjegyezzük, hogy hasonló tartalmú határozatot kaptak azok is, akiket hetekkel korábban letartóztattak, ami sértette a törvényben rögzített három hónapos időtartamot.

16 ÁBTL 3.1.9. V-700/7. 2. kötet. Oldalszámozás nélkül.

17 „Mindszenty beismerő vallomást tett”. *Szabad Nép* 6. évf. 300. sz. 1948. december 29. Címlap. (A lap Endrédy Zoltánt tévesen Endrődy Bélának nevezte.) A sajtó nem publikálta több banki tisztviselő és egy kereskedelmi ügynök nevét.

18 ÁBTL 3.1.9. V-700/49. 158–159. fol. Jelentés. Bp., 1949. január 13. A Mindszenty-ügyben őrizetben lévők teljes névsora. (PL-ből hiányzik.)

nem értesült idejében. A hatóság felkészületlenségét igazolja, hogy Ispánki Béla keresztnévét az első jegyzőkönyvekben még Gyulának írták.) A hétből öten voltak felszentelt papok (a tárgyaláson azonban csak a bíborosnak és titkárának engedélyezték a papi gallér viselését, Baranyaynak, Ispánkinak és Nagy Miklósnak nem). A két „civil”: herceg Esterházy Pál és Tóth László újságíró. Mások a „maradék” tizenhárom főből ekkor még „csak” tanúskodtak, később azonban – ahogy az az 1950-es évek igazságszolgáltatási gyakorlatában nem ritkán előfordult – egy mellékperben maguk is vádlottakká váltak. Külön perbe foglalták például a „valutázók” ügyét.¹⁹ Ez a két jezsuitát, Vid Józsefet és Várady Jánost, valamint Bóka Imre érseki számvevőt érintette, akiket további 11 „valutázó cinkostárssal” együtt 1949. február 28-án állítottak bíróság elé. Az iratok elrejtésében segédkező Fábíán János levéltáros sem lett a Mindszenty-per vádlottja, őt a Budapesti Népbíróság 1949. március 8-án ítélte el egy év börtönre.²⁰

A bíboros letartóztatásáról Velics László római magyar követ december 27-én tájékoztatta a Szentszéket, utasításának megfelelően kitartva a „tárgyalásos rendezés” lehetősége mellett. Szóban és írásban is közölte, hogy a magyar kormány a történetektől függetlenül hajlandó a tárgyalásra.²¹ Hasonló eljárást követett Károlyi Mihály párizsi magyar követ, aki a Franciaországba akkreditált pápai nuncius révén próbált Rómára hatni az egyezkedés érdekében. A külügyminiszter december 30-án újabb, zsarolással-fenyegetéssel körített, de az egyezkedést még mindig nem kizáró követutasítást küldött Rómába: *„Szentszékekkel közölje, hogy Mindszenty-ügyben kompromittálva van négy püspök is. Köztük Péteri [sic!] és Shvoy, kiknek ügye különösen komoly.”*²² A rejtjelezett válasz

Fábíán János érseki levéltáros és Ispánki Béla,
a Szent Imre Kollégium prefektusa tanúvallomást tesz
a népbíróság előtt

19 ÁBTL 3.1.9. V–700/49. 161. fol. Feljegyzés. Bp., 1949. január 14. (PL-ből hiányzik.)

20 A büntetés letöltése után a Kistarcsai Központi Internálótáborba került rendőrhatalmági őrizet alá. ÁBTL 3.1.9. V–700/7. 2. kötet. Oldalszámozás nélkül.

21 MNL OL M–KS 276. f. 65/356. ö. e. 66. fol. Rejtjeltávirat Velics László római követtől Rajk László külügyminiszterhez, 1948. december 30.

22 MNL OL M–KS 276. f. 65/356. ö. e. 68. fol. Rejtjeltávirat Rajk László külügyminisztertől Velics László római követhez, 1948. december 30.

szilveszter éjjelén érkezett: a Szentszék szerint a megegyezési óhaj összeegyeztethetetlen azzal a bánásmóddal, amelyben a hatóságok a magyar katolikus egyház fejét részesítették, mert ez magát a Szentszékét sérti.²³

Az elutasítás híre – az 1949. január 4-i *L'Osservatore Romano* révén – gyorsan nyilvánosságra került. A magyar kormány hiába próbálkozott még január első hetében is (s ez a lavírozás már önmagában némi elbizonytalanodást sejtet),

Tiltakozások sora indult meg
a letartóztatás hírére

a Szentszék nem volt hajlandó Mindszenty letartóztatását

elkülönítetten kezelni az egyház működési szabadságának kérdéséről.

Így eleve kudarcot vallott az a politikai szándék, amely az ügyet köztörvényes bűncselekménynek kívánta láttatni. A Vatikán pontosan tudta, hogy a valódi cél a magyar katolikus egyház megroppantása.

A magyarországi fejlemények a Vatikánon belüli eltérő helyzetértékelések közül Tardini véleményét erősítették fel, aki a szovjet tömblal minden egyezséget ellenzett és atlantista felfogása alapján a kommunizmust az emberiség szerencsétlenségének tekintette. Ez

Kótai Zoltán,
a Németországban és Ausztriában
rekedt katolikus menekültek és hadifoglyok részére
létrehozott III. Vatikáni Misszió magyar delegáltja Ernest Bevin brit
külgazdasági miniszternél tiltakozott a primás letartóztatása miatt,
1949. január 3.

lényegében a Mindszenty-féle irány támogatását jelentette. Ugyanakkor létezett a nemzetközi politikai színtéren egy olyan irányzat is, amely nem zárta ki a tárgyalásokat, elfogadhatónak tartotta a semlegesebb hozzáállást és a kompromisszumkeresést. Ennek az irányzatnak a vezéregyénisége Giovanni Battista Montini, az általános ügyeket felügyelő substitutus volt. Amikor az Olasz Kommunista Párt akkori vezetőjével, Palmiro Togliattival folytatott tárgyalásaiért 1954-ben váratlanul Milánó érsekévé nevezték ki, ami egyet jelentett a kúriából történő eltávolítással, a szocialista országokkal

23 MNL OL XIX-J-1-j-IV-14. 1946–49. Vatikán TÜK-iratok, 1. d. Iktatószám nélküli gépelt kronológia.

való kapcsolatkereséséért büntették. A Vatikán e két főhivatalnokának gondolkodása a későbbiekben is befolyásolta Mindszenty sorsát. 1949 elején annyiban, hogy a kommunista vezetésű magyar állam és a katolikus egyház viszonya holtpontra jutott, a tárgyalásokat hosszú időre elnapolták. Tardini személyisége és felfogása haláláig, 1961-ig rányomta bélyegét a vatikáni irányvonalra. Utána viszont XXIII. János pápa elkezdte a maga útját járni, és hozzálátott az úgynevezett keleti politika formálásához. Az általa lerakott alapokat utóda nemhogy nem szedte fel, de tovább építette. Az 1963-ban hivatalba lépett VI. Pál pápa ugyanis nem volt más, mint Tardini egykori vetélytársa, a Vatikánból kilenc évvel azelőtt eltávolított Giovanni Battista Montini.

AZ ELSŐ REAKCIÓK

A világ döbbenten fogadta Magyarország primásának letartóztatását. Valós és valótlan hírek százait ontották a hírügynökségek. Több lap arról írt, hogy Mindszentyt Szibériába deportálták. Robert A. Lovett amerikai külügyi államtitkár már december 28-án kiállt a magyar bíboros mellett, s ugyanezt tette Harry S. Truman elnök is év végi sajtótájékoztatóján. Párizsban a magyar követség épülete előtt már két nappal a bíborosérsek letartóztatása után tüntettek. Franciaország saját közvéleménye megnyugtatósa érdekében ötfős delegáció bebocsátását kérvényezte a magyar kormánytól, hogy megtekinthessék a bizonyítékokat és találkozhassanak a bíborossal. Rajk László külügyminiszter egy ennél kisebb létszámú bizottság beutazásához hozzá is járult, de csak azzal a feltétellel, hogy Mindszentyt nem láthatja a küldöttség, mert „*az precedensül szolgálhat*”.²⁴ Az utazásból, amit Albert Gau abbé, a kereszténydemokrata Mouvement Républicain Populaire katolikus pártcsoportjának tagja, az emberi jogok közismert aktivistája vezetett volna, végül nem lett semmi.²⁵

Velics követ szorgalmasan összegezte a nemzetközi sajtó reagálását. Nem hallgatta el, hogy „*a nemzetközi kommunista sajtó az egyedüli, amely helyesli a történeteket*”.²⁶ A római sajtó nem fukarkodott a hasábokkal, és ontotta a híreket: az *Il Quotidiano* és az *Il Popolo* a katolikusok nevében tiltakozott. A *L'Italia socialista* a vallásszabadságról

24 Rajk László külügyminiszter távirata Károlyi Mihály párizsi magyar követhöz. Bp., 1949. január 8. Közli HAJDU Tibor (szerk.): *Károlyi Mihály levelezése V. 1945–1949 i. m.* 646.

25 Franciaország, Belgium és Svájc reagálásáról lásd FEJÉRDY, Gergely: *L'Europe francophone et la Hongrie au début de la guerre froide. Les relations diplomatiques et culturelles entre les pays francophones de l'Europe occidentale et la Hongrie de 1944 à 1956.* [A frankofon Európa és Magyarország a hidegháború elején. Nyugat-Európa frankofon országai és Magyarország közti diplomáciai és kulturális kapcsolatok 1944-től 1956-ig.] Paris, Honoré Champion Éditeur, 2014. 267–270.

26 MNL OL XIX–J–1–j–IV–14–1630–1948. Vatikán TÜK-iratok, 1. d. – Velics követ buzgalma és tárgyilagosságát mutatja, hogy nem volt hajlandó aláírni egy Mindszentyt elítélő nyilatkozatot, hiszen az ellehetetlenítette volna Rómában, de elveivel is ellenkezett. A Mindszenty-ügyben folytatott vatikáni tárgyalások kilátástalansága miatt 1949. április 25-én nyugdíjazták a külügyminisztérium állományából, és feleségével együtt kitelepítették a fővárosból a Heves megyei Kál községbe. A kitelepítendőek listáján is mint „*r[endkívüli] követ és megh[atalmazott] miniszter*” szerepelt. 1953-ban

mint a politikai szabadság elengedhetetlen eleméről elmélkedett és kiemelte, hogy a vádak a bíboros ellen nem a fasizmussal kapcsolatosak, mint Stepinac zágrábi érsek esetében, hanem főleg közelmúltbeli, kivált az egyházi ingatlanok államosítása körüli tevékenységére vonatkoznak. A *La Voce Repubblicana* szerint a történetek azt bizonyítják, hogy Magyarország immáron teljesen a szovjet érdekszférába tartozik. Mindszenty nem a rendszer „első árulója”, hanem azon szabad szellemek hosszú sorához tartozik, akik nem rejtik véka alá kritikájukat. A francia napilapok közül egyedül a kommunista *L’Humanité* helyeselte a bíboros letartóztatását, akit „a demokrácia és a fejlődés esküdt ellenségének” titulált. A *Combat* szerint a kormány csak a súlyos belpolitikai helyzet miatt döntött a letartóztatás mellett. A *Reuters* hírügynökségnek Spellman New York-i bíboros érsek adott elítélő nyilatkozatot a magyarországi kommunista egyházüldözésről. Az osztrák sajtóban is nagy visszhangja volt az esetnek, ami több kommentátor szerint megingatta a magyar kormány helyzetét, leginkább vidéken, ahol sztrájkokat jelentettek be. Patrick Smith, a BBC bécsi tudósítója jó érzékel összefüggést látott Szakasits Árpád köztársasági elnök karácsonyi kijelentése és a letartóztatás között: az államfő ugyanis a legsürgősebb újévi teendők között említette a kormány egyházhoz fűződő viszonyának átértékelését. A történetekben egyes politikai elemzők a Demokrata Néppárt és annak vezetője, Barankovics István ellen irányuló újabb front nyitását látták. Az angol sajtó a még meglévő ellenzék megnyilvánulási lehetőségeinek kiiktatásáról beszélt. A brit *The Daily Telegraph* szerint a kommunista vezetők a karácsonyi időzítéssel a történeteket még ijesztőbbé akarták tenni a keresztények előtt. A letartóztatásról – a lap szerint – Moszkvában született döntés, amit inkább a félelem, semmint a magabiztosság diktált. Még a török média is részletesen foglalkozott a történetekkel: az ankarai rádió a Magyarországon uralkodó terrortól és az azzal szembeszegülő intellektuelek eltávolításáról szólt, s hogy az ellenállás az utóbbi időben a katolikus egyház köré tömörült.²⁷

A Magyarországgal szomszédos Jugoszlávia kommunista pártjának sajtóorgánuma, a *Borba* híreire figyelt fel a belgrádi amerikai követ. A lap szerint ugyanis – egy Magyarországról sugárzott szerb-horvát nyelvű rádióadásra hivatkozva – Jugoszláviát is megpróbálták belekeverni a Mindszenty-ügybe oly módon, hogy kihallgatásai során Mindszenty állítólag azt vallotta: számos jugoszláviai parlamenti képviselő kereste meg azt sugallva, hogy Magyarországon jelentős politikai változásra van szükség. A következtetés egyszerű: Tito és a magyar katolikus egyház összeesküdött a magyar népi demokrácia ellen, és Mindszenty legitimista vágyait a jugoszláv útkereső kommunisták is táplálták. A *Borba* cáfolta a híresztelést, utalva arra, hogy Jugoszlávia már 1944-ben is, amikor egyes hivatalban levő magyar politikusok még örömmel létrehoz-

halt meg. NARA RG 59. General Records of the Department of State. Central Decimal File (a továbbiakban: CDF) 1945–49, Box 6888. 864.404/2–249. Chapin követ távirata, Bp., 1949. február 2. (No. 168. Incoming telegram.); ÁBTL 4.1. A–292. 73. fol.

27 A világsajtó híreinek összefoglalása: *L’Osservatore Romano*, 88. évf. 303. szám, 1948. december 30., és folyamatosan a következő lapszámokban.

ták volna, elutasította a Szent István koronája alá összeterelendő, katolikus dunai Habsburg-föderáció ötletét. A lap szikrányit sem kételkedett a magyar főpap bűnösségében, sőt tolmácsolta a jugoszláv dolgozó nép csodálkozását afölött, hogy Mindszenty ilyen soká büntetlenül űzhette tevékenységét, és attól tartott, hogy Mindszenty „sovíniszta-horthysta-diszkriminatív” szellemisége tovább él Magyarországon.²⁸ A jugoszláv vonalat – nyilvánvaló erőltetettsége és képtelensége miatt – a Mindszenty-perbe nem építették be, de fél év múlva, a Rajk László és társai elleni koncepciók eljárásban főszerepet kap majd.

A Szentszék a tiltakozáson kívül bevetette a legsúlyosabb lelki fenyegetést: a kiközösítést. A megfelelő kánonokra hivatkozva a Konzisztoriális Kongregáció 1948. december 28-án kiközösítette mindazokat, akik „nem pusztán szentségtörő kezet emeltek Őemenciája a Római Egyház bíborosa, Mindszenty József esztergomi érsek ellen, hanem ennek tetejébe világi bíróság elé állították őt, és egy nagyon igazságtalan ítélettel megakadályozták, hogy érseki joghatóságát gyakorolja”.²⁹ Szövegét a *L'Osservatore Romano* közlése alapján értelmezték a magyar püspökök, de bizonytalankodtak: pontosan milyen körre is vonatkozik? Egyformán a klerikusokra és a világiakra vagy sem? Czapik érsek értelmezése szerint kivétel nélkül vonatkozik (*excommunicatio latae sententiae*) mindazokra, akik leartóztatták Mindszentyt (*violentas manus*, 2343. kánon), és akik világi hatalom közvetítésével megakadályozták, illetve lehetetlenné teszik, hogy a primás gyakorolja egyházi joghatóságát (2334. kánon). A 2344. kánon tiltotta és büntette a római pápa, a bíborosok, a saját ordináriusok elleni bárminemű támadást, ítéletet, tehát az akkoriban dömpingszerűen adott nyilatkozatokat is. Hamvas püspök viszont szűkítette a kört: a világiak kényszer hatására tették, amit tettek, nem voltak tisztában cselekedetük egyházi jogi következményeivel, ellenben a papok nem menthetők fel. A bizonytalanság nem oszlott el, az egyházjogászok nem mertek nyilatkozni, hogy bűn-e a Mindszenty elleni állásfoglalás.³⁰

28 NARA RG 59. General Records of the Department of State. CDF 1945–49, Box 6888. 864.404/2–249. Cannon jugoszláviai amerikai követ távirata, Belgrád, 1949. február 2. (No. 110. Incoming telegram.) – A *Borba* című napilap 1949. január 27-ei számának 4. oldalán (23/XIV. szám) jelent meg a „Žuta knjiga” mađarske vlade o izdajničkom radu kardinala Mindsentija [Mindszenty kardinális áruló tevékenységéről, a magyar kormány által kiadott „Sárga könyv”] című írás. A cikk – miközben összefoglalja a „Sárga könyv” téziseit – áthangolja azok hangsúlyát a „monarchofasiszták” szőtt „összeesküvésre” az utódállamok ellenében létrehozandó osztrák–magyar perszonálunió létrehozása érdekében, amelyben Ausztria ipara és Magyarország mezőgazdasága fejlődne. Az 1949. január 29-ei lapszám (25/XIV.) pedig „Mindszenty áruló működése és a magyar propaganda jugoszlávellenes kihívásai” címmel adott összefoglalást. (Lásd: MNL OL XIX–J–1–k–Jugoszlávia 1945–64, 18. d. 1035/49. A Mindszenty-ügy sajtóvisszhangja Jugoszláviában.)

29 *Documents Pontificaux de Sa Sainteté Pie XII 1949*. Réunis et présentés par R. Kother. Éditions Labergerie, Paris – Éditions Warny, Louvain, 1951. 65. – A Konzisztoriális Kongregáció hivatalos nyilatkozata (1948. december 28.): *Documents Pontificaux de Sa Sainteté Pie XII 1948*. Réunis et présentés par R. Kother. Éditions Labergerie, Paris – Éditions Warny, Louvain, 1950. 464–465. – A kiközösítésről és annak sajtóvisszhangjáról Velics László római magyar követ haladéktalanul tájékoztatást adott. MNL OL XIX–J–1–j–d/2. Vatikán TÜK-iratok. Velics 6369. sz. távirata, Róma, 1948. december 30.

30 PPL Rogács Ferenc püspök hagyatéka, 44. iratköteg. Jegyzet, 1949. január 10. és „Konferencia, 1949. I. 17.” Szövegét lásd: *A Magyar Katolikus Püspöki Kar tanácskozásai 1949–1965 között* i. m. 76.

XII. Piusz pápa hivatalát napokon belül táviratok árasztották el: nemcsak az európai érsekek és püspökök, hanem a döntően katolikus latin-amerikai országok főpapai, az örmények pátriárkája, Sydney érseke is tiltakozott. Theodósio de Gouveia portugál bíboros, Mozambik érseke pedig az összes afrikai katolikus hívő csodálatát és együttérzését tolmácsolta. Josef Frings bíboros, kölni érsek a német katolikusok nevében protestált a bíboros letartóztatása ellen. Szavai szerint világos, hogy a bíborost a kommunista ideológiával való szembenállása miatt börtönözték be. Nagy Ferenc, az ekkor már bő egy éve az USA-ban menekültként élő volt magyar miniszterelnök szerint Mindszenty rendkívül szoros rendőrségi megfigyelése eleve lehetetlenné tette, hogy a vádpontok közül akár egyet is megvalósítson, azok már csak ezért is neveltségesek. Az ugyancsak Amerikába emigrált Sulyok Dezső, a Magyar Szabadság Párt egykori vezetője Truman elnökhöz intézett üzenetet, amelyben az USA retorziójaként felvetette Washington és Budapest diplomáciai kapcsolatainak megszakítását.³¹

A Mindszenty sorsán felháborodó külföldi tiltakozó akciókból válogatott ez az 1950-ben készült olasz plakát

A washingtoni magyar követségre is özönlöttek a tiltakozások, nem egyenlevelek, hanem egyedi vagy aláírások tucatjait tartalmazó közös megkeresések.³² Az első tüntetések egyike New Yorkban volt a magyar főkonzulátus épülete előtt 1949. január 5-én. A mintegy 30-40 főből álló csoport befolyásos amerikai szervezetek vezetői által aláírt memorandumot nyújtott át a hivatalvezetőnek, aki azt a „tüntetés sima levezetése és a sajtóvisszhang mérséklése érdekében” udvariasan átvette.³³ Amerika magyar és nem magyar lakossága éberrel figyelte a fejleményeket, és az első tüntetést több és nagyobb megmozdulás is követte.

A Budapestre akkreditált diplomaták szinte kivétel nélkül arra hívták fel külügy-minisztériumaik figyelmét, hogy a bíboros letartóztatása nem pusztán a magyar állam belügye, mivel az aligha következhetett volna be Moszkva jóváhagyása nélkül. A brit

31 „La dolorosa indignazione mondiale per l'arresto del Cardinale Mindszenty.” [Az egész világ felháborodik Mindszenty József bíboros fájdalmas és botrányos letartóztatásán.] *L'Osservatore Romano*, 88. évf. 304. sz. 1948. december 31. 1. és 4.

32 MNL OL XIX-J-1-d KÜM – Washingtoni Nagykövetség 1949–1952. 5. d.

33 MNL OL XIX-J-1-d KÜM – Washingtoni Nagykövetség 1949–1952. 5. d. Balassa Béla konzuli igazgatási tanácsos, ideiglenes hivatalvezető jelentése. New York, 1949. január 5.

külgügyminiszter értesülései szerint a magyarországi kommunisták közötti szélsőségesek azonnali intézkedést követelnek, a mérsékeltőbbek viszont szeretnének kiutat találni, aminek következtében a kormány álláspontja szinte óráról órára változik. „Egy esetleges orosz beavatkozás döntő jelentőséggel bírna” – szögezte le, de sem a római magyar követ, sem a Vöröskereszt budapesti képviselője nem tudta megmondani, hogy „Moszkva tett-e már bármilyen lépést”.³⁴

Itthon a viszonylag békés karácsonyi hangulatot a döbbenet váltotta fel. A hatalom új sajtóhadjáratot indított, amelynek keretében nem pusztán útszéli, hanem kimondottan gyűlölködő cikkek sora jelent meg. Nem fukarkodtak a jelzőkkel: mindennapos volt a bíborost „gyáva”, „aljas”, „féreg”, „elmebeteg”, „nyomorult”, „bűnöző” és hasonló szavakkal illető pocskondiázás; a csúcst alighanem a *Szabad Nép* „a halál prédikátora” minősítése jelentette.³⁵ A Mindszenty vérért követelő sajtó ellenében beszédes csöndben maradt a *Magyar Kurír*. December 27-i számában egyetlen sort sem szólt a hercegprímás letartóztatásáról. Írt viszont a vatikáni Grotta bezárásáról, és írt Mindszenty rendelkezéséről a péntekre eső szilveszteri húsfogyasztási tilalom alóli felmentésről az esti főétkezés idején, miközben hallgatott a legmeggrázóbb eseményről. A következő napokban is csak a tilalom alóli felmentések képezték a legfontosabb híreket. Januárban néhány cáfolat és helyreigazítás kapcsán már felbukkant a hercegprímás neve,³⁶ de érezhetően félelem bénította meg a szerkesztőségi műhelyt.

Az MDP-hez érkező hangulatjelentések vegyesen írtak elkeseredettségről, felháborodásról, törleszkedésről és rémhírekről. Itt-ott ki merték mondani, hogy Mindszenty mártír. Az egyik jelentéskészítő Rákospalotán például rengeteg síró asszonnyal találkozott, akik bűnnek tartották Mindszenty letartóztatását. Mezőkovácsházán a nemzeti bizottság Mindszenty-ellenes nyilatkozatot követelt a paptól, ám az inkább egy órán át harangozott, a tömeg pedig megverte a bizottság elnökét és a segítségére siető három rendőrt. Volt, ahol viszont az hangzott el, hogy már „rég fel kellett volna húzni”. Egerben azt suttogták, hogy a pápa megzsarolta Rákosit: ha nem bocsátja szabadon Mindszentyt, akkor Rákosi Svájcban lévő aranyát Amerika le fogja foglalni. Fejér megyében a papok egy része barátkozni kezdett a kommunista vezetőkkel. A parttalan demagógia és a félelem kettős hatással járt. A virágvasárnapi hozsannázók, ha nem is kiáltoztak „feszítsd meg”-et, de a dermesztő félelem és hazugságáradat közepette voltak katolikus papok és hívők, akik kezdtek „okosan” viselkedni. A nyáj, érthetően, megriadt.

34 TNA FO Legation, Vatican: General Correspondence, FO 380/148: Hungary, 1949. Ernest Bevin külgügyminiszter 6/54/49 sz. telegramja a szentszéki brit követnek. London, 1949. január 23.

35 „A halál prédikátora.” *Szabad Nép*, 6. évf. 240. sz. 1948. október 17. 5.

36 Sajtóhírekre reflektálva közölte például, hogy nincs Páter Paulus nevű prímási másodtitkár, nincs érseki kúria, Witz Béla viszont valóban köszöntötte az újév alkalmából Szakasits Árpád köztársasági elnököt. Cáfolta a hírügynökség, hogy Mindszenty József szellemi végrendeletéből egyetlen szót is közzétett volna vagy ilyen hírt közölt volna. „A Magyar Kurír válasza a Reuter hírszolgálati irodának.” *Magyar Kurír*, 39. évf. 1949. január 3. II. kiadás, du. 5 óra.

TÁRGYALÁSI HAJLANDÓSÁG ÉS PÁPAI INTELEM

Az 1949-es esztendőt két esemény foglalja keretbe: az év Mindszenty József hercegprímás bíróság elé állításával kezdődött, és Sztálin generalisszimusz 70. születésnapjának országos ünneplésével végződött. Hívők milliói aggódtak az érsek sorsáért, miközben a magyar katolikus püspöki kart dermedt, zsibbasztó rémület járta át. Witz Béla érseki helynök három másik pappal együtt a katolikus egyház képviselőjében megjelent Szakasits Árpád köztársasági elnök újévi fogadásán.³⁷ Eközben a hívek legalább egy nyilvános imádság elrendelését vagy egy tiltakozó körlevelet vártak, de egyik sem érkezett. A püspöki konferencia nyilvánosan nem emelt szót a prímás letartóztatása ellen.

A VIZSGÁLATI FOGSÁG ELSŐ NAPJAI

A közvélemény még fel sem ocsúdott a történetek után, amikor az Andrásy út 60. alatti épületben, a politikai terror emblematisztikus színhelyén,³⁸ Décsi Gyula alezredes irányít

tásával – a Péter Gábor államvédelmi altábornagy közvetítésével személyesen Rákosi Mátyás miniszterelnökhelyettestől, a Magyar Dolgozók Pártjának főtitkárától kapott instrukciók szerint – már javában folyt a bíboros vallatása.³⁹ Mindszenty cellájául nem pincezárka, hanem egy első emeleti, éjjel-nappal fűtött, de levegőtlen, sötét, mintegy 20 négyzetméteres szoba szolgált. „Ön szokott sétálni?” – kérdezte tőle a védőügyvédje. „Én itt vagyok fogoly. Kérem, itt nem lehet.” „És friss levegő?” –

Az Andrásy út 60., a politikai rendőrség hírhedt központja még nyilas főhadiszállásként

37 *Magyar Nemzet*, 5. évf. 2. sz. 1949. január 4. 1.

38 A neoreneszánsz épület lakóháznak épült 1880-ban. 1940-ben a Nyilaskeresztes Párt itt rendezte be főhadiszállását, birtokba véve az egész épületet, aminek maga Szálasi Ferenc adta a „Hűség Háza” nevet. 1945 februárjában az ÁVO elődje, a Magyar Államrendőrség Politikai Rendészeti Osztálya foglalta el. A házak alatti pincéket a falak áttörésével összekötötték, a pincelabirintusban börtönt építettek ki. Az Államvédelmi Hatóság 1956-ig birtokolta a házat. Ezután különböző cégek székházaként, illetve irodaházaként működött. 2002 óta itt működik a Terror Háza Múzeum.

39 Rákosi visszaemlékezéseiben leírta, hogy Péter Gábortól, az Államvédelmi Hatóság vezetőjétől elkészülésük után azonnal megkapta Mindszenty kihallgatási jegyzőkönyveit. RÁKOSI Mátyás: *Visszaemlékezések 1940–1956*. I–II. kötet. Napvilág Kiadó, Bp., 1997. 712.

hangzott az újabb kérdés. „Ha eresztenek be friss levegőt a szobába, akkor van, kérem szépen. Egyébként nem. Úgyhogy már december 26. óta nem sétálok. És éjjel nappal fűtött szobában, amit nem panaszként mondok, sőt... csak a dolog jellemzésére, azonban úgy van, hogy állandóan egy bizonyos tekintetben megpuhul valahogy az ember.”⁴⁰ Nem tettek be mellé fogdaügynököt, jobbnak látták, ha csak az őrség ügyel rá fokozottan: négyen vigyáztak rá éjjel-nappal.

Mindszentyt nem először fosztották meg szabadságától, a börtönben töltött első éjszaka mégis megrázta. Emlékirataiban külön fejezetet szentelt az első 24 órának: meztelenre vetkőztették, „tatárcsíkos bohócruhának” csúfolt rabruhába bújtatták, elko-bozták reverendáját, breviáriumát és minden személyes holmiját. Valóban így történt-e, vagy amikor emlékiratait lejegyezte, összerosódtak a napok, és összekeveredtek a hallott vagy olvasott és a megélt történetek? Egyes részletek ugyanis nincsenek a helyükön, például rabruhába csak az elsőfokú ítélet után kellett átöltöznie, az előzetesben még civil viselhetett.⁴¹ Mindszenty vallatásáról is rengeteg túlzás kapott lábra, amire emlékiratai készítésekor Ispánki Béla plébános, a „tettetárs” fel is hívta a bíboros figyelmét: nem igaz, hogy nemi szervén szórakoztak volna, mint az „Úristen fölösleges adományán”, vagy hogy orgiákat kellett volna végignéznie.⁴² A szerző hallgatott a visszafogottságot tanácsoló sorstársra, a pletykákat kihagyta a publikált memoárból. Az emlékiratokban leírt szenvedéstörténet azonban lényegében hiteles.

A vizsgálat során készült 70 vaskos dosszié alapján nagyjából rekonstruálni lehet a történeteket. Mindszentyt letartóztatását követően azonnal, még december 26-án este kihallgatták. Hogy pontosan mi történt, azt csak sejtethetjük a másnapi kihallgatási jegyzőkönyvből: „a tegnapi napon [tehát a letartóztatását követően] nagy megaláztatásban volt részem, amiben eddig nem volt részem, és hát kérem ugye, hogy a kihallgatások során milyen hangon beszéltek, meg ami a másik szobában történt, hát valahogy nekem nagy önmegtartóztatásom az, hogy bármi tekintetben ugye én rendelkezésre álljak... Ez a gyalázatos, mocskos beszéd, ami az én jelenlétemben előfordult, mélyen lehangoló, hogy a magyar rendőrség intelligens tagjainál ez az ordenáré viselkedés lehetséges. [...] Ennyi lovagiasság nincs kérem szépen egy főpappal, bíborossal szemben, amiből a világon csak 51 van, és akkor a magyar rendőrségen ilyen magatartást tanúsítanak.”⁴³ Mindszenty felháborodottsága még nem verésre, inkább közönségességre, szeméremsértő magatartásra utal. Nehezen viselné ezt bárki, nemhogy egy istenfélő, felebaráti szeretetet hirdető főpap. Éjjel tizenegy-től hajnalig túlesett az első kihallgatáson és három gumibotozáson. Az első vallatók durvaságához képest Décsi Gyula kihallgatásvezető maga volt a megtestesült udvarias-

40 ÁBTL 3.1.9. V-700/5. 94–123:123. fol. Mindszenty József bíboros első beszélgetése ügyvédjével, dr. Kiczko Kálmánnal. Bp., 1949. január 27. Közli: SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' halálra ítélve* i. m. 602–630.

41 MNL OL XX-10-k LÚ PO 18.300/1989. Décsi Gyula tanúkihallgatási jegyzőkönyve. Bp., 1990. január 30.

42 MMAL 34. d. „Ispánki [!] Béla által átnézett fejezetek” feliratú dosszié, lapszámozás nélkül.

43 ÁBTL 3.1.9. V-700/5. 5–26:21–22. fol. Gyorsírási jegyzet áttétele Mindszenty kihallgatásáról. 1948. december 27-én este. (PL-ből hiányzik.) (A kardinálisok létszáma ez idő szerint 70 főben volt maximálva. Ám XII. Piusz nem osztott ki tizenöt bíborosi kalapot, és időközben néhányan elhaláloztak.)

Az „előzékeny” nyomozásvezető:
dr. Décsi Gyula (1919–1990)
államvédelmi ezredes, az ÁVH Jogi
és Börtönügyi Főosztályának vezetője
1950-ben

ság. Mindszenty Józsefet végig hercegprímásnak szólította, titkárát „Zakar úr”-ként emlegette, a vallatást csak „beszélgetés”-nek minősítette, mintha nem is lenne komoly tétje. *„Nem büntetőjogi kérdésekről van szó túlnyomórészt, Ön is láthatja, de átbeszéljük”* – altatgatta Mindszenty éberségét.⁴⁴ Kérdéseire Mindszenty óvatosan, röviden, senkire nem terhelően, többször *„nem emlékszem”*-mel válaszolt. Válaszai kurtaságát azzal indokolta, hogy bármit mondania *„valahogy tőlem helytelen dolog volna”,*⁴⁵ *„elvégre mindent az ember nem mondhat el. [...] Vannak bizonyos dolgok, amiket az ember becsuk a lelke kamrájába, és amiket nem mond meg; vannak ilyenek.”*⁴⁶ Volt, hogy a titoktartási kötelezettségére hivatkozva nem felelt, és hogy csak a Szentszék engedélyével nyilatkozhat.⁴⁷ Décsi kérdéseinek első zuhataga Chapin amerikai követre vonatkozott. Böbeszédűsége mögött a Zakartól nyert információk álltak. Egyszer-egyszer azért

sikerült megtéveszteni Mindszentyt előzékeny modorával, aki őszinté(bbe)n válaszolt azzal, hogy *„csak uraságodnak mondom ezt a dolgot. Világos, hogy a rendőrségnek ezt nem közölhetem.”*⁴⁸ Akármit is gondolt Mindszenty a rideg börtönfalak között, rá kellett döbbsennie, hogy sokkal többet tudnak róla, mint azt valaha is feltételezte volna.

A barátságos beszélgetést már igazi ávós, kegyetlen éjszaka követte. Hiába mondta Mindszenty, hogy *„szeretnék már aludni, múlt éjszaka nem aludtam, ma nem aludtam, úgyhogy szeretnék pihenni.”*⁴⁹ Décsinek aláírt kihallgatási jegyzőkönyvet kellett produkálnia. Ami szép szóval nem ment, kicsikarta veréssel. Valamikor december 27-e éjszakáján így készült el az első jegyzőkönyv, amelynek mindhárom oldalát aláírásával hitelesítette Mindszenty.⁵⁰ A három aláírásból kettőben a megszokott szállkás betűk köszönnek vissza, de az egyik aláírás a felismerhetetlenségig eltorzult, mint akit erős fájdalom kínoz, rosszullét környékezik vagy el is ájul, és a név szinte lecsúszik a papír sarkáról. *„...nem akartam aláírni a jegyzőkönyvet, mert nem az én vallomásomat vették jegyzőkönyvbe, úgy hogy az már kérem egy csinálmány [...] megint bevitték a szomszéd terembe és kérem egy őrnagy vert engem gumibottal, részben levetkőztetett, és amikor már nem bírtam a veréseket, kérem valósággal bemásztam [az asztal alá]”*⁵¹ – mondta el a jegyzőkönyvezés körülményeit pár héttel később a védőügyvédnek. Mégis, pontosabban épp ezért, mind-

44 Uo. 20. fol.

45 Uo. 19. fol.

46 Uo. 23. fol.

47 Uo. 7. fol.

48 Uo. 20. fol.

49 Uo. 26. fol.

50 PL Processus, 1. d. V–700/1. 19–20r–v. Gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyv. Bp., 1948. december 27.

51 ÁBTL 3.1.9. V–700/5. 136–138. fol. Mindszenty József bíboros második beszélgetése ügyvédjével, dr. Kiczko Kálmánnal. Bp., 1949. január 28. (A 138. fol. PL-ből hiányzik.) Közli SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' halálra ítélve* i. m. 630–645.

A hercegprímás fizikai és lelki kínokról tanúskodó, töredezett aláírása az árulkodó c. f. jelzéssel

három aláírás előtt ott áll két betű: c. f. Amikor évekkel később, 1956 novemberében a Szentszék berkeiben a bíboros sorsával foglalkoztak, egy emigráns paptól kapott információk alapján annyit tudtak, hogy *„a fogság évei és a számára kiszabott megpróbáltatások a bíborosban különösen mély nyomokat hagytak. A peréről kérdezvén nem tudta összpontosítani emlékeit, csupán kihallgatásának első két napját őrzi emlékezetében. Arra emlékszik még, hogy e napok végén egy olyan dokumentum aláírására kényszerítették, amelynek az értelmét már nem volt képes felfogni. Egy pillanatra visszanyerve a lélekjelenlétét rövidítve az aláírása fölé írta: coactus feci. Ezután elborította őt az éjszaka.”*⁵²

Mindszenty a török háborúk idején fogságba esett és megkínzott keresztények példáját követte, amikor a kihallgatási jegyzőkönyvek lapjaira, a neve után mindenütt odaírta a „kényszerből tettem” jelentésű két betűt, először a december 27-ei jegyzőkönyvre. *„Én is akkor tettem oda, amikor egész éjszaka ez engem ütött-vert”* – ismerte el egy jó barátának vélt államvédelmisnek.⁵³ Tehát a fizikai fájdalom az, ami magyarázza, miért olyan riasztóan

52 AMAE AD, Série: Europe, 1956–1960, sous-série: Hongrie, dossier: 101 Questions religieuses, janvier 1956–juin 1957. 142. fol. Roland de Margerie, Franciaország szentszéki nagykövetének 878/EU számú jelentése Christian Pineau külügyminiszter részére. Róma, 1956. december 7.

53 PL Processus, 1. d. V–700/1. 19–20. fol. Gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyv, 1948. december 27. Mindszenty hitelesítő aláírásával és a „c. f.” kitétellel. Mindszenty emlékirataiban azt írja, hogy vizsgálati fogságának első tizenöt napja alatt semmiféle vallomást sem tett és semmit sem írt alá, s csak a tizenhatodik napon, január 11-én írta alá először az eléje tett vallomást, de neve mellé „c. f.” jelzést tett. Ez azonban tévedés. Korábban megjelent munkámban magam is helytelenül a c. f. rövidítés első alkalmazását december 29-ére, a letartóztatás utáni harmadik napra datáltam.

zilált és kusza a hercegprímás aláírása. S hogy ez nem akármilyen ütés-verés lehetett, arról Péter Gábor altábornagy későbbi szavai árulkodnak, amikor 1956-ban mint elítélt azt javasolta, hogy az akkor már ugyancsak elítélt Décsi Gyulát faggassák ki arról, *„emlékszik-e Mindszenty c. f.-jére?”*⁵⁴

Alighogy véget ért a hajnalba nyúló vallatás, szinte máris folytatta – a nyugovóra térő Décsinél ridegebb hangnemben – Tihanyi János államvédelmis osztályvezető. Mivel csak szófukar válaszokat kapott és Mindszenty többször visszakérdezett, mintegy megfordította ezzel a kihallgatást, egyre ingerültebbé vált. Ám emelt hangon sem érte el, hogy Mindszenty elismerje: szökni akart amerikai segítséggel.⁵⁵ Mindszenty ekkor még, ha alvatlanságtól zúgó fejjel is, de állta a sarat. 1948. december 29-én megfellebbezte az előzetes letartóztatását elrendelő ügyészségi határozatot. *„Az indoklás szemben áll azzal a ténnyel, hogy szökés az előállítás előtt nem történt. Hónapokon át vádolt a sajtó az 1946. évi VII. tc.-be ütköző ténykedésekkel, a távozás gondolatával egyenesen szembehelyezkedem, ezt az Államvédelem is megállapította. Kérem ezért az előzetes letartóztatás feloldását...”*⁵⁶ Ennek a fellebbezésnek legfeljebb akkor lett volna foganatja, ha Róma tárgyalási hajlandóságot mutat. Ennek hiányában azonban megszakítás nélkül folytak a kihallgatások.

A jegyzőkönyvek olvasásakor Rákosi Mátyás felfigyelt Mindszenty szokatlan, *„c. f.”* előtagú aláírására. A betűk jelentését firtató kérdésére Péter Gábor csak annyit tudott válaszolni, hogy *„valami vallási marhaság”*, mert Mindszentytől úgy tudta, hogy az a *cardinalis foraneus*, azaz a vidéki, nem kuriális bíboros rövidítése. Rákosi azonban kapcsolt, *„nem, ez nem vallási marhaság, hanem azt jelenti, hogy »egy szó sem igaz«”*.⁵⁷ Igaza volt. Mindszenty 1949. január 3-án írásban is beismerte az átverést: *„a jegyzőkönyveken ama aláírás, hogy c. f. (coactus feci) egy kényszert jelent, vagyis azt akartam jelezni, hogy vallomásomat kényszer hatása alatt tettem.”*⁵⁸ Ezután *„megint kezdődött a verés”*.⁵⁹ Aznap büntetésből eltiltották a dohányzástól, míg szigorításként az addigi misézési lehetőséget egy időre megvonták.⁶⁰ Bár a mindennapi kötelező misézés elmulasztása a körülményekből eredt, mégis komoly lelkiismereti terhet rótt az 1917-es egyházi törvénykönyv kánonjain felnőtt főpapra.

Mindszentyt letartóztatásától kezdve nemcsak vallatták, hanem jegyzeteltették is. A különböző témacsoportok szerinti feljegyzéshalmaz írásképe és szóhasználata a Mindszentytől megszokott, a figyelmeztető jelzést (c. f.) ezekre nem tette ki. Szóhasználata

54 MNL OL M–KS 288. f. 9/1962/51b. 4. fol. PÉTER Gábor: *Mi az igazság?* című kézírata, 1956. július 10.

55 ÁBTL 3.1.9. V–700/5. 27–46. fol. Gyorsírási jegyzet áttétele Mindszenty József kihallgatásáról, 1948. december 28. este. (PL-ből hiányzik.)

56 PL Processus, 12. d. V–700/33. 245. fol. Mindszenty József eredeti kézírásos levele a „Nor”-nak (Népbírószágok Országos Tanácsának). (Második oldala hiányos, dátumát – 1948. december 29. – egy későbbi összegzésből ismerjük.)

57 MNL OL M–KS 288. f. 9/1962/51b. 27. fol. PÉTER Gábor: *Mi az igazság?* című kézírata, 1956. július 10.

58 PL Processus, 1. d. V–700/1. 9. fol. Mindszenty József eredeti kézírásos feljegyzése. Bp., 1949. január 3.

59 Lásd az 51. jegyzetet.

60 Mindszenty 1948. december 30–31-én és január 1-jén misézhetett, ezt követően 12 napig nem, csak január 13-tól engedélyezték ismét. PL Processus, 12. d. V–700/33. 250. fol. Mindszenty József feljegyzése, 1949. március 31. Eredeti kézírás és annak gépelt szövege.

helyel-közzel tőle idegen, diktálás-ízű: „A nyugati hatalmakkal, azoknak itteni képviselőivel való politikai kapcsolatokat az a politikai elgondolás határozta meg, hogy...” A feljegyzések vagy egy kérdéssel indulnak: „Miért találkoztam Zita királynéval és Ottóval?”, „Mihalovics pr[elátus] hírszerzése”, „Hogyan érintkeztem Mihalovics prelátussal kimenetele óta?”, „Minő vonalakon fut a katolikus ifjúság élete?”, vagy a téma, illetve személy felvezetésével: „Pártok”, „Politikusok”, „Az Ottó-kérdés”, „1947. Ottawa”, „Chicago”, „New-York”, „Az itthoni közlés”, „Szappanyos Béla főtitkár”, „Borbély István S.J. Provinciális”, „Gácsér József bencés”.⁶¹ Ezeket a kézírásos feljegyzéseket legépelték és kiértékelték. A gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyvek (1949. január 5., 9., 11.) már az ÁVH ízlését és módszertanát tükrözik: önvádoló, mesterkéltné mondatok sora köszön vissza a montázsszerű, manipulált szövegekből, minden oldalon a bíboros hitelesítő aláírásával. A vallatók kérdéseit immár nemcsak Zakar információi, hanem a sorstársak – főleg Baranyay Jusztin és Beresztóczy Miklós – vallomásai is táplálták. A kihallgatásokon hangsúlyozottan a bíboros amerikai kapcsolatrendszerét és a köztársaság megdöntését célzó legitimista „összeesküvést” firtatták. Ezeket csak színezte a valutázás és a Szent Korona-ügy annak alátámasztásához, hogy nem az egyház egésze elleni támadásról, hanem csak egy „bűnöző papról” van szó. Mindehhez felidéztek Mindszenty zalaegerszegi múltját, pártszimpátiáit, előásták a sajtópereket, a konfliktusokat – mindenben egy akadémuskodó, hatalmával és befolyásával visszaélő, kicsinyes és kapzsi személyt kerestek.

A „BŰNTÁRS” PÜSPÖKÖK ÉS AZ UKRÁN VONAL

Mindszenty őrizetbe vétele után Kádár János belügyminiszter magához rendelt néhány püspököt, és arra célozva, hogy az ő dossziéjuk sem üres, alaposan rájuk ijesztett (akik ezután egy ideig a saját sorsukkal foglalkoztak a bíborosé helyett). Valóban nem volt üres a dossziéjuk, legalábbis Zakar terhelően vallott Shvoy Lajos székesfehérvári, Dudás Miklós hajdúdorogi és Pétery József váci püspökökre, mondván, hogy mindannyian Mindszenty bizalmasai és különböző célokra dollárt vagy forintot kaptak tőle.⁶² Az, hogy régre nyúló legitimista szálakkal kötődtek egymáshoz, a püspöki kar legtöbb tagjára állt, most mégis csak Grösz esetében emelték ki, amivel máris megfogalmazódott a kapocs a Mindszenty-per és a kalocsai érsek elleni későbbi 1951-es per között. Kádár lemondásra szólította fel Gröszt és a másik három püspököt. Amikor Czapik azt firtatta, hogy milyen jogon teszi ezt, azt válaszolta, hogy „Mindszenty rájuk vallott”, ami nem volt igaz.⁶³ 1948. december 27-én kora délután Shvoy Lajos székesfehérvári püspök aznap este hat órára

61 PL Processus, 1. d. V–700/1. 146. és 178–271. fol., kivált: 146., 183., 197–202a és 235–237. fol. „Mindszenty sajátkezüleg írt feljegyzései 1948. december 29-én”; 241–242. fol. „Mindszenty 1949. január 1-én írt sajátkezü írása.”

62 ÁBTL 3.1.9. V–700/6. 127–132. fol. Zakar András gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyvei, 1948. december 29.

63 PPL Rogács Ferenc püspök hagyatéka, 44. iratköteg. Jegyzet, 1949. január 5. Kézírás. Szövegét lásd A Magyar Katolikus Püspöki Kar tanácskozásai 1949–1965 i. m. 49–53:51.

szóló „meghívót” kapott Kádár János belügyminiszterhez. Shvoy idegességében és zavarában nem fogta fel azonnal az invitálás kényszerét, sőt azt tudakolta a küldöncétől, hogy „Ki az a Kádár?” – amire maliciózus választ kapott: „Ennyit igazán illene tudni egy magyar püspöknek, hogy ma a belügyminiszter urat Kádár Jánosnak hívják.”⁶⁴

Másnap Dudás Miklós hajdúdorogi püspök volt soron. Hogy mi történhetett közte és a belügyminiszter között, az a püspök reagálásából kikövetkeztethető: Kádár „összeesküvéssel” vádolta, a történelemért kizárólagos felelősként az egyházat tette meg, és nyíltan megfenyegetve felszólította a püspöki hivatalról való lemondásra. Dudás öntudatosan és higgadtan, írásban válaszolt: „...a püspökségemet nem hivatalnak és nem rangnak tekintem, hanem apostoli küldetésnek, amelynek teljesítésére esküvel köteleztem magamat. Amint szóban is közöltem, erről szent küldetésemmel szembeni hűtlenség nélkül önszántamból nem mondhatok le”⁶⁵ – szögezte le. Hozzátette, ha a római pápa felmenti, akkor a legnagyobb készséggel engedelmeskedik. A kormány ismét egy megfoghatatlan, a hatókörén kívül eső hatalomba, az Apostoli Szentszékbe ütközött. Amikor Mindszentyt, a püspöki kart és a magyarországi katolikus egyházat a reakció fészkeként állították be, azzal akarva-akaratlanul a Szentszékbe is bevonták a csatába. A durva propagandahang Rómáig hallatszott és az ottani újságírók meglehetősen kedvezőtlen véleményt alakítottak ki Magyarországról.

Dudás Miklós (1902–1972) hajdúdorogi görög katolikus megyéspüspök. Ő volt a gyanúsítottjelöltek egyike

December 30-án három püspököt, Pétery Józsefet, Dudás Miklóst és Shvoy Lajost is gyanúsítottként hallgatták ki.⁶⁶ És bár több vádat, egyebek közt bizonyos mennyiségű amerikai dollár átvételét is elismerték, a hatóságok ezúttal megelégedtek azzal, hogy alaposan rájuk ijesztettek. Végül nem került őrizetbe egyik püspök sem, lemondásukat, illetve lemondásukat sem erőltették. A Mindszenty-per sikerét nem volt érdemes kockáztatni egy túlméretezett

64 PL Processus, 19. d. V–700/50. 301. fol. Jelentés. Bp., 1948. december 27. A püspök egy rövid választ intézett a feladóhoz: „Belügyminiszter Úr! Megkaptam levelét, hogy ma este 6 órakor keressem fel. A jelzett időben jelentkezni fogok. Szfv. 1948. XII. 27. Shvoy Lajos” Uo.: 302. fol. Kézírás. Vö.: ÁBTL 3.1.9. V–700/49. 66–67. fol. Bradács György főhadnagy jelentése, 1948. december 27. (PL-ből hiányzik.)

65 ÁBTL 3.1.9. V–700/6. 43. fol. Dudás Miklós hajdúdorogi püspök levele Kádár János belügyminiszterhez. Nyíregyháza, 1948. december 28. Gépelt másodlat. (PL-ből hiányzik.)

66 ÁBTL 3.1.9. V–700/6. 38–40. fol. Dudás Miklós gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve. Bp., 1948. december 30.; Uo., 100–103. fol. Shvoy Lajos gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve. Bp., 1948. december 30. (PL-ben hiányos); ÁBTL 3.1.9. V–700/43. 219–222. fol. Pétery József gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve. Bp., 1948. december 30. (PL-ből hiányzik.) Szövegüket közölte SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' halálra ítélve* i. m. 491–493., valamint CD-melléklet 15/4. és 16. sz.

frontális támadással, viszont a kihallgatás ijesztő emléke figyelmeztetően kísérté a főpapok további életét.

A hatóság nem engedte el könnyen Dudás püspököt. Mint „ősfelbujtót”, megpróbálták összefüggésbe hozni az iskolaállamosításkor elhíresült Pócspetrivel, pusztán azért, mert a püspöki székhely (Nyíregyháza) és a falu alig 30 kilométerre feküdt egymástól. Ez a szándék zsákutcának bizonyult, mert a faluban se papja, se egyházközsége nem volt a görög katolikusoknak. A Dudásnak feltett kérdések egy része viszont arra utal, hogy a perben terveztek egy másik, ám végül ejtett szálát is. A püspököt ugyanis visszatérően a Magyarországon tartózkodó szovjet hadseregről, valamint Kárpátaljáról és Nyugat-Ukrajnáról szerzett információkról faggatták: *„Milyen feladatokkal bízta meg őt Mindszenty Kárpátaljára vonatkozóan?”*, *„Milyen úton, kin keresztül tartották és tartják a kapcsolatot a kárpátaljai ágenseikkel?”*, *„Kitől kapta Dudás azt az információt, hogy Rózsa [sic!] püspök meghalt és hogy a papokat letartóztatták?”*⁶⁷ Nem maradt titok a kihallgatók előtt, hogy a hazai görög katolikusoknak általában a Kárpátaljáról átszökött emberek hozták az értesüléseket, vagy Nyugatról beszivárgó hírekből, a vatikáni rádió itt-ott fogható adásaiból szerezték információikat.

Hogy megértsük a kérdésekben rejlő óriási veszélyt, vessünk egy pillantást a kárpátaljai, illetve nyugat-ukrajnai görög katolikusság ez idő szerinti sorsára. 1944 májusában került Sztálin generalisszimusz asztalára *„A Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége területén található római katolikus egyház helyzetéről”* szóló jelentés.⁶⁸ Ebből kiderült, hogy az ország központi területein a római katolikus élet gyakorlatilag megszűnt. A jelentés szerzője csupán két templomról tudott: egyről Moszkvában és egyről Leningrádban. Viszont továbbra is létezett és aktívan működött a görög katolikus, az úgynevezett unitus egyház. Híveinek száma Nyugat-Ukrajnában és Kárpátalján mintegy 4 millió fő, akik 2396 egyházközségbe szerveződtek és a római Apostoli Szentszék fennhatósága alá tartoztak. A görög katolikusok további sorsát két érdek évszázados ellentéte határozta meg: a Vatikán attól tartott, hogy a görög katolikus közösségek az ortodoxia felé fordulnak, Moszkva viszont azt feltételezte, hogy Róma ezeket a közösségeket az ortodoxia elleni küzdelem kiindulópontjává akarja tenni, és létre akar hozni egy „katolikus tömböt” Kelet- és Közép-Európában. Ahogy arra korábban már utaltunk, a Vatikán keleti politikájának ez idő szerinti kulcskérdése: megállítani vagy megtéríteni a szovjeteket? Az imádság erejével szembeszállni az ateizmussal, vagy spirituális falat húzni Kelet és Nyugat közé? 1944-ben viszont azt a fenyegető helyzetet kellett megoldani, ami a Vörös Hadsereg győzelmével bekövetkezett: miként lehet megőrizni a görög katolikus egyházat az új politikai helyzetben? Az egyház a megfelelő választ a szovjet hatalom iránti barátság demonstrálásában vélte megtalálni, de tévedett. A metropolisita hiába fejezte ki az ukrán nép köszönetét Sztálinnak *„a nyugat-ukrán földnek*

67 Helyesen: Romzsa. ÁBTL 3.1.9. V-700/6. 37. fol. Bizalmas irat: „Kihallgatni Dudás Miklóst a következő kérdésekben.”

68 A görög katolikusokról írt összefoglalás bázisa: T. V. VOLOKITJINA–G. P. MURASKO–A. F. NOSZKOVA: *Moszkva i Vosztocsnaja Evropa* i. m. 87–96.

Andrij Septickij (1865–1944) lemergi (lvovi) érsek, kijevi és galíciai metropolita az Ukrán Kommunista Párt Központi Bizottságának tagjaival. A független és egységes Ukrajnát szorgalmazó ukrán görög katolikus egyház 1944 tavaszára a létét veszélyeztető politikai szándékkal szembesült. A józan gondolkodású Septickij kapcsolatot keresett a szovjet vezetéshez

a Nagy-Ukrajnához való hozzácsatolásért”, a náci együttműködéssel megvádolt görög katolikus egyházra gyanakodva tekintettek Moszkvában. A bizalmatlanságot csak tetézte, hogy a görög katolikus főpapok megpróbálták helyreállítani a háború befejezésekor megszakadt kapcsolataikat a Vatikánnal és személyesen XII. Piusz pápával.

Végeredményben Moszkva szemszögéből megelőző óvintézkedésnek volt tekinthető az az 1945 eleji döntés, hogy az ukrainai görög katolikus egyházat felszámolják, a görög katolikusokat pedig betelerik az orosz ortodox egyházba. Ennek végrehajtását Joszif Szipij ukrán metropolita és társainak korábban már említett elítélésével kezdték meg. A főpásztorától megfosztott egyház már könnyű préda volt. Az 1946 márciusában tartott, valamennyi püspökétől rendőrileg „megszabadított” és megfélemlített lemergi szinódus kimondta az 1595–1596-os breszti unió érvénytelenségét (azaz az ortodoxok egy részének egyesülését Rómával, a katolikus egyházzal) és a visszatérést az orosz ortodox egyház kebelére.⁶⁹ A két egyház egyesítésével (valójában a görög katolikusság felszámolásával) Moszkva a birodalom speciális biztonsági zónáját akarta kiépíteni, de jelezte egy vallási világközpont létrehozásának igényét is. Egy politikailag ellenőrzött, de központilag irányított, a nemzeti eszméket elfojtó, ugyanakkor a világbirodalmi érdekeket szolgáló, homogén ortodox egyház elősegítette a megszállt vagy alávetett nemzetek társadalmi-politikai gleichschaltolását. A folyamat ugyanis nem állt meg a Szovjetunió határainál. Romániában 1948. december 1-jén a román kormány rendelte el az újraegyesülést, pontosabban a visszatérés nyomán a görög katolikus egyház megszűné-

69 „A lemergi zsinat.” *Magyar Kelet*, 2. évf. 13. sz. 1948. április 4. 3.

sét. Hasonló történt a lengyel és a szlovákiai görög katolikusokkal, és ezt lehetett prognosztizálni a magyar görög katolikusok jövőjét illetően is.

Visszakanyarodva Dudás püspök szerepére, görög katolikus püspökként azért került duplán célkeresztbe, mert a beolvasztás ellen tiltakozó kárpátaljai görög katolikus papok kapcsolatot kerestek a magyarországi katolikusokkal, hogy legalább áttelepülő családtagjaiknak menedéket szerezzenek, míg ők maguk egyedül állnak helyt.⁷⁰ Mindszenty hivatalba lépése első pillanataitól vészjósló híreket kapott Kárpátaljáról. Az ottaniak érdekében írt Schoenfeld amerikai követnek, szóvá tette, hogy Kárpátalján a papokat akadályozzák a vallás szabad gyakorlásában.⁷¹ 1947. január 12-én Mindszenty beszámolt a pápának a kárpátaljai helyzetről és Romzsa Tódor, a 2001-ben boldoggá avatott püspök meggyilkolásáról.

Az Államvédelmi Hatóság azonban mégsem használta fel a kézenfekvő szovjetellenes kémkedési teóriát, a kárpátaljai vonal épp hogy csak felvetődött a Mindszenty-per vádiratában. Pedig annyi erővel, amennyivel a többi vádpontot „igazolták”, gyerekjáték lett volna bizonyítani a Dudás–Mindszenty „hírszerzési” vonalat is. Gyaníthatóan azért nem domborították jobban ki, mert akkor a magyar hercegprímást nem a Budapesti Népbíróság, hanem egy szovjet katonai bíróság ítélte volna el – feltehetően valóban halálra, vagy a Gulagra száműzve, megfosztva ezzel a magyar baloldalt a per összes hozadékától, de megteremtve egy hatásában eltörölhetetlen vértanút. Dudást viszont évtizedeken át kísérte a Mindszenty-ügy kárpátaljai szála. Még 1964-ben is feljegyezték róla, hogy elzárkózik mindennemű állami együttműködés elől, és hogy a múltban is „rosszalkodott”. (Mindszenty jóváhagyásával állítólag 1947-ben titokban püspököt szentelt és lelkészeket kívánt küldeni Kárpátaljára, de legalábbis ezt javasolták a Vatikánnak. A püspökszentelés valószínűtlen, mivel ahhoz eleve két másik, összesen három püspök szükséges.)⁷²

Romzsa Tódor (1911–1947)
munkácsi görög katolikus
püspök. Előbb autóbalesetnek
álcázott merényletet követtek
el ellene, majd megmérgezték,
amiért elutasította
az ortodoxiához való
csatlakozást

70 ÁBTL 3.2.8. V–222. [kd.] 122. fol. Mindszenty József levele Dudás Miklós hajdúdorogi püspökhöz. Esztergom, 1946. február 1. (A politikai rendőrség levél-ellenőrzési részlegétől, gépelt másolat.)

71 ÁBTL 3.1.9. V–700/6. 121. fol. „Kapcsolatok külföldi követségekkel.” Dátum, aláírás nélküli gépelt irat. A tartalom alapján Zakar András prímási titkár összeállítása. (PL-ből hiányzik.)

72 ÁBTL 3.1.9. V–700/1. II. rész. 438–439. fol. Szabolcs-Szatmár Megyei Rendőr-főkapitányság javaslata. Nyíregyháza, 1964. április 17. (PL-ből hiányzik.) 1960 és 1962 között összeesküvés és kémkedés gyanúja miatt személyi dossziét nyitottak Dudásról, de a gyanú nem igazolódott be.

XII. PIUSZ PÁPA LEVELE

A megfélemlítő manőver után Dobi István miniszterelnök 1949. január 4-én, este hat órára tárgyalásra invitálta a püspöki kar tagjait, akik ezt megelőzően zárt ajtók mögött vitatták meg, hogy mitévők legyenek.⁷³ Jól látták, hogy a hercegprímás ügye túlnőtt személyes sorsán. Vita nélkül leszögezték: ne várjanak tőlük ítélezést és bírálatot az egyház bíborosáról. Végül egy olyan nyilatkozatot fogalmaztak meg, amelyben nyoma sem volt a letartóztatás miatti tiltakozásnak. Shvoy Lajos székesfehérvári és Pétery József váci püspökök épp ezt hiányolva tartózkodtak a szavazásnál. Az elfogadott nyilatkozat lényege, hogy a püspökök a történetek dacára is kitartanak a tárgyalási és

Dobi István miniszterelnök meghívása és rajta Grósz József kalocsai érsek válasza, 1948. december 30.

megegyezési készségüket kinyilvánító 1948. december 16-i deklarációjuk mellett. Ismételten leszögezték, hogy a tárgyalás fokozottan igényli az Apostoli Szentzsűk közreműködését, ezért még inkább indokolt egy apostoli vizitátor beutazása, vagy annak lehetővé tétele, hogy a püspöki karegyik tagja a kormány ajánlatával Rómába mehessen, és ott az illetékes tényezőknek az egész kérdéskört feltárhassa. Addig is a magyar püspöki kar a maga hatáskörében mindent megtesz a rend, a nyugalom és az országegépítő munka biztosítása érdekében, viszont kéri, hogy a kormány is hasson oda és rendelkezék, hogy az egyház békéjét és szabadságát ne zavarják.

A püspökök tehát nem támasztottak semmilyen előfeltételt, nem tiltakoztak, csak cáfoltak:

„1. Nem felel meg a valóságnak, hogy a katolikus Egyház nem ismeri el a Magyar Köztársaságot. Az egyház semmiféle államforma vagy kormányzati rendszer mellett sem kötötte le magát; a Köztársaságot is törvényes államformának ismeri el. Amióta a Köz-

73 „A püspöki kar december 16-iki hivatalos nyilatkozatával kapcsolatban tárgyalásra hívom meg Önt...” – e szavakkal kezdődött az 1948. december 30-án kelt és aznap expedíált meghívó szövege. MNL OL XIX-A-2-ab, 3. d. Dobi István miniszterelnök iratai, 070/1949. – A püspöki kar 1949. január 4-én tartott értekezletének anyagát lásd: *A Magyar Katolikus Püspöki Kar tanácskozásai 1949–1965 i. m.* 39–48.

társaságot törvénybe iktatták, a Köztársaság hivatalos szerveivel, nevezetesen annak kormányával az érintkezést fenntartottuk, és ezzel a Köztársaságot minden külön nyilatkozat nélkül is elismertük.

2. Nem felel meg a valóságnak, hogy ellenségei vagyunk a demokráciának. Mi, akik az evangéliumi egyenlőség és testvériség alapján állunk, nem vagyunk, nem is lehetünk ellenségei az igazi demokráciának.

3. Nem felel meg a valóságnak, hogy vissza akarjuk venni vagy vétetni a földbirtok-reform során földhöz juttatottaktól a földet és vissza akarjuk állítani a régi nagybirtokrendszert. 1945. májusban kiadott körlevelünkben Isten áldását kértük a földhözjuttatottakra; ez az álláspontunk ma is.”⁷⁴

A január 4-ei esti tárgyaláson a megjelent 14 püspök közül a Czapik köré csoportosuló kisebb mag hajlott a kormánnyal szembeni ellenállás látványos mérséklésére, hogy jól vagy rosszul, de legalább elégedjének. Arra számítottak, hogy legalábbis partnerként kezelik őket, és Rákosi Mátyás személyesen ismerteti a Mindszenty-ügy fejleményeit, hiszen semmivel nem tudtak többet, mint egy átlagos hírlapolvasó. Csalódniuk kellett. Előbb Dobitól, majd Rákositól is megalázva távoztak, mind a kettőtől „kikaptak”. Rákosi elégedetlen volt a nyilatkozattal, újabb kifogásokkal hozakodott elő annak tartalmát illetően, hiányolta például, hogy a püspöki kar nem mondta ki: nem királypárti. Czapiknak meg a fejéhez vágta, nem ezt várta tőle és csalódott benne. Az egri érsek erre idegesen jegyezte meg, hogy így nem lehet dolgozni, „két esztendőn keresztül egyebet sem csinált, mint egyedül szállt szembe a primással és a többi püspökökkel, és most a másik oldalon ezt vágják a fejéhez”.⁷⁵ A püspököket megfigyelő informátor jelentése szerint „...valamennyi főpap el van keseredve. Mindannyian azzal számolnak, hogy előbb vagy utóbb lecsukják őket. Ezt úgy fejezték ki maguk között, hogy »előbb lecsuknak kettőt, aztán újabb kettőt.«”⁷⁶ Kádár János belügyminiszter ugyanis előadta a Shvoy, Péter és Dudás püspökök elleni, főleg a legitimizmusukra épített vádjait, amiért vagy lemondanak, vagy bűnrészességi eljárást indítanak ellenük.

Közösen elfogadott hírként végül a következőt közölték a Magyar Távirati Irodával: „A püspöki kar és a kormány képviselői megkezdték az Egyház és Állam viszonyának rendezésére a tárgyalást, amely a mindkét oldalról meglévő nehézségek ellenére a megértés szellemében folyt. A tárgyalás a közeli napokban folytatódik.” Pedig Czapik érsek szerint ez nem is tárgyalás volt, hanem „vesszőfutás”. Minderről semmit sem tudva a baloldali sajtó itthon és külföldön lelkesen üdvözölte a nyugati propagandát „romokba döntő” tárgyalást, mert miközben Róma kiközösít, Budapesten a katolikus egyház képviselői nem-

74 KFL I.1.c. Grösz József perszonális iratai – A Grösz-per visszaszolgáltatott dokumentumai, 5. dosszié, 263–264.; SzCsPL I.1.a. 80/1949; ÁBTL 3.1.5. O–13.405/1. 166–167.; MNL OL M–KS 276. f. 65/352. ő. e. 73. fol. Szövegét lásd: A Magyar Katolikus Püspöki Kar tanácskozásai 1949–1965 i. m. 44–45.

75 ÁBTL 3.1.5. O–13.405/1. 168. fol. Jelentés, Bp., 1949. január 5.

76 Uo. 170. fol.

hogy nem szakították meg a párbeszédet, de új megállapodást is kötöttek.⁷⁷

A történetekről Rákosi másnap beszámolt az MDP KV Titkárságának. Megkapta a felhatalmazást a további tárgyalásokhoz, ezeken egy olyan „politikailag maximálisan kihasználható nyilatkozat” kiadását kellett elérni, amely feketén-fehéren elismeri, hogy Magyarországon vallásszabadság van, vagy legalábbis pozitív tartalmú megállapítást hordoz. Amennyiben ez sikerül, akkor a püspökök képviselőinek engedélyezik, hogy Rómába utazzanak, sőt előzőleg betekinthetnek a Mindszenty-anyagba is.⁷⁸ A püspökök is egyeztettek. Már Czapik is terrort emlegetett a helyzetük jellemzésére.

A tárgyalások újabb fordulóját január 8-ára tűzték ki, mint utóbb kiderült, feleslegesen. Előtte való nap, január 7-én ugyanis visszaérkezett Rómából P. Mócsy Imre, aki Czapik érsek szóvivőjeként, de Barankovics aláírásával még decemberben

A kalocsai érsek üzenete a tárgyalások szüneteltetéséről
XII. Piusz pápa levelének hatására

elvitte a kormány ajánlatát Rómába. Ott egy befolyásos személlyel, P. Leiberrel, XII. Piusz pápa gyóntatójával és bizalmas tanácsadójával sikerült ugyan tárgyalnia, és december 22-én át is adta Domenico Tardininek, a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációja titkárának a németre lefordított egyházpolitikai memorandumot,⁷⁹ de maga a pápa karácsony előtt már nem tudott Mócsy megbízatásával foglalkozni. A derék jezsuita a primás letartóztatásának hírére állítólag így fakadt ki: „*Itt vagyok már és az ostobák ilyen bombát dobnak utamba!*”⁸⁰ Mire december 28-án röpké 15 percre ismét személyesen találkozhatott Tardinnel, küldetése elveszítette aktualitását, hiszen Mindszenty két napja az ÁVH foglya volt. Tardini nagyon határozott állásfoglalást közölt Mócsyval: „*Nem marad más hátra, mint tiltakozni az ellen a sérelem ellen, ami Mind-*

77 MNL OL XIX-J-1-j-IV-14-1637-1948. Vatikán TÜK-iratok, 1. d. Velics László követ nyílt távirata, Róma, 1948. december 28. 14 óra 20 perc.

78 MNL OL M-KS 276. f. 53/24. ő. e. Jegyzőkönyv az MDP KV Titkársága 1949. január 5-ei üléséről, 1. napirendi pont. Másolatban: RGASZPI f. 17. op. 128. gy. 665. l. 10.

79 JTMRL II.1. Másolatok a rend római levéltárának anyagából, Epistolae Variorum 1946-1950/1947-49. 1948. decemberi iratok.

80 MMAL 020/c. dosszié, Mindszenty József emlékiratainak gépelt kézírata, 7. tétel.

szentyt érte, s rajta keresztül az egész püspöki kart, a kardinális kollégiumot, s magát a pápát.”⁸¹ Ám a kontraszt a politikai gépezettel szembeállítva, amely ezrével préselte ki az emberekből a megbélyegző, elítélő nyilatkozatokat, kiáltó volt. Az elnémított magyar hívők helyett ekkoriban csak Róma szólhatott.

A küldönc Mócsy december 29-én Giulio Barbettával, a magyar ügyek vatikáni előadójával és Velics László követtel, majd január 2-án, mindössze öt perc erejéig, ismét Tardinnal tárgyalt. Utóbbi már értesült a kötetünkben korábban már tárgyalt pénzügyi megállapodás aláírásáról, és nem leplezte rosszallását, amiért az ügyben az egri érsek, és nem a rangidős kalocsai érsek tárgyalt. Mócsy január 3-án este indult haza, a rábízott leveleket az aktatáskájában hozta

Mócsy Imre (1907–1980) jezsuita, a „futár”. Más irányt szabott volna a történeteknek, ha két héttel korábban érkezik Rómába?

át a határon, ahol a határőrség felszólítására – egy kivételével – átadta az összeset. A Tardini küldöncétől indulása előtt a szállásán kapott levelet, a saját nevére szóló lezárt borítékban, ugyanis csak Budapesten, a püspöki kar előtt bontotta fel 1949. január 7-én. A tasakban lévő másik borítékon a következő címezés állt: „Magyarország érsekeinek és püspökeinek”. Az ebben rejlő levél a pápa egyértelmű üzenetét tartalmazta: „Tartsatok ki hűségesen hitetek és az erkölcsök védelmében és abban a küszködésben, amelyet a jó Isten rátok mért, hogy az ősi hitetektől nevezetes országotok népében ne rendüljenek meg azok a keresztény elvek, amelyekben évszázadokon keresztül élt az ország népe. Valóságos mintaképe volt Mindszenty kardinális a hősi kiállásnak. Nem cselekedett mást, mint ami apostoli tisztségéből folyik és ami kötelessége; hogy minden erejével oltalmazza és védje a hitet, a tanítást, az egyház szabad működését, a jövő nemzedéknek a keresztény hitben való nevelését biztosító iskolák fennmaradását.”⁸² A Vatikán habozás nélkül Mindszenty védelmére kelt. Róma szemében Mindszenty József egy volt a bíborosok közül, aki letartóztatása után is a magyar római katolikus egyház feje, a katolikus alapelvek szimbóluma és megtestesítője maradt, és akinek kötelessége is a nyájával megosztani sorsát. Az adott hely-

81 ÁBTL 3.1.9. V–19.441 73. fol. Mócsy Imre gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve. 1949. január 17. Másolatban: ÁBTL 3.1.9. V–700/6. 17. fol. és PL Processus, I. d. V–700/6.

82 SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' halálra ítélve* i. m. 577–578:577. A levelet eredetileg litografált kézírással, latinul írták, amelyet a pápa saját kezűleg írt alá, és így tett ki négy oldalt. Levéltári előfordulása pl.: ÁBTL 3.1.9. V–700/54. 6–7. fol. Jelentés. Bp., 1949. január 12. Tárgy: a pápa levele. (PL-ből hiányzik.) Ugyanez: ÁBTL 3.1.5. O–13.405/1. 177–179. fol.

zetben Mindszentynek nem létezett más út, mint a börtön vagy a halál, mintsem megszegyenítve lemondani vagy Rómában élni.

A pápa levele nemcsak Mindszentyről, hanem az ellenállás kötelezettségéről, egy „spirituális csatáról” szólt, bár közvetlen utasítást nem tartalmazott. Ennek hatására a püspökök lemondták, pontosabban halasztani kérték a kormánnyal január 8-ára tervezett megbeszélést (s máris kezdtek visszahúzódní Czapiktól – jelentette az éles szemű állambiztonsági informátor). Döntésükről a híveket körlevélben értesítették, de továbbra sem tiltakoztak prímásuk letartóztatása ellen. A római utazás részleteiről Mócsy csak egy héttel később, a január 17-ei püspökkari konferencián számolt be. Elmondta, hogy a kúriában teljesen a prímás mellett vannak, az egész világ megmozdul érte, *„még a cseh püspökök is, csak »mi nem«.*”⁸³ Mócsy nem hallgatta el, hogy Czapik érsek elképzeléseivel a Vatikán (pontosabban Domenico Tardini) elégedetlen, mire Czapik dühösen kiabálni kezdett, és felelősségre vonta Mócsyt, amiért a Szentszék nevében mer beszélni. E közzátékkal együtt nyilvánvaló volt, hogy Czapik irányvonala megbukott. Az is eldölt, hogy Rómába nem küldenek senkit, amúgy is hiábavaló lett volna bármilyen el-
lenvetés, e tekintetben a pápai levél világosan állást foglalt.

83 ÁBTŁ 3.1.5. O–13.405/1. 183. fol. Jelentés. Bp., 1949. január 18.

A püspökök azonban a pápa levelét elhallgatták a hívek előtt, a római futárt pedig a kormány hallgattatta el. Mert alig távozott Mócsy az értekezletről, az Államvédelmi Hatóság letartóztatta, és „szóvivői” munkája jutalmául internálta: előbb a dél-budai internálótáborba, majd Kistarcsára, ahol az illegálisan működő „kistarcsai teológiai főiskola” tanára lett egészen 1954 karácsonyáig.⁸⁴ A püspökök végképp tanácstalanokká váltak: hivatalosan tárgyalni nem tárgyalhattak, faképnél hagyni a kormányt nem merték, ezért elhatározták, hogy részletkérdésekben tartják a kapcsolatot a kormánnyal, de csak azért, nehogy egyoldalú szakítás látszata legyen az ügynek.

Az Országgyűlés aznapi, 1949. január 17-i ülésén ismét hosszasan foglalkoztak Mindszenty megítélésével, a

Veres Péter (1897–1970) író, parasztpárti politikus. Még 1949-ben is „Mindszenty-mániáról” és a klérus elleni világtörténelmi harcról írt

„mindszentyzmussal” mint élő veszéllyel. Többen úgy beszéltek a főpapról, mint egy köztörvényes bűnözőről. Veres Péter író, a parasztpárt elnöke szerint Mindszenty azért különösen kártékony, mert politikája nemcsak „feudálisan és polgárian reakciós, hanem habsburgista is. Hogy micsoda korlátolt fantasztaság kell ahhoz, hogy valaki ma, a szocializmus világmozgalmának győzelmes előretörése idején a minden uralkodóházak közt legsötétebb múltú uralkodóház, a Habsburg-ház visszaállításáról ábrándozzék – még ha csak ábrándozik is – az szinte érthetetlen [...] Aki az ilyen gondolatokat komolyan veszi, az nemcsak feudálisan reakciós, hanem a legtisztább értelemben nemzetáruló is.”⁸⁵

A református egyház vezetői, Révész Imre és Balogh Jenő, az Egyetemes Konvent és Zsinat egyházi és világi elnökei egy Mindszentyt elítélő nyilatkozatot adtak ki. Deklarációjukhoz csatlakozott Kiss Ferenc, a Magyarországi Szabadegyházak Szövetségének elnöke (nem melleleg nemzetközi hírű orvosprofesszor), Somogyi Imre, a magyarországi baptisták vezető lelkésze, Szécsey János, a Magyarországi Metodista Egyház helyettes szuperintendense, Michnay László, az adventista felekezetek vezető lelkésze is.⁸⁶ Nem maradtak le az evangélikus vezetők sem, ők is nyilatkoztak a kormány mellett és Mindszenty ellen.⁸⁷ A kórushoz pár hetes késéssel csatlakoztak az izraelita felekezet képviselői. 1949. január 12-én a Magyarországi Izraeliták Országos Irodája, az Auto-

84 Mócsy Imre S.J.: *Hagytam magam szerettetni*. Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat, Bp., 2007; Új és átfogó elemzés Mócsy küldetéséről BÁNKUTI GÁBOR: Mócsy Imre jezsuita szerzetes római küldetése, és ami utána következett. In: *Megértő történelem. Tanulmányok a hatvanéves Gyarmati György tiszteletére*. Szerk.: BARÁTH Magdolna, BÁNKUTI GÁBOR, RAINER M. János. L'Harmattan Kiadó, Bp., 2011. 173–181.

85 *Országgyűlés Naplója*, 1947. V. köt. 281. hasáb. Az országgyűlés 97. ülése 1949. január 17-én.

86 MNL OL M–KS 276. f. 65/356. ö. e. 57–58. fol. Gépelt nyilatkozat javításokkal.

87 PIL 508. f. 1/125. ö. e. 122. tétel, 4. fol. TNA FO 371/78580, R. 676/1785/21. Knox Helm távirata a brit külügy-minisztériumnak az evangélikus egyház nyilatkozatáról. Bp., 1949. január 20.

nóm Orthodox Központi Iroda és a Magyar Cionista Szövetség elítélően nyilatkozott Mindszentyről, aki tevékenységével „nem a szeretetet, hanem a gyűlölködést, nem a megbékélést, hanem az ellenségeskedést” szította.⁸⁸ Még az antiszemitizmus ébredéséért is felelőssé tették. Protestánsoknak és zsidóknak ezekkel a kormánypárti nyilatkozatokkal kellett megszolgálniuk az állammal kötött megegyezéseket. A rendező és dramaturg ezúttal is Rákosi Mátyás volt. Gátlástalanságát igazolja, hogy a Magyar Cionista Szövetség Mindszenty-ellenes nyilatkozatával sem kerülhette el „önkéntes” feloszlatását.

A FORGATÓKÖNYV ÉS A „FORGATÁS”

Hihetetlenül erős szimpátia áradt Mindszenty József felé a világ minden tájáról. Magyarország hercegprímása lett a magyar nép függetlenségi küzdelmének és a valláshoz való ragaszkodásának eszményi hőse, az elnyomás elleni tiltakozásnak, a diktatúra elleni harcnak a példaképe, akire csodálattal tekintett az egész világ. Azok közé tartozott Magyarországon, aki kényszerítő eszközök nélkül bírt hatalommal a tömegek felett. Nem tűnik magától értetődőnek, de idővel még annak az emigráns nyilas garnitúrának is rokonszenvessé vált, amely uralma idején nem szívelte és le is tartóztatta. Mivel a koalíciós kormánnyal együttműködők közül senkit nem fogadtak el, csak a prímás maradt számukra az egyedüli vállalható közéleti szereplő.

A kiagyalt vádpontokat súlykoló Mindszenty-ellenes propagandafüzet néhány oldala

⁸⁸ MNL OL M–KS 276. f. 65/356. ő. e. 20. fol.

ELLENZÉKINEK LENNI BŰN

Rákosi a Mindszenty-ügyig nem mutatott komolyabb érdeklődést a politikai rendőrség munkája iránt, most azonban az elejétől napi szinten követte a fejleményeket, lényegében az eljárás gyakorlati irányítója volt.⁸⁹ Kedvelt módszerként saját kezű feljegyzésekben adott útmutatást a nyomozás menetéhez vagy épp a népügyész vádbeszédéhez. A Mindszenty-per aktái között három cetli is maradt a megjegyzéseivel arról, hogy mit kell a vádiratnak tartalmaznia: „Mindsz.-nél a fajüldözést utolsó sorban említeni. Először az Otto + [keresztes] háborút akart. 2.) köztársaságot megdönteni, visszavenni a földet, visszaadni a hercegnek, a gyárat Ullmannak, 3.) Kém, hogy meggyorsítsa, könnyűnek tüntesse fel az új háborút! 4.) Valutasiberség.” Egy másik cetli szövege: „A Mindsz. vádlottakkal kapcsolatos hazugságok leleplezését már az ügyész elkezdheti, főleg, ha összeszedjük neki. Semmi esetre se Mindszenthyre [sic!], ad hominem [személyére] szóljon a cáfolat, mert M. hiú, aki, ha meghallja, hogy mennyit hazudnak a neve alatt, akkor azonnal más hangot üt meg.”⁹⁰ Évekkel később Rákosi arra panaszkodott Sz. G. Zavolzszzkijnak, a Kominform bukaresti titkársága magyar referensének, hogy „a szovjet szervek és a szovjet elvtársak keveset segítenek és néha nem is fordítanak figyelmet a számos kémcsoportha, amelyeket a magyar hatóságok le tartóztatnak”, és mivel nincsenek megfelelően képzett káderei, ezért „naponta a munkaidőm jelentős részében magam vezetem a nyomozást, és ez csaknem egész évben folyik (Mindszenty, Rajk, Vogeler és más perek)”.⁹¹ Tragikomikus, ahogy egyszerre sajnálatja magát és büszkélkedik a nagy hatalmú pártvezér. Joggal tartott attól, ha ez az ügy balul üt ki, vége a politikai pályafutásának. Naponta kapott jelentéseket, beleértve az összes kihallgatási jegyzőkönyvet. A jelentésekre „észrevételeket tett”, pontos utasításokat adott a kihallgatások mikéntjére, sőt azok „elvárt” tartalmára is, miközben ahhoz is ragaszkodott, hogy pro forma jogszerűen járjanak el a bíborossal szemben.⁹² Rajta kívül a politikai vezetésből Révai József figyelte a fejleményeket, de jóval kisebb intenzitással. Ő javasolta, hogy Esterházy herceg ügyét – kedvenc kifejezését használva – össze kell „amalgámozni” Mindszentyével. Legyen nyilvánvaló: az ország korábban leggazdagabb arisztokratája a hercegprimással szövetkezett a régi rendszer visszaállítására...

A kézi vezérlés ellenére Rákosi elégedetlen volt a meglehetősen kapkodva összehordott vizsgálati anyaggal. Az 1949. január 9-i összesített jegyzőkönyv elolvasása után

89 Kádár János bírái előtt. Egyszer fent, egyszer lent 1949–1956. Szerk.: VARGA László. Osiris Kiadó, Bp., Főváros Levéltára, Bp., 2001. 25.

90 ÁBTL 3.1.9. V–700/54. 270–272. fol. Rákosi Mátyás megjegyzései a népügyész vádbeszédéhez. Eredeti, kézzel írt cetlik, aláírás nélkül. Aláhúzás az eredetiben – B. Ma. (Másolatban ÁBTL 3.1.9. V–700/56A. a dosszié végén.) Közli SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' halálra ítélve* i. m. CD-melléklet, 39/1–3. 183. dokumentum.

91 Sz. G. Zavolzszzkij jelentése 1950. március 6–7-i budapesti tartózkodása során Rákosi Mátyással folytatott tárgyalásáról. Moszkva, 1950. március 9. In: *Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszijszkih arhivov 1944–1953. Tom II. 1949–1953.* Szerk. T. V. VOLOKITINA és mások. Szibirszkij hronograf, Moszkva–Novoszibirszk, 1998. 318. (105. dokumentum.)

92 MNL OL XX–10–k LÜ PO 18.300/1989. Décsi Gyula tanúkihallgatási jegyzőkönyve, Bp., 1990. január 30.; SZÁKÁCS Sándor–ZINNER Tibor: *A háború „megváltozott természete”* i. m. 434.

alaposan leszidta a politikai rendőrséget: ez „politikához abszolúte nem konyító, az államvédelemről halvány fogalommal nem bíró emberek munkája. Ilyenformán jelentékeny része Mindszenty [sic!] működését dicsőítené, és soha nem remélt propagandát jelentene a magyar és nemzetközi reakció számára. Ilyen formában helyenként igen sikerült fasiszta propagandairat.”⁹³ Holott már ez a jegyzőkönyv is hemzsegett a „bevallásoktól”. Türelmetlenségében Rákosi még azt is lediktálta, hogy mit kell tartalmazniuk a jegyzőkönyveknek: „A célkitűzés: »föderatív közép-európai királyság« Magyarországgal, Ausztriával, ha lehet Bajorországgal. Habsburg Ottóval az élen, aki mellett Mindszenty játszott volna az »első hegedűst«, miután a magyar koronát [Habsburg Ottó] fejére tette volna. Ez csak a magyar köztársaság amerikai segítségével történő megdöntésével lett volna lehetséges”, ezért állt Mind-

További oldalak egy Mindszenty-ellenes propagandafüzetből

szenty „minden tekintetben az amerikaiak rendelkezésére”, de nemcsak az „imperialista hatalmak”, hanem a letűnt politikai elit támogatását is igénybe vette. A terv előkészítésére nagyszabású kémkedést szervezett. Célja elérése esetén természetesen megsemmisítette volna a földreform, az államosítás és a demokrácia minden vívmányát. Rákosi kifejtette azt is, hogy milyen rendszer szerint kell összefoglalni Mindszenty „bűnös” tevékenységét: „1.) hűtlenség és a magyar demokrácia megdöntésére irányuló tevékenység, 2.) kémkedés, 3.) a szent korona, 4.) a valuták.”

Rákosi az összesített jegyzőkönyv egyes oldalaihoz külön megjegyzést is fűzött. „A 21. oldalon és egyébütt is – írja utasításában – a kémkedés szót kell használni.” El kell

93 MNL OL M–KS 276. f. 65/356. ö. e. 39. fol. Gépelt, aláírás nélküli irat. Szövegét lásd *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez I.* Szerk.: HORVÁTH Ibolya, SOLT Pál, SZABÓ Győző, ZANATHY János, ZINNER Tibor. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1992. 163–167. A következő idézetek is innen – B. Ma. – Megjegyzés: Rákosi ugyanígy elégedetlenkedett később a Rajk-per vallatási eredményeivel: „verte az asztalt, hogy az államvédelmisek semmihez nem értenek, és nem megy az ügy előre”. MNL OL M–KS 288. f. 9/1962–51/a. ö. e. 10. fol. Részlet Farkas Mihály 1956. október 19-ei jegyzőkönyvéből.

érni, hogy Mindszenty „maga szögezze le, hogy tisztában volt vele, hogy jelentései és adatszolgáltatásai lényegében széles körű kémkedést jelentettek, és a kémkedés nemcsak a harmadik világháború meggyorsítását szolgálta, hanem egyben viszontszolgálatot az amerikaiaknak a dollárokért és a támogatásért”. Majd később gátlástalanul előírta: „a 29. oldalon említett zsidótörvényekhez fejtse ki részletesen, hogy a demokrácia megdöntése után visszaakarták [sic!] állítani mindazokat a faji törvényeket, amelyek 1919-től 1944 márciusáig létrejöttek.” Végül arra adott utasítást, hogy a jegyzőkönyv „Mindszenthyt annak mutassa, ami, egy reakciós, korlátolt, szűklátókörű, cinikus politikai kalandornak. A jegyzőkönyvből a magyar dolgozó nép minden rétege, nemcsak a munkások, az újjgazdák, a középparasztok, a demokratikus kispolgárok lássák, hogy kicsoda Mindszenty, hanem a külföld is. Ezért nemcsak reakciós, fasiszta voltát, hanem korlátoltságát, elvakultságát is le kell leplezni. Ne felejtsek el – hangsúlyozta az ügyész kéretlen szerepében tetszelgő Rákosi –, hogy az ügy messze túlnő a magyar határokon és az egész nemzetközi reakció veresége. Ebből a szempontból dolgozzanak tovább.”⁹⁴ A kifogásolt szövegek nem állnak rendelkezésünkre, ugyanis a levéltárban január 9-ei dátummal őrzött jegyzőkönyv „csak” 19 oldalas, igaz, több hiányzó mellékletre hivatkozik. A szándék egyértelmű: Mindszenty ellenzéki magatartását büntényként fogják kezelni. Rákosi elvárásainak esszenciája, az összeesküvő főpap önvádoló alakja köszön majd vissza az 1949. január 11-én írt, „Magyar nemes vagyok” szavakkal kezdődő kolosszális vallomásban és a nyilvános tárgyaláson is.

Rákosi utasításának megfelelően többször átírták-átíraták a kihallgatási jegyzőkönyveket. Mindszenty összesített jegyzőkönyvének „tervezete” is tele van javítással, beszúrással, stilizálással – néhol a kézírás biztosan nem a hercegprímásé.⁹⁵ A javítások – nem meglepetés – Mindszenty felelősségét („elismerem”, „beismerem”) és megátalkodottságának folyamatosságát („már” fiatal korától kezdve ezt és ezt tette, gondolta) domborítják ki. A szóhasználat, a mondatfűzés egyre mesterkéltőbb. A kulcselem Mindszenty közismert legitimizmusa volt. Legitimistának lenni önmagában nem bűncselekmény, és a hivatalostól eltérő politikai meggyőződés kevés egy összeesküvéshez, de a hercegprímás amerikai tárgyalását 1947 nyarán Habsburg Ottóval már összeesküvésként lehetett beállítani.

A Sárga könyv a puritán, sőt aszkéta Mindszenty Józsefről el akarta hitetni, hogy nyereszkesdő és önző ember volt

⁹⁴ Uo. 41. fol.

⁹⁵ PL V–700/1. 147–167. fol. Mindszenty József összesített jegyzőkönyvének tervezete. K. n. Gépelt másolat eredeti javításokkal. (A tervezet végén kézírásos mondat: „A csodacső beismerése.” Az nem derül ki, hogy ezt hiányolta vagy épp igazolva látta a javító személy.)

Az Államvédelmi Hatóság nyomozásának eredményeit, az addig kicsikart vallomásokat az 1949. január 19-én megjelent, 86 oldalas *„Sárga könyv”* (hivatalos címén: *A Mindszenty bűnügy okmányai*) mutatta be a nyilvánosságnak. A magyar diplomáciai képviselők utasítást kaptak, hogy haladéktalanul tartsanak sajtótájékoztatót, és a *Sárga könyv* alapján világítsanak rá, hogy nem egyházi ügyről, hanem „*demokráciaellenes, közönséges reakciós összeesküvéstről van szó*”, valamint emeljék ki, hogy a hatóságok által begyűjtött bizonyítékok igazolják: „*Mindszenty nem az igazság bajnoka, hanem reakciós antiszemita múltjához híven a demokrácia megdöntésére és a Habsburgok uralmának visszaállítására törekedett.*”⁹⁶

Ezzel az erőltetett kommunikációval nem sikerült elérni, hogy a bíboros elleni eljárást a nyugati sajtó a magyar kormány ízlésének megfelelően ítélje meg, és hogy a visszhang ne fonódjon össze a vasfüggönyön túli rendszer erős kritikájával. A könyv torzításai, félremagyarázásai, hamis hivatkozásai és durva hazugságai úgy szövődnek össze, hogy a gyanútlan olvasó azt higgye: az évszázad bűnözőjét csípték fülön. Példátlan volt az is, hogy kormánykiadványban, békeidőben ilyen nyíltan és súlyosan támadják meg egy külföldi állam szabályszerűen akkreditált diplomatáját. Az amerikai követről ugyanis olyan képet festettek, mintha ő biztatta volna Mindszentyt: folytasson hírszerző tevékenységet, szolgáltasson bizalmas információkat Magyarországról és a megszálló szovjet csapatokról. A könyv végére kétség sem férhetett ahhoz, hogy ők ketten a Habsburg-monarchia helyreállítása érdekében összeesküdtek a demokratikus magyar állam ellen. A követ ezzel „használatatlanná” vált, legalábbis abban az értelemben, hogy egy magyar sem mert már beszélni vele, sem nyilvánosan, sem magánéletben, hivatalos eljárásai ellehetetlenültek. Az amerikai kormány mégsem hívta vissza, mert az a beismeréssel ért volna fel.

Hogy mi igaz az amerikai követet érintő vádakból? Annyi mindenképpen, hogy 1947 augusztusában friss követként bemutatkozott Mindszentynek, majd 1948 elején köszöntötte az újév alkalmából. Összesen ötször találkoztak, s mintegy öt-hat órát beszélgettek, azt is tolmáccsal, ami legfeljebb három óra „nettó” beszélgetést jelentett.⁹⁷ Kapcsolatuk protokollt meghaladó szívéllyességére utal, hogy a bíboros a követet családostul esztergomi kirándulásra és ebédre invitálta, máskor négy ember külföldre szöktetéséhez kért segítséget, egyszer Szent Imre képét küldte neki ajándékba azzal, hogy az Amerika szó az Imre névből ered, de az is előfordult, hogy egy szerelmi háromszög (egy amerikai tiszt elszerette egy magyar báró feleségét) megoldását remélte tőle.⁹⁸ Utoljára 1948. november 15-én tárgyaltak, amikor is a hercegprímás nem leplezte aggodalmát

96 MNL OL XIX–J–30–a Párizsi nagykövetség TÜK iratai, 19. d. Beck János miniszteri tanácsos üzenete Károlyi Mihályhoz. Bp., 1949. január 22.

97 Truman Library, RG 46. Record of US Senate. Senate Committee on Foreign Relations. Selected Documents, January 25–April 5, 1949. Box 5. Resolutions re Joseph Card. Mindszenty. March 12, 1949. 13–14. fol.

98 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest Legation, General Records 1948. Box 167. 840.4 Catholic Church. Mindszenty József két levele Selden Chapin amerikai követhoz. Esztergom, 1. 1948. február 7. 2. 1948. április 6. Utóbbiban azt kérte, hogy a követ fogadja egy hívét, akinél igazolásképp pár sor lesz latinul. Az illetőt és három társát szeretné az amerikaiakkal kijuttatni az országból. – ÁBTL 3.1.9. V–700/29. 61. fol. Selden

XII. Piusz pápa látogatása a War Relief Services–National Catholic Welfare Conference szervezet által működtetett elosztóközpontban. Az amerikai katolikus segélyszervezet a tengerentúli katolikusok adományait juttatta el a háború utáni nyomorgó Európába

az ország és saját jövőjét illetően. Ám mindez nem jelentette azt, hogy a követ hírszerzésre kérte vagy ilyesmire bátorította volna Mindszentyt. És legkevésbé sem esküdtek össze sem rendszerváltásra, sem a királyság visszaállítására.

Ahogy az amerikai állampolgárságú Thomas J. Fox sem volt kém, aki 1946 júliustól egy éven át a War Relief Services–National Catholic Welfare Conference magyarországi misszióját vezette, és „Magyarország megsegítéséért” 1947. augusztus 6-án a Magyar Köztársasági Érdemrend középkeresztjét kapta. A karitatív munkát leginkább az Actio Catholica közvetítésével végezte, amely többek között 126 szertekonyhát üzemeltetett az adományokból, de állami intézményeknek is juttatott a segélyekből. A *Sárga könyv*ben Fox már amerikai kém, aki 12 ezer dollárral fizette meg Mihalovics Zsigmond, az AC országos igazgatójának ügynöki szolgálatait. Fox Mindszenty letartóztatásának hírére azonnal, 1949. január 3-án visszaadta kitünte-

Chapin az esztergomi szívélyes fogadtatást köszönő levele Mindszentyhez. Bp., 1948. február 16.; A házastársak problémájáról ÁBTL 3.1.8. Sz–222/9. [kd.] 91. fol. Mindszenty József levele Selden Chapin követhoz. Esztergom, 1947. szeptember 19.

tését a washingtoni magyar követnek, Sík Endrének: „ennek az éremnek a visszaküldésével magam is kifejezni kívánom felháborodásomat a kegyetlen rabszolgaságot illetően, amelyben az Ön kormánya a magyar népet tartja. Tagadom és visszautasítom az Ön kormánya által emelt nyilvános vádat, hogy kémkedési ügybe bocsátkoztam volna az Egyesült Államok részére. Mindenesetre az Ön kormánya megtisztelt engem a világ szabadságot szerető népei előtt azzal, hogy nevemet egy sorba helyezte annak az embernek a nevével, aki jelenleg láncokban van, Mindszenty József bíboroséval, a jelenkori kereszténység egyik legnagyobb hősének nevével.”⁹⁹

HÜTLENSÉG ÉS ÖSSZEESKÜVÉS

Noha a legitimisták befolyásáról szerzett információkból nyilvánvaló lehetett az Államvédelmi Hatóságnak, hogy politikailag nem képeznek számottevő erőt, mégis valós ve-

szélyként, monarchista összeesküvőkként állították be őket a közvélemény előtt. Mindszenty soha nem tagadta legitimista meggyőződését, nem tette ezt vallatói előtt sem. Nyilvánvalóan más elbírálás alá esik azonban egy politikai meggyőződés, s más alá egy szervezkedés. Mindszenty elismerte, hogy 1947 tavaszán erősen foglalkoztatta, vajon egy politikai vákuum esetén hogyan

Rabosításkor készült fénykép Baranyay Jusztin ciszterci jogászprofesszorról, a primás vádlott-társáról

alakul az ország sorsa, hiszen a párizsi békeszerződésnek köszönhetően biztosnak látszott, hogy legkésőbb ősre a szovjet hadsereg kivonul az országból. Épp ezért vélték úgy a nyomozók, hogy az „összeesküvés” az után vett komoly fordulatot, hogy Mindszenty 1947 nyarán személyesen tárgyalta Habsburg Ottóval.

Baranyay Jusztin ciszterci szerzetes, egyetemi tanár, a legitimizmus egyik prominens képviselője a Mindszentyvel folytatott megbeszélések alapján – készülve a békeszerződés aláírásából eredő helyzetre – 1947 elején valóban készített egy elaborátumot, amelyben a hercegprimás alkotmányos szerepét tárgyalta egy átmeneti politikai helyzet esetére.¹⁰⁰ Az a Baranyay Jusztin, akit a belügyminisztérium még 1948 szeptemberében

99 MNL OL XIX-J-1-k KÜM USA admin. 1945–64. 2280/pol./1949. Thomas J. Fox levele Sík Endre követhet. New York, 1949. január 3. A kitüntetés iratai ugyanitt a 31.112/3/1947. szám alatt.

100 ÁBTL 3.1.9. V-700/2. 17–18. fol. Baranyay Jusztin ceruzával írt feljegyzése, 1948. december 25.

is saját kánonjogi szakértőjeként delegált bizonyos tárgyalásokra, negyedév elteltével a Mindszenty-per másodrendű vádlottja lett, mert levezette, hogy a hercegprímásnak közjogi funkciójából eredően módjában áll helyreállítani a jogfolytonosságot, ráadásul az ideiglenes kormány lehetséges tagjait is megnevezte egy általa preferált nagykoalíciós összetételben. Eszerint Keresztes-Fischer Ferenc belügy-, Peyer Károly kereskedelmi, Moór Gyula igazságügy-, Molnár Kálmán kultusz-, Kovács István (csákberényi) közellátási, Valentiny Ágoston iparügyi, Keresztury Dezső népjóléti, Apor Gábor külügy-, Baranyai Lipót pénzügy-, Rassay Károly pedig tárca nélküli miniszter lett volna a „nemzeti összefogás” kormányában. A felsorolt férfiak gerinces és támadhatatlan személyek. Baranyay ügyelt a vallásfelekezeti arányszámra, hogy – a kommunistákat kivéve – minden valamirevaló politikai csoport képviselve legyen, valamint arra, hogy a javasolt kormánytagok többsége a királpártiak sorából kerüljön ki. A listán nem szerepelt a miniszterelnök-jelölt neve, de Baranyay nem tagadta, hogy – Papandreou Damaszkiosz athéni metropolita Görögországban betöltött szerepéhez hasonlóan – személyét a hercegprímás határozta volna meg. Ideiglenes államfőként neki kellett volna kijelölnie az új kormányt, amelynek feladata az ország életének elindítása, az alkotmányozó nemzetgyűlési választások előkészítése és az államformáról döntő népszavazás kiírása lett volna.¹⁰¹ Hogy mindezt miként fogadta a hercegprímás, arról csak feltételezéseink vannak. 1918 óta üres volt a királyi trón, a Habsburg uralkodó helyett az országot egy református kormányzó vezette. 1945. január 26-án megalakult az államfői jogokat gyakorló Nemzeti Főtanács, amelynek tagja a hivatásos katona Dálnoki Miklós Béla miniszterelnök, Zsedényi Béla evangélikus jogakadémiai tanár és Gerő Ernő, a Szovjetunióból hazatért kommunista. A köztársaság 1946. február 1-jei kikiáltása után előbb Tildy Zoltán református lelkész, addigi miniszterelnök, majd a szociáldemokrata pártvezér, Szakasits Árpád lett

Damaszkiosz pátriárka beszédet tart a háború befejeződése után Athénban. A görög főpap 1944 és 1946 között kormányzó, 1945-ben két hétig miniszterelnök volt

101 ÁBTL 3.1.9. V–700/2. 32. fol. Feljegyzés Baranyay Jusztin kihallgatásáról, 1948. december 28.; PL Processus, 1. d. V–700/1. 15. fol. Feljegyzés Mindszenty József kihallgatásáról, 1948. december 27. Eredeti gépelt, hitelesítő aláírással („c. f.” nélkül). (Mindszenty Baranyai Lipótot és Rassay Károlyt nevezte meg alkalmas miniszterelnök-jelölteknek.); Uo. 74. fol. Gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyv, 1949. január 5.; ISZÁNKI Béla: *Az évszázad pere*. Lämpás Kiadó, Abaliget, 1995. 147.

a köztársasági elnök. Ez a nagyvonalú vázlat is igazolhatja: a pusztá névsor láttán is felhorgadhatott Mindszentyben a legitimista.

A mintául szolgáló Görögország az antifasiszta szövetséges hatalmak 1944. októberi egyezségéből eredően teljesen brit befolyás alá került, amit a szovjetek tiszteletben is tartottak, olyannyira, hogy nem segítették a kommunista partizánokat, akiket a brit csapatok kíméletlenül levertek. A politikai vákuumhelyzetben, törvényes uralkodó híján átmenetileg, a megszálló hatalmak megbízásából 1944 végétől 1946. szeptemberéig Damaszkinosz pátriárka lett a kormányzó (régens), sőt két hétig – 1945. október 17. és november 1. között – a miniszterelnök is. Ennek háttéréül érdemes rávilágítani arra, hogy a görög ortodox egyház jelesen viselkedett a német megszállás éveiben. Damaszkinosz elődje, Hrazanthosz érsek az elsők között fejezte ki tiltakozását, amikor a németek 1941 áprilisában elfoglalták Athént. Damaszkinosz érsek is nagy bátorságról tett tanúbizonyságot a megszállás egész ideje alatt. Ennek köszönhetően oly nagy tekintélyre tett szert, hogy amikor 1944 decemberében a király alkotmányos jogait ideiglenesen egy régensre ruházta, a tisztségre a pártok közfelkiáltással Damaszkinoszt fogadták el. Miután az 1946. szeptember 1-jén megtartott népszavazás a monarchikus államforma mellett döntött, II. György király visszatért a trónra. Más kérdés, hogy ez belpolitikai válsághoz vezetett és évekig tartó polgárháború robbant ki Görögországban.

Magyarországon a jogfolytonosság biztosítása érdekében a legitimistáknak kézenfekvő volt, hogy ideiglenes államfőként a hercegprímás gyakorolja a közhatalmat; hasonló esetre a magyar történelem korai századaiból számos, már említett példát hozhatnánk fel. Baranyay kiáltványtervezetet is készített arra az esetre, ha Magyarországon a görög minta szerint alakulnának a dolgok.¹⁰² Amikor Mindszenty letartóztatása után bizalmasai közül egyesek továbbgondolták a helyzetből adódó lehetőségeket, a jogfolytonosság másik alternatívája is felmerült: az ENSZ nevezzen ki miniszterelnököt, ahogy lényegében az antant tette ezt Huszár Károllyal 1919 végén. E megoldásban is szerepet szántak a katolikus egyháznak: Bozsik Pál remetekertvárosi plébános, aki Mindszenty politikai örökösének tekintette magát, immár a rangidős Grósz József kalocsai érsek ideiglenes államfői tisztségében gondolkodott. Elképzelését „*A magyar jogfolytonosság mibenléte*” címmel eljuttatta Spellman New York-i érsekhez és Rómába a pápai államtitkárságra.¹⁰³ Kilátástalan tervezetése vezetett el nemcsak a saját 1950. őszi, hanem a kalocsai érsek 1951. májusi letartóztatásához. Bozsik nem ismerte fel – vagy inkább be –, hogy Magyarország háborúból kivezető útja 1945-ben hasonló volt ugyan 1918-hoz, csak ezúttal nem az antanttal, hanem előbb a Szovjetunióval kötött fegyverszüneti megállapodás, majd a SZEB legitimálta az ideiglenes államfőt (Nemzeti

102 ÁBTL 3.1.9. V–700/2. 31–32. fol. Feljegyzés Baranyay Jusztin kihallgatásáról, 1948. december 28. A kiáltványtervezet némileg eltérő, de tartalmilag azonos szövege: 89. fol., kézirással: 90–91. fol.

103 ÁBTL V–103.458 65. és 80. fol. Feljegyzés Bozsik Pál kihallgatásáról. Bp., 1950. december 28. és 1951. február 27. (Bozsik az elemzést Gyomlai László segítségével juttatta el a budapesti amerikai követségre azzal a kéréssel, hogy továbbítsák Spellman New York-i érsek részére. Nem tudjuk, hogy a kérést mennyire vették komolyan, mindenesetre az iratot nem sikerült megtalálnunk a New York-i Érseki Levéltárban Spellman érsek hagyatékában.)

Főtanács) és az Ideiglenes Nemzetgyűlést. A jogfolytonossági űrt pedig az 1945. novemberi parlamenti választás töltötte ki.

Egy legitimista összeesküvés fabatkát sem ér korona és király nélkül. Ezért kezdték el feszegetni Mindszenty elképzeléseit a korona vatikáni elhelyezéséről, aki tagadhatatlanul nemcsak egy újabb háború viszontagságaitól akarta óvni, hanem a szovjetbarát kormányoktól is távol akarta tartani az általa mindennemű hatalom és jog forrásának tekintett Szent Koronát. A vádban roppant ügyesen keverték a tényeket, s a rendszerváltozásról szőtt ábrándozásokat összeesküvésnek minősítették. Mintha Mindszenty kizárólag azért szerette volna a koronát Rómába vitetni, hogy megőrizték „arra az időre, amikor Magyarországon a köztársaság megdöntését remélte”,¹⁰⁴ és azt a királyként viszatérő Habsburg Ottó fejére helyezhesse. A feltételezésre Mindszenty azt válaszolta, hogy „nekem – nem tudom, másnak jutott-e, de nekem – ez a gondolatom nem támadt addig, amíg a vádiratot nem olvastam”.¹⁰⁵ Elhihetjük, hogy valóban nem fordult meg Mindszenty fejében a trónörökös római megkoronázása, ami hasztalan lett volna, mert az idegen földön történő koronázás eleve érvénytelen. Ottónak pedig sem ereje, sem módja nem volt trónját visszafoglalni. Az amerikai út tapasztalatai és a koronaelhelyezési tervek kudarca után Mindszenty reálpolitikusként tudomásul vette, hogy a Nyugat a kisujját sem hajlandó mozdítani Ottó magyarországi királyságáért.

Ezért nem is kételkedhetünk abban, hogy Mindszenty elsődleges célja nem a koronázás, hanem a koronának a megvédése volt a politikai zűrzavaroktól: „időlegesen szólott ez, amit én kívántam, és hangsúlyozom, hogy csak a világháborúnak ez a küszöbön hittsége idézte elő bennem a gondolatot, mert hiszen természetesen én kívántam azt, hogy a Szent Korona kerüljön haza Magyarországra.”¹⁰⁶ A vizsgálati időszakban felvett vallomás, amelyben Mindszenty „elismeri”, hogy szándékában állt Ottót megkoronázni, félrevezető és kierőszakolt. A bírósági tárgyaláson Mindszenty József és Baranyay Jusztin következetesen ugyanazt hangsúlyozta: kizárólag a korona védelmét tartották szem előtt, a vatikáni elhelyezéssel egy újabb háború viszontagságaitól, az utódállamok esetleges igényétől akarták megkímélni. Emlékirataiban a bíboros már a kommunista kormányzástól való menekítés szempontját sorolta előre. Évekkel később, az amerikai követség menedékéből, amikor hírét vette a korona sorsát is érintő tárgyalásoknak, ezért írta Johnson elnöknek: „A Szent Korona, amennyire tudom, az Egyesült Államok hadserege kezében van Németországban. A második világháború után az új rendszer egyszer már viszályt követelt. A Vatikán és Spellman bíboros előterjesztette kérésemet, hogy ne adják vissza

104 MNL OL XIX-J-1-j-IV-14-15-főszám/1948. Vatikán TÜK-iratok. Rajk László külügyminiszter átirata Velics László római magyar követhez. Bp., 1948. december 14.

105 Magyar Rádió hangarchívuma, „dr. [!] Mindszenty József és társai pere”, 6. tekercs. Ugyanezt írta Mindszenty bíboros a Gyűjtőfogházból: PL Processus, 12. d. V-700/33. 229. fol. Mindszenty József levele Ries István igazságügy-miniszterhez. Bp., 1949. június 18. Kézírás.

106 Magyar Rádió hangarchívuma, „dr. [!] Mindszenty József és társai pere”, 6. tekercs.

Franklin D. Roosevelt (a fotelban) és Edward J. Flynn (balról az első) a Hyde Parkban. New York, 1932

a Szent Koronát a vörösöknek. Így is történt, Truman elnök még a gondolatot is élesen elutasította.”¹⁰⁷

Ezt az egész összeesküvés-hipotézist próbálta cáfolni Csáky Zoltán, Pajtás Ernő tábornok unokaöccse, amikor a Budapestről érkező hírek, különösen az otromba Sárga könyv állításainak hatására Ries István igazságügy-miniszternek „semleges területen” tanúnak ajánlkozott. Azzal a naiv szándékkal, hogy segítse a népbíróság tisztánlátását, több dokumentumra felhívta a figyelmet. Az egyik ilyen egy 1948. május 14-én kelt Mindszenty-levél volt, benne a következő félreérthetetlen sorokkal: „Most ismételtlen kérem, járva a külföldet, intse meg nevemben honfitársainkat és közölje velük, hogy Magyarország Herczegprímása, ha szerető és féltő aggodalommal tekinti és figyeli is az itthoni és külső országokban szétszóródott nyájának sorsát és életét – de egy olyan elgondolást vagy mun-

107 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 2. SOC 12–Mindszenty 1964; Cardinal File – Limited Distribution 1962–1964. Mindszenty bíboros levele Johnson elnökhöz, 1964. augusztus 24. Közli SOMORJAI Ádám: *Mindszenty bíboros követségi levelei az Egyesült Államok elnökeihez 1956–1971 i. m.* 262–263. (magyarul), 697–699. (angolul).

kásságot, mely a mai magyar államberendezés erőszaka os megdöntését célozza, nem tágogát, sőt a maga részéről minden ez irányú tevékenységet kimondottan ellenez...”¹⁰⁸ Egy másik írás, amire felhívta a figyelmet, Baranyay Jusztin jogászprofesszor 1948. február 22-i fejtegetése volt a Szent Korona kettős, egyházi és nemzeti erekleve voltáról.

Hasonló segítő szándékkal küldte el közjegyző által hitelesített vallomását Mihalovics Zsigmond.¹⁰⁹ Mihalovics visszautasította a Sárga könyv személyével kapcsolatos kémkedési vádját: saját elhatározásból, Mindszenty hozzájárulása nélkül hagyta el az országot, tőle semmiféle utasítást nem kapott külföldön folytatandó tevékenységre, még papi voltát igazoló iratokat sem kért tőle. A Sárga könyvben közölt levelének valóságát nem, csak ÁVH-s értelmezését kérdőjelezte meg. Leszögezte, hogy sem politikai célokra, sem kémkedésre nem létezett semmiféle „titkos alap”, az adományokat kizárólag karitatív célokra használták fel. A National Catholic Welfare Conference, a legnagyobb katolikus jótékonyági szervezet egyetlen tisztviselője sem avatkozott magyar belügyekbe, adományaikkal – vallási és politikai szempontoktól függetlenül – a magyar nép inségét kívánták enyhíteni. Edward J. Flynn, Rooseveltné katolikus tanácsadójának karitatív tevékenysége is erre, és nem kémkedésre vagy titkosszolgálati munkára irányult, amikor a Magyarországra küldött segélyszállítmányokat szervezte. Képtelen vád, hogy az Actio Catholica egy szétágazó kémtevékenység központja lett volna. Ezt kémkedési célnak csak azok állíthatják be, akik „Mindszenty bíboros cinkosává szeretnék tenni az egész világot, és még a legemberibb és legkeresztényibb érzületből történő cselekedetben sem tudnak mást látni, mint »az állam biztonsága ellen való mesterkedéseket«.”¹¹⁰

Csáky és Mihalovics levelei egyrészt elkéstek, másrészt akkor sem vették volna figyelembe, ha idejében, a tárgyalás bizonyítékokkal foglalkozó szakaszának lezárulta előtt megérkeznek. Csáky neve olyan emigránsként szerepel majd a perben, mint aki tárgyalásokat folytatott az amerikai övezetben lévő magyar királyi korona Rómába szállításáról. Személyéről egyébként Rómában az hírlett, hogy ügynök, a magyar kormány informátora, akinek épp a prímástól kapott ajánlólevelek révén sikerült egyes vatikáni méltóságokkal kapcsolatba kerülni.¹¹¹ A gyanút források híján nem tudjuk megerősíte-

108 PL Processus, 12. d. V-700/33. 143–145. fol. Csáky Zoltán levele Ries István igazságügy-miniszterhez. Zürich, 1949. február 5. (Ritkítás tölem – B. Ma.) Lásd még ÁBTL 3.1.8. Sz-222/18. 2–3. fol.; MNL OL XIX-J-1-d/1. 838/1949. II. 16.

109 A vallomást Révai József csupán annyira értékelte, hogy „sajnos, a papírosa kemény, ezért nemesebb célokra nem alkalmas”. MNL OL M-KS 276. f. 68/103. ő. e. Eredeti feljegyzés Révai József kézírásával és aláírásával, mellékelve Mihalovics Zsigmond olasz nyelvű, 1949. február 2-án Rómában tett, közjegyző által hitelesített vallomásához.

110 MNL OL M-KS 276. f. 68/103. ő. e. Mihalovics Zsigmond protonotárius kanonok levele Ries István igazságügy-miniszterhez. Róma, 1949. február 1. Tanúk: dr. Csertő Sándor és dr. Péterffy Gedeon. (Tartalmilag egyezik az olasz nyelvű, közjegyző előtt tett vallomással.)

111 ASDMAE AP 1946–1950, Santa Sede, Busta 13. Relazione fra S. Sede e L’Ungheria, 1949 (barackvirág színű dosz-szié). Az olasz külügyminisztérium 15/12507. sz. távirata a belügyminisztériumnak, illetve budapesti és berni követ-ségére. 1949. június 30.; valamint ugyanitt a berni olasz követség 1949. május 2-ai jelentése a 10175 sz., 1949. június 27-ei táviratban: „Bizonyos információk alapján, amelyekről egy magyar diplomatától értesültem, akit évek óta komoly em-berként, ezért hitellel méltónak ismerek, egy Jean Zoltán Csaky fedőnevű báró – akinek a valódi neve Zack lenne – még re-

ni, Csáky neve az állambiztonsági nyilvántartásokban informátorként nem szerepel. Időnként a Nyugat is „ügynök-fóbiában” szenvedett...

A „VALUTÁZÁS”

Mindszenty vállaltan a Habsburg-restauráció híve, mondhatni az ancien regime vezére volt. Félreállításához bőven elegendő lett volna az a vád, hogy a rendszer megdöntésén fáradozik, a többi – kémkedés, valutázás – nemhogy megerősítette, de éppenséggel hiteltelenítette az egész eljárást. Az átlagembereknek viszont az összeesküvés zavaros históriájánál sokkal érthetőbbnek tűnt a „valutázás”, a „csencselés”. Tény, hogy Mindszenty külföldi kapcsolatainak köszönhetően rendelkezett valutával, aminek egy részét a püspökök között osztotta szét egyházi javak vásárlására és karitatív célokra, egy másik részét viszont számvevője – anélkül, hogy erre Mindszenty külön utasítást adott volna – zugárfolyamon eladta herceg Esterházy Pálnak és másoknak.¹¹² (1948-ban egy dollár hivatalosan 11,7393 forintot ért, a fekete piacon viszont ennek majd’ a dupláját. Esterházy herceg ennél is többet, 30–35 forintot adott érte. Az árfolyamot a veszély, a börtönbüntetés kockázata és

a piaci igény hajtotta fel.) A vádhatóság a gazdasági aktust politikai célú tevékenységnek állította be, és kizárólag beismerő vallomásokkal azt „bizonyította”, hogy a herceg az állítólagos legitimista szervezkedés szponzora.

A valutaváltás hivatalos útja az ország gazdasági összeomlásával bekövetkezett hiperinfláció, majd a papírpengőt felváltó forint bevezetése után is irreálisan alacsony árfolyam miatt meglehetősen hátrányos volt. Az egyházi intézmények működtetése érdekében létfontosságúnak számított a valuta és annak szükség szerinti, szakaszos átváltása, sőt fekete piaci értékesítése. Kögl Lénárd, a veszprémi egyházmegye hajdani számvevője 1990-ben úgy nyilatkozott, hogy Mindszenty *„nem ismerte el az államnak azt a jogát, hogy a valuta értékét ő maga szabadon állapítsa meg, amely adott esetben*

Esterházy Pál herceg (1901–1989) a népbíróság előtt. Dollárcsekkek zugbeváltójaként, a „legitimista összeesküvés” anyagi támogatójaként keverték a Mindszenty-perbe. Vagyonossága súlyosbító körülménynak számított, még azt sem írták a javára, hogy 1944-ben százezer pengőt adományozott az Irgalmas Nővérek Ménési úti épületében elrejtett zsidó gyermekek mentésére

gebben sikerrel beférkőzte magát a magyar primás legbelső köreibbe, és megnyerte a primás bizalmát. Úgy tűnik, hogy a magyar rendőrség Zacknak köszönhet bizonyos kompromittáló dokumentumokat, és az ezekből következő Mindszenty bíboros ellen irányuló feljelentést.”

112 MMAL 34. d. „Ispánky [!] Béla által átnézett fejezetek” feliratú dosszié, lapszámozás nélkül. Mindszenty emlékiratainak szerkesztése során kihagyott, illetve javított oldalak.

*a tényleges forgalmi értéknél alacsonyabb, így az állam jut pénzügyi előnyhöz az egyház rovására. [...] ... az adományokra vonatkozóan az egyház suverenitásából kiindulva, nem fogadta el a deviza jogszabályokat.”*¹¹³

A kapott valuta újáról és a befolyt forintok felhasználásáról a bíboros természetesen tájékoztatást kapott. Innen közelítve Mindszenty a devizagazdálkodásra vonatkozó korabeli jogszabályokat látszólag valóban megszegte, hiszen a külföldről kapott valuta egészét nem váltatta át a Magyar Nemzeti Bankban, hanem szabadon használta fel. Kögl Lénárd viszont arra is emlékezett, hogy az egyházak gyakorlatáról a magasabb áron történő beváltásról, a „szabad piaci” értékesítésről *„mindenki tudott, ez közsímert volt abban az időben”,* és hogy ez ellen az állami vezetés sem tiltakozott. A Magyar Nemzeti Bank korabeli szakértői a nyomozati iratok alapján (ezek miseintenciók, átvételi elismervények, nyugták, részvényjegyzések, zárszámadási kimutatások és hasonló pénzügyi iratok voltak) persze csak azt húzták alá, hogy Mindszenty József súlyosan megsértette a forint értékállóságához fűződő

Ordass Lajos evangélikus püspök főtárgyalása
az Uzsorabíróság különtanácsa előtt
a devizagazdálkodást sértő bűncselekmény
koholt vádjával. Budapest,
1948. szeptember 28.

célokat, és ezzel veszélyeztette a magyar gazdaság érdekeit, *„annál is inkább, mivel véleményünk szerint a cselekményt üzletszerűen követte el”.*¹¹⁴ A gazdasági bűncselekményt a vádhatóság egyetlen írásbeli dokumentummal sem támasztotta alá, az ítélet ezen passzusa kizárólag a vádlottak beismerő és a tanúk terhelő vallomásaira hagyatkozott. Az üzletszerűség miatt ez a tevékenység az akkor hatályos rendeletek szerint akár halálos ítélettel is sújtható bűncselekmény volt.¹¹⁵ Ezen az alapon egyébként az egész püspöki kart, sőt a papság tekintélyes részét felelősségre lehetett volna vonni. Ordass Lajos evangélikus püspök esetében pontosan ezt tették: 1948. szeptember 8-án *„az ország devizagazdálkodását sértő bűncselekmény”* vádjával a Budapesti Uzsorabíróság – lényegében a Mindszenty-per főpróbájának tekinthetően – kétévi fegyházra és további ötévi hivatalvesztésre ítélte. Ez az eljárás is megcsúfolta az igazságszolgáltatást, csak

¹¹³ MNL OL XX–10–k LÜ PO 18.300/1989. II. Kögl Lénárd tanúkihallgatási jegyzőkönyve. Veszprém, 1990. február 13.

¹¹⁴ ÁBTL 3.1.9. V–700/39. 191–192. fol. A MNB üzletvezetőségi vezérigazgatójának és igazgatójának szakvéleménye. Bp., 1949. január 24.

¹¹⁵ A 8400/1946. ME rendelet 17. §. 2. bekezdése szerint, ha a cselekmény a közgazdaság érdekét súlyosan sértette vagy veszélyeztette, a büntetés halál, feltéve, hogy a cselekményt üzletszerűen követték el. A gazdasági rend büntetőjogi védelméről szóló 8800/1946. ME sz. rendelet 20. §. 2. bekezdése szerint, ha a cselekmény a magyar forint értékállóságához fűződő érdeket súlyosan sértette, a büntetés halál.

kevésbé volt drámai, és kisebb visszhangot váltott ki, tekintettel a lutheránusok sokkal alacsonyabb lélekszámára.

Hamis az a kép, mintha az esztergomi érsekség minden valutát csak feketén értékesített volna. Külföldről érkező miseintenciók szabályos adminisztrálása kapcsán írta a Mindszenty-ügy kipattanása előtt fél évvel Drahos irodaigazgató egy érdeklődő plébánosnak: *„...intenciók stipendiuma a megélhetéshez nélkülözhetetlen. A küldésre nem tudok más utat megnevezni, mint a törvényeset, mert nem szeretnék miatta valuta-bírótság elé kerülni. Méltóztassék tehát a stipendiumot csekken átutalni és itt a Nemzeti Banknál beváltanók. Még így is, ha csak féldolláros intenciókat kaphatnánk is, nagy segítség lenne az élet gondjaival küzdő és egyébként is igen megpróbált papjainknak.”*¹¹⁶ A Prímási Levéltárban iktatott ügyekből is nyilvánvaló, hogy a különböző külföldi egyházi szervezetek és magánszemélyek dolláradományai zömmel a Magyar Általános Hitelbankon, a Pénzügyi Központon, a Magyar Nemzeti Bankon vagy épp a Pesti Kereskedelmi Bankon keresztül érkeztek. Ami mégsem banki úton, hanem közvetlenül, arra a 8400/1946. ME számú, a forint stabilizálása érdekében kiadott rendelet vonatkozott: a beváltatlan külföldi bankjegyeket a Magyar Nemzeti Banknál vagy a pénzügyi intézetek valamelyikénél „zárolt letétbe” lehetett helyezni vagy megvételre felkínálni.¹¹⁷ A hivatkozott rendelet 10. paragrafusa viszont mentesítésre is lehetőséget adott azon a címen, ha *„az értékre a termelés folytatásához vagy valamely más fontos gazdasági cél érdekében szükség van”*.¹¹⁸

Egyfajta megkülönböztetett gyakorlatról árulkodik a már idézett Rákosi-kijelentés is, amikor annak a türelmi politikának a végét jósolta, amely elnézőbben kezelte az egyházakat (szó szerint a *„papi vagy bíbornoki talárban garázdálkodó kémeket, árulókat, valutacsempészeket...”*).¹¹⁹ Ezek szerint létezett valutát, valutázást érintő türelmi politika. Rákosi lényegében maga igazolta azokat a híreszteléseket, miszerint az állam és az egyház között valaminő titkos megállapodás lett volna érvényben, amelynek értelmében az egyházak a karitatív célra kapott külföldi devizát szabadon vagy szabadabban felhasználhatták, és nem kellett feltétlenül a Magyar Nemzeti Bankon keresztül megvételre felajánlaniuk. *„Hajlandó a magyar kormány a külföldről érkezett pénzadományokat magasabb árfolyamon kifizetni, mint a hivatalos árfolyam. Az adakozó külföldön befizeti adományát valamelyik bankba, erről értesítést küld a népjóléti minisztériumnak, megjegyezve, hogy adományát kinek és mire szánja, a Nemzeti Bank azután kifizeti a hivatalos árfolyamon a pénzadományt, később pedig 10–30-ig terjedően ad felárat. A befizetett valután ugyanis külföldön árucikket vásárolnak, azt idehaza értékesítik, s az így előállott haszonból adnak részesedést a címzetteknek. Elzárták azonban ebből*

116 ÁBTL 3.1.9. V–700/29. 172. fol. Drahos János irodaigazgató levele ismeretlen plébánoshoz. Esztergom, 1948. július 23.

117 PL 3040/1948. A Magyar Nemzeti Bank 1947. december 31-én kelt tájékoztatása.

118 *Két év hatályos jogszabályai 1945–1946.* Szerk.: BACSÓ Ferenc, MIKOS Ferenc, NÉMETHY László, SZABÓ Imre, SZABÓKY Jenő. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Bp., 1947. 323.

119 „Rákosi Mátyás elvtárs nagy beszéde az MDP Központi Vezetőségének ülésén.” *Szabad Nép*, 6. évf. 275. sz. 1948. november 28. 4.

a felárból a templom- és iskolaépítéseket. Tisztára csak az újjáépítést és a szociális célokat szolgáló küldemények kaphatják meg e kedvezményt” – tájékoztatta

Mihalovics Zsigmond, az AC országos igazgatója Mindszentyt még 1947 januárjában a bevett gyakorlatról.¹²⁰

Ennek tudatában járt el Mindszenty akkor is, amikor az 1947. nyári

kanadai és egyesült államokbeli útján kapott pénzt és csekkeket megosztva kezelte: egy részét az Egyesült Államokban hagyta egy magyar katolikus alap céljára, 4200 dollárt beváltott a Nemzeti Bankban, a többit nem jelentette be, hanem az egyházi kincstárban helyezte el, és ebből osztott segélyeket, de mindezt már csak az amerikai követség munkatársának mesélte el több mint tíz év múlva.¹²¹ Úgy tűnik, akkoriban mindkét oldalnak, a nemzetgazdaságnak és az egyházaknak is megfelelt ez az eljárás. A kedvezményes bánásmódot Nyárádi Miklós pénzügyminiszter is, aki 1948. december 3-án lemondott és nem tért haza külföldi útjáról, megerősítette: nyilatkozata szerint az egyházaknak bizonyos nemes célok esetében felmentésük volt a valutarendelkezések alól.¹²² Ezt a hallgatólagos engedélyt a kommunisták kelepccének használták. Mindszenty letartóztatása után, vélhetően azzal is összefüggésben, egy kimondottan hátrányos rendelkezéssel váltották fel: az 1948. december 30-i keltezésű, szigorúan bizalmas gazdasági főtanácsai határozat felhatalmazta a pénzügyminisztert, hogy „a Joint, valamint más egyházi, kulturális, vagy szociális testületek, szervek stb. részére az általuk a Magyar Nemzeti Bankhoz a beszolgáltatott nemes deviza forintértéke, mintegy 30%-ának megfelelő állami támogatást nyújtson”,¹²³ tehát az egyházaknak a náluk lévő devizát ingyen be kellett szolgáltatniuk

Emory G. Tanos Mindszenty bíboros részére kiállított csekkje 1203 dollárról és 66 centről. Cleveland, 1947. július 3.

120 PL Processus, 18. d. V–700/46. 240. fol. Mihalovics Zsigmond protonotárius kanonok, az AC országos igazgatójának jelentése Mindszenty Józsefnek. Bp., 1947. január 18. (Mihalovics azt is jelezte, hogy a Népjelölti Minisztérium ügyeskedne, mert „a külföldi valuták ellenében a külföldről jövő pénzügyi felárat nem fizeti ki pénzzel, hanem helyette ingyen raktárt, személyzetet, szóval adminisztrációt adnak. A lóláb nyilvánvaló volt. Kézbe akartak minden akciót megragadni. E javaslat nem ment át.”)

121 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Records Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified 1959. 570.3. Feljegyzés a bíborossal folytatott beszélgetéséről, K. n. [1959. február 27.]

122 Katolikus Magyarok Vasárnapja (Cleveland), 1949. február 18. 5.

123 *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez* I. i. m. 160.; újabban SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' halálra ítélve* i. m. CD-melléklet, CD-22. 136. dokumentum. – A határozatot korábbi munkánkban magunk is tévesen értelmeztük, mintha a 30 százalék felárat jelentene, holott ellenkezőleg: csak az egyébként is nyomott hivatalos árfolyam alig egyharmadát kitevő beváltási ellenértékről volt szó.

a magyar állam részére, és csak a beszolgáltatott érték 30 százalékát kaphatták vissza támogatásként.

A volt pénzügyminiszter egyebekben is iparkodott segíteni a bíborosnak. Emigrálása után kapcsolatba lépett Filippo Bernardini svájci pápai nunciussal, és közölte vele információit a Mindszenty ellen formálódó vádakról: a feketepiaci „ügyletekről” és a Szent Korona visszatérésének megakadályozásáról. Annak a kérésnek viszont nem tudott azonnal eleget tenni, hogy a nyilvánosság elé lépjen, mivel Svájcban olyan feltétellel kapott menedékjogot, hogy semminemű politikai nyilatkozatot nem tesz.¹²⁴ Ahhoz a felmentéshez, hogy az egyháznak nem kötelező az összes pénzt minden esetben hivatalosan beváltani, Mindszenty olyannyira ragaszkodott, hogy még abban a levelében is visszatért rá, amelyet 1970. október 13-án írt Nixon amerikai elnöknek, és ismertette benne a volt pénzügyminiszter nyilatkozatát.¹²⁵ A bevett játékszabályok egyoldalú felrúgását maga Rákosi is elismerte, amikor évekkel később – miközben a bádogtokba rejtett „titkos irattár” felfedését saját érdemének tudta be – magnóra mondta, hogy a valutázás, azaz „a pénz, az már nem igaz”.¹²⁶

ÉREDETI VAGY HAMISÍTÁS?

A hercegprímás „büntetteit” bemutató *Sárga könyv*ben közölt dokumentumok egyike Mindszenty 1949. január 11-én írt vallomása, amelyben saját kezűleg írt származásáról, életútjáról és politikai nézeteiről. A „célkitűzések” felsorolásától kezdődően a tanult, 25 éven át lapot szerkesztő, a nyelvtani helyességre mindig kényes Mindszenty helyesírása feltűnően rossz lesz. E vallomást az alábbiakban betűhíven közöljük:

„Magyar nemes vagyok. Eredeti családi nevem Pehm. A Pehm-családnak nemességét 1732-ben hirdették ki. Anyai ágon a magyar nemesi Kovács családból származnak, amelyet 1663-ban emeltek nemesi rangra. 1917 februárjában helyeztek Zalaegerszegre mint hittanár. 1919-ben ugyanott plébánossá neveztek ki és ebben a minőségben működtem ugyanott 1944. márc. 29-ig, amikor veszprémi püspök lettem. Herczegprímássá 1945. októberben

124 AANY Collection 007, Box S/C-37, Folder 12. Nyárádi Miklós volt pénzügyminiszter levele F. J. Spellman bíboroshoz. New York, 1949. április 27., valamint „Információs memorandum” Nyárádi Miklósról; MNL OL XIX–J–1–k, Franciaország, 14. d. 15/b, 758/1949, Párizs, 1949. február 9.

125 „...amennyiben a bíboros ügyleteket hajtott végre külföldi valutákkal, az azért volt, mert primásként azoknak a kiváltságoknak az értelmében cselekedett, amelyekkel ezekben az ügyekben a magyar kormány ruházta fel az országban működő humanitárius szervezetek és egyházak érdekében.” SOMORJAI Ádám: Mindszenty bíboros követségi levelei i. m. 335–338:337, angolul: 788–792:791.

126 *Lehallgatott kihallgatások. Rákosi és Gerő pártvizsgálatának titkos hangszalagjai*, 1962. Szerk.: BARÁTH Magdolna–FEITL István. Napvilág Kiadó–ÁBTL, Bp., 2013. 155. 3. magnószalag. Aczél György és Nógrádi Sándor beszélgetése Rákosi Mátyással. Krasznodar, 1960. augusztus. – A pénzügyi visszaélés mint vádpont a Mindszentyt valutaüzérkéddel vádolók ellen is felmerült, mivel az ÁVH legalább 1949 végéig kivándorlási útleveleket adott pénzért, ingóságokért vagy ingatlanokért cserébe. ÁBTL 2.1. VI/1-a. 49. fol. Jegyzőkönyv Érsek Tibor belkereskedelmi minisztériumi tisztviselő kihallgatásáról. Bp., 1957. április 9.

neveztek ki. Visszagondolva közéleti szereplésemre kijelentem, hogy mindenkor legitimistának vallottam magamat. Ezért támogattam mindig a legmesszebb menőkig azokat a politikai irányzatokat, amelyek ennek a célnak a megvalósítását elősegítették. Herczegprímási ki-nevezésem után célkitűzéseimet hathatósabban tudtam szolgálni. Céлом, s magyarországi legitimista mozgalom célkitűzése: foederatív közép-Európai királyság, Magyarország és Ausztria közt persónal Unioval esetleg hozzá csatlakozó más kathólikus államokkal, első-sorban Bajor Országgal, a királyság élén Habsburg Ottóval. Ez csak a magyar köz társaságnak kül földi, első sorba Amerikai segítséggel történő megdöntése után gondoltam lehetségesnek. Ennek érdekében követtem el mindent az Amerikaiak magyarországi politikai támogatására, egyrészt a magyar Köz társasággal szemben kifejtett tevékenységgel, más részt a beavatkozás uk állandó sürgetésével, rendszeres adat szolgáltatással kémkedéssel.

Céлом elérésére nem csak az Amerikaiakra támaszkodtam, hanem tömörítettem mind-azokat az erőket Magyarországon és külföldön, amelyeknek a Köz társaság megdöntése és ezzel a köz társaság intézményeinek és vívmányainak mint föld reform, államosítások eltörlése érdekében állott.

A királyság vissza állítását a kitörő 3. világ háboru Amerikai győzelemmel való befejezése után vártam.

Az átmenet idején Ottó hazaérkezéséig ideiglenes állam fő én lettem volna. Én kívántam Ottót megkoronázni, mert számomra minden elő jogot biztosított volna, amelyeket az ország 1 zászló ura élvez.

El ismerem hogy fiatal koromtól kezdve, szembe állottam a magyar nép minden demokratikus megmozdulásával és a jobb oldali mozgalmakat támogattam.

Mindszenty József¹²⁷

Ez a vallomás az egyik fontos, ha nem a legfontosabb a 39 napos vizsgálati fogságban született beismerések sorában. Emlékirataiban Mindszenty nemcsak cáfolja, hogy ő írta volna ezt a hibáktól hemzseggő vallomást, de meg is nevezi a hamisítót: Sulner Lászlót és feleségét, Fischhof Hannát. Mindketten írásszakértők.¹²⁸ Az asszony édesapja a Dreyfus-per kapcsán 1899-ben híressé vált Fischhof Gyula, a kézírás-ellenőrzés tudományának úttörője volt, aki az első világháború után a magyar kormány dokumentum-és kézírás-ellenőrzője lett. Halálát követően lánya vitte tovább az örökséget, és férjével együtt rendőrségi szakértőként vizsgálta a bíróságokra került iratok eredetiségét. Ő volt

Fedák Sári, a korábban ünnepelt színész Páter Gábor íróasztala előtt az Andrássy út 60.-ban vallomást tesz nyilas kapcsolatairól. Budapest, 1945. december 15.

127 PL Processus, 1. d. V–700/1. 178–180. fol. Eredeti, kézírás, k. n.; A Mindszenty bűnügy okmányai. Athenaeum, Bp., 1949. január. 8–10.

128 MINDSZENTY József: Emlékirataim i. m. 276.

az, akire a *Szabad Szó* című parasztpárti napilap 1949. január 7-i száma mint nemzetközi tekintélyű írásszakértőre hivatkozva a primásról egy jellemrajzot közölt: „*Mindszenty előkelősködő, modoros ember. A külsőségekre sokat ad, kedveli a mutatós dolgokat, feltűnni vágyó hatásvadász, szeret szerepelni. Az írás jellege konok emberre vall, aki nem diszkrét. Szenvedélyes, valósággal megszállott, ügyeskedő, raffinált [sic!], de nem diplomata, önfejű és csökönyös.*”¹²⁹ Az írásszakértői vélemény eddig még nagyjából illik is Mindszentyre, a folytatás viszont durva manipuláció: kézírása hasonlít Otto Winkelmann SS Obergruppenführer (altábornagy), a magyarországi német rendőri és SS erők főparancsnokának vonalvezetéséhez, de „azonossági jegyeket” mutat Fedák Sáriéval, a nyilas idők híres primadonnájáéval is.¹³⁰ A következtetés kézenfekvő: a hasonlóság nemcsak jellembeli rokonságra, de politikai szimpátiára is utal.

A grafológiai jellemzés előzményeiről és a hamisítás körülményeiről a fiatal házaspár Ausztriában, szökésük után tett vallomásából tudunk.¹³¹ Eszerint a rendőrség 1949. január 4-én megjelent a lakásukon, és mintegy 20 fotómásolatot átadva megrendelték Mindszenty és Baranyay jellemrajzának elkészítését. Kimondottan azt kérték, hogy Sulnerék igazolják: Mindszenty kézírása egy háborús bűnös kézírására emlékeztet, és a német háborús bűnösök hiteles kézírásmintáiból ki kellett választaniuk a leghasonlóbbat. A házaspár Winkelmann SS altábornagy kézírása mellett döntött, ám neki csak az aláírása állt rendelkezésre, összefüggő írása nem. Ezt a problémát Sulner úgy hidalta át, hogy „Winkelmann-kézírást” hamisított az altábornagy eredeti aláírása fölé. Ez a Mindszentyéhez hasonló kézírásminta jelent meg a január 7-ei *Szabad Szóban*. Baranyay Jusztin kézírásához Fischhof Hanna édesapjának archívumában találtak hasonlót, egy örültekháza lakójáét. Ezután „szakvéleményt” készítettek, amely szerint Baranyay egy felelőtlen álmodozó és örült, ezt az elemzést a rendőrség azonban nem hozta nyilvánosságra, mert azzal a kockázattal járt, hogy a bíróság börtön helyett „csak” orvosi felügyelet alá helyezi Baranyayt, és előbb-utóbb kiderült volna a turpisság.

Sulnerék a náluk hagyott fénymásolatok közül egyeseket gyenge hamisításnak minősítettek. Ezeket „ki tudja, mire lesz még jó” alapon Sulner László lefotózta, a negatívokat pedig elrejtette. A gyatra hamisítványok közé sorolták Mindszenty írását a földreformról. Szerintük amikor a rendőrök más kézírásokból összefabrikálták ezt a levelet, megtartották a sorok közti, kézírásnál gyakran előforduló széles üres helyeket, ám ez rendkívül tö-

129 „Nemzetközi tekintélyű írásszakértő véleménye: Mindszenty írása és jelleme Winkelmann SS-tábornokéval azonos!” *Szabad Szó*, 51. évf. 5. sz. 1949. január 7. 5.

130 Fedák Sári (1879–1955), az író és színpadi szerző Molnár Ferenc második felesége 1900-ban kezdte színésznői karrierjét. 1919-ben a Tanácsköztársaság mellett agítált. 1944-ben a bécsi Donausender német nemzetiszocialista rádió munkatársaként a háború folytatása mellett állt ki, ezért 1945-ben a népbíróságtól nyolc hónap fogházat kapott, igazi büntetése azonban az volt, hogy többet nem léphetett színpadra.

131 NARA RG 59. General Records of the Department of State. Bureau of European Affairs, Office of Eastern European Affairs, Records Relating to Hungary 1941–1977, Entry A–1(5577), Lot 71 D 313, Box 9. Sulner Case. Sulner László és Fischhof Hanna eskü alatti vallomása. Salzburg, 1949. március 18. Jean R. Tartter, az USA osztrák követségének konzulja által hitelesítve.

redezetté és egyenetlenné tette az írásképet. Ezért Sulner kiválasztotta az öt legelfogadhatóbb sort, átmásolta őket, így a szöveg már jobban emlékeztetett Mindszenty írására. Mindkét hamisításához egy olyan kézírásátvivő felszerelést használt, amit Sulner apósa fejlesztett ki a kézírások azonosítására, és ennek segítségével – eredeti szövegekből szavak vagy szótöredékek „átemelésével” – bármilyen tartalmú kézírást össze lehetett állítani.¹³²

Köszönetképp a grafológiai jellemrajz elkészítéséért, Szakasits Árpád köztársasági elnök a sajtó jelenlétében fogadta Fischhof Hannát, és méltatta apjának és férjének érdemeit. Cserébe Fischhof Hanna turistavízumot kért édesanyja számára az Egyesült Államokba, hogy találkozhasson ott élő fiával. Az úti okmányokat meg is kapta, és az édesanya február 5-én elutazott Magyarországról. Leánya és veje időközben szisztematikusan gyűjtötték a Mindszenty-perhez kapcsolható dokumentumokat, mindent lemásoltak, amihez hozzáfértek. Szökési tervüket megosztották Chapin amerikai követtel is,¹³³ akit a politikai rendőrség nyilvánvalóan szoros megfigyelés alatt tartott. Több anyagot egy rokon szerzett a Szikra nyomdából, ahol a hírhedt *Sárga könyvet* is készítették. A hatóságok viszont továbbra is számítottak a házaspár együttműködésére (Szaberszky József rendőr ezredes, Péter Gábor közeli munkatársa szóba hozta tanúként való meghallgatásukat, de a „rendezők” később elálltak ettől). Ők azonban 1949. február 6-án – a Mindszenty-per kellős közepén – a zöldhatáron át elhagyták az országot. (Ami meglehetősen ritka tett volt a megbízhatónak ítélt és a politikai rendőrség által is foglalkoztatott személyek esetén.) 35 kilométert gyalogoltak az éjszakában, mígnem Fürstenfeldben a brit parancsnokságon jelentkeztek. Ellentmondásos, hogy mikrofilmre másolt bizonyítékaik miként jutottak ki. Vallomásuk szerint egy közelebbről meg nem nevezett nyugati titkosszolgálat képviselője csempészte ki, másutt viszont az asszony egy nappal korábban vonaton kiutazó édesanyját vagy saját magukat nevesítik ugyanebben a szerepben.

A Sulner házaspár fotója a *The New York Herald Tribune* cikkében

132 Vö.: MINDSZENTY József: *Emlékirataim* i. m. 274.

133 NARA RG 59. General Records of the Department of State. Bureau of European Affairs, Office of Eastern European Affairs, Records Relating to Hungary 1941–1977, Entry A–1(5577), Lot 71 D 313, Box 9. Sulner Case. Selden Chapin követ jelentése. Bp., 1949. február 2.

Hónapokig Ausztriában, St. Gilgenben egy menekülttáborban éltek, ezalatt az amerikai katonai elhárítás (Counter Intelligence Corps, CIC) próbált meggyőződni történetük hitellességéről. Az elhárítókban nem keltettek jó benyomást, amit a házaspár érzékelt is.¹³⁴ Bár ők, nézőpontjuk szerint, életüket kockáztatták a magyarországi politikai perek hazugságainak leleplezéséért, az amerikaiak mégis bajkeverőknek tekintik és sorsukra hagyják őket, felőlük akár éhen is halhatnának. Sérelmezték, hogy az amerikaiak öt hónap alatt egyszer sem hallgatták ki őket alaposan, így nem is mondhattak el minden rendelkezésre álló információt. Szerintük azért nem vesződtek velük, mert ügyüket lényegtelennek tartották.¹³⁵ Bizonyítékaikat 970 mikrofilmkockán és egyéb formában adták át, ezek egy része később állítólag eltűnt, és évekig tartó, a felelősséget egymásra hárító, rosszízű vita forrásává vált a házaspár és a CIC, valamint az amerikai külügyminisztérium illetékesei között.¹³⁶

Az amerikai katonai hírszerzés viszont alaposan megvizsgálta az ominózus mikrofilmeket, és azokról azt állapította meg, hogy kevés egyértelmű bizonyítékot tartalmaznak. A jelentésekből az érzékelhető, hogy a Sulnerék által elmondottakat és a magukkal vitt anyagokat alapvetően hasznosnak ítélték, de anyagi előnyök, a hírverés és a tengetentűli új élet reményében a menekültek nemcsak szerepüket, hanem dokumentumaik jelentőségét is jócskán eltúlozták. A házaspár információit egyre gyanakvóbban kezelték. Hitelüket az is csorbította, hogy folyamatosan lavírozni próbáltak, és vagy nem mondtak el mindent, vagy a maguk szája szerint táltták mondanivalójukat. Férj és feleség láthatóan még egymásban sem bízott meg.¹³⁷ Az amerikaiak Sulner Lászlót nem tekintették komoly szaktekintélynek, feleségét viszont igen, ám őt meg emberileg tartották rosszindulatú, számító, labilis személyiségnek. Ugyanazt az ellátást kapták, mint az amerikai személyzet, mégis elégedetlenkedtek, különösen a neurotikusnak jellemzett feleséggel adódtak problémák.¹³⁸ A házaspárról rövid idő alatt az a vélemény alakult ki, hogy rendkívül nehezen kezelhető. A hírszerzés legszívesebben már egy hónap elteltével elengedte volna őket, de az amerikai külügyminisztérium kérésére még őrizetben maradtak, és egy eskü alatti nyilatkozatot készítettek velük az ENSZ emberi

134 NARA RG 59. General Records of the Department of State. Bureau of European Affairs, Office of Eastern European Affairs, Records Relating to Hungary 1941–1977, Entry A–1(5577), Lot 71 D 313, Box 9. Sulner Case. Táviratok Bécsből az amerikai külügyminisztériumba, 1949. február 22.; 1949. február 19.

135 NARA RG 59. General Records of the Department of State. Bureau of European Affairs, Office of Eastern European Affairs, Records Relating to Hungary 1941–1977, Entry A–1(5577), Lot 71 D 313, Box 9. Sulner Case. Sulner László és Fischhof Hanna levele Leslie Tihánynak, az amerikai külügyminisztérium magyar osztálya munkatársának. K. n.

136 Sulnerék szerint, amikor 1952-ben visszakapták mikrofilmjeiket, azokon a 970 helyett csak 755 kocka, az általuk átadottak silány másolata volt, s még ezek közül is öt üres.

137 NARA RG 59. General Records of the Department of State. Bureau of European Affairs, Office of Eastern European Affairs, Records Relating to Hungary 1941–1977, Entry A–1(5577), Lot 71 D 313, Box 9. Sulner Case. Lewis E. Perry ezredes összefoglaló jelentése, 1951. január 31.

138 Uo. – A férjével való összekülönbözés után Hanna öngyilkosságot kísérelt meg: a gyomormosás után kiderült, hogy csak köhögés elleni pirulákat szedett be. Később Sulner Hanna hetekig feküdt egy kórházban a CIC költségén petevezeték-gyulladás miatt, de – amint azt a jelentés szövege tette – egy olyan betegséget kezeltek így amerikai pénzen, ami még Ausztriába érkezése előtt alakult ki. Sulner László egyetlen egészségügyi problémája az volt, ahogy azt az amerikaiak éppen megjegyezték, hogy meghízott a St. Gilgen-i táborban.

jogi bizottsága számára. A nyilatkozat szövegét Washingtonban nem ítélték megfelelőnek, ám egy újabb, hosszadalmas kihallgatásra a házaspár már nem vállalkozott.

Esetükön keresztül jól azonosítható az a jelenség, amely a különböző kulturális háttérrel rendelkező emberek egymáshoz való kényszerű alkalmazkodásakor tapasztalható (s ami majd Mindszenty bíboros vendégül látásakor is – részleteiben nyilván teljesen másként, tendenciájában mégis nagyon hasonlóan – megismétlődik és másfél évtizedig zajlik a budapesti amerikai képviselőtén). A romantikus, szenvedélyes, kiegyensúlyozatlan, küldetéstudattal felvértezett magyar emigráns végtelenül fontosnak hiszi magát, ezért meggyőződése, hogy különleges elbánást érdemel, ami előbb zavart, idővel ellenszenvet kelt a diplomáciai misszió vagy a hírszerzés olajozottan működő angolszász mikrovilágában. A szimpátiát, a vendégszeretetet és a hálát kölcsönös félreértések és hónapokig felemlegetett apró-cseprő sérelmek követik. Az alkalmazkodás nagy erőpróbái ezek, ahol láthatóan mindig az emigráns az, aki alulmarad. Az ellenség által okozott sérelmeket az emigráns minden értelemben azokon próbálja megtorolni, akik menedéket adnak neki. De még ha ezek a sebek nem is lennének, a mindennapi problémamegoldás apró kis játszmaiban újra és újra megmutatkozik, hogy melyik társadalom képes kezelni a problémákat, és melyik menekül előlük dühöngésbe, panaszos levelekbe, öngyilkossági kísérletekbe, csúsztatásokba, füllentésekbe, általánosításokba. Sulnerék végül 1949. július 8-án eltávozhattak az ausztriai táborból. Életük mégsem vett szerencsés fordulatot: a korabeli hírek a szovjet állambiztonság „segítő kezét” látták abban, hogy az

Sulner László sztorija a *The New York Herald Tribune*-ban. A rajz Sulner apósának kézírás-azonosításra szolgáló találmányát ábrázolja

ENSZ-béli meghallgatásra igyekvő Sulner László ismeretlen körülmények között, alig harmincévesen 1950 nyarán váratlanul elhunyt.¹³⁹

A Mindszenty-per hamisításait leleplező történetükről először 1949. február 14–15-én az Ausztria amerikai zónájában megjelenő *Wiener Kurir* írt, majd egyévi csönd után a *The New York Herald Tribune* és a *Chicago Sun-Times* közölt többrészes sorozatot, a nyilvánosság – és évtizedekkel később Mindszenty is – ezt a kissé kiszínezett verziót ismerhette meg. A sztoriért állítólag 1000 dollárt kaptak.¹⁴⁰ A cikkek szerint a politikai rendőrség életveszélyes fenyegetésére a házaspár bevetette mesterségbeli tudását, hogy bizonyítékot szolgáltatson Mindszenty bíboros elítéléséhez. A cikksorozatban Sulner László csupán három „bizonyítékról” ismerte el, hogy azokat ő hamisította az apósa által feltalált kézírás-kiválasztó berendezés segítségével: 1. a *Sárga könyv*ben is közzétett egyik levélre maga vezette rá Mindszenty hitelesítő jegyzetét és aláírását, 2. a grafológiai jellemrajz elkészítésekor említett jegyzetet a földreformról, amit arra akartak felhasználni, hogy Mindszentyt a tárgyaláson a nép ellenségének bélyegezzék, aki vissza akarja juttatni a földeket egykori gazdag tulajdonosaiknak, 3. végül ő készítette a Baranyay Jusztinnak tulajdonított sorokat Mindszenty kormányfővé történő kinevezéséről, amennyiben az amerikai hadsereg elfoglalná Magyarországot és a létrehozandó kormányból kizárják majd a kommunistákat. Ennyi hamisítást vállalt magára Sulner. Nem többet, nem kevesebbet.

Vajon mi a helyzet Mindszenty vallomásaival és leveleivel, kivált azokkal, amelyekről ő maga írja emlékirataiban, hogy nem tőle származnak? Amint már említettük, a bíboros emlékirataiban a Sulner házaspár „munkájának” tekinti az egyik legkritikusabbat, a „*Magyar nemes vagyok*” szavakkal kezdődőt, az előbbieken szó szerint közölt vallomást. Erről viszont éppen Sulner László azt állítja, hogy *nem hamisítvány*, hanem valóban a primástól származik. Mert ha ő vagy a felesége készítette volna, bizonyosan nem ejtenek ilyen sok és ennyire primitív hibát. A bíboros több kézjegyről pedig kijelentette, hogy az bár valóban a bíborosé, de grafológusként bizonyítani tudja, hogy kényszer hatására született. A kéz Mindszentyé, de a szellem idegen tőle.

Az 1989. évi perújítási nyomozás során a Legfőbb Ügyészség nyelvészeket és írásszakértőket kért fel számos irat megvizsgálására. Egybehangzó véleményük szerint a vizsgált feljegyzések, vallomások és aláírások mindegyike egyazon személytől, minden kétséget kizáróan Mindszenty Józseftől származik. „*Nem képzelhető el* – szögezi le

139 A politikai gyilkosság teóriája az Egyesült Államokban komoly írásszakértői karriert befutott feleség sok évtizeddel későbbi elhunytakor (New York, 1999. január 5.) is felmerült. („Meghalt Hanna Sulner” *Népszabadság*, 57. évf. 16. sz. 1999. január 20. 20.)

140 *The New York Herald Tribune*. European Edition. 1950. július 3. és a rákövetkező számok; *Chicago Sun-Times*, 1950. július 9., 10., 11., 13–14. (Utóbbi lap cikkeit lásd MMAL 010. dosszié, 16. ó. e. „A Mindszenty-hamisítások története”); A mikrofilmek utóéletéről a *Long Island Press* 1952. október 12-i rövid cikke: Microfilms Contained Vital Data. NARA RG 59. General Records of the Department of State. Bureau of European Affairs, Office of Eastern European Affairs, Records Relating to Hungary 1941–1977, Entry A–1(5577), Lot 71 D 313, Box 9. Sulner Case. Lewis E. Perry ezredes összefoglaló jelentése, 1951. január 31.

a nyelvész szakértői vélemény –, hogy két különböző személynek – még ha esetleg azonos csoporttulajdonságokkal rendelkeznének is – ennyire hasonló lenne az egyéni stílusa, illetve hogy valaki ily magas szinten – részleteiben is hitelesen – képes lett volna utánózni Mindszenty József nyelvhasználati jellegzetességeit.”¹⁴¹ Ugyanezért kizárták a diktálás vagy másolás lehetőségét is. Sulner állítását is igazolták, mert a „Magyar nemes vagyok” kezdetű irat eredetiségét is megállapították, ahogy azt is, hogy ennek a vallomásnak az írásakor – a kézírás koordinációjának szétesése, a vonalvezetés minőségének alacsony színvonala alapján – Mindszenty szellemileg kimerült, fizikailag legyengült állapotban és „rendkívül szubjektív íráskörülmények között” volt. E vallomás kapcsán nem zártak ki egy előzetesen megadott „témavázlatot” vagy konkrét tartalmi elvárásokat, de a nyelvészeti módszerek azt bizonyítják, hogy a tényleges fogalmazó-szerző ez esetben Mindszenty József.

A vallomások hamisságának vagy eredetiségének kérdéséről lényegében hasonlóképp vélekedett Ispánki Béla is, a per „romantikus kémkedési” vonalának „képviselője”, amikor sok évvel később a bíboros emlékiratainak szövegét olvasva tamaskodva megírta a bíborosnak: „Egy művelt ember diktálásra sem követ el nyelvtani hibákat, mert bizonyos automatizmus lép fel a legnehezebb helyzetekben is, és az egyéniségből ennyi megmarad. Az alapvető műveltséggel nem rendelkező autodidakta esetleg leveti a később tanult szabályok alkalmazását, és visszatér korábbi, primitív írásmódjához. De aki mindig helyesen írt, az primitív diktálásra is helyesen fog írni, néhány fáradtságból adódó hibán kívül.”¹⁴²

A „Magyar nemes vagyok” kezdetű híres vallomásról grafológiai szakértelem nélkül is felismerhető a kényszerítettség és egyfajta iszonyatos belső küzdelem, amellyel feltehetően Mindszenty megélte a helyzetet, hogy vétve saját erkölcsi normái ellen egyik hazugságot írja le a másik után. A szöveg elejét talán mégis diktálták, a hullámzó betűk mintha tükörképei lennének a lelkében viaskodó szorongásnak és ellenállásnak. Majd a „célkitűzések” bekezdéstől Mindszenty megtalálta a megoldást. A helyesírási hibákban ugyanis a magunk részéről nem egy gyenge hamisítást, hanem Mindszenty tudatosságát látjuk. Mert az évtizedeken át író, olvasó, szerkesztő Mindszenty, aki papnövendék-ként is kioktatta társát amiatt, hogy „az »utána« szót egy *n*-nel írjuk, ellenben a »fuvall« két *l*-lel írandó még a modern versben is...”,¹⁴³ nem ejt elemi hibákat. Hogy ezúttal mégis durva hibákat követett el, azt vagy torzítás céljából tette, hogy ily módon tagadhassa később a szerzőséget, vagy – és ezt tartjuk valószínűbbnek – hogy az utókornak üzenjen. Az ellenszegülés első módszerét, a c. f. rövidítést ugyanis már nem használhatta, és más módja nem nyílt arra, hogy figyelmeztesse a jámbor olvasót: ne higgyen a szemé-

141 MNL OL XX–10–k LÜ PO 18.300/1989. Együttes nyelvész szakértői vélemény. 1990. április 18.

142 Mindszenty nem zárta ki a diktálás lehetőségét, és emlékiratai kéziratában ezt olvashatjuk: „A vallomás keletkezésének egyetlen elfogadható magyarázata, hogy előbb akaratbénító szerekkel kezelték a bíborost, s utána a fölülről kapott szöveget helyesírásban járatlan, műveletlen vallatói diktálták le neki félönkívületi állapotban.” MMAL 34. d. „Ispánky [!] Béla által átnézett fejezetek” feliratú dosszié, lapszámozás nélkül. Ispánki véleményét figyelembe véve Mindszenty a publikált emlékirataiban hamisítással magyarázza a vallomások létét.

143 SzEK Szent Ágoston Egyesület Munkálatai 1912–1913, 49. mű. Pehm József és két társa bírálata August István: *Mikor mi áldozni megyünk* című verséről.

nek, mert amit olvas, az tartalmában hamis! Ennek az okfejtésnek persze ellentmond, hogy Mindszenty emlékirataiban nem ír újabb okos furfangról, csak hamisításról, talán azért, mert rabságának részleteit ki akarta törölni, és ki is törölte tudatából. Az önvádoló vallomásért Mindszentyt megjutalmazták: január 13-tól ismét misézhetett a cellájában.¹⁴⁴ A misézés lehetősége, mint a jutalmazás és a büntetés eszköze a lelki nyomás részévé vált. Fondorlatosabban, de ez az engedmény is a személyiség megtörését célozta: a rab – ha tudat alatt is – átláthatta, hogy hivatása mindennapi lelki szükségletéhez csak „árukapcsolás” révén (aláírásért, beismerésért) juthat.

Pár nappal később, már részben javítva a helyesírási hibákat, Rákosi instrukcióinak megfelelően állt össze a „*Magyar nemes vagyok*” kezdetűnél részletesebb, de annak szövegét is beépítő, gépírásos kihallgatási jegyzőkönyv. Ez már az avatatlan olvasó számára is diktálásról árulkodik, mert olyan bürokrata bikkfanyelvezetű, kitekert mondatokat tartalmaz, amelyekről kizárt, hogy bárki sajátjának vallja őket, nemhogy egy mindennap szellemi tevékenységet végző, pallérozott elméjű főpap. Viszont minden oldalon megtalálható Mindszenty zaklatottságról, feldúlt lelkiállapotról tanúskodó, de eredeti aláírása.

Mindszenty aláírásai az írásszakértők csoportosításában az 1989–1990-es per-újrafelvételi eljárás során

A bántalmazáshoz képest összehasonlíthatatlanul finomabb vallatási módszer volt a gyakori másoltatás: ugyanazt a vallomást ismételten leírták Mindszentyvel és ugyanazokra a kérdésekre újra és újra válaszolnia kellett.¹⁴⁵ Így addig csúrték-csavarták az egyes mondatokat, cserélgették a szavakat, amíg azok kifacsarodtak eredeti stílusukból, mesterkéltbbek

144 PL Processus, 12. d. V–700/33. 250. fol. Mindszenty József feljegyzése, 1949. március 31. Kézírás és annak gépelt szövege.

145 PL Processus, 12. d. V–700/33. 15. fol. Mindszenty József levele Péter Gáborhoz. 1949. január 17. Kézírás.

és gépiesebbek lettek, hogy végül hozzáidomuljanak a vallatók elvárásaihoz. Így lett idővel egy ártatlan találkozásból titkos összejövetel, a korona biztonságba helyezéséből „királycsinálás”. A folytonos írtatás közben Mindszenty egyre kimerültebbé és fásultabbá vált, míg végül elvesztette az önmaga feletti kontrollt. Nógathatták, időt sem hagyva a mondatok átgondolására. Egyik kézírata a „Lehet hogy” szavak után abbamaradt, mintha elhúzták volna előle a papírt.¹⁴⁶ Hasonló körülmények között készült több gépelt vallomás. Ezeken a hitelesítő aláírás már a felületes szemlélő számára is feltűnő eltérést mutat a megszokottól, és egy testileg és lelkileg végsőkig kimerült, remegő kezű ember kézírása ez.

Nem állítjuk, hogy a magyar politikai rendőrség munkamódszerétől idegen lett volna az irathamisítás. Sőt a Fischhof–Sulner-féle történet épp ezt igazolja. De a házaspár vallomása azt is bizonyítja, hogy a Mindszenty-perben – ha készítették is „perdöntő” áldokumentumokat – azokat félretették, nyilvánosságra hozásukat nem kockáztatták meg.¹⁴⁷ Erről teljes bizonyosságot szerezni talán már soha nem lehet. Mindenesetre már a korabeli követségi jelentések kételkedtek a hamisítási történetben. A budapesti olasz követ biztos forrásra hivatkozva kizárta, hogy a külső írásszakértőktől bármilyen releváns információ is származhatott volna.¹⁴⁸ Utólag az is látható, hogy az ÁVH-nak azért sem volt szüksége hamisítványokkal operálni, mert valódi írásbeli dokumentumok és – önkéntes vagy kényszerrel, de eredeti – vallomások sora állt rendelkezésére.

A Legfőbb Ügyészség 1990-ben azt is megkérdezte írásszakértőktől, hogy a Mindszenty József és Zakar András vallomásait, feljegyzéseit tartalmazó kézírásokon tapasztalható-e pszichikai ráhatásra, fizikai bántalmazásra vagy gyógyszeres kezelésre utaló jegyek. Az írásszakértők öt csoportba sorolták az aláírásokat. Az első csoportba a spontán keletkezésű aláírások kerültek. A második csoportot alkotó aláírások írásképe bizonyos sajátosságok – például indokolatlan kézfelemelések, tompa vonalkezdések, lassú írásmozgás stb. – alapján „valószínűsíti az esetleges gyógyszeres befolyásoltságot”. A harmadik csoportba sorolt aláírások keletkezésekor feltételezhető egyfajta idegi fásultság, feszült lelkiállapot. A negyedik csoportba tartozó aláírásoknál rendkívül feszült idegállapotra és szorongatott befolyásra lehet következtetni, míg az ötödik csoportot képező aláírásokat valószínűleg rosszul befolyásolta. Hasonló következtetésre és a kézírásos vallomások eredetiségét igazoló megállapításra jutott a szerző által felkért grafológus is.

146 PL Processus, 1. d. V–700/1. 229. fol. Mindszenty József 1949. január 1. és 11. közötti vallomása.

147 A per egyik vádlottja is felidézi emlékirataiban, hogy nevetségesen primitív hamisítványt tettek elébe. ISPÁNKI Béla: *Az évszázad pere* i. m. 143. (Fischhof Hanna és férje szerepéről lásd a 145–149. oldalakat.)

148 ASDMAE AP 1946–1950, Ungheria, Busta 11. Fasc. 2. Az olasz külügyminisztérium tájékoztatója külképviselőinek, hivatkozással a budapesti olasz követség 1949. február 24-ei jelentésére. 1949. április 7.

„...AKIK ŐRIZTEK... ENGEM MEGVERTEK”

1949. január közepére elegendő mennyiségű és „minőségű” beismerő vallomást sikerült kicsikarni Mindszentyből és társaiból. Az egykori szereplők visszaemlékezései között lényeges ellentmondás van a tekintetben, hogy bántalmazták-e őket. Az egykori kihallgatók az 1980-as években adott bizalmas interjúikban, majd 1990-ben a Legfőbb Ügyészség előtt egybehangzóan tagadták az erőszak alkalmazását. Décsi Gyula alezredes szerint 1945-ben a háborús bűnösök, volt nyilasok esetében gyakran előfordult a verés, az azonban 1946 végére gyakorlatilag megszűnt. Az egyháziakkal foglalkozó III. alosztálynak pedig kimondottan jó híre volt, *„nagyon szolid, normális alosztály volt, ahol erőszakot nem alkalmaztak. [...] Az »intézményesített« verést a Rajk pertől kezdődően alkalmazták.”* Annyit azonban elismert Décsi is, hogy tudtán kívül az őrszemélyzet egyik-másik tagja bántalmazhatta Mindszentyt, de szerinte az csak egy-egy rúgást vagy ütést jelenthetett, ám Mindszenty soha nem említette neki, *„rajta bántalmazásra utaló nyomot soha nem láttam, pedig rendszeresen több órát töltöttem vele”.¹⁴⁹* Rákosi viszont – s ebben állítása perdöntő – nem takargatta a bíboros „pedagógiai célzatú” fizikai fenyegetését.

Nem igazán csodálkozhatunk azon, hogy az egykori vallatók utólag tagadták Mindszenty fizikai bántalmazását, hivatkozva Rákosi kategorikus tiltására és hogy ne legyen botrány a tárgyaláson. Ezzel szemben Mindszenty többszöri megveretéséről számol be emlékirataiban. Az ő állítását támasztja alá, hogy a vizsgálati anyagban – nyilván a vallatók szándéka ellenére – több elszórt feljegyzés található a fizikai és lelki kínzásokról. A primás a bizalmába férkőzött Jámbor Józsefnek „hóhérként” emlegette egyik vallatóját, aki

ütötte-verte, megrugdosta, arccal és lábujjhegyen falhoz állította, máskor „csak” szemtelenkedett vele. *„Én szívesen meghalnék, de azt, hogy pojáca legyek, azt nem bírom – suttozta a hercegprimás. – Ez borzasztó. Aztán az édesanyámat itt kurvázta...*

A bíboros a politikai rendőrség kihallgatói előtt. Egy Bécsbe emigrált rendőrségi alkalmazott információi alapján rajzolt olasz grafika, 1949. február 6.

¹⁴⁹ MNL OL XX–10–k LÜ PO 18.300/1989. Décsi Gyula tanúkihallgatási jegyzőkönyve. Bp., 1990. január 30.

*Háromszor belém rúgott.*¹⁵⁰ S bár voltak elképzelései a politikai rendőrség módszereiről, de ilyen bánásmódra mégsem számított. Valószínűleg érvelt az egyházi törvénykönyv 2343. kánonjával, amely önmagától beálló kiközösítéssel (*excommunicatio latae sententiae*) sújtja azt, aki erőszakkal kezét emel (*violentas manus*) a katolikus egyház bíborosára, mert Rákosi évekkel később épp arra emlékezett, hogy *„folyton azt mondta, én József, Magyarország hercegprímása, és a többi. Így beszélt velünk. Ti megtévedt gyermekeim, és a többi. És erre azt mondtam, adjanak neki két egészséges pofont, és attól észre fog térni, meg fogja tudni, hogy itt a dolgok hogy mennek, hogy itt nem hercegprímás (itt nem tetszik hercegprímás lenni). És adtak neki két pofont, attól kezdve nem volt hercegprímás.”*¹⁵¹

Az ügyvédjének Mindszenty január 28-i beszélgetésükön – titoktartást kérve – elárulta fizikai bántalmazását: *„...engem gumibottal vertek. Aztán papi titkokat akartak kiszedni belőlem, a papjaimról akartak adatokat szedni; [...] úgy vertek engem azután, az aki itt volt, háromszor belém rúgott, hátul a gerincembe és neki buktam a falnak, neki buktam kérem a falnak. [...] És kérem az anyámat leszajházták. Aztán egész éjszaka a kínzó őrnagy nekiállított a falnak. Aztán annyira ment az örület, hogy Esztergomban a székesegyház kezelése alatt lévő végrendeletemet behozták, feltörték [...] közvetlenül szív alatt vertek, és a szívemet nem tudom... én a sírban vagyok itten... az édesanyámat leszajházzák... Én az önérzetemben nem bírom ezt a dolgot. Testileg is már kész vagyok.”*¹⁵² Az ügyvéd hallgatást tanácsolt: a bíróság bizonyíték híján amúgy sem adna hitelt a bántalmazásnak, mivel szinte minden vádlott erre hivatkozik. Mindszenty a gyóntatójával folytatott bizalmas beszélgetésében is – elsőfokú elítéltetése után, szinte magyarázatképpen bírósági magatartására – a megkínóztatásáról szólt: *„...és nagyon megverték..., nem bírom..., a törvényekkel szembekerültem, ezek kérem nem klasszikus megnyilatkozások és..., akik őriztek... engem megverték...”*¹⁵³

Napi rendszerességű verésről azonban Mindszenty esetében nem lehetett szó. Nem a külsérelmi nyomoktól kellett tartani: Bálint István, az ÁVH orvos ezredese ugyanis „egészségügyi ismeretekről” szóló előadásában a „tompá behatásokról” szólva elmagyarázta a nyomozóknak, miként bántalmazhatják a gyanúsítottakat úgy, hogy annak lehetőleg ne maradjon nyoma.¹⁵⁴ Péter Gábor, aki 1953-ban szintén a vádlottak

150 ÁBTL 3.1.9. V-700/5. 60. fol. Mindszenty József bíboros és Jámor József beszélgetése, 1949. január 3. (PL-ből hiányzik.) Teljes szövegét közli: SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' halálra ítélve* i. m. 520–546.

151 *Lehallgatott kihallgatások* i. m. 156. 6. magnószalag. A zárójelben – „itt nem tetszik hercegprímás lenni” – a hangszalagok Aczél-hagyatékban fellelhető átiratának betoldása olvasható.

152 ÁBTL 3.1.9. V-700/5. 136–138. fol. Mindszenty József bíboros ügyvédjével, dr. Kiczko Kálmánnal folytatott második beszélgetése. Bp., 1949. január 28. (A 138. fol. PL-ből hiányzik.) Az említett végrendelet 1948. január 7-én kelt, annak átadására az ÁVH számára Mindszenty 1949. január 1-jén, az Andrassy út 60.-ból utasította Drahos János érseki helytartót: PL Processus, 12. d. V-700/32. 61–62. fol. A végrendelet gépelt tisztázata: 63–65. fol. Eredeti kézírással ugyanitt: 66–67. fol.

153 ÁBTL 3.1.9. V-700/5. 157–165:157. fol. Witz Béla látogatása Mindszenty-nél a Gyűjtőfogházban. 1949. február 25-én, 15.05 h-kor. (PL-ből hiányzik.) Beszélgetésük lehallgatott szövegét közli SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' halálra ítélve* i. m. 700–708.

154 Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HM HIM Hadtörténelmi Levéltár) Karf. 005/1954. 154. Péter Gábor és társai ügye. A Budapesti Hadbíróság Hb. IX.

padjára került, saját perújításakor kijelentette, hogy *„a fizikai kényszereszközök alkalmazása nem volt sohasem egy meghonosodott rendszer az államvédelmi munkában. Megfelel ugyan a valóságnak, hogy az ÁVH-n történtek verések, azonban ez általános rendszerré sohasem alakult...”*¹⁵⁵ Másként vallott az ÁVH-s gyakorlatról Endrédy Zoltán soproni hittanár, akit ugyancsak a Mindszenty-perre készülve 1948. december 5-én Sopronban tartóztattak le embercsempészség gyanújával. Mivel hiába próbálták a bíborossal összefüggésbe hozni, többször is bántalmazták, mezítelen talpát verték, kapcáját a szájába tömték.¹⁵⁶ Szerepe egyébként annyi volt, hogy egyeseket átsegített a határon, azaz embercsempészetben működött közre. Mindszenty esetében a verés azért nem lehetett tartós és extrém módon brutális, mert azt már nem fojtotta volna magába a nyilvános tárgyaláson.

Mindszenty később alig beszélt a megalázó fizikai bántalmazásokról. 1956. november 4-én, már az amerikai követség menedékében adott sajtótájékoztatóján válaszolt először nyíltan az erre vonatkozó kérdésekre. A szikár valóságukban is megrázó élményeket a publikált változat tovább színesítette: *„Napokon át szakadatlanul ütötték egy gumicsővel”* – írta Leslie Balogh Bain, a New York-i *The Reporter* és a *Look* magazin magyar származású újságírója. *„A mellkasomat választották, mivel tudták, hogy gyermekkorom óta gyenge a tüdőm»* – magyarázta [a bíboros]. *Levetköztették, és órákig mezítenül kellett állnia egy hideg, nyirkos cellában, miközben gúny és nevetség tárgya volt. »Démoni szerkezeteket» hoztak működésbe, hogy megalázzák, és fájdalmat okozzanak neki. A bíboros azt mondta, hogy behurcolták egy szobába, ahol arra kényszerítették, hogy a legobszcnább orgiákat nézze.»*¹⁵⁷ Bain a szenzációért, a címlapra kerülésért eltúlozta a valóságot. Ispánki Béla évtizedekkel később épp ezért javasolta Mindszentynek: hagyja ki az újságíró nevét emlékirataiból, méltatlan rá, mert telekürtölte a sajtót ezzel a valótlán történettel.¹⁵⁸ A bíboros megfogadta a tanácsot, Bain nevét kihúzta, így cáfolva az újságíró állítását.

Legközelebb 12 esztendővel később egy francia újságírónak adott interjújában, édesanyja halálhírének megrendítő hatása alatt nyílt meg: *„Az ellene irányuló eljárás előkészítő szakaszában mindent megtettek, hogy fizikai és lelki ellenállását megtörjék. Gyakran fordult elő »matraque« [gumibot], és a legkülönbözőbb testi fenyegetéseket kellett elszenvednie;*

00365/1953. sz. ítélete. Bp., 1953. december 24. Szövegét lásd: *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez III.* Szerk.: HORVÁTH Ibolya, SOLT Pál, SZABÓ Győző, ZANATHY János, ZINNER Tibor. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1994. 346–393:364. – Bálint István négy évvel későbbi perújítása során cáfolta, hogy előadásának rejtett módszertani célja a verések külsérelmi nyomainak leplezése lett volna, előadásait „egészségügyi ismeretek” címmel tartotta, és csupán a zúzódasok tárgyalásánál beszélt a tompa felületű tárgyakról eredő sérülésfajtákról. ÁBTL 2.1. VI/1-a. 27. fol. Jegyzőkönyv Bálint István kihallgatásáról. Bp., 1957. március 27.

155 ÁBTL 2.1. VI/1–c/1. Péter Gábor és társai perújítási anyaga. Jegyzőkönyv Péter Gábor elítélt kihallgatásáról. Bp., 1957. március 25.

156 MNL OL XX–10–k LÜ PO 18.300/1989. II. Endrédy Zoltán nyugalmazott püspöki tanácsos tanúkihallgatási jegyzőkönyve. Tatabánya, 1989. december 14.

157 *Look*, 20. kötet, 26. sz. 1956. december 25., karácsonyi különkiadás. Az interjú szövegét magyarul lásd BALOGH Margit: Egy amerikai újságíró „interjúja” Mindszenty Józseffel 1956 novemberében. *Múltunk* 56 (2011) 2. 176–204:200.

158 MMAL 34. d. „Ispánky [!] Béla által átnézett fejezetek” feliratú dosszié, laptárolás nélkül.

a bíboros elgyötört tekintettel néz, amikor visszaemlékszik a kibírhatatlan szenvedésekre, amiket egy ÁVH-s őrnagy, a kínzás specialistája rött ki rá, aki előszeretettel foglalkozott vele este tíz és hajnali öt óra között. Ezen kívül is, a vallatás éjjel-nappal folyt. Nem engedték aludni és pihenni (a cellatársak [értsd: a Mindszentyt őrző vagy kihallgató négy börtön-őr] hitvány emberek voltak, feltett szándékuk volt, hogy megalázzák, gyötörjék és szapulják a bíborost). Mivel attól tartott, hogy kábítószert adnak neki, tizenhárom napon át minden ételt visszautasított, ami még inkább fokozta gyengeségét. Ráadásul nem tudta kezelni a Basedow-kórját (pajzsmirigy-túltengését), amelytől hosszú idő óta szenved, mivel nem vehette igénybe az általa választott sebészt. Így történhetett, hogy a bírák már csak egy emberi roncsot láthattak maguk előtt.”¹⁵⁹ A naturalisztikus részletek mellett érdemes felfigyelni a kezeletlen Basedow-kórra, mert ennek még jelentősége lesz.

„JAJ ISTENEM, HA EZ KÉZRE KERÜL”

Rákosi az Államvédelmi Hatóság munkájával továbbra is elégedetlen volt. Olyan dokumentumokat követelt, amelyek a kicsikart beismerő vallomásoknál terhelőbbek. Hitt abban, hogy valahol még bizalmas iratok lapulnak, csak a hollétüket kell Mindszentyből előcsalogatni. Mivel ez nem sikerült, gátlástalanul rászedték, hogy utólag írjon kompromittáló dokumentumokat. Így keletkezett több levél, köztük néhány Selden Chapin amerikai követhoz, egy kérvény Ries István igazságügy-miniszternek, illetve Dobi István miniszterelnöknek címezve.

A Mindszenty elleni eljárásban végighúzódik a szökés, illetve szöktetés témája. Rákosinak felfoghatatlan volt Mindszenty maradás iránti eltökéltsége, a letartóztatást megelőző diplomáciai lépésekkel miért nem sikerült önkéntes távozásra bírni, miközben a rendszer legtöbb politikai ellenfele emigrált. A hercegprímás meg állt a vártán. A letartóztatástól Rákosi fordulatot remélt: a bíboros hátha mégiscsak szökne, ami ország-világ előtt bizonyítaná bűnösségét, hiszen menekülni a bűnösök szoktak. Számítása lényegében beigazolódtott. Ugyan most sem önként, hanem némi inspirálásra kezdett Mindszenty menekülési tervet kovácsolni, ami egy 31 éves politikai nyomozó, Jám-bor József százados „érdeme” (ő egyébként Zakar kihallgatását vezette; alig másfél év múlva már őt vették őrizetbe egy Péter Gábor elleni szervezkedés – ugyancsak koholt – gyanújával). A százados remek színészi teljesítménnyel a farkasok közé került bárány-

¹⁵⁹ AMAE AD, Série: Europe, 1956–1960, sous-série: Hongrie, dossier: 103. Questions religieuses, juillet 1958–décembre 1960. 217–221:221. fol. Edouard Hutte francia követségi tanácsadó feljegyzése: interjú Mindszenty József bíborossal 1960. február 5-én. Jean Paul-Boncour, Franciaország magyarországi követének 57/EU számú jelentésének melléklete Couve de Murville külügyminiszter részére. Bp., 1960. február 8.; Az interjú szövege megtalálható a következő levéltárban is: NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified 1960. 570.3 Religion (Mindszenty).

nak adva ki magát a főpásztor bizalmába férközött (aki talán azért is szimpatizált vele, mert a *Magyar Kurír* akkori főszerkesztőjét is Jámbornak hívták, talán távoli rokonnak hitte). „Mindszenty kihallgatói közül egyiknek feladata volt bizalmat kelteni maga iránt Mindszenty részéről, később a bizalmat olyan irányban fokozni, hogy levelet »merjen« kiküldeni. Ez részben sikerült is. Az erre a célra beállított kihallgató iránt előbb 30%, majd most már [1949. január 23. körül] 50-60% bizalommal van.”¹⁶⁰ (Jámbor eredményességét mi sem igazolja jobban, mint hogy Mindszenty elhallgatta a szerepét, amikor az ítélethirdetés másnapján, 1949. február 9-én képmutató módon arról faggatták, hogy az előzetes letartóztatásból vajon ki juttatta ki a Chapinhez írt levelet, és tagadta, hogy azt az őt őrző detektívek valamelyike vagy gyóntatója vitte volna ki. A válaszához végül 48 órai gondolkodási időt kért. Amikor február 28-án visszatértek a kérdésre, már bevallotta a történeteket.)¹⁶¹

A bíboros tévedett, amikor emlékirataiban január 23-ára teszi első találkozását Jámborral (ez a dátum Chapin amerikai követhoz írt, szöktetési levelének kelte). Négy-szemközti beszélgetéseiket már sokkal korábban, január 2-án és 3-án is lehallgatták és legépelték, de a szövegkörnyezetből egyértelmű, hogy már korábban is találkoztak. Jámbor azt állította Mindszentynek, hogy máris sikerült kapcsolatba lépnie Slachta Margit képviselőnővel, a Szociális Testvérek Társaságának országgyűlésből kitiltott főnökszónyával, aki vállalkozott az amerikai követség és a rácsok mögött raboskodó Mindszenty közötti közvetítésre. Mindszenty erre fel írta Slachtának a következő levelet: „Margit testvér! 3 1/2 év alatt A.[merika] semmit sem adott az irtózatoss küzdelemben. Ha ez a segítség nem lesz [a szökés elősegítése], a nemzet ítélete súlyos lesz. Állom régi elhatározásom; ám itt benn minden másként áll. A. ellen vannak kiélezve a jegyzőkönyvek. Még a körlevelek is. És még fokozódik a kiékezés. Gumibotoztak, megrugdostak, hogy a kívánt jegyzőkönyv készüljön. Elvették oltárfelszerelésemet, breviáriumom, rózsafüzérem; a dohányzás is tilos. †József.”¹⁶² Jámbornak a lelkére kötötte, hogy szóban mondja el Slachtának, mennyire megkínózták, „az éjjel is vettek fel jegyzőkönyvet, amelyben voltak olyan részek, amit csak a számba adtak, de nem én mondtam, sőt tiltakoztam ellene, de itt sajnos nem lehet mit csinálni”,¹⁶³ s hogy Shvoy Lajos székesfehérvári püspökön kívül másnak ne tegyen említést az ügyről. A levél szóhasználata, mondatfűzése és tartalma, amelyben még nincs utalás semmiféle szökésre, jellegzetesen „mindszenty”. Eredetije nincs az Államvédelmi Hatóság iratai között, szövegét csak Jámbor százados jelentéséből ismerjük, ezért úgy véljük, hogy az valóban elkerült Slachtához. Mégpedig január 2-án este, amikor Jámbor ismét találkozott Slachtával, ezúttal már Stephen A. Koczak társaságában.

160 PL Processus, 19. d. V-700/50. 150–151. fol. „Mindszenty kiküldeni szándékolt illegális levelei és üzenetei” című összefoglalás.

161 PL Processus, 1. d. V-700/1. 142. és 144. fol. Jegyzőkönyv Mindszenty József kihallgatásáról, 1949. február 9. és február 28. Gépelt másodlat, hitelesítő aláírással.

162 ÁBTL 3.1.9. V-700/49. 120. fol. Jelentés. Bp., 1949. január 6. (A jelentés aláírás nélküli, de tartalma alapján egyértelműen Jámbor József századosé.) – Ugyanezek a levelek gépelve: PL Processus, 19. d. V-700/50. 153–154. és 156. fol. – Megjegyzés: a Slachtához írt levél feltehetően január 2-án kelt.

163 ÁBTL 3.1.9. V-700/49. 121. fol. Jelentés. Bp., 1949. január 6.

A Szociális Testvérek Társasága tagjai, a „szürke testvérek” vonulnak a budai Várban, az úrnapi körmenetben, 1948. május 27.

Jámbor Koczak szájába adta azt, amit valójában a politikai rendőrség remélt Mindszentytől: *„Minden olyan dolgot, mondta a Koczak, ami kompromittáló lehet, megírni, hogy hol van és akkor meg fogják semmisíteni.”*¹⁶⁴

Jámbor százados roppant ügyesen játszott a szerepét. Kihallgatóként tematikus feljegyzéseket íratott Mindszentyvel, azzal áztatva őt, hogy erre „összeesküvésük” álcázása miatt van szükség, miközben szinte a kétségbeesésbe kergette, amikor a még fel nem lelt, kompromittáló iratok felől érdeklődött. A bíboros nem tudta elárulni, hogy hová rejtettek még iratokat, pedig Jámbor állítása szerint az amerikaiak azok megsemmisítésétől tették függővé a segítségnyújtást.¹⁶⁵ Arról is faggatta Mindszentyt, hogy kik az egyház bizalmi emberei az államapparátusban, a honvédségnél és a rendőrségen. Nagy vonakodással, de végül is néhány személyt megnevezett.¹⁶⁶ Nyilván azért terelte ebbe az irányba a beszélgetést, mert Rákosi szeretett volna néhány valódi „leleplező” iratot megkaparintani és „igazi” bűntársat kézre keríteni. Mindszenty egymondatos levélkéiben kérdezte vádlott-társait: *„Mi kényes és mi hol van még?”* Slachtának egy utasítást

164 ÁBTL 3.1.9. V–700/5. 56. fol. Mindszenty József és Jámbor József beszélgetése, 1949. január 3. (PL-ből hiányzik.)

165 Uo. 58. fol.

166 Így pl. a VKM I. ügyosztályán dolgozó Ignác Lászlót, a korábban ugyanott alkalmazott Boér Miklóst és Beresztóczy Miklóst, továbbá papnevelési kérdésekben Brückner József kanonokot, művészettörténeti ügyekben Mihályi Ernőt, egyházi jogi szakértőként Gróh Józsefet nevezte meg. ÁBTL 3.1.9. V–700/5. 65–66. fol. Mindszenty József és Jámbor József beszélgetése, 1949. január 3.

küldött: „Minden aggályos dolgot el kell égetni, és mások segítségével kutatást kell tartani, hogy minden elérhető legyen, ami valamilyen módon, valamilyen érdeket kompromittálhat. El kell égetni azt is, ami a palotán kívül van másoknál.”¹⁶⁷ Egy másik cetlin óvatosságra intett, amivel ő maga vált óvatlanná.¹⁶⁸ Nem lehet rekonstruálni ezeknek a rövid levélkének, feljegyzéseknek a korabeli útját, de egészen biztos, hogy a címzettek soha nem kapták meg, különben a kutató nem az eredeti sorokat vehetné kézbe a levéltárban. A történetek lényegét tekintve lényegtelen is, hogy hány és melyik levél ért célba és melyik nem, s miért nem. Tartalmuk rövidségükkel együtt kompromittáló, mert az egészet körbelengi egy „összeesküvő csoport” egymás közti üzengetésének gyanúja: felszólítás bizonyítékok eltüntetésére, óvatosságra, körületekintésre, konspirálásra. A politikai rendőrség célja világos: trükkökkel lépre csalni a kiszolgáltatott bíborost, hogy erkölcsi hitelét kikezdve szilárdabb alapokra építhessék az ellene felhozott vádakat.

Láthatóan Jámbornak sikerült becsapnia Mindszentyt és felébreszteni benne a szabadság reményét. Együtt szövögették a menekülési tervet, amelynek sikere nélkül senki nem számíthat többé „egy katolikus tényezőre sem Magyarországon”.¹⁶⁹ E mondatban benne van az önfelmentő érv, amivel Mindszenty megnyugtatta lelkiismeretét: ő nem szökik, hanem a nemzet javára átmenti magát. Mindszenty szívesebben hallgatta Jám-bor nyomozó meséit a szökés olyan előkészületeiről, mint például a kifutópályának szánt mező megtisztításáról, nehogy a gép kereke nekiütközzön egy vakondtúrásnak és kitörjön, vagy mikor és milyen öltözékben próbáljanak kisurranni az épületből. Az álmodozás csalfa reményt lopott szívébe, a szökésen tépelődve „holdvilággal, széllel, min-dennel” foglalkozott.¹⁷⁰

A szökés kivitelezésében kulcsszerepet szántak Slachta Margitnak, a Szociális Testvérek Társasága főnökaszonyának. Mivel az amerikai követség épületét szigorúan őrizték, ezért Jámbornak nem közvetlenül Chapinhez, hanem Slachtához kellett eljuttatni Mindszenty üzeneteit. Mindszenty két alkalommal, több levelet is írt Chapin amerikai követnek, először január 7-én, másodszor január 23-án. Jámborral részletesen átbeszélte, egyeztetette, miről és miként írjon, aki azt tanácsolta: számoljon be arról, amit vallott, és megnyugtatóan arról, hogy „miket nem mondott el”.¹⁷¹ A bíboros lépre ment. Eddig hiába gyötörték az általa soha nem tervezett szökéssel, most viszont ő maga az, aki – virágnyelven – emlékezteti az amerikai diplomatát a még 1948 novemberében tett

167 „Mindszenty kiküldeni szándékolt illegális levelei és üzenetei.” PL Processus, 19. d. V-700/50. 150–151. fol. (A Slachtához írt idézett levél gépelt szövege a 33. dossziében is megtalálható: 283. fol.) A dosszié tartalma szerint Mindszenty az első levelet Balázs Lajos belvárosi plébánosnak, a másodikat és harmadikat Slachta Margitnak küldte. A bíboros esküvel vette a kihallgató tiszt szavát, hogy leveleit eljuttatja a címzettekhez, és segítségére lesz abban, hogy kiszökhessen az országból. Ezt követően Mindszenty újabb leveleket írt, ezúttal Zakar Andrásnak, Fábíán Jánosnak, újabb kettőt Slachta Margitnak.

168 „Mind[en]t a legóvatosabban!” PL Processus, 12. d. V-700/33. 248. fol. Mindszenty Slachta Margithoz, [1949.] január 7. Eredeti kézírás és annak gépelt szövege.

169 ÁBTL 3.1.9. V-700/49. 121. fol. Jelentés. Bp., 1949. január 6.

170 ÁBTL 3.1.9. V-700/5. 69. és 81. fol. „Mindszenty–Jám-bor beszélgetés 1949. január 7-én”. Közli SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' halálra ítélve* i. m. 550–555.

171 Uo. 86. fol.

szöktetési ajánlatra. Az 1949. január 7-én kelt egyik levél szövege így hangzott: „*Excellenz! Emlékeztetve a jó viszonyra, amely közöttünk fennállott, arra kérem, tegye magáévá ügyemet fontos közérdekből és az Ön által képviselt irány érdekből [sic!], és tegye meg azt, amit nov. közepén Esztergomban felajánlott. Azért jutottam új elhatározásra – írta –, mert nemcsak az Egyház, nemzet, de az Ön állama is szenved rendkívül erősen, hogy én a tárgyalásig kézben vagyok. Minden jegyzőkönyvi vallomás valótlan. De nem is mondtam el mindent állama és Ön felől. Ez legyen megnyugtató. Magyar helyzetről sem mondtam el mindent. Nem személyi indokból, hanem fontos nagy érdekekből bizalommal kérem a fentire, aminek teljesítése a régi melegség után talán nem maradhat el. I. 7. †József*”¹⁷²

A másik, ugyancsak január 7-én íródott levél néven nevezi a szöktetést és – erről a bíboros és a százados hosszasan tanakodtak – Jámbor honorálásával foglalkozik: „*Jámbor József rendőrszázados nagy dologra készen állva, nagy előkészületet végezve, nagy kockázatot vállalva megszöktetésem érdekében, méltónak bizonyul arra, hogy múltjától mentesüljön, amerikai állampolgárságot és állást nyerjen családjával (feleség, 2 gyermek) legalább a jelenlegi szinten. Azonnal künn utólag nevezettnek kettőezer frtnak megfelelő pénzt.*”¹⁷³ Mindszenty tudatában volt üzenete súlyának, mert amikor ezt a másodikat megírta, felsóhajtott: „*Jaj Istenem, ha ez kézre kerül.*”¹⁷⁴ Mindkét levél eredeti példánya az Államvédelmi Hatóság vizsgálati dossziéiban maradt meg, következésképp egyiket sem kézbesítették, pontosabban sikertelenül kézbesítették a címzettnek.

Selden Chapin, már hollandiai amerikai nagykövetség, Margaret Trumannal, az elnök lányának társaságában, 1951

Történt ugyanis, hogy Jámbor százados 1949. január 10-én becsöngetett a Szociális Testvérek Társasága Thököly úti rendházának kapuján és az ajtót nyitó nővértől Slachtához kért bebocsátást. Magyarozatképp átadta a bíboros Slachta Margithoz írt tömör utasítását: „*M. testvér! Sürgősen eljuttatni Ch-hez. †J.*”¹⁷⁵ A nővér szerint Slachta

172 PL Processus, 12. d. V–700/33. 10. fol. Mindszenty József eredeti kézírásos levele Chapin amerikai követhoz. 1949. január 7. A levél tartalmi összefoglalása: PL Processus, 19. d. V–700/50. 156. fol.

173 PL Processus, 12. d. V–700/33. 247. fol. Mindszenty József eredeti kézírásos levele Chapin amerikai követhoz. „Bp., 49. I. 7. †Mindszenty József hercegprímás”.

174 PL Processus, 12. d. V–700/33. 78. fol. „Mindszenty–Jámbor beszélgetés 1949. január 7-én”.

175 ÁBTL 3.1.9. V–700/49. 127. fol. Mindszenty József írásával írt feljegyzés. Másolat. (PL-ből hiányzik.) Az eredeti feljegyzést Jámbor nem kapta vissza.

házon kívül tartózkodott, de a cetlit elvitte, majd visszajött és visszakérdezett, hogy mit jelent a „Ch.,” azaz a Chapin követ nevének kezdőbetűivel egyező rövidítés. „Láttam, hogy nagyon óvatosan kezelnek minden látogatót, sőt úgy láttam, hogy a belső tagok között sem tudja mindenki Slachta tartózkodási helyét. Azzal, hogy a fenti nővér a levelet magához vette és elvitte, azt mutatja, hogy Slachta a rendházba[n] tartózkodott, de erősen konspirálnak. Véleményem szerint Slachta ezek [után] feltétlen teljes illegalitásba vonul.”¹⁷⁶ A századosnak igaza lett, Slachta gyanút fogott, talán a hírszerzésben járatos Koczak is figyelmeztethette, és letartóztatástól tartva elrejtőzött (ma már tudjuk, hogy a domonkos nővérek zárdájába), és eltűnt a politikai rendőrség látóköréből. Mivel Jámbor Slachtához nem jutott be, a Chapinnek szóló levelet nem adta át, csak a cetlit hagyta ott. Amikor két héttel később újból felkereste Mindszentyt, öngyilkossági gondolatokat is ébresztő, mély elkeseredettségéről beszélt, amiért nem jött létre Slachtával az újabb találkozó, pedig „megesküdtem hercegprímás úrnak”.¹⁷⁷ A Chapinnek írt levél sorsáról, ha tett is említést, nyilván azt, hogy konspirációs okokból megsemmisítette, hiszen azt mégsem mondhatta, hogy elhelyezte az ÁVH irattárában. A szökési-szöktetési akció első felvonása ezzel lezárult. A beugratási kísérlet, hogy a Szociális Testvérek Társaságának főnökszonyát is Mindszenty mellé ültessék a vádlottak padjára, nem sikerült. Viszont a bíborostól kicsalt információkra támaszkodva, január 11-én házkutatást tartottak egyes katolikus közéleti személyeknél, többek között Czettler Jenő régi keresztény párti gazdaságpolitikusnál (őrizetbe vételére majd csak 1950. december 19-én kerül sor), valamint Esztergomban.¹⁷⁸ A prímási palotában a Szovjetunióra és a Vörös Hadseregbe vonatkozó iratokat foglaltak le, a prímás hálózati szobájának cserépkályhájában széttépett és félig elégett kéziratok maradványaira bukkantak.¹⁷⁹ A Szociális Testvérek Társaságánál nem volt házkutatás, ekkor még nyilván nem vetették el a főnökszony esetleges szerepének felhasználását.

Jámbor január 7-e után csak két hét múlva, január 21-én reggel 5 és 7 óra között találkozott újból Mindszentyvel, akit a hosszú szünet erősen nyugtalanított: vajon mi történt a segítőkész századossal? A nyomozó azzal magyarázta távollétét, hogy határ-razziára rendelték ki. Mindszenty az eltelt két hétre panaszkodott: „Amióta nem találkoztunk, rettenetesen sok durvaságon mentem keresztül. Sokszor meggyötörtek, megverték és olyan jegyzőkönyveket íratnak velem alá, amit máshol állítottak össze, nekem meg csak oda-tették az orrom alá, hogy írjam alá. Borzasztó dolgokat tartalmaznak azok a jegyzőkönyvek, amelyeknek az aláírásánál mindig jelen volt az a durva őrnagy, és bántalmazott. A jegyző-

176 ÁBTL 3.1.9. V–700/49. 126. fol. Jelentés. Bp., 1949. január 10. (PL-ből hiányzik.) – Ugyanez a Jámbor József négy évtized múlva a Mindszenty-perújítási eljárásban tett vallomásaiban önmaga helyett egy nőismerőst említett kézbesítőként. Korabeli jelentése ebben a kérdésben hitelesebbnek tekinthető. (MNL OL XX–10–k LÜ PO 18.300/1989. Jámbor József tanúkihallgatási jegyzőkönyve, Bp., 1990. január 26.)

177 ÁBTL 3.1.8. Sz–222/17. 143. fol. Hálózati jelentés. Bp., 1949. január 21. (Aláírás nélküli, de tartalma alapján egyértelműen Jámbor József százados készítette.)

178 ÁBTL 3.1.9. V–103.458. 25. fol. Házkutatáskor talált iratok kiértékelése. Jelentés. Bp., 1950. november 23.

179 ÁBTL 3.1.9. V–700/56. 128–136. fol. Közli: SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' halálra ítélve* i. m. 569–575.; ÁBTL 3.1.8. Sz–222/17. 126. fol. Jelentés. Bp., 1949. január 11.

könyveket az a két fiatal ezredes és alezredes [Décsi Gyula és Tihanyi János] készítették. Az a másik alacsony [Dékán István] sem volt itt azóta.”¹⁸⁰ Jámbor ezúttal nem ösztönözte Mindszentyt, hogy próbálkozzanak újabb levél kijuttatásával. Csak azon sajnálkozott, hogy „Slachta gyávasága” miatt nem tudta betartani a hercegprímásnak tett ígérését (a kudarcot ugyanis azzal magyarázta, hogy Slachta nem jött el a találkozóra), de bizakodott, hogy „ki tudunk találni valamilyen jó megoldást közösen”. A kétórás beszélgetés alatt Jámbor kipuhította azt is, hogy Mindszenty miként szándékozik viselkedni a tárgyaláson. Mindszentyben nem hunyt ki az igazságérzet, ellenkezőleg, a tárgyalás közeledtével mind jobban felhorgadt. És ezt Jámbornak el is árulta: „Azt hiszem helyes lesz, ha kijelentem, hogy a felvett jegyzőkönyvvel nem azonosítom magam, csak azzal, amire dokumentum van. Arra is gondoltam, hogy – csak a bírónak – meg fogom mondani, hogy engem itt megvertek.”¹⁸¹ A bíboros tehát a hatóságok eljárását leleplező, ártatlanságát hangsúlyozó vallomásra készült!

A politikai rendőrségnek minden dörzsöltségét össze kellett szednie, hogy a nyílt bírósági tárgyaláson a „nép ellensége” ne rántsa le a leplet vallatóiról és ne tárja fel az igazságot. Aki ezekben a napokban érintkezett a bíborossal, mind azon volt, hogy a kilátásba helyezett leleplezéstől eltántorítsa. Leginkább a bizalmába férközött nyomozó, Jámbor József tudta manipulálni a bíborost. Nemcsak hogy lebeszélte tervéről, de megbarátkoztatta a bűnösség elismerésének gondolatával is. Főleg a büszkeségére és az önérzetére apellált, mikor azzal érvelt, hogy nem szabad gyávnak mutatkozni. Taktikusságot tanácsolt: „Hogy őszinte legyek – mondta Jámbor a bíborosnak –, én például nem tartanám rossznak azt a kiállását, amikor ön kijelentené, hogy »igen, elismerem a felhozott vádak és bűnösnek érzem magam«, mert ezzel is csak a bátor kiállását mutatná meg. Ne felejtse el hercegprímás úr, hogy az Ön működését igen sokan ismerték. Szerintem az ellenkező álláspont lenne inkább gyávaság.”¹⁸² A nyomozó erősíteni próbálta Mindszentyben a vizsgálatvezető Décsi Gyula iránti bizalmat is, mondván, hogy a tisztegyházi nevelést kapott (katolikus gimnáziumban tanult), és talán megmozdult benne

Nagy Miklós (1894–1973) katolikus pap, az Actio Catholica országos titkára. Ő is csak civil ruhában állhatott a bíróság elé, ami nem árulta el papi mivoltát.

Hároméves börtönbüntetése után haláláig Uny községben szolgált, 2004-ben elítélését semmisnek nyilvánították

180 ÁBTL 3.1.8. Sz–222/17. 143–144. fol. Hálózati jelentés. Bp., 1949. január 21.

181 Uo. 145. fol.

182 Uo. 146. fol.

a főpapjával szembeni engedelmesség és lojalitás. Ahhoz, hogy Mindszenty elálljon a leleplezéstől, és hogy rászánja magát egy Chapinnek szánt újabb levél megírására, egy meghatározó fordulatra kellett bekövetkeznie.

1949. január 21-én, néhány órával a Jámborral folytatott hajnali beszélgetés után Alapy Gyula népügyész ismertette Mindszentyvel a vádiratot, amelynek végleges szövege január 25-ére készül el. Nyilvánvalóvá vált a bíboros számára, hogy a pert nem csupán az ő és a többi vádlott beismerő vallomására, hanem dokumentumokra építik. A népügyészi kihallgatásról felvett jegyzőkönyvben az elé tárt iratok eredetiségét kivétel nélkül elismerte, ám ezzel együtt tagadta bűnösségét: *„A gyanúsítást megértettem, bűnösnek egyáltalán nem érzem magam”* – olvasható rögtön a bevezetésben.¹⁸³ Határozottsága tiszta feje és elszántságra utal. Alig két hét volt hátra a tárgyalásig, ezalatt kellett elérni, hogy a bíboros bűnösnek vallja magát. Ugyanezen a napon Alapy népügyész a többi gyanúsítottal is találkozott. Baranyay Jusztin nem vallotta magát bűnösnek, Zakar András, Nagy Miklós, Esterházy Pál és Beresztóczy Miklós azonban igen.¹⁸⁴ (Beresztóczy, aki később az úgynevezett papi békemozgalomban dicstelen szerepet játszott és „Balassa” fedőnéven ügynök volt, végül nem került be a Mindszenty-per vádlottjai közé. 1949. március 8-án nyolc hónapi szabadságvesztésre ítélték. Nyilván beszerzésének köszönhetően idő előtt, 1949 júliusában szabadult.)

Milyen kártyalapok lehettek még a politikai rendőrség kezében? A vizsgálati fogság utolsó harmadában mézes-mázos hízelkedés és fenyegetés felváltva éri a vádlottat. Mindszenty bizalmas beszélgetésben az addig durva kihallgatók szokatlan kedvességét említi, még azt is megkérdezték tőle, hogy elégedett-e az ellátással. Érthető, hogy kombinált. Tévesen arra következtetett, hogy valami komoly dolog történhetett odakint, ami akár a szabadulásához vezethet, rabtartói ezért inkább jól bánnak vele. Alapy népügyész iratismertetése viszont, bármily határozottsággal is tagadja bűnösségét, megriasztotta. Kiderült számára ugyanis, hogy akár halálos ítéletet is kiszabhatnak rá. Érzelmi végletek között ingadozik, s nem veszi észre, hogy csapdát rejt az a kecsegtető lehetőség, hogy nem lesz tárgyalás, nem lesz ítélet, csak gondolja át állam és egyház viszonyát. Teljesen összezavarodik: szökjön, tárgyaljon, engedjen, megalázkodjon, vagy menjen a bitóra? Egyszerre kavarg benne a mártíromságra hivatott egyházfő küldetésstudata, a magyar nemzet áldozatos szolgálata és a halálfélelemben élő esendő ember egyéni útkeresése.

Ebben az összetett lélektani helyzetben Mindszenty őrzői ismét a szökési tervvel álltak elő. Ezúttal is Jámbor József századosa a főszerep, aki – nyilván felsőbb, Rákosi

183 PL Processus, 1. d. V-700/1. 169. fol. Jegyzőkönyv Mindszenty József népügyészi kihallgatásáról. Bp., 1949. január 21. Gépelt másodlat, hitelesítő aláírással. Másolatban: ÁBTL 3.1.9. V-700/56a. [kd.] 36. fol.

184 ÁBTL 3.1.9. V-700/2. 47. fol. Jegyzőkönyv Baranyay Jusztin népügyészi kihallgatásáról. Bp., 1949. január 21.; ÁBTL 3.1.9. V-700/2. 305. fol. Jegyzőkönyv Zakar András népügyészi kihallgatásáról. Bp., 1949. január 21. (PL-ből hiányzik.); ÁBTL 3.1.9. V-700/3. 165. fol. Jegyzőkönyv Nagy Miklós népügyészi kihallgatásáról. Bp., 1949. január 21. (PL-ből hiányzik.); ÁBTL 3.1.9. V-700/4. 110. fol. Jegyzőkönyv Esterházy Pál népügyészi kihallgatásáról. Bp., 1949. január 21.; ÁBTL 3.1.9. V-700/7. 2. kötet, 585. fol. Jegyzőkönyv Beresztóczy Miklós népügyészi kihallgatásáról. Bp., 1949. január 21. (PL-ből hiányzik.)

elérő utasításra – most is vállalta Mindszenty rászedését és a Chapin amerikai követnek szánt újabb levél kicsempészését. Jámbor találkozásáról Mindszentyvel január 23-án nem maradt fenn irat, csak a végeredményt ismerjük: pánikból, önszántából, fondorlatos csel áldozataként, vagy mindhárom eredőjeként Mindszenty ismét levelet írt az amerikai követnek. A levelet most már közvetítő nélkül, közvetlenül a követségre kellett eljuttatni, mivel Slachta addigra illegalitásba vonult. A rövid és kétségbeesett sorokban a bíboros a segítséget sürgeti:

„Követ Úr! Csütörtökig [január 27.] kell valóban cselekedni és ezt kérem. Hal.[álos] ítéletet helyeznek kilátásba és a tárgyalás A.[merika] ellen van kiélezve. Azt kívánják igazoltatni, hogy A.-tól titkokért pénzt kaptam.

Autót és repülőgépet kérek.

Más kibontakozás itt nincs.

Kiváló meleg üdvözléssel

Mindszenty

I. 23.

U.i. Kérem Koczak úr azonnali utasítását, hogy a levélvivővel még ma találkozzék minden megbeszélésére.

Mindszenty

U.i. A pilótának ígérjenek az ügy érdekében 4 ezer dollárt, amit én majd térítek.

Mindszenty”¹⁸⁵

Ez a harmadik levél annyiban egybegyúrta a Chapin követnek írt január 7-ei két levelet, hogy Mindszenty az utóiratban nemcsak a levélvivőre (Jámbor), hanem a pilóta honorálására is gondolt. Már nem rejtette el a lényegét, és a szökés technikai részleteit ecsetelte. Az eredeti verzió ugyancsak a vizsgálati dossziékban maradt meg, azaz ezt sem kézbesíthették Chapinnek.

A levélben említett Stephen Andrew Koczak, a budapesti amerikai követség politikai osztályának másodtitkára, ténylegesen az amerikai szövetségi rendőrség (FBI, Federal Bureau of Investigation) politikai elhárítással foglalkozó nyomozója volt. Zakar titkárral ő találkozott rendszeresen, és vette át a külföldre, főleg Rómába juttatandó irato-

185 PL Processus, 12. d. V–700/33. 128. fol. Mindszenty József levele Chapin amerikai követséghez. [1949.] január 23. Eredeti, kézírás. A levél szövegét lefordítva a szovjet külügyminisztériumban is ismerték: AVP RF f. 77. op. 28. papka 27. gy. 10. l. 47–48. Bulletin, No. 28. 1949. február 4. Szövegét publikálva lásd: Mindszenty József a népbíráóság előtt. Állami Lapkiadó kiadása, Bp., 1949. 114. A könyv 96. és 97. oldalai közé fűzve kópia az eredeti levélről. – Megjegyzés: a Primási Levéltárban a V–700/33. 285/b. főlíon ugyanez a levél csekély mértékben eltérő tartalommal, gépirással található meg: „Az akciót csütörtökig valóban végre kell hajtani. A vád készen van. Ez a vád Amerika ellen van irányítva, és be akarják bizonyítani, hogy pénzt kaptam Amerikából, titkokért. Kérek egy autót és repülőgépet. Itt nincs más megoldás, legszívesebben üdvözléssel Mindszenty.

P. S. Kérem Koczakot tegyen előkészületeket, ennek a levélnek mutatójával való találkozásra, hogy megbeszéljenek mindent. P. S. Kérem ajánljon fel a pilótának az ügy érdekében 4.000 dollárt, amely összeget én vissza fogok fizetni.

Mindszenty”

A 285/c. főlíon ennek a gépelt levélnek az angol nyelvű gépelt változata, a 286–287. főlíonkon (Mindszentytől idegen) kézirásos fogalmazánya olvasható.

kat. 1992-ben egy vele készített interjúban felidézte a történeteket. Az eltelt idő nyilván sokat koptatott emlékezetén, és vannak, akik történetét csupán mesének tekintik,¹⁸⁶ míg szerintünk a lényege igaz. „Felkeresett Mindszenty levelével egy férfi, aki elmondta magáról, hogy szénlerakóként dolgozik a börtönben, ahol a bíboros urat fogva tartják, s nemrégiben a fogoly Mindszenty bizalmába fogadta. Ő képes arra is, hogy megszervezze a bíboros szökését egy szeneskocsiban, s csupán az öröket kell megvesztegetni. Az akció elő van készítve, s le kell bonyolítani. Ehhez kérte a nagykövetség [helyesen: követség] támogatását, úgy, ahogy a hercegprímás levelében állt. Azonnal a nagykövetet kerestem, s ismertetem látogatóm ajánlatát, kifejtve véleményemet, hogy nyilvánvalóan provokálnak bennünket. Ezt azonban a magunk javára fordíthatjuk, ha a levelet megtartjuk s nyilvánosságra hozzuk. A nagykövet azonban e következtetést nem fogadta el. Úgy vélekedett, nem kockáztathatunk: a levelet nem szabad átvenni, hanem vissza kell adni annak, aki hozta. Igyekeztem teljesíteni az utasítást. Közöltem a levél átadójával, hogy a nagykövetség nem foglalkozik szöktetéssel, és szíveskedjék visszavenni a küldeményt. Az illető, akit persze soha többé nem láttam, kétségbeesetten tiltakozott. Az épület körül hemzsegnék az ávósok, mondta, és ha őt elfogják, zsebében a leleplező bizonyítékkal, Mindszenty levelével, a bíborosnak is, neki is vége. Jó, mondtam, és a kézbesítő szeme láttára elégettem a levelet.”¹⁸⁷ Azért merjük hitelesnek tekinteni a történetet, mert Koczak ugyanezt mesélte el Rómában 1971-ben. Akkor annak hírére, hogy Mindszenty az Örök Városba érkezett, haladéktalanul odautazott Koczak is. Mivel nem sikerült Mindszenty közelébe jutnia, így Tomek Vincét, a piarista rend volt generálisát kereste fel. Beszért neki Zakar megszöktetésének megghiúsult tervéről, és hogy Mindszenty a saját szöktetése érdekében levelet küldött ki a követségre, amit azonban ő nem vett át, hanem a kézbesítő előtt elégetett.¹⁸⁸ Az egész históriából kitűnik, hogy a politikai rendőrség fontosnak tartotta a levél eljutását a címzetthez, talán valamilyen meggondolatlan, önleleplező reakciót remélve tőle.

Ismételten előttünk áll a kérdés: ha az eredeti szöveg megmaradt a levéltárban, mit vitt Jámbor Chapin követnek? Csak feltételezzük, hogy egy hamisítást, amit Koczak akár eredetinek is hihetett, hiszen nem ismerte Mindszenty kézírását. Chapin viszont hamisításnak gondolta, de nem az írásképe miatt (amit nem is látott, ha Koczak elégette a levelet), hanem mert Mindszenty jellemétől idegennek tartotta a kérést, hogy 4000 dollárt fizessenek az őt kiszöktető pilótának. (A követ e tekintetben rosszul ismerte a hercegprímást, aki rendkívül aprólékosan nyomon követte kiadásait és bevételeit, és magánlevéltárában megőrzött cetlik sora igazolja, hogy a legkisebb kintlévőséget is számon tartotta – ahogy az egy jó gazdától el is várható.)¹⁸⁹ Mindszenty levelének

186 SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' halálra ítélve* i. m. 129–130.

187 N. SÁNDOR László: Ő szöktette volna meg Mindszenty bíborost [Koczak, Stephen Andrew]. *Magyar Hírlap*, 236. 1992. október 7. 8.

188 Archivio Generale dei Scoloppi, Tomek Vince (1892–1986) hagyatéka, Naplók, 7. d., 86. kötet. Tomek Vince 1971. október 10-ei feljegyzése. (Kálmán Peregrin gyűjtése.)

189 Mindszenty gondosan vezette bevételeit, kiadásait, zalaegerszegi plébánosként az egyházközség éves pénzügyi beszámolóját e nélkül nem is tudta volna elkészíteni. A kiadott könyveivel összefüggő költségekre is odafigyelt, az egyik céldulán például ezt olvashatjuk: „Pehm: Édesanya számlán az egyenleg ma cca 2500 pengő '941. IV. 22.” PL Mm. 20. d.

szövege azonosítatlan személy kézírásával angolul is megtalálható a levéltári iratok között, sőt ennek gépelt és nyelvtanilag javított szövege is. A rabnak nem volt írógépe a cellában, a variációk csak a politikai rendőrségtől származhatnak. Az eredeti példányra a bírósági leleplezéshez volt szükség, akár azt is kockáztatva, hogy Jámbor megtévesztő szerepe nyilvánvalóvá válik Mindszenty előtt. De még ez sem következett be: emlékirataiban Mindszenty azzal a naiv mesével magyarázza levelének bírósági felbukkanását (hiszen az államvédelmis kézbesítőt nem lehetett beidézni), amit Décsitől hallott: „Décsi [al] ezredes a szökési terv kiszivárogtatásáért Koczak követségi tisztviselőt hibáztatta, akit felelőtlen és hanyag embernek nevezett...”¹⁹⁰ Décsi szerint az országból kiutasított Koczak balga módon a kiűrt lakás egyik asztalfiókjában felejtette a követnek szóló levelet. Az új lakó azonban megtalálta és rémülten rohant vele az Andrássy út 60.-ba. Mindez persze nem volt igaz. Már csak azért sem, mert Koczakot 1949. február 11-én utasították ki az országból, amikor már ítélethirdetéssel lezárult a Mindszenty-per bírósági tárgyalása.¹⁹¹

Az 1949. február 20-a körül kiadott, ügynevezett *Fekete könyv* kivonatolta a bírósági eljárást. Gáborjáni Szabó Attila, az egyik jegyzőkönyvvezető állította össze a tárgyalási jegyzőkönyvek és az ítélet alapján

A Chapinnek írt levelek közül a január 7-ei két levélről Mindszenty semmit nem ír az emlékirataiban (ahogy a *Sárga könyv* és a későbbi eljárás anyagát publikáló ügynevezett *Fekete könyv* sem), ellenben a január 23-ait, amit a bíróságon felolvastak és fotókópiáját a tárgyalásról kiadott ügynevezett *Fekete könyv*ben is közzétették, kétszer is megemlíti. A szerzőséget illetően azonban Mindszenty ellentmondásosan nyilatkozik. Az első említéskor kétkedve, de magára vállalja a január 23-ai levelet, ahogy a bírósági tárgyaláson is tette, másodjára viszont önmagát felmentve csak félig önkívületben adott hozzájárulásról ír, és a levél megírását a politikai rendőrségnek tulajdonítja.¹⁹² Első beszámolója azonban meggyőző a tekintetben, hogy nagyon is éber és óvatos volt: Jámbor századost alaposan kikérdezte, hogy meggyőződhessen őszinteségéről és szándéka becsületességéről. Emberileg érthető és elfogadható a kiútkeresés, ahogy az is, hogy

190 MINDSZENTY József: *Emlékirataim* i. m. 313.

191 ÁBTL 4.1. A–3240. 19–20. fol. Magyar–amerikai kapcsolatok 1945–1965-ig. Időrendi táblázat. (Az összeállításban két dátum is szerepel Koczak kiutasításának időpontjaként: 1949. január 29. és február 11. A februári dátumot tekintjük pontosnak, mivel Koczak segítette Barankovics menekülését, ő pedig 1949. február 2-án hagyta el Magyarországot.)

192 MINDSZENTY József: *Emlékirataim* i. m. 279. és 313.

a már megtört és reményvesztett bíboros kiszolgáltatta magát egy „bűnbánó” ÁVH-s nyomozónak. Azt azonban nehéz megérteni, miként gondolhatta, hogy a kommunista politikai rendőrség fogdájából egy rá várakozó autóig eljuthat. Az ébredő remény mégis elfojtotta gyanakvását, elfogadta Jámbor segítségét, és megírta a szöktetést kérő leveleket.

Megítélésünk szerint a per manipulátorai ezzel a levéllel túllőttek a célon, mert abbéli szándékukban, hogy a nyilvánosság előtt megalázzák és hiteltelensékké a primás személyét, túlmentek a hihetőség határán. A levélről ugyan megállapítható, hogy az kétségtelenül Mindszentyé, ám épp az ilyen, az addig ismert Mindszenty-képtől idegen és mesterkélt bizonyítékok, még ha ő írta is, keltették fel a gyanút, hogy a bíborost nemcsak erkölcsi nyomásnak, hanem valamilyen más eljárásnak is alávetették.

Az emigrált rendőrségi írásszakértő, Sulner László kapcsolatai révén szerzett egy fénymásolatot a tárgyaláson bemutatott levélről. Véleménye szerint *„ez az írás minden eddiginél ékesszólóbban mutatta, hogy a primás nem önszántából írta. A kézírás annyira széteső, reszketeg és görcsös, hogy az még egy magyarul nem tudó szemlélőnek is feltűnik. [...] A zavarodott kézírásból még laikus számára is látható, hogy aki írta, nem teljesen volt eszénél.”*¹⁹³ Összehasonlítva a Fekete könyvben közölt levelet az eredetivel (amit Sulner nem láthatott) azonnal szembesülünk a publikálás igen rossz minőségével. A szavakat helyenként összesmosva nyomtatták, holott csak a töltőtoll fogott időnként vastagabban. A zavart ritmusú, pattogó, majdhogynem felszólító módban írt, egyetlen összefüggő fogalmazás helyett két utóíratot tartalmazó levél a laikus olvasóban egy kifordult, életveszélyes helyzetet, átgondolatlanságot és kapkodást tükröz. Valóban nem egy normál szellemi állapotban lévő ember írhatta, hanem egy rettenetesen nagy pszichés nyomás alatt álló és kétségbeesett személy, akinek az adott pillanatban legfontosabb célja a kiszabadulás volt.

Összegezzük tehát, amit a Chapin amerikai követhez szóló levelekről tudni lehet. Mindhármát – a január 7-ei kettőt és a január 23-ait – Mindszenty írta, mégpedig elméleti képességei birtokában, de feltételezhetően józan ítélőképessége hiányában. Eredetiségük kétségtelen, a kézírás Mindszentyé, egyébként ezt képviselte a hamisítással hírbe hozott Sulner László is.¹⁹⁴ Ezek az eredeti levelek a per vizsgálati anyagában találhatóak, és olyan erejű bizonyítékok, amelyeket Mindszenty nem tagadhatott le, ha a nyilvánosság elé tárják. Nem is tette, a levélküldés tényét bevallotta a perben, csak később hivatkozott arra, hogy kényszer hatása alatt tette. Ám ebből következően bármit is adtak át az ÁVH provokátorai az amerikai képviselő személyzetének, nem ezek az írások voltak. Fogalmazásbéli finomításra hivatkozva Jámbor esetleg rávehette Mindszentyt, hogy újabb verziót is írjon, de erre nem találtunk utalást. Arra viszont igen, hogy Slachta valamilyen úton-módon érintkezésbe lépett az amerikai követséggel és

193 NARA RG 59. General Records of the Department of State. Bureau of European Affairs, Office of Eastern European Affairs, Records Relating to Hungary 1941–1977, Entry A–1(5577), Lot 71 D 313, Box 9. Sulner Case. Sulner László és Fischhof Hanna eskü alatti írásos vallomása. Salzburg, 1949. március 18.

194 MMAL 10. dosszié „Dokumentumok a bíboros letartóztatásáról és peréről”, 16. ő. e. „A Mindszenty-hamisítások története.” *Chicago Sun-Times*, 1950. július 13–14.

a neki küldött egysoros levélkét megmutatta Chapinnek. Erről maga a követ tett jelentést Washingtonnak és küldte el a cetli másolatát 1949. február 8-án, a per lezárásakor: *„Ez annak a papírszeletnek, illetőleg a ráírt szavaknak a fotókópiája, melyet a magát cella-örnek nevező ember hozott. Nyilván hármat akart megfogni egy csapással: Öeminenciáját, Mr. Chapint és Margit testvér.”*¹⁹⁵

Az eljárás a kompromittálás és a bizonyítás kettős célját igazolja, s ebből a szempontból a történet részleteinek igazságtartalma – a levelet átvették vagy sem, ha átvették, akkor eredetit vagy hamisítványt, azt elégették vagy sem – szinte mindegy, mert a levél megírása az, ami a szökési szándékot önmagában bizonyítja. Rákosiék az amerikai szöktetést kérő Mindszenty-levéllel képletesen a vádlottak padjára ültették az Amerikai Egyesült Államokat is, amely hatalom 1947. szeptember 15-ével megszűnt a Szövetséges Ellenőrző Bizottság tagja lenni, miután a párizsi békeszerződés hatályba lépésével maga az intézmény szűnt meg. Azaz a menekülési terv idején az Egyesült Államok már nem felügyelte Magyarországot, ezért minden közreműködés a belügyekbe történő illetéktelen beavatkozásnak minősült. Eltekintve a provokációtól, van a történetnek egy másik olvasata is: Mindszenty határozottan szökni akart a börtönből és a büntetés elől, és ebből egy átgondolatlan, nehezen védhető törekvés következik a felelősségtől való menekülésre is. Szándékát Mindszenty az egyház magasabb rendű érdekével magyarázta: *„Ha én a tárgyalásig eljutok, akkor már az egész püspöki karral és katolikus egyházzal azt csinálnak a politikusok, amit akarnak. Ezt meg kell értetni Chapinnel”* – adta vissza a bíboros szavait a provokátor százados.¹⁹⁶

KÉRELMEK CSAPDÁJÁBAN

Mindszentynek számolnia kellett azzal is, hogy az amerikaiak segítségével nem juthat ki a kommunisták börtönéből. A bírósági tárgyalás közeledtével egy vadonatúj „ötlet” bukkant fel: ügyének elkülönítése a többiekétől és ajánlattétel az állam–katolikus egyház közti megegyezést kidolgozó tárgyalásokra. Mindszentyvel elhitették, hogy ez az utolsó és egyetlen lehetőség arra, hogy a hívek pasztorálásában ne álljon be komoly zavar és a vádak alapján kiszabható büntetést mérsékelni lehessen.

Tudósítás Gróh József (1883–1969) ügyvéd és Kisházi Mihály (1911–1983) tanító bűneiről és képviselői mentelmi joguk felfüggesztéséről, 1949. március. Mindszenty eredetileg Gróht kérte fel védelme ellátására

¹⁹⁵ NARA RG 59. General Records of the Department of State. CDF 1945–49, Box 6888. 864.404/2–849. Selden Chapin követ jelentése az amerikai külügyminisztériumba. Bp., 1949. február 8. A követ ehhez csatolta a már ismert mondatot tartalmazó cédulát Mindszentytől: *„M. testvér! Sürgősen eljuttatni Ch-hez. Tj.”*

¹⁹⁶ ÁBTTL 3.1.9. V–700/49. 121. fol. Jelentés Mindszenty József kihallgatásáról. Bp., 1949. január 6.

A szembenállástól a megegyezés igenléséig vezető lélektani úton fontos állomás a vádirat, amely az összefoglaló jegyzőkönyvek alapján 1949. január 25-ére készült el. Az előkészítés Alapy Gyula néppügyész, és a nála idősebb és tapasztaltabb, vidéki ügyvédből fővárosi vezető néppügyésszé előlépett Bodonyi Márton nevéhez köthető. Bodonyi a háttérben maradt, és az ország közvéleménye is kevésbé ismerte, holott a rendszer iránti hűségét az összeesküvés perekben már többször bizonyította. (Többek között 1948 nyarán a pócspetri ügyben, majd Mihalovics Zsigmond és Lénárd Ödön perében képviselte a vádat.)¹⁹⁷ Egy anonim értékelő a vádiratot „általában jónak” találta, csak két apró megjegyzést fűzött hozzá: a Chapinnel való kapcsolatfelvételnél ki kell emelni, hogy a hivatalos érintkezéseken kívül konspiratív módon tartották találkozósaikat, illetve javasolta a „szabadságért, igazságért” szavak elhagyását.¹⁹⁸ Fel sem merült, hogy a jogászok ne a párt álláspontját képviselnék, de ezzel együtt jóváhagyásra elküldték munkájukat Rákosi Mátyásnak. A Magyar Dolgozók Pártjának vezére ezután tételekbe menően határozta meg, hogy a bíróság milyen ítéletet szabjon ki.¹⁹⁹ A Budapesti Néppügyészség Mindszenty Józsefet és hat társát súlyos bűncselekmények elkövetésével vádolta meg, a prímást konkrétan folytatólagosan elkövetett, a demokratikus államrend és a köztársaság megdöntésére irányuló szervezkedés vezetésének büntetével, hűtlenséggel, valamint „külföldi fizetési eszközökkel elkövetett bejelentés elmulasztásával” és üzérkedéssel.

A vád tehát készen állt, a perhez – még ha kirakatper is – elengedhetetlen védelem viszont még csak formálódott. Nemcsak a bíróság tagjairól, hanem a védőkről is környezettanulmányok készültek, ezeket beküldték a pártközpontba. Mindszenty kérését, hogy az esztergomi főegyházmegye kiváló jogásza, a Keresztény Női Tábor országgyűlési képviselője, Gróh József védje, elutasították, ahogy az édesanyja jelöltjét, Farkas Endre ügyvédet sem engedték az ügyhöz. Még a tárgyalás megkezdése előtt tíz nappal is kérdőjellel szerepelt, hogy a Budapesti Ügyvédi Kamara parasztpárti elnöke, Joannovich Emil, akinek Mindszenty január 20-án meghatalmazást is adott, alkalmas lenne-e a neki kiosztott szerep eljátszására. A politikai agytröszt választása végül Kiczko Kálmánra, a névleg katolikus, de a kommunistákkal évek óta nyíltan kollaboráló, zárkózott természetű, szerény anyagi körülmények között élő fővárosi ügyvédre esett. Mindszentyt pedig sikerült rávenni, hogy Kiczko nevére szólóan aláírjon egy keltezés nélküli ügyvédi meghatalmazást, és őt jelentse be védőjéül a bíróság elnökének.²⁰⁰ Az ügyvédválasztás szabadsága tehát formailag nem csorbult, annál inkább a gyakorlatban.

197 MNL OL XX-1-b-1979/1949. 172. d. Vádirat, Bp., 1949. január 25. Sokszorosított példány a két ügyész eredeti aláírásával; ÁBTL 3.1.9. V-700/7. 8–27. fol. Nehezen olvasható másolat. A tárgyalás ideje alatt, február 4-én Alapy Gyula néppügyészből népfőügyésszé lépett elő, erről Kiczko Kálmán védőbeszédéből értesíthetett a világ. MMAL 077. dosszié, 3. ő. e. „A perhez kapcsolódó anyagok.”

198 ÁBTL 3.1.9. V-700/7. 2. kötet, oldalszámozás nélkül. Gépelt feljegyzés.

199 MNL OL XX-10-k LÜ PO 18.300/1989. Décsi Gyula tanúkihallgatási jegyzőkönyve, Bp., 1990. január 30.

200 ÁBTL 3.1.9. V-700/56/A-B. 642. fol. Mindszenty aláírásával hitelesített, eredeti ügyvédi meghatalmazás Kiczko Kálmán részére. A meghatalmazáson kézzel írt helyettesítési záradék Kiczkótól: „Helyetteseim dr. Schirilla György, dr. Jármai Zsigmond, dr. Zarubay Emil ügyvéd urak. Km. Dr. Kiczko.” (Zarubay Emilről egy belügyminisztériumi feljegyzés fontosnak tartotta megemlíteni: „Ő látta el a pócspetri pap – Asztalos János – védelmét, megfelelő módon.” ÁBTL

Az eredetileg kiválasztott ügyvédekre kálvária várt. 1949. február 2-án, a tárgyalás megkezdése előtti napon jelent meg a *Hivatalos Közlönyben*, hogy Gróh Józsefet megfosztották az ügyvédi gyakorlat jogától.²⁰¹ Miért volt erre szükség, hiszen Mindszenty elfogadta a felkínált ügyvédet? Talán azért, mert a hatályos 1896. évi XXXIII. törvénycikk értelmében a fő tárgyalásra a vádlott több védőt is magával vihetett volna. Kiczko Kálmán egyébként nem is zárkózott el attól, hogy másodvédő legyen, de a kamarai kizárás miatt Gróh még így sem védhette a bíborost. Miután az országgyűlés felfüggesztette Gróh József mentelmi jogát, az ugyancsak Slachta-párti Kisházi Mihállyal egy időben, március 16-án letartóztatták és április 21-én a Budapesti Népbíróság – mivel elmulasztotta feljelenteni a „köztársaság megdöntésére irányuló mozgalmat”, lényegében a Mindszenty-per folytatásaként – kétévi fogságra ítélte.²⁰² Farkas Endre ügyvédet pedig három évvel később, a Grósz József kalocsai érsek és társai ellen indított per harmadrendű vádlottjaként ítélték el nyolcévi börtönre.²⁰³

Kiczko Kálmán (1881–1952) ügyvéd (balról), arcán az ügy iránti visszafogott lelkesedéssel, védencével tárgyal a szünetben

Mindszenty január 27-én és 28-án találkozott ügyvédjével, Kiczko Kálmánnal.²⁰⁴ Várható tárgyalási magatartása – leleplező vagy bűnösségét elismerő – még mindig kétértelmű volt, de már puhult, és nem volt oly biztos önmagában. A változásban meghatározó szerepet játszott mindaz, amiről a védőügyvédtől értesült. Az ő szavára inkább adott, mint a politikai rendőrség embereiére, ezért is érték traumaként a hallottak. Az első megrázkódtatás annak felismerése volt, hogy nem számíthat külső segítségre, és a pert végig kell szenvednie. A másik trauma püspöktársai és hívei részéről érte:

3.1.9. V–700/7. 2. kötet. [kd.] 509. fol. Bp., 1954. december 27.; Uo.: 649. fol.: „Alulírott tisztelettel jelentem, hogy dr. Kiczko Kálmán ügyvéd urat jelentem be védőmül. Elnök úrnak kiváló tisztelettel †Mindszenty József hercegprímás. 1949. I. 26.”; Ugyanitt 651. folión eredeti meghatalmazás Mindszenty aláírásával Joannovich Emil részére. Kelt: 1949. I. 20.)

201 Gróh József múltjából három ügyet is előkotortak, amelyekre hivatkozva felfüggesztették ügyvédi praxisát: egyetértett a zsidóságnak az ügyvédségből való kizorításával, a Szovjetunió megtámadásával és Antal István háborús bűnös igazságügy-miniszter üdvözlésével. MNL OL M–KS 276. f. 65/356. 6. e. 13. fol. Dr. Kovács István, a Budapesti Ügyvédi Kamara elnökhelyettesének levele az MDP főtítkárságára. Bp., 1948. december 30.

202 BFL XXV. 4. f. Nb. XXIII. 1003/1949/3. sz. Matheovits Ferenc és társai; ÁBTL 3.1.9. V–700/56a. 8. fol. Gyanúsított kihallgatásáról jegyzőkönyv; *Országgyűlés Naplója*, 1947. V. kötet, 992–994. hasáb. Az országgyűlés 108. ülése 1949. március 11-én.

203 BALOGH Margit–SZABÓ Csaba: *A Grósz-per*. Kossuth Kiadó, Bp., 2002. 205., 246–248.

204 Mindkét találkozó lehallgatott szövegét közölte SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' halálra ítélve* i. m. 602–630., 630–645.

védőügyvédje ugyanis célzatosan nem együttérzésről, hanem bíráló hangokról számolt be. (Többek között arról, hogy Witz Béla érseki helynök helytelenítően nyilatkozott a bíboros eljárásáról, és kiállt a katolikus egyház és az állam megegyezése mellett, hogy mily sokan aláírták a bíborost elítélő íveket, és hogy a püspökök már javában tárgyalnak az állam képviselőivel.) A várható ítéletet illetően az ügyvéd felvilágosította a bíborost, hogy az 1946. évi VII. törvény értelmében halálbüntetés is kiszabható rá. A politikai rendőrség rendelkezésére álló adatok szerint akár még idegen állam – nevezetesen a Szovjetunió – katonai titkainak kikémlelésével is megvádolhatták volna, ami ugyancsak halálos ítélettel is végződhetett.²⁰⁵ Mindszenty a legsúlyosabb ítélet lehetőségét már Jambortól is hallotta, amikor a bíróságon történő kitálalás gondolatát latolgatta, ám az ügyvéddel folytatott beszélgetésig hitte is, meg nem is. Ha eddig voltak kételyei, most végképp rá kellett döbbsennie, hogy a halálos ítélet lehetősége nem üres fenyegetés. Mindszenty Don Quijote-i harcának ezekben a percekben lett vége. Előbb az elárvultság és a csalódottság árasztotta el minden idegsejtjét, majd feltámadt benne az életösztön: védekezni, mindent megtenni, hogy ebből a perből a lehető legjobban – élve – jöjjön ki. Hiszen csak élve tehet bármit is egyházáért. Ez lehetett Mindszenty fordulatának mozgatórugója.

Ezt a gondolatmenetet igazolják Kiczko védőügyvéd szavai, amelyeket Gróh főegyházmegyei ügyésznek mondott a hercegprímásról szerzett benyomásairól: „Kondíció

tekintetében jól van, de halálfélelmei vannak és szeretne egy elfogadható kibontakozást. [...] Öminenciája ki fogja jelenteni, hogy mindaz, amit írt, valóság, és ő írta. [...] az ítélet készen van (orosz akarat érvényesül benne) – benyomása, hogy nem halálos. [...] Mikor a tanácselnök összehívta a baloldali védőügyvédeket, azt mondotta, hogy gyors és sima lefolyást akarnak, olyan büntetésekkel, amelyek megnyugtatólag hatnának a közvéleményre.”²⁰⁶ Kihaszználva

A politikai rendőrség vezetője, Péter Gábor (balról) és Kádár János belügyminiszter beszélget a Park Klubban, a román kormányküldöttség tiszteletére rendezett fogadáson, 1948. január 22. A bíboros elleni eljárásért mindkettőjüket komoly felelősség terheli

a bíboros zaklatottságát, lelki összerogyottságát, könnyűszerrel felállították az újabb csapdát. Ezúttal a vizsgálatvezető Décsi Gyula volt az – eleget téve Rákosi elvárásának

205 „A megszálló Vörös Hadsereg költségelirányzata 1946/47. évre” című irat alapján levont következtetés. ÁBTL 3.1.9. V-700/56/A-B. 520. fol. Aláírás nélküli, gépelt feljegyzés.

206 SzTTTI 1241/83. „K”, azonosítatlan aláírástú levél Slachta Margithoz, 1949. február 1.

–, aki rávette a bíborost, hogy írjon levelet Ries István igazságügy-miniszternek, amelyben belátja egyházpolitikájának helytelenségét és perének elkülönítését kéri.²⁰⁷ Mindszenty József emlékirataiban tagadja, hogy bármit is írt volna. De a levél Mindszenty kézírásával létezik, sőt tudtával és beleegyezésével, mondhatni egyetértésével íródott, amit alátámasztanak a vizsgálati anyagban található szórványos megjegyzések is. Décsi évtizedek elteltével is úgy vélte, hogy Mindszenty örömmel kapott a lehetőségen: *„Szerintem azért írta meg ezt a levelet Mindszenty, mert abban bízott, hogy nem kell kiállnia, és olyan dolgokról nyilatkoznia, melyről nem szívesen beszélt volna. Mi természetesen tudtuk, hogy ez a levél Mindszenty szempontjából eredményre nem vezethet.”*²⁰⁸

Ries István szerepe teljesen elszűrül az egész ügymenetben. Egy készséges és szolgálatkész eszköz volt csupán a mások által konstruált perben, inkább a pozíciója, az igazságügy-miniszterség adott számára némi fontosságot. Édesanyját Slachta Margit bújtatta 1944–1945-ben, emiatt a bíboros emberei alappal vártak tőle jóindulatot. A lehetséges taktikát Mindszenty hosszasan latolgatta védőügyvédjével az 1949. január 28-ai, második találkozásukon. Másnap, január 29-én izgatott hangú levélben kért négyszemközti kihallgatást Péter Gábor altábornagytól, mert *„egyház és állam ügyében nagyfontosságú, sürgős bejelentést”* szeretne tenni.²⁰⁹ Ez nem volt más, mint az igazságügy-miniszternek címzett, aznapi keltezésű levél, amelyben három fontos dolgot jelentett be: 1. önkritikát gyakorolva hivatalától *„egy időre”* visszalép, 2. nem támaszt akadályt az állam és az egyház megbékélése elé (e két pont rímelt Cavallier, Kodály és Szekfű részéről 1948. december 8-án javasolt módozatra is), 3. s mindezek ellenében, magas hivatalára való tekintettel, kérte ügyének elkülönítését a többi vádlottétól. Indoklásában beismerte, hogy a büntető törvénykönyv alapján vád tárgyává tett cselekmények *„egy részét”* elkövette, ezért a *„jövőben a magyar állam külső-belső ügyeit mindenkor a szuverenitás tükrében kezelem és ítélem meg.”*²¹⁰ Amikor Mindszenty a hivatalával érvelt, az azzal összeforrt tekintélyt és tiszteletet védte, és nem a karrierjét. Bár véleménye arról is árulkodik, hogy Mindszenty a vizsgálati fogságban szerzett tapasztalatok ellenére is hitte, hogy mint pápai legátus diplomáciai immunitással rendelkezik és a világ bíborosainak egyikeként különleges elbánást kaphat. Saját ügyének elkülöníttetése a többiekétől nem volt idegen tőle: már január 26-án – hivatkozva az ügyész egy nappal korábbi vádiratára – ezt kérte a népbíróságtól, ráadásul az Actio Catholicára és a valutára vonatkozó vádpontokban felajánlotta, hogy a valutakárt megtéríti

207 Szövegét legutóbb, sajnos pontatlanul közli: SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' balálra ítélve* i. m. 649.

208 MNL OL XX–10–k LÜ PO 18.300/1989. Décsi Gyula tanúkihallgatási jegyzőkönyve, Bp., 1990. január 30.

209 PL Processus, 12. d. V–700/33. 20. fol. Mindszenty József ceruzával írt levele Péter Gáborhoz. 1949. január 29.

210 PL Processus, 12. d. V–700/33. 137–139. fol. Mindszenty József (írótollal írt) levele Ries István igazságügy-miniszterhez. 1949. január 29. Gépelve: V–700/56A–B. 515–516. fol. A levél megjelent a korabeli sajtóban, majd a *Mindszenty József a népbíróság előtt* című brosúra is publikálta, i. m. 35–36. (A kézírásos levél fakszimilije a 96. oldal utáni két lapon.) Újabb közlését lásd GERGELY Jenő: *A Mindszenty-per* i. m. 87–88. A levél iránti érdeklődést jelzi, hogy fordítása az orosz külügyminisztérium levéltárában is fellelhető: AVP RF f. 077. op. 28. papka 27. gy. 10. l. 40–41. Szövegét lásd: *Vlaszty i cerkov v Vosztocnoj Jevrope 1944–1953. Tom 2.* i. m. 39–40. (9. dokumentum.) – A levél tartalmát és indokait Mindszenty részletesen kifejtette a hozzá beengedett Dudás Miklós püspöknek: ÁBTL 3.1.9. V–700/5. 146. fol. Dudás Miklós hajdúdorogi görög katolikus püspök látogatása Mindszenty-nél. 1949. január 30. Gépelt tisztázata. (PL-ből hiányzik.)

a magyar államnak,²¹¹ nehogy becsületét kikezdje a köztörvényes bűncselekmények közé sorolható „valutázás”, amiért akkoriban ugyancsak kiszabható volt a halálbüntetés. Amiben viszont Mindszenty gyökeresen változtatott addigi álláspontján, az az állam és a katolikus egyház közötti megegyezés megítélése. Pontosabban szólva visszakanyarodott az 1948. februári stratégiához, amikor hozzájárult ahhoz, hogy Czapik Gyula egri érsek tárgyaljon a kormánnyal. Akkor az iskolaállamosítási tervek nyilvánosságra kerülése csírájában fojtotta meg az éppen hogy megkezdett tárgyalásokat. Azt nemigen hihette bezártságában

sem, hogy addigi hajlíthatatlan magatartásával ártott az egyháznak, de kezdte mérlegelni a taktikai váltást és áthangolódni egy okos vagy ravasz megbékélésre. Az első és a másodfokú tárgyalás közötti hónapokban különösen sokat foglalkozik majd ezzel.

Az elhatározás komolyságát igazolandó, Mindszenty – egy-két kifejezéstől eltekintve – az igazságügy-miniszternek írottal megegyező kérvényt küldött Dobi István miniszterelnöknek is.²¹² A két beadvány tartalma szöges ellentétben állt az 1948. novemberi, letartóztatás esetére írott nyilatkozattal. Lemondásról ugyan nem volt szó, csak visszavonulásról, hiszen a kánonjog értelmében egy katolikus püspök nem mondhat le a kormánynak, csak a pápának, és az ő kizárólagos joga eldönteni, hogy elfogadja-e a lemondást. Két nappal később, január 31-én – Alapy Gyula néppügyész jelenlétében és az ő aktív közreműködését sejtető stílusban, kétféle verzióban is – Mindszenty pontosította beadványát: „a vád tárgyává tett cselekmények »egy része« helyett jelentős részt értek” és hogy „az állásom, hivatalom gyakorlásától egy időre

visszavonulást – szöveghez folytatás: pl. egy évre”.²¹³ Ha megvezetve, sugalmazásra és szövegezésében segítséggel is, kétségtelenül kétségbeesett és zaklatott idegállapotában, de kérvényét a bíboros megírta és aláírta. Ez egy diadallal ért fel a vizsgálók számára,

Ottavio Pastore olasz kommunista szenátor. Külföldiként egyedül ő mint a *L'Unità* tudósítója látogathatta meg Mindszentyt a tárgyalás előtt, amit egy elfogult propagandacikkkel viszonzott

211 PL Processus, 12. d. V-700/33. 239. és 240. fol. Mindszenty József levele a Népbíróshoz, 1949. január 26. Előbbi gépelt tiszttzat, utóbbi eredeti kézírásos fogalmazvány. (Ugyanezt megerősítette védőügyvédjének is: ÁBTL 3.1.9. V-700/5. 109. fol. Mindszenty József bíboros ügyvédjével, dr. Kiczko Kálmánnal folytatott első beszélgetése. Bp., 1949. január 27.)

212 PL Processus, 12. d. V-700/33. 103. és 135–136. fol. Mindszenty József kézírásos levele Dobi István miniszterelnök-höz. Bp., 1949. január 29. Fotó eredetiről. (A levél egyes oldalait elkeverték, ezért nem egymás után fűzték le.)

213 PL Processus, 12. d. V-700/33. 141–142. fol. Mindszenty József két levele Ries István igazságügy-miniszterhez. Bp., 1949. január 31. Eredeti. (A kétféle fogalmazvány tartalma egyezik, csak a bekezdések sorrendje más.)

hiszen az ügyész nyugodtan várhatta a nyilvános tárgyalást. Január 21-én Mindszenty még tagadta bűnösségét, kilenc nap elteltével – igaz, csak „lényegében”, de már előre – írásban beismerte bűnösségét.²¹⁴ Az igazságügy-miniszterhez írt beadvány, amelyben Mindszenty egyidejűleg érvénytelenítette az ennek ellentmondó korábbi nyilatkozatát, a bírósági tárgyalás nyitányává vált.

Ez volt az az időpont, amikor külföldi látogatót mertek Mindszenty közelébe engedni: az olasz Ottavio Pastore kommunista szenátor 1949. január 30-án találkozhatott Mindszentyvel. A bíborosnak nem szóltak előre, csak váratlanul átöltöztették reverendába. A Bolognában tanult, így olaszul jól beszélő, az ÁVH állományában dolgozó orvos, Bálint István tolmácsolt. A kommunista *L'Unità* február 1-jei száma közölte „Beszéltem Mindszentyvel” címmel a találkozás nyomán írt cikket, aminek elsődleges propagandacélja a Nyugat aggodó közvéleményének megnyugtatója volt: a bíboros nincs Szibériában, él és egészséges, elhelyezése nem börtönjellegű, csak puritán. Pastore szenátor Zakar Andrással is beszélhetett, aki intelligensebb embernek tűnt neki, mint a „bigottsággal és fanatizmussal megvakított és megsüketített” Mindszenty.²¹⁵ Ez persze ráhangolással is szolgált a tárgyalásra: egy megátalkodott, az őt börtönbe juttató nézetekből jöttányit sem engedő ember fog bírái elé állni.

A primás gondolatait láthatóan nem az olasz kommunista politikus látogatása izgatta, hanem hogy elfogadják-e kérvényét. Január 30-án a gyóntatására érkezett Dudás Miklós hajdúdorogi püspöktől a püspöki kar közbenjárását kérte a kormánynál.²¹⁶ Mindszenty ekkor már az ellenállásról lélekben áthangelődött a beismerésre. Arról beszélt Dudásnak, hogy az isteni és természeti törvények ellen ugyan nem vétett, de hibázott az állami törvények ellen: „a lelkiismeretem ugyan afelől nyugodt, hogy bűnös dolgot magában véve nem cselekedtem, de »quasi scandalo« címén így belekerültem ebbe a dologba és vétkeztem olyasmik ellen, amik ellen hát... mások szoktak vétkezni”.²¹⁷ A Dudással megbeszélte a bíboros kérvényének tartalmával: az ő ügyét különítsék el a többiekétől, egy időre visszavonul, s ezzel elhárulna az akadály

214 A jegyzőkönyvbe egy harmadik verzió került: „A küszöbön álló bírósági tárgyalás előtt önként beismerem, hogy az Állami Büntető Törvénykönyv alapján vád tárgyává tett cselekményeket lényegében elkövettem. A jövőben a magyar állam külső-belső ügyeit mindenkor a Magyar Köztársaság teljes szuverenitásának alapján ítélem meg.” PL Processus, 12. d. V–700/33. 241–242. fol. Nb. 8140/1948/5. sz. Jegyzőkönyv Mindszenty József néppügyészi kihallgatásáról. 1949. január 31. Gépelt másolat eredeti aláírásokkal.

215 MNL OL XIX–J–1–d/2. 419/1949. Magyarország római követségének jelentése; NARA RG 59. General Records of the Department of State. CDF 1945–49, Box 6888. 864.404/2–249. Az USA olaszországi nagykövetségének tájékoztatása. Róma, 1949. február 2. (No. A–138. Incoming airgram.) Másolatban küldték Budapestre. Vö.: MINDSZENTY József: *Emlékirataim* i. m. 287.

216 ÁBTL 3.1.9. V–700/49. 178. fol. Jelentés. Bp., 1949. január 30. Tárgy: Mindszenty beadványa a kormányhoz. (PL-ből hiányzik.) – Az a tény, hogy a legkisebb súlyú és nem is latin, hanem görög szertartású püspököt engedték Mindszentyhez, óhatatlanul provokálja a kérdést: mivel érdemelte ki Dudás püspök a kiválasztottságot? Személyében valamelyest az ÁVH-nak is bíznia kellett.

217 ÁBTL 3.1.9. V–700/5. 143. fol: Dudás püspök látogatása Mindszenty-nél, 1949. január 30.

a megegyezés elől. Sőt Mindszenty egy korábban elképzelhetetlennek tartott gesztusra, a köztársasági elnök üdvözlésére és a köztársaság elismerésére is vállalkozott.²¹⁸

A bíboros kérésének horderejéből az következne, hogy Dudás püspök, amint kitette a lábát az Andrásy út 60.-ból, akármilyen későre is járt, azonnal intézkedik. Nem így tett, ami érthetetlen. Tanácskozott volna valakivel? Utasították? Bármi is az oka, az első telefonálással másnap kora délutánig várt. A precíz kalocsai irodisták ugyanis feljegyezték, hogy január 31-én, 12 óra 50 perckor futott be Dudás hívása őminenciája kéréséről, miszerint a kalocsai érsek azonnal hívja össze a megyéspüspököket.²¹⁹ Az üzenet hallatán Grósz érsek haladéktalanul, már 25 perc múlva szétküldte a püspöki kar tagjait február 1-jére tanácskozásra hívó táviratot. Nyilván az idő rövidsége miatt többen is hiányoztak. Pedig nem kisebb horderejű kérdésben kellett dönteniük, mint hogy tárgyaljanak-e vagy sem a kormánnyal, kérjék-e Mindszenty ügyének különválasztását vagy sem, de mindenekelőtt egyáltalán hitelesnek tekintsék-e vagy sem a hercegprímás üzenetét? Hiszen annak tartalma – az érsek kész hivatalától visszavonulni, és immár időszerűnek tartja az állam és egyház közötti tárgyalást – szöges ellentétben állt Mindszenty minden addigi megnyilvánulásával, ráadásul letartóztatása előtt eleve érvénytelennek minősítette az ilyen tartalmú nyilatkozatokat. Ugyanakkor nem a sajtóból vagy más manipulálható módon szereztek tudomást a fordulatról, hiszen a prímás személyesen és bizalmasan közölte kérését az öt gyóntató püspökkel. Teljes volt a tanácstalanság. A püspökök jó szándékú, becsületes és tisztességes emberek voltak, de felkészületlenek az ilyen helyzetekre. Legtöbbjük egyszerű plébánosként indult, és nem volt közöttük egyetlen történelmi világlátású, európai horizontú férfiú sem. Megosztottságuk, ami a prímás letartóztatása után élesebbé vált, most is kitűnt: Czapik, Ham-

218 „Kérlek, itt arról van szó, hogy február 3-ra van kitűzve a tárgyalás és a tárgyalás előtt én tegnap beadtam egy kérvényt az igazságügy-miniszterhez, hogy az én ügyemet vegye külön ettől a tárgyalástól, amennyiben ott lenne letárgyalva – ezt bizalmasan mondom el. Három bűnvád van ellenem és kettőben halálos javaslat lesz, egyben pedig életfogytiglani, ebből lehet valamit lehúzni. Azonban legjobb esetben csak 15 esztendeig lehet lehúzni. Most én azt kértem, hogy vegyék külön és akkor természetesen ez a maradék ítélet nem maradna meg, hanem akkor úgy lenne a dolog, hogy én felajánlottam, hogy az állásom és hivatalom gyakorlásától én egy időre visszalépek, azután kijelentettem, hogy a cselekményeknek egy részét én elkövettem. A jövőben mindenesetre a magyar államnak külső-belső viszonyait a szuverenitásának a szemüvegén keresztül fogom nézni és kezelni. Ezt emeltem ki és azt, hogy az egyház és az állam közötti békét én nem fogom ellenezni. Na most kérlek, a holnap napon az altábornagya ennek az intézetnek elviszi az igazságügy-miniszterhez és a miniszterelnökhöz ezt a levelemet – egyelőre még bizalmasan – és akkor holnap, vagy holnapután külön kellene választani attól az ügytől, az ottlévő többieknek is akkor enyhül a helyzete és viszont nekem is jobb lesz ez a dolog akkor, ha így történik. Most azonban a püspöki karnak meg kellene mozdulni, eddig úgysem történt érdemleges, most meg kellene mozdulni ennek a dolognak. A püspököknek a holnap nap folyamán talán még volna... várjuk meg, legalább még estig ne. Várjuk meg azt, hogy...” [hogy mit, nincs legépelve – B. Ma.] [...] „én kész vagyok arra – ezt a legbizalmasabban mondom, se Witznek, se másnak ne mond –, hogy például mondjuk kedden [február 1-jén], idejönne az értesítés ebben az ügyben énhozzám, hogy teljesítették a kérelmemet, én akkor viszont, ha rendben volna a dolognak az eldöntése, kész volnék arra, hogy egy sürgönnyel üdvözlőlném a köztársasági elnököt.” ÁBTL 3.1.9. V–700/5. 145–146., 148. fol. Dudás Miklós hajdúdorogi görög katolikus püspök látogatása Mindszenty-nél. 1949. január 30. Gépelt tiszttáza. (PL-ből hiányzik.) Szövegét közli SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' halálra ítélve* i. m. 650–656:652.; Lásd még Papp Kálmán győri püspök kézíratos jegyzetét az 1949. február 1-jei konferenciáról. GyPL, Papp Kálmán püspök hagyatéka: szürke dobozban fedőlap nélküli, 1949-es notesz, ebben önálló lapok.

219 KFL I.1.a. Püspökkari iratok 6194/1950 iratcsomón belül 779/1949.

vas és Dudás püspökök hajlandók voltak csatlakozni Mindszenty kérelméhez, Grósz, Shvoy, Pétery és Papp Kálmán püspökök viszont nem. Nem tudták eldönteni, hogy Mindszenty a kérvényét szabad elhatározásból vagy kényszerből írta. Végül csak három püspök és Drahos János esztergomi érseki helytartó jelent meg aznap délután ötkor Dobi István miniszterelnöknél, ahol rajta kívül Rákosi Máttyás és Losonczy Géza fogadta őket. Czapik érsek közölte, hogy a püspöki kar nem volt teljes, ezért a bíboros ügyének különválasztására vonatkozó konkrét kérelmet nem óhajtának a kormány elé terjeszteni. A sajtóban némi csúsztatással az jelent meg, hogy a „Mindszenty-ügyben a püspöki kar nem foglal állást”, a kérdést „a kormány bölcs belátására bízta”.²²⁰ Írásos kegyelmi kérvényt a püspökök valóban nem nyújtottak be, de az alázatos szavak egy utolsó próbálkozással értek fel: valahogy mégis kegyelmet nyerjenek a bíborosnak még a per előtt. Nem jártak sikerrel. Utólag a delegáció négy tagja négyféleképp mondta el a történeteket, de abban egyetértettek, hogy a politikai vezetés érzékelhetően mást, egy demonstratív nyilatkozatot várt: „Az előterjesztés meglepetést keltett, elhallgattak, Rákosi a fejét csóválta, sügött valamit Dobinak, aztán azt mondta: Ez is álláspont, de mi mást vártunk. Úgy látszik, az Ecclesia még mindig militans. Dobi: Tudomásul veszem.”²²¹

Híradás Barankovics István szökéséről. *Szabad Nép*,
1949. február 4.

Akárhogy nézzük, a püspöki kar végeredményben kapitulált és kivonta magát a per folyamatából, az ítélkezést a bíróságra – és ezzel együtt a kormányra – bízta. A püspökök magára hagyták volna érsekeiket? Látszólag talán igen. De nem árulták el, és megőrizték az egyház egységét. Merthogy ekkoriban, bizonyíthatóan szovjet ösztönzésre, a kommunisták egyik fő szándékává lépett elő, hogy a magyar katolikusokat szembe fordítsák a római Szentszékkal, az egyetemes egyház központjával.²²² E terv kivitelezésének fontos dátuma 1949. január 25., amikor egy hosszabb megbeszélés végén Rákosi Máttyás miniszterelnök-helyettes közölte Barankovics Istvánnal, a Demokrata Néppárt főtitkárával: Mindszenty bíboros demokrata néppárti megbélyegzése a bírósági tárgyaláson elkerülhetetlen, és aktuális a nemzeti katolikus egyház megformálása is. „Katolikus ember Rómától függetlenül is megtalálhatja vallási igényének kielégítését. Egyre többen

220 Ezekkel a szavakkal jelent meg a *Szabad Nép* 1949. február 2-ai számában egy közlemény („Dobi miniszterelnök fogadta a püspöki kar képviselőit.” 7. évf. 27. sz. 3.), majd másnap a *Magyar Nemzet* is közölte ugyanezt. Grósz érsek viszont ehhez az újsághírhoz a következő megjegyzést fűzte: „Ez így valótlan. Nem erről (»Mindszenty-ügy«) volt szó. Konkrét kérést nem terjesztettek elő.” KFL I.1.c. Grósz József perszonális iratai. – A Grósz-per visszaszolgáltató dokumentumai, 5. dosszié, 247. (Grósz viszont nem volt jelen, kritikája nem személyes tapasztalásra épül.); A látogatás híre a szovjet külügyminisztériumot is foglalkoztatta: AVP RF f. 77. op. 28. papka 27. gy. 10. l. 28. Bulletin, No. 26. 1949. február 2.

221 PPL Rogács Ferenc püspök hagyatéka, 44. iratköteg. Jegyzet, 1949. február 1.; MKPK Irattára, Borovi József hagyatéka – Rogács-jegyzetek.

222 A nemzeti egyház magyarországi kísérletéről bővebben lásd BALOGH Margit: Elvetélt fordulatok az egyházpolitikában. Kísérletek a nemzeti katolikus egyház megteremtésére. In: STANDEISKY Éva–RAINER M. János (szerk.): *Évkönyv 7. Magyarország a jelenkorban*. 1956-os Intézet, Bp., 1999. 227–242.

követelik tőlem, hogy egy Rómától független, katolikus egyház szervezkedését engedjem meg, és támogassam” – vezette fel elképzeléseit Rákosi,²²³ majd egyértelművé tette, hogy ebben Barankovicsnak, akiről az ÁVO 1947 őszétől gyűjtötte a kompromittáló adatokat, főszerepet szánna. Barankovics azonban visszautasította a dicstelen szerepért felkínált ajánlatot, és az ateista politikus nemzetiegyház-alapítási tervéből egy szellemi és erkölcsi élet-halál harcot vizionált. Spekulatív feltételezésektől tartózkodva annyit megkockáztatunk, hogy Mindszenty esetleges kitelepülése Rómába, vagy visszavonulása, ha időlegesen is, beleillett volna ebbe a tervbe. Ám miután a bírósági tárgyalás előestéjén Barankovics inkább elszökött az országból – bár önkéntes jelentkező az egyházfőségre több is lett volna –, a politikusok mégis jobbnak látták ejteni a nemzeti egyház tervét. Már csak azért is, mert befolyásos ideológusok (például Révai) nemcsak komolytalannak, de veszélyesnek is ítélték egy egyházzsakadást. Talán nem is annyira a szakítás ténye, mint inkább a nemzeti jelző miatt. A magyar történelemben a nemzeti jelző nem az állammal való kollaborálást, hanem az attól való függetlenséget üzent. (A protestáns egyházak születésük óta nemzeti egyházak, és esetükben a nemzeti öntudat és a szabadságvágy elválaszthatatlanul egybefonódik.) Biztonságosabb volt az újszövetségi tapasztalat: üzd el a pásztort, és a nyáj is szétszéled...

A bíboros elleni büntetőeljárás visszazökkent az eredeti kerékvágásba: ügyének elkülönítése már akkor okafogyottá vált, amikor ő maga még mindig töprengett és őrlődött, hogy ezen a módon mentheti-e becsületét és életét. A bírósági tárgyalás megkezdése előtti napon, február 2-án Péter Gábortól, az Államvédelmi Hatóság vezetőjétől is kérte „a kapcsolási kérelem” teljesítését, tekintettel arra, hogy ő teljesítette az igazságügy-minisztérium feltételeit, majd utóiratban

Mindennapi séta a Markó utcai fogház udvarán. A Mindszenty József és társai ügyében folytatott tárgyalást az épület úgynevezett nagy esküdtszéki termében tartották

hozzáfűzte: „Ezen lenne a fősúly!”²²⁴ Ugyanezen a napon még egy levelet írt neki: „ha az eddigi sehogy se menne, ezt a mellékelt deklarációt méltóztassék előkészíteni e l ő z e t e s e

223 VAMOS Imre: Barankovics István utolsó megbeszélése Rákosi Mátyással, 7. és 8. rész. *Magyar Nemzet*, 52. évf. 191. 1989. augusztus 16. 6. és 1989. augusztus 17. 7.

224 PL Processus, 12. d. V–700/33. 24–25. fol. Mindszenty József levele Péter Gáborhoz. 1949. február 2. (A 24. oldalon gépelve, a 25. oldalon eredeti kézírással.)

l f o g a d á s r a [az] *Igazságügynél*”, s egyúttal kérte a vádlott-társak összehívását, hogy a *modus vivendi* melletti kiálláson túlmenően megszerezze csatlakozásukat egy nyilvános bocsánatkéréshez.²²⁵ Mindszenty bízott benne, hogy ezt a gesztusát már honorálják, még akkor is, ha a döntés nem Péter Gábor, de még csak nem is az igazságügy-miniszter, hanem Rákosi Mátyás kezében van. Aki viszont úgy játszott a rab hercegprímással, mint macska az egerrel. Most már porig alázni, megsemmisíteni akarta ellenfelét, és ezért nem mondhatott le arról az „élvezetről”, hogy Mindszenty országvilág füle hallatára bűnösnek vallja magát. Így legközelebb már csak magán a bírósági tárgyaláson került szóba az elkülönítési kérelem, amikor is Mindszenty elismerte annak megírását, és tartalmát is fenntartotta.

A tárgyalási előkészületek utolsó lépéseként az államvédelmi apparátus felkészült a vádlottak és a tanúk átszállítására a bíróság épületébe. A javasolt rendszabályokat január 28-án rögzítették, a kivitelezés eszerint történt. Tanulságos ezekbe is bepillantani, mert kevés koncepció per esetében maradt meg ily részletességgel a teljes forgatókönyv. Mindszenty kivételével az ügy szereplőit 1949. február 2-án, délután 4 órakor szállították át az Andrássy útról a Markó utcába, a tárgyalás helyszínére. Már 24 órával korábban tüzetesen átvizsgálták a Markó utca 27. szám alatti fogházban azt a III. emeleti, minden mástól elkülönített részt, ahová elhelyezték őket. Arról, hogy a fővádlott még nincs a már délután átszállítottak között, csupán három-négy ember tudott, mindenki más abban a hitben volt, hogy a bíboros is a Markó utcába került.

A Budapesti Népbíróság különtanácsa, az elnöki székben Olti Vilmos

Holott őt csak este 10 óra után vitték át egy három gépjárműből álló konvojjal. Az első autóban három géppisztolyos nyomozó ült, a második lefüggönyözött autóban a bíboros másik három, ugyancsak felfegyverzett nyomozóval, a harmadik jármű pedig egy takarásul szolgáló, ponyvás teherautó volt. A pontos útvonalat senki nem tudta előre. Mindszentynek a III. emeleti 15. számú zárkát jelölték ki. A III. emeletre tíz nyomozó jutott, de rajtuk kívül a fogház különböző szintjein és bejáratainál még harminc nyomozó teljesített szolgálatot.

225 PL Processus, 12. d. V-700/33. 22-23. fol. Mindszenty József (újabb) levele Péter Gáborhoz. 1949. február 2. (A 22. oldalon gépelve, a 23. oldalon eredeti kézírással.)

Egyidejűleg további harminc államvédelmis állt készenlétben, és bármikor kérhettek erősítést az Andrássy útról is. Éjjelente összesen hetven fő vigyázott a vádlottakra, azaz mindegyikükre tíz rendőr jutott. Rajtuk kívül két golyószórós raj várta a bevetési parancsot, összesen 33 géppisztollyal és 35 könnyfakasztó gránáttal felfegyverezve.²²⁶ A rendezők nyilvánvalóan félték és számítottak arra az eshetőségre, hogy esetleg szimpatizánsok támadják meg a bíróság épületét.

A PER (1949.

FEBRUÁR 3–8.)

Jogászok a kommunista „igazságszolgáltatás” szolgálatában: Alapy Gyula népügyész (középen), mellette balról Timár István, jobbról Décsi Gyula ÁVH-ezredesek, ezúttal a Rajk-per tárgyalásán, 1949

Mindszenty József bíboros hercegprímás, esztergomi érsek és társai tárgyalása 1949. február 3-án, csütörtök reggel 9 órakor kezdődött az első fokon eljáró Budapesti

Népbíróság Olti Vilmos vezette különtanácsa előtt, Alapy Gyula népügyész vádindítványa alapján.²²⁷ Az időpontot az MDP Titkársága már január 19-én kitűzte azzal a fenntartással, „ha az események menete változtatást nem tesz szükségessé”.²²⁸ A tárgyalás nyitónapján a Politikai Bizottság döntött a befejezésről: „f. hó 8-án hozzanak ítéletet a Mindszenty-ügyben. Az ítélet után kérni fogjuk Chapin visszahívását. Egyidejűleg a Kultuszminisztériumon keresztül meg kell állapítani, hogy ki a katolikus egyház feje Magyarországon.”²²⁹ Már maga az eljárás is, hogy egy politikai párt belső köreiben határozzanak egy bírósági tárgyalás menetrendjéről, önmagában cáfolja az igazságszolgáltatás pártatlanságát. Az utasításba adott kérdés is árulkodó: nem tudták,

226 ÁBTL 3.1.9. V–700/8. 8–11. fol. Javaslat. Bp., 1949. január 28. Tárgy: Mindszenty tárgyalás biztosítása. – Megjegyzés: Mindszenty a Markó utcai elhelyezés színhelyeként egy elhanyagolt, bűzös levegőjű udvari cellára emlékszik vissza. (MINDSZENTY József: *Emlékirataim* i. m. 288.)

227 A tárgyalás jegyzőkönyvét lásd GERGELY Jenő–IZSÁK Lajos (összeáll.): *A Mindszenty-per* i. m. 76–276. és GERGELY Jenő: *A Mindszenty-per* i. m. 89–185. – A pert jogi szempontból vizsgálta KAHLER Frigyes: *A főcsapás iránya: Esztergom. Mindszenty bíboros pere*. Magyarországi Mindszenty Alapítvány, Bp., 1998. 103–154.

228 MNL OL M–KS 276. f. 54/26. ő. e. és RGASZPI f. 17. op. 128. gy. 665. l. 61. Jegyzőkönyv az MDP Titkársága 1949. január 19-ei üléséről. 1. pont.

229 MNL OL M–KS 276. f. 53/20. ő. e. és RGASZPI f. 17. op. 128. gy. 664. l. 43. Jegyzőkönyv az MDP PB 1949. február 3-i üléséről. Rákosi Mátyás tájékoztatója a Mindszenty-ügyről. Szövegét közli SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' halálra ítélve* i. m. 665.

hogy ellenkező pápai döntésig (amire csak 1974. február 5-én kerül majd sor) – akár elítéli egy világi bíróság, akár nem – egyházjogilag Mindszenty József marad az esztergomi érsek és a magyar püspöki kar elnöke, csupán 1948. december 26-tól, akadályoztatása miatt, az ezekkel járó joghatóságot (eltekinthetve néhány naptól 1956-ban) nem gyakorolhatta. Ezen idő alatt a rangsorban következő érsek-püspök a főpásztort csupán helyettesítette.²³⁰

A VÁDLOTTAK PADJÁN

A népbíróság a politikai elvárásoknak megfelelően tette a dolgát. A bíró Olti Vilmos, a szegedi Szent Imre Kollégium egykori növendéke volt. A vádat Komárom egykori polgármesterének, Alapi Gáspárnak a keresztfia és unokaöccse, id. Alapi Gyula vármegyei főlevéltáros fia, az ügyészség „üdvöskéje”, Alapy²³¹ Gyula képviselte. Oltit az ÁVH azzal tartotta kézben, hogy tudott hajdani „szélsőjobbaldali kapcsolatairól”, „marxizmusellenességéről” és egy Hitler által alapított birodalmi ösztöndíjról, valamint arról, hogy 1945 előtt jogi szaktanácsokkal segítette a jezsuiták alapította Magyar

230 A következő sorrendben követték egymást: Grösz József (1948–1951) – Czapik Gyula (1951–1956) – Grösz József (1956–1961) – Hamvas Endre (1961–1969) – Ijjas József (1969–1976) érsekek, illetve püspökök. Mivel egyházjogilag Mindszenty volt a püspöki kar elnöke, ezért gyakran olvasható az őt helyettesítők neve mellett ez a megjegyzés: „a magyar püspöki kar ez idő szerinti elnöke”. Ijjas József esete annyiban eltérő, hogy 1974. február 5-étől – amikor VI. Pál döntése az esztergomi érseki szék megüresedéséről hatályossá vált – 1976. február 24-ig, az új esztergomi érsek beiktatásáig már nemcsak a ténylegesen, hanem a jogilag is üres elnöki szék betöltője lett.

231 A felmenők Alapi-ként írták nevüket. A népbürokraták vezetéknévét az anyakönyvi iratok, a kinevezési okmányok és az államrendészeti kiadványok szintén pontos i-vel tartalmazzák. Ugyanakkor az érintett a peres eljárás összes iratában Alapyként írt alá, ezért döntöttünk a vezetéknév y-os verziója mellett.

Dolgozók Országos
Hivatásszervezetét. Alap
Gyula azért minősült
alkalmas népművésznek,
mert „1930 óta megbízható
elvtársa a pártnak”, és
annak ellenére nincs
beszervezve Nyugaton,
hogy „német, szlovák és
angol nyelven is beszél, [de]
külföldön csak 1932-ben
járt”. A két munkaspárt
egyesülésekor neve
a Központi Ellenőrző
B i z o t t s á g
szociáldemokrata tagjai
között szerepelt.²³² Fia

Riporterek, technikusok, kommentátorok. A Magyar Rádió hangképekben
közvetített a tárgyalásról

kora ellenére nyilván azért bízták meg a kényes feladattal, mert a világ szemében
hitelesebb benyomást kelthetett, ha a bíboros elleni vádak egy katolikus
dzsentrálisaládból származó „földije” adja elő (vagy nem merték a tapasztalt, de
alkoholista Bodonyi Márton népművészre bízni). Mindketten szerepeltek a hálózati
személyként nyilvántartott és foglalkoztatott bírák és ügyészek szigorúan bizalmas
minősítésű listáján (ahogy a majd másodfokon eljáró bíróság vezetője és népművész,
Jankó Péter és Borbély János is).²³³

A népbíróság összeállításakor láthatóan arra is ügyeltek, hogy ne legyenek benne
zsidók vagy protestánsok, hanem csak katolikusokból álljon. Az egyesített munkaspár-
tot két kipróbált mozgalmi ember, Aranyos István és Pócs János, az akkori fővárosi köz-
lekedési vállalat, a BESZKART dolgozói képviselték. (Aranyost küldte az MKP a há-
borús bűnökkel vádolt Szálasi Ferenc „nemzetvezető” perére is.) A Független Kisgazda-
párt Komlósi Vilmos MÁV-menetrendszerkesztőt delegálta, aki a róla készült környe-
zet tanulmány szerint családjával hetente templomba járó, de nem bigott katolikus.
A katolikus parasztságot pedig a nemzetgyűlési képviselőként és a Nemzeti Parasztpárt
alelnökeként is ismert ülnök, Czéh József képviselte.²³⁴ Az aprólékos előkészületek kö-
zepette senkinek sem tűnt fel (vagy tudatosan nem foglalkoztak vele), hogy az egyéb-
ként alaposan ellenőrzött népbíróság ebben az összetételben törvénytelen. Ugyanis
a népbírósági tanácsokról szóló 1947. évi 34. törvény szerint a népbíróság tagjait a Füg-

232 RGASZPI f. 17. op. 128. gy. 514. l. 47. és 57. Javaslat az MDP Központi Vezetőségére és Központi Ellenőrző Bizott-
ságára. K. n. (a listát a PB 1948. június 4-ei ülése hagyta jóvá).

233 ÁBTL 2.1. IX/62. 44. fol. A koncepciók ügyekben foglalkoztatott hálózati személyekkel kapcsolatos anyagok.

234 MNL OL M–KS 276. f. 65/356. ö. e. 23. fol. A Mindszenty-per tanácsa. Gépelte irat Olti Vilmos aláírásával, 1949.
január 13.; ÁBTL 3.1.9. V–700/8. 28. fol. Jelentés. Bp., 1949. január 24. A bíróság összetétele.

Az újságírók padsora. A „nyilvános” tárgyalásra csak alaposan ellenőrzött és a hatalom szempontjából veszélytelennek minősített újságírók kaptak belépőt

getlen Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt, a Magyar Kommunista Párt, a Nemzeti Parasztpárt és a Szociáldemokrata Párt helyi szervei küldik ki. A két munkáspárt 1948. júniusi egyesülésével ez a szervezési rendelkezés érvényét veszítette, hiszen csak egy fuzionált párt maradt, a Magyar Dolgozók Pártja. Arra pedig az egyesült munkáspártot az országgyűlés nem jogosította fel, hogy „eredeti joga” szerint továbbra is egy-egy, azaz összesen két MDP-beli népbíró delegáljon a népbírószobákba. A bíróság törvényellenes összetétele felveti, hogy az általa hozott ítélet érvényes-e egyáltalán.²³⁵

A tárgyalás helyszíne a belvárosi Markó utcai fogház II. emeleti, úgynevezett nagy esküdtszéki terme volt. A környéket hermetikusan lezárták, s bár az épületben ebben az időpontban más tárgyalást nem tartottak, mégis kisebb hadsereggel biztosították a tárgyalás zavartalanságát: a tárgyalást megelőző éjszakán „csak” hetven fő, a tárgyalás időtartama alatt naponta kétszázötven államvédelmis (nyomozó és karhatalmista) állt szolgálatban. A terem előtt géppisztolyos rendőrök állták el az utat. Mindszentyt állandóan ugyanaz a hat nyomozó kísérte mindenhova.

A Magyar Rádió úgynevezett hangképekben számolt be az eseményekről, először február 3-án este 9 órakor. A mód, ahogyan a hatóságok a tárgyalást és annak sajtótudósítását kezelték, arra mutat, hogy annak – ahogy a hetekkel korábban közszemlére tett „bizonyítékoknak” (*Sárga könyv*) is – legalább annyira népnevelési és propaganda-

235 MAJOR Ákos: *Népbíráskodás* i. m. 410.

célt, mint igazságosztást szántak. Ugyanakkor fényképek (a tárgyaláson csak egy, az ÁVH által megbízott fotós fényképezhetett), film- vagy magnófelvétel készítését megtiltották. Rákosi szobájába viszont bekötötték a tárgyalás mikrofonját. (Így azt is hallhatta, amikor az ebédszünetben a jogászok arról beszéltek, hogy mindössze két forintjuk van az ebédre. A bírák és ügyészek meg is kapták a júdáspénzt – a havi 1000-1000 forint fizetésekiegészítést.)²³⁶

Nem csak a hazai, a külföldi közvéleményt is meg akarták győzni Mindszenty bűnösségéről. Kezdődött a „tényeket” tartalmazó, angolra is lefordított *Sárga könyv*vel és a követségi kötelező sajtótájékoztatókkal, folytatódott a nagyvonalú ígérekkel, hogy külföldi tudósítók is részt vehetnek a tárgyaláson és szabadon küldhetik haza jelentéseiket. Mire a tárgyalás megkezdődött, ezek az ígérek úgy összezsugorodtak, mint „Balzac számbőrre”. A tárgyalás hivatalosan nyilvános volt, de egyetlen nyugati képviselő sem kapta meg a megígért belépőket; a többszörösen túljelentkezett igénylőből mindössze 23, alaposan lekáderezett külföldi újságíró lehetett csak jelen. Vizsgálták előéletüket, pártszimpátiájukat, világnézetüket.²³⁷ A magyar újságok 12 hírügynökség és 15 sajtótermék képviselőjét harangozták be.²³⁸ Nem kapott beutazási engedélyt például a *The New York Times*, a *The Times*, a *Le Monde*, a BBC tudósítója, és a jugoszláv távirati iroda, a *Tanjug* újságíróinak vízumkérelmét is elutasították. Az elutasítások bumeráangként ütöttek vissza: nagyobb visszhangjuk lett, mint annak, hogy 23-an mégiscsak a helyszínről tudósíthattak. A jugoszláv és a magyar külügyminisztérium szóbeli jegyzékeket is váltott, amelyben egymást okolták a kialakult helyzetért.²³⁹ Nagy-Britannia és az Egyesült Államok nem küldhetett hivatalos megfigyelőt a tárgyalásra, de a Belgrádból érkező amerikai, Edward M. Korry (az 1960-as években az Egyesült Államok etiópiai, majd chilei nagykövete) a United Press tudósítójaként bejutott a tárgyalóterembe, s rajta kívül az Associated Press amerikai hírügynökség magyarországi tudósítója, Marton Endre is ott lehetett.²⁴⁰ A tárgyalás második napjára – miután az Amerika Hangja bemondta, hogy nem kapott engedélyt – beengedték a CBS tudósítóját is. A hatóságok nem zárták ki, hogy a bírósági tárgyaláson a hercegrímás rezsimellenes

236 A dokumentumok között található egy Olti Vilmos aláírásával ellátott költségjegyzék: eszerint a február 3., 4., 5. és 8-i tárgyalási napokra népbírói és pótnépbírói díjként 240-240 forintot vett fel. (ÁBTL 3.1.9. V-700/56/A-B. 689. fol.) Az ezen felüli honorálásáról ír PÜNKÖSTI Árpád: *Rákosi a csúcs*on i. m. 101. Vö.: MNL OL XX-10-k LÜ PO 18.300/1989. Décsi Gyula tanúkihallgatási jegyzőkönyve. Bp., 1990. január 30.

237 NARA RG 59. General Records of the Department of State. CDF 1945-49, Box 6888. 864.404/2-349. Chapin követ távirata az amerikai külügyminisztériumnak. Budapest, 1949. február 3. (No. 165. Incoming telegram.); MNL OL M-KS 276. f. 65/356. ö. e. 25-26. fol. BM Tájékoztatási Főosztály: a Mindszenty-tárgyalásra beengedhető külföldi újságírók névsora (munkaanyag, több név áthúzva).

238 „A legszélesebb nemzetközi nyilvánosság előtt tárgyalják Mindszenty bűnperét.” *Szabad Nép*, 7. évf. 27. sz. 1949. február 2. 3.

239 MNL OL XIX-J-1-k-Jugoszlávia 1945-64, 18. d. 1709/1949. A Mindszenty-Tanjug-ügy iratai.

240 NARA RG 59. General Records of the Department of State. CDF 1945-49, Box 6888. 864.404/2-549. Chapin követ távirata, 1949. február 5. (No. 196. Incoming telegram.) – Marton Endre az AP és a United Press International nemzetközi hírügynökségnek dolgozott, s e kettőn keresztül lényegében az összes nyugati hírcsatornát tudósította. A perről küldött hírei nemzetközi elismerést hoztak számára. Életrajzát írta meg, lásd Kati MARTON: *A nép ellenségei. Családom regénye*. Corvina Kiadó, Bp., 2010.

vádbeszédet mond a nemzetközi hallgatóság előtt, ezért különösen fontosnak tartották a tudósítók szelektálását.

A tájékoztatásért felelős hivatalnokok mindent elkövettek azért, hogy a független tudósítók számát korlátozzák és a pártos beszámolók a legszélesebb publicitást kapják. A tárgyalás alatt a kommunistabarát Peter Furst amerikai tudósító – a kommunikációért felelős Boldizsár Iván külügyminisztériumi államtitkár ösztönzésére – egy nyilatkozatot íratott alá az újságírókkal arról, hogy nem tapasztaltak kormánycenzúrát, nem fordítottak tévesen a teremben lévő külföldieknek, és elutasítják a nyugati vádakát, miszerint csak kommunisták vagy kommunistaszimpatizánsok vehetnek részt a tárgyaláson.²⁴¹ Az eljárást ezzel még nem lehetett fehérre mosni, ellenben az amerikai diplomácia álnaivan kétségbe vonta a nyilatkozat tartalmát: vajon milyen varázslatos eszközzel rendelkezik Furst, amellyel meg tudja ítélni a fordítások helyességét, hiszen nem beszél magyarul?²⁴² A tudósítók közül egyedül Edward M. Korry jelezte, hogy csak ügynöksége engedélyével írhat alá. Ezután Boldizsár Iván államtitkár megszarolta a United Press helyi alkalmazottját, Tihanyi Klárát azzal, hogy személyesen ő felel mindenért, amit Korry ír.²⁴³

Két nappal az ítélethozatal előtt a vezető kommunista napilap, a *Szabad Nép* vezércikkben zúdított szitkokat a bíborosra: „szánalmas féreg”, „gyáva gazember”, „arcátlan *Tartuffe*”, aki a bíróság előtt félreteszi elveit, csak hogy mentse hitvány életét. Az ítélet estéjén a Magyar Rádió a bíborosról mint „vérszomjas szörnyetegről” beszélt.²⁴⁴ A rádióhallgatók azonban nem egy fanatikus Savonarolát hallottak, de nem is egy politikai bűnözőt. A kommunista propagandában mégis Mindszenty testesítette meg az összes lehetséges ellenfelet, ő lett a magyar demokrácia kéréllhetetlen ellensége, az imperialisták cinkosa és ügynöke, aki a bizonyítékok súlya alatt kénytelen mindezt bevallani. Az eredmény kontraproduktív lett: a közvélemény abban is kételkedett, ami valóban megtörtént.

241 NARA RG 59. General Records of the Department of State. CDF 1945–49, Box 6888. 864.404/2–949. Chapin követ távirata az amerikai külügyminisztériumnak. Bp., 1949. február 9.; ASDMAE Ambasciata d'Italia presso la Santa Sede 1946–54, Busta 229. „Processo e condanna del Car. Mindszenty.” A megegyező olasz és az amerikai összeállítás szerint a következők írták alá a nyilatkozatot: Pavel Baranyikov (TASZSZ), F. Patyomkin és K. Bajkov (UFF. Societico di Informazioni/Szovjet Információs Iroda), George Heuzé (AFP), Jean Marabini (Combat), Dominique Desanti (Liberation), J. C. Comer (France Soir), Peter Furst (Reuters), Michael Burn (Times), Wilfred Burchet (Daily Express), Stanley Evans (Daily Worker), Jean Connan (Telepress), Ottavio Pastore (Unità), Carl Bla (APA), Bruno Freisatt (Österreichische Volkstimme; Der Abend), Maximilian Vergeslich (PAP), Jean Trachta (CTK), Antonin Perina (Rudé Pravo), Zamfir Brumero (Scanteia), Karl Kajzusinski (Trybuna Ludu), Henrik Kasianawicz (Radio Polacca), Szatmári Jenő (International News Service; Basler Nachrichten), Marton Endre (Associated Press), Békessy Imre (Szabadság, Cleveland); Vö.: MNL OL XIX–J–1–k 1945–64, Vegyes. 2377/49., *Mindszenty József a népbíróság előtt* i. m. 8–9.

242 NARA RG 59. General Records of the Department of State. CDF 1945–49, Box 6888. 864.404/2–549. Chapin követ 196. sz. távirata az amerikai külügyminisztériumnak. Bp., 1949. február 5.

243 NARA RG 59. General Records of the Department of State. CDF 1945–49, Box 6888. 864.404/2–949. Chapin követ újabb távirata az amerikai külügyminisztériumnak. Bp., 1949. február 5.

244 NARA RG 59. General Records of the Department of State. CDF 1945–49, Box 6888. 804.404/2–1749. Gabriel Pressman jelentése, amit 1949. február 11-én közvetített a CBS Bécsből. A bécsi amerikai kirendeltség 97. sz. jelentésének melléklete, 1949. február 17.

Zakar András primási titkár meghallgatása és az iratokat rejtő bádógatok

A tárgyalást Olti bíró meglepő fordulattal kezdte: ismertette a bíboros igazságügy-miniszterhez intézett levelét, amelyben nemcsak a tárgyalás elhalasztását és ügyének elkülönítését kérte, illetve visszavonulási hajlandóságát jelezte, hanem visszavonta a letartóztatása előtt írt nyilatkozatát, amely szerint minden vallomása vagy beismerése csupán az emberi test gyengeségének tulajdonítható. A bíborossal szembeni eljárásnak ez egy meglehetősen furcsa eleme, mondhatni a kommunista „igazságszolgáltatás” öngólja: nem próbálták letagadtatni, hogy valaha ilyen levelet írt, ehelyett arra kényszerítették, hogy vonja vissza, és ily módon bizonyossá tették, hogy létezett ilyen levél.

Az elkülönítési kérelem a publicitás fontosságára is rávilágít. Bármilyen véleményekkel voltak ugyanis az emberek a bíborosról – akár úgy néztek rá, mint a kommunizmussal birkózó szellemi erők első számú képviselőjére, ahogy a nyugati közvélemény nagy része ennek tekintette, akár a feudális magyar múlt egy maradványát látták benne, aki nem tudta, miként alkalmazkodjon a megváltozott viszonyokhoz –, azt senki sem vitatta, hogy esztergomi magányában is kitartott elvei mellett. Semmiféle ráhatásra nem adta be a derekát és nem volt hajlandó elhagyni a küzdelem színterét, még titkáranak letartóztatása után sem. Ezért nagy volt a meglepetés, amikor a vád képviselője felolvasta a levelet a visszavonulásról (amit néhányan tévesen lemondásnak értelmeztek). A propagandának, amely már a jogerős ítélet előtt bűnösnek állította be a bíborost, hihetetlenítenie kellett a bátor és hazafias Mindszenty-képet, felmutatva a meggyőződése következményeit vállalni nem hajlandó embert.

A bíróság az elkülönítésre vonatkozó kérelem elutasításával megadta a per alaphangját. E kérelmet a sajtó egy része gyávaságként értelmezte, mivel a bíboros ügyének elkülönítése egyetlen jelentett volna vádlott-társai sorsukra hagyásával. A bíboros besétált Rákosi csapdjába, és már az első tárgyalási napon sikerült magát kedvezőtlen színben feltüntetni. Készséggel elismerte a levél megírását, s ez a beismerés csak kezdete volt a beismerések sorozatának, a megbánásnak és annak az ígéretnek, hogy a továbbiakban betartja Magyarország törvényeit.

Baranyay Jusztin és a primás szembesítése a bíróság előtt

A gondos előkészület ellenére a hatóságok attól tartottak, hogy Mindszenty személyes jelenléte megzavarhatja Zakart, ezért a bírósági vallomástételeket rendhagyó módon a másod- (Baranyay Jusztin) és a harmadrendű (Zakar András) vádlottak kezdték, s csak utánuk következett az elsőrendű vádlott, Mindszenty József. Nagyjából ugyanazzal vádolták, mint bárkit Kelet- és Közép-Európában, ha ki akarták iktatni a közéletből. A bírósági tárgyalás forrásait közlétező kiadványok egyike sem tartalmazza hiánytalanul a történeteket. A Magyar Rádió hangarchívuma azonban megőrizte a per majdnem teljes hanganyagát. Visszahallgatva az eredeti magnószalagokat, kijelenthető, hogy az eljárás anyagát publikáló úgynevezett *Fekete könyv* kihagyott több fontos, a vádlottak védekezését, érvelését tartalmazó részletet és a „*Bűnösnek érzi magát?*” kérdésre adott tagadó válaszokat (főleg Baranyay Jusztin, Nagy Miklós, Tóth László esetében). Nyilván nem véletlenül.

A manipulált propagandakiadványokból is megállapítható, hogy a per botrányos volt. A feltett kérdések eleve magukban foglalták a választ. A nyilvánvaló tendenciózuságra normál büntetőügyekben az ügyvéd tiltakozással reagálna, ha a bíró egyáltalán engedne feltenni ilyen kérdést. Most azonban a tárgyalást vezető bíró szájából leggyakrabban ez a szó hangzott el: „*Ugyebár?*” Erre csupán helybenhagyó, igenlő választ várt. Ha úgy vélte, a válasz mégis helytelen irányba halad, félbeszakította a vádlottakat. Különösen a nagyothalló-készülékkel is rosszul halló Tóth Lászlóba fojtotta bele leplezetlen ingerültséggel a szót. A bíró többször felsült, készületlenül összekeverte a bizonyítékokat, amelyek egyébként sem voltak eléggé meggyőzőek. Például amikor ismertette Baranyay

elaborátumát, tévedésből azt olvasta fel, amit Gruber Miklós tanár készített azokról a történelmi precedensekről, amikor ideiglenesen hercegprímások töltötték be az államfői posztot. Csak az ügyész közbelépésére került elő Baranyay tanulmánya, amit aztán a vádlottal olvastattak fel.

A bizonyítékként becsatolt dokumentumokról, amelyek szétszórva találhatók a vizsgálati anyagban, Mindszenty – ahogy már a január 21-ei népügyészi kihallgatáson is – elismerte, hogy tőle származnak. Az egyik ilyenről – amelyből a *Sárga könyv* idéz néhány mondatot – a leghatározottabban kijelentjük, hogy annak összekapcsolása Mindszentyvel mintha ő lenne a szerzője, durva manipuláció. A kompromittáló dokumentum ilyen kijelentéseket tartalmaz: „...a veszély közel sem olyan nagy, mint a deportálás előtt volt. Elpusztult a vidéki zsidóság nagy része, majdnem teljesen megmaradt azonban a pesti zsidóság. A veszedelem ebben az, hogy a főváros zsidó szelleme továbbra is megmaradt...” „Ez az állandó fekély és fertőző erő, melynek fájdalommentes eltávolítása elsőrendű feladatunk...” „Szerencsénk azonban, hogy a galíciai és bukovinai nagy zsidó reservoir, a milliós gettó-zsidó tömeg – a német pusztítás és háború következtében – kb. 500.000 lélekszámra apadt le.” „A jogfolytonosság 1944. március 19-vel való rögzítésével az összes közhivatalból mindenki kitehető, aki ezután nyert kinevezést, kitehető és kiteendő tehát az összes zsidó és félvér.”²⁴⁵ Még sok hasonló mondat olvasható a négyoldalas gépelt irat egyes bekezdéseiben. Ha mindezt Mindszentynek tulajdonítanánk, ahogy ezt a Budapesti Népbíróság tette, akkor azt a súlyos következtetést kellene levonnunk, hogy a bíboros helyeselte a népirtást. Ez azonban teljességgel rágalom. Mindszenty soha nem volt pogromkeltő antiszemita, sem – ahogy Alapy nevezte – a „faji üldözés prókátora”. Kritikáját a zsidóságról soha nem fajbiológiai szempontok vezérelték, bírálatot bibliai, dogmatikai alapon vagy gazdasági és szociális megfontolásokból tett. Ám akkor mi ez a dokumentum és mi történhetett az eljárás során? A válasz roppant egyszerű: az ominózus irat csupán egy Mindszentyhez küldött összeállítás és nem Mindszenty saját írása. Tartalma miatt viszont ugyanabba a mappába tették, együtt a primás zsidókérdésre vonatkozó saját jegyzeteivel, amibe többek között a vádiratban A/45. sorszámmal említett bizonyítékot is elhelyezték, ami nem más, mint Mindszenty József 1946. augusztus 22-én kelt, korábban már idézett levele Nagy Ferenc miniszterelnökhöz az antiszemitizmus felerősödéséről (legalábbis csak ezen az iraton szerepel az A/45-ös sorszám, de nem kizárt, hogy a teljes irategyüttest idesorolták).²⁴⁶ Mindszentyt a zsidóság története, vesztesége, a katolikus egyház embermentő tevékenysége ugyanis – ahogy azt már írtuk – rendkívül érdekelte, és sokat foglalkozott vele azután is, hogy 1947-ben először írt Meszlényi Antal e témáról összeállított könyvéhez. Amikor Alapy népügyész ismertette Mindszenty előtt a vádiratot és felmutatta az A/45. sorszámú bizonyítékot, netán a teljes iratkupacot, ő jóhiszeműen vallotta a magáénak, mert a zöm

245 PL Processus, 5. d. V–700/16. 396–399. fol. „Gondolatok a zsidókérdés rendezéséről.” Az idézett sorokat részben közli az úgynevezett Sárga könyv is: *A Mindszenty bűnügy okmányai* i. m. 79.

246 Lásd a IV. fejezet 553. jegyzetét.

A vádlottak védőügyvédei. A kép bal sarkában Schirilla György (1909–2009),
Nagy Miklós ötödrendű vádlott védője

valóban a saját kézírásával írt fogalmazvány vagy annak gépelt tisztázata volt a magyarországi zsidókérdésről. Amennyiben *csak* a miniszterelnökhöz írt levéllel szembesítették, akkor még durvább a manipuláció, mert szerzőség tekintetében tökéletesen összemosták az iratokat. Hogy miért zárható ki egészen biztosan Mindszenty szerzősége? Nem csak a kifejezések, a használt szavak és a mondatok tartalmának idegensége miatt. A gépelt irat végén kézírással egy betoldás található, amelyről grafológiai ismeretek nélkül is megállapítható, hogy az nem Mindszentyé, aki viszont a tőle megszokott módon piros színessel aláhúzta a fontosabb mondatokat. Az irat felhasználása mint „bizonyíték” rendkívül jól szemlélteti az Államvédelmi Hatóság, illetve a népügyészség koncepciózus eljárását, amennyiben ezzel próbálta igazolni Mindszenty antiszemitizmusát, sőt elvetemültségét.

A bizonyítékok zömét a Mindszenty által írt és hitelesnek elismert levelek tették ki. A levelekről a bíboros – szavait nem a sokszorosan szerkesztett kiadványokból, hanem a Magyar Rádió hangarchívumában őrzött felvételekről idézve – a következőket mondotta: *„Három részre osztom ezeket az iratokat. Az első részben van egy kisebb rész, amelyek elkészültek, meg is címeztettek, de el nem mentek, hanem maradtak, és ilyenek is kerültek a bizonyítékok közé. Nem mind ment el az, egytől egyig, ami itt van a bizonyítékok között,*

de hangsúlyozom, hogy ez a kisebbség. [...] A többség az, amelyik valóban elment. Ezeknek [...] nem az volt az elsődleges céljuk, hogy hibákat felfedjenek, s nem az volt az elsődleges céljuk, hogy ártsanak, hogy befektítsenek, valahogy a segítség célja volt ebben, de a jó, a helyes nem helyes úton történt. Mindenesetre az lett volna a helyesebb, hogyha nem mennek el ezek a levelek. Most sajnálom, hogy elküldöttem őket... [...] Azután kérem szépen volt egy harmadik csoport, amelyik tulajdonképpen beleesik a második kategóriába szintén, és... ezek tudniillik olyanok, amelyek a magyar hadifogl[y]ok érdekében mentek, azután a magyar hadifogl[y]oknak a Vöröskereszt által gyakorolt ellenőrzéséről mentek idegen hatalmakhoz, azután a csehszlovák területen deportált, üldözött magyarok érdekében mentek... [...] Ezek elől nem tudtam kitérni, ezeket meg kellett írnom és ezekben az ügyekben a sajnálkozássom nem terjed ki, mert itt egy pasztorációs és egy humanitárius kötelességet teljesítettem.”²⁴⁷

Mindszenty József bíboros-érsek a bírósági tárgyaláson is kitartott az emberi jogok védelme érdekében kifejtett tevékenysége, az igazság mellett. Ezért korábban is habozás nélkül kockára tette egzisztenciáját, és ezt a küzdelmet még ebben a helyzetben, a megpróbáltatások ellenére sem adta fel.

„Mindszenty József a fejét állandóan jobbra hajtotta, kezét az ölében tartotta”

Mindszenty védője, Kiczko Kálmán kritikán aluli ügyvédi teljesítményt nyújtott. Nem annyira a vádlottat védte, mint inkább amiatt szabadkozott, hogy ellátja a vádlott

²⁴⁷ Magyar Rádió hangarchívuma, „dr. [!] Mindszenty József és társai pere”, 6. tekercs. 47. perc körül.

védelmét. Egyetlen mentőtanú megidézését sem kérte, bár aligha fogadott volna be ilyen kérelmet a bíróság, különben nem tudta volna tartani magát az MDP Politikai Bizottsága által megszabott záró határidőhöz. Így a pert történelmi jelentőségéhez méltatlan gyorsasággal folytatták le. Kiczko fontosnak tartotta a bíróság előtt leszögezni, hogy ügyfele szabad akaratából választotta őt, és nem kirendelték. Védőbeszéde azonban inkább szólt önmagáért, mint Mindszentyért. Hosszan beszélt arról, hogy mennyire hűséges a magyar kormányhoz, miközben Mindszenty állítólagos hűtlenségéről nemigen ejtett szót, viszont visszautasította a külföldi rágalmakat a tárgyalás tisztességtelenségéről. Beszéde hátralévő részében Mindszenty jóhiszeműségéről beszélt, aki nem mérte fel cselekedetei súlyát. A többi vádlott ügyvédje most is, és a másodfokra készülve is aktívabb volt. Viszonylag jó védelmet kapott Baranyay Jusztin. Védője, Móra Mihály 63 oldalon elemezte és kifogásolta az elsőfokú bíróság ítéletét. Semmisségi panaszt nyújtott be a többi védő is, Móraén kívül fennmaradt Zarubay Emil, Fábián László és Kardos János – Zakar András, Tóth László és Esterházy Pál védőinek a szövege.²⁴⁸ A per harmadik szereplője, Alapy ügyész pökhendi és fölényes viselkedéssel próbált „jó pontokat” szerezni.

Egy szemtanú szerint a vádlott herceg Esterházy Pál mindvégig lehorgasztott fejjel, komoran maga elé nézett, láthatóan alig figyelt arra, hogy mi folyik körülötte. Zakar gondosan recitálta az előírt mondanivalót, amikor elakadt a lecke felmondásában, Olti nógatta és kijavította.²⁴⁹ Egy másik jelen volt külföldi személy benyomása hasonló: *„Zakarnak a bíróságon tanúsított fél-hipnotizált állapota alapján azt mondanám, hogy*

Kivételezés. Esty Miklós világi pápai kamarás belépője a népbíróági tárgyalásra

248 Szövegeket lásd ÁBTL 3.1.9. V–700/7. 1. kötet. Oldalszámozás nélkül. Kardos ügyvédet, akit 1950-ben a dunamel-léki egyházkerület főgondnokává választottak, éveken át megfigyelték: ÁBTL 3.1.9. V–700/7. 2. kötet. [kd.] 627–634. fol.

249 NARA RG 59. General Records of the Department of State. CDF 1945–49, Box 6888. 804.404/2–1749. Gabriel Pressman jelentése, amit 1949. február 11-én közvetített a CBS Bécsből. A bécsi amerikai kirendeltség 97. sz. jelentésének melléklete, 1949. február 17.

megjárta a poklot. Nagyon úgy tűnt, mintha imádkozna, szinte végig be volt csukva a szeme, és olyan hatást keltett, mint egy agyonhasznált játékszer. Esterházy azt a benyomást keltette, mintha nem ismerné el a bíróság hatáskörét. Ispánky [!] egy gyenge nyápic volt a tárgyalóteremben és Tóth, kevésbé aggódó, kevésbé megértő, naiv, szálnalmas senki volt. Baranyay egész végig aktívan védekezett, csakúgy, mint figyelemre méltó ügyvédje. Úgy tűnt, mintha pontosan ez lett volna a kormány szándéka, mellyel azt az illúziót kívánták kelteni, mintha ez egy szabad tárgyalás lett volna...”²⁵⁰

Mindszenty József a fejét állandóan jobbra hajtotta, kezét az ölében tartotta. Időnként fordított egyet a halászcgyűrűjén, de általában csendesen ült. Amikor szót kapott, meggyőződés nélkül, nyugodt hangon beszélt. A bírónak fel kellett szólítani, hogy beszéljen hangosabban. Habozva, de készségesen válaszolt a feltett kérdésekre, megszólalásai során vonakodás nélkül, többször is megfogadta, hogy jó útra tér. Összességében világosan és logikusan beszélt. Egyfelől fásultan, mint aki tudja, hogy sorsa meg van pecsételve, másfelől vitatkozásra is készen. Az egész tárgyalás alatt védte a hitet, határozottan és kitartóan, de nem lett a földjétől, iskoláitól és előjogaitól megfosztott katolikus egyház oroszlánszívű harcosa. „Lényegében” – többször is ezzel a szóval fejezte ki magát – bűnösnek vallotta magát. A figyelmes hallgató azonban észrevehette, hogy komoly vádaknál ismételten hangoztatta az egyház elveit, és a bűnösség vállalása helyett megbánásról beszélt, vagy sajnálkozott amiatt, hogy konfliktusba került az állami törvényekkel, eközben állam és egyház békés kapcsolatáért fohászkodott. Időnként vitatkozott, többször érvelt. „Nem tudom, vajon kábították, megverték vagy hipnotizálták” – írta a CBS tudósítója. „Azt tudom, hogy az az ember, aki normális körülmények között erős és határozott volt, most gyenge és alázatos lett.”²⁵¹ A hallgatóságnak ez volt a legérthetetlenebb. A bíboros három éven át ellenállt a kormány nyomásának, nem adta fel a kommunista rezsim elleni harcát. Most viszont a kihallgatási jegyzőkönyvekben kifundált történeteket Mindszenty szájából hallhatta a döbbszent nagyközönség. De arra a provokatív kérdésre, hogy „híve Ön a köztársaságnak?”, nem csupán a publikált választ adta – „a mostani magyar államrendszernek, a köztársaságnak engedelmes alattvalója akarok lenni” –, hanem azt is, hogy „engem ez köt, ez a magyar talaj, és mindenestre én a másik kapcsolatot csak eme kötelemnek a sértetlenségével tarthatom meg a szívemben”.²⁵² A hazához való hűséget a vádlottak padján is előbbre sorolta a köztársasági államforma melletti politikai deklarációnál.

Több szemtanú szerint is a bíboros külsőleg fáradt és megviselt volt ugyan, de normális állapotban lévőknek, ésszerűen viselkedőknek tűnt. Az egyház részéről Witz Béla, Szabó

250 TNA FO Legation, Vatican: General Correspondence, FO 380/148: Hungary, 1949. Ernest Bevin brit külügyminisztertől 1949. február 14-én kelt, Victor Perowne brit szentszéki követhez címzett, 6/168/49. sz. telegramja. London, 1949. február 14. (Eredetileg a budapesti brit követség küldte a külügyminisztériumnak.)

251 NARA RG 59. General Records of the Department of State. CDF 1945–49, Box 6888. 804.404/2–1749. Gabriel Pressman jelentése, amit 1949. február 11-én közvetített a CBS Bécsből. A bécsi amerikai kirendeltség 97. sz. jelentésének melléklete, 1949. február 17.

252 Mindszenty József a népbíróság előtt i. m. 113. és Magyar Rádió hangarchívuma, „dr. [!] Mindszenty József és társai pere”, 8. tekercs. Mindszenty József kihallgatása.

Imre és Esty Miklós lehettek jelen. Esty rideg megfigyelőnek bizonyult: „Mikor érzékenyebb pontra értek, összecsuklott. Nem orvosságok és kezelés miatt, hanem gyenge testalkata és kiállása miatt is.”²⁵³ A budapesti érseki helynökséget képviselő Szabó Imre krisztinavárosi esperes-plébános a primást letörtnek és csalódottnak látta: „nem kell ide aktedron, mert ha ez a dölyfös ember 35 napja küszködik és ezalatt nem kevesebbet csalódott, mint a püspöki karban, Zakarban és leginkább az amerikaiakban, akkor ez teljesen elég ok ahhoz, hogy összetörjön.”²⁵⁴ Emberileg nagyon is elfogadható magyarázat. Egy meggyötört ember állt a bíróság előtt, akit ország-világ előtt gúnyoltak és gyaláztak. „A lélek fájdalma igen mély lehetett benne! Ki tudja, mi minden ment át, míg önerejéből kifordulva, mint kezes bárány engedelmeskedett nekik! De mily fájdalmas ez a szomorú letettség abból a szempontból is, hogy emberi nagysága és vele erkölcsi ereje egyenesen megbotránkoztatásra lett eddigi híveinek... Mily fájdalmas lehetett látni, hogy vádlott-társai közül, mint a bal-lator, van, aki vádolja őt... Mily fájdalmas lehetett látni, hogy egyedül maradt!” – írja elmélkedéseiben a sírig hű harcostárs, Slachta Margit, aki csak a sajtóhírekre hagyatkozhatott.²⁵⁵ Mindszenty beismerése végeredményben nem meglepő, hiszen az ÁVH-n előbb vagy utóbb, de (szinte) mindenki megtört. (A koncepciók perek kelet-európai történetében ritka kivétel a bolgár Traicso Kosztov kommunistáé, aki a nyilvános tárgyaláson visszavonta írásbeli vallomását, s még az utolsó szó jogán is ártatlanságát hangsúlyozta.)

AKARATBÉNÍTÁS VAGY AKARATBÉNULTÁS?

Kétségtelen, hogy a bíró, az ügyész, a védelem és a sajtó nem felelt meg a jogállami normáknak, ám továbbra is kérdés: mi készítette a bíborost arra, hogy beismerje az állítólagos bűnöket? Mindszentyt is rendkívül nyomasztotta saját zavarba ejtő viselkedése, egy amerikai diplomata évekkel későbbi jellemzése szerint „meg-megújuló büntudatot érez, azon az alapon, hogy korábban elgyengült, és ezt nem teheti meg még egyszer.”²⁵⁶ A jellemétől idegen magatartás magyarázatára több elmélet is született. Az *Il Tempo* című római lap szerint Mindszenty már rég halott, és csak valaki megszemélyesítette őt a bíróság előtt. A legnépszerűbb két korabeli egyszerű, mondhatni primitív válasz volt. Az első magyarázat – amit kivált a kormány emberei terjesztettek – azt a hamis képet építette fel, hogy Mindszenty

253 ÁBTL 3.1.5. O–14.759/7. 328. fol. Jelentés. Szombathely, 1958. június 10. Adta, „Zoli” [=Varjas Győző szombathelyi püspöki irodaigazgató] fn. ügynök.

254 ÁBTL 3.1.9. V–700/54. 20. fol. A BM ÁVH jelentése a Mindszenty-per visszhangjáról a főpapság körében. Bp., 1949. február 7. Szövegét közli SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' halálra ítélve* i. m. 670–673.

255 SZTTTI 1192/110b. SLACHTA Margit: Bíboros Hercegeprimásunk sorsa és – titka. Elmélkedő vázlat. 1949. február 7. Kézirat.

256 NARA RG 59. General Records of the Department of State. CDF 1960–63, Box 2681. 864.413/11–1760. 3–3161. sz. irat. H. G. Torbert Jr. budapesti ügyvivő levele Harold C. Vedelerhez, az amerikai külügyminisztérium Kelet-európai Főosztályának vezetőjéhez. Budapest, 1961. március 31. A teljes levelet lásd SOMORJAI Ádám: *Mindszenty bíboros követségi levelei* i. m. magyarul: 135–139; 138., angolul: 551–554; 554.

soha nem is volt a szabadság hőroza, hanem egy szánalmas, gyenge, kisfíllű ember, aki elárulta az országot, majd a börtönben az egyházat is, és mert saját érdekeitől vezéreltetve fogsága alatt meggondolta magát. Ez a magyarázat azonban annyira ellentétes volt a bíboros személyiségével, jellemével és múltjával, hogy talán még terjesztői sem hitték el igazán.

A másik teória máig makacsul tartja magát: Mindszenty „igazság-” vagy „vallató-szerűm”, azaz gyógyszerelés hatására tette meg vallomásait. Egyesek az ÁVH orvosa, Bálint István kezét látják a dologban, aki a gyanút erősítendő neurológus és pszichiáter szakképesítéssel bírt. Az emigráns publicisztika és onnan átvéve hazai jobboldali fórumok viszont Weil Emílt, az orvosszervezet elnökét, az orvostársadalom 1945 utáni gleischaltolását levezenylő kommunista orvost, Magyarország 1950 és 1953 közötti amerikai követét gyanúsítják a kábító-akaratgyengítő szerek beadásával. Alexander Wiley, Wisconsin állam republikánus szenátora az amerikai Szenátus 1952. január 28-ai ülésén vádolta meg Weilt és két másik orvost, hogy Mindszentyt injekciókkal kényszerítették beismerésre.²⁵⁷ Tudomása szerint a mérég ugyanaz volt, mint amit Tuhacsevszkij szovjet vezérkari főnök és társai megtörésére Moszkvában használtak 1937-ben. A szenátor vádja elárulta, hogy az amerikaiak mennyire nem voltak tisztában a szovjet politikai rendszer módszereivel. A Tuhacsevszkij és társai elleni eljárás zárt volt, ha egyáltalán eljárásnak lehet nevezni a védő nélküli halálosítélet-hirdetést, amit haladéktalanul végrehajtottak. Ehhez nem volt szükség akaratbénító szerekre, egyébként sem érdekelt senkit, hogy a vádlottak vállalták-e vagy sem állítólagos bűneiket. („Lőjétek agyon őket, mint a veszett kuttyákat” – mondta a Kamenyev–Zinovjev-perben A. J. Visinszkij főügyész, akivel Mindszenty kapcsán mint a Szovjetunió ENSZ-képviselőjével fogunk a későbbiekben találkozni. Esetükben sem számított a bűnösség vagy ártatlanság.)

A „vallatószer” használatát „megbízható budapesti levélre” hivatkozva az *Il Quotidiano* olasz katolikus napilap vetette fel még a vizsgálati fogság idején, amit átvett a nemzetközi sajtó. A jobboldali *L'Époque* francia lap tudni vélte, hogy 82 órai vallatás után egy pohár vízben nyújtották át a kábító hatású szert az addig sós hallal táplált fogolynak, aki addigra ízlelőképeségét elveszítve nem vette észre a vegyszert.²⁵⁸ Sulner László és felesége, az emigrált írásszakértők rendőrségi kapcsolatukra hivatkozva állították, hogy a bíborost Scopolaminnal elkábították, ám információikban – amint azt korábban jeleztük – az amerikaiak erősen kételkedtek.²⁵⁹ Az 1949. február 14-i rendkívüli titkos konzisztóriumon XII. Piusz pápa némi szemérmességgel – a kábító szer konkrét ki mondását talán illetlenségnek, talán nem egészen bizonyítottnak tartva – megfogal-

257 „Weil követ kiutasítását követelik a szenátusban.” *Amerikai Magyar Népszava*, 1952. február 2. Címlap. In: Hoover Institution Archives, Tibor Eckhardt, Box 17, Subject File, Mindszenty, Cardinal Jozsef; MARSCHALKÓ Lajos: *Ország-hódítók*. Mikes Kelemen Kör, München, 1975 (2. kiadás).

258 François LE GRIX: Les aveux spontanés. *L'Époque* (12) 1949. február 1. No. 2241. 1.; ÁBTL 3.1.9. V–700/56/a. Oldalszámolás nélküli másolat sajtóhírekről. – Ugyanezt a verziót terjesztette több magyar emigráns lap is.

259 NARA RG 59. General Records of the Department of State. Bureau of European Affairs, Office of Eastern European Affairs, Records Relating to Hungary 1941–1977, Entry A–1(5577), Lot 71 D 313, Box 9. Sulner Case. Sulner László és Fischhof Hanna eskü alatti írásos vallomása. Salzburg, 1949. március 18. Jean R. Tarter, az USA osztrák követségének konzulja által hitelesítve. Gépett, a fordító és a nyelvi lektor eredeti aláírásával.

mazta a „titkos ráhatással” kapcsolatos gyanúját: „ez a mindaddig oly szilárd és természetében, élettevékenységében oly bátor férfiú ugyanis egyszeriben annyira gyengének és ingatag jelleműnek mutatkozott, hogy magatartásával nem annyira önmagát látszik vádolni, mint inkább tulajdon vádlóit és elítélőit.”²⁶⁰ A nyugati világ hitt a jogban és az igazságszolgáltatásban, és csak tudatmódosítással tudta magyarázni a megmagyarázhatatlant, hogy a vádlott miért nem tiltakozott a képtelen vádakkal szemben.

Az a vélekedés, hogy csupán kábító injekciók vagy gyógyszerek hatására tett vallo-mást Mindszenty, itthon is szélesebben terjedt. Vecsey József, a *Mindszenty okmánytár* összeállítója a vizsgálati fogság harmadik hetére időzíti a bíboros teljes fizikai összeomlá-sát, szerinte ez lehetett az az időpont, amikor hozzákezdtek az akaratbénító szerek adago-lásához. Ezt bizonyítja szerinte a *Magyar nemes kezdetű* vallomás elégtelen helyesírása (amit a történész inkább védekezési taktikával magyaráz).²⁶¹ A gyógyszerelési teória egyik hazai terjesztője a Honvédelmi Minisztériumhoz tartozó tábori püspökségen szol-gáló Németh József lelkész-alezredes volt, az ő szavainak súlyt adott barátsága egy had-bíró ezredessel, Soós Károly katonai ügyésszel. Németh társaságban azt mesélte, hogy „Mindszenty agykéreggyulladásban szenved, ami a vattatásra beadott injekciók túladagolásá-ból eredt. Mindszenty életére nagyon vigyáznak, és ha valamelyik nagyhatalom kikérné, öröm-mel kiadnák neki.”²⁶² Taál János lelkész-örnagy is úgy hallotta, hogy Mindszenty akaratát injekcióval megbénították, és így kényszerítették vallomásra.²⁶³ A jól értesültségükkel kérkedő tábori lelkészeket őrizetbe vették, de nem rémhírterjesztésért. A vádirat nem is tartalmazza az injekciózás-teóriát, hanem mindkettőjüket a békepapi mozgalommal szembeni tartózkodó, illetve ellenséges magatartásuk miatt ítélték el.

A történeti szakirodalom óvatos és bizonytalan. Túlgyógyszerezést említ, de nem igazol egy szakmunka sem,²⁶⁴ a hajdani elítéltek egyike-másika is emlékszik valamilyen „vallatófröccsre”, de bizonyosat egyetlen mérvadó forrás sem állít. James McCargar ame-rikai hírszerző visszaemlékezéseiben – de ő is csak hallomásokra hivatkozva – így ír: „...úgy hírlett, hogy a kihallgatásokon kábítószer alkalmaznak. Később megtudtam, hogy a Vörös Hadsereg egyik orvosa, Bálint István, aki 1946 végén került át az ÁVO-hoz, való-ban adott be actedront, pentothalt, scopolamint és morfiomot a politikai foglyoknak.”²⁶⁵

260 SALACZ Gábor: *A magyar katolikus egyház...* i. m. 51.; PIL 274. f. 7/248. ö. e. 346–347:346. fol. „A vatikáni titkos konzisztórium”. Itt ezek a szavak a következő fordításban: „Mindszenty bíboros, aki jellemében és egész életfolyásában mindig ritka erélyről tett tanúságot, olyan összetört lelki és testi állapotban jelent meg a tárgyaláson, hogy az valóságos vád volt a vádlók ellen.”; SZTTI 902/1949.

261 Vecsey szerint Mindszenty csak a tárgyalást követő harmadik hétre tért magához, ezért addig nem is engedték hozzá az édesanyját, hiszen észrevette volna a gyógyszerelés nyomait. „Húsz éve tart Mindszenty fogsága.” *Életünk*, 1. évf. 1. sz. 1969. január 1. 2.; *Mindszenty okmánytár* III. kötet. *Mindszenty áldozata* i. m. 287–290.

262 ÁBTL 2.1. IV/43. 72. fol. I/NC-27 jelentése, 1949. július 6.

263 ÁBTL 3.1.9. V–6909. 9. és 14. fol. Kihallgatási jegyzőkönyv Taál János lelkészörnagy 1950. augusztus 11-ei kihallga-tásáról és Gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyv Taál János kihallgatásáról, 1950. augusztus 14.

264 CSERÉNYI-ZSITNYÁNYI Ildikó: *Kibányászott „lignitbűnök”. A Rákosi-korszak egy bányamérnök perének anatómiája.* ÁBTL–L'Harmattan, Bp., 2013. 34.

265 Christopher FELIX (= James McCARGAR): *A titkos háború.* Európa Könyvkiadó, Bp., 1993. 240.

A Mindszenty-per ihlette amerikai mozifilm plakátja és jelenetei 1950-ből. Mindszentyt Charles Bickford amerikai színész alakította. A hidegháború időszakában készült film fantáziadúsán és kellő brutalitással ábrázolta a kommunista rendszer foglyainak kínzását

Nem lebbenti fel a fátylat Károlyi Mihály sem, amikor a következő rejtélyes sorokat jegyezte fel: *„...olyan eszközökhöz nyúltak, amelyek a Bíboros önvédelmét lehetetlenné tették, harcias egyéniségét megtörték. Hogy mik voltak ezek az eszközök, akkoriban még nem tudtam, és csak később, amikor még mint követ Budapesten jártam, hallottam hivatalos részről olyan részleteket, amelyek megdöbbenetettek.”*²⁶⁶

Az Államvédelmi Hatóságon készült Mindszenty-dossierékban egyetlen egy olyan jel sem akad, amelyből valamiféle tudatmódosult állapotra következtethetünk, másutt is csak elvétve. Az 1951-ben letartóztatott Grósz József kalocsai érsek fogdai magatartásáról szóló jelentések egyike említi, hogy a szokásos tablettákon kívül egyszer egy ismeretlent is kapott az érsek, holott az orvosi vizsgálaton erről nem volt szó.²⁶⁷ A források hiánya nem jelenti azt, hogy ne szerepeltek volna ilyen vagy hasonló módszerek a politikai rendőrség eszköztárában, ahogy fordítva, „perdöntő bizonyítékként” sem kell tekintenünk az ÁVH irataira. Amikor Péter Gábort és társait, többek között a Mindszenty-ügyben is főszerepet játszott Décsi Gyulát és Bálint Istvánt 1953-ban bíróság elé állították, majd ügyükben 1957 tava-

266 PIL 704/1. f. 232. ö. e. *Hit, illúziók nélkül*, III. kötet. Kézirat. 536. fol.

267 ÁBTL 3.1.9. V-105.752/1. 157. fol. Jelentés. Bp., 1951. június 4.

szán perújítást rendelték el, rendre kikérdezték őket a vallomások kicsikarásának módosatairól. Válaszaikban a verés alkalmazásáról beismerően, részletesen és elítélően – saját szerepüket tagadva vagy kisebbítve, feletteseikét nagyobbítva – vallottak, de a gyógyszeres tudatbefolyásolást vagy hipnotizálást Péter Gábor kivételével nem említették. Péter is csak akkor, amikor feltárta a Rajk-per szörnyű részleteit, és Rákosi aprólékos beavatkozását ecsetelve megemlítette, miért és miként hangzott el az egyik vádlott szájából a gyógyszerelés cáfolata: „Mondja, meg lehetne azt csinálni, hogy Szőnyi [Tibor] mondja a következőt. »A nyomozó szervekről azt terjesztették, hogy a vádlottaknál kényszerhatást, aktedront alkalmaztak. Mint vádlott és orvos kijelenthetem, meggyőződtem, ebből egy szó sem igaz.« És Szőnyi mondta.”²⁶⁸ Szőnyi szavai éppenséggel alá is támaszthatják a módszert, de esetében a brutális verés is célravezető volt, holott kevesebb bajlódással járt volna vallatószerrel szólásra bírni az áldozatokat, mint az ávós szlengben csak „népnevelőnek” emlegetett gumibottal vagy pusztá ököllel. Az 1949–1952 közötti perekről a Legfőbb Ügyészség 1957-ben megállapította, hogy „a politikai perek őrizeteseit az ÁVH vizsgáló tisztjei – feletteseik utasítására – a legembertelenebb sanyargatással, a szabad akaratelhatározást teljesen kizáró brutális fizikai és pszichikai kényszerítő eszközök alkalmazásával és meggyőző rábeszéléssel kényszerítették a kiagyalt, és a valóságban meg nem történt súlyos politikai bűncselekmények elkövetésének beismerésére, majd az így kikényszerített, hamis tartalmú vallomásoknak bíróság előtti fenntartására is. Lényegében tehát az elítéltek tudatos hamis vád alapján kerültek bíróság elé...”²⁶⁹

Beletartozik-e a drog az ügyészség által említett pszichikai kényszerítő eszközök körébe? Létezett-e vajon olyan gyógyszer, amivel el lehet érni, hogy valaki napokon keresztül terhelően valljon önmagára, és papagáj módjára adjon vissza betanított szövegeket? Olyan, amelynek határfoka százszázalékos, és adagolási rendjét – akár az érintett ellenkezése dacára is – a siker érdekében pontosan betartották, hiszen ne feledjük, a per nyilvános volt. Szakemberekkel konzultálva²⁷⁰ jelentheti ki a történész, hogy *nem volt és jelenleg sem létezik* olyan pszichoaktív szer, amivel egy emberből akarat nélküli, de szerepét eljátszani tudó rongybabát lehetne kreálni. Az „agymosás” pszichés megtöréssel, veréssel, zsarolással, alvásmegvonással és egyéb módszerekkel „elvégezhető”, s erre rá lehet segíteni akár drogokkal is, de mindezt csak közvetetten.

A drogpártiak igazolásul azt hozzák fel, hogy Mindszenty még az ügyész vádbeszéde alatt is nyugodt maradt, alig látszott törődni a körülötte folyó eseményekkel, amit – visszahallgatva a korabeli magnófelvételeket – a történész is igazol, de azt nem befolyásoltságnak, mint inkább fásult méltóságteljeségnek tekint. Az elmeorvoszatban használatos gyógyszerek egy része – a gyógyítási céltól eltérően – valóban használható

268 PÉTER Gábor: *Mi az igazság* című kézírata, 1956. július 10. MNL OL M–KS 288. f. 9/1962/51b. 13. fol. Gépelve uo.: 288. f. 9/1962/51d. 19. fol.

269 ÁBTL 2.1. VI/1-a. 157. fol. Péter Gábor és társai. A Legfőbb Ügyészség 1957. Bül. 50.292. Legf. Ü. sz. szigorúan titkos minősítésű perújítási indítványa. Bp., 1957. május 10. (Kiemelés tőlem – B. Ma.)

270 Konzultáció dr. Demetrovics Zsolttal, az ELTE PPK Klinikai Pszichológiai és Addiktológia Tanszék tanszékvezető professzorával és munkatársaival, 2013. február 15.–március 4.

az akarat és a személyiség befolyásolására. A korabeli nemzetközi sajtó leggyakrabban két vegyszert nevesített: az *Actedron* és a *Scopomorphium* (vagy *Scopolamin*) nevű gyógyszereket. A két szert *együttesen* célszerűtlensége miatt bizonyosan nem alkalmazták, mivel az egyik megoldja a vádlott nyelvét, a másik viszont bódulatba taszítja. Az *Actedron* az, ami emeli a hangulatot, fokozza a beszédképességet, felgyorsítja a kezelt személy pszichés tempóját, tehát a szellemi éberség fokozására szolgál. A hangulat emelkedése azonban együtt jár az önértékelés fokozódásával, a valós helyzetfelismerés csökkenésével, a megfontolás, előrelátás, mérlegelés hiányával, a veszélyhelyzet bagatellizálásával. Egy korabeli emigráns lap szerint „az *Actedron* bevételeitől számított első huszonnégy órá-

Mindszenty a megfigyelők szerint tisztán, gyógyszeres befolyástól mentesen követte az eseményeket. A mikrofonnál álló primás mögött vádlott-társai: Baranyay Jusztin, Zakar András, Esterházy Pál, Nagy Miklós (a takarásban Ispánki Béla és Tóth László)

ban lehetetlenség a vádlottból bárminő vallomást is kikényszeríteni. Öntudata, önbizalma betegesen megsokszorozódik, kiéheztettségét nem érzi, bátorsága emberfeletti. De csak az első napon. Másnap jön a reakció. Kezdődik erős fejfájással, szédüléssel, bizonytalanságérzet lép fel, mely egyre erősödik, félelem lepi el az áldozatot, végül az öntudatát – nem egészen, csak félig – elveszíti. Hipnózisszerű bénulás lesz úrrá rajta, mely teljesen a hatalmába keríti. Ítéloképessége, emlékezete teljesen felmondja a szolgálatot, a fejében valami rettenetes ürt érez. A legcsekélyebb felszólításnak kénytelen vakon engedelmeskedni, és pszichikailag képte-

len bármire is »nem«-et mondani.”²⁷¹ A leírás alapvetően jó, de megállapítása hibás, mert semmilyen szerrel nem lehet elérni az akarat lenullázását. Az Actedron lényegében egy stimuláns szer, amely pörgeti, beszélteti, kommunikatívvá, hipermotilissá teszi az embert. Hosszan tartó adagolásánál az történik, hogy a kezelt személy – mivel nem tud aludni – kimerül, és valóban zavart lesz, de nem a drogtól közvetlenül, hanem az alvás-megvonástól. Emlékezzünk vissza Mindszentynek a legelső, 1948. december 27-én kelt vallomására, ahol az egyik lapon alig felismerhető az aláírása. Aláírás közben fizikai bántalmazás érhetett, de tudatának zavartságát cáfolja a „c. f.” (kényszerből tettem) rövidítés használata! Összességében Mindszenty sem a vizsgálati fogságban, sem a tárgyaláson nem viselkedett tehetetlen bábként, igaz, mindenki vel szembeszálló oroszlánként sem. Viszont *gondolkodott, érvelt*, s nemcsak beismert, de vitatkozott is, ami hosszabb idejű amfetamin-adagolás után kizárt.

Más hatást vált ki a Scopomorphium, amely – mint a neve is jelzi – két, egymás hatását erősítő vegyületből, a scopolaminnak és a morfiumnak a keverékéből áll. Kis adagban dühöngő elmebetegek lecsillapítására szokták használni, hatására a kezelt személy elernyed, szinte bénultnak tűnik, magatehetetlenné, beszédképtelenné válik. Nagyobb adagban az öntudat fokozatos beszűkülésével egy különleges alvásállapotot idéz elő, amit Daemmer-schlaf-nak (borongós alvásnak) szoktak nevezni. Ebben az állapotban érzécsalódások sora, emlékképek logikátlan összevisszasága, a tér-, idő- és helyzetbeli tájékozódás, valamint az önálló akarat teljes hiánya uralja az egyént. A források tükrében ez az állapotleírás sem illik a bíboros magatartására. Többórás bírósági meghallgatása önmagában cáfolja a felvetést. Visszautasította, amikor a tanácsvezető bíró felajánlotta, hogy vallomástétel közben leülhet. Nem volt dezorientált, beszéde nem vált elkentté, ellenben a kérdésekre odafigyelt és válaszaiban összeszedett maradt, még ha lendületében, szófordulataiban a helyzetből adódóan nem is a szószékről ismert Mindszenty köszönt vissza. „...nem látszott rajta, hogy megverték volna vagy, hogy ne lenne birtokában mentális képességeinek” – írta róla egy szemtanú. „Sőt az arckifejezése végig elszánt volt. Minden kimondott szóra odafigyelt, még védője halandzsájára is.”²⁷²

Mindszenty József a tárgyaláson – a tárgyalóteremben helyet foglaló újságírók szerint, a hangfelvételek és a fényképek alapján – nem volt bódult vagy zavart. Basedow-kór esetén, amiben évtizedek óta szenvedett, kimondottan ellenjavallt az Actedron tabletta vagy a Scopomorphium injekció beadása (előbbi a tüneteket akár életveszélyes állapotig is fokozhatja, az injekció pedig légzéskárosító hatással jár). Ezt nyilván a börtönorvosok is tudták, és nem kockáztathatták, hogy Mindszenty József súlyos, netán életveszélyes állapotba kerüljön a tárgyalás előtt. A Legfőbb Ügyészség által 1989-ben felkért igazságügyi orvosszakértők megállapították, hogy „az akaratilag élet olyan fokú bénítása, aminek következtében a kezelt személy érdekeivel, korábbi elveivel ellentétes vallomásra lenne

271 MMAL 10. dosszié, 10. ő. e. Emigráns magyar sajtó című gyűjteményben a *Hungária* című lap újságcikke.

272 TNA FO Legation, Vatican: General Correspondence, FO 380/148: Hungary, 1949. Ernest Bevin brit külügyminisztertől 1949. február 14-én kelt, Victor Perowne brit szentszéki követhoz címzett, 6/168/49. azonosítószámú telegramja. London, 1949. február 14. (Eredetileg a budapesti brit követség küldte a külügyminisztériumnak.)

rábírható, az már az együttműködését, a gondolatok kifejezésének a képességét, irányíthatóságát is érintené, s a gyógyszeres befolyásolhatóság ténye a kívülállók számára is nyilvánvalóvá válna”.²⁷³ Egyúttal figyelmeztettek, hogy a nem szakemberben a Basedow-kór tünetei az Actedron hatásának gyanúját kelthetik.

A perújítási nyomozás során (1989–1990-ben) a Mindszentyt kihallgató nyomozók is tanúvallomást tettek. Egyikőjük, Tihanyi János szerint az egész ügy megítélését nagymértékben gyengítette, hogy a Rákosi-féle koncepciónak megfelelően olyan mondatokat, szavakat adtak Mindszenty szájába, amelyek távol álltak az egyéniségétől. „Gondolok pl. azokra a kijelentéseire, melyek a jkv-ben úgy szerepelnek, hogy »kémkedtem«, de ehhez csatolható a »beismerés« szavakkal kezdődő mondatok egyes része is. Mindszenty ugyanis bűnösségét nem látta be, tevékenysége egyéniségéből, mentalitásából, beállítottságából következett. Ezért lehetett azután az, hogy ezeket a kijelentéseket Nyugaton hamisított vallomásként értékelték, illetve drog hatására tett vallomásként értékelték.”²⁷⁴

A gyógyszerezésben nemcsak Mindszenty politikai ellenfelei kételkedtek. A budapesti brit diplomácia jelentése szerint „az alapján a néhány pillanat alapján, amikor a sajtópáholyból is lehetett látni az egész arcát, Mindszenty nem volt begyógyszerezve”.²⁷⁵ Hasonló az amerikai követség 1949. február 25-én kelt, a történeteket összegző értékelése is.²⁷⁶ Aznap futott be a Queen Mary tengerjáró a New York-i kikötőbe, fedélzetén a Washingtonba visszarendelt budapesti követtel: a kikötői sajtótájékoztatón Chapin kijelentette, hogy kábítószer adagolását nem lehet igazolni.²⁷⁷ Három héttel később is kételyeinek adott hangot az amerikai Szenátus külügyi bizottsága előtti meghallgatásán, de bizonyosat nem állított: „a bíboros a tárgyaláson úgy viselkedett, ahogy egy normális ember; de nem tudja kizárni azt a lehetőséget, hogy valamilyen gyógyszert alkalmaztak, rafinált módon, különösen a rendőrség az úgynevezett vizsgálati szakaszban, mielőtt a tárgyalásra sor került. Egész bizonyos, hogy különböző pszichés nyomásoknak volt kitéve. Ezeket csak találgatni tudjuk. Az a technika, ami ezekben az országokban kialakult, olyan, hogy az minden képzeletet felülmúl, és bizonyos, hogy rendkívül hatásos. Ennek a technikának a tökéletessége az, ami önmagában kétségeket ébreszt, ha van bármi ok is arra, hogy magának a tárgyalásnak az érvényességében kételkedjünk.”²⁷⁸ Cáfolja a gyógyszerézést a budapesti brit követség egyik érdekes jelentése 1951-ből. Egy amnesztiával szabadult informátor szerint, aki a Gyűjtőfogházban a börtönorvos asszisztenseként dolgozott, „a rabok mentális kimerítésére irányuló, tökélyre fejlesztett eljárás teljesen szükségtelemmé teszi a gyógyszerek használatát. Azt állította, hogy azok az

273 MNL OL XX–10–k LÜ PO 18.300/1989. Orvosszakértői vélemény. 1990. március 2.

274 Uo. Dr. Tihanyi János tanúkihallgatási jegyzőkönyve. Bp., 1990. január 24.

275 TNA FO Legation, Vatican: General Correspondence, FO 380/148: Hungary, 1949. Ernest Bevin brit külügyminisztertől 1949. február 14-én kelt, Victor Perowne brit szentszéki követhoz címzett, 6/168/49 sz. telegramja. London, 1949. február 14. (Eredetileg a budapesti brit követség küldte a külügyminisztériumnak.)

276 MNL OL XX–10–k LÜ PO 18.300/1989. Amerikai levéltári anyagok. A budapesti amerikai követség 316. sz. felterjesztése. Bp., 1949. február 25. Másolat.

277 Katolikus Magyarok Vasárnapja – Catholic Hungarians' Sunday, 55. évf. 9. sz. 1949. március 4. 1.

278 Truman Library, RG 46. Record of US Senate. Senate Committee on Foreign Relations. Selected Documents, January 25–April 5, 1949. Box 5. Resolutions re Joseph Card. Mindszenty. March 12, 1949. 18. fol.

emberek, akik átestek ilyen »kezelésen« a tárgyalásuk előtt, csak nagyon kevésre vagy egyáltalán semmire sem emlékeztek a tárgyalásukról.”²⁷⁹

Akik régebről ismerték Mindszentyt és ott voltak a tárgyaláson, egybehangzóan ugyancsak azt állították, hogy a bíboros normális fizikai állapotban jelent meg a bíróság előtt. Ami szellemi kapacitásait illeti, e téren sem változott korábbi önmagához képest. Gyors és pontos emlékezete, tekintete, hangja, gesztusai mind a tőle megszokottak voltak. A történész is úgy látja, hogy a bíboros az egész per folyamán éberén figyelt, a tényeket elismerte, de nem hagyta magát kelepcebe csalni, hogy bűnösségét komolyabb vádakra elismerje. Érvelési képességeinek teljes birtokában volt, erről a rádiófelvételt meghallgatva bárki meggyőződhet ma is. Amikor például a népbíróság elnöke összegző beismerést várt tőle, Mindszenty erre megfontoltan – a per publikált verziójából kihagyott mondatokkal – a következőket válaszolta: „Van, amiben, ami az elvi álláspontot illeti, nem tudom elítélni a tevékenységemet. Vannak, és arra rámutattam a mai nap folyamán több ízben, és az igazságügy-miniszter úrhoz intézett levélben is rámutattam, hogy vannak dolgok, amikben ha újra kérdés elé állnék, úgy gondolom, hogy talán enyhébb álláspontot foglalnék el.”²⁸⁰ Tehát szó sincs arról, hogy teljesen meghátrált volna. Ám a taktikai engedményekben eljutott addig a határig, ameddig elveinek feladása nélkül eljuthatott.

Az 1949. január 10. körüli napokról – amikor fizikai bántalmazással is csikartak ki tőle vallomásokat – mindez nem jelenthető ki ilyen határozottan. Január 9-én vagy az akörüli napokban teremtette le Rákosi az ÁVH embereit, hogy munkájuk alig ér valamit. Ezután készült a már

279 TNA FO Political Departments, General Correspondence 1949, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 916, 917, 918, 919, 920, 921, 922, 923, 924, 925, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 932, 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940, 941, 942, 943, 944, 945, 946, 947, 948, 949, 950, 951, 952, 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977, 978, 979, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 988, 989, 990, 991, 992, 993, 994, 995, 996, 997, 998, 999, 1000.

280 Magyar Rádió hangarchívuma, „dr. [!] Mindszenty József és társai pere”, 8. decemberi közlés, 1949. december 8. 19.00 órában.

többször hivatkozott *Magyar nemes* kezdetű, zilált és helyesírási hibáktól hemzsegő vallomás. Ha az nem hamisítás (ahogy az írásszakértő, Sulner László is állította) és nem Mindszenty újabb önvédelmi üzenete (aminek feltételezését megkockáztattuk), akkor írhatta-e azt bódult állapotban? Ezt a feltételezést épp az elementáris helyesírási hibák zárják ki, mert a beidegződött tudás nem válik köddé semmilyen tablettától. Tardini, a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának titkára erről a vallomásról, amit csak a *Sárga* könyvben látott, megállapította, hogy az kétségtelenül a bíboros kézírása. „Az is

A hercegprímás kezeletlen Basedow-kórjának tünetei találgatásra adtak okot a megfigyelőknek

hozzátette, hogy függetlenül attól, hogy használtak-e gyógyszereket vagy sem, nem fér a fejébe, hogy hogyan hordhat össze valaki ennyi sületlenséget.”²⁸¹ A tárgyalással kapcsolatban hónapokkal később is azt mondta, hogy bár Mindszenty teljesen más volt a tárgyaláson, mint azelőtt, de nincs tudomása arról, hogy a bíborost „kondicionálták volna”.²⁸²

Az olvasó joggal várja el, hogy a történész is állást foglaljon, de ez kézzelfogható bizonyíték híján roppant nehéz. Könnyebb és egyszerűbb lenne arra hajlani, hogy

281 TNA FO Legation, Vatican: General Correspondence, FO 380/148: Hungary, 1949. Victor Perowne szentszéki brit követ 6/59/49. azonosítószámú levele Geoffrey Arnold Wallingernek, a brit külügyminisztérium déli ügyosztálya referensének. Róma, 1949. január 26.

282 Domenico Tardini ezt Knox Helm volt budapesti brit követnek fejtette ki. TNA FO Legation, Vatican: General Correspondence, FO 380/148: Hungary, 1949. Victor Perowne szentszéki brit követ 6/281/49. azonosítószámú levele Lord Talbot of Malahide részére a külügyminisztériumba. Róma, 1949. május 16.

Mindszentyt folyamatosan gyógyszerették. Mégis, összevetve a körülményeket, az időrendet és a korabeli megfigyeléseket, azt kell mondanunk, hogy *semmilyen tudatmódosító szer használata nem igazolható*. Ha mégis ezt tették, akkor sem tartósan és végképp nem a tárgyalás előtt, mert kísérletezéssel nem kockáztathatták a tárgyalás sikerét. Közel negyven nap előkészület után nem is kellett már semmilyen droghoz nyúlni.

Mi szól a szerek kizárása mellett? Elsőként – látszólag paradox módon – Mindszenty vizsgálati fogságban tett beismerő vallomásai. A vallomások kifacsart szófordulatai és következtetései, amelyek mindegyike a „nép ellensége vagyok” következtetéséhez vezet, idegen Mindszentytől, aki tiszta fejjel figyelmeztetett is, hogy kényszer hatására cselekszik. Hisz amíg le nem leplezték, feltüntette az erre utaló latin szavak rövidítését (c. f.). A *figyelmeztetés ténye* cáfolja a tudatmódosítást. Akkor is teljesen „normálisan” – csak elképesztően naivan – viselkedett, amikor szökésen törte a fejét. Amikor január 21-én Jámbor századossal „négy szemközt” beszélgetett, a lehallgatás gépelt szövege egy önérzetes, logikusan gondolkodó, fogságban tartott főpapot ad vissza, aki a vele szemben alkalmazott fizikai és lelki kényszer, a durva bánásmód bírósági leleplezését tervezi. Mindszenty a népügyész előtt sem hátrált meg, és határozottan elutasította, hogy bűnösnek vallja magát. Ügyvédjével történt találkozásáig többször reklamált, perrendtartást kért, készült a védekezésre, és egyáltalán nem törődött bele körülményeibe. A halálos ítélet fenyegetésében pedig kiútkeresések újabb sorába fogott, és eközben nem látott át a cselszövéseken, ráadásul pajzsmirigy-betegsége is nyomasztóan előjött. Céltudatossága kizárja a tudatmódosítást. Hogy a tárgyaláson készített fotókon mégis miért látjuk furcsán kidülledt szemekkel a bíborost? A magyarázat szerintünk az, hogy ez *nem az elkábítottság jele, hanem a pajzsmirigy-túlműködés tünete*, ami azért ülhetett ki erősebben a vonásaira, mivel – ahogy emlékirataiban maga utal erre – félt bevenni a gyógyszereket. Ha tehetne, elszabotálta azt, aminek következtében Basedow-kórja a fogságban kezeletlenül maradt, holott a tablettákat betegségére, és nem tudatának befolyásolására kapta. A nem mindennapi élethelyzetből eredő szorongás testi kifejeződése is lehet a tágra nyílt szem, ahogy a remegő kéz és a verejtékezés.

Ha mindez nem lenne eléggé meggyőző érvelés, halljuk magát Mindszentyt, mit mondott ő a gyógyszerezés lehetőségére. 1956. november 1-jén egy interjúban arra a kérdésre – „Hogy bántak Önnel 1949 februárjában? Hogyan kényszerítették ki a »vallomást«?” – lakonikusan még csupán annyit válaszolt: „Ahogy a bolsevikok szokták.”²⁸³ A kábítószerezés gyanúját három nap múlva, november 4-én tárta fel neki egy újságíró, amikor az amerikai követségen adott sajtótájékoztaton elmondta, hogy a külvilág azt hitte: a tárgyaláson gyógyszerek hatása alatt állt. „Nem, nem gyógyszerek” – cáfolta a feltételezést a bíboros – „csak a 29 [sic! – helyesen: 39] álmatlanul töltött éjszaka hatása alatt, és vértolulás volt a tüdőmben. A könyvemben bővebb magyarázatot fogok adni

283 NARA RG 59. General Records of the Department of State. CDF 1955–1959, Box 4805. 864.413/11–356. Francis L. Rozsaly SP (Rozsály Ferenc piarista) levele Dwight D. Eisenhower elnöknek. Washington, 1956. november 1.

a tárgyalásra.”²⁸⁴ A bíboros tehát maga hárította el a gyógyszerkezés teóriáját! Ezt nemcsak az újságírónak jelentette ki. Óvatosságból vagy igazmondásból, de ugyanezt mondta Pálinkás (Pallavicini) Antal őrnagynak, amikor 8 évi fogság után, 1956. október 30-án este immár szabad emberként belépett a rétsági laktanya irodájába: „Az irodába bejött tisztek azután érdeklődtek, hogy hogyan történtek korábbi kihallgatásai. Mindszenti [sic!] elmondta, hogy nem bántalmazták, injekciókat sem kapott, kosztja és elhelyezése ellen semmi kifogása nem volt.”²⁸⁵ Az ígért részletezésben, a 18 év múlva megjelent emlékiratokban azonban már ő maga sem kétli, hogy ételéhez akaratbénító és kábító hatású szereket kevertek, csak az utolsó napok drogozásában bizonytalan.²⁸⁶ Mindszentyt visszaemlékezéseinek megírásakor már befolyásolták azok a vélemények, amelyek nem tudtak más elfogadható magyarázatot adni a bíboros bírósági viselkedésére, mint tudatának külső befolyásoltságát. Ezt idővel maga is elhitte, és gyógyír lehetett sajgó lelkiismeretére, miközben – ez nem kétséges – a vizsgálati fogság napjait igyekezett tudatának legmélyére száműzni és elfelejteni.

Mindszenty eredetileg hipnotizálásáról is írni akart az emlékirataiban, de ez a szakasz a szerkesztés során töröltetett. A felvetés az írásszakértő Sulner László sok igazságot és sok híresztelést tartalmazó, bombasztikus írásából eredt. Ebben írt Völgyesi Ferencről, a börtönben Mindszentyt kezelő orvosok egyikéről, aki hipnózisszakértő hírében állt, és „meglepő lett volna, ha épp a bíborost nem vetik alá e hipnózis-eljárásnak.”²⁸⁷ Egy, a kérdéshez tudományos igénnyel közelítő korabeli nyugati elemzés nem zárja ki potenciális válaszlehetőségként a hipnotikus eszközöket arra a kérdésre, hogy a szinte mindig kifejezetten erős személyiségnek tartott, nagy formátumú emberek miért tettek addigi megnyilatkozásaikkal ellentétes, önvádló nyilatkozatokat a szovjet, magyar, bolgár és egyéb perekben. A szerző Mindszenty példáját említi, aki nem csupán a szószéken állva volt jó szónok, a vallomástételkor mégis csak „mechanikusan kántált”. Úgy tudja, hogy nem volt képes összefüggő mondatokat alkotni Baranyay Jusztin és Esterházy Pál sem. Ezeket az információkat a peranyag hangszalagjainak végighallgatása után csak cáfolni tudjuk, a vádlottak életszerűen, összefüggően, érvelően, néha tagadóan vá-

284 Look, 20. kötet, 26. sz. 1956. december 25., karácsonyi különkiadás. Az interjú szövegét lásd BALOGH Margit: Egy amerikai újságíró „interjúja” Mindszenty Józseffel 1956 novemberében. *Múltunk* 56 (2011) 2. 176–204:201.

285 HM HIM Hadtörténelmi Levéltár, Budapesti Katonai Bíróság B.II. 071/1957. Tárgyalási jegyzőkönyv Pálinkás Antal őrnagy és társai bűnügyében, 1957. szeptember 2. 10. lap. Pálinkás Antal bírósági vallomása.

286 „Idő múltán magam is éreztem, hogy valamivel többet kell ennem, nem maradhattam táplálék nélkül. Így részben sikerült bevétetniük velem az ételbe kevert gyógy- és kábítószereket.”; „Hogy drogot adtak-e az utolsó időben, nem tudom.”; „Az Andrássy-úton alkalmazott akaratbénító eljárásokra hivatkoztam.” MINDSZENTY József: *Emlékirataim* i. m. 245., 277., 328.

287 MMAL 10. dosszié „Dokumentumok a bíboros letartóztatásáról és peréről”, 16. ő. e. „A Mindszenty-hamisítások története”, *Chicago Sun-Times*, 1950. július 13–14. – Sulnerék szökésük után közvetlenül ezt vallották: „Hipnotikus kezelést kapott. Amíg nem kezdődött el ez a hipnotikus kezelés, addig bíborosnak szólították, utána már csak a nevén. Vallomásában, amit hipnózis alatt írt, az aláírásában nincs ott a neve előtt használt kereszt, amivel mindig utalt egyházi pozíciójára, mert azok, akik diktálták neki, erre nem gondoltak.” NARA RG 59. General Records of the Department of State. Bureau of European Affairs, Office of Eastern European Affairs, Records Relating to Hungary 1941–1977, Entry A–1(5577), Lot 71 D 313, Box 9. Sulner Case Sulner László és Fischhof Hanna eskü alatti írásos vallomása. Salzburg, 1949. március 18. Jean R. Tarter, az USA osztrák követségének konzulja által hitelesítve.

laszoltak a kérdésekre. Ha a hipnotizálás alkalmazását mégis elfogadnánk Mindszenty esetében, azt épp a módszer egyik fontos ismérve vonná kétségbe: ugyanis ha a kísérleti alanynak erkölcsiségevel ellentétes cselekedet elkövetését sugalmazták, akkor az ébrenlét állapotában igyekezett rejtegetni a belülről tárolt emléket, és csak lassanként lehetett kiszedni belőle.²⁸⁸ A pszichiátriai szakma egybehangzó véleménye az, hogy sem drog, sem szuggesztióval nem érhető el közvetlenül, hogy valaki *mást tegyen, mint amit befolyásolás nélkül egyébként is megtenne*. Azaz a hipnotizált személy nem engedelmeskedik egyetlen olyan szuggesztióknak sem, ami ellentétben áll erkölcsi felfogásával vagy érdekével. Tisztában lehetett ezzel Ispánki Béla, amikor Mindszenty emlékirataiból az erre vonatkozó rész törlését javasolta, ahogy azt is, hogy akaratbénító szerek hatására, félig önkívületi állapotban diktáltak volna Mindszentynek a helyesírási hibáktól hemzsegő, már sokszor említett „*Magyar nemes vagyok...*” kezdetű vallomást.²⁸⁹ A publikált emlékiratokban végül ez a mondat olvasható: „*Még halvány emlékezetfoszlányok sem élnek bennem arról, hogy diktálásra íratlak volna velem vallomást.*”²⁹⁰

Nem zárható ki, hogy egy elvetélt titkosszolgálati akció kiszivárgott híre lényegült át drogadagolósos, felmentő magyarázattá. Mert egy hitelességében ugyan nem igazolható, de az államvédelmi iratokban mégis lejegyzett történet szerint Kelemen Endre törvényszéki orvosszakértőt egy régi nőismerőse amerikai biztatásra hivatkozva arra kérte: adjon be Mindszentynek egy skarlátinjekciót, ily módon téve lehetetlenné a tárgyalást. Az orvos – aki egyébként herceg Esterházy Pált kényszermunkára alkalmatlannak minősítette, és ezzel valószínűleg megmentette az életét – provokációtól tartott, és a kérést azonnal jelentette az Államvédelmi Hatóságnak.²⁹¹ (A vizsgálat során annyi kiderült, hogy a Katonapolitikai Csoportfőnökség saját akciójáról volt szó, amiről nem tájékoztatta az Államvédelmi Hatóságot. A két szerv egyébként is rivalizált egymással, míg Péter Gábor vezetése alatt össze nem vonták őket.)

A kérdés azonban így továbbra is megválaszolatlan: ha nem gyógyszerrel, és nem manipulált tudati állapottal, akkor mivel magyarázhatóak a történetek? Fizikai és lelki kínzással, megalázással, pszichés sugalmazással a vádlók, lelki összeomlással a vádlott részéről. A nyomozati időszak és a bírósági tárgyalás fontos eleme Mindszenty emberi méltóságának, identitásának és öntudatának megroppantása. Vallatói profibb megtörői az emberi akaratnak és egyben nagyobb szakértői a befolyásolásnak, mint bármely hip-

288 Irving L. JANIS: *Are the Cominform countries using hypnotic techniques to elicit confessions in public trials?* 25 April 1949. Interneten: http://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/research_memoranda/2006/RM161.pdf (letöltés: 2014. december 20.).

289 MMAL 34. d. „Ispánky [!] Béla által átnézett fejezetek” feliratú dosszié, oldalszámozás nélkül.

290 MINDSZENTY József: *Emlékirataim* i. m. 273.

291 ÁBTTL 3.1.9. V–700/49. 172. fol. Jelentés. Bp., 1949. január 28. (PL-ből hiányzik) és ÁBTTL 3.1.9. V–700/A–B. 534. fol. Kelemen Endre orvos szakértő véleménye. Bp., 1949. február 5. Eredeti, gépelt, aláírt. – Ha ilyesmi az amerikai követésről valóban kiindult, az nem Chapin követőől származott, vagy ügyesen elhallgatta, legalábbis semmi ilyesmiről nem számolt be az amerikai Szenátus külügyi bizottsága előtt tett vallomásában. (Truman Library, RG 46. Record of US Senate. Senate Committee on Foreign Relations. Selected Documents, January 25–April 5, 1949. Box 5. Resolutions re Joseph Card. Mindszenty. March 12, 1949.)

Franz König bíboros, bécsi érsek emléktáblát állíttatott Alojzie V. Stepinac bíboros, zágrábi érsek tiszteletére a bécsi Szent István-székesegyházban

noterapeuta vagy bármely szer. Hiszen napi szinten tették „dolgukat”, és épp azt tudták, amit a drogok nem: miképpen lehet személyre szabottan dolgozni. Kinél mit lehet elérni, milyen módszerekkel, és hol húzódnak a határok? Ez volt az ő szakmai tudásuk, s nyilván profi módon alkalmazták a primás esetében is. Számosan beleőrültek abba, hogy kicsiny szobában vég nélkül ugyanazokkal a kérdésekkel bombázzák őket, miközben igen erős

fénnyel bevilágítanak a szemükbe. Ez a módszer önmagában is rendkívül hatékonynak bizonyult, különösen egyéb eszközökkel társítva. Olyannal, mint alvásmegvonás, folyamatos kihallgatás, fenyegetés, a halálfélelem felerősítése, a vádak szüntelen súlykolása, a kielégítő élelem hiánya, az ezt követő súlyvesztés és elerőtlenedés, pszichés gyötrés, a szabadulás reményének felélesztése, majd visszahullajtás a kilátástalanságba – nos, mindezek együtt lassan, de biztosan előkészítik az összeomlást. Ezeknél komolyabb hatást drogokkal sem lehet kiváltani.

A vizsgálati fogság 39 napja alatt Mindszentyt is sikerült megtörni. Az eleve nyilvánvaló volt, hogy Rákosiék nem olyan pert képzeltek el, amelyben a bíboros megerősíti legitimista nézeteit és ellenzéki vezérszerepben megjelenve hirdeti saját igazát, hanem olyat, amelyben a bíboros megbánást tanúsít és hős helyett szánalmas figurává válik. Hogy mindezt elérjék, Mindszenty *akaratát* kellett összeroppantani. A per azt bizonyítja, hogy ezt sikerrel véghez is vitték. A folyamatosan záporozó kérdések lassan eltompították, közömbössé tették, már maga is kezdte „elhinni” a vádakat, ahogy ezt emlékirataiban megrendítően őszintén le is írja: *„Ahogyan ellenállásom hanyatlak, úgy fészkelembe magát lelkembe az apátia, a bénultság, a közöny. Minden mindegy. Az igaz és a hamis szinte azonossá válik. Átalakul körülöttem a világ: másképp látom a dolgokat, mint amikor ide beléptem. Napokon és éjjeleken át szakadatlanul ismétlik előttem »bűneimet«.* Fáradt, bénuló állapotomban kezdem elhinni, hogy talán mégis bűnös vagyok. Oly sokszor eljártsszák a témát a forgószínpad egyre növekvő sebességével, hogy a különböző változatokban leírt, előadott és kiszínezett összeesküvés drámában kezdtem rájuk hagyni hol ezt, hol azt, végül mindent. Nagy bizonytalanságomban csupán egyet érzek: innen nincs kiút és a bénuló idegrendszerem, a testen át ezek az új behatások bevonulnak a belső emberbe, agyába és a lelkébe. Összerombolják öntudatának szerkezetét, eltépik ellenálló erejének szálait. Emlékezet, értelem, *akarat*, a nagy és szent értékek tudása elgyengül, elhalványul, szinte már csak pislákol.”²⁹² Mindszenty tökéletesen leírja a folyamatot, azt a szuggesztív helyzetet,

292 MINDSZENTY József: *Emlékirataim* i. m. 266.

amelyben megszakítás nélkül nyomás alatt állt. Csupán ismételni tudjuk, hogy ha az egész tortúra részeként netán mégis használtak drogot, amit a magunk részéről kétlünk, az csak parányi rész lehetett a személyiség megtörésének egész folyamatában.

A bíboros összeroncsolt önérzete nem éledt fel a tárgyalás napjaiban sem. Emlékirataiban nem ad más magyarázatot, nem állítja be önmagát hidegfejű és ravasz játékosnak, kinek lépéseit fondorlat vezérelte volna. Amikor 1960. februárban elhunyt a szülőfalujába száműzött Alojzije Viktor Stepinac zágrábi bíboros érsek, Mindszenty elismerően írta naplójába: *„Egyek voltunk abban, hogy egyikünk sem mondott le és nem hagyta el népét. Ő élesebb volt a tárgyalásnál jóval, mint én. Vagy nem mentek rá annyira, vagy a kegyelem és lelki erő erősebben érvényesült nála.”*²⁹³ Az emlékezés szavaiban ott az önkritika. Stepinac ugyanis nem tört meg, és képes volt a nyilvános bírósági tárgyaláson is hitet tenni a szabad és független, önálló horvát állam mellett.

Alapy Gyula népügysz halálos ítéletet kért „Mindszenty József magyar állampolgárra”, és azt bizonygatta, amit a korabeli kommunikáció egésze: az eljárás nem a katolikus egyház feje ellen irányul

Mindszenty önként vállalta a reá váró sorsot. Quo vadis, Domine? – kérdezte a vértanúság elől menekülő Péter a feltámadt Jézust. Ezekben a napokban számtalanszor tehette fel Mindszenty is önmagának a kérdést: hová mész? Az evangéliumi történet a maradás parancsát üzenté. A pásztornak a nyája mellett a helye, akár élete árán is. Mindszenty időben visszavonulhatott vagy eltávozhatott volna az országból, mégsem tette. *„Mindig azt mondta – idézte fel édesanyja –, ha én meg tudnám Magyarországot menteni, még az életemmel is megmenteném. Nem mehetek ki, mikor legnagyobb veszélyben van az ország és 95%-a mellettem áll, hogyan hagyjam itt a nemzetet?”*²⁹⁴ Pedig sejtette, hogy az egyház nem tud győzni a kommunisták módszereivel szemben; helyzete személyes erőfeszítései ellenére is fokozatosan gyengült: az iskolákat államosították,

293 MINDSZENTY József: *Napi jegyzetek* i. m. 240. 1960. február 8-ai bejegyzés.

294 SZTTTI, szám nélkül. Beszélgetés a prímás édesanyjával. 1949. február 21.

a katolikus érdekképviselőket ellehetetlenítették, a szókimondóbb papokat letartóztatták. A püspöki kar egysége megbomlott, Mindszenty mind jobban elszigetelődött nyájától. Annak ellenére nem menekült el, hogy volt sejtelve a politikai rendőrség módszereiről és hatékonyságáról, ugyanakkor tisztában volt saját megtörhetőségével is. Mert csak így, akár „megdolgozása” és megaláztatása árán lehetett reménye arra, hogy ráirányítsa a világ figyelmét az egyház és állam magyarországi konfliktusára, a totalitárius rendszer gátlástalanságára.

AZ ÍTÉLET

Mindszenty a vizsgálati fogságban írt egyik jegyzetében így válaszolt a „Hogyan látom ügyemet?” kérdésre: *„Vannak ellenem terhelőként jegyzőkönyvezett és minősített adatok. Évek, hónapok óta kialakítottak ellenem az ország közvéleményének egy részében egy kedvezőtlen hangulatot, amely ellen én sajtó stb. hiányában védekezni, ellenbizonyítékaimat kifejtteni nem tudtam. Voltak kijelentéseim, amelyek félreérthetőek voltak, még inkább félremagyarázták azokat. Látnom kell, hogy helyzetem a közvélemény egy része előtt hátrányos. Hogy a bíróság mennyire mérlegeli ezeket a szempontokat, mennyiben veszi tekintetbe védekezésemet, amit esetleg előterjeszték, azt nem tudhatom. Az a meggyőződés él bennem, hogy pártatlan ítéletet kapok. Amit kirónak, elviselem Isten segítségével. Hogy az mi lesz, senki, ma még a bíróság sem tudhatja, én sem.”*²⁹⁵

A várható ítéletet diplomáciai körökben is latolgatták. Alexander Knox Helm, a brit követ a csehszlovák követre hivatkozva valószínűtlennek tartotta a halálbüntetést, vagy ha mégis meghoznák, nem hajtanák végre, mert akkor a magyar kormány elveszítené azt a kicsiny támogatói bázist is, amit a katolikus papság körében már magáénak tudhat, és egy ilyen tett azonnal egységbe kovácsolná a katolikusokat. A csehszlovák politikus szerint már

Mindszenty József bíboros primás az utolsó szó jogán elmondott beszédében az utókornak üzent

295 PL Processus, 1. d. V–700/1. 265. fol. Eredeti, kézírás, k. n.

a katolikus papból államelnökké lett Jozef Tiso kivégzése (1947) is feladta a leckét a kommunistáknak, holott ő kevésbé volt fontos a világ közvéleményének.²⁹⁶

A népügyész pontosan azt adta elő, amit előzetesen összebarkácsoltak, ezért gyakorlatilag nem vett tudomást a tárgyaláson elhangzottakról. Ténybelinek tetsző érvelése a korabeli torz történelemszemléleten – Andics Erzsébet, Mód Aladár és Révai József „klerikális reakció” elleni írásain – alapult. Nem egy szakszerű vádbeszéd, inkább egy színpadias, demagóg politikai propagandabeszéd volt, amelyben azért elárulta a koncepciók per lényegét: nem a bűnjelek, az egyértelmű bizonyítékok és a tények a döntők, hanem a „rendkívül bonyolult, logikai következtetések”, értsd csúsztatások, belemagyarázások útján elérhető bizonyítás a döntő. Alap „példás” ítéletet kért, ami konkrétan a legsúlyosabb büntetést, a halált jelentette: „Legyen ez az ítélet olyan, amely annak tudatában születik meg, hogy évszázadok múlva is büszkesége legyen a magyar népnek. [...] Legyen ez az ítélet megőrzése mindannak, amit Mindszenty József és társai elkövettek. Legyen ez az ítélet kemény és kérlelhetetlen megvédelmezése a nép ügyének, legyen szolgálata minden elnyomottnak abban a küzdelemben, amit a zsarnokság, kizsákmányolók és kiváltságosok ellen vívnak. Legyen hirdetője ez az ítélet a népek testvériségének, a szabadságért küzdő erők összefogásának, a világbéke elválaszthatatlanságának. Legyen a Népbíróság ítélete emlékeztető, és sújtson le kemény kézzel a magyar nép árulóira, kémeire, kufárjaira.”²⁹⁷ Feltűnő, hogy az utókor számára fennmaradt magnószalagokon a halál szó nem hangzik el, az ügyész csak retorikusan célozgat a legsúlyosabb ítéletre, talán nem akarták a rádióhallgatókat sokkolni. A vádbeszéd írott szövegében viszont szerepel: „Legyen a Népbíróság ítélete emlékeztető, s az ítélet a magyar nép árulóit, kémeit, kufárjait adja át az enyészetnek. Mindszenty Józsefre, Baranyay Jusztinra, Eszterházi [sic!] Pálra halálbüntetés, a többi vádlottakra a legsúlyosabb fegyházbüntetés kiszabására teszek indítványt.”

A bíboros élt az utolsó szó jogával. Emlékirataiban ugyan azt írja, hogy ez a beszéde sem az ő fogalmazványa, különös tekintettel a beismerésekre, a megalázkodásra és a megbánásra. Meghallgatva a tárgyalás hanganyagát és összevetve a forrásokat, cáfolnunk kell ezt, pontosabban az emlékirat szerkesztőinek vélelmét. Mert éppen a bíboros utolsó beszéde adott vissza valamit a korábban ismert Mindszentyből. Felcsillantotta szónoki képességeit, sokkal világosabb és határozottabb volt, mint addigi beismerései és vallomásai. Érthetően és tagoltan mondta el beszédét, minden szót alaposan megválogatott és tisztán ejtett ki. Ez volt az első alkalom, amikor úgy tűnt, a jegyzőkönyvbe mondja a mondandóját – de nem bírónak, hanem a hallgatóságnak és az utóknak! A kettős értelemmel bíró, méltóságteljes szavak semmiképp sem származhatnak diktálásból, vagy olyan személytől, aki gyógyszerek hatása alatt áll. „Nem voltam és nem vagyok a magyar népnek ellensége. Nem volt és nincs

296 PIL 508. f. 1/123. ö. e. 97. tétel, 39. fol. TNA FO 371/78577. R1260. A. K. Helm brit követ beszámolója a külügyminisztériumnak. Bp., 1949. január 22.

297 ÁBTL 3.1.9. V–700/7. 1. kötet. Oldalszámozás nélkül. Vádbeszéd (a következő idézet is innen – B. Ma.). Vö.: Magyar Rádió hangarchívuma, „dr. [!] Mindszenty József és társai pere”, 11. tekercs, 46. perctől és 12. tekercs.

bajom a magyar munkássággal, a magyar földműves társadalommal, amelyhez családommal együtt tartozom” – a bíboros ebbe a két mondatba okosan elrejtette saját mondanivalóját is. Ha valamikor, akkor most mondhatott volna pár szót arról, hogy miként bántak vele a tárgyalást megelőzően, amivel végleg hiteltelenné tette volna az egész eljárást, de nem így tett, ezért *„erősen érezhető volt a megkönnyebbülés a teremben, amikor befejezte vallomását”*.²⁹⁸ Mindszenty nem vonta vissza a kicsikart beismerő

vallomásokat. Csak a vádirat egyes következtetéseit pontosította: tagadta, hogy a köztársaság megdöntésére szervezkedett. Holott a semleges megfigyelők és újságírók szeme láttára nemigen mertek volna hozzányúlni, legfeljebb utána verték volna meg, de még ez sem valószínű, tekintettel a tárgyalás hátralévő napjaira. Még mindig irracionálisan bízott a prímási méltóság sérthetetlenségében és az

Az erősen nagyot halló Tóth László szerkesztővel kiabálva közölték az ítéletet:
tíz év börtönt kapott

igazságszolgáltatásban? Vagy túlságosan belebonyolódott a kiútkereső taktikázásba? Vagy felismerte volna, hogy enyhítenie kell a hívekre nehezedő kemény állami nyomást? Hogy meg kell mentenie a még menthető egyházi intézményeket? Ha igen, akkor azt is tudta, hogy ezt csak azon az áron érheti el, ha a tárgyaláson nem játssza el a hős szerepét. Beletörődő szavaiban, a bűnösség elismerésében benne volt az egész borzalom, amit át kellett élnie a vizsgálati fogságban.

A kommunista propaganda viszont saját szempontjából győzelmet aratott. Még az amerikai követség is arról írt jelentésében, hogy a beismerő vallomások, a bűnösség jól előkészített elismerése, a bíboros megbánó magatartása, és a sajtókampány a bíboros gyávaságáról, jelentéktelenségéről és gerinctelenségéről meggyőzte a lakosság tamáskodó részét: *„sikerült szétzúzni azt a képet, hogy a bíboros a magyar ellenzék szimbóluma és a vallási erő talpköve.”*²⁹⁹ Benzoni budapesti olasz követ lehetségesnek tartotta, hogy ha a vádlottak padjára ültetett Mindszenty *„szabadon előránthatja kardját, és hirdetheti saját anakronisztikus rokonszenvét a Habsburgok iránt, és a naiv amerikai cselszövéseit, valószí-*

298 TNA FO Legation, Vatican: General Correspondence, FO 380/148: Hungary, 1949. A budapesti brit követség 1949. február 15-én kelt, 6/197/49. azonosítószámú, a külügyminisztériumon keresztül a szentszéki brit követségnek eljuttatott levele.

299 MNL OL XX–10–k LÜ PO 18.300/1989. Amerikai levéltári anyagok. A budapesti amerikai követség 129. sz. felterjesztése. Bp., 1949. február 23. Másolat.

núleg többet árthatott volna a rezsimmel szembeni ellenállás ügyének, mint egy megalázkodott, bűnbánó emberi lárva, amivé a világ szemében tenni akarták.”³⁰⁰ A mítosz lerombolásával ugyanakkor valami más is született. Az olasz diplomatának legalábbis úgy tűnt, hogy az emberek között egyfajta sértett igazságérzet uralkodott el, és nem azért, mert a bíborost olyasmi miatt ítélték el, amit a törvény büntet, hanem mert arra lett kényszerítve, hogy ezeket a bűnöket megbánja, másképpen fogalmazva „nem azért, mert meghamisították a pert, hanem mert meghamisították az embert”.

Az utolsó szó jogán mondott beszédében Mindszenty maga adja meg viselkedésének miértjeire a választ: *Da pacem Domine, in diebus nostris, in diebus Istis!* Uram, adj békét ezekben a napokban! Rövid beszédének ez volt a magva. Egy emberi pályafutásnak, küzdelemnek volt ez az összegzése: a béke. És ennek érdekében képes volt példát adni egy újszerű mártíromságra: a glória és elismerés nélküli, lassú mártíromságra. Hazafisága, népéhez és egyházához való hűsége megkérdőjelezhetetlen maradt – és szívében, ahol a törvények nem üldözhatték, megőrizte autonómiáját is.

A vádlottak közül Esterházy Pál és Nagy Miklós nem élt az utolsó szó jogával, a többiek igen. Baranyay Jusztin tisztázni szeretne volna magát, ám ehelyett a vádakát igazolta, amikor újfent elismerte, hogy a jövőbeni kibontakozás legjobb útját abban látta, hogy az ország primása vegye át ideiglenesen az államfői hatalmat.³⁰¹ A bíróságon két történelmi kor jogrendszere feszült egymásnak. Az egyik, amelyik a Szent István-i Magyarországra nyúlt vissza és jogfolytonossággal érvelt, a másik viszont a háború által feljogosítva önmagából eredeztette legitimitását és tabula rasát nyitott.

A népbíróság igen gyorsan – pontosan úgy, ahogy arról az MDP Politikai Bizottsága a per kezdőnapján határozott –, 1949. február 8-án, délelőtt 9 órakor ítéletet hirdetett. Szemtanúk szerint a leghátborzongatóbb pillanat az volt, amikor a bíróság elnöke, aki amúgy alig pillantott fel az ítéletek felolvasása közben, felemelkedett székből és áthajolt a pódium felett, hogy felolvassa a majdhogynem süket hetedrendű vádlott, Tóth László ítéletét. Tóth előrehajolt, kezét füléhez tartotta, hogy jobban halljon. A bíróság elnöke kiabált. Az akkor 59 éves katolikus lapszerkesztő végül megértette. 10 év börtönt kapott.³⁰²

Az ítélethirdetéskor a bíboros kissé lehajtott fejjel, összekulcsolt kézzel állt. Arca enyhén megrándult, ez volt az elrejtett érzelmi vihar egyetlen látható jele. Mindszenty Józsefet hét vádpontban találták bűnösnek: 1. a köztársaság megdöntésére irányuló, folytatólagosan elkövetett szervezkedés vezetése; 2. folytatólagosan elkövetett hazafiság; 3. külföldi fizetőeszköz bejelentésének elmulasztása; 4. jelentős külföldi ösz-

300 ASDMAE AP 1946–1950, Santa Sede, Busta 13. Relazione fra S. Sede e L'Ungheria, 1949 (barackvirág színű dosz-szié). Giorgio Benzoni budapesti olasz követ 563/83. sz. távirata az olasz külügyminisztériumnak és a szentszéki olasz nagykövetségnek. Bp., 1949. február 9. (A következő idézet is innen – B. Ma.)

301 Mindszenty József a népbíróság előtt i. m. 159.; GERGELY Jenő–Izsák Lajos (összeáll.): *A Mindszenty-per* i. m. 203.; Magyar Rádió hangarchívuma, „dr. [!] Mindszenty József és társai pere”, 12. tétel.

302 NARA RG 59. General Records of the Department of State. CDF 1945–49, Box 6888. 804.404/2–1749. Gabriel Pressman jelentése, amit 1949. február 11-én közvetített a CBS Bécsből. A bécsi amerikai kirendeltség 97. sz. jelentésének melléklete, 1949. február 17.

szegekre vonatkozó követelés bejelentésének elmulasztása; 5. külföldi valutával való üzérkedés; 6. külföldi fizetőeszköz folytatólagos kivitele; 7. bejelentési kötelezettség alá eső, értékes tárgygal való, engedély nélküli rendelkezés. Mindezekért a népbíróság Mindszenty Józsefet életfogytiglani fegyházbüntetésre, politikai jogaitól való megfosztásra és teljes vagyonek kobzásra ítélte. Beszámítva a rendőrhatalósági őrizet és az előzetes letartóztatás időtartamát, az életfogytiglani ítéletből 1 hónap és 8 napot kitöltöttnek vett, mintha őrizetbe vétele 1949. január 1-jén történt volna. (A kitöltöttségnek ott van szerepe, hogy a feltételes szabadlábra helyezés 15 év elteltével jöhetett volna szóba. Elvileg tehát Mindszenty, ha „semmi nem jön közbe”, 1964-ben szabadulhatott volna.) A többi vádlott három évtől életfogytigterjedő fegyházbüntetést kapott: Baranyay Jusztin 15 évet, Zakar András 6 évet, Esterházy Pál 15 évet, Nagy Miklós 3 évet,

Képek a tárgyalóteremből
az ítélet kihirdetésének pillanatairól

Ispánki Béla életfogytiglant, Tóth László 10 évet.³⁰³ Ispánkit érthetetlenül súlyos, a fővádlottal azonos ítélettel büntették, esetében semmilyen enyhítő körülményt – mivel még megbánást sem tanúsított – nem találtak. A bíróság a vádlottak korára és egészségi állapotára tekintettel nem kényszermunkát, hanem fegyházbüntetést állapított meg. (A kényszermunkát a halál és fegyház közti fokozatként vezették be 1945 áprilisában azzal az indoklással, hogy akik Magyarország lerombolói voltak, azok felépítéséhez is járuljanak hozzá.)

303 Az ítélet szövege több levéltárban megtalálható, így pl. BFL XXV. 1. a. 254/1949. 8–14; MNL OL XX–1–b–1979/1949. 172. d. 10. sorszámú másolat, helyenként aláhúzásokkal; ÁBTL 3.1.9. V–700/59. 80–155. fol. a 10. sorszámú másolat javított verziójának sokszorosított példánya és 161/1–161/73., 10. sorszámú másolat, helyenként tollal beszúrt javításokkal. Teljes terjedelemben közölte GERGELY Jenő–IZSÁK Lajos (összeáll.): *A Mindszenty-per* i. m. 220–276.

Az MDP-t képviselő két ülnök kisebbségi véleményt terjesztett elő, ebben Mindszenty József, valamint Baranyay Jusztinra, Esterházy Pálra és Ispánki Bélára halált, de a többiekre is jóval szigorúbb ítéletet kértek.³⁰⁴ Az ítélet ellen Alapy Gyula ügyész fellebbezett: ő is halálos ítélet kimondását kérte a másodfokú bíróságtól.³⁰⁵ Nagyon kapkodhatott, mert fellebbezésének dátuma február 5., azaz korábbi, mint maga az ítélet! Ha nem sajtóhiba, akkor erre egyetlen ésszerű magyarázata van: az ítélet korábban készült, mint ahogy az eljárást lefolytatták.³⁰⁶ A cinikus Rákosi valóban játszott a halálos ítélet gondolatával, de azzal is tisztában volt, hogy ebben az esetben vértanúként emelné oltárra Mindszentyt, és kiapadhatatlan forrást adna a kommunistaellenes propagandához. Esetleg halálra ítélni, majd nagylelkűen megkegyelmezni – ez már „nyereséges” megoldásnak tűnt, de mégsem ezt választotta, mert továbbra is nyitva akart hagyni egy lehetőséget a katolikus hierarchiával való megegyezéshez, mivel azt az ország adott erkölcsi-politikai helyzetében „hasznosnak” tartotta. Ehhez pedig célszerűbb volt „csak” életfogytiglanra ítélni Mindszentyt.

Az ítélet nem jogi, hanem hatalmi döntés volt, a bíróság csak eszközül szolgált a párt kezében. A jóváhagyott koncepció alapján az ÁVH lefolytatta – igazolhatóan mindvégig Rákosi által ellenőrzötten és irányítottan – a nyomozásnak csúfolt eljárást, kialakította a bírói eljárás során megállapítandó tényállást, végül meghatározta a kiszabandó büntetéseket. A bíróság elnöke, Olti Vilmos engedelmes bábként tette dolgát. Annyira semmibe vették, hogy még az ítélet politikai indoklásának megfogalmazását sem bízták rá, azt állítólag Timár István ÁVH-ezredes, korábban jól menő ügyvéd, az Igazságügyi Minisztérium Büntetőjogi és Ügyészi Főosztályának vezetője írta (Olti szerint viszont Domokos József főállamügyész és Feri Sándor, az MDP jogi osztályának vezetője). Chapin amerikai követ tudni vélte, hogy a halálbüntetést azért változtatták életfogytiglanra, mert a bíboros vallomását – bűnbánatát, többszörös sajnálkozását, és mivel nem csupán magától, hanem az amerikai követ bátorítására hajlott a „bűnre” – enyhítő körülménynek tekintették.³⁰⁷ S amíg Budapesten 1949. február 8-án elítélték a legitimista „összeesküvőket”, addig Rómában február 16-án megkezdődött IV. Károly magyar király boldoggá avatásának eljárása (55 év múlva zárult le, II. János Pál pápa 2004-ben avatta boldoggá).

A nem jogerős elsőfokú ítélet után Mindszentyre még egy fél év bizonytalanság várt: életfogytiglani ítéletét mérsékelik vagy hatályos lesz, netán a Népbíróságok Orsá-

304 ÁBTL 3.1.9. V–700/56/A–B. 359. fol. Aranyos István és Pós János kisebbségi véleménye. Eredeti, aláírt irat. Hat vádlott esetében 3:2 arányban szavaztak, Tóth László esetében 4:1 arányban, de ez ellentmond a kisebbségi véleményben olvasható megállapításnak, miszerint ők ketten a „bűnösök kérdésében együtt” szavaztak. Közli GERGELY Jenő: *A Mindszenty-per* i. m. 183.

305 ÁBTL 3.1.9. V–700/7. 2. kötet [kd.] 457. fol. Végindítvány. Bp., 1949. február 5.

306 Erre elsőként Gergely Jenő és Iszák Lajos hívták fel a figyelmet, lásd összeállításukban: *A Mindszenty-per* i. m. 11.

307 NARA RG 59. Department of State. Decimal Files 1945–49, Box 6887. 864.404/2–848 (utóbbi szám a dokumentumon elírás, helyesen 864.404/2–849) Chapin követ 218. sz. távirata az amerikai külügyminisztériumnak, 1949. február 8. 17 óra 00.

A szovjet NKVD és a belügyminisztérium felső parancsnoki állománya az 1950-es évek elején. Az ülő sorban balról a harmadik Sz. Ny. Kruglov belügyminiszter

gos Tanácsa halálra ítéli? Lelkét ugyan már évekkel korábban edzette a vértanúságra, ugyanakkor a halál még soha nem volt ilyen kézzelfogható közelségben hozzá.

VEZETNEK-E SZÁLAK MOSZKVÁBA?

Nem kétséges, hogy a Kreml vezérkarát igencsak érdekelték a magyarországi egyházpolitikai fejlemények. A Budapesten szolgáló szovjet diplomaták a kérdéses megbízhatóságú információkat is jelentették. Az egyik például – igaz, csak utólag – tudni vélte, hogy ekkoriban 60 ezer, jól felfegyverzett „gonosztevő” állt készenlétben, hogy kihasználja a majdani osztrák békeszerződés megkötése utáni helyzetet, hogy a szovjet csapatok magyarországi kivonulása után polgárháborút robbantson ki, amikor is Mindszenty magához ragadta volna a hatalmat. Csak a bíboros letartóztatása hiúsította

meg a tervet.³⁰⁸ (A hír az 1949 márciusában letartóztatott Vörös János vezérezredestől származott, aki azt vallotta, hogy az amerikai követség munkatársa, Stephen Koczak megígérte: segít a mintegy 60 ezer főnyi magyar erő megszervezésében Ausztriában, valamint Dél-Amerikában, Olaszországban, Franciaországban, Spanyolországban és Belgiumban.)³⁰⁹ Ami igazán érdekelte a szovjet hatóságokat, azt megkaphatták Szűcs Ernő rendőr ezredestől, aki „Gerendás” fedőnéven már 1942-től együttműködött a szovjet állambiztonsági szervekkel, vagy magától Péter Gábortól is, sőt az MDP vezető funkcionáriusai közül is többen kapcsolatban álltak az NKVD magyarországi részlegével. Az MKP, majd az egyesült munkáspártot irányító szervek jegyzőkönyvei többé-kevésbé kijutottak Moszkvába, amint ez a figyelmes olvasónak az eddigi jegyzeteinkből is látható.

Azt korábban bizonyítani igyekeztünk, hogy a Mindszenty-per kitervelésében közvetlen szovjet részvétel nem igazolható, Sztálin szabad kezét adott Rákosinak, amikor 1948. december 16-án fogadta. Az viszont másik kérdés, hogy a vizsgálati szakaszban és a per lefolyásában milyen szovjet szerep érhető tetten. Vajon indokolta-e bármi, hogy exponálják magukat egy magyar főpap elleni perben? Ameddig Sztálinnak a legkisebb esélye is volt arra, hogy nyugati és amerikai forrásból fogják helyreállítani a kivérzett Szovjetuniót, addig az egyházpolitika terén is engedményeket tett. A hidegháború beköszöntével azonban a bolsevik rendszernek már nem volt miért más arcot mutatni, mint ami lényege: *egyeduralom társadalmi-gazdasági-ideológiai síkon*. 1949 késő tavaszán a főellenséggé kikiáltott Jugoszlávia befolyási övezetéhez tartozó Albániában és Bulgáriában lefolytatott műperekkel másolják a Szovjetunióban már bevált receptet: a legfelsőbb politikai vezetés újraszelektálását a koncepciók perék segítségével. Ekkor gyorsul fel a szocialista tábor homogenizálása, ekkor nyílik ösztűz – a Kominform 1948. júniusi bukaresti határozatával összhangban – a jugoszláv „trockista-nacionalista klikkek” ellen. A Mindszenty elleni eljárás idején ezen a történelmi határvonalon járunk. Egy korszak volt épp megszűnőben, de még nem halt el teljesen; és egy új korszak volt keletkezőben, de még nem született meg. Ennek a harcnak a magyarországi Mindszenty-per már része volt ugyan, de legfeljebb csak az előjátéka.

Ha a tervezési fázisban nincs is nyoma a szovjet közreműködésnek, ez hasonló határozottsággal nem mondható el a kivitelezésről. 1949. január 15-én (tehát Mindszenty letartóztatása után, és nem azt előkészítve) kelt Sz. Ny. Kruglov, a Szovjetunió belügyminiszterének levele V. M. Molotov külügyminiszterhez, amelyben jelezte, hogy a szovjet belügyminisztériumnak kompromittáló anyagok vannak a birtokában, nevezetesen Ujszász István, a magyar hadsereg hadifogoly vezérőrnagyának vallomása „befolyásos amerikai köröknek és a Vatikánnak a Habsburg-dinasztia restaurálására és a dunai monar-

308 AVP RF f. 077. op. 29. papka 137. gy. 56. l. 27. A. N. Tyiskov, a budapesti szovjet nagykövetség tanácsosának összefoglalása a magyar katolikus egyházzal. 1949. június 11.

309 AVP RF f. 077. op. 29. papka 137. gy. 56. l. 5. J. D. Kiszeljov, a szovjet külügyminisztérium munkatársának jelentése A. J. Visinszkij külügyminiszternek. 1949. május 10.

chisztikus konföderáció létrehozására vonatkozó terveiről”, és javasolta azok átadását a magyar vezetésnek.³¹⁰ Ujszászy Istvánnal, 1943-as jelentéseivel és azok hitelességével egy akkori rejtélyes római találkozó kapcsán már foglalkoztunk. Most a Mindszenty-per részleteinek felfejtése miatt térünk vissza a személyéhez, kettővel kibővítve a vele összekapcsolható iratokat.

Rendszerezve tehát a Mindszenty József élettörténetének egésze szempontjából Ujszászyhoz köthető forrásokat, az alábbi három dokumentumról beszélhetünk, de ezek közül csak az első kettő említi a bíboros nevét:

1. Ujszászy István, a M. kir. Belügyminisztérium Államvédelmi Központja vezetőjének 1943. május 21-i részletes jelentése Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszterhez egy titkos vatikáni tárgyalásról, amelyen állítólag Mindszenty József is részt vett.³¹¹ Az irat – egy másik 1943-as jelentéssel együtt – Rákosi titkárságának dokumentumai között maradt fenn, ami jelzi, hogy valamit terveztek vele, de mégsem aknázták ki. Ennek az iratnak – és Ujszászy másik korabeli jelentésének, amely nem említi Mindszentyt – a továbbiakban nincs szerepe.

2. Ujszászy 1945. március 5-én szovjet fogságba esett. A történetünk szempontjából érdekes dokumentum ismeretlen időpontban – esetleg 1946–1947 tájékán – rögzített, a „szovjet kormánynak” címzett, németről orosz nyelvre fordított moszkvai vallo-más.³¹² Az 1943-as két jelentés tartalmát idézi fel és foglalja össze, utólagosságából eredően több hibával, például Mindszentyt *püspöknek* nevezi, holott 1943 tavaszán még csak zalaegerszegi plébános, és keresztnevét tévesen Jánosnak írja. (Ennél már csak az mosolyogtatóbb, hogy a korabeli szovjet iratanyag tartalomjegyzéke Mindszentyt „tábornoknak” tünteti fel. A moszkvai irattárosoknak láthatóan fogalmuk sem volt arról, kit is emleget Ujszászy vezérőrnagy.)

3. A harmadik dokumentum Ujszászy 1948. augusztus 26-ai keltezéssel, „*Fekete Iván*” álnéven, Budapesten írt ceruzás jegyzete a Habsburg-monarchia helyreállításáról, immár a magyar Katonapolitikai Osztály „vendégszereteté” élvezve, miután 1948 augusztusában egy hónap erejéig átadták – ahogy a korabeli orosz nyelvű irat fogalmaz – „a magyar kormánynak”.³¹³ Ujszászy további vallatására már nem került sor, 1948 őszén „eltűnt”. Ez a jegyzet tartalmilag az előző kettővel, azzal a lényeges

310 GARF f. 9401 op. 2. gy. 240. l. 40. Sz. Ny. Kruglov belügyminiszter kísérőlevele V. M. Molotov külügyminiszternek, 1949. január 15. Másolat. A korabeli iktatókönyv szerint a dokumentum műfaja: „Заявление военнопленного генерал-майора венгерской армии Уйцаси Иштван о венгерском генерале Миндсенти”, azaz „Ujszászy István, a hadifogoly magyar vezérőrnagy nyilatkozata Mindszenty tábornokról [!]”; A kísérőlevél szövegét közli: *Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszizjszkijh arhivov 1944–1953. Tom II. 1949–1953. i. m. 14–15.* (3. dokumentum; a kötetben közölttől eltérő a levéltári jelzet); *Vlaszty i cerkov v Vosztocsnoj Jevrope 1944–1953. Tom 2. i. m. 28–29.* (7. dokumentum).

311 MNL OL M–KS 276. f. 65/356. ó. e. 55. fol. Ujszászy István jelentése Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszternek. Bp., 1943. május 21. Gépelt, eredeti, aláírt.

312 Lásd a II. fejezet 764. jegyzetét.

313 Ujszászy ezen vallomását (is) közli Kovács Zoltán András: *A Janus-arcú tábornok*. In: *Vallomások a holtak házából* i. m. 227–230.

különbséggel, hogy Mindszenty nevét nem említi.³¹⁴ Ezt 1948 augusztusában még nem is hiányolta a politikai rendőrség, ezért később nem lehetett terhelő, összeesküvést bizonyító iratként felhasználni a perben és csak mint „téves információra” utalnak. Kombinálni valamit persze kombinálhattak, különben a dokumentumok egy része (az 1943-as Ujszászy-jelentések is) mit keresne Rákosi titkárságának iratai között?

A szovjet belügyi nyilvántartásból csak akkor ásták elő „a szovjet kormány” címzett, másodikként felsorolt Ujszászy-vallomást, amikor Mindszenty már rég letartóztatásban volt. Átadására sor került, ez nyilvánvalóan csak Kruglov előterjesztése után történhetett. Az irat ugyancsak Rákosi Mátyás titkári iratai között található meg.³¹⁵ A kísértőlevél hiányzik, az iraton csupán egy évszám nélküli dátum: „VI. 2.” A hiányzó évszám lehetne ugyan 1948 is – és akkor valóban fényesen igazolná, hogy a Szovjetunió részt vett, nem is akárhogy a hercegprímás elleni összeesküvésben³¹⁶ –, ám mivel az átadásra vonatkozó moszkvai javaslat 1949-ben keletkezett és a hazai iratkörnyezet is 1949-es, az évszám kétségtelenül 1949. Így ez az Ujszászy-vallomás nem játszott szerepet a Mindszenty-per előkészítésében, legfeljebb a másodfokú eljárásban, de akkor már nem volt miért elővenni. Egyébként sem mond semmi újat Mindszenty legitimizmusáról, azt nem kellett se feltárni, se bizonyítani, hiszen köztudott volt.

Kruglov belügyminiszter eljárása egyébként kísértetiesen hasonlít a Stepinac zágrábi érsek esetében két és fél évvel korábban követett módszerhez: a szovjet fogságba esett Karl Neuhaus SS-őrnagytól (civilben a filozófia és a teológia doktora), aki a háború éveiben a német Birodalmi Biztonsági Szolgálat egyházi részlegét vezette, terhelő vagy annak vélt adatokat szereztek a horvát főpapról, és azokat Kruglov akkor is a szovjet külügyminiszternek, Molotovnak továbbította.³¹⁷ (És mint újabban láthatjuk, Werth Henrik vezérezredest is hasonlóan vallatták éveken át.)³¹⁸ A fogoly katonatisztek vallomásai nyilvánvalóan nemcsak a Szovjetunió ellenségeinek, a Vatikán és az Amerikai Egyesült Államok „leleplezéséhez”, hanem a „célszemélyek” – jelen esetben

314 Ujszászy az 1943-as titkos vatikáni tárgyalásokhoz ezúttal Luttor Ferenc kánonjogi tanácsost kapcsolta, keresztnévét Jánosnak tévesztette. PL Processus, 19. d. V–700/48. 117–137:123. fol. [Ujszászy István]: „Habsburg propaganda a Monarchia helyreállítására.” 1948. augusztus 26. Gépelt, eredeti példány; ÁBTL 4.1. A–414. ceruzás kézirat és 414/4., a kézirat átgépelése. Ujszászy ezen vallomását (is) közli Kovács Zoltán András: A Janus-arcú tábornok. In: *Vallomások a holtak házából* i. m. 227–230.

315 MNL OL M–KS 276. f. 65/114. ő. e. 71–80. fol. Ujszászy István vallomása a szovjet kormány” Német nyelvből oroszra fordított gépelt szöveg, rajta kézírással: „Szigorúan bizalmas! Jól megőrzendő!” „Letét! R.” „VI. 2.”

316 Ezt képviseli SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: Az ismeretlen hercegprímás. Adalékok és összefüggések 1944–1990. In ugyanők: *Majd' halálra ítélve* i. m. 117. Megjegyzés: az orosz szakirodalom nem foglalkozik ezzel a részletkérdéssel.

317 Neuhaus azt állította, hogy Stepinacot erkölcsi felelősség terheli az usztasák által elküldött kegyetlenkedésekért, mert papjai közül sokan nemcsak tagjai, hanem körzeti vezetői is voltak ennek a fasiszta szervezetnek. GARF f. 9401. op. 2. gy. 142. l. 323–326. (Neuhaus két vallomását őrzi a moszkvai állami levéltár. Az egyik kimondottan Stapinac érsekre vonatkozik, a másik általában a Vatikán és a katolikus egyház német birodalmi kapcsolatairól, illetve lehetőségeiről szól: GARF f. 9401. op. 2. gy. 134. 308–338.)

318 Ева ВАРГА: Начальник Генерального штаба венгерской армии генерал-полковник Г. Верт. In: *Великая Отечественная война. 1941 год. Исследования, документы, комментарии.* [VARGA Éva: Werth Henrik vezérezredest, a magyar hadsereg vezérkari főnöke. In: *A nagy honvédő háború. 1941. Kutatások, iratok, értékelések.*] Отв. ред. В. С. Христофоров. Издательство Главного архивного управления города Москвы, Москва, 2011. 161–180.

Stepinac és Mindszenty bíborosok – elleni eljárás „sikerének” biztosításához is alkalmasak lehettek. Legalábbis elméletileg.

Arról, hogy az „angol–amerikai imperialisták” milyen cselszövést folytatnak Magyarországon, 1949. február 26-án részletes tájékoztatást kapott L. Sz. Baranov, az SZKP KB Nemzetközi Információs Osztályának vezetője is. A szöveg összeállítója igyekezett megfelelni felettesei elvárásainak, de ha a vezetők ez alapján tájékozódtak, meglehetősen hamis képet kaptak a valóság helyett. A jelentés szerint a Mindszenty vezette monarchista összeesküvés titkos kezdeményezője az USA volt, de diadalittasan leszögezte, hogy „Mindszenty bíboros letartóztatásával és elítélésével a magyar demokrácia újabb csapást

Molnár Erik, még népjóléti miniszterként, beszédet mond a kormány egészségvédelmi feladatairól a Kossuth téren, 1947. április 15.

mért az amerikai imperializmusra”. Azért jelezte azt a várható fordulatot is, hogy az amerikai Szenátus külügyi bizottságának elnöke Mindszenty ügyét az ENSZ Közgyűlése elé kívánja terjesztetni, mivel Magyarország megsértette az emberi jogokat. A szovjet hírszerzés információi helyesnek bizonyultak, mert mint látni fogjuk, pontosan ez történik.³¹⁹

A címben feltett kérdésre – vezetnek-e szálak Moszkvába? – ezek szerint határozott igennel válaszolhatunk. Csakhogy ezek a szálak nem vezérfonalak. Itt tájékoztatásról és ellenőrzésről volt szó. A magyar kommunista politikusok maguk hozták meg döntéseiket és nem csupán végrehajtották a Moszkvából jövő utasításokat. Persze mindig pontosan tudták, hol vannak a határok. Figyelembe kell venni azt is, hogy a szovjet elhárítás vonatkozó iratai még nem kutathatóak, továbbá tisztázásra vár a Szovjetuniónak dolgozó magyarországi ügynökök személye és tevékenysége is, ezért lehetnek még meglepetések, mégis óvakodnánk a „nagy testvér” közreműködésének túldimenzionálásától vagy attól, hogy Moszkvát tüntessük fel kezdeményezőnek,

319 RGASZPI f. 575. op. 1. gy. 94. l. 18–24:24. A. Antypov jelentése L. Sz. Baranov részére az „angol–amerikai imperialisták magyarországi és bulgáriai cselszövéseiről”. 1949. február 26.

mérsékelve ezzel a magyar politikai rendőrség és a magyar kommunista politikusok felelősségét.

Amennyiben a perben érintettek valamelyikét próbálnánk segítségül hívni, akkor Ispánki Béla, a hajdani „büntárs”, a Mindszenty-per kémkedési vonalának képviselője, 1956 után emigrációban élt pap egyik feljegyzése érdemel figyelmet. Ő ugyanis még jóval az 1974-es kiadás előtt átnézte Mindszenty emlékiratainak kéziratát, elsősorban azokat a fejezeteket, amelyekhez személyes tapasztalatai révén tartalmilag is hozzá tudott szólni, tehát a letartóztatást, a vizsgálati fogságot, a vádpontokat és a tárgyalást érintő szövegeket. Az Andrássy út 60.-ról írt, mindössze kétoldalas fejezethez fűzött észrevételeiben a túlzásoktól óvta a bíborost: „Okvetlenül ki kellene hagyni, hogy levágják a fülüket, orrukat [a foglyoknak]. Nem tudnánk felhozni egyetlen konkrét esetet sem, így nem tudnánk bizonyítani. Viszont arra rengeteg bizonyíték van, hogy cigarettával a kihallgatottak bőrét égették, a kihallgatottak lábujjai közé papírlapot dugtak és azokat meggyújtották, meg hogy a gumibotos kezelés folytán a kihallgatottak veséjét, máját megsértették, tüdőhólyagjukat [sic!] megrepesztették.”³²⁰ A vallatók állampolgárságát illetően is körültekintésre intett: „Azt a részt, hogy a kínzók mindenütt vegyesen oroszok és magyarok, ki kellene hagyni. Az oroszok minden ügyről pontos jelentést kaptak. Aki érdekes volt számukra orosz szempontból (kémkedés a Nyugat részére, szovjetellenes propaganda, kommunistaellenes partizántevékenység stb.), azt átkérték az ÁVO-ról a Conti utcai szovjet kémelhárító osztályra. [...] De gondosan kerülték az oroszok – még 1949-ben –, hogy nyíltan, egyenruhásan az ÁVO épületében vallassanak!”

Az 1989–1990-ben folyt perújítási nyomozás során többen is azt vallották, hogy a Mindszenty-per idején az Államvédelmi Hatóság még nem vette igénybe szovjet tanácsadók segítségét, arra csak később, a Rajk László elleni eljárás során került sor, akkor már nem is leplezve jelenlétüket.³²¹ Bár a szovjet szakértők magyarországi munkájáról több igényes szakmai munka is készült, a kérdés részleteiben mégis feltáratlan.³²² A moszkvai kommunista pártvezetők a per lezárása után is foglalkoztak a magyar főpap sorsával. Az egyik külügyi tisztviselő panaszkodott, mennyire kevés információt kapnak a budapesti szovjet nagykövetségtől: „....amíg 1948-ig a nagykövetség a Külügyminisztériumnak három-négy jelentést is írt,

320 MMAL 34. d. „Ispánky [!] Béla által átnézett fejezetek” feliratú dosszié, oldalszámozás nélkül. (A következő idézet is innen – B. Ma.)

321 MNL OL XX–10–k LÜ PO 18.300/1989. Több jegyzőkönyvben is rögzített információ, lásd pl. dr. Tihanyi János tanúkihallgatási jegyzőkönyvét. Bp., 1990. január 24. – A kérdésről bővebben BARÁTH Magdolna: Soviet Counsellors at the Hungarian State Security Organs. In: NKVD/KGB Activities and Cooperation with other Secret Services in Central and Eastern Europe 1945–1989. (Ed. GRUŠŇOVÁ, A.) Ústav Pamati Naroda, Bratislava, 2008. 87–99.; BARÁTH Magdolna: „Testvéri segítségnyújtás”. Szovjet tanácsadók és szakértők Magyarországon. Történelmi Szemle 52 (2010) 3. 357–386.

322 KAJÁRI Erzsébet: A magyar Belügyminisztérium szovjet tanácsadói. Múltunk 44 (1999) 3. 220–232.; A. F. NOSZKOVA: Szovjet tanácsadók a kelet-európai országokban: a rendszer megalapozása 1945–1953. Múltunk 44 (1999) 3. 203–219.; PALASIK Mária: A jogállam megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon 1944–1949. Napvilág Kiadó, Bp., 2000. 62.; BARÁTH Magdolna: Soviet Counsellors at the Hungarian State Security Organs i. m. 87–99.; BARÁTH Magdolna: „Testvéri segítségnyújtás” i. m. 357–386.

Az ítélet utáni felháborodott üzenetek sokaságát grafikonon ábrázolták a washingtoni magyar követség munkatársai. A csúcs február 10-én volt, aznap kétszáz fölötti tiltakozást kaptak

ugyanakkor 1949 első negyedévében – nem számítva a Puskin elvtárstól érkezett telefonjelentéseket – nem kaptak egyetlen beszámolót sem Magyarország belpolitikai helyzetéről, annak ellenére, hogy olyan fontos események történtek, mint a klerikális reakció elleni harc kiszélesedése, Mindszenty pere, az ellenzéki katolikus párt önfeloszlatása, a demokratikus erők konszolidálódása, amely a népfront újjászervezésével teljesedett ki stb. A jövőben ilyen ne legyen!” – kérte nyomatékosan a munkahelyéért aggódó referens.³²³ Molnár Erik, Magyarország moszkvai nagykövete 1949. március 12-én tájékoztatta A. J. Visinszkij szovjet

külgyminiszter-helyettest a Mindszenty-per eredményeiről, nagyon meg akart felelni a szovjet elvtársaknak, de talán maga sem hitte azt a hazugságot, amikor „egyebek között közölte, hogy Mindszenty ráadásul homoszexuális is volt, de elhatározták, hogy ezt a kérdést a bíróságon nem vetik fel, hogy ne csökkentse a per politikai jelentőségét”.³²⁴

Molnár Erik rágalmozó szavai egy kis kitérőre késztetnek, mert óhatatlanul felidéz a Magyar Dolgozók Pártja Titkárságának 1951. május 4-i ülését, amelyen döntés született a Mindszenty-perből kinőtt újabb per, a Grósz József kalocsai érsek neve alatt összefoglalt eljárásról. „A pernek bizonyítania kell, hogy a szerzetesrendek és tagjaik erkölcsi mocsárban élnek” – rögzítette a jegyzőkönyv.³²⁵ Az ÁVH a politika elvárásának igyekezett eleget tenni, amikor gyűjtötte az egyházi személyek szexuális botlását alátámasztó adatokat, hogy erkölcsileg egyaránt lejáráthassanak egy egyházat és az egyházat. Molnár Erik kijelentése szerint ez a „lehetőség” már a Mindszenty-per kapcsán felvetődött, de csak két év múlva, a Grósz-perben éltek vele.

323 AVP RF f. 077. op. 29. papka 137. gy. 55. l. 155. K. Levicskin referens jelentése V. A. Zorin külgyminiszter-helyettestnek. Moszkva, 1949. április 5.

324 *Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszijszkij arhivov 1944–1953. Tom II. 1949–1953. i. m. 35. (12. dokumentum.)* Eredeti levéltári jelzete: AVP RF f. 077 op. 22. papka 24. gy. 4. l. 44.

325 *A Grósz-per előkészítése 1951.* Szerk.: SZABÓ Csaba. BFL–Osiris Kiadó, Bp., 2001. 100–109.

VILÁGVISSZHANG

A bírósági eljárás Mindszenty talányos magatartása ellenére, vagy emiatt még inkább megbotránkoztatta a művelt világot. Míg a magyar közvélemény látható reagálása – egy kicsit félelemből, egy kicsit fáradtságból – jobbára kimerült az apátiában és a közönyben, addig a magyar külképviselletekre és Budapestre tömegével érkeztek a tiltakozások, magánszemélyektől és szervezetektől egyaránt, köztük 37 millió katolikus nő nevében a Katolikus Asszonyok Nemzetközi Szövetségétől.³²⁶ A posta fenyegető leveleket, üzeneteket is hozott a per kimódolóinak és végrehajtóinak. „Mi úton vagyunk haza, hogy Önnel leszámoljunk” – érkezett

Újabb tiltakozáshullám külföldön az elsőfokú ítélet meghozatala után:
a sajtóban, a politikában, az utcákon

Párizsból egy névtelen levél, egy másik önpusztítást jósolt („olyan végetek lesz, mint Hitlernek vagy Mussolininek”).³²⁷ A tárgyalást egy tudósító „jól elpróbált, de rosszul előadott színjátékhoz” hasonlította. William O'Dwyer New York-i polgármester „lincselésnek”, Dewey kormányzó „gúnyos formaságnak, a vallás arculcsapásának és az igazságszolgáltatás kegyetlen paródiájának”, Harry S. Truman elnök „egy kenguru bíróság aljas eljárásának” nevezte.³²⁸ Február első vasárnapján minden amerikai és amerikai magyar templomban Mindszentyért imádkoztak a hívek.

326 MNL OL XIX–J–1–d 6. d. 7. ő. e. Mindszenty letartóztatásával kapcsolatos táviratok; Uo. 1. d. 3. ő. e. 1949/a) Sík Endre washingtoni magyar követhoz érkezett tiltakozások (1039 darab).

327 ÁBTL 3.1.9. V–700/54. 24. és 80. fol.

328 Robert I. GANNON: *The Cardinal Spellman Story* i. m. 342.

„MEGVEREM A PÁSZTORT ÉS ELSZÉLEDNEK A NYÁJ JUHAI”

Tiltakozó gyűlés Hollandiában. A kép előterében Johannes de Jong bíboros, Utrecht érseke és Josef van Schaik holland katolikus politikus, miniszterelnök-helyettes. Amsterdam, 1949. február 14.

Spanyol katolikus egyetemi hallgatók tiltakozó felvonulása. Toledo, 1949. február 14.

A Brit Nemzetközösség tagjai, az ausztrál, az új-zélandi és a kanadai kormányok az elsőők között tiltakoztak. Az új ausztrál követ még a per alatt szeretett volna Budapestre érkezni, de beutazásának engedélyezését addig húzták-halasztották, amíg lekészte a tárgyalást, holott – nyilván a helyzet pontos ismerete nélkül – felajánlotta, hogy közvetít a felek között, ez a szerep végül az ENSZ Közgyűlésen való kiállásra korlátozódott.³²⁹ A napilapok Ausztráliában címlapon hozták a Mindszenty-per minden fontosabb történéseit. A kisebbségi ausztrál katolikus egyház püspökei maguk mellé állították a protestáns minisztereket és együttesen ítélték el a pert, amit olyan súlyos csapásnak neveztek, amely nemcsak a római katolikus egyházat, hanem minden felekezetet, sőt magát a vallásszabadságot sérti. Sydney püspöke, Gilroy bíboros tiltakozó gyűlést toborzott, de a szövetségi parlament is napirendre tűzte a történeteket, ahol a külügyminiszter a magyarországi primás elítélését az alapvető emberi jogok megsértésének minősítette.³³⁰

A vezető hatalmak diplomatáinak viszont komoly fejtörést okozott, hogy kormányaik milyen formában tiltakozzanak: hivatalosan diplomáciai úton vagy nem hivatalosan, csupán a nyilvánosság előtt fejezzék ki nemtetszésüket. Hector McNeil brit külügyi államtitkár mindenképpen hivatalos formában akart tiltakozni már a bíboros letartóztatásakor, elsősorban brit belpolitikai okokból. Nem aggasztotta, hogy emiatt Mindszenty helyzete rosszabbodhat, mert szerinte az érsek mártíromságra készül.³³¹ Politikustársai többsége viszont más véleményen volt. A hivatalos tiltakozás *mellett* szólt a közvélemény nyomása, a vele járó belpolitikai előny, valamint az a vélekedés, hogy a tiltakozás nem növelné a bíborossal szembeni kommunista ellenszenvet és nem vezetne kivégzéséhez, mivel akár kitoloncolják, akár bebörtönzik, akár kivégzik, Mindszenty immár megszűnt a kommunistákkal szembeni magyarországi ellenállás fókuszja lenni. A hivatalos tiltakozás *ellen* szóló érvek között szerepelt, hogy a felhozott vádakkal – valutaüzerkedés, kémkedés, hazaárulás – a kommunisták ügyesen kikerülték a vallásszabadság és az emberi jogok ügyét. A formális brit tiltakozás megadná a kommunistáknak, amire vágnak: a külső ellenség képét, amivel szemben egyesíthetik a pártvezetést és a tagságot, sőt talán a szimpatizánsokat is. Az általánosabb megbélyegzések ezzel szemben csak bosszantják és óvatosságra készítetik őket, de nem nyújtanak számukra megfogható célpontot, ami ellen összefoghatnának. Túl korai még a bíborost leírni, mert bebörtönözve vagy kitoloncolva is fontos tényezője lehet az ellenállásnak, a vallásszabadságért folytatott harcnak.³³² Mint majd látni fogjuk, a dilemma a hivatalos tiltakozás javára dőlt el.

329 PIL 704. f. Károlyi-hagyaték, vegyes iratok. Károlyi Mihály 1953-as feljegyzése a Mindszenty-ügyről.

330 ASDMAE AP 1946–1950, Santa Sede, Busta 13. Relazione fra S. Sede e L'Ungheria, 1949 (barackvirág színű dosz-szié). Az ausztráliai olasz követség 152/45. sz. távirata az olasz külügyminisztériumba. Sydney, 1949. március 11.

331 PIL 508. f. 1/125. ö. e. 124. tétel, 16. fol. TNA FO 371/78581, 044045. H. McNeil külügyi államtitkár megjegyzései, 1949. január 28.

332 PIL 508. f. 1/125. ö. e. 129. tétel, 31–34. fol. TNA FO 371/78581 R. 1263/1786/21. Geoffrey Arnold Wallinger elemzése a Mindszenty-ügyről a brit külügyminisztérium számára. London, 1949. február 1.

Harry Truman elnök és Dean Acheson külügyminiszter az Ovális Irodában, a Fehér Házban, 1949. január 21.

A magyar népügyesség bizonyítékai a nyugati normák szerint elégtelenek és hamisak voltak, de azt elismerték, hogy a perbe fogáshoz jó ürügyet adtak. Bevin angol külügyminiszter is azzal válaszolt a parlamentben nekiszegezett kérdésekre, hogy a per még el sem kezdődött, nem tudni, valójában mennyire megalapozottak a vádak, de a magyar kormány viselkedése a Mindszenty-ügyben „visszataszító az angol gondolkodás számára”.³³³ Sean MacBride ír külügyminiszter Truman amerikai elnök közbelépését kérte Mindszenty érdekében. Levelének véleményezésekor Dean Gooderham Acheson külügyminiszter utalt a bolgár Nyikolaj Dimitrov Petkov esetére: a kémkedés vádjával koncepciós perben halálra ítélt parasztpárti politikusért az Egyesült Államok is szót emelt, de ez csak olaj volt a tűzre, a bolgár álláspont megkeményedett, és egy hónappal az ítélet után, 1947. szeptember 23-án Petkovot felakasztották. Hasonlótól tartva nem ajánlotta, hogy az Egyesült Államok az elnök év végi sajtótájékoztatóján elhangzottakhoz képest erőteljesebben marasztalja el a magyar kommunistákat a Mindszenty-ügy miatt.³³⁴

Az amerikaiak, de a franciák sem döntöttek egyből a formális tiltakozás mellett.³³⁵ Selden Chapin, a budapesti amerikai követ a történeteket a kommunizmus vallásellenes

333 PIL 508. f. 1/125. ő. e. 130. tétel, 35. fol. TNA FO 371/78581 R. 1331. G. A. Wallinger jegyzete a Mindszenty-ügyben tett brit kormányakcióról. London, 1949. február 1.

334 Truman Library, OF 226 Hungary Misc. to OF 227 Farm Matters Misc. (1950–53) Box 970. Mindszenty Folder. Dean Acheson amerikai külügyminiszter emlékeztetője Truman elnök részére, 1949. február 2.

335 Franciaország, Belgium és Svájc reakciójáról lásd FEJÉRDY, Gergely: *L'Europe francophone et la Hongrie au début de la guerre froide* i. m. 267–282.

Határozottabbá váltak az állásfoglalások az ítélelhirdetés után. New Yorkban öt-ezren tüntettek Mindszenty mellett. Dean Acheson amerikai külügyminiszter február 8-án azzal vádolta a magyar kormányt, hogy lépésről lépésre elvonja a magyar néptől az alapvető emberi és szabadságjogokat. Bejelentette, hogy az USA kormánya a Mindszenty-ügyet és más kedvezőtlen magyarországi fejleményeket az ENSZ elé kívánja vinni. Másnap Truman amerikai elnök Magyarországot rendőrállamnak minősítette, hozzátéve: a magyar nép nem felelős kormányának tetteiért.³⁴⁰ Ezeket a nyilatkozatokat magyar részről természetesen nem tekintették másnak, mint a belügyekbe történő illetéktelen beavatkozásnak. Az elnök kiállását igen sok amerikai átlagpolgár és jeles

340 ÁBTL 4.1. A–3240. 20. fol. Magyar–amerikai kapcsolatok alakulása 1945–1965-ig. Időrendi táblázat.

közeleti személyiség méltatta, így G. Mennen Williams michigani kormányzó vagy Spellman New York-i bíboros érsek. A hozzájuk írt elnöki válasz egyértelművé tette: az elvek és a politika konfliktusában kötelessége volt megszólalnia, és hogy a Mindszenty elleni „*aljas eljárás megkönnyíti számunkra a választást a keresztény elvekre alapozott demokrácia intézményei és az ateista kommunizmus gonosz tanai és szokásai között*”.³⁴¹

Az amerikai Szenátus külügyi bizottsága is napirendre tűzte a magyarországi eseményeket. Egyes szenátorok elegendőnek ítélték az addigi kiállást. „*Bulgáriában tizenöt protestánst tartóztattak le, az ő ügyükben is egyesével fognak elmélyedni?*” – kérdezte némi éllel az egyébként határozatképtelen bizottsági ülésen Alexander Wiley szenátor.³⁴² Az újabb, március 12-i összejövetelen – ugyanaznap, amikor Molnár Erik Moszkvában Visinszkij külügyminiszter-helyettest traktálta a bíboros állítólagos homoszexualitásával – meghallgatták a Budapestről visszaérkezett Selden Chapin követet is, aki átfogó képet rajzolt a Magyarországon 1945 után végbement folyamatokról,

Theodor Innitzer bíboros, bécsi érsek a vértanú
Szent Istvánhoz hasonlította Mindszenty
áldozatát

a földreformtól kezdve a választásokon át az egyházellenes támadásokig bezárólag. Mindszentyt így mutatta be a politikusoknak: „*Azt hiszem, ő maga el volt készülve a mártíromságra. Legalábbis mindig ezt a benyomást keltette. [...] Elégge megismertem őt magát és a jellemét ahhoz, hogy kialakuljon bennem egy nagyfokú tisztelet a bátorsága és az elvei iránt. Azt gondolom, hogy nagyon tisztán látó és intelligens ember. Nem tudom, hogy ami az intelligenciát illeti – és kellő alázattal mondom ezt –, vajon a katolikus egyház történetének nagy alakjai között lenne-e az intelligencia szempontjából. Az mindannyiunk számára természetesen rejtély, akik Budapesten voltunk – akárcsak azoknak az embereknek a számára, akik itt vannak az Egyesült Államokban –, hogy mi történt, ami ezt az embert oroszlánból azzá az alázatos báránnyá változtatta, amilyennek a tárgyaláson mutatkozott.*”³⁴³

A Mindszenty melletti párizsi nagygyűlésen mintegy 20 ezer fő vett részt. Mario Scelba olasz belügyminiszter február 9-én a parlamentben – a baloldali képviselők heves tiltakozása mellett – bírálta a történeteket. Február 11-én pedig mintegy 150 főnyi csoport tüntetett a római magyar követség előtt. A protestáns többségű Svájcban vi-

341 Truman Library, OF 226 Hungary Misc. to OF 227 Farm Matters Misc. (1950–53) Box 970. Mindszenty Folder. Truman elnök és Williams kormányzó levélváltása, 1949. február 19.; Uo. Box 969. Spellman bíboros üzenetét táviratilag küldi Robert Butler, az USA kubai nagykövete. Havanna, 1949. február 11.

342 Truman Library, RG 46. Record of US Senate. Senate Committee on Foreign Relations. Selected Documents, January 25–April 5, 1949. Box 5. Resolutions re Joseph Card. Mindszenty. February 25, 1949. 2.

343 Uo. March 12, 1949. 13–14.

szont a vártnál kisebb visszhangot keltett a Mindszenty-ügy, a katolikus sajtó kitartó felhívása ellenére a berni magyar követség január végéig alig nyolcvan tiltakozó táviratot kapott. Ugyanakkor a svájci katolikus püspökök a bíboros elleni ítéletet arra is felhasználták, hogy a híveket adakozásra szólítsák, különösképpen az egyre nagyobb számban érkező magyar menekültek megsegítésére. Brüsszelben az emberi jogok érdekében szervezett február 24-i diáktüntetés szovjet- és kommunistaellenes manifesztációra szűkül, a felvonulók betörték a Belga–Szovjet Baráti Társaság és a belga kommunista párt székházának ablakait. Bécsben február 2-án Theodor Innitzer bíboros a Szent István-dómban misét mondott Mindszentyért. Itt a jelenlévők előtt cáfolta a *Sárga könyv* állításait és kijelentette: „Mindszenty az egyház mártírja... Szent Istvánhoz hasonló nagy embere. Azért kell szenvednie, mert az ember és a hit szabadságáért szállt síkra a materialista világnézettel szemben.”³⁴⁴ Hasonlóképpen cáfolt Salzburg érseke, Rohrer, akit a *Sárga könyv*ben szintén megvádoltak azzal, hogy köze lenne a magyar Szent Korona Magyarországra visszajuttatásának megakadályozásához, és hogy külföldön találkozott volna Mindszentyvel vagy más egyházi személyekkel csupán azért, hogy a Habsburg-birodalom magyarországi restaurációjának érdekében összeesküvést szőjön.³⁴⁵

A tiltakozások hónapokig elhúzódtak. Az egyik legnagyobb nyilvános tüntetés a katolikus egyház kelet-európai üldöztetése ellen az ír Dublinban volt, 1949. május 1-jén. Mintegy 150 ezren vettek rajta részt, a város lakosságának egyharmada. A gyűlésen a dublini polgárok mellett megjelentek a püspökök és a parlament elnöke, kifejezték együttérzésüket a kelet-európai események áldozataival, Stepinac és Mindszenty érsekekkel, a pápát biztosították a kommunizmus és ateizmus szorításában vergődő katolikus egyház iránti hűségükről.³⁴⁶

Rómában a Szentszékhöz akkreditált diplomaták február 9-én a testület doyen-jénél, a kolumbiai nagykövetnél gyűltek össze, hogy összehangolják felháborodásuk kifejezését. Még a protestáns országok, sőt a többségében nem keresztény Egyiptom és (a még Csang Kaj-sek vezette köztársasági) Kína képviselői is egyetértettek egy közös, a pápának személyesen átadandó üzenettel. A francia nyelvű szöveget egy katolikusból (francia), egy protestánsból (holland), egy muszlimból (egyiptomi) és a doyenből álló bizottság írta meg, meglehetősen óvatosan, hogy elkerüljék a diplomáciai incidenseket országaik kormánya és a Szovjetunió között. Az üzenet átadásán a 39 képviselőből 34-en voltak jelen. Betegség vagy egyéb objektív ok miatt hiányzott Guatemala, Panama és Monaco képviselője; Csehszlovákia követét már korábban visszahívták, Jugoszlávia követét pedig azért nem hívták, hogy ne hozzák kellemetlen

344 MNL OL XIX–J–36–a–22/pol.–1949. A bécsi magyar követség 1949. február 24-i jelentése Rajk László külügy-miniszternek.

345 ASDMAE AP 1946–1950, Santa Sede, Busta 13. Relazione fra S. Sede e L'Ungheria, 1949 (barackvirág színű dosszié). Az olasz külügyminisztérium összefoglalója a Mindszenty-per nemzetközi visszhangjáról. Róma, 1949. március 10.

346 ASDMAE AP 1946–1950, Ungheria, Busta 11. Fasc. 2. Az olasz szentszéki követség jelentése. Róma, 1949. június 3.

helyzetbe. XII. Piusz egyenként köszönte meg a diplomatáknak kiállításukat, kiemelve, hogy ilyen jellegű eseményre eddig még nem volt példa a Szentszék diplomáciai életének történetében.³⁴⁷

A magukat népi demokratikusnak nevező államok részéről viszont teljes volt a támogató egyetértés. Lengyelország bécsi követe udvariasan elismerését fejezte ki, hiszen az eljárás azt bizonyítja, hogy belpolitikailag mily erős a demokrácia Magyarországon, és megdicsérte az ügygel kapcsolatban nyilvánosságra hozott dokumentumokat. Jól értesültként azt is kijelentette, hogy nincs félnivaló egy esetleges ENSZ-vizsgálatról.³⁴⁸ A kép teljességéhez tartozik, hogy a szabad világban is voltak, akik lelkesen üdvözölték a magyar bíboros letartóztatását: ők kivétel nélkül kommunista, szocialista vagy munkáspárti politikusok és baloldali újságírók voltak. A liberális sajtó csak mérsékelten támogatta a bírósági eljárást.

1949. február 12-én XII. Piusz pápa a világ püspökeihez szózatot intézett, amelyben határozottan állást foglalt a „bizonyos országokban” uralkodó „bizonyos erők” ellen, és amelyek ellen örömmel üdvözlö „bizonyos szövetségeket”.³⁴⁹ A pápa utalását nem csak a politikai elemzők érthették: szövetségen az akkor formálódó atlanti paktumra célzott, amely képes felvenni a küzdelmet a Szovjetunió expanzionista ambícióival és a kommunizmussal. Két nap múlva, 1949. február 14-én a pápa a bíborosok kollégiumának rendkívüli titkos konzisztóriumán – csupán 17 megjelent bíboros előtt – általános érvénnyel, mégis visszafogottan szólt a kommunista rendőrállamoknak a vallás és egyház felszámolására irányuló törekvéséről.

347 ASDMAE AP 1946–1950, Santa Sede, Busta 13. Relazione fra S. Sede e L'Ungheria, 1949 (barackvirág színű dosz-szié). A szentszéki olasz nagykövetség 218/61. sz. távirata az olasz külügyminisztériumnak, 1949. február 16.

348 MNL OL XIX-J-1-j-IV-14-es alapszám, 18/pol.–1949. Külügyminisztérium, bécsi külképviselő TÜK-iratai. Hajdú József ügyvivő bejegyzése a Magyarországi Római Követség iratairól. *L'Osservatore Romano*, 1949. február 21–22.

349 MNL OL XIX-J-1-j-IV-14-929/biz./1949. Vatikán TÜK-iratok, 1. d. Római követségi jelentés Rajk László külügyminiszternek, 1949. február 15.

A hívek kárára valósággá vált: „Megverem a pásztort és elszélednek a nyáj juhai.”³⁵⁰ A beszéd egésze a Mindszenty József bíboros elleni eljárást bélyegezte meg. A külföldi bíborosok távolmaradását a sajtó azzal magyarázta, hogy nem kívántak egy konkrét állásfoglalás kényszere alá kerülni, de az a hír is lábra kapott, hogy maga a pápa kívánta szűkebb keretek között tartani a tiltakozási akciót.³⁵¹ A konzisztórium lefolyása, a pápai beszéd hangja, az elhangzott érvek általánossága arra enged következtetni, hogy vatikáni körökben is némi tanácsstalanság honolt a követendő taktikát illetően. A Mindszenty-per kezdete óta két markáns vonal különült el: a kemény vonal kezdettől fogva arra akarta használni az ügyet, hogy – összefogva az amerikai diplomácia akcióival – nemzetközi méretű, kommunistaellenes „keresztes hadjáratot” indítson. Ez az irány szükségtelennek tartotta a politikai lavírozásokat, rendíthetlenséget tanácsolt, ami lényegében változatlanságot jelentett, amihez üldözöttek kellettek, épp olyanok, mint Mindszenty. A másik vonal egy óvatosabb, körültekintőbb politika mellett kardoskodott, és Mindszenty ügyét az esztergomi érsek politikai baklövési, feudális és klerikális túlzásai miatt nem, vagy csak kevésbé tartotta alkalmas terepnek a kommunistaellenes harchoz.

Újabb két nap elteltével, február 16-án a Vatikánba akkreditált diplomaták körében, majd február 20-án a Szent Péter téren a római néphez intézett beszédében a pápa nagy nyilvánosság előtt is megbélyegezte Mindszenty bíboros elítélését. „Rómaiak! Krisztus egyháza nem avatkozik bele tisztán politikai vagy gazdasági kérdésekbe, nem törődik egyik vagy másik kormányforma haszna vagy kára feletti vitával [...] De túl jól is ismert, hogy mit követel a totális, vallásellenes állam az egyháztól türelme áraként: egy egyházat, amely hallgat, amikor hirdetni kellene; [...] egy egyházat, amely nem áll ellent a lelkiismeret elleni erőszaknak, és nem veszi védelmébe a nép jól megalapozott jogait és igazi szabadságát; egy egyházat, amely lealacsonyító szolgálkúsággal templomai négy fala közé zárkózik [...] El tudjátok-e képzelni Péter utódját, aki ilyen követelések előtt meghajlik?”³⁵² Egymás után négyszer tette fel XII. Piusz a hívőknek a Szent Péter téren a kérdést: „Szabad-e, lehet-e egy pápának hallgatnia?” És a tömeg válasza mind a négyszer hangos „nem” volt. A pápa szavai megfeleltek háború utáni politikájának, ám egyúttal elárulták azt is, mennyire kínozza korábbi hallgatása, amikor a háború éveiben oly kínosan ügyelt a tartózkodásra („hogy a rosszabbat elkerülje”). Most, mintha egy hosszú lelkiismereti Csipkerózsika-álomból ébredt volna, erős és kemény szavakat talált. Ezek a szavak – éppen mert a háborús bűnöket mindig csak óvatosan körülírta vagy hallgatással nyugtázta – aránytalanul erősnek tűnhettek. A szovjet tömb sztálinistáinak mindenestre az ilyen szónoklatok csak olajat öntöttek a tűzre, amitől még inkább felcsaptak az egyházellenes

350 PL Mm. 17. d. „1943–45” feliratú boríték; XII. Piusz pápa 1949. február 14-i allokúcióját teljes terjedelemben közli SALACZ Gábor: *A magyar katolikus egyház...* i. m. 183–185. Latinul: AAS 41 (1949) 41–45.; MNL OL XIX-J-26-a 12. d. Róma, 1949, politikai iratok, 12/1949. A Konzisztórium állásfoglalása.

351 MNL OL XIX-J-1-j-IV-14-929/biz./1949. Vatikán TÜK-iratok, 1. d. Római követségi jelentés Rajk László külügyminiszternek, 1949. február 15.

352 Hansjakob STEHLE: *Geheimdiplomatie im Vatikan. Die Päpste und die Kommunisten* i. m. 254.

harc lángjai. Az ateista kommunizmus és az egyház csatájának fordulópontja, amikor a pápa 1949. július 1-jén – összefüggésben az olasz parlamenti választások befolyásolásával is – a Szent Officium (az egykori inkvizíció, ma Hittani Kongregáció) útján ebben az évszázadban első ízben kiközösítést mondott ki a kommunizmus előmozdítóira, híveire és a kommunista pártok tagjaira, sőt a kommunista sajtótermékek és könyvek íróira, terjesztőire és olvasóira is. A fenyítő dokumentum nem hagyott kétséget afelől, hogy a Szentszék minden hatalmában lévő eszközzel harcolni kíván az Isten elfelejtését magában hordozó ideológia terjedése ellen. Csakhogy amíg e dekrétum teológiai-egyházjogi eszközként erőtlennek bizonyult, politikai fegyverként annál erősebb hatást váltott ki. Kelet-Közép-Európában, ahol e nélkül is akadt ütközésre apropót adó alkalom az államok és a katolikus egyház viszonyában, hivatalosan erre a kiközösítésre hivatkozva vonta kétségbe az állam a katolikusok állampolgári lojalitását és látott kizárólag ellenséget a klérusban.

XII. Piusz pápa a rendíthetetlenség és hajlíthatatlanság stratégiáját képviselte, legalábbis az orosz néphez intézett 1952-es apostoli leveléig mindenképp. A szláv népek védőszentjeinek, Szent Cirillnek és Metódnak a napjára, 1952. július 7-ére datált *Ad universos Russiae populos* kezdetű apostoli levél azonban igazán rendkívüli, mert abban XII. Piusz pápa kifejtette az *ateizmus és a katolicizmus együttélésének* minimális feltételét: ez a jog és az alapvető szabadságjogok, hangsúlyosan a vallásszabadság tisztelete. A pápa szembeállította a mély kereszténységet őrző orosz nép „tüzes és őszinte” vallásosságát vezetőinek kegyetlenségével, akik „igyekeznek gyökerestül kitépni a szent vallást és állampolgáraik lelkének keresztény erényeit”. A nép számára követelte „a nekik mint emberek, állampolgárok és keresztények számára járó igazságos jogot”, a vezetőktől pedig „jóságos és könyörületes hozzáállást” kért.³⁵³ Alig három évvel a Szent Officium kiközösítési rendelete után a pápa lemondott minden további kiközösítésről, és az 1949-es fenyítéken túllépve *különbséget* tett a (hibás és hazug) *tanok* és az azokat terjesztő (irgalomra és szeretetre méltó) *emberek* között. Így fejezte ki XII. Piusz, hogy a kommunizmust elutasító állásfoglalása nem a Szovjetunió népei ellen szól, de ezzel az üzenettel a pápa rést nyitott a Kreml ajtaján is.³⁵⁴ Mindazonáltal bárminemű kapcsolatfelvétel előfeltétele maradt a vallásüldözés beszüntetése és a vallásgyakorlás szabadságának visszaadása.

A PER TÉTJE ÉS TANULSÁGAI

„Nem az ejtette a progressiv Európát consternációba [megdöbbenésbe], hogy egy reakciós püspököt vád alá helyeznek – de az, hogy ez a püspök »bevallotta« bűneit. Ennek a megfélé-

353 Sacro vergente anno de universae Russorum gentis Immaculato Mariae Cordi consecratione [Ad universos Russiae populos]. AAS 44 (1952) 505–511.

354 Philippe CHENAUX: *L'Église catholique et communisme en Europe (1917–1989)* i. m. 220.

lemlítésnek véget kell vetni. Hiába volt a Francia Forradalom, hiába a Communista Manifestum, hiába a Declaration of Human Rights – hiába minden, ha ilyesmi lehetséges, vagy inkább, ha ilyen eljárást a világ el fog tűrni” – háborgott Károlyi Mihály felesége.³⁵⁵ A lényeg valóban nem abban rejlik, hogy az ítélet életfogytiglanra vagy beláthatatlanul hosszú évekre szól, hanem a módszerben, ahogy a pert lefolytatták. Technikailag és külsőleg minden a bíboros ellen szólt, a per mégis megcsúfolta az igazságot, és a szovjet mintát követő eljárás megmérgezte a hangulatot, visszatetszést és félelmet keltett a közvéleményben.

„Mi lesz a sorsa?” „Prága a legrosszabbra számít” – amerikai lap cikke Beran (1888–1969) prágai érsek házi őrizetbe vétele után. Hivatali beiktatásakor a kommunista belügyminiszter még érdemrendet tűzött reverendájára

A pernek számos tétje volt. Elsődlegesen az, hogy miként alakul 1949. február 8. után az állam és a katolikus egyház viszonya, meddig tart a pásztorától megfosztott egyház defenzívába szorulása, mennyiben sikerül elérni azt a nyilvánvaló politikai célt, hogy a katolikusokat kirekesszék a közéletből és elszigeteljék a katolikus egyházat. A Mindszenty-perrel Magyarországon lendületet kapott a rezsim egyházellenes politikája, amelyet azzal indokoltak, hogy a katolikus egyház hol a fasizmussal, hol az amerikai imperializmussal játszik össze.

Másodszorban a Mindszenty-per volt hivatva bizonyítani, hogy egyetlen egyházi testület vagy személy sem képes megvédeni a híveket, a papságot és önmagát a kommunista hatalomtól, s mintául és fenyegetésül szolgált a hazai és a többi kelet- és kelet-közép-európai állam papságának. Csehszlovákiában a per közvetlen folyományaként, de a magyar kisebbség elleni fellépés részeként is, 1949 tavaszán kezdték el letartóztatni a Magyar Demokratikus Népi Szövetség tagjait. Összesen 32 fő, köztük 20 katolikus pap és 4 református lelkész ellen emeltek vádat, főként a köztársaság érdekeit sértő szervezkedés és idegen hatalmakkal való együttműködés vádjával. 1949. december 30-án Pozsonyban tíz főt ítélték fegyházbüntetésre, a legtöbbet – nyolc évet – a mozgalom vezetője, Arany A. László, az elismert nyelvtudós és néprajzkutató kapott.³⁵⁶ A retorzió

355 Károlyi Mihályné levele férjéhez. Párizs, 1949. február 15. In HAJDU Tibor (szerk.): *Károlyi Mihály levelezése V. 1945–1949* i. m. 681. (Ugyanez a levél több gépelési hibával: ÁBTL 2.1. VII/4. 175–176. fol.)

356 SZARKA László: Kisebbségi önvédelem Csehszlovákiában. A Magyar Demokratikus Népi Szövetség 1945–49. In: *Hagyomány, közösség, művelődés* i. m. 538–548.; Az ítélet szövegét közli TÓTH László (szerk.): *„Hívebb emlékezésül...” Csehszlovákiai magyar emlékiratok és egyéb dokumentumok a jogfosztottság éveiből 1945–1948.* Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 1995. 255–277.

a csehszlovák püspöki kar elnökét is utolérte, holott a dachauai koncentrációs tábor is megjárt prágai érsekről, Josef Beranról évekig kedvező kép élt a kormányzatban. Amikor 1948-ban a kommunisták átvették a hatalmat, Beran érsek még Te Deumot is mondott értük a Szent Vid-székesegyházban. A Beran-féle – Andrea Riccardi szavaival – megbékélési stratégia, ami nem volt azonos az engedékenységi stratégiával, nem hozott jobb eredményt Mindszenty hajlíthatatlanságánál. Beran érseket „jutalmul” 1949 júniusában letartóztatták és házi őrizetbe helyezték. A nyilvános per elkerülése is a Mindszenty-per egyik tanulságaként fogható fel. Majd csak 1950 tavaszán rendezik meg az első nagyobb szabású politikai pert egyházi személyek ellen, konkrétan szerzetesek ellen, ezzel készítve elő a talajt a püspökökkel szembeni eljáráshoz: 1950 decemberében a cseh Stanislav Zela olmützi segédpüspököt (25 év börtönt kapott), majd 1951. január 15-én három szlovák püspököt, Ján Vojtaššákot, Michal Buzalkát és Pavol Gojdičot ítélték el. Ilyen mértékű eljárásra, azaz amikor egyszerre három püspököt is bűnösnek mondtak ki, sehol másutt a szovjet tömb országaiban nem került sor. És ezzel a sornak még nem volt vége, 1951 őszén újabb püspököket állítottak bíróság elé.³⁵⁷

Romániában inkább az „eltüntetés” módszerét alkalmazták a hatóságok. Hat görög szertartású katolikus püspök mellett, akik nem voltak hajlandók az ortodoxiához csatlakozni, két latin szertartású püspököt is letartóztattak: Márton Áron erdélyi püspököt, útban a kormánnyal folytatandó tárgyalásokra, 1949. június 21-én rabolták el. Csak kétévi titkolódzás után vált ismertté, hogy életfogytiglani kényszermunkára ítélték. Az 1951 júliusára elkészült vádirat szerint „a népi demokratikus rendszer hatalmának megdöntése [...] érdekében Márton Áron felvette a kapcsolatot Mindszenty püspökkel Korparich Edén keresztül, aki megígérte a felforgató szervezet támogatását”.³⁵⁸ A hírhedt máramaroszi börtönben pusztult el Anton Durcovici, Iași 2014-ben boldoggá avatott püspöke. Magyarországon a jogszolgáltatás annyiban „fejlettebb” volt, hogy Grósz József kalocsai érseket – bár aláírta az állam és az egyház közötti megegyezést – bíróság elé állították 1951-ben. Az ő perét már nem közvetítette élőben a rádió. A Mindszenty-, majd fél év múlva a Rajk-perrel a háta mögött az országban elhatalmasodott a boszorkányüldözés, amely során a szovjetek akadálytalanul kiterjeszthették ellenőrzésüket a kommunista pártokra és kormányokra.

Abban a feltűnően gyakori bizonygatásban is van tanulság, miszerint a büntető-eljárás nem az egyház, hanem csupán egy „bűnös” főpap ellen irányult. Ebben a kommunista államok 1948-tól kitapintható egyházpolitikai taktikája érhető tetten: törekvés az egyház belső megosztására, ami a megfélemlítő letartóztatásoktól elvezetett a Kreml békepropagandájának szócsövéül szánt békepapi mozgalmak létrehozásához. A Mind-

357 Bővebben lásd Róbert LETZ: Az állami egyházpolitika Szlovákiában 1948–1989 között. In: *Felekezetek, egyházpolitika, identitás / Konfesie, cirkevna politika, identita*. Szerk.: BALOGH Margit. Kossuth, Bp., 2008. 113–130.

358 CNSASA (Consiliul Național pentru Studierea Arhivelor Securității [Securitate Irattárát Vizsgáló Országos Tanács Levéltára]). Idézi: NAGY Mihály Zoltán: A Márton Áron elleni per. Előadás-kézirat, Bécs, 2013. október 15. (Korparich Ede közgazdász, a marosvásárhelyi Kaláka szövetkezeti központ igazgatója, a Márton Áron-per hatodrendű vádlottja.)

szenty-per utáni napokban, 1949. február 11–12-én a csehszlovákiai Karlovy Varyban (Karlsbad) ülésezett a Kominform szűkebb grémiuma, többek között A. J. Visinszkij szovjet külügyminiszter-helyettes, Maurice Thorez francia és Palmiro Togliatti olasz kommunista vezetők részvételével, de magyarok nélkül. Az összejövetel a Mindszenty-pert is értékelte azon megállapítással, hogy Magyarországon *az egyház elleni harc első fejezete lezárult*. Ugyanakkor aggodalommal konstatálták, hogy a vallásosság minden retorzió dacára is erős maradt. A vatikáni befolyás kiiktatására az értekezlet résztvevői egy Rómától független „keleti [értsd: nemzeti] egyházat” javasoltak létrehozni, amelynek székhelye előbb Varsó, majd Prága lett volna, ahol szerintük a huszita hagyományokra lehetett volna építkezni.³⁵⁹ A katolikus egyház elszakításával Rómától és a nemzeti egyház létrehozásával – mint láthattuk – a magyar politikusok is próbálkoztak, de sikertelenül.

A Mindszenty elleni büntetőeljárás megadta a kegyelemdöfést a magyarországi többpártrendszernek is. Ahogy már írtuk, Barankovics István, a legerősebb ellenzéki párt vezetője a Mindszenty-per hatására döntött az emigráció mellett. Ezután a vezérét vesztett Demokrata Néppárt feloszlatta önmagát, így – nem számítva az 1949. június 22-én éjjel egy szénásszekerben Ausztriába szökött pártvezető, Slachta Margit Katolikus Női Táborát – nem maradt egyetlen számottevő ellenzéki, demokratikus politikai párt sem.³⁶⁰ Az 1949. májusi parlamenti választások pedig végképp megpecsételték a többpártrendszer sorsát. A per ugyanakkor az első szöveget is beleverte a kommunizmus koporsójába: akik eddig rokonszenveztek és párbeszédre hajlottak a bolsevizmussal, ezt az utat önszántukból már nem tudták követni. A Mindszenty-ügy kikezdte, a nem sokkal későbbi Rajk-per pedig aláásta az MDP tekintélyét. Holott szándéka éppen az ellenkező volt.

A vádpontok igazolni látszottak azt a világpolitikai helyzetképet, amit a baloldali sajtó mindenütt sulykolt: a Vatikán és a „jenki imperializmus” egységfrontot hozott létre a kommunizmus ellen. Valójában a Szentszék teljes mértékben megőrizte politikai függetlenségét és cselekvési szabadságát, azzal együtt, hogy politikáját alapvetően valóban a kommunizmus előretörésével szembeni védekezési stratégiák határozták meg, s ebben partnerként számított az Egyesült Államokra. Anélkül hogy részletesebb elemzésbe bocsátkoznánk, arra azért érdemes utalni, hogy ezt a védekezési politikát nemcsak a Szovjetunió európai befolyása váltotta ki, hanem legalább annyira a kínai fejlemények is, ahol 1948 végére Mao Ce-tung kommunista csapatai egész Mandzsúriát és Észak-Kínát elfoglalták, megsemmisítve a kínai katolicizmust és vele évtizedek miszsiós munkáját. Azt se feledjük, hogy a hidegháború éveiben az iszlám propaganda is felerősödött, a kontinensnyi Indiában is keresztényellenes tendenciák mutatkoztak.

359 *Der Spiegel*, 3. évf. 7. sz. 1949. június 23. 14–16. Idézi: SPANNENBERGER Norbert: *Hogyan láttak minket Nyugatról? A kelet-közép-európai egyházak a német nyelvű sajtóban*. In: *Felekezetek, egyházpolitika, identitás / Konfesie, církevna politika, identita*. Szerk.: BALOGH Margit. Kossuth, Bp., 2008. 243. (A Kominform szerepéről cseh levéltári források alapján Karel KAPLAN történész az elsők között publikált: *Stát a církev v Československu 1948–1953*. Doplněk, Brno, 1993. 23.)

360 Így értékelték a szovjet diplomataik is: lásd a jelen fejezet 309. jegyzetét.

Mindezek a jelenségek a Szentszéktől nagy éberséget és új stratégiát követeltek. Ha Trumannak szándékában állt is egy keresztény hitvallású közös front létrehozása a kommunizmus ellen, a Szentszék sohasem sietett csatlakozni egy ilyen fronthoz.³⁶¹ Csupán idővel állt Róma az atlanti szövetség mellé, azért, hogy a fenyegetettnek ítélt európai kereszténységet védje azon az áron is, hogy az ellenséges táborban az amerikai imperializmus egyik szekértolójának fogják tartani.

A Vatikán védekezése nem politikai szövetségekhez való vonzódásban, hanem a katolicizmus aktív erejének összegyűjtésében fejeződött ki, különösen az Actio Catholica-ban, amelynek feladata az addig különböző széttagolt mozgalmak összefogása és a közéletben passzív katolikus tömegek mozgósítása volt. Ezeket az energikus, de mégiscsak védekező kísérleteket a szovjet táborban indokolatlanul eltúlozva agresszív, kommunistaellenes politikának minősítették. Túlzás volt azért, mert a Szentszék – a világ-egyház biztonságaért kifejtett erőteljes védekezésen túlmenően – nem a politikai szakadék helyrehozhatatlan elmélyítésében, hanem a keleti tömb államaiban élő 40-50 millió katolikus elviselhető létfeltételeinek védelmében volt érdekelt.

Végül, de nem utolsósorban a per kapcsán az USA és a Nyugat morális vezető szerepe komoly csorbát szenvedett, mert a vasfüggönyön innen élők csak azt érzékelték, hogy az emberi jogok deklarációja és a tiltakozások ellenére a hatalom birtokosai büntetlenül megsérthetik a vallásszabadságot, semmibe vehetik a közvéleményt, lábbal tiporhatják a szabadságjogokat. Mindszenty bízott Amerikában mint a demokrácia megmentőjében, holott nem Washington, és nem a Vatikán utasítására vállalta a politikai opposíció szerepét, akármilyen bizonyítékokkal is igyekezett ezt a vád képviselője alátámasztani. A Magyar Rádió nemcsak a vádlók és vádlottak hangját közvetítette, az ország népe azt a dübörgő tapsot is hallhatta, ami a büntetést ünneplő nagygyűlésen percekig viharzott. Győzött a totalitárius rezsim, az országra hosszú évekig, Sztálin 1953 tavaszán bekövetkezett haláláig fagyos félelem borult.

361 A Szentszék egészére ez a kívülállás véleményünk szerint azzal együtt érvényes, hogy példákat is fel lehet hozni helyi kommunistaellenes együttműködésekre, így a német, illetve az angol püspöki kar részvételét az „Una Sancta” vagy a „Sword of the Spirit” mozgalomban. Österreichisches Staatsarchiv – Archiv der Republik, Bundesministerium für Auswärtige Angelegenheiten [Osztrák Állami Levéltár – Köztársasági Levéltár, Szövetségi Külügyminisztérium] (a továbbiakban: ÖStA, AdR, BMFAA), Sektion II-pol. Zl. 95–Pol./47. A szentszéki osztrák nagykövet jelentése Karl Gruber szövetségi külügyminiszternek. Róma, 1947. december 29.

VII.

A HARMADIK RABSÁG

A rab Mindszenty.
Fantázia szülte grafika a bebörtönzött főpásztorról

TÁRGYALÁSTÓL TÁRGYALÁSIG

Az elsőfokú ítélet kihirdetése után mind a vádlottak és védőik, mind az ügyész semmisségi panaszt jelentett be, kivéve Esterházy Pált és Zakar Andrást, ezért esetükben az elsőfokú ítélet jogerőre emelkedett. A többiek panaszát a bíróság befogadta, így ügyük a másodfokon eljáró Népbíróságok Országos Tanácsa elé került. Annak döntésére azonban hónapokat kellett várniuk.

A GYŰJTŐFOGHÁZBAN

Az elítélteket a „Gyűjtő” vagy „Gyűjtőfogház” néven ismert Kozma utcai Budapesti Fegyház és Börtön mai „A” részlegébe szállították. Mindszenty számára a Gyűjtőfogház kórházépületének 10-es számú zárkáját Péter Gábor alakította át „lakosztállyá”, ahogy azt az állambiztonsági berkekben emlegették – hogy aztán nyolc év múlva ő maga is ugyanebben a különszobában várja sorsa alakulását.¹ A különleges elbánás egy viszonylag tágas, bebútorozott, mellékhelyiséggel bíró, de nagyon hideg és poloskáktól hemzseggő szobát jelentett. Kérdés, hogy miért helyezték el Mindszentyt külön a többi fogolytól. Emlékiratai szerint azért, hogy az akaratbénító szerekkel történt kezelés után még egy ideig orvosi felügyelet alatt tarthassák. Egyrészt orvosi felügyeletének indokoltsága kétségtelen, mert fizikai és szellemi kimerültségét, a kiújult pajzsmirigy-betegségét kezelni kellett. Másrészt Mindszentyt azért sem helyezték a „sima” rabok közé, mert még nem dőlt el, hogy milyen újabb játszma része-

A 800 fő befogadására alkalmas Budapesti Fegyház és Börtön. Épületét 1896-ban adták át Királyi Országos Gyűjtőfogház néven, a hatályos törvénynek megfelelően háromfokozatú – fegyház, börtön, fogház – büntetés-végrehajtási intézet volt

1 FARKAS Vladimir: *Nincs mentség. Az ÁVH alezredese voltam.* Interart, Bp., 1990. 129.

sévé teszik. Egyházpolitikai fronton ugyanis feltűnően nyugalmas fél év következett. Ezért is kellett diszkrét homállyal fedni, hogy mikor és ki fordul meg zárkájában. Még esti sétáit is elkülönítve rótta.

A Gyűjtőfogházba történt átszállításkor kitöltött úgynevezett fogolytörzslap rögzíti a fegyenc nevét (*Mindszenty József [Pehm]*), hivatását („*hercegprímás*”), személyleírását (magassága: 172 cm, testalkata: közepes, arca: *hosszas*, arcszíne: egészséges, haja: *őszes, kopaszodó*, homloka: *magas*, szemöldöke: *barna*, szeme: *barna*, orra: *rendes*, bajusza: *borotvált*, szája: *rendes*, fogai: *épek*, álla: *kerek*, szakála: *nincs*, különös ismertetőjele: *nyakán* – a pajzsmirigy-betegségből eredő – *műtét helye*), egyéb személyes viszonyait és az ítélet adatait.² Ezek minden elítélt törzslapján kötelezően tárolt információk. Mindszenty esetében három apró elem érdemel további figyelmet. A „mostani büntette” rovatban a „*pol.*”, azaz „politikai” szó rövidítése szerepel – nyílt bevallása annak, hogy bármennyire is köztörvényes bűnözőnek kívánták láttatni, a politikai ellenfél kiiktatásán volt a lényeg. A besorolásból logikusan következett a törzslapra kézírással felvezetett további két szó: „*fell. fogoly*”, azaz fokozottan ellenőrzött fogoly. Ezek a bejegyzések a Mindszenty-per többi elítéltségének törzslapján is megtalálhatóak. Egy piros tintás adat azonban kivételes: „*Önélelmező 1949. febr. 11-től.*” (Hasonló bejegyzés a Gyűjtőfogházba 1949. január–februárban átszállított foglyok közül csak Baranyay Jusztinnál olvasható, ám nála időbeni korlátozással, 1949. február 20-tól május 31-ig.)

Az önélelmezés tartalmáról Ispánki Béla rabtárs visszaemlékezéséből tudunk, s eszerint nem a börtönfalakon kívülről behozott ételről volt szó, hanem az egyik fegyőr, Úr József „szokta hozni mindig Eminenciád kosztját a fegyőrtanfolyam konyhájáról. Pontosan megmérte még azt is, mennyit hagy ott Eminenciád, nyilván ezt is jelentenie kellett. A maradékot Rozgonyi Géza volt demokratikus rendőr, rab házimunkás ette meg. Ő takarította Eminenciád szobáját a séta alatt. [...] Amikor a fegyőrtiszti tanfolyam befejezte kurzusát, akkor Eminenciád kosztját a fegyőr-legénység konyhája adta. De ők szombaton hideget ettek, ezért ilyenkor a rab-gulyásból tetszett kapni. [...] Eminenciád megérkezése után a Gyűjtő konyhájának fekete tábláján megjelent: létszám 1185+1 vagy 1216+1 stb.”³ Ispánki szerint a plusz egy fő a nyilvántartásban Magyarország primását jelentette (Baranyayt, bár ugyancsak önélelmező lehetett, a többiek közé sorolták).

Ispánki leírásából az is kiderül, hogy Mindszenty mentesült a cellatakarítás alól. A Nyugatra szökött írásszakértő Sulner házaspár sokkal mostohább körülményeket

2 Budapesti Fegyház és Börtön Irattára, Fogoly-gyűjtőkönyv „Gy 2/49. Fogoly 02001–02300” 94. skk.

3 MMAL 10. dosszié „Dokumentumok a bíboros letartóztatásáról és peréről”, 14. ő. e. „Adalékok a bíboros rab-élményeihez”. Szerzője nincs nevesítve, de következtetésünk szerint Ispánki Béla, mivel a történet megismétlődik az emlékirataiban, lásd ISPÁNKI Béla: *Az évszázad pere* i. m. 214. – Megjegyzés: a gyűjtőfogházbéli jobb körülmények idővel összemósódtak a Conti utcai embertelen viszonyokkal. „Vannak, akik azt állítják – provokálta Kanyó András 1989. márciusi életútinterjújában Kádár Jánost –, hogy a Conti utcai börtönben igen kényelmes szállása volt és jó ellátásban, bánásmódban részesült Ön és Mindszenty is, aki akkortájt ugyancsak ott ült.” Erre Kádár a következőket válaszolta: „Nem tudom, kik azok, akik ezt állítják. S lehet, hogy a hercegprímásnak jó szállása és ellátása volt. Én mindenesetre nem kívánom senkinek azt az ellátást és kényelmes szállást, amiben nekem volt részem.” KÁDÁR János: *Végakarat*. Az interjút készítette és a dokumentumokat válogatta KANYÓ András. Szerk.: VERES Mária. Hírlapkiadó Vállalat, Bp., 1989. 78.

ecsetelt: „Éjjel-nappal nyitva volt a cellaajtó ablaka, folyamatosan égett a villany, és egy ör figyelte minden mozdulatát. A mosdó reggel 7-kor és este 7-kor volt használható, naponta kétszer kaptak enni: reggel 8-kor jött egy kb. fél liter híg kávé tíz deka kenyérrel, és délután 3 óra körül egy csajkányi bab és újabb tíz deka kenyér. A saját tálját mindenkinek tisztán kellett tartani, mert ebből is ittak. Mert volt egy csap, ahonnan vizet engedhettek a csajkájukba.”⁴ Sulnerék információi közvetettek, ők csak hallhattak Mindszenty elhelyezéséről, de látni nem látták, és leírásukban az általános magyarországi börtönviszonyokból indultak ki. A sorstárs szemtanú állítása, a fogolytörzslap bejegyzése viszont közvetlen és hiteles források. Ezek szerint, bár Mindszenty volt az első számú közellenség, mégis egy táplálóbb, külön kosztban részesült, sőt, legalábbis a Gyűjtőben – és ez számít igazi kegynek! – mindennap misézhetett is, ahogy erről ő maga ír visszaemlékezéseiben.⁵ Akármennyire is megkülönböztetett volt e bánásmód, mégiscsak a szabadságtól és értelmes tevékenységtől megfosztva, a halálig szigorítható jogerős ítéletre várva, szorongásban teltek a mindennapok.

Mindszenty a fogházban a házirendnek megfelelően viselkedett, a fegyelmi rovatba nem jegyezték fel róla semmilyen fegyelemsértést, míg a vele együtt elítéltek többségéről igen. Apróságokat, amelyekért súlyos büntetés járt. Ispánki „soros levelében meg nem engedett dolgokat írt”, ezért négyszeri levélírás-elvonásban részesült, máskor „a zárkában lévő szögek és spárgák kiszedését parancs ellenére nem hajtotta végre”, cserébe négy nap sötétzárkát és egy-egy beszélő- és levélírás-megvonást kapott. Esterházy Pál „ébédosztásnál lázított, hogy kevés a koszt”, ezért bizonytalan időre magánzárkába került, majd „séta alatt az ör figyelmeztetését nem vette figyelembe és az örrel szemben fegyelmezetlenül viselkedett”, amiért hat nap sötétzárkát és két beszélőelvonást kapott. Baranyay Juszti „rabtársától fekete levelet vett át”, ezt hat nap sötétzárkával, két levélírás- és egy beszélőelvonással büntették. Nagy Miklóst azért sújtották hatheti szigorítottal és heti három nap sötétzárkával, mert „Sallai és Fürst emlékműveinek megkoszorúzása alkalmával azokról becsmérően nyilatkozott”.⁶ Tóth László és Zakar András Mindszentyhez hasonlóan nem „rendetlenkedtek”.

A primás 75 esztendőes édesanyja 1949-ben háromszor, 1960-ban bekövetkezett haláláig összesen mintegy harmincszor⁷ látogathatta meg fiát, először két héttel az elsőfokú tárgyalás után, február 23-án a Gyűjtőfogházban. „Édesanyám, hát még itt is rám

4 NARA RG 59. General Records of the Department of State. Bureau of European Affairs, Office of Eastern European Affairs, Records Relating to Hungary 1941–1977, Entry A–1(5577), Lot 71 D 313, Box 9. Sulner Case. Sulner László és Fischhof Hanna eskü alatti írásos vallomása. Salzburg, 1949. március 18. Jean R. Tartter, az USA osztrák követségének konzulja által hitelesítve. Gépelte, a fordító és a nyelvi lektor eredeti aláírásával.

5 „Megérkezésem óta rendes házikenyérrel és szerzett borral végeztem a szentmiseáldozat naponkénti bemutatását.” MINDSZENTY József: Emlékirataim i. m. 330.

6 Budapesti Fogház és Börtön Irattára, Fegyenc-gyűjtőkönyv „16/49. 2997–3295” P 913/49, 3114 (Esterházy), P 905/49, 3116 (Ispánki), P 915/49, 3115 (Baranyay), P 903/49, 3118 (Nagy) sz. törzslap.

7 Vecsey József harminc látogatást említ, lásd: Kardinal Mindszenty. Beiträge zu seinem siebzigsten Geburtstag. Hrsg.: Josef VECSEY. Donau Verlag, München, 1962. 176–177. Igazolni viszont kettővel kevesebbet, huszonnyolc látogatást lehet, lásd: „Az Édesanya látogatásainak helyszínei és dátumai.” In: SOMORJAI Ádám: Törésvonalak Mindszenty bíboros emlékirataiban. ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék, Bp., 2013. 225–233.

Mindszenty bíboros édesanyja, hajlott kora ellenére látogatta fiát a börtönben, ahányszor csak engedélyezték számára. Az államvédelem szoros megfigyelés alatt tartotta, a látogatásokról írt beszámolóit ügynökök révén szerezték meg

talált!” – állítólag ezek a szavak hagyták el a bíboros ajkát, amikor édesanyja elé vezették. Ennek a látogatásnak a létrejöttéről még az ÁVH informátora is hitetlenkedve írt. Az idős asszony bekopogtatott az Andrássy út 60.-ba, és csoda történt: a rettegett Péter Gábor bejelentés nélkül fogadta, s nemcsak hogy engedélyezte a látogatást, de még saját gépkocsiját is rendelkezésére bocsátotta, hogy elvigye a Kozma utcába.⁸ A beszélgetés csak családi ügyekről folyt, mivel a fogházi személyzet előírászerűen jelen volt, így az édesanya nem mert megkérdezni azt, ami leginkább érdekelt mindenkit, hogy „vallomását önként vagy kényszer hatása alatt tette”.⁹ Péter Gábor megértőbb arcáról egyébként Endrédy Vendel zirci apát is említést tett a börtönben írt jegyzeteiben, de talán egy másik esetre gondolva, amikor a gyümölcsérés szezonja volt, mert a bíboros édesanyja egy kosár almát is vitt a fiának. „De amikor bejött az Andrássy útra a látogatás megbeszélése végett, az almát a zárdában felejtette. Az a magas rangú úr, aki a néninek a látogatási engedélyt megadta, hamar hozatott almát, és a néni ezt vitte el a fiának mint otthonit.”¹⁰ A nagy lelki erővel bíró édesanya februárban a körülményekhez képest még jó kedélyben és egészségben találta a fiát, de a legközelebbi – az augusztus

25-ei és a szeptember 25-ei – látogatásokon már egyre soványabbnak és lehangoltabbnak látta. A szülő azt vette észre, ami valóban végbement: a rab főpap lelkileg egyre jobban megtört, ami fizikailag is gyengítette. Basedow-kórjára nem kapott gyógyszert. „Testre már csak csont-bőr vagyok” – jellemezte saját fizikai állapotát májusban.¹¹ A külvilág viszont azt gondolta, hogy a rendőrség a bíboros halálát készíti elő.

8 ÁBTL 3.1.8. Sz–222/18. 54/a. fol. Hálózati jelentés. Bp., 1949. március 2.

9 ÁBTL 3.1.8. Sz–222/18. 56. fol. Magasházi fn. ügynök jelentése Endrédy Vendel zirci apáttal folytatott beszélgetéséről. Bp., 1949. március 4.

10 ÁBTL 3.1.9. V–82.897/1. 35–36. fol. Endrédy Vendel kéziratosa börtönvallomása, 1950. november 1. Idézi CÚTHNÉ Győni Eszter (szerk.): *Egy fogoly apát feljegyzései* i. m. 54–55. Az almákat megemlíti az *Életünk* című havilap egyik írása is: eszerint Péter Gábor vetetett két kiló almát, amit aztán az édesanya átadhatott fiának. Erzsébet nővér: „Édesanyám, még itt is rám talált?” *Életünk*, 1. évf. 1. sz. 1969. január 1. 2.

11 PL Processus, 12. d. V–700/33. 221–223:221. fol. Mindszenty József levele Ries István igazságügy-miniszterhez. Bp., 1949. május 4. Kézírás.

Mindszenty az elsőfokú tárgyalás után még energikusnak tűnt. Első kívánsága a Gyűjtőfogházban az volt, hogy védőjével Zakar András jelenlétében megtárgyalhassa a Népbíróságok Országos Tanácsához beadandó semmisségi panaszt. Ezért könyvet igényelt a valutajogról, valamint „olvasnivaló magyar–német nyelvű könyvet, egy nagyobb lámpát, mert elmondása szerint a cellája este nagyon sötét, végül pedig 8-10 drb. közönséges szivart kért. Megemlítette még, hogy előállításánál magával hozott egy aktatáskát, különböző jogi könyvekkel, melyre szintén szüksége volna (Berán Ivántól már kértem, de nem találja). Kérek utasítást, hogy a fenti kérelem közül melyik teljesíthető” – jelentette Princz Gyula rendőr őrnagy.¹² Február 12-én Mindszenty alkut kínált Ries István igazságügy-miniszternek: hatálytalanítsa az ügyész semmisségi panaszát, cserébe ő is visszavonja a sajátját.¹³ Ugyanezen a napon az állammal folytatandó tárgyalásokra buzdító levelet írt a kalocsai és az egri érseknek, amit a sajtó indiszkrét módon teljes terjedelemben közölt:

„Excellenciás és Főtisztelendő Érsek Úr!

Szeretném, ha az igazságügyminiszter úrtól mielőbb engedélyt méltóztatik kieszközölni, hogy Excellenciád vagy más főpásztor meglátogatna. Megbeszelnék ügyemet is, de a kapcsolatos, állandóan felszínen lévő fontos kérdéseket is.

Immár ötven nap szüntelen foglalkozom és örlődve töprengök ama gondolatok közt, amelyek az egyház és állam viszonyát, békéjét legalább egy *modus vivendi* mérvéig illetik. Az igazságügyminiszter úrhoz eljuttatott levelem alapgondolatait is kellene átbeszélnünk, hogy valami fonal-felvétel kezdődhetné az egyház tanainak, törvényeinek, jogainak sérelme nélkül.

Ha már nem korábban választottuk a harc helyett a megbékélés útját, legalább most szeretném segíteni a béke ügyét. Ma már belátom, hogy a problémákat csak az egyik oldalról szemléltük, és nem igyekeztünk a magyar demokrácia problémáit megérteni.

Szeretném, ha a püspöki kar a kormány felé megbeszélést kezdeményezne, szeretnék magam is segíteni. Ahogy január 29-én, az Igazságügyminiszter Úrnak is írtam: az állam és egyház közt a komoly és igazságos megegyezést mindaddig időszerűnek és sürgősnek tartom, amíg az létre nem jön. Én már most szeretném a tőlem csak lehetséges módon elősegíteni az állam és egyház megbékélését.

Jelen levelemet megküldöm az egri érsek úrnak is.

Fogadja Excellenciád őszinte tiszteletadásomat.

Budapest, 1949. február 12.

† Mindszenty József
bíboros, hercegprímás”¹⁴

12 ÁBTL 3.1.9. V–700/49. 203. fol. Princz Gyula rendőr őrnagy jelentése Mindszenty ellenőrzéséről. Bp., 1949. február 10. (PL-ből hiányzik.)

13 PL Processus, 12. d. V–700/33. 146. fol. Mindszenty József levele Ries István igazságügy-miniszterhez. Bp., 1949. február 12. Kézírás.

14 KFL I.1.c. Grösz József perszonális iratai. – A Grösz-per visszaszolgáltatott dokumentumai, 6. dosszié. Mindszenty József levele Grösz Józsefhez. Bp., 1949. február 12. Eredeti kézírás, a levélen megjegyzés: „Országos Büntetőintézet – ellenőrizve.” – A publikált levél főbb elérhetőségei: Magyar Nemzet, 5. évf. 45. sz. 1949. február 23.; Szabad Nép, 7. évf.

Mindszenty februárban még úgy tudta, hogy két-három héten belül várható a másodfokú tárgyalás, amely „élet és halál között dönt” – írta e levél egyik fogalmazványában.¹⁵ Lázás kiütkeresése az idő szorításával magyarázható. A levelet Grósz József expressz ajánlott küldeményként kapta, Czapik Gyulának két detektív vitte el, akik azonnal szóbeli választ is kértek: mit üzen Mindszentynek. Mit felelhetett erre Czapik? Csupán annyit, hogy a hercegprímás ez irányú kérelmét a Szentszékhez terjessze elő. Időt akart nyerni, hogy a püspökökkel konzultálhasson.¹⁶ A két érsek 1949. február 18-án ismertette a levelet a püspökökkel. Grósz érsek szerint a prímás azért írta, amit írt, mert nem tudja, mi történt december 26-a óta, így azt sem, hogy a Szentszék nyomatékosan kifejtett álláspontja: *nincs tárgyalás*.

Mindszenty emlékiratai szerint levele eredetileg rövidebb volt, a megegyezést szorgalmazó részeket utólag hamisították hozzá. Úgy tudta, hogy a hamisítást a püspöki kar felismerte, ezért nem is foglalkozott érdemben a levéllel.¹⁷ Ezt a kijelentést több korabeli dokumentum cáfolja, a püspökök pedig meglehetősen sokat foglalkoztak a levéllel, bár egyre fásultabban. Csapdában vergődtek: az állam tárgyalást ajánlott, Róma elutasítást parancsolt. Az állam úgy ismételtette megegyezési szándékát, hogy közben megfélemlített: 1949. február 12-én letartóztatva Kerkai Jenő jezsuitát, a *modus vivendi* elkötelezett képviselőjét és lebegtette a püspöki kar

A fogoly hercegprímás levele Grósz József kalocsai érsekhez, 1949. február 12.

45. sz. 1949. február 23. 3. – A levél tartalmáról a Budapestre akkreditált diplomaták azonnal jelentést tettek, így például a brit követ (lásd PIL 508. f. 124. ő. e. 109. tétel, 24. fol. TN FO 371/78578, R. 2123) és a szovjet nagykövet (AVP RF f. 77. op. 28. papka 27. gy. 10. l. 206. Bulletin, No. 44. 1949. február 23.).

15 PL Processus, 12. d. V–700/33. 30. fol. Mindszenty levele „Excellenciás és főtisztelendő Érsek Úr”-hoz címezve. Kézírás. Bp., 1949. február 12. – Megjegyzés: Mindszenty február 12-ei dátummal több, az elküldöttekhez képest tartalmilag némileg eltérő levelet is írt, a kísérőlevél alapján ez a fogalmazvány az egri érseknek szólt.

16 PPL Rogács Ferenc püspök hagyatéka, 44. iratköteg. Jegyzet az 1949. február 18-ai püspökkari konferenciáról. Kézírás. (A konferenciára vonatkozó további információk is innen.) A forrás szövegét lásd *A Magyar Katolikus Püspöki Kar tanácskozásai 1949–1965* i. m. 88–93:89.

17 MINDSZENTY József: *Emlékirataim* i. m. 328. Grósz felolvasta a levelet a püspököknek, annak szövege azonos a publikálttal, csupán néhány jelentéktelen eltérés akad (pl. igazságügyminiszter/Igazságügyminiszter).

négy tagjának állítólagos bűncselekmények miatti meggyanúsíthatóságát. Róma viszont bebörtönzött bíborosának elengedésétől és a hitélet feltételeinek garantálásától tette függővé az egyezkedést.

1949. február 25-én Witz Béla budapesti érseki helynök engedélyt kapott, hogy a Gyűjtőfogházban meglátogassa és meggyóntassa a prímást. Mindszenty másodszer kapott gyónásra lehetőséget, először, mint már említettük, január 30-án járt nála Dudás püspök. Witz és Mindszenty beszélgetését, amelyen a vizsgálatvezető Décsi Gyula is jelen volt, lehallgatták. A gyónás után Mind-

Cavallier József (1891–1970) újságíró-igazolványa 1944-ből. Egyike volt azoknak, akikre Mindszenty József számított, hogy összeköttetésekkel elősegíthetik mielőbbi kiszabadulását

szenty afelől érdeklődött, hogy mi a püspöki kar álláspontja az ő személyéről és ügyéről. Witz, aki sejtette, hogy lehallgatják, kitérő választ adott és arra hivatkozott, hogy a tárgyalásokat mégsem lehet a Szentszék nélkül megkezdeni, azonban a püspöki kar hozzáállásáról semmi lényegeset sem árult el. Mindszenty felvetette, hogy esetleg Cavallier József, Kodály Zoltán és Szekfű Gyula, akik 1948 decemberében nála járván a „koalíciós gondolatnak és a katolikus gondolatnak az összehangolásán dolgoztak”, a közérdekre hivatkozva petícióban kérjék az „összebékülés szellemének” érvényesülését a kormánytól, és lépjenek fel társai érdekében is, hogy „ne látszódjék ez az írásuk egyoldalú prímásmentésnek”.¹⁸ Magányában minden lehetséges kapaszkodót összegyűjtött. Hasonló akciót remélt Antall József volt kisgazda minisztertől, aki jó viszonyban volt az egyházból kiközösített Bognár József fővárosi polgármesterrel, de felvetette a Szakasits Árpád köztársasági elnököt és feleségét ápoló nővér nevét is. Mélységesen aggódott édesanyjáért, aki „tíz esztendőt öregedett ebben a két hónapban”. Witz szóba hozta az állammal folytatandó tárgyalások kérdését is. Mindszenty gyors útmutatást adott: „a megbeszéléseknek az első pontjává tenni az én ügyemet” – mondta, majd így folytatta: – „Tehát tárgyalni lehet, csak perfektuálni nem lehet a Szentszék nélkül. [...] arról van szó, hogy a püspöki kar kiáll az én ügyem mellett és azt mondhatja, hogy én nem vagyok senkifia, hanem a püspöki kar magáénak tart. Most először rajtam kell segíteni; ha én kinn vagyok, könnyebben tárgyalok, mint amíg itt benn vagyok.”¹⁹ Mindszenty még azt is elképzelhetőnek tartotta, hogy bizonyos garanciákkal Rómába menne a tárgyalások előmozdítása érdekében.

18 ÁBTL 3.1.9. V–700/5. 157–165:159. fol. (PL-ből hiányzik.) Witz Béla budapesti érseki helynök látogatása Mindszenty Józsefnél a Gyűjtőfogházban, 1949. február 25. Gyorsírási jegyzet tisztázata. Szövegét lásd SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' halálra ítélve* i. m. 700–708.

19 Uo. 161–162. fol.

Bezártságában Mindszentynek sejtelve sem volt a világ aggódó figyelméről, ahogy azt sem tudta, hogy érdekében az az ember is szót emelt, akit árulónak és ellenfelének tekintett. Károlyi Mihályról van szó, aki párizsi követként a saját kegyvesztettségét is felvállalta azzal a távirattal, amit Rajk László külügyminiszternek küldött a bírósági tárgyalás megkezdése előtt: „Mindszenty bűnössége aránytalan büntetés-kiszabással. Hercegprímás politikai tevékenysége minimális, de kormány kivégezni akarja katolikus egyházat, annál inkább, mert kommunista párt kívánja, kívánság realizálója Révai, aki Kominform bizalmi embere. Rákosi kijelentette, hogy Mindszenty fejére egészen szükség van, mert hal fejtől bűzlik. Alsópapság többsége, Barankovics párt közelebb áll kormányhoz, mint püspöki kar álláspontjához.”²⁰ Károlyi már a kardinális letartóztatását sem helyeselte, a módszert és az ítéletet meg végképp nem. Az ítélethirdetés után nyomban újabb levélben fordult Rajkhoz, kifejtve, hogy a francia közvéleményt, sőt a Francia Kommunista Párt

vezetőit is aggodalommal tölti el a bíboros elítélése. Közvetítőnek ajánlkozott a Vatikán felé egy olyan megegyezés előkészítésére, ami lehetővé tenné Mindszenty kiutasítását. Rajk viszont arra hivatkozva hárította el a javaslatot, hogy a Vatikán nem hajlandó tárgyalni.²¹ Károlyi a nyilvánosság előtt még egy ideig kiállt kommunista barátai döntése miatt, de kritikáját és tépelődését feljegyezte: „Mi volt az oka, hogy mégsem mondtam le? Az, hogy cselekedetemet félreértették volna, és úgy értelmezték volna, hogy átálltam az USA, a pápa, a Vatikán, Spellmann [sic!] mellé. Más szóval arra az oldalra, amely vissza akarja hozni a régi rendszert. Tudatában voltam annak is, hogy ha a kormányt fedezem, azok mellé állok, akik tudatosan a pört úgy akarják a bíboros ellen vezetni, hogy a vádlottnak lehetetlenné teszik a védelmet. Politikai karrierem legnagyobb dilemmája volt ez.”²²

Horváth Richárd esztergomi protonotárius kanonok, a későbbi „békefejedelm” beszédet mond a katolikus papok országos békekonferenciáján, Budapest, 1951. október 3. Neki sem sikerült elérnie, hogy a bíborost börtön helyett házi őrizetbe helyezték

20 Károlyi Mihály távirata Rajk László külügyminiszterhez. Párizs, 1949. január 22. (A nyelvhelyességi hibákat épp a táviratjelleg magyarázza.) HAJDU Tibor (szerk.): Károlyi Mihály levelezése V. 1945–1949 i. m. 664.

21 Károlyi háromhavi szabadságot kért, ha nem fogadják el közvetítőnek, „mivel úgy érzem, hogy a Mindszenty ügyben, amely nyilvánvalóan még hosszú ideig fogja igénybe venni a követség munkáját, nem tudnék feladatommak a kívánt mértékben megfelelni”. PIL 704. f. 132. ő. e. Gépelt irat Károlyitól, k. n. [1949. február]; PIL 704. f. 232. ő. e. Hit, illúziók nélkül, I. kötet. Kézirat. 96. fol. Vö.: HAJDU Tibor: Károlyi Mihály i. m. 517.

22 PIL 704. f. 232. ő. e. Hit, illúziók nélkül, III. kötet. Kézirat. 588. fol. 1953-as feljegyzés „Mindszenty” címmel. Lásd HAJDU Tibor (szerk.): Károlyi Mihály levelezése V. 1945–1949. i. m. 658. Vö.: PIL 274. f. 232. ő. e. A Hit, illúziók nélkül

A magyar diplomáciai testület nem egy tagja – olyan is, akitől egyébként távol állt Mindszenty álláspontja – lemondott, mert még pilátusi módon sem akart közösséget vállalni a bíboros elleni bírósági eljárással. Mások – Károlyihoz hasonlóan – csak erős kétségekkel maradtak posztjukon. Az államapparátusban meglehetősen sokan őrlődtek a pártfegyelem és tisztesség, egzisztencia és becsület között. Balogh István volt miniszterelnökségi államtitkár is szót emelt Mindszentyért, épp ő, akit a bíboros szorgalmazására püspöke felfüggesztett papi hivatásának gyakorlásától. Balogh és Horváth Richárd ciszterci szerzetes, a későbbi békepapi vezér azon fáradoztak, hogy Mindszentyt egy kolostorban helyezték el, hogy ezt követően az állam és a katolikus egyház közötti tárgyalások újra megindulhassanak.²³ Bozsik Pál remetekertvárosi plébános, aki Mindszenty nyomdokain haladva vitte tovább a katolikus párt gondolatát, védőcserén fáradozott és Farkas Endre vagy Kelemen Kornél megbízásáért lobbizott.²⁴

A per hatására 1949. február 9-én kiutasították az Egyesült Államokból Flórián János követségi titkárt. Válaszul kiutasították Magyarországról Stephen Andrew Koczakot és egy másik diplomatát (R. E. Steussy), mivel úgymond embercsempésztést folytattak.²⁵ Való igaz, Koczak gépkocsijában szökött ki az országból több ellenzéki politikus, legutóbb 1949. február 2-án Barankovics István, a Demokrata Néppárt vezére.²⁶ Február 12-én a magyar kormány jegyzékben kérte Selden Chapin budapesti amerikai követ visszahívását és másik követ küldését a „Mindszenty-féle összeesküvéshez fűződő kapcsolatai miatt”.²⁷ A kérésnek az amerikai kormány elébe ment, mert jelentéstételre és konzultációra visszarendelte a követet.

Robert Vogeler fiaival a *Life* címlapján, 1951. május 14. Az amerikai állampolgárt szabotázs- és kémtevékenység vádjával 1949 novemberében tartóztatták le, ami súlyosan megterhelte Magyarországot és az USA államközi kapcsolatait. Végül 1951. április 28-án kiengedték az országból, a nyugati médiában tévesen elterjedt hír szerint a Szent Koronáért cserébe

kézirata: I. kötet, 93. fol., III. köt. 320. fol. Gépelt kézirat. Az emigrációt végül azután választotta a „vörös gróf”, hogy május végén letartóztatták Rajk László külügyminisztert is.

23 ÁBTL 3.1.5. O–10.973 111. fol. Jelentés. Bp., 1949. március 17.

24 ÁBTL 3.1.9. V–103.458 154. fol. Feljegyzés Czettler Jenő kihallgatásáról. Bp., 1951. január 29.

25 AVP RF f. 77. op. 28. papka 27. gy. 10. l. 101–102. Bulletin, No. 34. 1949. február 11.

26 Chapin amerikai követ már 1948. december 29-én jelentette értesülését, miszerint Barankovics el kívánja hagyni Magyarországot. A követ javasolta, hogy a külügyminisztérium biztosítsa neki és feleségének a vízumot, és hogy lehetőleg gyorsabban katonai repülőgéppel az USA-ba szállítsák őket, ahogy az Pfeiffer Zoltán esetében is történt. MNL OL XX–10–k LÜ PO 18.300/1989. Amerikai levéltári anyagok. Selden Chapin követ 1987. sz. felterjesztése az amerikai külügyminiszterhez. Bp., 1948. december 29.

27 MNL OL XIX–J–1–j–26/a tétel, USA TÜK-iratok, 1945–64. 6. d. Magyar–amerikai kapcsolatok eseménynaptára, 74. fol.; Sík Endre: *Egy diplomata feljegyzései*. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1966. 288–292.

Az „imperialista ellenség” vezetőinek maszkjait viselő aktivisták ünneplik a parlamenti választások eredményét, Budapest, 1949. május 15. A választásra jogosultak több mint 96 százaléka szavazott – a szalámitaktikának köszönhetően már csak egyetlen jelöltre, a Magyar Nemzeti Függetlenségi Népfontra

A visszarendelés ügyes diplomáciai húzás volt, e nélkül ugyanis az amerikai kormány-
nak a washingtoni magyar követ kiutasításával kellett volna válaszolni a jegyzékre. Cha-
pin, akit így formálisan nem váltottak le, hivatalosan 1949. június 8-ig volt budapesti
követ, de visszarendelése után már nem tért vissza Magyarországra. Ezzel a megoldás-
sal Sík Endre megmaradhatott washingtoni magyar követnek, és Washington – bár
nem egy politikus ezt követelte – a Mindszenty-per következményeit nem vitte el a dip-
lomáciai kapcsolatok megszakításáig. Chapin utódját, Nathaniel Penistone Davist
szeptember 1-jével nevezték ki (egyidejűleg Magyarországot is új követ, Horváth Imre
képviselte ezután). Chapin távozásával az egyébként is feszült magyar–amerikai kap-
csolatokban új szakasz kezdődött, hamarosan megterhelve az úgynevezett Vogeler-
üggyel is.²⁸

Barankovics István emigrálása után az egyetlen jelentős ellenzéki párt, a Demokra-
ta Néppárt is feloszlatta önmagát. Az 1949. május 15-én tartott rendkívüli országgyű-
lési választásokon a Magyar Függetlenségi Népfrontba tömörült pártok közös listája

28 Robert Vogeler amerikai állampolgárt, az International Telephone and Telegraph Co. egyik európai részlegének vezető-
jét 1949 őszén Budapesten letartóztatták és 1950 februárjában – állítólagos kémkedésért és szabotázsért – 15 évi
börtönre ítélték. Vogeler kiszabadításáért minden követ megmozgatott az amerikai kormányzat, végül 17 hónap múlva,
1951-ben térhetett vissza az USA-ba.

elsőprő győzelmet aratott. „...papok és apácák szinte demonstratív vonultak ki falvakban és más helyen leszavazni a Népfront mellett. Így például Hamvas püspök Szegeden be sem ment a szavazófülkébe, nyíltan szavazott a Népfontra és az ötéves tervre.”²⁹ Ezzel lényegileg a formálisan még létező koalíció is megszűnt. Folytatódtak az egyházellenes intézkedések. Felszámolták a Vallás- és Tanulmányi Alapot, az állami iskolákban csak az úttörőcsapatok működését engedélyezték, feloszlatták a Szívgárdát, a kongregációkat, akadályozták a lelkigyakorlatokat, a húsvéti körmeneteket, észrevétlenül államosították a budai és a pesti Szent Imre Kollégiumokat.

„AZ ORSZÁG LEGNYOMORULTABB FEGYENCE”

Minderről a fogház falai közé semmi nem jutott be, Mindszentyt teljesen elszigetelték a külvilágtól. A másodfokú tárgyalásra készülve újabb és újabb javaslatokkal állt elő a megoldás – most már kizárólagosan az állam és a katolikus egyház megállapodása – érdekében, de ezekre semmi választ nem kapott. Arra sem, amit a pápai államtitkárságra írt, magyarázatot adva változására: mi az oka annak, hogy őrizetbe vétele előtt ellenezte a megegyezést, most viszont sürgeti azt. „A fogság és töprengéseim érelték bennem. De ha lassabban is, künn is megkörménykeztek volna már ezek a gondolatok – ismerte el a bíboros. – Az államhatalom ereje, a nagyobb rossz megelőzése, a tömegeknek a küzdelemben belefáradása, a békevágy stb. már künn elvezethettek volna ahhoz, hogy az V. évben már keresni kell a kiengyelítődést.”³⁰ Fogságban, információktól elszigetelten úgy látta, hogy a püspöki kar értelmetlenül húzódozik a tárgyalástól, és ügyével szemben tartózkodó. Ezért azt javasolta, hogy az Apostoli Szentszék instruálja a kalocsai érseket: „körültekintéssel menjen bele a püspöki kar a kormánnyal való megbeszélésbe, az egyház tanainak, törvényeinek, jogainak szemmel tartásával, a döntésnek a Vatikán részére fenntartással. Eme megbeszélések I. pontjává tegye a fogoly hercegprímás szabadságának ügyét. A kormány nem zárkózik el ilyen megoldástól. Az Apostoli Szentszéknek is kérem, diplomáciai úton kísérelje meg kiadatásomat akár csere nélkül, akár más állammal karöltve cserével.” A fogolycserét a pápának írt levelében is felvetette. Sorait valószínűleg el sem küldték a címzetteknek, azokat csak a magyar politikai rendőrség tagjai olvasták, de tőlük sem kapott még morzsányi érdemi reagálást sem.

Mindszenty mit sem tudott a külvilág eseményeiről, Rákosi Mátyás viszont nagyon is tájékozott volt mindarról, hogy mit tesz vagy nem tesz a börtönbe zárt prímás. Mint egy gyermek a gombostűre szúrt lepke vergődését, úgy figyelte a prímás erőfeszítéseit és örlődését. Az MDP Központi Vezetőségének 1949. március 5–6-i ülésén tartott beszámolójában – miután Mindszentyt a harmadik világháború egyik előkészítőjének nevezte – elé-

29 Rajk László külügyminiszter levele Károlyi Mihály párizsi követéhez. Bp., 1949. május 16. Másolat. PIL 704. f. Károlyi-hagyaték, vegyes iratok. Közli HAJDU Tibor (szerk.): *Károlyi Mihály levelezése V. 1945–1949.* i. m. 721–723.

30 PL Processus, 12. d. V–700/33. 3–4. és 5–6. fol. Gépelt levél, aláírás és keltezés nélkül. Eredeti, kéziratos fogalmazvány: 7–8. fol. (A következő idézet is innen – B. Ma.)

gedetten utalt a bíboros pálfordulására. Ezt bizonyítandó említette (Witz Béla érseki helynök nevét eltévesztve), hogy Dudás Miklós hajdúdorogi megyéspüspöknek a primás elmagyarázta a magyar demokráciával való megegyezés szempontjait. Révai József éppen meg is jegyezte magában: „Ha ez 4szemközt volt, honnét tudsz te róla, hogy mit mondott Mindszenty?”³¹ Két hónappal később, május 12-én Rákosi azzal a meglepő javaslattal állt elő Sz. G. Zavolzsszkijnak, a Kominform magyar referensének – ötletgazdaként a magyar katolikus püspöki kart megnevezve –, hogy cseréljék el Mindszentyt olyan köztársaság-párti spanyolokra, akik Franco börtönében ülnek. A hivatalnok nem vállalta a döntés felelősségét, csupán ennyit válaszolt: „Ön korábban már több alkalommal is a tanácsomat kérte és tudja, kivel célszerű egyeztetni a témában.”³² A sejtelmes személy, akivel egyeztetni érdemes, nyilvánvalóan csak Sztálin lehetett. A fogolycsere ötletét Rákosi elmondta elvtársainak is azzal, hogy szerinte az végrehajtható, Mindszentyt akár görög kommunistákra is el lehetne cserélni. A javaslathoz senki nem szólt hozzá, végül Rákosi sem erőltette, és emiatt nem kéredezkedett be a generalisszimuszhoz sem. A Kominform-tisztviselő semmitmondó válaszával meglehetősen elégedetlen lehetett, mert amikor beszámolt Puskin nagykövetnek a katolikus egyház ellen folytatott harcról és a Mindszenty-perről, megjegyezte: „Zavolzsszkij elvtársnak könnyű volt kívülről figyelni ezt a harcot.”³³ Ez a panaszkodás újfent arról árulkodik, hogy a szovjeteket nemigen izgatta a magyar főpap sorsa, a per levelezését inkább Rákosi tekintette személyes ügyének.

Eközben a tehetetlenséggel küszködő, kétségbeesett bíboros újabb – látogatásért, személyes beszélgetésért szinte esdekelő, megrendítő – levelet írt a kalocsai érsekhez.

„Excellentiás érsek Úr!

A nyomorult rab alázatával és bizalmával kérem ismételten: szerezzen személyesen az Igazságügyminiszter Úrtól engedélyt meglátogatásomra, és a küszöbön álló NOT tárgyalás előtt szegény életemért is illetékes helyen közbenjárjon. Vagyis a jerikói út szerencsétlenségével szemben Exc[ellenc]iád és a püspöki kar az irgalmas szamaritánus szerepét vállalja.

Ezt kérném.

Amikor a sereg vezérét elfogják, azonnal és mindig kezdődik a tárgyalás a két sereg között és első helyen szerepel a vezér sorsa. (II. Ferenc fr. király). Dec. 1-én felvettem, mi lesz letartóztatásom után. Exciád azt felelte: megindul a tárgyalás és az első pont a fogoly sorsa lesz.

Igen, de most a vádak politikaiak. Az alatti kifejeletben valóban csak politikai vádakkal jött a vádhatóság. A köztársaság megdöntésére irányuló szervezkedés vádja csak túlzó és helytelen következtetés. Nem volt ilyen szervezkedés. Nem történt a köztársaság ellen. A valuta-hibákat a kezelő követte el utasításom nélkül. Marad a hűtlenség. Ezt elkövettem egyes állami törvényekkel szemben. Be is ismertem. A hűtlenséget elkövette ennél súlyosabban Kanizsai és Vitéz primás, és bocsánatot kaptak. Szcitovszky primás a szabadságharc 7 hasonló vádú főpapjának a védelmére állott.

31 PÜNKÖSTI Árpád: *Rákosi a csúcs*on i. m. 105.

32 RGASZPI f. 575. op. 1. gy. 44. l. 91. Sz. G. Zavolzsszkij jelentése L. Sz. Baranov, az SZKP KB Nemzetközi Információs Osztályának vezetője részére. 1949. május 17.

33 Uo. l. 95.

Ha a Szenszék most más utasítást adott volna vagy adna, az azért van, mert ilyen információt kapott.

Lehet ám, hogy a jerikói szerencsétlen is politikai vonalon sebesült meg az ellentétek földjén. De a szamaritánus azt nem kereste.

Könyörüljete legalább ti barátaim, már csak a hívő népre tekintettel. Csak akkor várhatok irgalmat másoktól, ha enyéim könyörületeseek.

A kibontakozás útját – az Egyház kára nélkül – a személyes találkozáson megjelölném.

Mély tisztelettel

Bp., 1949. III. 9.

† Mindszenty József
elítélt érsek”³⁴

Mindszenty a püspöktársak segítségét várta és kérte. A jerikói út kifosztott és félholt-ra vert utasához hasonlóan érezte saját sorsát, aki mellett némán elhalad a tudós pap, elhalad a törvényt ismerő lévita is. Csak egy szamaritánus vette gondjába a szerencsétlen haldoklót. Ezt kérte most Mindszenty is: hallják meg végre az esdeklését! Nem értette, miért nem kezdődnek tárgyalások, holott most már ő is szorgalmazza azokat. Sokat tépelődött a vádakon. Immár minden kényszer nélkül ismeri el, hogy a hűtlenség vádjában van is valami, ha nem is olyan nagyságrendű, mint elődei közül nem egynek. Ezúttal az uralkodóval szembefordult Kanizsai János (1350–1418) és a királyellenes összeesküvésben részt vett Vitéz János (1408–1472) esztergomi érsekekre utalt, s míg Kanizsainak megkegyelmeztek, posztjára visszatérhetett, addig Vitéz János, bár a börtönből kiengedték, de nem került vissza az ország döntéshozói közé. A harmadikként hivatkozott érsek, Scitovszky János (1785–1866) vezetésével ment végbe 1849 őszétől a katolikus egyház belső önvizsgálata, amelynek az volt a célja, hogy az 1848–1849-es forradalom mellé állt püspökök Habsburg-ellenes ténykedését minimalizálja, és ezzel a klerikusokat mentesítse a számonkérés terhe alól.

Grösz érsek a levél hatására – már nem először – látoga-

Ries István (középen) igazságügy-miniszter jogpolitikai beszámolót tart a Magyar Jogászszevetség kongresszusán. Minisztersége alatt szavazta meg az Országgyűlés a Népköztársaság alkotmányát (1949. évi 20. törvény), amelynek 54. §-a kimondta a szeparációt: az egyházak különválasztását az államtól

34 PL Processus, 12. d. V–700/33. 50–51. fol. Mindszenty József levele Grösz József kalocsai érsekhez. Bp., 1949. március 9. (Az 50. oldalon a levél gépelt, az 51. oldalon eredeti kézírásos szövege.)

Péter Gábor altábornagynak, az ÁVH vezetőjének címzett kézírásos levél Mindszenty Józseftől, 1949. április 14.

tási kérelmet nyújtott be, de azt Ries igazságügy-miniszter „komolytalannak” minősítette és 1949. március 28-án elutasította. Így a bíborosnak nem maradt más társasága, csak az őt nagy ritkán felkereső korábbi kihallgatója, Décsi Gyula, és szinte csak virtuálisan Péter Gábor altábornagy, az ÁVH vezetője. „Két hete tetszett itt lenni” – rója fel egyiküknek Mindszenty, majd újból: „Oly rég méltóztatott meglátogatni!”³⁵ Mindszenty már nem kivételezett, hanem eltaszított ember. Megritkult körülötte a levegő. A primás nem is annyira a vizsgálati fogság alatt, mint a másodfokú ítéletre várva, a félévnyi bizonytalanságban és tétlen várakozásban rendült meg igazán. A felé áradó közönyben és halálfélelmében idegei teljesen felőrlődtek. Mélységesen elkeseredett leveleit mint „elítélt”, „fegyenc”, „elítélt érsek” írta alá. A két ítélet között Péter Gábornak 43, Ries István igazságügy-miniszternek 18, Décsi Gyulának 10, Dobi István miniszterelnöknek 9, további 8 címzettnek másik 19 levelet írt, azaz egy híján százat – legalábbis ennyi maradt fenn a vizsgálati dossziékban. Rajta kívül senki-

nek nem fűződött érdeke ezeknek a leveleknek a megírásához, nem hamisítottak, nem verték, tudatmódosító szereket sem adtak neki, egyszerűen hagyták tépelődni és emésztetni magát a zárka magányában. (A címzettek közül Dobi a nyilvánosság előtt egyszer, 1957. május 9-ei parlamenti beszédében utalt arra, hogy a levelek tartalmát ismeri.)³⁶

Mindszenty nem csak lelkileg beteg, testileg is gyenge: orvost kért és kapott, alig tudott járni, állandóan fázott, reuma kínozza. Körülményeire időnként panaszkodott is: a pápának szánt levélben jelezte szívbántalmait, fejfájását és reumáját, megírta a miniszterelnöknek és az igazságügy-miniszternek is, de a fogház őrparancsnokának

35 PL Processus, 12. d. V–700/33. 56.; 44. és 45. fol. Mindszenty József levele Décsi Gyula ezredeshez, 1949. március 10.; Mindszenty József levele Péter Gáborhoz. 1949. március 6. (Az 56. és 44. főlíokon a levelek gépelt, a 45. főlíon a március 6-ai levél eredeti kézírásos szövege.)

36 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified 1956–June 1957. Geza Katona 1957. május 10-ei feljegyzése; Barnes ügyvivő memorandumja, 1957. május 13; 886. sz. kimenő távirat a budapesti amerikai képviselétről a külügyminisztériumnak, 1957. május 15.

csak akkor mondta, amikor az „borzalmasnak” minősítette a zárka áporodott levegőjét. Ekkor tette szóvá a börtöndolgozók istenkáromló, trágár, sértő beszédstílusát is. „Ki az a rab, akinek a kedélye ezt bírná?” – kérdezte.³⁷ A gyógykezelés ellenére is romló egészségi állapotát többször megemlítette, de sürgős orvosi ellátásért csak egyszer folyamodott, amikor reumája miatt botot is kért.³⁸ Egy másik panasa anekdotaként terjedt el: szivart engedélyeztek neki, de gyufát nem, így ha rá akart gyújtani, tűzért kellett könyörögnie. Talán ennél is jobban sértette, hogy őrzői gunyorosan csak „Jocó”-nak szólították.³⁹

Egy orvostanhallgató szerint, aki egy ideig a Mindszentyével szemközti cellában raboskodott, a bíboros „gyógyíthatatlanul örült”, ami abban nyilvánult meg, hogy „minden nap megpróbálta megenni a breviáriumát”.⁴⁰ A beszámolót a brit követség diplomatai továbbították Rómába a szentszéki brit követségre, hogy tájékoztassák a vatikáni hivatalokat. Ott már Montini, a pápai államtitkárság helyettes vezetője is biztos forrásból értesült arról, hogy Mindszenty súlyos beteg, az élete veszélyben van, ami arra késztette a magyar kormányt, sőt szerinte a Kreml illetékeseit is, hogy átmenetileg enyhítsék az antiklerikális kampányt.⁴¹ Az egyik börtönőr lányától viszont kedvezőbb hírek érkeztek: Mindszenty cellájában van egy kis oltár, naponta misézik. Mégis terjedt a szóbeszéd, hogy szellemi képességei csökkennek és feltehetően nem tért még teljesen magához a kihallgatások és az ítélet óta.⁴²

Mindszentyt életösztöne és türelmetlensége ismét kalandos próbálkozásra indította: április 7-én a fogházi takarítóban vélte megtalálni azt a megfelelő embert, aki hajlandó kicsempészni egy levelét. Az Államvédelmi Hatóság most is rászédte, mert a takarító egy kimondottan ömellé beépített nyomozó volt... A beazonosíthatóság elkerülése miatt nagybetűkkel írt titkolt levélben ismételten püspöktestvérei hatékony közbenjárását sürgette, „a fej kiemelését” és pertörlést kért, valamint ártatlanságát hangsúlyozta a politikai vádakban. És még azt, hogy nagyon fázik a cellájában...⁴³ Realitásérzékének elvesztése olyan lelki válságra utal, amelynek mélységét nem ítéldhetjük meg, csak sejtethetjük feneketlenségét. A másodfokra várva Mindszenty még a *Tartós Békéért, Népi*

37 PL Processus, 12. d. V–700/33. 104. és 134. fol. Mindszenty József levele Péter Gáborhoz. Bp., 1949. május 21. Fotó eredetiről. (A dossziében a levél első és második oldalát egymástól elkeverve fűzték le.)

38 PL Processus, 12. d. V–700/33. 71. és 72. fol. Mindszenty József levele Péter Gáborhoz. Bp., 1949. április 3. (A 71. lapon a levél gépelt, a 72. lapon eredeti kézírásos szövege.) (Az orvosi kezelést április 25-én írt levelében köszönte meg. Uo. 91. fol.)

39 Marosi Ernő akadémikus szóbeli közlése, visszaemlékezve egyetemi diákéveire. Bp., 2010. szeptember 27.

40 TNA FO Political Departments, General Correspondence from 1906–1966. SOUTHERN (R): Hungary (RH). FO 371/95231. Report by a medical student about prison conditions in Hungary, particularly the condition of Cardinal Mindszenty and other priests in prison.

41 PIL 508. f. 1/124. ö. e. 118. tétel, 53. fol. TNA FO 371/78578, R 5664/1781/21. Victor Perowne brit szentszéki követ levele Lord Talbot de Malahide részére a brit külügyminisztériumba. Róma, 1949. május 30.

42 PIL 508. f. 1/124. ö. e. 119. tétel, 54. fol. TNA FO 371/78578 R. 6160/1781/2. G. A. Wallinger budapesti követ levele Charles H. Bateman helyettes államtitkár részére a brit külügyminisztériumba. Bp., 1949. június 2.

43 PL Processus, 12. d. V–700/33. 272–273. fol. Nyomtatott nagybetűkkel írt levél Witz Béla érseki helynökhöz és Papp Kálmán győri püspökhöz.

A bíboros 1949. április elején tárgyalási szempontokról írt Witz Béla érseki helytartónak. A levelet a mellé házimunkásként beépített nyomozóval akarta kicsempésztetni. A „postásnak” szóló (jobb oldali) cédula szövege: „Levelet címzettnek más vigye, ne ő. Vagy öltözzék át. Házukból kimenve észrevétlen figyelje, nem lesi-e valaki”

Demokráciáért! című folyóiratot is megrendelte. A Kominform lapjának megrendelőszelvényét a Gyűjtőfogházba járatott *Szabad Népből* vette. A börtönőrök egyikén azonban fennakadt az előfizetési igény, így Mindszenty továbbra sem jutott nyomtatott betűhöz, holott az egyik alkalmazott a megrendelésben nem látott semmi különöset, legfeljebb az ideológiai átnevelés eszközét, egyébként is, „a *Szabad Népet* több háborús főbűnös is járathatja a Gyűjtőfogházba”.⁴⁴

Februárban Mindszenty még azt hitte, két-három héten belül sor kerül a másodfokú tárgyalásra. Aztán egyik hónap a másik után telt anélkül, hogy kitűzték volna annak időpontját. Ennek számos oka lehet: nem akarták tovább hergelni a lakosságot a május 15-én tartott országgyűlési választások előtt, a nemzetközi felháborodás mértéke nem várt magasságokba szökött, de maga Mindszenty is halasztást kért. Március 10-én azt írta Dobi István miniszterelnöknek, hogy ő már 1949. január 29. óta az állam és az egyház békéjén fáradozik, de a püspöki kar túlzottan aggályos, és egyébként is hiányzik a „gondolatkicserélés” lehetősége, ezért a másodfokú tárgyalást tolják ki egy évvel, és erre az egy évre óvadék ellenében őt és három társát helyezték szabadlábra. Javaslata szerint

⁴⁴ PL Processus, 12. d. V–700/32. 278. fol. Jelentés. Bp., 1949. március 17. Tárgy: Mindszenty József sajtómegrendelésének ügye.

Esztergomba menne, ahol kizárólagosan csak a püspöki kar tagjaival érintkezve tető alá hozná az állam és az egyház megbékélését.⁴⁵ Pár nap múlva újabb levelet írt, ezúttal „idegi és testi” leromlására utalva türelmetlenül, de roppant alázatosan azt kérte, hogy javaslatát sürgősen vigye a Minisztertanács elé: „Aki megértést és könyörületet kér, az ma az ország legnyomorultabb fegyence és senki más.”⁴⁶ Választ nem kapott. Egy hónap múlva, 1949. április 8-án megismételte a miniszterelnökhöz írt kérést:

„Márc. 10-i javaslatomnak, illetőleg tiszteltteljes kérelmem lényege: az állam és egyház közt várható tárgyalás érdekében a Not tárgyalás egy évvel elhalasztása, a 4 vádlott biztosítékkal feltételes szabadlábra helyezése. Alulírott Esztergomban érintkezhetik a püspöki karral a tárgyalás érdekében, közben megromlott egészségével is törődhetne.

A kérelem sorsát nem ismerem. Ha a külföld gondolata a nehézség: az érintkezés lehetsége után 48 óra múlva módomban lenne oly irásbeli biztosítékot átadni, amelyen két tekintélyes papom személyes szabadságával szavatol, hogy én nem megyek külföldre.

Mindszenty József egyik, Dobi István miniszterelnökhöz írt levelének gépelt másolata, 1949. március 10.

A reumám oly erős már, hogy nehezíti a járást.

Megértem a bajt. Otthon 18 fokos szobában jobban öltözve, mint a fogházban. A mindig fűtetlen, hozzá beton aljzatú cellában a csupasz lábszáron csak a vékony nyári nadrág védett. Rendszeres gyógykezelés nélkül az elnyomorodás jöhet.

Feltehető, hogy hűlésből lépett fel most egy szüntelen kínzó baj, amit orvosnak nem mutattam. Lázam nincs, sőt a normális hőmérséklet hiányzik igen gyakran.

A múltban gyakorlat volt a rab főpapokat fogházon kívül tartani őrizetben. Erre, mint rab, nem gondolhatok ma. De a beteg talán kérheti – közügyben.

Legyen szabad a figyelmet felhívnom arra, hogy a püspökkar 2 tagja súlyos beteg. Egy fogoly, egy előregedett, nem utazhatik. Ez a kar 1/3-a. Bekövetkezhetik, hogy emiatt a püspöki kar kifelé tartózkodni fog a felelősségvállalástól. Az esetleges betöltések Róma részéről ma nehezen mennek.

45 PL Processus, 12. d. V-700/33. 159. fol. Mindszenty József aláírás nélküli, „bizalmas” levele Dobi István miniszterelnökhöz. Bp., 1949. március 10. Fotó gépelt másolatról.

46 PL Processus, 12. d. V-700/33. 161. fol. Mindszenty József „bizalmas” levele Dobi István miniszterelnökhöz. Bp., 1949. március 14. Fotó gépelt másolatról.

Ezért is volna sürgős az én betegszabadságom, hogy a megbeszélések elkezdődhessenek.”⁴⁷

Az állam és egyház közötti megbeszélések azonban sehogy sem akartak megkezdődni. Mindszenty április 15-én ismét a kormányzati állásfoglalást sürgette, javasolta, hogy küldjenek hozzá egy bizalmi embert (Cavallier Józsefet). Április 22-én, majd 26-án újból írt a miniszterelnöknek: *„Megbékélés: szükséges a komoly és igazságos béke, de ott áll, ahol 4 hónappal ezelőtt.”⁴⁸* Az esztergomi főegyházmegye hívei érezték főpásztoruk hiányát: elmaradt a húsvéti és a pünkösdi pápai áldás (amit pápai felhatalmazással a prímás adhatott), szünetelt a bérmlás. Mindszenty ebben a levelében arra a problémára mutatott rá, ami évtizedek alatt olyannyira elmélyült, hogy megoldásként elhozta a sokat kritizált 1964-es részleges megállapodást a magyar állam és a Szentszék között: azaz hogy az alapstruktúra – püspökök és papok – hiányában ellehetetlenül az egyház alapvető küldetése. A prímás személye is fontos, számos egyházi bonyodalom keletkezhet abból, ha egyetlen kapocs sincsen a Szentszék és a magyar egyház között.

A bíboros hercegprímás bérml a szokásos évi bérmlkörúton, még 1948-ban. Mindszenty bebörtönzése miatt akadozott a bérmlás szentségének kiszolgáltatása

Mindszenty attól tartott, hogy jogerős ítélet esetén Róma bekeményít, és nem tárgyal. Májusban az igazságügy-miniszterhez fordult a másodfokú tárgyalás elhalasztása és feltételes szabadlábra helyezése érdekében. Érvelésében első helyen *„az állam és Egyház közti szükséges béke”* elindítását ismételte. Az egyéves moratórium alatt bizonyos időt Esztergomban, többet szülőfalujában töltene édesanyjával. Kérésének méltányolását nem jogi szempontokkal, hanem megromlott egészségével nyomatékosí-

47 PL. Processus, 12. d. V–700/33. 181–182. fol. Mindszenty József kézírásos levele Dobi István miniszterelnökhöz. Bp., 1949. április 8. Fotó. (A 180. oldalon ugyanez gépelve.)

48 ÁBTL 3.1.9. V–700/33. 202–205:202. fol. Mindszenty József kézírásos levele Dobi István miniszterelnökhöz. Bp., 1949. április 26. Fotó. (A levélben kitért egészségi állapotára, és hogy fogva tartása miatt a prímási főszentszék működése akadályoztatva van.)

totta.⁴⁹ Állapota olyannyira leromlott, hogy június 1-jén azt kérte, hogy szállítsák a szombathelyi kórházba, ahol a Basedow-kórját évtizedeken át kezelték. Amikor április 22-én megvizsgálta egy orvos, erre a betegségre vezette vissza nagyfokú súlyvesztését. A jó idő beköszöntével állapota tovább súlyosbodott: *„a nyak megduzzadt, a szív gyakran és erősen nyugtalan, a test gyakorta átforrósodik, erős a főfájás és az alvás mind nehezebb és elégtelen. Éjjel 3-kor már a levegőért kapkodok. Megtörténhetik, hogy egyik reggel holtan találunk a levegőtlen zárkában...”*⁵⁰ A szombathelyi kórházi kezelésre vonatkozó kérelmet a büntetés-végrehajtási intézetekre érvényes jogszabályok miatt elutasították. Június végén a nem javuló betegség miatt Mindszenty kérte a feltételes szabadlábra helyezését másfél hónap erejéig.⁵¹ Az orvosi kezelésre vonatkozó két kérelem között egy helyreigazító levelet is írt Riesnek, amelyben a vele hírbe hozott három bíboros – Spellman, Faulhaber és van Roey – szerepét világította meg az ügyész rosszindulatú állításaival szemben.⁵²

A Gyűjtőfogházban írt leveleiből úgy tűnik, Mindszenty megpróbált szembenézni azzal, hogy a letartóztatása előtti magatartása és az elítéléséből eredő szükséghelyzet között miként és milyen összekötő és összeegyeztethető döntéseket lehet hozni. A tét nem egyszerűen az elvek és a cselekedetek közötti összhang megteremtése volt, hanem saját addigi főpapi, gondolkodói és emberi hitelessége az életfogytig tartó börtön vagy a halál kilátástalanságában. Mi szolgálja a híveket, akik alapvetően az evangéliumot akarják hallani és a szentségeket magukhoz venni? Az, ha főpásztoruk megalkuvásmentesen kiszolgáltatja magát az ateista államhatalomnak? Vagy az, ha önmagát megtagadva, de a nyáj érdekében jobbát nyújtja ellenségeinek? Ezekre a kérdésekre sem a Biblia, sem a pápák gyakorlata nem adott egyértelmű választ. A folyamatos belső önvizsgálat hatására Mindszenty kész volt félretenni addigi koncepciójának több alapelemét, sőt ideiglenesen félreállni érseki és prímási posztjáról. Nyilván nem azért, hogy a totális kommunista hatalom kiépülésében segédkezzen, hanem hogy a politikai rezsim és a katolikus egyház közötti viszonyt egy új, az egyház túlélését garantáló alapra helyezze. Ha Rákosiék odafigyeltek volna Mindszenty jelzéseire, fontos tárgyalássorozat kezdődhetett volna annak az ellentmondásnak a feloldására, amit a magyar katolikus egyház integritásának megőrzése és a politikai hatalom egyházellenessége jelentett. Mindszenty próbálkozásait azonban elnyomták a kommunisták egymás közötti belső harcai. Miután visszhangtalan maradt minden közeledése (Péter Gábor már javában a Rajk-üggyel volt elfoglalva), visszatért régi önmagához. Felajánlkozása csupán átmeneti és kísérleti maradt.

Kérése eljutott a címzettekhez, de meghallgatásra nem talált. A bíborost újabb és újabb csalódás érte. Édesanyja hiába kérte fel ismételten a másodfokú tárgyaláshoz Farkas Endre ügyvédet – még 1949. február 27-én írásban –, hogy ő védje fiát a továbbiakban, nem sikerült elérnie. Sőt Kiczko ügyvéd – ismételve, hogy Mindszenty nem vonta visz-

49 PL Processus, 12. d. V-700/33. 221. fol. Mindszenty József Ries Istvánhoz. Bp., 1949. május 4. Kézírás.

50 PL Processus, 12. d. V-700/33. 225–226. fol. Mindszenty József Ries Istvánhoz. Bp., 1949. június 1. Kézírás.

51 PL Processus, 12. d. V-700/33. 231. fol. Mindszenty József Ries Istvánhoz. Bp., 1949. június 24. Kézírás.

52 PL Processus, 12. d. V-700/33. 228. fol. Mindszenty József Ries Istvánhoz. Bp., 1949. június 18. Kézírás.

sza tőle az írásban korábban adott ügyvédi megbízást – még az együttes képviselőket is visszautasította, erőszakos fellépéssel vádolva ügyvédtársát.⁵³ A sikertelen próbálkozások, az érdemi védelem esélyének kudarca, valamint félévnyi hasztalan kérések után Péter Gábor altábornagy személyes látogatása magyarázhatja, miért épp a másodfokú tárgyalás megkezdése után közvetlenül, július 7-én írt egy levelet Mindszenty a Népbírók Országos Tanácsához (NOT), amelyben visszavonta összes addigi vallomását:

„Not

Budapest

Dec. 26-án őrizetbevételemtől az volt az elhatározásom, hogy jogommal élve vallomást nem teszek. Ettől az elhatározásomtól eltértem. Nem alanyi, hanem külső okokból. Most bejelentem, hogy vallomásaimat és megnyilatkozásaimat, amelyeket dec. 26. óta tőlem származtatnak, meg nem történtekek tekintem.

Arra a kérdésre, miért ily későn teszem ezt, azt válaszolom, hogy már a Népbírók tárgyalása előtt megtettem a lépést, de nem hallgattak meg. Azóta – 5 hónap alatt – többször kértem védőm beengedését, hogy rajta keresztül jelentsem, de egyszer (is) se kaptam meg.

Csak júl. 5-én délben tudtam meg, hogy 6-án lesz a Not tárgyalás.

Ha nem késő és a Not kívánja, jegyzőkönyvezésre bővebbet mondhatok.

Kiváló tisztelettel

† Mindszenty József

Budapest, 1949. júl. 7.”⁵⁴

A hercegprímás levelében, amelyet a Népbírók Országos Tanácsának írt, visszatál régi, határozott hangjához, 1949. július 7.

53 ÁBTL 3.1.9. V-700/56/A-B. 367. fol. NOT I. 687/1949/21. Fellebbviteli tárgyalási jegyzőkönyv, 1949. július 6. (Ugyanez V-700/7. 1. kötet. Oldalszámozás nélkül.)

54 PL Processus, 12. d. V-700/33. 244. fol. Mindszenty József levele a NOT-hoz. Bp., 1949. július 7. Szövegét pár szó kihagyásával közli GERGELY Jenő-Izsák Lajos (összeáll.): *A Mindszenty-per* i. m. 488. (415. sz. jegyzet.) – Korábban bemutattuk, hogy Mindszentyben felmerült: az elsőfokú bírósági tárgyaláson leplezi vallatóit és beszél fizikai bántalmazásáról, ám erről a szándékáról sikeresen lebeszéltek.

Ebben a levélben benne van a legfontosabb: vallomásait nem önkéntes elhatározásból, hanem kényszerből tette. A tárgyalási nap váratlan kitűzésével Mindszenty és a hatóságok közötti kvázi „partneri” kapcsolat, amelyben az elítélt hol alázatosan, hol egyenrangú félként egyoldalúan levelez és felkínálja magát, most végérvényesen befejeződött.

A Mindszenty József és társai ellen indított bűnügyet a Népbíróságok Országos Tanácsa 1949. július 6-án tárgyalta, az ítéletet július 9-én hirdette ki. A bíró a Szálasi-perből, a Magyar Testvéri Közösség, illetve a Kovács Béla elleni eljárásból már ismert Jankó Péter, a népfőügyész az ekkor még ismeretlen (1956 után a legtöbb halálos ítéletet hozó) Borbély János volt. A bíróságban egy parasztpárti (Fadgyas András), egy kisgazda (Horányi Nándor), valamint egy kommunista (Lázár Miklós) és egy szociáldemokrata (Biczó Sándor) vett részt, az összetétel ugyanazt a furcsaságot tükrözte, mint az első fokon eljáró népbíróság: a két munkáspárt immár több mint egy éve egyesült, mégis két taggal képviseltette magát. A két polgári párt és a két munkáspárti népbíró kétfelé húzó véleménye esetén (súlyosbítás vagy enyhítés) a döntés látszólag a tanácsvezető bíróság kezében volt. Ám ahogy a tárgyalás dátumáról nem a bíróság munkarendje, úgy az ítéletről sem Jankó bírósága döntött, hanem az MDP Központi Vezetőségének Titkársága: *„A jövő héten tárgyalja le a NOT a Mindszenty-ügyet és hozzon helybenhagyó ítéletet”* – mondta ki 1949. június 28-án.⁵⁵ A határozat már a látszatra sem ügyelt és durván beavatkozott a „független” bírósági eljárásba. Bizonyossá vált, hogy a Rákosi-rendszer kitart Magyarország primásának elítélése és fogva tartása mellett, és nem kíván érdemi változást.

Borbély János népfőügyész az MDP KV Titkárságának határozatával egyezően még aznap megküldte a NOT-nak az iratokat azzal a megjegyzéssel, hogy az Alapgyula népfőügyész részéről bejelentett „semmisségi panaszokat” – ez Mindszenty eseté-

Jegyzőkönyv az MDP KV Titkárságának üléséről. 1949. június 28.
A rendszer már a független igazságszolgáltatás látszatát sem tartotta szükségesnek fenntartani

55 MNL OL M–KS 276. f. 54/51. ö. e. 125. fol. Jegyzőkönyv az MDP KV Titkárság 1949. június 28-ai üléséről.

ben a halálbüntetés kiszabását jelentette – fenntartja.⁵⁶ A fellebbviteli eljárás olyannyira „nyilvános” volt, hogy a vádlottak nem lehettek jelen, és ítéletüket sem kapták kézhez. Igaz, az akkor hatályos bünvádi perrendtartás (1896. évi XXXIII. törvénycikk) alapján a vádlottakat nem is kellett előállítani a másodfokú tárgyalásra. A bíboros július 22-én érdeklődött Péter Gábortól: „Kérem szíves közlését az ítéletről.”⁵⁷

A NOT az ítélethirdetést visszautalta a Budapesti Népbíróság Olti Vilmos vezette különtanácsához, aki azt Mindszenty és vádlott-társai előtt 1949. augusztus 16-án a Gyűjtőfogházban hirdette ki. Ezzel a per lezárult. Az ítélet annyiban módosult, hogy Mindszenty József és a fogságban 1951-ben elhunyt Tóth László cselekvőségét enyhébben minősítették, de a büntetés mértékét nem változtatták meg, ellenben Baranyay Jusztiinnál 15 évről 12 évre, Zakar Andrásnál 6 évről 4 évre, Ispánki Bélánál életfogytiglaniról 15 évre mérsékeltek a fegyházbüntetést. Esterházy Pál herceg és Nagy Miklós ítéletét helybenhagyták. Mindszenty esetében enyhítő körülménynek számított a „lényegében beismerő” és megbánó magatartása, a gyakorlati élettől távoli szemlélete és hiszékenysége, amit Selden Chapin amerikai követ táplált a közelgő háború reményével. Súlyosbítónak tekintették viszont magas egyházi méltóságát, mert így cselekedetei azt a látszatot kelthették, hogy a „népi demokrácia megdöntésére irányuló akciói az egyház és a vallás érdekében történnek”, a halmazatot és a folytatlagosságot, valamint magas iskolai végzettségét.⁵⁸ (Egy másik vázlatban, amely az enyhítő körülményeket sorjázta, egyéb szempontok is szerepelnek, úgymint provinciális szemlélet, kiszolgáltatottság a nemzetközi rutinnal rendelkező [értsd: dörzsölt] belföldi és külföldi reakciók elemeknek, konok, csökönyös természet, a gondjaira bízott érdekek veszélyeztetettségének téves vélelmezése.)⁵⁹ Árulkodó, hogy az ítélet stiláris eltérésekkel, de két változatban is elkészült.⁶⁰

Az indoklás szerint – bármennyire is nonszensz – azért enyhíthettek az ítéleteken, mert „a Mindszenty-ügy elvesztette eredeti jelentőségét”. Ez a jogon kívüli megoldás roppant beszédes: egy bűncselekmény elévülhet, de jelentőségét nem veszítheti el. Hacsak azért nem, mert amiről szó van, az nem bűncselekmény még a bírák szerint sem. A jelentőség csökkenése politikai értelemben persze helytálló volt. A nyári uborkaszazonban Budapest már azokra a rendezvényekre készült, amelyekre legalább tízezer külföldit vártak: a De-

56 MNL OL XX-1-b-1979/1949. Dr. Borbély János népfőügyész feljegyzése a NOT-hoz. Bp., 1949. június 28. Eredeti aláírással.

57 PL Processus, 12. d. V-700/33. 119. fol. Mindszenty József Péter Gáborhoz. Bp., 1949. július 22. Kézírás.

58 ÁBTL 3.1.9. V-700/56/A-B. 383. fol. Nb. IX.254/1949/22. Jegyzőkönyv, Budapesti Népbíróság Különtanácsa, 1949. augusztus 16. Közli GERGELY Jenő-Izsák Lajos (összeáll.): *A Mindszenty-per* i. m. 424–427. és GERGELY Jenő: *A Mindszenty-per* i. m. 195–198. – Megjegyzés: Ispánki Béla emlékiratai szerint az ítélet ismertetésére augusztus 23-án került sor a Kísőfogházban, ami a Gyűjtőfogház egyik részlege. (ISPÁNKI Béla: *Az évszázad pere* i. m. 360.)

59 ÁBTL 3.1.9. V-700/56a. 120. fol. A bűnösségi körülmények.

60 ÁBTL 3.1.9. V-700/56/A-B. 369–381/1. NOT I. 687/1949/22. sz. Ítélet. Gépelt, stencilezett sokszorosítás, eredeti pecséttel hitelesítve; ÁBTL 3.1.9. V-700/56/a. Számozás nélküli dossziében a NOT-ítélet másolata, rajta kézírásos javítások (ez volt az első verzió, ennek tisztázata az előbbi jelzet alatti végleges ítélet). Az ítélet további példánya: MNL OL XX-1-b-1979/1949. és MNL OL XX-10-k LÚ PO 18.300/1989; BFL XXV. 1. a. 254/1949. 15–16. – A másodfokú tárgyalás és ítélet szövegét közölte GERGELY Jenő-Izsák Lajos (összeáll.): *A Mindszenty-per* i. m. 399–424.

Több mint tízezer fiatal részvételével 1949. augusztus 14–28. között a „vörös” Budapesten rendezik a második Világifjúsági Találkozót. Szlogenje a „Fiatalok egyesüljetek, előre a hosszan tartó békéért, demokráciáért, nemzeti függetlenségért és a népek jobb jövőjéért” volt

mokratikus Ifjúsági Világszövetség II. kongresszusára, a Nemzetközi Sport- és Kultúrfesztiválra, a Fiatal Újságírók és Írók, illetve a Demokratikus Gyermekmozgalmak Vezetőinek Konferenciájára. A nemzetközi porondon pedig sokkal nagyobb horderejű eseményekre figyeltek: Kínában Mao népi hadserege győzelmet győzelemre halmozott Csang Kaj-sek felett, a dél-ázsiai térség angol, francia és holland gyarmatai pedig sikeresen küzdöttek függetlenségükért. A hazai belpolitikai életet ekkor már egy újabb „összeesküvés” kötötte le: 1949. május 30-án letartóztatták a kommunista párt legszűkebb vezetéséhez tartozó Rajk Lászlót, az akkori külügyminisztert. Azt a Rajkot, aki Mindszentyvel egy időben raboskodott Sopronkőhidán a nyilasok fogságában, s aki Kádár Jánost mondhatta újszülött fia mozgalmi „keresztapjának”. A rendszer ekkor kezdte el felfalni saját gyermekeit. Cavallier József szerint, aki Mindszenty érseki kinevezését is ajánlotta, a Mindszenty- és a Rajk-per csak annyiban különbözött, hogy Mindszenty és társai kihallgatása párbeszéd formájában történt, és a vádlottak, gátlásokkal küzdve ugyan, de a feltett kérdé-

sekre válaszoltak, Rajk és társai viszont valósággal vádbeszédet mondtak saját maguk felett.⁶¹

A jogerős ítélettel végképp szertefoszlottak az egyházkormányzás normális rendjének helyreállításához fűzött – egyébként is illuzórikus – remények. A püspöki kar elnöki tisztevel járó feladatokat 1951. május 18-ai letartóztatásáig Grósz József kalocsai érsek látta el. Az esztergomi főegyházmegye vezetése azonban zűrzavarosabban alakult. Mindszenty még letartóztatása előtt gondoskodott utódlásáról a kánonokban, illetve Rómában előírt módon. Halála és a káptalan cselekvőképtelensége esetére 1947. június 12-én megnevezett két helyettes ordináriust: az esztergomi főegyházmegye kormány-

zását első helyen Drahos János általános helynökre, második helyen Meszlényi Zoltán esztergomi segédpüspökre bízta. Ezzel tulajdonképpen megelőzte a Szent-szék 1948. június 29-én kiadott, *Nominatio substitutorum* című rendelkezését, amelynek értelmében a kommunista országokban azoknak a püspököknek, akiknek várható volt akadályoztatása, „*minél hamarabb két helyettes ordináriust (ordinarius substitutus) kellett kinevezniük*”.⁶² Mindszenty letartóztatása és elítélése – mivel életét megkímélték – azt jelentette, hogy hivatala gyakorlásában akadályoztatva volt, de az érseki szék mégsem volt üresedésben. Így hivatalánál fogva Drahos János általános érseki helynök vitte tovább – 1950. június 15-én bekövetkezett haláláig – az ügyeket. Mivel a *de iure* esztergomi érsek, Mindszenty József nem volt abban a helyzetben, hogy új helytartót nevezzen ki, a 13 fős székesfőkáptalan élt jogosítványával, hogy *sede plena*, azaz az érseki szék betöltöttsége mellett káptalani helynököt válasszon az egyházmegye ideiglenes kormányzására. A választás körülményeit a későbbiekben még ismertetni fogjuk, itt csupán a végeredményt rö-

Hamvas Endre csanádi püspök, 1950. július 18. és 1956. október 30. között esztergomi apostoli kormányzó. Egy rövid házi őrizetet leszámítva kisebb megpróbáltatásokkal élte át a Rákosi-rendszert

61 ÁBTL 2.1. IV/31. 52. fol. A 49/48. sz. ügynök jelentése. Bp., 1949. november 18.

62 ERDŐ Péter: Meszlényi Zoltán káptalani megválasztásának egyházi jogi háttere. Adalékok a püspöki szék akadályoztatásának kánonjogi kezeléséhez. *Magyar Sion*. Új Folyam II/XLIV (2008) 2. 159–181:164–165.

zítjük: állami nyomásra Beresztóczy Miklóst választották meg káptalani helytartóvá. A kikényszerített választási eredménnyel kánonjogilag törvénytelen helyzet keletkezett. A törvényességet a Szentszék úgy állította helyre, hogy 1950. július 18-án esztergomi apostoli kormányzóvá nevezte ki Hamvas Endre csanádi püspököt, akinek ez a megbízatása 1956. október 30. estéjéig, Mindszenty akadályoztatásának megszűnéséig volt hatályban. Abszurdum, hogy mindaddig, amíg Grósz érsek nem térhetett vissza a kalocsai érseki székbe és nem vette át a püspöki kar elnöki tisztét (1956. június 13.), az esztergomi főegyházmegyét ketten is képviselték a püspökkari értekezleteken: Hamvas Endre esztergomi apostoli kormányzó és Beresztóczy Miklós általános helynök.

A MINDSZENTY-ÜGY AZ ENSZ ELŐTT

A kommunista vezetőkre a „népi demokrácia” minden diadala ellenére hatott az a nemzetközi kampány, ami az emberi jogok magyarországi megsértése miatt bontakozott ki. A külügyminisztérium és az ÁVH hónapokig aprólékosan figyelte a Mindszenty-per külföldi rádió- és sajtóvisszhangját. Ha akarták volna sem tudták volna megakadályozni, hogy az angol Longmans, Green & Co. kiadó márciusban megjelentesse a *Cardinal Mindszenty Speaks: Authorized White Book* (Mindszenty bíboros beszél: a hiteles fehér könyv) című összeállítást, benne 61 dokumentummal abból a 105-ből, amelyeket a vesztét érző bíboros juttatott még valamikor 1948-ban titokban Svájcba. A publikált iratok semmi titkosat nem tartalmaztak, azok a püspöki kar körlevelei, a *Magyar Kurír* híradásai vagy egyéb sajtóhírek és nyilvánosság előtt elhangzott beszédek voltak.⁶³ A művészvilágot

A Mindszenty és Stepinac sorsából egyaránt merítő angol film, a *The Prisoner* (1955) plakátja

63 Truman Library, OF 226 Hungary Misc. to OF 227 Farm Matters Misc. (1950–53) Box 970. Mindszenty Folder. A kiadó tájékoztatója a Fehér könyvről a sajtó számára. New York, 1949. március 14. (*Cardinal Mindszenty Speaks. Authorized White Book*. Pub. by order of Joseph Cardinal Mindszenty. Introduction by Akos Zombory. Longmans, Green and Co., New York, 1949.; *Weissbuch. Vier Jahre Kirchenkampf in Ungarn*. Drei Türme Verlag, Hamburg, 1949); MNL OL XIX-J-1-j-d/2. 5365/1949. Mindszenty beszédeinek amerikai kiadása.

is meghihlette a magyar bíboros sorsa. Két film is készült: 1950-ben *Guilty of Treason* címmel az amerikai Felix E. Feist, 1955-ben *The Prisoner* címmel a brit Peter Gien-ville rendezett filmet Mindszentyről, utóbbiban Stepinac sorsával összegyúrva. Nem Mindszenty a főszereplője George Orwell 1984 című, 1949. június 8-án megjelent utópiájának, de a bíboros világraszóló esete hozzásegítette az író az egyén életét maradéktalanul ellenőrzése alatt tartó, „jövendőbeli” totalitárius állam működésének felvázolásához.

A hivatalos magyar állásfoglalások, köztük a több nyelvre lefordított *Sárga könyv* hangneme, a per otrombasága még azokat is Mindszenty mellé, de legalábbis a kételkedők közé állította, akik egyébként nem szimpatizáltak a primással. A nemzetközi felháborodás hatalmas volt, ekkorára Rákosiék bizonyosan nem számítottak. A nyugati közvélemény – a Moszkvában lezajlott perek során – már hozzáedződött a bombasztikus hírként világgyá röpített „beismerésekhez”, és nemigen adott hitelt azoknak.

A visszhang nemcsak utcai tüntetőktől, hanem kormányoktól és az ENSZ Közgyűlésétől érkezett. Az amerikai Szenátus külügyi bizottsága, amely a budapesti követet is meghallgatta, hosszas tanácskozás után abban maradt, hogy nem a konkrét Mindszenty-ügyet, hanem azt csak példaként felhozva javasolja a szabadságjogok megsértésének általános elítélését.⁶⁴ Ilyen szellemben döntött az USA és Nagy-Britannia közösen. A fellépés túlment a két- vagy háromoldalú egyeztető tárgyalásokon. A magyar kormány 1949. április 2-án átadott amerikai és brit jegyzék megállapította, hogy Magyarország – és Bulgária, ahol 1949. február 25. és március 8. között államellenes összeesküvés vádjával 15 protestáns lekipásztort ítéltek öttől tizenöt évig terjedő szabadságvesztésre⁶⁵ – megsértette a békeszerződés 2. paragrafusában foglalt kötelezettségeit az emberi jogok és az alapvető szabadságjogok tekintetében, ezért felhívták a magyar kormányt, hogy a jogsértések orvoslására tegyen azonnali lépéseket. A második világháború utáni bolgár, magyar és román békeszerződésekben szinte szó szerint azonos megfogalmazásban kimondták, hogy az államoknak mindent meg kell tenniük a faji, nemi, nyelvi, illetve vallási megkülönböztetés ellen az emberi jogok és az alapvető szabadságjogok érvényesülése érdekében. Az április 8-án kelt hivatalos magyar válasz az amerikai jegyzékről megállapította, hogy az nem egyéb, mint „konkrét adat, bizonyító tény és érv nélkül, pusztán és kizárólag üres kijelentések és alá nem támasztott állítások halmaza, melynek nyilvánvaló célja az uszító propaganda szolgálata”. Utalt a békeszerződés 4. cikkelyére, amely előírja, hogy az állam akadályozzon meg minden olyan tevékenységet, melynek célja, hogy „a népet demokratikus jogaitól megfossza”. Végül az USA jegyzékét a magyar belügyekbe való beavatkozásnak, a Magyar Népköztársaság szuverenitása és demokratikus berendezkedése elleni ismételt

64 Truman Library, RG 46. Record of US Senate. Senate Committee on Foreign Relations. Selected Documents, January 25–April 5, 1949. Box 5. Resolutions re Joseph Card. Mindszenty. March 12, 1949. fol. 31.

65 A bolgár protestánsok elleni eljárás kiinduló tézise annak bizonyítása volt, hogy a bolgár ortodox egyházon kívüli egyházak a külföldről függenek. A gyanúsítottakat hazaellenes és köztörvényes bűncselekményekkel vádolták: kapcsolatban álltak angol–amerikai diplomatákkal, információkat adtak Bulgáriáról, cserébe pénzt kaptak, devizával üzérkedtek.

Az Észak-atlanti Szerződés Szervezete (rövidített angol nevén a NATO) alapítása. Washington, 1949. április 4.

durva támadásnak minősítette. A britek hasonló arrogáns választ kaptak azzal megtoldva, hogy a békeszerződés brit értelmezése a reakciós és fasiszta rendszer híveit támogatja.⁶⁶

Az amerikai és az angol kormányok azonban nem álltak meg a jegyzékváltásnál, hanem azzal egy időben Bolívia és Kuba révén az ENSZ elé vitették a békeszerződés magyar és bolgár részről történt megsértését. Az időzítés egybeesik az Észak-atlanti Szerződés (NATO) washingtoni kongresszusbeli tárgyalásával. Lehet, hogy véletlen, lehet, hogy nem, a Mindszenty-ügy, illetve tágabban az emberi jogok és az alapvető szabadságjogok kelet-közép-európai megsértése kapóra jött a katonai tömb létrehozásának indoklásához, mert ezzel is igazolni lehetett, hogy minden politikai és katonai eszközt igénybe kell venni a leendő tagországok szabadságának és biztonságának megőrzése érdekében.

Az ENSZ bevonása túlnőtt a kétoldalú jegyzékváltásokon. A Közgyűlés elnökénél Rajk László külügyminiszter április 4-én tiltakozott a Mindszenty-ügy napirendre tűzése miatt, de sikertelenül. Rajk távirata a hidegháborús propagandaérvek kiváló gyűj-

66 MNL OL XIX-J-1-d/1. 3. ő. e. I. Mindszenty-ügy – „Emberi jogok” kérdése című gépelt irat; MNL OL XIX-J-1-j-1945-64/26/a. 6. d. „Feljegyzés a Magyarországgal szemben ellenséges USA közbelépésekről.” Összeállítás Sík Endre volt washingtoni követ, a külügyminisztérium politikai főosztályának vezetője részére. Bp., 1950. március 9.

teménye, összefűzve az ENSZ Alapokmányának vonatkozó passzusaival.⁶⁷ A Mindszenty-kérdés tervezett napirendre tűzése eszerint ellentétes az emberi jogokkal és az ENSZ által is szorgalmazott demokratikus eszmékkel. Mindszentyt nem egyházi méltóságáért vagy tevékenységéért ítélték el, hanem olyan cselekmények miatt, amelyek minden országban beleütköznek a jogrendbe, és amelyeket a magyar kormánynak is üldöznie kell épp a békeszerződések értelmében. Az itt következő felsorolásban – összeesküvés, kémkedés, valutaüzerkedés – egy érdekes elem is szerepel: hercegprímásként igyekezett a zsidó állampolgárokat kiszorítani a közhatalomból és korlátozni politikai jogait. Rajk furcsállta azt is, hogy a nagyhatalmak miért nem maguk tettek előterjesztést az ENSZ-ben, és miért két másik állam közbeiktatásával léptek. Valóban lehetett volna az indítványozó az ENSZ Közgyűlésben fölényes befolyással bíró Egyesült Államok, de propagandaszempontról sokkal előnyösebbnek tűnt, ha hivatalosan nem az USA a kezdeményezője egy ilyen ügynek. Rajknak abban a megállapításában is volt igazság, hogy Magyarország ekkor még nem tagja az ENSZ-nek, következésképp csak akkor lenne vizsgálható a Közgyűlés által, ha a nemzetközi békét és biztonságot fenyegetné, ezt pedig még a legtúlzóbb vélemény sem tudta bizonyítani az esztergomi érsek elítélése kapcsán. Mindezek alapján Rajk leszögezte, hogy a Mindszenty-ügy napirendre tűzése a magyar belügyekbe való jogosulatlan beavatkozás. A külügyminiszter egyébként jól megkomponált levele akkor sülyed a demagógia színvonaltalanságára, amikor az emberi jogok kérdését csupán az imperialista erők rágalomhadjáratának tekintve ellenpéldákat hoz a jogsértésekre.

Az ENSZ Közgyűlés bekapcsolódása volt az a pont, ahol a Szovjetunió is beavatkozott, mivel a Mindszenty-ügy átlépte a magyar belügyek határait, és a kialakulóban lévő szocialista tábor egészét érintette. Az ENSZ Közgyűlésen részt vevő szovjet delegáció számára a következő, Rajk előbbieken ismertetett tiltakozó levelével rokon szellemiségű utasítástervezet készült:

„1. El kell utasítani a Bolívia által beterjesztett javaslatot a Mindszenty bíboros feletti ítélet kérdésének a Közgyűlés napirendjére történő felvételéről, azzal az indoklással, hogy ez a kérdés teljes egészében Magyarország belügye és ennek vizsgálata ellentmondana az ENSZ Alapokmányának, amely nem ad jogot olyan ügyekbe történő beavatkozásra, amelyek teljes egészében valamely ország belügyének tekinthetők.

2. Ha a Mindszenty feletti ítélezés kérdését felveszik a Közgyűlés napirendjére, akkor a következőknek megfelelően kell eljárni:

a) Abban az esetben, ha olyan javaslatot terjesztenek be, hogy hívják meg Magyarországot, hogy vegyen részt ennek a kérdésnek a vizsgálatában, ne fejtessen ki aktivitást, a szavazásnál pedig tartózkodjanak;

b) Rá kell mutatni, hogy az adott kérdés vizsgálata ellentmond az államok szuverenitása elvének és az ENSZ Alapokmányának;

67 MNL OL XIX-J-1-d 6. d. 8. ó. e. Mindszenty-ügy visszhangja az USA-ban, 6847/biz.-pol.49. Rajk László levele az ENSZ-közgyűlés elnökéhez. Bp., 1949. április 4. Gépelt, francia nyelvű, aláírás nélkül.

Az Egyesült Nemzetek Szervezete New York-i székhelyének alapkövetétele, 1949. október 24. A világszervezetet 1945-ben hozták létre, Magyarországot csak 1955 végén vették fel tagjai közé

*Meg kell mutatni, hogy a Mindszenty-kérdésnek a Közgyűlés napirendjére tűzése annak az ellenséges kampánynak a része, amelyet az USA, Anglia és néhány más ország vezető körei folytatnak a népi demokratikus országok ellen azzal a céllal, hogy gyűlöletet keltse-
nek ezen államok népei iránt.*

*Ugyancsak meg kell mutatni Mindszenty igazi arcát, aki az Egyesült Államok agresszív köreinek ügynöke, amelyek az ő közreműködésével próbálják megszervezni Magyarország demokratikus rendjének megdöntését, megsemmisíteni a népköztársaságot [sic!] és vissza-
állítani a Habsburg-monarchiát.*

*Abban az esetben, ha megpróbálják megvádolni a Szovjetuniót a Mindszenty-üggyel kapcsolatban a magyar belügyekbe való beavatkozással, vissza kell utasítani az ilyen kísérle-
teteket, kijelentve, hogy azok rágalmak, és az USA-nak és Angliának Magyarország és más országok belügyeibe történő valódi beavatkozásának elfedését szolgálják.”⁶⁸*

Az ENSZ Közgyűlés 3. ülészakán 1949. április 11-én 30:7 arányban, 20 tartózkodás mellett napirendre tűzte az ügyet. A magyar kormány az ENSZ-határozatot

⁶⁸ Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszijszkih arhivov 1944–1953. Tom II. 1949–1953. i. m. 36–37. (13. dokumen-
tum); Vlaszty i cerkov v Vosztocsnoj Jevrope 1944–1953. Tom 2. i. m. 52–53. (15. dokumentum, k. n.)

a magyar belügyekbe való illetéktelen beavatkozásnak minősítette, és visszautasította a meghívást a kérdés megvitatására.⁶⁹ Így az ENSZ Közgyűlés 1949. április 30-i plenáris ülése magyar jelenlét nélkül tárgyalta az emberi jogok és alapvető szabadságjogok betartását Magyarországon (és Bulgáriában).⁷⁰ A témához hozzászóló ausztrál és kubai szónokok a jogsértés igazolására Ordass Lajos evangélikus püspök és Mindszenty József katolikus főpap elítélését hozták fel. Az államok nagy része úgy vélte: először a békeszerződésekben foglalt lehetőségeket kell felderíteni. Az ausztrál delegáció viszont azt javasolta, hogy a Közgyűlés saját eszközeivel haladéktalanul vizsgálja ki az ügyet, mivel az az ENSZ minden tagját érinti, nem csupán a békeszerződést aláíró államokat. A kubai képviselő ehhez csatlakozott, és rámutatott: Mindszenty bíboros esete nemcsak egyénisége, a nácik elleni korábbi küzdelme, a hazájában és a nagyvilágban egyaránt élvezett tisztelet miatt kiemelkedő, hanem azért is, mert tipikus példája annak, ahogyan a kommunista diktatúrák megpróbálják uralmuk alá vonni a vallást és az egyházakat. Ezért szerinte, ha az ügyet csupán a békeszerződés alá-

A világpolitika formálói. Sir Alexander Cadogan (balra), brit ENSZ-nagykövet 1948-ban Folke Bernadotte gróf, a militáncionisták által meggyilkolt norvég ENSZ-diplomata temetésén. Cadogan mellett (balról jobbra) Ernest Bevin brit külügyminiszter, George Marshall amerikai külügyminiszter, McKenzie King kanadai miniszterelnök

69 MNL OL XIX–A–83–a–285. sz. Jegyzőkönyv a minisztertanács 1949. április 22-ei üléséről. 20. pont. (A jegyzőkönyv szerint 26 tartózkodás volt, a hivatalos kiadvány szerint csak 20. Másutt eltérő szavazati arányt, 43:6-ot is említenek, de ez inkább az őszi, 1949. októberi szavazás eredménye.)

70 A hozzászólásokat az ülészakról kiadott hivatalos kiadvány alapján foglaltuk össze: *Official Records of the third session of the General Assembly. Part II. Plenary Meetings of the General Assembly. Summary Records of Meetings* 5. April – 18. May 1949. Lake Success, New York, é. n. 241–258.

íróira korlátoznák, az az ENSZ kötelezettségeinek elmulasztását jelentené, valamint annak elismerését, hogy a kétoldalú egyezmények fontosabbak, mint az egyetemeselek, köztük például az Atlanti Charta. Sir Alexander Cadogan brit küldött kiemelte: a kelet-európai perekkel az az alapvető probléma, hogy a gyanúsított már a per előtt hosszú ideje börtönben ül, miközben a kormány jó előre a bűnösségét bizonyító nyilvános nyilatkozatokat fogalmaz meg ellene. Sir Cadogan egy passzust idézett Ries István igazságügy-minisztertől: *„Egy népi demokráciában az igazságszolgáltatás egyetlen feladata, hogy a dolgozó népet szolgálja, és megvédje a politika és gazdaság terén jelentkező reakciós erőktől. Ezen felül a demokratikus igazságszolgáltatásnak támogatnia kell a szocializmus ügyét. A bírának marxista-leninista ideológiát kell gyakorolniuk, mert e nélkül nem tölthetik be szerepüket a nép érdekében.”* Mindszentynek és társainak egy ilyen rendszerben nem sok esélye lehetett, és hogy valójában mi történt, azt a teljes titoktartás miatt nem tudhatjuk – jelentette ki a diplomata.

Az ellentáborból Joze Vilfan jugoszláv küldött rafináltan csűrte-csavarta a szót, megemlítve például, hogy a vallásszabadság elve nem azonos az egyházi vezetők sértetlenségével, habár ez a középkori elv segítené a papságot összeesküvéseikben a nyugati hatalmakkal. Az ukrán képviselő meglehetősen propagandisztikus hozzászólása szerint az USA agresszív köré a papság lényegtelen ügyét tolják előtérbe ahelyett, hogy a fegyverzetcsökkentésről vagy az atomenergia katonai alkalmazásának betiltásáról tárgyalnának. Mivel a népek békében szeretnének élni, Nagy-Britannia és az Amerikai Egyesült Államok rájöttek, hogy valamiképpen a keleti tömb ellen kell hangolniuk a közvéleményt ahhoz, hogy új háborút szítsanak. Emellett még számos hasonló érv hangozott el felszólalásában, amelyekkel azt kívánta igazolni, hogy létezik egy *„nemzetközi konspiráció a kelet-európai demokráciák ellen”*. Azon sem lepődhetünk meg, hogy a képviselő szerint Mindszenty Ukrajna ellen is kémkedett. Mint mondta, Mindszenty a *„fasiszta rendszert akarta visszaállítani”*, tervei között szerepelt a zsidók elmozdítása a hivatalos posztokról. De a bolgár papokról is *„kiderült”, hogy „kiképzett kémek”*.

Az ENSZ Közgyűlés úgy döntött, hogy a Mindszenty-ügyet napirenden tartja, és Magyarország és Bulgária válaszolni köteles arra a vádra, miszerint az egyházi személyek elleni perek megsértik a békeszerződést. Május 31-én az amerikai és a brit követség közölte, hogy az ügyet az USA, a Szovjetunió és Nagy-Britannia budapesti követeiből felállítandó bizottságnak adják át. A Szovjetunió viszont elhárította a részvételt, tekintettel arra, hogy szerinte Magyarország a békeszerződést lelkiismeretesen végrehajtja. Június 1-jén Nagy-Britannia és az USA bejelentette, hogy követelik az egyházi vezetők elleni igazságtalanságok helyrehozatalát. (Három héttel később D. G. Acheson amerikai külügyminiszter a Jozef Beran prágai érsek elleni eljárás miatt a cseh kormányt vádolta meg a *„civilizáció normáinak”* megsértésével.)

1949 őszén folytatódott a vizsgálat, az érintett országok köre Romániával bővült. A hírre Dimitrij Z. Manuilszkij ukrán külügyminiszter – felmelegítve a Mindszenty-per összeesküvési vádpontját – azzal vádolta meg Spellman New York-i érseket, hogy 1947-

ben 30 ezer dollárt adott a nála járt Mindszentynek azért, hogy aláírja a Magyar Köztársaság rendjét és a trónra ültesse Ottót. Erre válaszul Spellman a következőt nyilatkozta a sajtónak: *„Ha 30 ezer dollárral megváltható lenne a demokrácia és a vele járó szabadságjogok bármelyik szovjetek által megszállott országban, akkor az összes katonánk és rokonaik rögtön elismernék, hogy ez a világ legjobb üzlete, amióta Manhattant megvásárolták az indiánoktól.”*⁷¹

Az ENSZ Közgyűlés ad hoc politikai bizottsága 1949. október 4-én, az ENSZ Közgyűlés 4. ülésének október 21-én és a rákövetkező napon tárgyalta az emberi jogok kelet-európai megsértésének kérdését.⁷² A fórumon ezúttal sem volt magyar jelenlét, holott a másik két megbírált ország közül Bulgária háromtagú delegációt küldött, Romániát a washingtoni román követ képviselte. A washingtoni magyar követ viszont csak a szovjet, lengyel és cseh küldötteknél szerzett információt. Úgy értesült, hogy a „baráti országok” hozzászólói *„leleplezték az imperialisták machinációit”* és leghatásosabban a szovjet delegáció védte Magyarország érdekeit.⁷³ A diplomata jelentésének frazeológiája észrevehetően csúszik át abba a tónusba, amely hosszú éveken át uralni fogja a szocialista politikai diskurzust, ahogy az ENSZ-ben felszólaló diplomaták stílusa is azonnal elárulta, hogy melyik világpolitikai táborból érkeztek. Lássunk ízelítőül néhányat az

érvek és ellenérvek színes halmazából! Október 21-én a lengyel ENSZ-képviselő kifejtette, hogy az emberi jogok betartatása a kelet-európai országokkal csupán ürügy, amit a *„Habsburgokkal, Horthykkal, Hohenzollernekkel és Coburgokkal szövetkezett imperialista csoportok kreáltak”*. A népi demokráciák azonban új alapokra építik gazdaságaikat, immár nem lehet kiárúsítani őket a külföldieknek, és nem hagyják, hogy államcsínyekkel megdöntsék őket. Az USA és Nagy-Britan-

Andrej J. Visinszkij (jobbra, szemüvegben) a sztálini politikai tisztogatások hírhedt főügyésze, 1946 és 1949 között az ENSZ-ben a Szovjetunió állandó képviselője

71 *The New York Herald Tribune*, 1962. március 24.

72 *Official Records of the fourth session of the General Assembly. Plenary Meeting of the General Assembly. Summary Records of Meetings 20. September – 10. December 1949.* Lake Success, New York, é. n. 130–150. (A küldöttek hozzászólását e mű alapján foglaltuk össze – B. Ma.)

73 MNL OL XIX–J–29/a–450/1949. 1. d. Horváth Imre követ jelentése, Washington, 1949. október 21.

nia gazdasági érdekeit magyar, román és bolgár reakciós elemekkel igyekeznek megvalósítani, hiszen ezen érdekeket sérti az államosítás és a földreform. Ezért vették tervbe az államcsínyeket és végső célként a háborút. Különös – folytatta a lengyel képviselő –, hogy egy ilyen problémát éppen az USA vet fel, ahol négerék és más társadalmi csoportok millióitól tagadják meg az alapvető jogokat, és Ausztrália, ahol a bennszülöttek még ma is hiába várnak ezekre a jogokra. Az emberi jogokról szóló francia tirádára válaszképpen emlékeztetett a Vietnamban és Madagaszkáron kialakult helyzetre, ahol franciák gyilkolják a helyi lakosságot. A holland képviselő szerint szomorú tény, hogy az Atlanti Charta nem tartalmaz megfelelő eszközöket az emberi jogok betartására, ez azonban nem mentesíti az ENSZ-t erkölcsi kötelességei alól. Andrej Januarjevics Visinszkij, a szovjet delegáció vezetője is példákat igyekezett felhozni arra, amikor a nyugati hatalmak vétettek az emberi jogok ellen, ő a lengyel küldött érveit a hollandok indonéziai tetteivel bővítette. Sir Hartley Shawcross, a brit ENSZ-küldött válaszában kifejtette: Visinszkij a büntetőeljárásról írott könyvében azt állítja, hogy a szovjeteknek mindig azt kell észben tartaniuk, hogy a törvény nem egyéb, mint a pártpolitika kifejeződése. (Az 1947-ben Sztálin-díjjal kitüntetett „Теория судебных доказательств” [A perbeli bizonyítás elmélete] című művének hírhedt alaptézise szerint a bizonyítékok királynője a gyanúsított beismerő vallomása.) Így nem csoda, hogy Bulgáriának, Magyarországnak és Romániának rabszolgafergyelemmel kellett követnie ezt az elvet. Shawcross nem kívánt a lengyel delegátus beszédére reflektálni, mivel azt szerinte inkább szánták egy kommunista napilapba propagandacikknek, mint közgyűlési érvelésnek az ENSZ meggyőzésére. Október 22-én az ukrán képviselő ismét felszólalt. Nincs értelme emberi jogokról beszélni, ha fasiszta és reakciós szervezetek megpróbálhatják aláásni a jogok betartását garantáló rendszert. Ha a kormányok nem lépnek fel a fasiszta szervezetek ellen, akkor maguk is megsértik polgáraik alapvető jogait. Éppen a békeszerződések szellemében Bulgária, Magyarország és Románia alapvető feladata, hogy fellépjen a fasiszta és kvázi-fasiszta szervezetek ellen az emberek alapvető jogainak védelmében.

Végül Bolívia, Kanada és az Egyesült Államok képviselőinek 47:5 arányban elfogadott közös javaslatára az ENSZ 1949. október 22-én négy kérdésben a hágai Nemzetközi Bíróság véleményét kérte: 1. a Magyarországon, Bulgáriában és Romániában folytatott koncepciós perek sértik-e a békeszerződés emberi jogi előírásait; 2. köteles-e e három ország kormánya kinevezni képviselőit a szerződések felülvizsgálatára létrehozott bizottságba; 3. ha a nevezett országok erre nem hajlandók, akkor kinevezhet-e az ENSZ főtitkára egy „szuper-bíró”, mintha mégis volnának képviselők; 4. kompetens-e a vitás kérdések végleges megoldásában az a bizottság, amelyben csak az egyik fél van képviselve? A szovjet delegáció tiltakozott, szerinte mind a négy pont ellentétes az ENSZ alapszabályával és beavatkozás az érintett államok belügyeibe.⁷⁴

74 RGASZPI f. 82. op. 2. gy. 1079. l. 174–178. A. J. Visinszkij külügyminiszter tájékoztatása J. V. Sztálin részére, 1949. december 28.

A hágai Nemzetközi Bíróság 1949. november 7-én felszólította Magyarországot és egyidejűleg a két másik országot, hogy ismertessék az ügyben elfoglalt álláspontjukat. A magyar külügyminisztérium 1950. január 13-án kelt válaszában – amit egyeztetett a szovjet külügyminisztériummal⁷⁵ – kifejtette, hogy az USA és Nagy-Britannia kormányának semmi joga és alapja nem volt az ENSZ elé vinni az ügyet. Közölte továbbá, hogy mind az ENSZ – amelybe egyébként Magyarországot 1949-ben nem vették fel, épp az emberi jogok megsértésének folyamatban lévő vizsgálata miatt –, mind a hágai bíróság illetéktelen a békeszerződés körüli „állítólagos” vitával foglalkozni és Magyarország belügyeibe beavatkozni. Az egész bírósági eljárás jogellenes, ezért abban a magyar kormány nem vesz részt és érdemi észrevételeket sem tesz az ügyben. A hágai Nemzetközi Bíróság 1950. március 30-án hozta meg döntését, „tanácsadó vélemény” formájában, s ezzel a maga részéről befejezte az ügyet, így a későbbi fejleményekkel nem foglalkozott. Megállapította, hogy a békeszerződés értelmezéséről és végrehajtásáról vita van, illetve hogy Magyarország köteles a békeszerződés 40. cikkelyében meghatározott háromtagú döntőbizottságnak alávetnie magát.⁷⁶ A bírósági határozatra hivatkozva az amerikaiak és a britek továbbra is erőltették, hogy a magyar kormány nevezze meg képviselőjét abba a bizottságba, amely a békeszerződés megsértésével kapcsolatos kérdések tisztázására állna fel (az USA kormánya Edwin Dickensont, a britek Elvin Jonest nevezték ki a bizottságba).⁷⁷ A válasz továbbra is a hárítás volt. 1950. október 5-én az ENSZ Közgyűlése határozatban ítélte el Magyarországot, Bulgáriát és Romániát az emberi jogok megsértése miatt. A magyar reagálás következetes maradt a korábbiakhoz: a nemzetközi bíróság és az ENSZ illetéktelen, az eljárás jogtalan, az „imperialista nyomásra” hozott határozatot nem fogadja el. Az ENSZ elítélő határozatával az ügy lezárult, lassan a világ is napirendre tért a történetek fölött. Figyelmét már nem Magyarország, hanem Korea és Kína kötötte le.⁷⁸ Egy memorandumban, amely az Egyesült Államok és a Szovjetunió közötti súrlódásokat sorolta fel, és amelyről az ENSZ főtitkára tett említést 1950 májusában a szovjet külügyminiszter-helyettesnek, a sok fontos és tizedrangú kérdés között nagy általánosságban megemlítette a magyarországi pereket, de Mindszentyt név szerint nem (míg Ordass Lajos evangélikus püspököt igen).⁷⁹ A Mindszenty-ügy miatt – mivel csupán a hidegháború ideológiai-propaganda szintjén jelentkezett – nem robbant ki mély válság Nyugat és Kelet között.

75 RGASZPI f. 82. op. 2. gy. 1152. l. 26. A. A. Gromiko külügyminiszter-helyettes jelentése J. V. Sztálinnak, 1949. október 22.

76 A bolgár, a magyar és a román békeszerződés értelmezéséről lásd LAMM Vanda: *A Nemzetközi Bíróság ítéletei és tanácsadó véleményei 1945–1993*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1995. 413–419.

77 RGASZPI f. 82. op. 2. gy. 1152. l. 71–73. J. D. Kiszeljov budapesti szovjet nagykövet jelentése A. J. Visinszkij külügyminiszter részére. 1950. április 28.

78 Az ENSZ Közgyűlés 5. ülészakán 1950. október 10-én felszólalt szovjet delegációvezető, A. J. Visinszkij meg sem említette a bíróság döntését. Lásd RGASZPI f. 82. op. 2. gy. 1081. A. J. Visinszkij előadásvázlata, tájékoztatásul Sztálinnak, 1950. szeptember 9.

79 RGASZPI f. 82. op. 2. gy. 1078. l. 70–79. A külügyi apparátus összefoglalója A. J. Visinszkij külügyminiszter részére a *Súrlódás az Egyesült Államok és a Szovjetunió között* című memorandumról.

BÖRTÖNÖK ÉS CELLÁK

Mindszenty József 1948. december 26-ától 1956. október 30-áig volt letartóztatásban, fogházban, rabkórházban, börtönben és házi őrizetben, ezek alatt az évek alatt fosztották meg szabadságától. A püspöki kar az elsőfokú ítélet után engedélyt kért Mindszenty meglatogatására, de hiába: az igazságügyi minisztérium 1949. március 10-én azt válaszolta, hogy azt csak hozzátartozók és jogi megbízottak kaphatnak. A másodfokú ítélet után bő két hónappal, a primás egészségi állapotát úgy-ahogy stabilizálva, 1949. szeptember 27-én egy gondosan lefüggönyözött autóban a Gyűjtőfogházból átvitték a Conti (ma: Tolnai Lajos) utcai Állambiztonsági Büntetőintézetbe. Mindszenty pertársai 1950 tavaszáig maradtak a Gyűjtőfogházban. Baranyayt, Nagyot, Zakart március 11-én, Esterházyt, Ispánkit és Tóthot március 15-én szállították át Vácra az Országos Büntetés-végrehajtási Intézetbe. Hármójuknál kiszámolták a gyűjtőfogházbéli tartási költséget: Baranyay Jusztn 101 önélelmezőként eltöltött napja és a fennmaradó 294 nap 1773 forintba, Zakar és Nagy 395 napi ellátása fejenként 1975 forintba, azaz napi öt forintba került.⁸⁰

PAPA, NAGYMAMA, ŐSZKE ÉS A TÖBBIEK

Mindszenty még emlékiratai 1974-es megjelenésekor sem tudta bizonyosan, hogy 1949. szeptember 27-étől kezdődően hol is őrizték. Börtönéveiről később ritkán nyilatkozott, először 1956 novemberében, majd 1960. február 5-én. Aznap, amikor édesanyja haláláról értesült. „A tárgyalást követő nyolc börtönéből ötöt egy föld alatti, levegő és fény nélküli cellában töltött, egy fedetlen szennyvízcsatorna felett. Itt lett tbc-s és maláriás [sic!]. Teljes volt a titoktartás (tudatlanságban tartották), így még ma sem tudja, hogy ez a Dante-hoz méltó pokol hol volt.”⁸¹ A Conti utcai börtön körülményei valóban nem ha-

80 Budapesti Fegyház és Börtön Irattára, Fegyenc-gyűjtőkönyv „16/49. 2997–3295.” Mindszentyé a 3112-es törzslap, ezen ceruzás megjegyzés: „1949. IX. 27. Szállítva”; 3113 (Zakar), 3114 (Esterházy), 3115 (Baranyay), 3116 (Ispánki) 3117 (Tóth), 3118 (Nagy) számú törzslapok. – Megjegyzés: A munkások és alkalmazottak évi, átlagos reálbére 1950-ben 7787 forint, az egy főre jutó évi névleges jövedelem 4088 forint volt. (A lakosság fogyasztása és a reálbérek, reáljövedelmek alakulása 1955-ben és az 1949–1955. időszakban. A Központi Statisztikai Hivatal előterjesztése a Minisztertanácsához. KSH, Bp., 1956. 20., 23., 61–62.). Az alapvető élelmiszerek közül 1 kg félfelhér kenyér 1,60, 1 liter tej 1,50, 1 kg sajt 11 forintba került. Egy szál Munkás cigarettáért 0,08 fillér kértek. 1 liter bor ára 7 Ft, 1 db mozijegye 2 Ft, 1 férfingé 31,20 Ft volt (Statisztikai évkönyv [1950]. Állami Nyomda, Bp., 1951. 216.).

81 AMAE AD, Série: Europe, 1956–1960, sous-série: Hongrie, dossier: 103. Questions religieuses, juillet 1958–décembre 1960. 217–220. Edouard Hutte francia követségi tanácsadó feljegyzése: interjú Mindszenty József bíborossal 1960. február 5-én. Jean Paul-Boncour, Franciaország magyarországi követének 57/EU számú jelentésének melléklete Couve de Murville külügyminiszter részére. Bp., 1960. február 8.; Az interjú szövege megtalálható továbbá: NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified 1960. 570.3 Religion (Mindszenty).

A Váci Fegyház és Börtön felújított kápolnája. 1949-ben a börtönlelkészi szolgálatot megszüntették, a templomot előbb munkahelynek – fonalgombolyítónak és csillámfejtő üzemnek –, majd raktárnak használták. A Mindszenty-per elítélteit 1950 tavaszától Vácra szállították át, de magát Mindszenty Józsefet nem, őt csak az édesanyjával való találkozásokra hozták ide

sonlítottak a gyűjtőfogház-béli, a börtönviszonyokhoz képest – a vacogtató hideget leszámítva – szinte kényelmes szállásra. Már a második világháború előtt az ország egyik legegészségtelenebb és leghírhedtebb fegyintézeteként tartották számon, ahol 1938-tól a katonai és államellenes ügyek, majd a kémkedési és hazaárulási perek elítélteit őrizték. Ekkoriban az Államvédelmi Hatóság „üzemeltette”, élén a szadizmusáról hírhedt

Nagy Károly őrnaggyal (vezetéknevét a bíboros memoárjában tévesen Kissként említi), aki a Gyűjtőfogházban is szolgált. Mindszenty magánzárkája mellett balra Bilkei Papp Zoltán egyetemi hallgató volt a szomszédja (nyilas különítményes múlttal bíró teológus, aki Rákosi, Gerő, Vas és társaik ellen antiszemita röplapokat gyártott és terjesztett, és ezért 1951-ben kivégezték, miután egyszer már megkegyelmeztek neki), a jobb oldali cellában Tury György igazságügyi minisztériumi osztályfőnököt helyezték el,⁸² mindkettőjüket politikai perben ítélték el. Ebből a börtönből Mindszentyt csak az édesanyjával történő találkozásokra vagy esetleg gyógykezelésre vitték át a váci fegyházba.

Emlékirataiban Mindszenty hosszan írt 1949. október 15-éről, arról a napról, amikor a Conti utcai börtön udvarán kivégezték Rajk Lászlót, a munkásmozgalom régi, kipróbált harcosát és társait. Személyükben már nem rivális pártpolitikai ellenfelek vagy „a klerikális reakció és szekértolói”, hanem a hatalmat birtokló kommunista párt vezető tisztségviselői kerültek a bitóra. A primás aznap a cellája ablakán át végignézett egy hajnali kivégzést, amit a nómenklatúra kávézása, iszogatása követett. Az összegyűlt párthatalmasságok szórakoztatására elővezetették Mindszentyt. *„Belépek és megállok előttük talpig darócban, lefogyva és azt hiszem, halotthaloványan. A társaság központjában az előttem ismeretlen államtitkárt látom, majd Péter Gábort és kíséretét. És az újságírókat. Az egész sereg rám néz és egyetlen nevetésben csattan fel. Az »államtitkár« végül int s még mindig el-elnevetve magát, azt kérdi:*

– Maga Mindszenty?

Hallgatok.

82 MMAL 026. dosszié, „Egyházi intézkedések 1956–57-ben.” MFN 8227, L-3175. Ispánki Béla levele Mindszentyhez. Bécs, 1956. december 26.

Ítélethirdetés a Rajk-perben. Tanácselnök (középen): dr. Jankó Péter, népbírák (balról): Konta Gyuláné gyári munkásnő, Simon Lajos börmunkás, Czéh József dolgozó paraszt, Barcs Sándor újságíró. Budapest, 1949. szeptember 24.

– Egészen jól áll magának ez a ruha! – jegyzi meg, s újra felnevet és a többiek vele hahotáznak.

– Van valami kívánsága? – kérdi később.

Némán hallgatok.

– Jól van ez így – mondja –, most a nép az úr! A pápa is nemsokára a maga sorsára jut!”⁸³

A történet valóságát a heródesi lakoma néhány résztvevője igazolja. Kádár János, az idő szerint belügyminiszter 1954-ben még elítéltként, de már rehabilitálása előtt bírának tett vallomást arról, hogy Péter Gábor – elterelendő Rajk siralomházából küldött elvtársi üdvözlétéről a figyelmet – „Farkas Mihálytól és tőlem [azaz Kádár Jánostól] azt kérdezte, nem akarjuk a Mindszentit [sic!] látni? Utasítást is adott elővezetésére, válaszungkat meg sem várva. Közben már folyton Mindszentiről beszélt, majd az odavezetett Mindszentivel komédiát játszva, végkép[p] elterelte figyelmünket a Rajk-ügyről s a kivégzésen történtekről.”⁸⁴ Péter Gábor szerint viszont nem ő, hanem Farkas Mihály honvédelmi miniszter – akinek ez valóban inkább a hatalmában állt – volt az, aki „a felakasztás után a fogdából felhozatta Mindszentyt, és pálinkázás közben nevetve, viccelődve gúnyolódott Mindszenttyel, mint aki jól végezte dolgát.”⁸⁵ Egy másik szemtanú, Décsi Gyula ÁVH-

83 MINDSZENTY József: Emlékirataim i. m. 347.

84 ÁBTL 2.1. I/4. 369–370. fol. Kádár János kézírásos feljegyzése. Bp., 1954. július 20. Másodpéldány. Publikálva lásd: Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez II. Szerk.: HORVÁTH Ibolya, SOLT Pál, SZABÓ Győző, ZANATHY János, ZINNER Tibor. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1993. 466–467.; Kisebbszövegektérkésekkel ugyancsak közli KISZELY Gábor: ÁVH. Egy terroriszervezet története. Korona Kiadó, Bp., 2000. 190–191.

85 ÁBTL 3.1.9. V–150.019/5. 159–160. fol. Farkas Mihály vizsgálati dossziéja.

Farkas Mihály, Péter Gábor, Rónai Sándor és Kiss Károly (az első sorban balról jobbra) a „Magyar katona a szabadságért” című kiállításon. Budapest, 1951. szeptember 29.

ezredes is arra emlékezett, hogy Farkas Mihály „igazságügyi államtitkárként jó ideig elszórakozott” Mindszentyvel.⁸⁶

Azokat, akik Rajk halotti torát ülték és Mindszentyt gúnyolódtak, csak rövid idő választotta el saját végzetüktől. Elsőként Szűcs Ernőt tartóztatták le 1950-ben. A vallás közben testvérével, Miklóssal együtt agyonverték. Ries István igazságügy-miniszter sem érte meg a bírósági tárgyalást, 1950 szeptemberében a börtönben hunyt el. Kádár Jánost 1951-ben, aki akkor már nem volt belügyminiszter, letartóztatták, de három év múlva, 1954-ben rehabilitálták. Péter Gábort, az ÁVH főnökét 1953-ban tartóztatták le és életfogytiglani börtönre ítélték. Décsi Gyula ÁVH-ezredest, majd igazságügy-minisztert Péter Gábor perében ítélték 9 évre mint amerikai kémeket. Farkas Mihályt, aki mindennemű katonai képzettség nélkül honvédelmi miniszter és a magyar haderő erőltetett fejlesztésének irányítója volt, az ÁVH törvénysértéseiért vonták felelősségre –

86 ÁBTL 3.1.9. V–150.019/5. 118. fol. Décsi Gyula 1956. április 24-i kézírásos vallomása. Idézi: *Kádár János bírái előtt. Egyszer fent, egyszer lent 1949–1956*. Szerk.: VARGA László. Osiris Kiadó–Budapest Főváros Levéltára, Bp., 2001. 63.

egyedül a csúcsvezetők közül –, és 1957. április 19-én jogerősen 16 évi börtönbüntetésre ítélték. Idővel mindannyian egyéni kegyelemmel kiszabadultak.

A fogságban – írja a primás – a legkínzóbb az elvégtelenedni látszó, lelket őrítő egyformaság, és ez előbb-utóbb az idegekre megy. A magányosan, egyhangúan pergő napokat csak édesanyja látogatásai szakították meg. Évi néhány alkalomról volt csupán szó. 1949. szeptember 25. után legközelebb 1950. június 17-én engedték fiához, de konspiratív okokból nem a valós őrzési helyen, hanem Vácott. Az anya várakozását, reményeit és csalódásait, a bíborosról érkező kósza híreket hitelesen adják vissza a Szociális Testvérek Társaságának Történeti Irattárában őrzött levélmásolatok, amelyek virágnyelven tájékoztatták az emigrációba kényszerült Slachta Margitot az itthoni, nem éppen megnyugtató fejleményekről.

1949. október 20.: „Józsi bácsi [Mindszenty József] a körülményekhez képest jól van. Mamája most 25-én fogja újra meglátogatni.”⁸⁷

1949. október 27.: „...kéthetenként hazait is kaphatott drága Papánk [Mindszenty József]. Nagymamánk [a primás édesanyja] augusztusban örömmel látta, hogy valamivel frissebb, mint májusban volt, de azért egészében „hús évét öregedett”. Kérdezte Nagymamát, mondat-e misét. »Bizony most is ötöt mondatok érted édes Fiam.« »Ne értem mondasson Édesanyám, hanem a szándékomra.« Elmondta azt is, hogy eddig hús nap kivételével naponta mondhatott szentmisét, és hat rózsafüzért imádkozik naponta. Nagyon rövid volt a látogatás és nem négszemközti, de Nagymama eléggé megnyugodott mégis. A szeptember végi nagyjából ugyanígy folyt le, de édes Papánk azt kérte, Nagymama szóljon a kalocsai Öszkének [Grösz József kalocsai érseknek], kérjen engedélyt a többiekkel együtt [a püspöki kar tagjaival] az ő meglátogatására, hiszen oly rég nem látták egymást. [...] megígérték, hogy most vasárnap, X. 30-ikán újra mehet Nagymama, de pillanatnyilag sajnos komplikációk vannak. Már az október első hetében esedékes hazait sem adhatta be Kék Petra [Marchalko Petra missziós nővér], mert azt mondták neki, Papa most nincs itt. Illetékeseknél csak annyit sikerült megtudni, hogy tényleg nincs a [Ma] Glódi úton,⁸⁸ de figyelmeztették, ne is próbáljon tovább érdeklődni. [...] A drága Papáról sok hír kering. Vácott is a csillagot [a szegedi Csillagbörtönt] emlegetik, beszélnek megbetegítésről is, de semmi biztosat nem tudunk.”⁸⁹

1949. november 17.: „Józsi bácsiról sajnos semmit nem tudunk. Két hete, hogy régi helyéről elvitték, azóta kutatunk utána, de eredménytelenül. Természetesen a legvadabb hírek keringenek. Szegény Mamájának se mondanak semmit, türelemre intik. Már két hete fehérneműt sem lehet beadni részére.”⁹⁰

1950. január 16.: „...a Ppki [Püspöki] Kar nevében Cz. [Czapik Gyula egri érsek] járt el a hatóságoknál Őem. [Őeminenciája] hollétét megtudni, de csak azt a feleletet kap-

87 SzTTTI 1187/51. Gerstner Ida Helga testvér levele Slachta Margithoz, 1949. október 20.

88 Budapest X. kerületében, a Maglódi út 24. szám alatt található a Fővárosi Büntetés-végrehajtási Intézet egyik épülete.

89 SzTTTI 1185/55. Szombatfalvy Rudolfiné (Erzsébet) levele Slachta Margithoz, 1949. október 27. – A levélben említett májusi látogatásról nincs információnk, más dokumentummal nem tudjuk alátámasztani.

90 SzTTTI 1187/64. Gerstner Ida Helga testvér levele Slachta Margithoz. Bp., 1949. november 17.

Meszlényi Zoltán püspök egy ifjúsági gyűlésen. 1950. június 29-én esztergomi lakásáról elhurcolták az ÁVH emberei. Ítélet nélkül tartották fogva, halálának körülményei bizonytalanok

ta: »Nyugodjanak meg, jól van, egészséges.« A szegény B. Nénit [Borbála nénit, Mind-szenty József édesanyját] a szombathelyi szemináriumtól időnként látogatják. Állítólag nem is tud a család többi tagjának lefogatásáról. Találkoztam régi barátunkkal, Gy. professzorral is itt, ő azt állítja, minden híresztelés ellenére, most is a gyűjtőben lenne Őem. [...] Hála isten a város nem felejt, egyik boltnál több asszony várt az árura, mindig türelmetlenebbek lettek, és a viszonyokat megbeszélve azt hangoztatták, bizony nem is csoda, hogy ilyen a helyzet, ha elhurcolhatták Hprimás Atyánkat.”⁹¹

1950. április 13.: »Atyánkról semmit sem tudunk, a legvadabb és legkülönbözőbb hírek vannak csak róla. Szegény Néni képtelen eljutni Hozzá! Rákosi csak annyit mond: egészséges, jól van. De azt, hogy miért nem láthatja, azt már nem! ...Kartársainak [a katolikus püspöki karnak] sem adnak felvilágosítást, és azok nem is merik erőltetni.»

1950. július 1.: »A sok szomorúság mellett örömmel jelezhetem, hogy Józsi bácsi jól van. Mamikája meglátogatta és sokkal jobb állapotban találta, mint utoljára szeptemberben. Több mint ½ órát beszélgetett Vele, sőt Dudás bácsi is [Dudás Miklós hajdúdorogi püspök]. Ha még nem tudná édes jó Néni, hogy esztergomi János bátyánkat [Drahos János érseki helytartót] egy hete temettük el, a szíve felmondta a szolgálatot. Azóta utóda G. [Gigler] Károly, majd annak utóda M. [Meszlényi] Zoltán súlyos betegségbe estek [mindkettőjüket elhurcolta az ÁVH], s így nincs, aki az ügyeket intézze.”⁹²

91 SzTTTI 1189/8. Szombatfalvy Rudolfné (Erzsébet) levele Slachta Margithoz, 1950. január 16.

92 SzTTTI 1189/48. Gerstner Ida Helga testvér levele Slachta Margithoz, 1950. július 1.

Ezúttal a bíboros válaszaiból az is kiderült, hogy mindennap miséznek, elmélkednek, elimádkozza a papi zsolozsmát, elvégez hat rózsafüzért, olvas a Szentírásból és rendszeres napi sétát tesz. Kissé megkopaszkodott, és csak a melegre panaszkodott.⁹³ Özvegy Pehmné kitartóan küzdött fia rendszeres láthatásáért. 1950. november 30-án újból meglátogathatta, ezúttal is a váci fegyházban. Marcell Mihály, a Központi Szeminárium volt rektora gyanútlanul mesélte el az ÁVH egyik ügynökének, hogy az *„öregasszony nagyon meg van elégedve, mert a fiát jól találta és ez különösen a róla elterjedt hírek miatt nyugtatta meg”*.⁹⁴ Az utóbbi időkben ugyanis az a hír járta, hogy a hercegprímás nagyon gyenge, megbetegedett, nem tud se járni, se beszélni, ezért már három szovjet professzort is hívtak hozzá, sőt *„ki akarják engedni, nehogy börtönben haljon meg”*. A körülményekhez képest megfelelő mentális és fizikai állapotáról Spellman New York-i bíboros érsek is értesült, sőt neki a bíboros virágnyelven üdvözlétet is küldött.⁹⁵ Váccott az a hír terjedt, hogy Mindszentyt az ottani fegyházban tartják, Pétery József váci püspök kérvénnyel fordult Rákosi Mátyáshoz: engedje meg, hogy a bíborost a püspöki székház elkülönített részében őrizték. Elutasítás esetén nem is kért választ. Mégis kapott: *„A Vácra elterjedt hír alaptalan.”*⁹⁶ Azaz Mindszentyt nem a váci fegyházban tartják fogva. Az édesanya 1951 és 1953 között évente kétszer, 1954-ben háromszor, 1955-ben már négyszer (két alkalommal Vácra, kétszer Püspökszentlászlón), 1956-ban Felsőpetényben kétszer, az amerikai követségen karácsonykor látogathatta meg fiát.

Mindszenty emlékirataiban többször említi a fagyos hideget, és hogy 1949 szilveszterét is fűtetlen cellában töltötte. A rab bíboros börtönkedvezményei azonban még nem ekkor, hanem 1950-től csökkentek drasztikusan, miután az Államvédelmi Hatóság vette át az intézmény felügyeletét, a fagyos újév is inkább egy évvel később, 1950-ben és/vagy 1951-ben lehetett.⁹⁷ *„Rab-álmok”* egyszerre kínozták és gyógyították. A durvaság, a trágárság mindennapos volt. Naponként sepregetés, időnként súrolás, fekvő és térdelve. Hetenként borotválás. Levélírás tilos. Kilenc hónap elteltével kapott ismét engedélyt a misézésre és a rabkönyvtár használatára. Betűhűségében az első szótól az utolsóig elolvasott mindent: marxista klasszikusokat, a népi demokráciák vezé-

93 MMAL 10. dosszié „Dokumentumok a bíboros letartóztatásáról és peréről”, 15. ö. e. 10. fol. „Mindszenty bíboros fogása” (Vecsey József írása); ÁBTTL 3.1.5. O–13.405/1. 246. fol. Jelentés. Bp., 1950. június 20.

94 ÁBTTL 3.1.5. O–13.405/1. 392. fol. Jelentés a Magyar Római Katolikus Püspöki Karról. Bp., 1950. december 1. (A következő idézet is innen – B. Ma.) – Megjegyzés: ugyanennek a találkozásnak a dátumát Farkas Endre ügyvéd eltévesszette és november 3-ára tette. Pehm Jánosné tőle ment el Vácra meglátogatni a fiát. *„Visszajövet az öreg néni elmondta neki, hogy a primás jól néz ki, és szellemileg is egészséges.”* (ÁBTTL 3.1.9. V–103.458. 270. fol. Feljegyzés Farkas Endre fogdai magatartásáról. Bp., 1951. február 23.) Az özvegy 1950. december 5-én írásban köszönte meg az igazságügy-miniszternek a lehetőséget. *„Igen nagy örömet szerzett nekem ezzel, s különösen azzal, hogy fiamat meglehetősen egészségi állapotban találtam.”* (PL Processus, 1. d. V–700/1. 288. fol. Eredeti, kézírás.)

95 AANY Collection 007, Box S/D-10, Folder 8. Gépelt feljegyzés.

96 MNL OL M–KS 276. f. 65/356. ö. e. 36–37. fol. Pétery József váci püspök levele. Vác, 1950. április 2., illetve az arra írt válasz Rákosi titkárságától.

97 A sorstárs Ispánki Béla épp arra hívta fel Mindszenty figyelmét, hogy *„1949 szilveszterén még nem merték volna Eminenciát fűtés nélkül hagyni. [...] 1952 szilveszterén Stalin már beteg volt. [...] Így megtörténhetett, hogy 1952 szilveszterén már valakinek eszébe jutott: jó lesz befűteni a Primásnak, hátha jön a bukfenc.”* MMAL 10. dosszié, 14. ö. e. „Adalékok a bíboros rab-élményeihez”, a tartalom alapján Ispánki Béla feljegyzései.

reinek beszédeit, politikai pamfleteket, iskolai tankönyveket.

A 2002-ben szentté avatott Francesco Forgione kapucinus szerzetesről, akit a világ Pio atyaként ismer, egy közeli munkatársa tanúvallomásaiban azt állította, hogy 1956 októberében megjelent Mindszentynél a börtönben (akkor valójában már nem börtönben, hanem házi őrizetben volt), ostyát és bort vitt neki, és ministrált a miséjén: *„Egy reggel megjelent nála Pio atya minden szükséges felszereléssel. A bíboros misézett és Pio atya segédkezett neki, azután beszélgettek, míg végül Pio atya mindavval, amit magával hozott, eltűnt.”*⁹⁸ Hegedűs András prímási levéltáros tanulmányban dolgozta fel a misztikus látogatást, véleménye szerint a dátumbéli tévedés nem befolyásolja a tanúvallomás lényegi részét, azaz a bilokáció megtörténtét, ami vagy a vizsgálati fogságban, vagy a börtön első évében lehetett. Mindszenty azonban a bilokációt mint fizikai kísérő jelenséget nem igazolta vissza, a kérdést pedig történettudományi eszközökkel nem lehet vizsgálni. Egyébként is, ha valamit igazol, akkor az Pio atya életszentsége.

A börtön megmentette Mindszentyt attól, hogy megegyezzen a kormánnyal, vagy hogy esküt tegyen az új alkotmányra. Eközben a főpásztorá-

tól megfosztott magyar katolikus egyházra válságos idők köszöntöttek. A szerzetesrendek szétszórátása, a békepapi mozgalom elindulása végül tárgyalóasztalhoz kényszerítette és 1950. augusztus 30-án egy megállapodás aláírására készítette a püspöki kart. Egy év múlva a megállapodást aláíró Grósz József kalocsai érsek „jutalma” 15 éves börtönbüntetés lett. Letartóztatása napján alakult meg az állampárti egyházpolitika új végrehajtó intézménye, az Állami Egyházügyi Hivatal.

Grósz vizsgálati fogsága alatt Mindszentyt is kihallgatták: 1951. június 12-én este tizenegy órától másnap hajnali ötig faggatták, teljesen eredménytelenül. Csupán egy egymondatos nyilatkozatot tett, azt is csak hosszas hezitálás és némi vitatkozás után: *„Grósz érseknek jún. 4-i és velem közölt vallomása kapcsán nem kívánok észrevételt tenni. † Mindszenty József.”*⁹⁹ A nyomozó viszont azt is jelentette, hogy Mindszenty feltűnően

A dél-olaszországi Puglia régióban fekvő San Giovanni Rotondóban láthatók Marko Rupnik jezsuita művész mozaikképei, ezek egyike a Szent Pio atya bilokációja Mindszenty bíborosnál címet kapta

98 HEGEDŰS András: Pio atya látogatása a bebörtönzött Mindszenty bíborosnál. *Magyar Sion*. Új folyam VII/XLIX (2013) 2. 205–215:208. és 214.

99 ÁBTL 3.1.9. V–105.752/1. 183. fol. Eredeti, kéziratos feljegyzés.

Szövegetre készült titkos igazolások a működésükben ellehetetlenített szerzetesek számára. A latin szöveg magyarul: „Jelen írással bizonyítjuk, hogy P. Csellár Jenő pap és a pálos rend általános főnöke nincs egyházi büntetés alatt, nincs sem büntetést érdemlő bűne, sem szégyenteljes bűn hírében nem áll, és őt szentmise bemutatására lehet engedni. Budapesten, 1950. szeptember 1. P. Sabbatus (?) Toth, a pálosok alperjele.” P. Csellárt a Grósz-perben 10 évi börtönre ítélték. Hasonló igazolás P. Csellár Jenőtől, a pálos rend általános főnökétől P. Rauch Attila szerzetes részére.

Budapest, 1950. szeptember 1.

érdeklődött Grósz őrizetbe vételének körülményeiről, az állam és egyház aktuális viszonyáról, majd a kihallgatás után, már a folyosón menet visszakérte magát, és közölte: szeretne beszélni Péter Gábor altábornaggyal *„az állam és egyház viszonyáról, mert ezzel kapcsolatban »elgondolásai« vannak és az ilyen letartóztatásokat csak »tüneti kezeléseknak« tartja»*.¹⁰⁰ Jelzésének ezúttal sem lett semmiféle visszhangja, a rendszer már egyáltalán nem számolt vele. Hogy miről esett szó a Mindszenty részéről nem kommentált 1948. novemberi püspökkari tanácskozás kapcsán, az Grósz József vallomásából tudható. Eszerint a primás a közelinek remélt rendszerváltozás utáni kormányalakítási lehetőségeket latolgatta, de számolt saját letartóztatásával is. Grószot óva intette, nehogy ez esetben a püspöki kar vezetését *„Czapik magához ragadja»*.¹⁰¹ Mindszenty meglehetősen bizalmatlan volt az egri érsekkel szemben. Ám miután 1951 májusában Grósz is börtönbe került, a püspöki kar elnöklését a rangidős Czapik Gyula egri érsek vette át, és az ő vezetésével a püspöki kar esküt tett a Magyar Népköztársaság alkotmányára.

RABKÓRHÁZ ÉS HÁZI ŐRIZET

1953. március 5-én meghalt Sztálin, s a „tábor” országaiban a hír hallatára heteken belül enyhítették a repressziót. Szabadon bocsátottak és rehabilitáltak hithű kommunistákat,

100 ÁBTL 3.1.9. V–105.752/1. 182. fol. Jelentés. Bp., 1951. június 13.

101 ÁBTL 3.1.9. V–105.752/1. 159–161:161. fol. Feljegyzés. Bp., 1951. június 4. Tárgy: Grósz József vallomása.

sőt a bebörtönzött papok közül is szabadultak néhányan. Rákosi hatalmának egy részét kénytelen volt átengedni Nagy Imrének, aki a vallásosság visszaszorítását ugyan nem akarta és nem is tudta volna leállítani, de az enyhülés kedvezően érintette a vallásgyakorlás lehetőségeit is. 1953. július 4-én, miniszterelnöki programbeszédében kijelentette: „Nagyobb türelmességet kell tanúsítani vallási kérdésekben. Megengedhetetlen e téren az adminisztratív eszközök alkalmazása, ami eddig bizony néha előfordult. A kormány ebben a kérdésben a türelmesség alapján áll, aminek a felvilágosítás és a meggyőzés az eszköze. Adminisztratív vagy más kényszerítő eszközök alkalmazását a kormány elítéli, és nem fogja tűrni.”¹⁰² Így a pápa által elrendelt Mária-évben ünnepeket lehetett tartani, a rádió hírt adhatott a Szentatya megbetegedéséről. A londoni magyar követ pedig azzal az ötlettel állt elő, hogy Mindszentyt és Gröszt ki lehetne cserélni a Rosenberg házaspárral.¹⁰³ (Hasonló ötlet többször is felmerült. 1960-ban például két szovjet nyugdíjas javasolta Mindszenty cseréjét Manolisz Glezoszra, a kémkedésért 9 évre ítélt görög politikusra.)¹⁰⁴ A Hazafias Népfront 1954. őszi kongresszusán a miniszterelnök és a Népköztársaság Elnöki Tanácsának elnöke mellett Czapik Gyula érsek, a püspöki konferencia elnöke is beszélt a tör-

vények betartásáról, a békéről, a lojalitásról – és a sorok közé rejtve az egyház iránti hűségéről.

Az „olvadás” politikai légkörét a börtönfalakon belül apró jelek érzékeltették. Mindszenty például hozzájutott ceruzához és egy kis füzethez, és így már gyorsabban teltek a napok. Ám a börtön elkezdte egészségét. Basedow-kórja hol javult, hol rosszabbodott. Súlyos övsömört is kapott, ami fájdalmas görcsökkel, lázzal, lehangoltsággal járt. Szívgyengesége is gyötörte. Eredeti testsúlyának majd a felére fogyott, voltak, akik közeli halálával számoltak. Végül betegségeire való tekintettel levelet írt fogva tartóinak:

1951. július 21-én a magyar katolikus egyház vezetői többévi ellenállás után az Országházban letették az esküt a népköztársaság alkotmányára. Ezt követően pazar fogadást rendeztek számukra. Középen Apró Antal, az Elnöki Tanács tagja, mellette jobbról Czapik Gyula egri érsek

102 NAGY Imre: *Egy évtized. Válogatott beszédek és írások (1948–1954)*. II. kötet. Szikra, Bp., 1954. 366–367.

103 Levelét Berei Andornak továbbították, aki a külügyminisztériumban nemcsak a párt első embere, hanem az ÁVH bizalmasa is volt. „Intézkedést nem igényel” – firkantotta a levélre, s ezzel az ügy ad acta került: MNL OL XIX–j–1–d/1.

104 *Mindszenty és a hatalom*. Szerk.: ÓLMOST Zoltán. Lex Kft., Bp., 1991. 60. – Manolisz Glezosz (1922–, Naxos) a görög nemzeti hős. Görögország német megszállása idején 1941. május 30-án letépte a horogkeresztes zászlót az Akropoliszról, majd harcolt a görög katonai diktatúra ellen. 2014-ben, 92 évesen beválasztották az Európai Parlamentbe.

„[1.)] Dec. 26-án elmúlt 5 (öt) éve fegyházi életemnek, illetőleg fogságomnak. 62 éves vagyok. Hogy egészségi állapotom körül bajnak kell lennie, elég hivatkoznom operált Bazedow-omra, ami a fegyházi életet erősen nehezíti (levegőhiány, diéta stb.). A nem kért többszöri röntgen- stb. vizsgálat az egészségi állapotom zavarát mutatja.

2.) Künn, az egyházi előírások szerint hetenként gyóntam. Rabságomban 5 karácsonyi és 4 húsvéti gyónás is elmaradt. Közben sem gyóntam. A gyónás nagyon hiányzik. Az 1. ponti nehézségeket csak súlyosbítja.

3.) Anyám özvegy, elmúlt 80 esztendő. A viszonyok és kora miatt a csekély haszonélvezete szinte semmis[e]. Terheli az évi két felutazás fáradalma, költsége, kocsizás vicinálison, többszöri átszállás, éjjelezés. Látogatásakor azt vettem ki szavaiból, hogy özvegy és nagycsaládú (6 és 7 gyermekes) 2 húgommal nincs a régi zavartalanságban. Egyébként huzamosan nálam tartózkodott, egész letartóztatásomig. Ha szabad volnék, már csak a kora és tüdő-, valamint szív-asztmája miatt is magamnál tartanám.

4.) 1949. július 6-án [azaz a másodfokú tárgyalás napján, a jogerős ítélet július 9-ei kihirdetése előtt – B. Ma.] Péter Gábor altábornagy úr meglátogatott és azt mondta: »Évek múltán jövök és hozom a szabadulást.« Meg is indokolta ezt a kijelentést. Azt mondotta: »mivel nem komiszkodott sem a tárgyaláson, sem a fogságban.«

Kérésére Esztergomban elintéztem egy ügyet, amire ő súlyt helyezett, miután Dudás püspök tanácsát kikértem.

Harta, 1954. jan. 28. Mindszenty József.”¹⁰⁵

Mindszenty nem tudhatta, hogy akire hivatkozik, Péter Gábor sincs már szabadlábban. Péter Gábor kijelentése burkoltan arra utal, hogy Mindszenty a tárgyaláson akár „komiszkodhatott” is volna, azaz leleplezhette volna, miként bántak vele fogva tartása és kihallgatása során. A bíboros évekig azt hitte, hogy Hartán őrzik. (Innen datálta 1951. május 28-ai levelét is, amelynek címzettje ugyancsak Péter Gábor volt; akkor egy félórás találkozást kért tőle. „Régen volt már Altábornagy Úr Hartán. Azóta tartogatom panaszaikat és kéréseimet, amelyeket négy szemközt adhatnék elő. Nagyon fontos és sürgős.”¹⁰⁶) Börtönbüntetésének helyszíne azonban mindvégig a főváros volt: elítélése után előbb a Gyűjtőfogház, majd 1954. május 13-ig a Conti utcai börtön, ezután – feltételezések szerint – újból a Gyűjtőben őrizték. A teljes hírzárlat miatt számos híresztelés is lábra kapott. A zirci apát például úgy értesült egy felvidéki paptól, hogy Tátraszéplakon, a hegyek között látták a primást, „jó húsban”, ahová megrendült egészsége miatt vitték el levegőváltásra. Az édesanyja egyik látogatása után viszont az terjedt el, hogy kevéssel az édesanyját szállító autó érkezése előtt a komp egy másik, lefüggönyözött autót is áthozott a budai oldalról Vádra. Mivel ez az autó is a fogházba ment, és pár óra múlva el

105 MNL OL M–KS 276. f. 65/356. ő. e. 63. fol. Fotókópia Mindszenty kézírásos leveléről. (62. fol.: A levél szövege gépelve.) Mindszenty levelének eredetijét 1963. március 19-én emelték ki az iratcsomóból, és azt a Központi Bizottsághoz továbbították. A gondos irattáros rögzítette: „Fotókópia lett lerakva, mert az eredetit nem biztos, hogy visszakapjuk. Bp., 1963. III. 21. Bugyiné.”

106 ÁBTL 3.1.9. V–105.752/13. 350. fol. Mindszenty József levele Péter Gáborhoz. Harta, 1951. május 28. Eredeti, kézírás.

is hagyta azt, ebből arra következtettek, hogy abban a primás ült, tehát nem Vácott, hanem valahol máshol őrzik.¹⁰⁷

Az ügy, amire Mindszenty fent idézett levelében utalt: a katolikus papságot a népi demokrácia szolgálatába állító, úgynevezett békepapi mozgalom vezetését vállaló Beresztóczy Miklós megválasztása káptalani helynökké 1950. július 5-én, amelynek egyházkormányzati körülményeire már utaltunk. Ezt megelőzően a bíborost – több

hónapos, aggodalommal teli szünet után – ismét meglátogathatta édesanyja, akit ezúttal nem egyedül, hanem Dudás Miklós hajdúdorogi püspök társaságában szállítottak június 17-én Vácra az igazságügyi minisztérium gépkocsiján. (Erről szólt a szociális testvérek korábban idézett, 1950. július 1-jei tájékoztatása.) A primáshoz először édesanyját engedték, azután Dudás püspököt. Mindszenty gyónt, majd beszélgettek, főképp az elhunyt Drahos János érseki helynök utódlásáról. A primás kijelentette, helyesnek tartaná, ha Beresztóczy Miklós kanonok lenne az új helynök. Megkérte Dudást, hogy közölje ezt a kívánságát az esztergomi káptalannal.¹⁰⁸ Ezt a megoldást kétséget kizáróan előre eltervezték. Hogy Mindszenty ráállt a szerepre, abban Péter Gá-

Baranya megyei békepapok üdvözlő távirata Grósz József kalocsai érsekhez az állam és a katolikus egyház 1950. augusztus 30-án aláírt megállapodása alkalmából. A püspökök az aláírással az egyházszakadást és a teljes ellehetetlenülést próbálták megakadályozni

boré az érdem. Érvelésében bizonyosan volt zsarolás is, meggyőzés is, az utókor előtt Mindszenty pedig eleve felmentve érezhette magát, hiszen letartóztatása előtt már előre érvénytelenítette minden börtönből tett utasítását, így egy tőle eredő rendelkezésnek nem lehetett jogerőt tulajdonítani. Mindszentynek azért nem esett nehezére Beresztóczyt támogatni, mert sok hírt nem hallhatott békepapi szerepléséről. Benne annak a Beresztóczynak a képe élt, aki a VKM I. ügyosztálya vezetőjeként korrektül képviselte az egyház érdekeit a kultuszminisztériumban. A primási bizalom jeleként

107 ÁBTL 3.1.9. V–82.897/1. 36. fol. Endrédy Vendel eredeti, kéziratos börtönvallomása, 1950. november 1. Idézi CÚTHNÉ GYÓNI Eszter (szerk.): *Egy fogoly apát* i. m. 55.

108 ÁBTL 3.1.5. O–13.405/1. 246. fol. Jelentés. Bp., 1950. június 20.; Rákosi titkársági anyagában maradt fenn egy, a látogatás napján, június 17-én kelt feljegyzés, amely rögzíti: Beresztóczy Miklós megválasztása lenne kívánatos, mert ő a megegyezés híve. (MNL OL M–KS 276. f. 65/353. ö. e. 70. fol.)

1946 tavaszán Beresztóczyt kanonokká nevezték ki, majd a budapesti Actio Catholica igazgatója lett. Mivel vehette rá az Államvédelmi Hatóság Beresztóczyt az együttműködésre? Állítólag gyanús, szélhámuskodás-számba menő gazdasági ügyletei voltak,¹⁰⁹ az utókor fizikai kényszerről is hallott. Látszatból elítélték, de gyorsan ki is engedték. Ami pedig Meszlényi Zoltánt illeti, köztudott volt hűvös viszonya a primással, talán mert nagyon hasonlított a személyiségük, a megalkuvásra nem képes, makacs, időnként kötekedő alkatuk. „Meszlényi Mindszentitől [sic!] visszahúzódott, nem tartotta azt Serédihez hasonlónak. Szűk látókörűnek és kicsinyesnek emlegette Mindszentit és nem is közeledett felé, hogy elnyerje bizalmát, mint Serédinek.”¹¹⁰ Az viszont rejtély, hogy miért épp Dudás püspököt hívták közvetítőnek ebben a kényes helyzetben, de nem igazolhatók azok a feltételezések, hogy a püspök az ÁVH ügynöke lett volna. Talán azért kapta ezt a szerepet, mert görög katolikusként a legkevésbé befolyásos püspököknek számított, és kapcsolata Mindszentyvel nem volt szívélyesnek mondható – így nem kellett attól tartani, hogy összejátsszanak.

Amíg Dudás Vácott járt, a káptalan már ülésezett. Első menetben Witz Béla budapesti érseki helytartót választotta meg, aki – nyilván hallott valamit a más irányú politikai akaratról – nem fogadta el a káptalani helynökséget. Az újabb tanácskozás közben érkezett meg Dudás Miklós a hírrel. A káptalan tagjai nehéz helyzetbe kerültek, végül úgy döntöttek, hogy az üzenetet figyelmen kívül hagyják, hiszen akadályoztatás miatt helynököt választani az akadályoztatott érsek szabad akaratából adott útmutatásai alapján önmagában abszurdum. Így az újabb titkos szavazáson *nem* a békepap Beresztóczyt, hanem Meszlényi Zoltán segédpüspököt választották meg hat szavazattal (Beresztóczy csupán egyet kapott, Mátrai Gyulára hárman, Witz Bélára egyvalaki voksolt).¹¹¹ Meszlényi eltávolítására a politikai rendőrség a következő lehetséges kimeneteket vázolta: a) egészségi állapotára tekintettel lemond, „ez azonban önként *nem valószínű*”; b) Róma nem fogadja el és mást nevez ki a helyére, de ennek ugyancsak minimális az esélye.¹¹² Mivel a befolyásolás eredménytelen maradt, a hatalom az erőszak nyelvére váltott, és a politikai rendőrség néhány napon belül elhurcolta előbb Gigler Károly provikáriust, majd június 29-én a frissen megválasztott általános helynököt, a 2009-ben boldoggá avatott Meszlényi Zoltánt. E napok drámájához tartozik, és épp ezért is kellett „megfelelő” ember Esztergomba, mert 1950. június 28-án megkezdődtek a püspöki kar, valamint a kormány közötti tárgyalások. A politikai nyomástól és a letartóztatott kanonokok sorsától megrettent káptalan végül beadta derekát, és 1950. július 5-én a kormány jelöltjét, Beresztóczy Miklóst választotta meg káptalani helynökké. Az esetnek Rákosi oly nagy jelentőséget tulajdonított, hogy arról táviratban értesítette Sztálint: „Mindszenty helyett [sic!] a velünk együttműködő Beresztóczy papot választották. A püspö-

109 ÁBTL 3.1.9. V–700/2. 169. fol. Zakar András gyanúsított 1948. november 23-ai vallomása hitelesítő aláírással.

110 ÁBTL 3.1.9. V–71.165 57. fol. Jelentés. Bp., 1950. június 22. Tárgy: primácia Esztergom.

111 ÁBTL 3.1.5. O–13.405/1. 228–231. fol.; ÁBTL 3.1.9. V–71.165 61. fol. Jelentés. Bp., 1950. június 22.

112 ÁBTL 3.1.9. V–71.165 30. fol. Jelentés. Bp., 1950. június 19. Tárgy: Meszlényi Zoltán.

Beresztóczy Miklós esztergomi kanonok (középen) a katolikus papság küldöttei között ül a Magyar–Szovjet Társaság kongresszusán a Parlamentben. Budapest, 1950. december 20.

*ki tanács [sic!] tagja lesz.”*¹¹³ Rákosi sürgönye nemcsak szolgálai hízelgésről, hanem a katolikus egyház működésének teljes félreismeréséről és egy egyszerű hatalomgyakorlási módszertanról árulkodik: az elmozdított törvényes vezető helyére be kell ültetni egy bábként irányítható személyt.

Visszatérve Mindszenty börtönből írt levelére, abban nem kérte közvetlenül szabadon bocsátását, de Péter Gábor szavainak említését a politikusok így értették. 1954. február 6-án a levelet Gerő Ernő belügyminiszter a következő megjegyzéssel továbbította Nagy Imre kormányfőnek és a nem kormánytag Rákosi Mátyásnak. „Ez elég zavaros írás. Egyenesen nem veti fel, hogy engedjük el, de körülbelül ez az értelme. A gyónást szerintem meg kellene engedni. Ezt azonban csak püspök végezheti. A kérdés tehát az volna, hogy amennyiben megengedjük, akkor ki menjen hozzá.

Felmerült nálam az a gondolat, hogy vajjon nem volna-e helyes megengedni, hogy Mindszenty (a lengyel példa szerint) kolostorba vonuljon. Ezt vagy úgy lehetne megcsinálni, hogy a büntetés hátralévő részét felfüggesztenénk, vagy úgy, hogy egyénileg kegyelmet kapna, amennyiben kötelezné magát, hogy kolostorba vonul és minden nyilvános szerepléstől távol

113 MNL OL M–KS 276. f. 65/390. ő. e. Rákosi Mátyás távirata Filippovnak (azaz Sztálinnak), 1950. július 8. Idézi: RAINER M. János: Távirat „Filippov” elvtársnak. Rákosi Mátyás üzenetei Sztálin titkárságának, 1949–1952. In: *Évkönyv* VI. 1998. 1956-os Intézet, Bp., 1998. 103–118:114.

tartja magát. Talán ezt fel lehetne használni arra is, hogy a katolikusok körében és a papság között bizonyos lépéseket tegyünk előre. Mindenesetre érdemes gondolkodni ezen a kérdésen. Persze, ez a kérdés felvetné Grösz ügyét is. Azonban nem feltétlenül szükséges mindkét ügyet egyszerre intézni. Mindszentynél arra lehetne rámutatni, hogy 5 évet már letöltött a büntetéséből.

Mi az elvtársak véleménye?”

Rákosi már másnap leírta véleményét:

„Nagy e[ltárs] Gerő e.

Úgy tudom, Visinszki¹¹⁴ lengyel érsek ül; a Vatikán legalább ezt állítja.

Akármit tegyünk Mindszentyvel s akármit is ígér, néhány hónapon belül ott fogja folytatni, ahol abbahagyta. Ennek dacára meg kell vizsgálni a kérdést, bár első látásra a kár nagyobb, mint a haszna. Rákosi.”¹¹⁵

Nagy Imre miniszterelnök egyéni kegyelem helyett a hátralévő büntetés felfüggesztését és Mindszenty kolostorba vonulását javasolta. Kormányát nyilvánvalóan roppant kínosan érintette volna, ha az ország hercegprímása börtönben hal meg, de hogy visszadja Mindszenty szabadságát, az távol állt tőle. Mindszenty levelét a Politikai Bizottság 11 tagja is megkapta véleményezésre. Gerő Ernő pragmatikus javaslatait – amelyek párhuzamba állíthatók mások, például Robert Vogeler és Papp Simon ügyében is kifejtett elképzeléseivel – csupán annyiban vették figyelembe, hogy Mindszentyt a Conti utcai börtönből 1954. május 13-án a Gyűjtőfogház rabkórházába szállították át. Az itteni bőségebbi koszt és a jobb bánásmód ellenére egészségi állapota nem javult. Időközben, 1954. április 12-én meglátogathatta édesanyja, erre a találkozóra is Vácott került sor. „Ennyire rosszul még nem nézett ki – mondta – amióta fogságban láthattam. A gyenge táplálkozáson, a friss levegő hiányán kívül mindenesetre oka ennek az is, hogy a börtönt szigorúan megtartotta. [...] Gyóntató [Witz Béla] volt nála.”¹¹⁶

Újabb enyhítést Mindszenty körülményeiben már az új miniszterelnök, Hegedüs András engedélyezett. A világ, beleértve a klérust, 1955. július 16-án a rádió rövid hírből értesült, hogy Molnár Erik igazságügy-miniszter Mindszenty József életfogytiglani fegyházbüntetését egészségi állapotára és magas korára való tekintettel a saját és a püspöki kar kérésére felfüggesztette. A híradás nem szólt az új tartózkodási helyről, csupán annyit említett, hogy azt a püspöki kar által rendelkezésre bocsátott egyházi épületben jelölték ki. Másnap Mindszentyt titokban a magyar–jugoszláv határ közelébe, a Mecsek hegység keleti oldalában fekvő, Baranya megyei Püspökszentlászlóra szállították egy 1797-ben épített püspöki nyaralóba.¹¹⁷ A fegyház foglyából kényszerlakhelyhez kötött

114 Helyesen: Stefan Wyszyński (1901–1981) varsói és gnieźnói érsek, a lengyel püspöki kar elnöke, 1953-ban letartóztatták, 1956. október 26-án térhetett vissza Varsóba és foglalhatta el ismét hivatalát.

115 MNL OL M–KS 276. f. 65/356. ő. e. 64. fol. Jegyzet Rákosi kézírásával, 1954. II. 7. Láthúzás az eredetiben.

116 PPL Rogács Ferenc püspök hagyatéka, 87. iratköteg. Gépelt szöveg Rogács Ferenc megjegyzéseivel.

117 Piros László belügyminiszter eredetileg a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Hejcé tartózkodási helyül, ahol Péter József váci megyéspüspököt is őrizték. Talán épp ezért nem fogadták el javaslatát, két, illetve Grösz érsekkel együtt már három főpap ugyanazon a helyen komoly veszélyforrást jelenthetett. MNL OL M–KS 276. f. 53/240. ő. e. 59–60. fol. Jegyzőkönyv az MDP Politikai Bizottságának 1955. július 7-i üléséről.

rab lett, aki szigorú ellenőrzés mellett, mindenkitől elszigetelve, de mégiscsak kedvezőbb körülmények közé került, „állandó orvossal”.¹¹⁸

Az ítélet módosításáról szóló közleményt a katolikus egyház és a magyarországi kommunisták között zajló politikai küzdelem újabb felvonása közepette adták ki. Miután áprilisban Rákosi megbuktatta Nagy Imrét és vele az „új szakasz” politikáját, felleledt az ideológiai-hatalmi harc. A sajtóban egy újabb támadási hullám indult a katolikus egyház és egyes lelkészek ellen, ugyanakkor a Sacra Congregatio Officii 1955. július 6-án a katolikusoknak betiltotta a *A Kereszt* című kéthetente megjelenő folyóiratot, a katolikus békepapok orgánumát. Válaszul az MDP Központi Vezetőségének Titkársága határozatban mondta ki, hogy az egyházpolitikában fellépett „jobboldali elhajlás” felszámolása érdekében az egyházakkal szemben keményebb fellépésre van szükség. Tehát nem enyhült a kormány egyházpolitikája, és nem arról volt szó, mintha beismerték volna a bíborossal szembeni igazságtalanságot.

Mi állhat akkor a döntés hátterében? Az Egyházügyi Hivatal elnöke a választ firtató szovjet diplomatának a bíboros roppant aggasztó egészségi állapotára hivatkozott: a börtönkörülmények között testsúlyának majd a felére, 48 kg-ra fogyott.¹¹⁹ Mindszenty a forradalom napjaiban maga is megemléltette, hogy 1954 telén tüdőbeteg lett és nagyon lefogyott. A Gyűjtőfogház kórházában felépült ugyan, de 1955 telén tüdőbaja kiújult és állapota válságosra fordult, emiatt költöztették át Püspökszentlászlóra.¹²⁰ Nem kellett jövőbe látónak lenni annak felismeréséhez, hogy Mindszenty börtönbeli elhalálózása esetén a nemzetközi sajtó a magyar kommunista rezsim barbárságától visszhangzott volna. A

bíboros rossz egészségi állapota és életkora (63 éves) persze kiválthatott némi együttérzést a rabtartók oldalán is, de ez inkább csak egy vállalható ürügy volt: a rendszer

A békepapi mozgalom hivatalos lapja, *A Kereszt* tudósítása a Grösz József kalocsai érsek elleni perről, 1951. június 19.

118 MMAL 020/a dosszié, I. Feljegyzések, fogalmazványok, 4. „Feljegyzések 1955–56-ról.” Mindszenty József kézirásos jegyzete; MNL OL XIX–A–21–e–129/1955/ÁEH Titkárság, 28. d. 1. ő. e. A Magyar Távirati Iroda jelentése.

119 GARF f. 6991. op. 3. gy. 133. l. 16. B. Gorbacsov, budapesti szovjet követségi másodtitkár jelentése Varga Józseffel, az ÁEH elnökével folytatott megbeszéléséről. 1955. december 20. A találkozó időpontjára a bíboros túljutott az életveszélyen, az orvosok felerősítették, és már 60 kilogrammot nyomott.

120 MMAL 10. dosszié „Dokumentumok a bíboros letartóztatásáról és peréről”, 15. ő. e. 14. fol. „Mindszenty bíboros fogsága” (Vecsey József írása).

valójában saját külpolitikai megítélésén kívánt javítani. Ezért vették rá Czapik Gyula egri érseket, a püspöki kar az idő szerinti elnökét, hogy – meglehetősen szokatlanul – a Békevilágtanács helsinki ülésén beszédet mondjon (1955. június 23.). Czapik nyilván nem a kormány céljait méltányolta, hanem abban bízott, hogy szereplésével segíthet Mindszenty és Grösz érsekek helyzetén. A Hegedüs-kormány időzítése aligha véletlen: 36 órával azelőtt jelentették be Mindszenty büntetésének megszakítását, hogy Genfben megkezdődött az USA, Nagy-Britannia, Franciaország és a Szovjetunió kormányfőinek csúcstalálkozója, Potsdam óta a legmagasabb szintű összejövetel. Magyarországnak nem került semmibe az enyhítés, viszont feledtetni lehetett a hat évvel ezelőtti ítéletet, amire a Rio de Janeiróban 1955 nyarán zajló 36. Eucharisztikus Világkongresszuson Mindszenty bíboros üres széke emlékeztetett, és elejét vehették annak, amit az amerikai külügyminisztérium kilátásba helyezett: a vallásszabadság kérdését felvetik Genfben.¹²¹

A nagyhatalmak genfi tárgyalásával a hidegháború ugyan még távolról sem ért véget, de a kelet–nyugati kapcsolatok enyhülésének fontos állomása lett. Ekkortól már az is lehetségesnek tűnt, hogy a megoldatlan nemzetközi kérdések háború helyett tárgya-

Még nem ért véget a hidegháború, de a nagyhatalmak kormányfői 1955-ben a svájci Genfben a nemzetközi helyzetről és a németkérdésről tárgyaltak

121 NARA RG 59. General Records of the Department of State. CDF 1955–1959. Box 4805. 864.413/7–2755. Norris B. Chipman, a londoni amerikai nagykövetség első titkárának levele a külügyminisztériumba, 1955. július 27. Uo.: *The Tablet*, 1955. július 23.

lásos úton rendeződjenek. Mindszenty helyzete ebben a lassú olvadásban mozdult el a zátonyról, de büntetésének felfüggesztése nem jelentette feltételes szabadlábra helyezését, továbbra is politikai fogoly maradt, csak börtön helyett házi őrizetbe került. Rabságának új helyét a börtöncellákhoz hasonlóan teljesen elzárták a kíváncsiskodó tekintetek elől, senki nem tudott meggyőződni arról: valójában jobbak-e a körülmények. Némileg azért a szigor is enyhült: daróc helyett papi reverendát ölthetett, sétálhatott a kertben, gyakrabban meglátogathatta, sőt huzamosabb ideig ott is maradhatott vele az édesanyja, és kívánságára papot is kapott maga mellé Tóth János személyében, aki korábban a Regnum Marianum-templom plébánosa volt. (Ezt a templomot 1951-ben botrányosan lerombolták.) Tóth Püspökszentlászlóra kerülését a bíboros később jóízű anekdotaként mesélte: a házi őrizetet egy miniszteri tanácsos szervezte, aki tele volt igyekezettel, hogy a rozoga kastélyt, amennyire csak lehet, rendbe hozza. *„Új függönyöket szereltetett fel. Ilyen flannal, külsőségekkel akarta neki megmutatni, hogy nem egészen fogoly.”* A primást azonban nem lehetett elámítani holmi csipkéekkel, és azt mondta ennek a hivatalnoknak: *„Önökön még a Habsburg-ház is túltett, mert amikor Telekesy [!], aki sárvári plébános volt, majd esztergomi kanonok, s onnét került Egerbe püspöknek, és aki részt vett az 1848-as forradalomban, legalább anyagi és morális segítséget nyújtott, elmozdították, bebörtönözték, akkor az őt bebörtönző dinasztia adott melléje legalább egy ministráló papot.”* Jellemző a kor fonásására, hogy *„hanyatt-homlok futottak, és hozták le Tóth Jánost mint titkárt és ministráló papot.”*¹²² Tóth nem volt elítélt, önként vállalta a feladatot, neki is köszönhető, hogy a bíboros évtizedeken át szívén viselte a templom újjáépítését. Az ország és az egyház helyzetéről elsősorban tőle, majd Grösz József kalocsai érsektől szerzett tudomást, akit október 14-én szintén Püspökszentlászlóra internáltak. Külföldi látogatót azonban nem fogadhatott, holott volt rá nem egy kísérlet. Amikor például Ester Kefauver amerikai demokrata párti szenátor 1955. szeptember 19-én Rákosi Mátyással és Hegedüs András miniszterelnökkel találkozott, sokadik témaként megemlítette, hogy választ sem kapott kérésére, miszerint találkozni szeretne a bíborossal. Rákosi azzal vette elejét a kérés megismétlésének, hogy *„Mindszenty jó egészségben van, és politikai nézete változott az elmúlt évek alatt.”*¹²³

Télvíz közeledtével a nyirkos püspökszentlászlói épületet nehezebben lehetett lakhatóvá tenni, végül 1955. november 2-án Mindszentyt, Grösz és Tóth Jánost a fővárostól északra fekvő Felsőpeténybe szállították, az 1902-ben épült Almásy-kastélyba. A település történelmi: négy évszázaddal korábban Werbőczy István jogtudós és rövid ideig nádor itt állította össze az első rendszeres törvénykönyvet, a Tripartitumot. A fegyelem

122 MÉSZÁROS Tibor: *A száműzött bíboros szolgálatában. Mindszenty József titkáranak napi jegyzetei (1972–1975)*. Lám-pás Kiadó, Abaliget, 2000. 150. 1974. január 6-ai bejegyzés. – Megjegyzés: az anekdota történetileg pontatlan, de ettől még célravezető volt. Telekessy István (1633–1715) egri püspök nem az 1848-as forradalmat, hanem a Rákóczi-szabadságharcot támogatta, ennek következményeként Keresztély Ágost esztergomi érsek felmentette hivatalából. 1711-ben Róma közbelépésére kapta vissza a püspöki székét. A köztes időt nem börtönben töltötte, hanem Szarvaskőre vonult vissza és ott egy szerény faházban élt.

123 MNL OL XIX-J-1-j-USA-26/a tétel/1948–58. Sz. n.–1955. (USA TÜK-iratok, 1945–1964. 6. d.) Feljegyzés Ester Kefauver szenátor látogatásáról, 1955. szeptember 19.

A felsőpetényi Almásy-kastély napjainkban. 1955. november 2. és 1956. október 30. között itt tartották házi őrizetben Mindszenty Józsefet

itt sokkal szigorúbb volt, mint az előző helyen: géppisztolyos államvédelmisekkel és farkaskutyákkal őrizték a két főpapot.¹²⁴ A nagy titkolódzás miatt a környékbeli emberek atomkutató-állomást sejtettek a komor ház falai mögött, de valójában „nyílt titok” volt, mert akik hallgatták a Szabad Európa Rádiót, azok tudhatták: kik a kastély új lakói. Az Amerikai Magyar Katolikus Liga vezetősége Dulles külügyminiszterhez fordult: tiltakozzon Mindszenty rabságának meghosszabbítása ellen, mivel börtönbüntetése felfüggesztését ígérték, mégis szigorú elzárttságban őrzik.¹²⁵ Csupán Grósz érsek helyzete fordult jobbra: 1956. február 25-én Grósz Tószegre vitték, majd Czapik egri érsek halálát követően, május 12-én kegyelmet kapott, és visszatérhetett a kalocsai érseki székbe, valamint a püspöki kar elnöki tisztebe.

Ettől eltérő személyi kombináció is felmerült, és bármily meglepő, de az Állami Egyházügyi Hivatal nem zárta ki, hogy Mindszenty visszatérjen a püspöki kar élére, amennyiben hajlandó bizonyos feltételeknek eleget tenni, elsősorban a szocializmus építésének eredményeit elismerni, s írásban amnesztiát kérni. Ő azonban a legkisebb kompromisszumot is elutasította.¹²⁶ „*Nem írok semmit*” – utalt emlékirataiban Mindszenty az 1955 végén, majd 1956 szeptemberében is hiába szorgalmazott kegyelmi kér-

124 Az összehasonlítás a bíborostól származik. NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified 1956–June 1957. E. T. Wailes követ távirata az amerikai külügyminisztériumnak. Bp., 1956. november 25.; MMAL 020/a. dosszié, I. Feljegyzések, fogalmazványok, 12. tétel. „Válasz a támadásokra.”

125 NARA RG 59. General Records of the Department of State. CDF 1955–1959. Box 4805. Az Amerikai Magyar Katolikus Liga levele Dulles külügyminiszterhez. 1955. december 21.

126 Erre a bíboros is utalt emlékirataiban, de a korabeli sajtó és a diplomáciai jelentések is tudtak róla: AMAE AD, Série: Europe, 1956–1960, sous-série: Hongrie, dossier: 101 Questions religieuses, janvier 1956–juin 1957, fol. 54–55.

vényre. – „Nem az ő kegyelmüket várom, hanem az igazságot. Ha amnesztiát kérnék, felbátorítanám a rendszert arra, hogy előlépjön »feltételeivel«. Nem akarja hivatalos kezdeményező szerepében ügyemet elővenni, mivel attól tart, hogy visszautasítom. Ha viszont én fordulok hozzá kérelemmel: magas lóról kezdheti a tárgyalást.

Mik lettek volna a kikötéseik?

1. Megegyezés Egyház és állam között. Az Állami Egyházügyi Hivatal és a »békepapi« mozgalom nyilvános elismerése.

2. Nyilatkozatok a kommunisták által propagált (hazug) világbéke és az ő termelősövetkezeti mozgalmuk támogatására.

3. Az állami eskü letétele.

4. Hódoló látogatásom Dobi, Hegedüs és Gerő elvtársak előtt.

5. Végleges tudomásulvétele annak, ami történt.

6. A rendszer által kiadott primási »fizetés« elfogadása és felvétele (amelyből korábban egyetlen fillért sem voltam hajlandó elfogadni).

Emlékszem, hogy a fegyházban a szabadulás vágya még időnként fel-feltámadt bennem. Amikor azonban a rabkórházban visszanyertem lelki erőmet és lassanként teljes képet nyertem az Egyház és az ország tragikus helyzetéről: megingathatatlaná vált elhatározásom, hogy a rab-halál vagy megalkuvó szabadulás alternatívájában az elsőt választom.”¹²⁷

Rákosi rosszul ítélte meg Mindszentyt, amikor nézetei, »megváltozására« utalt a fölöle érdeklődő szenátornak. Mert a primás közben – ez az időszak a vallomásait visszavonó, a másodfokú tárgyalásra benyújtott irattal kezdődött – újból megtalálta a letartóztatása előtti önmagát, aki nem alkudozik, nem hátrál és nem keres kegyet. Sem most, sem később nincs jele annak, hogy a kormányzatban bárki értette volna: Mindszenty nem csupán személyiségéből, hanem pozíciójából eredően is hajthatatlan. Ő nem egyszerűen egy magyarországi érsek volt, hanem a római anyaszentegyház bíbornoka, akit erkölcsi elégtétel nélkül – ami legalábbis pertörést jelentett volna – nem lehet rávenni az állammal való együttműködésre. Ez teljesen kizárt volt egy amnesztiával, ami a bűnösséget kvázi elismeri. Így Mindszenty »előkészítése arra, hogy [...] pozitív nyilatkozatot tegyen [...] nem járt eredménnyel» – állapította meg 1955 végén a politikai rendőrség.¹²⁸ Két hónap múlva – közvetlenül a Szovjetunió Kommunista Pártjának a személyi kultuszt és káros következményeit feltáró XX. kongresszusát követően – kilenc egyházi személy, köztük a Mindszenty-perben másodrendű vádlottként elítélt, de ekkor már nem teljesen tiszta elméjű Baranyay Jusztin amnesztiában részesült.¹²⁹ A hercegprimás azonban továbbra is házi őrizetben maradt.

Etienne Dennerynek, a Francia Köztársaság svájci nagykövetének 121/EU sz. jelentése, 1956. május 29. A diplomata a zürichi Keresztényszociális Párt orgánuma, a *Neue Zürcher Nachrichten* „hitelt érdemlő forrás” alapján írt tudósítását foglalta össze.

127 MINDSZENTY József: *Emlékirataim* i. m. 410–411.

128 ÁBTL 3.2.5. O–13405/2. 134–142:140. Jelentés. Bp., 1955. december 9. Tárgy: A római katolikus egyház.

129 MNL OL 276. fond 53/269. 6. e. Jegyzőkönyv az MDP Politikai Bizottság 1956. február 6-i üléséről. Piros László belügyminiszter előterjesztésében 10 pap szabadon bocsátását javasolta.

A szabadon engedett egyházi személyeket – ellentétben a „kommunista elhajlók-
kal”, akik ugyancsak koncepciós perek áldozatai lettek – nem rehabilitálták, csak kegyel-
met kaptak, amivel nem tették semmissé a vádak alapjául szolgáló büntetteket. Ugyan-
így azt is észre kell vennünk, hogy az amnesztiával szinte egy időben újabb elítélésekre
is sor került: 1956. február 4-én mintegy 70 (!) pap (köztük 10 jezsuita) és 12 apáca
ellen kezdődött bírósági eljárás, és „államellenes összeesküvés” címén 9–14 év közötti
fegyházbüntetéssel sújtották őket. Világos üzenet volt ez a szabadság határaitól: ha a fi-
zikai mozgást nem is korlátozták, de megszabták a vallásgyakorlás, és ezáltal a teljes
erkölcsi és szellemi szabadság határait. Mindszentynek az amnesztia helyett a sors egy
másik lehetőséget kínált: 1956. október 23-án kitört a magyar forradalom és szabadság-
harc.

VIII.

**EGY EPIZÓDNYI SZABADSÁG:
1956. OKTÓBER 30.—NOVEMBER 4.**

Mindszenty bíboros Budán, a prímási palota udvarán,
1956. október 31.

A VISSZATÉRÉS

1956 nyarán – a februári Hruscsov-beszéd, a poznańi események és Rákosi bukása után és azoktól ösztönözve – az állampárt belső ellenzéke egyre erőteljesebben bírálta a pártvezetést és „szocialista demokráciát” követelt. A feszült helyzetre Róma is felfigyelt. XII. Piusz pápa a nándorfehérvári győzelem 500. évfordulója alkalmával, 1956. június 29-én apostoli levelet intézett a három fogva tartott kelet-közép-európai bíborshoz, a magyar Mindszentyhez, a horvát Alojzije Viktor Stepinachoz és a lengyel Stefan Wyszyńskihez, valamint nyolc kelet-közép-európai ország főpapjaihoz, papjaihoz és híveihez. Különleges figyelméről biztosította a három bíborost, akik szenvedtek „az Egyház szabadságáért”. Bátorított minden hívőt, aki a hitéhez való ragaszkodás miatt áldozatul esett vagy esik, megerősítve, hogy Krisztus az ő oldalukon marad, és sejtetni engedte: eljön az idő, amikor „a jelenlegi áradat megáll”. Egy bekezdés, úgy tűnik, kifejezetten Magyarországnak szólt, az, amelyikben XII. Piusz a hívekhez fordulva lényegében kinyilvánítja: ha a pásztoraitok börtönben vannak, kövessétek azokat az előírásokat, amelyeket a múltban adtak nektek.¹ A felemás magyar belpolitikai helyzetet jellemzi, hogy a pápai levélről az *Új Ember* hírt adhatott, de csak egy hónappal később, ráadásul a bebörtönzött bíborosok és a megnevezett országok nevének említése nélkül.

FORRADALMI ERJEDÉS

A remény annak ellenére éledezett, hogy az egyházak próbálkozásai rendre kisiklottak. A püspöki kar mindhiába kérte a kormánytól a hittanbeíratások körüli problémák orvoslását, az 1949 őszén feloszlott Katolikus Népszövetség újraszervezésének engedélyezését vagy a külföldi teológiai folyóiratok és a Szentszék hivatalos közlönye, az *Acta Apostolicae Sedis* hazai terjesztését. Nyár végére azonban nyilvánvalóvá vált, hogy az

Grösz József kalocsai érsek (1943–1961).
1956. február 25-én Felsőpetényből áttelepítették a tószegi plébániára, majd az MDP Politikai Bizottságának egyetértésével kegyelemben részesült. Május 19-én visszatérhetett otthonába és átvethette a püspöki kar vezetését. A hazaérkező érseket óriási tömeg köszöntötte

¹ „Dum maerenti animo...” kezdetű pápai levél. AAS 48 (1956) 11. 549–554. Magyarul közli: SALACZ Gábor: *A magyar katolikus egyház...* i. m. 132–136., illetve MÉSZÁROS István (szerk.): *Erősítsd testvéreidet! Magyar vonatkozású pápai üzenetek 1456-ból és 1956-ból.* Szent István Társulat, Bp., 2006. 93–100.

országos méretűre duzzadt elégedetlenség csillapítására a kormánynak egyházi vonalon is lépnie kell. Az Elnöki Tanács újabb 16 bebörtönzött papnak adott kegyelmet. Gesztusnak szánták, de jóvátétel, a törvénytelenségek beismerése nélkül nem hatott megnyugtatóan. A lázas hangulat terjedt, a hatalom pedig hátrált.

1956. június 9-én az érseki székébe visszatért Grösz József nemzetközi sajtótájékoztatót tartott Kalocsán. Sokakban megütközést keltett az a kijelentése, miszerint Magyarországon szabad a vallásgyakorlás, de beszélt arról is, hogy Mindszenty József visszahelyezése szükséges, és hogy a prímás jó körülmények között van, találkozhatott vele.² Feltehetően arra a találkozásra célzott, amikor – az Állami Egyházügyi Hivatal megbízásából – Papp Kálmán győri püspökkel együtt Felsőpetényben járt, hogy tudásák Mindszentyvel kiengedésének a kormány által támasztott feltételeit és meggyőzzék annak elfogadásáról. A legfőbb feltétel az volt, hogy ígéretet tesz a közélettől való önkéntes tartózkodásra. Hogy mit sikerült, vagy inkább mit nem sikerült elintézniük, azt jól jelzi egy akkoriban kerengő anekdota. Mindszenty a legnagyobb kedvességgel fogadta látogatóit, de nem hagyott nekik időt a beszélgetés megkezdésére, hanem hálaadásra invitálta őket, amit természetesen csak elfogadni lehetett. Amikor végeztek, és Grösz már előadta volna látogatásuk célját, a prímás zsoltosmázni óhajtott. A látogatók sietve ezt is elfogadták. Miután a napi ájtatosságon túl voltak, a bíboros azt javasolta, hogy mondják el a rózsafüzért. Letérdeltek, és miután befejezték a rózsafüzért, egy másodikba kezdett. Majd bejelentették, hogy az ebéd tálalva. Az étkezés alatt az udvariasság szabályainak megfelelően csak semmitmondó dolgokról csevegtek. Az asztaltól felállva a bíboros kifejezte, hogy nagy kedve támadt elmondani a vecsernyét a két püspökkel együtt. Az imák és zsoltosmák egymásutánjában így telt-múlt az idő. Grösz megértette: a bíboros tudja, hogy miért és miről jöttek tárgyalni, de meg akarja kímélni látogatóit az elutasítástól, ezért ily módon kitért az érdemi beszélgetés elől.³ A bíboros a házi őrizetben megerősödött nemcsak testben, de lélekben is, és már a múlté volt az a Mindszenty, aki a bírósági tárgyalás közelségében maga is egyezséget keresett az állammal. Pedig ha Mindszentyt nem gátolja büszkesége és még hónapokkal a forradalom kitörése előtt a püspöki kar élére áll (mint a szabadon bocsátott lengyel prímás), hogy mértéktartó és okos taktikával kormányozza az egyházat, talán másként alakult volna a jövő és soha nem kellett volna száműzetésbe mennie.

Október első napjaiban sorsfordító események követték egymást: 6-án megadták a végtisztességet a kivégzett Rajk Lászlónak és társainak, 13-án és 20-án további áldozatok gyászszertartására került sor. Október 5-én a Legfelsőbb Bíróság felmentette az 1948-ban törvénytelenül elítélt Ordass Lajos evangélikus püspököt, ami igazi szenzáció volt, mert proletárdiktatúrában elítélt püspök rehabilitálására eddig még nem akadt

2 KÁLMÁN Peregrin: *Dokumentumok Grösz József kalocsai érsek hagyatékából 1956–1957*. Szent István Társulat–Hamvas Béla Kultúrakutató Intézet, Bp., 2011. 19.

3 AMAE AD, Série: Europe, 1956–1960, sous-série: Hongrie, dossier: 101 Questions religieuses, janvier 1956–juin 1957, fol. 77–96. Jean Paul-Boncour, Franciaország magyarországi követének 902/EU sz. jelentése Christian Pineau külügyminiszter részére. Bp., 1956. szeptember 8.

Rajk László, Pálffy György, Szőnyi Tibor és Szalai András ravatala a Kerepesi temetőben, háttérben a Kossuth-mauzóleum, 1956. A Rákosi-rendszer törvénytelségeinek felülvizsgálata során 1955 júliusában rehabilitálták az 1949-ben kivégzett Rajk Lászlót és társait. Hosszas egyeztetés után 1956. október 6-ára engedélyezték újratemetésüket, ami egy néma, tiltakozó tömegdemonstrációvá vált

példa. A hírre a katolikus püspökök is felbátorodtak: október 17-i értekezletükön Badalik Bertalan veszprémi püspök általános rehabilitációt és a törvénytelségek felszámolását követelte. A püspöki kar el is határozta, hogy a székesfehérvári, csanádi és veszprémi püspökök személyében küldöttséget meneszt Hegedüs András miniszterelnökhöz. A találkozóra nem került sor, de az általuk írt memorandum egyik pontja név szerint kérte Mindszenty József bíboros rehabilitálását is.⁴

1956. október 23. délutánján a tüntető nép követelései már részben meghaladták a pártellenzék célkitűzéseit. „Gerőt a Dunába! Nagy Imrét a kormányba!”, „Aki magyar velünk tart!”, „Egy a haza magyar haza, minden orosz menjen haza!” – skandáltak lelkesen az emberek. Este fél 10 után ledöntötték Sztálin szobrát, nem sokkal később a Rádió épületében lévő államvédelmisek a tüntetők közé lőttek, akik válaszul megkezdték az épület ostromát. Elkezdődött a fegyveres felkelés.

A forradalom első napjairól, a budapesti eseményekről a vidéken élő püspökök ugyanúgy a rádióból szerezhették első információikat, mint bárki más. A katolikus egyház részéről elsőként nem egy püspök, hanem a katolikus papok népszerűtlen béke-

4 VÉL Protocolla conferentiarum episcopaliū, A39a. A memorandum szövegét lásd *A Magyar Katolikus Püspöki Kar tanácskozásai 1949–1965 között* i. m. 796–797.

Tüntetőik menete a Tanács (ma: Károly) körúton, Budapest, 1956. október 23.

A Sztálin-szobor ledöntése a Felvonulási téren (ma: Ötvenhatosok tere), Budapest, 1956. október 23.

bizottságának elnöke, Horváth Richárd szólalt meg. „Kedves magyar testvéreim” Nagy Imre iránti bizalomra, fegyverletételre és a termelőmunka folytatására szólította fel. Ennél azonban mindenki jobban figyelt Grósz József kalocsai érsek, a püspöki kar az idő szerinti elnökének nyilatkozatára, amely a Kossuth rádióban hangzott el 1956. október 24-én, este 19 óra 17 perckor: *„A katolikus egyház álláspontja nyílt és világos. Mi elítéljük az öldöklést és a pusztítást! Híveink tudják ezt. Ezért bizton remélem, hogy híveink ilyen üzelmekben nem vesznek részt, hanem példát adnak a rend és nyugalom megőrzésére, és békés munkával igyekeznek biztosítani a magyar jövőt.”*⁵

Grósz igyekezett mérték- és távolságtartó lenni. Sem forradalminak, sem ellenforradalminak nem nevezte a történeteket, megmaradt az inkább negatív tartalmú „üzelmek” kifejezésnél. Mentségére szól, hogy senki nem tudhatta: kié a hatalom? Amit Grósz bizonyosan tudott, az az, hogy az eseményekben a katolikus egyház szinte semmilyen szerepet sem játszott: a gomba módra szaporodó nemzeti és egyéb bizottságokba csak elvétele került papi személy. Az ezt követő katolikus megnyilatkozások is kifejezetten lojálisak voltak a Gerő-, majd a Nagy-kormányhoz.

Feltűnő ugyanakkor, hogy a forradalom első, mámorító pillanataiban a rab Mindszentyvel nemigen foglalkozott senki. Óvatosságra utal, hogy az első püspöki nyilatkozatok és körlevelek nem említik, és a tüntetők sem az ő nevét skandálták. Elfelejtették volna? Nem erről van szó. Inkább arról, hogy nem Mindszenty világáért mentek utcára az emberek, nem az általa képviselt eszmerendszert tüzték lobogójukra. Kivált nem az a generáció, amely 1956. október 23. főszereplője lett. Az egyetemi ifjúság még csak kamaszkorát élte Mindszenty elítélésekor. Tudatosodásuk 1949 után kezdődött, amikor már nem a monarchista főpap volt az ügyeletes ellenség, a hatalom joggal vélhette, hogy egyszer és mindenkorra elbánt vele. Ezeknek a fiataloknak és a pártellenzék gondolkodását elfogadó tüntetőknek a szemében Mindszenty a múlt része volt, ahogy a koalíciós évek olyan politikai veteránjai, mint Tildy Zoltán, Kéthly Anna vagy Nagy Ferenc is.

A papság körében természetesen több jelét találni, hogy nem feledkeztek meg primásukról. KAPARÓCS, azaz Katolikus Papok Rómahű Csoportja aláírással, 1956. október 23-ai keltezéssel küldték az Állami Egyházügyi Hivatalnak azt a hét-pontos listát, amelynek negyedik tétele Mindszenty József bíboros Esztergomba történő visszatértét igényelte – *„nélküle a magyar katolikus papság nem rokonszenvezhet a magyar állam vezetőivel”*.⁶ A Szabad Európa Rádió október 25-én indított kampányt Mindszenty kiszabadításáért, majd politikai szerepvállalásáért. Október 19–24. között mindössze tizenötször, október 25. és november 4. között viszont 487 alkalommal említették a nevét valamilyen összefüggésben. Ám amilyen gyorsan felkap-

5 PIL 290. f. 1/17. 8. e. 34., 37. fol. A felhívások szövegét közli: *A magyar forradalom és szabadságharc a hazai rádióadások tükrében. Október 23.–november 9.* San Francisco, é. n. 34., 37.

6 MNL OL XIX–A–21–a–249/1956. A levélen nincs aláírás, de az irattározás rendje, valamint a gépelt szöveg külső jegei alapján annak szerzője Fröhvirt Mátyás, a Keresztény Gazdasági Párt hajdani parlamenti képviselője, aki 1956 nyarán lépéseket tett a Katolikus Népszövetség reorganizációja érdekében.

„Mindszenty visszajön” felirat egy Kálvin téri villamoson, Budapest, 1956

ták a nevét, ugyanolyan sebességgel „ejtették” is: november 5–12. között már csak huszonötször hangzott el Mindszenty neve az éterben.⁷ A forradalom kezdetétől hat nap telt el, amikor a Központi Papi Szeminárium diákjai október 29-én megfogalmaztak egy röplapot, melynek szövege a teljes és valódi vallásszabadság mellett Mindszenty József prímás érsek szabadon bocsátását is követelte.⁸ Az egyházon belül – hasonlóan az országos eseményekhez – a diákság lett a kovász. Lelkesítette őket a szabadság szele, a jobb jövő feléledt reménye, és az, hogy XII. Piusz pápa október 28-án, a Vatikáni Rádióban is ismertetett *Luctuosissimi eventus* kezdetű enciklikájában kiállt a forradalom mellett.

Ugyanezen a napon az Egyesült Nemzetek Szervezete Biztonsági Tanácsa napirendre tűzte a magyarkérdést. Ezzel világossá vált, hogy a Magyarországon történtek immár nem egy ország, nem is a szovjet tábor ügye, hanem világpolitikai jelentőségű esemény. A pápai enciklikát követően Virág Ferenc pécsi püspök is közzétette – öt év óta először cenzúrázatlan! – pásztorlevelét, amelyben összefoglalta a katolikus egyház kirívó sérelmeit, köztük azt a kívánságot, hogy „az ártatlanul bebörtönzött Mindszenty József bíboros, esztergomi érsek helyeztessék szabadlábra, teljesen rehabilitáltassék és nyolcévi szenvedés után végre elfoglalja érseki székét. Hasonlóképpen a többi fogságban tartott vagy

7 Vámos György: Itt a Szabad Európa Rádiója, a szabad Magyarország hangja. Műsortükör, 1956. október 24. *Századok* 140 (2006) 5. 1163–1233:1176.

8 BFL XXV. 4. f. Fővárosi Bíróság TÜK-iratok, 1957. 4016/I. 370. d. 26–80. Turcsányi Albert Egon és társai büntetőperének ítélete, Bp., 1958. január 10.

egyébként akadályozott egyházfők is azonnal visszatérhessenek székhelyeikre.”⁹ A helyzetre jellemző, hogy a katolikus püspökök közül még ezekben a napokban is csak a 87 éves, betegeskedő pécsi püspök mert az egyház nevében kívánságokkal előállni, és Mindszenty primás ügyének az orvoslását kérni. Ezek a kívánságok messze meghaladták a püspöki kar 1949 óta bármikor előterjesztett kéréseit. Virág püspök tisztában volt vele, hogy az egyház hallgatása a hívek hallgatását vonhatja maga után, és az egyház hathatós képviselő nélkül marad. A lelkiismereti és

A váci börtönből kitört rabok megérkeznek Budapestre, 1956. október 27.
Megnyíltak a börtönkapuk

vallásszabadsággal, a hitélet gyakorlásával, a hitoktatással és általában az egyházakkal összefüggő kérdések igazából azonban csak akkor váltak politikai követeléssé, amikor azokat olyan csoportok is képviselték, amelyek a pártta szerveződés igényével léptek színre. Mint például a Keresztény Demokrata Néppárt október 31-én készült 16 pontos röplapja, amely a 14. helyen követelte a bíboros szabadon bocsátását és visszahelyezését hivatalába.¹⁰ Az alatt az egy hét alatt, amíg Mindszenty kiszabadítása késlekedett, a börtönök ajtai sorra nyíltak meg a politikai foglyok előtt.

SZABADÍTÁS VAGY SZABADULÁS?

Eközben Magyarország primása a kettős szögesdróttal bekerített felsőpetényi kastélyparkban rózsa egyhangú sétáit. Újságot ugyan kapott, de rádiót nem hallgathatott, levelet nem küldhetett. Az Államvédelmi Hatóság állományába tartozó őrei mind komorabbá és szótlanabbá váltak, de az első napokban még nem történt semmi. A forradalmi hullám csak október 28-án érte el a falut. Aznap helyiek és környékbeliek 200-250 fős csoportja vonult az Almásy-kastélyhoz, oda, ahol Mindszentyt őrizték. Kérték a bíboros kiadását, de egyórás vita után végül eredménytelenül távoztak.

9 SALACZ Gábor: *A magyar katolikus egyház...* i. m. 142–144.; SZÁNTÓ Konrád: *Az 1956-os forradalom és a katolikus egyház.* Szt. Maximilian Kiadó, Miskolc, [1993]. 33–35.

10 PIL 978. f. 2. ó. e. 21. lap. Interneten: http://www.polhist.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=338&Itemid=64.

A történetek hatására az ÁVH-s őrség parancsnoka, Németh Hugó őrnagy úgy vélte, összetűzés esetén nem tudja garantálni a rábízott fogoly testi épségét, ezért – a „csőcseléktől” megvédendő – biztonságba akarta helyezni Mindszentyt, meg persze saját magát is.¹¹ A bíboros azonban nem volt hajlandó elhagyni Felsőpetényt, attól tartott, hogy kiharcolják vagy vállalhatatlanra kényszerítik. „Kijelentette, senki kenyerét nem vette el, senki vérért nem ontotta, ezért félelem nélkül néz szembe a csőcseléknek nevezettekkel. Ekkor két tagbaszakadt ÁVH-s őr erőszakot alkalmazott a bíborossal szemben. Miközben sikertelenül megpróbálták kivezetni őt a szobából, elszakították a reverendáját (a bíboros megjegyezte, hogy ő maga is meglepődött a saját erején)” – foglalta össze az eseményeket a bíboros elbeszélése alapján pár hónappal később az amerikai követ.¹² Ugyanez az eset az örparancsnok szerint a következőképpen történt: „Mindszentyvel közöltük is, hogy Budapestre kívánjuk szállítani biztonságosabb helyre. Mindszenty azonban kijelentette, hogy ő biztonságban érzi magát, és nem kívánja az objektumot elhagyni. Csak azzal a feltétellel, ha szabadon engedik és vagy a budai, vagy az esztergomi primási palotába szállítják őt. Ezután közöltem vele, hogy erőszakkal fogjuk elszállítani, amelyre kísérletet is tettünk. Két tiszt karon fogta őt, ő azonban földre vetette magát, széttepte (!) magán a ruhát és lábaival kapálózott.”¹³ Az őrség ezután – ahogy erre a belügyminisztériumtól is utasítást kapott – felhagyott a további kísérlettel.¹⁴

A kiszabadítási híresztelésekről Földes György államvédelmi százados értesítette Horváth Jánost, az Állami Egyházügyi Hivatal elnökét, és Münnich Ferenc belügyminiszter egyetértésére hivatkozva szorgalmazta, hogy „Mindszentyt valamilyen ürüggyel felhozzuk Budapestre és itt a Központi Szemináriumban helyezzük el”.¹⁵ Horváth többekkel telefonon konzultált, aminek eredményeként október 28-án éjfélkor berendelték a pártközpontba, ahol Nagy Imre miniszterelnökkel, Kádár Jánossal (aki akkor az MDP Központi Vezetősége Elnökségének elnöke volt) és Kiss Károllyal, a párt elnökségének tagjával egyeztetett a teendőkről. Horváth azt javasolta, hogy amennyiben nem lehet felhozni Mindszentyt Budapestre és nem lehet elkerülni a kiszabadítását, akkor a kormány „ideiglenesen engedje el és ebből valamilyen politikai tőkét lehet kovácsolni”. Nagy

11 BFL XXV. 4. f. Fővárosi Bíróság TÜK-iratok, 1958. év, 8017/VIII. 414. d. 7255. A Budapesti Fővárosi Bíróság Nép-bírószági Tanácsa 1958. május 5-ei zárt tárgyalásának jegyzőkönyve; Kósa Pál I. rendű vádlott kihallgatása. Németh Hugóról lásd CZENE-POLGÁR Viktória: Mindszenty és őrzői – két tiszt az állambiztonság szolgálatában. In: *Egyház-üldözés és egyházüldözők a Kádár-korszakban*. Szerk. Soós Viktor Attila, SZABÓ Csaba, SZIGETI László. Luther Kiadó–Szent István Társulat, Bp., 2010. 160–169.

12 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified 1956–June 1957. 570.3 E. T. Wailes követ 315. sz. távirata a bécsi amerikai követségnek. 1957. január 28. Tárgy: Mindszenty szabadságára vonatkozó külső jelentés magyarázata. A követ tévesen egy nappal későbbre, 1956. október 29-ére datálta a leírt eseményeket.

13 HM HIM Hadtörténelmi Levéltár, Budapesti Katonai Bíróság B.II. 071/1957. II. kötet, 253. fol. Németh Hugó tanúkihallgatási jegyzőkönyve, 1957. március 18. – Megjegyzés: kizárt, hogy a bíboros széttepte volna reverendáját, az a dülakodásban szakadt el.

14 Uo. Vö.: TYEKVICSKA Árpád: *A bíboros és a katona. Mindszenty József és Pálinkás-Pallavicini Antal a forradalomban*. Századvég Kiadó – 1956-os Intézet, Bp., 1994. 42.

15 MNL OL XIX–A–21–e–0051/1958/Eln. 28. d. 3. ö. e. Horváth János jelentése „Mindszenty József ellenforradalom alatti kiszabadításának körülményeiről”. Bp., 1958. október 28. (A következő két idézet is innen – B. Ma.)

Imre egyetértett a felvetéssel, de Kádár helytelenítette, szerinte „a munkásokat és a dolgozókat megzavarná ez az intézkedés”. Horváth azzal a megbízással indult másnap, október 29-én Felsőpeténybe, hogy erőszak nélkül rábírsa Mindszentyt a távozásra. Délután fél háromkor, egy szovjet páncélautón érkezett a faluba. Kíséretében hat állambiztonsági alkalmazott (ketten civilben, négyen rendőri egyenruhában) és négy szovjet katona volt. Megjelenése nem igazán gerjesztett bizalmat. A bíboros ezért is hihette, hogy a látogatás provokáció, és valójában kísérlet arra, hogy a szovjet katonák kezére adják. Holott Horváth a kormány ajánlatát vitte: Mindszenty elköltözhet az édesanyjához, vagy mehet a Hittudományi Akadémiára.¹⁶ Horváth szerint Mindszenty teljes személyi szabadsága biztosítása mellett primási méltóságába történő visszahelyezését is követelte,¹⁷ de erre ígéretet tenni nem terjedt ki Horváth felhatalmazása. A primás és a párhivatalnok tárgyalása inkább alkudozás lehetett, mert Mindszenty e szavakkal válaszolt az ajánlatra: „Amíg te a ló hátán ülsz, én pedig annak patái alatt vagyok, addig nem fogok megegyezésre törekedni. Csak akkor fogom elhagyni ezt a helyet, ha vagy Esztergomba, vagy pedig a budai bíborosi [sic!] palotába megyek. Inkább az utóbbiba, mert az az a hely, ahol népemnek leginkább szüksége van rám.”¹⁸ A lényeg

Horváth János, az Állami Egyházügyi Hivatal elnöke (jobb oldalon), amint üdvözlő beszédet tart Nyikolaj metropolita díszdoktorrá avatásán, 1954. A Nagy-kormány megbízásából 1956-ban eredménytelenül próbált alkudozni Mindszenty bíborossal

16 HM HIM Hadtörténelmi Levéltár, Budapesti Katonai Bíróság B.II. 071/1957. II. kötet, 238. (r–v.) Horváth János tanúkihallgatási jegyzőkönyve, 1956. december 17. Vö.: MINDSZENTY József: *Emlékirataim* i. m. 414–416.

17 Ezt az információt első kézből, Horváth Jánostól szerezték az újpesti forradalmárok. Egyikőjük szerint „...kérdésemre Horváth János elmondotta, azért mentek Mindszentihez [sic!], mert a kormány megbízásából Rétságról be akarták hozni, illetőleg azért, mert a kormány megbeszéléseket kívánt Mindszentivel folytatni. Mindszenti azonban nem volt hajlandó felutazni, ezért jöttek vissza Horváthék, mert Mindszenti nem találta megfelelőeknek azokat a garanciákat, melyet a kormány akart neki nyújtani. Így Mindszenti Rétságon maradt. Horváth János szerint Mindszentinek olyan kikötései voltak, hogy teljes személyi szabadságot biztosítsanak neki, helyezték vissza primási méltóságába... Horváth János még azt is mondotta, hogy Mindszenti őrizetével megbízott emberek már nagyon szerettek volna megszabadulni Mindszentitől, mert félték a felízgatott parasztok hangulatától, s hogy bántalmazásban részesülnek.” BFL XXV. 4. f. Fővárosi Bíróság TÜK-iratok, 1958. év, 8017/VIII. 414. d. 7255. fol. A Budapesti Fővárosi Bíróság Népbíróvási Tanácsa 1958. május 5-ei zárt tárgyalásának jegyzőkönyve. Kósa Pál I. rendű vádlott kihallgatása.

18 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified 1956–June 1957. 570.3 E. T. Wailes követ távirata az amerikai külügyminisztériumnak. Bp., 1957. január 28.; Az idézett szóhasználatot alátámasztja Horváth

ugyanaz: vagy visszakapja szabadságához a hivatalát is, és ekkor hajlandó távozni, vagy nem és akkor inkább tüntetően marad házi őrizetben. Ha ennél kevesebbre rábólint és elfogadja a kegyet, azzal a kormány reputációját erősítette volna. Nagy Imre kormányfő sem kívánt feltámasztani – legalábbis október utolsó napjaiban – egy befolyásos és eszközökkel felvértezett politikai ellenfelet, de azt fontosnak tartotta, hogy amíg az országban fegyverek ropognak, Mindszenty biztonságos helyre kerüljön. Ez a félresikerült kezdeményezés is magyarázhatja a bíboros későbbi bizalmatlanságát, amiért november 3-ai híres rádiószózatában nem vállalt közösséget Nagy Imrével.

Horváth és idegen kísérőinek jelenléte a falubelieket is nyugtalansággal töltötte el. A tárgyalás alatt egy újabb tüntető csoport vonult a kastélyhoz. Közülük öt fő meggyőződhetett a bíboros testi épségéről, Horváth megígérte nekik, hogy amint megkapja a kormány utasítását, azonnal szabadon engedi Mindszentyt.¹⁹ Azonban nem tudott döntést kicsikarni, hiába üzenté Nagy Imrének, hogy a lengyel kormány is amnesztiában részesítette és visszahelyezte jogaiba Wyszyński bíborost, csak azt a választ kapta a miniszterelnöktől, hogy *„amíg a párt nem hoz határozatot, addig én nem foglalkozom ezzel a dologgal”*.²⁰ Horváth másnap délelőtt 10 óráig, amíg a telefon-összeköttetés meg nem szakadt, kísérletezett a személyes jelentéstétellel, de csak a miniszterelnök titkárságát érte el, illetve Münnich belügyminiszterrel sikerült beszélnie, aki intézkedést ígért, de semmit nem tett.²¹ További, Mindszenty szempontjait figyelembe vevő utasítás híján Horváth nem tudta rábírní a bíborost a távozásra. Az ÁVH-s őrség parancsnoka felvetette, hogy utasítás nélkül engedje szabadon Mindszentyt, ám Horváth saját hatáskörében nem mert így dönteni. Másnap, október 30-án késő délután, az időközben elromlott szovjet páncélos helyett egy rabszállító autón – miután újfent hiába győzködte Mindszentyt, hogy tartson vele – dolgavégezetlenül visszaindult a fővárosba.

A visszaúton, Újpest egyik Váci úti kereszteződésében, az Egyesült Izzó villamosági gyárnál helybéliek tartóztatták fel Horváth rabszállító autóját, és abban politikai foglyokat kerestek. Négy fegyveres forradalmár – a csoportosulást balesetnek gondolva – odasietett, és a jármű hátsó részében megbújt riadt embereket, Horváthot és két egyenruhás államvédelmist (Szobácsi József főhadnagyot és Valde Géza törzsőrmestert) az újpesti forradalmi bizottság vezetőihez vitték azzal, hogy az elfogottak *„valami Mindszenty”* kiszabadítását emlegették.²² Árulkodó mozzanat: a forradalmárok nem-hogy Horváth János kilétével nem voltak tisztában, de azt sem tudták, ki is az a Mind-

János vallomása (HM HIM Hadtörténelmi Levéltár, Budapesti Katonai Bíróság B.II. 071/1957. II. kötet, 238r. Horváth János tanúkihallgatási jegyzőkönyve, 1956. december 17.), valamint Mindszenty emlékiratainak az MMAL-ban található kéziratlapjai.

19 TYEKVICSKA Árpád: *A bíboros és a katona* i. m. 43. A szerző az írott források mellett a küldöttség egyik tagjának személyes elbeszélésére is hivatkozik.

20 MNL OL XX-5-h-3. kötet/1956-58. 82. fol. Nagy Imre és társai. Vizsgálati iratok. Balogh Józsefné vallomása, 1957. május 22.

21 MNL OL XIX-A-21-e-0051/1958/Eln. 28. d. 3. ő. e. Horváth János jelentése „Mindszenty József ellenforradalom alatti kiszabadításának körülményeiről”. Bp., 1958. október 28.

22 ÁBTL 3.1.9. V-142.947/3. 215. fol. Kósa Pál és társai. Jegyzőkönyv Csehi Károly kihallgatásáról. Bp., 1957. június 7.

szenty József... Horváth kihallgatásakor is eleinte jobban foglalkoztatta őket, hogy mit tud a Köztársaság téri pártház titkos pincelejárataról. Ám gyorsan „kapcsoltak”, Mindszentyt ki kell szabadítani, mert az – ahogy egyikük fogalmazott – „világpolitikai esemény” lenne, és „az újpestieknek ezt nem szabad a kezükből kiengedni”.²³ A bíboros kiszabadítását elsőként Rácz Endre, az újpesti nemzetőrség parancsnoka vetette fel, amit Kósa Pál, a forradalmi bizottság vezetője azonnal felkarolt.

Azt tervezték, hogy Mindszentyt Újpestre hozzák, hogy beszéljen a lakosságnak, ezzel emelve az újpesti forradalmárok tekintélyét. Mivel az Egyházügyi Hivatal elfogott elnöke mindegyik szereplőt ismerte, kézenfekvőnek tűnt, hogy ő szervezze meg a forradalmárok és a bíboros találkozását, és ő tárgyaljon az ÁVH-s őrséggel. Horváth – maga sem tudva, miként kezelje a helyzetet, egyfajta önkéntes túszként – vállalkozott a feladatra.²⁴ Kósa Pál az ellene lefolytatott tárgyaláson – tán enyhébb elbírálást remélve – azzal védekezett, hogy ők valójában a bíborost akarták elszigetelni az eseményektől azzal, hogy Újpestre szállítják. „S ha Mindszentit [sic!] sikerül Újpesten tartani, nem fog beavatkozni az országos politikába.”²⁵ „Nekünk sem volt érdekünk az egyházi birtokok visszaadása” – próbált a bírónak érvelni.²⁶

Némi időbe telt, amíg összehozták a csapatot. Ezalatt a budapesti diplomáciai kar már értesült Mindszenty helyzetéről: a budapesti francia követ például október 30-án este fél nyolckor a következőt jelentette: „Jó forrásból értesültem, hogy Mindszenty bíborost szabadon engedték, és holnap újra átveszi püspöki hivatalát.”²⁷ Az újpesti csapat végül 1956. október 30-án, késő este indult el Felsőpeténybe: 16 fegyveres önkéntes, az Újpesti Nemzeti Bizottság több tagja – Gábor László (öt tekintették a csapat vezetőjének, ezért életével fizetett, 1959-ben kivégezték), Győri Pál, Kollár Lajos, Kollár Mihály, Lichtenstein Sándor, Szabó Lajos, Szikora Rudolf, Vanyek Antal – és Horváth János, az Állami Egyházügyi Hivatal elnöke szorongott egy teherautón. A Megyeri úti folyamórlaktanyánál két harckocsi és két tiszt csatlakozott hozzájuk. Az utat egyre harciasabb hangulatban tették meg, az egyik tiszt – mások által cáfolt – története szerint le kellett csitítania a felkelőket, nehogy értelmetlen vakmerőséggel megtámadják, de legalábbis provokálják a feljükk tartó, 25-30 járműből álló szovjet harckocsioszlopot.²⁸ Az

23 BFL XXV. 4. f. Fővárosi Bíróság TÜK-iratok, 1958. év, 8017/III. 409. d. 3432. Jegyzőkönyv Szabó Lajos tanú kihallgatásáról, Bp., 1956. december 21.; Ugyanitt, 8017/VI. 412. d. 6143. Jegyzőkönyv Horváth János tanú kihallgatásáról, Bp., 1957. augusztus 30. (Hasonló tartalmú vallomást rajta kívül többen is tettek.)

24 ÁBTL 3.1.9. V–142.947/3. 248–249. fol. Jegyzőkönyv Szabó Lajos kihallgatásáról. Bp., 1956. december 21.

25 BFL XXV. 4. f. Fővárosi Bíróság TÜK-iratok, 1958. év, 8017/VIII. 414. d. 7256. A Budapesti Fővárosi Bíróság Népbírószági Tanácsa 1958. május 5-ei zárt tárgyalásának jegyzőkönyve; Kósa Pál I. rendű vádlott kihallgatása.

26 BFL XXV. 4. f. Fővárosi Bíróság TÜK-iratok, 1958. év, 8017/VIII. 414. d. 7545. A Budapesti Fővárosi Bíróság Népbírószági Tanácsa 1958. június 20-ai zárt tárgyalásának jegyzőkönyve. – Megjegyzés: Kósa Pált 1959. augusztus 5-én kivégezték.

27 AMAE AD Série: Europe, 1956–1960, sous-série: Hongrie, dossier: 101 Questions religieuses, janvier 1956–juin 1957. fol. 97. Jean Paul-Boncour budapesti francia követ 674. sz. távirata, elküldve Budapestről 1956. október 30-án, 19 óra 30 perckor, megérkezett Párizsba 22 óra 40 perckor.

28 ÁBTL 3.1.9. V–142.947 (sorszám nélküli dosszié) 101. fol. Feljegyzés Mindszenty Budapestre való felhozataláról. Országgyűrségi György százados, 1956. [sic!], helyesen: 1957.] január 1. – BFL XXV. 4. f. Fővárosi Bíróság TÜK-iratok, 1958.

újpestiek Váctól északra, az éjszakai sötétben találkoztak Garami Lajos rétsági ezredessel, tőle tudták meg, hogy Mindszenty már nem Felsőpetényben, hanem a rétsági laktanyában tartózkodik.

Az újpesti forradalmárok tehát elkéstek, de nem fordultak vissza. Mi is történt Felsőpetényben azalatt, amíg odaértek? Az Egyházügyi Hivatal elnökének aznap késő délutáni távozása után, a magára maradt ÁVH-s őrség – furcsa egy fordulat – meglepte azt, amit Horváth saját hatáskörében nem mert: forradalmi bizottságot választott, és október 30. este 19 órától közös döntéssel megszüntette a bíboros őrzését, és közölték vele: „arra megy, amerre akar.”²⁹ Az őrség nem tett mást, mint tudomásul vette és végrehajtotta Nagy Imre két nappal korábbi, október 28-án tett bejelen-

A felsőpetényi Almásy-kastély belső udvara, 1956.
A lakosságot a bíboros távozása még napokig
izgalomban tartotta

tését az Államvédelmi Hatóság megszüntetéséről. A részleteket Tóth János plébános, a bíboros felsőpetényi titkára mesélte el a Szabad Kossuth Rádióknak adott interjújában: az „*esti órákban a fogoly főpap elé odalépett az államvédelmi őrség parancsnoka és bejelentette, hogy a hercegprímás fogva tartását törvénytelennek és indokolatlannak tartja.*”³⁰ A döntést Németh Hugó parancsnok közölte a falu tanácselnökével és tőle kért további intézkedést. Az őrség tagjai pedig egy metamorfózison mentek át: nemzetiszínű karszalagot húztak és forradalmi tanácsot alakítottak... Ezután érkezett a helyszínre a rétsági páncélos tiszthelyettes kiképző ezred különítménye, és vitte magával Mindszentyt a laktanya biztonságába.

Maga Mindszenty is ezzel egybecsengően adta elő a történeteket Olaszország budapesti követének, aki 1957 nagycsütröttökén az első közt látogathatta meg az amerikai követségen. A bíboros felháborodott a kádári propaganda állításán, miszerint ő arra

év, 8017/VIII. 414. d. 7332. A Budapesti Fővárosi Bíróság Népbírószági Tanácsa 1958. május 13-ai zárt tárgyalásának jegyzőkönyve; Gábor László II. rendű vádlott kihallgatása.

29 HM HIM Hadtörténelmi Levéltár, Budapesti Katonai Bíróság B.II. 071/1957. Tárgyalási jegyzőkönyv Pálkás Antal őrnagy és társai bűnügyében, 1957. szeptember 3. 36. lap.

30 *A magyar forradalom és szabadságharc a hazai rádióadások tükrében.* 208. (1956. október 31-i adás.)

használta volna ki a felkelést, hogy kivonja magát az életfogytiglani büntetés alól. Ezt cáfolandó mesélte el, hogy a politikai rendőrség helyi képviselője tette az első lépést kiszabadulása érdekében: félve attól, hogy ezt a parasztok teszik, inkább elébe vágott az eseményeknek, és maga hozott létre egy „felkelőbizottságot”.³¹ Ugyanezt jelentette az amerikai követség is: „a bíborost valójában először a belügyminisztérium Felsőpetényben állomásozó személyzetéből megalakult bizottság bocsátotta szabadon.” Ezt egyébként a bíboros emlékiratai is megörökítették.³²

Kérdés, hogy a Felsőpeténytől 11 kilométerre található rétsági páncélos ezredben pontosan ki és kitől kapott tájékoztatást a felsőpetényi helyzetről. Már október 30. előtt is hírek keringtek kiszabadítási tervekről, konkrét lépés viszont október 30. késő estéig nem történt. Visszaemlékezései szerint Kristóf Béla, Vác ekkori tanácselnöke – a Legfőbb Ügyészség Forradalmi Tanácsától kapott információkra hivatkozva – október 30-án este 10 óra körül telefonált Rétságra azzal, hogy Mindszentyt Felsőpetényben őrzik. Erről ott már két-három órája tudtak, mert a felsőpetényi községi nemzetőrség parancsnoka, Janecskó János is értesítette a laktanya vezetését, hogy Mindszenty őrizetlenül maradt a kastélyban. Kérte is, hogy a bíborost – biztonsága érdekében – szállítsák át Rétságra. A biztonsági szempontokra tehát nemcsak Horváth János kormánykűldött, hanem mások is hivatkoztak.

A rétsági laktanya parancsnoka, Garami Lajos ezredes elrendelte Mindszenty átszállítását Felsőpetényből Rétságra. Voltak, akik úgy hallották, hogy Pálincás (korábbi nevén: Pallavicini) Antal őrnagy, az alakulat forradalmi katonai tanácsának frissen megválasztott elnöke intézkedett. A névváltoztatás azt a ritka élettörténetet takarja, hogy a kommunista ideológia hatása alá kerülve az őrnagy szakított családjá örgrófságával és Pallaviciniről Pálincásra magyarosított, mondhatni „proletárosított”. Mindszenty emlékirataiban is az szerepel, hogy őt személyesen Pallavicini őrnagy szabadította ki, de ez nem így történt.³³ Állításával Mindszenty egy dramaturgiai fordulatot kreált: egyik primáselődjét, Martinuzzi Fráter Györgyöt Sforza-Pallavicini generális és emberei gyilkolták meg 1551. december 17-én, most pedig, négyszáz év elteltével ennek a Pallavicininek a leszármazottja adja vissza az érsekutód szabadságát. A későbbi tragikus fejleményekben kifejezetten „Is-ten ujját látta”: az egyik Pallavicini primást gyilkolt, míg egy másik Pallavicini egy másik primás életéért a halált szenvedte el.³⁴ A valóság azonban egészen más volt. Amikor

31 AMAE AD Série: Europe, 1956–1960, sous-série: Hongrie, dossier: 101 Questions religieuses, janvier 1956–juin 1957. fol. 221–222. Jean Paul-Boncour követ 676–678. sz. távirata, Bp., 1957. április 19. 16 óra. Megérkezett [Párizs-ba]: 1957. április 19. 20 óra 35 perc.

32 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified 1956–June 1957. 570.3 Wailes követ távirata az amerikai külügyminisztériumnak. Bp., 1957. január 28.; MINDSZENTY József: *Emlékirataim* i. m. 416–417.

33 Pálincás (Pallavicini) Antal neves arisztokrata családok sarja: édesapja révén az olasz Pallavicini örgrófok leszármazottja; anyai nagyapja gróf Andrássy Gyulának, az Osztrák–Magyar Monarchia első miniszterelnökének a fia volt. A történekről és Pálincás Antal életéről kiváló feldolgozás TYEKVICSKA Árpád: *A bíboros és a katona* i. m. Újabb értekezés Clemente MANENTI: *Ungheria 1956. Il cardinale e il suo custode*. Sellerio, Palermo, 2006.

34 MÉSZÁROS Tibor: *A száműzött bíboros szolgálatában* i. m. 96. 1973. október 23-ai feljegyzés. – Pálincás Antal: 1957-ben kivégezték a forradalom alatti tevékenységéért.

Mindszenty 1957 nagycsütörtökén diplomatákkal beszélgetett, azt is elmondta, hogy „csak úgy volt hajlandó elhagyni internálásának helyét, ha magával viheti személyes irattárát, különösen visszaemlékezéseinek néhány száz oldalát. Az orosz hadsereg azonban igénybe vette a környék egyetlen teherautóját. Emiatt késlekedett a fővárosba indulással. A honvédség volt az első, amely megszerezte számára az általa megkívánt közlekedési eszközt, de ezzel egy időben más szervezetek, nevezetesen csepeli munkáscsoportok is jöttek az ő kiszabadítására. Mese tehát, hogy kiszabadulását Pallavicininek, a reakciós katonatisztnek tulajdonítják” – foglalta össze a bíboros szavait a francia diplomata.³⁵

Bizonyosra vehetjük tehát, hogy Pálincás őrnagy nem tartott azzal a négy önként jelentkezővel (Stift Róbert, Vajtai Gyula, Tóth József főhadnagyokkal és Galajda Béla hadnaggal), akik átmentek Mindszentyért Felsőpeténybe, sőt vallomása szerint az egységet sem ő küldte, csupán sietős elkészülésüket látta. Az egység a feladatot egyetlen puskalövés nélkül végrehajtotta.³⁶ Az emlékezet csalfaságát a *Magyar Szabadság* című lap 1956. november 1-jei száma is magyarázza: Pálincás Antalra hivatkozva aznap egy cikk jelent meg Mindszenty József „kiszabadításának hiteles történetéről”. A legendateremtő írás szerint 1956. október 30-án a késő esti órákban a rétsági honvédtisztek „rövid tűzharcban” elkergették a bíborost őrző államvédelmiseket.³⁷ Arra is akadt példa, hogy az újpestiek egyike fényképeket mutogatott társainak Mindszentyről és legyilkolt emberekről, akik „...az ő kijelentése szerint Mindszentyt őrizték, és akiket ők gyilkoltak meg”.³⁸ Az újságcikk bekerült a Pálincás-per aktái közé is, holott valójában senkinek nem esett bántódása, a felakasztott ávósok fotója nem Felsőpetényben készült, és – amint ez a fentiekből is kiderült – Mindszentyt sem kellett kiszabadítani, mert már szabad volt, amikor 30-án este érte jött a négyfős rétsági tiszti csoport, hogy az őrizetlenül hagyott kényszerlakhelyről a honvédség biztonságosabb laktanyájába szállítsák.³⁹

A primás először bizalmatlanul fogadta a vacsoraidőben érkezett tiszteket, attól tartott, hogy ki akarják végezni. A helyzet tisztázása után viszont önként velük tartott. Holmijából egy-egy aprósággal köszönte meg a katonák fáradozását, Tóth József például egy

35 AMAE AD Série: Europe, 1956–1960, sous-série: Hongrie, dossier: 101 Questions religieuses, janvier 1956–juin 1957. fol. 221. (r–v). Jean Paul-Boncour, Franciaország budapesti követének 676–678. sz. távirata. Bp., 1957. április 19. 16 óra. Megérkezett [Párizsba]: 1957. április 19. 20 óra 35 perc.

36 Egyes sajtóhírek, s azokat átvéve feldolgozások is, tévesen tűzharcról írtak. A szemtanúk egybehangzóan az akció békés lefolyásáról számoltak be: ÁBTL 3.1.9. V–142.947 (alapdosszié) 101. fol. Feljegyzés Mindszenty Budapestre való felhozataláról. Országgyűlési Gyűjtemény, 1956. [sic! helyesen: 1957.] január 1.; HM HIM Hadtörténelmi Levéltár, Budapesti Katonai Bíróság 014/1959. szám alatti iratai.

37 Kocsis Tamás: Mindszenty József hercegprimás kiszabadításának hiteles története. *Magyar Szabadság*, 1. évf. 2. sz. 1956. november 1. Címlap.

38 ÁBTL 3.1.9. V–142.947/3. 117. fol. Kósa Pál és társai. Jegyzőkönyv Bertalan Miklós tanú (volt ávh-s) kihallgatásáról. Bp., 1957. július 29.; BFL XXV. 4 f. Fővárosi Bíróság TÚK-iratok, 1958. év, 8017/VI. 412. d. 5554. Jegyzőkönyv Tóth Gábor gyanúsított kihallgatásáról, Bp., 1957. augusztus 5.

39 A történeteket elsőként feldolgozta BURILLÁK Attila: Mindszenty kiszabadulása. 1956. október 30–31. *História* 9 (1989) 1–2. 60–61. Kimerítő részletességgel feltárta TYEKVICSKA Árpád: A bíboros útja. Mindszenty József kiszabadításának története. In: *Írások a forradalomról*. Nógrád Megyei Levéltár, Balassagyarmat, 2006. 105–154. (Nagy Iván könyvek 16.) Interneten: <http://www.nogradarchiv.hu/data/files/206414719.pdf>.

fából faragott dohányszelencét és egy pizsamát kapott tőle.⁴⁰ Készülődés közben tette tiszteletét Záborszky Csaba evangélikus lelkész, s még néhány falubeli. Végül a két katonai gépkocsi este tíz óra után indult el Rétságra, miután a bíboros elkészönt a távozása hírére öszszegyűlt felsőpetényiektől. Pálinkás Antal őrnagy a rétsági lakatnyában köszöntötte a bíborost, bemutatkozáskor az eredeti arisztokrata családnevét, a Mindszentynek hiteles Pallavicinit is használva (édesapja és testvére, id. és ifj. Pallavicini György Mindszenty személyes ismerősei és elkötelezett legitimisták voltak).⁴¹ Pálinkás volt az, aki a további teendőkről telefonon beszélt Tildy Zoltán államminiszter titkárságával, és azt az utasítást kapta, hogy a bíborost reggel szállítsák Budapestre.⁴² Mindszenty a laktanya parancsnokával, Garami Lajos ezredessel is találkozott. Még mindig meglehetősen gyanakvó volt. *„Bemutatkozás után azt mondta, »katona urak, [ugye] nem fognak agyonlőni«. Én azt válaszoltam »nézze elvtárs« – kiszaladt a számon – »nem lesz semmi baja, itt fog aludni, reggel el fogják vinni«.*⁴³ Ezután Mindszenty még fogadta azokat az embereket, akik kimondottan az ő láthatására érkeztek ide, és csak hajnali egy órakor tért nyugovóra néhány órányi alvás erejére. Állítólag Kovács Vince váci általános püspök Vácra invitálta Mindszentyt, aki azonban jobban érezte magát katonákkal körülvéve, mint a békepap hírében álló helynök vendégeként. Ezalatt néhány rétsági tiszt visszatért Felsőpeténybe és őrizetbe vette az ott maradt államvédelmiseket.

Mindszenty József és Pálinkás Antal. A bíboros bizalmával tüntette ki a magát kommunistának valló őrnagyot, a rétsági forradalmi katonatanács elnökét, aki 1956. október 31-én egy különítménnyel Budapestre szállította őt

40 HM HIM Hadtörténelmi Levéltár, Budapesti Katonai Bíróság B.II. 071/1957. Ítélet Pálinkás Antal őrnagy és társai bűnügyében. Bp., 1957. szeptember 16. 12. lap.

41 HM HIM Hadtörténelmi Levéltár, Budapesti Katonai Bíróság B.II. 071/1957. Tárgyalási jegyzőkönyv Pálinkás Antal őrnagy és társai bűnügyében, 1957. szeptember 2. 10. lap. Pálinkás Antal bírósági vallomása.

42 Uo. 12. lap. Pálinkás Antal bírósági vallomása.

43 HM HIM Hadtörténelmi Levéltár, Budapesti Katonai Bíróság B.II. 071/1957. Folytatólagos tárgyalási jegyzőkönyv Pálinkás Antal őrnagy és társai bűnügyében, 1957. szeptember 3. 24. lap. Garami Lajos bírósági vallomása.

Mindszenty később visszatérően ehhez a naphoz kötötte rehabilitálását, kihangsúlyozva, hogy Kádár János államminiszter is egyetértett szabadon bocsátásával, sőt Münnich Ferenc belügyminiszter sem tett ellenvetést.⁴⁴ A primás azonban eltévesztette a napot, mert október 30-án délután a budapesti Szabad Kossuth Rádióban még csak arról adtak hírt, hogy Tildy Zoltán államminiszter fogadott egy munkásküldöttséget, amelynek kijelentette: időszerű Mindszenty József bíboros érsek visszatérése Esztergomba, hogy részt vehessen abban „a nemes küzdelemben, amelyik hazánknak ebben a történelmi napjaiban minden igaz hazafira vár”.⁴⁵ A bíboros kiszabadítására irányuló spontán törekvések tehát a rétsági honvédségi laktanyában futottak össze. Az újppestiek is itt éjszakáztak, és jobb híján hajnalban csatlakoztak a bíborost a fővárosba kísérő konvojhoz. Nemcsak Tildy titkárságán látták jónak, ha Mindszentyt a fővárosba szállítatják, a primás maga is a budai Várban lévő lakásába, és nem esztergomi székhelyére kívánt menni. Az úri cél megválasztásával önkéntelenül jelezte, hogy az egyházkormányzati feladatok mellett figyelmet kíván szentelni a tisztségéből eredő közjogi-politikai feladatainak is.

TÁJÉKOZÓDÁS

A Mindszentyt Rétságról Budapestre szállító egység parancsnoka Pálinkás Antal lett.⁴⁶ Menetoszlopuk három (két újppesti és egy rétsági) harckocsiból, egy rohamlövegből, két katonai tehergépkocsiból és két Pobeda gépkocsiból állt, és október 31-én reggel 6 órakor indult el Rétságról a fővárosba. Az első autóban az újppesti csoport vezetői, a máso-

44 „56. okt. 30. A nemzeti kormány M[indszenty]. elítélését teljesen alaptalannak és törvénytelennek jelenti ki. A kormányban csak Tildy és Kovács nem-kommunista. Kádár jelen volt a minisztertanácsban és nem volt ellene, tehát hozzájárult. (Csak nov. 3-án disszidált.)” MMAL 020/a dosszié, I. Feljegyzések, fogalmazványok, 4. „Feljegyzések 1955–56-ról.” Mindszenty kézírásos jegyzete; NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified 1958. Emlékeztető James W. Pratt követségi első titkár és Mindszenty József bíboros beszélgetéséről, 1958. október 26. – Megjegyzés: Kádár János november 1-jén este a budapesti szovjet nagykövetségre ment, 2-án megérkezett Moszkvába, 3-án a késő esti órákban már Szolnokon volt. Münnich Ferenc belügyminiszter nem vett részt sem az 1956. október 30-ai, sem az október 31-ei kabinetülésen.

45 Jelenkortörténeti Adattár: <http://www.tit.oszk.hu/szer/hangjatszas2.phtml>, Szabad Kossuth Rádió hanganyaga, 1956. október 30. 16:43.; *Népszava*, 1956. október 31. Közli: Mindszenty okmánytár, III. kötet. Mindszenty áldozata i. m. 305., újabban: 1956 és a politikai pártok. Politikai pártok az 1956-os forradalomban. 1956. október 23–november 4. Válogatott dokumentumok. Szerk.: VIDA István. MTA Jelenkor-kutató Bizottság, Budapest, 1998. 293. – Megjegyzés: Tildy a kihallgatásai során ezzel egészítette ki a cikk tartalmát: „E fotómásolaton lévő újságcikkben foglaltak megfelelnek a valóságnak, de ezt emlékezetem szerint Mindszentynek tanácsoltam (mert jobb szerettem volna, ha Esztergomba megy), de lehetséges, hogy [a] munkásküldöttség előtt is megemlítettem. Budapest, 1957. július 2. Tildy Zoltán” MNL OL XX–5–h–21. kötet/1956–58. Nagy Imre és társai. Vizsgálati iratok.

46 Vitatott, hogy ezt saját elhatározásból, vagy Keresztes János, a Parlament testőrparancsnokának közvetlen utasítására vállalta. A katonai ügyészség kérdésére ugyan többen Keresztest nevezték meg a parancs forrásának, de ő ezt kihallgatásai során – miután 1957. február 25-én letartóztatták – mindvégig tagadta. Keresztest igazolja Háty Gyula, akinek Pálinkás Antal mint cellatársa mesélte el a történeteket: „Váradi ezredes autóba ült, hogy jelentse az esetet Budapesten és utasítást kérjen. Miért, miért nem, utasítás nélkül tért vissza és Tóninak legjobb belátása szerint kellett cselekednie.” Háty Gyula: *Született 1900-ban. Emlékezések*. Interart, Bp., 1990. 432.

A Rétságról hajnalban indult katonai karaván több megszakítással reggel 9 órára érkezett meg a budai Űri utcába, a prímási palotába. A kíséret egyik rohamlövege a rezidenciával szemben, háttal az Űri utca 51. szám bejáratának, 1956. október 31. után

dikban a bíboros, Tóth János plébános, Pálinkás őrnagy és egy rétsági főhadnagy ültek. A hír gyorsabb volt a járműveknél. Mindszenty József valóságos diadalmenetben haladt Budapest felé. Eközben olyan apró kellemetlenségeket észre sem vett, hogy a hűtővíz felforrása miatt hol a két hátsó, hol az első harckocsi maradt le, amelyek azért idővel beérték a településeken lassítva áthaladó konvojt. *„Az úton mindenütt láttuk, hogy virág volt elhintve, és mondták az emberek, hogy erre ment el Mindszenty”* – idézte fel a fogadtatás hangulatát az egyik lemaradt kísérő.⁴⁷ Mindenhol marasztalták legalább egy szóra, de a bíboros gépkocsija még Vácott, az ősi püspöki székvárosban is csak pár percre állt meg az összesereglett emberek üdvözlésére.⁴⁸

Mindszenty bíboros kézírásos üzenete az újpesti forradalmárokhoz, 1956. október 31.

47 ÁBTL 3.1.9. V–142.947/1. 205. fol. Jegyzőkönyv Vanyek Antal kihallgatásáról, 1957. június 6.

48 HORVÁTH M. Ferenc: *Vác '56 – Vác 1956-ban és a megtorlás időszakában*. I. kötet. Váci Levéltár, Vác, 2006. 67. Megjegyzés: Pálinkás Antal őrnagy szerint még a pisztolyát is elő kellett venni ahhoz, nehogy a tömeg kiemelje Mindszentyt az autóból. (HM HIM Hadtörténelmi Levéltár, Budapesti Katonai Bíróság B.II. 071/1957. Tárgyalási jegyzőkönyv Pálinkás Antal őrnagy és társai bűnügyében, 1957. szeptember 2. 13. lap.)

Mindszenty József az öt Budapestre kísérő rétsági katonákkal a háborús lövedékektől sérült budavári primási palota udvarán, 1956. október 31.

Újpesten az ottani, Rétságot megjárt forradalmárok bánatára még ennyi időre sem álltak meg. Mindszenty kárpótlásul egy személyes levelet küldött az egyik kanonokjával, amit az őt hiába váró tömeg előtt fel is olvastak:

„Kedves Újpesti Hívek!

Értesülök, hogy hazautazásomat mily szeretettel és ragaszkodással nagy tömegben vártátok.

Az éjszaka zaklatottságában nem került elintézésre és megbeszélésre némely részlet. A követséget megáldottam.

Az egyházmegye kanonokját, Pataki kanonok urat küldöm, hogy tolmácsolja üzenetemet és vigye meg áldásomat. Megáldom a jelenlévőket, az otthoniakat.

Legyetek hűek Egyházatokhoz és magyar hazátokhoz és szívében rab főpásztorotokhoz. Buda, 1956. október 31. † Mindszenty József bíboros, hercegprímás.”⁴⁹

A bíboros reggel 8 óra 55 perckor érkezett meg a budai várba, a környékbeli lakosok azonban – legalábbis a Mindszentyt kísérő egyik tiszt szerint – csak akkor eszméltek, amikor a kíséretében lévő újpestiek a Moszkva (ma: Széll Kálmán) tértől a Várba felfelé menet hangosan kiabálni kezdték, hogy *„hozzuk Mindszentyt”*. A megérkezés pillanatában

49 BFL XXV. 4. f. Fővárosi Bíróság TÜK-iratok, 1958. év, 8017/VII. 413. d. 6208. fol. Mindszenty József üzenete az újpestiekhez. Kéziratos eredeti levél. Fotokópiában közölte: *Népakarát*, 1957. szeptember 4. 2.

az Úri utcában csupán 20-30 fős csoport verődött össze, akiknek Mindszenty a pápai himnusz eléneklése után áldást osztott.⁵⁰ Mások emlékei szerint ennél sokkal több, 1000-1500 ember zsúfolódott össze a szűk utcában.⁵¹ Idővel bizonyosan nagyon sokan igyekeztek üdvözölni és láthatni a prímást. Horváth János, az Állami Egyházügyi Hivatal elnöke nem mert elmozdulni és mindvégig ott feszengett az újpestiek között, amíg egyikük rá nem szólt, hogy „tűnjön el”.⁵² Pálkás őrnagy a feladat sikeres teljesítését jelentette Tildy Zoltán államminiszternek, aki köszönetet mondott és azt üzenté a bíborosnak, hogy a kormány hamarosan kapcsolatba lép vele. Pálkás pedig, miután Mátravölgyi József százados vezetése alatt 15 fős alakulatot rendelt Mindszenty őrzésére, visszatért Rétságára. A forradalom leverése után nem ezért tartóztatták le, de mindez közrejátszott az ellene hozott súlyos ítéletben: Pálkás Antalt, a rétsági forradalmi katonai tanács elnökét 1957. december 10-én, alig harmincöt évesen kivégezték.

A bíboros visszatérése előtt mindössze tíz perccel, 8 óra 45 perckor a Szabad Kossuth Rádióban „fontos közleményt” olvastak be: „A Magyar Nemzeti Kormány megállapítja, hogy Mindszenty József bíboros hercegprímás ellen 1948-ban indított eljárás minden törvényes alapot nélkülözött, az akkori rendszer által ellene emelt vádak alaptalanok voltak. Mindezek alapján a Magyar Nemzeti Kormány kijelenti: a Mindszenty hercegprímás ellen elrendelt jogfosztó intézkedések érvénytele-

Mindszenty bíboros a sajtó képviselői és várakozó látogatók között,
1956. november 1.

50 ÁBTL 3.1.9. V–142.947 (alapdosszié) 102. fol. Feljegyzés Mindszenty Budapestre való felhozataláról. Országgyűzés György százados, 1956. [sic!] január 1. – A budapesti érkezést egyes feldolgozások is eltúlozzák. Isaac Deutscher szerint például az „antikommunizmus diadalmenete látványos tetőpontját Mindszenty bíboros Budapestre való bevonulásával érte el, amit a város minden templomának zúgó harangszava kísért az egész világnak tudtára adva a nagy eseményt. A bíboros átvette a népfölkelés szellemi vezetését.” Idézi FEHÉR Ferenc–HELLER Ágnes: *Egy forradalom üzenete. Magyarország, 1956.* Kossuth Kiadó, Bp., 1989. 124.

51 HM HIM Hadtörténelmi Levéltár, Budapesti Katonai Bíróság B.II. 071/1957. Folytatólagos tárgyalási jegyzőkönyv Pálkás Antal őrnagy és társai bűnügyében, 1957. szeptember 5. 80. lap. Mátravölgyi József bírósági vallomása.

52 ÁBTL 3.1.9. V–142.947 (alapdosszié) 28. fol. Lichtenstein Sándor vallomása, 1957. június 4.; Uo. 138. fol. Horváth János tanúkihallgatási jegyzőkönyve, 1957. augusztus 30. – Megjegyzés: Horváthot a lakásáról a forradalmárok visszavitték Újpestre, többször kihallgatták, a halálos ítéletet is kilátásba helyezték, végül november 4-én megszökött, és 11-étől ismét a hivatalában dolgozott.

nek, ennek következtében a hercegprímás minden állampolgári és egyházi jogát korlátozás nélkül gyakorolhatja. Aláírás Nagy Imre miniszterelnök.”⁵³

A rehabilitálási nyilatkozat kiadását főleg Tildy Zoltán forszírozta. Minisztertanácsi ülésen nem vitatták meg, de egyes kormánytagok beleegyeztek, nem utolsósorban azért, hogy elnyerjék a főpap lojalitását „a népi demokrácia iránt”. Erdei Ferenc, a minisztertanács egyik elnökhelyettesének kilenc hónappal később tett vallomása szerint „Tildy több ízben felvetette, hogy rendezni kell Mindszenty helyzetét, de nem találtunk megoldást. Október 31-én nov. 2-án reggel Tildy felhívott, hogy menjek át hozzá. Bognár József és még mások voltak jelen. Közölte, hogy beszélt Nagy Imrével és megállapodtak abban, hogy Mindszenty ügyét a legsürgősebben rendezni kell. Felszólított, hogy írjak egy nyilatkozat-szöveget. Lényegében diktálása alapján ezt megírtam, majd a szöveget bevitettem Nagy Imréhez.”⁵⁴ Erdei láthatóan bizonytalankodott a dátumot illetően, különben nem javította volna át a helyes október 31-ét a téves november 2-ára. A nyilatkozat kétféle verzióban készült.⁵⁵ Az egyik semmitmondó volt és csupán annyit tartalmazott, hogy elengedik Mindszenty hátralévő büntetését, a másik viszont – és Nagy Imre ezt írta alá és ezt hozták nyilvánosságra – azt is leszögezte, hogy a primást ártatlanul ítélték el. Nagy Imre később, már a vizsgálati fogságban rámutatott, hogy személy szerint nem értett egyet a nyilatkozattal, az a kabinet testületi döntése volt, és az is csak azzal hagyta jóvá a nyilatkozatot, ha Mindszentytől „rehabilitálása előtt jövőendő politikai magatartását illetően előzetes garanciát” kap.⁵⁶ A közleményt nem is tekintette többnek, mint gesztusnak: „A rehabilitációnál elsősorban politikai szempontok érvényesültek és a helyzetből fakadó rendkívüli sürgősség. Ilyen körülmények között ez volt a járható azzal, hogy egy utólagosan lefolytatandó vizsgálat feltételezésem szerint alátámasztja a nyilatkozatban foglaltakat.”⁵⁷ Formailag szabályos jogi rehabilitációra, amit bíróság vagy államfő adhat, akkoriban idő sem volt.

53 Jelenkortörténeti Adattár: <http://www.tit.oszk.hu/szer/hangjatszas2.phtml>, Szabad Kossuth Rádió hanganyaga, 1956. október 31. 08:45. A nyilatkozatot lásd MNL OL XX-5-h-8. kötet/1956-58. (13. d.) 104. fol. Nagy Imre és társai. Vizsgálati iratok. „Nagy Imre kézjeggyével ellátott okmány Mindszenty József volt [sic!] hercegprímás rehabilitálására”. K. n. [1956. október 31.] Faksimilében: *Ellenforradalmi erők a magyar októberi eseményekben. III.* Kiadja a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa Tájékoztatási Hivatala, é. n. 58.; – Megjegyzés: a szakirodalomban tévesen november 1. szerepel a rehabilitációs nyilatkozat kiadási dátumaként, lásd RAINER M. János: *Nagy Imre. Politikai életrajz.* II. kötet. 1956-os Intézet, Budapest, 1999. 316–317.

54 MNL OL XX-5-h-3. kötet/1956-58. 340. fol. Nagy Imre és társai. Vizsgálati iratok. Jegyzőkönyv Erdei Ferenc kihallgatásáról, 1957. július 19. Áthúzás az eredetiben. Az idézetben álló betűkkel írt szavak kézírásos betoldások. – B. Ma. – A közlemény megszületéséről tartalmilag egyező részlet: MNL OL XX-5-h-20. kötet/1956-58. 58. fol. Jegyzőkönyv Erdei Ferenc kihallgatásáról. 1957. július 23. (Megjegyzés: Tildy cáfolta Erdei vallomását.)

55 MNL OL XX-5-h-3. kötet/1956-58. 82. fol. Nagy Imre és társai. Vizsgálati iratok. Jegyzőkönyv Balogh Józsefné [Nagy Imre titkárnőjének] vallomásáról, 1957. május 22.

56 MNL OL XX-5-h-8. kötet/1956-58. 166. fol. Nagy Imre és társai. Vizsgálati iratok. Jegyzőkönyv Nagy Imre kihallgatásáról. Bp., 1957. szeptember 2. és MNL OL XX-5-h-1. kötet/1956-58. 164. fol. Jegyzőkönyv Nagy Imre kihallgatásáról. Bp., 1957. június 28.

57 MNL OL XX-5-h-1. kötet/1956-58. 162. fol. Nagy Imre és társai. Vizsgálati iratok. Jegyzőkönyv Nagy Imre kihallgatásáról. Bp., 1957. június 28.

Mindszenty visszatérésének és rehabilitálásának szenzációs híre után fél órán belül hihetetlenül felgyorsultak az események.⁵⁸ A sajtó ostromolni kezdte Mindszentyt, aki-ről az első fényképes hír a *Magyar Honvéd* című lapban jelent meg, majd a primás sorra adott interjút több hazai és külföldi médiumnak. Személyesen „jöttek a különböző nyugati követségek beosztottjai, az ekkor már Budapesten tartózkodó nyugati újságírók tömegei, valamint a környékbeli kis-nagy és segédpapok prosciói” – jegyezte fel a szemtanú, hozzátéve: „jellemző a papokra, hogy már az első pillanatot felhasználták arra, hogy egymásra feljelentő és kompromittáló jelentéseket irkáljanak... Jellemző továbbá, hogy [Mindszenty] itt Budapesten sem fogadta a békepapokat, akik orrlógatva távoztak.”⁵⁹ XII. Piusz pápa táviratban üdvözölte bíborosát (aznap délig még több mint 2100 távirat érkezett a világ minden szegletéből,⁶⁰ az első üdvözlők között volt a hajdani amerikai követ, Selden Chapin).⁶¹ Az egyetlen államfő, aki jókívánságait fejezte ki, az ír függetlenségi harc meghatározó alakja, Éamon de Valera volt (amit Mindszenty 1973-ban, amikor Nagy-Britanniában járt, külön táviratban köszönt meg).⁶² A vasfüggöny mögül csak egyetlen üdvözlés jött, Kelet-Berlin egyik plébánosától. A határon túli magyaroktól ekkor még egy sem.⁶³ A bíborosnak emléket állítók között a Fejér megyei Martonvásár Nemzeti Bizottsága

Nagy Imre miniszterelnök (középen) tájékoztatót tart a minisztertanács elnökségi ülésén a parlamentben, mellette Dobi István, az Elnöki Tanács elnöke (balról), 1956. október 28. 1956. október 24-én az Elnöki Tanács Nagy Imrét választotta a minisztertanács elnökévé, október 27-től államminiszter lett Tildy Zoltán (jobbról a második). Törölték a besorozási rendszert és feloszlatták az Államvédelmi Hatóságot

58 A történetek összefoglalására lásd SZABÓ Csaba: Mindszenty József bíboros szabadon töltött napjai 1956-ban. In: *ÁVH – politika – 1956*. Szerk.: OKVÁTH Imre. ÁBTL, Bp., 2007. 223–234.

59 ÁBTL 3.1.9. V–142.947 (alapdosszié) 102. fol. Feljegyzés Mindszenty Budapestre való felhozataláról. Országgyűlés György százados, 1956. [sic! 1957] január 1.

60 *Északmagyarország*, 12. évf. 259. sz. 1956. november 2. 2.

61 NARA RG 59. General Records of the Department of State. CDF 1955–1959. Box 4805. 864.413/10–3156 HBS. Chapin 678. sz. távirata az amerikai külügyminiszternek. Teherán, 1956. október 31., illetve Herbert C. Hoover külügyminiszter-helyettes 182. sz. távirata a budapesti amerikai követségre (1956. november 1.); nem ellenzik, hogy továbbítsák Mindszentynek Chapin üzenetét.

62 MNL OL XIX–A–21–e–4–3/1973. 29. d. Külügyminisztériumból érkezett tájékoztatók: Jókai Lóránd nagykövet jelentése Mindszenty József angliai látogatásáról megjelent holland sajtóhírekről. Hága, 1973. július 25.

63 MMAL 020/b dosszié, „Az 1956-os szabadságharc” című kézirat.

járt az élen: az addigi Vorosilov utcát Mindszenty József utcára keresztelte át.⁶⁴ Az aznapi hazai és külföldi rádióadások kisebb eltérésekkel, túlzásoktól sem mentesen, részletesen beszámoltak a történetekről. A Szabad Európa Rádió egyenesen azt állította: azért tört ki a forradalom, hogy Mindszentyt kiszabadítsa. Borsányi Julián szerkesztő glosszájában számon kérte Nagy Imre miniszterelnökön, hogy a hatalom átvétele után miért nem engedte rögtön szabadon a bíborost. Szabadsága első teljes napján Mindszenty arra is szakított időt, hogy a világ katolikus püspökeinek megköszönje az addigi adományokat, számítva egyúttal további segítségükre.⁶⁵

A bíboros visszanyert szabadsága a nemzetközi sajtó vezető hírei közé került. Az Egyesült Államok Nemzetbiztonsági Tanácsában John Forster Dulles külügyminiszter Mindszentyt Magyarország irányítására alkalmas, integráló erejű vezetőnek nevezte.⁶⁶ A külügyminiszter egyéni véleményét az amerikai tájékoztatási hivatal sajtófőnöke általánosította: azt nyilatkozta, hogy a magyar kormány élére az amerikai kormány a „vaskezű” Mindszentyt tartja a legmegfelelőbbnek.⁶⁷ A kérdést egy újságíró is Mindszentynek szegezte: *„Az újságok azt írják, hogy Ön [...] az egyetlen ember lehetne, aki egyesíthetné az összes magyart.*

A primás első nyilvános üzenete 1956. november 1-jén, este 20 óra 24 perckor hangzott el a Szabad Kossuth Rádióban, amit napközben rögzítettek a primási rezidencia udvarán

64 A Szív, 11. évf. 1. sz. 1956. november 3. 1.

65 „A világ katolikus püspökeinek!” MMAL 024. dosszié. Közli Soós Viktor Attila: Mindszenty József a forradalom idején. In: *A katolikus egyház 1956-ban*. Szerk.: ROSDY Pál. Új Ember, Bp., 2006. 129–139:132., újabban: PÁNCZÉL HEGEDŰS János: *Mindszenty 1956 – nem forradalom, hanem szabadságharc*. NKE–Molnár Tamás Kutatóközpont, Bp., 2014. 163.

66 „In such a heavily Catholic nation as Hungary, Cardinal Mindszenty might prove to be such a leader and unifying force.” Dwight D. Eisenhower Presidential Library, Abilene, Kansas (a továbbiakban: Eisenhower Library) Papers as President of the United States, 1953–61. [Ann Whitman File] Box 19. NSC Records. Emlékeztető a Nemzetbiztonsági Tanács 302. sz. gyűléséről. Washington, 1956. november 1. 9.00–10.55 óra; Magyarul közli SOMORJAI Ádám: *Amerikai levéltári források Mindszenty József bíboros primásról, esztergomi érsekről. Publikált források 1956–1967. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 19 (2007) 3–4. 180. A kérdéstről lásd még MÉSZÁROS István: „Build up Mindszenty!” Egy furcsa amerikai ötlet 1956-ban. In uő: *A Conti utcától Recskig. Újabb Mindszenty-kutatások*. Eötvös József Könyvkiadó Bt., Bp., 2007. 51–69.*

67 ÁBTL 4.1. A–3240. 9. és 63. fol. Magyar–amerikai kapcsolatok 1945–1965-ig. Az Egyesült Államok külpolitikájának főbb jellemzői, valamint időrendi táblázat. (Irt a hír 1956. október 23-ához társítva.)

Megfontolná, hogy részt vegyen egy kormány megalakításában, akár ideiglenes alapon is? – Bíboros: Elméletileg nincs ennek akadálya. De ez a kérdés még nem ragadta meg a figyelmemet” – válaszolta 1956. november 1-jén.⁶⁸ A bíboros tehát nem hárította el kategorikusan a kormánytagság vagy inkább a kormányfőség lehetőségét, de most nem e körül jártak a gondolatai. A forradalom valóságosnak tűnő győzelme őt is biztosan magával ragadta. A média hírül adta, hogy a szovjet csapatokat kivonják Magyarországról, majd Nagy Imre miniszterelnök bejelentette, hogy tárgyalások kezdődtek a Varsói Szerződésből való kilépésről. Az eufóriát azonban hamarosan a külső veszély tudata váltotta fel, és a kormány cselekedeteit a fenyegető szovjet intervenció elhárítására tett erőfeszítések határozták meg.

A kormánytagok 1956. november 1-jén úgy döntöttek, hogy Tildy Zoltán államminiszter és Dobi István, az Elnöki Tanács elnöke előzetesen tárgyaljanak a bíborossal azzal a céllal, hogy „a béke és a rend helyreállítása, valamint a kormány mellett tegyen nyilatkozatot”.⁶⁹ A stabilizáció érdekében Mindszentyt kétségtelenül szeretnék volna megnyerni. Tildy Zoltán államminiszter – Dobi helyett Maléter Pállal, a honvédelmi miniszter első helyettesével, hajdani testőrparancsnokával és Keresztes Jánossal, a parlamenti őrség parancsnokával – november 1-jén kora délután felkereste Mindszentyt, és arra kérte, hogy ne tegyen a köznyugalmat zavaró kijelentéseket, mondanivalója inkább a munka felvételére és az egyéni bíráskodások megszüntetésére irányuljon. „Tegyük félre a politikát s az inség és az anarchia elhárítására fogjunk össze” – javasolta a primásnak és a szó szoros értelmében sírt a belpolitikai helyzet romlása miatt.⁷⁰ A Nagy Imre-kormány támogatása nem került szóba, talán mert közben Tildy annyira felizgatta magát, hogy rosszul lett és Mindszenty maga szaladt egy pohár vízért.⁷¹ A primás vállalta a rádiószózat megtartását azzal a fenntartással, hogy előbb „tájékozódik”. „Ellentételezőként” Tildytől az Állami Egyházügyi Hivatal irattárát kérte, amire – legalábbis szóban – teljes rendelkezési joggal ígéretet is kapott (ezt Tildy később tagadta, ahogy szinte minden mást Mindszentyvel kapcsolatban).⁷² Az iratokra a budapesti papnövédek küldöttsége hívta fel Mindszenty figyelmét, aki azonnal felismerte hasznosságukat az egyházi „rendcsináláshoz”.

A rádióban aznap este 20 óra 24 perckor Mindszenty rövid nyilatkozatát sugározták felvételtől, amit még napközben olvasott fel a primási palota udvarán rögtönzött nemzetközi sajtótájékoztatón. A világtörténelemben egyedülálló szabadságharcnak (és nem forradalomnak) minősítette az eseményeket, de egyébként csak szükséza-

68 NARA RG 59. General Records of the Department of State. CDF 1955–1959. Box 4805. 864.413/11–356. Francis L. Rozsály SP (Rozsály Ferenc piarista) levele Dwight D. Eisenhower elnöknek. Washington, 1956. november 1.

69 MNL OL XIX–A–83–a. 161. d. Jegyzőkönyv a kormánykabinet 1956. november 1-jén tartott harmadik üléséről, 2 pont.

70 ÁBTL 3.1.9. V–150.393/4. 203. és 220. fol. jegyzőkönyv Turcsányi Albert kihallgatásáról. Bp., 1957. január 24. és Turcsányi Egon „önvallomása”. Bp., 1957. március 28. Vö.: MNL OL XX–5–h–19. kötet/1956–58. 43. fol. Jegyzőkönyv Tildy Zoltán kihallgatásáról. 1957. május 31.

71 MINDSZENTY József: *Emlékirataim* i. m. 436.

72 MNL OL XX–5–h–19. kötet/1956–58. 126. fol. Jegyzőkönyv Tildy Zoltán kihallgatásáról. 1957. július 31.

vúan szólt: „Most tájékozódok, két napon belül a kibontakozás útjáról személyes szózatot intézek a nemzethez.” A polgárháborús helyzetben mindenki türelmetlenül várta az útmutatást, a megoldást, a megnyugvást és az igazságot. Két órával korábban olvasták be a kormány közleményét a Varsói Szerződés egyoldalú felmondásáról és az ország semlegességéről, majd 19 óra 50

Nagy Imre kézjeggyével ellátott irat Mindszenty rehabilitálásáról, 1956. október 31.

perckor Nagy Imre élőben deklarálta a heroikus lépést, percekkel Mindszenty nyilatkozatának bejátszása előtt.

Tildy a november 2-ai kabinetülésen – Fischer József szociáldemokrata államminiszter emlékezete szerint – így számolt be látogatásáról: „Mindszenty magatartása teljesen megváltozott, mondta. Amikor annak idején köztársasági elnöki minőségben látogatta meg Esztergomban, rendkívül hidegen fogadta, egy szék mögött állva, a szék támláján tartva kezét, elvágva a kézfogás lehetőségét. Most szívélyesen elébe jött, hellyel kínálta, maga sietett az íróasztalhoz cigarettáért. Politikai nézetei igazodtak a realitásokhoz, a holnapi rádiónyilatkozatban nyugalomra fogja inteni a lakosságot, és hangoztatni kívánja a szükséges jó viszony fenntartását a Szovjetunióval. Tildy mindenképp igyekezett meggyőzni bennünket Mindszenty várható nyilatkozatával kapcsolatban. Nem mondhatom, hogy ez a törekvés teljes sikerrel járt.”⁷³ A miniszterelnök továbbra is aggódott a beharangozott szózat tartalma miatt. A jelzett két napot túlságosan rövidnek tartotta nyolc év fejleményeinek megértéséhez, ezért Adam Willman budapesti lengyel nagykövet útján kérte a lengyel kormányt: érvék el Stefan Wyszyński bíborosnál – aki háromévi kolostori kényszertartózkodás után 1956. október 26-án térhetett vissza Varsóba, és függetlensége érdekében első nyilvános miséjén támogatta Władysław Gomułkát, a lengyel nemzeti érzelmű kommunista pártvezért –, hogy valamilyen módon gyakoroljon befolyást Mindszentyre „a magyarországi feszültség csökkentése érdekében”.⁷⁴

73 Az Irodalmi Újság alapján (1970. október 15–23. 3.) közli Tóbiás Áron: *In memoriam Nagy Imre. Emlékezés egy miniszterelnökre*. Szabad Tér Kiadó, Bp., 1989. 258–259.

74 1956 *kézikönyve*. I. Kronológia. Főszerk.: HEGEDŰS B. András. 1956-os Intézet, Bp., 1996. 193.

A FORRADALOM SŰRŰJÉBEN

Mindszenty egy csapásra az érdeklődés középpontjába került. Előszobájában politikusok, diplomaták, újságírók, papok vagy eltörölt rendjük ruháját bátran magukra öltő

szervezetesek és más személyek tolongtak. A békepapokat kivéve szinte mindenkit fogadott legalább néhány percre. Mindszenty ismét tetterre kész volt, de 1956 forradalmi napjaiból csak az október 30. estéjétől november 4. reggeléig tartó, alig több mint 100 órát tölthette szabadon. Esztergom virágos diadalkapual várta érsekét,⁷⁵ de nem utazott oda. Utcán, népgyűlésen nem jelent meg, az Uri utcai prímási palotából a november 3-ai rádióbeszédet leszámítva nem mozdult ki. Mindenki hozzá igyekezett. Bármily megfeszített munkatempóban és bármennyire is kevés alvással telt ez az idő, ahhoz nem volt elegendő, hogy Mindszenty országos szinten az események meghatározó szereplőjévé váljon, bár akadtak olyan politikai csoportosulások, amelyek tőle tették függővé további lépéseiket. Például a Budapesti Fővárosi Bíróságon 1958. március 21-én kihirdetett ítéletben gróf Khuen-Héderváry Károlyt és társait (Bornemissza Géza volt ke-

Mindszenty folyamatosan látogatókat fogadott és tárgyalt. Nyolcévi elzártság után mérhetetlen mennyiségű teendő várt rá. Egyik legfontosabbnak az egyház megtisztítását tekintette a békepapi mozgalmától

reszkedelmi és iparügyi minisztert, Knob Sándort, a Gyáriparosok Országos Szövetségének volt vezérigazgatóját és Kalmár Jánost, a politikai gazdaságtan tanárát) többek között azért marasztalták el, mert „*Mindszenthlyben [sic!] látták azt a politikai tényezőt, aki megítélésük szerint képes úrrá lenni a kaotikus helyzeten*”.⁷⁶

⁷⁵ „A Szabadságharcosok vidéki körútja.” *Magyar Honvéd*, I. évf. 3. sz. 1956. november 1. 3.

⁷⁶ ÁBTL 3.1.9. V–149.861/3. A Budapesti Fővárosi Bíróság B. XV. 8006/1958/4. sz. ítélete.

„SEGÍTSÉG, SEGÍTSÉG, SEGÍTSÉG!”

Mindszenty az elsők között fogadta a szemináriumi kispapok Szabó Imre püspök vezette küldöttségét, akik az Állami Egyházügyi Hivatal megszüntetését és irattárának megszerzését, valamint a rendszert kiszolgáló békepapság felelősségre vonását követelték. Utóbbi Mindszentynek elejétől fogva eltökélt szándéka volt, Csepregi Ignácnak, hajdani szertartójának kijelentette, hogy egyik kezében az egyházjog könyvével, a másikkban pedig a Szentírással teremt rendet az egyházmegyében.⁷⁷ Akik a korábbi években békepapként jeleskedtek vagy más módon kollaboráltak a hatalommal, joggal érezték a fenyegetést ezekben a szavakban.

A Tildy államminiszter által mondottakra hagyatkozva Mindszenty intézkedett az Állami Egyházügyi Hivatal Pasaréti úti épületében található iratok lefoglalásáról. Attól tartott, hogy idegenek dőlnek fel az épületet, ezért sürgette, hogy az „irattár személyi részét” – előmozdítva a múlt feltárását és alátámasztva egy egyházi bíráskodást – szállítsák át a prímási palotába.⁷⁸ A feladattal azt a Turchányi Albert Egon⁷⁹ nyugalmazott lelkészt bízta meg, aki október 31. és november 8. között önkéntes személyi titkárául szegődött. A két ember kapcsolata nem előzmény nélküli. Az ÁVO már 1948 áprilisában jelezte, hogy Turchányi személyében a „hercegprímásnak új bizalmasa van”, aki „*az Eucharisztikus Kongresszus idején nagy összegű sikkasztást követett el, ezért maradt le a papi előlépésből. Egyébként Turchányi régi, közismert legitimista, szélhámos, üzletember típus.*”⁸⁰ Nem tud-

Az első adományt több vagon gyógyszer- és élelmiszer-szállítmány követte. A napi ügyek intézésében Mindszenty József önkéntes titkárára, Turchányi Albert Egonra (a képen Mindszenty mögött a jobbján áll) támaszkodott (Balogh páter szerint ő állította össze a kiközösítendő békepapok listáját is)

77 MNL OL XX–10–k LÜ PO 18.300/1989. II. Endrédy Zoltán nyugalmazott püspöki tanácsos tanúkihallgatási jegyzőkönyve. Tarabánya, 1989. december 14.

78 ÁBTL 3.1.9. V–150.393/4. 221. fol. Turcsányi Egon „önvallomása”. Bp., 1957. március 28. Másolatban: HM HIM Hadtörténelmi Levéltár, Budapesti Katonai Bíróság B.II. 071/1957. III. kötet, 46–54. fol.

79 A titkár vezetékeve a különböző forrásokban kétféleképpen, Turchányi és Turcsányi alakban fordul elő. Az idézetekben meghagytuk a forrás írásmódját, egybeírt viszont BEKE Margit: *Az Esztergom (Esztergom-Budapesti) Főegyházmegye papsága 1892–2006* című, sematizmusokon alapuló életrajzi lexikonjának helyesírását – Turchányi – követjük (Szent István Társulat, Bp., 2006. 759.).

80 ÁBTL 3.1.8. Sz–222/9a. [kd.] 98. fol. Jelentés, Bp., 1948. április 28.

juk, hogy ebből mi a rágalom, mindenesetre előjárói kitüntetésképp a lila színű cingulus viselésére jogosították föl még 1931-ben, ugyanakkor Turchányinak a politikai rendőrség véleményétől függetlenül sem volt jó híre a fővárosi papság körében.⁸¹ Turchányi az 1920-as években a szélsőjobboldali Ébredő Magyarok Egyesületének ismert tagja, a Magyar Fajvédő Párt egyik alapítója, az 1930-as években független keresztény parlamenti képviselő, majd buzgó kisgazda volt. A későbbi bírósági jellemzés szerint Turchányi „amolyan politikai üstökös, átlag 10-15 évenként térve vissza, és mindig hangos botrányok között távoztak”.⁸² Mindszenty bizalmát azonban azzal érdemelte ki, hogy 1948-ban egy százezres gyűlést szervezett Budapesten, míg most egy hűségéről kezeskedő és szolgálatait felajánló levéllel köszöntötte a primást megérkezése után alig pár órával.⁸³ Tóth János iránt – aki már Püspökszentlászlón és Felsőpetényben titkárként segédkezett a primásnak, és a forradalom napjaiban is ellátott bizonyos adminisztratív teendőket – nem volt feltétlen a bíboros bizalma, mivel 1955-ben az ÁEH rendelte ki mellé, igaz, a saját kérésére. Az ekkor már ugyancsak szabad és Budapesten lelkészkedő Zakar András viszont nem lett ismét Mindszenty munkatársa, holott jelentkezett szolgáltatással.⁸⁴ Nincs nyoma, hogy akár csak egyszer is feltárára átbeszélték volna sorsuk párhuzamos történetét.

81 „Ez az ember annak idején lopott, zsidókat mentett pénzért, hamisított, s nincs kizárva, hogy az amerikaiak számára dolgozott” – e szavakkal „mérttáta” Turchányi személyét Endrey Mihály püspök és Esty Miklós, amikor Bécsben meglátogathatták Tomek Vince piarista generálist. Tomek Vince naplója, 1957. április 23. Idézi KÁLMÁN Péter Peregrin: A magyar katolikus egyház helyzete a kádári egyházpolitika első éveiben a teológiai összefüggések tükrében. PhD-értékezés, PPKE, Piliscsaba, 2013. 111.

82 BFL XXV. 4. f. Fővárosi Bíróság TÜK-iratok, 1957. 4016/I. 370. d. 26–80. fol. Turcsányi Albert Egon és társai büntetőperének ítélete, Bp., 1958. január 10. E jellemzés többek között Turchányi parlamenti képviselői múltjára célzott, amikor egy nem bizonyított vesztegetés miatt kizárták a Független Kisgazdapártból. (Vö.: Nemzeti Újság, 15. évf. 256. sz. 1933. november 11. 5., november 12. 5.)

83 MMAL 026. dosszié. MFN 8202, L-3150. Turchányi Albert Egon levele Mindszenty Józsefhez. Bp., 1956. október 31. Gépelt másolat.

84 MMAL 20/b dosszié, „Az 1956-os szabadságharc” című kézirat. – Megjegyzés: Zakar Andrást 1950. március 11-én a Gyűjtőfogházból a váci fegyházba szállították. Másodfokon négy évre mérsékelt büntetése 1952 novemberére telt le, mégsem engedték szabadon, hanem november 27-én visszakerült a Gyűjtőfogházba. 1953. március 17-én Zsidi Gyula áv. ezredes Zakar internálását javasolta. Majd ezt a javaslatot korrigálta egy másik, aláírás nélküli feljegyzés: „Zsidi! Selmeczi [György áv. alezredes] elvtársnak adtam utasítást, hogy be kell szervezni, ha ez megy, kiengedjük, ha nem visszatérünk az...” (az irat sarka letépdőtt, ezért a mondat vége nem ismert – B. Ma.) PL Processus, 1. d. V-700/1. 48/a. fol. Az államvédelmet ekkor már – Péter Gábor januári letartóztatása óta – Piros László áv. vezérőrnagy irányította, a Zakar beszerzésére vonatkozó feljegyzés ezért feltehetően tőle származik. A beszerzés iratai nem kerültek elő, viszont Zakar 1953-ban kiszabadult... Korabeli olasz diplomáciai források a következőt tudták róla: „Egy bizonyos időszakban különösen durva bánásmódban részesítették, majd a váci börtönbe szállították, ahol három és fél évig tartózkodott, itt megengették számára, hogy a breviáriumot használja, s hogy ápolóként dolgozhasson. Ahogy egy másik főpap – akivel a börtönben tartózkodott – jelentette: a börtönben mindvégig megtartotta derűs, segítőkész lelkiállapotát, lelki segítségben részesítette a többi börtönlakót. Néhány hónapig kórházi ápolásban részesült, majd 1952 végén Budapestre szállították, ahol elkülönítve tartották. Körülbelül hat héttel ezelőtt bocsájtották szabadlábra, minden valószínűség szerint a szabadságvesztés egynegyedének letöltése után, jelenleg a budapesti szemináriumban él, az érseki helytartóság épületében, igen visszavonultan és nem beszél börtönben töltött időszakáról. Szabadulásának tényét csak egyházi körökben tudják a fővárosban, a közvélemény nem értesült róla.” ASDMAE Ambasciata d’Italia presso la Santa Sede 1946–54, Busta 229, Fasc. 5. Ungheria, Processo e condanna del Card. Mindszenty 1946–1953. Az olasz külügyminisztérium 1318. sz. tájékoztatója a szentszéki olasz nagykövetségnek és a politikai (VII.) ügyosztálynak. 1953. augusztus 1.

Turchányi a Honvédelmi Minisztériumtól kért segítséget az Állami Egyházügyi Hivatal épületének őrzéséhez, ez ügyben személyesen Janza Károly miniszterrel is sikerült találkoznia. Beszélgetésük közben Turchányi állítólag megjegyezte, hogy Mindszenty „már nem olyan merev, mint azelőtt”, és örvendezett, hogy a *„Dolgozók Pártjának új vezetősége és kormánya, valamint Mindszenty, a magyar katolikus egyház feje közt meg egyezés és modus vivendi alakul ki”*.⁸⁵ Ezeket a sorokat Turchányi már jó fél évvel később, rendőrségi őrizetben írta, ezért szavaiban ott lehet az ösztönös védekezés és mentegődzés is, ennek ellenére nem kizárt, hogy Mindszenty hajlandó lett volna átértékelni kizárólagos intranszigenciáját egy nagykoalícióssá bővített reformkommunista és szovjet megszállástól mentes, szuverén kormányzás esetén, amire – mint látni fogjuk –, a november 3-ai rádiószózat fogalomhasználatában voltak is bizonyos jelek, ha nem is átütők. Turchányi teljesítette a megbízatást, és november 3-án katonák és kispapok segítségével megkezdte az Állami Egyházügyi Hivatal iratainak lefoglalását, miközben az épületre egyetemista forradalmárok is igényt tartottak. Az iratok elszállításának második ütemét november 4-ére tervezte, de ez az aznap hajnali szovjet invázió miatt elmaradt.⁸⁶ A hivatal „kirablása” fontos vádpont lett az iratok fuvarozásában is segédkező rétsági katonák elleni eljárásban.

November 2-án és 3-án délelőtt Mindszenty tárgyalásokkal és rádióbeszédének megszövegezésével töltötte idejét. November 3-án szűkebb körű püspökkari értekezletet is tartott, amelyen csupán Grósz József kalocsai érsek, valamint a hozzá legközelebb álló Shvoy Lajos székesfehérvári és hívatlanul Péter József váci püspök vett részt. Mindnyájan nagy körütekintésre intették, még a Mindszenty feltétlen híveként számon tartott Péter püspök is. Átnézték az aznap estére szánt rádiószózatot, de a javasolt korrigálást a primás, bár jegyzeteire rávezette, végül is kihagyta.⁸⁷ Arról viszont sikerült meggyőzniük a bíborost, hogy a nyilvánosság előtt ne nyilvánítsa érvénytelennek az állam és az egyház 1950-es megállapodását.⁸⁸ A négy főpap tanácskozása távolról sem lehetett feszültségmentes, mert Grósz érsek rájuk csapta az ajtót, és oly gyorsan hazautazott, hogy a primás rádióbeszédét már otthon hallgatta meg.⁸⁹ Még közösen határozták el a „népi

85 Lásd a 78. jegyzetet, 222. fol.

86 Az iratok egy része 1957-ben dokumentáltan visszakérült az Egyházügyi Hivatalba, ennek ellenére nincs meg a jelenlegi iratörző helyen, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában. Másik, kisebbik részét 1957-ben nem találták meg a hatóságok, az végül Szántó Konrád ferencesnél kötött ki. SZÁNTÓ Konrád: *Az 1956-os forradalom és a katolikus egyház* i. m. 69.

87 SHVOY Lajos: *Önéletrajz* i. m. 97–98.

88 „Öminenciájában felmerült a gondolat, hogy a megállapodást érvénytelennek nyilvánítja. Szerencsére, hallgatott a szavunkra, és nem tette meg nov. 3-án, és nem hozott még lehetetlenebb helyzetbe, mint amilyenben most enélkül is vagyunk. Más kérdés az, hogy a megállapodást megtartották-e vagy nem. Az államhatalom és a békepapok váltig hangoztatták, hogy igen. Nekünk más a véleményünk.” Grósz József kalocsai érsek kéziratosa feljegyzése a püspöki kar 1957. január 23-ai ülésére. In: KÁLMÁN Peregrin: *Dokumentumok Grósz József kalocsai érsek hagyatékából 1956–1957* i. m. 394. – Megjegyzés: *sede plena*, azaz „betöltött székekkel”. Azt jelenti, hogy nincs széküresedés, csak a kinevezett érsek valamilyen okból, jelen esetben Mindszenty József börtönbüntetés miatt távol van székétől, de joghatósága fel van függesztve. Ez a kategória a későbbiekben még jelentőséget kap.

89 PPL Rogács Ferenc püspök hagyatéka, 87. iratköteg, „Fogság után” című gépelt szöveg.

Shvoy Lajos prédikál 1956-ban egy érdfiligi szabadtéri szentmisén. Az egyház ügyeinek rendbetételére a prímás november 3-ára egy szűk körű püspöki tanácskozást hívott össze. A feszült hangulatú értekezleten három főpap vett részt, egyikük a bíborshoz közel álló Shvoy Lajos volt

demokráciát” kiszolgáló békepapok visszahívását, miután a prímás felszólította az egyházmegyék ordináriusait, hogy bocsássanak el minden békepapot a vezető állásokból, s a joghatóságuk alá tartozókat rendeljék vissza egyházmegyéjükbe. Ez volt az a rendelkezés, ami pillanatok alatt romba döntötte az Állami Egyházügyi Hivatal öt éves munkáját, s a forradalom leverése után hosszú hónapokba telt, míg újra kiépült a kollaboráns papok láncolata.

Hamvas Endre csanádi püspök is felutazott Szegedről, de mondhatni feleslegesen. Mert azt a Hamvast, aki 1950. augusztus 16. óta a Szentszék által kinevezett, *sede plena* apostoli kormányzóként a bebörtönzött Mindszenty helyett teljes jogkörrel igazgatta Esztergomot, most nem fogadta tovább három percnél: „*Kidobta, és mikor a két nagyképű püspökkel, Péterivel és Shvoyval tárgyaltak, ő a portán volt. Hamvas, mint egy koldus, a portán ebédelt, mert a prímás nem engedte be.*”⁹⁰ A történetnek nemigen lehet más olvasata, mint hogy Mindszenty helytelenítette Hamvas állammal szembeni lojalitását, de ettől még meg kellett volna hallgatnia, hogy értesüljön egyházmegyéje ügyes-bajos dolgairól. Még ennél is rövidebb időt szánt Mindszenty Esty Miklóssra, hajdani gentiluomójára, aki mindig roppant kényesen ügyelt a megjelenésre, éppen ezért nem átalott meglehetősen tiszteletlen megjegyzést tenni korábbi kenyéradójára, a vég nélkül igénybe vett prímásra,

90 ÁBTL 3.1.5. O–14.759/7. 328. fol. Jelentés. Szombathely, 1958. június 10. Adta, „Zoli” fn. ügynök. (A következő idézet is innen – B. Ma.) Vö.: KÁLMÁN Peregrin: *Dokumentumok Grósz József kalocsai érsek hagyatékából 1956–1957 i. m.* 29.; BÁLINT László: *Hamvas püspök és az ÁVH.* METEM, Bp., 2014. 144.

Hamvas Endre csanádi püspök, Hegedüs Andrással, a Minisztertanács elnökével a Hazafias Népfrent Országos Tanácsának ülésén a Parlament vadásztérmeiben, 1956. június 16. Mindszenty kiszabadulásáig az esztergomi főegyházmegye apostoli adminisztrátora volt, még Serédi Jusztinián hercegprímás mellett szerezte tapasztalatait a diplomácia kompromisszumteremtő műveléséről

hogy „borotvátalan és bűdös volt”. A primásnak nemcsak rendesen tisztálkodni, de a körülötte nyüzsgő emberekhez szólni is alig maradt ideje, úgy leterheltek a protokolláris és szervezési teendők. Volt, akire néhány percnél mégis több időt szakított: a látogatók között meghatottan ismerte fel Máhig János veszprémi egyházmegyes papot, akivel együtt raboskodott a nyilasok börtönében, hozzá volt bizodalma és kifaggatta az elzártsága alatti évek eseményeiről.⁹¹

Ugyancsak november 3-án nem kisebb protestáns közéleti személyiségek, mint Ravasz László református és Ordass Lajos evangélikus püspökök keresték fel Mindszentyt, tolmácsolva a protestáns egyházak köszöntését.⁹² Tildy Zoltán államminiszterrel többször beszélt. A sajtó szünet nélkül ostromolta a bíborost. Több telefoninterjút adott és sajtótájékoztatót tartott.

November 3-án a nyugati nemzetek, különösen a nagyhatalmak politikai és gazdasági segítségét kérte, amire két nappal korábban még csak utalt: „Tekintve a körülményeket, nagyon körültekintő válaszokat adott – jegyezte fel az egyik interjú készítője –, de a sorok közül ki lehetett olvasni felhívását: segítség, segítség, segítség!”⁹³ Mindszenty az első közt fogadta P. Werenfried van Straaten belga premontrei szerzetest, a híres Speckpatert [„szalonnás atya”, ezt a nevet az élelmiszer-adományok után kapta], az Ostpriersterhilfe vezetőjét, aki a magyar egyház és nép megsegítésére elindított nyugati katolikus segélyszállítmányokról tájékoztatta a fáradt, de tekintetével erőt sugárzó hercegprímást. A bécsi karitászközpont koordinálásával sokvagonnyi gyógyszer, élelmiszer, gyermektápszer, vérplazma érkezett első tranzitállomásként Győrbe, a később meghurcolt Lányi János plébános gondozásába, onnan pedig a fővárosba. A Vatikánból november 2-án Jean Rodhain hozta a Szentszék pénzadományát, őutána

91 KÖZI-HORVÁTH József: Mindszenty bíboros. Mindszenty-Emlékbizottság, München, 1980. Idézi: PÁNCZÉL HEGEDÜS János: *Mindszenty 1956* i. m. 67.

92 OSZK Kt. 514. f. 127. ő. e. Mindszenty bíboros köszöntése, elmondta Bertalan Imre ref. lelképásztor New Brunswickban, 1973. szeptember 30-án.

93 NARA RG 59. General Records of the Department of State. CDF 1955–1959. Box 4805. 864.413/11–356. Francis L. Rozsály SP (Rozsály Ferenc piarista) levele Dwight D. Eisenhower elnöknek. Washington, 1956. november 1. (Rozsályt a National Catholic Welfare Conference [Nemzeti Katolikus Jótékonyági Konferencia] sajtószolgálatára kérte fel, hogy készítsen interjút Mindszentyvel.)

Zágon József, a pápai Magyar Intézet régense XII. Piusz pápa személyes megbízottjaként jött tájékozódni.⁹⁴ Mindszenty egyikőjük látogatását sem tudta később pontosan felidézni: „Msgr. Rodhain ittlétére vagy itt nem létére, pénz- és dokumentumküldeményre egyáltalán nem tudok visszaemlékezni. Azokban a napokban rendkívüli volt az igénybevétele, alig álltam lábon, alig aludtam. Msgr. Zágon, akit ismerek, mintha akkor lett volna nálam, de hogy hozott-e üzenetet vagy bármit, egyáltalán nem tudok visszaemlékezni.”⁹⁵ Egy küldönc Habsburg Ottó üzenetével jött: „a Szent Korona ügyében cselekvésre kér”, kerüljön-e haza a Szent Korona vagy sem. Ugyanazt a választ kapta, mint azok az itthoniak, akik a közéleti kérdésekben kértek eligazítást: „Oly messze vagyunk még ettől, oly bizonytalan a helyzet...”⁹⁶ Néhány nagyobb lap újságíróját külön is fogadta, így beszélt többek között Thomas Schreiberrel, a *Le Monde* Franciaországban élő, magyar származású újságírójával, aki több mint öt évtized elteltével is megrendülten idézte fel 1956. november 1-jei találkozásukat. Az interjúra Dominique Auclères-rel, a *Le Figaro* munkatársával együtt nyert bebocsátást. Az elcsigázott bíboros igyekezett meggyőzni őket, hogy Magyarország nem ellensége az orosz népnek; a kommunista rendszert a leghatározottabban elítélte, de belpolitikai kérdésekről óvatosan nyilatkozott.⁹⁷ Schreiber a várószobában meglepve vette észre Rakásnyi Árpádot, az egykori kiskazda házelnök, Varga Béla titkárát, a párizsi magyar emigráció meghatározó személyiségét és Közi-Horváth József egykori országgyűlési képviselőt. A váci püspök kíséretében tartózkodó, a népi demokrácia börtönét megjárt Oetter György kanonok is feljegyezte a bíboros óráról órára gyarapodó környezetről, hogy azt „a naftalinból hirtelen elővett díszmagyarok” áporodott „szaga” uralta.⁹⁸ A prímási palotában láthatóan megszorodtak az 1949 előtti politikai élet félreállított szereplői, akik most Mindszentytől és a forradalomtól remélték ügyük és pályájuk újjáélesztését.

1956. október 23. után sorra alakultak újjá a korábban megszüntetett pártok, és új pártok is születtek.⁹⁹ Az 1945-ben kettévált Keresztény Demokrata Néppárt 1956-ban is megőrizte két fő irányának különállását. A hajdani országgyűlési képviselők kö-

94 ÁBTL 3.1.9. V–150.3939/1. 45. fol. Az 1956. évi ellenforradalom az állambiztonsági munka tükrében. Információ a *Journal de Genève* 1956. december 13-ai, 292. száma alapján.

95 MMAL 020/a dosszié, I. Feljegyzések, fogalmazványok, 3. „Feljegyzés meg nem nevezett lap cikkéről” [a cikk: M. I. CORY: Le Vatican a blâme l'intransigence du cardinal Mindszenty. *Journal de Genève* 292. sz., 1956. december 13. Vö.: IX. fejezet 4–8. jegyzeteihez tartozó szöveggel.] „1956-ra vonatkozó kézirat Mindszenty bíboros úrnak.” Gépelt kézirat. Aláhúzás az eredetiben – B. Ma.

96 MMAL 020/b dosszié, „Az 1956-os szabadságharc” című kézirat, 51. – Megjegyzés: Habsburg Ottó Eisenhower elnökhöz intézett táviratot azzal a kéréssel, hogy a „nemzet szabadon választott képviselői” kapják vissza a Szent Koronát, ezt a Magyar Nemzet is lehozta 1956. november 2-án.

97 Thomas SCHREIBER: Életmorzsa. I.A.T., Bp., 2009. 190–191., valamint Schreiber Tamás († 2015) szóbeli közlése a szerzővel, Párizs, 2011. február 28.

98 PETRÓCZI Sándor: Emlékek Péter József püspökről. S. a. r. Török József. Szent István Társulat, Bp., 1997. 112.

99 Izsák Lajos: KDNP, MFP, DNP. *História* 10 (1988) 6. 5–7.; Izsák Lajos: Keresztény pártok és pártalakítási kísérletek. In: 1956 és a politikai pártok i. m. 439–446.; a téma újabb és alapos feldolgozására lásd PÁNCZÉL HEGEDŰS János: Mindszenty 1956 i. m. 108–132.

zül Farkas Dénes, Keresztes Sándor, Mihelics Vid, Székely Imre Kálmán és Matheovits Ferenc újraindították a *Demokrata Néppártot*. Aktivizálódott a *Keresztény Demokrata Néppárt* is (Mikó Árpád és Molnár György József vezetésével); október 31-én megjelent röplapjuk, mely Mindszenty József hercegprímást és a szabad, független Magyarországot éltette, az egyik legélesebben antikommunista hangvételű volt. *Keresztény Demokrata Párt* néven több politikai csoport is jelentkezett. Ezek közül a legjelentősebb az lett, amelyet a volt kisgazdapárti újságíró-politikus, Parragi György hozott létre. Az ő szeme előtt a nyugatnémet CDU és a kormányzó olasz kereszténydemokrata párt mintája lebegett. Ugyanezen a néven Gróh József, az esztergomi főegyházmegye volt jogtanácsosa is pártalapítással kísérletezett. Bejelentette működését az 1947-es gyökerű, monarchista *Keresztény Front*, élén Soltész Jenővel.¹⁰⁰ Zajgóvári Károly ügyvéd elnökletével megalakult a *Keresztény Magyar Párt*, amely felfüggesztette volna az 1945 után hozott törvényeket és egy polgári restaurációt tervezett. A belvárosi plébánia portása,

Palla István is bejelentette pártalapítási szándékát *Keresztény Néppárt* néven. Ezeken a pártokon kívül még több, magát katolikusnak vagy kereszténynek nevező ad hoc csoportosulás akadt, de forradalom alatti történetük többé-kevésbé megállt a tervezgetés szintjén (ez persze nem adott felmentést többük bírósági elítéléséhez 1957–1958 folyamán). Ezeknek a pártoknak vezetői szinte kivétel nélkül megpróbáltak bejutni Mindszentyhez, de ez csak keveseknek sikerült.

Egyes katolikus értelmiségiek (Mihelics Vid és köre) a különböző keresztény-keresztény egyházak híveit tömörítő, egységes keresztény párt alapjainak lerakására gondoltak, amely megerősítené kötődését az október 23-i forradalmi egység „platformjához”, a földreformhoz, a nagy államosításokhoz, valamint az egy-

ház és állam szétválasztásához. Egy ilyen kezdeményezés el is indult, érintkezésbe léptek szociáldemokrata, református és evangélikus körökkel, valamint magával Mindszenty bíborossal is. A szervezők nem kértek nyílt támogatást, inkább csak annyit, hogy ne aka-

Népszabadság, 1956. november 11. A forradalom eltiprása után született cikk a korábbi többpárti próbálkozásokat, köztük Mihelics Vid és köre aktivizálódását kárhoztatta

100 MEZEY András: Keresztény Front kontra belügy (1947–1965). *Múltunk* 54 (2009) 4. 200–232:214.

dályozza pártalakítási terveiket. Közvetítőül a bíborshoz Endrédy Vendelt, a ciszterciek 1949-ben bebörtönzött és a forradalom által kiszabadított főapátját választották. Sokat reméltek tőle, nemcsak azért, mert azon kevesek közé tartozott, akik befolyással bírtak a magyar katolicizmus vezetőjére, hanem mert 1946–1947-ben Mindszenty József megbízásából pártalapítási szándékkal tárgyalást folytatott azokkal a katolikus képviselőkkel, akik addigra kiléptek saját pártjukból. Endrédynek kétszer is sikerült találkoznia a bíborossal, és második beszélgetésükön, amely különösen hosszan, másfél órán át tartott, alkalma nyílt nagy vonalakban kifejtetni az elképzeléseket. A bíboros azonban hallgatásba burkolózott.¹⁰¹ Matheovits Ferencet, az újjáalakult Demokrata Néppárt vezetőjét november 2-án fogadta, de neki sem kötelezte el magát a Néppárt újjáalakítása mellett. Pártok felettségén kívül arra hivatkozott, hogy a párt programja ugyanaz, mint 1945–1948-ban. Mindszenty azt is közölte vele, hogy *„nem látja itt az idejét a pártalakításoknak, a helyzet nagyon zavaros, s egyúttal rosszallását fejezte ki, hogy a különböző keresztény elnevezésű pártok gomba módra szaporodnak, s ezzel megbontják és szétforgácsolják az erőket”*.¹⁰² A helyzet konszolidálódása után egy egységes keresztény párt létrehozását azonban feltétlenül szükségesnek tartotta. Rómába is olyan hírek jutottak el, hogy a bíboros nem zárkózna el egy széles alapon álló kereszténydemokrata párt létrehozásától, és egy Pethő Károly nevű katolikus papot fel is hatalmazott az előzetes tárgyalásokra.¹⁰³

A kúriából azt ajánlották, hogy a bíboros mutasson teljes függetlenséget mindenfajta politikával szemben, és tartson távolságot a múlthoz való visszatérést követelőktől, ne reagáljon az egyesületek jogállására, a földreformra vagy a magántulajdonra vonatkozó véleményekre. Ezt akarta tolmácsolni a bécsi apostoli nuncius, Giovanni Battista Dellepiane révén a vatikáni álláspontról jól informált osztrák papi küldöttség is, amely 1956. november 3-án indult Budapestre. A delegáció azt a megbízást kapta, hogy köszöntse a szabad főpapot, és fejezze ki az osztrák püspökök háláját mártíromságot is vállaló magatartásáért, valamint azért a határozottságért, amivel a magyar egyházat vezette a forradalom napjaiban. A küldetés valódi célja az volt – ha hinni lehet a diplomáciai forrásoknak –, hogy *„mérsékeljék a bíboros agresszivitását”*¹⁰⁴ – amire ekkor semmi nem utalt, hiszen nem helyezkedett szembe a Nagy-kormányval, valójában csak a békepapokkal volt kérlelhetetlen.

101 AMAE AD, Série: Europe, 1956–1960, sous-série: Hongrie, dossier: 101 Questions religieuses, janvier 1956–juin 1957. fol. 126–131. Jean Paul-Boncour, Franciaország magyarországi követének 1119/EU számú jegyzéke Christian Pineau külügyminiszter részére, 1956. december 3. Tárgy: Tárgyalások Mindszenty bíborossal és más egyházi személyiségekkel egy magyar MRP [Mouvement républicain populaire = Köztársasági Népi Mozgalom, egykori francia kereszténydemokrata párt] esetleges létrehozásáról. Guy Turbet-Delof, a követség kulturális attaséja L/140bis/56 számú, 1956. december 1-jei feljegyzésének másolata.

102 ÁBTTL 3.1.9. V–149.861/4. 363. fol. A Budapesti Fővárosi Bíróság 19705/1964. sz. ítélete Matheovits Ferenc és társai ügyében. 1964. október 8.

103 AMAE AD, Série: Europe, 1956–1960, sous-série: Hongrie, dossier: 101 Questions religieuses, janvier 1956–juin 1957. fol. 164. Jean Paul-Boncour budapesti francia követ 953. sz. távirata a külügyminisztériumnak, Bp., 1956. december 24.

104 AMAE AD, Série: Europe, 1956–1960, sous-série: Hongrie, dossier: 101 Questions religieuses, janvier 1956–juin 1957. fol. 132–135. Franciaország bécsi nagykövetének 829/EU sz. jelentése Christian Pineau külügyminiszter részére, 1956. december 3. Tárgy: Az osztrák püspökök és a magyarországi egyház magatartása.

A forradalom viharában azt várták el tőle, hogy békére agitálja az embereket, és ne a harcot ösztönözze, bármily nemes célokért is folyjon az.¹⁰⁵ Aggályaik eltűlöztek voltak, de óvatosságra intő tanácsaikkal egyébként is elkéstek: Mindszenty szózatát 1956. november 3-án, este 8 órakor élő adásban közvetítette a rádió a Parlament épületéből.

AZ 1956. NOVEMBER 3-AI RÁDIÓSZÓZAT

Évtizedek teltek el úgy, hogy a november 3-ai rádióbeszédre kizárólag mint Mindszenty reakciósságának elrettentő bizonyítékára hivatkoztak. Tény, hogy a beszédet felfokozott várakozás előzte meg, és elhangzásakor is, azóta is megosztja értelmezőit. A közvélemény feszülten várt valami nagyon nagyot, ami határozott, okos és bölcs. A beszéd, amit Mindszenty következetesen szózatnak nevezett, az állampárt propagandájához szokott füleknek nyilvánvalóan szokatlan, sőt ingerlő is volt, összességében mégis inkább a konszolidálás szándéka, az egyensúlykeresés és a várakozás szólt belőle, nem pedig a lázítás vagy elégedetlenség. Voltak, akik a beszédet zseniális, igazi államférfiúhoz méltó szónoklatnak tartották, egyesek – főleg a Szabad Európa Rádió sugallatára – úgy értelmezték, mint Magyarország jövődő miniszterelnökének beszédét.¹⁰⁶ S voltak, akik csalódtak, mert inkább evangéliumi útmutatást vártak, s nem egy politikai

A Jézus Szíve Szövetség hetilapja, *A Szív* 1956. november 3-án közölte Mindszenty első, rövid rádiónyilatkozatát. Aznap este élőben hangzott el a bíboros szózata a nemzethez

105 Российский государственный архив новейшей истории [Legújabbkori Történelem Orosz Állami Levéltára, fonetikusán: Rosszijszkij Goszudarsztvennij Arhiv Novejsej Isztorii] (a továbbiakban: RGANI) f. 5. op. 28. gy. 476. l. 81. I. Vinogradov, a SZKP KB osztályvezető-helyettesének jelentése az SZKP Központi Bizottságának. Tárgy: a Vatikán Magyarországgal, Lengyelországgal és Jugoszláviával kapcsolatos politikájáról. 1957. március 26.

106 Feketekuthy László és Kovács K. Zoltán, a Szabad Európa Rádió akkori munkatársai a rádió szerkesztőségi ülésén tiltakoztak ezen beállítás ellen. Ennek ellenére bizonyos politikai erők nem zárták ki ezt a fordulatot. Néhai Kovács K. Zoltán 2000. október 14-i szóbeli közlése.

programot. Akik hitüket és a kommunizmussal szembeni álláspontjukat meg akarták acélosítani, azokra lelkesítően hatott Mindszenty hangja. Akik markáns, a „helyest” a „helytelentől” egyértelműen elválasztó eligazítást reméltek arról, hogy mi is történt és mi a teendő, azok kiábrándulva hallgatták a bíboros szavait. Ez még egy aktív közéleti személytől is túlzó elvárás lett volna, nemhogy egy nyolc éven át elszigeteltségben élt embertől. Mondanivalóját utóbb sikeresen kiforgatták, annál is inkább, mert a teljes szöveget csak kevesek olvashatták, bár tagadhatatlan, hogy annak számos pontja alapot ad a bírálatokra.

A beszéd megírásában érdemi szerepet játszott a bíboros titkára, Turchányi Albert Egon. A primás még november 1-jén lediktálta beszéde főbb gondolatait. A többször javított végleges szöveget november 3-án reggel kapta vissza, még stilizálta és betétlapokat készített hozzá.¹⁰⁷ Mindszenty József este 8 órakor a parlamenti rádióstúdióban olvasta fel a nemzethez intézett szózatát. Jegyzetei szerint *„Tildy sütkérezni kíván és fényképen szerepelni mellettem. Dr. T[urchányi] E[gon] okosan a másik oldalra ül. A parlamenti katonaság fésületlen és bizonytalan.”*¹⁰⁸ A Népszabadság 1956. november 4-én csak kivonatossan közölte, a szovjet támadás pedig lehetetlenné tette, hogy a beszédet teljes terjedelmében kinyomtassák. Csonkítatlanul csak a november 4-i Szeged Népe című lapban jelent meg, majd a primás emlékirataiban:

„Igen gyakori mostanában annak hangsúlyozása, hogy a nyilatkozó a múlttal szakítva, őszintén beszél. Én ezt így nem mondhatom: nem kell szakítanom a múltammal. Isten irgalmából ugyanaz vagyok, mint aki voltam a bebörtönzéseem előtt. Ugyanazzal a testi és szellemi épiséggel állok meggyőződésemmel, mint nyolc éve, bár a fogság megviselt.

Azt sem mondhatom, hogy most már őszintén beszélek, mert én mindig őszintén beszéltem, vagyis kertelés nélkül mondtam azt, amit igaznak és helyesnek tartok. Ezt csak folytatom itt, amikor közvetlenül, személyesen, tehát nem magnetofon hangfelvétel útján¹⁰⁹ szólok az egész világhoz és a magyar nemzethez.

Rendkívül súlyos helyzetünkről külföldi és belföldi viszonylatban kell szétnéznünk. Oly távlatból kívánok megállapításokat tenni, ahonnan áttekintés nyílik, de sorsunkhoz oly közel hajolva, hogy mondanivalómnak meglegyen a gyakorlati érvénye mindnyájunk számára.

A külföld felé élőszóval ma első ízben köszönhetem meg azt, amit nekünk nyújt. Mindezek előtt a Szentatyának, XII. Pius pápa ösztönségének fejezem ki személyes hálámat, hogy

107 BFL XXV. 4. f. Fővárosi Bíróság TÜK-iratok, 1957. 4016/II. 371. d. 1267. Ügyészégi iratok: vádirat dr. Turcsányi Egon Albert és társai ellen. A kérdésről lásd SZABÓ Csaba: Mindszenty József „ismeretlen” rádiószózata. In: Magyar katolikus egyház 1956. – A Lénárd Ödön Közhazsnú Alapítvány évkönyve, 2007. Szerk.: SZABÓ Csaba. Lénárd Ödön Közhazsnú Alapítvány, Új Ember, Bp., 2007. 99–114.

108 MMAL 026. dosszié. „Naplójegyzetek”, 1956. november 3. Kézírás, eredeti.

109 A magnetofon hiánya terhelő adatként szerepelt a Nagy Imre-kormány letartóztatott tagjai elleni eljárásban. Tildy Zoltán volt államminiszter azt vallotta, hogy *„Nagy Imréék engedélyezték Mindszentynek közvetlen a Rádióba való beszédét, magnetofon nélkül.”* Ezt az állítást viszont Nagy Imre cáfolta, azt hangsúlyozva, hogy *„nemcsak nem engedélyeztem, ellenkezőleg, én adtam utasítást arra, hogy előzőleg a beszédet magnetofonra kell venni.”* MNL OL XX-5-h-8. kötet/1956-58. 173. fol. Nagy Imre és társai. Vizsgálati iratok. Jegyzőkönyv Nagy Imre kihallgatásáról. Bp., 1957. szeptember 2.

a magyar katolikus Egyház fejről oly sokszor megemlékezett. Mellette mély hálámat küldöm azoknak az államfőknek, a katolikus Egyház vezetőinek, a különböző kormányoknak, parlamenteknek, közéleti és magántényezőknek, akik a börtönömben töltött idő alatt hazám és sorsom iránt részvételt és segítő szándékkal viseltettek. Isten jutalmazza meg őket ezért. Ugyanígy hálát érzek a világsajtó képviselői és a rádiók világhálózata iránt, amelynek elektromos hullámai a humánus egyetlen légi nagyhatalmát alkotják, örülök, hogy ezt most végre szabadon megmondhatom.

Másrészt arról óhajtók beszélni, hogy az egész kultúrvilág, a külföld, úgyszólván osztatlanul mellénk állt és segít. Ez számunkra ugyanis nagy erőt jelent, nagyobb, mint amennyi magunknak van. Mi kis nemzet vagyunk. Kis ország a földgömbön, ám valamiben mégis első vagyunk: egy nemzet sincs, amely ezeréves történelme során nálunk többet szenvedett volna. Első királyunk, Szent István uralkodása után nagy nemzetű fejlődünk. A nándorfehérvári győzelem után, amelynek 500-ik évfordulóját üljük, nemzeti létszámunk egyezett az akkori Angliával, ám folyton szabadságharcokat kellett vívnunk. Legtöbbször a nyugati országok védelmében. Ez megakasztotta a nemzetet s mindig újra saját erőnkől kellett felemelkedést keresnünk.

Most történt először a történelem folyamán, hogy Magyarország a többi kultúrnép valóban hathatós rokonszenvét érdemli. Mi meg vagyunk illetődve, s egy kis nemzet minden tagja szívből örül, hogy szabadságszeretetéért a többi nép felkarolja ügyét. A gondviselést látjuk benne, amely a külföld szolidaritása által valósul meg úgy, ahogy himnuszunk zengi: Isten áldd meg a magyart... Nyújts feléje védő kart. Himnuszunk így folytatódik: ha küzd ellenséggel. De mi rendkívül súlyos helyzetünkben is azt reméljük, hogy nincsen ellenségünk. Mi sem vagyunk ellenségei senkinek sem. Minden néppel és országgal barátságban akarunk élni. Egy olyan nemzetnél, mint a magyar, amelynek történelmi törzse mélyen gyökeredzik a múltban, különböző korszakok ismerhetők fel abban az érzésben, amivel helyet foglal a többi nép között. Fordulatairól, árnyalatairól le lehet olvasni fejlődésének jegyeit. Korunknak azonban általános jellemzője, hogy minden népnél egy irány felé halad a fejlődés. A régi nacionalizmusokat mindenütt át kell értékelni. A nemzeti érzés ne legyen többé harcok forrása az országok között, hanem az igazság fundamentumán a békés együttélés záloga. A nemzeti érzés virágozzék az egész világon a népek közös kincseit képező kultúrértékek területén, így az egyik ország haladása a másikat is előreviszi. Természetszerű okoknál fogva: fizikai életfeltételeik szerint is mind jobban egymásra utaltak a népek. Mi magyarok, az európai népek családi, bensőséges békéjének zászlóvivőiként akarunk élni és cselekedni. Nem mesterségesen hirdetett, de valódi barátsággal mindegyikkel. Sőt még további tájak felé emelve szemünket: mi, a kis nemzet, barátságban, zavartalan, békés, kölcsönös megbecsülésben kívánunk lenni a nagy Amerikai Egyesült Államokkal és a hatalmas orosz birodalommal egyaránt. Jószomszédi viszonyban Prágával, Bukaresttel, Varsóval és Belgráddal. Ausztriát pedig ebben a tekintetben úgy kell megemlítenem, hogy mostani vajúdasunk kapcsán tanúsított testvéri magatartását máris minden magyar a szívébe zárta.

Egész helyzetünket azonban az dönti el, hogy a 200 milliós orosz birodalomnak mi a szándéka a határainkon belül lévő katonai erejével. Rádiójelentések adták hírül, hogy ez a fegyveres

erő növekszik. Mi semlegesek vagyunk, mi az orosz birodalomnak nem adunk okot a vérontásra. De nem merül fel az orosz birodalom vezetőiben a gondolat, hogy sokkal jobban fogjuk becsülni az orosz népet, ha nem igaz le bennünket? Csak ellenséges népre szokott rátörni a megtámadott másik ország. Mi most nem támadtuk meg Oroszországot! Őszintén reméljük, hogy az orosz fegyveres erők mielőbbi kivonása országunkból megtörténik.

Belső helyzetünket azonban az is válságossá teszi, hogy az előbb mondtak miatt a munka, a termelés országosan megállt. Közvetlen éhínségbe kerülünk. Szabadságharcát egy csontig soványított nemzet vívta. Ezért a munkát, a termelést, a helyreállítási feladatok elvégzését mindenütt azonnal fel kell venni. Saját összességünk, nemzetünk érdekében, s a nemzet életének folytatásához szükséges ez – haladéktalanul.

Amikor ezt meg tesszük, ne tévesszük szem elől a következőket: tudja meg mindenki az országban, hogy a lefolyt harc nem forradalom volt, hanem szabadságharc. 1945-től egy vesztett, számunkra céltalan háború után, erőszakkal épült ki az itteni rendszer, amelynek örökösei most a tagadás, megvetés, undor és elítélés izzó bélyegét ütik annak minden porcikájára. A rendszert az egész magyar nép söpörte el. Az örökösök ne kívánjanak erről még egy bizonytságot.¹¹⁰ A világon páratlan szabadságharc volt ez, a fiatal nemzedékkel népünk élén.

A szabadságharc azért folyt, mert a nemzet szabadon akart dönteni arról, hogy miképpen éljen. Szabadon akart határozni sorsa, államának igazgatása, munkájának értékesítése felől. Ennek a ténynek valóságát maga a nép semmiféle illetéktelen előny érdekében nem engedni elcsavarni, kiaknázni. Új, visszaélésmentes választás szükséges, amelyben minden párt indulhat. A választás történjék nemzetközi ellenőrzés mellett. Én pártokon kívül és – állásom szerint – felül vagyok és maradok. Ebből a tiszteből figyelmeztetek minden magyart, hogy a gyönyörűséges egység októberi napjai után ne adjanak helyt pártviszályoknak és szét húzásoknak. Mert az országnak sok mindenre van most szüksége, de minél kevesebb pártra és pártvezérre. Maga a politizálás ma másodrendű ügy: a nemzet léte és a mindennapi kenyér a mi gondunk.

A bukott rendszer örököseinek eddigi visszatekintő leleplezései feltárták, hogy a törvényes felelősségre vonásoknak minden vonalon, és pedig független és pártatlan bíróság útján kell bekövetkezniök. Magánbosszúkat el kell kerülni, ki kell küszöbölni. A bukott rendszer részesei és örökösei külön felelősséget viselnek saját tevékenységükért, mulasztásért, késedelemért vagy helytelen intézkedésért. Leleplező vallomásokhoz nem fűzhetünk egyetlen megállapítást sem, mert az országos munkafelvételt és a termelés folytatását hátráltatná. Ha a kibontakozás az elhangzott ígérek szerint tisztességesen halad előre, ez nem is lehet feladatunk.

Hangsúlyoznom kell azonban a tennivalók tárgyi foglalatait: jogállamban élünk, osztály nélküli társadalom, demokratikus vívmányokat fejlesztő, szociális érdekektől helyesen és igazságosan korlátozott magántulajdon alapján álló, kizárólag kultúrnacionalista elemű nemzet és ország akarunk lenni. Ez akar lenni az egész magyar nemzet. Mint a katolikus Egyház feje viszont kijelentem, hogy – amint azt a püspöki kar 1945-ben közös körlevélben kijelentette –

110 Az emlékiratok német kiadásából ez a mondat kimaradt: József Kardinal MINDSZENTY: *Erinnerungen*. Verlag Ullstein–Propyläen Verlag, Frankfurt a. M.–Berlin–Wien, 1974. 362.

nem helyezkedünk szembe a történelmi haladás igazolt irányával, sőt az egészséges fejlődést mindenben előmozdítjuk. Azt a magyar nép természetesnek találja, hogy nagy múltú és nagy értékű intézményeinkről gondoskodni kell. Ugyanebben a minőségemben továbbá megemlítem az ország hat és félmillió katolikus híveinek tájékoztatására, hogy a bukott rendszer erőszakának és csalárdságának minden nyomát egyházi vonalon felszámoljuk. Ez nálunk ősi hit- és erkölcsstanunkból és az Egyházzal egyidős jogszabályokból önként adódik.

A nemzethez intézett mostani szöveg más részletekre tudatosan nem terjed ki, mert amit mondtam, világos és elég.

De végezetül egy kérdés felvetése mégsem hagyható el: Mit gondolnak a bukott rendszer örökösei? Ha az általuk megbélyegzett elődeik valláserkölcsei alapon álltak volna, elkövették volna-e mindazt, aminek következményei elől menekülni kényszerülnek? A keresztény hitoktatás szabadságának azonnali rendezését, a katolikus Egyház intézményeinek és társulatainak, köztük sajtójának visszaadását joggal elvárjuk.

Ettől a pillanattól kezdve figyeljük, hogy ígéretetek és cselekedetek földik-e egymást, és ami ma keresztülvihető, azt senki se halassza holnapra. Mi, akik figyelünk és előmozdítani kívánjuk az egész nép javát, bízunk a Gondviselésben. – S nem hiába.”¹¹¹

Mindszenty szavainak végén Tildy államminiszter a nemzet háláját fejezte ki a szózat elmondásáért. (Később ugyan azt vallotta, hogy nem tetszett neki a beszéd, egyrészt tónusa miatt, amiből szerinte az következett, hogy Mindszenty az a személy, aki az ország ügyei felett hivatott dönteni, másrészt a kormány elismerését hiányolta.)¹¹² Fényképezőgépek csattogtak, majd visszavonultak Tildy dolgozószobájába. Ekkorra szovjet gépesített egységek léptek be az országba. A hírre Mindszenty igazi „szabadságharcosként” reagált: „ha leigáznak bennünket, akkor nincs más kiút, csakis a háború, amiben a tevékenységét magának is ki kell fejteni”.¹¹³ Nyilván maga sem gondolta volna, hogy 12 óra múlva már az amerikai követségen keres menedéket.

A rádiószózatra visszatérve leszögezhetjük, hogy az bekerült a magyar történelem emlékezetes beszédei közé. A bíboros az eseményeket az akkori közszereplők közül elsőként – a Szovjetunió helyett az „orosz birodalom” idejétmúlt, de egyértelműbben negatív képzeteket keltő kifejezést használva – újra csak nem forradalomként, hanem szabadságharcként értékelte. Habitusától egyébként is távol állt a felforgatással társuló forradalom fogalma, sokkal inkább rokonszenvezett a függetlenség szinonimájaként értelmezhető szabadságharc kifejezéssel. A forradalomhoz vezető folyamat összetettségéről a bíboros óhatatlanul keveset tudott, és talán nem is értett meg mindent abból, ami akkor körülötte történt – annyit azonban biztosan, hogy a történeteket „szabadságharcként” definiálta, és ehhez haláláig ragaszkodott. Október jelentőségét a kommunista uralom megérdemelt és régóta vágyott bukásában, a szovjet megszállás megszüntetésé-

111 MINDSZENTY József: Emlékirataim i. m. 437–441.; Szövegét közzétette GERGELY Jenő a *História* 1998. évi 6. számában. MNL OL XIX–A–21–e/28. d. 2. ő. e., 2–3. sorszámú irat.

112 MNL OL XX–5–h–19. kötet/1956–58. 43. fol. Jegyzőkönyv Tildy Zoltán kihallgatásáról. 1957. május 31., ugyanez: MNL OL XX–5–h–19. kötet/1956–58. 126. fol. Jegyzőkönyv Tildy Zoltán kihallgatásáról. 1957. július 31.

113 ÁBTL 3.1.9. V–150.393/4. 205. fol. Jegyzőkönyv Turcsányi Egon kihallgatásáról. Bp., 1957. január 24.

nek és vele a nemzeti függetlenség megteremtésének kísérletében látta. A szózat lényegében egy programadó nyilatkozat volt, amelyben a bíboros állásfoglalásának és nézeteinek töretlenségét hangsúlyozta. Behörtönzöttsége mellett épp a töretlensége révén válhatott az ellenállás adekvát szimbólumává a bíboros személye.

Emlékeztetett arra, hogy legfontosabb dolog mindenütt a munka, a termelés és az újjáépítés késedelem nélküli újrakezdése. Következésképpen a pártok fölé helyezte magát, kiállt a nemzeti egység megőrzése mellett. Ugyanakkor a „bukott rendszer örököseit” felszólította a bűnösök pártatlan bíróság útján való felelősségre vonására, a vallásszabadság helyreállítására és a katolikus egyház „intézményeinek és társulatainak” visszaadására. Mindszenty szavai világossá tették, hogy nem egy megreformált, a nemzeti értékek iránt elkötelezett szocializmus mellett teszi le a voksát, amiben pedig akkor sokan hittek, ugyanakkor el kell ismerni, hogy a „tennivalók tárgyi foglalataira” vonatkozó mondat tartalmaz olyan kifejezéseket („jogállamban élünk”, „osztály nélküli társadalom”, „demokratikus vívmányok”), amelyek nem zárják ki valamilyen szocialisztikus utópia előtti nyitottságát.¹¹⁴ Mindszenty további szavai azonban máshová helyezik a hangsúlyt. A bíboros nézetei töretlenségét hangsúlyozta, mégsem tett hitet – legalábbis nyíltan nem – a legitimizmus mellett. Turchányi Albert Egon szerint azért sem, mert felvilágosította az 1955-ben aláírt osztrák államszerződésről, amely kizárta a Habsburg-restaurációt.¹¹⁵ Kérdéses, hogy ez valóban releváns szempont volt-e, hiszen a restauráció láthatóan nem szerepelt Mindszenty aktuális témái között.

Mondanivalójának középpontjában az ország külső és belső békéjének helyreállítása, és egy olyan, nemzetközileg semleges Magyarország képe állt, amelyben megvalósul az osztály nélküliség (ezen nyilván nem a marxai értelemben vett osztály nélküli társadalmat értette), s ahol a „magántulajdon alapján álló kultúrnacionalista elemű nemzet” él. A beszéd e tekintetben ellentmondásos. Ezt magyarázhatja az a sokféle impulzus, ami Mindszentyt ezekben a napokban érte, illetve a szöveg többszöri átstilizálása. Egyet viszont minden rádióhallgató leszűrhetett: a bíboros igen fontosnak tartja a magántulajdont, ami a polgári társadalom alapja. Azt azonban, hogy mi is az a „kultúrnacionalizmus”, már kevesebben értették. A megfejtést Bibó István, a Nagy Imre-kormány államminisztere adta meg: *„Engem legjobban az hökkentett meg – mesélte egy évtizedekkel később készült interjúban –, amit, azt hiszem, rajtam kívül senki észre nem vett, hogy azt mondta: »Politikai nacionalizmus helyett a kultúrnacionalizmusé a jövő.« – Senki sem értette akkor, mert ennek az akkori helyzetben se füle, se farka nem volt. De Mindszenty a maga szellemi habitusát a kilencszáztíz években kapta meg, és a kultúrnacionalizmus jellegzetesen osztrák program volt. A Monarchiában próbálták az osztrák állam létjogosultságát azzal meghosszabbítani, hogy politikai nacionalizmus ne legyen; legyen kultúrnacionalizmus, a népek ápolják nyelvüket, de maradjanak meg az osztrák állam keretein belül. Ez az ő ré-*

114 RAINER M. JÁNOS: *Ötvenhat után*. 1956-os Intézet, Bp., 2004. 227. Vö.: HATOS PÁL: A Mindszenty-örökség értelmezései 1989 után. *Kommentár* 1 (2006) 4. 55–69; 58–59. Interneten: http://kommentar.info.hu/attachment/0001/423_kommentar0604.pdf.

115 ÁBTLL 3.1.9. V–150.393/4. 213. fol. Jegyzőkönyv Turcsányi Egon kihallgatásáról. Bp., 1957. február 27.

Bibó István (1911–1979). A Nagy Imre-kormány államminisztere nem rokonszenvezett Mindszenty politikai nézeteivel és vallási szemléletével. Nem osztotta a bíboros szózatából kitetsző közjogi méltóság bűjtatott igényét sem

*széről a Monarchiára való visszasandításnak volt a teljesen egyértelmű megnyilvánulása, aminek az adott helyzetben semmi értelme nem volt.”¹¹⁶ Tehát Mindszenty beszédéből – legalábbis az arra fogékonyak, mint amilyen Bibó is volt – kihallhatták a Monarchia, így a királyság iránti nosztalgiát. Továbbgondolva a fogalmat, a kultúrnacionalizmus olyan nemzettudatot jelent, amelyben nem az állampolgárság vagy az államhatár határozzák meg a nemzethez való tartozást, hanem a nyelvi, történelmi és kulturális hagyományok. Azaz az 1920-as államhatárok hiába szabdalták fel Magyarországot, a határon inneni és túli magyarság ugyanannak a nemzetnek a tagja. A határokon túli magyar kisebbség és az anyaország közötti szellemi vérkeringés gondolata korábbi felfogásához képest teljesen új nézőpont Mindszenty történelmi helyzetértelmezésében. Ezúttal a lehetőségekkel számot vető, az illúziókkal leszámoló, reálpolitikai, különösen ahhoz a korábbi felfogásához képest, amelyben a trianoni és az 1947-es párizsi békeszerződést nemzeti gyázként élte meg. A bíboros nem ment bele teoretikus elemzésekbe, inkább gyakorlati tanácsot adott: mint a *pártokon felül álló tisztség* viselője az ország drámai helyzetében békeséget várt a politikai pártoktól, és hogy a jövő politi-*

kai rendjét bízzák egy nemzetközi ellenőrzés mellett megtartandó szabad választásra. Egy ilyen nemzeti közmegegyezés új legitimitást adhatott volna – a történelem raktárába téve mind az úgynevezett történelmi, mind a Rákosi-szülte 1949-es alkotmányt. A módban, ahogyan tisztségére utalt, leheletfinoman felsejlett a primáciáról vallott felfogása: a primás nemcsak az ország főpapja, hanem – amennyiben és amikor ezt más nem tudja gyakorolni – első közjogi méltósága is, akinek egy politikai vákuumban döntő szerepe lehet.

A beszéd kapcsán sokakban él az az emlék, hogy Mindszenty visszakövetelte az egyházi földbirtokokat, holott a szövegben ez egyáltalán nem szerepel. Mégis miért ez az áthallás? Az első tendenciózus hazai olvasat a *Népszabadság* 1957. május 2-i számában jelent meg. Az igazsághoz tartozik, hogy nem csak itthon, és nem csak utólag értelmezték így „hivatalosan” a rádióbeszédet. A baloldali liberális *Süddeutsche Zeitung* is úgy kommentálta, hogy a bíboros az egyházi nagybirtokok visszaállítását követelte, amit néhány nyugati lap, köztük két tekintélyes katolikus hetilap, a *Die Furche* és a *The Tablet*

116 Bibó István: 1956. október 23–november 6. Huszár Tibor interjúja. *Valóság* 32 (1989) 2. 52–67:59.

Mindszenty József bíboros, 1956. november 1. A bíboros környezetében sűrűn megfordultak a hajdani arisztokrácia képviselői, ami csak táplálta a nagybirtokrendszer visszaállításáról később elterjesztett, valótlanul Mindszentynek tulajdonított követelést

is átvett. Azonban merő tévedés, hogy a beszédben valóban visszakövetelt nagy múltú egyházi intézményekbe beletartoznának a földbirtokok, azokon ugyanis az iskolák, a kollégiumok, a szeretetházak, a kórházak, a nyomdák, vagy a kulturális és tudományos céllal létrehozott egyéb keretek értendők. A *Süddeutsche Zeitung* 1962. március 29-i számában – a bíboros 70. születésnapjára írt megemlékezésben – elismerte, hogy félreértette szavait.¹¹⁷

A későbbi vádaskodásokhoz azok a szavak adtak igazi muníciót, amelyekben a nagy múltú egyházi intézmények gazdasági fenntartásáról van szó. Ezek gazdasági-pénzügyi alapját 1945 előtt elsősorban az egyházi nagyjavadalmasok földbirtokai, az alapítványok, az állami költségvetésből rendszeresen vagy segélyként juttatott összegek, és végül – nem jelentős mértékben – a hívek adományai képezték. Azt a kérdést, hogy a magyar nép ezek közül akkor, 1956-ban melyiket tartotta volna természetesnek ahhoz, hogy az egyház anyagi szükségletei biztosítva legyenek, a prímás válasz nélkül hagyta. Ahogy azt sem fejtette ki – csak hivatkozott a püspöki kar körlevelére –, hogy mit tekint pon-

117 MMAL 011.1 dosszié, 16. ő. e. FEKETEKUTHY László: *Mindszenty és a nyugati közvélemény*. Kézirat, 26.; Uo. 020/b. dosszié, „Az 1956-os szabadságharc” című kézirat, 45e és 47.; BÉKÉS Gellért: Mindszenty profétai tanúsága. *Katolikus Szemle* 21 (1969) 1. 1–5.

tosan a *történelmi haladás igazolt irányának és egészséges fejlődésnek*. A restauráció részleteire sem tért ki. Ezt lehetett fenyegetésként, de belső tanakodásként is értelmezni. Homályos maradt a bukott rendszer egyházat érintő rendelkezéseinek felszámolására vonatkozó utalása is, hiszen nem nevezte meg, hogy mely intézkedésekre – az 1945 vagy csak az 1948 utániakra – gondol konkrétan. Ezen bárki azt érthetett, amit akart. Szavaiba így különösebb erőfeszítés nélkül bele lehetett magyarázni a kisajátítások valamennyi formája elleni támadást, a nagybirtokok visszaadásának követelését, ami kiváló lehetőséget adott a Kádár-rendszer politikusainak, akik úgy tüntették fel Mindszentyt, mintha tőle, illetve az egyháztól kellene félteni az 1945-ös földreformmal kialakult birtokstruktúrát, és az ekkor még meghatározó magángazdaságokat. Ez az értelmezés azonban meghamisítja a primás mondanivalóját. Ha ugyanis végiggondoljuk az 1945 és 1948 közötti megnyilatkozásait, akkor bizonyosan állítható, hogy a földreformot Mindszenty nem sorolta az eltörölendő intézkedések közé, míg az egyesületek felszámolását, az iskolák és más intézmények államosítását, a katolikus sajtó- és könyvkiadás elvételét, a szerzetesrendek működési engedélyének megvonását igen. Erre számos példát hozhatnánk, álljon itt legalább egy. Amikor 1947 nyarán egy holland újságíró megkérdezte Mindszentyt: *„Ellenzi-e Ön a földreformot?”* A válasz határozott *„nem”* volt, kiegészítve azzal, hogy *„a földreform során nem hagytak meg eleget a katolikus egyház számára, hogy intézményeit és iskoláit fenntartsa. [...] Az egyház soha nem ellenezte azt, ellenben a módját, ahogy az 1945-ben történt, elvetem.”*¹¹⁸ Tehát amikor Mindszenty kurtán és tisztázatlanul ugyan, de kiállt az „igazolt” társadalmi változások mellett, azzal igent mondott a földreformra, ez következik hivatkozásából is a püspöki kar 1945. május 24-ei körlevelére. Újrakezdési pontként Mindszenty a második világháborút követő, 1945 derekára bekövetkezett állapotokhoz tért volna vissza, nyilván a katolikus egyház súlyának és a primás államjogi befolyásának megőrzése mellett. *„A háború előtt létezett politikai rendszer restaurálásának kérdése sohasem merült fel a szabadságért vívott harc során”* – jelentette ki az Associated Press, a United Press és a Reuters hírügynökségeknek adott nyilatkozatában Mindszenty.¹¹⁹ Bár a kádári propaganda azt állította, valójában a beszéd nem tisztázta a belső politikai frontokat. A pártok ugyanis jellemzően az október 30. és november 1. közötti három nap alatt jöttek létre, tehát mire Mindszenty elmondta beszédét, már megfogalmazták programjaikat, vagy legalábbis alapelveiket. Mindszenty ugyanakkor jelképpé, a kommunizmussal való szembenállás jelképévé magasztosult, ezért személye önmagában, rádióbeszéd nélkül is biztatást adhatott bizonyos restaurációs törekvéseknek.

A beszéd tartalmaz még néhány egyéb rejtélyes kijelentést. Sokan a kormány elleni támadásként és a nemzeti egység megbontásaként értékelték azokat a szavait, amelyekben

118 ÁBTL 3.1.8. Sz–222/9. [kd.] 60. fol. A hollandiai magyar követségi tanácsos jelentése. Hága, 1947. június 17. Az interjú az Amszterdamban kiadott *Elseviers Weekblad* liberális hetilapban jelent meg.

119 AMAE AD, Série: Europe, 1956–1960, sous-série: Hongrie, dossier: 101 Questions religieuses, janvier 1956–juin 1957. fol. 139. Roland de Margerie, Franciaország szentszéki nagykövetének 868/EU sz. jelentése Christian Pineau külügyminiszter részére. Róma, 1956. december 3.

kétségeit fogalmazta meg: „az örökösök ne várjanak még egy bizonyosságot”. A baljós hangot, amivel a „bukott rendszer örökösei”-ről szólt, Nagy Imre akkori kormányának (és kivált a kommunista kormánytagoknak) szánt burkolt fenyegetésként is lehetett érteni. Valójában nem teljesen annak szánta, ezt ő maga jegyezte fel 1956 decemberében, amikor egy újságcikk csúsztatásait kommentálta: „Rákosival bukott a rendszer, örökösei Gerőék, akiket nem vontak felelősségre. Meg az első Nagy-kormány 16.”¹²⁰ Rákosinak 1953. július 3-án Nagy Imre javára le kellett mondani a minisztertanács vezetéséről, de a pártot 1956. július derekáig továbbra is ő irányította főtítkárként. Őt követte Gerő Ernő, aki már 1945-től a legnagyobb tekintélyű kommunista politikusok egyike volt. Nagy Imre első kormánya 1953. július 4. és 1955. április 18. között működött, kabinetjének 19 tagjából 16-an a leköszönő Rákosi-kormánytagok is tagjai voltak (rájuk utalt Mindszenty a „Nagy-kormány 16” megjegyzéssel). Nagy Imrét leváltása után Gerő bizalmi embere, Hegedűs András követte. Mindszenty erre a garnitúrára utalt és az ő törvényes felelősségre vonásukat helyezte kilátásba, ami ellentétben állt a pártok és törvények fölöttiségét hangsúlyozó szavaival. Mivel konkrét neveket nem említett, és Nagy Imre személye kapcsán sem tisztázta

Az első Nagy Imre-kormány (1953–1955) tagjai közül tizenhatan miniszterek voltak a leköszönt Rákosi-kormányban is.
A bukott rendszer örökösei...

120 MMAL 020/a dosszié, I. Feljegyzések, fogalmazványok, 3. „Feljegyzés meg nem nevezett lap cikkéről.” Gépelt kézirat. Vö.: MÉSZÁROS István: Kik „a bukott rendszer örökösei”? Adalékok Mindszenty és Nagy Imre viszonyához. *Vasi Szemle* (2006) 5. 591–610.

gondolatait (különösen azt, hogy lényeges különbséget lát az első, még csak kommunistákból álló és a harmadik, koalíciós Nagy Imre-kormány között), így a hallgatóságban összemosódott Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, Nagy Imre és Kádár János megítélése, és a beszédnek az lett az egyik üzenete, hogy a reformkommunizmus nemigen házasható össze a polgári berendezkedéssel. Meglehet, hogy Mindszenty nem ismerte alaposan az aktuális politikai szereplőket, amire Bibó István akkori államminiszter visszaemlékezése is utal. A két eltérő világlátású és jövőfelfogású férfiú (Bibó liberális gondolkodású, református jogászprofesszor volt) 1956. november 4-én kora reggel találkozott a Parlament épületében, és pár mondatot váltott egymással. Mindszenty megkérdezte Bibótól, hogy melyik „pártáryalathoz” tartozik, s ebben a kérdésben benne volt egy megvető kategorizálás: „ő az összes létező pártot a kommunista párt árnyalatának tekintette”. Végül afelől érdeklődött, hogy „tulajdonképpen ki ez a Nagy Imre, amin enyhén elképedtem – mondta Bibó –, mert ez alatt a három nap alatt, amióta ő kiszabadult, ha valamiről, hát egy dologról kellett volna tájékozódnia, tudniillik arról, hogy ki az a Nagy Imre”.¹²¹ A kérdésből nem az következik, hogy Mindszenty ne hallott volna az 1945-ös földreformot végrehajtó Nagy Imre földművelésügyi miniszterről, a későbbi belügyminiszterről és az Országgyűlés elnöki méltóságát is viselő politikusról, de ismeretei ennél nemigen lehettek sokkal mélyebbek, és a három nap általa megtapasztalt fejleményei nem igazán illettek abba a képbe, amelyek a moszkovita kommunistákról benne és sokakban éltek. Épp ezért volt kíváncsi Bibó véleményére.

Hasonló ellenszenvvel nyilatkozott Mindszenty beszédéről Németh László író. Szerinte a rádiószózatban – nem is annyira a mondanivalójában, mint inkább a „hangjában” – az „ellenforradalom kísértete” öltött testet, s amíg a horthysta tiszték már mind kiöregedtek, addig „Mindszenty azonban itt volt, s régi intézményeik visszakapásáról beszélt – sőt a magántulajdon szót is kiejtette. Szerencsére – inkább a modora – olyan megdöbbenést keltett a hívők közt, hogy fellépése jelentékenyen csökkentette a veszélyt, amit presztízse jelentett” – jegyezte fel benyomásait, amelyek évtizedek múlva kerültek elő írói hagyatékából.¹²²

Mindszenty beszéde rímelt a rendszerrel kezdetektől, tudatosan, aktívan és minden területen szemben álló kevesek érzéseire, de a reformkommunisták által alkalmazott megoldásokat részben elfogadó, szelektíven kritikus és csak passzívan ellenálló tömegek valami mást vártak. A beszéd külföldi megítélése szintúgy vegyes. A budapesti amerikai követség a szózatot a magyar nemzethez intézett egyetlen fontos beszédnek minősítette.¹²³ Az osztrák katolikus hierarchia viszont „tisztán érzelmi reakciónak” értékelte, szerintük Mindszenty nem vette figyelembe sem az ő, sem a

121 HUSZÁR Tibor (szerk.): *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban*. 1956-os Intézet–Osiris–Századvég, Bp., 1995. 435.

122 NÉMETH László: *A magyar forradalom*. Nap Kiadó, Bp., 2011. 109.

123 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified 1956–June 1957. 570.3 Kimenő távirat a budapesti amerikai követségről a külügyminisztériumba, 1957. január 22.

bécsi apostoli nunciatúra tanácsait.¹²⁴

A Vatikánban is voltak, akik kritikusan fogalmaztak, egy bennfentes Monsignore szerint „egy embernek, aki nyolc éven át el volt zárva a világtól, fel kellett volna ismernie, hogy minden előfeltétel hiányzik számára ahhoz, hogy világosan áttekintse a politikai helyzetet”.¹²⁵ Különösen a beszéd azon részét érte kritika, amelyben Mindszenty a Nyugat politikai támogatását kérte. Ausztria és Franciaország szentszéki követei egybehangzóan azt jelentették, hogy Mindszenty „szenvedélyes” fellépése csökkentette a bíboros hitelét a Szent-szék előtt, ellenben a hasonló helyzetbe került lengyel Wyszyński bíboros mérsékelte és körültekintő, a békepap-ságnak is megbocsátó hozzáállása sokkal hasznosabb volt az egyház számára.¹²⁶ Azt a következtetést, hogy a pápa maga sem értett Mindszentyvel mindenben egyet, többen abból vonták le, ahogy Wyszyński bíborost dicsérte: „Noha a Vatikánhoz közel álló körök tartózkodnak attól, hogy véleményt nyilvánítsanak erről – jelentette a francia szentszéki nagykövet –, mindazonáltal nagyon valószínű, hogy az egyház számára jobb lett volna, ha a bíboros a politikától nagyobb távolságot tart, és inkább Varsó érsekének sokkal mértéktartóbb magatartását köve-

Stefan Wyszyński bíboros (jobbra, virággal), Antoni Baraniak püspökkel, amint fogsága utáni első külföldi útjára, Rómába indul, Varsó, 1957. január 1. A lengyelek „az évezred primásaként” emlegetik

124 AMAE AD, Série: Europe, 1956–1960, sous-série: Hongrie, dossier: 101 Questions religieuses, janvier 1956–juin 1957. fol. 132–135. Franciaország ausztriai nagykövetének 829/EU sz. jelentése Christian Pineau külügyminiszter részére, Bécs, 1956. december 3. Tárgy: Az osztrák püspökök és a magyarországi egyház magatartása.

125 ÖStA, AdR, BMfAA, Sektion II-pol. Zl. 63–Pol/56. Joseph Kripp szentszéki osztrák nagykövet jelentése Leopold Figl szövetségi külügyminiszternek. [Róma], 1956. november 21.

126 Uo. és AMAE AD, Série: Europe, 1956–1960, sous-série: Hongrie, dossier: 101 Questions religieuses, janvier 1956–juin 1957. fol. 146. François Seydoux de Clausonne, Franciaország ausztriai nagykövetének 904. sz. távirata, Bécs, 1956. december 8. 12 óra 30 perc; NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified 1956–June 1957. Beszélgetés jegyzőkönyve, 1957. január 7. Amerikai nagykövetség, Párizs, 1957. január 7. Résztvevők: M. Étienne Manac’h, a francia külügyminisztérium kelet-európai aligazgatóságának vezetője és Walter John Stoessel, Jr. amerikai diplomata. (A budapesti amerikai követségnek másolatban kiszignálva.)

ti.”¹²⁷ Aki a reálpolitikát kérte számon Mindszentyn, az abból indult ki, hogy figyelembe kellett volna vennie: a Szovjetunió nem fogja engedni a magyarországi kommunizmus megdöntését, ezért programadás helyett csupán arra kellett volna szorítkoznia, hogy mérsékletet és hősiességet tanácsoljon, ahogyan Lengyelország primása tette.¹²⁸

A konkrét eset, amit Wyszyński példamutató magatartása első jeleként emlegettek, 1956. augusztus 26-án történt, amikor a lengyel nemzet fennállásának jubileuma alkalmából csaknem egymillió hívő zarándokolt a Częstochowában lévő Jasna Góra-i Mária-szentélyhez.¹²⁹ Az ünnepségen felolvasták az akkor még kényszerlakhelyen őrzött Wyszyński bíboros méltóságteljes szövegét. Ez a nap fordulatot jelentett a lengyel egyház és állam közti kapcsolatokban, mert megmutatta, hogy a primás a szabadság és a nemzeti egység élő jelképe, és hogy az új politikai körülmények között mennyire fontos szerepet tudna játszani a társadalom megbékéltetésében.

A bíboros a kormány kegyéből győzedelmesen bevonult Varsóba, majd mérsékeltnek mondható beszédben felhívta a híveket, hogy „hősiesen dolgozzanak” a nemzet felemelkedéséért és egy igazságosabb társadalom felépítéséért. Wyszyński hozzájárult ahhoz, hogy a lengyel feszültségek ne torkolljanak egy össznépi felkelésbe, melyet – éppúgy, mint a magyart – vérbe fojtottak volna. Gomułka új politikájának támogatásáért cserébe 1956. december 7-én új megegyezésre került sor az állam és az egyház között.¹³⁰ „Ennek a rugalmas, ugyanakkor határozott és következetes politikának köszönhető, hogy a lengyel egyház mindvégig számottevő erő maradt a LEMP [Lengyel Egyesült Munkáspárt] vezetésével szemben.”¹³¹

Mindszenty azonban más utat járt – érthetően, hiszen más volt a helyzete, más a sorsa és mások a magyar viszonyok is. Kommunizmusellenessége erősebbnek bizonyult, semhogy rádióbeszédében (mert másra nem volt lehetősége, se ideje) konszolidálni igyekezett volna a harmadik Nagy Imre-kormányt.

A kritikusoknak Antonio Samorè, a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának titkára azt a mérhetetlenül felfokozott idegállapotot és agyonhajszoltságot hozta fel

127 AMAE AD, Série: Europe, 1956–1960, sous-série: Hongrie, dossier: 101 Questions religieuses, janvier 1956–juin 1957. fol. 104. Roland de Margerie, Franciaország szentszéki nagykövetének 852/EU számú jelentése Christian Pineau külügyminiszter részére, 1956. november 21. Gépelt, aláírt.

128 AMAE AD Série: Europe, 1956–1960, sous-série: Hongrie, dossier: 101 Questions religieuses, janvier 1956–juin 1957. fol. 139. Roland de Margerie, Franciaország szentszéki nagykövetének 868/EU sz. jelentése Christian Pineau külügyminiszter részére, 1956. december 3.

129 1656-ban Lembergben II. János Kázmér lengyel király ünnepélyes fogadalom keretében felajánlotta országát Szűz Máriának, és egész birodalma patrónájává és királynőjévé választotta őt.

130 Philippe CHENAUX: *L’Église catholique et communisme en Europe (1917–1989)* i. m. 231–232. – A lengyel megegyezés lényege: a kormány szabadon engedte az összes elítélt egyházi személyiséget, megígérte a vallásszabadság betartását (év végére valóban visszavonták az egyházi kinevezésekről szóló korábbi rendeletet és számos, főleg iskolai területen bevezetett korlátozást), hozzájárult őt Odera–Neisse-vidéki címzetes püspök hivatalba lépéséhez, akiket a pápa még 1951-ben nevezett ki, a püspökök pedig támogatásukról biztosították a kormány munkáját a népi Lengyelország erősítése és fejlesztése érdekében. Hansjakob STEHLE: *Geheimdiplomatie im Vatikan. Die Päpste und die Kommunisten* i. m. 280.

131 TISCHLER János: Lengyelország és Magyarország 1956-ban. In: *„Tizenhárom nap, amely...” Tanulmányok az 1956-os forradalom és szabadságharc történetéből.* Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Bp., 2003. 75–94. 87.

Budapest, 1956. november 4.
 Hajnali 4 óra körül megkezdődött a forradalom leverése,
 a Vörös Hadsereg páncélos hadteste hamarosan az összes jelentős várost körülférték

mentségül, amibe Mindszenty a forradalom napjaiban kerülhetett. Megbízható forrásra hivatkozva arról számolt be Franciaország szentszéki követének, hogy Mindszenty a budapesti felkelés hírére roppant izgatott lett, és „*azt a hetet, amely az október 23-i első tüntetések és a primásnak egy katonai egység által történt kiszabadítása között eltelt, a szerencsétlen teljes álmatlanságban töltötte. Ennek következtében október 31-én egy tragikusan kimerült ember került vissza budapesti székhelyére. Csodálkozást válthatott ki Magyarországon belül és kívül egyaránt, hogy Mindszenty bíboros szavait nem jellemezte az az óvatosság és mértéktartás, mint Lengyelország primásának megnyilatkozásait. Magyarország bíborosának ilyen megítélése azonban igazságtalan és kegyetlenül kemény. Hogyan lehetne felróni neki azt, ami csupán egy olyan kimerültség megnyilvánulása, amely a legjózanabb fejeket és a legkiegyensúlyozottabb lelkeket is megzavarná!*”¹³²

A november 3-ai esti rádióadás után Mindszenty még pár szót váltott a rádió munkatársaival, majd meglátogatta Tildyt és feleségét parlamenti lakásukban, ezután visszatért a primási palotába. Álmából hajnali 4 óra tájban az őrzésére rendelt rétsági katonák

¹³² AMAE AD Série: Europe, 1956–1960, sous-série: Hongrie, dossier: 101 Questions religieuses, janvier 1956–juin 1957. fol. 142–145. Roland de Margerie, Franciaország szentszéki nagykövetének 878/EU sz. jelentése Christian Pineau külügyminiszter részére. 1956. december 7.

ébresztették: Tildy titkárságáról telefonáltak azzal a hírrel, hogy a szovjet csapatok általános támadást indítottak Budapest ellen, ezért biztonsága érdekében jöjjön a Parlament épületébe. Az egyik katonatiszt elment gépjárművet szerezni, Mindszenty ezalatt a pincébe húzódott és habozott elindulni. Nem volt világos, miért lenne biztonságosabb a Parlamentben, mint a prímási palotában. Így telt el bő két óra. Végül maga Tildy telefonált és nógatta, amire kötélnek állt.

A Parlamentben egymás után jelentkeztek a katonai parancsnokok, eligazítást vártak, de a zavar egyre csak nőtt. Nem csoda, hogy a fejetlenség közepette mindenki másként emlékszik vissza a részletekre: katonai kísérettel vagy csak titkárával, gyalogosan vagy gépkocsival, de végül is Mindszenty József saját elhatározásából – orosz páncélosok között áthaladva –, a legközelebbi, az alig több mint ötszáz méterre lévő külföldi követségre, az amerikaiakra ment. Lépése és másfél évtizedre nyúlt követségi tartózkodása egyedi a világtörténelemben: nem találni még egy példát, amikor a katolikus egyház egyik bíborosa az Amerikai Egyesült Államok külképviseletének épületében keresett és kapott volna menedéket.

IX.

A VENDÉG

– MÁSFÉL ÉVTIZED AZ AMERIKAI KÖVETSÉGEN

Az Amerikai Egyesült Államok budapesti követsége menedékében,
1956. november

„A BÍBOROS AZ AJTÓ ELŐTT ÁLL...”

Mindszenty József bíboros érseket a forradalom szabadította ki rabságából 1956. október 30-án, és annak leverése vitte november 4-én reggel 8 óra tájban az Amerikai Egyesült Államok budapesti követségére. A történelmi pillanatban legalább két döntést kellett Mindszentynek meghoznia: kérjen-e menedéket, és ha igen, akkor melyik ország követségén?

BÖRTÖN VAGY MENEDÉK?

Mindszenty nem számolt elhúzódó menedékkal, de döntését mégis feltűnően sok korabeli forrás bírálta. A második szovjet invázió után is kitartó ellenállók felrótták a főpapnak, hogy fontosabbnak tartotta saját biztonságáról gondoskodni és túlságosan hamar az amerikaiakhoz menekült, ami főként azért nem volt elegáns tőle, mert a forradalom napjaiban nem hátrította el határozottan a politikai szerepvállalást. Azok közül is csalódtak benne, akik kedvezően ítélték meg egy Nagy Imre-féle rendszer kiépülésének lehetőségét. Szerintük Mindszentynek velük együtt ki kellett volna tartania, így élete vagy szabadsága kétségtelen kockáztatásával ugyan, de visszautasíthatta volna a szovjet inváziót és a Kádár-kormánynak való behódolást. Kiállásával mindennél és mindenkinél jobban elősegíthette volna, hogy a szabad világ tudatára ébredjen a magyar drámának.¹ Hangulatjelentések szerint a bíboros döntéséről a papságból is többen is fenntartással beszéltek.² Ellenpéldaként ott állt Endrédy Vendel, a börtönviselt zirci apát, aki nem fogadta el az olasz

Szabadságharcosok a barikádon. A *La Domenica del Corriere* címlapja tiszteleg a magyar forradalom előtt, 1956. november 11.

1 AMAE AD Série: Europe, 1956–1960, sous-série: Hongrie, dossier: 101 Questions religieuses, janvier 1956–juin 1957. fol. 105–106. Étienne Manac’h, a francia külügyminisztérium kelet-európai aligazgatósága vezetőjének levele Roland de Margerie-hez, Franciaország szentszéki nagykövetéhez, 1956. november 23.

2 ÁBTL 3.2.3. Mt–186/2. 4. fol. „Kaposvári” [= Cserjés Sándor jezsuita] fn. ügynök jelentése. Bp., 1957. április 18.

követ ajánlatát, hogy meneküljön a követségre.³ Mindszenty döntésének helytelenítése érezhető az Egyesült Államokba menekült magyarok véleményében is, akik között a Columbia Egyetem kutatói végeztek 1957-ben felmérést: Mindszentyben többségük a forradalom konzervatív irányba fordulását lehetőségét látta, és csupán 15 százalékuk említette őt az ország leendő vezetőjeként. A szimpátia mértékére vonatkozó válaszok 46 százaléka rokonszenvesnek, 33 százaléka semlegesnek, 21 százaléka ellenszenvesnek minősítette személyét.⁴

Tévedés lenne a kritikai hangot csupán kommunista hitelrontásnak minősíteni, mert az elmarasztalást a Vatikán legbelsőbb köreiből is megfogalmazták.⁵ Persze csak bizalmasan, mert a pápára nem jellemző, hogy nyilvánosan kritizálja egy bíborosát, és a Szentszék hivatalai sem szoktak elhamarkodottan nyilatkozni. A klerikusokkal szemben támasztott általános elvárás azonban tudott volt: háború, katasztrófa és más veszélyhelyzet esetén ne hagyják el posztjukat, hanem osztozzanak híveik sorsában, ahogy azt 1945-ben Serédi Jusztinián hercegprímás is tette, bevárva Esztergomban a megszálló szovjet csapatokat. Mindszenty viszont nem így tett, és még Moszkvába is eljutott az a hír, hogy a római kúrián belül egyesek gyávaságnak tartják a menedékkérést: „Az egyház feje nem hozhatja magát ilyen kínos helyzetbe, az egyház elmúlt kétszáz éves történetében ez a viselkedés példátlan.”⁶ A kritikák arra ösztönözték a Vatikán félhivatalos lapja, a *L'Osservatore Romano* főszerkesztőjét, hogy védelmébe vegye Magyarország primását. Üzenete lényege: Mindszenty bíborost senki sem oktathatja ki bátorságból és méltóságból. Alátámasztásul felhívta a figyelmet a Horthy-rendszerrel szemben tanúsított magatartására és bebörtönzésére. A jövő politikai rendjét – folytatta a vezércikk szerzője – a bíboros nemzetközi ellenőrzés mellett megtartandó szabad választásokra kívánta bízni, amit a második szovjet beavatkozás megkezdésekor is megerősített: „Kinyilvánítom, hogy a háború előtt létezett politikai rendszer restaurálásának kérdése sohasem merült fel a szabadságért vívott harc során. Senki sem akarja a jövőben a munkásosztály kifosztását; éppen ellenkezőleg, a munkásosztály az eltelt tizenegy év alatt olyan mértékig ki lett fosztva a kommunista rendszer által, hogy ő maga fogott fegyvert attól való megszabadulása érdekében” – szögezte

3 AMAE AD Série: Europe, 1956–1960, sous-série: Hongrie, dossier: 101 Questions religieuses, janvier 1956–juin 1957. fol. 126–131:128. Jean Paul-Boncour, Franciaország magyarországi követének 1119/EU sz. jegyzéke Christian Pineau külügyminiszternek. Bp., 1956. december 3. Guy Turbet-Delof, a követség kulturális attaséjának L/140bis/56 sz. feljegyzésének másolata. – Endrédi 1950. október 29-én tartóztatták le, 1951. június 28-án a Grösz-per VI. rendű vádlottjaként 14 évi börtönre ítélték. A forradalom kitörése után, 1956. november 1-jén átmenetileg kiszabadult. A forradalom után a piaristák budapesti rendházában talált menedéket, itt érte az olasz követ ajánlata. Mivel azt nem fogadta el, 1957. március 1-jén egy házkutatás során rátaláltak, ekkor újra börtönbe került. 1958-ban az Elnöki Tanács elengedte büntetése hátralévő részét, és 1981. december 29-én bekövetkezett haláláig Pannonhalmán, a bencés főapátságban élt.

4 Vámos György: *Itt a Szabad Európa Rádiója, a szabad Magyarország hangja* i. m. 1163–1233:1176.

5 ÖStA, AdR, BMfAA, Sektion II-pol. Zl. 63–Pol/56. Joseph Kripp szentszéki osztrák nagykövet jelentése Leopold Figl szövetségi külügyminiszternek. Róma, 1956. november 21.; AMAE AD Série: Europe, 1956–1960, sous-série: Hongrie, dossier: 101 Questions religieuses, janvier 1956–juin 1957. fol. 137–141. Roland de Margerie, Franciaország szentszéki nagykövetének 868/EU sz. jelentése, 1956. december 3.

6 RGANI f. 5. op. 28. gy. 476. l. 80–81. I. Vinogradov, az SZKP KB osztályvezető-helyettesének jelentése az SZKP Központi Bizottságának a Vatikán Magyarországgal, Lengyelországgal és Jugoszláviával kapcsolatos politikájáról. 1957. március 26.

le a bíboros az Associated Press, a United Press és a Reuters hírügynökségeknek átadott nyilatkozatában.⁷ A lap részletesen írt az esztergomi érsek elleni támadásokról, november 18-ai vezércikkében leleplezte Kádár János azon kísérletét, hogy a prímásra hárítsa a saját kormánya elleni megvetést és gyűlöletet. Holott az érsek csak ahhoz ragaszkodott, hogy tartsák tiszteletben az alapvető demokratikus szabadságjogokat.

Amikor Mindszenty tudomást szerzett arról, hogy a Vatikánban kifogásolták lépését, állítólag felajánlotta a pápának lemondását és Magyarországról való távozását. A hírt elsőként közlő brüsszeli lap, a *La Libre Belgique* szerint Mindszenty egyetlen ambíciója immáron csupán az, hogy könyvet írjon a szenvedéseiről és a kommunizmus módszereiről, de XII. Piusz visszautasította a lemondást és kifejezetten arra kérte a prímást, hogy maradjon az amerikai követségen.⁸ E hírből annyi bizonyosan igaz, hogy Mindszentyt foglalkoztatta emlékeinek írásba foglalása: „*Azt sem tudom, mihez nyúljak* – írta 1956 decembe-

rében Spellman bíborosnak az amerikai követségről. – *Gondoltam, kiadom a 8 évről a Mémoire-t.*”⁹ Valami igazság abban is lehet, hogy a pápa magyarországi maradásra ösztönözte Mindszentyt, mert ilyen hírei voltak Horváth Jánosnak, az 1951-es alapítása óta jogilag önálló, de 1957 és 1959 között a Művelődésügyi Mi-

Hír a *Journal de Genève* cikkéről Rogács Ferenc pécsi segédpüspök, Mindszenty hajdani tanára megjegyzésével

nisztérium egyik főosztályává lefokozott Állami Egyházügyi Hivatal vezetőjének is.¹⁰ A magyar papság körében viszont az terjedt, hogy a kormány megengedné Mindszenty távozását, még érseki tisztéről sem kellene lemondania, „*mert hogy úgy sincs most erre az állásra megfelelő ember*”. Marton Endrétől, az Associated Press amerikai hírügynökség sajtótudósítójától – aki családjával együtt 1956. november 10-ig ugyancsak az amerikai követség menedékét élvezte, majd 1957. január 17-én elhagyta Magyarországot – egy államvédelmi alezredes azt kérte, hogy vigye magával Mindszentyt. A családi legendá-

7 F[ederico]. A[LESSANDRINI]: „Giudizi errati e basse calunnie.” [Téves ítéletek és aljas rágalmozások.] *L'Osservatore Romano*, 96. évf. 280. sz. 1956. december 2. 1–2.

8 AMAE AD Série: Europe, 1956–1960, sous-série: Hongrie, dossier: 101 Questions religieuses, janvier 1956–juin 1957. fol. 159–163:161. Roland de Margerie, Franciaország szentszéki nagykövetének 901/EU sz. jelentése, 1956. december 21.; MMAL, 044. dosszié, „Cikkek és bizalmas levelek a Prímás úrról” (uo. 061/a dosszié: „Írások a depositióval kapcsolatban, 2.” 3. ő. e.).

9 MMAL, 024. dosszié, MFN 8167, L-3115. Mindszenty József levele „Eminenciás Uram”-hoz [a tartalom alapján Spellman New York-i bíboros érsekhez]. 1956. XII. 3. Kézírás. – Megjegyzések: 1. A bíboros a decemberi hónapot átjavította novemberre, mivel az amerikai követségen írt leveleit odaérkezése előtti dátumra kellett datálnia. 2. A levelet az amerikai külügyminisztérium nem küldte el a címzettnek.

10 Állítólag a bíboros két ízben is próbálkozott azzal, hogy Rómába utazhasson, de „*ezt a pápa megtiltotta*”. MNL OL M–KS 288. f. 5/17. ő. e. 11. fol. Jegyzőkönyv az MSZMP Intéző Bizottságának 1957. március 5-én tartott üléséről.

rium szerint ezt azzal indokolta, hogy „Nagyon kellemetlen nekünk is, meg az amerikaiaknak is, hogy Mindszenty még mindig ott van a követségen. Ha távozik, nyilván az újságok címlapjára fog kerülni. De legfeljebb csak három napra. Aztán majd szépen eltűnik egy római kolostor vastag falai mögött, és a világ egykettőre elfelejti”.¹¹ Marton az ajánlatot közölte Wailes követtel, aki azt annyira kockázatosnak találta, hogy nem is tájékoztatta róla a bíborost.

Hogy milyen előnnyel vagy hátránnyal járt volna Mindszenty távozása, netán lemondása? Maradásával egy élő és folyton nyugtalanító tiltakozássá vált, de a szabad világban hangja nagyobbat szólhatott volna, hiszen a követségen teljes elszigetelődés várt rá. Endrey Mihály szerint, aki ekkoriban az esztergomi főegyházmegyéet úgynevezett speciális delegátusként vezette, egyházkormányzati okokból kimondottan „jó volna, ha egy időre eltűnne az országból. [...] Amíg a primás az országban van, sokat szenved a fegyelem, mert a delegátust csak ideiglenesnek tartják”.¹² Mindszenty lemondásának a jelenleg kutatható iratokban nincs nyoma. Ez a korabeli hír azonban mégis terjedt, és a belga lap értesülését egy svájci újság, a *Journal de Genève* is átvette.¹³ A cikk kínos tartalmát végül előbb a Vatikán félhivatalos lapja, a *L'Osservatore Romano*, majd maga Mindszenty cáfolta, aki lefizetett újságírókat és Kádár ravaszságát sejtette a háttérben.¹⁴ Vajon volt-e köze az Európában ekkor még szalonképtelen Kádár-kormánynak az összességében antikommunista stílusú cikkhez? Ezt nem tudhatjuk, ám akár igaza is lehet a szerző kitérőre vonatkozó találgatások egyikének: a lengyel külügyi apparátus egykori munkatársa egzisztenciális megfontolásokból álnéven gyártott minél érdekesebb és eladhatóbb, de nem feltétlenül hiteles híreket.¹⁵ Ezt a gyanút leginkább az látszik igazolni, hogy az 1956-ról kiadott és a kormány hivatalos verzióját tartalmazó *Fehér Könyvben* éppen ez a cikk az egyik legfőbb bizonyíték Mindszenty „ellenforradalmárságára”.¹⁶

11 Kati MARTON: *A nép ellenségei. Családom regénye*. Corvina, Bp., 2010. 209–210.

12 Tomek Vince naplója, 1957. április 23. Idézi KÁLMÁN Péter Peregrin: *A magyar katolikus egyház helyzete a kádári egyházpolitika első éveiben* i. m. 112–114.

13 M. I. CORY: *Le Vatican a blâme l'intransigence du cardinal Mindszenty*. [A Vatikán helytelenítette Mindszenty bíboros hajthatatlanságát.] *Journal de Genève* 292. sz., 1956. december 13. Federico Alessandrini *Fantázia és valóság* című cikkében (*L'Osservatore Romano*, 96. évf. 245. sz. 1956. december 21.) meseszövésként minősítette a híreket.

14 „Az a gyanúm – írta Mindszenty az amerikai külügyminiszternek –, hogy a cikket Budapesten írták Kádár parancsára, hogy a pápát és a Vatikánt felhasználhassák az ellenforradalom külső (USA) és belső (Mindszenty bíboros) vezetői ellen. Ez a cikk szolgált e két szereplő elleni támadás alapjául, hiszen a [forradalmat ellenforradalomként bemutató] *Fehér Könyvben*, a gyűléseken és a rezsím sajtójában is megjelent. A jelenlegi helyzetben semmit sem tehetek, de a *Fehér Könyvben* megjelent állítások miatt az USA nem engedheti, hogy ne foglalkozzon a támadással. A helyzet nagyon komoly.” NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified 1956–June 1957. Religion (Mindszenty) és NARA RG 59. General Records of the Department of State. CDF 1955–1959. Box 4805. 846.413/4–2657. Mindszenty József bíboros levele Dulles amerikai külügyminiszterhez. 1957. április 26. Szövegét stílári eltérésekkel lásd: SOMORJAI Ádám: *Mindszenty bíboros követési levelei az Egyesült Államok elnökeihez 1956–1971* i. m. 21–23:22. (magyarul), 432–435:434. (angolul).

15 AMAE AD Série: Europe, 1956–1960, sous-série: Hongrie, dossier: 101 Questions religieuses, janvier 1956–juin 1957. fol. 159–163:162–163. Roland de Margerie, Franciaország szentszéki nagykövetének 901/EU sz. 1956. december 21.

16 *Ellenforradalmi erők a magyar októberi eseményekben*. II. kötet. Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa Tájékoztatói Hivatala, h. n. [Bp.], é. n. [1957]. 132–133.

A kritikusokkal szemben sokan még a pusztá gondolatát is visszautasították annak, hogy számon kérjék Mindszentyn, amiért nem tette ki magát újabb életveszélynek. A bíboros iránti lelkesedésük és bizalmuk nem csökkent, sőt jelenléte, akármennyire el volt zárva a külvilágtól, reményt adott a csüggedőknek. Azt az elvárást, hogy a főpapok – Mindszenty és a térségben hozzá hasonlóan Stepinac zágrábi vagy Beran prágai érsek említhető – minden áron maradjanak saját hazájukban, még akkor is, ha nem gyakorolhatják főpapi szolgálatukat, XII. Piusz pápa halála után Tedeschini kardinális kifejezetten bírálta a konklávén, mivel szerinte ez zsákutcát jelentett, miközben logikus lett volna kúriai szolgálatra Rómába rendelésük.¹⁷ A menedékkérést azonban évek múlva is Mindszenty szemére vetették. Az 1958-ban megválasztott XXIII. János pápa Fabrizio Franco grófnak, Olaszország budapesti követének megértően nyilatkozott Mindszentyről, kifejezetten sajnálta „szegény embert”, és vigasztalásul egy fényképet is küldött magáról, ám azt is érzékeltette, hogy *„Magyarország primásának, amikor 1956. november 4. első óráiban választás elé került, inkább a rendszer börtöneit kellett volna előnyben részesítenie az amerikai menedék helyett.”*¹⁸ A kúriai papság viszont sokkal kritikusabban ítélte meg Mindszenty lépését, még Tardini, a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának titkára is keményen fogalmazott: szerinte Mindszenty felcserélte a mártíromságot a menedékre, ami csak a sok éven át elviselt szenvedéssel, és nem az egyház érdekeivel magyarázható.¹⁹

Ha félretesszük a hősiesség versus menekülés érzékeny dilemmáját, és pusztán a politika szemszögéből értékeljük a kialakult helyzetet, azt a legfrappánsabban az oszt-rák követ jellemezte: *„A bíboros, akinek – mindenki szerint, aki ismeri őt – nem épp a bölcsesség és a politikai érzék a legszembevetőbb karaktervonása, a rezsim számára a legnagyobb szolgálatot tette az épp a leggyűlöltebb ellenséghez történő menekülésével; ezzel ugyanis önmagát az amerikaiak és a magyarok közötti hidegháború tárgyává tette, az itteni amerikai követséget pedig a rendszer balekjává.”*²⁰ Való igaz, azzal, hogy Mindszenty az Egyesült Államok követségén keresett menedéket, könnyen kiaknázható propagandatémát szolgáltatott a Kádár-kormánynak. Mindszenty ugyanakkor „tőke” is volt az amerikaiak kezében: befogadásával cáfolhatták azokat a véleményeket, miszerint elárulták a demokrácia védelmezőjének szerepét, amikor nem siettek a magyar forradalom megsegítésére.

17 MNL OL M–KS 288. f. MSZMP KB Külügyi Osztály, 32/1958/10. ó. e. 006586/2. sz. irat. Másolat a római követség 1958. december 5-i jelentéséről.

18 AMAE AD Série: Europe, 1956–1960, sous-série: Hongrie, dossier: 103. Questions religieuses, juillet 1958–décembre 1960. fol. 86r. Jean Paul-Boncour, Franciaország magyarországi követének 631/EU sz. jelentése Couve de Murville külügyminiszter részére. Bp., 1958. december 9.

19 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified 1958. Garret G. Ackerson ügyvivő levele Robert M. McKissonnak, a State Department osztályvezetőjének. 1958. december 12. (Az ügyvivő Franco olasz követ legfrissebb római információit tolmácsolta.)

20 ÖStA, AdR, BMfAA, Sektion II-pol. Zl. 21.–Pol/58. Kardinal Mindszenty, zu Telegrammerlass Zl. 58029 3-fach. Walther Peinsipp budapesti oszt-rák követ jelentése a szövetségi külügyminiszternek. Bp., 1958. október 27.

Mindszentynek az adott pillanatban nem volt elegendő ideje töprengeni és mérlegelni, döntése miatt azonban éveken át – ha nem haláláig – mardosta a lelkiismeret-furdalás. Amikor a „lesz, ami lesz” vakmerősége helyett a menedéket választotta, abban ott munkált, hogy lelkileg és fizikailag igenis megviselte a börtön. Rabsága alatt nemcsak vágyta, de kérte is a szabadságot, legalábbis fogva tartásának enyhítését. Bár kívánta a magyar egyházzal és a Vatikánnal való kapcsolatának helyreállítását, legalább annyira igyekezett elkerülni az internálást, vagy egy még súlyosabb személyes sorsot. Irtózott attól, hogy vissza kelljen térnie a börtönbe, és nem alaptalanul elevenedhetett fel benne a potenciális halálraítélt szorongása sem.

Miért a protestáns többségű Amerikai Egyesült Államok követségét, és miért nem egy katolikus országot vagy a semleges Svájcot választotta? Csak mert ez volt a legközelebb a Parlament épületéhez, ahol november 4-e hajnala érte? A körülmények véletlen összejátszása és a földrajzi közelség mellett feltehetően azért is, mert ott érezhette leginkább biztonságban magát. Élt benne egyfajta érzelmi elfogultság is a demokráciát védő nagyhatalom iránt. Remélte, hogy az amerikaiak aktívabb kelet-közép-európai diplomáciai tevékenységre serkenthetők, s ebben személy szerint neki kulcsszerepe lehet. S végül senki, ő maga sem gondolta, hogy az átmenetinek szánt lépésből 15 évnyi kényszermenedék lesz, ami alatt nem áll módjában közvetlenül befolyásolni a magyar katolikus egyház életét, annak ellenére, hogy mindvégig érseksége előjárója volt. A nemzetközi jog szerint a budapesti amerikai követség épületében Mindszenty nem Magyarországon tartózkodott. A kánonjog azonban nem ismeri a területenkívüliséget, azaz egyházjogilag Mindszenty az esztergomi főegyházmegye területén tartózkodott. Amikor évekkel később felmerült az érseki joghatóság megszűnése, a bíboros fontos ellenérve volt, hogy ő elszigeteltsége ellenére is a trienti zsinat előírásának megfelelően rezideált, hiszen nem hagyta el a rábízott egyházmegyét, hanem helyben tartózkodott.

A MENEDÉKKÉRÉS

A menedékkérés történetét – a bíborostól hallottakat és a követségi információkat összegyűrva – 1957. március elején így foglalta össze a budapesti amerikai követség akkori ideiglenes ügyvivője, N. Spencer Barnes: *„A bíboros szerint ő maga sem gondolt arra, hogy az amerikai képviselőre menjen egészen november 4-én kora reggelig, 20 vagy 30 perccel tényleges megérkezése előtt. A bíboros november 3-a éjjelét és november 4-e reggelét a Parlament épületében töltötte, ahová Tildy Zoltán hívta meg, hogy teljesen friss hírekhez jusson, és nyilvánvalóan azért, hogy baj esetén védelmet nyújtsonak számára. Reggel 7 óra körül a bíboros, valamint a társaságában lévő titkára [Turchányi Albert Egon] úgy döntöttek, hogy visszamennek a rezidenciájára. Az autója viszont eltűnt. Tájékoztatták a bíborost, hogy gyalogosan nem tud visszatérni, mert az oroszok elfoglalták a hidakat. Ekkor kérdezte*

meg a titkárát, hogy melyik a legközelebbi nyugati képviselő. A titkár azt válaszolta, hogy a Szabadság téren az amerikai képviselő. A bíboros szerint ez volt az első alkalom, amikor felmerült benne, hogy menedéket kér az amerikaiaktól. Ekkor a bíboros és a titkára a Parlament előtt álltak. A Parlament előtti tér egy részét már elfoglalták az oroszok, és magyar katonákat fegyvereztek le. Egy magyar százados odament a bíboroshoz, és azt mondta: »Minden elveszett. Legalább Önt szeretném megmenteni.« A százados összeszedett két civil, és az ötfős csoport (a bíboros, a titkár, a százados és a két civil) elsétált az amerikai képviselőre. Amikor a csoport megérkezett, a százados azt mondta a bíborosnak: »Köszönöm Istenem, hogy legalább ezt sikerült végrehajtanom.« Ezt követően ő és a két civil távozott.²¹

A megérkezés pillanata, sőt az azt megelőző órák szinte percről percre rekonstruálhatók. Az USA budapesti követsége és az amerikai külügyminisztérium között ugyanis az 1956. november 4-én hajnalban megindult szovjet támadás hírére folyamatos, technikai okokból időnként megszakadó telexezés folyt. A forradalom drámai agóniájáról Washington gyors és pontos információkat kért, de Budapestről csak azt tudták telexen elküldeni, amit hallottak vagy saját szemükkel láttak. 5 óra 35 perckor az államminiszter Tildy Zoltán titkára, Hámory Zoltán telefonált azzal, hogy a szovjetek támadásba lendültek az egész országban, és a magyar kormány az amerikaiak segítségét kéri. Hiába, mert nemcsak egy katonai beavatkozás, de még az erőteljesebb diplomáciai fellépés is kizárt volt. Charles Bohlen amerikai nagykövet 1956. október 29-én átadta Moszkvában Hruscsovnak John Forster Dulles külügyminiszter üzenetét, amelynek az volt a lényege, hogy az Egyesült Államok nem tekinti Magyarországot és Lengyelországot potenciális katonai szövetségesének.²² Ez diplomáciai nyelven azt jelentette, hogy az Egyesült Államok nem fog beavatkozni, ha a Szovjetunió katonai fellépésre szánná el magát, azaz tulajdonképpen zöld utat adott hozzá. Eisenhower nem akart tenni sem-

Edward T. Wailes, az Amerikai Egyesült Államok követe (középen)
Budapestre érkezésekor (1956. november 2.) újságíróknak nyilatkozik.
Mindszenty Józsefet mint a „szabadság jelképét” fogadta be
a követségre

21 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Records Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified 1956–June 1957. N. Spencer Barnes ügyvivő 415. sz. sürgönye az amerikai külügyminisztériumnak. Bp., 1957. március 8. Tárgy: Hogyan jött Mindszenty bíboros az amerikai képviselőre?

22 VIDA István: Bibó István kibontakozási tervezete, 1956. november 6. *História* 8 (1988) 16.; BORHI László: *Magyar–amerikai kapcsolatok 1945–1989. Források*. MTA Történettudományi Intézet, Bp., 2009. 52–70.

mit az 1945-ös *status quo* megváltoztatásáért, és a magyarországi forradalomért nem kockáztatta a harmadik világháborút.

Edward Thompson Wailes követ, aki mindössze két napja, november 2-án érkezett Budapestre, a kora reggeli órákban a magyarországi kaotikus állapotokat jellemezve éppen azon viccelődött, hogy ha sikerülne is átevickélnie az utcákon, akkor sem tudná, ki lehet az az úriember, akinél látogatást tehetne, hogy átadja követi megbízólevelét. E szavak telexezése közben a követség kapujában megjelent Bibó István, a koalíciós Nagy Imre-kormány november 3-án kinevezett tagja. Egy segélykérő kiáltványt hozott Eisenhower elnök nevére címezve. A követ hozzákezdett Bibó üzenetének továbbításához. Eközben – 7 óra 50 perc körül – a szovjet invázió miatt összehívott Biztonsági Tanács részére sürgősen információkat kértek a szovjet csapatmozgásokról. *„Mi, amerikaiak számos tankot láttunk, amelyek különböző jelzéseket viseltek”* – írta Wailes, majd minden átkötés nélkül hirtelen a következőket betűzte a telexgépbe: *„A bíboros az ajtó előtt áll, és mi befogadjuk őt. Beszélék vele és mindjárt visszajövök.”*²³ Ezzel a hírrel Jancsó Livia, a követség egyetlen magyar alkalmazottja szaladt oda hozzá.²⁴ A telex 7 óra 58 perckor a következő kérdéssel folytatódik: *„A bíborost titkára kíséri. Befogadhatjuk őt is?”*²⁵ Az igenlő válasza – amit pedig elvileg a telexkábel másik végén ülőnek is a legmagasabb helyek egyikéről kellett beszerezni – csupán egy percet kellett várni. Reggel 8 órakor ezt azzal nyugtázta Wailes követ, hogy amennyiben más utasítást nem kapnak, ezután már csak amerikaiakat fognak befogadni.

A telex nem árul el több részletet, megfogalmazása mégis azt sejteti: a követet nem érte meglepetésként Mindszenty érkezése, csak a titkári kíséretre nem számított. Ezt támasztja alá N. Spencer Barnes ideiglenes ügyvivő fentebb már idézett összefoglalójának egy másik passzusa, amelyben az olvasható: nem sokkal azelőtt, hogy a bíboros belépett volna a képviselőre, már megérkezett az a távirat Washingtonból, amelyben hozzájárultak, hogy menedéket adjanak a bíborosnak. A képviselőt értetlenül állt az előtt, honnan kaphatta Washington az információt arról, hogy a bíboros menedékre szorul.²⁶ Az engedélyt tartalmazó távirat a zűrzavarban eltűnt, és később sem találták meg: *„A kutatásaim során a nálunk iktatott dokumentumokat alaposan áttanulmányoztam – írta Garret G. Ackerson ügyvivő 1957. október 10-én –, azonban itt tavaly novemberben megsemmisítettük a titkos iratokat, így nincs meg az ügghöz kapcsolódó összes dokumentum. Például hiányzik az a kulcsfontosságú dokumentum, mely a menedék biztosításáról*

23 *Foreign Relations of the United States, 1955–1957. Eastern Europe*. Vol. XXV, Part 1. Főszerk.: John P. GLENNON. Szerk.: Edward C. KEEFER – Ronald D. LANDA – Stanley SHALOFF. United States Government Printing Office, Washington D. C., 1990. 379.; Magyarul: *Titkos jelentések 1956. okt. 23.–nov. 4.* Vál.: GERÉB Sándor, ford.: ZALA Tamás. Hírlapkiadó Vállalat, Bp., 1989. 137.

24 Hoover Institution Archives, Tibor Eckhardt, Box 2. Correspondence: Jancsó, Livia. Jancsó Livia levele Eckhardt Tiborhoz. Washington, 1964. október 10.

25 Lásd a 23. jegyzetet.

26 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Records Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified 1956–June 1957. N. Spencer Barnes ügyvivő 415. sz. sürgönye az amerikai külügyminisztériumnak. Bp., 1957. március 8.

szóló utasítást tartalmazza, azonban a képviselet 1957. március 8-i, 415-ös sürgönye [Barnes összefoglalója] utal erre az utasításra.”²⁷

A menedéknyújtás első éves évfordulóján készült összegező jelentésben – Wailes követre hivatkozva – már két órával korábban, azaz reggel 6 órára tették a kódolt üzenet érkezését, benne a felhatalmazással a bíboros befogadására, és eszerint az üzenet dekódolásával épp akkorra végeztek, amikor Mindszenty megérkezett.²⁸ A diplomáciai iratok kizárják, hogy a követ egyedül döntött volna, amire egyébként a belső szabályzatok szerint lett volna jogosítványa. Ám több dokumentum szerint is „a döntés és az utasítások Washingtonban születtek, még mielőtt a bíboros megjelent volna a képviseleten”.²⁹ Vajon honnan és kitől értesült Washington több órával korábban a bíboros lehetséges szándékáról, miközben ő maga ezzel még nem is számolt? A rejtély minden részletére azóta sem derült fény, a visszaemlékezők sem tudnak pontosabbat. Így például Jacob D. Beam szerint, aki 1953 és 1957 között az amerikai külügyminisztériumban az Európai Ügyek Hivatalának helyettes vezetője volt, Herbert C. Hoover külügyminiszter-helyettes 1956. november 4-én éjjel 2 órakor (magyar idő szerint reggel 8 órakor) azzal hívta fel őt, hogy „titkos üzenetet kapott”: Mindszenty bíboros és titkára menedéket kérnek az amerikai követségen. Hoover kapcsolatba lépett az elnökkel, s ezt követően adták meg a menedéket.³⁰ Az amerikai elnök és legszűkebb tanácsadói körének mindennapi értekezletei közül az 1956. november 5-eiről készült emlékeztető említi először a bíborost: Herman Phleger, az amerikai külügyminiszter jogi tanácsadója tájékoztatást adott arról, hogy „Mindszenty bíboros a képviseletünkön tartózkodik. Nem vagyunk hajlandóak kiadni őt. Igyekszünk elhallgattatni. Nemzetközi pozíciónk nem túl erős, ami a bíboros védelmét illeti. Talán bevonhatnánk megsegítésének ügyébe az ENSZ-t.”³¹

Az amerikai kormány a menedéknyújtásról haladéktalanul értesítette a Washingtonban székelő Amleto Giovanni Cicognani apostoli delegátust, és „miheztartás” végett kérte az államtitkárság állásfoglalását, de az még Spellman New York-i bíboros érsek

27 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified July–Dec 1957. Garret G. Ackerson ügyvivő levele Henry P. Leverichnek, a kelet-európai osztály helyettes vezetőjének. Bp., 1957. október 10.

28 NARA RG 59. General Records of the Department of State. CDF 1955–1959. Box 4805. 864.413/11-557 (az iraton kézírással XR 764.00 és XR 121.645 jelzet is). James S. Sutterlin, az amerikai külügyminisztérium kelet-európai osztálya magyar referensének emlékeztetője Henry P. Leverich helyettes igazgató részére. Washington, 1957. november 5.

29 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Records Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified July–Dec 1957. Garret G. Ackerson ügyvivő levele Henry P. Leverichnek, a kelet-európai osztály helyettes vezetőjének. Bp., 1957. október 10.

30 Jacob D. BEAM: *Multiple Exposure*. Norton and Co., New York, WW. 1978. 71–72. Idézi *Foreign Relations of the United States, 1955–1957. Eastern Europe*. Vol. XXV, 1. i. m. 386.; A kötet szerkesztőségi jegyzetét ismerteti SOMORJAI Ádám: Amerikai levéltári források Mindszenty József bíboros primásról, esztergomi érsekről i. m. 181–182. – Megjegyzés: Beam 1989-ben egy riporteri kérdésre azt válaszolta, hogy „én engedtem be Mindszenty [József bíborost] [az amerikai követségre]. Tudja, ők [a szovjetek] elkeseredetten üldözték.” Interneten: www.trumanlibrary.org/orallhist/beamjw.htm. Oral History Interview with Jacob D. Beam. Washington, D. C. 1989. június 20. Készítette: Niel M. Johnson (letöltés: 2011. szeptember 12.).

31 Eisenhower Library, Papers as President of the United States, 1953–61. [Ann Whitman File] DDE Diary Series, Box 19. Jegyzőkönyv az elnökkel folytatott tárgyalásról, 1956. november 5. 10 óra 20 perc. Jegyezte: Andrew Jackson Goodpaster ezredes.

Kádár János első kormánya. Kádár a szovjet csapatok november 4-ei inváziója után vette át a hatalmat, a kormánytagok november 7-én hivatalosan is letették az esküt. 1958. január 28-áig maradtak hivatalban

ismételt közbenjárására sem nyilatkozott.³² Budapestet viszont az amerikaiak jó ideig nem tájékoztatták hivatalosan arról, hogy a bíboros a képviselőjükön tartózkodik. (A magyar fél szerint erre csak 1958. október 18-án került sor abban a jegyzékben, amelyben az amerikaiak Mindszenty római útjának engedélyezését kérték a pápaválasztó konklávéra). Mindszenty érkezésének pontos idejében – tehát 1956. november 4-én reggel 8 óra tájban – ez teljesen érthető, hiszen egyszerűen nem volt kapcsolat a helyi hatóságokkal, ráadásul azokban az órákban legkevésbé sem volt egyértelmű, ki képviseli a magyar kormányt. Nagy Imre miniszterelnök erre az időpontra már menekültként jelentkezett a jugoszláv követségen. Kérdés, hogy a Kádár-kormány megalakulását hajnali 5 óra körül bejelentő közleményről mikor értesültek az amerikaiak, illetve mikortól vették azt komolyan. Egy felületes, hivatalos kapcsolat hamar létrejött az amerikai képviselő és a magyar külügyminisztérium között, ennek dacára „lapítottak” – ezzel a kifejezéssel („*our policy of lying low*”) jellemezte egy amerikai diplomata saját taktikájukat –, és később sem említették, hogy a bíboros a képviselő „vendége”.³³ A nyugati sajtónak köszönhetően azonban ez – hivatalos megerősítés nélkül is – köztudott volt. A menekültekre vonatkozó november 4-i engedélyt a State Department november 16-án megerős-

32 ÁBTL 3.2.3. Mt–764/5. 166–167. fol. „Arnold” [= Holik-Barabás László, Banfi Florio irodalom- és művelődéstörténész, további fedőneve: Amadeo] fn. ügynök jelentése Gildo Brugnola kancelláriavezetővel 1960. július 17-én folytatott beszélgetéséről, 1960. július 22. – Megjegyzés: az Egyesült Államok és a Szentszék között csak 1984-ben létesült diplomáciai kapcsolat, addig Washingtonban apostoli delegátus, Rómában az elnök személyes megbízottja kezelte az aktuális ügyeket.

33 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Records Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified July–Dec 1957. Garret G. Ackerson ügyvivő levele Henry P. Leverichnek, a kelet-európai osztály helyettes vezetőjének. Bp., 1957. október 10.

sította: „A képviselet engedélyezheti Mindszentynek a további menedéket és védelmet, amíg a veszély fennáll, az alábbi feltételekkel. A képviselet nem adja ki szovjet megszálló hatóságoknak, sem dühöngő tömegeknek, sem a magyar bábkormánynak. Nyilvánvaló, hogy ha a követelők erőszakot alkalmaznak, a képviseletnek nem áll majd módjában hatékonyan védekezni.”³⁴ A menedéket Eisenhower elnök hivatali utódai – elsőként John F. Kennedy 1961. február 10-én „megértő együttérzéssel” – sorra megújították. Még 1971. július végén is azt nyilatkozta a budapesti amerikai követ, hogy a bíboros addig maradhat, ameddig akar.³⁵ Lényegében ez így is volt: a másfél évtized múlva bekövetkezett távozásáról a bíboros maga mondta ki a végső szót.

A példátlanul gyors ügyintézés mögött legkevésbé az amerikai hírszerzés hatékonysága állhatott – Charles Gati politológus szerint ez idő tájt csupán egyetlen CIA-ügynök volt Magyarországon, a követségen dolgozó Geza Katona személyében.³⁶ Nem kizárt azonban a külképviseletek egymás közötti információcseréje vagy Washington előrelátása. A budapesti jugoszláv követhoz már november 2-án azzal a kérdéssel fordultak Nagy Imre miniszterelnök munkatársai, hogy pogrom által veszélyeztetett személyek menedéket találhatnak-e a követségen? Ez a kérdés más követségeket is foglalkoztathatott, akár feltették nekik közvetlenül, akár nem. A jugoszláv követségen kizárólag reformkommunista pártpolitikusok és hozzátartozóik kaptak menedéket. Nyilvánvaló volt, hogy ebbe a körbe Mindszenty nem tartozik, de az is, hogy az ő élete éppúgy veszélyben forog. Nagy Imre és társai, összesen 43 fő, november 4-én reggel 6 és 8 óra között érkeztek a jugoszláv követségre. Erről az amerikai diplomácia csak akkor tudhatott, ha a reggel fél 6-kor telefonáló Hámory Zoltán beszámolt róla. Az a legvalószínűbb, hogy ő, Tildy államminiszter titkára volt az, aki jelezte az amerikaiaknak: a védtelen és kiszolgáltatott bíborosnak is menedékre lesz szüksége.³⁷ Nem kizárt, de merőben szokatlan, hogy a menedékre vonatkozó üzenetet Tildy közvetlenül Washingtonba küldette, ezzel magyarázható Wailes követ és a többiek rácsodálkozása a menedékadást kérésük nélkül is engedélyező, időközben elveszett sürgönyre. A kormánytagok közül korábban is Tildy Zoltán volt az, aki nem feledkezett meg Mindszentyről, forszírozta rehabilitálását, és Nagy Imre hezitálásával szemben egyértelműen és határozottan viselkedett (bár 1957-ben tett vallomásaiban már korántsem volt ilyen karakán, és szerepét érthető módon minden tekintetben kisebbíteni igyekezett). Ezért arra következtetünk, hogy nem személyesen Nagy Imre (ahogy azt a bíboros emlékirata-

34 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Records Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified 1956–June 1957. 241. sz. külügyminisztériumi távirat, 1956. november 16.; Uo. Mindszenty–Classified July–Dec 1957. Memorandum, tárgya: Mindszenty bíborossal kapcsolatos utasítások, 1957. október 10. Összeállította: Garret G. Ackerson ügyvivő. (Az álló betűkkel szedett kiemelés az eredetiben – B. Ma.)

35 MÉSZÁROS Tibor: *A száműzött bíboros szolgálatában* i. m. 32. 1972. július 4-ei feljegyzés.

36 Charles GATI: *Veszített illúziók. Moszkva, Washington, Budapest és az 1956-os forradalom*. Osiris, Bp., 2006. 182.

37 Tildy életrajzírója – sajnos dokumentálás nélkül – azt állítja, hogy „november 4-én hajnalban, a támadás időpontjában Tildy Zoltán titkársága ilyen jellegű kérelemmel fordult az Egyesült Államok kormányához”. HAAS György: *Diktatúrák árnyékában. Tildy Zoltán élete*. Magyar Napló, Bp., 2000. 278.

taiban említi), de kormányának egyik tagja kezdeményezte a menedékkérést, és a közvetett bizonyítékok Tildy Zoltánra és környezetére utalnak.

A PARLAMENTTŐL A KÖVETSÉGIG

Kanyarodjunk vissza ahhoz a pillanathoz, amikor Mindszenty József 1956. november 4-én a hajnali szürkületben a testőrként mellé rendelt rétsági katonák kíséretében gépkocsiba szállt, és a budavári primási palotából a Parlament épületéhez hajtatott. Baj nélkül odaértek. Titkáráért, Turchányi Albert Egonért egy gépkocsit küldött, így hamarosan ő is odaérkezett. A Parlamentben igen nagy volt a jövés-menés, „*civilek és katonák szaladgáltak le és fel*”. Mindszenty Tildynél tájékozódott (ő már jelezhetette neki az amerikai követségi menedékkérést), akinek ideges viselkedése, mint feljegyezte, rossz benyomást tett rá. Legszívesebben visszament volna a budai oldalon lévő primási palotába, de ez a szovjet katonai csapatmozgások miatt már lehetetlenné vált: „*nem tudok kimenni a Házból. Nem*

Tildy Zoltán államminiszter. 1948 augusztusa és 1956 májusa között házi őrizetben tartották és a Nagy Imre-per negyedrendű vádlottjaként hat évre ítélték

megyek vissza Tildyhez, hanem az épp megérkezett Turchányi papommal és rétságiakkal [az] emeleti folyosón húzódok meg. A parlament megerősítve, de orosz páncélosokkal körülvéve. Tildy felhúzatja a fehér zászlót.”³⁸

A bíboros időnként megkérdezte, mi újság. Az egyik ilyen kérdésére azt a választ kapta, hogy a szovjetek körülvették a Parlament épületét. Tudjuk, erre reggel fél 8 körül került sor. Turchányit kétszer is leküldte az autójáért és tájékozódni.³⁹ A történetet az ő szavaival folytatjuk: „*A hercegprímás úr bíborosi ruhája feltűnő volt. Szóba került az, hogy a parlament épületét békésen kell átadni. Ezt a hercegprímás úr is helyeselte. Az épületre kitűzték a fehér zászlót. A szovjet harckocsik körülfogták az épületet. A harckocsik legénysege kiszállt a harckocsikból és a téren diskurált a járókelővel. Az egyik csoportnál a hercegprímás úr megkérdezte, hogy mi fog történni. Kérdésére elmondták neki, hogy a szovjet csapatok be fognak jönni a Parlamentbe, s mivel neki nagyon feltűnő a ruhája, legjobb lenne, ha elhagyná az épületet. Mindszenty azt mondta, hogy hazamegy és engem is felszólított, hogy kísérjem el. Az épületből az egyes számú kapunál mentünk ki. A hercegprímás úr a Kossuth hídon akart hazamenni. A portás helyén sok ember, vegyesen katona és civil beszélgetett,*

38 MMAL 026. dosszié, „Naplójegyzetek”, 1956. november 4.

39 Mészáros Tibor: *A száműzött bíboros szolgálatában* i. m. 33. 1972. július 4-ei feljegyzés.

azok mondták, hogy a Kossuth hídon nem lehet átmenni, mert a hidat belövik. Arról beszélgettek, hogy a Lánchídon talán még át lehet menni Budára. A Duna-parton ugyancsak belövések voltak, ezért a Lánchidat a Szabadság téren keresztül kell megközelíteni, mert a parton veszélyes a közlekedés.”⁴⁰ Mindnyájan visszamentek a Parlament épületébe, ahol Mindszenty és Turchányi egy beugróban lévő padon ültek és imádkoztak. Itt talált rájuk Nagy Kálmán huszár alezredes, aki a következő negyedórán Ács Tihamér őrnaggyal, a Zrínyi Miklós Katonai Akadémia orosz tolmácsával együtt a bíboros kísérijéül szegődött.

Szovjet katonák a Parlament mellett az *Epoca* olasz magazin különszámában, amely az 1956-os budapesti eseményekről tudósított

Ez a két ember csupán pár órával korábban ismerkedett meg, de életük tragikusan összefonódott. A forradalom után ugyanis egy feljelentés alapján mindkettőjüket letartóztatták, majd „a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedésben való tevékeny részvételért” Nagyot a Budapesti Katonai Bíróság 15 év szabadságvesztésre ítélte első-, nyolc évre másodfokon, amiből négy és fél évet le is töltött. Ács egy év felfüggesztett börtönbüntetést kapott.⁴¹ A vád szerint ők ketten előre eltervezett módon átszöktették „az amerikaiak ügynökének” titulált Mindszentyt a Parlament épületéből az amerikai követségre, és ezt minősítették „szervezkedésnek”.

Nagy Kálmán alezredes a nyomozati szakaszban elismerte az előre eltervezett „szöktetést”, de ezt a bíróságon visszavonta, és ahhoz az állításhoz ragaszkodott, hogy először fel sem ismerte a Parlament előcsarnokában tanácsstalanul ácsorgó emberek között Magyarország primását: „Zrínyi Akadémiás tisztet keresve jutottunk el ahhoz a cso-

40 HM HIM Hadtörténelmi Levéltár, Budapesti Katonai Bíróság 014/1959. Tárgyalási jegyzőkönyv, 1959. március 18. Turchányi Albert Egon vallomása a bizonyítási eljárás során. (Hasonló tartalmú vallomásokról több jegyzőkönyv is készült.) – Megjegyzés: A Kossuth híd egy ideiglenes átkelő volt a Dunán 1946 és 1960 között, a Batthyány teret és a Kossuth teret kötötte össze.

41 ÁBTL 3.1.9. V–144.889. 230–240. és 241–243. fol. A Budapesti Katonai Bíróság ítélete, B.II. 014/1959. Bp., 1959. március 19. és az MNK Legfelsőbb Bírósága ítélete, Katf. II. 026/1959. Bp., 1959. május 20. – Megjegyzés: az ítélet ellen Ács perújítási kérelmek sorát nyújtotta be, ezeket 1986-ban is elutasította a Legfelsőbb Bíróság, még ekkor is elítélendőnek minősült Mindszenty József átkísérése az amerikai követségre.

porthoz, amelyben Mindszenty is ott volt. 10-12 személyből állt ez a csoport, fele katona, fele civil személy volt. A Parlament folyosóján félhomály volt. Ez a beszélgetés reggel ½ 8 tájban zajlott le, korábban soha nem láttam Mindszentyt. Beszélgetés közben, amikor a lépcsőn mentünk le, az egyik tiszttől kérdeztem, hogy ki ez a személy és már a téren mentünk, amikor megmondta, hogy Mindszenty. [...] Nem Mindszentyért mentünk vissza a Kossuth hídról a Parlamentbe, nem is tudtuk, hogy ott tartózkodik, azért mentünk vissza, hogy megtudjuk, van-e kapcsolat a Parlament és szolgálati helyünk, a Zrínyi Akadémia között.”⁴² Teljesen hihető, hogy csupán a véletlen sodorta az adott szituációba, és Nagy nem ismerte fel az idős papban Mindszentyt, hiszen évek teltek el azóta, hogy arcképe utoljára az újságok címlapján szerepelt. Az a magyarázata is logikus volt, hogy miért tért vissza a Parlament épületéhez, miután már elindult budai lakásához: mert el akarta kerülni, hogy katonatisztként elmarasztalás érje, amiért a szovjet alakulatok megjelenése miatt elhagyta szolgálati helyét. Érthető, hogy minél inkább mérsékelni igyekezett saját szerepét, hiszen a megítélésén börtönévek múlhattak.

Nagy Kálmán a rendszerváltozás után, századik életéhez közeledve megírta a történet másik, immár hiteles verzióját, amelyben visszatért a tárgyaláson visszavont vallomásában mondottakhoz: eszerint már elsőre is felismerte a Parlament előtt tanácsalanel acsorgó emberek egyikében Mindszentyt, aki ekkor még visszament az épületbe. Ács Tihamér is akként nyilatkozott, hogy nem másért, mint kimondottan Mindszenty biztonsaá érdekében mentek vissza a Kossuth hídról a Parlamentbe. Ezt mondta a forradalom után négy évvel, és ugyanezt állította 2013-ban szellemi képességei teljes birtokában.⁴³ Nincs okunk kételkedni állításuk igazában, csak azért, mert a bíróságon kisebbiteni akarták cselekedetük súlyát, mérsékelve ezzel a várható büntetés nagyságát. A lényeg az, hogy a bíborost biztonságba akarták helyezni a percről percre súlyosbodó helyzetben, ezért visszamentek a Parlament épületéhez. „A Kossuth-híd közepe táján vettük észre a Margit-híd felöl robogó szovjet harckocsikat, amint támadó alakzatban vették körül a Parlamentet – írja Nagy Kálmán. – Az ötlött föl bennem, hogy a bíboros úr az én tájékoztatásom miatt ment vissza az épületbe és ott az ellenség kezébe kerülhet, elhatároztam, hogy megkeresem és megkísérelem biztosabb helyre vinni. Ezt közöltem Ács őrnaggyal, akivel egyetértve visszafordultunk és a hídfőt már lezáró orosz páncélgépkocsi géppuskájával szemben elhaladva beértünk a Parlamentbe. A katonáktól kérdezősködve siettem végig az épületen és a túlsó oldali I. emeleti folyosón megtaláltam egy asztalnál ülve Mindszentyt a titkárával. Odaléptem és közöltem, hogy a szovjet tankok támadásra vonultak föl a Parlamenttel szemben, itt veszélybe kerülhet, pedig »még szükségünk van a hercegprímás úrra« – mondtam, és javasoltam, hogy menjen valami biztosabb helyre. Kis szünet után

42 HM HIM Hadtörténelmi Levéltár, Budapesti Katonai Bíróság 014/1959. Tárgyalási jegyzőkönyv, 1959. március 18. – Megjegyzés: a Kossuth híd ideiglenes átkelő volt a Dunán 1946 és 1960 között, a Batthyány teret és a Kossuth teret kötötte össze.

43 HM HIM Hadtörténelmi Levéltár, Budapesti Katonai Bíróság 014/1959. Kivonat a 259/60. sz. HDS Pártfegyelmi Bizottság 1960. április 29-ei ülésének jegyzőkönyvéből; Gilberto Martinelli olasz filmrendező interjúja a szerző jelenlétében Ács Tihamérral, Bp., 2013. január 3.

Nagy Kálmán vázlata Mindszenty József átkíséréséről az amerikai követségre. Készült a Budapesti Katonai Bíróságon, 1958. december 2.

megkérdezte, de hová? – mire nekem az amerikai követség jutott az eszembe és ezt ajánlottam. Ehhez helyeselt Turchányi is. Ezután végigmentünk az épületen a déli kapuig, felöltője alá hajtottuk a hercegprímás úr reverendáját. Itt újból csatlakozott Ács őrnagy és mivel ő jól beszélt oroszul, őt küldtem előre, majd a hercegprímás úr, Turchányi és én haladtunk, mögöttünk egy magas fiatal férfi hozta a bőröndjüket.”⁴⁴

A bőrönd később jelentőséget kapott: mert egy megpakolt poggyász tervezett és tartós távozást sejtet, és megingatja a menedékkeresés szándékolatlanságát. A források összevetésekor a bőrönd mérete hol összezsugorodik, hol megduplázódik. Nagy Kálmán a bírósági tárgyaláson és egyik korábbi vallomásában csak egyetlen táskát említett, Turchányi Albert Egon viszont egy cipzáras aktatáskát és egy bőröndöt, míg Ács Tihamér két kisebb táskát.⁴⁵ Teljesen életszerű, hogy Mindszenty magához vette legszükségesebb személyes holmiját, amikor éjnek évadján kiugrasztották ágyából, hogy bizton-

44 Interneten: www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/Tab/pages/tabi_kilato_1998_1999/018_nagy_kalan_mindszenti_jozsef.htm (letöltés: 2010. december 27.); NAGY Kálmán: Hogyan kért menedéket Mindszenty József hercegprímás harmincöt éve az amerikai nagykövetségen? *Magyar Hírlap*, 24. évf. 258. sz. 1991. november 4. 9.; Tartalmilag egyező vallomás: ÁBTL 3.1.9. V–144.889. 53–54. fol. Jegyzőkönyv Nagy Kálmán második kihallgatásáról. Bp., 1958. október 23.

45 „Amikor mi felkerestük a parlament folyosóján Mindszenti [sic!] Józsefet, az egy padon ült, ott volt körülötte több személy, egy nagyobb méretű bőrtáska volt nála, amit egy magas, polgári ruhás személy vitt magával, amikor a követségre mentünk...” – vallotta Nagy Kálmán második kihallgatásán. ÁBTL 3.1.9. V–144.889. 56. fol. Jegyzőkönyv, Bp., 1958. október 23.; Uo. Jegyzőkönyv Turcsányi [sic!] Albert kihallgatásáról. Márianosztra, 1958. november 5. 76.; Uo., Jegyzőkönyv Ács Tihamér harmadik kihallgatásáról. Bp., 1958. december 16. 157.

sági okokból azonnal induljon a Parlamentbe. Ezek a dolgok kerülhettek az aktatáskába. A másik táskába vagy bőröndbe pedig az Állami Egyházügyi Hivatal épületéből két napja elhozott dokumentumok némelyikét helyezte. Okult a primási palota 1948. december 23-i átkutatásából, legbizalmasabb iratait nem bízta sem másra, sem a sorsra, hanem előrelátóan magához vette. Mert hogy nem ruhanemű volt egyik táskában sem, és hogy Mindszenty csupán „egy szál reverendában” ment a követségre, azt egy korabeli diplomáciai levélből bizonyosra vehetjük: eszerint amikor Mindszenty a követségre érkezett, alig volt nála személyes holmi, még alsóneművel is a személyzet tagjai látták el.⁴⁶

Hogy miként jutott ki az épületből, ahhoz érdekes adalék Bibó István volt államminiszter története, amit Rosdy Pál rabtársának mondott 1962-ben a Gyűjtőfogház udvarán, a börtönélet mindennapjaihoz tartozó séta közben. Elbeszélése szerint ő kísérte ki Mindszentyt a Parlament kapujáig, amely zárva volt és fegyveres magyar katona őrizte belülről. A katona kérdésére önérzetesen közölte: „*Mindszenty József, Magyarország bíboros hercegprímása kíván távozni.*” Bibó ezt azzal az ironikus kommentárral mesélte el, hogy ő, a kálvinista, ekkor a hercegprímás kísérője lehetett.⁴⁷

Nagy Kálmán utal arra, hogy az ő emlékezete és Mindszenty nem fedi mindenben egymást. Többek között cáfolja, hogy hivatalos minőségben kísérte volna Mindszentyt a követségre. Ám alighanem az alezredes emlékezete sem tévedhetetlen, és a valódi kép az eltérő történetek egyes részleteinek egybegyűrásából áll össze. Az alezredes visszaemlékezésének kérdéses pontja a cél meghatározása: szerinte a Parlamentből már eleve a követségi menedék szándékával léptek ki, míg más források szerint Mindszenty még mindig a budavári primási palotába igyekezett, és csak menet közben, minden előzetes terv nélkül, az adott helyzet hatására jött az új útirány. A Mindszenty védelmére kirendelt rétsági katonák szerint Mindszenty és Turchányi néhány civil és egyenruhás társaságában váratlanul ott hagyta őket a Parlament folyosóján, ezért utánuk is kiabáltak, hogy hová mennek. Kérdésükre az egyik polgári ruhás személy visszafordulva annyit mondott, hogy az amerikai követségre. Egyikőjük meg is jegyezte, „*a szentatya [sic!] nem is köszönt, úgy lépett.*”⁴⁸ Úgy tűnik tehát, hogy a Budára visszavezető útvo-

Nagy Kálmán (1909–2010) alezredes,
a Mindszenty bíborost az amerikai követségre
kísérők egyike, 2007-ben

46 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Records Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified 1956–June 1957. E. T. Wailes követ levele J. D. Beamhez, az Európai Ügyek Hivatala helyettes vezetőjéhez. 1956. december 12.

47 Rosdy Pál, az *Új Ember* szerkesztőségi munkatársának közlése, 2010. december 27. Lehetséges, hogy Bibó ültette el az amerikai menedékkérés csíráját Mindszentyben, miután nem sokkal az után találkozott vele, hogy visszatért az amerikai követségről. Lásd TYEKVICSKA Árpád: *A bíboros és a katona* i. m. 60.

48 ÁBTL 3.1.9. V–144.889. 92. fol. Tóth József tanúkihallgatási jegyzőkönyve, Bp., 1958. december 18.; A történeteket egybevágóan idézte fel Vajtai Gyula alhadnagy: HM HIM Hadtörténelmi Levéltár, Budapesti Katonai Bíróság B.II.

nalak latolgatása közben már a Parlament folyosóján felmerült a követségi menedék, de a döntés bizonyosan csak a szovjet harcokcsik fenyegető némaságában született meg. Mindszenty reverendáját óvatosságból a nagykabátja aljág felhúzta, és életét mentve, de soha nem a magyar kormány vagy a nép elől „menekülve”, ahogy azt később előszeretettel írták róla, átgyalogolt az amerikai követség Szabadság téri épületéhez.⁴⁹

A Mindszentyt kísérő másik katonatiszt, Ács Tihamér Nagytól helyenként teljesen eltérően, ügyészégi vallomásaiban időnként saját magát is megcáfolva idézte fel a történeteket. Azt megerősítette, hogy a hercegprímás eredetileg nem gondolkodott menedékben, és nem az amerikai követségre szándékozott menni, hanem a várbéli, Úri utcai lakására, a környéken észlelt lövöldözés miatt azonban már nem tudott átkelni a Dunán. A követségi bebocsátás pillanatát Ács így idézi fel: az amerikai diplomácia épületéhez érve Mindszenty egy törött ablakon bekopogtatott, és amikor bement, egyből bezárták mögötte a kaput.⁵⁰ A világot bejáró filmfelvétel – Mindszenty ünnepélyes belépéséről, kézfogásról, sietős léptekről – nem ekkor készült, hanem egy-két nap múlva rekonstruálták.⁵¹

Turchányiban nem hagyott mély nyomot a két katonatiszt, egyiküket sem ismerte fel – vagy nem akarta felismerni – három évvel később a tárgyalóteremben, s ezzel valószínűleg megmentette őket a halálos ítélettől. A katonai ügyesség kihallgatási jegyzőkönyvei szinte szájába adták Nagynak a várt választ, azaz hogy az első pillanattól feltett szándékában állt éppen az amerikai követségre menekíteni a bíborost. A bíróság végül nem látta bizonyítottnak a tervszerű összeesküvést, az ítélet „csupán” azt róta az elsőrendű vádlott terhére, hogy *„Mindszenty biztonságba helyezésével lehetetlenné tette, hogy népi demokráciánk, a szocialista tábor, a kommunizmus legelszántabb, legsötétebb ellenségeinek egyike a kiérdemelt elbírálás alá kerüljön, s lehetővé tette, hogy ez a személy a népi demokráciánk ellen továbbra is lázítson.”*⁵²

A budapesti amerikai követség egyébként 1956. november 4-én nem csak Mindszenty Józsefnek nyújtott menedéket. Átmenetileg itt húzódtak meg Kovács Béla és Vörös Vince kispap, illetve Koszér Nándor parasztpárti politikusok, továbbá a korábban már említett Marton Endre, az Associated Press amerikai hírügynökség sajtó-

071/1957. Tárgyalási jegyzőkönyv Pálinkás Antal őrnagy és társai bűnügyében, 1957. szeptember 3. 39. lap. Vajtai Gyula bírósági vallomása.

49 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Records Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified 1958. Bizalmas emlékeztető James W. Pratt, a követség I. titkárának beszélgetéséről Mindszenty bíborossal. Bp., 1958. október 26.

50 HM HIM Hadtörténelmi Levéltár, Budapesti Katonai Bíróság 014/1959. Tárgyalási jegyzőkönyv, 1959. március 18. (Ács Tihamér vallomásai Nagy Kálmánéhoz hasonlóan ellentmondások. Első ügyészégi vallomásában, majd a fellebbezési tárgyaláson tagadta, hogy egyáltalán részt vett volna Mindszenty menekítésében, sőt önvédelemből azt találta ki, hogy inkább egy szovjet tisztnek akarta őt átadni. ÁBTL 3.1.9. V–144.889. 139–142. fol. Jegyzőkönyv Ács Tihamér első kihallgatásáról. Bp., 1958. december 9.; Uo. 242. fol. Az MNK Legfelsőbb Bírósága ítélete, Katf. II. 026/1959. Bp., 1959. május 20.)

51 ÁBTL 3.1.9. V–144.889. 90. fol. Tóth József tanúkihallgatási jegyzőkönyve, Bp., 1958. december 18.; OROSZI Antal: A megtorlás áldozatai. In: *Tanulmányok és emlékmozsaik az 56-os forradalomról*. Szerk.: SZABÓ A. Ferenc. Zrínyi Miklós Hadtudományi Alapítvány, Bp., 2007. 52.

52 HM HIM Hadtörténelmi Levéltár, Budapesti Katonai Bíróság 014/1959. Ítélet, 1959. március 19.

tudósítója és családja. Wailes követ jobban tartott a sajtótól, mint felettesei esetleges elmarasztalásától, így saját hatáskörében nem politikai jellegű menedékben részesítette Martonékat.⁵³ A politikusok után pár nappal, november 10-én ők is elhagyták a követséget, majd két hónap múlva Magyarországot is.⁵⁴

Azzal, hogy bezárult Mindszenty mögött az amerikai követség ajtaja, kivonta magát a magyar állam joghatósága alól, noha menedékének nemzetközi jogi érvényessége nem állt a legszilárdabb alapokon. Az Amerikai Egyesült Államok nem ismerte el a diplomáciai menedékjog intézményét, sőt határozottan elítélte magát a menedékjog elvét, azt nem tekintette a nemzetközi jog részének. Még 1794-ben az amerikai főállamügyész megjegyezte, hogy egy külföldi küldött háza nem lehet bűnösök menedékhelye, sem pedig ártatlanok börtöne, és ugyanezt a szellemiséget tükrözi, hogy az Egyesült Államok sem a diplomáciai menedékjogot szabályozó 1928-as havannai egyezményhez, sem az 1933-as montevideói konferencia menekültügyi egyezményéhez nem csatlakozott.⁵⁵ A külügyi apparátus is csak utólag kezdett el töprengeni

Az Amerikai Egyesült Államok budapesti követsége
1956-ban

a helyzeten, összegyűjteni a nemzetközi precedenseket és a vonatkozó jogi szakirodalmat.⁵⁶ Ha igen ritkán mégis előfordult, hogy amerikai diplomáciai és konzuli missziók

53 *Foreign Relations of the United States, 1955–1957. Eastern Europe*. Vol. XXV, 1. i. m. 382–383.; SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' halálra ítélve* i. m. 770–771.

54 KATI MARTON: *A nép ellenségei. Családom regénye* i. m. 210.

55 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Records Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified 1956–June 1957. Report of the Delegates of the United States of America to the Seventh International Conference of American States. Montevideo, Uruguay, December 3–26, 1933, Department of State. Conference Series No. 19. Washington, 1934, Appendix 17.

56 Például az 1891-es chilei polgárháború során a legyőzött chilei elnököt, José Manuel Emiliano Balmacedát (1840–1891) kormányának bukásakor befogadta a chilei argentin követség, de amikor ellenfelei azt követelték, hogy adja meg magát, három héttel később inkább öngyilkosságot követett el, csak hogy ne hozza nehéz helyzetbe a vendéglátó követséget. NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Records Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified 1956–June 1957. Jogi szakszövegek kivonatai. (A példa több követségi iratban is előfordul. Az egyikben a követség – katolikus tanításban kevésbé járatos – munkatársa ehhez a példához hozzáfűzte: csak nehogy a bíboros fülébe jusson, mert még ötletet merítene belőle...

vagy hajók ideiglenes menedéket nyújtottak, akkor azt humanitárius okokkal, emberéletek megóvásával magyarázták. S míg az amerikaiak az élet védelmezése miatt adható menedékről, oltalomról beszéltek, addig a finom jogi-diplomáciai különbségekre kevésbé figyelő közvélemény politikai menedékjogot emlegetett, de Mindszenty is így értelmezte tévesen saját helyzetét. Az amerikai külügyminisztérium azonban mindenkor nyomatékosan emlékeztetett a politikai menedékjog és az ideiglenes menedék közti különbségre. Ez a különbségtétel magyarázza, hogy miért nem az *asylum* (menedékjog), hanem a *refuge* (ideiglenes menedék) kifejezést használják Mindszenty esetében az amerikai iratok. „Mindezt tartsák észben az amerikai diplomaták – csak közvetlen, tömeges erőszak veszélye esetén adhatnak menedéket hivatlan menekülteknek, és a menedék csak addig tart, amíg ez a veszélyhelyzet fennáll. A helyi kormány törvényes képviselői elől menekülőknek nem lehet menedéket adni. Az ilyeneket vagy ki kell adni, vagy el kell küldeni” – szövegezte a belső szabályzat.⁵⁷ Pontosan ezt az elvet követik majd az amerikaiak az elkövetkezendő másfél évtizedben: egyfelől védték a magyar bíboros életét, személyes biztonságát, ugyanakkor a közéleti és egyházi működéstől elzárták. Ily módon próbálták fenntartani a kényes egyensúlyt a magyar állam szuverenitása és a bíborosnak nyújtott menedék között.

Amikor Mindszenty József a követség ajtaján bekopogtatott, Kelet és Nyugat viszonyát a hidegháború jellemezte. Tizenöt év múlva, amikor elhagyta, a hidegháború már enyhült, négy év múlva, 1975-ben aláírják a helsinki záróokmányt. Másfél évtized alatt nagyot változott a világ. Erre az időre esik a nyugat-európai integráció megindulása, az afrikai államok függetlenné válása, az el nem kötelezett országok mozgalmának virágzása. Ez idő alatt jutott az ember a Holdra, robbantották fel az első kínai atombombát, épült fel a berlini fal. Válságok, helyi háborúk, politikai merényletek, diáklázadások, politikai banditizmus a világ életének állandó elemei lettek. Tüntetőik hada követelte az amerikai külképviseletek előtt a Vietnam elleni háború befejezését. 1968-ban Csehszlovákia szabadságvágya éledt fel és tiportatott el szovjet tankokkal. A lengyel munkásmegmozdulások távozásra kényszerítették Gomulkit a Lengyel Egyesült Munkáspárt éléről. A szovjet birodalom azonban megingathatatatlannak látszott, a polgárjogi mozgalom még éppen hogy csak éledezett. A másfél évtized alatt négy amerikai elnök, két szovjet pártfőtitkár, három római pápa váltotta egymást, miközben a magyar párt élén a Szovjetunió akaratából mindvégig Kádár János állt.

NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified July–Dec 1957. Garret G. Ackerson ügyvivő levele Henry P. Leverichnek, a kelet-európai osztály helyettes vezetőjének. Bp., 1957. október 10. A levél szövegét lásd SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' halálra ítélve* i. m. 812–817:816.)

57 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Records Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified 1956–June 1957. *Digest of International Law*. Volume II. Government Printing Office, Washington, 1906. 623. Kivonat.

POLITIKAI MENEDÉK – TŰSKÉKKEL

A Szabadság téren lévő amerikai követségen töltött első órák és első napok a kölcsönös ismerkedés és megkönnyebbülés jegyében teltek: a bíboros él, biztonságban, jó hangulatban van, munkaszomja olthatatlan. Olyan élvezeteknek is áldozhatott végre, mint a mindennapi reggeli és az esti szivarozás. Hálólhelyiségét a követ dolgozószobájából alakították ki. November 5-én Wailes követ még beleegyezett a bíboros kérésébe, hogy a CBS és az NBC televíziótársaságok operatőrei lefilmezhessék, amint egy amerikai zászlóval a háttérben szentmisét celebrál (megfelelő kellékek nélkül, például a bort ke-

hely híján egy egyszerű üvegpohárban átváltoztatva), és engedélyezett egy sajtókonferenciát is amerikai újságírók számára, akik a követség védelme érdekében csak úgy fogalmazhatták meg kérdéseiket, mintha azokat még a bíboros követségi menedéke előtt tették volna fel.⁵⁸ Ekkor még senki nem foglalkozott azzal, hogy időben meddig és kereteiben mire terjed ki a menedék. Jogvédelemre, munkavégzési lehetőségre, kommunikációra a világgal vagy csak védelemre az önkényeskedésekkel szemben?

FELFÜGGESZTÉSEK, KIKÖZÖSÍTÉSEK

Mindszenty titkárával együtt intenzív munkába fogott. 1956. november 4-én, 5-én és a rákövetkező napokban – mintegy bepótolva a szabadság napjaiban elmulasztott teendőket – egyház-kormányzati személyi rendelkezéseket

Az első szentmise a követségen. Az osztrák *Quick* magazin archív felvételein Turchányi Egon titkár segédkezik a hercegprímásnak, a háttérben a követség alkalmazottai ülnek, 1956. november 5.

58 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Records Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified 1956–June 1957. 570.3. E. T. Wailes követ 242. sz. kimenő távirata a külügyminisztériumnak, 1956. november 19.

hozott. Felfüggesztés (*suspensio*) terhe mellett 11 vezető békepapot megfosztott tisztességétől, és arra ítélte őket, hogy a jövőben csak falusi káplánként vagy papként végezhessek szolgálatukat. „A legtöbbnek tudtam a nevét, mert a kommunista rádió és az újságok állandóan tele voltak kémkedéseikkel” – adta meg a magyarázatot Mindszenty, hogy honnan tudta, kiket kell felállítani.⁵⁹ Hét, az Állami Egyházügyi Hivatal által a fővárosból korábban eltávolított plébánost visszahelyezett. Intézkedéseinek végrehajtásával Szabó Imre segédpüspököt, budapesti érseki

Szabó Imre budapesti érseki helynök, krisztinavárosi plébános köszönti Pongrácz Kálmánt, a Budapesti Tanács elnökét, aki a Katolikus Papok Békebizottsága fennállásának ötödik évfordulója alkalmából fogadást adott a Városházán, 1955. szeptember 15. Szabó Imre hajtotta végre Mindszenty amerikai követségről kijuttatott személyi intézkedéseit. 1960-ban titokban pappá szentelte a Központi Szemináriumból kizárt növendékeket

helytartót, illetve Mátrai Gyula esztergomi kanonokot bízta meg.⁶⁰ A békepapság két kulcsembert, Beresztóczy Miklós kanonokot és Horváth Richárd szerzetest – amellyel, hogy mindennemű egyházi és közéleti tevékenységet megtiltott nekik – bűnbánat gyakorlására a pannonhalmi bencés kolostorba küldte, annak időtartamát később kívánta megállapítani (az érintettek ezt megtagadták).⁶¹ Ebből a félmondatból is kitűnik, hogy menedékét átmenetinek tekintette, és azalatt is folyamatos cselekvési szabadságra számított. Mit remélt, mi is következhet az átmenet után? Csakis a Nyugat aktív segítségével kivívott függetlenség, amelyben az ország primására fontos szerep vár.

November 6-án a kalocsai érseket felkérte a püspöki kar vezetésére, egyúttal jelezte, hogy Hamvas Endrétől átvette az esztergomi főegyházmegye vezetését, de akadályoztatása miatt a főkáptalan tagjaiból sorrendben a következőket bízta meg az egyházkormányzati ügyek vezetésével: Gigler Károlyt, Mátrai Gyulát és Városi Istvánt, a főkáptalan tagjait. Kérte az érseket, hogy jelentse ezt Rómának azzal, hogy „Beresztóczy, Horváth kanonokokat suspendáltam és 7 leghibásabb fővárosi betolt és be-

59 MMAL 024. dosszié, fordítás a *The New York Herald Tribune* 1956. december 10-ei számából.

60 MMAL 026. dosszié, MFN 8212, L-3160. Mindszenty József leirata Szabó Imre püspök, érseki helytartóhoz. Bp., A[merikai] K[övetség], 1956. november 5.; 024. dosszié, MFN 8168, L-3116. Mindszenty József levele XII. Piusz pápához, 1956. december 11. Eredeti latin nyelvű, kézírás.

61 MMAL 026. dosszié, MFN 8210, L-3158. és MFN 8214, L-3162, Mindszenty József leirata Szabó Imre érseki helytartóhoz, illetve Mátrai Gyula kanonokhoz. Bp., A[merikai] K[övetség], 1956. november 5.

tolakodott »plébánost« [is]”.⁶² Utóbbi másoknak is megírta, hozzátéve, hogy »föltétlen hűséget várok Rómához és a főpásztorhoz”.⁶³ Az utasításokat a legszigorúbb titoktartás terhe mellett Németh János, a Szent István-bazilika káplánja vette át november 7-én Turchányi Albert Egontól, aki egyszer-kétszer eltávozhatott a követségről.⁶⁴ Az intézkedések végrehajtása lassabban ment az előírt 24 óránál: november 28-án a bíboros már igen türelmetlen volt, a kézbesítőt fenyítéssel kérte büntetni.⁶⁵ Szabó Imre püspök válasza, amely valamilyen csatornán bejutott a követségre, főleg a közlekedési nehézségeket okolta a végrehajtás késlekedéséért: a primás rendelkezése november 16-án érkezett a helytartóságra, Horváth Richárd november 27-én kapta meg a felfüggesztést. Jelezte ugyanakkor, hogy az érintettek fellebbezni fognak, mert az Egyházi törvénykönyv szerint meg kell indokolni a felfüggesztést, és a fellebbezés halasztó hatályú.⁶⁶ A többség tudomásul vette az érseki rendelkezést, ám a békepapok „főkorifeusai” nem. (Horváth Richárd ciszterci szerzetes kétségbe vonta az egyházi hatóság illetékességét, ezért őt a Szentszék a pápának fenntartott kiközösítéssel sújtotta, esete hosszú évekre megterhelte a magyar–szentszéki viszonyt. Ugyancsak fellebbezett Halász György józsefvárosi plébános, a Központi Szeminárium egykori rektora, és nem engedelmeskedett Rimóczi Özséb városmajori plébános sem.) Magát a békepapi mozgalmat azonban, amely 1950-től a pártállam sajátos eszköze volt azzal a céllal, hogy a katolikus papságot és a híveket a népi demokrácia szolgálatába állítsák, Mindszenty nem oszlatta fel. Társadalmi szervezetről lévén szó, nem is tehette volna meg.⁶⁷ Az áthelyezésekkel azonban lényegében lefejezte a szervezetet és megbénította működését.

A bíboros személyi intézkedései nyomában több ordinárius hasonló lépéseket tett. A folyamat megakadályozása érdekében Horváth János, a megszűnő Állami Egyházügyi Hivatal elnöke (ugyanaz, aki Felsőpetényben a bíborossal tárgyalt) leszögezte: a hivatal nem veszi tudomásul a jóváhagyása nélkül eszközölt személycseréket. Grösz József kalocsai érsek, aki Mindszenty akadályoztatása révén ismét a püspöki kar élére került, az egyházjog értelmében nem válaszolhatott egyebet, mint hogy a hivatal figyelmen kívül hagyhatja az áthelyezéseket, de *„a papoknak tudomásul kell venniük és engedel-*

62 MMAL 026. dosszié, MFN 8215, L-3163. Bp., USA követség, 1956. november 6. Eredeti kézírás. Vö.: MFN 8216, L-3164. – Megjegyzés: a bíboros egy másik levelében Meszlényi Antalt is felsorolta azok között, akik az egyházkormányzásban adott esetben szóba jöhetnek. Uo. MFN 8210, L-3158. Mindszenty József levele Mátrai Gyula kanonokhoz. Bp., A[merikai] K[övetség] 1956. november 5.

63 MMAL 026. dosszié, MFN 8216, L-3164. Bp., USA követség, 1956. november 6.

64 MMAL 026. dosszié, MFN 8217, L-3165. Bp., 1956. november 7. Turchányi Albert Egon feljegyzése Németh János káplánnak. Bp., 1956. november 7. (A levél utóirata: »minden irományt, beadványt, ami pr[ímás]. úr szobájában van, biztosítani kell idegen betekintés elől!« – ez az Üri utcai primási palotában lévő iratokra vonatkozott.)

65 MMAL 026. dosszié, MFN 8221, L-3169. Mindszenty József levele Szabó Imre püspökhöz, budapesti érseki helytartóhoz. 1956. november 28.

66 MMAL 026. dosszié, MFN 8222, L-3170. Bp., 1956. november ? (A levélről a napot és az aláírást ollóval kivágták, de az 28. és 30. közötti lehet.)

67 KÁLMÁN Peregrin: *Dokumentumok Grösz József kalocsai érsek hagyatékából 1956–1957 i. m.* 32.

meskedniük kell”.⁶⁸ Szabó Imre segédpüspök még durvább esetről számolt be. Miután nem állt módjában rábólintani Horváth javaslatára, hogy fele-fele arányban egyezzenek ki a személycserékben, az ÁEH elnöke „*Jó, ha harcot akarnak, akkor legyen harc!*” szavakkal a főegyházmegye papjainak kongruamegvonásával fenyegetődzött.⁶⁹ A hivatal az 1950. évi, egyház és állam között kötött megegyezést, illetve az egyes egyházi állások betöltésének módjáról szóló 1951. évi 20. törvényerejű rendelet megsértését látta Mindszenty intézkedéseiben, holott a jogszabályok egyike sem vonatkozott a plébániai szintű kinevezésekre. Grösz érsek és Szabó püspök véleménye egybecseng: a visszarendeződő belpolitikai körülmények között megoldásként csak a tárgyalás marad. 1956 decemberében Horváth János, a végóráit élő ÁEH elnöke Szabó püspökön keresztül kapcsolatot próbált teremteni Mindszentyvel. Az esztergomi főegyházmegyei papság anyagi ellehetetlenülésének hírére a prímás is kereste a megoldást. Tárgyalás helyett kimagyarázkodást ajánlott: „*a rendelkezések szóbelileg történtek, amikor a kormány kihirdette az Állami E. H. megszüntetését. A főpásztor az 1951-es [sic!] megegyezést még nem is olvashatta*”, ráadásul az elhelyezett papok nem esztergomi főegyházmegyések voltak.⁷⁰ A szóbeliség hangsúlyozása a tárgyi bizonyíték elhallgatására irányult. Szabó püspökre két oldalról nehezedett a nyomás: az állam felől azért, hogy hagyja helyükön a békepapokat, a prímás viszont intézkedései végrehajtását sürgette. Szabó püspök szeretett volna Mindszentyvel egyeztetni, de erre Wailes követ nem adott engedélyt. „*Egészségét teljesen aláásta az elmúlt két hónap, [...] Tökéletesen eleget szeretne tenni Eminenciád utasításai végrehajtásának, de fizikailag ez valóban lehetetlen*” – jelentette Szabóról a bíborossal még kapcsolatot teremteni tudó egyik plébános.⁷¹ Szabót végül 1957. február 5-én félreállították, így téve hatékonyabbá Mindszenty elszigetelését. A papság és a hívek erkölcsi fegyelmezésében illetékes Sacra Congregatio Concilii (Zsinati Szent Kongregáció) dekrétuma a prímás intézkedései után látott napvilágot: 1957. január 21-én az Állami Egyházügyi Hivatal kívánságára kinevezett püspöki helynököket, irodaigazgatókat, összesen 21 főt eltiltott állásuk további gyakorlásától. Az erről szóló két rendelkezés⁷² azokat az egyházi személyeket hozta nehéz helyzetbe, akik az elmúlt években lojális

68 MMAL 026. dosszié, MFN 8224, L-3172. A Kalocsai Érseki Hatóság E 111/1956. sz. körlevele. Kalocsa, 1956. december 19.

69 MMAL 026. dosszié, MFN 8225, L-3173. Bellányi Ferenc, a Szent István-bazilika plébánoshelyettesének levele Mindszenty Józsefhez. Bp., 1956. december 21.

70 MMAL 026. dosszié, MFN 8225, L-3173. Mindszenty József kézírásos jegyzete a hozzá intézett levélén. Vö.: Mindszenty bíboros levele Garret G. Ackerson ügyvivőhöz. 1957. szeptember 6. Közli SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' halálra ítélve* i. m. 803–806:804.

71 MMAL 026. dosszié, MFN 8233, L-3181. Bellányi Ferenc plébánoshelyettes levele Mindszenty Józsefhez. Bp., 1957. január 12. – Megjegyzés: Bellányi felhívta Mindszenty figyelmét, hogy rajta kívül ne vegyen igénybe másokat intézkedései kihozatalára. „*En a szabadsággal játszom, amikor erre a feladatra vállalkoztam*” – ezért nagyfokú körültekintést kért. Feltehetően ez a levél volt az utolsó, amit még sikerült a követségre bejuttatnia.

72 Az első, 20504/D. sz. dekrétum hivatalos szövegét lásd: AAS 49 (1957) 38–39. (A második dekrétum nem jelent meg az *Acta Apostolicae Sedis*-ben.); KFL I.1.c. Grösz József perszonális iratai – Vegyes iratok, 1957. Gépelt másolat, piros betűkkel rápecsételve: „KOPIA”. A latin szövegek hátoldalára Grösz érsek a következő utasítást jegyezte: „*Lemásolni Pannonhalma kivételével az Ordináriusok számára és elküldeni nekik. Aztán Helynök Úr fordítsa le az Egyházügyi Hivatal számára. II. 12. J. é.*” A hatóságokhoz küldött fordítást lásd: ÁBTL 3.1.5. O–13.405/2. 220–221. fol. A dokumentum

magatartásuk alapján állami támogatással kerültek jelentősebb egyházi funkcióba, vagy a papi békemozgalomban vezető szerepet vittek. Az állam addigi személyzeti politikája a katolikus egyház irányában összedőlni látszott. Egy 1958. áprilisi jelentés szerint a katolikus egyházban összesen 57, hivatalukat állami nyomásra elnyert „haladó papot” függesztettek föl.⁷³

Az állam nyomására Grósz érsek, valamint a székesfehérvári, csanádi, győri, esztergomi és hajdúdorogi ordináriusok a pápai dekrétumok törlését kezdeményezték, amit a Vatikán 1957. június 22-én elutasított, sőt Grósz érseket megfeddte a békemozgalom és a Hazafias Népfront támogatásáért. Az addigi intelmek hatástalansága miatt a Zsi-

nati Szent Kongregáció felszólította a politikai szerepet, 1953 óta országgyűlési képviselőiséget vállalt papokat, hogy hat hónapon belül mondjanak le, különben automatikusan az Apostoli Szentszéknek különleges módon fenntartott kiközösítés hatálya alá kerülnek.⁷⁴ Azt a három békepapot – Beresztóczy Miklóst, Máté Jánost és Horváth Richárdot –, akik ennek ellenére sem váltak meg parlamenti mandátumuktól, 1958 februárjában a Vatikán a beígért kiközösítéssel sújtotta.⁷⁵ Bár a szentszéki dekrétumok nyilvánosságra hozatalához a magyar hatóságok nem járultak hozzá, azok ettől még az egyházi jog szerint hatályba léptek. Időközben Máté János papképviselő betegsége miatt 1963-ban már nem jelöltette magát, helyette – a pápai fenyíték tu-

Az 1956-os forradalom óta először, 1957 májusában összeült országgyűlés szünetében Kádár János miniszterelnök (jobbról) Beresztóczy Miklós és Máté János katolikus papokkal beszélget. Országgyűlési képviselői mandátumukról nem mondtak le, ezért a Szentszék 1958-ban kiközösítette őket

datában – Várkonyi Imre prépost, a kalocsai egyházmegye kanonokja vállalt képviselői mandátumot, akivel szemben szintén hatályba lépett a pápai dekrétum. Ennek a négy

forómásolata Pietro Ciriaci bíboros prefektus aláírásával: MMAL 026. dosszié, MFN 8239, L-3187. – Mindkét dekrétum szövegét közli SALACZ Gábor: *A magyar katolikus egyház...* i. m. 188–189. Kiadásukról Mindszenty is értesült, az első kópiáját megkapta az amerikai követségen: MMAL 026. dosszié, MFN 8239, L-3187.

73 Mindszenty bíboros utasításait és a vezető békepapok reakcióit közli: *A katolikus egyház 1956-ban*. Szerk.: Rosdy Pál. Új Ember, Bp., 2006. 135–139.

74 AAS 49 (1957) 637. 25446/D. sz. dekrétum.

75 „Excommunicationis declaratio.” AAS 50 (1958) 116. – Megjegyzés: a dekrétum keltét a szakirodalom általában 1958. február 2-ára datálja, a hivatalos közlönyben viszont a dátum 1958. február 15. A korabeli iratok az említett pápai döntéseket egységesen 1957-es dekrétumokként említik.

békepapnak a kiközösítése csak az amerikai követségen tartózkodó Mindszenty távozásával – igaz, csak laza – összefüggésben szűnik majd meg 1971-ben.

MANIFESZTUMOK

A Szentszék kiállt Mindszenty egyházkormányzati intézkedései mellett, a kánonjog eszközével támogatta azokat, ennél többre azonban nem bízta. Nem járult hozzá, hogy a bíboros az amerikai követség menedékéből bátorítsa a rendszerrel szembeni ellenállást, mert nemigen értelmezhető másként XII. Piusz pápa azon diplomatikus üzenete, hogy a bíboros tevékenységének hangsúlyát szentelje az imának.⁷⁶ Mindszenty aktivitása ugyanis nem állt volna meg az egyházkormányzati intézkedéseknél, különböző felhívásokkal akarta ébren tartani a világ érdeklődését, amire eleinte az amerikai diplomaták kifejezetten biztatták. Közvetlenül befogadását követően, november 4-én reggel egy felhívást kértek tőle, amit azonnal, 8 óra 18 perckor megkaptak: *„A gyülekező szovjet csapatok komoly tárgyalások ürügye alatt hajnalban elfoglalták a magyar fővárost és az egész országot. Tiltakozom az agresszió ellen, s hathatós, sürgős segítséget kérek az USA-tól és más hatalmaktól országom megvédésére.”*⁷⁷

Mindszenty megtette azt, amit a magukra hagyott szabadságharcosok vártak tőle, de felhívását az amerikaiak végül nem hozták nyilvánosságra. A külügyi apparátus ugyanis visszariadt attól, hogy – bármily közvetetten is – meglebegtesse egy katonai segítségadás esélyét. Ha ugyanis minden óvintézkedés ellenére kiderül Mindszenty nyilatkozatának *valódi helyszíne*, azaz az amerikai képviselő épülete, az nemcsak sértette volna a diplomáciai etikettet, de a hivatalosság látszatát és a kérés teljesítésének burkolt ígéretét kölcsönözhetette volna a bíboros felhívásának. A nemzetközi politikában járatossabbnak nyilvánvaló volt, hogy ha az Egyesült Államok megpróbálna katonai segítséget nyújtani Magyarországnak, ahhoz keresztül kellene vonulnia Ausztrián, ami legalábbis Ausztria végét, de akár egy harmadik világháborút is jelentett volna. A szokatlan menedéki helyzet egyébként is ütközött a politikai felhívás műfajával, így a lehetséges következmények miatt az amerikaiak elálltak a közzétételtől.

A bíboros viszont ösztönzést kapott ahhoz, hogy – mintegy továbbgondolva Nagy Imre miniszterelnöknek a november 4-ei menedékkérés előtti pillanatokban tett drámai szövegét – segélykérő felhívásokat írjon a világ vezetőihez és befolyásos politikusaikhoz. Dag Hammarskjöldtől, a Mindszenty emlékirataiban csak „a világ sóhivatalának”

76 AMAE AD Série: Europe, 1956–1960, sous-série: Hongrie, dossier: 101 Questions religieuses, janvier 1956–juin 1957. fol. 201. A 341–343. sz. beérkező távirat Jean Paul-Boncour követ aláírásával. Bp., 1957. március 4. 19 óra 13 perc. Megérkezett [Párizsba]: 1957. március 4. 20 óra 15 perc. (Az üzenetet a budapesti olasz követ vitte el a bíborosnak.)

77 *Foreign Relations of the United States, 1955–1957. Eastern Europe*. Vol. XXV, 1. i. m. 380.; *Titkos jelentések* i. m. 138. Stílusosan eltérő fordításban SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' halálra ítélve* i. m. 768.

nevezett ENSZ főtitkárától nem pusztán eszköz nélküli megfigyelőket, hanem rendfenntartó alakulatok Magyarországra vezénylését kérte:

„Az országban uralkodó terror leírhatatlan mértékben megerősödött. Egész városnegyedek lángolnak. Tízezer nőt erőszakolnak meg meggyilkolt családtagjaik vérében fetrengve. Eddig sosem hallott hangok rémítik az embereket – gyermekek tömegei jajdulnak fel egyszerre, mérföldekre hallhatóan, a város minden részéből, miközben mongol katonák vad kegyetlenséggel, gépfegyverek kelepelése közepette terelik őket a szibériai pusztulás, éhség, szomjúság és fagy felé. A lakosságot is elűzik otthonaiból, és Keletre hurcolják.

Az oroszok szerint a világot ma a bolsevizmus uralja, mely elől minden nemzet retteget vonul vissza. Igaz lehet ez?

Bár Budapesten nincs élelem, és a vízellátás is nagyrészt megszűnt, szabadságharc folytatódik. Oroszország fegyveres ereje csak a fegyvertelenek ellen hatásos. Könnyörgöm az Egyesült Nemzetekhez, küldjenek nemzetközi

Mindszenty József 1956. november 9-i felhívása az ENSZ-hez a követség kimenő táviratai között, angol nyelven, hivatalos jelzésekkel

rendfenntartó erőt Magyarországra, hogy megszűnjön a káosz. Egy ilyen haderő előtt az oroszok hajlandóak lesznek meghunyászkodni.

Életünket csak tettek menthetik meg, a habozás halált jelent.

Mindszenty József bíboros

(A bolsevikok foglya, akit nyolc év raboskodás után engedtek szabadon.)⁷⁸

A követség komolyan mérlegelte e manifesztumszerű felhívás nyilvánosságra hozatalának várható hasznát, illetve kárát, végül csak Washingtonba továbbította. Türelmetlenségében Mindszenty megpróbálta saját kezébe venni üzenetei célba juttatását.

78 NARA RG 59. General Records of the Department of State. CDF 1955–1959. Box 4805. 864.413/1–1055 és NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified 1956–June 1957. 570.3. A budapesti amerikai követség 256. sz. kimenő távirata. 1956. november 9. Az üzenetet nem továbbították a címzettnek, legalábbis annak nincs nyoma az ENSZ New York-i levéltárában. Vö.: MINDSZENTY József: *Emlékirataim* i. m. 455.

November 8-án este Turchányi Albert Egon ezért is hagyta el önként – de Mindszenty megbízásából – a követség épületét. Távozásának hivatalos célja az volt, hogy a határon felügyelje a Caritas Ungarnhilfe nevű osztrák katolikus szervezet gyógyszer szállítmányának átadását, mivel több korábbi segélyt elloptak.⁷⁹ Kapóra jött, hogy az egyik amerikai újságíró, Leslie Balogh Bain is elszánta magát az országból való távozásra, és némi rábeszélés után vállalta, hogy Turchányit maga mellé veszi útítársnak. Külföldi rendszámú gépkocsijukat Tatabánya térségében civil ruhás ávosok állították meg, és Turchányi óvatlansága miatt – megszólalt magyarul – mindkettőjüket letartóztatták. Az újságírót, tekintettel amerikai állampolgárságára, november 10-én elengedték, így ő sikeresen ki-csempészte Mindszenty Eisenhower amerikai elnökhöz írt levelét, amit a határ átlépése után haladéktalanul eljuttatott a Fehér Házba.⁸⁰

Az üzenet kifejezően rajzolta fel a magyar nép elszánt harcát, a szabadság utáni megterhetetlen sóvárgást és a hazája sorsáért mélységesen aggódó főpap reménykedését:

„Mint a magyar szabadság hajótöröttjét vetek engem a fedélzetre, az Ön nagylelkűségének köszönhetően. Menekült vagyok saját hazámban, és az Önök követségének a vendége. Az Ön vendégszeretete minden bizonnyal az azonnali haláltól mentett meg. Mély hálával küldöm szívből jövő gratulációm, kegyelmes uram, abból az alkalomból, hogy újraválasztották mint az Egyesült Államok elnökét, mely nagyszerű hivatal dicsősége abban rejlik, hogy az emberiség legkiválóbb törekvéseit szolgálja: Istent, a könyörületességet, a bölcsességet és az emberi boldogságot.

Az a tény, hogy Ön ezekben a törekvésekben olyan bőkezűen részt vállal, hadd vessen reménysugarat régóta szenvedő népünkre, melynek most már öt napja bombázás, ágyúszó, tűz és halál az osztályrésze, bizonyosággal Isten és a világ előtt, hogy szabad akar lenni; amelynek fiait még most is szolgáságba hurcolják, amelynek gyermekei a lerombolt házakból, az óvóhelyekből, a kórházakból az utolsó lehetőséggel is segítségért kiáltanak, amelynek leányai-ra kifosztott kereskedések és biztosra vehető éhezés vár.

Áldja meg az Isten Önt, Elnök úr és az Egyesült Államok népét. Buzgón imádkozom mennyei Atyánkhoz, hogy óvja meg, és vezesse Önt és népét közös céljaink felé, hogy béke és boldogság szálljon erre a sokat szenvedett világra. Adjon az Úr Önnek és népének még több erőt és gazdagabb életet. A még nagyszerűbb jövő küszöbén könyörgök Önnek, hogy ne feledkezzen meg, ne feledkezzen meg, ne feledkezzen meg erről a becsületes kis népről, amely szenvedésnek és halálnak van kitéve az emberiség szolgálatában.

Budapest, 1956. november 8.

† Mindszenty József bíboros⁸¹

79 A segélyről szóló értesítést még 1956. november 3-án küldték, kérve egyúttal a személyes átvételt. Turchányi november 8-ai keltezéssel tudott kórházi megbízólevelet szerezni. ÁBTL 3.1.9. V–142.296/3. 211. fol. A Budapesti Fővárosi Bíróság Népbírói Tanácsa ítélete, 1958. január 10. és Leslie L. BAIN: *The Reluctant Satellites. An Eyewitness Report on East Europe and the Hungarian Revolution*. The Macmillan Company, New York, 1960. 172.

80 Leslie B. BAIN: *Reluctant Satellites* i. m. 178. (Bain a másik három rábízott levelet – elővigyázatosságból – nem őrizte meg.)

81 Eisenhower Library, Central Files, Official File 154-L War Claims, Box 823. 154-N Revolutions against Russia in Poland and Hungary, Oct 1956. Feljegyzés Eisenhower elnök részére, mellékelve Mindszenty József november 8-ai kelte-

Pár héttel később Bain a levél fotokópiáját közzétette a *Look* magazinban, illusztrációként a bíborossal készített interjújához, anélkül hogy az elnöktől vagy a bíborostól engedélyt kért volna.⁸² Az indiszkrécio roppant kellemetlen helyzetbe hozta a budapesti követséget, többszörösen magyarázkodniuk kellett az amerikai külügyminisztériumnak. Wailes követ azt hangsúlyozta, hogy a sajtó magatartása összességében korrekt volt, de Bain sajnos kivétel, egy „rohadt alma a hordóban”. Már az sem felelt meg a valóságnak, hogy külön interjút kapott volna Mindszenty bíborostól fogságbéli élményeiről, mert csupán a követségi sajtótájékoztatón találkoztak, több más újságíró jelenlétében. Ráadásul a bíboros Wailes követnek kimondottan tagadta, hogy bárkinek megmutatta volna az elnökhöz írt, de szerinte csak piszkozatban hagyott üzenetét (Bain ezt fotózhatta le és közölte a lapban).⁸³ Akárhogy is, Mindszenty amerikai elnökhöz írt sorai Bainnek köszönhetően nemcsak a Fehér Házba, hanem az amerikai polgárokhoz, mondhatni az egész világhoz eljutottak. Bain nevét Mindszenty mégsem örökítette meg emlékirataiban: kihúzta a kéziratból, amikor megtudta, hogy az újságíró Bécsbe érkezve (1956. november 12.) azzal a szenzációs, de valótlan hírrel szórta tele a világot, miszerint a bíboros kizárólag neki nyilatkozott, többek között arról, hogy meztelen orgiákat kellett az Andrassy út 60.-ban végignéznie 1949 januárjában.⁸⁴ A riportok, majd az „interjú” viszont nagy feltűnést keltettek és még nagyobb bevételt hoztak az újságírónak. Ám épp ez a Bain-interjú tette véglegessé és visszavonhatatlanná az amerikaiak 1956 végétől hatályos – de már november 8–10. körül fokozatosan életbe léptetett – tilalmát arra vonatkozóan, hogy a bíboros interjúkat adjon, látogatókat fogadjon és levelezzen a külvilággal mindaddig, amíg a követség épületében tartózkodik.⁸⁵

Mindszentytől nem ez volt az első nagy visszhangot kiváltott nyilatkozat. A követ-ségre ugyanis eleinte még beengedték a bíboros látogatóit. Adták is egymásnak a kilincset, kivált az újságírók. November 6-án Mindszenty a követség halljában egybegyűlt újságírók kérdéseire válaszolt. Valaki megkérdezte tőle, mit szól az orosz agresszióhoz. „*Legteljesebb mértékben elítélem*” – hangzott a válasz. Melyik kormányt ismeri el Magyarország kormányának? Nagy Imre kormányát vagy a Szolnokon megalakult

zésű üzenete. New York, 1956. november 11. du. 15 óra 44 perc. Szövegét stílusosan eltérő fordításban lásd SOMORJAI Ádám: *Mindszenty bíboros követségi levelei az Egyesült Államok elnökeihez* i. m. 15–16. (magyarul), 427–428. (angolul).

82 *Look*, 20. kötet, 26. sz. 1956. december 25., karácsonyi különkiadás, 21–25. A tudósítás elemzését és szövegét magyarul lásd BALOGH Margit: Egy amerikai újságíró „interjúja” Mindszenty Józseffel 1956 novemberében. *Múltunk* 56 (2011) 2. 176–204.

83 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Records Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified 1956–June 1957. 570.3. A 411. sz. kimenő távirat a budapesti amerikai képviseltről a külügyminisztériumnak, 1956. december 8.; Ugyanitt Mindszenty kézzel írt, magyar nyelvű eredeti feljegyzése, illetve annak angol fordítása, 1956. december 7.

84 MMAL 34. d. „Ispánky [!] Béla által átnézett fejezetek” feliratú és az „Emlékiratok” feliratú dossziék, oldalszámozás nélkül.

85 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified 1956–June 1957. 350. sz. beérkező távirat a budapesti amerikai képviselre, 1956. december 7.; Uo. 411. sz. kimenő távirat az amerikai külügyminisztériumnak, 1956. december 8.

Leslie Balogh Bain hírhedt interjúja a *Look* magazin karácsonyi számában...

...és a primás Eisenhower elnökhöz írt levelének másolata a lapban

Kádár-kormányt? „Nagy Imre kormányát ismerem el Magyarország kormányának. Kádár Jánost idegen hatalom erőszakolta az országra. Abszolút törvénytelennek tartom és elutasítom!” – hangzott az újabb felelet, a Kádár-kormányt megvetően csak „ügynevezett” kormánynak vagy rezsimnek nevezve.⁸⁶ Ez a tudósítás november 7. és 11. között – a hangsúlyokat máshová téve, de lényegében azonos tartalommal – számtalan külföldi lapban megjelent.

KOMMUNIKÁCIÓS ZSILIP

Mindszenty Nagy Imre koalíciós összetételű kabinetjét – ellentétben az idegen katonai erőkre támaszkodó, puccsal hatalomra került Kádár-kormánnyal – függetlennek és legitimnek tekintette, ezt számos követségi feljegyzés is alátámasztja. (Talán éppen

⁸⁶ MINDSZENTY József: *Emlékirataim* i. m. 445.; Bozsóky Pál Gerő: Mindszenty bíboros az 1956-os forradalom idején. In: *Mindszenty József emlékezete*. Szerk.: Török József. Márton Áron Kiadó, Bp., 1995. 68. (Studia Theologica Budapestinensia, 13.)

ezért hagyta ki emlékiratainak német kiadásából a november 3-ai rádióbeszéd szövegek közléséből az ezzel ellentétesen is értelmezhető „bukott örökösökre” vonatkozó mondatot.) Nyilatkozataival az új Magyar Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány is foglalkozott. A Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes Intéző Bizottságának 1956. november 16-án tartott ülésén Kádár János arról számolt be, hogy az amerikai követségen tartózkodó Mindszenty „követeli a Nagy Imre-kormányt”.⁸⁷ Az instabil helyzetben ez a hír akár meg is gyengíthette volna Kádár legitimációs törekvéseit. Ezért a nyilvánosság előtt inkább olyan szavakat adott a bíboros szájába, amit ő soha nem mondott, és 1956. november 22-én a román hírügynökség tudósítójának ezt nyilatkozta: „Mindszenty dolgozta ki az ellenforradalom programját és Nagy Imre kormányának likvidálására törekedett. Mindszenty a demokratikus és szociális vívmányok ellensége, a földreform és a nép tulajdonát képező üzemek ellen van.”⁸⁸ Ezzel a hatalom részéről megszületett a rágalom: a legfőbb (de legalábbis az egyik legfőbb) ellenforradalmár: Mindszenty József. A vádak irracionális fokozásának ezután semmi nem szabott határt. Akárcsak 1948-ban, most is fasisztákkal, nyilasokkal, imperialistákkal és kapitalistákkal való szoros együttműködéssel bélyegezték meg hosszú éveken, évtizedeken át. A Kádár-rendszer szemében a bíboros lett a kapocs az „áruló” Nagy Imre-kormány és a kapitalista imperializmus között.

A régi módszert is bevetették, amikor megpróbálták lejáratni és erkölcsi hitelét ki-

kezdeni. 1956. december 1-jén a párt lapja, a *Népszabadság* „Mennyit jövedelmez a börtön?” című cikke olyan embernek állítja be Mindszentyt, aki dollár-százezrekért akár a saját édesanyját is eladja.⁸⁹ A pártlap értesülése szerint Mindszenty, mielőtt menedéket keresett az Egyesült Államok budapesti követségén, eladta fogsága történetét egy amerikai magazinnak negyedmillió dollárért. A történet annyiban igaz, mint a viccbéli jereváni rádió adása a Volvókról: nem osztogatják, hanem fosztogatják. Mindszenty nem árusította ki a „börtönsztorit”, de valóban kapott ajánlatot. Henry Luce, a *Life* főszerkesztője 1956 novemberében ezt írta neki: „Ha ezt a Nyugatnak elmondaná, azzal felkelhetné annak lelkiismeretét egy nagy krízis idején. Ezért a *Life*, amely kiadta Chur-

Mindszenty József készülő emlékiratai éveken át izgalomban tartották a hazai pártapparátust. A várható leleplezéseket igyekeztek előre lejáratni, ezért a kiadást pusztán üzleti vállalkozásnak állították be

87 MNL OL M–KS 288. f. 5/2. ö. e. Jegyzőkönyv az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottsága 1956. november 16-án tartott üléséről. Szövegét lásd: *Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. 1. kötet. 1956. november 11.–1957. január 14.* Főszerk.: BALOGH Sándor. Szerk. és a jegyzeteket készítette: NÉMETHNÉ VÁGYI Karola és SIPOS Levente. Intera Rt., Bp., 1993. 61–69.63.

88 MAGYAR Péter: Magyar kommunista megnyilatkozások Mindszentyről a forradalom után. *Katolikus Szemle* 17 (1965) 2. 179–184.179.

89 „Mennyit jövedelmez a börtön?” *Népszabadság*, 1. évf. 22. sz. 1956. december 1. Címlap.

chill, Truman és Eisenhower emlékiratait is, megtiszteltetésnek venné, ha kiadhatná Mindszenty perének, üldöztetésének és bebörtönzésének történetét, benne a kereszténységért és az országáért vívott nagy harc leírásával. Az ötvenmilliós amerikai olvasótáborral bíró Life segítségével a történet mindenhová eljuthatna. 150 ezer dollárt adnának érte. Spellman bíborossal egyetértésben kéri, a bíboros törje meg a csendet.”⁹⁰ Az ajánlat persze érdekelte Mindszentyt, de nem néhány cikket, hanem egy teljes könyvet szeretett volna kiadni, amiért nagyobb összegű, 250 ezer dolláros ajánlatot is kapott.⁹¹ A bevételt azonban soha nem magán-, hanem egyházi és nemzeti célra kívánta fordítani.

Ez a *Népszabadság*-cikk volt az első, amellyel a magyar kormány tanújelét adta, hogy ismeri Mindszenty tartózkodási helyét. A magyar belpolitikai fejlemények és Mindszenty nyílt, lázításnak is minősíthető kormányellenessége miatt, no meg az óriási nemzetközi érdeklődés láttán az amerikaiak retorziótól tartottak. A helyzetet súlyosbította, hogy Wailes követ csupán diplomáciai „turista” volt, mivel a szovjet invázió elleni tiltakozásul nem adta át megbízólevelét, holott már hónapokkal korábban megkapta a magyar hatóságoktól az *agrément*-t.⁹² Mivel a menedéktárustól elvárt semlegesség vitathatatlan megszegését még egy sokat tapasztalt diplomata sem tudta volna kimagyarázni, Mindszenty menedéki mozgásterének Washingtonban adminisztratív korlátot szabtak. A telefon használatától a követségre érkezés első percétől eltanácsolták, így csak a levelek, írásbeli üzenetek jelentették a külvilággal való kapcsolatot. Az 1956. november derekától egyre következetesebben érvényesített szigorítás azt jelentette, hogy Mindszenty csak korlátozottan fogadhatott látogatót, levelet pedig – a családtagokkal folytatott mérsékelt és ellenőrzött magánlevelezésen kívül – kizárólag Washingtonba vagy Rómába írhatott. Mindszenty „területenkívüliségét” összeegyeztethetetlennek tekintették egyházfői jogosítványainak gyakorlásával is, ezért újabb rendelkezése az esztergomi főegyházmegye részére nem jutott ki a követségről, legalábbis engedélyezett módon nem. Ennek következtében Mindszenty egyházkormányzói tevékenysége ellehetetlenült. Míg november 9-én még igen szívélyes sorokban köszönte meg Wailes követnek a vendéglátást,⁹³ a következő napokról már azt jegyezte fel, hogy „a menedékjog tuskéit most éreztem először!”⁹⁴

A korlátozásokat szigorúan betartották, olyannyira, hogy a látogatási engedélyt kapott argentin követnek még azt is megtiltották, hogy egyházi házassága érvényteleníté-

90 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified 1956–June 1957. Mellékelve J. D. Beam, az Európai Ügyek Hivatala helyettes vezetőjének E. T. Wailes követhez intézett leveléhez. Washington, 1956. november 17.

91 MMAL 024. dosszié, MFN 8167, L-3115. Mindszenty József levele „Eminenciás Uram”-hoz [Spellman New York-i bíboros érsekhez]. 1956. XII. 3. Kézírás.

92 MAGYARICS Tamás: Az Egyesült Államok és Magyarország. *Századok* 130 (1996) 6. 571–608:573.

93 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Records Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified 1956–June 1957. Mindszenty József „esztergomi érsek, Magyarország hercegprímása” levele E. T. Wailes követnek. Bp., 1956. november 9. Másolatban: MMAL 026. dosszié, MFN 8219, L-3167.

94 MINDSZENTY József: *Emlékirataim* i. m. 445.

séhez tanácsot kérjen.⁹⁵ Nem küldték tovább Rómába Mindszentynek azt az 1960. január 22-én kelt levelét (sem), amelyben ellenezte az osztrák Burgenland tartomány egyházkormányzati áthelyezését a bécsi érsekség alá, mondván, hogy az sérti a győri és a szombathelyi megyéspüspökök jogait. (Az Ausztriához került terület 1922. május 18-tól apostoli kormányzóságként működött, amely felett a két megyéspüspöknek illetékessége már nem volt. Burgenland 1960. augusztus 15-én önálló egyházmegye lett, és egyházkormányzatilag Esztergomtól a bécsi érsekség alá került.)⁹⁶ A levelet nem egyházjogi kifogások, hanem egyéb politikai tartalom miatt nem továbbították az amerikaiak. Máskor Mindszentynek olyan ártatlan küldeményét sem kézbesítették, mint saját dedikált fényképe, amit Fabrizio Francónak, a korábbi olasz követnek szeretett volna eljuttatni.⁹⁷ Amikor ezt közölték vele, „a bíboros lemondóan mosolygott” a bürokrácia túlburjánzásán és lélektelenségén.

Mindszenty akadályoztatottsága nem jelentette azt, hogy a magyar katolikus egyház irányítás nélkül maradt, mivel – mint említettük – Grósz József kalocsai érsek ismét automatikusan a püspöki konferenciák elnökévé lépett elő, bár kívülről nézve sok minden kérdéses volt. Amikor Péter János református püspök (a majdani, 1961–1973 közötti külügyminiszter) 1956. november 24-én találkozott Nyikolaj moszkvai metropolitával, különösebb részrehajlás nélkül, mondhatni tárgyilagosan beszámolt Mindszenty forradalom alatti szerepléséről: a felkelők támogatására szólított fel, a békepapokat egyházi büntetésben részesítette. „Az egész katolikus Magyarország a hatása alatt állt. Hogy fogja viselni magát az egyház a közeljövőben, még nehéz megmondani, mert Mindszenty elbújt az amerikai követségen, a katolikus püspökök egyelőre csak várják az események kibontakozását.”⁹⁸ Az esztergomi főegyházmegye kánoni joghatóságának kérdésében valóban akadt némi bizonytalanság. Hamvas Endre csanádi püspök az egyházmegyei felügyeleti ügyekben illetékes Konzisztoriális Kongregációhoz (Sacra Congregatio Consistorialis) fordult kérdésével: Mindszenty újabb akadályoztatásával fennáll-e az ő apostoli adminisztrátorsága? A kongregáció válasza elutasító volt: Hamvas tisztsége teljesen megszűnt akkor, amikor Mindszenty József visszanyerte az esztergomi főegyházmegye kormányzását, jelen helyzetre pedig Witz Bélát erősítette meg az általános helynöki méltóságban.⁹⁹ Két nap múlva viszont az esztergomi főszékesegyházi káptalan azt táviratozta a vatikáni államtitkárságra,

95 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary; Budapest; Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty, 1956–1972. Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified 1960. G. G. Ackerson ügyvivő emlékeztetője, 1960. január 18.

96 A kérdést elemzi SOMORJAI Ádám: *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty II. Documenta 1956–1963. – Az Apostoli Szentszék és Mindszenty József kapcsolattartása, II. Tanulmányok és szövegközlések.* METEM, Bp., 2009. 44–46.

97 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary; Budapest; Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty, 1956–1972. Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified 1961. J. T. Papendorp konzul emlékeztetője Horace G. Torbert, Jr. ügyvivő részére. Bp., 1961. április 14.

98 GARF f. 6991. op. 2. gy. 188. l. 324. Feljegyzés Péter János püspök és Nyikolaj metropolita találkozásáról, 1956. november 24.

99 MMAL 026. dosszié, MFN 8237, L-3185. A. G. Piazza bíboros, a Konzisztoriális Kongregáció titkárának „Prot. N. 912/50.” sz. leirata Grósz József kalocsai érsekhez. Róma, 1957. január 28.

A magyar katolikus püspöki kar elnöke, Grósz József kalocsai érsek megérkezik a budapesti bazilikához, Szent István ünnepén. A háttérben az országgyűlés tavaszi ülészakán elfogadott új címer látható. Budapest, 1957. augusztus 20.

hogy Witz Béla súlyos beteg, kórházi ápolásra szorul, még a kalocsai érsekhez is képtelen eljutni, hogy lemondjon. Ezért a káptalan a Szentszék haladéktalan intézkedését kérte.¹⁰⁰ Piazza bíboros, a Konzisztoriális Kongregáció titkára végül Grósz kalocsai érsekre bízta a főegyházmegye vezetésére alkalmas személy kiválasztását, *„akinek felhatalmazása lesz a főegyházmegye kormányzásának átvétele mint specialis delegatus [különleges megbízott], személyre szóló megyéspüspöki hatalommal.”*¹⁰¹ A leirat kétségtelenné tette, hogy a tisztségre szóba sem jöhet Hamvas, a korábbi adminisztrátor. Grósz – az Egyházügyi Hivatallal

100 MMAL 026. dosszié, MFN 8238, L-3186. Távirat Esztergomból az Apostoli Szentszék Államtitkárságára. 1957. január 30.

101 MMAL 026. dosszié, MFN 8239, L-3187. A. G. Piazza bíboros leirata Grósz József kalocsai érsekhez. 1957. február 1.

történt egyeztetés után – 1957. február 17-én Endrey Mihály segédpüspököt, az Actio Catholica igazgatóját nevezte ki úgynevezett speciális delegátussá.¹⁰²

Visszatérve az amerikai követség és Mindszenty összecsiszolódására, a helyzet egyre bonyolultabbá vált. A kezdeti lelkesedést felváltották a kényszerű összezártság nehézségei. A diplomaták az egész világon érvényes nemzetközi jogszabályok miatt elővigyázatosságot kértek a prímástól, és mivel menekült, ne írjon és ne üzenjen senkinek. Mindszenty egyre inkább légüres térbe került. A hozzá postán küldött leveleket és táviratokat a képviselő idővel – a kezdeti tanácsstalanság után a menedékadás után néhány héttel – vissza küldte a feladóknak, mivel azok tartalmát a magyar hatóságok már megérkezésük előtt ismerhették. Kétségtelenül provokációtól tartottak, de az óvatosság indokolt is volt. A budai prímási palotát szovjet katonák forgatták fel, majd bejáratát 1957. január 8-ig őrizték.¹⁰³ A bíboros néhány üzenetet egy „csempész” követségi sofőr révén mégis megkapott, egyesekre talán válaszolt is. Miután a gépkocsivezető eltűnt, „egy zsidó lánnyal küldözgette ki intézkedéseit”, de mindez igen szerény kapcsolatot jelentett a „kintiekkel” (leggyakoribb levélírója Köbli Anna szerzetes nővér volt).¹⁰⁴ Minden adandó alkalommal próbálkozott a kapcsolatteremtéssel. Alappal vetették szemére az óvatlanságot, amikor felmerült a gyanú, hogy a többször megismételt tanácsot figyelmen kívül hagyva üzeneteket dob vagy dobát ki az ablakon.¹⁰⁵ A külvilággal való kapcsolatok korlátozására vonatkozó kérésből ezért is lett idővel tiltás. Később az évente háromszor-négyszer érkező gyóntató (Városi Ferenc, alkalmilag Marton Marcell, majd Tátrai Gyula ferences),¹⁰⁶ a lánytestvérek és egy-két rokon látogató szívességére számíthatott.

102 A kiváló képességű Endrey püspök több okból egyre kényelmetlenebbé vált az állami szerveknek. Végül 1958. szeptember 4-én lemondatták, majd kényszerszertartózkodási helyéül Vámosmikolát jelölték ki. Őutána Schwarz-Eggenhofer Artúr előbb mint általános helynök, 1959 júniusától tíz éven át mint apostoli kormányzó vezette az egyházmegyét. 1969-től 1971-ig Szabó Imre püspök, 1971 és 1974 között Kisberk Imre, majd 1974. február 2-tól 1976. február 12-ig Lékai László címzetes püspök követte, mindannyian apostoli kormányzóként. Kinevezésük Lékai *ad nutum Sanctae Sedis* („a Szentszék fejbőlintásával”, vagy „a Szentszék jóváhagyásával”), azaz a pápa bármikor, saját akaratából visszavonhatta a megbízást, nem kellett hozzá egyéb feltételnek teljesülnie. Az 1971. szeptember 9-ei távozási szerződés *sede plena* apostoli kormányzó kinevezéséről szól, Kisberk Imrének így és teljes joghatósággal kellett megkapnia kinevezési okmányát (az 1972–1974. évi *Annuario Pontifici*ók viszont csak az *ad nutum Sanctae Sedis* jelleget tüntetik fel).

103 MMAL 026. dosszié, MFN 8229, L-3177. és MFN 8232, L-3180. Aláírás nélküli, gépelt jelentések Mindszentyhez. Bp., 1957. január 2. és január 9.

104 Tomek Vince naplója, 1957. április 23. Idézi KÁLMÁN Péter Peregrin: *A magyar katolikus egyház helyzete a kádári egyházpolitika első éveiben* i. m. 112.

105 AMAE AD Série: Europe, 1956–1960, sous-série: Hongrie, dossier: 101 Questions religieuses, janvier 1956–juin 1957. fol. 173. (r–v.) 196/198. sz. távirat Jean Paul-Boncour követőtől. Bp., 1957. február 7. 15 óra 50 perc.

106 Városi vezetéknevvel egy testvérpár, Ferenc (1901–1972) és István (1905–1978) szolgált az esztergomi főegyházmegyében, kettejük közül a budapesti Krisztus Király templom plébánosáról, Ferencről volt szó, ő az, aki betegség miatt 1970-ben nyugdíjba vonult és a Simor Papi Otthonba költözött, így képtelenné vált Mindszenty gyóntatására. Marton Marcell (+1966) karmelita közel állt Mindszentyhez, nem kizárt, hogy időnként meggyóntatta a bíborost, de egy szétszórt rend tagjaként és öregségére megsüketülve erre nemigen lehetett sok lehetősége. (FűzÉR Julián: Mindszenty bíboros, a szent. *Katolikus Magyarok Vasárnapja*, Youngstown, 1989. 68.) A ferences Tátrai Gyuláról mint gyóntatóról ellentmondások a források. Bécsben Mindszenty azt mondta környezetének, hogy miután a gyóntatója meghalt (valójában „csak” súlyosan megbetegedett), senki nem pótolta, mert a ferences házfőnök engedélykérését az Állami

Ami a Rómába irányuló leveleket illeti, az Egyesült Államok budapesti követe 1957. január legelején még megnyugtatta a többi diplomatát: Mindszenty bíboros – bár ez ellentétes a menedékadás feltételeivel – a szokott módon levelezik Rómával és papságával,¹⁰⁷ de megemlítette, hogy a bíboros függetlenedni akar a tanácsoktól, ezért magyar nyelvű leveleit a követség, a személyzet számára érthetetlen latin nyelvűeket pedig az amerikai külügyminisztérium ellenőrzi.¹⁰⁸ Rómában viszont ismételtlen megerősítették: sem levelet, sem hírt nem kaptak Mindszentytől, amit a bíboros vendéglátói iránti tapintatával magyaráztak.¹⁰⁹ Az amerikai diplomata nem volt egyenes: az írás ténye igaz, ahogy a levelek tartalmának szigorú ellenőrzése is – csupán azt nem árul(hat)ta el, hogy Washingtonból nem továbbították Rómába a leveleket, holott Mindszenty többet is írt XII. Piusznak.¹¹⁰

Ezek a levelek nem kis fejtörést okoztak az amerikai külügyi apparátusnak. Mindszenty mindig is buzgó levélíró volt, mostani tétlenségében pedig mi mást tehetett volna, amivel úgy érezhette, hogy egyházát és hazáját szolgálja? Wailes követ mindet elküldte az amerikai külügyminisztériumnak és azt javasolta, fordítsák le őket angolra: „ha ártalmatlanok, továbbítsák a Vatikánnak, ha fontos ügyeket érintenek, küldjék vissza nekem, és megmondom a bíborosnak, hogy nem küldhetjük el Rómába.”¹¹¹ A követ „ártalmatlannak” minősítette a bíboros személyes sorsára vonatkozó, magántermészetű információkat, viszont „fontos” jelzőt adott minden politikai természetű véleményre vagy az egyházfői feladatkörével összefüggő tevékenységre.

Washingtonban a külügyi apparátus megvitatta a helyzetet és három lehetőséget vázolt: „1. Ha továbbítjuk a leveleket, valószínűleg újabbak következnek, és a minisztérium

Egyháziügyi Hivatal elutasította (lásd MÉSZÁROS Tibor: *A száműzött bíboros szolgálatában* i. m. 35. 1972. július 15-ei feljegyzés). Tátrai kijelölését és az ÁEH-tól való engedélykérés szándékát más forrás is megerősíti, de a ferencesek úgy tudják, hogy Tátrai győntatta a bíborost.

107 AMAE AD Série: Europe, 1956–1960, sous-série: Hongrie, dossier: 101 Questions religieuses, janvier 1956–juin 1957. fol. 166. 19. sz. beérkező távirat Henri Quioc követségi tanácsos aláírásával. Bp., 1957. január 5. 15 óra 00 perc.

108 AMAE AD Série: Europe, 1956–1960, sous-série: Hongrie, dossier: 101 Questions religieuses, janvier 1956–juin 1957. fol. 167. (r–v.) 78. sz. beérkező távirat Jean Paul-Boncour követ aláírásával, Bp., 1957. január 18.

109 AMAE AD Série: Europe, 1956–1960, sous-série: Hongrie, dossier: 101 Questions religieuses, janvier 1956–juin 1957. fol. 155. Roland de Margerie, Franciaország szentszéki nagykövetének 894/EU sz. jelentése, 1956. december 21.; uo.: fol. 165. (r–v.) 179–181. sz. beérkező távirat, Vatikán, 1956. december 27. A francia szentszéki nagykövet értesítéseiről tájékoztatták a párizsi amerikai diplomáciát: NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified 1956–June 1957. 570.3. Beszélgetés jegyzőkönyve, 1957. január 7. Amerikai nagykövetség, Párizs, 1957. január 18. Részvevők: Etienne Manac’h, a francia külügyminisztérium kelet-európai aligazgatóságának vezetője és Walter J. Stoessel, Jr. amerikai diplomata között. (A budapesti amerikai követség másolatot kapott.)

110 A levelek eredeti kézirat – legalább 13 tisztázatlan vagy piszkos – megtalálható a Magyarországi Mindszenty Alapítvány Levéltárában: 024. dosszié, MFN 8162–8163, 8168–8170, 8174, 8176–8180, 8187, 8189. L-3110–3111, 3116–3118, 3122, 3214–3128, 3135, 3137.

111 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified 1956–June 1957. Jacob D. Beam, az Európai Ügyek Hivatala helyettes vezetőjének felterjesztése Mindszenty József menedékéről és levelezésének korlátozásáról. Washington, 1957. január 24. Szövegét angolul lásd *Foreign Relations of the United States, 1955–1957. Eastern Europe*. Vol. XXV, 1. i. m. 554–556. Stílárisan eltérő fordításban SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd’ halálra ítélve* i. m. 788–790.

postaszolgálat az álcázott üzenetváltás csatornája lesz a Vatikán és a bíboros közt. Ha ennek írásbeli bizonyítéka az egyházhoz vagy a sajtóhoz kerül, az nagyban ronthat a helyzeten, és veszélyeztetheti a bíboros biztonságát. 2. Míg le nem fordítják az üzeneteket, nem tudhatjuk, hogy e levelek tartalmazznak-e tényleges »ügyvitelt«. Ha elolvassuk azokat, a minisztérium máris cenzori szerepbe kerül, amely nehezen meghatározható és megmagyarázható kritériumok alapján szűri a bíboros és a Vatikán levelezését. 3. Várható, hogy ha a bíboros rajtunk keresztül üzen, a Vatikán is rajtunk keresztül akar majd válaszolni. Ekkor a mi-

nisztérium kénytelen lesz átnézni és alkalmanként visszautasítani a pápa leveleit.”¹¹² Nem is volt tehát olyan egyszerű a levelezés kérdése, a diplomatáknak számtalan részletre figyelni és minden lehetséges csapdahelyzettel számolni kellett. Végül arra jutottak, hogy nem tanácsolják a bíboros Vatikánba irányuló leveleinek továbbítását, de azért nem kell minden kapcsolatot megszakítani közte és a pápa között. Hiszen a Vatikánt érthetően érdekli a bíboros hogyléte, ő pedig mindent sokkal nehezebben fog elviselni, ha nem érintkezhet a Vati-

Anton Nyerges másodtitkár és Mindszenty József a követség udvarán,
1957. augusztus eleje

kánnal. Vállalhatónak ítélték a rövid, személyes tartalmú üzenetek alkalmi továbbítását, de azokat is csak szóban, mert ez eleve természetes korlátot szab az üzenetváltások túlradásának. Ráadásul a minisztérium így minden üzenetet megismerhet anélkül, hogy a cenzúra kellemetlen hangulatát idézné fel. Ezzel az 1957. januári döntéssel érdemben megszűnt Mindszenty érintkezése a külvilággal. Az amerikai adminisztráció az elkövetkezendő másfél évtizedben végig következetesen azt az álláspontot képviselte, hogy a bíboros nem használhatja sem egyházi, sem politikai működési bázisként a követséget, ez nem fér bele a humanitárius segítségbe.

A hatályba léptetett szabály szerint Mindszentyről kizárólag az amerikai apostoli delegátuson vagy a külügyminisztériumon keresztül adtak tájékoztatást, vettek át tőle és továbbítottak neki szánt szóbeli üzeneteket. Azokat is csak akkor, ha nem politikai vagy egyházpolitikai jellegűek voltak, hanem csupán a követségen élvezett menedéki helyzettel vagy ezzel összefüggő lelkiállapotával foglalkoztak. Semmilyen más módon

¹¹² Uo.

megkísérelt kapcsolatfelvételt nem engedélyeztek.¹¹³ Ha Róma mégis külön utakkal próbálkozott, azt szinte megalázóan „védték ki” az amerikaiak. A budapesti ügyvivőt egy alkalommal az olasz követ kérte egy római üzenet átadására, máskor a bécsi apostoli nuncius próbálkozott a szentszéki államtitkárság levelének kézbesítésével. Az ügyvivő egyiket sem továbbította Mindszentynek, a történeteket jelentette Washingtonnak, hozzáfűzván, hogy Róma nem érti az eljárásrendet.¹¹⁴ A bíborosnak valóban alig volt kapcsolata XII. Piusszal és XXIII. János pápával. E téren üdítő kivétel volt Egidio Vagnozzi washingtoni apostoli delegátus levele, amelyben tolmácsolta XXIII. János pápa áldását és üdvözlését Mindszenty 70. születésnapja alkalmából. A március 29-ei születésnaphoz képest egy nappal később kelt levél bizalmas küldeményként érkezett Alexis Johnson államtitkár-helyetteshez a „megfelelő helyre továbbítandó” meghagyással. Tartalmára tekintettel még a szigorú külügyminisztériumi apparátus is kézbesíthetőnek minősítette.¹¹⁵ Mindszenty és a Szentszék kapcsolattartásában érdemi fordulat csak egy év múlva, 1963 tavaszán következett be, amikor az amerikaiak felismerték, hogy a Szentszék nélkül képtelenek megoldani a vendégük helyzetét.

Az amerikai elnökhöz, külügyminiszterhez vagy államtitkárokhoz írt Mindszenty-levelek sorsáról hasonló döntés született: a rendszeres levelezés megelőzése érdekében a bíboros – ritka kivételtől eltekintve – csak szóban kaphat választ. Washingtonban nem akarták, hogy egy akár csak semmitmondó válasz felnyissa a kommunikációs zsilipeket, és újabb és újabb leveleket generáljon. Ennek dacára a bíboros lankadatlanul írt mindegyik hivatalban lévő amerikai elnöknek és külügyminiszternek. A követségről Dwight D. Eisenhowernek 24, John F. Kennedynak 20, Lyndon B. Johnsonnak 24, Richard M. Nixonnak 4 levelet küldött.¹¹⁶ A levelezés egyirányú volt, csupán kettőre kapott írásban választ: Kennedytől 1961-ben, hivatalba lépését követően, és Nixontól 1971-ben, amikor véleményét puhatolta a nagykövetség elhagyásáról. Eisenhower elnök egyszer sem válaszolt neki, még legelső, az életéért őszintén hálás, az amerikai

113 NARA RG 59. General Records of the Department of State. Bureau of European Affairs, Records Relating to Hungary 1941–1977, Entry A–1(5577), Lot 71 D 313, Box 10. Refuge Part II. 1958–1959. Robert M. McKisson külügyminisztériumi osztályvezető levele Garret G. Ackerson ügyvivő részére, 1959. március 13.

114 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified 1959. Garret G. Ackerson ügyvivő levelei Robert M. McKissonnak, 1959. július 16., 1959. augusztus 27.

115 NARA RG 59. General Records of the Department of State. Bureau of European Affairs, Office of Eastern European Affairs, Records Relating to Hungary 1941–1977, Entry A–1(5577), Lot 75 D 45, Box 11. Refuge Part Four, 1962. „Alexis Johnson” értesítése Egidio Vagnozzi apostoli delegátusnak, 1962. április 2. és Harold C. Vedeler levele Horace G. Torbert, Jr. ügyvivőnek mellékletben küldi a bíborosnak szóló levelet. 1962. április 4. E. Vagnozzi apostoli delegátus 293/49. sz., 1962. március 30-ai keltezésű eredeti levele: MMAL 030. dosszié, MFN 8489, L-3424.

116 Gyűjteményes kiadásukat magyar és angol nyelven lásd SOMORJAI Ádám: *Mindszenty bíboros követségi levelei az Egyesült Államok elnökeihez 1956–1971 i. m.* – A követségről történt távozás után, 1971 és 1974 között Nixon elnöknek újabb leveleket írt, és ő maga is kapott tőle legalább két levelet, egyet 80. születésnapjára, 1972-ben, egyet első amerikai útja alkalmából, 1973-ban: Richard Nixon Presidential Library and Museum – Yorba Linda, California (a továbbiakban: Nixon Library), National Security Council (NSC) Files, Name Files, Box 828. Mindszenty, Cardinal (April 70–May 74) 3613. Birthday Greeting for Cardinal Mindszenty; Uo. NSC Files, Presidential Correspondence 1969–1974. Box 755. Levél Mindszenty József részére. Washington, 1973. szeptember 29.

Mindszenty bíboros levele Eisenhowerhez Kádár megtorló intézkedéseiről, a tömeges kivégzésekről, 1957. november 25.
Az eredeti fogalmazvány és a gépelt változat

vendégszeretetet méltató soraira sem. „Az érdekes ebben az – emlékezett vissza a külügyminisztérium Európai Ügyek Hivatalának akkori igazgatója –, hogy Eisenhower mérges volt, mert Mindszenty minden héten írt neki egy levelet.”¹¹⁷

Követségi leveleinek hangneme Mindszentyre jellemzően barokkos és dagályos, érzelmileg rendkívül túlfűtött, néha stilizálatlan. Szinte mindegyikben érintett valamilyen politikai kérdést, össznemzeti vagy kisebbségi, sorsfordító magyarországi és kelet-közép-európai problémát. Az emberi jogok megsértését, az emberiség elvének gyakorlati alkalmazását, a kényszermunkatáborok világméretű felszámolásának, a hadifoglyok hazaengedésének igényét, mindennemű embertelenséget szóvá tett. Fél évvel azután, hogy a követség befogadta, immár harmadik levélben kérte hazájának megsegítését: „Esedezem Önhöz, sietesse Magyarország felszabadítását és amíg ez megvalósulhat, találjon arra megoldást, hogy megkönnyítse elviselhetetlen sorsunkat.”¹¹⁸ Máskor így fogalmazott: „Könyörgöm Elnök Úr, hogy mielőtt országunk végképp kivérzik, tegyenek valamit

117 Oral History Interview with Jacob D. Beam. Washington D. C. 1989. június 20. Készítette: Niel M. Johnson. Interneten: www.trumanlibrary.org/orallhist/beamjw.htm (letöltés: 2011. szeptember 12.).

118 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Records Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified 1956–June 1957. Mindszenty József levele Eisenhower elnökhöz. 1957. május 4. SOMORJAI Ádám: *Mindszenty bíboros követségi levelei az Egyesült Államok elnökeihez 1956–1971 i. m. 25–27:27. (magyarul), 437–439:439. (angolul).*

ezzel a véráztatta, nyomorúságos földdel... Ne engedjék, hogy a magyar föld a marxisták kezére jusson...”¹¹⁹ Amennyiben Mindszenty menedéki helyzetéről, annak fenntarthatóságáról vagy közérzetéről írt, arra odafigyeltek az amerikaiak, azonban politikai tartalmú megállapításaitól, konfliktusától a magyar kommunista rendszerrel – amely végighúzódik a követségi 15 éven – az első pillanattól kezdve elhatárolódtak. Nem válasznak szánva, de 1957-ben még egyszer-kétszer az újsághíreknél bővebben tájékoztatták, hogy a magyarkérdésben mi történt az ENSZ-ben, később már erről sem. A levélváltás sorompóját nemcsak Mindszenty és az amerikai elnök közé, hanem a bíboros és a külügyminiszter, sőt a külügyminisztérium munkatársai közé is leeresztették. A reakálás kimerült egy nyugtázással, miszerint levele megérkezett a címzetthez, majd hamarosan csupán annyit közöltek vele, hogy levelét továbbították. Üdítő kivétel volt, amikor Christian A. Herter külügyminiszter 1959 decemberében karácsonyi jó kívánságokat küldött és biztosította Mindszentyt az amerikai vendégszeretetről.¹²⁰

Mindszentyt a leveleire adott válaszok szóbelisége legalább annyira bántotta, mint semmitmondásuk. A budapesti amerikai ügyvivők szembesültek a hűvös, sőt szívtelen gyakorlat lélektani hatásával és nagyobb empátiával viszonyultak vendégükhöz, mint a távoli Washington külügyi hivatalnokai, a döntést viszont ott hozták. A budapestiekre hárult, hogy az érveket elmagyarázzák Mindszentynek. Ezt számtalanszor meg is tették, a bíboros azonban mégsem értette, pontosabban nem fogadta el a szerinte pusztán bürokratikus szempontokat. *„Hogy egyházi ügyekben sem lehetek aktív Magyarországon, azt meg tudom érteni, hiszen az itt uralkodó terror nem teszi azt lehetővé. Azonban nem értem meg, miért érvényesülhet a terror ott is, ahova a keze nem érhet el”* – írta az amerikai külügyminiszternek.¹²¹ Idővel azt vélelmezte, hogy a szovjetektől való félelem miatt viszonyulnak így hozzá az amerikaiak. Felhozta Kállay Miklós miniszterelnök példáját, aki a török követségen kapott menedéket 1944-ben, s a német megszállás alatt folyamatosan levelezhetett Horthy Miklós kormányzóval és másokkal. Az ügyvivő hiába mutatott rá arra, hogy az a levelezés a németek titkos beleegyezésével folyt, akik alig várták, hogy elfoghassák a leveleket és azokból értékes információkhoz jussanak. *„Sohasem fogja persze megérteni (és én sem tudom megmagyarázni neki) – jelentette a diplomata –, hogy mi nem »félünk a szovjetektől«, ám az USA-ban sokan bírálónának minket, ha a legkisebb gyanú is felmerülne, miszerint a bíboros akár politikai, akár egyházi tevékenység-*

119 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Records Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified 1958. Mindszenty József levele Eisenhower elnökhöz. 1957. május 4. Szövegét lásd SOMORJAI Ádám: *Mindszenty bíboros követségi levelei az Egyesült Államok elnökeihez 1956–1971 i. m. 49–51:50. (magyarul), 460–462:462. (angolul).*

120 MMAL 30. dosszié, MFN 8366, L-3509. C. A. Herter külügyminiszter levele Mindszenty Józsefhez. 1959. december 11. Szövegét NARA alapján közli SOMORJAI Ádám: *Mindszenty bíboros követségi levelei az Egyesült Államok elnökeihez 1956–1971 i. m. 86. (magyarul), 500. (angolul).*

121 NARA RG 59. General Records of the Department of State. CDF 1960–63. Box 2681. 864.413/7–1560. Mindszenty József levele C. A. Herter amerikai külügyminiszterhez. 1960. június 30. Szövegét lásd SOMORJAI Ádám: *Mindszenty bíboros követségi levelei az Egyesült Államok elnökeihez 1956–1971 i. m. 110–113:111. (magyarul), 523–526:524. (angolul).*

get folytat a követségen.”¹²² „Vendégünk rendkívül érdekes és elragadó ember, de mióta a feldélzetre vettük, megértettem, miért ad olyan nehezen menedékjogot a külügy” – utalt finoman Mindszenty nehéz – a körülmények hatására még nehezebbé váló – természetére az a Wailes követ, aki befogadta a bíborost a követségre.¹²³

A látogatási korlátozás a kíváncsiskodó turistáktól kezdve az újságírókon át a követési alkalmazottakig bezárólag mindenkire vonatkozott, beleértve a magyar katolikus főpapokat. Maga Dulles külügyminiszter jegyzi a képviselőt vezetőjének szóló utasítást: „jelen körülmények között ne engedje, hogy a bíboros magyar egyházi képviselőkkel érintkezzen.”¹²⁴ Amikor Robert F. Kennedy, a később elnökké lett szenátor öccse azt tervezte, hogy a *Boston Globe* újságírójaként Magyarországra utazik, külön utasítás érkezett a külügyminisztériumból: „semmilyen körülmények között, semmilyen célból nem szabad bejutnia a bíboroshoz.”¹²⁵ Időnként azért kivételt tettek. Gyóntatója, borbély (a legfőbb pletykaforrás), egy amerikai orvos Belgrádból vagy egy-egy diplomata bejutott Mindszentyhez. A francia követség egyik munkatársa az elsők közt láthatta, már 1956. november 26-án, de csak miután megígérte, hogy nem terjeszt híreket a bíborosról. Úgy tűnt neki, hogy a bíboros szomorú ugyan, de jó fizikai erőben és lelki egészségben van.¹²⁶ Mindszenty édesanyjának is engedélyezték, hogy negyedévente, először 1956 karácsonya és újév között néhány napot a követségen töltsön. Igaz, Wailes követnek külön meg kellett magyaráznia Washingtonnak, hogy az édesanya kérését azért sem lehet visszautasítani, mivel a kommunisták egy évvel korábban engedélyezték ugyanezt¹²⁷ – tudniillik még Felsőpetényben.

Mindennap misézett a szobájában, vasárnaponként a követség katolikus tagjainak és néhány válogatott képviselő – brit, belga, dán, francia, olasz, holland és svájci – katolikus vallású diplomatáinak. Ez kettős célt szolgált: javítani a bíboros hangulatát és megnyugtadni az érdeklődő diplomatákat, akik máskülönben a bíboros állapotról csak szóbeszédre és spekulációkra hagyatkozhattak volna. Rajtuk és a követség személyzetén kívül mások csak ritkán és külön engedéllyel vehettek részt a misén.

122 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified 1960. Garret G. Ackerson ügyvivő levele Robert M. McKissonnak, a State Department osztályvezetőjének. Bp., 1960. július 6.

123 „Our house guest is a most interesting and delightful person, but since having taken him on board, I now realize why the Department is most chary in granting asylum.” NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified 1956–June 1957. E. T. Wailes budapesti követ levele Elim O’Shaughnessy bonni ideiglenes ügyvivőnek. 1957. január 17.

124 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified 1956–June 1957. 570.3. A 782. sz. beérkező távirat a külügyminisztértől a képviselőnek (hivatkozva a 839-es és 848-as, 1957. április 26-ai telexekre), 1957. április 29.

125 Uo. Mindszenty–Classified 1959. Robert M. McKisson levele Garret G. Ackersonnak. Washington, 1959. december 17.

126 AMAE AD Série: Europe, 1956–1960, sous-série: Hongrie, dossier: 101 Questions religieuses, janvier 1956–juin 1957. fol. 107. 825/826. sz. beérkező távirat Jean Paul-Boncour követtől. Bp., 1956. november 26.

127 Uo. fol. 173. (r–v.) 196/198. sz. beérkező távirat Jean Paul-Boncour követtől. Bp., 1957. február 7.

A politikamentességet szentbeszédeiktől is elvárták, tartalmáról a képviselő vezetője akkor kért előre jelentést, ha az kritizálta a rendszert (Mindszenty idővel ugyanis angolul misézett, és homíliáját előre lefordíttatta). Egyik alkalommal például a tervezett szentbeszéd egyik részében a bíboros – a kora kereszténység mártírjainak döbbenetes számáról szólva – kijelentette: *„csak a huszadik századi szovjet birodalom idején haladta meg az egyházi mártírok száma észrevehetően ezt a számot.”* A követség azt tanácsolta a bíborosnak, hogy hagyja ki ezt a politikai utalást. Ő bosszús lett, és azt mondta: *„az embernek nemcsak a múltat, de a jelent is bírálnia kell.”*¹²⁸ Az állomány tagjai alkalmanként felkeresték a bíborost gyónáskor, ritkán keresztelő alkalmából.

Mindszenty József édesanyjával a budapesti amerikai követségen 1958 húsvétján

A Mindszenty személyével kapcsolatos szigorú diplomáciai instrukciók nem számitottak kivételeseknek. Az amerikaiak a különböző latin-amerikai diplomáciai kirendeltségekre menekültekkel szemben hasonló gyakorlatot követtek, igaz, ők is gyakran félreértették a helyzetüket. Az eljárást nemcsak a bíboros követségen való jelenlétének kényes körülményei indokolták, hanem az is, hogy elkerüljék magának a menedéknek és a budapesti követség folyamatos működésének a veszélyeztetését. Egy másik szempontot is szem előtt kellett tartani: azt, hogy az Egyesült Államokban komoly hagyománya volt (és van) az egyházi ügyekbe való kormányzati be nem avatkozásnak. Állam és egyház szétválasztottsága miatt *„nem kérhetjük az amerikai adófizetőket arra, hogy bármely egyház püspöki tevékenységét is finanszírozzák.”*¹²⁹ Az amerikai közvélemény támogatva, hogy az Egyesült Államok menedéket nyújtson a bíborosnak mint a kommunista elnyomás áldozatának, de nagyon erősen bírálta volna a kormányt, ha kiderül, hogy a külügyminisztérium segíti személyes vagy egyházi ügyei intézését és ehhez különleges diplomáciai szolgáltatásokat biztosít. Ezt pedig el akarták kerülni.

128 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified 1958. Louis Toplosky követségi másodtitkár feljegyzése Ackerson ügyvivő részére, 1958. január 24.

129 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified 1956–June 1957. N. Spencer Barnes ügyvivő az amerikai külügyminisztériumnak, 1957. április 26.

MENEDÉKI KILÁTÁSOK

Mindszenty követségi tartózkodásának első hét éve (1956–1963) a magyar–amerikai kapcsolatok mélypontja volt. Hiába élvezett a követség nemzetközi jogi értelemben védelmet egy esetleges hatósági behatolással és átkutatással szemben, hiába tiltották a bíboros külvilággal való kapcsolattartását, az amerikaiak 1957 késő tava-száig–nyaráig mégis leginkább az erőszak nyelvén írt forgatókönyvtől tartottak. Attól, hogy a hatóságok a követség előtt tömegtüntetést szerveznek, mely eleinte ugyan békésen, de követeli Mindszenty bíboros kiadását, de később akár az épületbe is betörhetnek és elhurcolhatják.¹³⁰ Az aggodalomra az egymásnak ellentmondó hírek is alapot adtak.

Csoportosuló emberek, katonai járművek a Szabadság téren, Budapest, 1956. november. Michael Rougier felvétele az amerikai követség ablakából

130 NARA RG 59. General Records of the Department of State. Bureau of European Affairs, Office of Eastern European Affairs, Records Relating to Hungary 1941–1977, Entry A–1(5577), Lot 71 D 313, Box 10. Refuge Part I. 1956–1957 (1971). Memorandum Mindszenty József bíboros menedékéről, 1956. november 7.

MENNI VAGY MARADNI?

1956. november 6-án fél 11-kor a tengerentúlról érkezett egyik táviratban az állt, hogy aznapi rádióközlemények szerint a bíborost orosz katonák elhurcolták a képviseletről. „Tudjuk, hogy jelentették volna, feltéve, ha kimennek maguktól az üzenetek. Mi a helyzet?” – érdeklődtek Washingtonból.¹³¹ Wailes követ választáviratában cáfolta a hírt, mert addig nem történt kísérlet a bíboros eltávolítására. „Ha lesz ilyen, átadunk egy tiltakozó nyilatkozatot angol és orosz nyelven. Ragaszkodni fogunk egy magas rangú szovjet tiszt jelenlétéhez.”¹³² Azt ugyan nem részletezte, hogy mit tettek volna, ha a tiltakozó nyilatkozat hatástalan, de erőszak esetén nemigen állhatott módjukban más, mint végignézni Mindszenty elhurcolását. A diplomácia eszköztárában nincs helye fizikai ellenállásnak.

A követség munkatársai nemcsak felajzott Mindszenty-ellenes tüntetőktől, hanem egy hivatalos kiadatási kérelemtől is tartottak. Tisztában voltak azzal, hogy magyar

A követség felkészülése arra az esetre, ha erőszakkal vinnék el Mindszentyt: tiltakozó nyilatkozatok magyarul, angolul és oroszul

131 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Records Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified 1956–June 1957. 570.3. Herbert C. Hoover külügyminiszter-helyettes 207. sz. távirata a budapesti képviselőre, 1956. november 6.

132 Uo. E. T. Wailes követ 241. sz. távirata az amerikai külügyminisztériumnak. Bp., 1956. november 6.

szemszögből törvénytelenül fogadták be Mindszentyt, de még az amerikai adminisztráció belső értékelése szerint is „*kényes és szokatlan, kivételt képező módon*” adtak neki menedéket (Kovács Béla volt kiskazda főtitkártól például már megtagadták ugyanezt a gesztust). 1956. november 7-én az amerikai külügyminisztériumban tanácskozást hívtak össze annak megválaszolására: milyen álláspontot képviseljen az Egyesült Államok kormánya abban az esetben, ha a magyar hatóságok vagy a szovjet megszállók Mindszenty kiadatását követelik. A vita után a következőket terjesztették fel a politikai ügyekért felelős külügyminiszter-helyettesnek: 1. A budapesti követség kapjon felhatalmazást arra, hogy lehetőségeihez képest továbbra is menedéket és védelmet biztosítson Mindszentynek mindaddig, amíg a fenyegető veszély fennáll. A követ tegye egyértelművé, hogy egyedül a bíboros döntése, hogy ő és titkára a követség területén maradnak-e vagy távoznak, és valahol másutt próbálnak biztonságos menedéket találni. 2. Ha a bíboros marad, akkor Wailes követ – további értesítésig – utasítson el minden követelést, ami a bíboros kiadására vonatkozik. 3. Amennyiben a szovjet katonai hatóságok vagy a magyar kommunista rezsim erőszakkal elvinné a bíborost, az amerikai alkalmazottak fizikailag nem állhatnak ellen és semmi módon nem veszélyeztethetik saját biztonságukat és életüket. Ez esetben az amerikai követség azonnal tiltakozzon a magyar külügyminisztériumnál. 4. Ha nem azonosítható egyének próbálnak meg erőszakkal behatolni a követségre, akkor a követségen állomásozó tengerészgyalogosok ezt akadályozzák meg. 5. Ha a jelenlegi magyar kormány Mindszenty kiadását garanciákkal támasztaná alá, amelyek a bíboros biztonságát és szabadságát szavatolnák, akkor a követség azonnal tájékoztassa Washingtont. Egyidejűleg küldje meg a bíboros álláspontját is, hogy az amerikai kormány mérlegelhesse és döntést hozhasson az ügyben. 6. Függetlenül attól, hogy követelik-e a bíboros kiadását, meg kell fontolni azokat a feltételeket, amelyek meghatározzák az időtartamot, amíg a bíboros menedéket kap a követség területén.¹³³ Láthatóan nem volt – még nem lehetett – egyértelmű megoldás az adott válságos helyzetben. November 16-án Washington jelezte készségét, hogy a még 1949-ben az ENSZ Közgyűlésében kezdeményezett eljárás alapján – a magyar kormány által akkor elutasított – nemzetközi döntőbizottság tekintse át Mindszenty elítélését, választ keresve arra a kérdésre, hogy azzal Magyarország megsértette-e az 1947-es békeszerződést (a 2. cikkely 1. paragrafusát).¹³⁴

Az aktuális helyzetre vonatkozó, rövid hivatalos állásfoglalást a State Department november 21-én kiadott nyilatkozata tartalmazta: „*Az Egyesült Államok kormánya arra utasította a követséget, hogy utasítson vissza bármilyen, a bíboros kiadására vonatkozó köve-*

133 NARA RG 59. General Records of the Department of State. Bureau of European Affairs, Office of Eastern European Affairs, Records Relating to Hungary 1941–1977, Entry A–1(5577), Lot 75 D 45, Box 12. XII. Nov 8, 1956–Dec 15, 1967. Memorandum, 1956. november 7. Jacob D. Deam, az Európai Ügyek Hivatalának helyettes vezetőjétől Robert D. Murphy külügyminiszter-helyettesnek.

134 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Records Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 2. Mindszenty–Classified January–April 1963. Az amerikai külügyminisztérium 241. sz. távirata, 1956. november 16.

telést. Bármely kérdés, ami a Mindszenty bíborosnak nyújtott menedékkal függ össze, az Egyesült Államok követsége és a Magyar Külügyminisztérium közötti kommunikáció tárgyát képezi.”¹³⁵ A nyilatkozat időzítése nem lehetett véletlen. Teljesen titokban, de ugyanekkor igazolta vissza írásban a magyar vezetés a jugoszlávoknak a korábban szóban már megadott biztosítékokat: a budapesti követségükön tartózkodó Nagy Imre és társai ellen nem fogantatott semmiféle intézkedést és garantálja biztonságukat. Mindszentyről viszont hallgattak, bár az amerikaiak feltételezték, hogy előbb-utóbb megtörik a csend. Erre az esetre Waites követ – akkor még korrektnek és vállalhatónak gondolva azt – a Nagy Imrééhez hasonló bánásmód kérését javasolta, nem tudván, hogy pár órával azelőtt Nagy Imréeket elfogták a szovjetek.¹³⁶ Azt az amerikai követségen mindenki elképzelhetetlennek tartotta, hogy önként, garanciák nélkül kiadják Mindszentyt, kitéve ezzel további börtönnel, netán halállal: „az amerikai kormányának erkölcsi kötelezettsége, hogy menedéket és védelmet nyújtson Mindszentynek mindaddig, amíg közvetlen veszély fenyegeti.”¹³⁷ A követ nyilván nem tette volna meg javaslatát, ha tudja, Kádár szava csupán Nagyék törbe csalására szolgált, és a szovjet szervek a biztosítékok dacára elrabolják őket hazafelé távoztukban a követségről. Az amerikai követség körül egyébként nem volt olyan blokádnak, mint amivel a szovjet páncélosok körbevették a jugoszláv követséget Nagy Imre és társai otláté idején, de a környéket így is erős rendőrségi ellenőrzés alatt tartották. Ezért elővigyázatosságból Mindszentynek csak a szűk belső udvarban engedélyezték, hogy levegőzzön, az utcára természetesen nem léphetett ki.

Ha bárkiben éltek is illúziók, igen gyorsan nyilvánvalóvá vált, hogy a bíboros esetében nem lesznek semmilyen garanciák. A magyar párt hivatalos lapja, a *Népszabadság* november 25-ei száma ugyanis – kétségtelenül felsőbb utasításra – erőteljesen megtámadta Mindszentyt. A cikk nem említette tartózkodási helyét, de könnyű volt kihallani az üzenetet, csak a publikációban említett felsőpetényi házi őrizetet kellett behelyettesíteni az amerikai követségi menedékkal: eszerint Mindszenty az amerikaiak védelmében folytatja „reakciós, ellenforradalmi aknamunkáját”. Ha a szovjet tankokkal pozíciójába emelt Kádár János és társai komolyan elhitték volna, hogy a forradalmat az anti-kommunista erők élére állt primás robbantotta ki és vezette, akkor bizonyára egy percig sem haboztak volna, hogy – nemzetközi jog ide vagy oda – akár fegyveres katonák segítségével is, de kézre kerítsék Mindszentyt. Ám még hivatalos kiadatási kérelmet sem kapott az amerikai képviselő a magyar kormány részéről, miként erőszak alkalmazásának kísérletét sem tapasztalták. Úgy tűnik, a magyar kormány csak propagandaszinten emlegette a letartóztatást, és kedvére valóbb lett volna, ha Mindszenty csendes

135 Uo. Az amerikai külügyminisztérium 245. sz. távirata, 1956. november 21.

136 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Records Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified 1956–June 1957. 336. sz. kimenő távirat a budapesti amerikai képviselőről a külügyminisztériumnak, 1956. november 23.

137 NARA RG 59. General Records of the Department of State. Bureau of European Affairs, Office of Eastern European Affairs, Records Relating to Hungary 1941–1977, Entry A–1(5577), Lot 71 D 313, Box 10. Refuge Part I. 1956–1957 (1971) Memorandum Mindszenty József bíboros menedékéről, 1956. november 7.

külföldre távozik. Az, hogy ravaszkodással kiédesgessék, majd elfogják – ahogy Nagy Imréék esete is mutatja –, a szovjet állambiztonság eszköztárába tartozott.

A szovjet titkosszolgálat 1956. november végén úgy értesült, hogy „a budapesti amerikai követség számára terhessé kezd válni Mindszenty bíboros jelenléte. Miután a magyar kormány elutasította annak lehetőségét, hogy Mindszentyt kijuttassák az országból, az amerikaiak a római pápához folyamodtak segítségért, aki ugyancsak megtagadta a támogatást ebben az ügyben.”¹³⁸ A szovjet titkosszolgálat viszont szeretne volna Mindszentyt kicsalni a követségről. Egy azonosítatlan szovjet ügynök azt a feladatot kapta, hogy vegye rá Mindszentyt a szökésre. Ezt maga Ivan A. Szerov tábornok, a szovjet állambiztonsági szerv, a hírhedt KGB elnöke tervezte ki és jelentette Budapestről 1956. november 27-én Nyikita Sz. Hruscsovnak. Az amerikai követségre irányított ügynök feladata az volt, hogy ajánlja fel Mindszentynek: illegálisan kiviszi az országból. Szerovék azt tervezték, hogy amennyiben Mindszenty elfogadja az ajánlatot, akkor a követség elhagyása után letartóztatják.¹³⁹

Megeshet, hogy a bécsi amerikai követség is éppen ennek a szovjet ügynöknek a történetével találkozott. Egyik jelentése szerint ugyanis egy Nagy Lajos nevű egyén az osztrák stockeraui menekülttáborban azzal hívta fel magára a figyelmet, hogy úgy beszélt magáról, mint a szovjet hírszerzés megbízottjáról. Elmondása szerint bizalmas kapcsolata Mindszentyvel még 1948 tavaszára nyúlt vissza. Az emigráció tagjaihoz, többek között Horthy Miklóshoz írt levelek csempészése miatt letartóztatták, elítélték és 1956. november 3-ig Sátoraljaújhelyen raboskodott. 1956. november 16-án a szovjetek ismét letartóztatták, a Honvédelmi Minisztérium épületébe vitték, ahol a szovjet hírszerzés magyarországi vezetőivel – Filatov tábornokkal és Baranov alezredessel – találkozott. Zsarolással rávették egy ördögi terv kivitelezésére: szerezzon a bíborosra terhelő, általa aláírt, szovjet ügynöki beszerzési (!) nyilatkozatot, amely ürügyül szolgálhatna, hogy a bíboros kiadatását kérjék. Nagy négy napig ellenállt, de miután szibériai száműzetéssel fenyegették meg, elfogadta a megbízást. November 27-én elment az amerikai követségre, beszélt Edward T. Wailes követtel, aki természetesen nem engedte a bíboros közelébe, de egy levélben leírhatta neki, hogy mire kérték a szovjetek. Ezt elolvastván a bíboros megbízta egy üzenet eljuttatásával a Vatikánba. Ezután Nagy elhagyta az országot.¹⁴⁰ A férfi története hajmeresztően komikus, ha Mindszentyt mint beszerezett szovjet ügynököt képzeljük el, de egyáltalán nem az, ha a szovjet államvédelem gátlástalan eszközeinek tárházára gondolunk. Menthetetlenül és végérvényesen összetörte volna a Mindszentyről kialakított képet, ha a világsajtóban publikálhat-

138 Hoover Institution Archives, fond 89, finding aids 45, delo 53. Mikrofilm. Ivan Szerov teleföntávírata Ny. Sz. Hruscsov részére, 1956. november 27. (Szerov informálta a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottságának további három tagját.) Szövegét lásd *Szovjetszkij Szojuz i vengerszkij krizisz 1956 goda* i. m. 704.

139 Uo.

140 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified 1956–June 1957. Alfred Puhan bécsi amerikai követségi első titkár 986. sz. sürgönye Mindszenty bíboros beszerzésének állítólagos szovjet kísérletéről a budapesti amerikai képviselőnek, Bécs, 1957. április 5. (Az eredeti forrásban Baranov neve tévesen Barasov.)

ták volna „az orosz ügynök bíboros” árulását igazoló papírost. A szovjet hírszerzés nem ismert akadályokat, ha céljai eléréséről volt szó, de hogy Mindszenty személyiségét nem ismerte, az bizonyos, hiszen a legrafináltabb titkos ügynök sem tudta volna őt rávenni ilyesmire semmilyen körülmények között. A történetet a budapesti követség nem igazolta, csak egyes részleteket. Az egyik alkalmazott, Geza Katona azt jelentette, hogy valóban járt a követségen ez az ember, de sem Mindszentyvel, sem Wailes követtel nem találkozott. Ő tényleg átvett tőle egy, a bíborosnak szóló üdvözlőlapot, azt azonban a provokátor jelenlétében megsemmisítette. A bíborosnak megemlítette a látogatót, ám ő csak nehezen azonosította be, ki lehet a magát hajdani komornyikjának kiadó úr. Megítélése szerint a bíboros bizonyosan nem bízott volna erre az emberre semmilyen diszkrét információt.¹⁴¹ Elgondolkodtató ugyanakkor, hogy a menekült magyar férfi olyan információkkal is szolgált, amelyekről csak kevesen tudhattak, például Mindszenty 1948 tavaszi kölni meghívásáról (ahová útlevél híján nem tudott elutazni), de életszerű részletességgel írt le esztergomi aulistákat és eseményeket is. Az is életszerű, hogy a feladattal megbízott egykori komornyik saját megbízhatóságát igazolandó tupírozta fel a történetet, de ettől még meséjének magva – megbízatása a szovjetektől, hogy próbáljon a bíboros közelébe férkőzni és szerezzen kompromittáló iratot tőle – nagyon is igaz lehet, gondoljunk csak Szerov tábornok idézett jelentésére.

Egy másik kísérletről is tudunk, ami realizálódása esetén – szándéka ellenére – a KGB kezére játszott volna. Alfred Puhan, a bécsi amerikai követség első titkára (ugyanaz a diplomata, aki 1969-től nagykövetként Magyarországon teljesít majd szolgálatot és meghatározó szerepe lesz a Mindszenty-ügy megoldásában) arról tett jelentést, hogy felkereste őt Ispánki Béla magyar pap, a Mindszenty-per Ausztriába emigrált egyik vádlottja. Ispánki elmesélte, hogy titkos csatornákon keresztül 1957. január 22-én egy aláíratlan, 1956. november 3-ára datált értesítést kapott a bíborostól, mégpedig a saját kézírásával, amelyben kifejti, hogy szeretné elhagyni Magyarországot, de ennek módja még nem lett kigondolva.¹⁴² Tanácsért jött a követségre, hogyan szöktesse ki Mindszentyt

Ispánki Béla (balra) és Vecsey József Mindszenty bíboros portréja előtt, 1956. december

141 Uo. Geza Katona budapesti követségi alkalmazott memoranduma N. Spencer Barnes részére. 1957. május 3.

142 Uo. Jegyzőkönyv Ispánki Béla és Alfred Puhan megbeszéléséről, 1957. január 30.

Magyarországról. Puhan lebeszélte erről, szerinte meggondolatlanság a bíboros kalandos eltávolításáról álmodozni, még akkor is, hogyha ő ezt szeretné. Rabságai alatt Mindszentytől soha nem állt távol a szökés gondolata: a nyilasok fogságában is tervezte, már álrúhás arcképes igazolványt is sikerült készíttetnie, s hasonló ábrándba lovalta magát a népi demokratikus államvédelem őrizetében. Azonban egy szökés az amerikaiaktól, kockázatoságáról nem is beszélve, erkölcsi hullát csinált volna belőle. A terv hitelét igazolja a november 3-ai, valójában fiktív dátum: ekkoriban Mindszenty visszadátumozta üzeneteit, hogy azok ne a követségről kiküldött írásoknak tűnjenek. Az aláírás hiánya csak a konspirációra utal, mert Ispánki ismerhette Mindszenty kézírását, még ha évek óta nem látott tőle egy sort sem. Az amerikai diplomata tanácsát Ispánki megfogadta és nem kezdett a szöktetés kivitelezéséhez. Ezt tudtára is adta Mindszentynek: *„Ahogy én látom, a Vatikán nagy aggodalommal figyeli Eminenciád sorsának alakulását. Ezért nem szívesen veszi, ha valahol Eminenciádról valami megjelenik. [...] Tudjuk az ÁVO módszerei szerint, hogy heteken, hónapokon, esetleg éveken át gyűjtik a kompromittáló anyagot s azután egyszerre jönnek a »leleplezéssel«. Nagyon félő, hogy Eminenciáddal kapcsolatban is ezt akarják tenni. Leveleket, kompromittáló látogatások titkos anyagát kutatják, hogy okuk legyen a beavatkozásra. Azt sem szabad elfelejteni, hogy a követségi alkalmazottak legnagyobb része beépített ember. [...] De jó volna, ha Eminenciád kint lehetne! [...] Napokig hánytam-vettem a dolgot, hogyan mehetnék haza segíteni. Hazajutásom százszázalékig biztos úton történne. De a visszajövetel is csak egynek biztonságos. Természetesen nem hamis papírokkal, nyíltan, mert ez kész lebukás. A kormány garanciája semmit nem ér. Nem is tudjuk megérteni Nagy Imrét, hogy saját elvtársait ily kevésbé ismeri. Ezenkívül tekintettel kell lenni Eminenciád méltóságára, az épület szerencsétlen, nagy bejárat nélküli voltára, a napról napra erősödő ellenőrzésre. Csak hirtelen, senki által nem sejtett, nem feltűnő esetről lehet szó. Most indulok Rómába. A kérdésben kikérem a legfőbb hely véleményét.”*¹⁴³ A szöktetés tervezgetése nem folytatódott, az akkori idők nem kedveztek a kalózkodásnak. Ispánki csak ilyen értelmű tanácsot kaphatott Rómában is.

A különböző kombinációk egyikeként az amerikaiak részéről még évekkel később, 1961-ben is felmerült egy titkos evakuálás gondolata, mert mi tagadás, ők is szeretnék volna, ha Mindszenty mielőbb elhagyja a követséget. Kivitelezését nem tartották teljesen lehetetlennek, csak nagyon kockázatosnak: siker ugyanis nem remélhető a főszereplő szívből jövő együttműködése nélkül, de épp ez volt a gyenge pont.¹⁴⁴ A diplomata pontosan fogalmazott. A távozás gondolatával ugyanis Mindszenty néhány hónapnál tovább nem kacérkodott, 1961-ben már egészen biztosan nem.

Történetünk idején, 1956–1957-ben, és mint látni fogjuk, még 1958-ban is, három lehetőség állt Mindszenty előtt: 1. a követségen marad, 2. vállalva minden kockázatot

143 MMAL 024. dosszié. MFN 8193, L-3141. Ispánki Béla levele Mindszenty Józsefhez. Wien, 1957. február 7.

144 NARA RG 59. General Records of the Department of State. CDF 1960–63. Box 2681. 864.413/11–1760. 3–3161. sz. irat. H. G. Torbert, Jr. budapesti ügyvivő levele H. C. Vedelerhez, a külügyminisztérium kelet-európai osztálya vezetőjéhez. Bp., 1961. március 31. Szövegét lásd SOMORJAI Ádám: *Mindszenty bíboros követségi levelei az Egyesült Államok elnökeihez 1956–1971 i. m. 135–139. (magyarul), 551–554. (angolul).*

kimegy és feladja magát, ami feltehetően újabb börtönt jelentett volna, 3. menlevéllel külföldre távozik, amihez a Kádár-kormány beleegyezése kellett volna. Mindegyik variációnak volt realitása. Wailes követ megbízható, magasabb kormánykörökben forogló információra hivatkozva – ezt vélhették Rómában magyar–amerikai titkos egyeztetésnek – 1957 legelején azt jelentette Washingtonba, hogy külföldre távozása esetén a magyar államvédelem bántatlanságot ígér Mindszentynek. Viszont amennyiben csak elhagyná a követséget, de az országban marad, akkor azonnal letartóztatják. A diplomata már ekkor valószínűtlennek ítélte, hogy a bíboros rábeszélhető lenne az ország önkéntes elhagyására.¹⁴⁵ Wailes szerint az egyetlen lehetőség tovább folytatni a jelenlegi stratégiát mindaddig, amíg az országnak elfogadható kormánya nem lesz, amely hihetően garantálja a bíboros szabadságát. Abban az esetben, ha a bíboros mégis „csak úgy” elhagyná a követséget, akkor – a tekintély megőrzése érdekében – „természetesen íránk egy nyilatkozatot, amelyben kijelenti, hogy önszántából távozott, és hogy a képviselet nem vonta vissza a menedékjogot”.¹⁴⁶ Az egyszerű terv kiegészítéseként a képviselet vezetője a távozás után rövidesen ellátogatna a magyar külügyminisztériumba, és tájékoztatná az egyik illetékes hivatalnokot, hogy a bíboros már nem tartózkodik a képviseleten. Legalábbis ez volt a menedékjog önkéntes megszüntetése esetén a szokásos eljárás. Mindszenty esetleges távozásával még a Távol-Keleten is foglalkoztak. A japán Joneo Sakai – a Fehér Házhhoz akkreditált egyik legbefolyásosabb ázsiai újságíró – egy fogadáson megkérdezte a washingtoni magyar követtől, hogy kormánya kifogásolná-e, ha Mindszenty Japánba kívánna távozni. A követ azt válaszolta, hogy „ha egyszer kiment az országból, feltehetően mindegy számunkra, hogy melyik kontinensen telepszik le”.¹⁴⁷

A sajtóhírekre, ilyen-olyan állításokra Róma ritkán reagált, azonnal még akkor sem, amikor Dobi István, a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának elnöke 1957. május 9-ei parlamenti beszédében gunyorosan emlegette a bíborost, akiről a Vatikán is rossz véleménynyel van.¹⁴⁸ A félhivatalos, ám ténylegesen a pápai szándékot közlő *L'Osservatore Romano*-ban csak 1957. május 24-én jelent meg egy Mindszentyhez lojális cikk.¹⁴⁹ A bíbo-

145 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Records Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified 1956–June 1957. 570.3. E. T. Wailes követ 525. sz. kimenő távirata a külügyminisztériumnak, 1957. január 10.

146 Uo. Box 1. Mindszenty–Classified July–Dec 1957. Garret G. Ackerson ügyvivő tájékoztatása James S. Sutterlinnek, a külügyminisztérium kelet-európai osztálya magyar referensének. 1957. augusztus 21.

147 MNL OL XIX–J–29–a–KÜM, Washington, TÜK-iratok 1945–64, 11. d. Zádor Tibor washingtoni ideiglenes ügyvivő jelentése, 1957. május 30.

148 „Most már tudjuk, hogy Mindszenty politikai és szellemi képességeiről a Vatikánban sincsenek valami jó véleménynyel. (Derűtség.)” Az 1953. évi július hó 3-ára összehívott Országgyűlés naplója. Hiteles kiadás. Bp., k. n., 1967., II. kötet. 1661. hasáb. Az országgyűlés 33. ülése 1957. május 9-én. (Megjegyzés: Dobi Mindszenty emlékiratait is említette. Erről akkor lehetett tudomása, ha annak híre és tartalma kiszivárgott az amerikai követségről.) Továbbá: NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified 1956–June 1957. Geza Katona 1957. május 10-ei feljegyzése; Barnes ügyvivő memoranduma, 1957. május 13. 886. sz. kimenő távirat a budapesti amerikai képviseletről a külügyminisztériumnak, 1957. május 15.

149 F[ederico]. A[LESSANDRINI].: „Piccole manovre.” [Kis manőverek.] *L'Osservatore Romano*, 97. évf. 121. sz. 1957. május 24. 4.

rost nem a rágalmak és az álhírek aggasztották, ezekhez már hozzá szokhatott, hanem hogy a Vatikánnak nincsenek valós információi, hiszen oda címzett leveleit kézbesítetlenül visszakapta. Ekkor érezhette csak igazán, hogy mennyire elszigetelődött a világtól.

Természetes, hogy Mindszentyt foglalkoztatta: mi történik, ha szovjet katonák rohamoznák meg a követség épületét és őt elrabolnák, netán életétől is megfosztanák. Ez az aggodalom inspirálta, amikor megfogalmazta szellemi végrendeletét a magyar nemzethez. Pátosszal teli, mégis belülről jövő gondolatok voltak ezek az ország tragédiájának árnyékában, ágyúdörgés morajlása közepette. Képletesen fejet hajtott a független Magyarország eszméjéért életüket áldozó forradalmárok előtt. Hűséget, hitet, szabadságszeretetet hagyott örökül. Ugyanakkor elítélte a szovjet agressziót és „magyar nevű cselédeiket”. Az erőszakkal szemben passzív nemzeti ellen-

Gunyoros és provokáló hangú cikk Mindszentyről a *Népszabadság*
1956. február 6-i számában

állásra szólított fel: félretéve az ősi „magyar átkot”, a széthúzást, visszahúzódva a család, az egyház oltalmába. A végrendelet végrehajtójaként „mint leghivatottabbakat” XII. Piusz pápát és Dwight D. Eisenhower amerikai elnököt nevezte meg.¹⁵⁰

A „menni vagy maradni” kérdésre nem érkezett egyértelmű válasz a Vatikánból. Egyesek szerint „Mindszenty bíboros jelenléte az Egyesült Államok követségén annyira sajnálatos, hogy jobb lenne, ha a főpap elhagyná Magyarországot”, míg a Konzisztoriális Kongregáció és a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációja tagjai egyhangúan azon a véleményen voltak, hogy az adott körülmények között Mindszentynek semmiképpen

150 MMAL 026. dosszié, Végrendelet. Bp., az Amerikai Egyesült Államok Követségén, 1956. november 6-án. Szövegét elemezte és közölte SZABÓ Csaba: Mindszenty József politikai végrendelete 1956-ból. In: *A katolikus egyház 1956-ban* i. m. 141–146.; SZABÓ Csaba: Mindszenty József szabadon töltött napjai 1956-ban. In: *ÁVH – Politika – 1956. Politikai helyzet és az állambiztonsági szervek Magyarországon*, 1956. Szerk.: OKVÁTH Imre. ÁBTL, Bp., 2007. 223–234.

sem szabad távoznia Magyarországról.¹⁵¹ Nem magyar alkotmány- vagy közjogi szempontok, hanem egyházi érvek és egy főpaptól elvárt általános magatartásmód miatt. 1962-ig, a II. vatikáni zsinat előkészítéséig ez volt a vatikáni többségi álláspont, ami persze nem zárta ki, hogy egy-egy konkrét esetben rugalmasságot is tapasztalunk. Amikor például 1957 elején a Szentszék a Mindszenty sorsáról folytatott magyar–amerikai – utólag alaptalannak mondott, mégsem légből kapott – titkos egyeztetésekről értesült, akkor bizalmasan a római amerikai nagykövetség képviselőjének tudomására hozta, hogy Öszentsége – rációfólva a korábbi hírekre – nem tiltakozna az ellen, hogy a bíboros elhagyja Magyarországot, de a legkevesbé sem akarja befolyásolni.¹⁵² Nyomást tehát nem gyakoroltak, nem sürgették, meghatározónak inkább a *kivárásnak* nevezhető hozzáállást tekinthetjük lényegében másfél évtizeden át, és mindvégig *Mindszenty saját döntésétől tették függővé: marad vagy megy*. A helyzetének megoldására született tervek egyike sem diktátum, és mindegyik Mindszenty személyes beleegyezésével számolt. Ő pedig biztonsági megfontolásokból és elvi okokból a magyarországi maradás mellett döntött. Pontosan úgy, ahogy ezt Rómában a többség elvárta tőle. A Vatikán nyugalma és látszólagos közömbösségét nemcsak Mindszenty személyes döntési szabadsága magyarázza, hanem várakozása is egy magyar kezdeményezésre. A szóba jöhető budapesti megoldási változatok közül bármelyik, akár a két szélsőséges lehetőség is – szabadság vagy börtön – előnyös lett volna Rómának. Mindszenty esetleges visszatérése érseki székébe ugyanis a teljes elégtételt jelentette volna, letartóztatása a követség elhagyása után pedig a hitvédő mártír alakját erősítette volna meg.

HATÁLYOS ÍTÉLET – A MENEDÉK TARTÓSÍTÁSA

A Kádár-kormány, ha nem is volt ínyére a kialakult helyzet, nem erőltette annak megváltoztatását, és végső soron nem bánta a főpap követségi „fogságát”. 1956. december 3-án a kormány sajtótájékoztatóján egy újságírói kérdésre – Mit tenne a kormány, ha Mindszenty elhagyná a követséget? – az a válasz hangzott el, hogy eddig még csak szóba sem került az ügy.¹⁵³ A kormánynak valóban nem volt sürgős, mert a követségi menedék megkímélte attól, hogy eljárást kelljen indítania Mindszenty ellen, ami óhatatlan-

151 AMAE AD Série: Europe, 1956–1960, sous-série: Hongrie, dossier: 101 Questions religieuses, janvier 1956–juin 1957. fol. 150. Étienne Manac'h, a francia külügyminisztérium kelet-európai aligazgatósága vezetőjének 386/EU sz. távirata a szentszéki nagykövethez. 1956. december 10.

152 NARA RG 59. General Records of the Department of State. CDF 1955–1959. Box 4805. 864.413/1–1857. Jerne-gan római amerikai nagykövet 2971. sz. távirata a külügyminisztériumba. Róma, 1957. január 18. Szövegét lásd *Foreign Relations of the United States, 1955–1957. Eastern Europe*. Vol. XXV, 1. i. m. 554. Magyarul közölte SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' halálra ítélve* i. m. 787.

153 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Records Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified 1956–June 1957. 570.3. 386. sz. kimenő távirat a budapesti amerikai képviseletről a külügyminisztériumba, 1956. december 4.

nul felújította volna a főpap mártíromsága körüli hírverést. Az évek során – ha netán egyesekben volt is hajlandóság egy erőszakos fellépéshez – összességében a bosszú helyett a *hasznosság* felől közelített a helyzethez. Ráadásul a bíboros ottléte a követségen – s ezt maga Kádár János is elismerte évekkel később¹⁵⁴ – vitathatatlanul közrejátszott abban, hogy bár a diplomáciai kapcsolatok meglehetősen feszültté váltak az Amerikai Egyesült Államok és Magyarország között, mégsem szakadtak meg, hanem „csak” ügyvivői szintre süllyedtek egészen 1966-ig. (Ha az USA a szakítás mellett dönt, akkor az egész kellemetlen-kínos Mindszenty-ügyet annak az államnak a nyakába varrta volna, amelyiket saját ügyeinek vitelére is felkéri.)

Időközben az országra egyszerre zúdult ígélet és megtorlás. Kádár János 1956. november 15-én még arról beszélt, hogy szabad választásokat tartanak, de már másfél hét múlva letartóztatási hullám indult. A katolikus püspöki kar tagjai ismét szorult helyzetbe kerültek: híveik, papjaik és saját maguk személyes szabadságát féltették, a hitélet újabb korlátozásától tartottak. A hierarchia óvatosan tartózkodott bármine-

mű rokonszenv-nyilvánítástól az új rendszerrel szemben álló csoportokkal. Az MSZMP Intéző Bizottságának november 21-én tartott ülésén Apró Antal beszámolt Grösz József kalocsai érsek „jelentkezéséről”: „Első megbeszélés megvolt, a kormányt hajlandó elismerni, kiáll a kormány mellett, nem azonosítja magát Mindszentyvel [sic!]. A termelőmunkát feltétlenül szükségesnek tartja. Kérései: a kormány nyilatkozzon a sza-

Visszarendeződés. Az Állami Egyházügyi Hivatal közleménye a sajtóban, 1956. november 28.

bad vallásgyakorlásról és a hitoktatás szabad megválasztásáról.”¹⁵⁵ A Grösz által kért nyilatkozatot az Állami Egyházügyi Hivatal november végén tette közzé: a Nagy Imre-kormányt leváltó Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány az alkotmányban lefektetett szabadságjogok alapján áll, az iskolákban biztosítja a fakultatív hitoktatást és az egyházakkal kötött korábbi megállapodásokat magára nézve kötelezőnek tartja az 1956. október 23-át megelőző állapotoknak megfelelően. A vitás kérdéseket tárgyalások segítségével kívánja rendezni.¹⁵⁶ A látszólag kedvező üzenet nem jelentett mást, mint hogy a régi-új politikai garnitúra egyházpolitikájának stratégiai célja ugyanaz maradt: a válás és annak szervezeti keretei, az egyházak elsorvasztása. Azt azonban a kormány is jónak látta, hogy az egyházi ügyek népszerűtlen hivatala egyelőre vonuljon háttérbe.

154 *Mindszenty és a hatalom* i. m. 73. Kádár János beszéde az MSZMP PB 1960. március 1-jei ülésén.

155 MNL OL M–KS 288. f. 5/3. ő. e. Jegyzőkönyv az MSZMP Intéző Bizottságának 1956. november 21-i üléséről. Szövegét lásd: *Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei* i. m. 71–94:87.

156 „Az Állami Egyházügyi Hivatal közleménye.” *Népszabadság*, 1. évf. 19. sz. 1956. november 28. 6.

Amint már írtuk, az Elnöki Tanács 1956. december 31-i hatállyal megszüntette a hivatal autonómiáját, s 1959 elejéig az a Művelődésügyi Minisztérium egyik főosztályaként működött – igaz, változatlan személyi állománnyal és lényegében csorbítatlan hatáskörrel.

1957 első negyedéve a politikai kérdőjelek időszaka. Január 6-án Kádár János, a minisztertanács elnöke új programot hirdetett: külpolitikában teljes hűség a Szovjetunió iránt, belpolitikában vallásszabadság és szabad hitoktatás, a mezőgazdaságban kollektivizálás. A máz gyorsan lekopott, a püspöki hivatalokba visszatértek a közbeszédben csak „bajszos püspököknek” emlegetett miniszteri biztosok, akik mindent ellenőriztek és jelentettek. Március 20-án hatályba lépett az 1957. évi 22. számú törvényerejű rendelet az egyes egyházi állások betöltéséhez szükséges állami hozzájárulásról. Ez felülírta az 1951. évi hasonló rendelkezést, amely ehhez képest szinte nagyvonalúnak mondható. Ezúttal nemcsak az érseki, püspöki, (fő)apáti vagy szerzetesrendi tartományfőnöki, hanem minden papi, minden teológiai professzori s minden egyházi középiskolai igazgatói állás betöltése, illetőleg áthelyezés vagy leváltás állami hozzájárulástól függött (kivéve néhány kisebb vidéki plébánosi és kápláni posztot). Ez a rendelet nemcsak súlyosan sértette az egyház kormányzati szabadságát, hanem utat nyitott egy módszeres személycseréhez: az Állami Egyházügyi Hivatal hatálytalanította a forradalom alatti vagy utáni visszahelyezéseket és minden fontosabb egyházi posztot békepapokra akart bízni. Az ellenkezést az állam különböző módon megtorolta, hol a kongruát vonta meg, hol a működési engedélyt, mint például Badalik Bertalan veszprémi püspöktől, akit Hejcére internáltak. Új püspök kinevezésére viszont hosszú évekig nem került sor, ami komoly működési zavarral fenyegetett. Épp ezért lett a püspökök kinevezése az 1963-ban kezdődött magyar–szentszéki tárgyalások egyik kulcskérdése, amit úgy-ahogy „rendez” az 1964-ben megkötött részleges megállapodás. Az 1957-es rendelet szigorúsága viszont csak 1971-ben enyhült, összefüggésben Mindszenty az évi távozásával az amerikai nagykövetség menedékéből.

Mindszentyről az 1957. január 23-ai püspökkari konferencián Grösz érsek még semmi érdemit nem tudott mondani. Azt biztosra vette, hogy rehabilitálni nem fogják, és a Nagy Imrével és társaival történtek után legfeljebb kiszabadulására adott esélyt, de hivatala elfoglalására nem.¹⁵⁷ A bíboros sorsát kedvezőtlenül befolyásolta, hogy 1957. február 13-án az ENSZ mandátumvizsgáló bizottsága – az Egyesült Államok javaslatára, amely nem ismerte el a Kádár-kormány legitimitását – nem döntött (nem fogadta el, de el sem utasította) a magyar diplomaták megbízóleveléről, ugyanezt tette pár nap múlva az ENSZ Közgyűlés 11. ülészakájának mandátumvizsgáló bizottsága is. Másnap, február 22-én Budapest felszólította Wailes követet, hogy adja át végre megbízólevelét (ami kvázi a magyar kormány elismerését jelentette volna), s miután Wailes ezt tovább-

¹⁵⁷ PPL Rogács Ferenc püspök hagyatéka, 45. iratköteg. Jegyzet, 1957. január 23.; *A Magyar Katolikus Püspöki Kar tanácskozásai 1949–1965 között* i. m. 811–828.; KÁLMÁN Peregrin: *Dokumentumok Grösz József kalocsai érsek hagyatékából 1956–1957* i. m. 49.

A „magyar ügy” az ENSZ-ben, 1956. október 28. A Biztonsági Tanács ülésével kezdődött és a Kádár-kormány 1963. márciusi általános amnesztiájával ért véget

ra sem tette meg, távoznia kellett Magyarországról. A történetek egyenes következményeként – a püspöki kar tagjainak előzetes értesítését követően – 1957. március 9-én a kormány részéről hivatalosan bejelentették, hogy Mindszenty ítélete hatályban van, vagyis amennyiben elhagyja a követség épületét, folytatnia kell börtönbüntetését. Ebből adódóan Magyarországon *„többé nem végezhet egyházi funkciót”,* és bármely rendeletének végrehajtása állami törvényekbe ütköző cselekedetnek minősül.¹⁵⁸ Mindszenty helyzete a magyar hatóságok szemében semmivel nem volt több vagy más, mint egy külföldi területen tartózkodó, szökött fegyencé. Azzal, hogy ezt ország-világ előtt nyilvánította, a Magyar Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány teljes kontinuitást vállalt a Mindszenty elítélése idején regnáló Dobi-kormány igazságsértő jogszolgáltatásával. Legalább ennyire fontos, ha nem fontosabb, hogy a kormány ezzel a deklarációval kívánta megfosztani minden jogi következményétől azokat az 1956. novemberi döntéseket, amelyekkel Mindszenty esztergomi érsekként lefejezte a kollaboráns békepapságot. Miheztartás végett minden katolikus püspöknek megküldték, hogy értsék: *„Mindszenty [sic!] a magyar törvényeket – mint elítélt – semmibe véve intézkedik, illetve intézke-*

158 MNL OL XIX-A-21-d-0013/1957. és MNL OL XIX-A-21-e-107/1957/Eln. 2. ő. e. 28. d. A Művelődésügyi Minisztérium Egyházügyi Hivatala elnökének nyilatkozata Mindszenty József helyzetéről. (Szövegét Horváth János 1957. február 26-án jóváhagyásra küldte Kállai Gyulának.)

dett és ezeket az intézkedéseket a püspöki kar nem tekintheti magára nézve kötelezőnek.”¹⁵⁹ Sosem derült ki, vajon valós szándék vagy üres fenyegetés volt-e a börtönélet folytatásának kilátásba helyezése.

A bejelentés *határkö* a bíboros sorsában: a magyar kormány ugyanis egyértelművé tette álláspontját, és bizonyossá vált, hogy Magyarország nem fog Mindszenty ügyében kezdeményezően fellépni. Ettől kezdve az amerikaiaknak tartós vendéglátásra kellett berendezkedniük. Az eddig eltelt hat hónap alatt Mindszenty mellett „ideiglenesen” egy követségi munkatárs segédkezett. A kormánynyilatkozatot követően ő összegezte tapasztalatait és javaslatait, hogy világos legyen feletteseinek, mi mindenre kell a jövőben figyelni. Ritka alkalom, hogy a követségi mindennapokra alulnézetből pillanthatunk, ezért hosszabban idézünk Geza Katona jelentéséből:

„1. Megfelelő ágynemű (lepedők és párnahuzatok), fürdőlepedők és abroszok vásárlása, illetve ezek heti cseréje és mosása. (Jelenleg ezeket a saját háztartásomból biztosítom, de ha el kellene hagynom a helyszínt, más megoldást kellene találni.) Ez a funkció értelemszerűen csupán adminisztratív teendőket igényel.

2. Felügyelni a bíboros szobájának takarítását, ágyneműjének cseréjét, fürdőszobai ellátmányát, ruháinak tisztítását. (A képviselő takarítónői általában hetente egyszer jönnek takarítani, de biztonsági okokból valakinek ott kell tartózkodnia.)

3. A bíboros által használt egyéb dolgok készletének felügyelete: pl. gyertyák, ostyák, misebor. Gondoskodni kell a bíboros megfelelő vitamintabletta-, friss gyümölcs- és szivar-ellátmányáról stb. (Mivel ez szorosabb kapcsolatot és napi ellenőrzést igényel, továbbra is vállalom.)

4. A számos könyvben végzett kutatás és egyéb titkári munkák mindennap elvesznek valamennyit az időmből. Többször céloztam már a bíborosnak arra, hogy egyéb feladataim is vannak, de ez nemigen segített. Végül ahhoz folyamodtam, hogy szándékosan halogattam egy-egy feladatot, és megvártam, míg kétszer-háromszor is szóba hozza, hátha így azt a benyomást keltem, hogy ezek csupán mellékes feladatok számomra. Ez sem bizonyult túlságosan hatékonynak. Megpróbálok minél ritkábban találkozni vele, és csak egyszer nyitok rá délelőtt és délután, hogy bevigyem a napi sajtót vagy beállítsam a rádióját. Mivel az irodámban egy pótíróasztalban tartja a dolgait, úgy érzi, bármikor bejöhet hozzám. Nincs kivel beszélgetnie, ezért ezeket a látogatásokat arra használja, hogy kifejtse gondolatait vagy újabb információkat és szívességeket kérjen. (Lassan már nem tudok megbirkózni ezzel a helyzettel, mert a bíboros úgy gondolja, hogy itt-tartózkodása alatt a mindig kéznél lévő személyi titkára vagyok. Gondolom, alkalmazkodnunk kell ezekhez az extra követelményekhez, ha csak nem kapunk egy újabb magyarul beszélő tisztviselőt, hogy besegítsen.)

Dolgok, melyekre oda kell figyelni a közeljövőben: a) téli öltözkének tárolása; ezt mosni, molytalanítani kell stb. Annak érdekében, hogy a bíborost megfelelően ellássuk friss gyümölcsökkel, úgy hiszem, egy felhívást kellene eljuttatnunk a tisztviselőkhöz, hogy hozzanak ma-

¹⁵⁹ MNL OL M–KS 288. f. 5/17. ó. e. 13. fol. Az MSZMP Intéző Bizottságának 1957. március 5-ei ülésének jegyzőkönyve; MNL OL XIX–A–21–e–107/1957/Eln. 2. ó. e. 28. d.

A mindennapok apró ügyei: üzenetváltás egy ingujj hosszáról

*gukkal egy kis narancsot, banánt, citromot stb., ha Bécsben járnak. Intézkedem, hogy a különleges alapból fedezzük az effajta költségeket.”*¹⁶⁰

Nos, igen. A hétköznapi gondjait is meg kellett oldani, a napi életritmus szokásos követelményei mellett időnként eseti igényekről is gondoskodni kellett, s mindez természetesen költségekkel járt. A bíboros napi ellátása átlag két és fél dollárba került. Ez naponta három, a szobájában felszolgált étkezést és két szivart, heti misebort, mosodát, valamint a rezsiköltségeket fedezte. Rendszeresen szedett multivitamint, és az őszi–téli hónapokban gyakran használt kvarclámpát. Napi egy üveg sör, hűvös időben egy pohár bor már extra ellátást jelentett. A szakorvosi kezelések megszervezése sem volt egyszerű feladat. Mivel a börtönének alatt a bíboros nem kapott fogkefét, fogazata ápolásra szorult. Aszpirin, szegfűszegolaj még akadt, de megfelelő technikai eszköz nem. A követség megpróbált konnektorba dugható, hordozható fogfűrőt találni, hiszen a bíborost nem lehetett elvinni egy épületen kívüli SZTK-rendelésre, így a műszaki felszerelést kellett odaszállítani.¹⁶¹ Bár a Magyarországon élő amerikaiak bizonyára vállalták volna ezt az anyagi terhet, azt eleinte az amerikai külügyminisztérium, utóbb a National Catholic Welfare Council (NCWC, Országos Katolikus Jóléti Tanács/Konferencia, az amerikai püspökök 1919-ben alapított szervezete) és amerikai magánszemélyek állták.¹⁶² A bí-

160 NARA RG 59. General Records of the Department of State. Bureau of European Affairs, Office of Eastern European Affairs, Records Relating to Hungary 1941–1977, Entry A–1(5577), Lot 71 D 313, Box 10. Refuge Part I. 1956–1957 (1971). Jegyzőkönyv megbeszélésről, 1957. május 16.

161 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Records Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified July–Dec 1957. Geza A. Katona helyettes attasé levele Joseph B. Johnston bukaresti amerikai orvoshoz, 1957. október 11.

162 Uo. Box 1. Mindszenty–Classified 1956–June 1957. Levél, „Paul” követnek, 1956. november 4.; ugyanott E. T. Wailes ügyvivő levele Jacob D. Beamhez, az Európai Ügyek Hivatala helyettes vezetőjéhez, 1956. december 12. – Egy évvel későbbi, közvetett információ szerint a bíboros ellátása évi 160 ezer dollárba került. Ez irreálisan eltűzött adat, az

boros egyéb kiadásait (ruha, gyógyszer), évente átlag ezer dollár nagyságrendű kiadást is az NCWC bizalmasan kezelt pénzügyi alapjából fedezték. A bíboros csekély személyes költőpénzzel is rendelkezett az Egyesült Államokból kapott miseintenciók után, a pénzt testvéreinek adta vagy gyóntatójára bízta.¹⁶³ Hasznosnak érezhette magát és erőt adott neki, hogy a szerény adományával segíteni tud néhány szükségét szenvedő emberen.¹⁶⁴ Egyszer összegyűlt egy nagyobb összeg, mintegy 14 ezer forint. A nagykövet nem engedte a pénzt kijuttatni, erre Mindszenty „megüzente neki, hogy akkor ő a 14.000 forintot meggyűjtja. Hillenbrand megijedt, és megengedte a kiküldést. Sietett kiküldeni ilyen célra a pénzeket, mert ha meghalt volna, az egészet a Kádár öröklé. Saját szavai” – jegyezte fel évek múlva a bíboros bécsi titkára.¹⁶⁵

Számolva immár a menedéki helyzet tartósságával, a magyar kormánynyilatkozat tárgyalóasztalhoz ültette az amerikai és a vatikáni diplomatákat. 1957. április 26-án az amerikai külügyminiszter-helyettes Washingtonban fogadta Cicognani apostoli delegátust, hogy kipuhatolja a Szentszék véleményét a bíboros esetleges magyarországi távozásáról.¹⁶⁶ Míg néhány hónappal korábban egyik tisztségviselője révén még épp a Szentszék jelezte, hogy nem lenne ellenére Mindszenty távozása, hivatalos megbízottja ezúttal halogató választ adott. Ősszel viszont Cicognani már világosan fogalmazott: az egyház gyakorlata az, hogy a pástort megtartják a nyáj mellett, ezért a Szentszék nem fogja elhívni Mindszenty bíborost Magyarországról. Megérti a bíboros tevékenységének korlátozását, nem is kéri annak változtatását, és egyébként is, „a Vatikán jobb szereti nem zavarni az alvó oroszánt”, egy szóval nem kell bolygatni az ügyet.¹⁶⁷

Mivel a Szentszék semminemű javaslatot nem tett, nyilvánvalóvá vált, hogy még akkor sem kíván kezdeményező szerepet betölteni a bíboros Magyarországról történő távozásában, ha az lehetővé válna. Lényegében mindent ráhagyott az amerikai és magyar félre. Indokként természetesen hivatkozhatott eszközei elégtelenségére, hiszen a Szentszék és Magyarország diplomáciai kapcsolatai 1945 óta szüneteltek. A vissza-

informátor elérhette a valutanevet, a forintot dollárnak hallhatta. MNL OL XIX-J-1-j-IV-14/1960-63/k. n. 1963. Vatikán TŰK-iratok, 2. d. A külügyminisztérium sajtóosztályának feljegyzése Swift Somlyó Istvánnal, a University Lectures Series elnökével folytatott beszélgetésről, Bp., 1963. április 30.

163 Uo. Box 2. Cardinal File – Limited Distribution 1962–1964. H. G. Torbert, Jr. leköszönő ügyvivő emlékeztetője a bíborossal kapcsolatos eljárásokról. 1962. december 4.

164 Elvétele találni nyomát annak, hogy a bíboros adománya célba ért. Például hálásan köszönte a küldött pénzt K[öbli] A[nna] 1958. október 17-én írt levelében. MMAL 030. dosszié, MFN 8322, L-3268; ötöle tételes elszámolás 1963-ból: MMAL 030. dosszié, MFN 8500, L-3435.

165 MÉSZÁROS Tibor: *A száműzött bíboros szolgálatában* i. m. 33. 1972. július 4-ei feljegyzés.

166 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified July–Dec 1957. Burke Charles Elbrick, az Európai Ügyek Hivatala helyettes vezetőjének levele Robert D. Murphy külügyminiszter-helyettesnek. Washington, 1957. szeptember 13. Szövegét lásd *Foreign Relations of the United States, 1955–1957. Eastern Europe*. Vol. XXV, 1. i. m. 657–660. Magyarul SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' halálra ítélve* i. m. 807–810.

167 Uo. Box 1. Mindszenty–Classified July–Dec 1957. Henry P. Leverich, a kelet-európai osztály vezetőjének utasítása G. G. Ackerson ügyvivőnek, 1957. október 1. Szövegét lásd *Foreign Relations of the United States, 1955–1957. Eastern Europe*. Vol. XXV, 1. i. m. 663–664. Magyarul SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' halálra ítélve*. i. m. 810–812.

fogottságban ott volt az az üzenet, hogy egy főpapnak a nehézségek ellenére is hívei közelében kell maradnia, még ha az történetesen egy diplomáciai képviselő épülete is.

Időközben magyar részről a sajtóban, a parlamentben és tömeggyűléseken kampányszerű politikai támadás indult a menedékjog érvényessége ellen. Sík Endre külügy-miniszter-helyettes a brit követnek arra célzott, hogy az USA képviselője egy „elitelt bűnözőt” rejteget. Ezeket a jelzéseket és az egyháziakat is érintő újabb letartóztatásokat figyelembe véve Washingtonban aggódni kezdtek, hogy Budapest esetleg akcióba lép, és kész akár a diplomáciai kapcsolatok megszakításáig is elmenni a bíboros kézre kerítése érdekében.¹⁶⁸

Ezért előre átgondolták, hogy ebben az esetben – ha nem az általános ügyvitellel felkért, akkor – melyik állam kérhető fel a bíborosról való gondoskodásra. A menedékjogban toleránsabb és nagyobb gyakorlattal rendelkező latin-amerikai követségekkel nem szívesen, de számoltak.¹⁶⁹ A brazil követség tanácsosa bejelentette, hogy hazája „mint »a világ legnagyobb és legerősebb katolikus országa« szerinte szívesen közvetítene az amerikai és a magyar vezetés között a bíboros ügyében, ha ezzel segítheti az ügyet”.¹⁷⁰ Csak halvány remény volt arra, hogy a javaslat beváljon, de legalább egy alternatívát jelentett mindaddig, amíg az érdekelt felek valamelyike el nem utasította.¹⁷¹ Végül az amerikaiak nem döntöttek egyik ország mellett sem, helyette azt a taktikát preferálták, hogy az aktuális pillanatban „egyszerűen sietősen meg kell győznünk a Budapesten képviselt baráti hatalmakat, hátha valamelyikük hajlandó menedéket adni a bíborosnak. Ha abban az időpontban ezt egyikük sem teszi meg, úgy gondoljuk, az ügyvivőnek meg kellene próbálni magával vinni a bíborost az országon kívülre, amennyiben ő erre hajlandó. Természetesen azt nyíltan megmondanánk, hogy semmiféle ellenállást nem fogunk tanúsítani, ha a magyar hatóságok a bíborost erővel próbálnák elfogni.”¹⁷²

168 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified July–Dec 1957. Az amerikai külügyminisztérium 111. sz. távirata a budapesti képviselőre, 1957. szeptember 11.

169 Uo. Box 1. Mindszenty–Classified July–Dec 1957. Garret G. Ackerson ideiglenes ügyvivő tájékoztatása James S. Sutterlinnek, az amerikai külügyminisztérium kelet-európai osztálya magyar referensének. Tárgy: a Mindszenty bíborossal kapcsolatos politika, 1957. augusztus 21.

170 Uo. Box 1. Mindszenty–Classified July–Dec 1957. Emlékeztető, 1957. október 14. Tárgy: Brazil kezdeményezés Mindszenty bíboros ügyében.

171 Uo. Box 1. Mindszenty–Classified 1958. Emlékeztető beszélgetésről, 1958. május 13.

172 Uo. Box 1. Mindszenty–Classified July–Dec 1957. B. C. Elbrick, az Európai Ügyek Hivatala helyettes vezetőjének levele Robert D. Murphy külügyminiszter-helyettesnek. Washington, 1957. szeptember 13. Szövegét lásd *Foreign Relations of the United States, 1955–1957. Eastern Europe*. Vol. XXV, 1. i. m. 657–660.; SOMORJAI Ádám: Amerikai levéltári források Mindszenty József bíboros prímásról, esztergomi érsekről i. m. 14. sz. dokumentum; SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' halálra ítélve* i. m. 807–810.

„...CSAK A MENNYORSZÁGBA”

Egy-egy ritkán engedélyezett látogatótól eltekintve meglehetősen egyhangúan peregetek a napok a Szabadság téri épület III. emeleti szobájában. A bíboros ideje nagy részében olvasott és leveleket írt elnökökhöz, miniszterekhez, pápákhoz, államtitkárokhoz. *„Az igazság az, hogy nagyon behatárolt és frusztrált életet él, ezért nem várható el, hogy mindig jó kedve legyen. Tulajdonképpen igen türelmes és visszafogott, azonban tévesen értelmezi a képviselőtlen betöltött »vendég« státuszát és kapcsolatát a minisztériummal, a miniszterrel és az elnökkel. Értelmetlen próbálkozás lenne az eddiginél erősebben törekedni arra, hogy megváltoztassa az álláspontját. Igen céltudatos öregember, aki nagyon nehezen változtatja meg a véleményét”* – jellemezte kedélyét és helyzetét a képviselő vezetője.¹⁷³ Rengeteget olvasott, néha az ajándékba küldött könyveket is megkaphatta, többek között Maróthy-Meizler Károly Mindszentyről írt, könyvünkben is többször hivatkozott életrajzát, de Leslie Balogh Bain kérését, hogy adják át neki visszaemlékezéseit – az újságíró emlékezetes inkorrektisége miatt – nem teljesítették.¹⁷⁴

ÖNFELÁLDOZÓ AJÁNLKOZÁS

Leveleiben Mindszenty leginkább a forradalom utóéletéről, az országot ért történelmi igazságtalanságokról, a háborúkat lezáró békeszerződésekről és az elcsatolt magyarság kisebbségi létéről, a szovjet invázióról, az ENSZ-békefenntartók elmaradásáról, az illegitimnek tekintett Kádár-rezsim megtorló intézkedéseiről, a Szovjetunióba deportált, tudomása szerint több ezer fiatal sorsáról, a magyar forradalom kivizsgálására felállított ENSZ-bizottságról, statáriális bírósági eljárásokról, szaporodó és végrehajtott halálos ítéletekről írt. Miközben levelei szellemi frissességről, olvasottságról, mondhatni naprakész informáltságról és az összefüggések kereséséről tanúskodnak, látásmódja nem változott: az ország helyzetéért kizárólag az istentelen szovjeteket és kommunistákat tette felelőssé.

Diplomáciai gyakorlatlansága nem egyszer íratta le vele legőszintébb vágyát: a külföldi (azaz a szovjet) agresszió felszámolását és a trianoni, illetve párizsi békeszerződések kiigazítását. Fátylat borított arra a kultúrnacionalista eszményre,

173 Uo. Box 1. Mindszenty–Classified July–Dec 1957. Garret G. Ackerson ideiglenes ügyvivőtől James S. Sutterlinnek, a kelet-európai osztály magyar referensének. Bp., 1957. november 21.

174 Uo. Box 1. Mindszenty–Classified 1959. 570.3. Garret G. Ackerson levele Freeman H. Matthews bécsi amerikai nagykövethez a könyv átadásáról. Bp., 1959. június 9.; NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary; Budapest; Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty, 1956–1972. Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified 1960. Robert M. McKisson levele Leslie B. Bainnek, 1960. március 17.

amely beérte a határokon innen és onnan élő magyarság szellemi vérkeringésével. Az államhatárok sérelmezésének érzelmi alapja volt: a magyarok millióihoz hasonlóan egész életében fájlalta a nagyhatalmak döntését. Beszélgetéseiben is számtalanszor kifejtette, hogy a trianoni békeszerződés azért ártott sokat Magyarországnak, mert annyira meggyöngyítette a két háború közötti időszakban, hogy nem tudott kellőképpen ellenállni Németországnak. Előfordult, hogy túlzottan „szabadon” vagy „nagyvonalúan” kezelt történelmi tényeket: *„Egyedül a Hitlerrel komolyan szembeszálló Magyarországnak és Lengyelországnak kellett bűnhődnie a második világbékében, miközben Hitler szélsőséges támogatói (Nyugat-Németország, Ausztria, a Cseh Protektorátus, Szlovákia és Románia) jutalmat kaptak, Olaszország pedig kegyelmet. Nem is beszélve Hitler szövetségesének, Oroszországnak a mohóságáról, amely most a békegalamb szerepében tetszeleg.”*¹⁷⁵ Vitathatatlan, hogy ha 1920-ban megmaradnak az ország „természetes” határai, akkor rezisztensebb gazdasági és politikai hatalomként sokkal jelentősebb szerepet játszhatott volna Kelet-Közép-Európa életében. Mindszenty szerint egy ilyen felállásban az 1930-as évek történelme – erős náci- és bolsevikellenes politika esetén, amelynek így lett volna realitása – teljesen másként alakulhatott volna.¹⁷⁶ Nem kímélte a szomszédos országokat sem, emiatt idővel még a jóindulatú amerikai diplomaták is sovínisztának és irredentának minősítették.¹⁷⁷ Úgy tűnik, Mindszenty számára ott állt meg a történelmi idő, amely pillanat beleillett saját világmépébe és értékítéletébe. Tehát a Szovjetunió esetében 1939-ben, mert ekkor írták alá a Molotov–Ribbentrop-paktumot, Románia esetében pedig 1944 augusztusában, mielőtt sikeresen kiugrott a németek oldalán viselt háborúból.

Mindszentynek a múlttól, kivált a békemegállapodásokról vallott revizionista felfogása megerősítette az amerikaiakat: helyes döntést hoztak a követségi szilenciummal. *„Ha nem változtak nézetei, úgy gondolom, egy szabad országban inkább ultranacionalista, mint internacionalista irányt képviselne – vélekedett az egyik diplomata. – Azonban semmiképpen sem tekintem olyan begyöppösödött gondolkodásúnak, ahogy sokszor lefestik”* – tette hozzá a beszélgetésükről feljegyzést készítő J. T. Rogers első titkár, mentségül hozva a korábbi nyolcévesi bezártságot.¹⁷⁸ Mindszenty az amerikaiak 1956. október–novemberi lehetőségeit illetően úgy vélte, hogy a Szovjetunió nem avatkozott volna be másodszor is, ha az ENSZ – amerikai nyomásra – katonai vagy diplomáciai úton fellép, vagy

175 Uo. Box 1. Mindszenty–Classified 1959. Mindszenty József bíboros levele Eisenhower amerikai elnökhöz. Bp., 1959. október 1. Szövegét lásd SOMORJAI Ádám: *Mindszenty bíboros követségi levelei az Egyesült Államok elnökeihez 1956–1971 i. m.* 72–74. (magyarul), 482–485. (angolul).

176 NARA RG 59. General Records of the Department of State. Bureau of European Affairs, Office of Eastern European Affairs, Records Relating to Hungary 1941–1977, Entry A–1(5577), Lot 75 D 45, Box 11. I. Nov 1, 1962–Ápril 30, 1963. Emlékeztető, 1962. augusztus 21. Szövegét lásd SOMORJAI Ádám: *Mindszenty bíboros követségi levelei az Egyesült Államok elnökeihez 1956–1971 i. m.* 178–180:179. (magyarul), 609–611:610. (angolul).

177 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified 1960. Emlékeztető Andrew Jackson Goodpaster dandártábornok számára. Washington, 1960. július 20.

178 Uo. Box 1. Mindszenty–Classified July–Dec 1957. Emlékeztető Mindszenty bíboros és Jordan Thomas Rogers, a követség első titkárának beszélgetéséről, 1957. május. Tárgy: Magyarország jövője egy szabad Kelet-Európában.

Tóth Ilona orvostanhallgató és társainak tárgyalása a Fővárosi Bíróságon, Budapest, 1957. február 18.
Az 1956-os forradalommal összefüggésben 229 személyt végeztek ki

ha ultimátumot intéz a Szovjetunióhoz. Folyton az USA szuezi közreműködését hozta fel példaként a szerinte igenis lehetséges aktívabb amerikai szerepvállalás igazolására. Idővel aztán belátta, hogy az amerikaiak szempontjából más volt a helyzet Szuezből, de véleményén nem változtatott: „A bíboros szerint a Nyugat – és elsősorban az Egyesült Államok – cserbenhagyta Magyarországot.”¹⁷⁹ 1957 nyarán az amerikai külügyminiszterhez küldött két levelében is azt szorgalmazta, hogy az ENSZ azonnal cselekedjen a magyarkérdésben.¹⁸⁰

A bíborost visszatérően foglalkoztatta 1956 forradalmárainak sorsa, mélységesen bántotta az őt Budapestre kísérő katonatisztre, Pálinkás (Pallavicini) Antalra mért kegyetlen ítélet: 1957. december 10-én kivégezték mint az ellenforradalmár arisztokrácia szimbolikus alakját. A drámai hír készítette arra, hogy az amerikai elnöktől nemzetközi vizsgálat indítását kérje: „A kivégzetteket zsákokban és ládákban temetik el, felettük tankkal simítják el a földet. Könyörgöm Önnek, Elnök úr, hogy mielőtt országunkat elpusztítanák, kimerítő vizsgálatot követően tegyenek valamit a vér és nyomorúság eme völgyét illetően. Ne hagyja, hogy a magyar föld egy légből kapott megoldás eredményeként valami mar-

179 Uo. Hasonló vélemény más dokumentumokban is, lásd például *Foreign Relations of the United States, 1955–1957. Eastern Europe*. Vol. XXV, 1. i. m. 631–632.; SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' balálra ítélve* i. m. 800–801.

180 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified 1956–June 1957. Mindszenty József bíboros levele Dulles külügyminiszterhez, 1957. június 6. és 1957. június 28. Közzölte SOMORJAI Ádám: *Mindszenty bíboros követségi levelei az Egyesült Államok elnökeihez 1956–1971* i. m. 29–32. (magyarul), 441–444. (angolul).

xista dogma örökségévé váljon – az a föld, amelyről Ön Elnök úr, és a világ azt mondták, hogy a szabadság dicső vidéke.”¹⁸¹

Mindszenty ezekben a napokban papot kért (konkrétan Bánk József egyházbíró-jogászt, a későbbi váci püspököt), gyónni kívánt és megbeszélni egy „mély lelki konfliktust”. Az ügyvivő feltárta előtte, hogy ha másik papot hívnak a képviselőre, mint akit egyébként szoktak, az komoly következményekkel járhat az illető pap számára, és ürügyet adhat a rezsimnek, hogy ismét felhozza a bíboros ügyét. A bíboros kételkedett a veszélyben, ám – túl sok empátiát nem mutatva – mégis úgy vélte, hogy ha kérése netán mégis a pap letartóztatásához és szenvedéséhez vezetne, akkor „...a lelkiismerete tiszta lenne, mert a pappal megtárgyalni kívánt lelki konfliktus oly fontosságú, hogy az illető szenvedése másodlagos kérdéssé válna”.¹⁸² Mindszenty vívódásában a maradás vagy távozás dilemmája az ártatlanok büntetlenségéért felajánlott áldozat erkölcsi magaslatára emelkedett, ez volt az a súlyos lelki konfliktus, amire szavaival utalt. Ugyanis miután hírül vette a forradalom napjaiban titkáráként megismert Turchányi Albert Egon elleni bírósági eljárást, felajánlotta, hogy mindazokban a politikai ügyekben, amelyekben papjai vagy hívei ellen az a vád, hogy engedelmeskedtek és hűségesesek voltak hozzá, *magára vállal minden vádat és büntetést*, anélkül hogy bármi módon elismerné azok törvényességét.¹⁸³ Önfeláldozásától Mindszenty a világ felrázását remélte, mert ő a „régi kormány egyetlen alkotmányosan törvényes képviselője”, mivel a törvényesség Magyarországon a náci megszállással 1944-ben megszűnt, és már csak „ezért sem állhat félre”.¹⁸⁴ Ám ugyanezért nem sétálhat ki egyszerűen az épületből, mert akkor letartóztatnák, neki viszont nem személyes okokból, hanem méltóságából eredően vigyáznia kell testi épségére, ráadásul letartóztatásával elveszítené a nyilvánosság erejét.

Ez volt az első alkalom, amikor Mindszenty érvelési eszköztárában ismét felbukkant a hivatkozás a primás közjogi szerepére. A követségi alkalmazottak meghökkenve szembesültek ezzel az érveléssel, mert Mindszenty a jövőbeni feladatokról addig csak általánosságokban szólt és ilyesmit hangoztatott: „nem sajnálom az életem, nincs is

181 Uo. Box 1. Mindszenty–Classified July–Dec 1957. Mindszenty József levele Eisenhower elnökhöz. 1957. december 19. Szövegét stilárisan eltérő fordításban lásd SOMORJAI Ádám: *Mindszenty bíboros követségi levelei az Egyesült Államok elnökeihez 1956–1971 i. m.* 49–51. (magyarul), 460–462. (angolul).

182 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified 1958. Garret G. Ackerson ideiglenes ügyvivő levele James S. Sutterlinnek, az amerikai külügyminisztérium kelet-európai osztálya magyar referensének. Bp., 1957. december 20.

183 Uo. Box 1. Mindszenty–Classified 1958. 570.3. G. G. Ackerson ideiglenes ügyvivő 365. sz. távirata Dulles amerikai külügyminiszternek. Bp., 1958. január 10. (A téma először egy 1957. november 1-jei levélben került szóba érintőlegesen. Az ügyvivő most a külügy állásfoglalását kérte azért is, mert „korábbi tapasztalataink alapján tudjuk, hogy elszánt-sága elhalványul, amikor kereken megmondjuk neki, hogy konzultáltunk Washingtonnal, és a döntés ott született.”)

184 Uo. Box 1. Mindszenty–Classified 1958. Mindszenty–Classified 1958. 570.3. Emlékeztető, 1958. január 10. Készítette Louis Toplosky követségi másodtitkár. (Ugyanebből a forráscsoportból további dokumentumokat lehet igazolásul idézni, lásd még például L. Toplosky 1958. január 13-i emlékeztetőjét; G. G. Ackerson levelét J. F. Dulles külügyminiszternek, 1958. január 16.)

sok hátra belőle, de még hasznos lehet az ország újjáépítéséhez.”¹⁸⁵ Most viszont alkotmányos szereppel, történelmi jogokkal, és az amerikaiaknak érthetetlen zászlósurasággal hozakodott elő. Csupa olyasmivel, amivel egy politikai menekült operálhat – és Mindszenty így tekintett önmagára –, de egy életveszély miatt menedékben részesült személy nem – ahogy őt az amerikaiak kezelték. A menni vagy maradni, a börtön vagy menedék tartós dilemmája malomkőként örölte lelkét, idegeit és fizikumát, miközben szembesülnie kellett azzal is, hogy a Kádár-rezsim egyre inkább stabilizálódott. Mindez visszatükröződése annak a gondolkodási folyamatnak, ahogy Mindszenty ráébredt követségi tartózkodása tartósságára és szembesült korlátozottságával, hogy nem folytathat sem egyházkormányzati, sem közjogi tevékenységet. Valahogyan hasznosítani szeretne volna magát, és segíteni a nemzetet, de legalábbis azokat az embereket, akik szoros kapcsolatban álltak vele. Ez motiválta felajánlkozását, hogy megadja magát az öröknek, akik körbeveszik a követséget.

Mindszenty azt kérte, hogy felajánlkozását továbbítsák a magyar külügyminisztériumnak, ami elől az amerikaiak kategorikusan elzárkóztak, mivel az szerintük nem használna a vádlottaknak, ártana viszont a követségnek és a bíborosnak. A bíboros keserűen vette tudomásul az elutasítást, szinte apátiába süllyedt, csak akkor könnyebbült meg, amikor megtudta, hogy titkárát 1958. január 10-én halál helyett „csak” életfogytiglanra ítélték.¹⁸⁶ Ám továbbra is nyomasztotta a tehetetlenség és emésztette a lelkiismeret-furdalás, hogy miatta embereket, ráadásul hozzá közel álló embereket fosztanak meg hosszú évekre szabadságtól.

Megnyugtatóként engedélyeztek egy papi látogatót. Reverendáját kabátja alá rejtve látogathatta meg gyóntatója, Városi Ferenc.¹⁸⁷ Ám Mindszenty gyóntató helyett ezúttal jobban vágyott a szentszéki instrukcióra: mit tegyen ebben a helyzetben, maradjon a követség védelmében vagy adja fel magát? A követségi ügyvivő szerint „ha a Vatikán azt mondaná, hogy kapcsolatba kell lépnie a magyar hatóságokkal, és az [amerikai külügy]minisztérium még mindig megtagadná, hogy ilyen üzenetet továbbítson, akkor elhagyná a követséget” – és itt a diplomata szokatlan módon elárulta személyes véleményét – „ily módon viselné azt a felelősséget, amivel valójában tartozik”.¹⁸⁸ Az aggodalom, hogy a bíboros esetleg valóban kísétál a követségről, elgondolkodtatta az amerikaiakat, mivel „...jó okkal le-

185 Uo. Box 1. Mindszenty–Classified July–Dec 1957. 171. sz. kimenő távirat a budapesti amerikai képviseletről a külügyminisztériumba, 1957. szeptember 9.

186 Amikor Turchányi 1963 tavaszán közkegyelemmel kiszabadult, levélben kérte az amerikai képvisellettől az 1956. november 8-án otthagyt személyes holmijának kiadását, így reverendáját, írógépet, monogramos bőrdíjóját, készpénzt. NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 2. Mindszenty–Classified January–April 1963. Gépelt, aláírt levél, Bp., 1963. április 30.

187 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified 1958. L. Toplosky által írt emlékeztető, 1958. március 21. (Toplosky feljegyezte a gyóntató pap címét: Bp., VIII. ker. Reviczky u. 9. – így egyértelmű, hogy az ottani plébános, Városi Ferenc szolgáltatta ki Mindszentynek a bűnbánat szentségét.)

188 Uo. Box 1. Mindszenty–Classified 1958. G. G. Ackerson ideiglenes ügyvivő levele J. F. Dulles külügyminiszternek, Bp., 1958. január 16. (A következő idézet is innen – B. Ma.)

hetne bírálni az Egyesült Államok kormányát, amikor ismeretessé válna (és ez elkerülhetetlenül bekövetkezne), hogy a bíboros megpróbált tanácsot kérni a Vatikántól, de mi ezt meggátoltuk. Hozzátenném, komolyan kételkedem abban, hogy a Vatikán magára vállalná a döntés felelősségét: a bíboros a követségen maradjon-e vagy visszamenjen a börtönbe. Azonban tévedhetek, hiszen sosem gondoltam volna, hogy egy pap (és még kevésbé, hogy egy bíboros) ilyen kérdést vessen fel; azt vártam volna, hogy korábbi képzése és oktatása alapján tudja a választ.”

A bíboros kizökkent lelkiállapotára tekintettel az amerikai külügyi apparátus 1958 májusában a Vatikán alaposabb tájékoztatása mellett döntött. Az előző kapcsolatfelvétel ellaposodásából okulva nem voltak derűlátóak a gyors és segítőkész választ illetően. A Cicognani apostoli delegátussal folytatott újabb beszélgetés igazolta is a pesszimizmust: a Vatikán ezúttal sem találta szükségesnek, hogy „instrukciókat” vagy „személyes jellegű” üzeneteket küldjön a bíborosnak.¹⁸⁹ Mindszenty tehát nem kapott segítséget annak eldöntéséhez, hogy mivel használ többet: ha feladja magát és börtönbe kerül, ám lelkiismerete megnyugszik, vagy ha tovább él követségi magányában lelkiismeretével viaskodva. A dokumentumokból nyomon lehet követni Mindszenty vergődését, ingadozását a két út között.

AZ ELSŐ TÁVOZÁSI ALKALOM: A PÁPAVÁLASZTÓ KONKLÁVÉ

Mindszentyt, ha éppen nem az áldozathozatallal vagy a magyar történelem sorskérdéseivel foglalkozott, akkor leginkább a magyar katolikus egyházban történtek izgatták. Az információk egyoldalúsága mellett is látta, hogy a vallásszabadságra tett kormányígéret valójában csak azt eredményezte, hogy a magyar püspöki kar az Opus Pacis nevű békemozgalom megalakítására kényszerült. Az egyház megrendszabályozását az állam és az egyház közötti viszony normalizálásának nevezték, valójában Kádáréknak 1958-ra sikerült helyreállítaniuk a Rákosi-korszak egyházpolitikájának főbb elemeit, igaz, nem kizárólag adminisztratív módszerekkel. A kormány nemzetközi elismertetése, az ingatag belpolitikai helyzet javítása, az új gazdaságpolitikai tervek megvalósítása érdekében a korábbi, nyíltan leszámoló jellegű egyházüldözést a „nemzeti egységet” előtérbe helyező népfrontpolitika váltotta fel. Az új szövetségi politikát az MSZMP KB 1958. július 22-i határozata hirdette meg: „...a szocializmus építésének korszakában az egyházak még hosszú ideig fennmaradnak; ezért – megsemmisítve a klerikális reakció ellenforradalmi kísérleteit – az egyházakkal pozitív együttműködésre törekszünk.”¹⁹⁰

189 Uo. Box 1. Mindszenty–Classified 1958. James S. Sutterlin, az amerikai külügyminisztérium kelet-európai osztálya magyar referensének levele Garret G. Ackerson ideiglenes ügyvivő részére, 1958. április 29.; Uo. Emlékeztető, 1958. május 13.

190 Az MSZMP Központi Bizottsága Politikai Bizottságának határozata a vallásos világnézet elleni harcról. Bp., 1958. július 22. Közli BALOGH Margit–GERGELY Jenő: *Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005*. II. kötet. História–MTA Történettudományi Intézete, Bp., 2005. 1007–1013:1009.

A világ közvéleményét 1958 nyarán a forradalom miniszterelnökének, Nagy Imrének és társainak a kivégzése rázta meg. A magyar–amerikai kapcsolatok – kérészéletű javulás után – ismét fagyossá váltak. A Vatikánban ezúttal komolyan aggódni kezdtek Mindszenty sorsát illetően. Esetleges kimenekítéséről egyeztettek az amerikai, a nyugatnémet és az osztrák kormánnyal, utóbbi politikai menedékjogot kínált. A Kélet-Európa-szakértők azonban egyetértettek abban: kizárt Mindszenty halálra ítélete, ez

Nagy Imre a bíróság előtt. A forradalom miniszterelnöke 1958. június 15-én, a halálos ítélet kihirdetését követően az utolsó szó jogán beszél

az ítélezési mód az exkommunista elhajlókra korlátozódik, hogy megfélemlítsék a párt belső ellenzékét. A helyzet viszont alkalmatlan volt Mindszenty kimentésére Magyarországról, és ezzel a pápa is egyetértett.¹⁹¹

Ezek a körülmények találkoztak azzal a vatikáni fordulattal, amit XII. Piusz pápa 1958. október 9-én bekövetkezett halála okozott. Ekkor kínálkozott az első komoly lehetőség arra, hogy Mindszenty helyzete gyorsan és fájdalommentesen megoldódjék, amennyiben a Szentszék ragaszkodna ahhoz a joghoz és kötelelemhez, ami a bíborral jár, azaz hogy Mindszentynek is részt kell vennie a pápaválasztó konklávéban. A kínáló alkalmat a vatikáni amerikai képviselő alkalmazottai felismerték, és anélkül hogy előzetesen kikérték volna a State Department hozzájárulását, egyeztetni kezdtek a szentszéki tisztségviselőkkel: átbeszélték, kitől induljon, illetve indulhat ki egyáltalán a kezdeményezés, mi várható. (Párhuzamosan az amerikai külügyminisztérium arra utasította bécsi követségét, hogy ne lépjen fel kezdeményezően és ne puhatolózson a Szentszéknél, ám vegyen át bármilyen Mindszentynek szóló üzenetet, amit a Szentszék saját kezdeményezéséből kíván küldeni.¹⁹² A State Department lényegében csak a „postás” szerepét ajánlotta fel.) A Bíborosi Kollégium 1958. október 13-án megvitatta az ügyet, másnap elküldte írásbeli meghívóját Mindszenty bíboroshoz a budapesti amerikai követségre. Ezt a formát a kánonjog külön nem írja elő, s talán

191 MNL OL M–KS 288. f. MSZMP KB Külügyi Osztály 32/1958/10. ö. e. 004139/52. sz. irat. A magyarországi római követség 1958. július 23-ai jelentése.

192 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified 1958. J. F. Dulles külügyminiszter távirata a bécsi amerikai követségre, 1958. október 11.

most is jobb lett volna mellőzni, mivel abba figyelmetlenségből egy sértő hiba került: Mindszenty keresztnevét eltévesztették, és József helyett Istvánnak nevezték... A kollégium mindenesetre úgy látta: a konklávénal kiváló alkalom kínálkozott arra, hogy megoldódjon a bíboros menedéki ügye, és hogy az USA az egyetlen hatalom, amely tárgyalásokat kezdeményezhet a bíboros szabad mozgásáról. Két feltételt nevezett meg, amelyek teljesülése esetén üdvözli Mindszenty Rómába utazását: 1. garantálják személyes biztonságát Magyarország elhagyásakor, 2. szabad akaratából távozzon.¹⁹³ Bár a bíborost Róma továbbra sem utasította hazája elhagyására, ugyanakkor az is világos volt, hogy ha megkapja az útlevelet, akkor az út ki van kövezve és köteles részt venni az október 25-én kezdődő pápaválasztó konklávén. Csak súlyos erkölcsi bűn terhe mellett mondhatna ellent. A részvételi kötelezettség tehát eleve nullára zsugorított minden esetleges ellenvetést Mindszenty részéről.

A Bíborosi Kollégium titkárának megkeresésére a washingtoni külügyminisztérium utasította budapesti képviselőjét, hogy jegyzékben kérjen választ arra, hogy *„a Magyar Népköztársaság kormánya hajlandó lenne-e biztosítani Mindszenty bíboros Öminenciájának Rómába történő kiutazását, szabad eltávozást biztosítva számára oly módon, hogy személyének biztonsága szavatolva legyen attól a pillanattól kezdve, amikor elhagyja az amerikai követséget, addig, amíg átkel a magyar–osztrák határon”*.¹⁹⁴ A benyújtás előtt tájékoztatták Mindszentyt is a tervezett eljárásról. Mivel lehallgató mikrofont találtak a követségen, az erre vonatkozó „beszélgetést” elővigyázatosságból írásban folytatták le. Mindszenty írásba adta, hogy *„A rendelkezésnek eleget teszek. A kormányt nem ismerem el, csakis erre a római rendelkezésre vagyok hajlandó a szabad közlekedést kérni. Kádár kiereszt, visszaérkezve lefogat”*.¹⁹⁵ Mindszenty megosztotta gondjait Garret G. Ackerson ügyvivővel, amelyeket az egyház iránti engedelmesség (elmenni Rómába) és a hazája érdekeinek szolgálata (maradni a követségen) közötti választás kényszere okozott. *„A bíboros attól fél, hogy a Bíborosi Kollégium nem érti a helyzetét, miszerint ő Magyarország »legitim« kormányának utolsó képviselője.”*¹⁹⁶ A követségen már hallottak hasonlókat Mindszentytől, de azt nemigen tudták mire vélni. A bíboros viszont ezt tekintette életre szóló küldetésének, ezért a követség elhagyása e nemes szolgálat feláldozásával járna. Az amerikaiak minden kétséget szerettek volna kizárni, ezért ismét Róma álláspontját kérték. Az újabb üzenet, ami az egyik követségi alkalmazott fordításában ma-

193 Uo. Box 1. Mindszenty–Classified 1958. James David Zellerbach, római amerikai nagykövet 1172. sz. távirata a budapesti amerikai követségre, 1958. október 13. – A Bíborosi Kollégium üzenetét lásd SOMORJAI Ádám: *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty II. Documenta 1956–1963* i. m. 22. (magyarul), 172. (angolul).

194 A jegyzéket legutóbb közölte BORHI László: *Magyar–amerikai kapcsolatok 1945–1989. Források*. i. m. 331–332:332. – Megjegyzés: a dokumentumközlésben megjelölt levéltári őrzési helyről (MNL OL XIX–J–1–j–26/a tétel, 4/c 005726/1958. USA TÜK-iratok, 1945–64. 6. d.) az irat átrendezés miatt elkerült, és egyelőre nem található.

195 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified 1958. Gépelt „beszélgetés”, 1958. október 15.

196 Uo. Box 1. Mindszenty–Classified 1958. G. G. Ackerson ideiglenes ügyvivő 133., illetve 7. sz. távirata a külügyminiszternek és a római nagykövetségre. 1958. október 15.

gyarul maradt fenn, megerősítette az eredeti utasítást: „A Szent Collegium ismételi eredeti ragaszkodását ahhoz a formális latin üzenethez, amelyet minap Ő Eminenciájához eljuttatott. Ha a magyar hatóságok beleegyeznek Ő Eminenciája elutazásába, a Szent Collegium erősen ráparancsolja Ő Eminenciáját arra, hogy ne veszítse el ezt a kötelességteljesítésre nagyon kedvező alkalmat – egy alkalom, amely talán sohasem fog megint adódni.”¹⁹⁷ Ezek után nem volt helye habozásnak vagy kifogásnak, az egyház törvényei felülírták Mindszenty kommunizmus elleni küldetését és a történelmi alkotmányból eredő, általa gondolt közjogi kötelezettségét.

Garret G. Ackerson ügyvivő 1958. október 18-án nyújtotta be a jegyzéket a magyar külügyminisztériumhoz.¹⁹⁸ Apparátusa minden követ megmozgatott a kiutazási engedély megszerzéséért, és már a technikai részleteket készítette elő, kitérve még a gépkocsi-beosztásra is: a Mindszentyt szállító gépkocsit néhány Budapestre akkreditált, nem amerikai nemzetiségű diplomata kísérte volna két másik autóban. Ezt nem az udvariasság, hanem a gyanakvás magyarázta: a bíboros esetleges elrablása esetén ők lettek volna a nemzetközi tanúk.¹⁹⁹ Minden óvatossággal együtt az amerikaiak számítottak a távozási engedélyre. Igaz ugyan, hogy pár hónappal korábban Sík Endre külügyminiszter cinikusan kijelentette,

A lehallgatás veszélye miatt írásban folytatott beszélgetés
Mindszentyvel a pápaválasztó konklávéra történő
kiutazásáról

197 Uo. Box 1. Mindszenty–Classified 1958. Gépelt „beszélgetés”, 1958. október 18.

198 MNL OL XIX–J–1–j–4/c 005 726/1958. USA TÜK-iratok, 6. d. Közli *Mindszenty és a hatalom* i. m. 59., újabban BORHI László: Iratok az 1956–1958 közötti amerikai–magyar viszony történetéhez. *Történelmi Szemle* 40 (1998) 3–4. 374–375.

199 MNL OL XIX–A–21–e–004–14/1964. 28. d. Másolat a párizsi nagykövetség 1964. február 18-án kelt jelentéséről. Tárgy: Információk Mindszentyről. Készítette: Vincze József nagykövet. (Az információkat Louis Toplosky adta, aki 1957 és 1960 között a budapesti amerikai követség másodtitkára volt.)

hogy az egyetlen hely, ahová a bíborosnak engedélyeznék a távozást, az „csak a mennyországba” lenne.²⁰⁰ Mostani optimizmusukat táplálta, hogy a magyar kormány – egyedülként a keleti tömb országai közül – részvétét nyilvánította az elhunyt XII. Piusz pápa halálakor, és áltatta őket az állam és egyház közötti javuló viszonyról szóló kormányzati kommunikáció. Bízhattak abban is, hogy az alkalom kapóra jön a magyar kormánynak, mert a „vis maior” helyzetre tekintettel mindennemű presztízsveszteség nélkül nagyvonalúságot mutathat. Az amerikaiak abban is reménykedtek, hogy a pápa-választó konklávén után Mindszentyt Rómában marasztalják. Visszaengedésével ugyanis semmi nem oldódott volna meg, és ugyanazzal a helyzettel kellett volna továbbra is szembenézni. Francia diplomáciai értesülések szerint Mindszenty kint azt az utasításszerű tanácsot kapta volna, hogy ne térjen vissza Budapestre, függetlenül attól, hogy az útlevelébe bepecsételték-e vagy sem a visszaútra feljogosító vízumot.²⁰¹ Hogy Rómából hová vezetett volna Mindszenty útja? Valószínűleg kúriai szolgálatra, de egy vatikáni hírforrás szerint felmerült kiköltöztetése is egy távoli kolostorba.²⁰² Mindszenty pedig, ha vonakodva is, de az egyházi törvényeknek engedelmeskedve készült az útra. A római ottmarasztalási szándékról nem tudott, legfeljebb csak sejteése lehetett, így még az újbóli bebörtönzést is kockáztatva, de a visszatérés szándékával csomagolt. Amikor amerikai felügyelet nélkül találkozhatott az olasz és a francia követtel, sorra vette a variációkat: „vagy az amerikai követség épületéből kilépve tartóztatják le, vagy akkor történik meg a letartóztatás, amikor át akarja lépni a határt, vagy Rómából való visszajövetekor visszaküldik, vagy letartóztatják Hegyeshalomnál.”²⁰³

Az amerikai kezdeményezés idő előtt kiszivárgott a sajtóba. Az indiszkrécia nem tett jót az ügynek, a magyar politikusok nyomásgyakorlásnak vélték, és egyébként is rugalmatlan álláspontjuk kövé keményedett. A szenzációra éhes újságírók azonban máris ellepték a magyar–osztrák határállomásokat. Dolguk végezetlenül fordulhattak vissza, miután az amerikai javaslatot a magyar külügyminisztérium október 22-én, a forradalom második évfordulójának előestéjére időzítve elutasította és súlyos beavatkozásnak minősítette a magyar belügyekbe.²⁰⁴ A válaszjegyzék rámutatott, hogy Mind-

200 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified 1958. A–117 sz. bejövő távirat a budapesti amerikai követségre, 1958. május 6. – A kijelentés 1958. április 7-én hangzott el, amikor Jean Paul-Boncour francia követ felvetette Sík Endre külügyminiszternek, hogy okos gesztus lenne engedélyezni Mindszenty bíborosnak, hogy elhagyja Magyarországot.

201 AMAE AD Série: Europe, 1956–1960, sous-série: Hongrie, dossier: 103 Questions religieuses, juillet 1958–décembre 1960. fol. 87. Jean Paul-Boncour francia követ 631/EU sz. jelentése. Bp., 1958. december 9.

202 RGANI f. 5. op. 28. gy. 476. l. 81. I. Vinogradov, az SZKP KB osztályvezető-helyettesének jelentése az SZKP Központi Bizottságának. 1957. március 26.

203 AMAE AD Série: Europe, 1956–1960, sous-série: Hongrie, dossier: 103 Questions religieuses, juillet 1958–décembre 1960. fol. 57. Jean Paul-Boncour budapesti francia követ 922/25. sz. távirata. Bp., 1958. október 12.

204 Uo. Box 1. Mindszenty–Classified 1958. Az MNK Külügyminisztériumának 005726/1958. sz. jegyzéke a budapesti amerikai követségre. 1958. október 22. Tervezte: MNL OL XIX–J–1–k–USA admin. IV–26–1945–58. 4. d. Közli BORHI László: *Magyar–amerikai kapcsolatok 1945–1989* i. m. 332–333. (Megjegyzés: a kötetben a levéltári jelzet átrendezés előtti, illetve a jegyzék dátuma tévesen október 21. A dátum pontosítására lásd SOMORJAI Ádám: *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty II. Documenta 1956–1963* i. m. 37. 27. jegyzet.)

szenty befogadása ellentétes mind a nemzetközi joggal, mind az amerikai gyakorlattal, státusa belügy, ezért nem képezheti a magyar–amerikai megbeszélések tárgyát. Ez az érvelés semlegesíteni próbálta azt a nemzetközi lélektani veszteséget, ami a magyar kormányt ridegsége miatt óhatatlanul érte. Messze fontosabb volt a jegyzék nyilvánosságra nem hozott 4. pontja, amely a bíboros követségi tartózkodását abszurd és túrhetetlen, a magyar közvéleményt joggal megbotránkoztató helyzetnek minősítette, amit „fokozott figyelemmel” kell követni. Ezt a fokozott figyelmet még aznap este igazolta egy „spontán” tüntetés: az amerikai képviselő épülete előtt kisebb csoport tiltakozott Mindszenty távozása ellen. Az osztrák követ jelentése szerint fölfegyverzett civilek zárták körül az épületet, ami előtt egész éjszaka nyolc zsúfolt és járó motorú teherautó parkolt.²⁰⁵ Az indulásra kész járművek, a fenyegető tüntetés, a járőröző fegyveres civilek és rendőrök éberséget és készséget jeleztek: a hatalom kész minden eszközzel megakadályozni, hogy Mindszentyt az amerikaiak megkíséreljék kiszöktetni, netán hívei erőszakosan kiszabadítani.

Utólag Domenico Tardini, a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának immár valóságos államtitkára úgy vélte, hogy a kizárólagos amerikai kezdeményezés helyett hasznosabb lett volna a katolikus országok diplomáciai misszióinak testületi fellépése.²⁰⁶ A budapesti osztrák követ is helytelenítette és a „legrosszabbnak” minősítette a választott utat, mert így egy belső egyházi ügy, a pápaválasztás politikai felhangot kapott.²⁰⁷ Ugyanakkor nem valószínű, hogy más akció sikeresebb lett volna. Amikor a budapesti francia követ felvette a kapcsolatot a magyar külügyminiszter-helyettessel, és egy francia–olasz közvetítés esélyeiről tudakozódott, nyomban azt a választ kapta, hogy egy ilyen lépés céltalan.²⁰⁸

A pápaválasztó konklávé kínálta alkalom elúszott, és Mindszenty személyes sorsában semmi nem változott. Valójában senki nem hihette komolyan, hogy a magyar kormányzat rászánja magát a Mindszenty-ügy lezárására, és csak úgy egyszerűen megadja a lehetőséget az ország elhagyására. Bár egyházpolitikájában történt néhány kedvező fejlemény 1958 folyamán, az azonban a legkevésbé sem állt érdekében, hogy Mindszentyvel egy központi személy kerüljön a magyar emigráció élére. Ráadásul túl hirtelen jött az egész, az apparátus még nem készült fel és nem dolgozta ki a távozási feltételeket. Az elutasítás mélyebb indokára az osztrák követ mutatott rá: *„Jelenleg ő az egyik legjelentősebb tárgya és aduja a rendszernek az amerikaiakkal való összeütközésében. A rendszer bármilyen arcátlanságot és provokációt elkövethet az amerikaiak, illetve azok itteni követsége*

205 ÖStA, AdR, BMfAA, Sektion II-pol. Zl. 21.–POL/58. Kardinal Mindszenty, zu Telegrammerlass Zl. 58029 3-fach. Walther Peinsipp osztrák követ jelentése a szövetségi külügyminiszternek. Bp., 1958. október 27.

206 AMAE AD Série: Europe, 1956–1960, sous-série: Hongrie, dossier: 103 Questions religieuses, juillet 1958–décembre 1960. fol. 87. Jean Paul-Boncour francia követ 631/EU sz. jelentése. Bp., 1958. december 9.

207 PALLAGI Mária: „Die Causa Mindszenty” in der Ostpolitik des Vaticans mit besonderer Berücksichtigung der Vermittler – rolle von Kardinal Franz König. In: *Mediterrán tanulmányok. Études sur la région méditerranéenne*. XVII. Szeged, 2008. 98.

208 AMAE AD Série: Europe, 1956–1960, sous-série: Hongrie, dossier: 103 Questions religieuses, juillet 1958–décembre 1960. fol. 67. Jean Paul-Boncour francia követ 552/EU sz. jelentése. Bp., 1958. október 23.

ellen, amíg a bíboros náluk tartózkodik, hisz jól tudja, hogy az amerikaiak – tekintettel magas rangú védencükre – nem vonhatják le a végső konzekvenciákat. A rezsím a végsőkig ki is használja ezt a helyzetet.”²⁰⁹ Valóban, miközben 1958 őszén addig nem tapasztalt komolysággal merült fel – ezúttal amerikai oldalról – a diplomáciai kapcsolatok megszakítása, az Egyesült Államok mégsem zárta be követségét, inkább napirendre tűzte az ENSZ-ben a magyarkérdést, vagyis az 1956-os forradalom és szabadságharc leverésének kivizsgálását, és így gyakorolt nyomást a magyar kormányra. Nem egy vezető amerikai politikus ugyan „férfias magatartásra” hivatkozva ennél tovább kívánt menni, és Magyarország kizárását javasolta az ENSZ-ből. Ez esetben a katolikus latin-amerikai országok szavazataira éppen Mindszenty római kiutazásának megtagadása miatt számíthattak volna. Ha pedig a kizárás mégis megfeneklene, akkor „szinte megtiszteltetés lenne az Egyesült Államok számára, ha [...] elvesztené a szavazást. Legalább akkor kiállnánk valamiért, legalább számíthattak ránk egy olyan ügyben, amit a világon minden ember megért, ellentétben a komplikált jogi hercehurcákkal, amelyekbe az ENSZ-ben folyamatosan belekeveredünk” – írta az elnöknek az egyik tanácsadója.²¹⁰

A jövőképek elemzésekor az amerikaiak szempontjai között eminens helyen szerepelt a bíboros sorsa: „Követségünk bezárása szörnyű helyzetbe hozná Mindszenty bíborost – a követ valószínűleg nem vihetné magával a többi amerikaival együtt, és isten tudja, mi történne vele – talán halál várna rá. [...] 1957 elején egyik emberünk meglátogatta Tardini bíborost Rómában, hogy nem hivatalosan megkérdezze a Vatikán hozzáállásáról a két híres bíboros, Mindszenty és Wyszyński ügyében. Tardini hosszan és részletesen magasztalta Wyszyńskit viselkedéséért. Amikor Mindszentyre is rátért, érdekesen és röviden fogalmazott. Mindössze annyit mondott: »Mindszenty bíboros mártír volt. Most már csupán egy menekült az amerikai követségen.«”²¹¹ Tardiniben két év elteltével sem enyhült Mindszenty menedéket választó döntésének elmarasztaló megítélése. Illúziók és hősiek romantika helyett az amerikaiak a politikai hasznosság és a szovjetekkel folytatott hidegháború szempontjából mérlegelték a helyzetet. Minél tovább elemezték a várható kilátásokat, annál inkább arra jutottak, hogy amennyiben egy diplomáciai kapcsolatszakadás esetén Mindszentyből ismét mártír lenne, ez az elképzelhető legrosszabb verzió volna nemcsak Budapest, de Moszkva számára is. Ez a helyzetelemzés egy igen lényeges dolgot ismert fel: a budapesti kommunista rezsím másodjára nem követheti el azt a hibát, hogy Mindszentyt bíróság elé citálja, börtönbe zárja vagy bármilyen retorzióval sújtsa az „igazságszolgáltatás” nevében, mert azzal rögvést kiengednék a palackból a forradalmi nyugtalanságot gerjesztő antikommunista hős veszélyes szellemét. A belső elemzés ri-

209 Lásd a 205. jegyzetet.

210 Eisenhower Library, Papers of John Foster Dulles, White House Memoranda Series. Box 6. A67–28. White House–General Correspondence 1958 (1). Charles Douglas Jackson, az elnöki adminisztráció munkatársának (és a lélektani hadviselés szakértőjének) levele D. D. Eisenhower elnökhöz. New York, 1958. október 30. (Kiemelés az eredeti szövegben.)

211 Uo. Box 6. A67–28. White House–General Correspondence 1958 (1). D. D. Eisenhower elnök levele J. F. Dulles külügyminiszterhez, mellékletben C. D. Jackson Magyarországgal kapcsolatos memoranduma, 1958. november 6.

deg racionalizmusából olybá tűnhet, mintha az amerikaiak készek lettek volna Mindszentyről lemondani és prédául vetni, valójában azonban visszatartotta őket ettől a világ várható elmarasztalása. A demokrácia védelmezőjének szerepe egyfelől, Mindszenty átadása a kommunista hatóságoknak másfelől – ezek nem fértek össze egymással. A magyar kormány válaszára az amerikaiak csak a sajtón keresztül reagáltak: továbbra is garantálják Mindszentynek a menedéket.²¹² Az amerikai külügyminisztérium sajtószóvivője – amennyiben az újságírók a magyar belügyekbe való állítólagos beavatkozásról kérdeznék – a következő választ fogalmazta meg: *„Mindszenty bíboros 1956. november 4-én folyamodott menedéért a budapesti amerikai követségen, amikor a szovjet csapatok megújították brutális támadásukat a magyar nép ellen. Mivel egyértelmű volt, hogy bebörtönzés vagy halál vár rá, ha a szovjet vagy a magyar kommunista hatóságok kezébe kerül, a bíboros menedéket kapott a követségen. Ez a tény már majdnem két éve közismert.”*²¹³

XXIII. János pápa bevonulása a vatikáni Szent Péter-bazilikába, 1961. november 4.

²¹² *The New York Herald Tribune*, 1958. október 23. 1.

²¹³ NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified 1958. Távirat a külügyminisztertől a budapesti amerikai követségre, 1958. október 23. (Másolatban a római, a londoni, a bécsi és a párizsi amerikai nagykövetségre.)

Az 1958. október 25-én kezdődött pápaválasztó konklávét a teljes hetvenfős bíbornoki keretszám helyett csak 52 taggal ült össze. XII. Piusz eleve nem osztott ki tizenöt bíborosi kalapot, egy bíboros pedig október 17-én elhunyt, de csupán ketten hiányoztak akadályoztatás miatt: Esztergom és Zágráb érsekei, Mindszenty és Stepinac. A pápaválasztás nemcsak arról szólt, hogy ki öröklí Szent Péter trónját, hanem megfogalmazta azt a kérdést is, hogy mi a katolikus egyház küldetése a modern világban. XII. Piusz pápaságának utolsó éveiben már többen úgy vélték, hogy a hidegháború enyhülésével a piuszi arisztokratikus konzervativizmus folytatása az egyház világtól való elszigetelődéséhez vezethet. Olyan egyéniségű pápát akartak, aki tud váltani és képes a nemzetközi politikai enyhülést az egyházban is érvényre juttatni. A konklávét a piuszi vonalat folytatni akaró integralisták és a reformokat óhajtó progresszisták heves vitáinak színhelyévé vált. Kína példája, ahol a kommunista állam Rómától független nemzeti katolikus egyházat hozott létre, reális veszélyként figyelmeztetett a másutt is bekövetkező egyházszakadásra. Wyszyński lengyel prímás az egyház és a szocializmus problémájáról beszélt a konklávén, és azt tanácsolta, hogy olyan pápát válasszanak, aki képes lesz a népi demokráciák egyházzal való viszonyának rendezésére, és elősegíti a kommunizmus ateista jellegének neutralizálását. A bíborosoknak végül a toleráns, a baloldallal is együttműködést kereső, kiváló szláv és francia kapcsolatokkal bíró, ám igen idős, éppen ezért átmenetinek gondolt velencei pátriárka, Angelo Giuseppe Roncalli bíboros személyében sikerült megegyezni, azzal, hogy a XXIII. János nevet választó pápa valóságos államtitkárának (*segretario*) nevezte ki XII. Piusz volt helyettes államtitkárárt (*pro-segretario*), a konzervatív nézeteiről ismert Domenico Tardinit. Az ő révén remélték korlátozni az új pápát.²¹⁴ Amíg élt, 1961-ig nem is volt radikális változás az egyházkormányzatban. Így néhány évnek még el kellett telnie ahhoz, hogy a Vatikán történelmi levegőjét új szellők frissítsék fel.

Az új pápa a szocializmussal és a kommunizmussal szembeni politika mikéntjének kidolgozásához a vatikáni kormány szervnél alkalmasabbnak vélte az „egyetemes zsinatot”, azaz hogy az egész világ püspökei fogalmazzák újra az egyház szerepét a szekularizált világban. 1959. január 25-én XXIII. János pápa közzétette szándékát egy egyetemes zsinat és egy római egyházmegyei zsinat összehívására, továbbá az egyházi törvénykönyv megreformálására. „*Ki akarom nyitni az ablakot, hogy friss levegő jöjjön be az egyházba*” – indokolta döntését a pápa. A három feladat abban is összefüggött egymással, hogy kiváltó okuk a baloldali forradalmi ideológiákkal szembeni védekezés is volt. XXIII. János pápa azonban úgy vélte, hogy „vitatkozó” egyházból sokkal inkább „szolgáló, szerető egyházzá” kellene válni – mégpedig a nem katolikusokkal, a nem keresztényekkel és a nem hívőkkel folytatott párbeszédben egyaránt. A zsinatnak ebben a szel-

214 XXIII. János megválasztása napján megerősítette Tardinit helyettes államtitkári állásában, 1958. november 17-én valóságos államtitkárrá nevezte ki, majd december 15-én bíbornokká kreálta. Azzal, hogy XXIII. János az államtitkári állást egy valóságos bíbornok-államtitkárral töltötte be, szakított elődje 1944 augusztusától 14 éven át követett gyakorlatával, és elállt az egyház kül- és belpolitikájának irányításától, és azt Tardinire bízta, sőt – joghatósága kiterjesztése végett – kinevezte a legfontosabb (Szent Officium, Konzisztoriális, Zsinati) kongregációk tagjává is.

lemben megújulva és szélesebb bázison kellett megerősíteni a katolikus egyház univerzálisát. Harc helyett tehát valami más volt kibontakozóban, amit *békés szomszédságnak vagy együttélésnek* nevezhetnénk. Ez persze nem jelentette azt, hogy a Vatikán feladta volna a kommunizmussal szembeni álláspontját. A Lengyelország és a Szovjetunió iránt tanúsított figyelem jele volt, hogy a pápa a Szentszékhez akkreditált követek új megbízólevelének átadására nem hívta meg a lengyel és a litván emigráns kormányok követeit.²¹⁵ Mindszenty viszont mindebből csupán azt érzékelte, hogy a világ nem siet Magyarország megsegítésére, az igazság nem győzedelmeskedik, ő maga – ahogy Eisenhower elnöknek írt levelében értékelte – „*pusztán egy divatjamúlt vendéggé*” vált, de „*a jelenlegi oldódás és enyhülés nem szolgálja sem országom ügyét, sem az enyémet*”.²¹⁶ Feljegyzéseiben nem leplezte elégedetlenségét: „*leginkább hiányoltam a [zsinati] határozatok sorában a Rerum Novarum és a Quadragesimo Anno folytatásaként a harcos istentelenség, a kommunizmus elítélését.*”²¹⁷

ELÁRVULVA

A trónra lépő új pápa, XXIII. János táviratban sajnálkozott amiatt, hogy a magyar bíboros nem vehetett részt a pápaválasztáson.²¹⁸ Mindszentyt nem is annyira a konklávéban való részvétel meghiúsulása bántotta, hanem hogy a magyar külügyminisztérium jegyzéke „*szökevénynek*” minősítette. Soha nem tekintette magát az igazságszolgáltatás elől bujdosó szökevénynek, hiszen a Nagy Imre-kormány rehabilitálta, és csak a történelmi körülmények hozták úgy, hogy a követségen kötött ki. Hogy mennyire megsebezve érezte magát, arra egy újabb vakmerő elhatározása utal: amikor a felsőpetényi kiszabadítására érkező újpesti forradalmár fiatalok letartóztatásáról értesült, 1959. november 27-én másodjára is felajánlotta saját szabadságát, sőt életét a vádlottakért cserébe. Üzenetét ezúttal Christian A. Herter amerikai külügyminiszternek címezte: „Azért,

215 A második világháború elejétől emigrációba kényszerült lengyel és litván kormányok XII. Piusz alatt tovább működtek vatikáni követségeiket, de az új pápához a fennálló szokás szerint új megbízólevél kellett, amit a száműzetésben lévő kormányoktól az államtitkárság már nem fogadott el. Ezzel nem ismerték el a két emigráns kormány képviselőinek követi címét, ezentúl csak az emigráns kormányaitól fenntartott követségek egyszerű vezetőinek (*gerente*) tekintették és címezték őket, és nem viszonyozták saját képvisellel.

216 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty Classified 1959. Mindszenty József levele Eisenhower elnökhöz. 1959. november 13. Közli Foreign Relations of the United States, 1958–1960. Vol. X, Part 1., Eastern Europe Region. Soviet Union. Cyprus. Főszerk.: Glenn W. LAFANTASIE, szerk.: Ronald D. LANDA–James E. MILLER–David S. PATTERSON–Charles S. SAMPSON. United States Government Printing Office, Washington, D.C. 1993. 102–104.; Magyarul közli SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' halálra ítélve* i. m. 859–861:860.

217 MMAL 041. dosszié: „Mindszenty Rómában.” Feljegyzések a követségen, 1971 folyamán.

218 Acta Iohannis PP XXIII Telegraphici Nuntii. AAS 50 (1958) 904. Magyarul először a római Katolikus Szemle közölte: 10 (1958) 4. 147., újabban SOMORJAI Ádám: *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty II. Documenta 1956–1963* i. m. 41. (magyarul), 174. (latinul).

hogy ezeknek az ártatlan fiataloknak ne kelljen miatta meghalniuk, a bíboros primás felajánlja, hogy megadja magát helyettük, az ő szabadságukért és *salvus conductus*-ukért [szabad mozgásukért] cserébe, amelyeknek azonban több biztosítékkal kell rendelkezniük, mint amelyet Nagy Imre miniszterelnöknek adtak. Ha a helyi rezsim nem tudja ezt garantálni, akkor garantálja az egyik nagyhatalom, amely illegálisan van jelen, és ellenőrzi itt a hatalmat. Amennyiben komoly garanciákat adnak, a bíboros megadja magát a rezsimnek, és vállalja a fiatalokra kiszabott kivégzést.”²¹⁹ Az újpestiek ellen lefolytatott perben az 1956. október 30-ai szabadítási akció csak egy epizód volt a felhozott vádak halmazában, a bíboros mégis magát tartotta felelősnek. Egyszerre munkált lelkében a mélységes aggodalom, a felelősségérzettel vegyes önvád, és némi teatralitás. Hogy is gondolhatta egy pilanatig is, hogy felajánlkozásának elfogadásával (aminek a végén esetleg kivégzik) a magyar kormány kiteszi magát a világ felhördülésének? Ajánlatával különben is négy hónapot késett: Kósa Pál és társai, összesen harminchárom, húszas-harmincas éveiben járó fiatalember ügyében első fokon (1959. március 15.) tíz, másodfokon (1959. július 28.) hét halálos ítéletet hoztak, a jogerős ítélet után két nappal öt főt felakasztottak, míg

Kósa Pált augusztus 5-én, a Mindszentyért Felsőpeténybe, illetve Rétságra ment csapat vezetőjét, Gábor Lászlót szeptember 23-án végezték ki.²²⁰

A bíboros ajánlatát Garret G. Ackerson ügyvivő eleve irreálisnak és kivitelezhetetlennek tartotta. Egyrészt lehetetlen volt a bebörtönzöttekről pontos adatokat szerezni, s a magyar kormány sem foglalkozott volna komolyan egy ilyen felvetéssel. Ám főleg azért, mert nem volt garancia arra, hogy az elengedetteket később nem tartóztatják le ismét. Christian A. Herter külügyminisztertől 1959. december

11-ei keltezéssel karácsonykor érkezett a bíboroshoz egy levél, ebben azonban újfent csak megerősítette az amerikai követség vendégszeretetét.²²¹ Mindszenty azonnal hiányolta is az érdemi választ: „Azt kérem, javaslatomat kezeljék a megfelelő formában,

Kósa Pálról készült rendőrségi felvétel, 1957

219 NARA RG 59. General Records of the Department of State. Bureau of European Affairs, Records Relating to Hungary 1941–1977, Entry A–1(5577), Lot 71 D 313, Box 10. Refuge Part III. 1960–1961. SOMORJAI Ádám: *Mindszenty bíboros követségi levelei az Egyesült Államok elnökeihez 1956–1971 i. m.* 84. (magyarul), 498. (angolul). Az üzenetet 1959. december 3-án továbbította a budapesti követség ügyvivője.

220 1956 kézikönyve. III. Megtorlás és emlékezés. Főszerk.: HEGEDŰS B. András, szerk.: KENDE Péter. 1956-os Intézet, Bp., 1996. 16–17., 202–203.

221 NARA RG 59. General Records of the Department of State Central Decimal Files 1955–1959. Box 4806. 864.413/12–959. C. A. Herter külügyminiszter levele Mindszenty Józsefhez. 1959. december 11. Szövegét lásd SOMORJAI Ádám: *Mindszenty bíboros követségi levelei az Egyesült Államok elnökeihez 1956–1971 i. m.* 86. (magyarul), 499–500. (angolul).

még ha ez hátrányos hatással lenne is menedékjogomra. Annál is inkább, mert az ENSZ decemberi határozata óta a terror – újabb égbekiáltó adatok szerint – még nagyobb, és a nemzet a végső kétségbeesés állapotában van. [...] Az úgynevezett szürke ávéhások sokasága bántalmazza a nőket, szöges bakancsral a lábukra lép, és pofozza őket, hogy hozzák vissza a férfiakat, akik kimenekültek az erdőbe, valamint hogy hajtsák végre a tévesztést.”²²²

A State Department illetékesei a szokásos karácsonyi és újévi szabadságolások miatt csak 1960 januárjának második harmadában foglalkoztak a bíboros ajánlatával. Nem kívántak magyarázkodni, hogy miért nem továbbítják ezúttal sem a bíboros javaslatát a magyar kormányhoz. Attól tartottak, ha a bíboros rájön, hogy az amerikaiak szerint is roppant nehéz megbízható ígéretet kicsikarni a magyar kormánytól, később épp erre hivatkozva utasítaná vissza még a legtökéletesebb menlevelet is. A budapesti ügyvivő csak arra kapott felhatalmazást, hogy szóban közölje a rövid választ: „a külügyminisztérium és a követség nem bonyolódhat bele ilyen jellegű ügyekbe és nem szerepelhet közvetítőként, valamint jó lelkiismerettel nem vehet részt egy ilyen önfeláldozó javaslat végrehajtásában, amely a külügyminisztérium legjobb meggyőződése szerint nem javítana azoknak a személyeknek a nehéz sorsán, akiknek a biztonságát a magyar rendszer fenyegeti.”²²³ S ezzel a válasszal, amit a budapesti ügyvivő 1960. február 4-én átadott a bíborosnak, az amerikai külügyminisztérium a maga részéről végérvényesen lezártnak tekintette az ügyet. Más megfontolásból ugyan, de idővel Mindszenty is lemondott elhatározásáról. Mert ahogy „olvadoztak” a korábban fagyos nemzetközi kapcsolatok, úgy vált egyre reménytelenebbé Magyarország megszabadítása vagy megszabadulása a kommunizmus fogságából, és ez értelmetlenné tette Mindszenty önkéntes áldozatvállalását, mert megkínóztatása vagy halála immár nem szolgálna egy magasabb rendű célt. „Az erkölcsi törvény pedig megtiltja, hogy magasabb célok nélkül feladjuk az életünket” – írta Eisenhower elnöknek.²²⁴ Most ugyanis egy olyan ponthoz érkezett, amikor már semmit nem talált, amiben reménykedhetett, és cselekvési lehetősége sem maradt, hogy a helyzeten javítson, csak az amerikai elnökből bízott, mint akinek hatalmában áll megoldást találni.

Mindszenty újabb csalódását felülírta a rákövetkező nap szomorú híre: 1960. február 5-én délelőtt fél 11-kor táviratot kapott arról, hogy édesanyja – akit hűgával együtt karácsonykor még három napig a szokásos módon vendégül láthatott a követségen – hajnalban meghalt, a temetés február 7-én kettőkor lesz. A végtelenül szeretett édesanya halála hatalmas űrt hagyott hátra az életében. Édesanyja temetésére személyesen

222 NARA RG 59. General Records of the Department of State. Bureau of European Affairs, Office of Eastern European Affairs, Records Relating to Hungary 1941–1977, Entry A–1(5577), Lot 71 D 313, Box 10. Refuge Part III. 1960–1961. Mindszenty József levele C. A. Herter külügyminiszterhez, 1959. december 29. Szövegét lásd SOMORJAI Ádám: *Mindszenty bíboros követségi levelei az Egyesült Államok elnökeihez 1956–1971 i. m. 87–88. (magyarul), 502–503. (angolul).*

223 NARA RG 59. General Records of the Department of State Bureau of European Affairs Office of Eastern European Affairs Records Relating to Hungary 1941–1977, Box 10. Refuge Part III. 1960–1961. 570.3. Foy D. Kohler külügyminiszter-helyettes levele Garret G. Ackerson, Jr. ideiglenes ügyvivő részére. Washington, 1960. január 20.

224 Mindszenty József levele Eisenhower elnökhöz. 1959. november 13. Közli SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' balálra ítélve* i. m. 859–861:861.

Pehm Jánosné, Mindszenty József édesanyja 85. életében, 1960. február 5-én hunyt el, két nappal későbbi temetésén szeretett fia nem lehetett jelen

nem mehetett el és csak koszorúval búcsúzhatott. Vigasztalásul a keresztlánya vitt neki egy marék földet a sírhalomról. Az olasz követ tiszteletből személyesen vett részt a temetésen. A francia követ viszont úgy vélte, pár héttel az után, hogy „kollektíven távol maradtunk a bábkormány pénzügyminiszterének temetésétől, szinte sértő lenne személyesen elmenni »első számú ellensége« édesanyjának temetésére”.²²⁵ Ezért csak a felesége vitte el a francia külügyminiszter koszorúját. Az egész falu – amely lényegében a főpap rokonságából és ismerőseiből állt – abban reménykedett, hogy Mindszenty eljön. A rendőrség ezért megszállta a falut a temetés reggeléig; de a diplomaták érkezésekor már csupán két vagy három községi altiszt – akik a rendőrségi „díszkíséret” ellenére tisztelegtek, mialatt a pap elmondta a Hiszekegyet és a Miatyánkot –, és ugyanannyi „civil ruhás” államvédelmis személy volt a faluban. Szombathely püspöke, az óvatos Kovács Sándor „beteget jelentett”, amin a bíboros hozzá tartozói joggal háborodtak fel.

225 AMAE Série: Europe, 1956–1960, sous-série: Hongrie, dossier: 103. Questions religieuses, juillet 1958–décembre 1960. fol. 214–215. Jean Paul-Boncour követ 57/EU sz. jelentése. Bp., 1960. február 8.

Pehm Jánosné végrendeletében elővigyázatosságból nem említette fiát, de a köteles rész miatt a jogszabályok értelmében mégis meg kellett volna idézni őt a hagyatéki tárgyalásra. Már-már mulatságos, ahogy „A Hivatal” nekilendült: levélváltások arról, vajon „dr. Mindszenty József” devizakülföldinek tekintendő-e, vagy külföldiként a nemzetközi jogi osztály idézze meg, vagy netán magyar állampolgár?²²⁶ Az igazságügyi minisztérium értő jogásza végül kifejtette, hogy Mindszenty nem a diplomáciai személyzetet megillető területenkívüliséget élvező személy, hanem az amerikai követség épületében jogellenesen tartózkodó, államellenes bűncselekmény miatt elítélt magyar állampolgár. A nemzetközi gyakorlatnak megfelelően a diplomáciai képviselők épületében tartózkodó személyek részére csak a befogadó állam külügyminisztériuma útján lehet iratot kézbesíteni. Ez azonban jelen esetben lehetetlen, mert a magyar külügyminisztérium a kézbesítés teljesítésével *de facto* elismerné a Mindszentynek nyújtott menedékjogot! A kényes kérdést végül egy gyámhatósági gondnok kijelölésével oldották meg, akinek a végrendeleti örökösök kifizették a 6100 forint köteles részt.

HÁTTÉRALKUDOZÁSOK

A menedék bezártságában élő bíboros helyzetében az 1956 novembere óta eltelt harmadik év végére patthelyzet alakult ki: sem az Egyesült Államok, sem a Szentszék, sem a magyar kormány nem siettetett a megoldást. Az 1958-as pápaválasztó konklávéra történő kiutaztatás fiaskója után az Egyesült Államok nem kezdeményezett újból, és a magyarok sem léptek. A vatikáni apparátus is – amely persze nem volt homogén – helyesebbnek és célszerűbbnek tartotta a helyzet fenntartását. Mindez egyet jelentett Mindszenty beláthatatlan ideig tartó követségi tartózkodásával. Kétségtelenül egyszerűbb volt várni, holott mindenki tisztában volt a helyzet átmenetiségével, hiszen ha máskor nem, hát egy betegség esetén szembe kell majd nézni a követségi menedéken kívüli helyzettel.

A KREISKY-AKCIÓ

A várakozás nyugalma 1959 őszén, 1960 elején törték meg az újabb hajszálrepedések. Rómában egyelőre továbbra is komoly befolyással bírt az a konzervatív csoport, amely

²²⁶ MNL OL XIX–E–1–z–0064/60. 103. d. és MNL OL XIX–J–1–d/1. 6. d. 5. ö. e. Mindszenty édesanyjának, Pehm Jánosné halálának és végrendeletének ügye.

az állam és a katolikus egyház között nem javallt megegyezést, de még közeledést sem a szocialista országokhoz, mert a rendszert csak átmeneti „természetfölötti erőszaknak” tekintette. A csoport hangadója, Tardini bíboros államtitkár időről időre kijelentette, hogy továbbra is ellenzi Mindszenty távozását Magyarországról.²²⁷ Az új pápa és a zsinati előkészületek azonban mozdítottak kissé ezen a távolságtartó és passzív hozzáálláson. A Reuters hírügynökség 1959. február 3-án titkos forrásokra hivatkozva jelentette, hogy a Szentszék római kúriai szolgálatra akarja Mindszentyt felkérni, egyben felmentené az esztergomi érseki székből, és egy ideig nem nevezne meg utódot.²²⁸ A hírt nem cáfolták, meg sem erősítették, de a bécsi újságok ezzel voltak tele, amikor két Budapest-ről érkező amerikai diplomata találkozott Franz König bécsi bíboros érsekkel, aki a többi bíborosnál is bejáratosabb volt a pápához. Az érsek csak annyit mondott vendégeinek, hogy „a pápa megpróbál tenni valamit Mindszentyért”.²²⁹

Budapesten csak azt az egy lehetőséget képviselték, amit az 1957. március 9-ei nyilatkozat és az 1958. október 22-ei közlemény is tartalmazott, azaz a követség elhagyása esetén Mindszentyre az igazságszolgáltatás vár, és folytatnia kell büntetésének letöltését. Ez azonban egyre kevésbé hangzott fenyegetően, különösen 1959 tavasza után, amikor részlegesen ugyan, de először hirdettek amnesztiát az 1956-os forradalmat követő megtorlás elítélteinek, köztük annak a Tildy Zoltánnak, akinek a kormányból leginkább szerepe lehetett Mindszenty követségi menedékének előkészítésében. A Magyar Szocialista Munkáspárt bel- és külpolitikai céljait, az egyházpolitikában is meghirdetett népfrontos törekvéseit minden fölényes közönyösség ellenére beárnyékolta a bíboros státusának tisztázatlansága. Helyzetének megoldatlansága kétségtelenül gátolta a magyar–amerikai kapcsolatok normalizálását is. „A nemzetközi viszonyok fejlődésének jelenlegi szakaszában azonban elérkezettnek látjuk az időt arra – fogalmaz az MSZMP KB Politikai Bizottságának készített 1960. februári előterjesztés –, hogy a Mindszenty-problémát az Egyesült Államok felé támadó formában felvessük.”²³⁰ Miközben a kommunikáció eszközei között megmaradt az arrogancia és a fenyegetőzés Mindszenty „törvényes számonkérését” illetően, kiszivárgott, hogy bizonyos feltételek teljesülése esetén a politikusok esetleg kedvező döntést hoznának. A magyar kormányt érdekelni kezdte valamilyen megoldás, mivel Kádár – élve a Hruscsov által elindított olvadással – szeretne volna elfogadtatni magát a külfölddel és semlegesíteni akarta az Egye-

227 AMAE AD Série: Europe, 1956–1960, sous-série: Hongrie, dossier: 103 Questions religieuses, juillet 1958–décembre 1960. fol. 246. Jean Paul-Boncour francia követ 273. sz. távirata. Bp., 1960. május 3.

228 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 6. Cardinal Mindszenty–Austrian Embassy 75F164 – POL 30. Az amerikai külügyminisztérium 4915. sz. távirata a bécsi amerikai követségre, 1959. február 4.

229 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified 1959. Emlékeztető N. L. Aubuchon és Renaghan amerikai követségi alkalmazottak König bíborossal folytatott beszélgetéséről, 1959. február 18.

230 MNL OL M–KS 288. f. 5/172. ö. e. Az MSZMP KB Politikai Bizottságának 1960. március 1-jei ülésének anyagai: előterjesztés az MSZMP KB Politikai Bizottsághoz. Bp., 1960. február 26. (A forrás – teljesen vagy részleteiben – több kiadványban is megjelent. Lásd például Borhi László: *Magyar–amerikai kapcsolatok 1945–1989* i. m. 346–354.)

sült Nemzetek Szervezetének kritikáját. Az ENSZ ugyanis – bár képtelen volt megfékezni a magyarországi forradalom leverése utáni megtorlást – komoly nyomást gyakorolt a magyar kormányra: nemcsak függőben tartotta a magyar ENSZ-küldöttség megbízólevelének elfogadását, hanem a történetek kivizsgálására öt ország – Ausztrália, Dánia, Ceylon, Tunézia és Uruguay – képviselőiből álló, úgynevezett ötös bizottságot állított fel.²³¹ A bizottság 1957. június elején tette közzé jelentését a magyar forradalom hiteles történetéről. A tényfeltáró munka kedvezőtlenül befolyásolta a Kádár-kormány nemzetközi megítélését.

Céljához Kádár megragadta a Mindszenty-ügyben rejlő lehetőséget is, ezáltal a bíboros eszközzé vált a kormány politikai játszmáiban. Ennek következtében magyar

A püspöki kar nyilatkozata az ENSZ ötös bizottságával kapcsolatban. *Új Ember*, 1957. szeptember 8. Kiadását Shvoy Lajos kivételével a püspöki kar mindegyik tagja megszavazta, miután a kormány engedményeket helyezett kilátásba

résről 1960-tól az a kettősség jellemzi az ügy kezelését, hogy bár kényelmesnek és legelőnyösebbnek a *status quo* tűnt, ezzel párhuzamosan felértékelődött egy rugalmasabb hozzáállás és megkezdődött a feltételek átgondolása. Az MSZMP Politikai Bizottsága 1960. március 1-jei ülésén, az amerikai–magyar kapcsolatokat tárgyaló pontnál Kádár János, a párt első titkára világosan megfogalmazta, hogy Mindszenty helyzetének megváltoztatásához csak akkor fűződik érdeke a magyar kormánynak, ha az *politikai alku tárgya lehet*. „Hogyan lehet megúszni úgy, hogy a mi részünkről ne legyen presztízsveszteség [Mindszenty távozása]?” – tette fel a kérdést. „Ügy, hogy Mindszenty jelentkezik a magyar hatóságoknál; a magyar hatóságok garantálják, hogy 24 órán belül átteszik az osztrák határon és átadják, ha a pápa kötelezi magát, hogy belső, udvari szolgálatra rendeli, és a nyilvános politikai élettől elszigeteli. Körülbelül ez lenne az alku alapja, amin el lehetne indulni.”²³² A vázolt alkuban nem szerepelt a lemondatás. Ám már kiindulópontjában is tévedésen alapult: Nagy Imre és társai kivégzése után másfél évvel

231 A forradalom és a magyar kérdés az ENSZ-ben, 1956–1963. Tanulmányok, dokumentumok, kronológia. Szerk.: BÉKÉS Csaba és KECSKÉS D. Gusztáv. Magyar ENSZ Társaság, [Bp.], 2006. 151.

232 Mindszenty és a hatalom i. m. 71. Kádár János beszéde az MSZMP PB 1960. március 1-jei ülésén; Újabbán SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' halálra ítélve* i. m. 871–874:872.

a bizalmatlanság sokkal nagyobb volt a magyar kormány iránt, hogysem ezt az ajánlatot bárki elfogadhatta volna. Mégis ez volt az első alkalom, amikor vezető magyar politikus már nem Mindszenty azonnali bíróság elé állításáról beszélt, ha elhagyná a követségi menedéket! Ellenkezőleg, azt fejtegette, hogy Mindszenty bíróság elé állítása miért „nem megy”. Kádár pontosan látta, hogy egy újabb bírósági tortúra felszítaná a belső feszültségeket, visszafogná a konszolidációs törekvéseket, nem beszélve a garantálható nemzetközi megbélyegzésről. A lehetőségeket körbejárva nem közvetlen magyar–amerikai tárgyalásokat, hanem kerülő utat javasolt: a pápa környezetével könnyen kapcsolatot teremteni képes osztrák szövetségi külügyminiszter, Bruno Kreisky közvetítését az amerikaiak felé. (A közvetlen tárgyalás a Szentszékkal – részben a diplomáciai kapcsolatok hiánya, részben bizonyos valószínűsíthető feltételek támasztása miatt, mint például a vallásgyakorlás szabadságának érvényesítése, a kinevezések korlátozásának és ellenőrzöttségének feloldása, a békepapi mozgalom felszámolása – ekkor még fel sem merült.)

Kádár János ugyanis ezzel a javaslattal arra a közvetítői ajánlkozásra utalt, amit Bruno Kreisky osztrák külügyminiszter még 1958 őszén a pápaválasztó konklávéval összefüggésben tett, de nem a magyaroknak, mert Kádár erről először a budapesti szovjet nagykövettől hallott 1958. október 25-én.²³³ Az MSZMP vezetői addig nem is foglalkoztak érdemben a javaslattal, amíg fel nem merült az amerikai–magyar kapcsolatok normalizálása. Kádár majd' egy év múlva, 1959. augusztus 15-én arról tájékoztatta Tyentyij Stikov budapesti szovjet nagykövetet, hogy *„Tárgyalni akarunk a pápával és megállapodást akarunk kötni, hogy [Mindszentyt] elengedjük hozzájuk, hogy ne használják fel őt a Magyarországon fennálló rendszer és rend elleni támadásra. Ha csak egyszerűen elengedjük hozzájuk, akkor felléphet és propagandát folytathat Magyarország ellen.”*²³⁴ Ilyen előzmények után már semmi meglepő nincs abban, hogy amikor 1959 októberében Bruno Kreisky az osztrák–magyar kétoldalú tárgyalásokon világosan felajánlotta közbenjárását a Mindszenty-ügy megoldásához, a magyar külügyminiszter nem hárította azt el.²³⁵ Kreisky azzal érvelt, hogy a buzgó katolikus osztrák oktatásügyi miniszter nem támogatná a két állam közötti kulturális kapcsolatokról szóló megállapodást, ha csak nem látja jelét annak, hogy Magyarországon már másként bánnak a katolikus egyházzal és Mindszenty bíborossal. Sík Endre erre kijelentette, hogy ha Kreisky egy speciális, Mindszenty kiengedésére vonatkozó javaslatot tenne a magyar kormánynak, akkor azt *„komolyan mérlegelnék”*, sőt *„azt állította, hogy a kormány garantálná a bíborosnak*

233 AVP RF f. 077 op. 40. papka 204. gy. 4. Je. I. Gromov nagykövet feljegyzése a Kádár Jánossal folytatott beszélgetéséről. 1958. október 25. Közli BARÁTH Magdolna: *Szovjet diplomáciai jelentések Magyarországról 1956–1964.* Napvilág Kiadó–Politikatörténeti Intézet, Bp., 2012. 121–124:123.

234 AVP RF f. 077 op. 40. papka 204. gy. 4. l. 82. Ty. F. Stikov nagykövet feljegyzése a Kádár Jánossal folytatott beszélgetéséről. 1959. augusztus 15. Közli BARÁTH Magdolna: *Szovjet diplomáciai jelentések Magyarországról 1956–1964 i. m.* 173–176:174.

235 MNL OL XIX–J–1–j–0059541/16/1959. KÜM, Ausztria 5/a. 13. d. Sebes István bécsi magyar követ jelentése a magyar és az osztrák külügyminiszter tárgyalásáról, 1959. október 21. Közli GECSÉNYI Lajos (szerk.): *Iratok Magyarország és Ausztria kapcsolatainak történetéhez 1956–1964.* MNL OL, Bp., 2000. 151–154:153–154.

a szabad mozgást Magyarországon keresztül Ausztriába”. Csupán annyit kötött ki, hogy a kezdeményezés nem eredhet az amerikaiaktól.²³⁶ Kreisky titkárának az volt a benyomása – az elővigyázatosság és a beszédmód miatt –, hogy „a magyar külügyminiszter javaslata nem volt spontán, hanem előzetesen alaposan átgondolta és mérlegelte”. Stikov nagykövet már azt jelentette Moszkvába, hogy Sík kimondottan a római pápától várja a döntést: „mi legyen Mindszentyvel, de bármiféle feltétel nélkül. Kreisky megígérte, hogy bizonyos intézkedéseket tesznek ebben az ügyben. Sík véleménye szerint Kreisky, aki nemzetiségét tekintve zsidó, ezen az ügyön bizonyos tekintélyt akar szerezni a katolikusoknál.”²³⁷ Akár ezért, akár másért, de Kreisky vállalta a puhatólódzást az érdekelt feleknél, azaz az Amerikai Egyesült Államoknál és a Vatikánnál.

Amint az amerikaiak értesültek a dologról, azonnal kiértékeltek: „Úgy néz ki, hogy Sík Kreiskynek tett javaslata lehetőséget nyújt a magyar rezsimnek, hogy számottevően javítsa nemzetközi pozícióját. Ha a bíboros szabad mozgást kap és elhagyja az országot, sokan a rezsim javára fogják írni mint humanitárius, civilizált cselekedetet, és mint a nemzetközi kötelezettségek teljesítését. Ha a Vatikán vagy a bíboros elutasítja a javaslatot, akkor a rezsim szinte bizonyosan nyilvánosságra hozza az esetet, és ennek a propagandaértéke felbecsülhetetlen lesz a rezsim számára; ugyanezen az alapon, az USA abba a helyzetbe fog kerülni, hogy menedéket biztosít valakinek, aki már nincs közvetlen veszélyben, mivel egy »nagylelkű ajánlat« lehetővé teszi, hogy elhagyja a követséget és az országot.”²³⁸ Az amerikaiaknak nem volt komoly okuk arra, hogy ellenezzék a kezdeményezést. Kreisky tájékoztatta a bécsi apostoli nunciust is, aki viszont kételkedett abban, hogy Mindszenty elhagyná Magyarországot, mert akkor híveitől is el kellene szakadnia. Ellenvetésére az osztrák külügyminiszter azt találta mondani, hogy „amióta Mindszenty besétált az USA követségére, ugyanolyan messze van a híveitől, mintha Rómában lenne.”²³⁹ Teljesen másként vélekedett erről Mindszenty: jelenlétét sokkal értékesebbnek tekintette, mint részvételét akár a pápaválasztó konklávéban vagy a zsinaton, akár bármilyen munkát, amit távozása után végezhetne.

Ez idő tájt egy másik, hamvába holt akcióról is tudunk. Hassan Maher, az Egyesült Arab Köztársaság új budapesti – korábban Rómában szolgált – nagykövete bizalmasan azt árulta el olasz partnerének, hogy „bizonyos” magyar hatóságok megkeresték őt a Mindszenty-ügy megoldása érdekében. „A bíboros prímás helyzetét siralmasnak írták le

236 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified 1959. 1118. sz. távirat a bécsi amerikai követségről a budapesti amerikai képviseletre, 1959. október 21. (A következő idézet is innen – B. Ma.)

237 AVP RF f. 077. op. 40. papka 204. gy. 4. l. 135–136. Tyerentyij Stikov budapesti szovjet nagykövet 470. sz. jelentése Sík Endre külügyminiszterrel folytatott beszélgetéséről, 1959. november 12. Közli BARÁTH Magdolna: *Szovjet diplomáciai jelentések Magyarországról 1956–1964* i. m. 191–194:192–193.

238 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified 1959. Ackerson ügyvivő 109. sz. távirata az amerikai követségről a külügyminiszternek. Bp., 1959. november 4.

239 Uo. Box 1. Mindszenty–Classified 1959. Távirat Bécsből a budapesti amerikai követségre, 1959. október 21.; Ackerson ügyvivő 109. sz. távirata az amerikai követségről a külügyminiszternek. Bp., 1959. november 4.

előtte az amerikai követség épületében való elzártsága miatt; mivel azonban a főpap csak a Szentszék formális utasítására hajlandó elhagyni Magyarország területét, a bábkormány azt szeretné, ha a Vatikántól jönne kezdeményezés ebben a kérdésben. Kölcsönös megértés lenne abban, hogy a bíboros menlevelet kapna a magyar határig.”²⁴⁰ Maher az amerikai ügyvivőnek azt is felajánlotta, hogy puhatolózik a magyar kormánynál, de Ackerson ezt udvariasan elutasította.²⁴¹ A jóindulatú muszlim diplomata buzgólkodása csak akkor hagyott alább, amikor végre megértette, hogy az ügy kezelésére alkalmasabb egy „nyugati”, azaz keresztény diplomata.

A Kreisky-féle kezdeményezés a Magyar Szocialista Munkáspárton belüli politikai áramlatok közül a pragmatikusabb, de nem kevésbé ellentmondásos kádári vonalba illik

bele. Kádár arra a történelmi találkozóra alapozott, amelyre 1959 szeptemberében került sor: Nyikita Szergejevics Hruscsov szovjet pártfőtitkár – elsőként a szovjet pártvezetők közül – az Egyesült Államokba látogatott, és Camp Davidben találkozott Dwight D. Eisenhower amerikai elnökkel. Tárgyalásukon elhatározták egy újabb nagyhatalmi egyeztetés összehívását a következő év májusára Párizsba. Ugyanerre a találkozóra készülvén javasolta a budapesti amerikai ügyvivő a magyar rezsimmal kapcsolatos problémák átgondolását, amelyek szerint három kérdés köré csoportosíthatók: 1. az amerikai állampolgárokkal szembeni útlevél- és utazási

A két szuperhatalom, a Szovjetunió és az Amerikai Egyesült Államok vezetői közötti megbeszélések a világméretű enyhülési politika kezdetét jelezték. A képen Nyina Petrovna Hruscsova, Mamie Eisenhower, Nyikita Szergejevics Hruscsov és Dwight D. Eisenhower Camp Davidben, 1959. szeptember

korlátozások feloldása, 2. Mindszenty József bíboros kijuttatása az Egyesült Államok követségéről valamilyen biztonságos tartózkodási helyre, 3. az ügyvivők helyett nagykövetsere. Ugyanakkor nem javasolta a magyarkérdésben képviselt álláspont feladását az

240 AMAE AD Série: Europe, 1956–1960, sous-série: Hongrie, dossier: 103 Questions religieuses, juillet 1958–décembre 1960. fol. 185. Jean Paul-Boncour francia követ 977/979. sz. távirata. Bp., 1959. december 12.

241 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified 1959. Garret G. Ackerson levele a külügyminiszternek, 1959. december 11.

ENSZ-ben.²⁴² A világhatalmak tárgyalóasztalánál azonban a magyarkérdés mégsem került szóba, vagy nem úgy, ahogy azt a magyarok elvárták volna, mert a kérdés tálalását a szovjet diplomácia elhárította.²⁴³ Az amerikaiaknak a szovjetek, a szovjeteknek az amerikaiak számítottak, a két „nagy” Magyarország nemzetközi politikai jelentősége elenyésző volt. Mégis ez a csúcstalálkozó és az ezt előkészítő elemzések, valamint a folytatására tett erőfeszítések is inspirálták a magyar politikai adminisztrációt a Mindszentyvel kapcsolatos addigi cinikus közönyösség feladására és a megoldási lehetőségek kipróbálására. Óvatosan, de keresni kezdték az utat, amelyen összecsalálgatnak az amerikai és a magyar érdekek.

Ami 1959 szeptemberében Eisenhower és Hruscsov között Camp Davidben elmaradt, az pár hónappal később – legalábbis a magyar hírszerzés Vatikánból szerzett, kétes megbízhatóságú információi szerint – megtörtént egy másik csúcstalálkozón. Mindszenty sorsa nem kisebb eseményen, mint Eisenhower és XXIII. János pápa 1959. december 6-i vatikáni találkozásán került szóba. Az amerikai elnök megemlítette, hogy milyen előnyös lenne, ha Mindszenty minél előbb, akár már a párizsi csúcsértekezlet előtt elhagyhatná a budapesti amerikai követséget. Tardini bíboros államtitkár válaszában azt fejtegette, hogy a Vatikán nem kényszerítheti a bíbornokot, hogy kiszolgáltassa magát a magyar kormány kényére-kedvére, ellenben biztosan rávehető lenne a távozásra, ha a magyar kormány vele szemben pertörlet alkalmazna.²⁴⁴ Amennyiben az információ helytálló, akkor ez az első pillanat, amikor a magyar állammal szemben támasztott szentszéki feltételt regisztrálhatunk.

EGY POLITIKAI ALKU – ILLÚZIÓ ÉS REALITÁS

Kreisky lehetőségei az első körös egyeztetésig terjedtek. Amíg az amerikaiak hajlottak elfogadni a közvetítést, addig a Szentszék érdektelenül állt a kezdeményezéshez. Erről a bécsi amerikai követség küldött értesítést: *„a Vatikán választ adott az itteni pápai nunciuson keresztül. A válasz nemleges volt, és jelezte, hogy a Vatikán nem tanúsít érdeklődést semmilyen, a bíborossal kapcsolatos kezdeményezés iránt.”*²⁴⁵ A leforrázott Kreisky nem hagyta magát és visszakérdezett: milyen álláspontot képviselne a Vatikán, ha a magyar

242 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified 1959. Garret G. Ackerson budapesti ügyvivő levele Robert D. Murphy külügyminiszter-helyettes részére. London, 1959. augusztus 6.

243 AVP RF f. 077. op. 40. papka 204. gy. 4. l. 88–89. Tyerentyij Stikov budapesti szovjet nagykövet 318. sz. jelentése Fock Jenővel, az MSZMP KB titkárával folytatott beszélgetéséről, 1959. augusztus 19. Közölte BARÁTH Magdolna: *Szovjet diplomáciai jelentések Magyarországról 1956–1964* i. m. 177–179:178.

244 ÁBTL 3.2.3. Mt–764/5. 166–167. fol. „Arnold” fn. ügynök jelentése, 1960. július 22.

245 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified 1959. Freeman H. Matthews bécsi amerikai nagykövet 1550. sz. távirata a külügyminiszternek. Bécs, 1959. december 21.

Bruno Kreisky megbeszélése Opilio Rossi bécsi nunciussal. A Vatikán nem szorgalmazta az osztrák külügyminiszter közvetítői szerepét

kormány kezdeményezően lépne fel és szabad távozást biztosítana. Diplomatikusan választ kapott: ez új kérdés, amit akkor kell mérlegelni, ha bekövetkezik. A szentszéki álláspont következtében az osztrák kormány és személyesen Kreisky külügyminiszter egyelőre nem kívánt további lépéseket tenni.

Pontosan az következett be, amit egy amerikai diplomata jósolt: az ügy egyelőre elhalt, jelenleg az amerikaiak sem tehetnek semmit, de a magyarok bármikor kezdeményezhetnek tárgyalást, ami akkor fog megtörténni, ha Kádár elérkeztnek

látja az időt, hogy ezáltal is hitelesebbé tegye országát.²⁴⁶ Ez a pillanat következett be 1960 februárjában. Az év első negyedében a külügyi apparátus a Kreisky-akció kiszélesítésének tekinthető *politikai alku* kidolgozásán fáradozott. Az alapelveket Sík Endre külügyminiszter 1960. február 5-én Moszkvában egyeztetette Nyikolaj P. Firjubin szovjet külügyminiszter-helyettessel, aki azt javasolta, hogy olyan álláspontot kell képviselni, amely nem sérti Magyarországot és ezzel a szocialista tábor presztízsét. Ilyennek tekinthető az, ha Mindszenty kijön a követségről, feladja magát a magyar hatóságoknak, majd ezek után a Kádár-rezsim képviselői kedvező döntést hoznak. Azt is elképzelhetőnek tartotta, hogy megfelelő amerikai engedmények fejében – nint például a „magyarkérdés” végleges levétele az ENSZ napirendjéről – kiengedjék az országból Mindszentyt.²⁴⁷ A Politikai Bizottság 1960. március 1-jei ülése után három héttel, március 25-ei keltezéssel elkészült az *első* hivatalos kormányzati irat, amely kifejezetten Mindszenty helyzetével foglalkozott, lényegében úgy, ahogyan azt a magyar külügyminiszter és a szovjet külügyminiszter-helyettes megbeszélte.²⁴⁸

246 Uo. Box 6. Cardinal Mindszenty–Austrian Embassy 75F164 – POL 30. A bécsi amerikai nagykövetség 4618. sz. távirata az amerikai külügyminisztériumba, 1960. január 11.

247 MNL OL XIX–J–1–j–SZU TÜK–IV–138/1–1960 (9. d.) Idézi BARÁTH Magdolna: *Szovjet diplomáciai jelentések Magyarországról 1956–1964* i. m. 194.

248 MNL OL M–KS 288. f. 32/1960/11. ó. e. 161. fol. Az MSZMP KB külügyi osztálya és a külügyminisztérium előterjesztése az MSZMP KB Politikai Bizottságához Mindszenty József hercegprímás helyzetének rendezése tárgyában. Bp., 1960. március 25. Szövegét több kötet is közli, például BORHI László: *Magyar–amerikai kapcsolatok 1945–1989* i. m. 354–361; *Mindszenty és a hatalom* i. m. 74–82:76–77.; SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' halálra ítélve* i. m. 875–882.

Az elemzés több érvet hozott fel a status quo mellett, mint ellene, és lényegében nem támogatta a kádári „csendes diplomáciát”. A változtatás *ellen* három fő szempontot sorolt fel: 1. ha Mindszenty a magyar hatóságok kezére kerülne, az ellene esedékes bírói eljárás, még a legendásabb házi őrizettel járó is, felújítja a mártíromság mítoszát, 2. ha külföldre távozna, haláláig a legjelentősebb emigrációs vezérré válna, 3. a magyar egyház újfent az érdeklődés középpontjába kerülne bel- és külföldön egyaránt, miközben már kialakult egy Mindszenty nélküli – és részben elleni – új egyházi vezetés. A változtatás *mellett* – aminek a végén Mindszentyt hazai kényszerlakhelyre telepítenék vagy külföldre engednék – az ENSZ Közgyűlés őszi ülészakára időzíthető politikai alkuba vetett bizalom szólt: a politikai alku tétje ne legyen kevesebb, mint a magyar kérdés levétele az ENSZ napirendjéről. Az erre irányuló magyar diplomáciai akciók ugyanis rendre eredménytelennek bizonyultak, ezért most a bíborost is „áruba bocsátották”. A remélt alku lényege: az Egyesült Államok hozzásegíti Magyarországot az ENSZ-vizsgálat befejezéséhez és a magyar delegáció mandátumának elismeréséhez, cserébe „megszabadulhat” a vendégétől. Ezért az „árért” már visszakozott volna a magyar kormány attól az állásponttól, hogy Mindszenty „elítélt bűnöző”. Annak garantálása, hogy Mindszentyt távozása után korlátozzák egyházfői szerepében és közéleti működésében, magától értetődő volt. Ennek módjára – Csizmadia Andor egyetemi tanár személyében – kánonjogi szakértőt is igénybe vettek, aki Mindszenty funkcióinak (püspök, érsek, prímás) rendezésére több lehetséges kimenetelt vezetett le. A legkedvezőbbnek azt a verziót minősítette, ha „Mindszenty új helyzetbe kerülése esetén is eltűrheti a pápa a jelenlegi helyzetet, amelyben az esztergomi püspöki jogkört érseki helynök, az érseki és prímási jogkört ténylegesen a kalocsai érsek gyakorolja. [...] Ez jelenti a Vatikán számára a legkisebb elvi engedményt. Számunkra is ez a legegyszerűbb megoldás lenne.”²⁴⁹ Ez a következtetés megmagyarázza, hogy a kormányfeltételek között miért nem súlyponti elem Mindszenty lemondatása. Legalábbis 1963 őszéig nem az.

Ez a stratégia jól érzett rá a lehetőségekre, mert az Egyesült Államok és a Szentszék álláspontja is ugyanabba az irányba látszott elmozdulni. Egy római hírszerző ugyanis – a Reuters egy évvel korábbi értesüléséhez hasonlóan – arról szerzett tudomást, hogy a pápai államtitkárság hajlandó lenne lemondatni Mindszentyt az esztergomi érsekségről, ha a magyar kormány engedné kivándorolni.²⁵⁰ A makacs hírt az táplálhatta, hogy a Vatikánban Mindszenty bevonását tervezték az egyetemes zsinat Központi Előkészítő Bizottságába,²⁵¹ amelynek tagjait 1960. június 15-én nevezte ki a pápa. A tervtől

249 MNL OL M–KS 288. f. 5/176. ö. e. 56–57. fol. és MNL OL XIX–J–1–u Péter János iratai, 1960. 49. d. Az MSZMP KB Külügyi Osztályának előterjesztése az MSZMP PB részére. Bp., 1960. március 25. (Az irat nem nevezi meg Csizmadia Andort, de hozzáértése alapján őt véljük szerzőnek, mivel az már igazolt, hogy megbízási díj ellenében rendszeresen végzett szakértői munkát.) – Megjegyzés: 1959. június 6-ától Schwarz-Eggenhofer Artúr addigi általános helynök apostoli kormányzóként vezette az esztergomi főegyházmegyét, 1969-ben Szabó Imre segédpüspök követte ugyancsak apostoli kormányzóként.

250 ÁBTL 3.2.3. Mt–764/5. 40. fol. „Amadeo” [= Holik-Barabás László, Banfi Florio irodalom- és művelődéstörténész, további fedőneve: Arnold] fn. ügynök jelentése, 1960. március 15.

251 ÖStA, AdR, BMfAA, Sektion II-pol. ZI.39-Pol/60. Joseph Kripp szentszéki osztrák nagykövet jelentése Bruno Kreisky szövetségi külügyminiszternek, 1960. június 21.; ÁBTL 3.2.3. Mt–764/5. 129. fol. „Amadeo” fn. ügynök

azonban a várható diplomáciai bonyodalmak miatt mégiscsak elálltak, holott látványos gesztus lett volna a szabad mozgásában korlátozott bíboros felé, akit körülményei dacára is az első hely illette meg a magyarországi klérusban.

A bíboros ügyének összekötése a magyarkérdéssel teljesen ésszerű, de eltúlzott elem volt az ENSZ-vizsgálat beszüntetésére irányuló magyar törekvésekben. Hamar kiderült ugyanis, hogy a magyar kormánynak sokkal meggyőzőbb lépést kellett tennie az 1956-os forradalom következményeinek „megbocsátásáért”, és „csak” Mindszenty kiengedése oly csekély ellentételezés lett volna, hogy az „üzlet” nem jött létre. Washington ragaszkodott a magyarkérdés napirenden tartásához és az összes 1956-os politikai elítélt – nem csak Mindszenty – szabadságához.²⁵² Bár néhány hazai politikus egy ideig még bízott abban, hogy az amerikaiak katolikus elnöke és a Vatikán valójában Mindszenty egyházi pozíciójának és politikai befolyásának visszaállítását szeretné, így a megoldás kulcsa a bíboros kiengedése lenne, de a Washingtonban szolgáló Radványi János ügyvivő kiábrándítóan jelezte: soha egyetlen amerikai diplomata nem hozta szóba Mindszentyt a magyarkérdéssel összefüggésben, és szerinte a magyarkérdés megoldására addig nincs remény, amíg az összes 1956-os elítéltet szabadon nem bocsátják.²⁵³ Igaza lett: a forradalmárok 1963-ban kiszabadultak, Mindszenty 1971-ig maradt. A Szentek sem kívánta Mindszentyt az ország elhagyására utasítani, az első pillanattól az utolsóig axiómának tekintette, hogy a bíboros *kizárólag szabad akaratából* távozzék, ha egyáltalán rászánja magát erre. Az a nagy esély is elúszott, hogy maga Eisenhower és Hruscsov mozdítsa elő a Mindszenty-ügy megoldását. A nagyhatalmi csúcs-találkozó ugyanis megghiúsult a Szovjetunió területe felett 1960. május 1-jén lelőtt U–2 amerikai felderítő repülőgép botránya miatt. A tagadhatatlan légi kémkedés következtében a két nagyhatalom viszonya újból feszültté vált, a magyar külpolitika céljai közül pedig átmenetileg kikerült a magyar–amerikai viszony normalizálása. A magyarkérdés az ENSZ Közgyűlés napirendjén, Mindszenty pedig a budapesti amerikai követségen maradt. Holott a megoldás előmozdítására Kádár közvetlenül is tett utalást amerikai diplomatáknak, amikor az ENSZ Közgyűlés 1960. októberi ülészakára New Yorkba utazott. *„A jelenlegi helyzet a mi javunkra szolgál. Hogy miért? Mert a szegény ördög boldogtalan a maguk budapesti követségén. Semlegesítettük őt. Amíg ott van, nincsen semmi gondunk.”* Amint elismeri az Egyesült Államok, hogy *„létezik egy népköztársaság Kádárral az élen, nem lesz egyetlen problémánk sem”*.²⁵⁴ Bárhogy is tekintettek Mindszentyre,

jelentése, 1960. június 20. – Megjegyzés: Mindszenty bizottsági tagságát a hírszerzés más forrásai is megerősítették: Uo. 147. fol. Értékelő jelentés, 1960. július 4. Az említett bizottságba végül két magyar pap került be: Grösz József kalocsai érsek és Radó Polikárp bencés szerzetes. Grösz kiválasztása a különleges figyelem jele Magyarország iránt, mivel a püspöki hierarchia mintegy kétezer tagjából csupán hetvenen lettek tagok. Gröszön kívül a kommunista államokból még Wyszyński varsói és Josip Anton Ujčić belgrádi érseket válogatták be.

252 BORHI László: *Magyar–amerikai kapcsolatok 1945–1989* i. m. 93–96.; János RADVÁNYI: *Hungary and the Superpowers. The 1956 Revolution and Realpolitik*. Hoover Press, Stanford, 1972. 92–97.

253 János RADVÁNYI: *Hungary and the Superpowers* i. m. 111–112.

254 SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' halálra ítelve* i. m. 888–889. Utasítás a külügyminisztériumból a budapesti követségnek. Washington, 1960. október 21. Tárgy: Kádár néhány informális megjegyzése.

akár mint egy nagy lelki erővel bíró bíborosra, akár mint egy „szegény ördögre”, 1960-ban csigalassúsággal, de megkezdődött egy mindenki számára elfogadható forгатókönyv kidolgozása a bíboros kijuttatására. A megoldástól még több mint tíz esztendő választotta el az érdekelteket, eközben voltak zökkenők és visszalépések, de maga a folyamat nem szakadt meg végérvényesen. Azonnali és kemény elutasítás helyett ezentúl a „megbeszélések” prolongálásáról lehet inkább beszélni.

A magyar delegáció Kádár Jánossal az ENSZ-ben, 1960. október

Újabb reménnyel kecsegtetett az a tény, hogy 1960 őszén az amerikai elnökválasztáson a demokrata John Fitzgerald Kennedy legyőzte riválisát, a republikánus Richard Nixont. Az 1961 januárjától hivatalba lépett Kennedy az Egyesült Államok 35., de első katolikus elnöke az elszigetelődés helyett a kapcsolatépítést preferálta, és – az időközben kialakult atomerő-egyensúly miatt – előnyben részesítette a Moszkvával folytatandó fegyverzet-ellenőrzési és leszerelési tárgyalásokat. Megváltozott az Egyesült Államok katonai stratégiája is: agresszió esetén a nukleáris világháborúval fenyegető „tömeges megtorlás” helyébe a hagyományos fegyverzettel történő „rugalmas reagálás” doktrínája lépett. Mindezzel esély nyílt a magyarkérdés lezárására is.²⁵⁵

Mindszenty 1961. január 12-én az új elnöktől menedékének további fenntartását kérte, egyúttal másfél oldalon összefoglalta a külügyi apparátus előtt már ismert nézeteit és megfigyeléseit az ateizmussal sújtott hazájáról és a világ Magyarország iránti érdektelenségéről.²⁵⁶ Kennedy – bár tanácsadói óvták tőle – az amerikai elnökök közül 1961. február 10-én elsőként válaszolt írásban a bíborosnak, és egy rövid levélben

255 A State Department illetékesei 1961. február 21-én azt javasolták, hogy az USA ENSZ-missziója „a lehető leggyorsabban szabaduljon meg a magyarkérdéstől”. BORHI László: *Magyar–amerikai kapcsolatok 1945–1989* i. m. 90.; NARA RG 59. General Records of the Department of State. CDF 1960–63. Box 2861. 864.413/3–3161. H. G. Torbert, Jr. ügyvivő levele Harold C. Vedelerhez, a kelet-európai osztály vezetőjéhez. Bp., 1961. március 31. Közli SOMORJAI Ádám: *Mindszenty bíboros követési levelei az Egyesült Államok elnökeihez 1956–1971* i. m. 135–139. (magyarul), 551–554. (angolul).

256 NARA RG 59. General Records of the Department of State. CDF 1960–63. Box 2861. 864.413/2–361. Mindszenty József levele J. F. Kennedy elnökhöz, 1961. január 12.; ugyanez RG 59. General Records of the Department of State. Bureau of European Affairs, Office of Eastern European Affairs, Records Relating to Hungary 1941–1977, Entry A–1(5577), Lot 75 D 45, Box 11. I. Nov 1, 1962–April 30. 1963. Közli SOMORJAI Ádám: *Mindszenty bíboros követési levelei az Egyesült Államok elnökeihez 1956–1971* i. m. 127–129. (magyarul), 540–542. (angolul).

együttérzéséről és a menedék fenntartásáról biztosította.²⁵⁷ A válasz gyógyír volt a bíboros zaklatott lelkének. Mert a bíboros lelkiállapotát az amerikai ügyvivő meglehetősen borongósnek látta, főleg azért, mert „még mindig bizonytalan azzal kapcsolatban, hogy mit kellett volna tennie, és milyen lépés volt elvárható tőle az ésszerűség határain belül bizonyos kritikus pillanatokban, elsősorban 1956. november 4-én”.²⁵⁸ Az elnöki válasz, a tény, hogy nem csak egy kurta szóbeli üzenetet kapott („az elnök megkapta levelét”), örömmel töltötte el és javította kedélyét. Viszont bekövetkezett az, amitől az apparátus

tartott: az írásbeli válaszon felbátorodva március 13-án újabb levelet írt az elnökhöz, az év folyamán további hatot, 1962-ben még négyet, 1963-ban kilencet. Összesen 21 levelet írt Kennedyhez, mintha legalábbis külpolitikai tanácsadója lenne. Sőt volt, amelyikben az egyenlőtlen bánásmódot kérte számon az elnökön: az Egyesült Államok tiltakozott Kelet-Németország jogsértései ellen, míg a hasonló magyarországi esetek miatt nem.²⁵⁹ Ha abban bízott, hogy levelezésük rendszeres lesz, akkor csalódnia kellett, a Fehér Ház visszatért a korábbi gyakorlathoz, és azt tíz éven át fenn is tartotta.

Az amerikai elnök új politikájának köszönhetően Mindszentyvel kapcsolatban is különböző hírek röppentek föl szenzációs találkozásokról és titkos alkukról. Amikor 1961 végén Cicognani bíboros államtitkár az Amerikai Egyesült Államokban tett rövid látogatást (ahol 1933 és 1958 között apostoli delegátusként szolgált, majd 1961-ben, Tardini halála után, 78 évesen lett XXIII. János államtitkára), a sajtó alappal feltételezte, hogy John F. Kennedy elnökkel, illetve David Dean Rusk külügyminiszterrel, valamint Johnson alelnökkel és több külügyi tisztviselővel Mind-

Az Amerikai Egyesült Államok első katolikus elnöke, J. F. Kennedy esküvői fotója, háttérben a newporti (Rhode Island) templom bejárata, 1953. szeptember 12.

257 NARA RG 59. General Records of the Department of State. CDF 1960–63. Box 2681. 864.413/2–1061. J. F. Kennedy levele Mindszenty Józsefhez. Közli SOMORJAI Ádám: *Mindszenty bíboros követségi levelei az Egyesült Államok elnökeihez 1956–1971.* i. m. 131. (magyarul), 546. (angolul).

258 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified 1961. H. G. Torbert, Jr. ügyvivő levele Harold C. Vedelerhez, az amerikai külügyminisztérium kelet-európai osztályának vezetőjéhez. Bp., 1961. augusztus 31.

259 NARA RG 59. General Records of the Department of State. CDF 1960–63. Box 2681. 864.413/3–1461. Mindszenty József levele Kennedy elnökhöz. 1961. március 13. Közölte SOMORJAI Ádám: *Mindszenty bíboros követségi levelei az Egyesült Államok elnökeihez 1956–1971.* i. m. 132–134. (magyarul), 549–551. (angolul).

szenty bíboros távozásáról is tárgyalt.²⁶⁰ Egyetértettek, hogy az esetleges tárgyalásokon el kell kerülni, hogy a magyar kormány saját kikötései mellett járuljon hozzá Mindszenty eltávozásához. A bennfentesek azt is tudni vélték, hogy magyar részről mind a Vatikánt, mind az Egyesült Államokat úgy tájékoztatták, hogy a bíboros menedékének lezárása és kiutazása semmilyen nehézséget nem jelentene. A hír valóságtartalmát megpróbálta kinyomozni a szentszéki osztrák követ, de csak cáfolatot kapott Dell'Acquától, az Apostoli Szentszék Államtitkárságának magas beosztású munkatársától: „... messzemenő spekulációkról és feltételezésekről van szó a sajtóban. A magyar kormány valóban foglalkozni látszik ilyen megfontolásokkal, de a bíboros államtitkár Amerikában ezt a témát tulajdonképp nem hozta szóba, és a Vatikán nézete szerint egyes-egyedül Mindszenty bíboros döntésén múlik, hogy akarja-e befejezni menedékét az amerikai nagykövetségen és Magyarországot elhagyni, vagy nem. Ez nem a Kúria dolga...”²⁶¹

Rómának ezt a véleményét Mindszenty csak sejthette, viszont az újságokból bizonyosan ismerte Kállai Gyula miniszterelnök-helyettes kijelentését, amit 1961. december 4-én egy sajtótájékoztatón tett: a magyar kormány az amerikai–magyar kapcsolatok javulása esetén kész tárgyalni az ő helyzetéről. Ennek hallatán Mindszenty még karácsony előtt írt egy levelet Rusk külügyminiszternek. Három lehetőséget vetett fel jelenlegi státuszának megváltoztatására:

1. szabadon bocsátják és visszaveheti egyházi funkcióit,
2. szabadon bocsátják, de feltételekkel, köztük a rendszer iránti hűségesküvel,
3. távozik Magyarországról és lemond egyházi tisztségeiről.

Mindszenty mindegyik verziót kizárta. Ugyanakkor nem említett egy negyedik lehetőséget, mégpedig azt, hogy távozik Magyarországról, de anélkül, hogy lemondana funkcióiról, bár nem gyakorolná azokat.

Ez a lehetőség viszont – épp csak megemlítve ugyan, de – felmerült azon a washingtoni megbeszélésen, amelyen Egidio Vagnozzi apostoli delegátus és a State Department kelet-európai, illetve nyugat-európai ügyekért felelős irodáinak vezetői (Harold C. Vedeler és August Velletri) vettek részt 1962. február 13-án. Az apostoli delegátus úgy gondolta, az a legjobb megoldás, ha Mindszenty marad a követségen. Ehhez az amerikai fél azzal csatlakozott, hogy a jelenlegi politikai helyzet nem alkalmas arra, hogy az USA kezdeményezően lépjen fel.²⁶² 1962. május 2-án Washingtonban újabb egyeztetésre került sor. Ezen Vagnozzi elmondta, hogy XXIII. János pápa és Cicognani

260 MNL OL XIX-A-21-d-0022-7/1962. 16. d. A Vatikán politikája és az Egyetemes Zsinat. Tájékoztató jelentés. Bp., 1962. június 26.

261 ÖStA, AdR, BMfAA, Sektion II-pol. ZL59-Pol/61. Az Osztrák Szentszéki Nagykövetség jelentése Bruno Kreisky szövetségi külügyminiszternek, 1961. december 7. Tárgy: Mindszenty bíboros szabadon engedése? (Aláhúzás az eredetiben – B. Ma.)

262 NARA RG 59. General Records of the Department of State. Bureau of European Affairs, Office of Eastern European Affairs, Records Relating to Hungary 1941–1977, Entry A-1(5577), Lot 75 D 45, Box 11. Refuge Part Four, 1962. Emlékeztető E. Vagnozzi, Harold C. Vedeler és August Velletri megbeszéléséről. Washington, 1962. február 13. Tárgy: Mindszenty bíboros levele menedékével kapcsolatban. Közli SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' halálra ítélve* i. m. 894–896.

bíboros is úgy vélik, „a fennálló körülmények nem alkalmasak arra, hogy erőfeszítéseket tegyenek a bíboros menedéki helyzetének megoldására”. Sőt ellenkezőleg, úgy vélik, az a kívánatos, hogy a bíboros Magyarországon maradjon mint a „magyar nép lelki vezére”. Ha most elhagyná az országot, az nyomasztó hatással lenne az emberek hangulatára.²⁶³ A magyar pártvezetők azonban – megbízható forrásból, feltehetően a római Pápai Magyar Egyházi Intézetből származó információk alapján – arról is tudtak, hogy a Szent-szék négy feltétel teljesülése esetén mégis hajlandó lenne előmozdítani Mindszenty távozását: a magyar kormány 1. tegye lehetővé az üres püspöki székek betöltését, 2. hagyja jóvá a magyar hierarchia átszervezését, 3. „fogadja el egy hercegprímásnak a Vatikán által történő kinevezését”, és 4. ne akadályozza a békepapokkal szemben hozott egyházi büntetések végrehajtását. E feltételek elfogadása esetén Mindszentyt Rómába hívnák, és valószínűleg a Szemináriumok és Tanulmányi Intézetek vagy a Szentségi Kongregáció helyettes vezetőjévé neveznék ki.²⁶⁴ Normális körülmények között teljesen indokolatlan a primási kinevezés kiemelése a püspöki helyek szabad betöltésének általános igényéből, nem is szólva arról, hogy az adott pillanatban Mindszenty személyében volt primása az országnak. Ha ez valóban felmerült a pápai kúrián, akkor ez annyit jelent, hogy Mindszenty letételének gondolata már ekkor szóba került Rómában (is).

Láthatjuk tehát, hogy párhuzamosan két álláspont létezett: egy *minden változást időszerűtlennek tekintő* és egy *elmozduláspárti*. Utóbbin nagyot lendített, hogy a Szent-szék – összefüggésben a zsinati előkészületekkel – lépéseket tett az akadályoztatott püspökök, köztük Mindszenty római meghívására. A zsinati részvétel ismét kiváló megoldási lehetőséget kínált az amerikaiaknak is, akiknek a status quo megfelelt ugyan (sütkérezhettek a hazai lakosság és a nemzetközi közvélemény tiszteletében, amiért „védelmezik” a bíborost), de nyilvánvaló volt, hogy a magyar–amerikai kapcsolatok javításának hosszú távú igénye kikényszeríti a menedéknújtás megváltoztatását.

RÁHANGOLÓDÁS A „KELETI POLITIKÁRA”

Az 1960-as évek enyhülő nemzetközi légköre új vágányra terelte a szocialista tábor és a Szent-szék viszonyát. A változás nyitányának azt az üdvözetet szokás tekinteni, amelyet Nyikita Szergejevics Hruscsov, a Szovjetunió Kommunista Pártjának akkori első

263 Uo. Box 11. Refuge Part Four, 1962. Emlékeztető E. Vagnozzi, Harold C. Vedeler és August Velletri megbeszéléséről. Washington, 1962. május 2. Tárgy: Mindszenty bíboros helyzete. Szövegét magyarul közli SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' halálra ítélve* i. m. 896–897.

264 MNL OL XIX–A–21–e–0022–6/1962/Eln. 4. ő. e. 28. d. „A Mindszenty kérdés megvitatása a Vatikánban” című, megbízható forrásra hivatkozó jelentést küldi Galambos József belügyminiszter-helyettes Prantner Józsefnek, az ÁEH elnökének. Bp., 1962. március 24.; hasonló tartalom: MNL OL XIX–A–21–d–0022–7/1962. 16. d. A Vatikán politikája és az Egyetemes Zsinat. Tájékoztató jelentés. Bp., 1962. június 26. A feltételeket 1962 elején fogalmazták meg a Szent-szék részéről, amelyeket a jelentés szerint Cicognani vatikáni államtitkár közölt az amerikai elnökkel és apparátusával.

titkára, egyben az ország miniszterelnöke küldött XXIII. János pápa 80. születésnapjára 1961. november 25-én. A szokatlan gesztusnak azonban több, e helyütt csak érintőlegesen bemutatható előzménye volt. Emlékeztetünk az Oroszország népeihez szóló apostoli levélre, amelynek kibocsátásával szinte egy időben, 1952 nyarán került sor Firenzében egy több éven átívelő eszmecsere-sorozat nyitányára, amelyen a keresztény civilizációnak a világban elfoglalt aktuális helyzetét, békeerősítő képességét és a népek egyesítését elemezték. Giorgio La Pira firenzei polgármester, a rendezvény ötletgazdájának személyében az enyhülés elkötelezett katolikus aktivistája lépett színre. Ezt az első összejövetelt még egy sor követte, ami elképzelhetetlen a Vatikán jóváhagyása nélkül. La Pira többször találkozott a Szovjetunió olaszországi nagykövetével is, kifejtve neki, hogy „igazi béke” nem lehetséges „vallási béke nélkül”, ami magában foglalja „a püspökök, papok és hívek szabadon bocsátását” is.²⁶⁵ La Pirának nem véletlenül lesz szerepe a Mindszenty-ügy rendezésében is.

Giorgio La Pira (1904–1977), Firenze kereszténydemokrata polgármestere 1952 körül. Élete végéig a politikai párbeszédet szolgálta

A barátságos jelzésekre Hruscsov nyitottnak mutatkozott. Az első közeledési kísérletre 1956. augusztus 21-én került sor, amikor Dimitrij Pogidajev római szovjet ügyvivő „udvariassági látogatást” tett Fietta olaszországi apostoli nunciussnál. A találkozón a szovjet diplomata átadott két fontos dokumentumot: a Szovjetunió Legfelső Tanácsának memorandumát a leszerelésről és Moszkva állásfoglalását a Szezei-csatorna világot meglepő államosításáról. A magyar forradalom eltiprása azonban egy időre mindennemű közeledést jegelt, de a kölcsönös megsemmisítéstől való félelem törvényszerűen újjáélesztette azt. 1958-ban Moszkva csatlakozásra szólította fel a Vatikánt az atom- és hidrogénfegyver bevetése elleni küzdelemhez (és egyoldalúan felajánlotta az atomkísérletek befagyasztását).²⁶⁶ Ezt sokan csupán olcsó propagandának vélték, holott a Szovjetunió 1958-ban kivonta a szovjet csapatokat Romániából és egy hadosztályt Magyarországról is, két év múlva pedig Hruscsov ország-világ előtt bejelentette az úgynevezett békeoffenzívát.

265 Philippe CHENAUX: *L'Église catholique et communisme en Europe (1917–1989)* i. m. 222–225.

266 AVP RF f. 98. op. 41. papka 54. gy. 21. A Szovjetunió olaszországi nagykövete, T. Fomin jelentése a szovjet külügyminisztérium I. európai osztálya helyettes vezetőjének, P. M. Medvedovszkijnak. Róma, 1958. június 12.; Uo. A Szovjetunió olaszországi nagykövete a római apostoli nunciaturának. Róma, 1958. április 8.

A személyesebb hangvételi lépéseknek is jelentősége volt. Az első, még méltányolatlanul maradt jelzés az Örök Városból érkezett: Antonio Messineo befolyásos jezsuita megbízásából 1960 tavaszán Hruscsov egy olasz festményt kapott ajándékba.²⁶⁷ Ezt követően 1961 derekán Hruscsov a Vatikánról nem mint az imperializmus szövetségeséről, hanem mint a katolikus egyház műemlékéről beszélt, amelyet atomháború esetén meg kell kímélni.²⁶⁸ A világ figyelmét is felkeltő, fordulópontként ismert, említett születésnap üzenet pedig elismeréssel szólt a pápa és a pápaság béke iránti elkötelezettségéről, amelynek fontos állomása volt a fegyverkezési versenyt elítélő, 1961. május 15-én kiadott *Mater et Magistra* kezdetű pápai enciklika. A születésnap üzenetét sokan „szemfényvesztő manővernek” tekintették, XXIII. János pápa azonban megköszönte Hruscsov figyelmességét, és az orosz népnek békét és előrehaladást kívánt.²⁶⁹

A pápa bizonyította, komolyan gondolja, hogy a hit, a keresztény világnézet és az elvek szilárd védelmezése közben minden alkalmat ki lehet és ki is kell használni annak megmutatására, hogy a népek jövője a légkör enyhülésétől függ. Meglett kora ellenére hozzálátott, hogy áttörje azt a falat, amely a második világháború vége óta választotta Európa keleti és nyugati felét. Az „enyhülés verebe a kézben kedvezőbb, mint a békegalamb a háztetőn” – jellemezte a helyzetet Agostino Casaroli, a Mindszenty-ügy megoldásában és a vatikáni keleti politika formálásában kulcsszerepet betöltő szentszéki diplomata évtizedekkel később.²⁷⁰ A hasonlat annyit jelentett, hogy a Vatikán csatlakozott az enyhülési folyamathoz, ezzel lerakta a párbeszédhez vezető „keleti politika” alapjait, amit a vasfüggönyön túl élő katolikusok helyzetének javítása és az ortodox egyházakhoz való közeledés motivált. Mindszenty sorsa szempontjából az a lényeg, hogy a Szentszék és a nagyhatalmak lassan azonos irányba fordultak: az enyhülés felé. Rabságnak beillő helyzetének rendezését ezúttal az a körvonalazódó terv látszott előmozdítani, amely a népi demokratikus államok püspökeinek zsinati részvételét célozta meg.

1962 tavaszán Francesco Lardone ankarai internuncius XXIII. János pápa megbízásából diszkréten felvette a kapcsolatot a törökországi szovjet nagykövettel, majd

267 AVP RF f. 98. op. 43. papka 60. gy. 16. Antonio Ambra sajtó-hírhírnökösi igazgató levele Hruscsovhoz, Róma, 1960. január 13.; a levél, illetve az ajándék értékelése uo.: P. M. Medvedovszkij, a szovjet külügyminisztérium I. európai osztálya helyettes vezetőjének 753. sz. levele O. A. Projanovszkijnak, Hruscsov titkárságvezetőjének, 1960. május 4.

268 ÖStA, AdR, BMfAA, Sektion II-pol. ZI.7-Pol/63. Johannes Coreth szentszéki osztrák nagykövet jelentése Bruno Kreisky szövetségi külügyminiszternek, 1963. november 14. Tárgy: A Vatikán a „Slipj-ügyről”. Melléklet: *Kathpress*, 1963. január 9. Luitpold A. Dorn római tudósító összefoglalója.

269 ÖStA, AdR, BMfAA, Sektion II-pol. ZI.57-Pol/61. Johannes Coreth szentszéki osztrák nagykövet jelentése Bruno Kreisky szövetségi külügyminiszternek, 1961. december 2. Tárgy: Hruscsov születésnap üdvözlője a Szentatyához. – A követ jelentése szerint XII. Piusz sem hagyott volna válasz nélkül egy ilyen üzenetnek, de a különbség kettejük között az, hogy ő soha nem kapott volna ilyen üdvözlőt. Tévedett, mert XII. Piusz 1956 márciusában, 80. születésnapjára, üdvözlő táviratot kapott az NDK miniszterelnök-helyettesétől, a keleti CDU fejtől, Otto Nuschkétól – egyedüli gratulációként a keleti blokk államfői köréből, amit a pápa *L'Osservatore Romano*-ban nyilvánosan is megköszönt. Hansjakob STEHLE: *Geheimdiplomatie im Vatikan. Die Päpste und die Kommunisten* i. m. 276.

270 Erich LEITENBERGER: *Ostpolitik: Dialog über Sachfragen. Die Furche*, 33. évf. 48. sz. 1977. december 2.

a szocialista tömb más diplomataival is.²⁷¹ A semleges helyszín feltűnés nélkül lehetővé tette, hogy tolmácsolja a pápa meghívását néhány, a Szovjetunióban élő katolikus püspök számára, hogy vegyenek részt az egyetemes zsinaton.²⁷² 1962. április 30-án a törökországi magyar követségen puhatolózott, vajon a magyar püspökök, köztük Mindszenty József bíboros, részt vehetnek-e a II. vatikáni zsinat október 11-i megnyitásán.²⁷³ Feltételekről ezúttal nem volt szó. A kérdéssel az MSZMP külügyi titkára, Nemes Dezső foglalkozott, aki összefüggést látott az 1956-os politikai elítéltek kiengedését egy általános amnesztia keretében szorgalmazó amerikai javaslat, a Mindszenty-ügy és a Vatikán érdeklődése között.²⁷⁴ Feltételezése szerint az amerikaiak arra számítanak, hogy a közkegyelemmel gyorsan és „olcsón” (a magyarkérdés semlegesítése vagy más komoly ellentételezés nélkül) megoldják a bíboros ügyét is, hiszen amnesztia esetén nem tartóztatnák le, ha a zsinatra utazván elhagyná a követséget, és még csak garanciákat sem kellene adniuk.

A Szentszék, illetve XXIII. János pápa – humanitárius megfontolásokból vagy réalpolitikai következtetésekből – már nem ragaszkodott ahhoz az állásponthoz, hogy a letartóztatásban sínylődő főpapoknak mindenáron a nyáj mellett kell maradniuk. A pápa a vasfüggönyön túlról nemcsak a szabad, hanem – némi habozás után – az akadályoztatott püspököket is meghívta a zsinatra, így kísérelve meg többek között az 1945 óta egy mordvin munkatáborban sínylődő Jozsif Szlipij lemerbergi metropolita, a különböző falusi plébániákon és kolostorokban házi őrizetben tartott Josef Beran prágai érsek és a budapesti amerikai követség menedékét élvező Mindszenty József bíboros, esztergomi érsek helyzetének megoldását. Hármójuk közül elsőként Szlipij sorsában következett be radikális fordulat.

Az ő esetében sem ment egy csapásra, de az eredmény több mint meglepő volt. Kezdődött azzal, hogy a nemzetközi politikában közeledést hirdető szovjet kormány engedélyezte a zsinati részvételt néhány baltikumi katolikus püspöknek.²⁷⁵ Ennek ellenére egyikőjük sem jelent meg, mert a meghívottak már vagy nem éltek, vagy száműzték őket. A szovjet kormány nagyvonalúsága odáig nem terjedt, hogy az összes fogságban lévő püspököt szabadon bocsássa, de az akkor már 71 éves, az ukrán görög katolikus egyházban nagy tiszteletnek örvendő Szlipij érsek esetében kivételt tett és kiengedte a Szovjetunióból. A páratlan gesztust azért engedte meg magának Hruscsov, mert az

271 Francesco Lardone szerepét feltárta és emlékiratainak vonatkozó részeit ismerteti FEJÉRDY András: *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959–1965*. MTA Történettudományi Intézet, Bp., 2011. 26–27.

272 GARF f. 6991. op. 3c. gy. 1445. l. 125. Nyikita Szemjonovics Rizskov, a Szovjetunió törökországi nagykövetének feljegyzése F. Lardone vatikáni internunciusal folytatott megbeszéléséről, 1963. március 8.

273 MNL OL M–KS 288. f. 5/274. 6. e. 92. fol. Javaslat az MSZMP PB-nek a Mindszenty-ügyben. Bp., 1962. augusztus 4. Az internuncius kétszer egyénileg, majd június 6-án már megbízásból érdeklődött Mindszenty kiutazási lehetőségéről.

274 *Mindszenty és a hatalom* i. m. 71. 83–87:84. Feljegyzés a Mindszenty-ügyben. 1962. július 30.; MNL OL M–KS 288. f. 5/274. 6. e. 91–96. fol. Javaslat az MSZMP PB-nek a Mindszenty-ügyben. Bp., 1962. augusztus 4.

275 A források Kazimir Dulbinskis (Riga) lett, Vincent Borisevičiaus (Telšiai), Petras Maželis (Telšiai), Julionas Stepanovičius (Panevėžys), Teofil Matulionisz (Kaišiadorys) és Vincent Sladkevičius (Kaišiadorys) litván püspökök nevét említik mint meghívott, de Rómába el nem jutott főpapokat.

érsek távozásának már nem volt igazi tétje. Az ukrán görög katolikus egyház 1946 óta hivatalosan nem létezett, a püspök elítélése 1945-ben sem kavart vihart a világban. Hruscsov hallgatott a tanácsadóra, elsősorban Norman Cousins amerikai közvetítőre, aki a szovjet pártvezetőt megkísérelte rávenni a Vatikánnal való kapcsolatfelvételre is.²⁷⁶ A szovjet pártfőtitkár jó pragmatista módjára felmérte, hogy a gesztusnak kicsi a kockázata, ellenben nagy lehet a haszna, amennyiben a Szlipij-ügyet felettébb szívéen viselő pápát lekötöztette teszi, de legalábbis ily módon köszöni meg neki a kubai rakétaválság elhárításában játszott szerepét.²⁷⁷

Döntéséről Hruscsov 1963. január 26-án értesítette Amintore Fanfani olasz miniszterelnököt. Eszerint Szlipij Rómába utazhat, amennyiben szabadon bocsátása és vatikáni jelenléte nem ad alapot a Szovjetunió elleni ellenséges megnyilatkozásokhoz, ugyanakkor hangsúlyozta,

XXIII. János pápa és a tizennyolc évi börtön és munkatábor után
Rómába érkezett ukrán görög katolikus érsek, Joszif Szlipij

hogy „a döntést egyedül a jóakarat szülte, annál is inkább, mert Szlipij ügyének újragondolásakor nem merült fel egyetlen olyan körülmény sem, mely enyhítené bűneit az orosz nép és a szovjet kormány szemében”.²⁷⁸ Amikor a római magyar követ pár nap múlva, január

276 Norman Cousins, a *Saturday Review* baloldali-pacifista és felekezeten kívüli főszerkesztője John F. Kennedy elnök régi barátjaként került a közvetítői szerepbe még a rakétaválsággal összefüggésben. Norman Cousins Interview. The Quest for Peace. Conversation with N. Cousins. September 12, 1984 by Harry Kreisler. Interneten: globetrotter.berkeley.edu/conversations/Cousins/cousins3.html (letöltés 2008. december 19.); *The improbable Triumvirate*. W. W. Norton, New York. 1972.; Hansjakob STEHLE: *Geheimdiplomatie im Vatikan. Die Päpste und die Kommunisten* i. m. 283–290.

277 A Szovjetunió Kuba területére – ahonnan mindössze húsz perc alatt elérhetők az Egyesült Államok partjai – föld-levegő atomrakétákat telepített és kilövőállomások építésébe kezdett. 1962. október 22-én az amerikai elnök kijelentette: egy Kubából induló támadást úgy tekintenek, mintha az a Szovjetunióból indulna, egyúttal blokádot hirdetett Kuba körül. Kirobbant a nukleáris világháború veszélyét hordozó kubai válság. XXIII. János pápa október 25-én a Vatikáni Rádióon keresztül kérte a két nagyhatalom vezetőjét, hogy tegyenek meg mindent a béke megővése érdekében, és nem kisebb dologra vállalkozott, mint hogy a világot fenyegető harmadik világháború elkerülése érdekében közvetítsen. Néhány nappal a pápa rádióüzenete után Hruscsov kivonta Kubából a rakétákat, az Egyesült Államok viszont elismerte a kubai rendszert. Az olasz történetírás kezdi ártértékelni a történeteket, mondván, hogy Hruscsovnak kapóra jött a pápa megszólalása, mert így elegánsan ki tudott hátrálni a kockázatos erőfitogtatásból, mivel sokkal kevesebb atomtöltetű fegyvere volt, mint az amerikaiaknak. Lásd Pietro PASTORELLI: *La Santa Sede e l'Europa centro-orientale nella seconda metà del Novecento*. Rubbettino Editore, Roma, 2013.

278 Ivan ЧОМА: *Josyf Slipyj*. La Casa di Matriona, Milano, 2001. 98.

30-án találkozott Fanfani miniszterelnökkel, majd ugyanaznap Szemjon P. Kozirev szovjet nagykövettel, óhatatlanul érintették Szipilij és Mindszenty sorsának párhuzamát. Száll József követ szerint Fanfanit nem sokkal korábbi amerikai útján az ügy gyors megoldásával bíztatták, de a szovjet nagykövet is arra hajlott, hogy Rómának ugyanez áll az érdekében.²⁷⁹

Miként Mindszenty, úgy Szipilij sem kegyelmet, hanem igazságot akart, és igazából az országot sem kívánta elhagyni. Maradása esetén viszont már a legelején megtépázódott volna a vatikáni keleti politika, ezért a pápa egyszerűen megparancsolta az érseknek hazája elhagyását anélkül, hogy a szovjet legfelsőbb bíróság rehabilitálta volna. A Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa Hruscsov javaslatára, az 1945-ös büntetőeljárás jogosságának megkérdőjelezése nélkül adta ki 1963. január 26-án a szabadulási határozatot. Ezt a Mordvin Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaság miniszterelnöke nyújtotta át személyesen a metropolitának. Szipilijt a közel 18 évi börtön és kényszermunka után felkínált szabadságért cserébe szilenciumra kötelezték, ezért az olasz állam és a Szentszék kezekeskedett.²⁸⁰ Érkezését 1963. február 10-én jelentette be a pápa a zsinati atyáknak. Szipilij metropolita mint szovjet állampolgár szovjet diplomáciai útlevéllel, a Szovjetunióba való visszatérés jogával utazhatott Rómába, ami már önmagában jelezte a megváltozott világpolitikai légkört.²⁸¹ Ambíciói ellenére Szipilijt a pápa – politikai, taktikai megfontolások és a moszkvai patriarchátus iránti ökumenikus szempontok miatt – nem ruházta fel pátriárkai ranggal, ehelyett azonban 1963-ban megkapta a pátriárkáéhoz hasonlatos nagyérsek méltóságát, s 1965-ben bíboros lett. Ő azonban a vatikáni kifogásokkal nem törődve idővel – 1984-ben bekövetkezett haláláig – öntudatosan pátriárkának címezte magát.

Szipilij esete a Mindszentyéhez képest annyiban egyszerűbb volt, hogy nem egy harmadik állam diplomáciai képviseléről, hanem „csak” a Gulagról kellett Rómába engedni, és ekkor még nem volt bíboros. De nem csupán a főpap kiengedése jelezte a hruscsovi fordulatot. Általában megritkultak az „imperialisták pápája” elleni támadások, és gyakoribbá váltak a Szentszék iránti „figyelmességek”. Pápai beszédekről, különösen mint a békéhez való hozzájárulásról, először adott hírt a szovjet hivatalos sajtó. Az egyetemes zsinatnak is pozitív sajtóvisszhangja volt – igaz, csupán a külföld felé, mert az elismerő kommentárokat a szovjet hírügynökség, a TASZSZ csak a vasfüggönyön túlra adta le, a hazai újságolvasók számára nem. Mindenesetre a változá-

279 MNL OL M–KS 288. f. 32/1963/13. ö. e. 169–170. fol. és MNL OL MNL OL XIX–A–21–e–004–4/b/1963. 28. d. Másolat Száll József római követ Péter János külügyminiszterhez küldött 1963. február 4-ei leveléről.

280 Uo. 99.; Hansjakob STEHLE: *Geheimdiplomatie im Vatikan. Die Päpste und die Kommunisten* i. m. 291.

281 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 6. Cardinal Mindszenty–Austrian Embassy 75F164 – POL 30. Ugyanitt, Box 2. Mindszenty–Classified Jan–April 1963. A római amerikai nagykövetség 1937. sz. távirata a budapesti követségre, 1963. március 23.; ÖStA, AdR, BMfAA, Sektion II-pol. Zl.7-Pol/63. Johannes Coreth szentszéki osztrák nagykövet jelentése Bruno Kreisky szövetségi külügyminiszternek. Róma, 1963. február 14.; dr. Henry PICKER: *Johannes XXIII. Blick + bild Verlag für politische Bildung, Ketwig*, 1963. 120.

sok láttán egyesek a Szentszék és a Szovjetunió közötti diplomáciai kapcsolatok újrafelvételét jósolták.²⁸²

AZ ÚJABB TÁVOZÁSI LEHETŐSÉG: A II. VATIKÁNI ZSINAT

Mindszenty bíboros a sajtóból, a diplomatákkal folytatott beszélgetésekből értesült a változásokról. Az élenkülő események azért nyugtalanították, mert abból – józan előrelátással – az amerikaiak magyarországi kapcsolatainak megváltozására következett. *„Biztos, hogy senki nem beszélt neki erről, de az antennái mindig órákon belül jeleznek, amikor aktívabbá válunk; és túl sok ideje van ezen gondolkodni”* – jegyezte fel a képviselő vezetője, miután újabb levelet vett át tőle az amerikai elnöknek címezve.²⁸³

Az aktivitás még nem azt jelentette, hogy az amerikaiak Mindszenty kapcsán hivatalos tárgyalásokat kezdtek volna a magyar kormány képviselőivel. Ehhez 1962 végéig még nem érett meg a helyzet. A Vatikán részéről azonban két hivatalosabbnak minősíthető megkeresés is volt: 1. 1962 tavaszán az említett ankarai puhatolódzás, amelynek során nem tettek semmilyen javaslatot Mindszenty korlátozására, 2. pár hónappal később, június 25-én egy újabb, a római magyar követségre eljuttatott szentszéki ajánlat felvetette, hogy Mindszentyt *„a Vatikánban tartják és félreállítják”*, azaz feltehetően valamelyik kúriai hivatalba helyeznék, amennyiben elhagyhatja az országot.²⁸⁴ A római magyar diplomaták benyomása szerint a Vatikánnak Mindszenty esetében is megfelelt volna a Szlipijnél már bevált eljárás.²⁸⁵ Ám ha azt hitték, hogy az ukrán érsekhez hasonlóan Mindszenty is Rómában marad kúriai fényben és békében, akkor nem számoltak Mindszenty személyiségével, akiben a keresztény hitvalló küldetésstudata elevenebb volt, mint valaha.

282 ÖStA, AdR, BMfAA, Sektion II-pol. ZL48-Pol/62. Johannes Coreth szentszéki osztrák nagykövet jelentése Bruno Kreisky szövetségi külügyminiszternek. Róma, 1962. december 24.; MNL OL M–KS 288. f. 32/1963/13. ő. e. 164. fol. Másolat Száll József római követ Péter János külügyminiszterhez küldött 1963. február 4-ei leveléről. (A jelentés szerint Szemjon P. Kozirev római szovjet nagykövet 1963. január 18-án maga említette a lehetőséget a diplomáciai viszony felvételéről egy vacsorán.) – Megjegyzés: a Szentszék és Oroszország 1917-ben megszakadt diplomáciai kapcsolata a gorbacsovi Szovjetunióval álltak csak helyre 1990-ben, de még nem nagykövetségi szinten. 2009-ben tették teljes körűvé a kapcsolatokat, azaz Rómában nagykövetség, Moszkvában nunciatúra létesült.

283 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified 1961. H. G. Torbert, Jr. ügyvivő levele Harold C. Vedelerhez, az amerikai külügyminisztérium kelet-európai osztályának vezetőjéhez. Bp., 1961. augusztus 17.

284 MNL OL M–KS 288. f. 5/274. ő. e. 92. fol. Javaslat az MSZMP PB-nek a Mindszenty-ügyben. Bp., 1962. augusztus 4.

285 MNL OL XIX–A–21–e–004–4/d/1963. 7. ő. e. 28. d. Száll József római magyar követ feljegyzése, 1963. március 9.; ÁBTL 3.2.4. K–318. 3. fol. Jelentés, Róma, 1963. március 10. Tárgy: Vatikáni elképzelés Mindszenty kihozatalára (A „Tarnai” nevű hivatalnok által készített jelentés. Száll József követ és Ettore Bernabei találkozásáról készített magnófelvétel gépelt szövege.)

Püspökök a római Szent Péter téren, a II. vatikáni zsinaton

1962 nyarán komolyan érlelődtek a feltételek egy közvetlen magyar–szentszéki tárgyaláshoz. Eldöntendő kérdés volt, hogy Mindszenty ügyét az állam és a katolikus egyház közötti problémaként vagy a magyar–amerikai államközi viszony normalizálásának részeként vizsgálják. Előbbi esetben minden olyan vatikáni intézkedés hatálytalanításával egybeköthető, amely a békepapság ellen irányult (így az 1957-es kiközösítések visszavonása). Utóbbi esetben viszont előmozdítható az ország nemzetközi presztízsének javítása. Az apparátus a magyar–amerikai viszony fontossága felé húzott, és arra a következtetésre jutott, hogy fordult a kocka: az amerikaiak immár komolyan meg akarnak szabadulni Mindszentytől, aminek mégiscsak meg lehet kérni az árát.²⁸⁶ Az MSZMP Politikai Bizottsága 1962. augusztus 11-én határozatba foglalta a tárgyalási alapelveket. Az amerikaiaktól továbbra is elvárták, hogy közbenjárásukkal az ENSZ vegye le napirendjéről a magyarkérdést és fogadja el a magyar diplomaták mandátumát. A „csomaghoz” egy új tételt is hozzáadtak: az „elrablott” koronaékszerek visszaadását, ami a későbbi egyeztetéseken mégsem merült fel, mivel gyorsan kiderült időszerűtlensége. A Vatikánnal pedig három feltételt kívántak kétoldalú megállapodásban elfogadtatni:

1. tartsa tiszteletben a magyar állam hagyományos főkegyúri jogát,²⁸⁷

286 MNL OL M–KS 288. f. 5/274. ő. e. 95. fol. Javaslat az MSZMP PB-nek a Mindszenty-ügyben. Bp., 1962. augusztus 4.

287 A főkegyúri vagy szűkebb értelemben főpap-kinevezési jog 1918-ig nemcsak a koronás királyt, hanem a mindenkori államfőt megillette. 1918-tól a magyar közjogi felfogás szerint a főkegyúri jog gyakorlása szünetelt, a szentszéki állás-

2. Mindszentyt kiengedése után állítsák félre és tiltsák meg neki, hogy a Magyar Népköztársaság ellen irányuló tevékenységet fejtsen ki,

3. Mindszenty írásban kérje a magyar kormánytól a jogerős ítélet alóli mentesítését.

Mindezen feltételek teljesülése esetén a zsinat *után* sor kerülhetett volna Mindszenty kiengedésére.²⁸⁸ Az eredmény érdekében szeptemberben a washingtoni szovjet nagykövettel, Anatolij Dobrinyinnel is egyeztettek, aki az „elvi állásponttal és a lebonyolítással” is egyetértett. Radványi János amerikai magyar ügyvivő ennek megfelelően felgyorsította egyeztetéseit az amerikaiakkal, amelyek tétje a két ország közötti viszony általános javítása volt.²⁸⁹

A II. vatikáni zsinat 1962. október 11-ei megnyitására a világ minden tájáról összsereglett főpapok közül csak a magyar és a kubai bíboros hiányzott. Üres helyüket nem

jelezték ugyan egy „akadályoztatva” felirattal, ahogy azt Spellman kardinális javasolta, hiányuk e nélkül is feltűnő volt. A magyar egyházi delegáció mindössze három, a Kádár-rezsimnek leginkább elfogadható főpaptól állt: Hamvas Endre csanádi püspökből, a püspöki kar ez idő szerinti elnökéből (Grósz kalocsai érsek 1961. október 3-án elhalálozott), Kovács Sándor szombathelyi püspökből és Breznóczy Pál egri apostoli kormányzóból. Egyébként az összes püspöknek küldtek meghívást, beleértve az akadályoztatottakat (Mindszenty József érseket, Badalik Bertalan veszprémi, Pétery József váci me-

A Hazafias Népfront üdvözlő távirata a rendszerhez lojális Hamvas Endre csanádi püspök 70. születésnapjára, 1960

gyéspüspököket, Endrey Mihály, Bárd János és Uzdóczy-Zadravecz István püspököket), a kinevezett, de állami hozzájárulás hiányában fel nem szentelt püspököket (Belon

pont szerint viszont megszűnt. Az 1949. évi alkotmány elfogadása után az állam és az egyház elválasztásának elvéből következett, hogy a Magyar Népköztársaság nem igényelhetette azokat a jogosítványokat, amelyeket a magyar államfők évszázadokon át gyakoroltak. A szétválasztás elve azonban nem jelentette azt, hogy az államnak közömbös lett volna: kik töltik be az egyházi állásokat, sőt a pártállam ragaszkodott a főkegyúri jog szocialista viszonyok közötti fenntartásához; ezt először az 1951. évi 20. törvényerejű rendelet, majd még szigorúbban az 1957. évi 22. törvényerejű rendelet rögzítette. A magyar katolikus egyházban 1964-ig, a kérdés részleges megállapodásban történt „rendezéséig” nem volt lehetőség az üresedésben lévő püspöki helyek kánoni betöltésére.

288 MNL OL M–KS 288. f. 5/275. 6. e. 2. fol. Jegyzőkönyv az MSZMP PB 1962. augusztus 11-ei rendkívüli üléséről. 3. napirendi pont: a PB állásfoglalása a Mindszenty-ügyben. Előadó: Nemes Dezső. Hozzászolt: Kádár János. – Az előterjesztés szövegét lásd uo. 72–73. fol. Közli: *Mindszenty és a hatalom* i. m. 88–90., újabban SZABÓ Csaba: *A Szent-szék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években*. Szent István Társulat, Bp., 2005. 57–58.

289 BORHI László: *Magyar–amerikai kapcsolatok 1945–1989* i. m. 94.

Gellértet és Winkler Józsefet), továbbá az egyházmegyéek élén álló, nem püspöki rangú főpapokat (Schwarz-Eggenhofer Artúr esztergomi és Klempa Sándor veszprémi apostoli kormányzót), valamint a zirci főapátot (Endrédy Vendelt) is.²⁹⁰ Mindszenty meghívóját a bécsi nunciatúrán keresztül küldték el, de azt az amerikaiak elvből nem továbbították a címzettnek.²⁹¹

Mindszenty helyzete már a pápa és a magyar főpapok első találkozásán, 1962. október 9-én szóba került. XXIII. János pápa fontosnak tartotta a rendezést és kijelentette, hogy a „Mindszenty-ügy állapot, amelyet meg kell és meg lehet oldani”, mégpedig minél előbb.²⁹² Az ennél konkrétabb válasz elől a pápa érthető módon kitért, mert alaposan át kívánta gondolni a feltételeket és az ügy megoldásának módját. Mindszentyvel ugyanis távozna a katolikus egyház kommunizmussal szembeni ellenállásának utolsó szimbóluma, de kérdéses, hogy ezzel a magyarországi katolikus egyház teljes állami alávetését kockáztatná vagy éppen ellenkezőleg, más kérdésekben (például püspökkinevezések, eskütétel, papok letartóztatása, szerzetesrendek szétszórátása) is előre lehetne lépni. A helyes válasz csak az lehetett, hogy bíborosa sorsának megoldásával egyidejűleg, sőt inkább azt megelőzve konszolidálni kell a magyar katolikus egyház helyzetét és biztosítani működőképességét.

A pápa hozzáállása mindenesetre biztató volt, így Hamvas püspök 1962. november 11-én átadhatta Antonio Samorènak, a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációja érsek-titkárának a *Quaestio Mindszentyana* című elaborátumot, amelyben összefoglalta a magyar kormány álláspontját. (Hamvas a megtárgyalandó témaköröket előző nap még „átvette” Száll József római követtel.)²⁹³ A beadvány lényegét az MSZMP Politikai Bizottsága számára összeállított javaslatból ismerjük: amennyiben a Vatikán garantálja, hogy Mindszenty nem folytat ellenséges tevékenységet a Magyar Népköztársaság ellen, úgy szabadon elhagyhatja az országot.²⁹⁴ Ez azt jelentette, hogy a Mindszenty-ügyet pontosan úgy kívánták megoldani, ahogy a szovjetek eljártak Joszif Szipilij metropolita esetében. Hamvas közvetítésének köszönhetően ezt az aktust tekinthetjük az első hivatalos ajánlatnak, amit a magyar kormány a Szentszéknek tett. A kezdeményezésre a római magyar emigráció úgy tekintett, mint a magyarországi katolikus egyház vazallussá válására: „Hamvas püspök arra utalt, milyen súlyosan megterheli Mindszenty bíboros további jelenléte a budapesti amerikai nagykövetségen egyház és állam kapcsolatainak normalizá-

290 A meghívásról lásd FEJÉRDY András: *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959–1965* i. m. 65–71.

291 A történetekről lásd SOMORJAI Ádám: A II. Vatikáni Zsinat meghirdetése és a magyarországi főpásztorok. Mindszenty József és Shvoy Lajos esete. *Sapientiana* 2 (2009) 2. 53–63.

292 MNL OL M–KS 288. f. 22/5. ö. e. 1962. 148. fol. Tájékoztató a II. vatikáni zsinat első ülésszakának főbb tapasztalatairól. Közli SZABÓ Csaba: *A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években* i. m. 70–73. Vö.: ADRIÁNYI GÁBOR: *A Vatikán keleti politikája és Magyarország 1939–1978. A Mindszenty-ügy*. Kairosz Kiadó, Bp., 2004. 36. Adriányi idézi Mester István római prelátus 1971-es közlését, aki az audiencián jelen volt Kovács Sándor szombathelyi megyéspüspöktől kapta értesülését: „Volo quamprimum casum Cardinalis Mindszenty liquidare” [A Mindszenty-ügyet mielőbb fel akarom számolni].

293 FEJÉRDY András: *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959–1965* i. m. 129–130.

294 *Mindszenty és a hatalom* i. m. 100–102:101. Újabb SZABÓ Csaba: *A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években* i. m. 78–81.

lását, és próbálja nyilván elérni, hogy a bíborost a római kúriába hívják. Ez természetesen azt jelentené, hogy az esztergomi érseki székhely megüresedne, és a kormány, illetve a »békepapok« jelöltjével tölthetnék be.»²⁹⁵

Az államtitkárság részéről azonnali választ éppúgy nem lehetett remélni, mint a pápától. Hamvas csak arról a két elképzelésről tudott beszámolni a római követségen, amelyek már egyébként is régóta keringtek a különböző beszélgetésekben: Mindszenty minden kitérő nélkül egyenesen egy svájci kolostorba utazik, vagy Rómába jön és a pápa kuriális bíborossá nevezi ki egy olyan bizottságba, amelynek nincs köze magyar ügyekhez. A római magyar követ szerint a kormány elvárásainak a kolostor inkább megfelel, mert a római kinevezés elkerülhetetlenül nyilvános szereplésekkel jár, és ezt Mindszenty bármikor felhasználhatja akár politikai jellegű véleménynyilvánításra is.²⁹⁶ Ennél kezelhetőbb eredménnyel Hamvas nem szolgálhatott, így is arról kezdtek pusmogni, hogy bíborosi birétumot remél, és azért hajlandó tolmácsolni a kormány szempontjait, mivel ő szeretne Magyarország primása lenni.²⁹⁷ Az érdeklődés a magyar emigráció részéről is nagy volt. Az Egyesült Államokban letelepedett Barankovics István – Tomek Vince piarista generális, a vatikáni keleti politika háttér tanácsadójának ösztönzésére – 1962 novemberében készített és a Szentszékhez benyújtott egy Pro memoriát, amelyben a magyarországi egyház helyzetét és Mindszenty József követségi jelenlétét tárgyalta. A politikus szerint bár a bíboros alakja nagymértékben elszigetelődött a társadalomtól, de azt a képet semmiképpen sem szabad összerombolni, hogy ő a nemzet függetlenségének szimbóluma. Éppen ezért azt javasolja a Szentszéknek, hogy a primás esetleges kihozatala ne csendben történjék, hanem mint a népe szabadságáért vívott küzdelem folytatása. Ugyanakkor azt is tanácsolta, hogy a Szentszék álljon elő alkujavaslatokkal, és vessen fel olyan kérdéseket, amelyeket ennek fejében rendezhetne.²⁹⁸

A kölcsönös puhatolódzás első hozadéka az lett, hogy az apparátus komolyan hozzákezdett König bécsi érsek budapesti látogatásának előkészítéséhez, amely először 1961 őszén, majd 1962 tavaszán merült fel.²⁹⁹ A részletek kimunkálását egy időre hátráltatta, hogy a zsinat megnyitását követő napokban beköszöntött a hidegháború »legforróbb« szakasza: a kubai rakétaválság, amelynek feloldásában XXIII. János pápa multhatatlan érde-

295 ÖStA, AdR, BMfAA, Sektion II-pol. ZL41-Pol/62. Johannes Coreth szentszéki osztrák nagykövet jelentése Bruno Kreisky szövetségi külügyminiszternek. Róma, 1962. november 23.

296 MNL OL XIX-J-1-j-IV-14-1960-63/0080/RT/1962. Vatikán TÜK-iratok, 2. d. Száll József római követ Péter János külügyminiszternek. Tárgy: megbeszélés a főpapi delegáció tagjaival. 1962. november 17.

297 MNL OL XIX-J-1-j-IV-14/1960-63/k. n. 1963. Vatikán TÜK-iratok, 2. d. és MNL OL XIX-A-21-e-004-4/d/1963. 6. ö. e. 28. d. A magyar külügyminisztérium sajtóosztályának feljegyzése Swift Somlyó István látogatásáról. Bp., 1963. február 26. Közli Szabó Csaba: *A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években* i. m. 74–75.; FEJÉRDY András: *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959–1965* i. m. 170–171; SÁGI György: *Egy katolikus főpap vívódásai. Hamvas Endre csanádi püspök és az államhatalom, 1961–1964. Egyháztörténeti Szemle* 14 (2013) 2. 63–82:74.

298 Archivio Generale dei Scolopi, Tomek Vince (1892–1986) hagyatéka, Barankovics Istvánnak a Demokrata Néppárt működésére vonatkozó iratai és főljegyzései, 12. d. (Kálmán Peregrin gyűjtése.) A pro memoria tartalma megjelent: BARANKOVICS István: *A katolikus hit és az egyház helyzete Magyarországon*. Hungarian Quarterly, New York, 1963.

299 SZIT Irattára, Esty Miklós hagyatéka, 7. d. Egyházi ügyek I. 8. tétel, Feljegyzés, 1963. június 20.

meket szerzett. Ebben a feszült világpolitikai légkörben, illetve annak elcsitulásában érlelődött meg Magyarország számára a régóta várt fordulat: 1962. december 20-án az ENSZ Közgyűlése egyfelől megerősítette a Magyarországgal foglalkozó addigi határozatainak céljait (a demokratikus jogok érvényesítése, a szovjet csapatok kivonása, a nemzeti önrendelkezés helyreállítása stb.), másfelől azonban „feloldozta” a Kádár-rezsimet, mert az ENSZ Közgyűlése lezárta a magyarkérdést, mégpedig anélkül, hogy Mindszentyt ki kellett volna engedni az országból.

A nemzetközi elszigeteltség végét jelezte az is, hogy 1963-ban Nagy-Britannia, Franciaország és Belgium, 1964-ben pedig Svédország, Olaszország, Svájc és Kanada emelte nagyköveti szintre Magyarországgal fenntartott diplomáciai kapcsolatát. Az ENSZ-döntésnek köszönhetően 1963 márciusában Magyarországon közkegyelmet hirdettek, ezt követően az ENSZ-ben elfogadták a magyar küldött megbízólevelét. A fejleményeket Mindszenty indulatosan kommentálta: *„A történeti Magyarország alkotmányos funkciójának birtokában tiltakozom minden alkudozás ellen; tiltakozom az ellen, hogy egy amnesztiával bagatellizálják egy hősies nemzet ügyét, amikor – a bolsevik szóhasználat szerint csak az ítélet megsemmisítését jelentő – amnesztiát kapott foglyok sorsa pusztán annyiban változik, hogy egy tágasabb börtönt kapnának, amennyiben a már kétszer – 1956-ban és 1962-ben – legyőzött Magyarországon belül maradnának foglyok.”*³⁰⁰ Ami a világnak enyhülést, a Kádár-kormánynak sikert és konszolidációt, az Mindszentynek a magyar nemzet újabb elárulását jelentette, és a magyarkérdés levételét az ENSZ Közgyűlésének napirendjéről Magyarország újabb alávetéseként élte meg.

Péter János külügyminiszter (jobbról) vezetésével magyar delegáció utazik New Yorkba az ENSZ Közgyűlés 16. ülészakára a Feriegyi repülőtérre. Budapest, 1961. szeptember 17.

300 SOMORJAI Ádám: *Mindszenty bíboros követségi levelei az Egyesült Államok elnökeihez 1956–1971 i. m.* 198–199. (magyarul), 631–633:632. (angolul). Mindszenty bíboros üzenete a külügyminiszterhez, 1963. február 6.

A LÁTOGATÓK

A magyar kormány a külvilág felé továbbra is azt kommunikálta, hogy a bíboros 1949. évi ítélete hatályos, sőt újra el kellene ítélni az 1956-ban elkövetett „bűnök” miatt, de az olvadás jegyében mind több fórumon elhangzott, hogy a kormány nem vonná felelősségre Mindszentyt és megengedné neki, hogy elhagyja az országot. A kormány álláspontjáról Nezvál Ferenc igazságügy-miniszter G. A. Gyenyiszov szovjet nagykövetet is tájékoztatta, hozzátéve, hogy miután a magyarkérdést levették az ENSZ napirendjéről, „*Mindszenty most senkinek nem kell*”, de „kezelik a kérdést”, mivel a magyar–amerikai kapcsolatok normalizálása mindkét félnek érdekében áll.³⁰¹ Valóban, az amerikai kormány immár készen mutatkozott a magyar kormánnyal hivatalos tárgyalásokat kezdeni nemcsak a követek cseréjéről, hanem a diplomáciai missziók kiegyensúlyozott működésének kölcsönös elősegítéséről, a két kormány kapcsolatát érintő problémák általános megoldásáról. A tárgyalási „csomagban” ott volt Mindszenty bíboros helyzete is, aki immár közel hét éve élt a budapesti képviseleten.³⁰²

Az együttélés évei alatt az amerikaiak számára az is nyilvánvalóvá vált, hogy a Szentszék nélkül nem képesek megoldani a Mindszenty-ügyet, mert nem tudják rávenni a bíborost, hogy fogadja el a Kádár-kormány feltételeit és önként távozzon a követségről. Szorgalmazni kezdték, hogy Róma küldje el megbízottját Mindszentyhez, aki maga ezt egyáltalán nem kívánta. Az előrehaladás érdekében megkönnyítették a kapcsolattartást a Szentszék és Mindszenty között. Ennek első jeleként 1963 januárjában engedélyezték XXIII. János pápa ajándékainak átadását Mindszentynek. A Szentszék is feladta addigi passzivitását és óvatosan hozzákezdett a lehetőségek felméréséhez. Az *amerikai hozzáállás változása* és a *Vatikán bekapcsolódása* a kérdés megoldásába együttesen *határkő* Mindszenty helyzetének alakulásában. Rómában eddig csak amerikai áttétlen megszűrve ismerték Mindszenty gondolkodását helyzetének megoldásáról. XXIII. János pápa közvetlen és friss információt szeretett volna, ezért személyes megbízottat küldött Budapestre. A vasfüggönyön túli terepszemlétről a Szentszék azt remélte, hogy hiteles képet kaphat a magyar egyház helyzetéről, valamint Mindszenty elképzeléseiről saját jövőjét illetően.

Vajon érdekében állt-e XXIII. János pápának, hogy Szlipij után Mindszentyt is Rómában tudja? Hiszen a pápa és a magyar főpap teljesen másként ítélték meg a világot. XXIII. János a korszerűsödés jegyében egyetemes zsinatot kezdeményezett, Mindszenty egyházképe viszont zsinat előtti volt és maradt. Különbözőségüket példázza az 1963 húsvétjára (április 11-én) kibocsátott *Pacem in terris* kezdetű enciklika, amelyben

301 AVP RF f. 077 op. 46. papka 226. gy. 9. l. 57. G. A. Gyenyiszov jelentése Nezvál Ferencsel folytatott megbeszéléséről. Bp., 1963. február 25. Közli BARÁTH Magdolna: *Szovjet diplomáciai jelentések Magyarországról 1956–1964* i. m. 307.

302 MNL OL M–KS 288. f. 5/327. ó. e. 97–98. fol. Az MSZMP KB PB 1964. február 18-ai ülésének anyaga: a State Department 1962. október 20-i emlékeztetőjének szövege.

a pápa – épphogy felocsúdva a nukleáris háborúval fenyegető 1962-es kubai válságból – nem zárta ki a keresztények és kommunisták közötti párbeszédet. Ugyanezt Mindszenty viszont elképzelhetetlennek tartotta, éveken át éppen ezt tagadta és ezzel szemben tanúsított végsőkéig ellenállást, aminek alátámasztásául megismételjük az Eisenhower elnökhöz írt egyik mondatát: „*Ne engedjék, hogy a magyar föld a marxisták kezére jusson...*”³⁰³ Az enciklika alapgondolata, hogy a „tévedés” (ateizmus, marxizmus), illetve a „megtévedtek” (ateisták, marxisták) két különböző dolog. Ergo a megtévedtekkel lehetséges együttműködés és dialógus, és akár még a tévedésben is rejtőzhet „valami jó”. XXIII. János mindezt rendkívül közérthetően fejtette ki, és szavain hitelesen süttött át a békeszerető ember személyes karizmája. Enciklikája épp ezért tudott világméretű és a politikai határokon átnyúló hatást gyakorolni.

Egyes elemzők szerint a zsinati polémiák tükrében (állásfoglalás a kelet-európai „hallgató egyházakról” vagy a kommunizmus elítéléséről) Mindszenty haladéktalan megjelenése Rómában nem állt XXIII. János érdekében, és nem feltétlenül kívánta erősíteni belső ellenzékét épp egy olyan „*konok, hajthatatlan és hősi nimbuszal*” övezett személyiséggel, mint amilyen Mindszenty volt.³⁰⁴ Kádár János is figyelmet szentelt a vatikáni vélemények megosztottságának: „...úgy néz ki, hogy ha a magyar kormány, a Magyar Népköztársaság ezt lehetővé tenné, akkor a Vatikán berendelné Mindszentyt a Kúriára belső szolgálatra azzal az – úgymond – kötelezettséggel, hogy nyilvános szerepléstől eltiltja Mindszentyt. Ugyanakkor érkeztek bizonyos hangok a Vatikánból ezzel összefüggésben, ugyanezekből a körökből, ahol arról volt szó, hogy engedjük ki Mindszentyt, de ne hamar” – ecsetelte a belső kúriai érdekellentéteket a MSZMP Közpon-ti Bizottságának 1963. március 8-i ülésén.³⁰⁵

A kérdés körütekintő megválaszolása nyilván hosszabb elemzést igényelne, e helyütt csupán végkövetkeztetésünket jelezzük: összességében erősebbnek véljük XXIII. János pápa hozzáállásában az emberi együttérzést, mint a kúriai rafinériát, és hogy a szemléletbeli különbségek dacára is őszintén bízott bimbózó keleti politikájának újabb sikerében. A magyar bíboros zsinati megjelenése megfelelő kommunikációval éppenséggel a modernista erők győzelmeként is beállítható lett volna. A különböző lehetőségek felmerülése inkább arra utal, hogy Mindszenty sorsát illetően a Vatikánban még nem volt véglegesen kiforrott álláspont.

303 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Records Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified 1958. Mindszenty bíboros levele Eisenhower elnökhöz. 1957. május 4. SOMORJAI Ádám: *Mindszenty bíboros követségi levelei az Egyesült Államok elnökeihez 1956–1971 i. m. 49–51:50.* (magyarul), 460–462:462. (angolul).

304 ÁBTL 3.2.3. Mt–772/4. 168–169. fol. „Urbán” [= Lóránt László Endre újságíró, az MTI bécsi tudósítója] fn. ügynök információs jelentése. Bécs, 1963. április 17.; MNL OL MNL OL XIX–A–21–e–004–4/b/1963. 28. d. Másolat Száll József római követ Péter János külügyminiszterhez küldött 1963. február 4-ei leveléről.

305 *Mindszenty és a hatalom* i. m. 97. Kádár János beszéde az MSZMP KB 1963. március 8-ai ülésén.

A KÖNIG-MISSZIÓ

A Szentszék roppant diszkréten kezelte, hogy kit kíván megbízni Mindszenty távozásának előkészítésével. Csupán célozgattak egy közép-európai ország kardinálisára, „aki engedélyt fog kérni ahhoz, hogy Budapestre mehessen”, és hogy „hasznos lenne, ha ez a személyiség találkozhatna Mindszentyvel”.³⁰⁶ A lehetséges pápai küldöttek között felmerült Wyszyński varsói bíboros érsek, a berni nuncius, a svéd apostoli delegátus és Kada Lajos neve is, aki esztergomi főegyházmegye papként lett szentszéki diplomata.³⁰⁷

A nyugati sajtóban kombinációk sora látott napvilágot, de hamarosan nyílt titokká vált, hogy a kiszemelt közvetítő – bár alkalmasságáról azonnal megoszlottak a vélemények – a magyar nyelvet is bizonyos szinten bíró Franz König bécsi érsek.³⁰⁸ Több ok miatt esett

Stefan Wyszyński bíboros, varsói érsek és XXIII. János pápa. A lengyel prímás érseki beiktatásakor (1949) hangsúlyozta, hogy ő „nem politikus, nem diplomata, nem aktivista, nem reformátor”, hanem lelkipásztor

rá a pápa választása. König évek óta tanújelét adta talpraesettségének és érdeklődésének a vasfüggönyön túli keresztények sorsa iránt. Komoly tudományos tekintélye volt (1952-ig tanított teológiát a bécsi és a salzburgi egyetemen, és írt egy háromkötetes összehasonlító vallástörténeti munkát). Azokhoz a főpapokhoz tartozott, akik reformer impulzusokat adtak a zsinati munkálatokhoz. Más jelekből is látszott, hogy élvezte a pápa bizalmát, például ő utazott a Vatikán nevében 1960-ban a jugoszláv bíboros, Alojzije Stepinac temetésére, őt invitálta a lengyel bíboros Stefan Wyszyński, és őt hívhatta meg Hamvas püspök is Magyarországra, amit „a pápa egyetértésével” elfogadott, annak ellenére, hogy a katolikus egyház és a kommunista magyar kormány kapcsolata igencsak terhelt volt. König bíboros tehát a vatikáni politika új irányzata prominens képviselőjének, egyúttal a kényes keleti misszió specialistájának számított.

306 ÁBTL 3.2.4. K–318. 10. fol. Jelentés, Róma, 1963. március 10. Tárgy: Vatikáni elképzelés Mindszenty kihozatalára; MNL OL XIX–A–21–e–004–4/d/1963. 7. ő. e. 28. d. Száll József római magyar követ feljegyzése, 1963. március 9.

307 MNL OL XIX–A–21–e–004–11/1963. 13. ő. e. 28. d. „Másolat Sz[?] – olvashatatlan vezetéknév] Endre elvtárs 1963. március 5-én, Rómában kelt feljegyzéséről”; Ugyanez: ÁBTL 3.2.4. K–318. 17–20:18. fol. Római magyar követségi feljegyzés Tomek Vince piarista generálissal folytatott megbeszélésről, 1963. március 5.

308 ÁBTL 3.2.3. Mt–764/7. 308. fol. „Arnold” fn. ügynök jelentése Mons. Filippo Giobbe protonotáriusnál tett látogatásáról, Róma, 1963. április 18.

König később többször is azt nyilatkozta, hogy nem saját elhatározása volt a látogatás, hanem XXIII. János pápa utasította bíborostársának felkeresésére. Az ötlet első hallásra képtelennek tetszett Könignek: hogy gondolja a Szentatya, átlépni a vasfüggönyt! A pápa azonban nem látott különösebb nehézséget a dologban: „Csak menjen ki a bécsi pályaudvarra – mondta –, váltson jegyet a budapesti gyorsvonatra, utazzon a magyar fővárosba, keresse meg a követségen Mindszentyt!”³⁰⁹

König szigorúan magáncélúnak beállított utazása persze nem ilyen mesébe illően, és nem is olyan egyszerűen történt, ahogyan azt a nyilvánossággal később megosztotta. 1961 októberében a bécsi érsek már próbálkozott hasonló utazással, de azt akkor nem engedélyezték. A nemleges döntést személyesen David Dean Rusk amerikai külügyminiszter mondta ki. Magyarázatul a már jól ismert szempont mellett – a bíboros nem használhatja egyházi és politikai tevékenység bázisául a követséget – felhozta a feszült nemzetközi helyzetet (magyarkérdés az ENSZ-ben, a berlini fal felhúzása, éles Amerika-ellenes magyar propaganda), valamint a menedéki helyzet gyengülését a kivételes látogatási engedéllyel törvényszerűen együtt járó nagy publicitás miatt. König egyébként sem kapna vízumot szerinte a magyar hatóságoktól.³¹⁰

A bécsi érsek újabb utazási tervéről diplomáciai körökben már több hónappal korábban értesültek. A nemzetközi sajtóban is fölröppent, hogy a Szentszék Mindszenty problémájának megoldására törekszik. Ha az esélyek latolgatásában el is tértek egymástól, abban minden forrás egyezett, hogy semmi nem történhet, amivel Mindszenty ne értene egyet. Az osztrák szentszéki nagykövet úgy tudta, hogy a pápa így kívánja előkészíteni az utat a magyar kormány engedményeihez, amelyek magukban foglalják a szabad(abb) vallásgyakorlást, az egyház állami felügyeletének megszüntetését, az üres püspöki székek betöltését a Szentszék jelöltjeivel. „Tudatában vannak – írta jelentésében –, hogy nem lesz könnyű a még mindig harcosszellemű magyar főpapot megnyerni e tervhez. König bíboros felderítő útjának ezért kiemelkedő jelentősége van a Szentszék Magyarországgal kapcsolatos további politikája vonatkozásában, mivel az ő megítélésére kíván támaszkodni, vajon a magyar katolikusok, akik Mindszenty bíboros követségi tartózkodásában az egyház kommunista elnyomás elleni harcának szimbólumát látják, primásuk Rómába hívását, még a kommunista rendszer széles körű engedményei ellenére is, nem fognák-e fel úgy, mint az egyház kapitulációját.”³¹¹

Az utazás előkészítése a vatikáni konspiráció egyik gyöngyszeme. Esty Miklós pápai világi kamarás, az esztergomi érsekek protokollmestere 1962 húsvétján egy kódolt

309 LUKÁCS László: A Vigilia beszélgetése Franz König bíborossal. *Vigilia* 57 (1992) 11. 849–854:851.; A zsinat tanítása és a múlt elemzése. Interjú Franz König bíborossal, volt zsinati atyával, Bécs nyugalmazott érsekével. Készítette BITTER Ákos és KRÁNITZ Mihály, 2002. szeptember 25-én. In: *A II. Vatikáni Zsinat dokumentumai negyven év távlatából 1962–2002*. Szerk.: KRÁNITZ Mihály. Szent István Társulat, Bp., 2002. 13–15:13.

310 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 6. Cardinal Mindszenty–Austrian Embassy 75F164 – POL 30. Külügyminisztériumi utasítás a bécsi amerikai követségre, CW–3412, 1961. október 17.

311 ÖStA, AdR, BMfAA, Sektion II-pol. ZI.8-Pol/63. Johannes Coreth szentszéki osztrák nagykövet jelentése Bruno Kreisky szövetségi külügyminiszternek König bíboros magyarországi útjáról. Róma, 1963. március 6.

Esty Miklós szolgált a hercegprímások mellett mint személyi szolgálattevő az 1920-as évek elejétől. Bár Mindszentyvel nem volt felhőtlen a kapcsolata, segédkezett Franz König bécsi bíboros érsek első budapesti útjának előkészítésében

szövegű képeslapot kapott Tóth K. Jánostól, a római lateráni bazilika káptalanjának kanonokjától: „Bécsi Ordinárió barátom szeretné Piszkei Andrást meglátogatni. Mit szólsz hozzá? Ideje lenne már az okos és körültekintő látogatásnak.”³¹² Az ártatlan üzenet két szereplője nem más, mint Franz König bécsi érsek és Hamvas Endre csanádi püspök, a magyar püspöki kar az idő szerinti elnöke. Tóth Rómában a Collegium Germanicum-Hungaricumban egykor együtt diákoskodott Franz Königgel,

aki a levelezőlap feladásakor Rómában tartózkodott. König és Hamvas viszont nem ismerték személyesen egymást. Nyilvánvalóan nem Tóth kanonok egyéni ötletéről volt szó, hanem a pápa (vagy államtitkársága) és König közös kezdeményezéséről. A címzett Esty Miklós viszont hosszú évek óta ügynökként szolgált a magyar állambiztonságot – vajon erről tudhattak Rómában? –, így a levelezőlap tartalmát előbb az Állami Egyházügyi Hivatal, majd az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztálya, végül 1962. augusztus 7-én a párt Politikai Bizottsága is megtárgyalta, és utóbbi hozzájárult, hogy Esty Miklós Tóth K. Jánoson keresztül azt tanácsolja Könignek: forduljon vízumért a bécsi magyar követséghez, és utazzon Magyarországra.³¹³ König a pápával egyeztetett, majd 1962. november 27-én magához kérte Esty Miklóst és közölte vele, hogy 1963 tavaszán szeretne Magyarországra látogatni és Mindszenty bíborossal is találkozni kíván. Esty továbbította a kérést az Állami Egyházügyi Hivatalba, az meg az MSZMP Politikai Bizottságának. A PB nem emelt akadályt, sőt látszólagos közönyt tanúsított, amikor arra a válaszra utasította az ÁEH elnökét, hogy „nem ránk tartozik, hogy König kivel kíván itt-tartózkodása során tárgyalásokat folytatni”.³¹⁴ A történések láthatóan egy határvonalhoz értek.

König látogatásához az amerikaiak jóváhagyását is meg kellett szerezni. Ez ügyben Stefan Verosta, a korábbi varsói nagykövet 1962 októberében eljár a bécsi amerikai

312 MNL OL XIX–A–21–d–0050/1962. (17. d.) „Feljegyzés. Történeti előzmények” című irat Esty Miklós aláírásával. – Megjegyzés: a levelezőlapban Hamvas Endre csanádi püspök születési helyéről, Piskéről kapta a „fedőnevét”. Az iratok Tóth K. Jánost tévesen mint a római Szent Péter-bazilika káptalanjának tagját említik.

313 MNL OL M–KS 288. f. 5/274. ő. e. 84. fol. Javaslat az MSZMP PB részére. Bp., 1962. július 23.; Uo. 6. fol. Jegyzőkönyv az MSZMP PB 1962. augusztus 7-ei üléséről.

314 MNL OL M–KS 288. f. 5/291. ő. e. 101. fol. Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztály javaslata a Politikai Bizottságnak dr. König bécsi bíboros-érsek magyarországi látogatására. Bp., 1963. január 31.

nagykövetségen, és igyekezett kipuhatolni, hogy mit szólnak König utazási szándékához. Elárulta, hogy König szeretné meggyőzni Mindszentyt: menjen Rómába, ahol fontos poszt várna rá. Utalt arra, hogy König mindezt a Vatikán megbízásából teszi, és hogy egyes egyházi vezetők szerint a magyar egyház helyzete javulna, ha Mindszenty távozna Magyarországról.³¹⁵ A tényleges út azonban a zsinat forgatagában hónapokat csúszott, miközben újabb szereplők kapcsolódtak be a Mindszenty-ügy megoldásába. John Lukacs, a magyar származású amerikai történész például azzal fordult az amerikai elnök egyik tanácsadójához, hogy a magyar kormány most már nem ellenezné, hogy Mindszenty csöndben újra elfoglalja az esztergomi érseki széket, cserébe azért, ha a bíboros elfogadna egy olyan jellegű együttélést a katolikus egyház és az állam között, mint amilyen Lengyelországban kialakult. Vélekedését a Kádár-rendszer folyamatos erőfeszítéseire alapozta, amelyeket annak érdekében tett, hogy akár engedmények árán is, de legitimálja pozícióját a Nyugat előtt.³¹⁶

Nem általános politikai következtetésre, hanem belső információkra építette híreit Giorgio La Pira, Firenze kereszténydemokrata polgármestere, aki lehetőségein belül már 1952 óta egyengette a nemzetközi enyhülés útját. Magyarország római követénél, Száll Józsefnél 1963. március 6-án tett látogatásán arról beszélt a diplomatának, hogy a Szentszék hamarosan közölni fogja Mindszentyre vonatkozó hivatalos elképzeléseit – lényegében válaszként Hamvas Endre még novemberben átadott elaborátumára –, mégpedig Ettore Bernabei, az olasz Televízió és Rádió (RAI) vezérigazgatója tolmácsolásában, ámde Angelo Dell'Acqua, a vatikáni államtitkárság rendes ügyek osztálya vezetőjének felhatalmazásával és megbízásából.³¹⁷

Furcsák ezek a kerülő utak a közvetlen kapcsolatteremtés helyett. Mindenesetre Ettore Bernabei pár nap múlva, március 9-én, szombaton délelőtt valóban megjelent a követnél. Titokban magnóra vett beszélgetésükből kiderül: mindegyik érintett fél hajlik a megoldásra, kivéve Mindszentyt. Mivel bíborosról volt szó, a pápának messzemenő körültekintéssel kellett eljárni, a látszatát is kerülni kívánta, hogy ő utasít, elvárását inkább óhajként tüntette fel.³¹⁸ Ráadásul az egyház szabadságának (*libertas ecclesiae*) védelmében azt próbálta elkerülni a Vatikán, hogy úgy tűnjön, világi hatalom pressziójá-

315 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 6. Cardinal Mindszenty–Austrian Embassy 75F164 – POL 30. A bécsi amerikai nagykövetség 232. sz. jelentése, 1962. október 2.

316 NARA RG 59. General Records of the Department of State. Bureau of European Affairs, Office of Eastern European Affairs, Records Relating to Hungary 1941–1977, Entry A–1(5577), Lot 75 D 45, Box 11. Refuge Part Four, 1962. John Lukacs levele Arthur Schlesinger elnöki tanácsadóhoz. 1962. október 30.

317 MNL OL XIX–A–21–e–004–4/d/1963. 7. ö. e. 28. d. Száll József római magyar követ feljegyzése, 1963. március 9.; ÁBTL 3.2.4. K–318. 10. fol. Jelentés. Róma, 1963. március 10. Tárgy: Vatikáni elképzelés Mindszenty kihozatalára.

318 A Vatikán szinte áthághatatlan nehézségekbe ütközött azon bevett gyakorlat miatt, hogy tartózkodik egy püspök, még inkább egy bíboros lelkiismereti ügyeibe történő beavatkozástól. Venerio Mazzi államtitkársági levéltáros szerint a kérdés megoldását Mindszentynek magának kellene kezdeményeznie az esztergomi érsekségről való lemondással. (ÁBTL 3.2.3. Mt–764/6. 194. fol. Látogatás Mons. Venerio Mazzinál, 1962. május 5.) A magyar közelmúlt egyetlen, bár más típusú esete: anyagi természetű indokok miatt I. Ferenc József király lemondásra kényszerítette az esztergomi érsekségről Vaszary Kolost.

nak engedve cselekszik. Mindszentynek ilyen kérést már továbbítottak a zsinati meghívással, de Mindszenty elutasítóan válaszolt, mondván: nem akarja elhagyni a híveit. Milyen előfeltételekről kívánt Bernabei közvetítésével a Vatikán gondoskodni? Két kívánság hangzott el:

1. Mindszenty prímási minőségben távozhasson,

2. távozása előtt, akár csak egy alkalommal is, de egyházi szertartást végezhesen Budapesten, még ha nem is nyilvánosan.

Mindez azért, hogy az ország elhagyása ne illegális menekülésnek tűnjön, és hogy Mindszenty igazolva láthassa: nem fokozták le tisztségéből, vagyis maradt az, ami volt. „Ez csak eszköz, melyre a Vatikánnak magának is szüksége van ahhoz, hogy meggyőzze Mindszentyt személyében, hogy ellenkező esetben erőszakkal, rendőrséggel kell elvitetni, ha másképpen nem engedelmeskedik.”³¹⁹ Cserébe a Vatikán a maga részéről kötelezettséget vállalna arra vonatkozólag, hogy Mindszenty nem fog nyilvános nyilatkozatokat tenni, ahogy az Szipij nagyérsek esetében is történt.

A szilencium mélységét illetően volt némi diplomáciai rugalmasság. Például amikor Szipij Rómában minden fogadkozás dacára a szovjet kormányra dehonesztáló nyilatkozatot adott a sajtónak, akkor a *L'Osservatore Romano* a Vatikán nevében elhatárolódott Szipij állításaitól, hangsúlyozva, hogy Szipij magánemberként bármilyen nyilatkozatot tehet, de az ukrán érsek nézetei nem a katolikus egyház álláspontját képviselik. Egy ilyen hivatalos vatikáni elhatárolódás „egyes főpapoktól” – azaz Mindszentytől – adott esetben kielégítette volna a magyar kormányt is.³²⁰ A garancia ezúttal is hangsúlyozottan Mindszentyre, az egyházi személyre, és nem a magánemberre vagy a megzabolázhatatlan sajtóra vonatkozott.³²¹ A titkos terv szerint Mindszenty kiérkezése után kapott volna egy megbízást vagy a zsinattal, vagy a Szent Cirille és Metóddal kapcsolatos ünnepségekkel, vagy más aktuális eseménnyel kapcsolatosan. Palmiro Togliatti, az Olasz Kommunista Párt főtitkára szerint a kérdés megoldása remekül beleillik a Szovjetunió és a Vatikán látványos közeledésébe, aminek legfrissebb jelével tele volt a világsajtó: 1963. március 7-én a pápa magánkihallgatáson fogadta Alekszej Ivanovics Adzsubejt, az *Izvesztyija* főszerkesztőjét, egyben Hruscsov vejét. Togliatti a magyar bíboros mielőbbi kiutazását azért is hasznosnak ítélte, mert az április végén esedékes olaszországi választásokon komoly szavazatmennységet hozhatna pártja számára, míg ugyanezen megfontolás alapján a Szentszék a választások utánig elnyújtaná a dolog elintézését.³²² Az olaszországi parlamenti választásokon a kereszténydemokrata párt a kommunistákkal szemben – a Mindszenty-kérdés megoldatlansága ellenére (ami az olasz választókhoz nem is

319 ÁBTL 3.2.4. K–318. 3. fol. Jelentés. Róma, 1963. március 10. Tárgy: Vatikáni elképzelés Mindszenty kihozatalára; MNL OL XIX–A–21–e–004–4/d/1963. 7. ő. e. 28. d. Száll József római magyar követ feljegyzése, 1963. március 9.

320 NARA RG 59. General Records of the Department of State. Bureau of European Affairs, Office of Eastern European Affairs, Records Relating to Hungary 1941–1977, Entry A–1(5577), Lot 75 D 45, Box 12. VII. Sept 22, 1965–Oct 11, 1965. Emlékeztető a kelet-európai aktákhoz: Magyarország–Mindszenty bíboros, 1965. szeptember 24.

321 ÁBTL 3.2.4. K–318. 9. fol. Jelentés. Róma, 1963. március 10. Tárgy: Vatikáni elképzelés Mindszenty kihozatalára.

322 ÁBTL 3.2.4. K–318. 14. fol. Jelentés Száll József római magyar követ és Sík Endre korábbi (1958 és 1961 közötti) külügyminiszter Palmiro Togliattival folytatott megbeszéléséről. Róma, 1963. március 6.

igen jutott el) – egymillió szavazatot veszített. A sajtó a pápát (is) okolta a visszaesésért. A pápa, akit természetesen bántott ez az igaztalan vád, így reagált: *„de az talán nem az én bűnöm, hogy annyi hívem van börtönben. Mi mást tehetnék értük, ha nem azt, hogy beszélék a börtönőrökkel, abban a reményben, hogy így enyhíthetnek sorsukon, és így talán a túlélésük-höz egy kis levegőhöz jutnak.”*³²³

A római jelentéseket kiértékelő Állami Egyházügyi Hivatal azt javasolta, hogy a kormány a következő feltételekkel engedélyezze a bíboros távozását, akár már a zsinat 1963 őszére tervezett második ülészakára:

1. végleg távozik az országból,
2. vállalja, hogy magyar ügyekkel nem foglalkozik,
3. nem folytat ellenséges tevékenységet a rendszer ellen,
4. nem tart fenn kapcsolatot magyarországi egyházi személyekkel.

A vázlatos összeállítás azt a kérést nem támogatta, hogy Mindszenty végleges távozása előtt egyházi szertartást végezhesen (szentmisét tartson vagy levezessen egy zártkörű püspökkari konferenciát). Ahogy azt sem – és ez fordulópont az eddigiekhez képest! –, hogy Mindszenty Magyarország primásaként hagyja el az országot.³²⁴ Ennek tételes kimondása ugyanis eddig nem történt meg, a magyar feltételek csak Mindszenty félreállítását említették, anélkül hogy tisztázták volna: ezen lemondást, leváltást vagy elszigetelést értenek.

Az MSZMP Politikai Bizottsága 1963. április 3-án tárgyalta az Agitációs és Propaganda Osztály március 28-án kelt előterjesztését. A PB-tagok nem értettek egyet több részletben, egyesek úgy reagáltak, mintha először szembesültek volna az egész problémával és akadékoskodtak. Biszku Béla, a Központi Bizottság titkára például azt firtatta: mit jelent az, hogy Mindszenty „szabadon” hagyja el az országot. A kapott magyarázattal – rehabilitálás nélkül egyszerűen távozik – elégedetlen volt, és leszögezte: a kérdés az, hogy Mindszenty kérjen vagy ne kérjen kegyelmet az Elnöki Tanácstól. Egy másik hozzászóló szerint a kegyelmet a Vatikánnak kell kérnie. Kádár János engedélyekben szólalt meg a kibontakozó vitában: a lényegi kérdés Mindszenty távozása, következképp arra kell válaszolni, hogy *„törekedjünk-e arra, hogy ezt megoldjuk, vagy ne törekedjünk?”* Eddig azon az állásponton voltak, hogy törekedni kell, de presztízssérelem nélkül. Ezért másodrendű kérdés, hogy Mindszenty *„hercegprimás-e vagy sem, ez a kérdés eldől, ha berendelik. Hogy ők egyházzójogilag mit csinálnak, az nem érdekes. Ha berendelik belső szolgálatra, ez azt jelenti, hogy [a] maguk részéről elállnak attól, hogy erőszakolják: Mindszenty Magyarország hercegprimása.”*³²⁵ Presztízsszempontok miatt viszont

323 „A »meg nem halás művészetek.«” Poupard bíboros a Vatikán keleti politikájáról.” *Új Ember*, LVIII. évf. 9. (2796.) sz. 2002. március 3. 5.

324 MNL OL M–KS 288. f. 22/7. ö. e. 88–89. fol. Javaslat a Vatikán és a magyar állam között néhány kérdés rendezésére. 1963. március 22. Szövegét közli SZABÓ Csaba: *A Szentsek és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években* i. m. 78–81.

325 MNL OL M–KS 288. f. 5/296. ö. e. 40–44. fol. Az MSZMP PB 1963. április 3-ai ülésének jegyzőkönyve. Közli SZABÓ Csaba: *A Szentsek és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években* i. m. 84–87. (Megjegyzés: a jegyzőkönyvkivonat szerint április 2-án, a tényleges jegyzőkönyv szerint április 3-án volt az ülés.)

Kádár János, az MSZMP Központi Bizottságának első titkára az országgyűlés 1963. március 21-ei ülésén. Széles körű amnesztiát jelentett be, amely Mindszentyre nem, illetve csak feltétellel vonatkozott

fontosnak ítélte a kegyelmet, és ezzel egy megalázó és feloldhatatlannak bizonyult elem kerül be a feltételek közé, ami szinte azonnal leblokkolta az éppen hogy csak csírázó megegyezést.

A kegyelmi kérvény kérdését az hozta felszínre, hogy nem sokkal korábban, 1963. március 21-én a kormány általános amnesztiát hirdetett (1963. évi 4. törvényerejű rendelet), amelynek köszönhetően az 1956-os elítéltek zöme, a büntetésük kétharmadát letöltött háborús bűnösök és sok, korábban elítélt politikai fogoly, köztük 54 pap és szerzetes is kiszabadult.³²⁶ Egyből felmerült a kérdés: érvényes-e Mindszentyre is a közkegyelem? A törvényerejű rendelet szövege szerint közkegyelemben részesülnek azok, akiket a bíróság „a felszabadulástól 1956. október 23-ig elkövetett államellenes bűntett miatt elítélt”, kivéve azok, akik a büntető törvénykönyv szerint visszaesők. Kádár János a Központi Bizottság 1963. március 8-ai ülésén „igen is, meg nem is” módon válaszolt a kérdésre: „Ez a kegyelmi rendelkezés Mindszenthyre [sic!] vonatkozik. Tulajdonképpen minden bűnösre vonatkozik. Ha elolvasták a szöveget, észrevehették, hogy egy sor kizáró rendelkezés van, ugyanakkor van egy olyan paragrafus is, hogy a kizárt esetekben

326 SZÁNTÓ Konrád: *A kommunizmusnak sem sikerült. A magyar katolikus egyház 1945–1991.* Új Misszió Alapítvány, Miskolc, 1992. 59.; HETÉNYI VARGA Károly: *Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában.* I–III. kötet. Lám-pás Kiadó, Abaliget, 1992–1996.

egyéni kérelemmel fordulhat az illető az Elnöki Tanácshoz. Ebben az értelemben tehát mindekire vonatkozik. Mindszentyre ez a kegyelmi rendelkezés automatikusan nem vonatkozik, mert ő kétféle értelemben is a kirekesztettek között van. Elsősorban mint visszaeső bűnös. Az ő 1956-os ellenforradalmi fellépése ismétlődő cselekmény volt, amelyben ugyan a pert nem folytatták le, de maga a faktum, a cselekmény fennáll. Nem vonatkozik tehát rá automatikusan, viszont vonatkozik rá az a pont, hogy egyénileg kérheti. Jogilag a dolog így néz ki.”³²⁷ Kádárék egy ideális lehetőséget szalasztottak el azzal, hogy az általános amnesztia révén az általuk is elítélt Rákosi-rendszer legnevezetesebb áldozatának nagylelkűen megbocsássanak. Azzal, hogy a kegyelem kérdését presztízsszempontrá emelték, máris lelassították a Mindszenty-ügy megoldását. Valójában ambivalens módon álltak a megoldáshoz, amit Kádár kérdése is tükröz: „törekedjünk vagy ne törekedjünk?” Mivel jár nagyobb haszon? Mindszenty távozásával vagy maradásával? Egyrészt ha Mindszenty elhagyja Magyarországot, azzal az emigráció politikai vezért kap. Ennek súlyáról és következményeiről a pártpolitikusok nemigen vitatkoztak. Még 1957-ben az Egyházügyi Hivatal elnöke, aki Mindszenty esetleges távozását a „legjobb megoldásnak” minősítette, azt mondta erre az eshetőségre: „Amit esetleg kiabálni tud rólunk, azt már úgys tudják, újat mondani nem tud.”³²⁸ A szentszéki garancia ezért is lesz fontos: az esetleges vezérszerepnek próbálják elejét venni. Másrészt viszont a távozástól a magyar–amerikai kapcsolatok látványos javulását lehetett remélni.

Kádár „visszaeső bűnösség”-re tett utalásán az az eljárás értendő, melyet a Legfőbb Ügyészség indított 1962. december 28-án Mindszenty József ellen hazaárulás és az államrend megdöntésére irányuló szervezkedés vezetésének büntette miatt. A vádat a nyomozást elrendelő határozat a „Nagy Imre, dr. Turcsányi Albert [sic!] és Pálinkás Antal ellen lefolytatott bűnügyek” irataira, valamint Mindszenty József 1956. november 3-ai rádióbeszédére alapozta.³²⁹ Ha az eljárást *in absentia* (távollétben) lefolytatták volna, a kimenetel a hivatkozottak sorsa tükrében kétségtelen: Nagy Imrét és Pálinkás Antalt kivégezték, Turchányit életfogytiglanra ítélték, aki az 1963-as amnesztiával szabadult ki. Nem lehet véletlen, hogy épp akkor jutott a Legfőbb Ügyészség eszébe a nyomozás elrendelése, amikor az egész igazságügyi apparátus az átfogó közkegyelmet készítette elő. Ezért azt feltételezzük, kizárólag azért indították az eljárást, hogy az amnesztia „visszaeső bűnökként” ne vonatkozhasson automatikusan Mindszentyre, csak a kicsikarni szándékolt, a bűnösséget áttételesen elismerő kegyelmi kérvénnyel. Ugyanakkor a nyomozás és bírósági eljárás lefolytatására sem pazaroltak energiákat, hiszen az aktuális politikai szándék mégiscsak az ügy megoldása volt. Következtetésünket irrattal nem igazolhatjuk, ha így történt, feltehetőleg „fentről” jövő telefonhívások nyomán tették ezt az ügyészségen.

327 Mindszenty és a hatalom i. m. 96. Kádár János beszéde az MSZMP KB 1963. március 8-ai ülésén. (Kiemelés tőlem – B. Ma.)

328 MNL OL M–KS 288. f. 5/17. ő. e. 11. fol. Az MSZMP Intéző Bizottságának 1957. március 5-ei ülésének jegyzőkönyve.

329 MNL OL Legfőbb Ügyészség TÜK-iratok, 00-755/1963. sz. Nyomozást elrendelő határozat.

Az azonban, hogy Mindszenty valaha is kegyelmet kérjen az általa törvénytelennek tekintett kommunista rezsimtől, amivel áttételesen igazolná a vádakát, elképzelhetetlen volt. Igazságérzete és önérzete visszatartotta ettől. „Persze, hogy Mindszenty [sic!] nem fog kegyelmet kérni, hiszen még sokkal csendesebb és a színfalak mögött legördülni tervezett engedményekre is alig hajlandó” – summázta egy jelentés.³³⁰ Mindszenty mindezt egy Kennedy elnökhöz írt levélben így kommentálta: „a rendszer »kifelejtett« az amnesztiából azzal, hogy én magam folyamodhatok érte. Ahogy a börtönben hasonló helyzetben nem kértem azt az úgynevezett kegyelmet a véres kegyetlenségtől, úgy ma sem fogom kérni, mert azzal csak magamat ítélném el, és Kádárt, a belügyminisztert rehabilitálnám, aki a Rákosi-rezsim elsődleges eszköze volt az egyházzal szemben, a hazával szemben és velem szemben.”³³¹

König magyarországi utazási szándékáról Mindszenty a bécsi *Die Presse* napilapból szerzett tudomást. A követségi dolgozók benyomása szerint a hír meglehetősen nyugtalanította, attól tartott, hogy menedéki helyzetének feladására kényszerül, illetve hogy püspöktársai tán rossz színben festik le Könignek, és őt teszik meg „bűnbaknak” a vallásszabadság magyarországi korlátozásáért, amivel aláásná vezető szerepét az egyházban.³³² Szinte minden beszélgetést erre terelt, és követségi tartózkodása óta első ízben kérte, hogy konzultálhasson bizalmasával, Shvoy Lajos székesfehérvári püspökkel. Kérését azzal indokolta, hogy magyar „hercegprímásként” olyan speciális szerepe van, amihez König nem ért, de még a Vatikánban is kevesen, mert nem ismerik ennek a posztjának egyedi, a világ minden más országától eltérő sajátosságát, azt, „hogy a magyar jog szerint hercegprímásként, király hiányában ő az ország politikai vezetője”.³³³ Az amerikai ügyvivő meglátása szerint a bíboros Kádár-rezsimmel szembeni megvetése és szenvedélyes hercegprímási felelősségérzete arra ösztönözhetik, hogy „nagyobb jelentőséget tulajdonítson a magyar nép iránti politikai felelősségnek, mint a Vatikánnal való egyházi kapcsolatainak”.³³⁴ A kívülálló pontos diagnózist rajzolt, a bíboros szívesebben maradt, mint ment, még ha egy egyetemes zsinatról volt is szó.

A Vatikánban tisztában voltak azzal, hogy a „hercegprímási” cím és annak közjogi tartalma nem pápai kinevezés, hanem a magyarországi egyház- és közjog hétszáz éves

330 ÁBTL 3.2.3. Mt–772/4. 147. fol. „Urbán” fedőnevű ügynök információs jelentése. Bécs, 1963. március 24.

331 John F. Kennedy Presidential Library and Museum, Boston, Papers of President Kennedy, National Security Files, Countries, Box 105A. Hungary General 1963. Mindszenty József levele Kennedy elnökhöz, 1963. április 1. Gépelt másolat, a szöveget április 3-án adta át a bíboros Owen T. Jones ügyvivőnek. Közli SOMORJAI Ádám: *Mindszenty bíboros követségi levelei az Egyesült Államok elnökeihez 1956–1971 i. m. 203–206:203.* (magyarul), 637–640:638. (angolul).

332 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 2. Mindszenty–Classified Jan–April 1963. 570.3. Owen T. Jones ügyvivő 461. sz. távirata a külügyminiszternek, 1963. április 2.

333 „Cardinal then pointed by Hungarian law as Prince Primate he is political head of country in absence of king.” Uo. Box 2. Mindszenty–Classified Jan–April 1963. Owen T. Jones ügyvivő 416. sz. távirata. Bp., 1963. március 11. Közli SOMORJAI Ádám: *Mindszenty bíboros követségi levelei az Egyesült Államok elnökeihez 1956–1971 i. m. 201.* (magyarul), 635. (angolul).

334 Uo. Box 2. Mindszenty–Classified Jan–April 1963. 570.3. Owen T. Jones ügyvivő 416. sz. távirata a külügyminiszternek, 1963. március 19.

fejlődésének az eredménye. Ahogy arról a IV. fejezetben már részletesen is írtunk, kimondottan e formában a 18. század elején (1714) lett örökletes titulus a német birodalmi főpásztorok címeinek mintájára. Prímássá lenni csak esztergomi érseki kinevezéssel lehet, amely érseki cím természetesen pápai kinevezés, Mindszenty esetében az esztergomi érsekség élére. Azonban az 1960-as évekre a hercegprímási címhez történetileg kötődő, politikai vezető szerep a római aulában is idejétmúlt rekvizitumnak minősült. Az arisztokratikus, XXIII. Jánosnál konzervatívabb XII. Piusz pápa már 1951-ben eltiltotta a feudális előjogokra utaló világi rangok és címek használatát az egyházban, ettől kezdve az egyházi szóhasználatban a hercegprímás is „csak” prímás. (Az állami törvények viszont már 1947-ben eltörölték a feudális címeket.)³³⁵ Mindszenty ezt a rendelkezést nemigen ismerhette, mivel a fogságba nem járt a Szentszék hivatalos közlönye. Ahogy azt a forráselemzések kimutatták, 1964 júniusa előtt hercegprímásként írta alá leveleit, ezt követően már elhagyta a „herceg” előtagot – következésképp ekkortájt értesülhetett a pápai rendelkezésről.³³⁶ Mivel Mindszenty nem volt ott a zsinaton, nem szembesülhetett az új értelmezésekkel, a pezsdítő vitákkal, legfeljebb a sajtót olvasva. Az egyház belső megújulása megállíthatatlanul folytatódott XII. Piusz utódai alatt. A II. vatikáni zsinat egész szellemisége a világgal való korszerű párbeszédet sugallta, amelyben vállalhatatlanná vált az egyházi és a közjogi funkciók keveredése.

Mindszenty a (herceg)prímási címéhez és az abból eredő államjogi tartalomhoz és politikai szerepvállalási kötelezettséghez nem egyházi, hanem tradicionális legitimista szempontból ragaszkodott mint „az ország első zászlósura”. Mindez – amint majd látni fogjuk – hozzájárul az ominózus 1974-es pápai döntéshez: Mindszenty felmentéséhez az esztergomi érseki méltóságból. Ugyanez a meggyőződés az, ami minden kellemtelenség dacára a legvégsőig követségi maradásra inspirálja a bíborost. Ez ügyben Mindszenty tanácsot, vagy inkább megerősítést várt. Ezért kérte ismételten, még tőle is szokatlan erőszakossággal Shvoy püspök látogatásának engedélyezését, majd azt – és ez emberileg érdekes fejlemény –, hogy Zakar András, egykori titkára legyen a gyóntatója. Az amerikaiak mindkét kérését elutasították. Zakart azért, mert „a magyar rezsim szemében rendkívül gyanús személyiség”,³³⁷ Shvoyt azért, mert úgy vélték, hogy Mindszenty célja nem annyira menedéki helyzetének megoldása, mint inkább az, hogy befolyást gyakoroljon a magyar egyházpolitikai fejleményekre. „Valójában nem siet elhagyni a kö-

335 Az állami rendelkezést az egyes rangok és címek megszüntetéséről szóló 1947. évi IV. törvény, míg a rang kánonjogi felszámolását a Sacra Congregatio Consistorialis 1951. május 12-én kiadott dekrétuma tartalmazza. Lásd „Decretum de vetito civilium nobiliarium titulum usu in Episcoporum inscriptionibus et armis.” AAS 43 (1951) 480.

336 A kérdéstről lásd SOMORJAI Ádám: *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty III/2. Documenta 1967–1971.* – Az Apostoli Szentszék és Mindszenty József kapcsolattartása, III. Tanulmányok és szövegközlések. Vol. III/2. 1967–1971. METEM, Bp., 2012. 373–374., 395. (32. jegyzet). – Megjegyzés: Mindszentyt a korabeli forrásokban, még a pártiratokban is általában hercegprímásként emlegetik. Mivel az esztergomi érsekek közül utolsóként ő viselhette ezt a világi címet, tiszteletből – és megszokásból – napjainkban is így illetik. Gyakorlatilag Lékai László, az 1976 és 1986 közötti esztergomi érsek vált meg a cím használatától.

337 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 2. Mindszenty–Classified Jan–April 1963. D. Dean Rusk külügy-miniszter 393. sz. távirata a budapesti amerikai követségre. Washington, 1963. április 17.

vetséget, és lehet, hogy kész arra, hogy meghatározatlan ideig meghosszabbítsa a menedéket, és további hasonló konzultációkat kérjen. Nem akarja elhagyni Magyarországot. Nem férne össze a jellemével, hogy a jelenlegi rendelet értelmében amnesztiáért folyamodjon a Kádár-rezsimhez. Így kockázatos engedélyezni a bíboros számára, hogy kibővítsé azt a kört, akik jelenleg is látogathatják, amibe a nővérei tartoznak, akik emberi-családi okból, és a [megszokott] gyóntatója, aki személyes-vallási okból látogathatja. Ezek olyan kockázatok, amelyeket nem lenne bölcs vállalnunk egy olyan időszakban, amikor a magyar kormány tudatosan és nyilvánosan alapot próbál teremteni az amerikai–magyar kapcsolatokat javítására. Így nem hisszük, hogy az USA kormányának közvetlenül részt kellene vennie ilyen konzultációk megszervezésében.”³³⁸

Mindszenty így ismét magára maradt a döntés nehéz súlyával, mit is válaszoljon majd a bécsi bíboros érseknek, ha felteszi azt a bizonyos kérdést: távozni vagy maradni...

Franz König 1963. április 18-án, egy csütörtöki napon a budapesti osztrák követség gépkocsiján érkezett az amerikai követségre.³³⁹ Tapintatlanul kurta látogatási idejéből – amibe a vízumkéréshez feltüntetett eredeti cél, a Budapesten tartózkodó Hamvas püs-

Mindszenty József és Franz König bíboros 1971-ben, a római Salvator Mundi Kórház meglátogatásakor. A bécsi érsek éveken át fáradtságos megbeszéléseket folytatott a magyar főpappal

338 NARA RG 59. General Records of the Department of State. Bureau of European Affairs, Office of Eastern European Affairs, Records Relating to Hungary 1941–1977, Entry A–1(5577), Lot 75 D 45, Box 11. I. Nov 1, 1962–April 30, 1963. Owen T. Jones ügyvivő levele Harold C. Vedelerhez, az amerikai külügyminisztérium kelet-európai osztályának vezetőjéhez. Bp., 1963. április 8.

339 Jelen munka szerzője korábbi munkájában 1962-re datálta a látogatást, átvéve Mindszenty Napi jegyzetek című naplójának téves időrendjét (BALOGH Margit: *Mindszenty József* i. m. 297.). A hibára FEJÉRDY András hívta fel a figyelmet a „König bíboros első találkozása Mindszenty Józseffel” című tanulmányában. In: *„Isten szolgája.” Emlékkonferencia Mindszenty József bíboros életéről és munkásságáról, Budapest, Parlament, 2006. november 4.* Lakitelek, 2007. 79–108. – Erről és a későbbi látogatásokról lásd SOMORJAI Ádám: *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty II. Documenta 1956–1963* i. m. 67–69., 151. A szerző a „Látogatások Mindszenty bíborosnál a budapesti amerikai (nagy)követségen” című táblázatában összefoglalta König bíboros tizenegy vizitálásának időpontjait. – König egyes látogatásairól lásd PALLAGI Mária: „Ein unerwünschter Gast” – Kardinal Mindszenty in der Amerikanischen Botschaft und die Besuche von Kardinal König (1956–1971) – Die Ostpolitik des Vatikans gegenüber Ungarn und der Fall Mindszenty. In: *Österreich und Ungarn im Kalten Krieg*. Szerk.: István MAJOROS, Zoltán MARUZZA, Oliver RATHKOLB. ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék–Universitát Wien, Institut für Zeitgeschichte, Wien–Bp., 2010. 373–405., valamint az irodalomjegyzékben felsorolt tanulmányait.

pökkal való találkozás nem is fért bele³⁴⁰ – a délelőtt 11-től délután 3 óráig tartó négy órát töltötte az amerikai követség épületében, ebből valamivel több mint három órát volt tanúk jelenléte nélkül Mindszentynél. König nem győzte hangsúlyozni látogatása magántermészetét, mégis sokan azt várták, hogy „faltörő kos” legyen a Vatikán számára, győzze meg Mindszentyt, és gyorsan zárja le a Mindszenty-ügyet. „Mi, valamint a Vatikán leszünk a vesztesek, ha a látogatás kudarcot vall” – értékelte túl a látogatás jelentőségét a budapesti amerikai ügyvivő.³⁴¹

König átadta XXIII. János pápa dedikált fényképét, az osztrák püspöki kar üdvözlését és a II. vatikáni zsinatra szóló meghívást. Az esetleges „poloskák” miatt felhangosított rádió mellett beszélgettek a magyarral vegyített latin–német–angol keveréknyelven. Mindszenty feltárta a magyar egyház helyzetét, legalábbis úgy, ahogyan ő azt a követségről látta, kitért a hetvenkedő békepapokra és a püspökök meghunyászkodó magatartására, s rámutatott: „Kádár–Dobi a pápa felett vannak egyházi ügyekben, és a püspökök erről hallgatnak, illetőleg itthon zengik Kádárral: normál, korrekt” (mármint az egyház helyzete).³⁴² Ezután König előhozakodott küldetése céljával: a pápa azt szeretné, hogy hagyja el az országot és utazzon Rómába a zsinatra. Mindszenty diplomatikusan annyit válaszolt, ha nem kell engedelmességet bizonyítania (azaz nincs szó pápai utasításról), számára mindegy a maradás vagy a távozás alternatívája. Három héttel később másként fog nyilatkozni a Szentszék megbízottjának, de Königgel most még azt közli, hogy kész külföldre menni engedelmissége megmutatására, „de csak mint prímás, mert ilyen viszonyok között a népemnek is tartozom hűséggel. De én Kádáréktól semmit sem kérhetek.”³⁴³ Sem perújrafelvételt, sem rehabilitációt – bár ez utóbbit nem is ellenzi.

A találkozó után Mindszenty levélben köszönte meg Könignek a látogatást. Ebben megfogalmazta távozása feltételeinek több, a későbbiekben visszatérő elemét:

1. Az akadályoztatott püspökök ügyének felülvizsgálata, konkrétan Pétery József váci és Badalik Bertalan veszprémi püspököt, továbbá a szombathelyi (Winkler József) és a pécsi (Belon Gellért) segédpüspököket említette.³⁴⁴

340 König kikérte Mindszenty véleményét: meglátogassa-e Hamvas püspököt? „Mindszenty bíboros azt válaszolta, hogy nem ad negatív választ, mert akkor – ha König visszautasítja a Hamvas püspökkel való találkozóra szóló meghívást – azt fogják mondani, hogy Mindszenty intrikált ebben az ügyben. Egyébként nem is akarná megfosztani a püspököt attól, hogy a bíboros meglátogassa. Az utóbbit egy kis szarkazmussal mondta, és hozzátette, hogy mivel Hamvas csak püspök, nincs olyan kiváltsága, hogy ilyen ügyekben magasabb rangú egyházi méltóságokkal tárgyaljon, mint amilyen König bíboros is.” NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 2. Cardinal File–Limited Distribution 1962–1964. Emlékeztető beszélgetésről, 1963. április 22.

341 NARA RG 59. General Records of the Department of State. Bureau of European Affairs, Office of Eastern European Affairs, Records Relating to Hungary 1941–1977, Entry A–1(5577), Lot 75 D 45, Box 11. I. Nov 1, 1962–Ápril 30, 1963. Owen T. Jones ügyvivő levele Harold C. Vedelerhez, az amerikai külügyminisztérium kelet-európai osztályának vezetőjéhez. Bp., 1963. április 8.

342 MINDSZENTY József: *Napi jegyzetek* i. m. 269. 1962. [helyesen: 1963.] április 18-ai bejegyzés.

343 Uo.

344 Péteryt 1953-ban, Badalikot 1957-ben bírósági ítélet nélkül eltávolították egyházmegyéjükől. Belon Gellért bajai plébánost a Szentszék 1959 szeptemberében elidei címzetes püspökké és pécsi segédpüspökké nevezte ki, Rogács Ferenc pécsi megyéspüspök halála esetére pedig apostoli kormányzóvá. A magyar állam 1982-ig nem járult hozzá Belon

2. A fogva tartott papok és hívek szabadon engedése.
3. Hadifoglyok és deportáltak visszatérése családjukhoz.
4. Plébánosok visszahelyezése saját egyházmegyéjükbe.
5. A lerombolt Regnum Marianum-templom helyébe megígért új plébániatemplom felépítése.³⁴⁵

Mindszenty választát König tolmácsolta Rómában. Az államtitkárságról nem szivárgott ki semmi érdemi az út eredményéről és a találkozásról. Néhány elejtett célzásból a kíváncsi diplomaták arra következtettek, hogy Mindszenty csak meghatározott feltételekkel adná fel menedékét.³⁴⁶ Amit az újságíróknak sikerült Königről kicsikarni, annak lényege a szkepticizmus volt: nem hiszi, hogy lenne gyors megoldás a Mindszenty-ügyre.³⁴⁷ Annyi viszont legalább kiderült, hogy Mindszenty személyes magatartását egy magánlátogatással nem lehet megváltoztatni, még ha látogatója bíborosként és érsekként vele azonos rangú is. Azonnali és egyszerű megoldás tehát nem várható.

A magyar kormányzat egyébként is leszögezte: csak hivatalos személyekkel hajlandó a Mindszenty-problémáról tárgyalni.

A König-missziót zavarba ejtően keresztezte egy másik akció. Történt ugyanis, hogy Kádár János, a Magyar Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány elnöke feleségével együtt meghívást kapott a Balzan-alapítvány díjának átadási ünnepségére, amit 1963-ban többek között XXIII. János pápának és egy szovjet matematikusnak ítéltek oda. A meghívás önmagában még nem is lett volna különleges. Annál inkább a Balzan-alapítvány alelnökétől ápri-

Meghívó Kádár János és felesége részére a Balzan-díj átadására,
1963. május 10.

felszenteléséhez és kinevezéséhez. Winkler József szombathelyi lelkészt ugyancsak 1959-ben nevezték ki segédpüspökké, amihez a magyar állam szintén nem járult hozzá. Felszentelésére a szentszéki–magyar részleges megállapodásnak köszönhetően került sor 1964. október 28-án.

345 NARA RG 59. General Records of the Department of State. Bureau of European Affairs, Office of Eastern European Affairs, Records Relating to Hungary 1941–1977, Entry A–1(5577), Lot 75 D 45, Box 11. I. Nov 1, 1962–Április 30, 1963. Mindszenty József levele König bíborosnak, 1963. április 18. Kézírtas latin nyelvű levél fotómásolata, illetve angol fordítása. (A levelet – Dean Rusk amerikai külügyminiszter engedélyével – kivételesen továbbították a címzettnek, lásd SOMORJAI Ádám: *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty II. Documenta 1956–1963* i. m. 136–137.)

346 ÖStA, AdR, BMfAA, Sektion II-pol. Zl.17-POL/63. Johannes Coreth szentszéki osztrák nagykövet jelentése Bruno Kreisky szövetségi külügyminiszternek König bíboros budapesti küldetéséről. Róma, 1963. április 24.

347 „König: Fall Mindszenty ungelöst.” *Süddeutsche Zeitung*, 1963. május 18. Idézi PALLAGI Mária: „Ein unerwünschter Gast” i. m. 382.

lis 10-ei keltezéssel érkezett külön levél, amelyben nemcsak a díj átadásáról volt szó, hanem hogy a ceremónia fényét mennyire emelné, ha Mindszenty bíboros is részt vehetne rajta.³⁴⁸ Az alelnök kerek perec azt javasolta, hogy a magyar kormány engedje el Mindszentyt. Nem tudjuk, hogy a javaslatához bírt-e szentszéki megbízással, vagy csupán jó szándékú dilettantizmus vezérelte. Szerintünk az utóbbiról volt szó, de sem az MSZMP KB Politikai Bizottsága, sem a kormány nem így vélekedett, hanem arra a következtetésre jutott, hogy a Balzan-alapítvány leple alatt egy vatikáni akcióról van szó, amelynek Mindszenty kiszabadítása a célja.³⁴⁹

A történetek számbavételekor ugyanis feltűnt, hogy túlzottan nagy igyekezettel próbálják a meghívást abszolválni: a meghívót a berni és a római képviseletre is elküldték, a szocialista országok vezetői közül pedig Ny. Sz. Hruscsovon és L. I. Brezsnyeven kívül csak Kádárt invitálták. Épp az illusztris meghívotti kör miatt Péter János külügyminiszter tájékoztatta a szovjet nagykövetet, és kérte tőle az eddigi és a tervezett lépések moszkvai véleményeztetését. Egy hét múlva megérkezett az SZKP KB üzenete: „*teljesen osztja az MSZMP KB véleményét.*”³⁵⁰ Ennek lényege az volt, hogy „*a magyar fél kész tárgyalásokat folytatni Mindszenty ügyéről a Vatikán hivatalos képviselőivel.*”³⁵¹ A hangsúly a „hivatalos” jelzőn volt, vagyis az alapítványi alelnök kezdeményezését csak magántermészetű akciónak tekintették. A szovjet elvtársakkal történt konzultáció eredményeként Kádár János nem vett részt a Balzan-díj átadásának ünnepségén, és egy udvarias gratulációval kimentette magát. Az ügy apropóján viszont feketén-fehéren kiderült: a tárgyalási hajlandóságot a szovjetek nem törték le! 1963-ban Washingtonban és Moszkvában, Budapesten és a Vatikánban egyetértettek abban, hogy Mindszentynek gyorsan és csendben távoznia kell a római Kúriába. A helyzet megoldása elsősorban a primáson múlt.

AGOSTINO CASAROLI ELSŐ MAGYARORSZÁGI ÚTJA

Vélhetően König utazásával állt kapcsolatban, hogy Hamvas Endre csanádi püspök, a magyar katolikus püspöki kar az idő szerinti elnöke 1963. április 20-án arról értesítet-

348 MNL OL XIX-J-1-j-1945-64, Olaszország, 14/h. Dr. Ulisse Mazzolini elnökhelyettes levele Kádár Jánoshoz. Milano, 1963. április 10.

349 MNL OL XIX-J-1-j-Vatikán, TÜK-IV-247/1945-64. (2. d.); AVP RF f. 077. op. 46. papka 226. gy. 9. l. 198-199. G. A. Gyenyiszov szovjet nagykövet feljegyzése Péter János külügyminiszterrel 1963. április 17-én folytatott megbeszéléseiről, 1963. április 24. Nr. 231. Közli BARÁTH Magdolna: *Szovjet diplomáciai jelentések Magyarországról 1956-1964 i. m. 325-326.*

350 AVP RF f. 077. op. 46. papka 226. gy. 10. G. A. Gyenyiszov szovjet nagykövet feljegyzése Péter János külügyminiszterrel 1963. április 25-én folytatott megbeszéléseiről, 1963. április 27. Közli BARÁTH Magdolna: *Szovjet diplomáciai jelentések Magyarországról 1956-1964 i. m. 330.*

351 AVP RF f. 077. op. 46. papka 226. gy. 9. l. 199. G. A. Gyenyiszov szovjet nagykövet feljegyzése Péter János külügyminiszterrel 1963. április 17-én folytatott megbeszéléseiről, 1963. április 24. Stilisztikailag eltérő fordításban közli BARÁTH Magdolna: *Szovjet diplomáciai jelentések Magyarországról 1956-1964 i. m. 325.*

te a pápai államtitkárságot, hogy szeretne jelentést tenni az aktuális magyarországi helyzetről.³⁵² A pápa felhatalmazta Agostino Casaroli pápai prelátust, a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának helyettes titkárát, aki akkor az ENSZ konzuli kapcsolatokról szóló konferenciáján a Szentszék képviselőjeként Bécsben tartózkodott, hogy diszkréten találkozzon Hamvas püspökkel, hallgassa meg beszámolóját, és szükség esetén utazzon el Magyarországra.

Így történt, hogy április 27-én Casaroli váratlanul tiszteletét tette Sebes István bécsi magyar követhél. Biztosította, hogy a Vatikán őszintén rendezni kívánja az egyházzal kapcsolatos kérdéseket nemcsak Magyarországon, hanem Csehszlovákiában, Lengyelországban és más szocialista országokban is, ennek érdekében kész arra, hogy Bécsben titokban tárgyaljon Hamvas Endre püspökkel.³⁵³ Megbízatása a tekintetben határozott fordulat, hogy nem egy közvetítő (La Pira, Bernabei, König, Balzan-alapítványi alelnök), hanem Casaroli személyében közvetlenül a Szentszék magas rangú munkatársa kereste a hivatalos kapcsolatot a magyar kormánnyal. Az elkövetkezendő évtizedekben az ekkor 49 éves Casaroli lesz a Szentszék problémamegoldója („troubleshooter”) a keleti tömb országaival való kapcsolatok kérdésében. S bár közel negyedszázada (1940 óta) állt a Vatikáni Államtitkárság szolgálatában, a nyilvánosság csak akkor kezdett ismerkedni az addig jobbára Latin-Amerikával foglalkozó szakreferens nevével, amikor 1961-ben XXIII. János pápa a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának helyettes titkárává (*sottosegretario*) nevezte ki. Így – mondhatni véletlenül, de szerencsésen – került az új szerepbe, mert személyében előnyösen ötvöződött az udvarias viselkedés és a diplomáciai ügyesség, ami miatt a beavatottak „Isten kínaijának” is nevezték.

A titkos bécsi találkozó április 29-én létrejött. Hamvas naivan azt hitte, ha diszkréciót kér az őt kísérő Brezanóczy Pál egri apostoli kormányzótól, akkor szigorúan köztük maradnak a bizalmas részletek. Nem sejtette, hogy Brezanóczy személye a belügyminisztérium III/III-as ügyosztályával 1958 óta együttműködő „Kékes Pál” fedőnevű ügynököt rejt... A magyar püspöki kar az idő szerinti vezetője őszintén feltárta Casarolinak a katolikus hitéletet fojtogató, módszeres állami nyomást, a kirakatpropagandát meghazudtoló rendőrségi intézkedéseket, a püspöki kar elöregedését, ami az egyház hierarchikus szerkezetét veszélyezteti. Az idős és fáradt Hamvas, akire a püspöki konferenciák elnökeként a kormánnyal való kapcsolattartás összes terhe nehezedett, szinte kétségbeesetten kérte a Szentszék segítségét: „*ne hagyjon el bennünket ő is éppen akkor, amikor úgy látszik, hogy megnyílik egy halvány reménysugár és a kormány hajlandóságot mutat a tárgyalásokra.*”³⁵⁴ Végül egy tíz pontos feljegyzést adott át az egyházi sérelmek-

352 *La politica del dialogo. Le carte Casaroli sull'Ostpolitik vaticana.* [A párbeszéd politikája. A. Casaroli dokumentumai a vatikáni keleti politikáról.] Szerk.: Giovanni BARBERINI. Il Mulino, Bologna, 2008. 78. Beadvány a Rendkívüli Egyházi Ügyek Szent Kongregációjához. (Tárgyalások Magyarországgal és Csehszlovákiával.) 1963. július 16.

353 MNL OL XIX–J–1–j–IV–14/1960–63. Vatikán TÜK-iratok, 2. d. „Magyarország és a Vatikán kapcsolata, 1963.” és MNL OL XIX–A–21–e–004–4/f/1963. 9. ő. e. 28. d. A bécsi követ 001/98. sz. napi jelentésének melléklete. Bp., 1963. április 29.

354 *La politica del dialogo. Le carte Casaroli sull'Ostpolitik vaticana* i. m. 53. Agostino Casaroli jelentése A. G. Cicognani államtitkárnak a magyar kormánytisztviselőkkel folytatott tárgyalásáról. Vatikán, 1963. május 18.

ról. Egyértelmű volt, hogy a megkezdődő hivatalos tárgyalásoknak az állam és a katolikus egyház viszonyát teljességében kell érinteni, és ebben csak egy részlet Mindszenty ügye. Casaroli a bíboros dolgában még nem is kívánt állást foglalni, előbb találkozni akart vele, de előjáróban annyit már elmondott, hogy a pápa szigorúan különbséget tesz Mindszenty „egyházi és politikai minősége” között. *„Az előbbire vonatkozóan nem akarja Mindszentyt paranccsal térdre kényszeríteni, az utóbbira vonatkozóan a leghatározottabb tiltó állásponton van. (Ne tekintse magát zászlósrúnak, hercegprímásnak, politikai vezérnek stb.)”*³⁵⁵ Azokat a problémákat tehát mindenképp kerülni kívánta, amelyek Mindszenty koncepciójából eredtek, és azzal álltak kapcsolatban, hogy milyen közjogi kötelezettségei vannak egy magyar prímásnak.

Casaroli 1963. május 7-én XXIII. János pápa hivatalos megbízásából – ezzel együtt inkognitóban – érkezett Budapestre. Történelmi pillanat volt ez, hiszen 18 év telt el azóta, hogy Magyarország diplomáciai kapcsolatai megszakadtak a Szentszékekkel. Háromnapos ittléte alatt Prantner Józseffel, az Állami Egyházügyi Hivatal „ideológiai meggyőződésében elkötelezett, dogmatikus, hajlíthatatlan kommunista” elnökeivel, a „kevésbé elkötelezett, de bürokratikusabb” Miklós Imre elnökhelyettesével és az „okos arkifefejezésű” szakpolitikussal, Puja Frigyes külügyminiszter-helyettesével tárgyalt – így minősítette Casaroli a tárgyalóasztal túloldalán ülőket.³⁵⁶ A tárgyalás tényével a magyar kormány lényegében elismerte a Szentszék kompetenciáját vallási ügyekben, míg korábban a lelkiismereti és vallásszabadsággal összefüggő eseményeket egyszerűen rendőrségi ügyként kezelte.

Casarolit a pápa egyelőre csak tájékozással bízta meg, és hogy ennek érdekében közvetítők kikapcsolásával „hivatalos, bizalmas, közvetlen kapcsolatot létesítsen a Magyar Kormányval. Nincs megbízatása megállapodás aláírására, csak arra, hogy megismerje a Magyar Kormány álláspontját és arról referáljon a Szentszéknek. A Szentszék igen jelentősnek tartja a közvetlen kapcsolat létrehozását és az ebből adódó lehetőségek kihasználá-

Breznóczy Pál (1912–1972) még mint egri apostoli kormányzó. Érseki kinevezését 1969-ig sikerrel hátrította el a Szentszék

355 ÁBTL 3.1.5. O–14.963/3–a. 368. fol.; MNL OL M–KS 288. f. 5/299. ö. e. 74–77. fol. Jelentés Agostino Casaroli bécsi tárgyalásáról Hamvas Endre püspökkel és Breznóczy Pál apostoli kormányzóval. 1963. április 30. Közli SzABó Csaba: A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években i. m. 94–96:94.

356 *La politica del dialogo. Le carte Casaroli sull'Ostpolitik vaticana* i. m. 54. A. Casaroli jelentése A. G. Cicognani államtitkárnak a magyar kormánytisztviselőkkel folytatott tárgyalásáról. Vatikán, 1963. május 18.

sát.”³⁵⁷ Mérje fel: „meddig lehetséges és szabad elmenni a tárgyalásokban néhány tisztességes megegyezés érdekében akár talán súlyos áldozatok árán is, csak hogy megmentsük az Egyház jelenlétét és enyhítsük szolgálatának legnagyobb terheit az országban.”³⁵⁸ A magyar delegáció viszont, amely a külügyminiszter-helyettesből és az ÁEH elnökéből állt, már május 6-tól felhatalmazással bírt a tárgyalások eredményeképpen kimunkált, de csak Mindszentyre vonatkozó megállapodás aláírására.³⁵⁹ Sőt előkészítették a szerződés tervezetét is, amely az 1971-ben végül is aláírt megállapodás lényeges elemét, a szilencium szentszéki garانتálását már tartalmazta. Viszont engedékenyebb volt annyiban, hogy engedélyezte Mindszenty elbúcsúzását a püspöki kar tagjaitól vagy egyes személyektől, ugyanakkor egyetlen szóval sem említette Mindszenty érseki funkcióját. Az elutazás feltűnés nélküli biztosítása érdekében a kora hajnali vagy az éjszakai órákra időzítették volna a távozás pillanatát.³⁶⁰ Ezeket a tárgyalási irányelveket és a megállapodás tervezetét a pártállami adminisztráció távolról sem fogadta egyforma lelkesedéssel, Fock Jenő miniszterelnök-helyettes például kifejezetten „baklövésnek” minősítette a Mindszenty-kérdés pusztá felvetését is.³⁶¹ Összességében azért láthatóan sokkal egyszerűbbnek vélték a bíboros távozását és vérmesebb reményeket fűzött a tárgyalásokhoz, mint amit azok az adott pillanatban hozhattak.

Miután kiderült, hogy Casarolinak nincs felhatalmazása megállapodást aláírni, és hogy látogatásával legfeljebb csak egy tárgyalássorozat indulhat el, a magyar fél elfogadta az egyházpolitikai kérdések együttes kezelését. A felmerült és megoldandó problémákról mindkét oldalon egy-egy lista állt össze, eltérő tárgypontokkal és hangsúlyokkal. A megbeszélésről készült bizalmas magyar kormányzati összefoglaló hét pontba sűrítette az áttekintett kérdéseket: 1. püspöki kinevezések, 2. állampolgári eskü, 3. egyházkormányzati szabadság, 4. a vallásszabadságot érintő panaszok (szétszóratott szerzetesrendek, visszaszorított hitoktatás, papképzés, kongrua, letartóztatott papok és elsorvasztott börtönpasztoráció kérdése elsősorban), 5. a püspökök zsinati részvétele, 6. egyéb kérdések, így többek között a papok társadalmi és politikai szereplése, konzuli kapcsolat lehetősége, és ezekhez jött 7. pontként a Mindszenty-ügy, amit nem Casaroli, hanem a magyar fél javasolt. Ez súlyos taktikai hiba volt, mert elárulta, hogy a bíboros sorsa valójában nagyon is izgatja az érdektelenséget mímelő magyar politikusokat.

357 MNL OL M–KS 288. f. 5/300. ö. e. 25–34:25. fol. Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztálya és az ÁEH jelentése a PB-nek a Magyar Kormány képviselői és a Vatikán megbízottja között történt tárgyalásról. Bp., 1963. május 10. Közli SZABÓ Csaba: *A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években* i. m. 112–117:112. Lásd még MNL OL XIX–J–1–j–IV–14/005535/3/1964. Vatikán TÜK-iratok, 2. d. Magyar–vatikáni tárgyalás.

358 Agostino CASAROLI: *A türelem vértanúsága. A Szentszék és a kommunista államok (1963–1989)*. Szent István Társulat, Bp., 2001. 95.

359 MNL OL XIX–J–1–j–IV–14/1960–63/00140/26/1963. Vatikán TÜK-iratok, 2. d. Péter János külügyminiszter előterjesztése a Forradalmi Munkás–Paraszt Kormányhoz. Bp., 1963. május 6.; MNL OL XIX–A–21–d–0013/1957.

360 MNL OL XIX–A–21–e–0022–12/1963/Eln. 28. d. Megállapodás a Magyar Népköztársaság és az Apostoli Szent-szék között Mindszenty József ügyében (tervezet). (A tervezetet az ÁEH beosztottja május 2-án szignálta.)

361 MNL OL XIX–A–21–e–0022–14/1963/Eln. 28. d. Irányelvek a magyar kormány képviselőinek és a Vatikán megbízottainak tárgyalására. Kézírásos feljegyzés a gépelt irat hátoldalán.

Ahogy a magyar koronaékszerek holléte is, mivel úgy hírlett, hogy Rómában kiállították a koronát és a jogart (mint utóbb kiderült, csak a másolatukat).³⁶²

Casaroli a tárgyalásról írt jelentésében 14 pontba sorolta az érintett témákat. Annak ellenére, hogy nem ő vetette fel és a kronológiai sorrendben sem ez merült fel elsőnek, mégis Mindszenty bíboros helyzetét szerepeltette az élen. Benyomása szerint ehhez a kérdéshez a magyar delegáció feltűnően közönyösen állt hozzá, éppen ezért kétkedett partnerei őszinteségében. Meglátása helyességét igazolja a magyarok elsietett készülődése a megállapodás megszövegezésével, amivel végül elő sem hozakodtak. Casarolinak tapasztalt diplomataként az volt az megérzése, hogy a Mindszenty-ügy lezárása elengedhetetlen az összes többi kérdéskör megvitatásához, és ha valóban fontos a magyaroknak, akkor segítségével előmozdítható a többi sérelem orvosolása.

A Mindszenty-ügy megoldási módjára a következő eljárás körvonalazódott: az Elnöki Tanács elnöke *kérés nélkül* megadná a kegyelmet (aminek közzététele – a bíboros könnyebb meggyőzhetősége érdekében – elhalasztható az ország elhagyásáig), ezután a bíboros a törvények értelmében akár Magyarországon is maradhatna, ám valójában azonnal elhagyná az országot. Ezt az eljárást találták ki az 1963. április 3-ai PB-ülésen áthidaló megoldásként, tekintettel Mindszenty kitartó elutasítására a kegyelem kérvényezését illetően, egyúttal igazolandó a bíboros bűnösségét deklaráló addigi kommunikációt.³⁶³ (Amikor Mindszenty 1971-ben távozik a követségről, ezt a módot fogják követni.) A kormány feltételei ismertek: a bíboros tartózkodjon a Magyar Népköztársaság elleni megnyilvánulásoktól, illetve tartsa távol magát az esztergomi érsekség irányításától és általában a magyarországi egyház ügyeitől. Ezért a Szentszéknek kellene kezeskednie, nehogy Mindszenty egy hidegháborús szószék legyen a magyarországi rendszer ellen. Casaroli igenlő választ adott: „Azzal kapcsolatban, hogy nem használják fel a Mindszenty-ügyet hidegháborús célok érdekében, kifejtette, hogy a Szentszék a maga részéről tud garanciát vállalni, valamint a lehetőségeihez képest odahat, hogy máshol se használják fel propaganda célból a Mindszenty-ügyet.”³⁶⁴ Összességében a feltételeket elfogadhatónak tartotta, de hangsúlyozta, hogy mindenképpen tárgyalni kíván Mindszentyvel, és megpróbálja rávenni, hogy „az általános rendezés megkönnyítéséért saját belátásából mondjon le és fogadja el a feltételeket”. A részrehajló szófordulatokkal írt jelentés az Állami Egyházügyi Hivatalban készült, ahol ezt vélték kihallani Casaroli szavaiból. Az viszont nem kétséges – tekintettel a dokumentumok egybehangzóságára –, hogy Casaroli a távozás mellett érvelt a bíborosnak, de az

362 MNL OL M–KS 288. f. 5/300. ő. e. 25–34. fol. Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztálya és az ÁEH jelentése a PB-nek a Magyar Kormány képviselői és a Vatikán megbízottja között történt tárgyalásról. Bp., 1963. május 10. Közli SZABÓ Csaba: *A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években* i. m. 112–117. Lásd még MNL OL XIX–A–21–e–I. dosszié–0022–16/a/1963. 30. d. Jelentés; MNL OL XIX–J–1–j–IV–14/005535/3/1964. Vatikán TÜK-iratok, 2. d. Magyar–vatikáni tárgyalás.

363 MNL OL M–KS 288. f. 5/296. ő. e. 42. fol. Jegyzőkönyv az MSZMP PB 1963. április 3-ai üléséről.

364 MNL OL XIX–A–21–e–I. dosszié–0022–16/a/1963. 30. d. és ÁBTL 3.1.5. O–14.963/4. 108–112:111. fol. Feljegyzés Casaroli vatikáni megbízottal folytatott első tárgyalásról. Bp., 1963. május 7. ÁBTL alapján közli SZABÓ Csaba: *A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években* i. m. 101–103:102. (A következő idézet is innen – B. Ma.)

kizárt, hogy könnyedén lemondást említett volna. Ehelyett az államtitkárnak írt összegzésében épp arról írt, hogy a cím megtartását sem Mindszenty, sem a kormány nem vetette fel: a magyar kormány „nem csinál kérdést az esztergomi érseki cím használatából (és a »Magyarország hercegprímása« cím használatából sem), sokkal inkább a titulushoz kapcsolódó jogi hatáskör (és az esetleg vele járó hivatali szerepkörök) érdeklik.”³⁶⁵ A magyar kormány részéről egyelőre valóban nem fogalmazódott meg a lemondás vagy lemondatás igénye, de a prímási funkcióhoz köthető közjogi-politikai vonzat nyugtalanította, hiszen ezzel távozását után Mindszenty nyilván újfent élni kívánna. Egy hónap múlva Kádár János is csak Mindszenty „magyarországi egyházjogi helyzetének rendezését” és nem lemondását említette Ulisse Mazzolininek, a Balzan-alapítvány elnökhelyettesének, aki egy emlékérmét hozott abból az alkalomból, hogy XXIII. János pápát kitüntették a Balzan-alapítvány békedíjával. (Kádár ehhez táviratban gratulált, miután – ahogy a körülményekről már olvashattunk – személyesen nem ment el Rómába az ünnepségre, azon Száll József követ képviselte.)³⁶⁶

Casaroli két kormányzati tárgyalási nap közé beékelve, 1963. május 8-án kereste fel Mindszentyt az amerikai képviselőn. Átadta neki XXIII. János pápa konkrétumok nél-

XXIII. János pápa munkatársai körében. A jobb szélén Agostino Casaroli, akiben a mai Ferenc pápa 2008-ban Buenos Aires-i érsekként a békéltetőt, a jóság és a szeretet közvetítőjét méltatta

365 *La politica del dialogo. Le carte Casaroli sull'Ostpolitik vaticana* i. m. 56–57. A. Casaroli jelentése A. G. Cicognani államtitkárnak a magyar kormánytisztviselőkkel folytatott tárgyalásáról. Vatikán, 1963. május 18.

366 MNL OL XIX-J-1-j-IV-14/005535/3/1964. Vatikán TÜK-iratok, 2. d. és MNL OL XIX-J-1-j-1945–64, Olaszország, 14/h. Feljegyzés Kádár János és Ulisse Mazzolini közötti 1963. május 31-i megbeszélésről.

küli, de kedves és udvarias levelét, amiből annyi mindenesetre megnyugtatóan kiderült, hogy a Szentszék nem vádolja semmivel és nem hibáztatja semmiért. Mindszenty csalódott volt, hogy a Vatikán hajlandó hivatalos tárgyalásokba bocsátkozni egy kommunista rezsimmel anélkül, hogy a magyar egyház helyzetéről alaposabban tájékozódott volna. Egyébként később is folyamatosan kételkedett a Szentszék tájékozottságában, hogy képes a helyzetet körültekintően megismerni, már csak ezért sem bízott a tárgyalásos út helyességében. Casaroli jelentésében kiemelte: Mindszenty gondolkodását erősen meghatározzák a múltbéli történések, elítélése 1949-ben, rehabilitálása 1956-ban. Ragaszkodik ártatlanságához, Kádár Jánost viszont szószegőnek és árulónak tartja. Ő igazságot és nem egy olyan kegyelmet kér, amely érvényben hagyja a vádakat és az ítéletet. Merthogy Kádár is jelen volt a rehabilitálását kimondó 1956. november 1-jei kormányülésen.³⁶⁷ Mindszenty Casarolival is próbálta elfogadtatni: a magyar prímás nem csupán a vallási élet középpontja és meghatározó szereplője, hanem a magyar nemzeti életé is, mind Magyarországon, mind az országtól elszakított területeken és külföldön, és „*ha ő is földadja a harcot vagy elhagyja a magyar földet, akkor vége az ellenállás reményének és az újrakezdésnek*”.³⁶⁸ Casaroli válaszában az egyház küldetése, az evangélium terjesztése érdekében hozott áldozat szükségessége állt központi helyen. Egyértelműen közölte, hogy miközben a pápa elismeri a magyar nemzeti problémákra vonatkozó aggodalmakat, az Apostoli Szentszék ezekkel nem kíván foglalkozni, hanem *elsősorban és mindenekfelett* a vallási kérdésekkel. Miként lehetséges enyhíteni a magyarországi katolikus egyházat sújtó nehézségeket? Hogy az egyház „életben maradjon” addig, amíg a helyzet jobbra nem fordul. Nem érne meg egy ilyen eredmény bizonyos áldozatokat? – kérdezte Mindszentytől. A válasza nem értette bele az érseki és prímási tiszttségéről való lemondást, azt Mindszenty sem hozta szóba.³⁶⁹

A menni vagy maradni kérdésére viszont Mindszenty teljesen más választ adott Casarolinak, mint pár héttel korábban Könignek. Akkori „gyöngeségét”, azaz hajlandóságát a távozásra azzal a gyötrődéssel magyarázta, ami menedéki helyzetének vélelmezett bizonytalansága miatt fogta el.³⁷⁰ A két látogató körüli hetekben gyakran firtatta menedéke érvényességét, tudni akarta, hogy tartós jelenléte a követségen kínos-e vendéglátóinak és az USA kormányának.³⁷¹ Miután kiderült, hogy erről szó sincs, már megbánta a Könignek mondottakat, és ellenkező pápai utasítás híján inkább a mara-

367 Casaroli ezt az állítást ősszel, majd egy év múlva megemlítette a magyar–szentszéki tárgyalások újabb fordulóján, s hallhatta a meglepő, de valótlán cáfolatot: Kádár menekülni volt kénytelen az ellenforradalmárok elől, és ezért nem vett részt a kormányban. A korabeli minisztertanási jegyzőkönyvek hiányosak, a rehabilitálás tényét nem rögzítették, holott arra, mint olvashattuk, sor került. A Nagy Imre-per irataiból sem derül ki, hogy Kádár jelen volt-e az október 31-ei kora reggeli – kormányülésnek nemigen nevezhető – összejövetelen Tildy Zoltán irodájában, amikor megfogalmazták a nyilatkozat szövegét. Viszont Kádár 1956. november 1-jén még jelen volt mind a délelőtti, mind a délutáni kabinetülésen.

368 SOMORJAI Ádám: *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty II. Documenta 1956–1963* i. m. 92–96:92. A. Casaroli jelentése A. G. Cicognani államtitkárnak Mindszenty bíborosnál tett látogatásáról. Vatikán, 1963. május 18. Olaszul: *La politica del dialogo. Le carte Casaroli sull'Ostpolitik vaticana* i. m. 73–77:74.

369 Uo. 94.; Uo. 76.

370 Uo. 93.; Uo. 74.

371 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 2. Cardinal File–Limited Distribution 1962–1964. Emlékeztető

dáshoz ragaszkodott. Mindezt kínosnak érezte bevallani, ezért rajta kívül álló okkal próbált magyarázatot adni. 1963. május 6-án, két nappal azelőtt, hogy a vatikáni megbízott, Casaroli meglátogatta, Mindszentyt megvizsgálta dr. James Lynsky, a belgrádi amerikai követség katonai orvosa. Mindszenty szívrohamtól tartott, felidézte régi pajzsmirigy-problémáját, és mint egy kisdíák, aki ki akar bújni a dolgoztatás alól, igazolást kért arról, hogy a meleg római éghajlat egész bizonyosan megölné, míg a mérsékeltebb budapesti nyarak jobbat tennének egészségi állapotának.³⁷² Azaz menne ő Rómába, de egészségügyi okokból nem tanácsos lakóhelyet változtatnia. Miután az orvos megmondta Mindszentynek, hogy nincs kóros pajzsmirigy-túlműködése, a bíboros másnap megüzente, hogy nem tart igényt az igazolásra.³⁷³ A római éghajlat várható kedvezőtlen hatását orvosi papír nélkül is megemlítette Casarolinak, aki azt érezhető csodálkozással adta tovább Cicognani bíboros államtitkárnak.³⁷⁴

Mindszenty nem üdvözölte a magyar kormánnyal folytatandó tárgyalásokat, magas szintű közvetlen kapcsolattartást egyáltalán nem ajánlott, legfeljebb közvetítő révén történő érintkezést. Egy pillanatig sem látott jobb utat a magyar egyház és a magyar nép megsegítésére, mint a kommunista rezsim felszámolását. Elmarasztalta a Nyugatot, pontosabban az Egyesült Államokat, amiért beleegyezett, hogy a Szovjetunió kiterjessze politikai, katonai és ideológiai fennhatóságát Európa jelentős részére. Hajlíthatatlansága érzéketlenné tette az iránt, hogy időközben a „világ” is tanult valamicskét a múltból; az amerikai politika (is) arra irányult, hogy elkerülje a közvetlen összeütközést a szovjetekkel és szövetségeseikkel, hiszen az azonnal a nukleáris háború közvetlen veszélyével járt volna (mint ahogy ez a néhány hónappal korábbi kubai rakétaválság kapcsán kijózanítóan megmutatkozott). Ugyanezért nem értette, miért látogat a szocialista Magyarországra Sithu U Thant, az ENSZ főtitkára.

Vajon milyen benyomást tett egymásra a két ember? Mindszentynek nem volt rokonszenves a reverenda helyett polgári viseletben érkező, szállásul rózsadombi állami villát és nem a Központi Szemináriumot választó pápai prelátus. Az is bántotta, hogy csupán egy „Monsignorét” küldenek hozzá látogatóba, holott a „fontos ügyeket” a Vati-

beszélgetésről, 1963. április 22. Lásd továbbá Mindszenty József ez időben írt naplójegyzeteit (*Napi jegyzetek* i. m. 288–299., 311. 1963. március 11-ei, 18-ai és július 9-ei bejegyzés), de legfőképp leveleit: SOMORJAI Ádám: *Mindszenty bíboros követségi levelei az Egyesült Államok elnökeihez 1956–1971* i. m.

372 NARA RG 59. General Records of the Department of State. Bureau of European Affairs, Office of Eastern European Affairs, Records Relating to Hungary 1941–1977, Entry A–1(5577), Lot 75 D 45, Box 11. Refuge Part Five, 1963. Harold O. Beeson, a State Department egészségügyi igazgatóhelyettesének emlékeztetője, 1963. június 6. Owen T. Jones ügyvivő levele Harold C. Vedelerhez, az amerikai külügyminisztérium kelet-európai osztályának vezetőjéhez. Bp., 1963. június 13.

373 Uo. Box 11. Refuge Part Five, 1963. Harold O. Beeson egészségügyi igazgatóhelyettes beszámolója dr. Lynsky budapesti látogatásáról, 1963. június 6.

374 A. Casaroli jelentése A. G. Cicognani bíboros államtitkárnak Mindszenty bíborosnál tett látogatásáról. Vatikán, 1963. május 18. Közli SOMORJAI Ádám: *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty II. Documenta 1956–1963* i. m. 93. 92–96:92. Olaszul *La politica del dialogo. Le carte Casaroli sull'Ostpolitik vaticana* i. m. 75.

kánban általában püspökök vagy érsekek intézik.³⁷⁵ Emlékirataiban a bíboros felrótta, hogy Casaroli nem hallgatta meg a hatóságok által némaságra ítélt magyar egyház hiteles hangját, és a helyzet felületes ismeretében bocsátkozott olyan tárgyalásokba, amelyek a kommunistáknak csak előnyt, a magyar katolikus egyháznak csak hátrányt jelenthettek.³⁷⁶ Mindszenty nem tudhatta, hogy Casaroli igenis tájékozódott, és a feletteséhez, Cicognani államtitkárhoz írt jelentései – amelyek távolról sem jelentették a vatikáni államtitkárság kizárólagos információforrását – pontos helyzetképet adtak a magyar katolicizmus helyzetéről. A precíz Casaroli soraiból is kiérezhető egy fejcsóválás. Például amikor Mindszenty főbb gondolatait összegezve lejegyzi, hogy a bíboros szerint a világ közvéleményének mozgósításával és egy ENSZ-ben elhangzó interpellációval lehet megfenyegetni a magyar kormányt.³⁷⁷ Az Egyesült Nemzetek Szervezete egyébként – miként az amerikaiak sem – nem volt hajlandó összekötni az ENSZ-ben kezelt magyar problémákat Mindszenty ügyével, amit az 1963 nyarára időzített főtítkári látogatás miatt alaposabban áttekintett. „A Vatikán képviselőinek [a nem hivatalos König és a hivatalos Casaroli] Mindszentynél nemrégiben tett látogatásaira azért került sor, hogy megismerjék jelenlegi gondolatait, és felkutassák a probléma lehetséges megoldásait. Eddig nincs jele annak, hogy a Vatikán meggondolta volna magát a kérdést illetően, vagy megfogalmazott volna valamilyen ajánlatot. Az Egyesült Nemzetek véleménye az, hogy a kérdés csak a három félre tartozik, nevezetesen Mindszentyre, a Vatikánra és a magyar kormányra, és az ENSZ bármely olyan megoldásba belemenne, amelyben e három fél kiegyezik. Ebben a kontextusban az USA szerepe az, hogy hozzásegítse a kapcsolatteremtéshez Mindszentyt és a Vatikánt” – értékelte az adott helyzetet az ENSZ-apparátus belső jelentése, és egyáltalán nem tanácsolta a nemzetközi szervezet bevonását.³⁷⁸

Casaroli Magyarországról Csehszlovákiába igyekezett, ahol május 13-án, öt nappal a Mindszentyvel való találkozás után, az ugyancsak akadályoztatott Beran érseket kereste fel Paběnicében. A két érsek szubjektív összehasonlításából Beran „jött ki” jobban: „A magyar hercegprímás büszkeségéből semmit sem lehetett benne felfedezni, mint ahogyan azokat a kifejezetten és karakterisztikusan »nemzeti« érzelmeket sem, melyek az Exc. esztergomi érseknél oly szembeötlők voltak. Ám érezni lehetett a határozottságot, amellyel egy kicsit sem enged mindabból, amit olyan katolikus püspökként kötelességének érez, aki csak a Szentszékhez tartozik, és csak a Szentszéktől függ. Krisztus földi

375 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 2. Mindszenty–Classified May–August 1963. Owen T. Jones ügyvivő 525. sz. távirata a külügyminiszternek, 1963. május 2.

376 MINDSZENTY József: *Emlékirataim* i. m. 463.

377 Casaroli itt megjegyezte, hogy mindezt csak a jelentés teljességének igénye miatt írja le (mert egyébként annyira képtelenségnek tartja). Lásd A. Casaroli jelentése A. G. Cicognani bíboros államtitkárnak Mindszenty bíborosnál tett látogatásáról. Vatikán, 1963. május 18. SOMORJAI Ádám: *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty II. Documenta 1956–1963* i. m. 95. és *La politica del dialogo. Le carte Casaroli sull'Ostpolitik vaticana* i. m. 76.

378 United Nations Archives and Records Management Section, Series 0878, Box 1, File 16. Peace-Keeping Operations Files of the Secretary-General: U Thant: other Countries, Hungary–Cardinal Mindszenty. Ralph J. Bunche főtanácsos feljegyzése U Thant főtítkárnak. New York, 1963. június 13.

helytartója iránt érzett odaadása pedig meghatározó volt.”³⁷⁹ Casaroli egyébként Prágában hasonló taktikát követett: Beran érsek ügyének a többi egyházpolitikai kérdéssel együttes rendezését képviselte. Ez a taktika, azaz a katolikus egyházzal kapcsolatos problémák együttes kezelése magyarázza, hogy miért nem forszírozta a Szentszék a Mindszenty-ügy azonnali megoldását, amire pedig – a politikai adminisztráció előkészületeiből ítélve – lett volna lehetőség.

König bíboros, majd az őt követő Casaroli prelátus magyarországi utazása, kettejük tájékozódása – bár szerepük eltért – cezúra Mindszenty sorsában: a Szentszék keleti politikájában az addigi irányvonal lezárásának és egy új nyitásának tekinthető. König szerepe kezdettől fogva inkább pasztorális, támogató, személyesebb, míg Casarolié végig hivatalos, formális, távolságtartó. Látszólag mindketten kézzelfogható eredmények nélkül távoztak Magyarországról. Bár az illetékesek a Casaroli-küldetést és annak eredményeit szigorúan titokban tartották, az ennek ellenére kiszivárgott hírek inkább kudarcról, mint sikerről számoltak be: „majdnem teljes biztonsággal megállapítható – jelentette például az osztrák szentszéki nagykövet –, hogy a Szentszék törekvései Mindszenty bíborosnak a római kúriába hívásával »modus vivendi«-re jutni Magyarországgal, zátonyra futottak. [...] Casaroli igen nagy nehézségekbe ütközött főleg a püspöki székeknek a Vatikán számára megfelelő jelöltekkel történő betöltése és a jog szerinti ordináriusok akadálytalan tevékenységének garantálása tekintetében. [...] Ezek a tények is hozzájárulni látszanak ahhoz, hogy az egyházi körökben is még röviddel ezelőtt táplált optimizmus a Mindszenty-probléma vonatkozásában igen alábbhagyott.”³⁸⁰ Egy szigorúan tájékozódási célú kapcsolatfelvételtől, mint amilyen megbízatással Casaroli érkezett, nem is lehetett többet remélni. Valami mégis történt: a közvetlen kapcsolatnak köszönhetően a Vatikánban nem holmi mitikus alakként, hanem élő és esendő emberként kezdtek a primásra gondolni. Az is nyilvánvalóvá vált, hogy minél tovább marad menekültstátuszban a bíboros, annál haszontalanabbá válik az egyház és az antikommunisták számára. A Mindszenty-ügy megoldási iránya – most már a Szentszék által is képviselve – a távozás felé mutatott. Hogy ez miként, milyen feltételekkel és mikor történjen meg – nos, ez lesz az elkövetkezendő bő nyolc év megoldandó feladata.

A vatikáni aktivitást a magyar illetékesek rugalmasan éltek meg. 1963-ig úgy gondolták, a megoldást a magyar–amerikai viszony normalizálásának kell alárendelni, a feltételeket is ehhez igazították. A Szentszék bekapcsolódásával viszont eltolódtak a hangsúlyok. Az ügy persze továbbra is ugyanazt a négy szereplőt érintette – Magyarországot, az Egyesült Államokat, a Vatikánt és Mindszentyt –, de az letisztult, hogy a bíboros sorsát először a Vatikánnak és Mindszentynek kell megtárgyalnia, majd a Vatikánnak és a magyar kormánynak. Ezután következhet az Egyesült Államok, amelynek részvétele

379 *La politica del dialogo. Le carte Casaroli sull'Ostpolitik vaticana* i. m. 235. Casaroli jelentése Beran érsekkel folytatott beszélgetéséről. Vatikán, 1963. május 20.

380 ÖStA, AdR, BMfAA, Sektion II-pol. Zl.19-Pol/63. Az Osztrák Szentszéki Nagykövetség kiegészítő jelentése Bruno Kreisky szövetségi külügyminiszternek a Mindszenty-ügyhöz a március 6-i Zl.8-Pol/63. és az április 24-i Zl.17-Pol/63. sz. jelentéshez. Róma, 1963. május 23.

a probléma megoldásában nem is lesz kezdeményező, mondhatni csupán asszisztált a háttérből.³⁸¹

Az USA kényszerűen ügyelt a háttérszereplői látszatra. Amikor a keményvonalasnak ismert Richard Nixon szenátor, a későbbi elnök 1963 júliusában Magyarországra látogatott, nem nyitotta rá Mindszentyre az ajtót és nem fogott kezét az antikommunizmus élő szimbólumával, holott a szomszédos teremben tárgyalta. Tartózkodásának kézenfekvő magyarázata, hogy az amerikaiakat politikai szempontból nemigen érdekelt a magyar prímás. Törékvésük csupán arra irányult, amit David Dean Rusk külügy-

Richard Nixon szenátor, az Egyesült Államok majdani elnöke kíséretének tagjaival a Gellért-hegyen sétál budapesti látogatásakor, 1963. július 17.

miniszter magyar kollégájának, Péter Jánosnak 1964 decemberében egy négy szemközti New York-i beszélgetésen kendőzetlen nyersséggel megfogalmazott: „*ettől a torkunkon akadt régi csonttól meg kellene szabadulni.*”³⁸² Nyilvánvaló, hogy a bíboros jelenléte idővel az amerikai külpolitikának tehertétellé vált, amit – bármennyire igyekeztek leplezni a követség alkalmazottai – még Mindszenty is érzékelt. „*Amikor 1956-ban menedéket kérve megjelent a követségen, úgy fogadták, mint Magyarország egyedüli képviselőjét, most viszont egy »senki«*” – panaszkolta az egyik diplomatának.³⁸³ 1963. augusztus 13-án naplójába jegyzett sorai a kételyről, a tanácsstalanságról szólnak: „*Uram, adj világosságot, mit tegyek. Egyik oldalon látom, útban vagyok. A másik oldalon látom a pokol győzelmét Magyarország felett, és a jelenlétem talán ér valamit az országnak.*”³⁸⁴

A képviselő munkatársai szerint König és Casaroli látogatása átmenetileg mérséklően hatott a bíborosra, de rövidesen ismét egy kemény és határozott személyiséggel szembesültek. Rusk külügyminiszterhez írt újabb, 1963. május 13-án kelt levelében Mind-

381 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary; Budapest; Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 2. Mindszenty–Classified Jan–April 1963. 570.3. A budapesti amerikai képviselet 526. sz. kimenő távirata. Bp., 1963. május 2., D. Dean Rusk külügyminiszter 423. sz. távirata a budapesti képviseletre. Washington, 1963. május 7.

382 BORHI László: Távozási napló. *Heti Világgazdaság*, 23. évf. 40. (1167.) sz. 2001. október 6. 98–100:99.

383 NARA RG 59. General Records of the Department of State. Bureau of European Affairs, Office of Eastern European Affairs, Records Relating to Hungary 1941–1977, Entry A–1(5577), Lot 75 D 45, Box 11. June 19, 1963–Dec 4, 1963. Közli SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' halálra ítélve* i. m. 934–937:935. Turner B. Shelton tanácsos levele McKissonhoz, a State Department osztályvezetőjéhez. Bp., 1963. szeptember 10.

384 MINDSZENTY József: *Napi jegyzetek* i. m. 314. 1963. augusztus 13-ai bejegyzés.

szenty menedéke meghosszabbítását kérte, és korábbi álláspontjától eltérően leszögezte, hogy nem fogadja el az amnesztiát a rezsimtől sem közvetlenül, sem közvetve. Láthatóan eldöntötte, hogy *ameddig csak lehet, a követségen marad*. Érvei között legnyomósabbnak a primási tisztség kötelezettségeit említette: *„A primás ma Magyarország első számú alkotmányos tényezője, ha alkalom nyílik feladatainak gyakorlására. Ezt a feladatát nem lehet Rómában, Bécsben vagy a világ bármely más pontján realizálni, még Magyarországon sem, sőt Stepinac érsek tapasztalata szerint még a szülőfaluban sem. Csakis olyan keretek között, ahová 1956-ban menekültem és ahol hivatalos fogadtatásban részesültem: az amerikai követségen. Itt a primás a megcsonkított Magyarország képviselője lehet és valóban az is, de képviseli a környezetünkben és messze az egész világon élő többi 5 millió magyart is.”*³⁸⁵ Mindszenty valóban olyan volt a követségi menedékében, mint egy néma, figyelmeztető felkiáltójel. Az ekkor már évek óta az Egyesült Államokban élő Barankovics István éles szemmel tapintott a lényegre: Mindszenty az *„amerikai követségi azilumában ugyan fizikailag el van szigetelve a külső világtól, de magyar földön van. Puszta jelenléte a magyar földön sajátos hatást gyakorol a magyar népre. Az 1956-os forradalom aláásta a dolgok véglegességébe vetett hitet kommunisták és nem kommunisták között egyaránt. Az a tudat, hogy a bíboros egy előre nem látható fordulat jöttén még elfoglalhatja érseki székét (legalábbis addig, míg magyar földön van és jogilag a magyar katolikus egyház feje marad), nyugtalanítja és fékezi az egyházi kollaboránsokat, visszatartja az ingadozókat és erősíti az ellenállókat.”*³⁸⁶

Mindszenty további érvei között sorolta fel – többek között – a nemzet iránti kötelességeit, a Szibériába 1956-ban deportált fiatalok sorsát, akiknek számát – erősen túlzóan – 35 ezerre becsülte, a rezsim törvénytelenységét, az emigráció pártosodását. Ezeket az amerikai kormányzat eddig sem és ezután sem tekintette a menedék magyarázatának: *„semmi olyat nem fogadhatunk el a bíborossal való kapcsolatunkban, ami megváltoztatná a menedék jelenlegi alapját, vagy lassítaná, illetve megtörné a jelenlegi vatikáni kezdeményezés lendületét.”*³⁸⁷ Végül még egy szempontot illesztünk a sorba: a vezeklést. Mindszenty időskori személyiségének és cselekedetei mozgatórugóinak egyik meghatározó eleme lett saját lelkiismereti konfliktusa, ami abból a bensőjét mardosó kétségből fakadt, hogy vajon helyesen cselekedett-e, amikor menedékért folyamodott 1956 novemberében. Újból és újból feléledő kétségeinek kompenzálása is tükröződhet abban, hogy mind gyakrabban hangsúlyozta: ő a magyar nép és a szabadság szimbóluma. Lelkiismeretének sajkását, az önvádat, hogy a forradalom népét magára hagyta, csak ezzel csillapította: az ő kötelessége a bezártság dacára is a maradás.

385 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 2. Mindszenty–Classified Jan–April 1963. 570.3. Mindszenty József levele D. Dean Rusk külügyminiszterhez. Bp., 1963. május 13. Közli SOMORJAI Ádám: *Mindszenty bíboros követségi levelei az Egyesült Államok elnökeihez 1956–1971 i. m. 209–211. (magyarul), 642–643. (angolul).*

386 BARANKOVICS István: *A katolikus hit és az egyház helyzete Magyarországon i. m. 16.*

387 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 2. Mindszenty–Classified May–August 1963. 570.3. Az 554. sz. távirat a budapesti amerikai követségről a külügyminiszternek, 1963. május 16. Szövegét angolul közli SOMORJAI Ádám: *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty, II. Documenta 1956–1963 i. m. 102–103.*

UTOLSÓ NAPIRENDI PONT

Alig nyitotta meg XXIII. János pápa a Szentszék előtt az utat Kelet felé, 1963. június 3-án elhunyt. Mivel az új egyházfő megválasztásáig a vatikáni szokások szerint a pápai dikasztériumok nem működnek, a bíborosi kollégiumnak vagy más szervnek nem állt jogában kötelezettséget vállalni az egy hónapja megkezdett tárgyalásokon. Ahhoz ugyan nemigen fért kétség, hogy a XXIII. János által megtett lépések nem vagy csak nehézségek árán fordíthatók vissza, ugyanakkor azzal is számolni kellett, hogy a világegyházban nem a magyarkérdés, még kevésbé Mindszenty József személyes sorsa lesz a leg sürgetőbb megoldandó feladat.

Mindszenty előtt ugyanaz a kérdés állt, mint 1958-ban: elutazhat-e a pápaválasztó konklávéra? Miközben a részletek nagyon is eltérőek, a válasz hasonló lett: a bíboros nem lehetett jelen az új pápa megválasztásán, de most nem a magyar kormány elutasítása miatt, ugyanis hozzájárulását Mindszenty kiutazásához ezúttal senki nem kérte. Diplomáciai megfontolásokból, és okulva az előző esetből, az amerikai külügyminisztérium nem tett lépéseket a bíboros kiutazása érdekében. Ugyanakkor a Vatikán sem kérte a magyar kormánytól – sem közvetve az Egyesült Államokon keresztül, mint 1958-ban, sem közvetlenül –, hogy szavatolja Mindszenty biztonságos eljutását a konklávéra.³⁸⁸ Ennek okára az egyszer majd kutatható vatikáni iratok biztosan választ fognak adni, de most még csak feltételezésbe bocsátkozhatunk: a római magyar követség volt az, amely a maga eszközeivel ebbe az irányba terelte (befolyásolta) a kúriai illetékeseket, mert hivatalos vatikáni invitálás nélkül szinte biztosra lehetett venni, hogy Mindszenty nem akar majd kiutazni. A magyar politikai garnitúrának pedig az állt érdekében, hogy minden eszközzel koptassa Mindszenty nimbuszát, így akár azzal is, hogy olyan helyzetet teremtsen, amelyben nem politikai akadékoskodással, hanem személyes döntéssel indokolhatták a magyar bíboros távolmaradását a pápaválasztó konklávéról. Egy 1963. június 5-ei, azaz két nappal a pápa halála után írt római követségi jelentés ugyanis azzal számolt, hogy a pápa temetésén részt vevő Hamvas püspök megértethetné, hogy a „konklávén való részt nem vételért tulajdonképpen maga Mindszenty [a] felelős”.³⁸⁹

Akár próbálkoztak némi manipulációval, akár nem, Mindszenty végül valóban úgy határozott, hogy nem megy a pápaválasztásra, nem kérte az amerikaiaktól útlevelének intézését, holott Tisserant bíboros, a Bíborosi Kollégium dékánja írásban is meghívta. Franciaország szentszéki nagykövete fontosnak tartotta jelentésében megemlíteni, hogy

388 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 6. Cardinal Mindszenty–Austrian Embassy 75F164–POL 30. A külügyminisztérium 8063. sz. távirata a bécsi amerikai követségre, budapesti továbbítással. 1963. június 14. Közli SOMORJAI Ádám: *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty, II. Documenta 1956–1963* i. m. 135.

389 MNL OL XIX–A–21–e–004–4/h/1963. 11. ő. e. 28. d. 001/129. Napi jelentés melléklete. Tárgy: Esetleges kérés Mindszentynek a konklávéra való kiengedésére.

a pápaválasztó 82 kardinális közül Mindszenty József azért fog hiányozni, mert nem hajlandó elhagyni Budapestet anélkül, hogy ne biztosítanák: távozása nem jelent lemondást primási jogairól.³⁹⁰ A hírügynökségek révén az egész világ értesült Mindszenty döntéséről, és ennek bizony olyan olvasata is volt, hogy a pozíciót előbbre tartja az egyházfegyelemtől. Az amerikai közvélemény egy része máris kezdett áthangolódni és olyan véleményre hajlani, hogy a katolikus egyház és az állam viszonyának rendezését nem a kormány merev magatartása, hanem – a washingtoni magyar képviselőt vezető Radványi János ügyvivő szavaival – „Mindszenty ostoba, az élettől elrugaszkodott koncepciója” hátráltatja.³⁹¹ (Az élet nem adott Mindszentynek újabb alkalmat: bár bíboros volt, egyszer sem szavazhatott egy új pápára. Ám jelképesen mégis megidéztetett: harmadik utódja, Erdő Péter a 2013. március 12. és 13. közötti pápaválasztó konklávéban viselt ünnepélyes, úgynevezett korális öltözkééhez azt a díszes, aranyláncon függő mellkeresztet öltötte fel, amit VI. Pál pápa ajándékozott Mindszenty Józsefnek 1971. szeptember 28-án.) A konklávétól való távolmaradás előrevetítette, hogy a Mindszenty-kérdés megoldása, annak sebessége főként magán Mindszentyt fog múlni.

A TÁRGYALÁSOK FOLYTATÁSA: RÓMA, 1963. OKTÓBER 1–5.

1963. június 21-én VI. Pál néven a kiváló diplomata, szenvedélyes teoretikus és mérsékelt haladó hírében álló Giovanni Battista Montini lett az új pápa. A zsinat eredményes befejezésén túl programjává tette az ökumenizmus kiteljesítését, a dialógus előrevitelét keresztények és marxisták között, és a szocialista országokkal való kapcsolatokat rendezését. Már XII. Piusz alatt, az államtitkárság helyettes vezetőjeként azt szorgalmazta, hogy a Szentszék tanúsítson semlegesebb magatartást a kialakuló hidegháború viszonyai között. Mélységesen hitt a diplomácia erejében. Egész Kelet-Közép-Európa történelmét befolyásolta, hogy a „párbeszédet” tette pápai szolgálata központi témájává, és fontosnak tekintette az emberiség nagy ügyeinek szolgálatát is. A nemzetközi béke érdekében nem zárkózott el az olyan országokkal – így Magyarországgal – való együttműködéstől sem, amelyekben a katolikus egyház működési területe erősen korlátozott

390 „Des 82 cardinaux qui composent le Sacré Collège, seuls, croit-on, feront le Cardinal Mindszenty, décidé, semble-t-il, à ne pas quitter Budapest sans avoir l'assurance que son départ n'impliquera aucune renonciation à ses droits de Primat...” AMAE AD Série: Europe, 1961–1970, sous-série: Saint-Siège, dossier: 69. 11 juin 1963–octobre 1965. fol. 4–5. Guy de la Tournelle, Franciaország szentszéki nagykövetének 137/EU sz. jelentése Couve de Murville külügyminiszter részére. Róma, 1963. június 12. (A nagykövet értesülései szerint nem jelenik meg Chiarlo bíboros, aki falusi házában betegeskedik Rómától távol, és az ugyancsak rossz egészségi állapotú Barbieri bíboros, Montevideo érseke. A mozgásképtelen Micara bíboros viszont elvitte magát a konklávé helyszínére, ahogy az idős Torre bíboros is várhatóan vállalkozik a Quito–Róma útra.)

391 MNL OL XIX–A–21–e–004–4/i/1963. 12. ő. e. 28. d. Másolat a washingtoni követség 1963. június 24-én kelt jelentéséről. Készítette: Radványi János ügyvivő. (Megjegyzés: az ügyvivő 1967. május 17-én amerikai diplomáciai menedéket kért.)

volt. Az őt jellemző római nagykövet fontosnak tartotta megemlíteni, hogy korábban az egyetlen volt, aki a magyar nagykövetség április 4-ei állami ünnepségére meghívott bíborosok közül válaszolt és kimentette magát.³⁹² Pápaként azt vallotta, hogy a péteri tisztség elsődleges kötelessége a vallás és az egyház szolgálata, ezért modernizálta a pápai szertartásokat: 1964 után nem viselte többé a tiarát, vagyis a pápai koronát, 1968-ban megszüntette a hordszék használatát és felszámolta a pápai udvar anakronisztikus külsőségeit (csak a svájci gárdát hagyta meg).³⁹³ A beiktatására érkezett magyar püspököket – Hamvas Endre csanádi püspököt és Brezanóczy Pál egri apostoli kormányzót – 1963. július 3-án fogadta. Biztosította őket az állammal folytatott tárgyalások támogatásáról, és maga hozakodott elő Mindszenty ügyével: „M[indszenty] kiváló, érdemes egyházi férfiú, jelenlegi állapota azonban megoldást kíván. Ő benne lenne [egy] olyan megoldásban, amely nem csorbítaná a magyar állam tekintélyét, nem jelentene hátrányt magának M[indszenty]-nek sem, és főleg nem sértené az egyház érdekeit.”³⁹⁴ Hogy mi lenne ez a megoldás? A többféle verzióból nyilván csak az egyik volt Mindszenty esetleges távozása Rómába.

Az új pápa trónra lépésének fényében különösen fontos a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációja tagjainak 1963. július 16-án tartott bizalmas megbeszélése a magyar és a csehszlovák kormányokkal folytatott tárgyalások jövőjéről. Ez a kongregáció intézte a diplomáciai ügyeket, amelynek élén a bíboros államtitkár, ekkor az a Cicognani állt, aki 1958-ig az Egyesült Államokban szolgált apostoli delegátusként, és nevével találkozhattunk a Mindszentyvel kapcsolatos amerikai–szentszéki egyeztetések kapcsán. Hozzá tartozott a kongregáció mindenkori titkára, ekkor Antonio Samorè tirno-

A pápa, aki félretette a tiarát. 1963 és 1978 között VI. Pál pápa ült Szent Péter trónján. Kevesen ismerték annyira, mint ő, a kelet-közép-európai katolicizmus 1945 utáni helyzetét

392 MNL OL XIX-J-1-j-IV-14/005535/3/1964. Vatikán TÜK-iratok, 2. d. Magyar–vatikáni tárgyalás. Száll József római nagykövet jelentése Péter János külügyminiszternek. Róma, 1963. június 24.

393 GARDONYI Máté: A pápa, aki félretette a tiarát. In: *Az egyház küldött. VI. Pál pápa apostoli műve*. Szerk.: KRÁNTZ Mihály. Szent István Társulat, Bp., 2009. 34.

394 ÁBTL 3.1.5. O-14.963/4. 9. fol. „Kékes Pál” [= Brezanóczy Pál] fn. ügynök jelentése Hamvas Endre csanádi püspök és Brezanóczy Pál egri apostoli kormányzó római megbeszéléseiről, 1963. június 27.–július 4. SZABÓ Csaba: *A Szent-szék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években* i. m. 124–128:127.

Hamvas Endre (középen, kalap nélkül) kalocsai érsek 11 fős főpapi küldöttséget vezet Rómába a II. vatikáni zsinat harmadik ülészakára. Budapest, Ferihegyi repülőtér, 1964. szeptember 18. Az 1961-ben elhunyt Grösz Józsefet követte a püspöki kar megpróbáltatásokkal terhes elnöki székében. Elődjéhez hasonlóan lavírozott a lehetőségek és elvárások között

vói címzetes érsek, és őt helyettesítette altitkári beosztásban Casaroli. Az összejövetelt Casaroli lakásán tartották, este 18 órától 19.20-ig. A jelenlévőknek³⁹⁵ három kérdésben kellett állást foglalniuk.

Az első kérdésre, azaz hogy *folytatódjanak-e a megkezdett bizalmas tárgyalások* a kapcsolatfelvétel során tapasztalt összetett és súlyos nehézségek ellenére, a jelenlévők egyhangú igennel válaszoltak. Fernando Cento bíboros – aki még brüsszeli apostoli nunciusként sokat tett az Újvilágba igyekvő magyarokért³⁹⁶ – például azzal érvelt, hogy „*az eddig megtett kezdeményezés a vatikáni politika több száz éves tradíciójának szellemében született, elismerésre érdemes, és hasznot hozott [...], mindenképpen érdemes folytat-*

395 A megbeszélésen a következő bíborosok vettek részt: Amleto Giovanni Cicognani pápai államtitkár, Eugenio Tisserant, a Bíborosi Kollégium dékánja és a Ceremoniális Kongregáció prefektusa, Giuseppe Pizzardo, a Szemináriumok és Tanulmányi Intézetek Kongregációjának prefektusa, Benedetto Aloisi Masella, a Szentségi Kongregáció prefektusa, Gregorio Pietro Agagianian, a Hitterjesztési Kongregáció prefektusa, Valerio Valeri, a Szerzetesi Kongregáció prefektusa, Fernando Cento főpenitenciárius, Carlo Confalonieri, a Konzisztoriális Kongregáció titkára, Gustavo Testa, a Keleti Egyházak Kongregációjának titkára, Alfredo Ottaviani, a Szent Officium titkára.

396 Fernando Cento 27 évig szolgált Argentínában és Venezuelában. Az oda kivándorló magyarokat a legembertelenebb munkára, öserdőlásra fogták be, de aki rendelkezett a nuncius ajánlásával, az mentesült ettől a kényszersztől. PL Processus, 5. d. V–700/16. 152. fol. Ismeretlen személy levele Mindszenty Józsefhez. Brüsszel, 1947. november 28.

ni”.³⁹⁷ Eltérő hangsúlyokkal válaszoltak viszont a második kérdésre: milyen irányvonat kell követni, és melyek legyenek a sarkalatos feltételek, hogy valamiféle konkrét eredményt érjenek el a tárgyalásokkal. Valamilyen módon az összes jelen lévő bíboros meg akarta oldani az érintett két ország, Magyarország és Csehszlovákia akadályoztatott érsekeinek, Mindszentynek és Berannak a sorsát. A módozatot illetően két vélemény fogalmazódott meg. A bíborosok egyik része (Agagianian, Ottaviani, Pizzardo, Tisserant) a személyi kérdéseket összekötötte az egyház helyzetének általános kérdéseivel. Ottaviani a tárgyalások „adok, hogy adj” vonását említette, ezzel az alku lényegét határozta meg. A másik csoport (Cento, Confalonieri, Testa) Mindszenty mielőbbi római kiutazása mellett érvelt. Fernando Cento bíboros úgy vélte, hogy Mindszenty patriotizmusa érthető és elfogadható, azonban engednie kellene a lelkipásztori érveknek, és a lelkek üdvössége érdekében el kellene fogadnia, hogy Rómába jöjjön. Az ugyancsak a reformerek között emlegetett Carlo Confalonieri bíboros szerint a primás túlságosan egy szintre emeli a vallás és a nemzet kérdését.³⁹⁸ A tárgyalások *conditio sine qua non*jává a következőket tették: a) püspöki helyek betöltése, a püspökök szabad érintkezése a Szentszékkal, b) az egyházmegyékhez rendelt kormánybiztosok visszahívása, c) az evangélium hirdetésének szabadsága, minimum a templomi hit-tanoktatásé, d) a politikai okokból elítélt egyháziak szabadon bocsátása. A vita lezárásaképpen Cicognani bíboros államtitkár megállapította: a kormányok nyilvánvalóan alapfeltételnek tekintik, hogy a Mindszenty- és Beran-ügyek számukra is kedvezően oldódjanak meg. Beranról feltételezte, hogy „nem fog ellenkezni a hívők és az egyház számára legmegfelelőbbnek mutató megoldással szemben” (1965-ben távozott is a Vatikánba), míg ugyanezt nem mondhatta el Mindszentyről, esetében „a feladat az lesz, hogy megfelelő érvekkel meggyőzzék a lépés szükségességéről”.³⁹⁹ Tehát 1963 nyarán a Vatikán illetékes bíborosai Mindszenty távozására voksoltak, de cserébe az egyház szabadabb mozgásterét várták, ugyanakkor tisztán látták a megvalósulás személyi nehézségeit. Világosan látszott, hogy az egyház érdekében megkezdett tárgyalásokat úgy kell folytatni a magyar kommunista kormánnyal, hogy közben a vele ellenséges, de a pápához hűségű primással a legnagyobb tisztelettel bánjanak. (Az összejövetel harmadik kérdése nem érintette a magyar primás sorsát, az a csehszlovák püspököktől és egyházi személyektől megkövetelt hűségükre vonatkozott.)

Josef Beran (1888–1969) prágai érsek. 1965-ben állami engedéllyel távozhatott Rómába: VI. Pál pápa hamarosan bíborossá kreálta

397 *La politica del dialogo. Le carte Casaroli sull'Ostpolitik vaticana* i. m. 83. A Rendkívüli Egyházi Ügyek Szent Kongregációja. Bizalmas megbeszélés, 1963. július 16. – Tárgyalások Magyarország és Csehszlovákia kormányaival.

398 Uo. 85.

399 Uo. 86.

Miután a XXIII. János által kezdeményezett „keleti politikát” (németül: Ostpolitik) a Vatikán „külügyminisztériuma” támogatta, és emellett szólt a nemzetközi politika enyhülése és a határozott zsinati nyitás is a világgal folytatandó párbeszéd felé, VI. Pál pápa már nem sokat töprengett, hogy érdemes-e továbbhaladni az elődje által megkezdett úton. Döntését a következő szavakkal közölte Casarolival: „Isten nevében, előre!” Paul Poupard francia kuriális bíboros szerint a „keleti politika” nem volt más, mint *ars non morendi*, vagyis „a meg nem halás művészete”.⁴⁰⁰ A folytatás igenlése ellenére VI. Pálban kétely is élt, aminek időnként hangot is adott (például a Domitilla-katakomba mellett emelkedő ősi bazilikában, Szent Nereus és Achilleus templomában 1965. szeptember 12-én, amikor beszédében – országok megnevezése nélkül, de félreérthetetlenül utalva a szocialista országokra – részletesen kitért az egyházüldözésekre, és erről két nap múlva, a zsinat negyedik ülészakájának megnyitásakor mondott beszédében is említést tett).⁴⁰¹

A döntést követően Casaroli nem halogatta a kivitelezést: 1963. augusztus 5-én írásban közölte a római magyar követtel: „itt készek a megkezdett tárgyalások újrafelvételére, ismét a legbizalmasabb formában.”⁴⁰² Miután az MSZMP Politikai Bizottsága is hozzájárult, a májusban Budapesten megkezdett tárgyalások 1963. október 1. és 5. között ezúttal Rómában, a Szentszék nunciatúráján folytatódtak. A Vatikánt Agostino Casaroli helyettes titkár és Luigi Bongianino pápai tanácsos, a magyar kormányt Prantner József és Miklós Imre, az Állami Egyházügyi Hivatal elnöke és elnökhelyettese képviselték. A Mindszenty-ügy felvetésének elsőbbségét illetően mindkét fél taktikázott, mert látszólag annak fontosabb, aki kezdeményez, ergo neki kell engedni. Végül közös problémaként tűzték napirendre, de csak utolsóként a tizenhárom pontból. (Tanulságos a tárgyalásról készült, tendenciózus kormánytájékoztató és a tárgyalófelek több hónappal később, 1964. március 22-én közösen elfogadott, korrekt feljegyzésének összevetése. A kormánytájékoztató hiányos és pontatlan, ráadásul vállalhatatlan propagandamondatot tulajdonított Casarolinak. A lényegük persze fedi egymást, de a hangslukok eltérnek.)⁴⁰³

400 Paul POUPARD: *Ce pape est un don de Dieu!* [Ez a pápa Isten ajándéka!] Plon-Mame, Paris, 2001.

401 „Ugyan ki csodálkozhat azon, hogy gondolatunk most azok felé az egyházak felé száll, amelyek ma is katakomba-életet élnek. Szembeötlő a tényleges hasonlóság az ősegyház katakomba-léte és azoknak az egyházaknak a sorsa között, amelyek manapság ateista, totális rendszerek nyomása alatt vergődnek. És ha ma ezek az egyházak ellenállnak, ugyanazért teszik, amiért az ősegyház sem volt hajlandó betörni. A ma üldözött egyházak is csak Krisztus igazságát védik, védik és hirdetik minden ember azon szabadságjogát, hogy vallási meggyőződése szerint élhessen. Az egyházüldözés ma is éppúgy folyik, amint az első századokban folyt. Az üldözés ma is fizikai erőszakkal, a törvényhozás, az igazságszolgáltatás és a közigazgatás gépezetének teljes súlyával akarják a hívő emberre rákényszeríteni a maguk vélt igazát és igyekeznek minden ellenkező gondolatot, annak minden tisztességes megnyilvánulását elfojtani” – mondotta VI. Pál pápa. MNL OL XIX–A–21–d–0022–4/g/1965. 11. d. A Vatikáni Rádió magyar közvetítéséből, 1965. szeptember 12-én este 10 h.

402 MNL OL XIX–J–1–j–IV–14/005535/3/1964. Vatikán TÜK-iratok, 2. d. Magyar–vatikáni tárgyalás. Agostino Casaroli helyettes titkár francia nyelvű levele Száll József magyar követnek. Vatikán, 1963. augusztus 5.

403 A kormánytájékoztató és a hivatalos feljegyzés párhuzamát lásd: SOMORJAI Ádám: *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty III/1. Documenta 1963–1966.* – *Az Apostoli Szentszék és Mindszenty József kapcsolattartása, III. Tanulmányok és szövegekölések.* Vol. III/1. 1963–1966. METEM, Bp., 2010. 30–36. (magyarul), 349–352. (olaszul).

A tárgyalások metódusában (részkérdések megoldása helyett törekvés az általános rendezésre) és a Mindszenty-ügy kezelésében a tavaszi tárgyalási fordulóhoz képest módosult a kúriai hivatalnokok hozzáállása. Casaroli problémák sorával hozakodott elő, és egyáltalán nem sürgette a megoldást. Változatlanul leszögezte, hogy a Szentszék *nem utasítja* távozásra Mindszentyt, ám *már nem meri garantálni a bíboros Magyarországgal* (értsd: a rezsimmel) *szemben tanúsítandó magatartását* (azaz a hallgatását), és *továbbra is esztergomi érsekként* számol vele.⁴⁰⁴ Ehhez a három tételhez a Szentszék a továbbiakban minden tárgyalási fordulón ragaszkodott, de annak érdekében, hogy „kecske is, káposzta is megmaradjon”, azt javasolta, hogy az érsekség valódi irányítását egy „*sede plena*” apostoli kormányzó vegye át. Emlékeztetőül: a *sede plena* jelentése „betöltött székekkel”, amikor az érsek egyházjogilag betölti azt, nincs székiüresedés, ám valamilyen okból akadályoztatva van, azaz nem tudja ellátni az egyházmegye kormányzását. Az apostoli kormányzó fogalma pedig arra utal, hogy a pápa mintegy saját maga vette kézbe a kormányzást, amire delegál valakit. Az apostoli kormányzó jogai és kötelezettségei általában szűkebbek a megyéspüspökénél, nagyjából a káptalani helynökével egyeznek meg, illetve *sede plena* vizitálhat. Ha a kormányzó nem püspök, tiszteleti jogai is szűkebbek, a pápai prelátusokéval egyeznek meg. Amennyiben *teljes püspöki jogokkal* felruházott apostoli kormányzót nevez ki a Szentszék, akkor működési ideje alatt a megyéspüspök joghatósága fel van függesztve, így az egyházmegye kormányzásába sem közvetlenül, sem közvetett módon nem szólhat bele. Az esztergomi főegyházmegye esetében történetünk idején Schwarz-Eggenhofer Artúr az apostoli kormányzó, aki nem volt püspökké szentelve, és nem is volt teljes jogkörrel felruházva. A „stafétát” 1969-ben vette át tőle a Budapestről korábban kitiltott Szabó Imre címzetes püspök, ő Mindszenty távozásáig és azzal párhuzamosan Kisberk Imre címzetes püspök apostoli kormányzói kinevezéséig, tehát 1971 őszéig kormányozta a főegyházmegyét. Mindszenty tehát gyakorolhatta volna jogait, ha erre lett volna fizikai lehetősége, de követségi elszigeteltségéből semmilyen intézkedésre nem nyílt alkalma, a szó szoros értelmében akadályoztatva volt.

A hallgatási garanciát illetően Casaroli a tavaszi fordulóhoz képest sokkal óvatosabban nyilatkozott, csupán annyit mert ígérni, hogy *„a Szentszék a maga részéről minden lehetőt elkövetne, hogy a Bíboros megtartsa a megkívánt rezerváltságot”*.⁴⁰⁵ Viszont ügyesen abba az irányba terelte a tárgyalást, hogy Mindszenty ügyét mégiscsak leválaszszak a többi problémáról, akár azon az áron is, hogy ezzel késlekedik a bíboros távozása az amerikai követségről. Látható ugyanis, hogy VI. Pál, legalábbis pontifikátusa első

404 MNL OL XIX-J-1-j-IV-14/005535/3/1964. Vatikán TÜK-iratok, 2. d. Magyar–vatikáni tárgyalás. Az ÁEH 0022–38/1963. sz. jelentése a Magyar Kormány és a Vatikán megbízottai közötti tárgyalásról. K. n. Vö.: MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztály jelentése a PB részére. 1963. október 22. Közli Szabó Csaba: *A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években* i. m. 155–160:157.

405 MNL OL XIX-A-21-e-II. dosszié–0022–42/a/1963. 30. d. Emlékeztető a Magyar Kormány és a Szentszék megbízottai között folytatott római tárgyalásokról (1963. október 1–5.). Eredeti, Prantner József aláírásával. Bp., 1964. március 22. Ugyanez másolatban olaszul, Agostino Casaroli eredeti aláírásával.

éveiben, kevésbé szorgalmazta Mindszenty Rómába távozását, mint XXIII. János pápa. A vatikáni álláspont módosulását az magyarázza, hogy időközben – König és Casaroli látogatásainak köszönhetően – Róma szembesült Mindszenty állásfoglalásával saját menedéki helyzetéről. Ami a Vatikánból eleinte még könnyen kibogozható csomónak tűnt, az Budapesten már gordiuszinak látszott.

Ráadásul a magyar delegáció egyértelműsítette az érseki címről való lemondás eddig csak lebegtetett feltételét, összefüggésben volt azzal, hogy az 1963. szeptember végén tartott csehszlovák–szentszéki tárgyalásokon a csehszlovákok ragaszkodtak Beran prágai érsek lemondásához. Ez „alá” a magyarok sem mehettek. Beran érseket a csehszlovák állam 1949. június 19-én felfüggesztette érseki hivatalából. 1951. március 7-ig a prágai érseki palotában élt házi őrizetben, majd eltávolították a fővárosból. 1956-ban és 1962 októberében felajánlották neki, hogy visszaveheti az érsekséget, amennyiben leteszi a hűségesküt a köztársaságra. Beran nem zárkózott el az eskü elől, de előbb a Szentszék véleményét kívánta kikérni. 1963-ra azonban a kormány emelte a tétet, és azt várták el tőle, hogy ne gyakorolja érseki funkcióit, »magánemberként« vonuljon vissza, cserébe az érseki címet megtarthatja. A Szentszék belement az alkuba, kijelölte a *sede plena* apostoli kormányzót, Beran neve pedig megjelent a bíborvárományosok között. Ezután Beran 1965-ben állami engedéllyel Rómába utazhatott, ahol a pápa valóban bíborossá kreálta. Távozását Beran nem vereségként, hanem aktivitása visszanyeréseként élte meg: „Ott – mondta – csinálhatnék is valamit; itt nem tehetek semmit, csak csendben szenvedhetek és imádkozhatok.”⁴⁰⁶

Mindszenty viszont nem volt ilyen „egyszerű” eset, bár nyolc évvel későbbi távozása Beranéhoz meglehetősen hasonló módon fog megvalósulni.⁴⁰⁷ A nem várt nehézségek között Casaroli elsőként a bíboros jellemét és temperamentumát említette. „Különösképpen nem kész arra, hogy kegyelmet kérjen a kormánytól: sőt igen nagy nehézség számára, hogy kegyelmet fogadjon el, mivel az feltételezi bűnösségét.”⁴⁰⁸ További nehézségként említette Casaroli, hogy amiben az előző alkalommal nagyjából sikerült megegyezni, azzal később Mindszenty több pontban nem értett egyet. Ugyanis Mindszenty saját ügyét nemcsak a bebörtönzött vagy akadályoztatott püspökök és papok jövőjével, hanem az egész magyar nép sorsával hozta összefüggésbe. Ezt 1963. július 17-én a frissen hivatalába lépett VI. Pál pápának is megírta. Hosszabban, adatokkal alátámasztva, de lényegében ugyanazt sorolta fel, aminek képviseletét májusban az amerikai külügyminisztertől is már kérte: 1. a születésszabályozás és a magzatelhajtások beszüntetését, 2. a szocialista „ceremóniák” eltörlését, 3. a Regnum Maria-

406 *La politica del dialogo. Le carte Casaroli sull'Ostpolitik vaticana* i. m. 237.

407 FEJÉRDY András: A Szentszék tárgyalásai a magyar és a csehszlovák kormánnyal (1963–1978). Szempontok az összehasonlító elemzéshez. In: *Litterarum radices amarae, fructus dulces sunt. Tanulmányok Adriányi Gábor 80. születésnapjára*. Szerk.: KLESTENITZ Tibor–ZOMBORI István. MTA BTK, Bp., 2015. 317–332:324.

408 *La politica del dialogo. Le carte Casaroli sull'Ostpolitik vaticana* i. m. 100. Emlékeztető a Szentszék és a magyar kormány képviselői között lezajlott tárgyalásokról. Róma, 1963. október 1–5. Közli SOMORJAI Ádám: *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty III/1. Documenta 1963–1966* i. m. 34–35:32. (magyarul), 350–352:350. (olaszul).

num-templom megígért felépítését, 4. a politikai foglyok szabadon engedését, 5. a Szibériába hurcolt 35 ezer fiatal hazahozatalát, 6. a határokon túli magyar kisebbségek helyzetének javítását.⁴⁰⁹ Ha gyötörte is a bíborost a gondolat, hogy „*a koegzisztencia piacán a legolcsóbb tucat-cikk a magyar primás*”,⁴¹⁰ ezekkel a tárgyalási szempontokkal ugyanúgy túlértékelte saját jelentőségét, mint ahogy 1961–1962-ben a magyar pártbürokraták tették azt az amerikaiakkal szemben megfogalmazott alkucsomagban. Mindszenty szempontjai kényelmetlen helyzetbe hozták a Szentszékét, hiszen azok messze túllépték a magyar katolikus egyház működési szabadságának kérdéskörét, és nem képezhették a szentszéki–magyar tárgyalások részét. Végeredményben az ateista kommunizmussal szembeni ellenállás jelképének számító Mindszentyvel szemben kellett érvényesíteni Magyarországon a kommunista államokkal párbeszédet folytató vatikáni keleti politikát. Előrelépést csak tapintatos és időigényes meggyőzéstől lehetett remélni, parancsszótól semmiképp. A megkegyelmezés erőltetése is megakasztotta a megoldás lendületét. Casaroli ugyan még azt is felvetette – mivel a magyar kormány többször úgy nyilatkozott, hivatalosan nincs tudomása Mindszenty hollétéről –, hogy egy diplomáciai gépkocsiban, előzetes jogi (azaz kegyelmi) eljárás nélkül titokban kivinnék – lényegében kicsempésznék – az országból. Így érvényben maradhatna elítéltetése, és nem sérülne az ország presztízse. Ezt a javaslatot is – érthető módon – elvetették.⁴¹¹

Mindinkább világossá vált, hogy a Mindszenty-probléma megoldása várakozáson felül hosszú, elnyújtott folyamat lesz. Casaroli nem is látott kiutat az adott pillanatban. Ahhoz fűzött némi reményt, hogy eredményes tárgyalások esetén – beleértve a püspöki székek betöltésének „jó megoldását” – a bíboros könnyebben rábírható egy visszafogott magatartásra, míg enélkül bajosan menne.⁴¹² A Szentszék a megoldandó problémák sorában legelőre sorolta a megüresedett püspöki hivatalok betöltését. Álláspontja nem új, már az 1920-as években a bimbózó keleti politika jegyében Szovjet-Oroszország irányában, majd a háború alatt a balti államok és Kelet-Lengyelország viszonylatában a lelkipásztorkodás biztosításának elsőbbségét képviselte a zaklatás és elnyomás feltételei között, sőt bizonyos körülmények között akár az illegálitásban is.⁴¹³ Ennek alapvető feltételét a püspökök utódlásának biztosítása jelen-

409 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 2. Mindszenty–Classified Mindszenty Classified May–August 1963. Mindszenty bíboros levele VI. Pál pápához. 1963. július 17. Közli SOMORJAI Ádám: *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty III/1. Documenta 1963–1966* i. m. 20–25. (magyarul), 341–346. (1. pont latinul, 2. ponttól angolul).

410 MINDSZENTY József: *Napi jegyzetek* i. m. 301. 1963. április 3-ai bejegyzés.

411 MNL OL XIX–A–21–e–II. dosszié–0022–37/a/1963. 30. d. Vatikántól kapott emlékeztető a Magyar Kormány és a Szentszék megbízottai között folytatott római tárgyalásokról, 1963. október 1–5., valamint lásd a 404–406. jegyzeteket.

412 *La politica del dialogo. Le carte Casaroli sull'Ostpolitik vaticana* i. m. 100. A Szentszék és a magyar kormány képviselői között lezajlott tárgyalásokról. Róma, 1963. október 1–5. Közli SOMORJAI Ádám: *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty III/1. Documenta 1963–1966* i. m. 30–36:34–35. (magyarul), 350–352. (olaszul).

413 Hansjakob STEHLE: *Geheimdiplomatie im Vatikan. Die Päpste und die Kommunisten* i. m. 236–237.

tette. Azonban amióta életbe lépett az 1957. évi 22. számú törvényerejű rendelet az egyházi állások betöltéséhez szükséges állami hozzájárulásról, nem volt mód a megüresedett stallumok kánoni betöltésére. Magyarország 11 egyházmegyéjéből mindössze ötnek az élén állt püspök (Csanád, Győr, Hajdúdorog, Székesfehérvár, Szombathely), a többi püspöki szék vagy betöltetlen volt és az egyházmegyét csak káptalani helynök (Pécs, Kalocsa), vagy apostoli kormányzó (Eger) vezette, vagy a kinevezett püspököket „akadályozták” (Esztergom, Vác, Veszprém) feladatainak ellátásában. Viszont püspökök nélkül nincsenek papok, papok nélkül nincsenek szentségek, szentségek nélkül, amelyeket még „erre méltatlanok” is érvényesen szolgáltathatnak ki, nincs lelki üdvösség. Az egyház alapvető feladata hiúsulhat meg az alapstruktúra hiányában. A veszélyt Mindszenty is látta, és felelős főpapként – legalábbis Casaroli bízott Mindszenty belátásában – nem válaszolhatott merev intranzigenciával, mivel ez egy katakombaegyház kialakulásával és a lekipásztori tevékenység elsorvadásával fenyegetett, leginkább a hierarchia korlátozása miatt.

A nézetkülönbség sokkal súlyosabb annál, mint azt első benyomásra vélénk. Abban a katolikus egyháznak a II. vatikáni zsinathoz vezető nehézségei is visszatükröződnek. A 20. századi társadalomban az egyház tanításával ellenkező magatartásformák váltak általánossá és bevetté (válás, élettársi kapcsolat, fogamzásgátló tabletták). A tanítás és a gyakorlat távolodása veszélyes út, mert a hívek inkább otthagyják az egyházat és nélküle élik le életüket. A krízispontok, a társadalmi változások rákényszerítették az egyházat az új utak keresésére. A világban az az irányzat kerekedett felül, amely azt hangoztatta, hogy a vallásosság nem politikai reakció, és nem szembenállás a társadalmi átalakulásokkal. Mindszenty ezt nem ismerte fel, vagy amennyiben igen, akkor nem fogadta el, és végül maga az egyház kényszerült arra, hogy túllépjen rajta. A kelet-közép-európai egyházak teológiai vonatkozásban elmaradtak a Nyugattól. Ott a válásról, a papi nőtlenségről, a fogamzásgátló szerekről hatalmas viták folytak, mindezekről Magyarországon alig esett szó. Viszont az 1960-as évek végétől a békepapok templomai tele voltak hívekkel, az itt járt nyugati tudósítók nem tudták mire vélni a hitéleti felledülést. A kommunisták szimpla pragmatizmusból engedték az evangélium hirdetését, mert politikájuk megvalósításához nyugalomra volt szükség. *„Az a vallásosság, amely nem jelent a fennálló társadalmi rendszerrel szemben politikai ellenzékiiséget, számukra elfogadható.”*⁴¹⁴ Casaroli úgy vélte, hogy a bíboros meggyőzését elősegítené, ha követeléseiből valami megvalósulna – s itt Mindszentynek azokat a feltételeit említette, amelyek összefüggtek az egyház működési szabadságával, miközben – a szibériai elhurcoltak ügyét kivéve, amit kapásból meg is cáfoltak – nem szólt a bel- vagy nemzetközi politikát érintő témákról.

A Szentszék türelemmel kezelte a helyzetet. Egyfelől igyekezett Mindszenty ellenállását mérsékelni, a kormány elvárásait tompítani, ugyanakkor az ügyet megpróbálta engedményekre is átváltani. A magyar fél pedig hidegvérrel, látszólag „vállvonogatással”

414 ÁBTL Mt–975/2. 60. fol. [NAGY Tőhötöm:] A válságba sodródott egyház. Kézirat, 1971. március 10.

hárította el a feltételeket, és vele az „árukapcsolást”. Végeredményben mindkét fél halogató taktikát követett. VI. Pál pápa sem mondott semmi árulkodót a kihallgatásra járuló magyar zsinati atyáknak: „jó ismerősenek” nevezte ugyan Mindszentyt, akivel többször találkozott, de a probléma megoldására még csak nem is utalt.⁴¹⁵ A felek idővel átláttak egymás szándékain, a tárgyalást kiértékelő elemzések a Mindszenty-kérdés megoldásában – Budapesten is, a Vatikánban is – a másik érdekeltiségét tartották nagyobbra a mutatottnál.⁴¹⁶ Prantner ÁEH-elnök szerint Mindszenty „nemcsak hidegháborús eszköz, hanem maga is a hidegháború eleme”, és „a harc, amit provokált, csak kárt okozott az egyháznak”.⁴¹⁷ Nem látszott semmilyen út, amelyen az álláspontok közeledtek volna egymáshoz, és ez veszélyeztette az egyház működési szabadságával összefüggő összes többi kérdés megoldását.

Ezért javasolta Casaroli, hogy az ügyeket válasszák ketté: már a közeljövőben megoldható alapvető problémákra, és csak a későbbiekben megoldható kérdésekre, ez utóbbi csoportba sorolva, bizonytalan időre elhalasztva a Mindszenty-ügyet is. Casaroli javaslatát egyelőre nem fogadták el, ezt a kettébontást a párt Politikai Bizottságának készült jelentés nem is tartalmazta, hanem továbbra is valamennyi kérdés egy időben történő megoldásáról szólt.⁴¹⁸ Ugyanakkor a magyar fél is kizártnak tartott bárminemű rendezést Mindszenty feltételeivel. Prantner nem is értette a bíboros iránti nagy türelmet, szerinte egyszerűen a pápa tekintélyét kellene érvényesíteni. Következésképp a tárgyalásról szóló beszámoló a követendő álláspontként írásbeli hallgatási garanciáról, kegyelmi aktusról, és – ez szigorodás az addigiakhoz képest – Mindszenty érseki címének megszüntetéséről írt.⁴¹⁹ A követelések ilyen eltúlzása mégis inkább csupán taktika volt, amiből engedni lehetett. Minden nehézségével és buktatójával együtt az 1963-as esztendőt Casaroli így értékelte: „valami megmozdult tehát az ún. vasfüggöny mögötti országok katolikus egyházának életében”, ahol azelőtt minden „lehangoló és fenyegető mozdulatlanágba dermedt”.⁴²⁰

415 ÁBTL 3.1.5. O–14.963/5–a. 234. fol. Jelentés. Bp., 1963. november 15. Közli SZABÓ Csaba: *A Szenszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években* i. m. 172–173:173.

416 ÁBTL 3.1.5. O–14.963/5–a. 285. fol. Jelentés. Bp., 1963. december 9. Közli SZABÓ Csaba: *A Szenszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években* i. m. 176–177:177.; *La politica del dialogo. Le carte Casaroli sull'Ostpolitik vaticana* i. m. 121–122. A. Casaroli helyettes titkár jelentése A. G. Cicognani bíboros államtitkárnak a magyar kormányval lezajlott ismételt kapcsolatfelvételtől [1964. március 14–24.], Vatikán, 1964. április 10.

417 MNL OL XIX–J–1–j–IV–14/005535/3/1964. Vatikán TÜK-iratok, 2. d. Magyar–vatikáni tárgyalás. Feljegyzés a Magyar Kormány és a Vatikán megbízottai közötti tárgyalás 4. napjáról. K. n. [1963. október 4.]

418 MNL OL M–KS 288. f. 5/318. 6. e. Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztály jelentése a Politikai Bizottság részére a magyar kormány és a vatikáni megbízott közötti tárgyalásokról. 1963. október 22. Közli SZABÓ Csaba: *A Szenszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években* i. m. 155–160:158.

419 MNL OL XIX–J–1–j–IV–14/005535/3/1964. Vatikán TÜK-iratok, 2. d. Magyar–vatikáni tárgyalás. Az ÁEH 0022–38/1963. sz. jelentése a Magyar Kormány és a Vatikán megbízottai közötti tárgyalásról. K. n. Vö.: MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztály jelentése a PB részére. 1963. október 22. Közli SZABÓ Csaba: *A Szenszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években* i. m. 155–160:158.

420 Agostino CASAROLI: *A türelem vértanúsága* i. m. 43.

„...ÉN NEM ÉRTENI MAGA”

A Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációja előbbieken vázolt bizalmas, a XXIII. János pápa által megkezdett keleti politika folytatását igenlő megbeszélésével szinte egy időben, 1963. július 20-án egy érdekes találkozóra került sor Moszkvában, amikor történetesen ugyanabban az időpontban tartózkodott a szovjet fővárosban egy amerikai és egy magyar küldöttség. Kádár János, a Minisztertanács elnöke, egyben az MSZMP KB első titkára és William Averell Harriman amerikai utazó nagykövet programja Hruscsov vacsoraasztalánál keresztezte egymást, így esett, hogy a sokadik pohárköszöntő után Harriman váratlanul vendéglátójához fordult és kertelés nélkül arra kérte: vesse latba befolyását annak érdekében, hogy normalizálni lehessen a magyar–amerikai viszonyt, amit a Mindszenty-ügy terhel. *„Hát ahogy kimondta Mindszentyt, én mindjárt bekapcsolódtam – mesélte Kádár a KB-tagoknak –, és azt mondtam, hogy nem olyan nagy kérdés ez a Mindszenty-kérdés, mert nekünk 1956-tól összesen két kérdésünk maradt nyitva, és megoldatlan, kis egyéni problémák, és nem nagy elvi kérdések: az egyik Mindszenty, a másik*

Rákosi. De hát, mondom, nézzék, a magyarok ravasz emberek, és csalafinta módon oldották meg ezeket is: az egyiket odaadták az amerikaiaknak, a másikat a szovjeteknek, és ők vígan élnek. Na, erre megrökönyödött Hruscsov is, mert ez a két kérdés nem ugyanaz, csak hát így a ziccer kedvéért mondom. Nézett egymásra ez a két ember, de Hruscsov előbb lendületbe jött, és azt mondta neki, hát cseréljünk. Szóval el lehet mondani, hogy egész barátságos, normális légkör alakult ki. Egyet a népek barátságára, egyet az egyetértésre, aztán a három jelenlevő országainak normális viszonyára koccintottunk, és teljesen tűrhető módon zárult le ez a találkozás is. Hát Mindszenty révén így kapcsolódik ide ez, úgy, hogy most már az amerikaiak törik a fejüket, a pápának jól fel van adva a lecke és nekünk. Hogy mi lesz, nem tudjuk. A tapasztalat szerint nekünk megijedni nem szabad, mert mihelyt mi

Harriman és Hruscsov a *Life* címlapján a nemzetközi atomcsendegyezmény aláírása után, 1963. augusztus 9.

teszünk egy kezdeményező lépést, mindjárt azt hiszik, hogy nekünk sürgős. Ezért mindig meg kell magyaráznunk, hogy nekünk a legkevésbé sürgős, és majd valahogy megoldást találunk.”⁴²¹ A magyar politikusok pontosan ezt a „nekünk nem sürgős” taktikát követik majd, amikor folytatják a Szentszék megbízottaival tárgyalásaikat.

Ugyanerről a vacsoráról a moszkvai amerikai nagykövet beszámolója arra helyezte a hangsúlyt, hogy Kádár örülne, ha megszabadulna Mindszentytől, amennyiben garanciát kap arra, hogy a bíborost nem használják fel hidegháborús célokra. Harriman legfontosabb észrevétele az, hogy a kérdést Budapest és a Vatikán ügyének nevezte, miközben nyilvánvalóvá tette, hogy a magyar–amerikai viszony normalizálásának alapvető feltétele Mindszenty helyzetének megoldása. Ezt Hruscsov is ésszerűnek (*razumnij*) tekintette.⁴²²

A Kádár–Harriman találkozóról Mindszenty a sajtóban olvasott. A hír felkavarta. Hosszan elidőzött azon, hogy a befolyásos amerikai diplomata nyilvánosan fényképezkedett Kádárral, akit ő csak „szalonmészáros”-nak hívott, „*indulatosan a székre csapott mondván, »én nemcsak a szellemi vezetője vagyok Magyarországnak, hanem a politikai vezetője is. Ez benne van az alkotmányban és benne volt minden korábbi alkotmányban egészen addig, amíg nem fogalmazták meg az új, kommunista alkotmányt«.* Számtalan alkalommal elismételte még, hogy ő a politikai vezető.”⁴²³ A bíboros kifakadása elárulja, milyen nehezen szembesült azzal, hogy az eltelt évek alatt mennyit és miként változott a világ. Holott összefüggő képe lehetett a politikai szembenállások mérséklődéséről, mégis kizárólag elutasítóan reagált a mérsékeltebb és pragmatikusabb politikát megcélzó légkör felerősödésére Magyarországon, a Kádár-rendszer nemzetközi elfogadottságára, az amerikai–magyar kapcsolatok javulására, illetve a Szentszék keleti politikájára. A Vatikánban ellenben tudomásul vették, sőt megakarták érteni a második világháború óta Európa-szerte bekövetkezett társadalmi változásokat és rájöttek, hogy az 1960-as évek eleji kommunista világot már nem lehet monolit rendszernek tekinteni. Mindezzel szemben Mindszenty, már csak helyzetéből eredően is, távolságtartó maradt. Sértette, hogy személyét az amerikaiak is a magyarokhoz fűződő kapcsolataik javulását veszélyeztető akadálnak tekintik, hiszen ő egy nemes elvért harcol, és ebben a harcban mellé, és nem Kádár oldalára kellene állni. „Ezeket az érzéseket valószínűleg fokozta a bíboros erősen szűk látókörű szemléletmódja, alapvető múltra orientáltsága, és hosszan tartó elszigeteltsége minden közvetlen kapcsolattól a jelenlegi erőkkal és eseményekkel” – jellemezte őt a korabeli amerikai dip-

421 A csúcs felé. KÁDÁR János: Előadás az MSZMP KB 1963. augusztus 2-ai ülésén. Közreadja FEITL István és NÉMETH-NÉ VÁGYI Karola. *Eszmélet* [5.] (1993) 18–19. 6–27:15.

422 NARA RG 59. General Records of the Department of State. Bureau of European Affairs, Office of Eastern European Affairs, Records relating to Hungary 1941–1977, Entry A–1(5577), Lot 75 D 45, Box 11. June 19, 1963–Dec 4, 1963. Foy D. Kohler moszkvai amerikai nagykövet távirata a State Departmentnek. Moszkva, 1963. július 24. Közölte SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' halálra ítélve* i. m. 930–931:931.

423 Uo. Box 11. June 19, 1963–Dec 4, 1963. Turner B. Shelton követségi tanácsos levele Robert McKissonhoz. Bp., 1963. szeptember 10. Közölte SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' halálra ítélve* i. m. 934–937:935.

lomácia.⁴²⁴ Mindszenty az enyhülés világába a maga személyiségével nehezen illett bele. Ha lélektanilag közelítünk az adott helyzethez, akkor egy kimagasló aktivitású és munkaenergiájú, tetterre kész embert láthatunk képletesen megbilincselve, kényszerű tétlenségben, önmaga választotta elzártságban élni. Érzékelte vajon a bíboros a társadalom kisebb-nagyobb változásait? Hogy pufajka helyett ballonkabát lett a módi, hogy a nők pamutznokni helyett divatos nejlonharisnyát kezdenek viselni? Eljutott hozzá a beat és a rock 'n roll átütő sikere? Ezek a földi hívságok szabadon sem érdekelték volna különösebben Mindszentyt. Az 1956 óta eltelt évek Magyarország számára a polgári béke és a lassú, de folyamatos fejlődés évei voltak. „Szocialista törvényesség” lépett a rendőri zsarnokság helyébe. Már a világlátás sem volt tiltott gyümölcs: 1964-re megszületett a nyugati útra feljogosító „kék útlevél”. 1956 lényegi követelése – a szabadság – nem következett ugyan be, de a kötelékek meglazultak annyira, hogy elviselhetőbbé váljon az élet, és reménykedni lehessen a jobb napok eljövételében. Mindezt Mindszenty nem értékelte. Szobája ablakán át nem a nemzetre nehezedő nyomás lazulását, hanem a rabságot, az orosz megszállást szimbolizáló ötágú szovjetszallagot látta, ami ott meredezett a Szabadság téren felállított hősi emlékmű tetején, emlékeztetve harcára. A redőny állítólag épp ezért volt mindig lehúzva. A bíboros másfél évtizedig a menekülés állapotában élt.

A magyar–szentszéki tárgyalások elhúzódása miatt – miközben a Kennedy elnök ellen 1963. november 22-én elkövetett merénylet következtében az 1964 őszén esedékes választásokig az addigi alelnök, Lyndon B. Johnson vette át az USA irányítását – az amerikai külügyminisztérium szükségesnek tartotta áttekinteni Mindszenty menedéki helyzetét. A diplomáciai kapcsolatokat normalizálását célzó magyar–amerikai tárgyalások indulásakor, 1963. december 15-én Harriman már mint külügyi államtitkár újfent a Mindszenty-kérdést nevezte a legfontosabb megoldandó problémának.⁴²⁵ Az amerikaiakat feszélyezte, hogy bár a bíborost mindig a legnagyobb előzékenységgel kezelték, mégis volt esélye annak, hogy az Egyesült Államok magyarországi politikája a bíboros státuszától függjön. Kénytelenek voltak őszintén kimondani, hogy *„a legkomolyabb gondok annak a politikai következményeiből adódnak, hogy mereven elutasítja helyzetének megoldását, és kitartóan igyekszik megghiúsítani és lehetetlenné tenni minden ésszerű lépést ebben az irányban. Nyilvánvaló a veszélye annak, hogy hajthatatlansága kárára válik az USA Magyarországgal kapcsolatos politikája hatékony megvalósításának és késlelteti azt.”*⁴²⁶ Azaz az Egyesült Államok részéről egy Magyarország irányába folytatott konstruktív és

424 NARA RG 59. General Records of the Department of State. Bureau of European Affairs, Office of Eastern European Affairs, Records Relating to Hungary 1941–1977, Entry A–1(5577), Lot 71 D 313, Box 10. Mindszenty Mai?–1964. Titkos, korlátozott betekintésű emlékeztető, 1964. január 30. Tárgy: Mindszenty bíboros menedéke. Résztvevők: Franco Brambilla, az apostoli delegátus [Egidio Vagnozzi] tanácsosa, Harold C. Vedeler, Robert M. McKisson, az amerikai külügyminisztérium vezető munkatársai.

425 BORHI László: *Magyar–amerikai kapcsolatok 1945–1989* i. m. 96.

426 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 2. Mindszenty Classified Sept–Dec 1963. „Problem of Cardinal

dinamikus politika erősen korlátozott lesz mindaddig, amíg a bíboros menedéki státusza megoldatlan marad.

Ebben a helyzetben ült tárgyalóasztalhoz Washingtonban az amerikai külügyminisztérium két munkatársa és az apostoli delegátus tanácsosa 1964. január 30-án, leplezetlenül azzal a szándékkal, hogy a Vatikán újítsa fel erőfeszítéseit egy megfelelő rangú küldött révén a bíboros meggyőzésére, annak érdekében, hogy mielőbb elfogadjon egy ésszerű megoldást.⁴²⁷ Az amerikaiak 1963 tavaszára azt már felismerték, hogy a Vatikán nélkül képtelenek megoldani a Mindszenty-ügyet, most azt is belátták, hogy nem elegendő a Vatikán és a bíboros közötti kizárólag írásos kommunikáció, „valódi előrelépés csak akkor lehetséges, ha további közvetlen kapcsolattartás és megbeszélés zajlik a bíborossal”.⁴²⁸ Szinte már erőltették, hogy küldjön valakit a Szentszék, aki megoldja végre a Mindszenty-ügyet. Emlékezhetünk: az amerikaiak 1961-ben még elhárították Könnig bíboros látogatási kérelmét, most maguk javasolják, hogy legyen rendszeres és személyes kapcsolat, amivel áttételesen a magyar–szentszéki tárgyalások folytatására is biztattak.

Az 1964. január 30-ai egyeztetésen az amerikai külügyi tisztviselők fontosnak tartották jelezni, hogy a pápa január 8-ai üzenetét továbbították a bíborosnak, akit az üzenet jobb hangulatra derített. Kivált az a pápai utalás, hogy a Vatikán közvetlen kapcsolatot ápolhat a bíborossal: „éltet bennünket a remény, hogy az Úr jóvoltából a várva várt válaszokat nagy késedelem nélkül, közvetlen és biztos módon kaphatod majd meg.”⁴²⁹ Oda kell figyelni a pápai üzenet másik mondatára is, miszerint a bíboros „örizze meg lelki erejét, ahhoz kérve segítséget és arra készülve imáiban, hogy derűsebb és nyugodtabb napok várnak hazájában az egyházra és összes hívére”.⁴³⁰ Azt engedte ugyanis sejtetni – még csak nem is utalva a kétoldalú tárgyalásokra –, hogy Magyarországon az egyház helyzetben valamelyest javulás várható.

Valami hasonlót olvasott ki Mindszenty is a pápa soraiból. Az új amerikai elnökhöz 1964. február 4-én írt levelében udvariasan kérte menedékének meghosszabbítását, kihangsúlyozva, hogy „Magyarország hercegprímásának a világon páratlan, egyedülálló alkotmányos szerepe van”, és tekintettel a „jelenlegi alkotmányos és törvényen kívüli” szakadéokra, kötelessége hazájában maradni. Amennyiben visszaállna az egyház szabadsága

Mindszenty's refuge in the American Legation at Budapest.” 1963. december 18. (Tartalmilag azonos a State Department képviselői és az apostoli delegátus tanácsosa közötti 1964. január 30-ai találkozó emlékeztetőjével.) Közli SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' halálra ítélve* i. m. 955–962:956–957.

427 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 2. SOC 12–Mindszenty 1964. Az amerikai külügyminisztérium A-61 sz. távirata a budapesti amerikai követségre, 1964. január 14.

428 Lásd a 424. jegyzetet.

429 SOMORJAI Ádám: *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty, III/1. Documenta 1963–1966* i. m. 70. (magyarul), 365. (angolul).

430 Lásd a 424. jegyzetet. – Megjegyzés: A pápai levél publikált fordításában ez a mondat így hangzik: „Ugyanakkor kívánjuk, hogy maradj meg jó lelkiállapotban, kiesdve és előkészítve imá[id]ban a derűsebb és nyugalmasabb napokat hazád Egyháza és minden gyermeke számára.” Közli SOMORJAI Ádám: *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty, III/1. Documenta 1963–1966* i. m. 70. (magyarul), 365. (angolul).

– ami szerinte egy és oszt-hatatlan a nemzet szabadságával –, akkor kész elhagyni az országot, de csak mint hercegprímás és esztergomi érsek.⁴³¹ Ez a kitétel igazolja, hogy Mindszenty a primácia általa vallott közjogi szerepéből nem a tényleges hatalomgyakorláshoz ragaszkodott: ha van vallásszabadság, és nem üldöznek meggyőződéséért senkit, akkor nem szükséges amolyan lelkiismereti alkotmány-

Johnson elnök polgárjogi vezetőikkel (balról Martin Luther King) tárgyal a Fehér Házban, 1964. január 18.

bíróként örködni a követségi magányból az ország sorsa felett. Volt-e Mindszenty távozásának akkora csereértéke, hogy annak fejében a magyar kormány biztosítsa az egyház belső és külső szabadságát? Válaszunk határozott nem.

Ha tudomásul is vette Mindszenty, hogy közvetlenül nem vehet részt a politika formálásában, de a Kádár-rendszert nem ismerte el és arra az igényére is folyamatosan emlékeztetett, hogy a Magyarország hercegprímása/primása státusból eredően „ő a magyar nép egyetlen »legitim« politikai és szellemi vezetője”.⁴³² Ahogy idősödött, a követség bezártságában gondolatai folyton folyvást visszatértek a primási funkció közjogi szerepéhez. Felelősséget érzett a magyar koronázási jelvényekért, érdeklődött hollétük és állapotuk felől, de legfeljebb annyit tudhatott meg, hogy azok biztonságban vannak, konkrétumot semmit.⁴³³ A különleges – ami a 21. századból nézve már lehet anakronisztikus, ugyanakkor most is őszinte és mély hittel átélt – küldetéstudat a bíboros magatartásán is átsugárzott. Néha az inspekciós titkár segítségét kérte, aki nem tudott magyarul, csak annyit: „én nem érteni Maga.” Mire a bíboros – egy visszaemlékezés szerint – a „Maga” szó hallatán felháborodva tiltakozott: „Egy hercegprímásnak nem lehet azt mondani, hogy »maga«. Mélységesen megbotránkozott ezen az egész követség, mert az a szegény ördög titkár még nyögni is alig tudott magyarul.”⁴³⁴

431 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 2. SOC 12–Mindszenty 1964. Mindszenty József levele Johnson amerikai elnökhöz, 1964. február 4. Közölte SOMORJAI Ádám: *Mindszenty bíboros követségi levelei az Egyesült Államok elnökeihez 1956–1971 i. m. 244–248. (magyarul), 679–683. (angolul).*

432 Lásd a 424. jegyzetet.

433 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 2. Mindszenty–Classified Jan–April 1963. H. G. Torbert, Jr. ügyvivő levele Harold C. Vedelernek, 1962. április 18.

434 ÁBTL 3.2.3. Mt–975/3. 266–267. fol. Dachy amerikai kultúrattasé Mindszentyről. Bp., 1976. február 27.

A bíboros közjogi fejtegetéseit az amerikai diplomaták udvariasan meghallgatták, feletteseiknek továbbították, de nemigen tudtak – vagy nem is akartak – mit kezdeni vele. „*Nem tartozik a hatáskörünkbe*” – olvasható az ezt érintő követi utasításokban. A távozási feltételekkel sem foglalkoztak érdemben, azokat a Szentszék és a magyar kormány illetékességébe utalták, és sokadszorra is leszögezték: az Egyesült Államok addig ad menedéket Mindszentynek, amíg az a bíboros „*személyes biztonsága és szabadsága miatt szükséges*”.⁴³⁵ Amennyiben engedtek volna a bíboros érveinek, és a menedéadás alapjait humanitárius szempontok helyett az ő feltételeihez igazítják, akkor nemcsak életfogytig tartó menedéket, hanem kvázi beleszólási jogot is adtak volna Mindszentynek az Egyesült Államoknak Magyarországgal kapcsolatos politikájába.

Mindszenty kereste szellemi energiái levezetésének útjait. A Vatikánba vagy az amerikai adminisztrációhoz írt levelei tartalmát vizsgálva látható, hogy 1962 végétől–1963 elejétől egyre jobban elmélyült a legkülönbözőbb politikai eseményekben és kérdésekben, kitartóan hangot adva historizáló nézeteinek. Visszatérően elemezte a határokon inneni és túli magyarság sorskérdéseit, különösen a világháborúkat lezáró igazságtalan békeszerződéseket, a kisebbségben élő magyarság helyzetét, a nemzetgyilkosságnak értelmezett abortuszt és fogamzásgátlást, az alkoholizmust, a szociális problémákat. Szüntelen ostromozta a kommunista rendszerek vallásellenességét és a magyar egyház üldözését, illetékesnek tartotta magát, hogy „*nemzeti, jogi, gazdasági, vallási és erkölcsi szempontból Magyarország nevében*”⁴³⁶ beszéljen. Nem önös cél, hanem az ország és az egyház szabadsága iránti határtalan vágy vezérelte akkor is, amikor túlzásokba esett, hiszen a sajtóból vett adatait nem állt módjában ellenőrizni. Az 1956-os forradalom retorziójaként például visszatérően több tízezer deportált fiatalról, kivégzett püspökök és papok tömegéről írt. A Szovjetunióba elhurcolt fiatalok sorsa – mint már korábban is említettük – kivált nyugtalanította; az érintettek nagyságrendje – nyilván forrásai korlátozottsága miatt – eltérő a különböző írásaiban: naplójegyzeteiben 1958-ban 75 ezer deportáltról tud,⁴³⁷ a magyar népességről írt tanulmányában 35–50 ezer főre becsülte a deportáltak számát,⁴³⁸ végül

435 NARA RG 59. General Records of the Department of State. Bureau of European Affairs, Office of Eastern European Affairs, Records Relating to Hungary 1941–1977, Entry A–1(5577), Lot 71 D 313, Box 10. Mindszenty – Mai? 1964. Közlés (statement) a budapesti amerikai ügyvivő számára, keltezés nélkül. Számos levél, utasítás tartalmazza ugyanezt; a publikált források közül lásd a vonatkozó „Nyilatkozat”-ot. In: SOMORJAI Ádám: *Mindszenty bíboros követségi levelei az Egyesült Államok elnökeihez 1956–1971* i. m. 362–363. (magyarul, 177. jegyzet) 685–686. (angolul).

436 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 3. SOC 12 Cardinal File Jan–Sept 1965. Mindszenty bíboros levele Johnson amerikai elnökhöz. Bp., 1965. március 21. Közli SOMORJAI Ádám: *Mindszenty bíboros követségi levelei az Egyesült Államok elnökeihez 1956–1971* i. m. 275. (magyarul), 714. (angolul).

437 MINDSZENTY József: *Napi jegyzetek* i. m. 213. 1958. augusztus 1-jei jegyzés.

438 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified 1960. „Study on Hungarian Population.” Melléklet Mindszenty József bíboros Herter külügyminiszterhez írt leveléhez Sir Leslie Munro számára, 1960. október 20.

a 35 ezer főnél állapotodott meg.⁴³⁹ Mindegyik csak hipotetikus, az emigráns sajtóból származó, nem valóságos adat. Ezeket a túlzásokat nyilvánvalóan a világháború végén, 1944–1945-ben kényszermunkára hurcolt civilek sok tízezres létszáma táplálta, mivel az 1956 után a Szovjetunióba szállított magyarok igazolható száma ezer fő alatt maradt.⁴⁴⁰ A nemzetközi felháborodásra tekintettel ugyanis a moszkvai vezetés néhány fogolyszállítmány után az akciót leállította. A létszámtól függetlenül a Szovjetunióba – jellemzően a sztríji és a munkácsi börtönbe, valamint az ungvári Katonai Hadbíróóság pincéjébe – vezető út végén éjjel-nappal tartó kihallgatás, durva bánásmód várt a fiatalokra, köztük 14–17 éves kamaszokra.

A bíboros gondolatai számtalan alkalommal jártak a világpolitika eseményei körül. Például VI. Pál pápához írt egyik levelében annak kapcsán, hogy a Szovjetunió javaslatot tett a genfi fegyverzetcsökkentési tárgyalások újrafelvételére, azt tanácsolta a Szentatyának, hogy igazságosságot, és ne békét kérjen a világnak. Mindszenty szerint Kelet-Közép-Európa veszét jelentené, ha az amerikaiak belemennének a tárgyalásokba.⁴⁴¹ Arra a körülményre nem figyelt, hogy az Egyesült Államok, a Szovjetunió, Nagy-Britannia és Franciaország után 1964-ben a Kínai Népköztársaság ötödik atomhatalomként jelent meg a világpolitikában. Az amerikai külpolitika feltétlen céljai közül nem véletlenül került ki a szovjet uralom felszámolása Kelet- és Közép-Európában. Mindszenty nem volt tisztában azzal, hogy míg „az ötvenes években az európai biztonság érdekében Washington destabilizálni akarta Kelet-Európát, a hatvanas évektől ugyanezen cél érdekében ennek ellenkezőjére, a térség konszolidációjára törekedett”.⁴⁴²

AZ 1964. MÁRCIUSI FORDULÓ

A szentszéki megbízottak (Agostino Casaroli és Luigi Bongianino) és a magyar kormány képviselői (Prantner József és Miklós Imre) újabb, nyolc megbeszélésből álló tár-

439 A Mindszenty irathagyatékában (MMAL) található vaskos újságkivágat-gyűjteményben fellelhető például a magyar emigránsok egyik lapjának, a *Nemzetőr* című újságnak egyik cikke, amely szerint 35 ezer magyar fiatalt hurcoltak el modern kori rabszolgának a Szovjetunióba. *Nemzetőr*, 2. évf. 10. sz. 1957. június 15–30. 1.

440 ZINNER Tibor: *A kádári megtorlás rendszere*. Hamvas Intézet, Bp., 2001. 20.; VÁRADI Natália: *Az 1956-os forradalom és szabadságharc kárpátaljai vonatkozásai*. PhD-értekezés, Debreceni Egyetem, 2008. 114–125. LUPKOVICS György: *Az 1956-os forradalom utáni megtorlás. A Szilágyi László és társai-per jogtörténeti elemzése*. PhD-értekezés, Debreceni Egyetem, 2009. 37., 40. és 105. Interneten: jog.unideb.hu/doktori/korabbi-doktori-cselekmények (letöltés: 2015. február 11.). A szerzők 846 fős névsort igazolnak, a legnagyobb becslések szerint is maximum 2000–2500 főről lehetett szó. – Megjegyzés: Kádár János és Münnich Ferenc 1956. november 14-én tiltakoztak a deportálások ellen, miután tudomásukra jutott, hogy Szerov tábornok a letartóztatottak közül mintegy nyolcszáz főt vasúti szerelvényekben Csap állomásra irányított. Lásd *Hiányzó lapok 1956 történetéből. Dokumentumom a volt SZKP KB levéltárából*. Vál., az előszót és a jegyzeteket írta: Vjacseszláv SZEREDA–Alekszandr SZTIKALIN. Móra, Bp., 1993. 145–155:150–152.

441 SOMORJAI Ádám: *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty, III/1. Documenta 1963–1966 i. m.* 284–286. Emlékeztető, 1965. november 14.

442 BORHI László: *Magyar–amerikai kapcsolatok 1945–1989 i. m.* 105. (Kiemelés az eredetiben – B. Ma.)

gyalását a II. vatikáni zsinat második ülőszakát követő tavaszon, 1964. március 14. és 23. között tartották Budapesten. Casaroli buzgóságát diplomáciai körökben felületesen csak az amerikaiaknak tett gesztusnak tekintették. „Általában jól tájékozott forrásból úgy hallok – jelentette az osztrák szentszéki nagykövet –, az Egyesült Államok számára nagyon fontos, hogy az elnökválasztás előtt rendezettnek lássék a Mindszenty-probléma. A Vatikán kész ezt a kívánságot a legjobb lehetősége szerint teljesíteni, ezért küldték Msgr. Casarolit újból Magyarországra – anélkül, hogy nagy reményeket tápláltak volna –, hogy az amerikaiaknak a Szentszék jóakarátát bizonyítsák, azonban egyszersmind emlékeztetükbe idézzék, hogy a »Mindszenty-ügy« rendkívül bonyolult és csak nagyon nehezen oldható meg.”⁴⁴³ Valóban, ahogy a hidegháborús feszültség oldódott, úgy vált a Mindszenty-ügy egyre összetettebbé. Ahogy az már lenni szokott, a sajtóban is megindult a találgatás. Az újságírók többnyire optimista forгатókönyvvvel számoltak: Mindszentyt hamarosan kiengedik Magyarországról. 1964. február 6-án a Reuters idézte az *Il Tempo* római napilap reményteli, de téves tudósítását, miszerint „a magyar kormány úgy döntött: »semmissé nyilvánítja« a bíboros 1949-es elítélését. Az intézkedés a magyar kormány részéről »egyoldalú eljárás« lesz, anélkül, hogy konzultálna a Vatikánnal.”⁴⁴⁴ A római Pápai Magyar Egyházi Intézetben élő emigráns papok egy része a hírszerzés információi szerint „szinte retteg attól, hogy Mindszenty Rómába megy és a maga módján mindenkit számon kér. Különösen fél Su[c]har[d], aki Mindszenty bíborosi templomának, a Stephano Rotondónak a vezetője és nemzetközi összefogással ennek renoválásán fáradozik.”⁴⁴⁵

Valójában a magyar–szentszéki tárgyalásokon ilyesmi fel sem merült, azok másról és többről szóltak, mint Mindszenty József követségi tartózkodásáról. A Szentszék számára a kulcskérdés az egyházmegyéek általános helyzete és a püspöki kinevezések eljárásrendje (az 1957. évi 22. törvényerejű módosítása), a kánonjogi és a polgárjogi ellentétek áthidalása volt, de tárgyaltak az 1963 folyamán

Pétery József váci megyéspüspök (1942–1967). 1953 húsvétján internálták a Nógrád megyei Hejcére, a Római Katolikus Szeretetszolgálat egyik eldugott otthonába. A forradalom alatti rövid időt leszámítva itt élt 1967. november végén bekövetkezett haláláig

443 ÖStA, AdR, BMfAA, Sektion II-pol. ZL14-Pol/64. Az Osztrák Szentszéki Nagykövetség jelentése Bruno Kreisky szövetségi külügyminiszternek a Mindszenty-ügyről és A. Casaroli újabb budapesti útjáról. Róma, 1964. április 8.

444 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 2. SOC 12 – Mindszenty 1964. Helyzetjelentés, 1964. február 7. Híresztelések Mindszenty bíborossal kapcsolatban.

445 ÁBTL 3.1.2. M–36238 4. fol. „Pintér” [= Petróczy Sándor váci egyházmegyes pap] fn. ügynök jelentése. Bp., 1964. június 8.

érintett összes többi kérdésről is: úgy mint az egyházmegyei irányítás szabadságáról (miniszteri biztosok), az egyházi személyek népköztársaságra teendő hűségesküjéről, a püspökök és a Szentszék közötti szabad érintkezésről, a szemináriumok működtetéséről, a szerzetesrendek működési engedélyéről, a hittanoktatásról, a bebörtönzött vagy hivatalukból felmentett papokról, a klérus szabadságáról a szentségek kiszolgáltatásában, civil és közéleti tevékenységéről, a békepapi mozgalomról, az emigráns papság tevékenységéről. Nevesítették a már korábban említett két akadályoztatott megyéspüspök (Pétery József váci és Badalik Bertalan veszprémi megyéspüspök) és négy kinevezett, de a magyar állam által el nem ismert segédpüspök (Bárd János egri, Endrey Mihály kalocsai, Winkler József szombathelyi és Belon Gellért pécsi segédpüspök) megoldatlan helyzetét, és ennyiben a Szentszék figyelembe vette Mindszenty József instrukcióit (emlékezzünk csak König bíboroshoz írt 1963. április 18-ai levelére). Összességében átfogóan tárgyaltak az állam és a katolikus egyház közötti problémákról. Olyan őszintén, ahogy csak lehetséges diplomaták között egy hivatalos fórumon, de amilyenre a második világháború óta nem volt példa.

A Mindszenty-ügy megoldása újfent utolsó napirendi pontként szerepelt. Mindkét fél megállapította, hogy akár maradhatna is a jelenlegi helyzet, de mégis keresik

a kompromisszumot, ami a távozás körülményeinek és feltételeinek kidolgozását jelentette. A kormány nem zárta ki, hogy a távozás ne jelenthetné a Magyarországon maradást (többé-kevésbé olyan körülmények között, mint Pétery és Badalik püspökök, csak feltehetően sokkal szigorúbb ellenőrzés mellett), aztán gyorsan kiderült, hogy valójában az ország elhagyását preferálja. Ezúttal is a *kegyelem*, a *teljes körű garancia (szilencium)* és az *esztergomi érseki cím* állt a középpontban. Az álláspontok most is meglehetősen távol álltak egymástól, így az egyeztetés elhúzódott. Casaroli Mindszenty ártatlanságát, míg a magyar fél az 1949-es büntetőeljárás jogosságát hangsúlyozta. A kormány ragaszkodott a kegyelmi aktushoz mint eljárásjogi technikához, de annyiban engedett, hogy Mindszenty vagy

Badalik Bertalan veszprémi megyéspüspök (1949–1965).

1957. augusztus 15-étől élt a tartózkodási helyéül kijelölt Hejcéen.

Halála előtt egy évvel, 1964 októberében költözhetett Budapestre

a Szentszék külön kérése nélkül is hajlandó volt megkegyelmezni. Rehabilitációba, vagy abba, hogy Mindszenty nyilatkozatban demonstrálja ártatlanságát és netán a kegyelem elutasítását, értelemszerűen nem egyezett bele.⁴⁴⁶

A kegyelmen kívüli kormányfeltétel a bíboros politikai és egyházkormányzati tevékenységének berekesztése és a szilencium „teljes körű” garantálása volt. Ezen azt értették, hogy ha a bíboros elhagyja Magyarországot, azután nem végez semmiféle politikai tevékenységet; nem tesz semmit és nem mond semmit, sem nyilvánosan, sem titokban a Magyar Népköztársaság és általában a szocialista országok ellen, mindezzel kimondatlanul is egy emigrációs vezérszerep elé kívántak eleve gátat emelni. A Szentszék akadályozza meg, hogy az irányítása alatt álló intézmények (sajtó, rádió) vagy személyek Mindszentyt hidegháborús célra használják fel, ha mégis megtörténne, akkor a Szentszék határolódjon el (ahogy az például Szipij nagyérsek esetében történt).⁴⁴⁷ Casaroli a garancia biztosítását ezúttal sem tartotta lehetetlennek, csak roppant nehéznek. Amikor Prantner József, az Állami Egyházügyi Hivatal elnöke értetlenkedve kérdezte, vajon miért nem ad ki a pápa egyszerűen egy hallgatási parancsot, aminek Mindszenty köteles lenne engedelmessé válni, Casaroli higgadtan magyarázta: a Szentszék kétségkívül megtehetné, de az pusztán erőfitogtatás lenne, óriási felháborodást keltene, és Mindszentyt áldozattá tenné. *„Számításba kell venni azonban a kialakult helyzetet. A Szentszék nem vetheti börtönbe Mindszentyt. A legélesebb reagálást váltaná ki a Szentszék ellen, különösen az emigráció részéről, ha a Szentszék hatalmi szóval kényszerítené Mindszentyt a hallgatásra.”*⁴⁴⁸ Az ellenvetésre, hogy Szipij nagyérsek esetében találtak megoldást, most viszont óvatoskodnak, Casaroli a két személy eltérő karakterével felelt: Szipij *„lényegesen megfontoltabb és nyugodtabb”*, Mindszenty *„fanatikus és szenvedélyes”*.⁴⁴⁹ Mindszenty elhallgattatását a Szentszék nem vállalhatta, mert azzal roppant kellemetlen és népszerűtlen szerepbe lavírozta volna magát: egy magára vállalt hallgatási garancia megszegése miatt kénytelen lenne megfeddni az ateista világkommunizmust bíráló Mindszentyt. Casaroli ezt a kérdést nevezte a legnagyobb nehézségnek. Mindszenty felfogását ismerve jelentette, hogy *„Öminenciája láthatóan nem is fogja fel, hogy bizonyos körülmények között az egyház és a haza java megkívánhatja, hogy a kettőt méltósággal külön kell tartani, és heroikus hallgatást kell gyakorolni.”*⁴⁵⁰

446 Casaroli szerint ebbe a magyar fél először beleegyezett, csak később zárkózott el arra hivatkozva, hogy ez pusztán a hidegháborút szolgálná, még abban az esetben is, ha a nyilatkozatot nem a bíboros, hanem a Szentszék adná ki. *La politica del dialogo. Le carte Casaroli sull'Ostpolitik vaticana* i. m. 119. A. Casaroli jelentése Cicognani bíboros államtitkárnak a magyar kormánnyal lezajlott ismételt kapcsolatfelvételtől [1964. március 14–24.], Vatikán, 1964. április 10.

447 MNL OL XIX-A-21-e-III. dosszié-0022-6/h/1964. 30. d. és MNL OL XIX-J-1-j-IV-14/005535/3/1964. Vatikán TÜK-iratok, 2. d. Magyar–vatikáni tárgyalás. Feljegyzés a Magyar Kormány és a Vatikán megbízottai közötti tárgyalás hatodik napjáról. Bp., 1964. március 19.

448 Uo. Feljegyzés a Magyar Kormány és a Vatikán megbízottai közötti tárgyalás ötödik napjáról. Bp., 1964. március 18.

449 MNL OL XIX-J-1-j-IV-14/005535/3/1964. Vatikán TÜK-iratok, 2. d. Magyar–vatikáni tárgyalás. Száll József római magyar követ jelentése az Agostino Casarolival 1964. március 2-án folytatott megbeszéléséről. Bp., 1964. március 4.

450 SOMORJAI Ádám: *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty III/1. Documenta 1963–1966* i. m. 101. A. Casaroli jelentése A. G. Cicognani bíboros államtitkárnak, 1964. április 18-án. (Forrása *La politica del dialogo. Le carte Casaroli sull'Ostpolitik vaticana* i. m. 129–145.)

Kemény dió volt az esztergomi érseki cím megtarthatósága is. E tekintetben a kormány álláspontját meglehetősen következetlennak látjuk: 1963 tavaszán még nem, őszén viszont már forszírozta a lemondást. Ezúttal is ez volt a kiindulópont, ám „*annak valós veszélyére, hogy Őexcellenciája esetleg valóban az országban marad, a kormány képviselői megenyhültek és kijelentették, hogy amennyiben a bíboros elhagyja az országot, a kormány nem fog ragaszkodni a hercegprímási cím elhagyásához, feltéve hogy sem jogilag, sem gyakorlatilag nem fog beleavatkozni (mint érsek) az érsekség, és (mint prímás) az ország ügyeibe*” – jelentette Casaroli Cicognani bíboros államtitkárnak.⁴⁵¹ A magyar fél összefoglalója is két lehetőséget rögzít: 1. Mindszenty kegyelmet kap és teljes garancia mellett elhagyja az országot, 2. Mindszenty kegyelmet kap, Magyarországon marad és lemond érseki címéről.⁴⁵² Mindkét variáció semlegesíteni akarta Mindszentyt, a különbség az, hogy a kormány – ahogy Casaroli is jelentette – külföldre távozás esetén nem ragaszkodott a prímási cím feladásához. A rugalmasság árulkodó: jobb szerették volna a határokon kívül tudni a belpolitikai instabilitást előidézni képes bíborost, miközben pillanatnyi státuszával annyiban elégedettek lehettek, hogy az biztosította Mindszenty hallgatását.

Casaroli is a távozás és Mindszenty érseki címének meghagyása mellett érvelt. Kifejtette, hogy a forma tiszteletben hagyása mellett (azaz az érseki cím érintetlenségével) *egyházjogilag van mód a tényleges helyzet megváltoztatására*: a Szentszék az esztergomi érsekség élére kinevezne egy apostoli kormányzót *sede plena* (ezzel Mindszenty érseki joghatósága felfüggesztődik, de az érseki címet megőrizheti). Javaslatra nem volt merőben új, a magyar delegáció tagjai hasonlólt olvashattak az MSZMP KB Külügyi Osztályának 1960. március 25-ei, korábban már ismertetett kánonjogi összefoglalásában, és ez merült fel az 1963. őszi tárgyalási fordulón is. Prantner József mégis „újszerűnek” minősítette a felvetést, mivel egy *teljes jogkörű* apostoli adminisztrátor kinevezése után Mindszenty nem szerepelhetne a pápai évkönyvekben akadályoztatottként, amit azért túlzás lenne meghatározó sikernek értékelni.

A minőségileg eltérő megoldást nem az apostoli kormányzó személyének cseréje, hanem *jogkörének teljessége jelenti*. Ilyen típusú kinevezésre akkor szokott sor kerülni, amikor egy megyéspüspök valamilyen súlyos vagy különleges ok miatt nem tudja ellátni egyházmegyéje kormányzását (vagy amikor egy üres püspöki széket a Szentszék nem akar még véglegesen betölteni). A meglehetősen kemény formától a

451 *La politica del dialogo. Le carte Casaroli sull'Ostpolitik vaticana* i. m. 120. A. Casaroli jelentése A. G. Cicognani bíboros államtitkárnak a magyar kormánnyal folytatott kapcsolatfelvételtől [1964. március 14–24.], Vatikán, 1964. április 10.; MNL OL XIX-A-21-e-III. dosszié-0022-6/h/1964. 30. d. és MNL OL XIX-J-1-j-IV-14/005535/3/1964. Vatikán TÜK-iratok, 2. d. Magyar–vatikáni tárgyalás. Feljegyzés a Magyar Kormány és a Vatikán megbízottai közötti tárgyalás hatodik napjáról. Bp., 1964. március 19.

452 MNL OL XIX-A-21-e-III. dosszié-0022-6/j/1964. 30. d. és MNL OL XIX-J-1-j-IV-14/005535/3/1964. Vatikán TÜK-iratok, 2. d. Magyar–vatikáni tárgyalás. Feljegyzés a Magyar Kormány és a Vatikán megbízottai közötti tárgyalás nyolcadik napjáról. Bp., 1964. március 21.; MNL OL M-KS 288. f. 5/330. ő. e. 25. fol. Az MSZMP PB 1964. március 27-ei ülésének jegyzőkönyve. Közli SZABÓ Csaba: *A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években* i. m. 180–181:181.

Szentszék általában tartózkodik, leginkább csak magasabb érdekek méltányolásakor járul hozzá, mivel a püspöki szék betöltöttsége (*sede plena*) mellett teljes joggal, azaz teljes püspöki joghatósággal rendelkező apostoli kormányzó kinevezése tartalmilag azt jelenti, hogy a megyéspüspök joghatósága fel van függesztve. Az egyházmegye kormányzásába nem szólhat bele, az apostoli kormányzó működését nem befolyásolhatja és nem akadályozhatja. A teljes joggal kinevezett apostoli kormányzó pedig nem a hivatala ellátására képtelen megyéspüspöknek, hanem egyedül és kizárólag az Apostoli Szentszéknek tartozik számadással az egyházmegye kormányzásáról. Mindszenty esetében az évek során végül e javaslat mentén tudtak továbblépni. Abba, hogy külföldre távozása után Mindszenty Rómában vagy másutt tartózkodjon, a kormány nem kívánt beleszólni, csak a szilenciumra vonatkozó feltétel betartatásához ragaszkodott, ahhoz azonban roppant kitarthatóan.

Itt-tartózkodása alatt Agostino Casaroli – Luigi Bongianino tanácsos kíséretében – háromszor is felkereste Mindszentyt: 1964. március 14-én, 15-én és 22-én, mindannyiszor több óra időtartamra. A bíboros ismételten hangsúlyozta: menedéke feladásának csak akkor van értelme, ha a magyar kormány széles körű engedményeket ad a katolikus egyháznak. A magyar–szentszéki tárgyalások éppen erről folytak, de nyilvánvaló volt, hogy nagy engedményekre a kormány nem hajlandó. Casaroli ismét szembesült Mindszenty már ismert felfogásával a hercegprímási cím közjogi tartalmáról. A bíboros puritán életvitelét és áldozatkészségét látva készséggel elismerte, hogy nem a saját, hanem az egyház és a nemzet sorsát sorolja mindenek elé. Hivatali pozíciója tekintetében azonban kritikával fogadta felfogását, miszerint Mindszenty inkább tekinti magát Magyarország primásának, mint Esztergom érsekének, és ennek fontossága „elhomályosítja és teljes mértékben igénybe veszi őt”. Jelentésében rögzítette Mindszenty szavait: ő egy „*vices praesidentiales gerens*” [elnöki/államfői jogkörökkel rendelkező, az államfőt helyettesítő személy, lényegében a zászlósúri méltóság Mindszenty szerinti értelmezése – B. Ma.], és őrá tartozik a miniszterelnök kijelölése és a kormány beiktatása.⁴⁵³

Mindszenty hivatkozásai történelmi alkotmányos kötelezettségeire, ragaszkodása a királysághoz kötődő politikai szerephez és a követségi menedékhez indukálja a kérdést: mi végre? A választ az amerikai képviselőt ügyvivőjének egyik levele rejti, amelyben ismételten szóba került az alkotmányos felelősség, amelyről a bíboros is elismeri, hogy „nagyobbrészt csak elméleti”, de csak addig elméleti, amíg nincs változás Magyarországon. És hozzátette: „amíg ennek [mármint a változásoknak] »csak félszázaléknyi esélye is van«, úgy érzi, meg kell őriznie hercegprímási szerepét. Egy forradalom most lehetetlennek tűnik Magyarországon. Igaz, 1956-ban sem számított rá senki. Akkor is lehetetlennek tűnt. Amíg »a minimális lehetőség is fennáll«, úgy érzi, neki készen kell állnia. Ha bekövetkezne, kötelességének érezné érvényesíteni alkotmányos hatalmát és kinevezni

453 SOMORJAI Ádám: *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty III/1. Documenta 1963–1966 i. m.* 91. A. Casaroli jelentése A. G. Cicognani bíboros államtitkárnak, 1964. április 18-án.

Mindszenty bíboros íróasztala mögött és lehúzott redőnyök előtt az amerikai követségen.
Fotó a csehimindszenti családi albumból

a kormányt.”⁴⁵⁴ Mindszenty tehát várt egy politikai fordulatra, amelynek révén megszűnik az ország szovjetizáltsága. Ebből a szögből nézve a bíboros követségi magánya nem lemondás és áldozat, hanem várakozás és remény. A távozással megszegné kötelességét, ami „olyan hitványság lenne, amelyet sem a magyarok, sem a történelem nem bocsátana meg”.⁴⁵⁵ Az a veszély, hogy egy előre nem látható fordulat esetén Mindszenty elfoglalhatja érseki székét, csak addig fenyeget, amíg magyar földön marad, és ebből következik, hogy a Kádár-

kormány eminens érdeke nem a marasztalás, hanem a bíboros távozása volt.

Casaroli tolmácsolta Mindszentynek VI. Pál pápa és Cicognani bíboros államtitkár határozott álláspontját a menedék átmenetiségéről, hogy lényegében nem szabhat feltételt távozásának, és végül – szinte kioktatóan – a püspöki kötelességről, miszerint „elsősorban nyájának vallási kérdéseivel foglalkozzék, és ne rendelje alá ezeket olyan – bár jogszerű és igen nemes – megfontolásoknak, amelyek más természetűek, és különösen tartózkodjék, amennyiben lehetséges, a politikai szempontoktól”.⁴⁵⁶ Mindszenty azonban a végletekig kitartott. Arra a lehetőségre, hogy mehet akár Rómába, akár az Egyesült Államokba vagy ahová szeretne, azt válaszolta: „a Szentatyáért szívesen adná vérért is; de ebben a kérdésben szükségesnek gondolja, hogy maximálisan figyelembe vegyük, mit diktál a lelkiismerete.”⁴⁵⁷

Mivel a távozás feltételeit nem sikerült rögzíteni, a tárgyalások fő sodrában Prantner József váratlan bejelentést tett: a magyar kormány kész a Mindszenty-kérdés nélkül is megoldani a többi kérdést. Ezzel Casaroli 1963 októberében elhintett javaslata beért,

454 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 2. Cardinal File–Limited Distribution 1962–1964. Owen T. Jones ügyvivő levele a külügyminisztériumba, 1964. február 17. Szövegét közli SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' halálra ítélve* i. m. 967–969.

455 SOMORJAI Ádám: *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty III/1. Documenta* 1963–1966 i. m. 92. A. Casaroli jelentése A. G. Cicognani bíboros államtitkárnak, 1964. április 18-án.

456 Uo. 95.

457 Uo. 97.

és az egész Mindszenty-kérdést elválasztották a többi problémától.⁴⁵⁸ A döntéssel a bíboros menedéki sorsa újabb határkőhöz érkezett. A váratlan magyar indítvány mögött Casaroli amerikai befolyást sejtett. A nyugati országok ugyanis már mind nagykövetségi szintre emelték diplomáciai kapcsolatukat Magyarországgal, kivéve az Egyesült Államokat. Casarolinak lényegében igaza volt, még ha az amerikai–magyar érintkezéseken a Mindszenty-témát diszkréten kerülték is. A magyar felet ennél súlyosabb szempont is motiválta: az 1960-as években a belpolitikai konszolidáció – beleértve a népfrontos egyházpolitika kiterjesztését – sokkal fontosabb volt, mint egy egyébként is elszigetelt politikai ellenfél személyes sorsának megoldása. A Szentszékkal való megegyezés pusztán ténye ezért értékelődött fel. A bejelentésnek köszönhetően valóban elhárultak az akadályok, hogy a magyar–szentszéki megállapodás előkészítése érdemi szakaszba lépjen – csak épp a félrabságot választott Mindszenty bíboros ügyének megoldása nélkül.

Két héttel később, amikor 1964. március 30-án Kádár János Ny. Sz. Hruscsov szovjet pártfőtitkárral találkozott, szemrebbenés nélkül állíthatta, hogy „mi az USA-val Mindszentyről nem tárgyalunk. A Vatikánnal folytattunk ez ügyben tárgyalásokat. A Vatikán képviselője Magyarországon járt, mivel a Vatikánnal más kérdéseink is vannak, amit meg kell tárgyalnunk.”⁴⁵⁹ A részletekről a magyar pártfőtitkár azonban már nem tájékoztatta Hruscsovot, és nem árulta el, hogy a készülő keretmegállapodás érdekében hajlandók külön kezelni a bíboros ügyét: „Az állam és az egyház viszonya olyan állapotban van, hogy nem tudunk ezekben a Mindszenty kérdés nélkül állást foglalni. A legutóbbi tárgyaláson a Vatikán képviselője agresszív magatartást tanúsított, mikor kijelentette, hogy nem tudnak garanciát vállalni arra, hogy Mindszenty Magyarországról való elmenetele után hallgasson. Abból a téves nézetből indulnak ki, hogy nekünk nagyon fontos az amerikai követ érkezése. Tévednek. Persze Mindszenty elmehet Rómába garancia mellett – vagy hallgatni fog, vagy Magyarországon marad valamelyik faluban, vagy ott marad, ahol van.”⁴⁶⁰

Casaroli otthon egy alapos, a magyarországi egyházi helyzet beható ismeretéről tanúskodó jelentésében az egyház küldetése és túlélése érdekében a megállapodásra, egy „modus non morendi” kialakítására voksolt: „A Gondviselés csodájára, vagy pedig az üldözőkkel való »megállapodás« dicsőségesebb halálára várjunk?”⁴⁶¹ Kérdésére a Vatikánban azzal válaszoltak, hogy elfogadták a bíboros ügyének leválasztását a megegyezési csomag egészéről. Ez 1964 tavaszán eldöntött ténnyé vált, amelyet az 1964. június 9–14. közötti

458 MNL OL XIX-A-21-e-III. dosszié-0022-6/h/1964. 30. d. és MNL OL XIX-J-1-j-IV-14/005535/3/1964. Vatikán TÜK-iratok, 2. d. Magyar–vatikáni tárgyalás. Feljegyzés a Magyar Kormány és a Vatikán megbízottai közötti tárgyalás hatodik napjáról. Bp., 1964. március 19. – Vö.: SOMORJAI Ádám: *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty III/1. Documenta 1963–1966* i. m. 121. (A. Casaroli jelentése A. G. Cicognani bíboros államtitkárnak, 1964. április 18-án) és SZABÓ Csaba: *A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években* i. m. 180–181:181. Az MSZMP PB 1964. március 27-ei ülésének jegyzőkönyve. Előterjesztés, 1964. március 24.

459 MNL OL XIX-J-1-j SZU TÜK 1945–64. 26/a tétel, 123. fol. (8. d.) Jegyzőkönyv a magyar–szovjet párt- és kormányküldöttség tárgyalásairól. Bp., 1964. március 31.

460 Uo. 123–124. fol.

461 *La politica del dialogo. Le carte Casaroli sull'Ostpolitik vaticana* i. m. 125. A. Casaroli jelentése A. G. Cicognani bíboros államtitkárnak a magyar kormánnyal folytatott kapcsolatfelvételtől [1964. március 14–24.]. Vatikán, 1964. április 10.

újabb – sorrendben immár a negyedik – tárgyalási fordulón Rómában csak megerősítettek. Ebben a stádiumban a Szentszék nem ígért garanciát és felvetette a rehabilitációt, a magyar kormány viszont ragaszkodott az írásba adott biztosítékhöz, és nem járult hozzá sem az 1949-es elítélés nyilvános kommentálásához, sem az érseki és prímási cím megmaradásához.⁴⁶² A nézetkülönbségek áthidalásáig még évek sora telt el.

RÉSZLEGES MEGÁLLAPODÁS A BÍBOROS NÉLKÜL

Mindszenty csalódottan értesült egy bécsi lapból arról, hogy küszöbön áll a magyar kormány és a Vatikán megegyezése, sőt az ő rehabilitálása is. Cicognani bíboros államtitkártól már 1963. május 29-én táviratban kérte az „aláírt vagy tervezett” megegyezés szövegét, de akkor ilyen még nem volt, tehát nem küldhettek semmit.⁴⁶³ A bíboros elvárta, hogy bevonják a megegyezés előkészítésébe, ami a lehetőségekhez képest megtörtént, hiszen Casaroli 1964 tavaszán háromszor is felkereste. Mindszenty tudott az előkészületekről, ha nem is minden részletről. 1964 márciusa és szeptembere között írt leveleiben ezért is küzd lankadatlanul a magyar egyház szabadságáért, hogy azt ne adják el aprópénzért.

A kormánnyal kötendő megállapodás írott szövegét Mindszenty csak az aláírást megelőző héten, 1964. szeptember 8-án kapta kézhez az őt ismét felkereső Casarolitól. Szemrehányására Casaroli az amerikaiakra hárította a bíboros megkerülését, hiszen csak indiszkrét módon, az amerikai kormányon keresztül lehet tartani vele a kapcsolatot, táviratok és lezáratlan levelek formájában. Azt nyilván nem mondhatta, hogy akadémikuskodása miatt mellőzték. Mindszenty töviről hegyire elolvasta a tervezetet, és bár korábban ellenezte a tárgyalásokat, azokat korainak és hibának tartotta, végül hozzájárult a megállapodás aláírásához, sőt elismerte, hogy abban a Szentszék semmilyen elvet nem adott fel.⁴⁶⁴ Meggyőződhetett arról is, hogy a tárgyalások nem irányultak őellené, a jegyzőkönyvek reá vonatkozó részéről nem tájékoztatták a magyarországi püspököket, amit Mindszenty külön megköszönt a pápának, mondván, hogy nem alázta meg.⁴⁶⁵

462 MNL OL XIX–A–21–e–0022–12/1964. 30. d. Tárgyalás a Vatikánnal. Róma, 1964. június 9–14. Prantner József jelentése, Bp., 1964. június 16.

463 MMAL 030. dosszié, MFN 8509, L-3444. A távirat gépelt szövege, 1963. május 29. Közli SOMORJAI Ádám: *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty, II. Documenta 1956–1963* i. m. 98. (magyarul), 220. (angolul).

464 MINDSZENTY József: *Napi jegyzetek* i. m. 358–360. 1964. szeptember 16-ai bejegyzés.; SZABÓ Csaba: *A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években* i. m. 242. Zágón József beszédtervezete a (nyugat-európai magyar) Főlelkészi Konferencián, München, 1965. február 24.; ZÁGON József: *A magyar egyház helyzete az 1964-es megállapodás után. Távlatok* 73 (2006) 3. 314–333.

465 Mindszenty e szavakat mondotta Casarolinak: „*Gratus sum quia non sum contemptus.*” Somorjai Ádám szerint azért volt hálás, mert nem hagyták figyelmen kívül, szerintünk inkább azért – amint ezt Zágón József kifejtette –, mert nem alázták meg. Lásd SOMORJAI Ádám: *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty III/1. Documenta 1963–1966* i. m. és SZABÓ Csaba: *A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években* i. m. 242. Zágón József beszédtervezete a (nyugat-európai magyar) Főlelkészi Konferencián. München, 1965. február 24.

Agostino Casaroli és Prantner József aláírják a Magyar Népköztársaság kormánya és a Szentszék közötti megállapodás okmányait. Budapest, 1964. szeptember 15. Ez volt az első írásos megállapodás, amit a Szentszék 1922, a szovjet éhségsegély-szerződés óta kommunista kormánnyal kötött

A II. vatikáni zsinat harmadik ülészakájának másnapján, 1964. szeptember 15-én aláírt szentszéki–magyar részleges megállapodásról a külföldi médiumok vezető helyen tudósítottak, mert a Szovjetunió szövetségi rendszeréből addig egy állam sem kötött hivatalos megállapodást a Szentszékkel. Némelyeknek feltűnt, hogy a tárgyaló felek félretették a Mindszenty-ügyet, mert azt a részleges megállapodás jegyzőkönyve csupán az egyikként nevezte meg abból a tizenhat témakörből, amelyeket a négyfordulós tárgyalássorozatban érintettek. Pedig a várakozás nagy volt, nem egy sajtóértesülés „magas rangú vatikáni forrásra hivatkozva” biztosra vette, hogy Mindszenty elhagyhatja menedékét, és a Szent István-bazilikában ő fogja celebrálni az augusztus 20-ai ünnepi szentmisét.⁴⁶⁶ A szovjet nagykövetnek referáló Kádár János is megemlítette a megegyezésről, hogy *„Mindszenty és a haladó papok kérdése, akiket a Vatikán kiközösített az egyházból, lekerült a napirendről a Vatikán képviselőinek helytelen magatartása miatt.”*⁴⁶⁷ Nem véletlenül ragadt meg Kádár memóriájában a két probléma együtt: mint majd látni fogjuk, 1971-ben, bár cáfolták, együtt kezelik a kiközösítettek és a bíboros helyzetét.

466 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 2. Cardinal File–Limited Distribution 1962–1964. Újságkivágat: „*Herald Tribune*, August 3, 1964.”

467 AVP RF f. 077. op. 47. papka 230. gy. 8. l. 260. G. A. Gyenyiszov budapesti szovjet nagykövet naplójából: feljegyzés a Kádár Jánossal 1964. szeptember 19-én folytatott megbeszélésről, 1964. szeptember 30. Stílusosan eltérő fordításban lásd BARÁTH Magdolna: *Szovjet diplomáciai jelentések Magyarországról 1956–1964*. Napvilág Kiadó–Politikatörténeti Intézet, Bp., 2012. 461.

Az eseményről Budapesten és a Vatikánban egyidejűleg közleményt adtak ki,⁴⁶⁸ amelyből a további tárgyalási készség mellett csak az derült ki, hogy a magyar külügyminisztériumban egy okmányt (*atto*) és egy jegyzőkönyvet (*protocollo*) írtak alá, ezekhez csatolódott még két melléklet (*allegato*). E három részből állt a részleges megállapodás. Az okmány azokat a kérdéseket tartalmazta, amelyekben megegyezésre jutottak, a jegyzőkönyv 12 pontban a felmerült, de függőben maradt problémákat rögzítette, az első

Mindszenty bíboros távozására számító matrica az amerikai magyar emigránsok körében, 1964

melléklet a püspöki kinevezésekkel kapcsolatos megállapodásról, a második melléklet a Pápai Magyar Egyházi Intézetről szólt.

A tárgyalat tizenhat kérdésből háromban sikerült megállapodni, ezeket rögzítette az okmány: a püspökök kinevezésében, a hűségesküben és a Pápai Magyar Egyházi Intézet státusában. Eszerint a püspöki kinevezéseket megelőzően a Vatikán megkeresi a magyar kormányt a jelöltekkel kapcsolatban, és csak azokat nevezi ki, akikhez a magyar állam megfelelő szerve (Elnöki Tanács) előzetesen hozzájárul. Tehát az egyházi állások betöltéséről szóló szigorú jogszabály (1957. évi 22. törvényerejű rendelet) hatályban maradt, a Szentszék továbbra sem nevezhetett ki szabadon püspököt, de a tarthatatlan helyzet némiképp elmozdult a konszenzus irányába. (A rendelet 1959-ben kiadott végrehajtási utasítása csak 1971-ben fog módosulni, összefüggésben Mindszenty az év őszi távozásával. Ám mindezzel együtt is 1990-ig fennmaradt a püspöki *jurisdictio* megbénítása és az egyházmegyei kormányzat kommunista pártszempontok szerinti befolyásolása.) A kompromisszummal lehetőség nyílt gondoskodni az üresen álló egyházmegyék kormányzásáról, bár teljes értékű megoldás csak a kalocsai főegyházmegye esetében született, annak élére Hamvas Endre csanádi püspök személyét mindenki elfogadta. Mindszenty viszont elmarasztalóan kommentálta Hamvas személyét, és bátortalan, habozó embernek írta le, aki szerint megvásárolható arra, hogy kiszolgálja a rezsim igényeit. Csupán két jelöltről vélekedett úgy, hogy teljesen megfelelőek a katolikus egyház számára, mégpedig Winkler József segédpüspökről és Bánk József címzetes püspökről.⁴⁶⁹ Fenntartásai ellenére a megállapodás aláírásának napján – 1951 óta először – a Vatikán öt új magyar püspök kinevezését jelentette be.

Inkább elvi, mint gyakorlati jelentősége volt, hogy a Szentszék csak az „*ahogyan püspökhöz vagy paphoz illik*” kitétellel ismerte el a magyarországi katolikus papság Alkot-

468 *Magyar Kurír*, 1964. szeptember 15. II. kiadás, 263. sz.

469 MINDSZENTY József: *Napi jegyzetek* i. m. 359. 1964. szeptember 16-ai bejegyzés. – Megjegyzés: D. A. Betts követségi alkalmazott a témával foglalkozó jelentésében összekeverte a neveket, mert Winklert és Ijjas József nevét rögzítette,

Újonnan kinevezett római katolikus főpapok eskütétele a Magyar Népköztársaságra és az Alkotmányra Dobi István, az Elnöki Tanács elnöke előtt a Parlament Munkácsy Termében, 1964. szeptember 17. Az Ostpolitik elsődleges célja az volt, hogy a kommunista országokban a megtizedelt egyházi hierarchiát újból felépítse és az üres püspöki székeket betöltse

mányra tett esküjét. Végül a római Pápai Magyar Egyházi Intézetet a magyar katolikus püspöki kar átvehette a magyar papság továbbképzése céljára.⁴⁷⁰ Mivel mind az intézmény vezetőinek, mind hallgatóságának magyar állampolgárságúnak kellett lenniük, ez kizárta, hogy a jövőben az emigráns papság szerepet játsszon az intézmény irányításában. Az átvétel után a Pápai Magyar Egyházi Intézet fontos hírszerző központtá vált Róma szívében.⁴⁷¹ Egyéb kérdésben – különösen az iskolai hitoktatás, a papi szemináriumok, a papság politikai tevékenységének ügyében – nem jött létre egyezés, és a meglévő jogszabályok maradtak érvényben. Ezeket a jegyzőkönyvben sorolták fel, itt rögzítették azt a kifejezett szentszéki elvárást is, hogy az akadályoztatott püspökök elfoglalhassák kánoni tisztségeiket, illetve kinevezésükhöz elnyerhessék az állami hozzájárulást, de ettől a kormány elzárkózott. Konkrétan Pétery József és Badalik Bertalan megyéspüspökökről, Bárd János és Endrey Mihály címzetes püspökökről, valamint Winkler József és Belon Gellért megválasztott püspökökről volt szó. Mindszentyre a jegyzőkönyv csupán annyiban tért ki, hogy megismételte az 1964. márciusi és júniusi szögesen eltérő álláspontokat.⁴⁷²

mint akiket a bíboros helyeslően fogadott. Lásd NARA RG 59. General Records of the Department of State. Bureau of European Affairs, Office of Eastern European Affairs, Records Relating to Hungary 1941–1977, Entry A–1(5577), Lot 75 D 45, Box 11. July 1, 1964–July 31, 1965. Jelentés Richard W. Tims ideiglenes ügyvivőnek, 1964. november 12.

470 MNL OL XIX–J–1–j–IV–14/005535/2/1964. Vatikán TÜK-iratok, 2. d.; MNL OL XIX–A–21–d–0022–23/2/1964. Tájékoztató a Vatikánnal kötött megállapodásról. Bp., 1964. október 7., október 12.

471 BANDI István: Adalékok a Pápai Magyar Intézet történetéhez, állambiztonsági módszertani megközelítésben, illetve Stefano BORTONI: Egy különleges kapcsolat története. A magyar titkosszolgálat és a Szentszék, 1961–1978. In: *Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1945–1989.* Szerk. BÁNKUTI Gábor–GYARMATI György. ÁBTL, Bp., 2010. 189–205., illetve 261–289:264–265.

472 MNL OL XIX–A–21–e–0022–20/a/1964. 30. d. Jegyzőkönyv, 1964. szeptember 15. Gépelt tervezet.

A megegyezés bővebb elemzésére nincs módunk. Összefoglalóan csupán annyit, hogy azt a magyar kormány győzelemként könyvelte el, mert – amerikai vélemény szerint – „megkapta, amit akart, azaz további publicitást és presztízst a nyugati sajtóban, és az egyház valójában nagyon keveset profitált az egész megállapodásból”.⁴⁷³ Az adott pillanatban a magyar katolikus egyház túlélésének biztosítékát, a hierarchia létének megőrzését mégiscsak sikerült elérni, még ha a kormány iránt lojális püspökökkel is. A megállapodás bírálata az után erősödött fel, miután láthatóvá vált, hogy az a magyarországi egyházi élet számára azonnali könnyebbséget egyáltalán nem hozott, és hosszú távon is csak jóval kevesebbet a remélnél. Sőt újabb akadályok tornyosultak a lelkipásztori munka elé, újabb korlátozásokat vezettek be az iskolai vallásoktatásban, és államellenes összeesküvés vádjával újabb papok letartóztatására és elítélésére került sor. A Szenszék azt sem érte el, hogy a magyar kormány elfogadja a kapcsolatok hivatalossá tételét a diplomáciai képviselők cseréjével. Végeredményben az állam és a katolikus egyház viszonya távolról sem vált egy csapásra rendezetté. Pár hónappal az ünnepélyes aláírás után hat jezsuitát és hét regnumista ifjúsági lelkipásztort „elitképzés” vagy „tiltott szervezkedés” vádjával letartóztattak. Az alapprobléma is megmaradt: a pártállam és a katolikus egyház között nem létezett közös gondolkodásmód és legfőképp közös erkölcs, ugyanakkor tárgyalások sora kezdődött a közös szókincs megtalálásához.

Casaroli a megállapodás aláírásával összefüggő budapesti tartózkodása alatt az amerikai képviselő vezetőjét is felkereste. Borúlatoan nyilatkozott arról, hogy Mindszenty menedéki helyzetében gyors előrehaladásról lehetne szó. Fő okként a bíboros hajlíthatatlan magatartását jelölte meg, ám figyelte a bíboros egyik megjegyzésére: Mindszenty arra célzott, hogy szeretné meglátogatni az USA-ban és más külföldi országokban élő magyarokat. 1964 ősze volt az első alkalom, amikor Mindszenty eltért attól a sokat ismételt tételtől, hogy az ő kötelessége a Magyarországon maradás!⁴⁷⁴ A megegyezés után viszont a bíboros attól tartott, a közeljövőben a magyar kormánynak nem lesz fontos további megbeszéléseket folytatni, vagy épp arra hivatkozva távozásra szólítják fel. Bárhonnan közelített is helyzetéhez, továbbra is arra lyukadt ki, hogy a prímás alkotmányos szerepe és fizikai jelenléte a „Szent István-i országterületen” nélkülözhetetlen. Amikor 1965. június 14–21-e között újabb tárgyalások folytak Rómában, a Mindszenty-kérdés megoldását Casaroli minden korábbinál lehetetlenebbnek jellemezte.⁴⁷⁵

473 NARA RG 59. General Records of the Department of State. Bureau of European Affairs, Office of Eastern European Affairs, Records Relating to Hungary 1941–1977, Entry A–1(5577), Lot 75 D 45, Box 11. July 1, 1964–July 31, 1965. Emlékeztető, 1964. november 12.

474 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 2. SOC 12–Mindszenty 1964. Richard W. Tims ideiglenes ügyvivő távirata az amerikai külügyminisztériumba 1964. szeptember 11. Szövegét angolul közli SOMORJAI Ádám: *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty III/1. Documenta* 1963–1966 i. m. 192., vö.: 157.

475 MNL OL M–KS 288. f. 5/370. ó. e. 116. fol. MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztály jelentése a Politikai Bizottságnak a magyar–szentszéki tárgyalásokról. Bp., 1965. július 9.

A HÉTKÖZNAPOK

Az amerikai diplomaták összességében igyekeztek mindent megtenni vendégük jóléte érdekében – beleértve lelkiállapotát is –, anélkül hogy részeseivé váltak volna gondolkodásának, politikai véleményformálásának vagy egyházi funkciójának. A Szentszéktől érkezett látogatók változatosságot hoztak az egyhangúságba, de a hétköznapiak továbbra is egyformán és monoton teltek. Az egyik jelentés szerint *„hosszú idő óta a legjobb dolog, ami a bíborossal történt, a fogorvos múlt heti látogatása volt”*.⁴⁷⁶ Vagy amikor kifestették azt a két szobát, amelyet a bíboros használt, és emiatt átköltözni kényszerült az ügyvivő szobájába, amit ironikusan az utóbbi évek *„leghosszabb kirándulásaként”* kommentált.⁴⁷⁷

A Szabadság téri épületben a bíboros személye biztonságban volt ugyan, de az állandó bezártság megviselte. Hogy múlassa az időt, és leküzdje gyötrő magányosságát, naplót vezetett benyomásairól, megfigyeléseiről. Az első bejegyzés kelte 1956. december 22., míg az

Mindszenty József vasárnaponként az amerikai követség és néhány más ország budapesti képviselete katolikus alkalmazottainak misézett

476 NARA RG 59. General Records of the Department of State. Bureau of European Affairs, Office of Eastern European Affairs, Records Relating to Hungary 1941–1971. Entry A–1(5577), Lot 75 D 45, Box 12. IX. Oct 1, 1966–Aug 31, 1967. Richard W. Tims ideiglenes ügyvivő jelentése. Bp., 1966. november 16.

477 NARA RG 59. General Records of the Department of State. Bureau of European Affairs, Office of Eastern European Affairs, Records Relating to Hungary 1941–1977, Entry A–1(5577), Lot 75 D 45, Box 11. Refuge Part Four, 1962. H. G. Torbert, Jr. ügyvivő levele Harold C. Vedelerhez, az amerikai külügyminisztérium kelet-európai osztályának vezetőjéhez. Bp., 1962. március 15.

utolsó 1971. augusztus 29. Ezekből a jegyzetkből sok érdekes jellemvonás és egy kevésbé ismert Mindszenty-arc is kirajzolódik: a töprengő, a szabadságra sóvárgó, a halállal számoló esendő emberé. Soha nem volt remetealkat, mindig körülveték rosszabb-jobb tanácsadók, 1956. november 4-e óta azonban nem volt mellette senki.

Pappá szentelésének 50. évfordulója is az amerikai követségen érte, 1965. június 20-án. Aranymiséjére 18 embert szeretett volna meghívni, amit az amerikaiak sokalltak,⁴⁷⁸ így végül csak néhány követségi dolgozó, gyóntatója, két húga és unokaöccse jelenlétében tartotta meg, anyanyelve helyett angolul mondván a szentbeszédet. König bíboros, akinek ez volt a második budapesti utazása, közvetítette VI. Pál jókívánságait, és átadta személyes ajándékát. Mindszentyt mégis érzékenyen érintette, hogy a jubileumról nem vett tudomást sem a bíborosi kollégium, sem az amerikai követség tisztikara, sem a hivatalos magyar egyház. Kesernyésen említette elődeit: „1886-ban Simor prímás aranymiséjén megjelent az apostoli király, a nagyhatalmú Monarchia uralkodója és a nemzet sokasága. 1924-ben Csernoch prímás újmiséjén megjelent a kormányfő, kormány, országgyűlés és a Tudományos Akadémia.”⁴⁷⁹ Ő vi-

VI. Pál pápa ajándéka Mindszenty József pappá szentelésének 50. évfordulójára.
A kelyhet König bécsi érsek hozta
1965. június 11-én. Jelenleg
a cseh Mindszenty-állandó kiállítás része

szont mindössze 23 jókívánságot tartalmazó levelet kapott, abból 16 érkezett külföldről, 7 belföldről. A szentmiséken egyébként is egyre gyakrabban volt egyedül, olykor még ünnepen is előfordult, hogy senki sem vett részt. A bíboros azt feltételezte, hogy az amerikaiak biztonsági okokból gátolják a diplomaták megjelenését a miséin, valójában – ahogy ezt az egyik jelentés megemlítette – alábbhagyott az érdeklődés, angolul tartott prédikációit nehezen értették.⁴⁸⁰

A MAGÁNY ELLENSZEREI

Rejtett gondolatait csak a csupasz papírlappal oszthatta meg, ami visszhang nélkül zárta magába az idős és egyre többet betegeskedő főpap sóhajtásait. Megszállottan olvasott

478 Uo. Box 11. V. July 1, 1964–July 31, 1965. Elim O'Shaughnessy ügyvivő levele H. C. Vedelerhez. Bp., 1965. április 30. Az ügyvivő mellékelte a bíboros vendéglistáját.

479 MINDSZENTY József: *Emlékirataim* i. m. 452.; MMAL 20-a dosszié, I. 13. „Szentbeszéd az aranymiséin. 1965. jún. 20.” Mindszenty József kézírásával írt jegyzet.

480 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary; Budapest; Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty, 1956–1972. Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified, 1961. H. G. Torbert levele Harold C. Vedelernek, 1961. május 25.

és sokat írt. Emlékiratait nem sokkal a követségre érkezése után kezdte el írni, de több történeti munkán is dolgozott. Az egyik a korabeli Magyarország gazdasági és politikai elemzése volt, amihez átnézte a sajtót és a hivatalos statisztikákat. Különösen beleásta magát az 1948–1959-es évtizedbe, a legkimerítőbben a három kádári évvel (1957–1959) foglalkozott.⁴⁸¹ A követségi munkatársak egyike-másika próbált feltűnés nélkül segíteni neki. Volt, aki gépelte kézíratait, más adatgyűjtést végzett, például J. Theodore Papendorp konzul a müncheni amerikai konzulátus közbeiktatásával még a sztálinvárosi Rákosi Acélművek termelési adatainak is utánajárt, amelyek, mint kiderült, megjelentek a *Közgazdasági Szemlében*.⁴⁸²

Arcképek materialista talajon, avagy bolsevik arcképek címmel Mindszenty feldolgozta Marx, Engels, Lenin, Sztálin, Malenkov, Hruscsov és 18 más munkásmozgalmi személyiség történetileg és lélektanilag dokumentált életrajzát és munkásságát.⁴⁸³ A hiányosan megmaradt kézirat lexikonszerű adatokkal (születés, iskolázás, munkahelyek) induló, stílusukban és szerkezetükben erősen eltérő, hol esszé-, hol memoárszerű, hol elemző leírásokat tartalmaz. Végkicsengésük: ezeknek az embereknek a legnagyobb bűne, hogy felelősek a vérben született és vérgőzben regnáló, ateista bolsevizmusért. Mindszenty próbált személyiségfejlődést is rajzolni. Sztálin például kétarcú. Egyik arca egy természetfeletti erővel rendelkező, mindentudó és mindenre képes félistené, legalábbis ilyennek láttatta a propaganda. Másik arca a könyörtelen, a hedonista, a buja, a duhaj és a közönséges. Hruscsov a vallásüldöző, ennek kapcsán – adatokkal alátámasztva – elemezte a görög katolikus egyházat likvidáló bolsevik egyházpolitikát, az állam és az ortodoxia érthetetlennek látszó „frigyét”, valamint az ökumenikus mozgalmat. A magyarországi arcképeket Rákosi Mátyás nyitja, az ő portréján keresztül sorra vette az 1944–1956 közötti belpolitikai változásokat. Leírása szenvtelenül indul, néha még dicsérő szavakat sem sajnál, majd fokozatosan építi fel a drámai feszültséget és jut el a „gyilkos” minősítésig. Kádárról mindössze fél oldal található ebben a kéziratban, amelyből azért idézünk hosszabban, mert Mindszenty sokkal inkább Kádárt, mint Rákosit tekintette a magyar nemzet megrontójának: *„Érthetetlen talány, akit a rendszer kegyetlenül meggyötör, ennek helyreállítására vállalkozik Moszkva oldalán. Vagy a végleten túl kényszerítették, vagy mértéken felül*

481 NARA RG 59. General Records of the Department of State. Bureau of European Affairs, Office of Eastern European Affairs, Records Relating to Hungary 1941–1977, Entry A–1(5577), Lot 71 D 313 Box 10. Refuge Part III, 1960–1961. Mindszenty József levele Christian A. Herter amerikai külügyminiszterhez, 1960. február 5. Szövegét lásd SOMORJAI Ádám: *Mindszenty bíboros követségi levelei az Egyesült Államok elnökeihez 1956–1971 i. m.* 94–97. (magyarul), 505–509. (angolul).

482 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 2. Mindszenty–Classified 1962. J. Theodore Papendorp levele Donald P. Black (amerikai konzulátus, München) részére. 1962. július 18., illetve onnan George B. Lambrakis levele Carl Sharek budapesti amerikai követségi alkalmazott részére, 1962. augusztus 17.; KISMARTY Loránd: Kohászatunk gazdaságosságának és perspektívájának néhány kérdése. *Közgazdasági Szemle* 4 (1957) 5. 516–531; 528–530.

483 Uo. Box 1. Mindszenty–Classified 1960. Mindszenty József levele Christian A. Herter amerikai külügyminiszterhez, 1960. június 9. Szövegét lásd SOMORJAI Ádám: *Mindszenty bíboros követségi levelei az Egyesült Államok elnökeihez 1956–1971 i. m.* 105. (magyarul), 518. (angolul); MMAL „01 Arcképek materialista talajon” című gépelt kézirat.

megszállott. Nyugaton, Délen üz hontalanságba 200.000 munkaerőt, Keletre deportáltak 100.000 életerős férfit. Akik itthon maradtak, azokból akasztófaerdőt és gyűjtőtábor-országot készít. Rövid ¼ év alatt gázol [át] barátain, fogoly- és miniszter társain (Nagy Imre, Lukács György, Maléter stb.), osztályán, az egész népen, melyekre ráhossa a Vörös Hadsereget tankjaival. Temetővé, kétségbeesés Szaharájává változtatja Magyarországot. Gyorsított eljárás államügyésszel, két ÁVH-bíróval, védelem nélkül. Ő az ország egyetlen sztachanovistája, két órán belül halálos ítéletet hozat. [...] Haynau-nevet, hóhér- és sírásó emléket szerzett magának. Magyarország legnagyobb kártékony és áruló Júdása.”⁴⁸⁴ Kádár kétségtelenül elárulta a szabadságot és a népet, de Mindszenty őt tette meg saját személyes ellenségévé is, és ebbe az indulatba gyúrta minden gyűlöletét, amit a kommunistákkal szemben érzett. Eredetileg a „bolsevik arcélek” kézirat része lehetett a Nagy Imréről írt tízoldalas anyag is. Az egyszerre kommunista, materialista és mártír miniszterelnököt Mindszenty nemzeti hősnek tekintette. Jellemzése kapcsán kitért saját rehabilitációjára, az szerinte „...Nagy teljes elfordulását jelenti a marxizmustól. A marxizmus talaján számomra nem terem rehabilitáció. [...] Most a rehabilitáció az ő halála egyik oka. Életét adta új, nem-marxista meglátásáért.”⁴⁸⁵

Mindszenty 12 részesre tervezett történeti műve, az „Egy különös sorsú nemzet” is kéziratban maradt.⁴⁸⁶ Azért fogott bele, hogy a nagyvilágot megismertesse az ezeréves magyar történelemmel. Művében a honfoglalástól saját koráig töpreng Magyarország múltján. Egyes korszakok tudatosan kimaradtak vagy csak vázlatosak. A középpontba a nyugati kereszténység védelmében kifejtett küzdelmeket, benne az egyház áldozatvállalását állította. Ezért például a Rákóczi-szabadságharcról vagy az 1848–1849-es forradalomról és leveréséről nem vagy csak alig szól. Az egész mű pesszimista, borús szemléletű. Csak apró pontokon tesz kivételt, összességében a tragédiákra fókuszál, az ezer esztendő történéseiből három eseményt tekint az ország sorstragédiájának: a tatár-

484 MMAL „01 Arcképek materialista talajon” című gépelt kézirat, „Kádár”.

485 MMAL 20/a. sz. dosszié, II. Gépelt szövegek, 21/h. „Nagy Imre”, uez MMAL 20/c. sz. dosszié, „Az 1956-os szabadságharc” című gépelt kézirat, 5. fol.; Mindszenty Nagy Imréről írt jellemzését közli és elemzi PÁNCZÉL HEGEDŰS János: *Mindszenty 1956*. i. m. 98–100.

486 MMAL 50. d. „Egy különös sorsú nemzet” című mű I–XII. fejezetének kézírata.

járást, a török hódoltságot és az „oroszájárást”. A IV. és IX. fejezet hiányzik, a kézirat vagy elkeveredett és lappang, vagy a szerző nem írta meg. Az I. fejezet a népvándorlástól Szent Lászlóig terjed, a II. a tatárjárásról, a III. az ország feltámadásáról és birodalmi létéről – az Anjouk, Zsigmond király, a Hunyadiak és a Jagellók – koráról szól. Az V. fejezet a „rabszolgaság, zsarnokság, katonaság, hárem” szavakkal jellemzett török uralom másfél évszázadát vizsgálja, de sok még a kidolgozatlan címszó, s ahogy a szerző indokolja, „*azért kerül ide ez a fejezet, mert ilyen és ekkora ellenséggel kellett a magyarságnak századokon át életre-halálra küzdeni*”. A VI. fejezet az idegen zsoldosokkal és a magyar végvárakkal foglalkozik. Nem kérdés, hogy az összehasonlításból a magyar végvári vitézek kerülnek ki előnyösen. A VII. fejezet „*A rabszolgaság. A magyar nép itthoni sorsa*” címet viseli, ebben a törökök által elhurcolt magyarokról, a jobbágyságról és a járványokról, éhínségről esik szó. A VIII. fejezet „*Egy szüntelen harcban álló nemzet. Amiben mi lemaradtunk*”, az áldozat, a helytállás, a kötelességteljesítés nemes magatartását és ennek következményeit, a tatár és török miatti gazdasági lemaradást ecseteli, ebben kapott három oldalt II. Rákóczi Ferenc „fényesen ragyogó” alakja. A X. fejezet ezer év művészeti életét összegzi. Mindszenty hangsúlyosan szerepelteti az egyházi művészetet, kiemeli az 1920-as évek nagy templomépítési akcióit és a festészetben az úgynevezett római iskola tevékenységét. A művészet nemzeti mivoltának szerepét különösen Trianon után emeli ki, és a határon kívül került műemlékek, illetve műalkotások miatt külön jelentőséget kapott. Mindszenty – ahogy Gerevich Tibor és mások – úgy vélte, hogy ezek hirdetik és jelenítik meg a magyar kultúrát az utódállamokban. Ehhez a problematikához kapcsolódik a műalkotások magyar jellegének kérdése, ami összefüggött a korszak szellemi életének egyik nagy elmélkedésével arról, hogy „mi a magyar”. A XI. fejezet a 19., a XII. a 20. századdal foglalkozik. Izgalmas látni, miként oldja meg a Habsburgok magyarországi jelenlétének értékelését: a korai időszakban a szerző még kurculkú, és a Habsburgokat nem kedveli. Antipátiája az 1867-es kiegyezésig tart. A dinasztia iránti rokonszenvet Ferenc József feleségével, a magyarok körében népszerű „Sissi” királynéval vezeti be és jut el IV. Károlyig. Az uralkodóház szerepe azért válik pozitívvá, mert szerinte a Habsburgok rájöttek, hogy egy magyar központú birodalmat kell létrehozni (az 1866-os königgrätzi csata után valóban volt egy ilyen történelmi pillanat). A kiegyezés utáni prosperitás felemelte Magyarországot, a virágzás 1890-ig tartott, amikor egy kivándorlási hullám megakasztotta azt. A királysággal szemben elmarasztalt ellenpont Horthy Miklós kormányzósága. Mindszenty történelmiszempon-t-változtatásának alapja az idegen megszállás: tatárok, törökök, oroszok (az osztrák nem megszállás, hanem sorsközösség). Az egész mű kulcsgondolata: minden vészorszakból, így tatártól, töröktől a hit és a Mária-tisztelet mentette meg az országot, tehát a jelen megszállásból is ez az egyetlen kivezető út.

Mindszenty kitarató figyelemmel kísérté Magyarországot és a világ politikai eseményeit. Reggelente megkapta a budapesti és a megyei napilapokat, de rendszeresen olvasta az időszaki sajtót, beleértve a *Pártéletet*, az MSZMP agitációs-propaganda folyóiratát is. Kisebbs-nagyobb késéssel megkapta a külföldi lapokat és az emigráns

újságokat.⁴⁸⁷ König bíborosnak egyik látogatásakor bizalmasan elmondta, hogy a marxizmust olyan alaposan tanulmányozta, szinte egyetemen tudná tanítani.⁴⁸⁸ Üzenetet a követség falain kívülről nem kaphatott, kivéve ha az a külügyminisztériumon keresztül érkezett. A követségre egyébként számtalan levelet és üdvözlőlapot hozott a postás. Ezeket többnyire át sem vették, vagy egyből megsemmisítették. Csak az egyszerű képes- vagy levelezőlapokat, amelyek nem tartalmaztak politikai vagy vitás kérdést, adták át a bíborosnak. Mindszenty időnként kérte, hogy válaszolhasson az üzenetek egyikére-másikára. „Az általa írt választ sose küldjük el, de alkalomadtán az ügyvivő úgy gondolhatja, hogy megbízza valamelyik tisztviselőt, hogy írjon egy körütekintő levelet valamelyik levelezőtársnak, amelyben elmagyarázza a bíboros menedékének körülményeit.”⁴⁸⁹ Mindszenty sokszor folyamodott az amerikai külügyminisztériumhoz hozzájárulásért munkái – akár álnéven történő – megjelentetéséhez. Még azzal is érvelt, hogy Nyugaton egy fogoly kivégzése előtt négy könyvet is kiadhatott, ő viszont csak elutasítást kapott. Az írás így csak enyhítette, de nem elégítette ki leláncolt tettvágyát, és nem adta meg az alkotás katarzisát. Ezt az árat is meg kellett fizetni a menedékért.

Idővel hanglemezről tűrhetően megtanult angolul, az előbeszédet a követségi munkatársakkal gyakorolta, s számtalan angol nyelvű prédikációt írt. Elméje soha nem pihent, ám vállalkozó kedve néha csüggedésbe csapott át, és fásultan jegyezte fel: „Minek dolgozni, úgylis céltalan.” Nappal az egyhangúság, a bezártság, a vég nélküli várakozás és reménykedés, a tehetetlenség, éjjel az álmok kínozták. Félt is az elalvástól. Legtöbbször nem is öltözött át hálóruhába, a vetett ág helyett gyakran ruhástól dőlt a szelonra vagy az öblös fotelba. Rendszeresen borotválkozott, egyebekben – talán penitenciából vagy a szentség hírében meghalt ókori remetek példáját követve – önmegtartóztató volt a tisztálkodásban.⁴⁹⁰ Mintha így próbált volna vezekelni a múltért és imádkozni a jövőért. Álmaiban ránehezedett a múlt és a jelen furcsa egyvelege. Mindig megviselte november 4. napja, menedékének évfordulója. Gyakran viaskodott Sztálinnal, Kádárral vagy épp Hruscsovval, feljegyzése szerint még össze is tegeződött velük, amit ébren már igencsak restellt. Vesződött Churchill-lel, Károlyival, Eisenhowerrel, rabruhában járt XII. Piusznál, de gyakran felbukkant a szeretett édesanya arca is, igaz, még vele is vitatkozott néha. Menekülés, letartóztatás, vallatás, fegyveresek, örök és bírák – megannyi kísértő éjszakai lidérc.

487 MNL OL XIX–A–21–e–004–14/1964. 28. d. Másolat a párizsi nagykövetség 1964. február 18-án kelt jelentéséről. Tárgy: Információk Mindszentyről. Készítette: Vince József nagykövet.

488 MMAL 061/b. dosszié, „Írások a depositióval kapcsolatban 1.” 2. ö. e. Gépelt szöveg lapjai Mindszenty javításaival, 1972. július 8. 17–20. oldaljelzés.

489 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 2. Cardinal File – Limited Distribution 1962–1964. H. G. Torbert Jr. leköszönő ügyvivő emlékeztetője a bíborossal kapcsolatos eljárásokról. 1962. december 4.

490 Az egyik diplomata szerint a bíboros „fehérműjét elégették egy hónap után, mert azt nem volt érdemes kimosni, felsőruháit is időnként elégették. Hagymát evett, sőt elég gyakran fokhagymát is, s ezzel a bűz betetőződött”. ÁBTL 3.2.3. Mt–975/3. 266. fol. Jelentés, Bp., 1976. február 27. Dachy amerikai kultúrattasé információja Mindszentyről. (Hasonlóról számolt be a követség hajdani sofőrje is.)

Gyakran merengett a múlton, nevek és arcok suhantak el előtte. Gyakoribb névnapokon gondosan lajstromozta ismerőseit, hogy imádkozzon értük. Megnyugtatta, ha a zalaegerszegi évtizedekre gondolt. Régi munkatárs halálhíréből értesülve nemegyszer önkritikusan jegyezte le: keményebb volt hozzá az indokoltnál, vagy hogy értékét csak most ismeri fel igazán. Grósz József kalocsai érsek halála is mélyen megindította. Annak idején mint püspökével konfrontálódott, primásként fölöttese lett, Püspökszentlászlón együtt raboskodtak. Most misét mondott Grósz lelki üdvéért, és az ügyeletes tisztet egész éjjel ébren tartotta, mert felidézte a régi szép időket.⁴⁹¹ Szeretettel emlékezett azokra, akiktől jó tanácsot vagy figyelmességet kapott. Ám felidézte azokat is, akikről rossz tapasztalatot szerzett. Mindig is jellemző volt rá, hogy ha valakit nem ismert eléggé, attól gyanakvásig menően tartózkodott, bizalmatlansága, kivált közügyekben, nehezen oldódott fel. Érthető, hogy végletesen tartózkodó maradt a kommunistákkal és állami hivatalnokokkal szemben. Ám még a nagy ellenfelet, Rákosit is elbúcsúztatta magában, mikor halálhíréből értesült. Később, már szabadon, ő maga mondta: nem ellensége a kommunistáknak, de örökre ellensége marad a kommunizmusnak.⁴⁹² Tudta, szenvedett is tőle, hogy ebben a belső emigrációban elszigetelődött a világtól. A sajtóból, a beszélgetésekből értesült a történelekről, de csak követni tudta azokat, formálni egyáltalán nem.

A Vatikán kivételével semmilyen levelet, üzenetet vagy kívánságot nem kézbesítettek Mindszenty bíborosnak, ami harmadik féltől származott, ebben az amerikai külügyminisztérium követke-

Levelek Mindszentyhez. Ha közvetlenül a követségre érkeztek, többnyire megsemmisítették őket

491 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary; Budapest; Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty, 1956–1972. Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified 1961. H. G. Torbert levele Harold C. Vedelernek, 1961. október 5.

492 CSONKA Emil: A kor és a bíboros. In: MINDSZENTY József: *Napi jegyzetek* i. m. 141.

zetes maradt. Mégis voltak, akiknek sikerült a követségre bejuttatott (vagy becsempészt) apró ajándékokkal jelezni, hogy nem felejtették el, ragaszkodnak hozzá és számítanak rá. De érkezett gyalázkodó levél is: „*Januári patkányeledelét biztosítani nem tudom. Februárban talán lesz. Addig éljen meg valahogy.*”⁴⁹³ A falakon kívüli világban agyonhallgatták, akárcsak a kivégzett Nagy Imrét. A bíboros pedig nap mint nap fegyelmezetten, testi szenvedéseit tűrve, lelki gyötrelmeit leplezve vigyázott szavaira, mozdulataira.

Gyakran fázott, még nyáron is kívánta a fűtött szobát. Aggódott, ha a megszokott rendben változás történt. Ottléte alatt a személyi állomány többször kicserélődött. Ilyenkor gondot okozott, hogy ki vállalja a miseruhák, oltárterítők tisztítását és vasalását, mivel számos egyházi előírás határozza meg a módszereket, ahogy ezeket a ruhákat és terítőket mosni kell, illetve a speciális technikákat a hajtogatásukra és a vasalásukra. Vonakodott attól, hogy ilyesmivel terheljen egy diplomatafeleséget, de egy nem katolikust sem akart megkérni erre a munkára.⁴⁹⁴ Voltak pillanatok, amikor már-már elviselhetetlennek érezte helyzetét, más arcokat is látni akart, és régi titkáráért, Zakarért kö-

nyörgött. A követségen nem volt kivel együtt töprengeni. Konzultálni csak önmagával tudott, miközben nemegyszer öntötte el kétség, habozás, bizonytalanság. „*Félek a felelősségtől, egyedül dönteni, amikor Egyházat, hazát, életet érintő kérdésről van szó. Dolgozom, mert rám törnek a gyötrő gondolatok*” – árulják el lelki zaklatottságát feljegyzései. A munka volt az egyetlen, amivel el tudta hessegetni magától a kínzó gondolatokat, de cselekvési vágyának a bezártság eltávolíthatatlan gátat szabott. Többször is leírta naplójába: „*Ki kellene menni, bevetni magam.*” Néha, ha mások életútjáról olvasott, mérleget készített. Például

amikor Spellman New York-i érsek könyvét fejezte be: „*Elgondolkoztam: én is dolgoztam, de mennyivel szűkebb, szegényebb körben, sok negatív harcot.* (Nyila-

A primás pártfogását kérő levél, nagyon pontatlan címmel és rossz helyesírással...

493 MINDSZENTY József: *Napi jegyzetek* i. m. 185–186. 1958. január 3-ai bejegyzés.

494 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 2. Cardinal File–Limited Distribution 1962–1964. Emlékeztető beszélgetésről, 1963. április 22.

sok, kommunisták.) Pozitív volt a templom-, plébánia-, iskolaépítés vagy szervezés. De nagy-részt odaletl.”⁴⁹⁵

Többnyire csak munkaidő után, az esti órákban róhatta napi sétáit a követség kicsiny, belső udvarán, valamelyik diplomata vagy a magyarul tudó ügyeletes tiszt kíséretében. J. Theodore Papendorp volt a bíboros egyik legkedvesebb partnere, aki 1961 és 1968 között előbb konzul, majd nagykövetségi első titkárként szolgált a követségen: a bíborost ministráns, komornyik és általános titkár szerepben egyaránt segítette. A követségi munkatársak feljegyzéseiből tudhatjuk, mi foglalkoztatta a bíborost, ha épp nem a saját vagy a magyar nemzet sorsán tépelődött, és hogy milyennek látták őt vendéglátói. „Mindszenty bíborost egy udvarias idős úrnak tartom – írta az egyik diplomata –, aki nagyon sajátos vonásokkal bír, de elsősorban a Magyarországgal kapcsolatos eltökéltség jellemzi. [...] Nagyon udvarias és hivatalos, de olykor tréfálkozik is. A komoly és a könnyed beszélgetéseket is kedveli. Nem zavarja, hogy a képviselet néha hétköznapi módon bánik vele. [...] Határozottan érdekli a képviselet működése, sőt még az amerikai vendégektől is megkérdezte, mi a feladatuk. Egyszer komolyan érdeklődött az Izraelben az utóbbi 10 évben lezajlott fejlődésről. Nem tudta, hogy az izraeli mezőgazdaság fejlődése nagyban a mezőgazdasági szövetkezetek működésének köszönhető, és eleinte azt hitte, hogy ez egy erős kommunizmus jegyében zajlik. Protestánsként sosem tettem fel vallási kérdéseket a bíborosnak. Tisztában van a vallással, és ismeri is az egyházamat, de ennél messzebbre sosem ment. Úgy vélem, tiszteli mások vallási meggyőződését. Gyakran annyira koncentrált a beszélgetés témájára, hogy fel sem fogja környezetét, és képes hosszan beszélni például szakadó esőben is. Azt tapasztaltam, hogy főleg Magyarország érdekli, például politikai és történelmi témák, a képviseleten kívül zajló események, és kapcsolatunk a magyarokkal. [...] Ha magyarul beszél, néha teljesen elveszítem a beszéde fonalát, de ez – úgy tűnik – egyáltalán nem zavarja. Az efféle beszélgetések majdnem mindig anekdota-, illetve történelmi jellegűek.”⁴⁹⁶ Ha róla írtak vagy beszéltek, Mindszenty volt a „Vendég”. Ha véletlenül összefutott egy-egy hivatalos magyar látogatóval – általában egy állami tisztviselővel –, az zavarában merev arccal fogadta, s úgy kezelte a primást, mintha láthatatlan lenne.⁴⁹⁷

Elhelyezésére a bíboros nem panaszkodhatott. A követség épületének harmadik emeletén kapott egy kétszobás lakrészt fürdőszobával. 1959-ben a bécsi katolikus *Die Furche* tudósítást közölt a bíborosról és szállásáról, azt állítva, hogy egy újságírócsoport látogathatta meg a követségen. Mint utóbb kiderült, ebből egy szó sem volt igaz, viszont a cikk leírását összességében pontosnak minősítette a követség ügyvivője. Feltételezhetően egy magát egyetemistának kiadó személy – akit tévedésből beengedtek a bíboros

495 MINDSZENTY József: *Napi jegyzetek* i. m. 286. 1962. október 30-ai bejegyzés.

496 NARA RG 59. General Records of the Department of State. Bureau of European Affairs, Office of Eastern European Affairs, Records Relating to Hungary 1941–1977, Entry A–1(5577), Lot 71 D 313, Box 10. Refuge Part I. 1956–1957 (1971). Emlékeztető, 1957. május 2. Gépelt, aláírás nélküli másolat. Szövege stílusosan eltérő fordításban SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' balálra ítélve* i. m. 800–801.

497 MNL OL M–KS 288. f. 32/1964/11. ő. e. 32. fol. Külügyi Osztály anyaga, a *The Commonwealth* című hetilap 1964. január 17-ei számában megjelent *The Mindszenty tragedy* című cikk összefoglalása.

Fotó a primásról a forradalom napjaiban
és az amerikai követség Szabadság téri homlokzatáról.
A kerettel megjelölt, két leeresztett redőnyű ablak
mögött volt Mindszenty szobája

Mindszenty ott-tartózkodása alatt az amerikai követség
épületét a magyar hatóságok a szokásosnál is szorosabb
megfigyelés alatt tartották. Egy olasz lap fotója több helyen
is ügynököket vélt megörökíteni

egyik vasárnapi miséjére – nézett körbe és publikálta benyomásait, amelyek nagy részét a nyugati sajtó már egyébként is megírta: „Egy elektronikus riasztó-csengővel felszerelt acélajtó vezet a harmadik emeletnek abba a szárnyába, amely a primás és testőre rezidenciájának van szánva. [...] A kanapé felett, ahol a bíboros alszik, egy feszület van és XXIII. János pápa arcképe. A két félig zárt ablak előtt egy kerek asztal áll néhány székkal. Az egyik sarokban egy íróasztal található, és mellette egy asztalon egy improvizált oltár és egy kehely, misekönyvek, két gyertya és egy fakeseszt. Az oltár mellett egy háromlábú állványféle, rajta két csészével, benne vízzel és borral a misézéshez. [...] Puritán életet él, visszafogottan étkezik, hetente két napon csak kenyeret és vizet vesz magához, gyakran tart virrasztást, nagyon korán kel fel reggel, reggeli misét tart, és a nap további részét imádkozással vagy tanulással tölti. Az éjszaka folyamán hermetikusan el van zárva az épület számára fenntartott szárnyában, míg napközben – és a hivatalos órák alatt – át szabad sétálnia a követség más részeibe is. Naponta kétszer vagy háromszor egy őr kíséretében lesétálhat a kis kerek udvarba és sétálhat pár lépést, miközben egy tehetetlen kommunista őr figyeli a szomszédos épületből, ami magasabb, mint a követség. A bíboros fizikai megjelenése kifogástalan, azok szerint az osztrák újságírók szerint, akiknek sikerült a közelébe jutniuk. Csak valami idegenszerűség, valami szokatlan állhatatosság és különös nehézkesség van benne, mintha Mindszenty már nem ehhez a világhoz tartozna. »A szemleinek – mondják a katolikus hetilap szerkesztői – különös, állandó ragyogása van, ugyanaz a különleges kifejezés, amit olyan jól ismerünk

a korábbi fényképekről, amelyek a híres tárgyalás idején jelentek meg róla.»⁴⁹⁸ Csak a szenzációt hajhászta az a Nerin E. Gun nevű újságíró is, aki azt állította, hogy beszélhetett a rab Mindszentyvel, és erről egy olasz hetilapban 1962-ben képes újságcikket jelentett meg. Az újságíró szerint a bíboros „70 éves, de 90-nek látszik. Nagyon rosszul lát, és úgy mozog, mint ahogy a vak emberek mennek át az úton” – mindehhez viszont csak kültéri fotókat csatolt a „börtönudvarhoz” hasonlított Szabadság térről.⁴⁹⁹ Az újságíró valójában nem látta a bíborost, különben nem aggastyánnak festené le. Egy akkoriban lefolytatott orvosi vizsgálat szerint ugyanis a vendég memóriája kiváló, és „olyan szellemi képességeket mutat fel, mint egy, a valós koránál legalább tizenöt évvel fiatalabb ember”.⁵⁰⁰ Látása valóban romlott, kötőhártya-gyulladásból szenvedett, 1964-ben új szemüveget kapott, amit egy Wiesbadenből érkezett amerikai katonai orvos írt fel neki.⁵⁰¹

A bíboros a felajánlott televíziót nem kérte, rádiót viszont hallgatott, de többnyire csak azért kapcsolta be, hogy megzavarja az esetleges lehallgatásokat. Lelkiállapotán kétségtelenül nyomot hagyott az elszigeteltség és a frusztráltság érzése, ami hosszú bebörtönzéséből, majd az azt követő kényszerű menedékéből fakadt. A követségen, ha jobb körülmények között élt is, éppúgy el volt vágva a külvilágtól, híveitől és az egyháztól, mint a börtönben. Nem tudta ellátni egyházi funkcióit, hiába volt szabad. Püspökeivel, papjaival semmilyen kapcsolatot nem tarthatott, az első egyházi személy – a gyónatóját nem számítva –, akivel 1956. november 8. után, Turchányi Albert Egon távozását követően beszélhetett, az König bíboros volt 1963. április 18-án. A két dátum között hat és fél év telt el.

Láthattuk, hogy az amerikai külügyminisztérium 1963-tól az addigi zsilipet felnyitva nem korlátozta a bíborost sem a Vatikánnak szóló üzenetei hosszúságában, sem azok tárgyában. Ezzel szeretne volna elősegíteni, hogy a Vatikánban megismerhessék a Mindszenty-probléma minden aspektusát, a bíboros gondolkodásmódját, és kidolgozhassák a megoldási lehetőségeket. A bíboros ezt az engedményt nemcsak a Vati-

498 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Records Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified 1959. 570.3. A *Die Furche* 1959. október 10-ei számában (15. évf., 41. sz.) megjelent, „Besuch bei Kardinal Mindszenty” című cikkét átvette a *La Stampa* című lap, a követség ezt kapta meg az Olasz Külügyminisztérium Sajtószolgálatától. Ugyanitt Garret G. Ackerson ügyvivő távirata a külügyminiszternek, 1959. október 30.

499 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 2. Mindszenty–Classified 1962. Az *Epoca* című lap 1962. május 6-ai számának angol fordítása és NARA RG 59. General Records of the Department of State. Bureau of European Affairs, Office of Eastern European Affairs, Records Relating to Hungary 1941–1977, Entry A–1(5577), Lot 75 D 45, Box 11. Refuge Part Four, 1962. H. G. Torbert ügyvivő levele Harold C. Vedelerhez, amelyben cáfolja az újságíró állítását. Bp., 1962. május 24.

500 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 2. Mindszenty–Classified Sept–Dec 1963. Dr. James Lynsky levele dr. Lewis K. Woodward, Jr., a külügyminisztérium egészségügyi igazgatója részére Mindszenty 1963. október 1-jei orvosi vizsgálatáról. 1963. október 3.

501 NARA RG 59 General Records of the Department of State, Bureau of European Affairs, Office of Eastern European Affairs. Records Relating to Hungary, 1941–1977. Entry A–1(5577), Lot 71 D 313, Box 11. IV. January–June 1964. Owen T. Jones ügyvivő levele Harold C. Vedelerhez. Bp., 1964. február 4.

kánnak, hanem más, például az ENSZ-nek vagy a magyar emigráns szervezeteknek továbbítandó anyagokra is szeretne volna kiterjesztetni. A kérés teljesítése a képviselet működését kockáztatta volna, ezért nem egyeztek bele. A kapcsolattartás útvonala és módja 1963 után is ugyanaz maradt, mint korábban: Mindszentynek nyitott borítékban kellett átadnia levelét, amelyet a képviselet továbbított az amerikai külügyminisztériumba.

Időnként Mindszenty megpróbálta megkerülni a játékszabályokat. Egyszer például telefonáláson kapták: a biztonsági tiszt figyelte arra, hogy az egyik melléken a 3. emeletről valaki telefonál, és belehallgatva kiderült: magyarul beszél. Csak a bíboros lehetett.⁵⁰² Azt nem sikerült megállapítani, próbálkozott-e már korábban is lopva telefonálni, de egy alkalom is elég volt ahhoz, hogy az amerikaiak igazolva lássák: *„a vendéget a lelkiismerete nem ösztönzi igazán arra, hogy betartsa a menedéke elfogadott alapszabályait; és nem érzékeli, illetve nem aggódik a követség esetleges kínos helyzete vagy pozíciójának gyengülése miatt (bizonyára nincs tudatában a kockázatnak).”*⁵⁰³

Újabb renitenskedésen akkor érték, amikor egy kölcsönkönyvben pénzt és levelet próbált kicsempészni: *„Két hete egyik este Joe Sherman (az egyik politikai tiszt) volt ügyeletben, amikor észrevette, hogy a bíboros egy újságpapírba burkolt csomagot lopva úgy helyezte el a szobájában, hogy a takarítószemélyzet valamelyik tagja eltehesse az esti takarításnál. Amíg a személyzetnek ez a bizonyos tagja éppen el volt foglalva valami mással, Joe elvette a csomagot, éjszaka magánál tartotta, és a következő reggel megmutatta nekem”* – jelentette Washingtonba a képviselet vezetője. *„Egy néhány éve megjelent könyv volt, amely felsorolja a katolikus hierarchia legfontosabb tagjait. Nyilvánvalóan Budapestről kölcsönözte valaki a bíborosnak, és nyilvánvalóan ugyanazon a csatornán keresztül juttatta be hozzá, amelyiken keresztül a bíboros vissza akarta küldeni. A könyvhöz mellékelve volt egy feljegyzés, amelyben a bíboros köszönetet mondott a külső személynek, aki a könyvet kölcsönözte neki, és néhány megjegyzést fűzött a felsorolás bizonyos részeihez. Egyik megjegyzés sem volt önmagában lényeges – csak dátumokhoz kapcsolódtak stb. A könyvben volt egy boríték is, némi pénzzel, és azzal a megjegyzéssel, hogy kéri, a pénzt fordítsák a szegények javára.”*⁵⁰⁴ Könyvet egyébként kaphatott a bíboros, de nem üzenetek álcázására. A képviselet vezetője Washington felé kénytelen volt elismerni, hogy *„a kommunikációs csatorna, amit a bíbo-*

502 NARA RG 59. General Records of the Department of State. Bureau of European Affairs, Office of Eastern European Affairs, Records Relating to Hungary 1941–1977, Entry A–1(5577), Lot 75 D 45, Box 11. IV. January–June 1964. Turner B. Shelton ideiglenes ügyvivő levele Harold C. Vedelerhez, az amerikai külügyminisztérium kelet-európai osztályának vezetőjéhez. Bp., 1964. június 4.

503 Uo. Box 11. IV. January–June 1964. Harold C. Vedeler levele Turner B. Shelton budapesti ügyvivőnek. Washington, 1964. június 10.

504 Uo. Box 11. Refugee Part Five, 1963. Turner B. Shelton ügyvivő levele Harold C. Vedelernek, 1962. december 27. (A képviselet vezetője megpróbálta kideríteni a kommunikációs csatorna működését. Kivették a pénzt és a bíboros feljegyzéseit, és miután a könyvet így „megtisztították”, újra becsomagolták az eredeti újságpapírba, majd visszatették oda, ahova a bíboros helyezte, és figyelték a takarítók minden lépését. A könyvet végül az egyik takarító el is vitte. Követték, és egy idős egyházi tisztviselőnek adta át a csomagot. *„Ha elvettük és elzártuk volna a könyvet, azonnal rájött volna a bíboros is, és a takarítószemélyzetnek ez a tagja is, hogy tisztában vagyunk azzal, mi folyik.”*)

ros használ a külvilág felé, működőképesebb, mint gondoltuk, és lehet, hogy régóta létezik”.⁵⁰⁵ Az incidenst követően szigorú óvintézkedéseket vezettek be, és éveken át árgus szemekkel figyelték a bíboros és a takarítószemélyzet közötti érintkezést. Arra is ügyeltek, ne hogy írásos üzenetváltásra kerülhessen sor, legalábbis ne a szemzetesen keresztül, mert annak tartalmát ellenőrizték, mielőtt a kukába öntötték volna.⁵⁰⁶

Bizonyos leplezett csatornák, ha módjával is, de valóban rendelkezésére álltak Mindszentynek, és időnként ki- és bejutottak üzenetek. A legkevésbé feltűnően König bíboros tudott közvetíteni, hiszen őt senki nem motozta meg, engedélye persze nem volt semmi ilyesmire. Amikor első, 1963. áprilisi budapesti utazását az emigráns magyar papság hírül vette, vele juttatták el üzenetüket Mindszentyhez: semmiképpen se utazzék Rómába, még a pápa személyes óhajára sem, mert ez ártana a magyar egyház ügyének.⁵⁰⁷ (Az üzenetet Zágón József preláthus jegyezte, így érthető, miért fogja Mindszenty bizalommal fogadni Zágont, amikor 1971-ben már a távozását előkészítő vatikáni megbízottként találkozik vele.) Ugyancsak König volt az, aki 1969 májusában eljuttatta Mindszenty levelét az egyesült államokbeli Indiana állam South Bend nevű városkájába, az ottani John Sabo (Szabó János) plébánosnak, akit a bíboros arra kért, hogy gondoskodjon emlékiratainak halála utáni megjelentetéséről.⁵⁰⁸ Ezzel a Szabóval már 1957 óta kapcsolatban állt, az ő révén jutott miseintenciákhoz és ezzel némi pénzbevételekhez. Az amerikaiak előtt titkolva, hasonló úton, azaz König révén érkezett az igenlő válasz. A konspirációban járatan főpapok akciójára persze fény derült, az amerikaiak hangot is adtak neheztelésüknek, ám azt végül megígérték, hogy az emlékiratokat – ami az ekkori levélváltások szerint már négy vagy hat kötetre rúgott – nem engedik magyar kézre jutni.⁵⁰⁹

505 Uo. Box 11. Refuge Part Five, 1963. Owen T. Jones ügyvivő levele Harold C. Vedelernek, 1963. január 10.

506 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Records Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 4. H. E. File, July–December 1968. Emlékeztető, 1968. október 25.

507 Матнѣ-Тотн András: A II. vatikáni zsinat és a magyar elbáritás. A Történeti Hivatalban fellelhető levéltári anyag alapján. Interneten: www.vallastudomany.hu/Members/matetoth/vtmtadocs/m-ta_II_vatikani_zsinat (letöltés: 2011. október 31.).

508 „Volna is kéréssem nagy bizalommal. Ezt a szerepet Spellman bíborosnak szántam. De ő elment [1967. december 2-án elhunyt]. Így ellátatlan Emlékirataim átvétele és kiadása ügye. Arra kérem, halálom után azonnal szíveskedjék átvenni, illetőleg kikérni a 4 kötetet és a legkedvezőbb vállalatnak adni honorárium-tárgyalás – több cég felhívása és ajánlata – után.” MMAL 31. dosszié, MFN 8574, L-3482. Mindszenty József levele Szabó János South Bend-i plébánoshoz. Kézírás, k. n. Tartalmilag azonos, 1969. május 13-ra datált tisztázata: NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 4. H. E. File, July–December 1970. Kézírtasos levél fotómásolata. Szövegét közölte SOMORJAI Ádám: Miért hagyta el Mindszenty az amerikai nagykövetséget? *Magyar Szemle*, Új Folyam XX (2011) 7–8. 46–58.

509 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 4. H. E. File July–December, 1970. Alfred Puhán nagykövet levele Richard T. Davies államtitkárnak. Bp., 1970. október 20.

„NEM AKAROK ITT MEGHALNI...”

Az idő múlásával Mindszenty egészségügyi panaszai is mind több gondot jelentettek vendéglátóinak, egyre gyakrabban került szóba megbetegedésének, esetleges halálának

a lehetősége. Egészségi állapota 1964 tavaszától romlani kezdett, 1965 nyarán már rohamosan. Légzőszervi problémái miatt a börtönben 1954-ben szerzett tuberkulózisa kiújulásától tartottak, ráadásul tüdővérzést kapott, csípőjét is fájlalta, a börtönben gumbottal összevert lábszárán az erek megdagadtak és fájdalmasan begyulladtak, mindezeket betetőzte egy fürdőszobai elcsúszás következtében megsérült lábujj gennyesedése.⁵¹⁰ A követség alkalmazottai félték a fertőzéstől, ezért az orvos korlátozta a főpap mozgását és a vele való érintkezést, sőt azt is megtiltotta, hogy áldoztasson. Félő

Az amerikai követségi feljegyzésben csak „Vendégként” emlegetett Mindszenty József garatmintáit – némi álcázás és biztonsági előírás mellett – havonta Bécsbe vitték vizsgálatra

volt, hogy egy esetleges kórházi vizsgálat megszakíthatja a menedéket, hiszen értesíteni kellene a magyar hatóságokat; a bíboros talán el se fogadná a kezelést. Ha állandó ápolásra szorulna, a 4. emeletet rendezték volna be számára, kórházi ágygal, életmentő berendezésekkel.⁵¹¹ Ezt a javaslatot azonban *ad acta* tették, mivel „a bíborosnak az lenne a benyomása, hogy az USA kormánya örökre biztosítani kívánja számára a követségen való tartózkodást, a Vatikán döntésétől függetlenül”.⁵¹² Pedig már a felújítás költségterve is elkészült.

Felmerült, hogy szükség esetén miként lehetne Mindszentyt légi úton evakuálni és a wiesbadeni amerikai katonai kórházban elhelyezni, de a helyzet általában is igényelte egy vészforgatókönyv elkészítését.⁵¹³ A kezelőorvos leszögezte: „Úgy gondolom, hogy a páciens jelenlegi állapota, habár most nem sürgősségi jellegű, komoly megfontolást és meg-

510 NARA RG 59 General Records of the Department of State, Bureau of European Affairs, Office of Eastern European Affairs. Records Relating to Hungary, 1941–1977. Entry A–1(5577), Lot 75 D 45, Box 11. July 1, 1964–July 31, 1965. Dr. Lynsky feljegyzése Richard W. Tims ideiglenes ügyvivő részére. 1964. október 29.; MNL OL XIX–A–21–e–0022–5/b/1965. 4. ő. e. 28. d. Az ÁEH előterjesztése az MSZMP PB részére a Mindszenty-kérdéssel kapcsolatban. Bp., 1965. szeptember 10.

511 NARA RG 59 General Records of the Department of State, Bureau of European Affairs, Office of Eastern European Affairs. Records Relating to Hungary, 1941–1977. Entry A–1(5577), Lot 75 D 45, Box 11. IV. January–June 1964. Owen T. Jones ügyvivő levele Harold C. Vedelernek. Bp., 1964. február 4.

512 Uo. Box 11. IV. January–June 1964. Harold C. Vedeler levele Owen T. Jones budapesti ügyvivőnek. Washington, 1964. június 3.

513 Uo. Box 11. V. July 1, 1964–July 31, 1965. Richard W. Tims ideiglenes ügyvivő 1964. október 31-i és november 5-i levele levele Robert M. McKisson részére.

*beszélést tesz indokolttá (amelynek részese mind a páciens, mind a magyar, mind az amerikai kormány) a jövőbeni orvosi lépésekkel kapcsolatban akkor, ha egy olyan krízis állna elő, amit nem lehet megfelelően kezelni azokkal a korlátozott orvosi felszerelésekkel, amelyek hozzáférhetőek a számunkra.”*⁵¹⁴

Az amerikaiak a legrosszabbra is felkészültek. Részletes útmutatót készítettek a teendőkről – ha bekövetkezne –, amelyben egyebek mellett kitértek az értesítendőők körére (az amerikai és a magyar külügyminisztérium, a bíboros nővérei, a Vatikán, a püspöki kar), az orvosi ellátás és utolsó kenet biztosítására, a bíboros holttestének agnoszkálására (külső emberek nem láthatják, csak az értesített személyek). Evidencia, mégis megrázó a szikár mondat: *a menedék a bíboros halálával véget ér*. A holttestet már csak annak adhatják ki, akinek a személyéhez a magyar kormány hozzájárul. Ezért nyitott maradt, hogy hová szállítsák majd a bíboros földi maradványait, és nem tartották elképzelhetetlennek, hogy a magyar hatóságok – tömegüntetésektől tartva vagy mert a bíborost elhunyt „bűnözőként” kezelnék – nem engedélyezik a holttest kiadását a nővéreknek vagy az egyház képviselőinek.⁵¹⁵ Később azt is átgondolták: amennyiben a bíboros halála „olyan” körülmények között következik be, hogy a halál okának megismertetése politikai kérdéssé válhat, akkor boncolást kell elvégezni, lehetőleg amerikai katonaoorvossal, de magyar patológus jelenlétében.⁵¹⁶

1965. augusztus 28-án a budapesti amerikai ügyvivő hivatalosan is tájékoztatta a magyar külügyminisztériumot Mindszenty megbetegedéséről és életveszélyes állapotáról. Kérésére a magyar hatóságok engedélyezték négy amerikai orvos beutazását.⁵¹⁷ Péter János külügyminiszter még aznap kérte az MSZMP Politikai Bizottságának hozzájárulá-

Laborjelentés a törökbálinti tüdőklinikáról, 1966. március 21.
A tbc-baktérium mikrobiológiai vizsgálati eredménye negatív.
A mintát más neve alatt küldték be

514 Uo. Box 11. V. July 1, 1964–July 31, 1965. Dr. Lynsky regionális tisztiorvos feljegyzése Richard W. Tims ideiglenes ügyvivő részére, Belgrád, 1964. október 29.

515 Uo. Box 11. V. July 1, 1964–July 31, 1965. és NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 2. SOC 12 – Mindszenty 1964. „Útmutató – felhasználandó akkor, ha Mindszenty bíboros halálán van, vagy meghal a budapesti amerikai követségen.” 1964. szeptember 25. (1962-ben már készült egy hasonló szükséghelyzeti terv.)

516 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Records Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 4. H. E. File, July–December 1968. Emlékeztető függeléké boncolással kapcsolatban, 1968. december 26.

517 MNL OL XIX-A-21-e-0022-5/b/1965. 4. ö. e. 28. d. Az ÁEH előterjesztése az MSZMP PB részére a Mindszenty-kérdéssel kapcsolatban. Bp., 1965. szeptember 10.

sát a helyzetből adódó lehetséges eljárásokhoz. Előterjesztésében már a temetés részleteivel is foglalkozott: „a lehető legminimálisabb ceremóniával Csehimindszentben kell eltemetni.”⁵¹⁸ A búcsúszertartás helyszínét illetően tehát alaptalan volt az amerikai aggodalom, magyar részről semmi olyasmit nem terveztek, ami az elhunyt emlékét meggyalázta volna. Amennyiben a követség épületén kívüli kórházban kellett volna a bíborost ápolni, arra az időre – a tárgyalásokon sokat ismételtetett – hatályos büntetés végrehajtásának felfüggesztését javasolta a külügyminiszter, de a „nagyvonalúság” már nem vonatkozott egy esetleges külföldi intézmény igénybevételére. (Erre csak a párt Politikai Bizottsága feltételeinek teljesülése után kerülhetett volna sor.) A Politikai Bizottság a javaslatot megtárgyalta, de a döntést elnapolta. Amikor szeptemberben ismét visszatért a kérdésre, Kádár János négy pontban összegezte a megoldandó kérdéseket: 1. a pápa által garantált szilencium, 2. eljárási kegyelem (az erről szóló hírnek, akármilyen rövidnek is – „a 11. oldalon a sportrovat mellett” –, de meg kell jelennie a sajtóban), 3. érseki tisztség, 4. egyeztetett kommunikáció.⁵¹⁹ Az érseki tisztséget illetően a politikusok kompromisszumkészebbnek mutatkoztak és nem ragaszkodtak ahhoz, hogy Mindszenty lemondjon esztergomi érseki címéről.⁵²⁰ Az apparátus ugyanis időközben felkutatott egy precedenst arra, miként kezelte a Szentszék egy kellemetlenné vált főpap kiváltotta helyzetet: Pedro Segura y Sáenz bíboros, Toledo érseke és Spanyolország primása 1931-ben, a második köztársaság kikiáltását követően monarchiapárti pásztorlevelet bocsátott ki, amit az új hatalom provokációnak tekintett. A primás két hónap leforgása alatt első egyházi méltóságból száműzött lett, majd lemondott méltóságáról és éveken át kúriai bíborosként élt. Karrierje akkor vett újabb fordulatot, amikor XI. Piusz 1937-ben Sevilla érsekévé nevezte ki. Működését azonban újabb konfliktusok sora szegélyezte, végül XII. Piusz pápa 1954-ben utódlási joggal címzetes érseket nevezett ki mellé, aki „sede plena” kormányozta az egyházmegyét. A bíborost tehát nem mondatta le, de hivatalát „betegségére való tekintettel” már soha többet nem tudta ellátni. Ez a modell akár Mindszenty esetében is járható lett volna.

Párhuzamosan a budapesti egyeztetésekkel, Washingtonban, a State Departmentben is informálták Radványi János ügyvivőt a bíboros állapotáról, mégpedig a laboreredményekig lemenő részletességgel. Először 1965. szeptember 4-én, majd folytatólagosan több alkalommal is.⁵²¹ A tárgyalásra amerikai kezdeményezésre került sor, s ez

518 MNL OL XIX-A-21-e-0022-5/c/1965. 5. ő. e. 28. d. és MNL OL M-KS 288. f. 5/373. ő. e. 120. fol. Péter János külügyminiszter előterjesztése az MSZMP PB-nek. Bp., 1965. augusztus 28. Tárgy: Mindszenti [sic!] betegségével kapcsolatos eljárás. Szövegét lásd *Mindszenty és a hatalom* i. m. 111.

519 MNL OL M-KS 288. f. 5/374. ő. e. 21. fol. Jegyzőkönyv az MSZMP PB 1965. szeptember 14-én megtartott üléséről. Közölte SZABÓ Csaba: *A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években* i. m. 2005. 283.

520 MNL OL M-KS 288. f. 5/374. ő. e. 56. fol. Jegyzőkönyv az MSZMP PB 1965. szeptember 14-én megtartott üléséről – az ÁEH és az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztályának közös előterjesztése a PB-hez a Mindszenty-kérdéssel kapcsolatban. 1965. szeptember 10. Szövegét lásd *Mindszenty és a hatalom* i. m. 112–114:114., újabban SZABÓ Csaba: *A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években* i. m. 285–286:286.

521 MNL OL XIX-A-21-e-004-51/1965. 10. ő. e. 28. d. Másolat a washingtoni követség 1965. szeptember 6-án kelt, 415/szig. titk. jelentéséről. Tárgy: a State Department közlései Mindszenty betegsége ügyében; MNL OL XIX-A-21-e-004-51/a/1965. 11. ő. e. 28. d. Másolat a washingtoni követség 1965. október 13-án kelt 455/a/szig. titk. sz. jelentéséről.

zel formálisan megbukott az a koncepció, hogy a Mindszenty-kérdés kizárólag a magyar kormány és a Szentszék ügye. A Vatikán, átérezve a kérdés emberi oldalát, ugyancsak nagyobb hajlandóságot mutatott a megoldás felgyorsítására, és Casaroli szentszéki megbízott azt jelezte a római magyar nagykövetnek, hogy bár sok reményt nem fűz hozzá, mégis megkísérelné Mindszentyt újból meggyőzni a külföldre távozás szükségességéről.

Amikor Casaroli 1965. június 14. és 21. között Rómában újfent hivatalosan találkozott a magyar kormány képviselőivel, az egy éve aláírt részleges megállapodás végrehajtásának kiértékelése és a diplomáciai kapcsolat újrafelvételének lehetősége mellett a Mindszenty-kérdés eltörpült. Csak annyiban érintették, hogy a kormány megbízottak kifogásolták és „szerencsétlen lépés”-nek minősítették König bécsi érsek újabb látogatását Mindszenty-nél, egyebekben mindkét fél megismételte változatlan álláspontját. Casaroli szerint a korábbinál még lehetetlenebb a helyzet, amire a magyar fél egykedvűen reagált: *„Ha a Szentszék és az amerikai kormány nem akarják megoldani, akkor nekünk nem fűződik különösebb érdekünk a megoldáshoz.”*⁵²²

A bíboros romló egészségi állapotáról szóló hírek miatt azonban Casaroli – ezúttal a fiatal Gabriele Montalvo tanácsos kíséretében – 1965. szeptember 13-án, meglehetősen előkészítetlenül ismét Budapestre érkezett. Ez volt az első és az utolsó alkalom, amikor Casaroli látogatásának középpontjában kizárólag Mindszenty állt. Azzal a feltevessel érkezett, hogy sürgősen, akár néhány nap alatt megoldást kell találni a Mindszenty-ügy rendezésére, mert a bíboros egészsége megroppant. Az Egyesült Államok új budapesti ügyvivője, a katolikus Elim O'Shaughnessy nem is titkolta Casaroli előtt aggodalmát: kellemetlen lenne, ha Mindszenty a követségen találna meghalni. Az orvosi szakvélemény ugyanis minden kétséget kizáróan megállapította, hogy Mindszenty Józsefnek tüdőtuberkulózisa van, amivel a kardinálist házi őrizete alatt már kezelték. A súlyos betegség komoly aggodalomra adott okot, Casaroli viszont a bíborost a vártnál sokkal jobb állapotban és megszokott „harcias” kedélyállapotában találta. Távozása után – az orvosok véleményével ellentétben – meg is állapította, hogy *„a bíboros betegsége nem komoly, a szituáció nem sürgető.”*⁵²³ Így lényegében visszalépett a Mindszenty-ügyről folytatandó érdemi tárgyalástól. Azt persze elmondta Mindszentynek, hogy a pápa szerint a bíboros betegsége elvételadás nélküli alkalmat adott ügyének méltó és igazságos megoldására, és külföldi klinikai kezelést javasolt.⁵²⁴

522 MNL OL XIX-A-21-e-VI. dosszié-0022-3/i/1965. 30. d. Emlékeztető a Magyar Kormány és a Szentszék megbízottai között 1965. június 14–21., Rómában folytatott tárgyalásról. Bp., 1965. június 24. 22. old.

523 NARA RG 59. General Records of the Department of State. Bureau of European Affairs, Office of Eastern European Affairs, Records Relating to Hungary 1941–1971. Entry A-1(5577), Lot 75 D 45, Box 12. Emlékeztető a magyar külügyminisztériumban tartott megbeszélésről, 1965. szeptember 22. Résztvevők: Szilágyi Béla külügyminiszter-helyettes, Házi Vencel főosztályvezető, Elim O'Shaughnessy budapesti amerikai ügyvivő, Richard W. Tims követségi tanácsos. Hasonló tartalom: MNL OL XIX-A-21-e-VII. dosszié-0022-5/f/1965. 30. d. Feljegyzés a Magyar Kormány és a Vatikán megbízottai közötti tárgyalás második napjáról, 1965. szeptember 15.

524 Agostino CASAROLI: *A türelem vértanúsága* i. m. 146–147.

Mindszenty nem vitatta az egészségi állapotában rejlő lehetőséget, de nem tulajdonított különösebb fontosságot betegségének és a nehézségeknek, amelyeket vendéglátóinak okozott, legfeljebb a többletköltségek nyugtalanították. Ismételten leszögezte: amíg feltételei nem teljesülnek, marad. A legkisebb elégtételt sem volt hajlandó megadni a magyar kommunista rezsimnek, bár a harchoz sokszor már gyengének érezte magát. „*Künn kellene lennem, bevetni magam. De én már eltemetett és elűtő ember vagyok. Remorsus sum mundo, praeprimis superioribus. [Eltávolodtam a világtól, különösen a felsőbbbségtől.] Nem akarok itt meghalni, de föltételeim [vannak]*” – kesergett.⁵²⁵ Hozzá tartozóit tekintve a bíborosnak jelentős életkilátásai voltak, hiszen közeli rokonai között többen megérték a 90 év fölötti kort. Nem meglepő, hogy az egyeztetések ezúttal is nehézkesen haladtak. Casaroli szeretett volna Péter János külügyminiszterrel találkozni, de ő ezekben a napokban külföldön tartózkodott. Prantner József, az ÁEH miniszteri rangban lévő elnöke fogadta ugyan, viszont neki nem mondott semmi újat Mindszenty távozásáról. Ráadásul, a temetésre készülődők nem kis bosszúságára, az életveszély három hét alatt elmúlt és Mindszenty – a betegség súlyosságához képest – meglehetősen gyorsan, a következő év elejére felépült. Szinte tapintható a dokumentumokban a kormányok csalódása, hogy az ügy mégsem „oldódott meg”.

A KÖVETCSERE

Az egészségügyi krízis elmúlása után Mindszenty az amerikai elnökhöz 1966. július 22-én intézett egyik újabb levelében maga tette fel a kérdést: mi lehet ügyének megoldása a jelen helyzetben? „*Nem fogadhatom el a száműzetést szülőhelyemre – kezdte válaszának kifejtését. – Ahogy az elhunyt Stepinac bíboros esete is tanúsítja, ez gyakorlatilag házi őrizet lenne helyben lakó rendőrökkel és a rokonok zaklatásával. Kolostorba sem vonulhatok: ezek 99%-át megszüntették, a bent lakókat deportálták, az ingatlanokat elkobozták. [...] És hogyan hagyhatnám el Magyarországot, ha nem teljesítették a távozásom áraként szabott feltételeimet és a Vatikán feltételeit? Egy ilyen lépés értelmetlenné és nevetségessé tenné tanúságtételemet, amelyet a tizenennyolc évi bebörtönzés és menedék jelentett, és Kádár, valamint törvénytelen rendszere győzelmét jelentené. Sőt mi több, sem Magyarországon, sem Nyugaton nem lehetnék »szabad«, eleven tiltakozás, mint amilyen mostanáig a börtönben vagy a menedékben voltam. Továbbá tiszteletlenül megfeledekznék a Szentatya velem kapcsolatos álláspontjáról. Nem kérhetek kegyelmet a rendszertől, hazám halálos ellenségétől. Érvem ma is az, hogy lehetek ugyan a rendszer üldözött foglya, de lekötelezettje nem leszek.*”⁵²⁶ Ez a maradás credója volt.

525 MINDSZENTY József: *Napi jegyzetek* i. m. 403. 1966. március 6-ai bejegyzés.

526 NARA RG 59. General Records of the Department of State. Central Foreign Policy Files 1964–66. Box 3222. SOC 12–1. 1/1/65. HUNG. Mindszenty levele Johnson elnökhöz. 1966. július 22. Közli SOMORJAI Ádám: *Mindszenty bíboros követségi levelei az Egyesült Államok elnökeihez 1956–1971 i. m. 284–287:286. (magyarul), 732–734:734. (angolul).*

NEMZETKÖZI ENYHÜLÉS VS. SZEMBENÁLLÁS

Az 1964-es részleges megállapodás óta nem csökkentek a Mindszenty-ügy megoldásának nehézségei. Budapest feltételei és Róma lehetőségei tisztázódtak ugyan, de a közöttük lévő távolság továbbra is áthidalhatatlannak tűnt, különösen a szilencium és a politikai aktivitástól való tartózkodás kérdésében. Bár ésszerűnek látszott a magyar kormány igénye, hogy a bíboros ne folytasson majd „háborút” a magyar rezsim ellen, erre a Szentszék a primás legcsekélyebb együttműködése nélkül – egyelőre – nem kívánt garanciát adni. Indokai ismertek, és talán attól is tartott, a feltételt ebben a merev formában eleve nem tudná betartatni. Ugyanakkor Rómának sem állt érdekében, hogy Mindszenty bármilyen politikai vagy egyházpolitikai tevékenységet fejtsen ki, és azzal a magyar katolikus egyház helyzetét nehezítse, ürügyet adva az állam megszorító lépéseihez. Másfelől a bíboros fizikai jelenléte olyan tényezőt jelentett, amivel a magyar kormánynak – tetszett, nem tetszett – továbbra is számolni kellett a magyar–szentszéki tárgyalások során, miközben azért az idő neki dolgozott. Ahogy öregedett a bíboros, úgy vált egyre veszélytelenebbé. Ennek jeleit az amerikaiak is érzékelték, az egyik tisztviselő meg is jegyezte, hogy a bíboros levelei egyre „értelmezhetlenebbek”.⁵²⁷

Pedig nagyon is érthetőek voltak. Mindszenty írásaiból és minden megnyilatkozásából egy erős nemzeti küldetéstudattal bíró főpap portréja rajzolódik ki, aki azért harcol, hogy győzelemre vigye a szabadság és az igazság eszméjét hazája ellenségei felett. Ez a küldetéstudat táplálta hazafias elkötelezettségét és a magyar népért vállalt felelősségét. Nem hallgathatjuk el, hogy ez a küldetéstudat esetenként meggondolatlan, sőt önmagában döbbenetes sorokat is leírat vele, mint például azt, hogy egy „vietnami bűntetőháború elfogadható, és morális alapon indokolt” lenne a Kádár-rendszer ellen is „a szörnyű népiirtás és a szerződés-

Lyndon B. Johnson amerikai elnök látogatása a Vatikánban, 1967. VI. Pál pápa tárgyalásos úton kívánta a vietnami helyzet megoldását, a béke megteremtését

527 „It seems to me the letters of the Cardinal are becoming more unintelligible.” NARA RG 59. General Records of the Department of State. Bureau of European Affairs, Office of Eastern European Affairs, Records Relating to Hungary 1941–1977, Entry A–1(5577), Lot 75 D 45, Box 11. July 1, 1964–July 31, 1965. Kézírással rátűzve Elim O’Shaughnessy ügyvivő 1965. május 22-i levelére. (Emögött Mindszenty bíboros 1965. május 19-ei levele Lyndon B. Johnson elnökhöz, a kritikus megjegyzést nyilván e levél tartalma váltotta ki.)

sek nyílt megszegése miatt”.⁵²⁸ Mindszenty szavait nemigen lehet másként értelmezni, mint hogy elfogadta a háborút a kommunizmus legyőzésének eszközéül, és a hazáját megszálló szovjetek és zsoldosaik ellen megengedhetőnek vélte. Lehet-e, erkölcsileg megengedett-e a kommunizmussal való szembenállást egészen a háború igenléséig elvinni? Megfelel ez vajon a keresztény tanításoknak? Átgondolta-e, hogy akármilyen háborút vívtak a történelem folyamán Krisztus vagy a szabadság, egyenlőség és testvériség nevében, a kényszerrel közvetített erény és szabadság útját mindig halál övezte?⁵²⁹ Vajon olyan történelmi helyzet volt ez, amikor végképp nem adatott más választás, és a szabadságért akár a halált is vállalni kellett? Egy magasabb rendűnek vélt „szent cél” nevében háborút idézni saját nemzetemre a gyűlölt politikai ellenfeleim miatt? Ilyen szélsőségesen inkább forradalmi utópisták vagy millenarista eretnekek gondolkodtak – vagy a bezárkózottan élő, ismerethiánnyal és az öregkor törvényszerű velejáróival küszködő elhivatottak. Az ember, a humánus, a kultúra tisztelete nem lehet kevésbé erős, mint akár egyetlen emberáldozat, eszmei és materiális értékek pusztulása árán egy politikai rendszer elsöprésének vágya. Mindszenty nem háborúért, hanem szabadságért kiáltott, de nem mérte fel, hogy ez mi mindennel járhat. Nem volt sem dörzsölt, sem agyafúrt politikus, őt az istentelen kommunizmus elleni harc küldetészerű, nemes ügye vezérelte. Egyetlen percig nem kételkedett abban, hogy a kommunista rezsim materialista ateizmusa halálos a hit számára, a híveknek pedig ellent kell állniuk minden erejükkel. Az ő szívében a kommunista ideológia iránti gyűlölet és a haza iránti hűség tökéletesen egybe forrt.

Nyilván újra kellett gondolni a szempontokat és a lehetőségeket. Ha voltak is vérmes remények, hogy esetleg VI. Pál pápa és Johnson amerikai elnök 1965. október 4-ei, az ENSZ-ülésszak apropóján létrejött találkozása alkalmával perfektuálható lenne Mindszenty kiutazása az amerikai követségről,⁵³⁰ azokat gyorsan felülírta a realitás, és a megoldás semmivel nem került közelebb. Nem volt ugyanis sürgős senkinek, legkevésbé a magyar félnek, de Casaroli aktivitása is alábbhagyott, belátván, hogy Mindszenty esetleges római jelenléte és tevékenysége az Apostoli Szentszék felelősségére „hátrány vagy egyenesen konfliktus forrása lenne”.⁵³¹ Mindszenty folyamatosan ízelgette a távozás

528 A vonatkozó eredeti részlet: „Not a U Thant guest and shameful comedy in Budapest and Western support is necessary, but on moral basis because of the crass genocide and open breach of treaties a Vietnam punishing action would be convenient and justified.” Mindszenty bíboros levele Johnson amerikai elnökhöz. Budapest, 1965. március 21. Több helyütt megtalálható, például NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 3. SOC 12 Cardinal File, Jan–Sept 1965. Közli SOMORJAI Ádám: *Mindszenty bíboros követségi levelei az Egyesült Államok elnökeihez 1956–1971 i. m.* 275. (magyarul), 714. (angolul).

529 Tzvetan TODOROV: *A rossz emlékezete, a jó kísértése. Mérlegen a XX. század.* Napvilág Kiadó, Bp., 2005. 314. skk.

530 Elim O’Shaughnessy amerikai ügyvivő a magyar külügyminisztérium munkatársait arról tájékoztatta, hogy a találkozónapirendjén lesz a bíboros menedéki helyzete, de ez végül elmaradt. Lásd BORHI László: *Magyar–amerikai kapcsolatok 1945–1989 i. m.* 449.; Vö.: SOMORJAI Ádám: *Pax et iustitia osculabuntur? Mindszenty bíboros és az igazság Kelet-Közép-Európában.* Magyar Szemle, Új Folyam XIX (2010) 3–4. 176–183.

531 SOMORJAI Ádám: *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty III/1. Documenta 1963–1966 i. m.* 102. A. Casaroli jelentése A. G. Cicognani bíboros államtitkárnak, 1964. április 18-án.

VI. Pál pápa 1965. október 4-én egy teljes napot töltött New Yorkban, és az ENSZ Közgyűlése előtt tartott beszédében szót emelt a világbéke mellett

gondolatát, König 1967. nyári látogatása után már abba is belement, hogy végső megoldásként a bécsi Pázmáneumban telepedik le, de még távolról sem szánta rá magát. Ismételtette VI. Pál pápa üzenetét, hogy csak akkor megy, ha akar, de ez a pillanat még nem következett el.⁵³²

Mindszenty menedéki pozícióját leginkább a politikai enyhülés veszélyeztette. Hiszen ahogy „langyosodott” a szemben álló politikai erők hidegháborúja, úgy normalizálódott lassacskán a magyar–amerikai viszony. Ennek egyik jeleként Washington 1966. november 28-án a budapesti képvisletét – a térség országai közül utolsóként, de egy időben a szófiaival – nagykövetségi szintre emelte, és az addigi ügyvivők helyébe nagykövetet nevezett ki. A tagadhatatlan kényelmetlenségen kívül a „Vendég” immár nem okozott különösebb akadályt a két ország kapcsolatában, de sorsa újabb fordulópont-hoz ért. A legmagasabb szintű diplomáciai kapcsolat mellett ugyanis nemigen volt hihe-tő az amerikai közvélemény szemében Mindszenty életének közvetlen veszélyeztetett-sége. A „szocialista éberség” azonban nem csökkent, sőt a nagykövetség épületét megfi-gyelő rendőrök számát kettőről négyre emelték. Ez idő tájt Rómában páratlan esemény-

532 MINDSZENTY József: *Napi jegyzetek* i. m. 423. 1967. május 7-ei bejegyzés. „Megállapodtunk: invitatio per Viennam: si vis” [meghívás a bécsi érseken keresztül: ha akarod]. Ekkoriban merült fel először a Pázmáneum mint lehetséges külföldi lakóhely: uo. 426. 1967. június 23-ai bejegyzés. König „hozta a Szentatya meghívását, si vis” [ha akarod].

re került sor: bár a Szovjetunió és az Apostoli Szentszék között ötven éve semmiféle diplomáciai vagy egyéb hivatalos kapcsolat nem volt, VI. Pál pápa 1966. április 27-én Andrej Gromiko szovjet külügyminisztert, majd 1967. január 30-án Nyikolaj Podgornij szovjet államelnököt privát kihallgatáson fogadta. Egy kommunista állam vezetője először találkozott a pápával (aki a láncdohányos Podgornijt még cigarettával is megkínálta, holott a hamutartókat már évek óta számúzta környezetéből). Nem dönthetjük el, hogy ez politikai áttörés volt vagy sem, de az bizonyos, hogy a pápa a Kelet–Nyugat ellentétének oldódását a katolikus egyház kelet- és közép-európai helyzetének javítására próbálta felhasználni, amivel az ideológiák kibékíthetetlen ellentéte ellenére is az Ostpolitik visszafordíthatatlansága mellett kötelezte el magát.

Mindszenty majdnem meghiúsította a küszöbönálló nagykövetséget, mert annak hírére úgy döntött: feladja magát a magyar hatóságoknak. Nem hirtelen elhatározásról volt szó, már 1964 májusában említette ebbéli szándékát az őt felkereső Casarolinak. Az enyhülési politikát ugyanis Mindszenty óriási tévedésnek, a Kádár-kormánynak nyújtott bárminemű segítséget a magyar nemzet elárulásának tekintette. A kapcsolatok nagykövetségi szintre emelését a jogtalan magyar rendszer törvényesítésének fogta fel, ezért eltökélte, hogy ennek bekövetkeztekor nem marad többé az épületben.⁵³³ Már 1962 végén, amikor Horace G. Torbert ügyvivő visszatért az Egyesült Államokba, attól tartott, hogy helyére akkreditált követ érkezik, de csak újabb ügyvivő, Owen T. Jones vette át a posztot. Azzal a bíboros már rég tisztában volt, hogy az amerikai jogrendszer nem ismeri a menedékjogot, sőt még a humanitárius okokból adható menedék is igen ritka volt. A követség demonstratív elhagyásával ismét magára irányította volna a világ figyelmét, hiszen a hivatalos magyar állásfoglalás változatlan maradt: Mindszentyre, ha távozik a követségről, törvényes felelősségre vonás vár. A magyar szervek hozzáállása így tulajdonképpen jól is jött a menedéki helyzet fenntartásának argumentációjához.

„...MARADJON A KÖVETSÉGEN”

A bíboros szándéka komoly fejtörést okozott a szentszéki, az amerikai és a magyar diplomáciának. A három fél szabályos csapatjátékára volt szükség ahhoz, hogy elkerüljék a botrányt, és vele a nagykövetségre meghiúsulását. Már-már mulatságos a forrásokat olvasva, ahogy a vezető magyar politikusok azon törik a fejüket, miként kerüljék el Mindszenty évek óta beígért letartóztatását, ha a tárgyalások előtt tényleg kísétálna

533 SOMORJAI Ádám: *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty III/1. Documenta 1963–1966* i. m. 93–94. A. Casaroli jelentése A. G. Cicognani bíboros államtitkárnak, 1964. április 18-án. A bíboros szándékáról az amerikai források is tudnak, de akkor erről még nem kívánták a Szentszéket tájékoztatni, lásd például NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 5. Mindszenty Negotiation, March–April, 1964. Emlékeztető megbeszélésről, 1964. április 6.

a követségről, és ezt presztízavesztés nélkül hogyan magyarázzák meg a közvéleménynek. Az új büntető törvénykönyv rendelkezése értelmében ugyanis az 1961. évi V. törvény hatályba lépése előtt kiszabott valamennyi életfogytig tartó börtönbüntetést 15 évi szabadságvesztésként kellett végrehajtani. Az ilyen elítéltet azonban feltételesen sem lehetett szabadon bocsátani.⁵³⁴ Mindszenty esetében ez azt jelentette, hogy a 15 évre átkonvertált életfogytiglani szabadságvesztés-büntetésből 7 évet nem töltött le. Végül arra jutottak, hogy újra közölték a Vatikánnal: Mindszenty lemondása helyett beérik azzal, hogy az esztergomi főegyházmegye élére a Szentszék nevezzen ki egy érseki vagy püspöki rangú apostoli kormányzót, viszont a többi feltételhez, köztük a már ismert hallgatási garanciához ragaszkodnak.⁵³⁵ 1967. szeptember–októberben újabb egyeztetésekre került sor. Casaroli érsek – akit időközben a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációja (a hivatal neve 1968. január 1-jétől az Egyházi Közügyek Tanácsa) titkárává léptettek elő – Rómában a magyar nagykövettel tárgyalt, mialatt König érsek ismét fellekereste Mindszentyt. Casaroli azért volt aggályos, mert Mindszenty korábban már kijelentette neki, hogy *„politikai lépései nem tartoznak a Vatikánra, ezeknek egyházi szempontból szerepe nincs, csupán az általa képviselt – a Vatikán által nem osztott – politikai véleménynek, amely a régi alkotmányban a hercegprímásnak biztosított jogokon alapul”*.⁵³⁶ A primási méltósághoz fűződő kettős, egyházjogi és közjogi tartalom ily éles különválasztása és elhatárolása rejti Mindszenty drámáját: az egyik az Anyaszentegyházhoz kötötte, a másik a magyar nemzethez. Casaroli a helyzet kívánta gyors megoldáshoz tehetetlennek, pontosabban kevésnek érezte magát, és ezért javasolta a pápának, hogy ismét König bíboros érseket küldje el sürgősen Budapestre. Egyrészt azért, hogy megismerje Mindszenty elképzeléseit, másrészt azért, hogy rábeszélje a garanciális feltételek elfogadására és vállalására, amint az Beran prágai érsek esetében is történt.

König bíboros szerepe így az első, 1963-ban tett, még magánjellegűnek minősített útjához képest jócskán felértékelődött, Casaroli ugyanis 1965 szeptembere után többet nem járt személyesen Mindszenty-nél (Magyarországon is csak 1973 májusában legközelebb), König azonban rendszeres látogatójává vált, amiért a magyar szervek nehezteltek, de nemigen tehettek ellene semmit, mivel a bécsi bíboros ekkor már diplomata-

534 A fő szabály a korábbi jogszabályok alapulvétele volt, de akadt néhány kivétel. Ilyen kivétel volt az életfogytig tartó szabadságvesztés vonatkozásában (akkor börtönnek hívták, az 1950. évi büntető törvénykönyv általános része és a hatályba léptető jogszabály ugyanis börtönre változtatta át a korábban kiszabott fegyházat és kényszermunkát). „6. §. (1) A jogerősen kiszabott életfogytig tartó börtönt tizenöt évi szabadságvesztésként kell végrehajtani. (2) Az Elnöki Tanács által halálbüntetés helyett kegyelemből életfogytig tartó börtönre átváltottatott büntetést húszévi szabadságvesztésként kell végrehajtani. (3) Az (1) bekezdésben foglalt rendelkezés alapján végrehajtandó szabadságvesztést töltő elítéltet feltételes szabadságra bocsátani nem lehet. A (2) bekezdés esetében az elítélt csak akkor bocsátható feltételes szabadságra, ha büntetéséből tizenöt évet már letöltött.” Vö.: MNL OL XIX–A–21–e/0022–3/0/1971. „Párthatározatok 1957–1988”, 3. d. 89. tétel. Kiegészítő tájékoztató a Központi Bizottságnak a Mindszenty ügyhöz és az 1957. évi pápai dekrétumokhoz, 12. pont. Tárgyalta az MSZMP PB 1971. július 27-ei ülése.

535 Mindszenty és a hatalom i. m. 120–122. MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztály. Javaslat a Politikai Bizottságnak. Bp., 1967. szeptember 25.

536 XIX–A–21–e–0022–7/d/1967. 4. ö. e. 28. d. Szilágyi Béla külügyminiszter-helyettes összefoglalója a római nagykövetség jelentései alapján. Bp., 1967. szeptember 29.

útlevéllel rendelkezett, így vízum nélkül utazgathatott. Legutóbb, 1967. június 23-án VI. Pál pápa személyes levelét és meghívását hozta Mindszentynek, hogy utazzon Rómába a Jubileumi Szentév alkalmából, de az invitáláson túlmenően semmilyen nyomást nem gyakorolt rá. Mindszenty ekkor értesült véletlenül Königtől az új amerikai nagykövet közeli kinevezéséről. A hír váratlanul érte, reagálásul habozás nélkül be akarta váltani fogadkozását, hogy ebben az esetben saját elhatározásából – a Vatikánnal sem konzultálva – távozik a követségről, függetlenül lépése következményeitől.⁵³⁷

Mindszenty vakmerő terve világgraszoló kínos botrányra fenyegetett, amit a bíboros kivételével mindenki el akart kerülni. Mivel Mindszenty nem fogoly, hanem vendég volt, az amerikaiak nem tudták volna megakadályozni, hogy kimenjen az épületből – és erre Richard W. Tims ügyvivő felhívta Szilágyi Béla külügyminiszter-helyettes figyelmét. Ez esetben az Egyesült Államok kormánya egy úgynevezett tényközleményt tett volna közzé. Szilágyi azért aggódott, hogy a sajtó idő előtt megneszeli, mire készül Mindszenty, ezért rákérdezett: van-e módja bárkivel kiüzenni. Tims válasza nemleges volt, a *„magyar takarítónőkön kívül kizárólag amerikaiakkal érintkezik, de a takarítónőknek nem szabad beszélniük vele”*.⁵³⁸

A helyzet megoldása kétségtelenül König érsek érdeme, aki Cicognani bíboros államtitkár felkérésére 1967. október 5-én, 1963 óta immár hetedszer érkezett Budapestre. Hozzáállását – és vele Mindszenty és a Vatikán felfogása közötti óriási távolságot – egyik nyilatkozata árulja el, amelyet szeptember 7-én a kanadai Montrealban adott: *„többre mennek az egyházak, ha megkeresik létezésük és működésük módjait a kommunista kormányzatok alatt, mint ha azzal vesztegetik az idejüket, hogy azok támadására keressenek alkalmat.”*⁵³⁹ König legelőbb az amerikai diplomatákat tájékoztatta arról, hogy a Szentszék nagyon szeretné elkerülni a bíboros önfeladását, és komoly erőfeszítéseket tesz a magyar kormánynál kiengedése érdekében. (Az igazság ezzel szemben az volt, hogy 1967 januárjában, amikor Casaroli újfent tárgyalta a magyar kormány megbízottaival, még utolsó napirendi pontként sem került szóba Mindszenty sorsa.) A primással – és itt érdemes szó szerint idézni König szavait – a következő pontokat kívánta közölni a Vatikán álláspontjaként: „A) A Szentszék erősen ellenzi, hogy Ön elhagyja a követséget, és átadja magát a magyar hatóságoknak. Egy ilyen lépés nem csupán az Ön számára járna szerencsétlen következményekkel, de a magyar egyház, a Szentszék és vendéglátója, az Egyesült Államok számára is, ráadásul mindenütt nyugtalanságot keltene a katolikusok körében. B) A Szentszék semmi esetre sem gondolja, hogy Ön ragaszkodna menedékének elhagyásához még mielőtt az amerikai nagykövet megérkezne, mivel menedékjogának feltételeit és a távozásával kapcsolatos tárgyalási erőfeszítéseket nem befolyásolja a nagykövet jöve-

537 SOMORJAI Ádám: *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty III/2. Documenta 1967–1971 i. m.* 23–25. Richard W. Tims ideiglenes ügyvivő 1967. június 23-án kelt felterjesztése Washingtonba.

538 XIX–A–21–e–0022–7/L/1967. 13. ő. e. 28. d. Szilágyi Béla külügyminiszter-helyettes feljegyzése Richard W. Tims ideiglenes ügyvivő közléseiről. Bp., 1967. október 11.

539 *Amerikai Magyar Élet*, 1968. január 20. König bíboros nyilatkozata Montrealban. MMAL 040. dosszié, „Tárgyalások Magyarországra elhagyásáról (sajtó)”.

tele. C) A Szentszék jelenleg és a jövőben is elfogadható megegyezést keres a magyar kormánnyal az Ön távozásának engedélyezésével kapcsolatban, és azt kívánja, hogy addig maradjon a követségen, amíg ezek az erőfeszítések eredményre nem vezetnek.”⁵⁴⁰ König a magyar kormány két fő feltételére is kitért: 1. külföldre távozását követően nem támadja a magyar kormányt, és propagandaakciót sem indít ellene (König szerint ez különösen a távozás utáni első hat hónapban lett volna fontos a magyar kormánynak); 2. nem szól bele az esztergomi érsekség és a magyar katolikus egyház életébe. Az amnesztiát illetően König szerint a magyar kormány egyoldalúan megadja a kegyelmet, de annyit közölni akart a bíborossal, hogy a Szentszék nem fog számára kegyelmet kérni (ahogy az történni is fog majd 1971-ben).

König ebben a szellemben lépett be Mindszenty szobájába, és egy negyedórás szünetet leszámítva két órán át tárgyalt vele. Gyenge eredményt ért el. Sikerült ugyan megszereznie Mindszenty beleegyezését, hogy egyelőre nem megy el a követségről, de azt már nem tudta megígértetni vele, hogy a nagykövet megérkezése után is ott marad az épületben. Az amerikaiak messzemenő megoldási törekvését jelzi, hogy készek voltak Martin Hillenbrand designált nagykövetet Bécsben visszatartani, nehogy megérkezése provokálja a bíborost, ugyanakkor sokáig nem késleltethették akkreditációját. (Eredetileg október 10-én érkezett volna új állomáshelyére, erre végül október 20-án került sor.) Az amerikai iratokban König és Mindszenty beszélgetésének másik, ha nem legfontosabb eleme – és erre eddig még nem volt példa –, hogy Mindszentynek „nem volt ellenvetése a várható »hallgatási« fogadalommal szem-

Budapestre akkreditált amerikai (nagy)követek és ügyvivők,
1941–1973

540 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 3. Cardinal File, Okt 1967.; NARA RG 59. General Records of the Department of State. Central Foreign Policy Files, 1967–69. SOC 12–1 HUNG. Box 3071.; Johnson Library, National Security Files (a továbbiakban: NSF), Countries, Hungary, Box 195. Folder 1. Richard W. Tims budapesti amerikai ügyvivő 449. sz. távirata a washingtoni külügyminisztériumba és Hillenbrand kinevezett budapesti nagykövethoz Bonnba. Bp., 1967. október 5. Szövegét stílusosan eltérő fordításban közli SOMORJAI Ádám: *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty III/2. Documenta 1967–1971 i. m. 49.*

ben”.⁵⁴¹ A jelentést író amerikai ügyvivő némileg eltúlozta vagy félreértette König szavait, mert inkább csak remélni lehetett és nem bizonyosra venni a hallgatási parancs elfogadását. Az azonban feltétlenül elmozdulás volt a holtpontonról, hogy Mindszenty nem zárkózott el kategorikusan a hallgatási feltétel elől. Annak határát viszont – ahogy ez egy másik, két héttel későbbi iratból kiderül – annál a pillanatnál húzta meg, „amíg nem találkozik a pápával”.⁵⁴² Ugyanakkor kijelentette, hogy nem mondhat le az érseksége feletti egyházi jogokról, azaz joghatósága csorbíthatatlanságát várta el. (König szerint azonban a bíboros, ha már Nyugatra került, meggyőzhető lesz ebben a kérdésben is.)

Az amerikai követség jelentése a pár napos haladékot túlértékelte és König tárgyalását sikeresnek minősítette, mert rábírta Mindszentyt, hogy egyelőre ne távozzon a követségről, és elfogadtatta vele, hogy a Vatikán majd megoldja a helyzetét. A kedvező tendenciát erősítendő az amerikaiak hivatalosan is biztosították Mindszentyt arról, hogy a nagykövet kinevezése nem érinti a bíboros menedékjogát.⁵⁴³ Casaroli viszont épp ellenkezőleg értékelte König útját, amikor 1967. október 7-én tájékoztatta a római magyar nagykövetet, és Mindszenty hozzáállását is elutasítónak írta le: „König látogatása eredménytelen volt, mert noha közölte Mindszentyvel a pápának a magyar garanciaigényekkel teljesen megegyező javaslatát, Mindszenty a feltételek egyikének teljesítését sem vállalta.”⁵⁴⁴

Vajon Casaroli vagy az amerikai követség értékeléséhez állt közelebb König és Mindszenty egyeztetése? Mindenesetre Kurt Enderl budapesti osztrák nagykövet bízódó az egyik ekkori jelentésében, amelyben olasz kollégája megbízható információira hivatkozik (aki hajdani iskolatársának, Agostino Casarolinak köszönhetően volt jól értesült). Eszerint Budapest már régen késznek mutatkozott arra, hogy engedje Mindszentyt Rómába költözni, és a bíboros ígérete helyett már megelégedett volna a Vatikán kötelezettségvállalásával, hogy Rómába érkezve a bíboros nem folytat kampányt a magyar rendszer ellen. A Vatikán azonban a keresztény erkölcsről idegennek minősítette egy ilyen, Mindszenty szabadságát korlátozó nyilatkozat megtételét, ugyanakkor „több mint valószínűnek” tekintette, hogy „a bíboros – már csak a magyar egyház és hívek sorsára tekintettel is – tartózkodna egy ilyen kampánytól”.⁵⁴⁵ Ez a valószínűség azonban Budapestnek kevés volt és bizonyosságot akart. Az olasz nagykövet szerint „Mindszenty bíboros a következőre volt hajlandó: elhagyná Magyarországot és nyilvánosan hallgatásra kötelezné magát, ha Budapest mondatról mondatra nyilvánosan visszavonná 1949-ben hozott

541 Uo.: „He did not raise objection to possible pledge of »silence«, but had stated he could not abdicate his ecclesiastical rights over his archdiocese.”

542 Uo. Richard W. Tims ügyvivő 512. sz. távirata a washingtoni külügyminisztériumnak és Hillenbrand kinevezett budapesti nagykövethoz a bécsi amerikai nagykövetségre. Bp., 1967. október 17.

543 Uo. Richard W. Tims ügyvivő 449. sz. távirata a washingtoni külügyminisztériumnak és Hillenbrand kinevezett budapesti nagykövethoz a bonni amerikai nagykövetségre. Bp., 1967. október 5.

544 MNL OL XIX–A–21–e–0022–7/f/1967. 9. ő. e. 28. d. Szilágyi Béla miniszterhelyettes megbízásából Selmeczi József ügyeletes összefoglalója a római nagykövet jelentéseiből. Bp., 1967. október 7.; MNL OL M–KS 288. f. 5/436. ő. e. 109. fol. Az MSZMP PB 1967. október 10-ei ülésének jegyzőkönyve. Szövegét közli Szabó Csaba: A Szentsek és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években i. m. 318–319.

545 ÖStA, AdR, BMfAA, Sektion II-pol. ZL34-POL/1967. Jelentés Ludovico Barattieri di San Pietro olasz nagykövettel folytatott beszélgetésről. Bp., 1967. szeptember 29. (A következő idézet is innen – B. Ma.)

ítéletét.” A budapesti osztrák nagykövet más forrásból is úgy értesült, hogy Mindszenty hajlandóságot mutatott Budapest elhagyására, mégpedig azért, mert ezzel lehetőség lett volna öt új magyar püspök kinevezésére, és a személyi listát König bíboros meg is mutathatta neki.⁵⁴⁶ A távozási hajlandóságra egyéb információ nem utal. Valamilyen szellő viszont csak zörgette azt a bizonyos „harasztot”, de a jelentőségét legfeljebb egy esélylatolgatásnak, egy gondolati játéknak tekinthetjük, hiszen Mindszenty feltételéről tudni lehetett, hogy az a magyar kormány részéről teljesíthetetlen lenne. A spekulációk közül azok jártak közelebb az igazsághoz, amelyek tamáskodtak Mindszenty megváltozásában. Az amerikai külügyminisztérium összefoglalója szerint a bíboros feszülten, egy orvosi vélemény szerint kimondottan depressziósan készülődött a demonstratív távozásra: a pápa ajándékát odaadta testvérének, hogy vigye a csehimindszenti templomba, személyes ingóságainak egy részét hűgával elküldte a nagykövetségről, hívatta a gyónatatóját, módosíttatta a végrendeletét.⁵⁴⁷

A feloldhatatlannak tűnő helyzet szülte azt a pápa által is jóváhagyott emlékeztetőt, amelyet 1967. október 14-én Casaroli Rómában adott át Magyarország nagykövetének. Hiteles szövege egyelőre nem került elő, csak az arról készített jogi szakvélemény és tartalmi összefoglalás. Az irat tolmácsolta a pápa kívánságát: a bíboros kapjon lehetőséget az ország elhagyására. Cserébe a Szentszék kész volt az aktív püspökök közül – a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa előzetes hozzájárulását is megvárva – teljes jogú apostoli kormányzót kinevezni az esztergomi érsekség élére, azaz alapvetően megváltoztatni Mindszenty érseki joghatóságát, anélkül hogy címétől megfosztotta volna.

Ám nem a leendő apostoli kormányzó teljes joghatósága volt újdonság ebben az emlékeztetőben (az már 1963 óta fel-felmerült), hanem annak rögzítése, hogy a „római katolikus egyház legfőbb pásztorá felelősséggel, jóakarattal és megértéssel törekszik arra, hogy az országból eltávozó Mindszenty József bíboros semmiféle kárt ne okozzon a Magyar Népköztársaságnak, a benne működő katolikus egyháznak és a katolikus egyház püspökeinek és vezető személyiségeinek”.⁵⁴⁸ A megfogalmazás általánossága ellenére is komoly elmozdulást rejt, hiszen a pápa személyében és intézményesen, azaz a Szentszékét is kötelező módon kife-

546 ÖStA, AdR, BMfAA, Sektion II-pol. ZI.32.624-6(POL)67. A budapesti osztrák nagykövetség jelentése a bécsi külügyminisztérium számára. Bp., 1967. október 19.

547 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 3. Cardinal File, Oct 1967; NARA RG 59. General Records of the Department of State. Central Foreign Policy Files, 1967–69. SOC 12–1 HUNG. Box 3071.; Johnson Library, NSF, Countries, Hungary, Box 195. Folder 1. Richard W. Tims budapesti amerikai ügyvivő 449. sz. távirata a washingtoni külügyminisztériumba és Hillenbrand kinevezett budapesti nagykövethez Bonnba. Bp., 1967. október 5.

548 MNL OL XIX-A-21-e-0022-7/R/1967. 4. ő. e. 28. d. Jogi vélemény a Rómából 1967. október 14-én érkezett „aid-memoire”-re. Bp., 1967. október 17. – Az apparátus ezt a tartalmat az MSZMP PB részére már „vonalasabb” stílusra hangszerelte át. Eszerint a pápa „teljes befolyását latba veti, hogy Mindszenty, miután elhagyta az országot, ne avatkozzon be a magyar egyház életébe, ne nyilatkozzon »a Magyar Népköztársaság és Kormányával szemben«, tartózkodjon ellenséges tevékenységtől és ne akadályozza a magyarországi katolikus egyház működését”. MNL OL XIX-A-21-e-0022-7/M/1967. 14. ő. e. 28. d. Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztály. Javaslat a Politikai Bizottságnak a Mindszenty ügyben folytatandó tárgyalások irányelveire. Bp., 1967. október 18. Szövegét letisztázva, október 19-ei dátummal lásd Mindszenty és a hatalom i. m. 126–127.

jezte készségét a bíboros megnyilvánulásainak mederben tartására! Az előbbi bekezdésekben ecsetelt hír, miszerint Mindszenty tudomásul vette a hallgatási parancsot, itt nyer újabb jelentést: VI. Pál pápa csak azt követően utalt a hallgatási garancia betartatására, hogy Mindszenty maga is hajlandóságot mutatott erre, azaz nem egyoldalú pápai ígérvényről van szó. A „törekszik” vagy a „teljes befolyását latba veti” kitétel óvatosságra és tapintatra utal: csupán az érintett együttműködésével vállalható kötelezettségről és nem parancsba adott, rákényszerített garanciákról lehet szó. Casaroli épp ezért hangsúlyozta, hogy nem kötnék Mindszenty minden jövőbeni szereplését hivatalos pápai engedélykéréshez, de ahhoz igen, hogy minden esetben előzetesen konzultáljon a pápával, aki abban bízott, hogy erkölcsei és egyházfői tekintélyével, formális és írott garancia nélkül is be tudja tartatni a szilenciumot Mindszentyvel. Bár a magyar fél konkrét, Mindszenty egyértelmű korlátozását jelentő intézkedést várt, a felajánlott garanciát további egyeztetésre alkalmasnak értékelte, így a tárgyalások folytatódtak. Ezalatt a bíboros október 15-én vasárnap végképp úgy döntött, hogy az új nagykövet érkezése előtt elhagyja a követséget.

A hír nem tűrt halogató választ, és a pápa felkérte König kardinálist, hogy próbálja lebeszélni Mindszentyt a tervezett lépésről. Ilyen háttérrel utazott 1967. október 17-én König kardinális két héten belül másodjára is Magyarországra. A helyzet sürgető mivoltára mi sem utal jobban, mint hogy ezen a napon a nemhívók titkárságának vezetőjeként előadást kellett volna tartania a Szentsír-lovagok palotájában, de a díszteremben összegyűlt előkelőségek hiába vártak rá. König, a sajtó figyelmét elterelendő álruhában és „Monsignore Fink” névre – anyja lánykori vezetéknévére – kiállított útlevéllel már javában Budapest felé tartott.⁵⁴⁹ Újabb látogatásának fő célja az volt, hogy rábírja a bíborost a nagykövetségről való távozás gondolatának végleges feladására. Csaknem négyórás tárgyalást folytatott Mindszentyvel, ismertette vele az október 14-ei emlékeztető lényegét: a Szentszék azt óhajtja, hogy Mindszenty kiutazhasson Magyarországról, de nem tüntetően, hanem tárgyalások eredményeként. Ennek érdekében címe megtartása mellett a jelenlegi püspökök közül *sede plena* apostoli kormányzót nevez ki Esztergomba. Szóba került a magyar kormány hallgatási feltétele is. Végül König ügyességének köszönhetően a bíboros kötelezte magát, hogy nem csinál botrányt, és a Szabadság téri épületben marad. Bár König úgy vélte, „a bíboros jobban szeretné elhagyni az országot, mint valaha, de elszánta magát, hogy nem enged minimális feltételeiből”, amiből arra következtetett, hogy Mindszenty még meghatározatlan ideig a követségen fog élni. Benyomása szerint a bíborosra tagadhatatlanul nagy hatást tett, sőt boldoggá tette a maradásra ösztönző erős pápai nyomás, mert

549 NÉMETH László Imre: *Zágon-leveleskönyv. Iratgyűjtemény-töredék Mindszenty József bíborosról 1967–1975*. Szent István Társulat, Bp., 2011. 24.; MNL OL XIX-A-21-e-0022-7/P/1967. 15. ő. e. 28. d. Szilágyi Béla külügyminiszter-helyettes összefoglalója a római nagykövet jelentése alapján. Bp., 1967. október 17.; MNL OL M-KS 288. f. 7/290. ő. e. 11. és 15. fol. Az MSZMP KB Titkársága 1967. október 16-ai ülésének jegyzőkönyve. Szövegét közli SZABÓ Csaba: *A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években* i. m. 331–337:333.; Hansjakob STEHLE: *Geheimdiplomatie im Vatikan. Die Päpste und die Kommunisten* i. m. 299.; SOMORJAI Ádám: *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty III/2. Documenta 1967–1971* i. m. 62.

„ez kielégíti becsvágát, a pápára hárítja a felelősséget, és indokot jelent neki, hogy változtasson tervén (melytől titokban rettegett), anélkül hogy feladta volna elveit vagy megszegyenült volna”.⁵⁵⁰ Mindszenty épp ezt, azaz hogy csak VI. Pál pápa személyes kérésére állt el tervétől, hangsúlyozta ki Johnson elnöknek írt levelében: „...König tolmácsolta nekem a Szentatya kérését, hogy ne adjam fel magam a rezsimnek. Egy ilyen lépés, mondta, rontaná és bonyolítaná a kapcsolatot mind az Egyesült Államok és a Vatikán, mind a Vatikán és a törvénytelen magyar rezsim között. Nem számítottam a Szentatya kérésére, és nem értettem egyet azokkal a nézeteivel, amelyek a kapcsolatok megromlására vonatkoznak. Nem adhattam tagadó választ a Szentatya kérésére, de kértem, hogy a Vatikán és a rezsim közti tárgyalások – akár pozitív, akár negatív eredménnyel – mielőbb fejeződjenek be. Kizártam a törvénytelen rezsim minden ésszerűtlen zsarolási kísérletét, akár ellenem, akár érseki egyházmegyém ellen irányul. König bíboros vállalta, hogy tudósítja feltételeimről a Vatikánt.”⁵⁵¹ Mindszenty tudta: a pápa kívánságát – akármennyire is jogosnak érezte a saját indokait – figyelembe kell vennie. VI. Pál pápának levelében ígérte meg, hogy mielőtt találkozónának, nem fog a nyilvánosság vagy újságírók előtt nyilatkozni, a nagykövetségen marad a nagykövet megérkezése után is, valamint hogy megvárja a magyar–szentszéki tárgyalások végeredményét.⁵⁵²

Sosem fogjuk megtudni, hogy a pápa közbelépése nélkül Mindszenty valóban kísélt volna-e az épületből. Az bizonyos, hogy szerette volna elhagyni a követséget, mert szerinte – és ezt levélben megírta a pápának is – az Egyesült Államok a magyar nemzet oldaláról áttált a Kádár-rezsim oldalára. Ám mert „egyházunk feje arra kért, és mert nem akarok zavart kelteni a katolikusok körében, elveim változtatása nélkül megvárom a tárgyalások végét, amennyiben azok sebesen zajlanak. Ugyanakkor kérem, hogy várakozásra való hajlandóságot ne használják további halasztások ürügyéül. Kérem a Szentatyát, informáljon a tárgyalások haladásáról, mivel az új és megalázó körülmények között nem szeretnék itt tovább maradni, mint szükséges.”⁵⁵³ Mindszentyben tehát felerősödött a távozási

550 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 3. Cardinal File, Okt 1967.; NARA RG 59. General Records of the Department of State. Central Foreign Policy Files, 1967–69. SOC 12–1 HUNG. Box 3071. Richard W. Tims ügyvivő 519. sz. távirata a washingtoni külügyminisztériumnak és Hillenbrand kinevezett budapesti nagykövethoz a bécsi amerikai nagykövetségre. Bp., 1967. október 18.

551 NARA RG 59. General Records of the Department of State. Bureau of European Affairs, Office of Eastern European Affairs, Records Relating to Hungary 1941–1971. Entry A–1(5577), Lot 75 D 45, Box 12.; NARA RG 59. General Records of the Department of State. Central Foreign Policy Files, 1967–69. SOC 12–1 HUNG. Box 3071. Mindszenty József levele az amerikai elnökhöz. Bp., 1967. november 13. Szövegét közli SOMORJAI Ádám: *Mindszenty bíboros követségi levelei az Egyesült Államok elnökeihez 1956–1971 i. m.* 306. (magyarul), 755–756. (angolul).

552 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 3. Cardinal File, Okt 1967.; NARA RG 59. General Records of the Department of State. Central Foreign Policy Files, 1967–69. SOC 12–1 HUNG. Box 3071. Richard W. Tims ügyvivő 519. sz. távirata a washingtoni külügyminisztériumnak és Hillenbrand kinevezett budapesti nagykövethoz a bécsi amerikai nagykövetségre. Bp., 1967. október 18. Szövegét közli SOMORJAI Ádám: *Mindszenty bíboros követségi levelei az Egyesült Államok elnökeihez 1956–1971 i. m.* 70.

553 NARA RG 59. General Records of the Department of State. Bureau of European Affairs, Office of Eastern European Affairs, Records Relating to Hungary 1941–1971. Entry A–1(5577), Lot 75 D 45, Box 12.; NARA RG 59. General

szándék, azonban immár nem tüntetően, nem politikai demonstrációként kívánta, hanem a magyar–szentszéki tárgyalások eredményeként várta.

Mindszenty lehetséges magatartását az MSZMP Politikai Bizottságának tagjai is latolgatták. Kádár János három szóval fejezte ki véleményét: „*Nem fog kijönni!*”⁵⁵⁴ Vagy hallott König eredményességéről, vagy rutinos politikusként ezt súgta a „szimata”, de ezzel együtt senki nem vett volna mérget a bíboros várható lépésére. Az biztos, hogy ha Mindszenty beváltotta volna elhatározását, a látszólagos keménykedések ellenére sem tartóztaták volna le, mert a politikai garnitúra tisztában volt egy ilyen lépés minden hátrányos következményével. Egyébként sem várt volna Mindszentyre ténylegesen életfogytig tartó fegyház, mert – amint azt már írtuk – életfogytiglani büntetéséből „csak” hét év le nem töltött hátraléka maradt. De még ezt a hét évet sem kellett volna leülnie, Korom Mihály igazságügy-miniszter ugyanis a Népköztársaság Elnöki Tanácsa elé terjesztette Mindszenty József egyéni kegyelemben való részesítését. „*Az állam és egyház viszonyának zavartalanságára irányuló törekvés, valamint az elítélt korára és állapotára tekintettel*” javasolta előterjesztése elfogadását.⁵⁵⁵ A PB tagjai a szilenciummal ezúttal nemigen foglalkoztak, azt magától értetődőnek tekintették. Egyetértettek azzal, hogy a Mindszenty-ügy rendezéséről a vatikáni emlékeztetőben foglaltak alapján a kormány megbízottai tárgyaljanak a Szentszék képviselőivel, sőt felhatalmazást adtak a teljes jogú esztergomi apostoli kormányzó kinevezését és a pápai garanciát rögzítő megegyezésre. Megértették az október 14-ei szentszéki javaslat lényegét: az esztergomi főegyházmegye élére a pápa úgy nevezze ki apostoli kormányzót, hogy az Mindszenty érseki joghatóságának egyidejű felfüggesztésével járna. Ezzel lényegtelenné vált, hogy Mindszentyt formálisan is megfosztják érseki címétől vagy sem, „*mivel érseki joghatóságától való örök időre történő felfüggesztése Mindszenty méltóságának megtörését, egyházkormányzati jogának elvesztését jelenti*”.⁵⁵⁶ Kádár János kedélyesen ízekre szedte az előterjesztést. Örök idők? – „*Még mi is hozunk olyan határozatot, melyeket évek múlva megváltoztatunk.*” „*Tehát ne nagyon rohanjunk*” – tanácsolta. A kommunista politikusokat Mindszenty esetleges nyugdíjaztatása is foglalkoztatta. Tekintettel arra, hogy Mindszenty 1967. március 29-én betöltötte 75. életévét, az egyházjog szerint a Szentszék az érseki székből nyugdíjba helyezhette volna, ám ezúttal Casaroli kötötte ki: az akadályoztatott főpapok (Mindszenty mellett Pétery József váci püspökre is vonatkoztatva) esetében ehhez elvből nem járulnak hozzá. Ami az apostoli kormányzó

Records of the Department of State. Central Foreign Policy Files, 1967–69. SOC 12–1 HUNG. Box 3071. Richard W. Tims ügyvivő 519. sz. távirata a washingtoni külügyminisztériumnak és Hillenbrand kinevezett budapesti nagykövethoz a bécsi amerikai nagykövetségre. Bp., 1967. október 18.

554 MNL OL M–KS 288. f. 5/437. ő. e. Az MSZMP KB Politikai Bizottságának 1967. október 20-ai ülésének jegyzőkönyve. Szövegét közli Szabó Csaba: *A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években* i. m. 343–349:349.

555 MNL OL XX–10–a Legfőbb Ügyészség TÜK-iratok, 00-755/1963. Korom Mihály igazságügy-miniszter előterjesztése, 1967. október. Eredeti, aláírt.

556 *Mindszenty és a hatalom* i. m. 128–129. MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztály. Javaslat a Politikai Bizottságának a Mindszenty-ügyben folytatandó tárgyalások irányelveire. Bp., 1967. október 19. (A következő idézet is innen, 133. fol. – B. Ma.)

személyét illeti, a kormány az 1964-es részleges megállapodásnak köszönhetően püspökké szentelt Brezanóczy Pál egri apostoli kormányzót vagy Ijjas József csanádi apostoli kormányzót szeretne volna a pozícióba juttatni. Mindketten az államvédelemmel együttműködő főpapok voltak...

Ám hiába volt lényegi egyetértés Róma és Budapest között a Mindszenty-ügy megoldásáról, az érintett hallani sem akart egy teljes jogú apostoli adminisztrátorról. Cicognani bíboros államtitkár 1967. november 29-én levélben győzködte Mindszentyt: meg-

Bánk József és Ijjas József püspökök aláírják az Alkotmányra tett eskü szövegét, Budapest, 1964. szeptember 17. Hitbéli hűségükben megbízott a Szentszék, de nem várt tőlük ellenállást a kommunista állammal szemben

oldás csak akkor várható, ha a Szentszék kinevez egy *sede plena* apostoli kormányzót, ami nem változtatna sem prímási, sem érseki címén (egyidejűleg megnyugtatta, hogy a Szent Korona kérdését nem vonták be a tárgyalásokba). A bíboros azonban nem egyezett bele a javaslatba, mert szerinte az csak a rezsim helyzetét erősítené.⁵⁵⁷

„... A PÁRBESZÉD LETT DIVATTÁ”

Amikor az első budapesti amerikai nagykövet, Martin J. Hillenbrand 1967. október 20-án végre elfoglalta állomáshelyét, már minden visszazökkent a megszokott kerékvágásba. Kádár János, az MSZMP első titkára személyes találkozásukon „megnyugtatta” a nagykövetet, hogy a Mindszenty-kérdés nem sürgős és nem fontos, bár „megérkezése előtt bizonyos ijesztgetési kísérletek történtek”.⁵⁵⁸ Ezeknek az „ijesztgetéseknek” köszönhetően azonban 1967 őszére lényegében készen állt az a forgatókönyv, amelynek mentén újabb négy év

557 MNL OL XIX-A-21-e-0022-7/Z/1967. 22. é. e. 28. d. Szilágyi Béla külügyminiszter-helyettes összefoglalója a római nagykövet jelentése alapján. Bp., 1967. október 23.; NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 3. Cardinal File, Nov–Dec 1967. Cicognani levele Mindszenty Józsefhez. Vatikán, 1967. november 29. és Mindszenty válasza, 1967. december 15. Szövegüket közli SOMORJAI Ádám: *Mindszenty bíboros követségi levelei az Egyesült Államok elnökeihez 1956–1971* i. m. 84–86.; 88–89.

558 BORHI László: *Magyar–amerikai kapcsolatok 1945–1989* i. m. 502. Emlékeztető Kádár János, az MSZMP KB első titkára és Martin J. Hillenbrand amerikai nagykövet megbeszéléséről. Bp., 1967. november 30.

elteltével Mindszenty végre elhagyhatta a követséget. A kivitelezés mégis csak araszolgatott. Tárgyalást tárgyalás követett, miközben Mindszenty bizalmatlanságát nem volt könnyű leküzdeni. Miért húzódott a megoldás ilyen sokáig? Biztos válaszunk nincs. A megoldásban ugyan látszólag mindhárom fél érdekelt volt, de kétoldalú amerikai–magyar megbeszélést kizárólag Mindszenty ügyéről soha nem tartottak, azt legfeljebb mellesleg érintették egy-egy fogadáson vagy protokollvacsorán. Háromoldalú – amerikai–szentszéki–magyar – beszélgetést pedig végképp nem rendeztek a kérdés megvitatásáról. A legtöbb információval – helyzetéből eredően – Róma rendelkezett, hiszen a vatikáni megbízottak dialógust folytattak mind a magyarokkal, mind az amerikaiakkal. Ha sorrendiséget kell felállítani, kinek volt leginkább kényelmetlen a helyzet és sürgős a megoldás, akkor az Egyesült Államok vezet, őt követi Magyarország és a Szentszék, és a sort Mindszenty zárja. A Vatikánnak és Magyarországnak ugyanazért lehetett célszerű az adott állapot: amíg Mindszenty az amerikai követségen tartózkodik, addig „szájkosár” van rajta, és nem tehet vagy mondhat olyasmit, amivel ártana az egyház tekintélyének vagy a magyar kormány belpolitikájának. Az amerikaiaknak viszont már kényelmetlenné vált a vendéglátás, és amióta az ENSZ Közgyűlés napirendjéről levették a magyarkérdést, illetve az európai biztonság érdekében az Egyesült Államok külpolitikai célja a kelet-európai országok destabilizálása helyett azok konszolidálása lett, Mindszenty kikerült a szocializmus elleni lehetséges fellépések eszköztárából, így nem volt miért a követségen marasztalni. Úgy tűnik, hogy az 1960-as évek végének enyhülő világpolitikai légkörében Mindszenty politikai tényezőként igazából már senkinek nem kellett.

Az sem siettetette a megegyezést, hogy Mindszenty maga is újra meg újra átgondolta az ország elhagyásának feltételeit, vergődve a távozás és maradás dilemmája között. Feltételei folyton módosultak, időnként általánosságban kérte az egyház teljes szabadságát, máskor konkrét intézkedéseket várt. Például rendszerrel nem parolázó püspökök kinevezését, garanciát a Regnum Marianum-templom újjáépítésére, de nyomatékosan követelte a forradalomban való részvétel és a vallásuk miatt bebörtönöztek, továbbá a 65. életévét betöltött összes rab szabadon bocsátását és a művi abortusz betiltását is. A feltételei között akadt idejérműlt (hacsak nem keveredtek össze az erre vonatkozó naplójegyzetei): a két rab püspök, akiknek a szabadon bocsátást elvárta, azaz Badalik Bertalan és Pétery József már nem voltak az élők sorában. Az 1969 pünkösdjére (május 25–26.) datált, valójában inkább 1963-hoz köthető naplójegyzetei szerint egyébként kész volt elhagyni az országot, hogy „1. engedelmességemet megmutassam, 2. vendéglátóimat ne terheljem, 3. világgá ment magyarokkal is érinthezhessem”.⁵⁵⁹ Az elhatározás fontosságát az esetleges kronológiai felcserélődés sem befolyásolja: Mindszentyben láthatóan érelőldött az emigráns magyarság lelki gondozásának és vezetésének gondolata mint életcél. Erre csak ráerősíthetett VI. Pál pápa 1969. augusztus 15-én kelt, *Pastoralis migratorum cura* kezdetű apostoli levele, amelyben a migráció problémájára, a földönfutókká vált emberekkel való törődés keresztényi kötelezettségére, a vallás, a nyelv és a kulturális

559 MINDSZENTY József: *Napi jegyzetek* i. m. 441. 1969. május 25–26-ai bejegyzés.

örökség megőrzésének fontosságára emlékeztetett.

Eközben Mindszentytől függetlenül, őt a rendszeressé vált tárgyalásokról alig tájékoztatva, a Kádár-kormány és a Vatikán megbízottai udvarias egyetértésben igyekeztek megoldást találni bizonyos részletkérdésekre. Áttörésről ugyan túlzás lenne beszélni, de a kommunista rendszer az egyházpolitikai kérdésekben a *détente* útjára lépett, amiben alapvetően két ok játszott szerepet. Az egyik belpolitikai, nevezetesen hogy a cseppekben adagolt engedékenységgel a lelkiismereti és vallásszabadság terén kevésbé tűnt veszélyesnek, mint az ideológiai-társadalmi kísérletek, amelyek – mint ahogyan 1956-ban Budapesten, 1968-ban Prágában történt – kiszámíthatatlan robbanásokkal fenyegettek. A másik ok külpolitikai: egy újabb megállapodás a Szentszékkal Budapestet kétségkívül szalonképesnek tüntetné fel Nyugaton, ami a Csehszlovákia lerohanásában való közreműködést követően igazán jól jött volna a Kádár-rezsimnek. Az enyhülési folyamatot megkoronázta volna a Budapest és a Szentszék közötti diplomáciai kapcsolatok újrafelvétele, de ehhez – amint az az üggyel foglalkozó dokumentumokból kiderül – a magyarok nagyobb belpolitikai hátrányt fűztek, mint amennyi külpolitikai előnyt feltételeztek. Főleg a szemben álló egyház megerősödésétől tartottak, míg a tárgyalásokról kiszivárgott hírek már így is bizonytalanságot idéztek elő az állam iránt lojális béke-

A pápa és Athenagorasz konstantinápolyi ortodox pátriárka történelmi találkozása Jeruzsálemben, 1964. január 5-én. VI. Pál felülemelkedett a fensőbbség hangsúlyozásán, és ez hatott az enyhülés világpolitikájára is

Nyikolaj Podgornij VI. Pál pápánál, 1967. január 30. A szovjet államelnök számára adott privát audiencia volt az első látogatás egy kommunista állam vezetője részéről

VI. Pál fogadja Tito jugoszláv elnököt, 1971. március 29. A pápa értékelte az „el nem kötelezett” országok jelentőségét a béke biztosítása érdekében, fő témája azonban az egyház szerepe volt a közügyekben

papságban. Elterjedt ugyanis, hogy mielőtt Mindszenty elhagyná az országot, 24 órára visszatér Esztergomba „rendet teremteni”. Ezt az esélyt nem adhatták meg, „nem 24 órára, de egy percre sem térhet vissza az esztergomi érseki székbe” – szögezte le egy, az ÁEH elnökének készült állásfoglalás.⁵⁶⁰ Itt válik nyilvánvalóvá, hogy többről volt szó, mint egy búcsúzás engedélyezéséről vagy elutasításáról, mert a pusztá hírbe belereccsent a politikai rezsim támasztékát jelentő békepapság. A rendszer nem is hazudtolta meg önmagát: engedményei csupán taktikaiak, mert *hosszú távú* stratégiai célja a szocializmus végórájáig az egyházak és a vallásosság elsorvasztása maradt, hiszen ez következett az ideológiai alapként elfogadott marxizmusból és leninizmusból.

A belső pártiratok, a magyar–szentszéki tárgyalások 1967–1968-as fordulóinak előkészítő anyagai a bíboros sorsáról nem tartalmaznak újdonságot, csupán azt ismételgetik, hogy a kormány nem kezdeményez, de kész hozzájárulni a Mindszenty-ügy lezárásához, ugyanakkor feltételei változatlanok. Az esztergomi helyzet rendezetlenségét Róma arra használta ki, hogy nem siette el az ország két másik érseki székének betöltését, holott a kormány – a békepapi mozgalom tekintélyének növelése és egyfajta társadalmi közmegegyezés érdekében – felettebb erőltette saját jelöltjeit (Ijjas Józsefet vagy Udvardy Józsefet Kalocsa, Brezanóczy Pált Eger élére érseki minőségben).⁵⁶¹ A végteleenségig persze nem akarta elhúzni a kinevezéseket, így 1968 októberében, némi „iszapbirkózás” után megegyeztek egy hosszabb személyi listában, és 1969. január 10-én tíz új püspök, illetve apostoli kormányzó kinevezésére kerülhetett sor (amiről Mindszenty csak utólag kapott tájékoztatást Cicognani államtitkártól). Emellett újfent körbejárták a Szentszék és Magyarország közötti állandó kapcsolat létesítésének lehetőségét.

Mindszenty ebben a halogatós időszakban érlelte ki a megoldást. A szempontot, amit a bíboros magáévá tudott tenni, és aminek fényében nem egyéni, nem politikai, hanem vallási érdekre és egyháza iránti feltétlen szeretetere hivatkozva 1971-ben végül is elhagyja majd az amerikai nagykövetséget és a hazáját, Zágon József, az emigráns magyar papság vezetője vetette fel neki egy 1967 novemberében írt magánlevélben. (A levél hivatalos csatornán, Cicognani bíboros államtitkár szóbeli jegyzékével érkezett meg az amerikai külügyminisztériumba, majd diplomáciai postával Budapestre a bíboroshoz.) Zágon is azt javasolta, amit a pápa, azaz hogy a bíboros maradjon a budapesti amerikai nagykövetségen, de más okokból és más perspektívával: míg a pápa egy értelmetlen akciót kívánt megakadályozni, és ezért kérte jobb híján Mindszentytól a maradást, de csak időlegesen, amíg a távozás részleteiben nem sikerül megegyezni, addig Zágon a küzdelem és a mártíromság glóriája miatt egy hosszú távú, akár életfogytig tartó önkéntes rabság folytatása mellett érvelt. Ugyanakkor egy roppant fontos szempontra hívta fel a bíboros figyelmét: ha egyszer úgy alakulna, hogy mégis elhagyja a követséget, akkor azt ne politikai okok (mint például a kö-

560 MNL OL XIX–A–21–e–0022–7/U/1967. 20. ö. e. 28. d. „Feljegyzés Prantner elvtárs részére.” Készítette: Szeifert József és Lázár András. Bp., 1967. november 14.

561 „...a tisztelet és megbecsülés azt kívánja, hogy amíg az esztergomi helyzet nincs véglegesen megoldva, addig a másik két érseki széket se töltsék be” – fejtette ki Cheli tanácsos 1968 őszén. MNL OL XIX–A–21–e–IX. dosszié–0022–4/L/1968. 9. fol. 30. d. Jelentés a vatikáni megbízottal folytatott szeptember 4-ei megbeszélésről. Bp., 1968. szeptember 5.

vetcseré) miatt tegye, mert az egyház és a kommunista államok közötti dialógus, a politikai enyhülés miatt egy ilyen lépést nem fogadna megértéssel a világ. „A zsinat óta az egyháziak elvetették a kardot, a harc helyett a meggyőzés, a párbeszéd lett divattá” – írta Zágon. A távozás módjának – fejtette ki világosan és meggyőzően – egyszerre kell méltónak lenni Mindszenty múltjához, és szolgálni az egyház érdekeit. „A követségről és az országból való távozásnak – ha erre sor kerül – bele kell illeszkednie Eminenciád eddigi vonalvezetésébe: nem önmagáért, nem politikai szempontból, hanem az egyház érdekében szenvedett, s ha most szabad földre lép, ezt sem nem egyéni, sem nem politikai, hanem vallási érdekből kívánja tenni (pl. a Szentatya iránti engedelmességből, hogy szolgálatot tegyen az egyház jövőjének kialakításához stb.). Alázattal meghajolva a Gondviselés tervei előtt, és elválaszthatatlan sorsközösségben a magyar egyházzal vállalja életének legnagyobb áldozatát, az országból való eljövételt is, abban a meggyőződésben, hogy az ateizmus megszállottságát csak »imádsággal és böjttel«, lemondással és áldozattal lehet legyőzni. Ilyen értelmű indokolás alkalmasnak tűnik arra is, hogy felhívja a világ figyelmét az ország és az egyház helyzetére.”⁵⁶² Zágon megadta a távozás utáni, Mindszentyhez méltó programot is: a magyar emigráció felrázását és aktivizálását.

Időbe telt, amíg Mindszenty megbarátkozott távozásának új szempontjával, és élete utolsó szakaszának jövőképevel. Amikor 1969. február 3-án König bíboros érsek – anélkül hogy üzenetet hozott volna a Vatikánból – újból meglátogatta, lényegében azért,

Msgr. Csertő Sándor prelátus, a Hittani Kongregáció munkatársának ezüstmiséje, Róma, 1963. március 31. A képen balról jobbra: [Csertő rokona], Walter János és Tomek Vince piarista, Tóth Ker. János, Csertő Sándor, Zágon József, Nyisztor Zoltán, Magyary Gyula, Mester István

562 NARA RG 59. General Records of the Department of State. Bureau of European Affairs, Office of Eastern European Affairs, Records Relating to Hungary 1941–1971. Entry A–1(5577), Lot 75 D 45, Box 12. Nov 8, 1956–Dec 15, 1967. Zágon József magyar nyelvű levele Mindszenty Józsefhez, keltezés nélkül (1967. november 10.). Elemezte és szövegét közzétette SOMORJAI Ádám: Régi és új a Mindszenty-kutatásban. Zágon József ismeretlen levele Mindszenty Józsefhez. *Vigilia* 75 (2010) 7. 548–551. és uő: *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty III/2. Documenta 1967–1971 i. m.* 78–82.

hogy feltűnés nélkül kipuhatolja, vajon változott-e a bíboros állásfoglalása távozásának feltételeiről, még azt tapasztalta, hogy Mindszenty jókedvű, kiegyensúlyozott és messze-menően elégedett helyzetével, azon immár nem is kíván változtatni. Csak az bántotta, hogy nem kérdezték meg az új püspökök kinevezéséről, de tudomásul vette, hogy a Vatikán nehezen vonhatná be a magyar kormánnyal folytatott tárgyalásaiba. Másnap, amikor ismét több órát tárgyalt egymással a két főpap, Mindszenty arra kérte Königet, hogy továbbítsa kívánságát a pápának: a Vatikán konzultáljon vele a magyar egyházi ügyekben, különösen a püspökök kinevezéséről.⁵⁶³ A bécsi érsek szerint az egyházpolitikai változások láttán a primás egyenesen úgy vélte, hogy akár jobbra is fordulhatnak a dolgok Magyarországon, ezért az alábbi alternatívában gondolkodik: *„amnesztiát is el tud képzelni, ez esetben visszatérne esztergomi hivatalába – vagy marad a követségen. Köztes megoldás nem merült fel benne.”*⁵⁶⁴ A kegyelem mint elfogadható verzió kizárólag a hivatalgyakorlással összefüggésben, így is csak átmenetileg merült fel benne.

Nem csoda, hogy a távozási kilátásokat illetően az amerikaiak kimondottan borúlátóak voltak, de időnként azért felmerült egy-egy ötlet. A sajtót is bejárta például Vance Hartke szenátor javaslata: a bíboros az USA-ban kapjon menedéket, azaz kerüljön át amerikai területre (vagyis az amerikai nagykövetségről) ténylegesen az Egyesült Államokba. A bíboros ugyan soha nem említette azt a gondolatot, hogy a tengerentúlra menne, sőt inkább vonakodott elhagyni szülőhazáját, de a tervet nem ezért tartotta „hajmeresztőnek” a State Department, hanem mert az ütközne az USA európai, stabilizálásra törekvő biztonságpolitikájával: *„A bíboros szükségszerűen kötelességének tartaná, hogy beszéljen, írjon, és megszervezze a jelenlegi magyar rezsimmel szemben az ellenzék, olyan feltételek mellett, amelyekkel nehezen tudnánk egyetérteni. Ez a jelenlegi körülmények között irreális lenne, és csak arra vezetne, hogy elmérgesednének a kapcsolataink Magyarországgal és a többi kelet-európai országgal.”*⁵⁶⁵ Az amerikai elnök nemzetbiztonsági főtanácsadója, Henry A. Kissinger a személyes korlátokat is átlátta, és a tervet azért minősítette kivitelezhetetlennek, mert a Vatikán ugyan elfogadja a magyar feltételeket, de Mindszenty soha nem fogja feladni arra vonatkozó igényét, hogy továbbra is Magyarország hercegprimása és formális államfője legyen.⁵⁶⁶

563 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Records Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 4. H. E. File, January–June 1969. A budapesti amerikai követség 129. sz. kimenő távirata a külügyminiszternek és a bécsi amerikai követségnek, 1969. február 4.

564 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Records Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 4. H. E. File, January–June 1969. 128. sz. kimenő távirat a budapesti amerikai követségről a külügyminiszternek és a bécsi amerikai követségnek, 1969. február 3.

565 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Records Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 4. H. E. File, July–December 1968. Emlékeztető, 1968. július 17. Tárgy: Hartke szenátor érdeklődése Mindszenty bíborosról.

566 Nixon Library, NSC Files, Box 693. Country Files – Europe, Hungary, Vol. I. Henry A. Kissinger feljegyzése Richard Nixon elnöknek. Washington, 1969. április 5. Szövegét közli *Foreign Relations of the United States, 1969–1976. Eastern Europe; Eastern Mediterranean, 1969–1972*. Vol. XXIX, 1. Főszerk.: Edward C. KEEFER, szerk.: James E. MILLER, Douglas E. SELVAGE, Laurie VAN HOOK. United States Government Printing Office, Washington D. C., 2007. 260–261. (106. dokumentum.)

A „LEGSÚLYOSABB KERESZT”

Martin Hillenbrand, az első amerikai nagykövet a baljós kezdet ellenére szívélyes viszonyba került Mindszentyvel, aki Churchill hatkötetes, második világháborúról szóló művével is megajándékozta a diplomatát névnapja alkalmából.⁵⁶⁷ Hillenbrand csupán két évet töltött Budapesten, mivel külügyminiszter-helyettessé nevezték ki, így 1969. február 15-én visszatért hazájába, ám az ő személye révén a washingtoni külügyminisztériumba olyan komoly pozícióban lévő személy került, aki nem a papírokból, hanem testközelből ismerte a budapesti helyzetet.

NAGYKÖVETI AMBÍCIÓK, TÁRGYALÁSI TEMATIKÁK

Hillenbrand támogatása nélkül utódja, Alfred Puhan nemigen tudott volna eredményt elérni. Annak ellenére, hogy kormánya nem tekintette magát a legilletékesebbnek, Puhan mégis személyes feladatának érezte, hogy megoldja Mindszenty addigra holtpontra jutott ügyét, különös tekintettel a bíboros életkorára (77 éves) és sérülékeny egészségi állapotára.⁵⁶⁸ Az ambiciózus nagykövet már az első adandó alkalommal szóba hozta a magyar fél előtt ennek „a makacs, merev öregembernek” a sorsát, „akivel nem lehet mit kezdeni”.⁵⁶⁹ Az elmarasztaló jelzők a Mindszentyvel folytatott első beszélgetések után alakultak ki benne. „Mindszenty világa, ahogy beszélgetéseinkből kiderült, nagyrészt a Rákosi Magyarországról alkotott képből és az Amerikából rendszeresen küldött magyar emigráns sajtó olvasásából állt össze. A biztonság kedvéért átnézte a Neue Zürcher Zeitungot és a Die Pressét, valamint a Herald Tribune párizsi kiadását. Ugyanakkor véleményeiből nyilvánvaló volt, hogy csak azt olvasta el, amit akart: vagyis, ami nem változtatta meg már kialakított koncepcióját a világról, amelyben élünk” – írta róla visszaemlékezéseiben.⁵⁷⁰

Puhan stratégiája, amit nagykövetként elődjével és most hivatali felettesével, azaz Hillenbranddal nyilván egyeztetett, mindhárom felet érintette: a) A magyarokat meg-

567 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Records Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 4. H. E. File, January–June 1968. Hillenbrand nagykövet levele Mindszenty bíboroshoz, 1968. március 19.

568 AMAE AD Série: Europe 1961–1970, Saint-Siège, dossier: 77. „Cardinal Mindszenty 1966 a 1970.” Raymond Gastambide budapesti francia nagykövet 485/EU sz. jelentése. Bp., 1969. július 10.

569 SZATUCSEK Zoltán: Makacs öregúr vagy nemzetmentő vátesz? Diplomáciai egyeztetések Mindszenty sorsáról 1970–1971-ben. In: Közel-Múlt. Húsz történet a 20. századból. Szerk.: MAJTÉNYI György–RING Orsolya. Magyar Országos Levéltár, Bp., 2002. 20–35.

570 Alfred PUHAN: *The Cardinal in the Chancery and Other Recollections*. Vantage Press, New York, 1990. 188. Magyarul olvasható részlet: www.hetek.hu/hit_es_ertekek/199904/a_mindszenty_sztori (letöltés: 2012. január 9.).

Alfred Puhan, az Amerikai Egyesült Államok új magyarországi nagykövete (balról) átadja megbízólevelét Losonczi Pálnak, a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa elnökének. Budapest, 1969. június 16.

győzni arról, hogy a bíboros távozás-a érdekükben áll. b) Az amerikai külügyminisztériumot rávenni a távolságtartó, szemlélődő álláspont megváltoztatására. c) Végül a harmadik feladat a Szentszék meggyőzése volt, hogy adja fel kvázi „el nem kötelezett” pozícióját és segítse elő a megoldást. Visszaemlékezései szerint hamar egyértelművé vált számára, hogy Mindszenty csak akkor mozdulna ki a követségről, ha a Szentszék, amelynek feltétlen engedelmességgel tartozott, erre utasítaná.

Puhan kiemelt feladatként kezelte a magyar kormány álláspont-

jának felpuhítását. A bíboros egészségi állapotát rendre rossz színben festette le a magyar politikusoknak, akiket láthatóan nyugtalanított Mindszenty esetleges halála, és ismét a temetés részleteivel kezdtek foglalkozni. A halott Mindszenty kétségtelenül nagyobb problémát okozott volna, mint az élő, aki elszigetelve él amerikai területen. Hogyan kezelnék egy ilyen konzervatív nemzeti jelkép halálát, az antibolsevizmus szimbólumának búcsúztatását és temetését? Akárhonnan nézzük, az eset nem tett volna jót a kormány hitelének, ráadásul könnyen megfogalmazódott volna a világ vádja: a kommunisták meggyilkolták Mindszentyt. A probléma tehát nyilvánvalóan megoldásra várt, de a magyar kormányt ezzel együtt sem lehet kapkodással vádolni.

Puhan még nagyobb „csalit” is bevetett: kifejtette, hogy Mindszenty sorsának a rendezése olyan lépés lehetne, amely az amerikai közvélemény szemében elegendő okot adhatna a *koronaékszerek visszaszolgáltatására*.⁵⁷¹ Puhan 1971 elején – nemigen ismerve az 1947–1949 közötti állásfoglalásokat – azt javasolta az amerikai elnök tanácsadóinak, hogy fontolják meg a Szent Korona átadását egy arra alkalmas időpontban a Vatikánnak, ott vigyázzanak rá átmenetileg, és majd egyszer szolgáltatassák vissza a magyar nemzetnek. Nyilvánvaló volt az analógia Mindszenty bíboros ügyével. „Egy efféle közvetítő lépés minimumra csökkentené a hazai közvéleménnyel való problémáinkat, és megsza-

571 MNL OL XIX-J-1-j-1-00361/31/1969. USA TÜK-iratok, 10. d. Nagy János washingtoni magyar nagykövet feljegyzése Alfred Puhannal folytatott megbeszéléséről. Bp., 1969. augusztus 14. A feljegyzés szövegét közli BORHI László: *Magyar–amerikai kapcsolatok 1945–1989* i. m. 535–537.; MNL OL XIX-A-21-e-0022-2/c/1969. 5. ő. e. 28. d. Bartha János külügyminisztériumi főosztályvezető tájékoztatása Prantner József ÁEH-elnök részére. Bp., 1969. augusztus 18.; MNL OL XIX-A-21-e-0022-3/a/1970. 2. ő. e. 28. d. Külügyminisztériumi feljegyzés: „Az amerikai nagykövet megjegyzése Mindszenty ügyéről”; MNL OL XIX-A-21-e-0022-3/c/1970. 4. ő. e. 28. d. Bartha János tájékoztatása Prantner József részére. Bp., 1970. július 29.

dulnánk a korona nyügettől Magyarországgal való kétoldalú kapcsolatainkban. Nincs azonban jelzésünk arra nézve, hogyan reagálna a Vatikán egy ilyen ajánlatra; lehet, hogy nem akar átvenni egy ilyen sokat vitatott tárgyat, amikor épp normalizálni próbálja a kapcsolatát a kelet-európaiakkal” – értékelte a helyzetet a Nemzetbiztonsági Tanács.⁵⁷² A magyar–amerikai tárgyalásokat végül nem terhelték meg a koronaékszerek visszaadásának kérdésével, de a lehetőségre még a legvonalasabb magyar politikusok is felfigyeltek, hiszen a Szent Korona az állam folytonosságát és a nemzet szuverenitását szimbolizálta, viszszerülése a Kádár-rezsim teljes erkölcsi elismerését jelentette volna, és ez a tét nem mérhető az aggastyán bíboros kiengedéséhez. Épp ezért egy újabb határköhöz érkezett Mindszenty sorsa, mert bár azt nem állíthatjuk, hogy a bíborost elcserélték volna a Szent Koronára, de kiengedése a korona visszaadásának egy írásban ugyan sosem rögzített, mégis elvart, ugyanakkor teljesíthető feltételévé vált. (A bíboros – már a bécsi emigrációból – azért veti latba befolyását, hogy a koronát Nixon ne adja vissza a magyar kormánynak, „az istentagadó, törvénytelen magyar rezsimnek, vagy a hozzá hasonló moszkvainak”, hivatkozva a neki korábban tett ígéretre: „Elnök úr 1970-ben megígérte nekem, hogy nem adja át legszentebb és legjelentősebb nemzeti ereklyénket és büszkeségünket a Sátán ezen követőinek.”)⁵⁷³

Puhan törekvései találkoztak Robert F. Illing érdeklődésével, aki Rómában Henry Cabot Lodge, az amerikai elnök 1970 és 1976 közötti személyes szentszéki képviselőjének volt az asszisztense. Mivel ekkor (egészen 1984-ig) még nem volt teljes értékű diplomáciai kapcsolat az Egyesült Államok és a Szentszék között, Illinget hivatalosan nem akkreditálták diplomataként a Szentszékhez, de lényegében chargé d'affaires-ként, ügyvivőként dolgozott. Gyakorlatilag ők ketten foglalkoztak a Szentszékkel amerikai részről a római amerikai nagykövetségen. Beosztásukból eredően intenzív munkakapcsolatban álltak a vatikáni „csúcsminisztérium”, azaz az Apostoli Szentszék Államtitkárságának munkatársaival, így az időközben érsekké előléptetett Agostino Casarolival, az Egyházi Közügyek Tanácsának titkárával és a kelet-európai országokra szakosodott Giovanni Cheli nunciatúrai tanácsossal. A három amerikai diplomata – Puhan Budapesten, Illing Rómában, Hillenbrand Washingtonban – jól megértette egymást, amikor a bíboros sorsának megoldását próbálták előmozdítani.

Az idő kereke még érdemi előrelépés nélkül, de már a változás reményével fordult át egy újabb évtizedhatáron. Giovanni Cheli 1971 legelején azzal kereste meg a római

572 Nixon Library, NSC Files, Box 693. Country Files – Europe, Hungary, Vol. I. Memorandum Helmut Sonnenfeldtől (Nemzetbiztonsági Tanács) az elnök nemzetbiztonsági tanácsadójának (Kissinger). Washington, 1971. június 5. Szövegét lásd: *Foreign Relations of the United States, 1969–1976. Eastern Europe; Eastern Mediterranean, 1969–1972*. Vol. XXIX, 1. i. m. 279–281:280.

573 Nixon Library, NSC Files, Box 693. Country Files – Europe, Hungary, Vol. I. Memorandum Alexander M. Haig tábornok részére, 1971. november 16. A memorandum melléklete: Mindszenty József levele Nixon elnökhöz. Bécs, 1971. november 5. (A levelet november 16-án adta át Nixon elnöknek az amerikai magyarok küldöttsége. A diplomáciai iratok szerint az elnöki apparátus haladéktalanul továbbította a levelet véleményezésre. Hoover Institution Archives, Tibor Eckhardt, Box 2. Correspondence: Mindszenty, Cardinal Joseph. Eckhardt Tibor levele Mindszenty Józsefhez, 1971. november 17.)

magyar nagykövetséget, hogy a Vatikán továbbra is folytatni kívánja a tárgyalásokat.⁵⁷⁴ A legutóbbi tárgyalási fordulónak főleg az 1957. évi pápai dekrétumok és az 1957. évi 22. törvényerejű rendelet visszavonásáról, valamint személyi kérdésekről esett szó, utóbbiak között sem a vatikáni diplomaták, sem a magyar párthivatalnokok nem említették Mindszenty nevét – immár 1967 ősze óta.

Az idézett pápai dekrétumokat már részletesen ismertettük, csupán emlékeztetőül írjuk, hogy 1957. január 21-én a Zsinati Szent Kongregáció 21 személyt, az Állami Egyházügyi Hivatal kívánságára 1956 előtt kinevezett püspöki helynököket, irodaigazgatókat elmozdított hivatalukból, illetve az Apostoli Szentszéknek fenntartott kiközösítéssel sújtott három, országgyűlési képviselőiséget is vállalt vezető békepapot – Beresztóczy Miklóst, Máté Jánost és Horváth Richárdot –, ami 1958 februárjában hatályossá is vált.⁵⁷⁵ Az 1957. évi 22. törvényerejű rendelet viszont megszigorította az egyházi állások betöltésének korábbi rendjét, példátlanul beavatkozott az egyházak, kivált a katolikusok életébe, amennyiben a kisebb vidéki plébánosi és kápláni állások kivételével minden papi állás betöltését állami hozzájárulástól tett függővé, ellehetetlenítve ezzel a kinevezések kánonilag szabályos rendjét.

A három papképviselő kiközösítés alóli feloldása évek óta a magyar tárgyaló fél szívügye volt, mind ez idáig sikertelenül. Sok huzavona után végül 1970. szeptember 2-án Ijjas József kalocsai érsek mint a püspöki kar az idő szerinti elnöke kérelmezte a pápánál a dekrétumok érvényességének megszüntetését. A kedvező választ az 1970. október 6. és 11. közötti újabb magyar–szentszéki tárgyalásokra időzítették. Jean Villot vatikáni államtitkár október 8-án kelt rendelkezésével hozzájárult, hogy az illetékes ordináriusok Beresztóczy Miklóst, Horváth Richárdot és Várkonyi Imrét (a képviselői székben Máté János utódját) feloldják a kiközösítés alól, és ezentúl a magyar katolikus püspöki karra bízta a papok politikai tevékenységének tilalma alóli felmentések kiadását. A Szentszék ezt a lépést 13 év elteltével annak ellenére megtette, hogy elvárásaival ellentétben a kiközösítettek nem mondtak le képviselői mandátumukról és nem gyakoroltak bűnbánatot. Némi tárgyalási muníciót azért még tartálékolt, ugyanis *záradékot* fűzött a rendelkezésekhez, amely megtiltotta közzétételüket mindaddig, *„amíg a Szentszék ehhez kifejezett hozzájárulását nem adja”*.⁵⁷⁶ Ennek következtében Ijjas érsek kivételével sem a püspöki kar tagjai, sem az érintettek egyelőre nem szerezhettek róla tudomást, szemben a politikusok szűk körével, akik vi-

574 MNL OL XIX-A-21-d-0022-1/1971. Az ÁEH feljegyzése Óvári Miklósnak, az MSZMP KB titkárának a Vatikánnal folytatandó tárgyalásokról, 1971. február 11.

575 Időközben Máté János papképviselő betegsége miatt 1963-ban már nem jelöltette magát, helyette – a pápai fenyíték tudatában – Várkonyi Imre prépost, a kalocsai egyházmegye kanonokja vállalt képviselői mandátumot, akire így szintén vonatkozott a pápai dekrétum.

576 MNL OL XIX-J-1-j KÜM/Vatikán 160. 00505/14/1970. 87. d. Az ÁEH 0022-7/h/1970. sz. alatti jelentése a Vatikánnal folytatott tárgyalásokról. Bp., 1970. október 22. 1. és 2. sz. mellékletként az Egyházi Közügyek Tanácsa 6690/70. sz. két iratának fordítása. Lásd még: MNL OL XIX-A-21-d-0022-2/1971. Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztályának előterjesztése a Politikai Bizottságnak a magyar–vatikáni tárgyalásokkal összefüggő néhány egyházpolitikai kérdéstről, 1971. április 14.

szont haladéktalanul megkapták az államtitkár levelének olaszról magyarra fordított szövegét.

A Szentszék tehát bizonyította hajlandóságát az 1957-es dekrétumok visszavonására. Az Állami Egyházügyi Hivatal elemzői a következő taktikai magatartást javasolták a tárgyaló magyar félnek: megállapodást kötni az egyházi állásokhoz szükséges állami hozzájárulás új módozatairól, de anélkül, hogy túlzott érdekeltséget mutatna az ominózus záradék feloldásában.⁵⁷⁷ Ezzel újabb két évre prolongálták a magyar–szentszéki tárgyalások tematikáját. Rövid távon a magyar politika ettől kezdve áttételesen a záradék feloldására koncentrált, és a Rómának leginkább fontos püspöki és segédpüspöki kinevezésekről csak ez esetben volt hajlandó tárgyalni. Ha látszólag nem is fűzték fel az elemeket – a kiközösítést visszavonó záradék feloldását, az 1957. évi 22. törvényerejű rendelet módosítását és Mindszenty távozását az országból – egy „adok, hogy adj” cserebere láncolatára, az összefüggés mégis tagadhatatlan.

ELMOZDULÁS A HOLTPONTRÓL: MAGYAR KÜLÜGYMINISZTER A PÁPÁNÁL

A 80. életéhez közeledő, 15 éve a budapesti amerikai követség épületében élő Mindszenty József bíboros, esztergomi érsek ügyének megoldásához elégtelennek bizonyult a magyar–szentszéki tárgyalások pusztá ténye. Ezek akkor is mentek volna tovább a maguk medrében, ha Mindszenty sorsa nem jelent egyre sürgősebben megoldandó kérdést. Újabb, immár végérvényes lökést VI. Pál pápa személyes közbelépése adott a megoldáshoz.

A két világhatalom közötti feszültség enyhülése miatt és a békés egymás mellett élés egyik apró következményeként és jeleként 1971. április 16-án 11 órakor VI. Pál – hivatalosan természetesen nem Mindszenty sorsának rendezése miatt – személyesen fogadta Péter János magyar külügyminisztert, aki nem számított egy sablonos pártkatonának a politikai apparátusban, hiszen református lelkész és egy ideig püspök is volt. Személyében nem az Állami Egyházügyi Hivatalnak, vagyis egy politikai végrehajtó szervnek a vezetőjét, hanem egy kiemelt kormányhivatal, a magyar diplomácia első emberét tisztelhatték. Érkezésekor a Szent Damasus-udvartól, ahol kiszállt a gépkocsiból, a pápai rezidenciáig svájci gárdisták álltak dízsorfallal. A Magyar Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány hivatalban lévő tagja addig még nem részesült ilyen megtiszteltetésben.

A társalgás négy szemközt, franciául folyt, s előbb olyan átfogó nemzetközi kérdéseket érintett, mint a béke és a leszerelés. Majd az 1964-es részleges megállapodás utáni magyar egyházi viszonyokról volt szó, amit a pártpropaganda a konszolidálódás idősza-

⁵⁷⁷ MNL OL XIX–J–1–j KÜM/Vatikán 160.00505/14/1970. 87. d. Az Állami Egyházügyi Hivatal 0022–7/h/1970. sz. alatti jelentése a Vatikánnal folytatott tárgyalásokról. Bp., 1970. október 22.

kaként kommunikált, amelyben „a magyar katolikus egyház megtalálta helyét a szocializmusban”. A pápa legelső és legnagyobb horderejű kérdésként Mindszenty bíboros helyzetét említette, mondván, hogy „őneki évek óta ez egyik legnagyobb gondja”, de úgy gondolja, hogy a magyar kormánynak is. Mindszentyt „a történelem áldozatának” nevezte, akiről tudja, hogy „nagyon nehezen kezelhető ember, nagyon nehezen érthető meg sok ténykedése”. Utalt arra, hogy az Egyesült Államoknak a legkényelmetlenebb a helyzet, „el se tudjuk képzelni – mondta –, hogy őt milyen sokszor kérte már az Egyesült Államok, hogy valami módon oldják meg ezt a kérdést”.⁵⁷⁸ Péter János felkészülten reagált, ő is abnormálisnak jellemezte a helyzetet, ami ellenkezik mind az egyház, mind az állam rendjével, sőt az Egyesült Államok nemzetközi jogi felfogásával is (utalva arra, hogy az amerikai jog nem ismeri a menedékjogot). Fejtegetésére VI. Pál pápa váratlanul bejelentette, hogy vállalja a magyar kormány részéről évek óta hiába kért feltételt: bármennyire Magyarországon is szeretne maradni Mindszenty, inkább kihoznák az országból, „valahol kolostorban helyezik el, és megfelelő egyházi rendszabályokkal, kellő súllyal megtiltják neki a nyilvános szereplést”.⁵⁷⁹ A pápa ennyire egyértelműen még soha nem tett ilyen nyilatkozatot!

A vatikáni források ismerete nélkül nem lehetünk benne bizonyosak, hogy Péter János pontosan adott vissza mindent jelentésében, aminek később jelentősége is lesz. A lényegyet illetően bizonyosan nem tévedett: a pápa felemelt egy láthatatlan sorompót, hogy végre mindegyik félnek elfogadható megoldás születhesen, akár a történetben érintett főszereplő személyes elképzeléseinek háttérbe szorítása árán is. Ettől kezdve nem volt kérdés, hogy Mindszentynek el kell hagynia a követséget. Az audiencián Mindszenty egyéni sorsától külön érintették a kiközösített papok feloldozását és az ominózus 1957. évi 22. törvényerejű

Dean Rusk amerikai külügyminiszter (balról) Péter János magyar külügyminiszterrel az ENSZ Közgyűlése 21. ülészakájának megkezdése előtt.
New York, 1967. május 25.

578 MNL OL M–KS 288. f. 5/552. ő. e. 43–49:45–46. fol. Jelentés az MSZMP Politikai Bizottságának. Bp., 1971. április 19. Eredeti, Péter János aláírásával. Másolatban: MNL OL XIX–A–21–e–0022–4/c/1971. 20. ő. e. 28. d. (Teljes szövegét lásd *Mindszenty és a hatalom* i. m. 137–143. Újabban SZABÓ Csaba: *A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években* i. m. 2005. 407–411.) Ugyanezt a szöveget a kormánynak tett jelentésként lásd: MNL OL XIX–A–83–a/469. sz. 253–259. fol., 317. d. Jegyzőkönyv a Magyar Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány 1971. szeptember 22-ei üléséről, 6. napirendi pont és MNL OL XIX–J–1–j KÜM/Vatikán 160. 00458/2/1971. 102. d. Jelentés a Magyar Forradalmi Munkás–Paraszt Kormánynak a VI. Pál pápánál tett látogatásról. Bp., 1971. április 20. Péter János külügyminiszter s. k.

579 Uo. 46. fol.

rendelet kérdését is. A találkozást kommentáló sajtóhírek továbbmentek a valóságnál: egyenest megegyezésről és Mindszenty rehabilitálásáról (és nem megegyezelméről) fantáziáltak, ami soha nem volt napirenden.⁵⁸⁰

S ettől kezdve tényleg felgyorsultak az események.⁵⁸¹ 1971. május 3-án a tárgyalások folytatására Giovanni Cheli és Gabriele Montalvo vatikáni tanácsosok Budapestre érkeztek. Amikor a Mindszenty-ügyre kanyarodtak, Cheliék leszögezték – amivel a magyar tárgyalódelegációt vezető Miklós Imre, az Állami Egyházügyi Hivatal elnöki posztjának várományosa is messzemenően egyetértett –, hogy az nem akadályozza a magyar–szentszéki viszony javítására irányuló törekvéseket, csak tagadhatatlanul késlelteti bizonyos problémák megoldását. Ilyen problémának minősítették a) az esztergomi főegyházmegye vezetésének normalizálását; b) a püspöki konferencia elnöki tisztségének betöltését; c) a katolikus közvéleményre gyakorolt hatást, hogy létezik egy akadályoztatott bíboros. Miután körbejárták a nehézségeket – főképp Mindszenty kiszámíthatatlanságát –, Cheli ismertette megoldási javaslatukat, ami a magyar fél nem kis megrökönyödésére megegyezett az 1967-ben már vázolt szentszéki elképzeléssel.⁵⁸² A megállapodás akkor meghiúsult, mivel a Szentszék nem kívánta az emlékeztetőben írottakon túlmenően, feketén-fehéren vállalni a Mindszenty jövődő magatartását korlátozó magyar garanciafeltételeket, és mert Mindszenty sem egyezett bele egy teljes körű esztergomi apostoli kormányzó kinevezésébe.

A felmelegített 1967-es javaslatra 1971-ben is hasonló válasz érkezett: Budapest egyértelmű szentszéki kötelezettségvállalást vár el. A helyzet persze csak látszólag volt azonos. A tárgyalások VI. Pál pápa Péter János külügyminiszternek tett kijelentéseinek köszönhetően most mégiscsak előbbre haladtak. A magyar fél a pápa megnyilatkozását úgy értékelte, hogy „alkalmazni akarja a garanciák biztosítására az egyháznak azokat a törvényeit, amelyek kizárják a kötelezettségvállalások megsértését. Mindszenty a pápa alattvalója és érvényesíteni lehet a pápai primátust”.⁵⁸³ Miklósék határozottságukat erősítendő elővették a régi érvet is: Mindszenty hatályos elítélés alatt áll és törvényellenesen tartózkodik egy másik állam területén. Minderre Cheli lényegében most sem mondott mást, mint amit 1967-ben Casaroli: ha Mindszenty elfogadhatónak tartja a magyar kormány által kért garanciát, a megállapodás parafálható. A megoldás meggyorsítása érdekében másnapra a Szentszék megbízottai írásban is elkészítették tervezetüket.

1971. május 5-én Cheliék valóban előterjesztették a megkötendő megállapodás alapelveit: „1. A Szentszék kész megoldani Mindszenty József ügyét. 2. A Magyar Kor-

580 ÁBTL 3.2.9. R–8–009/1. 8. fol. Feljegyzés. Bp., 1971. május 25.

581 Az 1971-es év amerikai forrásaiból lásd SOMORJAI Ádám: „His Eminence Files.” *American Embassy, Budapest. From Embassy Archives*, 15 (1971) – Mindszenty bíboros az amerikai nagykövetségen. *Követségi Levéltár*, 15 (1971). METEM, Bp., 2008; SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: Washingtonból jelentjük. A budapesti amerikai nagykövetség Mindszenty bíboros tevékenységére vonatkozó, 1971-ben keletkezett iratai. *Századok* 144 (2010) 1. 143–196.

582 MNL OL XIX–A–21–e–XIII. dosszié–0022–1/L/1/1971. 3–4. fol. 31. d. Emlékeztető a Vatikán képviselőivel folytatott budapesti tárgyalás első napjáról, 1971. május 4.

583 Uo. 7. fol. (Kiemelés az eredetiben.)

mány hozzájárul, hogy Mindszenty elhagyhassa az országot és Rómába utazzék. A Vatikán, illetve a pápa mindent megtesz majd, hogy Mindszenty ne tegyen nyilatkozatot és ne folytasson majd a kormánnyal szemben ellenséges tevékenységet és ne avatkozzék a magyar egyház ügyeibe. 3. Az ügy megoldásával egyidejűleg a pápa a jelenleg is püspökként funkcionáló főpapok közül betöltött szék mellé Esztergomba apostoli kormányzót nevez ki. 4. Mindszentynek – mielőtt elhagyná az országot – lehetőséget kellene biztosítani, hogy elbúcsúzzék egyházmegyéjének papjaitól és egy pásztori dokumentumban híveitől.”⁵⁸⁴

A Szentszék 1967. évi javaslatán alapuló tervezet nem nyerte el Miklós Imréék tetszését, abban sok bizonytalanságot és homályos kérdést láttak. Kifejezetten hiányolták, sőt nélkülözhetetlen feltételként kezelték a garanciavállalás régóta szorgalmazott egyértelműségét és osztatlanságát. Utóbbin azt értették, hogy az Apostoli Szentszék, pontosabban személyében a pápa vállalja a feltételek betartását, amit nem oszt meg Mindszentyvel, azaz nem teszi függővé a bíboros magatartásától. Láthatóan nem bíztak a magyar főpap ígéretében, ha sikerülne is azt valamilyen módon kicsikarni. Kerek perec megtagadták Mindszenty elbúcsúzását egyházmegyéje papságától és híveitől. A szentszéki megbízottak minderre következetesen reflektáltak, a lényegi kérdésként kezelt garanciákat illetően most sem mondtak mást, mint hogy a pápa a tervezetben foglaltakon felül többet nem biztosíthat. Azt is elismérték, hogy Mindszentyt nem kényszerítheti a pápa jelenlegi helyének elhagyására, és nem feltételezhetik szöszegését, amennyiben kötelezettséget vállalna a garanciák betartására.

Az persze kiderült, hogy Cheliék nem kívánnák szerepeltetni a megállapodásban Mindszenty korlátozását, mint ahogy az is, hogy a Szentszék csak Mindszenty beleegyezésével vállal bármilyen garanciát.⁵⁸⁵ Ezzel vitatkozva Miklós Imre felidézte VI. Pál pápa Péter Jánoshoz intézett szavait: Mindszentyt valamelyik római kolostorban helyeznék el és „megfelelő egyházi rendszabályokkal, kellő súllyal megtiltanák szereplését”, amihez a Szentszék minden feltétellel rendelkezik. Az érdemi különbség Cheliék terveze és VI. Pál – legalábbis Péter János által hallott vagy hallani vélt – kijelentése között abból adódott, hogy utóbbi szerint Mindszentyt kötelezik a garanciák vállalására és betartására, míg a tervezet szerint csupán igyekeznek Mindszentyt meggyőzni és befolyásolni. Elsőre Cheliék mentegetőztek is: „arra hivatkoztak, hogy nem volt alkalmuk és lehetőségük, hogy megismerjék a pápa említett állásfoglalását”, de végül nem láttak valódi ellentmondást a pápa kijelentése és az általuk előterjesztett javaslat között. Szerintük VI. Pál nyilván úgy értelmezte megjegyzését, hogy a megoldásnak ez a módja is csak akkor lehetséges, ha megkapják Mindszenty beleegyezését a garanciák vállalásához. Akár kolostorban helyezik el, akár másutt, még a pápa sem tilthatja meg neki, hogy különböző személyekkel érintkezzen.

584 MNL OL XIX-A-21-e-XIII. dosszié-0022-1/L/2/1971. 3. fol. 31. d. Emlékeztető a Vatikán képviselőivel folytatott budapesti tárgyalás második napjáról, 1971. május 5. (Szóáthúzás az eredetiben.)

585 Uo. 6. fol.

Patthelyzet látszott kialakulni. Az 1967-es tervezet 1971-ben visszalépésnek tűnt. A tárgyalásról készült emlékeztető áthúzza ugyan, de tartalmazza: „*nem tudunk miről tárgyalni.*” Hogy ezen a ponton mégsem álltak fel a tárgyalóasztaltól, az elsősorban Cheli rugalmasságának köszönhető. A hangsúlyt immár arra helyezte, hogy sem az 1967-es, sem a mostani anyag nem végleges, csupán kiinduló dokumentum a további tárgyalásokhoz. A magyar fél is jóindulatról tett tanúbizonyságot, és azt javasolva, hogy tájékozódjanak VI. Pál említett állásfoglalásáról, majd annak tükrében vizsgálják meg, lehetséges-e új megoldást tartalmazó javaslatot előterjeszteni. Miklós Imre elbizonytalanodására egy apróság utal: a jegyzőkönyvben előbb rögzítette, majd áthúzta azt az eshetőséget, hogy „*külgügyminiszterünk nem pontosan értelmezte VI. Pál álláspontját.*”⁵⁸⁶ Végül mindkét fél a folytatás ígéretével állt fel a tárgyalóasztaltól. Amikor Péter János külgügyminiszter május 13-án találkozott Puhan amerikai nagykövettel, bizalmasan – már amennyire két diplomata tárgyalására használható a bizalom szó – elárulta neki, hogy ő mit mondott a pápának az egy hónappal korábbi fogadáson, és hogy Cheliék nem hoztak új megoldási javaslatot. Puhan természetesen azonnal jelentette Washingtonnak, és szerinte Péter olyasmit ismert el, amit korábban magyar vezetők soha: „*a bíboros éppúgy problémát jelent a magyar kormánynak, mint nekünk. Korábban a magyar vélekedés az volt, hogy Mindszenty csak az amerikaiaknak probléma.*”⁵⁸⁷

Miklós Imre (1927–2003), az Állami Egyházügyi Hivatal 1971. május 16-án kinevezett új elnöke. Meghatározó szerepet játszott a magyar–szentszéki viszony alakításában

ZÁGON JÓZSEF PRELÁTUS KÜLDETÉSE – 1971. JÚNIUS 25–27.

Amikor Giovanni Cheli Budapesten tárgyalt, már kifundálta, milyen módon lehetne Mindszentyt más belátásra bírni: egy magyar egyházi vezetőt kell küldeni hozzá König bécsi bíboros érsek helyett, aki 1963 óta többször is meglátogatta Budapesten az esztergomi érseket, de a távozást illetően minden igyekezete hasztalan maradt. Találni kellett a Szentszéknek és Mindszentynek egyaránt elfogadható és megfelelő magyar papot. Olyat, akiben az erények megfelelő ügyességgel is párosulnak a kényes feladathoz. A vá-

⁵⁸⁶ Uo. 10. fol.

⁵⁸⁷ Nixon Library, NSC Files, Box 693. Country Files – Europe, Hungary, Vol. I. 0700Z sz. távirat a budapesti amerikai követségről a külgügyminisztériumnak. Budapest, 1971. május 14. Szövegét közli *Foreign Relations of the United States, 1969–1976. Eastern Europe; Eastern Mediterranean*. Vol. XXIX, 1. i. m. 275–277. Tartalmilag egyező forrás: NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 4. H. E. File, July–December 1970. Memorandum Péter János külgügyminiszter és A. Puhan nagykövet találkozásáról, 1971. május 13. Szövegét angolul közli SOMORJAI Ádám: „*His Eminence Files*” i. m. 68–70.

lasztás Zágon Józsefre, az 1949 óta Rómában élő pápai prelátusra, a római Santa Maria Maggiore-bazilika kanonokjára esett, aki egyben első titkára volt a zsinat szellemében 1970 tavaszán létrehozott Elvándorlók és Úton Lévők Egyházi Tanácsának, amely a bevándorlással, zarándoklatokkal, migrációs munkával és a turizmussal foglalkozott. Ezeknél is fontosabb lehetett, hogy Zágon a római magyar emigráns papság egyik vezetőjének számított. Ő volt az, aki a nagykövetsére kapcsán emlékezetes 1967-es „forró őszön” maradásra buzdította a bíborost, ám egyúttal racionális és Mindszentyhez méltó érvet fogalmazott meg arra az esetre, amennyiben mégis el kellene hagynia hazáját. Zágon már 1971. május 23-án úgy tudta, hogy neki kell kihoznia a bíborost a követségről.⁵⁸⁸ A delegáció összetételéről és a tervezett koreográfiáról Cheli tanácsos június 8-án tájékoztatta Magyarországot római nagykövetét, amihez hat nap múlva, június 14-én érkezett meg a magyar kormány hozzájárulása.⁵⁸⁹

Giovanni Cheli (1918–2013), a kelet-európai országokra szakosodott vatikáni diplomata 94 évesen, bíborosként, 2012-ben. 1971. szeptember 9-én ő írta alá a Mindszenty távozását lehetővé tevő megállapodást

1971. június 23-án VI. Pál pápa megbízásából egy napra ismét Budapestre jött Franz König bíboros érsek, majd a következő napon két újabb szentszéki küldött érkezett: a már jól ismert Giovanni Cheli államtitkársági tanácsos, valamint Zágon József pápai prelátus. König a rangot, Cheli a szakértelmet, Zágon a magyar paptestvért képviselte. König szerepe ezúttal protokolláris: tapintatosan előkészítette a terepet, és előre jelezte Mindszentynek Cheli és Zágon küldetését. Mindszenty kiinduló hozzáállása változatlan: legszívesebben haláláig a követségen maradna, egy csengőt is azért köttetett be hálósobájába, hogy jelezhesse, ha gyóntatót kér, mielőtt visszaadná lelkét a Teremtőnek.⁵⁹⁰ Vajon sikerült-e a szentszéki megbízottaknak áthidalniuk a májusi államközi tárgyalások kardinális pontját és megszerezték-e Mindszenty beleegyezését a távozás-

588 Zágon József pápai prelátus levele Kada Lajos vatikáni diplomatához, 1971. május 23. Idézi ADRIÁNYI GÁBOR: *A Vatikán keleti politikája és Magyarország 1939–1978* i. m. 88–89. Közli NÉMETH László Imre: *Zágon-leveleskönyv* i. m. 39–40. Zágon József életútjáról lásd NÉMETH László Imre: *Zágon József (1909–1975). Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 24 (2012) 3–4. 39–78.

589 MNL OL XIX–A–21–e–0022–3/c/1971. 8. ő. e. 28. d. Marjai József külügyminiszter-helyettes összefoglalója a római nagykövetség jelentése alapján Miklós Imre államtitkár, az ÁEH elnökének részére. Bp., 1971. június 9.; Miklós Imre feljegyzése Bényi József külügyminisztériumi főosztályvezető részére. Bp., 1971. június 12.

590 MMAL 41. dosszié, 2. ő. e. „Mindszenty Rómában” feliratú dosszién belül, az emlékiratok részletei között, „A személyi küldött” című gépelt iraton Mindszenty kézírásos jegyzete.

hoz, beleértve a garanciák vállalását is? Míg a kérdés első felére határozott, addig második felére csak bizonytalan igennel felelhetünk.

Cheli és Zágón a magyar állam vendégeként egy rózsadombi villában kapott szállást és bőséges ellátást. Cheli inkább a diplomatakkal és a magyar állam képviselőivel tartotta a kapcsolatot, Zágón volt az, aki három alkalommal is, június 25-én, 26-án és 27-én találkozott Mindszentyvel az amerikai nagykövetség épületében. (Ezután Zágón júliusban egyszer, szeptemberben kétszer jött Mindszenty miatt Magyarországra.) Cheli udvariasan átadta a pápa ajándékát, az új breviárium első kötetét, tolmácsolta Jean Villot bíboros államtitkár és Agostino Casaroli érsek üdvözlét, majd távozott. Az érdemi tárgyalás Zágónra hárult, aki eszes és ügyes követnek bizonyult. A pápa kimondottan megtiltotta, hogy bármelyikük azt mondja Mindszentynek: ő sürgeti távozását.⁵⁹¹ Tapintattal, mégis határozottan kellett eljárni. Úgy, hogy *a végső döntést maga Mindszenty hozza meg*. A Cheli által javasolt tárgyalási módszerrel ellentétben – aki a pápának azt tanácsolta, hogy állítsa kész tények elé Mindszentyt és egyszerűen rendelje Rómába⁵⁹² – Zágón érvekkel győzködte a bíborost. Mindezt nagyon finoman kellett tennie, úgy, hogy szavai ne tűnjenek ultimátumnak és ne sértsék a bíboros érzékenységet. Ecsetelte a Szentatya aggodását, amelyen könnyíteni szeretne a bonyolult kérdéskör megoldásában való közreműködéssel. Az előrehaladott korral, betegségekkel, a szükséges kúrákkal és kezelésekkkel bonyodalmak járnak, sebészi beavatkozás pedig aligha képzelhető el a követségen. Méltatta Mindszenty hősiességét, majd épp ezen a ponton lendült át érvelésbe: mártíromsága kopik meg, ha továbbra is a követségen marad. *„A világ feledékeny és a követségen való tartózkodást nehezen tudja az Egyházért való szükséges áldozatként értékelni – mondotta. – Ezzel szemben a Szentatya olyan megoldásra gondol, mely Eminenciád áldozatát új fénybe helyezi, hogy a világ közvéleménye előtt erkölcsi jelentőségében még inkább növekedjék, érdemeiből semmit ne veszítsen, hogy példaképpül szolgáljon az egész Egyház számára.”*⁵⁹³ Zágón mérlegének egyik serpenyőjébe az „elfeledett ember”, a másikba az egyházért szenvedő és újabb keresztet vállaló, mártír egyházfő képe került. Mindezzel rámutatott a helyzet valóságára, hogy Mindszenty maga is lássa távozásának értelmét és előnyeit.

591 „Cheli has confirmed this. He told the charge the Pope expressly forbade him and Zagon to quote him as urging Mindszenty to leave.” Nixon Library, NSC Files, Box 693. Country Files – Europe, Hungary, Vol. I. A budapesti amerikai követség 1107 sz. távirata a washingtoni külügyminisztériumnak, 1971. június 25. Szövegét angolul közli SOMORJAI Ádám: „His Eminence Files” i. m. 116–118.

592 Zágón József pápai prelátus levelei Kada Lajos vatikáni diplomatahoz, 1971. augusztus 8. és szeptember 10. Idézi ADRIÁNYI GÁBOR: *A Vatikán keleti politikája és Magyarország 1939–1978* i. m. 99., 115. Szövegüket közli NÉMETH László Imre: *Zágón-leveleskönyv* i. m. 45–47.

593 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 5. Cardinal Mindszenty July–Dec 1971. Puhán nagykövet levele John A. Bakernek az amerikai külügyminisztériumba, 1971. július 8., melléklet: Pro memoria a háromnapos (június 25–27.) megbeszélés első két napjáról (angol és magyar nyelven); MMAL 061/a. dosszié, „Írások a depositióval kapcsolatban”, 9. ő. e. Pro memoria gépelt másolata. Nyomtatásban lásd SOMORJAI Ádám: *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty. Documenta 1971–1975.* – *Az Apostoli Szentszék és Mindszenty József kapcsolattartása 1971–1975. Tanulmányok és szövegközlések.* Pro manuscripto, Romae, 2007. 102–105:102.

A bíboros azon kérdésére, hogy milyen áron kellene elhagynia a követséget, négy feltétel hangzott el. Ezekben nemcsak az 1971-es év addigi egyeztetéseit, hanem az 1963 óta folyó tárgyalássorozat legfőbb elemeit is összefoglalták. Ilyen mindjárt az *első feltétel*, amely szerint Mindszenty esztergomi érseki és prímási minősége érintetlen marad, de az abból eredő jogai és kötelességei felfüggesztődnek, és többé nem foglalkozhat az ország és az esztergomi főegyházmegye ügyeivel, ahol helyette a jövőben „*sede plena*” apostoli adminisztrátor kormányozna. Mindszenty megköszönte érseki és prímási minőségének meghagyását, de joghatóságának felfüggesztését Magyarország területére csak „*élőszóval*” vállalta, és kérte, hogy ezt írásban ne kapja meg senki, még az új apostoli kormányzó sem, a bécsi Pázmáneum pedig névleg a fennhatósága alatt maradjon. A „*sede plena*” („betöltött székkal”) megoldást ellenezte, és továbbra is az „*impeditus*” („akadályoztatott”) státus feltüntetéséhez ragaszkodott, ahogy neve mellett 1949 óta ez szerepelt az *Annuario Pontificio* (Pápai évkönyv) köteteiben. Nyilván azért, mert az „*impeditus*” megjelölésben a politikai akadályozottság is kifejeződik. Ehhez képest a „*sede plena*” neutrális, teljesen elfedi – vagy inkább elkeni – a helyzethez vezető folyamatot, azt is jelentheti, hogy például gyógykezelésen tartózkodik külföldön, és azalatt apostoli adminisztrátor vagy káptalani helynök vezeti „*sede plena*” az egyházmegyét.

A *második feltétel* a jelenlegi tartózkodási hely, és „*ha a körülmények úgy kívánják*”, az ország elhagyása volt, amelyről sem nyilatkozatot, sem körlevelet nem adhat ki. Mindszenty ezt igen alaposan át kívánta gondolni, de azt máris kijelentette, hogy amennyiben a távozás mellett dönt, akkor a Pázmáneumban kíván letelepedni. (Tehát a leendő lakhelye pillanattól tudott volt.) Nyilatkozatot tenni nem kívánt, de az egyház érdeke a közvélemény korrekt informálása. Zágon természetesen nem látta akadályát, hogy Mindszenty egy levélben kifejtse a pápának saját szempontjait, de a közvéleményt a Szentszék sajtószolgálatra tájékoztatná. A feltételes mód udvarias tudomásulvételt takart, a bíboros nem is vitatkozott, csupán a szövegezésbe kérte bevonni a Rómában élő magyar papok közül a vele szemben ülő Zágon Józsefet, valamint Magyary Gyulát és Csertő Sándort.

A *harmadik feltétel* szerint Mindszenty új helyzetében sem szóban, sem írásban nem tesz olyan nyilatkozatot, amely zavarná az Apostoli Szentszék és a magyar kormány viszonyát, vagy sértené a magyar kormányt és a népköztársaságot. Mindszenty reagálásából e pontnál már határozottan kiérezhető az ingerültség. Teljes rehabilitációt igényelt, a kommunista magyar rendszert sem tárgyaló félként, sem megnyilatkozásai bírójaként nem fogadta el, esetleges feltételeit visszautasította. (Mindszenty vagy nem hitte, hogy a feltételrendszer egyeztetett lenne a magyar kormánnyal, vagy figyelmeztetésnek szánta kijelentését.) Az elvárt hallgatással kapcsolatban kizárólag a Szentszék illetékességét fogadta el annak megítélésére, hogy véleménynyilvánításai vagy cselekedetei ártanak-e vagy sem a szentszéki–magyar kapcsolatoknak. Ezzel a megjegyzésével Mindszenty áttételesen elfogadott egy szentszéki cenzúrát és megígérte, hogy kerül minden olyasmit, ami keresztezné a Szentszék lépéseit, miközben az a magyarországi egyház helyzetének javítására törekszik. Nem kevesen kételkednek abban, hogy Mindszenty tudott a hallgatási feltételről. Az iratok szerint egyértelműen tudott, legfeljebb

annak mélysége maradt homályban, de még magának az államtitkársági apparátusnak sem volt sokkal több sejtelve a kivitelezésről. Hogy ez a politikai kérdésekben való teljes szilencium vállalását is jelentette, arra csupán Cheli nunciátúrai tanácsos szavai utalnak: *„a bíboros már szavát adta, hogy nem beszél többé a magyar politikai helyzetről.”*⁵⁹⁴ (Mindszenty az első külföldi útjai során mondott beszédeiben valóban – a tőle elvárhatóhoz képest – visszafogottan nyilatkozott.) Később felettébb érzékenyen érintette a hallgatással mint elvárással való szembesülés, erről a pápának is írt: tévedés arra következtetni, hogy ő kész lett volna publikációit és nyilatkozatait a kommunisták kívánságainak megfelelően egy előzetes cenzúrának alávetni.⁵⁹⁵

Ami a feltétel betartásának szentszéki garانتálását illeti, ennek mikéntje még javában érlelődött. Zágon ekkor még nemigen beszélhetett erről Mindszentyvel, a júliusi második egyeztetés során is csak esetleg. Látni fogjuk: a Szentszék is csak egy hónap múlva, július 21-én, amikor már felelősséggel megteheti, akkor adja majd írásba a magyar félnek a garanciavállalást. Ám legkésőbb az egy hónapos római tartózkodása alatt a bíborosnak is tudomására hozták, hogy a Szentszék biztosítékot vállalt magatartására. Ezt VI. Pál pápának egy Mindszentyhez írt, 1971. december 14-én kelt levele igazolja: *„Ismeretes előtted az a helyzet [feltétel, megállapodás], amely nem csupán sok bölcsességet, hanem a magunkra vállalt felelősség megtartását is megkívánja [...] könnyen megérthetted, milyen nehezen esik Nekünk azon intések és ajánlások ismétlésére kényszerülni, amelyeket egyszer már adtunk neked, amikor legnagyobb örömömrre, találkoztunk.”*⁵⁹⁶ Az alkalom, amelyre a pápai levél utal, a Rómából való távozás pillanata volt. A pápa 1971. október 23-án, közös koncelebrációs szentmiséjük után – amint erre a későbbiekben még bővebben ki fogunk térni – négyszemközti búcsúbeszélgetésen fogadta Mindszentyt. Szavait Zágon ezúttal nem fordította, így a bíboros esetleg nem értett mindent egészen pontosan. A kihallgatás után immár Zágon jelenlétében foglalta össze a pápa az elhangzottakat, hogy egyebek mellett arra kérte Mindszentyt: *„viselje türelemmel jelen helyzeté-*

594 Uo. Box 5. Cardinal Mindszenty July–Dec 1971. 4337. sz. távirat a római amerikai nagykövetségről a washingtoni külügyminisztériumnak és a budapesti nagykövetségnek, 1971. július 9. – Cheli ezt később is megismételte, amikor Mindszenty római tartózkodását értékelte: *„Számukra az a leglényegesebb, hogy Mindszenty megtartsa a pápának tett ünnepélyes ígéretét (nem avatkozik a magyar egyházi ügyekbe, nem tesz semmit az ország érdekei ellen, nem nyilatkozik, nem publikál). Eddig a szavát tartja.”* ÁBTL 3.2.9. R–8–009/1. 96. fol. Feljegyzés. Bp., 1972. január 10. Tárgy: 1971. október 11-ei római nagykövetségi távirat. A kérdésről lásd SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Washingtonból jelentjük* i. m. 153–154.

595 MMAL 060. dosszié. Mindszenty József levele VI. Pál pápához. Bécs, 1972. március 10. Németül közzétette Gabriel ADRIÁNYI: *Die Ostpolitik des Vatikans 1958–1978 gegenüber Ungarn. Der Fall Kardinal Mindszenty.* (Studien zur Geschichte Ost- und Ostmitteleuropas, 3.) Schäfer, Herne, 2003. 162–165. Magyarul ADRIÁNYI Gábor: *A Vatikán keleti politikája és Magyarország 1939–1978* i. m. 137–142. és SOMORJAI Ádám: *Ami az emlékiratokból kimaradt. VI. Pál és Mindszenty József 1971–1975.* Bencés Kiadó, Pannonhalma, 2008. 140–143.

596 SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Washingtonból jelentjük* i. m. 154. és 172. (E tanulmány 50. jegyzete fontos megálgapítást tesz: a korábbi szövegeközlések és elemzések a „*conditio*” szót megállapodás helyett helyzetként fordították, és ennek megfelelően értelmezték, holott e kifejezés mindkettőt [feltétel, megállapodás] jelentheti. A történelmi folyamat figyelembe véve a latin kifejezés értelmezéséhez a „megállapodás” jelentés ad eligazítást.) A levél eredeti példányának levéltári őrzési helye: MMAL 060. dosszié, „Levelezés a depositióval kapcsolatban.” MFN 7910, L-2861. VI. Pál pápa levele Mindszenty Józsefhez. Vatikánváros, 1971. december 14.

nek nehézségeit és a körülmények által megkívánt korlátozásokat.”⁵⁹⁷ Kétséges, hogy a bíboros elhagyta volna az amerikai követséget, ha a hallgatási feltétel teljes mélységével még ott-tartózkodása, illetve a tárgyalások alatt tisztába jön.

A negyedik, utolsó feltétel arra irányult, hogy Mindszenty ne publikálja emlékiratait, azokat végrendeletben hagyja a Szentszékre. Emlékiratai közzétételének korlátozása Mindszentyt sokkal inkább felzaklatta, mint az önként vállalt vagy ráerőltetett szilencium. Az amerikaiak régóta látták, hogy a bíboros ezen a ponton fogható meg és motíválható a távozásra. Meglátásukat igazolják a fejlemények. Igaz ugyan, hogy miután Zágón prelátus megismerte az emlékiratok Magyarország történetét bemutató egyes

fejezeteit (ezek az „Egy különös sorsú nemzet” című kézirat részei lehettek), nem látta akadályát, hogy a szöveg egy jelentős része még a bíboros életében megjelenjen. Engedékenységet egy értelmezési zavar magyarázza: az emlékiraton a bíboros ekkor még életműve egészét értette, odasorolva történeti munkáját is, és nem személyes élettörténetét. (Mindszenty majd csak 1971 késő őszétől osztja munkáját két részre: történeti írásokra és emlékiratokra.) Nyilván nem lett volna ilyen nagyvonalú Zágón, ha a személyes életútra vonatkozó részt is olvasta volna, ami vagy nem készült még el, vagy Mindszenty nem mutatta meg neki, tudván, hogy az a legkényesebb szakasz. Bécsben utólag azt mesélte titkárnak, hogy memoárjából egyik délután felolvasott Zágonnak, „persze nem a legvastagabbjából”, azaz nem a politikailag érzékenyebb fejezetekből, hanem „csak a közömbösebb részekből”.⁵⁹⁸ Mindszenty emlékiratai kapcsán – mint már említettük – ekkor annyit kért, hogy halála után kerüljenek Szabó János pápai protonotáriushoz, az Egyesült Államok Indiana államában élő South Bend-i plébánoshoz, akit már 1969-ben felkért a kézirat gondozására.

Zágón József (1909–1975) pápai prelátus, az emigráns magyar katolikus papság vezetője, a római Santa Maria Maggiore-bazilika kanonokja. Kulcsszerepe volt a Mindszenty-ügy megoldásában

A négy feltétel közlése ki is merítette az első találkozás időtartamát. Csak az emlékeztető figyelmes olvasásakor tűnik fel, hogy a „rehabilitáció kontra kegyelem” kérdését egyáltalán nem érintették. Míg a szilenciumról Mindszenty csak kellő információt nem kapott, addig a tervezett kegyelmi aktusról semmilyen (és ennek még szerepe lesz Cheli karrierjének alakulásában). Talán azért nem világosították fel, mert a távozási szerződés végleges szövegéből sikerült kivetetni, azt csak a magyar fél kiegészítő emlékeztetője tartalmazta, és ezzel a „részlettel” a szentszéki küldöttek nem akarták kockáztatni a távozás sikerét. Úgy tűnt, a megfáradt Mindszenty – elsősorban emlékiratainak biztonság-

597 MMAL 020/a. sz. dosszié, I. 14. ő. e. Zágón József prelátus pro memoriája. Róma, 1971. október 23. Gépelt szöveg Zágón József aláírásával. Másolat.

598 MÉSZÁROS Tibor: A száműzött bíboros szolgálataiban i. m. 242. 1972. március 4-ei feljegyzés.

ba helyezése érdekében – kész fejet hajtani és elhagyni Magyarországot. Cheli maximálisan bízott is a sikerben, és azt hangoztatta, hogy ott-tartózkodásuk alatt ki kell csikarni a beleegyezést és a konkrét dátumot a bíborosból, hiszen a pápát nem lehet megvárakoztatni. A nagykövetség dolgozói, akik jól ismerték Mindszentyt, kezdettől fogva kétkedtek abban, hogy ilyen alapvető kérdésben ennyire gyorsan elkötelezné magát, és tartottak tőle, hogy a szentszéki küldöttek túlzottan optimisták.⁵⁹⁹ Így is történt. A második találkozás során Zágon hiába próbált konkrét időpontot kimondatni Mindszentyvel, ő ragaszkodott a gondolkodási időhöz, de megígérte: „nem fogom a döntést egy évig elhúzni.”⁶⁰⁰

A harmadik napra Zágon elkészítette az emlékeztetőt.⁶⁰¹ Hangsúlyozta, hogy a *döntés szabadsága* Mindszentyé, aki vállalta, hogy ezt megírja a Szentatyának. Az emlékeztető pontosan rögzítette Mindszenty megjegyzéseit, amelyeket a négy feltételhez fűzött, mégsem írta alá, legalábbis emlékiratai szerint,⁶⁰² mondván, hogy kerülni kívánta az egyetértés látszatát. Ezt az állítást azonban cáfolják Mindszenty bécsi titkárának, Mészáros Tibornak a naplójegyzetei, őszerinte a bíboros csak haladékat kért, de két nap múlva aláírva Zágon után küldte a jegyzőkönyvet.⁶⁰³ A bíboros emlékiratainak kiadatlan töredéke is a beletörődő aláírásra utal, némileg összemosva benne a mostani (júniusi) és az ezt követő (júliusi) Zágon-látogatásokat: „Az Ostpolitik illetén eredménye kínos helyzetbe hozott. Vendéglátóm kifáradt, nehezemre is esett kérni tőle. De amikor az egyik Pro memoria hozott szövege nehezebb volt, mint [azt] az előző tárgyalás után vártam és várhattam, azt nem írtam alá és asztalomon hevertettem. Szorult helyzetemben express ajánlott levélben tudomására adtam Nixon elnök úrnak, hogy a helyzet alakulásától nem mehetek ki és kértem, adjon továbbra is helyet a követségen a korábbi ígérek szerint. A címzettől nem várhattam gyors választ, de most hamar válaszolt: vigasztalt, ha nehéz is a menetel, nyugodjam meg! Dr. Zágon többször is kiment Bécsbe, és telefonon tárgyalt Casaroli érsek külügy-

599 Nixon Library, NSC Files, Box 693. Country Files – Europe, Hungary, Vol. I. A budapesti amerikai követség 1109. sz. távirata a washingtoni külügyminisztériumnak, 1971. június 27. Szövegét angolul lásd SOMORJAI Ádám: „His Eminence Files” i. m. 120–122:121.

600 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 5. Cardinal Mindszenty July–December 1971. Puhan nagykövet levele John A. Bakernek az amerikai külügyminisztériumba, 1971. július 8., melléklet: Pro memoria a háromnapos (június 25–27.) megbeszélés első két napjáról. (Angol és magyar nyelven); MAL 061/a. dosszié, „Írások a depositióval kapcsolatban”, 9. ö. e. Pro memoria gépelt másolata. Nyomtatásban lásd SOMORJAI Ádám: *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty. Documenta 1971–1975* i. m. 101–105:105.

601 A szakirodalom a teljes emlékeztetőből csak a június 25-re és 26-ra vonatkozó részletet közli, nyilván mert csak ez került elő eddig a levéltárakból (elsőként közölte ADRIÁNYI Gábor: Miért és hogyan hagyta el Mindszenty József a budapesti amerikai nagykövetséget? In: *Mindszenty József emlékezete* i. m. 81–85. Fakszimilében közli MÉSZÁROS Tibor: *A száműzött bíboros szolgálatában* i. m. 181–184.). SOMORJAI Ádám viszont olaszul publikálta a tulajdonába került július 27-ei részt is: *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty. Documenta 1971–1975* i. m. 163–164. Magyarul Falussy Lilla fordításában közölte BALOGH Margit: Az 1971. szeptember 9-ei magyar–szentszéki megállapodás. *Századok* 147 (2014) 4. 874–930:896–897.

602 „A személyi megbízott közben megírta a jegyzőkönyvet, s arra kért, hogy azt én is írjam alá. Nem adtam meg a kért aláírást.” MINDSZENTY József: *Emlékirataim* i. m. 1989. 477.

603 „Amikor erről először volt szó, Zágónak azt mondta, hogy elfogadja, de alá nem írja. Rá két nap múlva mégis aláírta.” MÉSZÁROS Tibor: *A száműzött bíboros szolgálatában* i. m. 166. és 169. 1974. január 10-ei és 11-ei bejegyzések.

miniszterrel. Dr. Zágon nem tett említést Casaroliról, ezt csak kijövelelem után tudtam meg egyik ismerősömtől. Másnap élém jutott a *Pro memoria*. Lehangolt. Így került a sor az elnökhöz írt levélre, de az említett válasza is. Ez persze nem hagyott más lehetőséget, mint az aláírást.”⁶⁰⁴ A pápához június 28-án írt levél tartalmából is ez következik. Abban – mint majd látni fogjuk – már a távozásáról ír, azaz okafogyottá vált az emlékeztető aláírásának megtagadása. Az amerikaiak azonban még július 8-án is úgy tudták, hogy a bíboros nem írta alá az emlékeztetőt, pedig megkerülésükkel Mindszenty semmit sem tudott kijuttatni az épületen kívülre.⁶⁰⁵

A két megbízott közül Cheli – nem hivatalos minőségben – többször is találkozott az Állami Egyháziügyi Hivatal személyzetével. Csak a lényegről adott tájékoztatást: a megbeszélések eredményesek, Mindszenty a végső elhatározáshoz a pápa kívánságát írásban kéri, amit – Cheli szerint – „történelmi” döntésének igazolására akar felhasználni. A terminusra vonatkozóan nem tett semmilyen konkrét ígéretet, de szemmel láthatóan siettetette a távozást. Az 1957. évi pápai dekrétumokat illetően is kedvező fordulatról számolhatott be: a Szentszék rászánta magát a rendelkezéseket hatálytalanító irat záradékának feloldására, de ez csak Mindszenty távozása után derülhet ki, nehogy emiatt megváltoztassa távozási szándékát. Az ÁEH részéről üdvözlötték az eredményeket, felajánlották segítségüket Mindszenty kiviteléhez, a záradék feloldásáért cserébe pedig kilátásba helyezték az aktuális személyi kérdések megtárgyalását.⁶⁰⁶ A Mindszenty-ügy valóban lezárulni látszott.

A DÖNTÉS

Az emlékiratok kiadására irányuló bármilyen addigi próbálkozás kategorikus elutasításából a bíboros pontosan tudta, hogy arra, legalábbis még az ő életében, csupán egyetlen lehetőség van: a követség és vele az ország elhagyása. Mindszenty így is csak súlyos lelki küzdelem után szánta el magát a távozásra. De előbb még 1971. június 27-én – a Chelivel és Zágonnal való találkozás közepette – tört angolsággal írt levélben⁶⁰⁷ elpanaszol-

604 MMAL 020/a dosszié, I.15. ő. e. „Feljegyzés a Zágon Józseffel folytatott tárgyalásokról, 1971.” (Az álló betűs „jutott” szó a gépelt szövegben Mindszenty kézírásával az eredeti, de áthúzott „került” szó fölé írva.)

605 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 5. Cardinal Mindszenty July–Dec 1971. Puhan budapesti amerikai nagykövet levele John A. Bakernek a washingtoni külügyminisztériumba. Bp., 1971. július 8. Szövegét angolul közli SOMORJAI Ádám: „His Eminence Files” i. m. 147–148.

606 MNL OL XIX-A-21-e-XIV. dosszié-0022-3/j/1971. 31. d. ÁEH – Feljegyzés a vatikáni megbízottak magyarországi tartózkodásáról. Bp., 1971. június 29. Vö.: ÁBTL 3.2.9. R-8-009/1. 23. fol. Feljegyzés. Bp., 1971. szeptember 15.

607 Kissinger elnöki tanácsadó is megjegyezte: „the actual text is rather difficult to understand, since the Cardinal wrote in English”, és ez időnként értelmezési problémát okozott. Nixon Library, NSC Files, Box 828. Name Files, Mindszenty, Cardinal (Apr 70–May 74). Memorandum az elnök részére, összeállította Henry A. Kissinger, Alexander M. Haig. Fehér Ház [Washington], 1971. július 12.

ta Nixon amerikai elnöknek, hogy a Szentszék szeretné megváltoztatni az ő helyzetét. Miután megköszönte az elnöknek, a törvényhozásnak, a kormánynak és az amerikai embereknek a sok figyelmességet, az elnök segítségét kérte a gyötrő és kimondatlanul is megfogalmazott kérdés megoldásában: maradhat-e és maradjon-e tovább a követségen? Megjegyezte, hogy távozása lerombolhatja a reményt, amit ottléte jelentett sok emigráns és „szolga” magyarnak⁶⁰⁸ – és ezzel el is árulta, hogy maradásra ösztönző választ remél. Az érdekegyezésre tekintettel joggal feltételeznénk, hogy az elnökhöz írt levélről Washington azonnal tájékoztatta a Vatikánt, ám – legalábbis a külügyi apparátus levelezése szerint – ez hetekig nem történt meg, csak akkor, amikor július derekán ismét Magyarországra készülődtek a szentszéki megbízottak.⁶⁰⁹ Pedig felkészülésüket segíthette volna az információ, még inkább az amerikai elnök válaszában várható tartalma.

Alighogy aláírta a Nixonhoz intézett levelet, Mindszenty már másnap, június 28-án – a nyomásgyakorlás és az ígéretek vegyes elegyének engedve – megírta döntését a pápának: bár szeretne Magyarországon maradni, de kész távozni, amennyiben ez szolgálja legjobban az egyház érdekeit, és magára vállalja élete talán „*legsúlyosabb keresztjét*”, hogy számkivetésben folytassa vezeklését egyházáért és népéért.⁶¹⁰ A levelet azonnal elküldték Budapestről Rómába, ott Robert F. Illing július 2-án átadta Giovanni Chelinnek, aki biztosította, hogy Casaroli érsek még aznap kora délután eljuttatja a pápához.⁶¹¹ A történeti kutatómunkának köszönhetően ma már tudjuk,⁶¹² hogy a levél eredeti fogalmazványát Zágón József vázolta fel valamikor 1971. május 15. és 18. között, felelevenítve egy korábban, a nagykövetségre 1967 novemberében érkezett levél ősgondolatait. Abban – mint láttuk – egy roppant fontos szempontra hívta fel a bíboros

608 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 4. Cardinal Mindszenty January–June 1971. Mindszenty József esztergomi érsek, Magyarország primásának levele Richard Nixon amerikai elnökhöz. Budapest, 1971. június 27. Gépelt másolat. Szövegét angolul közli SOMORJAI Ádám: „*His Eminence Files*” i. m. 130. Magyar fordításban lásd SOMORJAI Ádám: *Mindszenty bíboros követségi levelei az Egyesült Államok elnökeihez 1956–1971* i. m. 341–342.

609 „A Vatikán valószínűleg nem tud a bíboros leveléről, melyet az amerikai elnöknek írt. (...) mi nem mutattuk meg neki a levelet. Javasoljuk, hogy informálhassuk a Vatikánt a bíboros leveléről az elnöknek, még a Cheli–Zágon-utazás előtt.” NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 5. Cardinal Mindszenty July–Dec 1971. 4393. sz. távirat a római amerikai nagykövetségről a washingtoni Külügyminisztériumba és a budapesti nagykövetségre. 1971. július [dátum nélkül].

610 MMAL 060. dosszié, „Levelezés a depositióval kapcsolatban.” MFN 7903, L-2854. Mindszenty József levele VI. Pál pápához. Bp., 1971. június 28. Gépelt másodlat latinul, rajta kézírással a dátum; uoqt magyarul MFN 7904, L-2855. Részleges korabeli közlése *L'Osservatore Romano*, 1971. szeptember 29. és BÉKÉS Gellért: Mindszenty bíboros Rómában. *Katolikus Szemle* 23. (1971) 3. 193.; MINDSZENTY József: *Emlékirataim* i. m. 476.; SOMORJAI Ádám: *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty. Documenta 1971–1975* i. m. 106–107. (magyarul), 165–166. (latinul); A levél Zágón-hagyatékban (Szent István Alapítvány Levéltára, Róma) fellelhető fogalmazványát és az MMAL-ban található szövegváltozatát összevetve közli NÉMETH László Imre: *Zágon-leveleskönyv* i. m. 41–43.

611 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 5. Cardinal Mindszenty July–Dec 1971. Távirat a római amerikai nagykövetségről a washingtoni külügyminisztériumnak és a budapesti nagykövetségnek, 1971. július 3. Szövegét angolul lásd SOMORJAI Ádám: „*His Eminence Files*” i. m. 144.

612 NÉMETH László Imre: *Zágon-leveleskönyv* i. m.; SOMORJAI Ádám: *Miért hagyta el Mindszenty az amerikai nagykövetséget? Magyar Szemle, Új Folyam* XX (2011) 7–8. 46–58.

figyelmét: ha egyszer úgy alakulna, hogy mégis elhagyja a követséget, akkor azt ne politikai okok (mint például a követcsere), hanem spirituális szempontok miatt tegye.⁶¹³

A pápához írt levél a Cheli–Zágon-látogatást követő döntő változást mutatja. Tomek Vince szerint „a Primás csak nehezen ment bele abba, hogy a levélben szerepeljenek olyan részek, amelyek később neki nagy dicsőséget hoztak. Ilyenek voltak az idézett »életem hátralévő részét...« és a »magamra vállalom életem legsúlyosabb keresztjét«-tel kezdődő mondat. Ez persze érthetetlen!”⁶¹⁴ Mindszenty annyi megpróbáltatás után feladta álmát, hogy a rendíthetetlen helytállás szimbólumaként éljen és haljon hazájában. Győzött benne az egyházi engedelmesség. Lelkét azonban kétségek marcangolták, attól félt, hogy áldozata veszendőbe megy, és „hajótöröttként” kell távoznia. 15 évet töltött a budapesti amerikai követség épületében. Személye biztonságban volt, de teste-lelke száműzetésben. Az egyre idősebb és betegebb főpap nemcsak fizikai értelemben örlődött fel, hanem szellemileg is elszigetelődött a valóságtól és a világtól. Vendég volt, szabad volt, mégis rab – mintegy ötezer-ötszáz napon át. Egy zárt közösségben élt, ahol nem viselkedhetett magánemberként, mert mindvégig tartotta magát ahhoz, hogy ő ott is az egyházat, sőt a nemzetet képviseli. És ezt a terhet tovább cipelte a vassüggöny túlsó oldalára is.

A pápához írt levelet Mindszenty kivételesen lepecsételt, zárt borítékban kérte továbbítani, amit az amerikaiak meg is tettek. Nem meglepetés, hogy másolatban a szöveg mégis rendelkezésükre állt, és így – bár ahogy a nagykövet írta: „nem vagyunk tapasztalt latinosok” – megtudták, hogy a bíboros egyebek közt azt írja benne: *döntött, és elhagyja a követséget.*⁶¹⁵ Tizenöt éve vártak erre a beleegyezésre! Az elhatározást követő hetek levél- és táviratváltásai a bíboros hezitálásáról és az ebből fakadó követségi izgalmakról árulkodnak: féltek, hogy valamilyen nem várt fordulat megghiúsítja a bíboros távozását.

Bár a pápa iránti engedelmesség fegyelme nem tette kétségessé a végeredményt, az aggodalom mégsem volt alaptalan. Egy alkalommal Mindszenty amerikai magyar újságokból kivágott újságcikkeket küldött Zágonnak. Az egyik szerint – hivatkozva a jól értesült *L'Express* párizsi hetilapra – VI. Pál pápa elvben megállapodott a „magyarországi kommunista kormánnyal abban, hogy Mindszenty József hercegprímást állása alól felmenti”. A cikk szerint ezt már akkor megtette, amikor áprilisban fogadta Péter János külügyminisztert. A hír valótlan volt, ám ettől még tört döfött a távozás súlya alatt vergődő Mindszentybe, ráerősített abbéli gyanakvására, hogy valami titkos megegyezést kötött

613 NARA RG 59. General Records of the Department of State. Bureau of European Affairs, Office of Eastern European Affairs, Records Relating to Hungary 1941–1971. Entry A–1(5577), Lot 75 D 45, Box 12. Nov 8, 1956–Dec 15, 1967. Zágon József magyar nyelvű levele Mindszenty Józsefhez, k. n. Szövegét közölte SOMORJAI Ádám: Régi és új a Mindszenty-kutatásban. Zágon József ismeretlen levele Mindszenty Józsefhez. *Vigilia* 75 (2010) 7. 548–551.

614 PMKL IV. 198. Tomek Vince hagyatéka, Saját kéziratok, 12. tétel, Tomek Vince visszaemlékezései (1968–1981). 99. fol. „Kapcsolataim Mindszenty Bíborossal”, Gépelt, szignált utóirat, „1981–VIII-22.”

615 Nixon Library, NSC Files, Box 693. Country Files – Europe, Hungary, Vol. I. A budapesti amerikai nagykövetség 1123. sz. távirata az amerikai külügyminisztériumnak, 1971. június 29. Közli: *Foreign Relations of the United States, 1969–1976. Eastern Europe; Eastern Mediterranean*. Vol. XXIX, 1. i. m. 283. Szövegét angolul közli SOMORJAI Ádám: „His Eminence Files” i. m. 134–135.

a magyar kormány és a Szentszék az ő kiviteleről. „Belém nyilallott a gondolat: mozdulatokkal én lennék János Kádár öröme? [...] Ezért jöttem én a világra? Javítanék ezzel az Egyház helyzetén?” – kérdezte Zágontól.⁶¹⁶ Kétségeit csak fokozta, hogy az amerikai elnök válasza bő két hetet váratott magára. Mindszenty ezalatt valóban azon mesterkedett, miként maradhatna a pápának írt beleegyezése ellenére mégis a követségen. Puhan nagykövet épp ettől tartott, hogy elnöki válasz hiányában a bíboros feljogosítva érzi majd magát arra a kijelentésre, hogy az amerikaiak nem küldték el, ezért Rómának nem adhat teljesen biztos választ. Roppant kényes napok voltak ezek. Mindszenty hol az emlékiratírás befejezéséhez szükséges időre hivatkozva, hol a biztonságos fuvarozásra kért garanciára várva húzta az időt, és nem nevezte meg távozásának pontos napját. Inkább maradni akart, mint menni, pedig a magyar fél már ahhoz is hozzájárult, hogy az emlékiratok írásához szükséges könyveket továbbra is megkapja Budapestről, figyelembe véve az Országos Széchényi Könyvtár nyári szabadságát is.⁶¹⁷ Az amerikai nagykövet magyar kollégáit arról tájékoztatta, hogy ismét hajszálon függ a döntés: hajlandó-e távozni a bíboros vagy sem.⁶¹⁸ A következő napok mindegyikének külön jelentősége lett. 1971. július 14-én este nemcsak Cheli és Zágón jött ismét Budapestre, hanem az összehangolt erőfeszítéseknek köszönhetően megérkezett a „játzsma” két sorsdöntő irata: VI. Pál pápa és Nixon amerikai elnök válaszelevele. Tartalmukról néhány óra eltéréssel szerzett tudomást Mindszenty.

A pápa 1971. július 10-én kelt *Animo penitus commoto tuas obsequii plenas litteras accepimus* kezdetű válaszelevelét a vatikáni megbízottak hozták el Mindszentynek július 14-én este, a Ferihegyi repülőtérrel egyenesen az amerikai nagykövetségre hajtván. Megrendülten hagyta jóvá Mindszenty megfontolásait, és örömteli várakozását jelezte római megérkezéséig, de nem szabott határidőt, és jövődó lakóhelyének megválasztását is az érintettre bízta.⁶¹⁹ A pápa levele nem sok mozgásteret hagyott, Mindszenty már csak Nixon válaszában bízhatott, hogy azzal csökkentheti a vatikáni sürgetés erejét. Az elnök július 14-ére keltezett levele az időeltolódás miatt július 15-én hajnali 2 óra 55 perckor érkezett meg. Tartalmát 9 óra 25 perckor ismertették Mindszentyvel, aki a „Köszönöm. Miért ilyen későn?” – szavakkal reagált. Zágón fél óra múlva, az elkésett Cheli

616 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 5. Cardinal Mindszenty July–Dec 1971. Mindszenty József levele Zágón Józsefhez. Bp., 1971. július 5. Manuscript, forómasolat eredetiről. Szövegét közli SOMORJAI Ádám: „His Eminence Files” i. m. 145.

617 SOMORJAI Ádám: „His Eminence Files” i. m. 244. Puhan nagykövet távirata az amerikai külügyminisztériumba, 1971. szeptember 9.

618 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 5. Cardinal Mindszenty July–Dec 1971. Jegyzőkönyv Nagy János külügyminiszter-helyettes, Puhan nagykövet és H. Wilgis tárgyalásáról. Budapest, 1971. július 13. Szövegét angolul közli SOMORJAI Ádám: „His Eminence Files” i. m. 163.

619 MMAL 060. dosszié, „Levelezés a depositióval kapcsolatban” MFN 7906, L-2857. VI. Pál pápa levele Mindszenty Józsefhez, 1971. július 10. Eredeti, latin nyelvű, gépelt levél, aláírt. Szövegét fakszimilében közzétette ADRIÁNYI Gábor: *A Vatikán keleti politikája és Magyarország 1939–1978* i. m. 226–228., magyarul és németül közli SOMORJAI Ádám: *Ami az emlékiratokból kimaradt* i. m. 116–117., 117–118.

pedig 11 órakor szerzett tudomást az elnöki válaszról.⁶²⁰ Az amerikaiak ezzel nagyon sokat erősítettek Cheli és Zágon rogyadozó pozícióin, hiszen Mindszenty az elnöki válasz hiányára hivatkozva akarta elodázní a határozott választ. Az amerikai elnök levele nem egy kiutasításról szóló nyers döntés, de vigasztalásából és a marasztalás hiányából érthető volt, hogy a bíboros immár nem kívánatos vendég a követségen. A levél eredeti tervezete nem volt ennyire tapintatos: „Most, hogy a budapesti követségről való távozásra készül, szeretném, ha tudná, hogy teljességgel megérttem, miért kényszerült erre a nehéz és önzetlen elhatározásra” – szólt az első verzió utolsó passzusa. Ennek helyére végül egy távolságtartóbb és kevésbé árulkodó megfogalmazás került: „A jövőjét illető megfontolások természetesen Önre és a Vatikánra tartoznak. Tudom, hogy a döntés meghozatalában Önt és Öszentségét a hit, az egyház érdeke és az Ön Magyarország népe iránti szolgálatát illető aggodalom vezérli. Tökéletesen meg-

Nixon elnök levele Mindszenty bíboroshoz, 1971. július 14.

értem a döntés meghozatalában rejlő nehézségeket.”⁶²¹ A változás indokára egy tapasztalt nemzetbiztonsági tanácsadó, Helmut Sonnenfeldt memoranduma világít rá: Mindszenty távozásáról csak a pápának írt, az elnöknek nem.⁶²² Ha az elnök válasza a távo-

620 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 5. Cardinal Mindszenty July–Dec 1971. A washingtoni külügyminisztérium táviratában küldött elnöki levél margóján Puhán kézírásos megjegyzése: „Conveyes to Cardinal Mindsz. 0925, 7/15/71. A [Ifred] P[uhán]”, „Briefed Zagon (Cheli delayed) at 10:00 AP”, „Briefed Cheli at 11:00 am AP”. A távirat szövegét angolul közli SOMORJAI Ádám: „His Eminence Files” i. m. 164–165.

621 Nixon Library, NSC Files, Box 828. Name Files, Mindszenty, Cardinal (Apr 70–May 74) 30123. Richard Nixon amerikai elnök levele Mindszenty Józsefhez, Washington, 1971. július 14. (Másolatban többek között: NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 5. Cardinal Mindszenty July–Dec 1971.); Ugyanitt Memorandum Helmut Sonnenfeldttől (Nemzetbiztonsági Tanács). Tárgy: Csere a Mindszenty bíborosnak szóló elnöki levél szövegében.

622 „In any case his decision was conveyed in a private letter to the Pope and not to the President.” Nixon Library, NSC Files, Box 828. Name Files, Mindszenty, Cardinal (Apr 70–May 74). Memorandum Helmut Sonnenfeldttől (Nemzetbiztonsági Tanács) Alexander Haig tábornok részére, 1971. július 9.

zásra Mindszenty saját elhatározásaként utal, akkor a bíborosnak nyilvánvalóvá válik az indiszkrécio: elolvasták a pápához írt, lezárt borítékban átadott magánlevelét.

Mindszentynek mennie kellett. Ám még ezek után is, a negyedik, több mint másfél órás megbeszélés alatt is többször megpróbált változtatni korábbi döntésén. Egy emlékeztetővel hozakodott elő, amelyben a pápához írt korábbi levelét mintegy korrigálva új feltételekről írt, lényegében a kádári egyházpolitika teljes felszámolását követelte távozásáért cserébe. Cheli ezt lehetetlennek nevezte, és öt perc múlva bosszúsan távozott a bíborostól.⁶²³ Mindszenty lépése logikusan következett személyiségéből. „1. *Ha siettetik, elfogja a félelem. Ha megijed, gyanakvóvá és csökönyössé válik*” – jellemezte őt a követség egyik magyarul is beszélő alkalmazottja. – „2. *Szerintem mostanra az az érzése, hogy túlvállalta magát. Próbál kiutat keresni – akár úgy is, hogy feltételeket szab nekünk.* 3. *Kevés emberben bízik, ha egyáltalán bízik valakiben. Amennyiben végül elmegy innen, egyvalakiben vagy néhány emberben olyan gazfickót fog látni, aki őt kipenderítette innen.*”⁶²⁴ Zágón ezúttal nem tehetett mást, határozottan elutasította a bíboros szempontjait, és – ahogy az amerikai nagykövetségi jelentés fogalmazott – „megfogta a bikát a szarvánál, és azt mondta a bíborosnak: Wyszyński a megfelelő utat követte; és minden, a követségen töltött nap csökkenti Mindszenty értékét egyháza számára, és csökkenti annak lehetőségét is, hogy a történelemben az egyház egy konstruktív prelátusaként emlékezzenek meg róla. Ha a bíboros a követségen hal meg, mondta neki Zágón, a történelem majd úgy tekint rá, mint egy tompa észjárású, ostoba alakra [thick-headed, dickschaegel, fool].”⁶²⁵ Azt javasolta, hogy feltételek helyett tényleírást adjon a magyar katolicizmust jellemző megoldatlan kérdésekről, kérvén ezek mielőbbi rendezését, és annak közlését, hogy a bíboros távozása nem jelenti az egyház problémáinak rendeződését. Meglepetésére és megkönnyebbülésére Mindszenty elfogadta ezt a szempontot, amivel pedig Zágón meglehetősen nagy kockázatot vállalt. Így tehát Mindszenty nemigen tehetett mást, mint hogy beleegyezik státusa megváltoztatásába, és saját akaratából kijelenti: szeptemberben vagy legkésőbb októberben elhagyja a követséget, és Bécsbe költözik.⁶²⁶ A döntést maga hozta meg, ezt Casaroli is aláírta.⁶²⁷ A folyamatot nyomon követve pontosabb a megállapítást így finomítanunk: *saját akaratból, de erős felső nyomásra.*

623 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 5. Cardinal Mindszenty July–Dec 1971. Feljegyzés Cheli és Zágón látogatásáról, 1971. június 14. 18:45-től július 15. 10:00-ig. Ugyanerről lásd SOMORJAI Ádám: „His Eminence Files” i. m. 171. és 175.

624 Uo. Box 5. Cardinal Mindszenty July–Dec 1971. Clement G. Scerback feljegyzése Puhán nagykövetnek, 1971. július 23. Szövegét angolul lásd SOMORJAI Ádám: „His Eminence Files” i. m. 193.

625 Uo. Box 5. Cardinal Mindszenty July–Dec 1971. Zágón beszámolója a budapesti amerikai nagykövetség egy meg nem nevezett tagjának (valószínűleg a nagykövetnek) a bíborossal folytatott második tárgyalásáról. Név és dátum nélkül, viszont óra és perc megjelölésével: 18 óra 20 perc. SOMORJAI Ádám: „His Eminence Files” i. m. 170. és 175.

626 Nixon Library, NSC Files, Box 693. Country Files – Europe, Hungary, Vol. I. 1450Z. sz. távirat a magyarországi nagykövetségtől a washingtoni külügyminisztériumnak. Budapest, 1971. július 16.

627 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 5. Cardinal Mindszenty July–Dec 1971. A római amerikai nagykövetség 01254. sz. távirata Washingtonnak és a budapesti amerikai nagykövetségnek. Róma, 1971. július 25.

Cheli Mindszentytől Kalocsára sietett, ahol Ijjas érsekkel közölte: a Szentszék feloldotta az 1970. október 8-án kelt dokumentumok záradékát. Ezzel a papképviselőket kiközösítő, valamint a püspökök jogait korlátozó 1957-es pápai dekrétumok érvénye megszűnt. A döntésről Ijjas írásban tájékoztatta az ÁEH elnökét, akinek ez nyilván nem volt újdonság. A hivatalban folyó tárgyalásokon meg is egyeztek abban, hogy a dekrétumok megszüntetéséről szóló dokumentumot Mindszenty távozásáig nem hozzák nyilvánosságra (ha valamilyen okból nem hagyná el az országot, akkor azonnal és feltétel nélkül publikálhatók).⁶²⁸

A lényeg tehát július derekára eldőlt. A bíboros végső, igazán méltányosnak nevezhető feltételei a következők voltak: 1. az ország elhagyása előtt meglátogathassa nagybeteg hűgát; 2. a közvéleményt megfelelően tájékoztassák, azaz távozását ne úgy értelmezzék, hogy a magyarországi egyház problémái megoldódtak; 3. emlékiratai őelőtte érkezzenek meg Ausztriába.⁶²⁹ Az amerikaiak haladéktalanul hozzá is kezdtek a bíboros iratainak kiszállításához. Nem ment teljesen zökkenőmentesen, de sok hezitálás, kezességvállalás, levél- és táviratváltás közepette a legfontosabbakat sikerült már a távozás előtt, szeptember 23-án Bécsbe küldeni.⁶³⁰

A TÁVOZÁSI SZERZŐDÉS

A májustól júliusig tartó egyeztetések alapján július 21-ei dátummal elkészült a vatikáni megoldási javaslat, amit pro memoria formájában két nap múlva, pénteken átadtak a római magyar nagykövetségen. Végre rögzültek a magyar–szentszéki megállapodás kölcsönösen elfogadható keretei, amelyeket nem a kormány, hanem az MSZMP Politikai Bizottsága vitatott meg a legközelebbi munkanapon, július 26-án.⁶³¹

628 MNL OL XIX–A–21–e–XV. dosszié–0022–5/c/1971. és uo.–0022–5/f/1/1971. 31. d. „Feljegyzés a Vatikánnal folytatott tárgyalásokról.” Bp., 1971. július 19. és Emlékeztető – „Átadva Mons. Chelinek 1971. július 16-án Bpsten.” Bp., 1971. Bp., július 16.

629 MÉSZÁROS Tibor: *A száműzött bíboros szolgálatában* i. m. 187.; SOMORJAI Ádám: *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty. Documenta 1971–1975* i. m. 112. Vö.: *Foreign Relations of the United States, 1969–1976. Eastern Europe; Eastern Mediterranean*. Vol. XXIX, 1. i. m. 288–289:288. Memorandum Helmut Sonnenfeldttől, a Nemzetbiztonsági Tanács részéről az elnök nemzetbiztonsági tanácsadójának, Henry Kissingernek. Washington, 1971. július 23.; NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 5. Cardinal Mindszenty July–Dec 1971. 01254 sz. távirat a budapesti amerikai nagykövetségről a washingtoni külügyminisztériumnak és a római nagykövetségnek. 1971. július 15.

630 Az iratok és könyvek következő részletét október 30-án, a harmadik és egyben utolsó adagot november 9-én juttatták ki Bécsbe, ennek amerikai forrásaira lásd SOMORJAI Ádám: „His Eminence Files” i. m. 247, 252–253, 284–285, 288, 293, 295. sz. dokumentumokat.

631 MNL OL XIX–A–21–e–XV. dosszié–0022–5/f/1971. és MNL OL M–KS 288. f. 5/560. ö. e. 17. fol. Pro memoria a Vatikántól, 1971. július 21. Mindszenty József ügyében. Ugyanerről lásd még MNL OL XIX–J–1–j–4–14–00399/13/1971. USA TÜK-iratok, 17. d. Feljegyzés Puhán amerikai nagykövet külügyminisztériumi látogatásáról. 1971. július 31.

Vegyük sorra a javaslat pontjait!

„1. A közelmúltban Budapesten lezajlott megbeszéléseken már közöltek szerint a Szent-szék biztosítja a Magyar Kormányt, hogy Mindszenty József bíboros, ha lehetősége lesz el-hagynia Magyarországot, tartózkodni fog az ország egyházi életébe való beavatkozástól, va-lamint a Magyar Köztársaság [sic!] és Kormánya iránt ellenséges megnyilatkozásoktól és tevékenységtől.”

Ezt tekinthetjük a pro memoria legfontosabb elemének. A garanciák sokat vitatott kérdésében a Szent-szék ezúttal már elfogadható ajánlatot tett: immár *nem* csupán *latba veti* befolyását vagy *törekszik, hanem* kimondottan *biztosítja*, hogy Mindszenty „rende-sen” fog viselkedni. „Az *nem nulla*” – ha a pápa és a Vatikán garantál valamit, értékelte Kádár János a biztosítékot. „Az *igazi garancia* azonban az, hogy a katolikus egyház érdeke is azt követeli: a jelen szakaszban Mindszenty ne legyen zászló!”⁶³² A Szent-szék vállalását ugyanezzel indokolta Casaroli is: „*nem azért [tette], hogy a kormánynak – amelynek még a nevét sem volt szabad kiejteni [Mindszenty előtt] – szívességet tegyen, hanem a Szent-székre és a magyarországi Egyház érdekeire való tekintettel (erről azonban a bíboros nem nagyon vagy egyáltalán nem volt meggyőződve).*”⁶³³ Ez a pont lényegében változtatás nél-kül kerül a megállapodás szövegébe.

„2. A bíboros elutazása előtt a Szent-szék »sede plena« apostoli adminisztrátort nevezne ki az esztergomi egyházmegye élére, a jelenleg működő püspökök közül.” Róma első számú jelöltje – ahogy egyszer már 1968-ban is – Vajda József váci segédpüspök volt. Alternatívaként – a jelenleg működő püspökön kívüli személyekben is gondolkodva – Erdős Mátyás és Szendi József papok nevét említették.

E pont nem csupán tartalma miatt értékes: ez azt is jelentette, hogy Mindszenty *nem mond le* érseki méltóságáról. Láthattuk, a „sede plena” („betöltött székkal”) típusú kineve-zést ellenezte a bíboros, a Vatikán javaslata mégis egy székétől távol lévő ordináriusnak tekintette, aki helyett teljes jogkörrel felruházott apostoli kormányzó vezeti a főegyház-megyét. Az MSZMP Politikai Bizottsága nem mindig ezt képviselte az évek alatt, ám most politikai kompromisszumból kijelentette: „*nem igényeljük, hogy Mindszenty elutazá-sa előtt lemondjon esztergomi érseki, illetve prímási tisztéről, elvárjuk viszont – s itt következik az újdonság! –, hogy a Szent-szék tegyen kötelező ígéretet – legalább a gentlemen’s agreement alapján – arra, hogy legkésőbb 1972. március végéig, amikor Mindszenty betölti 80. évét, nyug-díjba helyezik, és felmentik érseki és ezzel járó prímási tiszte alól.*”⁶³⁴ A vitában Nyers Rezső pontosítást javasolt oly módon, hogy „*miután elhagyta Mindszenty az országot, mielőtt nyugdíjazását kéri, az e közötti időben sem avatkozhat bele magyar egyházi ügyekbe.*”⁶³⁵ Eldőlt tehát, hogy a betegeskedő Szabó Imre püspök, esztergomi apostoli kormányzó helyett új, teljes jogú ordináriust neveznek ki, és ettől kezdve a személy kiválasztása került

632 MNL OL M–KS 288. f. 5/560. ő. e. 155. fol. Jegyzőkönyv az MSZMP PB 1971. július 27-ei üléséről.

633 Agostino CASAROLI: *A türelem vértanúsága* i. m. 154.

634 MNL OL M–KS 288. f. 5/560. ő. e. Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztályának jelentése a PB-nek a Mindszenty-ügyről. 1971. július 23. Szövegét lásd *Mindszenty és a batalom* i. m. 147–153.

635 MNL OL M–KS 288. f. 5/560. ő. e. 142–199:148–149. fol. Jegyzőkönyv az MSZMP PB 1971. július 27-ei üléséről.

A bíboros távozásáról szóló megállapodás a Szentszék...

előtérbe. Budapest igazából nem is szorgalmazta a személycserét, hiszen az egyházmegyét addig is apostoli kormányzó vezette, ám ha Róma ezt kérte, nem ellenezte, de nem a Mindszenty-üggyel összefüggésben. A magyar politikusok Vajda személyét politikai megfontolásokból nem támogatták, helyette a megbízható Zemplén György, a Központi Szeminárium akkori rektorának nevét dobták be, de Ijjas József kalocsai érsek átmeneti kormányzóságát is elfogadhatónak tartották.⁶³⁶

3. A harmadik pont csupán annyit tartalmazott, hogy amennyiben a két lényegi pontot elfogadja a magyar kormány, akkor kidolgozzák az utazás részleteit.

A Politikai Bizottság július 27-ei ülésén igen alaposan körbejárták a kérdést. Még egyes szavak hiányának is jelentőséget tulajdonítottak, így például annak, hogy a vatikáni emlékeztető nem említi Mindszenty nyilvános szerepléseit. Feltűnő, hogy a Politikai Bizottság tagjai nem értesültek Mindszentynek a pápához és az amerikai elnökhöz írt leveleinek tartalmáról, holott már a válaszok is megérkeztek. Természetesen volt, aki hallotta, hogy Mindszenty egy levelet vár a pápától, de a szerveknek nem volt biztos információjuk. Szóba került egy másik levél is, amelyben az őszi színódusra hívnák, de ezt „eléggé bizonytalan” értesülésnek minősítették. Az információhiány nyilván meghatározta a tárgyalási pozíciókat: az amerikai és a szentszéki diplomaták már bizonyosak voltak abban, amiben a magyarok még csak reménykedtek: Mindszenty ráállt a távozásra, és bírták a garanciákra vonatkozó „ilyen-olyan” beleegyezését

636 Kádár János a következőképp kommentálta Vajda jelöltségét: „El tudom képzelni, hogy Vajda vezesse [az egyházmegyét]. Egyébként én nem tudom, hogy ki ez az ember, számomra egy nulla. – Mindszenty valaki.” MNL OL M–KS 288. f. 5/560. ő. e. 157. fol. Jegyzőkönyv az MSZMP PB 1971. július 27-ei üléséről.

...és a magyar kormány között, 1971. szeptember 9.

is. Mindszenty színódusi meghívása hosszasan foglalkoztatta a PB tagjait, mert az a világtól elzárt, már-már elfeledett bíborosnak rendkívüli szereplési alkalmat adott volna. Így a távozás dátumának megválasztása egyáltalán nem mellékes körülménnyé vált. Biszku Béla jobbnak látta, ha Mindszenty kimenetelére csak a színódus *után* kerül sor. Kockázatossága ellenére Komócsin Zoltán viszont épp a színódus *előtti* távozásra voksolt, mert a nagyvonalúságból politikai előny származhat, demonstrálja, hogy a rendszer nem tart Mindszentytől. *„Mindszenty ott nem lesz nagy figura, hiszen vele hasonszőrűek lesznek ott, nagyobb emberek, mint ő. Sőt, ő olyan ember lesz, aki elhagyta a nyáját 1956 novemberében, amikor az amerikai követségre ment, most pedig kiment a Vatikánba és részt vesz a bíborosi rangja címén meghívott vendégként a rendezvényen. [...] Ha a Vatikán nem akarja betartani a szabályokat, akkor neki nincs szüksége ilyen folyamatban lévő rendezvényre. Ha nem akarják betartani a szavukat, a játékszabályokat, kijátsszák Mindszentyt politikailag velünk szemben, meg tudják tenni. [...] ... tartani fogják a szavukat és színódussal vagy színódus nélkül nem játsszák ki Mindszentyt. Amit ígérnek, meg fogják adni.”*⁶³⁷ Kockázata annak lehetett, hogy Mindszenty csöndesnek szánt távozása a színódusra sereglett püspökök révén harsány hírré válik, és ők lesznek a legautentikusabb hírvivői a történéseknek, amiért még csak szószegéssel sem lehet a Szentszéket vádolni.

Komócsin véleményét osztotta Fehér Lajos, Nyers Rezső, Kállai Gyula, sőt a kérdéshez részletesen hozzászóló Kádár János is. Ő úgy vélte, épp a színódusra történő meghívás lesz az, amivel a pápa átvághatja a kimenetel önkéntességének vagy kényszeri-

637 MNL M–KS OL 288. f. 5/560. ö. e. 145–146. fol. Jegyzőkönyv az MSZMP PB 1971. július 27-ei üléséről.

tésének dilemmáját. Azaz a pápa azt nem írhatja elő Mindszentynek, hogy menjen el, de ezzel a meghívással kihívhatja. Kádár rugalmasnak bizonyult, és – ahogy már az 1963. április 3-ai PB-ülésen tette – most is távlati dimenzióba helyezte az egész kérdést. „Az alapkérdés: Mindszenty távozzon el Magyarországról. Ezzel Mindszenty magyarországi pályafutása befejeződött mind politikai, mind egyházi értelemben. Az egyház szabályai szerint nem kormányozhat semmiféle egyházmegyét, ha nem tartózkodik ott. De nem fejeződött be egyházi pályafutása e pillanatban, mert érsek – van ugyan egy ígéret, amit köszönettel tudomásul vehetünk, de nem követelhetjük, hogy fosszák meg érseki címétől Rómában. Ez egy jól hangzó információ a Vatikán részéről. Még kevésbé tudjuk követelni, hogy bíborosi címétől fosszák meg. Amíg él, nem szűnik meg bíboros lenni, hacsak rablógyilkosságot nem követ el valahol Róma mellett.”⁶³⁸ Kádár hozzászólása eldöntötte a vitát: a Politikai Bizottság elfogadta a betérjesztett jelentést és annak határozati javaslatait. Az elemzett pontokon kívül leszögezték: Mindszentynek úgy kell elhagynia az országot, hogy kegyelemben részesül. Am végeredményben a magyar fél hozzájárult, hogy Mindszenty József 15 év után elhagyja a budapesti amerikai nagykövetség épületét.

Eközben a bíboros egyre feszültebben készült a megmásíthatatlanra. Hirtelenjében ezernyi elintézetlen teendője akadt, ezeket mind be akarta pótolni, még terjedelmes emlékiratait is szeretne volna gyorsan befejezni. A segítségére rendelt, magyarul is beszélő amerikai diplomata elégedetlenül jelentette a nagykövetnek, hogy „*Őminenciája szárnysegédjének lenni igen bosszantó feladat, ha az embernek más dolga is van. Folyamatosan és a legkülönbébb kérésekkel bombáz, ezek néha apró-cseprő ügyek és gyakran egészen összezavarják az embert. De igyekszem mindennel ellátni. [...] A ma reggeli események jól mutatják, mennyire eltávolodott a valóságtól: amikor tájékoztattam, hogy néhány régi könyvet nem lehet kihozni a Széchényi Könyvtárból, megkért, menjek el és fotózzam le őket. Ezt nem tudtam szó nélkül hagyni. Mondtam, hogy nem megyek, és hogy igen gyanús lenne, ha ezt bárki megtenné, valamint nincs is ilyen fényképezőgépünk. Jelenleg könyveket gyűjt a vakok, süketek szervezeteiről és az örültek házairól. Gyanítom, hogy az ezeknek szánt katolikus segítségről ír.*”⁶³⁹ A biztató haladás után érkező sorozatos kifogások és a távozás időpontjának lebegtetése miatt már-már Cheli nunciatúrai tanácsos is számolt a kudarccal. A követségi attól tartottak, hogy Mindszenty olyan hírt hall, amire hivatkozva visszatáncolhat. Ilyen volt, amikor a BBC hírül adta: Magyarországon öt papot és egy nőt ötéves börtönbüntetésre ítélték államellenes tevékenység miatt. Vagy elégedetlen lesz emlékiratainak szállítási módja vagy akár csomagolása miatt. Egyeseket komolyan megviselt ez a feszültség. A francia nagykövet egyik jelentése szerint az ír származású és katolikus amerikai ügyvivő bevallotta neki: eljutott arra a pontra, hogy sajnálja, amiért a bíboros nem hajtotta végre néhány

638 Uo. 153. fol.

639 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 5. Cardinal Mindszenty July–Dec 1971. Clement G. Scerback feljegyzése Puhán nagykövetnek, 1971. július 20. Szövegét angolul lásd SOMORJAI Ádám: „His Eminence Files” i. m. 184–185. Magyarul közli SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: Washingtonból jelentjük i. m.

évvel ezelőtti tervét, hogy átadja magát a magyar hatóságoknak.⁶⁴⁰ Mindszenty leginkább emlékiratai biztonságos kiszállítása miatt aggódott. Azért viszont nagyon. Közölte, ha elvesznek az emlékiratai, akkor az egész élete hiábavaló.⁶⁴¹ A rokonságból sem maradt már senkije: július 28-án egy műtétet követően Anna nevű húga is elhalálozott.

A nyári szabadságolások miatt csak júliusban került sor két említésre méltó találkozásra. Július 21-én Puhán nagykövet Péter János külügyminiszternél tette tiszteletét. Puhán nem titkolta, hogy az őszre tervezett magyar–amerikai külügyminiszteri találkozó előnyére válna, ha a Mindszenty-kérdés akkor már nem terhelné a budapesti amerikai nagykövetséget.⁶⁴² A Szent Koronáról kettejük között nem esett szó, viszont pár nappal később Nagy János külügyminiszter-helyettes megemlítette és „úgy vélte, hogy a bíboros távozása után visszakerülhet a korona Magyarországra. Ezzel kapcsolatban nem tettem semmilyen ígéretet.”⁶⁴³ Ez a könnyed említés arról árulkodik, hogy a magyar politika komoly reményeket fűzött Mindszenty és a Szent Korona „kicszerűségéhez”. A nyári kánikulában így lassan célegyenesbe fordult a magyar–szentszéki megállapodás. A magyar külügyminisztérium elfogadóan válaszolt a Vatikán pro memoriájára: „A magyar kormány kész teljesíteni a kérést.”⁶⁴⁴ Augusztus első napjaiban Budapesten elkészült az egyezség tervezete is, egyelőre bőbeszédűen, felesleges és elfogadhatatlan részletekkel is terhelve, Péter János szerint egyenesen irreális tartalommal.⁶⁴⁵

A megállapodás véglegesítéséről Giovanni Cheli és Angelo Sodano államtitkársági tanácsosok, a Szentszék megbízottai 1971. szeptember 6. és 8. között tárgyaltak a magyar kormány illetékeseivel. Mindenki feszülten várta a végeredményt. A füst szeptember 7-én szállt fel: az illetékesek Budapesten is, Rómában is jóváhagyták a megállapodás szövegét és mellékletét. Szeptember 9-én, délelőtt 10 órakor a Szentszék nevében Giovanni Cheli nunciatúrai tanácsos, a magyar kormány részéről Miklós Imre, az Állami Egyházügyi Hivatal elnöke aláírták Mindszenty távozásáról a megállapodást (*accordo*).

640 AMAE AD Série: Europe, Hongrie, versément aux Archives (1971–juin 1976), boîte 3330, dossier Questions religieuses (1 janvier 1971–30 juin 1976), sous-dossier: „Cardinal Mindszenty”. 800–813. sz. beérkező távirat. Bp., 1971. október 4. Megérkezett [Párizsba]: 1971. október 5. 14 óra 00 perc.

641 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 5. Cardinal Mindszenty July–Dec 1971. Clement G. Scerback feljegyzése Puhán nagykövetnek, 1971. július 28. Szövegét angolul lásd SOMORJAI Ádám: „His Eminence Files” i. m. 198–199.

642 MNL OL XIX–A–21–e–0022–3/M/1971. 17. ö. e. 3. fol. 28. d. Péter János külügyminiszter feljegyzése. Bp., 1971. július 21. Tárgy: Beszélgetés az amerikai nagykövettel. Másolat.

643 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 5. Cardinal Mindszenty July–Dec 1971. Puhán nagykövet jelentése Nagy János külügyminiszter-helyetessel történt találkozásáról, 1971. július 30. Szövegét angolul lásd SOMORJAI Ádám: „His Eminence Files” i. m. 203–204.

644 Uo. Box 5. Cardinal Mindszenty July–Dec 1971. A budapesti amerikai nagykövetség 01468. sz. távirata Washingtonba. 1971. augusztus 6. Szövegét angolul lásd SOMORJAI Ádám: „His Eminence Files” i. m. 208.

645 MNL OL XIX–A–21–e–0022–3/R/1971. 19. ö. e. 28. d. Miklós Imre, az ÁEH elnökének levele Katona Istvánhoz, az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztályának vezetőjéhez. Bp., 1971. augusztus 9.

Az aláírt, hivatalos – néhány oldallal előbb fotón is látott – szöveg magyarul a következő:

„M E G Á L L A P O D Á S

A Magyar Népköztársaság Kormánya és az Apostoli Szentszék teljes jogú megbízottai 1971. szeptember 6–8-a között a Szentszék kezdeményezésére tárgyalást folytatott arról, hogy Mindszenty József bíborosnak megadják a lehetőséget Magyarország végleges elhagyására.

E lehetőség megteremtése céljából a két Fél alábbi kötelezettségeket vállalja:

1.) A Szentszék biztosítja a Magyar Népköztársaság Kormányát, hogy Mindszenty József bíboros, miután elhagyta Magyarországot, tartózkodni fog attól, hogy akár közvetlenül, akár közvetve beleavatkozzék a magyarországi katolikus egyház életébe és ügyeibe, ellenségesen nyilatkozzék vagy tevékenykedjék a Magyar Népköztársaság és Kormánya iránt.

2.) A Magyar Népköztársaság Kormánya hozzájárul ahhoz, hogy – amint a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa részéről a szükséges intézkedések megtörténtek – Mindszenty József bíboros elhagyja Magyarország területét. Ezek az intézkedések egy Emlékeztetőben közöltnek.

3.) Miután Mindszenty József bíboros elhagyta Magyarország területét, mindkét Fél a melléklet szerinti hivatalos közleményt adja ki.

4.) Annak elvartában, hogy az esztergomi érseki szék kérdése véglegesen megoldódjék, a Szentszék ezen főegyházmegyébe a jelenleg működő püspökök közül választva »Sede plena« apostoli kormányzót nevez ki ugyanazokkal a jogokkal és kötelezettségekkel, amelyekkel egy megyéspüspök rendelkezik. (E kinevezés a szokásos módon történik.)

5.) Mindszenty József bíboros Magyarország területét egy később megállapítandó időben hagyja el azon személyek kíséretében, akiket a Szentszék kijelöl a bécsi Apostoli Nunciatura gépkocsiján, vagy repülőgépen vatikáni útlevéllel ellátva. Az utazás megszakitás nélkül történik az Egyesült Államok budapesti követségéről Rómába vagy a bécsi Apostoli Nunciatura székhelyére.

A Magyar Kormány és a Szentszék megbízottai a jelen Megállapodás aláírásánál kijelentik, hogy mindkét nyelvű szöveg eredetinek tekintendő.

Budapest, 1971. szeptember 9.”

„M E L L É K L E T

A Magyar Népköztársaság Kormánya és a Szentszék közötti megállapodás alapján Mindszenty József bíboros ma véglegesen elhagyta Magyarország területét és Rómába utazott.

Jelen szöveg azon a napon 14 órakor (olasz időszámítás) kerül közlésre, amikor Mindszenty elhagyja Magyarországot.”⁶⁴⁶

646 MNL OL XIX–J–1–j KÜM/Vatikán 160. 28. tétel, 002428/10/1971. 102. d. Viaszpecséttel ellátott, eredeti, aláírt dokumentum. Másolatban: MNL OL XIX–A–21–e–0022–6/a/1971. 28. és 31. d. A megegyezés hivatalos szövegét magyarul és olaszul is publikálta BALOGH Margit: Az 1971. szeptember 9-ei magyar–szentszéki megállapodás. *Századok* 147 (2014) 4. 874–930:911–914. – Megjegyzés: „Csak a miniszter, vagy az illetékes min. h. utasítására adható ki! Nagy ’71. X. 23.” – olvasható ma is a „szigorúan bizalmas”-nál is titkosabb iratra vonatkozó kezelési utasítás, rátűzve az eredeti okmányokat őrző dossziéra.

Az éveken át sokszor körüljárt három magyar követelés – Mindszenty szilenciutumot fogad, lemond érseki címéről és írásban kegyelmet kér – egyikét sem vállalta a bíboros, azok Budapest felől nézve egyébként is felpuhultak, Rómából közelítve viszont szigorodtak. A szabatos megfogalmazás különösen a „feltételek feltétele”, a bíboros magatartásával kapcsolatos „garanciák” kérdésében tükrözi az álláspontok eltolódását: a Szentszék végül is biztosította a magyar kormányt Mindszenty jövőbeni megnyilatkozásait illetően. A többi, addig feloldhatatlannak tűnő, már 1964 óta továbbgördülő ellentét végére is sikerült pontot tenni. A magyar–szentszéki tárgyalások megindulásához (1963) képest módosult az érseki címmel kapcsolatos, Mindszenty kiengedésében kezdettől fontos szerepet játszó követelés is. A *sede plena* apostoli kormányzó ugyanazokkal a jogokkal és kötelezettségekkel rendelkezik, amelyekkel egy megyéspüspök. Az esztergomi főegyházmegye kormányzását illetően ezt nemigen értelmezhetjük másként, mint a *status quo* lényegi fenntartását közös megegyezéssel, hiszen 1950. augusztus 16-ától – kisebb időszakot leszámítva – apostoli kormányzók vezették a főegyházmegyét. A pápai évkönyvek az apostoli kormányzók státusát illetően 1950 és 1956 között *sede plena* („betöltött székkal”, ezalatt Mindszenty joghatósága fel volt függesztve), 1959 és 1971 között *ad nutum Sanctae Sedis* („a Szentszék jóváhagyásával”, ezalatt Mindszenty joghatósága nem volt felfüggesztve) meghatározást tüntettek fel. A távozás pillanatában nem is bolygatták a bíboros által birtokolt megbízatásokat és méltóságokat, a magyar fél tudomásul vette, hogy Mindszenty – legalábbis egyelőre – megtartja érseki címét. Mindszenty lemondatására vagy felmentésére a Szentszék semmilyen írásbeli kötelezettséget nem vállalt! A megállapodás csak utal egy elvárásra a „végleges megoldásról”.

A továbbiakat egyoldalú – így a felek mindegyikére nem kötelező – emlékeztetőben rögzítették.⁶⁴⁷ A magyar kormány képviselőinek emlékeztetője két pontot tartalmaz. Az első pont az *amnesztiáról* és az 1962-ben indított büntetőeljárás megszüntetéséről szól. A Politikai Bizottság szeptember 7-ei ülésén Kádár János arra hívta fel a figyelmet, hogy egy tárgyilagos, de közös kommuniké értékesebb, mint egy egyoldalú, ám az amnesztiát is kidoboló hír: „A belső megállapodásban ott szerepel a tény, és az a fontos! [...] ...ha pedig azt kérdeznék, hogy miért kapott amnesztiát, nem tudunk mit mondani. Nem mondhatjuk, hogy Mindszenty megjavult.”⁶⁴⁸ A megállapodás tervezete még valóban tartalmazta, hogy a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa kegyelemben részesíti Mindszenty Józsefet.⁶⁴⁹ Az aláírt véglegesből azonban igen gyorsan kikerült az amnesztia aktusa, köszönhetően a szentszéki megbízottak határozottságának. Sem Mindszenty, sem a Szentszék nem kérte, azzal ugyanis elismerték volna az 1949-es ítélet jogosságát. Viszont nem akadályozhatták meg, hogy a magyar igazság-

647 MNL OL XIX-A-21-e-0022-6/b/1971. és MNL OL XIX-A-21-e-0022-6/c/1971. 28. d. A magyar kormány képviselőjének és a Vatikán képviselőjének emlékeztetői. Publikálva lásd *Mindszenty és a hatalom* i. m. 172–173.

648 MNL OL M-KS 288. f. 5/563. ö. e. 58–59. fol. Jegyzőkönyv az MSZMP PB 1971. szeptember 7-ei üléséről.

649 MNL OL M-KS 288. f. 5/563. ö. e. 40. fol. Megállapodás-tervezet a Magyar Népköztársaság és az Apostoli Szent-szék között Mindszenty József bíboros ügyében. 1971. szeptember.

szolgáltatás működésbe lépjen. A kormány szeptember 9-én reggel, a magyar–szentszéki megállapodás aláírása előtt tartott ülésén az igazságügy-miniszter és a legfőbb ügyész részére előírták, hogy még aznap terjesszék fel a kegyelmezést az Elnöki Tanácshoz, hogy „*Losonczy elvtárs koreai elutazása előtt azt még aláírhasa*”.⁶⁵⁰ Az apparátus kivitelezte a feladatot, de annyira azért nem kapkodott. A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsát csak két hét múlva, 1971. szeptember 23-án hívták össze, ezúttal kizárólag a Mindszenty-üggyel összefüggésben. Cseterki Lajos, az Elnöki Tanács titkára az előzmények összefoglalását követően előterjesztette a kegyelmezési dokumentum kurta szövegét,⁶⁵¹ ami az Elnöki Tanács 25/1971. sz. határozataként jelent meg a szeptember 29-ei (tehát Mindszenty távozása utáni) hivatalos közlönyben: anélkül engedte el Mindszenty József életfogytiglani börtönbüntetésének hátralévő részét, hogy az „amnesztia” vagy „kegyelem” szót tartalmazná. Lényegében ez mégis azt jelentette, hogy az Elnöki Tanács *saját elhatározásából* kegyelemben részesítette Mindszenty Józsefet és megszüntette az 1962-ben ellene indult büntetőeljárást. Az állam ezzel kéretlenül megajándékozta Mindszentyt az amnesztiával, így akarván megtépázni a mártíromsága körül kialakult nimbuszt, miközben az 1949-ben lefolytatott pert és az ítéletet továbbra is törvényesnek tekintette, és ebben 1990-ig nem is volt változás.

A magyar fél emlékeztetőjének második pontja a magyar kormány abbéli bizakodását fejezte ki, hogy „*amint arra alkalom nyílik*” – és persze ilyennek látszott a 80. életév betöltése 1972 márciusában –, a Szentszék intézkedni fog, hogy Mindszenty formálisan is lemondjon az esztergomi érseki székről. Ezzel persze írásbeli kötelezettségvállalás nélkül is borítékolva volt Mindszenty érseki és vele primási tisztségének változása, de csak egy jövőbeni, lebegtetett határidővel. Talán arra gondoltak, hogy majd az idő – tekintve Mindszenty életkorát – megoldja a kérdést? Annak ellenére, hogy a Vatikán megbízottja soha nem adta írásba a lemondatást, azt mégis tényként kezelték. Fock Jenő kormányfő az 1971. szeptember 9-ei kormányülésen – azon ritka alkalom egyikén, amikor nem párt, hanem állami szinten foglalkoztak Mindszentyvel – a kormány tagjainak tömören összefoglalta a magyar–szentszéki tárgyalásokat: „...*két alapvető követelésünk volt* – mondotta. 1.) *A pápa gondoskodjon arról, hogy Mindszenty szája be legyen fogva, ne nyilatkozzon.* 2.) *hogy az esztergomi érsekségről lemondadják és nyugdíjba helyezik. Erre ígéretet kaptunk, de azért emlékeztetőt nyújtunk át.*”⁶⁵² Ám az emlékeztető nem hivatkozott semmilyen szóbeli ígéretyre, csupán a magyar fél bizalommal teli várakozására. Az Elnöki Tanács szeptember 23-ai ülésén Kádár János mégis úgy foglalta össze a megállapodás lényegét, hogy „*A Vatikán később egyházjogilag is meg fogja szüntetni*

650 MNL OL XIX–A–83–a/479. sz. 13. fol. Jegyzőkönyv a Magyar Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány 1971. szeptember 9-ei üléséről, 6. napirendi pont.

651 MNL OL XVIII–2–b–61. d. A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa 1971. szeptember hó 23-án tartott ülésének jegyzőkönyve.

652 MNL OL XIX–A–83–a/479. sz. 27. fol. Részletes jegyzőkönyv a Magyar Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány 1971. szeptember 9-ei üléséről.

[Mindszenty] megbízatását, s így az ügy lerendeződik, mivel az érdekelt felek erre kölcsönösen garanciát adtak”.⁶⁵³ Ezzel olyasmit fűzött a szerződéshez, amiről beszélni beszéltek ugyan, de írásban soha nem rögzítettek, mégis ez ment át a finom különbségekre érzéketlen köztudatba. A szóbeszédben aztán olybá torzult, mintha a Vatikán a titkosnál is titkosabb szerződést kötött volna a magyar kormánnyal Mindszenty háta mögött, rögzítve egy részletes forgatókönyvet a bíboros távozásától kezdve az emlékiratok betiltásán át a lemondatásáig bezárólag. Ellenben Mindszenty úgy hagyhatta el Magyarországot, hogy nem kért kegyelmet, nem ismerte el bűnösségét és nem mondott le esztergomi érseki címéről. Az ügy végére 1971-ben így került pont, amit Kádár János egy másfél évtizedes tárgyalás eredményének nevezett, azaz 1956-tól datálta a Mindszenty távozására irányuló akciók kezdetét, kvázi hitelesítve vele az akkori, kötetünkben is idézett híreket.

A Szentszék képviselője is készített saját emlékeztetőt. Eszerint a Szentszék – a tárgyalásokon felmerült személyek helyett – kész volt Kisberk Imre címzetes püspököt, székesfehérvári apostoli kormányzót a korábban egyeztetett formulák szerint („*sede plena*”) apostoli kormányzóvá kinevezni az esztergomi főegyházmegye élére. Az 1957. évi 22. sz. törvényerejű rendelet alapján ehhez a kinevezéshez – egyidejűleg Szabó Imre címzetes püspök, addigi esztergomi apostoli kormányzó felmentéséhez – az Elnöki Tanács 1971. szeptember 24-ei dátummal megadta az előzetes hozzájárulását.⁶⁵⁴ Ez a kötelező koreográfia az állami érdekek érvényesítésének biztosítója volt arra az esetre, ha netán a pápa vissza kívánná vonni a kinevezett apostoli kormányzó megbízatását. Ezt egyoldalúan nem léphette meg, mert a Szentszék az 1964-es részleges megállapodással elismerte a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának előzetes hozzájárulási jogát a főpapok kinevezéséhez és elmozdításához.

Az *Annuario Pontificio* 1972. évi kötetének Esztergomra vonatkozó részlete Kisberk Imre címzetes püspök „ad nutum Sanctae Sedis” kinevezéséről apostoli kormányzóvá

⁶⁵³ Lásd a 651. jegyzetet.

⁶⁵⁴ MNL OL XIX–A–83–a/479. sz. 161. fol. A Népköztársaság Elnöki Tanácsának 24/1971. sz. határozata az esztergomi apostoli kormányzó felmentéséhez és helyette új esztergomi apostoli kormányzó kinevezéséhez szükséges előzetes hozzájárulásról. Bp., 1971. szeptember 24. Eredeti, aláírt. – Megjegyzés: a határozat az 1971. szeptember 9-ei kormányülés jegyzőkönyvének melléklete, a dátumot előre rágépték az iratra, mivel ekkor még úgy tudták, hogy szeptember 25-én, a megelőlegezett hozzájáruláshoz képest másnap távozik Mindszenty az országból.

A TÁVOZÁS

A magyar fél Zágon prelátust tekintette a megoldás kulcsának: tisztában voltak azzal, hogy szerepe az emigráns magyar papság szemében több mint népszerűtlen, mégis igyekszik mindent elrendezni, és végül valóban a prelátusra hárult a helyzet megoldása. Zágon József az utazás előkészítése miatt 1971. szeptember 13-án ismét Budapestre érkezett. Itt-tartózkodásai alatt időnként úgy érezte magát, mint Dániel próféta az oroszok között. Persze nem a bíboros, hanem az állami szervek lekötő figyelmé miatt: magyar állampolgárságától megfosztott szentszéki küldötként még szülőfalujába is ellátogathatott, de az autóból már nem szállhatott ki és a testvérét sem ölelhetette át.⁶⁵⁵

Mostani, háromnaposra kerekedett magyarországi tartózkodása alatt többször is beszélt Mindszentyvel elutazásának időpontjáról és módjáról. Eredetileg szeptember 27-ére tűzték ki a távozás napját, de Mindszenty szeszélyesen ismét alkudozni kezdett, és a lelki és technikai felkészülésre, majd megdagadt lábára hivatkozva (nem tud cipőt húzni) csak két héttel később, október 10. körül kívánt kijönni a követségről.⁶⁵⁶ Zágon megpróbálta rábírní a korábban vállalt időpont betartására, azzal érvelt, hogy a halogatás kivátná a pápa esetleges rosszallását. Szeptember 16-án Bécsbe utazott, és ott telefonon újabb utasításokat kért Casarolitól.⁶⁵⁷ Zágon, aki meglehetősen belekeseredett küldetésébe és a szentszéki diplomácia hanyag és felületes magatartásába, végül azzal a pápai üzenettel térhetett vissza Budapestre, hogy Mindszentyt a Szent Szinódus megnyitására Rómába várja. A hír az Egyesült Államok Nemzetbiztonsági Tanácsát is foglalkoztatta: „Az elmúlt hétvégén a pápa végre személyes táviratot küldött neki, amiben melegen, de határozottan tájékoztatja, hogy elvárja a bíborost Rómába még a püspöki zsinat szeptember 30-i megnyitása előtt.”⁶⁵⁸

655 Zágon többször élt ezzel a hasonlattal, lásd például Kada Lajoshoz írt, 1971. július 22-én kelt levelét vagy Varsányi Vilmoshoz címzett, 1971. november 4-ei sorait: NÉMETH László Imre: *Zágon-leveleskönyv* i. m. 41. és 51.

656 MNL OL XIX-A-21-e-0022-7/1971. 22. ő. e. 28. d. Miklós Imre ÁEH-elnök feljegyzése. Bp., 1971. szeptember 14.; MNL OL M-KS 288. f. 5/564. ő. e. 20-21. fol. Jelentés az MSZMP PB részére a Mindszenty-ügy állásáról, valamint a MNK Kormánya és a Vatikán közötti megállapodás ismertetésének rendjéről. Bp., 1971. szeptember 18.

657 Nixon Library, NSC Files, Box 693. Country Files – Europe, Hungary, Vol. I. Puhán budapesti amerikai nagykövet 1783. sz. távirata az amerikai külügyminisztériumba, 1971. szeptember 16. Szövegét angolul lásd SOMORJAI Ádám: „His Eminence Files” i. m. 252.

658 Memorandum Arthur Downeytől a Nemzetbiztonsági Tanács részéről az elnök nemzetbiztonsági tanácsadójának, Henry Kissingernek. Washington, 1971. szeptember 23. In: *Foreign Relations of the United States, 1969–1976. Eastern Europe; Eastern Mediterranean*. Vol. XXIX, 1. i. m. 291–293:291.; Nixon Library, NSC Files, Box 693. Country Files – Europe, Hungary, Vol. I. és NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 5. Cardinal Mindszenty July–Dec 1971. Puhán budapesti amerikai nagykövet 1783. sz. távirata az amerikai külügyminisztériumba, 1971. szeptember 16.; uitt a római amerikai nagykövetség távirata. Szövegüket angolul közli SOMORJAI Ádám: „His Eminence Files” i. m. 252. és 253–254. – Megjegyzés: bár több forrás pápai táviratot említ, valójában Villor államtitkár leveléről van szó. Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztályának 1971. szeptember 18-ai jelentésében is az áll, hogy a Szentszék megbízottja átadta Mindszentynek a vatikáni államtitkár levelét, amelyben közli Mindszentyvel, hogy a pápa szeptem-

A világ minden részéből kiválasztott püspökök gyűlése (*synodus episcoporum*) a II. vatikáni zsinat utáni idők egyik legfontosabb egyházi szerve, feladata a pápa és a püspökök közötti kapcsolat ápolása, valamint hogy a püspökök a pápának tanácsaikkal segítséget nyújtsanak. Az első püspöki szinódust 1967-ben tartották, és VI. Pál pápa alatt további négy követte – történetünk idején a második. Méltán érezhette megtisztelve magát Mindszenty, hogy a gyűlésre meghívást kapott. Mivel a pápa személyes óhajáról volt szó, Mindszenty már nem manőverezhetett, és nem húzhatta az időt tovább. Már csak azon tanakodtak, hogy repülőgéppel vagy személyautóval utazzon-e. Mindszenty kételkedni kezdett benne, hogy kibírná-e a hosszú autótutat Rómáig, de magyar felségjelű repülőgéppel nem volt hajlandó utazni.

A Politikai Bizottság szeptember 27-ei ülése meglehetősen feszült hangulatban folyt, a szó szerinti jegyzőkönyv ideges, szaggatott hozzászólásokat rögzített.⁶⁵⁹ Több, látszólag jelentéktelen részlet nem az eredeti tervek szerint alakult. Például Mindszenty nem repülőgépen, hanem gépkocsin utazik, ami nem a magyar államé, hanem a bécsi nunciatúráé. Viszont lefüggönyözött. A kritikák hallatán Zágonra utalva Aczél György meg is jegyezte, hogy egészen korrektül végzi a dolgát. Az utolsó pillanatok fazonigazításába már csupán annyi fért bele, hogy a Mindszentyt szállító jármű elkerülje az osztrák fővárost, és azonnal a reptérre hajtson – így is történt.

Mindszenty József 1971. szeptember 28-án, kedden reggel 8 óra 28 perckor lépett ki a budapesti amerikai nagykövetség épületéből, és nyolc perc múlva a gépkocsi már el is indult.⁶⁶⁰ Az a néhány járókelő, aki véletlenül a közelben tartózkodott, semmi jelét nem adta, hogy felismerte volna a jelenet történelmi jelentőségét. A bíboros tartózkodó hangulatban távozott, kerülve a feltűnést. Csomagja alig volt, személyes tárgyait, emlékiratait diplomáciai futárpostával küldték utána és előtte. Állítólag „elfelejtette” megköszönni a nagykövetnek, hogy másfél évtizedig vendégül látták,⁶⁶¹ de ezt Puhan távirata cáfolja: Mindszenty az elutazása előtti napon, délután 4 órakor formálisan megköszönte az Egyesült Államok kormányának és polgárainak a vendégszeretetet.⁶⁶² Nem kizárt, hogy konspirációs megfontolásokból két útlevéllel is ellátták. A kiutazás tervezésekor a magyar hatóságok részéről édesanyja családnévére (Kovács) szóló útlevéllel számoltak, amit csak a magyar–osztrák határon használtak volna – ha „felülről” nem intézték volna el, hogy ne kelljen megállni és útlevélvizsgálaton átesni. Ugyanakkor 1971. szeptember

ber 30-a előtt kívánja fogadni őt. Lásd *Mindszenty és a hatalom* i. m. 1991. 174–175., hasonló tartalom: ÁBTL 3.2.9. R-8-009/1. 23. fol. Feljegyzés. Bp., 1971. szeptember 15. és MNL OL XIX-A-21-e-0022-7/b/1971. 24. é. e. 28. d. Miklós Imre, az ÁEH elnökének jelentése a Politikai Bizottság részére. Bp., 1971. szeptember 17.

659 MNL OL M-KS 288. f. 5/564. é. e. Jegyzőkönyv az MSZMP KB Politikai Bizottságának 1971. szeptember 27-ei üléséről.

660 A hír haladéktalanul eljutott a Fehér Házba is: Nixon Library, NSC Files, Box 693. Country Files – Europe, Hungary, Vol. I. A budapesti amerikai nagykövetség 1851. sz. távirata a külügyminisztériumba, 1971. szeptember 28.

661 MNL OL XIX-J-1-j-002896/1/1971. USA TÜK-iratok, 17. d. Beck István svájci magyar nagykövet jelentése Péter János külügyminiszternek. Tárgy: Davis berni amerikai nagykövet magyarországi útja. Bern, 1971. október 20.

662 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 5. Cardinal Mindszenty July–Dec 1971. Memorandum, 1971. szeptember 27. és A. Puhan nagykövet távirata a washingtoni külügyminisztériumba. 1971. szeptember 30.

tember 21-ei dátummal megkapta az őt bíborosként megillető vatikáni diplomata-útlevelet is, amit természetesen Mindszenty József névre állítottak ki.⁶⁶³ Az érintett feltehetően csak az utóbbi úti passzusról tudott.

Mindszenty József, Magyarország utolsó hercegprímása egy Buickban hagyta el hazáját Opilio Rossi ancyrai címzetes érsek, bécsi apostoli nuncius és Zágón József prelátnak kíséretében. A szeptember 25-én este Budapestre érkezett Giovanni Cheli nunciatúrasi tanácsos és egy orvos egy másik autóban követte, elől-hátul magyar kísérelautókkal, lehetőleg úgy, hogy a bíboros ne lássa. Megállhatott volna útközben, de nem élt a lehetőséggel, a magyar kormánytól a legcsekélyebb szívességet sem fogadta el.⁶⁶⁴ Állítólag a bíboros döntött úgy, hogy nem tesz kitérőt szülőfalujába; a durva, szakítászerű távozás elviselhetőbb volt, mint egy fájdalmas elköszönés az ismerős tájtól, emberektől, hazától. A szombathelyi püspöki irodaigazgató mindenestre – állami utasításra – egész nap koszorúval várta a csehimindszenti temetőben.⁶⁶⁵ Igaz, már nem élt egyetlen közeli családtagja sem (Teréz húga még 1966. február 8-án, Anna éppen két hónappal azelőtt, július 28-án halt meg, a bíboros egyik korábbi feltétele az ő meglátogatása volt). Így a budapesti Szabadság térről minden kitérő nélkül a Bécs-Schwechat-i Nemzetközi Repülőtérre autózott (ahol a magyar titkosszolgálat filmre vette minden lépését). A magyar–osztrák határt Hegyeshalom–Nickelsdorfnál lépte át 11 óra 23 perckor.⁶⁶⁶ A reptérről, ahol Casaroli érsek várta, még ugyanazon a napon az Alitalia 13 óra 25 perckor induló menetrendszerinti gépével Rómába repült. A diszkréció érdekében a teljes első osztályt kibérelték. Az út minden tekintetben zavartalan volt, a reptéren várakozó 15-20 újságíró „hoppón maradt”, mert Mindszenty semmiféle nyilatkozatot nem adott. Szlipij lemergi nagyérsek, akit még Hruscsov bocsátott szabadon XXIII. János pápa alatt, és a két éve elhunyt Beran prágai érsek után Mindszenty volt a harmadik kelet-európai főpap, aki oly sok dráma és szenvedés után Rómába érkezett.

663 MNL OL M–KS 288. f. 5/560. ő. e. Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztályának jelentése a PB-nek a Mindszenty-ügyről. 1971. július 23. Szövegét lásd *Mindszenty és a hatalom* i. m. 147–153. Az 1971. szeptember 21-ei dátummal, J. Villor bíboros aláírásával kiállított szentszéki útlevél fotóját lásd Kovács Gergely–Szabó Csaba: *Fidelissimus Pastor. Mindszenty bíboros fehérvértanúsága. Unblutiges Martyrium von József Kardinal Mindszenty*. Balassi Intézet, Bp., 2012. 29.

664 Nixon Library, NSC Files, Box 693. Country Files – Europe, Hungary, Vol. I. Puhán nagykövet távirata a washingtoni külügyminisztériumnak. Bp., 1971. szeptember 27.; NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 5. Cardinal Mindszenty July–December 1971. Beszámoló Zágón József és A. Puhán amerikai nagykövet találkozásáról. Név és dátum [1971. július 15. vagy 16.] nélkül, viszont óra és perc megjelöléssel: 18 óra 20 perc. Ugyanezt megerősíti Robert F. ILLING: *America and the Vatican. Trading Information After World War II*. History Publishing Company, Palisades–New York, 2011. 197–198.

665 SzEK, ő.s. XXVIII/alsó II. Emlékezések: Dr. Varjas Győző volt püspöki titkár és irodaigazgató, herényi plébános visszaemlékezése Sill Ába Ferenc OMF könyvtárvezető, a szombathelyi Szent Erzsébet-templom plébánosának felkérésére, k. n. [postabélyegző dátuma: 1990. 02. ?]

666 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty, 1956–1972. Entry 2691-B, Box 6. Cardinal Mindszenty – Austrian Embassy 75F164 – POL 30. A bécsi amerikai nagykövetség 6119 sz. távirata a budapesti amerikai nagykövetségnek. 1971. szeptember 28. Szövegét angolul közli SOMORJAI Ádám: *„His Eminence Files”* i. m. 268.

A történetekről a magyar és az olasz tömegtájékoztatási eszközök még aznap rövid hírt adtak, de csak 15 órákor, amikor a Mindszentyt szállító repülőgép már landolt Rómában (a menetrend miatt egy órával eltértek a magyar–szentszéki megállapodásban rögzített időponttól). Budapestnek az egész akcióról a szövetségeseket is tájékoztatni kellett: szövetségeseken Kádár János az 1957. évi dekrétumokkal érintett békepapokat (Beresztóczy Miklóst, Horváth Richárdot és Várkonyi Imrét), a püspöki kart és a testvérpártokat értette. Elsősorban a cseheket és a lengyeleket, mert a *„szovjet elvtársakat csak politikailag érdekli ez a téma”*.⁶⁶⁷ A távozást megelőző órákban kaptak felvilágosítást a helyi pártszervek, a Hazafias Népfront Országos Tanácsa és a különböző egyházak képviselői. Rómában ugyanekkor közölték VI. Pál pápa egyházkormányzati döntését is: az addigi esztergomi apostoli kormányzót, a már valóban idős és beteges Szabó Imre segédpüspököt egészségi állapotára tekintettel felmentette, és helyette Kisberk Imre címzetes püspököt, a székesfehérvári apostoli kormányzót nevezte ki. A Népköztársaság Elnöki Tanácsának hozzájárulását a *Magyar Közlöny* szeptember 29-én publikálta. Nem minden vita nélkül sikerült a személyben megegyezni, hiszen Kisberk hosszú időn át a kommunista párt feketelistáján szerepelt. Értethető, hogy a nyugati kommentárok miért könyvelték el kinevezését a Szentszék kifejezett sikerének. Nem is sejtették, hogy tevékenysége az ismertnél összetettebb és sokkal ellentmondásosabb, hiszen több-kevesebb sikerrel, de az államvédelem is foglalkoztatta.⁶⁶⁸ Kisberk életútja érzékelteti a lojalitásnak és ellenzékiiségnek azt a drámai feszültségét, ami ezekben az évtizedekben a magyarországi katolikus egyházat jellemezte. A személyében való egyetértéssel min-

Kisberk Imre (középen) címzetes püspök, akit székesfehérvári apostoli kormányzóvá és dr. Kacziba József lelkész, címzetes püspök, akit győri apostoli kormányzóvá neveztek ki 1969-ben, Cseterki Lajossal (jobb oldalon), az Elnöki Tanács titkárával beszélgetnek az eskütételt követően. Budapest, 1969. január 23.

667 MNL OL M–KS 288. f. 5/560. ö. e. 158. fol. Jegyzőkönyv az MSZMP PB 1971. július 27-ei üléséről.

668 Már 1951-ben megkísérelhették beszervezni, de ekkor még a róla nyitott dosszié a sokatmondó „Áruló” címet viseli. Beszervezéséről 1958-ból – amikor hozzájárultak segédpüspöki kinevezéséhez – egy „hatos karton” tudósít, ám a kapcsolat még ekkor sem válhatott érdemivé, mert munkadossziéja, amely az általa írt jelentéseket tartalmazza, csak az 1968–1971 közötti időszakra maradt fenn. Lásd Mózes György: Az 1956-ot követő megtorlás hatása Kisberk Imre püspök életútjára. In: *Magyar Katolikus Egyház 1956. A Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány évkönyve 2007. Új Ember*, Budapest, 2006. 123–142. és Mózes György: Kisberk Imre székesfehérvári segédpüspök fogsága. In: *Acta Papensia*, 2006/1–4. 213–226.

denesetre elhárult egy újabb konfliktus keletkezésének veszélye, viszont egy meglehetősen furcsa helyzet állt elő: a Szentszék továbbra is az immár szabad Mindszenty bíborost tekintette esztergomi érseknek, de az árva főegyházmegye tényleges vezetésével egy címzetes püspököt bízott meg, aki 1974-ig egyidejűleg két egyházmegyét is kormányozott.

VI. Pál pápa 1971. november 5-én a formális udvariasságon túlmenő hangvétellő levélben köszönte meg Nixon elnöknek, amiért Mindszenty Józsefet az Egyesült Államok diplomáciai képviselte ily hosszú időn át befogadta.⁶⁶⁹ A magyar politika számára Mindszenty távozása 1956 óta alaposan átértékelődött. Amíg ettől 1960-ban a kül- és belpolitikailag egyaránt roppant fontos ügy megoldását, azaz a magyarkérdés levételét remélték az ENSZ napirendjéről, addig 1971-ben megelégedtek a kiközösített békepapok visszafogadásával az egyház nyájába. Vajon érdemes volt-e erőltetni Mindszenty távozását? Casaroli érsek, az Egyházi Közügyek Tanácsának titkára még a római szovjet nagykövet előtt sem palástolta kétségeit, és *„gondolataiba mélyedve mondta: Nehéz eldönteni, hogy tulajdonképpen Mindszenty kihozása vagy otthagynia lett volna-e a helyesebb, talán ezt majd a jövő fogja eldönteni.”*⁶⁷⁰ Ezzel a válasszal csak egyetérthetünk, még most sem lehet egyszerűen igennel vagy nemmel felelni. Az a tizenöt esztendő, amit Mindszenty a követségen töltött, Magyarország számára a konszolidáció

VI. Pál pápa köszönőlevele Nixon amerikai elnökhöz Mindszenty bíboros befogadásáért, 1971. november 5.

éveit jelentette. Ebből mégsem következik, hogy a bíboros magányos ellenállása a főváros szívében elveszítette volna minden értelmét. Néma tiltakozása sok ember lelkiismeretében keltett visszhangot, és pusztán jelenlétével fenntartotta a magyar legitimitás bizonyos gondolatát, amely mélységesen ellentétes volt azzal, amit a rendszer képviselt.

669 Nixon Library, NSC Files, Box 732. Country Files – Europe, Vatican, Vol II. June 1970–31 Dec 1971 [2] VI. Pál pápa levele Nixon elnöknek, 1971. november 5.

670 MNL OL M–KS 288. f. 32/1971/18. ő. e. 197. fol. MSZMP KB Külügyi Osztálya, „Külügyminisztérium, követi jelentések Prága–Szófia” 002428/14. sz. irat: Másolat a római nagykövetség 1971. október 27-én kelt jelentéséről. Tárgy: a Mindszenty-ügy visszhangja.

Ha figyelembe vesszük, hogy mennyire fontos volt Kádár János számára, hogy honfitársai a szocialista rendszert az egész magyar történelem jogszerű örökösének tekintsék, amit Szent István születése ezeréves évfordulójának előző évi ünnepi fénye is bizonyított, észrevehető a győzelmi üzenet Mindszenty kiengedésében és amnesztiában részvételében.⁶⁷¹ Úgy véljük, a három „játékos” közül a magyar kormány nyert igazán, hiszen elejét vette, hogy Mindszenty halála esetén a legcsekélyebb tiltakozó hullám induljon el a lakosság körében.

Az amerikai nagykövet végre visszafoglalhatta irodáját, amelyben eddig a bíboros lakott, de ezen az apróságon túl az egész külügyi adminisztráció okult a humanitárius menedék gyakorlati alkalmazásából. Az amerikaiak – bár a sajtótájékoztatókon pusztán szemléldőnek állították be magukat – immár előmozdították Mindszenty kihozatalát, de az csak úgy vált lehetségessé, hogy Nixon új és mélyebb kapcsolatot épített ki a Szentszékkal. Magyarország és az Egyesült Államok viszonyában nagy változásra senki nem számított, mert már hosszú ideje hallgatólagosan megegyeztek, nem hagyják, hogy a Mindszenty-ügy megterhelje a két ország közti kapcsolatokat, amelyet számos más tényező amúgy is bonyolított.

Hogy a katolikus egyház veszített-e vagy sem, ez már inkább megosztja a válaszolókat, hiszen azt csak a Szentszék keleti politikájának megítélésével együtt lehet kezelni. Meggyőződésünk, hogy a Szentszék nem remélt kifejezett cserét Mindszentyért, ráadásul pár évig még megoldást is kellett találnia bizonyos helyzetekre Mindszenty kapcsán. Az 1971-ben leginkább csak a bíboros távozását előkészítő magyar–szentszéki tárgyalások ezután visszatérhettek régi és mégis új medrűkbe: a főpapság gondos rostálásához, hitéleti kérdésekhez, a katolikus egyház életét fojtogató gúzs óvatos lazításához. A belpolitikai nyugalom – persze a párt

Nixon elnök a Vatikánban tett látogatása során Boehm amerikai szobrász alkotását ajándékozta VI. Pál pápának, 1969. március 2.

⁶⁷¹ Így értékelte a helyzetet a francia nagykövetség is: AMAE AD Série: Europe, Hongrie, versement aux Archives (1971–juin 1976), boîte 3330, dossier Questions religieuses (1 janvier 1971–30 juin 1976), sous-dossier: „Cardinal Mindszenty”. 800–813. sz. beérkező távirat. Bp., 1971. október 4.

ellenőrző tekintetétől kísérve – akár az egyház belső modernizációs erőinek a zsinati szellem recepciójához (liturgikus változtatásokhoz, közösségi egyházmodellhez) is lökést adhatott. Bár számos konfliktushelyzet maradt, tagadhatatlanul felgyorsult a viták rendezése, sőt komolyan fontolgatták a Szentszék és Magyarország közötti diplomáciai kapcsolat létesítését is.

Mit mondhatunk, ha a bíboros felől próbálunk közelíteni a kérdéshez? Úgy tűnik, hogy az idő múlásával vívott vég nélküli harcából az adott pillanatban *vesztesen* került ki, mégpedig minden érdekelt fél megkönnyebbülésére, beleértve a Szentszékét is. Kudarccal helyett persze lehet áldozatról beszélni, amit a bebörtönzött és meghurcolt főpap hozott egyházáért és a hit jövőjéért. Távozása azonban inkább út egy új életcélhoz, elsősorban emlékiratainak kiadásához, amelyek alapján majd az utókor kijelölheti helyét a történelemben. Erre viszont egyetlen esetben volt lehetősége: ha kijön a nagykövetség-ről és elhagyja Magyarországot.⁶⁷²

Puhan nagykövetnek egy ideig még szokatlan volt, hogy Mindszenty nélkül telnek a követségi napok, mire a magyar külügyminiszter-helyettes viccesen megfenyegette: még változhat a helyzet. Ezzel arra utalt, hogy a bíboros – Bécsre ráunva – esetleg a legnagyobb létszámú magyar emigrációnak otthont adó Amerikába tenné át székhelyét. Puhan ezt nem tartotta valószínűnek, de ha mégis, akkor „*vegyék figyelembe az Egyesült Államok »mindent magába olvasztó jellegét«*”⁶⁷³ – mondta nyugtatón. Budapesti munkájáról két évvel később vont mérleget: „*Nos, amikor ide megérkeztem, az Egyesült Államok és Magyarország között nem volt kapcsolat, viszont a hivatalomban tartózkodott a római katolikus egyház egy bíborosa. Ma, négy évvel később, az országaink közötti kapcsolatok – ha figyelembe vesszük, hogy az Egyesült Államok a Nyugat és Kelet közötti egyensúly nyugati tényezője, a NATO legnagyobb hatalma, ez meg egy kis ország, amit 50 000 szovjet katona tart megszállva – egészen normálisak. A bíboros már nem lakik nálunk. Egészen jó viszonyban állok a magyar kormánnyal.*”⁶⁷⁴ A „Mindszenty-ügy” ezzel még nem zárult le, a főszereplő viszont – 79 évesen – újabb emigrációba kényszerült.

672 E megállapítás alátámasztásául lásd az emlékiratokról írt elemzéseket: SOMORJAI Ádám: Miért hagyta el Mindszenty az amerikai nagykövetséget? *Magyar Szemle*, Új Folyam XX (2011) 7–8. 46–58.; BALOGH Margit: Ikonná dermedt emlékirat, avagy egy jó pásztor naplója. Mindszenty József bíboros emlékiratainak története. *Századok* 146 (2012) 1. 3–45.; SOMORJAI Ádám: *Törésvonalak Mindszenty bíboros emlékirataiban* i. m.

673 MNL OL XIX–J–1–j–4–14–00399/24/1971. USA TÜK-iratok, 17. d. Feljegyzés. Bp., 1971. december 23. Tárgy: Puhan amerikai nagykövet látogatása.

674 Nixon Library, White House Central Files (WHCF) Subject Files Countries (CO) Box 35. [Ex] CO 64 Hungary 1/1/73. Alfred Puhan budapesti amerikai nagykövet levele Henry Kissinger külügyminiszterhez. Bp., 1973. január 30. – Megjegyzés: a levélben szereplő angol *equation* kifejezést a tartalom jobb kifejezése érdekében ezúttal az egyensúly szóval fordítottuk.

X.

EMIGRÁCIÓBAN

Mindszenty József bíboros, a világ magyarjainak lelkipásztora

ARANYKALITKÁBAN

A nyugati világban futótűzként terjedt a hír, hogy a Szentszék és a magyar kormány közt létrejött megállapodás alapján Mindszenty József bíboros prímás, esztergomi érsek 1971. szeptember 28-án elhagyta Magyarországot. A sajtó egy része a kommunizmus elleni harc mártírájaként magasztalta, másik része úgy írt távozásáról, mint egy akut „probléma” megoldásáról, a kereszténység idejétmúlt és lezárt fejezetéről. A kommentárok igazolták Zágon József prelátus vélemét a világ feledékenységről: ekkoriban már nem csupán a vasfüggöny mögötti országok, de a nyugati média is a múlt relikviájának tartotta Mindszentyt. Hansjakob Stehle nyugatnémet újságíró-történész, a vatikáni Ostpolitik szemtanúja és szakértője „az utolsó keresztes lovagnak” nevezte.¹ A *Der Spiegel*, az NSZK legfontosabb politikai magazinja, Mindszentyt „merész, meggondolatlan, ódivatú, hasznos, de hosszú távon kényelmetlen hős”-nek titulálta, az amerikai *Time* magazin pedig „egy személyes hidegháború végéről” írt.² Még a Vatikán félhivatalos lapja, a *L'Osservatore Romano* is lényegében úgy értékelte Mindszenty Rómába érkezését, hogy ezzel eltűnt egy akadály az Apostoli Szentszék és a Magyar Népköztársaság közötti jobb viszony kimunkálásának útjából. Az erős francia vatikáni befolyás tükrében különösen érdekes, hogy Mindszentyt igen kritikusan fogadták a francia katolikus újságírók. Szerintük az idős bíboros nem fog „sok vizet zavarni”, egyébként is egy megtört öregember benyomását kelti, aki feltehetően nem fogja elviselni a rázúduló sok új benyomást.³ Mértékadó lapok sora viszont az őszinte tisztelet hangján szólalt meg. Összességében a világsajtó egyszerre értékelte jellembeli erénynek és politikai fogyatékoságnak Mindszenty „makacsságát”. Az emigrációs sajtó inkább dicsérte, helyenként mentegette. Kivétel nélkül kiemelték Mindszenty anti-

Az *Il Borghese* című olasz polgári lap karikatúrában fejezte ki sokak véleményét a bíboros távozásáról. A fehér reverendás pápai kéz úgy teszi át egy aranyozott kalitkába a bíborost megtestesítő szomorkodó madarat, hogy közben befogja a csőrét

1 *Die Zeit* 26. évf. 40. sz. 1971. október 1.

2 John ELSON: *Styles in Martyrdom*. *Time*, 1971. október 11.; *Der Spiegel*, 25. évf. 41. sz. 1971. Idézi Arpad v. KLIMO: „A victim of history”: Cardinal Mindszenty and the transnational mobilization of anticommunism (1971–75). Kézirat.

3 ÁBTL 3.2.9. R–8–009/1. 47. fol. Feljegyzés. Bp., 1971. október 4. Tárgy: 3172. sz. római távirat.

kommunizmusát, pozitívumnak állították be kompromisszumképtelenségét, amiből persze egyenesen következett a kérdés: akkor mégis miért engedett és hagyta el hazáját? A válaszok vagy a pápára hárították a felelősséget, vagy világpolitikai érdekekkel magyarázták a történeteket.⁴ Az engedelmesség mint szempont ritkán merült fel. Bárhogyan is analizálták a tényeket, egyetlen tudósítás sem helytelenítette a távozási szerződés megkötését és a már krónikussá vált menedéki helyzet megoldását. Szaftos bulvártéma lett abból a tragédiából, hogy Mindszenty távozása után egy idegen férfi lépett be a budapesti amerikai nagykövetségre és agyonlőtte magát. A sajtó természetesen ok-okozati összefüggést fedezett fel a bíboros távozása és az öngyilkosság között.

A RÓMAI FOGADTATÁS

Mindszenty József VI. Pál pápa vendégeként érkezett Rómába, ahol ez idő tájt püspöki szinódust tartottak.⁵ Villot bíboros államtitkár személyesen kísérte be a repülőtérre, majd maga VI. Pál pápa üdvözölte az autóból kiszálló magyar főpapot. *„Megölelt, leemelte mellkeresztjét és lehúzta gyűrűjét, hogy azokat nekem ajándékozza. Nyakamba akasztotta a mellkeresztjét, ujjamra húzta gyűrűjét, majd kézen fogva vezetett be az épületbe. Velem együtt szállt be a liftbe, amely az emeletre vitt. Ott maga a pápa vezetett végig a rendelkezésemre bocsátott fényes lakosztályon”* – idézte fel a találkozás első perceit emlékirataiban a bíboros.⁶ A források bizonyos részleteket korrigálnak ugyan,⁷ de a megkülönböztetett pápai figyelem vitathatatlan. Meghatottság, hála és szomorúsággal vegyes megilletődöttség kavargott a primás lelkében.

A német főpapok közül Joseph Höffner és Julius Döpfner, az angolszász John Joseph Wright és Terence Cooke, a zágrábi Franjo Šeper bíborosok az elsők közt köszöntötték. A sorstárs Szlipij bíboros és környezete ugyancsak együttérzéssel fogadta, hogy súlyos megpróbáltatások után Mindszenty eljuthatott a „földi paradicsomba”, de inkább sajnálkoztak, hogy a mártíromság „világrekord-kísérlete” idő előtt megszakadt, pedig szerintük sokkal jelentősebben végződhetett volna. Ugyanakkor kételkedtek

4 MNL OL XIX–J–1–j–KÜM/Vatikán 160, 28. tétel, 00654/19/1972. 103. d. Mindszenty József távozásának hatása, visszhangja az emigrációs magyar sajtó tükrében. A Magyarok Világszövetségének összeállítása.

5 A püspöki szinódus intézményét VI. Pál pápa 1965. szeptember 1-jén, a II. vatikáni zsinat záróülésén jelentette be, amit egy később megjelent *motu proprio*val hirdetett ki. Megteremtésével egyrészt az egyház monolitikus egységét veszélyeztető tendenciáknak kívánt gátat vetni, másrészt meg kívánta erősíteni a pápai kollegialitást és az egyház irányításának egységét.

6 MINDSZENTY József: *Emlékirataim* i. m. 482.

7 SOMORJAI Ádám: A gyűrű, a mellkereszt és a mantello átadása. Mindszenty bíboros emlékiratainak értelmezéséhez. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 21. évf. 2009/1–4. 303–319.; SOMORJAI Ádám: I papi e il cardinale. Nuove fonti alla ricostruzione dell'autocomprensione del cardinale Giuseppe Mindszenty, 1956–1974. *Rivista Studi Ungheresi* (Roma), XXIV, N.S. 9 (2010) 123–148.

abban, hogy Mindszenty bármilyen szabályozást elfogadott volna.⁸ Pedig a távozási szerződés tartalma pontosan szivárgott ki. A nyugati sajtó – csekély eltérésekkel – egyformán számolt be a primással kötött „üzletről”, még az erősen konzervatív *Deutsche Zeitung – Christ und Welt* című lap is tudni vélte, hogy Mindszenty esküt tett és kötelezte magát Cheli apostoli küldöttnek, hogy „hallgat”, naplóját viszont kiadhatja ama helyek kivételével, amelyek károsak lehetnek a Szentszék keleti politikájára.⁹ Mindszenty a nyári emlékeztető aláírásával – aminek tényét környezetének elismerte, csupán emlékirataiban feledte – tudomásul vette a kitűzött határokat. Igaz, néhány lényeges pont tekintetében maradtak bizonytalanságok, de jobban is tették a felek, hogy nem szabályozták tételesen például a bíboros emlékiratainak kiadhatóságát vagy végleges tartózkodási helyét, hiszen akkor nem távozási, hanem inkább béklyózási szerződésről beszélhetnénk. A bíboros elfogadottnak tekintette saját elképzeléseit, a Szentszék viszont abban bízott, hogy egy bíboros végül úgyis azt fogja tenni, amit a pápa kíván tőle, akkor is, ha nem parancsolja.

VI. Pál pápa és Mindszenty József találkozása, Vatikán, 1971. szeptember 28.
A pápa megrendült szavakkal köszöntötte a magyar kardinálist Rómába érkezésekor.
Különleges tisztelete jeléül korábban használt gyűrűjét
és arany mellkeresztjét ajándékozta a bíborosnak

8 ÖStA, AdR, BMfAA, Sektion II-pol. Zl.88–Res/71. Az Osztrák Szentszéki Nagykövetség jelentése. Róma, 1971. szeptember 29.

9 MNL OL XIX–A–21–c ÁEH Adattár, 17.1. Mindszenty József hercegprímás 1–101. 60. d. 1971. II. rész, 52. tétel. Joachim SCHILLING: Üzlet a primással. *Deutsche Zeitung – Christ und Welt*, 1971. október 8.

A püspöki szinódus megnyitása a Sixtus-kápolnában, Vatikán, 1971. szeptember 30. VI. Pál pápa jobb oldalán, tőle pár méterre az oltárnál Mindszenty József bíboros, a fal mellett balról a második Zágon József prelátus

Budapest minél diszkrétebb, legszívesebben minden külsőség nélküli római fogadtatást vett volna szívesen, de be kellett látnia, ennek esélye már akkor nullára zsugorodott, amikor beleegyezett, hogy a bíboros távozásának időpontja a szinódus éppen esedékes ülésére essék. Így, bár Magyarországot valóban csendben hagyta el Mindszenty, Rómában zajos ünneplés fogadta. A Sixtus-kápolnában csak úgy nyüzsögtek a világ minden tájáról idesereglett főpapok, 1971. szeptember 30-a délelőttjén itt kezdődött a püspöki szinódus második közgyűlése. Kitüntetése jeléül VI. Pál együtt misézett Mindszenty Józseffel. Történelmi jelenet, történelmi helyszínen. A menny-

VI. Pál pápa segíti a megfáradt Mindszenty József bíborost a Sixtus-kápolnából való kivonulása alatt

zeten a teremtés isteni színjátéka, a bűnbeesés és bűnhődés drámája. Az oltáron Krisztus áldozata a megváltást hirdeti. A szemek a pápa oldalán álló emberre szegeződtek, aki ünnepi paramentumban, fehér mitrával a fején, újból főpásztorként állt az oltárnál. Ott és akkor biztosan felmérte hűségének óriási árát. Mindenkit lenyűgözött a tudat: csak pár napja szabadult a vasfüggönyön túlról és most közöttük ad hálát. Az evangélium után mondott beszédében a pápa meleg szavakkal emlékezett meg a bíboros rendületlen hitéről, fáradhatatlan egyházfői munkájáról és áldozatáról. Az utolsó szó elhangzása után taps csattant fel, bíborosok, érsekek, püspökök és szerpapok hosszasan éltették a sokat szenvedett főpásztort. Ám Mindszenty a szinódus ülésein – mivel annak tagjává a pápa *nem* nevezte ki – hivatalból nem vehetett részt, még csak vendégnek sem hívták meg, így nem szólalhatott fel, nem tarthatott nyilvános szentmisét, és nem mondhatott szentbeszédet sem. A helyzet tökéletesen szinkronban áll azzal az aggálllyal, amit az MSZMP Politikai Bizottságának 1971. július 27-ei ülésén megvitattak: részt vehet-e, felszólalhat-e Mindszenty a szinóduson? Igaza lett Komócsin Zoltánnak: a Szentszék nem játszotta ki Mindszentyt politikai célokra és tartotta magát a megállapodáshoz. Mindszenty kiábrándultságát tetézte fizikai gyengesége, a szentmise után a pápa segített neki elhagyni a szinódust.¹⁰

Márton Áron, az 1951-ben ugyancsak életfogytiglani börtönbüntetésre ítélt gyulafehérvári püspök viszont ott volt a szinóduson és október 13-án beszédet is mondott. Hogy a két magyar főpap találkozott-e vagy sem, arról ellentmondásosak a források. A nemleges válasz szerint Márton Áron szigorúan csak a hivatalos programokra ment el szállásáról.¹¹ Ezt viszont cáfolja Miklós Imre, az Állami Egyházügyi Hivatal elnöke Casaroli érseknek tett kijelentése: „1971 októberében Mindszenty-nél tisztelgő látogatást tett Márton Áron emigráns [sic!] erdélyi püspök. A bíboros elmarasztalta Mártont, amiért érintkezik a kommunista kormánnyal.”¹² Miklós Imre értesülései bizonyításra szorulnak, de ha

Mindszenty vatikáni lakóhelyeként a régi csillagvizsgálóból 1962-ben átalakított Szent János-torony emeleti lakosztályát jelölte ki a pápa

10 KFL I.1.a Politica, a 3819/1971 sz. iratcsomón belül 3077/1971. Ijjas József jegyzete, Róma, 1971. október 2.

11 MARTON József: Márton Áron küzdelme a kommunizmus idején Mindszenty József bíboros szellemében. In: *Mindszenty József és kortársai: vértanú és hitvalló püspökeink*. Magyar Katolikus Püspöki Konferencia, Bp., 2012. 26.

12 MNL OL XIX-A-21-e-XIX. dosszié-0022-13/j/1972. 9. fol. 31. d. „Jelentés a Vatikán megbízottaival folytatott tárgyalásról (46 oldal). Róma, 1972. okt. 3–8.”; MNL OL XIX-A-21-e-0022-14/b/1972. 21. d. e. 29. d. Összefoglalás Mindszenty József megnyilatkozásairól, 5. fol.

csak annyira voltak pontosak, amennyire Márton püspököt emigránsnak vélte, akkor a találkozó minden bizonnyal nem jött létre (arról egyébként Casaroli sem hallott).

Szállásul a XXIII. János pápa alatt helyreállított Szent János-torony kényelmes lakosztályát bocsátották Mindszenty rendelkezésére, ahol korábban Athenagorasz konstantinápolyi ortodox pátriárka is lakott, a bíboros mégsem érezte jól magát a Vatikánban. A pápa egy alkalommal ebédre is vendégül látta, de állítólag beszélgetés helyett egyoldalúan végighallgatta Mindszenty történeti érvelését a szlovákiai egyházmegyék létrehozása ellen. A bíboros magatartását és közléseit Cheli, aki meglehetősen antipátiával viseltetett a bíboros iránt, „abszurdumnak” nevezte.¹³ Több-kevesebb sikerrel próbálták távol tartani a kíváncsiskodóktól, de nem zárhatták el a bíborost, így a szinódus tagjain kívül is számosan tették tiszteletüket nála. A száműzött bíboros első útja a Szent Péter-bazilika altéplomába, XII. Piusz sírjához vezetett, ahol hosszasan imádkozott a hozzá lélekben, felfogásban és világlátásban legközelebb álló pápa lelki üdvéért. A Vatikán falain kívülre lépve sorra járta Róma négy bazilikáját. Október 2-án felkereste a Szent István Házat, amely zömmel a svájci magyar Fáy Erzsébet adományából épült fel 1967-ben, beteljesítve ezzel Mindszenty régi álmát, mert azzal újjáéledhetett a Szent István király által létrehozott, majd 1776-ban lebontott zarándokház. A bíboros meglátogatta tituláris templomát, a Santo Stefano Rotondót is, amelynek magyar nemzeti templommá nyilvánításáért hiába tett negyedszázaddal korábban erőfeszítéseket. Zarándokház és címtemplom – mindkettőt egy darabka magyar földnek tekintette. A programok közé hosszas unszolásra, de mégiscsak belefért egy alapos orvosi kivizsgálás is a Salvator Mundi Kórházban. A vatikáni hivatalok és hivatalnokok részéről azonban több csalódás érte, az ígéretekre rácafolta a valóság, és Mindszenty hamarosan megbánta, hogy elhagyta Magyarországot.

Robert F. Illing, az amerikai elnök szentszéki képviselőjének asszisztense közelről látta a fejleményeket, amelyekről beszámolt Puhán nagykövetnek is: *„Miután Mindszenty megérkezett Rómába, nagyon lehangolt lett és panaszkodott a nagykövetség elhagyása miatt. Élesen bírálta a Vatikánt, kivált Casarolit, amiért a magyar kormánnyal folytatott ostoba tárgyalások zálogává tették. Először visszautasította a pápával közösen, a Sixtus-kápolnában celebrált nyilvános szentmise ötletét. Bejelentette, hogy sajtótájékoztatót szándékozik tartani Rómában. A döntés meghozatala előtt néhány prominens magyar emigránssal kívánt tanácskozni. Nagyjából öt magyar látogatta meg, akik szerencsére lebeszélték a sajtótájékoztatóról és megerősítették abban, hogy helyes döntés volt elhagyni Magyarországot. Néhány konzervatív bíboros, mint Ottaviani és Antoniutti is ugyanerről biztosította. Mindenki megkönnyebbülésére Mindszenty ezután megnyugodott és úgy tűnt, meggyőződött róla, hogy helyes döntést hozott. Cheli elmondta nekem, hogy még sohasem találkozott ilyen keményfejű, konok emberrel. Biztos benne, hogy a bíborosnak mindenféle kormánnyal nehéz lenne együttműködnie, beleértve ebbe saját egyházának vezetését is.”*¹⁴ Hogy valami nem „kerek”, az apró jelekből is látszott. A szí-

13 ÁBTL 3.2.9. R–8–009/1. 97. fol. Feljegyzés. Bp., 1972. január 10. Tárgy: az 1971. október 11-ei római KÜM-távirat.

14 NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 5. Cardinal Mindszenty July–Dec 1971. Robert F. Illing levele A. Puhán nagykövet részére. Róma, 1971. október 29. (Cheli Mindszentyről mondott véleményét Illing a 2011-ben megje-

nódust megnyitó szentmise után a sokaság tolongásában az egyik csoportosulásnál Zágon prelátus – más forrás szerint Villot bíboros államtitkár – bemutatta Mindszentynek Ijjas Józsefet, a magyar püspöki kar 1969 óta hivatalban lévő elnökét. A bíboros nem nyújtott kezecskét, és csak annyit vetett oda a megrendült érseknek: „Sokat kell imádkozni Magyarorszá-
gért!”¹⁵ A véletlen találkozásnak Ijjas látszólag nem tulajdonított semmi jelentőséget, még-
sem felejtette el.

Amikor Mindszenty 1948. november 3-án a püspöki kar előtt Szemere Bertalant idézte – „a számkivetés sokkal nehezebb sors, mint Világosnál akasztófára kerülni” –, nem is sejtette, hogy egyszer majd ő is követni kényszerül az emigrációba távozókat.¹⁶ Ám a kényelmes, formalizált, előkelő világ idegen maradt számára. Minél előbb szeretett volna kikerülni a vatikáni felügyelet alól, és a kúria udvarias marasztalása ellenére elköltözni Bécsbe, a Pázmáneumba.¹⁷ Döntését meggyorsíthatta egy újabb csalódás: október közepén, azaz Mindszenty távozása után – úgy, ahogy erről már júniusban megállapodtak – a magyar sajtóban megjelent a hír az 1957-es pápai dekrétumokban kiközösített békepapok büntetésének megszüntetéséről.¹⁸ Ha nincs is markáns ok-okozati összefüggés a kiközösíté-

Mindszenty József levele Korom Mihály igazságügy-miniszterhez az amnesztia visszautasításáról. Bécs, 1971. október 31.

lent emlékirataiban is felidézte: Robert F. ILLING: *America and the Vatican. Trading Information After World War II*. History Publishing Company, Palisades–New York, 2011. 197–198.)

15 KFL I.1.a Politica, a 3819/1971 sz. iratcsomón belül 3077/1971. Ijjas József jegyzete, Róma, 1971. október 2., MNL OL XIX–A–21–e–0022–7/k/1971. 28. d. Nagy János külügyminiszter-helyettes átirata Miklós Imre, az ÁEH elnöke részére. Bp., 1971. október 2. A történet – kisebb-nagyobb eltérésekkel – számos forrásban felbukkan, lásd például Hansjakob STEHLE: *Geheimdiplomatie im Vatikan* i. m. 300.; A magyar diplomácia szerint a mondat így hangzott: „Hát maga az! Van mit imádkoznia szegény Magyarorszá-
gért!” ÁBTL 3.2.9. R–8–009/1. 48. fol. Feljegyzés, Budapest, 1971. október 4. Tárgy: 3185. sz. római nagykövetségi távirat.; A szemtanúk elbeszélését ügynöki jelentés is tartalmazza: ÁBTL 3.1.2. M–40530/2. 43. fol. Igaz Sándor [= Magyar Ferenc újságíró] fn. ügynök jelentése. Bp., 1971. november 10.; Mindszenty titkára tovább színezte a mondatot: szerinte Ijjas azon kijelentésére, hogy Magyarországon megfogatkozott a vértanúk száma, a primás így reagált: „Hát ha megfogatkozott, akkor Excellenciád miért nem szaporítja a megkevesbedett vértanúk számát?” MÉSZÁROS Tibor: *A száműzött bíboros szolgálatában* i. m. 131. 1973. november 18-ai feljegyzés.

16 *A magyar katolikus püspökök tanácskozásainak története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között* i. m. 431. Az 1948. november 3-ai püspöki értekezlet jegyzőkönyve, 33. pont.

17 Sérelmeit 1971. október 19-én egy pro memoriában összegezte is, szövegét lásd SOMORJAI Ádám: Mindszenty bíboros 1971-es memorandumja és Pro Memóriája. *Távlatok* [17] (2007) 2. (76.) 226–231.

18 „Az Apostoli Szentszék rendelkezése.” *Új Ember*, XXII. évf. 42. sz. 1971. október 17. 4.

sek eltörlése és Mindszenty kiengedése között, a dátumok közelsége miatt a sajtó és a közvélemény nagy része mégis egyszerű cserére gyanakodott. Mások megerősítve látták azt a sokat emlegetett kritikát, hogy Mindszenty személye akadályozza az egyház és az állam közti normális kapcsolatokat. Ráadásul az eljárás megalázóvá is vált, mert amíg a magyar pártállammal kollaboráló békepapok megkapták a feloldozást, addig a katolikus egyház börtönviselt főpapja erkölcsi elégtétel nélkül, csak egy „utána dobott” kegyelemmel hagyhatta el hazáját. Ezért is időzíthette Mindszenty épp október végére azt a levelét, amelyben Korom Mihály igazságügy-miniszterrel közölte: a neki adott amnesztiát visszautasítja, mert az őt ért igazságtalanságot csak rehabilitációval lehet jóvátenni. A miniszteri válasz tárgyilagos: az ország hatályos törvényei értelmében a bíboros távozása csak így módon volt lehetséges.¹⁹

Mindszenty maga is igazolva látta feltételezését, hogy az ő szabadságát eladták az exkommunikált papok feloldozásáért. Villot államtitkár kénytelen volt elmenni hozzá és elmagyarázni a történeteket,²⁰ azaz hogy a levél már egy évvel korábban megíródott, figyelmetlenségből most hozták nyilvánosságra, és a megállapodásban erről szó sem volt. (Meglehetősen sok hasonló tapintatlanságban lesz még Mindszentynek része...) Most valamennyire megnyugodott, de nem feledhette, hogy a pápa alig két hét eltéréssel oldozta fel a kiközösített prelátusokat és misézett vele együtt. „Ez nagyobb elmarasztalása volt Mindszentynek, mint a [z ajándékba kapott] nyaklánc és gyűrű, mert ez bók és kedveskedés volt, amaz pedig politikai jelentőségű tény” – állapította meg Nagy Töhötöm, ez időben már a magyar államvédelemmel együttműködő, az egyházat kívülről-belülről ismerő hajdani jezsuita.²¹

ÁTKÖLTÖZÉS BÉCSBE

Bécsről mint Mindszenty tervezett végleges lakóhelyéről szinte már mindenki tudott, amikor Miklós Imre, az Állami Egyházügyi Hivatal elnöke az egyébként is esedékes szentszéki–magyar tárgyalások újabb fordulóján, 1971. október 14–16-án erről Rómában tájékozódott. A változás nem illett a kialakult játékszabályokba. Nem kívánt ugyan jogot formálni arra, hogy beleszóljon Mindszenty állandó tartózkodási helyének meghatározásába, de azt tanácsolta a Szentszék megbízottjainak, hogy Mindszenty ne Bécsben telepedjen le, és figyelmeztetett: az eset hatással lehet a Szentszék és a magyar kormány közötti kapcsolatokra.

19 MNL OL XIX–A–21–e–0022–9/e/1971. 28. d. Mindszenty József levele Korom Mihály igazságügy-miniszterhez. Bécs, 1971. október 31. Gépelt, aláírt. Ugyanitt a miniszter válasza: Bp., 1971. december 27.

20 ÁBTL 3.1.2. M–38.914. 170. fol. Maróti fn. ügynök jelentése. Bp., 1972. augusztus 15. Tárgy: Szabó Ferenc római S. J. látogatása a katolikus sajtó vezetőinél.

21 ÁBTL 3.2.3. Mt–975/2. 182. fol. Franz Kirchenbauer [= Nagy Töhötöm volt jezsuita] fn. ügynök jelentése Alvarez Vita budapesti perui követségi titkárral folytatott beszélgetéséről. Bp., 1971. november 29.

Amíg Mindszenty élt, a magyar politikusok görcsösen számon kérték az egyezmény betűjét, és még ekkor sem szánták rá magukat egy őszinte, történeti-jogi számvetésre, egy „kibeszélésre”, amivel a „Mindszenty-ügy” – a téma megnyugtató lezárásával és neutralizálásával – valóban megoldható lett volna. Még mindig Rómából vártak erélyt és regulát. A Szentszék illetékesei leszögezték, hogy Mindszenty sorsát két elv alapján kívánják megoldani: *„betartják a megállapodást, de ugyanakkor Mindszentyt szabad embernek tekintik.”*²² Ráadásul a budapesti tárgyalásokon semmiféle elutasító észrevétel nem hangzott el a Pázmáneummal mint lehetséges lakhellyel kapcsolatban.

Mindszenty átköltözését a szentszéki diplomácia mégsem intézte el előre, és az osztrák kormányt a szándék felkészületlenül érte. Kósza hírek persze jóval korábban lábra kaptak, sőt egyesek már Budapestről történt távozása előtt tudni vélték, hogy Zágon prelátus a bíboros szállásának előkészítése miatt adott pénzt a Pázmáneum rektori lakosztályának felújítására.²³ Az osztrák–magyar határügyi bizottság október 1-jei találkozáján az osztrákok „ízléstelennek” nevezték a tervet, ezzel is jelezve, hogy nemcsak nem értesültek róla, de nem is értenek vele egyet.²⁴ Az osztrák kormány hozzáállását firtató kérdésekre Bruno Kreisky kancellár csupán azt szögezte le, hogy semmiféle kérelmet nem adtak be tartózkodási engedély megszerzése céljából, amit a hatályban lévő törvények alapján minden külföldinek, így Mindszentynek is be kell nyújtani, amennyiben három hónapnál tovább kíván az országban tartózkodni.²⁵ Fanyalgásából kiérződött a fenntartás, hisz az osztrák kormány minden incidenst kezelni akart a magyar szervekkel, és mind a kormányzó Osztrák Szocialista Párt, mind az Osztrák Néppárt úgy ítélte meg, hogy a bíboros jelenléte megzavarhatja a két állam közötti jó viszonyt.²⁶ Kurt Enderl budapesti osztrák nagykövet Walter Wodak külügyminisztériumi főtitkára hivatkozva, baráti információként elmondta, hogy az osztrák illetékeseket irritálja a hír, azonban egy ilyen megkeresést *„nem lehetne elutasítani, ha a szükséges garanciákat megkapják arra, hogy politikai tevékenységtől tartózkodni fog.”*²⁷ A helyzetet nehezítette, hogy egy szocialista kormány különösen nem tehetné meg ezt Mindszentyvel. Egy bécsi szocialista újság máris neheztelését fejezte ki, amiért a bíboros részvéttáviratot küldött a Habsburg-családnak a néhai IV. Ká-

22 MNL OL XIX–A–21–e–XVII. dosszié–0022–8/e/1971. 3. fol. 31. d. Jelentés a Vatikán megbízottaival folytatott tárgyalásról. Bp., 1971. október 25. Készítette: Miklós Imre. Lásd *Mindszenty és a hatalom* 188.

23 ÁBTL 3.2.9. R–8–009/1. 21. fol. Feljegyzés. Bp., 1971. szeptember 17. 2980. sz. bécsi nagykövetségi távirat.

24 ÁBTL 3.2.9. R–8–009/1. 59. fol. Feljegyzés. Bp., 1971. október 6. 3207. sz. bécsi nagykövetségi távirat.

25 AMAE AD Série: Europe, Hongrie, versement aux Archives (1971–juin 1976), boîte 3330, dossier Questions religieuses (1 janvier 1971–30 juin 1976), sous-dossier: „Cardinal Mindszenty”. François Leduc, Franciaország ausztriai nagykövetének 661–664. sz. jelentése. Bécs, 1971. október 12. Magyar források viszont úgy tudták, hogy a Szentszék október első hetében megkérte Mindszenty számára a letelepedési engedélyt. ÁBTL 3.2.9. R–8–009/1. 119. fol. Feljegyzés. Bp., 1972. január 10. 1971. október 22-ei bécsi KÜM-távirat.

26 ÁBTL 3.1.2. M–38642/1. 178. fol. „Kiss János” [= Horváth József győri egyházmegyei pap] fn. ügynök munkadosz-sziéja. 1971. november 4-i jelentés.

27 MNL OL XIX–J–1–j–Ausztria 10. 00390/3/1971. 24. d. Feljegyzés Enderl osztrák nagykövet látogatásáról Bp., 1971. október 14. (Walter Wodak [1908–1974] hivatásos diplomata, nagykövet.)

roly király idősebb lánygyermekének halála alkalmából. „*Ismerve a szocialisták érzékenységét mindennel kapcsolatban, ami a Habsburgok szerepét illeti, a bíboros lépése rendkívüli ügyetlenségről árulkodik*” – kommentálta a francia diplomácia a hírt.²⁸

A probléma kényességére való tekintettel a bíboros az osztrák rádió vele készített október 4-ei interjújában nem is válaszolt a bécsi lakhelyet firtató kérdésre. Pedig ment volna minél előbb, eredetileg már október 10-én, de aznap választásokat tartottak Ausztriában, és megjelenése nem volt kívánatos. Ám azért is hallgatott, mert a pápai beleegyezés mellé meg kellett várnia König érsek és VI. Pál egyeztetését, majd a bécsi érsek formális meghívását. König – akit kihagytak a Mindszenty-ügy utolsó felvonásából, pedig éveken át ügyködött rajta – nem örült a bécsi letelepedés tervének, és előbb tisztázni kívánta, ki fogja irányítani a Pázmáneumot, és milyen jogosítványokkal bír majd Mindszenty.²⁹ A pápai útmutatás szerint Mindszenty a bécsi főegyházmegyében nem misézhetett, csak a Pázmáneum házi kápolnájában, így aztán König kénytelen volt jó képet vágni, és közölni Mindszentyvel, hogy „szívesen” látja.³⁰ Az ausztriai magyarok ordináriusa nem Mindszenty lett, hanem maradt László István eisenstadti püspök. Következésképp a bíboros egyházi jogi felhatalmazással nem szólhatott „papjaihoz” vagy „híveihez” Ausztriában. Fritz Dollmanits, a bécsi érsek személyi titkára megértéssel fogadta a hírt, ugyanakkor munkatársai előtt nem titkolta, hogy szerinte Mindszenty a múlt embere, aki nem érti a modern kor követelményeit, és „*nélküle a magyar állam és az egyház jobban együtt tud működni*”.³¹

Az átköltözés előli utolsó akadály akkor hárult el, amikor az osztrák kormány hozzájárulása is megérkezett október 22-én Rómába azzal a feltétellel, hogy Mindszenty, mint minden emigráns, köteles alávetni magát a politikai tevékenységtől való teljes és tökéletes tartózkodás szabályának.³² Így amikor a Szentszék nem tartotta Rómában Mindszentyt, akkor nemcsak a magyar, hanem az osztrák kormánnyal szemben is kötelezettséget vállalt. (Ugyanakkor segítséget is jelentett: szükség esetén az egyházi eszközök mellett osztrák hatósági intézkedésekre is számíhattak.) Mindszenty haladéktalanul, már másnap Bécsbe kívánt utazni. Rómában senki sem marasztalta.

VI. Pál pápa elutazása napján köszönt el tőle, miután október 23-án reggel fél 8-kor együtt miséztek a Matild-kápolnában, a pápa magánkápolnájában. A szertartás után a pápa négy szemközt latinul ezt mondta a sekrestyében Mindszentynek: „*Tu es Archiepiscopus Strigoniensis, Primas Hungariae. Labora! Inter difficultates veni ad me, adjuvabo*” –

28 AMAE AD Série: Europe, Hongrie, versement aux Archives (1971–juin 1976), boîte 3330, dossier Questions religieuses (1 janvier 1971–30 juin 1976), sous-dossier: „Cardinal Mindszenty” François Leduc, Franciaország ausztriai nagykövetének 661–664. sz. jelentése. Bécs, 1971. október 12.

29 ÁBTL 3.2.9. R–8–009/1. 65. fol. Feljegyzés. Bp., 1971. október 7. 3269. sz. bécsi nagykövetségi távirat; König érsek nyilatkozott, hogy a Pázmáneum hovatartozása legalábbis jogilag tisztázatlan, ezért a Szentszék a bécsi érsek felügyelete alá helyezte. ÁBTL 3.1.2. M–40530/2. 42. fol. „Igaz Sándor” fn. ügynök jelentése. Bp., 1971. november 10.

30 ÁBTL 3.2.9. R–8–009/1. 138. fol. Feljegyzés. Bp., 1971. november 16. 3569. sz. bécsi nagykövetségi távirat.

31 ÁBTL 3.2.9. R–8–009/1. 43. fol. Feljegyzés. Bp., 1971. szeptember 30. 3161. sz. bécsi távirat.

32 ÁBTL 3.2.9. R–8–009/1. 125. és 136. fol. Feljegyzés. Bp., 1972. január 10. és január 11. Tárgy: az 1971. október 24-ei és október 27-ei római (KÜM) táviratok.

azaz „Te vagy az esztergomi érsek, Magyarország primása. Munkálkodj! Nehézségek közepette fordulj hozzám, segíteni fogok.” Legalábbis így jegyezte le ott helyben a pápa szavait Mindszenty, így idézte azokat két és fél év múlva egy magánlevélben, így és ezt vetette VI. Pál szemére, amikor lemondását kérte tőle.³³ Ugyanez a mondat csöppnyi, ám annál lényegesebb eltéréssel olvasható az emlékiratokban: „Te vagy és m a r a d s z az esztergomi érsek és Magyarország primása” – mondotta eszerint a pápa Mindszentynek.³⁴ A bíboros ezúttal Zágon József azon frissiben írt emlékeztetőjére hivatkozott, miszerint VI. Pál a következők tolmácsolását kérte tőle: „Biztosítam a Szentatya nevében, hogy ügyét semmiféle vonatkozásban nem rendelte alá más dolgoknak, de a Szentszék már nem tudott további vendéglátást kérni az amerikaiaktól. A megoldást a Szentszék csak ideiglenesnek tartja s a bíborost m i n d i g mint esztergomi érseket és Magyarország primását tekinti.”³⁵

A két szövegváltozat közötti lényeges különbség, hogy míg az

Közös mise a pápa magánkápolnájában. Vatikán, Matild-kápolna, 1971. október 23. A főcelebráns VI. Pál pápa és a koncelebrálók – a pápa jobbján Mindszenty József bíboros, balján Zágon József prelátus – ülve hallgatják a szentleckét. A pápa mögött szemüvegben Virgilio Noé pápai szertartásmester

VI. Pál pápa és Mindszenty József a Miatyánk elimádkozása után békecsókot vált egymással. Vatikán, Matild-kápolna, 1971. október 23.

33 MMAL 061/a. dosszié, „Írások a depositióval kapcsolatban, 2.” 1. ö. e. MFN 8824, L-3717. Mindszenty József angol nyelvű levele John Heenan bíborosnak, 1974. február 23.; MMAL 060. dosszié, MFN 7948, L-2899 (németül: MFN 7949, L-2900). Mindszenty József 1974. január 6-án kelt latin nyelvű levele VI. Pál pápához. Közli SOMORJAI Ádám: *Ami az emlékiratokból kimaradt. VI. Pál és Mindszenty József 1971–1975*. Bencés Kiadó, Pannonhalma, 2008. 43–45:43.

34 MINDSZENTY József: *Emlékirataim* i. m. 484. (Kiemelés tőlem – B. Ma.) – Megjegyzés: Az emlékiratok kéziratelőzményében az ominózus mondat így szerepel: „Te vagy és leszel is Magyarország primása. Munkálkodj és ha nehézségeid lesznek, bizalommal fordulj Hozzá! In omnibus semper tecum ero! [Én veled leszek mindenkor!]” Tehát ezúttal a „leszel is” szavak hordozzák a tartósság ígérését. MMAL 041. dosszié, „Mindszenty Rómában” című gépelt, az emlékiratokhoz vagy a napi jegyzetekhez készült kézirat számozatlan részlete: „A püspöki zsinaton.”

35 MMAL 020/a. sz. dosszié, I. 14. ö. e. Pro memoria. Róma, 1971. október 23. Gépelt szöveg Zágon József aláírásával. Másolat. Faksimilében közli MÉSZÁROS Tibor: *A száműzött bíboros szolgálatában* i. m. 675. (Kiemelés tőlem – B. Ma.)

első csak az adott pillanatban érvényes egyházkormányzati funkcióra utal, addig a másodikba a „maradsz” vagy a „mindig” szóval egy élethosszig tartó ígéret került.

A kijelentés értelmezéséről, hogy mi és miként is hangzott el pontosan, komoly vita folyt. Nem az volt kérdés, hogy Esztergom érsekének és Magyarország primásának tekintti őt a pápa, hanem az, hogy meddig: *mindig* vagy csak *egy ideig*? A források számbavétele és filológiai elemzése³⁶ bebizonyította, hogy az ominózus mondatról maga Mindszenty is többféleképpen írt, de leveleiben a „maradsz” szót soha nem említette. A „mindig” szó használatára Zágón a koronatanú a csak másolatban fennmaradt emlékeztetőjével. Casaroli viszont azt írja saját emlékirataiban, hogy kizártnak tart egy ilyen pápai kijelentést, és Zágón részéről egy szándékolatlan félreértés történhetett. Szerinte a pápa soha nem volt hajlandó a lemondást alárendelni Mindszenty távozásának (nem is került bele a megállapodásba) és a magyar kormány szándéka ellenére nem is vállalt ilyen kötelezettséget, ugyanakkor ez nem jelentette azt, hogy az általa egyébként mélyen tisztelt bíboros státusához soha nem nyúl hozzá.³⁷ Ez a levezetés illik is egy bölcs és megfontolt egyházfőhöz, amit a magyar–szentszéki tárgyalások dokumentumai alá is támasztanak: a Mindszenty formális félreállítását sürgető szakaszban a pápát képviselő Casaroli nem állt egyből kötélnek, elsősorban a kánonjogra hivatkozva hárított, de – a „mindig” határozószó nélkül – megemlítette azt a pápai ígéretet is, miszerint a bíboros esztergomi érsek maradhat, különben nem jött volna el Magyarországról. Amikor Miklós Imre ÁEH-elnök Mindszenty felállításához egyértelmű és határozott időpontot erőltetett vagy a döntésképtelenség rögzítését kérte (*„Mondják ki, hogy amíg Mindszenty él ezt nem tudják megoldani, akkor ezt jelentem a kormánynak”*), Casaroli ezt válaszolta: *„Nem tudom, hogy a pápa ezt az ígéretet Mindszenty élete végéig, vagy valamilyen meghatározott ideig akarja-e fenntartani.”*³⁸ Hogy mi az igazság, arra kizárólagos válaszunk nincs, de véleményünk szerint a pápa bizonyosan nem másította volna meg ígéretét. Zágón az, aki tévedhetett, de tévedése igazáról mélységesen meg volt győződve. Amikor 1973 folyamán arról értesült, hogy a primást le kell mondatni, két évvel korábbi emlékeztetőjével egyezően fakadt ki: *„Milyen disznóság az, hogy a Szent-szék, bár megígérte, hogy Mindszenty esztergomi érsek és primás marad egészen haláláig, most az érdekelt megkérdezése nélkül tárgyal az otthoniakkal erről a kérdésről.”*³⁹ A Zágonnak tulajdonított vélemény értékét azonban lerontja, hogy az azt lejegyző Mészáros Tibor nem közvetlenül hallotta, hanem Mester István, a Rómában élő katolikus pap közvetítésével és értelmezésében. A stílus is inkább kettejük vehemenciáját tükrözi, mint Zágónét.

Fontos arra is figyelni, hogy a pápa ugyanekkor – legalábbis a Zágón által írt emlékeztető szerint⁴⁰ – a búcsúzás pillanatában megemlítette a *„körülmények által*

36 NÉMETH László: VI. Pál és Mindszenty József 1971. október 23-án. *Vigília* 63 (1998) 4. 247–252. Vö.: ADRIÁNYI Gábor: A primási szék megüresedetté nyilvánítása 1974-ben. *Vigília* 63 (1998) 6. 425–428.; SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Washingtonból jelentjük* i. m. 159–161.

37 Agostino CASAROLI: *A türelem vértanúsága* i. m. 161–162.

38 MNL OL XIX–A–21–e–XIX. dosszié–0022–13/j/1972. fol. 22. fol. 31. d. „Jelentés a Vatikán megbízottaival folytatott tárgyalásról (46 oldal). Róma, 1972. okt. 3–8.”

39 Mészáros Tibor: *A száműzött bíboros szolgálatában* i. m. 156. 1974. január 8-ai bejegyzés.

40 Lásd a 35. jegyzetet.

megkívánt korlátozásokat”. Ezt Mindszenty is megerősítette a publikált emlékiratokból kihagyott egyik kéziratoldalon, ahol arról írt, hogy neki „a Szentatya semmi korlátozásról nem tett említést, csak állásom érintetlen megmaradásáról és itt künn munkám segítéséről, támogatásáról az egész vonalon. A Dr. Zágon előtt megismételte ugyanezt, de említett korlátozásokat is.”⁴¹ Vajon értette a bíboros a pápa olaszul mondott szavait? Nemigen, viszont Zágon aznapi dátummal és magyar nyelven lejegyezte, és feltehetően át is adta az emlékeztetőt. A korlátozások említését a pápa emlékeztetésnek vagy figyelmeztetésnek szánta? Mindenesetre szavaiból egyértelműen következik, hogy Mindszenty magatartásától is függött: formailag megtarthatja-e az esztergomi érseki címet, amelyet immár 23 éve nem gyakorolhatott. Mindenesetre a pápa addig, ameddig Mindszenty élt, az esztergomi főegyházmegye élére csak apostoli kormányzót nevezett ki, holott bizonyosan voltak a kúrián belül is olyan vélemények, amelyek Mindszenty radikális félreállítását jobbnak látták volna. Állítólag Villot bíboros államtitkár is azt javasolta a pápának, hogy kreáljon egy másik magyar bíborost. „Ha ezt megtenné a Szentatya: befejezettnek lehetne tekinteni a Mindszenty ügyet.”⁴² A pápa viszont nem akarta tetézni a magyar főpap keserűségét, majdani kedvezőtlen döntését más körülmények siettették.

Rómából való távozásakor így a külvilág úgy vélte, hogy Mindszenty a jövőben is megmarad esztergomi érseknek és Magyarország primásának. Csak legfeljebb a neve mellett ott fog állni továbbra is az *impeditus*, azaz hivatalának gyakorlásában akadályozott. Az 1971. végi – és az ez utáni szokásos évi – *Annuario Pontificio* (Pápai évkönyv) viszont mégsem ezt tartalmazza. Mindszenty neve után zárójelben nem az *impeditus* (olaszul: *impedito*) szó áll, hanem a *fuori sede*, azaz székhelyén kívül...⁴³ Az új kifejezés a vatikáni törekvéseket szimbolizálja: normalizálni a magyarországi egyházkormányzást. A bíboros azonnal jelezte kifogását az illetékeseknek, majd egy év múlva újfent: sérelmezi a változtatást, ő az 1971-es tárgyalások alatt is az „akadályoztatott” minősítéshez ragaszkodott, és akkori kívánságait a pápa 1971. július 10-én kelt levele jóváhagyta, státusában azóta sem következett be változás, „nem érzem magam kevésbé *impeditusnak*, mint voltam az amerikai követségen” – írta.⁴⁴ A címzett, Giovanni Benelli substitutus – ami roppant fontos poszt a hierarchiában, mondhatni a pápa utáni harmadik személy – még csak nem is válaszolt, amivel Mindszentyt vérig sértette.

41 MMAL 041. dosszié, „Mindszenty Rómában” című gépelt, az emlékiratokhoz vagy a napi jegyzetekhez készült kézirat számozatlan részlete: „Búcsú Rómától (1971).”

42 ÁBTL 3.1.2. M-40.530/2. 45. fol. „Igaz Sándor” fn. ügynök jelentése. Bp., 1971. november 10.

43 *Annuario Pontificio per l'anno 1972*. Tipografia Poliglotta Vaticana, Città del Vaticano, 1972. 58*; *Annuario Pontificio per l'anno 1973*. Tipografia Poliglotta Vaticana, Città del Vaticano, 1974. 59*; *Annuario Pontificio per l'anno 1974*. Tipografia Poliglotta Vaticana, Città del Vaticano, 1974. *Annuario Pontificio per l'anno 1975*. Tipografia Poliglotta Vaticana, Città del Vaticano, 1975. 59*. 1974. február 2-ától *rinuncia*, azaz *lemondott* – ez a bejegyzés, mint látni fogjuk, nem fedi a történeti hűséget. – Bővebben lásd „Az *Annuario Pontificio* az esztergomi érseki székről.” In SOMORJAI Ádám: *Ami az emlékiratokból kimaradt* i. m. 76–77.

44 MMAL 060. dosszié, MFN 7945, L-2896. Mindszenty József levele Giovanni Benelli tusurói címzetes érsekhez, az államtitkárság substitutushoz. Bécs, 1973. január 31.

„MEGÉRKEZTEM, MINT OTTHONOMBA”

Mindszenty József – Zágon József prelátus kíséretében – 1971. október 23-án, este 11 óra körül gépkocsin érkezett a hajdani császárvárosba. Nem várta különösebb fogadtatás, sem König érsek, sem Rossi nuncius nem tartózkodott Bécsben, a távollétet csak átlátszó kifogással (telefon-összeköttetés hiányával) magyarázták, amiből az következik, hogy sem a bécsi érsekség, sem a nunciatura nem akarta hivatalosan fogadni. Aznap este a bécsi magyarok éppen az 1956-os forradalom 15. évfordulójára emlékeztek, amin részt vett Gianone Egon, a Pázmáneum rektora is. Itt érte a váratlan hír Mindszenty érkezéséről, s csak pár perccel a bíboros előtt ért vissza egy taxival a Pázmáneumba.

A bécsi papnevelő intézetet Pázmány Péter bíboros, esztergomi érsek alapította 1623-ban. Az épület felett 1953 és 2002 között a magyar katolikus egyház elszigeteltsége és az intézmény fenntartásának veszélyeztetettsége miatt a Szentszék 1953. február 14-én kelt rendelete alapján a bécsi érsek diszponált.⁴⁵ Az intézményt e jogi státus ellenére Mindszenty mégis az esztergomi főegyházmegyehez, következésképp magához mint esztergomi érsekhez tartozónak érezte. Ebből az érzelmi kötődésből eredően az élete új megvilágítást kapott: megszűnt száműzöttnek lenni, hiszen így teljesült az a kívánsága, hogy utolsó éveit szimbolikus magyar földön élje le, az egyetlen helyszínen, ami egyházmegyéjéből elérhető maradt számára. Így is írta be a vendégkönyvbe érkezését: *„Megérkeztem, mint otthonomba.”*⁴⁶ Ám ettől kezdve a Magyarországról Bécsbe érkező főpapok és papok még csak szállásként is ritkán merték igénybe venni a Pázmáneumot. Azt már csak a véletlen hozta, hogy az épület éppen az Amerikai Egyesült Államok bécsi nagykövetségének közvetlen szomszédságában áll...

A bécsi Pázmáneum homlokzata

45 БЕКЕ Margit: *Fejezetek az új- és legújabb kori elitképzéshez. A katolikus egyház szerepe a modern magyar értelmiségi elit nevelésében a bécsi Pázmáneumban.* Akadémiai doktori értekezés. Bp., 2010. 106–112. Interneten: <http://real-d.mtak.hu/13/3/Beke.pdf>.

46 „A rektor visszaemlékezése. Mindszenty utolsó évei.” *Népszabadság*, 49. évf. 99. sz. 1991. április 29. 6.

BERENDEZKEDÉS A PÁZMÁNEUMBAN

A bíboros a bécsi magyaroknak Szent Erzsébet ünnepén, 1971. november 19-én a Kapucinusok templomában, az osztrákoknak november 21-én a Stephansdomban tartott szentmisén mutatkozott be. 1948 óta először történt, hogy Mindszenty főpapi misét celebrált. Egy rövid üdvözlés során König bécsi érsek a „hit jelképének” nevezte. Idővel az osztrák politikusok is megenyhültek. Kreisky kancellár november 8-ai sajtótájékoztatóján már sokkal barátságosabban nyilatkozott, és azt hangsúlyozta, hogy Mindszenty jelenléte nem kellemetlen Ausztriának. Arra a kérdésre, hogy mit ne tegyen a magyar bíboros, Josef Klaus volt kancellár a következőket válaszolta: „a) *ne azonosítsa magát egyetlen magyar emigráns párttal vagy politikai jellegű csoporttal sem; b) ne lépjen fel mint az emigráció politikai vezére; ne folytasson nyílt politikai polémia a jelenlegi magyarországi kormánnyal és rendszerrel szemben.*”⁴⁷ Ugyanakkor semmi kivetnivalót nem látott emlék-

Mindszenty pázmáneumi íróasztala, a háttérben az akkori rektor, Gianone Egon képe, a falon balra a bíboros címere, fölötté festmény az apostolfejedelmekről, a sarokban láncos püspökszobor könyvvel

Az esztergomi bazilikát és a püspöki palotát ábrázoló festmény a ma emlékszobaként működő hajdani dolgozószobában

47 MMAL 042. dosszié, MFN 8575, L-3510. Csonka Emil levele Mindszenty Józsefhez. München, 1971. november 26.

iratainak publikálásában, erkölcsi és elvi tartalmú cikkek írásában, médiaszereplésekben, amikor őszintén beszélhet a vele szemben elkövetett jogtalanságokról is. Hasonlóan látta Mindszenty lehetőségeit Leopold Gratz volt kultuszminiszter, aki szerint az egyetlen, amit a kardinális ne tegyen, az az, hogy *„ne folytasson, ausztriai bázissal, politikai vitát a Kádár-kormánnyal”*, de egyébként bírálhatja akár a kommunizmust is, csak tartózkodjon az olyan éles kifejezésektől, mint például *„kommunista bűnözők”*. Mindszenty végre valóban szabad ember volt, és a Lajtától nyugatra nem kívánta senki, hogy számára Bécsben ugyanaz az elzártság folytatódjon, mint amiben a budapesti amerikai nagykövetségen volt része.

Valóban teljesen új szakasz kezdődött Mindszenty életében, habár életmódja maradt a régi. Önmehtagadó ételben, italban, kényelemben. Nagyon keveset és nehezen pihent. Napirendjét, amennyire lehetett, pontosan betartotta: irodai munka, szerény étkezés rendszerint papjaival, ebéd után rövid pihenés, azután félórás séta a kertben mindig valamelyik pap társaságában. Azután éjfélig vagy tovább tartó újabb munka az íróasztalnál. Hétköznapiokon a házi kápolnában, vasárnap a Pázmáneum nagy kápolnájában misézett. Ilyenkor mindig tartott szentbeszédet. Inkább csöndesen, mint erőteljesen, de határozottan. Kezdeti bizalmatlansága néhány hónap után kezdett felengedni. Nem volt rest elmenni paptestvér betegágyához, együtt imádkozni, felajánlást tenni. Idővel vasárnapi szentmiséje után lakásán fogadta a látogatókat. Szentképeket osztogatott, áldását adta. Mindenkihez volt egy jó szava, érdeklődő kérdése, buzdítása. Kivételes eset persze akadt. Amikor például azzal a Szabó Imrével találkozott, aki 1956–1957-ben érseki helynökként igyekezett végrehajtani a bíboros egyházkormányzati intézkedéseit és ezúttal is felajánlotta szolgálatait, ridegen visszakérdezett: *„...kérem Ön kicsoda? Az esztergomi apostoli kormányzó – válaszoltam. Csak volt – felelte M[indszenty], és elutasított mindenféle segítséget vagy ajánlkozást.”*⁴⁸ Közvetlen munkatársai kiemelték derűjét, tapintatosságát, kiváló nevelői érzékét.⁴⁹ Lelkiállapotát tekintve kiegyensúlyozott, nyugodt volt és maradt, holott sok csalódást kellett ezután is átélnie.

Az a három és fél év, ami hátra volt Mindszenty életéből, leginkább a másfél millió magyar emigráns körében végzett lelkipásztori látogatásokkal és a bolsevizmus veszélyeire figyelmeztető emlékiratainak gondozásával telt el, miközben megnyilatkozásaiiban nem szűnt meg rávilágítani a magyar nép történelmi hányattatottságára. Budapestről árgus szemekkel figyelték, mely tevékenysége ütközik a kiutazás feltételeit rögzítő 1971. szeptember 9-ei magyar–szentszéki megállapodás betűjébe. Kivált az emlékiratok megjelentetésének híre és egyes nyilatkozatai váltották ki a magyar kormány erélyes és ismétlődő tiltakozását. Magyarországról nézve egyre inkább úgy tűnt, a bíboros távozásával nem lezáródott, hanem éppenséggel elkezdődött egy újabb Mindszenty-ügy. A kérdéssel azonban már alig foglalkozott az MSZMP addig aktív Politikai Bizottsága,

48 ÁBTL 3.1.2. M–38642/1. 178. fol. „Kiss János” fn. ügynök 1971. november 4-i jelentése.

49 SzTTTI 1192/110a Palágyi Natália szociális testvér – Palágyi Andrea testvér-nővérenek – tanúvallomása Mindszenty József bíboros, Magyarország hercegprímásának boldoggá avatási ügyében. Buffalo, 1985. május 17.

kormányülésre pedig egyáltalán nem került a téma, az teljesen az Állami Egyházügyi Hivatal illetékességébe került.

A folytatódó magyar–szentszéki tárgyalások 1971. október 14. és 16. közötti római fordulóján értékelték először a megállapodás végrehajtását. A már összeszokott felek – Giovanni Cheli, Gabriele Montalvo, Miklós Imre, Orosz József – megnyugodva állapították meg, hogy „a Mindszenty-ügy megoldásáról szóló megállapodást mindkét fél kölcsönösen betartotta”.⁵⁰ Az elégedettséget kihasználva a Szentszék hét személyi változást – Kovács Sándor szombathelyi püspök lemondásának elfogadását és további hat új püspöki kinevezést – vitt keresztül (köztük Lékai László badacsonytomaji plébánosét, aki 1972. február 8-ától püspöki minőségben veszprémi apostoli kormányzó lett).⁵¹ Azonban annak érdekében, hogy ez az elégedettség tartós maradjon, a Szentszék alig néhány hét után arra kényszerült, hogy megrendszabályozza a prímást.

A bíboros prédikál a Pázmáneum kápolnájában, 1973

Az történt ugyanis, hogy 1971 adventjének első vasárnapján (november 28-án) a bíboros – környezetének, főleg Vecsey József sugallatára – „Mindszenty József esztergomi érsek, Magyarország primása” aláírással körlevelet intézett öt világűrész emigráns magyarjaihoz. Ez volt az első körlevele,

50 MNL OL 288. f. 5/567. ö. e. 27. fol. Jelentés a Vatikán megbízottaival folytatott tárgyalásról. Bp., 1971. október 25. – Megjegyzés: A magyar delegációból Orosz József nem csupán az Állami Egyházügyi Hivatal munkatársa, hanem „Vági” fedőnéven, őrnagyi rangban a Vatikán, a protestáns egyházak és a zsidó világszervezet elleni hírszerzéssel foglalkozó, az ÁEH-ban megszervezett, úgynevezett „Világosság” fedőnevű rezidentúra vezetője is volt. Később a római nagykövetség első titkára lett, de munkáltatója a mindenkor belügyminiszter maradt. Bővebben lásd Soós Viktor Attila–SZABÓ Csaba: „Világosság”. Az Állami Egyházügyi Hivatal és a hírszerzés tevékenysége a katolikus egyház ellen. Új Ember Kiadó–Lénárd Ödön Közhazsnú Alapítvány, Bp., 2006.

51 MNL OL XIX–A–21–e–XVII. dosszié–0022–8/g/1972. 1–2. fol. 31. d. Pro memoria, 26 Ottobre 1971. és annak fordítása. Az emlékeztetőt a római nagykövetség vette át zárt borítékban a Vatikán külügyi államtitkárságtól, azt a külügyminiszter-helyettes továbbította Miklós Imrének, az ÁEH elnökének.

A vihart kavart adventi körlevél a *Katolikus Magyarok Vasárnapjában*, 1971. december 12.

amelyet Bécsbe költözése óta megfogalmazott, ami azonban egy félreérthető irredenta mondat miatt egyből az érdeklődés középpontjába került: „*Hittel, Istenbe vetett reménnyel léptük át a börtön küszöbét, és az ideiglenes, de életirtó országhatárt.*”⁵² Burgenland kormányzója tiltakozott Kreisky kancellárnál, mert szerinte a bíboros „kérdésessé tette

52 MMAL 060. dosszié, számozás nélküli vegyes gyűjtemény 507/1971.; MMAL 040/b dosszié, „Cikkek, feljegyzések 1971-től”; KFL I.1.a Politica 3819/1971; MNL OL XIX-A-21-c ÁEH Adattár, 17.1. Mindszenty József hercegprímás 1–101. 60. d. 1966–71. 50. tétel. Nyomtatásban megjelent MINDSZENTY József: *Hirdettem az igét. Válogatott szentbeszédek és körlevelek, 1944–1975.* Összeáll.: KÖZI HORVÁTH József. Bp., 1989. 188–191. Újabban ADRIÁNYI Gábor: *A Vatikán keleti politikája és Magyarország 1939–1978 i. m. 136–137.*; SOMORJAI Ádám: *Ami az emlékiratokból kimaradt i. m. 128–131:129.*

Ausztria területi integritását.”⁵³ Az osztrák sajtó egy része is úgy értelmezte a szöveget, mintha Mindszenty a magyar–osztrák államhatárt tekintené ideiglenesnek, holott – ahogy a nyomban kiadott helyesbítésében pontosította – ő csak a nemritkán emberéletet is követelő határbiztosító aknák, az úgynevezett „vasfüggöny” átmenetiségére utalt. A BBC magyar tudósítóját viszont cinkosul beavatta gondolataiba: kifelé „*azt a magyarázatot adta, hogy a vasfüggönyre gondolt, ugyanakkor mindenki tudhatja (s itt kacsintott egyet!), »hogy mi a Trianonra gondoltunk«.*”⁵⁴

Az ügyet megvizsgálták az osztrák minisztertanácsban, végül tudomásul vették a helyesbítést. „*Nyilvánvaló, a Szövetségi Kancellári Hivatalban azt kívánják, hogy lenyugodjanak a kedélyek, de a zavarodottság bizonyosan jelen van*” – állapította meg a francia diplomácia. Hitték is, meg nem is, hogy Mindszenty a világnézeti határookra gondolt, ami a szabad világot elválasztja a kommunista világtól, és nem a tényleges államhatárokra.⁵⁵ A magyar belügy információi, amelyek megegyeztek az amerikai diplomácia értesüléseivel, keményebb fellépésről tudtak: Rudolf Kirchschläger osztrák külügyminiszter a Vatikán tudomására hozta, hogy Mindszenty bármely olyan lépése esetén, amely megzavarhatja Ausztria és Magyarország jó szomszédsági viszonyát, haladéktalanul felülvizsgálják a bíboros ausztriai tartózkodási engedélyét.⁵⁶ Az osztrák szentszéki nagykövetet mind Benelli érsek, az államtitkár helyettese (akit tekintélyelvűsége miatt „*vatikáni Kissingerként*” is emlegettek), mind Casaroli érsek arról biztosította, hogy alapvetően helytelenítik Mindszenty pásztorlevelét, és megismételték: a pápa nyomatékosan azt ajánlotta Mindszentynek, hogy ne gyakorolja aktívan Magyarország primásának jogait, valamint a lelkére kötötte, hogy a világban szétszóródott magyar menekültek fölött sincs semmiféle joghatósága. Az Ausztriában élő magyar menekültek ügyében a burgenlandi László István püspök az illetékes. „*Bármiféle pásztorális feladatokat Mindszenty bíboros csupán esetenként, König bíboros felkérésére vállalhat, semminemű saját egyházkormányzati hatalom nem illeti meg Bécsben*” – hangsúlyozták a vatikáni hivatalnokok.⁵⁷

53 AMAE AD Série: Europe, Hongrie, versement aux Archives (1971–juin 1976), boîte 3330, dossier Questions religieuses (1 janvier 1971–30 juin 1976), sous-dossier: „Cardinal Mindszenty.” François Leduc, Franciaország ausztriai nagykövetének 772/EU sz. jelentése Maurice Schumann külügyminiszter részére. Bécs, 1971. december 10.

54 ÁBTL 3.2.3. Mt–975/3. 10. fol. „Körműves Sándor” [= Nagy Töhötöm volt jezsuita szerzetes] fn. ügynök jelentése. Bp., 1972. október 19. Tárgy: dr. Nagy Kázmér Mindszenty-nél.

55 Lásd az 53. jegyzetet.

56 ÁBTL 3.2.9. R–8–009/3. 58. fol. Összefoglaló jelentés. Bp., 1973. szeptember 15.; NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 5. Cardinal Mindszenty July–Dec 1971. A bécsi amerikai nagykövetség 7793. sz. távirata Mindszenty bíboros adventi lelkipásztori körlevelének negatív ausztriai visszhangjáról. Bécs, 1971. december 7. Angolul közli SOMORJAI Ádám: „His Eminence Files” i. m. 309.; magyarul: SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Washingtonból jelentjük* i. m. 195. (26. dokumentum.)

57 ÖStA, AdR, BMfAA, Sektion II-pol. ZL123-Res/71. Hans Reichmann szentszéki osztrák nagykövet jelentése, Róma, 197[1]. december 13. Tárgy: Mindszenty bíboros magatartásának elítélése az államtitkárság részéről; ÁBTL 3.2.3. Mt–988/1. 258. fol. Információs jelentés, Bp., 1972. február 24. „Világosság rezidentúra.” Tárgy: Mindszenty tevékenységéről alkotott osztrák vélemények.

Mindszenty ezután nem intézett újabb pásztorlevelet a Magyarország határain kívül élő katolikus magyarokhoz. (Majd csak 1973-ban ír Kanada és az Egyesült Államok magyarjainak egy végrendeletszerű üzenetet.) VI. Pál pápa az esetből okulva arra kérte Mindszentyt, hogy a jövőben minden megnyilatkozását, még templomi beszédeit is mutassa be előzetes jóváhagyásra.⁵⁸ A primás a pápa kéréséből azt a következtetést vonta le, hogy emlékiratainak kéziratát, 15 év munkáját „...kiadatlanul kell elzárjam és elrejtsem egy szekrényben. És ez nekem azért jutott osztályrészül, hogy a Szentszék megnyerje a kommunisták jóindulatát a magyarországi Egyház iránt.”⁵⁹ A bíboros a pápának írt válaszában sérelmezte, hogy távozását követően az 1957-ben kiközösített békepapok feloldozást nyertek, illetve megmagyarázta körlevelének kifogásolt mondatát, majd gyanújához visszatérve rákérdezett: „vajon az Államtitkárság vezetői – a kommunisták akaratának engedelmeskedve – engem ezen előzetes cenzúrával Emlékirataim kiadásában akarnak-e megakadályozni?” Mindszenty talán nem is érzékelte, hogy a pápai levél tartalma nem csupán a gyűlölt magyar kommunistáknak, hanem az osztrák politikai életnek is szólt, hiszen diplomáciai hírek szerint ő maga adott biztosítékot az osztrák kormánynak, hogy Bécsben „kizárólag magáncélból” tartózkodik, és nem fog kifejteni semmiféle hivatalos tevékenységet.⁶⁰ A megfogalmazásában már-már nyersnek mondható válaszlevél végül is nem érkezett meg a pápához, mert azt Zágón József prelátus a következő szavakkal visszaküldte Vecsey József lelkésznek, aki 1971 őszétől a bíboros bécsi titkárságát vezette: „...a levelet ilyen formában nem adhatom át Őszentségének. A levél tartalma és hangszerelése joggal sértené a Szentatyát, s sokat ártana annak a nagy jóindulatnak és megbecsülésnek, mellyel Őszentsége vele szemben viseltetik.”⁶¹ A kritikának és némi áskálódásnak köszönhetően Mindszenty kétségeit fejezte ki, hogy Zágón teljes odaadással képviseli ügyét a Vatikánban.⁶² A feltételezés igaztalan volt, Zágón mindig körültekintően és tisztességesen végezte csöppet sem könnyű feladatát, a kifogásolt esetben is épp a bíborost védte a levél visszatartásával. A bizalmas kapcsolatnak azonban vége szakadt, a bíboros és a Szentszék közötti közvetítő szerepét Zágón helyett idővel Csertő Sándor pápai prelátus, a Hittani Kongregáció munkatársa vette át. Mindszenty újabb, ezúttal már finomított és továbbított válaszlevelében ismét aggodalommal tért ki emlékiratai sor-

58 MMAL 060. dosszié, MFN 7910, L-2861. VI. Pál pápa Mindszentynek, 1971. december 14. Szövegét latinul elsőként közzétette Gabriel ADRIÁNYI: *Die Ostpolitik des Vatikans 1958–1978 gegenüber Ungarn* i. m. 160–161.; magyarul ADRIÁNYI GÁBOR: *A Vatikán keleti politikája és Magyarország 1939–1978* i. m. 229–230.; újabban SOMORJAI ÁDÁM: *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty. Documenta 1971–1975* i. m. 122–123. (magyarul), 177–178. (latinul).

59 MMAL 060. dosszié, MFN 7917, L-2868. Mindszenty József levele VI. Pál pápához. Bécs, 1972. január 25. Szövegét közli SOMORJAI ÁDÁM: *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty. Documenta 1971–1975* i. m. 126.

60 AMAE AD Série: Europe, Hongrie, versément aux Archives (1971–juin 1976), boîte 3330, dossier Questions religieuses (1 janvier 1971–30 juin 1976), sous-dossier: „Cardinal Mindzenty.” A bécsi francia nagykövetség 699–700. sz. távirata, 1971. október 25.

61 MMAL 060. dosszié, MFN 7918, L-2869. Zágón József levele Vecsey Józsefhez. Róma, 1972. január 31. Szövegét közli SOMORJAI ÁDÁM: *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty. Documenta 1971–1975* i. m. 129.

62 NÉMETH László Imre: *Zágón-leveleskönyv* i. m. 87–88. Zágón József levele Fábián Károlynak. Róma, 1974. február 8.

sára. Hivatkozott az amerikai nagykövetségen 1971. június 25–27. között lefolytatott tárgyalásokra: ő teljes szabadságot igényelt emlékiratai kiadásával kapcsolatban, amit a kézirat ismeretében Zágon József pápai megbízott nem adott ugyan meg, de az eredeti, tiltó feltevélt lényegesen enyhítette, és a „neki bemutatott emlékiratok”⁶³ megjelentetésének nem látta akadályát. E szavakkal Mindszenty maga igazolja a kiadási határokat: amit Zágon látott. Ám azok távolról sem az „igazi”

Mindszenty József római tartózkodása alatt megtekintette címtemplomát, a Santo Stefano Rotondót, ahol épp ásatások folytak. Balról az idegenvezető Ritz jezsuita, jobbról Zágon József prelátus, 1971. október 3.

emlékiratok, hanem a történeti elemzések voltak. Ezzel együtt Mindszenty úgy távozott az amerikai követségről, hogy nem kételkedett emlékiratainak nyilvánosságra hozhatóságában. Levelében végül az előírt római cenzúra visszavonását szerette volna elérni.⁶⁴ A bíboros ezért is kérhette indignálódva a szeptember 9-ei magyar–szentszéki megállapodás hiteles szövegét, de azt nem kapta meg.⁶⁵ A pápa válasza engedékeny: „Nincs szó cenzúráról – írta –, hanem a dolgok szükséges megszervezéséről és egy kölcsönös együttműködésről”, és biztosította bíborosát, hogy bármikor közvetlenül fordulhat hozzá.⁶⁶

A pápai levél tartalma abból a szempontból is fontos – amint erre Zágon prelátus 1971. júliusi küldetésének elemzésekor kitértünk –, hogy abból kétséget kizáróan kiderül: időben a bíboros tudomására hozták, hogy a Szentszék biztosítékot vállalt magatartására, és hogy a pápa már Rómába érkezésekor körültekintést kért tőle megnyilat-

63 MMAL 041. dosszié, „Mindszenty Rómában” című gépelt, az emlékiratokhoz vagy a napi jegyzetekhez készült kézirat számozatlan részlete: „A személyi küldött.”

64 MMAL 060. dosszié, MFN 7919, L-2870. Mindszenty József levele VI. Pál pápához. Bécs, 1972. március 10. Eredeti piszkozat és tisztázat. Szövegét latinul elsőként közzétette ADRIÁNYI, Gabriel: *Die Ostpolitik des Vatikans 1958–1978 gegenüber Ungarn* i. m. 162–165. Első magyarországi kiadása ADRIÁNYI Gábor: *A Vatikán keleti politikája és Magyarország 1939–1978* i. m. 231–234. Magyarul közli SOMORJAI Ádám: *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty. Documenta 1971–1975* i. m. 130–133.

65 MMAL 041. dosszié, „Mindszenty Rómában” című gépelt, az emlékiratokhoz vagy a napi jegyzetekhez készült kézirat.

66 MMAL 060. dosszié, MFN 7921, L-2872. VI. Pál pápa levele Mindszenty Józsefhez. Róma, 1972. április 18. Szövegét latinul elsőként közzétette ADRIÁNYI, Gabriel: *Die Ostpolitik des Vatikans 1958–1978 gegenüber Ungarn* i. m. 166–167.; Első magyarországi kiadása ADRIÁNYI Gábor: *A Vatikán keleti politikája és Magyarország 1939–1978* i. m. 235–236., Magyarul közli SOMORJAI Ádám: *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty. Documenta 1971–1975* i. m. 133–134.

kozásait illetően.⁶⁷ (Ezt Zágón abban a levelében is megerősítette, amit Fábíán Károlyhoz, a Szabad Európa Rádió egyházi adásainak szerkesztőjéhez írt: „A Vatikán semmiféle megállapodást nem kötött a magyar kormánnyal Mindszenty háta mögött. Erre mérget vehetsz. Tény viszont, hogy a Szentszék erkölcsi garanciát adott, hogy Mindszenty az általa elfogadott feltételeket komolyan veszi és azokat meg fogja tartani. Annak elbírálására, hogy Mindszenty megszegte-e ezeket a feltételeket vagy sem, a bíboros kikötötte a Szentszék kizárólagos illetékességét.”⁶⁸) A pápa és a bíboros levélváltásával a vita csak elcsitult, de nem ért véget. Újult erővel majd akkor izzik fel ismét, amikor az elkészült és megszerkesztett emlékiratok kiadása időszerűvé válik. Egyelőre azonban ennyiben maradtak: a Vatikán megkísérelte érvényesíteni a magyar kormánnyal kötött megállapodást, de nem állt szándékában megalázó módon megfegyverezni Mindszentyt. Az intellektus egyelőre önmagában elég volt ahhoz, hogy az agg főpap visszafogja önmagát. Csalódottsága és keserősége azonban olyannyira felgyülemlett, hogy az év utolsó napján önérzetesen lemondott a bíborosoknak járó illetményről, az úgynevezett *piattóról*.⁶⁹ 1945-ös döntéséhez hasonlóan lépett, amikor nem vette fel érseki fizetését. Csak akkor világi politikusokkal került szembe, most viszont egyháza legfőbb vezetésével ütközött.

Ahogy az a pápa leveléből következett, Mindszentynek előzetesen jóvá kellett hagyatnia megnyilatkozásait. Hogy ezt valóban betartatták Mindszentyvel, azt dokumentumokkal csak az 1972. május 20–21-ei bambergi út kapcsán igazolhatjuk, de környezete úgy tudta, hogy beszédeit előzetes láttamozásra később is be kellett mutatnia Rómának, ahol szükség esetén kijavították azok tartalmát.⁷⁰ Hogy miként történt az ellenőrzés, arra azt az utalást találni, hogy a tervezett szentbeszédekről a bécsi nuncius informálta az Államtitkárságot. Többnyire azonban a szövegeket Mindszenty titkárságáról közvetlenül Rómába küldték, ahol Csertő Sándor olaszra fordította, majd átadta Mons. Macchinak, a pápa magántitkárának, kérvén, hogy nyújtsa át Őszentségének.⁷¹

67 „Ismeretes előtted a helyzet, amely nem csupán sok bölcsességet, hanem a magunkra vállalt felelősség megtartását is megkívánja [...] könnyen megértheted, milyen nehezen esik Nekünk, azon intések és ajánlások ismétlésére kényszerülni, amelyeket egyszer már adtunk neked, amikor legnagyobb örömmre, találkoztunk.” VI. Pál pápa levele Mindszentyhez. 1971. december 14. Közli SOMORJAI Ádám: *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty. Documenta 1971–1975* i. m. 122. Megjegyzés: A pápa az 1971. október 23-ai római búcsúbeszélgetésre utalt, amikor „a körülmények által megkívánt korlátozásokat” említette Zágón Józsefnek, de nyilvánvalóan a bíborosnak szánva.

68 NÉMETH László Imre: *Zágón-leveleskönyv* i. m. 85–86. Zágón József levele Fábíán Károlyhoz. Róma, 1972. december 26.

69 Mindszenty József levele J. Villot bíboros államtitkárhoz. 1971. december 31. In SOMORJAI Ádám: *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty. Documenta 1971–1975* i. m. 124. (magyarul), 180–181. (latinul).

70 Józsa Ottó, a Mindszenty Alapítvány Levéltára munkatársának közlése, 2012. február 8. (Józsa Ottó az információt a 2012. január 6-án elhunyt Szőke János szalézi szerzetestől, a Magyarországi Mindszenty Alapítvány vezetőjétől kapta.). A fatimai út előtti ellenőrzést említi MÉSZÁROS Tibor: *A száműzött bíboros szolgálatában* i. m. 170. Viszont Mindszenty épp szabadkodik a Rómából hozzá küldött Csertő Sándor prelátusnak 1972. november 8-án, amiért brüsszeli és fatimai megnyilatkozásait nem küldte el a Szentatyának. Azt hitte, hogy majd kifejezetten kéri tőle, mint bambergi útja előtt is. Ám ugyanekkor megígérte, hogy ezentúl időben eljuttatja a pápához beszédeinek és írásainak szövegét. ADRIÁNYI GÁBOR: *A Vatikán keleti politikája és Magyarország 1939–1978* i. m. 146–153:149. Jegyzőkönyv Csertő prelátus Mindszentyvel folytatott 1972. november 7–9-ei megbeszéléséről.

71 MMAL 802/3. dosszié, Bamberg. „Pro memoria Őminenciája bambergi beszédjével kapcsolatban.” Készítette Csertő Sándor, Róma, 1972. május 18. Eredeti, aláírt.

Az államtitkárság tehát kimaradt, amit Csertő azzal magyarázott, hogy Öminenciája „personalititer [sic!] és exclusive [személyesen és kizárólagosan] csak a Szentatyának veti magát alá”.⁷² Mindszenty előzetes ellenőrzését (és egyfajta öncenzúrát) látszik igazolni az elhangzott beszédek stílusa: Mindszenty habitusához képest visszafogottak, támadó él nélküliek, 1973 derekáig mindenképpen. Elsősorban vallásról, lelkiségről, morális-etikai kérdésekről beszélt. Gondolkodásának középpontjában a magyar ügyek álltak, ám akár a múltból, akár a jelenről szólt, csak kurtán emlegette a vallás ellenségei között a kommunizmust, és ritkán ostorozta a magyarországi egyház korlátozott helyzetét. A róla szóló sajtóhírek persze már nem válogattak a jelzőkben, az újságírók leginkább a példányszámnövelő szenzációt látták benne, ahogy nem egy politikus is az ő nevével próbált feljebb kapaszkodni az uborkafán. Sokféle csoport, szervezet és párt, magyar és nem magyar akarta Mindszenty nevét valamilyen módon megszerezni, zászlajára tűzni, vagy épp meghamisítani, jövedelemszerzésre használni. Ez zavarta is Mindszentyt, egyik interjújában kifakadt, amiért „15 éves idióta gyereknek” nézik. „Sem a bíboros, sem az egyház nem lehet tárgya spekulációnak, és nem árucikk az újságok számára. [...] A bíborosok nem filmsillagok.”⁷³ Ám az is igaz, hogy volt szerepe abban, hogy a Nyugat ismét odafigyelt Magyarországra és visszaemlékezett tragikus közelmúltjára.

Lassacskán Bécs és egész Ausztria megszokta, hogy a magyar bíboros a Pázmáneum lakója. A magyar államvédelem sem tévesztette szem elől.⁷⁴ Rendre arról érkeztek információk, hogy az osztrák katolikus elit inkább csak tudomásul veszi Mindszenty jelenlétét, de távolról sem ösztönzi aktivitását. „Meg vagyok győződve arról, hogy nemcsak a mi professzoraink – bármilyen politikai felfogást is valljanak kollégáim –, de az osztrák papság jelentős része, úgyszintén hívei is vannak olyan érettek politikailag, hogy bizonyossággal fel tudják érni Mindszenty bíboros személye, felfogása és akciói anakronizmusát. Egyszerűen elkésett 2 évszázaddal. Ezekhez a dolgokhoz nyerhet kis fanatikus csoporttól tapsot és biztatást, de nem számíthat sem polgárok, sem hívők körében követőkre. Lejárt lemez” – jelentette ki Rudolf Weiler, a bécsi egyetem teológiai fakultásának professzora.⁷⁵ „Mi nagyra becsüljük a nemzeti érzést, mi szeretjük a magyarokat is. De ha valaki »nemzetieskedni« akar hazánkban, amikor a mi kenyerünket eszi, akkor felfordul a gyomrunk és az ilyenektől elfordulunk” – mondotta Alexander Dordett egyházjogász, a bécsi egyetem rektora.⁷⁶ Mások attól tartottak, hogy a történelmi tények mellőzése miatt idővel nemcsak hogy nem lesz kivel beszélgetnie eszméiről, de nevetségessé válik, és a különben tiszteletre méltó magyar eszméket gúny és megvetés tárgyává fogja tenni Ausztriában.⁷⁷

72 MMAL 802/3. dosszié, Bamberg. Csertő Sándor levele Vecsey Józsefhez, Róma, 1972. május 19.

73 ÁBTL 3.2.9. R–8–009/1. 43–44. fol. Mindszenty bíboros sajtónyilatkozata az NC News Services című lapnak.

74 Vörös Géza: Mindszenty megfigyelése és az állambiztonság információszerző módszerei. In: *Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés*. Szerk.: HORVÁTH Sándor. Libri Kiadó, Bp., 2014. 397–408.

75 ÁBTL 3.2.3. Mt–988/1. 262. fol. Információs jelentés. Bp., 1972. február 24.

76 ÁBTL 3.2.3. Mt–988/1. 260–261. fol. Információs jelentés. Bp., 1972. február 24.

77 ÁBTL 3.2.3. Mt–988/1. 265. fol. Információs jelentés. Bp., 1972. február 24. Ivánka Endre volt kolozsvári professzor, bizantinológus és Deéd Ferenc festőművész, ny. tanár véleménye.

A Pázmáneum élete gyökeresen megváltozott. Ki ezért, ki azért került az intézményt, néhány korábbi dolgozó is távozott. Mások épp most igyekeztek az épületet felkeresni. A ház rektora, Gianone Egon elpanaszolta, hogy kettesben ebédelnek, de „ő jóformán csak az időjárásról mer társalogni Mindszentyvel, aki szintén hallgatásba burkolódik és se a jelenre, sem a jövőre nézve vele semmit nem közöl”.⁷⁸ Később viszont hónapokon át nem étkezhetett együtt a bíborossal, akit csak bizalmasai vettek körül.⁷⁹ A bíboros fő elfoglaltságát emlékiratainak gondozása tette ki. Ehhez szerzetesnővéreket keresett segítségnek, de várakozásával ellentétben ez sem ment könnyen, hiszen az 1950-ben szétszórattott rendek külföldre jutott tagjai az évtizedek alatt megöregedtek vagy meghaltak. Ezúttal (is) Slachta Margit sietett prímása segítségére, s közösségének, a Szociális Testvérek Társaságának egyik tagját kérte fel a feladatra. 1971 novemberétől 1972. augusztus végéig Palágyi Andrea (Palágyi Natália testvér-nővére) szociális testvér kezelte a bíboros bizalmas természetű kéziratait és gépelte le emlékiratait. Neki segített Geraldine nővér, az Isteni Megváltó Leányai rend több nyelven beszélő, volt provinciálisa. Palágyit három másik szürke nővér váltotta: Pankotai Laura, Ádám Kolumba szociális testvérek és Mokra Lelia Maryknoll nővér, egy magyar származású amerikai állampolgár, aki évekig volt misszionárius Kínában. Ők hárman 1972. szeptember 15-étől haláláig szolgálták Mindszenty Józsefet. A Bécsben élő Bolza Ilona grófnő is a bíboros szűkebb környezetéhez tartozott. Pankotai Laura a Pázmáneumba való érkezése után hamarosan vagy harminc oldal kézirat lemásolását kapta feladatul. A prímás részletesen elmagyarázta, hogy milyen javításokat óhajt. A nővér megijedt: el fogja felejteni az elejét, mire a végét megérti. Nagyon sóhajtott. A prímás ránézett, s csendesen ezt mondta: „Laura testvér, ne sóhajtson! Az ember nem sóhajt, hanem nekifog és csinálja!”⁸⁰ Jó példával maga járt elől. Mikor végre megérkeztek türelmetlenül várt kéziratai a budapesti amerikai követségről, teljes energiával vetette magát a munkába. Hamarosan könyvkiadók is megkeresték, akik a szenzációban rejlő üzletet – mármint hogy a kommunista Magyarországról kiengedték az amerikai menedékben élő bíborost – szeretnék volna kihasználni, és mielőbb megjelentetni a prímás visszaemlékezéseit. Erre azonban még várni kellett.

A nővéreken kívül Harangozó Ferenc prelátus, Ikvey László, Vecsey József atyák titkárként, 1972 nyarától Mészáros Tibor mint másodtitkár szorgoskodtak a bíboros mellett. Időnként megjelent Fábián Károly plébános is, de ő a Szabad Európa Rádió katolikus egyházi szerkesztőjeként inkább Münchenben tartózkodott. A legbefolyásosabb Vecsey József, a valamikori párizsi magyar lelkész volt, akiről egyes forrásokban egy meglehetősen negatív megítélésű személyiség képe rajzolódik ki.⁸¹ Rómában sem kedvelték, Mindszenty „rossz szellemének” tartották, és bár megpróbálták, de nem sike-

78 ÁBTL 3.1.2. M–38.914 44. fol. Maróth fn. ügynök jelentése Mindszenty helyzetéről. Bp., 1971. november 17.

79 ÁBTL 3.2.9. R–8–009/3. 55–56. fol. Jelentés. Bp., 1973. szeptember 13.

80 SzTTTI 1192/110a Palágyi Natália szociális testvér tanúvallomása Mindszenty József bíboros, Magyarország hercegprímásának boldoggá avatási ügyében. Buffalo, 1985. május 17. Gépelt, aláírt.

81 Mészáros Tibor: *A száműzött bíboros szolgálatában* i. m. 28. 1972. június 26-ai feljegyzés.

rült elmozdítani mellőle.⁸² Vecsey, aki még Zalaegerszegen káplánja volt Mindszentynek, azért élvezhetett határtalan bizalmat, mert egy szentimentális, egyes bekezdéseiben Mindszenty emlékirataival feltűnő hasonlóságot mutató könyvet írt a bíboros szeretett édesanyjáról,⁸³ valamint *Mindszenty okmánytár* címmel 1957-ben egy háromkötetes dokumentumtárat jelentetett meg az érsek válogatott beszédeivel, írásaival, egyszerre cáfolva a vádak és igazolva a méltatásokat. Ő adta ki továbbá 1969-től a svájci Sankt Gallenben az *Életünk* című lapot, ezen keresztül is gondoskodott arról, hogy a világ ne feledkezzen meg a bíborosról. Vecsey saját életét teljesen a primás szolgálatába állította. Ugyanakkor Mindszentynek nem tett jót, hogy csak olyanokkal vétette magát körül, akik nem kérdőjelezték meg lépései helyességét.

Szentmise a bécsi Pázmáneum kápolnájában. Mindszentyt titkára, Mészáros Tibor segíti a celebrálásban

A LELKIPÁSZTORI UTAK

Emlékiratai publikálása mellett élete utolsó éveiben a bíboros másik fő célja az volt, hogy elősegítse a világ számos országában élő honfitársa hitének és magyarságának megőrzését. Még Rómában felkereste őt Ádám György, az európai katolikusok főlelkésze és jelentést tett neki a magyar emigráció egyházi és közösségi életéről, szervezteiről, nem hallgatva el a leginkább széthúzással jellemezhető nehézségeket sem. Mindszenty elfojtott tenni akarása lávaként tört a felszínre. 1971 végén arra kérte a Vatikánt, létesítsenek a külföldi magyar katolikusok részére egy egyházi szervezetet, és a pápa nevezzen ki segédpüspököket, de kérését nem teljesítették. Így, nélkülözve a segédpüspököket, maga indult el lelkipásztori utakra. A következő évek ezekkel a magyar nemzeti gondolattól vezérelt utazásokkal teltek. Hívták – és ő ment. Ki-

82 ÁBTL 3.2.5. O–8–552/12. 79. fol. „Dér” [= Kiss Oszkár szigorúan titkos, fedett állományú, hivatásos hírszerző tiszt] jelentése találkozásáról Casaroli érsekkel. Róma, 1973. január 9. „Minden kényszerintézkedést kilátásba helyezettünk, még azt is, hogy ha Vecsei [!] nem tér vissza svájci parókiájára, ami az egyik legjobb hely, elveszíti állását. Hatástalan” – panaszkodott Casaroli érsek. (Dérrel lásd továbbá Mészáros Tibor: *Akit övéi be nem fogadtak. Mindszenty bíboros titkárának visszaemlékezései*. S. a. r.: HETÉNYI VARGA Károly. Pro Domo, Pécs, 1997. 264–268.

83 VECSEY József: *Emlékezés a bíboros édesanyjára*. Magyar Nyomda, Sankt Gallen, 1970. (Az új kiadást s. a. r. PERGER Gyula. Martinus Kiadó, Szombathely, 2012). Vecsey művét és Mindszenty emlékiratait összevetette és a hasonlóságokat tételesen kimutatta SOMORJAI Ádám: *Törésvonalak Mindszenty bíboros emlékirataiban* i. m. 197–224.

sebb-nagyobb megszakításokkal járta a világot, felkereste a földgolyón szétszóródott magyarokat Torontótól Fokvárosig, San Franciscótól Új-Zélandig.

Elsőként Németországba utazott 1972 májusában. Bambergben a pünkösdi jubileumi Szent István-ünnepségeken vett részt. A vendéglátók kitettek magukért: a magyar bíboros járművét, bárhová is ment, a bambergi rendőrség kék fénnel villogó gépkocsija kísérte. Fogadta a bambergi érsek és a káptalan. A szerte Európából érkezett tisztelők úgy köszöntötték a prímást, mint Szent István eszméjének alkotmányos képviselőjét, a nemzet első zászlósurát.⁸⁴ Saját emigráns létük nyert igazolást és kapott egy kivárára ösztökélő jövőképet azzal, hogy láthatták és hallhatták az antikommunizmus élő apostolát. A német rádió és televízió részleteket közölt Mindszenty ünnepi beszédéből, míg a Szabad Európa Rádió a szentmisét és a prédikációt teljes egészében közvetítette. A szentbeszéd szövegéből a szentszéki cenzúra áldozata lett az a bekezdés, amelyben a magyar őshazát kereső 13. századi Julianus barát keleti útját párhuzamba állította a szovjet megszállással: *„Aztán a Kelet újra elért a Duna–Tisza közé, s azóta folyik a materializmus talaján az embergyötrés. Utána mennek az emberi életnek az*

Az első lelkipásztori körút során a pünkösdi jubileumi Szent István-ünnepségeken Bambergben, 1972. május 20. Az áldást osztó bíboros mellett Harangozó Ferenc (fent); Az elmondani tervezett beszéd szövegét Mindszentynek előzetesen jóvá kellett hagyatnia. A főpap mellett Vecsey József, ömellelte Harangozó Ferenc (lent)

84 „Mi Eminenciádnak, Magyarország Hercegprímásának, első zászlósurának és meg nem alkuvó harcosának támogatói óhajtunk lenni” – fejezte ki tiszteletét például az európai országokban működő magyar szervezetek képviselőiből álló Európai Magyar Szabad Kongresszus. (Elnöke az a Dálnoki Veress Lajos volt, akiért Mindszenty 1945 végén szót emelt, kérvén elbocsátását az internálótáborból.) MMAL 802/3. dosszié, Bamberg. Gépelt levél, München, 1972. május 22.

Mindszenty József bíboros és Julius Döpfner müncheni
bíboros érsek találkozása, 1972. május 22.

Mindszenty a frankfurti dóm melletti plébánia ablakából
megáldja az odasereglett hívek ezreit, 1972. május 22.

Az evangélium felolvasása közben, Frankfurt, 1972. május 22. Mindszenty bíboros főpapi nagymisét mutatott be
a császárdómban

Mindszenty bíboros áldást oszt brüsszeli útja során, 1972. augusztus 27.

anyaméhbe is. Mi lettünk ezen a téren a világ legutolsó népe.” Tompították a marxizmus kritikájának élet is: az egyik bekezdésben – *„Keleten tanúi vagyunk olyan törekvéseknek, hogy a kommunisták megkövetelik mindenkitől a marxi ideológiai alapelvek tévedhetetlenségének az elfogadását”* – a *„Keleten”* és a *„kommunisták”* szavakat az *„ugyanakkor”*, illetve az *„egyesek”* kifejezésekre cserélték VI. Pál pápa magántitkárságán.⁸⁵ 1972. május 22-én, pünkösdhétfőn Mindszenty már a frankfurti dómban misézett, németül mondott szentbeszédet, majd innen továbbutazott Regensburg városába. Mindenütt az emigráns magyarok szeretete és ragaszkodása vette körül, szinte lubicolt a bizalom és a tisztelet áradatában. Cenzúrázott beszédével is ő lett a nemzeti függetlenség megtestesítője, a szovjet megszállás alól felszabadulást remélő Magyarország szimbóluma.

A németországi utat egy kétnapos belgiumi villámlátogatás követte: 1972. augusztus 27-én ünnepi nagymisét celebrált Brüsszelben Magyarország alapítója, Szent István király 1000. születésnapja alkalmából. A szertartáson legalább háromezren vettek részt, akik tucatnyi különbusszal érkeztek a környéken kívül Strassburgból, Aachenből, Hol-

85 MMAL 802/3. dosszié, Bamberg, „Pro memoria Őeminenciája bambergi beszédével kapcsolatban.” Készítette Csertő Sándor, Róma, 1972. május 18. Melléklet. (A beszéd első fogalmazványa ugyanitt Mindszenty József kézírásával is. Ebben további, a tisztázatból már kihagyott, kommunistaellenes mondatok olvashatók.)

landiából és Liège-ből. Mindszentyt a pápai nuncius kísérte a bazilikába, de Van Roey utódja, Leo Joseph Suenens bíboros érsek, belga prímás nem vett részt az ünnepségeken, mert már régebben előadást vállalt Münchenben. Legalábbis ez volt a kifogás. (Egy évvel később az augsburgi Szent Ulrich-ünnepségek kapcsán ugyanabba a társaságba voltak hivatalosak, de amint kiderült, hogy a modern tanok hirdetőjének hírében álló belga prímás, a II. vatikáni zsinat hangadó progresszistája is jelen van, Mindszenty a lehető leggyorsabban távozott.⁸⁶) A szentmisét a televízió élőben közvetítette. Mindszenty szép gesztussal kezdte beszédét: a magyar nemzet nevében köszönetet mond a világháborúk utáni gyermekvonatokért és a nehéz időkben nyújtott segítségért. Ha őt megkérdeznék – tette hozzá –, akkor az ismeretlen jótevő szobrát a Benelux államok területén állítaná fel.⁸⁷

1956 novembere után itt találkozott ismét Werenfried páterrel, aki különböző segélyekkel fáradhatatlanul járta a világot, majd ő kalauzolta a vasfüggöny mögött élő papok helyzetével foglalkozó dokumentumkiállításon a tongerloi apátságban. A kiállítás megtekintése után szentmisét celebrált Banneux-ban, a Szűz Jelenései nevű kápolnában, majd részt vett egy menetben, amely az 1956-os forradalom emlékére emelt és az emigráns magyarok kedvelt zarándokhelyévé vált „Magyarok Keresztjé”-hez vonult, és ott koszorút helyezett el. A program végén Mindszenty magyarul szólt híveihez és felszólította őket, hogy imádkozzanak vele azért a 22 ezer eltűnt magyarért, „akik azért haltak meg, hogy Önök szabadon élhessenek”.⁸⁸ A szervező jezsuiták tervbe vették, hogy Hollandiába is átviszik Mindszentyt, de erről Bernardus Johannes Alfrink holland kardinális ellenkezése miatt le kellett mondaniuk.⁸⁹ Visszatérve Ausztriába, szeptember 17-én

Találkozás Werenfried van Straaten belga premontrei páterrel, a Kirche in Not segélyszervezet vezetőjével. Tongerlo, 1972. augusztus 28.

86 MMAL 804. dosszié, Belgium. P. Salamon László telefonértesítése a belgiumi programról, 1972. május 30.; Mészáros Tibor: *A száműzött bíboros szolgálatában* i. m. 122. 1973. november 10-ei feljegyzés.

87 MNL OL XIX-A-21-e-0022-1/R/1972. 19. ő. e. 29. d. Lakatos Emil ideiglenes ügyvivő összefoglalója Mindszenty József belgiumi útjáról. Brüsszel, 1972. augusztus 31.

88 MNL OL XIX-A-21-e-0022-14/b/1972. 21. ő. e. 29. d. Összefoglalás Mindszenty József megnyilatkozásairól, 4. fol.

89 MNL OL XIX-J-1-j-Vatikán 160, 28. tétel, 00654/17/1972. 103. d. Jókai Loránd nagykövet jelentése. Hága, 1972. november 7. (A jelentést lásd még: ÁBTL 3.2.9. R-8-009/2. 182. fol.)

Mariazellben mondott szentbeszédet. Mondanivalója ezúttal nem a szocialista Magyarországi bírálata miatt érdekes, hanem mert meghirdette az emigráció régi vágyát, a „nemzeti egység” létrehozását, és testvéri kezét nyújtotta a protestánsok felé, mert őket is „befogadjuk a magyarok nagy egységes táborába”.⁹⁰ Fiatalkori önmagán mesz-sze túllépve az idős Mindszenty már nem a felekezeti hovatartozást, hanem honfitársai magyarságát nézte.

E németországi és a belgiumi utak jelentősége eltörpül a harmadik helyszín mellett: a bíboros régi vágya teljesült, amikor a portugál Leiria egyházmegye püspöke, João Pereira – az ottani magyar emigráció inspirálására – felkérte: elnököljön azokon a fatimai ünnepségeken, amelyekeken megemlékeznek Szűz Mária 1917. október 13-ai megjelenéséről. Magyarország primása tehát nem a portugál püspöki kar, hanem csupán Leiria püspökének meghívására tartózkodott 1972. október 11. és 18. között Portugáliában, így látogatását nem övezte rendkívüli figyelem. Érkezéséről még igen, de távozásáról már nem tudósított a sajtó. Antonio Ribeiro liszaboni pátriárka és Giuseppe Maria Sensi apostoli nuncius fogadta, az érsek csatlakozott hozzá Fatimában, és Mindszenty oldalán vett részt a zárándoklat ünnepségein. A nuncius azonban tartózkodott a további nyilvános szerepléstől, ami nem véletlen. Rómából állítólag megüzenték neki, hogy maradjon távol mindentől, és a Vatikán ellenében ne tüntesse ki Mindszentyt személyes jelenlétével.⁹¹ A liszaboni napok alatt Mindszenty nem egy egyházi épületben, hanem a város egyik nagy szállodájában lakott. Lakosztályában fogadta Portugáliában élő honfitársait, élükön ifjabb Horthy Miklóssal, Magyarország 1920 és 1944 közötti kormányzójának fiával.

Fatimában Mindszentyt a portugál püspöki kar legmagasabb méltóságai vették körül. Jelenléte emelte a Szűz Mária megjelenésére emlékező rendezvény fényét, amelyen mintegy ötvenezer ember vett részt; ez a tömeg felülmúlta az év azonos időszakában rendszerint összegyűlők számát. Mindazonáltal Mindszenty részvételét az októberi nagy engesztelő zárándoklaton – amelyet „Fatima üzenetének a világban való terjesztésére”, valamint az „emberek közti testvériség és béke” céljára ajánlottak fel – alig használtak fel politikai célokra. Legfeljebb annyiban, hogy a zárándokok között ott voltak a portugáliai és a spanyolországi magyar emigránsok, akiket a Magyar Királyság utolsó madridi nagykövete vezetett, valamint Nyugat-Európa számos más országából kifejezetten erre az eseményre érkezett magyarok. Magyar anyanyelvű cigányok százai is eljöttek. A Szabad Európa Rádió különtudósítót küldött Münchenből, hogy beszámoljon az eseményről.⁹² E látogatóknak a Magyarország primása által elnökölt fatimai zárándoklat mindenekelőtt arra adott alkalmat, hogy kifejez-

90 MNL OL XIX-A-21-e-0022-14/b/1972. 21. ő. e. 29. d. Összefoglalás Mindszenty József megnyilatkozásairól, 4. fol.

91 ÁBTL 3.2.5. O-8-552/12. 79. fol. „Dér” jelentése találkozásáról Giovanni Chelivel. Róma, 1973. január 9.

92 AMAE AD Série: Europe, Hongrie, versement aux Archives (1971-juin 1976), boîte 3330, dossier Questions religieuses (1 janvier 1971-30 juin 1976), sous-dossier: „Cardinal Mindszenty.” Jacques Tiné, Franciaország portugáliai nagykövetének 1196/EU számú jelentése a külügyminiszter részére. Lisszabon, 1972. október 20.

zék hűségüket a főpap iránt. A kegyhelyet övező vallási áhítatban mindnyájukat átjárta a vágy, hogy elmélkedjenek hazájuk történelméről, egy „megszentelt magyar útról” mint valamiféle modern kori kálváriáról. Erre a fatimai szentély azért adott különleges lehetőséget, mert 1956. november 18-án – válaszként XII. Piusz pápa felhívására, hogy az eltiport magyar forradalom kapcsán imádkozzanak *„Magyarország és minden elnyomott nép felszabadulásáért, Oroszország megtéréséért és a világ békéjéért”* – háromszázezer katolikus portugál járta be az itteni keresztutat a lisszaboni pátriárka vezetésével. Majd 1959. június 21-én magyar katolikus emigránsok adakozásának köszönhetően sor került a fatimai Magyar Kálvária ünnepélyes alapköltételére.⁹³ Most, 1972-ben a koncelebrációs misén Leiria püspöke arra emlékeztetett, hogy *„a Magyar Kálvária márványszoborként örökké fennmaradóvá teszi Magyarország népének fájdalmát és vérkönnyeit, csakúgy, mint primásának hősie mártí-*

A Magyar Kálvária Fatimában. A keresztút és a Szent István-kálváriakápolna

romságát”, és egyszerűen azt kérte, hogy *„az Úr élessze fel minden keresztényben a mártírrá lett magyar nép tüzes és hősie hitét”*. Mindszenty szentírás-magyarázó beszéde a 20. századi ember erkölcsi színvonalának hanyatlására összpontosított, a bíboros csak érintőlegesen említette hazája mind nehezebb helyzetét, hozzátéve azt is, hogy ami őt illeti, megbocsátott azoknak, akik üldözték. A sajtónak adott nyilatkozata is ugyanerről a visszafogottságról tanúskodik.⁹⁴

93 MMAL 805. dosszié, Fatima. A fatimai kálvária hírei, 1959. július–augusztus.

94 MMAL 805. dosszié, Fatima. Mindszenty József magyar nyelvű homíliája [1972. október 13.].

Ami a további portugáliai programot illeti, abban két kirívó tisztelgés is helyet kapott Magyarország Portugáliában elhunyt személyiségei előtt. Mindszenty előbb egy rövid utazást tett Madeirára, hogy imádkozzon IV. Károly, Ausztria utolsó császáranak és Magyarország utolsó királyának sírja fölött, akinek boldoggá avatási eljárása ekkor már folyamatban volt. Majd miután visszatért Lisszabonba, a város angol temetőjében megkoszorúzta Horthy Miklós kormányzó sírját. Ami zalaegerszegi plébánosként vagy veszprémi püspökként elképzelhetetlen volt, az most az emigráció keserű kenyerén következett: fejet hajtott a hajdan illegitimnek tekintett református államfő előtt. Mindkét személy, IV. Károly és Horthy Miklós egy elmúlt világot szimbolizált, megítélésük az akkori Magyarországon szélsőségesen elutasított volt, így Mindszenty főhajtasát Budapesten provokációnak tekintették és a Magyar Népköztársasággal szembeni ellenséges üzenetként értelmezték, míg a nemzetközi közvéleménynek fel sem tűnt, csupán néhány diplomata említette meg jelentésében. A bíboros abban a különleges élményben is részesült, hogy találkozhatott a karmelita apácává lett (és 2000-ben boldoggá avatott) Lúcia de Jesus Santossal, az 1917-es fatimai jelenések egyik hajdani gyermek szemtanújával. Mindezekkel gyorsan eltelt a portugáliai tartózkodás. A bíborost elutazásakor a kormány protokollfőnöke búcsúztatta, holott fogadására a polgári hatóságok egyetlen képviselőt sem küldtek. A portugál úttal egy időben elképzelt spanyolországi utazást a spanyol állami szervek megghiúsították, mivel nem kívánták veszélyeztetni a spanyol–magyar gazdasági kapcsolatokat.⁹⁵ A Vatikán félhivatalos lapja, a *L'Osservatore Romano* viszont 1972. október 16–17-ei számában államtitkársági egyeztetés nélkül, a portugál szentszéki képviselőt kérésére megjelentetett egy cikket Mindszenty fatimai szerepléséről. Chelit, a Szentszék szocialista országokkal foglalkozó diplomatáját nemcsak a lap, hanem a bíboros magatartása is felháborította, és kijelentette: „többször ráparancsoltunk” és „neki kellene jó példát adni arra, mi az engedelmesség”.⁹⁶

A következő év legjelentősebb eseményei – leszámítva egy-egy rövid németországi és nagy-britanniai látogatást – az észak-amerikai és az afrikai utazások voltak: az eredetileg 1973 tavaszára tervezett, de a szervezési anomáliák miatt visszamondott amerikai út helyett Mindszenty szeptember végén Kanadában járt, ahonnan háromnapos kitérőt tett az Egyesült Államokba (ide 1974 májusában indul hosszabb útra), majd másfél hónappal később, 1973. november 22. és december 5. között Dél-Afrikába utazott. A magyar államvédelem természetesen mindegyik utazást figyelte, de egyebet nemigen tudott tenni, hiszen Mindszenty vízumot kapott, a Vatikán pedig nem kívánta érdemben korlátozni a mozgását. Próbálkozásra utaló nyomokat persze találni: „megkísérelhetjük hivatalos vagy félhivatalos lépéssel megakadályozni” – jegyezték fel például az egyik tervezett útról, az augusztus 15-ei deutschaltenburgi zarándoklat előkészületeiről szóló titkosszolgálati jelentésre,⁹⁷ de Mind-

95 ÁBTL 3.2.9. R–8–009/3. 62. fol. Összefoglaló jelentés. Bp., 1973. szeptember 15.

96 ÁBTL 3.2.9. R–8–009/2. 170. fol. Információs jelentés. Bp., 1972. október 28.

97 ÁBTL 3.2.9. R–8–009/3. [kd.] 17. fol. Jelentés, Bécs, 1973. július 6.

szenty nem a magyar hatóságok intézkedése, hanem hajlott kora miatt nem ment el a zarándoklatra.

Az immár 82. évében járó Mindszenty nosztalgiával készült a kanadai útra: 1947 nyarán a helyiekkel együtt ünnepelte az ottawai székesegyház felszentelésének centenáriumát. A fogadtatás kedvessége nem cáfolt rá a várakozásra, Montreal érseke, Paul Grégoire személyesen fogadta a repülőtéren. Mindszentyt az összes érsek meghívta, és Montreal után elment Torontóba, Winnipegbe, Calgaryba, Vancouverbe is. Ez az út más volt, mint az addigiak, mert nem kifejezetten egy egyházi ünnepség vagy egy zarándoklat apropóján tette meg, hanem a „magyar hívek” vizitálása miatt. A Kanadában élő magyarok Mindszenty látogatására fűzték fel a magyar nép kereszténységének milleniumi ünnepségeit, úgy fogadták őt, mint „számkivetett prímást”. Erre az alkalomra Mindszenty arcképével Millenniumi Emlékérmeket verettek arany, ezüst és bronz változatban. Az ünnepségsorozatot egy angol nyelvű „973–1973” című, kettős kereszttel és királyi koronával díszített emlékfűzettel is megörökítették. Az öt város magyarsága maga gondoskodott a bíboros és kísérete elhelyezéséről, fedezték az összes kiadást, és elintézték az illetékes helyi ordináriusok felé a protokolláris teendőket. A szervezők arra kérték minden kanadai magyart, *„hozza meg azt az áldozatot, hogy meglátogatta az általa elérhető ünnepélyeket”*.⁹⁸ A találkozások hasonló rituáléval mentek végbe: megérkezés, üdvözlés, virágcsokor, sajtókonferencia, fényképezés, bejegyzés a vendégkönyvbe. Az összegyűlt híveknek ima, áldás, üdvözlés. A hivatalos program is meglehetősen egyhangú elemekből állt: szentmise, audiencia, köszöntések sora, zászlószentelés, fogadás. Mindenütt, ahol megjelent, köszönetnyilvánítással kezdte prédikációját a magyarok befogadásáért, honfitársait pedig arra kérte, hogy hasznos és hűséges polgárai legyenek új hazájuknak, de eközben soha ne feledkezzenek meg az óhazáról. Mindenhol tömegek voltak kíváncsiak rá. A széthúzó, civakodó emigrációba a bíboros jelenléte öntött hitet, bizalmat, lelkesedést.

Az első állomás Montreal volt. Érkezésekor – ahogy majd másutt is – sajtótájékoztatót tartott. Sorra cáfolta a róla terjesztett hazugságokat, elsőként is azt, hogy 1956-ban követelte volna a nagybirtokok visszaadását, s némi misztifikálással vatikáni „lehallgatásra” hivatkozott, mint ami igazolhatja állításait. Az újságírók készülő emlékiratairól, börtönéveiről, a magyarországi állapotokról, a kommunizmusról, terveiről faggatták. Mindszenty tartózkodott az éles politikai kirohanásoktól, inkább visszafogottan válaszolt, a sajtó mégis ebben a mondatában látta mondandója lényegét: *„Életem utolsó percéig harcolok.”*⁹⁹ A kanadai magyar sajtó egy új Savonarolát látott az agg főpapban, aki harcos egyéniségével, töretlen jellemével tiszteletet váltott ki. Látogatása apropót adott a legkülönbözőbb politikai csoportosulásoknak, voltak, akik odáig mentek, hogy revíziós röpcédulákat osztogassanak.

98 MMAL 808. dosszié, Kanada, 1973. 1. ő. e. Máté József S. J. körlevele. Torontó, 1973. április 3.

99 MMAL 808. dosszié, Kanada, 1973. 2. ő. e. *Kanadai Magyarság*, 1973. szeptember 29., 1973. október 6.; *Magyar Élet*, 1973. október 6.

Látni kell azonban a protokoll-
ünnepek mögötti súlyos problémákat is. Talán a negyedik helyszínen, Calgaryban – ahol Mindszentyt ugyancsak a „magyar nép első zászlósúráként” köszöntötték – tárták fel a legőszintebben az emigráns magyar közösség vallási életének gondjait. A magyar kisebbség asszimilációja megállíthatatlan, az emberek elanyagiasodtak, a hazafias szellem nem mozgatóerő, a papok nem magyarok vagy sok esetben éppen a magyar pap a közösség egységének megbontója. 1956 után a friss kanadai magyar emigráció hiába kérte a magyar papokat tolmácsolásra, többnyire azt válaszolták, hogy ők nem állásközvetítők. A magyar templom kong az ürességtől, a menyegyzet roskadozik. A háromezer családból ötven, ha megjelenik a szentmisén.¹⁰⁰ A lesújtó kép nem volt túlzó. A kényelmes, gazdag kanadai katolikus egyház bizalmatlanul tekintett a távoli Kelet-Európából idevetődött papokra, akik közül sokan inni kezdtek, depressziósak lettek vagy éppen kiléptek és megnősültek.¹⁰¹

Mindszenty bíboros a tengerentúlon, 1973–1974. Nemzeti színek, magyar népviseletek, (élő) angyalos-koronás címer. Az „első zászlósúrnak” szóló ünnepi tisztelet díszletei mellett Mindszenty szembesült az emigráns magyar közösségek gondjaival, a vallási élet lassú porladásával

Mindszenty útja árnyékot vetett a magyar–kanadai diplomáciai kapcsolatokra. A szabadgondolkodású, nem vallásos Pierre Trudeau kanadai miniszterelnök – bár a magyar emigránsok igencsak szorgalmazták – elhárította ugyan a személyes találkozást Mindszentyvel, de maga helyett elküldte Mitchell Sharp külügyminisztert, aki a kormány nevében túlszorduló tisztelettel köszöntötte a bíborost: *„Nem először történik, hogy nagy hallgatósághoz szólok. Nem először történik, hogy olyan hallgatósághoz szólok, amelynek soraiban jeles személyiségek vannak jelen. Azonban még soha előzőleg nem szóltam olyan hallgatósághoz, amelynek soraiban olyan jeles személyiség van, mint díszvendégünk, Mindszenty bíboros. Ez az ember sohasem hagyta el hitét. Sohasem hajolt meg az*

100 MMAL 808. dosszié, Kanada, 1973. 10. ő. e. Noel Péter összefoglalása. Calgary-Edmonton, 1973. szeptember 26.

101 MMAL 808. dosszié, Kanada, 1973. MFN 10211, L-5056. dr. Mahig János orvos levele Mindszenty Józsefhez. Montreal, 1973. március 15.

elnyomó előtt.”¹⁰² Sharp üdvözlétét – amiről a szovjet nagykövet értesítette leghamarabb a magyarokat – a magyar külügyi apparátus rosszallása és a kanadai miniszter magyarázkodása követte: szövegének utolsó mondatát a németekkel való szembenállásra értette. Mindez enyhített a kínos helyzeten, és nem áldozták fel érte a magyar–kanadai kapcsolatok addigi eredményeit. Bartha János magyar nagykövet mégis így minősítette a történeteket: *„Mindszenty József kanadai körutazásának eseményei, a kanadai hivatalos személyiségek nyilatkozatai végső soron nem keltettek meglepetést. Ismételten csak azt bizonyították, hogy a mai Kanada vezetői minden látszólagos együttműködés mellett a Magyar Népköztársaság halálos ellenségét tekintik »igaz barátjuk«-nak.”*¹⁰³

A háromnapos egyesült államokbeli kirándulás fénypontja az újjáépített New Brunswick-i Szent László-templom felszentelése volt, amire a templom plébánosai – a ferences Füzér Julián és Végvári Vazul – kérték fel Mindszentyt. A meghívás előkészítésére és lebonyolítására bizottságot alapítottak, élén Hajdu Németh Lajos elnökkel, a hajdani „kalotos” és demokrata néppárti országgyűlési képviselővel. Mindvégig az a John Sabo (Szabó János) katolikus pap, az Amerikai Magyar Katolikus Liga elnöke tolmácsolt, akinek a budapesti amerikai követségről König érsek révén juttatott ki levelet Mindszenty emlékiratai gondozásáról. A szeptember 30-ai templomszentelésen mintegy ötezer ember volt jelen, többségében magyar emigránsok. A primás beszédében kiemelte a magyar nyelv és kultúra ápolását, a magyar iskolák fontosságát, a templom és az iskola elválaszthatatlanságát, majd hozzáfűzte, hogy *„odahaza az istentelen materializmus, idekint a nyugati erkölcsi rothadás fenyegeti az ifjúságot.”*¹⁰⁴

Az ünnepi programot egy humoros közjáték előzte meg: a szállodában elvitték kitisztítani a bíboros cipőjét, de nem hozták vissza időre. Pótlására nem találtak mást, csak egy rikítóan kanárisárga, szőrös ma-

Mindszenty bíboros az újjáépített New Brunswick-i Szent László-templom felszentelésén, 1973

102 MNL OL XIX–A–21–e–0022–3/N/1973. 22. ő. e. 29. d. Szabó Károly washingtoni nagykövet jelentése, 1973. november 17. Tárgy: Mindszenty József amerikai útja.

103 MNL OL XIX–A–21–e–0022–3/k/1973. 22. ő. e. 29. d. és MNL OL XIX–J–1–j Kanada 004280/5/1973. Bartha János magyar nagykövet jelentése. Ottawa, 1973. október 4.

104 MNL OL XIX–A–21–e–0022–3/k/1973. 22. ő. e. 29. d. A külügyminisztérium 004280/8/1973. számú tájékoztatása Balló István, az ÁEH elnökhelyettese részére. 1973. november 20.

muszt, elején macskafejjel. A díszvendégek és hívek odakint várakoztak, a bíborosnak nemigen volt választása, s a reverenda alá felvette a mamuszt, de a két macskafej kivilant ruhája alól. A díszvendégek döbbenten nézték a lábát. Mindszenty széttárta a karjait: „Uraim, ha a pápa öszentsége feködhet vörös papucsban a ravatalon, egy bukott prímás igazán misézhet sárga mamuszban.”¹⁰⁵ A történetnek nincs hitelt érdemlő bizonyítéka, akár legenda is lehet, mindenesetre Mindszentyben megvolt a képesség, idős korára különösen, hogy nehéz vagy kellemetlen pillanatokon a humor segítségével és bölcs nyugalommal lendüljön át.

Ami az amerikai klérus hozzáállását illeti, Mindszentynek csalódnia kellett abbéli reményében, hogy Spellman New York-i érsek utóda, Terence Cooke bíboros – akinek boldoggá avatási eljárása Mindszentyéhez hasonlóan folyamatban van – elődjéhez hasonló szimpátiával és jóindulattal fogadja. Személyesen köszöntötte ugyan a repülőtéren, de nem rendeztek a tiszteletére reprezentatív programot, amit igen, az is kínosan udvariaskodó maradt: együtt reggeliztek, Mindszenty ünnepi öltözkében végigülte vendéglátója szentmiséjét, fényképezkedtek – ám a világhírű magyar főpap díszlet volt csupán, akivel nemigen tudott mit kezdeni egy született amerikai. Nehéz volt persze kötetlenül beszélgetni az élő legendával, egy olyan emberrel, aki egész életét feláldozta azért, amit a világról gondolt. „Szükségszerűen kisebbségi érzet támad azokban, akik vele találkoznak, fogadják őt” – jegyezte le titkára.¹⁰⁶ A tisztelet ellenére is alig negyedórányi tárgyalást sikerült kicsikarni a New York-i érsektől, mielőtt elsieltett volna egy futballmeccsre, és sem a New York-i magyar plébánia 1929 óta húzódó ügyéért, sem egy – az Észak- és Dél-Amerikában szétszórta élő magyarok lelki vezetésére esetlegesen kinevezendő – magyar segédpüspök elfogadásáért nem mutatott különösebb lelkesedést.¹⁰⁷ Mindszenty olyan külföldi joghatóságú magyar segédpüspököket akart, akik függetlenek a területtől, miként az ukrán, a szlovák és a lengyel emigráció is kapott nyugati segédpüspököt. Egy önálló magyar emigrációs egyház elkülönülése, élén esetleg a prímással, távol állt a Rómában támogatandó tervektől. Mindszenty így nemhogy segédpüspököt, de választ sem kapott kérésére, és ő esztergomi érsekként külföldön, a hazai területtől függetlenül nem gyakorolhatott semmiféle joghatóságot.

A Cooke bíborossal folytatott kurta beszélgetést leszámítva Mindszenty nem találkozott vezető amerikai egyházi személlyel. A tartózkodás mögött a Szentszék intése áll, amit a nem sokkal Mindszenty érkezése előtt New Yorkba ENSZ-megfigyelőnek áthelyezett szentszéki karrierdiplomata, Giovanni Cheli érvényesített. (Emlékeztetésül: az Apostoli Szentszék felhatalmazásával Cheli írta alá 1971. szeptember 9-én a Mindszenty József távozásáról szóló magyar–szentszéki megállapodást.) A magyar bíborost állami részről sem fogadták magas szinten, bár Richard Nixon elnök szeptember 29-én távirat-

105 VARNUS Xaver: *Isten majd megbocsájt: az a mestersége*. Alexandra, Pécs, 2003. 180.

106 MÉSZÁROS Tibor: *A száműzött bíboros szolgálatában. Mindszenty József titkárának napi jegyzetei (1972–1975)*. Lám-pás Kiadó, Abaliget, 2000. 70. 1973. szeptember 28-ai feljegyzés.

107 Mindszenty a visszautasítások ellenére sem tett le az erre vonatkozó tervéről. A vonatkozó iratokat lásd MMAL 054. dosszié, „Levezés magyar emigráns püspök kinevezése ügyében.”

ban köszöntötte amerikai útja alkalmából¹⁰⁸ és Edward Kennedy szenátor a szenátusban megemlékezett Mindszentyről. A nagy napilapok és magazinok hírt adtak érkezéséről, de ott-tartózkodását főleg a magyar emigráns sajtó kísérte megkülönböztetett figyelemmel. Tanácskozott katolikus papokkal, fogadta a protestáns papok küldöttségét, a magyar emigránsszervezetek küldöttségeit, köztük a Magyar Politikai Foglyok Világszövetsége és a Magyar Szabadságharcosok Világszövetsége delegációit, továbbá a *Katolikus Magyarok Vasárnapja* című lap szerkesztőit. Mindszenty „hírértékét” növelte, hogy a kanadai és amerikai újságírók előtt már nem tagadta meg önmagát, és nem kerülte meg a politikai kérdéseket, sőt kijelentette, hogy *„őt a magyar kormány és a Vatikán közötti megállapodás [az 1971. szeptember 9-ei távozási szerződésről van szó – B. Ma.] nem akadályozhatja meg abban, hogy kiadja emlékiratait (amely 1974 tavaszán várható), hogy utazzon öt világrész magyarjaihoz, hogy nyilatkozzon stb.”*¹⁰⁹

Sajtóhírek a bíboros
sikeres kanadai útjáról

108 Nixon Library, NSC Files, Presidential Correspondence 1969–1974. Box 755. Nixon elnök távirata Mindszenty Józsefhez. Washington, 1973. szeptember 29. (Mindszenty udvarias választ küldött, lásd: MMAL 086/5. Washington. MFN 10199, L-5034. Mindszenty József levele Nixon elnökhöz, 1973. október 2. Kézírtos és gépelt fogalmazvány.)

109 ÁBTL 3.2.9. R-8-009/3. [kd.] 69. fol. Másolat az ottawai nagykövetség 1973. október 4-én kelt jelentéséről. (Az emlékirat 1974 tavasza helyett ősszel jelent meg.)

A Kanadában elmondott nyilvános beszédei középpontjában a család egysége állt. A „magyar anya”, a „magyar család”, a „magyar iskola” gondolatkörét összekapcsolta a Mária-kultusszal és az abortusz elítélésével. Utóbbi mindig is foglalkoztatta, de most azért hangsúlyozta, mert 1973. február 18-án az amerikai legfelsőbb bíróság engedélyezte az abortuszt. (Ez azzal a következménnyel járt, hogy Mindszenty újabb, 1974. tavaszi egyesült államokbeli útján visszautasította egyetemi díszdoktorrá avatását.) Az 1973 ősze előtti utazások visszafogott sajtónyilatkozatai megszűnni látszottak. Miért ez a változás? A válasz kulcsszava benne van a montreali sajtótájékoztatóról idézett mondatban: *emlékiratok*. Kanadai útja előtt ugyanis Mindszenty már kézhez kapta VI. Pál 1973. augusztus 30-án kelt levelét, amelyben a pápa elhalasztani kérte emlékiratainak kiadását. Addig ugyanis – a pápát is beleértve – mindenki azt hitte, hogy Mindszenty emlékiratai a magyar egyház középkori történetével foglalkoznak, amivel nem is lett volna gond. A kéziratból viszont kiderült az igazság, és arra a pápa csak elutasítással vagy cenzúrával reagálhatott. A kérešként tált pápai elvárásra Mindszenty dacos ellenkezéssel válaszol: ha Róma megszegi az 1971 nyarán neki tett ígéretet emlékiratainak kiadhatóságáról, akkor neki sem kötelező betartani a ráerőszakolt játékszabályokat.

Mindszenty tisztában volt a személyes találkozások jelentőségével, azokból ő maga is erőt merített. Körútjai, intenzív lelkipásztori munkája vitathatatlanul kihatott külföldre kényszerült honfitársai életére, társadalmi, politikai és kulturális tevékenységére. Pezsdítő hatással volt a magyar emigrációra. Pusztá jelenlétével felvillanyozta a szétszóródott magyarokat, körükben őszinte tisztelet övezte, hatása és befolyása nem korlátozódott csak a katolikus vallásúakra. Beszédeiben nem szalasztott el egyetlen alkalmat sem, hogy a világban szétszóródott magyarságot felszólítsa keresztény és hazafiúi kötelességeire, anyanyelvének ápolására, ahogy másik visszatérő vezérgondolatára, a magyarság vesztes fogyására, az abortusz vállalhatatlanságára is mindig intett, szembeállítva azzal az anyaság dicséretét. Az egyház és a hit érdekében folytatott legendás küzdelme, igazságtalan meghurcolása, sokéves rabsága, majd másfél évtizedes önkéntes száműzetése a budapesti amerikai követségen, s ezalatt végig rendíthetetlen kitartása elvei mellett oly nagy tekintélyt és megbecsülést adott neki, hogy ahhoz fogható rajta kívül másik 20. századi magyar emigráns nem érdemelt ki. Persze voltak, akik kevesellték a tántoríthatatlan antikommunizmust, és útmutatást vártak tőle a jövőre nézve: vajon milyen társadalomképet tart követendőnek, miként látja a kisebbségek helyzetét és milyen magatartást javall a szükséghelyzetekben?

Mindenszentek ünnepén szellemi végrendeletet intézett a kanadai és az egyesült államokbeli magyarsághoz: *„Mielőtt szemeim megtörnének, nem ember, nem pátosz, hanem Isten és őseink mondatják velem és ezt szeretném minden magyar párnája alá tenni, legyen bárhol széles e világon, hogy ne legyen nyugta az ösztökétől halála órájáig: a megmaradt kevésből újra kell építenünk a magyar Hazát. Ez a dolgunk ezen a világon. Ettől megszabadulni nem tudunk, csak elbújni előle. [...] Tegyétek félre a versengést. A mértéktelen nagyravágyást. A ki-ha-én-nem magatartást. Nem nézve se jobbra, se balra, mindenki ott tegye meg a magáét, ahová az élet állította. Teremtünk keresztény hitre épülő egyházi közös-*

séget. Legyen a családban gyermek, mert ez áldás marad és jövőt jelent, bármit mond a világ. A gyermek kapjon a családban, a hétvégi iskolában – ha minden napra ahogy sincs lehetőség – magyar nyelvet, magyar öntudatot.”¹¹⁰ Megismételte, hogy

1956 óta Magyarországon több mint 3 millió magzatot gyilkoltak le az anyaméhben – ezzel a döbbenetes számmal is tiltakozva az abortusz ellen. (Adata lényegében pontos volt: 1970-ig évente 170 ezer és 200 ezer között mozgott a művi vetélések száma.) Kifejtette gondolatait az emigráns magyarság feladatairól is. Nyomatékosításul idézzük újra az előbbi szavakat: „a megmaradt kevésből újra kell építenünk a magyar Hazát. Ez a dolgunk ezen a világon.” Eszerint az emigráció nem maradhat tétlen. Türelmes kivárással biztatott a hazatérés éltető reményével. Ha most az óhazában egy kommunista rezsimektől is, annak egyszer vége lesz, és akkor eljön a külhonban élő magyarok ideje, akikre a haza megmentésé-

nek óriási feladata vár. A külhonban élő magyarság addig is őrizze magát nyelvében, kultúrájában, hagyományaiban. Csakhogy az évtizedek alatt az emigráció is változott. A kivándoroltak első generációi megöregedtek, az utódok törve beszéltek felmenőik anyanyelvét, a harmadik generáció már törve is alig. A magyar identitás őrzői a cserkészmozgalom, tánccsoportok és énekkarok maradtak, de az 1960-as évektől egyre több egyesület tevékenysége szűnt meg.

Kolumbusz Lovagok tisztelgése San Diegóban, 1974

Emlékfát ültet a fairfieldi magyar közösség számára, 1974

110 MMAL 808. dosszié, Kanada, 1973. 8. ő. e., „Kedves Magyarok Kanadában és Amerikában” Mindszenty József üzenete, Bécs, 1973. Mindenszentek ünnepén [november 1.]. Gépelt szöveg. (A sajtóban apró stilisztikai eltérésekkel jelent meg.)

Magyar ruhás lányok sorfala között a chicagói Szent Név-székesegyházban, 1974

Betöltötte-e Mindszenty a nyugati magyar emigráció vezéralakjának szerepét? A vélemények e téren is megoszlanak. Habsburg Ottó, a Páneurópai Unió elnöke szerint mindenképpen: „Az emigrációt kiemelte a kicsinyes pártpolitikai túlekedésből, személyének kisugárzó ereje ismét felfokozta az emigránsok magyarságtudatát és jó értelemben vett nemzeti öntudatát. Az emigrációban integráló szerepe volt.”¹¹¹ Amennyiben az emigráció sokszínű összetételét is figyelembe vesszük, az értékelés már nem ennyire homogén, és más következtetést vont le Borbándi Gyula: szerinte Mindszenty nem tudta a teljes emigrációt integrálni, a tőle eltérő nézetűeket egy tágabb gondolatrendszerben, a kölcsönös türelem alapján egyesíteni.¹¹² A történész úgy látja, hogy mint sok megpróbáltatáson átment hitvalló és egyházfő osztatlan elismerésnek örvendett, az emigráció elfogadta lelki vezetőjének, de politikai vezérként már véleménykülönbséget váltott ki és megosztotta az egyébként sem egységes emigrációt. Átmenetileg azonban mindenképp élére tudott állni a külföldön élő magyaroknak, nem csak a katolikusoknak. A legitimitással ápolta kapcsolatait, akik benne látták a történelmi magyar állameszme és a királyság feléledését, sokan fenntartásokkal fogadták. Mindszenty a „magyar kormány” nevét ajkára soha nem vette, csak kommunista rezsimről szólt. Folytonosnak és azonosnak tekintette a Rákosi- és a Kádár-rendszert, s nem jutott, de nem is akart eljutni arra

111 CSONKA Emil: *A száműzött bíboros* i. m. 278.; HABSBERG Ottó: Milyen ember volt a prímás? In: *Szentnek kiáltjuk!* i. m. 109.

112 BORBÁNDI Gyula: *A magyar emigráció életrajza, 1945–1985* i. m. 82.

A lelkipásztori utak helyszínein Mindszenty bíboros rendszeresen celebrált szentmisét.
Chicago, Szent Név-székesegyház

a felismerésre, hogy őt az a kommunista diktatúra ítélte el, amelytől a kádári „emberarcú szocializmus” is élesen el akarta magát határolni, és hogy az 1970-es évekre Magyarországon már körvonalazódott egy részben piac vezérelte gazdaság és egy korlátozottan plurális politikai berendezkedés.

A közéletéről, politikai helyzetéről alkotott elítélő véleményének nyilván amerikai útja előtt is hangot adott volna, ha nincs a szentszéki fék, és Róma nem igyekszik érvényesíteni a megállapodásban vállalt kötelezettséget. Mindszenty minden szavát azonban képtelenség volt cenzúrázni, sőt szinte megszólalnia sem kellett ahhoz, hogy úgy fogadják és ünnepeljék a világban, amilyennek látni szerették volna. Egyházi ünnepekhez köthető lelkipásztori útjai könnyen politikai demonstrációba fordultak, nem is annyira Mindszenty, mint inkább az őt meghívó és ünneplő emigráns körök részéről. Mindez óhatatlanul meghaladta a magyar politika ingerküszöbét. A magyar katolikus püspöki kar – önként vagy inkább felkérésre – jelezte is VI. Pál pápának: Mindszentynek a Föld különböző országaiban tett utazásai *„mindig összekötődnek a Magyar Állam és a magyar egyházi helyzet elleni támadásokkal”*.¹¹³ Így ahelyett, hogy az Amerikából visszatérő Mindszenty átadhatta volna magát a világ másik felére, Dél-Afrikába tervezett újabb körútjának, az előkészületeket elnyomta és beárnyékolta egy már hosszú hónapok óta érlelődő fordulat: Mindszenty letétele a prímási székről.

113 ÁBTL 3.2.9. R-8-009/3. 77. fol. A magyar katolikus püspöki kar levele VI. Pál pápához. Bp., 1973. november 2. A levél latin nyelvű szövege: KFL I.1.a. Püspökkari iratok, 1111/1974.

„HA LEMONDANÉK, TETTESTÁRSSÁ VÁLNÉK...”

1972. március 29-én Mindszenty József betöltötte 80. életévét. Gratulációk özönét kapta, VI. Pál latin nyelven írt méltatását első oldalon közölte a *L'Osservatore Romano*. A pápa emlékeztetett arra „a lelki nagyságra, fáradhatatlan erőfeszítésekre és pásztori szeretetre, amelynek annyi éven át az egyház és a rábízott nyáj szolgálatában az esztergomi érsek a tanújelét adta”, és felidézte „a bíboros által elszenvedett viszontagságokat”, végül „Szűz Máriának, a magyarok királynőjének közbenjárásával” kérte rá „a mindenható Isten védelmét és kegyelmét”.¹¹⁴ Még maga Nixon amerikai elnök is jókívánságait küldte a Pázmáneumba.¹¹⁵

EGYEZMÉNYSZEGÉS?

A kerek évfordulóval adva volt a konfliktusok nélküli, méltóságteljes visszavonulás lehetősége. A püspökök lemondását és nyugdíjba vonulását 75. életévük betöltésével „élénken buzdította” – de nem tette kötelezővé – VI. Pál pápa 1966. október 11-én életbe lépett, *Ecclesiae Sanctae* (Az Anyaszentegháznak) kezdetű motu proprioja. Mindszenty ekkor jelezte is életkorát: a budapesti amerikai követségről a pápához írt levelében 1966. november 14-én bejelentette, hogy hamarosan betölti 75. esztendejét, de visszavonulási kérelmét nem nyújtotta be, ehelyett azt kérte, hogy az egyház és a haza érdekében továbbra is ő maradjon az esztergomi érsek.¹¹⁶ Kérését VI. Pál pápa akkor teljesítette, egy akadályoztatott főpapot elvből nem mentett fel. Általában persze törekedett a „szépkorúak” visszaszorítására: 1970. november 22-én adta ki az *Ingravescentem aetatem* (Előrehaladott életkor) kezdetű motu proprioját, miszerint a 80 évnél idősebb bíborosok nem vehetnek részt a konklávé munkájában. Az öregek félretolását a bíboros így kommentálta: „Ez nem nyerte meg annyira a fiatalokat, mint [amennyire] az öregeket megbokrosította.”¹¹⁷ Most, hogy Mindszenty betöltötte a 80. életévét, Róma és Budapest azt várta tőle, hogy önként visszavonul. (Csak emlékeztetőül: az 1971-es tá-

114 AMAE AD Série: Europe, Hongrie, versement aux Archives (1971–juin 1976), boîte 3330, dossier Questions religieuses (1 janvier 1971–30 juin 1976), sous-dossier: „Cardinal Mindszenty.” René Brouillet, Franciaország szentszéki nagykövete 103. sz. beérkező távirata. Róma, Szentszék, 1972. március 31.

115 Nixon Library NSC Files, Name Files, Box 828. Mindszenty, Cardinal (April 70–May 74) 3613. Birthday Greeting for Cardinal Mindszenty. 1972. március 28.

116 MMAL 061/a. dosszié. MFN 8816, L-3709. Mindszenty József latin nyelvű levele VI. Pál pápához. Bp., 1966. november 14. Szövegét közli latinul SOMORJAI Ádám: *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty, III/1. Documenta 1963–1966 i. m. 514–517.*, magyarul SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' halálra ítélve* i. m. 1061–1064.

117 MÉSZÁROS Tibor: *A száműzött bíboros szolgálatában* i. m. 39. 1972. július 24-ei feljegyzés.

vozási szerződés *nem* rögzítette Mindszenty lemondását vagy felmentését, csupán a magyar kormány külön, egyoldalú emlékeztetője utalt ilyesmire, hogy „*amint arra alkalom nyílik*”). Ha erre számítottak, akkor rosszul ismerték. Kérdés, Rómát mennyire zavarta, hogy 80 éven túl is érsekként járja a világot, amely során a szanaszét szóródott magyarság lelki vezetőjévé látszott emelkedni. Budapestet bizonyosan irritálta, hogy egyházi rangja sértetlen (láthattuk: a távozási tárgyalások visszatérő eleme volt Mindszenty lemondatása és az esztergomi érseki szék betöltése). A pápaválasztás jogának elvesztése nem járt együtt püspöki címük vagy székük törvényszerű megszűnésével, akkoriban hat-hét olyan püspök is működött, aki elmúlt 80 éves. (Szlipij leMBERGI nagyérsek 1972-ben betöltötte a 80. életévét. Luis Concha Bogotában 81, Josef Richard Frings Kölnben 82, Manuel Gonçalves Cerejeira Lisszabonban 83, Benjamín de Arriba y Castro Tarragonában pedig 84 évesen nyújtotta be lemondását.) Tehát a kánonjogi rendszerben nem volt olyan rendelkezés, amely kötelezné a püspököket arra, hogy egy meghatározott korban lemondjanak hivatalukról. A korhatár elérésekor – régebben is, most is – csak a kérvény beadása a kötelező, de a döntés minden esetben, a konkrét szituáció ismeretében a pápáé. A kérvény beadása alól 75 évesen Mindszenty azért mentesült, mert akkor az amerikai követségen akadályoztatva volt (ha mégis benyújtotta volna, akkor azt mint egy „biankó csekket” bármikor kitölthették volna a lemondás elfogadásának konkrét dátumával).

Mivel önszántából nem vonult nyugdíjba, maradt a másik alternatíva: a feljebbvalói döntés. Mindszenty több ürügyet kínált felmentésének meggyorsításához. A komoly feszültséget kiváltó 1971-es adventi körlevele után pár héttel – először azóta, hogy Magyarországról távozott – interjút adott a hamburgi *Welt am Sonntag*-nak.¹¹⁸ A magyar hatóságok már az interjú tényét is kifogásolták, nem beszélve annak mondanivalójáról. Pedig Mindszenty különösebb indulat nélkül nyilatkozott, bár tagadta és cáfolta az 1949-es ítéletben fejére olvasott vádak, a torzításokat és csúsztatásokat (például hogy követelte volna a földbirtokok visszaadását), és ebben az interjúban különítette el először történeti munkáit a klasszikus értelemben vett emlékirataitól. Ezeket a megnyilvánulásokat, amelyekkel Mindszenty az 1971. szeptember 9-ei megállapodást „sorozatosan megsérti”, Miklós Imre államtitkár, az ÁEH elnöke a római nagykövet tolmácsolta üzenetben tette szóvá Casaroli érseknek. Tájékoztatást kért, hogy „*a megállapodás betartatása érdekében a Szentszék milyen intézkedéseket kíván foganatosítani*”.¹¹⁹ A pápa azonban megelőzte Miklós Imrét: a már említett 1971. december 14-ei intézkedésével előírta Mindszentynek az előzetes egyeztetési kötelezettséget. Casaroli szóban elismerte,

118 A lap 1971. december 25–26-ai számában jelent meg az interjú, amelyben Mindszenty összefoglalta véleményét 1949-es elítéltetéséről, az ellene felhozott vádak képtelenségéről és távozásának körülményeiről. Épp azt hangoztatta, hogy nem táplál gyűlöletet senkivel szemben. Magyar fordításban: MNL OL XIX-A-21-e-sz. n./1972. 29. d. (Az interjút szinte teljes terjedelemben közölte az *Irodalmi Újság*, 23. évf. 1–2. sz. 1972. január 15.–február 15.)

119 MNL OL XIX-A-21-e-0022-1/1972. 20. ő. e. 29. d. Miklós Imre üzenete Agostino Casarolihoz. Róma, 1972. január 5. Vö.: ÖStA, AdR, BMfAA, Sektion II-pol. Zl. 2032-GS/1972. Rudolf Kirchschlāger szövetségi külügy-miniszter hivatali feljegyzése Kurtán Sāndor, Magyarország bécsi nagykövetének közléséről. Bécs, 1972. január 18.

A Szent Korona-ügy újabb szála az emigráns magyar sajtóban, *Katolikus Magyarok Vasárnapja*, 1972. február 20.

Emigráns körökben is csak nagyon bizalmasan terjedt az amerikai elnöki adminisztrációtól kiszivárgott újabb Mindszenty-level tartalma: a király távollétében eljár a korona érdekében. Bécs, 1972. október 26.

hogy a pásztorlevél és az interjú egyezményellenes, de egyéb újságcikkekről már nem állította ugyanezt. Nem erősítette meg a sajtóba kiszivárgott hírt sem a bíboros Nixon-hoz írt leveléről, amelyben fellépett a Szent Korona visszaadásának terve ellen. A magyar félnek egyelőre ezzel a válasszal kellett beérnie, holott Mindszenty valóban közbenjárt az amerikai elnöknel, aki biztosította, hogy „*nincsenek tervek a korona kiadására*”.¹²⁰ Az ezzel ellentétes riasztó hírek azonban olyannyira makacsnak bizonyultak, hogy Mindszenty 1972. október 26-án újabb levelet írt az elnöknek a korona Vatikánba szállítása érdekében.¹²¹ E levele még az iránta elkötelezett emigránsokban is megrökönyödést keltett, mivel a bíboros – ötven évvel az utolsó magyar király halála után – ezzel indokolta erőfeszítéseit: a korona a nemzet tulajdona, érdekeit Magyarország primásaként, a király hiányában, őt képviselve kell megvédenie.¹²² Úgy tűnik, Mindszenty erre a szerepre Habsburg Ottót már nem tartotta elég hatékonnak. A kínos levélre az elnök megbízására hivatkozva Russel Fessenden helyettes államtitkár válaszolt, Mindszenty

120 MNL OL XIX–A–21–e–0022–1/j/1972. 20. ő. e. 29. d. Nagy János külügyminiszter-helyettes levele Miklós Imréhez Casaroli válaszárol. Bp., 1972. február 8., MNL OL XIX–A–21–e–0022–1/L/1972. 18. ő. e. 29. d. Külügyminisztériumból érkezett tájékoztatók, 10. tétel: Harry S. Dent elnöki jogtanácsos levele Eckhardt Tiborhoz [1972. január 19.], közölte a *Katolikus Magyarok Vasárnapja*, 1972. február 20., 8. száma a címodalán, valamint lásd a IX. fejezet 573. jegyzetét.

121 Nixon Library, NSC Files, Name Files, Box 828. Mindszenty, Cardinal (April 70–May 74). Mindszenty József levele Nixon elnökhöz. Bécs, 1972. október 26. Eredeti, aláírt.

122 NÉMETH László Imre: *Zágon-leveleskönyv* i. m. 80. Horváth Elek levele Zágon Józsefhez, 1973. április 12. – Megjegyzés: Zágon – hiszen nem láthatta Mindszenty levelét – nem hitte el, hogy Mindszenty valóban „*mint a távollévő király helyettese*” írta levelét, mivel „*a »király« maga is közbenjárhat, s nem szorul helyettesre*”. Lásd uo. 82. Zágon József levele Horváth Elekhez. Róma (?), 1973. június 30.

szemszögéből egyáltalán nem megnyugtatóan. Mert a Szent Korona visszaszolgáltatását ugyan újfent spekulációnak minősítette és azt a primáshoz hasonlóan a magyar nemzet tulajdonának tekintette, de kizárta annak vatikáni elhelyezését, mivel „*úgy gondoljuk, hogy annak a magyar nemzethez kell visszatérnie*”,¹²³ amit megfontolnak a Magyarországgal való kapcsolatok jelentős javulása esetén. A válasz a király képviselőjére tapintatosan nem tért ki.

Róma nem láncolhatta le Mindszentyt, aki újabb akciókkal vonta magára a figyelmet: 1972. február 28. és március 1. között részt vett az Ausztriában élő magyar papok szokásos évi rekollekcióján, majd májusban szentmisét tartott az ugyancsak 80. születésnapját ünneplő Zita királyné svájci születésnapjának összejövetelén.¹²⁴ A Habsburg-család nem felejtette el az agg főpap hűségét a királyi házhoz, aki a Habsburgok földi maradványait őrző bécsi kapucinus templomban is gyakran misézett – ahogy a magyar állampárti vezetés sem. A bíboros nyári belgiumi útjáról a sajtóhíreken kívül bővebbet nem tudott meg a hírszerzés, mivel – és most mosolyoghat az utókor – „*a célra felhasználható operatív kapcsolataink szabadságon, illetve az olimpiai játékok miatt külföldön voltak*”.¹²⁵ Az 1972. szeptember 15-ei mariazeili zárándoklatot Mindszenty vezetésével rendezték meg, másnap ő mondta a szentbeszédet, amelyben a válási és öngyilkossági statisztikákban vezető, területében csonka Magyarországról beszélt, és az állam egyházi támogatását a turisták ámtítására szánt szemfényvesztésnek minősítette.¹²⁶

Az immár egy évtizede rendszeres – a bel- és külügyminisztériumi apparátus részéről is előkészített, hírszerző tisztek és beépített ügynökök tekintetétől kísért – magyar–szentszéki tárgyalások 1972–1973-as fordulóján a magyar fél minden törekvése Mindszenty lemondatására és nyugdíjaztatására irányult. Igyekeztek rávenni a Szent-széket, hogy tartsa be ígéretét, és Mindszentyt – Kádár János szavaival – „penderítsék ki” az érseki székből.¹²⁷ (Ismételten jelezzük, a megállapodásban nincs leírva ilyen ígéret, ezt csak a magyar fél rögzítette egyoldalúan a saját emlékeztetőjében. Szóbeli ígérvényt ugyan több kormányzati vagy pártforrás említ, de ezt csak a majdan kutatható vatikáni iratok erősíthetik vagy cáfolhatják meg.) A cél érdekében minden információt

123 Nixon Library, NSC Files, Name Files, Box 828. Mindszenty, Cardinal (April 70–May 74). Russel Fessenden, az európai ügyek ügyvezető helyettes államtitkárának levele Mindszenty Józsefhez. Washington, 1972. december 6. Másodlat.

124 ÁBTL 3.2.9. R–8–009/1. 35. fol. Jelentés Mindszenty bíboros részvételéről a bécsi magyar papi összejövetelen. Bp., 1972. március 23.; ÁBTL 3.1.2. M–38642/1. 191. fol. „Kiss János” fn. ügynök 1972. május 19-i jelentése. Zita magyar és cseh királyné, osztrák császárné 1972. május 9-én ünnepelte 80. születésnapját. (Az özvegy királyné a graubündeni Zizers Szent János-apátság panziójának II. emeletén lakott, útlevele Duchesse de Bar névre szolt, de a környéken „császárné asszonynak”, távolabb „nagyaságos asszonynak” szólították. – MMAL Sz. n., rendezetlen anyag a 803. doszsié mellett; Mindszenty József levele Habsburg Ottó részére. Bécs, 1972. január 15. Tartalmi összefoglalását – miszerint elfogadja a szentmisére vonatkozó felkérést – lásd *Mindszenty-leveleskönyv. Gondolatok a bíboros leveleiből 1938–1975 i. m. 64.*)

125 ÁBTL 3.2.9. R–8–009/2. 130. fol. Jelentés. Brüsszel, 1972. szeptember 6.

126 ÁBTL 3.2.9. R–8–009/2. 132. fol. Jelentés: Mindszenty Mariazeillben. Bécs, 1972. szeptember 17.

127 1972. április 24–28-án, 1973. május 14–16. és június 19–21. között Budapesten, 1972. október 3–8-án és 1973. november 13–17. között Rómában voltak kétoldali tárgyalások.

igyekeztek begyűjteni. 1972. április 25–28. között Giovanni Cheli és Angelo Sodano szentszéki tanácsosok tárgyaltak Budapesten. Mialatt balatoni kiránduláson vettek részt, az Intercontinental Szállóban lévő szobáikat különösebb eredmény nélkül átkutatták, mivel a „célszemélyek” a bizalmas iratokat tartalmazó aktatászáiktól nem váltak meg egy pillanatra sem, nemcsak a túrára, hanem az esti színházi előadásra is magukkal vitték.¹²⁸ A tárgyaláson először az egyes egyházmegyékben szükséges kinevezésekről egyeztettek, majd hosszasan Mindszenty Józsefről. A témát Miklós Imre dobta be egy kérdéssel: *„Nem gondoltak-e arra, nem érett-e meg a helyzet arra, hogy az esztergomi érseki székhely betöltését, ill. a Mindszenty-ügyet véglegesen befejezzük?”*¹²⁹ Megemlítette a magyar kormány türelmét és megértését, amikor elfogadta azt az érvelést, hogy amíg Mindszenty nem szabad, addig nem vethető fel a kérdés. Most viszont Mindszenty *„szabad, elmúlt 75, ill. 80 éves, szellemileg, fizikailag nem tartozik a teljes értékű emberek közé, nála fiatalabb és egészségesebb embereknél is elintézte a Szentszék a nyugdíjazását”*. Szóval meddig akarja a Szentszék fenntartani ezt a „tarthatatlan állapotot”, hozzátéve, hogy egyébként *„nem vagyunk türelmetlenek”*. A kérdés felvetése még valóban nem volt erőszakosan sürgető, inkább amolyan nógatas, de Mindszenty nyugdíjazását láthatóan szívesen csomagolták volna össze újból egy pakká az összes többi személyi kérdéssel, így serkentve a Szentszék megoldási hajlandóságát. Cheli a következőket válaszolta: *„Mi kívánjuk, hogy Mindszenty mondjon le, főleg pasztorális megokolással. Senki sem tartja jónak az esztergomi helyzet ilyen állását. Ez a Szentszéknek is aggasztja. Nem kötelezhetjük Mindszentyt, hogy mondjon le. [...] Ha mi előfeltételnek tesszük ma Esztergom megoldását a többi személyi kérdések megoldása elé, őszintén megmondom, nem tudom, mikor tudunk előre jutni. Nem hogy nehéz, de lehetetlen megmondani, hogy ez a kérdés mikor rendezhető.”*¹³⁰ Ezt a „kioldalgást” Miklós nem vette jó néven, és miközben ismételten azt hangsúlyozta, hogy a Mindszenty-kérdés Magyarországon már lezárult, újabb kérdésének már fenyegető éle volt: *„Mindszenty »szabadsága« vagy a Szentszék és a szocialista országok közötti viszony pozitív alakulása tekinthető-e nagyobb ügynek?”* Cheli erre engedékenyebbé vált: az óvatosság és a körültekintés hangsúlyozásával együtt kijelentette, hogy a Szentszék *„el van szánva a megállapodás betartására”* és *„közbelép nemcsak Mindszenty külső megnyilvánulásainál, hanem már szándékai alakításánál is”*, és ezzel a bíborossal szemben alkalmazott cenzúrára utalt.

Amikor legközelebb, 1972. október 3. és 8. között Miklós Imre ÁEH-elnök újfent Rómában tárgyalt, a személyi kérdéskörben ezúttal első helyre Mindszenty érseki címének megszüntetését tette, amit az egyezmény egy év alatti sorozatos megszegésével in-

128 ÁBTL 3.2.5. O–8–552/11. 33–35. fol. A BM III/I. Csfség/4 Osztály. Jelentés, 1972. május 9. Tárgy: titkos kutatásról.

129 MNL OL XIX–A–21–e–XVIII. dosszié–0022–7/i/1/1972. 8. fol. 31. d. „Emlékeztető Giovanni Cheli és Angelo Sodano vatikáni képviselőkkel folytatott tárgyalásról. (1972. ápr. 25.)” (A következő idézet is innen – B. Ma.)

130 Uo. 10. fol. (A következő idézet is innen, 11–12. fol. – B. Ma.) Megjegyzés: Cheli hasonló példának hozta fel Carlo Confalonieri bíboros esetét, aki egy évvel volt fiatalabb Mindszenty-nél, ő is aktív maradt, és nem sikerült posztjáról lemondatni.

dokolt.¹³¹ Miklós nem azt állította, hogy az érseki cím meghagyása sérti az egy évvel korábbi távozási szerződést vagy bárminemű ígéretet, hanem azt, hogy Mindszenty megnyilvánulásai szembemennek az egyezséggel. Amennyiben a Szentszék képtelen maradéktalanul érvényesíteni vállalását, hogy a bíboros ne nyilatkozzék a Magyar Népköztársaság ellen, akkor le kell mondatni. *„Amíg Mindszenty mint esztergomi érsek csinálja ezt, objektíve lehetetlen az előrelépés bármilyen kérdésben”* – vonta le a következtetést a magyar delegációvezető.¹³² Miklós érdekegyezőséggel érvelt, azaz Mindszenty „megfékezése” nemcsak a magyar állam érdeke, hanem a Szentszéké is, mivel mindkettőjük ellen támad. Megnyilvánulásai nemcsak az állam és a katolikus egyház „kielégítő” viszonyát (és vele a papi békemozgalmat) veszélyeztetik, hanem a Szentszék is „devalválja”, és erre több példát is említett az ominózus adventi körlevéltől kezdve az emigrációs szervezetek vezetőivel folytatott tárgyalásokon át a Szentszék külügyi hivatalának és a pápa bírálatáig bezárólag. Casaroli érsek a probléma átgondolását ígérte, de egy ponton szükségesnek látta az azonnali pontosítást: *„a Szentszék összetett szervezet, Mindszenty úgy látszik, csak a külügyi hivatalt támadja és igyekszik elkerülni a pápával az össze-*

A római kúria ülése napjainkban, a Vatikán Kelemen-termében

131 MNL OL XIX-A-21-e-XIX. dosszié-0022-13/j/1972. 5. fol. 31. d. „Jelentés a Vatikán megbízottaival folytatott tárgyalásról (46 oldal). Róma, 1972. okt. 3–8.”; MNL OL XIX-J-1-j-Vatikán 160. 14. tétel, 00653/11/1972. és 00653/9/1972. 103. d. Pozsonyi László ÁEH elnöki referens levele Fodor Zoltán külügyminisztériumi főosztályvezetőhöz. Bp., 1972. szeptember 13. és 1972. szeptember 28.

132 MNL OL XIX-A-21-e-XIX. dosszié-0022-13/j/1972. fol. 10. fol. 31. d. „Jelentés a Vatikán megbízottaival folytatott tárgyalásról (46 oldal). Róma, 1972. okt. 3–8.” (A következő idézet is innen – B. Ma.)

ütközést.”¹³³ (Az Apostoli Szentszék ugyanis a római pápát önmagában vagy a római kúriával együttesen jelenti.) Ugyanakkor elismerte, hogy a Szentszék nem tudta maradéktalanul betartatni a megállapodást, még sincs abban a helyzetben, hogy rákényszerítse Mindszentyre a lemondást, mivel erre nincs kánonjogi indok. Csupán kérhetik tőle vagy buzdíthatják erre. (Cheli már a tavaszi fordulón is célzott arra, hogy megpróbálják rávenni Mindszentyt a lemondásra, Casaroli pedig egyenest többszöri kísérletet emlegetett, de ezt igazoló dokumentumot eddig nem találtunk.)

A megbeszélésről készült jelentés szerint a *„Mindszenty-ügy és az esztergomi érseki szék sorsáról folytatott nyílt légkörű vita a tárgyalási időnek mintegy kétharmadát vette igénybe, s közben Casaroli két ízben is tárgyalt a pápával”*.¹³⁴ A pápával folytatott konzultálás után Casaroli volt az, aki ismét szóba hozta Mindszenty ügyét. Összességében kilencven százalékban teljesítettnek tekintette a magyaroknak tett ígéreteket, és a maradék tíz százalék betartását is szavatolta. Eközben kizárólag Mindszenty megnyilvánulásairól beszélt, lemondatást vagy az érseki cím megvonását egyáltalán nem sorolta az egyezmény hatálya alá. Kifejtette, hogy a pápa nem akar erőszakos megoldáshoz folyamodni, hiszen ez esetben csak nőne a probléma jelentősége. *„Ha Mindszenty a Szentszék nyomása áldozatának mondhatná magát, egy olyan presztízs-támogatást kaphatna, ami nem éri meg, hogy ezt nyújtsuk a számára”* – azaz Casaroli olyan kimenetet festett le, amikor szándékával ellentétes eredménnyel járna az esztergomi érseki címtől való megfosztás. Hiába idejétmúltak a bíboros politikai állásfoglalásai, azok nagyobb jelentőséget kapnának tényleges fontosságuknál és felerősítenék az Ostpolitik kritikáját is. További érvként hozta fel, hogy Mindszenty esztergomi érseki címének meghagyása mellett vállalta a kiutazást. Ám hiába ecsetelte a lemondatás nehézségeit és próbálta bagatellizálni a felkavarodó politikai hullámokat (*„zavaró elem, de mellékes körülmény”*), a magyar delegáció a megállapodás megsértését emlegette és Mindszenty felmentését sürgette. Miklós azzal is előhozakodott, hogy König bécsi érsek levelet küldött Ijjas kalocsai érseknek, amelyben három pap bebörtönzése felől érdeklődött. Az esetet Miklós arra hozta fel példának, hogy Mindszenty még Königet is képes felhasználni annak érdekében, hogy beleszóljon a magyarországi ügyekbe. A bebörtönzött papok témájának felvetése azonban másként sült el. Casaroli ügyesen bizonygatta és talán meg is győzte a magyarokat, hogy König mögött nem Mindszenty áll, viszont a pápa hasonló kérését tolmácsolta. Így két hónap múlva, 1972. december 30-án kiengedték a börtönből Tabódy István és Regöczy István egyházmegyes papokat, valamint Rózsa Elemér jezsuitát.

Casaroli próbálta megértetni, hogy nincs kánonjogi lehetőség Mindszenty lemondatására (ő aztán ezt igazán jól tudta, hiszen kánonjogi disszertációját negyedszázaddal a keleti politika megkezdése előtt *De episcoporum nominatione novum ius* címmel a püs-

133 MNL OL XIX-A-21-e-XIX. dosszié-0022-13/j/1972. fol. 10. fol. 31. d. „Jelentés a Vatikán megbízottaival folytatott tárgyalásról (46 oldal). Róma, 1972. okt. 3–8.” (A következő idézet is innen – B. Ma.)

134 MNL OL XIX-A-21-e-XIX. dosszié-0022-13/g/1972. 5. fol. 31. d. „Jelentés a Vatikán képviselőivel folytatott tárgyalásról. (Róma, 1972. október 3–8.)” Ugyanez: ÁBTL 3.2.5. O-8-552/11. 79–84:81. fol.

pökök kinevezésének új jogáról nyújtotta be a Lateráni Egyetemen). Miklós Imrének ez felfoghatatlan volt, az egyház történetére hivatkozott, amikor a Szentszék „nem parancsral és nem joggal”, mégis megoldott kényes személyi kérdéseket. Így a tárgyalás az esztergomi érseki címről holtpontra jutott. Casaroli a pápával való újabb konzultáció után október 5-én nyomatékosan kijelentette, hogy „*nincs lehetőség azon kívánság teljesítésére, hogy lemondjon Mindszenty*”,¹³⁵ miközben nagyon is tisztában volt azzal, hogy sokáig nem lehet kitérni a helyzet radikális megoldása elől. Miklós Imre végül e szavakkal állt fel a tárgyalóasztaltól: „*Tudomásul veszem, hogy a közeljövőben nem tudják elmozdítani Mindszentyt.*”¹³⁶ Ezzel szerinte a tárgyalás „megállt”, míg Casaroli szerint csak a cím kérdésében merevedtek meg az álláspontok, másban tovább tudnak haladni. Őt igazolván véleményt cseréltek egyéb témákról is (vallásoktatás, PMI igazgatása, emigráció lelki gondozása, kinevezések, pannonhalmi apátválasztás stb.), bár Miklós Imre egyértelműen kilátásba helyezte a problémák jövőbeni összekapcsolását, ezzel gyakorolva nyomást a vatikáni diplomáciára. Ezek a viták cáfolják azt a közhiedelmet, miszerint az 1971-es távozási szerződéskötés során a felek előre megállapodtak Mindszenty eltávolításáról. Lemondatására hivatalos ígéretet a vatikáni diplomaták ezúttal sem tettek, csak a tárgyaláson kívül jelezték, hogy tisztában vannak a kérdés elodáztatatlanságával és keresik a megoldást. Az írásban is vállalható álláspontokat két pro memoriában foglalták össze, az egyik a magyar fél panaszát rögzítette a megállapodás be nem tartásáról, a másik – az alábbiakban bővebben is idézve – a bíboros lemondására vonatkozott:

„Egyházi Közügyek Tanácsa

E m l é k e z t e t ő

Egy, az 1971. szeptember 9-i megállapodáshoz csatolt emlékeztetőben a Magyar Népköztársaság Kormánya bizalmát fejezte ki, hogy a Szentszék »megfelelő intézkedéseket fog tenni« annak érdekében, hogy Mindszenty József bíboros, miután betöltötte 80-ik életévét, »forma szerint is lemondjon az esztergomi érseki székről«. Ehhez a kérdéshez a Kormány képviselői ragaszkodtak a Szentszékkal való későbbi találkozások során is.

A Szentszék úgy véli, hogy újból hangsúlyozni kell – mint amint már a múltban tette –, hogy a jelenlegi kánoni rendszerben nincsenek olyan rendelkezések, amelyek köteleznék (vagy engednék kötelezni) a püspököket, hogy meghatározott korban lemondjanak. [...]

A Vatikánból, 1972. október 8.”¹³⁷

A Budapestre visszatért Miklós Imre jelentését követően az MSZMP Politikai Bizottsága 1972. november 21-ei ülésén határozatot hozott a Magyar Népköztársaság és a Vatikán közötti kapcsolatokról. A kapcsolatok eddigi formáját és mértékét megfelelőnek minősítette, de a diplomáciai kapcsolatok létesítésére vonatkozó, többször kifeje-

135 MNL OL XIX-A-21-e-XIX. dosszié-0022-13/j/1972. 32. fol. 31. d. „Jelentés a Vatikán megbízottaival folytatott tárgyalásról (46 oldal). Róma, 1972. okt. 3-8.”

136 Uo. 34. fol.

137 MNL OL XIX-A-21-e-XIX. dosszié-0022-13/g/1972. 11. és 20. fol. 31. d. Emlékeztető. Fordítás olaszról. Eredeti olasz nyelvű példány ugyanitt: XIX-A-21-e-XIX. dosszié-0022-13/i/1972. 4. fol. – A kihagyott részek a vonatkozó pápai rendelkezéseket foglalták össze.

Giovanni Cheli vatikáni tanácsos (bal szélén) az esztergomi millenniumi ünnepségeken, 1973. május 4. Ezek keretében megnyitották a felújított esztergomi Keresztény Múzeumot

zett szentszéki kezdeményezést, amit 1965-ben, illetve 1968-ban pro memoriában is kifejtett, továbbra is elhárította, mivel az szerinte a Vatikánt egyoldalú előnyökhöz juttatná. Holott hamarosan külképvislet nyílt Bahreinben, Katarban, Libériában, Gabonban, Bisau-Guineában és még több, a Vatikán erkölcsi presztízséhez nem mérhető államban. Sem a politikai döntés, sem az azt megerősítő minisztertanácsi határozat nem érintette Mindszenty helyzetét.¹³⁸

Casaroli érsekkel eredetileg 1973. május elejére tervezték a megbeszélések folytatását,

de az Zaire köztársasági elnökének római látogatása miatt elmaradt. Az esztergomi Keresztény Múzeum május 4-ei megnyitására csak Giovanni Cheli tanácsos érkezett, akit Balló István, az ÁEH elnökhelyettese fogadott. Cheli szóba hozta, hogy a jelenlegi esztergomi apostoli kormányzó, Kisberk Imre betegsége miatt új apostoli kormányzó vagy segédpüspök kinevezésével szeretnék az átmeneti helyzetet meghosszabbítani, ám azt is jelezte – és ezúttal ez volt az újdonság –, hogy *„új esztergomi érseknek olyan személyt akarnak velünk közösen kiválasztani, akit Mindszenty is megfelelőnek tart.”*¹³⁹ Ez a mondat közvetetten tartalmazta azt, hogy a Szentszék kész megoldást találni az esztergomi érseki cím problematikájára. Ám annak az elképzelésnek, hogy mindezt Mindszenty bevonásával teheti meg, semmi esélye nem volt.

Cheli villámlátogatása után 1973. május 14–16-án került sor a budapesti tárgyalási fordulóra, amelyen újfent körbejárták egymás személyi javaslatait, különös tekintettel a megállapodás megszegésére és Mindszenty megfékezhetetlennek tűnő „aknamunkájára”. Megállapították, hogy *„a Mindszenty-kérdés megoldatlansága objektív akadályt képez más kérdések rendezésének útjában”*.¹⁴⁰ Ezzel a hozzáállással a magyar félnek sikerült

138 MNL OL XIX-A-21-e-XIX. dosszié-0022-4/a és 0022-4/c/1973. 4. fol., illetve számozás nélkül. 31. d. Előterjesztés a minisztertanács részére, tervezet. Bp., 1973. március (ugyanitt az említett két emlékeztető: Róma, 1965. június 19. és 1968. szeptember 25.); A Minisztertanács 3143/1973. számú határozata a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa és a Vatikán kapcsolatairól. Bp., 1973. április 13.

139 MNL OL XIX-A-21-e-XX. dosszié-0022-6/i/1973. 31. d. Feljegyzés G. Cheli vatikáni tanácsossal létrejött találkozóról. Bp., 1973. május 7. Miklós Imre eredeti aláírásával.

140 MNL OL XIX-A-21-e-XXI. dosszié-0022-7/b/1973. 4. fol. 31. d. „Emlékeztető a Vatikán megbízottaival 1973. május 14–16-án folytatott nem hivatalos megbeszélésről.” (A következő két idézet is innen, 5. fol. – B. Ma.)

a tárgyalásokat a püspökkinevezésekre korlátozni, és a hitoktatás, az egyházmegyék belső szabadsága, a zavartalan papnevelés, a szerzetesrendek engedélyezésének kérdését tovább halogatni. Casaroli – hivatkozva a pápával folytatott ismételt konzultációra – megismételte azt, amit már ősszel is próbált megmagyarázni: nincs lehetőségük lemondani a bíborost, *„ami járható út számunkra, az a meggyőzés útja, ezt kell választanunk még akkor is, ha ez igen nehéz út”*. Reálpolitikus módjára elemezte egy erőszakos eltávolítás várható következményét: nagy tömegeket mozgósítana a Szentszékkal szemben. Miklós Imre szerint Mindszenty soha nem fog lemondani, tehát a meggyőzés útja járhatatlan. Ebben volt az alapvető nézetkülönbség – és úgy tűnik, az állami hivatalnok jobban ismerte Mindszenty habitusát, mint a szentszéki megbízottak. A megoldási mód eltérő megítélése mellett megkezdődött az utódkeresés az esztergomi érseki székre, és ezzel valóban sikerült kimozdulni a patthelyzetből. *„Olyan személy kellene, aki fizikailag is jó állapotban van, aki bírja a püspökök bizalmát, jó minősítést kaphat minden szempontból. Olyan személyt kell keresnünk, aki biztosíthatja a püspöki kar egységét a jövőben”* – sorolta előbb Cheli a szempontokat. Aztán Casaroli folytatta: *„Olyan, aki helyesen ítéli meg a valóságot, az egyház és állam tekintetében, aki képes megfelelő viszonyt tartani az állammal. Nemcsak megegyezni akar, hanem az együttműködés módját jól válassza [sic!] meg. A primás feladata történelmi jellegű. A püspöki konferencia és az állam között létezik kapcsolat, amelyben a primás jelentősége már nem annyira fontos, jelentősége csökken. A primás közéleti szerepe, jelentősége csökken. A primás presztízse történelmi hagyományokra támaszkodik, és ezért nem jelentéktelen. Vajon ki az a személy, aki ezt leginkább megtestesítheti?”*¹⁴¹ E szempontok alapján sorra zárták ki a lehetséges jelöltek közül a vagy túl idős, vagy túl fiatal, vagy beteg püspököket. Végül maradt Vác (Bánk József), Pécs (Cserháti József) és Veszprém (Lékai László) ordináriusa, e listához Miklós Imre a végén „visszacsempészte” negyedikként Ijjas nevét. Az a bátortalan szentszéki törekvés, hogy egy Mindszenty számára is elfogadható utódot találjanak, zárójelbe került, mert a magyar kormány képviselői kategorikusan elutasították, hogy a kérdésbe a bíborosnak bármilyen beleszólása is legyen, még ha ezen is múlna lemondása.¹⁴² A gondolat mégis megfogant, és bár Mindszenty még közvetve sem játszott szerepet a „casting”-ban, mégis az „ő emberére”, Lékai Lászlóra esik majd a választás. De még nem most. Ez a forduló megállt egy első körös válogatásnál. A vatikáni megbízottak magyarországi itt-tartózkodásuk alatt kikérték a püspöki kar véleményét: ki kit tartana alkalmasnak? Ettől a pillanattól kezdve nyílt titok volt, hogy valami készül.

A megbeszélések eredményét Giovanni Cheli és Angelo Sodano 1973. június 19-én összegezte a magyar félnek: Cserháti József, Bánk József püspökök, Kisberk Imre, Lékai László és Fábián Árpád apostoli kormányzók maradtak fenn a rostán. Sorra vették mindegyiket. Cserhátinak nincs meg a fizikai adottsága, Bánkról úgy tudják,

¹⁴¹ Uo. 15. fol.

¹⁴² Uo. és ÁBTL 3.2.5. O–8–552/15. 41. fol. Feljegyzés a magyar–lengyel külügyminiszteri megbeszélések vatikáni vonatkozásairól. Bp., 1973. szeptember 15.

hogy „Győrben azért imádkoznak, hogy jöjjön vissza, Vácott azért, hogy menjen el, Esztergomban azért, hogy ne jöjjön oda”,¹⁴³ Fábián „egyelőre mazsola”. Maradt Kisberk Imre és Lékai László. „Igaz, hogy Kisberk nem felel meg annak a robot képnek, amit Casaroli alkotott az esztergomi prímásról”, de valamennyi püspök előtt nagy becsben áll, ráadásul két éve ő az esztergomi főegyházmegye apostoli adminisztrátora, tehát már van helyismerete. Lékai Lászlót is jó jelöltnek minősítették: „a munkában tanúsított komolyságát, hatékonyságát, munkabírást, intellektuális adottságait, értelmességét valamennyien becsülik”, de még túl fiatal (63 éves volt ekkor). A konklúzió: „a Szent-szék számára előnyösebb Kisberk püspök”, első helyen tehát őt, második helyen Lékai Lászlót javasolták. Miklós Imre viszont Ijjas érsek és Bánk püspök mellett érvelt, mondván, hogy ők ketten a legtekintélyesebb főpapok. Cheli roppant ügyes tárgyaló félnek bizonyult, és keresztülvitte az egyik szentszéki jelöltet. Lékait úgy tette elfogadhatóvá, hogy „bemártotta”: Mindszenty „nem éppen kedvező értékelést mondott” hajdani munkatársáról.

Másnap végigvették a segédpüspökjelölteket, harmadnap összegezték, hogy miben is maradtak. 1973. június 21-én lényegében eldöntött kérdés volt, hogy az esztergomi érseki szék – konkrét időpont kijelölése nélkül, de nem a távoli jövőben – valamilyen úton-módon jogilag megüresedik. A főegyházmegye élére vagy rögtön egy érseket, vagy olyan apostoli kormányzót neveznek ki, aki a) csak Esztergom apostoli kormányzója, b) egy-két év múlva Esztergom érseke lehet. A két alkalmasnak minősített jelölt Kisberk Imre és Lékai László maradt. Az újabb panaszáradatnak Mindszenty tevékenységét illetően Cheli azzal vette elejét, hogy „nem kell vizet vinni a tengerbe, teljesen egyetértünk abban, hogy a Mindszenty-ügyet meg kell oldani”.¹⁴⁴ A szentszéki megbízottak és a magyar kormánydelegáció teljes összhangban készült a személyi forgatókönyv kivitelezésére. A mozgásba lendült fogaskerekeket a pápán kívül más nemigen állíthatta volna le.

Ahogy visszaért Rómába a két szentszéki megbízott, egyből a keleti politika gyakorlott diplomatáit is érintő személycserék kellős közepébe csöppentek. Casaroli érsek a helyén maradhatott, de jobbkezét, Giovanni Chelit, a Mindszenty-ügyet kívül-belül ismerő és a magyar politikusokkal már-már bensőséges viszonyt ápoló szentszéki tanácsost „felfelé buktatták”: szentszéki ENSZ-megfigyelővé nevezték ki New Yorkba. Áthelyezése egyszerre volt előléptetés és elmozdítás. A vatikáni diplomatakarrier ranglétráján feljebb lépett ugyan, de kiemelése háttérében a keleti politika vatikáni belső ellenzékének nyomása, illetve azon hibák álltak, amelyeket a szocialista országokkal folytatott tárgyalások során elkövetett. Konkrétabban a Szabad Európa Rádióhoz, illetve Mindszenty környezetéhez tartozó papok (köztük Vecsey József) panaszát említhetjük: kommunista ügynöknek nevezték, aki szerintük ellenszolgáltatásokat kap a ma-

143 MNL OL XIX-A-21-e-XXIII. dosszié-0022-9/a/1973. 31. d. „Emlékeztető a Vatikán képviselőivel folytatott tárgyalásról, 1973. június 19.” 4. fol. (A következő idézetek is innen, 5. fol. – B. Ma.)

144 MNL OL XIX-A-21-e-XXIII. dosszié-0022-9/a/1973. 31. d. „Emlékeztető a Vatikán megbízottaival folytatott tárgyalásról, Bpest, 1973. június 21.” 1. fol.

Luigi Poggi érsek (középen) látogatása a szcczecini Szent János-templomban, 1975

gyar kormánytól és a Mindszenty-kérdésben a magyar érdekeket képviseli.¹⁴⁵ Cheli utódja Luigi Poggi érsek, volt limai nuncius lett. Korábban dolgozott már az Egyházi Közügyek Tanácsánál is, Casarolihoz gyermekkori barátság fűzte. Idővel valóban igazolódott, hogy a személycsere nem jelentett érdemi változást a szocialista országok iránti szentszéki politikában, de az most – legalábbis annak személyi háttere – hirtelen meg-inogni látszott. Azzal, hogy Poggi személyében egy érsek vette át a feladatot, magasabb szintre emelték az Ostpolitik ügyintézését. Annyi bizonyos, hogy 1973 ősze fontos dátum a Vatikán diplomáciai tevékenységének aktivizálásában és összehangolásában, amire a nunciusok szeptember 5. és 8. között tartott első közös értekezlete is utalt a Róma közeli Frascatiban.¹⁴⁶

Mindeközben Mindszenty 1973. nyári nagy-britanniai és őszi tengerentúli útja a magyar kormány megítélése szerint nem maradt egyházi keretek között. Londonban ugyanis Mindszenty zajos fogadtatásban részesült nemcsak John Carmel Heenan bíboros, a Szent Kollégium tagja, hanem konzervatív politikai körök részéről is, s ez ellen Rómában sem tudtak mit tenni. A brit kormány nem részesítette Mindszentyt látvá-

145 ÁBTL 3.2.5. O–8–552/11. 142. fol. Jelentés Giovanni Cheli leváltásáról. Bp., 1973. július 19.; ÁBTL 3.2.5. O–8–552/12. 175–176. fol. Jelentés a magyar–vatikáni tárgyalásokról (Giovanni Cheli menesztése). Bp., 1973. augusztus 10.

146 MNL OL XIX–J–1–j–160–10/004069/2, Vatikán TÜK, 1973, 106. d. Bényi József római magyar nagykövet jelentése, 1973. szeptember 26.; ÁBTL 3.2.5. O–8–552/12. 122–125. fol. A vatikáni külpolitika irányvonaláról. Információs jelentés. Bécs, 1973. szeptember 7.

nyos ünneplésben, de az oktatásügyi minisztérium államtitkára és a Winston Churchill – a „nagy Churchill” unokája – vezette képviselői csoport fogadta július 17-én a parlament alsóházában (House of Commons), és a tiszteletére ebédet adott, de ez a sajtó részéről különösebb visszhang nélkül maradt. A *The Times* másnapi számában kommentár nélkül jelent meg egy fénykép a Parlament erkélyén álló Churchill-ről és Mindszentyről, holott százharminc képviselő nyilatkozatban méltatta Mindszenty ellenállását a nemzetiszocialista és a kommunista rezsimekkel szemben. A nyilatkozat megfogalmazásakor egy munkáspárti képviselő – miközben egyetértett Churchill indítványával – azt javasolta, hogy a méltatást egészítsék ki azzal, hogy Mindszenty a régi magyar feudális rezsim szimbóluma, de ezt csak húsz képviselő támogatta.¹⁴⁷ A magyar hírszerzés – és némelyik sajtó – az egyházi rendezvények kapcsán kiemelte, hogy Mindszenty beszédeiben hangsúlyozta: sem bosszút, sem haragot nem érez a magyarországi kommunista rendszer iránt, és nem volt hajlandó válaszolni se a fogságá-

John Carmel Heenan bíboros, Westminster nyolcadik érseke, Mindszenty bíboros londoni vendéglátója

ra, se a Magyarország és a Vatikán viszonyával kapcsolatos kérdésekre. „A bíboros jó testi és szellemi kondícióban jelent meg az újságírók előtt, védte a maga vallási és polgári elveit, kitért azonban az elől, hogy politikai kérdésekre adjon választ” – tudósított egy olasz katolikus napilap.¹⁴⁸ Ám amit nem mondhatott ki Mindszenty, azt kimondta Heenan bíboros, és a végeredmény szinte ugyanaz lett: a szocialista országok politikájának éles bírálata. (Heenan még ahhoz a főpapi generációhoz tartozott, amely XII. Piuszal és Spellmannal az élen Mindszenty legmegértőbb támogatója volt. Viszonya a vatikáni kúriához azért vált rideggé, mert kihagyták az anglikán egyházi vezetéssel ökumenikus kérdésekről folytatott tárgyalásokból. Ennyiben Mindszenty ünneplése saját lázadását is tükrözte.) A London után következő városlátogatások alulmúlták a várakozásokat: Manchesterben a nagy előkészületek ellenére meglehetősen kevesen jelentek meg, az ötszáz főre becsült tömegből alig százan lehettek a magyarok. Salfordban viszont annak ellenére legalább ezeröttszázan vettek részt a bíboros celebrálta szentmisén, hogy az hétköznapi esett. A korábbi beszédek politikamentességétől eltérően Mindszenty ezúttal többet foglalkozott a bolsevizmussal, és arra biztatta az angliai magyarokat, hogy ne utazzanak az óhazába, mert azzal a Kádár-rezsimet támogatják. A látogatás körüli hír-

147 MNL OL XIX–A–21–e–0022–3/f/1973. 22. ő. e. 29. d. Kiss Dezső londoni magyar ideiglenes ügyvivő tájékoztatója Mindszenty József nagy-britanniai látogatásáról. London, 1973. augusztus 8. Aláírt, gépelt másolat. Ugyanez: ÁBTL 3.2.9. R–8–009/3. [kd.] 50–52. fol. Vö.: MINDSZENTY József: *Emlékirataim* i. m. 492.

148 „Mindszenty a Londra.” *Avvenire*, 1973. július 18. In: ÁBTL 3.2.9. R–8–009/3. [kd.] 31–32. fol.

verés felfrissítette egy újságíró memóriáját is: George Bilainkin, a *Daily Mail* különtudósítója, a londoni diplomáciai tudósítók doyenje azt állította, hogy 1948-ban, röviddel a bíboros letartóztatása előtt interjút adott neki, és egy azonnali brit és amerikai inváziót sürgetett. Amikor a tudósító figyelmeztette, hogy ez valószínűleg atomháborúhoz vezetne, azt válaszolta: *„Még az is jobb, mint a bolsevizmus.”*¹⁴⁹ Az információ hitelességét nem vizsgálták, a történetet nem játszották ki – negyedszázad elteltével már nem volt miért feléleszteni azt.

A Londonból érkező hírek hallatán a magyar kormány ismételten számon kérte Casarolin az egyezmény betartását, hozzáfűzve, hogy a szentszéki diplomaták fél évvel korábban már *„belátták a helyzet tarthatatlanságát, és meggyőződtek arról, hogy Mindszenty bíboros tevékenysége elsősorban a Szentszék tekintélyét rombolja és objektíve gyengíti”* a magyar–szentszéki kapcsolatokat. *„Mennyiben van ez összhangban a helsinki szellemmel?”* – tette fel a kérdést Miklós Imre államtitkár, az ÁEH elnöke.¹⁵⁰ (A helsinki szellem emlegetésével a politikus egyébként öngólt lőtt, hiszen éppen annak jegyében kellett volna eltűnni akár Mindszentytől is a politikai bírálatokat.) Ez a levél azonban – az iraton lévő feljegyzés szerint – nem ment el, helyette egy másikat küldtek. Az expedíálásra kész levelet azért írták át, mert a magyar politikusokkal valóban jó viszonyt ápoló Giovanni Cheli a hivatalos bejelentést megelőzve egy meglepően személyes hangvételű búcsúlevélben tájékoztatta leváltásáról Miklós Imre államtitkárt.¹⁵¹ Ez nyilván új helyzetet teremtett, hiszen bizonytalanná vált, vajon utódja mennyire érti meg és viseli szíven a magyar állam érdekeit. A Casarolinak végül elküldött levélben Miklós nagyobb súlyt helyezett a magyar–szentszéki szempontok azo-

Mindszenty bíboros szentmisére készül Londonban. Mellette Ispánki Béla, az angliai magyarok lelkipásztora, 1973. július

149 MNL OL XIX-A-21-e-4-3/c/1973. 18. ő. e. 29. d. George Bilainkin szerkesztő levele, eredetileg a *Népszabadság* szerkesztőségének címezve. 1973. július 19. Eredeti, aláírt.

150 MNL OL XIX-J-1-j-Vatikán 160. 14. tétel, 00750/15/1973. 106. d. Miklós Imre államtitkár levele Agostino Casaroli érsekhez, az Egyházi Közügyek Tanácsa titkárához. Bp., 1973. július 20.

151 MNL OL XIX-A-21-e-0022-3/b/1973. 23. ő. e. 29. d. Giovanni Cheli levele Miklós Imréhez. Vatikán, 1973. július 19. Eredeti, aláírt; ugyanitt a levél fordítása.

nosságára: együttesen kell és lehet visszaverni az „emigráns papok szervezett akcióit”, amelyek a „közös erőfeszítések” ellen irányulnak és „ha nem cselekszünk, jóvátehetetlen károk keletkeznek”,¹⁵² tehát nem csupán Mindszenty ügyét érintette, hanem általában a magyar külpolitika szentszéki eredményeit is feltette. Casaroli válaszában elárulta – legalábbis egy több kézen átment magyar külügyminisztériumi összefoglaló szerint –, hogy minden nagyrabecsülése mellett Chelit tartja felelősnek a Mindszentyvel 1971 nyarán folytatott budapesti tárgyalások bukhatóiért, mert utólag derült csak ki számára, hogy Mindszenty nem mindenről tudott pontosan, Cheli mégis arról biztosította, hogy a bíboros a feltételeket be fogja tartani. Látható, hogy számos értelmezési különbség, ne adj’ isten csúsztatás kísérte a tárgyalásokat. Az értékelés alapján azt is feltételezzük, hogy ugyancsak Cheli lehetett az, aki szóban megpendítette Mindszenty 80 éves korában benyújtandó lemondását, amit a magyar állami és pártvezetők egyenest a Vatikán hivatalos ígéretének tekintettek, holott csak egy szentszéki diplomata ravasznak gondolt, valójában átgondolatlan taktikázásáról volt szó. A zökkenők és a személyi változások ellenére Casaroli az Ostpolitik folytatását ígerte, és nem győzte hangsúlyozni, hogy a Szentszék mindent megtesz az egyezmény betartása érdekében, de „nehéz a 82 éves kardinális megfékezése”.¹⁵³

Rómában Miklós Imre emlékeztetése nélkül is töprengtek a feléledt Mindszenty-probléma megoldásán, ami végeredményét tekintve csak az esztergomi érseki szék megüresedése lehetett. Csupán az volt a kérdés, hogy az odavezető út lemondáson vagy felmentésen át vezet. A bíboros korlátozását célzó vatikáni fordulathoz, a megbélyegző hivatalvesztéshez nem is annyira Mindszenty körútjai és szaporodó kommunistaellenes kiszólásai vezettek el, mint inkább a Kanadában és az Egyesült Államokban tényként bejelentett hír emlékiratainak publikálásáról. Ez a szándék nemcsak Budapesten, de Rómában is borzolta a kedélyeket; ez volt az a pont, ahol a bíboros átlépte a Rubicont. Ettől kezdve VI. Pál pápa is hajlott tanácsadói véleményére: a bíboros veszélyezteti a keleti politika további építését. 1973 ősze a diszkréció és a „vihár előtti csönd” feszültségében telt. A nagy nyilvánosság nem értesült semmiről, de a papság körében terjedtek a pletykák. Nádasi Alfonzra, a Kodály Zoltánt 1967-ben eltemető bencés szerzetesre hivatkozva novemberben azt jelentette az egyik ügynök, hogy nem fog sokáig késlekedni az egyházi hierarchia rendezése, „mert a Vatikán most már felszólítja Mindszentyt [sic!], hogy mondjon le, és tartózkodjon külföldi politikai színezetű útjaitól”.¹⁵⁴

152 MNL OL XIX–A–21–e–0022–3/b/1973. 23. ó. e. 29. d. Miklós Imre levele Agostino Casaroli érsekhez. Bp., 1973. július 23. Eredeti, aláírt.

153 MNL OL XIX–A–21–e–0022–3/b/1973. 23. ó. e. 29. d. Nagy János külügyminiszter-helyettes tájékoztatása Miklós Imrének a római nagykövetség jelentése alapján. Bp., 1973. október 1. (Cheli eljárását az utókor részéről több értékelés is kifogásolta, kivált Szabó Ferenc S. J. és Adriányi Gábor vonatkozó írásai.) – Megjegyzés: korábban magunk is úgy véltük, hogy a Vatikán beleegyezett a lemondatási feltételbe, de a titkosításból visszaminősített dokumentumok alapján korrigálnunk kell feltevésünket, még ha a későbbi fejlemények ezt látszanak is igazolni.

154 ÁBTL 3.1.2. M–38642/1. 246. fol. „Kiss János” fn. ügynök 1973. november 30-i jelentése.

LEMONDATÁSI KÍSÉRLETEK

Az emlékiratok olvasásra érett, német nyelvű részletei és az abból készített olasz kivonatok König bécsi érsek közvetítésével 1973 nyarán jutottak el VI. Pál pápához, aki tapintatosan, de határozottan megkérdőjelezte az emlékiratok kiadásának időszerűségét. Véleményét – amit érdemes hosszabban idézni – nem közvetlenül Mindszentynek, hanem a bécsi érseknek írta meg: „Nagyon hálásak vagyunk Önnek ezért a közvetítésért, és kérjük, mondja el Mindszenty bíborosnak, hogy lekötelezettnek érezzük magunkat, amiért nekünk is megmutatta eme értékes és fájdalmas önéletrajzi dokumentumát. Ez a beszámoló valóban érdekes és megdöbbentő, az olvasót is a Szerző szenvedéseinek részévé teszi, ezáltal erősítve az iránta érzett csodálatot és részvétet, ugyanakkor bizonyossággal tölt el, hogy megannyi próbatétel és szenvedés nem lesz hiábavaló az Úr színe előtt.

Mindazonáltal, és arra kérem, ezt Mindszenty bíboros úrnak is szíveskedjen elmondani, kétségeink vannak afelől, hogy a nyilvánosság elé tárjuk-e ezeket az oldalakat, amelyek a ma is aktuális történelem megannyi szereplője meg van nevezve, és amelyeken egyértelművé válik a Mindszenty bíboros ellen folyamatban lévő igazságügyi eljárás embertelensége és igazságtalansága. A magyar kormányhatóságokból negatív reakciót váltana ki, és az említett Bíboros neve ismét vádaskodások és kibékíthetetlen támadások célpontjává válna, s ami még fontosabb, a már most is mégoly kényes és bizonytalan helyzetben lévő magyarországi egyháznak súlyos, talán helyrehozhatatlan következményeket kellene miatta elszenvednie.

Ez okok miatt fel kell tennünk a kérdést, hogy nem lenne-e helyes egyelőre lemondani eme szomorú és felkavaró események nyilvánosság elé tárásáról, melyek drámai valósága, bizonyos szempontból, még a jelenben is zajlik.”¹⁵⁵

Az utolsó bekezdés a pápa tisztánlátásáról árulkodik, nem tévesztették meg a kommunista állammal folytatott tárgyalások, ettől még – vagy ennek köszönhetően még inkább – élesen látta az egyház gúzsba kötöttségét. Levelében *expressis verbis* nem tiltotta meg az emlékiratok kiadását, de a maga udvarias módján ellenezte azt. Mindszenty azonban nem volt érzékeny a kifinomult római nyelvezetre, a kérdésként megfogalmazott tanácsra. Vagy ha igen, akkor nem akarta elfogadni azt, inkább megkérte Königt a pápa aggályainak eloszlására. Szerinte a magyarországi kommunista politikusok az egyház helyzetén már nem ronthatnak tovább, az olyannyira elkeserítő, másfelől épp emlékiratainak publikálásával biztatták a követség elhagyására.¹⁵⁶ Meg egyébként is, a magyar prímásnak senki nem tilthatja meg, hogy hirdesse az igazságot.

155 MMAL 060. dosszié, MFN 7934, L-2885. VI. Pál pápa levele Franz König bécsi bíboros érsekhez. Castel Gandolfo, 1973. augusztus 30. Olasz nyelvű, chirográf (Pálmai Nóra fordításában). Olaszul közölte SOMORJAI Ádám: *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty. Documenta 1971–1975 i. m.* 204–205. (Egyes források szerint VI. Pál már egy évvel korábban is eltanácsolta Mindszentyt emlékiratainak közlésétől. ÁBTL 3.2.9. R–8–009/2. 289. fol. Jelentés Mindszenty József emlékiratairól. Bp., 1973. február 7.)

156 Mindszenty József levele König bécsi bíboros érsekhez. Bécs, 1973. október 7. In SOMORJAI Ádám: *Ami az emlékiratokból kimaradt i. m.* 95–96.

A további fejlemények igazolják, hogy a pápa részéről többről volt szó pusztán aggodalomnál. Emlékiratainak kiadására Mindszenty oly eltökélten szánta el magát, hogy azzal elindította az érseki székről történő elmozdítását. Mert ahogy Mészáros Tibornak, a prímás másodtitkárának egy római monsignore megmagyarázta: *„Róma nem engedheti meg, hogy egy hivatalban lévő érsek vagy prímás egy mai rendszerrel szemben, bármily istentelen legyen is az, egy ilyen súlyos vádirattal álljon elő, amikor ő maga ezt a rendszert már elismerte.”*¹⁵⁷ Azaz Mindszenty József mint esztergomi érsek és Magyarország bíboros primása nem adhatta ki emlékiratait, ebbe a Szentszék, a magyar kormánnyal folytatott tárgyalásai miatt, egyszerűen nem egyezhetett bele. Mindszenty és VI. Pál ellentétének is ez volt a lényege: a prímás elvből nem fogadta el törvényesnek a Kádár-rendszert, a pápa viszont gyakorlati-politikai megfontolásokból elismerte azt. Rómában eleinte talán még bíztak abban, hogy a bíboros lebeszélhető visszaemlékezéseinek publikálásáról, és ez esetben a pápa valószínűleg kiállt volna mellette azok ellenében, akik a „fejét követelték”, és hajlott volna arra, hogy lecsendesítse a magyar kormány érzékenységét.¹⁵⁸ Ám minden kísérlet csak olaj volt a tűzre.

Mindszenty lemondatásához a magyarországi főpapok is igyekeztek megfelelő érveket szállítani. Ijjas József kalocsai érsek 1973. szeptember 27-én latin nyelvű levélben foglalta össze a pápának a magyar katolikus hierarchia helyzetét. Ami Mindszenty egyházmegyét, az esztergomit illeti, ott Kisberk Imre apostoli kormányzót előrehaladott vesebetegsége akadályozta feladatai ellátásában, segédpüspökei közül Zemplén György tavasszal elhunyt, a másik, Szabó Imre megöregedett és szintén betegeskedett. *„Nem*

Magyar katolikus főpapok 1969-ben, tíz új püspök, illetve apostoli kormányzó kinevezésekor

157 Mészáros Tibor: *A száműzött bíboros szolgálatában* i. m. 166. 1974. január 10-ei feljegyzés.

158 AMAE AD Série: Europe, Hongrie, versement aux Archives (1971–juin 1976), boîte 3330, dossier Questions religieuses (1 janvier 1971–30 juin 1976). Franciaország szentszéki nagykövetségének 44–49. számú távirata. Róma, 1974. február 11.

tagadható – írja levelében a kalocsai érsek –, mekkora károk származnak abból, hogy az esztergomi főegyházmegye, amelyhez Budapest világváros is tartozik, immár több mint húsz éve nélkülözi a püspöki rangú főpapot. A tapasztalat megmutatta számunkra, hogy az apostoli adminisztrátorok állítása a legkevésbé sem pótolhatja a felszentelésből eredő karizmatikus érsekek lelkipásztori gondoskodását – különösen e történelmi időkben. A lelkek üdve megelőzi a jogi megfontolásokat!”¹⁵⁹ Ez a fő érv – törekvés az egyházkormányzati stabilitásra – még nyomatékosabbá vált, amikor kifejtette: Esztergom mellett égető a többi egyházmegye vezetésének kérdése is, hiszen 1973-ban Magyarország tizenegy egyházmegyéjéből már csak három – Kalocsa, Vác és Pécs – élén állt megyéspüspök. Másik hatban apostoli kormányzó (Esztergom, Szeged, Győr, Székesfehérvár, Szombathely, Veszprém; Esztergomban és Székesfehérvárott ugyanaz a személy, Kisberk Imre címzetes püspök), kettőben (Eger, Hajdúdorog) káptalani helynök intézte az ügyeket. Amire Ijjas levele még csak utalt, az az egyeztetéseken világosan kikristályosodott: a helyzet amolyan róka fogta csuka, csuka fogta róka. A magyar kormány ugyanis félreérthetetlené tette, hogy amíg Mindszenty az esztergomi érsek, addig nem hajlandó semmilyen más személyi intézkedéshez hozzájárulását adni, Mindszenty azonban következetesen elutasította, hogy lemondjon az esztergomi érsekség névleges joghatóságáról. 1973. október 1-jén Casaroli Ijjas érsekkel átbeszélte a helyzetet, de semmi újat nem tudtak megállapítani, csak ami eddig is tudott volt: „Mindszenty bíboros adminisztratív úton nem fosztható meg az esztergomi érsekségtől, de semmi érveléssel nem bírható rá a lemondásra.”¹⁶⁰ Mindszenty kivételével mindenki a pápától remélt megoldást. Ijjas érsek azt tanácsolta október 5-ei pápai magánkihallgatásán, hogy ha Mindszenty lemondása vagy lemondatása kizárt, akkor felmentésének lehetőségét kellene megvizsgálni.¹⁶¹ Vajon Ijjas magától, vagy az ÁEH sugallatára adta ezt a tanácsot? Akárhogy is, a végeredménnyel elégedett lehetett a magyar kormány.

Az is kérdés, vajon miért éppen most írt Ijjas a pápának Mindszenty elmozdítása érdekében levelet. Valóban úgy gondolta, hogy a hívek látják kárát annak, ha „csak” apostoli adminisztrátor áll az egyházmegye élén? Nemigen hihető, a történelemben többször is előfordult hasonló szituáció, bár a helyzet – mivel nem megyéspüspökök kormányoztak – tagadhatatlanul az 1964-es részleges megállapodás kritikája. Ijjas motivációja sokkal inkább a kollaborációig fejlődött alkalmazkodásból és a karriervágyból táplálkozhatott. Utóbbinak alapja lehetett az a Róma-szerte keringő hír, hogy VI. Pál a legutóbbi konzisztóriumon a harminc nyilvánosságra hozott bíboros mellett titokban (*in pectore*) kinevezett még egyet, mégpedig egy magyart.¹⁶² (A már

159 KFL I.1.a. Püspökkari iratok, 2652/1973. (3043/1973. iratcsomón belül.) *Relatio de actuali statu hierarchiae in Hungaria*. Ijjas József kalocsai érsek jelentése VI. Pál pápához. Róma, 1973. szeptember 27. Latin nyelvű gépelt másolat.

160 Uo., a *Relatio de actuali statu hierarchiae in Hungaria* című jelentéssel kapcsolatos Pro memoria, Ijjas József saját kezű feljegyzése.

161 ÁBTL 3.2.9. R–8–009/3. [kd.] 60. fol. Feljegyzés a 314. sz. római rejtjeltáviratról. Bp., 1973. október 10.

162 ÁBTL 3.2.5. O–8–552/12. 113–114. fol. Információs jelentés. Róma, 1973. június 29. A szóbeszéd alapja az a bejelentés lehetett, hogy az 1969-es konzisztóriumon a pápa két bíborossá kreált főpap nevét valóban titokban tartotta: a cseh Štěpán Trochtaét és az időközben elhunyt román Iuliu Hossuét (Hosszu Gyula). A lehetőség kézenfekvőnek

hetven fölött járó Ijjas bíborosi kinevezését korábban állítólag Mindszenty tiltakozása hiúsította meg.) Ijjas a hír hallatán – alaptalanul ugyan, de – újból reménykedhetett.¹⁶³

Az ősz folyamán a Collegium Germanicum–Hungaricum alapításának 400. évfordulója apropóján Cserháti József pécsi megyéspüspök is Rómában tartózkodott. 1973. október 18-án magánkihallgatáson fogadta VI. Pál, előtte néhány nappal Casaroli és Poggi érsekek. Cserháti Ijjas érsektől eltérően a papság elégedetlenségét és püspök iránti igényét emelte ki. Hogy mondandójával a magyar pártállami rendszer érdekeit szolgálta, mi sem igazolja jobban, mint hogy a pápának átadott szöveget pár nappal korábban benyújtotta az Állami Egyházügyi Hivatalnak. „*Ami helyzetünket különösen súlyossá teszi – összegezte benne a lényeget –, az Mindszenty József bíboros, Esztergom érsekének az ügye. Egyházmegyéjét húsz éve különböző személyek, betegek vagy kormányzásra alkalmatlanok kormányozzák. [...] Úgy tűnik számunkra, hogy a »Mindszenty-ügy megoldása« előrelépést jelentene.*”¹⁶⁴ A „megoldáson” egyértelműen Mindszenty elmozdítását értette. Cserháti dicstelen szerepe jutalmául már érseki székről álmodott, és Bécsben állítólag azt terjesztette, hogy rövidesen ő lesz Magyarország primása.¹⁶⁵

A pápa közvetítővel is próbálkozott, ezért magához rendelte König bécsi bíboros érseket. Szinte kizárólag ő jöhetett szóba olyan személyként, aki képes befolyásolni és rávenni Mindszentyt, hogy saját maga kérje felmentését. „*Ha esetleg König háromszorinégyszeri meggyőző tárgyalássorozata nem járna eredménnyel, Mindszenty erkölcsi alapot szolgáltat arra, hogy álláspontja ellenére hozza meg a pápa a döntését. A pápa ugyanakkor hangsúlyozta, hogy el kell kerülni lehetőleg minden olyan megoldási módot, amelyik a hívők esetleges ellenkezésével találkozhat.*”¹⁶⁶ König azonban nem tudta beváltani a személyéhez fűzött reményt, így az indirekt megoldási lehetőségek elfogytak.

VI. Pál pápa kitüntető figyelme és tisztelete jeléül végig kézzel, olaszul írta 1973. november 1-jére datált levelét Mindszenty Józsefhez, Magyarország utolsó hercegprimásához, amelyben arra kérte – kifejezetten hivatkozva a bíboros nagylelkű egyházszerezetére, lelkipásztori buzgóságára és hazaszeretetére –, hogy mondjon le az esztergomi érseki székről. Lemondása után „*szabadon és jobban határozhat afelől, vajon alkalmas-e most*

tűnt: a Szentszék megfelelő előkészületeket tesz, hogy az új esztergomi érsek egyúttal – az évszázados szokásnak megfelelően – bíboros is legyen, illetve ezzel a preventív lépéssel befolyásolja azt a „mérkőzést”, amelynek tétje, hogy ki legyen majd az esztergomi érsek. Nyilván annak neve merült fel legesélyesebbként, akit a pápa már beemelt a bíborosok közé.

163 ÁBTL 3.2.9. R–8–009/2. 80. fol. Feljegyzés. Bp., 1972. május 25.

164 KFL I.1.a. Püspökkari iratok, 2652/1973. Cserháti József pécsi püspök VI. Pál pápához francia nyelven intézett beszédének szövege. Róma, 1973. október 14., ugyanez magyarul: MNL OL XIX–A–21–c Adattár, 17.1. Mindszenty József hercegprimás, 1973. 121. irat, 61. d. Lásd még ÁBTL 3.2.5. O–8–552/11. 95–97. fol. 10/53/4/73. sz. jelentés, Róma, 1973. október 23. Tárgy: a pápa és Casaroli álláspontja a Mindszenty-ügy végleges megoldásáról.

165 Gabriel ADRIÁNYI: *Die Ostpolitik des Vatikans 1958–1978 gegenüber Ungarn* i. m. 120.; ADRIÁNYI Gábor: *A Vatikán keleti politikája és Magyarország 1939–1978 i. m.* 165. Csertő Sándor jelentése Mindszenty József bíboros meglátogatójáról. Róma, 1974. január 25.

166 ÁBTL 3.2.5. O–8–552/11. 95–97/97. fol. 10/53/4/73. sz. jelentés, Róma, 1973. október 23. Tárgy: a pápa és Casaroli álláspontja a Mindszenty-ügy végleges megoldásáról.

közreadni emlékiratait az igazság feltárására és saját jó hírnevének a védelmére”.¹⁶⁷ VI. Pál lépésében az emlékiratok sorsa kétségtelenül meghatározó elem. A pápa csak akkor szánta rá magát Mindszenty elmozdítására, amikor bizonyossá vált: a bíboros nem hajlandó lemondani emlékiratainak megjelentetéséről. A szigorukról híres pápák, mint XI. vagy XII. Piusz nem próbálkoztak volna egyetlen ellenkező főpapot sem kérlelni, hanem hatalmi szóval elhallgattatták volna, VI. Pál viszont türelmesen igyekezett Mindszentyt engedelmességre bírni.

A pápa kérését nem befolyásolhatta, legfeljebb utólag megerősíthette a magyar püspöki kar másnapi, 1973. november 2-án kelt, egyhangúan elfogadott és *mindenki által aláírt* kérelme: a Szent-
*atya ne hagyja tovább fennmaradni ezt a lehetetlen helyzetet. A korábbi szempontokat kiegészítették a hívek állítólagos igényével: „...Mindszenty József lemondása vagy elmozdítása az esztergomi érseki székről annyi év után nemcsak az állam részéről kíváнат, hanem a hívek részéről is. S ha ez megtörténne, abból a magyar egyházra semmi kár nem származnék, sőt a magyar egyház helyzete jó nagy lépéssel előbbre kerülne, még akkor is, ha ily lépéssel az egyház körüli minden probléma nem nyerne megoldást.”*¹⁶⁸

A testületi petíció keletkezésének körülményeiről annyit tudunk, hogy azt Ijjas érsek moszkvai távolléte alatt Cserháti püspök terjesztette a püspöki kar október 30-ai rendkívüli ülése elé

167 MMAL 060. dosszié, MFN 7935, L-2886. VI. Pál pápa levele Mindszenty Józsefhez. Vatikán, 1973. november 1. Eredeti, chirográf. Faksimilében több kiadványban megjelent. Szövegét magyarul közli SOMORJAI Ádám: *Ami az emlékiratokból kimaradt* i. m. 35–36.

168 MNL OL XIX-A-21-e-0022-3/1/1973. 24. ő. e. 29. d. és ÁBTL 3.2.9. R-8-009/3. 77. fol. A Magyar Katolikus Püspöki Kar tagjainak levele VI. Pál pápához. Bp., 1973. november 2. Magyar nyelvű gépelt másolat; KFL I.1.a. Püspökkari iratok, 1111/1974. Latin nyelvű gépelt másolat. (Köszönet Rosdy Pálnak és Adriányi Gábornak a magyar és latin szövegek értő egybevetéséért.)

VI. Pál végig kézzel írt, olasz nyelvű levele Mindszentyhez, amelyben lemondását kéri, 1973. november 1.

a színódus témáinak ismertetése címen. Szövegét közösen fogalmazták, majd a tisztázatot Ákos Géza, a püspöki kar titkárságának vezetője november 2-án autóval körbehordta, és a püspökök sorra aláírták. Árulkodó, hogy a fogalmazvány magyar nyelvű szövege az állambiztonsági dokumentumok között maradt fent. Kalocsán, a püspöki kar elnöki tisztét betöltő Ijjas érsek hivatali irataiban csak a kérvény latin nyelvű másolata található. Összevetve a két szöveget, megállapítható, hogy míg a magyar szöveg terminológiája egyházi, addig a latin fordítása nem. A fordítás minőségéből egyértelmű, hogy azt nem az egyházi latint kiválóan ismerő Ijjas érsek készítette. Más főpapra sem vallana a „süksükölös” latin szöveg, ráadásul az elköszönés „*fratres*”-nek (a pápa testvéreinek) nevezi a püspököket, holott ők „*fili*”-nek (fiaknak) hívták magukat. Azt csak gyanítjuk, hogy már a tartalomhoz is az Állami Egyházügyi Hivatal adott vezérfonalat, a fordítás pedig egyenesen a hivatalban készült. Az viszont dokumentálható, hogy a petíciót „*az ÁEH-val történt megállapodás szerint*” Fábián Árpád püspök, a szombathelyi egyházmegye apostoli kormányzója vitte Rómába, és november 7-én átadta Casaroli érseknek.¹⁶⁹ Utólag nehezen menthető a teljes püspöki kar asszisztálása. Persze kedvezően hatottak rá a kinevezések folytatására tett ígérek (1976-ra valóban teljes lesz a hierarchia), nemkülönben az, hogy az évi 70 millió forint állami támogatás folyósítását – ami az 1950-es megállapodás értelmében húsz év elteltével nullára csökkent volna – öt évvel meghosszabbították.

Az újabb „Mindszenty-ügy” az 1973. őszi, tíz év óta a 24. magyar–szentszéki tárgyalások napirendjének tekintélyes részét kitöltötte. Ezúttal Miklós Imre államtitkár tárgyalta Rómában november 13. és 17. között. Kiutazása előtt az MSZMP Politikai Bizottsága megtárgyalta az időszerű egyházpolitikai kérdéseket, útravalóul annak képviselőjét adta, hogy Mindszenty „*lehetőleg még ebben az évben nyugdíjba vonuljon*”, ennek fejében az utódlás ügyét rugalmasan kezelheti, azaz az új ordinárius lehet akár Kisberk, akár Lékai is.¹⁷⁰ Miklós pontosan ezt képviselte, sőt az elvártnál is szigorúbban. Álláspontja szerint minden probléma és személyi kérdés megoldásának előfeltétele Mindszenty lemondása az érseki székről. Lényegében ultimátumot adott: „*A kormány azzal járult hozzá a delegáció kiutazásához, ha ez a tárgyalás a Mindszenty-ügyet befejezi, illetve ezt a tárgyalást a Mindszenty-ügyet befejező tárgyalásnak tekinthetjük.*”¹⁷¹ Casaroli ismét szükségét érezte leszögezni: soha nem vállalták Mindszenty félreállítását, amit Miklós Imre az „*Igen, ez így van*” – szavakkal el is ismert, mégsem engedett egy jótányit sem az „*alapkérdés*” befejezéséből.¹⁷² A megmerevedni látszó helyzetet Casaroli próbálta oldani, de azt egyetlen szóval

169 KFL I.1.a. Püspökkari iratok, 3095/1973. (3043/1973. iratcsomón belül.); MNL OL XIX-A-21-e-0022-3/1/1973. 24. ő. e. 29. d. Miklós Imre levele Mona Gyulához, az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztály helyettes vezetőjéhez. Bp., 1973. november 5. Vö.: ÁBTL 3.2.5. O-8-552/11. 98. fol. Jelentés. Róma, 1973. november 12. Tárgy: a Mindszenty-ügy végleges megoldásának lehetősége.

170 MNL OL M-KS 288. f. 5/621. ő. e. 5. és 97-99. fol. Az MSZMP PB 1973. október 9-ei ülésének jegyzőkönyve, 7. napirendi pont, illetve annak előterjesztése.

171 MNL OL XIX-A-21-e-XXIV. dosszié-0022-11/e/1973. 9. fol. 31. d., „Emlékeztető a Vatikán képviselőivel folytatott hivatalos tárgyalásról (Róma, 1973. nov. 13-17.)” Lásd még ÁBTL 3.2.5. O-8-552/12. 172-176. fol. Jelentés a magyar–vatikáni tárgyalásokról. Bp., 1973. augusztus 10.

172 Uo. 13. fol. (A következő idézetek is innen, 8., 11. fol. – B. Ma.)

sem árulta el, hogy két héttel korábban VI. Pál már elküldte Mindszentynek a lemondásra felszólító levelet! Sejtelmesen csak annyit közölt, hogy „előestéjén vagyunk az eredménynek”. A két delegációvezető a szavak értelmezésén lovagolt. Mit jelent a „most”, és mit az „előeste”? „Talán azt, hogy holnap?” A türelmetlen kérdésre Casaroli csupán ennyi konkrétumot árult el: „a Szentszék eljutott álláspontja végleges megfogalmazásához.” Miklós Imre viszont ennél pontosabb időpontot akart – és kapott is. Szünettel lazított ideges szópárbaj után Miklós állt elő az áthidaló javaslattal: közös emlékeztetőben rögzítsék a legtávolabbi határidőt, amikor a Szentszék vállalja az esztergomi érseki szék jogi megüresítését. Cserébe megígérte a kormány hozzájárulását a felmerülő személyi kérdésekben. A tét tehát Mindszenty letételének felgyorsítása vagy a Szentszék és a magyar kormány közötti tárgyalások megszakadása volt. A magyar–szentszéki negyedszázados tárgyalássorozat egyik legsúlyosabb helyzete alakult ki, amikor már nem lehetett tovább időhúzásra játszani és finoman egyensúlyozni lépésről lépésre. Casaroli nem döntött egyedül, így a beleegyező válasz másnapra maradt: „elfogadjuk a karácsony előtti határidőt, mondjuk dec. 15–20. között.”¹⁷³ A biztosíték formája szóbeli kötelezettség, mondhatni „szentszéki becsület-szó” volt. Miklós államtitkár nagyvonalúan reagált: „Akár egy sort se adjanak. Nem a papírra van feltétlenül szükségem, az itt elhangzottak teljesen elegendőek.” Azért mégis készült egy rövid emlékeztető, amelynek olasz szövegét Casaroli, magyar fordítását Miklós Imre írta alá. Eszerint a Szentszék „...miután mélyrehatóan megvizsgálta a kérdést és miután meghallgatta a magyar püspöki kar véleményét is, arra a meggyőződésre jutott, hogy a kánonjognak megfelelően is üressé kell tenni az esztergomi érseki széket”.¹⁷⁴ A dátumot is rögzítették: legkésőbb 1973. december 20-áig a magyar kormány bizalmas értesítést kap a kérdés érdemi megoldásáról, azaz az esztergomi szék megüresedéséről. Ezzel Casaroliék a pápai döntés időpontját figyelmen kívül odakormányozták Mindszenty letartóztatásának (1948. december 26.) és az ellene lefolytatott koncepciók per (1949. február 3–8.) 25. évfordulójához. Ezen a tárgyaláson az esztergomi főegyházmegye jövődöbeli ordináriusának személye is eldőlt: Kisberk betegeskedése miatt a Szentszék Lékait választotta, ami ellen a magyar félnek nem volt kifogása. Az „érdemi megoldás” esetén Miklós Imre a magyar kormány nevében hozzájárulást ígért bizonyos függőben lévő püspöki kinevezésekhez. Ennyi lett csupán Mindszenty félreállításának aprópénzre váltott ára.

A bíborost mélyen megrendítette a pápa lemondásra felszólító levele, de ellenszegült. Háromszor is válaszolt, mindannyiszor nemmel. Először november 15-én, aztán november 21-én, majd – visszatérve dél-afrikai újáról – december 8-án.¹⁷⁵ Igazolhatóan csak utóbbi két levele érkezett meg a címzetthez. November 21-én elküldte emlékiratainak

173 Uo. 16. fol. (A következő idézet is innen, 17. fol. – B. Ma.) Lásd még ÁBTL 3.2.9. R–8–009/3. [kd.] 99. fol. 23745. sz. rejtjeltávirat. Róma, 1973. december 20. 14 óra 15 perc.

174 MNL OL XIX–A–21–e–sz. n. 24. ő. e. 29. d. Emlékeztető, Róma, 1973. november 17. Miklós Imre aláírásával, eredeti; Pro memoria, 17 Novembre 1973. Agostino Casaroli aláírásával, másolat. Másolatban: MNL OL XIX–A–21–e–XXIV. dosszié–0022–11/d/1973. 5–7. fol. 31. d.

175 MMAL 060. dosszié, MFN 7939, L-2890. Mindszenty József magyar nyelvű, saját kézírású levélfogalmazványa és ennek gépelt tisztázata VI. Pál pápához (a levél latin fordítása: MFN 7938, L-2889. [1973. november 21.]); MFN 7940, L-2891. Mindszenty József latin nyelvű levele VI. Pál pápához. Bécs, 1973. december 8. Másolat. Mindszenty

Mindszenty-arcok.
Pillanatképek a lelkipásztori utakról

részleteit olaszul, alátámasztandó állítását a magyar katolikus egyház romlásáról, köszönhetően a békepapi kollaborációnak. December 8-ai levelében összefoglalta érveit, hogy miért nem mond le: 1. nem bízik a kommunisták ígéreteiben, 2. a tízéves magyar–szentszéki kapcsolatokról csak hátrány származott, 3. „*ha lemondanék, tettestárssá válnék*” – írta,¹⁷⁶ azaz legitimálná a kommunista rezsimet, 4. a jövőben kizárólag az államtól függne a vezető egyházi állások betöltése, 5. káros lenne a külföldi magyar híveknek, 6. súlyosan ártana emlékiratainak – és vele az ügynek, amit életével képviselt. Mindszenty indokainak lényege, hogy az „*otthoni mai istentelen rendszernek a kezébe még a pápa közreműködésével sem adhat nagyobb hatalmat azáltal, hogy lemond*”.¹⁷⁷ Ha önként feláll az esztergomi érseki székből, akkor azzal feladja a Szent István-i keresztény Magyarországot. Egy-egy ügyért korábban nem habozott távozni posztjáról, most azonban a történelem előtti felelősség

1973. november 15-ei levele nincs a levéltárban őrzöttek között, annak szövegét a másik két levél szövegével együtt publikálta SOMORJAI Ádám: *Ami az emlékiratokból kimaradt* i. m. 36–40.

176 SOMORJAI Ádám: *Ami az emlékiratokból kimaradt* i. m. 38. A levéltárban őrzött, stílusosan eltérő magyar szöveg: „*Ha lemondanék, részes lennék abban, hogy ez a kártékony békepapi had segítségével kiépült egyházi rendszer újabb megerősítést kapna.*” MMAL 060. dosszié, MFN 7937, L-2888.

177 MÉSZÁROS Tibor: *A száműzött bíboros szolgálatában* i. m. 137. 1973. november 20-ai feljegyzés.

Mindszenty-arcok.
Pillanatképek a lelkipásztori utakról

kitartásra, hűségre kötelezte az íratlan alkotmány, a Szent Korona és az ezeréves magyar keresztény állam iránt, amelynek része volt a katolikus egyház. Mindszenty egy esetleges lemondás következményeit világi-hatalmi-politikai szempontból közelítette meg, és nem az egyházfegyelem felől.

Mindszenty elutasító válasza lépéskényszerbe hozta a pápát, aki sokáig azt hitte, hogy kitérhet ez elől. Nem maradt más választása, mint erősen szabadkozva, de pápai tekintélyével fellépni: újabb, 1973. december 18-án kelt, immár az államtitkárságon írt, jogi nyelvezetű, de még mindig nem a nyilvánosságnak szánt, később dekrétumnak nevezett hivatalos levelében tudatta, hogy az esztergomi érseki széket megüresedettnek nyilvánítja: „...az egyház javára tekintettel úgy határoztunk, amint azt ténylegesen ki is jelentjük, hogy ettől fogva üresnek nyilvánítjuk az esztergomi érseki széket. Ez az üresedés, minden kánonjogi hatásával akkortól lesz ismeretes, amikortól ugyanazon szék új érsekének vagy »sede vacante« apostoli adminisztrátorának kinevezését hivatalosan nyilvánosságra hozzuk.”¹⁷⁸ A pápa nem kényszerítette Mindszentyt belső meggyőződése ellenében

178 „...Ecclesiae bonum spectantes, archiepiscopalem Strigoniensem Sedem declarare decrevimus, quemadmodum in facto declaramus, posthac esse vacantem. Quae vacatio, cum omnibus effectibus canonicis, tunc innotescet, ex quo nominatio novi eiusdem Sedis Archiepiscopi, vel eius Apostolici Administratoris »sede vacante« publici iuris facta sit.” MMAL 060. dosszié, MFN 7942, L-2893. VI. Pál pápa 1973. december 18-án kelt latin nyelvű levele Mindszenty Józsefhez. Az idézett szöveg fordítási és értelmezési segítségért köszönet Fejérdy András és Soós István történész kollégáknak. Stílusosan eltérő fordításban közli SOMORJAI Ádám: *Ami az emlékiratokból kimaradt* i. m. 40–43:42.

lemondásra, hanem átvállalta a döntés terhét és felelősségét. Nem azt mondta ki, hogy megvonja Mindszentytől az érseki címet, csak a kijelentett megüresedésből következik automatikusan, hogy attól fogva nem Mindszenty József áll az esztergomi főegyházmege élén. Figyelemreméltó, hogy a döntés hatályba lépését illetően a levél kétértelmű: a latin szövegben szereplő *accusativus cum infinitivo* szerkezet ugyanis az alárendelt mondatban nem tesz különbséget egyidejűség és utóidejűség között, tehát lehetséges az utóidejű értelmezés is, azaz nem „*ettől fogva üresnek nyilvánítjuk*”, hanem „*a jövőben üresnek fogjuk nyilvánítani*” az esztergomi érseki széket. A kétértelműséget azzal oldhatjuk fel, hogy a pápa 1973. december 18-án ténylegesen (*de iure*) felmentette Mindszentyt, de a döntés kánonjogi hatásai a gyakorlatban (*de facto*) csak az utód nevének hivatalos nyilvánosságra hozatalával, 1974. február 5-én léptek életbe. Az Állami Egyházügyi Hivatal korabeli iratai, valamint Mindszenty József emlékiratai nyomán a szakirodalomban az 1973. december 18-ai dátum terjedt el a hivatali letétel dátumaként. Újabb elemzés szerint – az utóidejű értelmezés alapján – a kánonjogilag hatályos időpont 1974. február 5., azaz a döntés nyilvánosságra hozatalának napja.¹⁷⁹ A bíborosi méltóságot a döntés természetesen nem érintette, bár a 80. életév betöltése után Mindszenty már amúgy sem volt jogosult részt venni egy konklávé munkájában.

VI. Pálnak ezt a levelét Mindszenty még nem kapta kézhez, amikor 1973. december 19-én – a magyar tárgyalódelegációnak ígért végső határidő előtt egy nappal – Casaroli személyesen tolmácsolta a pápai „*igent*” a római magyar nagykövetnek.¹⁸⁰ A diplomata persze egyből azt firtatta, hogy pontosan mit jelent az „*igen*”, jelenti-e a döntés hatályba lépését is, Mindszenty tud-e már róla és hasonlókat. A válasz szerint a közelgő ünnepeket nem akarják megzavarni, ezért a pápa csak fokozatosan kívánja ismertetni határozatát Mindszentyvel, amiről ekkor még az sem volt bizonyosan tudható, hogy lemondás vagy felmentés. Bényi József nagykövet haladéktalanul tájékoztatta feletteseit. Gyorsan érkezett a válasz. December 22-én azt az utasítást kapta, hogy közölje Casarolival: a Szentszéknek az esztergomi érseki szék egyházjogi megüresítéséről szóló „*pozitív érdemi válaszát*” a kormány tudomásul vette, „*kívánságuknak megfelelően bizalmasan kezeli*”, és egyetért azzal, hogy a konkrét személyi tennivalókról Luigi Poggi érsek 1974. január első napjaiban Magyarországon tárgyaljon.¹⁸¹

Mindszenty előtt mindez természetesen titokban maradt, és így bizakodva ünnepelhette a karácsonyt. Emlékirata szerint 1973. december 26-án, letartóztatásának 25. évfordulóján vette át VI. Pál pápa december 18-án kelt levelét. Valójában néhány nappal később, december 30-án küldte át neki König érsek.¹⁸² A pár nap eltérés éppenséggel

179 SOMORJAI Ádám: Mindszenty József és az esztergomi érseki szék üressé nyilvánításának dátuma. In *Uő: Ami az emlékiratokból kimaradt* i. m. 19–31.

180 ÁBTL 3.2.9. R–8–009/3. 99. fol. 23745. sz. rejteltávirat. Róma, 1973. december 20. 14 óra 15 perc.

181 MNL OL XIX–J–1–1–Vatikán 160. 14. tétel, 00750/22/1973. 106. d. Pozsonyi László ÁEH elnöki referens levele Kóczián Vince külügyminisztériumi főosztályvezető-helyetteshez. Bp., 1973. december 22.

182 MINDSZENTY József: *Emlékirataim* i. m. 496.; MÉSZÁROS Tibor: *A száműzött bíboros szolgálatában* i. m. 138., 144. 1974. január 4-ei feljegyzések.

figyelmességre utal, de ezzel csupán kozmetikázni lehetett azt a tapintatlanságot, hogy az egész letételi eljárás – tulajdonképpen véletlenül, a magyar–szentszéki tárgyalások 1973. novemberi történéseiből következően – szinte a letartóztatás és a per évfordulójára esett.

A bíboros 1974. január 6-án kelt válaszlevelében megtagadta a „zsarolással” kikényszerített pápai döntés elfogadását. Legfőbb ellenérve az volt, hogy politikai eredetű elmozdításával a Szentszék kiszolgáltatja az egyházat és a népet az „istentelen és egyházüldöző” kommunista hatalomnak, és ehhez ő nem kíván segédkezni. Megemlítette, hogy sorstársai, Stepinac és Beran érsekként haltak meg. *„Én vagyok egyedül azzal büntetve, hogy állásomból, hazámtól megfosztva, ország-világ előtt megbélyegezve fejezzem be életemet.”*¹⁸³ Keserűségében – életében immár másodszor – a bíborról való lemondást is kilátásba helyezte, amennyiben a pápa nem változtatja meg szándékát. Ám ahogy 1947-ben, úgy ezúttal sem érte el vele célját, ráadásul ellehetetlenítette, de legalábbis megnehezítette volna további lelkipásztori útjait az emigráns magyarsághoz.

Ezt a levelet a másodtitkár, Mészáros Tibor vitte Rómába, és január 9-én személyesen adta át VI. Pálnak, egyúttal megkísérelte a lehetetlent: jobb belátásra bírni a pápát. Kudarca ítélt kísérlet volt. Mind a pápa, mind Mindszenty cselekedeteit az egyház – Mindszentyét a magyar, a pápát az egyetemes egyház – érdekei vezérelték. Ami a zsarolás vádját illeti, azzal Mindszenty túlmént egy határon, mert nemcsak szokatlan és sértő, de a belátás legcsekélyebb jele nélkül igazságtalanság is megzsarolhatósággal vádolni egy pápát, még ha a saját, szabadságharcként átélt, hitvalló küzdelme ragadtatta is el a bíborost. A 20. században egyetlen katolikus püspök sem merte állítani, hogy egy pápa hagyja magát megzsarolni, nemhogy ezt Rómába megírni!

Luigi Poggi érsek és Angelo Sodano vatikáni tanácsos időközben Magyarországra érkezett, és 1974. január 10-én hivatalosan is közölték: *„a Szentszék 1973. december 18-i hatállyal az esztergomi érseki széket egyházjogilag is üresnek jelentette ki.”*¹⁸⁴ A letétel decemberi dátuma tehát már az első pillanatokban begyűrűzött a közbeszédbe. Ugyanerről bizalmasan tájékoztatták Ijjas József kalocsai érseket is, aki aztán – betartva a jogszabályokban előírt koreográfiát – 1974. január 16-án írásban kérte az Állami Egyházügyi Hivatal elnökének hozzájárulását a döntésből következő személyi változásokhoz,

183 MMAL 060. dosszié, MFN 7948, L-2899 (németül: MFN 7949, L-2900). Mindszenty József 1974. január 6-án kelt, latin nyelvű levele VI. Pál pápához. Fénymásolat eredetiről. Fogalmazványát közölte Mészáros Tibor: *Akit övei be nem fogadtak* i. m. 238–240. Németül közölte Gabriel ADRIÁNYI: *Die Ostpolitik des Vatikans 1958–1978 gegenüber Ungarn* i. m. 115–117. A fogalmazványt a véglegesített egységesített szerkezetben közölte SOMORJAI Ádám: *Ami az emlékiratokból kimaradt* i. m. 43–45.

184 MNL OL XIX-A-21-e-0022-1/e/1974. 25. ő. e. 29. d. Jelentés a Vatikán megbízottaival folytatott tárgyalásról. Bp., 1974. január 10–17.; Másutt is így: *„December 18-án megtörtént az esztergomi szék üresedése. [...] Kérem, tekintse üresnek, de ez ma még bizalmas, nem lehet nyilvánosságra hozni. Mi azt várjuk, hogy minél előbb nyilvánosságra kerülhesen”* – jelentette ki Poggi a kétoldalú tárgyaláson. MNL OL XIX-A-21-e-XXV. dosszié-0022-1/N/1974. 3. fol. 32. d. „Emlékeztető Louigi [sic!] Poggi érsek és Angelo Sodano tanácsossal 1974. I. 10–17. között folytatott tárgyalásról”; MNL OL XIX-A-21-e-sz. n. 25. ő. e. 29. d. Pro memoria az esztergomi érseki szék rendezéséről. Bp., 1974. január 16. Magyarul és olaszul.

amit másnap meg is kapott.¹⁸⁵ Az állami jóváhagyással bíró előterjesztést Ijjas haladéktalanul személyesen adta át Budapesten a Hotel Duna Intercontinentalban Poggi érseknek. Ezzel minden lényeges formai akadály elhárult a pápai döntés kihirdetése előtt.

A Szentszék és a magyar kormány megbízottainak 1974. január 10. és 17. közötti tárgyalásáról készült emlékeztetőben rögzítették, hogy egyetértenek Lékai László püspök, jelenlegi veszprémi apostoli adminisztrátor esztergomi apostoli kormányzóvá történő kinevezésével. Amennyiben a „jövőben” (így Poggi), illetve „előreláthatólag 2 év múlva” (így Miklós Imre) Lékai érseki kinevezést nyerne, nincs szükség személyéről újból tárgyalni. Poggiék egyidejűleg előadták a Szentszék kívánságát Túry Lajos és Somogyi Sándor börtönben lévő katolikus papok ügyének kivizsgálására – a magyar hatóságok igen gyorsan intézkedtek: nevezettek január 30-án kiszabadultak.¹⁸⁶ A vatikáni megbízottak magyarországi tartózkodásuk alatt lefolytatták a kánonjogi eljárást: beszéltek Lékaival, valamint a többi kinevezendő jelölttel, és elnyerték hozzájárulásukat. Találkoztak a püspöki kar tagjaival is, akik egységesen sürgették Mindszenty József nyugdíjba vonulását és az új esztergomi érsek kinevezését, ahogy azt a pápához intézett novemberi levelükben is rögzítették.

VI. Pál pápa mindezek után nem halogatta tovább az utolsó lépést. Elhatározása végérvényes, de „ismételten arra kérünk a legnagyobb tisztelettel – írta január 14-én Mindszentynek –, hogy vedd bizalmasan az Apostoli Szentszékbe”.¹⁸⁷ A pápa levelét – amely válasz volt Mindszenty január 6-ai levelére és Mészáros Tibor közbenjárására – január 22-én személyesen adta át Mindszentynek Csertő Sándor prelátus és König kardinális. A címzett a jelenlétükben olvasta végig. Keserű pillanatok voltak ezek, még akkor is, ha Mindszenty megtudhatta, hogy a Szentszéknek egyelőre nem áll szándékában új érseket kinevezni, csupán apostoli adminisztrátort Lékai László püspök személyében. A jelöltről Mindszenty nem kívánt állást foglalni. Lékai Lászlót ugyanis épp ő emelte be a veszprémi aulába: püspökként szertartójává tette, miután hűségesen követte őt a sopronkőhidai fogságba. „Az én emberem” – mondogatta Lékairól, akit gyakorlatiassága és tárgyalókészsége mellett épp ezért is választottak ki három évtizeddel később az esztergomi érsekség élére. Időközben azonban sok minden történt, Lékai például részt vett

185 KFL I.1.a. Püspökkari iratok, 147/1974. Ijjas érsek „Mindszenty ügyében megoldás van” kezdetű gépelt feljegyzése, 1974. január 10.; Uo. 151/1974. Ijjas József kalocsai érsek, a MKPK elnökének felterjesztése Miklós Imre államtitkárhoz, az ÁEH elnökéhez. Bp., 1974. január 16. Gépelt másolat, ugyanez: MNL OL XIX-A-21-e-sz. n. 25. ő. e. 29. d. és MNL OL XIX-A-21-e-XXV. dosszié-0022-1/e/1974. 32. d., ugyanitt Miklós Imre jóváhagyó válasza az Elnöki Tanács hozzájárulására hivatkozva. Bp., 1974. január 17. Ennek eredetije: KFL I.1.a. Püspökkari iratok, 152/1974.

186 MNL OL XIX-J-1-j-Vatikán 160-388. 001143/1974. 113. d. Pozsonyi László ÁEH-referens levele Fodor Zoltán külügyminisztériumi főosztályvezetőnek. Bp., 1974. január 30. – Megjegyzés: Túry Lajost és Somogyi Sándort 1971. május 31-én a 3. regnumi perben államellenes összeesküvés vádjával, visszaesőként ítélték el, Túryt 3 év 6 hónap, Somogyit 4 év szigorított börtönre.

187 MMAL 060. dosszié, MFN 7950, L-2901. VI. Pál pápa 1974. január 14-én kelt latin nyelvű levele Mindszenty Józsefhez. Németül másolatban ugyanitt: MFN 7951, L-2902. Szövegét latinul elsőként közzétette Gabriel ADRIÁNYI: *Die Ostpolitik des Vatikans 1958–1978 gegenüber Ungarn* i. m. 168–171. Magyarul elsőként közölte SOMORJAI Ádám: *Ami az emlékiratokból kimaradt* i. m. 46–48:47.

egy békepapi gyűlésen, és ez – legalábbis magyarázatul – elég volt Mindszenty bizalmának megrendüléséhez.¹⁸⁸ Ki tudja, ilyen vegyes előzményekkel talán még inkább fájts Mindszentynek a leváltás és hogy Lékai nem hárította el a felkínált posztot, ami árulással ért fel a szemében. „Az Isten nem engedi azonban, hogy olyan könnyen megmátsuk az egyszer mondottat. »Ha« a Te embered, hát a Te embered, »ha« akarod, ha nem! – az Isten politikája” – kommentálta Mindszenty és a párt humánpolitikáját egy másik bizalmas, Mészáros Tibor pázmáneumi másodtitkár.¹⁸⁹

Az 1974. január 14-ei pápai levélre a választ – titkárai közreműködésével – Mindszenty négyszer is megfogalmazta, de egyszer sem küldte el.¹⁹⁰ Mindszenty még mindig bízott abban, hogy múltja, élete, áldozata tükrében módosulhat a pápai döntés, hiszen az érseki szék megüresedésének dátuma egyelőre homályban maradt. Minden kétség – és remény – elszállt azonban, amikor 1974. január 30-án a pápa egy újabb, utóbb világnyelveken is közzétett, meleg hangú és udvarias búcsúlevélben köszönt el Mindszenty Józseftől, az érsektől. Ez az addigi szóbeszédet nyilvánosan is megerősítette: a pápa felmentette a prímást. A jövőt illetően csak annyit közölt vele, hogy közeleg döntésének közzététele, de a napot még mindig nem nevezte meg.¹⁹¹ A levelet február 2-án adta át Mindszentynek Opilio Rossi bécsi nuncius, aki viszont már akkor tudta, hogy február 5-én a hírügynökségek megkapják a hírt és a következő nap megjelenő *L'Osservatore Romano* közölni fogja az új magyar főpapi kinevezéseket.

Mindszenty felindultan olvasta a listát: Bánk József váci püspököt egyidejűleg megbízták az egri főegyházmegye vezetésével, az addigi esztergomi apostoli adminisztrátor, Kisberk Imre címzetes püspök székesfehérvári megyéspüspök, a veszprémi apostoli adminisztrátor, Lékai László címzetes püspök esztergomi apostoli adminisztrátor, végül Kádár László címzetes püspök veszprémi apostoli kormányzó lett. A hivatalvesztés keserűségét így kívánta enyhíteni a pápa, amikor nem érseket nevezett ki az esztergomi főegyházmegye élére. Ugyanakkor Lékai apostoli kormányzói kinevezésében nem

188 Csertő Sándor jelentése Mindszenty József bíboros meglátogatásáról. Róma, 1974. január 25. In: ADRIÁNYI GÁBOR: *A Vatikán keleti politikája és Magyarország 1939–1978* i. m. 162–169:165.

189 A levél szövegét részben lásd: SOMORJAI ÁDÁM: *Törésvonalak Mindszenty bíboros emlékirataiban* i. m. 242. (főszöveg és jegyzet). Levéltári őrzési helye: Sao Paulo-i Szent Imre Apátság Levéltára (Brazília), 02-007 Dom Severino Kögl (Jean Severin Kögl) Pasta 3. 12/30/1977 – Levél Mészáros Tibortól (Washington) Kögl Szeverin bencés szerzeteshez (Nova Santa Rosa, Paraná állam, Brazília). Kézírás. (Somorjai Ádám gyűjtése.)

190 Az el nem küldött levelek elemzését elvégezte SOMORJAI ÁDÁM: *Ami az emlékiratokból kimaradt* i. m. 56–69. Mindszentyre nem vet jó fényt a választervezetek tartalma, akár egyedül, akár titkárai közreműködésével fogalmazta a válszokat. Utóbbi esetben azért, mert a pápai levélben foglaltak szigorúan titkosnak minősültek: „a Nyilvános Ügyek Tanácsa nem akarja, hogy a titkárok ismerjék a pápai levél tartalmát” – adta tudtára Mindszentynek a levelet átadó Csertő prelátus. (ADRIÁNYI GÁBOR: *A Vatikán keleti politikája és Magyarország 1939–1978* i. m. 166.)

191 MMAL 060. dosszié, MFN 7954, L-2904. VI. Pál pápa 1974. január 30-án kelt latin nyelvű levele Mindszenty Józsefhez. Első megjelenése latinul: „Epistula E. mo. P. D. Iosepho S. R. E. Cardinali Mindszenty.” AAS 66 (1974) 63., olaszul: „Lettera del Santo Padre al Card. Jozsef Mindszenty.” *L'Osservatore Romano*, 114. évf. 30. sz. 1974. február 6. 2., németül: *L'Osservatore Romano*, 7. sz. 1974. február 15., magyarul: „Mindszenty sorsa és az új magyar püspökök.” *Katolikus Szemle* (Róma) 26 (1974) 71–72. és *Kanadai Magyarság*, 1974. március 2. 9. Újabbán közzétett SOMORJAI ÁDÁM: *Ami az emlékiratokból kimaradt* i. m. 52–53. (Ugyanitt a levél publikálásának további adatait lásd az 58. jegyzetben, 52.)

Eskütétel utáni beszélgetés Losonczy Pállal, az Elnöki Tanács elnökével (balról a harmadik) a Parlamentben. A képen jobb szélről balra: Bánk József egri érsek, Kisberk Imre székesfehérvári megyéspüspök, Lékai László címzetes püspök, esztergomi apostoli kormányzó, Kádár László címzetes püspök, veszprémi apostoli kormányzó. A bal szélén háttal Ijjas József kalocsai érsek, a Magyar Katolikus Püspöki Kar elnöke. Budapest, 1974. február 19.

volt semmi különös, hiszen 1950 óta ilyen minőségben kormányozták Esztergomot. Lékai is „*ad nutum Sanctae Sedis*” („a Szentszék jóváhagyásával”) kapta kinevezését, ugyanúgy, ahogy az 1959 és 1971 közötti apostoli adminisztrátorok. A nagy különbség abban volt, hogy Lékai elődeit *sede plena* („tele a szék”, azaz nincs széküresedés, Lékait viszont *sede vacante* („üres a szék”, azaz fennáll a széküresedés) módon nevezték ki. Láthattuk, hogy a magyar–szentszéki tárgyalásokon 1964-től napirenden volt az apostoli kormányzás egyházjogi besorolása, és 1971-ben úgy távozhatott Mindszenty, hogy az új esztergomi ordinárius „*sede plena*” kormányoz. Most azonban egyértelművé vált a széküresedés, így Lékai László másként mint *sede vacante et ad nutum Sanctae Sedis* nem is lehetett volna apostoli kormányzó, de ezekre a részletekre a hírek nem tértek ki.¹⁹² A listából nyilvánvaló, hogy a nyolc egyházkormányzati problémából négy (Esztergom, Eger, Veszprém és Székesfehérvár) kinevezést csomagoltak egybe az esztergo-

192 SOMORJAI Ádám szerint az „*ad nutum Sanctae Sedis*” formula Mindszenty József érdemeinek elismerését jelenti VI. Pál pápa részéről, lásd: *Ami az emlékiratokból kimaradt* i. m. 29.

mi érseki szék megüresedésével. A váci posztot Bánk József megtartotta egri érseki kinevezése mellett. A többi püspöki szék betöltése egyelőre függőben maradt. A döntés fogadtatását a bíboros részéről Poggi érsek így foglalta össze: *„Mindszenty mikor meghallotta, megkérdezte, hogy miért büntetnek engem. A pápának az az elve, hogy hagyja ki beszélni az ellenzékét is. Mindszenty 82 éves. Nagy fájdalmakat okoz a pápának. Félhivatalos kijelentéseink voltak vele szemben, sajnos ennek ellenére azt teszi, amit tesz. A Szentszéknek nincs rendőrsége, hogy fellépjen ellene.”*¹⁹³

A LETÉTEL

1974. február 5-én nyilvánosságra hozták az esztergomi érseki szék megüresedéséről szóló pápai döntést, azaz Mindszenty József felmentését az esztergomi érsekség kormányzata és a Magyarország primása cím viselése alól, egyúttal Lékai László három nappal korábban, február 2-án kelt kinevezését.¹⁹⁴ A hírt beolvasták a Vatikáni Rádió déli krónikájában, közzétette a Magyar Távirati Iroda, majd órákon belül a világ minden fontos hírügynöksége. Mind a letétel ténye, mind annak dátuma megrökönyödést keltett. Utóbbi kapcsán két markáns vélemény fogalmazódott meg. Az elterjedtebb megítélés szerint durva tapintatlanság, hogy a letétel a bíboros ellen lefolytatott kirakatper 25. évfordulójára esik. A másik értelmezés szerint negyedszázad telt el anélkül, hogy a „dicső és elbágyadt” esztergomi főegyházmegye élén teljes jogkörű ordinárius állna. Az bizonyos, hogy amikor Poggi érsek januárban előkészítette Lékai kinevezését, a Miklós Imrével folytatott tárgyaláson visszatérő kérdés volt a „mégis mikor”, amire az érsek kitérően válaszolt: *„Az időpontot nem tudom megmondani, de feltételezem a legrövidebb időn belül, nem hónapok múlva. [...] Magunk részéről a lehető leggyorsabban szeretnénk megoldani.”*¹⁹⁵ A végleges dátum összefüggésbe hozható Casaroli február elejére eső lengyelországi útjával is: *„a Vatikán fékezni fogja egyes püspökök harci tevékenységét”* – jelentette ki vendéglátói előtt, figyelmeztetve ezzel Wyszyński érseket, Lengyelország primását is.¹⁹⁶

A letétel ténye parázs vitákat gerjesztett. Az egyházi rend szentségében részesülni eltörölhetetlen karaktert („pecsétet”) jelent. Az akkori egyházjog szerint az egyházi rendnek hét fokozata volt, az első négy (kisebb rendek) szentelménynek minősültek, a további három (nagyobb rendek) a tulajdonképpeni szentség feladása (*ordinatio*), úgy

193 MNL OL XIX–A–21–e–XXVI. dosszié–0022–4/h/1974. 32. d. „Emlékeztető Louigi [sic!] Poggi érsekkel és Dias Ivan nunciatúriai előadóval 1974. augusztus 9-én folytatott eszmecseréről”, 10. lap.

194 *Magyar Kurír*, 64. évf. 30. sz. 1974. február 5. II. kiadás, 10. óra; „Nostre informazioni. Nomina di Amministratori Apostolici.” *L'Osservatore Romano*, 114. évf. 30. sz. 1974. február 6. Címoldal.

195 MNL OL XIX–A–21–e–XXV. dosszié–0022–1/N/1974. 10. és 13. fol. 32. d. „Emlékeztető Louigi [sic!] Poggi érsek és Angelo Sodano tanácsossal 1974. I. 10–17. között folytatott tárgyalásról.”

196 MNL OL XIX–J–1–j–Vatikán 160. 10. tétel, 001134/1/1974. 113. d. Tájékoztató Casaroli lengyelországi látogatásáról. Róma, 1974. február 15.

mint alszerpapság, szerpapság és áldozópapság. A püspöki konszekráció ezek felett állt mint a „rendi hatalom teljessége”. (A háttérben a trienti zsinat vitái húzódtak meg, innen ered a terminológiai bizonytalanság.) Az egyházi rendtől – ha érvényesen vette fel – teológiai értelemben nem lehet megfosztani senkit (kánonjogilag viszont igen: vagy kegyképpen, vagy büntetésből. Ez azt jelenti, hogy az illető rendi hatalmát csak rendkívüli esetben gyakorolhatja, például halálvesztélyben lévő feloldozhat, de minden kiváltságát és kötelezettségét elveszíti). A II. vatikáni zsinaton, 1964. november 21-én elfogadott *Lumen gentium* (Nemzetek világossága) kezdetű dogmatikus konstitúció szerint a püspökök isteni rendeltetésből az apostolok utódai, tisztségüket a püspöki szenteléssel nyerik el, tisztségüket csak az egyház fejével hierarchikus közösségben gyakorolhatják. Mivel a pápa egyetemes (*universalis*) joghatósággal rendelkezik az egész egyház fölött, vagyis a részegyházak fölött is, ezért ő fogadja el a püspökök lemondását, helyezi át más egyházmegyébe, vagy fosztja meg hivatalától (*privatio*). Ez utóbbi normális esetben peres eljárással történik, de a pápa indoklás nélkül is felmenthet egy püspököt.¹⁹⁷ Az 1974-ben még hatályos 1917-es egyházbizományi kódex nem szólt a püspöki hivatal elvételéről, csupán annyit állapított meg, hogy a püspökök feletti ítékezés kizárólag a pápára tartozik (1557. kánon). Mégis sokan máig vitatják a pápai döntést, mivel nem úgynevezett *ex cathedra*, azaz nem csatlakozhatatlannak minősülő elhatározás volt. A bírálók a trienti zsinatra visszanyúlva állítják, hogy csak különösen súlyos hiányosságok igazolhatják a hivatal elvételét, ilyenek viszont Mindszenty esetében nem álltak fenn.¹⁹⁸

A pápa lépése nem mondható példátlan, de meglehetősen ritkán, évszázadonként egyszer vagy kétszer került hasonlóra sor az egyetemes egyház történelmében. Kivált politikai háttérű döntéseknél fordult elő, például Napóleon alatt 1803-ban, amikor VII. Piusz pápa 37 francia püspököt távolított el. XI. Piusz pápa 1924-ben, a román–szentszéki konkordátum-tárgyalásokkal összefüggésben Rajmund Netzhammer bukaresti érseket mondatta le, mivel a tárgyalások egyik célja a román görög katolikus egyház előnyben részesítése volt, akár a latin szertartású római katolikusok rovására is. Esztergomi érsekkel azonban, közel ezer év alatt, soha nem történt ilyesmi. (Olyan esetre akadt példa, hogy esztergomi érsek megfosztotta hivatalától suffragán püspökét, ez történt 1709-ben Telekessy István egri püspökkel Keresztély Ágost esztergomi érsek jóvoltából, de az is előfordult, hogy a főkegyúri jogot gyakorló uralkodó nyomást gyakorolt a hercegprímásra, mint például anyagi természetű indokok miatt I. Ferenc József király Vaszary Kolosra, és 1912-ben lemondatta.) Amikor VI. Pál pápa hosszas mérlegelés után vállalta a nehéz lelki keresztet, és feláldozta Mindszentyt,

197 ERDŐ Péter: *Egyházjog*. Szent István Társulat, Bp., 1992. 152., 254.

198 MMAL 062. dosszié: „Támadások a Vatikán ellen a depositio után”, 6. ő. e. Mindszenty írása a depositioval kapcsolatban. Gépelt irat kézírásos javításokkal. Az írás tartalma megjelent a német sajtóban is: ugyanitt található egy beazonosítatlan sajtókivágat, amelyben a bíboros egyházbizományi szakmunkákkal alátámasztott érvei köszönnek vissza. Vö.: WERNZ, P. Francisco Xav.–VIDAL, P. Petri: *Jus canonicum*, 2. De personis. Rome, 1943. 763.; Emil FRIEDBERG: *Lehrbuch des katholischen und evangelischen Kirchenrechts*. Leipzig, 1909. Unveränderter Nachdruck, Frankfurt am Main, 1965. 384.

döntésével azt is üzenete a magyar politikusoknak, hogy Róma számára nem politikai előnyök vagy népszerűség szerzése a cél, hanem csakis Magyarország katolikusainak gyámolítása. Nem várta el a katolikus lakosságtól, hogy illegalitásba vonuljon, és nagyon is tudatában volt annak, hogy egy modern állam messze hatékonyabb eszközökkel bír a lakosság ellenőrzésére és befolyásolására, mint amilyenek az üldözés korábbi időszakában rendelkezésére állottak.

Szükség volt-e Mindszentyt megfosztani hivatalától? A válasz máig megosztja a szakértőket. Miként azt kifejtettük, a kúria a rendkívül súlyos lelkipásztori érdekekkel indokolta a döntést. Az az érv nem áll, hogy az esztergomi érsekség negyedszázada vezetőlen lenne, mivel 1950 és 1974 között öt apostoli kormányzó irányította Esztergomot az érsek letétele nélkül, közülük csak Schwarz-Eggenhofer Artúr nem volt püspökké szentelve. Az egyházmegye igazgatása tehát nem maradt ellátatlanul, bár az átmenetiség bizonyosan nem tett jót a lelkipásztorkodásnak. Miért ne következhetett volna ugyanígy egy hatodik kormányzó is Mindszenty élete végéig? Hihette-e Róma, hogy Mindszenty eltávolításával megmenthető lesz akár egyetlen hit nélküli lélek is a szekularizált világban? Talán. Ellenben a hívők egy részében csalódást okozott a pápai döntés.

Arról a kérdésről is megoszlanak a vélemények, hogy Mindszenty engedetlenséget tanúsított-e a pápa iránt vagy sem. Az engedetlenség- és engedelmességpártiak egyformán komoly érveket sorakoztatnak fel. Egyrészt Mindszenty a pápai intelem ellenére is ragaszkodott emlékiratai kiadásához, adott politikai tartalmú nyilatkozatokat, és a pápa kifejezett kérésére sem mondott le – másrészt ezekkel szemben áll, hogy minden püspöknek joga, sőt kötelessége a pápa elé terjeszteni saját véleményét. Az engedelmesség versus engedetlenség alternatíváján Mindszenty soha nem gondolkodott, az ő esetében a nemzeti elkötelezettségen, a magyar nép szabadságáért folytatott harcán volt a hangsúly. A prímási szerephez is azért ragaszkodott, mert azt az ország és az egyház szabadságáért folytatott küzdelemhez eszközként használta. Hivatkozási alapja mindannyiszor egy magasabb rendűnek tartott szempont volt: harc az ateizmus ellen. Ezért félreállása vagy hallgatása az ő szemében a kommunista rezsim segítségével ért fel. Észérvekkel nem látta be a pápa döntését, de engedelmességből elfogadta azt, miközben úgy vélhette, hogy a pápa nem szabad akaratából, hanem – ahogy azt már említettük – zsarolásnak engedve hozott döntést, amikor őt felmentette. Az engedetlenség vádját a Szentszék soha nem is említette, az esetleges belső viták Mindszenty magatartásának minősítéséről csak a vatikáni levéltárak ma még kutathatatlan iratainak nyilvánosságra hozatala után ismerhetők meg. Annyi bizonyos, hogy mivel döntési joggal csak a pápa rendelkezett, a konkrét helyzetben hiábavaló volt a vita, mivel ő már határozott.

A letétel magyarázatait keresve azt sem mellőzhetjük, hogy a bíboros *nem értett egyet a Szentszék keleti politikájával*, ő a hierarchia biztosítását az elvek mögé sorolta, és ebben gyökeresen eltért a Szentszék megítélésétől.¹⁹⁹ Időközben ugyanis a világ a nuk-

199 A szakirodalomban ismert egy 1971. november 24-én kelt, Mindszentynek tulajdonított memorandum az Apostoli Szentszék és a kommunista Magyarország kapcsolatáról. A memorandum szövegét közli Mészáros István: Mind-

A *The Voice* híradása VI. Pál pápa és Andrej Gromiko szovjet külügyminiszter első találkozásáról, 1966. április 29.

leáris ütközés elkerülése érdekében egy egészen új útra kanyarodott: a párbeszéd útjára. 1969 májusában a finn kormány a NATO és a Varsói Szerződés tagállamai mellett a Szentszéknek is meghívta az országában tartandó konferenciára. A Szentszéknek sem voltak közömbösek azok a kezdeményezések, amelyek Európa nyugalma és biztonságát kívánták szavatolni, ezért külpolitikájában jellemzően konzultáció- és tárgyaláspártiság vezette, és a helsinki folyamatból a kelet- és közép-európai országokkal elindított párbeszéd, az Ostpolitik eredményességét, az ígéretek és elvárások konkrétumokra váltását remélte. A néhány év múlva, 1975-ben rendezett helsinki konferencia volt 1815 óta az első olyan politikai jellegű multilaterális konferencia, amelyen a Szentszék, noha küldetése elsősorban szellemi természetű, képviseltette magát.²⁰⁰

szent József helyzetértékelése 1971-ben. *Távlatok* 23–24 (1995) 3–4. 404–411. (Ugyanő 2001-ben megjelent monográfiájában ugyanezt a memorandumot tévesen 1971 tavaszára datálja, mintha az még az amerikai nagykövetség íródt volna, lásd Mészáros István: *Mindszenty és az „Ostpolitik”* i. m. 135.) A memorandumról Somorjai Ádám bebizonyította, hogy azt nem Mindszenty József, hanem felkérésére Zágon József írta, de nincs nyoma annak, hogy elküldték volna a vatikáni államtitkárságra. (SOMORJAI ÁDÁM: Mindszenty bíboros 1971-es memoranduma és Pro Memóriája. *Távlatok* 72 [2007] 2. 226–231.)

200 A kérdés tekintélyes szakirodalmából lásd például Hansjakob STEHLE: *Die Ostpolitik des Vatikans 1917–1975* i. m.; Hansjakob STEHLE: *Geheimdiplomatie im Vatikan* i. m.; Alberto MELLONI (szerk.): *Il filo sottile. L'Ostpolitik vaticana di Agostino Casaroli*. [A törekeny szál. Agostino Casaroli vatikáni Kelet-politikája.] Il Mulino, Bologna, 2006; *La poli-*

A Vatikán keleti politikája mindenekelőtt a hierarchia strukturális biztosításáról, és az egyház működéséről, valamint a hívek szabadságáról is szólt, ami együttműködésre épült a kommunista rezsimekkel, de nem annak sztálini brutális válfajával, hanem a szalonképesebb „emberarcú szocializmussal”. Miként másként válaszolhatott volna különben a változó történelmi-politikai körülményekre, a kommunista országokban meghatározó állami ateizmus kihívásaira? Az egyházi állam 1870-ben történt megszűnése óta a Szentszéknek nem voltak eszközei a hatalmi politizáláshoz, maradtak tehát a pasztorális célok. Emlékirataiban Casaroli elismerte, hogy ezért a szempontért igen sok bírálat érte a Szentszékot, de kitartott alapvető fontossága mellett, mert a püspökök hiánya hosszú távon az egyház meggyengüléséhez vezetett volna. Külpolitikájának kialakítása során Róma az egyház egyetemes érdekeiből indult ki, és nem egy konkrét országban meglévő kormányzási formából. Erőfeszítéseinek lényege az volt, hogy a szocialista országokban is minél nagyobb biztonságot nyújtson az egyház működéséhez, ami távolról sem jelentett engedményt az ateizmusnak.

VI. Pál pápa magánaudiencián fogadta Ion Gh. Maurer és Corneliu Mănescu román politikusokat, 1968. január 24.

tica del dialogo. Le carte Casaroli sull'Ostpolitik vaticana i. m.; Philippe CHENAUX: *L'Église catholique et communisme en Europe (1917–1989)* i. m.; ADRIÁNYI GÁBOR: *A Vatikán keleti politikája és Magyarország 1939–1978* i. m.; MÉSZÁROS István: *Mindszenty és az „Ostpolitik”* i. m.; FEJÉRDY András: *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959–1965* i. m.; SZABÓ Ferenc: *A Vatikán keleti politikája közelről. Az Ostpolitik színe és visszája*. L'Harmattan Kiadó, Bp., 2012.

Az 1970-es évek elejére a keleti politika túljutott a kísérletezéseken, és az – túllépve a hidegháborún, alkalmazkodva a világ megosztottságához – a Szent-szék hivatalos programjává emelkedett. A leszakadó keresztény közösségeket, amelyeket – túlzás nélkül állíthatjuk – a kihalás kockázata, de legalábbis az elcsökevényesedés veszélye fenyegetett, ezen az áron lehetett megmenteni. Ha mégoly csekélyek voltak is az Ostpolitik eredményei, bármennyire csikorogtak a tárgyalások fogaskerekei és nehézkesen születtek megállapodások, mégiscsak lelassult az egyház pozícióinak romlása. Ettől

Agostino Casaroli (jobbról) első lengyelországi látogatásán, 1974. február 4.
Kíséretében Stefan Olszowski külügyminiszter (balról)
és Stefan Wyszyński bíboros, lengyel prímás (középen)

persze még korántsem beszélhetünk vallásszabadságról, de a tárgyalások folyamata, majd idővel (az 1970–1980-as évekre) a világnézeti küzdelmek diplomáciai és tudományos vitákká szelídülése mégis egy láthatatlan védőernyőt emelt a katolikus közösségek fölé. A viszonyt Budapest „kielégítőnek” értékelte. Amibe az is belefért, hogy az Egyházi Közügyek Tanácsán dolgozó Giovanni Cheli tanácsos már nemcsak tárgyalt, de körutazást tett és üdült is Magyarországon.

Mindszenty felmentésére az érseki székből a keleti politika művelésének egy dinamikus szakaszában került sor, amely 1973. május 26-án kezdődött Nicolae Ceaușescu román államfő pápai fogadásával, folytatódott Casaroli varsói (1974. február 4-ei) látogatásával, majd zárult 1974. február 21-én Gromiko szovjet külügyminiszter harmadszori találkozásával a pápával. Rómában, ha nem is voltak elégedettek a magyarországi egyházpolitikai viszonyokkal, nem törekedtek az állam ellen hangolni az egyházat, ellenkezőleg. Az egyház – függetlensége és nagyobb mozgástere érdekében – inkább a tárgyalásos kapcsolat fenntartásában, sőt az azon túllépő, akár a diplomáciai kapcsolatokat is helyreállító viszonyban volt érdekelt. A pápa készen állt fájdalmas lépéseket is tenni annak érdekében, hogy az egyház helyzete javuljon Magyarországon: félreállítja Mindszentyt, a kormány viszont adja hozzájárulását az elhúzódó megyéspüspöki kinevezésekhez. Amennyiben Mindszenty kivételesen engedett volna konokságából, és az

engedékenység jelét mutatja – nem tesz nyilatkozatokat, nem utazgat, de főleg nem akarja megjelentetni emlékiratait –, akkor VI. Pált nemigen tudták volna rávenni tanácsadói a bíboros menesztésére. Mindszenty azonban nem engedett, és mivel nézetrendszere, habitusa a szentszéki keleti politika lényegét tagadta, így – mondjuk ki nyíltan – a párbeszédpárti politika útjában állt. Hiszen ha akadálytalanul hagyják tevékenykedni, az apropót adott volna a kételkedő kérdéshez: a Vatikán mennyire gondolja komolyan hozzájárulását az európai enyhülési és együttműködési folyamatok elmélyítéséhez? És ahogy Róma Szlipij ukrán nagyérseket is meggátolta abban, hogy az ukrán egyház pátriárkájává léptesse elő magát,²⁰¹ hasonlóképp Mindszenty esetében is arra törekedett, hogy letétesse vele a „stafétabotot”. Mindketten olyan személyiségek voltak, akik hátráltatták a Szovjetunió és a szocialista országok irányában folytatott, megegyezésre törekvő politikát, de ettől még elhihetjük Silvestrini bíborosnak, hogy fájdalmasabb volt a pápának a döntést meghozni, mint azt a szenvedő alanynak elfogadni.²⁰²

Önmagában Mindszenty kritikája a Szentszék keleti politikájáról még nem vezetett volna letételéhez, hiszen véleményével a bíborosok között sem volt egyedül. Wyszyński lengyel bíboros érsek 1974-ben a szinóduson fejtette ki kritikáját. Szó szerint tévesnek (*sbagliato*) minősítette a Szentszék szocialista országokkal kapcsolatos külpolitikáját, azt, hogy pillanatnyi érdekekért elárulja az evangelizáció ügyét.²⁰³ Ennyire nyíltan évszázadok óta nem kritizálták belülről az egyházvezetést. Mindszenty pozícióban maradása azonban gátolta a magyar egyházkormányzati hierarchia erősítését, mivel a magyar kormány csak az ő eltávolítása fejében járult hozzá több főpapi poszt betöltéséhez. Ezt az árat Róma hajlandó lett megfizetni, igaz, nagy belső vívódással, de bízva a kommunisták ígéretében. A csehszlovák kormánnyal például 1972 decemberében sikerült megállapodni négy új, a békemozgalomnak elkötelezett püspök kinevezéséről, akiket Casaroli érsek személyesen szentelt fel 1973 márciusában. (Az összes egyéb témában – egyházmegyéik határainak kijelölése, szemináriumok megnyitása, szerzetesrendek, oktatás – viszont nem jutottak előbbre.) Az 1974. augusztus 1–10. közötti, hajókirándulással is tarkított magyar–szentszéki tárgyalások napirendjén is zömmel személyi kérdések szerepeltek, így a hajdúdorogi görög katolikus és a váci római katolikus egyházmegye lehetséges püspökének személye, de szóba került az esztergomi érseki szék mielőbbi végleges betöltése és Lékai László érseki kinevezése is.²⁰⁴

Kérdés, hogy a magyar egyházi hierarchia helyreállítása mit eredményezett a hitélet szempontjából. A hívek tisztelettel vagy megvetéssel tekintettek-e püspökeikre, azaz valódi lelki vezetőket vagy csupán a hatalom szolgálatában álló marionettfigurákat

201 ÁBTL 3.2.5. O–8–552/12. 73. fol. Információs jelentés. Bp., 1972. december 15.; ÁBTL 3.2.5. O–8–552/15. 120–121. 3/25/4/1975. sz. jelentés. Róma, 1975. október 27. Az amerikai ukránok VI. Pál ellen; ÁBTL 3.2.3. Mt–988/1. „Rom erklärt: Kein Patriarchatsrang für ukrainische Kirche.” *Kathpress*, 6. November 1972. Nr. 256.

202 Achille SILVESTRINI (szerk.): *L’Ostpolitik di Agostino Casaroli 1963–1989*. Edizioni Dehoniane, Bologna, 2009. 33.

203 ÁBTL 3.2.5. O–8–552/12. 267. fol. 11/3/4/1974. sz. információs jelentés. Róma, 1974. november 14.

204 MNL OL XIX–A–21–e–XXVI. dosszié–0022–4/g/1974. 32. d. Jelentés a vatikáni megbízottak magyarországi tartózkodásának tapasztalatairól. 1974. augusztus 1–10.; MNL OL XIX–J–1–j–Vatikán 160. 004136/1. 113. d. Miklós Imre jelentése a vatikáni megbízottak magyarországi tartózkodásáról. Bp., 1974. augusztus 13.

láttak bennük? Válaszunk egyelőre vázlatos: amíg az 1950-es években az együttműködési politika képviselőjében kimondottan az egyház túléléséről volt szó, ami a hívet-papságot antikommunistákra és együttműködőkre osztotta, addig az 1960-as évek derekától a hívek és a papság egy része igazodott a komfortosabb, az életnek normálisabb keretet adó kádári szocializmushoz, és ehhez az igazodáshoz a nyugaton virulens haladás- és békepártiság is támaszt adott.

Ezekhez a körülményekhez járult az a lényeges szempont, hogy – egy háború után kezdődő folyamat betetőzéseként – a II. vatikáni zsinat után Rómában nem tartották kívánatosnak az egyházi és állami alkotmányjogi funkciók keveredését. Ha Mindszenty beérte volna azzal, hogy a „Magyarország primása” cím *közjogi* tartalma csak egy díszítő jelző (*epitheton ornans*) legyen, akkor ez a cím – az *egyházjogi* tartalom sértetlensége mellett – politikailag ártalmatlan lett volna. Ám ahogy azt számtalan példából láthattuk, Mindszenty a „Magyarország primása” címből eredően – király híján – a magyar állam jogi megtestesítőjének tartotta magát, és erre ösztökelte őt a magyar jobboldali emigráció is. Ez a helyzet a Vatikán számára egyre kényelmetlenebbé vált – állapította meg nem egy diplomáciai helyzetértékelés –, mert az alkotmányosság megvitatása nem az egyház feladata, ugyanakkor Mindszenty értelmezése az esztergomi érseki funkcióról azt a benyomást kelthette, mintha Róma oszтанá felfogását.²⁰⁵

Mindszenty esztergomi érseki minőségének megszüntetésében keresztezték egymást a magyar belpolitikai és a szentszéki érdekek. A pápai döntés nemcsak a magyar egyház- és pártpolitika sikere, ez következett az egyház Rómában meghatározott egyetemes érdekéből is. A lépést – a Mindszenty idős életkorából fakadó természetes „megoldásban” is bízva – mindaddig halogatták, amíg az emlékiratok kiadása körüli huzavona kapcsán nem vált egyre kínosabbá az ügy. A letétellel Róma el akarta határolni magát a szerzőtől és ítéleteitől, egyúttal elejét akarta venni a magyar kormány meggyőző érvének, hogy ha a Szentszék nem tartja be a megállapodást, akkor a kormány is megtagadja az egyháztól a kialakult ellentételezéseket.

Összegezve tehát azt mondhatjuk, hogy Mindszenty letételében *pasztorális indokoknak beállított politikai megfontolásokról* volt szó. Az intézkedés egyértelműen jelezte, hogy a római egyház a korábbtól eltérő politikát folytat a szocialista országokkal szemben. Mindszenty személyisége kényelmetlen volt, az enyhülés irányába igyekvő új világ túlhaladta „restaurációs” gondolkodásmódját, amit Róma nem akart tovább vállalni.

205 ÖStA, AdR, BMfAA, Sektion II-pol. Zl.18-Res/74. Hans Reichmann osztrák szentszéki nagykövet jelentése a vatikáni–magyar kapcsolatokról. Róma, 1974. február 14.

CÍM- ÉS RANGVESZTVE

„Mindszenty lemondott!” – írta nyomban tévesen több sajtóközlemény. A találgatások kiemelték, hogy a döntést megelőzően intenzív levelezés folyt a pápa és Mindszenty között, ezért egyesek arra következtettek, hogy a pápai döntés egy megállapodás következménye. A bíboros ezért 1974. február 6-án kiadta az ügygel kapcsolatos utolsó nyilatkozatát: nem mondott le sem az esztergomi érseki székről, sem prímási méltóságáról, a döntés kizárólag a Szentszék határozata volt.²⁰⁶ A bíborosságról nem szólt, holott az arról való lemondást ő maga helyezte kilátásba, amennyiben elmozdítása bekövetkezne. Ugyanakkor nem szalasztotta el az alkalmat, hogy ne kritizálja a magyar kormány egyházpolitikáját és a magyar egyház szervilizmusát. Ezzel a történetet Mindszenty a maga részéről lezártak tekintette. A későbbiekben soha nem használta sem szóban, sem írásban az érseki és prímási címet. Nem is igen volt más választása, hiszen a pápa döntése kötelezte. Ugyanakkor a döntést valahol mélyen belül kétségtelenül cserbenhagyásként és szőszegésként élte meg. A megrázkódtatást csak rendkívüli lelki ereje segítette feldolgozni. Az Isten akaratában való megnyugvás és a mindennapi imaélet segítette megteremteni lelkében a békét, és nem lázadozott.

Mindszenty utolsó nyilatkozata letételével kapcsolatban, 1974. február 6.

206 MNL OL XIX–A–21–e–4–3/b/1974. 26. ő. e. 29. d. Nyilatkozat; MMAL 062. dosszié: „Támadások a Vatikán ellen a depositio után”, 6. ő. e. Mindszenty írása a depositioval kapcsolatban. Gépelt irat kézírásos javításokkal, 1974. február 5. Tisztázat: február 6., a sajtó február 7-én ismerhette meg a nyilatkozatot. Az írás tartalma megjelent a német sajtóban is. Lásd MÉSZÁROS Tibor: *A száműzött bíboros szolgálatában* i. m. 216. 1974. február 6-ai bejegyzés.

A FELMENTÉS HULLÁMAI

Mindszenty nyilatkozata megszólalásra kényszerítette a Szentszéket is. Federico Alessandrini vatikáni szónívő újságírók előtt tárta fel a legutóbbi hónapok történéseit. Elmondta, hogy a pápa többszöri személyes levélváltás után sem kívánt nyomást gyakorolni a bíborosra, és nem kívánta rávenni olyan döntésre, amelyet önmagától nem haj-

landó meghozni. Hangsúlyozta a már ismert érvet: nyomós lelkipásztori okok, mindenekelőtt „az esztergomi főegyházmegye rendkívül súlyos lelkipásztori helyzete” indította a pápát arra, hogy döntését meghozza, ami nem Mindszenty ellen irányult. Kiemelte a pápa 75. életéhez kötődő visszavonulási elvárását, a keleti politika bírálatát Mindszenty részéről, továbbá hogy a pápa fontosnak tartja a székhelyükön élő és funkcionáló püspökök kinevezését. Utalt a szónívő arra is, hogy Mindszenty az emlékiratai megjelentetésének kérdésében sem tartja magát a pápa elvárásaihoz. „A pásztori törődés – folytatódott a nyilatkozat – bizonyosan nem jelenti azt, hogy tények hiányában pontosan fel lehetne mérni azokat a különös körülményeket, amelyek között az egyházi élet zajlik, vagy hogy [...] ez a lépés belenyugvás lenne olyan elvekbe és magatartásokba, amelyeket az egyház nem helyeselhet vagy fogadhat el.”²⁰⁷ A megfontolt szavak kételkedést is kifejeztek: a Mindszenty-probléma megszűnése nem feltétlenül jelent új korszakot a magyarországi egyház számára.

A kanadai magyar emigránsok között terjesztett, Vatikán ellen hangoló tiltakozó röpcédula VI. Pál pápa Mindszenty letételéről hozott döntése miatt

A felmentés visszhangja nem a Vatikán előzetes várakozása szerint alakult. Ezt ugyan Casaroli cáfolta, szerinte a pápa számolt az erős kritikával: „a Szentszék – mondotta – igyekszik megmagyarázni, hogy nem árat fizetett valamiért, nem konkrét és kétirányú kötelezettséget tartalmazó egyezséget kötött, hanem a magyar egyház érdekében cselekedett, amint ezt a Mindszentyt felmentő pápai határozat is tartalmazza. Nagyra becsülik a magyar kormány magatartását a határozatot követően.”²⁰⁸ Ám éppen az ilyen magyarázkodás árulkodik arról, hogy a Vatikán keleti politikáját keresztüztűzbe állító, kimondottan támadó megnyilvánulásokra – legalábbis ilyen erősségekben – nem számítottak a pápa környezetében. Elkövették ugyanis azt a hibát, hogy nem vették eléggé figyelembe Mindszenty hosszú évtizedek alatt kiépült nimbuszát a Kelet–Nyugat enyhü-

207 AMAE AD Série: Europe, Hongrie, versement aux Archives (1971–juin 1976), boîte 3330, dossier Questions religieuses (1 janvier 1971–30 juin 1976). Franciaország szentszéki nagykövetségének 44–49. számú távirata. Róma, 1974. február 11.

208 MNL OL XIX–J–1–j–Vatikán 160. 00759/13/1974. 113. d. A római magyar nagykövetség feljegyzése Casaroli közléseiről a Szentszék Magyarországgal és Csehszlovákiával fennálló kapcsolatairól. Róma, 1974. április 24.

lését ellenzők körében, és befolyásukat a hírközlő szervekre. Nem számítottak az egyházban amúgy szokatlan fegyelmezetlenségre sem, amely nem is kizárólag Mindszentyt jellemezte, mint inkább bécsi környezetét, amely szította a bírálókat, és magát Mindszentyt is opponáló magatartásra ösztökölte.²⁰⁹ Ráadásul a pápa döntése értetlenséget és felháborodást váltott ki egyházi körökben is. „A pápának nemcsak a Kúrián belül kell intézkedésének »megnemértésével« megküzdenni, hanem figyelembe kell venni a nemzeti egyházak püspöki konferenciáinak véleményét is. Különösen vonatkozik ez az NSZK püspöki konferenciájának állásfoglalására, amelyik a pápa Mindszentyvel kapcsolatos intézkedésének kényszeredett igenlése mellett ennek főként sajnálatos jellegét hangsúlyozta.”²¹⁰

A meg nem értés fő oka, hogy a pápa egyidejűleg olyan kinevezéseket eszközölt, amelyekre Mindszenty felmentése nélkül is módja nyílt volna, ami „olyan jelleget kölcsönzött, mintha a döntésnél fontos szerepet kapott volna a magyar kormány Mindszenty eltávolítására irányuló követelése”. A magyar emigráció közeletben aktív része valóságos sokkhatás alá került. Mélységesen elítélte a vatikáni döntést, és nyíltan kimondta: Mindszenty a pápa keleti politikájának áldozata. Gyűltek a tiltakozó aláírások, a Mindszentyt éltető feliratok, egymást érték a Mindszenty melletti rokonszenv-rendezvények. Washingtonban a Magyar Szabadságharcos Világszövetség két vezetője, Pogány András és Gereben István aláírásával jelent meg tiltakozó nyilatkozat.²¹¹ Kanadában, ahol még élénken élt a bíboros előző évi látogatásának emléke, különösen hevesen reagáltak, a pápa döntését Sharp külügyminiszter is nyilvánosan elítélte.²¹² Az európai magyar

Tüntetés a pápa döntése ellen. A *Süddeutsche Zeitung* tudósításának szövege: „Igazságot Mindszentynek! Vasárnap a Mária-oszlopig tartó néma menettel tüntetett kétszáz, Münchenben élő magyar a pápa azon döntése ellen, amellyel Mindszenty József bíborost felmentette az esztergomi érseki és a magyar herceggímási cím viselése alól. A Mária-oszlop tövéhez a tüntetők egy koszorút helyeztek »Igazságot Mindszentynek« felirattal. Az előre bejelentett tüntetés incidensek nélkül zajlott le”

209 MNL OL XIX–J–1–j–Vatikán 160. 00759/9/1974. 113. d. A kanadai magyar nagykövetség feljegyzése a kanadai nunciustól hallottakról. Ottawa, 1974. március 19.

210 MNL OL XIX–J–1–j–Vatikán 160. 00759/10/1974. 113. d. Misur György, a római magyar nagykövetség ideiglenes ügyvivőjének összeállítása a Mindszenty-ügy vatikáni visszhangjáról. Róma, 1974. március 28. (A következő idézet is innen – B. Ma.)

211 *Magyar Élet*, 1974. február 23. OSZK Kt. 514. f. 127. ő. e. Gereben István hagyatéka.

212 MNL OL XIX–J–1–j–Vatikán 160. 00759/8/1974. 113. d. A kanadai magyar nagykövet, Bartha János sajtóösszegezése Puja Frigyes külügyminiszter részére. Ottawa, 1974. február 21.

emigránsok – az állambiztonság hírei szerint Mindszenty tudtával – több városban tüntetést szerveztek a pápai döntés ellen. A hírre Rómában is tiltakoztak, a Vatikán falára botrányszagú feliratot festettek: „VI. Pál pápa Mindszenty árulója. Mindszentyt pápának!”²¹³ A pápát a Szabad Európa Rádió egyházi műsorai szerkesztőségében azzal gyanúsították meg, hogy 1971-ben eleve olyan szándékkal hívta ki Mindszentyt Magyarországról, hogy majd „itt, külföldön elintézzé”. Az ízléstelen feltevést a távozást kimunkáló Zágon József felháborodottan utasította vissza.²¹⁴ Münchenben vagy kétszáz ember tüntetett, Párizsban nagymisét tartottak, a szereplésre felkért magyarországi énekesnő viszont, retorziótól tartva, lemondta fellépését. 1974. március 20. és 30. között 1792 darab csoportos aláírási üzenet, legalább 596 levél és 124 távirat érkezett Bécsbe, amelyeket feldolgozni, megválaszolni komoly feladat volt.²¹⁵ Magyarországon – érthető módon – sokkal óvatosabban fogalmaztak az emberek. Lékai László kinevezésének hírére az első reakció *„egy nagy fellélegzés volt, hogy végre van valaki, aki dirigál és rendet csinál”*. Azt, hogy az új ordinárius személyében Mindszenty hajdani munkatársát tisztelhetnék, a kormány Vatikán felé tett gesztusának tekintették.²¹⁶ A leghangosabbak egyetértettek a pápa intézkedésével: *„...egy ilyen magát szentnek és nagynak, egyházas lelkületűnek tartott pap részéről egyenesen megbotránkoztató, hogy a Szentatya intézkedésével szembeszáll. Sőt maga önti az olajat az emigránsok hecctüzeire...”*²¹⁷ A pápa

Mindszenty bíboros megérkezése a Kennedy repülőtérre, New York, 1974. május 6.

213 Mészáros Tibor: *A száműzött bíboros szolgálatában* i. m. 218. 1974. február 7-ei bejegyzés.

214 Németh László Imre: *Zágon-leveleskönyv* i. m. 88. Zágon József levele Fábián Károlyhoz. Róma, 1974. február 8.

215 MMAL „Egyéb anyagok” I. sz. d. Gépelt kimutatás az 1974. március 20. és 30. között végzett munkáról.

216 ÁBTL 3.1.2. M–38642/1. 255. fol. „Kiss János” fn. ügynök 1974. március 22-i jelentése.

217 Uo. 259. fol. „Kiss János” fn. ügynök 1974. április 10-ei jelentése.

döntését egyértelmű sikerként könyvelte el a magyar vezetés: „azzal, hogy egyházjogilag is felmentették az esztergomi érseki székből, a katolikus egyháznak a szocialista társadalommal szembenálló, már régen vereséget szenvedő reakciós irányzata hírhedt alakjának végleges félreállítása történt meg” – értékelte a történeteket az MSZMP KB 1974. március 19-i ülésén Pullai Árpád, a KB külügyi titkára.²¹⁸

Még el sem csitultak a felmentés keltette hullámok, amikor Mindszenty eleget tett egy régóta húzódó amerikai meghívásnak. 1973 őszén néhány napot eltöltött ugyan már New Brunswickban, de egy hosszabb tartózkodás akkor a Vatikán és az amerikai püspökök hozzáállása miatt meghiúsult. Érseki tisztéből letéve immár szabadon utazhatott, és 1974. május 6. és június 29. között egy nagy amerikai körutat tett, és bejárta az egész országot keletről nyugatra. Az előkészületek hosszú hónapokon át lázas izgalommal folytak, bár a felmentés híre lehűtötte a kedélyeket. Az első két hetet New Yorkban és környékén, valamint Connecticut és New Jersey állam városaiban töltötte. „Egyes helyeken jobb, máshol kevésbé jó volt a rendezés, de mindenütt magyar tömegek voltak. Most sikerült egyházi és néhol világi méltóságokat is megnyerni megjelenésre. De nagyon hajszolt volt a program... [...] Az előző viharok enyhítésére több magyar újságban és rádióban igyekeztek megmagyarázni a korhatárt és lemondást. Olyan rádiós is volt, aki nyilvánosan az adásban bocsánatot kért előző méltatlankodásáért” – tájékoztatták New Yorkból a Rómá-

Mindszenty látogatása Washingtonban, az Amerikai Magyar Református Egyesület (AMRE) Kossuth Házában, 1974. május 20. Az első sorban balról jobbra Bertalan Imre New Brunswick-i református lelkész, Szentmiklóssy Pál, az AMRE pénztárnoka, György Árpád, az AMRE titkára, Mindszenty József, Béky Zoltán püspök, az AMRE elnöke és Eszenyi László, az AMRE ellenőre. A hátsó sorban Mindszentytől balra Bodnár Gábor, a Magyar Cserkészszövetség ügyvezető elnöke

218 Mindszenty és a hatalom i. m. 195. Pullai Árpád beszámolója az MSZMP KB 1974. március 19-i ülésén.

ban élő Zágón Józsefet, aki eltávolodásuk ellenére is érdeklődéssel kísérte a bíboros tevékenységét.²¹⁹ Az anyanyelvét felejtő vagy másodgenerációs magyarok sok helyütt csak angolul köszöntötték a bíborost, aki ennek ellenére hosszan beszélt a hűségről, az Istenhez és a magyar nyelvhez, kultúrához való ragaszkodásról.

William W. Baum érsek vendégként 1974. május 20-án érkezett Washingtonba, mindösszesen kétnapos vilámlátogatásra. Az amerikai fővárosban kevés magyar élt, saját plébániájuk nem is volt, a bíboros nyilván azzal a reménnyel utazott oda, hogy a szervezők összehoznak egy találkozót Richard Nixonnal. Az elnöki adminisztráció azonban a „nyugdíjazott” érsek és az amerikai elnök találkozásának elhárítását tanácsolta, mivel az kiváltaná a magyar kormány ellenkezését, az érsek megkísérelné rávenni az elnököt Magyarországgal kapcsolatos nézőpontja megváltoztatására, és mert Szent István

A bíboros az 1974. január 6-án elhunyt Slachta Margitra, hűséges támogatójára emlékezik a Szociális Testvérek Társasága buffalói anyaházában, 1974. május 22.

koronájának visszaadása ellen érvelve.²²⁰ Az Egyesült Államok már régóta más politikai nyomvonal mentén haladt a Magyar Népköztársasággal kapcsolatos politikáját illetően, így az elnök nem fogadta Mindszentyt, még az amerikai magyarok szavazataiért sem.²²¹ A program e nélkül is telített volt: Mindszenty magyarok százait fogadta, látogatást tett a Kongresszusban és a Kossuth Házban. A legfőbb esemény a National Shrine of the Immaculate Conceptionben, az Amerikai Egyesült Államok legnagyobb Mária-kegytemplomában mondott magyar nyelvű szentmiséje volt. Díszőrséget a washingtoni Kolumbusz Lovagok álltak. A megjelentek számát kétezer-ötszáz főre becsülték; a népviseletbe öltözött magyarok mellett még kubai menekültek is feltűntek.

219 NÉMETH László Imre: *Zágón-leveleskönyv* i. m. 92. Irma [szociális missziótársulati] nővér levele Zágón Józsefhez. New York, 1974. július 4.

220 Nixon Library, WHCF Subject Files Religious Matters (RM) Box 19. RM3-1 Catholic 1/1/73–[6/74] II. A. Denis Clift, a National Security Council (Nemzetbiztonsági Tanács) munkatársának feljegyzése Henry Kissinger külügyminiszter, nemzetbiztonsági főtanácsadó részére, 1974. március 21.

221 Nixon Library, NSC Files, Name Files, Box 19. RM3-1 Catholic 1/1/73–[6/74] I. Tom C. Korologos, az elnöki titkárság munkatársának levele Hugh Scott szenátor részére, 1973. május 4. – Megjegyzés: egy évvel korábbi amerikai látogatása során Szlipij nagyérseket sem fogadta Nixon elnök.

Mindszenty két alapgondolatra fűzte fel szentbeszédét: először a Magyarok Nagyasszonyáról, majd a bérmlás szentségéről és a magyar szentmisék látogatásának fontosságáról beszélt. A tiszteletére adott másnapi fogadáson több mint ötszázan jelentek meg. Köszöntőjében Béky Zoltán református püspök „a legnagyobb élő keresztény mártírnak” nevezte a katolikus főpapot. Válaszbeszédében Mindszenty több „nemkívánatos” témára is kitért: a trianoni békeszerződést nemzetgyilkosságnak nevezte, megköszönte az amerikai Kongresszusnak, hogy azt nem ratifikálta, aztán az államférfiak lelkiismeretére apellált az emberi jogok védelme érdekében, végül felvetette a Szent Korona kérdését, ami a magyaroknak „ezeréves alkotmányt, ezeréves fennállást jelent, és nekünk ez nem lesz olcsó játékszer, ameddig egyetlen magyar is él a földön”.²²² Beszédét zúgó vastaps fogadta. A fővárosból május 21-én Buffalóba repült, ahol a Szociális Testvérek Társaságának anyaháza áll. Slachta Margitot, a régi és hűséges harcostársat azonban már nem találta életben, ő ugyanezen év január 6-án meghalt. Újabb két szűk napra, május 23–24-én Detroitban állt meg.

Clevelandben, Ohio állam száz-ezren felüli magyar lakossággal bíró nagyvárosában a május 25. és 30. közötti napokban tartózkodott. A város államfőnek kijáró tisztelettel fogadta

A clevelandi látogatás képei, 1974. május 25–30. Rendőri kíséret óvja a tömegben

Gyermekek köszöntik a főpapi szentmise elején a Szent István-templomban.
A bíboros mellett Mészáros Tibor másodtitkár

²²² MMAL 086. d. Amerikai út, 1974. 5. dosszié, Washington. RÓNA Gizella: *Mindszenty bíboros Washingtonban* című gépelt kézírata, Washington, 1974. május 22.

A látogatást sokáig emlékszoba őrizte a clevelandi utolsó működő magyar evangélikus templomban. 2015-ben – az emigráns magyar közösségi intézmények általános sorsára jutva – eladták az elnéptelenedett templomot

a magyar bíborost, akinek Ralph J. Perk polgármester átadta a város aranykulcsát. A legnagyobb szabású rendezvényt a Szent János-katedrálisban tartották, ahol magyar és más nemzetek ünnepi népviseletbe öltözött tagjai fogadták a cserkészek élő sorfala között vonuló Mindszentyt. A szentmise után a város díszterén a bíboros megáldotta a Rab nemzetek emlékművét és meggyújtotta a Szabadság lángját. A következő napokban szinte félóránként váltották egymást a programok és helyszínek. Televíziónak nyilatkozott, rádión keresztül áldását adta a betegekre és magányosokra, felkereste a város görög katolikus és protestáns templomait, meglátogatta a Gárdonyi Géza Iskolát, az Árpád Akadémiát, a helyi nyomdát és számos, még működő magyar intézményt. Június 1-jén elutazott az Ohio állambéli Máriapócsra (The Shrine of Our Lady of Mariapoch, Miasszonyunk máriapócsi kegyhelye), ahol az Egyesült Államok legnagyobb görög katolikus zarándokhelye található. Szentmisét mutatott be a katedrálisban, sorra fogadta a tisztelőket, de este már Youngstownban vacsorázott a városi vezetőkkel, másnap könyvtárt avatott, megtekintette a „Vasfüggöny Keresztutat”, majd pünkösdi búcsúra indult. Június 3-án televíziós interjút adott, meglátogatta a helyi temetőt és nyomdát, ezután a protestáns papok szervezte ebéden vett részt.²²³

Youngstownból június 5-én indult San Franciscóba, ahol Joseph T. McGucken érsek meghívására egy hetet töltött. Az itteni program középpontjában a jezsuita Santa Clara Egyetemen tervezett díszdoktorrá avatás állt, amit minden jelentős tévéállomás közvetített volna. Az ünnepség azonban elmaradt, mert a színhely és a vendég az Amerika-szerte folyó abortuszvita kellős közepébe került. Mindszenty visszalépett a megtisztelő cím elfogadásától, mivel azokra hallgatott, akik szerint az egyetem vezetése az abortusz kérdésében nem képviseli az egyház és az ő álláspontját.²²⁴ Június 12. és 25. között Los Angeles, Dallas, St. Louis és Chicago látta vendégül. Június 18-án a texasi University of Dallas hősi és önfeláldozó küzdelmének elismeréséért jogi díszdoktori oklevéllel tüntette ki Mindszentyt. A körút utolsó napjait, június 26–28-át Pittsburghben töltötte, itt is kézről kézre adták, programja zsúfoltsága csöppet sem enyhült. A polgármester 1974. június 26-át, szerdát „Jozsef Cardinal Mindszenty Day”, vagyis „Mindszenty József kardinális nap”-nak nyilvánította.²²⁵ Az ünnepelt érkezésekor sajtótájékoztatót tartott a repülőtéren. Valaki afelől érdeklődött, hogy hazamenne-e most Magyarországra. A bíboros válasza: „Akkor megyek vissza Magyarországra, amikor majd a kommunisták megtérnek!”²²⁶ Este a város legnagyobb templomában, a Szent Pál-katedrálisban liturgiát celebrált négy püspökkel együtt. Ezrek jelentek meg, és nem csak magyarok, akik közül mintegy kétszáz család tartotta fenn akkoriban a magyar templomot és a plébániát. Másnap délelőtt szentmisét mondott a hazelwoodi Szent Anna-

223 MMAL 086. d. Amerikai út, 1974. 1. dosszié, Máriapócs.

224 A kérdésről bővebben lásd JASZOVSKY József: *Mindszenty, a főpásztor Észak-Kaliforniában*. A szerző kiadása, Menlo Park, Kalifornia, 1980. 30–112.

225 MMAL 086. d. Amerikai út, 1974. 3. dosszié, Pittsburgh. Cikk-kivágot a *Magyarország*, 1974. június 14-ei és június 21-ei számából.

226 MMAL 086. d. Amerikai út, 1974. 3. dosszié, Pittsburgh. Cikk-kivágot a *Magyarország*, 1974. június 28-ai számából.

templomban, utána megtekintette a munhalli Szent Margit-templomot, ám délután már McKeesporton, az ottani magyar görög katolikus templomban járt. Július 28-án meglátogatta az Isteni Megváltó Leányait, végül a körút utolsó nagyobb programjaként Stephen Kocisko püspök fogadta a görög katolikus szemináriumban. Hogy mennyire kapott tiszta képet az amerikai magyar plébániák helyzetről és a nehézségekről? Valamilyen mértékig bizonyosan, legalábbis a hozzá írt levelek beszámolnak sérelmekről, viszálykodásokról, kiöregedett plébániákról, csak angolul beszélni képes magyarokról, afroamerikaiak vagy mexikóiak miatt elnéptelenedett templomokról és ezer más problémáról. Mégsem látta soha reménytelennek a magyarságtudat megőrzését és továbbadását az emigráns honfitársak generációinak sorában.

Alig tért vissza Mindszenty Európába, amikor július elejétől egy újabb, ezúttal Nyugat-Németországba vezető körutat tett. Kölnben jelképesen átvette az egykori Magyar Házat, amelyet a tiszteletére róla neveztek el. Az események legmagasabb rangú vendége Josef Frings bíboros érsek volt. Eredetileg augusztus–szeptemberre időzítettek egy dél-amerikai utat is, de aztán elhalasztották a következő évre. Végleg elmaradt viszont a párizsi út, amelyre Mindszenty a franciaországi magyar papok meghívására szánta el magát. François Marty bíboros, Párizs érseke már csak akkor invitálta, amikor ennek a látogatásnak a gondolatát kormányzati szinten is elfogadták.²²⁷ Sőt Marty bíboros óvatosan megtudakolta a pápai államtitkárságon, hogy a hivatalfosztás fényében milyen magatartást tanúsítson Mindszentyvel szemben. Azt válaszolták neki, hogy noha Esztergom érseki székét üresnek nyilvánította a pápa, Magyarország egykori primása továbbra is bíboros, tehát a Szent Kollégium tagját megillető fogadtatásban kell részesülnie, és ebből következően a dolgok természetes rendje, hogy a párizsi érsekségen megvendégelik, azzal a magától értetődő feltétellel, hogy minden „alkalmatlan értelmezésre” ürügyet adó esetet kerülnek.²²⁸ Az érsekség munkatársai a magyar bíboros tervezett látogatásának tisztán spirituális és vallási jellegét hangsúlyozták.

Mindszenty beszél a kölni Szent István Házban, 1974

227 AMAE AD Série: Europe, Hongrie, versément aux Archives (1971–juin 1976), boîte 3330, dossier Questions religieuses (1 janvier 1971–30 juin 1976), sous-dossier: „Cardinal Mindzenty.” Jean Guéguinou, a francia külügyminiszter kabinetfőnökének feljegyzése. Párizs, 1974. március 18.

228 Uo. René Brouillet, Franciaország szentszéki nagyköveteinek 52–54. sz. távirata. Róma, 1974. február 23.

Mindszenty utazásaira és nyilatkozataira reagált 1974. október 14-én Rómában a harmadik általános püspöki szinóduson Ijjas József, a magyar katolikus püspöki kar elnöke, amikor – 198 küldött és 21 meghívott jelenlétében – a magyar püspöki konferencia nevében az evangelizáció akadályoztatásának minősítette a Magyarország határain kívül elburjánzott „igaztalan kritizálást”, amely kétségbe vonja a magyar egyház vezetőinek illetékességét. Név nélkül is mindenki értette, hogy kire céloz: „Aki a pápával szemben nem engedelmes érzelmű (*non est in oboedienti animo*), hanem ellene szegül, az botránykövé válik azok számára, akiknek az evangélium szól. A mi országunkban az örömhír terjesztésének komoly akadályai vannak. Annál kevésbé szabad aláásni az egyház hitelét.”²²⁹ Nyilvánvaló, hogy Ijjas a beszédet előre egyeztetette az Állami Egyházügyi Hivatallal, ahogy levélváltásai tartalmát is. A magyar állam egyházpolitikájának érdemeit bizonyítandó pedig bejelentette, hogy a budapesti kormány a napokban végre engedélyezte a heti kétszeri templomi vallásoktatást a fiatalok számára, és ezzel sokéves kérdésben történt előrelépés.²³⁰ Ijjas felszólalása nemcsak a magyar politikai adminisztrációt fényezte, hanem a keleti politika érvényesítőjét, Casaroli érseket is erősítette. Luigi Poggi érsek, az Egyházi Közügyek Tanácsa különleges ügyekkel megbízott vezető funkcionáriusa nevetségesnek nevezte Ijjast, amiért a szabad hitoktatással dicsekedett: ezt megteheti „egy ateista kommunista, de nem egy püspök” – mondta.²³¹ Ijjas felszólalása után a szinódusi atyák két táborra oszlottak: voltak, akik megdicsérték, és voltak, akik kérdőre vonták a magyar főpapot. Szlipij nagyérsek és Johann Weber grazi püspök azt kérdezték tőle: „Miért bántja az öreg, megviselt Mindszentyt?”²³²

Ami a heti kétszeri templomi vallásoktatás engedélyezését illeti, tíz éve – Casaroli tárgyalásainak kezdete óta – ez volt a kormány első engedménye. Hónapokig úgy tűnt, hogy Budapest nem ad „ellenszolgáltatást” a primás felmentéséért, sőt Mindszenty emlékiratainak 1974. októberi megjelentetését ürügyként használja fel ahhoz, hogy megtagadjon addig alappal remélt könnyítéseket. Ám Kádárék felismerték, hogy a vallásgyakorlás szabadságának kézzelfogható igazolása nélkül sohasem sikerül lemosniuk a sztálinista múlt bélyegét. Egy évvel Mindszenty felmentése után – az 1974 novemberében és 1975 januárjában tartott tárgyalási fordulókát követően – további személyi döntésekbe egyeztek bele. Ennek eredményeként a pápa 1975. január 10-én öt apostoli kormányzót megyéspüspökké, négy papot címzetes püspökké nevezhetett ki. A kinevezések kapcsán persze joggal lehetne megjegyezni, hogy többségükben békepapokról vagy a politikai rendszernek egyéb módon elkötelezett személyekről volt szó. Azonban kivétel is akadt: Vác élére nevezték ki

229 Hansjakob STEHLE: *Geheimdiplomatie im Vatikan*. i. m. 295.; ÁBTL 3.2.5. O–8–552/12. 262. A BM III/I-4. osztályának jelentése. Bp., 1974. október 26. (Az Állami Egyházügyi Hivatallal ápoltt intenzív kapcsolat a Kalocsai Főegyházmegyei Levéltárban őrzött iratokra írt megjegyzésekkel is igazolható.) – Megjegyzés: Lékai László püspök, esztergomi apostoli kormányzó meghívottként vett részt a szinódus munkájában.

230 MNL OL XIX–J–1–j–Vatikán 160. 005752/1974. 113. d. Feljegyzés a harmadik általános püspöki szinódusról. KÜM XI. területi Osztály, Olasz referatúra. Bp., 1974. november 23.

231 ÁBTL 3.2.3. Mt–975/3. 142. fol. Információs jelentés, Bp., 1975. január 20. Tárgy: Poggi érsek véleménye Ijjas érsek szinódusi felszólalásáról.

232 ÁBTL 3.2.5. O–8–552/12. 263. fol. A BM III/I-4. osztályának jelentése. Bp., 1974. október 26.

például a hivatalgyakorlásban húsz évig akadályozott Endrey Mihályt, aki 1956 után speciális delegátusként egy ideig vezette az esztergomi főegyházmegyét, majd 1958 szeptemberében állami büntetésként szolgálaton kívül került. Az aktus felért egy rehabilitálással. Benelli érsek szerint teljesen természetes, hogy az új püspökök olyan emberek, akik elfogadhatóak a magyar kormánynak, de ő inkább apolitikusnak, sőt tisztán egyházi irányultságúnak tartotta őket.²³³

Lázár György, a Minisztertanács elnöke (középen öltönyben) távozik VI. Pál pápa magánkihallgatásáról. Vatikán, 1975. november 13.

A vatikáni keleti politika képviselői ezúttal is azt hangoztatták, hogy az egyház püspökök nélkül – akik az istentiszteleteket tartó, illetve szentségeket kiszolgáltató papokat felszentelik – gyakorlatilag nem tud létezni. Tény, hogy az 1964. évi részleges megállapodás óta első ízben Magyarország tizenegy egyházmegyeje közül kilenc élén ismét püspök állt (két egyházmegye, Esztergom és Győr esetében maga a Vatikán is egyelőre csak apostoli kormányzókkal számolt Lékai László, illetve Pataky Kornél személyében). A hosszú széküresedés miatt különösen jelentős volt a hajdúdorogi püspökség és a miskolci exarchátus vezető posztjának betöltése, ami 270 ezer egyesült, keleti szertartású katolikust érintett. Miklós Imre, az Állami Egyházügyi Hivatal elnöke bejelentette a katekizmusok és bibliafordítások nyomtatásának engedélyezését is. 1974-ben 79 teológiai hallgató jelentkezett az öt papi szemináriumba Magyarországon (1973-ban csak 38). 1975. november 13-án VI. Pál pápa magánkihallgatáson fogadta Lázár György miniszterelnököt. 1975-ben fennállásának 25. évfordulóját ünnepelte a katolikus papi békemozgalom. Nagyjából ez volt tehát a magyarországi katolikus egyház állapota tíz évvel a részleges megállapodás után, amiről Mindszenty bíboros azt állította, hogy *„azon már alig lehet valami lényegeset szétrombolni”*.²³⁴

AZ EMLÉKIRATOK

Az 1974-es év legnagyobb eseménye Mindszenty emlékiratainak többször is beharangozott megjelenése volt. Magyarországra csak illegális úton juthatott be, ronggyá

233 ÖStA, AdR, BMfAA, Sektion II-pol. Zl. 2-Pol/75. Gordian Gudenus szentszéki osztrák nagykövet jelentése a külügyminiszternek. 1975. február 20.

234 Hansjakob STEHLE: *Geheimdiplomatie im Vatikan* i. m. 297.

Az *Emlékirataim* magyar nyelvű, első négy kiadásának címlapja. A borítóhoz a tervező, Mosdóssy Imre a vatikáni Szent János-toronyban készült fotót használta fel

olvasott példányai köröztek nemcsak az egyházon belül, de egyetemi kollégiumokban, értelmiségi körökben, olvasásuk a reveláció erejével hatott. Egyike lett azon műveknek, amelyek a maguk szellemiségével megrepesztették a kommunista rendszer ideológiájának monolit tömbjét. Hogy főpapi személy valljon életéről, nem ismeretlen a katolikus egyház történetében, de nem is gyakori. Elsőként a műfajteremtő Szent Ágoston vallomásait említhetjük, a pápák közül II. Piusz (1458–1464), II. János Pál (1978–2005), az esztergomi érsekek sorából pedig Oláh Miklós (1553–1568) és Verancsics Antal (1569–1573) nevét. A 20. századi magyar egyházi személyek közül Ordass Lajos evangélikus püspök írt hasonlót, ami Bernben jelent meg, különösebb visszhang nélkül. Mindszenty József emlékiratait azonban türelmetlenül várta a világ, időnként felröppent a megjelenés híre, majd a cáfolata is. Nem politikai ármánykodás állt az emlékiratok kiadásának elhúzódása mögött. Az igazságot Vecsey József árulta el: „a bíboros annyi időt vesztett tatárral-törökkel (= magyar történelmi témákkal), hogy a közelmúlt emlékirataival [1972 nyarán! – B. Ma.] még sehol sincs.”²³⁵ Ráadásul a bíboros eleinte ragaszkodott ahhoz, hogy a magyar egyház, a nemzet és a személyes megpróbáltatásait egyben adják ki mintegy tíz kötetben; tanácsadói csak nehezen győzték meg, hogy nem lenne kiadó – se olvasó – egy ilyen nagyszabású munkára.²³⁶ Annyi teljesült Mindszenty vágyaiból, hogy 1973 végén Bécsben megjelent az *Esztergom, a primások városa* című műve, ami a történelmi életmű egy szeletét tartalmazta Bíró Béla művészettörténész szerkesztésében.

Az *Emlékirataim* címmel 1974 őszén a kanadai Vörösvár Kiadó gondozásában megjelent, félezer oldalas memoárhoz köthető kéziratokat a Magyarországi Mindszenty Alapítvány Levéltára több dobozban és dossziében őrzi. A 34. dobozban például három iratköteg is található, a doboz külső felirata szerint mindegyik az „Emlékirat” címet viseli: 1) „Átnézett és átírt magyar szöveg (dr. Bíró Béla, Csonka Emil, dr. Fábián Károly, dr. Harangozó Ferenc, dr. Ispánky [sic!] Béla, dr. Révay István, dr. Vecsey Lajos segítségével”; 2) „Primás úr kézírataiból készült első szöveg (ennek alapján készült a német fordítás). Primás Úr irányítása, ellenőrzése és felügyelete mellett dr. Vecsey József válogatta ki, állította össze és egészítette ki”; 3) „(Ispánky Béla által átnézett fejezetek)”. Összevetésük után kijelenthető, hogy ezek ugyanannak a műnek az egyes fázisai, nincs többféle memoár, de az eredeti szöveget sokszor kiegészítették, rövidítették vagy épp átválogatták. A végleges szöveget nyilvánvalóan befolyásolta a letétel ténye

235 Mészáros Tibor: A száműzött bíboros szolgálatában i. m. 28. 1972. június 26-ai bejegyzés.

236 CSONKA Emil: A száműzött bíboros i. m. 74.

az érseki székről és a történetek egyfajta önigazolása, a bíboros szabadságharcos, nemzeti főpapi imázának tudatos formálása. Azt, hogy pontosan ki, mikor és mennyiben nyúlt bele a szövegbe, miként írt át utólag egyes tényeket, lehetetlen kibogozni, ahogy azt is, hogy egyes javításokat miért, másokat miért nem vezettek át a kiadott szövegbe.²³⁷ Miután legalább heten foglalkoztak a kézirattal, nyilván vitákkal járt, kinek a szempontja érvényesüljön. Mindannyian saját álláspontjukat kívánták visszavetíteni a szövegbe, ami így többek, de különösen Vecsey József kezén csiszolódott véglegessé. Az viszont bizonyos, hogy a formálódó szöveget Mindszenty József folyamatosan ellenőrizte, és a végső kézirat az ő hozzájárulásával ment a nyomdába. Az első kiadást rövid időn belül több nyelvre lefordították (és a Szabad Európa Rádió naponta részleteket olvasott fel belőle).

A frankfurti könyvvásáron, a könyv október 11-ei bemutatásán a bíboros maga is részt vett. A sajtófogadáson egy kérdésre válaszolva elhangzott, hogy a Nagy Imre-kormány 1956-ban felajánlotta neki az ideiglenes kormányfői tiszte, ő azonban elhárította azt, mondván, hogy az ország első főpapjának nem ez a feladata.²³⁸ Egy újságíró azt firtatta, ellentétbe került-e a pápával, aki a hírek szerint megtiltotta, hogy közvétegye emlékiratait. „*Én nem tartom tilalomnak – válaszolt a bíboros –, csupán csak aggálynak [...] arra nézve, hogy a könyvemben érintett tettesek majd engem támadni fognak. Nagyobbnak gondolta a tettesek táborát. Aztán kiderült, mára már csekély a számuk, mert velük is az történt, mint amit velünk tett a bolsevizmus. Saját embereit is felfalta. Nekem egyébként is 30 év alatt eggyel több támadás igazán nem tesz semmit, én úgy hozzá szoktam ezekhez, mint kutya a veréshez.*”²³⁹ Mindszenty kifejezetten siralmasnak minősítette a magyar egyház állapotát. Arra a kérdésre, hogy ezt mi magyarázza, más szavakkal, de ugyanazt a választ adta, mint egy korabeli gunyoros élce: a félelem, az élelem és a kényelem. Az 1964-es részleges megállapodást nevesítve is bírálta, minek következtében „*a magyar egyház – az eltűrt és hivatalos – nem egyéb, mint az istentelen rezsim megalázott eszköze, amivel saját destrukciójához működik közre.*”²⁴⁰ Az emlékiratok megjelenése apropóján 1974. december 12-én a ZDF nyugatnémet televízió a *Földalatti egyház hirdetője* címmel műsort sugárzott a bíborosról, aki élesen bírálta a magyar püspöki kart és a békepapságot, akiket megalkuvóknak, gyáváknak és az egyház ügye rossz szolgálainak nevezett. Következtetése lett a műsor címe: a föld alá vonulás, a vértanúság jobban hasznára válik az egyháznak, mint a behódolásnak tekintett békülékenység.²⁴¹

237 A 2015-ös könyvvásárra az *Emlékirataim* első teljes, kritikai kiadásaként megjelentetett kötet – MINDSZENTY József: *Emlékirataim*. Szerk. és s. a. r. Soós Viktor–Kovács Attila Zoltán. Mindszenty Alapítvány–Helikon Kiadó, Bp., 2015 – sem tartalmazza a szövegvariánsokat és az összes kihagyott kéziratlapot.

238 A sajtóbemutatón jelen volt Adriányi Gábor írásbeli közlése. Bp., 2002. április 10.

239 *Mindszenty breviárium*. Bp., 1998.

240 MNL OL XIX–A–21–e–4–3/L/1974. 26. ő. e. 29. d. „Mindszenty József kardinális nyilatkozata a frankfurti nemzetközi könyvvásáron (1974. október 11.)”

241 MNL OL XIX–A–21–e–4–3/M/1974. 26. ő. 29. d. Hamburger László nagykövet jelentése. Köln, 1974. december 18. Tárgy: a ZDF műsora Mindszentyről.

Maga az emlékirat pontosan ugyanazokkal az érdemekkel és hiányokkal bír, mint minden más azonos műfajú munka: a visszaemlékező óhatatlanul szubjektív, memóriája szelektív, rálátása a történésekre egyoldalú. És persze minden emlékiratból ki lehetne csemegezni leírások sorozatát, amelyek nem úgy, nem ott vagy nem akkor történtek, ahogy a visszaemlékező felidézi. Nincs ez másként Mindszentyvel sem, az ő emlékiratai is magukon viselik ezeket a tüneteket. Mindszenty József bíboros, esztergomi érsek emlékiratai esetében ezekkel azért van gond, mert szembenállása a kommunizmussal és elítéltetése egy koholt politikai perben sokak szemében mártírrá és nemzeti hőssé emelte, ezért emlékiratai szinte sérthetetlené váltak. Pedig aki az emlékiratok egy-egy állítását kétségbe vonja, az ezzel még nem kérdőjelezi meg Mindszenty életművét. Emlékirataiban Mindszenty a leghalványabb jelét sem mutatta a Magyarország megváltozott társadalmi-politikai viszonyai és kényszerhelyezete iránti belátásnak. Társadalompolitikai elképzeléseiből, mivel azokat még 1949-et megelőzően koncipiálta, a kommunizmus valódi ellenfelei politikailag már nem igazán meríthettek. Az egyház világias napi küzdelmei tekintetében pedig Mindszenty bécsi számkivetettségéből tulajdonképpen semmit sem hagyományozott a Magyarországon maradt püspökök és papok számára.

Megjelenésekor az emlékirat egyfajta vitairat volt: Mindszenty végre saját verziójában adhatta elő a történeteket – még ellenfelei életében. Elérte célját: a kommunista politika mesterséges propagandisztikus képe a politikus papról, a bíboros hercegről, a nagybirtokokat visszakövetelő múzeumi figuráról, ha nem is fozlott szét, de határozottan háttérbe szorult, és a helyén kirajzolódott a zalaegerszegi fiatal hitoktató szerény alakjától az egyházfői rangjától megfosztott bíborosig terjedő skálán a Jó Pásztort megtestesítő pap arcéle, aki felelőssége tudatában nem habozik akár életét is adni nyájáért. Ugyanakkor nem kerülhető meg, hogy visszaemlékezéseiben a VI. Pál pápával kialakult konfliktust – nevezetesen az esztergomi érseki széktől való megfosztást – miként tárgyalja. Mindszenty arra törekszik, hogy pusztán engedelmességből vagy tapintatból ne sikkadjon el saját valóságképe, ugyanakkor a hit és erkölcs legfőbb képviselője, a Szentszék tekintélye se szenvedjen csorbát. Végeredményben olyan színben tüntette fel VI. Pált és a Szentszéket, mintha éppen őt, a kommunizmus harcosát áldozták volna fel a keleti politika oltárán. A Mindszenty-képet mondhatni máig ez határozta meg, mert a másik oldal – értvén ezen a vatikáni apparátust – álláspontja szinte napjainkig ismeretlen volt.

Szembetűnő, hogy az emlékiratokból hiányzik az amerikai követségen eltöltött másfél évtized. Mindez magyarázható azzal, hogy Mindszenty a kommunisták rémtetteit kívánta leleplezni, ezért csak általánosan említi azt az időszakot, amit menedékben töltött. Ám inkább arról volt szó, hogy mivel olyan hosszú ideig vendégeskedett az Egyesült Államok követségén, nem kívánt mellébeszélően udvariaskodni, mivel ha őszintén megírja véleményét, azt hálátlanságként értelmezhetné volna a világ. Ugyanakkor magyar emigránsok zárt körében az amerikaiakat „ostobáknak” nevezte, mivel szerinte eljátszották világhatalmi vezető pozíciójukat és vele Európa jövőjét.²⁴² Bizalmasainak még őszintébben

242 ÁBTL 3.2.9. R–8–009/2. 37. fol. Mindszenty és a magyar emigráció kapcsolata.

kifejtette, hogy 1956-os „árulásuk szégyenét levezethették, takarhatták az én vendégségemmel”, és egyenesen Amerikát és a szabadkőművességet tette felelőssé a Szovjetunió léteért és a kommunizmusért.²⁴³

Az emlékiratok magyar, német, francia és olasz kiadása sikeres lett. Az amerikai kiadással viszont gondok voltak. Nemcsak a liberális, de a konzervatív sajtó is elhallgatta, sőt az egyházi lapok is „teljes némasággal fogadták a könyvet”.²⁴⁴ Hogy a tengerentúlon miért váltott ki visszafogott érdeklődést Mindszenty emlékirata? Az emigrációban magyarázatként született egy összeesküvés-elmélet is: a McMillan Kiadót az oroszok lefizették volna az összes orosz zenemű kiadási jogával, cserébe az emlékiratok forgalmazásának visszavonásáért. Ha az oroszok szemét valaki „szúrta”, akkor az nem Mindszenty volt,

Az Emlékirataim amerikai kiadásának egy példánya

hanem az amerikai piacon ugyanekkor megjelent Szolzsenyicin *A Gulag szigetvilág* című regényével. Ahhoz viszont akadály nélkül hozzá lehetett jutni a könyvesboltokban. A háttérben valójában több ok állt, elsőként a kiadó gazdasági nehézsége. Az első megjelenést hamarosan újabbak követték, több nyelven. Ahogy Mindszenty személyisége, úgy emlékiratai is megosztott fogadtatásra találtak. Holland progresszív katolikusok szerint az ilyen publikációk nem szolgálják a Kelet és a Nyugat békés együttélését. A *De Tijd*-ben megjelent (1974. november 15.) recenzió szerzőjének summázata szerint „ez nem más, mint egy korlátolt és egy kicsit hiú férfi portréja, aki ellene volt az erőszakos társadalmi megváltozásnak a negyvenes évek végén”.²⁴⁵ A bíborshoz viszont özönlöttek a gratuláló-méltató levelek, köztük a börtönviseltségben sorstárs ukrán Szlipij nagyersektől vagy a konzervatív Ottaviani bíborostól. Ha Mindszenty egy átlagos közszereplő lenne, életének, s akár visszaemlékezéseinek elemzése nem gerjesztene hullámoikat. De ő két korszak határán élt, mitizált főszereplője kora közéletének, épp ezért fel fogását osztani vagy vitatni 20. századi történelmünk egészének értékelésével, a múlt és a jelen megítélésével ért fel – és ér fel szinte napjainkban is.

243 „Azt sem tehettem meg, hogy leleplezzem őket, még 1971-ben sem, mert ezzel magam alatt vágtam volna a fát, még jobban szítottam volna ellenük a nemzet gyűlöletét, és a végén rajtuk keresztül a szabadkőművességet, amely nem felejt, és nem bocsát. Különösen a magyarokkal szemben, még jobban kitöltötte volna a bosszúját. Amerika nélkül nem lenne Szovjetunió, szabadkőművesség nélkül nem lenne marxista kommunizmus.” MÉSZÁROS TIBOR: *A száműzött bíboros szolgálatában* i. m. 33. 1972. július 4-ei feljegyzés.

244 MMAL „Emlékiratok külföldi kiadásával kapcsolatos levelezés” feliratú doboz, MFN 9776–10108. L-4239 sz. irat. Feljegyzés az Emlékiratok amerikai kiadásával és terjesztésével kapcsolatban.

245 MMAL 15/3. dosszié, emigrációs anyag, levelezés a könyvkiadókval. ORBÁN J. Gyula: *Mindszenty hercegprímás emlékiratai és a hollandiai sajtó*. Dátum nélkül, gépelt, autográf.

AZ UTOLSÓ ÚT

A bíboros emlékiratainak megjelenése után, 1974. október végén indult Sydney és Melbourne püspökeinek meghívására Ausztráliába, ahonnan december közepén tért csak vissza. A magyar nagykövetség előzetesen jelezte, hogy a magyar kormány „nem örül” Mindszenty látogatásának, amire Edward Gough Whitlam miniszterelnök minden vitát megelőzve közölte, hogy a beutazási engedélyt nem tagadhatták meg. Kérte a nagykövettől, hogy ne szervezzenek látványos ellenakciókat, mert azzal csak ellenkező hatást váltanának ki, de ígéretet tett arra, hogy az ausztrál kormány alacsony szinten tartja a látogatást és ügyel arra, hogy az a „megfelelő kereteket” ne lépje túl.²⁴⁶ Egy Zalaegerszegről Ausztráliába áttelepült magyar nő naplót vezetett a bíboros látogatásáról, ebből idézzük fel az érkezés áhítatos hangulatát: „Várjuk a repülőtéren. Százfőnyi magyar. Cserkészek, magyar ruhás lányok. Férfiak, nők, gyerekek. Szép magyar zászlók, díszörségben [...] Hol van a Hercegprímás? A vállak között előbukkan a kis piros kardinális sapka. Csak a sapka. Ó, hát ilyen kicsiny lett? Őt még nem látom, csak akkor, amikor közel ér. Óh, de hajlott, alacsony! Magas, fiatal Pehm apát úrra emlékszem Zalaegerszegről. Most ez a ki-

csi termet, fél vállá lecsapva... Verték... Gyötörték... Jön, hajlott háttal, de biztos, sürgős léptekkel. Feje felemelve. Tiszta arc. Erős arc. Nagy szemek. Bátor és szelíd. Tiszteletet parancsol. [...] »Isten hozta!« Megáll. Mindenki megáll. »Isten áldd meg a magyart...« Zeng a Himnusz, a Hercegprímás Úr áll a kopott magyar zászló előtt, nézi... S éneklivelünk a Himnuszt. [...] Isten embere jár köröttünk. Magyar föld szülötte, üldözött, bebörtönzött, száműzött Hercegprímásunk. Egyszerű, tiszta jelenség. [...] Az igaz Ige nyugalma szemében. S valami akaratos erő. Kezét fel emeli [...], mond valamit. Főpap és nem papos a mozdulata. Emberi. Már beszélget is a közelállókkal. Akárha egy régi, megszakadt beszélgetést folytatna azokkal, akiket szeret: magyarjaival.”²⁴⁷

A visszaemlékezések egybecsengnek: Mindszenty – bárhol is éljenek – egy magyarságban, egy magyar nemzetben gondolkodott. Már rég nem azt nézte, ki katolikus, ki protestáns, hanem azt, ki a magyar. Perthben, a Magyar Ház-

Mindszenty bíboros Melbourne-ben, elől Mészáros Tibor.
1974. december 1.

246 MNL OL XIX-J-1-j-9-28/005159/2/1974. 22. d. Összefoglaló feljegyzés Mindszenty tervezett ausztráliai útjáról. Bp., 1974. szeptember 30.

247 SZEK,ős. XXVIII/alsó II. Emlékezések, P. Sill Aba Ferenc OMF gyűjtése: „A Hercegprímás (emlékezés). Sydney, 1974. november 5. Naplórészlet, jegyezte: Novák Mária.” „Másolta 1989 novemberében, Sydney, Concord, Ausztrália.”

ban dicsérően beszélt arról, hogy az ottani katolikusok és protestánsok versenyeznek egymással a magyar munkában. Plébánosokat és lelkészeket kért a hétvégi magyar iskolák és a magyar nyelvű hitoktatás felkarolására. Azt is újra és újra megismételte, hogy a magyar nyelv örökségként csak akkor maradhat fenn, ha a család magyarul nevei kereszténységre gyermekeit.

A bíboros utolsó külföldi útja 1975. április 9. és 25. között Dél-Amerikába vezetett: Venezuela és Kolumbia voltak utazása állomásai. 1975. április 12–16. között Mindszenty Venezuela bíborosa, H. Quintero nyugalmazott érsek vendégeként tett látogatást Caracasban. A caracasi katedrálisban a nagymise alkalmával tartott prédikációjában a magyar egyházi méltóság üdvözölte a mintegy négyezer fős magyar kolónia részben nemzeti viseletben megjelent tagjait, és meleg köszönetet mondott Venezuelának, amely 1956 után oly sok magyarnak lett új hazája. Szentbeszédét, amely a mondatonkénti tolmácsolás miatt túl hosszúra sikerült, ráadásul a hőmérő higanyszála közel 40 fokra kúszott, írásba foglalták. Így született Mindszenty utolsó nagy körlevele a világ magyarságához caracasi keltezéssel, amelyben lángoló szavakkal emelte az emigráció eminens kötelességévé magyarságának megőrzését.²⁴⁸ A nagymisét követő napon egy gyűlésen a bíboros ismét a számkivetésben élő magyarokhoz szólt. Magától értetődik, hogy beszédeiben nem feledkezett meg a magyarországi politikai rendszerről, a kommunista ateizmusról, a szovjet megszállásról és 1956 forradalmáról.

Az út értékelése teljesen eltérő a forrásokban. Ruzsik Vilmos franciaországi magyar főlelkész, aki hajdani latin-amerikai misszionáriusként kísérté el útjára a bíborost, diadalmenetről számol be visszaemlékezésében, a mártír főpapot lelkesen üdvözlő tömegekről ír, akit kézzel kézre adtak a helybéli potentátok, sőt még az

Utolsó lelkipásztori útján Caracasban, magyar cserkészek között
a venezuelai Magyar Kultúrházban

248 Szövegét lásd: *Szentnek kiáltjuk!* Összegejtötte és sajtó alá rendezte FÜZÉR Julián. Katolikus Magyarok Vasárnapja, Youngstown, 1987. 74–76.

államelnök, Carlos Andrés Pérez is fogadta.²⁴⁹ Az elnök a petróleumgyárak nacionalizálása előtt nem akart ujjat húzni a venezuelai klérussal és nem tért ki a 16 órakor kezdődött fogadás elől, ám sok időt nem töltöttek együtt, mivel a bíboros negyed hatkor már továbbutazott. *„Ha keddre halasztjuk [a fogadást], Caracasban marad”* – ecsetelte egy caracasi diplomata az elnöki adminisztráció szorult helyzetét.²⁵⁰ Az ottani osztrák nagykövet jelentése is erre rímelt, véleménye szerint *„a hivatalos Venezuela semmiféle tudomást sem vett a bíboros látogatásáról. A sajtó kommentár nélkül tudósított a bíboros prédikációjáról. Csupán egy politikai hetilapban jelent meg egy méltatás a bíboros személyéről, példaként beállítva rendíthetetlen akaratát.”*²⁵¹ A magyar főlelkész csak a bíborost körülvevő ünneplőkig látott, a diplomata általános benyomásait jelentette.

Mindszenty bíboros 1975. április 21. és 26. között Bogotában tartózkodott. A kolumbiai utazás részletei megegyeznek a korábbiakkal: a katolikus hierarchia egy része üdvözölte, ám mind Aníbal Muñoz Duque bogotai érsek, mind Angelo Palmas nuncius kezdetben elhárította a közelebbi kapcsolatot, végül mégis mindketten vendégül látták, és a bazilikában nagymisét is celebrálhatott. Mindenesetre a bíborost az érseki palota helyett a Szent Mihály katolikus egyházközségnél szállásolták el.²⁵² Ez az egyházközség volt a városban élő németajkú katolikusok gyülekezete, és Mindszenty ottlétének köszönhetően hirtelen rendkívül népszerűvé vált. A bíboros fáradhatatlanul tette a dolgát, bérált, misézett, óriás szentbeszédet mondott, a szállásán éjfélbe menően fogadta a néhány száz fős magyar kolónia tagjait és a helybélieket is. Nem sajnálta az időt a honfitársaival való beszélgetésekre és a körükben folytatott lelkipásztori teendőkre. A lelki közösséget felerősítette, hogy a bogotai főegyházmegye, sőt korábban egész Kolumbia védőszentje a magyar Árpád-házi Szent Erzsébet (koponyacsont-ereklyéit máig a bogotai katedrálisban őrzik).

Venezuelában a sajtó visszafogottan írt a látogatásról, viszont Kolumbiában meglehetősen élénk volt a médiavisszhang. Nagyszámú fotó, cikk és kommentár jelent meg, a tévécsatornák hosszú interjút sugároztak a látogatóval. Politikai kérdések tekintetében a bíboros a legnagyobb visszafogottságot tanúsította, az ilyen természetű kérdések megválaszolását még a televízióban is megtagadta. Az egyedüli megjegyzés, amit megengedett magának ebben a témában, az egyik interjú készítőjének meglehetősen buta kérdésére vonatkozott: vajon ki fog-e robbanni egy harmadik világháború? Mindszenty azt válaszolta, hogy szerinte abszurd volna, ha a világ két háborút követően még egy harmadikba is belecsúszna. Csak a nem nyilvános beszélgetéseken ment bele a magyarországi helyzet kritikájába és beszélt a békepapságról, a még börtönben lévő lelkészek-

249 Az utazásról lásd Ruzsík Vilmos: Mindszenty bíboros utolsó lelkipásztori útja Dél-Amerikában (1975. április 9–25.). *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 15 (2002) 1–4. 293–306.

250 MNL OL XIX–j–1–j–Vatikán 160. 003002/1975. 136. d. Feljegyzés Mindszenty venezuelai látogatásáról. Caracas, 1975. április 24.

251 ÖStA, AdR, BMfAA, Sektion II-pol. ZI.9-Pol/75. 222.04.01/1-II. 1/3/75. Harald Gödel venezuelai osztrák nagykövet jelentése. Caracas, 1975. április 16.

252 Palmas nunciust néhány nappal korábban radikális baloldali egyetemisták inzultálták a nyílt utcán, autóját pedig felgyújtották. Kezdeti tartózkodó magatartását az incidens miatt adta fel.

ről, a külföldi egyházi irodalom megnehezített beviteléről, a korlátozott papi utánpótlásról és a vallásoktatás nehézségeiről. Ebben az összefüggésben élesen bírálta a magyarországi kommunista rezsimet és a Szovjetuniót. De még a zártkörű beszélgetéseken is kitérően válaszolt az érseki székből való letételét, vagy a Szentszékkal való nézeteltérését firtató kérdésekre. „Kérdezze a Vatikánt...” – mondta.²⁵³

A dél-amerikai klíma és az önkizsákmányoló munkatempó felettébb megviselte Mindszenty idős szervezetét. Visszafelé a repülőgép leszállt tankolni Venezuelában, Caracasban, ahol újabb magyar delegáció várta és búcsúzott el a nagyon fáradt és feltűnően sápadt bíborostól. A repülőút további részén már olyan rosszul érezte magát, hogy kísérete arra gondolt: megszakítják az utat és a marokkói Casablancában kórházba szállítják. Végül erre mégsem került sor. Eleinte még úgy tűnt, hogy elutazhat tervei szerint Nürnbergbe, egy kitüntetés átvételére, s onnan Párizsba, eleget téve egy régi meghívásnak. Az orvosi vizsgálat azonban műtét szükségességét állapította meg. Az andrológiai rutinműtétet mindenki optimistán várta, komplikációtól senki sem tartott. A 83 éves bíboros legyengült szíve azonban nem bírta ki a sebészi beavatkozást. A bécsi irgalmasok kórházában halt meg délelőtti operációja után, 1975. május 6-án, 14 óra 15 perc tájban.²⁵⁴ A halál közvetlen okaként szívkoszorúér-meszesedést állapítottak meg.

Mindszenty Józsefet 1975. május 6-án, 14 óra 15 perc tájban ragadta el a halál
a bécsi irgalmas rendi kórházban

A bíboros halotti maszkja és a ravatala
melletti húsvéti gyertya a Pázmáneumban

253 ÖStA, AdR, BMfAA, Sektion II-pol. Zl. 82-Res/75 222.04.02/1-II. 3/75. Herbert Grubmayr kolumbiai osztrák nagykövet jelentése Mindszenty József bogotai látogatásáról. Bogota, 1975. április 30. (A diplomata jelentését a következőkkel zárta: „Alulírott, tekintve a bíboros előrelátható szovjetellenes kijelentéseit, a németajkú egyházköztség vitaestjére történő meghívásnak nem tett eleget, s az egyéb kontaktust is kerülte a nevezettel.”)

254 Bővebben lásd HARANGOZÓ Ferenc: Mindszenty József utolsó napjai. In: *Szentnek kiáltjuk!* i. m. 18–21. és CSER-PALKOVICS István: *A bécsi irgalmasok kórházában.* Uo., 21–25.

Mindszenty József bíboros temetése, Mariazell, 1975. május 15.

A hirtelen halálra az osztrák sajtó, rádió és televízió élénken reagált. A gyászjelentést Franz König bécsi bíboros érsek adta ki. A koporsót a bécsi Szent István-dómban, a középhajóban helyezték el, és mielőtt lezárták volna, beletették az édesanyja fényképét és sírjáról egy marék földet, valamint az emlékiratok egy kötetét és egy követ a római tituláris templomból, a Santo Stefano Rotondából. Gyászmisszéval május 9-én búcsúztatták.

A temetést 1975. május 15-ére tűzték ki. Ausztriában ugyanezen a napon ünnepelték az osztrák államszerződés 20. évfordulóját, s erre hivatkozva – ám nyilván a Szentszék fenntartásait jelezve – távol maradt az apostoli nuncius, Opilio Rossi érsek, valamint az osztrák katolikus püspöki kar nagy része is. A nunciust Oriano Quilici uditore, Bruno Kreisky kancellárt egy miniszteri tanácsos

képviselte, de ő utólag kondoleált Jean Villot vatikáni államtitkárnak. A diplomáciai testületnek fenntartott padsorok is foghíjasan maradtak. Megjelent viszont az európai és magyar főnemesség, köztük Habsburg Ottó felesége, Regina von Habsburg, Albrecht herceg Bajorországból, az Esterházyak és a páрмаi Bourbonok. A temetési szertartást egyenes adásban közvetítette az osztrák televízió. A mariazelli gyászmisét közösen celebrálta Döpfner müncheni és König bécsi érsek, László István burgenlandi és Johann Weber grazi püspök. A világ magyarjainak nevében Ádám György müncheni magyar főlelkész búcsúztatta. A temetésen a holland Werenfried páter is beszédet mondott, amelyben a pápát a „jelen pillanatban még felfoghatatlan isteni akarat eszköze”-nek nevezte döntéséért.²⁵⁵ A magyar püspökök közül senki nem utazhatott ki, bár ezt kérni sem akarták vagy merték. Szomorú tény, hogy az ausztriai magyarok közül senki sem vállalta a zászlótartó szerepét, nehogy ez hátrányosan befolyásolja a csak „kifogástalan magatartással” elnyerhető magyarországi vízum megszerzését. A zászlót végül egy oszlop mellé támasztották.²⁵⁶ König bíboros érsek búcsúszavai szerint „mártír volt, aki csodálatos helytállással viselt el testi-lelki szenvedéseket egyházához és népéhez mindvégig kitartó hűségben. Korszakunknak, egy olyan korszaknak a vértanúja, amelyben új mártírtípust teremtett az ideológiai és politikai okokból támadt vallásüldözés... Tisztelettel és nagyrabecsüléssel hajlunk meg ez előtt a modern kori vértanú előtt.”²⁵⁷ Az új mártírtípus a vér nélküli „fehér vértanú”, aki évtizedeken át hordozza a nyomorúság keresztjét, aki mindent feláldoz azért, hogy lelke parancsával összhangban élhessen, és akinek nem vethetik szemére, hogy megtagadta hitét, Istenét, hazáját. Mindszenty élete a Szent Ágoston-i szavakat igazolja: „Az igazságnak két nagy védelmezője van: Isten és a vértanúság.”

Magyarországon Mindszenty halálának néhány semmitmondó sort szenteltek az újságok. A belügyminisztérium lakosságot nyilvántartó központja is csupán a *Nép-szabadságban* május 7-én megjelent háromsoros hírt fűzte le egy aktában – „szigorúan titkos” minősítéssel.²⁵⁸ A katolikus egyház csak rejtve gyászolta őt. A halálát követő napokban a budapesti Mátyás-templomra kitűzték ugyan a fekete lobogót, de nem Mindszenty, hanem egy agg, ehhez a templomhoz beosztott segédlelkész halála miatt. „Az a benyomása az embernek – rögzítette tapasztalatait az osztrák nagykövet –, hogy a magyarok, mind az államiak, mind az egyháziak számára, Mindszenty már kiutazásával, 1971 őszén meghalt.”²⁵⁹ Lékai László apostoli adminisztrátor állami engedélyt kapott, hogy körlevélben tájékoztassa az esztergomi főegyházmegye papságát VI. Pál

255 Szövegét lásd: *Szentnek kiáltjuk!* i. m. 157–165:160.

256 BORBÁNDI Gyula: *A magyar emigráció életrajza, 1945–1985*. II. kötet i. m. 24.

257 MNL OL XIX-J-1-j-Vatikán 160. 003594/2/1975. 136. d. Nagy Lajos bécsi magyar nagykövet jelentése. Bécs, 1975. május 29. és *Kathpress*, 1975. május 12.

258 ÁBTL 3.1.9. V-700/1. II. rész, 441/11. fol. Belügyminisztérium Nyilvántartó Központ, 1. Osztály. 1975. május 20. (PL-ből hiányzik.)

259 ÖStA, AdR, BMfAA, Sektion II-pol. Zl. 5-Pol/75 222.03.01/15-II. 3/75. Friedrich Frölichsthal budapesti osztrák nagykövet jelentése a külügyminiszternek. Bp., 1975. június 10. Tárgy: a magyarországi római katolikus egyház Mindszenty bíboros halála után.

A bíboros mariazei sírja, amely a magyarok zarándokhelyévé vált

pápa együttérző részvétáviratáról és az arra adott válaszlól. A pártvezetőknek Miklós Imre ÁEH-elnök azt is engedélyezni javasolta, hogy az esztergomi érseki palotára és a bazilikára a temetés napján egy napra kithessék a fekete zászlót.²⁶⁰

Mindszenty maga kívánta, hogy Mariazellben, a híres Mária-kegyhelyen temessék el, miután 1974 végén az ottani prior jelezte neki, hogy a bazilikában van egy üres sírhely Szelepcsényi György (1595–1685) magyar prímás-érsek sírja mellett. Temetése után így lett Mariazell a magyarok kétszeresen is népszerű zarándokhelye. A sírt – Mindszenty végakarátának megfelelően és életéhez méltóan – egyszerűre, mégis méltóságosra alakították, a vörös márvány fedőlapba vésett aranyozott kereszt fölé ennyit véstek: „*Josephus Cardinalis Mindszenty, Archiepiscopus Strigoniensis, Princeps Primas Hungariae, MDCCCXCII–MCMLXXV*.” A sír mindig tele volt virágokkal, koszorúkkal, nemzeti-színű szalagokkal. A bíboros 1973. november 17-én megfogalmazott végrendeletében azt kívánta, ha „*a moszkvai hitetlenség csillaga*” lehull a magyar égboltról, vigyék haza földi maradványait Esztergomba, a prímások végső nyughelyére.²⁶¹ A német nyelvű gyászjelentés nem, de a magyar utalt is erre, amennyiben Mariazellerl mint a nyugalomra helyezés „ideiglenes” helyszínéről szolt.²⁶²

260 MNL OL XIX-A-21-e-0022-2/g/1975. 30. ő. e. 29. d. Miklós Imre levele Győri Imre, az MSZMP KB titkára részére. Bp., 1975. május 8.

261 Szövegét nyomtatásban lásd: *Szentnek kiáltjuk!* i. m. 78–79. és Mészáros Tibor: *A száműzött bíboros szolgálatában* i. m. 663–666:665.

262 MNL OL XIX-J-1-j-Vatikán 160. 003594/2/1975. 136. d. Német és magyar nyelvű gyászjelentés. Bécs, 1975. május 7.

Mindszenty bíboros hamvait a végrendeletében foglaltaknak megfelelően, valóságos diadalmenetben szállították haza 1991. május 3-án. A közvélemény egy része az egyházat késlekedőnek ítélte, amiért ezzel közel két évet várt a mártír miniszterelnök, Nagy Imre újratemetése (1989. június 16.) után. Mások épp ellenkezőleg gondolták:

A Mindszenty hercegprímás tér
avatása Esztergomban a Prímási

Palota előtt, 1990. február 8.

A mikrofonnál Paskai László bíboros,
jobbján Németh László érseki titkár,

a háttérben középen Agostino

Casaroli bíboros államtitkár, tőle

balra Hermann Groër bécsi bíboros.

Az esztergomi bazilikában e napon

mutattak be először rekviemet

Mindszenty József emlékére.

Másnap sor került a diplomáciai
kapcsolatok újrafelvételére, amely

alkalomból Casaroli utoljára járt

Magyarországon

Mindszenty József újratemetése, Esztergom, 1991. május 4. A bíboros koporsóját a bazilika előtti ravatalhoz viszik

mivel a szovjet csapatkivonás 1990 tavaszán megkezdődött ugyan, de az utolsó szovjet katona csak 1991. június 19-én hagyta el Magyarországot, a hamvak hazahozatala elhamarkodott. Az exhumálás ellen a volt másodtitkár, Mészáros Tibor egy eltúlzott akcióval tiltakozott és odaláncolta magát a sírhoz, ahonnan csak rendőri erővel lehetett elszakítani. Ő úgy értelmezte a bíboros végakarátát – holott az nem tartalmazta –, hogy testét addig nem lehet hazaszállítani, amíg az utolsó orosz katona is el nem hagyta Magyarország földjét. Fellépése, bár a fél világ odafigyelt rá, eredménytelen maradt: május 4-én az esztergomi bazilika érseki kriptájában ünnepi gyászszervertartással végső nyugalomra helyezték Magyarország utolsó hercegprímását. A temetést Opilio Rossi bíboros végezte, aki 1971 és 1976 között Bécsben szolgált apostoli nunciusként.

Mindszenty József végrendeletében a róla elnevezett alapítványt tette meg általános örökösének. A Mindszenty Alapítvány 1972-ben alakult a liechtensteini Vaduzban, majd a rendszerváltozás után Magyarországon is nyitott egy fiókalapítványt. 2012 januárjáig Szőke János szalézi atya, az ő halála óta Habsburg-Lotaringiai Mihály főherceg vezetésével ez az alapítvány gondozza a bíboros szellemi hagyatékát, a jogelvéket és adományokat, a prímás könyveit és archívumát. Mindszenty József 1949-es büntetőügyében – személyére és szerepére való tekintettel – indokolt lett volna egyéni rehabilitálása, de az 2012-ig nem történt meg. A Fővárosi Bíróság 1990. május 11-én – az időközben hatályba lépett 1990. évi XXVI. törvény 1. § (1) és (2) bekezdése alapján – csak semmisséget mondott ki perében.²⁶³ Az 1989-ben indult perújítási nyomozás így csupán egy – az előbbi semmisségi törvény kihirdetése után (!) lezárt – összegző jelentéssel fejeződött be, nyilvános igazságszolgáltatásra nem került sor. Mintha fekete folt maradt volna Mindszentyn... Végül Erdő Péter bíboros prímás kérésére 2012 márciusában a Legfőbb Ügyészség határozatban mondta ki az 1989–1990-ben hivatalból megindított

Részlet a Pázmáneumban bemutatott, *Fidelissimus pastor* című kiállításból. A bíboros arcképe fátyol mögött, mellette életnagyságú fotón II. János Pál pápa, amint az újratemetést követően Mindszenty nyughelyénél imádkozik 1991. augusztus 16-án az esztergomi bazilika sírboltjában

263 BFL XXV. 1. a. 254/1949. A Fővárosi Bíróság 10.B.714/1990/2. számú igazolása. Bp., 1990. május 11.

perújítási nyomozás lezárását, és egyben kinyilvánította Mindszenty József bíboros teljes körű jogi, erkölcsi és politikai rehabilitálását.

A boldoggá avatás előkészítéseként Füzér Julián ferences és Szőke János szalézi szerzetesek 1985. május 6-án, a bíboros halálának 10. évfordulóján hozzákezdtek a tanúvallomások összegyűjtéséhez. A hivatalos egyházi eljárást 1988. május 31-én indította el a bécsi érsekség, amely a halálozási hely szerint erre illetékes volt, de lényeges előrehaladás éveken át nem történt. A boldoggá avatás akkor indult el érdemben, amikor Paskai László bíboros érsek az ügyet 1993-ban átkérte Esztergomba. Így 1994. március 14-én újrakezdődött az egyházmegyei szakasz, a bécsi érsekség helyett az Esztergom–Budapesti Főegyházmegyében. Ezúttal az ilyenkor szokásos egyházmegyei pert két év alatt lezárták, a dokumentációt Habsburg-Lotaringiai Mihály, a Mindszenty Alapítvány elnöke és Szőke János posztulátor 1996. október 17-én átadta a római Szentté Avatási Ügyek Kongregációjának.²⁶⁴ A bíboros tisztelői egyre türelmetlenebbül várják a pozitív döntést „Isten szolgájáról”.

Mindszenty kétségtelenül hatalmas űrt hagyott maga után. Sok múltott azon, hogy kit neveznek ki utódjául az esztergomi főegyházmegye élére. Róma sürgette, Budapest viszont halogatta a döntést. Azzal hátrították el a gyors lépést, hogy egy új esztergomi érsek megbí-

Lékai László érsek-prímás beiktatási szertartása az esztergomi bazilikában, 1976. február 24.

264 Az eljárás pontos menetét lásd NÉMETH László Imre: Mindszenty József a boldoggá avatás útján. In: *Hogy jobban értsük a huszadik századot. (Konferenciák 2012–2013.)* (Korrajz 2013, a XX. Század Intézet évkönyve.) Szerk.: MARKÓ György és SCHMIDT Mária. Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány–XX. Századi Intézet, Bp., 2014. 92–101.

Mindszenty József tisztelete a külföldi magyarság körében már bebörtönzése óta élő, emlékének ápolása halála napjától megkezdődött. Lelkipásztori útjának szinte minden állomásán világszerte emlékjelek őrzik látogatását. Magyarországon a rendszerváltás után erősödhetett fel tisztelete. A világon az első Mindszenty Józsefről készült szobrot, Varga Ferenc alkotását az amerikai egyesült államokbeli New Brunswickban állították fel 1976-ban, a Szent László-templom előtt (bal oldali kép). Budapesten az első köztéri, egész alakos, bronzból készült Mindszenty-szobrot 2009-ben avatták fel a XVI. kerületi Templom téren (jobb oldali kép)

zására már Mindszenty halála előtt is sor kerülhetett volna, de azt Ijjas József kalocsai érsekre tekintettel elodázták. A halálesetet önmagában nem tekintették elegendő érvnek az akkori álláspont megváltoztatásához.²⁶⁵ 1975. július 30-án Helsinkiben, az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet résztvevőinek adott államelnöki díszvacsorán Kádár János magyar pártfőtitkár és Casaroli érsek, a szentszéki diplomácia államtitkára személyesen tárgyalt. Szívélyes beszélgetésük során biztosították egymást a továbblépés lehetőségéről és a kapcsolatok normalizálása befejezésének szükségességéről.²⁶⁶ A fejlemények alapján ezen a primási utódlást értették elsődlegesen. A diplomáciai hírekben a kormány favoritjaként a csak nemrégiben szombathelyi püspökké kinevezett, már nem egészen fiatal Fábián Árpád neve bukkant fel, aki előzőleg prefektus és a római Pápai Magyar Egyházi Intézet helyettes vezetője volt. A klérus körében másik három név forgott: Lékai László, Esztergom apostoli adminisztrátora, Cserháti József pécsi püspök és az új egri érsek, Bánk József, a katolikus egyház vezető kánonjogásza merült fel esélyes jelöltként. Az esztergomi érsek személyéről végül a magyar–szentszéki tárgyalások újabb, 1975. november 26–29.

265 MNL OL XIX–J–1–j–Vatikán 160.14.003336/2/1975. 136. d., „Magyar–vatikáni tárgyalások, 1975. július 8–12.” Miklós Imre, az ÁEH elnökének jelentése a Vatikán megbízottaival folytatott megbeszéléséről. Bp., 1975. július 21.

266 MNL OL XIX–J–1–j–Vatikán 160.004609/1975. 136. d. Feljegyzés. Bp., 1975. augusztus 4. Tárgy: „Kádár elvtárs beszélgetése Agostino Casarolival, a Vatikán Egyházi Közügyek Tanácsának titkárával.”

közötti római fordulóján
állapodtak meg, összhang-
ban a még 1973–1974-
ben elfogadott módozat-
tal. Lékai személyét az ál-
lam részéről nem kellett
újból „engedélyeztetni”.²⁶⁷
A magyar kormány körül-
tekintő tájékoztatással ké-
szült a várva várt bejelen-
tésre, amiről a magyar kül-
képvisetek vezetőit épp-
úgy értesítették, mint a ke-
leti tömb egyházügyi hiva-
talait.

„A XX. század keresztjeire feszített Mindszenty József.” Alberto Ceppi
olasz szobrász 1982-ben készült alkotása – 1994-ig a Mariazelli Múzeumban volt,
2012 óta a Szent István-bazilika Kincstárában található

Csehimindszenten a falu szülöttje, Mindszenty József mellsobrát a hercegprímás születésének 100. évfordulójára,
1992-ben állíttatta az önkormányzat (bal oldali kép). Főpapi díszben, földig érő palástban, kezében báránnyal ábrázolja
Mindszenty Józsefet a Zalaegerszegen 2000-ben felállított szobor, Kiss Sándor szobrászművész alkotása (jobb oldali kép)

²⁶⁷ MNL OL XIX–A–21–e–XXX. dosszié–0022–7/e/1975. 32. d. Jelentés a Vatikán képviselőivel folytatott tárgya-
lásról. Bp., 1975. december 8. 2. fol.; MNL OL XIX–J–1–j–Vatikán 160-1. 00628/1976. 133. d. Tájékoztató az
esztergomi érseki szék betöltéséről. Bp., 1976. január 12.

A budaörsi Nepomuki Szent János Plébániatemplom kertjében
2008. október 8-án szentelték fel a Mindszenty József emlékére állított
mészkő szobrot. Babusa János szobrászművész imádkozó pózban,
egy sziklára állított térdeplőn örökítette meg a bíborost

elnöki teendőit, érdemei honorálásaként – mondhatni kárpótlásul – magas pápai kitüntetésben részesült (pápai trónálló lett, de az áhított bíbort nem nyerte el). 1976 márciusában két újabb püspök kinevezésére került sor, és ezáltal ismét teljessé vált a magyar katolikus egyházi hierarchia, így harminc év elteltével minden érseki, püspöki és segédpüspöki hely be volt töltve. Az új prímás tekintélyét növelte, hogy VI. Pál pápa nem sokkal kinevezése után, 1976. május 24-én bíborossá kreálta. A vezetésében teljes magyar katolikus egyháznak újból keresnie kellett a lehetőséget a talpra állásra és az államhoz való viszony újradefiniálására – immár a múltat szimbolizáló, ám lassan mégis legendává váló Mindszenty József bíboros nélkül.

Majd' egy év telt el Mindszenty halála után, amikor 1976. február 12-én a Szentszék Lékai Lászlót esztergomi érsekké nevezte ki. Ehhez az MSZMP Politikai Bizottsága két nappal korábban egyetértését adta. Február 24-én megtörtént az ünnepélyes beiktatás, ami azt jelentette, hogy Lékai László Magyarország prímás-érseke lett, és átvette a magyar katolikus püspöki kar elnöki tisztét is. A püspökök közül a legkevésbé talán ő kompromittálta magát a rezsimmel történő túlzott barátkozással. Ijjas József kalocsai érsek, aki addig vitte a püspöki kar

2015. május 2-án leplezték le Mindszenty
József bronzszobrát Esztergomban
a Sötétkapunál. Az életnagyságúnál nagyobb
emlékmű Vlagyimir Szurovcev orosz
szobrászművész alkotása

„Minden embert a maga méltóságának megfelelően, mivel személy – tudniillik értelemmel és szabad akarattal rendelkezik, s ezért személyes felelőssége van –, a saját természete ösztökéli és készíti az igazság keresésére, elsősorban vallás tekintetében. A megismert igazsághoz ragaszkodnia kell, s egész életét az igazság követelményei szerint kell berendeznie.”

(A II. vatikáni zsinat *Dignitatis Humanae* kezdetű deklarációja a vallásszabadságról.
Első fejezet. A vallásszabadság alapjai.)

ZÁRSZÓ

E könyv megírása során végig az vezérelte tollunkat, hogy Mindszenty József életpályáját ne az áldozat és a bűnösök, ne a bálvány és a rágalom szembenállásaként ábrázoljuk. Meggyőződésünk, hogy egy személyt nem lehet a szerepeire redukálni, odaláncolni egy vagy több kliséhez, mert akkor a személyiség gazdagsága, összetettsége vész el. Törekvésünk a kiegyensúlyozottság volt, és hogy ez mennyiben sikerült, azt a tisztelt Olvasó megítélésére bízunk. Attól meg végképp óvakodnánk, hogy az életműről átfogó és megalapozatlan ítéleteket alkossunk. Zárszóként csupán egy összegzést kísérelünk adni Mindszenty József történelmi küldetéséről.

A PLÉBÁNOS

Pehm/Mindszenty József szerteágazó plébánosi tevékenységének csupán főbb csomópontjaira térünk ki. Központi feladatának, ahogy az egy plébánostól elvárható, a lelkipásztorkodást tekintette. Papszentelése után nem folytatott sem hazai, sem külföldi egyetemi tanulmányokat, nem szerzett sem filozófiai, sem teológiai doktorátust. Gyakorló lelkipásztor lett, aki híressé vált az intézményes szociális szeretet ápolásáról. A későbbi legendás Mindszenty-temperamentummal már életének ebben a szakaszában találkozhattunk. Munkássága nemcsak a szorosan vett lelkipásztori tevékenységre terjedt ki, mert amellett, hogy felvirágoztatta a hitéletet és a katolikus társadalmi munkát, megszervezte egy város katolikus társadalmát, s elérte, hogy fontos kérdésekben megkezdésével ne születhessen várospolitikai döntés. Egy olyan pap-nemzedék tagja volt, amely nem annyira országosan, mint inkább a maga szűkebb világában társadalmi vezető szerepre tett szert.

Idővel bekapcsolódott az országos katolikus mozgalmakba is, részben mint az Actio Catholica egyik legbuzgóbb vidéki szervezője, részben mint katolikus rendezvények közkedvelt szónoka. A politikai katolicizmus egyik aktív alakjává vált. Magyarországon a politikai katolicizmus – a protestáns keresztény felekezetekhez kapcsolódó irányzatokhoz hasonlóan – erőteljes konzervatív irányzatként jött létre, válaszul a liberalizmus, a szociáldemokrácia és általánosságban a széles körű választójogon alapuló demokratikus eszmék térhódítására, mivel azok antiklerikalizmusában – nem alaptalanul – vesztélyt láttak az egyházra és a hitre. Pehm József az első világháborúból sarjadt őszi-
rózsás forradalmat – némi bizonytalankodás után – elutasította, majd a Tanácsköztársaság alatti személyes tapasztalatai okán zsigeri ellenszenv alakult ki benne bármiféle diktatórikus törekvéssel és diktatúrával szemben. Katolicizmus iránti hűsége az 1920-as évekre életre szólóan összeforrt a királyság mint államforma és a király iránti hűséggel,

közéleti lépéseit – sok más katolikussal egyetemben – a konzervatív legitimizmus határozta meg. Lehetségesnek tartotta a restaurációt, a Habsburgok visszatérését a magyar trónra, és hitt az azzal járó állami autokrácia elveiben. Pehm/Mindszenty ebben a politikai aurában szolgált plébánosként negyedszázadon át Zalaegerszegen. Fiatalsága óta őrizte a hagyomány kohójában kiérlelt értékeket, amelyek megóvásáért – a fontolva haladás keretein belül – formai újításokra is készen állt. Közreműködésével született meg a zalaegerszegi katolikus sajtó, lett színpada a kultúrháznak, épült jégpálya a fiataloknak stb. A tartalomban azonban nem tűrt semmiféle elhajlást attól a szellemi iránytól és világnézettől, amelyben ő maga is nevelkedett. Az ő idejében Zalaegerszeg annyit fejlődött, mintha püspöki székhely lett volna. Amikor a Szentszék keresni kezdte a megfelelő személyt a veszprémi püspöki székre, Mindszenty József mögött már 25 éves sziklaszilárd lelkipásztori, tevékeny közéleti és politikai múlt állt, ami hatásában kiterjedt a zömében katolikus Dunántúlra.

AZ ELLENÁLLÓ FŐPAP

Hitler totalitárius rendszerének elutasítása ahhoz vezetett, hogy a nyilasok letartóztatták, Sztálin rendszerének megtagadása a kommunisták retorzióját váltotta ki. A magyar kereszténydemokrácia második világháború utáni szárnypróbálgatásának a kiépülő bolsevik rendszer néhány éven belül véget vetett. Miután az összes demokratikus politikai erőt felmorzsozták, a magyar kommunisták a katolikus egyházra úgy tekintettek, mint az ország utolsóként megmaradt független intézményére. Valóban Mindszenty József bíboros, esztergomi érsek maradt az egyetlen komoly befolyással és tekintéllyel bíró személy, aki a mártírság vállalására elszánva – politikai értelemben is értelmezett – utóvédharcot folytatott.

Mindszenty primásként azzal a roppant kihívással szembesült, hogy miként biztosítható az egyház működése és a vallásszabadság, és miként őrizhető meg a magyarországi katolikus egyház társadalmi befolyása. Két lehetőség közül választhatott. Vagy azokkal tart, akik úgy gondolták, hogy – ha kényszerűen is, de – tudomásul kell venni a kommunista törekvéseket, a diktatúrát és a túlélés lehetőségeit kell keresni, vagy a teljes elutasítást választja. Ha az előbbi mellett dönt, kiadta volna a kormányzat által nyomtatékosan kért hűségnyilatkozatot és felszólította volna a híveket az együttműködési stratégia támogatására. Vajon ennek az útnak a követésével – ha nem is oly mértékben, mint a lengyel – hosszú távon is számottevő antikommunista erővé válhatott volna a magyar katolikus egyház? A másik út, és a bíboros ezt részesítette előnyben, az elvekhez végsőig való ragaszkodás, függetlenül attól, mit tanácsolt az egyházon belüli ellenzék, és hogy ez milyen hátrányos következményekkel jár az egyházra nézve.

Amit más országok egyházai már a 19. századi kultúrharcok következtében szerkezetben, gondolkodásban, koncepciókban maguk mögött hagytak, azt a magyar egyház

– mely gazdag volt jogokban, privilégiumokban és birtokokban – 1945-ig megőrizte. Nem feltétlenül azért, mert ragaszkodott volna hozzá, hanem mert így hozta a történelem. Egy belső megújulásra, egy „nagytakarításra” lett volna szükség, ennek előhírnökei Prohászka Ottokár püspökkel kezdve fel is tűntek, de terveik rendre elakadtak. 1945 után a seprűt mások ragadták meg, de ők nemcsak azt takarították ki az egyházból, ami már régen esedékessé vált, hanem azt is, ami az egyház jövője számára létfontosságú volt. Tehát az egyház gazdasági, politikai, közéleti és oktatási hatalmának visszaszorítását – még akkor is, ha egy-egy intézkedés beleillett egy korszerű, európai polgári demokratikus fejlődésbe – Mindszenty csak egy kívülről jövő erőszakként élte meg. Ebben a folyamatban a két lehetőség – ellenállás vagy alkalmazkodás – közötti döntés vízválasztója a köztársasági államforma kikiáltása, mivel ennek következtében teljesen kiürült az egyháziak közjogi szerepe. Mindszenty viszont a történelmi alkotmányra hivatkozva haláláig úgy vélte, hogy a király távollétében az esztergomi érsekre mint hercegprímásra száll a magyar nemzet alkotmányos jogainak védelme és képviselése. Ez a szerep szinte „ráégett” a bőrére, talán túlságosan is azonosult vele, amiről a történésznek egy tágasabb, történelmi horizontra kell tekintenie. A bíboros a köztársaságot, a népi demokráciát és a kommunizmust kizárólag a Magyarországot megszállva tartó és az addigi rendszert gyökerében felforgató szovjet befolyásnak tulajdonította. Úgy vélte, hogy nem egyezkedhet a „Gonosszal”, tehát a kormány intézkedéseit minden indokolható alkalommal elutasította és küzdött ellenük. Elvi alapról egyetlen lehetséges útja maradt: a kommunista vagy a kommunistáknak tulajdonított döntések elutasítása. Nem a sikerért, hanem az elvi következetességért. Elvárta, hogy állásfoglalását és abból eredő útmutatásait az egyházon belüli engedelmesség alapján nemcsak a hívek, hanem a papság és a püspökök is elfogadják.

Vajon miért ezt az utat választotta Mindszenty? Válaszunk szerint azért, mert reménykedett egy világpolitikai fordulatban, és mert abban a szilárd tudatban cselekedett, hogy maga mögött tudja a Szentszék támogatását. Láthattuk, hogy akkoriban Rómában is úgy gondolták, hogy üldözések idején két út létezik: az alkalmazkodás vagy a hajlíthatatlanság. Az első úton haladva megmenthetők bizonyos dolgok, legalábbis egy időre, de fel kell áldozni érte más fontos dolgokat, ami károsíthatja az egyház alapjait. A második út szép és nemes, azonban teljes vereséghez is vezethet, amelyben lényeges pozíciókat veszítenek, de megmentik az alapokat, az erkölcsi győzelemből aztán újra kivirágozhat az eszme. A pápa ódzkodott attól, hogy konkrét helyzetekre konkrét magatartási receptet írjon elő, de általában véve elvárta, hogy a hívek ellenálljanak az ateista kommunizmusnak. Míg XI. Piusz nagy hangsúlyt helyezett a *katolikus* akció és a *politikai* akció megkülönböztetésére, addig XII. Piusz viszonylagossá tette a megkülönböztetés jelentőségét, és már az 1946. június 2-ai olaszországi választásokon a vallás és a haza védelmének jegyében a katolikusok erőteljes mozgósítására került sor. Mindszentyt is a kommunista veszély elhárításának feladatával bocsátotta útjára bíborossá kreálásakor, ugyanakkor a *modus vivendi* híveinek is adott némi bátorítást 1946 végéig. Ezzel együtt megbízott Mindszentyben – és általában a szocialista rezsimek főpapjai-

ban –, hogy helyesen dönt ebben a súlyos kérdésben, azaz hogy alkalmazkodik vagy ellenáll. Bár Mindszenty lépései nem minden esetben találkoztak helyesséssel, kifelé Róma minden esetben kiállt mellette.

Vajon igazolta-e a történelem Mindszenty hajlíthatatlanságát? A közéletben a „mindent vagy semmit” stratégia ritkán vezet sikerre, eredménye inkább a mártírsors, ami magasztos példa lehet, vagy a mellőzöttség, amit hosszabb távon nehéz elviselni anélkül, hogy a mellőzött ne tűnjön sértődöttnek, s végül ne szánakozzanak rajta. Mindszenty nem tudta – erre hajszálnyi esélye sem volt – megállítani azt a folyamatot, ami Jalta és Potsdam révén Magyarországra szakadt. Se szenvedéssel, se tiltakozással. A változások irányát (bolsevizálódás) helyesen látta, politikailag ő bizonyult a tisztánlátóbbnak, de nem tudott belenyugodni abba, hogy azon nem változtathat. Nem érzékelte azokat a szerény lehetőségeket, amelyekkel élve befolyásából, közéleti súlyából valamennyit megőrizhetett volna. Prímási tisztsége felsőbbbségébe vetett bizodalmban rosszul mérte fel esélyeit, ráadásul a Vatikán nem védhette meg, Amerika nem avatkozott be. Útja így a kiépülő diktatúrával szemben szükségszerűen vezetett összeütközéshez, az összeütközés pedig – legalábbis politikai értelemben – bukáshoz. Az erkölcsi győzelem azonban az övé, amennyiben az utókor benne látja a mindenkori önkényuralmi rendszerekkel való szembenállás példáját.

Lénárd Ödön piarista szerzetes nyomán szokás a Mindszenty vezette kompromisszummentes vonalat *hűségcentrikusnak*, a megegyezést kereső irányt pedig *túléléscentrikusnak* nevezni. Ez a felosztás a hűséget mint értéket az előbbi csoportnak inkább fenntartja, holott az utóbbi követői sem voltak kevésbé hitvalló katolikusok. A magunk részéről inkább Max Weber felosztását fogadjuk el, aki *elvetikáról* és *felelősségetikáról* ír. Ez alapján elmondhatjuk: a két csoport felfogásának azonos eleme volt, hogy a helyzetet átmenetinek vélték, ám annak tartamát másképp értelmezték. Az *elvetika* képviselőit – akármilyen helyzetben, akármilyen értékű szereplőkkel, akármilyen áron – alapjában véve az vezérelte, hogy hűek maradjanak az evangéliumi értékekhez. Elfogadtak néhány szabályt, s mindenáron ragaszkodtak azokhoz.

A *felelősségetikát* vallók sem akartak hűtlenek lenni az alapvető valláserkölcsi törvényekhez, nekik is ugyanazok az elveik, ám – miközben arra törekedtek, hogy túléljék ezt az átmenetinek remélt időszakot – őket az is foglalkoztatta, hogy miképpen lehet ezt a legkisebb kárt elszenvedve megtenni. Különösen igaz ez a koalíciós évek útkeresőire, a jezsuita Kerkai Jenőre vagy Nagy Tőhötömre, Czapik Gyula egri érsekre, Bánáss László veszprémi püspökre, Barankovics István kereszténydemokrata politikusra. Vallották, hogy bármely kormányhoz, még a legrosszabbhoz is türelemmel kell viszonyulni, még a lehetetlen helyzetben is mindig van mód arra, hogy megtalálják a kölcsönös megértés minimumát, ami lehetővé teszi a túlélést a körülmények megváltozásáig. Van, aki a túlélésért cserébe adott engedményeket meghátrálásnak, elfeladásnak tartja, s van, aki úgy gondolja, hogy csupán realista az, aki megkísérli megtalálni azt a maximumot, ami az adott feltételek között az elvekből megvalósítható. E keresgélés közben persze az ember nem ritkán rosszul méri fel lehetőségeit, de ez csak tévedés és nem bűn.

Ha tévedtek is, attól még nem erkölcstelenség a mérlegelés, a kerülgetés, a lehetőségek közötti választáson való gondolkodás. És ugyanez igaz a másik oldalon: ha tévedtek vagy túlzásokba is estek, az értékek maradéktalan védelme és az önfeláldozás nem felelőtlen és szeretetlen hazardírozás a maguk és mások életével, sem a profán történelemben, sem az egyháztörténelemben. A kétféle nézőpontot közelíthetjük, ha a két fogalmat – sem a hűséget, sem a felelősséget – nem kötjük kizárólagosan egyik oldalhoz sem. A kérdést – ugyancsak leegyszerűsítve – úgy is feltehetjük, hogy a *jót* tegyük-e vagy a *jobbat*. A választ nem a történetész módszertanából ismert úton közelíthetjük meg, éppen ezért csak utalunk arra, hogy a teleológia az eredmény szempontjából érvel, de a siker, a hasznosság nem döntheti el, hogy egy cselekedet önmagában jó-e. Azaz ne a jobbat tegyük, hanem a jót. De mint látjuk, akár a történelem sorsformáló pillanataiban, akár hétköznapijában, akár mindennapi életünk számos apró-cseprő ügyeiben, inkább a *jobbat* akarjuk választani.

Kortársai méltán látták Mindszentyben, hogy alkatilag is olyan személy, aki hitének szilárdsága mellett kész az életét is adni az „ügyért”. Az, ami karaktere szerint „konokság”, ebben az esetben „lelki erősségnek” is tekinthető. Ám épp ebből a kikezddhetetlen elvi következetességéből eredt politikai gyengesége is. Mindezért Mindszentynek súlyos árat kellett fizetni. Hősiességéért elnyerte ugyan a fehérmártír-koszorút, de ebből sem neki, sem a katolikus papságnak, sem a híveknek nem származott előnye. A második világháború utáni korszak kulcsszavává a kompromisszum vált. Az atomfegyverek árnyékában ez lett a világ túlélésének játékszabálya. Mindszenty hajlíthatatlansága azonban lehetővé tette ellenfeleinek a közvélemény áthangolását: Mindszenty nem a kiépülő diktatúra ellen védelmi harcokat vívó demokratikus erők utolsóként állva maradt vezetője, hanem a Horthy-rendszer utóvédharcosa.

Amikor XII. Piusz pápa 1966. február 20-án köszöntötte az új bíborosokat, köztük Mindszenty Józsefet, feltette az örök kérdést: mi az egyház feladata az emberi társadalomban. A válasz is évezredes: az egyház isteni alapítójának küldetését folytatja, amikor az egész világon terjeszti az evangéliumot. A háború utáni újjáépítés – s eleve a nemzetek közötti ellenségeskedés – miatt az egyház *nemzetekfelettségét* emelte ki, s azt, hogy egészen más módon működik, mint egy állam vagy birodalom. Az üzenet egyértelmű: az egyház nem törekszik a hatalmat önmagáért megszerezni, ugyanakkor nem kíván lemondani saját hivatásáról. A lényegi kérdés a konkrét magyarországi viszonyokra tehát így módosulhat: mi az egyház tulajdonképpeni feladata egy vele ellenséges politikai közegben és társadalomban? Lelki gondozás vagy politikai ellenállás? Vagy e kettő elválaszthatatlan egymástól, amikor a „lelkekért való harcot” politikai vagy – mint Rákosiék – rendőri területen folytatták? Ha igennel válaszolunk, vajon belesodorhatja-e egy főpap magatartásával laikusok tömegeit az egzisztenciális ellehetetlenülésbe? Ajánlhatja-e a klerikusoknak a mindhalálig való kitartást? Elvárhatja-e az élet kockáztatását annak reményében, hogy majd feltámadunk? A pástornak nem feladata-e inkább, hogy az elvi maximum helyett a történelmi korszakban lehetséges optimum elérésére törekedjen? Mindszenty még akkor is ragaszkodott az elvekhez, amikor az már belső táborokra sza-

kadással fenyegetett és gyengítette az egyház hosszú távú hatékonyságát. Nem számolt azzal, hogy egy olyan politikai erővel került szembe, amely mögött ott áll az egész szovjet birodalom, vagy ha igen, azt időlegesnek tartotta. Így ahelyett, hogy mentette volna a menthetőt, harcba kezdett – egyedül. Paraszti származása, bebörtönzése, szenvedése szinte népmesei hőssé formálta. Mitológiai óriássá, egy modern kori Dáviddá, a kommunizmus elleni harc hőségévé nőtt, aki szembeszáll a túlerőben lévő Góliáttal. A nép Mindszentyben látta tükörként önmaga érzéseit, szenvedélyeit, ítéleteit. A bíboros 1974-ben megjelent emlékiratai pontosan ezt a képet örökítették meg, amit aztán történészek és hagiográfusok gondosan ápoltak.

Mindszenty rettenthetetlen volt, amikor a szenvedő emberről volt szó. Megnyilatkozásainak sarokpontja az egyén, a személy értékéért és méltóságáért való kiállás. A vallásszabadság, az egyház működési szabadsága, valamint a nemzeti érdekek védelmében tett lépései összhangban álltak pozíciójából eredő felelősségével és az általános emberi szabadságjogok védelmével. Ám a korszak általános politikai, még demokratikusnak is mondható törekvéseit – amelyeket egy keresztény ember számára legelfogadhatóbban a kisgazdapárt fogalmazott meg – a prímás nem tudta magáévá tenni. Itt nem a Balogh páterrel kialakult ellentéte vagy a Barankovics Istvánnal folytatott vitáira gondolunk, hanem Varga Béla plébános és Nagy Ferenc politikájának elutasítására. Rendkívül szigorú, elvi alapú gondolkodásmódja megakadályozta abban, hogy kelően árnyaltan lássa ideológiai és politikai ellenfeleit. Nem vette észre a szövetségest ott, ahol az kínálkozott, miközben ellenséget látott sokszor azokban is, akik ugyanazt a szekeret tolták. Egy anakronisztikus félelem is hajtotta. Úgy vélte, hogy változatlanul érvényes a római mondás: ha békét akarsz, készülj a háborúra. Ám hiányzott belőle a politikusok rafináltsága, a diplomaták rugalmassága, az uralkodók bölcsessége. Mégis, minden ellentmondásával együtt *az adott történelmi pillanatban Mindszenty József, egy konzervatív-legitimista főpap volt az, aki ténylegesen védte a demokrácia értékrendjét* – szemben azokkal, akik harsányan ezt hirdették magukról, sőt rendszerük, a népi demokrácia magasabb minőségéről szónokoltak, ám ténylegesen diktatúrát építettek.

Mindszenty bíboros páratlan teljesítménye, hogy a magyar nép többségében sikerült katolikus alapon közös nevezőre hoznia a vallásosság és a hagyományos értelemben vett nacionalizmus érzésvilágát, megszüntetve e két „irracionális erő” közötti ellentétet, holott a mára meghaladott történetírás a múltban a hercegprímásokban – különösen a magyarországi ellenreformáció vezéralakja, Kollonich Lipót bíboros, esztergomi érsek működése óta – a magyar függetlenséget bénító Habsburg-uralom exponenseit látták. Ezt még Pázmány Péter sem érte el – állapította meg Kovrig Béla –, hiszen vele szemben Bethlen Gábor képviselte a magyar függetlenség eszméjét.¹ Mindszenty József

1 ÁBTL 3.2.4. K-384/2. 15–18. fol., „A prímás.” Kovrig Béla jellemzése Mindszenty Józsefről, 1946. szeptember 24. Kézírás; Ugyanitt, 64 fol., „A progresszív katolikus irány kibontakozásának lehetőségéről.” Kovrig Béla feljegyzése. Bp., 1946. november 12. Kézírás.

a magyar nemzet főpapjává vált, őbenne szétválaszthatatlanul összeforrt nemzet, magyarság és vallás.

Történelmi távlatokban vajon mi mentette meg inkább az egyházat, mi biztosította a túlélését? A kompromisszumok, a behódolások vagy a mártírium? Mindegyikre lehet igazolást találni. A behódoló orosz ortodox papságnak nem sikerült kikerülnie az egyházüldözést. S a világ első deklaráltan ateista államában, Albániában, ahol szó szerint földig rombolták az egyházat, az napjainkban mégis él. Magyarországon a Rákosi-éra likvidáló, majd a Kádár-rezsim korlátozó egyházpolitikájának céljait az sem módosította volna, ha nincs két irányzat. *Politikai végeredmény tekintetében ezért a két út közötti választás az utókor szemében szinte jelentőségét veszti.* Ám a két lehetőség együttes jelenléte ideig-óráig morálisan azt jelentette, hogy a magyar egyházat legalább 1964-ig, a magyar–szentszéki részleges megállapodásig nem lehetett megtörni, és utána sem totálisan. Mert a történelem véleményünk szerint se a szélmalomharcot vívó páncélos lovagokat, se a gerincükben meghajlókat nem igazolja, hanem azt tanúsítja, hogy az egyház olyan bölcs intézmény, amelyben a barikádharcosok és a kollaboránsok, a békepapok, békepüspökök és a földalatti, ellenzéki, lélekben szabad egyház mindig egyszerre tudott létezni. A dolgokban rejlő vagy helyzetekből adódó ambivalenciára persze mindenki saját lelkiismerete szerint reagál. Ahogy egy hegy tetejére is különböző ösvényeken lehet feljutni, ugyanúgy egy azonos célhoz is eltérő módon közelíthetünk, vagy – ahogy a mondás tartja – a jó Isten görbe vonalakkal is egyenesen ír. A választás bölcsessége vagy oktalansága utólag dől el.

VILÁG MAGYARJAINAK LELKIPÁSZTORA

A bíboros 1948. végi újabb bebörtönzésével történelmi küldetése nem fejeződött be, hanem csak új szakaszába lépett. Az áldozat, a mártír képe a koncepciós perrel és a hosszú börtönökkel vált kitörölhetetlenné. Mindszenty mint a forradalom főpapja viszont nem gyökeresedett meg, az akkori nemzedékek évek óta nem hallhatták a nevét. Ha Mindszenty 1956-ban a börtönt és ezzel a biztos halált választja, amivel személyes sorsát ország-világ előtt a szabadságharc, Isten és haza mögé helyezi, olyan megkarcolhatatlan erkölcsi sziklává vált volna, amilyenre kevés példa akad a világtörténelemben. Tán csak a szentek között...

Mindszenty menedéket kért és kapott a budapesti amerikai követségen. Az itt töltött másfél évtized alatt főpapi teendőiben teljes mértékben akadályoztatva volt. Csak másfél évtized után, élete alkonyán kezdődhetett egy újabb aktív szakasz. Lélektanilag drámai folyamat zajlott le, amíg felkészült a távozásra hazájából. Mindszentyt a látszólagos legyőzöttség nem csüggesztette el, sőt évtizedeken át leláncolt aktivitását az emlékiratai publikálása mellett a világ számos országában élő honfitársa hitének és magyarságának megőrzésére fordította.

Budapesten Mindszenty főpapi aktivitásától főleg az 1958 után kiépült „népfrontos egyházpolitika” kényes egyensúlyát és eredményeit féltették. Ráadásul mind több jele mutatkozott annak, hogy egy újabb, egy más típusú Mindszenty-mítosz van születőben. A külföldi lelkipásztori utakon a változatlanságot, a hagyományt, a régi vágású katolicizmust képviselő Mindszenty lépett a minderre nosztalgiával tekintő, öt világrészbe szét-szóródott emigráns magyarság elé. A bíborosnak nemcsak az enyhüléspárti nyugati világ, a fiatalok generációs lázadása, a szexuális forradalom volt teljesen ismeretlen, hanem azok az új eszmék és új liturgikus formák is, amelyekkel az 1960–1970-es években a zsinat utáni katolikus egyház kísérletezett. Az ő templomában elképzelhetetlen lett volna, hogy beat- és bluesmiséket tartsanak. Az általa közvetített hagyományos egyházkép révén Mindszenty személye már nem csupán az antikommunistáknak vált ideális jelképévé, hanem a társadalmi (és egyházi) változások egy részét ellenző konzervatívoknak is.

Az 1960-as években sem Nyugaton, sem Magyarországon senki előre nem látta, legfeljebb remélte a kommunizmus összeomlását (még a szentszéki keleti politika formálói sem). Az 1970-es évek közepi békés egymás mellett élés hangulatában minden ország arra rendezkedett be, hogy a világ politikai megosztottsága tartósan fennmarad, azzal együtt kell élni. Mindszenty a világpolitikai fordulatok ellenére sem békélt meg az 1945 utáni magyarországi politikai változásokkal, nem törődött bele a kommunista hatalomátvételbe, az 1956-os forradalom eltiprásába. A szovjet segítséggel hatalomba került Kádár-kormányt törvénytelennek, *ab ovo* minden megállapodást, amely a rezsimmal kötött, érvénytelennek és kompromittálónak tekintett. Magyarország utolsó hercegprímásának tragédiája, hogy történelmi feladatára – a kommunizmussal való rendületlen szembenállásra – a hidegháborúból kilábaló világ egyre kevésbé tartott igényt.

Mindszenty a jövőt úgy akarta építeni, hogy közben ragaszkodott a múlthoz. Szerette és ismerte is a történelmet, bár a történeti látásmódhoz kevés érzéke volt. Úgy vélte, hogy ami egyszer kialakult, az nem változhat. Statikus történelemszemlélete kivált a hercegprímás közjogi szerepéről képviselt felfogásában mutatkozik meg. Mindszenty ragaszkodott a címhez történetileg kötődő, politikai vezető szerephez, amit pedig Róma is idejélmúlt rekvizitumnak tekintett. Mindszenty a saját valóságából képtelen volt átlépni a való világba. A II. vatikáni zsinat egész szellemisége a világgal való korszerű párbeszédet sugallta, amelyben vállalhatatlanná vált az egyházi és az állami alkotmányjogi funkciók keveredése. A zsinat után a Vatikán, a későbbiekben főleg II. János Pál pápa határozottan tiltotta püspökök és papok állami, politikai tisztségvállalását. Olyannyira, hogy vagy lemondtak, vagy felfüggesztették őket püspöki vagy papi tisztségükből. Az 1983-ban érvénybe lépett új egyházjogi kódex kodifikálta is az egyházjogi tilalmat. Amikor VI. Pál pápa 1971-ben a „történelem áldozatának” nevezte a magyar főpapot, épp ezt a változást sűrítette bele a metaforába.

1974-ben az érseki székből való letétele mélyen megrázta Mindszentyt, és megrázta a vele rokonszenvező katolikusok millióit. VI. Pál – még ha lelkipásztori igényre vagy a bíboros magas életkorára hivatkozott is – egyértelműen megvonta támogatását attól az irányvonalától, amit a bíboros képviselt. Ezzel látszólag leértékelte Mindszenty addigi

hősies kiállását. Ugyanakkor azonban lehetővé tette a magyar katolikus egyházi hierarchia újbóli felépítését. Úgy tűnhet, a Vatikán túl nagy jelentőséget tulajdonított a püspöki kinevezéseknek, mintha a hierarchia helyreállítása nélkül nem is élhetett volna a magyar katolikus egyház. A távlati cél ennél sokkal több volt: a magyar és a többi elnyomott egyház helyzetének normalizálása. Ezért vált Mindszenty József az *Ostpolitik* vezéráldozatává. Ismerjük el, hogy Róma szemszögéből nem is lehetett valódi dilemma a magyar katolikus egyház élet- és működőképessége, illetve az önkéntes rabsággal lelki szenvedést vállaló Mindszenty bíboros tanúságtétele közötti választás.

A keleti politika mérlegelésekor ma is az egyik legvitatottabb kérdés: könnyebbé vált-e a kelet-közép-európai országokban működő katolikus egyházak sorsa? Erre tagadhatatlanul volt remény, mert az „olvadás” korszaka, a II. vatikáni zsinat, a helsinki konferencia olyan légkört teremtettek, hogy bízni lehetett abban: a kommunista államok is jobban tiszteletben tartják majd a vallásszabadságot. A Szentszék keleti politikájának értékelése, újragondolása ma is javában tart, ahogy az akkori szereplők – Agostino Casarolival az élen – megítélése is viták keresztútjében áll. Amikor 2008-ban Jorge Mario Bergoglio – akit a világ ma I. Ferenc pápaként ismer – Buenos Aires katedrálisában megemlékezett Casaroliról, „annak a nagy bíborosnak” nevezte, „akivel az egyház rendelkezett” azokban az időkben. Minősítése annak a békéltető szerepnek szólt, amit a keleti politika művelése során Casaroli oly végtelen türelemmel ellátott. A leendő pápa szavait Pietro Parolin bíboros államtitkár idézte fel egy 2014 őszén tartott előadásában, amelynek már a címe is sokatmondó: *„Ostpolitik? No, Ostpastoral”,* azaz *„Keleti politika? Nem, keleti lelkipásztorkodás”* (*L'Osservatore Romano*, 2014. november 23.). Ezzel a szentszéki külpolitika újragondolására és a hangsúlyok áthelyeződésére utalt. Igazából az Ostpastoral, a keleti lelkipásztorkodás kifejezést már I. János Pál pápa is előnyben részesítette, mivel a politika csak közvetítő közeg volt a végső célhoz, a lelkek gondozásához. Nemigen vitatja ma már senki, hogy az Ostpolitik eredményei a vártnál csekélyebbek voltak, a tárgyalások nehezen gördültek, a rezsimek a megállapodásokat csak részben vagy nem tartották be, de ettől függetlenül néhány érseket kineveztek, bebörtönzött egyházi embereket kiengedtek. Ez még igen távol állt a vallásszabadságtól, de az egyházak „állagromlása” lelassult. A Szentszéknek, a hiten és a reményen kívül nem is volt más muníciója, mint a diplomácia és a jog. Dominique Mamberti érsek, a Szentszéki Államtitkárság államközi kapcsolatokért felelős titkára szerint a keleti politika azért eredményezett csak mérsékelt sikert, mert azalatt a keresztények szenvedése tovább tartott (www.rossoporpora.it, 2014. szeptember 26.). Hivatali utóda, Paul Richard Gallagher érsek 2015. április 14-én, a Szentszék és Magyarország diplomáciai kapcsolatainak helyreállítása 25. évfordulója alkalmából rendezett parlamenti konferencián viszont nem a keleti politika bírálatára, hanem Agostino Casaroli érdemeinek méltatására helyezte a hangsúlyt.²

2 A *Magyar Kurír* internetes katolikus hírportál tudósítása: <http://magyarkurir.hu/hirek/25-eve-allt-helyre-magyarorszag-es-szentszek-diplomaciai-kapcsolata>, 2015. április 14., kedd 19:09. Az előadás teljes szövegét lásd http://www.vatican.va/roman_curia/secretariat_state/2015/documents/rc-seg-st-20150414_gallagher-santa-sede-ungheria_it.html.

*

A lánc, amivel másodtitkára patetikusan odaerősítette magát a bíboros mariazei sírházhoz, sokkal hitelesebb Mindszenty-jelkép, mint bármi, amivel a kegyeserpiaci eláraszította az országot. Mert Mindszenty is odaláncolta magát az elveihez, a katolikus hierarchia elavult közjogi hagyományaihoz. Emiatt (is) persze gyakorta azt halljuk, hogy Mindszenty makacs és konok volt, vagy épp ellenkezőleg, mások Mindszenty minden lépését kritikátlanul tömjénezik. Az életút egészen áthúzódó ellentmondáshalmazra – Mindszenty egyszerre volt kemény és kedves, rideg és derűs, korlátolt és előrelátó, és még számos ilyen ellentét párt sorolhatnánk – a történész, anélkül, hogy átlépne szakmájának határait, a nála bölcsebbek válaszában találja meg a feloldást, mégpedig a II. vatikáni zsinat dokumentumaiban, amelyek közül a *Dignitatis Humanae* foglalkozott a vallásszabadsággal és érintette a lelkiismeret kérdését is. A dokumentum 3. pontja kimondja, hogy „Az igazságot pedig a személy méltóságának és társas természetének megfelelő módon kell keresni, tudniillik szabad kereséssel, tanítás vagy képzés, közlés és dialógus segítségével, melyekkel az emberek előadják a megtalált vagy megtalálni vélt igazságot, azért, hogy segítsék egymást az igazság keresésében; a megismert igazsághoz pedig személyes beleegyezéssel kell ragaszkodni. Az isteni törvény rendelkezéseit lelkiismeretében fogja föl és ismeri el az ember; köteles is lelkiismeretét minden tevékenységében hűen követni, hogy eljusson céljához, Istenhez. Nem szabad tehát kényszeríteni, hogy lelkiismerete ellen cselekedjék, de nem is szabad őt akadályozni abban, hogy lelkiismerete szerint cselekedjék, különösen vallási téren nem.”³ Ha figyelmesen elolvassuk újra és újra ezeket az igazságkeresésről szóló sorokat, akkor a valóban modern zsinat az – bármily meghökkentőnek is tűnik, hiszen látszólag pont ellentétes szellemiségek –, amely igazolja az intranzigens Mindszentyt. Mert ha nem csupán egyetlen síkon akarjuk értelmezni az ő életét, hanem mélyebben is, akkor tevékenységének, döntéseinek, később tépelődéseinek, sőt címével járónak tulajdonított „alkotmányos jogainak” gyökere az igazságkeresés és a lelkiismereti kényszer. Az embert mint személyt „saját természete ösztökéli és készíti az igazság keresésére”. Mindszenty szándékainak őszintesége megkérdőjelezhetetlen. Ugyanakkor az igazság keresésének útján és a lelkiismeretben meghozott döntései lehetnek tévesek is, amire egy történésznek rá kell mutatnia.

Mindszenty József a magyar történelemben ritka személyes autoritással és fölényes erkölcsi erővel képviselte meggyőződését, szó szerint az utolsó szívdobbanásig. Élete méltán magaszkodott a diktatúrákkal szembeni ellenállás jelképévé és a hűség példájává, aki mindenkor hű maradt Istenéhez, egyházához, hazájához és népéhez. Még ha eközben nagyobb keresztet is akart vállára venni, mint amekkora egy halandó embernek megengedtetik...

3 A II. vatikáni zsinat *Dignitatis Humanae* kezdetű deklarációja a vallásszabadságról. Interneten: http://www.katolikus.hu/zsinat/zs_13.html.

FÜGGELÉK

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A több mint másfél évtizedes kutatómunkát hazai és külföldi kollégák hada segítette a legkülönbözőbb módon. Konzultálással, kritikai észrevétellel, pontosítással, adat- és fordítás-ellenőrzéssel, illusztrációval, a szöveg stilizálásával, többnyire az elvárhatót messze meghaladó odafigyeléssel. Mindannyiuknak őszinte köszönettel tartozom, ám-bátor féltő, hogy az alábbi felsorolás, bármily hosszúnak is tűnik, nem teljes.

Köszönet illeti

Családtagjaimat a sokéves türelemért;

ÁDÁM Ágnes restaurátort, az *Österreichische Nationalbibliothek* munkatársát az osztrák sajtóanyag ellenőrzéséért;

ÁDÁM Dominika doktoranduszt az olasz nyelvű források bibliográfiai ellenőrzéséért;

ADAMECZ Szilviát, az MTA BTK Történettudományi Intézet könyvtárosát a bibliográfiai adatok ellenőrzéséért;

ADRIÁNYI Gábor egyháztörténészt a kézirat értő átolvasásáért;

ÁGOSTON-PAPP Mónika keramikust a könyv kivitelezésének művészi ötleteiért;

Alekszandr SZTIKALIN orosz történészt a szakmai konzultációért;

ANDOR Imre zalaegerszegi lakost emlékeinek szívélyes megosztásáért;

BAKÓ Balázs történelem szakos középiskolai tanárt a szombathelyi kutatómunka előkészítéséért és a kutató önzetlen befogadásáért;

BALOGH Balázs néprajztudóst, az MTA BTK Néprajztudományi Kutatóintézet igazgatóját egyedi amerikai fotókért;

BALOGH Gábor szociológust a kézirat gyorsolvasásáért;

BANDI István volt akadémiai kollégát, az ÁBTL levéltárosát a kutatómunka elősegítéséért;

BANK Barbarát, az ÁBTL volt munkatársát a kutatómunka segítéséért;

BÁRÁNY Zsófia doktoranduszt levéltári anyagok fotózásáért, a római kutatás megszervezéséért;

BARÁTH Magdolna történészt a magyar–szovjet viszony kapcsán felmerült kérdések értő tisztázásáért;

BARDI Erzsébet szerkesztősegi munkatársat a kézirat nyelvhelyességi ellenőrzéséért;

BÁRDOSI Vilmosné Horányi Krisztina akadémiai kolléganőt a spanyol nyelvű honlapok böngészéséért Pedro Segura y Sáenz érsek életútjának felderítése érdekében;

BEKE Margit történészt az életrajzi adatok pontosításáért;

BENDA Borbálát, a Budai Ferences Könyvtár munkatársát a *Katolikus Szemle* közléseinek ellenőrzéséért;

- BOGNÁR Katalint, a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtárának muzeológusát a fényképrendelés haladéktalan teljesítéséért;
- BOGNÁR Szabina szociológus–néprajzost a közös egyesült államokbeli és a londoni kutatásért, valamint a figyelmes kéziratolvasásért;
- BÖHM Gergelyt a könyvborító művészi megtervezéséért;
- BREINICH Gábor levéltárost, a Budapest Főváros Levéltára munkatársát a kutatás elősegítéséért;
- C. TÓTH Norbert történészt a közjogi szerep értelmezéséhez adott szakmai tanácsokért;
- CSAPLÁR-DEGOVITS Krisztiánt a német nyelvű kiadás koordinálásáért;
- CSAPODY Miklós történészt a Demokrata Néppárt szerepéről folytatott konzultációkért;
- CSÁSZÁR Gyulát, Rábapaty plébánosát a készséges együttműködésért;
- CSÍKY Balázs történészt a szakmai egyeztetésekért;
- CSOMOR Erzsébet zalaegerszegi levéltárost a kutatómunka többszöri előkészítéséért és lankadatlan segítségéért;
- DAMÁSDI Zoltán levéltárost a Pécsi Püspöki és Káptalani Levéltárban végzett kutatómunka segítségével és a római kutatásban való közreműködésért;
- DARVASI Piroskát, a Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár munkatársát a gyors és precíz ügyintézésért;
- DEBRECZENI Emese volt akadémiai kolléganőt angol nyelvű források annotálásáért;
- DEMETROVICS Zsolt szakpszichológust, az ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Kar Pszichológiai Intézetének intézetigazgatóját a szakmai konzultációért;
- DÉNESI Tamást, a Pannonhalmi Főapátsági Levéltár igazgatóját az ideális kutatási lehetőségeikért;
- FALUSSY Lilla nyelvészt az olasz források fordításáért;
- FÁY Zoltán levéltárost, a Magyar Ferences Levéltár munkatársát az illusztráláshoz nyújtott segítségért;
- FAZEKAS István történészt a bécsi levéltári kutatás elősegítéséért;
- FEJÉRDY András történészt az értő konzultációkért, valamint latin nyelvű forrás értelmezéséért;
- FODOR Pált, az MTA BTK főigazgatóját a monográfia megjelentetésének pártolásáért;
- FÖLDES György történészt a szakmai tanácsokért és levéltári forrás rámutatásáért;
- FRENYÓ Zoltán filozófust a szakmai konzultációkért;
- FUKSZBERGER Imrét, Csehimindszent polgármesterét és feleségét a csehimindszenti forrásokért;
- Galina P. MURASKO orosz történészt levéltári adatközlésért;
- GÁRDONYI Máté teológust, hittudományi főiskolai tanárt a folyamatos konzultációkért;
- GECSÉNYI Lajos történészt a magyar–osztrák diplomáciai kérdések tisztázásáért;
- † GERGELY Jenő egyetemi tanárt, amiért elindított és támogatott az egyháztörténelmi pályán;
- GIANONE András történészt a kézirat szakmai átolvasásáért, az értő konzultációkért;

Gilberto MARTINELLI olasz filmrendezőt a történelmi látásmód bővítéséért;
GÖNCZ László történészt, a szlovéniai magyar közösség parlamenti képviselőjét a muravidéki fejezet ellenőrzéséért;
GÖNCZI Andrea történészt az orosz nyelvű fonetikus átírások ellenőrzéséért és a szöveg nyelvi ellenőrzéséért;
GRÓSZ András történészt a német nyelvű kézirat gondos átolvasásáért;
GYARMATI György történészt, az ÁBTL főigazgatóját a kutatómunka elősegítéséért;
HÁMORI Péter fotóst fényképek készítéséért;
HANTOS-VARGA Márta történészt a kézirat türelmes, figyelmes és a szerzőt is óvó átolvasásáért;
HARASZTI György történészt Ujszászy István szerepének értelmezéséért;
HEGEDŰS Andrást, a Prímási Levéltár igazgatóját a konzultációkért és a rugalmas kutatási lehetőségért;
HÉJJAS Esztert, az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének könyvtárosát a bibliográfiai adatok pótlásáért és ellenőrzéséért;
HERMANN Róbert történészt a jóindulatú támogatásért;
HÓBOR József történészt a zalaegerszegi fejezet értő olvasásáért;
HORNYÁK Mátét levéltári anyag fotózásáért;
HORVÁTH Balázst, a Központi Statisztikai Hivatal könyvtárosát adatszolgáltatásért;
HORVÁTH Gergely Krisztiánt Kögl Lénárd hagyatékának megismerhetőségéért;
HORVÁTH Imrét, az MTA BTK Történettudományi Intézetének szerkesztőségi munkatársát a kézirat tördeléséért;
HORVÁTH Juliannát, a Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár igazgatóját a kutatómunka rugalmas elősegítéséért;
HORVÁTH Pál filozófust a szakmai konzultációkért;
HORVÁTH Sándor történészt a pályázási ösztökélésért;
HORVÁTH Zsolt történészt, volt akadémiai kollégát a kézirat értő olvasásáért;
HUBAI László történészt a választási adatok és fogalmak használatának pontosításáért;
JANEK István történészt a prágai kutatás előkészítéséért;
JÓZSA Mártát, a bécsi Collegium Hungaricum könyvtárosát az osztrák sajtóanyag ellenőrzéséért;
JÓZSA Ottót, a Magyarországi Mindszenty Alapítvány Levéltárának volt munkatársát a kutatás elősegítéséért;
KÁLMÁN Peregrin történészt a római Tomek Vince-hagyaték megismeréséért;
KAPILLER Imre zalaegerszegi levéltárost a szakmai tanácsokért;
KARA Lászlónét (Anikát) források gépeléséért;
KECSKÉS D. Gusztáv történészt a párizsi levéltári kutatás előkészítéséért, a francia nyelvű források fordításáért és ellenőrzésükért, az ENSZ-vizsgálatról szóló fejezet átolvasásáért;
KISS András levéltárost a kutatómunka elősegítéséért;
KISS Éva történészt angol nyelvű források annotálásáért;

- KISS Nóra akadémiai kolléganőt az amerikai levéltári anyag fotózásáért;
KLESTENITZ Tibor történészt a sajtótörténeti elemzés kiegészítéséért és könyvtári adatellenőrzésért;
KLIMÓ Árpád történészt az Open Society Archives sajtóanyagának tematikus gyűjtéséért;
KOC SIS Gabriella szerkesztőségi munkatársat az illusztrációk gondos válogatásáért, a több hónapos képszerkesztői munkáért;
KOLTAI András történészt, a Piarista Rend Magyar Tartományának Központi Levéltárának vezetőjét a budapesti Tomek Vince- és Esty Miklós-hagyaték kutathatóságáért;
KOVÁCS Éva történészt, az MTA BTK Történettudományi Intézete kiadványkészítő műhelyének vezetőjét a kiadási munka koordinálásáért, a kézirat értő átolvasásáért és nyelvhelyességi ellenőrzéséért;
KOVÁCS Gergely posztulátort, a Magyarországi Mindszenty Alapítvány ügyvivőjét az építő kritikai észrevételekért és korrekciókért;
KOVÁCS Zsuzsanna könyvtárost az olasz *Borghese* című lap karikatúrájának könyvtári felleléséért;
KUJÁNI Katalin doktoranduszt francia nyelvű források annotálásáért;
LAKATOS Andort, a Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár vezetőjét a kutatás elősegítéséért;
LAKATOS Judit akadémiai kolléganőt a sokoldalú együttműködésért;
LAMM Vanda nemzetközi jogászt a szakmai konzultálásért;
LANGRÁF Ibolya ügyintézőt egy francia újságcikk tartalmi összefoglalásáért;
LÁPOSINÉ HUDECZ Andreát, az MTA BTK Történettudományi Intézetének szerkesztőségi munkatársát a javítások átvezetéséért;
LEHOCZKY Viktóriát, az MTA BTK Történettudományi Intézetének könyvtárosát adatszolgáltatásért;
LENCSES Ákost, a Központi Statisztikai Hivatal könyvtárosát adatszolgáltatásért;
MAROSI Attila nyomdászt a kötet kiadásának „becsületbeli ügyként” történő kezeléséért;
MARTON József kanonokot, a Gyulafehérvári Hittudományi Főiskola és Papnevelő Intézet professzorát a Márton Áronra vonatkozó adatok pontosításáért és a szakmai konzultációért;
MEGYERI Anna történészt, a Göcseji Múzeum munkatársát a zalaegerszegi illusztrációkért;
MIHALIK Béla történészt, a Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya Levéltárának vezetőjét a szakmai információkért;
MIKÓ Zsuzsannát, a Magyar Nemzeti Levéltár főigazgatóját a kutatómunka hathatós elősegítéséért;
MOLNÁR Andrászt, az MNL Zala Megyei Levéltárának igazgatóját a kutatómunka elősegítéséért;

MONA Ilona szociális testvért a Slachta-levelek kutathatóságáért és a szakmai-baráti konzultálásokért;

MÓZESSY Gergely történészt, a Székesfehérvári Egyházmegyei Gyűjtemény igazgatóját a levéltári kutatómunka elősegítéséért és a szakmai konzultációkért;

NAÁR Róbert informatikust a technikai hibák gyors elhárításáért;

NAGY Gábort, az MNL Országos Levéltárának munkatársát a kutatás önzetlen és rugalmas elősegítéséért;

NAGY Mihály történészt a párhuzamos romániai történeésekről folytatott konzultációkért;

NAGY Péter Tibor történészt a szakmai konzultációkért;

NÉMETH György történészt a kézirat értő javításaiért;

NÉMETH László Imrét, a római Szent István Ház igazgatóját a Zágon-hagyaték fotóiért, a javításokért és a szakmai konzultációért;

Olga KHAVANOVA orosz történészt a moszkvai kutatómunka elősegítéséért;

OPLATKA András újságíró, aki a *Basler Nachrichten* 1946. február 25-ei számát felkutatta számomra;

OROSZ László történészt a német források annotálásáért és fordításáért;

PAKSY Zoltán történészt, zalaegerszegi levéltárost a szakmai tanácsokért;

PÁL Ferencet, a Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár vezetőjét a kutatás elősegítéséért;

PÁLFFY Géza történészt a közjogi szerep értelmezéséről folytatott szakmai konzultációért;

PÁLMAI Nóra nyelvészt az olasz források annotálásáért;

PÁNCZÉL HEGEDŰS János doktoranduszt az 1956-os fejezet értő olvasásáért;

PERES Szilvia volt akadémiai kolléganőt az amerikai levéltári anyag fotózásáért;

PÉTERFI András akadémiai kollégát angol források értelmezéséért és fordításáért, a szerzői nyersfordítások pontosításáért;

PETRÁS Antal közgazdászt a segítő figyelemért és az esztergomi Mindszenty-szobor fotóiért;

PETRÁS Éva történészt a Nagy Töhötöm jezsuitával készült interjúért;

PLUHÁR Emesét, az MTA BTK Filozófiai Intézetének könyvtárosát a bibliográfiai adatok pótlásáért és ellenőrzéséért;

PÓK Attila történészt az angol nyelvű források konzultálásáért;

PÓTÓ János történészt a kézirat értő olvasásáért;

PRITZ Pál történészt a baráti nógatásokért;

RAINER M. János történészt az 1956-os forradalom kapcsán felmerült kérdések konzultálásáért;

RAINER Pál muzeológust a veszprémi bebörtönzésre vonatkozó információért;

RÉFI Attila hadtörténészt a Nagy Kálmánról készült fotóért;

RÉTFALVI Balázst, a Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár munkatársát a kutatási anyag fotózásáért és a szakszerű válaszokért;

- RING Orsolyát, az MNL Országos Levéltárának munkatársát a kutatás hathatós elősegítéséért;
- ROMSICS Ignác történészt Ujszászy István szerepének értelmezéséért;
- ROSDY Pál teológust, az Új Ember szerkesztőségi munkatársát a latin források nyersfordításáért, a szerzői fordítások ellenőrzéséért;
- SÁGI György történészt az Esty Miklós-hagyaték fotózásáért és az adatok pontosításáért;
- SARBAK Gábor irodalomtörténészt, a Szent István Társulat elnökét az irattár Esty Miklós-hagyatékának és fotóinak felhasználhatóságáért;
- SARODI Vajk kollégát a mutatók elkészítéséért;
- SCHALL Tamást, a veszprémi Magyarok Nagyasszonya Plébániatemplom (Mindszenty Emléktemplom) plébánosát az illusztráláshoz nyújtott segítségéért;
- SCHLEICHER Veronikát, a veszprémi Laczkó Dezső Múzeum munkatársát az illusztráláshoz nyújtott segítségéért;
- SERES Attila történészt a moszkvai kutatások elősegítéséért;
- † SIPOS Levente történészt levéltári forrás pontosításáért;
- SISA József művészettörténészt szakmai konzultációért;
- SOKCSEVITS Dénes történészt a muraközi fejezet szakmai ellenőrzéséért;
- SOMORJAI Ádám történészt a közös amerikai kutatásért és végtelen türelméért, amivel újra és újra elolvasta és kritikusan lektorálta a szerzői kéziratot;
- Soós István történészt latin nyelvű forrás értelmezéséért;
- Soós Károly kánonjogászt a szakmai tanácsokért;
- Soós Viktor Attila történészt Apor Vilmos és Mindszenty József kapcsolatára vonatkozó levéltári dokumentumokért;
- STRÓBER László apátot, a zalaegerszegi Mária Magdolna plébánia esperes-plébánosát a plébániai irattár kutathatóságáért;
- SZABÓ Csaba történészt a szakmai konzultációkért;
- SZABÓ Ferenc jezsuitát a szakmai eszmecserékért;
- SZABÓ Róbert történészt a Demokrata Néppárt szerepéről folytatott egyeztetésekért;
- SZAPLONCZAY Miklósnét (Irénkét), a Szeged-Csanádi Püspöki Levéltár vezetőjét az ideális kutatási lehetőségekért;
- SZARKA László történészt a szlovákiai magyarsággal kapcsolatos kérdések értő megválaszolásáért;
- SZÁNTÓ Zoltánt az illusztrációrendelés gyors teljesítéséért;
- SZÁSZ Zoltán történészt a kézirat „ősverziójának” átolvasásáért;
- SZATHMÁRY Béla jogtörténészt a közjogi szerep értelmezésének véleményezéséért;
- SZÉKELY László költőt a kézirat nyelvhelyességi ellenőrzéséért;
- † SZŐKE János szalézi atyát a kutatás elősegítéséért;
- SZULYOVSZKY Szilvia pályázati referenst angol nyelvű szöveg nyelvi ellenőrzéséért;
- TABAJDI Gábor történészt a Cavallier József-hagyaték fotózásáért;
- Tatjana V. VOLOKITYINA orosz történészt levéltári adatok ellenőrzéséért;

TÓTH Tamást, a Pápai Magyar Intézet rektorát a kutatás elősegítéséért;
TÓTHNÉ TAS Máriát a Kisgazda Levéltár digitalizált anyagáért és a fényképek kölcsönzéséért;
TUSOR Péter történészt a közjogi szerep értelmezése kapcsán adott tanácsokért;
TYEKVICSKA Árpád történészt a levéltári kutatómunka önzetlen elősegítéséért;
VAJK Ádámot, a győri Egyházmegyei Levéltár munkatársát a kutatómunka elősegítéséért;
VARGA Jánost, a Collegium Pazmanianum rektorát saját készítésű fotóiért és segítő észrevételeiért;
VARGA Szabolcs történészt a közjogi szerep értelmezéséről folytatott konzultációért;
VARGA Tibort, a Veszprémi Érseki és Főkapitányi Levéltár levéltárosát a veszprémi időszakért átolvasásáért;
VARGA Zsuzsanna történészt az agrártörténeti vonatkozású információkért;
VÁRSZEGI Asztrik pannonthalmi főapátot a kutatómunka elősegítéséért és az értő konzultációkért;
VILLÁS Valériát, az MTA BTK Történettudományi Intézetének szerkesztőségi munkatársát a gondos nyelvi lektorálásért;
VOJTKÓ Ferenc filmrendezőt az amerikai lelkipásztori utakról gyűjtött fényképekért;
VONYÓ József történészt a szakmai konzultálásért;
VÖRÖS Gézát, az ÁBTL levéltárosát a kutatómunka fáradhatatlan és értő elősegítéséért;
VÖRÖS Imre alkotmányjogászt a közjogi szerep értelmezéséhez adott szempontokért;
ZÁHONYI Lászlót, az MTA BTK Történettudományi Intézetének könyvtárosát a bibliográfiai adatok pótlásáért és ellenőrzéséért;
ZALAI Katalint, a Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár nyugalmazott vezetőjét a kutatómunka elősegítéséért;
ZINNER Tibor történészt a szakmai konzultációkért és a Legfőbb Ügyészségen folytatott kutatás lehetővé tételéért;
ZOMBORI István történészt a szegedi kutatómunka elősegítéséért;
ZSOLDOS Attila történészt a közjogi szerep értelmezéséhez adott szakmai tanácsokért;
és még sokan másokat, akik így vagy úgy, de önzetlenül segítették a kutatót.

FORRÁS- ÉS IRODALOMJEGYZÉK

I. LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (Budapest) (ÁBTL)

1.2. Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztályának iratai (ÁVO)

Politikai hangulatjelentések

2.1. A volt Zárt Irattár levéltári anyaga

I/4. Rajk László, Szőnyi Tibor, Szalai András (Rajk László és társai)

IV/31. Padányi Gulyás Béla

IV/43. Dr. Soós Károly

VI/1-a. Péter Gábor [és társai]

VI/1-c/1. Péter Gábor és társai perújítási ügye

VI/2. Bálint István

VI/5. Décsi Gyula

VI/64. Tihanyi János

VII/4. gróf Károlyi Mihály

IX/9. Összefoglaló a „Kádár János és társai” ügyben őrizetbe vett, elítélt, internált és rehabilitált személyekről

IX/62. A koncepciók ügyekben foglalkoztatott hálózati személyekkel kapcsolatos anyagok

XI/8. BM kollégiumi ülések anyagai

2.2.2. Hálózati nyilvántartások

3.1.2. Központi operatív nyilvántartást végző szervezeti egységek által kezelt munkadossziék (M-dossziék)

M–38.642, M–38.642/1. „Kiss János”

M–40530, M–40530/2. „Igaz Sándor”

3.1.5. Központi operatív nyilvántartást végző szervezeti egységek által kezelt operatív dossziék (O-dossziék)

O–768 Keresztény Női Tábor

O–8934 dr. Kiss István

O–10.904 Mihelics Béla Vid

O–10.973 dr. Balogh István

O–11.048 „Bujkálók”

O–11.538 Győri Rk. Egyházmegye

O–11.701 Legitimista pártok

O–12.302/1. Endrey Mihály

O–12.547/1. Badalik Bertalan

O-13.405/1-3a. Magyar Római Katolikus Püspöki Kar
O-13.581/4. Áruhá
O-14.759/7. Kovács Sándor
O-14.963/1-9a. „Canale” (összesen 16 dosszié)

3.1.6. Központi operatív nyilvántartást végző szervezeti egységek által kezelt P-dossziék
P-602 Augusztin Dezső

3.1.8. Régi archív számon kezelt operatív dossziék
Sz-222. és Sz-222/2-18. Mindszenty József

3.1.9. Központi operatív nyilvántartást végző szervezeti egységek által kezelt vizsgálati dossziék (V-dossziék)
V-700/1-59. Mindszenty József és társai ügy
V-19.441 P. Mócsy Imre
V-82.897/1. Endrédy Vendel és társai
V-103.458/1-13. Bozsik Pál és társai
V-142.947/1-3. Kósa Pál és társai
V-142.296/1-3. Varjú Imre és társai
V-146.786/21. Havas Géza és társai
V-149.861/3. Matheovits Ferenc
V-150.019/1., 5. Farkas Mihály és társai
V-150.352. „Az 1956. évi magyarországi ellenforradalom az állambiztonsági munka tükrében” I. rész
V-150.393/1. „Az 1956. évi magyarországi ellenforradalom az állambiztonsági munka tükrében” V. rész
V-150.393/4. Tánczos Gábor, Tildy Zoltán, Tóbiás Áron és Turcsányi Albert anyaga
V-105.752/1-14a. Grósz József és társai

3.2.1. A III/I. Csoportfőnökség és jogelődjei által kezelt Bt-dossziék
Bt-407/1-2. „Arnold”
Bt-741 „Wittman Karl”
Bt-1082 „Urbán”

3.2.3. A III/I. Csoportfőnökség és jogelődjei által kezelt munkadossziék (Mt-dossziék)
Mt-567/1-2. „Wittman Karl”
Mt-764/1-8. „Amadeo („Ligeti Béla” és „Arnold”)
Mt-772/1-4. „Urbán”
Mt-807/1-3. „Ludwig Beron”
Mt-975/1-3. „Kőműves Sándor”, „Franz Kirchenbauer”

3.2.4. A III/I. Csoportfőnökség és jogelődjei által kezelt kutatódossziék (K-dossziék)
K-318 Mindszenty-ügy
K-384/1-2. Kovrig Béla [„Bihari”]
K-424 Pődör László
K-1182 Leslie B. Bain

3.2.5. A III/I. Csoportfőnökség és jogelődjei által kezelt operatív dossziék (O-8-dossziék)
O-8-552/11-16. „Nérók” – Vatikáni Államtitkárság

3.2.9. A III/I. Csoportfőnökség által kezelt rendkívüli események dossziéi (R-dossziék)
R-8-009/1-4. „Vecchio”

4.1. Állambiztonsági munkához készült háttéranyagok (A-anyag)
A-2004 Mindszenty-anyagokról készült xerox másolatok
A-3240 Magyar-amerikai kapcsolatok, 1945-1965

Archives du Ministère des Affaires étrangères (Párizs) (AMAE)

Europe 1944-1949, Hongrie, dossier 16-17. Politique intérieure
Europe 1944-1949, Hongrie, dossier 18. Questions religieuses
Europe 1944-1949, Hongrie, dossier 29. Culture
Europe 1944-1949, Saint-Siège, dossier 6., 8-10.
Europe 1949-1955, Hongrie, dossier 51-53. Questions religieuses
Europe 1949-1955, Saint-Siège, dossier 15., 26-29.
Europe 1956-1960, Hongrie, dossier 101-103., 153-154. Questions religieuses
Europe 1956-1960, Saint-Siège, dossier 45., 49., 69.
Europe 1961-1970, Saint-Siège, dossier 69., 77., 135.
Europe, Hongrie, versement aux Archives (1971-juin 1976), boîte 3330, dossier Questions religieuses

Archives Historiques de l'Archevêché de Paris (Párizs) (Párizsi Érsekség Történeti Levéltára) (AHAP)

1D 15.13. Cardinal Mindszenty, 1971-1976
9K 2 5 Hongrie (Caritas)

Archives of the Archdiocese of New York (Yonkers, New York) (New York-i Érsekség Levéltára) (AANY)
Collection 007 Francis Cardinal Spellman Collection

Archivio Generale dei Scolopi (Róma) (Kálmán Peregrin gyűjtése)

Tomek Vince (1892-1986) hagyatéka, Naplók

Arhiv Vnyesnyej Polityiki Rosszizszkoj Federacii (Moszkva) (Orosz Föderáció Külpolitikai Levéltára) (AVP RF)

Fond 077 Referatura po Vengrii
Fond 77 Referatura po Vengrii
Fond 098 Referatura po Italii
Fond 56b Otgyel pecsati, Vatikán 1945-1948
Fond 0453 Szozuz Kontrolnoj Komisszii, Vengrija 1945-1947

Budapest Főváros Levéltára (Budapest) (BFL)

VII. 5. c. Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék iratai. Büntetőperek iratai (1913-1944)
XXV. 1. a. A jogszolgáltatás területi szervei (1945-2003). Budapesti Népbíróság iratai (1945-1949). Büntetőperes iratok (1945-1949)
293/1946. IV. Szálasi Ferenc és társai
254/1949. Mindszenty József és társai

XXV. 4. f. Fővárosi Bíróság (1951–1953 Budapesti Megyei Bíróság) iratai (1958–2000). Titkos ügykezelés [TÜK] alól kivont perek iratai (1951–1980)
105.752/2-a. Grósz-per
1003/1949/3. Matheovits Ferenc és társai
4016/I./1957. Turcsányi Albert Egon és társai
8017/VIII./1958. Kósa Pál és társai

Budapesti Fegyház és Börtön Irattára (Budapest, Kozma u.)
Fogoly-gyűjtőkönyv, 1949

Budapesti Rendőr-főkapitányság Központi Irattára (Budapest) (BRFK)
Elnöki iratok 1945

Csornai Premontrei Prépostság Szombathelyi Rendház Könyvtára (Szombathely)
Az irodalmi önképzőkör *Bimbófüzér* című gyűjteménye

Dwight D. Eisenhower Presidential Library (Abilene, Kansas) (Eisenhower Library) (Saját kutatási program keretében Bognár Szabina gyűjtése)
Central Files, Official File, Of 154-L War Claims, Box 823., 874.
Herter Christian A., Papers, 1957–1961, Box 1–2., 4., 6., 10., 18.
Papers as President of the United States, 1953–1961 [Ann Whitman File] DDE Diary Series, Box 17–20., 23., 27.
Papers of John Foster Dulles, White House Memoranda Series. Box 6.
Republican National Committee News Clippings, Box 274.
Staff Secretary Records, 1952–1961 Subject Series, State Department Subseries, Box 1–4.

Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Levéltár (Budapest) (Tabajdi Gábor gyűjtése)
426. Cavallier József iratai
1. Iratok, feljegyzések 1904–1961

Egyházmegyei Levéltár, Győr (GyPL)
Egyházkormányzati iratok, 1944–1949
Apor Vilmos püspök hagyatéka
Papp Kálmán püspök hagyatéka

Egri Érseki Levéltár (Eger) (EÉL)
Egyházkormányzati iratok, 1944–1949

Goszudarsztvennij Arhiv Rosszizskoj Federacii (Orosz Föderáció Állami Levéltára) (Moszkva) (GARF)
Fond 6991 op. 1–6.
Fond 9401 op. 2. gy. 240. Oszobaja papka 1–2., Perepizska sz tovarisem Molotovim V. M., 1949. g.

Harry S. Truman Library (Independence, Missouri) (Truman Library) (Saját kutatási program keretében Bognár Szabina gyűjtése)

OF 226 Hungary Misc. Mindszenty Folder to OF 227 Farm Matters Misc. (1950–1953) Box 970.

Records Group 46. Record of US Senate. Senate Committee on Foreign Relations. Selected Documents, January 25–April 5, 1949. Box 5.

Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár (Budapest) (HM HIM HL)

Budapesti Katonai Bíróság
Nagy Kálmán
Pallavicini Antal
Péter Gábor

Hoover Institution Archives (Stanford, California)

Eckhardt, Tibor Box 2., 9., 10., 17.
Emmet, Christopher T. Box 45.
Epstein, Julius Box 42.
Florian, Tibor Box 6.
Free Europe Press, Box 2.
Gabor, Aron Box 1.
Kertesz, Stephen D. Box 7., 14–15., 34.
Kohlberg, Alfred Collection, Box 126.
Kutner, Luis Box 50.
Marosy, Ferenc Box 1.
Radvanyi, Janos Box 1.

Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levéltára (Budapest) (JTMRL)

II. 1. Másolatok a jezsuita rend római levéltárának anyagából (Archivum Romanum Societatis Iesu Prov. Hung.)
Epistolae Singulorum 1913–1949/1942–1945
Epistolae Variorum 1946–1950/1946
Epistolae Praepositorum Provincialium Provinciae Hungariae 1929–1948
III. 1. Personalialia, Historia persecutionis Societatis Jesu in Hungaria 1948–1970
IV. 1. A II. szekció tartományfőnökségének levéltára
VI. 32. Kerkai Jenő (1904–1970)
VI. 44a Nagy Tőhötöm (1908–1979)
VI. 45 Mócsy Imre (1907–1980)

John F. Kennedy Presidential Library and Museum (Boston, Massachusetts) (Kennedy Library) (Saját kutatási program keretében Kiss Nóra és Peres Szilvia, valamint Somorjai Ádám gyűjtése)

Papers of President Kennedy
Departments and Agencies, Box 284., 284A, 285., 285A, 286., 286A, 287., 287A, 288.
National Security Files, Countries – Hungary General, 1961–1962; 1963. Box 105., 105A.
President's Office Files, Countries – Hungary, Box 65., 65A, 118., 118A.

Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár (Kalocsa) (KFL)

I.1.a. Egyházkormányzati iratok

Actio Catholica
Politika Generalia 1945–1948
Püspökkari iratok 1945–1975

I.1.c. Perszonális iratok

Grósz József iratai, a Grósz-per visszaszolgáltatott dokumentumai

Kisgazda Örökség és Levéltár Alapítvány (Érd) (KÖLA) (eredeti, PIL-ben kapott fondszáma: 285.)

1. Nagyválasztmány, Országos értekezlet, 1–6. ő. e.
2. Politikai Bizottság, 6–35. ő. e.
3. Elnöki Tanács, 1. ő. e.
4. Országos fegyelmi bizottság
Egyes fegyelmi ügyek, 21., 27. ő. e.
5. Nemzetgyűlési (országgyűlési) képviselőcsoport, 1. ő. e.
6. A párt országos elnökeinek iratai
Pártközi értekezletek és kapcsolatok, 29–39., 46–47. ő. e.
Egyházak, 73., 78. ő. e.
Választások, 109. ő. e.
Sajtó – propaganda – oktatás, 127–128., 132. ő. e.
Nemzetközi kapcsolatok, külföldi levelezés, 160–162. ő. e.
Vatikán, 180. ő. e.
7. Főtitkári Hivatal (Elnöki Főtitkári Hivatal)
Levelezés, 3–4., 9., 18., 22. ő. e.
8. Szervezési osztály, 1945–1950
Területi szervezés, 1–2., 13., 28., 31., 35–37., 40., 42., 44., 50., 54., 59. ő. e.

Lyndon Baines Johnson Library and Museum (Austin, Texas) (Johnson Library) (Saját kutatási program keretében Kiss Nóra és Peres Szilvia, valamint Somorjai Ádám gyűjtése)

National Security Files, Country Files, Hungary, Cardinal Mindszenty Correspondence, Box 195.

Magyar Ferences Levéltár (Budapest)

XI. Személyi hagyatékok

Magyar Katolikus Püspöki Kar Irattára (Budapest)

Episcopi Hungariae, Püspökkari jegyzőkönyvek, 1945–1965
Borovi József hagyatéka

Magyar Rádió Hangarchívuma (Budapest)

Mindszenty József és társai pere, 1–12. magnószalag-tekercs

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest) (MNL OL)

K Országgyűlési levéltár. Képviselőház és Nemzetgyűlés
K 7 A Képviselőház soproni üléseinek iratai
K 18 Törvényhozók Nemzeti Szövetsége (1944–1945)
K 510 Képviselőház által kiküldött bizottságok jegyzőkönyvei (1929–1944)
K Államfői hivatali levéltár. Kormányzói kabinetiroda

- K 589 Kormányzó felhivatalos iratai A) A kormányzó kabinetirodája, II. A kormányzó iratai
- K Miniszterelnökségi levéltár. Miniszterelnökség
- K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1919–1944
- K 29 Társadalompolitikai Osztály, 1938–1941. 1. Ügyviteli iratok; 2. Kovrig Béla osztályvezető felhivatalos levelezése
- K 468 Bethlen István miniszterelnök, 1921–1931
- K Külügyminisztériumi levéltár. Külügyminisztérium
- K 63 Politikai iratok általános iratai
- K 64 Politikai osztály rezervált iratai
- K 707 Szombathelyi részleg (nyilas külügyminisztérium), 1944–1945
- K Belügyminisztériumi levéltár. Belügyminisztérium
- K 148 Elnöki iratok
911. csomó, 1935 – 11. tétel, Főispáni ügyek
- 603/2. 16–25., 28–30., 38–40. ő. e.
- 603/6. 37–38. ő. e.
- K 149 Reservált iratok
- K 150 Általános iratok, 1920–1944
- K Államvédelmi Központ
- K 494 Elnöki iratok, 1942–1944
- K 519 Államvédelmi Központ. Bizalmas iratok, 1942–1944
- K 523 Államvédelmi Központ. Általános iratok, 1942–1944
- K Sajtólevéltár
- K 608 Lapkivágatok
- M–KS 276. f. Magyar Dolgozók Pártja központi szervei
52. Központi Vezetőség
53. Politikai Bizottság
54. Titkárság
60. MDP KV PB Titkárság. Nyomtatott határozatok, körlevelek
62. Központi Vezetőség, Iroda
65. Rákosi Mátyás titkári iratai, 1948–1956
66. Gerő Ernő titkári iratai, 1948–1956
67. Farkas Mihály titkári iratai, 1948–1956
68. Révai József titkári iratai, 1948–1956
69. Egry Gyula titkári iratai, 1955–1956
70. Szalai Béla titkári iratai, 1955–1956
74. Hegedüs András titkári iratai, 1955–1956
75. Kádár János titkári iratai, 1948–1956
76. Kovács István titkári iratai, 1954–1956
77. Szakasits Árpád pártelnök iratai, 1948–1950
86. Agitációs és Propaganda Bizottság (Kollégium), 1948–1953
115. Állampolitikai Osztály
- M–KS 288. f. MSZMP központi szervei
5. Politikai Bizottság (Intéző Bizottság), 1956–1975

- 7. Titkárság, 1957–1975
- 9. Központi Bizottság Irodája, 1956–1971
- 22. Agitációs és Propaganda Osztály (Társadalompolitikai Osztály), 1956–1971
- 32. Külügyi Osztály (Nemzetközi Pártkapcsolatok Osztálya), 1957–1971

XVIII Az államhatalom felsőbb szervei

- XVIII–1 Nemzetgyűlés
- XVIII–1–a Nemzetgyűlés elnökének iratai
- XVIII–1–b Nemzetgyűlés általános iratai
- XVIII–2–b Népköztársaság Elnöki Tanácsa jegyzőkönyvei
- XVIII–2–g Dobi István iratai (1952–1966)
- XVIII–3 Ideiglenes Nemzetgyűlés
- XVIII–4 Nemzeti Főtanács
- XVIII–5 Nemzetgyűlés Politikai Bizottsága

XIX–A Az államigazgatás felsőbb szervei. Központi (nem miniszteriális) kormányzati szervek iratai

- XIX–A–1 Miniszterelnökség. Minisztertanács elnökének hivatala (1944–1949)
- XIX–A–1–d Tildy Zoltán miniszterelnök, 1945–1946
- XIX–A–1–e Nagy Ferenc miniszterelnök, 1946–1947
- XIX–A–1–f Dinnyés Lajos miniszterelnök, 1947–1948
- XIX–A–1–i Rákosi Mátyás államminiszter, 1946–1948
- XIX–A–1–j Nemzeti Kormány Miniszterelnökségének általános iratai (1944) 1945–1949
- XIX–A–2 Minisztertanács Titkársága
- XIX–A–2–ab Dobi István miniszterelnök
- XIX–A–21 Állami Egyházügyi Hivatal
- XIX–A–21–a Elnöki iratok
- XIX–A–21–b Általános iratok
- XIX–A–21–c Adattár
- XIX–A–21–d Visszaminósított TÜK iratok, 1957–1975
- XIX–A–21–e Tematikusan rendezett iratok, 28–34. d.
- XIX–A–83 Minisztertanács (Testület)
- XIX–A–83–a Jegyzőkönyvek és mellékleteik

XIX–B Belügy

- XIX–B–1 Belügyminisztérium
- XIX–1–ai Miniszteri Titkárság, 1957, 1958, 1963, 1967
- XIX–1–r Elnöki Főosztály, 1945–1950

XIX–I Kultúra

- XIX–I–1 Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium
- XIX–I–1–a Debreceni iratok
- XIX–I–1–o TÜK iratok, 1949–1951
- XIX–I–1–v Ortutay Gyula miniszter, 1947–1950
- XIX–I–2 Oktatásügyi Minisztérium
- XIX–I–2–k Kollégiumi értekezletek, 1953–1956

XIX-I-4-aaa Aczél György miniszterhelyettes, általános iratok, 1959–1967
 XIX-I-4-kkk Simó Jenő miniszterhelyettes, 1970–1974
 XIX-I-4-rrr Aczél György miniszterhelyettes, TÜK iratok, 1957–1967

XIX-J Külügy

XIX-J-1 Külügyminisztérium

XIX-J-1-a Béke-előkészítő osztály

XIX-J-1-c Magyar béke delegáció

XIX-J-1-d Mindszenty-gyűjtemény, 1945–1960

XIX-J-1-j TÜK iratok

1945–1964

Amerikai Egyesült Államok; Ausztria; Jugoszlávia; Kanada; Vatikán; Szovjetunió

Vegyes

1965–1975

Amerikai Egyesült Államok; Ausztrália; Kanada; Kolumbia, Olaszország; Vatikán 160; Szovjetunió, Venezuela

XIX-J-1-k Általános iratok

1945–1964

Amerikai Egyesült Államok; Ausztria; Jugoszlávia; Kanada; Olaszország; Szentszék (Vatikán); Szovjetunió

XIX-J-1-u Miniszteri és miniszterhelyettesi iratok

22–25. d. Gyöngyösi János iratai

47–48. d. Péter János iratai

XIX-J-26-a Római nagykövetség, Politikai iktatott iratok, 1946–1949, Politikai titkos iratok, 1946–1947

XIX-J-29-a Washingtoni nagykövetség, TÜK iratok, 1–12. doboz

XIX-J-30-a Párizsi nagykövetség, TÜK iratok, 1948–1949

XIX-J-42-a Moszkvai nagykövetség, TÜK iratok, 2., 8. doboz

XX A jogszolgáltatás felsőbb szervei

XX-1-b Népfőügyészség. Általános iratok

XX-1-b 1979/1949. Mindszenty József és társai

XX-5-h Legfelsőbb Bíróság. Visszaminősített büntető TÜK iratok (korábbi elnevezése: 1956 utáni koncepciók periratai)

Nagy Imre és társai

XX-10-a Legfőbb Ügyészség. Visszaminősített TÜK iratok

XX-10-k Legfőbb Ügyészség. Politikai Osztály

P233 Ferences Szűz Mária Rendtartománya/Ferences Rendtartomány Levéltára, 4–16. csomó

P1378 P. Hársligethy-Vinkovits Viktor OFM hagyatéka, levelezések 1918–1947

Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára (Zalaegerszeg) (MNL ZML)

IV. 401. Zala vármegye főispánjának iratai

a) általános iratok 1918–1944

b) bizalmas iratok 1919–1944

- c) elnöki iratok 1919–1944
 - IV. 402. Zala vármegye Törvényhatósági Bizottságának iratai, 1918–1944
 - b) Zala vármegye főispánjának bizalmas iratai
 - IV. 404. Zala vármegye alispánjának iratai, 1919–1944
 - V. 1606. Zalaegerszeg város képviselőtestületének jegyzőkönyvei, 1918–1944
 - V. 1607 Zalaegerszeg város polgármesterének iratai
 - a) bizalmas iratok
 - b) elnöki iratok
 - c) közigazgatási iratok
 - d) kiemelt tárgyi csomók
 - VII. 2. Zalaegerszegi Kir. Törvényszék iratai, Bűnügyek (politikai) kiemelt csomók, 1920–1944
 - VII. 2. b. Peres és peren kívüli iratok, büntetőügyek
 - XIV. 23. Gr. Teleki Béla főispán személyi iratai (1906–1969), 4. és 6. doboz
 - XV. Gyűjtemények
 - XV. 41.b Kéziratok. Egyéb kéziratok (20. sz.)
 - XXXV. 17. Zalaegerszegi Népbíróság iratai
- Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára (Szombathely) (MNL VML)*
- XVI. 1. Vas vármegye Direktóriumának iratai (1919)
- Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára (Veszprém) (MNL VeML)*
- IV. 403. (XXI.4.a.) Veszprém vármegye alispánjának iratai, Elnöki és bizalmas iratok, 1947–1950
- Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára (Budapest)*
- Mihályfi Ernő hagyatéka
- Magyarországi Mindszenty Alapítvány Levéltára, Mindszenty Archivum (Budapest) (MMAL)*
- Tematikus dossziék rendezés utáni besorolásban: 010–017., 020/a–e, 024., 026., 030/a–b, 031–032., 040., 040/a–b, 041–042., 044–045., 054., 060., 061/a–b, 062., 086.
 - Tematikus dossziék rendezés előtti besorolásban: 801–803., 805–806., 808., 810–813.
 - Tematikus gyűjtők: 45–46., 50.
 - Egyéb rendezetlen iratok
- Ministero degli Affari Esteri, Archivio Storico-Diplomatico (Róma) (ASDMAE)*
- Affari Politici 1931–1945 Ungheria, Busta 37.
 - Affari Politici 1946–1950 Ungheria, Busta 2., 5–6., 8., 10–11., 14.
 - Affari Politici 1950–1957 Ungheria, Busta 1152., 1177., 1218., 1250., 1286., 1342., 1376–1380.
 - Affari Politici 1946–1950 Santa Sede, Busta 2–3., 6., 10., 13., 19.
 - Ambasciata d'Italia presso la Santa Sede 1946–1954, Busta 229.
 - Direzione generale affari politici raccolta generale 1947–1960, Busta 23.
- National Archives and Records Administration (College Park, Maryland) (NARA)*
- Records Group (RG) 59. General Records of the Department of State. Central Decimal File 1945–49, Box 6887., 6888.

- RG 59. General Records of the Department of State. Central Decimal File, 1955–1959 Box 4805., 4806.
- RG 59. General Records of the Department of State. Central Decimal File 1960–1963, Box 2681.
- RG 59. General Records of the Department of State. Central Decimal File 1963–1971, Box 3067., 3068., 3229., 4209.
- RG 59. General Records of the Department of State. Central Foreign Policy Files 1967–1969. Box 3071.
- RG 59. General Records of the Department of State. Bureau of European Affairs, Office of Eastern European Affairs. Records Relating to Hungary 1941–1977, Box 1–12.
- RG 59. General Records of the Department of State. Central Foreign Policy Files 1964–1966, Box 3222.
- RG 59. General Records of the Department of State. Bureau of Intelligence and Research Office of Soviet and East European Analysis, Intelligence Reports on the USSR and Eastern Europe 1942–1960, Box 3., 15.
- RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State, Hungary, Budapest Mission, General Records 1945, Box 64–66.
- RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest Legation, General Records 1946, Box 103.
- RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest Legation, General Records 1948, Box 135., 145., 147., 156., 161–163., 167., 172., 174., 176.
- RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest Legation, General Records 1953–1955, Box 179.
- RG 84. Records of the Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, General Records 1946–1963, Box 4.
- RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty, 1956–1972, Box 1–6.
- CREST – CIA Records Search Tool

Open Society Archives (Budapest) (OSA) (Klimó Árpád gyűjtése)

HU OSA300-40-5; Box 126. 5 Biographical Files

Mindszenty, József 1971–1972

Mindszenty, József 1973–1989

Országos Széchényi Könyvtár (Budapest) (OSZK)

Kézirattár

105. fond Katona Jenő iratanyaga

107/83. fond Udvardy Jenőné iratai

177. fond Keresztury Dezső iratanyaga

216. fond Nagy Tőhötöm iratanyaga

514. fond Gereben István iratanyaga

Történelmi Interjúk Tára

Mozgóképkincs Gyűjtemény

1441. Egy jezsuita páter vallomásai egy hercegprímásról (1986)

Österreichisches Staatsarchiv (Bécs) (ÖStA)

Archiv der Republik, Bundesministerium für Auswärtige Angelegenheiten, 1945–1975

Pannonhalmi Bencés Főapátság Levéltára (Pannonhalma)

Főapáti iratok, 1944–1949

Perjeli iratok, 1944–1949

Pécsi Püspöki Levéltár (Pécs) (PPL)

Egyházkormányzati iratok, 1944–1948

Cserháti József irathagyatéka, 9., 12. mappa

Rogács Ferenc püspök irathagyatéka, 1944–1961, 44–45., 87. iratköteg

Piarista Rend Magyar Tartományának Központi Levéltára (Budapest) (PMKL)

Tartományfőnöki levelezés

IV. 198. Tomek Vince hagyatéka

IV. 213. Albert István hagyatéka

Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (Budapest) (PIL)

I. Pártok

274. f. Magyar Kommunista Párt (MKP)

1. állam Kongresszusok, országos értekezletek

2. állam Központi Vezetőség

3. állam Politikai Bizottság, a Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt közös Politikai Bizottsága

4. állam Titkárság, főtitkárság

7. állam Főtitkársági iroda, titkárok

243. ő. e. Mindszenty által összeállított és közvetítő útján Rákosi Mátyáshoz juttatott sérelemgyűjtemény. 1946. június

246. ő. e. MKP KV iratai. Párt és tömegszervezeti rendőrségi jelentések egyházi rendezvényekről, a klerikális reakció tevékenységéről. Szervezési, agit.-prop. oszt. 1946. október 21.–1948. április 24.

247. ő. e. Grösz József, illetve Mindszenty József levelezése a miniszterelnökökkel. A minisztertanács irattárából származó iratok. ÁVH, illetve Bojta Béla által 1948 májusában kiválasztott iratok. Korabeli jegyzék szerint, 1945–1947

248. ő. e. ÁVH jelentések, jegyzőkönyvek az egyház, illetve Mindszenty és környezete tevékenységéről. A Mindszenty-per előkészítő anyaga. 1945. október 18.–1948. május 20.

10. állam Külügyi osztály

VI. Személyi gyűjtemények

704. f. Károlyi Mihály és Károlyi Mihályné Andrássy Katinka

867. f. Visszaemlékezések

VII. Röplapgyűjtemény

978. f. 1956-os forradalom és szabadságharc

VIII. Külföldi levéltárakból származó, magyar vonatkozású iratmásolatok
 508. f. Nyugat-Európa és az Amerikai Egyesült Államok levéltárai
 1. állam Nagy-Britannia, National Archives, London

IX. Vegyes eredetű iratok
 290. f. 1956-os gyűjtemény

Praha Ministerstvo Zahraničných Vecí (Prága) (MZV)
 Teritorialni odbory – obyčejné (TO-O) 1945–1959. Maďarsko
 Teritorialni odbory – obyčejné (TO-O) 1945–1959. Vatikán

Prímási Levéltár (Esztergom) (PL)
 Cat. D/c 1939-ig
 Egyházkormányzati iratok, 1939–1955
 Fotótár – Mindszenty
 Mindszenty magánlevéltár 1–47. doboz
 Processus Josephi Card. Mindszenty – Mindszenty periratok V–700 (1–21. doboz)

Rábapatyi Kisboldogasszony Plébánia
 Historia Domus (Felsőpaty)

Richard Nixon Presidential Library and Museum (Yorba Linda, California) (Nixon Library)
 Wilderness Years Collection, Series II: Trip File, 1963. Box 3. Budapest, Hungary
 Nixon Presidential Materials Staff, National Security Council (NSC) Files, POW/MIA
 President's Daily Briefs, Box 1.
 Nixon Presidential Materials Staff, National Security Council (NSC) Files, President's Trip
 Files, Box 463.
 Nixon Presidential Materials Staff, National Security Council (NSC) Files, Country Files –
 Europe, Box 693., 732.
 Nixon Presidential Materials Staff, National Security Council (NSC) Files, Presidential
 Correspondence 1969–1974. Box 755.
 Nixon Presidential Materials Staff, National Security Council (NSC) Files, Name Files, Box 828.
 White House Central Files (WHCF) Staff Member and Office Files Michael P. Balzano, JR.
 Box 1 Conference on European Security
 Box 4 [Ethnic Leaders] Permanent Hungarian Leaders
 White House Special Files (WHSF), Subject Files: Confidential Files, 1969–1974, Box 35.
 White House Subject Files, Religious Matters (RM), Box 19.

Rosszijszkij Goszudarsztvennij Arhiv Novejszej Isztorii (Moszkva) (RGANI)
 Fond 2. op. 1. gy. 635.
 Fond 5. op. 16. gy. 689–690.
 Fond 5. op. 30. gy. 10., 53., 126., 146., 162., 190.
 Fond 5. op. 28. gy. 476.
 Fond 5. op. 33. gy. 162., 190.
 Fond 5. op. 34. gy. 57.
 Fond 5. op. 55. 10., 72.

Rosszijszkij Goszudarsztvennij Arhiv Szocialno-Polityicseszkij Isztorii (Moszkva) (RGASZPI)

Fond 17 Centralnij Komitet VK(b)P

op. 128. Otgyel vnyesnyej polityiki

Fond 74 K. J. Vorosilov iratanyaga

Fond 82 Molotov iratanyaga

Fond 495 Komintern

Fond 575 Informacionnoje bjüro kommunyiszticheszkij i rabocsih partyiji (Kominform)

Fond 588 Sztálin személyes fondja

Fond 644 Goszudarsztvennij komitet oboroni SzSzSzR

Szeged-Csanádi Püspökség Levéltára (Szeged) (SzCsPL)

I.1.a. Egyházigazgatási iratok, Püspöki Hivatal iratai, 1944–1949

I.4. Váradi Helynökség, Debreceni Apostoli kormányzósági iratok, 1945–1949

IV. Hagyatékok

3. Hamvas Endre hagyatéka

8. Balogh István hagyatéka

Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár (Székesfehérvár)

Egyházkormányzati iratok

ÁEH iratok, 74/70-es csomó

Szent István Társulat Irattára (Budapest) (SZIT Irattára)

Esty Miklós irathagyatéka

Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár (Szombathely) (SZEK)

Ős. XXVIII/alsó I–II. és IV. polc

Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár (Szombathely) (SZEL)

I. 1. Acta Cancellariae (AC) 1912–1945

Halotti anyakönyvek másodpéldányai, Csehimindszent

Püspöki körlevelek

Géfin Gyula hagyatéka

Pehm József iratai, 1–6. doboz

Mikes János püspök iratai, Missilis

Szociális Testvérek Társasága Történeti Irattára (Budapest) (SZTTTI)

Slachta Margit iratai

The National Archives of the UK (London) (Saját kutatási program keretében Bognár Szabina gyűjtése)

Foreign Office (FO)

Religious affairs: proposal to accredit Vatican representative to Hungary: position of Prince Primate, Cardinal Mindszenty, Archbishop of Esztergom: Soviet reactions. Code 21 File 436

Legation, Vatican: General Correspondence, FO 380/128: Hungary 1948

Political Departments: General Correspondence from 1906–1966. NORTHERN (N): Hungary (NH), FO 371/171776: Roman Catholic Church, 1960, 1961, 1963

Political Departments, General Correspondence from 1906–1966. SOUTHERN (R):
Hungary (RH), FO 371/95231

Foreign Office and Commonwealth Office (FCO)

Northern Department and East European and Soviet Department: Registered Files (N and EN Series). HUNGARY. Social. Religious affairs: Cardinal Mindszenty, 1967–1968

Northern Department and Eastern European and Soviet Department: Registered Files (N and EN Series). HUNGARY Bilateral Relation. FCO 28/694: Position of the Catholic Church, 1969

Northern Department and East European and Soviet Department: Registered Files (N and EN Series). HUNGARY. Relations between Church and State in Hungary, 1971

Northern Department and East European and Soviet Department: Registered Files (N and EN Series). HUNGARY. FCO 28/1381: Political relations between Hungary and the Vatican., 01 January 1971 – 31 December 1971

Northern Department and East European and Soviet Department: Registered Files (N and EN Series). HUNGARY. Relations between Church and State in Hungary, 1972

Northern Department and East European and Soviet Department: Registered Files (N and EN Series). HUNGARY, Religion in Hungary, 1975

United Nations Archives and Records Management Section (New York)

Department of Political Affairs

Series 0501, Box 8. File 22.

Department of Political and Security Council Affairs Reports

Series S-0410, Box 5. File 1 – UNRRA in Hungary

Series 188, Box 6. File 1 – Hungary 1947–1955

Peace-Keeping Operations Files of the Secretary-General, U Thant. Other Countries

Series 0878, Box 1. File 16.

Váci Püspöki és Káptalani Levéltár (Vác) (VPL)

I.1.n. Conferentia episcoporum (Püspökkari konferenciák iratai)

Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár (Veszprém) (VÉL)

Veszprémi püspöki levéltár

Egyházmegyei Hatóság iratai

I.1.2. Litterae Circulares

I.1.41. Bullae

I.1.43. Archivum Kollarianum

I.1.44.a. Acta dioecisana, Iktatott iratok

Az egyházmegyei építész hivatal iratai

I.4.d.1. Vegyes iratok, tervrajzok, I. sorozat

Veszprémi püspökség gazdasági levéltára

Központi jószágkormányzás iratai

II.1.a.21. Központi számvevőszéki zárszámadások

Hagyatékok

VIII.25. Mindszenty József hagyatéka

Zalaegerszegi Mária Magdolna Plébánia Irattára (Zalaegerszeg) (ZMMPI)

Egyházköztség 1. (Vegyes iratok)

Egyházköztség képviselő-testületi jegyzőkönyvek

1930–1940; 1940–1970

Esperesi iratok

1919–1929; 1930–1932; 1935–1937; 1935–1940 (1939-ről nincs irat a dobozban);

1942–1957

Iktatott iratok

1911–1919; 1920–1923; 1924–1927; 1928–1930; 1931–1932; 1933–1934; 1935–

1937 (másolatban Tyekvicska Árpádtól); 1938–1939; 1940–1942

Pártok, egyesületek

AC Hitbuzgalmi szakosztály

AC Szociális szakosztály

AC ügyei

Katolikus népszövetség, 1930

Keresztényszociális Párt

Vegyes II. 2.

Szegényügy

Szociális ügyek

II. NYOMTATOTT FORRÁSOK

II.1. MINDSZENTY JÓZSEF MŰVEI IDŐRENDEN

- PEHM József: *Az édesanya*. Szerzői kiadás, Stephaneum Nyomda, Budapest, 1916. (Második bővített kiadás is.)
- Vigyázzatok az újsággal!* Írta: PEHM József. Kiadja a Zalaegerszegi Sajtóbizottság. Zalaegerszeg, é. n. [1920.]
- Megnyitóbeszéd*. Tartotta Pehm József esperes-plébános, a „Zalaegerszeg vidéki hitelszövetkezet” elnöke 1922. május 14-én. Pátria, Budapest, 1922.
- PEHM József: Egy sajtóstatisztika. *Egyházi Lapok – Papok Közlönye* 46 (1923) 12. 128.
- PEHM József: *Zala segélykiáltása*. [s. n.] Zalaegerszeg, 1927.
- PEHM József: *Padányi Biró Márton veszprémi püspök élete és kora*. Zrínyi Nyomdaipari Rt., Zalaegerszeg, 1934. (A veszprémi egyházmegye múltjából, 2.); Reprint: Veszprém, 2012.
- PEHM József: *Az édesanya*. I. kötet. Zrínyi Nyomdaipari Rt., Zalaegerszeg, 1940. Harmadik, bővített kiadás.
- PEHM József: *Az édesanya*. II. kötet. Zrínyi Nyomdaipari Rt., Zalaegerszeg, 1942. Harmadik, bővített kiadás.
- Történelmi dokumentum: A Dunántúl püspökeinek tiltakozása 1944. okt. 31-én a még megmaradt országgrész harctérre tévése ellen*. In: *Új Ember* I. évf. 16. sz. 1945. november 25. 2.
- Igazságosság és szeretet. Mindszenty József bíboros beszédeiből 1945–46*. Katolikus Főiskolák Baráti Köre, Budapest, 1947.
- MINDSZENTY, József: *Die Mutter*. Rex, Luzern, 1949. (5. kiadás: 1951.)
- MINDSZENTY, József: *Moeder. Ein Loflied op het moederschap*. Fontein Utrecht tweede druk, Utrecht, 1949. (3. kiadás: 1950.)
- Cardinal Joseph MINDSZENTY: *The Mother*. Clonmore and Reynolds, Dublin, 1949. (Reprint: Post Falls [Idaho], 2008.)
- Weissbuch. Vier Jahre Kirchenkampf in Ungarn*. Thomas Verlag, Zürich, 1949. (Drei Törme Verlag, Hamburg, 1949.)
- MINDSZENTY, József: *Mutter in Gottes Augen*. Rex, Luzern 1950.
- MINDSZENTY, Giuseppe: *La Madre*. Edizioni Paoline, Milano, 1950. (További kiadások: Alba, 1950; Milano, 1957, 1960; Catania, 1968.)
- MINDSZENTY, József: *The Face of the Heavenly Mother*. Philosophical Library, New York 1951.
- MINDSZENTY, József: *A mãe*. Editorial Aster, Lisboa–Coimbra, 1951. (További kiadások: 1955, 1965.)
- MINDSZENTY, József: *La mère, miroir de Dieu*. Mame, Tours, 1953. (2. kiadás: Mame, Paris, 1996.)
- Josef Cardenal MINDSZENTY: *La madre*. Patmos, Madrid, 1951. (3. kiadás: Ed. Rialp, Madrid, 1958.)
- MINDSZENTY József rádióbeszéde, 1956. november 1. Eredeti filmfelvétel. Interneten: www.katolikus.hu/szentek/mindsz.html
- Mindszenty-Dokumentation, I–III. Reden, Hirtenbriefe, Presseerklärungen*. Szerk. és ford.: Josef VECSEY und Johann SCHWENDEMANN. Szerzői magánkiadás, St. Pölten, 1956–1959.
- Mindszenty okmánytár. Pásztorlevelek, beszédek, nyilatkozatok*. Szerk.: VECSEY, József. I. kötet. *Mindszenty tanítása*. [s. n.] München, 1957.
- Mindszenty okmánytár. Pásztorlevelek, beszédek, nyilatkozatok*. Szerk.: VECSEY József. II. kötet. *Mindszenty harca*. [s. n.] München, 1957.

- Mindszenty okmánytár. Pásztorlevelek, beszédek, nyilatkozatok.* Szerk.: VECSEY József. III. kötet. *Mindszenty áldozata.* [s. n.] München, 1957.
- MINDSZENTY József: *Egy különös sorsú nemzet.* I–XII. fejezet. Kézirat, Magyarországi Mindszenty Alapítvány Levéltára, Mindszenty Archivum, [1957–1971]
- Josef Cardenal MINDSZENTY: *La madre agli a los ojos de Dios.* Ediciones Paulinas, Bilbao, 1961.
- Joseph Cardinal MINDSZENTY: “...the World’s Most Orphaned Nation”. Publisher: Julius Tarlo, New York, 1962.
- MINDSZENTY József: *Esztergom, a primások ezeréves városa.* S. a. r.: BÍRÓ Béla. Bíró, Bécs, 1973. Reprint: [s. n.] Budapest, [1997] Mindszenty Alapítvány Dokumentációs sorozat 1.; Interneten: www.ppek.hu.
- MINDSZENTY József: *Emlékirataim.* Vörösvári [István], Toronto, 1974.
- MINDSZENTY, József Kardinal: *Erinnerungen.* Ford.: József Vecsey–Felix Eisenring. Verlag Ullstein–Propyläen Verlag, Frankfurt a. M.–Berlin–Wien, 1974.
- Jozsef Cardinal MINDSZENTY: *Memoirs.* Ford.: Richard Winston–Clara Winston. Macmillan, New York–Weidenfeld and Nicolson, London, 1974.
- Cardinal MINDSZENTY: *Mémoires. Des prisons d’Hitler et de Staline ... à l’exil.* Table Ronde, Paris, 1974.
- MINDSZENTY József: *Emlékirataim.* Vörösvári István kiadása, Toronto, 1975. 2. kiadás.
- MINDSZENTY, József: *Memorie.* Németből ford.: Biagio Marenco. Milano, 1975.
- MINDSZENTY József: *Napi jegyzetek. Budapest, Amerikai Követség 1956–1971.* A bevezető tanulmányokat írták, jegyzetekkel ellátták: BATTHYÁNY Iván, HILLENBRAND, M. J., CSONKA Emil. Mindszenty Alapítvány, Vaduz, 1979.
- MINDSZENTY József: *Hirdettem az ígét. Válogatott szentbeszédek és körlevelek, 1944–1975.* Összeállította KÖZI HORVÁTH József. Mindszenty Alapítvány, Vaduz, 1982.; Eötvös, Budapest, 1989.
- MINDSZENTY József: *Emlékirataim.* Kardinal-Mindszenty-Stiftung, Vaduz, 1988. 3. kiadás.
- MINDSZENTY József: *Emlékirataim.* Szent István Társulat, Budapest, 1989. 4. kiadás.
- MINDSZENTY József: *Legyen meg a Te akaratom.* Válogatás életrajzi írásokból, szentbeszédekből és körlevelekből. Szerk.: ROMHÁNYI László. Jurta Színház, Budapest, 1989.
- MINDSZENTY (Pehm) József: *Az édesanya.* Hunikum–Zrínyi, Budapest, 1990. Az 1940-ben megjelent 3. kiadás első kötetének újraszédése.
- Egyházam és hazám. Mindszenty hercegprímás szentbeszédei 1945–1948.* I–III. kötet. Szerk.: BEKE Margit. Budapesti Hitoktatási Felügyelőség, Budapest. I. kötet 1991., II. kötet 1994., III. kötet 1997.
- Legyőzve is ő győzött! Szemelvények Mindszenty József bíboros írásaiból és beszédeiből.* Összeállította KRAJSOVSZKY Gábor. Hittel a Nemzetért Alapítvány, Budapest, 1996.
- MINDSZENTY József: *Emlékirataim.* Magyarországi Mindszenty Alapítvány–Don Bosco Kiadó, Budapest, 2002. 5. kiadás. (Oldalszámai a korábbi kiadásoktól – 1974: 1–2. kiadás, 1988: 3. kiadás, 1989: 4. kiadás – eltérőek.)
- Éljetek hitetek szerint! Idézetek Mindszenty bíboros írásaiból és beszédeiből.* Don Bosco Kiadó, Budapest, 2007.
- Mindszenty szól.* Eredeti, archív hangfelvételek. Szent István Társulat, Budapest, 2012. [Hangoskönyv.]
- MINDSZENTY József: *Emlékirataim.* Szerk. és s. a. r.: Soós Viktor–Kovács Attila Zoltán. Helikon Kiadó, Budapest, 2015.

II.2. DOKUMENTUMKÖZLÉSEK

- 1956 és a politikai pártok. *Politikai pártok az 1956-os forradalomban. 1956. október 23–november 4. Válogatott dokumentumok.* Szerk.: VIDA István. MTA Jelenkor-kutató Bizottság, Budapest, 1998.
- 1956 kézikönyve. III. Megtorlás és emlékezés. Főszerk.: HEGEDŰS B. András, szerk.: KENDE Péter, összeáll.: SZAKOLCZAI Attila, GERMUSKA Pál, BOROS Géza. 1956-os Intézet, Budapest, 1996.
- A II. Vatikáni Zsinat dokumentumai negyven év távlatából. 1962–2002. *A zsinati dokumentumok áttekintése és megvalósulása.* Szerk.: KRÁNITZ Mihály. Szent István Társulat, Budapest, 2002.
- A fasiszta, szovjetellenes, antidemokratikus sajtótermékek jegyzéke. 4. Összeáll. Fasiszta Sajtótermékek Jegyzékét Összeállító Bizottság, kiad. a Magyar Miniszterelnökség. [Bp.], Magyar Miniszterelnökség Sajtóosztály, 1946.
- A Felsőház házszabályai. Athenaeum Irod. és Nyomdai R.-T. nyomása, Budapest, 1939.
- A forradalom hangja. Magyarországi rádióadások 1956. október 23.–november 29. Összeáll., utószó: VARGA László. Szerk. és előszó: KENEDI János. Századvég–Nyilvánosság Klub, Budapest, 1989. (1. kiadás: Free Europe Press, New York, 1957.)
- A Magyar Dolgozók Pártja határozatai 1948–1956. Főszerk.: IZSÁK Lajos. Napvilág Kiadó, Budapest, 1998.
- A magyar forradalom és szabadságharc a hazai rádióadások tükrében. 1956. október 23–november 9. A Hidfő Baráti Köre, San Francisco, é. n. [1957.]
- A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944–1948. Szerk.: RÁKOSI Sándor–SZABÓ Bálint. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1967.
- A Magyar Nemzeti Függetlenségi Front pártjainak reakciója Mindszenty József 1945. október 18-i pástorlevelére: (Dokumentumközlés). In: Vallás, politika, művelődés: Egyháztörténeti tanulmányok. Szerk.: MIKLÓS, Péter. Universitas Szeged Kiadó, JABE Hallgatókért Kiadói Alapítvány, [Szeged], 2006. 186–192.
- A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. I. kötet. 1956. november 11.–1957. január 14. Szerk. és a jegyzeteket készítette: NÉMETHNÉ VÁGYI Karola–SIPOS Levente. Közreadja a Politikatörténeti Intézet. Intera Rt., Budapest, 1993.
- A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. II. kötet. 1957. január 25.–1957. április 2. Szerk. és a jegyzeteket készítette: NÉMETHNÉ VÁGYI Karola–Urbán Károly. Közreadja a Politikatörténeti Intézet. Intera Rt., Budapest, 1993.
- A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. III. kötet. 1957. április 5.–1957. május 17. Szerk. és a jegyzeteket készítette: BARÁTH Magdolna–FEITL István. Közreadja a Politikatörténeti Intézet. Intera Rt., Budapest, 1993.
- A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. IV. kötet. 1957. május 21.–1957. június 24. Szerk. és a jegyzeteket készítette: BARÁTH Magdolna–RIPP Zoltán. Közreadja a Politikatörténeti Intézet. Intera Rt., Budapest, 1994.
- A Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottságának jegyzőkönyvei. 1957. július 2.–december 28. Szerk., jegyzetelte és bev.: BARÁTH Magdolna–FEITL István. Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2006. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 42.)
- A Mindszenty bűnügy okmányai. Athenaeum, Budapest, 1949. január. (Az ún. Sarga Könyv.)
- A Szombathelyi Egyházmegye Zsinati határozatai. *Statuta dioecisana.* Martineum Ny., Szombathely, 1927.
- Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett nemzetgyűlés nyomtatványai. *Napló XI.* Athenaeum, Budapest, 1923.
- BAJTAY Péter (szerk.): *Emberirtás, embermentés: svéd követjelentések 1944-ből. Az Auschwitzi jegyzőkönyv.* Katalizátor Iroda, Budapest, 1994.

- BÁLINT László: *Hamvas püspök és az ÁVH*. METEM, Budapest, 2014.
- BALOGH Margit: Az arconalon való átszökés naplója. *Jelentkezünk*, 1992/1–2.–1993/1. 113–152.
- BALOGH Margit: *A Magyar Katolikus Püspöki Kar tanácskozásai 1949–1965 között. Dokumentumok*. I–II. kötet. METEM, Budapest, 2008.
- BALOGH Margit–GERGELY Jenő: *Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005*. II. kötet. História, MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 2005.
- BALOGH Margit–SZABÓ Csaba: *A Grösz-per*. Kossuth Kiadó, Budapest, 2002.
- BÁN D. András (szerk.): *Pax Britannica. Brit külügyi iratok a második világháború utáni Kelet-Közép-Európáról 1942–1943*. Osiris Kiadó, Budapest, 1996.
- BARÁTH Magdolna: *Szovjet diplomáciai jelentések Magyarországról a Hruscsov-korszakban*. Napvilág Kiadó–Politikatörténeti Intézet, Budapest, 2012.
- BARÁTH Magdolna–FEITL István (szerk.): *Lehallgatott kihallgatások. Rákosi és Gerő pártvizsgálatának titkos hangszalagjai, 1962*. Napvilág Kiadó–ÁBTL, Budapest, 2013.
- BARBERINI, Giovanni (szerk.): *La Politica del dialogo. Le carte Casaroli sull’Ostpolitik Vaticana*. Il mulino, Bologna, 2008. (Santa Sede e politica nel novecento 7.)
- BEKE Margit (szerk.): *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között*. I–II. kötet. Auróra, München–Budapest, 1992.
- BEKE Margit (szerk.): *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között*. Argumentum, Köln–Budapest, 1996. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae XIV.) (2., javított és bővített kiadás: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2015.)
- BÉKÉS Csaba: *Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában. Tanulmány és válogatott dokumentumok*. Közreműködött: SOMLAI Katalin. 1956-os Intézet, Budapest, 1996.
- BÉKÉS Csaba–TÓTH Ágnes: „Ha csak a bűnösöket büntetnék, hallgatnánk...” Mindszenty József levelei a hazai németiség ügyében. *Forrás* 23 (1991) 7. 56–59.
- BENOSCHOFKY Ilona–KARSAI Elek (szerk.): *Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. I. 1944. március 19.–1944. május 15. A német megszállástól a deportálás kezdetéig*. MIOK, Budapest, 1958.
- BORHI László: *Iratok az 1956–1958 közötti amerikai–magyar viszony történetéhez. Történelmi Szemle* 40 (1998) 3–4. 341–380.
- BORHI László: *Iratok a magyar–amerikai kapcsolatok történetéhez 1957–1967*. Dokumentumgyűjtemény. Ister, Budapest, 2002.
- BORHI László: *Magyar–amerikai kapcsolatok 1945–1989. Források*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 2009. (Magyarország a szovjet zónában és a rendszerváltozásban.)
- BRAHAM, Randolph L. (ed.): *The Destruction of Hungarian Jewry. A documentary account*. II. kötet. *Pro Arte for the World Federation of Hungarian Jews*. Pro Arte for the World Federation of Hungarian Jews, New York, 1963.
- BREITENFELD, Walter C.: *Four years struggle of the Church in Hungary. Facts and evidence publ. by order of Josef Mindszenty*. Longmans, Green and Co., London–New York–Toronto, 1949.
- Cardinal Mindszenty Speaks. Authorized White Book*. Published by order of Joseph Cardinal Mindszenty. Introduction by Akos ZOMBORY. Longmans, Green and Co., New York, 1949.
- CÚTHNÉ GYÓNI Eszter (szerk.): *Egy fogoly apát feljegyzései*. METEM, Budapest, 2013.
- Dálnoki Miklós Béla kormányának (Ideiglenes Nemzeti Kormány) minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1944. december 23.–1945. november 15. B kötet. Szerk., jegyzelte és bev.: Szűcs László. Magyar Országos Levéltár, Budapest, 1997. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forrás-kiadványok 24.)

- DENZINGER, Heinrich–HÜNERMANN, Peter: *Hitvallások és az Egyház Tanítóhivatalának megnyilatkozásai*. Örökmécs Kiadó–Szent István Társulat, Bánytereny–Budapest, 2004.
- Dinnyés Lajos első kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1947. június 2. – szeptember 19. Szerk., jegyzetelte és bev.: Szűcs László. Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2000. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 36.)
- Documents Pontificaux de Sa Sainteté Pie XII 1948*. Réunis et présentés par R. Kothén. Éditions Labergerie, Paris – Éditions Warny, Louvain, 1950.
- Documents Pontificaux de Sa Sainteté Pie XII 1949*. Réunis et présentés par R. Kothén. Éditions Labergerie, Paris – Éditions Warny, Louvain, 1951.
- El nem égetett dokumentumok*. 1. Szerk.: KOLTAY GÁBOR–BRÓDY Péter. Szabad Tér Kiadó, Budapest, 1990.
- ECKHARDT Tibor: Levél a Kiszgádapárt vezetőihez. *Világosság*, 34. évf. (1993) 6. sz. 57–68. Közzéteszi: KAPILLER Imre.
- FEITL István: *A magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság jegyzőkönyvei 1945–1947*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2003.
- Foreign Relations of the United States, 1955–1957. Eastern Europe*. Vol. XXV, Part 1. Sorozatszerk.: GLENNON, John P. Szerk.: KEEFER, Edward C.–LANDA, Ronald D.–SHALOFF, Stanley. United States Government Printing Office, Washington D. C., 1990.
- Foreign Relations of the United States, 1958–1960*. Vol. X, Part 1. Eastern Europe Region. Soviet Union. Cyprus. Sorozatszerk.: LAFANTASIE, Glenn W. Szerk.: LANDA, Ronald D.–MILLER, James E.–PATTERSON, David S.–SAMPSON, Charles S. United States Government Printing Office, Washington, D.C. 1993.
- Foreign Relations of the United States, 1961–1963*. Vol. XVI. Eastern Europe. Cyprus. Greece. Turkey. Sorozatszerk.: LAFANTASIE, Glenn W. Szerk.: MILLER, James E. United States Government Printing Office, Washington, D.C. 1994.
- Foreign Relations of the United States, 1964–1968*. Vol. XVII. Eastern Europe. Cyprus. Greece. Turkey. Sorozatszerk.: LAFANTASIE, Glenn W. Szerk.: MILLER, James E. United States Government Printing Office, Washington, D.C. 1996.
- Foreign Relations of the United States, 1969–1976. Eastern Europe; Eastern Mediterranean, 1969–1972*. Vol. XXIX, Part 1. Sorozatszerk.: Edward C. KEEFER. Szerk.: James E. MILLER, Douglas E. SELVAGE, Laurie Van Hook. United States Government Printing Office, Washington D. C., 2007.
- Földet, köztársaságot, állami iskolát! Viták a magyar parlamentben 1944–1948*. Szerk.: BALOGH Sándor. Gondolat, Budapest, 1980.
- GECSÉNYI Lajos (szerk.): *Iratok Magyarország és Ausztria kapcsolatainak történetéhez 1956–1964*. MNL OL, Budapest, 2000.
- GECSÉNYI LAJOS–MÁTHÉ GÁBOR (szerk.): *1920 Sub Clausula 1947: Dokumentumok két békeszerződés – Trianon, Párizs – történetéből*. Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 2008.
- GERGELY Jenő: A katolikus püspöki kar és a konvertiták mentése. (Dokumentumok.) *Történelmi Szemle* 27 (1984) 4. 580–616.
- GERGELY Jenő–IZSÁK Lajos (szerk.): *A Mindszenty-per*. Reform Lap- és Könyvkiadó Rt., Budapest, 1989.
- GERGELY Jenő: *A Mindszenty-per*. Kossuth Kiadó, Budapest, 2001.
- GORI, Francesca–PONS, Silvio (eds.): *Dagli archivi di Mosca. L'Urss, il Cominform e il PCI (1943–1951)*. Carrocci, Rome, 1998. (Biblioteca di storia moderna e contemporanea, Riv. a. 33.)

- GYIMESI Endre (szerk.): *Zalaegerszeg. Dokumentumok a város történetéből*. Városi Tanács VB., Zalaegerszeg, 1985.
- HAJDU Tibor (szerk.): *Károlyi Mihály levelezése V. 1945–1949*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2003.
- HALMOSY Dénes: *Nemzetközi szerződések 1918–1945*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1966.
- HARASZTI-TAYLOR, Eva: 'Dear Joe' Sir Alvary Frederick Gascoigne, G. B. E. (1893–1970). *A British Diplomat in Hungary after the Second World War. A Collection of Documents from the British Foreign Office*. Astra Press, Nottingham, 2005.
- Hiányzó lapok 1956 történetéből. Dokumentumok a volt SZKP KB levéltárából*. Válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta: Vjacseszláv SZEREDA–Alekszandr SZTIKALIN. Móra, Budapest, 1993. (Zenit Könyvek.)
- HUBAI László: *Magyarország XX. századi választási atlasza, 1920–1998*. I–III. kötet. Napvilág Kiadó, Budapest, 2001.
- Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez I*. Szerk.: HORVÁTH Ibolya, SOLT Pál, SZABÓ Győző, ZANATHY János, ZINNER Tibor. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1992.
- Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez II*. Szerk.: HORVÁTH Ibolya, SOLT Pál, SZABÓ Győző, ZANATHY János, ZINNER Tibor. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1993.
- Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez III*. Szerk.: HORVÁTH Ibolya, SOLT Pál, SZABÓ Győző, ZANATHY János, ZINNER Tibor. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1994.
- Ítélt a nép! A hazaáruló Mindszenty elnyerte méltó büntetését*. Budapest, [1949.]
- IZSÁK Lajos–KUN Miklós (szerk.): *Moszkvának jelentjük. Titkos dokumentumok 1944–1948*. Századvég, Budapest, 1994.
- Kádár János bírái előtt. *Egyszer fent, egyszer lent 1949–1956*. Szerk.: VARGA László. Osiris Kiadó, Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2001.
- Kádár János első kormányának jegyzőkönyvei. 1956. november 7.–1958. január 25. Szerk., jegyzetelte és bev.: BARÁTH Magdolna. Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2009. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 48.)
- KÁLMÁN Peregrin: *Dokumentumok Grösz József kalocsai érsek hagyatékából 1956–1957*. Szent István Társulat, Hamvas Béla Kultúrakutató Intézet, Budapest, 2011.
- Kánonjogi kódex*. X. Pius pápa parancsára összeállítva, XV. Benedek pápa engedélyével kihirdetve. Előszóval, a források jegyzékével, név- és tárgymutatóval ellátva GASPARRI Péter bíboros által. Kézirat gyanánt. H. n. é. n.
- KARSAI Elek–KARSAI László: *A Szálasi per*. Reform, Budapest, 1988.
- Két év hatályos jogszabályai 1945–1946*. Szerk.: BACSÓ Ferenc, MIKOS Ferenc, NÉMETHY László, SZABÓ Imre, SZABÓKY Jenő. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1947.
- KOVÁCS Gergely (szerk.): *Isten embere – Szentől szembe Mindszenty bíborossal*. Új Ember, Budapest, 2005.
- KOVÁCH Aladár: *A Mindszenty-per árnyékában. Dokumentumok, pásztorlevelek, rendőri utasítások, tiltakozások, jegyzetek*. Archivum Hungaricum, Innsbruck, 1949; Memmingen, 1949.
- KOVÁCS Éva: „Megegyezés” az iskolák ügyében: az állam és a legnagyobb iskolafenntartó egyházak közötti tárgyalások az iskolaállamosítás után. *Történelmi Szemle* 45 (2003) 3–4. 265–304.
- KRAUSZ Tamás–VARGA Éva Mária (szerk.): *A megszálló csapatok a Szovjetunióban. Levéltári dokumentumok 1941–1947*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2013.
- Lehallgatott kihallgatások. Rákosi és Gerő pártvizsgálatának titkos hangszalagjai*, 1962. Szerk.: BARÁTH Magdolna–FEITL István. Napvilág Kiadó–ÁBTL, Budapest, 2013.

- Livre blanc. Quatre années du lutte pour la défense de l'Eglise hongrois.* Documents publiés sur la Demande du Cardinal Josef Mindszenty, Primat de Hongarie Précédés des Protestations des Cardinaux François. Amiot-Dumont, Paris, 1949.
- Magyarországi pártprogramok 1944–1988.* Összeáll. és szerk.: BALOGH Sándor és IZSÁK Lajos. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2004.
- MÉSZÁROS István (szerk.): *Mindszenty-leveleskönyv. Gondolatok a bíboros leveleiből, 1938–1975.* Eötvös József Kiadó, Budapest, 1997.
- MÉSZÁROS István (szerk.): „Erősítsd testvéreidet!” Magyar vonatkozású pápai üzenetek 1456-ból és 1956-ból. Szent István Társulat, Budapest, 2006.
- MIKLÓS Péter: *Mindszenty József hercegprímás levele Gyöngyösi János külügyminiszterhez (1946. június 22.).* In: Vallás, politika, művelődés. Egyháztörténeti tanulmányok. Szerk.: MIKLÓS, Péter. Universitas Szeged Kiadó, JABE Hallgatókért Kiadói Alapítvány, [Szeged], 2006. 193–200.
- Mindszenty breviárium.* Összeáll.: PESTI Róbert. Hamburg, 1952. (VÁRTA)
- Mindszenty breviárium. A bíboros hercegprímásnak megnyilatkozásai a magyar szabadságharc idején.* S. a. r.: KIRÁLYFALVI Menyhért. Amerikai Magyar Kiadó, Detroit–Köln–München, 1958. 2. bővített kiadás. (3., bővített kiadás: Magyarok Mindszenty Mozgalma, Budapest, 1998.)
- Mindszenty József a népbírótság előtt.* Állami Lapkiadó kiadása, Budapest, 1949.
- Mindszenty József a népbírótság előtt.* Irodalmi Újság, Párizs, 1976. (Politikai perek 2.) (Szövegű kiadás: Pannon Kiadó, Budapest, 1989.)
- Mindszenty-leveleskönyv. Gondolatok a bíboros leveleiből, 1938–1975.* Szerk.: MÉSZÁROS István. Pannon, Budapest, 1997.
- Mit akartak Mindszenty, Grösz és cinkosai?* [K. n.] Budapest, 1951.
- Monumenta Ecclesiae Strigoniensis.* Tomus I. 979–1273. S. a. r. KNAUZ Nándor. Strigonii, 1874.
- MÓZESSY Gergely (szerk.): *Inter Arma 1944–1945. Fegyverek között. Válogatás a második világháború egyházmegyei forrásaiból.* Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, Székesfehérvár, 2004. (Források a Székesfehérvári egyházmegye történetéből II.)
- MÓZESSY Gergely: *Noteszlapok Shvoy Lajos fogságából.* Soproni Szemle 60 (2006) 1. 26–32.
- MUZSLAI ZSITVAI Ágnes: *Mindszenty József hercegprímás esztergomi érseki székhelyfoglalása – 1945. október 7. Dokumentumok és visszaemlékezések.* Esztergom Barátainak Egyesülete, Esztergom, 1995.
- На приеме у Сталина. Тетради (журналы) записей лиц, принятых И.В. Сталиным (1924–1953 гг.).* Научный редактор А. А. ЧЕРНОБАЕВ. Новый хронограф, Москва, 2008. [Sztálin irodájában. Füzetek (naplók) a Sztálin által fogadott személyek listájáról (1924–1953 között). Fonetikusan: Ha prijome u Sztalina. Tyetragyi (zszurnali) zapiszej lic, prinyatih I. V. Sztalinim (1924–1953 gg.). Tudományos szerk.: A. A. CSERNOBAJEV. Novij Hronograf, Moszkva, 2008.]
- Nagy Ferenc első kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei, 1946. február 5.–1946. július 19. A kötet. Szerk., jegyzetelte és bev.: Szűcs László. Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2003. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 38.)
- Nagy Ferenc első kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei, 1946. július 26.–1946. november 15. B kötet. Szerk., jegyzetelte és bev.: Szűcs László. Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2003. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 38.)
- Nagy Ferenc második és harmadik kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei, 1946. november 22.–1947. május 31. A–B kötet. Szerk., jegyzetelte és bev.: Szűcs László–G. Vass István. Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2008. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 46.)
- NAGY Imre: *Egy évtized. Válogatott beszédek és írárok (1948–1954).* II. kötet. Szikra, Budapest, 1954.
- NÉMETH László Imre: *Zágon-leveleskönyv. Iratgyűjtemény-töredék Mindszenty József bíborosról, 1967–1975.* Szent István Társulat, Budapest, 2011.

- NÉMETH László–PAKSY Zoltán (szerk.): *Együttélés és kirekesztés. Zsidók Zala megye társadalmában 1919–1945.* Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2004.
- Official Records of the Third Session of the General Assembly. Part II. Plenary Meetings of the General Assembly. Summary Records of Meetings 5. April–18. May 1949.* Lake Success, New York, o. J. [1949].
- ÓLMOSI Zoltán (szerk.): *Mindszenty és a hatalom. Tizenöt év az USA-követségen.* Lex Kft., Budapest, 1991.
- Olvasókönyv Zala megye történetéhez.* Összeáll.: DEGRÉ Alajos. Zalaegerszeg, Zala Megyei Tanács VB., 1961.
- ORBÁN Sándor: *Egyház és állam 1945–1950.* Kossuth Kiadó, Budapest, 1962.
- ORBÁN Sándor és VIDA István (szerk.): *Serédi Jusztinián hercegprímás feljegyzései 1941–1944.* Zrínyi Katonai Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 1990.
- PAKSY Zoltán: *Politikai küzdelmek Zala megyében a két világháború között I. 1918–1931.* Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2006.
- Pártközi értekezletek. Politikai érdekegyeztetés, politikai konfrontáció 1944–1948.* A dokumentumokat válogatta, szerkesztette és jegyzetekkel ellátta: HORVÁTH Julianna, SZABÓ Éva, SZÜCS László és ZALAI Katalin. Napvilág Kiadó, Budapest, 2003.
- PÉTERFY, P. Carolus: *Sacra Concilia Ecclesiae Romano-Catholicae in regno Hungariae celebrata.* Typ. Royer, Posonii, 1741.
- ROMSICS Ignác (szerk.): *Amerikai béketervek a háború utáni Magyarországról. Az Egyesült Államok Külügyminisztériumának titkos iratai 1942–1944.* Typovent, Gödöllő, 1992.
- SERES Attila: *Orosz levéltári források a magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatok történetéhez (1939).* *Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények.* Új folyam (2005) 207–249.
- SOMORJAI Ádám: *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty. Documenta 1971–1975.* – *Az Apostoli Szentszék és Mindszenty József kapcsolattartása 1971–1975. Tanulmányok és szövegek közlések.* Pro manuscripto, Romae 2007.
- SOMORJAI Ádám: *Amerikai levéltári források Mindszenty József bíboros prímásról, esztergomi érsekről.* Publikált források, 1956–1967. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 19 (2007) 3–4. 175–221.
- SOMORJAI Ádám: *Ami az emlékiratokból kimaradt. VI. Pál és Mindszenty József, 1971–1975.* Bencés Kiadó, Pannonhalma, 2008.
- SOMORJAI Ádám (szerk.): *„His Eminence Files.” American Embassy Budapest. From Embassy Archives, 15 (1971) – Mindszenty bíboros az Amerikai Nagykövetségen. Követségi Levéltár 15 (1971).* METEM, Budapest, 2008. (2., javított kiadás: 2012.)
- SOMORJAI Ádám: *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty, II. Documenta 1956–1963.* *Az Apostoli Szentszék és Mindszenty József kapcsolattartása, II. Tanulmányok és szövegek közlések.* METEM, Budapest, 2009.
- SOMORJAI Ádám: *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty, III/1. Documenta 1963–1966.* – *Az Apostoli Szentszék és Mindszenty József kapcsolattartása, III/1. Tanulmányok és szövegek közlések.* METEM, Budapest, 2010.
- SOMORJAI Ádám: *Mindszenty-levelek a bostoni Kennedy-Könyvtárban.* *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 21 (2010) 3–4. 201–205.
- SOMORJAI Ádám (szerk.): *Mindszenty bíboros követségi levelei az Egyesült Államok elnökeihez. 1956–1971.* – *Letters to the Presidents. Cardinal Mindszenty to the Political Leaders of the United States, 1956–1971.* METEM, Budapest, 2011.

- SOMORJAI Ádám: *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty, III/2. Documenta 1967–1971. – Az Apostoli Szentszék és Mindszenty József kapcsolattartása, III/2. Tanulmányok és szövegközlések.* METEM, Budapest, 2012.
- SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Majd' halálra ítélve. Dokumentumok Mindszenty József élettörténetéhez.* Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 2008.
- SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: *Szeizmográf a Szabadság-téren. Mindszenty bíboros levelezése az USA elnökeivel és külügyminisztereivel, 1956–1971.* Hamvas Béla Kultúrakutató Intézet, Budapest, 2010.
- SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: Washingtonból jelentjük. A budapesti amerikai nagykövetség Mindszenty bíboros tevékenységére vonatkozó, 1971-ben keletkezett iratai. *Századok* 144 (2010) 1. 143–196.
- SOMORJAI, Ádám–ZINNER, Tibor: *Do Not Forget This Small Honest Nation. Cardinal Mindszenty to 4 US Presidents and State Secretaries 1956–1971 as conversed in American Archives and commented by American diplomats. A documentary overview.* Xlibris, Bloomington (IN), 2013.
- SZABÓ Csaba (szerk., bev.): *Egyházügyi hangulat – jelentések 1951, 1953.* Osiris–Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2000.
- SZABÓ Csaba (szerk., bev., összeáll.) *A Grösz-per előkészítése 1951.* Budapest Főváros Levéltára–Osiris Kiadó, Budapest, 2001.
- SZABÓ Csaba: *A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években.* Szent István Társulat–Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2005.
- Szentnek kiáltjuk! Emigrációs magyarok Mindszenty bíborosról, halálának 10. évfordulóján.* Összegyűjtötte és sajtó alá rendezte: FÜZÉR Julián. Katolikus Magyarok Vasárnapja, Youngstown, Ohio, USA, 1987.
- SZENTPÉTERY Imre: *Az Árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I/1–3., II/1.* Budapest, 1923–1943.
- Совещания Коминформа 1947, 1948, 1949. Документы и материалы.* Редакторы: Г. М. АДИБЕКОВ, А. ДИ БЬАДЖО, Л. Я. ГИБИАНСКИЙ, Ф. ГОРИ, С. ПОНС. РОССПЭН, Москва, 1998. [A Kominform tanácskozásai 1947, 1948, 1949. Iratok és anyagok. Fonetikusan: Szovescsanyija Kominforma 1947, 1948, 1949. Dokumenti i materiali. Szerk.: G. M. АДИБЕКОВ, А. ДИ БИАГИО, Л. Я. ГИБИАНСКИЙ, Ф. ГОРИ, С. ПОНС. РОССПЭН, Москва, 1998.]
- Советский Союз и венгерский кризис 1956 года. Документы.* Редакторы-составители: Е. Д. ОРЕХОВА, В. Т. СЕРЕДА, А. С. СТЫКАЛИН. РОССПЭН, Москва, 1998. [A Szovjetunió és az 1956-os magyar krízis. Fonetikusan: Szovetszkij Szozuz i vengerszkij krizisz 1956 goda. Dokumenti. Szerk.: V. T. SZEREDA–А. С. СЗТИКАЛИН. РОССПЭН, Москва, 2008.]
- Tildy Zoltán kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei. 1945. november 15.–1946. február 4. Szerk., jegyzetelte és bev.: G. VASS István. Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2005. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 41.)
- Titkos jelentések 1956. okt. 23.–nov. 4. Vál.: GERÉB Sándor, ford.: ZALA Tamás.* Hírlapkiadó Vállalat, Budapest, 1989.
- ТОМКА Миклós–ГОЖАК Яános (szerk.): *Az egyház társadalmi tanítása. Dokumentumok.* Szent István Társulat, Budapest, 1993.
- ТÓTH Лászló (szerk.): *„Hívebb emlékezésül...” Csehszlovákiai magyar emlékiratok és egyéb dokumentumok a jogfosztottság éveiből 1945–1948.* Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 1995.
- „Törvényes” megszállás. Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947 között.* Szerk. és a bevezető tanulmányt írta: L. BALOGH Béni. Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest, 2015.

- Vallomások a holtak házából. Ujszászy István vezérőrnagynak, a 2. vkf. osztály és az Államvédelmi Központ vezetőjének az ÁVH fogságában írott feljegyzései. Szerk.: HARASZTI György–KOVÁCS Zoltán András. ÁBTL–Corvina Kiadó, Budapest, 2006.
- ВАРГА, ЕВА: *Начальник Генерального штаба венгерской армии генерал-полковник Г. Верт*. In: *Большая Отечественная война. 1941 год. Исследования, документы, комментарии*. Отв. ред. В. С. ХРИСТОФОРОВ. Издательство Главного архивного управления города Москвы, Москва, 2011. [VARGA Éva: Werth Henrik vezérezredes, a magyar hadsereg vezérkari főnöke. In: *A nagy honvédő háború. 1941. Kutatások, iratok, értékelések*. Fonetikusan: VARGA, Éva: Nacsalnnyik Genyeralnovno staba vengerszkoj armii genyeral-polkovnyik H. Werth. In: *Velikaja Otyecsesztvennaja vojna. 1941 god. Isszledovanyija, dokumenti, kommentarii*. Főszerk.: V. Sz. HRISZTOFOROV. Izdatyelsztvo arhivnovo upravlenija gorada Moszkvi. Moszkva, 2011.]
- Власть и церковь в Восточной Европе. 1944–1953. Документы российских архивов. Том 1. 1944–1948*. Редакторы: Татьяна Волокитина (отв. ред.), Галина Мурашко, Альбина Носкова, Д. Нохотович. РОССПЭН, Москва, 2009. [Hatalom és egyház Kelet-Európában, 1944–1953. Orosz levéltárak dokumentumai. 1. kötet. 1944–1948. Fonetikusan: *Vlaszty i cerkov v Vosztocnoj Jevrope 1944–1953. Dokumenti rosszijszkih arhivov. Tom 1. 1944–1948*. Főszerk.: Tatjana V. VOLOKITYINA, szerk.: Galina P. MURASKO, Albina F. NOSZKOVA, Dina H. NOHOTOVICS. ROSZSZPEN, Moszkva, 2009.]
- Власть и церковь в Восточной Европе. 1944–1953. Документы российских архивов. Том 2. 1949–1953*. Редакторы: Татьяна Волокитина (отв. ред.), Галина Мурашко, Альбина Носкова, Д. Нохотович. РОССПЭН, Москва, 2009. [Hatalom és egyház Kelet-Európában, 1944–1953. Orosz levéltárak dokumentumai. 2. kötet. 1949–1953. Fonetikusan: *Vlaszty i cerkov v Vosztocnoj Jevrope 1944–1953. Dokumenti rosszijszkih arhivov. Tom 2. 1949–1953*. Főszerk.: Tatjana V. VOLOKITYINA, szerk.: Galina P. MURASKO, Albina F. NOSZKOVA, Dina H. NOHOTOVICS. ROSZSZPEN, Moszkva, 2009.]
- Восточная Европа в документах российских архивов 1944–1953 гг. Том 1. 1944–1948*. Ред. кол. Татьяна Волокитина и др. Сибирский хронограф, Москва–Новосибирск, 1997. [Kelet-Európa az oroszországi levéltárak dokumentumaiban 1944–1953. 1. kötet, 1944–1948. Fonetikusan: *Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszijszkih arhivov 1944–1953. Tom 1. 1944–1948*. Szerk.: Tatjana V. VOLOKITYINA és mások. Szibirszkij hronograf, Moszkva–Novosibirszk, 1997.]
- Восточная Европа в документах российских архивов 1944–1953 гг. Том 2. 1949–1953*. Ред. кол. Татьяна Волокитина и др. Сибирский хронограф, Москва–Новосибирск, 1998. [Kelet-Európa az oroszországi levéltárak dokumentumaiban 1944–1953. 2. kötet, 1949–1953. Fonetikusan: *Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszijszkih arhivov 1944–1953. Tom 1. 1944–1948*. Szerk.: Tatjana V. VOLOKITYINA és mások. Szibirszkij hronograf, Moszkva–Novosibirszk, 1998.]
- WERBŐCZY István: *Tripartitum. A dicsőséges magyar királyság szokásjogának Hármaskönyve*. Latin–magyar kétnyelvű kiadás. Téka könyvkiadó, Budapest, 1990.
- ZSIGMOND László: *Politikai és szociális enciklikák, XIX–XX. század. I–II. kötet*. ELTE, Budapest, 1970.

II.3. VISSZAEMLEKEZÉSEK, NAPLÓK

- A kiegyezés reményével. Keresztes Sándorral beszélget Elmer István*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2008.
- A magyar katolikusok szenvedései, 1944–1989*. HAVASY Gyula dokumentumgyűjteménye. Magánkiadás, Budapest 1990.
- ARTNER Tivadar: *A bíborosról, gyerekszemmel*. Vigília 58 (1993) 8. sz. 582–589.

- BAIN, Leslie L.: *The Reluctant Satellites. An Eyewitness Report on East Europe and the Hungarian Revolution*. Macmillan, New York, 1960.
- BALOGH István: *Tizenöt év egyházpolitikája*. Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, Kézirattár – No. 1676.
- BARANKOVICS István: *A katolikus hit és az egyház helyzete Magyarországon*. Hungarian Quarterly, New York, 1963.
- BEAM, Jacob D.: *Multiple Exposure*. Norton and Co., New York, WW. 1978.
- BIBÓ István: 195. október 23–november 6. Huszár Tibor interjúja. *Valóság* 32 (1989) 2. 52–67.
- BOER, Nicholas: *Cardinal Mindszenty and the Implacable War of Communism Against Religion and the Spirit*. B.U.E., London, 1949.
- CASAROLI, Agostino: *Il martirio della pazienza. La Santa Sede e i paesi comunisti (1963–89)*. Einaudi, Torino 2000.
- CASAROLI, Agostino: *A türelem vértanúsága. A Szentszék és a kommunista államok (1963–1989)*. Szent István Társulat, Budapest, 2001.
- CSÁKY, Zoltán K. J.: *Ich schwöre, dass Kardinal Mindszenty unschuldig ist*. Thomas-Verlag, Zürich, 1949.
- CSERHÁTI József: *In memoriam Mindszenty József*. In uő: *Fényvillanások a hosszú éjszakában. Dokumentációs visszaemlékezések a vallásüldözés harminc évéről*. Szerzői magánkiadás, Pécs, 1990. 379–384.
- ELMER István: *Börtönkereszt*. METEM, Budapest, 1994. (METEM könyvek, 7.)
- „Emlékezés dr. Balassa Bálint csendőr századosra.” *Magyar Csendőr* 3 (2007) 1. 21–22.
- FARKAS Vladimir: *Nincs mentség. Az ÁVH alezredese voltam*. Interart, Budapest, 1990.
- FEITL István–NÉMETHNÉ VÁGYI Karola (közreadja): *A csúc felé. Kádár János: Előadás az MSZMP KB 1963. augusztus 2-ai ülésén. Eszmélet [5. évf.] (1993) 18–19. sz. 6–27.*
- FÜZÉR Julián (összegyűjt. és s. a. r.): *Szentnek kiáltjuk! Emigráns magyarok Mindszenty bíborosról*. Katolikus Magyarok Vasárnapja, Youngstown, 1987.
- GERGELY Jenő: *Az 1950-es egyezmény és a szerzetesrendek feloszlata Magyarországon*. Vigilia, Budapest, 1990.
- Grösz József *kalocsai érsek naplója 1944–1946*. Sajtó alá rendezte: Török József. Szent István Társulat, Budapest, o. J.
- HAJBA Ferenc: *Kispapszentelés Sopronkőhidán*. Interjú Kögl Lénárd kanonokkal. *Népszabadság* 54. évf. 301. sz. 1996. december 27. 8.
- HÁY Gyula: *Született 1900-ban. Emlékezések*. Interart, Budapest, 1990.
- ILLING, Robert F.: *America and the Vatican. Trading Information After World War II*. History Publishing Company, Palisades–New York, 2011.
- ISPÁNKI Béla: *Az évszázad pere. Megszólal a tanú. A Mindszenty-kirakatper ismeretlen adatai*. Vörösváry, Toronto, 1987.
- ISPÁNKI Béla: *Az évszázad pere*. Az utószót írta: HETÉNYI VARGA Károly. Lámpás Kiadó, Abaliget, 1995.
- KÁDÁR János: *Végakarat*. Az interjút készítette és a dokumentumokat válogatta KANYÓ András. Szerk.: VERES Mária. Hírlapkiadó Vállalat, Budapest, 1989.
- KÁLLAY Miklós: *Magyarország miniszterelnöke voltam 1942–1944*. II. kötet. Európa–História, Budapest, 1991.
- KAPRONCZAY Károly: *A Nemzetgyűlés elnöke volt. Kilenc évtized a 20. századból*. (Varga Béla vallomásai életútjáról, 1991-ben.) Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 1998.
- KÁROLYI Mihály: *Hit, illúziók nélkül*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1977.
- KERESZTURY Dezső: *Emlékezéseim. Szülőföldeim*. Argumentum, Budapest, 1993.
- Kerkai Jenő emlékezete*. Szerk.: ANDRÁS Imre. Kerkai Jenő Egyházzociológiai Intézet, Budapest, 1995.

- KERTÉSZ István: *Magyar békeillúziók 1945–1947. Oroszország és a Nyugat között.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 1995. (Extra Hungariam.)
- KIS György: *Megjelőlvé Krisztus keresztyével és Dávid csillagával.* Szerzői magánkiadás, Budapest, 1987.
- KOVÁCS Imre: *Magyarország megszállása.* Katalizátor Iroda, Budapest, 1990.
- KÖNIG, Franz Kardinal: *Glaube ist Freiheit. Erinnerungen und Gedanken eines Mannes der Kirche. Gespräche mit Yvonne Chauffin.* Fritz Molden Verlag, Wien–München–Zürich–New York, 1981.
- LEHNERT, St. M. Pascalina: *Ich durfte Ihm dienen. Erinnerungen an Papst Pius XII.* 3. kiadás. Verlag Naumann, Würzburg, 1983.
- LÉNÁRD Ödön: *Erő az erőtlenségben.* Márton Áron Kiadó, Budapest, 1994. (2. kiadás: 1996.)
- MAJOR Ákos: *Népbíráskodás – forradalmi törvényesség. Egy népbíró visszaemlékezései.* Minerva Kiadó, Budapest, 1988.
- MANENTI, Clemente: *Ungheria 1956. Il cardinale e il suo custode.* Sellerio, Palermo, 2006. (La memoria 693.)
- MARTON, Kati: *A nép ellenségei. Családom regénye.* Corvina, Budapest, 2010.
- Mindszenty breviárium. A bíboros hercegprímás megnyilatkozásaival.* S. a. r.: Magyarok Mindszenty Mozgalma, München, 1998.
- MÉSZÁROS Tibor: *Akit övéi be nem fogadtak. Mindszenty bíboros titkárának visszaemlékezései.* Sajtó alá rendezte: HETÉNYI VARGA Károly. Pro Domo, Pécs, 1997.
- MÉSZÁROS Tibor: *A száműzött bíboros szolgálatában. Mindszenty József titkárának napi jegyzetei (1972–1975).* Sajtó alá rendezte: HETÉNYI VARGA Károly–VARGA Borbála. Lámpás Kiadó, Abaliget, 2000.
- MÉSZÁROS, Tibor: *Doch die Seinen nahmen ihn nicht auf. Der Sekretär Kardinal Mindszenty erinnert sich.* Schäfer, Herne, 2002.
- MÓCSY Imre: *Beadványom.* Egyháztörténeti anyaggyűjtemény. Magyar Egyházzociológiai Intézet, Bécs, 1987.
- MÓCSY Imre S. J.: *Hagytam magam szerettetni.* Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat, Budapest, 2007. (Biblikus írások 8.)
- NAGY Ferenc: *Küzdelem a vasfüggöny mögött.* Európa Kiadó, Budapest, 1990.
- NAGY Tőhötöm: *Jezsuiták és szabaddkőművesek.* Impr. Danubio, Buenos Aires, 1965. (Új kiadás: Szent Gellért Kiadó, Szeged, 1990.)
- NÉMETH Kálmán: *Tűzmadár.* St. Apostol Könyv- és Lapkiadó, Budapest, 2005.
- NÉMETH László: *A magyar forradalom.* Nap Kiadó, Budapest, 2011.
- NYISZTOR Zoltán: *Vallomás magamról és kortársaimról.* Magyar Ny. St. Gallen, Róma, 1969.
- ORDASS Lajos: *Önéletrajzi írások.* Vál. és s. a. r.: SZÉPFALUSI István. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1985.
- ORDASS Lajos: *Önéletrajzi írások folytatása.* Vál. és s. a. r.: SZÉPFALUSI István. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1987.
- PALÁGYI Natália: *Hűségesen követte az Urat. Mindszenty bíboros életútja és példája.* Magyar Könyvnyomda, Sankt Gallen, 1976.
- Papok a rács mögött, 1948–1950.* Korrajz, sokak személyes élményeinek naplója [Sopron, Buda–Dél, Kistarcsa]. Szerk.: NÉMETH Alajos. Szent István Társulat, Budapest, 1991.
- PASTORE, Ottavio: *Mindszenty. I documenti nascosti dal Vaticano.* Milano-Sera, Milano, 1949.
- PERNEKI Mihály (szerk.): *Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata. 1918–1945.* Kossuth Kiadó, Budapest, 1983.
- PETRÓCZI Sándor: *Emlékek Pétery József püspökről.* S. a. r. Török József. Szent István Társulat, Budapest, 1997.

- POUPARD, Paul: *Ce pape est un don de Dieu!* [Ez a pápa Isten ajándéka!] Plon-Mame, Paris, 2001.
- PUHAN, Alfred: *The Cardinal in the Chancery and Other Recollections.* Vantage Press, New York–Los Angeles, 1990. [„The Mindszenty Story: 1969–1971” című fejezetet lásd: 185–218.]
- RADVÁNYI, János: *Hungary and the Superpowers. The 1956 Revolution and Realpolitik.* Hoover Press, Stanford, 1972.
- RADVÁNYI János: *Magyarország és a szuperhatalmak.* Szamizdat.
- RÁKOSI Mátyás: *Építjük a nép országát.* Szikra, Budapest, 1949.
- RÁKOSI Mátyás: *Válogatott beszédek és cikkek.* Szikra, Budapest, 1951.
- RÁKOSI Mátyás: *Visszaemlékezések 1940–1956. 2. kötet.* Szerk.: FEITL István. Napvilág Kiadó, Budapest, 1997.
- SAÁD Béla: *Tíz arckép.* Ecclesia, Budapest, 1983.
- SCHREIBER, Thomas: *Életmorzsa.* I.A.T., Budapest, 2009.
- SHVOY Lajos: *Önéletrajz.* Szerk.: MÓZESSY Gergely. Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, Székesfehérvár, 2002. (Források a székesfehérvári egyházmegye történetéből I.)
- SÍK Endre: *Egy diplomata feljegyzései.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1966.
- STERN Samu: *Emlékirataim. Versenyfutás az idővel. A „zsidótanács” működése a német megszállás és a nyilas uralom idején.* Szerk.: Ács Gábor. Bábel Kiadó, Budapest, 2004. (Hungarica Judaica 3.)
- SZABO, John: *I Was in Prison with Cardinal Mindszenty.* Southern Publ., Orlando (FL), 1962 (reprint: Literary Licensing, Whitefish, Mont. 2011).
- SZEKERES Márton: *Egy újságíró kálváriája. A szerző magánkiadása,* Budapest, é. n. [1927.]
- SZENES Sándor: *Befejezetlen múlt. Keresztények és zsidók, sorsok. Beszélgetések. 2., bővített kiadás,* BFI, Budapest, 1994.
- TÓBIÁS Áron: *In memoriam Nagy Imre. Emlékezés egy miniszterelnökre.* Szabad Tér Kiadó, Budapest, 1989.
- VARGA László: *Kérem a vádlott felmentését!* Püski, New York, 1981.
- VARNUS Xaver: *Isten majd megbocsájt: az a mestersége.* Alexandra, Pécs, 2003.
- VECSEY József: *Emlékezés Mindszenty bíboros édesanyjára.* Sankt Gallen, 1970. (2. kiadás: Szerk.: PERGER Gyula. Martinus Kiadó, Szombathely, 2012.)
- VECSEY, Joseph as told to Phyllis SCHLAFLY: *Mindszenty, the Man.* [Appendix: The diary of Sister Adelaide.] Cardinal Mindszenty Foundation, St. Louis, 1972.
- ZAMERCEV, Ivan Tyerentyevics: *Emlékek, arcok, Budapest... Egy szovjet városparancsnok visszaemlékezései.* Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1969. (teljes szöveg oroszul: ЗАМЕРЦЕВ, Иван Терентьевич: *Через годы и расстояния.* Interneten: militera.lib.ru/memo/russian/zamertsev_it/index.html)

II.4. SAJTÓ

- Acta Apostolicae Sedis. Commentarium Officiale.* Città del Vaticano: Typis Polyglottis Vaticanis, 1945–1976
- Életünk.* Sankt Gallen, 1969–1977
- Esti Szabad Szó.* Budapest, 1945–1948
- Északmagyarország.* Miskolc, 1945–1946
- Haladás.* Budapest, 1945–1947
- Katolikus Szemle.* Róma, 1949–1979
- Katolikus Magyarok Vasárnapja.* Cleveland, 1949–
- L'Osservatore Romano. Giornale quotidiano politico religioso.* Città del Vaticano, 1945–
- Magyar Hírlap.* Budapest, 1945–1948

Magyar Kurír. Budapest [Actio Catholica], 1945–
Népszava. Budapest, 1945–1948
Népszabadság. Budapest, Hírlapkiadó, MSZMP, 1957–1975
Szabad Nép. Budapest, Szabadság Lapkiadó, 1945–1950
Tartós Békéért, Népi Demokráciáért. A Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodájának lapja,
Belgrád (Budapest, Szabadság Lapkiadó), 1948–1949
Új Ember. Katolikus hetilap. Budapest, 1945–1975
Veszprémi Hírlap. Veszprém, 1944
Veszprémi Népiújság. Veszprém, 1944
Veszprémvármegye. Veszprém, 1944
Vigilia. Budapest, 1935–
Zalai Hírlap. Zalaegerszeg, 1935–1940
Zalai Magyar Élet. Zalaegerszeg, 1940–1944
Zalai Napló. Zalaegerszeg, 1933–1935
Zalavármegye. Zalaegerszeg, 1922–1933
Zalamegyei Újság. Zalaegerszeg, [1918]–1944

III. IRODALOM

III.1. MINDSZENTY-BIBLIOGRÁFIÁK IDŐRENDJÉN

- MIHALOVICS Zsigmond: *Mindszenty-irodalom*. In: *Katolikus Szemle* (Róma) 1 (1949) 2. 68–71.
- VECSEY, Josef: *Mindszenty-Bibliographie*. In: *Kardinal Mindszenty. Beiträge zu seinem siebzigsten Geburtstag*. Hrsg. uö. Donau Verlag, München, 1962. 299–319.
- SZÉPLAKI, Joseph: *Bibliography on Cardinal Mindszenty (1872–1975)*. Catholic Hungarians' Sunday, Youngstown, 1977. 31.
- HAINBUCH, Friedrich: *Josef Kardinal Mindszenty – Versuch einer Bibliographie*. In: *Ungarn-Jahrbuch* 10 (1979) 311–322.
- BALOGH Margit–GERGELY Jenő: *Egyházak az újkori Magyarországon 1790–1992. Adattár*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 1996. 330–332.
- Mindszenty iratkatalógus és bibliográfia*. Összeállította: A történész bizottság. Előszó: MÉSZÁROS István. Budapest, 1995. Kézirat, 386.
- MÉSZÁROS István: *Mindszenty-bibliográfia szemelvényekkel*. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest, 2011. 139. (A szerző írásainak összegző bibliográfiája.)
- SOMORJAI Ádám: *Irodalom*. In uö: *Törésvonalak Mindszenty bíboros emlékirataiban*. ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék, Budapest, 2013. 251–281.

III.2. ADATTÁRAK, ÉVKÖNYVEK

- 1956 kézikönyve. I. Kronológia. Főszerk.: HEGEDŰS B. András. 1956-os Intézet, Budapest, 1996.
- A lakosság fogyasztása és a reálbérek, reáljövedelmek alakulása 1955-ben és az 1949–1955. időszakban*. A Központi Statisztikai Hivatal előterjesztése a Minisztertanácsnak. KSH, Budapest, 1956.
- ANDRÁS, Emmerich–MOREL, Julius: *Kirche im Übergang. Die katholische Kirche Ungarns 1945–1982*. Ungarisches Kirchensoziologisches Institut, Wien, 1982.
- Annuario Pontificio per l'anno 1972*. Tipografia Poliglotta Vaticana, Città del Vaticano, 1972.
- Annuario Pontificio per l'anno 1973*. Tipografia Poliglotta Vaticana, Città del Vaticano, 1974.
- Annuario Pontificio per l'anno 1974*. Tipografia Poliglotta Vaticana, Città del Vaticano, 1974.
- Annuario Pontificio per l'anno 1975*. Tipografia Poliglotta Vaticana, Città del Vaticano, 1975.
- BALOGH Margit–GERGELY Jenő: *Egyházak az újkori Magyarországon 1790–1992. Kronológia*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 1993. (História könyvtár. Kronológiák, adattárak 1.)
- BALOGH Margit–GERGELY Jenő: *Egyházak az újkori Magyarországon 1790–1992. Adattár*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 1996. (História könyvtár. Kronológiák, adattárak 4.)
- HETÉNYI VARGA Károly: *Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában*. I–III. kötet. Lämpás Kiadó, Abaliget, 1992–1996.
- HETÉNYI VARGA Károly: *Szerzetesek a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában*. Márton Áron Kiadó, Budapest, 2000.
- Ki volt Mindszenty József? Jubileumi évkönyv Mindszenty József bíboros, Magyarország hercegprímása pappá szentelésének 90., esztergomi székfoglalójának 60., halálának 30. évfordulóján*. Szerk.: KAHLER Frigyes. Don Bosco, Budapest 2005.
- MOREL, Julius–ANDRÁS, Emmerich: *Bilanz des ungarischen Katholizismus. Kirche und Gesellschaft in Dokumenten, Zahlen und Analysen*. Heimatwerk-Verlag, München, 1969.

MOREL, Julius–ANDRÁS, Emmerich: *Handbuch des ungarischen Katholizismus*. Ungarisches Kirchensoziologisches Institut, Wien, 1975. (2. kiadás: 1984.)
Statisztikai évkönyv (1950). Állami Nyomda, Budapest, 1951.

III.3. MONOGRÁFIÁK, SZERKESZTETT KÖTETEK, BROSÚRÁK

1956. Szerk.: SZAKOLCZAI Attila. Osiris Kiadó, Budapest, 2006.
A forradalom és a magyar kérdés az ENSZ-ben, 1956–1963. Tanulmányok, dokumentumok, kronológia.
Szerk.: BÉKÉS Csaba–KECSKÉS D. Gusztáv. Magyar ENSZ Társaság, [Budapest], 2006.
- A. SAJTI Enikő: *Délvidék 1941–1944*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987.
Az imperializmus fekete zsoldosai. A Mindszenty- és a Grösz-per tanulságai. Művelt Nép Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó, Budapest, 1952.
- ADRIÁNYI, Gabriel: *Fünfzig Jahre ungarischer Kirchengeschichte 1895–1945*. v. Hase & Koehler, Mainz, 1974.
- ADRIÁNYI, Gabriel: *Geschichte der Kirche Osteuropas im 20. Jahrhundert*. Schöningh, Paderborn–München–Wien–Zürich, 1992.
- ADRIÁNYI, Gabriel: *Die Ostpolitik des Vatikans 1958–1978 gegenüber Ungarn. Der Fall Kardinal Mindszenty*. Schäfer, Herne, 2003. (Studien zur Geschichte Ost- und Ostmitteleuropas, 3.)
- ADRIÁNYI Gábor: *A Vatikán keleti politikája és Magyarország 1939–1978. A Mindszenty-ügy*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2004.
- ADRIÁNYI Gábor: *A Katolikus Egyház története a XX. században Kelet-, Közép-Kelet- és Dél-Európában*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2005.
- ADRIÁNYI Gábor–CSÍKY Balázs: *Nyisztor Zoltán*. Argumentum, Budapest, 2005. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae XVII.)
- AJUSINSZKY, Béla: *Mindszenty. El Martirio de un Cardenal*. Edición Durer, Buenos Aires, 1949.
Al Cardinale Giuseppe Mindszenty, primate d'Ungheria. Bologna, 1972.
- AMBORD, Beat S. J.: *Der Vatikan und die Kirche hinter dem Eisernen Vorhang. Dokumente und Kommentare zum Budapester Geschehen*. Roma Verlag, Eichstätt; Rom; München, 1949. (Weltgeschichten im Lichte des Vatikan 1.)
- ARGUIJO DE ESTREMER, Paulino: *Mindszenty*. Palabra, Madrid, 1996. (Colección Biografías, 14.)
- ARNOTHY, Christine: *A fogoly bíboros*. Regény. Szabad Tér, Debrecen 1991.
- BABIS, Daniel George: *Cardinal Mindszenty – Victim or Victor?* Daerien Press, New York, 1949.
- BABÓTHY FERENC (et al.): *Félbenmaradt reformkor, 1935–1949*. Püski, Budapest, 2006.
- BAIER, Stephan–DEMMELE, Eva: *Habsburg Ottó élete*. Püski, Budapest, 2003.
- BAKÓ Balázs: *Mikes János és szombathelyi egyházmegye*. PhD-értekezés, ELTE BTK, 2013. Kézirat.
- BALÁSSY László: *Apor Vilmos, a vértanú püspök*. Ecclesia Könyvkiadó, Budapest, 1989.
- BALOGH Gábor: *A római katolikus egyház és a nemzetiszocialisták Magyarországon. Főbb konfliktusalakzatok és modus vivendik*. L'Harmattan, Budapest, 2015.
- BALOGH Margit: *A KALOT és a katolikus társadalompolitika 1935–1946*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 1998. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 23.)
- BALOGH Margit: *Mindszenty József*. Elektra Kiadóház, Budapest, 2002. (Élet-kép sorozat.)
- BALOGH Margit: *Kardinal József Mindszenty. Ein Leben zwischen kommunistischer Diktatur und Kaltem Krieg*. Ford.: Schmidt-Schweizer, Andreas Stephan. Osteuropa-Zentrum Berlin, Berlin, 2014. (Edition Ungarische Geschichte. Monographien; I. Sorozatszerk.: CSAPLÁR-DEGOVICS Krisztián.)

- BANK Barbara–ŐZE Sándor: *A „német ügy” 1945 –1953. A Volksbundtól Tiszalökiig.* Magyarországi Németek Országos Szövetsége, München–Budapest, 2005.
- BÁNK József: *Egyházi jog. Az egyházi alkotmányjog alapjai.* Szent István Társulat, Budapest, 1958.
- BARBERINI, Giovanni: *L’Ostpolitik della Santa Sede. Un dialogo lungo e faticoso.* Il Mulino, Bologna, 2007. (Santa Sede e politica nel novecento 6.)
- BAYER József: *A politikai legitimitás.* Napvilág, Budapest, 1997.
- BAYER József: *A politikai gondolkodás története.* Osiris, Budapest, 1998.
- BEKE Margit: *Az Esztergom (Esztergom-Budapesti) Főegyházmegye papsága 1892–2006.* Szent István Társulat, Budapest, 2008.
- BEKE Margit: *Fejezetek az új- és legújabb kori elitképzéshez. A katolikus egyház szerepe a modern magyar értelmiségi elit nevelésében a bécsi Pázmáneumban.* Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 2010. Interneten: real-d.mtak.hu/13/3/Beke.pdf
- BERESZTÓCZY Miklós: *VKM I. A Magyar Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium I. (katolikus) ügyosztályának története 1867–1947.* Kapucinus ny., Budapest, 1947.
- BERESZTÓCZY Miklós: *A katolikus békemozgalom húsz éve.* Ecclesia Könyvkiadó, Budapest, 1970.
- BERTALAN Péter: *Provida Mater. Egy rejtőzködő enciklika magyarországi utóélete.* Human Exchange Emberi Erőforrás Fejlesztő és Tanácsadó Alapítvány, Kaposvár, 2009.
- BIHARI Mihály–POKOL Béla: *Politológia.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1992
- BORHI László: *A vasfüggöny mögött. Magyarország nagyhatalmi erőterében 1945–1968.* Ister, Budapest, 2000.
- BORHI László: *Nagyhatalmi érdekek hálójában. Az Amerikai Egyesült Államok és Magyarország kapcsolata a második világháborútól a rendszerváltásig.* MTA BTK Történettudományi Intézet–Osiris, Budapest, 2015.
- BORBÁNDI Gyula: *A magyar emigráció életrajza 1945–1985. I–II. kötet.* Európa Kiadó, Budapest, 1989.
- BORÓVI József: *A szórványban élő magyar katolikusok lelkigondozásának története.* Szent István Társulat, Budapest, 2000.
- BORSY, Frei Pe. E. J.: *Cardenal Mindszenty.* Caixa Postal, Rio de Janeiro, 1954.
- BOZSÓKY Pál Gerő–LUKÁCS László: *Az elnyomatásból a szabadságba. Az egyház Magyarországon, 1945–2001.* Vigilia, Budapest, 2005.
- BUDAVÁRY László: *Zöld bolsevizmus. A nemzetietlen nyilas-mozgalom hűséges és döbbenetes képe.* A Nemzeti Élet kiadása, Budapest, 1941.
- BUKOVSKY Gábor: *Mindszenty.* Centrum Curae Pastoralis pro Hungaris in Germania, Landshut, 1949.
- Cardinal Mindszenty, the true story.* Irish Press Ltd, Dublin, 1949.
- CHENAUX, Philippe: *Pie XII. Diplomate et pasteur.* Les Éditions du Cerf, Paris, 2003.
- CHENAUX, Philippe: *L’Église catholique et communisme en Europe (1917–1989). De Lénine à Jean-Paul II.* Les Éditions du Cerf, Paris, 2009.
- CHOMA, Ivan: *Josyf Slippyj.* La Casa di Matriona, Milano, 2001.
- Communist Persecutions and the Person of Cardinal Mindszenty.* [Kiadó nélkül], New Orleans, 1952.
- CYWIŃSKI, BOHDAN: *Tűzpróba. Egyház, társadalom és állam Kelet-Közép-Európában I. Gyökerek. (A kezdetektől 1945-ig.)* Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba, 1999. (Sentire cum ecclesia.)
- CYWIŃSKI, BOHDAN: *Tűzpróba. Egyház, társadalom és állam Kelet-Közép-Európában II. „...titeket is üldözni fognak” 1944–1958.* METEM, Budapest, 2005.
- CZAKÓ, Ambrus: *The Mindszenty Case.* [Oberlin College], Oberlin (Ohio), 1949.
- CSAPODY Miklós: *„A világban helyállani...” Bálint Sándor élete és politikai működése 1904–1980.* Korona Kiadó, Budapest, 2004.

- CSAPODY Miklós: Bálint Sándor (1904–1980). Életrajz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2013. (Az Eszterházy Károly Főiskola Történettudományi Doktori Iskolája Közleményei.)
- CSERÉNYI-ZSITNYÁNYI Ildikó: Kibányászott „lignitbűnök”. A Rákosi-korszak egy bányamérnök perének anatómiája. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan, Budapest, 2013.
- CSESZKA Éva: Gazdasági típusú perek, különös tekintettel az FM-perre (1945–1953). Gondolat, Budapest, 2012.
- CSÍKY Balázs: Serédi Jusztinián hercegprímási tevékenysége. PhD-értekezés, ELTE BTK, Budapest, 2010. Kézirat.
- CSIZMADIA Andor: A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak alakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966.
- CSONKA Emil: A száműzött bíboros. Mindszenty az emigrációban. Új Európa, San Francisco–München, 1976. (2. kiadás: Babits Kiadó, Szekszárd, 1993.)
- CSONKA Emil: Krónika Mindszenty bíboros amerikai útjának egyik jelentős szakaszáról (1974. június 5–22.). München, 1974. Kézirat.
- DARUVAR, Yves de: *Le destin dramatique de la Hongrie. Trianon ou la Hongrie écartelée*. Albatros, Paris, 1971.
- DERRICK, Michael: *Cardinal Mindszenty. With a portrait. (Sword Pamphlet.) The Sword of Spirit*, London, 1949.
- DOBSZAY János: *Így vagy sehogy! Fejezetek a Regnum Marianum életéből*. Korabeli dokumentumok, visszaemlékezések, interjúk felhasználásával. Regnum Marianum, Budapest, 1991.
- DÖMÖTÖR, Ede–HORVÁTH, Béla: *La politica russa e Mindszenty*. Szent István Népe, Genova, 1949.
- ECKHART Ferenc: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Politzer Zsigmond és Fia kiadása, Budapest, 1946.
- EISENRING, Felix: *Er hat den guten Kampf gekämpft. Der Lebensweg des Kardinals Mindszenty*. Ungarischer Buchdruck, Sankt Gallen, 1975.
- El Cardenal Mindszenty*. Publicaciones Españolas, Madrid, 1949.
- Ellenforradalmi erők a magyar októberi eseményekben*. (Kiadja a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa Tájékoztatási Hivatala.) Állami Politikai Könyvkiadó, Bukarest, 1956. [1957.]
- Ellenforradalmi erők a magyar októberi eseményekben*. I–IV. kötet. Utánnnyomás. Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa Tájékoztatási Hivatala, h. n. [Budapest], é. n. [1957.]
- EMBER Győző: *A M. Kir. Helytartótanács ügyintézésének története 1724–1848*. M. Kir. Országos Levéltár, Budapest, 1940.
- Emlékirat és történelem*. A VII. Hungarológiai Kongresszus (Kolozsvár, Cluj-Napoca, 2011. augusztus 22–27.) azonos című paneljének anyaga. Szerk.: HORVÁTH Jenő–PRITZ Pál. Magyar Történelmi Társulat–Nemzetközi Magyarstudományi Társaság, Budapest, 2012.
- ERDŐ Péter: *Egyházjog*. Szent István Társulat, Budapest, 1992.
- FÁBIÁN, Béla: *Cardinal Mindszenty. The Story of A Modern Martyr*. Foreword by Kardinal Spellman. Scribner, New York, 1949. (Reprint: Kessinger Publishing 2007.)
- FEHÉR Ferenc–HELLER Ágnes: *Egy forradalom üzenete*. Magyarország, 1956. Kossuth Kiadó, Budapest, 1989.
- Fehér Könyv. A Magyar Köztársaság és a demokrácia elleni összeesküvés okmányai*. 3. kiad. Szikra Kiadó, Budapest, 1947.
- FEHÉRVÁRY István: *Szovjetvilág Magyarországon*. Nemzetőr Kiadó, München–Santa Fe, 1984.
- FEHÉRVÁRY István: *Börtönvilág Magyarországon, 1945–1956*. Politikai Foglyok Szövetsége, Budapest, 1990.
- FEJÉRDY András: *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959–1965*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2011.

- FEJÉRDY, Gergely: *L'Europe francophone et la Hongrie au début de la guerre froide. Les relations diplomatiques et culturelles entre les pays francophones de l'Europe occidentale et la Hongrie de 1944 à 1956*. Paris, Honoré Champion Éditeur, 2014.
- FEJTŐ Ferenc: *A népi demokráciák története*. Magvető Kiadó–Magyar Füzetek, Budapest–Párizs, 1991.
- FEKETEKUTHY, László: *Ungarn. Vom heiligen Stephan bis Kardinal Mindszenty*. NZN, Zürich, 1950.
- FELIX, Christopher (= McCARGAR, James): *A titkos háború*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1993.
- FERDINANDY Gejza: *Magyarország közjoga (alkotmányjog)*. Politzer Zsigmond és Fia kiadása, Budapest, 1902.
- FLECK Zoltán: *Jogszolgáltató mechanizmusok az államszocializmusban. Totalitarizmus-elméletek és a magyarországi szocializmus*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2001.
- FÖGLEIN Gizella: *Államforma és államfői jogkör Magyarországon 1944–1949*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001.
- FÖLDESI Margit: *A Szövetséges Ellenőrző Bizottság Magyarországon. (Visszaemlékezések, diplomáciai jelentések tükrében 1945–1947.)* IKVA, Budapest, 1995.
- FÖLDESI Margit: *A meg szállók szabadsága*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2002.
- FÖLDESI Margit–SZERENCSES Károly: *A megbélyegzés hatalma. Pfeiffer Zoltán (1900–1981)*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2003.
- FRANKÓI Vilmos: *Pázmány Péter 1570–1637*. Méhner Vilmos kiadása, Budapest, 1886.
- FRANQUERIE, André de la: *Le Cardinal Mindszenty martyr*. Résiac, Montsurs, 1980.
- FRENYÓ Zoltán: *Egy magyar katolikus gondolkodó. Mihelyics Vid életműve*. METEM, Budapest, 2002.
- FRIEDBERG, Emil: *Lehrbuch des katholischen und evangelischen Kirchenrechts*. Leipzig, 1909. Unveränderter Nachdruck, Frankfurt am Main, 1965.
- FÜZÉR Julián: *Mindszenty bíboros, a szent*. Katolikus Magyarok Vasárnapja, Youngstown, 1989.
- FÜZÉR Julián: *Mindszenty bíboros szentek között*. Agapé, Szeged, 1995. (2., javított kiadás: Budapest, 1995.) (Az életszentség nagymesterei, 20.)
- GÁLOS László: *Az egyházi alkotmány szerkezete és érintkezőpontjai a világi alkotmányokkal*. Rákóczi Nyomda, Pécs, 1940.
- GANNON, Robert I.: *The Cardinal Spellman Story*. Doubleday & Company, Garden City, New York, 1962.
- GATI, Charles: *Vesztett illúziók. Moszkva, Washington, Budapest és az 1956-os forradalom*. Osiris, Budapest, 2006.
- GATZ, Erwin (szerk.): *Kirche und Katholizismus seit 1945. Band 2. Ostmittel-, Ost- und Südosteuropa*. Ferdinand Schöningh, Paderborn–München–Wien–Zürich, 1999.
- GÉFIN Gyula (szerk.): *A szombathelyi egyházmegye története (1777–1929)*. 2. kötet. A szerkesztő magánkiadása, Martineum Nyomda, Szombathely, 1929.
- Géfin Gyula emlékezete. S. a. r. FEISZT György. Szombathely megyei jogú város, Szombathely, 2008. 8. (Acta Savariensia, 20.)
- GEISZ Antal: *Egyházi közigazgatás. Csanádegyházmegyei Könyvnyomda, Temesvár, 1910*.
- GERGELY Jenő: *A politikai katolicizmus Magyarországon 1890–1950*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1977.
- GERGELY Jenő: *A katolikus egyház Magyarországon 1944–1971*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1985.
- GERGELY Jenő: *Prohászka Ottokár. A „napbaöltözött ember”*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1994.
- GERGELY JENŐ: *A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945*. Pannonica Kiadó, Budapest, 1999.
- GERGELY Jenő: *Gömbös Gyula. (Vázlat egy politikai életrajzhoz.)* Elektra Kiadóház, Budapest, 1999.
- GIANONE András: *Az Actio Catholica története Magyarországon 1932–1948 éveiben*. ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Budapest, 2010.

- GICZY Zsolt: *A katolikus–protestáns egyházi kapcsolatok fő vonásai a Horthy-korszak Magyarországon*. PhD-értekezés, ELTE BTK, Budapest, 2009. Kézirat.
- GÖNCZ László: *A muravidéki magyarság 1918–1941*. Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, Lendva, 2001.
- GÖNCZ László: *Felszabadulás vagy megszállás? A Mura mente 1941–1945*. Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, Lendva, 2006.
- GYARMATI György: *A politika rendőrsége Magyarországon a Rákosi-korszakban*. PTE TDP, Pécs, 2002.
- GYARMATI György: *Demokráciából a diktatúrába 1945–1956*. Kossuth Kiadó, Budapest, 2010.
- HAAS György: *Diktatúrák árnyékában. Tildy Zoltán élete*. Magyar Napló, Budapest, 2000.
- HAAS György: *Balogh páter. A huszadik század Fráter Györgye*. Bába Kiadó, Szeged, 2010.
- HAJDU Tibor: *Károlyi Mihály*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1978.
- HAJNIK Imre: *Az örökös főispánság a magyar alkotmánytörténetben*. MTA, Budapest, 1888.
- HAI'KO, Jozef: *A csehszlovák szakadás Katolikus Akció. Kommunista kísérlet a katolikus egyház nemzeti egyházzá formálására Csehszlovákiában*. Doktori disszertáció 1999. Szent Kereszt Pápai Egyetem Teológiai Kar. Esztergom–Piliscsaba, 2004. (Pons Strigoniensis Studia III.)
- Harc az Antikrisztussal: Mindszenty bíboros küzdelme*. Cop. „Iránytű 1949” [szerk.: KÓTAI Zoltán]. Centrum Curae Pastoralis pro Hungaris in Germania, Landshut, 1949.
- HARASZTI György: *Auschwitzi jegyzőkönyv. Múlt és Jövő Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 2005.*
- Harcokcsival Mindszentyért*. Összeáll.: HORNYÁK Tibor. [Kamara-print], Budapest, 1991.
- HÓDOS György: *Kirakatperek. Sztálinista tisztogatások Kelet-Európában 1948–1954*. Eötvös Kiadó, Budapest, 1990.
- HÓDOS György: *Tettesek és áldozatok. Konceptiók perek Magyarországon és Közép-Kelet-Európában*. Noran Kiadó, Budapest, 2005.
- ...holtában is beszél. Mindszenty dosszié*. Az Ötlet különszáma, Budapest, 1989.
- HORVÁTH M. Ferenc: *Vác '56 – Vác 1956-ban és a megtorlás időszakában*. I. Váci Levéltár, Vác, 2006.
- HUCHTHAUSEN Lajos: *Bilingvézések. Történetek a veszprémi egyházmegye XX. századi életéből*. Veszprémi Érseki és Főkapitányi Levéltár, Balatonkiliti–Veszprém, 2009.
- HUSZÁR Tibor (szerk.): *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban*. 1956-os Intézet–Osiris–Századvég, Budapest, 1995.
- Hűséggel az egyházhoz és a történelmi magyar hazához. Tanulmánykötet Mindszenty József pappá szentelésének 100., esztergomi érseki kinevezésének 70., valamint halálának 40. évfordulójára*. Kiadja a Hittel a Nemzetért Alapítvány, Budapest, 2015.
- IZSÁK Lajos: *A Keresztény Demokrata Néppárt és a Demokrata Néppárt 1944–1949*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1985.
- IZSÁK Lajos: *Pártok és politikusok Magyarországon 1944–1994*. Napvilág, Budapest, 2010.
- JAKOVINA, Tvrtko: *Američki komunistički saveznik. Hrvati, Titova Jugoslavija i SAD 1945–1955*. Profil International, Zagreb, 2003.
- JASZOVSZKY József: *Mindszenty, a főpásztor Észak-Kaliforniában*. Menlo Park, Kalifornia, 1980.
- Joseph Card. Mindszenty visiting Holy Cross Church Detroit*. Szerk.: BERECSÁSZY, László. Detroit, 1974.
- JUDT, Tony: *A háború után. Európa története 1945 óta*. 1–2. kötet. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2007.
- JUHÓ Ferenc: *Magyarország hercegprímásának közjogi helyzete*. Értelmezések a magyar közjog köréből. PPKE doktori disszertáció, 1923. Kézirat.
- JUST, Béla: *Un Procès Préfabriqué. L'affaire Mindszenty*. Préf. François Mauric. Editions du Temoignage Chretien, Paris, 1949.
- JUST, Béla: *O Forcado Acusa! Textos Extraídos dos Obras do Cardenal Mindszenty*. Tradução Portuguesa da S.E.T., Lisboa, 1949.

- KACZMAREK, Karolina: *Prawda i kłamstwo. Prymas Wegier József Mindszenty*. Poznań–Warszawa, 2002. (Bibliotheca Hungarica. Biblioteka frondy 3.)
- KAHLER Frigyes: *Joghalál Magyarországon 1945–1989*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 1993.
- KAHLER Frigyes: *A főcsapás iránya: Esztergom. Mindszenty bíboros pere*. Magyarországi Mindszenty Alapítvány, Budapest, 1998.
- KAHLER Frigyes (vál., bev.): *III/III-as történelmi olvasókönyv 1. Adalékok az emberi jogok magyarországi helyzetéhez az 1960-as években. A „vallásszabadság”*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2001.
- KAHLER Frigyes (vál., bev.): *III/III-as történelmi olvasókönyv 2. Adalékok az emberi jogok magyarországi helyzetéhez*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2002.
- KAHLER Frigyes (vál., bev.): *III/III-as történelmi olvasókönyv 3. A „Canale” dosszié. A magyar titkosrendőrség és a II. Vatikáni zsinat. * „Ibolya” dosszié. Hiányzó lapok „A magyarországi görög katolikusok történeté”-ből*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2005.
- KAHLER Frigyes (vál., bev.): *III/III-as történelmi olvasókönyv 4. ÁVH történeti olvasókönyv. Adalékok az egyházüldözés történetéhez, 1945–1956*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2007.
- KAHLER Frigyes: *A nagy tűzvörös sárkány torkában. Konceptiós eljárások ferences szerzetesek ellen 1945–1956*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2009.
- KÁLMÁN Péter Peregrin: *A magyar katolikus egyház helyzete a kádári egyházpolitika első éveiben a teológiai összefüggések tükrében*. PhD-értekezés, PPKE, Piliscsaba, 2013. Kézirat.
- KANYÓ András: *Igazságtétel. Mindszenty másik arca*. Divald Bt., Budapest, 2010.
- [Ismeretlen szerző] *Kardinal Mindszenty. Quelle, Feldkirch*, 1949.
- KAPLAN, Karel: *Stát a církev v Československu 1948–1953*. Doplněk, Brno, 1993.
- KAPRONCZAY Károly: *Lengyel menekültek Magyarországon 1939–1945*. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 2009.
- KARÁDY Viktor: *Túlélők és újrakezdők. Fejezetek a magyar zsidóság szociológiájából 1945 után*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2002.
- KARÁDY Viktor–KOZMA István: *Név és nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig*. Osiris Kiadó, Budapest, 2002.
- Kardinal Mindszenty. Beiträge zu seinem siebzigsten Geburtstag*. Hrsg. Josef VECSEY. Donau Verlag, München, 1962.
- KENEDI János: *Kis állambiztonsági olvasókönyv I–II*. Magvető, Budapest, 1996.
- KENT, Peter C.: *The Lonely Cold War of Pope Pius XII. The Roman Catholic Church and the Division of Europe, 1943–1950*. Montreal & Kingston, London, Ithaca, McGill-Queen's University Press, 2002.
- A kereszt szabadságharca. A klagenfurti Mindszenty-ünnep teljes irodalmi anyaga*. Vasárnapi Levél, Klagenfurt, 1951.
- KERTÉSZ, Stephen: *Church and state in Hungary. The background of the Cardinal Mindszenty trial*. Univ. Press, Notre Dame (USA Ind.), 1949.
- KÉSMÁRKY István: *Az esztergomi érseknek mint Magyarország primásának jogai és kiváltságai*. Egyházi jogi és közjogi tanulmány. Franklin Társulat nyomdája, Budapest, 1896.
- KÉTHLY Anna: *Demokratikus közoktatás*. Népszava [Világosság Ny.], Budapest, 1945.
- KISS Gergely: *Királyi egyházak a középkori Magyarországon*. Pécsi Történettudományért Kulturális Egyesület, Pécs, 2013. (Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 3.)
- KISZELY Gábor: *ÁVH. Egy terrorszervezet története*. Korona Kiadó, Budapest, 2000.
- KISZELY Gábor: *Állambiztonság (1956–1990)*. Korona Kiadó, Budapest, 2001.
- KLESTENITZ Tibor: *A katolikus sajtómozgalom Magyarországon 1896–1932*. CompLex Kiadó, Budapest, 2013.

- KLIMO, Arpad von: *A „victim of history”: Cardinal Mindszenty and the transnational mobilization of anticommunism (1971–75)*. Kézirat.
- KOLONTÁRI Attila: *Magyar–szovjet diplomáciai, politikai kapcsolatok 1920–1941*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2009.
- KOLONTÁRI, Attila: *Hungarian–Soviet Relations 1920–1941*. Atlantic Research and Publications, Inc. Columbia University Press, New York, 2010.
- KOVÁCS Éva: *A magyar közoktatásügy története 1945 és 1956 között. (A magyar közoktatás-politika ideológiai változásai.)* Doktori (PhD-) disszertáció. ELTE BTK, Budapest, 2003. Kézirat.
- KOVÁCS Gergely: *Fogadd a koronát! Károly magyar király hitvalló élete*. Új Ember, Budapest, 2004.
- KOVÁCS Gergely: *Vég nélkül. Szentavatás régen és ma*. Szent István Társulat, Budapest, 2014.
- KOVÁCS Gergely–SZABÓ Csaba: *Fidelissimus Pastor. Mindszenty bíboros fehérvértanúsága*. Balassi Intézet, Budapest, 2012.
- KÖBEL Szilvia: *„Oszd meg és uralkodj!” Az állam és az egyházak politikai, jogi és igazgatási kapcsolatai Magyarországon 1945–89 között*. Rejtjel Kiadó, Budapest, 2005.
- Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk.: KRISTÓ Gyula, szerk.: ENGEL Pál és MAKK Ferenc. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994.
- KÖPECZI Bócz Edit: *Az Állami Egyházügyi Hivatal tevékenysége*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004.
- KÖZI HORVÁTH, József: *La vérité sur le Cardinal Mindszenty heros et martyr. Quelques observations sur le „Livre jaune”. Le veritable aspect du proces*. Comité International de Défense de la Civilisation Chrétienne, Paris–Bruxelles, 1949.
- KÖZI HORVÁTH, József: *Kardinal Mindszenty. Ein Bekenner und Märtyrer unserer Zeit*. Kirche in Not, Königstein, 1976.
- KÖZI HORVÁTH, József: *Kardinal Mindszenty. Belijder en Martelaar von onze tijd*. Előszó: Werenfried VAN STRAATEN. Kerk in Nood, Westerlo–Vught, 1977.
- KÖZI HORVÁTH, József: *Cardinal Mindszenty. Confessor and martyr of our time*. Aid to the Church in Need–Augustine Publ. Co., Chichester–Chulmleigh, 1979.
- KÖZI HORVÁTH József: *Mindszenty bíboros*. Mindszenty-Emlékbizottság, München, 1980. (Magyarországi Mindszenty Alapítvány, Budapest 2002.)
- KREUZWIESE, Josef: *Mindszenty, Held oder Verbrecher?* Katolische Schriftenmission, Linz, 1949.
- KUBINYI András: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. METEM, Budapest, 1999. (METEM Könyvek 22.)
- KUTAS Kálmán: *Az édesanya*. Szombathely, Martineum Könyvnyomda R.T. [é. n.]
- KÜHN, Heinz: *Mindszenty. Skizze eines großen Lebens*. Morus-Verlag, Berlin, 1951.
- LA FRANQUERIE, André de: *Le Cardinal Mindszenty martyr*. Résiac, Montsurs, 1980.
- LAMM Vanda: *A Nemzetközi Bírószág ítéletei és tanácsadó véleményei 1945–1993*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1995.
- LÁSZLÓ T. László: *Szellemi honvédelem*. Katolikus Szemle kiadása, Róma, 1980.
- LÁSZLÓ T. László: *Egyház és állam Magyarországon 1919–1945*. Szent István Társulat, Budapest, 2005.
- Le martyr vivant. Der lebende Märtyrer. Il martire vivente. The living Martyr*. B. Truffer, Fribourg, 1949.
- Le Persecution religieuse en Hongrie*. Centre d’études et de diffusion catholiques, Paris, 1951. (Vérité et documents, 6.)
- LÉNÁRD Ödön–TÍMÁR Ágnes–SZABÓ Gyula–SOÓS Viktor: *Utak és útvesztők*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2006.
- LEPOLD Antal: *A katolikus autonómia. Az egyház álláspontjának megvilágítása*. Pesti Könyvnyomda Részvény-Társaság, Budapest, 1920.

- LESOURD, Paul: *Le Cardinal Mindszenty. Primat de Hongrie. Héros – Confesseur et Martyr de la Foi.* France-Empire, Paris, 1972.
- LO SVIZZERO: *Il cardinale rinnegato.* Borghese, Milano, 1965. (I Libri del Borghese, 31.)
- LOMBARDI, Lapo: *La Santa Sede e i cattolici dell'Europa Orientale agli albori della guerra fredda.* Editrice Pontificia Università Gregoriana–METEM, Róma–Budapest, 1997.
- LUPKOVICS György: *Az 1956-os forradalom utáni megtorlás. A Szilágyi László és társai-per jogtörténeti elemzése.* Kézirat. Debrecen, 2009.
- LUXMOORE, Jonathan–BABIUCH, Jolanta: *The Vatican and the Red Flag. The Struggle for the Soul of Eastern Europe.* Bloomsbury Academic, London, 1999.
- Magyar Kálvária.* Az egyház üldözése Magyarországon. Ostpriersterhilfe, Königstein, 1957.
- MÁK Antal: *A magyar hercegprímás jogállása s annak kifejlődése.* PPKE doktori disszertáció, 1927. Kézirat.
- MAŁCUŻYŃSKI, Karol–WIERNIK, Bronisław: *Józef Pehm-Mindszenty, szpieg w kardynalskiej purpurze.* Książka i Wiedza, Warszawa, 1949.
- MARÓTHY-MEIZLER, Károly: *Az ismeretlen Mindszenty. Életrajz és korrajz.* Pannónia, Buenos Aires, 1958.
- MARSCHALKÓ Lajos: *Országghódítók.* Mikes Kelemen Kör, München, 1975. 2. kiadás.
- MÁTHÉ-TÓTH András: *A II. vatikáni zsinat és a magyar elhárítás. A Történeti Hivatalban fellelhető levéltári anyag alapján.* Interneten: www.vallastudomany.hu/Members/matetoth/vtmtadocs/m-ta_II_vatikani_zsinat.
- MELLONI, Alberto (szerk.): *Il filo sottile. L'Ostpolitik vaticana di Agostino Casaroli* [A törékeny szál. Agostino Casaroli vatikáni kelet-politikája]. Il Mulino, Bologna, 2006
- Memorial Album of the Statue Unveiling Ceremony and Commemorative Banquet. Honoring the Memory of Cardinal Mindszenty. July 22. 1977. on the Cardinal Mindszenty Plaza Cleveland.* Szerk.: SOMOGYI, Lél F. Cardinal Mindszenty Memorial Committee, Cleveland, 1977.
- MÉSZÁROS István: *...Kimaradt tananyag... I. kötet: A diktatúra és az egyház 1945–1956; II. kötet: A diktatúra és az egyház 1957–1975; III/A. kötet: A hatalom 1975–1988. III/B. kötet: Az egyház. III/C. kötet. A végkifejlet.* Márton Áron Kiadó, Budapest, 1993–1995. (Az 1. köt. 3., javított kiadása: 2003.)
- MÉSZÁROS István: *Mindszenty és Ortutay. Iskolatörténeti vázlat 1945–1948.* A szerző magánkiadása, Budapest, 1989.
- MÉSZÁROS István: *Mindszenty bíboros, a lelkipásztor főpap.* Artemis, Budapest, 1990.
- MÉSZÁROS István: *A hazai történettudomány 1948–1992 közötti Mindszenty-képe.* [Vitéz János Tanítóképző Főiskola], Esztergom, 1992.
- MÉSZÁROS István: *Ki volt Mindszenty? Cikkgyűjtemény 1944–1998.* A szerző magánkiadása, Budapest, 1999.
- MÉSZÁROS István: *Boldogasszony éve 1947/48. Mindszenty bíboros evangelizációs programja.* Ecclesia, Budapest, 1994.
- MÉSZÁROS István: *„Állok Istenért, Egyházért, Hazáért.” Írások Mindszenty bíborosról.* METEM, Budapest, 2000.
- MÉSZÁROS István: *Mindszenty és az „Ostpolitik”. Adalékok az Ostpolitik történetéhez 1957–1971.* Paulus Hungarus–Kairosz Kiadó, Budapest–Szentendre, 2001.
- MÉSZÁROS István: *„Devictus vincit.” Tanulmányok a magyar katolikus egyház 1945–2000 közötti történetéből.* Szent István Társulat, Budapest, 2002.
- MÉSZÁROS István: *Mindszenty-mozaik. Írások a bíborosról.* Ecclesia, Budapest, 2002.
- MÉSZÁROS István: *Pannonia Sacra. Mindszenty-tanulmányok.* Kairosz Kiadó, Budapest, 2002.

- MÉSZÁROS István: *A rózsafüzér Bíborosa. Mindszenty-pillanatképek*. Szent Gellért Kiadó, Budapest, 2003.
- MÉSZÁROS István: *Mindszenty és Barankovics. Adalékok a „keresztény párt” problematikájához*. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest, 2005.
- MÉSZÁROS István: *Mindszenty a Sándor-palotában. Hat tanulmány*. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest, 2005.
- MÉSZÁROS István (összeáll.): *Egy „kultusz” a XXI. században. A Mindszenty-tisztelet története 1975–2005*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2005.
- MÉSZÁROS István: *Prímások, pártok, politikusok. Adalékok a magyar katolikus egyház XX. századi történetéhez*. Szent István Társulat, Budapest, 2005.
- MÉSZÁROS István (szerk.): *Erősítsd testvéreidet! Magyar vonatkozású pápai üzenetek 1456-ból és 1956-ból*. Szent István Társulat, Budapest, 2006.
- MÉSZÁROS István: *A Conti utcától Recskig. Újabb Mindszenty-kutatások*. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest, 2007.
- MÉSZÁROS István: *Árnyak és fények. Kiegészítések a Mindszenty-életrajhoz*. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest, 2008.
- MÉSZÁROS István–NÉMETH András–PUKÁNSZKY Béla: *Neveléstörténet: bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe*. Osiris, Budapest, 2005.
- MESZLÉNYI Antal: *A magyar katolikus egyház és az emberi jogok védelme*. Szent István Társulat, Budapest, 1947.
- MESZLÉNYI Antal: *A magyar hercegprímások arcképsorozata (1707–1945)*. Szent István Társulat, Budapest, 1970.
- MIHALOVICS, Zsigmond: *Martire, non criminale*. A.V.E., Roma, 1949.
- MIHALOVICS, Segismundo: *Yo soy testigo. La „causa” del cardenal Mindszenty*. Studium de Cultura, Madrid–Buenos Aires, 1949.
- MIHALOVICZ, Sigismund: *Mindszenty, Ungarn, Europa. Ein Zeugenbericht*. Badenia-Verlag, Karlsruhe, 1949.
- MIHÁLYI, Gilbert: *The Supreme Issue is Freedom. The continuing relevance of Cardinal Mindszenty's quest for human and national right*. Patria Printing, New York, 1965.
- MIKLÓS Péter (szerk.): *Újragondolt negyedszázad. Tanulmányok a Horthy-korszakról*. Belvedere, Szeged, 2010.
- MIKLÓS Péter: *Balogh István politikai pályája*. PhD-értekezés, Szegedi Tudományegyetem BTK, Szeged, 2012. Kézirat.
- Mindszenty bíboros élete*. Összeáll.: TÖRÖK József. Ecclesia, Budapest, 1991.
- Mindszenty emléknap. Lakitelek Népfőiskola*, 1996. október 2. Szerk.: CSALLÓKÖZI Zoltán. Antológia, Lakitelek, 1997.
- Mindszenty József bíboros érsek-prímás úr látogatása 1974 tavaszán Cleveland egyházmegyében*. Összeáll. és bev.: KÓTAI Zoltán. Kárpát Publ. Co., Cleveland, 1975.
- Mindszenty József emlékezete*. Szerk.: TÖRÖK József. Márton Áron Kiadó, Budapest, 1995. (Studia Theologica Budapestinensia 13.)
- Mindszenty József veszprémi püspök 1944–1945*. Szerk.: T. HORVÁTH Lajos. Veszprémi érsekség–Veszprém Megyei Jogú Város Önkormányzata–Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém, 1996. (Felolvasóülések Veszprém történetéből, 4.)
- MONA Ilona: *Slachta Margit*. Corvinus Kiadó, Budapest, 1997.
- MURÁNYI Gábor: *Egy epizodista főszerepe. Lajos Iván történész élete és halála*. Noran, Budapest, 2006.

- NAGY PÉTER TIBOR: *Járszalag és aréna: egyház és állam az oktatáspolitikai erőterében a 19. és 20. századi Magyarországon*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2000.
- NAPOLITANO, Matteo Luigi: *Budapest igazai. A Soá és a vatikáni diplomata*. Szent István Társulat, Budapest, 2015.
- NÉMETH László Imre: *Mindszenty megvalósult álma. A Santo Stefano Rotondo és a Szent István Ház*. Szent István Társulat, Budapest, 2009.
- NÉMETH László Imre: *Zágon leveleskönyv. Iratgyűjtemény-töredék Mindszenty József bíborosról 1967–1975*. Szent István Társulat, Budapest, 2011.
- NYISZTOR Zoltán: *Ötven esztendő. Századunk magyar katolikus megújítása*. Opus Mystici Corporis Verlag, Bécs, 1962.
- ORBÁN József Gyula: *Katolikus papok békemozgalmi Magyarországon 1950–1956*. METEM, Budapest, 2001. (METEM könyvek, 33.)
- Otthonatlan emlékezet. Emlékkönyv a csehszlovák–magyar lakosságcsere 60. évfordulóján. Szerk.: MOLNÁR Imre–SZARKA László. MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest–Komárom, 2007.
- ŐRY Károly: *A Belügyminisztérium szervei az egypárti diktatúrától az 1956-os forradalomig*. BM Kiadó, Budapest, 2001. (Fejezetek a Belügyminisztérium történetéből.)
- PACEPA, Ion Mihai–RYCHLAK, Ronald J.: *Dezinformarea*. Humanitas, București, 2015.
- PACZOLAY Péter–SZABÓ Máté: *A politikaelmélet rövid története*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1984.
- PAKSY Zoltán: *Zalaegerszeg társadalma és politikai élete 1919–1939*. Millecentenáriumi Közalapítvány, Zalaegerszeg, 2011.
- PÁL József: *Békepapok*. Egyházforum, Budapest, 1995.
- PALASIK Mária: *A jogállam megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon, 1944–1949*. Napvilág, Budapest, 2000.
- PALASIK Mária: *Kovács Béla 1908–1959*. Occidental Press–Ezerkilencszáznegyvenöt Alapítvány–Századvég Kiadó, Budapest, 2002.
- PÁLFFY Géza: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. (História Könyvtár, Monográfiák 27.) MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2010.
- PÁLFFY Géza: *Zrínyi Miklós nagy napja. A vati hadimustra 1663. szeptember 17.* Jókai Mór Városi Könyvtár, Pápa, 2013.
- PÁNCZÉL HEGEDŰS János: *Mindszenty 1956 – nem forradalom, hanem szabadságharc*. NKE–Molnár Tamás Kutatóközpont, Budapest, 2014.
- PASTORELLI, Pietro: *La Santa Sede e l'Europa centro-orientale nella seconda metà del Novecento*. Rubbettino Editore, Roma, 2013.
- PICKER, Henry: *Johannes XXIII. Blick + bild Verlag für politische Bildung, Ketwig*, 1963.
- PERGER Gyula: *Mindszenty (Pehm) József tevékenysége a szombathelyi egyházmegyében, különös tekintettel a zalai kuráciák megszervezésére*. Doktori értekezés, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Hittudományi Kar, Közép- és Újkori Egyháztörténeti Tanszék, Budapest, 2007.
- PESTHY Pál: *Zalaegerszeg múltja és jelene*. Kakas ny., Zalaegerszeg, 1931.
- PÉTERFFY, Gedeone: *Il Cardinale Mindszenty. La vita e l'anima d'un martire*. Edizioni Paoline, Roma 1949.
- POÓR János: *Adók, katonák, országgyűlések 1796–1811/12*. Universitas, Budapest, 2003.
- PÖLÖSKEI Ferenc: *A köztársasági eszme története Magyarországon*. Cégér, Budapest, 1994.
- PRITZ Pál: *A Bárdossy-per*. Kossuth, Budapest, 2001.
- PÜSKI Levente: *A magyar felsőház története 1927–1945*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2000.
- PÜNKÖSTI Árpád: *Rákosi a csúcson. 1948–1953*. Európa, Budapest, 1996.

- RÁCZ Piusz OFM: *Ferencesek az ország nyugati részén. A Szűz Máriáról nevezett Ferences Rendtartomány kiadása, Zalaegerszeg, 2004.*
- RADELIĆ, Zdenko: *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991. Od zajedništva do razlaza.* Hrvatski institut za povijest, Školska knjiga, Zagreb, 2006.
- RAINER M. János: *Nagy Imre. Politikai életrajz. I. kötet, 1896–1953.* 1956-os Intézet, Budapest, 1996.
- RAINER M. János: *Nagy Imre. Politikai életrajz. II. kötet, 1953–1958.* 1956-os Intézet, Budapest, 1999.
- RAINER M. János: *Ötvenhat után.* 1956-os Intézet, Budapest, 2004.
- RAINER M. János: *Bevezetés a kádárizmusba.* 1956-os Intézet–L'Harmattan, Budapest, 2011.
- REGŐCZI István: *Keresztút Mindszenty József bíboros hercegprímás atyánk emlékére.* Szent Gellért Kiadó és Nyomda, [Budapest, 1991]. Interneten: www.ppek.hu.
- REISNER FERENC: *Csernoch János hercegprímás és a katolikus egyház szerepe IV. Károly monarchia-megmentési kísérleteiben.* Márton Áron Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 1991. (Studia Theologica Budapestinensia 4.)
- RICCARDI, Andrea: *Il Vaticano e Mosca.* Editori Laterza, Roma–Bari, 1992.
- ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században.* Osiris Kiadó, Budapest, 2005.
- ROMSICS Ignác (szerk.): *A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948.* Osiris Kiadó, Budapest, 2009.
- ROSDY Pál (szerk.): *A katolikus Egyház 1956-ban.* Új Ember, Budapest 2006.
- RÖSCH Andor: *Az esztergomi érseknek, a magyar katolikus egyház hercegprímásának jogai és kiváltságairól.* Budapest, PPKE doktori disszertáció, 1900. Kézirat.
- SALACZ Gábor: *A Magyar Katolikus Egyház tizenhét esztendeje (1948–1964).* Görres Gesellschaft, München, 1988. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae 9.)
- SALACZ Gábor: *A főkegyúri jog és a püspökök kinevezése a két világháború között Magyarországon.* Argumentum, Budapest, 2002.
- SAMU Mihály: *Államelmélet.* Püski, Budapest, 1992.
- SAMU Mihály: *Hatalomelmélet. Különös tekintettel az államra.* Korona Kiadó, Budapest, 2000.
- SCHILLER Bódog: *Az örökös főrendiség eredete Magyarországon.* Kilián Frigyes utóda, Budapest, 1900.
- SCHÜTZ Antal: *Dogmatika. A katolikus hitigazságok rendszere. II. kötet.* (Reprint.) Pax Kiadó, Esztergom, 2008.
- SEMJÉN Zsolt: *Egyházpolitika, egyház és politika – tegnap és ma.* In: *Haza a magasban. Előadások a Szent István Társulatnál VII.* Sorozatszerk.: FARKAS Olivér–SARBAK Gábor. Szent István Társulat, Budapest, 2003.
- SEMJÉN Zsolt: *Két pogány közt.* Barankovics Alapítvány, Budapest, 2013.
- SHEPPARD, Alexander William: *Mindszenty and the Protestant pastors. A factual Account of the Famous Trials in Hungary and Bulgaria.* Free Citizen Press, Sydney, 1949.
- SHUSTER, George Nauman: *In Silence I Speak. The Story of Cardinal Mindszenty Today and of Hungary's „New Order”.* Farrar, Straus and Cudahy, New York, 1956. (Az angol nyelvű kiadás megjelent német, spanyol, portugál, arab, kínai, vietnami és indiai nyelven is.)
- SHUSTER, George Naumann: *Im Schweigen rede ich. Die Geschichte der ungarischen Kirche und des Kardinals Mindszenty unter der Herrschaft des kommunismus.* Echter Verlag, Würzburg, 1959.
- SILVESTRINI, Achille (szerk.): *L'Ostpolitik di Agostino Casaroli 1963–1989.* Edizioni Dehoniane, Bologna, 2009.
- SIPOS Péter: *Imrédy Béla.* Elektra Kiadóház, Budapest, 2001.
- SIPOS, Stephanus–GÁLOS, Ladislaus: *Enchiridion Iuris Canonici. Orbis Catholicus.* Herder, Romae, 1954.
- SIRI, Giuseppe Cardinale: *Il Cardinale Mindszenty.* Lega Cardinale Mindszenty, Genova, 1980.
- SÓLYMOS László Szilveszter–VÁRSZEGI Asztrik: *Pannonhalmi főapátok 1. Kruesz Krizosztom (1856–1885), Kelemen Krizosztom (1929–1950).* METEM, Budapest, 1990.

- SOKCSEVITS Dénes: *Horvátország a 7. századtól napjainkig*. Mundus Novus Könyvek, Budapest, 2011.
- SOMORJAI Ádám (szerk.): *The Cardinal Mindszenty Documents in American Archives. A Repertory of the six Budapest Mindszenty Boxes – Mindszenty bíboros budapesti amerikai követségi tartózkodásának dokumentumai. Repetórium*. Pannonhalmi Főapátság, Pannonhalma, 2012. (The Cardinal Joseph Mindszenty Papers, Subsidia 1.)
- SOMORJAI Ádám: *Törésvonalak Mindszenty bíboros emlékirataiban*. ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék, Budapest, 2013.
- SOÓS Viktor Attila–SZABÓ Csaba: „Világosság.” *Az Állami Egyházügyi Hivatal és a hírszerzés tevékenysége a katolikus egyház ellen*. Új Ember Kiadó–Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány, Budapest, 2006.
- SOÓS Viktor Attila–SZABÓ Csaba–SZIGETI László (szerk.): *Egyházüldözés és egyházüldözők a Kádár-korszakban. Tanulmánykötet*. Szent István Társulat–Luther Kiadó, Budapest, 2010.
- STANDEISKY Éva: *Népuralom ötvenhatban*. Kalligram–1956-os Intézet, Pozsony–Budapest, 2010.
- STARK Tamás: *Magyarország második világháborús embervesztesége*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1989.
- STARK Tamás: *Magyar foglyok a Szovjetunióban*. Lucidus Kiadó, Budapest, 2006.
- STEHLE, Hansjakob: *Die Ostpolitik des Vatikans 1917–1975*. Piper, München–Zürich, 1975.
- STEHLE, Hansjakob: *Geheimdiplomatie des Vatikans. Die Päpste und die Kommunisten*. Benziger, Zürich, 1993.
- ŠUTAJ, Štefan: *Maďarská menšina na Slovensku v rokoch 1945–1948 (Východiská a prax politiky k maďarskej menšine na Slovensku)*. Veda, Bratislava, 1993.
- SWIFT, Stephen K.: *The Cardinal's Story. The Life and Work of Joseph Cardinal Mindszenty, Archbishop of Esztergom, Primate of Hungary*. Macmillan, New York, 1949. (Reprint: Kessinger Publishing 2007.)
- SZABÓ A. Ferenc: *Egymillióval kevesebben... Emberveszteségek, népesedési tendenciák és népesedéspolitika Magyarországon (1941–1960)*. Pro Pannónia Kiadói Alapítvány, Pécs, 1998.
- SZABÓ, Csaba: *Die Katholische Kirche Ungarns und der Staat in den Jahren 1945–1965*. Verlag Ungarisches Institut, München, 2003.
- SZABÓ Csaba (szerk.): *Magyar katolikus egyház 1956. – A Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány évkönyve*, 2007. Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány, Új Ember, Budapest, 2007.
- SZABÓ Csaba (szerk.): *Az egyházi iskolák államosítása Magyarországon, 1948. A Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány évkönyve*, 2008. Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány–Új Ember, Budapest, 2008.
- SZABÓ, Csaba (szerk.): *József Kardinal Mindszenty in Wien (1971–197)*. Institut für Ungarische Geschichtsforschung in Wien, Wien, 2012. (Publikationen der ungarischen Geschichtsforschung in Wien, Bd. IV.)
- SZABÓ Ferenc: *A Vatikán keleti politikája közelről. Az Ostpolitik színe és visszája*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2012.
- SZAKÁCS Sándor–ZINNER Tibor: *A háború „megváltozott természete”. Adatok és adalékok, tények és összefüggések. 1944–1948*. Genius Gold BT, Budapest, 1997.
- SZAKOLCZAI György–SZABÓ Róbert: *Két kísérlet a proletárdiktatúra elhárítására. Barankovics és a DNP 1945–1949, Bibó és a DNP 1956*. Gondolat, Budapest, 2011.
- SZALAY, Jerome R. P.: *Le Cardinal Mindszenty of confesseur de la foi, défenseur de la cité*. Mission Catholique Hongroise de Paris, Paris, 1951.
- SZALAY Jeromos: *Mit üzen a vértanú prímás?* Mission Catholique Hongroise, Párizs, 1952.
- SZÁNTÓ Konrád: *Az Egyházügyi Hivatal titkai*. Mécses Kiadó, Budapest, 1990.
- SZÁNTÓ Konrád: *A meggyilkolt katolikus papok kálváriája*. Mécses Kiadó, Budapest, 1991.

- SZÁNTÓ Konrád: *A kommunizmusnak sem sikerült. A magyar katolikus egyház 1945–1991.* Új Misszió Alapítvány, Miskolc, 1992.
- SZÁNTÓ Konrád: *Az 1956-os forradalom és a katolikus egyház.* Szt. Maximilian Kiadó, Miskolc, [1993].
- SZATHMÁRY Béla: *Magyar egyházjog.* Századvég Kiadó, Budapest, 2004.
- SZEGHALMI Elemér: *Keresztény küzdelmek és megtorpanások 1945–1956.* Az Új Ember 1945–1956 között. Új Ember, Budapest, 2000.
- SZEIFERT Ferenc: *Mint a gyémánt. Mindszenty József bíboros rövid életrajza és történelemformáló hatása.* Szerk.: ERDŐS Máttyás. Út, Igazság, Élet Kiadó, Pilisszentlélek, 1991.
- SZERENCSES Károly: *Tizenhárom életrajz...* Tankönyvkiadó [Budapest], 1990.
- SZERENCSES Károly: *A nemzeti demokráciáért – Sulyok Dezső 1897–1965.* Pápa Város Önkormányzata, Pápa, 1997.
- SZERENCSES Károly: *„Az ítélet: halál”. Magyar miniszterelnökök a bíróság előtt.* Kairosz Kiadó, Budapest, 2002.
- SZERENCSES Károly: *A nemzeti demokráciáért – Sulyok Dezső 1897–1965.* Jókai Mór Városi Könyvtár, Pápa 2009. (2., bővített kiadás)
- SZIJÁRTÓ M. István: *A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792.* Balaton Akadémiai Kiadó, Keszthely, 2010.
- SZOLNOKY Erzsébet: *Fellebbezés helyett. Apor Vilmos püspök élete és vértanúsága.* Szent Gellért Egyházi Kiadó, Szeged, 1990.
- SZŐKE János: *Öt év száműzetés. Mindszenty József bíboros a bécsi Pázmáneumban.* Don Bosco, Budapest, 2010.
- TABAJDI GÁBOR–UNGVÁRY Krisztián: *Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–1990.* Corvina–1956-os Intézet, Budapest, 2008.
- TAKÁCS Péter (szerk.): *Államelmélet. Előadások az államelmélet és az állambölcselet köréből.* Bíbor Kiadó, Budapest, 1997.
- TARJÁN GÁBOR: *Mindszenty József 1917–1945.* Bölcsészdoktori disszertáció. ELTE Bölcsészettudományi Kar, Budapest, 1981. Kézirat.
- TELEKI Éva: *Nyilas uralom Magyarországon.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974.
- TENGELY Adrienn: *A magyar egyházak a forradalmak korában.* Líceum Kiadó, Eger, 2011.
- TERNAY, István: *Fürstprimas von Ungarn. Kardinal Mindszenty: seine Menschlichkeit, sein Weg, sein Schicksal.* Der Dom, Paderborn, 1960.
- The truth behind the Trial of Cardinal Mindszenty.* Catechetical Guild Educational Society, Saint Paul (Minn., USA) 1949. [Képregény.]
- TIMON Ákos: *Magyar alkotmány- és jogtörténet.* Hornyánszky Viktor Könyvkiadóhivatala, Budapest, 1903.
- TODOROV, Tzvetan: *A rossz emlékezete, a jó kísértése. Mérlegen a XX. század.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2005.
- ТОКАРЕВА, Е. С.: *Отношения СССР и Ватикана: от переговоров к разрыву: 1922–1929 гг.* [A Szovjetunió és a Vatikán viszonya: tárgyalásoktól a szakításig: 1922–1929 közötti évek.] Ин-т всеобщей истории, Российская академия наук, Москва, 1998.
- ТОМКА Ferenc: *Halálra szántak mégis élünk! Egyházüldözés 1945–1990 és az ügynök-kérdés.* Szent István Társulat, Budapest, 2005.
- TÓTH Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között.* Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, Kecskemét, 1993.
- TÓTH Krisztina: *A szombathelyi egyházmegye (1936–1944). Grösz József szombathelyi egyházkormányzása.* PhD-értekezés, PPKE, Piliscsaba, 2013. Kézirat.

- TÖRÖK János: *Magyarország primása*. Közjogi és történeti vázolat. Pest, Laufer és Stolp, 1859.
- TÖRÖK József (összeáll.): *Mindszenty bíboros élete*. Ecclesia, Budapest, 1991.
- TÖRÖK József (szerk.): *Mindszenty József emlékezete*. Márton Áron Kiadó, Budapest, 1995. (Studia Theologica Budapestinensia 13.)
- Törvénytelen szocializmus. A tényfeltáró bizottság jelentése*. Szerk.: RÉVAI Valéria. Zrínyi Kiadó–Új Magyarország Kiadó, Budapest, 1991.
- TUSOR Péter (szerk.): *Magyarország és a római Szentszék. (Források és távlatok.) Tanulmányok Erdő bíboros tiszteletére*. Gondolat–PPKE Egyháztörténeti Kutatócsoport, Budapest–Róma, 2012. (CVH I/8).
- TYEKVICSKA Árpád: *A bíboros és a katona. Mindszenty József és Pállinkás-Pallavicini Antal a forradalomban*. Századvég Kiadó–1956-os Intézet, Budapest, 1994.
- VADKERTY Katalin: *A kitelepítéstől a reszlovakizációig 1945–1948*. Kalligram, Pozsony, 2007.
- VÁRADI Natália: *Az 1956-os forradalom és szabadságharc kárpátaljai vonatkozásai*. PhD-értekezés, Debreceni Egyetem, 2008. Kézirat.
- VARGA Éva Mária: *Magyarok szovjet hadifogságban (1941–1956) az oroszországi levéltári források tükrében*. Russica Pannonica, Budapest, 2009.
- VARGA János: *Mikes püspök fogsága*. Martineum, Szombathely 1921.
- VARGA László: *Revision of the sentence Against Cardinal Mindszenty*. The Hungarian Catholic League of America, New York, 1955.
- VÁRNA, Andreas Kelemen von: *Die Stimme des Rufenden. Das Leben des Kardinal – Fürstprimas von Ungarn Josef Mindszenty*. Hausen Verlag, Saarlouis, 1950.
- VASARI, Emilio [= Csonka Emil]: *Der verbannte Kardinal. Mindszentys Leben im Exil*. Herold, Wien, 1977.
- VECSEY, Josef: *Der Prozess Mindszenty*. Pannonia Sacra, München, 1961.
- VECSEY, Josef (szerk.): *Kardinal Mindszenty. Das Gewissen der Welt*. Verlag Johann Wilhelm Naumann, Würzburg, 1972.
- VIDA István: *A Független Kisgazdapárt politikája 1944–1947*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976.
- VÍGH Károly: *Tildy Zoltán életútja*. Tevan, Békéscsaba, 1991.
- VIRT László: *Szubjektív irat*. Lázi, 2011. Kézirat.
- ВОЛОКИТИНА, Татьяна–МУРАШКО Галина–НОСКОВА, Альбина: *Москва и Восточная Европа. Власть и церковь в период общественных трансформаций 40–50-х гг. XX в.* РОССПЭН, Москва, 2008. [Moszkva és Kelet-Európa. Hatalom és egyház a 20. század '40-es és '50-es éveinek társadalmi átalakulásának idején. Fonetikusan: VOLOKITINA, Tatjana–MURASKO, Galina–NOSKOVA, Albina: *Moszkva i Vosztocsnaja Evropa. Vlaszty i cerkov v period obszesztvennüh tranzsformacij 40–50-h godov XX veka*. ROSZSZPEN, Moszkva, 2008.]
- VONYÓ József: *Gömbös Gyula és a jobboldali radikalizmus. Tanulmányok*. Pro Pannónia Kiadói Alapítvány, Pécs, 2001.
- VONYÓ József: *Gömbös Gyula*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2014.
- WAYAND Géza: *A magyar primás jogai és kiváltságai*. Rudnyánszky A. Könyvnyomdája, Budapest, 1888.
- WENGER, Antoine: *Rome et Moscou 1900–1950*. Desclée de Brouwer, Paris, 1987.
- WERNZ, P. Francisco Xav.–VIDAL, P. Petri: *Jus canonicum, 2. De personis*. Rome, 1943.
- ZEIDLER Miklós: *A magyar irredenta kultusz a két világháború között*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2002.
- ZEIDLER Miklós: *A revíziós gondolat*. Kalligram, Pozsony, 2009. 2., bővített kiadás.
- ZINNER Tibor: *A kádári megtorlás rendszere*. Hamvas Intézet, Budapest, 2001.

- ZINNER Tibor: *Adalékok a magyarországi koncepciók perekhez*. Videoton József Művelődési Ház és Könyvtár–Videoton, [Székesfehérvár], [1988]. (História Klub füzetek.)
- ZINNER Tibor: *A magyarországi németek kitelepítése. Die Aussiedlung der Ungarndeutschen*. Magyar Hivatalos Közlönykiadó, Budapest, 2004.
- ZOMBORI István (szerk.): *Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve*. METEM, Budapest, 1996. (olaszul: 2001.)

III.4. TANULMÁNYOK, SZAKCIKKEK

(napilapok nélkül)

- A. SAJTI Enikő: „Én ezeket magamtól meg sem írtam volna...” Katolikus egyházi források a magyarok elleni partizánmegtorlásokról a Bácskában. In: *Magyar történettudomány az ezredfordulón. Glatz Ferenc 70. születésnapjára*. Szerk.: GECSÉNYI Lajos–IZSÁK Lajos. ELTE Eötvös Kiadó–MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 567–576.
- ADRIÁNYI, Gabriel: Ein Zeichen des Widerspruchs. József Kardinal Mindszenty 1892–1975. Vorträge im Katholischen Bildungswerk Bonn 44. (Vortrag vom 12. Dezember 1975 Bonn), erschien in *Der Donaauraum* 21 (1976) 81–90.
- ADRIÁNYI, Gábor: Warum und wie verliess Kardinalprimas József Mindszenty 1971 die amerikanische Botschaft zu Budapest? *Folia Theologica* 6 (1995) 73–91.
- ADRIÁNYI Gábor: Mindszenty nagy egyházfő kortársai: Beran, Stepinac, Wyszynski és Slipij bíborosok. In: *Mindszenty József emlékezete*. Szerk.: TÖRÖK József. Márton Áron Kiadó, Budapest, 1995. 33–41. (Studia Theologica Budapestinensia, 13.)
- ADRIÁNYI Gábor: Miért és hogyan hagyta el Mindszenty József a budapesti amerikai követséget? In: *Mindszenty József emlékezete*. Szerk.: TÖRÖK József. Márton Áron Kiadó, Budapest, 1995. 73–89. (Studia Theologica Budapestinensia, 13.)
- ADRIÁNYI Gábor: Mindszenty József életművének értékelése, különös tekintettel püspöki, prímási kinevezésére. In: *Mindszenty József veszprémi püspök 1944–1945*. Szerk.: T. HORVÁTH Lajos. Veszprémi érsekség–Veszprém Megyei Jogú Város Önkormányzata–Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém, 1996. 103–116. (Felolvasóülések Veszprém történetéből, 4.)
- ADRIÁNYI Gábor: A prímási szék megüresedetté nyilvánítása 1974-ben. *Vigilia* 63 (1998/6) 425–428. *Államvédelem a Rákosi-korszakban. Tanulmányok és dokumentumok a politikai rendőrség második világháború utáni tevékenységéről*. Szerk.: GYARMATI György. Történeti Hivatal, Budapest, 2000.
- BAKÓ Balázs: Mindszenty József és gróf Mikes János szombathelyi megyéspüspök kapcsolata. In: „Isten Szolgája.” *Emlékkonferencia Mindszenty József bíboros életéről és munkásságáról*. Budapest, Parlament, 2006. november 4. Szerk.: Soós Viktor Attila. Antológia Kiadó, Lakitelek, 2007. 41–54.
- BAKÓ Balázs: Gróf Mikes püspök élete és munkássága. In: SZÉKELY László: *Emlékezés Mikes János gróf szombathelyi megyéspüspökről*. Szerk., jegyzetelte: Soós Viktor Attila. Közrem.: BAKÓ Balázs. Magyar Nyugat Könyvkiadó, Vasszilvágy, 2009. 227–262.
- BALOGH Margit: Mindszenty József hagyatékából. *Vigilia* 55 (1990) 5. 382–387.
- BALOGH Margit: Mindszenty József és a KALOT. In: *Mindszenty József veszprémi püspök 1944–1945*. Szerk.: T. HORVÁTH Lajos. Veszprém 1996. 103–116. (Felolvasóülések Veszprém történetéből, 4.)
- BALOGH Margit: P. Kis Szaléz szovjetellenes „összeesküvés”-e. *História* 19 (1997) 3. 20–23.
- BALOGH Margit: Egyházak a szovjet rendszerben (1945–1989). In: *Magyarország a XX. században*. II. kötet. Főszerk.: KOLLEGA TARSOLY István. Szekszárd, 1997. 386–439.

- BALOGH Margit: Elvetélt fordulatok az egyházpolitikában. Kísérletek a nemzeti katolikus egyház megteremtésére. In: *Évkönyv 7. Magyarország a jelenkorban*. Szerk.: STANDEISKY Éva–RAINER M. János. 1956-os Intézet, Budapest, 1999. 227–242.
- BALOGH Margit: Kötélhúzás a kulisszák mögött. Czapi Gyula egri érsek tárgyalásai 1948-ban. In: *Az egyházi iskolák államosítása Magyarországon, 1948*. Szerk.: SZABÓ Csaba. Lénárd Ödön Közhazsnú Alapítvány–Új Ember, Budapest, 2008. 65–102. (Másodközlés: *Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1945–1989*. Szerk.: BÁNKUTI GÁBOR–GYARMATI György. ÁBTL–L'Harmattan, Budapest, 2010. 43–80.)
- BALOGH Margit: „Istenszabadege alatt” – az egyházak Magyarországon 1945 és 1948 között. In: *Felekezetek, egyházpolitika, identitás Magyarországon és Szlovákiában 1945 után – Konfesie, cirkevna politika, identita na Slovensku a v Maďarsku po roku 1945*. Szerk.: uő. Kossuth, Budapest, 2008. 49–60.
- BALOGH Margit: Mindszenty József veszprémi püspök nyilas fogságban. In: *Újragondolt negyedszázad. Tanulmányok a Horthy-korszakból*. Szerk.: MIKLÓS Péter. Szeged, 2010. 233–248.
- BALOGH Margit: A Szabadság-tér foglya. Mindszenty József prímás-érsek az amerikai források tükrében. *Tekintet* 23 (2010) 4. 85–106.
- BALOGH Margit: Mindszenty József prímás-érsek és az államforma kérdése 1945–1946-ban. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 22 (2010) 3–4. 111–126.
- BALOGH Margit: „A bíboros az ajtó előtt áll...” Mindszenty József bíboros érsek befogadása a budapesti amerikai követségre (1956. november 4.). In: *Megértő történelem. Tanulmányok Gyarmati György hatvanadik születésnapjára*. Szerk.: BARÁTH Magdolna–BÁNKUTI GÁBOR–PETRÁS Éva–RAINER M. János. L'Harmattan, Budapest, 2011. 159–172.
- BALOGH Margit: Egy amerikai újságíró „interjúja” Mindszenty Józseffel 1956 novemberében. *Múltunk* 56 (2011) 2. 176–204.
- BALOGH Margit: Hadifoglyok, internáltak, kitelepítettek: Mindszenty József bíboros-érsek és az emberi jogok védelme. *Századok* 145 (2011) 1. 39–74.
- BALOGH Margit: Ikonná dermedt emlékirat, avagy egy jó pásztor naplója. Mindszenty bíboros emlékiratainak története. *Századok* 146 (2012) 1. 3–45.
- BALOGH Margit: „A bíboros már nem lakik nálunk.” Mindszenty József bíboros érsek távozása a budapesti amerikai követségről (1971. szeptember 28.). In: *A történettudomány szolgálatában: Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére*. Szerk.: BARÁTH Magdolna–MOLNÁR Antal. Magyar Országos Levéltár, Budapest–Győr, 2012. 621–632.
- BALOGH, Margit: Die Erinnerungen. Gedanken und Tatsachen zur Erinnerung von József Kardinal Mindszenty. In: *József Kardinal Mindszenty in Wien (1971–1975)*. Szerk.: SZABÓ, Csaba. Institut für Ungarische Geschichtsforschung in Wien, Wien, 2012. 144–162. (Publikationen der ungarischen Geschichtsforschung in Wien, Bd. IV.)
- BALOGH Margit: A Mindszenty-per. *Korunk* 3 (2012) 3. 3–17.
- BALOGH Margit: Szentszéki–magyar kapcsolatok a koalíció (1945–1949) éveiben. In: *Magyarország és a Római Szentszék (Források és távlatok) – Hungary and the Holy See of Rome (Sources and Perspectives)*. Tanulmányok Erdő bíboros tiszteletére. Szerk.: TUSOR Péter. Gondolat–PPKE Egyháztörténeti Kutatócsoport, Budapest–Róma, 2012. 367–426.
- BALOGH, Margit: Two Visits — Two Eras: The Canadian Tours of Cardinal Joseph Mindszenty, 1947 and 1973. *Hungarian Studies Review* 40 (2013) 2. 123–146.
- BALOGH, Margit: „...I beg Your Excellency, that you take steps”: József Mindszenty the Archbishop of Esztergom in the Documents of the National Archives and Records Administration (USA). Part I. 1945–1948. *Prague Papers on the History of International Relations* 18 (2013) 1. 170–179.

- BALOGH, Margit: „...do not forget this small honest nation”: József Mindszenty, the Archbishop of Esztergom in the Documents of the National Archives and Records Administration (USA). Part II. 1956–1971. *Prague Papers on the History of International Relations* 18 (2013) 2. 173–183.
- BALOGH Margit: A pályakezdés. Pehm József élete a diákévektől az apátplébánosi kinevezésig. In: *Zalai Múzeum* 21. Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg, 2013. 11–36.
- BALOGH Margit: Pehm József és a felekezeti viszályok. In: *Zalai Múzeum* 21. Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg, 2013. 59–66.
- BALOGH, Margit: Vojnoví zajatci, internovaní, vysídlení. Aktivita Józsefa Mindszentyho, kardinála Madarska v oblasti lidských práv (1945–1948). *Historicky Casopis* 61 (2013) 1. 45–84.
- BALOGH Margit: Két utazás – két korszak. Mindszenty József bíboros érsek 1947-es és 1973-as évi kanadai útja. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 25 (2013) 1–2. 71–84.
- BALOGH Margit: Lemondási szándék, bevégzett letétel: Mindszenty József bíboros „esete” XII. Piusszal és VI. Pállal. *Magyar Tudomány* 174 (2013) 5. 558–562.
- BALOGH Margit: Szabadítás vagy szabadulás?: Mindszenty József bíboros útja Felsőpetényből Budára (1956. október 30–31.). In: *Rendszerváltások kortársa és kutatója: Tanulmánykötet Izsák Lajos 70. születésnapjára*. Főszerk.: ERDŐDY GÁBOR, szerk.: FEITL István, SIPOS Balázs, VARGA Zsuzsanna. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2013. 347–353.
- BALOGH Margit: A magyar prímási méltóság közjogi szerepének történeti előzményei: Mindszenty József felfogása a prímás közjogi státusáról esztergomi érseki kinevezésekor. In: *Remény a reménytelenségben: Főpásztorok a kelet-közép-európai diktatúrákban*. Szerk.: Soós Károly–ZOMBORI István. METEM, Budapest, 2014. 83–113.
- BALOGH, Margit: József Kardinal Mindszenty und der Schutz der Menschenrechte am Ende des Zweiten Weltkrieges. *Ungarn Jahrbuch* 31 (2014) 363–412.
- BALOGH Margit: Az 1971. szeptember 9-ei magyar–szentszéki megállapodás. *Századok* 147 (2014) 4.
- BALOGH Margit: Két ismeretlen részlet Mindszenty (Pehm) József életéből. *Miles Christi Évkönyv*, 2014. 273–293.
- BALOGH Margit: Pehm József prelátus és a muraközi országgyarapodás. In: *Litterarum radices amarae, fructus dulces sunt: Tanulmányok Adriányi Gábor 80. születésnapjára*. Szerk.: KLESTENITZ Tibor–ZOMBORI István. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2015. 285–299.
- BALOGH Margit–KNAUSZ Imre: Az iskolák államosítása 1948-ban. *Párttörténeti Közlemények* 34 (1988) 2. 40–83.
- BALOGH Sándor: A fakultatív vallásoktatás kérdése és az egyházak (1947 tavasza). *Századok* 107 (1973) 4. 906–941.
- BALOGH Sándor: A magyarországi németek elhurcolása és elűzése választott hazájukból. In: *A magyarországi németek hozzájárulása a közös haza építéséhez. Tudományos tanácskozás az elűzés 50. évfordulóján* (Budapest, 1996. szeptember 27.). Szerk.: ZIELBAUER György. Országos Német Önkormányzat, Budapest, 1996. 229–289
- BALOGH Sándor: Mindszenty József, a politizáló katolikus főpap. *Eszmélet* [9. évf.] (1997) 34. 94–113.
- Bán D. András: Föderációs és konföderációs tervek Kelet-Közép- és Délkelet-Európában. In: *Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században*. Szerk.: ROMSICS Ignác. Teleki László Alapítvány, Budapest, 1997. 115–158.
- BANDI István: Adalékok a Pápai Magyar Intézet történetéhez, állambiztonsági módszertani megközelítésben. In: *Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1945–1989*. Szerk.: BÁNKUTI GÁBOR–GYARMATI György. ÁBTL, Budapest, 2010. 189–205.

- BANK Barbara: Mindszenty József bíboros és hercegprímás, esztergomi ügyével kapcsolatos személyek sorsa (börtön, internálás, kitelepítés), azaz a magyar egyházügy 1945–1956 között. In: „Isten Szolgája.” Emlékkonferencia Mindszenty József bíboros életéről és munkásságáról. Budapest, Parlament, 2006. november 4. Szerk.: Soós Viktor Attila. Antológia Kiadó, Lakitelek, 2007. 67–77.
- BÁNKUTI Gábor: Mócsy Imre jezsuita szerzetes római küldetése, és ami utána következett. In: *Megértő történelem. Tanulmányok a hatvanéves Gyarmati György tiszteletére.* Szerk.: BARÁTH Magdolna, BÁNKUTI Gábor, RAINER M. János. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2011. 173–181.
- BARÁTH Magdolna: Adalékok a szovjetek Mindszenty-képéhez. *Vasi Szemle* 59 (2005) 4. 499–504.
- BARÁTH, Magdolna: Soviet Counsellors at the Hungarian State Security Organs. In: *NKVD/KGB Activities and Cooperation with other Secret Services in Central and Eastern Europe 1945–1989.* Szerk.: Grúňová, A. Ústav Pamati Naroda, Bratislava, 2008. 87–99.
- BARÁTH Magdolna: „Testvéri segítségnyújtás”. Szovjet tanácsadók és szakértők Magyarországon. *Történelmi Szemle* 52 (2010) 3. 357–386.
- BARÁTH Magdolna: Szovjet tanácsadók a magyar állambiztonsági szerveknél. In: *A Nagy Testvér szatócsboltja. Tanulmányok a magyar titkosszolgálatok 1945 utáni történetéből.* Szerk.: GYARMATI György–PALASIK Mária. ÁBTL–L'Harmattan, Budapest, 2012. 49–65.
- BARÁTH Magdolna–CSEH Gergő Bendegúz: A SZEB első három hónapja 1945 tavaszán. *Társadalmi Szemle* 50 (1995) 11. 83–94
- BAUQUET, Nicolas: A mindszenyizmus. In: *A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948.* Szerk.: ROMSICS Ignác. Budapest 2009. 534–555.
- BEKE Margit: Mindszenty József, az egyházzervező hercegprímás. *Magyar Egyháztörténeti Évkönyv* 2 (1996) 335–339.
- BEKE Margit: A Pázmáneum története az újraindulástól napjainkig (1803–2002). In: *A bécsi Pázmáneum.* Szerk.: ZOMBORI István. METEM, Budapest, 2002. 177–343.
- BEKE Margit: Mindszenty József pasztorációs tevékenysége 1945–1948 között. *Vasi Szemle* 59 (2005) 4. 483–490.
- BÉKÉS Csaba: A magyar kérdés az ENSZ-ben. *Rubicon* 7 (1996) 8–9. 20–22.
- BÉKÉS Gellért: Mindszenty profétai tanúsága. *Katolikus Szemle* 21 (1969) 1. 1–5.
- BÉKÉS Gellért: Mindszenty bíboros Rómában. *Katolikus Szemle* 23. (1971) 3. 193–194.
- BÉKÉS Gellért: Mindszenty tanúsága. In: *Mindszenty József a népbíróság előtt.* Párizs, 1976. 5–101. (Politikai perek 2.) (Szövegű kiadás: Pannon Kiadó, Budapest, 1989.)
- BÉKÉS, Gellért OSB: La testimonianza di József Mindszenty. *Rivista di Studi Ungheresi* (Roma) 6 (1991) 61–65.
- BÉKÉS Márton: A legitimisták és a legitimizmus. In: *A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948.* Szerk.: ROMSICS Ignác. Osiris, Budapest, 2009. 214–242.
- BÉRES Katalin: Mindszenty József és Zalaegerszeg kulturális élete. In: *Zalai Múzeum* 21. Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg, 2013. 67–75.
- BERTÉNYI Iván: A magyar királyi udvar tisztségviselői a középkorban. *Rubicon* 1996/1–2. Interneten www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_magyar_kiralyi_udvar_tisztsegviseloi_a_kozepkorban/.
- BORHI László: Távozási napló. *Heti Világgazdaság*, 23. évf. 40 (1167.) sz. 2001. október 6. 98–100.
- BOROS Géza: A vasfüggöny-keresztúton. Mindszenty-élművek – határokon innen és túl. *Magyar Szemle* 5 (1996) 7–8. 772–781.
- BOTTONI, Stefano: Egy különleges kapcsolat története. A magyar titkosszolgálat és a Szentszék, 1961–1978. In: *Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1945–1989.* Szerk.: BÁNKUTI Gábor–GYARMATI György. ÁBTL, Budapest, 2010. 261–289.

- Bozsóky Pál Gerő: Mindszenty bíboros az 1956-os forradalom idején. In: *Mindszenty József emlékezete*. Szerk.: Török József. Márton Áron Kiadó, Budapest, 1995. 59–71. (Studia Theologica Budapestinensia, 13.)
- Bozsóky Pál Gerő: Mindszenty József, bíboros-érsek, a külföldi magyarok lelkipásztora. In: *Mindszenty József emlékezete*. Szerk.: Török József. Márton Áron Kiadó, Budapest, 1995. 109–118. (Studia Theologica Budapestinensia, 13.)
- Bozsóky Pál Gerő: Gyorsfénykép Mindszenty József bíboros-érsek hazatéréséről. In: *Mindszenty József emlékezete*. Szerk.: Török József. Márton Áron Kiadó, Budapest, 1995. 119–126. (Studia Theologica Budapestinensia, 13.)
- C. Tóth Norbert: Az 1501. évi tolnai országgyűlés. (Adatok a királyi adminisztráció működéséhez.) *Századok* 143 (2009) 6. 1455–1481.
- C. Tóth Norbert: Perényi Imre nádor királyi helytartóságai. In: *Aktualitások a magyar középkorkutatásban. In memoriam Kristó Gyula (1939–2004)*. Szerk.: Font Márta–Fedeles Tamás–Kiss Gergely. PTE-BTK, Pécs, 2010. 141–170.
- C. Tóth Norbert: A nádori cikkelyek keletkezése. In: *Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon. A kezdetektől 1918-ig*. Szerk.: Dobszay Tamás, Forgó András, Ifj. Bertényi Iván, Pálffy Géza, Rácz György, Szijártó M. István. Argumentum, Országgyűlés Hivatala, Budapest, 2013. 36–45.
- Czapi Gyula: A magyar c. apátok, prépostok kinevezésének és pontifikálási jogának rendezése. *Egyházi Lapok*, 51. évf. 1–2. sz. 1928. január 1–15. 4–8.
- Czene-Polgár Viktória: Mindszenty és őrzői – két tisztt az állambiztonság szolgálatában. In: *Egyházüldözés és egyházüldözők a Kádár-korszakban*. Szerk.: Soós Viktor–Szabó Csaba–Szigeti László. Szent István Társulat–Luther Kiadó, Budapest, 2010. 160–169.
- Czene Polgár Viktória: Kardinal Mindszenty und der ungarische Staatssicherheitsdienst in Wien. In: *József Kardinal Mindszenty in Wien (1971–1975)*. Szerk.: Szabó, Csaba. Institut für Ungarische Geschichtsforschung in Wien, Wien, 2012. 91–100. (Publikationen der ungarischen Geschichtsforschung in Wien, Bd. IV.)
- Csalló Katalin: Summum ius, summa iniuria (Vitéz Bakay Szilárd altábornagy élete). In: *„Alattad a föld, fölötted az ég...” Források, módszerek és útkeresések a történetírásban*. Szerk.: Balogh Margit. ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Budapest, 2010. 267–286.
- Csapody Miklós–Szabó Róbert: Két levél Mindszenty Józsefhez 1948-ból. *Múltunk* 58 (2013) 2. 224–244.
- Csíky Balázs: Serédi Jusztinián házassági törvényjavaslata. In: *Fejezetek a tegnap világából. Tanulmányok a 19–20. század történelméből*. Főszerk.: Gergely Jenő. ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola, Budapest, 2009. 197–213.
- Csíky Balázs: Vaszary Kolos és Serédi Jusztinián bencés hercegprímások: eltérések és párhuzamok. In: *Örökség és küldetés. Bencések Magyarországon*. 1. köt. Szerk.: Illés Pál Attila, Juhász-Laczik Albin. METEM, Budapest, 2012. (Rendtörténeti konferenciák 7/1.) 479–552.
- Csíky Balázs: A magyarországi szélsőjobboldal és a katolikus egyház viszonya az 1930-as években. *Közép-Európai Közlemények* 23. VI. évf. (2013) 4. 79–89.
- Csonka Emil: A kor és a bíboros. In: *Mindszenty József: Napi jegyzetek. Budapest, Amerikai Követség 1956–1971*. Mindszenty Alapítvány, Vaduz, 1979. 21–148.
- Dobri Mária: „...szívélyesen üdvözlő barátod és híved...” (Pehm [Mindszenty] József és Géfin Gyula barátságáról). *Vasi Szemle* 49 (1995) 2. 273–285.
- Engel Pál: Banderium. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk.: Kristó Gyula, szerk.: Engel Pál és Makk Ferenc. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994.

- ERDŐ Péter: A Szentszék és Magyarország. *Katolikus Szemle* 43 (1991) 3–4. 140–148.
- ERDŐ Péter: Mindszenty és a prímási tisztség. *Magyar Egyháztörténeti Évkönyv* 1 (1994) 175–183.
- ERDŐ Péter: Mindszenty és prímási tisztsége. In: *Mindszenty József emlékezete*. Szerk.: TÖRÖK József. Márton Áron Kiadó, Budapest, 1995. 19–32. (*Studia Theologica Budapestinensia*, 13.)
- ERDŐ Péter: Meszlényi Zoltán káptalani megválasztásának egyházi jogi háttere. Adalékok a püspöki szék akadályoztatásának kánonjogi kezeléséhez. *Magyar Sion. Új Folyam* II/XLIV (2008) 2. 159–181.
- ERDŐ Péter: Mindszenty bíboros, a katolikus püspök. In: *Hogy jobban értsük a huszadik századot. (Konferenciák 2012–2013.)* (Korrajz 2013, a XX. Század Intézet évkönyve.) Szerk.: MARKÓ György és SCHMIDT Mária. Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány–XX. Század Intézet, Budapest, 2014. 69–75.
- FÁBIÁN Károly: Mindszenty bíboros halála és temetése. *Katolikus Szemle* 27 (1975) 3. 116–120.
- FÁY Zoltán: Mindszenty bíboros New Brunswickban, 1. *Magyar Szemle* 3 (1994) 9. 978–988.
- FÁY Zoltán: Mindszenty bíboros New Brunswickban, 2. *Magyar Szemle* 3 (1994) 10. 1093–1103.
- FEISZT György: Mindszenty a direktórium túsza. *Vasi Honismereti Közlemények* 19 (1992) 1. 17–18.
- FEJÉRDY András: A II. Vatikáni Zsinatra szánt magyar javaslatok sorsa. A pártállami egyházpolitika egy jellemző fejezete. *Protestáns Szemle* 13 (2004) 3. 131–138.
- FEJÉRDY András: A magyar sajtó Mindszenty-képe (1948–1989). *Vasi Szemle* 59 (2005) 4. 493–498.
- FEJÉRDY András: Mindszenty József szellemi portréja. *Kommentár* 1 (2006) 4. 43–54. Interneten: kommentar.info.hu/attachment/0001/423_kommentar0604.pdf.
- FEJÉRDY András: A Szentszék kapcsolatfelvételi kísérlete a magyar katolikus püspökökkel 1959 tavaszán. *Valóság* 49 (2006) 4. 68–81.
- FEJÉRDY András: XII. Piusz és a magyar 1956. In: *Magyar Katolikus Egyház, 1956. A Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány évkönyve 2007*. Szerk.: SZABÓ Csaba. Budapest, 2007. 65–79.
- FEJÉRDY András: König bíboros első találkozása Mindszenty Józseffel. In: *„Isten Szolgája.” Emlékkonferencia Mindszenty József bíboros életéről és munkásságáról*. Budapest, Parlament, 2006. november 4. Szerk.: Soós Viktor Attila. Antológia Kiadó, Lakitelek, 2007. 79–108.
- FEJÉRDY András: A szocialista tömb és a II. Vatikáni Zsinat. In: *Felekezetek, egyházpolitika, identitás Magyarországon és Szlovákiában 1945 után – Konfesie, cirkevna politika, identita na Slovensku a v Maďarsku po roku 1945*. Szerk.: BALOGH Margit. Kossuth, Budapest, 2008. 211–224.
- FEJÉRDY András: Aranykalitkából láthatatlan bilincsek közé: Mindszenty József az emigrációban. *Kommentár* 4 (2009) 1. 115–118.
- FEJÉRDY András: „Hontalanok”. A római emigráns magyar papok, a magyar kormányzat és a Vatikán új keleti politikájának kezdetei. *Történelmi Szemle* 51 (2009) 1. 59–89.
- FEJÉRDY András: Magyar javaslatok a II. Vatikáni Zsinatra. *Vigília* 74 (2009) 7. 548–553.
- FEJÉRDY, András: József Kardinal Mindszenty und die ungarischen Priester im Exil. Einfluss und Beirat. In: *József Kardinal Mindszenty in Wien (1971–1975)*. Szerk.: SZABÓ, Csaba. Institut für Ungarische Geschichtsforschung in Wien, Wien, 2012. 144–162. (Publikationen der ungarischen Geschichtsforschung in Wien, Bd. IV.)
- FEJÉRDY András: A Szentszék tárgyalásai a magyar és a csehszlovák kormánnyal (1963–1978). Szempontok az összehasonlító elemzéshez. In: *Litterarum radices amarae, fructus dulces sunt. Tanulmányok Adriányi Gábor 80. születésnapjára*. Szerk.: KLESTENITZ Tibor–ZOMBORI István. MTA BTK, Budapest, 2015. 317–332.
- FEKETEKUTHY László: *Mindszenty és a nyugati közvélemény*. Kézirat.

- FENZL, Annemarie: Kardinal König und Kardinal Mindszenty – die Ostpolitik des Vatikans. In: *József Kardinal Mindszenty in Wien (1971–1975)*. Szerk.: SZABÓ, Csaba. Institut für Ungarische Geschichtsforschung in Wien, Wien, 2012. 59–79. (Publikationen der ungarischen Geschichtsforschung in Wien, Bd. IV.)
- FOGARTY, Gerald P.: Archbishop Francis J. Spellman's Visit to Wartime Rome. *The Catholic Historical Review*, Vol. 100. Number 1. Winter 2014. 72–96.
- FRENYÓ Zoltán: ÁVH-s jelentések a Demokrata Néppárttól. *Magyar Szemle* 9. (2000) 1–2. 68–88.
- FUCHS, Johannes–LATTANZI, Flavia: International Military Tribunals. In: *The Max Plank Encyclopedia of Public International Law*. Vol. V. Szerk.: Rüdiger WOLFRUM. Oxford University Press, 2012. 1016–1037.
- FÜLÖP Mihály: Churchill, Sztálin és Horthy. In: *Újragondolt negyedszázad. Tanulmányok a Horthy-korszakról*. Szerk.: MIKLÓS Péter. Belvedere, Szeged, 2010. 291–301.
- GÁRDONYI Máté: Mindszenty József somogyi plébánia-alapításai. In: *Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv*, 33. Szerk.: Szántó László. Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár, 2002. 165–180.
- GÁRDONYI Máté: A Magyar Katolikus Egyház önértelmezése a pártállam idején. *Vigilia* 69 (2004) 1. 25–32.
- GÁRDONYI Máté: Az antiszemitizmus funkciója Prohászka Ottokár és Bangha Béla társadalom- és egyházképeiben. In: *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Szerk.: Molnár Judit. Balassi Kiadó, Budapest, 2005. 193–204.
- GÁRDONYI Máté: Mindszenty József pasztorációs tervei Somogyban. *Studia Wesprimiensia* 10 (2008) 81–100.
- GÁRDONYI Máté: Túlélés – együttműködés – ellenállás. A katolikus egyház stratégiái a „népi demokráciákban”. In: *Felekezetek, egyházpolitika, identitás Magyarországon és Szlovákiában 1945 után. – Konfesie, cirkevná politika, identita na Slovensku a v Maďarsku po roku 1945*. Szerk.: BALOGH, Margit. Kossuth, Budapest, 2008. 149–156. (Másodközlés: *Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1945–1989*. Szerk.: BÁNKUTI Gábor–GYARMATI György. ÁBTL–L'Harmattan, Budapest, 2010. 31–42.)
- GÁRDONYI Máté: Mindszenty József pasztorációs tervei Somogyban. *Studia Wesprimiensia* 10 (2008) 1–2. 81–100.
- GÁRDONYI Máté: A pápa, aki félretette a tiarát. In: *Az egyház küldött. VI. Pál pápa apostoli műve*. Szerk.: KRÁNITZ Mihály. Szent István Társulat, Budapest, 2009. 19–45.
- GÁRDONYI Máté: Huszadik századi kihívások, pasztorációs útkeresések a veszprémi egyházmegyében. In: *Megyetörténet. Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére*. Szerk.: HERMANN István–KARLINSZKY Balázs. Veszprémi Érseki és Főkapitányi Levéltár–Veszprém Megyei Levéltár, Veszprém, 2010. 276–278.
- GÁRDONYI Máté: A veszprémi zsidóság sorsa 1938–1944 között – a püspöki rendelkezések és a helyi katolikus sajtó tükrében. Interneten: fr.scribd.com/doc/178638080/Kutatasi-eredmenyek-2012-2013.
- GERGELY Jenő: Mindszenty József. In: *Politikuspályák*. Szerk.: SÁNTA Ilona. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1984. 131–145.
- GERGELY Jenő: A Kereszténydemokrata Néppárt előtörténete. *Műhely* 7 (1984) 3. 3–21.
- GERGELY Jenő: A klérus, a legitimisták a kibontakozásról. In: *Kiútkeresés 1943*. Szerk.: L. NAGY Zsuzsa és BURUCS Kornélia. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1989. 89–103.
- GERGELY Jenő: A keresztény pártok és a katolikus egyház politikai útkeresése az 1930-as évek második felében. *Levéltári Szemle* 40 (1990) 2. 47–63.
- GERGELY Jenő: Főpapi sorsok Kelet-Európában 1945 után. *Társadalmi Szemle* 47 (1992) 10. 54–63.

- GERGELY Jenő: Mindszenty (Pehm) József apátplébános és a katolikus pártalapítási kísérletek az 1930-as években. *Múltunk* 38 (1993) 1. 37–57.
- GERGELY Jenő: A Demokrata Néppárt igazoló jelentése a Mindszenty József bíboros hercegprímással keletkezett konfliktusáról. *Századok* 127 (1993) 5–6. 761–780.
- GERGELY Jenő: Mártír vagy áldozat? Mindszenty József. *Rubicon* 6 (1995) 10. 21–26.
- GERGELY Jenő: Concordatum Hungaricum. A nyilas kormány konkordátum-tervezete 1945 elején. (Dokumentumközlés.) *Századok* 129 (1995) 3. 695–728.
- GERGELY Jenő: Mindszenty (Pehm) József politikai tevékenysége az 1930-as években. In: *Mindszenty József veszprémi püspök 1944–1945*. Szerk.: T. HORVÁTH Lajos. Veszprémi érsekség–Veszprém Megyei Jogú Város Önkormányzata–Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém, 1996. 6–16.
- GERGELY Jenő: Prohászka Ottokár közéleti működése. In: *Prohászka ébresztése I*. Szerk.: SZABÓ Ferenc. [Ottokár Püspök Alapítvány, Távtalok Szerkesztősége], Budapest, 1996. 109–124.
- GERGELY Jenő: Mindszenty József veszprémi püspök és a nyilasok. In: *Hagyomány, közösség, művelődés. Tanulmányok a hatvanéves Kósa László születésnapjára*. Szerk.: ABLONCZY Balázs–ifj. BERTÉNYI Iván–HATOS Pál–KISS Réka. BIP, Budapest, 2002. 177–200.
- GERGELY Jenő: Mindszenty József. In: *Századformáló magyarok. Arképek a XX. századból*. Szerk.: GERGELY Jenő–IZSÁK Lajos–PÖLÖSKEI Ferenc. Gesta, Budapest, 2002. 221–229.
- GERGELY, Jenő: Fürst Pál Esterházy im Mindszenty-Prozess. In: *Paul Esterházy, 1901–1989. Ein Leben im Zeitalter der Extreme*. Hrsg. von Stefan August LÜTGEMAU. Innsbruck–Wien–Bozen, 2005. 85–131.
- GERGELY Jenő: Mindszenty hercegprímás közéleti tevékenysége. *Vasi Szemle* 59 (2005) 4. 471–481.
- GERGELY Jenő: A magyarországi katolikus egyház és a külpolitika (1948–1990). In: *Magyar külpolitikai gondolkodás a 20. században*. Szerk.: PRITZ Pál. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 2006. 57–86. Interneten: mek.oszk.hu/05200/05284/05284.htm#3.
- GERGELY Jenő: A kereszténydemokrácia Magyarországon. *Múltunk* 52 (2007) 3. 113–154. Interneten: epa.oszk.hu/00900/00995/00011/pdf/gergelyj.pdf.
- GERGELY Jenő: Dr. herceg Esterházy Pál a Mindszenty-perben. In: *Esterházy Pál 1901–1989. Az utolsó herceg a szélsőségek évszázadában*. Szerk.: Stefan August LÜTGEMAU. Budapest, 2008. 87–132.
- GERGELY Jenő–IZSÁK Lajos: Mindszenty József életrajza. In: *A Mindszenty-per*. A dokumentumokat összeáll., az előszót és Mindszenty József életrajzát írták uők. Reform Lap- és Könyvkiadó Rt., Budapest, 1989. 13–37.
- GIANONE András: A magyar Actio Catholica tevékenysége 1945–48-ban. *Múltunk* 48 (2003) 1. 79–126.
- GIANONE András: Lénárd Ödön és az Actio Catholica. In: *A piarista rend Magyarországon*. Szerk.: FORGÓ András. Szent István Társulat, Budapest, 2010. 657–663.
- GÖNCZ László: A területi integritás szellemében. Pehm (Mindszenty) József megnyilatkozásai a visszacsatolt Muramentéről és Muraközről. *Vasi Szemle* 59 (2005) 4. 415–423.
- GÖNCZ László: „Álmaink álma Alsólendva és a Muraköz.” Mindszenty (Pehm) József erőfeszítései a Mura mente visszacsatolásáért. In: *Zalai Múzeum* 21. Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg, 2013. 45–58.
- GYARMATI György: Kádár János és a Belügyminisztérium Államvédelmi Hatósága. In: *Trezor 1. A Történeti Hivatal évkönyve*, 1999. Szerk.: GYARMATI, György. Budapest, 1999. 115–145.
- GYARMATI György: Ha tied az ÁVO, tied a hatalom... A politikai rendőrség működése 1947–1948-ban. In: *Államvédelem a Rákosi-korszakban*. Szerk.: GYARMATI, György. Történeti Hivatal, Budapest, 2000. 97–133.

- GYARMATI GYÖRGY: A társadalom közérzete a fordulat évében. Közvélemény-kutatások és ÁVO-hangulatjelentések 1948-ban. In: *Fordulat a világban és Magyarországon, 1947–1949*. Szerk.: FEITL István, IZSÁK Lajos, SZÉKELY Gábor. Napvilág Kiadó, Budapest, 2000. 118–137.
- GYARMATI György: A Mindszenty-ügy „diplomáciai” rendezésének kudarca. *Történelmi Szemle* 42 (2000) 1–2. 69–90.
- HALMESVIRTA, Anssi: Il moralismo pubblico del cardinale József Mindszenty. In: *La civiltà ungherese e il cristianesimo. Atti del IV Congresso Internazionale di Studi Ungheresi (Roma–Napoli, 9–14 settembre 1996)*. III. Szerk.: JANKOVICS József–MONOK István–NYERGES Judit–SÁRKÖZY Péter. Magyar Filológiai Társaság–Scriptum Rt., Budapest–Szeged, 1998. 1728–1739.
- HÁMORI Péter: ONCSA (Országos Nép- és Családvédelmi Alap). Egy szociálpolitikai és építészeti kísérlet Magyarországon 65 év távlatából. *Országépítő* 15 (2004) 2. 5–12.
- HANTOS-VARGA Márta: Interdiszciplináris szempontok a katolikus politikai cselekvés értelmezéséhez. *Sapientia* 6 (2013) 2. 45–76.
- HANTOS-VARGA Márta: A katolikus politika dilemmái Magyarországon 1945–46-ban. *Egyháztörténeti Szemle* 15 (2014) 2. 55–69. Interneten: www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/hantosvarga-1945.pdf.
- HATOS Pál: A Mindszenty-örökség értelmezései 1989 után. *Kommentár* 1 (2006) 4. 55–69. Interneten: kommentar.info.hu/attachment/0001/423_kommentar0604.pdf.
- HATOS Pál: „Világ keresztényei, egyesüljetek!” A keresztény unió dilemmái a két világháború közötti magyar katolicizmusban. *Kommentár* 2 (2007) 2. 59–69.
- HATOS, Pál: József Kardinal Mindszenty (1892–1975). Divergierende Erinnerungen und die Perspektiven der vergleichenden Forschung. In: *József Kardinal Mindszenty in Wien (1971–1975)*. Szerk.: SZABÓ, Csaba. Institut für Ungarische Geschichtsforschung in Wien, Wien, 2012. 9–27. (Publikationen der ungarischen Geschichtsforschung in Wien, Bd. IV.)
- HEGEDŰS András: Pio atya látogatása a bebörtönzött Mindszenty bíborosnál. *Magyar Sion. Új folyam* VII/XLIX (2013) 2. 205–215.
- HÓBOR József: A keresztényszocializmus mint eszme és ideológia Pehm (Mindszenty) József zalaegerszegi évei alatt. *Polvax. Társadalomtudományi Folyóirat* 1 (1997) 1. 75–94.
- HÓBOR József: Pehm (Mindszenty) József, a legitimizmus zalai apostola. In: *Konfliktus, konszenzus, kooperáció. II. Országos Politológiai Vándorgyűlés tanulmánykötete*. Szerk.: Horváth Csaba. Pécs, 1996–1997. 160–179.
- HÓBOR József: Náci- és németellenesség Pehm (Mindszenty) József újságjában, a Zalaegerszegi Újságban. Kézirat, letétben: MNL ZML XV.41.b Gyűjtemény 26. doboz.
- HÓBORNÉ KISS Gabriella–HÓBOR József: A Notre Dame női tanítórend iskolái Zalaegerszegen 1929–1944 között. In: *1000 éves a magyar iskola. Nemzetközi művelődés- és neveléstörténeti szimpózium*. Győr, 1996. 24–46.
- HOLTZER Loránt: Mindszenty vitatott hónapjai Veszprémben. *Beszélő* 9 (2004) 7–8. 114–124. skk.; beszelo.c3.hu/04/0708/11holtzer.htm.
- HUBAI László: Viták és álláspontok a II. Magyar Köztársaságról. *Múltunk* 50 (2005) 2. 203–220.
- HUDI József: Mindszenty József püspöki körleveleinek történeti forrásértéke. In: *Mindszenty József veszprémi püspök 1944–1945*. Szerk.: T. HORVÁTH Lajos. Veszprémi érsekség–Veszprém Megyei Jogú Város Önkormányzata–Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém, 1996. 18–33. (Felolvasóülések Veszprém történetéből, 4.)
- ICKX, Johan: A Szentszék Külügyi Történeti Levéltára, különös tekintettel Magyarországra. *Levéltári Szemle* 65 (2015) 5–26.

- IZSÁK Lajos: A katolikus egyház társadalompolitikai tevékenysége Magyarországon (1945–1956). *Századok* 119 (1985) 2. 423–466.
- IZSÁK Lajos: KDNP, MFP, DNP. *História* 10 (1988) 6. 5–7.
- JANEK István: Mindszenty József tevékenysége a felvidéki magyarok megmentéséért 1945–1947 között. *Századok* 142 (2008) 1. 153–181.
- JANIS, Irving L.: *Are the Cominform countries using hypnotic techniques to elicit confessions in public trials?* 25 April 1949. Interneten: www.rand.org/content/dam/rand/pubs/research_memoranda/2006/RM161.pdf.
- KAHLER Frigyes: A Mindszenty-per tanulságai. *Valóság* 47 (2004) 6. 56–73.
- KAHLER Frigyes: Tempora mutandur... avagy gondolatok a Vatikán új keleti politikájáról (Ostpolitik), Mindszenty bíboros igazságáról és engedelmességéről. In: űő (szerk.): *Ki volt Mindszenty József? Jubileumi évkönyv Mindszenty József bíboros, Magyarország hercegprímása pappá szentelésének 90., esztergomi székfoglalójának 60., halálának 30. évfordulóján*. Don Bosco, Budapest 2005. 91–125.
- KAJÁRI Erzsébet: A magyar Belügyminisztérium szovjet tanácsadói. *Múltunk* 44 (1999) 3. 220–232.
- KÁLMÁN Peregrin: Az egyház 1956 után. In: *Magyar Katolikus Egyház, 1956. A Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány Évkönyve 2007*. Szerk.: SZABÓ Csaba. Új Ember, Budapest, 2007. 207–234.
- KARÁDY Viktor: Szociológiai kísérlet a magyar zsidóság 1945 és 1956 közötti helyzetének elemzéséhez (értelmezéséhez). In: *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. A Magyar Füzetek kiadása, Párizs, 1984. 37–180.
- KIRÁLY Béla: A magyar koronázási ékszerek és az emigráció. In: KIRÁLY Béla–BALOGH Piroska–VITEK Tamás (szerk.): *Iratok az emigrációról 1957–1990*. Atlanti Kutató és Kiadó Közalapítvány, Budapest, 2003. 252–291.
- KISMARTY Loránd: Kohászatunk gazdaságosságának és perspektívájának néhány kérdése. *Közgazdasági Szemle* 4 (1957) 5. 516–531.
- KLESTENITZ Tibor: Sajtó, felekezet, politika. A Központi Sajtóvállalat első évei (1919–1922). *Múltunk* 54 (2009) 3. 178–181.
- KLESTENITZ Tibor: Prohászka Ottokár egyháztörténeti szerepe a „második felekezetképződési korszak” elméletének fényében. In: *A Székesfehérvári Egyházmegye ünnepi névtára*. Szerk.: MÓZESSY Gergely–PESTINÉ PAICS Marianna–SMOHAY András–UGRITS Tamás. Székesfehérvári Egyházmegyei Hivatal, Székesfehérvár, 2010. 72–87.
- KLESTENITZ Tibor: A tördőfés és az újságírók. Sajtóellenesség a keresztény-nemzeti kurzus éveiben, 1919–1922. *Médiakutató* 11 (2010) 2. 85–99.
- KLESTENITZ Tibor: Mellékszerepben. Prohászka Ottokár fellépése a katolikus nagygyűlések szakosztályi és egyesületi ülésein. In: *Prohászka-tanulmányok 2012–2015. A Székesfehérvári Egyházmegye Prohászka-konferenciáinak előadásai*. Szerk.: MÓZESSY Gergely. Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, Székesfehérvár, 2015. 121–139.
- KLESTENITZ Tibor: Prohászka Ottokár az 1921-es német katolikus nagygyűlésen. In: *Prohászka-tanulmányok 2012–2015. A Székesfehérvári Egyházmegye Prohászka-konferenciáinak előadásai*. Szerk.: MÓZESSY Gergely. Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, Székesfehérvár, 2015. 144–165.
- KLESTENITZ Tibor: Az újrakezdés reménye. A katolikus újságírás helyzete 1945 után. In: *Megmenekültem az oroszán torkából. Az erdélyi katolikus egyház a megpróbáltatások idején: 1848, 1948*. Szerk.: MARTON József–DIÓSI Dávid. Szent István Társulat–Verbum, Budapest–Kolozsvár, 2015. 177–216.
- KLIMO, Arpad von: Catholic identity in Hungary – The Mindszenty Case. *Hungarian Studies* 24 (2010) 2. 189–213. www.akademiai.com/content/gk6036043486/ (3.10.2010).

- KLIMO, Arpad von: Kardinal Mindszenty's Reisen 1971–1975. Die Reformulierung des Antikommunismus in Westdeutschland und in den USA in neuen Perspektiven. In: *József Kardinal Mindszenty in Wien (1971–1975)*. Szerk.: SZABÓ, Csaba. Institut für Ungarische Geschichtsforschung in Wien, Wien, 2012. 133–143. (Publikationen der ungarischen Geschichtsforschung in Wien, Bd. IV.)
- KÓKAI, Károly: Kardinal Mindszenty und die Wiener Emigration. In: *József Kardinal Mindszenty in Wien (1971–1975)*. Szerk.: SZABÓ, Csaba. Institut für Ungarische Geschichtsforschung in Wien, Wien, 2012. 81–90. (Publikationen der ungarischen Geschichtsforschung in Wien, Bd. IV.)
- KOLTAI András–LUKÁCS László: Tomek Vince piarista generális följegyzéseiből. *Vigília* 80 (2015) 1. 52–59.
- KONASZOV, B. V.–TERESCSUK, A. V.: Berija és a „malenkij robot”. Dokumentumok Ausztria, Bulgária, Magyarország, Németország, Románia, Csehszlovákia és Jugoszlávia polgári lakossága 1944–1945-ös internálásának történetéről. *Történelmi Szemle* 46 (2004) 3–4. 345–402.
- KOVÁCS Gergely: Isten szolgája, Mindszenty József tárgyi hagyatéka. In: „Szenteltessék meg a Te neved...” Emlékkonferencia Mindszenty József bíboros életéről és munkásságáról. Budapest, Parlament, 2011. május 21. Antológia Kiadó, Lakitelek, 2012. 95–103.
- KOVÁCS, Gergely: Das Erbe des Pazmaneum. Das sachliche Vermächtnis des Kardinal Mindszenty. In: *József Kardinal Mindszenty in Wien (1971–1975)*. Szerk.: SZABÓ, Csaba. Institut für Ungarische Geschichtsforschung in Wien, Wien, 2012. 177–184. (Publikationen der ungarischen Geschichtsforschung in Wien, Bd. IV.)
- KOVÁCS Péter: Mindszenty József és az 1927-es egyházmegyei zsinat. *Vasi Szemle* 59 (2005) 4. 408–414.
- KOVÁCS Péter: Mindszenty József és a Tanácsköztársaság. In: „Isten szolgája.” Emlékkonferencia Mindszenty József bíboros életéről és munkásságáról. Budapest, Parlament, 2006. november 4. Szerk.: Soós Viktor Attila. Antológia Kiadó, Lakitelek, 2007. 29–40.
- KOVÁCS Zoltán András: A Janus-arcú tábornok. In: *Vallomások a holtak házából. Ujszászy István vezérőrnagynak, a 2. vkf. osztály és az Államvédelmi Központ vezetőjének az ÁVH fogságában írott feljegyzései*. Szerk.: HARASZTI György. ÁBTL–Corvina Kiadó, Budapest, 2006. 92–167.
- KOVÁCS Zoltán: Hetey Sámuel pécsi püspök (1897–1903). In: *Egyházi arcélek a pécsi egyházmegyéből*. Szerk.: FEDELES Tamás–KOVÁCS Zoltán–SÜMEGI József. Fény Kft., Pécs, 2009. 145–151.
- KÖBEL Szilvia: Az Állami Egyházügyi Hivatal működése az '50-es években (1951–1959). *Magyar Közigazgatás* 50 (2000) 8. 504–512.
- KÖBEL Szilvia: Az Állami Egyházügyi Hivatal működése az újjászervezéstől a megszűnésig (1959–1989). *Magyar Közigazgatás* 51 (2001) 10. 608–618.
- KÖRMENDI József: Mindszenty József veszprémi püspöki tevékenysége. In: *Mindszenty József emlékezete*. Szerk.: TÖRÖK József. Márton Áron Kiadó, Budapest, 1995. 9–18. (Studia Theologica Budapestinensia, 13.)
- KÖRMENDY József: Mindszenty József veszprémi püspök plébánia- és iskolaszervező munkája 1944–45-ben. In: *Ministerio. Nemzetközi történész konferencia előadásai* 1995. május 24–26. Szerk.: BÁRDOS István és BEKE Margit. Esztergom-Budapesti Érsekség, Komárom-Esztergom Megye Önkormányzata, Kultsár István Társadalomtudományi és Kiadói Alapítvány, Esztergom, 1998. 81–88.
- KRAJSOVSKY GÁBOR: Mindszenty József bíboros száműzetése és esztergomi érseki székrétől való megfosztása. Megemlékező előadás Mindszenty József bíboros, esztergomi érsek Magyarországról történő száműzetésének 40. évfordulóján. Rákosszentmihály, 2011. október 29. Interneten: eucharisztikuskongresszus.hu/pdf/KG_Mindszenty_106.pdf.

- KRAJISOVSZKY, Gábor: „Denn im Feuer wird das Gold geprüft und die Auserwählten im Schmelzofen der Bedrängnis.” Eine Zitatensammlung aus den Reden und Predigten von Kardinal Mindszenty (1971–1975). In: *József Kardinal Mindszenty in Wien (1971–1975)*. Szerk.: SZABÓ, Csaba. Institut für Ungarische Geschichtsforschung in Wien, Wien, 2012. 163–176. (Publikationen der ungarischen Geschichtsforschung in Wien, Bd. IV.)
- KRAUSZ Tamás–VARGA Éva Mária: Egy könyvrecenzió – tizenkét csúsztatás. *Történelmi Szemle* 55 (2013) 2. 325–340.
- KUNTÁR Lajos: Mindszenty József szombathelyi diákévei. *Vasi Honismereti Közlemények* 19 (1992) 1. 7–16.
- LETZ, Róbert: Az állami egyházpolitika Szlovákiában 1948–1989 között. In: *Felekezetek, egyházpolitika, identitás / Konfesie, cirkevna politika, identita*. Szerk.: BALOGH Margit. Kossuth, Budapest, 2008. 113–130.
- LEZSÁK Sándor: Mindszenty koporsója előtt. In: „Isten Szolgája.” Emlékkonferencia Mindszenty József bíboros életéről és munkásságáról. Budapest, Parlament, 2006. november 4. Szerk.: Soós Viktor Attila. Antológia Kiadó, Lakitelek, 2007. 5–6.
- LIPTHAY Endre: A Mindszenty-per az osztrák sajtó tükrében. In: *Mindszenty József emlékezete*. Szerk.: TÖRÖK József. Márton Áron Kiadó, Budapest, 1995. 43–58. (Studia Theologica Budapestinensia, 13.)
- LIPTHAY Endre: Mindszenty József életrajzi kronológiája. In: *Mindszenty József emlékezete*. Szerk.: TÖRÖK József. Márton Áron Kiadó, Budapest, 1995. 165–188. (Studia Theologica Budapestinensia, 13.)
- LOMBARDI, Lapo: Magyarország és a Szentszék a hidegháború hajnalán. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok – Regnum* 10 (1998) 1–2. 69–84.
- LUKÁCS László: A Vigília beszélgetése Franz König bíborossal. *Vigília* 57 (1992) 11. 849–854.
- LUSTIGER, Jean-Marie: Mindszenty bíboros. *Vigília* 57 (1992) 3. 206–209.
- M. KISS Sándor: Péter Gábor Államvédelmi Hatósága, 1950–1953. In: *Államvédelem a Rákosi-korszakban*. Szerk.: GYARMATI György. Történeti Hivatal, Budapest, 2000. 135–156.
- M. SZEKENI Géza: A Mindszenty-ügyek (1949–1971). 1. *Magyar Szemle, Új Folyam* XVII. (2008) 11–12. 79–100.
- M. SZEKENI Géza: A Mindszenty-ügyek. 2. *Magyar Szemle, Új Folyam* XVIII. (2009) 1. 52–77.
- MAGYAR Péter: Magyar kommunista megnyilatkozások Mindszentyről a forradalom után. *Katolikus Szemle* 17 (1965) 2. 179–184.
- MAGYARICS Tamás: Az Egyesült Államok és Magyarország. *Századok* 130 (1996) 6. 571–608.
- MAJSAI TAMÁS: „Ismereteimet soha, senkinek nem fedhetem fel”. Papi ügynökök a Vatikán előszobáiban. – Esettanulmányok, I. *Beszélő* 12 (2007) 12. 44–65.
- MAJSAI TAMÁS: „Ismereteimet soha, senkinek nem fedhetem fel”. Papi ügynökök a Vatikán előszobáiban. – Esettanulmányok, II. *Beszélő* 13 (2008) 1. 58–85.
- MAJSAI TAMÁS: „Ismereteimet soha, senkinek nem fedhetem fel”. Papi ügynökök a Vatikán előszobáiban. – Esettanulmányok, III. *Beszélő* 13 (2008) 3. 77–94.
- MAJSAI TAMÁS: „Ismereteimet soha, senkinek nem fedhetem fel”. Papi ügynökök a Vatikán előszobáiban. – Esettanulmányok, IV. *Beszélő* 14 (2008) 4. 80–99.
- MARTON József: Márton Áron küzdelme a kommunizmus idején Mindszenty József bíboros szellemében. In: *Mindszenty József és kortársai: vértanú és hitvalló püspökeink*. Magyar Katolikus Püspöki Konferencia, Budapest, 2012.
- MÁTHÉ Áron: Zöld bolsevizmus. A kommunista diktatúra elfelejtett előképe. *Kommentár* (2013) 4. 90–100. Interneten: kommentar.info.hu/iras/2013_4/zold_bolsevizmus.

- MÁTHÉ Zsuzsa: Egy ferences szerzetes [Kiss Szaléz] tragédiája. *Valóság* 47 (2004) 6. 37–42.
- MEDGYESI Konstantin: Mindszenty bíboros és a Marosmenti Mária-napok. Az 1947–48-as Boldogasszony-év történetéhez. *A Móra Ferenc Múzeum évkönyve. Történeti tanulmányok*, 3 (2000) 289–331.
- MEGYERI Anna: „...maradandó örök emlék...” Mindszenty (Pehm) József építkezései Zalaegerszegen. In: *Zalai Múzeum* 21. Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg, 2013. 77–100.
- MÉSZÁROS István: Lelkesítő példa vagy csupán „jeles személyiség”? *Távlatok* (1992) 5. sz. 41–52.
- MÉSZÁROS István: A „homo regius”-fikció. Mindszenty bíboros „címkéi”. *Valóság* 38 (1995) 4. 68–79.
- MÉSZÁROS István: Marxista történészek Mindszenty-képe 1948–1992 között. In: *Mindszenty József emlékezete*. Szerk.: TÖRÖK József. Márton Áron Kiadó, Budapest, 1995. 119–126. (*Studia Theologica Budapestinensia*, 13.)
- MÉSZÁROS István: Mindszenty és Vas megye. *Vasi Szemle* 49 (1995) 3. 321–335.
- MÉSZÁROS István: Pro Memória. Az Apostoli Szentszék és a magyar kommunista rendszer kapcsolatairól. *Távlatok* (1995) 23–24. sz. 404–411. [A tartalomjegyzékben feltüntetett cím: MÉSZÁROS István: Mindszenty bíboros helyzetértékelése 1971 őszén.]
- MÉSZÁROS István: Ismeretlen Mindszenty-iratok, 1911–1975. In: *Mindszenty József veszprémi püspök 1944–1945*. Szerk.: T. HORVÁTH Lajos. Veszprémi érsekség–Veszprém Megyei Jogú Város Önkormányzata–Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém, 1996. 64–77. (Felolvasóülések Veszprém történetéből, 4.)
- MÉSZÁROS István: Egy torzítás története. Mindszenty bíboros és a köztársaság. *Magyar Egyháztörténeti Évkönyv* 2 (1996) 341–368.
- MÉSZÁROS István: Mindszenty és a zalaegerszegi Notre Dame-iskolák. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 9 (1997) 3–4. 57–70.
- MÉSZÁROS István: Mindszenty-levelek, 1944–1945. *Veszprémi Szemle* 6 (1997) 38–47.
- MÉSZÁROS István: A „Mindszenty-ügy” ötven éve. *Távlatok* (1998) 42. sz. 618–627.
- MÉSZÁROS István: Mindszenty bíboros szilenciumra ítélése 1971-ben. *Valóság* 42 (1999) 4. 62–76.
- MÉSZÁROS István: Az „első zászlósúr”-cím. In: „Állok Istenért, Egyházért, Hazáért”. Írások Mindszenty bíborosról. METEM, Budapest, 2000. 73–84.
- MÉSZÁROS István: Autó a Vatikáni Rádióknak. In uő: *Mindszenty-mozaik*. Ecclesia, Budapest, 2002. 143–146.
- MÉSZÁROS István: Mindszenty 1945. évi „választási” körlevele. *Vasi Szemle* 56 (2002) 2. 189–208. Interneten: www.vasiszemle.t-online.hu/2002/02/meszaros.htm.
- MÉSZÁROS István: Választás 1945 őszén. In uő: *Mindszenty-mozaik*. Ecclesia, Budapest, 2002. 69–126.
- MÉSZÁROS István: „Haladó katolikusok.” In uő: *Pannonia Sacra. Mindszenty-tanulmányok*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2002. 179–203.
- MÉSZÁROS István: Bibó és Mindszenty. Egy érdekes találkozás. *Valóság* 45 (2002) 3. 93–102.
- MÉSZÁROS István: Juramentum non – Nincs eskü! Mindszenty veszprémi püspök írása 1944. november elejéről. In uő: *Mindszenty-mozaik. Írások a bíborosról*. Budapest, 2002. 53–56.
- MÉSZÁROS István: Mindszenty III. József. 1945. augusztus 16.–1973. december 18. In: *Esztergomi érsekek 1001–2003*. Szerk.: BEKE Margit. Szent István Társulat, Budapest, 2003. 395–402.
- MÉSZÁROS István: Kanadai Mindszenty-vonatkozású irathagyaték. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok – Regnum* 17 (2005) 3–4. 163–180.
- MÉSZÁROS István: Kik „a bukott rendszer örökösei”? Adalékok Mindszenty és Nagy Imre viszonyához. *Vasi Szemle* (2006) 5. 591–610.
- MÉSZÁROS István: „Build up Mindszenty!” Egy furcsa amerikai ötlet 1956-ban. In uő: *A Conti utcától Recskig. Újabb Mindszenty-kutatások*. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest, 2007.

- MÉSZÁROS István: Kód a követségi Mindszenty-iratokhoz. Jegyzetek a Somorjai/Zinner gyűjteményhez. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 21 (2009) 321–348.
- MEVIUS, Martin: Koronát Rákosinak! A Vogeler-ügy, a Szent Korona és a magyar szocialista rendszer nemzet(köz)i legitimációja, 1945–1978. *Múltunk* 56 (2011) 2. 145–174.
- MEZEY András: Keresztény pártprogramok, társadalomelképzelések. In: *Magyar Katolikus Egyház, 1956. A Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány Évkönyve* 2007. Szerk.: SZABÓ Csaba. Új Ember, Budapest, 2007. 81–97.
- MEZEY András: Keresztény Front kontra belügy (1947–1965). *Múltunk* 54 (2009) 4. 200–232.
- MEZEY László: Az esztergomi érsekség primáciává fejlődése (1000–1452). *Vigília* 41 (1974) 368–374.
- MIKLÓS Péter: Mindszenty József álláspontja a csehszlovák–magyar lakosságcseréről. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 129 (2009) 139–149.
- MIKÓ Zsuzsanna: Magyar katolikusok elleni bírósági eljárások (1956–1963). In: *Magyar Katolikus Egyház, 1956. A Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány Évkönyve* 2007. Szerk.: SZABÓ Csaba. Új Ember, Budapest, 2007. 143–161.
- MIKÓ Zsuzsanna: A Pócspetri-per(ek). In: *Az egyházi iskolák államosítása Magyarországon 1948. A Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány évkönyve* 2008. Új Ember, Budapest, 2008. 123–138.
- MÓZESSY Gergely: Az 1956-ot követő megtorlás hatása Kisberk Imre püspök életútjára. In: *Magyar Katolikus Egyház 1956. A Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány évkönyve* 2007. Új Ember, Budapest, 2006. 123–142.
- MÓZESSY Gergely: Kisberk Imre székesfehérvári segédpüspök fogsága. In: *Acta Papensia*, 2006/1–4. 213–226.
- MÓZESSY Gergely: Katolikus püspökök a nyilasok fogságában (Mindszenty József és Shvoy Lajos elhurcolása). In: *Megyetörténet. Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére*. Szerk.: HERMANN István, KARLINSZKY Balázs. Veszprémi Érseki és Főkapitányi Levéltár–Veszprém Megyei Levéltár, Veszprém, 2010. 257–274. (A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 22. A veszprémi egyházmegye múltjából 22.)
- МУРАШКО, Галина П.: Коммунистические партии и католическая церковь Восточной Европы в послевоенных политических реалиях 1944–1948 гг. [A kommunista pártok és a katolikus egyház Kelet-Európában a háború utáni politikai helyzetben 1944–1948 között. Fonetikusan Galina P. MURASKO: Kommuniztyicseszkije partyii i katolicseszkaja cerkov Vosztocsnoj Jevropi v poszlevojennih polityicseszkijah realijah (1944–1948).] In: *Власть и церковь в СССР и странах Восточной Европы, 1939–1958: дискуссионные аспекты*. Szerk.: Г. П. Мурашко, М. И. Одинцов. Институт славяноведения РАН, Москва, 2003. [Hatalom és egyház a Szovjetunióban és a kelet-európai országokban 1939–1958. Vitaszempontok. Fonetikusan: *Vlaszty i cerkov v SzSzSzR i sztranah Vosztocsnoj Jevropi 1939–1958. Diskusszionnie aszpekti*. Szerk.: G. P. MURASKO–M. I. OGYINCOV. Insztitut szlavjanovegyenyija RAN, Moszkva.]
- МУРАШКО, Галина П.: *Как и где решалась судьба венгерского меньшинства в Словакии*. [Hogyan és hol dönt el a szlovákiai magyar kisebbség sorsa. Fonetikusan: Murasko, Galina P.: *Kak i gdje resalas szugyba vengerszkovo menysinsztva v Szlovakii*.] Kézirat, megjelenés alatt.
- MÜLLER Rolf: A Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztályának szervezettörténete (1946. október–1948. szeptember). *Betekintő* 2013/3. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának internetes folyóirata: www.betekinto.hu/sites/default/files/2013_3_muller2.pdf.
- NAGY Gábor: Szovjet könyvrázia a Debreceni Református Kollégium Könyvtárában. 1946. szeptember – Révész Imre püspök küzdelme. *Archívnet* 12 (2012) 4. archivnet.hu/politika/szovjet_konyvrazia_a_debreceni_reformatus_kollegium_konyvtaraban.html.

- NAGY Gábor: „A magyar népnek van ereje, hogy lesújtson minden hazaárulóra.” A Mindszenty-per „visszhangja” egy üzemi lapban. *Archívnet* 9 (2009) 5. www.archivnet.hu/hetkoznapok/a_magyar_nepnek_van_ereje_hogy_lesujtsdon_minden_hazaarulora.html.
- NAGY Kristóf Attila: Hogyan szabadult ki Mindszenty József 1956-ban? *Kapu* 1 (1989) 3. 10.
- NAGY László: Mindszenty József bebörtönzése a nyilas diktatúra idején. In: „Szenteltessék meg a Te neved...” Emlékkonferencia Mindszenty József bíboros életéről és munkásságáról. Antológia Kiadó, Lakitelek, 2012. 105–151.
- NÉMETH László: VI. Pál és Mindszenty József 1971. október 23-án. *Vigilia* 63 (1998) 4. 247–252.
- NÉMETH László: Mindszenty József bíboros levelei a Pápai Magyar Egyház Intézetben. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok – Regnum* 11 (1999) 1–2. 231–242.
- NÉMETH László: Adalékok a római magyar lelkipásztorkodás történetéhez. Első rész 1945–1963. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 14 (2002) 1–4. 197–228.
- NÉMETH László: Adalékok a római magyar lelkiség történetéhez. Második rész 1963–1973. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 15 (2003) 3–4. 119–149.
- NÉMETH László: Mindszenty József és a Santo Stefano Rotondo (1949–1975). *Magyar Sion, Új Folyam* I/XLIII (2007) 1. 64–98. Interneten: epa.oszk.hu/01300/01397/00001/pdf/2007_1_064-098.pdf.
- NÉMETH László Imre: Zágon József (1909–1975). *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 24 (2012) 3–4. 39–78.
- NÉMETH László Imre: Mindszenty József a boldoggá avatás útján. In: *Hogy jobban értsük a huszadik századot. (Konferenciák 2012–2013.)* (Korrajz 2013, a XX. Század Intézet évkönyve.) Szerk.: MARKÓ György és SCHMIDT Mária. Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány–XX. Század Intézet, Budapest, 2014. 92–101.
- NEUBERGER Bonaventura: Mindszenty bíboros – a városlébéános és az emberi jogok védelmezője. *Tanítvány* 2 (1996) 1. 18–22.
- NOSZKOVA, Albina F.: Szovjet tanácsadók a kelet-európai országokban: a rendszer megalapozása 1945–1953. *Múltunk* 44 (1999) 3. 203–219.
- OLASZ Lajos: A kormányzói jogkör. In: *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948.* Szerk.: ROMSICS Ignác. Osiris Kiadó, Budapest, 2009. 102–137.
- OLTI Ágoston: Mindszenty József érsek és az erdélyi kérdés. *Pro Minoritate* 40 (2006) 129–154. *Új Folyam*. 2006/Tavaszi
- OROSZI Antal: A megtorlás áldozatai. In: *Tanulmányok és emlékműzeik az 56-os forradalomról.* Szerk.: SZABÓ A. Ferenc. Zrínyi Miklós Hadtudományi Alapítvány, Budapest, 2007. 32–67.
- ORVOS Levente: Prohászka hatása Mindszenty bíboros életművére. In: *Prohászka-tanulmányok, 2007–2009. A Székesfehérvári Egyházmegye Prohászka-konferenciáinak előadásai.* Szerk.: MÓZESSY Gergely. Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, Székesfehérvár, 2009. 95–104. Interneten: orvosl.hu/pdf/prohaszka-mindszenty.pdf.
- PACZKOWSKI, Andrzej–BARTOSEK, Karel: A másik Európa, a kommunizmus áldozata. In: Stéphane COURTOIS, Nicolas WERTH, Jean-Louis PANNÉ, Karel BARTOSEK, Jean-Louis MARGOLIN, Andrzej PACZKOWSKI: *A kommunizmus fekete könyve.* Nagyvilág, Budapest, 2000. 369–468.
- PAKSY Zoltán: Kisvárosi elit. Zalaegerszeg város virilisei 1873–1939. In: *Végvárból megyeszékhely. Tanulmányok Zalaegerszeg történetéből.* Szerk.: MOLNÁR András. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2006. 169–194.
- PALASIK Mária: A jogállam csapdái Magyarországon 1947 első felében. (A Magyar Közösség pere mint eszköz a kisgazdapárt hatalomból történő kiszorításához.) *Századok* 129 (1995) 6. 1305–1330.

- PALASIK Mária: A szólásszabadság deklarálása és korlátainak kezdetei Magyarországon (1946–1949). *Századok* 132 (1998) 3. 585–600.
- PALASIK Mária: A politikai rendőrség háború utáni megszervezése. In: *Államvédelem a Rákosi-korszakban*. Szerk.: GYARMATI György. Történeti Hivatal, Budapest, 2000. 33–57.
- PÁLFFY Géza: A magyar királykoronázások történetének eddig ismeretlen alapforrása: a magyar tanácsosok 1561. évi javaslata a koronázások pozsonyi szertartásrendjéről. In: *Redite ad cor. Tanulmányok Sabin Tóth Péter emlékére*. Szerk.: KRÁSZ Lilla, OBORNI Teréz. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2008. 489–504.
- PÁLFFY Géza: A magyar országgyűlés helyszínei a 16–17. században. A szimbolikus politikai kommunikáció kora újkori történetéhez. In: *Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon. A kezdetektől 1918-ig*. Szerk.: DOBSZAY Tamás–FORGÓ András–Ifj. BERTÉNYI Iván–PÁLFFY Géza–RÁCZ György–SZIJÁRTÓ M. István. Országgyűlés Hivatala–Argumentum Kiadó, Budapest, 2013. 65–87.
- PALLAGI Mária: „Die Causa Mindszenty” in der Ostpolitik des Vatikans mit besonderer Berücksichtigung der Vermittlerrolle von Kardinal Franz König. In: *Mediterrán tanulmányok. Études sur la région méditerranéenne, XVII*. Szeged, 2008. 87–104.
- PALLAGI Mária: Mission impossible (?) A bécsi bíboros, Franz König látogatásai Mindszenty bíborosnál (1963–1971). A Vatikán keleti politikája Magyarországon és a Mindszenty kérdés. *Deliberationes* 2 (2009) 2. 147–166.
- PALLAGI Mária: „Egy becsületbeli ügy.” Franz König, bécsi bíboros látogatásai Mindszenty József hercegprímásnál (1963–1971). In: *Nemzetek és birodalmak. Diószegi István 80 éves*. Szerk.: HÁDA Béla–LIGETI Dávid–MAJOROS István–MARUZSA Zoltán–MERÉNYI Krisztina. ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Budapest, 2010. 507–523. Interneten: www.mindszenty.hu/images/stories/szemle/konyvek/Pallagi.Maria-Egy.becsuletbeli.ugy.pdf.
- PALLAGI Mária: „Az osztrák kapcsolat.” Franz König, bécsi bíboros látogatásai Mindszenty József hercegprímásnál (1963–1971). *Aetas* 25 (2010) 1. 93–112.
- PALLAGI Mária: „Ein unerwünschter Gast” – Kardinal Mindszenty in ter Amerikanischen Botschaft und die Besuche von Kardinal König (1956–1971) – Die Ostpolitik des Vatikans gegenüber Ungarn und der Fall Mindszenty. In: *Österreich und Ungarn im Kalten Krieg*. Szerk.: István MAJOROS–Zoltán MARUZSA–Oliver RATHKOLB. Institut für Zeitgeschichte–ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Wien–Budapest, 2010. 373–405.
- PANKOVITS József: A Mindszenty-kérdés. In: PANKOVITS József: *Fejezetek a magyar–olasz politikai kapcsolatok történetéből (1956–1977)*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2005. 98–126.
- PÁRKÁNYI József: Mindszenty József veszprémi püspök, az ember. (Visszaemlékezések.) In: *Mindszenty József veszprémi püspök 1944–1945*. Szerk.: T. HORVÁTH Lajos. Veszprémi érsekség–Veszprém Megyei Jogú Város Önkormányzata–Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém 1996. 90–102. (Felolvasóülések Veszprém történetéből, 4.)
- PERGER Gyula: A zalai kuráciák alapítása. In: *„Isten Szolgája.” Emlékkonferencia Mindszenty József bíboros életéről és munkásságáról*. Budapest, Parlament, 2006. november 4. Szerk.: Soós Viktor Attila. Antológia Kiadó, Lakitelek, 2007. 55–65.
- PIACENTINI, Ernesto OFM: Il Cardinale József Mindszenty e il martirio bianco. In: *Rivista di Studi Ungheresi* 6 (1991) 67–73.
- PÉTERFI NAGY László: Mindszenty történelmi érdeme a Muraköz visszaszerzése. *Nagy Magyarország*, 2011. március, III. évf. 1. sz. 56–57.
- PETRÁS Éva: „Álarcok mögött.” Nagy Töhötöm élete. *Századok* 149 (2015) 1. 203–212.

- PIACENTINI, Ernesto OFM: Il Cardinale József Mindszenty e il martirio bianco. *Rivista di Studi Ungheresi* (Roma) 6 (1991) 67–73.
- PRITZ Pál: Pax Germanica. Német elképzelések Európa jövőjéről a második világháborúban. In: *Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században*. Szerk.: ROMSICS Ignác. Teleki László Alapítvány, Budapest, 1997. 159–233.
- PÜNKÖSTI Árpád: Rákosi és Mindszenty. *Mozgó Világ* 20 (1994) 12. 95–112.
- RAINER M. János: Távirat „Filippov” elvtársnak. Rákosi Mátyás üzenetei Sztálin titkárságának, 1949–1952. In: *Évkönyv VI*. 1998. 1956-os Intézet, Budapest, 1998. 103–118.
- RÁKOSI Mátyás: A kevi borzalmak. 1944. március 2. In uő: *A magyar jövőért*. Szikra, Budapest, 1945.
- RÉTFALVI Balázs: Czapik Gyula 1948-as római útja és az apostoli vizitáció ügye. *Egyháztörténeti Szemle* 12 (2009) 2. www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/retfalvibalazs.htm.
- RIBAI M. Elma: Az Isteni Megváltó Leányainak kapcsolata Boldog Apor Vilmosmal és Mindszenty bíborossal. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok – Regnum* 11 (1999) 1–2. 181–201.
- ROMSICS Ignác: A State Department és Magyarország, 1942–1947. In uő: *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében*. Osiris Kiadó, Budapest, 2005. 234–302.
- ROSDY Pál: Mindszenty tervezete az új magyarországi egyházmegyéek kialakítására. In: *Egyházak a változó világban. A nemzetközi egyháztörténeti konferencia előadása*. 1991. május 29–31. Szerk.: BÁRDOS István–BEKE Margit. Oktáv-Press Kft., Esztergom, 1991. 573–574.
- RUFF Mihály: Új helyzet, új feladatok a magyar külpolitikában 1963–1964-ben. *Múltunk* 46 (2001) 4. 3–39.
- RUZSIK Vilmos: Mindszenty bíboros utolsó lelkipásztori útja Dél-Amerikában (1975. április 9–25.). *Távlatok* (2001) 52. sz. Péter–Pál ünnepe; *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok – Regnum* 15 (2002) 1–4. 293–306.
- SÁGI György: Egy katolikus főpap vívódásai. Hamvas Endre csanádi püspök és az államhatalom, 1961–1964. *Egyháztörténeti Szemle* 14 (2013) 2. 63–82.
- SCHWEITZER András: Öt emigráns ötletel – Edvard Beneš, Eckhardt Tibor, Habsburg Ottó, Milan Hodža és Władysław Sikorski konföderációs terve a második világháború idején. In: *Doktorandusz hallgatók I. konferenciája*, 2012. május 9. Szerk.: BALLABÁS Dániel. Az Eszterházy Károly Főiskola Történelemtudományi Doktori Iskolájának kiadványai. Sorozatszerk.: ROMSICS Ignác. Líceum Kiadó, Eger, 2012. 75–90.
- SIPOS Péter–VIDA István: Mindszenty József és az amerikai követség. *História* 5 (1983) 5–6. 42.
- SIPOS Péter–VIDA István: Az 1945. augusztus 27-én megkötött szovjet–magyar egyezmény és a nyugati diplomácia. *Külpolitika* 12 (1985) 4. 102–118.
- SIPOS Péter: Mindszenty – antifasizmus, 1944. *História* 15 (1993) 5–6. 57–59.
- SOLYMOSI László: Az esztergomi érsek koronázó joga a középkorban. In: *Ius coronandi. Koronázási emlékek az Esztergom–Budapesti Főegyházmegye gyűjteményeiből*. Szerk.: HEGEDŰS András. Esztergom–Budapesti Főegyházmegye, Esztergom, 2012. 5–14.
- SOKCEVITS Dénes: Muraköz 1941–1945. *Egy magyar–horvát területi vita krónikája*. Kézirat.
- SOMORJAI, Ádám: Kardynał József Mindszenty – prorok wśród proroków. In: *Więksi i mniejsi prorocy Europy Środkowo-Wschodniej XX wieku. Materiały I i II Forum Teologów Europy Środkowo-Wschodniej* Lublin, 30 listopada – 1 grudnia 2001 r. Lublin, 6–8 maja 2003 r. Szerk.: KAROL KLAUZA, Stanisław Celestin NAPIÓRKOWSKI, Kazimierz PEK. MIC, Lublin, 2003. 579–589.
- SOMORJAI, Ádám: Il Cardinale Mindszenty. La vita, le opere. *Il Nuovo Aeropago* 23, 91–92. sz. (2004) 3–4. 24–30.
- SOMORJAI, Ádám: Kardynał Mindszenty – Prymas Wegier, Maz stanu, ksiąze Kościola. *Piotrkowskie Zeszyty Historyczne* 7–8 (2005/2006) 117–135.

- SOMORJAI Ádám: Mindszenty József és az esztergomi érseki szék üressé nyilvánításának dátuma. Egy szakirodalmi adat pontosítása: nem 1973. december 18, hanem 1974. február 5. *Magyar Sion, Új folyam* I/XLIII (2007) 1. 99–115.
- SOMORJAI Ádám: Mindszenty bíboros 1971-es memoranduma és Pro Memoriája. *Távlatok* (2007) 76. sz. 226–231.
- SOMORJAI Ádám: Egy elfeledett Mindszenty–Zágon Pro Memoria. *Vigilia* 72 (2007) 9. 711–713.
- SOMORJAI Ádám: Politikai és lelkipásztori szempontok az egyházkormányzatban. VI. Pál pápa és Mindszenty József esete. *Vigilia* 73 (2008) 11. 823–830.
- SOMORJAI Ádám: Egy hónap Mindszenty bíborosnak az Amerikai Egyesült Államok Budapesti Nagykövetségén való tartózkodásából, a követségi dokumentumok tükrében: 1971. július hava. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 20 (2008) 1–2. 167–194.
- SOMORJAI Ádám: A II. Vatikáni Zsinat meghirdetése és a magyarországi főpásztorok. Mindszenty József és Shvoy Lajos esete. *Sapientiana* 2 (2009) 2. 53–63.
- SOMORJAI Ádám: Mindszenty József vagy Hamvas Endre? A vatikáni diplomácia, a budapesti rezsim és a Püspöki Kar. Kiútkeresés 1963 tavaszán. *Vigilia* 74 (2009) 6. 469–474.
- SOMORJAI Ádám: A gyűrű, a mellkereszt és a mantello átadása. Mindszenty bíboros emlékiratainak értelmezéséhez. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 21 (2009) 1–4. 303–319.
- SOMORJAI Ádám: Mindszenty hercegprímás fellebbezése a Nemzetgyűléshez. A Mindszenty-kutatás Achilles-sarka? *Magyar Szemle, Új Folyam* XVIII (2009) 7–8. 176–183.
- SOMORJAI Ádám: Mindszenty bíboros és a Regnum Marianum templom újraépítése. Interneten: regnumportal.hu/node/425
- SOMORJAI Ádám: „Én vagyok Magyarország egyedüli alkotmányos képviselője.” Mindszenty bíboros el nem küldött levele VI. Pál pápának 1974 tavaszán. Interneten: regnumportal.hu/node/448.
- SOMORJAI Ádám: A II. Vatikáni Zsinat meghirdetése és a magyarországi főpásztorok. Mindszenty József és Shvoy Lajos esete. *Sapientiana* 2 (2009) 2. 61–69.
- SOMORJAI Ádám: Pax et iustitia osculabuntur? Mindszenty bíboros és az igazságosság Kelet-Közép-Európában. *Magyar Szemle, Új Folyam* XIX (2010) 3–4. 176–183.
- SOMORJAI, Ádám: I papi e il cardinale. Nuove fonti alla ricostruzione dell'autocomprensione del cardinale Giuseppe Mindszenty, 1956–1974. *Rivista Studi Ungheresi* (Roma) XXIV, N.S. 9 (2010) 123–148.
- SOMORJAI Ádám: A vádlott megszólal. A Mindszenty-kutatás jelenlegi helyzetéről. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 21 (2010) 3–4. 176–183.
- SOMORJAI Ádám: Régi és új a Mindszenty-kutatásban. Zágon József ismeretlen levele Mindszenty Józsefhez. *Vigilia* 75 (2010) 7. 548–551.
- SOMORJAI Ádám: Miért hagyta el Mindszenty bíboros az amerikai nagykövetséget? *Magyar Szemle, Új Folyam* XX (2011) 7–8. 46–58.
- SOMORJAI Ádám: Mindszenty bíboros felfogása a primás alkotmányos szerepköréről, közjogi, politikai szerepvállalásáról vallott felfogása. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 22 (2011) 1–2. 103–122.
- SOMORJAI Ádám: Az amerikai Mindszenty-dokumentáció hazai kutatástörténetéhez. In: *Heggyel az ég egybemosódik. Baráti emlékezések, esszék és tanulmányok Korzenszky Richárd 70. születésnapjára*. Tihanyi Szent Gergely Alapítvány, Tihany, 2011.
- SOMORJAI, Ádám: Il pensiero del cardinale Giuseppe Mindszenty circa il suo ruolo costituzionale e politico. *Rivista di Studi Ungheresi* (Roma) XXVI, N. S. 11 (2012) 69–95.
- SOMORJAI Ádám: Mindszenty bíboros hercegprímás levelei Johnson elnökhöz, 1964–1968. *Magyar Szemle, Új Folyam* XXI (2012) 5–6. 88–95.

- SOMORJAI Ádám: Hazug vatikáni „Ostpolitik”? Adriányi Gábor, a tények és Mindszenty bíboros emlékiratai. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 24 (2012) 1–2. 121–131.
- SOMORJAI Ádám: Mindszenty-levelek Texasban, a Johnson-Könyvtárban. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 25 (2013) 1–2. 125–130.
- SOMORJAI Ádám: A szuverenitás legitimálása régen és ma. Konstantini adomány, szilveszteri adomány, Mindszenty József közjogi méltósága. Töprengés magyar sorskérdésekről. In: *Veritas Évkönyv 2014*. Szerk.: UJVÁRY Gábor. VERITAS Történetkutató Intézet–Magyar Napló, Budapest, 2015. 315–332.
- SOMORJAI Ádám–ZINNER Tibor: Az ismeretlen hercegprímás. Adalékok és összefüggések 1944–1990. In: *UőK: Majd' halálra ítélve. Dokumentumok Mindszenty József élettörténetéhez*. Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 2008. 53–176.
- SOMORJAI, Ádám–ZSOLNAY, Imre: Kardynał Mindszenty – zrehabilitowany. *Znaki Czasu* (Róma) Nr. 17. (1990) 192–207.
- SOMORJAI, Ádám–ZSOLNAY, Imre: Kardynał Mindszenty – pobity bohater narodu? *W droze* (Poznan) Nr. 5. (201.) (1990) 88–100.
- SOMORJAI, Ádám–ZSOLNAY, Imre: Kardynał Mindszenty – zrehabilitowany. In: *Węgry – Polska. Wspólne dziedzictwo*. Red.: Jan ZIMNY. Institut Teologiczny im. Bł Wincentego Kadłubka, Sandomierz, 2007. 175–204.
- Soós, Katalin: Der Schauprozess gegen Kardinal Mindszenty im Spiegel Österreichischer Gesandtschaftsberichte. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 6 (1994) 1–2. 217–230.
- Soós Viktor Attila: Mindszenty József a forradalom idején. In: *A katolikus egyház 1956-ban*. Szerk.: ROSDY Pál. Új Ember, Budapest, 2006. 129–139.
- Soós Viktor Attila: Az Állami Egyházügyi Hivatal megalakulása, létrejötte és működésének első időszaka 1951–1956. In: *Politika – egyház – mindennapok*. Szerk.: LÉNÁR Andor–LŐRINCZNÉ BENCZE Edit. Heraldika Kiadó, Budapest, 2010. 118–160. (Modern Minerva Könyvek, 2.)
- Soós Viktor Attila: Apor Vilmos és Mindszenty kapcsolata. In: *In labore fructus: Jubileumi tanulmányok Győregyházmegye történetéből*. Szerk.: NEMES Gábor–VAJK Ádám. Győr, 2011. 375–387. (A Győri Egyházmegyei Levéltár kiadványai; Források, feldolgozások 13.)
- SPANNENBERGER Norbert: Hogyan láttak minket Nyugatról? A kelet-közép-európai egyházak a német nyelvű sajtóban. In: *Felekezetek, egyházpolitika, identitás – Konfessie, cirkevna politika, identita*. Szerk.: BALOGH Margit. Kossuth Kiadó, Budapest, 2008. 239–249.
- STARK Tamás: Magyarország háborús embervesztesége. *Rubicon* 11 (2000) 9. 44–48.
- ŠUTAJ, Štefan: A szlovák katolikus püspöki kar tiltakozása a magyarok Szlovákiából Csehországba történő áttelepítése ellen. *Regio – Kisebbségkutatási Szemle* 2 (1991) 3. 208–210.
- Sz. NAGY Gábor: A magyar sajtópolitika a koalíciós időszakban (1944–1948). Sajtótörténeti vázlat. *Századok* 148 (2014) 6. 1465–1490.
- Sz. NAGY Gábor: A Mindszenty József elleni sajtótámadások 1945–1946. In: *A médiatörténet és az egyháztörténet metszéspontjai. Tanulmányok*. Szerk.: KLESTENITZ Tibor. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2015. 129–143. (Médiatudományi Könyvek)
- SZABÓ Csaba: A katolikus egyház állami ellenőrzése és korlátozása az ötvenes években. *Valóság* 45 (2002) 1. 87–97.
- SZABÓ, Csaba: Die katholische Kirche Ungarns bis zum Prozeß gegen József Kardinal Mindszenty. In: *Im Räderwerk des »real existierenden Sozialismus«*. Kirchen in Ostmittel- und Osteuropa von Stalin bis Gorbatschow. Szerk.: von Hartmut LEHMANN–Jens Holger SCHJØRRING. Wallstein Verlag, Göttingen, 2003. 41–64.

- SZABÓ Csaba: Magyarország és a Vatikán. Egyházpolitika a hatvanas években. In: *„Hatvanas évek” Magyarországon. Tanulmányok.* Szerk.: RAINER M. János. 1956-os Intézet, Budapest, 2004. 63–95.
- SZABÓ Csaba: Mindszenty József politikai végrendelete 1956-ból. In: *A katolikus egyház 1956-ban.* Szerk.: ROSDY Pál. Új Ember, Budapest, 2006. 141–146.
- SZABÓ Csaba: Mindszenty József veszprémi püspök letartóztatása és fogsága Sopronban 1944–45-ben. *Soproni Szemle* 60 (2006) 1. 3–23.
- SZABÓ Csaba: Mindszenty József „ismeretlen” rádiószózata (1956. november 3.). In: *Magyar Katolikus Egyház 1956. – A Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány évkönyve, 2007.* Szerk.: uő. Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány–Új Ember, Budapest, 2007. 99–114.
- SZABÓ Csaba: Mindszenty József bíboros szabadon töltött napjai 1956-ban. In: *ÁVH – politika – 1956. Politikai helyzet és az állambiztonsági szervek Magyarországon, 1956.* Szerk.: OKVÁTH Imre. ÁBTL, Budapest, 2007. 223–234. (Közelmúltunk hagyatéka).
- SZABÓ Csaba: Bosszú vagy kiiktatás? Gondolatok a Turchányi-per kapcsán (1957). In: *Megtorlások évszázada. Politikai terror és erőszak a huszadik századi Magyarországon.* Szerk.: SZEDERJESI Cecília. Nógrád Megyei Levéltár–1956-os Intézet, Budapest, 2008. 259–269.
- SZABÓ Péter: A magyar királyi honvédség és a tudatos népiértés vádja. *Történelmi Szemle* 55 (2013) 2. 307–323.
- SZAKOLCZAI György: Mindszenty és Barankovics – avagy a keresztény politika és a modus vivendi. *Magyar Szemle, Új Folyam* XVI. (2007) 9–10. 155–166.
- SZAKOLCZAI György: Szekfű Gyula és Jánosi József 1945. áprilisi levelei a magyar katolikus püspöki karnak. *Múltunk* 53 (2008) 4. 110–133. (Másodközlés: SZAKOLCZAI György–SZABÓ Róbert: *Két kísérlet a proletárdiktatúra elhárítására. Barankovics és a DNP 1945–1949, Bibó és a DNP 1956.* Gondolat, Budapest, 2011. 203–217.)
- SZAKOLCZAI György: Barankovics István 1945. áprilisi levele a Magyar Katolikus Püspöki Karnak. *Múltunk* 54 (2009) 2. 268–269. Interneten: www.bla.hu/profs/tagok_cikkei/Szakolczai_Gyorgy/A56.pdf.
- SZARKA László: Kisebbségi önvédelem Csehszlovákiában. A Magyar Demokratikus Népi Szövetség 1945–49. In: *Hagyomány, közösség, művelődés. Tanulmányok a hatvanéves Kósa László születésnapjára.* Szerk.: ABLONCZY Balázs–ifj. BERTÉNYI Iván–HATOS Pál–KISS Réka. BIP, Budapest, 2002. 538–548.
- SZATUCSEK Zoltán: Makacs öregúr vagy nemzetmentő vatesz? Diplomáciai egyeztetések Mindszenty sorsáról 1970–1971-ben. In: *Közel-Múlt. Húsz történet a 20. századból.* Szerk.: MAJTÉNYI György–RING Orsolya. Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2002. 20–35.
- SZILVAY Gergely: Mindszenty József: Emlékirataim. *Kommentár* 6 (2011) 1. 53–54.
- СТЫКАЛИН, А. С.: Кардинал Миндсенти на политической арене Венгрии 1945–1956 гг. In: *Государство и церковь в XX веке: Эволюция взаимоотношений, политический и социокультурный аспекты. Опыт России и Европы.* Отв. ред. А. И. Филимонова. Москва, 2011. 288–313. [Mindszenty bíboros a magyar politikai küzdőtéren, 1945–1956. In: *Állam és egyház a 20. században. A kapcsolatok fejlődése, politikai és szociokulturális szempontok. Oroszország és Európa tapasztalata.* Fonetikusan: SZTIKALIN, A. Sz.: Kardinal Mindszenty na polityicseszkoy arenye Vengrii 1945–1956 gg. In: *Goszudarsztvo i cerkov v XX veke. Evolucija vzaimootnoseniy, polityicseszkij i szociokulturnij aspekty. Opit Rossziji i Jevropi.* Főszerk.: A. I. FILIMONOVA. Librokom, Moszkva, 2011. 288–313.]
- T. HORVÁTH Lajos: Mindszenty József esztergomi beiktatási beszédének veszprémi példázatai, és annak üzenete. In: *Mindszenty József veszprémi püspök 1944–1945.* Szerk.: T. HORVÁTH Lajos. Veszprémi érsekség–Veszprém Megyei Jogú Város Önkormányzata–Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém 1996. 78–89. (Felolvasóülések Veszprém történetéből, 4.)

- TAMÁSKA Péter: Mindszenty bíboros és a németek kitelepítése. *Regio – Kisebbségtudományi Szemle* 3 (1992) 3. 204–207.
- TARJÁN G. Gábor: Mindszenty József az emigrációban (1971–1975). *Tájékoztató. A Művelődési Minisztérium Társadalomtudományi és Kutatásszervezési Főosztály Marxizmus–leninizmus Oktatási Osztályának kiadványai* 1 (1987) 4. 101–123.
- THIRIET, Damien: Marx et Marie: communisme et Église à Czestochowa à l'apogée du stalinisme, 1950–1956 [Marx és Mária: kommunizmus és Egyház Czestochowában a sztálinizmus csúcspontján, 1950–1956]. *Chrétiens et société, XVIe–XXe siècle* 11 (2004) 81–109.
- TIBORI SZABÓ Zoltán: Auschwitz-jegyzőkönyvek: kikhez jutottak el és mikor? In: *Tanulmányok a Holocaustról* V. Szerk.: RANDOLPH L. BRAHAM. Balassi Kiadó, Budapest, 2011. 172–202. Interneten: adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf1344.pdf.
- TISCHLER János: Lengyelország és Magyarország 1956-ban. In: „Tizenhárom nap, amely...”. *Tanulmányok az 1956-os forradalom és szabadságharc történetéből*. Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Argumentum, Budapest, 2003. 75–94.
- TOLNAY Imre: Zágón József (1909–1975). *Katolikus Szemle* 27 (1975) 256–262.
- TOMA, Katalin: Kardinal Mindszenty in der österreichischen Presse. In: *József Kardinal Mindszenty in Wien (1971–1975)*. Szerk.: SZABÓ, Csaba. Institut für Ungarische Geschichtsforschung in Wien, Wien, 2012. 115–132. (Publikationen der ungarischen Geschichtsforschung in Wien, Bd. IV.)
- TÓTH Ágnes: A németek internálása a Dunántúlon, 1945–1946. In: *Megtorlások évszázada. Politikai terror és erőszak a huszadik századi Magyarországon*. Nógrád Megyei Levéltár, 1956-os Intézet, Salgótarján–Budapest, 2008. 37–52.
- TÓTH József: *Mindszenty (Pehm) József zalaegerszegi évei*. Zalaegerszeg, 1992. Kézirat, letétben a Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltárában.
- TÓTH Zoltán József: Mindszenty József védelmében. *Magyar Szemle, Új Folyam* XVIII (2009) 5–6. 111–124.
- TÖRÖK Csaba: Mindszenty József bíboros, a lelkipásztor. In: *Mindszenty József és kortársai: vértanú és hitvalló püspökeink*. Magyar Katolikus Püspöki Konferencia, Budapest, 2012. 59–93.
- TÖRÖK József: Mindszenty József bíboros és a Vatikán keleti politikája. In: *Mindszenty József emlékezete*. Szerk.: TÖRÖK József. Márton Áron Kiadó, Budapest, 1995. 91–107. (Studia Theologica Budapestinensia, 13.)
- TÖRÖK József: A Vatikán keleti politikája és a vértanú bíboros. In: *Mindszenty emléknap. Lakitelek Népfőiskola*, 1996. október 2. Szerk.: CSALLÓKÖZI Zoltán. Antológia, Lakitelek, 1997. 21–32.
- TÖTTÖSY Ernő: Mindszenty az emberi jogok védelmében. *Katolikus Szemle* 15 (1963) 90–99.
- TUSOR Péter: Lippay IV. György. In: *Esztergomi érsekek 1001–2003*. Szerk.: BEKE Margit. Szent István Társulat, Budapest, 2003.
- TUSOR Péter: Pázmány és a pápaság. *Magyar Tudomány* 174 (2013) 5. 544–547.
- TYEKVICSKA Árpád: A bíboros útja. Mindszenty József kiszabadítása 1956-ban. In: *Nagy Iván Történeti Kör Évkönyve 1994*. Nagy Iván Kör–Nógrád Megyei Levéltár Balassagyarmati Részlege, Balassagyarmat, 1994. 143–173.
- TYEKVICSKA Árpád: Szegény Pallavicini! *Rubicon* 6 (1995) 6–7. 46–49.
- TYEKVICSKA Árpád: „Ahogy régen, most is boldog voltam”. Mindszenty (Pehm) József és Zalaegerszeg. In: *Zala megye ezer éve*. Szerk.: KOSTYÁL László. [Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága], Zalaegerszeg, 2000. 246–255.
- TYEKVICSKA Árpád: „Ahogy régen, most is boldog voltam velük”. Mindszenty (Pehm) József és Zalaegerszeg. In: *Ki volt Mindszenty József?* Szerk.: KAHLER Frigyes. Don Bosco, Budapest, 2005. 23–71.

- TYEKVICSKA Árpád: A bíboros útja. Mindszenty József kiszabadításának története. In: *Írások a forradalomról*. Stúdium Libra Bt.–Nógrád Megyei Levéltár, Balassagyarmat 2006. 105–156. (Nagy Iván Könyvek 16.) Interneten: www.nogradarchiv.hu/data/files/206414719.pdf.
- TYEKVICSKA Árpád: A „terv” és végrehajtói. Katonák a megtorlás fogaskerekei között. In: *Írások a forradalomról*. Stúdium Libra Bt.–Nógrád Megyei Levéltár, Balassagyarmat 2006. 157–208. (Nagy Iván Könyvek, 16.) Interneten: www.nogradarchiv.hu/data/files/206414700.pdf.
- TYEKVICSKA Árpád: A jog halála. A Pálinkás Antal és társai per anatómiája. In: *Írások a forradalomról*. Stúdium Libra Bt.–Nógrád Megyei Levéltár, Balassagyarmat 2006. 209–232. (Nagy Iván Könyvek, 16.) Interneten: www.nogradarchiv.hu/data/files/206414727.pdf.
- TYEKVICSKA Árpád: Mindszenty és Zalaegerszeg politikai közélet. *Pannon Tükör* 17 (2012) 5. 25–30. Interneten: docs.google.com/file/d/0BxLsDeRenmXITmdXbldVU0JVZkE/edit.
- UNGVÁRY Krisztián: A megszálló csapatok a Szovjetunióban. Levéltári dokumentumok 1941–1947. *Századok* 147 (2013) 6. 1561–1579.
- VALENTINY Géza: Mindszenty bíboros a Pázmáneumban. In: *A bécsi Pázmáneum*. Szerk.: ZOMBORI István. METEM, Budapest, 2002. 349–351.
- VARGA E. László: A Muraköz és Mindszenty József. *Magyar Napló* 23 (2011) 8. 29–41.
- VARGA István: Mindszenty József veszprémi püspök egyházlátogatásai és a háborús károk felmérése. *Studia Wesprimiensia* 1 (1999) 1. 25–31.
- VARGA István: Mindszenty József veszprémi püspök egyházlátogatásai és a háborús károk felmérése. In: *Mindszenty József veszprémi püspök 1944–1945*. Szerk.: T. HORVÁTH Lajos. Veszprémi érsekség–Veszprém Megyei Jogú Város Önkormányzata–Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém, 1996. (Felolvasóülések Veszprém történetéből, 4.) 34–47.
- VARGA József: Magyar Függetlenségi Párt. In: *Jelenkori magyar történelmi dokumentumok IV*. Amerikai Magyar Kultúrközpont, 1988. 44–68.
- VARGA László: Mindszenty egyénisége. *Magyar Papi Egység*, Spittal/Drau, 1962. Nr. 19. 3–13.
- VARGA László: A Mindszenty-per jogi szempontból. In: *Mindszenty József a népbíróság előtt*. Irodalmi Újság, Párizs, 1976. 253–268. (Szövegű kiadás: Pannon Kiadó, Budapest, 1989.)
- VERESS D. Csaba: Adatok a zsidóság Veszprém megyében a II. világháború idején lejátszódott tragédiájához. In: *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 16. Veszprém Megyei Múzeum, Veszprém, 1982. 399–412.
- VIDA István: Bibó István kibontakozási tervezete, 1956. november 6. *História* 8 (1988) 15–16.
- VÖRÖS Géza: Állambiztonság és egyházak. *Egyháztörténeti Szemle* 10 (2009) 4. 3–19.
- VÖRÖS, Géza: Die Beobachtung von József Mindszenty und die Methoden des Staatssicherheitsdienstes. In: *József Kardinal Mindszenty in Wien (1971–1975)*. Szerk.: SZABÓ, Csaba. Institut für Ungarische Geschichtsforschung in Wien, Wien, 2012. 101–113. (Publikationen der ungarischen Geschichtsforschung in Wien, Bd. IV.)
- VÖRÖS Géza: „Bárkit el lehet ítélni...” Mindszenty bíboros Rákosi politikai rendőrségének célkeresztjében, 1945–1949. [I.] *Kommentár* 8 (2013) 6. 77–92.
- VÖRÖS Géza: „Bárkit el lehet ítélni...” Mindszenty bíboros Rákosi politikai rendőrségének célkeresztjében, 1945–1949. [II.] *Kommentár* 9 (2014) 1. 53–61.
- VÖRÖS Géza: „A palotában lévő kapcsolatunk jelenti...” Mindszenty József megfigyelése 1945–48. *Betekintő*. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának internetes folyóirata, 2011/3. www.betekinto.hu/2011_3_voros.
- VÖRÖS Géza: Mindszenty megfigyelése és az állambiztonság információszerző módszerei. In: *Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés*. Szerk.: HORVÁTH Sándor. Libri Kiadó, Budapest, 2014. 397–408.

- ZÁGON József: A magyar egyház helyzete az 1964-es megállapodás után. *Távlatok* (2006) 73. sz. 314–333.
- ZINNER Tibor: Háborús bűnösök perei. Internálások, kitelepítések és igazoló eljárások 1945–1948. *Történelmi Szemle* 28 (1985) 1. 119–140.
- ZINNER Tibor: Adalékok az antifasiszta számonkéréshez és a népi demokrácia védelméhez, különös tekintettel a Budapesti Népbíróságra. *Budapest Főváros Levéltára Közleményei*, '84. BFL, Budapest, 1985.
- ZINNER Tibor: 1956 és Mindszenty öröksége. In: *Periodika* 2. 1956-os ünnepi megjelenés. Apor Vilmos Katolikus Főiskola, Vác, 2011. 8–27.
- ZINNER Tibor–SZAKÁCS Sándor: A Mindszenty-per – ismeretlen dokumentumok tükrében. *Kommentár* 1 (1992) 6. 32–39.

RÖVIDÍTÉSEK

III/I.	BM Hírszerző Csoportfőnökség
III/II.	BM Kémelhárító Csoportfőnökség
III/III.	BM Belső Reakció- és Szabotázselhárító Csoportfőnökség
AANY	Archives of the Archdiocese of New York
AAS	Acta Apostolicae Sedis
ÁBTL	Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
AC, A.C.	1. Acta Cancellariae 2. Actio Catholica
AD	1. Acta Dioecessana 2. Archives diplomatiques
ÁEH	Állami Egyházügyi Hivatal
AFP	Agence France-Press (francia hírügynökség)
Ág. Ev.	Ágostai [Hitvallású] Evangélikus
Agit-Prop.	Agitációs és Propaganda (Osztály)
AMAE	Archives du Ministère des Affaires étrangères
AP	1. Affari Politici 2. Associated Press (amerikai hírügynökség)
ápr.	április
aug.	augusztus
ARMS	United Nations Archives and Records Management Section
ASDMAE	Archivio Storico-Diplomatico del Ministero degli Affari Esteri
áv.	államvédelmi
ÁVH	Államvédelmi Hatóság
ÁVO	Államvédelmi Osztály
AVP RF	Arhiv Vnyesnyej Polityiki Rosszjiszkoj Federacii
B. Ma.	Balogh Margit
Bd.	Band (kötet)
bev.	bevezette
BFL	Budapest Főváros Levéltára
biz.	bizalmas
BM	Belügyminisztérium
BM ÁVH	Belügyminisztérium Államvédelmi Hatósága
Bp.	Budapest
br.	báró
BRFK	Budapesti Rendőr-főkapitányság Központi Irattára
c.	címzetes
can.	canon
Card.	Cardinal
Cat.	Categoria
CBS	Columbia Broadcasting System
cca	circa
CDF	Central Decimal File

CDU	Christlich Demokratischen Union
cf.	confer [vesd össze]
CHV	Collectanea Vaticana Hungariae
CIC	Counter Intelligence Corps
Cong.	Congregatio
cs.	csomó
Csfség	Csoportfőnökség
d.	doboz
DDE	Dwight D. Eisenhower
de.	délelőtt
dec.	december
DLN	Dolgozó Lányok és Nők
DNP	Demokrata Néppárt
dr.	doktor
drb.	darab
e.	elvtárs
ed.	editor
EÉL	Egri Érseki Levéltár
Eisenhower Library	Dwight D. Eisenhower Presidential Library
eln.	elnöki
ELTE BTK	Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
EMSZO	Egyházközségi Munkás Szakosztályok
é. n.	évszám nélkül
ENSZ	Egyesült Nemzetek Szervezete
etc.	et cetera (és a többi)
Exc.	Excellenciás
Exciád	Excellenciád
évf.	évfolyam
f.	fond
febr.	február
fn.	fedőnevű
FCO	Foreign Office and Commonwealth Office
FO	Foreign Office
fol.	folio
főszerk.	főszerkesztő
fr.	francia
Ft.	forint
FRL	Ferences Rendtartomány Levéltára
GARF	Goszudarsztvennij Arhiv Rosszijszkoj Federacii
gr.	gróf
gy.	gyelo (ügyirat)
GyPL	Egyházmegyei Levéltár, Győr – püspökségi levéltár
HM HIM HL	Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténelmi Levéltár
h.	1. hora (óra) 2. helyettes

hgprímás	hercegprímás
h. n.	hely nélkül
HNF	Hazafias Népfront
ikt. sz.	iktatószám
ill.	illetve
i. m.	idézett mű
IN	Ideiglenes Nemzetgyűlés
INK	Ideiglenes Nemzeti Kormány
jan.	január
jkv.	jegyzőkönyv
JTMRL	Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levéltára
Johnson Library	Lyndon Baines Johnson Library and Museum
Jr.	junior
jún.	június
júl.	július
k. n.	1. keltezés nélkül 2. kiadó nélkül
KALÁSZ	Katolikus Lánykörök Országos Szövetsége
KALOT	Katolikus Agrárfűzési Legényegyletek Országos Testülete
kat., kath.	katolikus
kat.	kataszteri
KB	Központi Bizottság
KDNP	Keresztény Demokrata Néppárt
Kennedy Library	John F. Kennedy Presidential Library and Museum
kd.	kutatótermi dosszié [szerinti lapszámozás]
KFL	Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár
Kft.	korlátolt felelősségű társaság
kiad.	kiadja
KIOE	Katolikus Ifjúságmozgalmak Országos Egyesülete
Kir., kir.	Királyi, királyi
km	kilométer
kmf.	kelt mint fent
KMP	Kommunisták Magyarországi Pártja
KÖLA	Kisgazda Örökség és Levéltár Alapítvány
közy.	közyűlés
közrem.	közreműködött
KV	Központi Vezetőség
l.	liszt (oldal)
LÜ PO	Legfőbb Űgyészszég Politikai Osztály
M. Kir., m. kir.	magyar királyi
M–KS	Magyar Dolgozók Pártja vagy a Magyar Szocialista Munkáspárt (M) Központi Szervei (KS)
máj.	május
MAORT	Magyar–Amerikai Olajipari Részvénytársaság
márc.	március
MÁV	Magyar Államvasutak

MDP	Magyar Dolgozók Pártja
MDP KV	Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőség
ME, M.E.	Miniszterelnökség(i)
METEM	Magyar Egyháztörténeti Enciklopédiai Munkaközösség
Misc.	Miscellaneous
MKP	Magyar Kommunista Párt
MKPK	Magyar Katolikus Püspöki Kar
MLR	Master Location Register Entry Number
Mm.	Mindszenty magánlevéltár
MMAL	Magyarországi Mindszenty Alapítvány Levéltára
MNB	Magyar Nemzeti Bank
MNFF	Magyar Nemzeti Függetlenségi Front
MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
MNL VML	Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára
MNL VeML	Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára
MNL ZML	Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára
Msgr./Mons.	Monsignore
MSZMP	Magyar Szocialista Munkáspárt
MSZMP KB	Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága
MSZMP KB PB	Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Politikai Bizottsága
MTA	Magyar Tudományos Akadémia
MTA BTK	Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont
MTI	Magyar Távirati Iroda
MZV	Praha Ministerstvo Zahraničným Vecí
NA	National Archives (London)
NARA	National Archives and Records Administration
NBC	National Broadcasting Company
Nixon Library	Richard Nixon Presidential Library and Museum
NOT	Népbíróóságok Országos Tanácsa
nov.	november
NSC	National Security Council
NSF	National Security Files
NSZK	Német Szövetségi Köztársaság
ny.	1. nyugalmazott 2. nyomda
OF	Official File
OFM	Ordo Fratrum Minorum (Kisebb Testvérek Rendje – ferencesek)
okl.	okleveles
okt.	október
OL/O.L.	Országos Levéltár
old.	oldal
op.	opisz (leltár)
Orsz.	Országos
OSA	Open Society Archives
OSZK	Országos Széchényi Könyvtár
OSZK Kt.	Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára

OTI	Országos Társadalombiztosító Intézet
ő. e.	őrzési egység
Öem.	Öeminenciája
ÖStA, AdR, BMFAA	Österreichisches Staatsarchiv – Archiv der Republik, Bundesministerium für Auswärtige Angelegenheiten
összeáll.	összeállította
P.	Pater (atya)
p.	papka (iratgyűjtő)
PB	Politikai Bizottság
PDP	Polgári Demorata Párt
PIL	Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár
PL	Prímási Levéltár, Esztergom
PL Mm.	Prímási Levéltár, Mindszenty magánlevéltár
pl.	például
PMI	Pápai Magyar Intézet
PMKL	Piarista Rend Magyar Tartományának Központi Levéltára
PPKE	Pázmány Péter Katolikus Egyetem
ppki	püspöki
PPL	Pécsi Püspöki Levéltár
Ppök	püspök
Processus	Processus Josephi Card. Mindszenty – Mindszenty periratok V–700 (Prímási Levéltár, Esztergom)
Prot.	Protestáns
r.	recto
ref.	református
res.	reservált
RG	Record Group
RGANI	Rosszjizskij Goszudarsztvennij Arhiv Novejsej Isztorii
RGASZPI	Rosszjizskij Goszudarsztvennij Arhiv Szocialno-Polityiceszkj Isztorii
rk.	1. római katolikus 2. rendkívüli
s. a. r.	sajtó alá rendezte
S.J., SJ	Societatis Jesu (Jézus Társaság – jezsuiták)
skk.	és a következők
s. n.	sajtó nélkül
Sr.	Sister
stb.	és a többi
sz.	szám
sz. a.	szám alatt
SzCsPL	Szeged-Csanádi Püspökség Levéltára
SZEB	Szövetséges Ellenőrző Bizottság
SZEK	Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár
SzEL	Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár
szerk.	szerkesztette
SzfvPL	Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár
SZIT	Szent István Társulat

SZK(b)P	Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártja (1952-ig)
SZKP	Szovjetunió Kommunista Pártja
SZOT	Szakszervezetek Országos Tanácsa
SZPL	Szombathelyi Püspöki Levéltár
SZTK	Szakszervezeti Társadalombiztosítási Központ
SZTTTI	Szociális Testvérek Társasága Történeti Irattára
tb.	tiszteletbeli
TNA	The National Archives of the UK
Truman Library	Harry S. Truman Library
TÜK	titkos ügyiratkezelés
uitt	ugyanitt
uo., uott	ugyanott
uő	ugyanő
ún.	úgynevezett
UNRRA	United Nations Relief and Rehabilitation Administration
USA	United States of America (Amerikai Egyesült Államok)
üo.	ügyosztály
v.	verso
vál.	válogatta
VB	Végrehajtó Bizottság
VÉL	Veszprémi Érseki és Főkaptalani Levéltár
VKM	Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium
vm.	vármegye
vol.	volume (kötet)
vö.	vesd össze
VPL	Váci Püspöki és Káptalani Levéltár
vs.	versus
USA	United States of America (Amerikai Egyesült Államok)
WHCF	White House Central Files
Ze., Zegg., Zgg.	Zalaegerszeg
ZMMPI	Zalaegerszegi Mária Magdolna Plébánia Irattára
ZU	Zalamegyei Ujság

KÉPJEGYZÉK

Alábbi részletes felsorolásban a sorkezdő szám a kötet oldalszámát jelöli. Az ezt követő leírás a szerzői jogi, illetve visszakereshetőségi adatokat, azaz az illusztráció lelőhelyét és/vagy a fénykép jogtulajdonosát, ismert esetben az eredetét, valamint a felvétel készítőjének nevét tartalmazza. Az illusztrációk tartalmi leírását – az ismétlődés elkerülése végett – csak a törzsszövegben közöljük.

I. kötet

I. Író, katona vagy pap?

- 24 Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár, 3260. A szombathelyi r. kat. főgimnázium VIII. osztályos végzett növendékeiről 1911-ben készült tabló részlete

A gyermekkor – hősök és szentek búvóletében

- 26 Fukszberger Imre, Csehimindszent polgármestere családi albumából
Hámori Péter (fényképész, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont) felvétele, 2015
- 27 Fukszberger Imre, Csehimindszent polgármestere családi albumából
Hámori Péter felvétele, 2015
- 29 Fukszberger Imre, Csehimindszent polgármestere gyűjteményéből
Hámori Péter felvétele, 2015
- 30 Magyarországi Mindszenty Alapítvány Levéltára – Megjegyzés: a Mindszenty Alapítvány (Kardinal Mindszenty Stiftung) a tulajdonát képező fényképek közlését a kötet tartalmától függetlenül, illusztrációs céllal, egyedi elbírálás keretében engedélyezte
- 32 Csornai Premontrei Prépostság Szombathelyi Rendház Könyvtára, Bimbófüzér 1910–11

Reverendában

- 34 <http://szombathelypont.hu/latnivalok/szombathely-regen-es-most/papnevelo-intezet.527/#&gid=1&pid=2> (letöltés: 2015. augusztus 7.)
- 35 Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár, Géfin Gyula hagyatéka, 10. doboz
- 36 Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár, Mikes János iratai 19. doboz

- 38 Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár, Szent Ágoston Egyesület munkálatai 1910–1911, 1911–1912
- 42 Rábapattyi Kisboldogasszony Plébánia archívuma, Császár Gyula plébános szívessé-
géből
Hámori Péter reprodukciója, 2015
- 43 Fukszberger Imre, Csehimindszent polgármestere családi albumából
Hámori Péter felvétele, 2015
- 44 Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg, 2014.3.17.

A zalaegerszegi hittanár

- 45 Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg, 2015.11.1.32.
- 47 *Balra*: Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár, Acta Cancellariae 3219/1917.
Jobbra: Deák Ferenc Megyei és Városi Könyvtár, Zalaegerszeg
- 48 Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg, 1998.9.13.
- 49 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, 57-513.
- 50 Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár, Acta Cancellariae 4753/1918.
- 52 Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár, Acta Cancellariae 1278/1919.
- 54 Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár, 3236.
Fényképész: Antal [?]
- 55 Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár
- 57 Zempléni Múzeum, Szerencs, 186326.
- 60 <http://budapestcity.org/02-tortenet/1919-horthy-bevonulasa/index-hu.htm>. (letöltés:
2015. június 16.)

II. A zalaegerszegi plébános

- 64 Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár, 3256.
Serényi Árpád felvétele

Qualis rex, talis grex – amilyen a pap, olyan a nyája

- 65 Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár, Mikes János hagyatéka, 20. doboz, Fényképek
- 67 Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár, 3664.
Serényi Árpád felvétele
- 68 Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár, 3694.
- 70 Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg, 1995.13.38.
- 71 Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg, 2015.11.1.31.
- 73 Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg, 1987.4.1.

- 74 Zalaegerszegi Mária Magdolna Plébánia Irattára, iktatott iratok 1920–1923. Mikes János 2573/1921. sz. kinevező oklevele. Szombathely, 1921. május 22.
- 75 VÉL I.1.41. 133. – Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár, Veszprémi Püspöki Levéltár, Egyházmegyei Hatóság iratai, Bullae
- 78 Zalaegerszegi Mária Magdolna Plébánia Irattára, esperesi iratok 1935–1937
- 80 Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár, 3144.
- 81 Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg
- 82 Fortepan, 43613.
- 84 Fortepan, 19407.
- 86 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, 5891-1957.
- 88 Fortepan, 57445.
- 90 Vigyázatok az ujsággal! Írta: Pehm József. Kiadja a Zalaegerszegi Sajtóbizottság. Zalaegerszeg, é. n. [1920] 12. Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg, 2009.4.1.
- 93 Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levéltára
- 94 Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg
- 95 Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg, 1997.6.30.
- 97 Fortepan, 7334.
- 98 Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár, 3158.
Say és Serényi felvétele
Pontosító megjegyzés: a képen Marótegyházi ifj. Maróthy László, dr. és egyházasszüke Dervarics Mária nemesi (és nem főúri) esküvője látható
- 100 Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár, 3230.
Serényi Árpád felvétele
- 102 Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg, 1986.20.6.
- 103 Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg, 1997.9.5.
- 105 Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár, 3254.
- 106 Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg
- 107 Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg, 1996.19.30.
- 108 Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg
- 111 Kisgazda Örökség és Levéltár Alapítvány Archívuma, fotógyűjtemény
Tóth József ny. revizor adománya
- 113 Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár, 3196.
- 114 Kisgazda Örökség és Levéltár Alapítvány Archívuma, iktatott iratok, 1933–1934
- 116 Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár, 3183.
- 118 Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár, I.1.c. Grósz József perszonális iratai. A Grósz-per visszaszolgáltató iratai, 4. boríték
- 120 Kisgazda Örökség és Levéltár Alapítvány Archívuma, iktatott iratok 1928–30/1930
- 121 *Fent:* Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár, 3222.
Lent: Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár, 3225.
- 125 Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár, 3240.
Serényi Árpád felvétele

- 126 Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg, 2000.12.1.
129 Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár, 3257.
Serényi Árpád felvétele

Az építkező

- 133 Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára, Alispáni iratok 10.174/1935.
134 Zalaegerszeg r. t. város, 1927. Fényképalbum. Zrínyi Ny., Zalaegerszeg, 1927.
Deák Ferenc Megyei és Városi Könyvtár, Zalaegerszeg
135 Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára, V. 1609. 1039.
137 Zalaegerszeg r. t. város, 1927. Fényképalbum. Zrínyi Ny., Zalaegerszeg, 1927.
Deák Ferenc Megyei és Városi Könyvtár, Zalaegerszeg
140 Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg, 2010.10.3.
141 Hámori Péter felvétele, 2015
143 Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg, 1988.16.4.
Serényi Árpád felvétele
144 Magyar Ferences Könyvtár és Levéltár Fotótára, 9. doboz, Füzér Julián hagyatéka
148 *Balra*: Hámori Péter felvétele, 2015
Jobbra: Hámori Péter felvétele, 2015
150 *Balra*: Hámori Péter felvétele, 2015
Jobbra: Hámori Péter felvétele, 2015
154 Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg, 40.462.1914.
156 *Balra*: Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg, 1995.13.7.
Jobbra: Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg, 1976.1.12.
158 Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg, Adattári Fotógyűjtemény 25.212.
159 *Fent*: Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár, 3685.
Lent: Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg, 1988.22.1.
161 Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára, Zalaegerszeg város polgármesteri iratai, V.1607d 2219/1939.
163 Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg, 1997.25.28.

A közélet sűrűjében

- 165 Országos Széchényi Könyvtár, Plakát- és Kisnyomtatványtár, PKG.1920/41/a.
166 Kiszgazda Örökség és Levéltár Alapítvány Archívuma, Pártok, egyesületek – Keresztényszociális párt iratai, 1919
168 *Balra*: Országos Széchényi Könyvtár, Plakát- és Kisnyomtatványtár, PKG.1919/24/a.
Jobbra: Országos Széchényi Könyvtár, Plakát- és Kisnyomtatványtár, PKG.1922/23/a.
170 Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok, 1887.
171 Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Gyűjtemény, Budapest-képtár, 81183.

- 173 Képes Vasárnap, V. évf. 1941. december 5. 49. szám, címlap
- 176 Rosszizskij goszudarsztvennij arhiv, Kinofotodokumentov
- 179 Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára, XV. 3-c. Keresztény Gazdasági Szociális Párt, 1934. 11. 11.
- 180 Farkas Ákos tulajdonában
- 182 Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára, VII. 2/b. Zalaegerszegi Kir. Törvénytörvény-
szék iratai, Bűnügyek (politikai) kiemelt csomók, 1920–1944. 40. doboz, a 2004/1931.
sz. bűnügghöz becsatolt dokumentum
- 184 Magántulajdon
- 185 Egyetemtörténeti fotóalbum 5., Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár,
Kézirattár
- 186 Kisgazda Örökség és Levéltár Alapítvány Archívuma, fotógyűjtemény
Terbócz Tamás adománya, Beller Dezső felvétele
- 188 Magyar kódex. Főszerkesztő: Szentpéteri József. Kossuth Kiadó Rt., Budapest, 1991–
2001. 6. kötet, 27. oldal
- 190 *Balra*: Zala vármegye feltámadása Trianon után: zalai fejek. Szerkesztő: Békássy Jenő.
Hungária Hírlapnyomda, Budapest, 1930
Jobbra: Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg, KPM 1954.14.2.
Horváth Lilla Éva felvétele
- 193 Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára
Jelfy Gyula felvétele
- 195 Kisgazda Örökség és Levéltár Alapítvány Archívuma, fotógyűjtemény
Terbócz Tamás adománya
- 196 Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg, 1983.17.4.
- 198 *Fent*: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, K–589–IA.5.1.
Lent: Országos Széchényi Könyvtár, Plakát- és Kisnyomtatványtár, 332.
- 199 Országos Széchényi Könyvtár, Plakát- és Kisnyomtatványtár, 333.
- 200 Szent István Társulat Irattára, Fotógyűjtemény. Ez és az ugyaninnen származó fényké-
pek Sarbak Gábor szívésségéből
- 201 Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg, Adattári Fotógyűjtemény 33.082.
Jelfy Gyula felvétele
- 204 Szent István Társulat Irattára, Fotógyűjtemény
- 207 Fortepan, 32188.
- 208 Országos Széchényi Könyvtár, Plakát- és Kisnyomtatványtár, Z 175r
- 209 Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár, Acta Cancellariae 989/1935.
- 211 Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára
- 213 <http://www.lovagok.hu/images/rsgallery/original/DSCF2578.jpg>. (letöltés: 2015. ja-
nuár 15.)
- 215 Fortepan, 71946.

A zalai püspöki biztos

- 217 Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg
- 218 *Balra*: Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár, Pehm József hagyatéka, 3. doboz, Önálló lelkészségek, 1928
Jobbra: Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár, Pehm József hagyatéka, 3. doboz, Önálló lelkészségek, 1928
- 220 Zalai Közlöny, 1932. szeptember 18. 4. oldal. Deák Ferenc Megyei és Városi Könyvtár, Zalaegerszeg
- 221 VÉL I.1.41. 134. – Veszprémi Érseki és Főkapitányi Levéltár, Veszprémi Püspöki Levéltár, Egyházmegyei Hatóság iratai, Bullae
- 223 Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár, Pehm József hagyatéka, 1. doboz, Zalai curatia, 1929–1941
- 225 Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár, 3245.
- 228 Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg, Adattári Fotógyűjtemény 33.081.
Jelfy Gyula felvétele

Szemben a nemzetiszocializmussal

- 230 Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Gyűjtemény, Budapest-képtár, 21127.
- 231 Szent István Társulat Irattára, Fotógyűjtemény
- 233 Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levéltára
- 234 Paksa Rudolf: Magyar nemzetiszocialisták. Osiris Kiadó–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete, Budapest, 2013. 83. oldal
- 236 Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár, 3227.
- 238 *Fent*: Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, 1823-1963.
Középen: Fortepan, 28335.
Lent: Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, 67-3061.
- 240 Szent István Társulat Irattára, Esty Miklós pápai világi kamarás hagyatéka 1. sorozat: Személyi iratok, 14. tétel: Fényképek
- 242 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, 87-793.
- 243 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, 87-798.
- 244 Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára, XV. 5.b/58.
- 245 Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg
- 247 Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Gyűjtemény, Budapest-képtár, 23647.
- 248 Szent István Társulat Irattára, Fotógyűjtemény

Pehm prelátus és a muraközi országgyarapodás

- 250 Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár, 3241.
Serényi Árpád felvétele

- 251 *Balra:* Országos Széchényi Könyvtár, Plakát- és Kisnyomtatványtár, PKG 1943/236.
Jobbra: Országos Széchényi Könyvtár, Plakát- és Kisnyomtatványtár
- 252 Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára, XV.5.a/217.
- 253 MTI Fotó, D MOLT1941/3.
- 255 Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára
- 256 Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára
- 257 VÉL VIII.25. 2. doboz, „Muraköz 1941” fényképalbum, 3. – Veszprémi Érseki és Fő-káptalani Levéltár, Hagyatékok, Mindszenty József hagyatéka
- 259 Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára, Teleki Béla főispán hagyatéka
- 261 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, 64-2558.
- 264 Zalamegyei Ujság, XXIV. évf. 1941. április 16., címlap. Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár
- 266 VÉL VIII.25. 2. doboz, „Muraköz 1941” fényképalbum, 4. – Veszprémi Érseki és Fő-káptalani Levéltár, Hagyatékok, Mindszenty József hagyatéka
- 267 <http://4.bp.blogspot.com/-ohVMsaEQzPU/UuyzwIyH5HI/AAAAAAAAAI4I/bvs-N33vOtKg/s1600/murakoz2.jpg> (letöltés: 2015. január 19.)
- 269 Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára
- 270 Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, Lendva. Göncz László szívességéből
- 271 Zalamegyei Ujság, XXIV. évf. 1941. július 19., címlap. Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár
- 272 <http://croexpress.eu/vijest.php?vijest=598> (letöltés: 2015. január 19.)
- 274 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, P233 Ferences Rendtartomány Levéltára, 14. csomó, 1/a tétel, 259/1943.
- 276 VÉL VIII.25. 2. doboz, „Muraköz 1941” fényképalbum, 1. – Veszprémi Érseki és Fő-káptalani Levéltár, Hagyatékok, Mindszenty József hagyatéka
- 278 Magyar Ferences Könyvtár és Levéltár Fotótára
- 279 Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár, I.1.c. Gröss József perszonális iratai. A Gröss-per visszaszolgáltató iratai, 4. boríték
- 281 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, 62-2555.

Alkotás és odaadás

- 283 *Balra:* Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg
Jobbra: <http://unaltrasestu.com/tag/biblioteca-regionale/>
(letöltés: 2015. január 20.)
- 284 Fukszberger Imre, Csehimindszent polgármestere családi albumából
Hámori Péter felvétele, 2015
- 285 Felsőpaty (1974-től Rábapaty) templomában, Császár Gyula plébános szívességéből
Hámori Péter felvétele, 2015
- 287 Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg
- 288 Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg, 1996.26.10.

- 289 <http://artinrussia.org/baba-proletarka-and-the-kolkhoznitsa-soviet-depictions-of-women-in-anti-religious-posters/> (letöltés: 2015. január 20.)
- 290 Németh János tulajdonában
- 291 Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár, 3201.
- 292 Vasárnapi Ujság, LXVII. évf. 1920/7. sz. 81. oldal
- 294 Szent István Társulat Irattára, Fotógyűjtemény
- 295 *Balra*: Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár, 3242.
Jobbra: Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár, 3180.
Szabó Attila felvétele
- 297 Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár, 3205.
- 298 Fortepan, 47387.
- 299 Szent István Társulat Irattára, Fotógyűjtemény

Jövőkép egy Duna-monarchiáról

- 300 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, 724-1952.
- 301 *Balra*: Vallomások a holtak házából. Ujszászy István vezérőrnagynak, a 2. vkf. osztály és az Államvédelmi Központ vezetőjének az ÁVH fogságában írott feljegyzései. Szerkesztő: Haraszti György. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára–Corvina Kiadó, Budapest, 2006. 24. oldal
Jobbra: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, M–KS 276. f. 65/356. ő. e. 54. fol. Ujszászy István jelentése Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszternek. Budapest, 1942. április 28.
- 302 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, 1604-1956.
- 305 VÉL I.1.44.a. 119/1945 1r és 1v. – Veszprémi Érseki és Főkapitányi Levéltár, Veszprémi Püspöki Levéltár, Egyházmegyei Hatóság iratai, Acta dioecessana, Iktatott iratok
- 306 <https://chrisjweldon.wordpress.com/> (letöltés: 2015. január 20.)
- 310 http://erdely.ma/hitvilag.php?id=116121&cim=gondolatok_boldog_apor_vilmos_szekely_vertanuro_1 (letöltés: 2015. január 20.)
- 311 Janus Pannonius Múzeum Néprajzi Osztálya, 47357.
Hernai Béla felvétele
- 312 Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár 3186.
Serényi Árpád felvétele

III. A királynék városában

- 316 Csehimindszenten *A magyarok lelkiismerete, Mindszenty József (1892–1975) című állandó kiállítás része*
Brunhuber Béla felvételét újrafotózta Hámori Péter, 2015

Veszprém új püspöke és a háború végorái

- 317 Fortepan, 9914.
- 319 *Balra*: Szent István Társulat Irattára, Fotógyűjtemény
Jobbra: <http://mariaut.hu/tart/farticle/1/1281/1> (letöltés: 2015. január 26.)
- 321 Szent István Társulat Irattára, Fotógyűjtemény
- 324 Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár
- 325 VÉL I.1.41. 134a. – Veszprémi Érseki és Főkapitányi Levéltár, Veszprémi Püspöki Levéltár, Egyházmegyei Hatóság iratai, Bullae
- 326 Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár, Dallos Imre hagyatéka, 1. doboz
- 327 *Fent*: Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár, Kovács Sándor hagyatéka, 35. doboz fotóalbum
Lent: Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár, Kovács Sándor hagyatéka, 35. doboz fotóalbum
- 329 http://mmi.elte.hu/szabadbolcsesz/mediatar/a_reneszansz_es_a_barokk_epiteszete_magyarorszagon/kelenyi-185.Veszpr%E9m,%20p%FCsp%F6ki%20palota.jpg
(letöltés: 2015. január 26.)
- 330 *Fent*: Kovács Gergely–Szabó Csaba: Fidelissimus Pastor. Mindszenty bíboros fehérvértanúsága. Balassi Intézet, Budapest, 2012. 66. oldal
Lent: Magyarok Nagyasszonya Plébániatemplom, Veszprém. Schall Tamás plébános szívességéből
Kurek Annamária felvétele
- 331 *Balra*: Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár 3177.
Ifj. Szerényi Péter felvétele
Jobbra: Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár 3171.
Ifj. Szerényi Péter felvétele
- 332 *Fent*: Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár 3168.
Lent: Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár 3169.
- 333 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, 87-773.
- 334 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, 90-1375.
- 336 Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, Prohászka-gyűjtemény, Ph.6A-2.
- 337 Rábapatyi Kisboldogasszony Plébánia archívuma, Historia Domus. Császár Gyula plébános szívességéből
Hámori Péter felvétele, 2015
- 338 Fortepan, 5842.
- 339 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, 94-33.
- 341 Fortepan, 54132.
- 342 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, 84-24.
- 343 Fortepan, 71761.
- 343 http://www.holokausztmagyarorszagon.hu/index.php?section=1&chapter=4_1_4&type=pic (letöltés: 2015. január 26.)
- 345 Zalamegyei Ujság, XXVII. évf. 1944. június 7. Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár
- 346 *Fent*: Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém – V 9064.

- Lent:* Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, jk77.
348 http://magyarzsido.hu/index.php?option=com_exhibition&view=detail&unit_id=3&id=34&Itemid=61&tmpl=detailpage (letöltés: 2015. január 26.)
A térkép a veszprémi hitközség őrizetében található
349 Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém – V 17413.
351 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, 94-23.
353 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, 64-3302.
355 Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár, I.1.c. A Grösz perszonális iratai. A Grösz-per vissza-szolgáltatott dokumentumai, 9. boríték
356 Szent István Társulat Irattára, Fotógyűjtemény
357 Pécsi Püspöki Levéltár, Rogács Ferenc püspök hagyatéka, 1944–1961. 44. iratköteg
358 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, 1512-1954.

A nyilasok fogságában

- 361 *Balra:* VÉL IX.3. 2697.5. – Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár, Gyűjtemények, Reprodukciók, fényképek
Jobbra: VÉL IX.3. 2697.6. – Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár, Gyűjtemények, Reprodukciók, fényképek
362 Magántulajdonban, Schmidlechner Júliánna szívésségéből
364 VÉL I.1.44.a. 2865/1944. – Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár, Veszprémi Püspöki Levéltár, Egyházmegyei Hatóság iratai, Acta dioecessana, Iktatott iratok
367 *Balra:* VÉL I.1.44.a. 10141/1944 1r. – Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár, Veszprémi Püspöki Levéltár, Egyházmegyei Hatóság iratai, Acta dioecessana, Iktatott iratok
Jobbra: VÉL I.1.44.a. 3251/1945 1r. – Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár, Veszprémi Püspöki Levéltár, Egyházmegyei Hatóság iratai, Acta dioecessana, Iktatott iratok
368 Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár 3270.
372 Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, Fotótár, Ph.659.
373 Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém – TF 83.94.
374 Hámosi Péter felvétele, 2015
375 MTI Fotó, D_MAT20110320007.
377 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, 65-580.
378 VÉL VIII.42. 4. doboz 2. – Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár, Hagyatékok, Vörös József hagyatéka
380 Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, Shvoy Lajos hagyatéka, No.1684/IV.
382 *Balra:* Magyarországi Mindszenty Alapítvány Levéltára, F29. – Megjegyzés: a Mindszenty Alapítvány (Kardinal Mindszenty Stiftung) a tulajdonát képező fényképek közlését a kötet tartalmától függetlenül, illusztrációs céllal, egyedi elbírálás keretében engedélyezte
Jobbra: VÉL VIII.25. 1. doboz, 1. csomó – Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár, Hagyatékok, Mindszenty József hagyatéka

- 383 http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/7/79/Apor_Vilmos.JPG (letöltés: 2015. január 26.)

„Isten szabad ege alatt”

- 384 VÉL I.1.44.a. 422/1945. – Veszprémi Érseki és Főképtalani Levéltár, Veszprémi Püspöki Levéltár, Egyházmegyei Hatóság iratai, Acta dioecessana, Iktatott iratok
- 385 VÉL I.1.44.a. 4244/1944 1r. – Veszprémi Érseki és Főképtalani Levéltár, Veszprémi Püspöki Levéltár, Egyházmegyei Hatóság iratai, Acta dioecessana, Iktatott iratok
- 387 *Balra:* VÉL VIII.41. 2. doboz 4. – Veszprémi Érseki és Főképtalani Levéltár, Hagyatékok, Angyal Vendel hagyatéka
Jobbra: VÉL VIII.41. 2. doboz 5. – Veszprémi Érseki és Főképtalani Levéltár, Hagyatékok, Angyal Vendel hagyatéka
- 388 VÉL IX.3. 116. – Veszprémi Érseki és Főképtalani Levéltár, Gyűjtemények, Reprodukciók, fényképek
- 390 <http://www.panoramio.com/photo/43534204> (letöltés: 2015. január 27.)
- 391 Fortepan, 57164.
- 392 Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár, I.1.c. Grósz József perszonális iratai. A Grósz-per visszaszolgáltatott iratai, 5. boríték
- 393 Pravda, 1944. április 29., címlap
- 396 VÉL VI.202. 1. doboz. – Veszprémi Érseki és Főképtalani Levéltár, Plébániai levéltárak, Kőröshegyi római katolikus plébánia iratai
- 399 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, 88-1105.
- 400 Prímási Levéltár, Esztergom, Mindszenty magánlevéltár 10. doboz, Drahos János kánonok celebre
- 402 Kögl Lénárd hagyatéka: Horváth Gergely Krisztián tulajdonában és szívésségéből
- 403 VÉL I.1.43. Fasc. 129. – Veszprémi Érseki és Főképtalani Levéltár, Veszprémi Püspöki Levéltár, Egyházmegyei Hatóság iratai, Archivum Kollerianum
- 407 *Fent:* <http://helytortenet.com/nagytoldipusztas-andocs-1941-regi-mav-vasuti-belyegzes> (letöltés: 2015. január 27.)
Lent: <http://www.bucsujaras.hu/gyor/> (letöltés: 2015. augusztus 7.)
- 408 <http://kozihorvathnepfoiskola.hu/images/kozihorvathjozsef/KoziHorvathJozsef.jpg> (letöltés: 2015. január 27.)
- 409 MTI Fotó, FMAFI1945/7360.
- 410 Új Ember, 1946. augusztus 9. I. évf. 1. sz., címlap. Új Ember szerkesztőségi archívuma A szerző felvétele, 2010
- 411 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, 2000-27.
- 412 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, 86-630.

IV. A Magyar Sion ormán

414 Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár 3955.

A prímási kinevezés

- 415 Szent István Társulat Irattára, Fotógyűjtemény
417 Szent István Társulat Irattára, Fotógyűjtemény
418 VÉL IX.3. 1022. – Veszprémi Érseki és Főkapitányi Levéltár, Gyűjtemények, Reprodukciók, fényképek
Fényképfelvétel Komáromi-Kacz Endre: Bánáss László veszprémi püspökről készített festményéről
419 <http://szigoruanellenorzott.com/fotok/> (letöltés: 2015. április 23.)
420 Hermann Andrea felvétele, Lakitelek, 2014
421 Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, 216 f. 19. ő. e. „Álarcok mögött” című sorozat
425 Szent István Társulat Irattára, Fotógyűjtemény
426 Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár, I.1.c. Grósz József perszonális iratai. A Grósz-per visszaszolgáltatott dokumentumai, 1. boríték, 63–64. fol.
429 Prímási Levéltár, Esztergom, 1647/1946. Kinevezési bulla XII. Piusz pápától Mindszenty József részére. Róma, Szent Péter székénél, 1945. október 2.

Közjogi örvényben

- 431 Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár 3266.
Felvétel: Hajdu [?], Esztergom
432 Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár, 274. f. 7. cs. 247. ő. e. 16. lap
434 Prímási Levéltár, Esztergom – Hegedűs András szívességéből
436 *Fent:* Magyar Nemzeti Digitális Archívum és Filmintézet, Mafirt Krónika 10. 1945. október
Középen: Magyar Nemzeti Digitális Archívum és Filmintézet, Mafirt Krónika 10., 1945. október
Lent: Magyar Nemzeti Digitális Archívum és Filmintézet, Mafirt Krónika 10., 1945. október
437 *Fent:* Magyar Nemzeti Digitális Archívum és Filmintézet, Mafirt Krónika 10., 1945. október
Középen: Magyar Nemzeti Digitális Archívum és Filmintézet, Mafirt Krónika 10., 1945. október
Lent: Magyar Nemzeti Digitális Archívum és Filmintézet, Mafirt Krónika 10., 1945. október

- 439 Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár Fol. Lat. 3922 f 30v, Marcus Kálti: Chronica de gestis picta
- 440 Országos Széchényi Könyvtár, Magyar Elektronikus Könyvtár, DKA-025819. (letöltés: 2015. február 2.)
- 442 Országos Széchényi Könyvtár, Régi Nyomtatványok Tára, RMK III 1505a, címlap
- 443 Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, 2827.
- 444 Kisgazda Örökség és Levéltár Alapítvány Archívuma, fotógyűjtemény
Terbócz Tamás adománya
- 444 Kisgazda Örökség és Levéltár Alapítvány Archívuma, fotógyűjtemény
Terbócz Tamás adománya
- 446 Országos Széchényi Könyvtár, Magyar Elektronikus Könyvtár, DKA-044505. (letöltés: 2015. február 2.)
- 448 Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok
- 449 Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok 53.8.
- 451 Falk Miksa. Dux Adolf: Koronázási emlékkönyv, 1867. június 8. Pest, 1867
- 453 <http://www.flagmagazin.hu/userfiles/text/ju%2810%29.jpg> (letöltés: 2015. február 2.)
- 455 Koronázási album. Szerk. Ábrányi Emil et al. Budapest, 1917

Választások 1945-ben

- 456 *Fent:* Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, 81.1155.
Lent: Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, 87-483.
- 457 *Fent:* MTI Fotó, F_R19810615022.
Lent: MTI Fotó, FMAFI1945_8018.
- 459 *Fent:* Fortepan, 52009.
Lent: Fortepan, 5823.
- 460 *Fent:* MTI Fotó, FMAFI1945_8022.
Lent: Magyar Nemzeti Digitális Archívum és Filmintézet, Heti Hírek 9. 1945. október 15. (esemény dátuma: 1945. október 14.)
- 462 MTI Fotó, FMAFI1946_364004.
- 463 *Fent:* Fortepan, 33065.
Lent: Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, 81.881.
- 464 MTI Fotó, FMAFI1945_9035.
- 465 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, 67-1547.
- 466 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, 88-384.
- 468 MTI Fotó, F_R19730429017.
- 470 Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár, I.1.c. Grósz József perszonális iratai. A Grósz-per visszaszolgáltatott iratai, 5. boríték
- 471 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, 64-111.
- 473 MTI Fotó, FMAFI1945_75021.
- 474 MTI Fotó, F_EV19700214060.

- 476 *Balra*: MTI Fotó, FMAFI1945_4001.
Jobbra: Országos Széchényi Könyvtár, Plakát- és Kisnyomtatványtár, PKG 1945/152.
477 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, 87.453.
478 MTI Fotó, FMAFI1945_228010.

Tét: a királyság

- 479 Life, 1946. február
John Phillips felvétele
480 MTI Fotó, FMAFI_3686.
482 Hámori Péter felvétele, 2015
484 Zempléni Múzeum, Szerencs, 127920.
485 <http://www.szentimreantikvarium.hu/dynamic/10000/otto.jpg>
(letöltés: 2015. február 6.)
487 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, 81-776.
488 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, 81-843.
489 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, 80-177.
492 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, 81-367.
493 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, 1819-1957.
494 Kisgazda Örökség és Levéltár Alapítvány Archívuma, fotógyűjtemény
dr. Harmath Károlyné adománya
495 MTI Fotó, FMAFI1946_435022.
497 <https://www.flickr.com/photos/ukinholysee/6770832567> (letöltés: 2015. június 21.)
500 Szociális Testvérek Társasága Történeti Irattára, Mona Ilona szívességéből
501 <http://kincstar.asztrik.hu/?q=content/mindszenty-jozsef-latogatasa-a-kalocsai-nagy-szeminariumban> (letöltés: 2015. április 27.)

Az „örök városban”

- 503 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, 82-518.
504 https://en.wikipedia.org/wiki/Karl_Wolff#/media/File:Pius_XII.jpg
(letöltés: 2015. április 27.)
506 https://www.kozterkep.hu/~15266/arpad_hazi_szent_margit_visegrad_madarassy_walter_1943.html (letöltés: 2015. május 7.)
509 *Fent*: Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár 3557.
Lent: Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár 3565.
510 Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár 3564. Csehimindszenten *A magyarok lelkiismerete, Mindszenty József (1892–1975)* című állandó kiállítás része
Hámori Péter felvétele, 2015
511 Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár 3960.
513 Prímási Levéltár, Esztergom, 1558/1946.

- 514 Hámori Péter felvétele, 2015
- 515 Prímási Levéltár, Esztergom, 1558/1946.
- 516 *Balra:* Pécsi Püspöki Levéltár, Damásdi Zoltán szívességéből
Jobbra: Prímási Levéltár, Esztergom, Hegedűs András szívességéből
- 517 *Fent:* Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár 3593.
 Fotografia Pontifici, Roma, G. Felici felvétele
Lent: Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár 3615.
 Fotografia Pontifici, Roma, G. Felici felvétele
- 518 *Fent:* https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Interior_de_la_Iglesia_de_Santo_Stefano_Rotondo.JPG (letöltés: 2015. február 9.)
Lent: Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár 3598a.
- 520 <http://images.google.com/hosted/life/6d533980b50cf547.html>
 (letöltés: 2015. június 20.)
- 522 *Fent:* Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár 3555.
Középen: Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár 3559.
Lent: Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár 3558.
- 525 http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Photograph_of_President_Truman_and_Prime_Minister_Churchill_standing_on_the_rear_platform_of_a_special_Baltimore._-_National_Archives_and_Records_Administration,_-_199349.jpg (letöltés: 2015. február 10.)
- 527 https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Percentages_Agreement.png
 (letöltés: 2015. február 10.)

A törvényességért

- 528 MTI Fotó, FMAFI_2122.
- 530 MTI Fotó, FMAFI1945_728.
- 531 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, 79-706.
- 532 MTI Fotó, FMAFI1945_622.
- 534 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, 819-1952.
- 536 *Fent:* MTI Fotó, FMAFI1945_16.
Lent: MTI Fotó, FMAFI1945_4403.3
- 538 MTI Fotó, FMAFI1946T500314.
- 540 MTI Fotó, FMAFI1945_99013.
- 543 http://temesvarijeno.blog.hu/2014/02/12/bakay_szilard_portrek_kitunteteseivel_es_rendjeleivel (letöltés: 2015. február 11.)

Célkeresztben

- 546 Szent István Társulat Irattára, Fotógyűjtemény
- 547 Pécsi Püspöki Levéltár, Rogács Ferenc püspök hagyatéka, 1944–1961. 44. iratköteg

- 549 MTI Fotó, F_EV19700214056.
550 Pécsi Püspöki Levéltár, Rogács Ferenc püspök hagyatéka, 1944–1961. 44. iratköteg
553 MTI Fotó, FMAFI19474099001.
555 Szent István Társulat Irattára, Esty Miklós pápai világi kamarás hagyatéka 1. sorozat:
Személyi iratok, 3. tétel: Útlevelek
556 Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár 3696.

Megbékélés vagy szembenállás

- 558 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, 68-314.
559 Ludas Matyi, II. évf. 1946. május 12., címlap
560 Magyar Ferences Könyvtár és Levéltár Fotótára
562 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, 76-266.
565 Fortepan, 73012.
568 Mindszenty Társaság archívuma, Soós Viktor Attila szívességéből
569 MTI Fotó, FMAFI1946_689033_v2.
571 MTI Fotó, FMAFI1946_786004.
572 Szeged-Csanádi Püspökség Levéltára, I.1.a. 1400/1946.
574 MTI Fotó, FMAFI1946_820064.
577 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, 67-2140.
579 MTI Fotó, FMAFI1946_777002.
583 MTI Fotó, FMAFI1946_800001.
584 MTI Fotó, FMAFI1946_793027.
585 Magyar Ferences Könyvtár és Levéltár Fotótára
586 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, 42-1947.
588 MTI Fotó, K_KU_17076.
589 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, 71-345.
593 MTI Fotó, FMAFI1945_7905.

Hadifoglyok, kitelepítettek és az emberi jogok védelme

- 595 MTI Fotó, DHALDEJ194529001.
596 *Fent:* MTI Fotó, DHALD1945_022.
Lent: MTI Fotó, DHTIM1945_910347.
598 MTI Fotó, FMAFI1946_997015.
599 MTI Fotó, FMAFI19485424033.
600 MTI Fotó, FMAFI19472720001.
602 MTI Fotó, FMAFI1945_3902.
603 MTI Fotó, FMAFI1946_410010a
604 Szegedi Népszava, II. évf. 1946. január 23.
605 MTI Fotó, FMAFI1946_532026a

- 607 MTI Fotó, K_CTK19911218002.
 609 MTI Fotó, FMAFI1946_971034.
 611 MTI Fotó, F_1321002.
 613 MTI Fotó, FMAFI19461356009_v2.
 615 Magyar Kultúra és Duna Mente Múzeuma, Komárom
 616 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, 1093/-1954.
 619 MTI Fotó, FMAFI19472453049.
 622 *Balra:* http://hu.wikipedia.org/w/index.php?title=F%C3%A1jl:N%C3%A9metek_kitelep%C3%ADt%C3%A9se_60._eml%C3%A9km%C5%B1_53.jpg&filetimesta (letöltés: 2015. február 16.)
Jobbra: http://hu.wikipedia.org/w/index.php?title=F%C3%A1jl:Felvid%C3%A9kiek_kopjaf%C3%A1ja_a_vask%C3%BAti_remet%C5%91ben_106.jpg&filetimest-amp=20110907201550 (letöltés: 2015. február 16.)
 623 MTI Fotó, FMAFI19472838010.
 627 <http://www.delvidekitragedia.hu/irott-dokumentumok/magyar-voltal-ezert-1944-45.html?start=20> (letöltés: 2015. február 16.)
 628 MTI Fotó, FMAFI1946_350001.
 630 MTI Fotó, FMAFI1946_491030.
 632 *Fent:* MTI Fotó, FMAFI1946_779017.
Lent: MTI Fotó, FMAFI1946_779037.

V. Frontvonalak

- 638 Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár 3702.

Harc a hitoktatásért

- 639 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, 78-568.
 641 <http://elekfoto.com/2012/04/09/az-iskola-tanarai-a-40-es-evekben/> (letöltés: 2015. február 17.)
 644 <http://www.bucsujaras.hu/matraverebely/barna8.jpg> (letöltés: 2015. február 17.)
 646 Fortepan, 43330.
 648 MTI Fotó, FMAFI19473484061.
 650 Katolikus templom, Murga (Tolna megye)
 Hoós Jenő felvétele, Ágoston-Papp Mónika szívességéből
 651 MTI Fotó, FMAFI1946_928004.
 652 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, 91-186.

Előszőr az amerikai kontinensen

- 653 Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár 3274.
Rev. Thos Sofranoc felvétele
- 654 Premontrei Perjelség Levéltára, Gödöllő, 5820/1947. Kara Anna szívességéből
- 655 Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár 3641.
- 656 *Balra*: Archives of the Archdiocese of New York
Jobbra: http://www.gstatic.com/hostedimg/6ac82242a1a2800a_large
(letöltés: 2015. február 19.)
- 657 Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár 3276.
- 658 Achives of the Archdiocese of New York
- 659 Premontrei Perjelség Levéltára, Gödöllő, 5875/1947.
- 660 *Fent*: Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár 3272.
Kovács Lajos felvétele
Lent: Magyarországi Mindszenty Alapítvány Levéltára, F144a. – Megjegyzés: a Mindszenty Alapítvány (Kardinal Mindszenty Stiftung) a tulajdonát képező fényképek közlését a kötet tartalmától függetlenül, illusztrációs céllal, egyedi elbírálás keretében engedélyezte
- 663 Országos Széchényi Könyvtár, Plakát- és Kisnyomtatványtár PKG.1920/33/a.
- 665 <http://images.google.com/hosted/life/6ce4fac59754017a.html>
(letöltés: 2015. február 19.)
- 667 Ítélt a nép! A hazaáruló Mindszenty elnyerte méltó büntetését. Dolgozó Parasztok Országos Szövetsége, Budapest, 1949

A hercegprímás és a pártkérdés

- 669 Prímási Levéltár, Esztergom, Processus Josephi Card. Mindszenty – Mindszenty-periratok, V-700/11. 37. fol.
- 670 <http://barankovics.hu/keresztendemokracia-adatbazis/ki-kicsoda> (letöltés: 2015. február 19.)
- 671 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, 91-156.
- 672 *Fent*: A Magyar Szabadság Párt zászlóbontó nagygyűlése 1946. november 24-én. Budapest, 1946, címlap
Lent: MTI Fotó, FMAFI19461310004.
- 673 Prímási Levéltár, Esztergom, Processus Josephi Card. Mindszenty – Mindszenty-periratok, V-700/11. 150. fol.
- 674 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, mn1293.
- 675 Prímási Levéltár, Esztergom, 122/1946
- 676 <http://difenderelafede.freeforumzone.leonardo.it/discussione.aspx?idd=9797536>
(2015. február 26.)
- 677 http://www.cisztergimn-szfvar.hu/_user/browser/Image/CiszterciRend/Endr__dy.jpg
(letöltés: 2015. február 26.)

- 680 MTI Fotó, FMAFI19473590038.
 681 <http://images.google.com/hosted/life/e14a7af4a7ecd19c.html>
 (letöltés: 2015. február 26.)
 682 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, XIX–10–5234/1947
 Czikkelyné Nagy Erika felvétele
 683 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, XIX–1–10–5099/1947
 Czikkelyné Nagy Erika felvétele
 684 Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár, Székely László hagyatéka, 2. doboz
 685 MTI Fotó, FMAFI19473099003.
 686 http://www.gstatic.com/hostedimg/25c1f386b87a2a70_large (letöltés: 2015. február 26.)
 688 *Balra:* Magyar Nemzeti Galéria Grafikai Osztálya, 58.28.
Jobbra: Magyar Nemzeti Galéria Grafikai Osztálya, 61.102.
 689 *Fent:* MTI Fotó, FMAFI19473590017.
Lent: MTI Fotó, FMAFI19473593018.
 691 *Fent:* Fortepan, 42717.
Lent: VÉL I.1.44.a. 1190/1945 332r. – Veszprémi Érseki és Főkapitányi Levéltár,
 Veszprémi Püspöki Levéltár, Egyházmegyei Hatóság iratai, Acta dioecisana, Iktatott
 iratok

Boldogasszony Éve

- 692 <http://www.tudashalo.com/?old=lista&mit=kep&id=35> (letöltés: 2015. március 2.)
 693 *Fent:* Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár 3263.
 Foto Orelly, Budapest
Lent: Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár 36.
 694 Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár 3361.
 695 *Fent:* Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár 3356.
Középen: Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár 3429.
Lent: Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár 3428.
 696 *Fent:* Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár 3789.
Középen: Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár 3742.
Lent: Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár 3423.
 697 *Balra:* Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár 3368.
Jobbra: Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár 3372.
 698 *Balra:* Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg, 1947.09.08.
Jobbra: Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár, Székely László irathagyatéka, 2. doboz
 699 Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár 3415.
 700 <http://barankovics.hu/keresztenydemokracia-adatbazis/mi-micsoda/1947-es-orszag-gyulesi-valasztasok> (letöltés: 2015. március 2.)
 701 Kisgazda Örökség és Levéltár Alapítvány Archívuma, fotógyűjtemény
 Györkei Jenő adománya

- 702 <http://www.dohanymuzeum.hu/3-eves-terv> (letöltés: 2015. március 2.)
- 704 National Archives and Records Administration (College Park, Maryland), RG 59. General Records of the Department of State, Decimal File 1945–49. Box 6887.
- 705 *Balra*: National Archives and Records Administration (College Park, Maryland), RG 59. General Records of the Department of State, Decimal File 1945–49. Box 6887.
Jobbra: National Archives and Records Administration (College Park, Maryland), RG 59. General Records of the Department of State, Decimal File 1945–49. Box 6887.
- 706 Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár 3470.
- 707 *Balra*: Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár 3521.
Jobbra: Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár 3526.
- 708 *Fent*: Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár 3980.
Zachariás Foto, Budapest
Középen: Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár 3509.
Lent: Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár 3945.
- 711 *Fent*: Csehimindszenten *A magyarok lelkiismerete, Mindszenty József (1892–1975)* című állandó kiállítás része
Hámori Péter felvételei, 2015
Lent: Csehimindszenten *A magyarok lelkiismerete, Mindszenty József (1892–1975)* című állandó kiállítás része
Hámori Péter felvételei, 2015
- 712 *Balra*: Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár 3952.
Foto Orelly, Budapest
Jobbra: Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár 3546.

Az iskolaháború

- 713 *Balra*: Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár 3310.
Jobbra: Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár 3853.
- 714 Pécsi Püspöki Levéltár, Rogács Ferenc püspök hagyatéka, 1944–1961. 44. iratköteg
- 716 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, 73-45.
- 717 Fortepan, 15556.
- 718 Fortepan, 43028.
- 719 Szent István Társulat Irattára, Fotógyűjtemény
- 721 A szerző tulajdonában
- 722 Fortepan, 16443.
- 723 Egyházmegyei Levéltár, Győr, Papp Kálmán hagyatéka
- 726 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, 80-1058.
- 728 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, 78-589.
- 729 Pécsi Püspöki Levéltár, Rogács Ferenc püspök hagyatéka, 1944–1961. 44. iratköteg
- 730 MTI Fotó, FMAFI19485583026.
- 731 *Balra*: Ludas Matyi, 1948. június

- Jobbra:* Ludas Matyi, 1948. június
- 732 Ludas Matyi, 1948. június
- 733 Pécsi Püspöki Levéltár, Rogács Ferenc püspök hagyatéka, 1944–1961. 44. iratköteg
- 735 MTI Fotó, FMAFI19485716035.
- 736 *Balra:* Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, 1990.91.1984.
- Jobbra:* Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, mn1984a
- 737 Fortepan, 41261.
- 738 Pécsi Püspöki Levéltár, Rogács Ferenc püspök hagyatéka, 1944–1961. 44. iratköteg
- 739 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, 82-173.
- 740 <http://gyulaanno.hu/?p=2545> (letöltés: 2015. március 2.)
- 741 Szent István Társulat Irattára, Fotógyűjtemény
- 742 Fortepan, 33628.
- 743 MTI Fotó, FMAFI19485570A17.

„Megsemmisítjük a mindszenyizmust!”

- 744 Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár 3938.
- 745 MTI Fotó, F_RAF19741218062.
- 747 Pécsi Püspöki Levéltár, Rogács Ferenc püspök hagyatéka, 1944–1961. 44. iratköteg
- 749 Prímási Levéltár, Esztergom, Mindszenty magánlevéltár, 8. doboz
- 750 MTI Fotó, FMAFI19486142024.
- 753 Szent István Társulat Irattára, Fotógyűjtemény
- 755 MTI Fotó, FMAFI19486359010.
- 757 Prímási Levéltár, Esztergom, Processus Josephi Card. Mindszenty – Mindszeny-periratok V–700/14. 355. fol.
- 759 MTI Fotó, FMAFI19497369005.
- 762 *Balra:* <http://www.kirche-in-not.de/aktuelle-meldungen/2009/09-04-patriarch-josyf-slipyj-ukraine-25-todestag> (letöltés: 2015. március 16.)
- Jobbra:* <http://www.zupa-svjurjamucenika-srcamarijina.hr/wp-content/gallery/pomocne-slike-za-stranice/kaniska-iva-kardinal-alozzije-stepinac-193x105.jpg> (letöltés: 2015. március 16.)
- 764 MTI Fotó, FMAFI19486905008.
- 765 *Balra:* Pécsi Püspöki Levéltár, Rogács Ferenc püspök hagyatéka, 1944–1961. 44. iratköteg
- Jobbra:* Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, XIX–J–1–v–7–3b.
- Czikkelyné Nagy Erika felvétele
- 766 Pécsi Püspöki Levéltár, Rogács Ferenc püspök hagyatéka, 1944–1961. 44. iratköteg
- 767 MTI Fotó, FMAFI19486882009.
- 768 *Fent:* MTI Fotó, FMAFI19486435062.
- Lent:* MTI Fotó, FMAFI19486393026.

A végkifejlet

- 770 *Fent:* Pécsi Püspöki Levéltár, Rogács Ferenc püspök hagyatéka, 1944–1961. 44. iratköteg
Lent: Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár, I.1.c. Grósz József perszonális iratai. A Grósz-per visszaszolgáltatott iratai, 7. boríték
- 771 Egyházmegyei Levéltár, Győr, Papp Kálmán hagyatéka
- 775 MTI Fotó, FMAFI19485947011
- 778 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, 84-478
- 779 MTI Fotó, FMAFI19485882001
- 781 Pécsi Püspöki Levéltár, Rogács Ferenc püspök hagyatéka, 1944–1961. 44. iratköteg
- 783 MTI Fotó, FMAFI19486077002.
- 784 Pécsi Püspöki Levéltár, Rogács Ferenc püspök hagyatéka, 1944–1961. 44. iratköteg
- 785 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, XIV–1–j.
Czikkelyné Nagy Erika felvételei
- 787 MTI Fotó, FMAFI19486657022.
- 788 Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár 3362.
- 790 Pécsi Püspöki Levéltár, Rogács Ferenc püspök hagyatéka, 1944–1961. 44. iratköteg
- 792 Pécsi Püspöki Levéltár, Rogács Ferenc püspök hagyatéka, 1944–1961. 44. iratköteg
- 794 Pécsi Püspöki Levéltár, Rogács Ferenc püspök hagyatéka, 1944–1961. 44. iratköteg
- 796 Pécsi Püspöki Levéltár, Rogács Ferenc püspök hagyatéka, 1944–1961. 44. iratköteg
- 797 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, mn4635-33.
- 799 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, 319-1952.

II. kötet

VI. „Megverem a pásztort és elszélednek a nyáj juhai”

802 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, mn4635-7.

A letartóztatás

- 803 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, 64-308.
 804 MTI Fotó, FMAFI19486963010.
 808 MTI Fotó, FMAFI19486882046.
 809 National Archives and Records Administration (College Park, Maryland), RG 59. General Records of the Department of State, Decimal File 1945–49. Box 6888.
 810 *Fent:* Pécsi Püspöki Levéltár, Rogács Ferenc püspök hagyatéka, 1944–1961. 44. iratköteg
Középen: Action Catholique, 1948. december 30. Archivio Storico-Diplomatico del Ministero degli Affari Esteri, Affari Politici Santa Sede 1946–1950, Busta 13. Relazione fra S. Sede e Ungheria, 1949
Lent: The National Archives of the UK, Foreign Office Hungarian arrest of Cardinal Mindszenty. Code 21, file 1781, FO 371/573.
 814 <http://www.libreriaperini.com/it/manifesti-vintage/mindszenty--l-indignazione-del-mondo-civile-per-il-martirio-di-mindszenty--/5871/dcm> (letöltés: 2015. június 4.)

Tárgyalási hajlandóság és pápai intelem

- 816 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára. Gyarmathy Livia gyűjtése
 818 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 10.43.38.
 819 Prímási Levéltár, Esztergom, Processus Josephi Card. Mindszenty – Mindszenty-periratok, V-700/1. 19. fol.
 822 http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/egyhazi-tortenet/Makoi_kereszteny_fuzetek/pages/026/001_kanoni.htm (letöltés: 2015. április 26.)
 824 <http://zbruc.eu/node/28661> (letöltés: 2015. június 4.)
 825 Magántulajdonban, dr. Jankáné dr. Puskás Bernadett szívességéből
 826 Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár, I.1.c. Grósz József perszonális iratai. A Grósz-per visszaszolgáltatott iratai, 5. boríték, 249. fol.
 828 Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár, I.1.c. Grósz József perszonális iratai. A Grósz-per visszaszolgáltatott iratai, 5. boríték, 264. fol.

- 829 <http://www.biblia-tarsulat.hu/kepekdoc/mocsy1.jpg> (letöltés: 2015. június 4.)
- 830 *Balra:* Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár, I.1.c. Grósz József perszonális iratai. A Grósz-per visszaszolgáltatott iratai, 7. boríték
Jobbra: Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár, I.1.c. Grósz József perszonális iratai. A Grósz-per visszaszolgáltatott iratai, 7. boríték
- 831 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, 64-357.

A forgatókönyv és a „forgatás”

- 832 Ítélt a nép! A hazaáruló Mindszenty elnyerte méltó büntetését. Budapest, Dolgozó Parasztok Országos Szövetsége, 1949
- 834 Ítélt a nép! A hazaáruló Mindszenty elnyerte méltó büntetését. Budapest, Dolgozó Parasztok Országos Szövetsége, 1949
- 835 Pécsi Püspöki Levéltár, Rogács Ferenc püspök hagyatéka, 1944–1961. 44. iratköteg
- 837 <http://faithworks.crs.org/seventy-years-of-blessings/> (letöltés: 2015. június 4.)
- 838 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, V–700/441. 9.
- 839 <http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=en&itemId=4043030> (letöltés: 2015. május 20.)
- 842 <http://www.fdrlibrary.marist.edu/archives/collections/franklin/?p=digitallibrary/digitalcontent&id=3036> (letöltés: 2015. június 4.)
- 844 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, mn4635-91.
- 845 MTI Fotó, FMAFI19486402006.
- 847 National Archives and Records Administration (College Park, Maryland), RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Records Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty Classified 1959
- 849 MTI Fotó, F_299001.
- 851 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, KÜM XIX–J–1–k–IV.28. 5. doboz Czikkelyné Nagy Erika felvétele
- 853 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, KÜM XIX–J–1–k–IV.28. 5. doboz Czikkelyné Nagy Erika felvétele
- 856 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, XX–10–k Legfőbb Ügyészség Politikai Osztály 18.300/1989. III.
- 858 La Domenica del Corriere LI. évf., 6. sz. 1949. február 6., címlap, Gilberto Martinelli gyűjtése
- 863 MTI Fotó, FMAFI19485583017.
- 865 http://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Selden_Chapin#/media/File:Selden_Chapin_and_Margaret_Truman_1951.jpg (letöltés: 2015. június 6.)
- 867 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, mn4635-71.
- 871 Pécsi Püspöki Levéltár, Rogács Ferenc püspök hagyatéka, 1944–1961. 44. iratköteg
- 873 Pécsi Püspöki Levéltár, Rogács Ferenc püspök hagyatéka, 1944–1961. 44. iratköteg
- 875 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, mn4635-38.

- 876 MTI Fotó, FMAFI19484586007.
 878 http://archiviofoto.unita.it/index.php?valorernd=1&numfoto=11&pagina=44&cod-set=BIO&cod=14025&pg=1#foto_10 (letöltés: 2015. június 8.)
 881 Pécsi Püspöki Levéltár, Rogács Ferenc püspök hagyatéka, 1944–1961. 44. iratköteg
 882 MTI Fotó, FMAFI19461080017.

A per (1949. február 3–8.)

- 883 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, mn4635-84.
 884 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, 67-882.
 885 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, mn4635-49.
 886 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, mn4635-66.
 887 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, mn4635-56.
 890 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, mn4635-2.
 891 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, mn4635-27.
 893 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, XIX–I–1–d–6d–18. tétel
 Czikkelyné Nagy Erika felvétele
 894 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, mn4635-14.
 895 Szent István Társulat Irattára, Esty Miklós pápai világi kamarás hagyatéka 1. sorozat:
 Személyi iratok, 12. tétel
 900 *Balra:* http://pics.filmaffinity.com/Guilty_of_Treason-549351099-large.jpg (letöltés:
 2015. június 5.)
Jobbra: Hoover Institution Archives (Stanford, California), Alfred Kohlberg Collection,
 Box 126 of 224. Accession No. 61002-9.36.
 902 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, mn4635-94.
 905 MTI Fotó, C_OGY20020207148.
 906 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, mn4635-96.
 910 A szerző felvétele, 2015
 911 National Archives and Records Administration (College Park, Maryland), RG 59. Ge-
 neral Records of the Department of State, Decimal File 1945–49. Box 6888.
 912 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, mn4635-24.
 914 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, mn4635-92.
 916 National Archives and Records Administration (College Park, Maryland), RG 59. Ge-
 neral Records of the Department of State, Decimal File 1945–49. Box 6888.
 918 <http://www.auction-imperia.ru/wdate.php?t=offline&i=9465> (letöltés: 2015. június 6.)
 922 MTI Fotó, FMAFI19472409002.
 924 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, KÜM XIX–J–1–k–USA Admin. ira-
 tok, 1945–64, IV.28. 5. doboz
 925 *Fent:* Hoover Institution Archives (Stanford, California), Julius Epstein, Box 42.
Lent: <http://leiden.courant.nu/issue/LLC/1949-02-10/edition/0/page/1>
 (letöltés: 2015. június 4.)

- 926 *Fent*: Nationaal Archief, Fotocollectie Anefo, 2.24.01.09.
Lent: <http://urbanity.cc/forum/espa%C3%B1a/comunidad-de-madrid/urbanismo-mad/10465-de-madrid-al-cielo-%C3%A1lbum-de-fotograf%C3%ADas-y-documentos-hist%C3%B3ricos/page34> (letöltés: 2015. június 4.)
- 928 http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Photograph_of_President_Truman_shaking_hands_with_Secretary_of_State_Dean_Acheson,_at_Acheson%27s_swearing-in_ceremony._-_National_Archives_and_Records_Administration,_-_200075.jpg (letöltés: 2015. június 4.)
- 929 <http://www.britishpathe.com/video/protest-meeting-against-cardinal-mindszenty-senten> (letöltés: 2015. június 4.)
- 930 <http://www.europeana.eu/portal/record/92064/CFB028B15452E596FF21D980B-87C56AB128A53A0.html?start=18&query=what%3AInnitzer%2C+theodor&start-Page=1&q&qt=false&rows=24> (letöltés: 2015. június 4.)
- 932 *L'Osservatore Romano*, 1949. február 21–22. No. 43 (26.979) 4 oldal, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, XIV–J–1–j.
Czikkelyné Nagy Erika felvétele
- 935 <http://arc.stparchive.com/Archive/ARC/ARC07151949p01.jpg> (letöltés: 2015. június 4.)

VII. A harmadik rabság

- 940 Magyarországi Mindszenty Alapítvány Levéltára, 11/2. dosszié, 8. ő. e. – Megjegyzés: a Mindszenty Alapítvány (Kardinal Mindszenty Stiftung) a tulajdonát képező fényképek közlését a kötet tartalmától függetlenül, illusztrációs céllal, egyedi elbírálás keretében engedélyezte

Tárgyalástól tárgyalásig

- 941 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, mn1149-19-24.
- 944 Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár 3575.
- 946 Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár, I.1.c. Grósz József perszonális iratai. A Grósz-per visszaszolgáltatót iratai, 5. boríték
- 947 Eötvös Loránd Tudományegyetem, Egyetemi Levéltár 426. Cavallier József iratai, 1. Iratok, feljegyzések 1904–1961
- 948 MTI Fotó, F_KO19511003009.
- 949 *Life*, 1951. május 14., címlap
- 950 MTI Fotó, FMAFI19497809031.
- 953 MTI Fotó, FMAFI19498533062.
- 954 Prímási Levéltár, Esztergom, Processus Josephi Card. Mindszenty – Mindszenty-periratok 12. doboz, V–700/33.

A levél szövege:

TARTANI KELL B[al]-RA TOLÓDÁSTÓL. EZ 4-RE (M[indszenty], JU[ri]ST. [utalás Baranyay Jusztin jogi végzettségére] EST[erházy], TÓTH), FŐKÉNT M[indszenty].-RE VÉSZES LEHET.

MOST KELL MEGMOZDULNI.

1) KAR-I JOGI (SEMLEGES) ÁLLÁSPONT LEGYEN MORALIS (ÜGYET NEM VÉDVE, EMBERT SEGÍTVE). EZT A VÁLTOZÁST LEHETŐVÉ TESZI M[indszenty] ELBETEGEDÉSE, AMI ÚJ HELYZET.

NAGYOBB ÉRDEK FEJ KIEMELÉSE INTOLERÁNS HELYZETBŐL, (EMINENTIBUS), MINT SEMLEGESSÉG LÁTSZÓLAGOS ELŐNYE. MEG-BESZÉLÉS-KEZDÉS, I. PONT PR[ímás] (+ TSAI) ÜGYE ELINTÉZÉSE. FELTÉTELEKET EGYHÁZ HELYETT M[indszenty] TELJESÍTSE.

2) PRIVATIM – HA 1) MEGSZERVEZVE SE MEGY – TESSÉK ELMENNI RI[es István]-HOZ, HANGOLNI PERTÖRLÉS FELÉ.

EST[erházy] POL[itikai] RÉSZBEN TELJES[en] ÁRTATLAN. VALURESBE ÜGY HÚZTÁK BE. EMBEREK GAZDÁJUKRA HIVATKOZVA, BÁR AZ SEMMIT SE TUDOTT RÓLA.

M[indszenty] MA IS FÁZIK CE[llájá]-BAN.

BÁRMI MÁS ÁLLÍTÁS VALÓTLAN: ORVOS ÁLLAPÍTOTTA BETEGSÉGÉT.

VAT[ikán]-T [püspöki] KAR MOZGASSA MEG.

QUANTUM POTES[T] [amennyire lehetséges].

(A szerző átírása)

- 956 Prímási Levéltár, Esztergom, Processus Josephi Card. Mindszenty – Mindszenty-periratok 12. doboz, V–700/33.
- 957 Prímási Levéltár, Esztergom, Processus Josephi Card. Mindszenty – Mindszenty-periratok 12. doboz, V–700/33.
- 958 Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár 3853.
- 960 Prímási Levéltár, Esztergom, Processus Josephi Card. Mindszenty – Mindszenty-periratok 12. doboz, V–700/33.
- 961 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, M–KS 276. f. 54/51. ő. e. 125. fol. Czikkelyné Nagy Erika felvétele
- 963 MTI Fotó, F_84020247.
- 964 Szeged-Csanádi Püspökség Levéltára, IV.3. Personalia, dr. Hamvas Endre, 1. doboz
- 965 <http://cdn-media.hollywood.com/images/1000x763/1955900.jpg> (letöltés: 2015. június 11.)
- 967 <https://www.eda.europa.eu/aboutus/our-history/inception> (letöltés: 2015. június 18.)
- 969 <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=1438350&page=4> (letöltés: 2015. június 18.)
- 970 https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Bernadotte_funeral.jpg (letöltés: 2015. június 18.)

- 972 <http://www.ebay.ca/itm/Le-diplomate-sovietique-Andre-Vychinski-lors-d-039-un-congres-Photo-de-presse-/390636548291> (letöltés: 2015. június 18.)

Börtönök és cellák

- 976 Menczer Péter (bv. alezredes, informatikai osztályvezető, Váci Fegyház és Börtön) felvétele, az ő és Draxler Ferenc szívességéből
- 977 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, 67-884.
- 978 MTI Fotó, F_BAU19510929039.
- 980 Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár 3373.
- 982 Fukszberger Imre, Csehimindszent polgármestere gyűjteményéből
Hámori Péter felvétele, 2015
- 983 *Balra:* Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár, I.1.c. Grósz József perszonális iratai. A Grósz-per visszaszolgáltatott dokumentumai, 9. boríték
Jobbra: Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár, I.1.c. Grósz József perszonális iratai. A Grósz-per visszaszolgáltatott dokumentumai, 9. boríték
- 984 MTI Fotó, F_PP19510721027.
- 986 Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár, I.1.c. Grósz József perszonális iratai. A Grósz-per visszaszolgáltatott dokumentumai, 1. boríték
- 988 MTI Fotó, F_X1950_997076.
- 990 Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár, I.1.c. Grósz József perszonális iratai. A Grósz per visszaszolgáltatott dokumentumai, 8. boríték
- 991 https://en.wikipedia.org/wiki/Geneva_Conference_%281954%29#/media/File:Gen-commons.jpg (letöltés: 2015. június 18.)
- 993 http://www.geocaching.hu/logimages/2012-09/50262_20120927_184910.jpg-Felsőpetény, Almássy-kastély (letöltés: 2015. június 21.)

VIII. Egy epizódnyi szabadság: 1956. október 30.–november 4.

- 998 Archiv für Kunst und Geschichte, AKG 425213.
Erich Lessing felvétele

A visszatérés

- 999 MTI Fotó, F_AI19560815023.
- 1001 Fortepan, 79385.
- 1002 *Fent:* Fortepan, 40069.
Lent: Fortepan, 46751.
- 1004 Fortepan, 40014.

- 1005 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára 10.38.54.
- 1007 MTI Fotó, FPPEV19540125027.
- 1010 MTI Fotó, F_AI19561101003.
- 1013 Magyar Fotográfiai Múzeum, 2006.16073/o.
- 1015 *Fent:* Budapest Főváros Levéltára, Fotótár 156.
Lent: Budapest Főváros Levéltára, XXV. 4. f. Fővárosi Bíróság TÜK-iratok, 1958. év, 8017/VII. 413. doboz, 6208. fol.
- 1016 Premontrei Perjelség Levéltára, Gödöllő
- 1017 <http://images.google.com/hosted/life/7c9f75f79b760e40.html>
(letöltés: 2015. június 25.)
- 1019 MTI Fotó, F_B19561028002.
- 1020 MTI Fotó, F_AI19561101006.
- 1022 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, XX-5-h-8. kötet/1956–58. 104. fol.
Nagy Imre és társai. Vizsgálati iratok. „Nagy Imre kézjeggyével ellátott okmány Mindszenty József volt [sic!] hercegprímás rehabilitálására”. K. n. [1956. november 1.]
Czikkelyné Nagy Erika felvétele

A forradalom sűrűjében

- 1023 Archiv für Kunst und Geschichte, AKG 425489.
Erich Lessing felvétele
- 1024 MTI Fotó, F_AI19561101008.
- 1027 Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, Fotótár, Ph.682/2.
- 1028 MTI Fotó, F_KT19560616003.
- 1030 Pécsi Püspöki Levéltár, Rogács Ferenc püspök hagyatéka, 1944–1961. 44. iratköteg
- 1032 A Szív, 1956 (XL.). november 3. 1. oldal. Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvgyűjteménye
- 1038 Országos Széchényi Könyvtár, 1956-os Intézet és Oral History Archivum, Fotóarchívum, 1118.
- 1039 *Balra:* Archiv für Kunst und Geschichte, AKG 425206.
Erich Lessing felvétele
Jobbra: Archiv für Kunst und Geschichte, AKG 425196.
Erich Lessing felvétele
- 1041 Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, 77-364.
A képen az első Nagy Imre-kormány (1953–1955) alakuláskori tagjai közül tizenhatan – Altomáre Iván, Bebrits Lajos, Bognár József, Darvas József, Erdei Ferenc, Erdey-Grúz Tibor, Gerő Ernő, Hegedüs András, Hidas István, Kiss Árpád, Nagy Imre, Olt Károly, Szíjártó Lajos, Tisza József, Zsófnyec Mihály és Zsoldos Sándor – tagjai voltak a leköszönt Rákosi-kormánynak. Újonnan került a kormányba Bata István honvédelmi és Boldoczki János külügyminiszter, valamint Szalai Béla, a Minisztertanács titkárságának vezetője

- 1043 https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/99/Antoni_Baraniak_and_Stefan_Wyszy%C5%84ski_%E2%80%93_from_Pozna%C5%84_to_Rome.jpg (letöltés: 2015. június 25.)
- 1045 Domenica del Corriere. Settimanale del Corriere della Sera 68. évf. 1966. október 30. 44. sz. 45. oldal

IX. A Vendég – másfél évtized az amerikai követségen

- 1048 http://www.gstatic.com/hostedimg/26ca529d317a55f6_large (letöltés: 2013. május 17.)
Michael Rougier felvétele

„A bíboros az ajtó előtt áll...”

- 1049 La Domenica del Corriere, 1956. (LVIII.) november 11. 46. sz., címlap
- 1051 Pécsi Püspöki Levéltár, Rogács Ferenc püspök hagyatéka, 1944–1961. 44. iratköteg
- 1055 MTI Fotó, F_SZG19561102012k.
- 1058 MTI Fotó, F_PP19570228008.
- 1060 MTI Fotó, F_VL_VETT_943k.
- 1061 Epoca, 1956. (VII.) november 11. Numero speciale, 319. sz. 5–6. oldal
- 1063 Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténeti Levéltár, B. II. 71/1957. II. k.
- 1064 Dr. Tellér Tivadarné tulajdonában
- 1066 Fortepan, 39787.

Politikai menedék – tüskékkal

- 1068 „Kardinal Josef Mindszenty bricht sein Schweigen: Meine 5441 Tage als Gefangener.” [Mindszenty József bíboros megtöri a csendet. 5441 napom fogolyként.] Quick Exklusiv, 1972. 21. oldal
- 1069 MTI Fotó, F_BA19550915019.
- 1072 MTI Fotó, F_VIG19570511026.
- 1074 National Archives and Records Administration (College Park, Maryland), RG 59. General Records of the Department of State. CDF 1955–1959. Box 4805. 864.413/1–1055.
- 1077 Look, 1956. (XX.) december 25. 26. sz. 2. és 4. oldal. Somorjai Ádám gyűjtése és az ő szívésségéből
- 1078 Pécsi Püspöki Levéltár, Rogács Ferenc püspök hagyatéka, 1944–1961. 44. iratköteg
- 1081 MTI Fotó, M_ZO_6211648.

- 1084 National Archives and Records Administration (College Park, Maryland), RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Records Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified July–December 1957.
- 1086 National Archives and Records Administration (College Park, Maryland), RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty Classified July–Dec 1957.
- 1089 Csehimindszenten *A magyarok lelkiismerete, Mindszenty József (1892–1975) című állandó kiállítás része*
Hámori Péter felvétele, 2015

Menedéki kilátások

- 1090 <http://images.google.com/hosted/life/6da8a718bbbd3601.html> (letöltés: 2013. május 17.)
Michael Rougier felvétele
- 1091 National Archives and Records Administration (College Park, Maryland), RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty Unclassified 1956-1958
- 1095 Epoca, 1956 (VII.) december 9. 323. szám, 32. oldal
- 1098 Pécsi Püspöki Levéltár, Rogács Ferenc püspök hagyatéka, 1944–1961. 44. iratköteg
- 1100 Pécsi Püspöki Levéltár, Rogács Ferenc püspök hagyatéka, 1944–1961. 44. iratköteg
- 1102 <http://research.un.org/c.php?g=98287&p=959705> (letöltés: 2015. június 27.)
- 1104 National Archives and Records Administration (College Park, Maryland), RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Records Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 5. Mindszenty Mail

„...csak a mennyországba”

- 1109 MTI Fotó, F_VIG19570218012.
- 1113 MTI Fotó, CROZS19950427015.
- 1115 National Archives and Records Administration (College Park, Maryland), RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 1. Mindszenty–Classified 1958.
- 1119 Szent István Társulat Irattára, Esty Miklós pápai világi kamarás hagyatéka 1. sorozat: Személyi iratok, 14. tétel: Fényképek
Fotografia Pontificia Giordani felvétele (a képen: „Tóth János”, valószínűleg tőle került Esty Miklóshoz)

- 1122 Országos Széchényi Könyvtár, 1956-os Intézet és Oral History Archívum, Fotóarchívum, 12234.
- 1124 *Fent:* Fukszberger Imre, Csehimindszent polgármestere családi albumából
Hámori Péter felvétele, 2015
Középen: Fukszberger Imre, Csehimindszent polgármestere családi albumából
Hámori Péter felvétele, 2015
Lent: Fukszberger Imre, Csehimindszent polgármestere családi albumából
Hámori Péter felvétele, 2015

Háttéralkudozások

- 1127 Pécsi Püspöki Levéltár, Rogács Ferenc püspök hagyatéka, 1944–1961. 44. iratköteg
- 1130 https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/01/Dwight_Eisenhower_Nikita_Khrushchev_and_their_wives_at_state_dinner_1959.png (letöltés: 2015. július 20.)
- 1132 <https://www.flickr.com/photos/sozialdemokratie/5375307288> (letöltés: 2015. július 20.)
- 1135 Life, 1960. (XLIX.) október 3. 14. sz.
- 1136 <https://roguetimes.files.wordpress.com/2009/10/jfk-marriage1.jpg> (letöltés: 2015. július 20.)
- 1139 <https://carlomafera.files.wordpress.com/2014/11/ad6c9-127055.jpg> (letöltés: 2015. július 20.)
- 1142 <http://www.chasipodii.net/article/11194/> (letöltés: 2015. július 20.)
- 1145 https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/8/87/Konzilseroeffnung_2.jpg (letöltés: 2015. július 20.)
- 1146 Szeged-Csanádi Püspökség Levéltára, IV.3. Personalia (dr. Hamvas Endre), 1. doboz
- 1149 MTI Fotó, F_BA19610917015.

A látogatók

- 1152 <http://e-civitas.pl/tag/wyszynski/> (letöltés: 2015. július 22.)
- 1154 Szent István Társulat Irattára, Esty Miklós pápai világi kamarás hagyatéka 1. sorozat: Személyi iratok, 14. tétel: Fényképek
- 1158 MTI Fotó, F_VIG19630321090.
- 1162 Szent István Alapítvány Levéltára, Róma. Zágon József irathagyatéka
- 1164 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, XIX-J-1-j-1945-64, Olaszország, 14/h.
- 1167 Magántulajdon
- 1170 http://www.schulstiftung-freiburg.de/de/forum/pdf/pdf_352.pdf (letöltés: 2015. július 22.)
- 1175 MTI Fotó, F_NY19630717044.

Utolsó napirendi pont

- 1179 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, XIX-J-1-j-160t-102d-1970-12-12-1a.
Czikkelyné Nagy Erika felvétele
- 1180 MTI Fotó, F_VIG19640918014.
- 1181 http://i.idnes.cz/09/052/org/BOS2b0e0a_JB.jpg (letöltés: 2015. július 20.)
- 1188 Life (LII.) 1963. augusztus 9.
- 1192 <http://photolab.lib.utexas.edu/detail.asp?id=9853> (letöltés: 2015. július 13.)
- 1195 http://konyvtar.vaciegyszegye.hu/eletrajzok/2/15/PETERY_JOZSEF_Dr.html (letöltés: 2015. július 20.)
- 1196 <http://szalezianum.diogenes.hu/en/node/24?sid=247> (letöltés: 2015. július 20.)
- 1200 Fukszberger Imre, Csehimindszent polgármestere családi albumából
Hámori Péter felvétele, 2015
- 1203 MTI Fotó, F_PP19640915002.
- 1204 Hoover Institution Archives (Stanford, California), Free Europe Press, Box 2. Accession No. 2010C11-204-04.
- 1205 MTI Fotó, F_VIG19640917016.

A hétköznapiak

- 1207 *Fent:* National Archives and Records Administration (College Park, Maryland), RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Records Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 6. HE Accounts
Digitális restaurálás: Hámori Péter
Lent: National Archives and Records Administration (College Park, Maryland), RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Records Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 6. HE Accounts
Digitális restaurálás: Hámori Péter
- 1208 Csehimindszenten *A magyarok lelkiismerete, Mindszenty József (1892–1975) című állandó kiállítás része*
Hámori Péter felvétele, 2015
- 1210 National Archives and Records Administration (College Park, Maryland), RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Records Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 5. Mindszenty Mail
- 1213 National Archives and Records Administration (College Park, Maryland), RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Records Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 5. Clippings File
- 1214 National Archives and Records Administration (College Park, Maryland), RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Records Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 5. Clippings File

- 1216 *Balra*: Epoca, 1962. (Vol. XLVII.) május 6. No. 605.
Jobbra: Epoca, 1962. (Vol. XLVII.) május 6. No. 605.
- 1220 National Archives and Records Administration (College Park, Maryland), RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Records Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 5. Misc. Medical Notes, Reports, Etc.
- 1221 National Archives and Records Administration (College Park, Maryland), RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Records Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 5. Misc. Medical Notes, Reports, Etc.

A követcsere

- 1225 http://www.lbjlibrary.net/assets/lbj_tools/photolab/photos/5/medium/a5351-13a_med.jpg (letöltés: 2015. július 20.)
- 1227 http://assets.nydailynews.com/polopoly_fs/1.2085237!/img/httpImage/image.jpg_gen/derivatives/gallery_1200/pope-paul-vi-1965.jpg (letöltés: 2015. július 20.)
- 1231 https://hu.wikipedia.org/wiki/Az_Amerikai_Egyes%C3%BClt_%C3%81llamok_budapesti_nagyk%C3%B6vets%C3%A9ge (letöltés: 2015. július 20.)
- 1237 MTI Fotó, F_VIG19640917030.
- 1239 *Fent*: http://www.catholicworldreport.com/Item/3153/the_pope_the_patriarch_and_true_ecumenism.aspx (letöltés: 2015. július 20.)
Középen: <http://footage.framepool.com/en/bin/2655576,paul+vi,nikolai+podgorny,s-tate+visit,vatican+city,1967/> (letöltés: 2015. július 22.)
Lent: <https://dissonantheritage.wordpress.com/2014/10/27/views-on-josip-broz-tito/> (letöltés: 2015. július 20.)
- 1241 Archivio Generale delle Scuole Pie, Fondo Vince Tomek
Digitális másolatban: Piarista Rend Magyar Tartományának Központi Levéltára, Koltai András szívésségéből

A „legsúlyosabb kereszt”

- 1244 MTI Fotó, F_VIG19690616025.
- 1248 MTI Fotó, K_UN19670525001.
- 1251 MTI Fotó, F_BAN19710512009.
- 1252 <http://archivio.atnews.it/component/k2/item/1748-oggi-a-roma-i-funerali-del-cardinale-giovanni-cheli,-luned%C3%AC-il-feretro-giunger%C3%A0-in-duomo-ad-asti.html> (letöltés: 2015. július 20.)
- 1256 Szent István Alapítvány Levéltára, Róma. Zágon József irathagyatéka, Fejérdy András gyűjtése

- 1262 Richard Nixon Presidential Library and Museum (Yorba Linda, California), NSC Files, Box 828, Name Files, Mindszenty, Cardinal (April 70–May 74) 30123.
- 1266 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, XIX–J–1–j KÜM/Vatikán 160. 28. tétel, 002428/10/1971. 102. d. Viaszpecséttel ellátott, eredeti, aláírt dokumentum
Czikkelyné Nagy Erika felvételei
- 1267 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, XIX–J–1–j KÜM/Vatikán 160. 28. tétel, 002428/10/1971. 102. d. Viaszpecséttel ellátott, eredeti, aláírt dokumentum
Czikkelyné Nagy Erika felvételei
- 1273 Annuario Pontificio, 1972
- 1277 MTI Fotó, F_TI19690123033.
- 1278 Richard Nixon Presidential Library and Museum (Yorba Linda, California), NSC Files, Box 732, Country Files – Europe, Vatican, Vol II. June 1970–31 Dec 1971 [2].
- 1279 <http://www.wsj.com/articles/SB10001424052702304418404579465372858853480>
(letöltés: 2015. július 20.)

X. Emigrációban

- 1282 Magyar Ferences Könyvtár és Levéltár Fotótára, 9. doboz, Füzér Julián hagyatéka

Aranykalitkában

- 1283 Il Borghese, 1971. október 24. – Szent István Alapítvány Levéltára
- 1285 *Fent:* Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár 3278.
Fotografia Pontifici, Roma, G. Felici felvétele
Lent: Somorjai Ádám gyűjtése és az ő szívességéből
- 1286 *Fent:* Szent István Alapítvány Levéltára, Róma. Zágon József irathagyatéka
Lent: Szent István Alapítvány Levéltára, Róma. Zágon József irathagyatéka
- 1287 Damásdi Zoltán felvétele, 2013
- 1289 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, XIX–A–21–e–0022–9/e/1971. 28. d.
- 1293 *Fent:* Szent István Alapítvány Levéltára, Róma. Zágon József irathagyatéka
Lent: Szent István Alapítvány Levéltára, Róma. Zágon József irathagyatéka

„Megérkeztem, mint otthonomba”

- 1296 Collegium Pazmanianum, Bécs. Varga János rektor tulajdonában és szívességéből
Varga János felvétele
- 1297 *Balra:* Collegium Pazmanianum, Bécs. Varga János rektor tulajdonában és szívességéből
Püspöki Apor felvétele

- Jobbra*: Collegium Pazmanianum, Bécs. Varga János rektor tulajdonában és szívességéből
Püspöki Apor felvétele
- 1299 Collegium Pazmanianum, Bécs. Varga János rektor tulajdonában és szívességéből
Digitális restaurálás: Schubert Péter
- 1300 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, XIX–A–21–e–18. sz. dosszié/1972. 29. d.
- 1303 Szent István Alapítvány Levéltára, Róma. Zágon József irathagyatéka
- 1307 Mindszenty Társaság archívuma, Soós Viktor Attila szívességéből
- 1308 *Fent*: Magyarországi Mindszenty Alapítvány Levéltára, F270. – Megjegyzés: a Mindszenty Alapítvány (Kardinal Mindszenty Stiftung) a tulajdonát képező fényképek közlését a kötet tartalmától függetlenül, illusztrációs céllal, egyedi elbírálás keretében engedélyezte
Lent: Magyarországi Mindszenty Alapítvány Levéltára, F271. – Megjegyzés: Mindszenty Alapítvány (Kardinal Mindszenty Stiftung) a tulajdonát képező fényképek közlését a kötet tartalmától függetlenül, illusztrációs céllal, egyedi elbírálás keretében engedélyezte
- 1309 *Balra*: Magyarországi Mindszenty Alapítvány Levéltára, F256. – Megjegyzés: Mindszenty Alapítvány (Kardinal Mindszenty Stiftung) a tulajdonát képező fényképek közlését a kötet tartalmától függetlenül, illusztrációs céllal, egyedi elbírálás keretében engedélyezte
Jobbra: Magyarországi Mindszenty Alapítvány Levéltára, F262. – Megjegyzés: a Mindszenty Alapítvány (Kardinal Mindszenty Stiftung) a tulajdonát képező fényképek közlését a kötet tartalmától függetlenül, illusztrációs céllal, egyedi elbírálás keretében engedélyezte
Lent: Magyarországi Mindszenty Alapítvány Levéltára, F265. – Megjegyzés: a Mindszenty Alapítvány (Kardinal Mindszenty Stiftung) a tulajdonát képező fényképek közlését a kötet tartalmától függetlenül, illusztrációs céllal, egyedi elbírálás keretében engedélyezte
- 1310 <https://www.facebook.com/112934335416715/photos/a.544035682306576.1073741825.112934335416715/544035815639896/?type=3&theater> (letöltés: 2015. július 24.)
- 1311 <http://www.kirche-in-not.de/kirchengeschichte/2009/07-22-angesicht-der-erde-erneuern> (letöltés: 2015. július 24.)
- 1313 http://templomok.network.hu/kepek/fatima_portugalia/a_magyar_kapolna_felette_a_golgotaval_fatima (letöltés: 2015. július 24.)
- 1316 Vojtkó Ferenc gyűjtése és az ő szívességéből
- 1317 <https://rucore.libraries.rutgers.edu/rutgers-lib/21745/> (letöltés: 2015. július 24.)
- 1319 *Fent*: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, XIX–J–1–j–Kanada–1973. Czikkelyné Nagy Erika felvétele
Lent: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, XIX–J–1–j–Kanada–1973. Czikkelyné Nagy Erika felvétele

- 1321 *Fent:* Vojtkó Ferenc gyűjtése
Lent: Vojtkó Ferenc gyűjtése
 1322 Vojtkó Ferenc gyűjtése
 1323 Fukszberger Imre, Csehimindszent polgármestere családi albumából
 Hámosi Péter felvétele, 2015

„Ha lemondanék, tetteistárrá válnék...”

- 1326 *Balra:* Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, XIX-A-21-e-18. sz. dosszié/1972. 29. doboz
Jobbra: Richard Nixon Presidential Library and Museum(Yorba Linda, California), NSC Files, Name Files, Box 828. Mindszenty, Cardinal (April 70–May 74)
 1329 <http://catholicphilly.com/2012/12/us-world-news/world-catholic-news/pope-says-false-ideas-of-human-nature-threaten-basis-of-the-family/>
 (letöltés: 2015. augusztus 6.)
 1332 MTI Fotó, F_MD19730504057.
 1335 <http://www.findagrave.com/cgi-bin/fg.cgi?page=pv&GRid=51978559&PIpi=28119255> (letöltés: 2015. augusztus 6.)
 1336 <http://111gowerstreet.blogspot.hu/2011/10/newman-house-houses.html> (letöltés: 2015. augusztus 6.)
 1337 Mindszenty Társaság archívuma, Soós Viktor Attila szívességéből
 1340 MTI Fotó, F_TI19690123005.
 1343 Magyarországi Mindszenty Alapítvány Levéltára, 60. dosszié, MFN 7935, L-2886. –
 Megjegyzés: a Mindszenty Alapítvány (Kardinal Mindszenty Stiftung) a tulajdonát képező fényképek közlését a kötet tartalmától függetlenül, illusztrációs céllal, egyedi elbírálás keretében engedélyezte
 1346 *Balra:* Magyar Ferences Könyvtár és Levéltár Fotótára
Jobbra: Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár 3964.
Balra lent: Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár 3971.
 Forgács Károly felvétele
 1347 *Balra:* Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár 3268.
 Forgács Károly felvétele
Jobbra: Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár 3299.
Jobbra lent: Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár 3967.
 1352 MTI Fotó, F_LED19740219092.
 A képen látható személyek: Dr. Bánk József (j) egri érsek, Kisberk Imre (j2) székesfehérvári megyés püspök, dr. Lékai László (j3) címzetes püspök, esztergomi apostoli kormányzó, Kádár László (j4) címzetes püspök, veszprémi apostoli kormányzó, római katolikus főpapok eskütétel után italos pohárral a kezükben beszélgetnek Losonczi Pállal (b3), az Elnöki Tanács elnökével, a Parlamentben. Mellettük, Cseterki Lajos (j5), az Elnöki Tanács titkára és dr. Ijjas József (b) kalocsai érsek, a Magyar Katolikus Püspöki Kar elnöke.

- 1356 The Voice, VIII. évf. 7. sz. 1966. április 29., címlap
1357 Arhivele Nationale Romaniei, G360.
1358 http://www.ms.gov.pl/pl/ministerstwo/historia/ministrowie_sz_1918_2014/stefan_olszowski_22_xii_1971_1_xii_1976__21_vii_1982_12_xi_1985;jsessionid=EE91444CCA4A641557CADCDB4B2DA101.cmsap5p (letöltés: 2015. július 24.)

Cím- és rangvesztve

- 1361 Országos Széchényi Könyvtár, 56-os Intézet – Oral History Archívum, 300-40-5 Mindszenty Biographical Files, Box 126. 1971-75.
1362 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára XIX-J-1-j-Vatikán 160.00759/8/1974. 113. doboz: a kanadai magyar nagykövet, Bartha János összegzése Puja Frigyes külügy-miniszter részére, Ottawa, 1974. február 21., sajtómelléklet
1363 Országos Széchényi Könyvtár, 56-os Intézet – Oral History Archívum, 300-40-5, Box 126
1364 Mindszenty Társaság archívuma, Soós Viktor Attila szívességéből
1365 Bethlen Otthon Archívuma, Ligonier (Pennsylvania, USA)
A képen látható személyek balról jobbra: főtisztelendő Bertalan Imre New Brunswick-i lelkész, Szentmiklóssy Pál, az AMRE (Amerikai Magyar Református Egyesület) pénztárnoka, főtisztelendő György Árpád, az AMRE titkára, Mindszenty József bíboros érsek, főtisztelendő Béky Zoltán püspök, az AMRE elnöke és Eszenyi László, az AMRE ellenőre. A hátsó sorban, Mindszenty József balján Bodnár Gábor, a Magyar Cserkészszövetség ügyvezető elnöke
Balogh Balázs gyűjtése
1366 Magyarországi Mindszenty Alapítvány Levéltára, F2607. – Megjegyzés: a Mindszenty Alapítvány (Kardinal Mindszenty Stiftung) a tulajdonát képező fényképek közlését a kötet tartalmától függetlenül, illusztrációs céllal, egyedi elbírálás keretében engedélyezte
1367 *Fent:* Magyar evangélikus templom gyűjteménye, Cleveland (Ohio, USA)
Balogh Balázs gyűjtése
Középen: Magyar evangélikus templom gyűjteménye, Cleveland (Ohio, USA)
Balogh Balázs gyűjtése
Lent: Magyar evangélikus templom gyűjteménye, Cleveland (Ohio, USA)
Balogh Balázs gyűjtése
1369 Mindszenty Társaság archívuma, Soós Viktor Attila szívességéből
1371 MTI Fotó, F_PP19751113050.
1372 A szerző tulajdonában
1375 <http://www.antiqubook.com/search.php?action=search&author=MINDSZENTY%20JOZSEF&title=Memoirs> (letöltés: 2015. augusztus 7.)
1376 Mindszenty Társaság archívuma, Soós Viktor Attila szívességéből
1377 <https://www.facebook.com/112934335416715/photos/pb.112934335416715.-2207520000.1437563652./896422820401192/?type=3&theater> (letöltés: 2015. július 24.)

- 1379 *Balra:* Szociális Testvérek Társasága Történeti Irattára, Mona Ilona szívességéből
Jobbra: Collegium Pazmanianum, Bécs. Varga János rektor tulajdonában és szívességéből
Püspöki Apor felvétele
- 1380 *Fent:* Magyarországi Mindszenty Alapítvány Levéltára, F1348. – Megjegyzés: a Mindszenty Alapítvány (Kardinal Mindszenty Stiftung) a tulajdonát képező fényképek közlését a kötet tartalmától függetlenül, illusztrációs céllal, egyedi elbírálás keretében engedélyezte
Lent: Magyarországi Mindszenty Alapítvány Levéltára, F1347. – Megjegyzés: a Mindszenty Alapítvány (Kardinal Mindszenty Stiftung) a tulajdonát képező fényképek közlését a kötet tartalmától függetlenül, illusztrációs céllal, egyedi elbírálás keretében engedélyezte
- 1382 Fukszberger Imre, Csehimindszent polgármestere családi albumából
Hámori Péter felvétele, 2015
- 1383 *Fent:* Prímási Levéltár, Esztergom – Fotótár 3973.
A képen balról jobbra: biztonsági ember, Németh László érseki titkár, Paskai László bíboros, esztergomi érsek, mögötte Szűrös Mátyás ideiglenes köztársasági elnök, Németh Lajos tolmács, Agostino Casaroli bíboros, az Egyházi Közügyek Tanácsa államtitkára, biztonsági ember, Hermann Groër bécsi bíboros
Lent: MTI Fotó, F_LED19910504127.
- 1384 Collegium Pazmanianum, Bécs. Varga János rektor tulajdonában és szívességéből
Püspöki Apor felvétele, 2012
- 1385 MTI Fotó, F_LED19760224174.
- 1386 *Balra:* Fukszberger Imre, Csehimindszent polgármestere családi albumából
Hámori Péter felvétele, 2015
Jobbra: <http://www.panoramio.com/photo/28249114> (letöltés: 2015. július 24.)
- 1387 *Fent:* Gilberto Martinelli gyűjtése és az ő szívességéből
Középen: http://www.vasihegyhat-rabamente.hu/upload/2013_06/18/137154795724493371/er_csehimindszent3k.jpg (letöltés: 2015. július 24.)
Lent: A szerző felvétele, Zalaegerszeg, 2014
- 1388 *Fent:* <http://www.minalunk.hu/keptar/2/gyula/budaorskultura/Mindszenty%2815%29.JPG> (letöltés: 2015. július 24.)
Lent: Petrás Antal felvétele, Esztergom, 2015

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

A, Á

- A. Sajti Enikő* 259, 1442, 1456
Ablonczy Balázs 361, 1463, 1475
 Ábrahám József 51
 Acheson, Dean Gooderham 925, 927–928, 971
 Achilles, Szent 1182
 Ackerson, Garret A., Jr. 1053, 1056–1059, 1067, 1071, 1080, 1085, 1088–1089, 1097, 1105–1107, 1110–1112, 1114–1115, 1122–1123, 1129–1131, 1217
 Aczél György 772, 848, 858, 1275, 1419
 Ács Gábor 353
 Ács Tihamér 1061–1063, 1065
 Ádám György 1307, 1381
 Ádám Kolumba 385, 1306
 Ádám László 324
Adriányi Gábor (Adrianyi, Gabriel) 16, 231, 310, 318, 344, 554, 1147, 1184, 1252–1253, 1255, 1257, 1261–1262, 1294, 1300, 1302–1304, 1338, 1342–1343, 1349–1351, 1356–1357, 1373, 1403, 1442, 1456, 1458, 1461, 1474
 Adzsubej, Alekszej Ivanovics 1156
 Agagianian, Gregorio 1180–1181
 Ágoston, Szent 154, 1372, 1381
 Aigner Sándor 155
 Ákos Géza 1344
 Alapi Gáspár 884
 Alapi Gyula, id. 884
 Alapy Gyula 867–868, 873, 877, 883–884, 891–893, 911, 915, 961
 Albert István 550, 569, 671, 683, 690, 721, 723, 741, 752, 1422
 Albert Mátyás 630
 Albrecht herceg 111, 1381
 Alessandrini, Federico 1052, 1097–1098, 1362
 Alessandro (–» Nagy, Alessandro) 433, 566
 Alexits György 706
 Alfrink, Bernardus Johannes 1311
 Almásy [Imre] 992–993, 1005, 1010
 Altomáré Iván 1513
 Ambra, Antonio 1140
 Ambrózy Gyula 341
 Ambrus, Szent 702
 Anasztáz érsek 446
 Andics Erzsébet 911
 Andorka [Rudolf] tábornok 309
András Imre (András, Emmerich) 46, 1437, 1441–1442
 András Sándor 652
 András, I. 439
 Andráskay Müller István 159
 Andrássy Gyula, gróf 451–452, 1011
 Andrássy Gyula, ifj. gróf 167, 169, 181
 Ángyán Béla 79, 212
 Anjouk 1211
 Antal Dezső 110
 Antal István 282, 326, 340, 348, 386, 874
 Antall József 285, 322, 324, 431, 947
 Antonius 289
 Antoniutti [Ildebrando] 1288
 Antonovics Ignác 626
 Antyipov, A. 921
 Anzelm, Canterbury Szent 771
 Apor Gábor, báró 300, 302, 309, 416, 525, 782, 838
 Apor Vilmos, báró 241, 310, 336, 344, 352–356, 358–359, 376, 379, 382–384, 394, 406–408, 415, 417–418, 421, 436, 765, 1414, 1454
 Apponyi Albert, gróf 170
 Apponyi Károly, gróf 534
 Apró Antal 984, 1100
 Arany A. László 934
 Arany Károly 42, 125
 Aranyos István 885, 915
 Arriba y Castro, Benjamín de 1325
Artner Tivadar 127, 138, 160, 172, 226, 1436
 Árvátfalvi Nagy István 191–192, 202, 244
 Árvay István 198, 245
 Árvay László 147, 194, 251
 Assettati, August 586
 Aszmolov [Alexej] 554, 565, 644
 Asztalos János 735–736, 874
 Athenagoras 1239, 1288

Aubuchon, N. L. 1126
Auclères, Dominique 1029
Auer Pál 686
Auguszt István 855
Augusztin Dezső 1412

B

Babics Endre 347
Babusa János 1388
Bacsó Ferenc 846, 1432
Badalik Bertalan 326, 424, 668, 682, 1001, 1101,
1146, 1163, 1196, 1205, 1238, 1411
Baier, Stephan 304, 1442
Bajcsy-Zsilinszky Endre 376
Bajkov, K. 888
Bajor Asztrik 275
Bajtay Péter 346, 1429
Bakay Szilárd 542–543, 1460
Baker, John A. 1253, 1257–1258
Bakó Balázs 53, 65–66, 217, 1403, 1442, 1456
Bakócz Tamás 449
Bakos Gáspár 282
Baky László 309
Balassa Bálint 368, 371, 1437
Balassa Béla 814
Balassa Gyula 553
Balázsi Lajos 862
Bálint Remig 282
Bálint István 859, 878, 897–899, 1411
Bálint László 1027, 1430
Bálint Sándor 475, 570, 673
Ballabás Dániel 304, 1472
Balló István 1317, 1332
Balmaceda, José Manuel Emiliano 1066
Balogh Bain, Leslie (Bain, Leslie L.) 859, 860,
1075–1077, 1107, 1412, 1437
Balogh Gábor 91, 442, 1403, 1442
Balogh István (Balogh páter) 198, 286, 385, 394,
409–410, 418, 469, 471, 474, 478, 496, 531,
534, 548–549, 551, 570–571, 680, 682,
747, 949, 1024, 1396, 1411, 1424, 1437,
1450
Balogh Jenő 831
Balogh Margit 317, 360, 420, 442, 507, 543, 559,
571, 720, 732, 860, 874, 880, 907, 935–936,

1076, 1112, 1162, 1257, 1270, 1280, 1430,
1441–1442, 1456–1458, 1462
Balogh páter (–» Balogh István)
Balogh Sándor 16, 486, 605, 1078, 1431, 1433,
1458
Balthazár [Dezső] 548
Balzac [Honoré de] 886
Balzan [Eugenio és Lina] 1164–1166, 1170
Bán Antal 462, 487, 493
Bán D. András 305, 1458
Bánáss László 216, 317, 326, 389, 401, 404,
418–420, 423, 427, 495, 552, 562, 646–
647, 668, 688–689, 717, 723, 736, 761,
1394, 1496
Bandi István 1205, 1405, 1458
Banfi Florio (–» Holik-Barabás László) 1058,
1133
Bangha Béla 48, 90–93, 203, 298, 1462
Bank Barbara 601, 634, 1403, 1443, 1459
Bánk József 1110, 1204, 1237, 1333–1334,
1351–1353, 1386, 1443, 1521
Bánkuti Gábor 830, 1205, 1457–1459, 1462
Barabás Győző 260
Baraniak, Antoni 1043
Barankovics István 407, 410–412, 475, 570, 572,
669–670, 673, 682–685, 689–690, 721,
723, 740–741, 745, 776–777, 812, 828,
870, 880–881, 936, 948–950, 1148, 1176,
1394, 1396, 1437, 1450, 1475
Baranov, L. Sz. 745, 920–921, 952, 1094
Bárány Géza 175
Baranyai Lipót 483, 838–839
Baranyay Jusztin 141, 241, 454, 481–482, 488,
499, 551, 634, 668, 674, 678–679, 698,
774, 803, 808–809, 821, 838–842, 850,
853–854, 867, 889–891, 893–894, 902,
907, 912, 914–915, 942–943, 962, 975,
994, 1511
Baranyikov, Pavel 888
Bárányos Károly 510
Baráth Magdolna 376, 645, 772, 830, 848, 922,
1128–1129, 1131–1132, 1150, 1165, 1203,
1403, 1429–1430, 1432, 1457, 1459
Barattieri, Ludovico 1232
Barberini, Giovanni 21, 1166, 1430, 1443
Barbetta, Giulio 829

- Barbieri érsek 1178
 Barcs Sándor 977
 Bárd János 1146, 1196, 1205
Bárdos István 374, 709, 730, 1466, 1472
 Bárdossy László 228, 261–266, 273, 275, 538, 540–541, 1451
 Barkóczi Sándor 684
 Barnes, N. Spencer 954, 1054–1057, 1089, 1095, 1097
 Barót Mihály 761
 Barral, Louis-Mathias de 621
 Bartha Albert 478, 582
 Bartha János 1244, 1317, 1363, 1522
Bartosek, Karel 763, 1470
Baruch, Bernard M. 526
 Bary Gyula 311
 Bata István 1513
 Bateman, Charles H. 955
 Báthory István 449
 Batthyány Pál, gróf 133
 Batthyány Pálné, gróf 130, 135
 Baum, William W. 1366
Bayer József 500, 1443
Beam, Jacob D. 1057, 1064, 1079, 1083, 1086, 1104, 1437
 Bebrits Lajos 1513
 Beck István 1275
 Beck János 835
 Becket, Thomas 805
 Bedegi Gábor 51
 Beeson, Harold O. 1172
 Behojnik Mihály 626
Beke Margit 17, 138, 229, 374, 385, 448, 1024, 1296, 1403, 1430, 1443, 1459, 1466, 1468, 1472
Békés Csaba 604, 1127, 1430, 1442
 Békés Gellért 437–438, 1039, 1259, 1459
 Békessy Imre 888
 Béky Zoltán 1365, 1367, 1522
 Béla, IV. 438
 Bély Alajos 280
 Beljanov, A. M. 394–395, 583
 Bellányi Ferenc 1071
 Belon Gellért 1146, 1163, 1196, 1205
 Belton, Albert B. (Berend Béla) 362
 Bendes Valerián 142–144
 Benedek Rezső 79, 87
 Benelli, Giovanni 1295, 1301, 1371
 Beneš, Edvard 304, 306, 603, 616
 Benke Lajos 395
Benoschofsky Ilona 347, 1430
 Benson, Robert Hugh 40
 Benzoni, Giorgio 913
 Bényi József 1252, 1335, 1348
 Berán Iván 945
 Beran, Josef 567, 613, 724, 754, 934–935, 971, 1053, 1141, 1173–1174, 1181, 1184, 1229, 1276, 1349
 Bereczky Albert 765
 Beregfy Károly 537
 Berei Andor 984
 Berend Béla (Albert B. Belton) 362
Béres Katalin 158, 1459
 Beresztóczy Miklós 112, 277, 317, 401, 551–552, 737, 808, 821, 862, 867, 965, 986–988, 1069, 1072, 1246, 1247, 1443
 Bergoglio, Jorge Mario –» I. Ferenc pápa 1399
 Berija [Lavrentij Pavlovics] 601
 Berinke Dénes 51–52
 Bernabei, Ettore 1144, 1155–1156, 1166
 Bernadotte, Folke 970
 Bernardini, Filippo 736, 847
 Bertalan Imre 215, 710, 1028, 1365, 1522
 Bertalan Miklós 1012
Bertalan Péter 692, 1443
 Bertalan, Szent 91
Bertényi Iván 447, 1459
Bertényi Iván, ifj. 361, 445, 1460, 1463, 1471, 1475
 Bertha Sándor 104, 119, 226
 Bethlen Gábor fejedelem 805, 1396
 Bethlen István, gróf 77, 85–87, 92–93, 153–154, 166, 175, 180, 185, 190–191, 203, 307–308, 483, 1417
 Betts, D. A. 1204
 Bevin, Ernest 469, 507, 610, 615, 792, 810, 815, 894, 902–903, 925, 927, 970
 Bibó István 1037–1038, 1042, 1055–1056, 1064, 1437, 1446, 1477
 Bickford, Charles 900
 Biczó Sándor 961
Bigelow, Donald F. 600–601

- Bihari Mihály* 500, 1443
Bilainkin, George 1337
Bilkei Papp Zoltán 976
Billot, Louis 621
Bíró Béla 440, 1372
Bíró Márton, Padányi –» Padányi Bíró Márton
Biszkú Béla 1157, 1267
Bitter Ákos 1153
Bla, Carl 888
Black, Donald P. 1209
Blazovics Jákó 483
Bodnár Gábor 1365, 1522
Bodoni Árpád 374
Bodonyi Márton 873, 884
Boér Miklós (Boer, Nicholas) 416, 552, 719–720, 724, 771, 862, 1437
Bogáti Hajdu Gyuláné 555
Bogdán Ádám 766
Bognár József 778, 947, 1018, 1513
Bognár Szabina 1404, 1414, 1424
Bogomolov, A. J. 746
Bohlen, Charles 1055
Bojta Béla 537, 747, 1422
Bóka Imre 575, 799, 808–809
Bokor F. Csenger 274, 282
Boldizsár Iván 771, 888
Boldoczki János 1513
Bolza Ilona, grófnő 1306
Bongianino, Luigi 1182, 1194, 1199
Bonifác, IX., pápa 438
Bontó Ernő 125, 320
Borbándi Gyula 595–596, 659, 665, 1322, 1381, 1443
Borbély István 424, 433, 469, 573, 738, 821
Borbély János 884, 961–962
Borhi László 463, 466, 1055, 1114–1116, 1126, 1132, 1134–1135, 1146, 1175, 1190, 1194, 1226, 1237, 1244, 1430, 1443, 1459
Borisevičius, Vincent (Borisivicius W.) 763, 1141
Born, Friedrich 366–367, 416
Bornemissza Géza 1023
Bornemissza Pál 449
Boros László 769
Borovi József 596, 880, 1416, 1443
Borromeo Szent Károly 296
Borsányi Julián 1020
Borsos Sándor 341
Boschán Gyula 88
Bottoni, Stefano 1205, 1459
Bourbonok 1381
Boynes, Norbert de 433
Bozsik Pál 165, 669, 840, 949, 1412
Bozsóky Pál Gerő 1077, 1443, 1460
Bódy Zoltán 78, 80, 111, 149, 189, 194, 199, 224
Böröndy János 167
Bradács György 822
Braham, Randolph L. 362, 1430, 1476
Brambilla, Franco 1190
Bramuglia, Juan Atilio 789
Brand Sándor 189, 228, 267–268
Brankov, Lazar 695
Brenner János 160
Brezanóczy Pál 1146, 1166–1167, 1179, 1237, 1240
Brezsnyev, Leonyid Iljics 1165
Briglevics Károly 49, 53–57, 105, 167, 169
Brouillet, René 1324, 1369
Brugnola, Gildo 1058
Brumero, Zamfir 888
Brückner József 862
Bubnics Mihály 332
Bucsis Gyula 104–106, 122, 170
Budaváry László 245–246, 1443
Budinszky László 379, 541
Bunche, Ralph J. 1173
Burchet, Wilfred 888
Burillák Attila 1012
Burka Kelemen 363
Burkus Pál 338
Burn, Michael 888
Burucs Kornélia 310, 1462
Butler, Robert 928
Buzalka, Michal 935
Büttner Ferenc 380
Byrnes, James F. 524
- C, Cs**
- C. Tóth Norbert* 447, 1404, 1460
Cadogan, Sir Alexander 970–971
Canisius Szent Péter 296

- Cannon, Cavendish Wells 813
 Casari, Giuseppe 753
 Casaroli, Agostino 17, 21, 1140, 1165–1175,
 1180–1187, 1194–1203, 1206, 1223–1224,
 1226, 1228–1230, 1232–1234, 1236, 1245,
 1249, 1253, 1257–1259, 1263, 1265, 1274,
 1276, 1278, 1287–1288, 1294, 1301, 1307,
 1325–1326, 1329–1335, 1337–1338,
 1341–1342, 1344–1345, 1348, 1353,
 1356–1359, 1362, 1370, 1383, 1386, 1399,
 1437, 1523
 Castro, Benjamín de Arriba y 1325
 Cavallier József 323, 346, 416, 778–780, 790,
 876, 947, 958, 963, 1414, 1510
 Ceaușescu, Nicolae 1358
 Cento, Fernando 1180–1181
 Čepička, Alexej 625–626
 Ceppi, Alberto 1387
 Cerejeira, Manuel Gonçalves 1325
 Chapin, Selden 625, 632, 664, 666, 685–687,
 726–727, 731, 754–755, 757–758,
 767–768, 782, 791, 795, 811, 818, 836,
 850, 861, 864–865, 867–870, 872–873,
 883, 887–888, 903, 908, 916, 927–928,
 949–950, 962, 1019
 Cheli, Giovanni 1240, 1245, 1249–1253, 1255–
 1264, 1268–1269, 1276, 1285, 1288, 1299,
 1312, 1314, 1318, 1328, 1330, 1332–1335,
 1337–1338, 1358
 Chenaux, Philippe 675, 762, 933, 1044, 1139,
 1357, 1443
 Chiaro, Carlo 595
 Chipman, Norris B. 991
 Choma, Ivan 762, 1142, 1443
 Chorin [Ferenc] 483
 Churchill, Winston 425, 524–525, 527,
 1078–1079, 1212, 1243, 1336, 1462
 Churchill, Winston képviselő 1336
 Ciceró [Marcus Tullius] 532
 Cicognani, Amleto Giovanni 1057, 1105, 1112,
 1136–1138, 1166–1167, 1170–1173,
 1179–1181, 1187, 1197–1202, 1226, 1228,
 1230, 1237, 1240
 Ciprián, Szent 795
 Ciriaci, Pietro 1072
 Cirill, Szent 933, 1156
 Clausonne, François Seydoux de 1043
 Clift, Denis A. 1366
 Coburg-ház 972
 Comer, J. C. 888
 Concha, Luis 1325
 Confalonieri, Carlo 1180–1181, 1328
 Connan, Jean 888
 Conti, Mario 510
 Cooke, Terence 1284, 1318
 Coreth, Johannes 1140, 1143–1144, 1148, 1153,
 1164
 Cory, M. I. 1029, 1052
 Courtois, Stéphane 763, 1470
 Cousins, Norman 1142
 Crook, John R. 594
 Cúthné Gyóni Eszter 428, 492, 678, 782, 944,
 986, 1430
 Czapik Gyula 76, 317–321, 325, 331–334, 400,
 403–404, 417–418, 427, 460, 467, 502, 557,
 568, 666, 685, 688, 698, 719–721, 723–
 724, 726–729, 734, 740, 744, 751–755,
 761, 769, 778, 780, 790–794, 805–806,
 813, 821, 827–830, 877, 880, 883, 946, 979,
 983–984, 991, 993, 1394, 1457, 1460, 1472
 Czéh József 778, 885, 977
 Czene-Polgár Viktória 17, 1006, 1460
 Czettler Jenő 216, 483, 584, 679, 865, 949
 Czikkelyné Nagy Erika 1503, 1505–1506,
 1508–1511, 1513, 1517, 1519–1520
 Czinder Jenő (–» Kerkai Jenő) 420
 Cziráky József, gróf 482
 Czobor Mátyás 67, 70, 76–77, 83, 87, 111, 124,
 133, 141, 148, 155, 172, 193
 Czupy Bálint 476
 Csáki család 26
 Csáky István, gróf 155
 Csáky Károly, gróf 519
 Csáky Zoltán 524, 841–843, 1437
 Csala István 778
 Csalló Katalin 543, 1460
 Csang Kaj-sek 930, 963
 Csapó István (Wohlfarth István) 28
 Csapody Miklós 778, 1404, 1443–1444, 1460
 Császár Gyula 1404, 1486, 1491, 1493
 Csávossy Elemér 241
 Csécsy Imre 474

- Cseh Gergő Bendegúz 376, 1459
Csehi Károly 1008
Csekonics Iván, gróf 482
Csellár Jenő 983
Csepregi Ignác 796–797, 805, 1024
Cserényi-Zsitnyányi Ildikó 898, 1444
Cserháti József 126, 285, 1333, 1342–1343, 1386, 1422, 1437
Cserjés Sándor 1049
Csernobajev, A. A. 789, 1433
Csernoch János 139–140, 166, 170, 172–173, 178, 452, 454, 555, 675, 805, 1208
Cser-Palkovics István 1379
Csertán Ferenc 268
Csertő Sándor 747, 843, 1241, 1254, 1302, 1304–1305, 1310, 1342, 1350–1351
Cseszka Éva 773, 1444
Cseterki Lajos 1272, 1277, 1521
Csík József 165, 467
Csíky Balázs 203, 213, 230–231, 312, 554, 1404, 1442, 1444, 1460
Csizmadia Andor 136, 203, 415, 1133, 1444
Csonka Emil (Vasari, Emilio) 17, 1213, 1297, 1322, 1372, 1444, 1455, 1460
Csontola Lipót 54
Csóthy Géza 183
Csury Jenő 258, 546
- D**
- Dachy kultúrattasé 1192, 1212
Dálnoki Miklós Béla 385, 390–391, 394, 417, 429–432, 458, 463–465, 469–470, 474, 503–504, 596, 603–604, 747, 839
Dálnoki Veress Lajos 534, 593, 652, 1308
Damaszkinosz, Papandreou 839, 840
Dandy Ferenc 53
Danielsson, Carl Ivan 366–367, 416
Dante [Alighieri] 975
Darányi Kálmán 238
Darvas József 1513
Dávid (bibliai személy) 1396
Davies, Richard T. 1219
Davis, Nathaniel Penistone 950
De Gasperi, Alcide 675
De Sörgo Antal 138
Deák Ferenc 111
Deák Szulpic 140, 145, 147, 150, 152
Deam, Jacob D. 1092
Décsi Gyula 796, 799, 805, 808, 816–818, 820, 833, 857, 866–867, 870, 873, 876, 884, 886, 899, 947, 954, 977–978, 1411
Deéd Ferenc 1305
Degré Alajos 89, 1434
Dékán István 866
Dekanozov, V. G. 415, 487, 550, 577, 720
Deledda, Grazia 283
Delila (bibliai személy) 289
Dell'Acqua, Angelo 1137, 1155
Dellepiane, Giovanni Battista 1031
Detrovics Zsolt 900, 1404
Demmerle, Eva 304, 1442
Deniel, Enrique Pla y 521
Dennery, Etienne 994
Dent, Harry S. 1326
Dervarics Mária, Egyházasszüke 1487
Desanti, Dominique 888
Deutsch Árpád 168
Dewey, Thomas E. 923
Dias, Ivan 1353
Dickenson, Edwin 974
Dinnyés Lajos 530, 532, 618–620, 623–625, 652, 685, 694, 697–698, 700–701, 724, 731, 755–756, 784, 1418
Dobi István 784, 804, 825–827, 861, 877, 880, 954, 956–958, 994, 1019, 1021, 1097, 1102, 1163, 1205, 1418
Dobri Mária 17, 35, 44, 69, 189, 191–192, 1460
Dobryin, Anatolij 1146
Dobszay Tamás 445, 1460, 1471
Dóczi Orbán 448
Dollmanits, Fritz 1292
Dombay János 83
Domokos József 916
Donáth Ferenc 457
Donáth Gyula 480
Dordett, Alexander 1305
Dorn, Luitpold A. 1140
Downey, Arthur 1274
Dózsa György 734
Döpfner, Julius 1284, 1309, 1381

Drahos János 383, 386, 400, 408–410, 424, 527,
576, 581, 607, 621, 628, 754, 778–779, 792,
805, 845, 858, 880, 964, 980, 986, 1495
Drexler Antal 36
Dreyfus 849
Dubrava 695
Duca, Francesco Borgongini 753
Dudás Miklós 557, 821–823, 825, 827, 877–
880, 947, 952, 980, 985–987
Duhig, James 659
Dulbinskis, Kazimir 1141
Dulles, John Foster 993, 1020, 1052, 1055, 1088,
1109–1111, 1113, 1118, 1414
Duque, Aníbal Muñoz 1378
Durcovic, Anton 935
Dücső Jánosné 234

E, É

Eckhardt Sándor 475, 570, 673
Eckhardt Tibor 86–87, 304, 307–308, 658–659,
664, 897, 1056, 1245, 1326, 1415, 1431
Eckhart Ferenc 447, 450, 481, 1444
Edelmann Sebő 30
Edgcumbe, Oliver P. 577, 597, 643
Egerszegi Lajos 338
Eisenhower, Dwight D. 20, 906, 1020–1021,
1028–1029, 1055–1057, 1059, 1075, 1077,
1079, 1085–1087, 1098, 1108, 1110, 1118,
1121, 1123, 1130–1131, 1134, 1151, 1212
Eisenhower, Mamie 1130
Eitner Ákos 245
Eitner család 234
Eitner Sándor, ifj. 191–192, 245
Eitner Zsigmond 49, 77
Ekler Ferenc 118, 124
Elbrick, Burke Charles 1105–1106
Éliás Pál 594
Elson, John 1283
Ember Győző 450, 1444
Enderl, Kurt 1232, 1291
Endre László 229–230
Endréd Vendel 256, 330, 427–428, 483, 492,
535, 677–678, 738, 781–782, 944, 986,
1031, 1049–1050, 1147, 1412
Endréd Zoltán 808, 859, 1024

Endrey Mihály 1025, 1052, 1082, 1146, 1196,
1205, 1371, 1411
Engel Pál 441, 1460
Engels, Friedrich 734, 1209
Eörszily család 26
Erdei Ferenc 471, 531, 603, 607, 1018, 1513
Erdélyi Iréneusz 44
Erdey-Grúz Tibor 1513
Erdő Péter 415, 440, 964, 1178, 1354, 1384,
1444, 1457, 1461
Erdős Márkus 49, 53, 57
Erdős Mátyás 805, 1265
Ernszt Sándor 165, 179–181, 183
Erős Alajos 94–95, 100, 147–151
Érsek Tibor 848
Erzsébet, Árpád-házi Szent 692, 1378
Erzsébet, II. 488
Erzsébet, Szent 290
Esterházy Miklós, gróf 450
Esterházy Móric, gróf 245, 266, 406
Esterházy Pál, herceg 160, 218, 220, 226, 482,
774, 808–809, 833, 844, 867, 893–894,
902, 907–908, 912, 914–915, 941, 943,
962, 975, 1463, 1511
Esterházyak 1381
Esty Miklós 304, 309, 322–323, 326, 328,
335, 346–347, 434, 513, 555, 731, 751,
773, 895–896, 1025, 1027, 1148,
1153–1154, 1424, 1490, 1500, 1509,
1515–1516
Eszenyi László 1365, 1522
Esztergályos János 155, 181
Éva (bibliai személy) 289
Evans, Stanley 888

F

Fábián Árpád 1333–1334, 1344, 1386
Fábián János 416, 796, 798–799, 805, 808–809,
862
Fábián Károly 1304, 1306, 1364, 1372, 1461
Fábián László 893
Fábry Antal 612
Fadgyas András 961
Falussy Lilla 1257, 1404
Fanfani, Amintore 1142–1143

- Fangler Béla 115
Fangler Imre 198
Fanglerné, özv. 117
Fára József 58, 157, 189
Farkas Dénes 1030
Farkas Endre 874, 949, 959, 981
Farkas Ferenc 155
Farkas István 89
Farkas Lajos 369
Farkas Margit –» Udvardy Jenőné
Farkas Mihály 419, 617, 700, 756–757,
765, 773–776, 780, 784, 786, 789, 834,
977–978, 1412, 1417
Farkas százados 277
Farkas Tibor 148–149, 169, 177, 180–181, 192,
199
Farkas Vladimir 723, 941, 1437
Faulhaber, Michael von 300, 606, 664, 748, 959
Fáy Erzsébet 1288
Fáy István 313
Fedák Sári 849
Fedeles Tamás 210, 447, 1460, 1466
Fehér Ferenc 1017, 1444
Fehér Lajos 1267
Feist, Felix E. 966
Feiszt György 58, 324, 1445, 1461
Feitl István 522, 772, 848, 1189, 1429–1432,
1437, 1458, 1464
Fejérdy András 17, 561, 1141, 1147–1148, 1162,
1184, 1347, 1357, 1404, 1444, 1461, 1518
Fejérdy Gergely 811, 927, 1445
Fejérkövy István 448
Fejes Gábor 211
Fejtő Ferenc 537, 1445
Fekete Géza 273–274, 277–278
Fekete Károly 211
Feketekuthy László 1032, 1039, 1445, 1461
Felicis, Bernardo De 517
Felix, Christopher (James McCargar) 899, 1445
Feller, Harald 416
Ferdinánd, II. 439
Ferdinandy Gejza 447, 1445
Ferenc József, I. 181, 273, 451, 454, 479, 1155,
1211, 1354
Ferenc, I., pápa 1170, 1399
Ferenc, II., francia király 952
Feri Sándor 916
Fessenden, Russel 1326–1327
Festetics Sándor, gróf 233–235
Festetics Tasziló, herceg 146
Fietta [Giuseppe] 1139
Figl, Leopold 1043, 1050
Filatov tábornok 1094
Firjubin, Nyikolaj P. 1132
Fischer József 1022
Fischhof Gyula 849
Fischhof Hanna (Sulner Hanna) 759, 782,
849–853, 856, 871, 897, 907, 943
Flórián János 949
Flórián Tibor 286, 1415
Flynn, Edward J. 842–843
Fock Jenő 1131, 1168, 1272
Fodor Zoltán 1329, 1350
Fogarty, Gerald P. 307, 1462
Folba János 761
Fomin, T. 1139
Font Márta 447, 1460
Fonyadt Antal 121, 123, 125, 226, 256
Forgách Ferenc 448
Forgács Károly 1521
Forgione, Francesco (Pio atya) 982
Forgó András 445, 647, 1460, 1471
Fort, Gertrud von le 290
Fox, Thomas J. 836–837
Föglein Gizella 486, 1445
Földényi József 761
Földes György 1006
Földesi Margit 376, 575, 1445
Földvári Imre 375
Fraknói Vilmos 449–450, 485, 1445
Franco, Fabrizio 1053, 1080
Franco, Francisco 952
Fráter György (Martinuzzi Fráter György) 448,
571, 805, 1011
Freisatt, Bruno 888
Frey Mátyás 338
Friedberg, Emil 1354, 1445
Friedrich István 87, 166–169, 181
Frings, Josef (Joseph) Richard 518, 654–655,
748, 814, 1325, 1369
Frölichsthal, Friedrich 1381
Frühwirt Mátyás 180, 1003

Fuchs Ferenc 58
Fuchs, Johannes 539, 1462
 Fukszberger Anna 26
 Fukszberger Erzsébet 26
 Fukszberger Ilona 26
 Fukszberger Imre 26–27, 284, 1404, 1485–
 1486, 1491, 1512, 1516–1517, 1521, 1523
 Fukszberger István 26
 Fukszberger János 26
 Fukszberger László 26
 Fukszberger Mária 26
 Fukszberger Teréz 26
 Furst, Peter 888
 Fülöp Ferenc 380
 Fülöp László 194
Fülöp Mihály 527, 1462
 Fürst Ede 342
 Füzér Julián 1082, 1317, 1377, 1385, 1435,
 1437, 1445, 1519

G, Gy

Gaál Sándor 35
 Gábor László 1009–1010, 1122
 Gáborjáni Szabó Attila 871
 Gábrriel Asztrik 246
 Gácsér József 821
 Gál Károly 757
 Galajda Béla 1012
 Galambos János 684
 Galambos József 1138
 Galambos Miklós 225, 388
 Galeazzi-Lisi, Riccardo 661
 Galen, von 298
 Gallagher, Paul Richard 1399
 Gallus Tibor 595
Gálos, Ladislaus 621, 1445, 1452
Gannon, Robert I. 663, 923, 1445
 Garami Lajos 1010–1011, 1013
Gárdonyi Máté 92, 317, 334, 1179, 1404, 1462
 Gascoigne, Alvary D. F. 466, 498, 511, 542, 577,
 608, 626
 Gáspár Jenő 408
 Gasparich Márk Kilit 282, 303
 Gasperi, Alcide de 675
 Gastambide, Raymond 1243
Gati, Charles 1059, 1445
 Gau, Albert 811
 Gauquié, Henry 587, 625, 646, 703, 715,
 721–722, 748
 Gazdag Ferenc 214
Gecsenyi Lajos 1128, 1404, 1431, 1457
 Géfin Gyula 35, 45, 51, 58, 68–69, 120, 157,
 189, 191–192, 319, 322, 324, 370, 379–
 380, 1424, 1445, 1460, 1485
Geisz Antal 136, 1445
 Geiszbühl Mátyás 375–376
 Geiszlinger Béla 35, 41, 43–44, 47, 769
 Gelencsér András 334
 Gellért, Szent 563, 692
 Geraldine nővér [Galovits Geraldine] 1306
Geréb Sándor 1056, 1435
 Gereben István 215, 1363, 1421
 Gerencsér Lajos 77
 Gerevich Tibor 1211
Gergely Jenő 16, 27, 183, 185, 196, 203, 237, 310,
 317, 353, 361, 373, 415, 485, 673, 806, 877,
 883, 914–915, 960, 962, 1036, 1112, 1404,
 1431, 1437, 1441, 1445, 1462–1463
 Gergely, győri püspök 441
 Gerlier, Pierre-Marie 614, 655
 Gerlőczy Béla 104
 Gerő Ernő 419, 457, 462, 575, 598, 617, 632,
 681, 713, 772, 789, 793, 839, 848, 976,
 988–989, 994, 1001, 1003, 1041–1042,
 1417, 1513
 Gerstner Ida Helga 979, 980
 Gheorghiu-Dej, Georghe 787–788
Gianone András 208, 409, 511, 633, 647, 693,
 1405, 1445, 1463
 Gianone Egon 1296–1298, 1306
Giczy Zsolt 200, 313, 1446
 Gienville, Peter 966
 Giesswein Sándor 165
 Gigler Károly 980, 987, 1069
 Gilroy, Norman Thomas 924
 Giobbe, Filippo 1152
 Gleiman Anna 716
 Glennon, John Joseph 516, 520
Glennon, John P. 1056, 1431
 Glezozs, Manolisz 984
 Gojdič, Pavol 935

- Góliát (bibliai személy) 1396
Gombó István 507
Gombos Károly 805
Gomułka, Władysław 1022, 1044, 1067
Gondi, Jean-François Paul de 621
Gonzaga, Ferdinando 621
Goodpaster, Andrew Jackson 1057, 1108
Gorbacsov, Borisz 990
Gordon Ferenc 686
Gori, Francesca 758, 1431
Gouveia, Theodósio de 814
Gowen, Franklin C. 584, 599
Gödel, Harald 1378
Gömbös Gyula 87, 107, 122, 178, 185–186,
189–192, 199, 206, 240, 1445, 1455
Göncz László 255, 259, 1405, 1446, 1463, 1491
Grábár Lajos 257–259, 268
Gráner Adolf 120
Gratz, Leopold 1298
Grégoire, Paul 1315
Grieger Miklós 179
Griffin, Bernard William 516, 599, 612, 665
Griffiths, James H. 664
Griger Miklós 165, 305
Grigorjev, B. J. 390, 434
Groër, Hermann 1383, 1523
Gróh József 336, 490, 538, 783, 862, 873–875,
1030
Gromiko, Andrej A. 974, 1228, 1356, 1358
Gromov, Je. I. 1128
Grósz József 78–80, 116–118, 127–128, 141,
146, 151–153, 157–164, 168, 172–173,
197, 199, 203, 220–227, 232, 240, 249,
255–256, 264, 271, 276–280, 291, 320–
322, 356, 371, 383, 385–386, 392, 394–
395, 400–401, 408–409, 415, 417–419,
423–424, 426–430, 460, 468, 473, 502,
521, 557, 603, 607, 631, 640, 684, 709, 761,
770, 805–806, 821, 826–827, 840, 874,
879–880, 883, 899, 923, 935, 945–946,
953, 964–965, 979, 982–984, 986, 989–
993, 999–1000, 1003, 1026–1027, 1050,
1070–1072, 1080–1081, 1100–1101,
1134, 1146, 1180, 1213, 1412, 1414, 1416,
1422, 1437, 1442, 1487, 1491, 1494–1497,
1506–1508, 1510, 1512
Gruber Miklós 483, 679, 890
Gruber, Karl 937
Grubmayr, Herbert 1379
Grúňová, A. 922, 1459
Gudenus, Gordian 1371
Guéguinou, Jean 1369
Gulyás Gellért 342
Gun, Nerin E. 1217
Gusztáv, V., svéd király 340
Guttmann György 233–234
Gyáni Imre 548
Gyarmati György 553, 755, 759, 830, 1205, 1446,
1456–1459, 1462–1464, 1471
Gyenyiszov, G. A. 1150, 1165, 1203
Gyimesi Endre 83, 156, 1432
Gyomlai László 840
Gyömörey György 94, 98, 122, 141–142, 147,
172, 174, 176, 181, 189–191, 193, 206
Gyömörey Sándor 191
Gyöngyösi János 418, 462, 487, 506–507, 524,
550, 578, 589, 605, 610, 613, 624, 778, 1419
Gyöngyössy Imre 404
György Árpád 1365, 1522
György, II. 840
György, VI. 590, 614
Győri Imre 1382
Győri Pál 1009
Györkei Jenő 1503
- ## H
- Haas György 571, 1059, 1446
Habsburg Etelka 656
Habsburg József, főherceg 168, 313–314
Habsburg Ottó, főherceg (II. Ottó, Ottó
király[fi]) 83, 85, 92, 103, 169–170,
173–174, 179, 181, 184, 206, 304–308,
423, 432–433, 480, 483, 485, 523–524,
634, 656–658, 664–665, 667, 679, 724,
776, 780, 799–800, 821, 833–835, 838,
840–841, 848–849, 972, 1029, 1322,
1326–1327, 1381
Habsburg, Regina von 1381
Habsburg-család 323, 369, 485, 666, 1291, 1327
Habsburg-ház 84, 667, 992
Habsburg-Lotaringiai Mihály 1384–1385

- Habsburgok 32, 83–85, 167, 170, 181, 206,
306–307, 485, 500, 776, 777, 835, 913, 972,
1211, 1392
- Hagyó-Kovács Gyula 335, 402, 462
- Haig, Alexander M. 1245, 1258, 1262
- Hajba Ferenc* 356, 369, 382, 1437
- Hajdú József 931
- Hajdu Németh (Hajdu-Németh) Lajos 476,
1317
- Hajdu Tibor* 491, 746, 782, 811, 934, 948, 951,
1432, 1446
- Hajnik Imre* 445, 1446
- Hajtovics, M. Sz. 468
- Halász György 1070
- Haller István 239
- Halmosy Dénes* 376, 1432
- Hám János 805
- Hamburger László 1373
- Hammarskjöld, Dag 1073
- Hátori László* 545
- Hátori Péter* 122, 1405, 1464, 1485–1486,
1488, 1491–1494, 1498–1499, 1504, 1512,
1515–1517, 1521, 1523
- Hámory Zoltán 1055, 1059
- Hamvas Endre 216, 323, 326–327, 352,
399–400, 410, 456, 468, 473, 521, 529,
548–549, 569, 572, 592, 607, 612, 618, 627,
629, 631, 650, 673, 679, 682, 709, 735–736,
761, 790, 793, 813, 880, 883, 951, 964–965,
1027–1028, 1069, 1080–1081, 1146–1148,
1152, 1154–1155, 1162–1163, 1165–1167,
1177, 1179–1180, 1204, 1424, 1511, 1516
- Hanauer Á. István 320
- Hankó József 330
- Hantos-Varga Márta* 676–677, 1405, 1464
- Hanusz Albin 305, 388
- Hanny Kálmán 373
- Harangozó Ferenc 1306, 1308, 1372, 1379
- Haraszti György* 301, 346, 1405, 1436, 1446,
1492
- Haraszti Sándor 761
- Harrer Ferenc 778
- Harriman, William Averell 1188–1190
- Hársligethy-Vinkovits Viktor (–»Vinkovits Vik-
tor) 152–153, 223, 273–274, 277, 1419
- Hartke, Vance 1242
- Hász István 110–111, 326
- Hatos Pál* 17, 200, 361, 1037, 1463–1464, 1475
- Havas Géza 1412
- Háy Gyula 1014, 1437
- Haynald Lajos 451
- Haynau, Julius Jacob von 1210
- Házi Vencel 1223
- Héder M. László 297
- Heenan, John 1293, 1335–1336
- Hegedűs András* 439, 982, 1405, 1464, 1499
- Hegedüs András 989, 992, 994, 1028, 1041,
1417, 1513
- Hegedűs B. András* 1022, 1122, 1429, 1441
- Hegedüs Ferenc 251
- Heinrich Henrik 363
- Heisz Mátyás 58
- Heller Ágnes* 1017, 1444
- Helm, Knox 498, 509, 582, 689–690, 731, 758,
792, 795, 799, 806, 831, 904, 911
- Henney Árpád 381
- Henrik, II. 805
- Herakleiosz, császár 696
- Herboly Ferenc 94, 234–235
- Hermann István* 317, 358, 1462, 1469
- Hermann Zsolt 420
- Hernai Béla* 1492
- Hertelendy Jenő 158
- Herter, Christian A. 1087, 1121–1123, 1193,
1209
- Hetényi János* 382
- Hetényi Varga Károly* 1158, 1307, 1437–1438,
1441
- Heuzé, George 888
- Hidas István 1513
- Hillenbrand, Martin J. 1105, 1231–1233,
1235–1237, 1243, 1245
- Hitler, Adolf 40, 250, 253, 258, 265, 365, 522,
561, 564, 612, 643, 884, 923, 1108, 1392
- Hlond, August 300–301, 758
- Hóbor József* 17, 86, 142, 157, 179, 181, 230,
1464
- Hóborné Kiss Gabriella* 157, 1464
- Hock János 60, 198
- Hodža, Milan 304
- Hofbauer Szent Kelemen 296
- Hohenzollern-ház 972

- Holbert István* 126, 129
Holik-Barabás László (–» Banfi Florio) 1058, 1133
Holló János 58
Hollós Ferenc 49
Holtzer Loránt 352, 362, 1464
Hóman Bálint 262–263, 267, 371
Homonnay Tivadar 307
Hoós Jenő 1501
Hoover, Herbert C. 1019, 1056–1057, 1091, 1094, 1134, 1245
Horányi Nándor 961
Horányi Tibor 476
Hornýák Miklós 366
Horthy István 207, 214, 215, 313, 453
Horthy István, ifj. 453
Horthy Miklós 60–61, 83, 90, 104, 136, 167–175, 190, 195, 198, 200, 203, 213, 248, 250–251, 253, 258–260, 262, 266–267, 279, 313–314, 318, 325, 331, 340–341, 349, 362, 364, 369, 407, 415, 425–426, 437, 446, 452–453, 457, 483, 485–488, 490, 492–493, 499, 523, 527, 534, 539, 548, 550, 631, 674, 715, 972, 1050, 1087, 1094, 1211, 1312, 1314, 1395, 1462
Horthy Miklós, ifj. 1312
Horvát János 630
Horváth Athanáz 274–275, 277–278
Horváth Csaba 86, 1464
Horváth család 26
Horváth Domonkos 152, 174, 223, 274
Horváth Elek 1326
Horváth Gábor 808
Horváth Gergely Krisztián 369, 374–375, 404
Horváth Ibolya 538, 833, 859, 977, 1432
Horváth Imre 950, 972
Horváth István 395
Horváth János 1006–1011, 1017, 1051, 1070–1071, 1102
Horváth Jenő 164
Horváth József 395
Horváth Julianna 474, 1434
Horváth Lajos 31
Horváth M. Ferenc 1015, 1446
Horváth Márton 723, 759
Horváth Richárd 948–949, 1003, 1069–1070, 1072, 1246, 1277
Horváth Sándor 1305, 1405, 1477
Horváth Sándor domonkos 102
Hoss József 241, 320, 390, 404, 405
Hossu, Iuliu (Hosszu Gyula) 512, 1341
Höffner, Joseph 1284
Hrazanthosz 839
Hruscsov, Nyikita Szergejevics 999, 1055, 1094, 1126, 1130–1131, 1134, 1138–1143, 1156, 1165, 1188–1189, 1201, 1209, 1212, 1276
Hruscsova, Nyina Petrovna 1130
Hubai László 181, 486, 1405, 1432, 1464
Huchthausen Lajos 382, 1446
Hunyadiak 28, 1211
Hunyady Ferenc, gróf 482
Hunyady József, gróf 141
Huszár Károly, apátplébános 303
Huszár Károly, miniszterelnök 166, 840
Huszár Mihály 295
Huszár Tibor 1038, 1042, 1446
Hutte, Edouard 860
Hüvös Endre 360
Hyppolit, Estei 441, 448
- I**
- Ibrányi Ferenc* 322
Ignác László 862
Ijjas József 883–884, 1204, 1237, 1240, 1246, 1264, 1266, 1287, 1289, 1330, 1333–1334, 1340–1344, 1349–1350, 1352, 1370, 1386, 1388, 1521
Ikvay László 1306
Illés Béla 338, 533
Illés Pál Attila 312
Illing, Robert F. 17, 1245, 1259, 1276, 1288–1289, 1437
Ilona, Szent 696
Illyés Gyula 535
Imre, Szent, herceg 438, 808–809, 836, 884
Imrédy Béla 199–200, 237, 250, 493, 538, 540–541, 545
Innitzer, Theodor 232, 300, 606, 664, 930
Irsay Endre 679
Ispánki Béla 17, 125, 288, 328, 344, 458, 469, 549, 710, 773–774, 796, 798, 808–809, 817, 839, 844, 854–856, 860, 902, 908, 915,

921, 942–943, 962, 975–976, 981, 1076,
1095–1096, 1337, 1372, 1437
Istóczy Győző 72, 238–239, 344
István Vilmos 35
István, I., Szent, magyar király 42, 48, 50, 59,
81–83, 91, 166, 171, 174, 201, 250, 263, 264,
271, 294, 306, 308, 309, 317, 328, 340, 356,
361, 398, 438, 439, 447, 457, 460, 480–481,
499, 504–505, 518, 526, 562, 582, 589, 604,
647, 648, 694–695, 701–702, 724, 730, 750,
774, 805, 813, 930, 1081, 1279, 1308, 1310
Ivanics István 528
Ivánka Endre 1305
Ivanova, V. 762
Izajás, próféta 224
Izsák Lajos 16, 27, 408, 411, 476, 486, 576,
683, 806, 883, 914–915, 960, 962, 1429,
1431–1433, 1446, 1458, 1463–1465

J

Jackson, Charles Douglas 1118
Jagellók 1211
Jakovina, Tvrtko 762, 1446
Jámbor József 555, 772, 798, 857–858, 861–872,
875, 905
Jambrich Ignác 281–282
Jancsó Benedek 122
Jancsó Livia 1056
Jancsó Miklós 764
Janek István 610, 613, 1405, 1465
Janis, Irving L. 908, 1465
Jankó Péter 884, 961, 977
János Kázmér, II. 1044
János Pál, I., pápa 1399
János Pál, II., pápa 762, 916, 1372, 1384, 1398
János, Aranyszájú Szent 39
János, Keresztelő Szent 655
János, XXIII., pápa (–» Roncalli, Angelo Giu-
seppe) 762, 811, 1053, 1085, 1119–1121,
1131, 1136–1137, 1139–1142, 1147–1148,
1150–1153, 1161, 1163–1164, 1166–1167,
1170, 1177, 1182, 1184, 1188, 1216, 1276,
1288
Jánosi József 341, 410, 416, 418, 508–509, 570,
573, 777, 1475

Janssens, Jean-Baptiste 509
Jantausch, Pavel 616
Janza Károly 1026
Jármay Zsigmond 874
Jaross Andor 341, 348, 371
Jászai Kálmán 784
Jaszovszky József 679, 1368, 1446
Jávor Pál 512
Jelfy Gyula 1489–1490
Jeremiás, próféta 435
Jernegan 1099
Joannovich Emil 874
Johnson, Alexis 1085
Johnson, Lyndon B. 20, 841, 1085, 1136, 1190,
1192–1193, 1224–1226, 1235
Johnson, Niel M. 1057, 1086
Johnston, Joseph B. 1104
Jókai Loránd 1019, 1311
Jones, Elvin 974
Jones, Owen T. 1160, 1162–1163, 1172–1173,
1200, 1217, 1219–1220, 1228
Jong, Johannes de (Jan de) 514, 926
Józsa Ottó 1304, 1405
József főherceg 197
József, II. 218
Judt, Tony 537, 1446
Juhász Nagy Sándor 486
Juhász Vilmos 771
Juhász-Laczik Albin 312
Julianus barát 1308
Junger Mózes 201
Jungerth-Arnóthy Mihály 347

K

Kacziba József 1277
Kada Lajos 1152, 1252–1253, 1274
Kádár János 418–419, 646, 723, 775, 777, 783,
787, 793–794, 803–804, 821–822, 827,
832, 876, 942, 963, 977–978, 1006–1007,
1010, 1014, 1040, 1042, 1049, 1051–1053,
1058, 1067, 1072, 1077–1078, 1086,
1093, 1097, 1099–1102, 1105, 1107,
1111–1112, 1114, 1126–1128, 1130,
1132–1135, 1146, 1149–1151, 1155,
1157–1160, 1162–1165, 1170–1171,

- 1188–1189, 1192, 1194, 1200–1201,
1203, 1209–1210, 1212, 1222, 1224–
1225, 1228, 1235–1237, 1239, 1245, 1261,
1263, 1265–1268, 1271–1273, 1277,
1279, 1298, 1322–1323, 1327, 1336, 1340,
1360, 1370, 1386, 1397–1398, 1411, 1417,
1437, 1463
Kádár László 1351–1352, 1521
Kahler Frigyes 16, 883, 1441, 1447, 1465, 1476
Kajári Erzsébet 922, 1465
Kajzusinski, Karl 888
Kállai Gyula 1102, 1137, 1267
Kállay Miklós 302–303, 309, 523, 782, 1087,
1437
Kálmán (Péter) Peregrin 772, 869, 1000, 1025–
1027, 1052, 1070, 1082, 1101, 1148, 1405,
1432, 1447, 1465
Kalmár János 1023
Kamenyev, L. B. 897
Kanizsai János 438, 805, 952–953
Kanyó András 942, 1447
Kapi Béla 205, 213, 605
Kapiller Imre 308, 1405, 1431
Kaplan, Karel 936, 1447
Kappel János 211
Kapronczay Károly 349, 523, 1437, 1447
Karády Viktor 248, 630, 1447, 1465
Kardos János 893
Kardos József 481
Karlinszky Balázs 317, 358, 1462, 1469
Karlovcics János 51
Karolingok 444
Károly Ambrus 442
Károly, III., magyar király (VI. Károly német-
római császár) 25, 445
Károly, IV., magyar király 83–85, 88, 92, 103,
133, 140, 152, 168–169, 173, 181, 215,
423, 433, 454–455, 482, 485, 499, 548, 916,
1211, 1291–1292, 1314
Károly, VI. (–» Károly, III.) 445
Károlyi Gyula, gróf 185
Károlyi Mihály, gróf 49, 52–53, 57, 59–61, 114,
168, 235, 263, 292, 491, 745–746, 778,
782, 795, 800, 809, 811, 835, 899, 924, 934,
948–949, 951, 1212, 1411, 1422, 1437
Károlyi Mihályné, grófnő 934, 1422
Károlyi Sándor 72
Kárpáti Kelemen 31, 33
Karsai Elek 347, 550, 1430, 1432
Karsai László 550, 1432
Kasianawicz, Henrik 888
Katona Géza (Katona Geza) 954, 1059, 1095,
1097, 1103
Katona István 1269
Katona Jenő 196–197, 778, 1421
Katona József 158
Katona Lajos 366
Kecskés D. Gusztáv 1127, 1405, 1442
Keefer, Edward C. 1056, 1242, 1431
Kefauver, Ester 992
Kelemen Endre 908
Kelemen Kornél 949
Kelemen Krizosztom 354–357, 381, 406, 412,
418–419, 424
Kemenes István 466
Kende Péter 1122, 1429
Kennedy, Edward 1319
Kennedy, John F. 20, 1059, 1085, 1135–1136,
1142, 1160, 1190
Kennedy, Robert F. 1088
Kerecseny János 89
Kerekei Ferenc 630
Keresztély Ágost 439, 445, 992, 1354
Keresztes János 1014, 1021, 1030
Keresztes-Fischer (Keresztes Fischer) Ferenc 174,
206, 248, 262, 264, 300–302, 307, 838, 919,
1492
Keresztury Dezső 46–47, 461, 506, 514,
641–642, 646, 838, 1421, 1437
Keresztury József 47
Kerkai György 46
Kerkai Jenő (–» Czinder Jenő) 46, 233, 241–243,
319, 370–371, 411, 420–421, 424, 494–
495, 570, 572–573, 584–585, 668–669,
726–727, 768, 946, 1394, 1415, 1437
Kertész Antal 395
Kertész István 613, 651, 1415, 1438, 1447
Késmárky István 440, 450, 1447
Keszei Imre 128, 226
Keszthelyi Gyula 187
Kéthly Anna 494, 586, 640, 1003, 1447
Key, William Shaffer 541–542, 586, 597

- Khuen-Héderváry Károly, gróf 1023
 Kibédy Albert 519
 Kiczko Kálmán 817–818, 858, 873–875, 877, 892–893, 959
 Kincs István 58
 King, Martin Luther 1192
 King, McKenzie 970
 Kinizsi Pál 28, 38
 Királyfalvi Miklós 736
 Kirchschlager, Rudolf 1301, 1325
 Kirké (mitológiai alak) 289
 Kis György, prépost 332
 Kis György, romándi plébános 349–350, 1438
 Kis/Kiss Szaléz 559–560, 584, 1456, 1467
 Kisberk Imre 1082, 1183, 1273, 1277, 1332–1334, 1340–1341, 1344–1345, 1351–1352, 1521
 Kisfaludy Károly 158
 Kisházi Mihály 873–874
 Kismarty Loránd 1209, 1465
 Kiss Árpád 1513
 Kiss Dezső 1336
 Kiss Ferenc 831
 Kiss Gergely 438, 447, 1447
 Kiss Imre 630
 Kiss István, egri teológus 668, 678, 1411
 Kiss István, tapolcai plébános 397
 Kiss Károly 978, 1006
 Kiss László 228
 Kiss Oszkár („Dér”) 1307, 1312
 Kiss Réka 361, 1463, 1475
 Kiss Sándor 1387
 Kissinger, Henry A. 1242, 1245, 1258, 1264, 1274, 1280, 1301, 1366
 Kiszeljov, J. D. 917, 927, 974
 Kiszely Gábor 977, 1447
 Klaus, Josef 1297
 Klebelsberg Kuno 76, 136, 138–139, 153, 155, 157, 167
 Klempa Sándor 1147
 Kleopátra (ókori személy) 289
 Klestenitz Tibor 33, 78, 83, 88, 90, 208, 215, 485, 1184, 1406, 1447, 1458, 1461, 1465, 1474
 Klimo, Arpad v. 1283, 1406, 1421, 1448, 1465–1466
 Knausz Imre 732, 1458
 Knauz Nándor 438, 1433
 Knob Sándor 1023
 Kocisco, Stephen 1369
 Koczak, Stephen Andrew 755, 771, 862, 865, 868–870, 917, 949
 Kóczyán Vince 1348
 Kocsis Tamás 1012
 Kodály Zoltán 158, 778–780, 795, 876, 947, 1338
 Kohler, Foy D. 1123, 1189
 Kolbenschlag Béla 77, 79, 86–87, 89, 167, 308
 Kollár Lajos 1009
 Kollár Mihály 1009
 Kollonich Lipót 442, 1396
 Kolontári Attila 175, 1448
 Koltai András 322, 1406, 1466, 1518
 Koltai Jenő 783
 Komlói Vilmos 885
 Komócsin Zoltán 1267, 1287
 Konaszov, B. 601, 1466
 Konta Gyuláné 977
 Kopácsy József 435
 Korbai Károly 211–212
 Korcsmáros Nándor 466
 Kóródy-Katona (Kórody Katona) János 483, 562, 672, 678–679
 Korologos, Tom C. 1366
 Korom Mihály 1236, 1289–1290
 Korotkevics, G. J. 645
 Korotkov alezredes 533
 Korparich Ede 935
 Korry, Edward M. 887–888
 Kósa Kálmán 408
 Kósa Pál 1006–1009, 1012, 1122, 1412, 1414
 Kosák banda 257
 Kossuth Lajos 173, 282, 721, 734
 Koszér Nándor 1065
 Kosztov, Traicso 896
 Kótai Zoltán 595, 810, 1446, 1450
 Kotsis Attila 773
 Kotsis Iván 133, 147
 Kotzig Jenő 106, 108
 Kovách Aladár 17, 1432
 Kovach György 504
 Kovács Attila Zoltán 1373, 1428

- Kovács Béla 592–593, 642, 686, 789, 961, 1065, 1092
Kovács Borbála (–» Pehm Jánosné) 25–27, 980
Kovács Éva 640, 737, 742, 1406, 1432, 1448
Kovács Gergely 774, 1276, 1406, 1432, 1448, 1466, 1493
Kovács Imre 587, 1438
Kovács István, csákbereányi 838
Kovács István, dr. 874
Kovács K. Zoltán 1032
Kovács László 72–73
Kovács Péter 51, 1466
Kovács Sándor, nagyváradai egyházmegyes pap 241, 320
Kovács Sándor, püspök 76, 323, 326–327, 356, 376, 379, 408, 552, 688, 706, 741, 761, 766, 1124, 1146–1147, 1299, 1412, 1493
Kovács Vince 241, 1013
Kovács Zoltán (Damásdi Zoltán) 210, 1404, 1466, 1519
Kovács Zoltán András 301, 919, 1436, 1466
Kovacsics Mária Natália 699
Kovács-Kopácsy Lajos 270
Kovarcz Emil 371, 376
Kovács Laura 54
Kovrig Béla 65, 191, 240, 246, 267, 356, 484, 555, 666, 711, 1396, 1412
Kozirev, Szemjon P. 1143–1144
Kozma István 248, 1447
Kozma Miklós 191, 202
Köbli Anna 1082, 1105
Kögl Lénárd 356, 368–370, 374–375, 382, 401–404, 406, 844, 1437
Kögl, Jean Severin 1351
Kölcsey Ferenc 210
Könczöl Antal 58
König, Franz 21, 910, 1117, 1126, 1148, 1152–1155, 1160, 1162–1166, 1171, 1173–1175, 1184, 1191, 1196, 1208, 1212, 1217, 1219, 1223, 1227, 1229–1236, 1241–1242, 1251–1252, 1292, 1296–1297, 1301, 1317, 1330, 1339, 1342, 1348, 1350, 1380–1381, 1438, 1471
Körffy József Lajos 85
Körmendi/Körmendy József 332, 374, 1466
Körmendy Lajos 395
Kőszeghy Antal 332, 397
Kővágó József 506, 544–545
Közi-Horváth (Közi Horváth) József 17, 187, 214, 241, 408, 668, 1028–1029, 1300, 1448
Kránitz Mihály 1153, 1179, 1429
Krász Lilla 449, 1471
Krausz Tamás 391, 543, 1432, 1467
Kray István, báró 141, 180–181, 192, 216, 428, 483, 554, 658, 661, 679, 686, 797
Kray Pál 239
Kreisky, Bruno 1125, 1128–1133, 1137, 1140, 1143–1144, 1148, 1153, 1164, 1174, 1195, 1291, 1297, 1300, 1380
Kreisler, Harry 1142
Kripp, Joseph 1043, 1050, 1133
Kristó Gyula 441, 447, 1448, 1460
Kristóf Béla 1011
Kriston Endre 394
Krizsek Alajos 337
Kroller Miksa 61, 146, 183
Kruglov, Sz. Ny. 918, 920
Krüger Aladár 371, 376
Kubinyi András 438, 441, 1448
Kun Béla 235, 548
Kun Miklós 576, 1432
Kung Pin-Mei, Ignatius 512
Kuntár Lajos 17, 31, 1467
Kureli György 395
Kurowski, Stefan 931
Kurtán Sándor 1325
Kutas Kálmán 283, 1448
Kutasi Károly 684
Kutass Kálmán 201
Kutassy János 448
- L**
L. Nagy Zsuzsa 310, 1462
LaFantasie, Glenn W. 1121, 1431
Lafargue, Paul 39
Lagerlöf, Selma 40
Lajos Iván 488
Lakatos Emil 1311
Lakatos Géza 534
Laky János 184
Lambrakis, George B. 1209

Lamm Vanda 974, 1406, 1448
Landa, Ronald D. 1056, 1121, 1431
 Lányi János 1028
Lardone, Francesco 1140–1141
 László István 1292, 1301, 1381
 László, I., Szent 273, 1211
Lattanzi, Flavia 539, 1462
 Lázár (bibliai személy) 113
 Lázár András 1240
 Lázár György 1371
 Lázár Miklós 961
Le Grix, François 897
Leduc, François 1291–1292, 1301
 Legáth Kálmán 66–67, 69, 99
 Léger, Paul-Émile 621
 Légler (Légrády) József 26
 Légler Anna 26
 Légler István 26
 Légler Teréz 26
 Lehner Gyula 138
Lehnert, Pascalina 516, 1438
 Leiber, Robert 567, 752, 755, 828
Leitenberger, Erich 1140
 Lékai László 379–380, 431, 1082, 1161, 1299,
 1333–1334, 1344–1345, 1350–1353, 1359,
 1364, 1370–1371, 1381, 1385–1388, 1521
 Lelkes József 271
 Lénárd Ödön 640, 647, 692, 738–739, 748, 844,
 873, 1394, 1438, 1448, 1463
 Lenin, Vlagyimir Iljics 593, 734, 762, 1209
 Leó, XIII., pápa 90
 Lepold Antal 136, 628, 1448
 Lepsik Ambrus 531
Lessing, Erich 1512–1513
 Lesz János 351
Letz, Róbert 935, 1467
 Leverich, Henry P. 1057–1058, 1067, 1105
 Levicskin, K. 922
 Lichtenstein Sándor 1009, 1017
 Liènard, Achille 614
 Ligeti Magda 717
 Lindemberger János 230
 Lingauer Albin 90
 Lipót, II. 443
 Lippay György 448, 450
 Lodge, Henry Cabot 1245

Lombardi, Lapo 415, 498, 519, 1449, 1467
 Lóránt László Endre 1151
 Loschert Kázmér 592
 Losonczy Pál 1244, 1272, 1352
 Losonczy Géza 546, 647, 880
 Lovászy Márton 49
 Lovett, Robert A. 811
 Lovranits Margit 765
Lőcsei Gabriella 373
 Luce, Henry 1078
 Luka László (Vasile Luka) 787
 Lukács evangelista 295
Lukács László 322, 1153, 1443, 1466–1467
 Lukács Pelbárt 584–585
 Lukacs, John 1155
Lupkovics György 1194, 1449
 Luttor Ferenc 277, 304, 919
 Lutz, Carl 416
 Lynsky, James 1172, 1217, 1220–1221

M

Macartney, C. A. 307
 MacBride, Sean 925
 Macchi [Pasquale] 1304
 Madarassy Walter 506
 Madarász István 139, 399
 Magass Miklós 342
 Maglione, Luigi 254
 Magoss György 185
 Magyar Ferenc 1289, 1292, 1295
Magyar Péter 1078, 1467
Magyarics Tamás 1079, 1467
 Magyary Gyula 418, 1241, 1254
 Maher, Hassan 1129–1130
 Máhig János, katolikus pap 1028
 Mahig János, orvos 1316
 Mahl M. Augusztá 155, 158
 Major Ákos 431, 536–537, 540–541, 773, 885,
 1438
Majoros István 1162, 1471
 Majtényi Béla 529–529
Majtényi György 1243
Makk Ferenc 441, 1460
 Makray Lajos 241
 Malahide, Lord Talbot of 904, 955

- Malenkov, Georgij M. 1209
Maléter Pál 1021
Malinovszkij, Roman J. 420
Mamberti, Dominique 1399
Mameli, Francesco Giorgio 798
Manac'h, Étienne 1043, 1049, 1083, 1099
Mănescu, Corneliu 1357
Manuilszkij, Dimitrij Z. 971
Mao Ce-tung 936, 963
Marabini, Jean 888
Marcell Mihály 981
Marcello, Mimmi 504
Margerie, Roland de 819, 1040, 1044–1045, 1049–1052, 1083
Margit, Antiochiai Szent 75
Margit, Árpád-házi, Szent 329, 434, 505–506, 692
Margolin, Jean-Louis 763, 1470
Mária Lujza 380
Mária Magdolna 290
Mária Terézia 317, 398, 439, 443, 445
Mária, Szűz 101, 286, 288, 290, 650, 656, 693, 698, 707, 709, 1044, 1312, 1324
Marjai József 1252
Markó György 1385, 1461, 1470
Marosi Ernő 955
Marosy Ferenc 261–262, 526, 1415
Maróthy Károly 371
Maróthy László, Marótegyházi ifj. 1487
Maróthy-Meizler Károly (–» Maróthy Károly; Meizler Károly) 17, 43, 59, 65, 110, 167, 175, 182, 196, 202, 213, 243, 246, 252, 256, 262, 371, 1107, 1449
Marschalkó Lajos 286, 897, 1449
Marschalko Petra 979
Marshall, George C. 686, 700, 727, 740, 789, 970
Márta, Szent 290
Martinelli, Gilberto 1062, 1405, 1508, 1523
Martinuzzi Fráter György –» Fráter György
Márton Áron 298, 352, 418–419, 428, 567, 935, 1287
Marton Endre 887–888, 1051, 1065
Marton János 51
Marton József 1287, 1406, 1465, 1467
Marton Marcell 1082
Marton, Kati 888, 1052, 1066, 1438
Márton, Szent 36, 40, 329, 428, 716
Marty, François 1369
Maruzsa Zoltán 1162, 1471
Marx, Karl 39, 734, 1209
Maryknoll, Mokra Lelia 1306
Masaryk, Ján 616
Masella, Benedetto Aloisi 1180
Máté János 1072, 1246–1247
Máté József 1315
Máthé Áron 246, 1467
Matheovits Ferenc 690, 874, 1030–1031, 1412, 1414
Máthés Hilár 145
Máthé-Tóth András 1219, 1449
Mátrai Gyula 612, 796, 800, 987, 1069–1070
Mátravölgyi József 1017
Matthews, Freeman H. 1107, 1131
Matulionis, Th. (Matulionisz, Teofil) 763, 1141
Mátyás János 58
Mátyás, esztergomi érsek 441, 805
Mátyás, I., Hunyadi 441, 481, 805
Maurer, Ion Gh. 1357
Mayer Ernő 629
Maželis, Petras 1141
Mazzi, Venerio 1155
Mazzolini, Ulisse 1165, 1170–1171
McCargar, James (Felix, Christopher) 898–899, 1445
McGucken, Joseph T. 1368
McGuigan, James Charles 654–655
McKisson, Robert M. 1053, 1085, 1088, 1107, 1175, 1189–1190, 1220
McNeil, Hector 924
Mécs László 219
Medgyesy László 678
Medvedovszkij, P. M. 1139–1140
Megyeri Anna 17, 70, 122, 132, 1406, 1468
Megyer-Meyer Antal 434
Megyesi Schwartz Róbert 328, 367, 379
Megyesy József 389
Meizler Károly (–» Maróthy Károly; Maróthy-Meizler Károly) 181–182
Meller Henrik 351
Melocco János 556
Melloni, Alberto 1356, 1449

- Mentes István 87
 Mérei Ferenc 716
 Meskó Pál 49
 Meskó Zoltán 151
 Messineo, Antonio 1140
 Mester István 1147, 1241, 1294
Mészáros István 16, 34, 44, 157, 247, 328, 350, 354, 365, 429, 442, 470, 472, 491, 521, 640, 670, 693, 704, 780, 999, 1020, 1041, 1355–1357, 1433, 1441, 1449–1450, 1468–1469
 Mészáros János 656
 Mészáros László 554
 Mészáros Tibor 17, 368, 379–380, 992, 1011, 1059–1060, 1083, 1105, 1256–1257, 1264, 1289, 1293–1294, 1304, 1306–1307, 1311, 1318, 1324, 1340, 1346, 1348–1351, 1361, 1364, 1367, 1372, 1375–1376, 1382, 1384, 1438
 Mészlényi Antal 440, 631, 892, 1070, 1450
 Mészlényi Zoltán 318–319, 326, 461, 554, 964, 980, 987, 1461
 Metód 933
 Metód, Szent 1156
Mevius, Martin 662, 1469
Mezey András 1030, 1469
Mezey László 438, 1469
 Mezgár Lajos 186, 241
 Micara, Clemente 1178
 Michnay László 831
 Mihajlov, Nyikolaj 289
 Mihalovics Zsigmond 212, 408–409, 424, 456, 472–473, 476, 510, 522, 529, 531, 556, 573, 689, 696, 721, 726, 731, 747–748, 758, 761, 821, 837, 842–843, 846, 873, 1441, 1450
 Mihály, Szent 389
 Mihályfi Ernő 618–619, 685, 726, 1420
 Mihályi Ernő 862
 Mihelics Vid 674, 1030, 1411
 Miholcsek Miklós 390
 Mik Károly 270, 282
 Mikes János 35–36, 41, 47–48, 51–53, 55–56, 58, 65–72, 74–78, 85, 93–95, 98, 109–111, 113, 115–116, 130, 134, 136–149, 151, 155–158, 161, 164, 171–174, 180, 187, 189–190, 205, 207, 209–211, 217–218, 224–227, 240, 276, 303–304, 320–324, 335, 362, 382–383, 482, 774, 1424, 1456, 1485, 1487
 Miklós Imre 1167, 1182, 1194, 1249–1252, 1269, 1274–1275, 1287, 1289–1291, 1294, 1299, 1325–1326, 1328–1329, 1331–1334, 1337–1338, 1344–1345, 1350, 1353, 1359, 1371, 1382, 1386,
Miklós Péter 527, 571, 1429, 1433, 1450, 1457, 1462, 1469
 Mikó Árpád 1030
Mikó Zsuzsanna 732, 1406, 1469
Mikos Ferenc 846, 1432
 Mikula Szigfrid 155
Miller, James E. 1121, 1242, 1431
 Mindszenty Gedeon 249
 Misur György 1363
 Mócsy Imre 17, 526, 752, 777, 780–781, 785–786, 828–830, 1412, 1415, 1438, 1459
 Mód Aladár 911
 Moldoványi Jenő 375
Molnár András 165, 1406, 1470
 Molnár Antal 369
 Molnár Arkangyal 189
 Molnár Erik 419, 715, 763, 922–923, 928, 989
 Molnár Ferenc 849
 Molnár György József 1030
Molnár Imre 608, 1451
 Molnár István 395
Molnár Judit 92
 Molnár Kálmán 838
 Molotov, Vjacseszlav M. 392, 415, 464, 590, 628, 787, 918, 920, 1108, 1424
 Mona Gyula 1344
Mona Ilona 1406, 1450, 1498, 1523
 Monika, Szent 290
 Montalvo, Gabriele 1223, 1249, 1299
 Montini, Giovanni Battista (–» VI. Pál) 422, 504, 512–513, 521, 599, 614–615, 675, 687, 714, 753, 781, 810–811, 955, 1178
 Mooney, Edward 520
 Moór Gyula 838
 Móra Mihály 893
 Móricz Zsigmond 182
 Morus Tamás 40
 Mosdóssy Imre 1372

Mózesy Gergely 202, 215, 358, 378, 380,
384, 485, 1277, 1407, 1433, 1439, 1465,
1469–1470

Mozner József 332

Mudrikov, V. 576

Mundi János 282

Munro, Sir Leslie 1193

Murai Frigyes 273–274, 395

Muraközy Mihály 626

Murányi Gábor 488, 1450

Murasko, Galina P. 301, 590, 754, 788, 794,
823, 1404, 1436, 1455, 1469

Murphy, Robert D. 499, 663, 1092, 1105–1106,
1131

Murville, Couve de 860, 975, 1053, 1178

Mussolini, Benito 258, 265, 561, 643, 685, 923

Muzsik Olivér 490

Müller Rolf 746, 1469

Münnich Ferenc 487, 1006, 1008, 1014, 1194

N, Ny

N. Sándor László 869

Nádasdy Tamás 448–449

Nádasi Alfonz 1338

Nagy Elek 192

Nagy Ernő 151–152

Nagy Ferenc 286, 389, 432, 477, 488, 493–494,
509, 513–514, 521–522, 560–564, 569,
575, 578–581, 592, 609, 624, 626–629,
642–643, 646–650, 652, 658, 664, 680–
681, 760, 814, 891, 1003, 1396, 1418, 1438

Nagy Gábor/Sz. Nagy Gábor 644, 1407, 1469–
1470, 1474

Nagy Imre 419, 487, 531, 617, 984, 988–990,
1001, 1003, 1006, 1008, 1010, 1014,
1018–1022, 1031, 1033, 1037–1038,
1041–1042, 1044, 1049, 1056, 1058–
1060, 1073, 1076–1078, 1093–1094,
1096, 1100–1101, 1113, 1121–1122,
1127, 1159, 1171, 1210, 1214, 1373, 1383,
1419, 1433, 1468, 1513

Nagy János 1244, 1261, 1269, 1289, 1326,
1338

Nagy Kálmán 1061–1065, 1415

Nagy Károly, őrnagy 976

Nagy Károly, zalaegerszegi személy 51, 59

Nagy Kázmér 1301

Nagy Konstantin, császár 696

Nagy Lajos, diplomata 1381

Nagy Lajos, emigráns 1094

Nagy László 58

Nagy László –» Péterfi Nagy László

Nagy Mihály Zoltán 935, 1407

Nagy Miklós 774, 808–809, 867, 890, 893, 902,
914–915, 943, 962, 975

Nagy Sándor (–» Nagy, Alessandro; Nagy Töhö-
töm) 337, 421

Nagy Töhötöm (–» Nagy Sándor; Nagy, Ales-
sandro) 17, 336, 360, 391, 411, 420–426,
428, 432–434, 505, 507, 519, 523,
566–568, 570–572, 576, 584–585, 634,
752, 1186, 1290, 1301, 1394, 1415, 1421,
1438

Nagy Vince 53, 54

Nagy, Alessandro (–» Nagy Sándor, Nagy Töhö-
töm) 433, 566

Nagyatádi Szabó István 50

Napoleon, Bonaparte 95, 169, 380, 529, 621,
1354

Nemes Dezső 1141, 1146

Nemes Gábor 355, 1474

Németh András 640, 1450

Németh Antal 348

Németh Gábor 290

Németh György 58

Németh Hugó 1006, 1010

Németh János 1070

Németh József apát 341, 343, 347

Németh József tábori lelkész 898

Németh László, író 1042, 1438

Németh László, történész 268, 1434

Németh László/Németh László Imre, katolikus pap
és történész 18, 504–505, 513, 516, 519,
1234, 1252–1253, 1259, 1274, 1294, 1302,
1304, 1326, 1364, 1366, 1383, 1385, 1407,
1433, 1451, 1470, 1523

Németh Miklós 16

Németh Zsigmond 85

Némethné Vágyi Karola 1078, 1189, 1429, 1437

Némethy László 846, 1432

Némon János 363

Nereus, Szent 1182
 Netzhammer, Rajmund 1354
 Neuhaus, Karl 920
 Nezvál Ferenc 1150
 Nixon, Richard M. 20, 847, 1085, 1135, 1175,
 1242, 1245, 1259, 1261–1262, 1278–1279,
 1318–1319, 1324, 1326, 1366
 Noé Gyula 335
 Noel Péter 1316
 Nógrádi Sándor 530, 772, 848
 Nohotovics, D. H. 301, 1436
 Noots, Hubert 320–321
 Noszkova, Albina F. 301, 754, 788, 794, 823,
 922, 1436, 1455, 1470
 Novák Mária 121
 Nováky Lajos 388, 395
 Nuschke, Otto 1140
 Nyárádi Miklós 784, 847
 Nyáry Béla 312
 Nyáry Miklós 209
 Nyerges, Anton 1084
 Nyers Rezső 1265, 1267
 Nyikolaj moszkvai metropolita 1007, 1080
 Nyisztor Zoltán 96, 214, 231, 236–237, 240–
 241, 408, 523, 554, 1241, 1438, 1451

O, Ó

O'Boyle, Patrick A. 521
 O'Connell, Daniel 37
 O'Dwyer, William 923
 O'Shaughnessy, Elim 1088, 1208, 1223, 1225–
 1226
 Oborni Teréz 449, 1471
 Oczel János 649
 Oetter György 1029
 Okváth Imre 1019, 1098, 1475
 Oláh Miklós 448–449, 1372
 Olasz Lajos 452, 1470
 Ólmosi Zoltán 16, 984, 1434
 Olofsson Placid 584
 Olszowski, Stefan 1358
 Olti Vilmos 883–886, 889, 894, 916, 962
 Olt Károly 1513
 Oltványi Imre 506, 736
 Orbán J. Gyula 1375, 1451

Orbán Sándor 16, 365, 1434
 Orbán Viktor 267
 Ordass Lajos 216, 743, 763–764, 845, 970, 974,
 1000, 1028, 1372, 1438
 Orlemansky, Stanislaw 392–393
 Orosz József 1299
 Oroszi Antal 1065
 Orsenigo, Cesare 204, 205
 Országh György 1009, 1012, 1017, 1019
 Ortutay Gyula 326, 461, 491, 506, 640, 647–
 650, 681, 706, 709, 716–717, 724–725,
 728–734, 741, 756, 759, 764, 767, 779,
 1418, 1449
 Orvos Levente 202, 1470
 Orwell, George 966
 Osborne, Sir D'Arcy 491, 497–498, 507, 523
 Oszokin, Borisz P. 391, 393, 458, 567
 Ottaviani, Alfredo 675–676, 1180–1181, 1288,
 1375
 Ottó, I. 433
 Ottó, II. (–» Habsburg Ottó) 103, 197
 Óvári Miklós 1246

Ö, Ó

Örley György 177
 Ötvös Lajos 187, 679
 Öze Sándor 601, 1443

P

Pacelli, Eugenio (–» Piusz, XII.) 425
 Paczkowski, Andrzej 763, 1470
 Paczolay Péter 500, 1451
 Padányi Biró Márton 71, 106, 108–110, 130,
 210, 273, 283, 319
 Padányi Gulyás Béla 1411
 Padányi Sándor 388
 Pados Pál 764
 Pajtás Ernő 524, 662, 841
 Pakocs Károly 350
 Paksy Zoltán 51, 79, 85, 89, 119, 165, 167,
 171, 175, 181, 189, 192, 212, 244–245,
 268, 1407, 1434, 1451, 1470
 Pál István 644
 Pál, Szent 289

- Pál, VI., pápa (–» Giovanni Battista Montini) 422, 512, 811, 884, 1178–1179, 1181–1182, 1185, 1187, 1194, 1200, 1208, 1225–1228, 1230, 1234–1235, 1238–1239, 1247–1252, 1255, 1259–1261, 1275, 1277–1279, 1284–1286, 1292–1294, 1302–1304, 1310, 1320, 1323–1324, 1338–1343, 1345, 1347–1352, 1354, 1356–1357, 1359, 1362, 1364, 1371, 1374, 1381, 1388, 1398, 1458, 1462, 1470, 1473
- Palágyi Andrea 1298, 1306
- Palágyi Natália 350, 766, 1298, 1306, 1438
- Palasik Mária 537, 559, 592, 922, 1451, 1459, 1470–1471
- Pálffy Géza 439, 441, 445, 449, 1407, 1451, 1460, 1471
- Pálffy György 737, 1001
- Pálffy József, gróf 407–408, 410–412, 416, 475–476, 669–671, 680, 689
- Pálffy Pál 448
- Pálincás Antal (Pálincás-Pallavicini Antal) 483, 907, 1006, 1010–1015, 1017, 1065, 1109, 1159, 1415, 1476
- Palkó János 36
- Palla István 1030
- Pallagi Mária 1117, 1162, 1164, 1471
- Pallavicini György, id. 1013
- Pallavicini György, ifj. 483, 507, 1013
- Pálmai Nóra 1339
- Palmas, Angelo 1378
- Pánczél Hegedűs János 17, 1020, 1028–1029, 1210, 1407, 1451
- Pankotai Laura 1306
- Panné, Jean-Louis 763, 1470
- Panov 565
- Pápai János 93
- Papendorp, J. Theodore 1080, 1209, 1215
- Papp Ervin 678
- Papp György 476
- Papp Kálmán 187, 241, 319–320, 326, 580, 679, 688, 723, 761, 765, 771, 879–880, 955, 1000, 1414
- Papp Simon 989
- Párkányi József 374, 1471
- Parolin, Pietro 1399
- Parragi György 656, 776, 778, 795, 1030
- Parsons, J. Graham 687, 714
- Paskai László 1383, 1385, 1523
- Pastore, Ottavio 878, 888, 1438
- Pastorelli, Pietro 1142, 1451
- Pataki kanonok 1016
- Pataky Andor 482
- Pataky Kornél 1371
- Pátkai Lajos és családja 348
- Patterson, David S. 1121
- Patterson, Robert P. 662–663
- Patyomkin, F. 888
- Pauker, Ana 787
- Paula, Szent 290
- Paul-Boncour, Jean 860, 975, 1000, 1009, 1011–1012, 1031, 1050, 1053, 1073, 1082–1083, 1088, 1116–1117, 1124, 1126, 1130
- Pavelić, Ante 762
- Pázmány Péter 109, 439, 442, 449–450, 805, 1296, 1396
- Pecsornik Ottó 269
- Pehm András 25
- Pehm Anna 26–27, 766, 1269, 1276
- Pehm János 25–27, 328
- Pehm Jánosné (–» Kovács Borbála) 981, 1124–1125
- Pehm Teréz 27, 1276
- Peinsipp, Walther 1053, 1117
- Pék János 386
- Pénzes Balduin 545, 556
- Pereira, João 1312
- Perényi Imre 447, 449
- Perényi Zsigmond 326, 364
- Pérez, Carlos Andrés 1378
- Perger Gyula 219, 241, 1451, 1471
- Perina, Antonin 888
- Perk, Ralph J. 1368
- Perneki Mihály 381, 1438
- Perowne, Victor 752, 758, 774, 795, 894, 902–904, 955
- Perr Viktor 241
- Perry, Lewis E. 852–853
- Persian Ádám 53
- Pesta László 778
- Pesthy Margit 66
- Pesthy Pál 93, 153, 1451
- Pestiné Paics Marianna 215, 1465

- Péter Gábor 89, 369, 532, 545, 549, 553,
556–557, 615, 624, 643, 658, 703, 746, 760,
772, 784, 796, 808, 816, 820, 849, 851, 855,
859, 861, 876, 881, 899, 908, 917, 941, 944,
954–955, 959–960, 962, 976–978, 983,
985–986, 988, 1025, 1411, 1415
- Péter János 1080, 1133, 1143–1144, 1148–1149,
1151, 1165, 1168, 1175, 1179, 1221–1222,
1224, 1247–1251, 1260, 1269, 1275, 1419
- Péter János, Sylvester –» Sylvester Péter János
- Péter László 216
- Péter Zsigmond László 85, 251
- Péter, Szent 39, 95, 287, 306, 1120
- Péterffy Béla 189
- Péterffy Domonkosné, özv. 135
- Péterffy Gedeon 736, 843, 1451
- Péterfi Nagy László/Nagy László 256, 262,
1470–1471
- Péterfy, Carolus 450, 1434
- Pétery József 327–328, 356, 408, 467, 557, 618,
709, 734, 761, 790, 805–806, 809, 821–
822, 826–827, 880, 981, 989, 1026–1027,
1029, 1146, 1163, 1195–1196, 1205, 1236,
1238, 1438
- Pethő Károly 1031
- Pethő Sándor 643
- Petkov, Nyikolaj Dimitrov 925
- Pető Ernő 128, 348
- Petőfi Sándor 173, 245, 721, 734
- Petrás Éva 424, 1407, 1457, 1471
- Petróczi Sándor 1029, 1195, 1438
- Peyer Károly 175, 838
- Pezenhoffer Antal 287
- Pfeiffer János 387
- Pfeiffer Miklós 322
- Pfeiffer Zoltán 658, 681–682, 688, 949
- Phleger, Herman 1057
- Piazza, A. G. 1080–1081
- Picker, Henry 1143, 1451
- Pineau, Christian 819, 1000, 1031, 1040,
1043–1045, 1050
- Pio, Szent (Forgione, Francesco) 982
- Pira, Giorgio La 1139, 1155, 1166
- Piros László 989, 994
- Piusz, II., pápa 1372
- Piusz, VII., pápa 1354
- Piusz, IX., pápa 102, 286, 290
- Piusz, X., pápa 519
- Piusz, XI., pápa 101, 205, 221, 229, 231, 287, 311,
365, 515, 621, 675, 1222, 1343, 1354, 1393
- Piusz, XII., pápa 255, 290, 302, 308, 318, 325,
340, 362, 422, 425–430, 433–434, 439, 472,
504–505, 507, 510, 512, 515–516, 519,
525, 538, 564, 566, 572, 599, 614, 620–623,
651, 653, 655, 661–662, 667, 675, 691, 730,
740–741, 752, 754, 769–770, 814, 817, 824–
825, 828, 830, 837, 898, 930–933, 999, 1004,
1019, 1029, 1033, 1051, 1053, 1069, 1073,
1083, 1085, 1098, 1113, 1116, 1120–1121,
1140, 1161, 1178, 1212, 1222, 1288, 1313,
1336, 1343, 1393, 1395, 1458, 1461, 1496
- Pizzardo, Guiseppe 1180–1181
- Plachner Nándor László Géza 294
- Platón 40
- Podgornij, Nyikolaj 1228, 1239
- Pogány András 1363
- Poggi, Luigi 1335, 1342, 1348–1350, 1353, 1370
- Pogidajev, Dimitrij 1139
- Pohlinger Nándor 366
- Pokol Béla 500, 1443
- Pokorny Miklós 406
- Poljanszkij, A. A. 564
- Pongrácz Kálmán 1069
- Pons, Silvio 758, 1431
- Póór János 441, 1451
- Pós János 885, 915
- Poszavec György 258
- Poupard, Paul 1157, 1182, 1439
- Pozsonyi László 1329, 1348, 1350
- Pörneczy József 195
- Prantner József 1138, 1167, 1182–1183, 1187,
1194, 1197–1198, 1200, 1202–1203, 1224,
1240, 1244
- Pratt, James W. 1014, 1065
- Prenduschi, Vincent 763
- Pressman, Gabriel 888, 894–895, 914
- Preysing, Konrad von 748
- Princz Gyula 945
- Pritz Pál 305, 415, 541, 1444, 1451, 1463, 1472
- Prohászka Ottokár 41, 48, 81, 91–92, 104, 119,
165, 179, 202, 215, 239, 247, 336–337, 485,
668, 679, 1393, 1445, 1462–1463, 1465

Projanovszkij, O. A. 1140
Prónay György 93
Puhan, Alfred 17, 1094–1096, 1219, 1243–
1245, 1251, 1253, 1257–1258, 1261–1264,
1268–1269, 1274–1276, 1280, 1288, 1439
Puja Frigyes 1167, 1363, 1522
Pukánszky Béla 640, 1450
Pullai Árpád 1365
Pulyai Lambert 360, 363
Puskin, Georgij Makszimovics 401, 419, 462,
488, 508, 553, 603, 608, 613, 642, 686,
755–758, 760, 781, 786, 922, 952
Pünkösti Árpád 708, 713, 745–746, 886, 952,
1451, 1472
Püski Levente 450, 1451

Q

Quilici, Oriano 1380
Quintero, H. 1377
Quioc, Henri 1083

R

Rab Károly 668
Rácz Endre 1009
Rácz György 445, 1460, 1471
Rácz Piusz 363, 1452
Radax Dezső 395
Ráday Tibor 118
Radelić, Zdenko 762, 1452
Radó Polikárp 1134
Radványi Antal 390
Radványi János 1134, 1146, 1178, 1222, 1415,
1439
Raffay Sándor 214
Rainer M. János 830, 880, 988, 1018, 1037, 1407,
1452, 1457, 1459, 1472, 1475
Rainprecht Antal 155
Rajk László 419, 468, 477, 494, 556, 560, 575,
577, 583, 619, 624–625, 690, 694, 713,
756–757, 759, 775, 778, 782–783, 785–
786, 789, 809, 811, 813, 833–834, 840,
857, 884, 899, 922, 930–931, 935–936,
948–949, 951, 959, 963–964, 967–968,
976–978, 1000–1001, 1411

Rajniss Ferenc 372, 379, 541
Rákóczi Ferenc, II. 32–33, 38, 80, 82, 992,
1210–1211
Rákosi Mátyás 301–302, 326, 394–395, 406,
419, 457–458, 465, 474, 477–478, 480,
487, 505, 508, 521, 542–543, 549, 551, 553,
556, 558–560, 563, 567, 577, 600–601, 617,
619–620, 629, 632, 642, 648–650, 652, 662,
666, 681, 690, 703–704, 708–709, 713–715,
719–728, 734–736, 744–747, 750–754,
756–757, 759–761, 765, 772, 775–777,
780–782, 784–789, 791–795, 803–805,
807–808, 815–816, 820, 827, 831–835, 846,
848, 855, 857–858, 860–862, 868, 872–873,
876, 880–881, 883, 886, 889, 898–899,
903–904, 909, 915–917, 919–920, 948,
951–952, 959, 961, 964, 966, 976, 980–981,
984, 986–990, 992, 994, 999, 1001, 1038,
1041–1042, 1112, 1159–1160, 1188, 1209,
1213, 1243, 1322, 1395, 1397, 1417–1418,
1422, 1439, 1469, 1472
Rákosi Sándor 478, 1429
Rakovszky Iván 132, 181
Raksányi Árpád 1029
Ramanauskas, Borisivicius W. 763
Rassay Károly 483, 838–839
Rászlai Tibor 663
Rathkolb, Oliver 1162, 1471
Rauch Attila 983
Ravasz László 216, 614
Rédling János 592
Redward, Frank Gann 489
Regőczy István 1330
Reibel Mihály 165, 241, 649
Reichmann, Hans 1301, 1360
Renaghan diplomata 1126
Rétfalvi Balázs 241, 751, 1407, 1472
Retz bíboros –» Gondi, Jean-François Paul de
Révai József, politikus 394, 419, 700, 713, 723,
732, 759–760, 767, 775–778, 780, 791,
833, 842, 881, 911, 948, 952, 1417
Révai József, újságíró 49
Révay István 1372
Révay Tibor 312–314
Révész Ferenc 547
Révész Imre 644, 831

Reynis püspök 763
 Rhédey-Hohenstein Claudia 488
 Ribai M. Elma 382, 1472
 Ribbentrop, Joachim von 1108
 Ribeiro, Antonio 1312
 Riccardi, Andrea 566, 934, 1452
 Ries István 487, 493, 524, 541, 618, 665,
 756, 841–843, 861, 876–877, 944–945,
 953–954, 959, 971, 978, 1511
 Rimóczi Özséb 1070
 Ring Orsolya 1243, 1408, 1475
 Ritoók József 759
 Ritter, francia tudósító 416
 Ritter, Saverio 614
 Ritz jezsuita 1303
 Rizskov, Nyikita Szemjonovics 1141
 Rodhain, Jean 1028–1029
 Rodics Ignác 280, 282
 Roey, Joseph-Ernest van 522–523, 959, 1311
 Rogács Ferenc 34, 55, 58, 139, 227, 326, 412,
 743, 748, 778, 790, 793, 813, 821, 880, 946,
 989, 1026, 1051, 1101, 1163, 1422, 1494,
 1499–1500, 1504–1509, 1513–1516
 Rogers, Jordan Thomas 1108
 Rohn Ernő 122
 Rohrer, Andreas 300, 664, 930
 Romsics Ignác 301, 304–305, 452, 1408, 1434,
 1452, 1470, 1472
 Romzsa Tódor 825
 Róna Gizella 1367
 Rónai Sándor 487, 978
 Rónai Zoltán 633
 Roncalli, Angelo Giuseppe (–» XXIII. János)
 1120
 Roosevelt, Franklin D. 340, 397, 566, 842–843
 Rosdy Pál 215, 797, 1020, 1064, 1072, 1343,
 1408, 1452, 1472, 1474–1475
 Rosenberg házaspár 984
 Rosenberg, Alfred 231–233
 Rossi, Opilio 1132, 1276, 1296, 1351, 1380,
 1384
 Rotschild Béla 189
 Rott Nándor 319, 342, 403
 Rotta, Angelo 255, 318–325, 329, 346, 352, 379,
 415–416, 418, 421, 424, 506–508, 519,
 753, 756–757, 777–778, 781, 785

Rotyis Péter 384, 536
 Rougier, Michael 1090, 1514–1515
 Royall, Kenneth C. 663
 Rozgonyi Géza 942
 Rožman, Gregorij 762
 Rózsa Elemér 1330
 Rozsály Ferenc (Francis L. Rozsaly) 906, 1021,
 1028
 Rugonfalvi Kiss István 185
 Rupnik, Marko 982
 Rusk, David Dean 1136–1137, 1153, 1161,
 1164, 1175–1176, 1248
 Ruzsnyák X. Ferenc 395
 Ruzsik Vilmos 1377–1378, 1472

S, Sz

Saad Béla 416, 1439
 Sabo, John –» Szabó János
 Sághe Elek 126
 Sági György 1148, 1408, 1472
 Sakai, Joneo 1097
 Salacz Gábor 318, 752, 898, 931, 999, 1005,
 1072, 1452
 Salamon László 1311
 Saliège, Jules-Géraud 514
 Sallai Imre 943
 Salusinszky Imre 234
 Samorè, Antonio 1044, 1147, 1179
 Sampson, Charles S. 1121, 1431
 Sámson (bibliai személy) 289
 Samu Mihály 500, 1452
 Sándor, jugoszláv király 107
 Santos, Lúcia de Jesus 1314
 Sapiéha, Adam Stefan 517, 758
 Sarbak Gábor 1408, 1489
 Sárközy Pál 738, 761
 Sarlós Mihály 328
 Savoia, Maurizio di 621
 Savonarola, Girolamo 888, 1315
 Scelba, Mario 929
 Scerback, Clement G. 1263, 1268–1269
 Schaik, Josef van 926
 Schall Tamás 1408, 1493
 Schandl Károly 239
 Schandl Lajos 343

- Scheirich Bonaventúra 151
Schiberna Ferenc 360, 363, 366–368, 370, 372, 379, 406
Schiberna Kálmán 360
Schiller Bódog 447, 1452
Schilling, Joachim 1285
Schirilla György 874, 893
Schlafly, Phyllis 17, 1439
Schlesinger, Arthur 1155
Schmalz József 311
Schmidt Mária 1385, 1461, 1470
Schmidt Péter 321
Schmidt Róza 342
Schnatter Antalné 115
Schnattner Sigfrid 284
Schoenfeld, Arthur H. F. 397, 416–417, 459, 466–467, 474, 477, 506, 508, 512–513, 542–543, 563, 570–571, 578–579, 582, 585–588, 593–594, 597, 599–600, 606, 608, 611, 615, 617–618, 626, 642, 648, 671, 686, 689, 763, 825
Schreiber, Thomas 1029, 1439
Schumann, Maurice 1301
Schuster, Ildefonz 725
Schütz Antal 241, 676
Schwarz-Eggenhofer Artúr 1082, 1133, 1147, 1183, 1355
Schweitzer András 304, 1472
Scitovszky János 446, 952, 953
Scott, Hugh 1366
Sebes István 1128, 1166
Sebestyén Jenő 51
Segura y Sáenz, Pedro 1222
Selvae, Douglas E. 1242, 1431
Semjén Zsolt 690, 1452
Semptey László 555
Sensi, Giuseppe Maria 1312
Sennyey István 441
Šeper, Franjo 1284
Septickij, Andrij 824
Serák József 188, 241, 342
Serédi Jusztinián 75, 106, 118, 157, 186, 189, 195, 197, 203, 213, 231, 237, 239–241, 277, 303–304, 309–310, 312–314, 318–320, 322–323, 326–328, 335, 340–341, 344–347, 349–351, 353, 355–357, 359, 365, 372, 379, 383, 407–408, 415–417, 424, 427–428, 442, 444, 446–447, 452–453, 484, 521, 523, 555, 656, 771, 987, 1028, 1050, 1460
Serényi Árpád 1486–1488, 1490, 1492
Seres Attila 175, 1408, 1434
Sericano, Silvio 422
Sforza-Pallavicini 1011
Shaloff, Stanley 1056, 1431
Sharek, Carl 1209
Sharp, Mitchell 1316–1317, 1363
Shawcross, Sir Hartley 973
Shelton, Turner B. 1175, 1189, 1218
Sherman, Joe 1218
Shvoy Kálmán 380–381
Shvoy Lajos 326–328, 354, 357–358, 364, 371–372, 378, 380–381, 384–385, 400, 406, 409, 423, 425, 562, 568–569, 596, 603, 677, 761, 805, 809, 821–822, 826–827, 862, 880, 1026–1027, 1127, 1147, 1160–1161, 1439, 1473
Sibrik Antal 85
Sigray Antal, gróf 340, 406
Sík Endre 837, 923, 949–950, 967, 1106, 1115–1116, 1128–1129, 1132, 1156, 1439
Sík Sándor 158, 633, 643, 738
Sikorski, Władysław 304
Sill Aba Ferenc 42, 104, 106, 118–119, 121–126, 129, 170, 226, 256, 320, 1276, 1376
Silvestrini, Achille 1359, 1452
Simándi Tamás 537
Simon György 334–335, 370
Simon Jolán 549
Simon Lajos 977
Simor János 451, 1208
Singer Adolf 164
Sipos Levente 1078, 1408, 1429
Sipos Péter 366, 463, 541, 571, 593, 687, 690, 1452, 1472
Sipos, Stephanus 621, 1452
Siposs Dezső 87
Sixtus, V., pápa 512
Skalics Sándor 271
Slachta Margit 27, 41, 292, 308, 323, 336, 339, 476, 483, 493, 500, 502, 564, 669, 681–682, 688–689, 710, 717, 737, 772, 799–800,

- 861–866, 868, 872, 874–876, 896, 936,
979–980, 1306, 1366–1367, 1424
- Sladkevičius, Vincent 1141
- Slipyj, Josyf –» Szlipij, Jozsif Ivanovics
- Smith, Patrick 812
- Smohay András 215, 1465
- Sodano, Angelo 1269, 1328, 1333, 1349, 1353
- Sokcsevits Dénes 260, 762, 1408, 1453, 1472
- Solt Pál 538, 833, 859, 977, 1432
- Soltész Jenő 1030
- Solymosi László 439, 1472
- Sólyom József 342, 405
- Somlyai Ambrus 386–387
- Somogyi Béla 168
- Somogyi Imre 831
- Somogyi Sándor 1350
- Somorjai Ádám 17, 20, 370, 458, 474, 491, 495,
499–500, 502, 508, 513, 531, 534, 538,
541, 571, 580, 582, 587–588, 599, 604–
605, 608, 618, 620, 622–623, 629, 635,
758, 760, 767, 773, 780, 817–818, 822,
829, 833, 841, 847, 858–859, 864, 866,
869, 874, 876, 879, 883, 896, 920, 943,
947, 1020, 1052, 1057, 1066–1067, 1071,
1073, 1076, 1080, 1083, 1085–1087, 1096,
1099, 1105–1106, 1108–1110, 1114,
1116, 1121–1123, 1127, 1132, 1134–
1138, 1147, 1149, 1151, 1160–1162, 1164,
1171–1173, 1175–1177, 1182, 1184–
1185, 1189, 1191–1194, 1197, 1199–
1202, 1206, 1209, 1215, 1219, 1224, 1226,
1228, 1230–1231, 1234–1235, 1237,
1241, 1249, 1251, 1253, 1255, 1257–1264,
1268–1269, 1274, 1276, 1280, 1284, 1289,
1293–1295, 1300–1304, 1307, 1324,
1339, 1343, 1346–1352, 1356, 1408,
1415–1416, 1434–1435, 1441, 1453,
1472–1474, 1514
- Sonnenfeldt, Helmut 1245, 1262, 1264
- Soós István 1347
- Soós Károly 431, 432, 898, 1411
- Soós Viktor –» Soós Viktor Attila
- Soós Viktor Attila 17, 52, 66, 355, 358, 1006,
1020, 1299, 1373, 1448, 1453, 1456,
1459–1461, 1467, 1471, 1474, 1520–1522
- Spannenberger Norbert 936, 1474
- Spellman, Francis Joseph 300, 302, 306–309,
520, 567, 599, 612, 655–656, 658–659,
661–667, 686, 733, 737, 741, 769, 800, 812,
840–841, 847, 923, 928, 948, 959, 971–
972, 981, 1051, 1057, 1079, 1146, 1214,
1219, 1318, 1336, 1413, 1462
- Standeisky Éva 880, 1453
- Stark Tamás 596, 598, 599, 1453
- Stehle, Hansjakob 425, 525, 932, 1044, 1140,
1142–1143, 1185, 1234, 1283, 1289, 1356,
1370–1371, 1453
- Stepanovičius, Julionas 1141
- Stepinac, Alojzije Viktor 272, 592, 762, 812,
909–910, 920, 930, 965–966, 999, 1053,
1120, 1152, 1176, 1224, 1349
- Stern Samu 352, 353, 1439
- Steussy, R. E. 949
- Stift Róbert 1012
- Stikov, Tyerentyij 1128–1129, 1131
- Stoessel, Walter John 1043, 1083
- Stolpa István 326
- Stolpa János 328
- Stolpa József 379
- Straaten, Werenfried van 1028, 1311, 1381
- Stritch, Samuel 520
- Subik Károly 241, 312, 424
- Suenens, Leo Joseph 1311
- Suhard, Emmanuel Célestin 614
- Sulner Hanna (–» Fischhof Hanna)
- Sulner házaspár/Sulnerék 851–854, 907, 942, 943
- Sulner László 759, 782, 849–854, 856, 871–872,
897, 904, 907, 942–943
- Sulyán Gyula 752
- Sulyok Dezső 340–341, 412, 488–489,
493–494, 501, 541, 558, 659, 669–673,
680–681, 814, 1454
- Šutaj, Štefan 616, 1453, 1474
- Sutterlin, James S. 1057, 1097, 1106–1107,
1110, 1112
- Sümegi József 210, 1466
- Swift Somlyó István 1105, 1148
- Sylvester Péter János 95, 206, 208–210
- Syposs János 371
- Szabadhegy Szabolcs 367, 379–380
- Szabados András 49
- Szaberszky József 851

- Szabó A. Ferenc 630, 1065, 1453
Szabó Attila 1492
Szabó Bálint 478, 1429
Szabó Béla 307
Szabó Csaba 17, 527, 720, 874, 923, 1006, 1019,
1033, 1098, 1146–1148, 1157, 1167–1169,
1179, 1183, 1187, 1198, 1201–1202, 1222,
1232, 1234, 1236, 1248, 1276, 1299, 1435,
1448, 1453, 1457, 1460–1462, 1464, 1467,
1469, 1474–1475, 1493
Szabó Éva 474, 1434
Szabó Ferenc 16, 485, 1290, 1338, 1357, 1408,
1453
Szabó Győző 538, 833, 859, 977, 1432
Szabó Imre 846, 1432
Szabó Imre 896, 1024, 1069–1071, 1082, 1133,
1183, 1265, 1273, 1277, 1298, 1340
Szabó János (Sabo/Szabo, John) 1219, 1256,
1317, 1439
Szabó József 630
Szabó Károly 1317
Szabó Lajos 1009
Szabó László 387
Szabó Máté 500, 1451
Szabó Péter 543, 1475
Szabó Róbert 410–411, 673, 683, 778, 1408,
1453, 1460, 1475
Szabóky Jenő 846
Szakács Sándor 773, 794, 833, 1453, 1477
Szakasits Árpád 487, 508, 551, 558, 574, 681,
735, 750, 793, 803–804, 812, 815–816,
839, 850, 947, 1417
Szakáts Andor 92
Szakolczai György 410–411, 673, 683, 1453,
1475
Szakos Gyula 246
Szalaházy Tamás 448
Szalai András 1001, 1411
Szalai Béla 1417, 1513
Szalai, dr. 260
Szálasi Ferenc 198, 230, 237, 253, 267, 314, 326,
340, 352–354, 356–359, 363–366, 368,
370, 372–373, 376, 378–381, 384, 407–
408, 437, 454, 490, 540–541, 545, 550, 816,
885, 961, 1413
Szalay család 26
Szalay Jeromos 590, 598
Szalay József 807, 808
Szalkai László 441, 448, 805
Száll József 1143–1144, 1147–1148, 1151–
1152, 1155–1156, 1170, 1179, 1182, 1197
Szamuely Tibor 60
Szántó Konrád 1005, 1026, 1158, 1453–1454
Szántó László 334
Szapozsnyikov, B. 474, 580
Szappanyos Béla 821
Szarka László 608, 934, 1408, 1451, 1475
Szarvas Béla 548
Szász Lajos 363, 379
Szathmáry Béla 443, 481, 1408, 1454
Szathmáry Kálmán 326
Szatmári Jenő 888
Szatucsek Zoltán 1243, 1475
Szávai Nándor 706
Széchenyi György 435, 441
Széchenyi István 293
Szécsey János 831
Szécsi Dénes 438
Szeder Mihály 297
Szegedy-Maszák Aladár 524, 686
Szeifert József 1240
Székely Imre Kálmán 1030
Székely László 66, 217, 283, 287, 303, 324, 1456
Székely Tibor 774
Szekeres Fábián 691
Szekeres Márton 93–94, 99, 135, 202, 1439
Szekfü Gyula 60, 408–411, 550, 570, 572–573,
640, 689, 745, 776, 778–780, 876, 947, 1475
Szelepcsényi György 442, 448
Szemenov, Grigorij Sz. 564
Szemere Bertalan 1289
Szemes József 374
Szendi József 1265
Szenes Sándor 346, 1439
Szentmiklóssy Pál 1365, 1522
Szent-Miklós István 652
Szentpétery Imre 438, 1435
Szép Ferenc 139
Szerecz Imre 332
Szereda, Vjacseszláv T. 754, 1194, 1432, 1435
Szerencsés Károly 494, 1445, 1454
Szerényi Péter, ifj. 1493

Szerov, Ivan A. 1094–1095, 1194
Szigeti Jenő 202
Szigeti László 1006, 1453, 1460
Szűjártó Lajos 1513
Szűjártó M. István 445, 451, 1454, 1460, 1471
Szűjártó család 26
Szikora Rudolf 1009
Szilágyi Béla 1223, 1229–1230, 1232, 1234, 1237
Szilágyi László 1194
Szilveszter, II., pápa 481
Szily János 217
Szinyei Merse Jenő 274, 282, 322
Szívós Sándor 384, 536
Szlipij, Joszif Ivanovics (Slipyj, Josyf) 512, 761–762, 824, 1141–1144, 1147, 1150, 1156, 1197, 1276, 1284, 1325, 1359, 1366, 1370, 1375
Szmrecsányi György 167
Szobácsi József 1008
Szombatfalvy Rudolfiné 979–980
Szombathelyi Ferenc 302
Szöke János 124, 710, 1304, 1384–1385, 1408, 1454
Szölgyény József 426
Szóllósi Ferenc 374, 381
Szóllósi Jenő 358–359, 363, 370, 376, 379
Szőnyi Tibor 899, 1001, 1411
Sztálin, Joszif Visszarionovics 40, 392–393, 464, 499, 524–525, 527, 564, 566, 606, 722, 734, 786–789, 816, 823, 917, 937, 952, 973–974, 983, 987–988, 1001–1002, 1209, 1212, 1392, 1462, 1472
Sztikalin, Alekszandr Sz. 754, 1194, 1403, 1432, 1435, 1475
Sztójay Döme 261, 339, 344, 347–348, 364, 408, 540, 541
Sztranyavszky Sándor 213
Szuovcev, Vlagyimir 1388
Szuslov, M. A. 745
Szücs Ernő 556, 917, 978
Szücs László 474, 618, 1430–1431, 1433–1434
Szűrös Mátyas 1523
Szviridov, Vlagyimir Petrovics 434, 458, 541, 562, 565, 575–578, 583, 603, 642–643, 645, 671

T, Ty

T. Horváth Lajos 183, 1450, 1456, 1463–1464, 1468, 1471, 1475
Taál János 898
Tabajdi Gábor 1408, 1414, 1454
Tabódy István 1330
Tabódy Tibor 76–77, 98, 111, 190–191, 193, 202, 209
Takács család 26
Takács Miklós 650
Takács Péter 500, 1454
Takáts László 242
Tamáská Péter 612, 1476
Tamáty István 162, 194, 221
Táncsics Mihály 734
Tanos, Emory G. 847
Tarányi Ferenc 77, 79, 93–94, 132, 172, 175, 191
Tardini, Domenico 422, 498, 505, 519, 525, 612, 614, 622, 675, 752, 754, 770, 781, 786, 798, 810–811, 828–830, 904, 1053, 1117–1118, 1120, 1126, 1131, 1136
Tarján Gábor 95, 138, 156, 436, 1454, 1476
Tartter, Jean R. 759, 782, 850, 897, 907, 943
Tátrai Gyula 1082
Tátray István 194
Taylor, Myron Charles 508, 599, 662
Teck, Alexander 488
Tedeschini, Federico 512, 1053
Téglás András 481
Telekessy István 485, 992, 1354
Teleki Béla, gróf 193, 201–204, 210–211, 213, 215, 228, 244, 246, 256, 268–269, 273, 1420
Teleki Éva 372, 1454
Teleki Géza, gróf 385, 395, 404–405, 417–418, 434, 458
Teleki Pál, gróf 49, 77, 172, 199, 244, 246–247, 252–254, 284, 772
Teleki Tibor, gróf 202
Tengely Adrienn 53, 1454
Terbócz Imre 186
Terbócz Miklós 228, 267, 277
Terbócz Tamás 1489, 1497
Terescsuk, A. V. 601, 1466
Testa, Gustavo 1180–1181

- Thaçi, Gaspar 763
Thassy Gábor 66
Thassy Kristóf 162, 244–245, 268, 270, 311
Thorez, Maurice 936
Thököly Imre 33
Tibori Szabó Zoltán 346, 1476
Tihány, Leslie 851
Tihanyi János 555–556, 772, 820, 866, 903, 922, 1411
Tihanyi Klára 888
Tildy Zoltán 394, 406, 410, 474, 477–480, 487–488, 490–493, 504, 507–508, 534, 538, 541, 548, 563, 569, 571, 605, 628, 681, 721, 730, 760, 763, 803, 839, 1003, 1013–1014, 1017–1019, 1021–1022, 1024, 1028, 1033, 1036, 1045–1046, 1054–1055, 1059–1060, 1126, 1171, 1412, 1418, 1455
Timár István 534, 884, 916
Timon Ákos 445, 447, 1454
Tims, Richard W. 1205–1207, 1220–1221, 1223, 1230–1233, 1235–1236
Tiné, Jacques 1312
Tischler János 1044, 1476
Tiso, Jozef 911
Tisserant, Eugenio 1177, 1180–1181
Tisza István 61, 168, 454
Tisza József 1513
Tisza Kálmán 238
Tito, Josip Broz 626, 762, 812, 1239
Tittmann, Harold H. 508, 662
Töbiás Áron 1022, 1412, 1439
Tobler János 551
Todorov, Tzvetan 1226
Togliatti, Palmiro 810, 936, 1156
Tokarjeva, E. C. 566
Tökics Imre 202
Tolbuhin, Fjodor Ivanovics 533
Tomek Vince 322, 431, 525–526, 738, 740–741, 771–772, 869, 1025, 1052, 1082, 1148, 1152, 1241, 1260, 1413, 1422, 1518
Tomori Pál 441
Toplosky, Louis 1089, 1110–1111, 1115
Torbert, Horace G., Jr. 896, 1080, 1085, 1096, 1105, 1135–1136, 1144, 1192, 1207–1208, 1212–1213, 1217, 1228
Torma József 332
Tormási Valter 592
Tormay Cécile 59, 104, 290
Torre bíboros 1178
Tost Barnabás 761
Tóth (Viktor) Zoltán 236–237
Tóth Ágnes 601, 604, 606, 1430, 1454, 1476
Tóth Gábor 1012
Tóth Ilona 1109
Tóth János 992, 1010, 1015, 1025
Tóth József, helynök 58, 66, 144
Tóth József, katona 58–59, 66, 144, 1012, 1064–1065
Tóth József, történész 41, 1476
Tóth K. (Ker.) János 365, 1154, 1241
Tóth Krisztina 255, 1454
Tóth László, rektor 650–651
Tóth László, szerkesztő 934
Tóth László, újságíró 774, 808–809, 890, 893, 902, 914–915, 943, 962, 975, 1511
Tóth Miklós 424
Tóth Péter 275
Tóth Tihamér 320
Tóth Turul 278
Tournelle, Guy de la 1178
Tömpe András 369
Törőcsik József 567
Török Adorján 381
Török Csaba 299, 1476
Török János 438, 440, 445, 1455
Török József 332, 356, 440, 1077, 1450, 1455, 1468, 1476
Trachta, Jean 888
Trinh-Nhu-Khuê, Joseph 512
Trochta, Štěpán 512, 1341
Trudeau, Pierre 1316
Truman, Harry S. 20, 499, 525, 594, 614, 661, 700, 769, 774, 789, 811, 814, 836, 841, 865, 903, 908, 923, 925, 927–928, 937, 965–966, 1079
Truman, Margaret 865
Tuhacsevszkij, Mihail Nyikolajevics 897
Turbet-Delof, Guy 1031, 1050
Turchányi (Turcsányi) Albert Egon 165, 1004, 1021, 1024–1026, 1033, 1036–1037, 1054, 1060–1061, 1063, 1064–1065, 1068, 1070, 1075, 1110–1111, 1159, 1217, 1412, 1414

Turcsányi Sipos József 153, 194
 Tury György 976
 Túry Lajos 1350
Tusor Péter 415, 439, 448, 1409, 1455
 Tüll Géza 58
 Tüz Ferenc 338
Tyekvicska Árpád 16, 198, 303, 1006, 1008,
 1011–1012, 1064, 1409, 1426, 1455,
 1476–1477
 Tyiskov, A. N. 917

U, Ú

U Thant, Sithu 1172–1173, 1226, 1425
 Udvardy Jenő 223
 Udvardy Jenőné, szül. Farkas Margit 110, 247,
 249, 263, 288, 1421
 Udvardy József 1240
 Udvardyék 260
 Ugrin József 412
 Ugrin, kalocsai érsek 441
Ugrits Tamás 215, 1465
 Ujčić, Josip Anton 1134
 Ujlaky Ferenc 448
 Ujszászy István 300–304, 307–309, 918–920,
 1492
 Ullmann Adolf György, báró 483, 833
 Ulrich, Szent 1311
Ungváry Krisztián 391
 Úr József 942
 Uzdóczy-Zadravecz István 81, 228, 248–249,
 260, 262, 265, 272, 276, 1146

V

Vachon, Alexander 653, 748
Vadkerty Katalin 608, 616, 1455
 Vadócz Sándor 555
 Vágh György 584
 Vagnozzi, Egidio 1085, 1137–1138, 1190
 Vajay József 332
 Vajda József 1265–1266
Vajk Ádám 355, 1409, 1474
 Vajna Gábor 308, 366, 370, 379, 381, 550
 Vajtai Gyula 1012, 1064–1065
 Valde Géza 1008

Valentiny Ágoston 395, 838
 Valera, Éamon de 1019
 Valeri, Valerio 1180
 Valkó Károly 629
 Valkó Miklós 211
Vámos György 1004, 1050
Vámos Imre 881
Van Hook, Laurie 1242, 1431
 Vandenberg, Arthur H. 927
 Vanyek Antal 1009, 1015
 Váradi Natália 1194
 Várady János 808–809
 Várday Pál 448
 Varga Béla 229, 241, 246, 348–349, 369, 402,
 476–479, 492–493, 496, 523, 562–563,
 576–577, 647, 649, 652, 659, 670, 1029,
 1396
Varga E. László 262, 1477
Varga Éva Mária 391, 543, 601, 920, 1432, 1436,
 1455, 1467
 Varga Ferenc 1386
 Varga Ferenc, ifj. 548
Varga István 389, 1477
Varga János 65, 1455
Varga József 681, 990, 1477
 Varga László, jezsuita 730,
Varga László, jogász 412, 723, 1439, 1455, 1477
Varga László, történész 832, 1429, 1432
 Vargha Endre 684
 Vargha Theodorik 249, 274, 278, 281–282, 361,
 363, 387
 Varjas Győző 118, 122, 124, 896, 1276
 Varjú Imre 1412
 Várkonyi Imre 1072, 1246, 1277
Varnus Xaver 710, 1318, 1439
 Városi Ferenc 1082, 1111
Városi István 1069, 1082, 1111
 Varsányi Vilmos 1274
 Váry Albert 59
 Vas család 26
 Vas Zoltán 477, 575, 793, 976
 Vásáry István 398, 488
 Vass János 52–53, 56
 Vass József 86, 165, 180, 184
 Vaszary Kolos 312, 452, 1155, 1354
 Vay László, báró 185

- Vecsey József 17, 58, 241, 350, 898, 943, 981,
990, 1095, 1299, 1302, 1305–1308, 1334,
1372–1373, 1439, 1441, 1447, 1455
Vecsey Lajos 164, 1372
Vedeler, Harold C. 896, 1085, 1096, 1135–1138,
1144, 1162–1163, 1172, 1190, 1192,
1207–1208, 1213, 1217, 1220
Veér Vilmos 79
Veessenmayer, Edmund 362, 379
Vegele Lajos 338
Végvári Vazul 1317
Vejsz Miklós 629
Velics László 715, 720, 751, 753, 756–757, 780,
785–786, 789, 792, 809, 811, 813, 827, 829,
840
Velletri, August 1137–1138
Verancsics Antal 448–449, 1372
Veres Mária 942
Veres Péter 487, 558, 831
Veress D. Csaba 360, 1477
Vergeslich, Maximilian 888
Verolino, Gennaro 415–416
Verosta, Stefan 1154
Vid József 808–809, 934
Vida István 365, 463–464, 487, 493, 571, 593,
616, 645, 687, 690, 701, 722, 745–746,
1014, 1055, 1429, 1434, 1455, 1472, 1477
Vida János 51
Vidal, Petri 1354
Vignola, F. C. di 515, 519
Vilfan, Joze 971
Villot, Jean 1246, 1253, 1274, 1276, 1284,
1289–1290, 1295, 1304, 1381
Vincze József 1115, 1212
Vinkovits Viktor (–» Hársligethy-Vinkovits
Viktor) 140, 145, 147–150
Vinogradov, I. 1032, 1050, 1116
Virág Ferenc 332, 356, 408, 467–468, 557, 580,
793, 796, 1004
Virág Pál 236
Visinszkij, Andrej J. 897, 917, 923, 928, 936,
972–974
Visnyei Lajos 521, 567
Vita, Alvarez 1290
Vitéz János 805, 952–953
Vlaszov, A. P. 487
Vogeler, Robert A. 662, 833, 949–950, 989,
1469
Vojtaššák, Ján 935
Volokityina, Tatjana V. 301, 393, 754, 788, 794,
823, 833, 1408, 1436, 1455
Vonyó József 185, 1409, 1455
Vorosilov, Kliment Jefremovics 376, 430, 458,
464, 469, 488, 499, 508, 538, 554, 565, 577,
597, 722, 1424
Völgyesi Ferenc 907
Vörös Géza 17, 553, 555, 1305, 1477
Vörös István 46
Vörös János 418, 434, 436, 458, 521, 917
Vörös Vince 1065
Vöröss György 138
- W**
- W. Barna Erika 104, 228
Waigand József 662
Wales, Edward Thompson 993, 1006–1007,
1011, 1052, 1055–1057, 1059, 1064–1066,
1068, 1071, 1076, 1079, 1083, 1088,
1091–1095, 1097, 1101, 1104
Wallinger, Geoffrey Arnold 799, 904, 925, 955
Walter János 1241
Wayand Géza 440, 1455
Weber, Johann 1370, 1381
Weber, Max 1394
Weems, George Hatton 577, 687
Weil Emil 897
Weiler, Rudolf 1305
Wenckheim Frigyes, gróf 322
Wenger, Antoine 566, 1455
Werbőczy István 444, 480–481, 992, 1436
Wernz, Francisco Xav. 1354, 1455
Werth Henrik 273, 920
Werth, Nicolas 763, 1470
Wesselényi Ferenc 448
Whitlam, Edward Gough 1376
Wiley, Alexander 897, 928
Wilgis, H. 1261
Williams, G. Mennen 928
Willman, Adam 1022
Windischgrätz herceg 263
Winkelmann, Otto 849, 850

Winkler József 1147, 1163–1164, 1196,
1204–1205
Witz Béla 408, 426, 505, 580, 721, 772–773,
779, 783, 793, 815–816, 859, 875, 879, 896,
947, 952, 955–956, 987, 989, 1080–1081
Wodak, Walter 1291
Wohlfarth István (Csapó István) 28
Wolfrum, Rüdiger 539, 1462
Woodward, Lewis K., Jr. 1217
Wright, John Joseph 1284
Wünscher Frigyes 408
Wydler Tivadar 808
Wyszyński, Stefan 567, 989, 999, 1008, 1022,
1043–1044, 1118, 1120, 1134, 1152, 1263,
1353, 1358–1359

Z, Zs

Záborszky Csaba 1013
Zádor Tibor 1097
Zadravec István (–» Uzdóczy-Zadravec István)
Zágon József 18, 1029, 1202, 1219, 1234,
1240–1241, 1251–1263, 1274–1276, 1283,
1286, 1289, 1291, 1293–1296, 1302–1304,
1326, 1356, 1364, 1366, 1451, 1470, 1473,
1477, 1516, 1518–1520
Zajgovári Károly 1030
Zakar András 346, 406, 414, 434, 458, 460, 472,
475, 504, 513, 554–557, 599, 608, 610, 612,
618, 654, 657, 660–662, 665, 684–685,
710, 727, 771–777, 784, 796–798, 800,
803, 806–808, 817–818, 821, 825, 857,
861–862, 867, 869, 878, 889–890, 893–
894, 896, 902, 915, 941, 943, 945, 962, 975,
987, 1025, 1161, 1214
Zala Tamás 1056, 1435
Zalai Katalin 474, 1434
Zamercev, Ivan T. 458, 567, 1439
Zanathy János 538, 833, 859, 977, 1432
Zarka Elemér 366
Zarubay Emil 874, 893
Zarubay Keresztély 268
Zavolzsckij, Sz. G. 833, 952
Zeidler Miklós 112, 1455
Zela, Stanislav 935

Zellerbach, James David 1114
Zemplén György 1266, 1340
Zenz Péter 226
Zettler Antal 168
Zichy Henriette 522
Zichy János, gróf 92, 166, 179, 196, 312
Zichy Nándor, gróf 72, 75, 166, 293, 534
Zielbauer György 605, 1458
Zilizi Anaklét 278
Zinner Tibor 16, 370, 458, 474, 491, 495, 499,
502, 508, 513, 531, 534, 537–538, 541, 571,
580, 582, 587–588, 599, 601, 604–605,
608, 618, 620, 622–623, 629, 635, 758, 760,
767, 773, 780, 794, 817–818, 822, 829, 833,
847, 858–859, 864, 866, 869, 874, 876, 879,
883, 896, 920, 947, 977, 1066–1067, 1071,
1073, 1083, 1099, 1105–1106, 1109, 1121,
1123, 1127, 1132, 1134, 1137–1138, 1175,
1189, 1191, 1194, 1200, 1215, 1249, 1255,
1268, 1294, 1301, 1324, 1409, 1432, 1435,
1453, 1455–1456, 1474, 1477
Zinovjev, G. J. 897
Zita magyar és cseh királyné, osztrák császárné
84, 88, 92, 141, 656, 1327
Zombori István 415, 1184, 1409, 1456, 1458,
1461, 1477
Zombory, Akos 965, 1430
Zorin, V. A. 922
Zöld Sándor 394
Zrínyi család, Zrínyiek 26, 28
Zrínyi József 41
Zrínyi Miklós 441
Zyd, Maryan 472, 631
Zsálig Norbert 274, 278
Zsámboky Pál 656
Zsdanov, A. A. 758
Zsedényi Béla 406, 431, 434, 436, 458, 460, 462,
505, 839
Zsedényi Kálmán 369
Zsidó Sándor 310–311
Zsigmond, Luxemburgi 481, 805, 1211
Zsigray Antal 483
Zsofinec Mihály 1513
Zsoldos Sándor 1513

FÖLDRAJZINÉV-MUTATÓ

A, Á

Aachen (Németország) 1310
 Abaújszántó 704
 Abilene (Kansas, USA) 1020, 1414
 Adorjánháza 332
 Adriai-tenger 80, 82
 Agyagosszergény 394
 Ajak 733
 Ajka 362–363, 759
 Ajkacsingervölgy 334, 362
 Albánia 466, 486, 564, 763, 917, 1397
 Albertirsa 490
 Alföld 306
 Almáskamarás 649
 Alsóbagod 199
 Alsólendva (Szlovénia) 59, 213, 254–256, 259, 269, 270, 271, 275–276
 Alsóörs 332, 334
 Amerikai Egyesült Államok 16, 20, 134, 215, 305, 376, 420, 466, 500–501, 508, 512, 524, 526, 535, 542, 577, 585–586, 588, 590, 594, 600–601, 615, 632–633, 654, 656–657, 661–666, 681, 686–687, 710, 727, 759, 763, 782, 800, 814–815, 837, 841, 846, 850, 853, 868, 872, 878, 887, 897, 907, 920–921, 925, 927–929, 936, 943, 948–950, 966–969, 971–974, 991–992, 1034, 1046, 1048–1050, 1052–1055, 1058–1059, 1066, 1070, 1073, 1075–1076, 1078–1079, 1083, 1085–1087, 1089, 1092–1093, 1096, 1098, 1100–1101, 1105–1106, 1108–1110, 1112, 1114–1116, 1118, 1122–1123, 1125–1126, 1129–1130, 1133–1137, 1142, 1148–1149, 1151, 1160, 1162, 1171–1177, 1179, 1190, 1192–1195, 1200–1201, 1206, 1209, 1220, 1223–1224, 1226, 1228, 1230, 1235, 1237–1238, 1242, 1244–1245, 1248, 1256, 1259, 1264–1265, 1270, 1274–1276, 1278–1280, 1296, 1302, 1314, 1318, 1321, 1323, 1338, 1366, 1368, 1374–1375, 1378, 1386, 1394
 Amszterdam (Hollandia) 926, 1040

Andráshida 164
 Anglia (–» Nagy-Britannia) 585, 766, 969, 1019, 1034, 1336–1337
 Angyalföld 338
 Ankara (Törökország) 566, 812, 1140, 1144
 Annavölgy 790
 Arad (Románia) 173, 590, 649
 Argentína 1180
 Árva vármegye 262
 Athén (Görögország) 839
 Attala 331
 Augsburg (Németország) 1311
 Auschwitz-Birkenau (Lengyelország) 340, 345–346
 Austin (Texas, USA) 1416
 Ausztrália 121, 924, 973, 1127, 1376
 Ausztria 65, 85, 134, 165, 197, 229, 304–306, 421, 483, 486, 527, 575, 592, 595, 601, 657, 810, 813, 833, 848, 850–853, 917, 936, 1034, 1043, 1073, 1080, 1095, 1108, 1128–1129, 1264, 1291–1292, 1301, 1305, 1311, 1314, 1327, 1380–1381

B

Babilon 435
 Babócsa 388
 Bácska 254, 266
 Badacsonytomaj 1299
 Bagod 192
 Bahrein 1332
 Baja 355, 373, 705–706, 1163
 Bajorország 304–305, 595, 834, 848, 1381
 Bakonyoszlop 366
 Bakonypölöske 334
 Bakonyszombathely 365
 Balassagyarmat 236, 239, 709
 Balaton 124, 197, 348, 1328
 Balatonalmádi 596
 Balatonberény 333
 Balatonboglár 229, 241, 246, 348, 402, 477
 Balatoncsicsó 391
 Balatonederics 334

- Balatonfőlkajár 388, 394
 Balatonföldvár 331
 Balatonfüred 51, 77, 183–184, 346, 362
 Balatonkenese 764
 Balatonlelle 404
 Balatonmagyaród 334
 Balatonszabadi 388
 Balkán 275, 526–527
 Baltikum 763, 1141
 Bamberg (Németország) 1304–1305, 1308, 1310
 Bánát 80, 590
 Banneux (Belgium) 1311
 Bánság 254, 265
 Baranya megye 254, 311, 332, 619, 986, 989
 Bari (Olaszország) 504
 Barnahát 401
 Bars vármegye 313
 Bécs (Wien) 19, 21, 25, 35–36, 48, 106, 109, 175, 179, 232, 250–252, 300, 368, 385, 446, 459, 508, 549, 590–591, 606, 617, 626, 628, 633, 664, 653, 752, 758, 774, 805, 812, 849, 851, 858, 888, 894–895, 910, 914, 930–931, 976, 1006, 1028–1129, 1031–1132, 1043, 1147–1148, 1151–1155, 1160, 1080, 1082, 1085, 1094–1095, 1104–1105, 1107, 1113, 1119, 1126, 1128, 1131, 1151, 1153, 1160, 1166, 1176, 1202, 1208, 1215, 1223, 1227, 1229, 1231–1233, 1235–1236, 1242, 1245, 1254–1257, 1263–1264, 1270, 1275–1276, 1289–1292, 1295–1297, 1298, 1300–1307, 1314, 1321, 1325–1327, 1330, 1335, 1339, 1342, 1345, 1351, 1363–1364, 1372, 1374, 1379–1385, 1422
 Becsehely 219
 Bécs-Schwechat (Ausztria) 1276
 Békásmegyér 605
 Belgium 522, 537, 811, 917, 927, 1149, 1310–1312, 1327
 Belgrád (Szerbia) 253, 812–813, 887, 1034, 1088, 1134, 1172, 1221
 Benelux államok 1311
 Beregszász (Ukrajna) 590
 Berlin (Németország) 48, 175, 229, 252, 261, 344, 610, 663, 1067, 1153
 Bern (Svájc) 686, 733, 736, 843, 929, 1152, 1160, 1165, 1275
 Betlehem (Palesztina) 771
 Bicske 109, 179, 305
 Bihar vármegye 313
 Bissau-Guinea 1332
 Bódé 334, 362
 Bogota (Kolumbia) 1325, 1378–1379
 Bolívia 967–968, 973
 Bonn (Németország) 1088, 1231–1233
 Borbánd (Románia) 374
 Borsodpuszta 334
 Borszörcsök 404
 Boston (Massachusetts, USA) 1415
 Bölcske 154
 Brazília 1351
 Breszt (Fehéroroszország) 824
 Brisbane (Ausztrália) 659
 Brit Nemzetközösség 924, 927
 Brüsszel (Belgium) 929, 1051, 1180, 1304, 1310–1311, 1327
 Buchenwald (Németország) 534
 Búcsúszentlászló 142, 147, 212, 390
 Buda (–» Dél-Buda) 240, 292, 323, 336, 408, 440, 451, 459, 536, 594, 722, 737, 750, 863, 951, 985, 1006–1007, 1014–1016, 1060–1062, 1064, 1082
 Budafok 708
 Budaörs 492, 603, 606, 744, 1388
 Budapest (Nagy-Budapest) 18, 22, 42, 48, 52, 54–56, 59–61, 65, 79, 81–82, 89, 96–97, 102, 114, 133, 135, 142–143, 145, 174, 183, 187, 202, 235, 238, 241, 243, 255, 272, 306, 308, 321, 325, 330, 340, 342, 350–351, 354, 357, 369, 377, 381, 383, 385, 394, 397, 408, 410, 415–416, 420–421, 426, 429, 434, 456–460, 463, 465, 467–468, 476–478, 498–499, 504–509, 512–514, 519, 522, 536–537, 542, 543–545, 547, 551–552, 555, 557–558, 560, 563, 567–568, 570, 574–576, 578, 580, 582–588, 593, 597–600, 605, 608, 611, 613–615, 617, 625–626, 628–629, 632, 634, 643, 646, 648–649, 656, 658, 662–664, 666, 672, 680–681, 684, 687–689, 695, 697–700, 703, 709, 712–715, 721, 728, 730, 747, 750, 753, 755, 757, 760, 768, 772, 774, 783, 787, 791, 795–797, 799, 806, 808, 814–815, 827, 829, 833, 836, 840–841,

- 843, 845–846, 849, 852, 856, 860, 869, 878,
886–887, 894, 896–897, 899, 902–904,
913, 916–917, 919, 922–924, 927–929,
945–950, 954–955, 960, 962–963, 966,
971, 974–975, 977–979, 983, 987–988, 990,
993, 1001–1002, 1004–1007, 1009–1019,
1021–1022, 1025, 1031, 1042–1043,
1045–1046, 1048–1050, 1052–1059,
1061, 1064–1070, 1073–1076, 1078–1083,
1085–1097, 1099, 1101, 1104–1111,
1113–1119, 1121–1123, 1126, 1128–1131,
1134, 1136, 1141, 1143–1144, 1147–1156,
1160–1165, 1167, 1171–1173, 1175–1178,
1180, 1182–1185, 1187, 1189–1196, 1200,
1203–1204, 1206, 1208–1209, 1211–1214,
1217–1223, 1225–1237, 1239–1240,
1242–1245, 1247, 1249–1253, 1255,
1257–1266, 1268–1271, 1274–1277, 1280,
1284, 1286, 1288–1291, 1298, 1301, 1306,
1314, 1317, 1320, 1324–1325, 1327–1328,
1331–1332, 1334, 1338, 1341, 1350, 1352,
1357–1358, 1370, 1381, 1385–1387, 1398,
1411, 1413–1416, 1420–1424
Buffalo (New York, USA) 385, 766, 1298, 1306,
1366–1367
Bukarest (Románia) 833, 917, 1034, 1104, 1354
Bukovina 602, 616–617, 891
Bulgária 376, 469, 486, 564, 588, 601–602, 917,
927–928, 966, 970–974
Burgenland 628, 1080, 1300, 1381
Buzsák 294, 405
Büssü 331
- Cleveland (Ohio, USA) 660, 847, 888, 1367
College Park (Maryland, USA) 397, 1420
Concord (Ausztrália) 12, 1376
Connecticut (USA) 1365
Częstochowa (Lengyelország) 1044
Csákberény 383
Csáktornya (Horvátország) 106–108, 255,
257–260, 265, 268–275, 277–278, 280,
282, 303, 626
Csanád (Csanádi egyházmegye) 318, 322,
352–353, 468, 529, 1186
Csap (Ukrajna) 1194
Császárret-telep 628
Cseh Királyság 449
Cseh Protektorátus 1108
Csehi 25
Csehimindszent 25, 27, 29, 57–59, 222, 249,
328, 514, 711, 1200, 1222, 1233, 1276,
1387
Csehország 72, 306, 610, 612, 615–616
Csehszlovákia 250–251, 304, 306, 466, 486, 564,
591, 601, 603, 607–609, 611, 613–614,
616, 618, 623, 625, 627, 768, 930, 934,
1067, 1166, 1181, 1239, 1240, 1362
Csepel 528, 532
Csesznek 334, 365
Csesztreg 226
Csíksomlyó (Románia) 242
Csillaghegy 656
Csipkerek 430
Csorna 13, 298
Csurgó 351, 389

C, Cs

- Calgary (Kanada) 1315–1316
Calgary-Edmonton (Kanada) 1316
Camp David (Maryland, USA) 1130–1131
Caracas (Venezuela) 1377–1379
Casablanca (Marokkó) 1379
Castel Gandolfo (Olaszország) 1339
Cegléd 602
Celldömölk 51–52, 55–56, 65, 118, 707–708
Ceylon 1127
Chicago (Illinois, USA) 524, 656, 667, 821, 853,
872, 907, 1322–1323, 1368

D

- Dachau (Németország) 934
Dallas (Texas, USA) 1368
Dánia 1127
Darány 377
Debrecen 104, 180, 185, 198, 202, 216, 377,
398, 418–420, 427, 454, 467, 486, 552,
573, 598
Dél-Afrika 1314, 1323, 1345
Dél-Amerika 585, 917, 1318, 1369, 1377–1379
Dél-Buda (–» Buda) 830
Dél-Szlovákia 606, 610, 612–613, 615, 625

Délvidék 253, 259, 268, 405, 616, 626–627
 Detroit (Michigan, USA) 1367
 Dévaványa 237
 Devecser 388, 395
 Dinnyés 374–375
 Dióskál 331
 Dombiratos 548
 Dombóvár 696, 717
 Dorog 790
 Dráva 261, 280, 306, 590
 Drávavásárhely (Horvátország) 273
 Drégelypalánk 239
 Dublin (Írország) 930
 Duna 82, 261, 300–302, 304–306, 309, 323,
 359, 407, 590, 609, 623, 813, 918, 1001,
 1061–1062, 1065, 1308
 Dunacsúny (Szlovákia) 611
 Dunántúl 25, 46, 50, 52, 183, 186, 188, 229,
 246, 305, 354, 356–357, 359, 371, 386, 601,
 1392
 Duna–Tisza köze 261, 1308
 Durazzo (Albánia) 763

E, É

Ebergény 67, 137, 152
 Eckartsau (Ausztria) 83, 499
 Efezus (Törökország) 285
 Eger 241, 312, 317–319, 320–321, 325, 332, 353,
 383, 400, 402–404, 417–418, 424, 427–428,
 448, 460, 467, 485, 502, 568, 666, 668, 678,
 685, 688, 696, 698, 719–721, 723–724, 728–
 729, 734, 751–752, 754, 761, 769, 772, 777,
 779, 805, 815, 827, 829, 877, 945–946, 979,
 983–984, 991–993, 1146, 1166–1167, 1179,
 1186, 1196, 1237, 1240, 1341, 1351–1354,
 1386, 1394, 1414
 Egyesült Arab Köztársaság 1129
 Eisenstadt (–» Kismarton, Ausztria) 1292
 Elek 241, 641, 649
 Erdély 32, 80, 252, 295, 306, 352, 359, 374, 386,
 405, 415, 428, 448–449, 488, 545, 558, 567,
 610–611, 935, 1287,
 Érd 1416
 Érdliget 1027
 Erzsébetváros 544

Észak-Amerika 1314, 1318
 Észak-Erdély 591
 Észak-Kína 936
 Észak-Korea 564
 Eszteregnye 104, 119, 219–220, 226
 Esztergom 15, 19, 106, 109, 126, 139–140, 160,
 187, 189, 197, 216, 240–241, 277, 282, 314,
 318–319, 322, 326, 330, 336, 340–341, 344,
 353, 355, 357–359, 361–362, 374, 379, 383–
 384, 386, 406–407, 414–417, 419, 424–427,
 429–432, 434–435, 437–442, 445–446,
 448–450, 454–458, 465, 460, 467, 469, 475,
 484, 489, 491–492, 495, 498–499, 502–503,
 507, 509–510, 512–513, 515, 521–522, 527,
 529–532, 534, 538, 541, 543–544, 554–555,
 559, 561, 563, 565, 567, 572, 575, 577–578,
 580–585, 588, 592–594, 597–599, 603–608,
 610, 612, 614–615, 617–632, 643–645,
 647–648, 650–652, 654, 663, 666–668,
 676, 681–682, 684–687, 689–690, 693,
 698, 700, 709–710, 717, 721, 724, 728, 730,
 733, 735–736, 740–741, 753, 756, 759, 761,
 766–767, 769–772, 778–780, 783, 789–790,
 793, 795–797, 800, 803, 805–807, 813, 825,
 836, 845, 858, 864–865, 873, 880, 883–884,
 889, 932, 948, 953, 957–958, 964–965, 968,
 980, 985–988, 992, 1003–1004, 1006–
 1007, 1014, 1020, 1023–1024, 1028, 1030,
 1050–1052, 1054, 1057, 1069, 1071–1072,
 1079–1082, 1095, 1102, 1106, 1120, 1126,
 1133, 1141, 1147–1148, 1152–1153,
 1155, 1161, 1169–1170, 1173, 1183,
 1186, 1192, 1196, 1198–1199, 1222, 1229,
 1231, 1233–1234, 1236, 1240, 1242, 1247,
 1249–1251, 1254, 1259, 1265, 1270–1273,
 1277–1278, 1283, 1293–1299, 1318,
 1324–1325, 1328–1334, 1338, 1340–1343,
 1345–1355, 1359–1363, 1365, 1369–1372,
 1374, 1381–1388, 1392–1393, 1396
 Európa 239, 275, 301, 305–306, 313, 345, 426,
 433–434, 466, 479, 484, 487, 498, 520, 524,
 526, 534, 536, 538–539, 564, 566–567,
 569–570, 591, 597, 610–611, 627, 633,
 645, 657, 674, 708, 763, 811, 814, 880, 933,
 936–937, 1034, 1172, 1189, 1308, 1369,
 1374, 1423

F

Fairfield (Connecticut, USA) 1321
Farkasgyepű 390, 401
Fatima (Portugália) 695, 704, 1304, 1312–1314
Fejér megye 795, 815, 1019
Felsőkrisztinaváros 774
Felsőörs 109
Felsőpáhok 390
Felsőpaty 41–45, 47, 285, 294, 296, 337, 769, 1423
Felsőpetény 16, 981, 992–993, 999–1000, 1005–1007, 1009–1013, 1025, 1070, 1088, 1093, 1121–1122
Felsőrajk 331
Felsősegesd 388
Felsőszőlők 58
Felvidék 82, 199, 250, 307, 491, 493, 595, 610, 612–613, 615, 619, 622, 624–625, 985
Ferenc-csatorna 590
Ferencváros 197
Fertőd 384
Finnország 588
Firenze (Olaszország) 1139, 1155
Fogaras vármegye 262
Fokváros (Dél-afrikai Köztársaság) 1308
Fót 399
Földközi-tenger 527
Franciaország 72, 134, 165, 303, 479, 621, 625–626, 809, 811, 819, 847, 860, 917, 927, 975, 991, 1000, 1012, 1029, 1031, 1040, 1043–1045, 1049–1053, 1083, 1149, 1177–1178, 1194, 1291–1292, 1301, 1312, 1324, 1340, 1362, 1369
Frankfurt (Frankfurt am Main) (Németország) 1035, 1309, 1310, 1354, 1373
Frascati (Olaszország) 1335
Fribourg (Svájc) 102
Fulda (Németország) 748
Fulton (Missouri, USA) 525
Fürstenfeld (Ausztria) 851

G, Gy

Gabon 1332
Gáborjánháza 218–220

Gellénháza 219, 294, 296
Gellérthegy/Gellért-hegy 592, 704, 1175
Genf (Svájc) 366, 539, 597, 991, 1194
Gic 334
Golgota 39, 460, 696
Göcsej 45, 99, 110, 122
Gödöllő 181, 229–230, 246, 305
Gölle 331
Görögország 526–527, 839–840, 984
Graubünden (Svájc) 1327
Graz (Ausztria) 1370, 1381
Guatemala 930
Gutorföldre 219, 260
Gyergyóalfalu (Románia) 67
Gyöngyös 559–560, 584–585, 629–630
Győr 16, 182, 186–187, 241, 309–310, 326, 344, 352–355, 359, 376, 379, 383–384, 406–408, 415, 418, 441, 448, 564, 580, 646, 648, 679, 688, 718, 723, 761, 765, 771, 879, 955, 1000, 1009, 1028, 1072, 1080, 1186, 1277, 1291, 1334, 1341, 1371, 1414
Győr vármegye 204
Gyula 241, 703, 740
Gyulafehérvár (Románia) 374, 418–419, 1287

H

Habsburg Monarchia 305–306, 439, 836, 919, 969
Habsburg-birodalom 304, 930
Hága (Hollandia) 539, 973–974, 1019, 1040, 1311
Hajdúböszörmény 169
Hajdúdorog 821–822, 825, 877–879, 952, 980, 986, 1072, 1186, 1341, 1359, 1371, 1186
Hajós 619
Hamburg (Németország) 965, 1325
Hannover (Németország) 122, 170
Harmadik Birodalom 231, 304, 763
Hárságy 334
Harta 619, 985
Hatvan 584
Havanna (Kuba) 928, 1066
Hazelwood (Missouri, USA) 1368
Hegyesalom 1116, 1276
Hegyhát 26

Hegymagas 334
 Hejce 989, 1101, 1195–1196
 Helsinki (Finnország) 991, 1067, 1337, 1356–1357, 1386, 1399
 Herény 118, 1276
 Herndon (Virginia, USA) 681
 Hodosány 282
 Hollandia 537, 865, 926, 1040, 1311
 Homokkomárom 309, 349, 369, 405
 Hont vármegye 244, 313
 Horgos 627
 Horvátország 256, 261, 272, 304, 762

I

Iași (Románia) 935
 Igal 331
 Independence (Missouri, USA) 769, 1414
 Indiana (USA) 1219, 1256
 Inke 388
 Innsbruck (Ausztria) 480
 Iszkáz 269, 505
 Isztria 275
 Izrael 1215

J

Jákfa 41, 185
 Jalta (Ukrajna) 462, 464, 487, 587, 1394
 Jankapuszta 107
 Japán 91, 1097
 Jasna Góra (Częstochowa, Lengyelország) 1044
 Jászberény 183, 584
 Jeruzsálem 696, 1239
 Józsefváros 544, 1070
 Jugoszlávia 107, 253, 255–256, 273, 469, 486, 564, 592, 601–602, 627, 762, 789, 812–813, 887, 917, 930–931, 1032, 1050
 Jutas 52

K

Kadarkút 332
 Kaišiadorys (Litvánia) 1141
 Kál 811
 Kálócfa 219, 234

Kalocsa 19, 312, 317, 320, 353, 356, 371, 383, 385–386, 392, 400–401, 408–409, 415–417, 424, 426–430, 438, 441, 448, 450–451, 453, 460, 468, 473, 501–502, 521, 603, 607–608, 631, 640, 684, 709, 761, 770, 783, 805, 821, 826, 828–829, 840, 874, 879, 899, 923, 935, 945–946, 951–953, 964–965, 979, 982, 986, 990, 992–993, 999–1000, 1003, 1026–1027, 1069–1072, 1080–1081, 1100–1101, 1133–1134, 1146, 1180, 1186, 1196, 1204, 1213, 1240, 1246, 1264, 1266, 1330, 1340–1341, 1344, 1350, 1352, 1370, 1386, 1388, 1415

Kám 430

Kamenyec-Podolszkij (Ukrajna) 339

Kanada 521, 594, 633, 653, 656, 661–662, 693, 711, 748, 846, 924, 970, 973, 1149, 1230, 1302, 1314–1317, 1319–1321, 1338, 1362–1363, 1372

Kapnikbánya (Románia) 590

Kaposvár 332, 334–335, 389, 391, 406, 692

Káptalanfüred 388

Karád 401

Karlovy Vary (Csehország) 936

Karlsbad (Németország) 936

Kárpátalja 250, 252, 569, 628, 823, 825

Kárpát-medence 306

Kárpátok 80, 82, 393

Karthágó (Tunézia) 795

Kassa (Szlovákia) 32, 295, 313, 322, 399, 761,

Kaszaháza 67, 128, 137, 153

Katar 1332

Katyń (Lengyelország) 177, 535

Kecskemét 326, 606, 750–751

Kehida 331

Kelet-Berlin 1019

Kelet-Európa 20, 302, 393, 399, 477, 487, 525, 566, 601, 687, 701, 754, 761, 823, 889, 896, 922, 927, 930, 971–972, 1043, 1049, 1057–1058, 1067, 1083, 1096–1097, 1099, 1105–1106, 1113, 1137, 1151, 1156, 1194, 1238, 1242, 1245, 1252, 1276, 1316

Kelet-Közép-Európa 300, 323, 392, 526–527, 564, 686–687, 754, 782, 933, 936, 967, 999, 1054, 1108, 1178, 1194, 1399

Kelet-Lengyelország 1185

Kelet-Németország 1136

Kemenesalja 26
Kercseliget 331
Kerka 273
Kerkakutas 219–220
Keszthely 181, 242–243, 251, 265, 332, 402, 404
Kijev (Ukrajna) 176, 542, 824
Kína 91, 512, 564, 930, 936, 963, 974, 1067, 1120
Kínai Népköztársaság 1194
Királyháza (Románia) 590
Kisbárapáti 331, 338
Kisgörbő 338
Kiskanizsa 51, 142
Kiskomárom 25, 51, 334
Kiskőrös 533–535
Kislőd 335, 401
Kismarton (–» Eisenstadt, Ausztria) 154
Kistarcsa 526, 830
Kisszabadka (Horvátország) 281
Kolozsvár (Románia) 65, 374, 1305
Kolumbia 930, 1377–1379
Komárom 534, 64, 884
Komárom-Esztergom vármegye 668
Komárváros 25
Konstantinápoly (ma: Isztambul, Törökország) 566, 1239, 1288
Korea 974, 1272
Kőhida –» Sopronkőhida
Köln (Németország) 518, 654–655, 751, 814, 1095, 1325, 1369, 1373
Königgrätz (Csehország) 1211
Kőröshegy 396
Kőszeg 58, 226, 241, 251, 287
Köveskál 334
Közép-Duna-medence 302
Közép-Európa 81, 302, 305–306, 309, 399, 434, 484, 487, 505, 513–514, 517, 525, 564, 566–567, 590, 601–602, 606, 608, 615, 657, 761, 799, 823, 833, 848, 889, 1152, 1194
Krakkó (Lengyelország) 285
Krasznodar (Országország) 772, 848
Krim (–» Jalta) 464, 466
Kuba 928, 967, 970, 1142, 1146, 1148, 1151, 1172, 1366
Kunmadaras 632
Kutas 388

L

Lajoskomárom 387
Lajta 227, 1298
Lakitelek 52, 256, 420, 774, 1162
Landshut (Németország) 595
Latin-Amerika 814, 1089, 1106, 1118, 1166, 1377
Látrány 389
Leeds (Nagy-Britannia) 497
Leipzig (Lipcse, Németország) 1354
Leiria (Portugália) 1312–1313
Léka 58
Lemberg (Ukrajna) 824, 1044, 1141, 1276, 1325
Lendva-vidék, Lendvavidék (Szlovénia) 270–271, 275
Lengyelország 302, 399, 466, 486, 519, 564, 603, 694, 700, 757, 768, 931, 1032, 1044–1045, 1050, 1055, 1108, 1121, 1155, 1166, 1353, 1358
Leningrád (Szentpétervár, Oroszország) 763, 823
Lepsény 332, 388
Lequeitio (Spanyolország) 170
Letenye 258
Libéria 1332
Liège (Franciaország) 1311
Lille (Franciaország) 614
Lima (Peru) 1335
Limpas (Spanyolország) 170
Lisszabon (Portugália) 302, 1312–1314, 1325
Litvánia 519, 763
London (Nagy-Britannia) 114, 511, 523, 535, 542, 612, 653, 665, 786, 795, 815, 894, 902, 903, 925, 927, 984, 991, 1119, 1335–1337, 1424
Los Angeles (Kalifornia, USA) 1368
 Lourdes (Franciaország) 303

M

Madagaszkár 973
Madrid (Spanyolország) 526, 1312
Magyar Királyság 433, 438–439, 454, 601, 611, 676, 1312

- Magyar Köztársaság 524, 589, 803, 826, 878
 Magyar Népköztársaság 966, 983, 1052, 1097,
 1114, 1146–1148, 1151, 1157, 1167–1169,
 1179, 1183, 1187, 1197–1198, 1201–1203,
 1222, 1232–1234, 1236, 1244, 1248, 1270–
 1274, 1283, 1314, 1317, 1329, 1331–1332,
 1366
 Magyaratád 331, 377
 Magyarország 15, 21–22, 48, 50, 65, 70, 78,
 80–82, 88, 90–92, 101, 107–108, 110, 112,
 122, 133, 138, 165, 167, 170–171, 173, 175,
 181, 198–199, 201, 205–206, 208, 212,
 231, 237, 248, 250, 252–253, 255–256,
 258–268, 272–273, 279, 292, 302–308,
 312, 317–318, 320, 325–326, 329, 337,
 345, 372, 374, 376, 383, 391, 393, 399, 409,
 415–417, 420–426, 428, 430, 432–436,
 438, 440–442, 444–445, 447, 449–450,
 454–455, 458, 460, 462–463, 465–467,
 469, 474, 477, 479, 480–481, 483–487, 489,
 491, 493, 496–500, 505, 507–511, 513,
 520, 522–523, 526–527, 532–533, 536–
 540, 542, 544–545, 550–551, 558–562,
 564–565, 569–570, 576–577, 581–582,
 584–588, 590–592, 594, 596–597, 599,
 601–602, 604, 606–610, 612, 615–618,
 624, 627, 629–630, 633, 647, 650, 652,
 654, 656–658, 661, 663–665, 670, 672,
 676–677, 679–680, 686–688, 693–694,
 699–702, 709–710, 713, 715, 719–721,
 724, 729, 732, 738, 740, 745–746, 748, 750,
 752, 756–757, 759–760, 763, 766–768,
 770, 774, 778–779, 805, 811–813, 822–
 823, 828–830, 832–833, 836, 840–841,
 843, 848, 850, 854, 858, 863, 870, 872,
 878, 880, 883, 889, 897, 910, 914–915,
 920–923, 927–928, 930–931, 934–936,
 942, 949–950, 961, 966, 968–974, 991,
 999–1000, 1004–1005, 1017, 1020–1021,
 1029, 1032, 1034, 1037, 1044–1045,
 1050–1051, 1053–1055, 1061–1062, 1064,
 1066, 1073–1074, 1076–1077, 1079–1080,
 1086–1088, 1092, 1095–1096, 1098–1099,
 1101–1105, 1108–1110, 1112–1114, 1116,
 1118, 1121, 1123, 1128–1135, 1137–1139,
 1141, 1147–1150, 1152–1157, 1159, 1162,
 1165–1167, 1169–1176, 1178–1179,
 1181, 1183, 1185–1186, 1189–1193,
 1195–1199, 1201, 1203, 1206, 1209–1211,
 1215, 1224, 1229–1230, 1232–1234, 1238,
 1240, 1242–1243, 1248–1249, 1252–1257,
 1259, 1261–1262, 1265, 1268–1270, 1273,
 1276, 1278–1280, 1283, 1286, 1288–1289,
 1293–1296, 1298–1306, 1308, 1310,
 1312–1314, 1321, 1323, 1325–1328, 1336,
 1340–1342, 1346, 1348–1349, 1351, 1353,
 1355, 1357–1358, 1360, 1362, 1364, 1366,
 1368–1371, 1374, 1381, 1383–1384, 1386,
 1388, 1391, 1393–1394, 1397–1398
 Magyaróvár 126
 Majtény (Szlovákia) 396
 Makó 705
 Manchester (Nagy-Britannia) 1336
 Mandzsúria 525, 936
 Manhattan (New York, USA) 972
 Máramarosziget (Románia) 590
 Marburg (Németország) 254
 Marcali 332, 396–397
 Máriabesnyő 618
 Máriagyűd 718
 Mária-major 406
 Márianosztra 708, 1063
 Máriapócs (Ohio, USA) 1368
 Máriaremete 560, 692, 696–697
 Mariazell (Ausztria) 1312, 1327, 1380–1382,
 1387, 1400
 Maros 530, 590
 Marosvásárhely (Románia) 935
 Martonvásár 1019
 Mátészalka 441
 Mátraverebély 576, 644
 Mátraverebély-Szentkút 644
 Mátyásföld 513, 536
 Mauthausen (Ausztria) 340, 406, 483, 542
 McKeesport (Pennsylvania, USA) 1369
 Mecsek 989
 Melbourne (Ausztrália) 1376
 Mernye 331
 Mesztegnyő 388
 Mezőhegyes 703
 Mezőkovácsháza 815
 Mezőlak 333–334

- Mihály 395
Milánó (Olaszország) 725, 810
Mindszent 25, 29, 58
Mindszentkállya 401
Miskolc 420, 1371
Mohács 396, 441, 444, 448, 589
Monaco 930
Montevideo (Uruguay) 1066, 1178
Montreal (Kanada) 621, 655, 1230, 1315–1316, 1320
Mordvin Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaság 1143
Morvaország 610, 613
Mosdós 331, 510
Moszkva (Oroszország) 20–21, 175, 305, 376, 392, 394, 409, 465, 510, 524, 542–543, 547, 550, 566–567, 570, 572–573, 577, 580, 584, 600–601, 604, 610–611, 645, 681, 690, 701, 720, 722, 745–747, 754–758, 780, 783, 786–789, 792, 794–795, 812, 814–815, 823–824, 833, 897, 919–920, 922–923, 928, 966, 1050, 1055, 1059, 1080, 1118, 1129, 1132, 1135, 1139, 1143–1144, 1165, 1188–1189, 1194, 1209, 1343, 1413–1414, 1423–1424
Mozambik 814
Muhi 396, 589
Munhall (Pennsylvania, USA) 1369
Munkács (Ukrajna) 590, 825, 1194
Mura 82, 255, 259, 261, 275, 280, 423, 590
Murakeresztúr 183
Muraköz 106, 108, 254–283, 300, 303, 318, 395, 423, 257
Muramellék 254, 273, 423
Muraszombat (Szlovénia) 254, 273, 277
Muravidék 254–255, 270, 273, 276–279, 423
Murga 650
München (Németország) 300, 606, 664, 1209, 1297, 1306, 1308–1309, 1311, 1312, 1363–1364, 1381
- N, Ny**
- Nádasd 58
Nagyalásny 332
Nagyatád 142, 388
Nagybajom 388
Nagybánya (Románia) 452, 590
Nagy-Britannia (–» Anglia) 376, 497, 501, 524, 535, 542, 576–577, 643, 687, 887, 966, 971–972, 974, 991, 1149, 1194, 1314, 1335–1336
Nagycsákány 58
Nagyesztergár 389
Nagykamarás 650
Nagykanizsa 61, 77, 79, 130, 142, 145, 154, 177, 189, 191, 194, 204, 214, 251, 266, 331–332, 341–342, 344–345, 352, 395
Nagykapornak 405, 573, 584
Nagykároly (Románia) 591
Nagy-Magyarország 112, 805
Nagymaros 713
Nagyrákos 211
Nagysurány (Szlovákia) 590
Nagyszalonta (Románia) 590
Nagyszombat (Szlovákia) 616, 805
Nagyszöllős (Nagyszőlős, Ukrajna) 590
Nagytoldipusztá 401, 406–407
Nagy-Ukrajna 823
Nagyvárad (Románia) 230, 241, 590–591, 761
Nándorfehérvár (ma: Belgrád, Szerbia) 999, 1034
Nápoly (Olaszország) 504
Nemesgulács 334–335
Nemesrádó 331
Nemestördemic 335
Nemesszalók 334
Németország 37, 165, 196, 229, 247, 252, 304–305, 359, 375–376, 381, 426, 486, 527, 582, 595, 599, 601–604, 606, 608, 626–627, 662–664, 675, 761, 781, 810, 841, 1108, 1308, 1310, 1312, 1314
Német-római Birodalom 439
Németsűrű 402
Németsűrűpusztá 401
New Brunswick (New Jersey, USA) 215, 710, 1028, 1317, 1365, 1386
New Jersey (USA) 1365
New York (New York, USA) 300, 306–307, 341, 362, 392, 474, 521, 567, 612, 655–656, 659, 661–666, 686, 723, 741, 769, 800, 812, 814, 821, 837, 840, 842, 847, 853, 859, 903, 923, 927–928, 965, 969, 970–972, 981, 1051, 1057, 1074–1076, 1079, 1118, 1134, 1142,

1148–1149, 1173, 1175, 1214, 1227, 1243,
1248, 1276, 1289, 1318, 1334, 1364–1366,
1425
Nickelsdorf (Miklóshalma, Ausztria) 1276
Nógrád megye 649, 1195
Nova 194
Nova Santa Rosa (Paraná, Brazília) 1351
Nürnberg (Németország) 540–541, 1379
Nyergesújfalu 124
Nyírád 374, 382, 402, 404
Nyíregyháza 355, 476, 822–823, 825
Nyitra (Szlovákia) 448, 590
Nyugat-Dunántúl 25, 50
Nyugat-Európa 520, 627, 811, 1067, 1137, 1202,
1312
Nyugat-Németország 1108, 1369
Nyugat-Ukrajna 823

O, Ó

Óbuda 544
Odera–Neisse-vidék 1044
Ohio állam (USA) 1367, 1368
Ola 83, 128, 130–133, 164
Olasz Köztársaság 715
Olaszfalu 390
Olaszország 165, 303–304, 322, 421, 504, 523,
588, 596, 700, 736, 753, 878, 917, 982,
1010, 1053, 1108, 1139, 1149, 1156, 1165,
1170, 1393
Olmütz (Csehország) 935
Ónod 485
Orosháza 696
Oroszország 21, 48, 393, 433, 497, 525, 542,
566, 598, 601, 661, 1035, 1074, 1108, 1139,
1144, 1313
Orosztony 395
Ostffyasszonyfa 42
Osztrák–Magyar Monarchia 48, 84, 306, 1011
Ottawa (Kanada) 653–656, 660–661, 693, 748,
821, 1315, 1317, 1319, 1363

Ö, Ő

Őrség 211
Ősi 386–388

P

Paběnice (Csehország) 1173
Pacsá 59–60
Padrag 334
Pajzsszeg 219
Pálosszentkút 709
Panama 930
Pannonhalma 202, 354–357, 359, 381, 406,
412, 418, 464, 761, 1050, 1069, 1071, 1255,
1422
Pannónia 329, 434
Pápa 340–341, 343, 347–348, 361, 384, 395,
431, 505
Párizs 91, 175, 177, 197, 433, 438, 483, 496,
500, 524, 537, 585, 588–590, 592, 598, 612,
614–616, 619, 625–626, 630–631, 686,
745–746, 778, 782, 809, 811, 838, 847, 872,
923, 929, 934, 948, 951, 1029, 1038, 1073,
1083, 1107, 1115, 1119, 1130–1131, 1212,
1243, 1269, 1306, 1369, 1379, 1413
Párma (Olaszország) 21, 1381
Pécs 34, 86, 154, 156, 185–187, 210, 241, 326,
332, 356, 408, 438, 447, 467–468, 557, 580,
592, 630, 710, 793, 796, 1004–1005, 1051,
1163, 1186, 1307, 1318, 1333, 1341–1342,
1386, 1422
Pénzeskút 334
Perlak (Horvátország) 255, 257, 259–260, 270,
282
Perth (Ausztrália) 1376
Pét 349
Pétfürdő 334
Petrikeresztúr 219
Piszke 1154
Pittsburgh (Pennsylvania, USA) 1368
Pócspetri 732, 735–736, 823, 873–874
Pornói apátság (Pornóapáti) 75
Portugália 1312, 1314
Porva 691
Potsdam (Németország) 587, 603–604, 1394
Poznań (Lengyelország) 301, 999
Pózva 47–48
Pozsony (Szlovákia) 109, 154, 156, 439, 443,
449, 591, 608, 754, 934
Pörkölény 58

Prága 608–610, 613–614, 626, 628, 724, 754,
934–936, 971, 1034, 1053, 1141, 1174,
1181, 1184, 1229, 1276, 1278, 1423
Pragerhof (Szlovénia) 261
Puglia (Olaszország) 982
Pusztaszentlászló 757
Püspökszentlászló 981, 989–990, 992, 1025,
1213

Q

Quito (Ecuador) 1178

R

Rába 41
Rábagyarmat 769
Rábapaty 18, 41, 337, 1423
Rákosmező 263
Rákospalota 815
Rédics 275
Regensburg (Németország) 1310
Remetékertváros 840, 949
Répceszentgyörgy 383
Resznek 219
Rétság 16, 907, 1007, 1010–1017, 1122, 1026,
1045, 1060, 1064
Révfülöp 263
Riga (Lettország) 1141
Rigyác 219
Rio de Janeiro (Brazília) 991
Róma (Olaszország) 40, 91, 231–232, 252,
264–265, 272, 276–277, 281, 300–304,
306–309, 318, 320–325, 336–337, 353,
391, 415–422, 424, 426–430, 433, 458,
497–498, 502, 504–510, 512–515, 518–
519–526, 563–564, 566–568, 570–572,
584–585, 599, 621, 650–652, 657, 662,
664, 675, 687, 715, 720, 727, 735–736, 738,
740, 751–754, 757–758, 761–762, 770,
774, 777, 779–783, 785, 789, 792–794,
798, 808–809, 811–813, 815, 819–820,
822–824, 826–830, 840–843, 869, 878,
881, 896, 904–905, 916, 919, 929–932,
936–937, 946–947, 955, 957–958, 964,
987, 992, 999, 1031, 1040, 1043, 1050–

1053, 1058, 1069–1070, 1079–1081, 1083,
1085, 1096–1097, 1099, 1113–1114, 1116,
1118–1121, 1125, 1129, 1137–1145,
1147–1148, 1150–1157, 1161–1165,
1169–1170, 1172, 1174, 1176–1185, 1195,
1197, 1199–1202, 1205–1206, 1219, 1223,
1225–1230, 1232–1234, 1237–1238,
1240–1241, 1245, 1247, 1250, 1252–1256,
1259, 1261, 1263–1266, 1268–1271,
1274–1278, 1283–1295, 1299, 1301–1307,
1310, 1312, 1318, 1320, 1323–1332, 1334–
1335, 1338–1342, 1344–1345, 1348–1349,
1351, 1353, 1355, 1357–1365, 1369–1370,
1380, 1385–1387, 1393–1394, 1398–1399,
1413, 1420

Románd 269, 349–350

Románia 134, 376, 421, 469, 486, 564, 591,
601–602, 610, 787, 824, 935, 971–974,
1108, 1139

Rónafő 628

Rozsnyó (Szlovákia) 152, 332, 761

S, Sz

Ságod 67, 122, 137, 153, 162–163

Ságod-Bekeháza 67, 137, 153

Salford (Nagy-Britannia) 1336

Salgótarján 576, 651

Salzburg 300, 521, 664, 759, 782, 850, 871, 897,
907, 930, 943, 1152

San Diego (Kalifornia, USA) 1321

San Francisco (Kalifornia, USA) 1308, 1368

San Giovanni Rotondo (Olaszország) 982

Sankt Gallen (Svájc) 1307

Sao Paulo (Brazília) 1351

Sárospatak 54

Sárvár 226, 295, 303, 992

Sátoraljaújhely 705, 1094

Schwechat (Ausztria) 1276

Seelisberg (Svájc) 631

Sevilla (Spanyolország) 1222

Somlóvásárhely 395

Somogy vármegye 349, 369, 406

Somogyacsa 331

Somogysszentmiklós 282, 331

Somogyszil 331

- Somogyszob 342, 405
 Somogyudvarhely 390
 Somogyvár 387
 Sopron 187, 204, 213, 241, 307–308, 366, 371, 374, 376–384, 404, 490, 543, 678, 723, 859
 Sopron vármegye 204, 307
 Sopronkőhida 356, 369, 375–376, 378, 381–382, 401, 534, 538, 543, 584, 963, 1350
 South Bend (Indiana, USA) 1219, 1256
 Spanyolország 170, 917, 1222, 1312, 1314
 St. Gilgen (Ausztria) 851–852
 St. Louis (Missouri, USA) 516, 1368
 Stockerau (Ausztria) 1094
 Stockholm (Svédország) 566
 Stanford (Kalifornia, USA) 286, 1134, 1415, 1439
 Strassburg (Franciaország) 1310
 Stridóvár (Horvátország) 256
 Sümeg 88, 142, 332, 389, 394, 401–402, 406
 Svábhely 699, 722
 Svájc 17, 347, 367, 416, 522, 631, 652, 736, 758, 811, 815, 847, 927, 929, 965, 991, 994, 1054, 1088, 1148–1149, 1179, 1247, 1275, 1288, 1307, 1327
 Svédország 1149
 Sydney (Ausztrália) 814, 924, 1376
 Szabolcs megye 732
 Szarkavár 386
 Szarvaskő 992
 Szatmár vármegye 313
 Szatmárnémeti 591
 Szczecin (Lengyelország) 1335
 Szeged 90, 216, 233, 241–243, 323, 381, 400, 457, 468, 505, 527, 547–548, 565, 571, 607, 612, 647, 650, 692, 704, 712, 884, 951, 979, 1027, 1117, 1341, 1424
 Szeged-alsóközpont 385, 418, 474
 Székelyföld 80, 82, 155
 Székelyudvarhely (Románia) 155
 Székesfehérvár 41, 104, 154, 186–187, 208, 241, 326–328, 336, 353–354, 357–358, 371–372, 378, 380, 400, 406, 425, 485, 562, 569, 596, 603, 677, 761, 795, 805, 821, 826, 862, 1001, 1026, 1072, 1160, 1186, 1273, 1277, 1341, 1351–1352, 1424
 Szelencehegy 280, 282
 Szent Anna-rét 699
 Szentadorján 219
 Szentersébethegy 67, 136–137, 152–153
 Szentgál 337–338, 346
 Szentgyörgyvölgye 275
 Szentkirályszabadja 337
 Szentkút 576
 Szentpéterúr 331
 Szenttamás 627
 Szepetk 51
 Szepetnek 213
 Szerb–Horvát–Szlovén Királyság 134
 Szerbia 254
 Szerémség 254
 Szibéria 587, 592, 708, 811, 878, 1074, 1094, 1176, 1185–1186
 Szigetvár 25, 362
 Szklarska Poreba (Lengyelország) 700
 Szkutari (Albánia) 763
 Szlovákia 250, 251, 306, 526, 590–591, 608, 610–618, 620, 622, 624–626, 824, 1108, 1288
 Szófia (Bulgária) 757, 775, 1278
 Szolnok 1076
 Szombathely 29–31, 33–38, 41–42, 44–45, 51–58, 65–67, 74–76, 78, 93, 96–98, 110, 115–116, 118, 120, 124, 127, 132, 136–140, 144, 149, 152–153, 155, 158, 163–164, 171–172, 186, 190, 197, 199, 203, 205–211, 213–214, 217–227, 232, 241, 246, 251, 254–256, 266, 268, 273, 276–279, 283–284, 286, 318–321, 323–324, 326, 330, 333, 335, 348, 353, 356, 362, 365, 370, 376, 379–381, 383–384, 408, 412, 423, 436, 470, 521, 542, 684, 688, 696, 698–699, 706, 741, 761, 765, 783, 896, 959, 980, 1027, 1080, 1124, 1146–1147, 1163–1164, 1186, 1196, 1276, 1299, 1307, 1341, 1344, 1386, 1414, 1420, 1424
 Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége 823
 Szovjet-Oroszország 788, 1185
 Szovjetunió 21, 175–176, 263–264, 302, 304, 376, 392–393, 396, 401, 421, 462–463, 478, 484, 487, 521, 523–527, 533, 535, 542–543, 547, 557, 564–566, 571, 576, 586, 596–601, 603, 687, 700–701, 722, 754,

762, 777, 788–789, 824, 839–840, 865,
874–875, 897, 917–918, 920, 930–931,
933, 936–937, 968, 971–972, 974, 991,
994, 1036, 1044, 1055, 1067, 1094, 1101,
1107–1108, 1121, 1130, 1134, 1138–1139,
1141–1144, 1156, 1172, 1193–1194, 1203,
1228, 1359, 1375, 1379

Sztálingrád (ma: Volgográd, Oroszország) 302

Sztálinváros 1209

Szudéta vidék 614, 619, 625

Szuez (Egyiptom) 1109, 1139

Szulok 386

T

Taksony 473

Tápiógyörke 521, 567

Tapolca 397, 401

Tarany 388

Tardoskéd (Tvrdosovce, Szlovákia) 615

Tarragona (Spanyolország) 1325

Taszár 338

Tata 643

Tatabánya 1024, 1075

Tátraszéplak (Tatranska Polianka, Szlovákia)
985

Távol-Kelet 1097

Teherán 1019

Telšiai/Telsis (Litvánia) 763, 1141

Terézváros 544

Tihany 88, 265

Tisza 454, 590, 704

Tófej-Lórántháza 219

Tokod 790

Toldipusztó 401–402

Toledo 521, 926, 1222

Tolna megye 619

Tongerlo 1311

Torbágy 84

Toronto (Kanada) 654–655, 709, 1308, 1315

Tószeg 993, 999

Tótszerdahely 219

Toulouse (Franciaország) 514

Tours (Franciaország) 36

Törökbálint 154, 1221

Törökkoppány 395, 404

Trient (Olaszország) 19, 451, 1054, 1354

Trieszt (Olaszország) 525, 610

Tunézia 1127

U, Ű

Ugod 395

Új-Lipótváros 338

Újpest 471, 1007–1010, 1015–1016, 1121

Újpesti-öböl 463

Újvidék 58, 339, 627

Új-Zéland 924, 1308

Ukrajna 526, 824, 971

Ungvár (Ukrajna) 590, 1194

Uny 867

Uruguay 585, 1066, 1127

Utrecht (Hollandia) 926

V

Vác 241, 317, 320, 327–328, 356, 408, 467,
519, 557, 618, 653, 692, 701, 709, 734, 761,
805–807, 821, 826, 975–976, 979, 981,
985–987, 989, 1005, 1010–1011, 1013,
1015, 1025–1026, 1029, 1110, 1146, 1163,
1186, 1195–1196, 1236, 1265, 1333–1334,
1341, 1351, 1353, 1359, 1370, 1425

Vaduz (Liechtenstein) 1384

Vámosmikola 1082

Vancouver (Kanada) 1315

Vár 431, 451, 459, 536, 1016

Városlőd 366

Városmajor 797, 1070

Várpalota 363, 388

Varsó 300–301, 936, 989, 1022, 1034–1035,
1134, 1152, 1154, 1358

Vas megye 34, 140, 430

Vas vármegye 25, 57, 58, 75, 191, 254, 307

Vaskút 622

Vasvár 25, 126, 129

Vatikán, Vatikánváros 323, 417, 424–426, 479,
495, 497, 503, 505–507, 515, 519, 521, 525,
564, 566–568, 584, 612, 614, 616, 622, 649,
651, 662, 664, 675, 687, 713–714, 719–720,
727, 754–757, 760, 762, 770, 777, 780–786,
793, 805, 810–811, 823–825, 827, 829–830,

840–841, 918, 920–921, 931–932, 937, 948,
951, 989, 1032, 1043, 1050–1052, 1054,
1072, 1083–1084, 1094, 1096–1099, 1105,
1111–1113, 1118, 1120–1121, 1129–1134,
1137–1142, 1144–1145, 1147–1148, 1150–
1152, 1155–1157, 1160, 1163, 1165–1174,
1177, 1179, 1181–1185, 1187, 1189, 1191,
1193, 1195, 1197–1198, 1201–1205, 1213,
1217, 1220–1221, 1223–1225, 1229–1230,
1232, 1235, 1237–1239, 1241–1242,
1244–1250, 1252–1253, 1255, 1259,
1261–1262, 1264–1265, 1267–1274, 1279,
1283–1288, 1291, 1293–1294, 1299–1304,
1307, 1311–1312, 1314, 1319, 1329–1332,
1334–1338, 1342–1344, 1348–1351, 1353–
1354, 1356–1357, 1359–1365, 1371–1372,
1378–1379, 1381–1383, 1386–1387, 1394,
1398–1399

Velence (Olaszország) 295, 303, 1120
Venegono (Olaszország) 421
Venezuela 1180, 1377–1379
Vérmező 118
Versailles (Franciaország) 250, 539
Veszprém 49, 52, 76, 78, 92, 96, 106, 108–110,
155, 183, 187–188, 191, 225, 241, 260,
269, 273, 282, 297, 299, 307–308, 313,
317–318, 321, 323, 325–326, 328–335,
337–338, 340–343, 347–353, 357–360,
362–371, 373–375, 377, 382, 384–391,
394–395, 397–398, 401–406, 409, 412,
421, 426–428, 430–432, 469–470, 505,
542, 631, 844, 1028, 1186, 1333, 1341,
1352, 1420, 1425
Veszprém vármegye 329, 363, 390, 691
Vietnam 512, 973, 1067, 1225–1226
Világos (Románia) 396, 1289
Villány 592
Visegrád 506
Vlagyivosztok (Oroszország) 610
Vorhota 67, 137, 152
Vörösberény 404

W

Washington (USA) 20, 308, 524, 585, 594,
611, 661, 663, 665, 679, 681, 686, 727,

767, 773–774, 814, 852, 872, 903, 906,
924, 937, 950, 967, 972, 1020–1021, 1028,
1055–1059, 1066–1067, 1074, 1079, 1083,
1085–1088, 1091–1092, 1097, 1105–1106,
1108, 1121, 1123, 1134–1135, 1137–1138,
1161, 1165, 1175, 1191, 1194, 1218, 1220,
1222, 1227, 1230, 1242–1243, 1245–1246,
1251, 1255, 1258–1259, 1262–1264, 1269,
1274, 1319, 1327, 1351, 1363, 1365–1367

Wichrath/Wickrath (Németország) 596

Wien → Bécs

Wiesbaden (Németország) 1217, 1220

Winnipeg (Kanada) 1315

Wisconsin (USA) 897

Würzburg (Németország) 516

Y

Yonkers (New York, USA) 1413

Yorba Lina (Kalifornia, USA) 1085, 1423

Youngstown (Ohio, USA) 1082, 1368, 1377

Z

Zágráb (Horvátország) 106–109, 254–255, 258,
261–263, 271–273, 275, 277, 280–281,
592, 762, 812, 909–910, 920, 1053, 1120,
1284

Záhony 599

Zákánytelep 343

Zala megye 50–51, 56, 89, 142, 219

Zala vármegye 48–49, 51, 56–57, 66, 77–80,
83, 105–106, 109, 113, 120, 130, 132,
134–135, 142, 146, 148, 157, 163, 167, 169,
174–176, 180, 182–185, 189, 191–192,
198, 202–204, 213, 218, 228, 244–246,
254–255, 259, 260, 262–266, 268, 270,
273, 275, 277, 279, 282, 307, 310–313, 407,
442, 477

Zalaapáti 331, 470

Zalabesenyő 67, 137, 153

Zalacsány 331

Zalaegerszeg 15–19, 25, 35, 41–42, 44–51,
53–61, 66–80, 82–89, 92–98, 101–111,
113, 115–123, 125–128, 130–167, 169,
171–175, 179–181, 183–184, 187,

- 189–194, 196–199, 202–215, 217–228,
230–236, 244–252, 257–259, 262–269,
271, 273–274, 277, 279–280, 282, 287–
291, 293, 296–297, 299, 303, 307–309,
314, 318–320, 322–326, 329, 353, 363,
388, 420, 422, 428, 442, 482, 541, 544, 620,
641, 706, 708, 736, 772, 821, 848, 870, 919,
1213, 1307, 1314, 1374, 1376, 1387, 1392,
1426
Zalaháshágy 85, 212, 222
Zalakomár 25
Zalalövő 218
Zalaszántó 309
Zalaszentiván 395
Zalaszentjakab 396
Zalaszentmihály 331
Zalaszombatfa 219
Zalavár 61, 146, 183
Zambézi 344
Zirc 256, 330, 333, 427–428, 483, 492, 535, 677,
781, 944, 985, 1049, 1147
Zizers (Svájc) 1327
Zürich (Svájc) 994